

Kulturstudier i Sverige
Nationell forskarkonferens
13–15 juni, 2005, Norrköping, Sweden

Redaktörer

Bodil Axelsson och Johan Fornäs

Copyright

The publishers will keep this document online on the Internet – or its possible replacement – for a period of 25 years starting from the date of publication barring exceptional circumstances.

The online availability of the document implies permanent permission for anyone to read, to download, or to print out single copies for his/her own use and to use it unchanged for non-commercial research and educational purposes. Subsequent transfers of copyright cannot revoke this permission. All other uses of the document are conditional upon the consent of the copyright owner. The publisher has taken technical and administrative measures to assure authenticity, security and accessibility.

According to intellectual property law, the author has the right to be mentioned when his/her work is accessed as described above and to be protected against infringement.

For additional information about Linköping University Electronic Press and its procedures for publication and for assurance of document integrity, please refer to its www home page: <http://www.ep.liu.se/>.

Linköping Electronic Conference Proceedings, No. 15
Linköping University Electronic Press
Linköping, Sweden, 2005

<http://www.ep.liu.se/ecp/015/>
ISSN 1650-3740 (online)
ISSN 1650-3686 (print)

© 2005, The Authors

Innehållsförteckning

Plenarföreläsningar

Johan Fornäs

Kulturstudiernas brott och broar.....9

Orvar Löfgren

Kulturellt slitage21

Papers

Fanny Ambjörnsson

Den rosa overallen. Om genusfostran, modeller av jämställdhet och identitetspolitiska markörer31

Barbro Andersson

Konsten att göra sig märkvärdig. En studie av det konstnärliga producentfältet i Sverige i början av 1990-talet och några av förutsättningarna för att där erövra erkännande som konstnär39

Cecilia Andersson

Gatukonst - på plats i staden.....53

Hans Andersson

”Det kommer inga duvungar blå ur korpägg vita...” Djur och djursymbolik i Sveriges folkliga rättskultur71

Jan Apel

Social reproduktion av hantverk i traditionella samhällen – en arkeologisk/antropologisk tillämpning av några av Bourdieus forskningsverktyg81

Thordis Arrhenius

John Ruskin's Daguerreotypes of Venice97

Mikael Askander

Diktaren i medieåldern: Om relationen mellan film och lyrik i Bruno K. Öijers verk109

Bodil Axelsson

Med ögat i kameran - sätt att studera tillblivelsen av ett teatterum119

Kerstin Bergman

Mänsklig kloning och individualitet: Fiktion och vetenskap129

Lotta Bergman

Kulturarvet och en vidgad kultursyn i gymnasieskolans svenskundervisning139

Anna Biström

Andligheten i Eva Dahlgrens rocktexter157

Katarina Bonnevier

Out of the Salon171

<i>Sture Brändström</i> Musiklinjen vid Framnäs folkhögskola 1952–1957	181
<i>Anna Cabak Rédei</i> Mme de Staëls självbiografiska reseskildring från Tyskland: en ”jagets”genre?	191
<i>Cecilia Cassinger och Henrik Loodin</i> Store in Negotiation: Observing the Compromise	209
<i>Linn Egeberg Holmgren</i> ”Jag känner mig lite manlig när jag bryter mot de manliga normerna” Om maskulinitet, skönhet och gränsdragande överskridanden	219
<i>Katarina Elam</i> Vardagsestetik, sinneserfarenhet och den kulturella kroppen	227
<i>Kristina Fjelkestam</i> Den estetiska vändningen	235
<i>Tilda Maria Forselius</i> ”Ett brev betyder så mycket” – några samtida perspektiv på historiska brev	241
<i>Joakim Forsemalm</i> The power of connections: on durability in inner city conversion	253
<i>Torbjörn Forslid och Anders Ohlsson</i> Hamlet eller Hamilton? Litteraturvetenskapens samtida problem och möjligheter	265
<i>David Gedin</i> En god författare är en död författare	277
<i>Lars Hagborg</i> Vägen tillbaka. Erfarenheter av mord och dödsstraff	297
<i>Charlotte Hagström</i> Sonjas samling: Att rekonstruera ett liv utifrån arkivmaterial	313
<i>Niklas Hansson</i> The Social forum-process; tendencies and features	323
<i>Tobias Harding</i> IT-revolutionen och den svenska kulturens politik – Uppfattningar om ”ny teknik” i svensk kultur- och mediepolitik 1991–1998	335
<i>Ingrid Holmquist</i> Mellan män – en läsning av Hjalmar Gullbergs dikt ”Kyssande vind”	351
<i>Rikard Hoogland</i> Teaterkritikern som värdeomätare	359
<i>Rolf Hughes</i> Orderly disorder: post-human creativity	367

<i>Martin Hultman</i> Att (be)skriva verkligheten – ett försök att skissera möjligheterna att kombinera diskursteori med aktör-nätversteori	379
<i>Tobias Hübinette</i> Att vara ett fritt flytande subjekt: En studie av den adoptivkoreanska existensen	405
<i>AnnaLena Hållner</i> Den litterära textens minne	421
<i>Elisabeth Högdahl</i> Kreativ etnografi	429
<i>Anders Høg Hansen</i> Konflikt og geografi: Gestaltning og forhandling af 'rum' blandt unge i Israel	441
<i>Malin Ideland</i> HYBRID-TV. Populärkulturens roll i den offentliga debatten	451
<i>Markus Idvall</i> Intervjun som kulturlaborativ praktik	461
<i>Torsten Janson</i> Diasporans nya kläder: islamistisk barnlitteratur som uttryck för identitetsförhandling	477
<i>André Jansson</i> For a Geography of Communication	491
<i>Anna Jonsson och Johanna Alkan Olsson</i> Participatory Modelling – (how) can computer generated information affect the "room of action" of local stakeholders?	507
<i>Inger M. Jonsson</i> Famijemåltiden en hemvist för kulinarisk kulturell kunskap av betydelse för information och utbildning om mat och måltider	527
<i>Sidsel Karlsen</i> Globale artister i lokale festivaler: Glokale rom for musikalsk læring og utvikling av musikalsk identitet	531
<i>Eva Karlsson</i> Delaktighet – ett värde i vården	543
<i>Lars-Göran Karlsson och Anna Lund</i> The rebirth of the museum. Spänningar, ambivalenser och dilemman	555
<i>Eva Kingsepp</i> Postmodern apokalyps? Om mytiska symboler i datorspel om andra världskriget	565
<i>Clarissa Kugelberg</i> Förhandlingar om tillhörighet. Transnationella identiteter hos svenska politiker med chilensk och kurdisk bakgrund	581

<i>Rebecka Lennartsson</i> Lust, last och lagbrott. Könsköparen i nytt ljus	595
<i>Ulf Lindberg</i> Svensk rockkritik 1960–2000	605
<i>Fredrik Lindstrand</i> Gestaltning, konstruktion och meningsskapande i ungdomars arbete med film	619
<i>Anna Ljung-Hagborg</i> Att haka fast vid något. Om män och skilsmässorelaterade livskriser	633
<i>Anna Lundberg</i> Orangutanghonan Koko blir Miss inre skönhet	643
<i>Lena Martinsson</i> Bråkiga maskiner och förhindrade klassupprepningar	653
<i>Tyrone Martinsson</i> I Andréxpeditionens spår - visuell kultur och resande	659
<i>Sonja Miladinović</i> På vift i den europeiska Orienten. Om svenska resenärers skildringar av Balkan	673
<i>Marcus Moberg</i> ”Gudablodets Kraft”: Jesu offergärning och den yttersta domen som ledmotiv inom finsk och svensk kristen heavy metal.....	689
<i>Magnus Mörck</i> En, två eller tre knappar. Affärsmaskuliniteter i kostym	703
<i>Eddy Nehls</i> Alkoholens roller: i samhället, kulturen och i konstruktionen av identitet. En studie av kulturella aspekter på svensk alkoholpolitik	711
<i>Bo Nilsson</i> Brottsoffer. Offerskapets innebörder och villkor - viktimiteringsideologins effekter	727
<i>Marie Nordberg</i> ”Det viktiga är en maskulin touche!” – Maskulinitet som konsumtionsvara i frisörbranschen	735
<i>Morten Nørholm</i> Danske producenter af det som kalder sig og anerkendes for at være evalueringsforskning: Felt eller subfelt? Relativ autonomi eller ikke?	743
<i>Bengt Olsson</i> Ledarskap och relation - beskrivningsspråk i kreativ praxis	759
<i>Anneli Palmsköld</i> Meningen med textilier eller hur textilen blev feminin	769

<i>Magnus Persson</i>	
Kulturaliseringen av litteraturstudiet i skola och högre utbildning	777
<i>Gunilla Petersson</i>	
”Då gick jag in i väggen”. Om utbrändhet och arbetsskada som en moralisk kamp	797
<i>Magdalena Petersson</i>	
Kläder som andas, kroppar som formges: kroppskonstruktioner, genus och sportmode	807
<i>Thomas Petersson</i>	
Den postkoloniala vågen – om ädla forskare och den oförbätterliga publiken	815
<i>Marianne Pipping Ekström</i>	
Vi ska äta, vem ska laga?	827
<i>Oscar Pripp och Magnus Öhlander</i>	
Kulturbegreppets användningar och sociala betydelser	835
<i>Magnus Rodell</i>	
Det brutna svärdet: Minne, kultur och monument	851
<i>Marta Ronne</i>	
En kvinnlig forskares karriär och självbild. Exemplet Margit Abenius – forskare och litteraturkritiker i 1930-talets Uppsala	861
<i>Minna Räsänen och Sinna Lindquist</i>	
”Och du ska göra lite etno” – Gestaltningar av etnografi inom MDI	871
<i>Anna Samuelsson</i>	
På vandring i naturens teater – Natur och kultur på naturhistoriska riksmuseet	881
<i>Monica Sand</i>	
Konsten att gunga: Om upprepning	907
<i>Cristine Sarrimo</i>	
Professorn och kärleken. Sexuella trakasserier i fiktion och verklighet	923
<i>Jessica Sjöholm</i>	
Skulptur, klotter och ”motmonument”	939
<i>Karin Stigbrand och Helena Danielsson</i>	
Estetiska läroprocesser på lärarutbildningen	955
<i>Malin Sveningsson</i>	
Ungdomars köns- och identitetsarbete på Internet	977
<i>Johan Söderman</i>	
Kommersialism eller konst - social positionering och konstruktion av professionella hip-hop-identiteter	997
<i>Richard Tellström</i>	
Känslan som restaurangupplevelse. Symbolik och estetik i den kommersiella måltiden	1015

<i>Rudy Vigil</i> Göteborgsdemonstrationer som visuell performance: Ungdomsidentitetsformation som följd av deltagande i demonstrationerna vid EU-toppmötet juni 2001, samt i reaktion mot den tryckta mediebevakningen	1027
<i>Karin Wagner</i> En analys av GenoChoice av Virgil Wong	1047
<i>Staffan Wennerholm</i> Ljus över mörka vatten? Gustaf Dalén, ingenjörskonsten och etableringen av det moderna Sverige	1065
<i>Ann Werner</i> Dekonstruktiv konst, genus och dåtid	1075
<i>Margrit Wettstein</i> Memento vivere: Föremåls betydelse i extrema livssituationer	1083
<i>Irène Winell-Garvén</i> Fältbegreppet vid långa och korta tidsperioder. Relevans på fiktioner	1091
<i>Christina G. Wistman</i> Fältvägen till positionen prins Eugen	1095
<i>Lennart Zintchenko</i> Fotografering som metod och kulturvetenskapligt aktörsskap	1107
<i>Eva Änggård</i> Förskolebarns meningsskapande i bildaktiviteter utmanar vuxenvärlden	1119
<i>Tomas Axelson</i> Film och existentiella frågor. En empirisk studie om betydelsen av film i människors liv med sociokognitiv inriktning. Axplock ur ett enkätresultat och djupintervjuer	1141
<i>Håkan Berglund-Laken</i> Mellan kropp och bostad. Boendets praktik och materialitet i efterkrigstidens moderna bostäder	1159

Kulturstudiernas brott och broar

Johan Fornäs

Tema Q, Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur

Linköpings universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Kulturstudiernas etablering och spridning kan ses som ett svar på en bred samhällelig tendens till estetisering eller kulturalisering som satt kulturella aspekter i fokus inom en rad samhällsområden. Detta har ökat behovet av tvärvetenskapliga dialoger och kritiska analyser, där det transnationella fältet för cultural studies fått en förnyad aktualitet. Här antyds några samtida strömningar och kritiska dialoger i kulturforskningen och dess samspel mellan svenska traditioner och internationella cultural studies. Vad har "glokaliseringen" inneburit för hur man idag kan se på detta fält i förhållande till exempelvis den tidiga "Birminghamskolan" eller de angloamerikanska strömningarnas hegemoniska ställning? Vilka erfarenheter ligger bakom organiserandet av denna konferens och vari ligger utmaningarna idag?

Kulturstudiernas brott och broar

Det *brobyggande* fältet för kulturstudier har grundlagts som svar på en serie *brytningar* i samhällsutvecklingen. Kulturstudierna har genomfört flera *brott* mot hävdvunna akademiska traditioner men också knutit *band* mellan dem. Så har skett på alla håll runtom i världen där detta fält etablerats – så också i Sverige. En sådan ambition delar Sveriges nationella centrum för kulturstudier, Advanced Cultural Studies Institute of Sweden (AC SIS), som sedan 2002 verkat med bas vid Linköpings universitets Norrköpingscampus. När ACSIS den 13-15 juni 2005 arrangerade landets första breda och öppna konferens på området var det för att inspirera till att både *bryta* stelbenta mönster och *överbrygga* improduktiva skiljelinjer. Sådana *klyftor* löper kors och tvärs i forskningslandskapet. ACSIS har med en rad verksamhetsformer föresatt sig att bryta upp dödlägen och utveckla länkar mellan olika *discipliner*, mellan *forskningsperspektiv*, mellan *universitetstyper* och mellan *svenska och utländska* miljöer. Jag ska här bidra med några reflektioner kring kritiska dialoger i svensk kulturforskning och internationella cultural studies.

Alla som ger sig in på kulturstudiernas fält möter där olika "*andra*". Där finns kollegor från *andra orter* där de intellektuella kartorna ser helt annorlunda ut. Det spelar till exempel roll om ens universitet är nordligt eller sydligt, perifert eller centralt placerat, rikt eller fattigt, stort eller litet, gammalt eller nytt, konservativt eller radikalt, disciplinärt eller interdisciplinärt inriktat. I några sammanhang kan kulturstudier verka obskyra, på andra ställen tycks de närmast ha inspirerat hela den lokala högskolestrukturen. Tillgången på tid, pengar och seminariemiljöer för kulturforskning skiftar. För några är Sverige en given ram, för andra överväger helt andra, transnationella identifikationer.

Där möter man också folk från *andra discipliner* och fakulteter. Medan samhällsvetare kan se kulturstudier som en väg till fördjupad texttolkning så kan humanister istället finna verktyg att sätta in texterna i sociala och historiska kontexter. I möten med *andra perspektiv* kan man börja ana att det inte finns en enda form för kulturstudier utan en rad inbördes högst olika grenar, där Frankfurt, Birmingham och cyberspace ömsom hyllas, ömsom problematiseras.

Man möter studier på helt *andra forskningsområden*, som rör frågor, material och metoder som helt skiljer sig från det vi är vana vid. Mellan den historiske källgranskaren och den etnografiske nutidsnomaden förestår ett komplicerat och tålmodigt översättningsarbete. Samtidigt kan till och med de missförstånd som oundvikligen uppstår visa sig uppenbara oanade kunskapsmöjligheter!

Här möter man vidare forskare med *andra kön, etniska och klassmässiga bakgrunder*, som har olika preferenser. I sammanhang som tar steg ut från disciplinernas strikta ordning blir inte minst mötena med *andra generationer* särskilt intrikata, då åldersstegen inte automatiskt överensstämmer med vare sig de karriärmässiga hierarkierna eller kunskapsnivån inom just detta fält. Man tvingas diskutera med folk med *andra maktpositioner* och använda både röst och öron med såväl oräddhet som ödmjukhet. Allt detta är med och bestämmer hur man själv talar och hur man tolkar varandra och fältet. Men samtidigt ges en möjlighet att försöka skapa möten där alla verkligen går i dialog med andras röster och gemensamt formar en mikrooffentlighet där deltagarna lyssnar och talar över gränser. Vissa likheter finns alltid, för att mötena alls ska uppstå – till exempel att alla ser sig som kulturforskare. Men det är *skillnaderna* som gör kommunikationen meningsfull. Kommunikation gör inte deltagarna lika men ger rum för flöden mellan dem.

Detta gäller i viss utsträckning *all forskning*. Att forska är liksom konstnärligt arbete en egendomlig blandning av ensamt slit med texter och täta samspel med andra. Kunskapsutvecklingen är i grunden *kollektiv*, inte bara i seminarierummen utan även genom att varje vetenskaplig text växer fram i ett inre brottande mellan röster. Här passar Michail Bachtins begrepp om *det dialogiska ordet* sällsynt bra in. Inom varje ämne pågår hela tiden samtal: dels traditionsbearbetande samtal mellan forskargenerationer och dels debatter mellan olika inriktningar. I *gränsområdena* mellan ämnen är sådana samtal ännu mer svårförutsägbara och mångstämmiga. Och för ett uttalat *kritiskt* fält blir växlingarna mellan kritiska gränsdragningar och överskridande möten än tätare.

Liksom Nietzsche, Foucault och Bourdieu tror jag att det finns ett mått av *maktvilja och kontrollbehov* bakom all intellektuell verksamhet. Ingen skulle troligen ge sig in i kulturstudier om de inte såg någon nytta med det och anade att det kunde ge vissa komparativa karriärfördelar. I varje samtal finns också oundvikliga moment av maktspel. Maktordningar är inte enbart yttre ramar av administrativ, ekonomisk eller annan institutionell makt som begränsar våra handlingars spelrum. De är också djupt inlagrade i människors identitetsformerande habitus – i inbördes sociala relationer och positioner, kulturella kommunikationsstilar, tankar, känslor och kroppsspråk.

Trots detta finns det ögonblick av gränsöverskridande interaktion där maktordningar reflexivt granskas och tillfälligt sätts ur spel. Michail Bachtin, Julia Kristeva och Jürgen Habermas hör till dem som betonat sådana aspekter. Människor rör sig genom olika offentligheter som i varierande grad möjliggör lek, njutning och gemensamt utforskande av oplöjd mark. Man tänker sig ofta att forskning handlar om att söka *svar* på givna frågor och genom klargörande modeller reducerar verklighetens oöverskådlighet. Men det är lika viktigt med en *nyfikenhet* som formulerar nya *frågor*, slår hål på förmenta självklarheter och öppnar oceaner av komplexitet i den vardag som annars kan uppfattas som platt banal.

Ernst Bloch talade en gång om marxismens *värmeström* och dess *köldström*. Å ena sidan det utopiska tänkandets heta källflöden, å andra sidan den uppfriskande ideologikritikens iskalla svalka. Paul Ricoeur har på liknande sätt skilt mellan *förståelsens* och *misstankens* hermeneutik: å ena sidan den traditionshermeneutik som vill reproducera texters intenderade meningsstrukturer och å andra sidan de olika former av kritisk läsning som stryker historien mothårs och söker avslöja dess dolda skevheter. Ricoeurs *kritiska hermeneutik* bygger *spiraler* av förståelse och förklaring, närhet och distans. Just genom *distanserande kritik* fördjupas den förståelse som inte behöver betyda enighet. Och omvänt blir endast den kritik verkligt

drabbande som först grundligt förstår det som kritiseras. Utifrån en sådan kunskapssyn bör kulturstudierna inte gå någon ljum medelväg utan fyllas av frimodiga växlingar mellan analytiska distinktioner och gränskorsande synteser, osentimental kritik och lyssnande samtal.

Grupper, skolor, fält

Tillåt mig en personlig utveckling. Jag är uppväxt på Lunnevals folkhögskola i Östergötland, där jag tidigt mötte en akademisk kunskapsmiljö som modigt klev över gränser mellan estetik, vetenskap och folkbildning. Därför tyckte jag att det var roligt när Handel K. Wright för några år sedan nämnde de nordiska folkhögskolorna som en förelöpare till cultural studies, med sin alternativa sfär för utforskande av samhälleliga och kulturella fenomen. Jag har sedan som vuxen rört mig mellan fyra universitet – Lund, Göteborg, Stockholm och Linköping. Min fil.kand. är i matematik, logik och teoretisk filosofi, min doktosexamen i musikvetenskap, jag har haft en forskartjänst i ungdomskultur, varit lektor och professor i medie- och kommunikationsvetenskap, och nu ankrat vid Tema Q (kultur och samhälle) här i Norrköping, med inriktning på kulturstudier och medierad kultur. Tematiskt har min forskning rört populärmusik, ungdomskultur, alternativrörelser, mediekonsumtion och digitala medier. Denna nomadism mellan orter och ämnen är en av de olika akademiska identiteter som återfinns inom kulturstudiefältet. Andra har istället en fast förankring i ett ämne och/eller ett universitet, men ändå – eller kanske just därför – ett behov av att utveckla livgivande kontaktytor utåt.

För mig blev kulturstudier ett begrepp vid slutet av sjuttioalet, tack vare Donald Broady och hans krets kring redaktionen för Kritisk utbildningstidskrift *KRUT*. Som många andra fick jag då upp ögonen för vad som rörde sig vid Centre for Contemporary Cultural Studies i Birmingham, och det var särskilt ungdomskulturforskningen som uppmärksammades. På den tiden upplevdes cultural studies som en helt geografiskt bunden riktning: vi talade om Birminghamskolan på liknande sätt som man talade om Frankfurtskolan, Pragskolan eller Chicagoskolan. Längre var cultural studies för mig också något att kritisera eller inspireras av men knappast att identifiera sig med. Utvecklingen av cultural studies från några individer och deras verk till en löst sammanhållen grupp i Birmingham och därefter till en identifierbar tankeskola krävde både en textlig produktivitet och ett socialt fotarbete där man upprättade en sorts lokal mikrooffentlighet runt arbetsgrupper, stencilerade skrifter, kurser och antologier. Inspiration från och levande kontakter med utomakademisk folkbildning och politiska alternativrörelser bidrog till vitaliteten.

Ann Gray ska på Routledge ge ut två volymer med omtryck av alla arbetspapper från 1970-talets CCCS i Birmingham. Jag har där ombetts skriva en inledning till några av dem. Att läsa dessa working papers idag är en hisnande känsla. De visar sammantaget hur en lokal forskarmiljö upprätthålls och så småningom bildar utgångspunkten för ett nytt transnationellt fält. Några papers känns som föråldrade och ganska osjälvständiga rapporter. Men andra har en slående vitalitet – de läser vildsint samman texter från vitt skilda håll och utvecklar modiga perspektiv och modeller som endast delvis har tömt ut sin kraft än idag. Betänk att det handlade om studenter och doktorander som fick sin kraft från det kollektiva sammanhang som bejakade deras förmåga att tänka nytt. Tänk om fler utbildningsenheter kunde fungera lika banbrytande!

Under det senaste kvartsseket har cultural studies utvecklats flera steg vidare och genom en kombination av inre dynamik, global spridning och hybridisering kommit att fungera mer som ett relativt öppet fält än som en bestämd teoretisk riktning. Här avses inte primärt något *kampfält* i en mer strikt Bourdieusk mening, då kulturstudierna knappast har den grad av autonomi och intern polär struktur som då erfordras. Istället använder jag här ordet "fält" som beteckning på en relativt öppen yta med förvisso en rad korsande motsättningar och även strider, men framförallt ett *odlingsfält* och *korsningsfält* där blandningar mellan interagerande impulser ger upphov till en tillväxt av nya idéer. I ett sådant tvärvetenskapligt gränsland är det

lättare att göra sig hemmastadd och ta plats på egna villkor, trots att man kan vara oenig med en hel del av det som kännetecknar vissa brittiska och angloamerikanska strömningar inom fältet.

Fält föds och dör. Några sjunker tillbaka efter att ha gjort några etablerade ämnen alerta för de frågor fälten aktualiserat. Andra institutionaliseras till egna discipliner, som exempelvis medie- och kommunikationsvetenskap. De som har överlevnadskraft måste fylla flera krav. De måste av omgivningen ges och behålla en egen plats i utrymmet mellan andra grupperingar. De måste förmå att gripa tag i brännande samtidsfrågor som behåller sin aktualitet. De måste kunna innefatta fruktbara teorimöten och tolkningskonflikter som tillför nya insikter genom intellektuellt bricolage. De måste kunna organisera socialt givande utbyten. Och de måste bäras upp av individer och miljöer med administrativ skicklighet. Det är höga och svåra krav – och så brukar varken enheter eller fält heller ha evigt liv.

Institutionalisering och synlighet

Fält är alltid institutionaliserade på något sätt, även om de inte behöver institutionaliseras just i den akademiska disciplinens eller universitetsinstitutionens former. Det är sant att kulturstudier i växande grad har institutionaliserats, men institutionalisering innebär inte nödvändigtvis disciplinering. Jag ser inga klara tecken på att kulturstudierna är på väg ditåt, utan snarare att det är gränsfältskaraktären som stärks genom den typ av institutionaliseringar som uppstår. Det finns i den globaliserande spridningen en dialektisk samverkan mellan integrering och differentiering som gör att resultatet blir en växande heterogenitet men inte nödvändigtvis något fragmenterande sönderfall. På sina håll framträder cultural studies som ett eget ämne, men oftare som ett öppet tvärvetenskapligt fält, med nätverk och föreningar, utbildningsprogram och centrumbildningar, tidskrifter och antologier. Internationellt finns en serie *tidskrifter: Cultural Studies, International Journal of Cultural Studies, European Journal of Cultural Studies* och *Inter-Asia Cultural Studies, Topia, Pacific* m.fl. Där finns *föreningen* Association for Cultural Studies (ACS) med drygt 500 medlemmar över hela jorden. Där finns sedan mitten av nittioalet de internationella *konferenserna* Crossroads in Cultural Studies som varje jämn år mobiliserar närmare 1000 personer, och omkring den 20 juli 2006 äger rum för sjätte gången i Istanbul. Regionalt finns det starka organisationer och rörelser ibland annat Ostasien och Latinamerika. På det nordiska planet har Finland sedan länge en forskarförening med regelbundna konferenser och därtill det pigga förlaget Osuuskunta Vastapaino som ger ut både översättningar och finska verk. I Danmark driver Anne Scott Sørensen m.fl. ett nationellt nätverk med årliga konferenser.

Sverige brukar i andra sammanhang vara tidigt med nationell organisering, som en spegelfeffekt av den centralistiska nationalstaten. Men det gäller inte detta område. Visst finns här många förnämliga aktiviteter på flera håll i landet. Det finns kurser om någon form av tvärvetenskapliga kulturstudier eller cultural studies vid de flesta universitet, ibland vid språkämnen, andra gånger bland etnologer eller sociologer. På några håll finns centrumbildningar, bland annat har Växjö haft en sådan, och särskilt i Göteborg finns det en väldigt stark och ledande verksamhet vid Forum för studier af samtidskulturen FSSK och Centrum för kulturstudier. Där har man också producerat en imponerande mängd antologier med tonvikt på studier av samtidskultur, identitet och sociala frågor. Umeåetnologerna driver tidskriften *Kulturella perspektiv*, och visst dyker enstaka artiklar upp i ämnestidskrifter och förlagskataloger, men det är ändå ont om profilerade svenska publiceringsmöjligheter på detta område.

Jag ser en viss fördel i att området i Sverige inte stramats upp i disciplinära former. Där så skett, främst i anglosaxiska länder, anas ganska snabbt en problematik med viss stagnation och slutenhet. Där tvingas man ofta välja mellan att höra hemma i cultural studies *eller* i något annat ämne. För mig är det tvärtom viktigt att kunna vara *både och*, vilket kräver öppnare organisationsformer. Men en *något* starkare grad av tvärsgående kommunikation skulle ändå

behövas. Ett brett samlande forum och nätverk har t.ex. först på ACSIS-konferensen i juni 2005 formerats i Sverige.

Trist nog är svenska forskare förvånansvärt osynliga i internationella sammanhang. Föreningen ACS har fram till 2005 bara haft en handfull svenska medlemmar, och fler har heller inte deltagit i Crossroadskonferenserna. Några enskilda namn citeras utomlands, men det i övrigt glesa deltagandet i det globala kulturstudiefältets mötesplatser antyder en något provinssiell brist på utblick, nyfiken kommunikationsvilja eller kanske självförtroende. Den stora tillströmningen till Norrköpingskonferensen 2005 var mot denna bakgrund ett imponerande och hoppingivande språng framåt. Det som där kom till ytan försvarar utan vidare sin plats även på en internationell arena. Svenska kulturstudier har massor att bidra med som skulle höja kvaliteten och föra fältet framåt. En knapp futtig procents svenskar i ACS och på Crossroads är på tok för lite. Att gå ut i världen och bidra till de intellektuella globaliseringsprocesserna har Sveriges kulturforskare allt att vinna på.

Allt det här var ett skäl till att ACSIS först koncipierades vid mitten av 1990-talet. Efter några workshops och utredningar som fått stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet HSFR och Riskbankens Jubileumsfond kunde ACSIS inrättas 2002 som fristående nationellt centrum knutet till Linköpings universitet, med syfte att stärka och utveckla tvärvetenskapliga kulturstudier, öka samverkan mellan ämnen och universitetsorter, och berika de internationella utbytena med det transnationella fältet för cultural studies. ACSIS fick en nationell styrelse med en ledamot föreslagen av rektor för varje universitet, och söker på alla möjliga vis samarbeta med forskargrupper och centra vid de andra universiteten. 2003 kom en rad verksamheter igång, med medel från Linköpings universitet och lokalstöd från Norrköpings kommun. Vi ordnade seminarier och workshops, bjöd in postdokstipendiater och gästprofessorer, startade en webbplats och en e-postlista, och planerade olika typer av forsknings-samarbeten. Med stöd av Vetenskapsrådet och Riksbankens Jubileumsfond blev konferensen 2005 ett genombrott och ett stort kliv framåt. Där framträdde svenska kulturstudier i tydligare profil, formulerade sina agendor och formerade sina nätverk. Så har ett nytt kapitel öppnats.

Det möter strukturella hinder att etablera denna typ av korsväg som överskrider gränser såväl mellan universitet som mellan discipliner. Det är lätt att då också hamna mellan stolarna. Lokalt kan varje universitet tänka sig att stödja vissa fakultetsöverskridande samverkanscentraler. Och nationellt kan man få stöd för disciplinärt baserade ämneskonferenser eller arrangemang inom något politiskt prioriterat specifikt forskningsområde. Men att göra bägge sakerna på en gång stöter på patrull i dessa tider av ökad konkurrens mellan universiteten och när de nationella forskningsfinansiärerna är bundna till disciplinära murbyggen.

Transnationella korsvägar

Kulturstudier bedrivs vid alla universitet och högskolor. Min egen väg gick alltså via populär-musikstudier, ungdomskulturforskning och medieforskning. Andra viktiga inspel har kommit från etnologer och antropologer, från kultursociologer och kulturhistoriker inom en rad samhällsvetenskapliga och estetiska discipliner. Feminister och postkoloniala etnicitetsforskare har varit betydelsefulla, liksom utbildningsstudier, STS och andra gränsområden. De texter som samlats i denna bok ger en aktuell karta över fältet. Skiftande beteckningar har använts: *kulturvetenskaper* är väl snarare samlingsbeteckningen på det mesta av humaniora och samhällsvetenskap, men *kulturforskning* har både använts ungefär lika brett och som översättning av engelskans cultural studies – så bland annat av Thomas Johansson, Ove Sernhede och Mats Trondman i inledningen till antologin *Samtidskultur* (1999). Särskilt bland etnologer och antropologer är *kulturanalys* en term som främst betonar en uppsättning metodologier. Vill man specifikt betona en mer avgränsat anglosaxisk forskningstradition passar nog den engelska termen *cultural studies*. Men om nu fältet har ett eget liv även här uppe i vår höga nord så känns det konstigt att inte använda ett svenskt namn. Ingen term är perfekt, men jag ser inte

längre några tungt vägande skäl mot ordet *kulturstudier*, som i ACSIS alla verksamheter är rubriken för den kritiska och tvärvetenskapliga kulturforskning som har en rad olika riktningar, med brittiska cultural studies som en central strömning.

Dessa brittiska cultural studies formerades från slutet av 1950-talet, först med individuella verk som Richard Hoggarts *The Uses of Literacy* (1957) och Raymond Williams *Culture and Society* (1958), via bildandet av CCCS i Birmingham 1964 och dess livaktiga arbetsgrupper på 1970-talet. Tysken Rolf Lindner har visat hur detta var ett generationsspecifikt svar på de utmaningar som en värld i omvandling ställde kritiska intellektuella inför. Nya klasskikt, kvinnor och invandrare från kolonierna trädde fram som utmanare på den akademiska arenan. Det fanns tydliga homologier (samstämmigheter) mellan dessa unga intellektuellas livsform och deras tankeform. De förde fram behovet av ett seriöst studium av arbetarkulturen och kvinnors kulturformer, mediekultur och populärkultur, ungdomskulturer och invandrarkulturer. Så gav cultural studies röst åt "the inside outsider", som rörde sig i gränsområdena mellan teoridebatt, populärkultur och politiska motrörelser. Kritiken av akademisk inskränkthet ledde till innovativa experiment med nya former av utbildning och forskning, som överskred stela gränser mellan ämnen och mellan teori och praktik. Unga gränsforskare var ofta uppmärksamma på sin position i det akademiska fältet och bidrog därför med starkare kritisk-politiska perspektiv och med en reflexiv självtematisering. Därigenom förnyade de kulturforskningen som helhet, i en period när tolkning, nätverk och reflexivitet blivit allt mer nödvändiga. Så bidrog cultural studies till kulturforskningens modernisering, som svar på en generell kulturalisering, kommunikativitet och kritisk omprövning av vetenskapliga traditioner. Från marginalpositionen kunde företrädare för cultural studies konstruera vad Tony Bennett beskrivit som en transdisciplinär utväxlingsplats med på en gång kritisk, reflexiv och brobyggande funktion, som erbjuder ett användbart gränssnitt för fruktbara dialoger mellan disciplinerna men också mellan andra tvärvetenskapliga forskningsområden såsom feministisk och postkolonial teori, STS (Science and Technology Studies), kritisk teori och kultursociologi.

På liknande sätt föds svenska kulturforskarens intresse för kulturstudiernas mötesplatser ur en serie utmaningar mot vårt lands traditionella discipliners kulturförståelse. Nya forskningsfrågor och universitetsvillkor kräver föränderliga och öppna kopplingsplatser som inte ersätter ämnena men står i dialektisk spänningsrelation av komplement och kritik. Det handlar om ett slags brobyggande brott som bryter upp improduktiv isolering. Så pockar till exempel hybridgenrens intertextuella och mediala diskurser på estetiska analyser där konventionella estetiska ämnen alltför stelt låst in sig i mediedefinierade ramar, och det gäller tyvärr även mycket medieforskning som också ägnat sig åt en medieform i taget. Intersektionella korsningar mellan olika interfererande identitetsordningar kräver motsvarande samverkan mellan klass-, etnicitets-, generations-, genus- och sexualitetsforskare. Kulturstudierna har likaså insisterat på vikten av såväl kontextualiserande textläsningar som insikter om de symboliska uttryckens betydelse i samhälleliga processer, vilket framtvingar möten mellan humanister och samhällsvetare.

Kulturstudier svarar på krisfenomen i kulturen och kulturforskningen. Yngre och kritiska forskare attraheras av sådana fält, men även framsynta seniorer inser värdet av en förnyande pådrivare som bearbetar förstelnade ämnesgränser. Det talas till exempel idag om en kris för humaniora, där bristen på nytänkande samverkansförmåga hör till sjukdomsdiagnosen. Det talas samtidigt om en ökad betydelse för kulturella aspekter i det senmoderna samhället. Det gäller i ekonomers retorik om upplevelseproduktion, betonandet av kulturella faktorer i regional planering, diskursen om politikens estetisering, identitetspolitikens tonvikt på mening och kulturmönster, de nya mediernas hybridformer av infotainment och mycket annat. Talet om *kulturalisering* eller *estetisering* kan samtidigt vara ett led i vår egen strävan att legitimera kulturforskningen. Om kulturen och estetikens betydelse måste den ju utforskas mera, och då behövs kulturstudier av alla de slag. Estetiseringstemat kan ses som en utlöpare av en

sedan åtskilliga decennier omtalad ”*kulturell vändning*” som inom många vetenskaper sätter frågor om utformning, mening och identitet på dagordningen. Inom historie- och samhällsvetenskaperna lyfts symboliska sidor av verkligheten fram som centrala för förståelsen av sociala förändringar. Samtidigt upplever kulturforskningen inte precis någon särskild boom. Även om studenter har ett gott öga till medier och kultur så gäller det knappast forskningspropositionerna. Det finns gott om diagnoser om kulturens växande roll, men hur ser verkligheten ut? Här kan kulturstudier kritiskt-reflexivt granska kulturella aspekters förändrade roll i moderna diskurser, och ge historiskt perspektiv åt närsynta samtidsföreställningar.

Idag är kulturstudier alltså ett transnationellt, ja globalt fält. Många olika lokala historier möts på denna åker, men den anglocentriska har en tydlig hegemoni, och det med viss rätt. Där har utvecklats inflytelserika insikter och bidrag som de facto har genererat fältet som just ett gemensamt övergripande fält. Ändå finns det skäl att betona det brott som globaliseringen inneburit, och som gjort det möjligt att hävda en rad skilda genealogier som legitima. Dit hör de många svenska och nordiska traditionerna för kulturforskning, som skulle kunna bli verkligt betydelsefulla för den som har mod att göra bruk av sitt eget förstånd och träda ut ur sin självförvållade isolering (för att travestera Immanuel Kant).

Roland Robertsons term ”*glokalisering*” förefaller här ovanligt passande. Fältet har blivit mer heterogent och dynamiskt, och kan inte längre definieras som en skolbildning med en fast kärna. Det hålls samman av dels ett nätverk av institutionella resurser (föreningar, konferenser, publikationer och program av skilda slag), dels en uppsättning primära forskningsfrågor som betonar tolkningsperspektiv på symboliska former, tvärvetenskapliga dialoger och kritisk reflexivitet. Här handlar det inte om något grundmurat teoribygge utan snarare om en förhållningsbar och ”segt föränderlig” konstellation av teorier med skiftande rötter och rutter. Som i alla fält finns här olika inbördes stridande positioner men samtidigt några grundbegrepp som man för ögonblicket finner det värt att strida om, däribland mening, makt och identitet.

Man kan få syn på ett fält genom att granska dess inre huvudpolar men också genom att undersöka dess gränssytor utåt: vilka dialoger det engagerar sig i och hur det uppfattas utifrån. Där är det viktigt att inse att fält ser olika ut från olika håll. De är internt heterogena, polycentriska och med otaliga gränssytor utåt. För en sociolog eller statsvetare utmärker sig kulturstudier genom att ta meningsskapande tolkningar av symboliska former på allvar och hävda den kulturella offentlighetens samhälleliga betydelse. För en litteratur- eller konstvetare framträder istället den politiserande kontextualiseringen som sätter in enskilda verk, stilar och genrer i sociala sammanhang. För en historiker är det kanske samtidsorienteringen som sticker i ögonen. Samma fält ser olika ut beroende på varifrån det observeras, vilket ger upphov till en hel del missförstånd och reduktionistisk kritik som sätter upp stereotypiserande dikotomier mellan kulturstudier och den egna disciplinen, så som bland andra Terry Eagleton och andra gjort. Visst kan det ligga mycket i sådana uppställningar, men liksom andra stereotypiserande dikotomier tenderar de samtidigt att överdriva polariteterna och missa den interna differentieringen i vardera lägret. Där finns en likhet med de dikotomiseringar som Stuart Hall har analyserat beträffande ras och etnicitet.

Var och en har sin egen väg genom ett fält. Det spelar roll varifrån man kommer, vilka man passerar och vart man är på väg. Så finns det också mångfaldiga sätt att förstå fältet självt. Beroende på utgångspunkten betonar man skiftande rötter och rutter i dess utveckling. I konferensen och denna bok definieras och uttolkas därför kulturstudier på en rad olika sätt, och det är i samspelet mellan dessa forskares synsätt – och kulturstudiernas fienders föreställningar – som fältet konstituerar sig.

Öppna, blanda, avancera!

Svensk kulturforskning sägs ibland vara i kris. Många av dess kristecken pekar mot en besvärande inskränkthet, i flera avseenden. Men det faktum att den börjar uppmärksammas i bred

debatt banar samtidigt en tvåfilig väg ut ur den förlamande självbegränsningen. Dess ena fil bryter olika former av *geografisk* slutenhet, den andra korsar de *disciplinära* gränserna. Bristen på rättvisa, rörlighet och internationalisering bottnar alla i ett inåtvänt värnande om den egna institutionen. Kronisk brist på statliga forskningsmedel tvingar fram ett välmenande omhändertagande av egna doktorander, vilket samtidigt skapar en hämmande lokal inskränkt-het. Det finns inom vissa ämnen och orter exempel på allvarligt *jävsmissbruk* som dock knappast är begränsat till humaniora. Humanistkakans litenhet bäddar därtill också för instängande internrekrytering till tjänster på alla nivåer. Där finns en *rädsla för rörlighet*; en bristande cirkulation som leder till vetenskaplig förstelning. Varje enhet värnar om sitt och stänger dörren till de samarbeten och den kritiska dialog som ger nytänkande. Dit bidrar också en bieffekt av statens ansträngningar att bland annat genom anslagssystem tvinga universiteten att profilera sig i inbördes tävlan. Det tvingar fram en troligen nödvändig nationell arbetsfördelning, men för att inte ytterligare späda på inskränktheten behöver den påtvingna konkurrensen mellan universitet balanseras av flöden och bryggor mellan dem, i form av samverkan och utbyten.

Bristen på *internationalisering* är ännu en aspekt av den geografiska inskränktheten. Här spelar en svensk tradition av självtillräckligt utanförskap i Europa in, byggd på minnen av svunnet stormaktsvälde och neutralitetspolitik, men med olyckliga följder för vårt sätt att möta dagens transnationella flöden. Internationaliseringsstöd behövs i flera olika former: stöd till översättningar och språkgranskning, utlandsvistelser och gästforskarbesök, konferenser, nätverkande och gränsöverskridande forskningssamverkan. Flera ämnen behöver också knyta an till transnationella idéströmningar för att bryta sig ur all provinsiell närsynhet.

En framgångsrik internationalisering kräver dock också att nya jämförelsekriterier utvecklas som inte slaviskt övertar naturvetarnas och medicinarnas kriterier på excellens, och det av flera skäl. (a) Web of Science och andra bibliometriska mätinstrument bygger på ett urval av tidskrifter som systematiskt missgynnar humanistiska såväl som icke-amerikanska tidskrifter, liksom alla andra språkområden än engelskan. Här borde alla ämnesområden och alla språk behandlas likvärdigt. Kulturorienterade tidskrifter måste räknas med på allvar, och nordiska, tyska eller arabiska publiceringar bör räknas lika högt som amerikanska. (b) För humanister och många samhällsvetare är tidskriften relativt mindre viktig än boken. Superkända kulturforskare syns knappast på dessa listor eftersom deras främsta verk är monografier. (c) Naturvetare publicerar regelmässigt artiklar med ett stort antal författare, vilket ger dem mångdubbelt högre citeringssiffror utan att det alls motsvarar vare sig författarinsatser eller kändhetsgrad.

Tro mig, jag har kollat! Namn som Hannah Arendt, Pierre Bourdieu, Jürgen Habermas, Julia Kristeva och Paul Ricoeur har en bråkdel av de siffror som horder av svenska naturvetare kan skryta med i internationella bibliometriska jämförelser. Dussintals medicinare och tekniker vid AstraZeneca, Karolinska Institutet och andra svenska institutioner har i Web of Science mer än dubbelt så höga siffror som de nyssnämnda kulturforskarna, trots att de bara publicerat någon enda bok vardera, och knappast ens finns representerade vid svenska bibliotek. Detta för att de har placerat mängder av artiklar i just de amerikanska tidskrifter som Web of Science bevakar, och mestadels med uppemot ett femtontal författare till varje artikel. Det vore absurt att tro att de därmed förtjänar att vinna dragkampen om internationell excellens.

Detta visar att man måste använda alla sådana databaser med varsamhet. Det behöver utvecklas bättre sätt att bedöma internationell excellens, utan vare sig anglocentrisk eller naturvetenskaplig favorisering. Först när det utvecklats metoder som verkligen passar också för kulturvetenskaperna går det att finna vägar till rimliga jämförelser tvärsöver fakultetsgränserna. Det behöver också göras kvalitativt, exempelvis genom att från fall till fall se hur svenska forskare knyter an – och bidrar – till aktuella internationella diskussioner och deltar i olika typer av nätverk.

Denna reservation hindrar inte att det samtidigt särskilt i flera humanistiska discipliner verkligen finns en trångsynt nationalism som skapar svenska reservat. Det är dags att öppna dörrarna ut mot världen. Mot den geografiska inskränktheten blir därför receptet att bygga broar till samverkan och utbyten mellan svenska och utländska universitet.

Den andra vägfilen leder bort ur en tematisk och disciplinär inskränkthet. De retoriska satsningarna på tvärvetenskap är oftast mer ord än handling. Många i samhället inser att gamla disciplingränser behöver korsas och ruckas på för att förstå nya och gränsöverskridande fenomen. Exempelvis är gränserna mellan de estetiska ämnena baserade på en uppdelning mellan medieformer som förlorat sin självklarhet med den digitala tekniken. Och hur ska man kunna förstå sprängkraften i globaliseringens kulturmöten utan att arbeta samman psykologiska, sociala, kulturella, politiska och ekonomiska perspektiv på korsningarna mellan klasser, generationer, kön och etniska tillhörigheter? Disciplinerna behöver förnyas genom inbördes länkning och interaktion, samt genom nyskapande kritik i överskridande fält av skilda slag. Kulturstudierna erbjuder här det tydligaste förnyande exemplet, som moderniserar och vitaliserar forskningen genom att tillskapa mötesplatser över gränser, kritiskt ta itu med grundvalsproblemen och modigt närma sig aktuella konfliktfrågor. De riktar blicken mot nya fenomen som ses i historiska perspektiv; mot låga fenomen som tas på fullaste allvar; och mot komplexa fenomen som kräver tvärvetenskapliga angreppssätt. Det växande intresset för kulturstudier på svenska är ett kristecken i ordets bägge betydelser: ett symptom på begränsningar i den akademiska miljön och ett hoppfullt löfte om nytänkande.

Men murarnas kraft är stor, och bryter tyvärr udden av många djärva nysatsningar. Gång på gång talar man varmt till tvärvetenskaplighetens lov, men sedan återupprättas disciplintronheten av forskningsrådets beredningsgrupper och stiftelsernas sakkunniga. Så hyllas tvärvetenskap i ord men motverkas i handling. Humaniora har ett underskott på kollektiva projekt och samverkan över gränser. Bland forskarna själva bottnar det i en seglivad romantisk individualism som har en konservativ variant i form av det upphöjda geniet och en radikal form i den kritiske ensamvargen. Institutionellt befästs den disciplinerande ämnesfetisismen genom organisationsformerna i både fakulteter och råd, som motverkar nydanande konstellationer och cementserar murarna.

Ändå visar kulturvetenskapernas klassiker hur det är mötena mellan traditioner som leder till verkligt nyskapande insikter. Se bara på Arendt, Bourdieu, Habermas, Kristeva och Ricoeur igen! Svårigheten att placera in någon av dem i en bestämd disciplin antyder att snarare än att troget skriva in sig i en enskild ämnestradition var det sätten att produktivt tänka samman idéer från flera håll som gjorde deras verk banbrytande.

Bristen på forskningsutrymme i akademiska tjänster är en allmän svaghet i den svenska modellen, som leder till att uppemot en tredjedel av den totala arbetsmängden slösas bort på att skriva och bedöma ansökningar istället för att bedriva forskning. Särskilt humaniora har på sistone haft svårigheter att försvara sitt existensberättigande. Det är något av en paradox att samtidigt som kulturens roll i samhället anses växa så krymper utrymmet för kulturforskning. Regionplanering och exportindustri talar om upplevelseproduktion och designsatsningar som räddning för arbetslöshetsbygder, och integrationens växande konflikter reser identitetspolitiska frågor om migration och minoritetsrättigheter. All denna "*kulturalisering*" borde ställa kulturforskningen högt på dagordningen. Men tvärtom tycks dennas soliditet devalveras på den forskningspolitiska arenan, efter några årtionden av kulturell vändning inom många vetenskapsområden. Kulturaliseringen utmanar även humanioras traditioner och ställer nya krav på öppningar och blandningar, för att den historiska chansen till utveckling ska kunna tas tillvara.

Forskare behöver utarbeta starkare argument för kulturstudier, och då räcker det inte att hänvisa till den lokala institutionens eller det etablerade ämnets auktoritet. Öppnandets och blandandets dubbelfiliga väg ger möjligheter för humaniora att arbeta sig ur sin vetenskapliga

och samhälleliga legitimitetskris. Där behövs samarbeten över gränser, både mellan universitet, utåt i världen, och mellan ämnen. Så kan humanioras kris inspirera till att gå framåt genom att öppna de dörrar som ställts på glänt.

Frontlinjer

Låt mig till sist lyfta fram en fråga som jag personligen just nu finner spännande. Den rör ett omfattande komplex av teoretiska diskussioner som provocerats fram av teoretiker som Foucault, Deleuze, Haraway, Latour, Hayles, Maffesoli, Kittler och Grossberg. Många med mig tänker sig kulturstudier som undersökningar av samspel mellan mening, identitet och makt. Vad detta konkret innebär skiftar, och det finns även inom cultural studies de som radikalt ifrågasätter själva dessa grundbegrepp. Själv rör jag mig med ett kritiskt-hermeneutiskt tänkande som utvecklar en flerskiktad förståelse av dem, bland annat i min teoretiska bok *Cultural Theory and Late Modernity* från 1995 eller i tillämpning i 2004 års *Moderna människor* och de böcker som under de gångna åren publicerats från det av Walter Benjamin influerade Passageprojektet. Att detta är ett ganska starkt svensk paradigm visas bland annat av den tidigare i våras utkomna antologin *Text och existens*. Men det finns en livaktig ”posthumanistisk” antihermeneutik som reser utmanande frågor till sådana som mig. De ifrågasätter om kulturstudier alls ska tolka och söka mening, om människor alls kan sägas utveckla identiteter, och om den kritiska teorins former av kritik alls duger något till. Sådana fundamentala frågor är viktiga att arbeta sig igenom, för de rör grundläggande aspekter av vad kultur och kulturstudier överhuvudtaget handlar om.

Detta handlar inte om någon enkel polaritet med två antitetiska läger, utan snarare om en serie delvis överlappande men delvis också inbördes motstridiga diskussionsfronter, som rört vart och ett av kulturstudiernas tre ben (eller k:n).

1. **Mening och kultur.** Vilken roll har texttolkandet? Vilka texter ska tolkas (högt/lågt etc.)? Hur ska texter balanseras mot institutionella och sociala kontexter? Hit kan räknas diskussionen om huruvida kulturstudier söker meningskonstruktioner genom tolkning av texter i vid mening, eller om det istället handlar om att uppsåra materiella effekter av interaktioner mellan element i någon form av struktur. Det är delvis en omformulering av det sena sextiotalets diskussion mellan hermeneutik och strukturalism. Andra debatter kring meningsbenet har rört frågan om högt och lågt: kan och bör man främst studera konst och/eller populärkultur? Somliga kritiserar tidigare kulturstudier för en alltför ensidig fokusering av populära medieformer, vilket kan riskera att fetischera det låga och bortse från dess inlagring i samhälleliga institutioner av olika slag. Samtidigt kvarstår gentemot traditionella estetiska ämnen poängen i att försöka vidga studiefältet bort från de kanoniserade verken. En tredje underfront rör relationen mellan text och kontext. Efter åttiotalets post-strukturalistiska dekonstruktionsväg har det under nittiotalet förekommit en backlash mot textanalys och en strävan till etnografi, levd erfarenhet och politisk-ekonomiska institutionsanalyser. Även här finns det en risk att spola ut barnet med badvattnet, eftersom kulturstudierna samtidigt behöver en förmåga att ge sig i kast med komplext intermediala uttryck.
2. **Identitet och kommunikation.** Är begreppen subjekt och identitet alls användbara i en värld av cyborger, aktanter och nätverk? Vilken maktbalans råder mellan aktörer och strukturer när det handlar om makt, motstånd och förändring? Hur kan de inbördes spänningarna mellan identitetsdimensioner hanteras i en intersektionell forskningspraxis? Inom STS och cyberfeminism har det utvecklats en sorts ”posthumanistisk” kritik av begrepp som subjekt och identitet. Den är förknippad med utomakademiska utmaningar från djurrättsaktivister och andra rörelser, men kan i en annan riktning också relateras till an-

tingen postkoloniala eller mer eller mindre religiöst fundamentalistiska angrepp på västerländska föreställningar om den autonoma individen. Inom cultural studies rör detta även de tidigare debatterna mellan olika "postmodernistiska" positioner, där några kraftigt betonade individuella aktörers handlingsfrihet, medan andra tvärtom såg människan som helt determinerad av sociala eller symboliska strukturer. Habermas teori om system och livsvärld, Bourdieus fält/habitus-teori, Giddens aktör/struktur-dialektik och Judith Butlers teori om performativitet utgör olika sätt att hantera detta dilemma. En annan subfront inom samma område har uppstått i kölvattnet på intersektionalitetsresonemangens försök att föra samman identitetsdimensioner som tidigare ofta betraktades åtskilda, men som samtidigt givit upphov till söndrande strider mellan företrädare för olika sådana dimensioner, där särskilt genus och sexualitet har brutits mot postkoloniala kritikers tonvikt på etnicitet.

3. **Makt och kritik.** Kulturstudier vill vanligen vara kritiska, men mot vad – och för vad? Innebär kritiken att forskningen ska förvandlas till politik eller ska tvärtom forskningens autonomi försvaras som kritikens grundval? Hur pass "revolutionär" kan kritiken vara utan att hamna i orealistiskt drömmeri eller våldsdyrkan? Hur samspelar kritik med tradition – och med själva kritikens traditionslinjer? Ska kritik utvecklas "immanent" ur en tolkande analys av motsättningarna inom rådande ordningar, eller "externalistiskt" genom att uppfinna en arkimedisk punkt som står utanför hela det moderna tänkandet och samhällsordningen? Även här bryts olika synsätt mot varandra när det gäller att specificera vilken sorts kritik som har företräde, mot vad och för vad. Handlar det om sociala sfärer, politiska och ekonomiska makrosammanhang, etiska normer, identitetskonstruktioner eller kulturella genrer? I främst Storbritannien har det utvecklats ett ställningskrig mellan cultural studies och en oklar blandning av kritisk teori och marxistisk politisk ekonomi. På många andra håll följer klyftorna andra linjer. Hur mycket kan och ska forskaren smutsa sina händer genom att gå ut i dagsaktuell debatt eller driva realpolitiska frågor? Här finns en forskningspolitisk dimension som rör hur vi förhåller oss till samverkan med det omgivande samhället, i samspelet mellan akademisk autonomi och finansieringsmöjligheter. För att återknyta till min nyssnämnda fråga gäller det också relationen mellan kritik och tradition. I Nietzsches efterföljd reses gång på gång röster som kräver ett radikalt utträde ur de existerande tankeformernas tvångströja, medan andra snarare ser emancipation som en dialektisk process av dröm och uppvaknande. För Grossberg och andra gäller det att ställa sig vid sidan av hela det moderna och finna en helt ny arkimedisk punkt som i ett slag kan krossa alla förkättrade illusioner. Inspirerad av Ricoeurs diskussion av debatten mellan Habermas och Gadamer kan man då påpeka att även sådana radikala gester har sin kulturhistoria som de ständigt hämtar näring ur, där exempelvis Nietzsche själv är ett led i tankerevolutionens tradition som själv är en integrerad aspekt av det moderna. Och man kan också utifrån kritisk teori understryka att kritik bara fungerar om den utvecklas immanent, d.v.s. uppspårar motsättningar i det bestående och griper fatt i dess kritiska och utopiska moment. Att söka rena externa oppositioner som ställer sig utanför är ofruktbart och kan alltför lätt utvecklas längs linjen från en asketisk purism till auktoritära och sekteristiska fundamentalismer. Moderniteten innefattar djupt problematiska tendenser som kräver radikal kritik, men den bär i sig också emancipatoriska förändringspotentialer som är värda att söka efter genom dialektiska kombinationer av misstankens skarpa kritik och förståelseinriktade värmeflöden.

Att kulturstudiernas grundbegrepp är omdiskuterade är ingen svaghet utan ett gott livstecken! Brott och broar kompletterar varandra, men dominerar samtidigt i var sina strömningar. För de radikala antipositionerna står brotten i centrum, förkastandet av hegemoniska strukturer

och inviten att börja på nytt. De syntetiserande traditionsutvecklarna lägger istället tonvikten vid broarna, de gemenskapande grundvalarna och samtalen över gränser. Jag tror att bägge behövs. Brottlinjen öppnar för genuint nya insikter och avskär ett självständigt tankerum som frigör nyskapande energi. Samtidigt drar den skarpa och tydliga gränser och kan i värsta fall urarta till puritansk och sekteristisk fundamentalism som tar avstånd från alla andra för att kunna renodla sin egen enda sanna väg. Brolinjen öppnar istället för möten och samverkan, men kan också riskera att köra fast i jolmig, konfliktängslig samförståndsdraft där motsättningar sopas under mattan. Jag hoppas att vi dessa dagar ska lyckas med att inte balansera eller finna någon ljum medelväg men däremot modigt pendla mellan kritik och utopi, kyla och värme, distans och närhet, distinktioner och bricolage, brytningar och brobyggen. Då kan de kritiskt konstruktiva konfrontationerna mellan olika perspektiv både blyxtbelysa maktordningarnas kalla komplexitet och samtidigt tända gnistor av hopp.

Kulturellt slitage

Orvar Löfgren

Etnologiska institutionen, Lunds universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

During the last decades cultural analysis have focused a lot on processes of culture in the making, on the move. The production of newness has been a central theme.

This paper explores the rather neglected study of cultural ageing, the everyday microphysics of cultural wear and tear. The starting point is a visit to an old decaying farm house, where all kinds of physical and biological processes slowly are turning the building into a ruin. Ruins like this one tend to be very culturally productive. There is a fascination of decay that runs through Western history – in changing forms. Often it is filtered through romantic feelings of nostalgia and loss, but there are also more mixed feelings that settings like these may produce. But a site like this old farm could also be used to explore the micro-processes of ageing. For a natural scientist this is simply a laboratory where a number of transformations can be observed. What would happen if we borrowed from this rich terminology to explore forces of cultural ageing and explored questions of cultural corrosion, erosion or crystallization? Can a cultural phenomena, an object, an idea, a routine or a symbol fade, rot, collapse?

Cultural wear and tear varies in speed and scope. How is it that I all of a sudden view a theoretical concept, a shirt or the family car with different eyes? All of a sudden it emerges as something unfashionable or tacky, something you are ready to discard, to get rid off. Most cultural phenomena have a life cycle that makes them fade, lose their attraction or usefulness, or turn tacky, the striking thing is only that the rhythm or tempo of such cycles vary a lot. Some phenomena age very rapidly, others hardly at all.

The paper argues that our use of metaphors and concepts of cultural ageing often are fetched from the material world or the arenas of fashion and that this limits our understanding of the complexities of cultural wear and tear.

Även publicerat i RIG 2005:3.

Kulturellt slitage

Om sommaren tar jag en sväng från den överbefolkade Bohuskusten till ett ödetorp i inlandsskogarna i Lur. Här återbesöker jag sedan ett trettiotal år ett landskap som präglas av långsam förbuskning och förfall. Varje gång kan jag notera vinterns ihärdiga arbete med ödetorpet med hjälp av vatten, vind, sol, växtlighet och småkryp. Bräderna ruttnar, träet spricker, taket sjunker in. Spikarna arbetar sig ut ur plankornas grepp och står plötsligt fritt exponerade tills de blir så rostsköra att de också försvinner. Gräs och tallplantor arbetar sig in i gliporna. Mossor och lavar skapar nya färgsammansättningar och ytstrukturer. Tegelpannorna vittrar. Växlingarna mellan värme och kyla, fukt och torka snabbar på nedbrytningen.

Inomhus bleknar gardenerna och blir allt skörare, tapeterna får fuktrosor och släpper sakta taget i väggen. Takfärgen blir till små fragment som singlar ner mot golvet, där tidningar och böcker oändligt långsamt återgår till att vara cellulosaamassa. Tomflaskornas glas mjölkfärgas, medan kavajkostymerna i garderoben möglar.

Spannen utanför dörren blir rostbrun, plåten förtärs, blir först lövtunn och försvinner så spårlost, bit för bit, snart är det bara hanken kvar. Tyngdlagen styr tingens sista resa, obevek-

ligt dras de in i marken, gräset, jorden. Av den gamla mopeden svajar nu bara styret över gräsdjungeln, som en drunknandes arm.

Det myllrar av aktiviteter i detta stillastående landskap, ett oavbrutet förvandlingsnummer, där somligt blir till nya former och material eller glider in i omgivningen. Här blir den långsamma nedbrytningen tydlig just genom att det går ett år mellan varje inspektion. Samtidigt skapas nya ordningar och oordningar. För besökaren blir det allt mer oklart var gränserna mellan det sparade och det slängda går. Samlingarna av bruksting inne i stugan ser efter hand likadana ut som skräphögarna ute i lidret och bakom vedboden. Vad är mänskligt slitage och vad är naturens nedbrytning?

Ödetorpet hämtar sin laddning i sammanflätningen mellan tingens och invånarnas liv. Uppe på vinden ligger gamla självdeklarationer, bröllopsfoton och begravningskort, men de är som om de tar smak av förfallets melankoli. Både levnadsöden och hus som ruinlandskap. "Diversearbetare" står det på deklarationsblanketterna uppe på vinden, ifyllda innan siste hemmasonen flyttade bort till ålderdomshemmet i kyrkbyn.

Nedbrytning

Ett ödetorp kan användas till mycket. Det i Lur blev en av utgångspunkterna för en workshop i Lund i december 2004. Under flera år hade några av oss arbetat med studier kring den nya ekonomin och dess besatthet av flexibilitet, snabbhet, innovation och "crossovers" (se Löfgren & Willim 2005). Det fanns anledning att fundera över hur den tidsanda som tog gestalt här även påverkade våra forskningsintressen. Vilka analytiska vägar kändes hårt upptrampade och vilka hade hunnit växa igen eller var oprövade? Vi bad vi ett tjugotal kulturforskare fundera över vilka kulturella processer de såg som över- eller underexploaterade och ålade dem samtidigt uppfinna en ny process eller återvinna en bortglömd. Resultatet kommer så småningom att bli ett temanummer i *Ethnologia Europaea* (2005:1–2), kring okända och bortglömda kulturella processer, men redan nu kan några linjer skönjas.

Vid seminariet stod det klart att till de vältrampade stigarna hör intresset för formeringsprocesser, alla de sätt på vilka kulturella fenomen, från tankefigurer till identiteter, ombildas och nybildas – ständigt i rörelse framåt. Här handlar det mycket om flöden, flexibilitet och fluktuationer. Lägg till detta ett stort intresse för hur nya kulturella kombinationer, sammansättningar och hybrider uppstår, inte minst i ett fokus på överskridandets former (som i alla sammansättningar med prefixet trans-). Därutöver noterades vårt flitiga bruk av teatermetaforer, med bruk av begrepp som performans, dramaturgi, scenografi och koreografi. Sociologen Elisabeth Shove har påpekat att kulturstudiet under senare år haft en stark fokusering på "the explicit, the visible and the dramatic" (Shove, 2004:1).

Bland de mer bortglömda processerna nämndes inte minst de som skapar stabilitet, kontinuitet och rutin. De processer som måste vara i oupphörligt arbete för att det vi tror är status quo ska upprätthållas. Ett annat underutvecklat fält var nybildningens, innovationens och modets bortvända ansikte: den kulturella förslitningen. Det är detta tema jag med ödetorpets hjälp vill diskutera i det följande.

Förfallets sötma och försvinnandets melankoli

Konstnären och författaren Lars Lerin har i flera böcker behandlat övergivna trakter som dem i Lurs socken. I "Här slutar allmän väg" från 1989 reser han mellan ödetorpen och utmarksbyarna i Värmland. Tonen är vemodig i både bild och text. Ortnamnen blir till besvärjelser: *Vantmossen*, *Dytjärnen*, *Korrahålet*, *Fräkenflyet*, *Gumhöjden*. I hans beskrivningar blir tingen melankoliska aktörer: redskapen blommar av rost, människogräset slokar, stenarna i röset minns knappt värmen från de händer som staplat dem, medan ladan lägger varje vinters tyngd på minnet. Här ett fragment av en brevlåda, där resterna av en tumvante, inomhus tiger orgeln, uttrampad och solblekt. Murstockar står som de sista trotsiga utropstecknen. Här flätas de

åldrande tingen och de få kvarlevande människorna ihop till en tapper, men undergångsdömd motståndsrörelse. Granmörkret närmar sig obevekligt.

Samma tonläge hittar man i historikern Peter Englunds betraktelse över ödetorpens trädgårdar:

Det är melankoliskt att stöta på dessa i högsta grad levande rester av något sedan länge dött. Syrenerna, äppelträden och pionerna inne i skogsskuggan liknar kolonistörer, en gång anlända från en främmande kontinent, unga, starka och fyllda av förväntningar, men nu ensamma och åldrade, sedan länge bortglömda av moderlandet, spillror av något som troddes bli, men som troget strävar vidare trots att hoppet om undsättning sedan länge är ute... (Englund, 2003:233).

Mina utflykter i Lurs skogar skapar samma slags sommarmelankoli. Eller är det snarare så att jag tar med mig denna melankoli ut i skogen i sökandet efter rätt resonansbotten? Klart är i alla fall att en resa dit in osvikligt skapar en annan sinnesstämning. Stillheten tränger sig på, öronbedövande. Platsen väntar på mig, beredd att iscensätta stämningar och känslolägen som inte får plats i det myllrande badlivet ute vid kusten. Allt är med till att bygga upp denna bitterljuvhet, när nostalgi blandas med melankoli: hötorkarnas entoniga summande, vinden i trädtopparna, doften av gammalt hö, växlingarna mellan skarpaste solljus och fuktiga skuggor. Spetsar man öronen kan man nästan höra hur de gamla ladorna faller samman i tystnaden. Här i Lur känns det ofta högt i tak samtidigt som skogen plötsligt kan bli klaustrofobisk. Generat försöker jag skaka av mig gråtmildheten som hela tiden tränger sig på. Men landskapet går inte bara att ruska av sig. Vad är det som händer på stigarna i Lur? Här återskapas en sinnesstämning som färgar in miljön, förstärker och förtydligar. Den blir det filter genom vilken världen upplevs. Det skapas en växelverkan här, där landskapet hjälper sinnesstämningen på traven och som tack får sitt melankoliska läge förstärkt genom stämningens filter, som ger speciell färg, form och ton åt allt.

Jag kan känna igen romantikens ruinkult i dessa cykelturer, som får karaktären av en resa i lämningarna av 1950-talets levande landsbygd. Det är avsaknaden och frånvaron jag ser, inte allt annat. Igenväxta åkrar, en övergiven skola, ett nedlagt sågbruk och överallt tomma vagnslider. Det har efterhand utbildats en hel genre för gestaltningen av förfallna landskap. I "På diktens vägar" skriver Tom Hedlund:

Just den försvinnande texten i landskapet kan vara oerhört suggestiv: ödegårdar, igenvuxna odlingslotter, övergivna banvallar, tömda industribyggnader. Det som berövats sin praktiska funktion kan få nya funktioner som meddelanden från det förflutna och som stämmingsinslag av stor täthet i nuet (Hedlund, 1998:16).

Men det slående i skildringar av landskap som dessa är naturligtvis att de *inte* är meddelanden från det förflutna utan ytterst samtida projektionsytor. Men vad är det som projiceras in och blir suggestivt eller skapar "stor täthet"? Fascinationen inför förfallet har sina konjunktioner och omladdningar, men det är slående hur stark ruinkultens attraktionskraft är. Åldrande byggnader och slitna ting skapar ett emotionellt fält för fantasier, projektioner och speglingar.

I 1800-talets unga Amerika klagade både besökare och samtida intellektuella över den akuta bristen på ruiner. Engelsmannen John Ruskins klagomål "I could not even for a couple of months live in a country so miserable not to possess castles", delades av många. För romantikens konstnärer var ruinen en viktig resurs (se diskussionen i Löfgren, 1999:82 ff).

Som fantasifäste har ruinkulten en lång historia, som visar oss hur slitaget kan laddas med mycket olika stämningar. Inför den förfallna byggnaden kan somliga gripas av en diffus skuldkänsla, i sin övergivenhet stirrar den anklagande på betraktaren, andra kan låta tanken vila i dess skenbara fasthet och trygghet. Ruinen lockar fantasin bakåt i tiden, spårelement till

det förflutna, men kan även rikta tankarna framåt, i förfallet kan vi ana vår eget samhälles framtida åldrande.

De materiella lämningarna ges hela tiden moraliska och emotionella laddningar. I Lerins akvareller ställs olika kartlandskap mot varandra. Han målar av ekonomiska kartan, med dess streckade ägolinjer, husfyrkanter och vägrutnät, bilder av ett fastfruset, ödsligt landskap. I andra kartbilder myllrar det av liv. Han avbildar detaljrikt fuktiga tapetväggar. De framträder som mystiska kartor över främmande kontinenter och expanderande riken. Han skildrar flaggande tak där färgsprickorna ständigt bildar nya mönster: detta är ödetorpens föränderliga landskap.

Lerins böcker får mig att minnas folklivsforskarlivet under den tid då det främst var en ständig räddningsaktion. Disciplinen växte fram som ett förfallets vetenskap, ständigt i arbete för att rädda rester, stanna upp nedbrytning, dokumentera det som snart skulle vara borta. Samma förfallets sötna kunde gripa forskarna som känslan i Lurs skogar eller på Lerins värmländska vägar.

Denna bitterljuva melankoli rymde nostalgin inför det gamla, laddade det med föreställningar om vishet, stolthet, överlevnadskraft och åldrandets skönhet, patinan. Allt som så uppenbart saknades i det som bara var nytt och snarare för ytligt, dagsländeбетonat eller oprövat. Sorgen inför det försvinnande var en del av det modernas dialektik, nostalgi och framtidsoptimism utgjorde en energigivande polaritet, samtidigt som det skedde ett systematiskt bortväljande av kulturella lämningar som inte var intressanta (jfr. diskussionen i Jönsson & Svensson, 2005).

Ruinmelankolin är efterhand en ganska sliten och förutsägbar genre, men det finns helt andra laddningar, som till exempel Robert Willims diskussion av "Industrial cool" i detta nummer visar. Bland min generation av etnologer är det slående ofta det halvgamla som fascinerar, det ännu icke K-märkta. Ursprungligen är det kanske en del av ett fyrtialisternas generationsuppror gentemot venerationen inför det riktigt gamla. Men här finns även en postmodern laddning, det halvgamla som en ironisk potential, ett slags kulturanalytiskt kitsch. Det är en genre som inte minst odlas i tv-serierna och böckerna kring det halvgamla Sverige, K-märkta cigarettautomater, minigolfbanor, motell eller damfriseringsalonger.

När Douglas Coupland skildrar den rotlösa generation X i sin roman från 1991 personifieras vilsheten av ett gäng i trettioårsåldern, som bor i utkanten av Palm Springs. Andy, Claire och Dag ägnar sig åt en ruinkult som de kallar "historical slumming". De besöker gamla slitna miljöer som luktar 1950- och 60-tal, åldrande grillrestauranger, industrikyrkogårdar eller museala bensinstationer, och låter dem bilda ramen kring fantasier om hur livet var då. De skapar tidsmaskiner genom att frambesvärja dofter och smaker.

I alla dessa kulturella projektioner flätas de materiella lämningarna samman med föreställningar om det liv som har levt här eller som kunde levas nu. Ibland smittar det materiella slitaget av sig på människolivet. I en pågående studie av den skånska avfolkningsorten Lövestad har Ann-Mari Winberg (u å) visat hur föreställningarna om den döende hålan har fångat betraktare efter betraktare. På 1970-talet kommer en kulturgeograf till det lilla stations-samhället för att skriva en seminarieuppsats i serien "Stagnerande tätorter" om avfolkningsproblematiken:

Redan en hastig blick på bebyggelsen i Lövestad ger ett intryck av likgiltighet, förfall och tillbakagång i samhället. Den bild som dröjer sig kvar i minnet efter ett besök i Lövestad är gamla och slitna hus, flagnade färger och tomma affärsfönster. Till husen hör trädgårdar med halvt förvildade blomsterrabatter. Det verkar som om man tyckte att det inte tjänar något till att lägga ned ansträngande arbete på husen och jorden. Trots att de få nya villorna med välskötta gräsmattor och välansade rosenbuskar avviker välgörande från detta, förmår de ej ändra intrycket av ett samhälle, som gått i pension.

Han är bara en i raden för vilka detta lilla stationssamhälle blivit en arena för att skildra landsbygdens stagnation och svårmod, instängdhet och oföretagsamhet. Både poeter och filmare har skildrat Lövestad. Dess förfallna bostadshus, igenvuxna trädgårdar, slitna trätofflor eller smutsgrå landskap har blivit viktig rekvisita i berättelsen om människor på efterkälken, i utförsbacken. Den tröga leran finns i blodomloppet, bybornas världsbild är förbuskad, deras traditioner utslitna.

Fascination inför nedbrytningen är alltid ett minerat område, där förvandlingen kan laddas både positivt och negativt, i spänningen mellan mognad och förfall. Det är processer som suger åt sig känslöstämningar och övertoner. I den sötaktiga doften av förruttnelse finns även, som vi sett, en bitterljuv smak av nostalgi.(jfr. diskussionen i Fredriksson, 1996). Men vid sidan av både den romantiska melankolin och den postmoderna nostalgien finns det andra reaktionsmönster.

Sprickorna, gliporna och slitaget kan även skapa handlingslust, vår egen livskraft aktiveras. För en kort sekund kan dagdrömmen fara genom huvudet ute vid ödetorpet. Borde man inte hämta verktygslådan och rusta upp en sådan här kåk, befria ängen från sly och så flytta ut hit för att om morgonen sitta med kaffemuggen i handen, känna solvärmens i stentrappan och glädjas åt tystnaden?

För barnet är det förfallna landskapet eller byggnaden en invitation, en befriande röra som öppnar stora möjligheter. De nollzoner eller *terrain vague* som finns som utkantslandskap och skräpiga mellanrum hör till de platser där just ordningen skapar öppenhet. De kan ha en magisk attraktionskraft.

Jonas Frykman (Frykman & Gilje, 2003) har ställt frågan vad det är som gör vissa miljöer kulturellt kreativa. Ödetorpet är helt klart en sådan miljö. Här kan det vara högt i tak, öppna vidder, fria associationsbanor och en inbjudande ordning, som skapar ett spänningsfält mellan det vilande och det potentiella.

Nedbrytningens tekniker

En sommar tog jag med mig en amerikansk arkeolog ut till ödetorpet. Hon sysslade främst med att gräva fram gamla maya-städer och när hon klev runt i gräset och vände och vred på tingen var hon på analytisk hemmaplan. Hon kunde raskt identifiera en hel arsenal av fysikaliska och biologiska nedbrytningsprocesser: *oxidering, osmos, petrifiering, erosion, dehydrering, implosion, förkalkning, perkulering, kristallisering...*

Det kändes befriande att höra henne tala om nedbrytning i naturvetenskapliga termer, inte som förfall, utan som en ständig omvandling och förnyelse. Den kulturanalytiska begreppsapparaten för slitage och åldrande ter sig i denna jämförelse torftig och förutsägbar. Jag kan inte låta bli att leka med tanken på metaforiska översättningar. Kan kulturella fenomen erodera, oxidera, förenas i osmos eller amalgeringar? Hur går kulturell förbuskning till, hur murknar fenomen så att de plötsligt faller samman, ger upp? Och vilka skulle i så fall de kulturella motsvarigheterna vara till ödetorpets myller av förvandlingsformer, vilka krafter motsvarar väder, vatten och vindens bearbetning?

Som kulturforskare har vi ständigt lånat in begrepp från andra fält: lingvistik, medicin, fysik, musik, ekologi. I varje sådan överföring ligger naturligtvis en risk för att vi får med oss bestämda övertoner. Det är inlån som både kan öppna och begränsa perspektiv, men det får inte hindra oss från att smaka på orden.

Junkspace

Kulturellt slitage och nedbrytning kan variera i hastighet och omfattning. Vad är det som gör att jag en vacker dag ser på ett vetenskapligt begrepp, en tröja eller familjebilen med nya ögon? Plötsligt framträder det som något urmodigt eller slängfärdigt.

Det är uppenbart att våra sinnen både spårar och värderar slitage med hjälp av kulturella laddningar. Handen känner av slitspår, smaken registrerar det skämda, ögat noterar det bleknande. Bland loppisförsäljare vet man att det som människor främst ryggar för är lukten av unken gammalhet.

De flesta kulturella fenomen har en livscykel som innebär att de förbleknar, mister sin lyskraft eller användbarhet, det slående är bara att tempot i denna process varierar starkt. Somliga begrepp, förhållningssätt eller ting utsätts för mycket snabbt kulturellt slitage. Töntifieringskraften är oberäknelig.

I varukonsumtionens värld blir nedbrytningen i ett sådant perspektiv till en ständigt lurande fara. Mitt i allt det skinande nya bidar den sin tid. Första repen i bilen, en fläck på skjortan: blixtnabbt sker förvandlingen från det perfekt nya till det begagnade.

Jag vandrar runt i det nyöppnade jättelika köpcentret Field's, ute i Örestaden öster om Köpenhamn. Allt är gnistrande nytt, målningen kritvit, stålet blänker, golven skiner. Det är nästan så man saktar stegen och begränsar handrörelserna för att inte störa denna perfektion. Tanken och handen slinter inför den blankpolerade perfektionen. Samtidigt kan jag inte låta bli att tänka på vad arkitektgurun Rem Koolhaas (2003) skrivit om "junkspace". Han talar om varje varuhuschefs mardröm. Vad är det som gör att somliga anläggningar åldras över en natt? Plötsligt gapar parkeringsplatserna tomma, bokstäver trillar ner från skyltar, det börjar droppa vatten från klimatanläggningen och gro mossor på väggarna bakom kundtjänsten. Det nyaste nya blir det mest bräckliga, helt oskyddat för tidens tand? Det behövs bara en repa i lacken.

Konsumtionen av det nya kräver för det mesta att det gamla kan fås att lämna arenan, retirera till garderobsskåp, vindar eller sopstationer eller ta på sig en second hand-roll. För marknadsförare och produktutvecklare har detta alltid varit ett viktigt tema. Kan man bygga in det obsoleta i en ny produkt, kan man påskynda kulturellt slitage? Årets modell måste göra förra årets modell hopplöst omodern. Med kapitalismens förnyelselogik har både designers och marknadsförare lagt ner stor kraft på att tänka i termer av vad man kallade "planned obsolescence". Begreppet utvecklades i den amerikanska bilindustrin på 1920-talet och flyttades så vidare till andra varugrupper (se diskussionen i Arvastson, 2004, Löfgren, 2003 och Mattsson 2004), men det intressanta är att somliga objekt visade sig svåra att anpassa till detta tänkande.

Nybildning kräver oavbruten kulturell nedbrytning. Detta blir som en slags nyhetens "burnout", i samma ögonblick som den stolt flammor upp, överglänser andra med sitt flotta sken, sin attraktiva värme så förtärs den inifrån. Inte för inte kommer ordet konsumtion från latinets förtära, förgöra. Denna dubbla kulturella process är värd att fundera vidare på.

Mental förslitning

Men metaforiken kring "burnout" påminner oss även om i vilken hög grad vi utnyttjar metaforiska överflyttningar från materiella till mentala tillstånd. Diskussionerna om kulturellt slitage hämtar framförallt sina verktyg från tingens och modets värld, som till exempel i de två pionjärböckerna, Igor Kopytoffs (1988) diskussioner om tingens livshistoria och Michael Thompsons *Rubbish Theory* (1979). I vardagsspråket har vi samma inlån av fysikaliska och biologiska förlopp. Själva begreppet utbränd är ett bra exempel på en sådan översättning.

Bläddrar man i excerpterna på Svenska Akademiens ordboksredaktion i Lund kan man konstatera att det länge var bara stekpannor, gruvor, städer och andra handfasta ting som blev utbrända. Först under 1800-talet börjar verbet användas i mer metaforisk form: elden som lågat i ögat blir till en utbränd glöd (1835), elden i själen slocknar, men då och då flyger en gnista ur den utbrända härden (1843), det förekommer utbrända hjärtan och sinnestillstånd. Det är romantikernas översättning.

En mer epidemisk spridning får ordet under 1880- och 1890-talen och då som ett tillstånd främst hos konstnärer och intellektuella. "Han är utbränd utan att dock någonsin hafva brunnit

för något annat än sig själv”, skriver August Gödecke 1883. Strindberg talar om utbrända hjärnor och utbränt blod 1885 och 1886. Levertin beskriver sig som ”en gammal utbränd herre, som har sin framtid bakom sig” eller rätt och slätt som ”en gammal trött och utbränd jude” (1899). Vem som helst kunde inte bli utbränd, det fanns en heroisk klang av maskulin genialitet i detta: man hade givit så mycket av sin skapande kraft.

Så glider begreppet ut ur bruk för att återvända hundra år senare från USA och då som en översättning för symptombeskrivningen ”burnout”, först bland artister som ”brände ljuset i bägge ändar” och så till andra utsatta yrken. I Göteborgs-Posten förklaras 1983 att det nya ordet handlar om att ”långvarig känslomässig överbelastning kan leda till emotionell kortslutning”. Två år senare skriver Svenska Dagbladet: ”Utbrändhet är namnet på den psykiska trötthet och leda som är vanlig bland lärare, socialarbetare och sjukvårdspersonal, som först nyligen fått ett svenskt namn.” Så ny var alltså inte etiketten, men det kan vara värt att fundera på skillnaden mellan att vara utbränd (manlig) författare på 1880-talet och utbränt vårdbiträde på 1980-talet.

Under de senaste två decennierna har ordet i sin nygamla mening fått en närmast epidemisk spridning, som en bred och vag etikett för stress-, utmattnings- och depressionssymptom. Läkare ålades efter hand att undvika ordet i sina symptombeskrivningar, inte minst därför att metaforen skildrade ett tillstånd utan återvänder. Men både i medier och människors vardag levde det vidare (jfr. Lundén, 2004). Dess attraktion handlade inte minst om dess metaforiska kraft. För det första blev det en kortslutningsmetafor: ”Jag har varit utsatt för mental och fysisk överbelastning, hela mitt system har blivit överhettat och så kollapsade det.” För det andra är det ett begrepp som inför ett aktivt och handlingskraftigt subjekt. ”Jag har varit eld och lågor, brunnit för mitt jobb, men nu betalar jag ett orättvist högt pris för detta starka och positiva engagemang.” Det intressanta är hur begreppet fick en strukturerande kraft som kom att organisera kroppsliga och själsliga symptom och erfarenheter på andra sätt än ord som depression, leda eller trötthet (se vidare diskussionen i Löfgren och Palm u.å.).

Det är sådana översättningsresor, där vi hämtar begrepp från tingens eller kroppens värld, vi har anledning att fundera över. Vad menar vi när vi påstår att en symbol töms på mening, en utsaga blir en sliten fras, en bild bleknar, en ritual blir till en mekanisk rutin eller att ett teoretiskt resonemang känns trött? Här känns vår kulturanalytiska begreppsapparat både valhänt och torftig, vilket skapar möjligheter för begreppsutveckling.

Friställning

Vi kommer alltid att leva i metaforernas värld när vi diskuterar kulturellt slitage, liksom det är svårt att komma undan de moraliska laddningarna som finns i olika perspektiv.

Vilka former för åldrande är hotfulla, trygga eller lovande? Våra reaktioner inför slitage och nedbrytning är växlande. Somligt blir inbjudande i sin ingroddhet eller inboddhet. Åldrande kan handla om personliggörande, en trygg rutinisering, där det dagliga användandet ristar upp handlingsmönster och upptrampade stigar. Åldrandet kan vara vilsamt, ett sätt att stiga ur tävlingen om nyast, bäst och snabbast. I andra situationer kan samma slitspår väcka obehag.

Kanske kan det därför vara anledning att sluta med en påminnelse om vikten av att utföra ständiga mentala vindsröjningar, i en tid som är besatt av kulturarvssamtal, både på vetenskapens och marknadens arenor kan det vara befriande att se förfall som friställning. I en studie från Galicien, ”The need for a decaying past”, har Alfredo Gonzáles-Ruibal diskuterat den likgiltighet inför gamla bostadshus han menar sig ha mött ute i byarna. Hemvändande emigranter bygger gärna sitt nya hem eller en semesterbostad på den gamla tomten, men de gamla stenhusen rivs eller används som fundament för nya moderna byggnader i en uppsjö av stilar. Vad är det som gör att traditionella byggnadsmiljöer som prisats för sina arkitektoniska värden blir ointressanta? Där stadsplanerare och arkitekter nu ser en nybyggnation som de

beskriver i termer av vulgarisering och förflackning, ser de hemvändande galicierna sin triumf över en historia som för dem bara påminner om förtryck och armod, konstaterar författaren (2005:135) Att bokstavligen bygga på ruinerna av det gamla blir en viktig symbolhandling.

Inför ödetorpet kan man istället för melankoli gripas av en stilla lycka. Tack och lov att folk kunnat bryta upp från denna plats och att rucklet aldrig hann bli K-märkt. Kulturgeografen J.B. Jackson (1994) har pekat på en amerikansk glädje just inför uppbrrottet, omstarten och möjligheten att få överge och glömma ruinerna. "The old shack" har inte samma vemodiga klang som "det gamla ödetorpet". Att överge, slänga, vraka och välja bort är en både central och nödvändig kulturell aktivitet, som vi har all anledning att värna om.

Noter

1. Ett stort tack till Gösta Arvastson, Billy Ehn, Jonas Frykman och Lars-Eric Jönsson för konstruktiv kritik av tidigare versioner av denna text.

Referenser

- Arvastson, Gösta 2004: Slutet på banan. Kulturmöten i bilarnas århundrade. Lund: Symposium.
- Coupland, Douglas 1991: *Generation X. Tales for an Accelerated Culture*. New York: St. Martin's Press.
- Englund, Peter 2003: Tystnadens historia och andra essäer. Stockholm: Atlantis.
- Fredriksson, Cecilia 1996: "Loppmarknader och ruiner Om loppmarknadens estetik" I: Valeri, Renée & Nordström, Ingrid (red.) *Tycke och Smak. Sju etnologer om estetik*. Carlsson Bokförlag.
- Frykman, Jonas & Gilje, Nils 2003: Being There. New Perspectives in the Phenomenology and the Analysis of Culture. Lund: Historiska media.
- González-Ruibal, Alfredo 2005: "The need for a deacying past: An archeology of oblivion in contemporary Galicia (NW Spain)". *Home Cultures*, vol 2:2 (July 2005): 129–152.
- Hedlund, Tom 1988. *På diktens vägar genom Sverige*. Stockholm: Ordfront.
- Jackson, John Brinkerhoff 1994: *A Sense of Place, a Sense of Time*. New Haven: Yale University Press.
- Jönsson, Lars-Erik och Svensson, Birgitta (red) 2005: *I industrisamhällets skugga. Om problematiska kulturarv*. Stockholm: Carlssons.
- Koolhaas, Rem 2003: "Junkspace. The Debris of Modernization". I Chuihua Judy Chung, Jeffrey Inaba, Rem Koolhaas & Sze Tsung Leon, *Harvard Design School Guide to Shopping*. New York: Taschen, s. 408–421.
- Kopytoff, Igor 1988: "The Cultural Biography of Things: Commodities in Cultural Perspective". I: Arjun Appadurai (red.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge UP, s. 64–94.
- Lerin, Lars 1989: *Här slutar allmän väg*. Hagfors: Syntryck.
- Lundén, Mia Marie 2004: "När kvinnor tar slut och män går in i väggen. Hur utbrändhet presenteras i medierna". *Kulturella perspektiv*, 2004:4:21–32.
- Löfgren, Orvar 1999: *On Holiday. A History of Vacationing*. University of California Press.
- Löfgren, Orvar 2003: "Förra årets modell. Catwalking och cool-hunting". *Kulturella perspektiv*, 2003:2:2–13.
- Löfgren & Palm u.å. "Att kraschlanda i sjukskrivning". Under utgivning i Bodil Jönsson och Orvar Löfgren (red), *I sjukskrivningens landskap*.
- Löfgren, Orvar & Willim, Robert 2005: *Magic, Culture and the New Economy*. Oxford: Berg.
- Mattson, Helena 2004: Arkitektur och konsumtion. Reyner Banham och utbytbarhetens estetik. Stockholm/Stehag: Symposium.
- Shove, Elisabeth 2004: Comfort, Cleanliness and Convenience. The Social Organization of Normality.
- Thompson, Michael 1979: Rubbish Theory: The Creation and Destruction of Value. London: Oxford UP.
- Vinberg, Anna-Maria (u å). "Lövestad – ett skånskt stationssamhälle". 80-poängsuppsats, Etnologiska institutionen, Lund.

Den rosa overallen

Om genusfostran, modeller av jämställdhet och identitetspolitiska markörer

Fanny Ambjörnsson

fanny.ambjornsson@kvinfoli.se

Centrum för genusstudier

Stockholms universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

”Jag vet faktiskt inte hur jag ska göra med den där overallen”, förklarar Josefin om den dyrbara present hon fått av en bekant till sin treveckorsbebis. ”Det går bara inte att ha en så ljusrosa sak på en flicka.”

Otaliga forskare har visat hur kläder spelar en central roll för hur genus iscensätts, manifesteras och i vissa fall ifrågasätts. I fråga om bebisar är kanske detta extra tydligt. Bland de föräldrar i Stockholms innerstad som jag intervjuat och studerat med avseende på genusfostran visar sig just kläder vara en av de viktigaste markörerna för barnets genus. Och i likhet med Josefin pekar de flesta föräldrar ut färgen rosa som problematisk. För flickor är färgen bekymmersam, för pojkar tycks den i det närmaste tabu. Hur kommer sig detta? Vad säger det om föreställningar om manligt och kvinnligt, feminint och maskulint? Och hur kan det kopplas till den officiella jämställdhetsdiskursen i dagens Sverige?

Även publicerad i *Kulturella Perspektiv Svensk etnologisk tidskrift* 14(3) 2005.

Den rosa overallen. Om genusfostran, modeller av jämställdhet och identitetspolitiska markörer

Av tjugotvå barn är det enbart ett som inte enkelt går att könsbestämma utifrån kläderna. Hon heter Alma, får jag senare veta, och hennes pappa är både bekymrad och lite generad över sin dotters klädsel. Han har just påbörjat sin föräldraledighet, förklarar han urskuldande, och visste därför inte att det var fotografering på Öppna förskolan idag.

Alla de andra barnen är däremot finklädlda. Åtta av femton flickor, alla under ett års ålder, har klänning och de som är klädda i byxor är röda eller rosa från topp till tå. Pojkarna har blått, brunt, grått eller vitt. Fotografen, som ser minst två barngrupper per dag, förklarar att detta är en ganska vanlig bild av klädval. Trots att hennes fotografier är svartvita, verkar föräldrarna måna om att klä sina barn i färger som följer traditionella genuskoder.

Bilden ovan är hämtad från en pågående studie om genusfostran, med syfte att undersöka hur föräldrar reflekterar och agerar kring sina små barn med avseende på genus.¹ Under

1 Studien bygger hittills huvudsakligen på ett material bestående av intervjuer med åtta föräldrar, som jag fått kontakt med via en av Barnavårdscentralens föräldragrupper. Barnen var vid intervjutillfällena mellan 8 och 11 månader gamla. Vidare har jag intervjuat fem föräldrar med barn som är mellan 3 och 12 år. Ytterligare intervjuer har genomförts med fyra föräldrar som är medlemmar i en nätbaserad förening för

arbetets gång har jag slagits av hur stor roll kläder tycks spela i denna fostran. Få av föräldrarna, som till större delen bor i Stockholms innerstad, säger sig vara ointresserade av hur de klär sina bebisar. Snarare verkar kläder spela en relativt central roll för hur man presenterar både sin bebis, men naturligtvis också sig själv. Med utgångspunkt i den inledande bilden ska ja därför diskutera hur dessa presentationer av genus kan se ut.

Att inför den första offentliga fotograferingen klä sitt barn i enlighet med dagens genuskonventioner är kanske inte så förvånande. Så förväntat tycks det faktiskt vara att Almas pappa, inför åsynen av de andra flickornas välstrukna klänningar, hellre väljer att låta Alma fotograferas naken, än i sina ljusblå, aningen smutsiga byxor. Vad som däremot förvånade mig var den uppenbara paradoxen i att klä dottern i röda, rosa, blommiga och spetsbepryddade kläder och samtidigt, i samtal och intervjuer, förklara sig skeptisk eller i vissa fall till och med hatisk till dylika markörer. Faktum är att flertalet av föräldrarna säger sig vara negativt inställda till att klä sina barn i "rosa och rysch-pysch". Så ofta återkommer detta ställningstagande att jag i det närmaste börjat betrakta rosa som en, med Sherry Ortner's terminologi, nyckelsymbol, som signalerar mer än enbart vilka färger man väljer att klä sin bebis i (Ortner, 1973).

Så hur ska vi då förstå denna paradox? Vad står egentligen färgen rosa för, enligt dessa föräldrar? Och vad säger detta i förlängningen om hur man ser på genus?

Behagfull och gullig

Att spädbarnsföräldrar framför allt påminns om barnets könstillhörighet via valet av kläder är något de flesta jag intervjuat intygar. Malin, som för närvarande är föräldraledig med sin åttamånaders bebis, säger att hon inte funderar så mycket på att hennes barn är en flicka. "Inte förutom i fråga om kläder", förklarar hon sen. "Att det bara finns rosa för flickor. Det är så irriterande. Men, nej, inte annars."

Även för Åsa blir dotterns kön framför allt en begränsning när det kommer till barnkläder. Åsa, som själv aldrig gillat rosa, köper i vissa fall hellre kläder på killavdelningen, där hon försöker hitta sådant som är mer "neutralt". Hon retar sig på att hennes dotter förväntas kläs i rosa enbart på grund av sitt kön. När jag frågar vad hon har emot rosa förklarar hon: "Ja, jag vet inte, men jag tycker att det är så förnedrande att tjejer bara ska vara gulliga. Jag vill ju att hon ska bli framåt och så. Det kanske hon blir ändå. Det finns ju jättemånga tjejer som är framåt och sådär. Men just att de ska vara liksom som små blommor och behagfulla och allt det där. Det retar mig jättemycket."

Stina och Mattias, som tillsammans har dottern Linnea, uttrycker sig inte lika bestämt. Släktingarnas gåvor, många gånger förfärligt mycket rosa spets, kunde man ju inte helt rata, förklarar Stina. "Och då kom de gärna med ett likadant plagg till, för att de trodde att man gillade det första!" Stina förklarar att de gemensamt velat motverka traditionella könsroller genom att inte klä Linnea i alltför mycket rosa och volanger. Men för Mattias handlar det nog mest om stil. Varken han eller Stina gillar såna kläder, inte heller på vuxna, vilket gör att de inte heller vill klä sin dotter så. De gillar mer stilrent och enkelt, säger han. Men Stina kontrar med att när hon häromdagen rensade ut dotterns minsta babykläder var det enbart en liten, liten hög som hon sparade för en kommande pojkbabis. "Allt annat var tjejmärkat. Rosa och sånt," säger hon och rycker skrattande på axlarna.

De fyra föräldrar jag här citerat är representativa för materialet i stort. Deras gemensamma föresats att undvika rosa och spets på sin dotter, förklaras framför allt med att rosa signalerar gullighet och behagfullhet. Att klä dottern i en rosa klänning förmedlar, enligt dem, att man

feministiska föräldrar. Jag har även gjort s k deltagande observation i det område där mina huvudinformeranter bor (dvs en stadsdel i Stockholms innerstad), på två Öppna förskolor, ett antal parklekar, babysim samt på barnvagnsvänliga caféer.

framför allt vill att dottern ska vara söt, gullig och vän. Detta, i sin tur, betraktas som ett uttryck för en gammeldags, förtryckande och ojämsställd bild av flickor.

Inte sällan är det mammorna som uttrycker störst irritation över förväntningarna på sina döttrar. Medan många mammor hänvisar till sin egen uppväxt, där man själv vägrat rosa, eller mot sin vilja tvingats ha en rosa finklänning, förklarar papporna oftare att rosa inte överensstämmer med deras smak. Mestadels är det dock en gemensam linje som båda föräldrarna värnar om – att så långt det går försöka undvika alltför mycket rosa.

För mycket kvinnliga drag

Föräldrarnas negativa tal om rosa gäller, som vi hittills sett, enbart flickkläder. Sällan har jag, utan att själv föra saken på tal, hört mammor eller pappor uttala sig om rosa i relation till pojkar. Detta betyder emellertid inte att pojkar gärna kläs i rosa. Tvärtom, rosa pojkläder tycks snarare vara en så omöjlig kombination att få föräldrar ens kommer på att nämna dem i samma andetag.

Under en intervju med Susanne och Anders, som är föräldrar till tvillingarna Alice och Sebastian, talar vi länge om hur framför allt Susanne vill undvika att klä Alice i alltför gulliga kläder. De presenter man får som tvillingförälder är ofta två likadana klädesplagg i olika färg, förklarar hon, och Anders fortsätter: ”Ja, till och med handdukarna man fick var en blå och en rosa. Så det var ju liksom att man vet vems kläder som är vems redan från början.” Därför försöker Susanne så gott det går att parera allt rosa som kommer till Alice. Och eftersom Alice är mindre till storleken får hon arva av Sebastian, vilket innebär att hon ofta har blå, grå och gröna kläder på sig. Jag frågar om det är ett större steg att sätta hennes kläder på honom än tvärtom. Susanne skrattar och medger att det var en svår fråga. Hon bollar över till Anders:

Susanne: Skulle du sätta på honom rosa om det var Alice som var större?

Anders: Vadå?

Fanny: Alltså, är det svårare att sätta på honom hennes kläder. Är det ett längre steg?

Anders: Ja, det är det. Det är det. Alltså, enda gången jag skulle göra det är faktiskt om det skulle vara kris. Om det inte fanns kläder. Annars blir det fel, tycker jag. Men om det skulle vara funktionellt, alltså att det är kallt ute och inte finns andra kläder, då skulle jag göra det.

Susanne: Men du skulle hellre sätta på henne en marinblå tröja?

Anders: Ja, det steget är nog enklare.

Susanne: Jag håller med.

Fanny: Hur kommer det sig då?

Anders: Det är du som jobbar med sånt, så du...

(Alla skrattar.)

Fanny: Jag sammanställer folks förklaringsmodeller!

Susanne: (skratt) Jag vet inte varför det är så.

Anders: Det är väl den där gränsen kille-tjej. Det är väl mer accepterat kanske om man tänker att... Jag menar, killar går ju inte i rosa generellt. Medans tjejer/

Susanne: Tjejer kan ha kakigrönt. Undrar om det ligger en rädsla i att de ska bli tjejiga, kanske. I botten. Om vi bara klär honom i rosa så kanske han blir väldigt... Utvecklar för mycket kvinnliga drag, eller vad tror du Anders?

Anders: Nej, nej det tror jag inte. Så skulle jag inte tänka.

Susanne: Men så är det nog, att det är lättare att sätta på henne hans kläder.

Annika, som har en dotter och en son, förklarar att sonen knappt alls ärvt något av dottern, eftersom hon hade så mycket klänningar och rosa. Jag frågar vad som hänt om hon satt på sonen dotterns kläder. Annika funderar en stund och sen berättar hon hur dottern köpt en mössa med små rosa öron till sin bror i julklapp. Sen hade hon klätt brodern i mössan och gett honom sin rosa väska att leka med. ”Då satt man och skrattade åt honom. Och filmade till och med”, påminner sig Annika och skrattar lite förläget. ”Så skulle man ju aldrig gjort med Moa, om man hade satt på henne en keps och gett henne en fotboll att leka med. Det skulle man ju inte tycka att ’gud vad roligt! Hahaha’. Jag vet inte varför man är sådär fånig.”

Utifrån dessa båda berättelser kan vi sluta oss till att rosa är något föräldrar ogillar, inte enbart på flickor utan även på pojkar. Men medan rosa flickkläder är något man ofta talar om och förhåller sig till, tycks rosa och pojkar vara en så omöjlig kombination att den bokstavligen framstår som skrattretande. När föräldrarna säger sig försöka undvika rosa på flickor för att rosa både könsbestämmer och förpassar flickor till en gammeldags och förtryckande passivitet, undviks rosa på pojkar för att de inte ska framstå som flickor. Detta är något jag återkommer till senare.

Vanans makt?

Om föräldrarna så ofta och övertygande förklarar sig negativa till rosa och ”rysch-pysch”, hur kommer det sig då att så många av flickorna trots allt är klädda i just rosa, rött, spetsar eller blommor? På Öppna förskolan i det område där merparten av föräldrarna i studien bor är bilden om inte entydig så åtminstone tydlig. Flickornas kläder bär så gott som alltid på en eller flera markörer som signalerar att de omöjligt kan vara pojkar. I många fall handlar det om en rosa tröja eller byxa, men ofta om andra mindre uppseendeväckande detaljer i klädseln, såsom blom- eller hjärtmönster, bårder, volanger, kjolar, klänningar, strumpbyxor eller hårspännen. Alltså, rätt och slätt det som föräldrarna i intervjuerna avfärdar som rysch-pysch. Hur förklarar man själv detta faktum?

Som vi redan sett i de tidigare citaten tycks marknaden – och utbudet i barnklädesaffärerna – vara en viktig orsak för föräldrar att köpa rosa till flickor. Den som på senare tid besökt en av de större butikskedjornas barnavdelningar förstår genast vad de menar. Istället för en gemensam bebisavdelning, är oftast redan spädbarnsnivån uppdelad i flick- och pojksidor, med övervägande rosa, rött och vitt till flickor och blått, grått och mörkgrönt till pojkar (se även Jahnke, 2005). När jag frågar expediterna vad detta beror på, hänvisar så gott som alla till efterfrågan. En ägarinna till en mindre butik för barnkläder förklarar att hon ibland försökt köpa mer färgglatt till pojksidan, men inte fått kläderna sålda. Enligt henne vill föräldrar helt enkelt inte ha kläder som är könsöverskridande. Oavsett vem som bär ansvaret är det alltså relativt svårt att gå till en vanlig klädkedja och hitta kläder som inte är entydigt könsuppdelade.

Denna bild bekräftas när jag går på shoppingrunda tillsammans med Åsa och Nina för att titta på barnkläder. Åsa, som vi tidigare hört irritera sig på det övervägande rosa utbudet till flickor, har redan inventerat större delen av området. De affärer vi till slut hamnar i är mindre och framför allt dyrare än de större klädkedjorna. Här finns emellertid kläder i fler färger (som till exempel gult, grönt och brunt), men till avsevärt högre priser. För den som vill undvika rosa och ”rysch-pysch” till sin dotter återstår alltså att antingen köpa kläder på de

stora kedjornas pojkavdelningar, eller söka sig till mindre, dyrare och mer svårtillgängliga alternativ.

En annan anledning som föräldrarna hänvisar till är släktingar och vänner. Vi har tidigare sett hur både Stina och Susanne, oberoende av varandra, förklarar att man inte helt kunnat rata släktingarnas gåvor, även om det ofta varit väldigt mycket spets och rosa. Så resonerar även Milena, som fått flera rosa klänningar både från släktingar i USA och Sydeuropa. Hon visar mig en hög med kläder som hon ännu inte börjat använda och säger skrattande: "Det här kändes så typiskt osvenskt när vi öppnade paketet. Men vi ber dem inte att köpa mindre spetsar. Det känns inte riktigt. De vill så väl, men det kan bli så fel. De har ett annat synsätt. De bor på landsbygden också, så det är inte storstadsmänniskor."

Ytterligare en anledning till att föräldrar trots negativ inställning till rosa likväl klär sina flickor så, kan förklaras med det faktum att många ändå vill att det ska synas att deras flicka är just en flicka. Stina, som säger sig välja bort det mesta med spets, volanger och rosa till dottern Linnea, klär henne istället i något hon kallar "baskläder". Den dag jag intervjuar Stina har Linnea en blå omlott-tröja med röd bård och röda strech-byxor som är lite insvängda. Jag frågar om valet av klädsel och Stina, som måste tänka efter, säger att kläderna får dottern att se ut som en tjej, trots att de inte är överdrivet markerade.

Detsamma säger Annika, som ofta klär sin åtta månader gamla Klara i blått, brunt och grönt. "Det är ju inte så att man vill att hon ska se ut som en kille", förklarar hon och rättar till dotterns haklapp. "Bara inte att hon ska behöva vara gullig hela tiden." Nina, som sitter mittemot med sonen Ossian i knät, förklarar att den tröja Klara har på sig idag – mörk och ljusblå med små blommor på – visserligen inte är rosa, men ändå tydligt tjejmarkerad. "Den skulle aldrig gå att sätta på Ossian", säger hon och Annika nickar.

Den sista anledning jag väljer att diskutera, uttrycks av Anders, som vi tidigare hörde uttala sig om sina tvillingbarn, en av varje kön:

Jag har den uppfattningen att hon inte ska ha killgrejer bara för att hon ska ha killgrejer. Alltså, om hon är tjej ska hon väl få vara tjej och han kille. Varför ska han ha tjejdkläder? Alltså egentligen, om man ska hårdra det, tycker jag. Utan låt honom vara. De är olika kön.

Vad Anders verkar vara ute efter här är känslan av överdrift – att på ett överdrivet sätt gå utöver det "naturliga" och "självklara". Att "cross-dressa" sina barn kan till en viss gräns kännas motiverat, men får definitivt inte gå till överdrift, tycks han mena. Och som vi anar i uttalandet, tycks gränsen för överdrift dras snabbare vad gäller en kille än en tjej.

Detta faktum styrks också av tidigare uttalanden vad gäller överskridelse i färgval. Medan en flicka gott kan kläs i blått och grått är det närmast omöjligt att klä en pojke i rosa eller rött. Milena, som visserligen har en dotter, förklarar överträdelser för pojkar med att det blir just mer överdrivet.

Milena: Det är ju allmänt etablerat att, visst killar kan ha långt hår, men inte flätor och tofsar. Men däremot att klä en flicka i jeans med flygplan på tycker jag inte är lika konstigt.

Fanny: Varför då?

Milena: Nej, det är inte lika utstuderat, på nåt vis. Det borde det ju vara, men jag vet inte. Det är väl som att skottarna går med kilt, det är ju vedertaget.

Bilder av genus, bilder av jämställdhet

En nyckelsymbol är, enligt Sherry Ortner, en central figur som innehåller förtätade budskap om grundläggande värderingar i en grupp eller ett samhälle (Ortner, 1973). I denna artikel har jag valt att betrakta färgen rosa som en sorts nyckelsymbol, genom vilken i detta fall föräldrar förhandlar kring, markerar och tar avstånd ifrån olika innebörder av genus. Rosa i sig är naturligtvis varken mer eller mindre än en kombination av grundfärger. Inte heller har den historiskt alltid haft samma innebörd (Garber, 1993). Däremot kan man se hur den, hos en viss kategori människor i samtidens Sverige, beskrivs som både laddad och problematisk. Med lite inlevelseförmåga skulle vi kunna använda deras synsätt som utgångspunkt för en vidare diskussion om genusrelationer och modeller av jämställdhet. Föräldrarna i min studie uppfattar sig nämligen allesammans som just relativt jämställda. De har jämställdhet som ideal och är mer eller mindre intresserade av feministiska frågor, även om ingen av dem är feministiskt aktiv. Deras förhållningssätt till rosa kan därför säga oss något om hur jämställdhet och genus förstås och formuleras bland en grupp intresserade och välvilligt inställda människor.

För att rekapitulera: de föräldrar jag studerat är alla, med några få undantag, skeptiska till att klä sina barn i rosa; flickföräldrarna för att de finner färgen fastlåsende och förtryckande och pojkföräldrarna för att de är rädda att sonen ska uppfattas som en flicka. Däremot tycks man ändå vilja markera barnets kön, något som enligt konventionen görs genom att ge rosa till flickan och blått till pojken. Detta betyder att flickföräldrarna hamnar i en ständig förhandling kring vad som är en godtagbar markör för kvinnlighet och vad som är "alltför rosa". I vissa fall väljer man att köpa dyrare, mer svårtillgängliga kläder, i andra att låta konventionen och släktingarna styra. Pojkföräldrarna behöver däremot sällan fundera alls. Att sätta på sin son rosa eller "rysch-pysch" är inte att tänka på. Det skulle framstå som överdrivet, utstuderat eller rentav skrottretande.

Om vi väljer att betrakta förhållningssättet till rosa som en sorts spegel av dessa föräldrars syn på genus och jämställdhet, får vi en modell som tämligen väl överensstämmer med det genusystem som bland andra Yvonne Hirdman (2001) beskriver. Enligt Hirdman kännetecknas dagens svenska samhälle av en asymmetrisk isärhållning av könen, där det manliga betraktas som norm, medan det kvinnliga avfärdas som avvikande och mindre värt.

Trots att flertalet föräldrar i mitt material motiverar sin skepsis till rosa med feministiska argument (som att det är förtryckande och fastlåsende för flickor), blir det ändå flickorna som i slutändan ska åtgärdas. Det är det kvinnligt kodade som måste kläs om i blått, medan det blåa framstår som mindre markerat, degraderande och besmittat (jfr. Sparke, 1995).

Det faktum att det upplevs som just degraderande och förlöjligande att klä en pojke i rosa antyder dessutom något ytterligare. Man kan nämligen anta att det inte enbart är rädslan att pojken ska framstå som en flicka som ligger bakom dylika känslor. Snarare antyder själva flickigheten även ett möjligt avvikande sexuellt begär – att sonen helt enkelt skulle kunna vara eller bli bög (se t.ex. Segal, 1990, Connell, 1996). Så berättar exempelvis Susanne om en vän vars femårige son är galen i kvinnokläder. "Han snor gästers högklackade skor i entrén och vill gärna gå i mammas klänningar och det går inte över", berättar hon. "Så de har gått till PBU och psykolog och allt. Pappan säger direkt: 'han är bög, han är bög, vi måste stävja det. Gå in och ändra medan det är tid'."

Den asymmetriska isärhållning, genom vilken rosa blir en kvinnligt kodad färg som avfärdas både för pojkar och flickor, inbegriper alltså en förgivet tagen och normerande heterosexualitet. Sålunda ligger det nära till hands att anta att den jämställdhetsmodell föräldrarna rör sig med är en heteronormativ sådan (jfr. Martinsson, 2001, Dahl, 2005).

Men det är inte enbart föreställningar om sexualitet som, genom nyckelsymbolen rosa, vävs in i föräldrarnas förståelser av genus. Här artikuleras även andra maktordningar i samhället, som kan knytas till klass, etnicitet och möjligen ålder. För medan en av de första

orsaker föräldrarna angav till sin skepsis mot rosa var dess associationer till förtryck och begränsning, hänvisade man också så gott som alltid till personligt tycke och smak. Mattias säger, i ett tidigare citat, att han och Stina gillar mer stilrent och enkelt, och därför väljer bort rosa. På liknande sätt förklarar flertalet föräldrar att de själva inte klär sig i rosa och spetsar och därför inte heller vill klä sina döttrar så - att de helt enkelt inte gillar när det blir "för mycket".

I *Att bli respektabel* (1999) diskuterar Beverly Skeggs kopplingarna mellan klass och femininitet. Med utgångspunkt i Bourdieu visar Skeggs hur hänvisning till smak och stil är en central aspekt av hur klass urskiljs och upprätthålls. De engelska arbetarklasskvinnor Skeggs undersökte upplevde hur deras val av kläder, smink och färger ständigt utsattes för bedömning utifrån – hur de, genom att välja vissa kläder framför andra kodades som vulgära, överdrivna och arbetarklass (jfr. Walkerdine, 1997, Ambjörnsson, 2004).

När föräldrarna förklarar att rosa inte ingår i deras personliga stil, bör därför deras avståndstagande inte enbart förstås som ett individuellt val. Snarare kan det betraktas som en sorts identitetsprojekt, som inbegriper fler maktordningar än den som först är uppenbar. Detta syns tydligt i följande exempel, hämtat från en av de mammor i studien som är aktivt feministiskt engagerad. Josefin, som jag kallar henne, berättar hur hon fått en knallrosa overall av en vän till sin treveckorsdotter.

Josefin: Jättesnidig och dyr, men helt omöjlig! Jag höll masken och sa: ojoj, vad fint. Och sen tänkte jag att det här går inte, den här kan vi inte använda.

Fanny: Hur då, menar du?

Josefin: Jamen, den utstrålar nån sorts omedvetenhet om den här problematiken med tjejer och killar.

Fanny: Som att man inte skulle ha tagit ställning eller brytt sig?

När jag några veckor senare träffar Josefin berättar hon att hon funderat en hel del på overallen. Hon förklarar att hon visserligen tycker att rosa är svårt på tjejer, att det sänder ut signaler om att barnet som ligger i vagnen är en söt liten flicka. Samtidigt menar hon att hennes egen ovilja gentemot overallen minst lika mycket handlar om smak, tillhörighet och identitet. "Jag tror helt klart att det handlar om min egen tillhörighet här i innerstan. Men det skulle jag nog inte ha sagt om du hade frågat mig just då", säger hon och skrattar. "För mig är det nog såhär frånstötande [med rosa flickkläder]. Jag tycker ju att det är *fult*, på nåt sätt. Det blir såhär dålig smak."

Exemplet med den rosa overallen visar tydligt det jag är ute efter. För Josefin blir presenten en sorts uppvaknande, där hon blir medveten om att hennes feministiska ställningstagande går hand i hand med viljan att passa in bland de människor som bor i stadsdelen. På samma sätt som Milena i ett tidigare citat förklarar att de rosa kläder hon fått kommer från släktingar på landsbygden i Sydeuropa och USA, handlar Josefins funderingar om andra gränsdragningar och hierarkier än enbart genus. Den jämställdhetsmodell föräldrarna jag intervjuat anammar rymmer alltså inte enbart information om synen på genus och relationen mellan "manligt" och "kvinnligt". Den är också en sorts identitetspolitisk markering. Att sätta en knallrosa overall på en flicka riskerar således inte enbart att fungera begränsande vad gäller kön, utan även vad gäller klass, etnicitet, plats och tid. Att välja bort rosa blir därför också ett sätt att visa att man är en viss sorts modern, urban, svensk, medelklass.

Referenser

- Ambjörnsson, Fanny (2004): *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*. Stockholm: Ordfront.
- Connell, Robert (1996): *Maskuliniteter*. Göteborg, Daidalos.
- Dahl, Ulrika (2005): "Scener ur ett äktenskap: jämställdhet och heteronormativitet". I Kulick (red) *Queer i Sverige*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Garber, Marjorie (1993): *Vested Interests. Cross-dressing and Cultural Anxiety*. New York: Harper Perennial.
- Hirdman, Yvonne (2001): *Genus- om det stabilas föränderliga former*. Lund: Liber.
- Jahnke, Marcus (2005): "Trots. Mindre könsstereotypa barnkläder." Examensarbete för påbyggnadsutbildning i design och konsthantverk, Göteborgs Universitet.
- Martinsson, Lena (2001): "Marmorhallen. I B. Lundgren och L. Martinsson (red.) *Benämna, bestämma, betvivla. Kulturvetenskapliga perspektiv på kön, sexualitet och politik*. Lund: Studentlitteratur.
- Ortner, Sherry B (1973): "On Key Symbols". I *American Anthropologist*. 75.
- Segal, Lynne (1990): *Slow Motion: Changing Masculinities, Changing Men*. London: Virago.
- Skeggs, Beverly (1999): *Att bli respektabel*. Göteborg: Daidalos.
- Sparke, Penny (1995): *As Long as it's Pink. The Sexual Politics of Taste*. London: Pandora.
- Walkerdine, Valerie (1998): *Daddy's Girl. Young Girls and Popular Culture*. Cambridge: Harvard University Press.

Konsten att göra sig märkvärdig

En studie av det konstnärliga producentfältet i Sverige i början av 1990-talet och några av förutsättningarna för att där erövra erkännande som konstnär

Barbro Andersson

barbro.andersson@strangnas.mail.telia.com

Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

I min studie används både Bourdieus nyckelbegrepp och korrespondensanalys för att undersöka några av förutsättningarna för tillträde till och framgång inom det konstnärliga producentfältet i Sverige i början av 1990-talet. Med utgångspunkt i statistiska uppgifter om de tillgångar som drygt 3 000 konstnärer i statliga Konstnärsnämndens arkiv förfogar över, kartläggs såväl fältet som de banor som lett några för dess struktur representativa grupper av konstnärer till deras positioner. De är födda 1950 och senare och hör till den generation som domineras av de s.k. postmodernisterna, vilka numera hör till de mest uppburna i svenskt konstliv.

Konsten att göra sig märkvärdig

Hur går det till när konstnärer erkänns som sådana i vår egen samtid? Vad karakteriserar legitima konstnärer till skillnad från illegitima? Hur förhåller sig konstnärlig framgång till sådant som kön, geografisk hemvist, etniskt och socialt ursprung? Med utgångspunkt i frågor som dessa och i syfte att bidra till förståelsen av det konstnärliga erkännandets sociala mekanismer – ett inom konstvetenskapen hittills försummat forskningsområde, trots att mer eller mindre erkända konstnärer hör till dess mest frekventa studieobjekt – har jag med hjälp av Pierre Bourdieus begrepp och korrespondensanalys¹ i grova drag försökt teckna konturerna av det fält i förhållande till vilket erkännandet erövrats och kartlägga banorna för några av fältets struktur representativa konstnärer.

Som ett exempel på min användning av fältbegreppet ska i det följande några av de konstnärers förehavanden som jag har studerat redovisas.² De är födda 1950-1965 och tillhör en generation som domineras av företrädarna för den s.k. postmodernismen, vilka satte fältet i rörelse på främst 1980- och i början av 1990-talet och som numera besätter framträdande positioner och tillerkänns stor makt i det svenska konstlivet. Med tanke på att de som ägnat sig åt att skriva 1980- och 90-talens konsthistoria hittills har tenderat att begränsa epokgörarna till

1 För den statistiskt intresserade som vill ha en introduktion i denna metod, rekommenderas Johs. Hjellbrekkes *Innføring i korrespondensanalyse* (Bergen-Sandviken: Fagbokforlaget, 1999). För egen del har jag haft stor behållning av Mikael Palmes och Ingrid Heymans redogörelse för korrespondensanalysmetoden i ett appendix till Ingrid Heymans doktorsavhandling *Gånge hatt till...Omvårdnadsforskningens framväxt i Sverige – sjuksköterskors avhandlingar 1974–1991* (Göteborg: Daidalos, 1995), s. 315–318. Mikael Palme har också varit mig behjälplig med de korrespondensanalyser som här redovisas.

2 Inga källhänvisningar görs till de konstnärer som citeras i denna text, eftersom de i originalet är anonyma och koder används för såväl de enskilda individerna som de texter där deras muntliga och skriftliga utsagor finns dokumenterade. Anonymiteten var ett villkor för att Datainspektionen skulle ge tillstånd till upprättandet av det personregister som korrespondensanalyserna utgår från.

dem som konstkritikerna i främst huvudstadens tidningar (läs: Dagens Nyheter) har bidragit till att producera som sådana,³ och att framställa deras framgångar som resultatet av såväl konstnärernas egen tankemöda som deras tankars och idéers överlägsenhet, förtjänar det att påpekas dels att det var flera inblandade och dels att tänkarnas rörelser i det symboliska rummet både möjliggjordes och begränsades av deras positioner i det med detta rum förbundna sociala maktfält, som konsten här förstås som. Vad som framgår av denna text är att konstnärerna gjorde sitt inträde i ett fält som var såväl strukturerat som hierarkiserat, liksom att deras sätt att förhålla sig till och röra sig inom det betingades av flera och andra tillgångar än dem de hade i huvudet. Vad som helst var därför inte möjligt att göra från vilken position som helst, ens vid en epok i fältets historia som ”började med en förlösande allt tillåtande attityd”.⁴ Först dock några ord om resultaten av de analyser som ledde fram till den här aktuella urvalsgruppen.

Konstnärsfältet i fågelperspektiv

Korrespondensanalyserna bygger på jämförbara uppgifter om 3008 av de konstnärer som 1990-92 sökte bidrag, stipendier och ersättningar från Sveriges Bildkonstnärskommitté, som sorterar under statliga Konstnärskommittén. Till dessa uppgifter hör förutom kön, födelseår och bostadsort indikatorer på kapital av olika slag, bl.a. konstnärlig utbildning (ca 300 olika sådana finns representerade i materialet), verk i offentlig ägo, omnämnanden i konsthistoriska översiktsverk, biografiska handböcker, tidskrifter och tidningar förtecknade i Bibliotekstjänsts Artikelsök (inklusive omnämnanden av vissa enskilda kritiker), erhållna bidrag och stipendier samt medlemskap i Konstnärernas Riksorganisation (KRO).⁵

Den grundstruktur som brukar antas vara karakteristisk för alla kulturella fält,⁶ återfinns även i min undersökning av de drygt 3000 konstnärerna i Konstnärskommitténs arkiv. Motsättningen mellan konstnärer med svag respektive stark specifik konsekration gör sig här gällande som en motsättning mellan dem som å ena sidan är lierade med andra fält som pedagogikens eller konsthantverkets och designens, och vars hemortsrätt i konstens värld därför är allt annat än självklar i början av 1990-talet (men som kanske har vissa förutsättningar att kunna försörja sig på sin med den fria konsten besläktade verksamhet), och å den andra dem som ägnar sig åt konst för konstens egen skull – den främsta indikationen på detta är att de har omnämnts av konstkritikern Lars O Ericsson i Dagens Nyheter.⁷

Den närmast mest strukturerande motsättningen går främst att urskilja inom de legitima konstnärernas subfält, där skiljelinjen går mellan etablerade veteraner med en hög grad av

3 Se t.ex. Lars O Ericsson I den heta passionens frusna skugga. Essäer om 80- och 90-talets konst (Stockholm: Carlssons, 2001); Sören Engblom, Svensk konst. Ur det tomma rummet. Om den svenska samtidskonsten (Stockholm: Svenska Institutet, 2000) samt Anette Göthlund "Undersökning och gestaltning. Kvinnliga konstnärskap i brytningstid" och Anna Tellgren, "Fotografi och kön. Om den fotobaserade konsten under 1990-talet" i Ingar Brinck m.fl. Från modernism till samtidskonst. Svenska kvinnliga konstnärer (Lund: Bokförlaget Signum, 2003).

4 Engblom, 2000, s. 5.

5 Det är inte alla dessa statistiska egenskaper som har kunnat användas för att särskilja olika grupper från varandra, så som avsikten är i korrespondensanalys. Det är därför bara några av dem som har de högsta bidragsvärdena som avses, när de för de olika grupperna karakteristiska egenskaperna i fortsättningen räknas upp. Till dem som *inte* bidrar till den struktur som korrespondensanalysen med alla de 3008 konstnärerna resulterat i hör att vara född på 1940-talet, utbildad på konstskolan Brage/konsthögskolan i Umeå, bosatt i någon annan stad än Stockholm, Göteborg och Malmö liksom recenserad av Stig Johansson i Svenska Dagbladet. "40-talister" hör alltså till dem som det, enligt korrespondensanalysen, inte är något särskilt med i det här sammanhanget, de skiljer sig inte statistiskt på något avgörande sätt från andra grupper.

6 Se t.ex. Donald Broadys inledning i antologin *Kulturens fält* (Göteborg: Daidalos, 1998).

7 En tidig version av min studie av den kamp om makten som företrädarna för postmodernismen förde och av Lars O Ericssons bidrag till denna kamp finns i avsnittet "Postmodernism som avantgardestrategi" i den av Donald Broadys redigerade antologin *Kulturens fält* (Göteborg: Daidalos, 1998), s. 217-235.

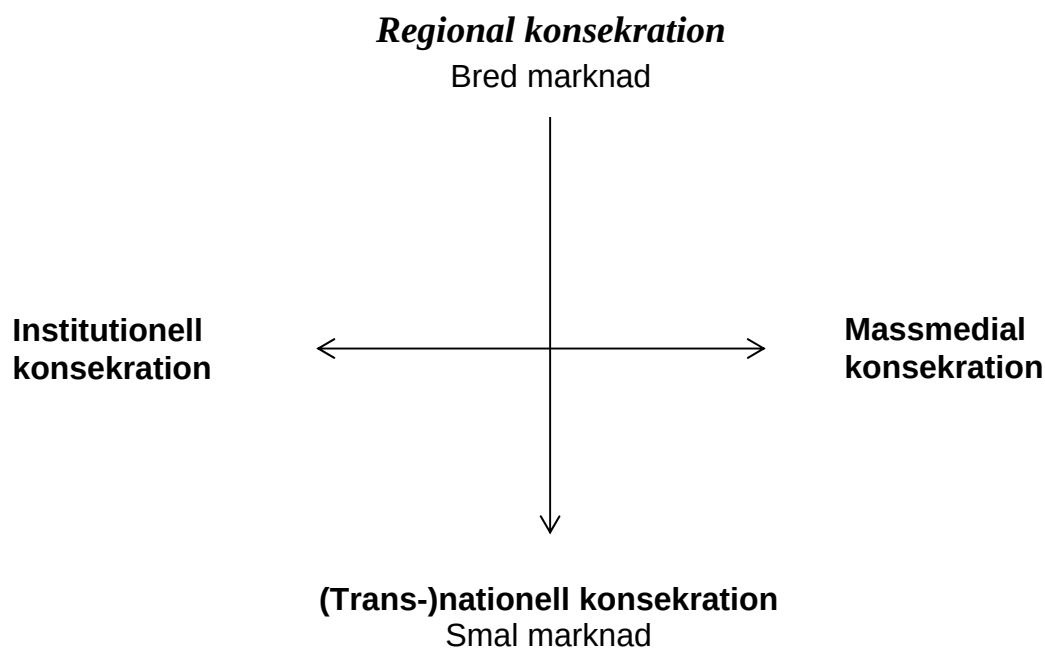
specifikt konstnärlig konsekration (indikerad främst av deras förekomst i konsthistoriska översiktsverk och biografiska handböcker som *Vem är det?*, erhållna statliga stipendier samt utförda offentliga utsmyckningar) och unga nytilkomna med en låg grad. De sistnämnda saknar de äldres tecken på belöningar för lång och framgångsrik tjänst i fält, men är i stället omskrivna av om den samtida konsten välinformerade konstkritiker i främst Dagens Nyheter och Sydsvenska Dagbladet. Därtill har korrespondensanalysen synliggjort en tredje motsättning mellan konstnärer som utmärks av sin utbildning från å ena sidan konsthögskolan Valand i Göteborg och å den andra Konsthögskolan i Stockholm, en motsättning mellan olika skolor i mer än en bemärkelse.

Även med olika urvalsgrupper, baserade på såväl ett enda mått på erkännande som ett sammansatt mått, står sig det här resultatet – om än med vissa variationer. Det ger naturligtvis anledning fundera över om och i så fall hur det skulle ha kunnat bli annorlunda. Hade några andra, mer betydelsefulla motsättningar kunnat uppdragas om andra indikatorer på kapital använts? Den frågan överlämnar jag dock åt hugade efterföljare att besvara.

Unga, erkända konstnärers subfält

För att kunna studera så aktuella villkor för erövrandet av konstnärlig legitimitet som möjligt (undersökningen inleddes i början av 1990-talet) och komma åt skillnader mellan de legitima konstnärerna som inte lika uppenbart har med tid att göra – de etablerade bland dem har längre banor, de har under längre tid byggt upp ett större kapital och gjort sitt inträde vid en annan tidpunkt, vilket innebär att de har haft att röra sig i ett fält som sett annorlunda ut än det som de unga ställts inför – har en analys även gjorts med endast unga, erkända konstnärer (de som är födda 1950 och senare), enligt det nyss nämnda samlade måttet på erkännande. Därvid ska minst ett av följande villkor vara uppfyllt: vara omnämnd i ett konsthistoriskt översiktsverk, konstnärsbiografiskt lexikon, någon av de fyra rikstäckande tidningarna Dagens Nyheter, Svenska Dagbladet, Aftonbladet och Expressen, ha erhållit ett större statligt bidrag eller stipendium. De som valts ut på detta sätt utgör en liten och exklusiv skara konstnärer, omfattande endast 188 individer eller 15 % av alla de i materialet som är födda 1950 och senare (6 % av samtliga konstnärer), trots att måttet på erkännande är tämligen generöst – det räcker ju t.ex. med att ha omnämnts endast en gång i någon av de stora huvudstadstidningarna för att räknas till de konsekrerade. Andelen kvinnor, 37 %, är också anmärkningsvärt låg i jämförelse med alla konstnärer födda 1950 och senare, eftersom 50 % av dem är kvinnor. Kön tycks således, föga överraskande, ha betydelse för erövrandet av konstnärsvärdigheten utan att det därmed behöver handla om diskriminering (detsamma gäller f.ö. även etnicitet, eftersom konstnärer med utländsk härkomst, särskilt från länder utanför Västeuropa, är försvinnande få i Konstnärsnämndens arkiv i början av 1990-talet).

Efter analys av dessa 188 konstnärer och deras statistiska egenskaper, har så ett urval av de 40 till den upprättade strukturen mest bidragande konstnärerna (uppdelade på fyra grupper, representerande polerna i två av de mest strukturerande motsättningarna) gjorts för att, så långt som möjligt med hjälp av offentligt tillgängliga, skriftliga dokument (om socialt ursprung, skolgång, geografiska förflyttningar, konstnärlig utbildning, utställningar, omnämnanden i översiktsverk, tidningar och tidskrifter, erhållna stipendier, bisysslor, taxerade inkomster, studieskulder, familjeförhållanden etc.), kartlägga deras banor och tillgångar. Såväl deras egna som andras utsagor (i stipendieansökningar, utställningskataloger, intervjuer i tidningar och tidskrifter, recensioner m.m.) om den konstnärliga praktiken och vilket slags konst de ägnar sig åt har också analyserats och jämförts med varandra för att försöka avgöra, om de med hjälp av korrespondensanalys upprättade skillnaderna mellan de olika grupperna även existerar i realiteten och hur stora eller små de i så fall är.

Institutionellt vs massmedialt erkända

Den motsättning som, enligt korrespondensanalysen (en förenklad version av den grafiska representationen av dess resultat återges ovan), bäst sammanfattar likheter och skillnader mellan de 188 unga, erkända konstnärerna är den som särskiljer *massmedialt erkända* konstnärer (österut i grafen), karakteriserade av omnämnanden i olika tidningar med intresse för konst med nyhetsvärde, från de *institutionellt erkända* (västerut) vilka gör sig gällande på en marknad för offentlig konst.

Den andra, näst mest strukturerande polariteten gör en åtskillnad i vertikal riktning mellan dem som också kännetecknas av massmedial uppmärksamhet, men som vänder sig till å ena sidan en regional marknad som geografiskt är lokaliserad till Skåne och södra Sverige, å den andra en nationell (men även transnationell; flera av de tio till denna pol bidragande konstnärerna presenteras i början av 1990-talet på utländska konstmuseers hemsidor som konstnärer i egen rätt och inte som specifikt svenska sådana). De regionalt erkända konstnärerna är bosatta i södra Sverige, omnämnda i främst Helsingborgs Dagblad, Arbetet och Norrköpings Tidningar-Östergötlands Dagblad och har därtill kort konstnärlig högskoleutbildning, företrädesvis från Konstakademiet i Köpenhamn, bakom sig. De (trans-)nationellt erkända utmärks i stället av att de har recenserats i Dagens Nyheter av främst Peder Alton, Ingela Lind och Lars O Ericsson. De är därtill oftast utbildade vid Konsthögskolan i Stockholm och bosatta i huvudstaden. Men konstnärerna skiljer sig dessutom åt i vertikal riktning genom att de som besätter positioner längst norrut i grafen vänder sig till en bred marknad och de söderut till en smal.

De regionalt orienterade konstnärerna, liksom de av dem som vänder sig till den breda publiken och som hyllas av kritiker som Stig-Åke Stålnacke, verksam i några av Skånetidningarna och försvarare av konsten som uttryck för "det nakna hjärtats röst" och "vardagens poesi", ska vi dock här i stort sett lämna därhän för att i stället koncentrera oss på de grupper som är verksamma på nationalscenen och som företrädesvis besätter positioner i den nedre halvan av grafen.

De institutionellt erkända

De institutionellt erkända konstnärerna vid den vänstra polen, västerut i grafen, kännetecknas främst av sitt medlemskap i konstnärsorganisationen KRO, som verkar för bättre villkor åt professionella konstnärer. De förfogar också över ett förhållandevis stort mått av utbildningskapital från konstnärliga högskolestudier, företrädesvis vid anrika Konsthögskolan, Sveriges största och länge enda institution för högre konstnärlig utbildning, och Konstfackskolan i Stockholm. Konstnärerna är därtill vanligen kvinnor och bosatta i Stockholms län, men utanför huvudstaden.

Genom sitt medlemskap i KRO, som sedan bildandet 1937 har varit nära lierad med Statens konstråd, är konstnärerna även förbundna med politikens fält. Konstrådet ansvarar för den offentliga konsten i Sverige, och KRO ägde ännu i början av 1990-talet rätt att nominera flera av medlemmarna i rådet. Organisationen fungerade även som remissinstans och var väl representerad i många andra politiskt styrda organ som har med konst att göra inom stat, kommuner och landsting, bl.a. styrelsen för Sveriges Bildkonstnärsfond, och hade således möjlighet att påverka den konstpolitiska praktiken på flera olika nivåer. Av alla de fyra studerade grupperna av unga, erkända konstnärer, finns det ingen som har fått flera verk, såväl lös-konst som fasta utsmyckningar, inköpta av konstrådet än de tio till polen mest bidragande konstnärerna, av vilka de flesta går med i KRO så fort de kvalificerat sig för medlemskap. Även om de i början av 1990-talet inte utmärker sig på de stora tidningarnas kultursidor, är de därmed inte osynliga i offentligheten utan representerade på ett flertal institutioner i landet: statliga myndigheter, högskolor, kriminalvårdsanstalter etc. De har också fått statliga, kommunala och landstingskommunala stipendier och individuell visningsersättning (en av KRO:s hjärtefrågor) för sina verk i offentlig ägo.

Flera av de institutionellt erkända konstnärerna är orienterade mot politikens fält även genom att de är konstnärsfackligt verksamma inom (och alltså inte bara medlemmar i) såväl KRO som andra konstnärsorganisationer, liksom de periodvis arbetar som konstkonsulter i kommuner och landsting. Några engagerar sig också vid olika tidpunkter under sina banor för att uppmärksamma och förbättra kvinnors eller kvinnliga konstnärers arbets- och levnadsvillkor, även om en av konstnärerna i en intervju i början av 1990-talet säger, att det tog lång tid för henne att inse problemet med att det på alla konstkolor hon gick på var "50 procent tjejer bland eleverna – men konsthistorien var 100 procent män" ("det ifrågasatte jag aldrig någonsin!"). Konstnärerna är däremot inte medlemmar i Föreningen Svenska Konstnärinnor eller någon annan organisation eller sammanslutning av kvinnliga konstnärer.

Vare sig den konst de visar på sina utställningar i början av 1990-talet eller den som attraherar den offentliga konstmarknaden klassificeras heller som politisk eller feministisk (däremot görs ibland könsrelaterade karakteristiker och bedömningar av deras verk i de recensioner som de består med tidigare under sina banor, som när de beskrivs i konventionellt kvinnliga termer eller påstås gestalta privata problem). Titlarna på de verk som konstnärerna sålt till Statens konstråd, liksom till många kommuner och landsting, har främst med djur och natur att göra. Den mest frekventa titeln är "Landskap". Enligt konstnärernas egna utsagor utgör också naturen en stor inspirationskälla för många av dem, antingen det handlar om att dra sig undan i den för att kontemplerar, måla^{och} skriva dikter eller använda naturens former i verken.

De flesta av konstnärerna ägnar sig främst åt sådan konst som klassificeras som "konkretism", "konstruktivism", "minimalism", "abstrakt expressionism" eller bara "abstrakt" konst. Den uppfattas oftast av andra agenter som uttryck för ett estetiserande förhållningssätt och det är också främst för verkens förment estetiska kvaliteter som konstnärerna uppskattas i början på 1990-talet. Om en av dem skriver en kritiker i en av de för denna grupp sällsynta recensionerna från denna tidpunkt att hennes måleri "utstrålar en längtan efter absolut skönhet, höjd över samtidens oro och lekar. Det är ett elegant, vackert och behärskat måleri". För att nå sina positioner kan de institutionellt erkända konstnärerna sägas ha gjort en klassresa,

men inte främst i vertikal riktning utan i horisontell. De flesta av de tio konstnärer som gör sig gällande inom konstens offentliga sektor, har nämligen ett högt socialt ursprung med pappor som är företagsledare inom det privata näringslivet (direktör och disponent är de vanligaste titlarna), medan även flera av mammorna är yrkesarbetande men främst som lärare.

Redan tidigt tycks dock konstnärerna vara orienterade mot kulturens fält, om än inte just konstens. Efter tre år på någon av det dåvarande gymnasiets teoretiska linjer, inleder de sin långa väg genom det konstnärliga utbildningssystemet. Innan de börjar på Konsthögskolan, dit de flesta antas efter endast ett eller två försök, har de bakom sig flera förberedande konstnärliga utbildningar på välrenommerade skolor i främst Stockholmsregionen som Gerlesborgsskolan, Pernbys och Idun Lovéns målarskolor liksom utbildning i bl.a. textil, glas och keramik eller inredningsarkitektur på Konstfack eller Konstindustriskolan i Göteborg. Sammanlagt satsar flera av dem 10-12 år av sitt liv på konstnärlig utbildning.

Men de skiljer sig inte bara från övriga grupper genom utbildningstidens längd, utan också genom att flera av dem framställer sig som ensamvargar som redan under studietiden drog sig undan från skolans kursutbud för att få arbeta i fred ("Jag är en stor tvivlare och kände att det fanns något i magen som var sant men inte kunde komma ut om jag inte fick lugn och ro, vara ensam och tänka"), reagerade mot andras ständiga jakt på nya material och uttryckssätt och tog avstånd från vad som då var på modet: ägnade sig åt betong när neon eller vinyl dominerade bland studiekamraterna eller åt figurativt berättande när det var konceptuell konst som gällde. De flesta av konstnärerna finner de etablerade traditionerna med deras variationsmöjligheter fullt tillräckliga och tar även fortsättningsvis avstånd från tillfälliga trender, liksom de även efter utbildningstidens slut oftast arbetar ensamma. (I likhet med kvinnorna i de övriga grupperna, och till skillnad mot männen, är de också länge både ensamstående och barnlösa.)

Vad de institutionellt erkända konstnärerna återkommande framhåller i ansökningshandlingar och intervjuer, är vikten av att utveckla ett unikt och personligt uttryck, baserat på förmodan att "se" ("En konstnärs arbete handlar till stor del om att se och att hela tiden utveckla sitt seende"), och att därvid inte slarva med detaljerna. "Jag har", som en av dem uttrycker det, "ett ansvar för min begåvning" och den kan inte slösas bort på "reklamkonst". Det gäller därför att lägga ned möda på utformningen av verken ("Man ska känna, inte att skulpturen lever, men att det finns en levande människa bakom som har jobbat hårt"). Konstnärerna tycks också investera en stor del av sin tid och kraft i arbetet med de företrädesvis hantverksmässigt framställda objekt som utgör deras verk, även om de ständigt klagar över att tiden inte räcker till. De arbetar i stort format med olje- eller akrylmåleri på duk eller pannå, skulptur i brons eller betong, textila material samt teckning och grafik. De utvecklar också med tiden en hantverksskicklighet som imponerar på omgivningen och utgör deras främsta konkurrensmedel. Redan i recensionerna av deras första utställningar under och efter utbildningstiden på Konsthögskolan beröms de för sitt professionella och personliga handlag med uttrycksmedlen.

Den konst som konstnärerna ägnar sig åt finns det redan en marknad för. I slutet av 1970- och i början av 1980-talet, när de flesta av dem gör sina första utställningsinsatser (varefter de snart kommer i fråga för separatutställningar på etablerade gallerier i både Stockholm och landsorten), är den marknaden därtill ganska stor eftersom 68-epoken med dess förment politiserande konst är på väg att göras till en konsthistorisk parentes, och det för att stärka fältets under 68-ornas härjningar försvagade autonomi finns behov av att tala om konst i termer av färg, form och personligt uttryck igen, även på Dagens Nyheters och Sydsvenska Dagbladets kultursidor. Den våg av "nyexpressionistisk" och "nykonkret" konst som enligt flera kritiker drar genom landet i början av 1980-talet, och som flera av såväl de institutionellt som massmedialt erkända konstnärerna är en del av, bidrar till denna stängning av gränserna till politikens fält. Den av de institutionellt erkända konstnärerna som formulerar kritik mot reklamens människosyn på ett sätt som erinrar om "70-talskonsten" får därför inte gehör från en av de om samtidskonsten välinformerade kritikerna i Dagens Nyheter. Detsamma tycks gälla det

slags nyskapande textilkonst som en annan konstnär hyllas för av en i fältet perifert placerad kritiker på Göteborgs-Posten, som inte riktigt hänger med i modesvängningarna. Några textila verk av vare sig denna konstnär eller andra "textilkonstnärer" finns det åtminstone inte längre utrymme för på DN:s kultursida i början av 1980-talet, vilket tydliggörs av att konsthantverk, som tidigare recenserats där, om än under egen rubrik, ersätts med fotografi (ett område som Peder Alton bevakar när han anträder sin kritikerbana på DN).

Från och med mitten av 1980-talet dalar emellertid kritikernas intresse för de flesta av de institutionellt erkända konstnärerna, som själva i ansökningshandlingarna hos Konstnärsnämnden klagat över att de säljer dåligt, har för få utställningar och blir missförstådda av kritikerna. Många försvinner också ur kritikernas synfält, därför att de i stort sett upphör med sin konstnärliga verksamhet för att i stället ägna sig åt bl.a. undervisning, textil verksamhet av annat slag än den de visar resultatet av på sina utställningar och scenografi eller övergår till att bli regionalt verksamma när de flyttar från Stockholm. De flesta har, oavsett var de varit bosatta, tidigare haft Stockholm som bas för sin utställningsverksamhet men i större utsträckning än någon av de andra grupperna dessutom visat sina verk i gallerier, konsthallar och på museer i städer över hela landet, även i dess norra delar. Bäst (särskilt efter undersökningsperiodens slut 1992) klarar sig de konstnärer som regelbundet fortsätter att visa sina verk på gallerier i Stockholm och som följer med i den samtida intellektuella debatten, läser in sig på sådant som språkfilosofisk och psykoanalytisk teori och själva börjar skriva texter om sina verk i bl.a. utställningskataloger där de refererar till dessa teorier eller engagerar andra, om fältets aktuella tillstånd välinformerade skribenter som gör detta. Tidigare under 1980-talet har de flesta litat på att verken talar för sig själva.

80-talskonstnärerna

De massmedialt erkända konstnärerna, som besätter positioner österut i grafen, utmärks framför allt av att de figurerar i ett flertal tidningar från olika delar av landet, Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet såväl som Sydsvenska Dagbladet, Arbetet, Upsala Nya, Vestmanlands Läns Tidning och Norrländska Socialdemokraten m.fl.

Trots att merparten av de tio till polen mest bidragande konstnärerna ägnar sig åt konst som för de flesta människor torde vara tämligen svårtillgänglig, är de i början av 1990-talet kända även av dem som inte hör till de mest initierade som "idé- och formmässigt mycket 'NU' ", de förekommer inte bara i de tidningar som enligt korrespondensanalysen utmärker dem, utan också i många landsortstidningar och i tidskrifter av så olika karaktär som Siksi, Paletten, MånadsJournalen, Slitz, Arbetaren, Femina och Vår lösen.

De tio "kändisarna" har också nära relationer till ekonomins fält, i första hand med det privata näringslivet, varifrån flera köpare av deras verk och sponsorer av deras konstnärliga projekt och utställningar kommer, bl.a. SAS och Volvo. Flera företag och privata investerare bygger upp stora konstsamlingar under konstboomen på 1980-talet, bl.a. Proventus, Convector och finansmannen Fredrik Roos (som därmed lägger grunden till konstmuseet Rooseum i Malmö), och många av konstnärerna finns representerade i dessa samlingar, liksom de har erhållit stora privata stipendier från bl.a. Finans Scandic och Beckers.

Vägen till dessa framgångar har inte varit lika rak som för de institutionellt erkända, något som särskilt gäller dem bland de tio i gruppen som har ett lågt socialt ursprung (vilket de flesta har), papporna är bl.a. industriarbetare, lägre tjänstemän och ensamföretagare, mammorna expediter, hemvårdare och hemmafruar. Flera av konstnärerna framhåller i senare intervjuer i tidningar och tidskrifter, att de mot alla odds har lotsat sig fram till konsten på egen hand. En av dem kom under sin uppväxt "inte i kontakt med konst eller kultur i någon form". I likhet med de flesta konstnärer i alla urvalsgrupperna, har de här emellertid oftast betyg 4 eller 5 i ämnet teckning/bild, även i de fall då betygen i övrigt är låga.

Många av dessa konstnärers framställningar av sin uppväxt domineras emellertid annars av starka känslor av utanförskap, tvång och olust, inte minst inför skolan. Om en av konstnärerna heter det att hon som barn "hatade skolan och de vuxna" och därför brukade skolka: "Där satt hon i en stuga i stället för på skolbänken och tecknade änglar och keruber. Hon målade en stor dörr som stod på glänt och bakom dörren var det alldeles svart". Flera beskriver hur de på liknande sätt, genom att bokstavligen dra sig undan eller bildligt "fly in i en egen värld" med tecknandets och målandets hjälp har försökt värja sig mot de krav som ställts på dem, antingen det gällt att skaffa sig en handfast yrkesutbildning för att snabbt kunna trygga sin försörjning eller – för männen bland dem – att slåss, ägna sig åt fotboll, ishockey eller andra förment manliga sysselsättningar som att "röja på stan" som stod till buds för dem, men som ingen uppger sig ha varit intresserad av ("Jag skapade tidigt en filial till verkligheten, ett nödvärn, en tillflyktsort undan de hårda betingelserna").

Några av konstnärerna har slutat skolan efter årskurs nio, men de flesta har fortsatt på någon av gymnasiets tvååriga, yrkesinriktade utbildningar och därefter arbetat i några år med sådant som varken har med konst eller annan kultur att göra, bl.a. inom sjukvården. Ett par av konstnärerna arbetar dock som dekoratörer och med reklam. Så småningom har de flesta investerat i någon sorts konstnärlig utbildning, men det finns också de som saknar formell sådan, som har avbrutit sina förberedande konststudier eller bara gått en kortare kurs i kroki eller liknande. Några har uppfattat redan de förberedande konstskolornas underförstådda krav på andra förkunskaper än att kunna hantera penna och pensel för att kunna tillgodogöra sig undervisningen som ett oöverstigligt hinder, något som en konstnär enligt en intervjuare senare beskriver som "den motsträviga känslan av att behöva komma ikapp hela konsthistorien". Dessa har dock genom bl.a. självstudier skaffat sig de erforderliga elementära kunskaperna om konsthistoriens kanon.

I likhet med konstnärerna i alla andra grupper har de sedermera massmedialt erkända också först provat sig fram bland olika etablerade konstnärliga gestaltningskonventioner, material och tekniker ("När jag höll på i början så kände jag att jag inte hade någon känsla bakåt, och jag visste instinktivt att jag behövde det så jag lärde mig alla tekniker som finns på egen hand"). De har så småningom hittat förebilder inom främst modernismen, och "härmat" dem. Samtidskonsten har de till en början ställt sig främmande inför ("Jag var inte alls intresserad av samtidskonst. Puss-gänget och agit-prop hade stort inflytande, men det gillade jag inte. Då. Ola Billgren, Ulrik Samuelsson eller Jan Håfström sa mig ingenting "). Men i takt med att de skaffar sig kunskap om fältets aktuella tillstånd, söker de sig mot nya positioner i det symboliska rummet, vilka de i efterhand påstår sig ha känt sig mer tillfreds med än vad de egentligen gjorde när de försökte bli modernister. Det var, enligt en av dem, som att röra sig "från frustration till lust" när hon insåg att konst kunde se ut "i princip hur som helst".

Oavsett om och i så fall vilken konstnärlig utbildning konstnärerna har, lär de sig att praktiskt bemästra konstens alla oskrivna spelregler – inklusive dem som gäller för konstnärliga regelbrott för att de ska uppfattas som sådana – på det sätt som även kännetecknar båda de grupper av konstnärer som bidrar till den, enligt korrespondensanalysen, näst mest särskiljande motsättningen, nämligen genom att arbeta som lärlingar eller assistenter till etablerade konstnärer och/eller i gemensamma projekt med dem, slå sig ihop med likasinnade unga konstnärer (i det här fallet ibland även författare, musiker och skådespelare) och arbeta tillsammans med dem samt företa studieresor utomlands. De sistnämnda går för de här aktuella konstnärerna i slutet av 1970- och början av 1980-talet främst till New York och olika städer i Tyskland, där konstlivet vid den här tidpunkten är omvittnat hektiskt.

För att producera både sig själva som nydanande och en marknad för det slags konst de ägnar sig åt, är de här konstnärerna i högre grad än de övriga grupperna beroende av konstkritikerna. De använder sig företrädesvis av spektakulära strategier för att göra dem och andra uppmärksamma på sin existens, varvid de på olika sätt distanserar sig från den etablerade

konsten och dess företrädare. De målar bl.a. på andra underlag än duk och pannå som plåt, vrakgods och bitar av presenning, gör skulpturer av mer förgängliga (och billiga) material som filt och papper eller av konsthistoriskt mindre belastade material som betong eller plast, ägnar sig åt fotografi och nymodigheten installationer. De använder också målningar och fotografier på andra sätt än de gängse: förutom att hänga bilderna på väggen lägger de dem på golvet, använder dem som objekt, bygger rum av dem, presenterar dem tillsammans med diabildvisningar eller musik. Några ägnar sig åt performances och spelar då bl.a. "industrimusik på bormaskiner, tryckluftspressar och cementblandare", andra gör utställningar med våld, pornografi och alkohol som tema. Den enskilde upphovsmannen till de verk de visar på utställningarna går sällan att spåra, antingen därför att konstnärerna har utfört dem tillsammans med andra, därför att de använder ready-mades eller därför att de har vinnlagt sig om att ge verken en anonym karaktär av industriprodukter.

De flesta av sina första offentliga exponeringar av sina verk har konstnärerna i rivningshus, övergivna fabrikslokaler, biografer och restauranger som tillfälligt upplåtits för utställningsändamål liksom i nya och kortlivade gallerier som startats av och för unga konstnärer med mer eller mindre uttalade anspråk på att vara nya och nydanande. Dit hör

t. ex. "antigalleriet BarBars bunkerliknande lokaler" och DK i Stockholm, T.V. i Malmö och Sub Bau i Göteborg.

Några av konstnärerna är också själva aktiva i den diskursiva delen av sin produktion och författar katalogtexter, pressmeddelanden och debattinlägg om sina verk. Även om ingen av konstnärerna har några omedelbara framgångar på kultursidesmarknaden, ger deras offensiva strategier snart utdelning och de blir i jämförelse med de institutionellt erkända föremål för flera intervjuer i tidningar och tidskrifter, samtidigt som de kommer i fråga för utställningar på etablerade gallerier för samtidskonst i främst Stockholm och Malmö som Engström, Olsson, Blanche, Sten Eriksson, Nordenhake, Nordanstad-Skarstedt, Lång, Bernhardssons, Leger och Wallner.

Konstnärernas egna utsagor om verksamheten, vilka snart citeras flitigt i anmälningar och recensioner och används i karakteristikerna av deras verk, antar företrädesvis formen av mer eller mindre hätskt formulerade attacker mot invanda begrepp och föreställningar i *allmänhet* ("Jag vill utsätta människans världsbild för en knäck") och mot den legitima konsten och dess företrädare i synnerhet, men oftast utan att konstnärerna närmare motiverar sin kritik eller definierar det alternativ till de dominerande som de gör anspråk på att erbjuda (något som inte heller är nödvändigt, framgår det av kritiken, eftersom det är själva den subversiva ansatsen som kritikerna uppfattar och förhåller sig till). När så sker, gör de i första hand flitigt bruk av termen "inte" och definierar således sin konst som en negation till den redan existerande som ska förpassas ut i kulisserna. Under 1980-talet uppger de bl. a. att de inte ägnar sig åt traditionellt måleri, inte modernism, inte expressionism, inte nyrealism, inte informell konst, inte spontanism, inte konkretism, inte konstruktivism, inte minimalism och inte politisk konst. De försöker inte avbilda verkligheten i konventionell mening, inte berätta eller illustrera, inte försköna, de skiljer inte mellan förgrund och bakgrund, försöker inte skapa enhetlighet och sammanhang, iakttar inte konventionella regler för komposition. Flera av dem tar i stället så småningom den postmodernism, som såväl de själva som kritikerna (varav de flesta karakteriserar den som en blandning av olika "stilar") anser att de företräder, i försvar.

Som nykomlingar och i symboliskt avseende mindre bemedlade visar några av konstnärerna även prov på den otålighet som karakteriserar dem som inte har råd att vänta med sina insatser tills de har möjlighet att ge bättre utdelning. De protesterar mot omfattningen av de investeringar som krävs för att bli erkänd som konstnär, uttryckt som en kritik av vad de uppfattar som fältets krav på att producera mästerverk. I stället för de omsorgsfullt utförda, väl komponerade, enhetliga och "färdiga" konstverk som enligt konstnärerna vanligen redovisas på utställningar som resultatet av en längre tids vedermödor, försvarar de rätten att visa ofull-

bordade, fragmentariska verk. Några av dem målar också på ett sätt som kritikerna känner igen som karakteristiskt för det från främst Tyskland kommande ”häftiga”, ”nyexpressionistiska” måleriet som de flesta konstskribenter tycks kunna ha en åsikt om efter som de, oavsett om de anser det vara dåligt måleri eller ej, ändå känner igen som just måleri. Annorlunda förhåller det sig t.ex. med de för många obegripliga installationerna.

Konstnärernas spektakulära agerande går, trots att både de själva och andra uppfattar att det sker med glimten i ögat (”Man får ju va lite kul, va. Seriösa konstnärer gör mig nervös”), emellertid ibland över gränsen för det inom fältet tillåtna, det ger ofta upphov till missförstånd, som konstnärerna måste försöka reda ut (inte minst gäller det frågan om de verkligen är seriösa och tar konsten på allvar eller bara driver med publiken), och flera av dem anklagas för att göra sig skyldiga till personangrepp, vara kvasivetenskapliga, producera vulgär och intelligensbefriad grabbkonst och ägna sig åt grosshandlarmåleri, det sistnämnda beroende på att de inte alltid klarar av balansgången mellan konst och kommers, utan allt för tidigt under sina banor försöker slå mynt av sitt konstnärliga kapital. Några av dem förfaller också till skrytsamhet: ”Det är ju också intressant att vi som föddes i början av femtiotalet och nu i mycket präglar åttiotalet är en så stark konstnärsgeneration. Det måste vara den starkaste på mycket länge”. Men konstnärerna blir allt bättre på att bemästra sin praktik, de formulerar sig mer nyanserat och diplomatiskt och kan senare under sina banor, när de har mer att förlora, till och med sjunga kontinuitetens och eftertänksamhetens lov (”det som kallas ’mognad’ i traditionell bemärkelse” är enligt en av konstnärerna utmärkande för honom i slutet av 1980-talet).

I början av 1990-talet har turbulensen kring konstnärerna lagt sig och de sätter inte fältet i rörelse på samma sätt som tidigare. Då gör till och med Moderna museet inköp av deras verk (konstmuseerna i Norrköping, Göteborg och Borås är mera på alerten, där finns konstnärerna representerade flera år tidigare) och de är mer allmänt kända som representanter för ”80-talskonsten” – men därmed också i viss mån själva förpassade till det förflutna.

Kultursideseliten

I stället är det konstnärerna i den grupp som representerar dem som i grafen besätter positionerna vid den södra polen, mellan de institutionellt konsektrerade inom konstens offentliga sektor och de massmedialt konsektrerade med nära relationer till det privata näringslivet, som i början av 1990-talet ”väcker en stark nutidskänsla” hos kritikerna på Dagens Nyheters m.fl. tidningars kultursidor. Kritikerna kan ha något olika uppfattning sinsemellan om vari denna nutidskänsla består, men framför allt är de överens om att ”det tidiga 90-talets” konst karakteriseras av att den är annorlunda än ”80-talskonsten”. Men de tio till polen mest bidragande konstnärerna uppfattas inte bara som hörande till de mest tidstypiska utan också till de allra yppersta. Pontus Hultén, en av konstfältets mest ansedda giganter allt sedan sin tid som chef för Moderna museet under dess glansdagar på 1960-talet, beskriver vid ett tillfälle några av konstnärerna som ”kanske rentav *för bra*”. I början av 1990-talet har konstnärerna flera uppmärksammade utställningar på såväl stora svenska som utländska museer bakom sig och några av dem är ju, som nämnts, transnationellt erkända. De har därtill belönats med såväl stora statliga som privata stipendier, större än ”80-talskonstnärernas”.

De statistiska egenskaper som utmärker konstnärerna inom denna kultursideselit är ju, förutom utbildning från Konsthögskolan, främst omnämnanden av Peder Alton, Ingela Lind och Lars O Ericsson. När konstnärerna för första gången uppmärksammas av dessa kritiker, har de dock ackumulerat kapital av avsevärt större volym än det som ”80-talskonstnärerna” vid den östra polen förfogar över när samma kritiker börjar intressera sig för dem (Alton och Lind började skriva konstkritik i DN i början av 1980-talet, Ericson i mitten av decenniet). Det sker dessutom oftast vid en senare tidpunkt i fältets historia, företrädesvis i slutet av 1980- eller i början av 1990-talet, dvs. efter den stora av Lars O Ericsson anförda postmodernismdebatten i

DN 1987, då den differentiering inom den stora gruppen postmodernister som pågått sedan begreppet etablerats synliggjordes, och det bl.a. klargjordes för de mindre initierade att det "nyexpressionistiska", "häftiga" måleriet inte hörde den legitima postmodernismen till. Det är till denna interna ommöblering inom fältet de tio konstnärerna inom kultursideseliten bidrar, inte minst genom att som få andra mobilisera även övriga intellektualiserande kritikers tolkningsvilja. De blir tidigare under sina banor och i större utsträckning än de övriga föremål för långa, mer eller mindre litterärt eller filosofiskt färgade betraktelser i de större dags- och kvällstidningarna av skribenter som finner att deras utställningar innehåller "åtskilligt att reflektera över" och uppskattar deras "intelligenta lösningar" på olika problem. Konstnärerna erbjuder därigenom de samtidsorienterade kritikerna många möjligheter att särskilja sig från de okunniga men framför allt från varandra.

De strategier som konstnärerna har varit hänvisade till för att nå sina positioner, liknar i vissa delar de institutionellt erkändas, i andra "80-talskonstnärernas". Med de förstnämnda har de det övervägande höga sociala ursprunget gemensamt, även om deras fäder oftast är höga, statliga ämbetsmän (de flesta av mammorna är dock lärare) och adelskalendern finns företrädd bland dem. Flera av föräldrarna har dessutom dokumenterade kulturella intressen. Konstnärerna inom kultursideseliten kännetecknas därtill, oavsett ursprunget, av en minst lika lyckosam skolgång och en tidig orientering mot det kulturella fältet. De flesta har tre års gymnasiestudier med höga medelbetyg bakom sig och några har sedan tagit akademiska poäng i bl.a. språk, konstvetenskap, arkeologi och filosofi, en studerar till bildlärare, en annan till grafisk formgivare och en tredje till arkitekt. Bland konstnärerna finns det också de som bl.a. arbetar på en reklambyrå, går en ettårig textil utbildning och på olika sätt ägnar sig åt musik (en av dem i ett rockband som spelar in flera skivor). Likt "80-talskonstnärerna" gör de också utlandsresor, men flera, mer omfattande sådana och tidigare under sina livsbanor. En konstnär, som beskriver sig som besatt av konst som tonåring och ägnar sig åt intensiva självstudier, reser till London och Paris på eget bevåg i avsikt att bli konstnär och träffar där mer eller mindre berömda konstnärer som han själv brevledes tagit kontakt med i förväg. Senare framställer han sig som full av framtidsoptimism efter den resan: "Det tycktes mig nu som om ingenting var omöjligt i konstens värld. Framtiden bestod av en lång rad av dörrar. Bakom varje dörr väntade underbara överraskningar".

Dörrarna till konstens värld tycks också verkligen stå öppna för den blivande kultursideseliten. När de som gör det sedan väl söker sig till Konsthögskolan i Stockholm, antas de flesta i likhet med de institutionellt erkända vid första eller andra försöket men oftast med bara ett eller två års förberedande utbildning bakom sig – några har ingen sådan formell skolning alls. Men i likhet med "80-talskonstnärerna" arbetar några av konstnärerna, särskilt i början av sina banor, tillsammans med en eller flera etablerade konstnärer i olika tidsbegränsade projekt liksom med jämnåriga kolleger och förbättrar på så vis sina möjligheter att framgångsrikt röra sig i den del av fältet där den mest aktuella och förment nydanande samtidskonsten produceras. För det är den deras håg tidigt står till, särskilt till den "idébaserade", konceptuella konsten.

På Konsthögskolan finner de sig i allmänhet väl till rätta, även om flera av dem förhåller sig kritiska till vissa aspekter av utbildningen och försöker förändra den. Somliga har dock inte haft några högt ställda förväntningar på utbildningen i förväg. En av dem säger sig ha börjat på skolan enkom för att få tillgång till olika maskiner och material: "Det jag har användning av på skolan är dess tekniska och materiella resurser. Någon kunskapsförmedling, fränsett den rent anatomiska och tekniska, finns inte. Stimulans och stöd har jag hittills fått söka utanför skolan". Enligt en annan konstnär, som studerar där vid en annan tidpunkt, befinner sig professorerna "ljusår" från den konst han själv håller på med.

Det de flesta i efterhand säger sig ha uppskattat, är framför allt de många kontakter de fick på och genom Konsthögskolan, liksom de många vänskapsförbindelserna de upprättade där.

Flera av dem har under utbildningstiden studerat utomlands och deltagit i olika konstnärliga projekt i främst de nordiska länderna inom ramen för skolans internationella utbytesprogram, liksom de har knutits till olika ”smala” gallerier i och utanför Sverige. De tycks för övrigt också vara väl rustade för att utnyttja dessa kontakter: förutom att de förfogar över ett ansenligt mått av självförtroende, uttrycker sig väl i tal och skrift och ofta behärskar flera främmande språk, framhåller flera av de skribenter som intervjuar dem, oavsett vid vilken tidpunkt, hur trevliga de är, lågmäلت humoristiska, vänliga, artiga och lätta att prata med.

Både före och under utbildningstiden prövar konstnärerna värdet av sitt samlade kapital i flera utställningar. Men de gör det på ett mindre uppseendeväckande sätt än ”80-talskonstnärerna” och vänder sig bara till sina likar, även om det ofta sker på samma slags förutomstående otillgängliga platser som ”80-talskonstnärerna” är hänvisade till – utrangerade fabriker, slottsruiner och grönområden, liksom mer eller mindre kortlivade gallerier för ung och experimentell konst. Dessa utställningar eller ”projekt”, som de som gör sina första insatser i början och mitten av 1980-talet ofta föredrar att kalla dem, är också ofta mer påkostade än konkurrenternas. Konstnärerna räknar dock sällan in dessa första, jämförelsevis få, utställningar bland sina verkliga insatser när de efteråt refererar till dem, åren före och under utbildningen betraktar de i stället som en tid av förberedelser då de samlar ”erfarenhet och kunskap”.

De flesta av konstnärerna arbetar på ett liknande sätt som 80-talskonstnärerna, kombinerar olika tekniker och material, målar på annat underlag än duk, manipulerar fotografier, använder ready-mades och gör installationer. Men de har tidigare tillgång till dyrbarare material och utrustning, och till synes lättare att finansiera sin verksamhet från såväl statligt som privat håll utan att det väcker anstöt. De använder sig därtill i slutet av undersökningsperioden av mer eller mindre avancerad teknologi för att framställa sina verk och ett par av konstnärerna engageras för konstnärlig radio- och tv-produktion. Det är också främst i denna grupp som de flesta återfinns som på olika sätt jämförelsevis tidigt utnyttjar datorer i sin verksamhet.

Jämfört med övriga grupper är de inom den blivande kultursideseliten också i högre grad skrivande konstnärer, flera av dem arbetar inte bara med sina egna texter utan också med andras, de gör översättningar och skriver katalogtexter till kolleger liksom de medverkar som skribenter i tidningar och kulturtidskrifter. Enligt en av dem behöver han inte heller få verken förklarade av någon kritiker för att kunna nå sin publik, eftersom han kommunicerar direkt med den, utan mellanhänder.

Det är efter utexamineringen från Konsthögskolan, oftast i slutet av 1980-talet då några av dem även har vistats ytterligare en tid utomlands, som de har huvuddelen av sina utställningar. De utgörs då företrädesvis av separata visningar på privata gallerier, varav de flesta ligger i Stockholm, bland dem Engström, Olsson, Nordenhake, Sten Eriksson och Krister Fahl samt nyare gallerier med en yngre kundkrets som Tre, Arton A, Annexet och Andrén-Schiptjenko. De med konstnärligt kapital mest välbeställda kommer snart efter sin debut på den privata gallerimarknaden ifråga för separatutställningar på olika större konstmuseer runtom i landet, liksom för stora samlingsutställningar av samtidskonst i och utanför Sverige.

Den konst som konstnärerna ägnar sig åt, klassificeras företrädesvis som ny och annorlunda i förhållande till den vid tillfället etablerade. Men enligt konstnärerna gör de för egen del sällan anspråk på att vara vare sig nydanande, representanter för en ny generation eller rebeller i något som helst avseende. De klassificerar sig inte som postmodernister, även om de uppfattas som sådana av kritikerna, och talar inte, som ”80-talskonstnärerna”, om att ”bryta ner” strukturer eller utsätta betraktarens föreställningar för ”en knäck”, utan hellre om att ”undersöka”, ”studera”, ”kartlägga” och inte minst ”problematisera” – ett språkbruk som ligger närmare forskarens. Flera av konstnärerna liknar också explicit sin verksamhet vid forskning. De framställer sin praktik som centrerad kring vissa specifika problem och frågeställningar som de är intresserade av och som de ingående studerar, företrädesvis under lång tid, och från olika infallsvinklar. Men de är noga med att framhålla, att de inte erbjuder någon

lösning på dessa problem, liksom att deras texter inte utgör något "program". På så sätt försöker de undvika att klassificeras och dateras, samtidigt som de framstår som drivna enbart av vetgirighet.

Flera av konstnärerna inom kultursideseliten betonar därtill, särskilt i slutet av 1980- och i början av 1990-talet, att deras produktion också har en poetisk dimension ("För mig är en hängning som att ställa samman en diktsamling") – till skillnad mot den "ögats konst" som de vid olika tidpunkter tar avstånd från ("Jag tror inte enbart på konst, som svarar mot vad ögat mottar, utan vill tala även till andra sinnen än synen"). Det är också för sin förening av intellekt och poesi som konstnärerna främst uppskattas i början av 1990-talet, då försvaret av postmodernismens teoretiska grundvalar inte längre ger samma distinktionsvinster eftersom de är kända av flera än i mitten av 1980-talet, då det fortfarande rådde strid om vilka de var.

Avslutning

Avslutningsvis kan konstateras, att ingen av de här studerade konstnärerna har gjort någon kometkarriär. Det erkännande som de har erövrat i förhållande till olika marknader, är resultatet av en lång och ofta mödosam kamp, då de genom olika slags investeringar och insatser har lärt sig att praktiskt bemästra den konstnärliga praktik som omfattar vida mer än tillverkningen av verken. Men medan det för de institutionellt erkända företrädesvis har handlat om att utveckla förmågan att "se", att lära sig, iaktta och gestalta den sinnligt förnimbara verkligheten på ett sätt som av andra kan kännas igen och erkännas som både konstnärligt och personligt, och uttryckas i termer av form och färg, har såväl de massmedialt, och i förhållande till en jämförelsevis bred och köpstark publik, erkända "80-talskonstnärerna" som de som tillhör kultursideseliten och vänder sig till en smalare marknad, erövrat sina positioner genom att ta avstånd från detta slags "ögats konst" (om än inte bara den). "80-talskonstnärerna", som i likhet med de institutionellt erkända "esteterna" huvudsakligen gör sina första utställningsinsatser i början av 1980-talet, är dock hänvisade till att på ett som subversivt igenkännbart sätt kritisera den etablerade konsten och dess företrädare som otidsenliga, utan att egentligen närmare precisera varför. De med kulturella tillgångar mer välförsedda konstnärer, som i likhet med sina institutionellt erkända "klasskamrater" tillåtit sig att ta lång tid på sig för att bygga upp sitt kapital och som inte sätter det på spel förrän det uppnått en anseelig volym, behöver inte som "80-talskonstnärerna" göra sig gällande som en ny, postmodern generation. När de gör sina främsta utställningsinsatser är den kampen redan vunnen. I stället gäller det för dem att bidra till denna generations fortlevnad och dominans genom att försöka visa på nya distinktionsmöjligheter inom "postmodernismen". Dessa konstnärer skulle knappast avfärda motståndarna som gammaldags, men väl som ointressanta.

Referenslista

- Barbro Andersson (1998): "Postmodernism som avantgardestrategi", i Donald Broady (red.): *Kulturens fält*, Göteborg: Daidalos, s. 217–235.
- Donald Broady (1998): "Inledning: en verktygslåda för studier av fält", i Donald Broady (red.): *Kulturens fält*, Göteborg: Daidalos, s. 11–26.
- Sören Engblom (2000): *Svensk konst. Ur det tomma rummet. Om den svenska samtidskonsten*, Stockholm: Svenska Institutet.
- Lars O Ericsson (2001): *I den heta passionens frusna skugga. Essäer om 80- och 90-talets konst*, Stockholm: Carlssons.
- Anette Göthlund (2003): "Undersökning och gestaltning. Kvinnliga konstnärskap i brytningstid", i Ingar Brinck m.fl.: *Från modernism till samtidskonst. Svenska kvinnliga konstnärer*, Lund: Bokförlaget Signum, s. 78–107.
- Johs. Hjellbrekke (1995): *Innføring i korrespondenseanalyse*, Bergen-Sandviken: Fagbokforlaget.
- Mikael Palme och Ingrid Heyman (1995): "Om korrespondensanalys samt variabler och modaliteter i föreliggande studie", i Ingrid Heyman: *Gånge hatt till...Omvårdnadsforskningens framväxt i Sverige – sjuksköterskors avhandlingar 1974–1991*, Göteborg: Daidalos. appendix II, s. 315–318.
- Anna Tellgren (2003), "Fotografi och kön. Om den fotobaserade konsten under 1990-talet", i Ingar Brinck m.fl. *Från modernism till samtidskonst. Svenska kvinnliga konstnärer*, Lund: Bokförlaget Signum, s. 108–128.

Gatukonst – på plats i staden

Cecilia Andersson

cecilia.andersson@konstfack.se

Forskarskolan Estetiska Lärprocesser

Konstfack/BI

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Klistermärke av KP. Foto: Cecilia Andersson 2003.

Inledning

Jag redogör i denna artikel för gatukonst, detta visuella fenomen (vilket innefattar tags¹, graffiti, målningar, klistermärken, affischer och objekt) som en form av kommunikation, där bild och text skapar och omskapar mening i relation till den omgivande urbana miljö där den verkar; uttryck som står utanför den formella konsten och högkulturen, uttryck som ifrågasätter strukturer genom symboliskt motstånd. Framförallt går jag mer specifikt in på var, vilka platser i staden olika former av gatukonst uppstår och på vilka sätt de kommunicerar på olika platser. Därmed tar jag också upp de problem gatukonsten skapar, samt den problematik den synliggör, i det offentliga rummet. Jag börjar emellertid med att redogöra för det offentliga rummets olika definitioner, och utgår från det fysiska rummet, stadsrummet. Jag beskriver också det offentliga rummet som en, till sitt ursprung, demokratisk idé.

Ett offentligt rum

Offentlighetens rum, och således även det fysiska rummet, i form av stadsrum, gator, torg, byggnader och parker ska vara tillgängliga för allmänheten, dessa rum är mötesplatser, genomgångsleder, transportsträckor, rekreationsplatser, kommunikationsrum och scener för det sociala. Jag kommer här främst att koncentrera mig på det offentliga rummet representerat av staden. Studien av gatukonst är utförd i Stockholm, framförallt i dess centrala delar. Denna urbana miljö är inte bara kulissen eller bakgrunden för de estetiska produktioner jag följt, utan snarare förutsättningen och själva grunden för denna utövning.

En av mina informanter beskrev det offentliga rummet som ett hem, där man bor:

1 Jag har efter noga övervägande beslutat mig för att behålla de flesta engelska uttrycken utan att översätta eller försvenska. Överlag använder jag mestadels engelska termer i avhandlingen om det inte av olika skäl; läsbarhet eller begriplighet, passar bättre med en översättning eller försvenskning. Skälet till detta är att jag vill använda samma terminologi som mina informanter.

(...) man kan se på det som sitt hem, sin lägenhet, eller där man bor... och så kan man även se det offentliga, där vi också bor... det är ju inte så att det bara är vissa människor som är i det offentliga rummet, utan det är ju alla vi(...) (I/040520/DPK/CA)

Stadsmiljörådet utgår i Agenda för staden (2003) från sex principer, där den fjärde just beskriver gatan, torget och parken som stadens vardagsrum.

Hur utformas då detta gemensamma rum? Är detta ett rum som formas av dem som befolkar det? Vilka är premisserna för deltagande i detta rum? Är det offentliga rummet öppet och tillgängligt för oss alla? Dessa frågor diskuterar jag genom att i huvudsak koncentrera mig på två aspekter: det offentliga rummet som en **demokratisk idé**, en plats för yttrandefrihet och medborgarrättigheter (som idésystem), och det offentliga rummet som en **planerad, estetiskt utformad plats** (som konkret fysiskt rum). Dessa aspekter rymmer förutfattade meningar och romantiserade antaganden men även en historisk/politisk regelmässig syn på detta gemensamma rum. Dock finns det ett arv, en tradition och en fostransaspekt, där den så kallade friheten och öppenheten fått ge efter för kommersiella, politiska och till stor del konserverande krafter.

Offentligheten är ett rum eller en plats som är placerad i förhållande till andra rum

skriver professor i medievetenskap Jostein Gripsrud (2002:284) och menar att dess roll är att vara en plats där medborgarnas åsikter kommer till tals (främst genom pressen). Han redogör för hur den demokratiska offentligheten hade en idé om den *myndiga människan* som villkor, och hur detta ledde fram (i rakt nedstigande led från 1700talets upplysningstid) till en bred folkupplysningstanke. I detta upplysningsprojekt fanns en klar koppling till idéerna om offentligheten. Man skulle alltså genom folkbildning; utbildning och bildning göra människor till myndiga medborgare som skulle kunna delta i den offentliga diskussion och de frågor som angick allmänheten. Massmedia har i detta projekt en viktig del, som forum för det offentliga samtalet. Gripsrud menar att den offentliga debatten i våra dagar blivit till scenisk underhållning, och där offentligheten inte längre är ett rum där åsikter bildas, utan har snarare blivit ett rum där åsikter visas upp. Offentligheten har blivit en representativ offentlighet. (2002:297)

Det är fortfarande så att de *normativa idéerna* inom den klassiska offentligheten lever kvar som ett slags ideell måttstock för hur offentligheten och medierna ska fungera i en demokrati. Hit hör honnörsord som yttrandefrihet, informationsfrihet och liknande. Samma sak gäller de grundläggande föreställningarna om att en demokrati vilar på myndiga, välinformerade och aktivt deltagande samhällsmedborgare (2002: 289).

Gripsrud utgår till viss del från filosofen och sociologen Jürgen Habermas Borgerlig offentlighet i sitt resonemang, men menar att det föreligger viss osäkerhet i tolkningen; ska texten läsas som kommen ur en historisk verklighet eller som en uppsättning idéer som aldrig förverkligats? Det finns även, framförallt kvinnliga, kritiker som menar att Habermas teorier kring offentligheten är alltför förenklade. Bland annat skriver Yvonne Svanström (2000:14) som ett tillskott till Habermas resonemang om offentligheten och dess utveckling i det borgerliga samhället under 1800talet, om hur kvinnorna var närvarande men ej delaktiga i det offentliga rummet. Det vill säga det fanns kvinnor representerade även under denna tid, men de kunde inte delta i det offentliga samtalet, de var endast synliga som prostituerade eller servitriser på utskänkningsställen och kaféer.

Emellertid, Jürgen Habermas (1962/2003) redogör (historiskt och sociologiskt) för hur den tidiga borgerligheten lägger grunden för åtskiljandet av det "privata" och det "offentliga", där offentligheten blir en kritisk granskare av staten, men också hur detta förändras över tid. För att göra denna resa kort; ett förstatligande sker av samhället och ett församhälleligande sker av staten, och Habermas beskriver dessutom en polarisering av social och intimsfär. Haber-

mas ser samhället och individerna som ”kommunikativt handlande”, där människans förmåga till kommunikation och handlande avgörs av vår uppfattning om hur samhället ser ut. Han menar vidare att ”offentlighetens strukturomvandling” speglas i det offentliga rummet det vill säga även i dess arkitektoniska utformning.²

Ett fysiskt rum

Sören Olsson, som länge forskat på samhällsplanering och sambandet mellan fysisk miljö och socialt liv skriver om det offentliga stadslivets förändringar(1998).

Olssons analys utgår från det senmoderna samhället. Han beskriver det offentliga stadslivet som levs på gator och torg och undersöker var det finns och hur det förvandlats och utvecklats över tid.

... det är stadens offentliga rumslighet och dess rumsliga offentlighet som skapar känslan av att vi befinner oss i en stad (1998:4).

Olsson menar att gatans husfasader blir rummets visuella avgränsning och hur tydliga dessa avgränsningar är har även att göra med sociala konstruktioner och rörelsemönster.

Ordet offentlighet kommer från tyskan, och har två betydelser. Allmän, det vill säga något som tillhör alla, något gemensamt för alla som därmed inte kan monopoliseras av någon enskild via äganderättens privilegier. Öppen, eller tillgänglig

(...) man får inte utesluta andra människor från att vistas i offentliga rum eller på offentliga platser, man får inte kräva prestation av något slag. (Olsson, 1998:5)

Offentlighet utgör ena delen i ett begreppspar; offentligt-privat och Olsson delar in detta begreppspar i fyra kategorier: offentligt, halvoffentligt, halvprivat och privat. Det halvoffentliga rummet skulle vara som något som alla har tillgång till men som har restriktioner; man måste betala för sig (på kafeer, restauranger, biografier, museer, tunnelbanan). Halvoffentliga rum som gallerior och varuhus kan enskilda ägare kontrollera och utesluta människor från när det passerar.³ Halvprivata rum beskrivs som rum vars tillgänglighet är mer begränsad, avsedda för en grupp människor och besökare. Det kan röra sig om gårdar eller trapphus. Det är just rörelsen, passerandet (som innebär en variation av sociala miljöer) mellan dessa olika kategorier som kännetecknar en stad menar Olsson.

Olsson skriver också om farligheten i svenska offentliga miljöer (droger, våld, prostitution o.s.v.) och menar :

Den upplevda och reella farligheten på gator och torg är uppenbart ett hot mot offentligheten - men privatisering och hård kontroll är också hot eftersom offentligheten baseras på frihet och tillgänglighet. (1998:105)

Här vill jag addera att farligheten kan upplevas olika av olika människor beroende på kön, etnicitet och ålder.

2 Hur ideologier format estetiken/arkitekturen under olika epoker går jag inte in på i denna artikel däremot finns det med i min kommande avhandling.

3 Aktuell forskning som är relevant i sammanhanget är Populära Passager, ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt som undersökt medier, konsumtion och kultur med utgångspunkt i Solna Centrum vars förändring från en plats för handel, kultur och möten till ett stängt, privatägt rum är ett tydligt exempel på ett halvoffentligt rum och vilka egenskaper och kriterier ett sådant rum har. Se bl.a. Becker, Bjurström, Fornäs, Ganetz (2001) Passager Medier och kultur i ett köpcentrum och Becker, Bjurström, Fornäs, Ganetz (2002) Medier och människor i konsumtionsrummet.

Det jag slutligen vill lyfta fram hos Olsson är att han poängterar att offentliga miljöer och offentligt liv är viktiga i samhället och pekar på fyra skäl till varför vi bör ha ett rikt offentligt liv (1998:106 ff):

1. att se och bli sedd. Visa upp oss, prova på olika identiteter där vi inte är fastlåsta i speciella sätt att vara eller hur vi blir uppfattade i våra vanliga miljöer.
2. tolerans. Att tolerera de många olika grupper i samhället; unga gamla, olika etniska och kulturella grupper. Vi lär oss om olikheter och likheter. Tolerans är en dominerande men oskriven regel i det offentliga livet.
3. det offentliga livets betydelse för känslan av att man ingår i ett samhälle, en struktur som hänger ihop och som man är en del av.
4. offentliga platser och miljöer har historiskt spelat stor roll för demokratin, och har fortfarande åtminstone liknande potential.

En demokratisk idé

Då öppna platser i staden så som torg och gator är metaforer och visuella uttryck för demokrati ska jag nu kort gå in på själva demokratibegreppet. Demokrati som begrepp, eller idé är inte så entydigt enkelt som man kan tro. De flesta av oss bär på en tanke om demokratin som "det goda" och det enda självklara. Begreppet är ytterst mångtydigt, trots att det oftast framställs som det slutgiltiga målet.

Sven-Eric Liedman (2001:341) hänvisar till statsvetaren David Held som bland annat beskriver två modeller för demokratin; den beskyddande och den utvecklande demokratin. Den beskyddande demokratin värnar de mänskliga rättigheterna där man även vill inkludera egendomsrätten, och där det finns bestämda gränser för vilka beslut som kan fattas. Den utvecklande demokratin vill att medborgarna ska utvecklas mot större kompetens och medvetenhet, och där demokratins möjligheter beror på medborgarnas aktiva deltagande.

Genom demokratiska processer ska medborgarna känna sig delaktiga i beslut rörande det gemensamma samhället och även få insyn i och ta del av förslag på exempelvis utformningen av en stad. I stort fungerar denna modell, men måhända blir det något skevt när till exempel en ny park eller ett nytt bostadsområde skall uppföras och många upplever sig stå utanför den demokratiska processen. Invandrare, barn och ungdomar hör till denna kategori. Stadsmiljörådet uppmärksammar detta i *Agenda för staden* (2003:7)

Men det behövs också att den formella beslutsprocessen blir tydlig, så att svaga grupper förstår vilka möjligheter de har att påverka.

Catharina Gabrielsson som medverkar i antologin *Barn i stan?* Om barns tillgång till stadsbygden (Gabrielsson, 2001) anmärker på hur omdaningar av staden går till och menar att beslut fattas utanför den demokratiska processen. Gabrielsson kritiserar i sin essä Stockholms platser – inte för barn i alla fall förfaringssättet av de pågående förändringarna av Stockholms innerstad. Enligt Gabrielsson är

det är ingen 'transparent' demokrati vi lever i, utan en oerhört grumlig (2003:179)

och hon frågar sig vidare om

...det gjorts undersökningar om medborgarnas behov och/ eller om konkreta funktionsanalyser någonsin föregår åtgärdsbesluten på en nivå där det faktiskt slår igenom i gestaltningen (2003:180).

Ovanstående beskrivning pekar inte på en utvecklande demokrati. Snarare påminner det om hur man som förälder ofta tänker och agerar gentemot sina barn; ”jag tar hand om det, då går det fortare och jag vet att det blir korrekt gjort”.

Gabrielsson redogör för olika platser ”upprustning” och förvandling, där hon starkt kritiserar försummelsen att utveckla stadsrummets estetik och menar att

en kompetent arkitektonisk gestaltning sker inte på bekostnad av funktioner, utan förenar behov och förutsättningar till en bärande estetisk idé. (2003:183)

Arkitekt Åsa Drougge som medverkade i ett öppet samtal på Färgfabriken (2004:09) menade att privata intressen är styrande vid omdaningar av exempelvis torg. Det skapas permanenta lösningar som ger belamrade platser, med konkreta byggnader som tar stor plats på ett torg. Drougge menade vidare att det finns en tendens att alla torg stöps i samma form, där det inte längre finns utrymme för fria möten, där platsen inte längre är öppen för olika karaktärer utan är förutbestämd och där allt handlar om konsumtion.

Stadsmiljörådet har slagit fast att allemansrätten även gäller i staden. Allemansrätten ger oss tillåtelse att vistas överallt i naturen, även på enskild mark, så länge vi inte stör andra eller förstör andras egendom. Stadsmiljörådet (2003:13) menar vidare att

Den öppna staden ska eftersträvas. Offentliga platser och byggnader ska vara tillgängliga för alla oberoende av ålder, inkomst, kön och bakgrund.

Stadens vardagsrum är enligt stadsmiljörådet parker, torg och gator där vi alla vistas för att delta i kulturevenemang, manifestationer, torghandel, eller bara upplever staden genom rörelsen via dess gatunät.

Nu är det dags att satsa på ett stadsbyggande som åter integrerar det offentliga rummets tre uppgifter: möten, marknad och rörelse” skriver stadsmiljörådet i agendan och fortsätter: ”Den offentliga miljön ska inbjuda alla åldrar att delta i stadslivet (2003:12)

Jag vill trots romantiseringsrisken understryka att stadsrummet är en arena för konstnärliga uttryck, det offentliga rummet en plats för vår yttrandefrihet.

David Crouch (1998:160) som medverkar i *Images of the street* uttrycker sig kring gatan så här:

(...) the streets are themselves sites of cultural practises, and a part of our knowledge of the city because they link sites of activity, of cultural practice, make escape possible and are a step to somewhere else, someone else. They connect all sorts of sites of everyday cultural life, both spectacular and humble. People meet in the street, and they can avoid engagement in the street.

Dock är det offentliga rummet som sagt även en plats för vår tids högsta; kommersialismen. Naomi Klein (2002:349) skriver i *No Logo*:

En av vår tids ironier är att nu då gatan blivit den mest åtråvärda varan i reklamkulturen befinner sig själva gatukulturen i ett belägringstillstånd. I New York, Vancouver, London och andra storstäder slår polisen till mot graffiti, affischuppsättning, tiggeri, trottoarkonst, kringdrivande fönsterputsningar, gemensamma odlingar i bostadsområden och gatuförsäljare. Med andra ord håller nästan allt som verkligen sker på gatunivå i stadens liv snabbt på att förvandlas till brottslig verksamhet.

På liknande vis menar Catharina Gabrielsson att kommersialiseringen ger en förlust av det offentliga rummet och en utarmning av dess potential (2001:179).

Vi har alla tillgång till det offentliga rummet, till staden och gatorna, men villkoren är inte jämlika. Och de förändringar som sker utformas ofta utan medborgarnas insyn, delaktighet och påverkan. En reaktion, eller ett möjligt motstånd mot denna utestängning är de visuella uttryck i form av gatukonst som växer fram i staden; på gator, husväggar och fasader.

Platser för gatukonst

Förändringar och omvandlingar av stadsrummet är en pågående process. En process som dels är organisk, dels strategisk där privatiseringen blir ett hot mot öppna och tillgängliga rum och ytor avsedda för allmänheten. Som en utmanare eller ett alternativ verkar gatukonsten, en en-vis estetisk produktion vars olika uttryck dyker upp på olika platser i stadsrummet. Gatukonstutövare använder staden och dess olika platser på ett annat sätt än gemene man. De utmanar det offentliga rummets struktur genom sin kreativa praktik där verken samspelar med eller skapar spänningar mot arkitekturen och den omgivande miljön. Gatukonstutövaren tänjer på och skapar ett nytt användningsområde för det urbana offentliga rummet och dess arkitektoniska utformning. Platser som kan tyckas meningslösa vad gäller estetik, arkitektur och nytta kan i en gatukonstutövers ögon bli till en plats full av möjligheter.

Enligt Mats Lieberg (1992) pågår det en generationskamp om kontrollen av det offentliga rummet, där ungdomar ses som störande element och uppfattas som ett hot mot ordningen. Det är just unga människor som oftast utmanar det offentliga rummets struktur, och hittar nya användningsområden på olika platser i staden.

När ungdomar tar staden och den offentliga miljön i besittning sker det ofta på ett iögonfallande och ljudligt sätt och orsakar inte sällan oro, rädsla och krav på åtgärder (1992:11).

Då gatukonstutövare tar stadens rum och platser i besittning genom att märka dem med taggar, målningar, fågelholkar eller andra estetiska produktioner är de kanske inte ljudliga eller iögonenfallande, deras praktik sker oftast i det fördolda (dock kan verken vara iögonenfallande) inte desto mindre uppfattar man dem som hot och reaktionerna blir upprörda.

I staden finns något som Iain Borden (2001) som skrivit om skateboardkultur, kallar ”zero degree architecture”, det vill säga nollgradig arkitektur/ nollgradiga platser eller med ett annat ord: impediment. En informant kommenterade sådana platser:

Stan består av områden (...) som är högfrekventerade av folk, här uppe är ju ett, Sergelarkaden, Drottninggatan, Hötorget, Sveavägen och så där, men sen mellan de här områdena finns hela tiden nåt slags glapp liksom, bakvatten som inte används. (I/0401/T/CA)

Det är helt enkelt överblivna ytor, mer eller mindre bortglömda eller förträngda; gathörn, gångtunnlar, prång, ödsliga torg, brofästen och liknande.

Stadens nollgradiga platser är platser som kan ha icke-definierbar mening; arkitektoniskt, estetiskt och funktionellt. Det är bland annat på dessa platser gatukonstutövaren finner ny mening, nya betydelser att överlappa platsens innebörd med. Platsens syfte fylls med nytt innehåll. Ett nytt bruk av platsen uppstår, och det som nyss var tomt och tämligen obrukbart har omskapats genom kreativa handlingar. Detta omskapande av en nollgradig plats kan ses som ett motstånd mot stadens estetiska design, och den arkitektoniska formen och funktionen. Dock är detta omskapande, detta meningsskapande inte alltid ett medvetet motstånd, utan kanske snarare en innovativ och kanske initialt en impulsiv handling utförd för att tillfredsställa ett behov – således utgör handlingen ett symboliskt motstånd. Genom detta symboliska motstånd ifrågasätter man stadens rum, och dess funktioner. Det är emellertid inte bara funktionerna, *hur* och *om* man använder sig av dessa platser ifrågasätts utan även *när*, vilken tid på dygnet man nyttjar dem. Gatukonstutövare tar av givna skäl dessa platser i anspråk mestadels

på natten (framförallt graffitimålare som målar på tåg, i tunnlar och depåer), fastän en av mina informanter (KP) som pryder trafikskyltar, bergväggar och just nollgradiga platser med fågelholkar vid flera tillfällen varit ute mitt på dagen.

C: Men där du, de här fågelholkarna, det måste ju vara ett projekt som märks tycker man, alltså när du gör det, sätter upp...

KP: Ja, ja jag har varit ute klockan tre på dan

C: Jaha! Och satt upp? Folk säger inget då?

KP: Nej, det var en kille som: vad fint! Och så gick han. (I/0405/KP/CA)

*Fågelholk på trafikskylt av "KP".
Foto: Cecilia Andersson, augusti 2004.*

De flesta utövare verkar dock på natten, eller väljer undanskymda platser för sin utövning. Vid ett intervjutillfälle med några informanter tog jag upp detta med nollgradiga platser och hur man använder dem.

A: ... grejen är, man är tvungen. De här undanskymda platserna, de finns ju, och de kan inte vara på de öppna ställena för man skulle inte kunna göra samma sak mitt ute bland folk, det är otroligt svåra arbetsförhållanden, så de är roliga också att göra saker på och de finns överallt just för att man inte får måla lagligt, det finns inga lagliga väggar, det blir naturligt då kanske att man gör saker på de undanskymda platserna. (I/0405/DPK/CA)

Schablonteknik och taggar på impediment. Sept. 2004

Foto: Cecilia Andersson.

Förutom på nämnda impediment, eller nollgradiga platser, utövas gatukonst även på gator som är livligt frekventerade, välkända gator i innerstaden samt utefter tunnelbanespåren. Det vill säga; gatukonst finns på de flesta platser i staden, dock skiljer de sig uttrycksmässigt åt. Snabba uttryck som klistermärken, affischer och tags återfinns ofta på de ställen där det är liv och rörelse, där många människor passerar. Utövarna kan helt enkelt inte arbeta mer utförligt än så, det måste gå snabbt, vara enkelt genomförbart. Utefter spåren finns målningar, lite större och mer genomarbetade. Här är utövarna mestadels ute nattetid och målar, det måste fortfarande gå fort men de kan ibland arbeta mer ostört än "mitt på gatan". Och på en undanskyddad, i vanliga fall obrukbar plats, ses de mest genomarbetade verken. (I ett kapitel i avhandlingen beskriver jag dessutom ett par evenemang där gatukonstutövare, framförallt graffitimålare har uppfört lagliga verk och naturligtvis är dessa de mest genomarbetade just på grund av att utövarna helt öppet kunnat arbeta i fred).

Ovanstående platser och dess givna del av gatukonst ska jag nu försöka exemplifiera genom text och bild via en mindre upptäcktsfärd i Stockholm. Jag gör en resa med tunnelbanan på "gröna linjen" från söder till norr och gör "strandhugg" på vissa platser.

Upptäcktsfärd

På denna resa kommer jag att uppmärksamma tre signifikativa platser för gatukonstutövande; en högfrekventerad gata i innerstaden, ett impediment (även detta i innerstaden, dock mer eller mindre dolt för allmänheten) samt väggar och murar efter tunnelbanespåren.

Jag börjar min färd vid Slussens t-banestation och uppgång Götgatsbacken. Redan på perongen ser jag de första tecknen på gatukonst, dessa går under beteckningen tags.

*Tags på perronger Slussens t-banestation.
Foto: Cecilia Andersson 2005.*

Här har utövaren/utövarna arbetat snabbt men målmedvetet. En tuschpenna med bred spets är det verktyg som använts flitigast, även om jag noterar tags som är spraymålade. Tags återfinns på den ca 30 cm breda vitmålade (eller rättare sagt grådaskiga) kant som går utmed perrongen mot själva spåret, samt på de ljusa väggytorna, och de det skulpturala "galler" som skiljer perrongerna åt.

*Tags på Slussens t-banestation.
Foto: Cecilia Andersson 2005.*

Färgerna går mestadels i den blå skalan, dock är det svart som dominerar. Utförandet varierar, men en tag har generellt en svepande, driven form där det blir tydligt att den är framställd snabbt. Detta är vad som i folkmun kallas klotter. Jag gör dock en medveten distinktion mellan benämningarna klotter och graffiti. Klotter är en slarvig benämning (även om det översätter den ursprungliga betydelsen av ordet graffiti direkt) som klumpar ihop de visuella uttryck som skapas i stadsrummet till ett homogent kluster av skadegörelse, åverkan och förfulning. Jag menar att tags och graffitimålningar är bilder som med väl inövad hantverksteknik målas upp med olika medium (företrädesvis sprayfärg och tuschpennor) på väggar, trottoarer, tåg och perronger, medan klotter är något som spänner från telefonblocket hemma till skolbänkslock och offentliga toaletter där små figurer, meddelanden, ordspråk, kärleksmeddelanden och obsceniteter i bild och/eller text (vi vet ju alla vilken kroppsdel som förekommer flitigast i dessa sammanhang) samsas. Det vill säga: klotter är ofta något vi gör medan vi gör något an-

nat, med eller utan estetisk medvetenhet i utförandet, eller något som görs för att väcka uppmärksamhet, skapa provokation eller avleda uttråkning, medan tags och graffiti utförs utifrån en medveten position, har ett tydligt innehåll, en uttalad form och en klar estetisk prägel. Därmed inte sagt att även dessa former också kan bygga på ovan nämnda orsaker, i vissa fall. Men de innebär övning, noggrannhet och hantverksskicklighet.

Mitt resonemang krockar med Brottsförebyggande rådets definition av klotter respektive graffiti där BRÅ i idéskrift nr 15 "Klotterförebyggande åtgärder – En idéskrift om att tänka parallellt" lutar sig mot den kod (nr 1207) som klotter sedan 1996 har i polisens rapportering av brott, samt den departementspromemoria där regeringen definierar klotter som

"bild eller ristning som olovligen anbringats på en plats eller föremål". (2001:43).

Under rubriken "definition av begreppen klotter och graffiti" står att läsa:

Klotter är alltså det olagliga uttrycket (skadegörelsebrottslighet) och graffiti är det lagliga uttrycket (2005:1, s. 8).

Med andra ord; graffiti blir graffiti bara om det är lagligt utfört, annars är det klotter, det vill säga skadegörelse, i myndighetssammanhang. Då jag antar ett annat perspektiv - jag studerar gatukonst som kreativ handling och estetisk produktion och synliggör detta samtida fenomen som bland annat signalerar ett motstånd i det offentliga rummet - har jag svårt att ansluta mig till denna definition vilken bara tjänar till att sortera den kriminella handlingen/verket från den lagliga och därför inte säger något om verken i sig, de olika uttrycksformerna eller vad de kommunicerar. Dock bortser jag inte från det faktum att gatukonst är ett kriminaliserat fenomen, tvärtom är det en av utgångspunkterna för diskussionen jag för i min avhandling.

Vid rulltrappan upp finns ytterligare tecken på kreativa praktiker, nu även i form av klistermärken. Dessa klistermärken varierar i storlek och utförande; en del är bara vita etiketter där någon skrivit sin tag, andra kan vara tryckta, med någon form av budskap. Här blandas även gatukonst med reklam.

*Klistermärken. (denna bild är dock tagen på Götgatan, precis utanför tunnelbaneuppgången)
Foto: Cecilia Andersson 2003.*

Jag viker av till vänster när jag kommit upp till gatunivå och börjar gå upp mot krönet av Götgatan. På elskåp, lyktstolpar, trottoaren och husväggar samsas eller slåss nu en mängd verk om utrymmet. Ibland är klistermärken lagda i lager ovanpå varandra, ibland är en affisch uppsatt för att åtminstone tillsynes harmonisera med några övriga uttryck.

Foto: Cecilia Andersson 2003.

Jag fortsätter ner mot Medborgarplatsen och floran av gatukonst ökar och utvidgar sig. Nya uttryck uppenbarar sig; handmålade små bilder och utskrivna, utklippta bokstäver hopfogade till meddelanden trängs på de utrymmen som står till buds.

Foto: Cecilia Andersson 2003.

Att verkligen kunna urskilja gatukonsten från den övriga visuella röran i brusande stadsmiljö kräver nog ett "tränat" eller medvetet sökande öga. En mängd visuella uttryck konkurrerar om vår uppmärksamhet och det kan upplevas som tröttande, därför "stänger" nog många av mottagligheten och nollställer sig för att endast ta sig från plats A till plats B. De som faktiskt reagerar, reagerar oftast negativt; de upplever gatukonst som något skräpigt och (åtminstone vad gäller tags och graffiti) fult, kanske till och med hotfullt. Dock finns det vissa inslag i stadsmiljön som sticker ut på ett sätt som verkar göra folk glada, och nyfikna. Fågelholkarna som började synas på olika platser i Stockholm under våren/sommaren 2004 är ett exempel på detta.

Jag tar så tunnelbanan från Medborgarplatsen till S:t Eriksplan och påbörjar en ny promenad som så småningom leder mig ner till en av stadens gömda eller glömda platser som nu fått ny mening av gatukonstutövare. För att komma dit passerar jag via en portal och några trappor med många och varierande uttryck som på sätt och vis markerar en vägledning till den speciella plats jag strax ska besöka.

Blandade verk. Foto: Cecilia Andersson 2004.

Platsen, som i sig kan te sig lite skrämmande med sina dåligt upplysta prång, sin doft av urin och smuts och oväsendet från tåg och biltrafik, är ett veritabelt galleri där allsköns estetiska uttryck samlas.

"Galleri". Foto: Cecilia Andersson 2003.

Alla bilder, objekt, målningar och tags bildar här en sorts enhet, ett collage där uttrycken har en fristående såväl som gemensam mening. Här kan man vandra runt (så länge man står ut med odören och oväsendet) och se hur utövarna konkurrerar med varandra, men även hur de tar hänsyn till varandras verk.

"Collage" Foto: Cecilia Andersson 2004.

Efter detta 'galleribesök' återvänder jag till tunnelbanan och åker ut mot Brommaplan. Under denna färd som mestadels går ovan jord ser jag ännu en bildvisning. Denna gång är graffiti-målningar de mest framträdande. De är relativt stora och ofta genomarbetade och färggranna. Här har utövarna mest arbetat mot ojämna underlag direkt på bergväggen och bilden utgörs av bokstäver och ibland en eller annan figur (character). Målningen, eller bokstäverna bildar ofta ett namn, antingen den egna signaturen eller crewnamnet. Formen på bokstäverna varierar inom ett register från att vara strikt stiliserade eller spretiga och vildvuxna till bubbliga och svällande runda, dock kan ett regelverk skönjas; det handlar om uttryck av olika stilar. Dessa stilar går under olika namn, exempelvis Wildstyle, Oldschool och så vidare.⁴

Graffiti sett under färd. Foto: Cecilia Andersson 2005.

Denna 'upptäcksfärd' i staden har visat tre av de platser för gatukonst som är mest framträdande (förutom tunnelbane- och pendeltågen med taggar och graffiti vilka utgör en egen kategori dock är de inte lika synliga längre i och med hårdare lagar⁵). Denna resa visar även gene-

4 Jag går inte närmare in på detta, för den intresserade finns en flora av litteratur. Se bl.a. Jacobson, S. (1996). Den spraymålade bilden. Graffitimåleriet som bildform, konströrelse och läroprocess. Lund: Aerosol Art Archives.

5 Lagen som trädde i kraft januari 04 innebar att försök till skadegörelse kriminaliserades. Den maximala strafflängden för skadegörelse ökades dessutom till fängelse i ett år. en ändring i polislagen ger polisen rätt att kroppsvisitera misstänkta klottrare i förebyggande syfte.(BRÅ: 2005 nr 15).

rellt vad som syns var i staden, vilka uttryck som är mer framträdande på vissa platser. Jag har försökt beskriva verken, var de är gjorda, och varför de ser ut som de gör. Platsen bestämmer mediet och utförandet till stor del, då en folkbemängd gata begränsar form, storlek, verktyg som används i handlingen. Det får inte ta lång tid eller vara för krångligt, därav den stora mängden klistermärken som oftast är relativt små, lätta att ha med sig, och enkla att klistra upp. Dessutom är brottsrubriceringen olaga affischering/åverkan och böterna inte lika känbara som vid skadegörelse.⁶

På omvänt sätt ökar en folktom, eller mindre frekventerad plats möjligheterna att utvidga handlingen tids- och formmässigt och där ett långsammare medium som exempelvis måleri kan användas (om än med effektiva sprayfärger).

Platser - skapande relationer

Platsen som sådan kan i sig locka till olika utföranden. En del utövare jag talat med vill aktivt förändra en plats genom sina verk, antingen för att de tycker att platsen är ful eller tråkig och genom sina estetiska produktioner anser de att de förskönar eller gör platsen mer intressant, eller så kan platsen inspirera till att skapa något som tillför, förändrar eller utvecklar den. Gemensamt för de flesta av mina informanter är att de skapar en relation till platsen innan de gör något.

Z: "Jag brukar... kolla en vägg på platser där jag är... när jag kommer till en ny stad till exempel så brukar jag inte känna för att måla där alls... för då känner jag inte staden, jag har ingen relation till de olika platserna, väggarna, så då är det mer som att man... lär känna stan först och att det är ens egen stad, att man tillhör en stad. Man kan ju inte komma nånstans och sen... bara ta, liksom inkräkta, liksom att gå in i nåns vardagsrum och börja möblera om. Så det brukar jag inte göra."

Andra talar om att tillföra platsen något, och att integrera verken med den omgivande miljön.

KP: när jag till exempel gjorde rådjuren, då gör jag klistermärken och affischer och så åker jag ut och tar de platser jag hittar. Men nu när vi gjort sommarstugan och zooet, och i början med fågelholkarna så... som med sommarstugan så såg vi platsen så bestämde vi att vi skulle göra nånting där, vi stod och funderade vad vi skulle göra så då utgick vi från platsen. Samma sak med zooet, och fågelholkarna i början (...) Jag sätter dem alltid på skyltar eller på berg. Jag tycker verkligen att jag tar hänsyn mera till platser nu.

C: tar hänsyn, på vilket sätt menar du?

KP: att (...) jag vill göra någonting som integrerar ganska bra, alltså någonting som... det ska tillföra nåt, än någonting som är bara jag, jag skulle ju lika gärna kunna göra ett stort rådjur på en vägs skylt än en fågelholk.

6 "Den som förstör eller skadar annans egendom, fast eller lös, till men för annans rätt därtill, dömes för skadegörelse till böter eller fängelse i högst ett år." 12 kap. brottsbalken.

Fågelholk av KP. Foto: Cecilia Andersson 2004.

Denne informants verk uppfattas ofta som politiska statements, och just holkarna har ibland tolkats som att KP kommenterar naturens återkomst till staden, att han ironiserar den urbana miljön, eller att det skulle vara en kritik mot bostadspolitiken i Stockholm. Självpåstår han att det inte finns en medveten tanke om vad verken ska kommunicera. Dock arbetar han och hans ”kollega” AK medvetet utifrån en plats, och de verk de gör får publicitet och stort gensvar.

Gatukonstutövare arbetar som sagt med att förändra och omskapa en plats, en miljö. Verken är förgängliga och just det föränderliga anser de flesta utövare vara ett av gatukonstens kännetecken, och en av dess positiva egenskaper. En plats där någon börjat måla eller klistra kan växa fram och bli synlig. Platsen är inte statisk, utan förändras efter hand; de estetiska produktionerna försvinner, rivs ner, målas över eller tvättas bort. Det finns en inbyggd tidsbegränsning för gatukonstens uttryck. En av mina informanter har uttryckt en önskan om att samma tidsbegränsning skulle gälla för offentliga utsmyckningar, han menar att folk tröttnar och slutar bry sig. Denne utövare började förövrigt sin ”gatukonstkarriär” med att sätta masker på statyer/skulpturer i staden, just av det skälet att han ville att människor skulle se statyerna igen, uppmärksamma dem.

Genom mina samtal och intervjuer med informanter kan jag se ett engagemang för staden, för platser och för rätten att medverka och ta del av det offentliga rummet.

R: ”Det är ju inga äkta gator, det känns när man går där (angående Hammarby sjöstad) att här ska inte jag gå! Konstigt, du vet man bryr sig mycket om sånt där som målare, jag bryr mig sjukt mycket om stan nu. Det känns som om alla, man får koll på hela stan, har koll på vartenda jävla skrymsle! (C:ja, just det) ja, man bryr sig om sin stad, men, mer än andra faktiskt! (...)Det är kanske det man gör som målare, man använder staden! Man bryr sig om staden, man använder sig mycket mer av staden. Många gör ju inte det, de bara går igenom, och tycker att det är jobbigt med nåt nytt kludd där.”

Det finns också ett, det gängse medieperspektivet till trots, ett moraliskt och estetiskt hänsynstagande. En av mina informanter uttryckte det så här:

R: ”ja, det är, alla som målar och så har ju också en sån där moralisk gräns, du vet, taggar vi här? Ska vi? Den där vita väggen låter vi vara. Det finns ju också, men det tror ju inte folk...”

Naturligtvis är det moraliska hänsynstagandet, gränsen för vad en utövare gör tänjbar i jämförelse med den ”vanliga” medborgarens, dock kan engagemanget och deltagandet eller användandet av stadens platser också jämföras med den vanliga medborgarens...

Avslutande ord – konfliktdiskussion

Ett offentligt rum- ett delat rum; delat i två bemärkelser. Ett gemensamt rum, tillgängligt för alla, och ett delat rum med betydelsen avdelat/uppdelat, där fler och fler ytor avgränsas och utesluter de som inte kan betala för sig, där fria möten begränsas, och där platser inte längre är öppna för olika karaktärer utan är predisponerade för konsumtion i första hand.

Staden och gatorna utgör en grogrund för både romantisering och rädsla eller hot, just för de autentiska uttryck man kan finna där genom politiska artikulationer och lågkulturella ytt-ringar. Gatukonsten lever upp till dessa kriterier; den består av autentiska uttryck som står utanför den formella konsten och högkulturen, och den ifrågasätter strukturer både genom symboliskt och reellt motstånd.

Det offentliga rummet, som jag här låtit gestaltas av staden, innefattar en rad konflikter och kamper. Kampen om att få ta plats; det öppna, tillgängliga rummet kontra det privatiserade. Kampen om de estetiska uttrycken; arkitekturen och dess användning och inte minst reklamens dominans. Generationskampen som även den står för *vem* som får hävda anspråk på stadens rum, och *när*. Och slutligen inte minst konflikten vad gäller det så kallade klottret. Denna konflikt, som i medierna kan anta orimliga proportioner, markerar de låsta positioner från vilka kontrahenterna agerar. Å ena sidan utövarna som envetet biter sig fast på gatorna i staden och i dess utkanter. Genom estetisk produktion på egna premisser, med pennor, sprayburkar, affischer, klistermärken och olika objekt tar man stadens rum i anspråk. Å andra sidan regeringen, SL, Connex, Stockholms gatu- och fastighetskontor som hårdnackat hävdar att gatukonst står för förfulning och skadegörelse och försöker bekämpa den med nolltolerans och hårdare lagar. Med denna artikel synliggör jag ett perspektiv som redogör för var och varför gatukonst kan uppstå, jag poängterar vikten av ett tillgängligt offentligt rum. Gatukonsten artikulerar kampen om det offentliga rummet genom sin beskaffenhet som motkraft och ifrågasätter det offentliga rummets konstruktion – arkitektoniskt, estetiskt och funktionellt. Utövarna ger med sina alster en kommentar till användandet av staden, genom delta-gande på och anspråkshävdande av stadens platser.

Referenser

- Stadsmiljörådet. Boverket (2003): *Agenda för staden* Karlskrona.
- Becker, Bjurström, Fornäs, Ganetz (2001): *Passager Medier och kultur i ett köpcentrum*, Nya Doxa, Nora.
- Becker, Bjurström, Fornäs, Ganetz (2002): *Medier och människor i konsumtionsrummet*, Nya Doxa, Nora.
- Borden (2001): *Skateboarding, space and the city. Architecture and the body*. Oxford: Berg.
- Cresswell, Tim, "Night Discourse", i Fyfe R Nicholas (ed) (1998) *Images of the street, planning identity and control in public space*, Routledge, London.
- Crouch, David "The street in making of popular geographical knowledge" i Fyfe R Nicholas (ed) (1998) *Images of the street, planning identity and control in public space*, Routledge, London.
- Gabrielsson, Catharina (2001): "Stockholms platser – inte för barn i alla fall" i *Barn i stan? Om barns tillgång till stadsbygden*. Stockholm: stadsmiljörådet. Boverket.
- Habermas, Jürgen (2003): *Borgerlig offentlighet*, Arkiv förlag, Lund.
- Jackson, Peter (1998): "Domesticating the street- the contested spaces of the high street and the mall", i Fyfe R Nicholas (ed) (1998): *Images of the street, planning identity and control in public space*, Routledge, London.
- Jacobson, S. (1996): *Den spraymålade bilden. Graffitimåleriet som bildform, konströrelse och läroprocess*. Aerosol Art Archives, Lund.
- Klein, Naomi (2002): *No Logo*, Ordfront, Stockholm.
- Lieberg, Mats (1992): *Att ta staden i besittning. Om ungas rum och rörelser i offentlig miljö*. Lund.
- Liedman, Sven-eric *Ett oändligt äventyr Om människans kunskaper* Albert Bonniers Förlag, Falun.
- Olsson, Sören (1998): *Det offentliga stadslivets förändringar, centrum för byggnadskultur i västra Sverige* Chalmers tekniska högskola- Göteborgs universitet.
- Svanström, Yvonne (2000): *Policing Public Women The regulation of Prostitution in Stockholm 1812-1880* Atlas Akademi, Stockholm.

Övrigt

- BRÅ (2005) idéskrift nr 15 "Klotterförebyggande åtgärder - En idéskrift om att tänka parallellt" "Öppet samtal", Färgfabriken, Stockholm 2004-09.
- Intervjuer av Cecilia Andersson med informanter, R, KP, DPK och Z under våren och hösten 2004.

”Det kommer inga duvungar blå ur korpägg vita...”

Djur och djursymbolik i Sveriges folkliga rättskultur

Hans Andersson

hantz@chello.se, hans.andersson.fli@folkbildning.net

Crime and History Research

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Skillingtrycken om brott utgör ett väl avgränsad diskursivt fält, där förekomsten av djur, som symboler eller aktörer kan studeras. I den traditionella rättskulturen kunde de också bli anklagade, men detta förekommer inte i de skillingtryck jag undersökt.

Av över 20 000 bevarade skillingtryck handlar 491 om brott och straff. Det är vanligen berättelser om grova brott som behandlas i skillingtrycken. Under 1700-talet huvudsakligen sådana som var belagda med dödsstraff. Förändringar i de berättelser om brott som publicerades under perioden 1583–1936, går att spåra kan tolkas som ett uttryck för olikartade världsbilder inom eliten och den folkliga kulturen. Källhänvisningarna refererar till katalogsignum i KB:s mikrofilmade samling.

I det följande analyseras och exemplifieras djurens roller i skillingtrycken om brott på 1700- respektive 1800-tal. En enkel indelning visar att de under den förra perioden vanligen framstår som symboler, men efter år 1800 alltmer är aktörer. Vanligen är de ganska passiva som aktörer, och ibland offer, för brott eller andra handlingar, men kan också vara mer aktiva och uppträder då antingen som förövare, eller från sent 1800-tal i en sorts hjälteroll.

Synen på djur

Hur människan uppfattar djur är en viktig del av hur hon uppfattar sig själv. Vad det innebär att vara människa kan definieras genom referens till djuren. Tanken att människan är ett sorts djur är historiskt sett en relativt ny företeelse kopplad till moderniteten. Kristendomen har dominerat diskursen om människans identitet och relationen till andra djur i Västerlandet, från tidig medeltid och fram till 1800-talet.

Det finns en del internationell forskning om synen på djur under olika perioder, särskilt omkring 1800.¹ Det diskuterades då om de hade en själ, vilket Descartes förnekade. Fysiokraten Quensay hade en annan åsikt, och menade att de var inte bara användbara utan också vackra, vilket illustrerar skaparens godhet. Häst och hund förmådde visa tillgivenhet och trohet till människan. Lejonet symboliserade ädelmod, storhet och mod, medan tigerns rykte var mer tveksamt; åsnan stod för tålmod och ödmjukhet. Ofta uttrycktes vid denna tid en harmoni mellan människa och djur, och den omgivande naturen överhuvudtaget, vilket på sikt ledde till en kampanj mot djurplågeri och grymhet mot djur.

Den antika världen levde med en lösare demarkationslinje mellan det djuriska och det mänskliga.² Samma sak gäller den fornnordiska kulturen. Bägge de äldre uppfattningarna överflödar av historier om hur människor (eller antropomorfiska gudar) och djur skiftar hamn. Joyce Salisbury som studerat konstruktionen av djur under medeltiden hävdar att de förändringar som skedde under 1800-talet förväntades av en utveckling som började redan 700 år

1 Charlton: *New Images of Nature in France* (1984); Hastings: *Man and Beast in French Thought of 18th Century* (1936); samt Boas: *The Happy Beast in French Thought of the 17th Century*, (1933).

2 Joyce E. Salisbury: *The Beast Within; Animals in the Middle Ages* (1994).

tidigare. Omkring år 1800 började människan tillskriva djuren känslor och egen vilja på ett sätt som ej förekommit tidigare, åtminstone inte sedan antiken. Senare, i och med Darwins upptäckter insåg man att människan är ett sorts djur. Djurfablerna, med rötter i antiken, fortsatte dock att florerat under medeltiden. Det är också möjligt att det finnas skillnader mellan den skandinaviska kulturen och den mer allmänneuropeiska.

En klassiker på området är Darntons *Kattmassakern*, där djuren har en klar roll som offer för en halvt kriminell handling. Dennes framställning har dock kritiserats för att sudda ut gränsen mellan skriven text och symbolisk handling. Allt är inte symboler, och detta begrepp får inte definieras så brett att inget exkluderas. Det är också viktigt att uppmärksamma förändringar, och att inte uppfatta symbolernas innebörd som fixerade, oföränderliga.

Tabell 1. Djur som symboler och aktörer i svenska skillingtryck.

Roll	1700-tal (ca 100)	1800-tal (ca 350)	1900-tal (ca 40)	Summa
Symboler	21 (4 <i>vilddjur</i> , 3 tiger, 2 får/lamm; lejon, hund, nöt, katt, svin, <i>fågel</i> , 2 korpar, 3 duva, Fenix, <i>orm</i>)	14 (2 <i>djur</i> , <i>vilda djur</i> , 3 hund, katt, tiger, häst, svin, räv; höns, basilisk, huggorm)	5 (djur, <i>orm</i> , räv tigrinna, svin)	40
Aktör	8	15	2	25
Passiva	4 (häst, hund, får; <i>fiskar</i>)	8 (får, getter, oxar, svin, <i>hjord</i> , råttor, <i>fåglar</i> , korpar)	-	9
Offer	3 (häst; <i>fåglar</i> , starar)	3 (2 hästar, ett odef tidelag)	1 (katt)	7
”förövare”	1 (Vargar)	2 (råttor/-or)	-	3
”Hjältar”	-	2 (2 hund)	1 (häst)	3
Summa	29	29	7	65
Procentuell förekomst	29	8	18	19

Källa: skillingtryck, serie O, Oa och Ob (KB).

Anm: generiska beteckningar i kursiv.

Den största förändringen i hur djur uppträder i skillingtrycken om brott är att de blir relativt sett mer sällsynta under 1800-talet jämfört med tidigare sekel. Samtidigt stärks de som aktörer, men inte så mycket kvantitativt, jämfört med det totala antalet skillingtryck, som kvalitativt! De blir i mindre utsträckning offer, och i större antingen passiva, eller rent av hjältar. Citationstecknet kring denna beteckning gäller inte så mycket hundarna som en häst, som vid ett tillfälle lurar den notoriske inbrottstjuven och kassaskåpsprängaren Bildsköne Bengtsson. Men det är också intressant att hundarna blir hjältar, från att ha varit huvudsakligen symboler och dessutom föraktliga sådana. På 1700-talet nämns de bara en gång, och då i samband med incest, tillsammans med flera andra djur som står som symboler här. Sexualiteten markerar en av de viktigaste skillnaderna mellan människor och djur. Tidlag är ett brott som ej besjungs i den svenska folkkulturen – däremot är det vanligt som tema i sägner och folklöre om brott.³

Sånger före 1800

Under 1700-talet och det sena 1600-talet fungerar djuren i de visor jag studerat huvudsakligen som symboler. ”En botfärdig synderskas sista walete wiijsa, hustru Maria Eriksdotter Blylo

3 Lars Levander: *Brottsling och bödel*, Stockholm (1933).

vid namn, som sitt straff tåligt utstod i Stockholm d 15/3 1699, tryckt samma år” (skillingtryck serie Ob 96:3, 1699), berättar t ex i 12.e versen:

Men Gud han skall dig föda,
Som när korpungar små,
När de är i sitt öde,
Samt djuren i skogen gå.

Korpen illustrerar således Guds godhet och nåd – men kunde också stå för ondska, närmast en symbol för arvsynden. Signe Christina Persdotter (Skillingtryck serie O, 99:58, 1741, KB), avrättades tillsammans med sin far i Göteborg den 9/12 detta år. Hon (eller sångens ”jag”) berättar att hon med våld och lockad av gåvor förfördes vid 13 års ålder. Fyra år senare flyr de tillsammans från landet. Gripande skildras med enkla ord hur deras dottern försöker förstå vad som sker. Signe Christina säger att hon ej själv är utan skuld: ”det kommer inga duvungar blå ur korpägg vita” (vers 21). I samma sång förekommer djur som offer, då Ingrid's far lockar ut henne på fågeljakt (inkl starar, se tabell 1).

Frågan om incest gav tillfälle att jämföra människor och djur, t ex i ”En ny märkvärdig Klagovisa, över en grov missgärningsman, nämligen stadssoldaten Anders Marberg, som på lekamliga vägnar utstod sitt rättmätiga straff på rättsplatsen utanför Göteborg den 20.e januari anno 1739. för det han begått blodskam med sin styvdotter. Allom ogudaktigom till sky och varnagel sammanskriven och komponerad av en fattig idiot” (Skillingtryck serie O, 99:19, 1739, KB).

Det var en stadssoldat, för staden Göteborg,
För dottern styvfader, sig till stor nöd och sorg,
Hon nyligen var upprunnen i sina unga år:
Dock gjorde han som hunden, som bättre ej förstår.

Den han dock borde lära, i tukt och ärbarhet,
Uppdraga till Guds ära och evig salighet,
Den han så fast månd' plåga, när modern var död,
Till vederstygglig bråna, som ett oskäligt nöt.

Ändock hon var förlovat, med en annan ärlig man,
Av honom begåvat till rätta äkta stånd,
Dock ville Satan följa, det som förut är sagt,
Som kattan överhölja, vad som hon har utlagt.

Sångerna om Gardessoldaten Jonas Soldan, som dömts till döden för mord på en oskyldig gosse (100:10–11, 1777) är mer konventionella i sin djursymbolik:

En hjälte Lejon likt i strid/
Men utan vapen mild
Rättrådig from, lik Lamm i frid
Från hämnd och avund skilder

Lejonet är en återkommande symbol för tapperhet och ädelmod. Mer oväntat är att tigern förekommer, konsekvent som en symbol för grymhet, t ex sägs i sången om Anna Catharina Rosendahl, en skarprättares hustru som mördat sin man, att hon hade ett tigerhjärta. Hon sköt

sin man när han ligger och sover under täcket – i samarbete med en piga. Den sovande hade rätt till frid, även om han var skarprättare (99:73, 1776). Lejonet var en vanlig symbol, t ex i Bibeln och i den kungliga retoriken, medan tigern inte alls nämns i Bibeln⁴, och förefaller väldigt exotisk i den svenska folkliga rättskulturen och sångerna. Ändå är den det djur som oftast återkommer som symbol i skillingtrycken om brott.

Djur nämns relativt sällan i rättsmaterialet, om det inte är frågan om stöld av just djur, eller tidelag, alltså som offer. Uppfattningen att ett vilt djur – inte ens en orm – rör vid en sovande människa anförs dock då och då. I ett incestmål från 1680–81, rörande drabanten Måns Nebb och hans dotter Beata... Vaktmästaren Sven inkom och berättade att när modern besökt Beata i fängelset har hon bekänt att fadern ”lika som oskäligen kreatur haft bak på henne köttslig beblandelse”. Modern Maria Johansdotter inkallas och bekräftar detta! Beata hävdar dock att hon bara sagt att han försökt (eller då rört henne såsom tillförne sagt är, Rådhusrättens protokoll 25/8 1681, SAA). Hon ska också en gång ha yttrat att ”inte ens en orm rör vid en som sover”. En vanlig föreställning, som lever kvar åtminstone in på 1800-talet. Detta är i stort sett det enda utslag av traditionell animism (vilket annars sägs vara ett centralt inslag i folkkulturen) som jag stött på i mina studier av svenska berättelser om brott och rättskultur.

Samma tanke förekommer i ett sedlighetsmål mellan båtsmannen Mårten Ryman och kvinnspersonen Margareta Jonsdotter. De har sovit i samma rum och han har flera gånger försökt befrämja sin vilja med henne. Hon säger att hon alltid lyckats freda sig medan hon var vaken. Margareta säger att ”icke en orm vill röra någon medan hon sover”. Trots att hon är osäker på om det fullbordats vill hon ha honom fälld för lägersmål (Norra förstadens kämnärsrätts kriminalprotokoll 1719, SSA).

Djuren kan också vara aktörer, ofta då i relativt passiva roller, ibland som offer – men vid denna tid aldrig i hjälteroll. Kungamördaren Anckarström besjöngs i ett flertal sånger, bla ”Du bov förutan like...” (96:77, 1792). Här exemplifieras hans stegrade brottskarriär, också ett vanligt tema, med ett grymt djurplågeri:

Grym i ungdomsåren 1)
I grymhet tilltog sen 2)
Och vilddjur blev med åren 3)

Noterna förklaras med att han som student i Uppsala samlade knivsuddar mm och fäste i korkar som gömdes i handen, hälsade sedan på bönder och andra enfaldiga besökare så att deras händer skars blodiga; hackade ihjäl en häst han köpt för dyra pengar; slutligen ökad bondeplågar på sitt gods.

Ett gränsfall mellan djuren som symboler och aktörer finns i Livsfångens Johan Hellboms, egen sannfärdiga berättelse, om sin förda vandring, omvändelse och död den 21:a november 1753 (98:16, 1796). I hans berättelse framställs vargarna som aktörer, potentiella förövare. Deras funktion i berättelsen är dock främst symbolisk: de är Guds redskap och visar hans goda vilja. Gud ville ge Hellbom en chans att bättra sig (fast vad ont han gjort vid denna tid framgår ej). Hur man än definierar vargarnas roll i denna text så kvarstår faktum att djuren huvudsakligen förekommer på det symboliska planet i skillingtrycken om brott på 1700-talet.

1800-tal

Under 1800-talet blir djuren än mer sällsynta i skillingtrycken. Ibland står de fortfarande med som symboler, t ex i sången om *Den sköna Dorothea*, huvudpersonen i en historia som ska ha utspelat sig år 287 (96:21, 1821).

4 A Malmroth: *Djursymboliken i den heliga skrift* (1900).

På en viss dag med stort misshag,
Af många de kristnas munnar,
Man hörde stor låt och mycken gråt,
För de barbariska hundar.

Hunden står här närmast för det hedniska och barbariska. Men den var också ett föraktat djur i början av 1800-talet, och liknas oftast vid någon som kan piskas – lika föraktlig som en ryss.

Jonas Gabriel Hägg, 98:26, 1859: en röst ur graven, som gömmer stoftet av distinktionskorpralen vid Linköpings kompani av andra livgrenadjärregementet Jonas Gabriel Hägg (ett offer för föråldrade lagar) till efterlevande kamrater tillhörande svenska krigsmakten till lands och vatten. Hägg har begått självmord i protest mot ett orättvist straff:

Jag väntades av ”prygel”.
Det är tillräckligt sagt;
Den dom och ingen annan
Jag visste skulle bli;
Då – jag sköt mig för pannan,
Att undgå tyranni.

”Han som ett djur kan piskas”
Därmed man tänker väl
Hans mannamod uppfriskas
Och eldas skall hans själ,
Att glatt till striden tåga
Var timme och var stund,
Och liv och blod djärvt våga –
Fast piskad som en hund.

Det sägs faktiskt rent ut att sådant kan passa på steppen (rimmar på käppen) – det mest konsekventa uttrycket för etniska fördomar i sångerna är att Ryssland betraktas som en nation av slavar, folk som kan piskas som hundar. Men hunden är också det djur som genomgår den mest påtagliga metamorfosen i dessa sånger och berättelser. I flera skillingtryck från sent 1800-tal får de en hjälteroll, då de avslöjar sin husbondes mördare. Dessa historier utspelar sig på exotiska platser, på betryggande avstånd, i Frankrike eller USA.

I de sånger jag studerat förekommer djuren ofta i kluster, ett skillingtryck kan nämna ett antal, både som faktiska aktörer och som symboler. Detta gäller sången om Ingrid Persdotter, liksom andra på incesttemat. På 1800-talet finns två i övrigt helt olikartade sånger där djur dyker upp i mängd, både som aktörer och symboler. Den ena handlar om prästen Anders Lindbäck, som förgiftade sitt nattvardsfolk i Värmland (Skillingtryck serie O, 98:72-79, 1866, KB). Han var son till en torpare som dömts för att ha stulit en skinka, ett faktum som används för att understryka det olämpliga i social rörlighet uppåt.

Lilla Anders bland Åsumle fjällar,
Gick och vaktade en bondes hjord –
Och sjöng psalmer morgnar liksom kvällar,
Och predikade ibland Guds ord –
Klev då modigt högt uppå en stubbe,
Sen kring sig han samlat sina får –
Darrande på rösten som en gubbe,
Han förnöjd i sin församling står.

...

Snart han åter ute är världen
Och står ensam på dess stora torg,
Kommer av en nyck att ställa färd
Till den stora stad Vänersborg.
Blev där "borstis" åt en lärd magister
Och latin fick lära som en häst –
Blev student i Uppsala och visst är
Att "herr Anders" vigdes sen till präst.

Här illustreras åter att djuren gärna kommer i kluster – den poet som nämner ett djur, antingen som symbol eller aktör, nämner ofta flera stycken olika. Först nämns fåren (passiva aktörer) som Anders predikat för, sedan hästen som symbol för lärdom eller studiefлит.

Djur som offer och symboler blandas även i "Soldaten Jonas Löfgrens visa, av honom författad, över dess resa då han för något begånget brott skulle föras till Nyköpings slottshäkte" (Skillingtryck serie O, 99:8, u å, KB) med dateringen: "tryckt i månskenet"!

De skjutsa mig till Holma socken,
till Hovjsö fram klockan tolv om natten,
jag tänkte vila där en stund;
men jag blev fögnad som en hund.

I Staf där ...

Drog de fram en gammal kärra,
Och satte för den svarta mörra.
Hon skulle trava; men bara gick,
Hon slag uppå slag av påken fick.

Skjutsföraren sade, är du ej vaken,
Som slår så mörra med stora staken.
Hon har nu levat många dar,
Då svara jag: är du hennes far?

Åter hästen som det typiska djuret som utmålas som offer, även om huvudpersonen inte visar någon större medkänsla. Hunden nämns som en symbol för någon som behandlas illa. Sedan han blivit utsläppt ur fängelset, träffade Löfström en flicka på ett värdshus utanför tullporten:

Fläsk och ärtsoppa jag av henne fick,
Och sedan jag med flickan uti sängen gick.

Jag tänkte att få vara stilla;
Men det blev alldeles intet gillat,
Utan jag måste av och an,
Så länge jag där något fann.

Äntligen så slutades denna smeken,
Och skam fick flickan för hela leken.
Jag tog pengar som en räv,
När han tar hönsen och går sin väg.

Hönsen är visserligen offer för räven, som då skulle kunna klassas som förövare, men deras relation har en rent symbolisk funktion i sången. Förövare kan däremot kalla råttan i några sånger, t ex: "Klagovisa från fängelset av en ung flicka, som avdagatagit sin Fader med gift" (Skillingtryck serie Ob, 96:40, 1844, KB):

Råttan gnager fängelsemuren,
Löper både ut och in;
Men en fånge i buren
Sitter jag med dystert sinn!

Om råttan ska betraktas som en förövare, när den gnager på fängelsemuren, eller hellre som en symbol för fångens frihetslängtan, är diskutabelt. Tydligare är exemplet med översten som under 30 år pinar sin fru, tills hon slutligen dör av svält, och sedan låter liket gnagas av råttor (Skillingtryck serie Ob, 96:36, 1837, KB)! Det speglar den folkliga attityden till ståndspersoner som begår brott eller andra, ofta ostraffade illgärningar. Samma inställning speglas även i visan om Lindbäck.

1900-tal

Den siste som dömdes till döden i Sverige var den ryske fd översten Hadjelatché, (Skillingtryck serie O, 98:6, 1919, KB).⁵

Om Ardasjev den ryske doktors öde
Uti vår moder Sveas huvudstad
Hur han blev narrad från sitt hem och mördad
Har ni väl läst i pressen varje dag.

Han flydde bort ifrån sitt hemland Ryssland
På grund av terrorn grym och fasansfull.
Han kom till oss att söka lugn och friden
Som alltid bjudits av vår moder huld.

Som ormen förr, en gång i paradiset,
Så lurade dock mördaren på sitt rov.
Med falskhet och med svek han offret förde
Hem till sin håla denna mörka bov.

Två andra förmögna ryssar sägs ha mördats på samma sätt, av en liga ledd av Hadjelatché. Det viktiga här är att ormen förekommer som tidlös symbol för lömsk ondskefullhet. "En alldeles ny och hemsk visa om det fasansfulla illdådet som förövades i Saxtorpa by av Tattarnas grymma liga" (skillingtryck serie O, 96:54, 1900, KB).

Men tänken blott, huru livet mänskan fattar.
Då hon framlever det städs som ett svin;
Och tänkom så hur grymt varje tattar'
Kan handla då han supit brännvin.

5 Det finns en hel bok om honom, av Svante Lundgren: *Ryssligan – flyktningarna från öst och morden i Bollstanäs* (2004).

Detta är enda gången tattare nämns i skillingtrycken, de jämförs då med svin, men det hävdas också i sången att de har ett hetsigt blod.

Som offer för kriminalitet förekommer, i slutklämmen om Fredrik August Nokkes massmord en katt! Den försupne skräddaren har då redan i svartsjuka mördat sin gesäll, hustru och barn, samt svärmor och en lärpojke – ja också av misstag en förbipasserande, då han slängde ut svärmoderns lik genom fönstret (Skillingtryck serie O, 99:32, 1911, KB). Historien är troligen apokryfisk, eller har åtminstone (av namnet att döma) ej utspelats i Sverige.⁶

I mer skämtsamma eller uppskattande ordalag nämns hur Bildsköne Bengtsson tar sig en konjak, och därigenom går miste om sitt byte (skillingtryck serie O, 97:5, 1935, KB).

I Alvhem hos en bonde var en häst just ledig då,
Som spändes för en kälke att gårn' ta godset på,
Bland det var också cognac som Bildskön smaka av
Mot Lödöse-trakten bär det sen av i maklig trav.

Han värmer sig och njuter, av cognac som är god,
Gör fler besök i natten men hästen still ej stod.
Ty Brunte styr mot hemmet med drög och last uppå;
Bildskön kom tillbaka, blev på cognac lurad då.'

Hästen blir härigenom en sorts hjälte. Hästarna är annars det typiska offerdjuret, för misshandel och stöld.

Slutord

Djuren som aktörer förändras, särskilt hundar kan få hjälteroller – då de spårar upp sin husbondes lik och därmed avslöjar förövarna. Tidigare har de förekommit som symboler för det föraktliga. Exemplet är dock hämtade från exotiska områden. Men de visar inte bara på en förändrad uppfattning om djur, utan också på en omvandlad rättskultur. Det är vid denna tid som detektiven dyker upp i skillingtrycken om brott, där tidigare själva avslöjandet av brottslingen fått föga uppmärksamhet.

1900-talets djur som aktörer är få, men distinkt annorlunda än i de äldre sångerna. Någon sympati för djuren, utom möjligen hästar, eller uppfattning om dem som subjekt med egen vilja förekommer knappast i något av skillingtrycken om brott.

En del av djurens symboliska roller förändras, medan andra är mer konstanta. Korpar har flerdubbla roller. De är symboler för det onda, eller rent av arvsynen, men förekommer också som en symbol både för Guds godhet och outgrundliga visdom. Någon skönhet tillskrivs knappast djuren i de dikter jag studerat, men de kunde ändå, i linje med Quensays uppfattning illustrerar skaparens godhet.

Katten är som korpen en multipel symbol och rollinnehavare. Incestsymbol, symbol för den skicklige tjuven och slutligen offer för den obarmhärtige Nokke. Duvor är konstanta symboler för det rena och oskyldiga. Lejonet är en återkommande symbol för tapperhet och ädelmod. Mer oväntat är att tigern förekommer mest av alla, som en symbol för grymhet.

Min undersökning kommer att följas upp med en jämförelse med djurens roll i de skämtsamma sånger som utgivits av Svenskt visarkiv.⁷ I dessa femtio sånger nämns djur lika många gånger som i de nästan 500 skillingtrycken om brott. De skämtsamma sångerna anses vara äldre, och har levt kvar i folkminnet, de saknar den dagsaktualitet som präglar sångerna om

6 Hans Andersson: Sånger om brännvin och brott, *Spiritus* (2004).

7 Eva Danielson och Märta Ramsten: *Skämtvisor från fem sekler* (1989).

brott. Vidare jämförs med djur som aktörer (mytologiska eller ej) och symboler i eddadiktningen. Undersökningen har här ej gått in i detalj på aktörernas olika roller. Den baseras hittills endast på von Hofstens studie från 1950-talet.

Tabell 2. Djur som symboler och aktörer i svenska skämtsånger samt eddadikterna.

Roll	Skämtsånger (47)	Eddadiktning	(35)
Symboler	6 (2 häst, lejon, katt, mus, höna)	Symboler	22
Aktör	53	Aktörer	186
Passiva	30 (8 ko, 5 häst, 4 gris, 4 höns, 2 broms, gås, får, getter, katt, uggla, råtta, skata)	Verkliga	132
Offer	13 (4 häst, 2 fisk, katt, sill, bockar, får, räv, hök, galt)	Mytologiska	54
”föröware”	7 (2 kråka, hund, korp, tupp, lus, loppa)		
Aktiva	3 (Hund, broms, tordyvel)		
Summa	59		208
Procentuell förekomst	118		600

Källor: Ramsten/Danielson, *Skämtsamma sånger från fem sekel*, SVA 1989, respektive von Hofsten, *Eddadiktningens djur och växter*, Gustav Adolfs akademien 1957.

Djuren hade en större roll tidigare, räknat i förekomst per sång, både jämfört med eddan och de skämtsamma sångerna än i skillingtrycken om brott och straff. Den relativa förekomsten av djur som symboler är störst i 1700-talets skillingtryck. Som aktörer i de skämtsamma sångerna är de huvudsakligen passiva sådana. De förekommer knappast i några hjälteroller, men även när det gäller sångerna om brott är ju detta ett sent fenomen. De generiska beteckningarna är färre, och ”lägre” djurarter, som insekter mer förekommande, i de skämtsamma sångerna än i skillingtrycken om brott.

Jämfört med eddasångerna och även de skämtsamma sångerna, spelar djur en liten roll i skillingtrycken om brott. Det sker dock ett antal förändringar under den period som undersökts. Framförallt så skiftar deras betydelse från att under 1700-talet huvudsakligen ha varit symboler till att i högre grad bli aktörer. Detta speglar troligen en ändrad uppfattningen av naturen, som något perifert mellan Gud och det mänskliga samhället. Ett mellanstadium finns också i en mer animistisk natursyn, i romantikens efterföljd – medan den animism som ibland sägs ha präglat den folkliga kulturen nästan helt lyser med sin frånvaro.

Referenser

- Andersson, Hans (2004): "Sånger om brännvin och brott", *Spiritus*, Vin- och sprithistoriska sällskapet.
- Boas, George (1933): *The Happy Beast in French Thought of the 17th Century*, Baltimore: John Hopkins Press.
- Charlton, Donald Geoffrey (1984): *New Images of the Natural in France*; Cambridge: the Gifford Lectures in St Andrews 1982–83.
- Danielson, Eva och Ramsten, Märta (1989): *Skämtvisor från fem sekler*, Svenskt visarkiv.
- Darnton, Robert (1987): *Stora kattmassakern*, Stockholm: Ordfronts förlag.
- Hastings, Hester (1936): *Man and Beast in French Thought of 18th Century*; Baltimore: the John Hopkins studies in Romance Literatures and Languages no 27.
- von Hofsten, Nils (1957), *Eddadiktningens djur och växter*, Skrifter utgivna av kungl. Gustav Adolfs akademien.
- Levander, Lars (1933): *Brottsling och bödel*, Stockholm, Stockholm: Åhlén.
- Lundgren, Svante (2004): *Ryssligan – flyktingarna från öst och morden i Bollstanäs*, Lund: Historiska media.
- Malmroth, A (1900): *Djursymboliken i den heliga skrift*, Lund: Gleerupska bokhandeln.
- Salisbury, Joyce E. (1994): *The Beast Within; Animals in the Middle Ages*, London och New York: Routledge.

Stockholms Stadsarkiv

- Rådhusrättens protokoll 25/8 1681.
- Norra förstadens kämnärsrätts kriminalprotokoll 1719.

Kungliga Biblioteket

- Mikrofilmad samling av skillingtryck, serie O, Oa och Ob "Missdådare"; serie P "Nid- och skandalvisor".

Social reproduktion av hantverk i traditionella samhällen – en arkeologisk/antropologisk tillämpning av några av Bourdieu's forskningsverktyg

Jan Apel

jan.apel@sau.se

Societas Archaeologica Upsaliensis

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

I uppsatsen diskuteras hur prestigeteknologier och social arbetsdelning fungerar som kuggar i sociala strategier vars mål är att bevara och utöka olika familjers symboliska kapital i arkaiska samhällen. Diskussionen tar sin utgångspunkt i två typer av hantverk: produktionen av flintdolkar under perioden 2350–1700 f. Kr. i södra Skandinavien och traditionell järnframställning. Centrala begrepp från Pierre Bourdieus forskning utgör de nav kring vilka diskussionen förs.

Inledning

Arkeologin är efter de senaste decenniernas postmoderna diskussioner ett splittrat ämne. Det kan därför vara viktigt att i inledningen slå fast varför jag tycker att ämnet kan bidra med något intressant på ett möte som detta. För ett tjugotal år sedan belyste Daniel Miller ett oroväckande förhållande när det gäller kulturstudier (Miller, 1987:3). Under 1900-talet tenderade flera vetenskapliga discipliner, som vid förra sekelskiftet varit inriktade på att dokumentera och studera materiell kultur (exempelvis arkeologi, etnologi och etnografi), att bli mer samhällsvetenskapligt orienterade och istället inrikta sig på studier av människor och grupper av människor. Paradoxalt nog skedde detta under en period då antalet föremål som varje enskild individ omger sig av i västerländska samhällen mångdubblades. Arkeologin är kanske det av dessa ämnen där studier av materiell kultur fortfarande bedrivs i större skala i syfte att lära mer om vad det innebär att vara människa. Arkeologins styrka är att den kan studera materiella mönster som sträcker sig över långa tidsperioder och därmed belysa sammanhang som de förhistoriska människorna inte hade en möjlighet att känna till. Arkeologiska studier är därmed distanserade i den bemärkelsen att de vare sig kan eller behöver förhålla sig till de förhistoriska människornas egen syn på vilka de var och vad de gjorde. Detta är naturligtvis både en nackdel och en fördel. I bästa fall leder sådana studier till kunskap som tvingar oss att förändra synen på oss själva, eller kanske snarare hjälper oss att förstå oss själva bättre. Det faktum att vi inte i första hand studerar levande människor gör dock att arkeologins kunskapsuppbyggnad med nödvändighet är beroende av jämförande studier. Arkeologiska lämningar är inte fossiliserade rester av mänskligt beteende vars mening och sammanhang direkt förstås när de betraktas. De måste förstås utifrån jämförelser med företeelser där information om de handlingar som leder till de materiella spåren finns dokumenterade. Sådan information går bara att få i nutiden, genom t.ex. experiment eller studier av människor. Jag menar att vår kunskap om såväl förhistorien som nutiden kan öka om vi i forskningsprocessen kan förena ett distanserat perspektiv med ett mer deltagande perspektiv. En sådan ambition ligger i linje med den epistemologiska traditionen i den franska vetenskapsfilosofin där dessa två forskningsinriktningar – realism och rationalism – betraktas som två viktiga beståndsdelar i all forskning. Enligt denna epistemologi är vetenskapens uppgift inte bara ett rationellt bearbetande av fakta eller ett redovisande och beskrivande av

empiriska fenomen – den är båda på en gång (Bachelard, 1984:1 ff.; Bourdieu *et al.*, 1991; Broady, 1991:387 ff.; Bourdieu, 2003).

I uppsatsen görs ett försök att förstå implicita sociala motiv till organisationen av en speciell sorts teknologi: produktionen av dolkar i flinta 2350–1500 f. Kr. i södra Skandinavien. Paralleller dras bl.a. till traditionell järnframställning i Skandinavien och centrala och östra Afrika. De slutsatser som dras angående teknologins sociala roll och de principer som styr den sociala reproduktionen av teknologi har dock, som vi skall se, bäring även på vårt eget samhälle. En grundläggande teoretisk förutsättning är den antropologiska grundsyn som bl.a. Pierre Bourdieu gett uttryck för, nämligen att människan i grund och botten är en stridande och bytande varelse (Broady, 2000:23, Bourdieu 1999a).

Södra Skandinavien under det andra årtusendet f Kr

Under de senaste 20 åren har storskaliga undersökningar av boplatser från senneolitikum och tidig bronsålder (2350–1500 f. Kr.) på södra Jylland, Djursland, Bornholm, Skåne och andra delar av södra Skandinavien producerat mönster som påvisar en boplatshierarki under LN II och äldre bronsålder (Artursson, 2005). Den tar sig i uttryck dels i boplatser med samtida hus i olika storlekar, dels i samtida större och mindre bebyggelseenheter. Studier av olika typer av lösfynd har belyst ett politiskt landskap där prestigevaror byts i redistributiva system i vitt skilda delar av Skandinavien (Solberg, 1994; Apel, 2001; Lekberg, 2002). Ett sådant riktat utbyte skiljer sig från den typ av *down-the-line* utbyte som är typiskt för samhällen utan centraliserade maktstrukturer (Hodder, 1978; Sundström, 1992). Istället tycks regionala centra idka ett mer eller mindre direkt utbyte med producenter av specialiserade varor. Detta gäller såväl utbytet av flintdolkar som utbytet av bronser under SN och äldre bronsålder. Det finns alltså indikationer på en tydlig komplexitet och specialisering under senneolitikum och tidig bronsålder. Hur detta skall tolkas i samhällseliga termer råder det delade meningar om. Utifrån en traditionell synvinkel skulle dessa tecken kunna ses som indikationer på ett stratifierat samhälle. Å andra sidan har det påpekats att komplexitet och specialisering i sig inte nödvändigtvis behöver innebära att samhället i fråga har en stor grad av hierarkisering. Dessa egenskaper ryms nämligen även inom småskaliga *peer-polity* samhällen där grupper specialiserar sig på olika saker och interagerar och kompletterar varandra (Johansen, Laursen & Holst, 2004). I denna uppsats kompletteras dessa arkeologiska iakttagelser med en teknologisk studie av ett specialiserat hantverk som under denna tid dyker upp i södra Skandinavien: produktionen av flintdolkar.

Familjens betydelse för reproduktionen av kapitalformer

I dagens västerländska samhällen reproduceras individuella positionerna inom institutioner på två sätt: genom kompetens och genom arv. Utbildningssociologin har påvisat en tydlig koppling mellan formell kompetens och arv när det gäller hur positioner inom institutioner bemannas (Bourdieu, 1984). I allmänhet tycks familjer verka för att deras medlemmar tillägnar sig den formella kompetens som krävs för att besätta en position som traditionellt sett tillfaller dess medlemmar. Detta knyter an till ytterligare en teoretisk förutsättning, tanken på familjeenheten som en ursprunglig social institution (Bourdieu, 1999b). Den kan spåras tillbaka till Emile Durkheims etnografiska studier från slutet av 1800-talet där den segmentära samhällsmodellen, som vid den tidpunkten dokumenterats hos den australiensiska urbefolkningen, betraktades som sprungen ur en enklare struktur där den enskilda familjeenheten utgjorde den högsta formen av social integration. Idén diskuterades flitigt av antropologer under 1900-talet. Julian Steward (1955) beskrev en sådan struktur hos Shoshoneindianerna och eskimåerna, men kritiserades av Ellman Service (1962) som menade att *the family level of integration* var historiska fenomen som uppstod när traditionella samhällen fick kontakt med Västerlandet och inte representerade det naturliga sätt på vilket

jägare-samlare organiserar sig: d.v.s. som patrilokala band bestående av flera familjeenheter (Binford, 2001).

Många former av kapital – réella såväl som symboliska – främst reproduceras vertikalt inom familjer även i samhällen där man genom skolsystem och annat strävat efter att generalisera reproduktionen av kulturella fenomen (för sociologiska fallstudier från Paris respektive Stavanger, se Bourdieu, 1984 och Rosenlund, 2000). Överföringen av kulturellt kapital mellan generationerna sker genom mer eller mindre medvetna strategier för giftemål, arvsrätt, utbildning mm (Bourdieu, 1999b). Då familjens sammansättning till stor del styrs av kulturella regler – något som visas av att familjeenhets sammansättning varierar i olika kulturer – är det lämpligt att i detta sammanhang betrakta familjen som en institution vars medlemmar är beredda att ge varandra mer än vad man förväntas få tillbaka.

Det finns med andra ord starka skäl att anta att överföringen av kulturell kunskap från generation till generation oftast sker i rakt eller vertikalt nedstigande led inom familjen. Eftersom familjeenhets sammansättning varierar i olika kulturer kan överföring betraktas som socialt betingad och inte första hand beroende av biologiskt släktskap.

Kulturell överföring av teknologier

När det gäller frågan om hur kunskap kring materiell kultur reproduceras i mänskliga samhällen är det viktigt att skilja de likheter i materiell kultur som beror på en gemensam historia och ursprung, d.v.s. homologier, från de som kan förklaras av gemensamma adaptionsstrategier till en social och/eller naturlig omgivning, d.v.s. analogier (Shennan, 2000:3; 2002). Steven Shennan har påpekat att kultur i traditionella samhällen vanligtvis reproduceras genom homologier och framförallt vertikalt inom familjer. En tvärkulturell studie av traditionella, afrikanska samhällen som utförts i syfte att undersöka den relativa betydelsen av släktskap, diffusion och anpassning till omgivningen när det gäller distributionen av kulturella likheter och skillnader visar att distributionen av kulturella fenomen till en överväldigande del kan förklaras av släktskap. Det vill säga de kulturella dragen förs vidare från förälder till barn eller från förälders syskon till barn. En studie av, Aka, ett jägar-samlarfolk i Centralafrika, visar att en överväldigande majoritet av vardagssysslorna överförs från förälder till barn, ofta av samma gender, och att lärlingsskapet var färdig när barnet var i 15 års åldern (Hewlett & Cavalli-Sforza, 1986). En sammanställning av etnografiska data när det gäller hur hantverk lärs ut i traditionella samhällen visar att den nödvändiga kunskapen alltid överförs vertikalt eller snett från generation till generation (Shennan & Steele, 1999). Jean Browns studie av traditionell järnframställning i Kenya visar att hantverket överförs från far till son (Brown, 1995:19). Om smeden saknar son kan även en syskonson fungera som lärling. I undantagsfall kan även en yngling med smeder i en av sina föräldrars släkt bli lärling. När det gäller stenhantverk har Dietrich Stouts (2002) studier av yxtillverkare i Langda, Irian Jaya, Nya Guinea visat att stensmederna endast undervisar nära släktingar och framförallt söner (släktskapssystemet som praktiseras skiljer dock inte söner från syskonsöner). Själva menar man att anledningen till detta är att hantverket är så värdefullt. Det är alltså ett övergripande drag att hantverkskunnande, såväl som andra kulturella drag, överförs inom släkter i traditionella samhällen.

Institutions- och komplexitetsbegreppen

I ett filosofilexikon definieras ordet institution som ”en relativt varaktig social bildning, som säkrar en viss överensstämmelse eller likformighet mellan olika individers handlande i ett samhälle genom att utgöra ett gemensamt regelsystem för det”. En institution är alltså ett socialt faktum (Durkheim, 1991:21) och som ett sådant har den en kontinuitet som överskrider individer såväl som generationer. Det implicerar vad som inom den klassiska sociologin benämndes social struktur. Om vi kan lära oss att känna igen institutioner i arkeologiska

material och lämningar, och om vi på ett övertygande sätt kan visa principer för hur olika institutioner bemannas och reproduceras, då kan vi även uttala oss om ett samhälles sociala struktur (se t.ex. Olausson, 1993). Begreppet ”komplexitet” definierades på 1800-talet av Herbert Spencer som något som karaktäriseras av fler delar och fler relationer mellan delar. Etthundra år senare definierades fortfarande komplexitet på ett liknande sätt inom arkeologin: ”Complexity refers to that which is composed of many interrelated parts” (Price and Brown 1985).

Om vi tänker oss att delarna i detta fall är institutioner av olika slag så korresponderar alltså graden av komplexitet med det antal formella institutioner, och relationerna mellan dem, som ett givet samhälle har. I vårt dagliga liv är vi beroende av tusentals personer och hundratals institutioner för att få våra behov tillgodosedda. Sett ur detta perspektiv lever vi i ett komplext samhälle. De mobila jägare-samlargrupper som vi känner från historiska och etnografiska beskrivningar och som större delen av året lever i små familjegrupper har få fasta institutioner. I sådana samhällen är varje individ och familj själva tvungna att behärska det mesta för att tillgodose sina behov. Sammanfattningsvis kan man säga att en högre grad av komplexitet innebär en större arbetsdelning i det berörda samhället.

Lärlingssystem i traditionella samhällen

Detta innebär att om vi förväntar oss att en teknologi även spelat en roll i reproduktionen av den sociala strukturen följer även ett intresse av att bevara hantverksskicklighet inom familjen. Lärlingssystem tenderar att i sådana fall bli exklusiva för vissa släkter i rakt nedstigande led. Betraktar vi den typ av lärlingssystem som studerats i traditionella samhällen ser vi alltså att släktskap och ärftlighet är viktiga egenskaper när teknologin reproduceras genom generationerna. Grovt sett känner vi tre typer av lärlingssystem från historiska kända samhällen:

- (1) medeltida gillen,
- (2) kast och släktbaserade sammanslutningar och
- (3) kooperativa, släktbaserade sammanslutningar.

Det medeltida gillet skiljer sig från de två övriga varianterna i och med att släktskap inte är nödvändighet för medlemskap, åtminstone inte formellt sett. Gillet består ju av en sammanslutning hantverkare som inte nödvändigtvis är släkt med varandra. Man bör dock komma ihåg att skapandet av gillen går tillbaka på politiska beslut vars syfte var att skydda kunder och hantverkare i de medeltida städerna och att gillenas föregångare, de hantverkssammanslutningar som uppträder på 1100- och 1200-talet, var släktbaserade sammanslutningar. Dessutom skedde rekryteringen till de medeltida hantverksgillena vanligen inom familjerna även om det, rent juridiskt, även om det var möjligt att rekrytera medlemmar utanför slakten. Detta innebär att de medeltida gillena inte utgör bra förebilder för hur lärlingssystem var organiserade i förhistorisk tid.

Kast- och släktbaserade hantverkssammanslutningar rekryterar nya medlemmar inom slakten eller kastet. De förstnämnda skiljer sig från de sistnämnda då de även praktiserar *endogami*. Kanske är det så att vi kan förvänta oss kastbaserade hantverkssammanslutningar i förhistoriska samhällen med en relativt hög grad av arbetsdelning medan släktbaserat hantverk är vanligast i samhällen med en mindre grad av arbetsdelning. Intressant i detta sammanhang är att Bourdieu visat att liknande principer praktiseras av familjebaserade företag i Västvärlden där familjekontrollen är viktig, något som understryks av följande citat av en företagsledare för ett av världens största tillverkare av bildäck, André Michelin: ”Cousins should marry cousins so that the dowdery remains in the family” (Bourdieu, 1996:279).

Kooperativa former av släktskapsbaserade hantverksgrupper rekryterar sina medlemmar från de släktmedlemmar som bor i samma område. Ofta har den kooperativa gruppen tillgång till en exklusiv råvarukälla som man äger tillsammans. I dag är flinta av god kvalitet relativt lätt att få tag i södra Skandinavien men så har det inte alltid varit. Framförallt beror dagens reellt goda tillgång på att stora flintblock plöjs upp av järnplogar och läggs i odlingsrösen och att större flintstycken blir kvar som restprodukter vid kritbrytning i dagbrott och sedan används som fyllnadsmaterial. Stränder där flintan kontinuerligt spolas fram är mindre bra råvarukällor. Flintans kvalitet försämras nämligen snabbt om den får ligga exponerad för väder och vind (Stafford, 2003). Detta innebär att det faktiskt bör ha funnits möjlighet att kontrollera de kända råvarukällorna under förhistorien. De förhistoriska flintgruvor som undersökts vid Limfjorden och i sydvästra Skåne underbygger också en sådan tanke. Tanken att den sociala basen för produktionen av flintdolkar utgjordes av ett kooperativt, släktbaserat system är därför tilltalande.

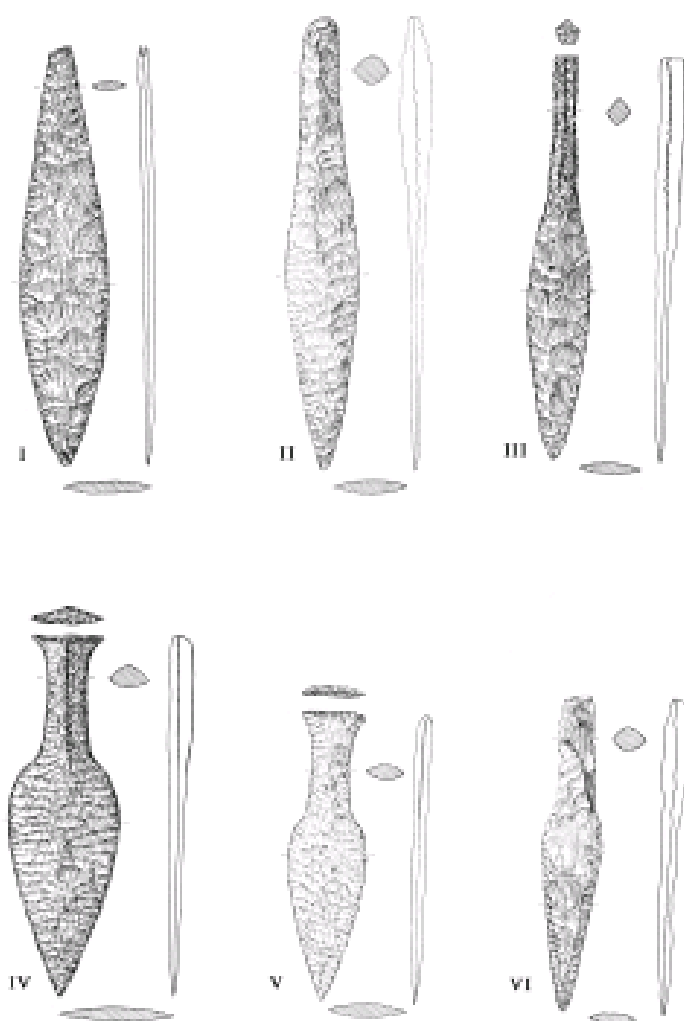
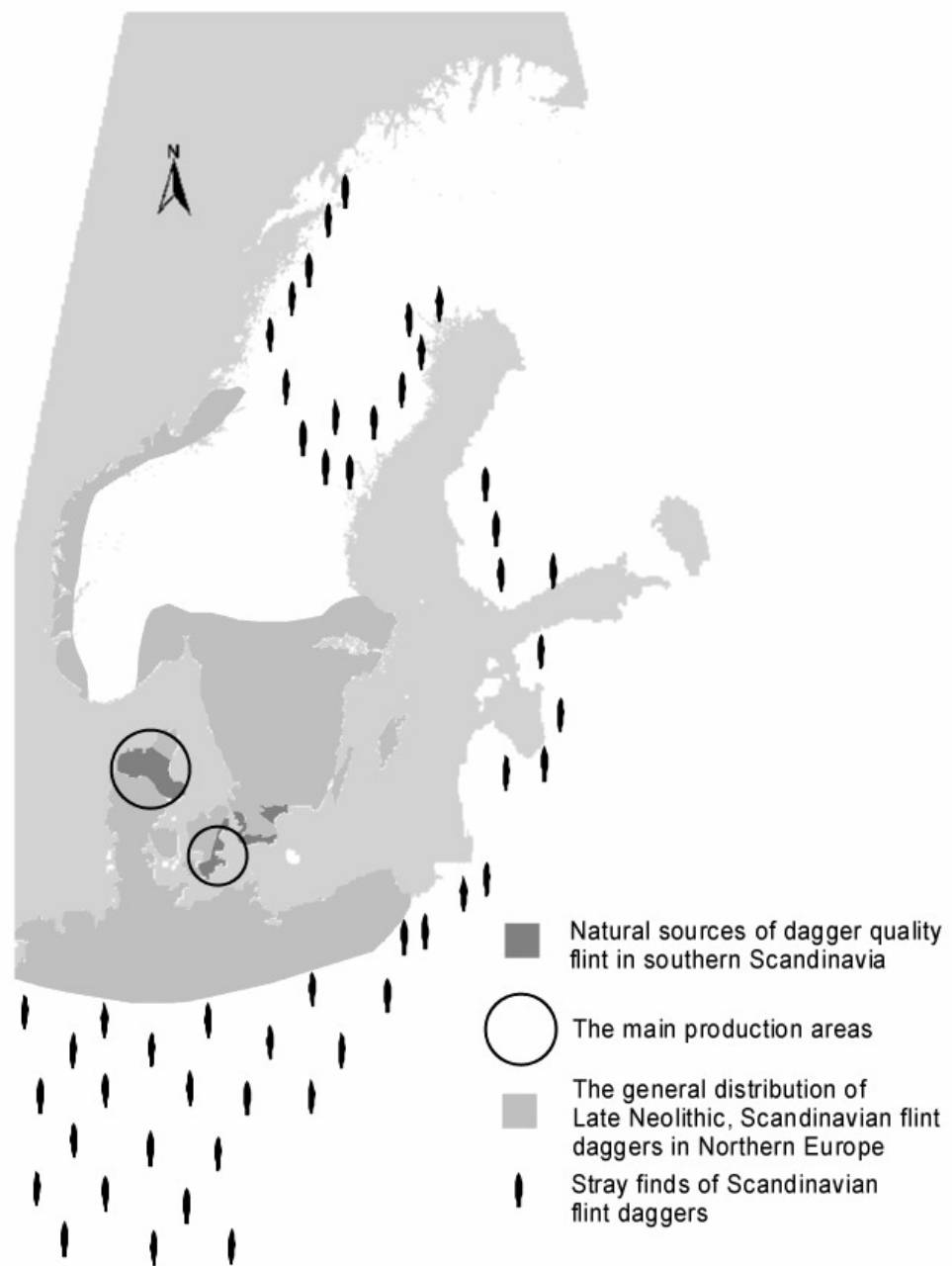

Fig. 1. Lomborgs sex typer av flintdolkar (Lomborg 1973).

Figur 2. Spridningen av skandinaviska flintdolkar (Apel 2005).

Tabell 1. Den geografiska fördelningen av de sex huvudtyperna (Apel 2001).

Area	Type I	Type II	Type III	Type IV	Type V	Type VI	Total
Austria	0	0	0	2	0	3	5
British Isles	0	0	0	0	1	4	5
Eastern central Sweden	45	37	71	27	50	64	294
Eastern Denmark	497	249	249	124	171	249	1539
Eastern Norway	144	4	111	10	31	145	445
Finland	2	3	0	2	1	0	8
Mecklenburg	619	31	214	22	147	235	1268
The Netherlands	28	11	17	3	3	8	70
Norrland	9	1	6	1	2	5	24
North Rhine-Westphalia	7	7	3	4	2	1	24
Thüringen and Saxony	130	7	21	14	7	34	213
Poland	22	1	5	3	10	6	47
Schleswig-Holstein	373	82	393	145	269	807	2069
Skåne	262	372	315	69	191	193	1402
South-western Sweden	71	63	116	24	57	78	409
South-eastern Sweden	58	73	112	53	114	87	497
Western central Sweden	310	162	351	82	125	163	1193
Western Denmark	1509	79	212	159	265	423	2647
Western Norway	456	8	118	17	45	353	997
<i>Total</i>	<i>4542</i>	<i>1190</i>	<i>2314</i>	<i>761</i>	<i>1491</i>	<i>2858</i>	<i>13156</i>
%	34	9	18	6	11	22	100

Flintdolkarna

De skandinaviska flintdolkarna uppträder i sex huvudtyper (Lomborg, 1973) och är spridda över hela Skandinavien och delar av norra Europa (fig. 1, 2 och tab. 1). Dolkarnas huvudsakliga geografiska utbredning omfattar ett område som inkluderar södra och mellersta Skandinavien, nordöstra Holland, norra Tyskland och nordvästra Polen. Ett mindre antal har även påträffats i Storbritannien, Tjeckiska republiken, Österrike, de baltiska staterna, Finland och norra Skandinavien (Apel, 2001, Barrowclough & Lister, 2004). De huvudtyper som definierades av Sophus Müller (1902), John-Elof Forssander (1936) och Ebbe Lomborg (1973) avspeglar vissa kronologiska skillnader men även en tydlig regional variation som avspeglas i både produktions- och konsumtionsområdet (Madsen, 1978; Rasmussen, 1990; Vandkilde, 1996:13 f; Apel, 2001:231 ff).

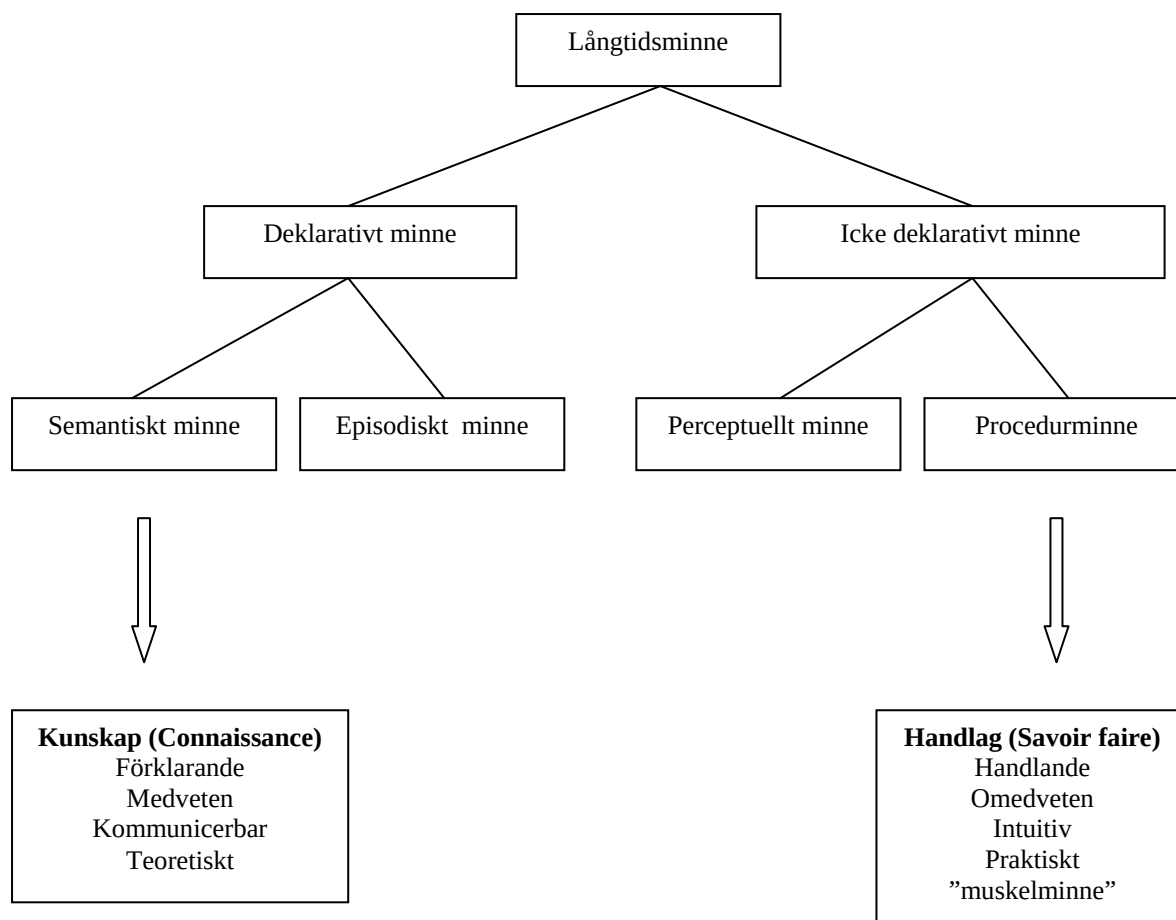
Vad dolkarna användes till vet vi inte säkert. De bruksspårsanalyser som genomförts på dolkarnas eggjar påvisar slitage från råhud. Då det inte går att utesluta att dessa spår avsatts i samband med förvaring i läderslida säger de tyvärr inte nödvändigtvis något om dolkarnas användningsområden (Apel, 2001). Polerade ytor på greppens bas är relativt vanliga och visar att dolkarna även använts som eldflinta tillsammans med pyrit (Stapert & Johansen, 1999). Historiska iakttagelser i Jemen visar att yngre män fick metalldolkar i samband med puberteten och att dolkarna sedan fungerade som en symbol för mannen och krigaren och alltid bars i ett skärp på magen (Cammann, 1977). I *Iliaden* och *Odysséen*, som visserligen är något yngre än de skandinaviska flintdolkarna men som beskriver äldre händelser, framgår att dolken utgjorde en del i krigarens utrustning som framförallt användes vid rituell slakt. Kanske utgjorde även de skandinaviska flintdolkarna en *insignia* för ett socialt segment i samhället (Apel, 2001). En sådan tanke underbyggs av att både dolkarnas distribution och depositionssammanhang antyder att de varit personliga ägodelar som följt sina ägare genom livet. De deponeras främst i gravar utanför produktionsområdena (se bl.a. Malmer, 1982).

Produktionen av flintdolkar

Syftet med den följande texten är att den skall bilda grunden för en tolkning av flintdolksteknologins svårighetsgrad. Resultaten av den experimentella studien har delvis ingått i min avhandling (Apel, 2001) och kommer att presenteras i sin helhet i en framtida publikation (Callahan, Apel & Olausson, *in prep.*). I detta sammanhang definieras ”teknologi” som ett sammanhängande system av föremål, beteenden och kunskap som är möjlig att tradera från en generation till nästa. Genom att betona reproduktionsaspekten blir det tydligt att teknologi är inbäddad i den sociala världen. Ett sådant holistiskt perspektiv är viktigt, speciellt när det gäller flintdolkarna som producerades över 24 generationer.

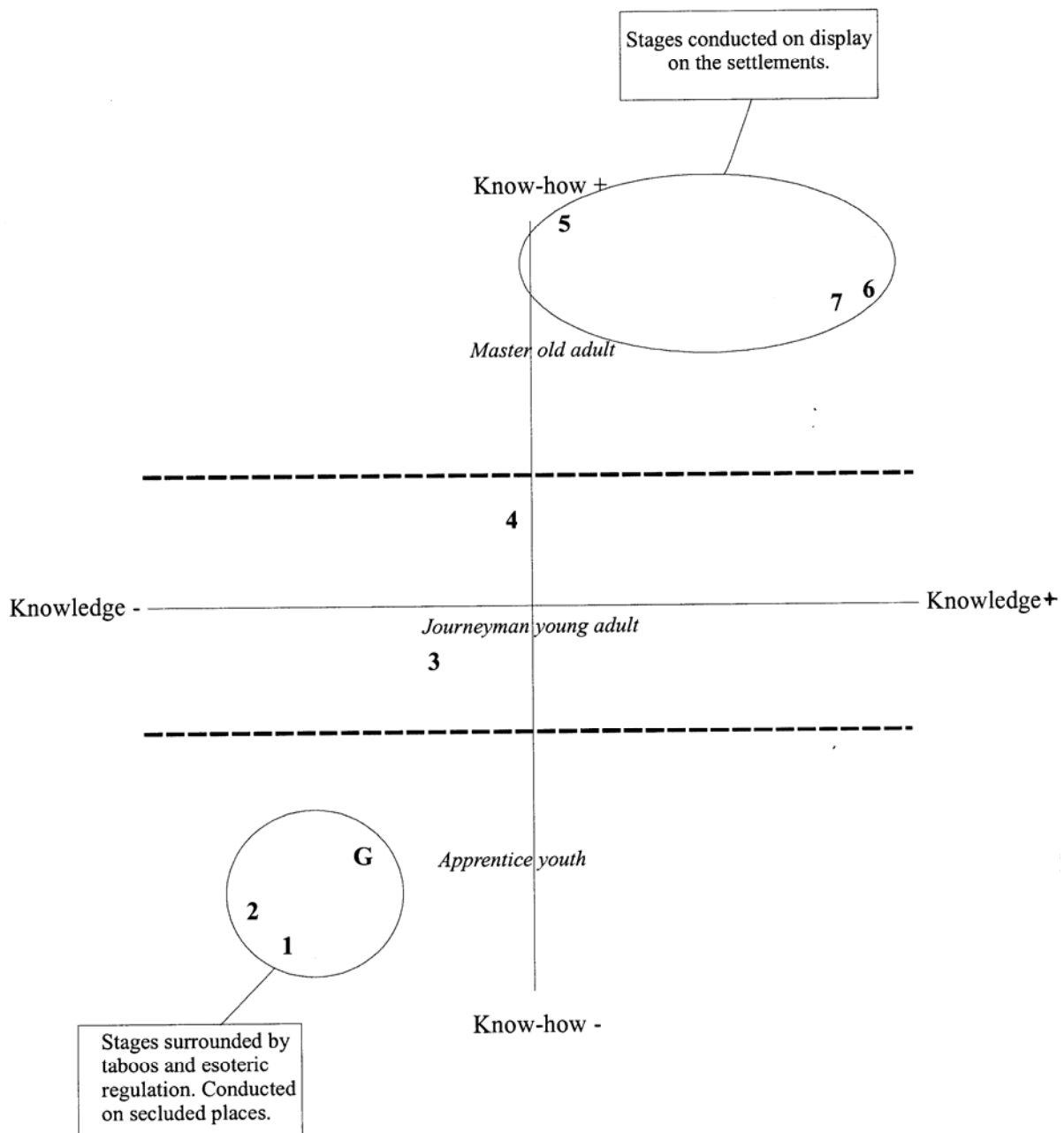
Min förståelse av flintdolkshantverket baseras delvis på egen erfarenhet men framförallt på ett samarbete med Errett Callahan – en erfaren flintsmed och arkeolog. Under två somrar i mitten av 1990-talet definierades produktionsstadier genom att arkeologiska material och experimentella data konfronterades och jämfördes (Callahan, Apel & Olausson, *in prep.*). En preliminär, intuitiv, förståelse för flintdolkshantverket uppnåddes. Då ett av målen med studien var att förstå hantverkets komplexitet och svårighetsgrad var det viktigt att tolkningarna inte endast baserades på praktisk erfarenhet eftersom sådana tolkningar lätt riskerar att bli alltför auktoritetsbundna. En väg ur ett sådant forskningsdilemma är att å ena sidan acceptera och dra nytta av den kunskap som uppstår av den spontana erfarenheten (den naiva empirismen) men att balansera den med ett distanserat perspektiv (den slutna rationalismen). Detta görs lämpligen genom att i analysen bryta med vardagsterminologin – i detta fall den terminologi som flintsmeder idag använder – eftersom den ofta framstår som oproblematiserad och ”naturlig” och på grund av detta riskerar att i alltför hög grad styra tolkningen. Istället för att fråga mig själv och Errett vilka stadier av tillverkningen som krävde stor hantverksskicklighet och vilka stadier som var lättare att utföra valde jag alltså att i vissa faser av analysen angripa materialet från ett mer distanserat perspektiv. Detta krävde i sin tur en tillgång till en metod och en terminologi som styrde mig bort från det intuitiva. Istället för att använda termer, som t.ex. ”skicklighet”, valde jag att bryta med vardagsspråket och införde två begrepp i analysen som introducerades till arkeologin av Jacques Pelegrin (1990): (1) Semantiskt minne (*connaissance*) och (2) procedurminne (*savoir-faire*) (fig. 3). Begreppen definierar två neuro-psykologiska långtidsminnen som är involverade i alla praktiska gester som människor utför. *Connaissance* (är en form av deklarativt minne (Nilsson, 2004:23)) utgörs av teoretiskt information som krävs för att utföra en gest som har sitt ursprung utanför den egna kroppen. *Savoir-faire*, däremot, är ett ickedeklarativt minne (Nilsson, 2004:23), en form av muskelminne som endast uppkommer genom praktisk erfarenhet. Det beror på att det är sammankopplat med kroppsrörelser och följaktligen kan det bara inläras genom praktik och omfattande repetition.

Under experimenten graderades de gester som genomfördes i de olika stadierna i enlighet med deras relativa andel av kunskap och handlag (fig. 4). Det visade sig att stadierna genom denna klassificering fördelar sig på ett sätt som sammanfaller med platsernas distribution i landskapet. Produktionsstadier som innehöll en låg grad av praktiskt handlag, främst de tidiga stadierna i produktionen, återfinns vi på ett visst avstånd från boplatser och nära råvarukällorna. Ett exempel på en sådan plats är Fornæs på Djurslands nordöstra hörn. Här undersöktes på 1940-talet en produktionsplats på stranden nedanför de vita kalkklippor i vilken de naturliga flintnodulerna ligger inbäddade. Å andra sidan återfinns produktionsavfall från de senare stadier av tillverkningen i anslutning till huslämningar på boplatser som t.ex. Myrhøj och Gug.

Figur 3. Förhållandet mellan teoretisk kunskap och praktiskt handlag. Schemat i figurens övre del är hämtat från Nilsson (2004), nyckelbegreppen i figurens undre del är hämtade från Apel (2000:59).

Produktionsstadiernas skilda distribution i landskapet kan tolkas som beroende av rent praktiska avväganden men mönstret går också tolkas i sociala och politiska termer. Om det är så att teknologin i sig hade ett socialt värde så kan man tänka sig att stadier med en låg grad av handlag hemlighölls i syfte att bevara den teknologiska kunskapen inom den egna gruppen. När det gäller stadier med en hög grad av handlag, som inte går att härma utan en stor investering i utbildningstid, är inte risken för imitation lika stor. Istället kunde flintsmiderna genomföra dessa stadier mitt på boplatserna och därigenom få uppskattning och prestige för sitt hantverksskunnande utan att riskera sin exklusivitet. Här kan paralleller dras till t.ex. traditionell järnframställning i Afrika där ett liknande fenomen kan iakttas vad gäller skillnader mellan smältprocessen och smidet (se Apel, 2001:114 ff). För att ha en möjlighet att bli smed var lärlingen tvungen att genomgå följande stadier (Brown, 1995):

Figur 4. Flintdolkarnas produktionsstadier graderade enligt deras relativa andelar av teoretisk kunskap och praktiskt handlag. Notera att de stadier som kräver en låg grad av handlag sker på avskilda, privata, platser i landskapet medan stadier som kräver en hög grad av handlag sker offentligt på centrala boplatssytor.

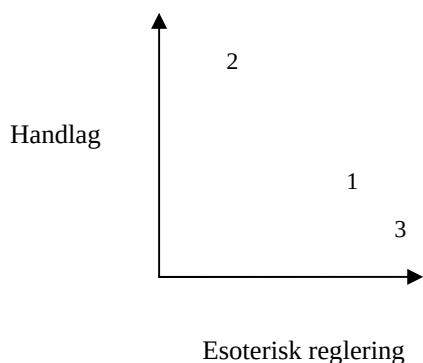
- (1) Lärlingen lär sig förbereda och passa elden. En viktig aspekt av detta arbete är att lära sig hantera bälgen på ett korrekt sätt. Han lär sig också vilka träarter som lämpar sig för kolning och hur man framställer kol, var man finner järnhaltig sand och hur man konstruerar, laddar och sköter smältugnen. Vidare instrueras han i alla de tabun som sätts i samband med hantverket. Om vi relaterar dessa sysslor till begreppen ”kunskap” och ”handlag” som presenterades ovan finner vi att de sysslor som ingår i den första lärlingsfasen visserligen består av en hel del semantisk kunskap i form av handlingsrecept men att graden av handlag genomgående är låg.
- (2) Lärlingen lär sig att smida. Den ojämförligt största delen av hela lärlingsperioden går åt till att lära smidet. Studiet inleds med att lärlingen får en stor sten som skall användas som städ. Gradvis lär han sig sedan hur man värmer järnet till rätt temperatur, att forma enklare redskap eller förarbeten som mästersednen sedan kan avsluta. Han lär sig även att tillverka handtag och att skaffa redskapen på ett korrekt sätt. Vidare lär han sig fraser och repetitiva sånger som underlättar det monotoniska arbetet och som bidrar till en bra arbetsrytm. De sysslor som lärs ut under detta stadium består visserligen av vissa komplicerade handlingsrecept men i detta sammanhang är det viktigt att påpeka är att de gester som utförs, framförallt vid smidet, kräver ett mycket gott handlag som bara kan erhållas genom lång, praktisk träning.
- (3) Lärlingen lär sig vissa hemligheter som berör hantverket, som t.ex. hur man bär sig åt att avsluta mer komplicerade verktyg och vapen. Dessa hemligheter är ofta förborgade i handlingsrecept som i sig ofta är teoretiskt komplicerade. Under detta stadium har lärlingen även tillstånd att ensam arbeta i smedjan. De sysslor som lärs ut under denna del av lärlingsprocessen kräver en relativt hög grad av både kunskap och handlag.

Esoterisk kunskap och tabun

I detta sammanhang är det viktigt att notera att den syssla som omgärdas av flest esoteriska regler och tabun är smältningen av järnet. Det är viktigt för smeden att dessa regler och tabun följs eftersom de står som garantier för ett lyckat resultat. Ingen människa, förutom smeden och hans lärning, har tillstånd att bevittna smältningsprocessen. Detta gäller inte bara Kenya utan även andra delar av Afrika. Det verkar nästan vara en generell regel att man begränsar tillgången till järnframställningsplatsen. Hos Torofolket i det nutida Uganda var smältning också omgärdad av strikta regler. Ofta omgärdades järnframställningsplatsen av en palissad i syfte att utesluta de som inte hade tillstånd att närvara eller ens betrakta processen (Childs, 1999:32). Även i kungadömet Karagwe i västra Tanzania betonades smältningsprocessens rituella aspekter. Detta ställde till problem när arkeologer försökte rekonstruera en ugn och genomföra en smältning eftersom de lokala informatörerna uppenbarligen valde att inte avslöjade handlingsreceptets alla detaljer (Herbert, 1993:16 f.). En tvärkulturell studie av traditionell järnframställning i Etiopien, Sudan, Tanzania och Nepal visar också att de symboliska och rituella aktiviteterna som genomförs i samband med smältningen är väldigt lika, trots att de olika teknologier som används i de olika samhällena skiljer sig åt (Haaland, 2004:3): ”The symbolism and the technology should rather be analytically separated as different aspects of the same empirical phenomena” (Haaland, 2004:11).

De tabun och restriktioner som omgärdar smältningen kontrasteras av den öppenhet som präglar smidet. Hos Toro är smedjan en plats för sociala aktiviteter av olika slag. Den kan jämföras med en traditionell marknad och alla förbipasserande uppmuntras att pumpa bälgarna (Childs, 1999:36). Även i Kenya utgör smedjan en allmän plats jämfört med platsen för smältningen (Brown, 1995:71). Det är frestande att betrakta de tabun och restriktioner som omgärdas smältningen som ett sätt på vilket man kan kontrollera och manipulera hantverket (Reid & MacLean, 1995:145), kanske i syfte att erhålla eller behålla makt. I figur 5 presenteras

en bedömning av graden av kunskap och handlag i relation till de tre lärlingsstadierna. I detta sammanhang jämföras lärlingsstadierna med produktionsstadier. Även om detta inte är helt korrekt vill jag betona att det viktiga i sammanhanget är smältningsprocessen, som representeras av det första stadiet, och smidet som representerar det andra stadiet. Den negativa korrelationen mellan produktionsstadier som kräver en lägre grad av handlag och en stor grad av esoterisk reglering (smältningen) å ena sidan, och stadier som kräver en stor grad av handlag och en mindre grad av esoterisk reglering å andra sidan antyder att syftet med de esoteriska reglerna var att begränsa hantverket till ett speciellt socialt segment av samhället (i detta fall en familj). Smältningsprocessen, som till stor del bestod av handlingsrecept som på ett lätt sätt kunde härmas om de betraktades, hölls alltså exklusiv genom att tillgången till de begränsades av esoteriska regler. Tillgång till smidet begränsades å andra sidan av det faktum att hantverket i sig kräver mångårig övning. Det ligger med andra ord ingen risk i att visa upp smidet eftersom graden av handlag är så stort att ingen kan tillverka likadana järnföremål endast genom att betrakta smedens arbete, det krävs istället en mångårig träning. Produktionsprocessen gjordes alltså exklusiv genom att omgärda de lättare stadierna med mystik och de senare stadierna genom hantverksskicklighet.

Figur 5. De tre produktions-/lärlingsfaserna som Brown (beskrivit i traditionell järnframställning i Kenya. (1) Göra upp och underhålla eld och lokalisera och ta hand om råmaterial, (2) Smide och skaffning av redskap och (3) Hemligheter och yrkesknep. Notera att smidet, som kräver en hög grad av förkroppsligad kunskap inte omgärdas med tabun och esoterisk reglering.

Detta resonemang antyder att man i detta fall bör betrakta esoterisk kunskap och praktiskt handlag som två skilda sätt att begränsa en teknologiska sociala spridning. Det finns även arkeologiska argument för att en sådan tolkning skulle vara giltig. Håkon Rundberget (2002) har t.ex. föreslagit en sådan tolkning när det gäller en viss typ av flata stenar som hittats nedlagda på slaggröpar i Norge (se även Stensvik, 2004:130). Rundberget tolkar täckandet av slaggröparna som ett medvetet försök att dölja de materiella resterna efter hantverkarskunnandet i syfte att hålla det exklusivt (Rundberget, 2002:95 ff). Storskaliga undersökningar av järnålderboplatser i Danmark, som t.ex. Drengsted, Snorup (Nørbach, 1999) och Vorbasse (Hvass, 1979), visar att järnframställningen skedde i närheten av vissa gårdar inom landsbyarna och detta har tolkats som att produktionen varit individuellt organiserad (Mikkelsen & Nørbach, 2003:106), kanske som ett familjebaserat hantverk som ärvdes genom generationerna (Apel, 2001). Järnframställningen skedde visserligen nära ett eller ett par hus inom byn, men samtidigt är ugnarna regelmässigt lokaliserad utanför de inhägnader som antagits avgränsa den privata tomtmarken från mer allmän mark (Mikkelsen & Nørbach, 2003:106 f). Detta skulle kunna tolkas som att järnframställningen betraktades som en allmän

syssla. Å andra sidan har det påpekats att om det bara var praktiska motiv som styrde lokaliseringen av ugnarna så skulle de förläggas i närheten av de råvaror som krävs för att producera järn: d.v.s. t.ex. där myrmalmen finns eller i lövskog där tillgången på lämpligt bränsle är stor. Exempel på detta finns från senare tidperioder i Sverige och Norge (Johansen, 1973, Larsen, 1991, Magnusson, 1986; 1994 och Narmo, 1997). Det finns alltså få argument för att det skulle vara praktiska orsaker eller ägoförhållanden som ligger bakom det faktum att järnframställningen sker i närheten av vissa gårdar men inte inom gårdens inhägnade område. Syftet med att förlägga ugnarna till gårdens utkant skulle i så fall vara att socialt kontrollera teknologi, t.ex. att sörja för att kunskapen om hur järnframställning går till hölls exklusiv inom exempelvis en familj (Apel, 2001). I vissa historiskt kända samhällen tar sig den symboliska avgränsningen av smältprocessen fysisk form. Det kan röra sig om stängsel eller palissader som uppförs kring ugnen för att förhindra insyn.

Sammanfattning

I uppsatsen har jag argumenterat för att flintdolksteknologin utgjorde en social institution i Södra Skandinavien under senneolitikum och tidig bronsålder. Grunden för detta påstående kan härledas ur en teknologisk analys av den skandinaviska flintdolksteknologin. En förutsättning för tolkningen är att hantverket reproducerades vertikalt eller snett generationerna. Flera etnografiska studier av överföringar av kulturella egenskaper genom generationerna i traditionella samhällen visar att detta tycks vara närapå en generell regel. Speciellt viktigt blir en vertikal, släktbaserad reproduktion i de fall då den egenskap som reproduceras kan användas som en form av kapital i sociala relationer. Dessa argument underbygger en tolkning där det senneolitiska, specialiserade flinthantverket reproducerades i ett lärlingssystem där rekryteringen av lärlingar var släktskapsbaserad. Den långa lärlingsperioden innebar helt enkelt att nära släktskap, från förälder till barn, utgjorde ett mycket praktiskt system för överförande. Om man dessutom tänker sig att denna typ av kunskap utgjorde ett värdefullt kapital som kunde användas i sociala strategier följer att det framstår som ännu mer logiskt att tillgången till lärlingssystemet var begränsat till nära familjemedlemmar. Slutsatsen av den teknologiska studien, i kombination med etno- arkeologiska studier, är att det bör ha funnits fasta sociala institutioner i de senneolitiska samhällena i södra Skandinavien. En sådan tolkning blir än mer sannolikt om den relateras till den arkeologiska komplexitetsdebatten inom arkeologin där det bl.a. har argumenterats för att förekomsten av formella sociala institutioner indikerar en relativt hög grad av social komplexitet och arbetsdelning.

Referenser

- Apel, J., 2000. Kunskap, handlag och råmaterial – en discussion kring produktionen av produktionen och konsumtionen av senneolitiska flintdolkar I Skandinavien. *Tor* 30: 35–82.
- Apel, J., 2001. *Daggers, Knowledge and Power. The Social Aspects of Flint Dagger Technology in Scandinavia, 2350–1500 Cal BC*. Coast to Coast-Books 3. Uppsala.
- Apel, J., 2005. Flinthantverk och samhälle i södra Skandinavien under senneolitikum och tidig bronsålder. I: Goldhahn, J. (red.), *Mellan sten och järn Del I*. Gotarc Serie C. Arkeologiska skrifter No 59. Göteborg.
- Artursson, M., 2005. Byggnadstradition, bebyggelse och samhällsstruktur I Sydsandinavien under senneolitikum och alder bronsålder. I: Goldhahn, J. (red.), *Mellan sten och järn Del I*. Gotarc Serie C. Arkeologiska skrifter No 59. Göteborg.
- Bachelard, G., 1984. *The New Scientific Spirit*. Beacon Press. Boston.
- Barrowclough, D. A. & Lister, A. R., 2004. The Secrets of the Craft Production of Scandinavian Late Neolithic Flint Daggers. *Lithic Technology* Vol. 29 (1): 75–86.
- Binford, L., 2001. *Constructing Frames of Reference*. University of California Press. Berkley.
- Bourdieu, P. J-C. Chamboredon & J-C. Passeron. 1991. *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries*. de Gruyter, Berlin.
- Bourdieu, P., 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts.
- Bourdieu, P., 1996. *The State Nobility*. Stanford University Press. Stanford.
- Bourdieu, P., 1999a. *Den manliga dominansen*. Daidalos. Göteborg.
- Bourdieu, P., 2003. *Science of Science and Reflexivity*. The University of Chicago press. Chicago.
- Bourdieu, P., 1999b. *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingsteori*. Daidalos. Göteborg.
- Broady, D., 1991. *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. HLS förlag. Stockholm.
- Broady, D., 2000. Inledning. I: Bourdieu, P., *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*. Brutus Östlings bokförlag. Stockholm/Stehag.
- Brown, J., 1995. *Traditional Metalworking i Kenya*. Oxbow Monographs 44. Cambridge.
- Callahan, E., Apel, J. & Olausson, D., in prep *Late Neolithic Flint Dagger. An Experimental and Analytical Study*. Manus.
- Cammann, S.V.R., 1977. The Cult of the Jambiya: Dagger Wearing in Yemen. Expedition. The Magazine of Archaeology/Anthropology Vol. 19 (2): 27–34.
- Childs, T. S., 1999. “After all, a Hoe Bought a Wife”: The Social dimensions of Ironworking among the Toro of East Africa. IN: Dobres, M-A. & Hoffman, C. R. (eds), *The Social Dynamics of Technology*. Smithsonian Institution Press. Washington & London.
- Durkheim, E., 1991. *The Division of Labour in Society*. Macmillan. London.
- Haaland, R. 2004. Technology, Transformation and Symbolism: Ethnographic Perspectives on European Iron Working. *Norwegian Archaeology Review* 37, 1–19.
- Herbert, E. W., 1993. *Iron, Gender, and Power. Rituals of Transformation in African Societies*. Indiana University Press. Bloomington.
- Hewlett, B. & Cavalli-Sforza, L. L., 1986. Cultural Transmission among Aka pygmies. *American Anthropologist* 88: 922–934.
- Hodder, I. 1978., Some effects of distance on patterns of human interaction. I: Hodder, I. (red.), *The Spatial Organisation of Culture*. Duckworth. London: 155–178.
- Hvass, S. 1979. Die Völkerwanderrungszeitliche Siedlung Vorbasse, Mitteljütland. *Acta Archaeologica* 49–1978: 61–111.
- Johansen, A. B., 1973. Iron Production as a Factor in the Settlement History of the Mountain Valleys Surrounding Hardangervidda. *Norwegian Archaeology Review* Vol. 6/2: 84–101.
- Johansen, K. L., Laursen, S. T. & Holst, M. K., 2004. Spatial patterns of social organization in the Early Bronze Age of South Scandinavia. *Anthropological Archaeology* 23: 33–55.
- Larsen, J. H., 1991. *Jernvinna ved Dokkfløyvatn. De arkæologiske undersøgelser 1986–1989*. Universitets oldsaksamling, Varia 23. Oslo.
- Lekberg, P., 2002. *Yxors liv, människors landskap*. Coast to coast books no. 5. Uppsala.

- Lomborg, E., 1973. *Die flintdolche Dänemarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südsandinavischen Spätneolithikums*. Nordiske Fortidsminder, series B – in quatro, Bind 1. Köpenhamn.
- Madsen, T., 1978. Perioder og periodovergange i neolitikum: Om forskellige fundtypers egnethed til kronologisk opdelninger. *Hikuin* 4: 51–60.
- Magnusson, G., 1986. Lågtekisk järnhantering i Jämtlands län. Jernkontorets Berghistoriska Skriftserie 22. Stockholm.
- Magnusson, G., 1994. Järnet i Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27: 61–72.
- Malmer, M. P., 1982. Konstanter och variabler i det förhistoriska samhället. *Fornvännen* 83: 89–97.
- Mikkelsen, P. H. & Nørbach, L. C., 2003. *Drengsted. Bebyggelse, jernproduktion og agerbrug i yngre romersk og ældre germansk jernalder*. Moesgård Museum. Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg.
- Miller, D., 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. Blackwell. Oxford.
- Narmo, L. E., 1997. *Jernvinna, Smie og Kullproduktion i Østerdalen. Arkeologiske undersøgelser på Rødsmoen i Åmot. 1994–1996*. Varia 43. Oslo.
- Nilsson, L.-G., 2004. Våra långtidsminnen. *Tvärsnitt* 3/04: 22–26.
- Nørbach, L. C., 1999. Ironworking in Denmark from the Late Bronze Age to the Early Roman Iron Age. *Acta Archaeologica* Vol 69, 1998. Copenhagen.
- Olausson, D., 1993. Report on an ongoing research project: Craft specialization and prehistoric society. *Fornvännen* 88: 1–8.
- Pelegrin, J., 1990. Prehistoric Lithic Technology: Some Aspects of Research. *Archaeological Review from Cambridge* 9:1: 116–125.
- Price, D. & Brown, J. A., (eds.), 1985. *Prehistoric Hunter-Gatherers. The Emergence of Cultural Complexity*. Academic Press. San Diego.
- Rasmussen, L. W., 1990. Dolkproduktion og -distribution i senneolitikum. *Hikuin* 16:31–42.
- Reid, A. & R. MacLean 1995. Symbolism and the Social Contexts of Iron Production in Karagwe. *World Archaeology* 27 (1), 144–161.
- Rosenlund, L., 2000. *Social Structures and Cultural Changes: Applying Pierre Bourdieu's Approach and Analytical Framework*. Doctoral Dissertation, Stavanger.
- Rundberget, B. H. 2002. *Teknologi og jernvinne. En teoretisk og metodisk tilnærming til jernvinna som kilde for menneskelig kunnskap og handling*. Unpublished Cand.Phil. thesis, Norwegian University of Science and Technology. Trondheim.
- Service, E., 1962. *Primitive Social Organization*. Random House. New York.
- Shennan, S. & Steele, J., 1999. Cultural Learning in Hominids: A Behavioural Ecological Approach. I: Box, H. & Gibson, K. (red.), *Mammalian Social Learning*. Cambridge University Press. Cambridge: 367–388.
- Shennan, S., 2000. Population, Culture History, and the Dynamics of Culture Change. *Current Anthropology* Vol 41, No 5: 811–835.
- Shennan, S., 2002. *Genes, Memes and Human History: Darwinian Archaeology and Cultural Evolution*. Thames & Hudson. London.
- Solberg, B., 1994. Exchange and the Role of Import to Western Norway in the Late Neolithic and Early bronze Age. *Norwegian Archaeological Review* 27/2: 11–126.
- Stafford, M., 2003. The Parallell-Flaked flint daggers of Late Neolithic Denmark: an experimental perspective. *Journal of Archaeological Science* Vol. 30 (12): 1537–1550.
- Stapert, D. & Johansen, L., 1999. Flint and Pyrite: making fire in the stone age. *Antiquity* 73:765–777
- Stensvik, L. F. 2003. Iron Production in Scandinavia. *Norwegian Archaeological Review* 36 (2), 119–134.
- Steward, J., 1955. *Theory of Cultural Change*. University of Illinois Press. Urbana.
- Stout, D., 2002. Skill and Cognition in Stone Tool Production. An Ethnographic Case Study from Irian Jaya. *Current Anthropology* Vol 43, No 5: 693–722.
- Sundström, L., 1992. *Trattbägarsamhället och dess utbytessystem*. CD-uppsats, institutionen för arkeologi. Uppsala.
- Vandkilde, H., 1996. From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark. Jutland Archaeological Society Publications XXXII. Aarhus.

John Ruskin's Daguerreotypes of Venice

Thordis Arrhenius, fil.dr.

thordis@arch.kth.se

Arkitektskolan, Kungliga Tekniska Högskolan

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

This paper explores the connections between travel, heritage and photography. It suggests that the increasingly restless and expanding audience for heritage is directed by a yearning for closeness. The heritage tourist is driven by the perception that what is longed for is not to be found in the immediate surroundings; indeed the heritage industry feeds on the fact of distance and the promise of proximity. And yet, as anyone will discern who has travelled to experience treasures from the past at close hand, the restrictions installed *in-situ* as protection – restricted access, barriers, prohibition to touch or even photograph the object in question – re-enact the delays of travel itself. The longing to be close is denied by distance; on the other hand without this distance played out in space and time, the old would be all too familiar to be desired. Using as a case-study the photographic documentation of Venice by the English writer and traveller John Ruskin, the paper speculates on how photography, since its emergence as a new technology in the first part of nineteenth century, has been implicated in generating this desire for the old.

Sundrawings

In 1880 John Ruskin acquired photographic negatives of Amiens Cathedral. He bought them from the photographer M. Kaltenbacher. The negatives were obtained to provide illustrations for *The Bible of Amiens* (1880–1885) the publication in which Ruskin was to use architectural photography most extensively, but the negatives were also acquired with the objective of producing photographs to be commercially sold by Ruskin's agent Mr Ward for four guineas a set.¹ This methodical, practical and even commercial use of photography stands in contrast to the emotional and shifting attitude to the media that Ruskin expressed during his life.²

Ruskin was early in his appreciation of photography; in his autobiography, *Praeterita* (1885–1889) he even claims to have been one of the first to obtain “sundrawings” in England, sent to him from a friend in France.³ However while initially embracing it fully, he later became more critical towards the new media, worried mainly by its monochrome nature, but also increasingly suspicious of its mechanical character, which challenged his definition of art

1 See Ruskin, John, *The Complete Works of John Ruskin*, ed. E.T. Cook and Alexander Wedderburn, 39 vols., George Allen, London, 1903–1912, hereafter referred to as *Works*, vol. 33, p. 13 (*The Bible of Amiens*).

2 See Ruskin, John, *Works*, vol. 3, p. 210, n. 2 (letter to father from Venice, October 7, 1845); vol. 11, p. 199 (*The Stones of Venice*, 1853); vol. 11, pp. 201–2 (*The Stones of Venice*, 1853); vol. 11, p. 312 (*The Stones of Venice*, 1853); vol. 19, p. 89 (*The Cestus of Agalia*, 1865); vol. 19, p. 150 (*The Cestus of Agalia*, 1865); vol. 20, p. 165 (*Lectures on Art*, 6: *Light*, 1870); vol. 14, pp. 357–59 (*The Black Arts: A Reverie in the Strand*, 1887); vol. 35, pp. 372–73 (*Praeterita*, 1886–89).

3 See *Works*, vol. 35, pp. 372–73 (*Praeterita*, 1886–87); Michael Harvey has noted that Ruskin's claim to be the first to obtain daguerreotypes in Britain is obscured by the date referred to. Ruskin claims to have seen them in ‘my last days at Oxford’, i.e. during 1841. Already in March 1840, however, daguerreotypes had been exhibited at the Royal Society. Nevertheless, the claim is interesting in itself in that it confirms the impact photography asserted on Ruskin in either positive or negative terms. See further Harvey, Michael, “Ruskin and Photography,” *The Oxford Art Journal* 7:2, 1985, pp. 25–33.

as a product created out of human labour.⁴ In his *Lectures on Art* (1870) Ruskin expressed warnings for the use of photography and argued that it had a negative impact on art:

Let me assure you, once and for all, that photographs supersede no single quality nor use of fine art, and have so much in common with nature, that they even share her temper of parsimony, and will themselves give you nothing valuable that you do not work for. They supersede no good art, for the definition of art is 'Human labour regulated by human design'.⁵

His original enthusiasm for photography arose out of this mechanical aspect, however, and the media's ability to deliver images with minimal involvement of human labour seems to be the very quality that impressed Ruskin deeply in his first contacts with daguerreotypes. In *The Stones of Venice* (1853) photography is enthusiastically presented as a labour saving media that would profoundly change the art of engraving:

A power of obtaining veracity in the representation of material and tangible things, which, within certain limits and conditions is unimpeachable, has now been placed in the hands of all men, almost without labour.⁶

Ruskin stayed faithful to his idea of a photographic record of endangered buildings even after his first enthusiasm for the photographic technique started to fade. As late as 1871, when he had expressed several doubts about the media, he was in Venice directing the work of photographers, artists and sculptors collecting examples for his St. George's Museum at Sheffield. And it was not just Venice that Ruskin 'collected' in Daguerreotypes. As Michael Harvey underlines in his article *Ruskin and Photography*, Ruskin had continuously, since he first began to collect Daguerreotypes in Venice in 1845, dispatched assistants to purchase, commission or take photographs of buildings he considered precious and crucially vulnerable.⁷

Ruskin's at first overwhelming enthusiasm for the technical invention and later more critical stand must be considered with the knowledge that the photographic media itself transformed to a great extent from its official inauguration in 1839 to 1870 when Ruskin expressed his dismay over photography in his *Lectures on Art*.⁸ What in retrospect looks like a smooth uncomplicated process of technical innovation to the photographic media involved a series of complex changes that each brought forth new questions and reservations. With Louis-Jacques-Mandes Daguerre's announcement in 1839 of the 'invention', the daguerreotype entered into the public realm; this was followed by an intense attempt to classify the new media. In *Burning with Desire, the Conception of Photography* Geoffrey Batchen has highlighted the unsettled and provisional status photography was afforded at its inception. Batchen points out that one of the unsettling issues of photography was that it appeared to belong neither fully to nature or culture, and he links this uncertain status of the photograph to the profound crisis of confidence that the concept of nature itself suffered at the time.⁹

As observed by several scholars, in the early nineteenth century the concept of nature inherited from the Enlightenment started to give way to a profoundly different understanding. As part of a gradual process of secularisation, the sacred myths that formed the earliest content of the western notion of nature began to be displaced by narratives that undermined the

4 See for example *The Black Art: A Reverie in the Stand*, 1887, and *Lectures on Art*, 6: *Light*, 1870, in Ruskin, John, *Works*, vol. 14, pp. 357–59 and vol. 20, p. 165.

5 Ruskin, John, *Works*, vol. 20, p. 165 (*Lectures on Art*, 6: *Light*, 1870).

6 *Ibid.*, vol. 11, p. 199 (*The Stones of Venice*, 1853).

7 Harvey, Michael, "Ruskin and Photography," *The Oxford Art Journal*, 7:2, 1985, p. 26.

8 *Works*, vol. 20, p. 165 (*Lectures on Art*, 6: *Light*, 1870).

9 See Batchen, Geoffrey, *Burning with Desire, the Conception of Photography*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1997, pp. 62–69.

religious authority of these mythical structures. The notion of nature as timeless and permanent, created by a single divine act, was slowly undermined by the rising conviction that the earth – and the creatures on it – developed through a history more complex than that of creation, deluge and the retirement of the waters. Nature began to be conceived as a living and active entity that had undergone profound changes since its beginning, and which crucially continued to change. Nature, in short, was understood to have a prolonged and continuous history.

In *Traces of the Rhodian Shore* Clarence J. Glacken identified this shift and pointed out that this notion of nature as an entity with a history profoundly came to change the perception of man's position in nature. Acting along with other agents of change in an historical continuum, man started to be seen as a designer effecting the environment. Employing the technologies of drainage, clearing, irrigation, canal building, firing, plant introduction and domestication man altered the historical destiny of the earth.¹⁰ Rather, then, than being God given, stable and harmonious, nature was changing and open to change. By the late eighteenth century nature started to be associated with the irruptive violence of time and this in turn, as Michel Foucault has emphasised, conditioned a radical new notion of history and time as synonymous.¹¹

The profoundly changed notion of nature, tentatively sketched here, was implicated in the desire to photograph, to use Batchen's term, which emerged at the turn of the seventeenth/eighteenth centuries and was underpinned by an objective of rendering permanent the evasive, flickering image of nature as it appeared in the *camera obscura*. Daguerre described his innovative process of fixing the moving images of the camera obscura as "*the spontaneous reproduction of images of nature*" and spoke of the daguerreotypes as an "*imprint of nature*". He went even further and concluded that the daguerreotype was not merely an instrument which served to draw nature but a "*chemical and physical process which gives her the power to reproduce herself*".¹² Henry Fox Talbot, who parallel to Daguerre refined the methods of rendering permanent the images of the *camera obscura*, similarly defined photography as a natural process, famously calling it "*The Pencil of Nature*".¹³ It is evident from these early comments that the enigma of photography was partly that it appeared to be at once 'natural' and 'mechanical' and that the very absence of 'culture' gave photography a certain 'authenticity' that only nature was thought to own.

Ruskin noticeably called his daguerreotypes 'sundrawings' and in later years when he was disappointed with the media he still saw a kinship between nature and photography, but then in more negative terms replacing the epithet 'sundrawing' with the darker sounding 'sun-stain'.¹⁴ In his warnings about the mechanically passive aspect of the photography quoted earlier, the affinity between nature and photography is maintained but turned into a negative sameness that prevents photography from being art; as nature/technology photography was not a result of 'human labour'.

10 I refer here to Clarence J. Glacken's reading of Count Buffon's *Des Époques de la Nature*, 1780, see Glacken, Clarence J., *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1967, pp. 655–705.

11 See specifically Foucault's argument on the formation of the scientific discipline of natural history, chapter 5, "Classifying", in Foucault, Michel, *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*, Random House, Inc., New York, 1971, pp. 125–165.

12 See Daguerre, Louis-Jacques-Mandes, "Daguerreotype", in *Classic Essays on Photography*, ed. Alan Trachtenberg, Leete's Island Books, New Haven, 1980.

13 Talbot, William Henry Fox, *The Pencil of Nature*, (Brief historical sketch of the invention of the art), Longman & Co., London, 1844. Reprinted as *H. Fox Talbot's The Pencil of Nature*, anniversary facsimile, by Larry J. Schaaf, Kraus, New York, 1989.

14 Ruskin, John, *Works*, vol. 5, p. 40 (*Modern Painters*, 1856).

The Original

The first daguerreotypes that Ruskin came in contact with were not reproducible, giving them a certain unique relationship to the object photographed.¹⁵ As an ‘original’ copy the daguerreotype showed a kinship to the cast, the other method Ruskin used alongside photography and drawing to attain “facts” for his study of gothic architecture. The calotype, the reproducible paper-print, would later alter this, in some sense, exclusive relationship between copy and object that Ruskin first experienced in the non-reproducible daguerreotypes. By revolutionising the use of photography in publications the calotype would make photographs accessible to a new extent outside the realm of private or institutional collections.¹⁶ This development of photography is reflected in Ruskin’s increasingly hesitant attitude. At the same time as photography’s technical progress served Ruskin’s aim to document endangered gothic architecture and to spread the knowledge about it through publications, some of the original enigma of photography appears to have been lost with its increasing omnipresence.

Ruskin’s criticism of photography has led scholars to assume that his interest in it was of a temporary kind, without significant impact for his aesthetic theory.¹⁷ This assumption is also supported by Ruskin’s own account in *Praeterita* where he describes his first encounter with photography as ignorant, not realising its potential danger to art.¹⁸ However, if one looks beside the debate about photography versus art and considers the role of photography in Ruskin’s theory, or rather anti-theory, of restoration the full impact of the media becomes evident. Ruskin’s notion of architectural “effect” and his emphasis on the architectural surface are both informed, I will argue, by his photographic experience. Specifically, the uncertain and tantalising status of photography, as both nature and culture, can be related to the concept of patina that was crucial for Ruskin’s condemnation of restoration.

As Fox Talbot had noted in his photographic experiment, patina, the work of nature upon human labour, was carefully picked up by the photographic process. Describing his photograph of Queens Collage in Oxford he remarked: “*This building presents on its surface the most evident marks of the injuries of time and weather, in the abraded state of the stone, [...]*”.¹⁹ In Ruskin’s theory of restoration the authenticity of the monument is guaranteed by these very signs of time rather than by any ‘ideal’ historical form. This notion of the authentic residing in the weathered surface brought forward Ruskin’s argument that restoration was an act of destruction to be forcefully condemned.

15 In her suggestive article “Topographies of Tourism: Documentary Photography and *The Stones of Venice*” Karen Burns highlights this intimate relationship that the daguerreotypes established not least through their limited size and reflective surfaces. See Burns, Karin, “Topographies of Tourism: Documentary Photography and *The Stones of Venice*”, *Assemblage* 32, 1997, pp. 22–44.

16 *Ibid.*

17 See for example *ibid.*, p. 22. See also Hanson, Brian, “Carrying off the Grand Canal: Ruskin’s Architectural Drawings and the Daguerreotype”, *The Architectural Review*, February, 1981, pp. 104–109; and Harvey, Michael, “Ruskin and Photography”, *The Oxford Art Journal* 7:2, 1985, pp. 25–33. A different opinion is held by Lindsay Smith who has clearly shown the lasting and fundamental impact of photography on Ruskin’s aesthetic theories. See Smith, Lindsay, *Victorian Photography, Painting, and Poetry, The Enigma of Visibility in Ruskin, Morris and the Pre-Raphaelites*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

18 Ruskin, John, *Works*, vol. 35, pp. 372–73 (*Praeterita*, 1886–89).

19 Talbot, William Henry Fox, *The Pencil of Nature*, Longman, Brown, Green & Longman, London 1844. *The Pencil of Nature* was published in six parts between June 1844 and April 1845 containing a total of 24 photographs. The quote is from the facsimile of Leopoldo II, Grand Duca di Toscana, which copy contains only plates 1–5, reprinted in 1976 by Mycron, Firenze. Another facsimile is published by Larry J. Schaaf, Kraus, New York, 1989, containing all 24 photographs. See *H. Fox Talbot's The Pencil of Nature*, anniversary facsimile, by Larry J. Schaaf, Kraus, New York 1989.

The Enchanted Land

In 1845 Ruskin travelled to Venice; he had briefly visited the city before but this was his first longer stay there. He would keep returning to document it ‘stone by stone’, but his first attempts left him in despair: “*I can find no expedient nor mode of getting at it that will give me what I want [...] the beauty of it is in the cracks & and the stains, and to draw these out is impossible and I am in despair*”.²⁰ Photography appeared as the solution to this frustrating drawing experience. In a letter a couple of days later to his father despair is replaced with delight:

I have been lucky enough to get from a poor Frenchman here, said to be in distress, some most beautiful though very small Daguerreotypes of the palace I have been trying to draw; and certainly Daguerreotypes taken by this vivid sunlight are glorious things [...]. I am very much delighted with these, and I’m going to have more made of pet bits. It is a noble invention- say what they will of it – and any one who has worked and blundered and stammered as I have done for four days, and then sees the thing he has been trying to do so long in vain done perfectly and faultlessly in half a minute, won’t abuse it afterwards.²¹

According to Ruskin’s autobiographical account in *Praetoria* it was during his travels in Italy in 1845 that he discovered architecture. In Lucca he was taken by the smoothness and the close fittings of stones in the medieval buildings and he saw, for the first time, what medieval builders were and what they meant and “*thereupon literally began the study of architecture*”.²² It was also the Italian tour of 1845 that resulted in a change in his approach to drawing.²³ He moved away from the picturesque mode of depiction and what he started to consider to be a superficial concern of making pleasing compositions. When his old master in drawing, the artist Harding, joined him and they travelled together to Venice the change became evident. Comparing his drawing with Harding’s he noted in a letter home:

His sketches are always pretty because he balances their parts together & considers them as pictures – mine are always ugly, for I consider my sketch only as a written note of certain facts, and those I put down in the rudest and clearest way as many as possible. Harding’s are all for impression mine are all for information.²⁴

The fact that it was on this tour also that Ruskin came to realise the possibilities of the daguerreotype in documenting architecture suggests that Ruskin’s ‘discovery’ of architecture and photography can be seen as interdependent encounters in which the one stimulated the other. The photographic imprints offered something that his own carefully executed studies of the Venetian palaces could not. Their exquisite detailing paired with their minuteness proposed the possibility of a direct relation to the ‘original’ that was not mediated by the hand of the artist. As Ruskin enthusiastically wrote to his father when he had bought one of his first daguerreotypes: “*It is very nearly the same thing as carrying off the palace itself, every chip of stone and stain is there*”.²⁵

20 Shapiro, Harold L., ed., *Ruskin in Italy: Letters to his Parents, 1845*, Clarendon Press, Oxford, 1972, letter nr. 139, p. 218.

21 Ruskin, John, *Works*, vol. 3, p. 210, note 2 (letter to father from Venice, October 7, 1845); see also Shapiro, Harold L., ed., *Ruskin in Italy: Letters to his Parents 1845*, letter nr. 142, p. 220.

22 *Works*, vol. 35, p. 350 (*Praetoria*, 1886–89).

23 Bradley, John Lewis, ed., *Ruskin’s Letters from Venice, 1851–52*, Yale University Press, New Haven, 1955, p. 180.

24 Shapiro, Harold L., ed., *Ruskin in Italy: Letters to his Parents, 1845*, Clarendon Press, Oxford, 1972, letter nr. 115, p. 189.

25 *Ibid.*, letter nr. 142, p. 220.

The enigmatic attraction of the photographic media lay in its ability to carefully document the decay, the ‘chip of stone and stain’, at the same time as it denied the critical outcome of such disintegration by replacing the reality of the decaying Venice with an intimate world of collection and control. In *Praeterita* nearly 40 years later Ruskin recalled the event:

A French artist producing exquisitely bright small plates which contained, under a lens, the Grand Canal or St Marks Palace as if a magician had reduced the reality to be carried away into an enchanted land. The little gems of picture cost a Napoleon each; but with 200 francs I bought the Grand Canal from the Salute to the Rialto; and packed it away in thoughtless triumph”.²⁶

The daguerreotype collection gave access to a Venice in miniature; in its accuracy it promised the possibility of a *reunion*, a promise that, however, could never be kept, giving the photography a specifically melancholic character that can be noted in Ruskin’s varying attitude to the media.

Instrument of Conservation

Ruskin’s discovery of architecture on the 1845 tour was accompanied by the acknowledgement that the Gothic architecture he had just started to appreciate was threatened; the buildings were not just crumbling away through neglect and maltreatment but they were, in Ruskin’s terms, “vandalised” by “diligent restorers”. Writing from Venice in 1845 Ruskin despises the restorers’ intervention in saving Venetian palaces:

You cannot imagine what an unhappy day I spent yesterday before the Casa d’Oro, vainly attempting to draw it while the workmen were hammering it down before my face. [...] The beauty of the fragments left is beyond all I conceived, & just as I am becoming able to appreciate it, & able to do something that would have kept record of it, to have it destroyed before my face.²⁷

Just at the point they were vanishing, Ruskin discovered a visual beauty in the crumbling façades of the Casa d’Oro. The very notion that the palaces were changing, that their weathered surfaces were soon to be replaced with the newly cut stones of the restorer, triggered a desire to record. Ruskin identified the important role the daguerreotype would play in visually ‘saving’ endangered architectural masterpieces: “*It is certainly the most marvellous invention in the century; given us, I think, just in time to save some evidence from the great public of wreckers*”.²⁸ The camera thus offered Ruskin an expedient way of documenting buildings. The very speed of photography suggested that it was possible to hold on to what was in the process of being lost; photography appeared as an instrument of conservation in a world that seemed marked by an overwhelming disintegration. This ‘conservative’ aspect of photography partly explains why Ruskin, who so wholehearted despised the new mechanical innovations of the nineteenth century, embraced the media: “*Among all the mechanical poison that this terrible 19th century has poured upon me, it has given us at any rate one antidote – the Daguerreotype. It’s a most blessed invention; that’s what it is.*”²⁹

When returning to Venice in 1849 Ruskin brought his own camera to document the buildings of the city with the help of his assistant George Hobbs. During this stay and the follow-

26 Ruskin, John, *Works*, vol. 35, pp. 372–73 (*Praeteria*, 1886–89).

27 Shapiro, Harold L., ed., *Ruskin in Italy: Letters to his Parents, 1845*, Clarendon Press, Oxford, 1972, letter nr. 130, p. 209.

28 Ruskin, John, *Works*, vol. 3, p. 210, note 2 (letter to W.H. Harrison, August 12, 1846).

29 Shapiro, Harold L., ed., *Ruskin in Italy: Letters to his Parents, 1845*, Clarendon Press, Oxford, 1972, letter nr. 149, pp. 224–225.

ing one in 1851 he both made and commissioned daguerreotypes. The photographic material was used as the basis for the illustrations drawn for *The Stones of Venice* (1851–3) and the accompanying folio *Architectural Examples of Venice* (1851). The illustrations were drawn with a technique that emphasised shadows and highlights over outline, mimicking photography to such an extent that, as Ruskin proudly remarked in the foreword to the *Architectural Examples of Venice*, they been mistaken for daguerreotypes.³⁰ This method had already been explored in *The Seven Lamps of Architecture* (1849) where, as Ruskin informed the reader, the plates were “either copies of memoranda made upon the spot or enlarged and adapted from Daguerreotypes”.³¹

The impact of the daguerreotype on Ruskin’s drawing methods has been remarked upon by several scholars. The favouring of shadow over outline, the cropping of the drawing and attention to detail is without doubt due to his visual experience of the daguerreotype.³² But there is more to Ruskin’s encounter with the daguerreotype than drawing technique. The daguerreotype seems both to suggest and undermine the possibility of a ‘true’ representation. The simultaneous sharpness and obscurity of photography opens a play between proximity and distance that becomes the driving force in Ruskin’s obsessive desire to record the crumbling architecture of Venice down to its minute details. Writing from Padua on his 1845 tour Ruskin tells about a fictional return to the scene of Venice:

I have been walking all over St Mark’s place today, and found a lot of things in the Daguerreotype that I never had noticed in the place itself. It is such a happy thing to be able to depend on everything – to be sure not only that the painter is perfectly honest, but that he can’t make a mistake.”³³

The daguerreotype as painter appears to have seen more; it has more attentively been at the scene, recording it all without discrimination. In the ‘sundrawing’ nothing was omitted, nothing overlooked out of prejudice or habitual mode of looking. But this sharpness of the camera also makes it uncertain what can be seen, generating a desire to return to the scene to reconfirm the already ‘seen’. The very ‘realism’ of photography sowed a seed of doubt about vision that in Ruskin’s study of architecture is turned into a doubt about every aspect of representation. Indeed, as Brian Hanson has suggested, Ruskin’s diaries and letters can be read as a chronicle of failure to depict what he saw.³⁴

Writing from Venice in 1852, working on last parts of the *Stones*, Ruskin expressed his frustration over his drawing activities:

And now I have got to such a pitch of fastidiousness that no drawing will satisfy me at all as regards its expression of mere facts – but I must have a Daguerreotype or a cast- and

³⁰ Ruskin, John, *Examples of the Architecture of Venice, Sketched and Drawn to Measurement from the Edifices, Sixteen plates with descriptions*, Smith, Elder & Co., London, 1851, “Preface” to vol. 1. See also Harvey, Michael, “Ruskin and Photography”, *The Oxford Art Journal* 7:2, 1985, p. 25–33.

³¹ Ruskin, John, *Works*, vol. 8, p. 4 (*The Seven Lamps of Architecture*, 1849).

³² In his article “Carrying off the Grand Canal: Ruskin’s Architectural Drawings and the Daguerreotype”, *The Architectural Review*, February, 1981, pp. 104–109. Brian Hanson traced several examples where the illustrations by Ruskin’s hand can be linked to specific daguerreotypes in his photographic collection. See also Haslam, Ray, “‘For the Sake of the Subject’ Ruskin and the Tradition of Architectural Illustration”, in *The Lamp of Memory, Ruskin, Tradition and Architecture*, ed. Michael Wheeler and Nigel Whiteley, Manchester University Press, Manchester 1992.

³³ Shapiro, Harold L., ed., *Ruskin in Italy: Letters to his Parents, 1845*, Clarendon Press, Oxford, 1972, letter nr. 149, pp. 224–225 (Padua, October 15).

³⁴ Hanson, Brian, “Carrying off the Grand Canal: Ruskin’s Architectural Drawings and the Daguerreotype”, *The Architectural Review*, Feb. 1981, p. 107.

even grumble at those, at the one for exaggerating the shadows – at the other for losing the sharpness of the hollows.³⁵

The kinship of photography and cast is proximity, they both *imprint* their object. But in both means of representation Ruskin sees lack – a gap, a loss in translation – that both undermines and directs his documentation of Venice “*stone by stone*”. Ruskin’s re-drawing of the daguerreotypes and sketches “*made on the spot*” aimed to overcome that gap by drawing truthfully, not in the simple sense of realism but with the objective of grasping the “*true effect*” of architecture; the very visual impact architecture exerted upon on its beholders.³⁶ With that objective the exploration into the *topos* of Venice turns into a project in which the process of perception itself becomes in one sense the primary object of vision.

Stone to Stone

The commercially produced daguerreotypes of Venice from Ruskin’s time often show carefully chosen and balanced compositions with a great depth of field; Ruskin’s own commissioned daguerreotypes favour by contrast close viewpoints that result in unusual cropping and wayward perspectives which undermine the conventional picturesque organisation of the pictorial motif.³⁷

When in *The Seven Lamps of Architecture* (1849) Ruskin makes a plea to the general public to document medieval architecture by the means of photography he encourages the photographer to ignore any perspectival conventions:

I would particularly desire to direct the attention of amateur photographers to this task; earnestly requesting them to bear in mind that while a photograph of a landscape is merely an amusing toy, one of early architecture is a precious historical document; and that this architecture should be taken, not merely when it is present itself under picturesque general forms but by stone to stone, and sculpture to sculpture; seizing every opportunity afforded by scaffolding to approach it closely, and putting the camera in any position that will command the sculpture, wholly without regards to the resultant distortions of the vertical lines; such distortions can always be allowed for, if once the details are completely obtained.³⁸

The issue here is about coming ‘closer’, to faithfully record the ‘stones’ by letting the camera ‘touch’ every part of the deteriorating architecture. In order to obtain “*a precious historical document*” Ruskin emphasises that the photographers should act at close range and not miss any opportunity to be *near* their object. Indeed the suggestion that the photographers should

35 Bradley, John Lewis, ed., *Ruskin’s Letters from Venice, 1851–52*, Yale University Press, New Haven 1955, letter 256, p. 297. See also Ruskin, John, *Works*, vol. 10, pp. 466–467, and vol. 8, p. 13 on the importance of the cast.

36 See John Ruskin’s comments on effects in the ‘preface’ to *Examples of the Architecture of Venice, Sketched and Drawn to Measurement from the Edifices, Sixteen plates with descriptions*, Smith, Elder & Co., London, 1851, vol. 1.

37 Hanson has suggested that there exists a noticeable difference in composition between the first daguerreotypes that Ruskin acquired and the daguerreotypes he himself ordered to be taken. However in Ruskin’s collection of daguerreotypes held in the Ruskin Library, Lancaster University (The Bembridge collection) it is not possible to distinguish between the commercially bought daguerreotypes and the later commissioned ones. The daguerreotypes are not dated and can not with any certainty be linked to Ruskin’s own catalogue of daguerreotypes (which do not, in any case, indicate date of acquisition). See further Hanson, Brian, “Carrying off the Grand Canal: Ruskin’s Architectural Drawings and the Daguerreotype”, *The Architectural Review*, Feb. 1981, p. 104.

38 Ruskin, John, *The Seven Lamps of Architecture*, 2nd ed. George Allan, Kent, 1880, Appendix I. In the preface to the first edition of *The Seven Lamps of Architecture* this plea for photographing Gothic architecture is also included, in that case with a specific reference to Notre Dame. See Ruskin, John, *Works*, vol. 8, p. 13.

not hesitate, in the name of history, to climb the scaffolding, reflects Ruskin's own obsessive activity in ascending architecture: "*I have been up all over it [San Michele, Lucca] and on the roof to examine it in detail*".³⁹

The intimate position of the camera that Ruskin recommends acutely reveals the limitations of the geometrical perspective: to obtain the architectural detail in full the amateur photographers are requested to allow unfamiliar linear distortions to enter into the photographic image. Photography here acts to change the relation between observer and object. The distant position from which architecture presents its "*picturesque general forms*" appears less important than the possibility of interacting with architecture at a near distance, so close in fact that the overall composition is lost and the space of the (depicted) object and the beholder starts to merge.

In *Victorian Photography, Painting and Poetry*, Lindsay Smith identifies a shift from a Romantic to a Victorian account of visual perception. The conventions of the eighteenth-century 'picturesque' visualisation of landscape give way, during the nineteenth century, to a new emphasis on the optical agency of the spectator.⁴⁰ The invention of photography contributed to this shift by altering the understanding of what it meant to 'see'. By revealing perspective as a system rather than a natural visual experience, photography would undermine the dominant role of perspective both as a 'true' model for vision and as a ubiquitous technique for representing three-dimensional space. Smith argues convincingly that Ruskin's persistent inquiry into the visual, his pervasive desire to understand the process of seeing and perceiving evident in *Modern Painters* and *The Stones of Venice*, can be read as a critique of the apparent certainties of a perspectival account of space. Photography, as Smith emphasises, caused Ruskin to continuously re-evaluate the limits of optical fidelity.⁴¹

Investigating the possibilities of representing the 'seen', Ruskin put forward a more unstable and uncertain model of vision that explored those aspects of space that geometrical perspective failed to address. Indeed in Ruskin's *nearsighted* observation of the 'stones' one is given a sensation of a space fundamentally different from the geometrical space of perspective. Looking at architecture with Ruskin involves a notion of time and place that fundamentally reconfigures aspects of perspectival vision and its space.

The implication of perspectival vision for the concept of space since its 'rediscovery' in the Renaissance denies any easy summary, but crucial to point out here is that its subsequent dominance in western cultures was, as Maurice Merleau-Ponty has argued, at the expense of any concept of embodied vision.⁴² The monocular vision of one point perspective presumed only a static, unblinking eye, an abstract point, in fact, as its privileged beholder. In *Downcast Eyes* Martin Jay develops this argument to suggest that this model/presumption led to a visual practise in which the living bodies of both the painter and the viewer were withdrawn, irrevocably divided from that which is to be represented by the screen of the picture plane. In the emptied homogenous space of perspective, Jay suggests, any "specular intertwining" of likenesses between viewer and viewed was suppressed and lost.⁴³

39 Shapiro, Harold L., ed., *Ruskin in Italy: Letters to his Parents, 1845*, Clarendon Press, Oxford, 1972, letter nr. 26, p. 54.

40 Smith, Lindsay, *Victorian Photography, Painting, and Poetry: The Enigma of Visibility in Ruskin, Morris and the Pre-Raphaelites*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, p. 19.

41 *Ibid.*, p. 18–52.

42 Merleau-Ponty, Maurice, *The Visible and the Invisible*, ed. Claude Lefort, transl. Alphonso Lingis, Northwestern University Press, Evanston, 1968. See also Jaques Lacan's critique of Merleau-Ponty's argument in Lacan, Jacques, *The Four Fundamental Concepts of Psycho-analysis*, transl. Alan Sheridan, Penguin Books, London 1994, seminar 6 and 7 pp. 67–90.

43 Jay, Martin, *Downcast Eyes*, University of California Press, Berkley, 1993, p. 55.

The Pleasure of the Surface

In a letter to his father from the 1845 tour Ruskin tries define his desire for drawing architecture:

There is the strong instinct in me which I cannot analyse to draw and describe the thing I love – not for reputation, nor for the good of others, nor for my own advantage, but a sort of instinct like that for eating or drinking. I should like to draw all St Mark's and all this Verona stone by stone, to eat it all up into my mind, touch by touch.⁴⁴

This ingestion of architecture by a tactile and hungry gaze suggests a fusion of subject and object that challenges the empty and homogeneous space constructed by perspectival vision. The desire to be everywhere, to visually incorporate architecture 'stone by stone' at a close range, makes uncertain the clear cut division between viewer and viewed. The disembodied observing eye of perspectival vision begins in Ruskin's drawing and visual descriptions of architecture to be replaced by a set of tactile, corporeal and desiring eyes.

Ruskin's drawings and descriptions of the disintegrating architecture of Italy divulge a visual pleasure in the study of surfaces; he immerses himself in the weathering surfaces of gothic architecture and loses himself in the study of its minute details. Architectural surfaces are studied as if they have a depth, a depth however that has nothing to do with the structures of their actual insides but an 'elusive depth'. Searching for its inner character, Ruskin reads the building as a face, watching the cuts and the gaps on the body's surface where the differentiation between the inside and outside of the body are made complicated: "*I do with a building as I do with a man, watch the eye and the lips: when they are bright and eloquent, the form of the body is of little consequence.*"⁴⁵

In this exegesis the surface becomes the location of the building's meaning. Ruskin's strong rejection of restoration and his emphasis on patina is part of a visual argument in which the authenticity is what you see not what you know:

Do not let us talk then of restoration. The thing is a Lie from beginning to end. You may make a model of a building as you may of a corpse, and your model may have the shell of the old walls within it as your cast might have the skeleton, with what advantage I neither see nor care: but the old building is destroyed.⁴⁶

Visuality becomes here the argument against restoration at the very same instance as visibility itself is made complex. Ruskin's strong rejection of conservation and his emphasis on the surface as the 'site' of the building is part of an argument that at the same time as it emphasises what you can see – the surface rather than the skeleton – makes that which you see the very thing that disguises. Indeed in Ruskin's argument the truth of the building resides in the veil that shades it, its patina accumulated through age. This, I would argue, points to the significant relationship between Ruskin's emotionally coloured campaign against restoration and his experience of photography.

⁴⁴ Ruskin, John, *Works*, vol. 10, p. xxv (letter to father from Verona June 2, 1852).

⁴⁵ Ruskin, John, *Works*, vol. 12, p. 89. Ruskin's emphasis on the surface of the body can be read against Jacques Lacan's analysis of the erogenous zones of the body: the lips, eyelids, mouth etc. Lacan suggests that these cuts or apertures allow the sense of edge, borders or margins by differentiating the body from the organic functions associated with such apertures. Because they are described as being on the very surface of the subject they have no specular image, no "outside" that they represent. It is this which enables them to be "the 'stuff', or rather the lining [...] [of] the very subject that one takes to be the subject of consciousness". See Lacan, Jaques, *Écrits: A Selection*, Routledge, London, 1997, pp. 314–15.

⁴⁶ Ruskin, John, *Works*, vol. 8, p. 242 (*The Seven Lamps of Architecture*, 1849).

In *Modern Painters* (1856), Ruskin writes in capital letters as if to underline his point: “WE NEVER SEE ANYTHING CLEARLY”.⁴⁷ In the chapter On Turnerian Mystery he develops his thoughts on ocular obscurity by drawing a parallel to photography:

[...] why is it that a photograph always looks clear and sharp, – not at all like a Turner? Photographs never look entirely clear and sharp; but because clearness is supposed a merit in them, they are usually taken from [sic] very clearly marked and un-Turnerian subjects: and such results as are misty and faint, though often precisely those which contain the most subtle rendering of nature are thrown away, and the clear ones only are preserved.⁴⁸

The text quoted is part of a longer apology for Turner’s controversial paintings that Ruskin passionately defended throughout his life. Ruskin makes a crucial point here that relates to the notion of truth and vision implicated in the study of architecture and his criticism of restoration. The choices of photography and subject, he proposes, are made out of convention, a convention, one can add, inherited largely from the dominant tradition of geometrical perspective. What can be read in Ruskin’s comments is the idea that vision is neither neutral nor without history. However despite his critique of visual habits of the perspectival tradition Ruskin maintains, in his exploration into its more shadowy landscape, an ocular bias inherited from that very same tradition.

Ruskin is in search of transcendental vision beyond the habitual; to see truthfully, to see with an “innocent eye” to use Ruskin’s term, means to leave visual convention behind and really see the misty and the faint. To see, in one sense, that which obscures clear vision. This will mean the negation of the fiction of a distant spectator, able to see objects in a perspectival space from afar, and replace it with eyes that see with body in context.

Conclusion

This paper has studied John Ruskin’s criticism against restoration focussing specifically on the notion of the authentic and its relation to the new technology of photography. It has been argued that the camera not only called into question the concept of the faithful transcription of the external world but that its transformation of the method of reproduction also affected the very category of the *authentic*. In Ruskin’s visual interrogation of Venice photography acted, it has been argued, as a catalyst in developing his critical stance towards architectural restoration. In his study of disintegrating architecture the cool observing eye of perspective gives away to an intimate feeling eye that blurs the space separating the viewed from the viewer. In this ‘blurred’ space history as master narrative will start to dissolve; reinterpreted and personalised by the beholder it will begin to lose its authority. This loss of the grand narrative will change the notion of the monument from an object of knowledge into one of sentiment. Ruskin’s view can be seen to foreshadow the sentimental approach to the monument that would dominate the discourse of conservation during the 20th century, and that would open up conservation to popularisation and mass-consumption.

47 Ruskin, John, *Works*, vol. 6, p. 75 (*Modern Painters*, 1856): “there is a continual mystery caused throughout all spaces, caused by the absolute infinity of things. WE NEVER SEE ANYTHING CLEARLY.” (original emphasis).

48 *Ibid.*, pp. 81–82. See also Smith, Lindsay, *Victorian Photography, Painting, and Poetry: The Enigma of Visibility in Ruskin, Morris and the Pre-Raphaelites*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, p. 202.

Selected references

- Bachen, Geoffrey (1997): *Burning with Desire: The Conception of Photography*, MIT Press, Cambridge, Mass.,
- Bann, Stephen (1984): *The Clothing of Clio: A Study of the Representation of History in Nineteenth-century Britain and France*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Barthes, Roland (1981): *Camera Lucida*, transl. Richard Howard, Hill and Wang, New York.
- Bradley, John Lewis, ed. (1955): *Ruskin's Letters from Venice, 1851–52*, Yale University Press, New Haven.
- Burns, Karen (1997): Topographies of Tourism: Documentary Photography and *The Stones of Venice*,” *Assemblage* 32, pp. 22–44.
- Costantini, Paolo, and Zannier, Italo, ed. (1986): *I Dagherrotipi Della Collezione Ruskin*, Alinari, Firenze e Arsenale, Venezia.
- Crary, Jonathan (1990): *Techniques of the Observer: On Vision and Modernity in the Nineteenth Century*, MIT Press, Cambridge, Mass..
- Daguerre, Louis-Jacques-Mandes, “Daguerreotype”, in *Classic Essays on Photography*, ed. Alan Trachtenberg (1980): Leete's Island Books, New Haven.
- Damisch, Hubert (1994): *The Origin of Perspective*, MIT Press, Cambridge, Mass..
- Elwall, Robert (1994): *Photography Takes Command: The Camera and British Architecture 1890–39*, Catalogue, Heinz Gallery, London.,
- Fawcett, Jane, ed. (1976): *The Future of the Past. Attitudes to conservation 1174–1974*, Thames & Hudson, London.
- Glacken, Clarence J. (1967): *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, University of California Press, Berkeley.
- Hanson, Brian (1981): “Carrying off the Grand Canal: Ruskin's Architectural Drawings and the Daguerreotype”, *The Architectural Review*, , pp. 104–109.
- Harvey, Michael (1985): “Ruskin and Photography,” *The Oxford Art Journal* 7:2, pp. 25–33.
- Haslam, Ray (1992): “‘For the Sake of the Subject’: Ruskin and the Tradition of Architectural Illustration”, in *The Lamp of Memory, Ruskin, Tradition and Architecture*, ed. Michael Wheeler and Nigel Whiteley, Manchester University Press, Manchester.
- Jay, Martin (1993): *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*, University of California Press, Berkley.,
- Lacan, Jacques (1994): *The Four Fundamental Concepts of Psycho-analysis*, transl. Alan Sheridan, Penguin Books, London.
- Lacan, Jacques (1997): *Écrits: A Selection*, transl. Alan Sheridan (1977), Routledge, London.
- Merleau-Ponty (1968): Maurice, *The Visible and the Invisible*, ed. Claude Lefort, transl. Alphonso Lingis, Northwestern University Press, Evanston.
- Ruskin, John (1903–1912): *The Complete Works of John Ruskin*, ed. E. T. Cook and Alexander Wedderburn, 39 vols., George Allan, London.,
- Ruskin, John (1851): *Examples of the Architecture of Venice, Sketched and Drawn to Measurement from the Edifices, Sixteen plates with descriptions*, 3 vols., Smith, Elder & Co., London.
- Smith, Lindsay (1995): *Victorian Photography, Painting, and Poetry: The Enigma of Visibility in Ruskin, Morris and the Pre-Raphaelites*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Talbot, William Henry Fox (1989): *The Pencil of Nature: Brief historical sketch of the invention of the art*, Longman & Co., London, 1844. Reprinted as *H. Fox Talbot's The Pencil of Nature*, anniversary facsimile, by Larry J. Schaaf, Kraus, New York.
- Wheeler, Michael and Whiteley, Nigel, ed. (1992): *The Lamp of Memory, Ruskin, Tradition and Architecture*, Manchester University Press, Manchester.

Diktaren i medieåldern: Om relationen mellan film och lyrik i Bruno K. Öijers verk

Mikael Askander

Mikael.Askander@kult.lu.se

Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Jag arbetar för närvarande på ett projekt om relationer mellan film och lyrik. Detta är ett tämligen outforskat område, inte minst vad gäller fenomenet ”den filmatiserade diktsamlingen”. Vanligtvis diskuteras och undersöks prosaberättelsens relation till filmmediet, och mer sällan lyrikens dito.

I mitt paper kommer jag att behandla två aspekter: poesi på/i film, samt filmanknytningar i lyrik. Mitt exempel begränsas för detta föredrag till Bruno K. Öijer: dels hans film *Från en demons båge*, dels nedslag i några av hans lyriska texter. Jag för en estetisk diskussion om hur samspelen mellan medierna fungerar, samt en diskussion om vad detta samspel är ett resultat av, med tanke på mediasamhället som kontext. Teoretiskt förankras mina resonemang i dels intermedialitetsforskning, dels i bourdieuskt präglad kultursociologi.

Diktaren i medieåldern: Om relationen mellan film och lyrik i Bruno K. Öijers verk

En av det sena svenska 1900-talets mest uppmärksammade diktare är tveklöst Bruno K. Öijer. Öijer är en medieålderns diktare, ett epitet som kan förankras såväl i hans lyriska skapande som i massmedias konstruktion av ”poeten”.

I Öijers dikter förekommer mängder av framför allt tematiska (innehållsmässiga), men även imitativa (strukturella) filmanknytningar, vilket jag i det följande kommer att visa. Dessutom diskuterar jag i korthet poesins funktion i en film, här utifrån exemplet *Från en demons båge*, Öijers kortfilm från 1997. Genomgående i min framställning refererar jag till Öijers dikter så som de står att läsa i utgåvan *Samlade dikter* (2004).

Intermedialitet: film och lyrik i samspel

Den specifika relationen mellan litteratur och film, är en del av det som idag kallas intermedialitet. Studiet av intermedialitet beskrivs av Lundaprofessorn och intermedialitets-forskaren Ulla-Britta Lagerroth som ”utforskandet av historisk och nutida gränsöverskridande trafik mellan konstarter och medier” (Lagerroth, 2001:26). Denna trafik kan ta sig många uttryck, så som transformation (till exempel filmatisering av en roman), integration (figurdikter, reklamannonser) och samexistens (illustrerade böcker, reklamannonser). Skillnaden mellan integration och samexistens är en fråga om i vilken utsträckning och på vilket sätt två diskurser är sammanvävda. I en illustrerad barnbok är text och bild åtskilda som diskurser betraktade, medan text och bild i en figurdikt är helt sammanvävda till en helhet, en enhet vars beståndsdelar helt förutsätter varandra.

Det mesta som står skrivet om film och litteratur i samspel rör fiktionsprosan, berättandet och spelfilm. Att närmare studera lyrikens relation till filmmediet påminner om hur Werner Wolf i sin *The Musicalization of Fiction* tar sig an relationen mellan berättande och musik,

och inte musikens relation till lyriken, som annars varit dominerande som studieobjekt på området litteratur och musik.

Rent allmänt kan sägas att film och litteratur uppvisar vissa likheter på perceptionens nivå. Den som läser en skönlitterär text visualiserar för sitt inre de kombinationer av ord och meningar som avläses på baksidans papper. Förvisso kan man inte generalisera fram en enda typ av läsupplevelse för alla individer/läsare, men jag vågar påstå att den inre visualiseringen är vanligt förekommande. Medieforskaren Marshall McLuhan talar just om läsaren som "liksom projicerar orden för sig", och vidare att "[d]et är svårt att överdriva släktskapen mellan det tryckta ordet och filmen när det gäller dessa medias förmåga att sätta fart på åskådarens respektive läsarens fantasi" (McLuhan, 1964/2001:326–327). Den poetiska, verbala, texten genererar i och via läsupplevelsen en process i hjärnan som kan liknas vid en inre filmvisning. Detta gäller även för läsningen av episka, berättande texter.

Beträffande studiet av relationen mellan de två konstformerna och medieformerna litteratur och film, handlar det för det mesta om jämförelser mellan film och prosafiktionens berättande, det vill säga romaner och noveller. Så är fallet i det mesta som skrivits på området, så till exempel i litteraturvetaren Anders Ohlssons *Läst genom kameralinsen: studier i svensk filmiserad roman* (1998). När det gäller relationen mellan lyrik och film är det desto sämre ställt; inte mycket finns skrivet om detta speciella mediala fenomen. Ett par exempel kan ändå nämnas: Erik Hedlings undersökning av hur Alfred Tennysons dikt "The Charge of the Light Brigade" på olika sätt har använts i spelfilmer (Hedling, 2001:15–47). Vidare har undertecknad studerat den svenska kortfilmen *Gamla stan* (1931), och analyserar filmen bland annat med avseende på dess relation till lyrik och ett antal specifika lyriska texter (Askander, 2001).

Några av Ohlssons tankegångar får tjäna som utgångspunkter för föreliggande diskussion om relationen mellan lyrik och film. Till att börja med återfinns i en skönlitterär text filmanknytningar på innehållets plan, det vill säga tematiskt (Ohlsson, 1998:33). En text kan med andra ord handla om filmreception, filmproduktion eller film i något annat avseende. Ett exempel i mängden som kan anföras utgörs till exempel av Klas Östergrens långnovell "Veranda för en tenor" (1997). I denna berättelse skildras historien om två vänner, Hoffmann och Thomas, som en gång skrev och producerade en teaterpjäs, Veranda för en tenor. Nu träffas de på nytt och börjar diskutera en filmatisering av historien. De skriver manus, och så hinner delar av arbetet med filmatiseringen realiseras innan Hoffmann dör i cancer. Berättelsen är således en historia om (bland annat) filmskapande. Dessutom är Östergrens historia filmatiserad, med manus av Östergren och regissören Lisa Ohlin.

Vidare kan en skönlitterär text utformas som en mer eller mindre genomförd imitation av filmmediets berättartekniska grepp eller visuella framträdelseform. Ohlsson benämner detta narrativ filmisering (Ohlsson, 1998:33). En författare vill i vissa fall hos sin läsare skapa en upplevelse av den skönlitterära texten som liknar upplevelsen av en film. Exempel härpå finner man i till exempel John Dos Passos flimrande, kalejdoskopiska romanexperiment, *42:a breddgraden* (1930/1932). Dos Passos låter sin skildring av USA framträda i korta textfragment, varav en del rubricerade "Kameraöga" och "Journalfilm". Intrycket blir för läsaren en skildring som till sin form tydligt påminner om journalfilmens estetik.

Beträffande det mycket omfattande mediala fältet "film och litteratur" kan tre övergripande perspektiv anläggas, som i följande indelning:

- Lyrik i film
- Film i lyrik
- Film och lyrik: andra kombinationer (t.ex. lyriskt bildspråk, filmatiserad poesi)

Filmanknytningar i Öijers poesi

Allmänt om Öijers poesi kan sägas att den tydligt framhäver seendets regim, en visualitetens dominerande ställning vad gäller registrerandet av sinnesintryck och gestaltandet av omvärldens framträdelseformer. Inte sällan är det modernitetens olika visuella aspekter som då framträder. Det är i skenet av sådana mer allmänt visuella kontexter som filmanknytningarna i Öijers verk bör förstås. Hit kan också tillfogas en medialiseringens kontext – dikterna är samtidigt ett uttryck för den moderna människans upplevelse av den medialiserade tillvaron, mediernas och medieerfarenheternas tilltagande dominans i samhällsutvecklingen.

Öijers filmintresse finns dokumenterat. Han studerade film i Stockholm 1973 (Bäckström, 2003:390, not 148; Thörnvall 2002:36), och har själv uttryckt sig om sin lyriska, skapande metod i termer av film: ”Jag arbetar mycket med drömmar och drömsymboler, en inre film som utspelas på näthinnan. Hela universum är som en oerhörd filmprojektor där alla filmer spelas upp samtidigt på olika plan”. Ur all den film som med ett sådant synsätt finns överallt omkring oss, är det sedan enligt diktaren Öijer hans uppgift att likt en mottagarstation fånga in filmerna och transformera dem till ord, till poesi. Han ser det hela som att han agerar ”åskledare för situationen, där olika tidsåldrar smälter samman” (Thörnvall, 2002:45).

Referenser till filmer och filmkonstnärer

Den allra tydligaste typen av filmanknytningar utgörs av uppenbara, explicita, omnämningen av ord som film, biograf, etc. (se till exempel dikten ”Filmstjärna”, Öijer 2002:136). Jag återkommer nedan till några sådana exempel och hur de kan tolkas, men låt mig först säga något om en annan, liknande typ av tydliga filmanknytande markörer. Jag tänker på referenser till filmtitlar, filmregissörer, skådespelare, med mera. Filmer som det mer eller mindre ordagrant refereras till i Öijers dikter är, för att nämna ett par exempel *Blå ängeln* (1930), *Zorba the Greek* (1964) och *Clownerna* från 1971 (Öijer, 2004:39, 111-117, 55). Namn på regissörer man finner är bland andra Fellini, Chabrol och D. W. Griffith (Öijer, 2004: 55, 87, 64). I flera av dessa fall handlar det om i förbifarten omnämnda titlar och namn, som inte tycks vara centrala för betydelseproduktionen i dikten ifråga. Detsamma kan sägas om flera av de skådespelare vars namn omtalas i olika dikter: Marilyn Monroe, Humphrey Bogart och Angela Davis (Öijer, 2004:58, 358, 56). Namedroppandet av de många namnen och titlarna kan förstås i varje enskilt fall analyseras på djupet och därmed leda till ökade associationsmöjligheter i tolkningen av de olika dikterna. Jag menar dock att det viktiga i de allra flesta av dessa fall är deras sammantagna verkan när de läses i sina kontexter, det vill säga hela den Öijerska diktproduktionen. I en sådan kontext, i hela Öijers författarskap, framstår filmreferenserna som byggstenar i ett större helt. Fram tonar bilden av en urban modernitet, en medieålderns hela värld av berömda ansikten, filmer och namn på filmregissörer, bildkonstnärer och författare.

Vissa filmrefererande passager kan dessutom i detta sammanhang tolkas som delar av en djupt kritisk hållning gentemot den moderna, västerländska civilisationen. Film och skådespeleri är något falskt i bemärkelsen något uppdiiktat och konstruerat: ”lili marlene, inte bara du / är två personer / vi har alla våra täcknamn” (Öijer, 2004:73). Det är inga riktiga människor vi ser på bioduken, det är kopior, en avbildning av en skådespelare som spelar någon annan än den hon i själve verket är. Det rör sig i fallet med Lili Marlene dessutom om en karaktär som besjungs och som många gånger gestaltats på film och scen av ett antal olika skådespelerskor. I en annan dikt formuleras människans skeva verklighetsuppfattning och brist på insikt om vad som egentligen är det viktiga i livet som en illusion uppbyggd av filmupplevelser: en ung kvinna i livskris ”spottade åt socialpsykologerna / som virar näthinnorna trasiga / med dåliga matinéfilmer” (Öijer, 2004:67). Socialpsykologerna blir här representanter för myndigheterna, och de ser inte verkligheten på grund av att de är förblindade – deras ögon täcks av dåliga filmer, gamla (får man förmoda) matinéfilmer.

Biografer och bilfärder

Ordet biograf förekommer allt som oftast i den Öijerska diktens universum (se till exempel Öijer 2004:227, 286). Biografen framträder som en del av den urbana modernitetens nattliga eller skymningsmörka landskap. Hit kan också fogas neonljusens, barernas och gatornas framträdelseformer. Inte sällan skildras nattliga bilfärder genom stadslandskap. På så sätt gestaltas en rörelse som vad gäller diktjagets – och i förlängningen läsarens – perception tål att jämföras med filmmediets kameraåkningar. Vindrutan i bilen blir bildfältet som motsvarar filmduken (eller TV-skärmen), och det som syns där utanför rör sig (egentligen handlar det ju såklart om att det *tycks* röra sig, det är ju i själva verket bilen och dess betraktande passage-rare som rör sig) på ett sätt som kan leda associationerna till sådant som syns på film (något som gäller även i samband med gestaltningar av flyg- och tågresor). I följande rader befinner sig diktens jag i en taxi, på väg:

i taxin hem
var jag skyddad
deras likgiltiga ansikten
rann av mej
och skulle aldrig mer hinna ifatt
det angick mej inte
men dom måste ha vant sej vid livet
tills dom inte längre märker att det finns
och jag lutade mej tillbaka i sätet
jag försökte låta bli att tänka
världen låg ändå tyst och fulländad
och den första snön hade kommit
staden virvlade förbi
husen bytte ögonkast och bjöd upp varandra
dansade med vem dom ville
blåste undan ljusa och vita
lätta som andedräkt (Öijer, 2004:553)

Här sker flera saker samtidigt som gör att ett diktjagets (och läsarens) filmliknande seende aktualiseras. Taxin rör sig, den är på väg hem, och staden utanför *tycks* röra sig av flera skäl: dels för att bilen och diktjaget är stadda i rörelse, dels för att snön har börjat falla, och virvlar omkring (extra mycket runt en bil som far fram), och därmed förhöjer känslan av en animerad värld där utanför bilens fönsterrutor. Det heter rentav att det är staden som virvlar förbi, och alltså inte nödvändigtvis (eller bara) snön. Denna situation påverkar så diktjaget, för sitt inre upplever han hur minnesbilder av "likgiltiga ansikten" rinner av honom och aldrig kommer att hinna ifatt honom i livet, och nu i bilen. Husen som passeras blåser också i detta ögonblick undan, ljusa, vita och "lätta som andedräkt". Här bör diktens nu tolkas som diktjagets lätt magiskt präglade upplevelse av världen, en känsla de flesta av oss känner igen från stunden när vi får se den första snön för året falla. De hus som i dikten plötsligt *tycks* levande (de dansar och blinkar åt varandra) kan kanske dessutom antyda en möjlig filmisk associationsbana: de påminner inte helt osökt om hus och andra ting som i en tecknad film (till exempel en Disney-film) ofta får liv och agerar på samma villkor som de levande varelserna (djur, människor och sagoväsen).

Magiskt och filmiskt

Ett grepp som står att finna i många av Öijers dikter hänger kanske främst samman med en magins poetik, ett sätt att gestalta världen och verkligheten som den verkligen är, och som den skådande, allseende diktaren ser den. Verkligheten framträder på så sätt med sina mytiska, magiska dimensioner, något som tydligt framgår när diktjaget upprepade gånger i en för Öijers hela senare författarskap representativ dikt förklarar sig vara ”spådd lägga en väg ut härifrån”, alltså vara den som via högre makter har bekräftats som vägvisaren till en bättre värld (Öijer, 2004:458). I ett flertal dikter varierar det magiska i form av olika visualiseringar som gestaltar stillbilder stadda i förvandling. Avbildade motiv och figurer på fotografier och målningar börjar plötsligt röra sig, de tycks få liv, de blir rörliga bilder med uppenbart släktskap med filmmediets bildströmmar (Öijer, 2004:225, 346, 412, 439). I följande rader från en dikt hämtad ur samlingen *Medan giftet verkar* (1990), gestaltas det magiska på ett originellt och komplext sätt i följande visualisering:

[...]
du kan sitta vid lampan i ditt rum
och se dom som en väv
en gobeläng av rörliga figurer
som kastar jord och kvistar över stället
där dom älskat (Öijer, 2004:437)

Här formuleras beskrivningen av ett synintryck på ett sätt som gör att associationen leds mot en filmupplevelse. En väv på väggen liknar den vita duken i biosalongen, vars mörker och ljus från projektorn också får sin pendang i orden om att sitta på sitt rum, vid lampan. Att sedan det som ses på gobelängen eller väven på väggen är rörliga figurer framstår som direkt filmiskt. Samtidigt är det inte explicit uttalat så, passagen skulle lika gärna kunna tolkas som en utsaga eller uttryck för en direkt magisk, övernaturlig händelse (vävens figurer rör sig verkligen), alternativt som en beskrivning av en hallucinerande människas medvetande; figureerna upplevs av diktjaget som rörliga och levande. Alla dessa tolkningsalternativ är möjliga, osäkerheten och mångfalden av betydelser ligger invävda i dikten. Den magiska aspekten och den filmliknande scenen kan sägas bli till en legering av traditionellt och modernt, och på sätt får filmanknytningen en viktig roll: den öppnar för en läsning som pekar mot en historiserande tendens som återfinns i mycket av Öijers poesi. Det är en poesi som vill vara en poesi för alla tider, en tidlös gestaltning av grundläggande värden.

Låt mig så peka på några textställen hos Öijer som också tycks hämta näring i kombinationen av magiskt och filmiskt. Emellanåt skildras nämligen världen som en märkligt konstruerad värld. Följande rader från två av de senare diktsamlingarna leder lätt associationerna till skräckromantikens estetiska rekvisita: ”områden i låg rullande dimma / utspridda föremål halvt / överväxta av gräs där huset / kastat sina rum”, och så – i en senare dikt – ikläder sig diktjaget rollen som ett mytiskt sagoväsen, när han förklarar att ”man säger att jag vägrade lyssna / att jag aldrig tog människor i hand / att jag flög om nätterna / och att allt det här / bringade olycka över trakten” (Öijer, 2004:423, 467). I det förstnämnda citatet presenteras en miljö som känns igen från skräckromantiska filmer, och passagen antar karaktären av scenanvisning eller beskrivning av det som kan tänkas ses i bildfältet. I det andra citatet förstärks de redan i sig mytiska och övernaturliga motiven (”jag flög om natten”) av osäkerheten i att det är rykten som sprids (”man säger”) om diktjaget som en utstött, ett omänskligt monster. Det första av dessa två citat är mer tydligt visuellt, och rimligare att relatera till en filmens skräckgenre, medan det sistnämnda citatet lika väl kan knytas till skrivna och muntliga skräckhistorier, sägner, med mera.

I ett par dikter från de senare diktsamlingarna gestaltas ögonblick av övernaturlig karaktär som närmast är att betraktas som skildringar av poltergeistfenomen. Dessa fenomen är sannolikt mest kända via skräckfilmer av den typ som Tobe Hoopers *Poltergeist* från 1982 är ett exempel på. En familj och deras hem hemsöks av andar som flyttar föremål, möblerar om, slår på och stänger av elektriska apparater och kidnappar yngsta dottern in i andevärlden (symbolmättat nog genom att hon dras in i en brusande TV-apparat). I Öijers dikt "Främmande" som finns med i senaste samlingen *Dimman av allt* (2001) framträder andarna inte som onda, utan snarare som ödmjuka och försiktiga, eller kanske rentav rädda:

FRÄMMANDE

när jag vrider om nyckeln
till min lägenhet
känner jag ibland att jag tränger mej på
att jag kommit hem för tidigt
och utan att förvarna
jag står kvar
väntar innan jag öppnar dörren
det främmande osynliga
måste hinna ställa tillbaka stolarna
och plocka undan
ta med sej alla sin saker
innan jag går in
och låtsas att jag ingenting ser
ingenting vet (Öijer, 2004:563)

Att det rör sig om ett så kallat poltergeistfenomen framgår av raderna om att "det främmande osynliga / måste hinna ställa tillbaka stolarna". I filmen *Poltergeist* kommer familjemedlemmarna vid ett tillfälle hem och hittar köksmöblemanget format som ett torn, med köksstolarna balanserade på varandra ända upp till taket. I fallet med Öijers dikt kan man också tolka iordningställandet av stolarna som uppstädningen efter en måltid som intagits, eller liknande. En sådan läsning förstärker ytterligare känslan av att andemakterna (eller de främmande krafterna) är vänligt sinnade. Åtminstone tills vidare; för diktjaget beskriver ju i de sista raderna sin egen försiktighet, han vill inte röja sin vetskap om vad som pågår, kanske för att han inte vill väcka vreden hos kraften ifråga.

Under eller bakom ytan av det vi ser, hör och på andra sätt uppfattar av verkligheten kan man således ana något annat. I en dikt möter man till exempel "en liten sagofigur" som

efteråt när vågorna stelnat
när asfaltshavet låg stilla och spegelblankt
såg du henne springa rakt ut
och veva med armarna
hon skrattade och hoppade av lycka
hennes skor small mot månstrimman (Öijer, 2004:570)

Här antyds redan i formuleringen om att vågorna "stelnat" (och alltså inte stillnat, det vanligare uttrycket i samband med att vågrörelser beskrivs), att något annorlunda håller på att ske, eller har skett. Havet har stelnat, det låg verkligen "stilla och spegelblankt". Dessa slitna me-

taforer drar Öijer till sin spets, de får bilda grund den verklighet som upplevs, vilket blir tydligt när diktens jag och du och vi läsare ser den lilla sagofiguren springa på vattnet – med skor som smäller mot isen, eller spegeln, eller glaset, eller vilket material nu vattnet kan tänkas utgöras av. Associationen till Jesus när han går på vattnet är uppenbar, men samtidigt dekonstrueras den föreställningen; här är det ju inte rinnande vätska, utan stelnat eller rentav förvandlat vatten som figuren springer på. Det är just också en sagofigur, och därmed blir hela diktens öppna karaktär och dess dieges, dess verklighetsplan, svårgripbara för tolkningar som söker fixera en enda mening i dikten.

De här citerade raderna utgör på det tematiska planet ingen filmanknytning, istället kan relationen som upprättas mellan verklighet och illusion ses i ljuset av film: på film gestaltas oftast en verklighet med illusoriska medel, medan Öijers dikt tvärtom avslöjar verkligheten som falsk: läsaren får först möta havet, ”vågorna som stelnat”, för att sedan få denna bild avklädd, eller framställd i ett annat sken. Det talas i den följande raden om ”asfaltshavet”, och så visar sig havet verkligen ha stelnat, sagofiguren kan springa på det med ljudligt klappande klackar. Verkligheten framträder här som något annat än vad den först tycks vara. Samtidigt är detta i sig så klart ett poetiskt illusionstrick. Man bör kanske också påpeka att skildringen av människans tillvaro som en estetiskt och tekniskt konstruerad illusion – som av fiktionens karaktärer dekonstrueras och avslöjas – har kommit att bli allt vanligare på film under det senaste decenniet. Som exempel i mängden av sådana filmer kan nämnas *Matrix* (1999) och *The Truman Show* (1998). Öijers dikter, särskilt vad gäller de senaste tre diktsamlingarna, kan läsas som uttryck för en vidare samtidskontext, där kritiken av mediasamhällets illusionsskapande och dess konsekvenser för människan problematiseras.

Man kan såklart som läsare fråga sig om det är en värld och en verklighet som hävdas existera på de magiska sätt som ovan föreslagits, eller om det snarare är ett gestaltande av en mer eller mindre hallucinatorisk eller berusat präglad upplevelse av världen. Citaten och exemplen i det föregående är förvisso inte alla uppenbart filmiserade, men filmassocierande tolkningar förstärks av den höga frekvensen av filmanknytningar hos Öijer.

De magiskt färgade utsagorna i Öijers dikter tål att läsas i skenet av filmmediets illusionsskapande tekniker – som jag ovan velat visa på i ett par exempel. Även Per Bäckström antyder i sin Öijeravhandling att film och magi hänger samman. Bäckström menar att mycket i Öijers film *Från en demons båge* ”handlar om riter och magi”, dock utan att sedan närmare utveckla tankegången (Bäckström, 2003:328).

Öijer och hans dikt – på film

Öijer har flera gånger dykt upp i spelfilmer, såväl som i mer eller mindre egenproducerade filmer (Bäckström, 2003:293-296). Här ska tyngdpunkten helt läggas på en enda av dessa filmiska ögonblick i Öijers karriär. 1997 sändes för första gången i Sveriges Television den poetiska kortfilmen – ca 30 minuter lång – *Från en demons båge*. Filmen är regisserad och sammanställd av Bruno K. Öijer, och fungerar som en lång filmisk och poetisk essä om tillståndet i världen. Stillbilder, rörliga bilder, text och musik varvas om vartannat. Största delen av utrymmet upptas av Öijer själv, inte minst i inspelade avsnitt från en poesiuppläsning på Orienteatern i Stockholm.

En annan central del i *Från en demons båge* utgörs av de texter, fyra stycken, som senare – under titeln ”Fyra filmmonologer” – kom att ingå i *Samlade dikter* (och som även publicerades i *Dagens Nyheter*, 23.3.1997). Dessa monologer läser Öijer med sorgsen och klar stämma i filmen till olika miljöer och scenarion som fångats i långsamma och grovkornigt filmade bildsvep med kameran. Det rör sig om mörka och djupt pessimistiska kommentarer till den västerländska civilisationens utsiktslösa framtid. Monologernas kulturkritiska tonfall leder osökt associationerna till Gunnar Ekelöfs *sent på jorden* (1932) och T. S. Eliots *The Waste Land* (1922). Den sistnämnda dikten alluderar Öijer explicit på, genom att på skrivmaskin

skriva orden ”det sjuka öde landet”, något som syns i bild i filmen. Öijer har beskrivit de fyra texterna som en form av poetiskt testamente (Thörnvall, 2002:103).

I filmen läses monologerna upp av Öijer, över bilder som till största delen är relativt löst länkade till texternas semantiska innehåll. Öijer syns aldrig läsande sina monologer i bild, utan rösten ligger som en voice-over över bilder av miljöer, till exempel kyrkogårdar, järnvägsräls, stadslandskap och odefinierbara rum (slitna hotellrum eller lägenheter). Bildflödet och tempot i filmen är nedtonat och många gånger sker rörelser i slowmotion. Det låga tempot och det grådaskiga, svartvita och grovkorniga förstärker det resignerade tonläge som karakteriserar innehållet i de fyra monologerna.

Bäckström beskriver *Från en demons båge* som en film inte bara gjord av en diktare, utan också som en film om skrivandets och det poetiska skapandets process (Bäckström, 2003:331). I filmen gestaltas denna process som en rörelse från just skrivandet (skrivmaskinen som syns i bild, orden på papper, den symboliska lågan) till att dikten når ut och möter läsarna – i det här fallet lyssnarna (avsnitten med uppläsningen på Orienteatern).

En diktare i medieåldern. Några sammanfattande reflektioner

Relationen mellan lyrik och film i Öijers lyriska författarskap och verksamhet som filmskapare ska ses som en av flera sidor i en verkligt intermedial diktargärning. Öijer har också arbetat med musik och bildkonst i olika sammanhang. Dessutom har han på ett helt kompromisslöst sätt framträtt i massmedia iklädd rollen som DIKTAREN med stora bokstäver. Detta kan tolkas som en strategi att nå ut, och det kan tolkas som att Öijer har strävat efter att stärka sin position på det litterära fältet, för att tala i bourdieuska termer. Intressant nog har han efterhand lyckats etablera sig såväl inom den mer undergroundbetonade rockkulturen och på den avantgardistiska lyrikscenen, som på den av andra uppburna poeter, kritiker och akademiker befolkade parnassen. Denna dubbla positionering (egentligen tredubbla om man beaktar att Öijer också allt som oftast omtalas som en folklig poet) saknar motstycke i den svenska nutida lyriken.

Bruno K. Öijer är inte enbart en diktare som i såväl sin poesi som på film hänvisar till film på olika sätt. Han har som diktare dessutom kommit att nyttja TV, press och just film för att nå ut med bilden av sig själv och sin poesi; och Öijer siktar dessutom högre än så, han vill bli en motröst i mediebruset, något som också Bäckström påpekar i sin avhandling (Bäckström, 2003:326). Bäckström menar rentav att man bör betrakta Öijer som en Sisufos, som oförtrutet arbetar vidare med att förklara sakernas tillstånd, bättre och sannare än vad fallet är med andra utsagor i massmedia (Bäckström, 2003:331). Men inte nog med detta, för det rör sig i Öijers fall, menar jag, inte enbart om marknadsföringsstrategier, utan också om en poesi som integreras med de rörliga bildernas medium.

Varför då tala om just intermedialitet i samband med Öijers poesi? Är det inte fullt tillräckligt att tala om dels intertextualitet, dels kontextualitet, som så ofta är fallet inom litteraturvetenskapen? Jag menar att Öijer och hans lyriska verksamhet är ett paradexempel som visar på nödvändigheten av ett tvärvetenskapligt och intermedialt litteratur- och lyrikbegrepp. Hos Öijer framträder till exempel filmmediet med vidhäftande konnotationer på ett flertal olika sätt: som tematik, i bildspråket och i den poetiskt gestaltande metoden. Dessutom vävs de rörliga bilderna och det poetiska ordet, dikten, samman i olika filmproduktioner med Öijer inblandad. Fram tonar en intermedial poetik och en intermedial diktares dikt: diktfilm och filmdikt som inte så enkelt låter sig eller borde låta sig fångas i traditionella estetiska begreppsbildningar eller genrekonventioner. Medieålderns diktare Bruno K. Öijer är kanske framför allt en filmålderns diktare.

Referenser

- Bäckström, Per (2003): *Aska, tomhet & eld: Outsiderproblematiken hos Bruno K. Öijer* (diss.). Lund.
- Hedling, Erik, (2001): "The Charge of the Light Brigade" i *Brittiska fiktioner: Intermediala studier i film, TV, dramatik, prosa och poesi*. Stockholm/Stehag.
- Lagerroth, Ulla-Britta (2001): "Intermedialitet" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap*, 2001:1.
- McLuhan, Marshall (2001): *Media* (1964), sv. övers. Richard Matz, Stockholm.
- Ohlsson, Anders. (1998): *Läst genom kameralinsen: studier i svensk filmiserad roman*. Nora.
- Thörnvall, Olle (2002): *Det svarta puzzlet: en essä om Bruno K. Öijer*. Lund
- Öijer, Bruno K. (2004): *Samlade dikter*. Stockholm.

Filmer

- Blå ängeln*, 1930
- Clownerna*, 1971
- Från en demons båge*, 1997
- Matrix*, 1999
- Poltergeist*, 1982
- The Truman Show*, 1998
- Veranda för en tenor*, 1997
- Zorba the Greek*, 1964

Med ögat i kameran – sätt att studera tillblivelsen av ett teatertrum

Bodil Axelsson

Bodax@isak.liu.se

Tema Q, Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur,

Linköpings universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

I mitt papper kommer jag att diskutera en teatral visualiseringsprocess. Det empiriska materialet hämtas från videoinspelningar av det årligt återkommande repetitionsarbetet inför uppsättningen av "Makten och härligheten" i utomhusmiljö framför Alvastra klosterruin. Detta repetitionsarbete leds av en koreograf och en regissör. Såväl varje år återkommande som för året nya amatörteaterskådespelare deltar. Frågor som kommer att diskuteras är: Hur skapas en teaterscen framför ett kulturarvsmonument? Hur förmedlar deltagarna sinsemellan ett teatralt kroppsspråk med riktning mot en publik? Vilket slags etnografiskt material behövs för att tolka videoinspelade teaterrepetitioner och omvänt vad kan videoinspelningar tillföra en etnografisk tolkningsprocess?

Inledning

I kulturforskning har videokameran kommit att bli ett allt viktigare arbetsredskap. En videokamera gör det möjligt att sekund för sekund följa hur deltagare i en aktivitet skapar mening och sociala maktrelationer genom ett samspel mellan ord, gester, blickar och rumslig organisering (Duranti, 1997). När det gäller kulturella framträdanden menar Morphy och Banks (1997) att filmande av processen som föregår det som visas inför publik tillför ett forskningsmaterial som gör det möjligt att inte bara diskutera framträdandenas kulturella betydelser utan också att säga något om relationer mellan framträdandets materiella aspekter och de sociala relationerna mellan deltagarna. Samtidigt kan videoinspelningar användas till att uppmärksamma och problematisera forskningssituationen eller relationen mellan forskare och beforskade (Sparrman, 2002; Thomas, 1997). Videokameran synliggör alltså både kulturellt meningsskapande i en social kontext och delar av forskningsprocessen. Som analyserna i det här pappret kommer att visa menar jag att visuellt meningsskapande kan vara tätt sammanvävt med ord och text. Perspektivet blir visuellt genom att intresset riktas mot hur seende och visuella fenomen är del av sociala och kulturella processer (jfr Morphy & Banks, 1997).

Det forskningsmaterial som ska diskuteras här är två exempel från repetitioner av en dans i krönikespelet "Makten och härligheten", en amatörteateruppsättning som spelas årligen i Alvastra klosterruin i västra Östergötland. Videofilmen kommer från drygt ett års deltagande observation i samband med denna teateruppsättnings produktion. Förutom videofilmer från alla repetitionerna av tre utvalda scener två somrar i rad består forskningsmaterialet av fältanteckningar och ljudbandsinspelningar från både pjäsens iscensättning i Alvastra klosterruin och Föreningen Alvastra Krönikespels styrelsemöten. Mest utförliga är fältanteckningarna från repetitionsarbetet i klosterruinen. I dessa anteckningar, liksom i videofilmerna och ljudbandsinspelningarna, försökte jag fånga hur

deltagarna svarade på varandras ord, kroppliga handlingar och blickar. Fältanteckningarna från klosterruinen innehåller enkla skisser över hur deltagarna rörde sig på platsen. De innehåller också refererade samtal mellan mig och aktörerna och i enstaka fall även mellan aktörer. Det är genom dessa samtal jag fått reda på hur länge aktörerna medverkat i spelet, var de bodde, hur deras vardag levdes och hur de såg på Alvastra krönikespel "Makten och härligheten". I forskningsmaterialet ingick också texter om Alvastra och dess historia samt pressmaterial och föreningsdokumentation om spelet i klosterruinen.

Skådeplatsen

"Makten och härligheten" har spelats utomhus varje sommar sedan 1988. Föreställningarna spelas på en stor gräsplan framför och vid sidan av ruinerna av Alvastra kloster. Spelplatsen är omfångsrik, men eftersom föreställningarna inte spelas förrän sent på kvällen då sommarnatten mörknar skapas med ljussättningens hjälp en avgränsad scen. Ruinerna av klosterkyrkan finns i skådespelarnas bakgrund som en stämningsskapande kuliss. Mikrofoner, både bärbara så kallade myggor och på scenen utplacerade fasta, bär repliker, sång och musik till publiken och aktörer som väntar bakom scenen på sina entréer. Spelet är en krönika som rör sig framåt på en tidsaxel och när pjäsen kommit fram till 1100-talet då klostret i Alvastra byggs ljussätts ruinerna effektivt. Uppsättningens första år satt publiken på den slänt som slutar ner mot skådeplatsen. Sedan 1990-talets början förstärks klosterområdets karaktär av amfiteater ytterligare genom att en publikläktare monteras upp inför föreställningarna.

Krönikespelet gör alltså att Alvastra klosterruin förvandlas till en teater. Ordet teater kommer från grekiskans *theatron*, "en plats för seende". Kulturgeograferna Stephen Daniels och Denise Cosgrove lyfter fram hur teater som förevisningsplatser både kunnat hänvisa till offentliga visningar av kroppens inre funktioner, som i anatomiska teatrar, och till presentationer av kunskap om världen, som i en atlas från 1570 med titeln *Teatron Urbis Terrarum*. Just anknytningen till visualiseringsprocesser har gjort att ordet teater ofta kommit att användas metaforiskt. Barbara Kirschenblatt Gimblett (1998: 139) liknar museer vid teatrar, platser för förevisningar och föreställningar om det förflutna.

Teater kan också beskrivas som en praktik grundad på sådana visuella uttryck som skapas med hjälp av den mänskliga kroppen, dess gester och blickar. Skådespelarens kropp blir då skärningspunkt för bilder (*images*) och kollektiva fantasibilder (*imaginations*) (jfr Read, 1995:9). Detta sker på flera nivåer. För det första utför aktörer gester som motiverar, illustrerar och tolkar vad som sägs. Aktörernas gester, liksom deras blickar, knyter ord och kropp till skådeplatsen (McAuley, 1999: 117). För det andra återkastar aktörerna i mötet med publiken bilder från vad Graham Dawson kallat för kulturellt imaginära. Det kulturellt imaginära utgörs av sammanlänkade och i olika medier cirkulerande teman, motiv och berättelser som understödjer sociala relationer och skapar geografier som exempelvis nationen (jfr Dawson, 1994: 48–52).

Förebildlighet

"Makten och härligheten" förevisar Alvastras historia genom en serie tablåer som följer efter varandra på en tidslinje. Det finns också ett slags cirkulär tid i spelet eftersom historien tycks upprepa sig. Enligt spelets berättelse bosätter sig folkgrupp efter folkgrupp i Alvastra. Uppsättningen aktörer visar fram detta skeende genom kollektiva intåg, sånger, dansade cirkelformationer och dialoger. Först kommer Ommafolket, sedan Asafolet och sist de kristna. Mötena mellan folken gestaltas genom repetitiva sånger där tonföljder och fraser upprepas igen och igen. Det så kallade Ommafolket dansar till sin gudinnas ära, asafolet utför en fruktbarhetsritual och de kristna håller mässa. I slutscenerna cirklar sju döds synde kring djävulen och digerdöden bjuder upp Alvastras befolkning till en cirklande dödsdans

innan änglar och smådjävlar delar upp folket mellan sig. Spelet avslutas med en unison sång för fred och frihet.

Krönikespelet gestaltar alltså en rad händelser som hämtar näring från Sveriges kulturellt imaginära: epoker och skeenden så som vikingatiden och skiftet mellan asatro och kristendom. Därtill gestaltar spelet föreställningar om naturfolk och god naturlighet.

Följande citat är hämtat från en repetition av Ommafolkets ritual och det är valt för att visa att det går att tala om flera olika slags förebildligheter i gestaltningarna av "Makten och härligheten".

Det var lite synd, jag förmodar att ni inte såg på tv igår. När jag satt och tittade på, när jag kom hem igår och det var på ettan eller tvåan och det handlade just om några, afrikaner. Jag såg bara slutsekvensen och de hade just någon ritual på gång och sedan vet jag inte vad den handlade om, men att de var full färd med att hålla på att springa och att trummorna var igång. Och jag tänkte, det är precis det där, det är det jag vill ha fram.

Och det de hade, det var just det här (börjar springa på stället) åååååååååå (sjunger) fast de hade inte den rytmen utan de spelade i, utan de spelar lite oftare i sextattondelrytm, det var lite synd, men vi kan inte ändra musiken

Utan det här springet (springer på stället). Att det är ett snabbt spring och där ni känner att det är inte att gå ut och jobba utan det handlar mera om att stampa (trampar med händerna i luften framför sig), att stampa i marken, och sedan när ni kommer över till det sakta springet, det jag kallar för det här ett och två, så ska ni inte, ni ska tänka på att ni ska inte hoppa, ni som har dansat förr med mig, då brukar jag säga hoppsasteg, hoppsansa, hoppsansa (visar två hoppsteg och stannar därefter upp). Det är inga sådana steg utan ni ska stampa två gånger med varje ben. Stamp ett, stamp två, stamp ett, stamp två (visar).

Det är så ni ska tänka. Sedan behöver ni inte göra det snyggt, så på det enda, jag skulle bara vilja att ni gör så här allihop (börjar springa på stället) och inga händer får vara nere utan händerna måste vara ovanför midjan (fladdrar med händerna ovanför huvudet) och man kan klappa (klappar i händerna) och det gjorde de massor på tv igår (skrattar) och de gjorde sådana här grejer..... jättebra¹

Den som talar och förevisar rörelser i denna beskrivning av två minuters videofilm är koreografen i "Makten och härligheten". Hon är den som ansvarar för rörelserna till musik i skådespelets danser och ritualer. I detta exempel står hon i en ring tillsammans med de cirka femton deltagare som i föreställningen ska gestalta Ommafolkets hyllningsritual till sin gudinna, Drottning Omma. Koreografens blick kan tolkas som att den vandrar mellan de som står runt omkring mot henne. Endast de som står i mitten av främre raden visas på videoinspelningen. Deras blickar flyttas mellan koreografen, marken och den egna kroppen.

Koreografens ord följs av gester som illustrerar och understryker det hon säger. I citatet ovan har jag valt att inom parentes transkribera de rörelser som visar hur aktörerna ska röra sig. Koreografen gör alltså sig själv till en förebild för deltagarnas rörelser på spelplatsen. När hon uppmanar aktörerna att härma henne genom att säga "jag skulle bara vilja att ni gör så här allihop" tar de henne på orden. Aktörerna dansstampar som koreografen och lyfter liksom hon sina händer ovanför huvudet. De stannar upp efter hennes utvärderande ord "jättebra".

1 Jag har valt att göra en närmast improviserad och osystematisk transkription av ett två minuters videoklipp eftersom jag under sessionen kommer att visa exemplet. Detaljnivå och prioritering av text/bild i transkriptionen beror annars på forskningsfrågan. För exempel och diskussioner se Duranti 1997: 144–154 & Farnell 1999: 360–365.

Det beskriva videoklipppet måste förstås i relation till det forskningsmaterial som genererades genom fältarbetet. Den för deltagarna själva kanske allra viktigaste kontexten i detta sammanhang pekas ut av koreografen som i förbigående i citatet ovan. Efter att ha sagt "ni som dansat förr med mig" visar hon ett slags "hoppsteg" som de absolut inte ska utföra i dansen. Koreografen pekar här tillbaka mot repetitionsarbete som ägt rum tidigare år. Hon har medverkat som koreograf i Alvastra i tio år och många av deltagarna omkring henne har deltagit i spelet flera år i följd. På en av mina inspelningar från repetitionerna av Ommafolkets ritual året före ovanstående exempel används också "hoppstegen" som förebild för hur aktörerna inte ska röra sig på spelplatsen. Det får inte bli som en dans kring midsommarstången säger koreografen på den videofilmen samtidigt som hon visar stegen.

Även om det går att se hur uppsättningen i Alvastra när det gäller kostymer och scenerier citerar ett västerländskt bildarkiv tillhör det ovanligheterna att en dansrepetition inleds med en hänvisning till en visuell källa utanför spelets sammanhang. Vanligare är att koreografen frågar aktörerna om de minns hur det gjort föregående år. Men genom att koreografen explicit hänvisar till ett tv-program med dansande afrikaner tydliggör det här exemplet att skådespelet i Alvastra är del av en mycket längre process av kulturellt meningsskapande. Alldeles i närheten av klosterruinen har arkeologer hittat resterna av en påbyggnad som kunnat dateras till 3 000 före Kristus. Påbyggnaden betraktas som unik eftersom den är relativt ensam i sitt slag i norra Europa. Den upptäcktes tidigt 1900-tal och grävdes ut igen under 1970-talet. Utifrån de arkeologiska fynden har man slutit sig till att påbyggnaden troligtvis använts som en rituell sommarmötesplats. Men pålarna måste döljas av torv för att inte förstöras och kan endast beskådas på bild eller modell. Deltagarna i krönikespelet tar påbyggnaden som intäkt för att det har levt människor i Alvastraområdet sedan lång tid tillbaka. När dessa människor ska gestaltas av aktörerna på spelplatsen hämtas förebilder från det kulturellt imaginära om naturlighet, evolution och kulturellt förfall. Just kombinationen mellan det rituella och det osynliga föder fantasier om en ursprungsbefolkning i Alvastra.

"Makten och härlighetens" skildring av Ommafolket kan tolkas som en ursprungsmyt eller skapelseberättelse vilken korsats med en guldåldersmyt. När deltagarna talar om spelet liknas Ommafolkets Alvastra vid ett paradiset. Paradisets förbjudna frukt är det guld som skapar osämja mellan två bröder och lockar det giriga asafolket till platsen. Spelets skapelseberättelse anknyter också till en annan kulturell berättelse som ofta visualiserats. Människorna har utvecklats från aporna och mellan dessa djur och de västerländska människorna på evolutionens trappa finns amerikanska urinnevånare, indianer och framför allt afrikaner. Afrika blir till mänsklighetens mytiska urplats (jfr Åsberg, 2005: 231ff).

Dansande och trummande afrikaner förefaller vara ett seglivat kulturellt arv som cirklat i västerländska bilder och berättelser sedan lång tid tillbaka. Här finns också täta förbindelser till en evolutionistisk geografi. Afrikaner är nu, som västerländska människor var då (jfr Duncan, 1993). Ett exempel på detta synsätt hittas i en historiebok från 1900-talets första hälft som skriver om just Alvastra påbyggnad. "Det afrikanska träskfolket har särskilt intresse för oss, därför att, egendomligt nog, inom vårt land funnits människor som fört liknande liv" (Grimberg, 1916: 17).

När "Makten och härligheten" repeteras i Alvastra blir också indianer förebilder för platsens ursprungsbefolkning. Aktörerna ger Ommafolket ansiktsmålningar och smyckar sig med fjädrar. Inom delar av miljörelsen har just indianer kommit att bli en symbol för ett "naturligare" sätt att leva som ett alternativ till en nutida destruktiv västerländsk livsstil (Merchant, 1994: 49–50).

Idén om naturlighet som det äkta och önskvärda finns också i andra sammanhang i mitt forskningsmaterial. Som Elin Diamond påpekat kan teatrala framträdanden materialisera och synliggöra ideologyngda, och därmed naturaliserade, konventioner för manliga respektive

kvinnliga sätt att vara (Diamond, 1997: 43–55).² I ”Makten och härligheten” deltar varje år ett antal småbarn. De finns bland annat med på scenen i de olika tablåerna som gestaltar livet i Alvastra. För barn kan det dock vara svårt att förstå att de ska ”skådespela”, vilket i det här sammanhanget innebär att de ska stå relativt stilla och låta sig beskådas på samma gång som de koncentrerar sin uppmärksamhet till vad som händer omkring dem, till exempel låtsas som att beundrar de skatter asafolket fört med sig hem. För att få barnen att stå stilla på scenen brukar koreografen dela ut ”mammor” till dem. Dessa mammor är tonårsflickor som drar in barnen i sitt eget skådespeleri, ”så att det ser naturligt ut”. Genom ett uttryck som ”naturligt” skapas en verbal ahistorisk fixering av kopplingen mellan barn, kvinnlighet och reproduktion som sedan förevisas på spelplatsen.

Makten över seendet

Arbetet med att sätta upp ”Makten och härligheten” i Alvastra klosterruin följer vissa återkommande rutiner och har en arbetsordning som hämtats från en professionell institutionaliserad (och oftast manlig) regiteater. En regissör fungerar som arbetsledare med det övergripande ansvaret för vad publiken kommer att se och höra (jfr Lagercrantz, 1995). I Alvastra blir institutionsteaterns arbetsdelning tätt sammanvävd med en hierarki mellan amatörer och professionella ledare. Redan under den första repetitionsdagen slår regissören fast sin auktoritet när han utnämner sig själv till professionell och kallar de aktörer som ska framträda på scenen för amatörer. Amatörer betyder de som älskar, men kan också sägas vara mindre vetande och kunniga än sina professionella motsvarigheter. Amatörer, säger regissören, spelar teater för att de tycker det är roligt, men de har inte samma uttrycksmöjligheter som professionella skådespelare och passar bäst för att gestalta kollektiv.

Repetitionsarbetet i Alvastra tar i två veckor i anspråk. Det inleds med att aktörerna, under ledning av skådespelets regissör, koreograf och sångledare, går igenom hela pjäsen på spelplatsen. Detta tar två dagar. Därefter repeteras danser, talscener och sånger var för sig och parallellt under fem kvällar. Nästkommande två dagar fogas en helhet samman av pjäsens olika delar. Sedan följer ett tre kvällar av genomdrag innan det är dags för genrep, premiär och föreställningar. Arbetet med varje dans eller talscen börjar med att aktörerna samlas i cirklar eller halvcirklar kring regissören eller koreografen som framträder för dem genom att berätta hur de ska tänka och visa vad de ska göra. Koreografens framträdanden består i högre utsträckning än regissörens framträdanden av förebildligt agerande som ovan. Regissören målar istället med ord fram en historisk kontext för aktörerna. De får exempelvis veta att Ommafolket ska uttrycka stor glädje inför sin ankomst till Alvastra sedan de länge sökt en boplatz i spåren av att den stora inlandsisen dragit sig tillbaka. Aktörerna ska sedan omsätta regissörens ord till gester, ansiktsuttryck och rörelser på spelplatsen. Koreografens arbete handlar mera om att koordinera steg och positioner till musik.

Alla framträdanden som aktörerna gör på spelplatsen utvärderas av regissören, koreografen eller sångledaren. Den sistnämnda ansvarar för tonflöjder, klang och rytm medan koreografen ansvarar för danserna och regissören för talscenerna. Regissören kan gå in och kommentera de repetitionstillfällen som koreografen leder, men inte vice versa. Även om både koreografens och regissörens blickar utvärderar aktörernas agerande så är det regissörens ögonpar som har det sista avgörandet.

Nedanstående beskrivning av två minuters videofilm är selektiv och genomsyrd av den arbetsordning som beskrivits ovan. Selektiviteten blir tydlig genom att koreografens och regissörens handlingar beskrivs mest detaljerat. Valet att transkribera just deras ord och gester

2 Diamonds resonemang mynnar ut i slutsatsen att teatrala framträdanden erbjuder möjligheter att bryta mot genusideologier, exempelvis genom att använda distanserings- och historiseringseffekter. Men i Alvastra uppmanas aktörerna snarare att leva sig in i och identifiera sig med antingen ”kvinnliga” eller ”manliga” sätt att vara, än att kritiskt demonstrera och ifrågasätta dem.

är också styrt av att ordet och rösten getts analytisk prioritet. Personer bakom röster identifieras likaväl som repliker från manus gör det. Att någon talar leder till att personens handlingar beskrivs.

Bilden visar ett utsnitt av de aktörer som i sina roller som Ommafolket gör entré på spelplatsen. Utanför bilden hörs koreografen säga: spring åt sidan så att man ser hur ni rör er sidledes. En av aktörerna, också han utanför bild, hörs föreslå var han ska stanna upp för en replik. Koreografen svarar jakande och lite senare hörs regissören röst säga "ja lite för tekniskt", och senare med starkare röst: "där". Hans ord följs av att aktören som ställt frågan säger repliken från manuskriptet: "Här det här är platsen vi sökt". Likaså utanför bilden kommer koreografens röst: ja, men så snabbt iväg. På bilden syns aktörerna röra sig snabbare. Koreografen fortsätter: "det ska bara vara som ett trollslag, wow party". Aktörerna springer framåt på spelplatsen och ställer sig i en stor, luftig ring. Så stiger koreografen in i bilden och pekar ut var på spelplatsen en av aktörerna kan ställa sig. Hon visar Ommafolkets hälsningsgest och uppmanar aktörerna: "hälsa".

Samtidigt som koreografen uppmanar aktörer att hälsa träder regissören in i bilden. Han ställer sig på spelplatsen, vänder sig om till fem aktörer som kommer gående bakom honom och säger: "här är mitten på scenen". Utanför bilden hörs koreografens röst: ajajaj vad gör ni, titta inte på publiken, titta på henne". De aktörer som regissören vänt sig till stannar upp på spelplatsen. Regissören säger "då vill jag att ni tittar på riktningen, riktningen mot mitten, inte mot mitten av läktaren utan det är där, rakt upp mot Frida och Sara, det kommer att sitta folk där också). Han pekar först ut blickriktningen med ena armen. Därefter sträcker han ut båda armarna som för att visa ett omfång, "därifrån och dit". Sedan visar han ytterligare en gång aktörernas blickriktning. Han går ut från scenens mittpunkt och koreografen säger: "ni som inte ha hälsat, ska ni göra det, var så goda att hälsa" (visar hälsningen, tittar ut över aktörerna i ringen) "och sätt er ner" (vandrar fram mot gruppen av aktörer i scenens mitt) "och när du har gett dem facklorna så hinner du inte så mycket mer". Flicka i mitten reser sig upp. Någon hyschar och koreografen säger "titta nu på henne".

Det här utsnittet är ett exempel på hur regissören använder en stark social position för att gå in och för ett par minuter ta över de centrala handlingarna i den scen koreografen leder repetitionen av. Först anger han var någonstans den aktör som agerar i rollen som Ommafolkets kung ska ställa sig för att säga den replik som förändrar sceneriet. När kungen säger "Här det här är platsen vi sökt", ska de andra aktörerna formera en ring inför Ommafolkets ritual. Eftersom både koreografen, regissören och aktören i rollen som kung befinner sig utanför videokamerans upptagningsområde går det inte att avgöra om regissören förstärker eller förändrar koreografens förslag på position för repliken. Men, koreografen ifrågasätter inte regissörens handlande, utan övergår till att instruera de andra i Ommafolket hur de ska agera efter kungens replik.

Regissören går sedan in och positionerar de aktörer som står i centrum för Ommafolkets ritual där en sejd försöker beveka drottning Omma att visa sig för sina underlydande, folket. sejden,. Sejden bärs in på scenen i bärstol av fyra aktörer som två och två ska utföra rörelser som kallas "lokvinnornas dans" respektive "käppdansen". Det är de här fem centrala aktörerna som regissören går in och pekar ut blickriktningarna för. Att sejden, lokvinnorna och käppmännen står för de centrala handlingarna i dansen visas genom att koreografen uppmanar de aktörer som står i ringen att rikta blicken mot sejden och de fyra aktörer som omger henne.

Regissörens handlingar kan tolkas som att han tar hela den kommande skådeplatsen i besittning och på samma gång visar hur aktörerna ska göra detta under föreställningarna. De aktörer som står i centrum av scenen ska fånga publikens uppmärksamhet genom att med sina

egna blickar dra in deras blickar. Blickens funktion blir att skapa samband mellan skådespelarna och deras publik, men också mellan olika händelser på spelplatsen (jfr McAuley, 1999: 114). De andra aktörernas blickar visar för föreställningens publik vad som är betydelsefullt att titta på – sejden i mitten av ringen. Just detta att skådespelets aktörer visar blickriktningar och på så sätt agerar som prototypiska åskådare är ett genomgående drag i iscensättningen av ”Makten och härligheten” (jfr Axelsson, 2003: 145–147).

Som det här exemplet visar riktar regissören, men också koreografen, aktörernas blickar på spelplatsen för att i förlängningen visa riktningar för publikens seende. Koreografen och regissören, det sätt som repetitionsarbetet är upplagt och skådeplatsen etableras på, styr också min blick som forskare. Teaterrummet, eller skådeplatsen, i Alvastra bäddar för ett kollektivt seende och en allseende blick snett ovanifrån. Videofilmning är ett helt annat slags visuell praktik. Videokameran ger en nära och fokuserad blick, som skiljer sig från den mänskliga blickens förmåga till perifert vidseende. Kamerans lins har en tendens att avgränsa, och skärma av, men också att förtydliga vissa utvalda aspekter av händelser och aktiviteter. Att forska med ögat i kameran, eller i dess display, är en solitär verksamhet som koncentrerar blick och hörsel till det som kamerans lins riktar mot.

Hur gjorde jag då för att filma ett skeende där närmare ett tjugotal personer rörde sig utomhus över ett stort område? För att vara så rörlig som möjligt avstod jag från att montera kameran på ett stativ. Som ensam filmare kunde jag inte heller använda mig av en extern mikrofon. För att få maximal användning av kamerans inbyggda mikrofon var jag tvungen att vara så nära repetitionsarbetet som möjligt, och därmed skära av en hel del av de aktiviteter som pågick runtomkring. Påfallande ofta har jag filmat aktörers ryggar och regissörens eller koreografens gester. Jag kan också ha filmat regissörens eller koreografens ryggar och aktörernas handlingar. Som tidigare nämnts strävade jag efter att filma både förebildliga och härmande rörelser, men slutade ofta med att fokusera den som talade.

Av hänsyn till aktiviteten valde jag att vara med min kamera utanför de cirklar och halvcirklar som deltagarna formade under repetitionsarbetet. De arbetade med att skapa en skådeplats och till denna hörde inte en extra person med kamera. Under repetitionernas första vecka blev därför filmernas perspektiv den utanförstående betraktarens. Därefter ändrade aktiviteten karaktär. Regissören och koreografen, som tidigare befunnit sig i samma cirklar och halvcirklar som aktörerna, tog några steg ut och intog publikens plats. På mina filmer från denna senare fas av repetitionsarbetet går det att se hur jag också finner en position som ”ögat i salongen”, framför läktaren alldeles i närheten av regissören eller koreografen. Vare sig som filmare eller som deltagande observatör går det att bryta de regimer för seende som aktiviteten i sig skapar och upprätthåller (jfr Read, 2005).

Slutord

Som tidigare forskning uppmärksammat skapas teaterns bilder och fantasier genom aktörernas ord, blickar och rörelser på scenen. Med videokameran som forskningsredskap blir det också uppenbart att ett teaterrum också skapas genom ett samspel mellan just ord, gester och blickar. Orden under repetitionsarbetet förklarar innebörden av de rörelser som aktörerna ska utföra och länkar vidare till det kulturellt imaginära som formas både genom visuella representationer som klosterruinen och TV-program, och i skrift nedtecknade berättelser och iakttagelser. De blickriktningar som under föreställningarna skapar relationer mellan aktörer och åskådare ges genom gester och ord, men också genom en inte explicit verbaliserad social ordning som under repetitionsarbetet manifesteras i vem som får tala och när. Men att enbart videofilma repetitioner ger inte vägledning till de kulturella berättelser och bilder som en teatral iscensättning citerar för att skapa samtida geografier och föreställningar om det förflutna. Närvaro under fler repetitionstillfällen än just de som filmas gör det möjligt att tolka röster och handlingar i bildernas utkanter. Texter och samtal runtomkring och inte minst

föreställningarna behövs för att synliggöra det kulturellt imaginära som traderas över långa tidsspann.

Referenser

- Axelsson, Bodil. (2003): *Meningsfulla förflutenheter. Traditionalisering och teatralisering i en klosterruin*. Linköping. Linköping Studies in Arts and Science.
- Daniels, Steven & Cosgrove, Denise. (1993): "Spectacle and Text: Landscape metaphors in Cultural Geography." I *Place/Culture/Representation*. Red. James Duncan & David Ley. London: Routledge, s. 57–77.
- Diamond, Elin. (1997): *Unmaking Mimesis. Essays on Feminism and Theater*. London: Routledge.
- Duranti, Alessandro. (1997): *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duncan, James. (1993): "Sites of Representation: Place, Time and the Discourse of the Other". I *Place/Culture/Representation*. Red. James Duncan & David Ley. London: Routledge, 39–56.
- Farnell, Brenda. (1999): "Moving bodies, acting selves". *Annual rev. of Anthropology*. 28: 341–373.
- Grimberg, Carl. (1916): *Det svenska folkets underbara öden. Forntiden och medeltiden*. Stockholm: PA Norstedt & söners förlag.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. (1998): *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.
- McAuley, Gay. (1999): *Space in Performance: Making Meaning in the Theatre*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Merchant, Carolyn. (1994): *Naturens död. Kvinnan, ekologin och den vetenskapliga revolutionen* Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Morphy, Howard & Banks, Marcus. "Introduction: Re-thinking visual anthropology". I *Re-thinking visual anthropology*. Red. Marcus Banks & Howard Morphy. New Haven: Yale University Press, 1997. S. 1–35.
- Read, Alan. (1993): *Theatre and everyday life: an ethics of performance*. London: Routledge.
- Read, Rosie. (2005): "Scopic Regimes and the Observational Approach: Ethnographic Filmmaking in a Czech Institution". *Visual Antropology*. 18: 47–64.
- Sparman, Anna. (2002): *Visuell kultur i barns vardagsliv : bilder, medier och praktiker*. Linköping. Linköping Studies in Arts and Science.
- Thomas, Helene. (1997): "Dancing: Representation and Difference". I *Cultural Methodologies*. Red. Jim McGuigan. London: Sage, s. 142–154.
- Åsberg, Cecilia. (2005): *Genetiska föreställningar. Mellan genus och gener i popular/vetenskapens visuella kulturer*. Linköping. Linköping Studies in Arts and Science.

Mänsklig kloning och individualitet: Fiktion och vetenskap

Kerstin Bergman

Kerstin.Bergman@litt.lu.se

Litteraturvetenskapliga institutionen, Lunds universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

”Science fiction and science nonfiction have increasingly become one and the same”. Formuleringen är hämtad ur Peter N. Poon’s artikel ”Evolution of the clonal man: Inventing science unfiction”, publicerad i *Journal of Medical Humanities* 2000 (Poon, 2000: 171). Poon sammanfattar i sin artikel den historiska utvecklingen av kloning, och en av hans huvudpoänger är att när det gäller utvecklingen tekniker för och föreställningar kring kloning av människor befruktar fiktionen (framför allt litteratur och film) och vetenskapen ömsesidigt varandra. Han menar att:

Scientists and sci-fi writers, ethicists and film producers, each have built upon the other’s many layered hopes, fears, imaginations, and discoveries [---] the scientist and popular culture are rapidly merging in their common relation to a possible – perhaps probable – historic event: the first human clone. (Poon, 2000: 171.)

I det följande kommer jag först att sätta detta samspel mellan fiktion och vetenskap i ett historiskt perspektiv, och därefter att säga någonting hur situationen ser ut idag. Slutligen kommer jag att diskutera vad dagens fiktion säger om kloners individualitet och vad detta i förlängningen skulle kunna innebära.

När Aldous Huxley 1932 publicerade romanen *A Brave New World* förutspådde han den ”kloningsteknik” (embryo-delning) som senare kom att bli möjlig; först med djur under 1970-talet, och senare med mänskliga embryon 1993. Den teknik Huxley föreslog innebär egentligen samma sak som sker när naturen skapar enäggstvillingar. Det är således inte vad vi idag huvudsakligen avser när vi talar om kloning. Enligt dagens definitioner är en mänsklig klon ”a person produced asexually from the genetic material of a single human ‘parent’” (Poon, 2000: 159), och den metod som nu främst åsyftas när man talar om kloning är kärnöverföring; den metod som användes vid skapandet av fåret Dolly.¹ Men så har det inte alltid varit.²

1 För en bra beskrivning av vad kärnöverföring innebär och hur den tekniskt fungerar, se exempelvis Solter 2000.

2 I Huxleys roman är klonerna helt enkelt enäggstvillingar som skapats på artificiell väg genom embryodelning. När mänskliga embryon först delades på detta sätt 1993 av Jerry Hall och Robert Stillman vid George Washington Medical Center i USA, uppstod en stark allmän oro att ”self-identity and individuality would become objects that could be blurred or obliterated at will” (Poon, 2000: 163). Det är dock än idag vanligt att man inom den populära diskursen blandar samman embryodelning med kloning där generna hämtas från en enda enskild individ, genom så kallad kärnöverföring. 1979 genomfördes den första kloningen genom kärnöverföring som resulterade i ett däggdjur som levde till vuxen ålder, då Peter Hoppe lyckades klona en mus. Cellkärnorna i detta fall kom dock från ett embryo och inte från en vuxen individ. Detta sätt att skapa enäggstvillingar på artificiell väg genom överföring av embryoniska cellkärnor innebär dock inte att man på förhand kan bestämma egenskaper hos den potentiella avkomman. För att i större utsträckning kunna kontrollera egenskaperna krävs den typ av kloning där bara en ”förälder” är inblandad, dvs. kärnöverföring med cellkärnor från en vuxen individ. Kärnöverföring genomfördes framgångsrikt med cellkärnor från grodembryon 1952, med cellkärnor från grodyngels inälvor 1968, och i den ovan nämnda studien med celler från musembryon 1979. Samma år påstod sig Landrum B. Shettles också ha klonat tre mänskliga embryon från vuxna, mänskliga celler genom kärnöverföring, men detta har dock starkt ifrågasatts, och några bevis uppvisades aldrig. Senare under 80- och 90-talen gjordes framgångsrika försök

De tidiga framsteg som gjordes med exempelvis grodor under 1950- och 60-talet inspirerade många filmmakare och författare. Plötsligt fanns – till skillnad från på Huxleys tid – vetenskapliga fakta som kunde stödja de fantastiska föreställningarna om kloning. Under 1970-talet började man betrakta kloning av människor som en seriös möjlighet, och gränsen mellan vetenskapliga framsteg och fiktion framstod som allt vagare. (Poon, 2000: 167.) Under årtiondet publicerades en stor mängd filmer och romaner som tematiserade olika aspekter av mänsklig kloning. Mest kända är romanerna *The Boys from Brazil* (1976) av Ira Levin och *The Iron Dream* (1972) av Norman Spinrad, och filmer som *The Stepford Wives* (regi Bryan Forbes, 1975), *Invasion of the Body Snatchers* (regi Philip Kaufman, 1978) och filmversionen av Levins roman *The Boys from Brazil* (regi Franklin J. Schaffner, 1978).³

Under 1980- och 90-talet minskade sedan det litterära och filmiska intresset för kloning av människor. Fenomenet hade inte längre nyhetens behag, och eftersom tidens vetenskapliga framsteg på området inte var särskilt radikala, trodde man helt enkelt inte längre att kloning av människor var något som var nära förestående. (Poon, 2000: 169f.) Detta tillstånd varade ända fram till 1997 och Dollys födelse. Fram till dess kände sig människor i allmänhet "safe in the knowledge that 'real' human clones – biological carbon copies – were still securely in the realm of science fiction" (Silver, 2001, jfr. även Poon, 2000: 160, 170). Först efter Dolly började man åter ta möjligheten att klonas människor på allvar, och det är där vi befinner oss idag, även om den första uppståndelsen hunnit lägga sig. Nu ökar åter antalet romaner och filmer om kloning. Bra exempel från det senaste året är Kazuo Ishiguros roman *Never Let Me Go* (2005), Kevin Guilfoiles roman *Cast of Shadows* (2005) och filmen *The Island* (regi Michael Bay, 2005). I en recension av Guilfoiles roman i *New York Times* talade recensenten till och med om "clone lit" som om det var en genre lika välbekant som "chick lit" (Schone, 2005).⁴

Inställningar till ny teknik påtvingas inte alltid uppifrån, av "galna vetenskapsmän", utan ofta genom gruppträck från "människor i vår omgivning", menar etnologen Lynn Åkesson i en intervju (Sjodin, 2001). Även fiktionella karaktärer kan påverka människors attityder genom gruppträcksmekanismer. Etnologen Malin Ideland menar exempelvis att människor kan hysa större förtroende för Dr. Carter i TV-serien *ER* (sv. *Cityakuten*, 1994–) än för en okänd läkare på den lokala vårdcentralen (Ideland, 2005: 127f.). Därtill fungerar mediedebatten som tillvänjning, och den får människor att undan för undan acceptera sådant som först framstår som upprörande och chockerande (Hansson, 1997).⁵ På samma sätt fungerar fiktionen och de

med att klonas får, kor, och kaniner från embryoceller, innan det 1997 blev dags för Dolly, klonad från en cellkärna från en vuxen individ. (Informationen i denna översikt är hämtad från Poon 2000). Efter Dolly följde ett antal andra däggdjur, och 2004 rapporterades de första mänskliga embryoniska stamcellerna som skapats med hjälp av kärnöverföring från "vuxna" celler (Hwang m.fl., 2004). Nyligen meddelade också ett japanskt forskarteam att de utvecklat en metod som gör kärnöverföringsprocessen betydligt mer framgångsrik genom att istället för att suga ut cellkärnan med en nål, göra ett snitt i ägget och klämma ut den (jfr. Vogel, 2005: 1096). Inget av dessa projekt som arbetar med mänskliga celler har emellertid låtit dem utvecklas till foster. Att forskare skulle ha gjort det finns bara överifierade uppgifter om, från exempelvis Raëliterna (cf. <http://www.cloneaid.com>).

3 Enligt Poon uppstår under 1970-talet också en ny genre inom skräckfilmen, en genre som bygger på rädslan att förlora sitt jag till en identisk, men ändå främmande dubbelgångare (Poon, 2000: 166, med hänvisning till Ribalow 1997). Det är dock inte helt klart om Ribalow verkligen menar att detta är en ny genre, eller om det snarare är Poon som tolkar honom så.

4 Medan "chick lit" vid det här laget är en väletablerad genre (en Googlesökning på termen i september 2005 resulterade i 1,5 miljoner träffar), är "clone lit" som koncept ännu relativt nytt.

5 Åkesson varnar också för att: "Det finns goda skäl att anta att det som är tekniskt möjligt att göra också kommer att göras och erhålla kulturell acceptans. Detta teknikens imperativ har visat sig gång på gång genom historien." (Åkesson, 2002.) Många etiker tror dock idag att intresset för kloning nog snabbt kommer att minska efter den första uppståndelsen. Förmågan att göra "kopior" bleknar, menar de, i förhållande till det mirakel som det innebär att skapa unika människor på gammaldags vis. (Herbert, Sheler, och Watson, 1997). I en artikel i *Svenska Dagbladet* 2002 skriver Agneta Lagercrantz att kloningsdebatten emellertid inte bara

fantastiska vetenskapliga visioner som framträder där. De påverkar människors attityder när det gäller vetenskap. Ofta sker detta omedvetet, eftersom man i allmänhet är mindre på sin vakt när man läser eller tar del av fiktion på bio eller TV, än när man tillägnar sig vetenskap genom icke-fiktionskällor.

Fiktionen påverkar emellertid inte bara allmänhetens kunskaper och attityder, utan bidrar också till att direkt påverka vetenskapen. Peter N. Poon använder den svåröversatta termen "science unfiction", för att beskriva den process där "scientific developments both shape and are shaped by the imaginative projections of the non-scientific community", det vill säga processen där vetenskap och fiction ömsesidigt befruktar varandra (Poon, 2000: 160). Det är en process som pendlar mellan "actuality and fantasy, between conjecture and discovery" (Poon, 2000: 166). Vidare förklarar Poon att:

The transformation from science fiction (conjecture) to nonfiction (actuality) is accomplished through this process that I refer to as "unfiction." The movement between fiction and nonfiction is generated for the most part by a silent collaboration between scientist and non-scientist. As the case of cloning reveals, ideas about its feasibility, social acceptability, and potential uses and abuses have been jointly developed by these otherwise disparate communities. As the offspring of singular parentage, the human clone is in other respects very much the conceptual child of two parents: the scientist and the layperson. (Poon, 2000: 160.)

Exempelvis utgjorde den stora våg av romaner och filmer om kloning som publicerades under 1970-talet både ett svar på de tidiga framsteg som hade gjorts inom kloning, och inspiration för de vetenskapliga framsteg som sedan gjorts. Det vill säga den framgångsrika kloningen av Dolly och de däggdjur som följt i hennes spår, och förr eller senare även kloning av människor. (Jfr. Poon, 2000: 166).

Trots att genetiken och neurobiologin kommit långt i utforskandet av människan, är det ändå svårt att med vetenskapliga belägg säga någonting om vad det är som styr den mänskliga individualiteten. Ett problem i utforskandet av detta är också att en stor del av den vetenskapliga information som sprids idag är gestaltad i populariserad form. Samtidigt är det ofta just detta som överhuvudtaget gör den naturvetenskapliga forskningen tillgänglig för humanistiska forskare. Även om till och med en litteraturvetare kan tillägna sig åtminstone en del av den genetiska och biologiska grundforskningen, så är det ändå i princip omöjligt att på ett initierat sätt kunna värdera dessa studier. Därför är de mer översiktliga artiklarna i tidskrifter som exempelvis *Nature* eller *Science* nödvändiga för att skapa perspektiv. Även om just dessa tidskrifter i allmänhet är tillförlitliga, kan det i andra sammanhang vara betydligt mer problematiskt med den källkritiska värderingen av populärvetenskapliga artiklar.

Individualitetsaspekten av kloningsdebatten är också ett område där fiktionens möjligheter till gestaltning – endast begränsade av författarens eller filmskaparens fantasi och mediets rent tekniska begränsningar – fortfarande ligger långt före vetenskapen. I diskussionen kring individualitet blir det också tydligt att fiktionens roll är viktig, och att fiktionen tar en aktiv del i den utveckling som sker genom samspelet mellan vetenskap och fiktion. Men hur tillförlitlig är egentligen den information om vetenskap som kan tillägnas genom fiktionen? Detta varierar naturligtvis enormt, men generellt kan man säga att fullständig tillförlitlighet är i princip

leder till tillvänjning och acceptans, utan framförallt skapar två typer av negativt laddade föreställningar: Dels "skräcken för att vi med den reproduktiva tekniken skulle kunna skapa en armé av likadana (Hitler-) typer", dels att vi får alldeles för stora förväntningar på vad som kan åstadkommas genom så kallad terapeutisk kloning. (Lagercrantz, 2002.) Christopher Rose, en amerikansk biolog som intresserat sig hur film kan användas i biologiundervisning på universitetsnivå, konstaterar att generellt har vetenskap på film funktionen av ett direkt, om än inte avsiktligt, hot mot de mänskliga huvudpersonernas fysiska säkerhet (Rose, 2003: 289).

omöjlig. Av nödvändighet är den bild av vetenskap som framträder i fiktion populariserad. Det ligger i de fiktionella mediernas natur. Däremot finns det ingenting som säger att bilden som skapas i fiktionen nödvändigtvis måste vara falsk. Fiktionsmediernas unika gestaltningsmöjligheter gör det möjligt för fiktionen att generera och förmedla sådant som de mer vetenskapliga genrerna och medierna inte förmår. I fiktionen förmedlas en alternativ, således inte bara förenklad, bild av vetenskapen. Därtill har fiktionen naturligtvis möjlighet att föra dagens vetenskap både ett och två steg vidare; att spekulera kring framtida utveckling och redan idag gestalta och pröva denna (potentiella) utveckling.

I samspelet mellan vetenskap och fiktion är även populärfiktionens roll viktig. Den fiktionsella gestaltningen och diskussionen av vetenskap som sker där är inte nödvändigtvis mindre tillförlitlig eller seriös än den som sker i den mer konstnärligt kvalitativa fiktionen. Istället tävlar populärfiktionen på samma villkor som finkulturen när det gäller vetenskapsgestaltning, och i fråga om de stora Hollywoodproduktionerna med sina enorma produktionsbudgetar till och med på bättre villkor. Det är också vanligare att populärlitterära författare har en yrkesverksam bakgrund inom exempelvis naturvetenskap eller medicin. Därtill når de populära genrerna ofta en större publik, vilket gör att de får större genomslag när det gäller att påverka människors uppfattning av vetenskap.

Under senare år har det blivit allt vanligare att använda vetenskapskonsulter vid filminspelningar, och i den engelskspråkiga världen är "science consultants" idag ett koncept. Detta har bidragit till att göra samspelet mellan fiktion och vetenskap än mer uttalat.⁶ Ett bra exempel på detta är hur tidigare kontroversiella teorier om dinosauriernas evolution plötsligt blev i det närmaste dominerande efter *Jurassic Park*-filmerna (1993, 1997, 2001), på grund av en enda vetenskapskonsults personliga övertygelser och forskningsinriktning (jfr. Kirby, 2003: 244, och 2003a: 58).⁷ Positionen som vetenskapskonsult vid en stor filminspelning erbjuder således ett fåtal forskare den unika möjligheten att pröva vetenskapliga teorier visuellt, genom att få tillgång till den senaste tekniken utan att spendera egna forskningsmedel. Inom många forskningsområden utgör därtill visualiseringen ett viktigt steg i forskningsprocessen (jfr. Kirby, 2003a: 54f.).⁸ Vetenskapskonsulter är inte heller ett fenomen som är begränsat till filmen, utan de används idag flitigt även av de skönlitterära författarna.

Fiktionell gestaltning av vetenskap, särskilt i de stora Hollywoodfilmerna, får också stor betydelse för forskningen genom att påverka inte bara den allmänna opinionen, utan i förlängningen också ekonomiska och politiska prioriteringar när det gäller forskningsfinansiering. Ett talande exempel är hur många kommentatorer menar att filmerna *Armageddon* (1998) och *Deep Impact* (1998) bidrog till inrättandet av både NASA:s Near-Earth Object Program Office och det brittiska National Asteroid and Comet Information Centre (jfr. Kirby, 2003: 244, och 2003a: 57).⁹ Många vetenskapsmän tar således den fiktionsella gestaltningen av vetenskap – särskilt inom populärfilmen – på stort allvar. Den amerikanska sociologen Dorothy Nelkin har bland annat visat att forskare som arbetar med mänsklig genetik i USA är väl

6 David A. Kirby skriver om detta i flera artiklar, exempelvis, Kirby 2000, 2003 och 2003a.

7 Vetenskapskonsult för *Jurassic Park*-filmerna var den amerikanske paleontologen John R. "Jack" Horner.

8 Ett historiskt perspektiv på bildens/illustrationens betydelse för den vetenskapliga praktiken återfinns exempelvis i Baigrie 1996.

9 Det är emellertid tveksamt om dessa filmer verkligen hade en direkt kausal betydelse för inrättandet av den amerikanska myndigheten då *Deep Impact* hade premiär i USA 8 maj (i Storbritannien 15 maj) och *Armageddon* 1 juli (i Storbritannien 7 augusti) 1998, och NEO Program Office grundades redan i juni 1998. Det brittiska NAC Information Centre invigdes dock först vid påsk 2002, som ett direkt resultat av arbete utfört av en "Task Force" med syftet att utreda de potentiella farorna med "near earth objects", som tillsatts av den brittiska regeringen i januari 2000. I det brittiska fallet gör därmed tidsperspektivet en direkt påverkan från filmerna mera rimlig. I båda fallen kan dock skapandet av filmerna betraktas som en del i ett större sammanhang där både allmänheten och politikerna gjordes medvetna om hotet om komet- eller asteroidnedslag, och därmed också utvecklade en mer positiv attityd till statlig finansiering av forskning och myndigheter som sysslade med detta.

medvetna om den roll allmänhetens attityder spelar när det gäller fördelningen av statliga forskningsmedel. Hennes studier visar också att dessa vetenskapsmän aktivt manipulerar nyhetsmedierna för att få allmänheten att inse vikten av genetisk forskning.¹⁰ När Kirby diskuterar exemplet med den betydelse *Armageddon* och *Deep Impact* haft, menar han att det tydligt visar att inte bara "members of the scientific community, but also governmental policy makers themselves, consider fictional films to be effective promotional tools" (Kirby, 2003a: 57).

Redan i *A Brave New World* introducerades den välbekanta skräckvisionen om en massproduktion av arbetarkloner underställda en totalitär regim. Detta är än idag en av de huvudsakliga föreställningar som kloningsdebatten aktualiserar och bidrar till att skapa (Lagercrantz, 2002). Det är också i denna föreställning som tanken att mänskliga kloner skulle sakna själ eller individualitet och att de inte skulle vara fullvärdiga unika individer bottenar. Men vad säger då dagens fiktion egentligen om kloner och deras individualitet? Är det fortfarande den själlösa kopian som dominerar?

I världen utanför fiktionen är en typ av mänskliga "kloner" sedan länge välbekanta: enäggstvillingarna. På grund av både genetiska och synliga likheter har de traditionellt fått stå i fokus för människors rädsla och osäkerhet – ofta dolt i humor – särskilt när det gäller "self-identity and individuality" (Poon, 2000: 160). Enäggstvillingar har alltid betraktats som omgivna av viss mystik, och kanske har detta bidragit till föreställningarna om att mänskliga kloner skulle ha telepatiska eller paranormala förmågor (Poon, 2000: 161). Sådana fantastiska förmågor till kommunikation framhävs exempelvis i den danske författaren Svend Åge Madsens kloningsroman *Genspejlet* (1999). Romanens fyra kvinnliga kloner delar till stor del tankar, drömmar och minnen, trots att de inte vuxit upp tillsammans utan möts först i vuxen ålder.¹¹ När två av klonerna möts, blir de snabbt goda vänner. Under ett samtal säger den äldre till den yngre att "spændende er at dine erfaringer kunne have været mine. Hvis jeg havde kigget til den anden side *da jeg var dig ... da jeg var på din alder*". Den yngre ber i sin tur den äldre om råd, "overbevist om at *hendes ældre jeg* havde udviklet en langt sikrere smag". (Madsen, 1999: 239, min kursivering.) Det är tydligt hur identifikationen mellan de två kvinnorna i romanen är så stark att de nästan själva blander ihop vem som är vem.

En annan av Madsens kloner beskriver vid ett tillfälle i sin dagbok en dröm hon haft under natten. Denna dröm visar sig vara identisk med en upplevelse som läsaren sedan tidigare vet att en av de andra klonerna haft föregående dag. (Madsen, 1999: 255, 26). I en diskussion om den framtida utvecklingen av gentekniken och människans medvetande, målar en av klonerna därtill upp en bild som samtidigt beskriver förhållandet klonerna emellan. Hon beskriver en värld där "vi alle har visse ligheder som gør at vi vil kunne gå ud og ind ad hinandens tanker. Og forskelle som bevirker at vi kan berige hinanden. *Individualitet vil være et forældet begreb, forståelse vil være vores grundtone*." (Madsen, 1999: 331, min kursivering.) Den extrema närheten mellan Madsens kloner framstår som åtråvärd, och den bidrar till att skapa det närmast utopiska ljus som vilar över romanens kloner och förhållandet dem emellan. Även om Madsens kloner har mycket gemensamt, skiljer de sig emellertid också från varandra på avgörande sätt. De är unika, men delar samtidigt något som gör att de aldrig är ensamma i världen på samma sätt som andra människor. Detta framträder i romanen som ett idealtillstånd, en positiv konsekvens av kloning av människor.

10 Nelkins resultat summeras av Kirby (Kirby, 2003), men publicerades ursprungligen i Nelkins *Selling Science: How the Press Covers Science and Technology* (1987). Kirby diskuterar också förhållandet mellan den populära gestaltningen av vetenskap och forskningsfinansieringen i Kirby 2003a: 56f.

11 Jag kommer i det följande att tala om individerna som *kloner*, trots att det formellt korrekta är att tala om alla individer som delar genetisk kod för *en klon* (jfr. Sylvan, 2001: 88 not 6, och Silver, 1998: 122). Jag har tidigare gjort en mer utförlig analys av kloningsmotivet i Madsens roman i Bergman 2004.

Även i Lisa Tuttle's novell "World of Strangers" (1998) gestaltas en utopisk tillvaro där gemenskapen mellan kloner med samma gener framställs som någonting unikt och positivt (Tuttle, 1999).¹² Novellen handlar om Nick, en klon som under uppväxten känner sig som en främling i tillvaron, men som efter att ha upplevt kärleken till den man vars klon han är visio- närt förutsäger: "Someday, after we are all dead, no doubt, [...] the world of strangers into which I was born will have become a world of lovers" (Tuttle, 1999: 309). Han syftar då på att alla människor i framtiden kan få möjlighet att älska sin "tvillingsjäl", och att detta kommer att göra alla optimalt lyckliga.

Medan Madsens kvinnliga kloner alla älskar och älskas av samme man som deras gene- tiska "mor" gjorde när hon var i livet, faller Tuttle's klonade huvudperson för sitt eget "original" redan från första ögonblicket de träffas. Gemenskapen hos Madsens kloner fram- träder således huvudsakligen på det mentala planet, medan kärleken mellan Tuttle's huvudper- son och hans original är såväl fysisk som emotionell; det ultimata svaret på den narcissistiska drömmen.

Som dessa två exempel visar presenterar fiktionen idag även för individualiteten potentiellt positiva konsekvenser av kloning. Detta medan mediedebatten fortfarande framförallt präglas av negativa bilder. I fiktionens form vidgar kloningen hos Madsen och Tuttle de möjligheter till intimitet som existerar för dagens människa. Kanske utgör detta indirekt ett svar på den utveckling som sker inom området artificiell intelligens idag, där man inom en inte alltför avlägsen framtid tror sig kunna skapa datorer som lär av sina erfarenheter och tänker emotio- nellt och kreativt. Om detta är potentiellt möjligt med maskiner, är det kanske inte längre rim- ligt att betrakta mänskliga kloner som kopior utan själ, inte ens inom fiktionen? De utopiska gemenskaper Madsen och Tuttle gestaltar innebär ett sätt att betrakta kloning som hittills inte behandlats i den vetenskapliga, eller ens den populärvetenskapliga eller mediala debatten. Detta trots att det finns studier som antyder att enäggstvillingar kan ha en särskild mental och emotionell närhet.¹³

En alternativ positiv bild av kloning i samtida fiktion diskuteras av Caryn James i en re- censionsartikel i *New York Times* i april 2005. James menar att positiva, mänskliga bilder av kloner förmedlas exempelvis i Ishiguro's *Never Let Me Go*, Caryl Churchills drama *A Number* (2002), och filmen *The Island*. I dessa tre verk framhävs, enligt James, klonerna som oskulds- fulla och mänskliga i kontrast till en mekanisk och cynisk samtidskultur där individualiteten är hotad. James betraktar dessa skildringar som en reaktion på "the destructive potential of unknown, rapidly accelerating medical science". (James, 2005.)

12 Novellen ingår i en antologi om kloning (Nussbaum, 1999) som förutom mer vetenskapliga essäer också innehåller noveller av, Lisa Tuttle, Felicia Ackerman, Charles K. Williams och Marta C. Nussbaum.

13 Tvillingstudier är ett av de bästa sätten att undersöka inflytandet av arv respektive miljö. Vid Karolinska institutet i Sverige finns världens största tvillingregister. Detta innehåller i princip alla en- och tvåäggstvillingar som fötts i Sverige sedan 1886, för närvarande ca 140 000 individer. (Jfr. Lichtenstein och Pedersen, 1998: 47.) Studier av detta material har exempelvis lett till slutsatser som att ärftligheten har stor betydelse när det gäller intelligens och kroppsbyggnad, medan en sjukdom som bröstcancer till största delen påverkas av den individuella miljön. Även för personlighet och beteende spelar arvet en stor roll, men ju äldre vi blir desto mer påverkas detta av vår miljö. (Jfr. Lichtenstein och Pedersen, 1998: 48ff.) Vissa studier av enäggstvillingar antyder att de upplever "en särskild förmåga för kommunikation sinsemellan" (jfr. Hansson, 1997: 79). Detta påminner om den gemenskap Madsen skildrar mellan klonerna i *Genspejlet*. I en studie av 7000 tvillingpar vid Minnesota Center for Twin and Adoption Research i USA, fann man flera personlighetsdrag som verkade vara genetiskt betingade, bland annat "alienation, leadership, vulnerability to stress, and even religious conviction and career choice" (jfr. Ratey, 2002: 33f, citatet är från sidan 34). Detta säger dock egentligen ingenting om möjligheten av gemensamt medvetande eller någon särskild form av kommunikation mellan enäggstvillingar. Det är inte heller alla som är övertygade om sanningshalten i studier av den här typen. Filosofen Stellan Welin, som bland annat sysslar med forskningsetik, menar exempelvis att eventuella mänskliga kloner troligtvis inte kommer att bli lika långa, och "än mindre kommer de att tänka samma tankar eller känna samma känslor" (Welin, 1997: 48).

I en av de mest berömda fiktionella kloningsskildringarna från 1970-talet, filmatiseringen av *The Boys from Brazil*, återfinns dock inga av dessa positiva tankar kring mänsklig kloning. Där finns varken tankar om klonerna som varande goda och oskuldsfulla, eller om att de skulle ha något slags unik gemenskap sinsemellan. Klonerna i *The Boys from Brazil* skildras som både visuellt identiskt lika, och lika när det gäller personlighet och egenskaper. Filmens kloner sägs till och med ha "samma personlighet", och det betonas att de inte är kopior utan identiska med "originalet", det vill säga Adolf Hitler. Detta framställs i filmen enbart som negativt och skrämmande. Den enda ljuspunkt som där antyds är miljöns inverkan som, om den inte kontrolleras minutiöst, antas kunna påverka klonerna så att de i slutänden trots allt inte växer upp till att bli identiska med Hitler. Den amerikanske biologen Christopher Rose pekar också på att en av filmens huvudpersoner i slutet bränner listan över Hitler-klonerna och var dessa befinner sig, förvissad om att det inte finns någon anledning att söka upp och döda dem eftersom de kommer att växa upp till att bli olika människor som inte försöker erövra världen (Rose, 2003: 294). Tanken att uppväxtmiljön har stor betydelse för utvecklingen av personligheten är stark i *The Boys from Brazil*. Den huvudsakliga handlingen – dödandet av klonernas "adoptivfäder" – bygger just på antagandet att för att bli som Hitler måste pojkar förlora sina fäder vid en viss ålder.¹⁴

En av de vanligaste invändningarna mot kloning av människor är att det "allvarligt skulle rubba vår syn på personlig integritet och autonomi" (Welin, 1997: 48). Idé och lärdomshistorikern Hertha Hansson menar att det handlar om "rädslan för utsuddandet av skillnader och gränser, ett utsuddande som hotar den 'själsliga' och kroppsliga integriteten", en rädsla hon spårar tillbaka till 1800-talet. (Hansson, 1997: 71ff, citatet är från sidan 71). Hansson ser också paralleller mellan egenskaper hos en folkmassa och spekulationer kring den mänskliga klonen:

I båda fallen förutsätts en tät nästan telepatisk kontakt mellan individerna. Gränsen mellan det egna jaget och de andra upplevs som oviktig, vilket i sin tur skapar beredskap att underkasta sig andras ledning. Individerna i massan eller klonen antas ha en särskild förmåga till samarbete men också att villigt underordna sig en auktoritet, ett gott råmaterial för ett fotbollslag eller ett kompani elitsoldater. (Hansson, 1997: 73.)

Denna uppfattning, och den negativa synen på ett nära samspel mellan individer den ger uttryck för, bär tydliga spår av rädslan för massproducerade kloner underställda en (ond) totalitär regim som länge varit så vanlig inom fiktionen.¹⁵ Många vanliga fördomar mot klonig härstammar från fiktionen, där kloner ofta framställs som själlösa eller som dåliga kopior av ett original. Detta gestaltas förutom i *The Boys from Brazil*, bland annat i filmer som *Bladerunner* (regi Ridley Scott, 1982), *Multiplicity* (regi Harold Ramis, 1996) och *Star Wars-Episode II: Attack of the Clones* (regi George Lucas, 2002), samt är ett vanligt motiv i science fiction-romaner i Huxleys efterföljd. Det har emellertid inga samband med modern genetik, som istället talar för att klonade barn "kommer att vara fullfjädrade människor, omöjliga att i biologiska termer skilja ut från andra medlemmar av det mänskliga släktet". Ett klonat barn

14 *The Boys from Brazil* är inte den enda klonberättelsen som involverar Hitler, utan han används vid ett flertal tillfällen för att förbinda kloning med ondska, vilket är ett vanligt sätt att uttrycka rädslan för mänsklig kloning. Parallellt med framväxten av skräckscenariot med den onde diktatorn som framställs i massupplaga uppstår också diskussionen kring vilka som borde klonas, det vill säga goda människor med särskild intelligens eller exceptionella talanger. Vilka som föreslås varierar över tid, men en som varit konstant på tapeten sen sedan detta började diskuteras är Albert Einstein. (Jfr. Poon, 2000: 166f., och även Kitcher, 1997: 58, 60.)

15 Etnologen Lynn Åkesson talar också om negativa inställningar till tvillingar inom olika kulturer (Åkesson, 1997: 87ff).

”kommer helt enkelt att vara en senare född enäggstvilling – varken mer eller mindre”. (Silver, 1998: 139.)

Men kanske ligger det ändå någonting i detta som Madsen låter en av *Genspejlets* kloner uttrycka; att individualitetstanken skulle vara på väg att bli föråldrad i det samhälle där vi lever idag? Det är en föreställning som har tydliga paralleller i den ökade exploateringen av det privata som sker i dokusåpor, reality shows, och inom många andra områden. Det individuella blir idag mer och mer generellt och allt mindre privat. Kanske skulle detta, i den extrema förlängningen, kunna leda till något slags upplösning av individens gränser?

Om mänskliga kloner, även i världen utanför fiktionen, skulle utveckla någon form av gemensamt medvetande, skulle detta vända uppochner på alla våra föreställningar om individualitet och intimitet. Det är naturligtvis vetenskapligt tveksamt om detta någonsin skulle kunna bli verklighet. Däremot kan blotta tanken på det, gestaltad i fiktionens form, säkerligen påverka vår inställning till mänsklig kloning, vilket i sin tur kan komma att påverka den vetenskapliga utvecklingen i framtiden. När det gäller kloning av människor har vi ännu bara sett början till någonting som fortfarande till stor del befinner sig bortom vår föreställningsförmåga.

Referenser

- Baigrie, Brian S., red. (1996): *Picturing Knowledge: Historical and Philosophical Problems Concerning the Use of Art in Science*, Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press.
- Bergman, Kerstin (2004): ”’Individualitet vil være et forældret begreb’: Kvinnor, kloner och visioner i *Genspejlet*”, i Bibi Jonson, Karin Nykvist och Birthe Sjöblad (red.), *Från Eden till Damavdelningen*, Lund: Absalon, s. 288–300.
- Boys from Brazil, The* (1978): Regi Franklin J. Schaeffner, i rollerna Gregory Peck, Lawrence Olivier, James Mason, m.fl., Twentieth Century Fox.
- Hansson, Hertha (1997): ”Debatten som mental tillvänjning”, i Annika Nilsson m.fl., *Klona skapelsens krona? Forskare kommenterar kloning av djur och människor*, Stockholm: Forskningsrådsnämnden, s. 70–83. Källa 49.
- Herbert, Wray, Jeffery L. Sheler, och Traci Watson (1997): ”The world after cloning”, i *U.S News & World Report*, 10 mars, s. 59–63.
- Hwang, Woo Suk, m.fl. (2004): ”Evidence of a pluripotent human embryonic stem cell line derived from a cloned blastocyst”, i *Science*, vol. 303, 12 mars 2004, s. 1669–1674.
- Ideland, Malin (2005): ”Hybrid-TV: Populärkulturens roll i den offentliga debatten”, i Malin Ideland, Carina Sjöholm, och Robert Willim (red.), *ETN: Pop*, nr. 1 2005, s. 119–133. Etnologisk skriftserie.
- James, Caryn (2005): ”Critic’s notebook: Duplicates that can beat the real thing”, i *New York Times*, 22 april.
- Kirby, David A. (2000): ”The new eugenics in cinema: Genetic determinism and gene therapy in GATTACA”, i *Science Fiction Studies*, vol. 27 del 2, nr. 81, juli 2000, s. 193–215. Tillgänglig på www.depauw.edu/sfs/essays/gattaca.htm (2005-11-01). (Web-versionen saknar sidnummer.)
- Kirby, David A. (2003): ”Science consultants, fictional films, and scientific practice”, i *Social Studies of Science*, vol. 33, nr. 2, april 2003, s. 231–268.
- Kirby, David A. (2003a): ”Science advisors, representation, and Hollywood films”, i *Molecular Inventions*, vol. 3, nr. 2, mars 2003, s. 54–60.
- Kitcher, Philip (1997): ”Whose self is it anyway?: When would human cloning be a morally acceptable choice, and when a mere exercise in vanity? Would it always transgress Kant’s injunction to treat others as ends in themselves?”, i *The Sciences*, september/oktober 1997, s. 58–62.
- Lagercrantz, Agneta (2002): ”Min mamma var en sugga”, i *Svenska Dagbladet*, 24 december.
- Lichtenstein, Paul, och Nancy Pedersen (1998): ”Arv eller Miljö?”, i *Forskning & Framsteg*, årg. 33, nr. 2 1998, s. 46–50.
- Madsen, Svend Åge (1999): *Genspejlet: Roman*, Copenhagen: Gyldendal.
- Nussbaum, Marta C. och Cass R. Sunstein, red. (1999 (1998)): *Clones and Clones: Facts and Fantasies About Human Cloning*, New York/London: W.W. Norton & Co.
- Poon, Peter N. (2000): ”Evolution of the clonal man: Inventing science unfiction”, i *Journal of Medical Humanities*, vol. 21, nr. 3 2000, s. 159–173.
- Ribalow, M. Z. (1997): ”Take two: Have movies about cloning prepared us for the real thing?”, i *The Sciences*, september/oktober 1997, s. 38–41.
- Rose, Christopher (2003): ”How to teach biology using the movie science of cloning people, resurrecting the dead, and combining flies and humans”, i *Public Understanding of Science* [Sage Publications], vol. 12, nr. 3, juli 2003, s. 289–296.
- Schone, Mark (2005): ”Copycat killer” [recension av Kevin Guilfoiles roman *Cast of Shadows*, 2005], i *New York Times*, 6 mars.

- Silver, Lee M. (1998 (1997)): *Kloning och genteknik: Möjligheter och risker i en ny värld* (övers. från engelskan Peter Carlsson), Malmö: Richters.
- Silver, Lee M. (2001): "What are clones? They are not what you think they are", i *Nature*, vol. 412, 5 juli 2001, s. 21.
- Sjödin, Stefan (2001): "Teknikens makt" [intervju med Lynn Åkesson)], i *Campus*, nr. 2, 4 april 2001. Tillgänglig på http://www.campus.se/camp_print.asp?camp_artID=588 (2005-11-01).
- Solter, Davor (2000): "Mammalian cloning: Advances and limitations", i *Nature Reviews: Genetics*, vol. 1, December 2000, s. 199–207.
- Sylvan, Peter (2001): *Tvillingen i frysen: Kungliga vetenskapsakademien om stamcellsforskning och kloning*, Stockholm: Atlantis/Vetenskapsakademien. Nionde skriften i serien om Människan och den nya biologin.
- Tuttle, Lisa (1999 (1998)): "World of Strangers", i Marta C. Nussbaum och Cass R. Sunstein (red.), *Clones and Clones: Facts and Fantasies About Human Cloning*, New York/London: W.W. Norton & Co., s. 297–309.
- Vogel, Gretchen (2005): "Korean team speeds up creation of cloned human stem cells", i *Science*, vol. 308, May 20, s. 1096–1097.
- Welin, Stellan (1997) "Kloning är etiskt acceptabel men riskfylld", i Annika Nilsson m.fl., *Klona skapelsens krona? Forskare kommenterar kloning av djur och människor*, Stockholm: Forskningsrådsnämnden, s. 41–54. Källa 49.
- Åkesson, Lynn (1997): "Klona skapelsens krona?", i Annika Nilsson m.fl., *Klona skapelsens krona? Forskare kommenterar kloning av djur och människor*, Stockholm: Forskningsrådsnämnden, s. 84–93. Källa 49.
- Åkesson, Lynn (2002): "Individens frihet ställs mot människans värdighet", i *Axess*, nr. 4, juni.

Kulturarvet och en vidgad kultursyn i gymnasieskolans svenskundervisning.

Lotta Bergman

lotta.bergman@lut.mah.se

Lärarytbildningen, Malmö högskola

Abstract

Vilka samtal om kultur och kulturarv förs inom ramen för svenskämnet i dagens gymnasieskola? Skolan har traditionellt haft en snäv definition av vad kultur och kulturell kompetens är och risken finns att en sådan definition fungerar exkluderande och därmed förstärker de skillnader som finns i elevers olika förutsättningar att finna mening i och lyckas med sina studier. En vilja att vidga text- och kulturbegreppet och ett närmande till ungdomars egen kulturförståelse kan spåras i gymnasieskolans kursplaner för svenskämnet. Vilket kulturellt innehåll som ungdomar från olika gymnasieprogram möter i den faktiska undervisningen och varför detta innehåll väljs är frågor jag söker svar på i mitt avhandlingsprojekt. Jag undersöker också i vilken utsträckning ungdomarna bjuds in i samtal, muntliga eller skriftliga, om kulturellt betydelsefulla frågor i vår tid, samtal där unga människors intressen och erfarenheter tas till vara? Min empiriska studie bygger på intervjuer med lärare och elever från olika gymnasieprogram och observationer i den klassrumspraktik där svenskämnets innehåll förhandlas och gestaltas.

Kulturarvet och en vidgad kultursyn i gymnasieskolans svenskundervisning

Lotta: Vad tänker ni på när jag säger kultur? Ska du börja Per?

Per: Nej, vi hoppar det!

Mattias: Det finns ju olika sorter.

Lotta: Ja! Det finns olika sorter säger du. Vad tänker du på när jag säger kultur?

Mattias: Ja, alltså tradition, konst och alltså...samhällsuppbyggnad och så.

Lotta: Samhällsuppbyggnad också...

Mattias: Bevarandet av gammal kultur så, sen finns det ju nutidskultur.

Lotta: Ja och vad skulle nutidskultur kunna vara för någonting t.ex.?

Mattias: Ja det är alltså...grafitti är en form av kultur, nån sorts livstidgrej...

Lotta: Mmm det har med livsstil också att göra! Nått mer som kan vara kultur, samtida, nutida som du tänker på som kultur.

Mattias: Nej, jag vet inte, alltså film och musik är ju med kultur.

Lotta: Ja...Vad säger ni andra? Håller ni med om den här definitionen av kultur, att...

Flera elever: Ja ! Mmm!

Lotta: Ja, vill ni lägga till nånting, du har ju nämnt flera olika saker här, finns det annat som är kultur också för er?

Tim: Inget som ploppar upp.

Lotta: Du nämnde ju det här med samhällsuppbyggnad, hur samhället ser ut och så och du Bekim du har ju minnen från, man brukar tala om olika kulturer. Du har ju en annan bakgrund. Tänker du också på det som kultur och skillnad i kultur?

Bekim: Ja...jovisst, alltså det, olika länder har ju olika kulturer ju. Så vissa lever ju med typ gamla kulturer och viss är nya typ och...man vet inte hur man ska uttrycka det alltså.

(Int. IP)

Utdraget ovan kommer från en gruppintervju med några elever från Industriprogrammet som deltagit i den undersökning om gymnasieskolans svenskämnen som jag genomfört på fyra olika gymnasieprogram. Eleverna befinner sig vid intervjutillfället i slutet av årskurs tre och ser tillbaka på den svenskundervisning de fått under sin gymnasietid. Inledningsvis talar vi om kultur, vad kultur är på fritiden och i skolan. Eleverna på Industriprogrammet ger en ganska bred definition av kultur. Kultur är både traditioner som ska bevaras och t.ex. konst, säger Mattias. Men det har också med samhällsuppbyggnad att göra och olika länder har olika kulturer. Samtalet rör också nutida kulturformer som film, musik och graffiti.

Lotta: Det är litteraturen som har varit nummer ett och sen har det andra kommit in lite då och då. Jag kan se det också på den här planeringen som, av hur det blev, som Göran har gett mig här, att det har varit en väldigt stark betoning på just litteratur, kunskap om litteratur. Om det här traditionella.

Mattias: Särskilt den äldre då!

Lotta: Ni hade mycket om det i ettan också förstod jag, att ni läste om..

Mattias: Jag tycker vi har haft det hela tiden!

Tim: Hela tiden!

Mattias: Vi har inte haft nåt riktigt så nutid nån gång.

Tim: Nej! Utan det har varit...

Lotta: Ingenting om nutida kultur?

Mattias: Nej, älta det gamla.

Lotta: Och ingenting om er egen kultur?

Flera elever: Nej!

Tim: Inte om våra egna intressen så.

Mattias: Jag har haft som förslag att vi ...låt nån ta med en låt som dom tycker om och liksom analysera låttexter, nånting som tilltalar en alltså nu, och inte bara älta allt gammalt liksom.

Engin: Nej men alltså jag tycker inte att svenskalektionerna är så viktiga. Det är som Mattias sa det är bara förr i tidens grejer.

Lotta: Förr i tidens grejer...ja

Engin: Man tappar hoppet!

Lotta: Tappar man hoppet?

Engin: Jaja!

Lotta: Varför gör man det då?

Engin: För att man alltså ja...det är inte nåt roligt som man vill lära sig.

Bekim: Det känns ganska meningslöst alltså. Vem fan bryr sig om vad som har hänt för....

Engin: Att veta vad dom gudarna hette för länge sen.

(Int. IP)

Den svenskundervisning som eleverna beskriver har i huvudsak handlat om litteratur från äldre tid som studerats kronologiskt. De har läst texter, samtalat, skrivit och analyserat men texterna och resonemangen har för flera av eleverna haft svårt att få fäste, att engagera och intressera. Eleverna säger att de hade velat ha större variation i innehållet. Framför allt efterlyser de innehåll som ligger närmare deras egen tid och livsvärld. ”Mer aktuella grejer hade nog hjälpt till rätt mycket...” (Tim) Samtidigt är de inte helt motståndare till att läsa äldre tiders litteratur. ”Det handlar ju om allmänbildning alltså, man ska ha lite sånt i sig med.” (Mattias) För Engin har fokuseringen vid äldre tiders litteratur inneburit att han gett upp hoppet om ämnet svenska. När Engin säger att ”man tappar hoppet” betyder det att han sedan en längre tid endast högst sporadiskt deltagit i lektionerna i svenska.

För Industriprogrammets elever har studiet av främst äldre skönlitterära texter varit ett centralt innehåll i undervisningen. Kunskaper om äldre tiders litteratur har länge ansetts viktiga och nödvändiga att föra vidare till nästa generation. Hur stort utrymme kronologiska studier av litteraturens historia, de stora författarna, epoker och strömningar fått i svenskundervisningen har varierat över tid. Omfattningen och urvalet har också sett olika ut för olika läroplaner och olika elevgrupper. Vilka texter och författare som ansetts centrala, hur texterna perspektiverats och hur de varit tänkta att läsas har skiftat. Kulturarvsförmedlingen har fyllt funktionen att överföra värden, värden som förändrats i takt med samhällsutvecklingen och därmed speglat det ideologiska klimatet. I stadgor, läroplaner och anvisningar från början av 1900-talet lades t.ex. betoningen på överföring av värden som hade med arv och nation att göra medan utvecklingen efter 1950 gått mot överföring av värden som rör mellanmännisklighet, pluralism och social fostran. (Englund B 1997, Danielsson A 1998, Brink L 1992)

Alltsedan 70-talets läroplaner har andra medier, film, teater, massmedier och de nya kommunikationsmedlen, successivt lagts till som nya stoffområden för svenskämnet. (Malmgren G, 1999:95 ff) Debatten om svenskämnets kulturella innehåll har dock präglats av värderingar kring högt och lågt i kulturen och gjort det svårt för nya medier att få utrymme annat än som jämförelsematerial eller för att avslöja just dess låga karaktär. Traditionellt har svenskämnet haft en snäv definition av vad kultur och kulturell kompetens är. Kunskap om och läsning av skönlitteratur har behållit sin ställning som ämnets huvudsakliga innehåll, samtidigt som andra medier kommit att spela en allt större roll i ungdomars kulturkonsumtion och meningsskapande.

Skönlitteraturläsning är idag bara ett sätt bland många andra att vidga vyerna och för många gymnasieungdomar inte det mest självklara eller ens det mest effektiva sättet. Svensklärare, [...], tenderar att betrakta litteraturen som om den av naturen står över moderna bildbaserade medier både som konst och kunskapskälla betraktad. (Årheim, 2005:5 f)

De nya kursplanerna i svenska (2000) talar om ett vidgat textbegrepp och om vikten av att anknyta till elevernas erfarenheter och intressen. I *Att läsa och skriva* (Myndigheten för skolutveckling 2003) utvecklas resonemanget kring ett vidgat text- och språkbegrepp på ett sådant sätt att vi också kan tala om ett vidgat kulturbegrepp. ”I de vidgade text- och språkbegreppen måste vi nu också inkludera nya medier – TV, video, datorer etc. - och olika yttringar av populärkultur.” (s. 18) Författarna vänder sig mot skolans negativa attityd till de nya medi-

erna och lyfter istället fram dess potentialer. ”De nya medierna och populärkulturen erbjuder rika möjligheter till aktivt, kreativt och differentierat meningsskapande.” (s. 18)

Också Annette Årheim argumenterar i sin licentiatavhandling för att det vidgade textbegreppet i undervisning är berättigat. De flesta barn och ungdomar tillägnar sig medierade erfarenheter från både skönlitteratur och moderna medier. Hennes undersökning av gymnasieelevers mediebruk visar att de ungdomar som har bredast medieerfarenheter också har ett större mått av narrativ fantasi. Den breda medieerfarenheten hos dessa ungdomar tycks gå hand i hand med en hög prioritering av skönlitterär läsning. (Årheim, 2005:131)

I *Öppna brev – om lärarutbildningens kulturella praktik* (2005) skriver Jan Thavenius om högskolans ofta svala intresse för nya kulturformer och om den konflikt som råder mellan skriftkultur och mediekultur och mellan hög- och lågkultur. Han efterlyser ”en mer aktiv, medveten och reflekterande hållning till skapandet av ny kultur” både för skolan och lärarutbildningen.

Det handlar inte om ett val mellan det gamla och det nya utan om att försöka förstå och värdera både gammal och ny kultur. Det handlar inte om modernitetens förakt för det gamla eller ett okritiskt uppgående i det nya. Det handlar om att med historiens hjälp orientera sig i nya kulturer, om att skaffa sig kunskap och insikter för att mer aktivt kunna gripa sig an dem. (Thavenius, 2005:60)

I min undersökning försöker jag bl.a. få svar på vad det är för innehåll som ungdomar från olika gymnasieprogram möter i klassrummet då de har svenska på schemat och varför just detta innehåll väljs. En annan fråga är i vilken utsträckning ungdomar bjuds in i samtal, muntliga eller skriftliga, om kulturellt betydelsefulla frågor i vår tid, samtal där ungdomars intressen och erfarenheter tas till vara. Med undantag för de inledande glimtarna från en avslutande gruppintervju med Industriprogrammets elever, bygger de resultat som redovisas här på fyra lärarintervjuer som genomfördes under läsåret 2003/2004. Vad vi möter är några gymnasielärares uppfattningar, attityder och värderingar kring svenskämnets kulturella innehåll. Men först några resonemang av betydelse för problematiken kring svenskämnets innehåll. De gäller de kulturella förändringarna som är utmärkande för vår tid, svenskämnets olika skepnader och aktuella styrdokument.

Kulturella förändringar

En av utgångspunkterna för min avhandling med arbetstiteln ”Gymnasieskolans svenskämnen” är de omfattande kulturella förändringar som ägt rum i samhället under de senaste decennierna. Samhällstillståndet beskrivs som alltmer postindustriellt, postmodernt eller senmodernt och som präglad av globalisering, medialisering, mångkulturalitet, högt förändringstempo och ett vardagsliv där den nya informations- och kommunikations- teknologin spelar en allt större roll. Verkligheten beskrivs som fragmentariserad och osäker. (Hall, 1992; Giddens, 1999; Hargreaves, 1998; Gibbins & Reimar, 1999) Hur genomgripande samhällsförändringarna är och om de utmärkande dragen, som alla har sin upprinnelse i moderniteten, nu nått en utveckling som gör att man kan tala om att vi lever i ett postmodernt samhälle kan naturligtvis ifrågasättas. Det nya som vi upplever i vår tid tycks motsägas av drag av samtidig kontinuitet och stabilitet i vardagslivet.

Oavsett vad vi väljer att kalla förändringarna skiljer sig den värld som unga människor idag växer upp i från den som barn och ungdomar mötte för bara ett par decennier sedan. Vi påverkas alla av mediekulturens genomslagskraft, av förändringarna inom kommunikationsteknologin och av det mångkulturella samhället men förmodligen påverkas unga människor i högre utsträckning, eftersom de befinner sig i en intensiv utvecklingsfas där identitetsbyggande och lärande är centrala komponenter. Medieutvecklingen har bl.a. gjort oss beroende av mer komplexa symbolsystem för meningsskapande. (Thompson, 1995:267) Vi lever i en

sammansatt, multimodal språkkultur där texter, bilder och ljud i samverkan, används för att representera verkligheten. Det är denna komplexa symbolvärld som unga människor ska socialiseras in i och bli alltmer avancerade deltagare och medskapare i. Att utveckla kommunikativa och kulturella kompetenser innefattar idag en bredare mediekompetens, vilket ställer nya krav på skolan. (Myndigheten för skolutveckling 2003) De kulturella förändringarna ställer också nya krav på skolans förmåga att möta olika individer, deras behov, intressen och erfarenheter, i en mångkulturell och föränderlig social och kulturell kontext.

Att ge ett entydigt svar på vad kunskap och bildning är kan vara svårt under sådana omständigheter (Thavenius J, 1996, Gustavsson B 1996) Kunskaper och värderingar är inte alltid självklara och giltiga för alla även om läroplansretoriken ofta gör sken av att så är fallet. Den kulturella mångfalden, osäkerheten och komplexiteten skapar ett behov av en mer öppen och sökande hållning till kunskap och bildning (Andersson L G m.fl., 1999:48 ff).

Att lärare förstår hur de kulturella förändringarna påverkar barns och ungdomars uppväxtvillkor, att de förstår vad de unga är med om och hur de hanterar sin situation, tror jag är en viktig förutsättning för att skapa goda undervisningsförhållanden. Hur lärare tolkar de nya, och delvis främmande, socialisationsmönstren har sannolikt betydelse för hur de uppfattar och möter det som idag är annorlunda hos ungdomar. Sannolikt har det också betydelse för val av innehåll och metoder, för interaktionen i klassrummet och för de relationer som skapas i läromiljön.

Olika svenskämnen

Att svenskämnet har en mångskiftande karaktär är inget nytt för vår tid. I *Svenskämnets historia* (1999) beskriver Jan Thavenius hur svenskämnet fått ett skiftande innehåll i olika sociala och historiska kontexter.

Ordet är alltså ett – svenska – men det elever och lärare gör när ämnet står på schemat kan vara vitt skilda saker: olika vid skilda tider, olika i skilda skolformer, olika för pojkar och flickor, ibland också olika i samma skola eller för skilda grupper av lärare. Det är viktigt att bli påmind om detta. Svenskämnet finns inte i någon absolut mening. När någon talar om ämnets kärna eller egentliga uppgift, kan det bara betyda att hon eller han menar att ämnet *bör* ha ett visst innehåll och vissa uppgifter. (Thavenius J, 1999:16 f)

Splittringen och oenigheten kring svenskämnets innehåll tycks ha fortsatt efter gymnasiereformen 1994. Det ”högre” och det ”lägre” svenskämnet finns kvar trots att alla program genom gymnasiereformen blev treåriga och de nya kursplanerna för Svenska A och Svenska B blev desamma för alla program. Det ”högre” svenskämnet beskrivs som ämnescentrerat och utmärks av ett högre bildningsideal med kronologiska litteraturstudier, studier av epoker, litterära termer och begrepp. I språkstudiet tränas eleverna i att behärska det offentliga språket. Det ”lägre” svenskämnet beskrivs som mer elevcentrerat och motivationsinriktat. Tematiska studier och basfärdighetsträning dominerar. (Malmgren G, 1999:94) Svenska som färdighetsämne, som litteraturhistoriskt bildningsämne och som erfarenhetspedagogiskt ämne kan också spåras i dagens svenskundervisning. (Malmgren L-G, 1996:88 f) Lärare låter sin undervisning domineras av det ena eller det andra eller tillämpar olika svenskämnen i A- respektive B-kurs men också inom en och samma kurs för dess olika moment eller delar. Programmets karaktär är en faktor som påverkar vilket svenskämne som får dominera. Elever på yrkesförberedande program får oftare en undervisning där färdighetsträningen prioriteras medan kulturarvsförmedling som dominerande inslag är vanligare på studieförberedande program. (Bergman L, 2001:5)

Jag tror att många svensklärare idag har en vidare syn på kultur och att de i högre utsträckning använder t.ex. film och arbetar med ungdomars mediebruk men det finns också en tendens att fortfarande motarbeta den ”unga” kulturen och slå vakt om den traditionella. Magnus

Persson visar i *Populärkulturen och skolan* (2000) hur problematiskt detta blir i ett samhälle där kulturen förändrats på ett genomgripande sätt och där ungdomars värld och identitet i stor utsträckning definieras via den moderna medie- och populärkulturen. Skolans bristande förmåga att ta hänsyn till de kulturella förändringarna har gjort det besvärligt för bl.a. svensklärare att förstå ungdomars kulturkonsumtion och att motivera dem för att engagera sig i det som svenskämnet traditionellt stått för när det gäller kultur.

Det finns ingen hållbar anledning för [...] kulturundervisningen att begränsa sig till en liten exklusiv del av kulturen, eller omvänt, att bara uppehålla sig vid det mest spridda och populära. Det är hela kulturen, i all sin mångfald och brokighet, som bör sysselsätta oss. Ingenting mindre duger. (Persson, M 2000:76)

Frågan är i vilken utsträckning både s.k. höga och låga kulturformer får utrymme och hur öppna och jämlika mötena kring kulturella värden är i dagens svenskundervisning. En annan viktig fråga är vilka konsekvenser en snäv kultursyn och ett ointresse för elevernas kulturella preferenser får för eleverna. Risken finns att studiemotiverade eleverna för att lyckas i skolan på ett instrumentellt sätt tar till sig eller låtsas föredra den kulturella bildning som skolan och lärarna omhuldar och belönar (Turnbull S, 2000:170 ff). Kritik av elevernas mediebruk kan lätt uppfattas som kritik av eleverna själva och deras kulturella identitet. Risken är att eleverna känner sig exkluderade och att undervisningen förstärker de skillnader som finns i elevers förutsättningar att finna mening i och lyckas i skolan. Undervisningens innehåll formas till ett hinder för grupper av elever som inte känner sig hemma i skolans kultur. Elevernas strategier kan se olika ut. Att anpassa sig är som nämnts ovan en möjlighet men reaktionen kan också bli tystnad eller aktivt motstånd. I det senare fallet känner eleverna ett behov av att försvara sig och blockerar sig för en mer vidgad förståelse och nya erfarenheter. Att istället anknyta till elevernas kulturella erfarenheter och värderingar kan, menar jag, ge positiva effekter i form av ökad motivation och delaktighet men också möjlighet till fortsatt kunskapsutveckling där olika kulturella uttryck kan förstås i större sociala och historiska sammanhang.

Ungdomar finner, i musiken, filmerna och TV-serierna, ett råmaterial för sitt identitetsskapande. Där finns modeller, stilar och uttryckssätt att förhålla sig till, acceptera eller förkasta som konkurrerar med skolan då de av många ungdomar värderas högre och som mer meningsfulla än det som skolan kan erbjuda. Denna situation blir speciellt besvärlig för skolan då kunskaper som erövrats genom elevernas mediebruk på fritiden blir betydelsefulla för elevernas förmåga att kommunicera och göra sina röster hörda.

Jag menar att om de som arbetar i skolan motarbetar eller ignorerar det som roar och oroar den unga generationen avsäger de sig själva möjligheten att tillsammans med eleverna diskutera frågor som rör deras livsvärld och kulturella identitet. Kulturen är heterogen och gränsen mellan vad som är högt och lågt är idag, både för vuxna och ungdomar, mindre skarp än tidigare. Men får förhållandena några konsekvenser för svenskämnets innehåll? Låt oss först titta på vilka eventuella förändringar som signaleras av skolans styrdokument.

Styrdokument

En vilja att vidga text- och kulturbegreppet och ett närmande till ungdomars egen kulturförståelse kan spåras i den nya gymnasieskolans kursplaner för svenskämnet. Men detta är inget nytt. Textbegreppet vidgas i 70- och 80-talens kursplaner utöver det traditionellt skönlitterära samtidigt som litteraturen som kunskapskälla betonas. Redan i Lgy 70 sker en utvidgning av svenskämnets innehåll till att också omfatta stoff som t.ex. filmkunskap och kunskap om nya informationskällor. (Malmgren, 1999:96) I *Supplement 80*, där vi för första gången har en enda kursplan i svenska för alla elever på gymnasieskolan, betonas vikten av att anpassa t.ex. val av litteratur efter elevernas studieinriktningen, behov och önskemål. (Malmgren, 1999:113) Man kan också spåra en försiktig förändring i synen på kulturarvet i följande av-

snitt av 80-talets kursplan: "Att någon gång ta upp en diskussion om begrepp som kultur och kulturarv kan vara givande liksom att fråga sig vilken eller vilkas kultur man vill bevara och föra vidare." (Supplement 80 1980)

I Lpf-94 delas ämnet svenska upp i två kurser: Kurs A, *Språket och människan* och kurs B, *Språk, litteratur, samhälle*. Målen för kurserna finns angivna men lärare och elever bestämmer enligt läroplanen tillsammans innehåll och arbetsmetoder. Målen för A-kursen presenteras i sju punkter varav sex handlar om att utveckla språket i tal och skrift. En punkt handlar om litteraturläsning, "...kunna formulera egna tankar, iakttagelser och jämförelser vid läsning av saklitteratur och litterära texter från olika tider och kulturer." Om dessa punkter läses isolerat, vilket ligger nära till hands då lärare eventuellt tillsammans med eleverna ska planera kursens innehåll, kan man förledas att dra slutsatsen att kurs A i huvudsak är en färdighetsinriktad kurs och att de inslag av texter som kan bli aktuella är sakprosa och skönlitteratur. En vidare tolkning av ordet text finns under rubriken "Karaktär och struktur". Formuleringarna öppnar andra möjligheter när det gäller val av innehåll.

Språk och litteratur är ämnets huvudsakliga innehåll. Varje elev skall i sina svenskstudier aktivt arbeta med att tillgodogöra sig och skapa texter. Med texter avses allt från skönlitteratur, saklitteratur och elevernas egna texter, till litterära uttryck förmedlade via etermedier, dagspress, teater, film m.m. (Lpf-94)

B-kursens mål presenteras i tio punkter där litteraturläsningen och språkstudierna står i centrum för studierna. Fem punkter handlar om språk och fyra om litteratur och litteraturläsning. En punkt behandlar medier. Elevernas skall "kunna analysera och samtala om budskap i texter av olika slag i olika medier för att kritiskt granska och bedöma deras innehåll och syfte." Att medier fått en så undanskymd plats i Lpf-94 kritiserar av Jan Thavenius i *Det avpolitiserade språket* (1999). Mediernas och den nya informations- och kommunikationsteknologins genomslagskraft skapar nya sammanhang för språk och språkanvändning och han ställer frågan om det är "möjligt att idag uteslutande ägna sig åt det verbala språket, om förmågan att 'förstå omvärlden' ska växa." Den allt mer sammansatta och mångskiftande mediala värld som dagens unga växer upp i ger inga avtryck i kursplanen och därmed får inte heller lärarna någon vägledning för att på ett konstruktivt sätt handskas med den nya situationen. (Thavenius, 1999:142)

En jämförelse med de reviderade kursplanerna från 2000 visar några intressanta skillnader. När det gäller ämnets syfte betonas i inledningsmeningen att ämnet ska "stärka den personliga och kulturella identiteten" och "utveckla tänkandet, kreativiteten och förmågan till analys och ställningstaganden". Betoningen på skönlitteratur och kulturarv har tonats ned något, eleverna ska ges "möjlighet att ta del av och ta ställning till kulturarvet" men här talas också om bildmedier och om att "möta olika texter och kulturyttringar". Under "Mål att sträva mot", som inte har samma dignitet som mål att uppnå, ska eleven "tolka, kritiskt granska och analysera olika slag av texter, såväl skrift- som bildbaserade" och som "svarar mot de krav som ställs i ett komplicerat och informationsrikt samhälle." I avsnittet "Ämnets karaktär och uppbyggnad" talas om ett vidgat textbegrepp men begreppet utvecklas och problematiseras inte mer än vad som framgår av följande avsnitt:

Att tillägna sig och bearbeta texter behöver inte alltid innebära läsning utan även avlyssning, film, video etc. Ett vidgat textbegrepp innefattar förutom skrivna och talade texter även bilder. (Kursplan 2000)

Det enda målet för A-kursen litteraturstudier som fanns i Lpf-94 finns kvar och har kompletterats med ytterligare ett mål: "Eleven skall känna till några vanliga myter och motiv i litteratur, vilka speglar frågor som har sysselsatt människor under olika tider". Om målen läses iso-

lerat ger de, liksom i Lpf -94, intryck av att i första hand fokusera färdigheter. Ambitionerna för litteraturhistoriska studier i kurs B har tonats ned. I kursplanen från -94 skall eleven ha "kunskap om författarskap, epoker och idéströmningar i kulturer förr och nu". I den reviderade kursplanen 2000 räcker det med att eleven har "stiftat bekantskap med författare från olika tider och epoker". Att eleven "skall kunna analysera och samtala om budskap i texter av olika slag i olika medier för att kritiskt granska och bedöma deras innehåll och syfte" har helt fallit bort i kursplanen 2000 men liknande skrivningar finns i det övergripande avsnittet under "ämnets syfte". Att tillämpa ett kritiskt förhållningssätt är så viktigt att det har en plats också under "Mål". Vad som avses med medier är inte riktigt klart. Jag uppfattar det som att ordet "medier" i den aktuella formuleringen inte omfattar t.ex. skönlitterära texter. All kultur präglas av värderingar och ett granskande och kritiskt förhållningssätt kan tillämpas för alla kulturformer, höga som låga.

De nya kursplanerna 2000 betonar starkare vikten av att anpassa innehållet till elevernas studieinriktning men också till deras erfarenheter, intressen och behov. Den personliga och kulturella identiteten ska stärkas. Att textbegreppet har vidgats och det traditionella litteraturstudiet tonats ned öppnar större möjligheter för lärares och elevers överväganden kring val av innehåll. Men jag tycker att det är en brist att resonemangen i de övergripande avsnitten i läro- och kursplaner, om t.ex. det vidgade kultur- och textbegreppet och vikten av att tillämpa ett kritiskt förhållningssätt, inte följs upp i kursplanens målbeskrivning. I synnerhet om man betänker att det ofta är enbart mål och betygskriterier som ligger till grund vid lärares och elevers planering.

Min undersökning

Huvudfokus i min studie är svenskundervisningens innehåll och dess betydelse för olika elevgruppers möjligheter att utveckla kulturella och kommunikativa kompetenser inom svenskämnets ram. Min undersökning omfattar både ett elev- och ett lärarperspektiv på svenskundervisningens kulturella innehåll. För att få svar på frågan om vad svenskämnet innehåller betyder för olika elevgruppers identitetsbyggande och förutsättningar att lyckas med sina studier görs kvalitativa intervjuer med elever från olika gymnasieprogram, både yrkesförberedande och studieförberedande. Eleverna representerar olika kön och har olika social och etnisk bakgrund. Elevperspektivet kommer att relateras till ett ämnesdidaktiskt perspektiv där olika konstruktioner av svenskämnet och lärarnas elev- och ämnessyn fokuseras. För att fånga det meningsskapande som sker kompletteras elev- och lärarintervjuerna med undersökningar i form av observationer i den klassrumspraktik där svenskämnet innehåller förhandlas och gestaltas. Jag har så långt möjligt följt hela undervisningsförlopp dvs. hela moment, delkurser eller teman och i direkt anslutning till dessa gjort gruppintervjuer med eleverna.

Fyra klasser har deltagit i undersökningen och dessa är fördelade på tre skolor och fyra olika gymnasieprogram. Sammanlagt har jag intervjuat 24 elever, 4 till 6 elever per klass, och 5 svensklärare.¹ En längre inledande intervju med lärarna har följts av två uppföljningsintervjuer per lärare. Eleverna har intervjuats enskilt en gång. I slutet av årskurs tre gjordes en uppföljande och utvärderande gruppintervju med elever som tidigare deltagit i intervjuundersökningen.

Lärarnas syn på det nya svenskämnet, kulturarvet och ett vidgat kulturbegrepp

I det följande avsnittet möter vi de fyra lärare som deltog i undersökningen då den inleddes höstterminen -03. För att läsaren ska få en känsla för helheten i uppfattningar, attityder och värderingar och hur dessa hänger samman presenteras varje lärare för sig. De förhållanden

1 En femte lärare tillkom under åk 3 p.g.a. ett lärarbyte.

som rör svenskämnet innehåll är komplexa och i denna första genomgång av intervjuerna ges inte utrymme för alla nyanser i lärarnas tal om sitt ämne och sin undervisning. Vad jag försökt fånga är några framträdande drag i materialet. Min avsikt är inte att ge en representativ bild av hur lärare i svenska generellt ser på svenskämnet innehåll. Studien är kvalitativ och ger istället utrymme för några få enskilda lärares syn på svenskämnet och dess innehåll.

Göran

Göran arbetar som gymnasielärare i svenska och engelska mest på pojkdominerade program. Han har lång erfarenhet av att undervisa på just Industriprogrammet (IP) som jag följer i min undersökning. Intresset för svenskämnet är ofta svalt i sådana grupper, eleverna tycker inte om att skriva och läsa och det är svårt att hitta texter som kan intressera och engagera dem, menar Göran. (Int. 1)

När det gäller de nya kursplanerna i svenska är Göran kritisk, främst till att "...språkhistoria och litteraturhistoria, litteraturkunskap [...] har fått en mindre och mindre plats." (Int. 1) Göran har heller inte förändrat sitt svenskämne i någon större utsträckning efter gymnasiereformen -94 och revideringen 2000.

Lotta: Du har inte gjort det? (*förändrat svenskämnet*)

Göran: Nej, jag har inte det! Jag försöker göra mitt jobb, jag försöker göra det bättre och bättre. Jag försöker vara koncentrerad och stringent och tydlig.

Lotta: Men du tycker...tycker du att du kan finna stöd i det du gör i kursplanen?

Göran: Jag försöker och om jag inte gör det så gör jag det så som jag anser det vara bäst i alla fall. Och på den här skolan har ingen opponerat sig mot den saken. (Int. 1)

Göran försöker så långt det är möjligt att ha samma innehåll för alla gymnasieprogram "för att få en jämförelsegrund" och i den mån det blir skillnader är det mest en fråga om kvantitet. Innehållet blir enklare och mindre omfattande på IP och arbetsformerna blir också annorlunda. Huvuddelen av arbetet görs på lektionstid eftersom det inte fungerar med hemläxor. (Int. 1) Skillnaden mellan olika program illustrerar Göran med ett exempel från sin undervisningspraktik. I sin "teknik-klass" har han haft en lektion om Platons grotta och han väljer att inte ta in det stoffet i IP-klassen. Göran menar att "diskussioner om verklighetens beskaffenhet har rätt små möjligheter att...riktigt, riktigt tända intresset." och han ställer också frågan "Måste svetsare verkligen känna till Platon" (Int. 1) När jag ställer frågan vad det blir istället för "svetsarna", svarar Göran så här:

Det blir väldigt mycket studie- och sammanträdesteknik, det är grunden till allting. Allting här på IP ligger i läsförståelse och förmåga att återge och kanske ta ställning också. [...]...att läsa och förstå, att skriva och uttrycka. Och där smugglar jag alltså in kulturarvet som mediet för att nå målet och det kanske är så att jag använder kulturarvet som själva målet på mer studieinriktade program. (Int. 1)

Innehållet är alltså ungefär detsamma men Göran väljer att göra kurserna mindre omfattande och enklare för IP-eleverna. Litteraturstudierna tonas ned och istället fokuseras färdighetsträningen men det stoff eleverna arbetar med är fortfarande kulturarvstexter.

För Göran är det viktigt att själv vara engagerad i de texter som han använder i undervisningen. "...jag måste brinna, det måste brinna i mig, alltså ämnet, texterna måste leva i mig. (Int. 1 s. 5) Men det är också viktigt att eleverna känner något för det dom läser, att dom kan engagera sig känslomässigt i texterna. Han väljer därför ibland texter som ligger nära elever-

nas verklighet t.ex. Aino Trosells *Pojkjäveln* som handlar om en ung pojke som blir svetsare. Eleverna på IP kan känna igen sig i den novellen, det är deras egen värld, deras egna villkor, menar Göran. (Int. 1)

Men med den äldre litteraturen är det svårt. ”Det är jättesvårt ja...och ofta misslyckas det. Oftast! Det är inte roligt att säga det men så är det.” (Int. 1) Den grekiska mytologin t.ex. uppskattas inte av IP-eleverna. Den gicks igenom på ett ”ganska grundskolemässigt och enkelt sätt i IP och dom är så trötta på grekiska gudar nu så att dom kommer att reagera våldsamt om dom någonsin stöter på Dionysos igen...” (Int. 1)

Göran vill lämna över en känsla för ”den här kanon som är basen för humanismen [...] det är så stora humanitära värden så det får inte försvinna.” Han säger också att han är anhängare av en fastare kursplan. ”Man ska ha läst den och den och den.” (Int. 2)

...dom här gummorna och gubbarna på 1600-talet och 1700-talet och vad det nu är för någonting. Men samtidigt som man gör det så ger det tillfällen till diskussioner och samtal och det kanske egentligen är det viktigaste att man lär sig det som dom här figurerna har att lära ut och vet att dom finns där [...] ...jag försöker ändå få in en känsla av kronologi. (Int. 1)

Andra medier får ett mycket begränsat utrymme i Görans undervisning. Film arbetar han mindre och mindre med men det förekommer i anslutning till litteraturundervisningen. ”Det är en del filmer som jag använder t.ex. *Korpen flyger*, därför att den är en så utsökt illustration till det isländska sagomaterialet. Men annars...inte mycket nej.” (Int. 1)

När det gäller inslag av och frågor om andra medier svarar Göran så här:

Okej, jag ser litteraturen som en frizon undan mediebruset och jag ser läsning som någonting allt svårare att få tillfälle till med datorspel, TV-spel, dvd...bärbara ljudanläggningar, mode, stil...Jag försöker hitta ställen, vägar in i det där rummet, the room of ones own, där man kan läsa men jag tror inte jag gör läsare av alla mina elever, inte alls, men det är det bästa när någon kommer och säger att det vi gjorde idag det var...eller den här boken den är inte klok, eller den är skitbra. (Int. 1)

Göran vill att eleverna ska bli läsare och genom läsningen finna en frizon, en zon fri från de moderna mediernas flöde. I svenskämnet kan eleverna få en gemensam kulturell bas, menar Göran, en bas som kan tjäna som motvikt mot det negativa inflytandet från den medievärld som han vet dominerar elevernas fritid. Via en gemensam kanon av skönlitterära texter vill Göran överföra en känsla för det som är grunden i den västerländska kulturen och som står för humanism och fasta värden. I Görans tal om valet av innehåll finns en föreställning om att skolan ska förmedla ”den goda kulturen” som fungerar starkt normerande. ”Den goda kulturen” är given och självklar och har sin lika självklara och enhetliga motpol i ”den dåliga kulturen” eller ”icke-kulturen” d.v.s. ungdomarnas kultur, medierna och det populära, som ska motverkas.

Jenny

Jenny arbetar som lärare i svenska och gymnastik på ett gymnasium med enbart yrkesinriktade program. Det är en av hennes klasser på Barn- och fritidsprogrammet (BF) som ingår i min undersökning. När hon beskriver sitt arbete gör hon gärna jämförelser med sin egen gymnasietid som inte ligger så långt tillbaka i tiden och hon tycker att det har skett stora förändringar sedan hon själv gick i skolan och inte minst är unga människors situation annorlunda. För Jenny är det viktigt att göra undervisningen i svenska lustfyllt för eleverna och att motivera och aktivera. Hennes elever orkar inte lyssna på någon som föreläser utan måste hela tiden sättas i arbete och det är viktigt att anpassa arbetet efter den aktuella elevgruppen, säger hon.

Jenny har tagit fasta på att det finns olika vägar att nå kursplanens mål och det har också varit utgångspunkten i arbetet med de lokala kursplanerna som svensklärarna gemensamt arbetat fram. Kursplanerna utgår ifrån "...vad vi tycker att våra elever här behöver". (Int. 2)

Jenny ser Svenska A som en kurs där eleverna ska utveckla sina färdigheter i att tala, läsa och skriva.

...svenska A det ser jag som att dom ska skriva mycket. Dom ska skriva mycket för mig. Det kan vara vad som helst, bokrecensioner eller kommentarer. Har dom sett nå film så är det kommentarer eller dom får frågor på den eller skriva ett vanligt brev. [...] Sen vill jag att dom ska tala mycket, så i varje lektion ska det finnas nåt moment där dom talar lite. (Int. 1)

I arbetet med den lokala kursplanen har just utvecklandet av elevernas färdigheter varit i fokus för lärarnas diskussioner. De är överens om att målen kan nås på olika sätt och att det är viktigt att anpassa innehållet till elevernas studieinriktning. (Int. 2)

När Jenny gick på gymnasiet läste hon böcker som *Dvärgen*, *Processen* och *Brott och straff*, böcker som hon inte skulle drömma om att sätta i händerna på sina elever på BF. "...man får ju försöka hitta kultur som är lite mer lättillgänglig för dom...sen hinner man ju inte så mycket, man gör nedslag i litteraturen." Hon arbetar kronologiskt med litteraturens historia, med de olika epokerna, men hon gör det enkelt och mindre omfattande. Arbetsformerna försöker hon göra så varierade och så lustfyllda som möjligt. De dramatiserar antika dramer och tittar på filmatiseringar av Shakespeares pjäser. Ibland föreläser hon och ibland arbetar eleverna själva, gör s.k. arbeten om t.ex. en författare som de sedan redovisar för klassen. (Int. 1)

Att läsa litteraturhistoria tematiskt är också ett sätt, menar Jenny. Ett tema som hon har arbetat med på BF är "Kärleken genom tiderna". Hur de än arbetar är det viktigt att eleverna känner igen sig, säger Jenny. Det litteraturhistoriska stoffet får ganska stort utrymme i Jennys undervisning på B-kursen. "...dom ska ha nåt hum om klassiker, kanon och, alltså lite, känna till lite så att dom inte tappar helt." (Int. 2) Det är den delen av svenskämnet som hon själv tycker är mest intressant och rolig. "Och sen tycker jag det är ganska viktigt att dom har lite historia, alltså litteraturhistoria med sig..." men hon skulle gärna vilja arbeta ämnesintegrerat tillsammans med lärare i samhällskunskap och historia. (Int. 1) Bakom Jennys tal anar jag en föreställning om att förmedlingen av "den goda kulturen" är en fråga om rättvisa, att det är alla elevers rätt att få möta den i skolan. Samtidigt är Jenny rädd att hon lägger för stor vikt vid det kronologiska studiet av litteratur och hon tycker ibland att det kommer i konflikt med annat som är angeläget. Framför allt är det den nya litteraturen som hon inte riktigt hinner fram till. Hon försöker kompensera bristen på läsning av nutida författare genom att läsa noveller tillsammans med eleverna. I BF-klassen har eleverna bl.a. läst och diskuterat noveller av författare som Katarina Mazetti och Mikael Niemi. "...det blir liksom såna punktinsatser. Det blir inte att man hinner fram så att man hinner jobba med det så mycket som man skulle vilja, tycker jag." (Int. 2)

Jenny har sin egen ungdomstid nära och kan fortfarande dela många kulturella intressen med eleverna. Hon går på bio, lyssnar på musik, ser MTV, ZTV och TV-såpor, både av eget intresse och för att få inblick i det som eleverna ser. (Int. 1) Även Jenny använder film som en illustration till det litteraturhistoriska stoffet. Hon visar ofta på paralleller till moderna filmer som t.ex. *Matrix* för att eleverna ska förstå hur mycket som går förlorat, "går obemärkt förbi", om man inte har kunskaper om kulturarvet. (Int. 1) Jenny har tillsammans med andra lärare på skolan verkat för att få mer pengar till kulturaktiviteter. De pengar som anslagits används bl.a. till teaterföreställningar. BF-klassen har sett *Romeo och Julia* på den lokala teaterscenen och också gjort en teaterresa till en större ort för att se *West side story*. Hon försöker också skapa ett intresse för teatern som konstform genom att tillsammans med eleverna göra

studiebesök på teatern. Eleverna får möta teaterns många yrkesgrupper, komma bakom scenen, se kostymer, loger, hur man bygger scener och annat som kan väcka intresse.

Jenny försöker att närma sig elevernas kultur och kulturkonsumtion. Hon tar in t.ex. musik och musiktexter som eleverna får läsa och analysera. "...det fick dom göra när vi hade kärlekstemat och då fick dom ta med sig någon favoritkärlekslåt och så diskuterade vi den lite." Jenny menar att det finns många bra texter i ungdomarnas musik som ligger nära deras verklighet. (Int. 1) Att man som lärare bekräftar elevernas kulturella preferenser har betydelse för relationen lärare/elev, menar hon. "Tar man upp deras musikstil så bekräftar man ju ändå dom lite grann och man kanske kan få dom att tänka på musiken på lite annorlunda sätt än bara att lyssna. Alltså vad sjunger dom om egentligen?" (Int. 1)

Anna

Anna har varit lärare sedan 1987 och arbetar nu på ett gymnasium med i huvudsak estetiska inriktningar, där hon undervisar i svenska och historia. Den klass jag följer är en estetikklass (ES) med elever från inriktningarna teater och musik. Eleverna har ofta ett stort intresse för den estetiska inriktningen de valt och prioriterar teater respektive musik i första hand. Svenskaämnet ska enligt Anna vara en källa till styrka där eleverna kan utveckla sina förmågor. Anna vill stärka elevernas självförtroende så att de inte reduceras till betraktare utan utvecklar färdigheter för att delta.

Anna tycker att skolan är starkt medelklasspräglad i värderingar och referensramar, något som hon vill ifrågasätta tillsammans med eleverna. Med de nya kursplanerna har hon fått större möjligheter, större frihet, att anpassa undervisningens innehåll mer efter elevgrupp, vilket gör det lättare att möta elever med olika bakgrund. "Det finns plats för alla om man läser ordentligt." (Int. 1)

Inte så att de inte ska få vidgade vyer för det upplever jag som en sak som ligger på mig, att få dom att lyfta blicken och se mer. Men att det alltid utgår från deras situation och det är ju så tydligt idag att det ska det göra, programmålen ska styra och elevernas val ska styra stoffet. (Int. 1)

I A-kursen är det ganska tydligt vad eleverna ska uppnå i färdigheter, tycker Anna, "...att dom ska lära sig tala om litteratur, att dom ska lära sig titta på andra medier än det skrivna och så men hur, alltså vad vi ska använda för stoff är ju inte styrt." (Int. 1)

Svensklärarna på Annas skola är inte överens om hur styrdokumentet ska tolkas och det pågår en livlig diskussion på lärarnas gemensamma nätbaserade forum om just detta. Polariseringen upplever Anna som tydlig och handlar om huruvida det bör finnas ett gemensamt givet stoff som eleverna ska erbjudas eller inte. (Int. 1) Anna tycker att den gemensamma basen bör ligga i något annat än t.ex. ett fixerat urval av litterära verk som alla elever ska läsa. För henne består den gemensamma basen i "hur vi diskuterar kring det som vi läser t.ex....att vi har en gemensam begreppsapparat så att vi kan uttrycka oss om text, kring vad vi ser och hör och tar till oss." Och hon tror också att intresset för äldre tiders litteratur kan växa genom att eleverna får möjligheter att se den i relation till sina egna liv och sin egen kulturkonsumtion. Ansvar för att skapa lärosituationer där sådana kopplingar kan göras ligger på henne som lärare, menar Anna. (Int. 1)

Anna hänvisar till kursplanen för Svenska B och menar att eleverna ska kunna jämföra litteratur från olika epoker t.ex. men det innebär ju inte att de måste läsa kronologiskt upplagda kurser i litteraturens historia. "...för det hinner man ju aldrig ändå med så att det är som förgjort från början...men att man gör nedslag". (Int. 1) Men vilka texter och perspektiv som väljs beror på den aktuella elevgruppen och innehållet blir därför olika från kurs till kurs. Anna vill ta till vara elevernas erfarenheter och tycker det är viktigt att eleverna får bidra till undervisningens innehåll med inslag från sin egen kulturkonsumtion och också som skapare

av kultur både i och utanför skolan. Anna poängterar att eleverna ändå får med sig samma begreppsapparat så att de kan delta i diskussioner om olika kulturella uttrycksformer. För Anna är det viktigt att eleverna kan orientera sig i kulturutbudet och att de aktivt kan delta i diskussioner om kultur och kunna ta ställning, ”att svenskämnet ska bli en källa till styrka...” (Int. 1)

När eleverna läser litteratur uppmuntrar hon dem att göra jämförelser med andra medier. Eleverna på det estetiska programmet är ofta kulturintresserade inom sina speciella områden även om det inte är en självklarhet. Anna tycker att det är väldigt tacksamt att i svenskundervisningen kunna anknyta till deras musik- respektive teaterinriktningar.

Det blir ju mer dramatiseringar och det blir mer läsa pjäser när det är teater och det blir musiktexter när det är musik [...] dom har ju en lyhördhet så man kan ju göra övningar med att skriva till musik och så där, det går väldigt bra. (Int. 1)

Det filmiska berättande får ganska stort utrymme och Anna ser det som en brygga till det skrivna berättandet vilket är speciellt viktigt för de elever som inte är så vana läsare. Att eleverna ibland kan mer om film och filmutbud än hon själv bekymrar henne inte. Anna har läst antika dramer med ES3 under en period och ett inslag var högljudda diskussioner om tv-såpor där eleverna spontant kunde dra paralleller till de antika dramerna. (Int. 1) Musikeleverna får bidra med musik och musiktexter. Det fanns en tid när Anna blev stressad av att öppna upp svenskämnet för eleverna kulturella preferenser men så är det inte längre. I kursplanerna finner hon stöd för sin hållning att anknyta till elevernas intressen och erfarenheter och att stimulera eleverna till att aktivt bidra till undervisningens innehåll.

Bo

Bo har lång erfarenhet av att undervisa i svenska och historia på gymnasieskolan. Att han en gång valde att bli lärare i just svenska berodde på att han hade ett stort intresse för skönlitteratur och det var ju det ämnet handlade om på den tiden, menar han. (Int. 1)

Den klass jag följer har naturvetenskaplig inriktning (NV) med en för den aktuella skolan något ovanlig sammansättning. Nästan hälften av eleverna har inte en etnisk svensk bakgrund. Det är en mångetnisk och mångkulturell klass där eleverna har en rad olika modersmål. Som det brukar vara i NV-klasser är eleverna studiemotiverade och har höga ambitioner. Många har ett tydligt mål för sina studier och det handlar oftast om akademiska yrken inom den naturvetenskapliga sektorn.

Bo är nöjd med utformningen av svenskämnets A-kurs. Han uppfattar den som mer öppen än B-kursen där han menar att litteraturstudierna dominerar. A-kursen ger andra möjligheter att anpassa innehållet till olika elevgrupper.

Ja...den här A-kursen i svenska tycker jag är en bra kurs. Det är ett sätt att få litteraturen att fungera, att man läser i teman och jag tycker det är inget problem med det egentligen på nån typ av program. Utan den fungerar ganska bra men däremot är den en termin för lång...för NV-eleverna och så. Dom behöver inte hålla på med den. Dom skulle kunna gå vidare till något mer avancerat. (Int. 1)

För Bo ger A-kursen möjligheter att läsa litteratur tematiskt och att anpassa valet av litteratur mer till eleverna och därför fungerar kursen bra för alla. A-kursen upplevs som mer öppen och dessutom som mer färdighetsinriktad. I valet av innehåll försöker Bo närma sig vad som kan vara intressant för eleverna men skillnaden mellan olika elevgrupper eller program ligger mest i texternas svårighetsgrad. Oavsett vad det står i kursplanerna så blir det ”lite nivågruppering” (Int. 1) Bo tycker det är viktigare i t.ex. IP-klasser att välja texter som har med elevernas verklighet att göra. ”...man kan inte begå pedagogiskt självmord genom att sätta sånt

som dom inte kan tänkas uppleva.” Både när det gäller innehållet och relationen till eleverna har Bo en strängare attityd till NV. ”...är det nån typ av klass jag är sträng i så är det nog en duktig NV-klass, tyvärr kanske man kan säga.” (Int. 1)

Bo tycker att A-kursen ska vara gemensam för alla men att B-kursen ofta blir för svår för de ”pojkdominerade klasserna”. För dem borde det finnas andra alternativa kurser som är mer praktiska och mer inriktade på eleverna studieinriktning. (Int. 1) Men Bo vill inte generalisera. Ibland går det alldeles utmärkt att läsa klassiker också på yrkesförberedande program. ”...jag tar väl den kurs i litteratur som jag tycker är nån slags minimum...” (Int. 1)

Bo tycker det är viktigast att hitta texter som fungerar och det handlar inte om att arbeta med kulturarvet till varje pris. ”Man måste anpassa till eleverna, man måste liksom känna vad som funkar och ser dom för ledsna ut så får man faktiskt göra nånting annat och försöka.” (Int. 1) Samtidigt tycker Bo att det är viktigt att svenska ungdomar får en ”allmänbildning och lite av en gemensam referensram”. ”Och det viktigaste är väl kanske att ta det där kulturarvet som är gemensamt i Europa i första hand, tror jag.” (Int. 1) I Bos undervisning på NV-programmet blir det därför mycket litteraturhistoria främst i B-kursen medan detta innehåll tonas ner i yrkesklasser. Kronologiska studier av litteraturens historia görs där mindre omfattande och texterna blir enklare. (Int. 1)

I intervjun rör vi oss också kring frågor som gäller svenskämnet som demokratiämne och ett ämne där frågor om mellanmänsklighet, pluralism och social fostran aktualiseras. Bo menar att hans svenskämne är ett sådant ämne och att det handlar mycket om att välja texter som belyser problem av olika slag. Framför allt gäller det för A-kursen men även i Svenska B handlar det ofta om sådana frågor, menar Bo. (Int. 1) Mot slutet av B-kursen förbereds eleverna intensivt inför det nationella provet i svenska och provens texter behandlar ofta just allmänmänskliga problem, etik och moral och t.ex. kulturkrockar, säger Bo. (Int. 1)

Eftersom klassen är mångetnisk ställer jag frågan om det förhållandet påverkar undervisningens innehåll. Bo uppfattar frågan som att det handlar om att behandla speciella problem i undervisningen som t.ex. kulturkrockar eller problemen som uppstår i ett mångkulturellt samhälle och Bo menar att det material som används både i läroböcker och i nationella provet i svenska behandlar sådana frågor. Men själv skyggar han lite för att ta upp sådana saker. (Int. 1) Han säger också att sådant bör få större utrymme i grundskolan kanske än i gymnasiet. Om problemen är stora får man ta upp det mer men ”Nu gnisslar det ju inte i den här klassen.” (Int.1)

I övrigt tycker han att eleverna har valt att gå i en svensk skola och att det då får bli samma innehåll för alla. I de individuella avsnitten finns det dock möjlighet för eleverna att välja efter olika intresseområden. Jag ställer också frågan om Bo använder elevernas olika erfarenheter som en resurs i undervisningen.

Det har jag gjort någon gång. Att dom har fått berätta om sin bakgrund och sin verklighet på ett väldigt nära sätt och valt att göra det också. T.ex. om man har flytt från Bosnien så är det ju...det kan ju vara väldigt nyttigt för svenska elever att höra hur dom faktiskt har haft det. Men jag vet inte i mina ämnen...det är dock...svenska va...nånstans och dom är ju inte experter om man säger så...på dom här frågorna. (Int. 1)

För Bo är det ändå eleverna språkutveckling som är det viktigaste. En svensklärares viktigaste uppgift säger han är ”att dom känner sig lugna och trygga med det svenska språket gentemot myndigheter, i debatter, i olika samtal där dom ska förfäktat en mening, stå på sig, hävda en åsikt. [...] Det är viktigt! Det är nog det viktigaste. Sen kommer litteraturen ganska långt ner.” (Int. 1) Svenskämnet för Bo är alltså först och främst ett språkämne men samtidigt tycker han att litteraturen är ”en unik erfarenhetsbank, alltså dom djupaste finaste samtalen finns i litteraturen. Men eleverna är för otåliga för att läsa idag. ”Det ska gå så fort allting, det ska vara nytt, nytt, nytt hela tiden...” (Int. 1)

I början av den första intervjun jämför Bo sin egen ungdomstid med dagens elevers där utvecklingen har lett till att svenskämnet "seglar i motvind". Själv ägnade han sin tid åt att läsa skönlitteratur "men nu är det ju andra genrer och sånt som dominerar, musiken och datorspe- len och annat. Det har kommit så mycket kulturell konkurrens till det här med läsandet och det märker man." (Int. 1)

Jag ställer frågan om Bo ser det som möjligt att arbeta med populär-, ungdoms- och me- diekultur inom svenskämnet. "Nej, det tror jag inte. Jag tror inte man ska göra det. Jag tror dessutom att det är ganska farlig för det finns så oerhört mycket aggressivitet mellan dom olika kulturella grupperna." (Int. 1) Bo uppfattar frågan snävt som att det handlar om subkul- turer inom t.ex. musik. Dessutom menar han att det inte finns någon möjlighet för honom att ha kunskap om alla "schatteringar" inom ungdomskulturen t.ex. och det förändras dessutom hela tiden. Jag för in diskussionen på frågor om mångfalden i dagens kultur, hur vi alla påver- kas av medieutbudet och att vi behöver få redskap för att hantera och kritiskt granska också andra medier. Bo svarar på följande sätt:

Jag tror att både skolan och samhället mår bäst här av att hitta, *modus vivendi* då alltså, en gemensam bas som alla har tillsammans och kan utgå ifrån. Det är nog alldeles nöd- vändigt annars blir det ännu mer sektoriserat eller vad man ska säga. [...] Räddningen är väl istället att betona det gemensamma och ge dem gemensamma upplevelser och kanske värderingar. (Int. 1)

Föreställningarna om "den goda kulturen" och dess förmåga att motverka det negativa infly- tandet från konkurrerande nya kulturformer, kombineras i Bos liksom i Görans tal om svensk- ämnet med en uppfattning om att "den goda kulturen" är gemensam och kan skapa gemen- skap. Jan Thavenius beskriver denna föreställning som "en traditionell diskurs om kulturen som en neutral mötesplats för människor av olika kön, från olika samhällsklasser – och nu också från olika kulturer!" (Thavenius, 2005:39).

Avslutande diskussion

Lärarnas uppfattningar, attityder och värderingar kring svenskämnets innehåll är en av många faktorer som påverkar hur ett svenskämne konstrueras. I sitt val av innehåll påverkas lärare av sin klassbakgrund och sin utbildning, läromedel och styrdokument. Traditioner, rutiner, kolle- gor och de diskurser om svenskämnet som råder i den specifika skolkultur där läraren arbetar har betydelse liksom de elever och elevgrupper de möter. Sannolikt påverkas de också och tar ställning i den debatt om kultur och kulturella värden som pågår i samhället. Min avsikt här har varit att söka svar på frågor om vilket innehåll som svenskämnet får, varför detta innehåll väljs och i vilken utsträckning ungdomars erfarenheter tas till vara i svenskundervisningen. Perspektivet är lärarnas och deras utsagor vittnar om att förhållandena är komplexa och att det råder oenighet och osäkerhet kring dessa frågor. I denna första genomgång av lärarintervju- erna presenteras några preliminära resultat.

Lärarna i undersökningen gör en tolkning av A-kursen som stämmer väl överens med Gun Malmgrens beskrivning av det "lägre" svenskämnet. Undervisningen är mer elevcentrerad och motivationsinriktad. Att utveckla elevernas färdigheter är centralt och man arbetar gärna te- matiskt. A-kursen betraktas som öppnare än B-kursen och ger läraren större frihet att anpassa innehållet till olika elevgruppers studieinriktning men också till elevernas intressen, behov och erfarenheter. B-kursen uppfattas som mer innehållsligt styrd med en inriktning mot litte- raturhistoriskt stoff vilket gör ämnescentreringen starkare. Både Bo, Göran och Jenny lägger upp de litteraturhistoriska kurserna, helt eller delvis, kronologiskt och det är ofta litteraturen i sig som blir föremålet för studierna. Anna däremot håller fast vid att stoffet kan väljas med utgångspunkt hos eleverna även i B-kursen. Vilka texter och perspektiv som väljs beror på den aktuella elevgruppen och hon tycker inte att litteraturen måste läsas kronologiskt. Istället

gör hon nedslag och det är inte litteraturen i sig utan de diskussioner som de ger upphov till som är det viktiga. Att ge eleverna en gemensam begreppsapparat, kunskaper för att kunna orientera sig i kulturutbudet och aktivt kunna delta i diskussioner, ifrågasätta och ta ställning är viktigare än att ha kunskap om litteratur, menar hon.

Det högre och det lägre svenskämnet tillämpas också för olika programinriktningar. För Bo och Göran är innehållet detsamma men det blir mindre teoretiskt, enklare och mindre omfattande på yrkesinriktade program, både i A- och i B-kursen. Med NV-programmets studiemotiverade elever kan Bo hålla fast vid ett mer traditionellt svenskämne och han tycker att de snabbare kan gå vidare till "något mer avancerat". Det mer avancerade finns i B-kursen, det "högre" svenskämnet med inriktning mot bl.a. det litteraturhistoriska stoffet. "Det är faktiskt rätt mycket litteraturhistoria." (Int. 1) Vissa moment i litteraturhistoria tar han inte upp i alla klasser "...så där blir det ju lite olika". Bo argumenterar för en mer avancerad B-kurs för N-eleverna med en starkare inriktning mot kulturarvsstoff.

Jag ser som ett ansvar att skicka dom här (NV-eleverna) vidare till nästa nivå va...och att dom ska klara sig och det gör våra elever säger dom. Dom som kommer härifrån klarar sig bra på nästa nivå men det tycker jag nog är huvuduppdraget för dom. Dom ska ju framåt i livet." (Int. 1 s. 6)

Bos resonemang kan kopplas till en konflikt som länge funnits i debatten om svenskämnet. Vissa lärare och debattörer hävdar vikten av att förmedla ett kulturarv. Motståndarna vill istället ha ett urval som utgår från det kunskapssammanhang där böckerna ska läsas och för fram alternativa sätt att arbeta med litteratur där litteraturen i sig och dess historia inte är det viktigaste. Den stora skillnaden ligger i de mål man ville nå med undervisningen. Ska litteraturundervisningen ge alla barn och ungdomar möjlighet att erövra den s.k. finkulturen som tänks öppna dörrarna till karriär och position i samhällshierarkin eller ska litteraturundervisningen ta in elevernas tankar, idéer och skiftande sociala och kulturella erfarenheter eller kanske t.o.m. ta sin utgångspunkt i dessa? Ska svenskämnet enbart behandla litteraturen och språket i sig eller ska det hämta sitt stoff från andra ämnen, behandla livsvillkor och samhällsförhållanden och kanske ytterst syfta till att skapa en handlingsberedskap för förändring? (Dahl K, 1999:70 f)

Både Bo och Göran gör i intervjuerna jämförelser mellan sin undervisning på yrkes- förberedande och studieförberedande program. För dem båda är kunskaper om kulturarvet, en gemensam referensram av allmänbildning, ett viktigt mål i sig, även om andra mål som t.ex. att utveckla elevernas språk och förmåga att ställning också är centrala. För Bo är kulturarvet som mål viktigare för NV-eleverna än för t.ex. IP-eleverna. NV-eleverna ska vidare i sin karriär och kommer kanske att nå positioner i samhället där ett symboliskt kapital i form av kulturarvskunskaper signalerar individens sociala och kulturella tillhörighet. För elever som inte har siktet inställt på högre studier tar Bo in elevernas behov intressen och erfarenheter i större utsträckning liksom problemområden som ligger närmare elevernas verklighet vilket gör att undervisningen där handlar mindre om litteraturen i sig. Jag tolkar det så att detta sker främst i motivationsskapande syfte och inte för att nå andra mål som t.ex. att stärka elevernas kulturella och personliga identitet eller att behandla livsvillkor och samhällsförhållanden. För Göran är svenskämnets kulturarvsförmedlande funktion viktig och han ägnar mycket tid åt att läsa äldre tiders litteratur också med Industriprogrammets elever. När eleverna bjuder motstånd lägger Göran större vikt vid färdighetsträning men det är fortfarande kulturarvstexter som är det huvudsakliga innehållet. På studieförberedande program däremot är kulturarvstexterna och de frågor de väcker, tydligare målet för studierna.

Det kulturella innehållet i undervisningen domineras av skönlitterära texter. I den mån andra "texter" förekommer, är det inte på sina egna villkor, för att de i sig är värda att studera. Christina Olin-Scheller beskriver i sin artikel *Ett vidgat textbegrepp i praktiken* (2004) tre

vanliga förhållningssätt till film i undervisningen; film som illustration, som utfyllnad och som jämförelse, som jag känner igen också från mitt material. Anna, Jenny och i någon mån Göran använder andra medier, oftast film, som jämförelsematerial, som illustration eller som komplement till skönlitteratur. I de värdehierarkier som styr lärarnas val av innehåll befinner sig kulturarvstexter och läsning av skönlitteraturen högst. För Göran och Bo utgör tryckta texter normen, det man utgår ifrån och som kan tjäna som motvikt, "en frizon undan mediebruset", medan andra medier rankas som lägre. Den rädsla som lärare visar inför att behandla nya kulturformer i undervisningen har delvis sin grund i att de tycker sig ha otillräckliga kunskaper men också i en rädsla för de moderna mediernas negativa och passiviserande inflytande. Att lägga stor vikt vid "den goda kulturen", främst kunskaper om och läsning av skönlitteratur, kan tjäna som motvikt. Jenny och Anna använder sig i större utsträckning av andra medier. De ser värden i elevernas egen kultur och kulturkonsumtion, vill möta och bekräfta eleverna i deras preferenser och på olika sätt låta dem bidra till innehållet i undervisningen. Men även i deras undervisning fyller andra medier ofta rollen att motivera, illustrera och ge jämförelsematerial i arbetet med skönlitterära texter.

Samtliga lärare i undersökningen lyfter fram en "gemensamma bas" som viktig att föra vidare till alla elever. Resonemangen kring den gemensamma basen ligger nära frågan om varför lärarna prioriterar ett visst innehåll men lärarna är inte överens om vad som ska vara innehållet i denna gemensamma bas. För Göran utgörs den av en kanon som tänks bära upp humanistiska värden och både kunskap om litteraturen i sig och de diskussioner som skönlitteraturen kan initiera framhålls som viktiga. Jenny vill att hennes elever på BF ska ha "ett hum" om klassiker och kanon. Jag uppfattar det så att det för Jenny är en demokratifråga. Också hennes elever på Barn och fritidsprogrammet ska bli allmänbildade och Jenny försöker därför göra kulturarvstexterna tillgängliga också för dem. För Anna finns den gemensamma basen i begrepp, som t.ex. motiv, tema berättarröst, och sätt att tala om kultur som eleverna ska få kunskap om för att bli aktiva deltagare i frågor om kultur. Bo slutligen ser det gemensamma i kunskaper om, främst europeiska, kulturarvstexter och han ser denna gemensamma bas som nödvändig för att motverka splittringstendenser i samhället.

De kulturella förändringarna, med utmärkande drag som t.ex. medialisering, ny informations- och kommunikationsteknologi och mångkulturalitet, har i varierande grad fått inflytande på de fyra lärarnas syn på svenskämnets innehåll. De nya kursplanerna, och i dess spår nya läromedel, utbildnings- och fortbildningsinsatser, verkar inte ge lärarna tillräcklig vägledning för att handskas med det nya. I debatten om svenskämnet hörs få röster som argumenterar för en förändrad syn på ämnets innehåll. I stor utsträckning håller lärarna fast vid ett traditionellt svenskämne där innehållet betraktas som givet och självklart. En viss öppenhet för elevernas kulturella erfarenheter och intressen finns men det tycks som om elevernas programtillhörighet kan vara avgörande för i vilken utsträckning sådant stoff kan bli till undervisningsinnehåll. Den mångfald, komplexitet och osäkerhet som präglar vår tid, liksom problematiseringar av begrepp som *kultur* och *kulturarv* kan i viss mån bli utgångspunkt för samtal och skrivande i Annas undervisning men är inget självklart stoff i hos övriga lärare, att döma av lärarnas tal om sitt svenskämne. Naturligtvis kan verkligheten i klassrummet, där svenskämnets faktiska innehåll förhandlas och gestaltas av både lärare och elever, se annorlunda ut. Om så är fallet kommer att framgå av de elevintervjuer och klassrumsobservationer som också ingår i min undersökning.

Litteratur

- Andersson, Lars Gustaf, Persson, Magnus & Thavenius, Jan (1999): *Skolan och de kulturella förändringarna*, Lund: Studentlitteratur.
- Bergman, Lotta (2000): *Vart är svenskämnet på väg?* Malmö: Lärarutbildningen Malmö Högskola.
- Brink, Lars, 1992: *Gymnasiets litterära kanon: urval och värderingar i läromedel 1910–1945*, Uppsala.
- Danielsson, Annika, 1988: *Tre antologier – tre verkligheter. En undersökning av gymnasiets Litteraturförmedling 1945–1975*, Lund.
- Dahl, Karin (1999): "Från färdighetsträning till språkutveckling" i Thavenius, Jan (red.) *Svenskämnets historia*. Lund: Studentlitteratur.
- Englund, Boel (1997): *Skolans tal om litteratur. Om gymnasieskolans litteraturstudium och dess plats i ett kulturellt åter-skapande*, Stockholm: HLS Förlag.
- Gibbins, John R. & Reimar, Bo (1999): *The Politics of Postmodernity. An Introduction to Contemporary Politics and Culture*, London.
- Giddens, Anthony (1999): *Modernitet och självidentitet: Självet och samhället i den senmoderna epoken*, Göteborg: Daidalos.
- Gustavsson, Bernt (1996): *Bildning i vår tid. Om bildningens möjligheter och villkor i det moderna samhället*, Borås: Wahlström och Widstrand.
- Hall, Stuart (1992): "The Question of Cultural Identity", i Hall, S. Held, D. & McGrew, T. (red), *Modernity and its Futures*, Cambridge: Polity Press.
- Hargreaves, Andy (1998): *Läraren i det postmoderna samhället*, Lund: Studentlitteratur.
- Lpf 94:1994 års läroplan för de frivilliga skolformerna. Utbildningsdepartementet & Fritzes. Allmänna förlaget.
- Malmgren, Gun (1999): "Svenskämnets identitetskriser – moderniseringar och motstånd", i Thavenius, Jan (red.), *Svenskämnets historia*, Lund: Studentlitteratur.
- Malmgren, Lars-Göran (1996): *Svenskundervisningen i grundskolan*, Lund: Studentlitteratur.
- Myndigheten för skolutveckling (2003): *Att läsa och skriva. En kunskapsöversikt baserad på forskning och dokumenterad erfarenhet*, www.skolutveckling.se/publikationer
- Olin-Scheller, Christina (2004): "Ett vidgat textbegrepp i praktiken", i *Texter om svenska med didaktisk inriktning. Andra nationella konferensen i svenska i svenska med didaktisk inriktning*, Göteborgs universitet.
- Persson, Magnus (2000): "Populärkultur i skolan: Traditioner och perspektiv", i Persson, Magnus (red.) *Populärkulturen och skolan*. Lund: Studentlitteratur.
- Skolverket (2000): Gymnasiet. Kursplaner. www.Skolverket.se
- Läroplan för gymnasieskolan, Lgy 70. Skolöverstyrelsen.2: Supplement 80: Svenska (1982). Stockholm: Liber Utbildningsförlag.
- Thavenius, Jan (1996): *Den motsägelsefulla bildningen*, Stockholm: Symposion.
- Thavenius, Jan (1999): "Det avpolitiserade språket", i Säfström, Carl Anders & Östman, Leif (red.) *Textanalys. Introduktion till syftesrelaterad kritik*, Lund: Studentlitteratur.
- Thavenius, Jan (2005): *Öppna brev – om lärarutbildningens kulturella praktik*, Malmö: Rapporter om utbildning, Malmö högskola, lärarutbildningen.
- Turnbull, Sue (2000): "Att handskas med känslor, kön, ideologi och mediepedagogik", i Persson, Magnus (red), *Populärkulturen i skolan*. Lund: Studentlitteratur.
- Årheim, Annette (2005): *Medier och identitet i gymnasisters mångkulturella vardag*, Växjö: Växjö universitet.

Andligheten i Eva Dahlgrens rocktexter

Anna Biström

abistrom@mappi.helsinki.fi

Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Flera av Eva Dahlgrens rocktexter innehåller religiösa bilder och motiv: gudar, evighet, himmel, änglar och djävlar. I många av dem förekommer också kritik mot en traditionell och kristen andlighet som ses som livsförnekande. Syftet verkar ofta vara att formulera en egen och ny andlighet där livet och människan står i centrum. En del av tankarna i dessa sånger är besläktade med tankar inom New Age-rörelsen.

I mitt paper tar jag utgångspunkt i två av Dahlgrens texter, ”Ung och stolt” samt ”Jag är gud”. Jag beskriver den syn på religion och andlighet som texterna uttrycker. Jag diskuterar också kopplingar till New Age och nyandlighet i allmänhet samt frågan hur andlighetstemat förhåller sig till Eva Dahlgrens tematisering av äkthet, sökandet efter något bestående i tillvaron.

Andligheten i Eva Dahlgrens rocktexter

I Eva Dahlgrens rocktexter förekommer många språkliga bilder och motiv som hör hemma i det andliga eller det religiösa. Hon sjunger om gudar, änglar, djävlar, evighet och himmel. Dahlgren använder bilderna och motiven på olika sätt och i olika syften i de enskilda sångerna. Men också återkommande mönster i användningen kan skönjas. Även på det musikaliska planet finns ibland kopplingar till det religiösa, till exempel så att ackompanjemanget påminner om orgelmusik.

I det här föredraget vill jag beskriva hur dessa andliga eller religiösa bilder och motiv används och i vilka syften. Speciellt vill jag ge en bild av den syn på religion och andlighet som jag uppfattar att texterna ger uttryck för. Jag börjar med att presentera två av Dahlgrens texter. För mina analyser har jag transkriberat texterna.

Transkriptionerna och en kommentar till dessa finns i bilagan. I de fall där jag tar upp exempel ur andra texter än de här analyserade har jag citerat texterna så som de återges i Dahlgrens (2000) bok *För att röra vid ett hjärta*, en samling med hennes sångtexter. I slutet av föredraget sammanfattar och diskuterar jag hur andligheten behandlas i Dahlgrens texter överlag.

”Ung och stolt”

Den första låt jag tar upp är ”Ung och stolt”, titellåt på *Ung och stolt*-plattan från år 1987 (se texten i bilagan). Texten till låten har också analyserats av Hillevi Ganetz (1997) i hennes doktorsavhandling om kvinnliga rocktexter, *Hennes röster*. I sin analys utgår Ganetz från ett psykoanalytiskt perspektiv och hon ser ”Ung och stolt” som en låt om adolescens och klyftan mellan en äldre och en yngre generation. Hon jämför också låten med Edith Södergrans dikt ”Vierge Moderne” (1916). Likheten är vid en första anblick störst på det formella planet; Södergrans dikt och delar av Dahlgrens text utmärks av en katalogstil där olika bestämningar följer på den inledande frasen ”jag är...”. I båda texterna finns ett oceaniskt jag som betonas

starkt. Ganetz menar dessutom att adolescensen som tema är gemensamt för de två texterna, men Dahlgrens text visar i högre grad även det svåra i att vara ung.

I det följande kommer jag att göra en tolkning som skiljer sig delvis från Ganetz. I texten finns ett tilltal till ett "du" och ett "ni". Till vem riktar sig då texten? Ganetz menar att låten jag riktar sig till den äldre generationen. I min läsning är det mest centrala inte generationsklyftan, även om jagets beskrivning av sig själv som "ung och stolt" är viktig. Snarare tänker jag mig att niet syftar på dem som representerar en mera traditionell andlighet. Det mest avgörande är alltså inte deras ålder eller generationstillhörighet, utan deras attityder och livssyn. "Du" uppfattar jag att syftar på gud, närmare bestämt en traditionell gud som jaget också riktar sig till i sången.

Låten inleds med ett intro på latin. Introt sjungs av en manskör. Det finns något högstämt och sakralt över partiet, något som för åtminstone mina tankar till kyrkomusik, så som en munkkör. Kören avbryts sedan av "skrällande" rockmusik och därpå, i första versen, kommer sångaren in. Den effekt som skapas passar väl in i den tolkning som Hillevi Ganetz för fram. Kören kan ses som en representant för den äldre generationen och sångaren samt rockmusiken som representanter för en yngre generation som hänsynslöst avbryter och gör uppror mot de äldre.

Introt på latin och sångsättet står alltså i kontrast till den övriga låten, till rockmusiken och det ungdomliga. Men texten i introt är i själva verket refrängen på latin, trots att den sjungs långsammare och med en annan melodi. Detta komplicerar tolkningen något. Beroende på om lyssnaren förstår orden på latin skapas två tolkningsmöjligheter. Ganetz föreslår senare i sin analys att kören föreställer äldre bröder som är lojala med den unga generationen.

Själv uppfattar jag att det inte enbart handlar om en konfrontation, eller ett möte, mellan två olika generationer utan att det sakrala kan förknippas med andlighetstemat. Även om manskören framför samma ord som sångaren (om än översatta till latin) är sättet att framföra orden helt annorlunda. Rockmusiken och det budskap som jaget framför kan också tolkas som en protest mot den andlighet som kören representerar.

I första versen beskriver jaget sig själv på ett sätt som för tankarna till det låga och jordiska. Hon är "marken / under dina skor" (v1:05-06) samt "dammet / å smutsen" (v1:07-08). Dessa bestämmningar kan ses som en kontrast till andligheten. Det jordiska och låga uppfattas ju i kristendomen traditionellt som en motpol till det höga, till gud och himmelriket. I "Ung och stolt" påpekar jaget ändå att det jordiska här inte hör ihop med förgänglighet eller livlöshet, utan tvärtom med det levande och fruktbara. Hon beskriver sig själv som "ängar om våren" (v1:09), det syre "ni andas" (v1:13) och det ljus "ni drömmer" (v1:15).

I enlighet med Ganetz tolkning kan "niet" här förstås syfta på den äldre generationen vars hopp och längtan efter frihet kanske knyts till ungdomen. I min tolkning handlar det igen om klyftan mellan en mera traditionell andlighet och den syn som det unga jaget representerar. Syret och ljuset kan också förknippas med den högre sfären, ljus och syre i mera bildlig bemärkelse. Ungdomen verkar i denna låt innebära en självhävdande "gudomlighet". Ur den synpunkten finns det i första versen en rörelse nerifrån det låga och jordiska, upp till det andliga. Kombinationen av jord, syre och ljus för tankarna till fruktbarenheten och livet. Jaget säger sig representera uppror och frihet. Uppror och frihet kan, på ett mera abstrakt, metaforiskt plan, förknippas med liv och förnyelse.

De sista orden i versen, " ALLT LE:::+EVER I ME:J::" (v1:16-17), fullbordar den tanke som versen bygger upp. Jaget blir en plats för förnyelse och livsskapande. Här möter vi det oceaniska jag som Ganetz påpekar att finns i texten. Jaget uppgår i något större, men lyfter samtidigt fram sig själv på ett provocerande och självmedvetet sätt. Tankarna förs igen till det kristna, till tanken om evigt liv. Genom att vara en del av jorden och allt det levande blir jaget också allsmäktigt och evigt – den som skapar liv.

Redan i första versen kan man notera den marschrytm som Hillevi Ganetz skriver om. Den skapas dessutom i framförandet av texten, bland annat genom växlingarna mellan betonade och obetonade stavelser. I refrängen blir rytmen ännu mera påfallande. I refrängen betonas särskilt ord och stavelser i ord som i denna kontext är positiva, starka och uttrycker kraft, framåtanda eller livsvilja: "U:NG" (r:18), "KRIGARE" (r:19), "TRO:" (r:20) och "VI:DARE:" (r:21). På det sättet lyfts det "kampglada" i känslan och rytmen fram även med hjälp av betoningen.

Att vara ung och stolt är det centrala för jaget, vilket syns särskilt i refrängen. Orden "U:NG" och "STOLT" (r:18), som utgör textens hake (nyckelfras som sammanfattar det centrala i en rocktext), knyter samman och uttrycker det centrala i jagets livshållning. Ganetz (1997, 155) menar att dessa ord är typiska för en generationstext som cirklar kring en social identitet, besläktad med den svarta medborgarrättsrörelsens "black and proud". Orden antyder att det finns en samhällelig nedvärdering eller stigmatisering av de unga och ett förtryck som måste motarbetas också språkligt. Men jag anser att refrängen utöver detta uttrycker att en ödmjukhet, eventuellt en traditionell kristen ödmjukhet, som särskilt förväntas finnas hos unga (och hos kvinnor) förkastas till förmån för en provocerande självmedvetenhet. I det här sammanhanget är det intressant att stolthet ju är en av de sju kristna dödssynderna. Att jaget beskriver sig själv som en krigare berättar om kraft, integritet och möjligen också om en vilja att erövra nya sfärer eller utvidga sin egen livssfär. Det kan även handla om att jaget vill föra fram sin egen livssyn och påverka världen.

I sången deklarerar jaget: "ME TRO: (.) PÅ MEJ / GÅR LIVET VI:DARE:" (r:20-21). Detta kan ses inte bara som en påminnelse om att den unga generationen för livet vidare, utan också som en kommentar till det kristna budskapet. Tron på "MEJ", alltså i stället för en tro på gud, för livet vidare, dvs. ger evigt liv.

Den andra versen kan ses som en kommentar till syndafallet och arvssynden: "arvet från / en annan tid / i mina å:dror / flyter synden" (v2:22-25). Jaget säger att hon inte tar sitt liv som ett straff eller som en tunnel till evigheten och hon frågar sig vad evigheten är utan henne. Därmed deklarerar hon igen sin hållning till den kristna synen. Här framstår den kristna tron som livsförnekande i sin betoning av ett annat liv efter detta, till skillnad från jaget som företräder ett evigt liv här och nu. Frågan vad evigheten är utan "ME:J" (v2:32) kan främst ses som ett led i provokationen och självframhävandet som bryter mot den kristna koden, mot ödmjukheten och självförnekelsen som ideal.

En intressant effekt skapas då sångerskan betonar sista ordet i "men ja ta:r (.) inte / mitt liv" (v2:26-27) och håller en paus efter denna rad, innan hon fortsätter med ">som ett straff" (v2:28) etc. För en kort stund kan man tro att hon menar att hon inte tänker begå självmord. Denna effekt gör att den kristna betoningen av livet efter detta likställs med att ta sitt liv helt konkret. Åtminstone möjliggör framförandet en sådan tolkningsmöjlighet.

Efter att refrängen upprepats efter andra versen följer sticket, ett parti där manskören från introt sjunger på vokalen "Å". Det låter samtidigt högtidligt och klagande. En möjlig tolkning är att en äldre kristen uppfattning förfärr sig över, men kanske också fascinerar av, den livshållning som det unga, stolta jaget för fram.

I tredje versen uttrycks igen den unga, oförsonliga och upproriska hållningen då jaget deklarerar: "aldri ett >e:rännande< / innan blicken / e grumli / å tanken / ha stelna" (v3:43-47). Här är det onekligen åldrandet som ses som något negativt i kontrast till att vara ung och stolt. Därefter följer ett något vagt hot om att begå självmord, vilket är intressant med tanke på den självmordskoppling som kan uppfattas i den föregående versen. Att lägga sig ner och dö framställs som en hämnd mot duet. Livet sägs vara det enda som duet har gett jaget. I detta kunde "du" naturligtvis vara en förälder (alltså en representant för den äldre generation man gör uppror mot). Men duet kan här också läsas som gud, eftersom gud traditionellt framställs som skaparen till allt liv. Jaget uppmanar duet att inte skylla på henne, ifall hon väljer att ta

sitt liv, eftersom duet är en del av henne själv. Även här kan duet vara antingen en förälder (som genetiskt sett lever vidare som en "del" av sitt barn) eller gud. I den trosuppfattning som jaget ger uttryck för kan man säga att gud existerar i de levande människorna. Duet kan alltså inte skylla på jaget eller ställa henne till svars eftersom det inte finns en tydlig skiljelinje mellan "gud" och jaget. Jaget blir ju i viss bemärkelse själv gud, skaparen till (evigt) liv.

Texten avslutas med en sista upprepning av refrängen och ett outro som består av en förlängd variant av refrängen. Här ter sig texten speciellt mycket som ett uttryck för en kollektiv identitet. Kören upprepar på ett snabbt och hetsigt sätt orden ">ung å stolt< (.) >ja e en< kri:+iga:re:" (se t.ex. r:62). Det känns som om kören bildar ett kollektiv som delar jagets uppfattning och livshållning.

"Jag är gud"

Mitt andra exempel, "Jag är gud" (se texten i bilagan) är den första låten på Eva Dahlgrens succéplatta *En blekt blondins hjärta* från år 1991. Hillevi Ganetz (1997, 143) tar kort upp texten, först i en snabb genomgång av Dahlgrens tematik där hon skriver att "Jag är gud" cirklar runt en panteistisk gudsuppfattning och att den är en utvidgning av temat 'människans natur'. Senare, i ett resonemang kring panteismen ("Gud i allt och allt är Gud") i rock, återkommer Ganetz (1997, 250-256) kort till Dahlgrens låt. Hon menar att texten innehåller ett exempel på ett motiv som finns i Dahlgrens (liksom i Kajsa Grytts och Turid Lundqvists) texter: sammansmältningar mellan textens jag och naturen. Ganetz skriver att "Jag är gud" placerar sig mellan panteism i en mera ursprunglig bemärkelse och en slags 'vulgär-panteism'. Den vulgära panteismen handlar inte mera så mycket om gud, utan snarare om att sätta det egna jaget i centrum, "Jag är allt"(Ganetz 1997, 250). I "Jag är gud", skriver Ganetz att det finns såväl en andlig dimension som drag av det oceaniska. Så som Ganetz (1997, 253) konstaterar finns det i texten ett jag som deklarerar att "jag är gud". Ganetz menar att denna manöver utmanar den traditionella föreställningen om berättaren, den berättare som finns i sitt verk som gud i sin skapelse, närvarande överallt men osynlig. Det är särskilt intressant att "jaget" här är kvinnligt, tycker Ganetz. Det utmanar hela föreställningen om skapande som en manlig angelägenhet. Hon menar också att texten, i och med den panteistiska gudsuppfattningen, skriver in en ny treenighet där gud, kvinna och skapande smälter in i varandra utan en inbördes hierarki.

Även Anders Sjöborg (2004, 51-53) tar i sin uppsats "Religion i rocktexter" upp "Jag är gud" som ett av sina exempel på hur religiösa symboler kan användas och analyseras i rocktexter. Sjöborg (2004, 52) skriver att det är mera rimligt att tolka texten som ett uttryck för en panenteistisk uppfattning (universum ses som en del av gud, men inte som hela gud), än att, som Ganetz, göra en panteistisk tolkning.

Slutligen har också Peter Nynäs (1997) behandlat "Jag är gud" i sin artikel "Om jag skriver en sång", som handlar om en utvecklingslinje i Dahlgrens texter. Nynäs ser texten som ett exempel på sådana nya spår i Dahlgrens produktion som kunde skönjas på plattorna *Fria världen* 1.989 (1989) och *En blekt blondins hjärta*. Nynäs (1997, 130-131) menar att tanken "jag är Gud" formuleras bara för att jaget ska kunna fråga "säg mej: vem är du". Detta ser han som ett uttryck för den rörelse mot identifikation som finns i Dahlgrens senare texter, en identifikation där duet kan sägas ta den plats som jaget haft i de tidiga texterna. Nynäs påpekar också att gestaltningen ansluter sig till en allmän känsla av mening och betydelsefullhet. Jag återkommer till Nynäs artikel i min sammanfattande diskussion.

Låten "Jag är gud" inleds med ett jubel som låter som om det vore inspelat vid en konsert. Detta förebådar den euforiska stämning som återkommer i refrängen och outrot. Även själva jublet återkommer senare, efter refrängen. Mot bakgrunden av jublet inleds musiken, först "dunkande" och sedan också mera klangfullt.

Verserna i låten sjungs känsligare och med lägre röststyrka än refrängen. Mot slutet av versraderna sänker Dahlgren ibland rösten mot en nästan viskande, eller åtminstone hesare ton. Detta sker exempelvis i orden "evihe:+e+æ(.).t" (v1:02) och "blommæ:a+a+a:æ" (v1:03) i första versen. På dessa ställen blir intrycket därför ännu mera sensuellt. I det förstnämnda ordet förstärks intrycket dessutom då ett betonat "t" följer på en kort paus i slutet av ordet. Denna effekt som återkommer ett par rader senare, liksom åtminstone ett hörbart andetag (v2:17), bidrar ytterligare till denna känsla.

I första versen får företeelser som hör hemma i naturen, varenda gråa sten och liten blomma, egenskaper som förbinder dem med något större, nämligen "evihe:+e+æ(.).t" (v1:02) respektive "värðihe:(.).t" (v1:04). Speciellt ordet "evighet" för direkt tankarna till den andliga sfären. Här skapas också en kontrastverkan. Den gråa stenen kan ses som en bild för något anspråkslöst och jordnära, men förknippas med raka motsatsen, med det eviga. Den lilla blomman som kan ses som en bild för det svaga, veka och skyddslösa, förknippas med "värdighet". De sista orden i versen, "varje själ / är en de:::l" (v1:05-06) sjungs av kören vilket ger dem ett speciellt eftertryck, även om orden "varje själ" i framförandet är svåra att urskilja. Orden ger en slags sammanfattning av en världssyn som låten uttrycker; varje själ är en del av något större. Här antyds också att den gråa stenen respektive den lilla blomman har en själ. Naturen besjålas alltså och får samtidigt en gudomlig dimension.

I refrängen återkommer den euforiska känslan från början av låten i och med att Dahlgren nu sjunger med större röststyrka och kören ibland kommer in. Som hake fungerar här titelns ord "jag är gud" som upprepas. Anders Sjöborg (2004, 52) skriver att ordet "är" i denna refräng blir "föremål för en lekfull berg- och dalbana". Effekten skapas då olika varianter av "JA::: E:" upprepas, ibland med varierande tempo och ibland överlappande mellan kören och sångerskan. Orden fungerar framför allt som en deklaration. De kan möjligen tolkas som provocerande på ett motsvarande sätt som när Dahlgren i "Ung och stolt" deklarerar att "du" (alltså gud) är en del av "mej". Stämningen i "Jag är gud" uppfattar jag ändå som mindre upprorisk, framför allt på grund av det starkt positiva och euforiska intrycket.

Också frågan "SÅJ MEJ VEM E DU" (r:11) upprepas i refrängen. Här uppstår för första gången frågan vem textens "du" syftar på. I verserna verkar det klart att "duet", liksom "jaget", är en människa, möjligen någon som jaget står i relation till. I refrängen gör frågan "vem är du" frågan vem "du" syftar på mera komplicerad. Jag ska återkomma till denna fråga när jag beskriver låtens stick.

I andra versen sjunger Dahlgren igen med lägre röststyrka och mera känsligt. Återigen sänker hon ibland rösten mot radsluten vilket skapar ett särskilt sensuellt intryck. Detta blir speciellt tydligt i ordet "ha:::v" (v2:16) där även v-ljudet betonas. Här är det intressant hur vekt plingande musik följer efter ordet "somma:+a+arregn" (v2:13). Denna musik som kan associeras med ljudet av regndroppar varvas sedan med starkare och mera dramatisk musik, exempelvis då Dahlgren sjunger om skummande hav. Musiken och framförandet efterliknar alltså de ljud i naturen som texten beskriver. Samtidigt skapas en kontrast mellan det starkt dramatiska och det vekt stämningsfulla.

Innehållsmässigt kan man säga att versen bygger på det som redan kom fram i första versen, även om det nu är "duet" och "jaget" som blir delar av något större, i första hand naturen. De faller "i varje ljummet somma:+a+arregn" (v2:13) och leker "i varje vind / över skummande ha:::v" (v2:15-16). Eftersom naturfenomen fått en religiös dimension redan i första versen kan jagets och duets sammansmältning med naturen också tolkas som en hänvisning om att de blir en del av "gud". Versen avslutas, i likhet med första versen av att kören upprepar tanken att varje själ är en del (av något större).

Därefter upprepas refrängen i samma form som efter första versen. Orden "jag är gud" kan kanske ses som en fortsättning på de tankar som utvecklas i verserna, att varje själ är en del

kan uppfattas som att varje själ, också jagets själ, är en del av gud. Detta möjliggör deklARATIONEN "jag är gud".

Efter att refrängen sjungits andra gången följer låtens stick som kan ses som en direkt fortsättning på den fråga som avslutar refrängen: "SÄJ MEJ VEM E DU:::". Jaget upprepar här för sig själv frågan, med särskild betoning på det första ordet "vem": "ve:m: (.) e du:" (s:26). Betoningen förstärks ytterligare av att m-ljudet förlängs och ordet följs av en paus. Jaget ger också möjliga svar på frågan: att "du" är en vilse människas lögn eller dröm, kanske en evighets lång dröm.

Vem är egentligen "du"? Eftersom frågan får sådant eftertryck kan svaret knappast vara likgiltigt. En möjlighet är att "du" syftar på gud, alltså den som i Bibeln utges för att vara Gud. Och om "jag" och alla är "gud", uppstår frågan vem den traditionella guden är. De svar som jaget formulerar kunde stöda en sådan tolkning; den traditionella guden är den vilse människans lögn eller dröm. Eftersom drömmen är lång som en evighet antyds också att den människa som tror på en traditionell gud lever i en dröm, medan den som ser sig själv och alla själar som "gud" lever i en vaken verklighet. En annan tolkningsmöjlighet är att "du" syftar på en annan människa, en människa vars identitet är oklar. Enligt denna tolkning är det ett "du" som inte upplever sig själv som verklig och som undrar om det egna livet enbart är en evighets lång dröm som pågår.

Tredje versen ser jag som en direkt kommentar till sticket. Här uppmanar jaget duet att känna värmen i hennes andning och i hennes kyss. Den fysiska kontakten och värmen fungerar här som en kontrast till det abstrakta i sticket, lögnen och drömmen. Den fysiska beröringen, liksom andningen, är verkliga och konkreta. Om "du" i frågan "ve:m: (.) e du:" syftar på den traditionella guden kan tredje versen uppfattas som en allmän uppmaning att vända sig till det verkliga och fysiska snarare än till en lögn om en avlägsen gud i himlen. Om "du" hela vägen ska uppfattas som en annan människa kan det också tolkas som att jaget ger duet en möjlighet att bli verklig genom den fysiska närheten.

Kören har en viktig roll i den tredje versen då den upprepar orden "kyssen (.) >@på: din mun@<" (v3:37) i något olika varianter samtidigt som Dahlgren själv sjunger vidare i texten. Intressant är att manliga och kvinnliga röster varierar så att män sjunger ordet "kyssen" och kvinnorna ">@på: din mun@<". Här kan man kanske tala om omvända könsroller eftersom männen sjunger sensuellt och med betoning, nästan "trånande", medan kvinnorna använder rösten delvis lekfullt, delvis mera ihåligt mekaniskt.

En viktig rad i tredje versen är också uppmaningen till duet att känna vidden i sitt hjärta och konstaterandet att hela världen får rum i hjärtat. Här handlar det alltså om att ha ett stort hjärta, att kunna känna guds kärlek till världen. Här blir människan inte bara en del av något större, utan inkluderar också världen i sig själv. I slutet av tredje versen är det intressant hur orden "varje själ / är en de:::l" ersätts av "varje själ / är en gu:::d" (v3:40-41). Detta tycks fullborda tanken om att varje själ har en gudomlig dimension.

Efter tredje versen upprepas igen refrängen och därefter följer outrot. Outrot inleds av kören och består av en något varierad upprepning av refrängen. Den sista refrängen glider omärkligt över i outrot eftersom kören inleder det senare medan Dahlgren ännu sjunger refrängens sista rad.

I sin helhet kan man säga att "Jag är gud" uttrycker en andlighet eller livssyn där allt levande, både människor och företeelser i naturen, blir delar av samma helhet och får en gudomlig dimension. "Gud" existerar i sången främst som något som finns i själva livet. Det "stora" och det "lilla", liksom fysisk kropp och andlig själ tycks flyta samman och ges lika värde. På framförandeplanet kan man betona kontrasten mellan den euforiska känslan som särskilt kommer fram i refrängen och outrot och den ibland lågmälda känsligheten i verserna. Euforin kan ses som uttryck för det stora och andliga, medan känsligheten representerar det lilla och jordiska. Eufori och känslighet växlar parallellt med övergångarna mellan stort och

litet på innehållsplanet. Verserna handlar ju främst om människan och naturen, medan refrängen innehåller den stora deklarationen: "jag är gud".

En ny och egen andlighet

Här vill jag ge en sammanfattning av några olika sätt på vilka religiösa bilder och motiv används i Dahlgrens texter. I "Ung och stolt" kunde man skönja en kritisk eller rentav upprorisk hållning mot en traditionell kristen religiositet. Kritik mot ett religiöst tänkesätt är återkommande i Dahlgrens texter. Det konstaterar också Peter Nynäs (1997, 126-127) i sin tidigare nämnda artikel. Han skriver att det närvarande livet är det viktiga i texterna: "att vända sig till en dröm eller himmel är att vända sig bort från jorden och från livet". Som Nynäs visar hänger religionskritiken ihop med ett annat centralt tema i Dahlgrens texter, nämligen strävan efter ärlighet och verklighet. I texterna framstår den traditionella kristna tron alltså som livsförnekande i sin fokusering på ett liv efter detta. I "Ung och stolt" förknippas tanken om evigt liv rentav med död på ett sätt som antyder att den som satsar på livet efter detta lika gärna kunde vara död. Andra låtar där synen på (den kristna) tron som livsförnekande kommer tydligt fram är exempelvis "En plats på jorden" (1984) som inleds med orden "Jag struntar i evigheten / men ge mig plats här i verkligheten", "The sky's got no eyes" (1984), "Tårar över jord" (1989) och "Fria världen" (1989). Inom parentes kan man skjuta in att religionskritiken i texterna baserar sig på en rätt konventionell syn på kristendom.

Peter Nynäs (1997, 126-128) skriver att det religiösa språket får fäste i Dahlgrens senare texter. Nynäs (1997, 124) ser en vändpunkt i och med plattorna *Fria världen* 1989 och *En blekt blondins hjärta*. Han skriver att i dem syns en öppning mot ett religiöst förhållningssätt. Nynäs (1997, 127) konstaterar att det redan tidigt fanns en längtan, en strävan att hitta mening och ett sökande efter en annan värld i Dahlgrens produktion, och han menar att dessa spår vidgas och vidareutvecklas i de senare texterna. Som det dominerande i de tidiga texterna ser han ändå en ganska mörk verklighetssyn och ett krav att se verkligheten som den är. Nynäs (1997, 128) påpekar den konflikt detta ger upphov till i texterna: hur ska man bejaka drömmen och längtan efter något annat utan att svika verkligheten och ärligheten? I de senare texterna menar han att Dahlgren ger plats för en befriande enkelhet och öppenhet, att låta konflikten och frågan vara svaret. I slutet av sin artikel skriver Nynäs (1997, 132) att avståndstagandet till och kritiken av ett religiöst språk och förhållningssätt byts ut mot en möjlighet i verklighetsgestaltningen. Som exempel tar han upp ett par rader ur hitlåten "Vem tänder stjärnorna" (1991), en låt där Dahlgren genom frågorna i titeln och refrängen ("vem tänder stjärnorna" och "vem vänder vindarna") öppnar upp för möjligheten att det finns någon som styr.

Jag håller med Nynäs om att man kan skönja en utvecklingslinje från kritik till öppenhet i Dahlgrens texter i förhållandet till det religiösa. Övergången är dock mera glidande och diffus än Nynäs beskriver den. Enligt mig är den inte heller definitiv i alla avseenden. I Dahlgrens senare låtar finns fortfarande spår av den religionskritiska hållningen, liksom det i tidigare låtar redan finns en andlighet (exempelvis i den här analyserade "Ung och stolt"). Förändringen är kanske tydligast på ett attitydplan; en upprorisk och ibland defensiv hållning får ge vika för ett öppnare och positivare uttryck.

Jag anser också att det i Dahlgrens låtar finns försök att direkt formulera en egen eller ny andlighet mot bakgrund av kritiken mot det traditionella religiösa tänkandet. Ett viktigt drag i den nya andligheten är att verkligheten och livet blir andliga eller ges en gudomlig dimension.

I de låtar som jag analyserat här är det själva livet, naturen och människan som blir eviga och heliga. I "Ung och stolt" handlar det om det liv som uppstår i den mörka jorden och som efter sin död "återuppstår" i form av nytt, förnyat liv. Genom att vara en del av jorden och allt det levande blir jaget allsmäktigt och evigt – den som skapar liv. Denna tanke renodlas i den andra analyserade låtens ord: "jag är gud".

Nära sammanhängande med detta är motivet att högt och lågt, liksom jord och himmel aningen ges lika värde eller motsatta positioner än i traditionellt tänkande. Detta syns speciellt tydligt i "Ung och stolt" där det låga, dammet och smutsen, förknippas med fruktbarhet och därigenom med evigt liv. Ett annat exempel är låten "Räds ej natten" (1989) som innehåller en beskrivning av "himlar av rosenblom" där man tydligen också kan känna "doft av jord".

I många av Dahlgrens låtar får också det fysiska samt närheten mellan människor, kärlek, beröring och sexualitet en helig dimension. Eller åtminstone försvaras dessa mot begränsande moraluppfattningar. Ett exempel på detta finner man i Dahlgrens text "Min familj" (1999). Där beskrivs ett socialt sammanhang, antagligen en homosexuell gemenskap (som utgör en kontrast till den traditionella, normenliga familjen). Där sjunger Dahlgren om en avsaknad av gemensamma normer och en gemensam tro. Gud är inte någon "morallag" deklarerar texten: "den är fri / som har mod att låta bli / att tro att sex / för oss närmare en domedag". Här handlar det om sex som någonting livsbejakande. Sex blir närmast en motkraft till livsförnekande och självförnekande moral.

Människan ställs i centrum för andligheten, eller "blir" rentav gud i Dahlgrens texter. Ibland framstår människan också som en kontrast till de omänskliga gudarna eller den omänskliga guden. En beskrivning av omänskliga och likgiltiga gudar finner man exempelvis i den ovannämnda låten "The sky's got no eyes", liksom i Döden (1989). I den förstnämnda sjunger Dahlgren att gudarna endast sysslar med rättvisa på sin fritid. I den andra uttrycks ilska över en orättvis död. Jaget säger: "och jag skrattar åt gudarna i himlen / dom som vet allt stackars satar / men dom bryr mig inte nu". Här är det inte bara gudarna som är likgiltiga till människorna utan också människan som förhåller sig likgiltig till gudarna.

Att kalla gudarna för "stackars satar" är besläktat med den respektlösa och upproriska hållning som jaget intar till gud i "Ung och stolt". Hållningen utgör exempel på ett annat drag i den nya andlighet som formuleras i texterna, nämligen ett brott mot en traditionell religiös ödmjukhetskod. I stället väljer jaget självhävdelse och uppror. I de tidigare sångerna sker detta på ett provocerande, ibland direkt aggressivt sätt. I de senare sångerna är attityden mera avslappnat självmedveten.

En paradox i många av Dahlgrens låtar med andlighetstema är att texten kan deklarera att gud inte alls existerar, eller att gud existerar endast i människorna, naturen och livet, samtidigt som det verkar finnas en gud bortom det jordiska livet i mera traditionell bemärkelse. Jaget i texterna kan förhålla sig kritisk till och vara upprorisk mot denna gud, men bekräftar också därigenom hans existens. Därmed kan man säga att det i en del av texterna finns ett jag med ett paradoxalt och problematiskt gudsförhållande.

Men som Nynäs påpekar finns i de senare texterna ett mera öppet och positivt förhållnings-sätt till det religiösa. I låten "Vem tänder stjärnorna" blir detta särskilt tydligt eftersom jaget i frågorna "vem vänder vindarna" och "vem tänder stjärnorna" öppnar upp för möjligheten att det finns någon (eller åtminstone något) som styr. På ett mera allmänt plan handlar det i många texter om att erkänna eller direkt ge sig hän åt krafter som är större än människan och åt sådant som människan inte kan kontrollera.

Sådana krafter förekommer ofta i samband med beskrivningar av kärlek och av skapande. Ofta verkar skapande och kärlek springa ur samma källa. Bilder och motiv ur det religiösa är vanliga i samband med kärleks- och skapandetematiken. Men Dahlgren använder sig i samma syfte också av bilder och motiv ur det övernaturliga mera allmänt. Skapande och att uttrycka sig verbalt beskrivs ofta som processer som jaget inte kan kontrollera. Orden och förmågan att skapa eller beröra andra människor är något som jaget får av en högre makt. Den skapande förmågan beskrivs som en annan del av jaget än det levande, konkreta vardagsjaget. Denna andra sida av jaget kan exempelvis personifieras av en älva eller en ängel. Dahlgrens texter innehåller med andra ord ofta en romantisk konstsyn där skapandet får en andlig dimension och det skapande jaget blir ett redskap för större krafter.

Att ge sig hän åt det man inte kan kontrollera eller styra hänger ihop med den autenticitetstematik som löper som en röd tråd genom hela Dahlgrens produktion. I många texter är målet eller idealet att vara autentisk. Att vara autentisk förknippas ofta med att släppa kontrollen och låta livet eller större krafter styra. En variant av detta är en längtan efter rening som kan ses i låten "Hjärta av guld" (1989). Låten har formen av en slags besvärjelse eller bön där jaget ber regnet skölja henne ren. Målet är "lyckan i att begära / det jag vill / men inget / mer", alltså en befrielse från materialism eller andra tomma begär. Det handlar också om en längtan efter oskuld, en förmåga att se livet med oförställd blick. I "Vem tänder stjärnorna" är det barnet som symboliserar en motsvarande oskuld och förmåga att ge sig hän åt livet: "måste våga bara vara /med minnet av det barn som lät livet välja / och våga säga / ja".

Åtminstone i vissa fall kan drag i den andlighet som texterna formulerar jämföras med drag i New Age-tänkande och nyandlighet i allmänhet. Inger Littberger (2004, 215-221) skriver i sin bok Omvändelser om Unni Drougges roman Regnbågens tid (1997). Hon menar att den syn på andlighet som finns i romanen kan inordnas under beteckningen New Age, trots att Drougge själv värjer sig mot att förknippas med New Age-läror. Det gäller exempelvis:

att följa livets flöde, 'roll with it', släppa taget och minska sitt kontrollbehov, kort sagt: ödmjukhet inför de krafter som är större än [vi] själva, exempelvis det liv vi är satta att förvalta

:för att citera Drougge. Här finns en tydlig parallell till Dahlgrens texter. Ödmjukhet inför större krafter och inför det man inte kan kontrollera samt tanken att livet styr människan snarare än tvärtom kan skönjas åtminstone i den senare produktionen.

Littberger (2004, 217) skriver också att ett starkt drag i New Age är att man ser kosmos som en obruten helhet och att denna helhet genomsyras av en kraft eller energi som länkar människan samman med kosmos. Eva Moberg (1998, 211) skriver i "Föraktet för new age" att de olika spåren inom New Age förenas av att de faller utanför den västerländska världsbilden, den som skiljer kropp från själ, natur från kultur och människan från andra levande varelser. Även i Dahlgrens texter, exempelvis i "Jag är gud", finns liknande tankar om att människan uppgår i något större och länkas samman med både naturen och gud.

Ett annat drag i New Age-tänkandet är enligt Littberger (2004, 217-218) föreställningar om negativa manliga och positiva kvinnliga energier, samt en kamp mellan dessa. Detta hänger ihop med en uppvärdering av det kvinnliga, något som även benämnts "New Age-feminism". Möjligen kan även sådana tankegångar spåras i Dahlgrens texter där olika kvinnogestalter (t.ex. änglar eller älvor) representerar den kraft som ger jaget förmågan att skapa och uttrycka sig verbalt på ett sådant sätt att hon når ett "du". I texten till Dahlgrens låt "Stenmannen" (1995) är det intressant nog en manlig gestalt som representerar tystnad och oförmåga att skapa.

Enligt Moberg (1998, 211) svär New Age emot det religiösa mönstret med Härskare, synd, skuld, nåd, straff, dom och frälsning. Detta kan förknippas åtminstone med Eva Dahlgrens texters försvar av "synd" till exempel i form av sex. Moberg skriver vidare att New Age-spåret för nyandlighet och mystik präglas av en motvilja mot "second hand God". I stället strävar man efter direktkontakt med de yttersta tingen, här och nu, och ofta genom metoder från andra kulturer eller epoker. I Dahlgrens texter är det rimligt att tala om en direktkontakt med det yttersta, en kontakt med andliga gestalter och större krafter mitt i livet, exempelvis de krafter som styr livet eller möjliggör skapandet.

Avslutning

I mitt föredrag har jag försökt visa på några spår i Dahlgrens texter, spår som uttrycker en hållning till det religiösa, en gudsföreställning eller en ny och egen andlighet. Syftet har inte

varit att försöka spåra Dahlgrens personliga tro eller hennes egen hållning i religiösa frågor. Jag är alltså inte i första hand intresserad av vad andlighetstemat och det religiösa språket eventuellt kan berätta om Dahlgren, utan snarare av hur de placerar sig i Dahlgrens textuniversum överlag och vilka samband som finns till andra återkommande teman och spår.

Frågor om tro och andlighet hör inte till de ämnen som vanligen kommer upp i intervjuer med Dahlgren och jag har heller inte stött på några spontana uttalanden från henne i dessa frågor. Kanske skulle hon, liksom Unni Drougge, värja sig för att förknippas med beteckningen New Age. Som både Littberger och Moberg visar i sina nämnda texter är det vanligt att New Age förknippas med vidskepelse, flum och kommersialism. Samtidigt visar de att tankespor och praktiker med ursprung i New Age har blivit allmänt utbredda och etablerade i dagens samhälle, men ofta på villkor att man tvättat bort den skamliga New Age-stämpeln. Det är förmodligen inte överraskande att influenser från New Age även syns i populärkulturen.

Jag vet heller inte i vilken mån och på vilket sätt Dahlgrens lyssnare uppfattar de spår jag beskrivit. Som Anders Sjöborg (2004, 43) skriver, med hänvisning till Andreas Häger och Ulf Lindberg, stämmer det säkert att individens tolkningsram och tidigare erfarenheter (där även den religiösa bakgrunden ingår) påverkar individens tolkning av en låt. Sjöborg (2004, 49-50) refererar till en undersökning av Linda Söderlund som visar att lyssnares religiösa bakgrund påverkar hur de uppfattar melodifestivalsbidrag, exempelvis så att de lättare tolkar in ett religiöst synsätt som stämmer överens med deras eget. Antagligen har en person med en religiös bakgrund eller kunskap om religion ofta lättare att uppfatta och känna igen religiösa symboler eller uttryck i texter. Här kan man nämna att det religiösa språket samt den religiösa symboliken och metaforiken i Dahlgrens texter bygger på relativt etablerade och välkända bilder och uttryck.

I min undersökning av Dahlgrens texter är det intressanta ändå inte lyssnarnas mottagande av texterna. Syftet är snarare att visa på spår som jag menar att finns i texterna, motivera dessa med stöd i texterna själva och i de trådar som löper mellan olika texter. Förhoppningsvis kan detta också öppna nya perspektiv på Dahlgrens texter. För en litteraturvetare är det vanligen självklart att det är intressant att se också på texten i sig. Men i mötet med andra discipliner blir det ofta nödvändigt att beskriva vad man egentligen har för syfte med sina textanalyser och att motivera varför man valt en litteraturvetenskaplig metod. Den litteraturvetenskapliga närläsningen har inom kulturstudier utsatts för skarp kritik och framstår ibland nästan som en totalt oanvändbar metod eftersom den inte beaktar den sociala kontexten eller receptionen. Själv tycker jag emellertid att bilden av litteraturvetenskapen och av närläsningen tenderar att bli allt för entydigt negativ, dels för att litteraturvetenskapen idag inte mera är lika närsynt eller omedveten om den sociala kontexten, dels för att även en närläsning av texten i många fall kan tjäna ett syfte.

Man kan förstås fråga sig om det hör till rocktextens särart att den är situations- eller publikbunden, och att en litteraturvetenskaplig närläsning därmed är speciellt illa lämpad i tolkning av rocktexter. I mycket hög grad är jag böjd att hålla med om att rocktexter är situationsbundna och att det ställer speciella krav på analysen. Min egen analys är heller ingen "ren" textanalys (i den mån en sådan alls finns). Eftersom jag försöker beskriva och analysera också aspekter av framförandet, den sjungna texten, knyts analysen till en framförandesituation, framförandet på skiva. Samtidigt vill jag heller inte beskriva rocktexten som en genre som av någon slags naturlag är principiellt annorlunda än litteratur (skriven för att läsas). Det är visserligen viktigt att vara medveten om de genrekonventioner som gäller för rocktexten samt för den subgenre av rocktexter som ens material kan hänföras till. Genrereglererna tycker jag ändå att främst måste fungera som en bakgrund mot vilken man beskriver den enskilda texten. Då är det lättare att urskilja både det genretypiska och det specifika för den enskilda texten (alltså även drag i texten som bryter mot genrekonventioner). Exempelvis av detta skäl tycker jag att närläsningen kan vara en användbar metod, eftersom en genremedveten analys annars riskerar

att använda den enskilda texten endast som exempel på hur olika genrekonventioner kommer till uttryck.

Det vore naturligtvis möjligt och säkert på många sätt intressant att komplettera min egen analys med en receptionsundersökning. Men jag tycker inte att en sådan undersökning kan tjäna syftet att legitimera (eller kullkasta) ens egen tolkning. En receptionsundersökning behöver inte ge en fullständig eller objektiv bild av hur lyssnare uppfattar texten. Undersökningsresultatet begränsas till exempel av informanternas förmåga att sätta ord på sin upplevelse och tolkning av en låt.

Dessutom går det inte att dra en principiell gräns mellan den "vanliga" lyssnaren och den analyserande, akademiska mottagaren. Vem är egentligen den primära lyssnaren till en artists produktion? Alltså, vem har tolkningsföreträde? Och är den korrekta tolkningen den som majoriteten av lyssnarna omfattar? Texttolkning ger upphov till många sådana principiella frågor som måste tas i beaktande när man väljer metod och formulerar syftet med sina tolkningar.

Referenser

- Eva Dahlgren (2000): *För att röra vid ett hjärta. Sångtexter 1975-1999*, Wahlström & Widstrand.
- Hillevi Ganetz (1997): *Hennes röster. Rocktexter av Turid Lundqvist, Eva Dahlgren och Kajsa Grytt*, Stockholm / Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Inger Littberger (2004): *Omvändelser: nedslag i svenska romaner under hundra år*, Stockholm / Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Moberg, Eva (1998): 'Föraktet för new age.' I: Eva Moberg (2003): *Prima Materia. Texter i urval*, Stockholm: Ordfront förlag, s. 207-217.
- Nynäs, Peter (1997): 'Om jag skriver en sång. Eva Dahlgren från verklighet till identifikation.', i *Finsk Tidskrift* 2-3/1997, s. 123-132.
- Sjöborg, Anders (2004): 'Religion i rocktexter. Frågor och teoretiska reflektioner för framtida studier' I: Andreas Häger (red.), *Tro, pop och kärlek*, i Religionsvetenskapliga skrifter nr 62, Åbo: Åbo Akademi.

Bilaga 1

Kommentar till transkriptionerna

I de flesta undersökningar av rocktexter konstateras att det är problematiskt att analysera texterna lösryckta från framförandet och musiken. I nyare forskning har man allt mera rört sig mot ståndpunkten att det i själva verket är missvisande att göra en analys av ”bara” texten, att tolkningen bör basera sig på lyssning snarare än läsning och att det musikaliska framförandet bör beaktas. Däremot har man inte kommit särskilt långt i diskussionen kring hur en sådan tolkning ska göras i praktiken, hur man synliggör och beskriver framförandeaspekten på ett handgripligt sätt.

För mina textanalyser har jag transkriberat de framförda texterna på skiva med hjälp av ett transkriptionssystem som används inom samtalsforskningen. Den här metoden är ett sätt att greppa åtminstone en del framförandemässiga aspekter. Olika symboler får beteckna exempelvis betoningar, förlängda ljud, legatouttal samt förändring i röststyrka och tempo. Jag har använt mig av följande symboler:

(inom parentes)	sjungs av kören / Eva Dahlgren och kören
[	överlappning (kören och Eva sjunger olika texter samtidigt)
<i>kursiv</i>	betoning
:	förlängt ljud
+	legatouttal (enskilt ljud dupliceras)
VERSALER	förhöjd röststyrka
▫	sänkt röststyrka (t.ex. viskning)
@	dramatisering / röstförändring
(.)	paus mitt i en textrad
< >	sjungs långsammare än den omgivande texten
> <	sjungs snabbare än den omgivande texten
((dubbelparentes))	egna kommentarer

Med hjälp av transkriptionen kan jag lättare ”fånga” det flyktiga framförandet och även synliggöra för läsaren hur olika ”icke-verbala” eller framförandemässiga signaler kan påverka intrycket av låten och texten.

En transkription ”är” naturligtvis inte den framförda texten, utan bara ett redskap i analysen och samtidigt en tolkning av hur låten framförs.

Att transkribera texterna själv har också den fördelen att det synliggör textens struktur både för mig själv och för läsaren. Exempelvis i skivomslagens texthäften utelämnas ofta upprepningar vilket kan ge en missvisande bild, inte minst med tanke på att upprepning är ett centralt stildrag i rocktexter. Jag har ytterligare försökt synliggöra strukturen genom att markera olika delar av texten: verser, refräng, intro (inledande parti), outro (avslutande parti, ofta variant eller upprepning av refrängen) och stick (textparti med avvikande melodi och struktur). De olika textpartierna har ofta olika funktioner i texten, exempelvis så att verserna för handlingen framåt medan refrängen sammanfattar ett centralt budskap eller skapar en speciell stämning.

Out of the Salon

Katarina Bonnevier

katarina@arch.kth.se

Arkitekturskolan, KTH, Stockholm

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Genom en studie kring Salongen undersöker jag de performativa aspekter som finns i all arkitektur. Salongen är både den materiella, rumsliga behållaren och den tidsbegränsade händelsen – en typ av iscensättning där människorna och handlingarna inte kan särskiljas från det byggda. Texten kretsar kring den litterära, feministiska och sexuellt gränsöverskridande salong författaren Natalie Clifford Barney iscensatte i sitt hem på 20, rue Jacob i Paris under nittonhundratalet, och ett par samtida Stockholms salonger som låtit sig inspireras av Barney. På café Copacabana har det under flera säsonger hållits litterära salonger en gång i månaden. Där har ”historiska och dagsaktuella kulturella och queerfeministiska teman” presenterats. För att komma salongsarkitekturen närmare gav jag, som ett slags fullskaleexperiment, en salong hösten 2004 inom ramen för mitt avhandlingsarbete. Det försöket som var ett akademiskt seminarium förklätt till salong hade också sin utgångspunkt i Barneys evenemang. Genom salongens rollbesatta arkitektur framträder relationen mellan människa och arkitektur skarpare eftersom aktörer och publik alltid redan är inskrivna. Jag frågar mig hur konstruerar arkitekturen genus, ”lägre” stående grupper eller ”avvikare” från normen? Mitt huvudtema är queera strategier, frågan om motstånd och överskridande av sådana ordningar. Det handlar om maskerad arkitektur, det queera eller icke-straighta. Mitt antagande är att sambandet mellan människor och arkitektur har mycket att göra med ytan; beklädnaden. En arkitekt i Barneys samtid som arbetade utifrån detta synsätt var Elsie de Wolfe. Det är arkitektur betraktat som visuella rumsliga avgränsningar, vilket rör sig i skala från accessoarer och klädedräkter, via scenerier och kulisser, till väggar och husgrupper.

Stockholm 2004

Friday November 12, 2004 a fire bomb was thrown through the window of the café Copacabana on Hornstulls strand in Stockholm. The entire place was destroyed. The kitchen melted and smoke entered everywhere. All the work invested in the place, managed by Susanne Mobacker, and the careful atmosphere created was brutally ruined. Two young men, around twenty years old, were arrested. They had severe burn injuries; one of the boy's faces was completely damaged.

The café has been vandalized twice before. During a period, when the threat was heavy, volunteers of AFA, anti-fascist action, patrolled the area. At a literary salon held at Copacabana the participants were told to watch out for each other and not walk home alone.

Why has Copacabana become a target? Café Copacabana has never been promoted as “homogay”. Their standard ad asks the question: “Who will make the coffee the day after revolution?”

I think what is so provoking with Copacabana is its overwhelming boundlessness. It has acted as a queer space, connected with political feminist activism, which has not prevented the café to also be an everyday hang-out. A place of dissonance for “people like us”. The café

is a symbol of a culture that won't stay in place; it refuses binary categories such as heterosexual and homosexual. Part, as it is, of a "threatening" movement that challenges the norms of gender and sexuality.

Since a year back the café Copacabana has staged literary Salons in honor of Natalie Clifford Barney (1876–1972). For each salon there has been a theme, 'Selma Lagerlöf and her women', 'Kristina –the king of all queens', 'Suzanne Osten in dialogue with Tiina Rosenberg'. My sister Malin and I have often talked about the events as living utopias. Through the large windows of the café the bouncing light of a space full of people spread to the street outside. Some slipped out to have a smoke. Passersby speculated on what was taking place.

Paris 1909–1968

Natalie Barney was not only a literary person but also a legendary seductress – she rescued women from heterosexuality, a mission she carried on well into her eighties. An economically independent North American heiress Barney first came to Paris in 1894. In 1909 she bought the house on 20, rue Jacob and started giving her famous Friday night Salon. The last one was held in the year 1968. The underlying motives of Natalie Barney's Salon were feminism and politics. For instance in the 1920's Barney established *Académie des Femmes* as an answer to the misogynic *Académie Française*. In 1917 people were gathered to anti-war meetings in Barney's *Temple à la Amitié*, 'Temple to Friendship', in her wild and overgrown garden. With her *Académie des Femmes* she brought together Anglo-Saxon and French writers and journalists such as Djuna Barnes, Anna Wickham, Colette, Mina Loy, Gertrude Stein and Elizabeth de Gramont.

Barney was a main character of the lesbian avant-garde, an intellectual, social and economic privileged constellation. Djuna Barnes (1892–1982) gave an account of the sexually charged Salonière in the *Ladies Almanack*, Paris, 1922. This calendar for an audience of lesbians was written by Djuna Barnes under pseudonym: 'A Lady of Fashion'. Ingrid Svensson, who was a force behind the publication of a Swedish translation in 1996, wrote in her informative epilogue that the *Ladies Almanack* does not only presuppose and celebrate a lesbian identity, but even makes it normative.¹

Natalie Barney had one of the 50 hand colored copies of the *Ladies Almanack*. In the margin she has identified all characters in the almanac; she was herself the central character Evangeline Musset. Month by month the reader can follow Evangeline Musset and the ladies she gathered around herself.

In February we are told on what merits Evangeline Musset has been sanctified, it is due to her erotic achievements. It is not only a calendar of ladies, an attempt at a women centered cultural history, but also a text about same-sex desire. Djuna Barnes has in her "slight satiric wiggling" created a language that expresses women's longing for women; "A celebration of the tongue that gives linguistic and sexual pleasure."²

Barney drew a map of her Salon.³ She did not only map the spaces and props but also the people that had been present between the years 1910–1930. The drawing is filled with names, about one hundred and fifty. An octagonal table with eight cups and a tea pot is placed

1 Ingrid Svensson writes about this in her epilogue to the Swedish translation of the *Ladies Almanack*, Djuna BARNES, *Damernas Almanacka: som föreställer deras himlatecken och dessas banor; deras måntider och dessas växlingar; deras årstider såsom de följer på varandra; deras dagjämnningar och solstånd, liksom en fullständig uppräknings av deras dagliga och nattliga sinnesväxlingar; nedskriven & illustrerad av en dam av värld.* Transl. Elisabeth Zila (Stockholm, 1996), 101. Svensson also draws our attention to the fact that the *Ladies Almanack* was published the same year as Radclyffe Hall's tragic novel *The Well of Loneliness*. Hall asks for sympathy for lesbians, but even though her heroine, Stephen Gordon, commits suicide in the end her book was a scandal, prosecuted and withdrawn, *Damernas Almanacka*, p.95.

2 Svensson in Barnes, *Damernas Almanacka*, my translation, p.100.

3 Natalie Clifford Barney, *Aventures de l'esprit*, (Paris, 1929), frontespis.

slightly off center, along the right wall a side table with glasses, drawn as tiny circles, is to be found. Details of what the glasses are filled with are written down: “orangade”, “fruits”, “porto” and “whisky”. Walls and furniture as well as other parts of the built architecture, like the three door openings and the garden, make up only a small part of the map. The map emphasizes the people present in the enactment of the Salon. The map of “Natalie Barney’s personal museum”, as her Salon has been called, mainly records the characters she assembled in the Salon. It also gives a hint to their personal relations. Barney’s intimate friends Romaine Brooks and Elizabeth de Gramont are close to the tea table, both next to a teacup, in front of each other but on opposite sides of the table; they were central actors of the Salon. Adrienne Monnier, Sylvia Beach and James Joyce are grouped together; and Dorothy Irene Wilde stands close to the orangeade. Eileen Gray’s name is just inside the exit and Radclyffe Hall is backed by her Lady Troubridge in the lower right hand corner.

A decorative black line strolls about through the landscape of characters printed on the map, showing how Barney, “the Amazon”, moves through it. She underlines the Salon with her presence. On top of the map, the meandering line of the Amazon comes out of a temple drawn as an elevation; a temple gable with four columns and a fronton with the text “à la Amitié” underneath a garland ornament. The recorded movement of the Amazon continues down the flight of five stairs, in perspective, goes through the wall into the plan of the Salon and, having moved back and forth among the guests (at one point with “une belle de jour”), leaves it again through the garden door on the bottom of the page and probably returns to the temple. Next to the temple, outside the walls of the salon, Barney has also mapped out some “deceased guests” such as Isadora Duncan, Renée Vivien, Appolinaire and Pierre Louÿs.

What are the implications for architecture here? The Salon Barney staged in her home in Paris involved such an important architect of modern domesticity as Eileen Gray (1878–1976). In *Women of the Left Bank, Paris 1900–1940* Shari Benstock has revealed the central role of Barney’s Salon in the twentieth century culture of literature.⁴ This queer space was not only an alternative, but an active scene at the center of culture. Following queer theory I think that “architecture behaves as one of the subjectivating norms that constitute gender performativity”.⁵ The way our built environment plays a role in the construction of gender and sexuality is more explicit in the culture of the Salon, since it emphasizes the sociality as well as materiality of space.

Tentative

On November 17, 2004, I staged “une tentative” a Salon-seminar in the Turkish salon of the former amusement establishment the Fenix Palace, now turned into a church and hidden as a public space by the Pentecostal Movement.

The tentative was to let my research on the Salon borrow the shape of a Salon to further understand the architecture that appears in the event. I understand the Salon as an overtly performative architecture, since the staging of a Salon relies on the physical architecture as well as of action. The content of my Salon was inspired by Natalie Barney’s, a way to open up the research to fiction. It was an attempt to try to grasp the interaction with others, and the settings, that will both shape the space as well as form the actors. Nevertheless my Salon was also an academic seminar in which three texts from my on-going research were to be assessed.

In the Salon there is a blurred distinction of theater and life. In my Salon this came through for instance in the various roles of the present people; the guests are also the actors; they are friends, colleagues, lovers, students and acquaintances of mine. My PhD advisor Katja Grill-

4 Shari Benstock, *Women of the Left Bank, Paris 1900-1940*, (London, 1987).

5 Joel Sanders, *Stud – Architectures of Masculinity* (Princeton, 1996), p.13.

ner stated some of the different roles in her opening speech, herself dressed in the role of hostess-moderator. Our guest of honor was art theorist Gertrud Sandqvist with a critical mandate to examine the work presented. In the academic cast of characters she was the opponent. My role as both the respondent and the salonière, was translated by Grillner to regissör, 'director' (or if I may suggest something French; "metteuse en scène").

Architecture historian Lena Villner was invited to tell us the story of the "theater-salon" in which my Salon was staged; the Turkish Salon of the Fenix Palace. To her surprise she had found out that the Fenix Palace was not from the 1890's, but built in 1912. The architecture is of such an extravagant style we normally connect it to the nineteenth century. I think we can blame our surprise on the modernist denial of the decorative. The Turkish Salon had probably been the smoking room of men, an imperial environment for the young parvenus, but Villner had also found out that in 1912 the Fenix Palace accommodated one of the greatest congresses in the persistent votes for women campaign (that finally succeeded in 1921).⁶

The walls of the Turkish Salon are covered in an almond green relief wall-paper rimmed with a Moorish stucco frieze. A large gilded mirror doubles the length of the space. The 1912 interior decoration also includes an elaborate coffer ceiling and two truss columns. The parquet floor is to a great extent covered by a "discrete" brownish carpet. The Turkish Salon has four doors, but you can only pass through two of them; they are in the same wall on each side of a large garden painting. One door leads to the kitchen and the other to the exit through a small entrance hall (with a clothes hanger and a toilette). The opposite wall is facing the street, but there is no visual connection to the city since the two grand windows are of lead glass in green and yellow. Above the windows, probably part of the original interior, there are white doves in pairs on dark green valances decorated with tassels.

Nowadays the salon is used for conferences and for religious ceremonies. For the Salon-seminar we removed most of the conference tables, but kept the chairs, and the little pulpit became a table for the slide projector. The chairs were put in various constellations, a play with backs and fronts, across the floor. After the seminar it was strange to discover that most chairs stood in straight rows along the perimeter of the large carpet, it thus made it disturbingly easy for us to restore the room to the conference layout.

The Salon of Natalie Barney was part of the public sphere but took place in a private space, the house where the salonière lived. The container of the event, the "theater salon", was her home. In my Salon there were slippers on the floor, free to use, and intimate clothes and private things laying about to give a hint of domesticity to the event (This could have been pushed further by for instance putting my name on the door, setting up a bed or introducing a pet animal). Framed portraits of my architectural heroines, the deceased guests, were placed on top of the piano; Eileen Gray, Elsie de Wolfe and Gottfried Semper. Maybe there were slightly too many people, we were thirty-six,⁷ to make everyone feel at home, but I think we managed to slightly move the official event towards intimacy. A question I posed was how, in my Salon, the certainty of the heterosexual matrix could be loosened (I guess I simply could have flirted more with my women guests).

Two extraordinary waiters, embodied by artists Tilda Lovell and Karin Drake, in cream white uniforms with golden buttons, shoulder straps and orange and yellow trimmings, served

6 Gwen, 'I Fenixpalatset. Mötet i Stockholm', *Rösträtt för kvinnor*, No 1:5, 1912, 2. In *Digitalt arkiv över äldre svenska kvinnotidskrifter*[www], from <<http://www.ub.gu.se/kvinn/digtid/>>, Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek, 1999–2004 (041215).

7 Alphabetic list of participants, November 17, 2004: Katarina Bonnevier, Marie Carlsson, Karin Drake, Katrin Fagerström, Mari Ferring, Sanna Fogelvik, Catharina Gabrielsson, Katja Grillner, Anneli Gustafsson, Maya Hald, Jan Hietala, Linnea Holmström, Rolf Hughes, Ola Jaensson (+ 1), Kent Renen Johansson, Jens Jonsson, Ulrika Karlsson, Lovisa Klyvare, Daniel Koch, Ann Lindegren Westerman, Magnus Lindgren, Tilda Lovell, Frida Melin (+ 1), Gertrud Olsson, Christina Pech, Klas Ruin, Monika Sand, Gertrud Sandqvist, Horst Sandström, Vita Strand Ruin, Lena Villner, Joanna Zawieja, Ylva Åborg and Linda Örtenblad.

tea and Catalans, a sweet pastry with rose colored topping. From a little hip flask everyone was also offered a dash of Negrita, dark rum, in their tea. The two waiters main task was to cause a pleasant disturbance to the event. In the next-door kitchen a woman working for the café of the Pentecostal church asked Lovell and Drake what sex they had. Very little is needed to pass as a man, just a little bit of mascara in the fine hair of the upper lip, broad shoulders and a stiff posture. I do not know if the woman in the kitchen of the church saw that the two waiters held hands and kissed, but I suspect she probably could not see that.

From the Salons of Natalie Barney I borrowed the culture of portraiture. All guests, but two, were portrayed against a back-drop of a Mediterranean garden which was, in fact, the permanent wall decoration of 1912. This generous act of giving away one's portrait, created a sense of participation and presence, it also gave the event a sense of importance. As they were asked to pose, by a charming photographer in a black suit, Marie Carlsson, each person portrayed an idea of the Salon. There are many serious faces, however most of them with a smile lingering in the corner of their eyes. The portraits are also strikingly difficult to situate in time, they are all modern, and a few definitely contemporary, but some could just as well have been taken at Barney's Salon. (Or maybe this is just my wishful thinking?) Some of the guests had taken the opportunity to dress up, for instance ten year old Lovisa Klyvare in traditional dress from Rättvik in Dalecarlia. There were also false moustaches to try on; the Casanova, the Smarty and the Bandit, turned out to be popular.

The confusion of academic seminar with Salon gave a quality of uncertainty to the event. I think the uncertainty destabilized the space which also made it more present. The move from a conventional seminar space at KTH's Architecture School to a hidden place in the city also contributed to this. My colleagues were curious; what is this space? When I searched for a suitable salon for my Salon the generative idea was to open up a place that is normally off limits. I saw it as a way to disclose another history, not necessarily connected to a queer culture, but definitely to an act of appearance. Even to those who know of the old Fenix Palace, the given address, Wallingatan 3, disguised the space – it is the backdoor. The main entrance to the establishment is on the other side of the block, on a parallel street, Adolf Fredriks kyrkogata. The Wallingatan street entrance and the staircase to the third floor does not differ much from Stockholm's residences in general. It could have been the entrance for a private apartment, were it not for the information on the metal plate: "Turkiska salongen". I found it very well suited not only for a salon but also for a concealed club. The Turkish Salon does not fit in either of the categories of private and public.

The seminar turned into a Salon should also be understood as an attempt to subvert the given order from within. My wish was to shift the normal academic procedures highly marked as they are by a patriarchal hierarchy. Of course the hierarchy does not miraculously disappear because of this move, but it is not completely repeated. And to some extent I also needed the normal procedure to give credibility to the event, it could not all be theater, could it? This was mainly achieved through the professionalism of the people involved. For instance Gertrud Sandqvist used her role to pull out important strands in my work but also to create a critical conversation. Since the Salon needed to be "porous", in order to be receptive to any responses or actions, she saved more straight forward operational critique to a letter.

To explain the background to my wish for an architectural shift I would like to make a reference to, in my mind, the most oppressive seminar space at KTH; Kollegiesalen the formal auditorium in the principal's building, Valhallavägen 79. This is where a male middleclass professor of the School of Architecture with no insight in his own position had a fit when a PhD candidate referred to her private life during the defense of her doctor's thesis. He stood on top of the steep auditorium and shouted, she answered him from beneath. The space is decorated with ten portraits of the men that have been head principals of KTH. They are in oil

color with gilded frames. Not all the men wear ties but they are all in the drag of power. What place is there for people like us in that room?

In the Turkish Salon there were also portraits on the wall, king Carl Gustaf and queen Silvia Bernadotte, the current heads of our Swedish monarchy. The portraits, simple reprints of the 1970's, had gilded frames decorated with a couple of tiny crowns. Already quite kitschy I decided to camp them up further. Silvia got the Scoundrel and Carl the Bandit mustache. The mustaches hung and dangled below their noses from invisible fishing-threads tied to their respective crowns.

Drag

Apart from critical dialogues and poetry readings there were also other performances in Barney's Salons. In my salon there was one explicit theatrical performance. With a pig-snout and in a strikingly pink mini-dress, D Muttant (Maya Hald), panties rimmed with lace and shoes like a High Heel Sister, sang:

Lookin' out on the mornin' rain
I used to feel uninspired
And when I knew I had to face another day
Oh it made me feel so tired
Before the day I met you
Life was so unkind
But your love was the key to my peace of mind

Cause you make me feel
You make me feel
You make me feel
Like a natural woman

Who is addressed? A male lover, who, in his heterosexual confirmation, makes her feel like a natural woman? D Muttant's out-fit obstruct her natural "woman-ness", but even when Aretha Franklin sings this song, the words are plausible. They both need someone to make them feel like natural women. The confirmation can not be taken for granted. What if D Muttant sang to me, after all it was my Salon? Or, to "a drag queen whose performance somehow confirmed her own?"⁸

Since the "natural" gender can be revealed, by the right person (of the right sex), gender, or sex, are not the causes, but the effects, of an appearance. The effects of gender presentations are that they feel natural. They produce an illusion of a psychic essence; an inner sex or gender core. Gender can be understood as drag. Judith Butler remarks that it is always a surface sign that produces this illusion of an inner truth; "it produces on the skin, through the gesture, the move, the gait (that array of corporeal theatrics understood as gender presentation)..."⁹ If the meaning of architecture sits in the surface, then architecture can be understood similar to gender, even as gender. Architecture as drag – what does this mean?

When Judith Butler writes about gender as drag she takes the lesbian butch-femme couple as an example. Such a gender bending couple, of female masculinity and female femininity, is, in Judith Butler's words, a "replication of heterosexual constructs in non-heterosexual

8 As Judith Butler suggests when she writes about Aretha Franklin's performance of the song. Judith Butler, 'Imitation and Gender insubordination', Henry Abelove, Michèle Aina Barale and David M. Halperin (eds.), *The Lesbian and Gay Studies Reader* (New York & London, 1993), p. 317.

9 Butler, 'Imitation and Gender insubordination', p. 317.

frames”.¹⁰ The status of the heterosexual “original” is brought out as utterly constructed. “Thus, gay is to straight not as copy is to original, but, rather, as copy is to copy.”¹¹

One such couple in the circles of Natalie Barney was a North American lesbian butch-femme couple; theater producer Elizabeth Marbury and interior decorator and famous arbiter of taste Elsie de Wolfe. In their home in New York Marbury and de Wolfe also cultivated a salon culture, an “Amazon enclave”. It was regularly visited by leading American and European writers and artists.¹²

De Wolfe had first become famous as a well-dressed actress, who always designed her own costumes. In the early 1890’s Elizabeth Marbury inherited a house on Irving Place, New York, and moved in with de Wolfe.¹³ It became the first of innumerable transformations of buildings that de Wolfe accomplished.

Elsie de Wolfe thought about the house as a second container, after clothes, for the body.¹⁴ She wrote in her 1911 bestseller *A House In Good Taste* “It is the personality of the mistress that the home expresses.”¹⁵ Whether the “mistress” is conscious about it or not, the home, will, just like her clothes, display her personality. In this gendered construct de Wolfe argues out of an inner self that is expressed in the architecture. De Wolfe feminizes the Irving Place house when she writes about it; her house is not a gender-neutral container but a feminine dress:

And like a patient, well-bred maiden aunt, the old house always accepted our changes most placidly. There was never such a house!¹⁶

The house was just like the ladies living there, well-bred and unmarried – queer. The house also participates in the construct of the inhabitant, just like masks and clothes creates character. This is how we can understand architecture as drag. De Wolfe refrains from this argument, although she was well aware of the fact that appearance creates for instance status. From my perspective this seems to have been a crucial part of her strategy in good taste. Just like the black suit, she stated the norm but simultaneously achieved something that was beyond the limitations of the norm.

De Wolfe was active as an architectural designer from the 1890’s to the 1930’s and she spent much of her time in Paris, in her Villa Trianon by Versailles, during the intense years of the Salon culture of Natalie Barney. De Wolfe both escaped the North American culture and became one of its most influential designers. She was part of a queer culture at center of the mainstream. As I understand it De Wolfe did not emphasize the split, but sought to bridge the two centuries – the nineteenth and twentieth – in her work and thinking. She was not uncriti-

10 Butler, *Gender Trouble: feminism and the subversion of identity* (1990), (New York and London, 1999), p.41.

11 Butler, *Gender Trouble*, p.41.

12 Marbury’s and de Wolfe’s Sutton Place home, where they moved after their Irving Place residence, was regularly visited by for instance Anne Morgan, Anne Vanderbilt, and Eleanor Roosevelt. Patricia Juliana Smith, ‘Wolfe, Elsie de’, *glbtq: an encyclopedia of gay, lesbian, bisexual, transgender and queer culture* [www], from <http://www.glbtq.com/arts/wolfe_e.html>, Chicago: glbtq, Inc., 2002 (041028)

13 Penny Sparke, ‘Elsie de Wolfe and her female clients, 1905-15: gender, class and the professional interior decorator’, in Brenda Martin and Penny Sparke (eds.), *Women’s Places: Architecture and Design 1860-1960* (London and New York, 2003), p.67.

14 Sparke, *Women’s Places*, p.50.

15 Elsie De Wolfe, *The House in Good Taste* (New York, 1911), p.5.

16 De Wolfe, p.28.

cal to the extremes of the nineteenth century designs “guilty of the errors of meaningless magnificence”¹⁷ and dreamed of a near future when

... we shall have simple houses with fireplaces that draw, electric lights in proper places, comfortable and sensible furniture, and not a gilt-legged spindle-shanked table or chair anywhere.¹⁸

But she argued that we should build upon what we already have, keep the old furniture that we like and order them differently. “We shall all be very much happier when we learn to transform the things we have into a semblance of our ideal.”¹⁹ In my further study I wish to get closer to the materialized architecture of de Wolfe, as well as the physical architecture of the Salon of Natalie Barney. This text is merely a hint, to what might be discovered, and various starting points for a continued research. I suspect that there is much more to be found in the Salon.

Finale

Let us return to the literary Salons at Café Copacabana. December 10, 2003 I wrote in a letter to my PhD advisor Katja Grillner:

Last Saturday there was also a Salon at Copacabana, Kristina Fjelkestam talked about the first Swedish novel with a lesbian theme, *Charlie* from 1932. It was so beautiful, about 50 people, many academics, between 20 and 75 years old, all women (or maybe, as the gender scholar I am becoming, I should perhaps not write women but people in female subject positions... it is tricky when all categorizations are sliding...) I felt surrounded by love. My wish is that this reality could infest the ruthless reality. There are too many things in our patriarchal world that aren't as they should be. I hope that this pocket of resistance can grow. This is my utopia, the queer feminist...what buildings will it create?

In the letter I go on to discuss the research studio at the School of Architecture in feminist, especially queer, perspectives on architecture I was then preparing and that I have been responsible for during the academic year 2004/05. It was called ‘*Jalusi – forskningsstudio om queerfeministisk arkitektur.*’²⁰ It was my way to increase the number of pockets. That was also a part of Stockholm last year.

Jalousie is a shutter made of angled slats but the term is also a feeling of jealousy. Through an etymological connection jalousie can be thought as something that enviously protects against unwanted gazes.²¹

On Monday, November 29, 2004, there was a support gala for Café Copacabana. To give Mobacker and the others energy to continue and, ironic enough, to raise money to install a jalousie of metal. More than seven hundred people joined the party. We were asked to “Keep the fire burnin’ – homogay heterogay unite!”

17 De Wolfe, p.16.

18 De Wolfe, p.16.

19 De Wolfe, p.4.

20 In English: ‘Jalousie – research studio in queer feminist architecture.’ The course has gathered 24 students of various ages and backgrounds; some are students at the School of Architecture, KTH, but there are also artists, students of interior design and cultural studies and some professional architects.

21 The artist Christina Iglesias has worked materially on the double meanings of Jalousie, her work inspired the title of the course.

References

- Djuna Barnes (1922): *Damernas Almanacka: som föreställer deras himlatecken och dessas banor; deras måntider och dessas växlingar; deras årstider såsom de följer på varandra; deras dagjämnningar och solstånd, liksom en fullständig uppräknings av deras dagliga och nattliga sinnesväxlingar; nedskriven & illustrerad av en dam av värld*. Transl. Elisabeth Zila, epilogue Ingrid Svensson, Stockholm: Hypatia, 1996.
- Barney, Natalie Clifford (1929): *Aventures de l'esprit*, Paris: Éditions Émile-Paul Frères.
- Benstock, Shari (1987): *Women of the Left Bank, Paris 1900–1940*, London: Virago press.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble: feminism and the subversion of identity*, New York and London: Routledge, 1999.
- Butler, Judith (1993): 'Imitation and Gender insubordination', Henry Abelove, Michèle Aina Barale and David M. Halperin (eds.) *The Lesbian and Gay Studies Reader*, New York & London: Routledge, p.307–320. First published in Butler (1991), 'Imitation and Gender Insubordination', Diana Fuss (ed.) *Inside/Out: Lesbian Theories, Gay Theories*, Routledge: New York and London.
- Sanders, Joel (1996): 'Introduction', in Joel Sanders (ed.) *Stud – Architectures of Masculinity*, Princeton: Princeton Architectural Press, p. 10–25.
- Sparke, Penny (2003): 'Elsie de Wolfe and her female clients, 1905–15: gender, class and the professional interior decorator', in Brenda Martin and Penny Sparke (eds.) *Women's Places: Architecture and Design 1860–1960*, London and New York: Routledge, p. 47–68.
- De Wolfe, Elsie (1911): *The House in Good Taste*, New York: The Century Company.

Reference to Internet

- Gwen, 'I Fenixpalatset. Mötet i Stockholm', *Rösträtt för kvinnor*, No 1:5, 1912, 2. In *Digitalt arkiv över äldre svenska kvinnotidskrifter* [www], from <<http://www.ub.gu.se/kvinn/digtid/>>, Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek, 1999–2004 (041215).
- 'Wolfe, Elsie de', *glbtq: an encyclopedia of gay, lesbian, bisexual, transgender and queer culture* [www], from <http://www.glbtq.com/arts/wolfe_e.html>, Chicago: glbtq, Inc., 2002 (041028)

Musiklinjen vid Framnäs folkhögskola 1952–1957

Sture Brändström

sture.brandstrom@ltu.se

Musikhögskolan, Luleå tekniska universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Introduktion

Första gången jag hörde talas om Framnäs var när min dåvarande pianolärare föreslog att jag skulle söka till en sommarkurs. Det borde ha varit någon gång i slutet av femtitalet, när jag hade börjat på läroverket i min hemstad Luleå. Jag kom då inte med på sommarkursen, eftersom jag var för ung. Mina första kontakter med musikutbildningen på Framnäs var under vårterminen 1966, när jag fick musiklektioner där varje vecka. På sommaren gick jag sommarkursen på Framnäs under fyra veckor och det blev en omvälvande upplevelse för mig.

Framför allt var det fantastiskt att få lyssna till och studera för den tjeckoslovakiske pianisten Stanislav Knor. Även om jag under min uppväxt hade hört flera goda pianister, var detta något alldeles extra, tyckte jag. Jag minns att han bland annat spelade Beethovens femte pianokonsert med Framnäsorkestern. Det blev så tydligt för mig hur lite jag egentligen kunde och hur långt det var möjligt att nå. Stanislav Knor var en av många förnämliga utländska musiker – ofta av virtuos kaliber – som bidrog till Framnäs kvalitet och goda rykte.

Jag hade blivit antagen till Musikkonservatoriet i Göteborg men under några veckor övervägde jag allvarligt att inte utnyttja min studieplats, utan istället bo hemma och studera hos Stanislav. Det fanns säkert i min ambivalens ett inslag av oro att flytta så långt hemifrån men att det var pianist jag ville bli hade blivit tydligt efter min första sommarkurs på Framnäs. Nu blev det ändå så att jag började i Göteborg. Efter mitt första år där gick jag ännu en sommarkurs och denna gång hade jag sällskap av flera av mina studiekamrater från musikkonservatoriets pianopedagoglinje. Det var framför allt Stanislav Knors pianokurs som lockade upp dem till Framnäs.

Efter dessa två sommarkurser hade jag under många år ingen kontakt med Framnäs, utan fortsatte mina pianostudier på lite olika håll. Jag närde en tanke, vill jag minnas, att en dag kanske kunna komma tillbaka som lärare på Framnäs. Efter att ha avlagt solistdiplom och varit pianolärare vid några kommunala musikskolor i Västsverige, fick jag en dag syn på en annons om att de sökte en pianolärare på Framnäs. Detta var 1974 och jag sökte och fick tjänsten. På sommaren flyttade vi upp och jag installerade mig i den så kallade Granbergsvillan, där mitt undervisningsrum var beläget.

Allt sedan dess har jag blivit Piteå trogen och kommer sannolikt att avsluta min yrkesbana på Musikhögskolan. Under de 30 år som har förflutit sedan jag kom som pianolärare till Framnäs, har mycket hänt. Detta är värt en egen mäsas men de viktigaste hållpunkterna är väl Musikhögskolans etablering och flytten till stan. I likhet med de flesta av mina framnäs-kollegor blev jag anställd av Musikhögskolan i slutet av 70-talet och började 1985 att arbeta i de nybyggda lokalerna inne i Piteå.

Från att ursprungligen endast ha härbärgerat musiklektörutbildning finns nu på Musikhögskolan utbildningar för kyrkomusiker, ljudtekniker, journalister och mycket annat. Skolan har genomgått en remarkabel utveckling och är fortfarande inne i en expansiv fas. Om något år beräknas studentantalet ligga runt tusen. Många gånger har jag ställt mig frågan hur det kom-

mer sig att det gått så pass bra. Vad fanns det för visioner hos dem som var med och grundade folkhögskolan 1952 och hur mycket lever fortfarande kvar av deras idéer?

Som alltid finns det inga enkla svar på sådana frågor. Det är sannolikt frågan om ett komplex av samhällelig påverkan, tidsanda, geografiska faktorer, drivande personer, strategiskt handlande och en gnutta flax. För att komma gåtan på spåret är det nödvändigt med en avgränsning och den görs i denna artikel tidsmässigt 1952–1957, det vill säga de fem första åren i Framnäs Folkhögskolas historia. Periodens sista läsår sammanfaller med den så kallade P-linjens (Pedagoglinjens) första år. De fem elever som antogs hösten 1956, blev efter tre år utexaminerade som musikinstruktörer. Jag har sökt upp några av dessa elever för att höra hur de i retrospektivt ljus upplevde studierna på Framnäs.

En ytterligare avgränsning ligger i det metodiska valet att dels använda befintliga elevmatriklar och dels göra intervjuer med fyra av de elever som studerade vid Musiklinjen (M-linjen) under den aktuella perioden samt en lärare. Förhoppningen var att kunna studera vilka som rekryterades med avseende på kön, social bakgrund och hemort samt vissa andra uppgifter som gick att få fram via matriklarna. Huvudintresset riktas mot Musiklinjen medan Allmänna linjen finns mer i bakgrunden. Vidare hoppas jag med hjälp av intervjuerna att kunna återge något av hur det var att studera musik vid Framnäs Folkhögskola under pionjärtiden. Hur upplevde eleverna mötet med Framnäs för ett halvt sekel sedan? Matrikelstudien har närmast sociologiska förtecken medan intervjustudien är mer att beteckna som etnografiskt färgad.

Intentionen är att förankra studien teoretiskt i en kontinental hermeneutisk tradition. Det innebär exempelvis att jag försöker förstå och förmedla en förståelse av hur det var att studera musik på Framnäs. Minnet är som bekant selektivt och den bild som de intervjuade målar upp av sin studietid är i hög grad påverkad av tidsspännet. Dessutom är jag som framgått en del av det kulturella fält som studeras, vilket kräver en särskild observans och medvetenhet om den egna positionen. Det rör sig alltså om tolkningsprocesser i många led (se t ex Bourdieu, 1996, kap 1).

Ett centralt tema i uppsatsen är: Vilka var drivkrafterna hos eleverna att söka sig till skolan och inte minst att tillbringa så många år där? Det säger sig nästan självt att det ej gives några objektiva svar på sådana frågor, utan det rör sig om att tolka källor och utsagor i syfte att skapa mening. De frågor jag är ute efter att söka svar på rör alltså å ena sidan vem som studerade på musiklinjen. Å andra sidan finns ett intresse att undersöka Framnäs som idéhistorisk och musikpedagogisk miljö: rådande anda mer allmänt, lärarkader, musiksyn, pedagogik etc. Ett underliggande intresse har hela tiden funnits att försöka frilägga eventuella framgångsfaktorer. Fanns det något i den tidiga miljön som kan förklara den positiva utveckling som Framnäs och senare Musikhögskolan i Piteå genomgått?

Närmast presenteras resultaten från rekryteringsstudien som utgår från de handskrivna elevmatriklar som förvaras på Framnäs rektorsexpedition. Därefter ges en sammanfattning av de intervjuer som genomförts med fyra tidiga elever och en lärare.

Matrikelstudie: Elevunderlag 1952–1957

I elevmatriklarna finns uppgifter om namn, födelsedatum, hemort, faderns namn och yrke, föregående sysselsättning, bostad under kursen samt betyg i uppförande, flit, framsteg. Betygen i uppförande, flit och framsteg skrevs ned för sista gången 1958. Under den femåriga epok som är aktuell i denna studie sattes alltså dessa betyg men det var alltid ett pliktskyldigt stort A. Så småningom tillkommer betyg i musikteori och instrumentspel och lite olika former av differentiering. I och med att P-linjen startade 1956 sattes graderade betyg i ett flertal musik- och metodikämnen.

Det var lite mer än dubbelt så många män som kvinnor i elevkader under den studerade perioden 1952–57. Antalet elever som antogs till M-linjen under de fem första åren var: 12, 6, 7, 16, 10.

Vid antagningen till Musiklinjens första årskurs (M1) låg medelåldern kring 20 år. De första åren kom de flesta från Norrbotten och varje år kom flera av eleverna från trakten av Piteå. Eleverna kom i stort sett från arbetar- och jordbruksfamiljer och nästan alla hade erfarenhet av yrkesarbete innan de började på Framnäs.

Enligt matrikeln hade endast två av första årgången elever haft någon formell musikundervisning. Innan studierna på Framnäs hade de arbetat inom exempelvis jordbruket, flottningen, verkstadsindustrin, som affärsbiträde, bagare, frisör. Någon hade varit lärling med inriktningar som elektriker, typograf och guldsmed. I första årskullen hade alla folkskola som grund och fyra hade dessutom gått på andra folkhögskolor och fackskolor (trädgårds-, jordbruks-, konditors- och smidesskola). Att vissa enligt matrikeln hade tagit kurser av olika slag kan försiktigt tolkas som att det fanns en allmänt positiv syn på utbildning i hemmen.

I matrikeln finns faderns namn och yrke angivet. Bland yrkena finner vi första året: rörläggare, skomakare, sågverksarbetare, stuveriarbetare, köpman, betongarbetare, jordbrukare, hemmansägare, verktygsutlämnare, målarmästare, fjärdingsman, länsskogvaktare. Det rör sig alltså i stor utsträckning om arbetare, hantverkare och i någon mån lägre tjänstemannayrken.

Under det andra och tredje läsåret i Framnäs historia var rekryteringen stabil vad gäller social bakgrund och tidigare utbildning. Det fjärde året 1955–56 började en viss förändring i förstaårselevernars utbildningsbakgrund märkas, i det att två gått fyraårig realskola och några tagit mer omfattande kurser. Denna förändring sammanfaller med att elevernas sociala bakgrund blev mer blandad. Några av de elever som antogs till M1 hade exempelvis fäder som arbetade som lärare respektive rektor. Fortfarande dominerar dock arbetarbakgrunden hos eleverna.

Det femte året 1956–57 skedde en tydlig förändring i rekryteringsbilden, då endast tre av tio elever i M1 kom från Norrbotten. Sju av musikeleverna hämtades från mellansverige; en kom från Stockholm och en från Göteborg. Utbildningsbakgrunden är också generellt betydligt högre än vid tidigare antagningar till Musiklinjen. Här återfinns till exempel den första musikeleven med studentexamen. Pappan var folkskollärare. I samma utsträckning som den formella utbildningsbakgrunden blir längre, blir det också ovanligare att eleverna har yrkesarbetat innan framnästiden. Hälften av elevkullen som antogs 1956 hade enligt matrikeln huvudsakligen sysslat med studier innan de började på Framnäs.

De fyra första åren var det bara undantagsvis angivet i matrikeln att eleverna hade någon formell musikutbildning innan antagningen till Musiklinjen. Det femte året var det däremot relativt vanligt förekommande med förberedande musikstudier. Detta hänger förmodligen ihop med att kommunala musikskolor började etableras på många håll i Sverige vid denna tid (jfr Brändström & Wiklund, 1995).

Den förändring i rekryteringen som börjar märkas 1955–56 och som slår igenom ännu tydligare kommande år kan till stor del kopplas till examensrättigheterna för musikinstruktörsexamen. Styrelsen ansökte 1955 om examensrätt men fick avslag. Året därpå gick det bättre och den första kullen om fem blivande musikinstruktörer kunde tas in. Den så kallade P-linjen hade etablerats 1956. Detta var en statushöjande händelse som gav eko i musiksverige. Det bidrog sannolikt till att större grupper började se en musikutbildning vid Framnäs som ett attraktivt studiealternativ.

En kort tid efter att Framnäs fått examensrätt inordnades dess musiklinje under den sk Ingesundsstadgan, 1957. Där reglerades lärartjänsternas konstruktion och det gavs utrymme för ett friare förhållningssätt visavi de allmänna ämnena. Folkhögskolans traditionellt bärande idéer om medborgarfostran och teoretiska studier om kultur och samhälle tonades ned och det kunde nu satsas helhjärtat på musikalisk bildning och yrkesutbildning (Larsson, 2005).

I och med att examensrättigheterna blev avklarade och Ingesundsstadgan antagits blev följande tendenser synliggjorda utifrån rekryteringssynpunkt. Eleverna kom i större utsträckning från södra Sverige, de hade längre skolunderbyggnad och oftare formell musikutbildning och i motsvarande grad hade de mindre yrkeslivserfarenhet jämfört med de första tre åren. Likaså blev det lite mer vanligt förekommande att föräldrarna hade tjänstemannayrken och studievana.

Totalt gick under de fem första åren ett femtital elever vid Musiklinjen. Under denna period tycks ett trettiotal elever ha avslutat sina studier efter någon av de tre årskurserna. Någon uppföljning av drop-out-eleverna har inte kunnat göras men troligtvis har en del av dem utbildat sig någon annanstans eller börjat arbeta i någon annan bransch än musik. Någon har kanske börjat studera vid Ingesunds Folkhögskola eller Kungliga musikhögskolan i Stockholm.

Vägen till M3 och sedan vidare till P-linjen kan betecknas som en selektionsprocess. Det är rimligt att anta att de som blev kvar i systemet var de som både trivdes med musikstudierna och folkhögskolemiljön. Det kan givetvis även finnas andra faktorer som spelat in som har mer med det blivande yrket som musikhögskoleläsare att göra. Av de fem elever som antogs till P-linjen 1956 hade fyra gått alla tre förberedande år på Framnäs och en elev som redan hade en grundutbildning som militärmusiker kunde tas in direkt från M1.

För att ge en antydning om hur rekryteringsbilden förändrades efter de fem första åren som denna studie omfattar, har ett nedslag gjorts vinterkursen 1965–66. Det var för övrigt det sista året som faderns yrke angavs i matrikeln. Av de då drygt 50 eleverna på Musiklinjen kan den sociala tillhörigheten hos ungefär hälften klassificeras som arbetarklass eller lägre medelklass och den andra hälften som tillhörande ett högre mellanskikt. I den senare gruppen återfinns främst familjer med ekonomiskt kapital. Tre av eleverna hade exempelvis fäder som var fabrikerare. Hos en mindre del av de elever som kom från medelklasshem återfinns de som i högre grad är utrustade med kulturellt kapital. Pappan till en av eleverna var till exempel folkskollärare och en hade angett kammarmusiker som faderns yrke. En tioårsperiod efter P-linjens etablering har elevernas sociala bakgrund påtagligt förändrats, vilket kan ses som en indikation på skolans stigande status.

Intervjustudien

En av de före detta eleverna kommer flera gånger under intervjun tillbaka till att alla sa du till varandra på Framnäs. Det måste ha gjort ett starkt intryck på honom att rektorn Adrian Wennström redan från första dagen förklarade: här är alla du med varandra. Även om det var brukligt vid folkhögskolor var det inte ett helt vanligt förhållningssätt i 50-talets Norrbotten att lärare och elever sa du till varandra. Jag påminner mig att när jag började läroverket i Luleå, var vi tvungna att ta av mössan och hälsa på rektorn när vi mötte honom ute på stan – även om det var 30 grader kallt. Den avspända miljö som eleverna mötte när de började på Framnäs, bröt tydligt av mot vad de tidigare varit med om. Även när statsministern var på besök var det tydligen du som gällde som tilltalsord.

Att alla sa du till varandra var ett medvetet drag från skolledningens sida och en del av den anda som etablerades redan från starten – efter hand benämnd framnäsandan. Av intervjuerna framgår att lärarna inte ansträngde sig att hålla distans till eleverna. Tvärtom tycks man ha umgåtts på kamratlig fot. RøjåsJonas som inledningsvis hade huvudansvaret för Musiklinjen, upplät exempelvis sitt hem för att eleverna skulle få öva fiol. Det tycks ha rått en allmänt familjär stämning under de första åren i de provisoriska lektionslokalerna i Öjebyn. Denna anda levde sedan vidare i de nya skollokalerna på framnäsområdet som stod klara att tas i bruk 1954.

Musiklinjens lärare höll ihop i vått och torrt. Förutom samkväm, morgonsamlingar och friluftsdagar – aktiviteter där även eleverna deltog – umgicks lärarna flitigt med varandra. När

Framnäs nya skolbyggnad tagits i bruk samlades musiklärarna varje dag och drack förmiddagskaffe på en av lärarnas lektsionsrum.

Det framkommer i intervjuerna att även sammanhållningen mellan eleverna verkar ha varit påtaglig. Elever från Allmänna linjen ingick i den lilla orkester som bildades första året. Det som bidrog till att svetsa ihop eleverna var de dagliga morgonsamlingarna och de varje vecka återkommande samkvämen. Musiklinjen och Allmänna linjen var under de första åren inte så åtskilda, utan hade en del lektioner ihop och de umgicks flitigt på fritiden. Det tycks efterhand ha utvecklats en spänning mellan linjerna som poängterades av att M-linjen fick så pass mycket uppmärksamhet i tidningarna och i andra sammanhang. En självkänsla växte sig efterhand stark bland musikeleverna.

Som framgått rekryterades Musiklinjens tidiga elever ur arbetarleden och de hade alla provat på yrkesarbete innan studietiden. Så här beskriver en av de intervjuade sin sociala situation när han som 16-åring började på Framnäs.

Min mamma var änka, med tre pojkar. Hon hade ju inga pengar. Hon var barnbespisningsbiträde och det är väl det lägsta som existerar, tror jag. Hon hade ingen fast tjänst, hon hade timlön, och på den tiden... Och så hade hon bara jobb på vintern när skolan gick, så hela somrarna fick hon fara ut och koka kaffe, på fester, laga mat på maranamatöten. Det fanns inga pengar, så det var som inbyggt att man skulle jobba hela tiden. På Lövholmen började jag alldeles för tidigt, det var olagligt att jobba nattsift.

Så gott som alla i de första kullarna som fullföljde sina studier på Framnäs fram till musikinstruktörsexamen, är att beteckna som klassresenärer. Sprungen ur arbetarklassen fick de i och med sina studier ett läraryrke – låt vara att musiklärare inte är det mest statusfyllda. Vad var alternativet för de första årgångarna framnäselever? Många hade redan i lägre tonåren provat på att arbeta inom industrin och flera av eleverna hade haft hårt kroppsarbete. Att kunna förena ett starkt fritidsintresse med en musiklärarutbildning, måste ha varit ett högst positivt val. Att några av de intervjuade under sin yrkesbana innehaft olika ledarbefattningar inom musikkivet, förstärker draget av klassresenär (jfr Ambjörnsson, 1996; Munkhammar, 2000; Trondman 1994).

De lärare som inledningsvis rekryterades till Musiklinjen hade det gemensamt att de i stort sett saknade lärarutbildning och formell musikutbildning. Den mest tongivande, Røjås Jonas, var folkmusiker av god klass och i övrigt fanns det ett par restaurangmusiker och någon duktig amatör. Det var alltså under de första åren på Musiklinjen en miljö som var tämligen fri från akademiskt inflytande. Det kan därför te sig lite paradoxalt att lärarna så entydigt grundade sin undervisning i den klassiska notbundna traditionen. Det tycktes närmast självklart att den västerländska konstmusiken och den därmed traditionellt förbundna pedagogiken, var den enda och rätta vägen. Røjås, som han kallades, spelade ofta låtar på samkväm och i olika sammanhang, men kom tydligen inte på idén att i någon större utsträckning använda folkmusik i sin undervisning.

Ett sakförhållande som troligtvis bidragit till Framnäs framgångar och goda rykte, är de fördelaktiga lärartjänsterna. Huvudinstrumentelever hade enskild lektion två gånger per vecka och biinstrument en gång per vecka. Det betydde att en lärare som hade många huvudinstrumentelever kunde få ansvar för 12–15 elever, vilket kan jämföras med en lärare vid kommunal musikskola som ofta har ansvar för upp till fem gånger så många elever. Dessutom var terminerna korta jämfört med dagens förhållanden. För sommarkursen, där de flesta av de ordinarie musiklärarna undervisade, utgick lön utöver den reguljära månadslönen.

Då tidstilldelningen per elev var så pass hög behövde ej missade lektioner tas igen och lärarna hade i det närmaste fullständig frihet att lägga upp sin undervisning – så länge som inte eleverna klagade alltför högljutt eller att brottet mot fältets doxa blev alltför påtagligt. Så här betraktar en av eleverna i retrospektiv ljus den musikpedagogiska hållning som rådde.

Traditionell, skulle jag vilja säga. Det var mycke att sitta med skalorna och spela dem i decimor och terser och kvinter. Det var en standardgrej alltså, på varje lektion. Man hade en tonart och treklanger, varenda gång. Man var en riktig värsting på det där, kunde varenda tonart. Harmoniska mollskalor och melodiska. Men sen var det ju traditionell repertoar, det har jag förstått sen, sonatiner och Burgmüller.

En lärare, en elev verkar ha varit en icke ifrågasatt grund för instrumentalundervisningen – med den bakomliggande idén att överföra lärarens/musikerns kunnande till eleven. Mästare-lärling-pedagogiken genomsyrade undervisningen. Det dröjde rätt länge innan mer gruppdynamiska idéer började få fotfäste i den pedagogiska miljön. Tyngdpunkten i den skolning som erbjöds vid musiklinjen under den första perioden låg på musikalisk färdighetsträning, ensemblespel och musikteori. Huvudinstrumentet var tydligt identitetsskapande och det påtalades i årsredogörelser att eleverna hade fyra timmars övning per dag (Larsson, 2005).

Det framkommer vid intervjuerna att arbetarrörelsens inflytande i stor utsträckning var begränsat till officiella tal och styrelsesammanträden. Det förekom en del diskussioner om man skulle få driva en elitistisk linje eller om alla sökande skulle tas in men någon allvarlig ideologisk diskussion om finkultur kontra folklig kultur, satte aldrig några djupare spår i den pedagogiska vardagen. Den musiksyn som tog gestalt på Framnäs är väl den som ibland brukar benämnas beundrande övertagande av det borgerliga kulturarvet (jfr Bohman, 1985).

Å ena sidan karaktäriseras alltså framnäsandan som liberal och å andra sidan framhålls det tydliga draget av tillslutenhet. Det senare har framför allt sin grund i att Framnäs var ett internat. Efter 1954, då den nya skolbyggnaden stod klar, bodde så gott som alla elever, lärare och även rektorn på skolområdet. Intresset för vad som hände i världen utanför skolan, verkade i många fall vara svalt. En tillsluten miljö skapar ofta ett behov av social kontroll och Framnäs utgjorde inget undantag därvidlag. Rektor utövade, till dels via husmor, en strikt kontroll att folk skötte sig och hade ordning på sina rum. Skötsamhetsidealet, som var ett tidstypiskt och klassbundet fenomen, fick även det sitt tydliga uttryck på framnässkolan (jfr Ambjörnson, 1988).

Det var ”inge snack”, man skulle öva och passa tider. Adrian höll koll på...han var gift med en kvinna som var husmor, hon var lite spion, så där. Kollade om man hade städlat på rummen, hon hade nycklar så hon kom in överallt. Man kunde inte ha några hemligheter (skratt). Om någon låg och slöade och sov halva dan, så var hon där, så det var en väldig övervakning. Men huvudintrycket är att det var en vänlig, humanistisk miljö. Ingen mobbing, utan en riktig läroanstalt.

Intressant är att samma person som stod för ovanstående citat påpekade att sommarkurserna hade en ”syresättande” funktion. Det engagerades då andra lärare som i många fall var väletablerade musiker. På sommarkurserna tillkom även andra elever. Att det var en jämn ström av musiker och olika kulturpersonligheter som framträdde på skolan under vinterkurserna, gav säkerligen också viktiga impulser utifrån. Framnäs blev rätt snart ett kulturcentrum som fick betydelse för hela den norra regionen och naturligtvis i synnerhet för trakten runt Piteå. Konserter och teaterföreställningar drog ofta fulla hus.

Den breda bildningssyn som av hävd var ett ideal inom folkhögskolan, lyser igenom i intervjuerna. Vid Framnäs etablering lades stor vikt vid litteratur och teater för alla elever. Som redan påtalats minskade denna satsning i omfång och betydelse, allt eftersom musiken fick högre prioritet. Att i inledningsfasen lägga så pass mycket tid och energi på konstnärliga områden utanför musiken, har uppenbarligen berikat eleverna. Samtidigt kan det utifrån ett sociologiskt betraktelsesätt ses som en investering i kulturellt kapital (jfr t ex Bourdieu, 1986). Eleverna skulle genom kontakten med ett europeiskt kulturarv kompenseras för kulturella brister i sin hemmiljö. Att så entydigt satsa på västerländsk konstmusik faller också väl in i en sådan förklaringsmodell.

Det var under den här aktuella perioden uttryckligen förbjudet att inom skolans väggar spela på gehör! Man skulle enbart syssla med den klassiska musiken och utgå från noter. En av de intervjuade berättade att han efterhand bröt med denna på skolan förhärskande tradition och började intressera sig för den tabubelagda jazzmusiken. Han sade sig uppleva jazzen som en befrielse från perfektionismens bojar. Brottet mot den musikaliska konventionen på skolan kan också ges en sociologisk förklaring. Jazzen började i 50- och 60-talets Sverige lämna sin lågkulturella position och nå erkännande som konst. I detta ljus kan musikalisk nyorientering mot jazzområdet ses som en investering i kulturellt kapital (jfr Lilliestam, 1995).

Några avslutande reflektioner

De elever som började sina studier vid Musiklinjen under de första åren kom från likartade sociala förhållanden. Med något litet undantag tillhörde de den uppåtsträvande arbetarklass som var ett så typiskt inslag under svensk efterkrigstid. I båda delstudierna återfinns indikationer på att det i många av elevernas hemmiljöer funnits en positiv syn på utbildning. ”Lite mallig och stolt var pappa”, säger en av förstaårseleverna. Bakom folkhögskolans satsning på klassisk musik, litteratur och teater kan man som tidigare framkommit ana ett kompensatoriskt tänkande. Det var ett sätt att ge eleverna ett visst mått av allmänbildning och kulturellt kapital, vilket skulle kunna bli till en tillgång senare i livet – både på det personliga planet och i samhällelig tjänst.

För de elever som kom från trakten runt Piteå behövde inte språnget ut i världen bli så påtagligt utan de kunde hålla regelbunden kontakt med hemmet. Om inte annat kan det ha varit en känslomässig trygghet i att det geografiska avståndet inte var så stort. Den vänliga och familjära stämningen vid framnässkolan, underlättade säkert för att eleverna skulle acklimatisera sig. Det är ganska lätt att tänka sig vilken skillnad det skulle vara för någon från de första årskullarna att studera vid Kungliga Musikhögskolan eller kanske i än högre grad vid Uppsala universitet – våra två nordligaste lärosäten vid denna tid. Det var förmodligen en tanke som var helt främmande för de första norrbottniska framnäseleverna att sätta sig på Nordpilen och fara 100 mil söderut för att studera.

Det som Framnäs hade gemensamt med nämnda läroanstalter var att det folkliga kulturarvet var nedtonat till förmån för mer uppburna genrer och akademiska discipliner. Med detta inte sagt att förhållningssättet till den europeiska högkulturen var likartade inom folkrörelse-drivna folkhögskolor och de med prestigefyllda akademierna – långt därifrån. Det var två världar där den ena kännetecknades av det goda kulturella viljan medan den senare bär självklarhetens och det goda kulturella självförtroendets signum. I sin bok *Hemligskrivaren* (2000) skriver Birgit Munkhammar apropå kulturarv och duktighetsideologi.

Som kulturmiljöer har såväl arbetarhemmen som folkbildningsrörelsen ofta karaktäriserats av en eftersläpning och traditionalism som skulle ha verkat passerad eller rentav löjeväckande i intellektuella kretsar. Överklassen har i regel kunnat kosta på sig en mindre vördnadsfull och trohjärtad syn på det nationella kulturarvet, medan Gud, folkskolan och fosterlandet har hållit arbetarhemmet i ett stadigt grepp (s 90).

I *Hemligskrivaren* finns en elaborerad analys av Eyvind Johnson som klassresenär. I sina grunddrag är tanken att klassresenären tvingas att avskärma sig från sin ursprungsmiljö överförbar till de tidiga framnäselevernas situation. Eyvind Johnson gjorde givetvis en mer omfattande resa, som ledde ända in i de riktigt fina salongerna. Det pris han fick betala var en extrem ensamhet i ungdomsåren. I de tidiga framnäselevernas fall är det lätt att föreställa sig att eventuella ensamhetskänslor lindrades av att de inom folkhögskolan hade så många i samma situation runt omkring sig. Internatet blev något av ett andra hem med både en far och mor – rektor och husmor råkade för övrigt vara gifta med varandra under en tid (sic). Mor-

gonsamlingar, samkväm och alla gemensamma aktiviteter skapade en sammanhållning och familjär anda på liknande vis som den idealtypiska kärnfamiljen.

En sund och välfungerande familj är både tillsluten och öppen. Det är nödvändigt med impulser utifrån och i Framnäs fall tillgodosågs detta genom sommarkurserna samt regelmässiga besök av musiker, föreläsare, teatergrupper etc. Skolan blev rätt snart ett viktigt regionalt kulturcentrum och många av de artister som var på norrlandsturné framträdde också på Framnäs. Detta bidrog till att göra skolan känd i vidare kretsar.

En betydelsefull marknadsföring var även att skolans egna lärare, i stigande grad allt eftersom lärarkårens konstnärliga standard höjdes, själva var ute på konsertturnéer. Det som möjliggjorde lärarnas egen förkovran och aktiva musikerskap var som framkommit de fördelaktiga lärartjänsterna och den stora friheten att lägga upp sin undervisning. Att skolan efter några år fick examensrättigheter för musikinstruktörer fick också avgörande betydelse för den expansion som skulle komma att följa efter de fem första åren som denna studie har behandlat.

Sedan skall man inte förringa betydelsen av framsynta personer i ledande ställning. Rektorn Adrian Wennström förenade i sig flera av tidens mäktiga idéströmningar som arbetarrörelse, frikyrka och nykterhetsrörelse (jfr Enquist, 1983). Wennström uppfattades av eleverna som en mäktig men vänligt sinnad person. Han hade en akademisk skolning och att han dessutom var författare gjorde honom kulturellt kapitalstark – utan tvekan en person som av omgivningen tilldelats rätten att tala (jfr Broady, 1984).

Referenser

- Ambjörnsson, R. (1988): *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Ambjörnsson, R. (1996): *Mitt förnamn är Ronny*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Bohman, S. (1985): *Arbetarkultur och kultiverade arbetare. En studie av arbetarrörelsens musik*. Diss. Stockholm: Nordiska museets handlingar 103.
- Bourdieu, P. (1996): *Homo academicus*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Bourdieu, P. (1986): *Kultursociologiska texter*. I urval av D. Broady och M. Palme. Stockholm: Salamander.
- Broady, D. (1990): *Sociologi och epistemologi. Om Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Diss. Stockholm: HLS Förlag.
- Broady, D. & Lundgren, U-P. (1984): *Rätten att tala. Skeptron. Texter om läroplansteori och kultureproduktion*. Stockholm: Symposion.
- Brändström, S. & Wiklund, C. (1995): *Två musikpedagogiska fält. En studie om kommunal musikskola och musiklärarutbildning*. Diss. Umeå: Pedagogiska institutionen Umeå universitet.
- Larsson, A. (2005): *En idéhistorisk studie av Framnäs Folkhögskolas musikutbildning* (preliminär titel på bokmanus).
- Lilliestam, L. (1995): *Gehörsmusik – blues, rock och muntlig tradering*. Göteborg: Bo Ejeby Förlag.
- Munkhammar, B. (2000): *Hemligskrivaren. En essay om Eyvind Johnson*. Stockholm: Bonnier.
- Trondman, M. (1994): *Bilden av en klassresa: sexton arbetarklassbarn på väg till och i högskolan*. Diss. Stockholm: Carlssons Förlag.
- Enquist, P.O. (1983): *Musikanternas uttåg*. Stockholm: Norstedt.

Mme de Staëls självbiografiska reseskildring från Tyskland: en "jagets" genre?

Anna Cabak Rédei

Anna.cabak_redei@semiotik.lu.se

Institutionen för konst- och musikvetenskap

Avd. för semiotik

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Kultursemiotiken *per se* analyserar mötet mellan kulturer. Begrepp som ego-kultur, extra-kultur och icke-kultur är centrala i undersökningar som syftar till att blottlägga den självbild en kultur gör av sig själv i mötet med en annan. Dessa begrepp har paralleller på individnivå med de personliga pronomina i språket.

I den uppsats jag ämnar presentera kommer jag därför att koncentrera mig på en diskussion inom ramen för kultursemiotiken om "jagets" tillblivelse, genom ett intersektionellt prisma bestående av främst religion, nationalitet och kön, i relation till en pilotstudie av Mme de Staëls självbiografiska reseskildring från Tyskland, där hon vistades ett par månader mellan 1803 och 1804. Frågor som berörs är: Skiftar Mme de Staëls självförståelse som kvinna, protestant och intellektuell i de olika sammanträffanden hon gör i Tyskland? Hur uppfattar hon sin egen komplicerade nationella tillhörighet i dessa möten? Mme de Staëls komplexa bakgrund gör hennes självbiografiska reseskildring särskilt intressant för en kultursemiotisk analys, som syftar till att förklara hennes mångskiftande självrepresentation.

Mme de Staëls självbiografiska reseskildring från Tyskland: en "jagets" genre?

Forskellen mellem historieskriveren og digteren beror nemlig ikke på, at den ene skriver prosa, den anden vers; thi man kunne godt saette Herodots vaerk på vers, men en form for historie ville det under alle omstaendigheder vaere, med eller uden versemaal. Forskellen består derimod i, at den ene fortæller, vhad der er sket, den anden, vhad der kunne taenkes at ske.¹

Prolog

Mme de Staël (1766–1817) var dotter till Mme Necker och M. Necker, vilka ursprungligen var av schweizisk börd. Hennes far hade varit finansminister en period före revolutionen, och hennes mor höll en av Paris viktigaste salonger. Uppburna personer som till exempel Denis Diderot besökte salongen och kunde ses med husets lilla dotter Germaine i knät. Mme de Staël, som hon kom att kallas efter giftermålet år 1786 med den svenske parisambassadören Carl-Magnus de Staël von Holstein, var alltså född in i Paris' förnämsta kretsar av kulturell och intellektuell elit. Hon förblev i allt väsentligt ett barn av upplysningen, men som så många andra förfärades hon över den vändning som revolutionen tagit. Denna bakgrund är viktig att komma ihåg i analyserna av hennes självbiografiska texter, vilka ligger till grund för

1 Jørgen Dines Johansen "Forsøg på en systematisering af vurderingskriterier for skønlitterære tekster" i, *Litterær værdi og vurdering*, eds. Jørgen Dines Johansen, Erik Nielsen, (Odense, 1984), s. 42.

mina empiriska studier i arbetet med att utveckla kultursemiotiska modeller. Materialet är synnerligen lämpligt för ändamålet, eftersom Mme de Staëls bakgrund som schweizisk och protestant i ett Frankrike som blev alltmer reaktionärt, totalitärt och katolskt under Napoleons styre färgade hennes syn på sig själv.

I ljuset av Tartuskolans teorier som har lärt oss det att en kulturs självsyn endast kan framträda i mötet med en annan, blir Mme de Staëls mycket specifika bakgrund mycket intressant. En parallell till förhållanden mellan kulturen kan nämligen göras även på individnivå, varför självbiografiska reseskildringar rent allmänt är ett mycket tacksamt material för kultursemiotiska studier. Jag återkommer till detta längre fram.

I ett tidigare arbete undersökte jag just en av Mme de Staëls självbiografiska reseskildringar. Valet då föll på den från Habsburgska imperiet år 1812 och jag arbetade utifrån Edward Saids teorier om skapandet av den andre.² Kultursemiotiken integrerades i analysen och begrepp som kultur och icke-kultur var centrala, som uttryck för ett slags *vi-* och *de-* polarisering utifrån dimensionerna *förstå* och *värdesätta*. Kultur blir det som man både förstår och värdesätter, från egots synvinkel. Kulturen, som begrepp, kan sägas beteckna den mentala bild, eller modell, en kultur gör av sig själv i förhållande till andra. *Icke-kulturen* är något som man varken förstår eller värdesätter. Men inom kultursemiotiken är begreppet extra-kultur lika viktigt, och för min uppgift kanske rentav det viktigaste, vilket föreliggande uppsats visar på. Extra-kulturen är en annan kultur än den egna, med vilken den senare kan inträda en dialog. I någon utsträckning kan extra-kulturen förstås som tillhörande den dominerande ego-kulturen, men på den senares villkor. Detta koncept representerar en annan attityd gentemot studiet av kulturmöten. Den kultursemiotiska inriktningen fokuserar på själva *mötet* mellan kulturer och inte på skapandet av den andre. Det är alltså samspelet mellan ego och alter och *skapandet av självet* i detta möte som är centralt för mitt arbete.

I en tidigare uppsats, framlagd förra året, studerade jag Mme de Staëls brev och anteckningar från vistelsen i Tyskland år 1803 och 1804.³ I föreliggande uppsats står Mme de Staëls självbiografiska reseskildring från samma resa, publicerad inom ramen för hennes postumt utgivna självbiografi, i fokus för pilotstudien. På så sätt har frågan om genren självbiografi, liksom genren reseberättelse, aktualiserats. Problemet om genre har därför givits en stor plats. Genren självbiografiska texter inrymmer disparata material såsom brev, (dagboks)anteckningar, självbiografier. I den uppsats som jag nyss nämnde studerade jag främst Mme de Staëls brev och reseanteckningar. Det finns naturligtvis skillnader mellan dessa texter, men just den diskussionen kan av utrymmesskäl inte föras på tal annat än i förbifarten. Denna fråga kommer att tas upp i senare arbeten.

Men som alltid, i analysen av texter, är det viktigt att hålla i minnet att "mänsklig erfarenhet är större än dess representation i text och dikt."⁴ På så sätt kan man få en skynt av det som så att säga finns "mellan raderna".

Inledning

Ett av syftena med denna uppsats är att etablera ett teoretiskt ramverk för en sociosemiotisk grundsyn på det mänskliga subjektet. Detta görs i förhållande till en Freud-inspirerad inriktning på studiet av självet som ibland använts t. ex inom den litteraturvetenskapliga disciplinen, eller inom grenar av feministisk forskning. Denna positionering är nödvändig för att kunna bygga vidare på en teori om subjektets tillblivelse inom ramen för kultursemiotiken.

2 Anna Cabak Rédei, "Jagets förhållande till den andre: en kultursemiotisk analys av Mme de Staëls reseberättelse från Habsburg", opublicerad D-uppsats, Lunds universitet, Historiska institutionen, feb. 2003. Lund.

3 Anna Cabak Rédei, "Madame de Staël and the quest for honour: a study in cultural semiotics", uppsats framlagd på konferens i Gripsholm, juni 14–16 2004. Gripsholm. (Under tryckning).

4 Eva Österberg, "Litteratur och kultur, text och liv", i *Historisk Tidskrift*, 2002:1, s. 65.

Detta har naturligtvis redan gjorts av bl.a Tartuskolan och dess uttolkare. Göran Sonesson har gjort intressanta analogier mellan dialogbegreppet, såsom det bestäms av framför allt Bachtin, Peirce och Benveniste, och Tartuskolans kulturemiotiska teorier.⁵ Det är alltså i mötet med den andre som jaget blir till. Bachtin, bland andra, har skrivit mycket viktiga texter kring detta tema. Positioneringen är också nödvändig för att inom kulturemiotiken kunna diskutera de tankar som förs fram i de mest framstående verken om autobiografins väsen. Av utrymmesskäl kan denna diskussion inte föras inom ramen just för denna uppsats. Utöver en skissartad diskussion kring Bachtin kommer referenser till litteratur som explicit tar upp autobiografins väsen att vara begränsade till Christina Sjöblads och Eva Hættner Aurelius' böcker i ämnet.⁶

En definition av kulturemiotikens kategorier Kultur, extra-Kultur och icke-Kultur, vilka kan sägas vara analoga begrepp till personliga pronomen och dessas förhållande till varandra på konversations- respektive referensaxeln, inleder uppsatsens teoretiska del.⁷ Ytterligare ett syfte med uppsatsen är att diskutera synen på jaget under Mme de Staëls samtid. Såväl romantikens som Mme de Staëls egna teorier kring jaget kommer att kort tas upp i uppsatsens avslutande partier inom ramen för en pilotstudie av Mme de Staëls tidigare nämnda självbiografiska reseskildring. I fokus för analysen står alltså frågan om självrepresentationens förutsättningar och kontextens betydelse för hur subjektet formas. Den andre, eller den andra Kulturen, är som vi sett, nödvändiga för att en självbild ska kunna uppstå. Detta är i korthet vad jag nu ska försöka redogöra för.

Kulturemiotik: en fråga om distinktionen mellan jaget och den andre

Göran Sonessons utarbetade kulturemiotiska modell utgör hörnpelaren i mitt arbete med att utveckla kulturemiotiska modeller. Detta görs genom att konfrontera etablerade modeller med empiriskt material, som i mitt arbete utgörs av Madame de Staëls reseberättelser. Sonessons modell är en utveckling, som nämnts, av Tartuskolans. Jag börjar den teoretiska redogörelsen med att försöka dra fram i så korta och allmänna ordalag som möjligt några av de väsentligaste punkterna inom Tartuskolan. Till grund för referatet ligger artikeln "Theses on the semiotic study".⁸

Tartuskolans teser

Utgångspunkten för alla studier av en kultur är att den mänskliga kommunikationsakten (skapande, utbyte och lagring av information) har en viss enhetlighet (organisation). En kulturemiotisk analys inbegriper följande teoretiska förutsättningar:

- Varje teckensystem (exempelvis verbalspråket, bilder, gester m. fl.) är organiserade i strukturer och fungerar endast i enheter, vilka stödjer varandra.
- Inget av dessa teckensystem kan fungera kulturellt isolerat.
- Kulturemiotiken är studiet av hur olika teckensystem korrelerar med varandra.
- Begreppet kultur är ofrånkomligt länkat till dess motsats, icke-kulturen. Som exempel ges bl. a. antitesen religion och hedendom.

5 Göran Sonesson, "Ego meets alter: the meaning of otherness in cultural semiotics", i *Semiotica* 128–3/4, (Berlin & New York, 2000), s. 537–59.

6 Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (Stockholm, 1997). Eva Hættner Aurelius, *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer* (Lund, 1996).

7 Göran Sonesson, "Ego meets alter: the meaning of otherness in cultural semiotics", i *Semiotica* 128–3/4, (Berlin & New York, 2000), s. 537–59.

8 Ju. M. Lotman, B. A. Uspenskij, V. V. Ivanov, V. N. Toporov, A. M. Pjatigorskij, "Theses on the semiotic study of culture", i *Semiotics of culture* (Lisse, 1975).

- Begreppet kultur definieras "inifrån" eller genom vetenskapliga metatexter (vilka oftast är en del av den kultur den vill beskriva).
- Begreppet kultur kännetecknas av organisation (information) och dess motsats icke-kulturen av kaos (entropi). Båda definieras av Kulturen.
- Begreppet kultur definierar icke-kulturen samtidigt som icke-kulturen definierar kulturen. Detta är en process av uteslutning och inneslutning av information, eller "texter" resp. "icke-texter".⁹ Kulturen skapar ständigt icke-kulturen utifrån egna behov.
- Begreppet extra-kultur definierar fortfarande ordning men inte i lika absolut mening som icke-kulturen. Denna ordning är snarare av typen en annan ordning, vilken kulturen ständigt strävar efter att absorbera och följaktligen organisera.
- En kultur kan vara en utpräglad sändar- eller mottagarkultur. Precis på samma sätt som en text kan vara skapad med riktning mot "talaren" (publiken följer poeten) resp. "lyssnaren" (poeten följer publiken) kan en kultur i sin helhet vara präglad av det ena eller det andra. Sändarkulturen är den där sändaren har tolkningsföreträde, och det högst värderade sammanfaller då med det bäst förstådda. Det motsatta gäller för mottagarkulturer, där mottagaren har tolkningsföreträde, vilket innebär att det högst värderade inte sammanfaller med det bäst förstådda.
- På ett metodologiskt plan förordas synkrona analyser för att rekonstruera ett förflutet. En text (skrift) kan analyseras på olika nivåer: från en texts allmänna intention till studien av fonem och tecken.

From the semiotic point of view culture may be regarded as a hierarchy of particular semiotic systems, as the sum of the texts and the set of functions correlated with them, or as a certain mechanism which generates these texts.¹⁰

På samma sätt som kulturen och dess motsatser extra-kulturen och icke-kulturen definieras, kan man med hjälp av Tartuskolans grundläggande teorier ringa in en subkultur inom en övergripande kultur genom att studera inneslutnings- och uteslutningsmekanismer av texter i båda ändar, dvs. både hos skaparen (exempelvis poetik) och mottagaren av ett verk (exempelvis litteraturkritik).

Precis som Göran Sonesson har uppmärksammat saknas hos Tartuskolan en diskussion kring extra-texter, dvs. de texter som produceras i en extra-kultur och med vilken en kultur är i en viss dialog. Ett exempel på extra-texter är den tyska litteratur som Mme de Staël tog till sig, och om vilken hon sedan skrev. Tyskland var med andra ord en kultur som producerade texter vilka Mme de Staël delvis kunde förstå och uppskatta. På vilket sätt förhåller sig en kultur till extra-kulturen respektive icke-kulturen? Vilka analogier kan göras för att åskådliggöra dialogens förutsättningar?

9 Begreppet text i detta sammanhang definierar de artefakter som produceras i kulturen, i motsats till icke kulturen som endast produceras icke-texter, dvs. information som ej kan förstås, eller värderas, av den definierande kulturen. (En skrift, exempelvis, inom en kultur kan vara skriven på kulturens egna språk, men behöver inte vara det som i fallet med latinska böner inom kristenheten). Det först nämnda utgör, om inte den enda, så den vanligaste bestämningen av textbegreppet inom kulturesemiotiken. För vidare information kring dessa begrepp se Göran Sonesson, "Ego meets alter: the meaning of otherness in cultural semiotics", i *Semiotica* 128–3/4, (Berlin & New York, 2000), s. 537–59 och "The concept of text in cultural semiotics", i *Sign Systems Studies* (Tartu, 1998).

10 Ju. M. Lotman, B. A. Uspenskij, V. V. Ivanov, V. N. Toporov, A. M. Pjatigorskij, "Theses on the semiotic study of culture", i *Semiotics of culture* (Lisse, 1975) s. 19.

Den kanoniska modellen och dess utveckling

Göran Sonesson's ena syfte med sin artikel "Ego meets Alter: The meaning of otherness in cultural semiotics" är att lyfta fram aspekter som en gång formulerats av Tartuskolan, men glömts bort i senare arbeten.¹¹ Det andra syftet, som en följd av det första, är att utveckla den ursprungliga modellen, framför allt genom att understryka att begreppet extra-kultur också måste inbegripa extra-texter.

Dessa antaganden leder Sonesson till följande utgångspunkt i förhållande till Tartuskolan: Ju närmre grannen bor, desto bättre är han eller hon. Det vill säga, där Tartuskolan i huvudsak koncentrerar sig kring motsatsen kultur/icke-kultur, vill Sonesson vidga denna till att även mer explicit omfatta extra-kulturen. Men precis som Tartuskolan understryker Sonesson att segmentering, dvs. en avgränsningsmekanism utifrån ego-kulturens synvinkel, är ett nödvändigt kriterium för att skilja texter (information) från icke-texter (obegriplighet).¹² Tartuskolan använder ett par i detta sammanhang mycket användbara kriterier för definitionen av text: meningsfullhet, ordning, lättbegriplighet, värde, m. fl. Sonesson strävar dock efter att belysa att kulturen är närmare kopplad till extra-kulturen än till icke-kulturen.¹³ För att visa på detta förhållande kan paralleller dras mellan personer och kulturer, på ett sätt som Bachtin, Lotman och Peirce initierat i sina studier (den förstnämnda och den sistnämnda oberoende av varandra).¹⁴ Det här är en teoretiskt väsentlig aspekt i det metodval som ligger till grund för uppsatsens pilotstudie, men jag återkommer till det längre fram.

Om vi i enlighet med ovan förda resonemang betraktar ego-kulturen (den egna kulturen) som ett bärbart centrum innebär det också att individer kan ta olika semiotiska sfärer i besittning. Kulturen är med andra ord där egot finns, trots att vissa delar av de kriterier som bestämmer kulturen kan projiceras på den andra. I sådana fall upprättas en form av dialog vilket definierar extra-kulturen, sett ur kulturens synvinkel. Men den andra kulturen dvs. , icke-kulturen eller extra-kulturen är de enda som kan betraktas i sin helhet. Bachtin menar i sina studier att empati inte är möjligt genom identifikation med den andre, eftersom vi då inte skulle få annat än en ständig cirkelgång av "information". Det är heller inte möjligt därför att den andre kan per definition endast ses utifrån. Endast imaginärt kan vi inta den andres position, men för att *förstå* den andre måste vi återvända till oss själva och vår medvetandeström dvs. , den process vi kallar egot. Dessa resonemang ligger till grund för de paralleller som Bachtin gör i senare verk mellan individer och kulturen. Sonesson drar slutsatsen: "In our terms, Non-culture can only be transformed into Extra-Culture by taking one's own ultimate stand in Culture."¹⁵ Innebörden av nyss förda resonemang är alltså att det är endast med utgångspunkt från ego-kulturen som icke-kulturen kan transformeras till extra-kultur. Men argumentet torde dessutom implicera att "kulturen" är öppen till sin karaktär i bemärkelsen att den är *dynamisk*, i motsats till extra-kulturen respektive icke-kulturen som förblir stängda, i betydelsen i sin helhet definierade och *statiska*. Ett förhållande som är viktigt att ta fasta på, förefaller det mig, och som jag följaktligen kommer att pröva på förhållandet mellan jag och den andre i kommande diskussion lite längre fram i uppsatsen.

11 Göran Sonesson, "Ego meets alter: the meaning of otherness in cultural semiotics", i *Semiotica* 128–3/4, (Berlin & New York, 2000), s. 537–59

12 I detta sammanhang används det utvidgade textbegreppet som det stipuleras inom kulturesemiotiken, dvs. textbegreppet omfattar all den "information" som produceras i en kultur, vars motsats är icke-texten.

13 Sonesson har utarbetat dessa kriterier som används av Tartuskolan, och för vidare information se Göran Sonesson "The concept of text in cultural semiotics", i *Sign Systems Studies* (Tartu, 1998).

14 För vidare läsning av Peirce i ett kulturesemiotiskt sammanhang hänvisar jag till Göran Sonesson, "Ego meets alter: the meaning of otherness in cultural semiotics", i *Semiotica* 128–3/4, (Berlin & New York, 2000), s. 537–59.

15 Göran Sonesson, "Ego meets alter: the meaning of otherness in cultural semiotics", i *Semiotica* 128–3/4, (Berlin & New York, 2000), s. 544.

Med utgångspunkt från detta skulle vi kunna säga att extra-kulturen, den som vi kan tala med motsvaras av ett *du*, och icke-kulturen, som vi endast kan tala om av ett *det*, eller *de* (den senare analogin görs mot bakgrund av franskan). Sonesson talar här om en konversationsaxel som förenar jaget och den andre i opposition till vad som talas om (refereras till). Dessa samband visar också på att kultursemiotiken är studiet av relationer *mellan* kulturer, eller närmare bestämt av de modeller en kultur gör av sig själv *i förhållande* till andra. I sin diskussion kring Zvetan Todorovs bok om upptäckten av Amerika skriver Sonesson:

In fact, the very term 'discovery' (as well as 'conquest') points to the egocentric roots of cultural modeling which we have already observed. The fact that the model may in some respects be reversed is of course particularly poignant. There's even a place for those who would project their Ego onto the other culture.¹⁶

I vårt sammanhang ska Madame de Staëls förhållande som kultur (ego) i mötet med andra representanter för denna kultur, samt extra-kultur och icke-kultur studeras. På vilket sätt kan man då vaska fram hennes erfarenheter som finns insprängda i hennes självbiografiska texter?

Mme de Staëls självbiografiska reseskildring från Tyskland 1803–1804: en pilotstudie

Parmi toutes les attributions de l'autorité, l'une des plus favorables à la tyrannie, c'est la faculté d'exiler sans jugement.¹⁷

För vem skriver Mme de Staël? Det svarar hon tydligt på själv: för eftervärlden.¹⁸ Upplägget av hennes reseskildring, som Mme de Staël beslutat skulle ges ut inom ramen för hennes självbiografi, visar på en tydlig blandning av genrer: å ena sidan reseskildringen, å andra självbiografien. Detta upplägg genomsyrar självbiografien i sin helhet, där första delen är en mer renodlad självbiografi (med kraftiga inslag av politisk pamflett!) medan den andra domineras av reseskildringarna från Tyskland 1803–1804 samt Habsburg och Ryssland år 1812.

Eftersom hon så explicit skriver för en fransk framtida publik framstår hennes biografi som främst dominerad av hennes önskan att redogöra för Napoleons grymheter och den orättfärdighet som han utsatt hennes far M. Necker, den kände finansministern under åren före revolutionen, och henne själv för. Men kanske allra tydligast är hennes ambition att hylla fadern. På så sätt får även hennes reseskildringar en färgning av självbiografien. Enligt Bachtin har självbiografien och reseskildringen det gemensamt att det inte är hjälten som står i fokus, utan händelserna.¹⁹ Detta ligger i linje med Sjöblads och Hættner Aurelius' nyansering av det självbiografiska skrivandet som en jagets genre.²⁰ Hjälten och de människor (när de förekommer) som beskrivs är statiska. För reseskildringen står miljön (städer, länder, kulturer o.s.v.) i fokus, ett inslag som saknas i Mme de Staëls reseskildring från Tyskland (men

16 Göran Sonesson, "Ego meets alter: the meaning of otherness in cultural semiotics", i *Semiotica* 128–3/4, (Berlin & New York, 2000), s. 546. Todorovs bok om Amerika heter *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre*. 1982.

17 Germaine de Staël, "Considérations sur la révolution française", i *Oeuvres Complètes*, band 2, vol. XIII (Paris, 1820–1821), s. 295. "Av auktoritetens attribut, är landsförvisning utan dom en av de mest gynnsamma för tyranniet." (Min övers.).

18 Germaine de Staël, "Dix années d'exil", i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 86.

19 M. M., Bakhtin, "Author an hero in aesthetic activity", i *Art and answerability* (Austin, 1995).

20 Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (Stockholm, 1997). Eva Hættner Aurelius, *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer* (Lund, 1996).

däremot förekommer i anteckningarna som tjänat som underlag till självbiografin).²¹ Och detta är logiskt, om vi betraktar det övergripande syftet som rent självbiografiskt, det att hylla fadern. Mme de Staël, precis som fadern, framstår dock som abstrakta och statiska. Vi får inte veta mycket om en inre andlig utveckling, utan det är händelserna som står i förgrunden.

Reseskildringen börjar traditionellt i jag-form, och vi får veta något om hur hon börjar sin resa mot Tyskland, och att Benjamin Constant är hennes resekamrat. Men detta sker i mycket knappa ordalag. Däremot beskriver Mme de Staël inlevelsefullt den oro hon känner när hennes femåriga dotter blir sjuk i Frankfurt. Detta är också den enda åldersangivelse som förekommer i texten, vilket förefaller märkligt i en självbiografi. Men denna avsaknad av tidsmarkörer som till exempel ålder är karaktäristisk för reseskildringen, om vi följer Bachtins resonemang. I samband med det följer en hyllning till fadern, som på något sätt tycks vara inskjuten utan hänsyn till sammanhanget. Mme de Staël skriver:

Oh, comme mon père partageoit ma peine ! quelles lettres li m'écrivait ! que de consultations de médecins, copiées de sa propre main, ne m'envoya-t-il pas de Genève ! On n'a jamais porté plus loin l'harmonie de la sensibilité et de la raison ; on n'a jamais été, comme lui, vivement ému par les peines de ses amis, toujours actif pour secourir, toujours prudent pour en choisir les moyens ; admirable en tout enfin.²²

Vid en närmare granskning av de upphöjda egenskaper Mme de Staël tillskriver fadern så påminner de om den tidiga tyska romantikens ideal hos Goethe och Schiller. Men kanske liknar dessa ideal ändå mest upplysningens. Gränsen mellan upplysningen och den tidiga tyska romantiken var ju inte så tydlig. Det talas om harmonin mellan känsla och förnuft, och denna tanke fanns naturligtvis redan uttryckt hos Rousseau, även om den kanske kom att inta en mer uttalad roll för den tidiga tyska romantiken såsom den företrädde av bl.a. bröderna Schlegel. (Den senare tyska romantiken blev alltmer utpräglat förnuftsfiendtlig). Vidare understryker Mme de Staël även faderns explicita beredskap att aktivt hjälpa till. Och just handlandet i sig, som enda möjlighet att manifestera jaget, var ett centralt inslag Fichtes i filosofi. Den tyska förromantiken tycks ha varit känd, och högt värderad, av Mme de Staël innan hon åkte till Tyskland, och kom till delar att utgöra Kulturen för Mme de Staël. I Weimar lyssnade hon på Schiller: "Ja compris l'âme et le génie de Schiller, malgré sa difficulté à s'exprimer dans une langue étrangère."²³ Även dessa rader är svepande och talar mest om för läsaren hur högt hon värderar det tyska geniet och dess själ, eftersom hon uppenbarligen hade svårt att förstå vad Schiller sade.

Men i kapitlet om Schiller i boken *De l'Allemagne* är hon utförligare. Boken om Tyskland omfattar tre band, vilket kan vara en förklaring till varför Mme de Staël så fåordigt och svepande skildrar sin vistelse i Tyskland inom självbiografins ramar. Men det som verkligen

21 Se Simone Balayé, *Carnets des voyages de Mme de Staël*, (Genève, 1971), s. 21–92. I jämförelse med till exempel resan från Finland år 1812, publicerad inom självbiografin, som har fler beskrivningar av natur, kultur, nationalitet framstår tysklandsskildringen som mycket knapphändig i detta avseende. Jag återkommer till denna fråga längre fram i kommande arbete. En hypotes är dock att just året 1803–1804 spelar en avgörande roll här: en stor inrikespolitisk skandal inträffade som Mme de Staël uppehåller sig vid, nämligen Napoleons avrättning av hertigen av Enghien (medlem av kungaätten Bourbon). Samtidigt inträffade faderns död vilket naturligtvis var en personlig tragedi för Mme de Staël.

22 Germaine de Staël, "Dix années d'exil", i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 85–86. "Min far delade med ömhet min smärta; han skref från Genève de råd, som läkare derstädes gifvit. Ack! Aldrig har man hos någon annan sett en fullkomligare öfverensstämmelse mellan känsla och förstånd! Aldrig har någon så som han deltagit i vänners lidanden, outtröttligt verksam uti att bistå dem, alltid klok i valet af medlen; med ett ord, beundransvärd i allt." Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 69.

23 Germaine de Staël, "Dix années d'exil", i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 86. "Jag fattade Schillers själ och snille, oaktadt den svårighet han rönt vid att uttrycka sig på ett främmande språk." Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 70.

framstår som en skillnad är att den senare har mer uttalade politiska syften än den förra, vilket i sin tur skänker ljus över de motiv Mme de Staël hade med sin självbiografi och jag repeterar: att inför eftervärlden visa på Napoleons illdåd och söka upprättelse för fadern och henne själv.

Följande citat visar på det extra-kulturella förhållande Mme de Staël hade till den tyska kulturen. Hon skriver om det tyska upphöjandet av fantasin som redskap att beskriva världen:

On dit beaucoup que l'esprit peut suppléer à tout ; je le crois, dans les écrits où le savoir-faire domine ; mais quand on veut peindre la nature humaine dans ses orages et dans ses abîmes, l'imagination même ne suffit pas ; il faut avoir une âme que la tempête ait agitée, mais où le ciel soit descendu pour ramener le calme.²⁴

Som framgår av citatet menar Mme de Staël alltså att det inte räcker med endast fantasi för att kunna skildra den mänskliga naturen, även personliga erfarenheter av själsliga stormar och himmelskt lugn krävs. Detta illustrerar hur viktig religionen var för Mme de Staël på ett övergripande plan. Men citatet visar också på en filosofisk fråga som Mme de Staëls iakttagelser aktualiserar: den om skiljelinjen mellan den franska cartesianska traditionen och den tyska idealismen.

Den grundläggande ontologiska skillnaden mellan dessa två inriktningar utgörs av att den förra bygger på ett erkännande av en värld oberoende av människan, i motsats till den senare. Descartes' skepticism bygger på postulatet att det finns en värld utanför oss, även om vi inte kan veta särskilt mycket om den. Denna konflikt löser idealismen med att säga att "verkligheten" sammanfaller med hur vi uppfattar den.²⁵ Därav, antagligen, Mme de Staëls insisterande på att något mer krävs än bara fantasi för att beskriva den mänskliga naturens komplexitet.

Det andra citatet som jag valt ur kapitlet om Schiller speglar den hypotes som Alexandre Soumet tagit upp: den om att Mme de Staël var mån om att inte sära den franska publiken.²⁶ I den beskrivning Mme de Staël gör av samtalet med Schiller i Weimar, vars geni och mänsklighet hon prisar, tar hon upp följande:

[...] je soutins avec chaleur la supériorité de notre système dramatique sur tous les autres ; il ne se refusa point à me combattre, et sans s'inquiéter des difficultés et des lenteurs qu'il éprouvoit en s'exprimant en françois, sans redouter non plus l'opinion des auditeurs, qui étoit contraire à la sienne, sa conviction intime le fit parler.²⁷

Detta citat, som stipulerar att den franska dramatiken är överlägsen alla andra, ingår alltså i en bok som Mme de Staël skriver för att visa på det tyska litterära snillet. Att Frankrike trots allt är ego-kulturen för Mme de Staël också vad gäller det högst värderade framstår här som klart. Den tyska kan hon endast förstå på de franska villkoren, bland annat beroende på hon inte kan tala språket.

Det är under den tre månaderna långa vistelsen i Weimar som hon studerar den tyska litteraturen som "donnoit à mon esprit tout le mouvement dont il a besoin pour ne pas me

24 Germaine de Staël "De l'Allemagne", i *Oeuvres Complètes*, band I, vol. X, s. 247–248. "Man säger ofta att anden kan ersätta allt; jag tror på det, i skrifter som domineras av savoir-faire; men när man vill måla den mänskliga naturens stormighet och avgrundslika djup, räcker inte endast fantasi; det krävs en själ som skakats av oväder, men över vilken himmelen sänkt sig för att återställa lugnet." (Min övers.).

25 John Searle *Mind, language and society. Philosophy in the real world* (London, 1999), s. 17–18.

26 Alexandre Soumet, *Les scrupules littéraires de Mme de la baronne de Staël* (Paris, 1814).

27 Germaine de Staël "De l'Allemagne", i *Oeuvres Complètes*, band I, vol. X, s. 248. "Med värme håller jag vår tradition av dramatik överlägsen alla andra, han nekade sig inte att bestrida mig, och utan att oroa sig över svårigheterna och långsamheten som han kände när han uttryckte sig på franska, utan att tvivla på åhörarnas åsikt, vilken var motsatt hans egen, fick hans inre övertygelse honom att tala" (Min övers.).

dévoré moi-même.”²⁸ Möjligen är detta förbehållslösa prisande något mer tillfälligt och kanske resultatet av ett mer spontant sätt att betrakta det tyska geniet än vad som sker i boken *De l’Allemagne*, som förefaller mer tillrättalagd för en fransk kulturelitistisk publik. Detta visar på poängerna med att studera just självbiografiska texter i analyser som syftar till en förståelse av samspelet mellan människor, kulturer och den historiska kontexten

Efter Weimar reste Mme de Staël till Berlin. Men kapitlet där hon beskriver denna etapp av resan utmärks av att, i motsats till föregående om Weimar, innehålla mycket få självbiografiska markörer som till exempel det personliga pronomenet ”jag” i nominativ, med referens till henne själv. Mme de Staël ägnar mer tid åt att beskriva prinsen och styret i Preussen. Texten går över, bara efter några rader av traditionell självbiografisk typ, till något som mer liknar en politisk pamflett. Mme de Staël kommenterar Preussens avsaknad av en konstitution. Hon skriver:

[...] le régime militaire avait empêché l’opinion de prendre de la force, et l’absence d’une constitution dans laquelle chaque individu pût se faire connoître selon son mérite, avait laissé l’état dépourvu d’hommes de talent capables de le défendre.²⁹

Därefter följer en förhållandevis ganska lång politisk utläggning om nödvändigheten av en konstitution enligt den engelska modellen, dvs. en konstitutionell monarki. Sedan gör författarinnan en tvär vändning. Även om Preussen saknar en konstitution, som är så viktig för Mme de Staëls politiska övertygelser menar hon att:

Quoi qu’il en soit, Berlin étoit un des pays les plus heureux de la terre et les plus éclairés.³⁰

Mme de Staël har en stark politisk ambition med sin självbiografi. I den första delen är den uttalad eftersom hon till stora delar uppehåller sig vid Napoleons fördärliga maktspråk. Men även den andra delens reseskildringar är starkt influerade, för att inte säga dominerade av hennes avsky för Napoleon. Det kan vara en av orsakerna till att hon skriver som hon gör i ovan nämnda citat. Att Berlin skulle vara ett av de lyckligaste och mest upplysta länderna på jorden torde vara överdrivet. Inte ens under Fredrik II regeringstid (1786–97) kunde Preussen kallas upplyst, vilket Denis Diderot gjort klart en generation före Mme de Staël själv.

Berlinvistelsen avslutas med en betraktelse över prinsen Ludvig-Ferdinand. Med några svepande ord beskrivs hans levnadssätt som tycks varit utsvävande, eftersom han ”cherchoit trop les émotions qui peuvent agiter la vie.”³¹ Men sedan följer en redogörelse för prinsens uppfattning om Napoleon, vilken lämnas större utrymme än något annat i beskrivningen av denne prins. Prinsen tillskrivs egenskaper som värme och entusiasm, uppenbarligen karaktärsdrag som Mme de Staël uppskattade, även om de verkar tillkomma slentrianmässigt i texten. Men de tycks framför allt fylla en funktion. Om prinsen framställs i bra dager, så

28 Germaine de Staël, ”Dix années d’exil”, i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 86. “[...] gaf mitt sinne den sysselsättning, som är nödig till förekommande af att dess verksamhet, vänd inåt, skulle verka förstörande på mig sjelf.” Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 70.

29 Germaine de Staël, ”Dix années d’exil”, i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 87. “[...] militär regeringen hade hindrat opinionen att vinna styrka och bristen på en konstitution, genom hvilken hvarje enskild kunde göra sig gällande i mån af sin duglighet, hade lemnat staten blottad på män, som voro i stånd att försvara den.” Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 71.

30 Germaine de Staël, ”Dix années d’exil”, i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 88–89. ”Huru än härmed må vara, var Berlin i alla fall en af de lyckligaste och mest upplysta städerna i Europa.” Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 72.

31 Germaine de Staël, ”Dix années d’exil”, i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 90. ”öfverlemnade sig åt förstörande sinnesrörelser”. Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 73.

framstår hans omdöme om Napoleon, som sammanfaller med Mme de Staëls, vara mer trovärdigt. Varför skulle vi inte tro på en man med en sådan personlighet? Mme de Staël hänvisar till och med till prinsens egna utfall mot Napoleons allsmäktighet:

Ce qui l'irritoit, surtout dans Bonaparte, c'étoit sa manière de calomnier tous ceux qu'il craignoit, et d'abaisser même dans l'opinion ceux qui le servoient, pour, à tout hasard, les tenir mieux dans sa dépendance.³²

Därefter avslutas kapitlet om Berlin på det opersonliga sätt som så ofta sker i hennes reseskildring. Prinsen har en status av extra-kultur vad gäller förståelse. Antagligen talade han franska med Mme de Staël. Men vad gäller värdering i förhållande till Napoleons Frankrike så ges han första plats. En lektion vi också lärt oss från Tartuskolan : Kulturen absorberar och skapar icke-kulturen och extra-kulturen enligt sina egna behov. Dock har denna politiskt färgade redogörelse av berlinbesöket genremässigt, enligt Bachtin, mer gemensamt med reseskildringen än med självbiografin på så sätt att beskrivningen av de sociala levnadsvillkoren, även om de är mycket ytliga, ges en förhållandevis stor plats i kapitlet. Tidsperspektivet är underutvecklat, och vi får ingen historisk uppfattning om Preussen.

Därpå följande kapitel ägnas helt åt Moreaus och Pichegrus konspiration mot Napoleon. En nyhet som nådde Mme de Staël i Berlin, och som kommer att helt uppta henne i skrivandet på bekostnad, kan man nog säga, av andra intryck hon rimligen fick under sitt antagligen hektiska sociala liv i Berlin.³³ Här förekommer inga självbiografiska markörer som "jag". Men det är intressant att studera Mme de Staëls beskrivning av "konspirationshjälten" Moreau, för att se vilka egenskaper hon tar fasta på, eller ger honom, i sitt skrivande.

Moreau, dont le caractère est très moral, le talent militaire incontestable, et l'esprit juste et éclairé [min kurs.], se laissa trop aller dans la conversation à blâmer le premier consul, avant d'être assuré de le renverser. [...] Il fallait un prétexte pour arrêter un homme qui avoit gagné tant de batailles, et le prétexte se trouva dans ses paroles à défaut de ses actions [min kurs.].³⁴

Av de ord jag kursiverat framgår två egenskaper som Mme de Staël genomgående tillskriver de hjältar hon sympatiserar med: upplysthet och handlingskraftighet (Moreaus handlingar beskrivs på ett allmänt plan som oklanderliga, men antagligen syftar Mme de Staël här främst på alla de bataljer han vunnit). Den förra är oförenlig med den tyska romantiken som karaktäriseras av en kritik av upplysningen och dess rationalitet, medan den andra utgör ett dominerande inslag i den tyska romantiken. På så sätt illustrerar exemplet, fast omvänt i jämförelse med övriga jag visat på ovan, på det extra-kulturella förhållande Mme de Staël hade till Tyskland. Förhållandet är omvänt därför att tyska ideal smugit sig in i beskrivningen av en helt igenom fransk hjälte. Att låta tyska idéer komma till användning för att markera något som är åtråvärt, genom att kontrastera det mot Napoleons despotism, återkommer på

32 Germaine de Staël, "Dix années d'exil", i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 90. "Hvad han hos Buonaparte mest hatade, var hans vana att smäda alla dem han fruktade, och till och med nedsätta deras värde som tjänade honom; hvarmed afsigten var, att i all händelse med mera säkerhet bibehålla dem i beroende." Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 73.

33 I breven från Berlin framkommer att hon hade ett rikt socialt liv, rikare många gånger än vad hon orkade med. Staël, Germaine de Staël, *Correspondance générale*, vol. V (La Ravoire, 1982).

34 Germaine de Staël, "Dix années d'exil", i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 93. "Moreau, vars karaktär är mycket moralisk, militära talang obestridlig och vars sinne är rättfärdigt och upplyst, gick för långt i konversationen med smädelserna mot förste konsulen, innan han var säker på att denne skulle kunna störtas. [...] Det behövdes en förevändning för att kunna arresteras denne man som hade vunnit så många slag, och förevändningen fann man i hans ord eftersom de inte kunde finnas i hans handlingar." (Min övers.).

flera ställen. Så här skriver Mme de Staël om Napoleon i en annan postumt utgiven bok om franska revolutionen:

La question métaphysique de libre arbitre de l'homme étoit devenue très-inutile sous le règne de Bonaparte; car personne ne pouvoit plus suivre en rien sa propre volonté, dans les plus grandes comme dans les plus petites circonstances.³⁵

Frågan, som tas upp i citatet, berör just ett av huvudproblemen inom tyska romantiken, såsom bl. a. Fichte uttryckt saken: den om jagets "frihet" att skapa sig själv genom handlande. Som vi sett tidigare kunde Mme de Staël endast delvis ta till sig den tyska romantiken och det kan förklara varför hon frikopplar frihetstemat från dess djupare filosofiska implikationer. På så sätt anpassas det tyska till hennes övergripande syften. Omskrivet i kultursemiotiska termer så illustrerar detta hur ego-kulturen absorberar extra-kulturen efter sina egna behov.

Just mötet med Fichte i Berlin tas upp på ett mycket intressant sätt i en annan bok (men märkligt nog inte av Mme de Staël i självbiografin!), skriven av en släkting till Mme de Staël, som på ett tydligt sätt visar på hur fragmentariskt Mme de Staël tog in den tyska metafysiken.

La rencontre de Mme de Staël avec Fichte a été spirituellement racontée par Lady Blennerhassett dans son livre auquel il faut toujours revenir. 'Monsieur, dit Mme de Staël à Fichte qu'elle voyait pour la première fois, pouvez-vous me donner dans le moins de temps possible, par exemple en un quart d'heure, un aperçu rapide de votre système? Qu'entendez-vous par votre moi? Je n'y vois absolument pas clair.' Fichte un peu interloqué s'exécuta. Au bout de quelques instants Mme de Staël l'interrompit soudain: 'Cela suffit, Monsieur, l'ai compris. Vous faites comme le baron Munchausen qui, arrivant au bord d'un fleuve sans aucun moyen pour le franchir se saisit lui-même par sa propre manche et se lança sur l'autre rive. Ainsi vous projetez votre "moi!" Ce jour-là Mme de Staël se fit un ennemi de plus! Fichte ne lui pardonna jamais cette boutade.'³⁶

I ett brev från Weimar understryker dock Mme de Staël att det inte är metafysiken i sig som intresserar henne (hon studerar, enligt brevet, Kant, Schelling, Schlegel m. fl.) utan den tjänar bara som ett verktyg till att förstå den tyska litteraturen och dess själ.³⁷ Men frågan om vad som egentligen upptar henne aktualiseras här. I de Panges redogörelse framstår Mme de Staël som måttligt intresserad av det tyska och vad Fichte har att säga. Detta observerades också av Rahel Levin, som var en känd judisk kultiverad salongsvärdinna i Berlin, som inte skrädder på orden efter sitt möte med Mme de Staël:

Comme ces personnages voyagent [...], ces gens riches, ces dames de la société, ces femmes de lettres qui ne savent parler que français et ne veulent entendre partout que leur

35 Germaine de Staël, "Considérations sur la révolution française", i *Oeuvres Complètes*, Band 2, vol. XIII, (Paris, 1820–1821), s. 304. "Den metafysiska frågan om människans godtyckliga frihet hade blivit mycket onödigt under Napoleons styre; därför att ingen kunde längre följa sin egen vilja, varken i stort eller smått." (Min övers.).

36 Comtesse Jean de Pange, *Mme de Staël et la découverte de l'Allemagne* (Paris, 1929), s. 56–57. "Mötet mellan Mme de Staël och Fichte har spirituellt återgivits av Lady Blennerhassett i sin bok till vilken man alltid måste återvända. 'Min herre, säger Mme de Staël till Fichte som hon träffar för första gången, skulle ni kunna ge mig på kortaste möjliga tid, till exempel på en kvart, en snabb översikt över ert system? Vad menar ni med ert jag? Jag förstår det inte alls.' Fichte, en smula förbluffad, bet i det sura äpplet. Efter några ögonblick avbröt Mme de Staël honom plötsligt: 'Det räcker, min herre, jag har förstått. Ni gör som baron Munchausen som, när han kom till flodkanten utan någon möjlighet att ta sig över, grep sig själv i ärmen och kastade sig över till den andra kanten. Så kastar ni fram ert "jag". Den dagen skaffade sig Mme de Staël ännu en fiende. Fichte förlät henne aldrig för denna kvickhet.'" (Min övers.).

37 Comtesse Jean de Pange, *Mme de Staël et la découverte de l'Allemagne* (Paris, 1929), s. 52. Brev till M. de Gérando 26 februari 1804.

propre langue, La pauvre! elle n'a rien vu, rien entendu, rien compris [...].³⁸

Mme de Staël framstår alltså, såväl hos Fichte som Rahel Levin, som en arrogant överklassperson som egentligen inte intresserar sig för Tyskland och det hon ser där. Jag tror att det är viktigt att i detta sammanhang komma ihåg att ”der franska” var något som Mme de Staël var tvungen att förvärva, för trots att hon var född i Paris var hon inte fransk medborgare. Vid tiden för berlinbesöket räknades hon som svensk. Och hennes känslor inför denna situation tycks ha utnyttjats av Napoleon. Detta kan förklara varför Mme de Staël förefaller vara så fixerad av att framstå som fransk i Tyskland. Frågan aktualiserar en av kultursemiotikens huvudteser: det är i mötet med andra kulturer som modellen av ego-kulturen formas. De Pange skriver om hur Napoleon betraktade Mme de Staëls nationalitet:

Mme de Staël n'était pas française, au sens où l'entendait Napoléon; il le lui reprocha perpétuellement et ne cessa de l'en accuser par la bouche de ses ministres et par ses feuilles. Il voulait dire qu'elle ne s'asservissait pas à une façon de penser 'classique', qu'elle sortait des sentiers battus; et Napoléon au contraire cherchait à renouer des traditions pour mettre à son service toutes les ombres du passé. [...]

Aux yeux de l'état-civil, Mme de Staël, née d'un père genevois et d'une mère vaudoise, femme d'un ambassadeur de Suède, n'était point Française; l'affirmation du *Corse* [min kurs.] était vraie, d'autant plus vrai à son sens que si madame de Staël aimait passionnément la France où elle était née [...].³⁹

De Panges användning av epitet korsikan för att beteckna Napoleon överensstämmer med hur Mme de Staël definierade honom. För att särskilja hennes Frankrike, dvs. upplysningstidens Frankrike, görs Napoleon till korsikan (vilket han också var!). På så sätt placerar Mme de Staël Napoleon i icke-kulturen vad gäller lågt värderad. Tydligt är i alla fall att han inte ges någon plats i ego-kulturen! Så här beskriver Mme de Staël saken:

Les rochers de la Corse lui retraçaient seuls les jours de son enfance; mais la fille de M. Necker étoit plus française que lui.⁴⁰

Kanske är det denna problematisering av identiteten, sammankopplat med den för Mme de Staël känsliga frågan om nationalitet, som gör att hon har svårt att ta till sig det tyska.

Mme de Staëls syn på jaget, även på ett övergripande generellt plan, speglar ett helt annat sätt att se på individen och samhället än den teori som Fichtes filosofi stipulerar. Mme de Staël kan sägas företräda en närmast socialpsykologisk uppfattning om jagets tillblivelse. Hon menar att människan inte endast kan studeras efter hur hon uppträder i världen, utan hänsyn

38 Comte de Haussonville, *Madame de Staël et l'Allemagne* (Paris, 1928), s. 176–177. ”Som dess personer reser [...], dessa rika, dessa societetsdamer, dessa författarinnor som inte kan tala annat än franska och vill överallt bara höra deras egna språk, Stackarn! hon har inget sett, inget hört, inget förstått [...].” (Min övers.). Se även comtesse Jean de Pange, *Mme de Staël et la découverte de l'Allemagne* (Paris, 1929), s. 56.

39 Comtesse Jean de Pange, *Mme de Staël et la découverte de l'Allemagne* (Paris, 1929), s. 63. ”Mme de Staël var inte fransk i Napoleons mening; han förebrådde henne ständigt för det och slutade inte att anklaga henne för det genom sina ministrars ord och sina tidningar. Han ville tala om att hon inte använde sig av ett 'klassiskt' sätt att tänka, att hon avvek från de upptrampade vägarna; och Napoleon i motsats till detta sökte att återknyta till traditionen för att behärska skuggorna från det förflutna. Vad gäller civilstånd, född av en far från Geneve och en mor från Waadt, hustru till den svenske ambassadören, var Mme de Staël inte fransk; *Korsikanens* bekräftelse var sann [...].” (Min övers.).

40 Germaine de Staël, ”Considérations sur la révolution française” i, *Oeuvres Complètes*, Band 2, vol. XIII (Paris, 1820–1821), s. 297. ”Endast Korsikas klippor återkallas i hans barndomsminnen; men M. Neckers flicka var mer fransk än han.” (Min övers.).

måste också tas till relationer och andra omständigheter som påverkar livssituationen. Hennes syfte med en sådan undersökning var att finna universella mänskliga principer i människans sätt att uppträda i sociala och politiska sammanhang. Men även om man kan finna likheter mellan människor så leder institutionella, samhälleliga och andra miljöfaktorer, såsom exempelvis klimatet, till att djupa klyftor uppkommer mellan grupper och epoker.⁴¹ I detta avseende tycks Mme de Staël ha varit influerad av Rousseaus tankar i *Contrat social* och Montesquieus klimatlära.

I det kapitel som följer uppehåller sig Mme de Staël åter vid fransk inrikespolitik, men inte i lika opersonlig stil som i det parti som tog upp Moreau och konspirationen mot Napoleon. Den självbiografiska markören ”jag” förekommer, dock mycket sparsamt. Kapitlet behandlar skandalen kring kidnappningen och arkebuseringen av Louis d'Enghien, medlem av den franska kungafamiljen Bourbon. Mme de Staël spar inte på ilska mot Napoleon i den relativt långa politiska pamfletten. Detta avsnitt utgör det längsta i reseskildringen från Tyskland! (Tätt följt av det som diskuterar konspirationen mot Napoleon!) Mötet med prins Ludvig, som kommer med nyheten om bortförandet av d'Enghien, illustrerar ett annat sätt för Mme de Staël att urskilja ego-kulturen från extra-kulturen och icke-kulturen: Hon skriver:

Il [le prince Louis] partit à ces mots, et l'expression de sa physionomie présageoit la vengeance ou la mort. Un quart d'heure après, j'eus entre mes mains ce Moniteur du 21 mars (30 pluviöse), qui contenoit un arrêt de mort prononcé par la commission militaire, séante à Vincennes, contre *le nommé Louis d'Enghien!* C'est ainsi que des François désignoient le petit-fils des héros qui ont fait la gloire de leur patrie! Quand on abjureroit tous les préjugés d'illustre naissance, que le retour des formes monarchiques devoit nécessairement rappeler, pourroit-on blasphémer ainsi les souvenirs de la bataille de Lens et de celle de Rocroi? Ce Bonaparte qui en a gagné des batailles, ne sait pas même les respecter; il n'y a ni passé ni avenir pour lui; son âme impérieuse et méprisante ne veut rien reconnoître de sacré pour l'opinion; il n'admet le respect que pour la force existante.⁴²

I denna situation gör Mme de Staël prins Ludvig till sin allierade, och därför tilldelas han samma känslor av vrede inför Napoleon som hon själv hyser. Att prinsens ansikte ”visade blifvande hämnd eller död” torde vara en omskrivning och projicering av Mme de Staëls egna känslor. Vidare placerar hon Frankrikes hjältar i tiden *före* Napoleon, vilket överensstämmer med den epok Mme de Staël ser som sin ego-kultur. Hon som så många andra tog avstånd från den vändning den franska revolutionen tagit. Följaktligen fördöms Napoleon för att helt bortse från ”fortid och samtid”, och endast bry sig om den i nuet ”existerande styrkan”.⁴³

Tysklandsvistelsen avslutas med ett kapitel om faderns sjukdom och död. Kapitlet är av naturliga skäl personligt hållet, och markören ”jag” förekommer rikligt. Men även här står politiken i centrum, något som så starkt förenade far och dotter. Kapitlet börjar så här:

Mon père eut encore le temps d'apprendre l'assassinat du duc d'Enghien, et les dernières

41 Theodora Zemek, "Mme de Staël et l'esprit national" i, *Dix-huitième siècle* (Paris, 1982) V: 14/Y:1982 s. 89–101.

42 Germaine de Staël, "Dix années d'exil", i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 99. "Hans ansigtets uttryck visade blifvande hämnd eller död. En fjerdedels timma sednare hade jag i mina händer Monitörn för den 21 Mars (30 pluviöse), som innehöll den af militärkommissionen i Vincennes utfärdade dödsdomen öfver den så kallade (*le nommé*) Louis d'Enghien. Det var med en sådan titel, som Fransmännen benämnde en afkomling af de hjeltar, som gjort deras fädernesland äradt och lysande! Om man också afsvor alla bördens fördomar, hvilka de monarkiska formernes återinförande dock borde bibehålla, hade man åtminstone bordt med aktning erinra sig bataljerna vid Rocroy och Lens; ej en gång Buonaparte sjelf ville värdera dessa minnen; för hans föraktande och befallande natur finnes ingenting heligt för åminnelsen; för honom försvinner forntid och samtid." Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 80.

43 Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 80.

lignes que j'ai reçues, tracées de sa main, expriment son indignation sur ce forfait.⁴⁴

Avslutningsvis kan alltså konstateras att avsnittet i självbiografen som tar upp resan till Tyskland till största delen uppehåller sig kring franska inrikespolitiska problem och kritiken av Napoleon!

Slutsatser

Mme de Staëls självbiografiska reseskildring av Tyskland tenderar att vara mer av en typisk självbiografi än en reseskildring. De få beskrivningar som Mme de Staël gör av människor är svepande och ytliga och tycks snarast fylla funktionen av att understödja hennes övergripande politiska ambition. Denna består i princip uteslutande av att redogöra för Napoleons alltmer grymma despotism.

Upplysningens Frankrike med sina ideal om upplysthet, rationalitet och klassicism framstår tydligt som ego-kulturen (alla kategorier!) vad gäller det som är högst värderat och bäst förstått av författarinnan. Förgrundsgestalten i detta avseende förefaller vara Rousseau, och detta torde vara rimligt trots dennes schweiziska ursprung. (En problematisering av religionsfrågan kvarstår, vilket antagligen ska innebära att denna hypotes måste nyanseras). Den tyska romantiken i förhållande till upplysningens Frankrike är, som vi sett, extra-kultur för Mme de Staël vad gäller värdering och begriplighet. I de konkreta textstyckena framkommer detta kulturmöte som en mosaik. Många av upplysningens ideal är oförenliga med den tyska romantiken som i stora drag innebar en kritik av förnuftet. Det blev synligt i bl. a. Mme de Staëls beskrivning av "konspirationshjälten" Moreau, som tillskrevs högt värderade egenskaper ur båda strömningarna utan att de kom i konflikt med varandra. Upplysningens koncentration på den förnuftiga människan (*l'éclairé*) samsas med romantikens handlande subjekt i denna hjältegestalt. Att Mme de Staël kom att förstå och uppskatta den tyska kulturen i så pass stor omfattning torde bero på hennes nära vänskap med bröderna Schlegel, i synnerhet kanske den med August Wilhelm.

Självbiografen karaktäriseras av den spänning Mme de Staël hade i sitt förhållande till samtidens Frankrike. Detta försöker hon komma över på olika sätt: ett, som vi sett, är att hon i sin tur "förvisar" Napoleon till icke-kulturen, illustrerat av Korsika. Sina "kulturella verktyg", dvs. den diskurs som rådde i Paris före revolutionen, behärskar hon väl, och kan därför handskas med konflikten genom att lösa den på ett för henne adekvat sätt. Napoleon är alltså korsikan! Mme de Staëls självbiografi har flera simultana mål.⁴⁵ Denna hypotes ligger i linje med uppsatsens huvudspår: det finns inga renodlade självbiografier lika lite som det finns endast en läsare. Mme de Staël självbiografi rymmer minst två genrer: reseskildring och självbiografi. Jag är benägen att tro att Mme de Staël hade flera syften med boken än det övergripande att söka upprättelse för fadern och hennes familj från Napoleons despotism. Jag utesluter inte att hon faktiskt ville säga något om de miljöer hon besökte. Detta framkommer inte så tydligt just vad gäller tysklandsresan, vilket jag menar snarare beror på tiden än på något annat. Resan råkade sammanfalla med ett par inrikespolitiska skandaler alldeles i begynnelsen av Napoleons alltmer despotiska styre. Senare resor som finns med i självbiografen gjorda 1812 till Habsburg, Ryssland och Finland rymmer långt fler reflektioner och iakttagelser vad gäller miljöer och människor.

44 Germaine de Staël, "Dix années d'exil", i *Oeuvres Complètes*, vol. XV (Paris, 1820–1821), s. 106. "Min far hann upplefva underrättelsen om mordet på Hertigen af Enghien; de sista raderne jag emottog af hans hand uttryckte hans ovilja öfver denna ögerning." Germaine de Staël. *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt* (Stockholm, 1822), s. 86.

45 För en redogörelse och definition av begreppen "cultural tool" ("kulturellt verktyg") och "mediated action" ("medierad handling") se James V. Wertsch, *Mind as action* (New York & Oxford, 1998).

Det kulturella verktyget både begränsar och möjliggör. Detta har vi sett tydliga exempel på i Mme de Staëls självbiografi. Verktöget gör det möjligt för henne att lösa intellektuella paradoxer (den mentala förvisningen av Napoleon till Korsika), samtidigt som det begränsar hennes förmåga att ta till sig den tyska romantikens syn på exempelvis jaget (missförståndet med Fichte i Berlin). I korthet kan man säga att det "kulturella verktyget" är liktydigt med ego-kulturens diskurs om sig självt. Verktöget är något som behärskas mer eller mindre väl, vilket speglas i vår förmåga att upprepa berättelsen om oss själva och vår kultur i mötet med andra. I förhandlandet med den andra kulturen, uppstår en dialog mellan ego-kulturen och extra-kulturen. Mme de Staël, som mycket väl behärskade det kulturella verktyget, förde dialog med såväl romantikens Tyskland som Napoleons Frankrike, men på olika sätt. Tyskland framstår som extra-kultur vad gäller högt värderat i förhållande till ego-kulturen. Napoleons Frankrike, däremot, är extra-kulturen vad gäller det bäst förstådda, men inte vad gäller den högst värderade. Dessa två egenskaper, bäst förstådda och högst värderade, reserverar Mme de Staël för sin barn- och ungdoms litterära och intellektuella salonger i Paris vid tiden före revolutionen. Rousseau, bland andra, var en del av den kultur hon räknade som sin egen. Men Mme de Staëls beundran för Rousseau, och hennes vilja att försvara denne schweiziske författare och filosof, förefaller rymma fler dimensioner av hennes identitetsskapande än vad som framkommer i självbiografen och essän hon skrev om Rousseau.⁴⁶ Däremot visar brev från vistelsen i Tyskland att hon hade starka band till Schweiz, trots att hon inte värderade landet särskilt högt i *jämförelse* med Frankrike. Jag tror att hon, som ett led i att lösa den konflikt som tycks uppstå inom henne vad gäller hemhörighet, inte tar fasta på Rousseaus schweiziska ursprung i sina skrifter. På så sätt slipper hon redogöra för sitt eget förhållningssätt i denna fråga, och kan då obehindrat se sig själv som allt igenom fransk.

Mme de Staëls självbiografiska reseskildring har också visat på att självbiografiskt skrivande 1) inte är genremässigt renodlat och 2) inte primärt är en jagets genre, i bemärkelsen ett brottande med den egna inre utvecklingen, utan står i dialog med omvärlden. Hennes reseskildring är en mosaik av två genrer: självbiografen och reseskildringen. Dessa båda genrer har bl.a. det gemensamt, om vi beaktar Bachtins teori, att författaren/författarinnan inte fokuserar på jaget utan på händelserna respektive miljöer.

Ändå är jag preliminärt benägen att säga att självbiografen som genre (mot bakgrund av den diskussion som förs av Christina Sjöblad och Eva Hættner Aurelius) dominerar och färgar Mme de Staëls skildring från Tyskland.⁴⁷ Hennes viktigaste ambition med skrivandet tycks vara att placera in hennes själv och hennes far i den franska historieskrivningen. Däremot visar Mme de Staëls brev och anteckningar från denna vistelse i Tyskland mellan 1803 och 1804 på att hon var intresserad av den miljö hon besökte, vilket speglas i hennes långt mer detaljerade beskrivningar av miljöer och människor i breven. Detta pekar på vikten av att studera självbiografiska dokument utifrån den tes som framförts av Bachtin, Eva Hættner Aurelius och Christina Sjöblad om omöjligheten att tala om renodlade självbiografiska texter, och om ett renodlat jag.

46 Germaine de Staël, "Lettres sur les écrits et le caractère de J. J. Rousseau", i *Oeuvres Complètes*, vol. I (Paris, 1820–1821).

47 Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (Stockholm, 1997). Eva Hættner Aurelius, *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer* (Lund, 1996).

Referenser

- Aurelius, Hættner Eva (1996): *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*, Lund.
- Austin, J. L (1982): *How to do things with words*, Oxford university press.
- Bakhtin, M. M (1986): "The problem of the text in linguistics, philology, and the human sciences: An experiment in philosophical analysis" och "The *Bildungsroman* and its significance in the history of realism (toward a historical typology of the novel)", i *Speech Genres and other late essays*, Austin.
- Bakhtin, M. M. (1995): "Author an hero in aesthetic activity", i Holquist, Michael & Liapunov, Vadim (red.), *Art and answerability*, Austin.
- Bakhtin, M. M. (2001): "Discourse in the Novel", i *The Dialogic Imagination*, Austin: University of Texas press.
- Balayé, Simone (1971): *Carnets des voyages de Mme de Staël*, Genève.
- The Cambridge dictionary of philosophy* (1999), Robert Audi (red.), Cambridge university press.
- Danet, Brenda & Tamar Katriel (1994): "Glorious obsession, passionate lovers, and hidden treasures. Collecting, metaphor, and the Romantic ethic", i *The Socialness of Things. Essays on the Socio-Semiotics of Objects*, New York.
- Davies, Catherine Glyn (1990): *Conscience as consciousness: the idea of self-awareness in French philosophical writing from Descartes to Diderot*, Oxford.
- Diderot, Denis (1963): *Oeuvres politiques*,. Paul Vernière (red.), Paris.
- Goethe, Johann Wolfgang von (1994): *Den unge Werthers lidanden*, Stockholm.
- Haussonville, Comte de (1928): *Madame de Staël et l'Allemagne*, Paris.
- Hopp, Lajos (1981): "Voltaire et Rousseau: l'Apparation des Lumières en Hongrie", i Eduard Bene (red.), *Les Lumières en Hongrie en Europe Central et en Europe orientale*, Budapest.
- Johansen, Jørgen Dines (1984): "Forsøg på en systematisering af vurderingskriterier for skønlitterære tekster", i Jørgen Dines Johansen, Erik Nielsen (red.) *Litterær værdi og vurdering*, Odense.
- Moers, Ellen (1975): "Mme de Staël and the woman of genius", i, *American Scholar*, vol. 44, no. 2.
- Oxford dictionary of philosophy* (1996), Simon Blackburn (red.), Oxford university press.
- Olsson, Bernt och Algulin Ingemar (1999): *Litteraturens historia i världen*, Stockholm.
- Pange, Jean comtesse de (1929): *Mme de Staël et la découverte de l'Allemagne*, Paris.
- Rédei, Anna Cabak (2004): "Madame de Staël and the quest for honour: a study in cultural semiotics", uppsats framlagd på konferens i Gripsholm, juni 14–16 2004. Gripsholm. (Under tryck i förkortad version).
- Rédei, Anna Cabak (2003): "Jagets förhållande till den andre: en kultursemiotisk analys av Mme de Staëls reseberättelse från Habsburg", en opublicerad D-uppsats framlagd på Historiska institutionen, Lunds universitet, feb. 2003. Lund.
- Rousseau, Jean-Jacques (1994): *The collected writings of Rousseau*, vol. III & IV, Roger D. Masters, Christopher Kelly (red.).
- Rousseau, Jean-Jacques (1915): *The political writings of Jean-Jacques Rousseau*, vol. I, Cambridge.
- Rousseau, Jean-Jacques (1964): *Oeuvres complètes*, vol. III, du Contrat social, écrits politiques, Dijon.
- Rousseau, Jean-Jacques (1992): "Om vetenskaperna och konsten", i *Kulturen och människan*, Uddevalla.
- Rousseau, Jean-Jacques (1994): *Om samhällsfördraget eller statsrättens grunder*, Stockholm.

- Searle, John (1999): *Mind, language and society. Philosophy in the real world*, London.
- Sjöblad, Christina (1997): *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm.
- Solovieff, Georges (1990): *L'Allemagne et Madame de Staël. En marge d'un "evenement"*, Paris.
- Sonesson, Göran (1992): *Bildbetydelser*, Lund.
- Sonesson, Göran (1998): "The concept of text in cultural semiotics", i Peeter Torop, Michail Lotman, Kalevi Kull (red.), *Sign Systems Studies*, Tartu.
- Sonesson, Göran (2000): "Alter meets ego: the meaning of otherness in cultural semiotics", i *Semiotica* 128–3/4, 537–559.
- Soumet, Alexandre (1814): *Les scrupules littéraires de Mme de la baronne de Staël*, Paris.
- Staël, Germaine de (1982): *Correspondance générale*, vol. V, Béatrice W. Jasinski (red.), La Ravoire, Hachette.
- Staël, Germaine de (1820–1821): "De l'Allemagne" [1810–1813], i *Oeuvres Complètes*, band 1, vol. X, Paris.
- Staël, Germaine de (1820–1821): "Considérations sur la révolution françoise" [1818], i *Oeuvres Complètes*, Band 2, vol. XIII, Paris.
- Staël, Germaine de (1820–1821): "Dix années d'exil" [1810–1813], i *Oeuvres Complètes*, vol. XV, Paris.
- Staël, Germaine de (1820–1821): "Lettres sur les écrits et le caractère de J. J. Rousseau" [1788], i *Oeuvres Complètes*, vol. I, Paris.
- Staël, Germaine de (1822): *Friherrinnan Staëls tioåriga landsflykt*, Stockholm.
- Wedberg, Anders (1985): *Filosofins historia*, vol. II, Stockholm.
- Wertsch, James V. (1998): *Mind as action*, New York & Oxford.
- Zemek, Theodora (1982): "Mme de Staël et l'ésprit national", i *Dix-huitième siècle*, V: 14/Y:1982 89–101, Paris.
- Österberg, Eva (2002): "Litteratur och kultur, text och liv", i *Historisk Tidskrift*, 2002:1.

Store in Negotiation: Observing the Compromise

Cecilia Cassinger

cecilia.cassinger@fek.lu.se

Department of Business Administration

School of Economics and Management

Lund University

Henrik Loodin

henrik.loodin@soc.lu.se

Department of Sociology

Lund University

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författarna.*

Abstract

As the final outpost in the distribution chain towards the end-customer, retailers are able to address consumers from a physical demarcated place: the store. Within the traditional marketing management literature store image has been viewed as a quite durable concept existing in the human mind, thereby image is neglected as an ongoing process embedded in the cultural context on which it depends. In this paper we take an intertextual approach to understanding store image. The concept of intertextuality illuminates that texts are never original, but endlessly referring to other disparate texts within the realm of cultural production where customers and retailers are located. By means of a series of observations at the ikea store in the Swedish town Malmö, we argue that the image of the store can be metaphorically understood as a narrative constituted by volatile compromises resulting from the continuous negotiations between retailer and customers. Towards the end some suggestions on how customers and retailers may increase their negotiation skills are given.

Keywords: Place, Image, Negotiation, Intertextuality.

Introduction

The physical store environment communicates significant things about the retailer's products as well as conveying an objectified self-image (Bitner, 1992; Mazursky and Jacoby, 1986). The influence of the physical surrounding on how individuals form their images of stores is particularly interesting from the point of view of the retail organisation. As the final outpost in the distribution chain towards the end-customer, these organisations are in the position to address and expose customers for commercial messages in a distinct materialised way in the store.

In a time characterised by an increased focus on customers' experiences (see e.g. Pine and Gilmore's, 1999 concept experience economy), attention has recently been given to the creation of store narratives in order to catch the attention of consumers (Pine and Gilmore, 1999). Based on their extensive observations of conducts at the sports dining and entertainment complex *ESPN Zone Chicago*, Kozinets et. al. (2002) examined the role of the

physical environment as a narrative, which structures staged customer experiences. The sense making of a store environment narrative is different from narratives communicated in television programs or newspaper articles in the sense that it is interpreted in collaboration with other people in the store. Kozinets et. al. (2004) observed that the store works as an 'obverse panopticon', a space where customers come to watch marketers as much as marketers watch them. In-store experience is thus formed through negotiations involving retailer and consumers in a process of interagency. The notion of interagency obstruct the view of consumers' acts as predetermined by the institutional store environment and put more emphasis on the interrelated nature between consumers and the retailer in realising the store.

In this paper an attempt is made to relate the store as a narrative structure to the formation of store image. We suggest that store image is constituted by a series of compromises settled in volatile ways when retailer and consumers encounter in the intertextual realm of cultural production. In what follows we first illustrate some of the ways in which customers act on the store environment in the case of the furnishing retailer Ikea, as we experienced it during a series of visits made earlier this year. Drawing upon these empirical observations we outline a metaphor of store image formation as constituted by volatile compromises open for negotiation and reinterpretation. Towards the end some suggestions on how consumers and retailers may increase their negotiation skills are given.

Reflections on Previous Research

Research within the marketing management literature on how an individual's image of the store is formed has traditionally considered image as a durable attitude or mental perception (Pessemier, 1980). Past studies are dominated by conceptualisations of image of the basis of information processing theory, which have tended to investigate image on an attribute-by-attribute basis (Keaveney and Hunt, 1992). By contrast, Keaveney and Hunt proposed a category-based framework, according to which store image is viewed as evaluated against previously defined categories in the individual's mind. In this sense the individual visitor does not make inferences about every attribute in the store, but generalize the store according to his/her previous knowledge about other stores. In a similar vein Mazursky and Jacoby (1986) underscored the processual nature of image. They asserted that the relatively lack of knowledge regarding store image may be due to that most studies are based on consumers' perceptions of the store as recalled from memory. On the contrary they examined store image as a set of predefined objective and subjective facets that consumers arrange into an overall picture.

The basic assumption underpinning these studies seems to be that the retailer is an institution possessing the most knowledge of what is rational behavior in the store (see e.g. Mavromatis and Burt, 2004). The sociologist Arlie Hochschild (2003) has argued that institutions guide our behavior and influence the way we feel on the basis of historical structures. From this perspective, consumers' actions in the present are not autonomously formed but calculated and pre-determined by the linearity of the past. Thereby, the contemporary is fixed as a historical fact, oriented in a certain direction, according to previously constructed plans. Following this line of reasoning, roles are regarded as shaped in social interaction according to predictable patterns. In order for the self to exist it requires a generalized other as a stable point of reference. When interacting with others we are exposed before a generalized other, which objectifies the intentions of our actions (Smith, 1999). This means that contracts of conformity between individuals do not need to be re-signed as conducts are adopted from patterns observed in other's actions. A debated question closely related to action is intention. In the 1970s the literature critic Roland Barthes (1977) sought to externalize intentions so as to remove them from the author. Barthes wrote:

We know now that a text is not a line of words releasing a single 'theological' meaning (the message of the Author-God) but a multi-dimensional space in which a variety of writings, none of them original, blend and clash. The text is a tissue of quotations drawn from the innumerable centers of culture (Barthes, 1977: 146).

Due to discrepancies in the intentions of the writer and the reader of a text as well as the fact that texts are written and read within specific contexts, the original intention of a message becomes a troublesome matter. Here, the notion of intertextuality may help us to capture the interdependent nature of the text. Originally intertextuality was developed for the written word; however, using it as an analytical tool it can be applied to a variety of phenomenon. Intertextuality was introduced to the broader audience by Julia Kristeva according to whom reality should be thought of as intertextual in preference to intersubjective. This does not imply that texts mirror an objective reality; rather they are thought as constitutive of it (Moi/Kristeva, 1974/1986). Intertextuality then becomes the general space that makes these texts intelligible; a theory of endless referrals where each text is an absorption and transformation of another (ibid.).

The subsequent analysis is based on a series of hidden observations carried out at the Ikea store in the Swedish town Malmö. Observation was chosen as method because it enabled us to include ourselves and take active part in the phenomena under scrutiny; hence we could explore what was going on in the store environment from the inside. Mary-Jo Bitner (1992) states that direct observations of in-store behavior are appropriate in research concerning interactions between humans and the physical environment. The purpose of the observations was to capture how the Ikea store narrative is read through investigating the actions taken by customers in relation to it. We did thus not investigate individual subjective meanings attached to these actions. In line with the externalization of intentions in the form of texts we see texts as the material outcomes of actions, whose interpretations both require and provoke further actions. Text and action are therefore hard to separate and will here be used synonymously. When texts are arranged in a logical sequence of events to which intentions have been ascribed, they become a narrative (Czarniawska, 1998).

Making Sense of the Store

It is difficult to determine where the narrative structure of the Ikea store begins and where it ends. Does it even end? However, in this paper we will only deal with the store narrative in between the entrance, "Welcome to Ikea," and the exit "Thank you for shopping at Ikea." Our main concern here is not the story before and after these exclamation marks but how customers relate to its structure in the store. Indeed Ikea store environment is constructed to actively invite visitors to inhabit its narrative by sanctioning certain types of actions. Not at least is this evident in the large number of arrows, signs, and personnel that guide visitors in particular directions. Although Ikea is open for almost anyone to enter, it is a semi-public space with rules and norms that the visitor more or less unconsciously has to adjust his/her actions to. There is one main road to follow at Ikea, which runs from entrance to exit and is marked out by large black arrows on the floor. Deviations from this road may be troublesome for both visitor and retailer. Entering the store through the exit is inconvenient, as the customer has to pass through the narrow space between the cashiers where people are lining up to pay. At one occasion we were at the checkout when noticing that we had forgot one notebook on the second floor. Returning to the second floor from the cashiers proved troublesome as we had to re-read the narrative backwards, searching for the way upstairs while simultaneously walking in the opposite direction as the people coming against us.

In the attempt to promote a certain store narrative, Ikea lend building bricks from external sources located in disparate genres. Branded products like the mineral water Ramlösa, the

ecological baby food HIPP, and Whirlpool refrigerators are used supplementary in the showrooms, conceivably because they refer to values that Ikea wish to embrace. The Ikea store is thus made intelligible in relation to other texts existing outside it. Not only corporations tell stories about themselves. At the moment, it is popularly argued that we make sense of the many narratives encountered in everyday life through selecting desirable pieces of them, which we arrange into new narratives about us and others (Lash, 1999; Czarniawska, 1998). The experienced reality at the store is thus presented to us through narratives that latch on to other narratives that we use to interpret the surrounding world.

Appeal and Opposition

Before entering the restaurant at Ikea, a sign asked us to place the shopping cart in a special designated section. Theoretically, the sign is a request, open for negotiation and controversies. We looked around for Ikea personnel that would enforce the request but there were no one to be seen. Or were there? In the distance we spotted the staff's yellow T-shirts, however they seemed busy with other customers and did not pay us any attention. So, we brought the shopping cart into the restaurant and pressed it through the narrow lanes amid the tables until we reached an empty seat. Obviously, this was not common practice at Ikea and we immediately sensed that we had done something wrong. But it was not Ikea that informed us about our misconduct but people that were eating in the restaurant. Some of them annoyingly told us that the cart should be placed outside the restaurant. Others turned their heads and irritatingly glanced at us. Hence, there is an inbuilt surveillance system in the store narrative, which to a large extent is preserved by customers. Michel Foucault (1979) has drawn attention to that the surveillance system of Bentham's panopticon exercises power through the self-disciplinary gaze, which the arrangement of the physical environment enables.

...it [the panopticon] automatizes and disindividualizes power. Power has its principle not so much in a person as in a certain concentrated distribution of bodies, surfaces, lights, gazes; in an arrangement whose internal mechanism produce the relation in which individuals are caught up (Foucault, 1979:202).

Even though there was no Ikea staff around to tell us how to behave in the restaurant we knew from the sign and the narrow space between the tables that carts were inappropriate. When we despite this awareness brought the shopping cart into the restaurant some of the other consumers took on the role as Ikea representatives and informed us how to act in the store as if we were unable to decode the meaning of the surroundings. Foucault's outline of how discipline is negotiated according to three criteria is here useful to illustrate how the narrative of the store attempts to incorporate us in its plot. At first, the parts involved in the negotiation try to obtain power at the lowest possible cost. In the case of the retailer it may involve making the consumers behave as effectively as possible in the store, through for instance clear pricing procedures, informative signs, credible uniformed employees, inspirational music, and so forth. The second criterion entails capitalizing on the effects of power by intensifying and extending them as far as possible. Translated to the retail context it could mean to constantly repeat how to act inside the store so as to institutionalize the desirable way of conduct. The final criterion regards the negotiators' attempt to link the growth of power with the outcome of the apparatus within which it is exercised (Foucault, 1979). For the retailer this could, for instance, involve becoming the market leader. Should customers start to follow our example and ignore Ikea's request of putting the shopping cart outside the restaurant, Ikea may answer by means of putting up a sign that forbids carts in the restaurant. In that case the dialogue between Ikea and the customer is dead and no compromise can be reached. It leaves the customer with the lone option of rebellion towards the narrative.

From Ikea's entrance we took the escalator to the second floor and got on the arrowed street. As we began to stroll down the path, couples holding each other's hands or pushing children in a stroller passed us. Along the road goods were displayed either individually or arranged in combinations in the showrooms. While we amenable followed the black arrows, we simultaneously met visitors going in opposite directions, zigzagging through the displays of products and the showrooms. Some walked back towards the entrance, others took shortcuts to other sections or got carried away by the vast amount of products put on show. Hence, new informal trails were made in contrast to the directions of the arrows. In the ceiling a sign informed us that it is possible to take Ikea sanctioned short cuts to the market hall, the cashiers and the restaurant. The short cuts give access to the market hall from the main entrance, so that the customers can go directly to the self-service area from the entrance without entering the showrooms on the second floor. Labeling an alternative road 'short cut' implies that it is an informal track and not intended as a replacement of the main road. These newly invented short cuts can be seen as Ikea's way of responding to the arbitrary zigzagging through the store by making this conduct part of the store narrative. In the market hall we observed a man traverse a physical barrier between the marketplace and the entrance. The toilets at Ikea are located by the entrance and are not accessible once one enters the marketplace downstairs. Even so, in the market hall a man successfully managed to reach them through squeezing himself through the fence that separates the hall from the entrance. From the information desk beside the toilets an Ikea employee watched the man but said nothing. The man ignored her as well as the signs, arrows and fences. By going against one of the principles of the surroundings the man violated the morals underlining the invisible contract of conformity that according to the institutionalist view should exist between him and Ikea. Through his actions he also invited Ikea to a negotiation about the locations of the toilets in the store.

Another sign informed us that the playroom was an area exclusively for children. Should we have missed the sign, we would still know from the actions performed there here that it was a place for children. In the playroom children played with colored balls or drew with crayons provided by Ikea. Children were visible in several ways in the store. The children's furniture section includes a special area where kids can test and play with Ikea's products. Within this area children took off their shoes and played together as if they were at home. Children also played by running in the opposite direction of the escalator or by hiding from their parents behind the furniture in the showrooms. Their interactions with the physical environment reminded us of the actions taken in an outdoor playground. Several parts of store resembled a genre mix of department store and out door playground. Sometimes the children cried and screamed loudly when they had to leave their playing areas. At several occasions they were then told by other visitors to calm down, be quiet and stop running in the opposite direction of the escalators. Again we noticed how children's play and even childish behavior occurring outside the playing area and thus not Ikea sanctioned, were self-regulated by the actions of the other visitors. This demonstrates how children and adults pull the store narrative in two different directions. The visitors who reprimanded the children acted as spokespersons for Ikea's rules, thus locating themselves in the same discursive position as Ikea. Scott Lash states that in the process of taking on a role, we elaborate with polarities, past dichotomies and include everything in the image of ourselves. As he writes in the introduction to *Critique of Information*:

The actors, the networks, the non-humans, the interface of humans and machines are disembedded. The information is disembedded. This is a society of the 'and', not a society of the 'there' (Lash, 2002:9)

Hence, the visitors and the staff can be seen as objects of information constituted in and through Ikea's store narrative, rather than as subjects shaped in social interactions with others (Foucault, 1979). Similar to conventional objects like a flowerpot or a wineglass, a narrative includes actions that the persons employing it are able to reflect around and, thus, assign meaning. In this sense the narratives that constitute the subject are objectified in the same intertextual realm as the conventional objects. Turned into objects ourselves it is possible to negotiate with other objects, such as those in the store environment.

The showrooms in the children's department were bordering the restaurant where lots of people were eating. The restaurant at Ikea is an open space resembling a self-service canteen with a high noise level and slightly chaotic appearance. Given the large amount of people environment includes different narratives, thus calling for different actions. During lunchtime one Wednesday, when we visited the store, the area was full of retired couples and business-like dressed men and women, perhaps working at Ikea or in the area nearby. These people may have preferred eating in a quieter environment without the noise of the children. Ikea seemed to meet this preference by allocating the children to a separate part of the restaurant where a playing area was set up including a slide and a miniature red stove. Older couples positioned themselves far away from the playing section, even though it was empty at the time for our visit. Children were arbitrarily seated around the room. This act can be seen as an input to the ongoing negotiation with Ikea about the organization of the restaurant space. Setting up the playing section in the restaurant may be taken as an invitation to settle a compromise of the allocation of people in the restaurant from Ikea's side. If no one wants to play there, the area will have to be removed. It thus seems hard for Ikea and the visitors to steer negotiations autonomously each other.

The Volatile Compromise

Thus far we have sought to illustrate that the sense making of the store involves a compromise between retailer and visitors. By means of acting upon the store narrative in the present, visitors negotiate actions taken by Ikea in the past, which suggestively will lead to new corporate actions in the future. The moment we enter the Ikea store, the active negotiation between the store narrative and us begin. We read signs as well as actions performed by other visitors and staff in order to guide our own actions and feelings about the situation. Although we had visited the Ikea store many times before it was as if previous compromises on how to behave in the store needed to be re-settled. After all we are not familiar with the marks the actions of others have left on the narratives since our last visit. In this sense every visit is the first. Narratives mediate the negotiation between Ikea and store visitors. These negotiations do not occur in direct face-to-face interaction but in the way fragments of texts are organized into various narratives of the store or what we here would like to call *compromises*. Compromises come about when the store narrative is acted upon in ways that changes its linear direction (as in the case of the man reaching the toilets or the apology from Ikea) or when the narrative latch on to other narratives in unpredictable ways (as was seen in how the store narrative resembled an outdoor playground). Therefore, we regard the compromises that make up the image of the store as non-linear and disjointed. As previously pointed out, texts have intentions, however since the author seldom is present when the text is read s/he has little influence over its ultimate meanings. The compromise becomes the agreement about the subjective narratives, which allocate the reader and the text in discourses¹. Dorothy Smith (1999) proposes that compromises are reconciled from multiple narratives that reveal the many-sided versions of the world from fragmented discursively constituted subject positions.

1 We use a broad definition of discourse according to Foucault's understanding of discourse as an order of concepts and constituted objects that build its own system of relations which impose themselves on subjects. As a result discourse when articulated is constitutive of subjects.

While some visitors acted in contrast to the linearity of the narrative, others almost seemed to be spoken by it. These visitors' actions were modeled on the narrative of Ikea, rather than dependent on a generalized other. Visitors were observed acting on the behalf of the store narrative, correcting the behaviors of other visitors that may disturb the direction of the narrative or confront their version of it.

It has been argued that an increasing reflexivity in contemporary modern society has transformed the role of institutions from regulative to constitutive (Lash, 1999; Firat and Venkatesh 1995). Reflexivity here refers to the awareness that complete control over the outcomes of our actions is impossible. As we left the store building we noticed a posted message on the exit door. The message contained an apology from Ikea for a chair that turned out to be harmful to children. Towards the end of the text Ikea assured that the chair had been removed from the product line. The message may be regarded as an unintended consequence caused by various externalities that Ikea did not take into consideration when the chair was designed and manufactured. These externalities did not only have consequences for the material chair but also for the narrative about it, ending with its own death. The message can be seen as an attempt to intervene in this narrative to prevent the chair from being remembered as a tragedy. Given that the intentions of our actions today may get unintentional consequences in the future there is not only one narrow route for the present to follow. Therefore, the directions that the meanings of a situation are expected to take becomes impossible to predict; at least in theory. As a result the interpretations of the categories that represent the empirical world are de-centred and given the opportunity to take place outside the historical classifications (Firat and Venkatesh, 1995). In this case Ikea was not able to control the future of the chair after it got introduced in the market. Who was?

While the compromise of a negotiation occurring in face-to-face interaction involves regularized patterns of social interaction, or institutionalization, the compromise we think of here is constitutive and representational. Settled in non-linear negotiations, makes it harder to predict according to historical patterns. Hence, it has volatile features. In contrast to the constitutive compromise, the institutional compromise is founded in a role-centred rationality, which generates predictable patterns of actions depending on a mutually constructed history (Berger and Luckman, 1966). It could be argued that the retailer is able to not only expose customers to messages but also manoeuvre them to act in certain ways. On the other hand, visitors may not accept to be included in the store structure in ways that are inconsistent with the narratives that s/he feels are important. Therefore, the narratives of the other restrict the actions of both retailer and visitors.

Conclusion

This paper is an attempt to contribute to the understanding of store image formation as acted in the store. We have argued that the image of the store transpires from the compromises resulting from on-going negotiations between the store narratives promoted by Ikea and the narratives visitors bring with them to Ikea. The purpose of observing the in-store actions taken by the retailer and customers was to capture store image formation as in the making, rather than as a fixed entity. Reading a text involves acting upon it and vice versa. Therefore, it is likely that the store narrative is not fixed but re-written every time visitors encounter it. While the structure of Ikea's narrative is constructed in a linear fashion, with a clearly marked beginning and end, we suggested that the actions taken in relation to it, in between these fixed points, bring forward a series of compromises that allow the narrative to travel in several directions. This compromise is not stable but has volatile features, as it, in theory, is possible for every visitor to invite Ikea to a negotiation that will alter its shape.

When reality does not serve as the referent of the text, there is nothing outside the text against which our empirical findings can be evaluated. Consequently, the empirical reality is

also turned into an intertwined web of referring texts. Interwoven with other texts, the narrative of the store is subjected to many kinds of different interpretations. The loss of the correspondence between the reality and the text means a loss of an objective reality in which the retailer can ground the store image it seeks to promote. Therefore, image can be seen as constituted in and through textual compromises, which are continuously settled by the retailer and store visitors. Due to the discrepancies between the intentions involved in the negotiations, the compromises are volatile. The awareness of reflexivity holds that it is impossible to control the outcome of actions regardless of how careful a situation is interpreted. For example Ikea's chair was safe to use until it got known that it involved a risk. In this sense it is problematic to talk about the existence of a coherent store image. It is always possible that the compromises constituting the image will take unintended turns. The smallest signs in the store may bring about the largest consequences. Even if the observations from Ikea cannot verify that store image is not the outcome of a regulative institution, in our view, it would be more constructive to regard image as constituted by textual compromises. The compromises that guide the consumers through the store are outcomes of past negotiations, but only function as temporary instructions for the future. When the past does not determine in which direction the future will travel, the present becomes an undecided matter. For consumers this awareness may open up possibilities to push the store image in different directions so as to be able to speak it rather than being spoken by it. This involves an approach to image as acted rather than as a mental perception.

Even though we have only considered negotiations in the store, these negotiations most probably did not begin there. As we have sought to argue there is no fixed Ikea-way of acting inside the store, however, outside the store it may be fixated as a subjective memory, since the in-store compromises cannot be reached by the negotiations outside the store. The customer may, for instance, continue the negotiations around the kitchen table at home or gather information that can be used in the negotiations the next time the store is visited. This observation calls for further research concerning whether the compromises constituting store image are settled in other places stretching beyond Ikea.

Our reasoning about volatile compromises may seem overly optimistic, even naïve. Nevertheless, by revealing that the structure of the store is not a given one, nor closed to alternations, we wish to interrupt the linear view on power common to investigations of the relationship between corporation and customer in the management literature as well as in studies approaching the issue from a more critical theoretical perspective. In the management literature there is a tendency to treat consumers as manageable, while in more optimistic consumer research consumption has been portrayed as a creative process in which consumers, close to autonomously, assign commercial texts meanings. Located in between the retailer and the consumer the compromises of interwoven texts disturb this modernist dividing line by illuminating the interrelatedness of the dominator and dominated. With reference to the observations, the customers are not merely escorted around the store by Ikea. There are ways for customers to take active part in writing the store narrative, though these ways are not explicitly stated anywhere. The awareness of the possibility to re-write the store narrative may bring forward a more democratic store environment that benefit both retailers and visitors. We believe that retailers will benefit from giving up the idea of managing a unified store image and invite visitors in the realisation of it. Visitors may, for instance, leave traces or marks in the physical environment as material manifestations of their preferences or dislikes. In collecting these traces retailers will be able to keep the store updated in relation to other texts in the market.

References

- Barthes, Roland (1977): *Image, Music, Text*, London: Fontana Press.
- Berger, Peter L. and Thomas Luckmann (1966/1984): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Bitner, Mary-Jo (1992): "Servicescapes: The Impact of Physical Surroundings on Customers and Employees," in *Journal of Marketing*, 56 (April), 57–71.
- Barbara Czarniawska (1998): *A Narrative Approach to Organisation Studies*, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Firat, Fuat A. and Alladi Venkatesh (1995): "Libratory Postmodernism and the Re-enchantment of Consumption," in *Journal of Consumer Research*, 22: 3, 239–267.
- Foucault, Michel (1979): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York: Vintage Books.
- Hochschild, Arlie R. (2003): *The Commercialization of Intimate Life*, Berkeley: University of California Press
- Keaveney, Susan M. and Kenneth A. Hunt (1992): "Conceptualization and Operationalization of Retail Store Image: A Case of Rival Middle-level Theories," in *Journal of the Academy of Market Science*, 20: 2, 165–175.
- Kozinets, Robert V., Sherry, John F., Storm, Diana, Duhachek, Adam, Nuttavuthisit, Krittinee, and Benet DeBerry-Spence (2004): "Ludic Agency and the Retail Spectacle," in *Journal of Consumer Research*, 31: 3, 658–672.
- Kozinets, Robert V., Sherry, John F., DeBerry-Spence, Benet, Duhachek, Adam, Nuttavuthisit, Krittinee, and Diana Storm (2002): "Themed Flagship Brand Stores in the New Millennium: Theory, Practice, Prospects," in *Journal of Retailing*, 78, 17–29.
- Kunkel, John H. and Leonard L. Berry (1968): "A Behavioural Conception of Retail Image," in *Journal of Marketing*, 32 (October), 21–27.
- Lash, Scott (1999): *Another Modernity – A Different Rationality*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Lash, Scott (2002): *Critique of Information*, London: Sage.
- Mavromatis, Alexis and Steve Burt (2004): "Transferring International Store Image," Working paper, Institute for Retail Studies and Department of Marketing, University of Stirling.
- Mazursky, David and Jacob Jacoby (1986): "Exploring the Development of Store Image," in *Journal of Retailing*, 62: 2, 145–165.
- Moi, Toril ed. (1986): *The Kristeva Reader*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Pessemier, Edgar. A. (1980): "Store Image and Positioning," in *Journal of Retailing*, 56: 1, 94–106.
- Pine, B. Joseph II. and James. H. Gilmore (1999): *The Experience Economy*, Boston: Harvard Business School Press.
- Smith, Dorothy E. (1999): *Writing the Social: Critique, Theory, and Investigations*, Toronto: University of Toronto Press.

”Jag känner mig lite manlig när jag bryter mot de manliga normerna”

Om maskulinitet, skönhet och gränsdragande överskridanden

Linn Egeberg Holmgren

linn.egeberg_holmgren@soc.uu.se

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

I feel kind of manly when I break the norms of masculinity on masculinity, beauty and limiting transcendence

This article is about cosmetics, masculinity and the esthetisation of the male body as an arena of meaning in relation to gender. Experiments with the appearance are challenging the border between femininity and masculinity, while at the same time new limiting borders are created. To be “unmanly” is talked about by the interviewed men as a new form of being manly. Cosmetics can show, apart from beautifying, that you are fashion conscious, equal to women and no homophobe. The growing care about appearance among men and the increased exposure of the male body is often called a feminisation. Here is argued that rather than being a feminisation in the form of an objectification, it should be understood as a successful project of masculinity, one of the expressions of hegemonic masculinity.

”Jag känner mig lite manlig när jag bryter mot de manliga normerna” om maskulinitet, skönhet och gränsdragande överskridanden

För en tid sedan hörde jag en Åhlensexpedit på kosmetikaavdelningen hjälpa två killar i övre tonåren tillrätta: ”Nä, vi har inte fått in den serien ännu. Det ska komma för killar, men en del grejer funkade ju ändå. Kom ska jag visa!” Med viss tveksamhet tar killarna sina sportbagar och linkar efter in i lysrörsskenet bland annonsbilder av kvinnor med halvt slutna ögonlock, längs hyllorna med pastellfärgade förpackningar och askar med skimrande innehåll. När, eller om, tillräckligt många män använder en viss typ av skönhetsprodukter kommer ”serien för män”. Dessförinnan krävs ett visst mått av (mod)emedvetenhet för att veta om och när man kliver över gränser för heterosexuella manliga uttryck.

I denna artikel diskuteras manlighet och kosmetika utifrån intervjuer med tre män som inte väntar på serien för män. Johan är maskinreparatör och musiker, Christoffer är student och Tom konsult.¹ De är i åldern 21–30 och kommer från olika delar av Sverige. Gemensamt för dem är att de regelbundet använder smink, en praktik som utmanar gränserna för vad som är att betrakta som manligt. Men gränsöverskridandet kan också tolkas som ett performativt upprättande av nya gränser och heterosexuella alibin tycks grundläggande för att positionen inte ska tolkas som marginaliserad eller underordnad. En tolkning är att kroppsprojektet i de situationer där det för heterosexuell framgång med sig, snarare kan förstås som en form av överordning.

1 Intervjupersonerna har fingerade namn. Mannen på bilderna är inte någon av de personer som deltagit i studien. Bildkälla: Linn Egeberg Holmgren

Kroppen och meningsskapande i relation till kön

Den könade kroppen är att betrakta som bärare av mening i relation till andra människor. Kroppen är en arena för meningsskapande och en viktig del av identiteten i relation till kön och konsumtion. Beroende av analytiskt fokus kan kroppen vara både aktör, meningsbärande symbol och identitetsbärare (Ehn och Löfgren, 2001:139).

Kroppen i konsumtionskulturen betraktas som något nästintill plastiskt som därmed är möjlig att förändra och förbättra efter hur vi vill att andra ska uppfatta och kategorisera oss. Det är i interaktion som kroppens estetiska dimension får betydelse för avgivande och mottagande av intryck mellan individer (Featherstone, 1994:106, Goffman, 1972). Kroppen blir ett projekt som en del av identitetskonstruktionen och de förändringar man tillför kroppen påverkar själva identiteten. På så vis är inte bara manlighet, utan också den manliga kroppen en process, en del av ett oavslutat projekt (Bengs, 2000:21f, Shilling, 1993).

De intervjuade killarnas användning av smink i strävan efter ett önskvärt utseende kan sättas i samband med konsumtionskultur och modernitet. Kosmetikan tillfredsställer ett sorts estetiskt behov hos dem och i ett konsumtionssamhälle är det av betydelse hur väl man lyckas med sitt kroppsprojekt. Hos den enskilda individen i moderniteten finner man en ökad benägenhet till reflexivitet. Sambandet mellan individens praktiker och samhällets genusstruktur kan ses som ständigt påverkande varandra i en slags växelverkan. Ser man till en gränsöverskridande och kroppsreflekterande praktik, såsom att män sminkar sig, hamnar vi dock i en zon som ligger mellan vad individen accepterar för egen del och vad samhällsnormen säger i stort. Det är i denna zon man finner utrymme för avvikelser (jmf Douglas, 1997:184f).

Omdefinitioner av manlighetens gränser

Att som man använda sig av synlig kosmetika är relativt ovanligt och kan betraktas som en utmaning av kulturellt upprättade gränser mellan feminitet och maskulinitet.² Individer organiserar sina erfarenheter utefter de koder, föreställningar och värderingar som hålls för gemensamma, samtidigt som man också kan se det som att individers upplevelser regleras inom ramen för det kulturella (Douglas, 1997:182). I detta avseende är gränser och eventuella överträdelser av dem centrala. Gränser i sig baseras på skillnader men det är inte alla skillnader som drar till sig uppmärksamhet. Det kan därför vara fruktbart att fokusera på de fysiska och symboliska markörer som gör sig gällande och dominerar i skilda sammanhang. Det är också viktigt att se till individers kreativitet och vilja till gränsöverskridande, samtidigt som kön påverkar hur människor handlar och betraktar verkligheten (Ehn och Löfgren, 2001:56, 65). Den man som genom sin kropp och sitt utseende hamnar för nära vad som anses kvinnligt riskerar att betraktas som omanlig.

Att använda smink kan tolkas som ett sätt att protestera mot könstypiska skönhetsideal, att utmana gränserna för vad som anses manligt och att ställa sig bakom ett jämställdhetsprojekt. Det är dock viktigt att påpeka förekomsten av flera ideal, av flera maskuliniteter. Att tala om multipla maskuliniteter är dock inte samma sak som att identifiera olika livsstilar, även om konsumtionssamhället har en individualistisk prägel bör även den relationella aspekten tas med (Connell, 1999:100). Maskulinitet är inte ett konsumtionsval, men man kan ge uttryck för maskulinitet i sin konsumtion.

2 Även om kosmetika i form av hårfärg och nagellack omnämns i intervjuerna ligger tyngdpunkten på smink och krämer som syftar till att förändra ansiktets färg och form, exempelvis mascara, puder och underlagskrämer med eller utan brunfärg. I detta avseende är det också viktigt att poängtera att mäns användning av kosmetika inte är något nytt i sig. Snarare kan smink på män diskuteras som något "nytt" utifrån vem som använder det och när, liksom i marknadens termer av ny konsumentgrupp. För ytterligare historisk läsning om smink, se exempelvis Johan Söderbergs *Röda läppar och shinglat hår* (2001), om svensk konsumtion av kosmetika under 1900-talets första hälft.

Ser man till de intervjuades personligt formulerade åsikt är det just det omanliga som är manligt. Detta ställningstagande har konsekvenser för hur de betraktar andra män. Sättet som detta tar sig uttryck i deras tal har jag valt att kalla oppositionell praktik. Johan är kanske den som mest koncist ger uttryck för att det manliga är omanligt. Han säger: "Jag tycker det är omanligt att vara en macho eller så... att inte kunna ta in någonting nytt.". En traditionell manlighet innebär att man inte ska bry sig om sitt utseende, men Johan tycker att detta är omanligt. Han tycker till och med att det är omanligt att vara macho och ser därmed inte sig själv som en machoman. 'Nytt' i det här avseendet kan vara att visa känslor, att stödja feminismen, eller kanske framförallt att sminka sig som ett sätt att bry sig om sitt utseende. Tom hyser en negativ åsikt om ordet normal och dess koppling till begreppet norm eftersom det borde vara normalt att vara som man vill. Detta förhållningssätt speglas också när han resonerar kring sitt gränsöverskridande som potentiellt omanligt:

För mig är manlighet någonting mer än kanske gängse normen, eller vad den varit tidigare i alla fall. Och då tycker inte jag det är något fel i att vara manlig, även om jag är feminist i grund och botten. [...] På något vis känner jag mig lite manlig när jag bryter mot de manliga normerna. Just för att få vara en förebild för manligheten, om man nu liksom... om det går.

Det är manligt att bryta mot problematiska ideal. För Tom är manlighet någonting mer än den normerande omgivningens. Hans definition reducerar inte mannen, snarare utökas den med positiva egenskaper såsom feminism. Om Tom identifierat sig med den manlighet han finner i gängse normer hade jämställdhetstanken kanske inte varit lika central. Han ser det som en möjlighet för honom att visa på ett bättre alternativ och föregå med gott exempel för manligheten, eller för andra män.

Gränser för överskridandet

Att män i större utsträckning börjar använda kosmetika kan både ses som ett gränsöverskridande och som ett uttryck för feminisering med viss reservation för de associationer begreppet ger. Inte minst kan begreppet ifrågasättas ur ett maktperspektiv vilket jag återkommer till nedan. Frågan är om de intervjuades tal om skönhet och manlighet kan ses i ljuset av att det är manlighetsidealen, eller kulturen i stort, som genomgår en feminisering vilken dessa gränsöverskridande genuspraktiker är uttryck för? Att de intervjuade ägnar sig åt en form av gränsöverskridande medför inte att gränsen mellan manligt och kvinnligt upphört att existera för dem, eller att de sminkar sig för att se mer kvinnliga ut. Samtidigt som killarna under intervjuerna talar om att gå över gränser och bryta barriärer finns också en begränsning i hur långt överträdelsen går, ett slags gränsdragande i överskridandet.

Gränsdragning gentemot feminitet återfinns både implicit och explicit i deras berättelser. Den implicita gränsdragningen återfinns i talet om vilken kosmetika som används och hur mycket, men också i vad de väljer att inte använda. Även om något så iögonfallande som glitter används, förekommer ytterst sällan alltför starka färger, bortsett från svart kajal som är mycket framträdande när det används. Medan mascaran är självklar för dem inkluderar de inte läppstift i sin användning av kosmetika med den huvudsakliga motiveringen att den inte är tillräckligt diskret. Då läppstift kan vara mycket diskret till färgen, tycks också något mer än diskretion ligga bakom denna avvägning. Detta kan tolkas som en implicit gränsdragning till den typ av sminkning som kvinnor använder.

Om den implicita gränsdragningen är symbolisk till sin karaktär, är den explicita en social markering. Sminket har mer med manlighet än kvinnlighet att göra. Tom formulerar denna explicita gränsdragning så här:

Män generellt är mer emot [sminket], men det finns också kvinnor som tycker det är fel. Alltså om man hårdrar det så finns det kvinnor som vill att män ska vara väldigt maskulina. Och det andra, vilket jag också tycker är konstigt för det är inte så att man sminkar sig till en tjej, utan det kan ju snarare vara att man förstärker manliga drag och så.

Ofta handlar det om att framhäva det egna ansiktets manliga drag snarare än att ändra utseendet till det av en kvinna. Även om andra missförstår vad sminket syftar till är de själva säkra på vad de vill använda sminket till, vilket är tydligt i Toms yttrande. Att använda kosmetika för att ytterligare markera käkben, ge ett mer kraftfullt uttryck, är ett bra exempel på hur maskulinitet kan framhävas med smink, medan fylliga eller röda läppar associeras med feminitet. Gestaltningen av det manliga sminket kan ses i ljuset av att genom social klassifikation definiera sig själv i relation till andra, liksom att visa vad som anses maskulint genom att beskriva feminina kontraster.

Samtidigt som sminkanvändningen antar en manlig form gentemot det kvinnliga sminket fungerar det som en symbol för opposition mot det hegemoniska maskulinitetsidealet. Centralt för denna utmaning är det omgivande samhällets föreställningar om feminitet och sexualitet. Genom oppositionella praktiker, multipla definitioner och gränsöverskridanden omdefinierar informanterna vad de själva betraktar som ett problematiskt och begränsande manlighetsideal till att anta en positiv och möjliggörande form. Eftersom relationsstrukturer där kön konstitueras är komplexa till sin karaktär, kan maskulinitet vara både motsägelsefull och splittrad i sin form (Connell, 1999:96). Omanlighet kan sägas utgöra den anomali som bekräftar normaliteten (Nordberg, 1999:278f, se även Douglas, 1997), men här blir anomalin det subversiva som också förändrar och omdefinierar manlighet.

”lite som lejonhannen putsar manen”

Att välja omsorg om det yttre, göra sig vacker och forma sig till objekt på det sätt som de intervjuade beskriver kan förstås som att närma sig sfären för det kvinnliga. Det är av denna anledning deras användning av smink är att betrakta som en gränsöverskridande praktik. Vad som framkommit i det sammantagna intervjumaterialet bjuder dock på motsägelser. Dessa kroppsreflekterande praktiker kan samtidigt beskrivas med manligt kodade termer för maskuliniteters estetiska uttryck; de gör aktiva, medvetna val och går sin egen väg när de bryter mot normer för manlighet. Det är fråga om ett handlande subjekt snarare än manlig objektifiering, de upphör varken vara män eller manliga i och med kroppspraktiken. Johan talar exempelvis om sminket i termer av mod. Samtidigt som de genom sminket representerar kaoset definierar de en ny ordning; en annorlunda definition av manlighet. Ur den aspekten producerar de nya normer för manlighet och sminket blir en viktig symbol i förhandlingen om vilken verklighetsbild som skall gälla. Jag ska med utdrag ur intervjun med Christoffer som exempel visa hur detta ”nya” ideal kan förstås som en förskjutning av den hegemoniska maskuliniteten där strävan efter fördomsfrihet och estetiska uttryck inkluderats.

Männen i mina intervjuer tar tydligt avstånd från homofobi och sexism. Deras kroppsliga disposition kan förstås som inbegripen i detta oppositionella ställningstagande. Utan att närmare ifrågasätta denna ståndpunkt vill jag här gå närmare in på hur omdefinitioner och kritik av förlegade manlighetsideal varvas med berättelser om heterosexuell framgång. Christoffer kommenterar sin egen och andras upplevelser av att han använder smink:

L: Är det olika känsla med och utan smink?

C: Ja, jag har bättre självförtroende när jag har sminkat mig för då har jag koll och, ja, jag har bättre självförtroende helt enkelt för jag vet att jag inte har några saker jag kan störa mig på.

L: Har du några exempel på reaktioner eller kommentarer från andra människor?

- C: Från flickor och så har det alltid varit positivt.[...] flickor som tycker det är väldigt spännande och vackert och coolt. Killar säger inte så mycket, även om de själva inte sminkar sig.
- L: Kan du känna av ibland att de som inte säger någonting, att det är fördomar inblandade..?
- C: Nej, jag vet att de har själva sminkat sig någon gång men sen att de inte känner för att göra det lika ofta men de flesta av mina vänner har sminkat sig någon gång. Och de vet att de inte blev homosexuella bara för att de sminkade sig någon gång så att de vet att det inte har någonting med något sånt att göra överhuvudtaget. Varför bara låta tjejerna använda smink som ett bra sätt. [...] Grejen är ju att sexualitet sitter ju faktiskt inte i huruvida man har smink eller inte.

Omanlighet sammankopplas med homosexualitet och den hegemoniska maskuliniteten inbegriper en obligatorisk heterosexualitet. En strategi för att hålla manligheten intakt är att i möjligaste mån undvika allt som kan vara fjolligt. Detta är tydligt i Christoffers något raljerande kommentar om killkompisar som inte blivit bögar av att komma i kontakt med tjejgrejer. Samtidigt som omsorgen om det egna utseendet inte har med sexualiteten att göra ger kosmetikan honom ett bättre självförtroende i interaktionen med kvinnor. Sminket är "ett bra sätt" att dra till sig positiv uppmärksamhet från "flickor". Vi talar om fördomar och jag frågar honom vidare om det hänt att folk tror att han är homosexuell på grund av hans utseende:

Ja, någon gång kanske men jag menar jag är säker på min sexualitet och så där. Det är kanske därför som jag vågar ha smink, så för mig blir det inte en sån jobbig grej om en kille kommer fram... Jag tar det som en komplimang, att jag är så snygg att till och med killarna tänder på mig. Då blir jag ju glad så tänker jag att kanske kommer tjejen där borta i hörnet också tycka jag är söt om till och med den här killen tycker det. Jag menar det är ju bara en komplimang.

Att väcka begär hos homosexuella män ger Christoffer en fördel på den heterosexuella marknaden, både i form av förbättrad självkänsla och i form av uppmärksamhet från tjejer. Fördomsfulla människor får inte sällan epitetet "fotbollskille" i intervjuerna. Fotbollsskillen är en homofobisk, misogyn figur som saknar bildning. Denna typ beskrivs som den som uttryckligen reagerar negativt på intervjupersonernas utseende, som man inte bryr sig om att lära känna men vars fördomar man gärna utmanar. Christoffer återkommer till berättelser där han själv haft framgång hos kvinnor:

- C: Med min identitet så säger jag en sak om mig själv, men det beror på vem det är som tolkar det också. Pratar du med.. en fotbollskille som har som mål att supa sig full på starköl och slåss i kön till ett diskotek så kommer han säkert tolka det som; 'Ja, den där fjollan är säkert bög' men en popflicka i 20-årsåldern tolkar det som att 'Wow! Vilken söt poppojke!'. [...] De jag vill påverka positivt med smink, de påverkas också positivt med smink. Samtidigt finns det säkert de som påverkas negativt av det och som har fördomar gentemot mig. Men de personerna vill jag ändå inte umgås med för de kan sitta i sitt hörn och ha fördomar. [...] Jag har svårt att tänka mig en kille som har smink som sitter och säger [byter dialekt]; 'Jävla slynor, och hottentotter och jävla..'. [...] Det kan faktiskt vara ett ganska stort nöje att bryta mot folks normer och fördomar. Det kan jag riktigt njuta av ibland. Ett av de största nöjena som jag varit med om det är när jag går på något ställe och man har smink och en riktig fördomsfull idiot som man märker ser ner på en, eller tycker att man är någon slags fjolla. Men så blir det ju ändå så att damen som han är intresserad av visar större intresse av mig på grund av att jag inte ser ut som honom. Det blir lite [byter dialekt]; 'Vafan, bruden gick ju hem med bögen ju!'.

L: Det blir en seger lite då?

C: Ja. Det blir som att de får sina fördomar knäckta när det visar sig att tjejen tycker att jag är mera attraktiv än vad de är. Det tycker jag är lite roligt. Att ge igen lite mot folk med fördomar.

L: Bli det som en protesthandling då också?

C: Ja, precis. Det kan det kännas som ibland. Men det är inte det som är det huvudsakliga. Huvudsaken är att jag vill vara fin och att tjejen som sitter i hörnet tycker att jag är fin. Det är väl lite som lejonhannen putsar manen (skratt).

Sminket fungerar här i egenskap av expressiv utrustning som ett sätt att visa att man är modern och medveten. Christoffer talar i utdraget om att *ge igen*. Det är han som vunnit. I ovanstående berättelse om den androgyne Christoffer, fotbollskillen och den söta popflickan ryms flera former av positionering som tar sin utgångspunkt i Christoffers utseende. Fotbollskillen får dessutom en annan dialekt, som jag (med stor svårighet) närmast identifierat som arbetarklass-göteborgska. Christoffer kommer från ett välbärgat hem i Mellansverige och talar i det närmaste rikssvenska under intervjun. Christoffer tycker inte att det är särskilt viktigt att vara manlig, om detta innebär att man ska leva upp till traditionella ideal, men liknar gärna sig själv vid en lejonhane som förnöjt slickar sig ren. Han gör en direkt koppling mellan kroppsliga uttryck och rasism, homofobi och sexism vilket han själv uttryckligen är emot. Genom att vara sminkad kommer också tjejer som värderar sådana politiska ställningstaganden högt att välja honom i en konkurrenssituation med andra män. Jag menar att man, snarare än feminisering, kan tala om ett framgångsrikt maskulinitetsprojekt.

Estetisering som framgångsrikt maskulinitetsprojekt

Begreppet feminisering används för att ge uttryck åt att den objektifiering som tidigare gällt kvinnor nu också kommit att gälla män. En ökad estetisering av samhället genererar estetiska behov som också inbegriper männens yttre, vilket får en alltmer central plats i media (Ziehe, 1989, Featherstone, 1994). Mannen som objektifierad skulle inte bara betyda att han är utsatt för kvinnors (och mäns) blickar utan också att mannen börjar se sig själv som ett objekt.

Ett exempel på undersökningar som problematiserar frågan om feminisering av manligheten är Maja Jacobsson som studerat hur unga män modifierar och pyntar kroppen för att återspegla den egna identiteten. Hennes slutsats är att de unga männens estetisering av sin vardag kan ses som ett tecken på en feminisering av manligheten. Denna feminisering har dock endast belägg på kort sikt och gäller endast en del av den totala kulturen (Jacobsson, 1998:288, 301f). Att män ägnar sig åt genusöverskridande praktiker vad gäller skönhet betyder inte att löneskillnaderna mellan könen minskar eller att man delar föräldraledigheten lika. Man måste också iakttä en viss försiktighet i användningen av begreppet. Johansson använder sig av ett liknande resonemang i sin kritik. Feminisering som begrepp kan vara vilseledande eftersom det underförstått argumenterar för en passiv könsposition, också i fall där den snarare kan användas för att ge styrka åt en maktposition. Johansson menar att det är skillnad på män och kvinnor när de omvandlas till estetiska objekt. Därför handlar det inte lika mycket om verkliga förändringar av genuskategorierna som om förskjutningar i vad som anses manligt respektive kvinnligt (Johansson, 1998:261f). Därav formuleringen "framgångsrikt maskulinitetsprojekt".

I intervjuerna har manlighet varit ett viktigt samtalsämne och det är tydligt att denna aspekt av en könad vardag är under ständig förhandling. "Projektet" åsyftar det kroppsarbete där intervjupersonerna ständigt förhåller sig till dessa könade ideal. Att jag i slutändan väljer begreppet maskulinitet för att precisera projektet har med maktaspekten att göra. Det finns nämligen gränser för gränsöverskridandet vilket i sin tur öppnar för frågeställningar om makt

och social förändring, alternativt gränserna för den senare. Estetiseringen och/eller feminiseringen av män och deras kroppar behöver inte nödvändigtvis vara ett tecken på ökad jämställdhet. Att det är ”manligt att göra det omanliga” som en av intervjupersonerna väljer att beskriva det, tolkar jag som uttryck för en förändring av ett maskulinitetsideal där ett visst mått av jämställdhetssträvan blivit inkluderad i den svenska kontexten.³ Är detta ett manlighetsideal av marginell betydelse eller kan det tolkas som uttryck för en förskjutning av den hegemoniska maskulinitetens estetiska uttryck? Om det senare är fallet, kan ett sådant inslag av jämställdhetssträvan innebära en förändring som därmed befäster snarare än nedmonterar manliga maktpositioner?

3 I den svenska kontexten kan man tala om jämställdhet som en slags etnisk markör, se de los Reyes och Mulinari 2005.

Referenser

- Bengs, Carita (2000): *Looking Good: a study of gendered body ideals among young people*, Umeå: Akademiska avhandlingar vid Sociologiska Institutionen, Umeå Universitet; 21.
- Connell, Robert William (1999): *Maskuliniteter*, Göteborg: Daidalos.
- Douglas, Mary (1966; 1997): *Renhet och Fara: en analys av begreppen orenande och tabu*, Nora: Nya Doxa.
- Ehn, Billy och Orvar, Löfgren (2001): *Kulturanalyser*, Malmö: Gleerup.
- Featherstone, Mike (1994): *Kultur, kropp och konsumtion: kultursociologiska texter i urval och översättning av Fredrik Miegel och Thomas Johansson*, Stockholm, Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Goffman, Erving (1972): *Relations in Public: microstudies of the public order*, New York: Harper & Row.
- Jacobson, Maja (1998): *Gör kläderna mannen?: om maskulinitet och feminitet i unga mäns bruk av kläder, smycken och dofter*, Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Johansson, Thomas (1998): "Muskler, svett och maskulinitet", i: Claes Ekenstam (red.), *Rädd att falla: studier i manlighet*, Stockholm: Gidlund.
- Nordberg, Marie (1999): "Macho eller Mjukis", i: Anne Marie Berggren (red.), *Manligt och Omanligt i ett Historiskt Perspektiv*, Stockholm: Forskningsrådsnämnden (FRN).
- de los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana (2005): *Intersektionalitet: kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*, Malmö: Liber.
- Shilling, Chris (1993): *The Body and Social Theory*, London: Sage.
- Söderberg, Johan (2001): *Röda läppar och shinglat hår: konsumtionen av kosmetika i Sverige 1900–1960*, Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen, univ.
- Ziehe, Thomas (1993): *Kulturanalyser: ungdom, utbildning, modernitet*, Essäer sammanställda av Johan Fornäs och Joachim Retzlaff, Stockholm, Stehag: Symposion.

Vardagsestetik, sinneserfarenhet och den kulturella kroppen

Katarina Elam

katarina.elam@estetik.uu.se

Avdelningen för estetik

Filosofiska institutionen, Uppsala universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Syftet är att belysa kroppen och det sinnliga som bas för estetisk erfarenhet. En grundläggande tes är att kroppens roll för uppskattning och förståelse av olika former av kulturyttringar är betydande och avsevärt större än vad som traditionellt brukar framhållas inom estetisk teori. Kroppen står på flera sätt i fokus för den samtida konsten men även för exempelvis reklamen. Av det skälet måste det vara angeläget att också reflektera över kroppens betydelse för hur vi uppfattar och förstår omvärlden och representationer av denna. Bilder, film och begrepp kan vidga och påverka våra sinnen; som sociala varelser är vår perception intimt sammanflätad med kulturella företeelser av olika slag. En fokusering på kroppen gör även att den gängse distinktionen mellan konst och liv förkastas.

Även publicerat i *Kulturella Perspektiv Svensk etnologisk tidskrift* 14(3) 2005.

Vardagsestetik, sinneserfarenhet och den kulturella kroppen

Estetik som filosofisk disciplin har traditionellt sysslat med teorier kring konst och konstnerfarenhet. I takt med att konsten idag på olika sätt har försökt spränga sina ramar, har även den samtida estetiken tagit nya och intressanta riktningar. Syftet med denna text är att undersöka ett område av estetikens utvidgade fält; nämligen kroppen och det sinnliga.¹ Kan sinneserfarenhet åtskiljas från det som förnimms? Kan kroppen någonsin kliva ut ur språket? Hur kan olika former av representation förmedla kroppslig erfarenhet? Har kön någon betydelse i sammanhanget och i så fall vilken? Det är några av de frågor som får ligga till grund för diskussionen.

Många faktorer har betydelse för vår sinnliga förmåga. Förutom rent fysiologiska villkor har vi en mängd kulturella institutioner som påverkar vårt sätt att uppfatta och förstå omvärlden. Bland dessa är språket det mest dominerande kulturella objektet och spelar därför en viktig roll för vår varseblivning som helhet, ett faktum som gör olika former av narrativ konst (litteratur, teater) betydelsefull. Vad vi har begrepp för och vad vi tror och förväntar oss, har en grundläggande betydelse också för vad vi ser och uppfattar. Och om konst, reklam och andra former av representation kan göra något, så är det väl att skapa föreställningar om – och förväntningar på – hur saker och ting förhåller sig. Traditionellt är det syn- och hörselsinnena som har stimulerats via konsten, men jag vill i denna diskussion även inkludera vad som brukar betecknas ”de lägre sinnena”, nämligen smak, lukt och känsel. Beteckningen ”lägre sin-

1 Detta är i någon mening att återgå till estetikens ursprung då ämnet, som vetenskaplig disciplin, på 1700-talet uppstod som en diskurs om kroppen. Grundare var Alexander Baumgarten som definierade estetiken som vetenskapen om sinnesförnimmelserna; perceptuell, kroppsbaserad kunskap (*aisthesis*) som stod i kontrast till den begreppsliga kunskapen (*noesis*).

nen” hör samman med att smak, lukt och känsel kräver direktkontakt med sitt objekt, de kallas även kontaktsinnena. Kroppen är här inblandad på ett helt annat sätt än vid syn- och hörselstimulering, något som också inneburit en strikt statusordning mellan sinnena.

Av de fem sinnena är det synen som historien igenom ansetts stå närmast tanken och kunskapsförmågorna. Det kan förklaras med synsinnets förhållandevis stora kapacitet att inhämta information om världen. Hörselns kognitiva betydelse är i det närmaste jämförbar och är framförallt det sinne som dominerar när vi kommunicerar med varandra. Känslsinnet tycks dock, trots sin explicit kroppsliga förankring, ha en särställning bland sinnena. Den amerikanska estetikern Carolyn Korsmeyer visade nyligen hur känsel på olika sätt framstår som ett kompletterande och komplext sinne i förhållande till de andra. Även om känslan inte kan omfatta mer än relativt begränsade ytor åt gången äger den en omedelbarhet och pålitlighet som är svårslagen. Information som uppfattats med synen kan ibland behöva bekräftas med känslsinnet för att man ska kunna känna sig övertygad om att det hela har uppfattats på rätt sätt. Ljuset som faller på en yta kan få den att se klabbig eller sträv ut men för att med säkerhet veta hur den är beskaffad måste jag röra vid den. Att känsel verkligen har denna speciella position som ”sanningssinne” avslöjas i den maxim som jag citerar från Korsmeyer: ”Seeing’s believing, but touching’s the truth” (Korsmeyer, 2004:86). En viktig iakttagelse är förstås att känslan även låter blinda läsa och skaffa kunskap på motsvarande sätt som seende kan läsa sig till kunskap. Den avsaknad av fysisk kontakt som utmärker syn och hörsel gör att dessa sinnen alltid framstår som mer eteriska, abstrakta och intellektuella än de andra sinnena, skriver Korsmeyer.

Kropp/själ-dikotomin och kulturens inskriptioner

I vår kultur som av tradition föreställer sig en splittring mellan kropp och själ där själen även framställs som i en maktposition i förhållande till kroppen, får vi en motsvarande maktordning också mellan sinnena. Syn och hörsel kopplas samman med själen och kontaktsinnena med kroppen. Eftersom det dessutom finns tydligt genusrelaterade associationer länkade till dikotomin kropp/själ, måste vi fråga oss om vi har motsvarande hierarkiska föreställningar rörande kvinnligt och manligt även beträffande sinnena (Korsmeyer, 2004:87). Inom samtida teoribildning har man på flera sätt försökt göra upp med tänkandet i binära oppositioner, inte minst på grund av den obalans beträffande värde som tycks inbyggd. Det ena begreppet i begreppsparen man/kvinna, vit/svart, tanke/känsla, själ/kropp, för att nämna några exempel, är ofta dominerande över det andra, som då istället kommer att betraktas som svagare och mer beroende.

Finns det då någon möjlighet att undkomma dualismen mellan kropp och själ? Elizabeth Grosz, en av de mest etablerade feministiska teoretikerna som skrivit mycket om kroppen, gör ett försök till detta genom att återvända till Baruch Spinoza (Grosz, 1994:10). Hos Spinoza finner vi inte ett resonemang kring två helt skilda substanser vars stora problem framförallt handlar om hur den materiella kroppen ska kunna kommunicera med den andliga själen och tvärtom. För Spinoza existerar endast *en substans* med ett oändligt antal attribut för att ge uttryck för sin natur. Två av dessa attribut är kropp och själ som alltså utgör aspekter av en och samma substans. Betraktade som två sidor av samma mynt kan vi inte heller tala om interaktion, skriver Grosz, och fortsätter: ”An act of will and the movements of the body are a single event appearing under different aspects; they are two expressions of one and the same thing. To every mode of extension there exists a mode of thought. Their interrelations or complementarity is based on the common ground of which both are equally dependent aspects” (Grosz, 1994:11). Vad Grosz vill undvika, liksom jag själv, är att hamna i någon form av reduktionism. Om man låter den ena eller den andra parten i kropp/sjældikotomin bli rådande får man helt enkelt problem. Försöker man förklara kroppen i termer av medvetande, idéer eller förnuft hamnar man i en slags rationalism, och försöker man förklara medvetandet i

termer av kroppsliga upplevelser blir resultatet istället empirism. Båda alternativen måste anses vara lika otillfredsställande. I mitt fortsatta resonemang vill jag därför utgå från den mycket skissartade bild jag försökt teckna av den föreställning Grosz tillhandahåller.

Om vi förkastar uppdelningen mellan kropp och själ innebär det också att vi förkastar tanken på kroppen som något passivt och naturligt som ska styras och behärskas av tanken eller medvetandet. Snarare framträder en bild av den mänskliga kroppen som något som förändras och påverkas kontinuerligt i takt med det vi kallar utveckling, en kropp som lever i och med sin omgivning på ett oskiljaktigt vis. Vi kan då inte tala om en ”verklig”, naturlig kropp som existerar utanför en historisk och kulturell kontext. Grosz fastslår inledningsvis: ”It is not simply that the body is represented in a variety of ways according to historical, social, and cultural exigencies while it remains basically the same; these factors actively produce the body as a body of a determinant type” (Grosz, 1994:x). Grosz menar med andra ord att olika former av representation och kulturella inskriptioner praktiskt taget konstituerar och producerar kroppar till det de är. Kroppen interagerar med sin omgivning på ett sätt som gör att den ständigt befinner sig i en slags process. På ett primärt plan handlar det om reaktioner på uppenbara saker som värme, kyla, luftfuktighet m.m. Men även sådant som dieter, läkemedel och droger är exempel som ligger nära till hands; sådant som påverkar såväl den enskilda kroppen under dess livslängd som förmodligen även den mänskliga kroppen på sikt. Att man idag hittar rester av lugnande och anti-depressiva läkemedel men även spår av antibiotika i dricksvattnet, innebär att vi har kommit långt bort från tanken på en utomkulturell kropp, om nu en sådan tanke alls är möjlig.

Vardagsestetik

Som redan nämnts kan språkets betydelse för vårt sätt att informera oss och förstå omvärlden inte överskattas. Hur man uppfattar snö, regn, avstånd och liknande, har bland annat samband med de begrepp man har tillgång till för att beskriva dessa saker och inte bara med hur data registreras i hjärnan. Eskimåernas ofattbart omfattande begreppsvärld beträffande beskrivningar av olika slags snö är ett välkänt exempel på detta, samernas benämningar på brännbart virke likaså. Perception är med andra ord alltid kontextuell. Den traditionella estetiken har som redan nämnts varit uteslutande inriktad på syn- och hörselsinnena och hur dessa sinnen stimuleras av konst. I ett försök att utvidga estetikens fält blir det därför naturligt både att införliva kontaktsinnena och att vidga domänen eller objektet för estetisk erfarenhet. Ett nytt och relativt utforskat område där detta sker är inom något som kallas för ”vardagsestetik” som jag nu vill belysa i korthet.

Att diskutera estetiska problem inom en vardagskontext gör att man omedelbart hamnar i frågor kring vad som utgör objektet för uppskattning och/eller erfarenhet. Beträffande konst-erfarenhet är detta mestadels inte särskilt komplicerat, vi vet i allmänhet när vi befinner oss i ett konstsammanhang; det finns en given ram som utgörs av ett galleri, en konsthall eller liknande. På något sätt anas en större frihet i ett estetiskt förhållningssätt till det vardagliga. Men vad skulle då detta estetiska förhållningssätt vara? I ett försök att ringa in en förståelse av det känns det nödvändigt att först ta avstånd från det som allmänt brukar kallas för ”estetisk attityd”. Begreppet estetisk attityd har tidigare varit en dominerande och viktig föreställning inom den traditionella estetiken. Det är ett på många sätt problematiskt begrepp som grovt kan definieras som en attityd som en person går in i frivilligt eller medvetet i avsikt att ha en estetisk upplevelse. Att uppskatta något estetiskt enligt denna uppfattning, är med andra ord frågan om en viljehandling, något man bestämmer sig för att göra. Som exempel kan man tänka sig en person som på väg till jobbet passerar en blomsteräng och då helt och fullt njuter av hur vacker ängen är. På hemvägen kanske personen ifråga inte alls tänker på det utan är mest upptagen av att blommorna sprider en massa allergiframkallande pollen. Kontrollen ligger hos individen; estetisk attityd kan slås av eller på med viljan. Vad som helst kan vara ob-

jekt för estetisk uppskattning enligt idén om estetisk attityd, poängen är att man kan betrakta objektet på ett intresselöst och kontemplativt sätt. "Intresselöst" ska här inte förstås som liktydigt med "ointresse" utan vad det handlar om är snarare en idé om att man helt stänger av personliga och praktiska intressen. Att slå på en estetisk attityd är alltså i någon mening liktydigt med att slå av tidigare erfarenheter, minnen och begär, kort sagt att stänga av den egna identiteten.²

Det distanserade förhållningssätt som tycks nödvändigt för att inta en estetisk attityd verkar per definition exkludera kontaktsinnena. För en diskussion om vardagsetetik innebär detta en omöjlig begränsning. Ett annat framträdande problem är att "estetiskt" i samband med estetisk attityd troligtvis ska förstås enbart i betydelsen vacker eller skön. En sådan betydelse av "estetisk" blir alltför snäv för en diskussion som vill omfatta hela kroppen och dess relation till omvärlden. Slutligen blir det även angeläget att ta avstånd från den tanke på en "ren estetisk upplevelse" som implicit framträder i resonemanget. Det känns idag inte bara som en förlegad, utan även som en ganska ointressant tanke, att det skulle vara möjligt att gå in i ett tillstånd där man stänger av tidigare erfarenhet, föreställningar och värderingar för att kontemplerar ett objekt med en "estetisk attityd".

Ännu är det ett mycket sparsamt material som publicerats inom det som kallas vardagsetetik. Det hittills viktigaste namnet är den japanska estetikern Yuriko Saito som skrivit texter om såväl natur- och omgivningsetetik som om vardagsetetik. Hos Saito finner man ett helt annat sätt att diskutera än det som beskrivits ovan. Den avsaknad av ramar som det vardagliga innebär utmanar på flera sätt våra föreställningar och vår kreativitet, skriver Saito. Vi skapar i hög grad det estetiska objekt som vi även uppskattar och värderar. "For example, the appreciation of a baseball game may include the noisy cheers of the fans, the hot sun beating down our necks, and the smell of hot dogs, in addition to the quasi-artistic elements such as the player's body movements, the thrill of stiff competition, and the drama of the recordbreaking home run" (Saito, 2001:89). Här är i det närmaste samtliga sinnen involverade nämligen hörsel, känsel, lukt och givetvis syn. Men inte bara sinnena är stimulerade, det handlar även om en situation som engagerar känslomässigt och helt, där en persons uppmärksamhet i hög grad styrs av hennes förhoppningar och övertygelse. I den japanska teceremonin skapar man en mer småskalig estetisk upplevelse, fortsätter Saito. "In appreciating the smell and taste of green tea, I may incorporate the visual and tactile sensation of the tea bowl, as well as the sound of slurping" (Saito, 2001:89). Den traditionella japanska kulturen erbjuder många tillfällen till estetisk upplevelse som omfattar hela den mänskliga varelsen. Saito nämner till exempel kampsporter och bad av olika slag.

Det vardagsetetiska objektet tycks ofta handla om mer eller mindre komplexa situationer där man bara har kontroll till en viss del, men där man utmanas att skapa en estetisk upplevelse ur en mängd skilda delar. Det som skapas har också en väldigt instabil och tillfällig karaktär som kan vara över inom loppet av några minuter. I detta försvinnande ligger trots allt något lockande. Att uppskatta något för dess skönhet och den lustkänsla som erfars, kan förmodligen till viss del handla om en insikt i att detta är något oåterkalleligen övergående. Permanenta solnedgångar skulle antagligen få oss att storkna. En gammal trädgård, ett hus eller en människas ansikte, kan istället stundtals vara objekt för en slags 'förfallets estetik', där skönheten inte är av övergående karaktär utan bara finner ny gestaltning. Att begränsa den estetiska uppskattningen av det vardagliga i form av föremål, ceremonier och liknande, till något som skulle kunna utgöra estetiska objekt för den traditionella estetiken och en estetisk attityd, vore att gå miste om en fördjupad och intensifierad upplevelse och erfarenhet. Att bortse från exempelvis funktion, som ju ofta är den viktigaste premissen i skapandet av vardagstingen, innebär förlust av en mängd estetiska värden. I Saitos beskrivning av den kniv

2 Jerome Stolnitz är 1900-talets främste försvarare av doktrinen om estetisk attityd. Han formulerar sin teori i *Aesthetics and Philosophy of Art Criticism: A Critical Introduction*.

hon använder för matlagning ges ett belysande exempel på olika aspekter av värde som även omfattar funktion. Knivens estetiska värde kan inte bara kopplas till dess visuella kvaliteter och hur den ligger i hennes hand; något som hänger samman med skaftets yta och utformning, knivens vikt, längd och balans. Det kanske viktigaste värdet, menar Saito, ligger snarast i hur lätt och motståndslöst man kan skära saker med den. I det vardagliga finns med andra ord ingen tydlig gräns mellan det estetiska och det praktiska.³ Exempelen visar också tydligt hur subjekt och objekt flätas samman i det område där det estetiska framträder. Detta är något som tydliggörs i ett utvidgande av estetikens fält, inte minst genom ett införlivande av kontaktsinnena. Strävhet och klibbighet till exempel, blir i någon mening egenskaper hos objektet för att jag uppfattar det så när jag rör vid det. Eller omvänt kan man säga att det känns strävt för att det faktiskt är strävt. Något som alltså avslöjas av min känsel; "sanningssinnet".

Vi kan genom olika former av kulturella uttryck få kontakt med helt nya perspektiv på världen, skilda perspektiv som även underminerar föreställningen om att den ena aspekten är mer korrekt än den andra. Här har den tekniska utvecklingen haft stor betydelse. Den visualiserande teknologin tycks vara helt utan gränser, våra ögons kapacitet maximeras i det oändliga. Kikare, mikroskop och röntgen är exempel på teknik som förstärkt och mångfaldigat synsinnet. Och uppfattningen om synsinnet som, i metaforisk mening, något objektivt och okroppsligt har genom detta stimulerats. Trots att seendet alltid är positionerat; förankrat i en kropp.⁴

Konst, visuell kommunikation och sinneserfarenhet

Finns det då något särskilt förhållande mellan konst och sinneserfarenhet, förutom det faktum att konst traditionellt främst har riktat sig mot syn- och hörselsinnena? Kan konst exempelvis vidga, men kanske ibland även lura sinnena? Ibland är det inte helt uppenbart vilket sinne som stimuleras, vill jag påstå. Den visuella konsten uppfattas visserligen med ögat men talar kanske till känseln eller något annat sinne. Den surrealistiska konsten är utmärkande för detta. I essän "Att tänka med tårna" diskuterar idéhistorikern Elisabeth Mansén hur Meret Oppenheims objekt på olika sätt vidgar betraktarens sinnen och genererar en konstnerfarenhet som vilar på explicit kroppslig grund (Mansén, 2003). Att för första gången betrakta Oppenheims hopsnörda pumps, med pappersmanschetter istället för klackar, väcker nog förundran men framförallt kanske en märklig kontakt med den egna kroppen. En kontakt som handlar om en form av kunskap som inte på ett enkelt sätt låter sig verbaliseras, som kanske snarast är en känsla av att förstå någonting på ett sätt man inte är van att förstå. Hennes objekt 'Frukost i päls' – en kopp, fat och sked helt klädd i päls – talar också till andra sinnen än enbart synsinnet. Den förståelse som avses, är givetvis inte samma sak som att göra en tolkning av konstverket. Med olika modeller för tolkning som psykoanalys, genus- och queerteori med mera, kommer man att kunna beskriva konstverket ur en mängd olika aspekter och att ge det en mening i ljuset av historia, konstnärlig praxis och (någon slags) tradition. Mansén nämner även ett par håriga pälshandskar som Oppenheim lät tillverka; handskar med avklippta fingertoppar där välmanikyrate fingrar sticker fram. Pälsen är mjuk och fin men här tillkommer nu ett obehagligt stympningsinslag. Känslan som väcks inför de här handskarna, skriver Mansén, är att om man vill ta på sig dem måste man skära av sig fingrarna för att de ska passa.

Det blir genom dessa exempel uppenbart vilken oerhörd skillnad det är när bilder på ett subtilt sätt kan väcka en fasa som erfars med hela kroppen, istället för att ögonen bara matas med skildringar av stympade händer och fötter. Kan den visuella konsten stundtals utgöra en form av språklös (i betydelsen icke-lingvistisk) kommunikation? Även om kroppen och sin-

3 Idag finns givetvis även konst som inte heller uppvisar någon sådan gräns. Den relationella konsten skulle kunna vara exempel på det. En publik kan exempelvis bjudas in till ett galleri för att äta en måltid tillsammans med konstnären.

4 Jämför Haraway (1988).

neserfarenheten är kulturellt grundad i språket, det vill säga de begrepp vi har tillgång till kommer i hög grad att vara avgörande för vad och hur vi uppfattar omvärlden, så tror jag man törs säga att konst ibland kan sägas utgöra en annan form av kommunikation. Det skulle kunna tänkas handla om en icke-lingvistisk kommunikation som trots det är inskriven i språket och en given kulturell kontext. För att delge andra sina känslor och sin upplevelse och för att diskutera och analysera och så vidare, måste vi givetvis ta till språket och beskriva och berätta. Om vi inte själva väljer att fortsätta kedjan av visuell kommunikation genom att skapa nya bilder vill säga. Vad jag vill peka på är att språk, bilder och det sinnliga är intimt sammanflätade på ett oupplösligt sätt. Här talar vi alltså inte om den klassiska konkurrensen mellan språk och bild, utan om en fortgående process inom den enskilda individen där samtliga delar förmodligen är lika betydelsefulla och viktiga att utveckla.

I ett samhälle som i allt högre grad kretsar kring det visuella, är det därför intressant att fråga sig om detta främst kommer att gynna synsinnets utveckling på de andra sinnenas bekostnad, eller om effekten istället blir den rakt motsatta? Vi möter idag en strid ström av visuell stimulering, ett flöde som ibland kanske gör oss mer eller mindre avtrubbade och icke-seende.

I stadsrummet har bilder alltmer kommit att likna ljud på så sätt att de överrumplar oss; de finns ständigt i blickpunkten. Det är inte längre subjektets blick som bemästrar sitt objekt utan snarare det motsatta.

Men i den visuella kulturens frammarsch ryms också det som diskuterades ovan, nämligen bildens möjlighet att tala till andra sinnen än synsinnet på ett relativt implicit sätt. I en av vinterns reklamfilmer som körts på TV med jämna mellanrum hittar man ett belysande exempel på detta. I stora närbilder exponeras en pensel som stryker tjära på en båt; en rykande kopp kaffe; en ung kvinna som kramar en häst; en man som borrar ner ansiktet i en frottéhandduk. Slutligen visas fladdrande tvätt på en tvättlina varpå man zoomar in på det tvättmedel som reklamen handlar om. Hela filmsekvensen handlar om dofter och utgår från att betraktaren har positiva erfarenheter av de dofter som gestaltas. Det är all dagliga dofter som ska få oss att tänka på behagliga stunder, avkoppling och fritid.

Luktsinnet är ständigt aktiverat i vardagslivet. Liksom hörseln är det inte något sinne vi kan stänga av eller kontrollera nämnvärt. Tvärtom ligger det en poäng i det att vi, så att säga, drabbas av ljud och lukter eftersom vi på det sättet kan komma att klara oss från uppenbara faror; en bil som närmar sig i hög fart eller en eldsvåda där lukten av rök är det första vi uppfattar. Genom att bli mer uppmärksam och medveten om hörsel-, lukt-, känsel- och smaksinnet tror jag också man kan inta ett förhållningssätt till omvärlden som i högre grad är inriktat på processer snarare än på existens. Tidsaspekten blir plötsligt både betydelsefull och viktig att beakta. Filosofen Hans Jonas pekar på det faktum att ett ljud, liksom ett känselintryck, har en utsträckning i tid, något som inte är fallet vid synsinnets uppfattande av exempelvis en färg. Jonas talar också om hörsel och känsel som "senses not of being but of becoming" (Jonas, 2001:144).

Vår kulturens fixering vid kroppen och kroppslig njutning, och inte minst det fantastiska utbud av doft- och smaksensationer som erbjuds oss dagligen, öppnar för en aldrig sinande ström av sinnlig erfarenhet. Erfarenhet av det flyktiga och tillfälliga i vardande; snarare än det fasta, stabila och närvarande. För en vardagsetetik är detta fält av skeenden och förnimmelser ett oändligt och oerhört intressant område att försöka förstå och beskriva.

Referenser

- Grosz, Elizabeth, 1994. *Volatile Bodies*. Bloomington: Indiana University Press.
- Haraway, Donna, 1988. "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", *Feminist Studies*, Vol. 14, no3.
- Jonas, Hans, 2001 (1966). *The Phenomenon of Life: Toward a Philosophical Biology*. Evanstone: Northwestern University Press.
- Korsmeyer, Carolyne, 2004. *Gender and Aesthetics: An Introduction*. New York: Routledge.
- Mansén, Elisabeth, 2003. "Att tänka med tårna." I: Andersson, L.G. & Mansén, E. (red.) *Vidgade sinnen*. Nora: Nya Doxa.
- Saito, Yuriko, 2001. "Everyday Aesthetics." I: *Philosophy and Literature*, Vol. 25, 2001.
- Stolnitz, Jerome, 1960. *Aesthetics and Philosophy of Art Criticism: A Critical Introduction*. Boston: Houghton Mifflin.

Den estetiska vändningen

Kristina Fjelkestam

kristina.fjelkestam@sh.se

Institutionen för genus, historia, litteratur och religion

Södertörns högskola

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Efter den språkliga vändningen och den kulturella, etiska, visuella och så vidare, har det nu blivit dags för vad jag vill benämna *den estetiska vändningen*. Utifrån några av de texter som kan sägas utgöra delar av den estetiska vändningen (det mest nyutkomna exemplet är antologin *The Aesthetics of Cultural Studies*) kommer jag att problematisera både dess ”hur” och dess ”varför”. Till exempel proklamerar den estetiska vändningen en återgång till formalistisk textanalys, men vad betyder ”formalism” i det här fallet? Den anser sig också vara ett slags svar på de konservativas angrepp på så kallat ideologiserande läsararter, utförda av 1990-talets feminister, postkolonialister, queerteoretiker och kulturteoretiker. Men går det verkligen att besvara en fråga som kanske helt enkelt är felställd?

Den estetiska vändningen

Efter den språkliga vändningen och den kulturella, etiska, visuella och så vidare, har det nu blivit dags för vad jag benämner ”den estetiska vändningen”. Men jag borde kanske ha satt ett frågetecken efter papprets rubrik eftersom den estetiska vändningens existens inte är självklar. Den överlappar till viss del den etiska vändningen, till exempel. Jag hoppas dock kunna argumentera för att den estetiska vändningen inte bara är mitt hjärnspöke, och till min hjälp har jag en mängd texter att referera till. Tyvärr har dock inte mitt tänkta trumfkort, *Feminist Theorys* temanummer om det sköna, hunnit publiceras. Det kommer först mot slutet av året (eller möjligen i början av nästa). Typiskt.

Nåväl. Under litteraturvetenskapens teoretiska 1900-tal har den premierade läsarten ständigt fluktuerat mellan formalism och kontextualism. På senare år har kurvan börjat ta en formalistisk sväng efter 1990-talets postkoloniala och queerteoretiska fokus, menar jag. Jag talar då inte om den typ av stockkonservatism vars amerikanske banérförare heter Harold Bloom – han som ägnat flera böcker åt att rangordna västvärldens litterära mästerverk och genier i syfte att polemisera mot kanonkritiker – vilket bara skulle bli trist och förutsägbart. Nej, jag talar istället om den defensiva stil som Blooms motståndare plötsligt lagt sej till med, vilken tycks syfta till att återerövra estetik och formalism från värdekonservatismen. Jag ställer mig dock tvekande inför detta: är det en strategi som fungerar eller ens behövs?

Dessa ansatser till ett slags ”kritisk estetik” (som jag valt att kalla dem) utgör ett mellanting, eller kanske snarare en kompromiss, mellan analyser av formalistisk-estetisk respektive kontextualiserande-ideologikritisk art. Den estetiska vändningen kan såtillvida betraktas som ett svar på frågor som uppstått i svallvågorna efter de kanondebatter där feminister, postkolonialister och queerteoretiker etc ifrågasatt litteraturlistor som uteslutande bestått av verk skrivna av döda, vita västerländska män, och där kanonkonservatorerna hävdade att politiska slagord inte kan ersätta estetiska frågor (trots att det egentligen aldrig varit fråga om det). Svaret skulle bestå i att ställa estetiskt värde i relation till etiska och politiska värden. Detta erinrar till viss del om den så kallade etiska vändningen, men jag återkommer till det.

Den estetiska vändningen, så som jag tolkar den, tog fart kring år 2000 i USA då parollen "Return to Beauty!" skanderades vitt och brett, men mest från värdekonserverativt håll. Detta år publicerades till exempel antologin *Revenge of the Aesthetic: The Place of Literature in Theory Today* (California U.P.), samt Isobel Armstrongs *The Radical Aesthetic* (Blackwell). Den senare är ett typiskt exempel på den "kritiska estetik" jag talar om, medan den förra är ett slags värdekonserverativ stridsskrift à la Bloom. *Revenge of the Aesthetic* säger inte uttalat att det är cultural studies-strömningen inom litteraturvetenskapen man vill "hämnas" på, men rimligtvis är det så. Här pläderas i alla fall för estetiska värden och formalism, dvs en fokusering på konstens särskiljande karakteristika. Inom litteraturvetenskapen betraktas ju ofta cultural studies som ett hot mot just den litterära textens specificitet och värde, och med detta en rent disciplinmässig oro för att litteraturvetenskapen ska "ätas upp" av cultural studies och dess, i deras mening, alltför vida textbegrepp. Vidare menar antologiredaktören att de senaste decenniernas historiserande och kontextualiserande lett till simplistisk materialism, symbolisk determinism, samt en funktionalistisk konstsyn där skönlitteratur bara utgör en av flera diskursiva former (s. 5). Ja, ni känner säkert igen resonemanget.

Isobel Armstrong ger sig å sin sida på en ambitiös omskrivning av den traditionella estetikens teoretiska grundvalar och argument i *The Radical Aesthetic*. Hon vill därmed annektera värdekonserveratismens inmutning av det sköna och istället återinföra det på den radikala agendan. Genom att inkorporera estetikens kognitiva aspekter med affekt, samt fokusera mediering istället för binären subjekt-objekt vill Armstrong helt enkelt försöka demokratisera estetiken, vilket är vällovligt. Men jag förstår inte riktigt hur hennes syn på konstverket som "*representation of mediation*" (s. 60, Armstrongs kurs.) skiljer sig från konstsynen inom till exempel kulturmaterialismen vilken är en av de radikala teorigrenar hon anför som anti-estetiska. Hon utgör dock ett gott exempel på den kritiska estetikens ansatser.

Hursomhelst – det faktum att estetiska omdömen handlar om makt och hierarkier har vi känt till länge, liksom att den kantianska universaliseringen av det estetiska omdömet "ointresserade behag" har tjänat det kultiverade borgerskapets politiska intressen. Till exempel har en litteratursociolog som Jerome McGann visat hur romantikens så kallat "rena" l'art pour l'art-estetik genomsyrades av ideologi (*The Romantic Ideology*, 1983), och Barbara Herrnstein Smith har visat på värdeomdömens funktionaliserade och situerade karaktär (*Contingencies of Value*, 1988). Men i och med den så kallade estetiska vändningen har dock frågor om vad som utgör en estetisk upplevelse åter hamnat på agendan. Eller som en av de kritiska estetikerna, Derek Attridge, lite kryptiskt uttrycker det: "What is entailed in responding to otherness?"¹ Jag återkommer till Attridge mot slutet av pappret.

Etik och estetik

Alternativa estetiska måttstockar har tidigare föreslagits att till exempel bygga på att det som folk gillar är bra (Fiske), eller att det finns flera, parallella bra (Frith). Marxistiskt lagde Terry Eagleton har för sin del, förvånande nog, plötsligt pläderat för en återgång till universella värden i sin senaste bok *After Theory* (Penguin, 2003). Därmed hamnar han skrämmande nära den tidigare kulturkritikern och numera värdekonserverativa Elaine Scarry som också pläderar för mänskliga värden i *On Beauty and Being Just* (Princeton U.P. 1999). Hennes mission består i att återädda det sköna:

The banishing of beauty from the humanities in the last two decades has been carried out by a set of political complaints against it (s. 57).

Dessa politiserade anklagelser bygger enligt Scarry framförallt på två sinsemellan motstridiga argument, nämligen:

1 Derek Attridge, *The Singularity of Literature* (Routledge, 2004), s. 15.

1. Fokuserar vi det sköna flyttas vår uppmärksamhet bort från mer pockande sociala missförhållanden,

2. Vår blick objektifierar det sköna.

Denna tämligen missledande sammanfattning av de senaste tjugo årens teoretiserande försöker hon sedan komma till rätta med genom att försöka dra i bevis att det sköna leder till godhet, rättvisa och demokrati.

Hon uppfinner hjulet, kan man säga, för saken är ju den, att skönhet och godhet alltid har hängt ihop på något sätt. Redan under antiken rabblades slutledningsramsor om att det goda är sant och att det sanna därmed är skönt. Kant, som ju brukar betraktas som pappa till den moderna estetiken, delade visserligen upp det sanna och det goda och det sköna, men det sköna fick trots allt agera brygga mellan det sanna och det goda.

Schiller är dock ett mycket bättre exempel ur estetikens farbroderliga värld eftersom hans estetiska projekt var helt igenom politiskt. I hans *Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen* (1794–95) menade han att människans potential av ”mänsklighet” uppnåddes via upplevelser av det sköna och såtillvida utgör estetik en politisk modell av den ideala staten:

Om människan någonsin ska lösa problemet med politikens praktik måste hon närma sig det genom estetikens problem, för det är bara genom skönhet människan kan bana väg till friheten (Brev 2, min övers).

Borgerlig bildning, ”Bildung”, integrerade politik och estetik, helt enkelt – den estetiska staten är den etiska staten (Brev 27). Om vi får träna oss i vad vi bör vilja så lär vi oss att vilja det rätta. Frågan blir då kanske vem som definierar ”det rätta” – är det verkligen ”vi”? Hursomhelst, det sköna definieras av Schiller som frihet, vilket är ganska fint om man tänker efter. Men såtillvida behandlar hans estetik egentligen inte konst i någon större utsträckning. Det är också av avgörande vikt att betänka var man lägger betoningen i begreppet ”den estetiska staten”. Att det hela kan urarta visar Walter Benjamin som diagnostiserade fascismen i termer av en estetisering av politiken där staten intar rollen av det perfekta konstverket.

Estetiken i modern mening har alltså alltid varit nära knutet till etik i termer av det sköna som vägen till godhet och rättvisa. Ett konstverk både utgör och skapar mänsklig handling och såtillvida är både konstnären och mottagaren etisk-politiska varelser som gör att konsten blir en förändrande kraft att räkna med. Det etiska synsättet (Nussbaum et. al.) lägger tonvikten på konstens nära relation till liv och verklighet, till viss del i likhet med ideologikritisk forskning.

Det sköna

Men vilket slags skönhet är det egentligen man menar när man talar om ”skönhetens återkomst”? Det traditionellt vackra har ju flyttat in i reklambilderna – en daggig ros och sådant. Och om man tycker att ett landskap är vackert, innebär det automatiskt att en bild av ett landskap är vacker? (Jfr till exempel motiv av 1800-talets Hudson River School med den moderna kitschens Thomas Kinkade). Man känner helt enkelt igen det vackra genom de etablerade konventioner som nu blivit klichéer.

Det sköna kan även få synonymer som nyttigt och njutning, och i det konservativa ropet på skönhetens återkomst kan man se att just moral kallas kvalitet. Skönhetens återkomst handlar då om att man, från dess påstådda exil, vill hämta hem estetikens *värdeomdömen*. Estetikens traditionella fråga: ”vad är konst?”, är i allmänhet synonym med frågan: ”vad är *god*”, dvs ”vacker konst?”. Men konst är ju inte bara vacker. Något kan vara både bra, intressant och njutbart utan att vara vackert.

En intressant iakttagelse är dock kanske den, att åkallandet av skönhet sammanfaller med de mystiska lockropen "after theory". Här blir det i princip övertydligt att formalism ses som en objektiv läsart, till skillnad från allehanda poststrukturalistiska, feministiska, kulturkritiska etc teorier, trots att den samtidigt fastställer vad som ska betraktas som konstens grundläggande särart och kvalitet i ett slags cirkelresonemang. Formalismen i traditionell mening tillhandahåller värderingskriterier, helt enkelt, och det farliga med cultural studies och annan ideologikritisk forskning är att den inte gör det, menar vedersakarna.

Dessa krav på *formalism* handlar egentligen om synen på vad som utgör den bästa forskningen. Ideologikritisk forskning, menar dess vedersakare vidare, tittar bara på texters innehåll, aldrig på stil och form. Dessutom betraktas texternas innehåll fyrkantigt, rentav som "a kind of enemy to be arrested."² Att just den påstådda oviljan, eller oförmågan, att inom cultural studies och annan ideologikritisk forskning se det specifikt litterära i en skönlitterär text, dvs, form, och därmed jämställa den med vilka andra texter som helst, utgör helt enkelt ett slags strid om forskningsobjektens *genre*. En tredje stridsfråga utgör den som handlar om *disciplinegränser* – vedersakarna menar att litteraturvetenskapen riskerar att bli en samhällsvetenskap, eller etter värre, om ideologikritikerna får hållas.

Men definitionen av cultural studies och ideologikritik är alltigenom vag hos vedersakarna – allt som länkar litteratur med kultur och politik tycks vara exempel på detta (istället för att vara de distinkta traditioner som de annars betraktas som). Och vad parollen "Return of Beauty" anbelangar så går den förövrigt stick i stäv mot traditionell estetik som alltid värderat det sublima över det sköna, inom parentes sagt.

"The remainder"

I antologin *The Aesthetics of Cultural Studies* (Blackwell, 2004) grabbar dock redaktören Michael Bérubé helt framt tag i parollen "Return to Beauty!", och tar den till intäkt för att på nytt ställa de egentligen klassiska cultural studies-frågorna:

Can politically motivated criticism have anything interesting to say about the *form* of cultural forms? What is the role of aesthetic evaluation in such criticism? How should we understand the emergence of the aesthetic as a realm of experience, and its relation to the institutions of modernity? Can an understanding of the aesthetic augment an understanding of social movements, or is one necessarily a distraction from the other? And why should anyone bother with any of the above? (s. 9)

De universaliserande tendenser äldre tiders estetik kunde uppvisa är ju omöjliga att härbärgera numera, idag handlar det till exempel om att undersöka:

the specific ways in which aesthetic experience functions as a social and cultural practice in particular historical and material circumstances.³

Denna tredje väg, eller kritiska estetik, bejakar varken en universell estetik eller reducerar det estetiska till sociologi, dvs menar att estetisk värdering står över situerade perspektiv eller att situerade perspektiv uteslutande utgör estetiska egenskaper. Istället tillstår den kritiska estetiken:

2 George Levine, red., *Aesthetics and Ideology* (Rutgers U. P. 1994), s. 3.

3 "Introduction: Exile's Return? Aesthetics Now", *Aesthetic Subjects*, red. Pamela R. Matthews och David McWhirter (Minnesota U.P. 2003), s. xv.

the situated nature of aesthetic evaluation while deferring to the relatively autonomous discourses of aesthetics, which mobilize their own languages of assessment (style, technique, originality, composition) in making judgements about works of art.⁴

Det handlar alltså om ideologi och estetik, inte antingen eller. Men framförallt handlar det om ett erkännande av det som så att säga "blir kvar" efter analysen, vi kan kalla det "the remainder". Detta utgörs av det man inte kan göra riktigt reda för, detta som transcenderar sitt historiska ögonblick och är något mer och rentav annat än summan av sina produktionsförhållanden. Man kan kalla den lämning, kvarleva, rest eller ruin, men likväl rör den sig.

Häri, tror jag, ligger den springande punkten och poängen med den estetiska vändningen: vad göra med denna "remainder"? Poängen med strategiska återerövningar av formalism och estetik kan jag dock inte riktigt se, eftersom dessa områden redan är, och har varit, föremål för analys inom den ideologikritiska traditionen (jfr Bérubés tidigare citerade frågekluster). Då är det kanske intressantare att, som Derek Attridge gör i sin bok *The Singularity of Literature* (Routledge, 2004), fokusera den "annanhet", "alterity", som ryms i konstens remainder.⁵

I Attridges argumentation tycker jag att den etiska vändningen överlappas med den estetiska på ett konstruktivt sätt, dvs med politisk laddning och inte med moralkakor. Den estetiska upplevelsen av ett konstnärligt verk handlar, enligt Attridge, om att öppna för denna "annanhet". Det är inte exakt samma sak som till exempel brechtianskt förfrämligande, men följer dess etiska linje. Det handlar istället om vad som utgör "remaindern" – det som gör att ett konstverk uttrycker något mer och annat än sin kultur. Att skapa något mer och annat, dvs "annanhet", innebär att skapa mening åt det nya och det främmande. Detta är i grunden en etisk handling eftersom mottagaren reagerar på just denna "annanhet". Förhoppningsvis tar mottagaren sedan moraliskt ansvar för sin upplevelse av "annanhet" i sin relation till den Andra, för att hårdra Attridges resonemang en smula:

All creative shapings of language (and any other cultural materials) make demands that can, in this extended sense, be called ethical. To find oneself reading an inventive work is to find oneself subject to certain obligations – to respect its otherness, to respond to its singularity, to avoid reducing it to the familiar and the utilitarian even while attempting to comprehend it by relating it to these (s. 130).

I förlängningen innebär resonemanget att konsten, i det här fallet specifikt skönlitteraturen, särskiljs från andra typer av kulturella fenomen, här specifikt texter, genom just remaindern, dvs genom sin förmåga att skapa "annanhet". Sätillvida handlar det om hur skönlitteratur "gör", inte om hur den essentialistiskt "är". Men frågan om vad som definierar "konst" kvarstår – kan ett teveprogram skänka samma typ av "annanhet" till exempel? Attridges bok är dock befriande prestigelös, och hans syfte är inte att ge slutgiltiga svar.

Så – vad farao gör vi med det där som gör att skönlitteraturen nästan, men bara nästan, är samma sak som all annan text? Frågan kvarstår.

4 Janet Wolff, *AngloModern. Painting and Modernity in Britain and the United States* (Cornell U.P. 2003), s. 166.

5 Stefan Helgesson skrev nyligen en essä om Attridges bok, publicerad i *Dagens Nyheter* 050507.

Referenser

- Armstrong, Isobel (2000): *The Radical Aesthetic*, Oxford: Blackwell.
- Attridge, Derek (2004): *The Singularity of Literature*, London: Routledge.
- Bérubé, Michael red. (2004): *The Aesthetics of Cultural Studies*, Oxford: Blackwell.
- Clark, Michael P. (2000): *Revenge of the Aesthetic. The Place of Literature in Theory Today*, Berkeley: California U. P.
- Eagleton, Terry (2003): *After Theory*, London: Allen Lane.
- Helgesson, Stefan (2005): "Att skriva är att ställa frågor", i *Dagens Nyheter*, 7/5.
- Levine, George red. (1994): *Aesthetics and Ideology*, New Brunswick: Rutgers U. P.
- Mc Gann, Jerome (1983): *The Romantic Ideology. A Critical Investigation*, Chicago: Chicago U. P.
- Matthews, Pamela R. och David McWhirter, red. (2003) *Aesthetic Subjects*, Minneapolis: Minnesota U. P.
- Scarry, Elaine (1999): *On Beauty and Being Just*, Princeton N. J.: Princeton U. P.
- Herrnstein Smith, Barbara (1988): *Contingencies of Value. Alternative Perspectives for Critical Theory*, Cambridge, Mass.: Harvard U. P.
- Wolff, Janet (2003): *AngloModern. Painting and Modernity in Britain and the United States*, Ithaca: Cornell U. P.

"Ett brev betyder så mycket"

– några samtida perspektiv på historiska brev

Tilda Maria Forselius

tilda.maria.forselius@lit.gu.se

Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Personliga brev utgör traditionellt sett ett viktigt källmaterial inom alla de historiskt orienterade ämnena, exempelvis i biografiska studier. Under senare år har brev också uppmärksamats som en berättarform med särskilda kännetecken, som kan beforskas t.ex. från retoriska och narratologiska infallsvinklar. Bl.a. inom anglosaxisk poststrukturalistiskt inspirerad forskning och diskussion har synen på brevs textualitet också lett till ett generellt ifrågasättande av fakta- eller informationsvärdet eller av bruket av brev som 'dokument'.

Idag tycks intresset för brevutgåvor och för brev som biografisk källa åter vara stort i Sverige. Det aktualiserar frågan om hur brevdiskurser förstås och behandlas som historiska referenser. I artikeln framhåller jag risken för att de kulturellt inövade föreställningarna om brev som 'autentiska' dokument och som sanningsbärare skymmer komplexa kulturhistoriska aspekter av brevpraktiken. Syftet är att problematisera vissa för-givet-taganden om brevbehandlingens direkta hänvisning till en historisk verklighet, till 'fakta' eller 'sanning'. Jag lyfter också fram exempel på forskare som på fruktbara sätt arbetat med brevs textuella, mediala och relationella aspekter, och som därmed visat på alternativa sätt att förstå brevs sociala roll.

"Ett brev betyder så mycket" – några samtida perspektiv på historiska brev

Ehuru jag nyss bortsände mit bref, skrifwer jag likväl ständigt, til dess påsten går härnäst; mit enda soulagement är min fjäder [...] Af alla konstnärer prisar jag ingen så högt, som den hwilken upfunnit skriftkonsten... O! hwilken ljuflighet at härigenom kunna språka med en frånwarande wän! (Ahlgren, 1772, s. 5)

Pappas bref är réelement en föda för min Siäl Såm är lika Så nödig för den, Såm mat för Kroppen, och jag tror att jag med mera letthet skulle Kunna venja den Sednare [...] än den först nämnde at vara utan föda. (Ur brev från Julie Björckegren till Carl Sparre 4 oktober 1789)

Vad är ett brev? Det första citatet ovan, hämtat ur Catharina Ahlgrens tidskrift *Brefwäxling emellan twänne fruntimmer* (1772), anknyter indirekt till denna fråga och ger flera delsvar. Ett brev kan skrivas därför att någon har "upfunnit skriftkonsten". Det är något som sänds med ombud, med "påsten", och det är ett sätt att tala med en "frånwarande". Brevskrivaren Adelaide, en fiktiv 1700-talsdam, kan brevlades "språka" med sin älskade väninna Selima. Skrivandet ger henne "soulagement" och en känsla av "ljuflighet", det vill säga tröst och njutning.

Det andra citatet, ur ett brev från Ahlgrens dotter Julie Björckegren till Carl Sparre, betonar med kroppsliga analogier brevutväxlingens betydelse. "[B]ref är réelement en föda för min Siäl Såm är lika Så nödig för den, Såm mat för Kroppen", skriver hon till sin tidigare älskare

och beskyddare. Själen, människans inre, som i tidigare perioder setts som ett verk av Gud fader, får alltså sin näring av brevpraktik.

Drygt två hundra år senare tycks sådana uttryckssätt om vanliga pappersbrev en aning överdrivna och exotiska – åtminstone i den ekonomiskt gynnade delen av världen. Men båda skribenterna levde i en tid då skrivkunnighet inte var alla förunnad. Privat brevskrivande var ännu relativt exklusivt också av ekonomiska skäl, samtidigt som dess sociala betydelse snabbt ökade. Med dagens perspektiv – framför allt inspirerat av Walter Ong (1990) – kan man se att brevcirkulationen vid tiden var en väsentlig del av övergången från muntligt till skriftligt orienterade kulturella former, något som i hög grad bidrog till att förändra sociala relationer och tänkandet om jaget. I dag får vi närmast jämföra med Internet för att hitta en motsvarighet. På liknande sätt som brevskrivandet var vid 1700-talets slut, är den internetbaserade kommunikationen nödvändig att delta i för att uppnå social framgång. Samtidigt är den – också likt brevpraktiken då – inte tillgänglig för alla och inte heller överskådlig i alla sina sociala konsekvenser. Kommunikation via Internet kan sägas vara 'ogenomskinlig' i den meningen att det fortfarande är en teknik vi är kulturellt medvetna om *som teknik*, som möjlighet till utveckling och som något potentiellt subversivt – på det tyder inte minst den intensiva debatt om problem som omgärdar internetanvändningen, medan vanliga brev idag i stort sett aldrig diskuteras på motsvarande sätt.

Kroppsnära och äkta?

Vad är då ett brev? Slår vi upp ordet 'brev' i *Nationalencyklopediens ordbok* (1995) får vi veta att brev kommer från latinets 'breve', som betyder kort skrivelse. Ett brev är således ett skriftligt meddelande riktat till en eller flera personer. Det skriftliga meddelandet sänds vanligen med ombud, vare sig detta är en springande budbärare i antikens Grekland, en postdiligens i Sverige på 1700-talet eller en e-postserver i cyberrymden. Denna definition – att meddelandet skrivs, befordras och läses – gäller alltså såväl pappersbrev på 1700-talet som e-post idag.

Hur stora skillnaderna än är mellan 1700-talets värld och vår, kan denna analogi vara intressant att hålla i minnet. Jag tror nämligen att de flesta av oss är väl medvetna om det ambivalenta vad gäller det formulerade innehållet i den egna brevpraktiken; om att vi skriver svar i olika dialoger, deltar i olika diskurser, snarare än formulerar sanningar om oss själva och vår omvärld. Mediet ger en ram med förutsättningar och möjligheter, både i teknisk mening och genom intersubjektiva överenskommelser. E-brev och chatt-meddelanden ska till exempel inte vara för långa. Även om skärmen inte avgränsar i rent teknisk mening, gör den det i praktiken, genom de konventioner som har utvecklats.

När historiska brev lyfts fram som källor ur arkiven är det dock sällan det medieteknologiska eller det sociala och föränderliga i relationerna som betonas. Brev ses fortfarande allmänt som ett kroppsnära och individuellt uttryck för den skrivande människan, och förknippas med sanning och äkthet även inom forskningen. Själva benämningen 'autentiska brev', som är den gängse för brev som ingått i eller skrivits med tanke på en utväxling mellan levande individer, leder tanken dithän, och på många sätt har brev en privilegierad status som källa vad gäller utsagor om så kallade verkliga förhållanden (Thurén, 1997). Exempelvis antas brevs berättande innehåll, efter viss kritisk prövning, kunna beskriva eller beteckna en yttre verklighet, som forskaren strävar efter att återskapa – i detta fall får diskursen, eller delar av den, en referentiell giltighet eller faktaaspekt. Ett annat vanligt förhållningssätt som kan kallas essentiellt eller psykologiskt orienterat är att vi i brev antas kunna finna det skrivande jagets signum, en sanning om den skrivande personen.

Inom litteraturvetenskap är båda dessa förhållningssätt verksamma. I brev söker vi till exempel fakta om den socialhistoria som omger författaren, vi söker uppgifter om utgivningsvillkor, eller kontextuellt-psykologiskt stöd för en tolkning av litterära och fiktiva arbeten.

Brev förefaller genom en sådan praxis vara en form där författaren håller sig till sanningen – skriver ur hjärtat, som det brukar heta – medan dikten är platsen där hon fabulerar och/eller anpassar sig till konventioner. Amanda Gilroy och W. M. Verhoeven menar att denna föreställning eller teori om brevets 'genomskinlighet' är den historiskt sett starkaste brevfiktionen av alla; en långlivad konstruktion som skymmer till exempel historiska, politiska och lingvistiska aspekter (Gilroy & Verhoeven, 2000). Med den här artikeln avser jag att diskutera denna tendens i relation till dagens svenska utgivning. Mitt syfte är framför allt att problematisera vissa för-givet-taganden om brevs referens till en historisk verklighet, till 'fakta' eller 'sanning'. Det bör påpekas att jag utgår från mina generaliserade intryck, vilket givetvis kan förefalla delvis orättvist. Jag kommer också att lyfta fram exempel på studier som visat fruktbara sätt att arbeta med brevs textuella, mediala och relationella aspekter.

Nytt intresse för brev

Intresset för historiska brev har ökat påtagligt under senare tid. Det gäller vad som brukar kallas privata eller familjära brev, alltså brev skrivna inom personliga kretsar. Inom litteraturvetenskapen handlar det främst om författares brev. Trots den begränsningen har det inom ämnet ändå skett en öppning mot en tidigare marginaliserad litterär form. I bakgrunden finns faktorer som 1980- och 1990-talets kritik av en begränsad litteratursyn, en flervetenskaplig rörelse inom akademien, och inte minst feministiska impulser och tillägg. För att rekonstruera kvinnors insatser måste man, har det sagts, gå till källor som dagböcker, opublicerade självbiografier, brev, muntligt historieberättande och så vidare. Värdet av en sådan breddning av litteraturbegreppet märks till exempel i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* (1993–2000).

Nyttillskottet av brev inom forskning och utgivning väcker dock vissa funderingar. Å ena sidan handlar det om en verklig utvidgning av det litterära fältet när en okänd brevskrivares brev presenteras, när en författares produktion utvidgas till att gälla också hennes brev och dagböcker eller när brevställare lyfts fram som ett kulturellt regelverk för hur brev har skrivits. Å andra sidan har brev i sin roll som 'autentiska' och personliga dokument i hög grad fått spela biroller i olika biografiska projekt, alltså infogade i andra berättelser, och diskussioner kring brevgivning kommer också i hög grad att handla om "hur det var", det vill säga om de verkliga personliga händelser och relationer som breven anses spegla. Aptiten på brev tycks därmed i hög grad vara sammantvinnad med det förnyade intresse för biografier och biografisk forskning, som Lisbeth Larsson uppmärksammar i sin bok *Sanning & konsekvens* (2001) och som hon benämner "rekonstruktiv". Där dekonstruktionen på 1980–90-talet ifrågasatte och problematiserade anspråken i den biografiska genren, har den rekonstruktiva rörelsen "med de biografiska texternas hjälp visat att det finns andra berättelser, andra individer och andra sanningar än dem som tidigare auktoriserats" (Larsson, 2001, s. 14).

Sådana projekt tar gärna brev till sin hjälp. Ett aktuellt exempel är Ulrika Knutsons (2004) "grupporträtt" av Fogelstadkretsen, som i stor utsträckning bygger på arkivbrev. Ett annat är Ingrid Elams (2004) biografi om "den moderna läsaren", Tegnér's goda vän Martina von Schwerin, som huvudsakligen baseras på brev. Vidare har vi fått en renässans för utgivning av författares brev, exempelvis av Selma Lagerlöf (1998), August Strindberg (1999) och Tomas Tranströmer (2001). Inom den historiska och idéhistoriska forskningen kan man peka på Eva Helen Ulvros arbeten (t.ex 1996, 2001) och utgivningen av Catharina Wallenstedts brev (1995).

Den textteoretiska diskussionen saknas

Problemet är att detta intresse för brev, som resulterat i många värdefulla tillgängliggörande arbeten, inte har ackompanjerats av någon högre grad av brevteoretisk diskussion i Sverige. Stina Hansson har gjort betydande insatser kring 1600–1700-talsretoriken (Hansson, 1988, 1993), men för övrigt är det tunnansatt med diskussion och teoribildning om brev som textform,

medium och genre med speciella traditioner och förutsättningar. Den förskjutning av förhållningssätt – från brevs faktavärde till textualitet – som inom anglosaxisk forskning skett med poststrukturalismen tycks inte ha gjort några särskilt märkbara avtryck i svensk brevforskning.

Bristen på teoretisk diskussion medför att antaganden om brevs referens till en yttre, historisk verklighet många gånger står oemotsagda och oproblematiserade. Med 'antaganden' menar jag inte att samband mellan brev och liv nödvändigtvis görs explicita. Teorin om att brev är en form där skribenten visar sig i sin autenticitet och säger sanningar behöver inte artikuleras för att sättas i verket. Den tycks fungera automatiskt genom att den är kulturellt förankrad; att inte problematisera tankemodellen innebär därför att den fastställs som läsanvisning. I biografier och brevutgåvor stöds läsarten ofta i förorden där forskarna och utgivarna betonar sådant som att de genom breven "kommit en historisk person nära", att de blivit "fascinerade" eller fått "inblick i ett liv", eller att brev är värdefulla att studera därför att de är "öppenhjärtliga" och utgör "nyckelhål" till historien. (Alla citaten är hämtade ur den nyutgivna svenska litteratur som nämns i artikeln.)

För-givet-tagandet av diskursens referens till historiska händelser och förhållanden, som dessutom retrospektivt antas vara möjliga att rekonstruera, visar sig också i att citat ur brev många gånger tämligen lättvindigt utgör belägg för hur saker förhöll sig, vem som tyckte vad och för skribentens känslor och avsikter. Det finns många automatiserade förhållningssätt här. Citeras ett uttalande ur ett brev tas det som regel på allvar som skribentens ställningstagande, oaktat att citatet är ryckt ur sitt sammanhang. Brev behandlas vanligen som utsagor om och av det skrivande subjektet som historisk person, trots att det 'jag' som skriver är format av ett särskilt 'du', i en dialog. Den relationsblindheten präglar också brevutgivning när enbart den ena partens brev publiceras fast bådas finns att tillgå. "I allmänhet är det mannens brev som offentliggörs – medan den (oftast mindre kända) kvinnans brev refereras i fotnoter eller inte alls", påpekade nyligen författaren Hans Hederberg (2005).

Biograferna nagelfar gärna brev på spaning efter det uppseendeväckande, idag är det ofta sexuella böjelser eller relationer som dras fram. Om inte diskursen är tillräckligt explicit, kan brevskrivaren placeras på forskarens särskilda analyssoffa. Det är då något antytt i texten som ska lyftas fram och tolkas som något historiskt relevant, det vill säga i överensstämmelse med forskarens antaganden om att något hänt i den historiska verkligheten 'bakom brevet'. Det anses ibland räcka med att göra analogier, som när Ulrika Knutson (2004, s. 204) finner fragment av sitt "eget heterosexuella joller" i breven mellan Ada Nilsson och Honorine Hermelin och tolkar detta som att det fanns mer än en ömsint vänskapsrelation mellan de två kvinnorna. Som belägg håller det kanske inte långt, skriver Knutson insiktsfullt, men hon bygger ändå ut bilden av denna och andra förmodade lesbiska relationer mellan kvinnor på Fogelstad till ett viktigt tema i sin bok, utan att anföra andra källor.

Man kan naturligtvis dikta vidare på brev och andra diskurser, det står var och en fritt så länge man redogör för att det är vad man gör – så som Ulrika Knutson "väljer tolkning" vad det gäller dessa kvinnors sexualitet. Vad jag framför allt vill framhålla är att förståelser av brev både som textform och som praktik i regel fördunklas när de på ett sådant sätt infogas i biografiernas värld. Biografin är en moraliserande genre och brev får spela en underordnad roll när berättelsens ordning skapas. Samtidigt ska breven utgöra belägg för berättelsens antaganden och sensmoral. Det finns en försåtlig rundgång i detta som riskerar att förenkla de komplexa och ofta undanlidande sambanden mellan brevdiskurs och liv.

Relationellt, intentionellt och tillfälligt

Är då inte brev berättelser ur livet, bär de inte på sanningsanspråk? Lisbeth Larsson räknar brev till de biografiska textformerna, och menar att sådana texter kännetecknas av "att författaren i sin text ingår ett sanningskontrakt med läsaren och att den kommer att finnas i världen

som en sanningsutsaga, vare sig det går att visa att innehållet i den är lögn eller ej” (Larsson, 2001, s. 16). Utifrån de syften jag har här måste svaret bli ett annat. Visst är ett personligt brev en text- och diskursform som utgår från en så kallad levd erfarenhet, men till skillnad från till exempel biografien, saknas vanligen pretentioner på att erbjuda en ’hållbar’, sammanhängande eller ’sann’ berättelse om livet. Viss är brev *ändå* nödvändiga om än problematiska pusselbitar i biografiernas värld, och visst *kan* brev bära starka sanningsanspråk (till exempel utpräglade vittnesmål), men för att återigen dra parallellen med dagens vardagliga praktik: Ska jag beskriva vad som sker när jag samspekar med mina nära vänner via e-post känns inte ordet ”sanningskontrakt” adekvat. I stället handlar det om tillfälliga överenskommelser, som: Detta är vårt sätt att tala med varandra. Den här nivån av skämt och allvar passar oss två. Det här är sådant som vi talar om, och inte. Sedan omprövas dessa ’samspråksavtal’ efterhand. Mitt intryck är att detta gäller också för det historiska, oredigerade material som jag tagit del av i arkiv. Brevväxling är en process, som bygger upp, prövar och omprövar relationens mening, inte sällan med grepp lånade från fiktiva sammanhang.

Jag ska helt kort peka på några drag kännetecknar brev som texter och deras kontexter – med andra ord brevs (kon)textualitet. Det är karaktärsdrag som gör dem vanskliga i retrospektivt återskapande sammanhang, och som därför på olika sätt behöver beaktas när brev används som källor. För det första är brev relationellt orienterade på ett specifikt sätt. De skrivs ”för stunden till en viss person i ett särskilt syfte”, enligt definitionen i *Svenskt litteraturllexikon* (1970). När man studerar historiskt material blir man som forskare alltså ”mottagare” av personliga brev som förmodligen aldrig var menade att läsas av någon annan den ursprungliga adressaten. Charles A. Porter påpekar att detta kräver hög grad av självreflexivitet, både av etiska skäl och för förståelsens skull.

We must understand that our understanding of these letters is mediated by the ways in which they have come before our eyes. The letter before us, for no other reason than the passage of time, is not identical to the letter that was read by its original addressee, and even that letter was not quite the same as the letter the author thought he or she was sending. (Porter, 1986, s. 7)

Omedelbarheten, brevskrivandets presens, kan invagga brevforskaren i en känsla av samtidighet och närhet, i en känsla av förtrolighet, men det finns en överhängande risk för tidsblindhet i detta. Även när det handlar långvariga brevväxlingar är varje brev i väsentlig mening momentant, förankrat i ett passerat ”nu”. Innehållet i det individuella brevet utgår från stundens syn på sakernas tillstånd och bärs vanligen av en intention, till exempel önskemål om kontakt. Med 1700-talsförfattarens Samuel Richardsons ord är brev skrivna ”to the moment, while the heart is agitated by hopes and fears on events undecided”. (Citatet ur förordet till *The History of Charles Grandison*, 1753–54.) I litteraturteoretiska arbeten om brevromanen är det just denna omedelbarhet (eller illusion av omedelbarhet) som oftast lyfts fram som en särskild kvalitet. Den skiljer brevberättandet från former uppbyggda efter Aristoteles klassiska estetiska modell med början, mitt och slut. Brevskrivaren/berättaren skriver ju *inifrån* händelseförloppet, framåtorienterat men utan kännedom om hur det hela ska ”sluta”. Det oavslutade, öppna berättandet avviker från det västerländska berättelseidealet och har därför inte accepterats som fullvärdigt, menar Elizabeth J. MacArthur (1990). Det oavslutade karaktärsdraget accentuerar också skillnaden gentemot biografins genomgående retrospektiva perspektiv – även om det naturligtvis också kan förekomma självbiografiskt återblickande inslag i brev.

Brevs dialogkaraktär, ”the correspondence of co-respondents” som David A. Gerber benämner den, formar inte bara den enskilda brevväxlingen, utan över tid även de kulturella konventioner som bildar mönster för hur brev ska skrivas, och inom särskilda kontexter även

normer för annat socialt samspel (Gerber, 2000). Brevskrivandet är enligt detta synsätt således en del av en implicit social förhandling om vad som är gott, möjligt, etcetera. Ett exempel på vilken intressant bild som kan uppstå om man studerar brevväxling som nätverkspraktik med socialt-normativa dimensioner ger Ylva Hasselberg (1999).

Det personliga brevs relationellt orienterade, intentionella och tillfälliga karaktär ger vid handen att vi i brevdiskurser möjligen kan finna en aspekt av jaget och en situerad eller pragmatisk sanningsutsaga. Jaget i breven är en persona, ett relationellt skapat brevjag, som inte automatiskt kan förstås som mer än en tillfällig representant för den som skriver, och den referens detta ”jag” har till den skrivande, historiska personen är komplext och svårfångat.

Ömsesidigt spel

Här finns det skäl att särskilt framhålla en aspekt av brevs kontextbundna intentionalitet. Personliga brev behöver ju inte nödvändigtvis innehålla något formulerat ärende – även om de för all del ofta gör så. En grundläggande intention finns dock alltid inbyggd i själva skrivandet. Syftet med att ”språka med en frånvarande vän” via brev är först och främst att bekräfta och bevara relationen och kanske att utveckla och förändra den. För det ändamålet kan man tydligt se att brevskrivare fjäskar och ljuger, slätar över, manipulerar med kända fakta, samt testat roller och förhållningssätt. Sådana spel utvecklas ofta i dialog och blir en del av brevväxlingens överenskommelser. Så beskriver till exempel Liz Stanley (2004) den passionerade och förföriskt formulerade brevrelationen mellan Olive Schreiner och Mary Sauer som ett exempel på en dialogisk utväxling som inte ska förstås som ett vittnesmål om de båda kvinnornas relation utanför breven. Skrivandet konstruerar och konstituerar i stället en egen värld av intimitet och ömsinhet. Också Elizabeth J. MacArthur (1990) ser kärleksjoller i de brevväxlingar hon studerat som ett sätt att markera åtskillnaden mellan brevväxlingens egen värld och omgivningen. Jollret intimiserar och avgränsar brevskrivarna mot yttrevärlden. Det är en kod eller en markör för en innerlighet, som inte behöver ha något med den historiska personens sexuella val och preferenser att göra. Således inte heller med vad som hände när brevskrivarna eventuellt möttes ’en face’.

Den ”textuella vändningen” á la poststrukturalismen välkomnas av Stanley just för att den har tillfört en problematisering av den läsart där brevberättelse och liv ses som i stort sett synonyma. Men låt oss inte heller glömma att brev hade en historia innan de referentiella och essentiella förhållningssätten ens hade aktualiserats historiskt. Intention, konvention och medvetet framträdande – det vill säga en rollaspekt – är centrala delar av förromantisk brevt teori, den klassiska retorik som kan sammanfattas med orden ”att skriva för att övertyga”. I äldre dagar följde man regelböcker, brevställare, för att lägga fram sitt ärende väl, medan den retorik som dominerat sedan 1800-talet är mera flexibel och insocialiserad – osynlig och därför kulturellt genomskinlig (Hansson, 1988). Den som skriver för att övertyga bör vara medveten om att det finns andra aspekter på det som ska framhållas och olika sätt att tolka ord – att lägga orden väl bygger på känsla för kontexten, inklusive mottagarens benägenhet att värdera det sagda. Detta vet varje brevskrivare, om inte uttalat så ’i ryggmärken’, och följer så gott hon eller han kan. Denna känsla för det passande problematiserar i sig tanken på en överensstämmelse mellan brevdiskurs och ’sanning’. Vill man övertyga om sin kärlek, exempelvis, kan det i ett sammanhang vara helt fel att skriva ”Jag älskar dig” och i ett annat det enda som behöver sägas. En annan gång skriver man ”Jag älskar dig” inte för att få till stånd en intim relation, utan för att uppmuntra mottagaren eller kanske sig själv, genom att formuleringen får en att framstå som en sympatiskt älskande människa. Vi behöver alltså inte dekonstruera hela jag-begreppet eller tron på någon form av stabil verklighetsuppfattning för att se den potentiella flyktigheten och det relationella i ett brevjag, liksom i det ärende som detta jag framhåller. Dessa aspekter av brev handlar egentligen inte främst om sanning eller lögn, utan är i pa-

ritet med andra (ofta omedvetet praktiserade) strategier som utvecklas i vardaglig social interaktion.

Från dekorums osynliga teater kan steget verka stort till de utstuderade bedragarna, men brevet är en scen också för dem. Det är ett inslag i brevets historia och i en teori om maktutövande via brev som den tidiga brevromanen ofta gestaltar. Att sådant intrigskapande också varit och är en del av praktiken bekräftas i, till exempel, i berättelser om brevinteraktion vid Gustaf III:s hov och om Internet, där det förekommer att för olika syften låtsas vara yngre eller äldre eller av annat kön än det man har. Risken för att bli förförd och bedragen är väl inte den första man tänker på när man öppnar och läser ett brev, men den är ändå en del av de premisser som ligger inbyggda i praktikens möjligheter och som uppmanar till en dosis misstänksam läsning – inte minst när man sysslar med arkivbrev. (Därtill finns ju förfalskade brev, men det är ett annat kapitel.)

Textanalys och kulturell orientering

Låt mig lyfta fram några forskare, som visat på fruktbara sätt att studera historiska brev som texter och praktik. Janet Gurkin Altman (1986) har argumenterat för en socialt-diskursiv läsning med fokus på brevpraktikens relation till maktfrågor. Hon framhåller de politiska implikationerna av hur vissa brevskrivare, i olika perioder, upphöjs till 'brevkonstnärer'. Ett exempel är Madame de Sévigné i 1600-talets Frankrike. Hennes brev till sin dotter har för övrigt uppmärksammats för sina litterära kvaliteter också inom traditionell litteraturvetenskap. I sin samtid – breven mångfaldigades redan under de Sévignés levnad – blev dessa och andra ofentliggjorda brev ett slags ideologiska modeller, menar Altman. Breven manar till efterföljd och inpräntar "public speech acts", en offentlig diskurs, som tjänar den samhälleliga makten. Traditionella närläsningssverktyg kommer till god användning för att utforska de sofistikerade dimensionerna av detta. Retoriska strategier, berättarstrukturer, dramatisk uppbyggnad, bildspråk, tematisk uppbyggnad och liknande aspekter i breven kan, utifrån Altmans perspektiv, berätta mycket om "the ways in which a culture's linguistic choices have promoted its social values and constructed the social identity of its citizens" (s. 62).

Altman är exempel på en forskare, som rört sig från strukturalistiskt och tematiskt betonade analyser av brev i litteraturen, till mera diskurs- och kulturhistoriskt inriktade studier av brevfiction och -praktik. Orienteringen tycks i hög grad vara gemensam för det anglosaxiska forskningsområdet och hör ihop med de teoretiska omprövningar som poststrukturalism och dekonstruktion fört med sig. Thomas Beebe (1999) lyfter fram att fiktion och icke-fiktion ständigt står i relation till varandra i brevpraktiken. Autentiska brev liksom andra livsnära texter och även livets former hämtar framställningssätt och mening från fiktiva modeller och vice versa. Sådana samband är förstås svåra att belägga empiriskt, men att ingående studera brev utifrån dessa tankegångar kan generera värdefull kunskap om, till exempel, hur berättarstrategier och litterära koder är del av den vidare kulturella praktiken. Närgången diskursanalys av brevväxlingar, av vad som sker i breven, kan visa hur samtalskulturer byggs upp och de särskilda innebörder ord och uttryckssätt kan få inom sådana kontexter.

Elizabeth J. MacArthurs *Extravagant narratives. Closure and dynamics in the epistolary form* (1990), som redan tidigare nämnts, har varit mycket inflytelserik på det senaste decenniets brevforskning. MacArthur har studerat brevformen både i romaner och i autentiska brevväxlingar från 1700-talet och finner i båda fall en särskild karaktär av "öppen" berättelse, det vill säga en berättelse som inte sluter sig metaforiskt kring en mening. Detta karaktärsdrag är särskilt framträdande i autentiska brevväxlingar, som MacArthur beskriver som en ständigt pågående förhandling om relationens mening, gestaltad genom de alter egon som skapas för dialogen. De studerade relationerna utvecklar i hög grad rollspel; något som jag själv också funnit talrika exempel på i en svensk brevsamling från samma tid, nämligen i Julie Björckegrens brev till Carl Sparre (Forselius, 2003). MacArthur beskriver hur samspelet skapar "a

collection of possibilities for identities and for the relationship” (1990, s. 171). Trots att maktstrukturer också etableras och styr den skapade relationen, utmanas föreställningen om fasta subjektspositioner i ständiga omtolkningar. Det skapas möjlighetstillstånd i texten, något som ‘skulle kunna’ vara. Överenskommelsen om brevskrivarnas relation och om deras relationella identiteter, om meningen, är således ständigt – inom vissa ramar – i rörelse.

Var finns då sanningen eller diskursens relation till det levda livet? Att språket inte kan reflektera livet eller ens skribentens subjektiva känslor är något brevskrivare ofta artikulerar, enligt MacArthur. Det betyder dock inte att brev saknar bärighet på hur livet levs. Språket må vara en dålig spegel, men det är ett kraftfullt redskap, skriver hon.

Language’s nontransparent relation to the reality is not equivalent to a complete detachment from the real world. Letters may be incapable of expressing feelings without bias or distortion, but they are supremely capable of playing a role in human interactions and of structuring experience. If Marie-Catherine [en av brevskrivarna] discovers that she cannot speak (or, especially, write) her feelings without introducing the duplicity of language, she also learns that much of language’s power in human relationships results from this duplicity. (MacArthur, 1990, s. 49)

MacArthurs argument blir således att brevberättandet inte reflekterar brevskrivarens liv, tillvaro och känslor på något genomskådligt sätt, men att det i stället *skapar* eller kan skapa nya möjligheter och modeller för livet. Brevskrivandet ses som en kreativ social praktik, styrd av vissa förutsättningar, och som ett sätt för skribenten att generera och ompröva föreställningar om det egna jaget i relation till omvärlden.

Ytterligare en av MacArthurs tänkvärda iakttagelser är att det tycks vara svårt för forskare att uppskatta brevväxlingars metonymiska karaktär – det vill säga karaktär av en dialogisk, oavslutad, meningsomprövande berättelse, som skapas gemensamt av flera subjekt. Eftersom vi är kulturellt inskolade i att utläsa och skapa sammanhängande mening påtvingas sådana berättelser, som avviker från huvudspåren, ofta läsarter och mening från andra genrer. I hermeneutisk anda söker vi efter det som passar ihop och bildar helheter, snarare än efter det som formulerar motsägelser och diskontinuitet, och det gäller även den till synes ‘neutrala’ utgivningen av brevsamlingar där urval sker alltid efter vissa idéer eller principer. På det viset förkvävs en väsentlig del av brevberättandets egenart när det organiseras och redigeras.

Brev sätter spår

Den inledande frågan ”Vad är ett brev?” – den kan naturligtvis inte ges något svar här. Det har inte heller varit min mening att försöka göra det, utan i stället att peka på problemen med att sådana frågor sällan ställs om och till brev. Vad som i allmänhet verkar uppfattas som en oskyldig, ’genomskinlig’ kommunikationsform, visar sig vid närmare påseende ha vittgående implikationer som innebär stora svårigheter för den som försöker tala om vad ett brev ’är’. När Stanley sammanfattar sitt tentativa men mycket respektingivande försök att sammanfatta brevs karaktärsdrag finner hon idel paradoxer. Brev är både-och: här och nu, där och då, fiktion och dokument, jag och du, frånvaro och närvaro, gemensam konvention och individuellt uttryck, kontext och text. ”Indeed, paradox is at the heart of epistolary matters” (Stanley, 2004, s. 214).

Vi behöver nya infallsvinklar när vi studerar och ederar historiska brev, framhåller Stanley. Hon efterfrågar teorier och begrepp som tar hänsyn till såväl brevs textualitet som till deras referens till en social verklighet eller praktik. För även om förenklade samband *ska* problematiseras, gäller det att inte kasta ut barnet med badvattnet. Brev är ju på intet sätt textuellt vakuumförpackade; de har en närmast ”obstinat referentialitet”, menar Stanley. En alltför långtgående teoretisk upplösning av sambanden mellan diskurs och liv riskerar att dölja brevs sociala dimensioner. Jag kan bara hålla med. Det fanns en människa av kött och blod som

skrev det brev jag lyfter upp ur arkivmappen. Även om skribenten medvetet eller omedvetet manipulerar med sanningen, även om hon döljer vem hon är, kan vi fråga sådant som: Vad ville hon med detta brev? Vilka nätverk och sammanhang ingick hon i? Vad kunde brev åstadkomma? Vilka språkliga strategier används? Även om vi således inte kan räkna med att finna berättelsen om hur-det-var, även om brev inte är genomskinliga 'sanningssägare', så är de med Stanleys ord ändå "real in their consequences" (s. 212). Det vill säga, brevdiskurser har i hög grad en performativ aspekt som får sociala konsekvenser. Man skulle kunna uttrycka det så att brev, sett utifrån detta perspektiv, inte i första hand *berättar* om sociala handlingar som gjorts, utan de *är* handlingar som ingår i kedjor av andra handlingar. Genom brevskrivandet skapas och bevaras relationer, struktureras skribentens tankar om tillvaron, upprättas och konstrueras berättelsen om jaget i relation till duet, och så vidare. Brevskrivandets teori och praktik lär också ut konventioner för både liv och skriv och kan eventuellt tjäna som redskap för att överskrida givna mallar. Kort sagt: brev har en potential att få saker gjorda i ett socialt sammanhang. I historiskt perspektiv gäller det i hög grad de kvinnor, som genom att skriva brev kunde skapa sig en plats i ett socialt rum och påverka sin situation. I den meningen kunde brevutväxling vara en livsnödvändighet: "en föda för min Siäl Såm är lika Så nödig för den, Såm mat för Kroppen", med Julie Björckegrens högtidligt klingande ord. Eller tröst och njutning, som hennes mor framhöll.

I mitt inlägg här har jag velat lyfta brev ur deras tillvaro som alltför sällan problematiserade texter. Jag har framhållit att biografisk användning, där en brevskrivares brev antas utgöra en mer eller mindre mimetisk berättelse om hennes historiska jag, riskerar att missa de grundläggande relationella och intentionella aspekter som formar brevdiskurser, och att förståelsen av brev som sanningsutsagor är diskutabel. Som exempel på andra infallsvinklar har jag lyft fram möjligheten med kulturorienterade litterära läsningar samt studier av hur brevutväxlingar bygger upp diskursiva relationer och av brevs performativa aspekter. Det finns naturligtvis många oprövade möjligheter, eftersom – som Posten inpräntade i oss på 1970-talet – "ett brev betyder så mycket".

Referenser

Otryckt

RA, Börstorpssamlingen, E:3052.

Tryckt

- Altman, Janet (1986): "The letter book as a literary institution 1539–1789: Toward a cultural history of published correspondences in France", i Porter, Charles A. (red.), *Men/women of letters/Yale French studies* 71, New Haven: Yale University Press, 17–63.
- Beebe, Thomas O. (1999): *Epistolary fiction in europe 1500–1850*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Elam, Ingrid (2004): *Min obetydliga beundran: Martina von Schwerin och den moderna läsarens födelse*, Stockholm: Norstedts.
- Forselius, Tilda Maria (2003): "Jaget, frun och den fjolliga flickan: Rollspel och identitetskonstruktion i Julie Björckegrens brev till Carl Sparre", i Helgeson, Paulina & Nordenstam, Anna (red.), *Brevkonst*, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 45–74.
- Gerber, David A. (2000): "Epistolary ethics: Personal correspondence and the culture of emigration in the nineteenth century", in *Journal of american ethnic history*, 19:4, 3–23.
- Gilroy, Amanda & Verhoeven, V. M. (2000): "Introduction", i Gilroy, Amanda & Verhoeven, V. M. (red.), *Epistolary histories: Letters, fiction, culture*, Charlottesville/London: University Press of Virginia, 1–25.
- Hansson, Stina (1988): *Svensk brevskrivning: Teori och tillämpning*, Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Universitetet.
- Hansson, Stina (1993): *Salongsretorik: Beata Rosenhane (1638–74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*, Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Universitetet.
- Hasselberg, Ylva (1999): "Letters, social networks and the embedded economy in sweden: Some remarks on the Swedish bourgeoisie 1800–1850", i Earle, Rebecca (red.), *Epistolary selves: Letters and letter-writers, 1600–1945*, Aldershot: Ashgate, 95–107.
- Hederberg, Hans (2005). Om svar anhålles. *Dagens Nyheter* 25 maj 2005.
- Knutson, Ulrika (2004): *Kvinnor på gränsen till genombrott: Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor*, Stockholm: Bonniers.
- Lagerlöf, Selma (1998): *Mammas Selma: Selma Lagerlöfs brev till modern*, red. Ying Toijer-Nilsson, Stockholm: Bonniers.
- Larsson, Lisbeth (2001): *Sanning och konsekvens: Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Stockholm: Norstedts.
- MacArthur, Elizabeth J. (1990): *Extravagant narratives: Closure and dynamics in the epistolary form* Princeton, N.J.: Princeton University Press
- Nationalencyklopediens ordbok. Första bandet* (1995), Höganäs: Bra böcker.
- Nordisk kvinnolitteraturhistoria 1–5* (1993–2000), huvudredaktör Elisabeth Møller Jensen, Höganäs: Wiken/Bra Böcker.
- Ong, Walter (1990): *Muntlig och skriftlig kultur: Teknologiseringen av ordet*, Göteborg: Anthropos.
- Porter, Charles A. (1986): "Foreword", in Porter, Charles A. (ed.), *Men/women of letters/Yale French studies* 71.
- Stanley, Liz (2004): "The epistolarium: On theorizing letters and correspondences", i *Auto/Biography*, 12:3, 201–235.
- Strindberg, August (1999): *Min eld är den största: Brev 1858–1912*, red. Kerstin Dahlbäck, Stockholm: Ordfront.
- Svenskt litteraturrexikon* (1970), Lund: Gleerup.
- Thurén, Torsten (1997): *Källkritik*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Tranströmer, Tomas (2001): *Air mail: Brev 1964–1990*, red. Torbjörn Schmidt, Stockholm: Bonniers.
- Ulvros, Eva Helen (1996): *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Lund: Historiska media.

- Ulvros, Eva Helen (2001): *Sophie Elkan: Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf*, Lund: Historiska media.
- Wallenstedt, Catharina (1995): *Allrakäraste: Catharina Wallenstedts brev 1672–1718*, red. Christina Wijkmark Stockholm: Atlantis.

The power of connections: on durability in inner city conversion

Joakim Forsemalm

joakim.forsemalm@ethnology.gu.se

Department of Ethnology at Göteborgs Universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Introduction: technology and sociality in post-industrial city conversion

As a youngster with a vast interest in music, I every now and then went through the seemingly ever-stretching woods in the region of Småland, from my home town of Tranås to Hultsfred, home of Sweden's largest music festival, to work at different arrangements held at Hultsfred sports centre. About half way there along highway 33, is Ingatorp, one of many small places that are passed along the way. Here, a remarkable wood sculpture picturing a bull with a sulky face, salute the motorist welcome to the "pearl of highway 33". Back then, early nineties, road-sign salutes were unusual sights at the roadsides. Today, an increasing number of such welcome-signs are a sign of the times. In these signs, cities and places is wrapping the message, mediates the knowledge they want to sell to the surrounding world (cf. Berg, Linde-Laursen & Löfgren (eds.), 2000). At the highway gates of Göteborg, electronic signs tell the approaching visitor the up-coming events; sports, concerts or the current theme at the trade fair. Supporting the fluxing information at the LCD-boards is a slogan mediating the essence of the town: *Göteborg – alltid på G!* (Göteborg – always on the G(o)!)

The increasing number of welcoming signs is *one* example of how cities in an increasingly fashion works with visibility. These signs are part a growing phenomenon that in city redevelopment theory goes under the name of "place branding", that is about the marketing of places, cities and regions. The point of departure for this increasing phenomenon is *competition*, between cities about investments, job opportunities and tax bases. The competition narrative is the prime motivator for spectacular and costly redevelopment projects, and is frequently used at city-development conferences – with main objective being to help cities become *attractive*. In the discourse produced around competitiveness, *knowledge* and *entertainment* is two key words, key aspects that cities should focus upon in order to get - attractive. In Göteborg, these two key words are materialized respectively at one bank of the Göta River, both in a cluster-type manner (the hi-tech cluster at Norra Älvstranden and "Evenemangsstråket", the entertainment zone at Skånegatan).

Now, neither these catch-phrases, nor the idea of competition, are any news in the urban studies/city planning fields. Questions rarely put in these contexts though, which is to be focused in this article, concerns what in discourse theory are called "discursive outsides" (cf. Howarth, 2000). Using the welcoming signs to exemplify; in the production of meaning that is the making of a saleable message, something is framed in. But at the same time something is framed out. In these times of meaning-extracting to make cities more easily understood (e.g. more easy to sell), is there any room for "the other", for the alternative, for the odd? Or is it destined to be located further and further away from the city centres as the cities needs more space for materializing the "attractive"? If so, then what about societal goals such as the "diversity" policy? This article, which is a cut from an ongoing Ph.D., takes departure in the redevelopments that characterize contemporary Göteborg in a number of ways. At the time of writing, a public dialogue has just been launched concerning the content and configuration of

the southern river shore (Södra Älvstranden), an area that is to be “released” from its prison of traffic route, thus making the river accessible to the people of Göteborg. And hopefully to its visitors as well; here lies a potentiality in terms of programming the variable welcoming signs at the entrances to the city. Göteborg has undergone a couple of vast re-development projects the last couple of years, and there are still more big projects to come. It’s thereby a good example to study when the interest is the production of meaning in city transformation processes.

The saying “not in my backyard” express opposition, resistance and fear for the divergent, in what form it might be.¹ Something is threatening an experienced totality (a neighbourhood, an identity) and networking in terms of protest lists or rallies eventually puts enough pressure on the planners or politicians to keep the divergent away. Utterances for this phenomena connected to Göteborg could be the localization of housing for the homeless or the urgent need for a new forensic psychiatric clinic; two processes that has been ongoing for years without any progress, due to the “not in my back yard” phenomena. What I’m going to outline in this paper is another expression of this phenomenon. Adjacent to the scorching project that is the up-coming re-development of the southern river shore, is a district that seem to react comparably to the neighbourhoods that doesn’t want housing for the homeless in their surroundings. What we will follow throughout the following pages, is examples of the construction of the area *Långgatorna*. The question to answer in this paper is thus: *what is the consequence of different actors creating Långgatorna in terms of resistibility against the gentrification that is probable to affect the area due to its central location and vicinity to a spectacular and widely discussed re-generation project?*

Before we look into the makings of this district, a brief genealogy of the area is needed. First and foremost, though, a theoretical perspective needs to be laid down to get tools to discuss and try to understand the situations we’ll meet in the empirical material. For this, we turn to French organizational theorist and sociologist Bruno Latour, whose focus is set on the relation between the social and the material.

Theoretical perspective: actor-network theory

In the Latourian actor-network theory, people are “actors, not patients” (1998:44.). The line of argument departs in a power analysis, where power is “productive”. It isn’t something someone *has* and exercises, it is created through people networking, making bindings: “power isn’t a characteristic in one [of these] elements by them selves, but in a chain” (ibid: 154). These “chains”, or programs, as Latour also calls them, is created through “translations”, i.e. in that actors take in a statement, an object or an order (“let us call it a symbol”) that someone “throws out” in one way or another. The actor - a person, a group of persons or a structure - either increase or decrease energy in the movement of the symbol: “Instead of a passive medium trough which power is exercised, there are active members that forms and changes the symbol as it moves” (ibid.45). In this constructivist theory, there are no “beings”, only “becomings”; the symbol is in need of energy to be maintained and it’s never the same since every conveyance of energy makes it - no matter how slightly, still - different.

Now, programs (which basically is *strives*) isn’t just people connecting to other people. The durability of a program won’t be long if the social relation is all there is to it, says Latour. To clarify this line of reasoning, he uses the example of the hotel receptionist that wants the guests to leave the key when leaving the hotel, due to an extensive loss of keys – which is trying on the hotel economy. When the verbal message “please leave your keys when leaving the hotel” doesn’t reach a satisfactory result, technology is introduced to the program. First as

1 “NIMBY The acronym for Not-In-My-Back-Yard, an attitude typical of individuals resisting the siting of a source of negative externalities next to their homes and campaigning for its location elsewhere” (out of Dictionary of Human Geography, p.554).

a sign on the counter, stating the same message as the verbal one, which meet the objective to a somewhat better extent, though still not enough. The next step is adding a weight on the key in a more literal sense; an iron lump, that creates the effect that the guests suddenly longs to loose the key in the hole in the reception desk, is added on. The “program”, the strive to keep the keys on the premise, is made durable, reaches a tolerable level, when technology is introduced in the chain.

Returning to the initial example of this article; the programming of a city – which according to the reasoning laid out here is actors making bindings and thereby creating meaning – needs technology to get durable messages as much as the next program. The welcoming signs are *one* example of strives for durability; websites and other branding material, are of course other ones. Through the adding of technology in the chain, or program, the objective of visibility – in prolongation an action to maintain, or obtain, investments, create jobs and a steady tax base – hopefully will be reached. To summarise and to reconnect to the problematic for this paper: in the post-industrial economy, cities are occupied with place marketing, which to the theoretical perspective presented here, is a power practice. There is no Göteborg to be represented – it is *created* through a (vast) series of translations. The program we now turn to hasn’t got flashing signs as tools, but there are other technology, other “weights”, being added to create durability.

“Långgatorna”: the making of an inner city district

As I’ve hinted above, the area of study is in the midst of a process. *What* kind of process is a matter of definition and perspective. The actors I’ve studied - via qualitative methods such as interviews, observations and focus groups as well as through studying policy document and debate materials – in their speech departed from the presupposition that there is a gentrification process that awaits the area. Petter, inhabitant in the district, who we will meet further later in this paper, and whose co-operative is leasing the shop-level space to Seven-Eleven, talked about what’s happening in the district: *“You don’t say no to 150-160000 extra per year. No, you don’t do that, because you can’t do that basically, with the regulations you have in a tenants society, you can’t do that, because then you would basically commit malpractice.”* Jan, real-estate owner in the district, connects to the same problematic: *“We see more and more people with solid economy moving in there”*. Just as Petter, Jan doesn’t position himself as an actor in the events that’s about to converse the district. There seems to be no ways to empower an alternative development: *“Should I exercise charity work?”* Presuppositions as these are the prime reason for the causes of action actors we soon will meet take.

As for a very brief genealogy of the district in question, Långgatorna is four “long streets”, stretching from the political left hub of Järntorget to Masthuggstorget, about 800 meters out west. For a long time it’s been characterized by left wing party politics and pornography/sex shops. The presence of the latter is stemming from the area’s proximity to the river. When Göteborg still had harbours in it’s more inner parts, Långgatorna and Järntorget was crowded with sailors, dock workers and stevedores, which attended the bars and sex shops in the area. Both these elements – sex shops and left wing party politics - still contributes to the character of the area, but in the last couple of decades this picture has been made broader. During the focus group I held with Göteborg planning authority in connection to the on-going planning procedure (that was due to a updating need of an almost 60 year old plan that wasn’t sufficient to give building permits from), two district inhabitants described what they thought of as the characteristics of present day Långgatorna:

Louise: I experience the streets as, you know, when you enter Långgatorna, you feel that you get a different feeling, I get a more relaxed feeling because...you feel freer

there, I do, somehow. I don't really know why, but I guess you could reflect upon that.

Petter: I think dynamic is one of the keywords that I think about straight away when I think about Långgatorna compared with other such small communities in the city. It's all there, I mean, the porn shops throngs with quite good restaurants and, the collective housing isn't there in the same extension as before and there are pretty, well, maybe the most exclusive housing in Gothenburg at the moment, at least the recently built property. So, everything throngs in the same district, it's just a couple of hundred meters we're talking about. So, there is an enormous span, you know, both economically and from the most aspects that forms a room. Or that forms an urban environment.

Louise: Yeah, that's right, both in terms of retailing and enterprises that are also there, the politics are there too.

Petter: And it's a society from below, what evolves there isn't something that has been planned. At least that's what you experience, you get the feel that most of the enterprises sort of has grown organically, you can't create that artificially.

There is a comparatively high level of self-employed and independent business (perhaps the spirit of enterprise, that's been and still is characterizing the district, originates from the political-left heritage that has characterized Långgatorna/Järntorget historically (cf. Lökken 2002) in the district, As of today, a vast variety of designers is located in modest offices and studios in the area. Some of this design is being sold in the retail shops facing (foremost) Andra (2nd) Långgatan. The presence of these one-person company retailers, or, of more importance, the merchandise they retail, is a significant reason for the creation of a buzz about the area. Via media and word-of-mouth, Långgatorna and the area around Järntorget in this way has become the opposite pole in more than the political way. It could nowadays be said to be the opposite pole to the franchise biased inner city retailing, or at least so the retailers themselves argue. And at the other side of Järntorget, a significant number of actors in the media- and cultural production branches, as we will see, create another opposite pole – to the media/hi-tech cluster on the northern river bank. In 2002, there was a large amount of actors from different standpoints creating speech about this district, a speech that created the paradoxical situation of producing the assumed idea of an approaching gentrification – since this historically has been the fate of areas alike – as well as, as we shortly will see, opposition against such a change.

Turning to the empirical study; we will first look at the retailers in the district. Their presence, as just hinted, is significant for what the district is (or becomes, to be consistent with the theoretical perspective in this paper), according to a lot of the material concerning the planning of – and buzz around – it. The second part departs from a lobby group, a more explicit “programmer” of Långgatorna that emanates from the media- and cultural production cluster right on the edge of the southern riverbank area. In the third section, we move to the planning part of the programming and look at how actors in the focus group talked about the area and how this talk, as well as other programming, effects the eventual district plan.

The shop floor network: programming through retail

During a calm early summer day walk along Andra Långgatan, I'm being called in to Carl's store. The door is as usual wide open and tones from the French sound creator Colleen is

floating out on the street. Carl is a designer; he foremost makes clothes, mostly t-shirts, sweats and jackets with pretty conventional design but with abstract prints. After working in Indonesia for a couple of years with design and retailing t-shirts, he got an offer he couldn't refuse five years ago: a share in a studio in central Göteborg. Homesickness and a craving for a more permanent base for his business made him make a decision. Not long after the return, he and a business partner went searching for premises for a combined studio and retail shop. When a premise in the neighbouring district of Majorna fell through due to high rent costs, the search continued at Långgatorna:

While we were thinking, and I asked people around me, everyone said, 'do it at Långgatorna instead!'. I was pretty familiar with the area and had been buying records there for quite some time, hung out in the cafés and my sister was involved in Ung Vänster [Left party youth group]...so I had been here before, when it was another café down there. So it was pretty natural.

His shop mainly sells the garment he designs, but lately the selection has been expanded to include records with music that isn't sold anywhere else in the city. Carl smiles while telling about what seems like a great business decision; the estimated rate of 10 LPs a month turned out to be 180. The purposeful work with making the shop something more than clothes retailing is paying off.

So we started to trot around Andra Långgatan and after declining the old porn cinema 'Blue Video' due to a probable enormous renovation cost, we suddenly noticed that this tobacco shop had been closed for four-five days in row and with mouldy fruit laying in the window. It looked totally emptied.

After calling the shopkeeper up, offering a quick deal, Carl got access and the renovation work soon begun. During the three months it took, he realized what a good move he'd done. *"Because it was about then [late summer 2001] that people started to talk about the area, and that the newspapers wrote about it.* Carl has a very active attitude toward the area; he keeps check on what's happening there, especially when it comes to retail spaces. This particular day, he tells me about Lenny, that is about to open a street/hip hop-ware store a couple of blocks up the street. At another occasion, he tells me about a combined advertising agency/art exhibitionist that had got hold of another space in the street; both these enterprises are examples that fits well in the area, says Carl. In fact, his networking has been crucial to both these enterprises getting localized at Andra Långgatan. In Carl's mind, these two are far from enough:

And it would be great, I think so, if another [clothes] shop opens here, then others will follow (...) If there is a guy that wants to check a sweater here, the other guys doesn't tag along, if they're down town. But, if there are already five shops, of course the other could grab a coffee at Publik [neighbouring café] and check up all five, you know what I mean?

There isn't any outspoken agreement on what's ok or not to retail, but there seems to be tacit understandings founded on an idea of "in every-ones best interest". Carl talks about how the area needs a constant freshness, that the concepts could be evolved by themselves, to create a good entity for the area. Even if there isn't a formal network between the different shop owners, there are informal chats about opening hours, or about various arrangements:

Some of us talks a lot and some of are very committed, I think. I think the majority, the majority of whom I know that works here in the street works a great amount of hours every week. And it is often really alternative stuff, and there are no support from above, no-one is financed from outside. The majority is pretty hard working.

That there is no “backing” is one reason for helping each other out. But there is also the question of sharing creativity and knowledge. Lenny, who’s only been situated in the area for half a year when we talk, gives a picture of how different businesses in the area are being “cross-fertilized”:

Lenny: [about why his business is situated in the area] Because I like the people around here a lot, and I know a lot of people, um...because there are cheaper rent, of course, but also because...I don’t know. It has gotten to this that people are helping each other out. I don’t know if it’s just my luck, with the people I’ve met. And, also, it’s fun to represent something in some way, an area. It’s like making a mark on the map. And, though I guess it’s just unconscious, but now when I sit here and narrate [laughs]. I haven’t really thought about it myself.

Joakim: But when you said that you’re helping each other out, do you have any good example of that?

Lenny: Thousands. Everything, well, now Otto went to China and I’m looking after his business somewhat. The people in here in the backyard, with the design collective, I’m doing their website, and they sell there stuff in my store. (...) I’m going to play at Ralf’s club. There is a plentiful.

But is this networking particular for these specific retailers? What separates retailers at Långgatorna from others? Carl’s reasoning about this, as we saw above, highlighted how none of the shops in the area are part of a franchise, which creates a bigger need for communication; the composition of shops separates the area from other shopping passages. In the city, there are smaller need to share knowledge and information, since there are corporations and manuals backing up. Yet another retailer at Andra Långgatan, Willy, gives Carl the role of webmaster in an “unspoken network”:

Willy: But Carl, you talk to him about this and that and try to keep the doors open for different things and at the same time everyone’s working a lot of hours; it’s hard finding time for those things. We’ve [Willy’s business] been, like, we tag a long and make our contribution when something surfaces. We don’t take that many own initiatives.

Joakim: But do you feel any responsibility to maintain what’s attracting customers, or, are good for the retailers here?

Willy: I haven’t defined it that way, but by tip people that has business that would fit in here, I think I take responsibility for everybody’s interest, it’s not something others would argue against.

Joakim: But...do you think that there is anyone that would lose on there being a network?

Willy: No, I don’t think so. No, I think that everyone that’s a part of it, if you could say so, thinks that, I think Jim and Carl says that ‘this would be good for Willy too’, without them going around and asking all the time. We have a feeling what would be good or not.

Joakim: But how do you get to such a feeling?

Willy: Well... we've just gotten to it because we like each other, I think it's through that, you know. It's not at all that we sat down to discuss it, had an agenda, talking through what we really think about stuff.

It's a seemingly small and loosely nit network that, none the same, creates an important "weight" on the Långgatorna program, making it more durable. The area to a great extent *becomes* through the presence of businesses like Carl's, Lenny's and Willy's, an idea quite a lot of the material, not least the media articles and the planning documents, supports. There is a network that stems from identification with a partially common, but not always explicit, program. You help out to keep the program durable; when spaces are being released to let, a phone-chain is created, to ensure that the content in the area is maintained – or even better, evolved. There might also be more activities in the area that would be another way of "adding weights" to the program: Lenny told me about happenings and joint advertisements, as well as an "Andra Långdag" ("Second [referring to it being the second of four *long streets*] Longday") that is sketched out. Time, again, is the problem for these happenings happening. Willy still thinks that something will happen in a not to distant future: *"It should be more of that here; I think it should work, more events. I think there are work on this in each and everyone's kitchen. But there will soon come a day when this gets co-ordinated"*. Co-ordination is the key word for the next section, another programming of Långgatorna. At the other side of Järntorget, there are a number of actors, that in comparison to the retailers here, founded a more formal network, and from more explicit agendas.

The explicit network: programming trough lobbying

It is a combination of the up-coming re-generation project on the southern riverbank and the updating need of the Långgatorna district plan, which worked as catalysts for the production of speech and action at Långgatorna and its surroundings. Järntorgsgruppen, an informal network consisting of "representatives of cultural institutions and NGO's, i.e. important democracy carriers" (Järntorgsgruppen presents themselves and their agenda, in GöteborgsPosten 030221) wasn't originally founded as a response to these transformation issues. It was rather a question of strengthening the media cluster in the area, a media cluster that had its centre in Lagerhuset², an old dock warehouse near the Göta River. "What could be done with the cluster around Järntorget?", Business Region Göteborg (BRG) asked itself, and sent an employee to sort the question out. Järntorgsgruppen was thus founded through an initiative to support the evolvement of the small scale and independent media company cluster accommodated at a municipality owned property situated right between two city planning projects. Pretty soon focus change towards the possible/probable change of the area prerequisites and it was from this problematic that the first public appearance this assembly of actors – adult educators, movie- and theatre producers, freelancing writers, independent publishers and actors –departed. A polemic article was written, that aimed to raise awareness of the businesses and activity that is localized in the area surrounding Järntorget, businesses that the actors assert as valuable. In these businesses, an "alternative" Göteborg exists, the article stated. The article was one of several moves the group made in its first year, and, returning to the theoretical framework again, it was a way of adding weight to the program: the action taken departed from an anxiousness regarding the future of the area. A platform was settled during one of the early meetings and stated there, besides from the programming

2 Located in the far right upper corner in the square at the map (see appendix at the end of this paper).

of Järntorget and its surroundings as one of Göteborgs most vital areas, was the need for a more formalized structure for co-operation between actors with a common interest:

When Götatunneln [the tunnel under the southern river shore] is ready; the area is going to be more attractive than it is today. This involves a possibility, but also a threat to the organizations that is dependent on low rent costs. A higher pressure of exploitation poses a risk to chase away many of the actors with limited resources that is situated around the square [Järntorget]. These organizations thus have a **common interest** in watching and possibly influence the exploitation plans for the southern riverbank. (Emphasis in original)

In the platform, four different work fields that the group was to focus on, was laid out; meeting-point, marketing, knowledge production, and political pressure. The urgency of the get-going planning processes in the area, pretty soon steered focus on to the latter two (although it's hard to make clear distinctions between these four; for instance, political pressure and knowledge production could both be seen as ways of marketing if marketing is interpreted beyond the economic correlations). The polemic article – from the Latourian perspective a materialization, thereby a “weight” - that was produced, programmed the area in the matter of articulating its content and values. With this ground laid, consideration on a proposal (for the Långgatorna planning process) – another weight added - was put together, and the “political pressure”-field was covered. The result of the polemic article didn't exactly meet the expectations of the group: as a reply to it, an editorial in GöteborgsPosten seemed to restrict their room to manoeuvre. It stated that the group's agenda was blurry, as well as protectionist: *“Järntorgsgruppen is conservative and doesn't believe in planning”*.

To keep the work going, the activity turned to the third field of work in the platform: knowledge production (and in this, the first “field” got covered as well): *“The self-interest was channelled through, for instance, Erling Fossen [Norwegian “city doctor”]. Somebody else gave suggestions”*, Frank, one of the founders of the group says about how they thought after the editorial. A seminar series, which was originally thought of as support for the media articles, was put together. The seminars also had the function to increase the group's own knowledge base; these were not actors with city transformation as field of knowledge, as Frank put it. After the editorial critique, the seminars became the primary channel for the groups work. During a handful of winter nights in 2003, the audience listened to, amongst others, already mentioned Fossen, to Les Back, English urban scientist, and to planners and researchers from Manchester, that had a “best practice example” in its “Northern quarters”. The seminar series also produced a handful of new media articles, now in form of a series of independently written articles and polemics by architectural critics and city/urban scientist, commenting and/or reflecting upon the issues discussed at the seminars presented by Järntorgsgruppen.

The actions taken by Järntorgsgruppen, that I give a couple of examples of here, are a palette of construction of meanings, of the *programming*, of Långgatorna. Both the media debate and the seminar series worked as “weights” to the program, something that also goes for the consideration to the planning process. The lack of a clear agenda didn't seem to be a problem, even though both the group themselves and, as we've seen, other actors thought so. The group quickly became a force to be counted on, to respect and take into account, and despite its dormant state, it still is a potential “threat” to the transformation process (that after a longer while of ticking due to uncertainties in the planning work procedure again is on the get-go, as mentioned earlier). What from the start wasn't suppose to be about opposition at all, but to find forms of developing a media cluster, soon took a more (explicit) political turn and thus creating a variety of translations of the same kind.

Thickening the plot: the planner translation

The district plan for Långgatorna, to which Järntorgsgruppen supplied a consideration, took influence from the work discussed in the previous two sections: the different bindings between actors of different backgrounds create a program, “Långgatorna” (i.e. its *meaning*, not the administrative borders). Järntorgsgruppen were but one of a vast number of actors doing *translations* of this program. The discussion in the focus group I held in connection to the planning process literally sometimes existed at a gutter level – a level that evidently is more than just paving. In this excerpt from the focus group, the participants talk about the possibility of making adjustments to Andra Långgatan in order to strengthen the “shopping character”, that is, as been discussed in previous sections, one of the districts most important features:

Louise: (inhabitant): It’s almost better with a residential area street³, because then there will be no cars there.

Anita: (city planner): Yes, there will be no parking that way.

Petter (inhabitant): No car parking at all?

Anita: No, you could stop and deliver and pick up goods to and from the retail stores, but you can’t...I think there has been some experiment, I think, where you have parking lots as well, I’m not sure how that’s carried out.

Petter: But how do one for example, I mean, the porn shops won’t survive such a crisis, because it will be a crisis for them, you could almost say that with certainty. Because they live that much on car traffic. And that’s obvious, it would be much cosier on Andra Långgatan, with pavement cafés and restaurants and what not. But then you will lose that and then other things will disappear as well, the synergy effect will create other effects when that disappears and, well, if you think about rents and such. (...) But I think that they’re needed. They’re there. It’s surely really degrading for women, but now they’re there.

Jan: (real-estate owner): But they’re not that dominate, as presented in the papers, that Andra Långgatan is a porn-street...

Petter: No, that’s bullshit!

Jan: I don’t think they’re that dominating.

Maja: (shop-keeper): No, they’re not. But these discussions, that it is positive, is going on amongst us too, that it is good for keeping the rents down. Not all kinds of shops are locating to Andra Långgatan as long as they’re there.

3 “Gårdsgata” in Swedish, which is a pedestrian street (Gågata in Swedish) but with cars permitted – though on the pedestrians and bicyclists terms.

Jan: Yes, that's right.

Maja: So, that discussion is going on amongst us [shop keepers].

Petter: Even though you sell feminist literature?

Maja: Yeah, but of course I think it's disgusting. But they have an important function for the street, you know.

Petter: If they were to disappear, what happens to the street then? I think a lot would.

What initially is thought of as a manoeuvre to increase the attractiveness of the district, hopefully with the synergy effect of increasing the incomes of the retailers at Andra Långgatan, would thus possibly be a counterproductive act – counterproductive (to use Latourian terminology; it would be an “anti-program”) - in relation to the “program” that the different actors I've presented in this paper are making. To return to the theoretical framework for this paper again: the “weight” that is the contents in the shops facing foremost Andra Långgatan could lose its significance if other weights – paving stones⁴ – is added to it. Even the seemingly “uneconomic” density in the area in terms of un-used building permits (plain one-storey buildings is located on a handful of such lots) is a weight of “right kind”, or, seen from the other angle, the full usage of these building permits (thereby constructing new buildings) would be a weight on the “anti-program” – that in this case is economy (disguised as “gentrification”). The varied heights are another important feature, according to the focus group participants. This knowledge, as well as other statements about Långgatorna, both from the focus group and from the vast amount of pleas in the planning process and in the media debates around it; all these different ways of programming Långgatorna, different ways of connecting sociality and materiality, influenced the planning document:

In the views that have been received during the consultation, one can see a clear consensus in certain issues. (...) The Långgatorna district has a clear identity that is important to protect. The special character depends to a great extent on the varied meaning, and on the mixed content of retail shops, restaurants, workshops, housing, etc. That the area has evolved during a long time span has great importance and it should be allowed to do so even in the future.

Conclusion

The area of Långgatorna is seemingly on the verge of gentrification; it has most or all of the classical prerequisites – high density of designers of varied sorts, subversive/independent stores (records, books, clothes), an increasing amount of co-operative flats as well as a reputation of being one of the most interesting and creative areas in the city. And, above all, its vicinity to an in Göteborg strategic area of re-development, would be a probable cause to create a domino effect and a final push towards an unwanted change. As the brief examples I've discussed shows, there are programming being made, there are sociality and technology being tied together to make the chain, the program, “Långgatorna” durable in relation to this probable change. The lesson learned through this example of different actors being active in (a probable beginning of) a redevelopment process concerns *productivity*. What I want to

4 Which very often is the material used in pedestrian residential-, or pedestrian streets.

stress through these examples is that there is no such thing as “inevitability”. Meaning is *produced* via actors making connections to other actors. The empirical examples in this paper illustrate how such actions could be expressed, and what the outcome could be. The planning document – the guidelines for how to meet requests from developers of different kinds – in this particular case stated that the scope for change is limited; there simply are too many actors “translating” the program in the same way. The plan *itself* thereby became a weight in the programming of Långgatorna.

Returning to the post-industrial city context that opened this paper; the “competition” – that of course is real in the sense there *are* businesses re-locating to low-wage countries and that there *is* need for western cities and countries to find new livelihoods – *creates* speech and materializations. Some of these materializations I opened up this paper by giving an example of; the welcoming signs are *one* example of weights, technology, being added to a program in order to make it durable. The speech connects to, and creates, an idea of fate, that the movement in city transformation could only go in one direction, a direction where the space for the “other”, the odd, the affordable or independent in central (or, as with the example of housing for the homeless or the forensic psychiatry centre, *any*) locations is impossible to maintain. The productivity is thus shown in the empirical examples in this text: there *are* other possibilities – if there are actors creating durable programs. I believe that the way of studying planning/city conversion processes as presented here, departing from the idea of these processes being power practices and connections between sociality and materiality, is a productive way to deconstruct the problematic “truths” that works as restraints for the reaching of societal goals as social inclusion and integration.

References

- Berg, Per Olof, Linde-Laursen, Anders & Löfgren, Orvar, (eds.) 2000. [*Invoking a transnational metropolis: the making of the Öresund Region*](#). Lund: Studentlitteratur.
- Göteborgs Posten (GP) 030221, 030326.
- Howarth, David, 2000. Discourse. Buckingham: Open University Press.
- Johnston, R J et al. (eds.) 2000. The dictionary of human geography. 4th ed. Cornwall: Blackwell.
- Latour, Bruno, 1998. Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens Sociologi. Göteborg: Nerenius och Santérus.
- Lökken, Kerstin. "Platser vid vattnet. Göteborgs hamn – Upphovet till stadens framgång och kommersiella storhet". I: Ek, Sven B, et al, 2002. Stadens janusansikten. Göteborgare tycker om Göteborg. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- "Programsamråd Masthugget Kv. 1-11 Långgatsområdet." Göteborgs Stadsbyggnadskontor, 2002.

Hamlet eller Hamilton?

Litteraturvetenskapens samtida problem och möjligheter

Torbjörn Forslid
Torbjorn.Forslid@K3.mah.se
Konst, kultur, kommunikation
Malmö högskola, 205 05 Malmö

Anders Ohlsson
Anders.Ohlsson@litt.lu.se
Språk och litteraturcentrum
Litteraturvetenskapliga institutionen
Lunds universitet
Box 201, 221 00 Lund

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författarna.*

Befinner sig svensk litteraturvetenskap i permanent kris? Man kan lätt få det intrycket av de många och återkommande debatterna om ämnets mål och mening, senast i *Tidskrift för Litteraturvetenskaps* temanummer "Litteraturvetenskap på 2000-talet" (2000:3–4).¹ Ett nytt bidrag till denna diskussion – Johan Lundbergs "Cultural Studies. Akademiskt nytänkande eller 68-vänsterns revanschistiska återtåg?" (*Tvärsnitt* 2004:1) – vittnar om att krismedvetandet inom ämnet består.

Som titeln antyder är Lundberg skeptisk till det ökade intresset för kulturstudier inom humaniora och litteraturvetenskap – vi återkommer till denna kritik. Ändå utgår artikeln från en lägesbeskrivning nog de flesta litteraturvetare – författaren använder genomgående beteckningen "litteraturhistoriker" – kan känna igen. Också Lundberg ser ett nytänkande som nödvändigt i en tid då "naturvetenskaperna expanderar och de humanistiska ämnena tenderar att uppfattas som mer och mer marginaliserade".²

Humanioras tillbakagång framgår för övrigt i den senaste forskningspropositionen. Humaniora diskuteras under rubriken "kulturpolitisk forskning". Här efterlyses en "överblick över den forskning som idag bedrivs inom området",³ ett ordval som antyder att man är oklar över vad humanistisk forskning innebär.

Att humanistens blickar i detta läge går mot kulturstudiet är inte förvånande, skriver Lundberg:

Och visst förstår man den attraktion som forskare inom humaniora härmed kan erfara: den litteraturhistoriker som tidigare sysslat med texter av poeter som blott en försvinnande del av befolkningen hört namnet på, kan nu bedriva forskning om aktiviteter som har betydelse för "alla och envar". [– – –] Att kulturstudiet för många politiker framstår som något att satsa på och skjuta till bidrag för, är inte heller det ämnat att förvåna: här

1 Äldre debattinlägg om svensk litteraturvetenskap finns exempelvis i Tomas Forser, "En helig och allmännelig kyrka...", *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige*, red. Tomas Forser, Sthlm 1978 och Erland Lagerroth, *Litteraturvetenskapen vid en korsväg*, Sthlm 1980.

2 Johan Lundberg, "Cultural Studies. Akademiskt nytänkande eller 68-vänsterns revanschistiska återtåg?", *Tvärsnitt* 2004:1, s. 73. Se också Mats Benners diskussion av den växande klyftan mellan naturvetenskap och humaniora i *Axess* 2005:2: "Naturvetenskapen intar humanvetenskapens domän".

3 *Forskning om ett bättre liv. Regeringens proposition 2004/05:80*, Sthlm 2005, s. 217.

finns ju den samhälls- och samtidsreferens som man har tyckt sig sakna i den ofta rätt introverta verksamhet som humanister sysslat med tidigare.⁴

Beskrivningen synliggör litteraturvetenskapens dilemma i vår tid, dess svårighet att nå ut och skapa intresse hos andra än de närmast berörda. Som Johan Svedjedal påpekar i *TfL*:s ovan nämnda temanummer märks "litteraturforskningens tillbakagång tydligt på bokhandelns hyllor, och då särskilt på orter utanför storstäderna och universitetsstäderna. Gradvis har hyllorna blivit smalare samtidigt som hyllorna har flyttats längre bakåt i butikerna".⁵ Bokreans kataloger ger en lika entydig bild. Medan avdelningen "Historia" löper sida efter sida återfinns vanligen endast ett fåtal titlar under rubriken "Litteraturvetenskap".

Vad ligger bakom denna litteraturstudiets tillbakagång? Lundbergs hänvisning till svårbegripliga utläggningar av okända poeter rymmer säkert en del av sanningen. I en annan artikel – en recension av Anders Johanssons *Avhandling i litteraturvetenskap* (03) – pekar han på samhällsomvandlingen överhuvudtaget det senaste seklet eller halvseket, vilken inneburit en tillbakaträngning av konst och skönlitteratur i samhällsdebatten.⁶

Att skönlitteraturens betydelse för samhällets ledande skikt minskat är tydligt. Politiker, företagsledare, massmediarepresentanter behöver ingen djupare kännedom om Torgny Lindgrens författarskap för att framgångsrikt kunna verka i offentligheten. Kulturdebatten är hänvisad till dagstidningarnas undanskymda kulturbilagor. Däremot är det ju inte så att *boken* eller *läsandet* befinner sig i kris. Den som under senare år trängts på bokmässan i Göteborg vet att bokbranschen upplever en högkonjunktur: nya distributionskanaler tillkommer och sänkt bokmoms har lett till ökad försäljning. Bokläsandet tycks inte hotat i massmedieåldern.⁷

Också på ett djupare plan är skönlitteraturens, eller snarare fiktionens, kraft och lockelse obruten i vår tid. *Da Vinci-kodens* segertåg över världen kan här tjäna som exempel. Inte i första hand för att *Da Vinci-koden* sålts i miljoner och åter miljoner exemplar – en del skulle nog beteckna denna försäljningskoncentration till ett par titlar som ett förfallstecken. Utan för att boken just synliggör fiktionens inneboende potential.

Sagoberättelser är bara på "låtsas", det vet minsta barn. Ändå rymmer givetvis fiktionens utsagor om livet ett stort sanningsvärde. Det är därför vi läser. När diktaren därtill utnyttjar det gamla "Robinson Crusoe-tricket" och hävdar att historien bygger på autentiskt material tycks fiktionen bli närmast oemotståndlig.

Detta framgår inte minst av Per Rydén *Den svenske Ikaros* (2003). Rydén följer och diskuterar de många och skilda berättelserna om Andrées polarexpedition. Han konstaterar att Per Olof Sundmans roman *Ingenjör Andrées luftfärd* i princip kom att tränga ut andra skildringar av expeditionen. Den fiktiva gestaltningen av färden var så stark att den överflyglade vetenskapliga och journalistiska texter. Detta trots att Sundmans huvudtes – att Andrée medvetet gick i döden och tog sina kolleger med sig – var diskutabel och i hög grad tidsbunden.

På liknande sätt påverkar *Da Vinci-kodens* inledande "faktasida" – vilken antyder att allt är sant – läsningen av romanen, som tycks utlova ny och sensationell kunskap om historien. I bokens kölvatten har en hel genre med *Da Vinci*-kommentarer vuxit fram, där man försöker verifiera eller falsifiera romanens många påståenden om västerlandets och kristendomens historia. Bokens fantasifulla konspirationsteorier bör dock inte skymma det faktum att den är väl förankrad i samhällsdebatten och framgångsrikt "flirtar" med vetenskap och finkultur. Det gäller exempelvis synen på kyrkans historiska nedvärdering av kvinnan: Maria Magdalena omvandlades från centralgestalt till sköka. För vetenskapen är detta kanske ingen nyhet. Inte heller för dikten – Sven Delblanc har skrivit om det, likaså Marianne Fredriksson. Men *Da*

4 Lundberg, "Cultural Studies", s. 74.

5 Johan Svedjedal, "Utanför marginalen", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2000:3–4, s. 53.

6 Johan Lundberg, "Vilsen flykt från tråkiga analyser av litteratur", *Svenska Dagbladet* 30/9 2004

7 Lars Schmidt, "Bästa julhandeln sedan momssänkningen", *Svensk Bokhandel*, 2005:2.

Vinci-koden når ut på ett helt annat sätt. Bokens miljontals läsare tvingas reflektera över kristendomens kvinnoösyn.

Fiktionen står alltså fortsatt stark i vår tid. Svensk litteraturvetenskap gör det inte.

* * *

Johan Lundberg är således missnöjd med litteraturvetenskapens ställning idag. Ändå är han kritisk mot försöken att förnya forskningen utifrån ett kulturstudie-perspektiv.

Man kan urskilja tre huvudpunkter i Lundbergs kritik – som därtill i mycket slår in öppna dörrar.⁸ För det första vänder han sig mot kulturrelativismen inom fältet, mot "ifrågasättandet av de gängse skrankorna mellan hög- och lågkultur". Två motsatta tendenser blir här synliga. Å ena sidan benägenheten att trivialisera traditionell finkultur; högkulturella verk och författare ses som vilka texter och textproducenter som helst. Å andra sidan uppvärderingen av populärkulturen, vilken tillskrivs en "radikal och maktkritisk potential".⁹

För det andra innebär kulturstudiet en icke önskvärd politisering av forskningen. Lundberg ser Cultural Studies som i mycket en "utlöpare från den 70-talsvänster som aldrig egentligen släppt greppet om universitetsvärlden". Följden blir att vetenskapen ideologiserar. Forskarna tenderar att inta en "peka-finger-position". De ägnar sig åt att blottlägga och kritisera oönskade åsikter och ställningstaganden om klass, kön och etnicitet i företrädesvis äldre högkultur.¹⁰

Kulturstudier innebär för det tredje en risk för amatörism. "Litteraturhistorikern" förleds att gå utanför sitt egentliga verksamhetsområde, att låtsas vara expert på "allt från ålderdom till sinnessjukdom". Kortsiktigt kan detta kanske gå bra, menar Lundberg. Men på längre sikt riskerar man att bli ifrågasatt om man uttalar sig som vetenskapsman i frågor som ligger utanför ens egentliga kompetensområde.¹¹

Lundberg konkretiserar kritiken genom att diskutera några svenska kulturstudier. Det är inte svårt att dela hans skepsis mot ett par av exemplen. Den etnologiska studie han lyfter fram, om kvinnligt och manligt i såpoperans värld, hade rimligen vunnit på kännedom om "de erforderliga tolkningsverktygen när det gäller analys av drama och film".¹² Inte heller övertygar alla "läsningar" av Solna Centrum i antologin *Passager. Medier och kultur i ett köpcentrum* (2001). Det är uppenbarligen inte lätt att avlocka denna tredimensionella "text" dess dolda innebörder.

Lundbergs kritik av dessa exempel har alltså fog för sig. Ändå är hans hållning märkvärdigt svartvit och reduktiv. De valda exemplen gör det enkelt att mönstra ut alla försök att vitalisera humaniora/litteraturvetenskap med hjälp av kulturstudiet. Men mindre lyckade forskningsbidrag finns det gott om inom alla områden, också inom traditionell litteraturvetenskap. Frågan är väl snarare om det finns något intressant att lära från det internationella Cultural Studies-fältet?

Dessutom är den absoluta motställningen hos Lundberg mellan högt och lågt förenklad och icke-produktiv. Det handlar ju inte om att byta ut Hamlet mot Hamilton (i Guillous agentserie) utan om att undersöka eventuella relationer – om några – mellan dessa två. Diskussionen av samspelet och växelverkan mellan populär- och finkultur står i centrum för den så

8 Det har under senare decennier publicerats en rad kritiska granskningar av den forskning som bedrivits i namn av Cultural Studies. Man kan exempelvis peka på den breddside mot fältet Fredric Jameson levererar i "On Cultural Studies", *Social Text*, (34) 1993, s. 17–52.

9 Lundberg, "Cultural Studies", s. 74 f.

10 Lundberg, "Cultural Studies", s. 75 ff.

11 Lundberg, "Cultural Studies", s. 80.

12 Lundberg, "Cultural Studies", s. 76.

kallade "immodesta varianten" av kulturstudiet.¹³ I Sverige har exempelvis Magnus Persson i avhandlingen *Kampen om högt och lågt* (2002) granskat hur nyare skandinaviska romaner av erkänt "höglitterära" författare – Jan Kjærstad, Peter Høg och Kerstin Ekman – förhåller sig till masskulturen.

Även Lundbergs ideologiska konspirationsteori är reduktiv. Att många kulturstudieforskare intar en vänsterståndpunkt innebär inte att forskningsfältet är ideologiskt determinerat. Det är uppenbart att kulturstudiet är förenligt med exempelvis en liberal hållning. Inte heller är ju *nyttjandet* av kultur och litteratur politiskt bestämt. Winston Churchill, exempelvis, var konservativ och högt bildad men likväl en stor konsument av populärlitteratur.¹⁴

Föreställningen om amatörism är därtill förrädisk. Visst är det en fördel om forskare vet vad de talar om – annars lär det inte bli någon god forskning. Samtidigt skulle detta resonemang, om det dras till sin spets, kunna användas också inom litteraturämnet för att hindra romanforskaren att skriva om lyrik, barockspecialisten att uttala sig om Kerstin Ekman eller metrikern att utnyttja författarbiografi. I själva verket har väl litteraturvetenskapens storverk alltid varit förbundna med djärvhet i tanke och skrift. I ett svenskt perspektiv räcker det att nämna namn som Schück, Böök och Lagercrantz. Internationellt kan man peka på Stephen Greenblatts uppmärksammade Shakespeare-biografi *Will in the World: How Shakespeare Became Shakespeare* (2004), där författaren på ett kvalificerat och intresseväckande sätt spekulerar om hur Shakespeares liv kan ha tett sig.

Inte heller är det korrekt att uppfatta kulturstudier som *enklare* än, låt säga, traditionell svensk litteraturvetenskap. I själva verket är det ofta svårt att säga något nytt och tänkvärt om populärkulturella, till synes endimensionella texter, vilka inte döljer sitt budskap bakom komplicerade berättarstrukturer. Det är just därför det finns så många svaga Cultural Studies-analyser. Forskning med denna inriktning kräver stor kunskap både om potentiella kontexter och om traditionell litteraturforskning. Vad är möjligt att göra? Vilka resultat är intressanta och nyskapande? Hur undviker man att på ett trivialt och meningslöst sätt sammanställa olika texter eller teorier? Kulturstudier är helt enkelt ingen nybörjarverksamhet.¹⁵

Kvar står problemet med litteraturämnets marginalisering – parallellt med en högkonjunktur för bokförsäljning och bokläsande. Hur ska vi litteraturvetare ställa oss till detta? Gäller det bara att bita ihop, väsa "business as usual" och även fortsättningsvis nöja oss med att presentera våra forskningsresultat för en avtynande läsekrets? Eller finns det andra möjligheter?

* * *

För att besvara denna fråga bör perspektivet breddas. Snarare än att diskutera kulturstudiets eventuella förtjänster och brister bör frågan gälla litteraturämnets inriktning överhuvudtaget. Lars Lönnroths *Litteraturforskningens dilemma* (1961) är en i sammanhanget intressant pamflett, som kan ge perspektiv på frågan. Den tillkom i en tid då svensk litteraturvetenskap hade börjat röra sig bort från en ensidigt historisk-biografiskt inriktad forskning och till en tolkningscentrerad verksamhet. Icke desto mindre finns det synpunkter och formuleringar hos Lönnroth som vi kan använda för en diskussion av dagens situation.

Lönnroths kritik av svensk litteraturvetenskap utgår ifrån bristen på konsensus inom ämnet om vad "vetenskaplighet" är. Han pekar på hur sakkunniga vid tjänstetillsättningsärenden bedömer samma vetenskapliga insats helt olika. Litteraturämnets grundläggande splittring

13 Jfr Andrew Milner, *Literature, Culture, and Society* (1996), 2nd ed. London 2005.

14 Erik Hedling, "Med blick för det låga (Bildn av bilden)", *Sydsvenska Dagbladet* 20/4 2005.

15 På ett ACSIS-seminarium i Norrköping 16/3 2004 ansåg Janice Radway – en av de litteraturvetenskapliga pionjärerna inom fältet – att kulturstudier långt ifrån är enkel verksamhet. Risken är uppenbar att Cultural Studies-forskare applicerar samma teorier och modeller på samma typer av texter och därmed når entydiga och likartade resultat.

framgår av att forskare kan syssla med så vitt skilda saker som att bedriva filologi på medeltida genrer och författa ”essäer” om Lindegrens lyrik. Boven i dramat, som Lönnroth ser det, är nykritiken och dess betoning på ”rent estetiska tolkningsuppgifter”.¹⁶ Med den i och för sig vällovliga avsikten att underlätta upplevelsen av ”god dikt” ägnar sig forskare åt att skriva vackert om betydande diktverk. Man hamnar emellertid då alltför nära den rena ”essäistiken”, vilket leder till metodisk opålitlighet. Lönnroth vänder sig mot uppfattningen att litteraturforskarens främsta uppgift skulle vara att tolka, att utlägga mening: ”För min del tvivlar jag på att mycket grundliga explikationer är av värde för den estetiska upplevelsen annat än i undantagsfall [...] det behövs sannerligen inte speciell estetisk detaljkommentar till varenda rad i varenda skönlitterär bok”.¹⁷

Lönnroth vill vrida klockan tillbaka. Hans alternativ till denna ”estetiska kritik” blir en återgång till en regelrätt historiskt inriktad forskning: ”Arbetet inriktas i huvudsak på historiskt betydelsefulla uppgifter: i första hand genrestudier; komparativa undersökningar av stilarnas, idéernas och motivens uppkomst, spridning, förändring och död; utredningar av litteraturens förhållande till andra samhällsfaktorer”.¹⁸ Det är ett program helt i den weibullska skolans efterföljd. Som Claes Ahlund och Bengt Landgren visar i *Från etableringsfas till konsolidering. Svensk akademisk litteraturundervisning 1890–1946* (2003) har denna motsättning mellan historisk och estetisk litteraturforskning redan från början präglat ämnet.¹⁹

Lönnroth skiljer alltså mellan en historiskt inriktad litteraturforskning och ”litterär kritik”. I debattskriften från 1961 tar han nästan ensidigt parti för ”historia”, men sju år senare har han blivit ”renegat” och känner sig bekväm också i rollen som texttolkare.²⁰

Lönnroths distinktion mellan historia och tolkning har uppmärksamats och kommenterats vid flera tillfällen,²¹ och utgör den springande punkten i Hans-Georg Gadammers *Wahrheit und Methode* (1961). Lönnroths tankar om vilken slags *texter* litteraturämnet ska ägna sig åt har inte uppmärksamats i lika hög grad. Men de är väl så intressanta. Är det texters litterära värde eller deras kulturhistoriska betydelse som ska meritera dem för forskarens uppmärksamhet? Lönnroth vänder sig mot praxis som inneburit att ”estetiska urvalsprinciper styrt litteraturhistorieskrivningen” och konstaterar att ”lägre” litteratur fortfarande anses ”vara illegitim som forskningsobjekt”.²² Vissa formuleringar leder onekligen associationerna till moderna kulturstudier. Lönnroth skriver: ”historisk knappologi om stora diktare betraktas som mer väsentlig än en bred och kulturhistoriskt banbrytande studie av – låt oss säga – kolportageromanen och dess publik i 1800-talets Sverige”.²³ Först med ett vidgat textbegrepp blir det möjligt att teckna en rättvisande bild av olika historiska sammanhang eller utvecklingslinjer på litteraturens område. Det finns, framhåller han, inte längre

någon anledning att studera enbart de pretentiösa genrererna. Vi kan börja ägna oss på allvar också åt sådana inflytelserika skriftalster som kåseriet, recensionen, krönikan, traktaten, postillan, drömboken, doktorsavhandlingen, brevet, tillfällighetsversen, kol-

16 Lars Lönnroth, *Litteraturforskningens dilemma*, Malmö-Lund 1961, s. 6.

17 Lönnroth, *Litteraturforskningens dilemma*, s. 31.

18 Lönnroth, *Litteraturforskningens dilemma*, s. 88.

19 Claes Ahlund & Bengt Landgren, *Från etableringsfas till konsolidering. Svensk akademisk litteraturundervisning 1890–1946*, Uppsala 2003, s. 570. Jfr Forser, s. 169.

20 ”As I have already tried to show, I have to some extent remained faithful to my old distinction between literary history and literary criticism [sic!], although I would now tend to favour the latter rather than the former”. Lars Lönnroth, ”Literary History and Literary Criticism: A Renegade’s View”, *Scandinavica* 7, 1968, s. 37. Jfr. Tomas Olsson, ”Litteraturforskningens dilemma – ännu en felläsning?”, *Gudar på jorden. Festskrift till Lars Lönnroth*, red. Stina Hansson & Mats Malm, Sthlm/Stehag 2000, s. 555 f.

21 Jfr Forser, Carl Fehrman, *Forskning i förvandling. Män och metoder i svensk litteraturvetenskap*, Sthlm 1972, s. 125 f. och Olsson, s. 551.

22 Lönnroth, *Litteraturforskningens dilemma*, s. 16 ff.

23 Lönnroth, *Litteraturforskningens dilemma*, s. 29.

portageromanen, reportaget, pornografiken, gangsternovellen, seriemagasinet, kungörelsen och reklam-broschyren.²⁴

Men även om Lönnroth pläderar för en historisk litteraturforskning är han inte så ensidig på denna punkt som kommentatorerna ibland gjort gällande.²⁵ Steget till motståndarlägret, texttolkarna, var inte längre än att Lönnroth 1968 alltså kunde ansluta sig till denna falang.

Texttolkningen har också blivit den dominerande positionen i fältet. Anders Pettersson skriver i *Tfl:s* temanummer om "Värde och värdering" (2001:3) att majoriteten av dagens litteraturforskare uppfattar just *tolkning* som det centrala innehållet i verksamheten: "I den mån som det finns en dominerande uppfattning bland litteraturvetare själva om vad som är viktigast i litteraturvetenskapen, tror jag att den går ut på att litteraturvetenskapens främsta uppgift är att tolka litterära texter. Litterära texter är värdefulla; det är litteraturforskarens uppgift att göra deras värden mera tillgängliga för publiken".²⁶ Denna självförståelse dominerar, påpekar Pettersson, också den utvärdering av svensk litteraturvetenskap som gjordes i början av 1990-talet.²⁷

Att *tolkning* prioriteras högst bland litteraturforskarna har som bekant sin historiska förklaring. Det är ofrånkomligt att, i likhet med Lönnroth, hänvisa till den förändring av litteraturforskningen och litteraturundervisningen som nykritiken förde med sig. I sin ovan nämnda översikt över svensk akademisk litteraturundervisning fram till 1946 noterar Ahlund och Landgren redan i slutet av undersökningsperioden "en tendens till att vilja ägna ökad uppmärksamhet åt text- och stilanalys, åt de litterära texternas struktur och konstnärliga verktygsmedel; och av allt att döma är det den viktigaste avnämningens, skolans behov av en litteraturundervisning med en sådan inriktning, som driver på accentförskjutningen".²⁸

Pettersson är kritisk till föreställningen att *tolkning* är litteraturforskningens huvuduppgift.²⁹ Liknande ståndpunkter har formulerats i skilda tider och från skilda utgångspunkter. Jonathan Culler invände mot tolkningens hegemoni 1981: "There are many tasks that confront criticism, many things we need to advance our understanding of literature, but one thing we do not need is more interpretations of literary works".³⁰ Johan Svedjedal talar två decennier senare om en "närmast kvävande konsensus" vad gäller uppfattningen att en litteraturforskare ägnar sig åt textanalys.³¹ I sin argumentation för att *tolkning* inte behöver ses som litteraturvetenskapens centrala verksamhet påminner Pettersson om att de estetiska vetenskaperna i själva verket har tre centrala uppgifter. Vid sidan av de båda verksamheter vi hittills berört – *tolkning* och *historia* – tillkommer *teori*.³² En sådan treledad beskrivning av det litteraturvetenskapliga verksamhetsfältet har gamla anor och har tidigare formulerats av såväl Atter-

24 Lönnroth, *Litteraturforskningens dilemma*, s. 32.

25 Lönnroth, *Litteraturforskningens dilemma*, s. 35: "Jag medger dock att det skulle vara olyckligt om den här förespråkade intresseförskjutningen medförde att *all* noggrann analys av betydande diktverk och alla biografier över stora diktare försvann eller överlämnades till litteraturkritiker utan historisk bildning. Särskilt till de äldre klassikerna och till en del moderna, speciellt svårtillgängliga diktverk (typ: "Ulysses") behövs det fortfarande detaljkommentarer".

26 Anders Pettersson, "Värden i litteratur och litteraturvetenskap", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, 2001:3, s. 22.

27 Pettersson, "Värden i litteratur och litteraturvetenskap", s. 22.

28 Ahlund & Landgren, s. 570. Denna tendens till "ett mera textcentrerat studium" tilltar i styrka under perioden 1947 till 1956. Se Bengt Landgren, "Universitetsämne i brytningstid. Svensk akademisk litteraturundervisning 1947–1956, *Universitetsämne i brytningstider. Studier i svensk akademisk litteraturundervisning 1947–1995*, red. Bengt Landgren, Uppsala 2005, s. 288.

29 Pettersson, "Värden i litteratur och litteraturvetenskap", s. 26.

30 Jonathan Culler, *The Pursuit of Signs. Semiotics, Literature, Deconstruction*, Ithaca, New York 1981, s. 6.

31 Svedjedal, s. 54.

32 Pettersson, "Värden i litteratur och litteraturvetenskap", s. 23.

bom som René Wellek.³³ Också Horace Engdahl använder denna tredelning i sin läroboksartikel "Att skriva om litteratur" (1998). Han härleder dessa litteraturvetenskapliga huvudgenrer – som han benämner kommentar, berättelse och teori – tillbaka till antiken.³⁴

Kombinerar man denna treledade beskrivning av litteraturvetenskapens möjliga *verksamheter* med en, låt vara schematisk, tudelning av texter eller *studieobjekt* i "högt" och "lågt", får man följande matrismodell:

verksamh. studieobj.	A. Historia	B. Tolkning	C. Teori
1. Högt			
2. Lågt			

Att skapa modeller är vanskligt. Risken för förenklingar är uppenbar: det finns naturligtvis inga vattentäta skott mellan kategorierna ovan. En första självklar invändning är att de tre verksamheterna – historia, tolkning, teori – i hög grad är beroende av varandra.³⁵ Den som föresätter sig att skriva litteraturens historia, kan inte undgå att tolka litterära texter eller använda andras tolkningar. Omvänt gäller att tolkningen av en specifik litterär text har mycket att vinna på att placeras i sitt litteraturhistoriska sammanhang. På motsvarande sätt är tolkning och teori beroende av varandra.

Med utgångspunkt från ovanstående modell kan vi dock förtydliga vissa tillstånd och resonera om vad vi uppfattar som utvecklingsmöjligheter. Det är vårt intryck att huvuddelen av dagens svenska litteraturvetenskapliga forskning, inte minst när det gäller kategorin doktorsavhandlingar – våra egna utgör inga undantag! – kan inplaceras i kolumn B. I likhet med Pettersson och Svedjedal uppfattar vi *tolkningen* som svensk litteraturforsknings huvudfåra – vi placerar därför denna verksamhet centralt i modellen. Men detta är inte hela sanningen. Vad Pettersson och Svedjedal inte kommenterar – kanske inte ens finner nödvändigt att kommentera – är vilka slags texter som blir föremål för tolkning. De verk som analyseras i svenska doktorsavhandlingar har till övervägande del "höglitterär" status, även om hierarkier och värdeskalor av skiftande art givetvis existerar också *inom* denna kategori.³⁶ Merparten av dagens svenska litteraturvetenskap återfinns alltså i fältet 1B, ett av sex möjliga forskningsfält!

Att *tolkning* placeras mitt i modellen handlar inte enbart om en kvantitativ övervikt. Både *teori* och *historia* framstår ofta som underordnade det dominerande tolkningsparadigmet. In-tresset för *teori* handlar exempelvis ofta om att kunna åstadkomma bättre, perspektivrikare tolkningar, om att avlocka texterna tidigare obeaktade betydelser. Anders Pettersson skriver i *Verbal Art. A Philosophy of Literature and Literary Experience* (2000):

33 Pettersson, "Värden i litteratur och litteraturvetenskap", s. 33, not. 10.

34 Horace Engdahl, "Att skriva om litteratur", *Litteraturvetenskap – en inledning* (1998), red. Staffan Bergsten, andra uppl., Lund 2002.

35 Jfr. Pettersson, "Värden i litteratur och litteraturvetenskap", s. 26: "För mig är litteraturtolkning/litteraturanalis, litteraturhistoria eller litteraturteori tre likvärdiga delar av litteraturvetenskapen och dessutom djupt beroende av varandra inbördes".

36 Jfr de 217 svenska doktorsavhandlingar i litteraturvetenskap som Michael Gustavsson förtecknar i bilagan till sin artikel "Litteraturteorins expansion. Svenska doktorsavhandlingar i litteraturvetenskap 1976–1995", *Universitetsämne i brytningstider. Studier i svensk akademisk litteraturundervisning 1947–1995*, red. Bengt Landgren, Uppsala 2005, s. 609–623.

In contemporary literary studies, the pronounced orientation towards interpretation has fostered a tendency to think of literary theory as a mere provider of impulses for textual analysis and to judge the value of theories of literature by how interesting the interpretative moves they may motivate are. In my view, this is to misapprehend the nature and value of literary theory, fundamental literary theory above all.³⁷

Vi är många som vänt oss i än den ena (teoretiska) riktningen, än den andra, på jakt efter det där perspektivet – det magiska ”sesam öppna dig” – med vars hjälp vi hoppats kunna nytolka texten. Teori är något man hämtar ”hem” till den litteraturvetenskapliga verkstaden för att med dess hjälp finslipa närläsningens-verktygen och avlocka texten nya betydelser eller påvisa dess obestämbarhet. Den teori som på detta sätt ”importeras” till litteraturvetenskapen är, menar Jonathan Culler i *Literary Theory. A Very Short Introduction* (1997),

works that succeed in challenging and reorienting thinking in fields other than those to which they apparently belong [...] writings from outside the field of literary studies have been taken up by people in literary studies because their analyses of language, or mind, or history, or culture, offer new and persuasive accounts of textual and cultural matters.³⁸

Teorier från andra ämnesområden utnyttjas således i litteraturstudiet för att belysa den litterära texten. Teorin tjänstgör som texttolkningens hjälprea.

Arne Melberg gör till synes en annan bedömning av teorins ställning och relevans för litteraturstudiet i sina självkritiska minnen från ett liv i Akademia: *Mitt i litteraturen* (2002). Hans fokus ligger på den litteraturteoretiska boomen på 1980-talet där han själv var en ledande kraft. Denna verksamhet var inte ett självändamål: ”Att litteraturstudiet varit och är tungt på ’teori’, och i synnerhet litteraturteori från 70- och 80-talen, har varit vårt sätt att göra ’vetenskap’ av det som annars kunde heta läsning, tolkning, kommentar, meditation, kritik eller forskning”.³⁹ Därtill kom ett mer uttalat akademiskt språk att tas i bruk.⁴⁰ Det ämne som tidigare gått under beteckningen litteraturhistoria med poetik ville på allvar växa in i rollen som litteraturvetenskap.

Samtidigt framgår det att teoriboomen strävade efter att kvalificera arbetet med att tolka texter: ”den teoretiska ansträngning, som förvandlade [kurs. här] litteraturkommentaren, litteraturbetraktelsen, litteraturkritiken till en *litteraturvetenskap*”.⁴¹ Det yttersta syftet var alltså att skärpa blicken och höja ambitionsnivån i tolkningsarbetet. Därmed är vi tillbaka i ruta 1B. Denna vetenskapliga legitimeringsprocess via teorin hade också sitt pris. Få skulle väl bestrida att det finns ett samband mellan ”teori-stinna” tolkningar av höglitterära texter och litteraturämnets marginalisering i den utomakademiska offentligheten? Dagens standardformel för litteraturvetenskapliga avhandlingar och böcker – inträngande närläsningar kryddade med teori – kräver onekligen ett visst mått av uthållighet hos läsaren.

Tolkningens hegemoniska position kan också avläsas i litteraturhistorie-skrivningen. Senare decenniernas litteraturhistorier domineras av korta, exemplariska närläsningar av höglitterära texter. I Bernt Olssons och Ingemar Algulins *Litteraturens historia i världen* (1992) – som används flitigt inom grundutbildningen – finner man exempelvis följande programförklaring: ”Förr handlade litteraturhistorien främst om författarna, deras liv och verk. Under de senaste

37 Anders Pettersson, *Verbal Art. A Philosophy of Literature and Literary Experience*, Montreal & Kingston 2000, s. 7. – ”fundamental literary theory deals with the questions of what literature is. [...] I do not see literary theory as an essentially auxiliary discipline, an adjunct to literary history or textual analysis”. Pettersson, *Verbal Art*, s. 6.

38 Jonathan Culler, *Literary Theory. A Very Short Introduction*, Oxford & New York 1997, s. 3f.

39 Arne Melberg, *Mitt i litteraturen. Självkritiska minnen från Akademia med sex återbesök samt ett försök att tänka nytt*, Sthlm/Stehag 2002, s. 24

40 Melberg, s. 23 f.

41 Melberg, s. 23.

decennierna har textbegreppet kommit att uppmärksammas allt mer i litteratursynen. Litteraturhistorien har kommit att betraktas som historien om texter som står i relation till varandra. [– – –]. Texterna står i centrum och har mer än författarpresentationer kommit att prägla strukturen i framställningen”.⁴² Det samma gäller i hög grad för *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria* (1993) och *Skånes Litteraturhistoria* (1996–97). Även Sven Delblanc och Lars Lönnroth skriver i *Den svenska litteraturen* (1987) att de vill ”lyfta fram de ännu levande texterna”. Den följande kommentaren – ”litteraturhistoria kan [inte] bli en antologi av snillrika textanalyser”⁴³ – visar likväl att de är medvetna om närläsningens problem. 25 år efter ungdomspamfletten kämpar Lönnroth fortfarande med litteraturämnets tudelning. Även i förhållande till litteraturhistoria uppvisar således tolkningen ”imperialistiska” tendenser. Därmed inte sagt att all litteraturhistorisk forskning har denna inriktning.⁴⁴

Tolkningen tenderar alltså att å ena sidan inkorporera teorin för sina egna syften och å andra sidan invadera eller påverka vår förståelse av vad litteraturhistorisk forskning går ut på. Vad ligger bakom detta sakernas tillstånd? Hur har litteraturämnet kunnat hamna i en situation där tolkning eller läsning av enskilda texter ur en höglitterär kanon framstår som dess helt centrala verksamhet – och detta på bekostnad av historia och teori, verksamhetsfält som i likhet med tolkning räknar sina anor tillbaka till antiken?

En given och tidigare påtalad omständighet är förstås den förändring av forsknings- och undervisningspraxis som *nykritiken* förde med sig. Nykritiken kom i många avseenden att demokratisera litteraturundervisningen. Också den litteraturhistoriskt relativt obehövade kunde nu på ett aktivt och produktivt sätt diskutera komplicerade texter. Culler sammanfattar denna utveckling:

In many ways the influence of the New Criticism has been beneficent, especially on the teaching of literature. [---] No longer was discussion and evaluation of a work something which had to wait upon acquisition of a respectable store of literary, historical, and biographical information. No longer was the right to comment something earned by months in a library. Even the beginning student of literature was now confronted with poems, asked to read them closely, and required to discuss and evaluate their use of language and thematic organization. To make the experience of the text itself central to literary education and to relegate the accumulation of information about the text to an ancillary status was a move which gave the study of literature a new focus and justification, as well as promoting a more precise and relevant understanding of literary works.⁴⁵

Detta textnära arbetssätt har bidragit till litteraturämnets *institutionalisering*, då det erbjuder handfasta ramar och rimliga uppgifter för uppsatsskrivande studenter på skilda nivåer. Ur svenskt perspektiv är det oundvikligt att här peka på den betydelse som Staffan Björcks *Romanens formvärld. Studier i prosaberättarens teknik* (1953) och Bertil Rombergs *Att läsa epik* (1970) haft i sammanhanget. Texttolkning eller ”läsning” av det ena eller andra verket dominerar inte endast svenska doktorsavhandlingar utan sätter i än högre grad sin prägel på uppsatser på grund- och påbyggnadsnivå.⁴⁶ Det är egentligen föga förvånande. Som litteraturvetare slussas vi redan från nybörjarstadiet in i tolkningsruta 1B. Vi som är satta att sköta undervisningen på dessa stadier är väl inskolade i detta tänkesätt och uppfattar denna typ av uppsatser

42 Bernt Olsson & Ingemar Algulin, *Litteraturens historia i Sverige*, (1987) andra uppl. Sthlm 1991, s. 9.

43 *Den svenska litteraturen I. Från forntid till frihetstid*, red. Lars Lönnroth och Sven Delblanc, Sthlm 1987, s. 13.

44 Se till exempel, Mats Malm, *Textens auktoritet: de första svenska romanernas villkor*, Stehag 2001 och David Gedin, *Fältets herrar: framväxten av en modern författarroll*, Stehag 2004.

45 Culler, *The Pursuit of Signs*, s. 3 f.

46 Jfr Ulf Malm, ”När litteraturhistoria med poetik blev litteraturvetenskap. Påbyggnadsuppsatser i ämnet vid Uppsalainstitutionen 1965–1975, *Universitetsämne i brytningstider. Studier i svensk akademisk litteraturundervisning 1947–1995*, red. Bengt Landgren, Uppsala 2005.

som den naturliga vägen in i ämnet. På en rimlig tidsperiod kan nybörjarstudenten producera en rimligt avancerad litteraturvetenskaplig text. Påbyggnadsstudenter och doktorander kan likaså med en kontextualiserande tolkningsmodell på (någorlunda) stipulerad tid färdigställa vetenskapliga alster av god kvalitet. Inte heller behöver varje nyantagen doktorand kämpa för att "upptäcka" en ny genre eller epok. Det finns tillräckligt med skönlitterära verk för alla – var och en kan specialisera sig på sitt författarskap eller sitt verk.

Ur ett inomvetenskapligt svensk perspektiv fungerar systemet alltså relativt bra. Samtidigt marginaliseras ämnet från två håll. Allmänhetens intresse för närläsningar är sedan länge vikande. Men också ur ett akademiskt internationellt perspektiv framstår litteraturämnet som otidsenligt. Av naturliga skäl har en detaljerad närläsning av en internationellt mindre känd svensk författare svårt att göra sig gällande på utländska konferenser. Som Sverker Sörlin påpekar i en uppmärksamman debattartikel gäller detta överhuvudtaget för svensk humaniora som rankas efter sina nordiska kolleger, men trots det har svårt att ompröva sin verksamhet:

Humanister känner sig, ibland med viss rätt, förbisedda i de större sammanhangen. De bidrar dock själva till sin marginalisering genom att motarbeta förslag till kraftsamling och nationell arbetsfördelning. Som en följd är de mindre språken på utdöende på alla universiteten samtidigt. Djärva och stora satsningar är sällsynta, internationell publicering likaså. Projektkulturen bygger på fördelning av småsmulor till så många som möjligt. Med ett förbluffande dödsförakt kör humaniora vidare på sitt "race to the bottom" (DN 9.2.2005).

Den svenska litteraturvetenskapens dilemma består bland annat av att befinna sig mitt emellan dessa poler: allmänintresset (tredje uppgiften) och den internationellt erkända vetenskapen. Kompetenta närläsningar av enskilda "höglitterära" svenska romaner eller författarskap förslår inte i något av dessa sammanhang.

* * *

Bör inte vi litteraturvetare i denna situation bredda våra intressen? Bryta oss ur många gånger förlamande genrebegränsningar och värdehierarkier? Det handlar inte om att överge den tolkande verksamheten, absolut inte. Snarare om att utvidga och komplettera denna. Torgny Lindgrens roman *Hummelhonung* (1996), exempelvis, kan relateras till P O Enquists eller Sara Lidmans norrlandstexter, men den kan också ställas mot Kjell Sundvalls actionfilm *Jägarna* (1996) som på liknande sätt gestaltar en norrländsk brödrauppgörelse.

Inte heller behöver skönlitteraturen ständigt stå i fokus. Ämnet heter ju litteraturvetenskap, inte fiktionsvetenskap. Istället kan texter av olika slag brytas mot varandra. Ett samtida radikalt försök att sammanställa texter och berättelser av olika typ står Per Rydén för i sin ovan nämnda bok *Den svenske Ikaros*. Med Andrées polarfärd i centrum pendlar diskussionen mellan självbiografier, tidningsreportage, telegram, dagböcker, romaner, dokumentärer, filmer etc. Rydéns bok kan ses som en historisk pendang till Staffan Björcks Heidenstam-avhandling från 1946: *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap*. Mycket skiljer givetvis Rydéns och Björcks verk åt vad gäller stil och inriktning, men det är också mycket som förenar. Som Ulla-Britta Lagerroth påpekat använder Björck en Cultural Studies-liknande approach, där texter, föremål och artefakter av olika slag utnyttjas i diskussionen i syfte att förvandla "litteraturhistorien till bred kulturhistoria".⁴⁷ På liknande sätt arbetar Rydén. Tidsmässigt ramar dessa verk in den nykritiska och poststrukturalistiska

47 Ulla-Britta Lagerroth, "Staffan Björck" (minnesord), *Årsberättelse. Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund*, Sthlm 1996, s. 36. – Se även Rydén, *Den svenske Ikaros: berättelserna om André*, Sthlm 2003, s. 45.

textanalysens storhetstid i Sverige. Björcks bok utkom innan nykritiken riktigt slagit igenom, Rydéns bok när den poststrukturalistiska dominansen klingat av.

Björcks och Rydéns insatser visar att kulturstudier långt ifrån är enkla forskningsuppgifter. En insiktsfull och nyskapande kulturstudie kräver stor beläsenhet och en förståelse för hur olika texter och källor kan, eller inte kan, utnyttjas. Det är lätt att gå vilse när den potentiella textkorpusen växer mot oändligheten. En traditionell närläsning av en roman eller diktsamling är i detta avseende ett mer hanterligt forskningsprojekt. Samtidigt är det just i detta avseende litteraturvetarna har sin komparativa fördel jämfört med andra humanister. Vem har större kunskap än vi om hur man kan läsa och förstå texter av olika slag? Lundbergs kritiska genomgång av svenska kulturstudier visar att litteraturvetenskaplig textkompetens ofta saknas i dessa undersökningar. Som Eva Hemmungs-Wirtén skriver i *TfL*:s temanummer om litteraturvetenskapens framtid (2000:3–4) är det olyckligt att svensk litteraturvetenskap överlåtit Cultural Studies till andra humanistiska ämnesdiscipliner.⁴⁸

Värdefrågan tas ofta upp i detta sammanhang. Vilken typ av litteratur bör vi litteraturvetare ägna oss åt? Den höga litteraturen ställs mot den låga. Allmänt beundrade verk inom finkulturen (Tranströmer) – men också inom populärkulturen (Dylan) – jämförs med mindre lyckade konstnärliga uttryck. Men frågan är om inte denna värdehierarki missar målet. Ur litteraturvetenskapligt perspektiv bör ju målet vara att producera intressanta och nyskapande *litteraturvetenskapliga* verk. Om dessa sedan behandlar Selma Lagerlöf eller Jan Guillou är rimligen sekundärt. En nyskapande och kreativ text om Guillous roll i modern litterär offentlighet bör premieras högre än en konventionell och svag Lagerlöf-studie. Idag försöker litteraturvetarna åka snålskjuts på de uppburna diktarnas status och prestige. Men en studie av Ekelöfs poesi blir inte värdefull bara för att Ekelöfs dikt är det.

Även ur ett internationellt perspektiv är den rådande höglitterära textkanon problematisk. I den mån svenska litteraturvetare har ambition att publicera sig utomlands bör dessa studier rimligen behandla verk som i något avseende läses och uppskattas där. Här talar vi inte om exporterad ”svensk” litteraturvetenskap à la Scandinavian Studies, utan om publikationer i tidskrifter såsom *New Literary History*. Tranströmers lyrik är ett givet ämne i detta sammanhang, likaså Enquists prisbelönta *Livläkarens besök*. Men också Henning Mankell eller Marianne Fredriksson – med deras fantastiska försäljningssiffror i utlandet – borde vara potentiella studieobjekt.

En annan möjlighet att publicera sig internationellt är givetvis att utgå från ämnen eller teman med mer generell relevans – skuld, utanförskap, det svenska välfärdssamhället – och hämta sina exempel från svenska och/eller utländska verk. Dessa texter behöver då inte stå för sig själva. Liksom i Rydéns *Den svenske Ikaros* tjänar de till att belysa det gemensamma temat eller problemfältet.

Den tolkande verksamheten bör alltså breddas i flera avseenden. Men den behöver också kompletteras med historiska och biografiska studier av skilda slag. Litteraturstudiet måste i högre grad öppnas mot olika samhälleliga kontexter.

Med historiska studier menar vi inte i första hand textanalys av äldre verk –vilket naturligtvis kan vara nog så förtjänstfullt – utan ett ökat fokus på icke-fiktivt material, ett ökat intresse för litteratursociologiska frågor, biografiska omständigheter etc. Den svenska lyriska modernismen är som estetiskt fenomen grundligt utforskad. Nya avhandlingar har i decennier plöjt i denna fåra. Men på vilket sätt kan den lyriska modernismen ses som ett svar på samhällets utveckling? Vilket slags författarroll är det som modernisterna träder in i? Hur ser den litterära offentlighet ut där de verkar och positionerar sig?

48 Eva Hemmungs-Wirtén, ”Desperately Seeking Spivak. Litteraturvetenskapens Subjekt och Objekt”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2000:3–4, s 19: ”Även om jag kan uppskatta den tillgång det innebär att ha en tradition, så vidhåller jag att det är djupt olyckligt för svensk litteraturvetenskap att välja bort Cultural Studies i ett längre perspektiv”.

Överhuvudtaget efterfrågar vi ett ökat fokus på den litterära *offentligheten* – i ett historiskt perspektiv, givetvis, men kanske framför allt vad gäller samtidslitteraturen. Dikten kan inte längre betraktas som ett isolerat estetiskt system, den samspelar och interagerar med det omgivande samhället. Textanalys av Björn Ranelids eller Ulf Lundells böcker säger mycket lite om dessa författares funktion och betydelse i vårt samhälle. Helt andra infallsvinklar krävs för att synliggöra litteraturens och författarens ställning i det senmoderna, medialiserade samhället. I detta sammanhang blir även studiet av litteraturens mångfacetterade samspel med andra medier – *intermedialitet* – påträngande och angeläget.

Författarbiografen är intimt förknippad med litteraturstudiets storhetstid, internationellt såväl som nationellt. Diktarens liv har haft en ställföreträdande funktion. Genom att läsa om och reflektera över konstnärernas liv lär man sig om människan och det mänskliga.⁴⁹ På senare tid märker man ånyo ett ökat intresse för biografi, hos förlag såväl som läsare. I Sverige utkom våren 2005 – när detta skrivs – biografier om bland andra Wivallius, Karlfeldt och Ahlin.⁵⁰ På den internationella scenen har Stephen Greenblatt haft stora framgångar med sin ovan nämnda *Will in the World*.

Biografen har traditionellt begränsat sig till kanoniserade avlidna författare. Men kanske bör vi också här tänka om och i högre grad intressera oss för de levande konstnärerna. En biografi eller vetenskapligt "reportage" om Ranelid eller Lundell skulle otvivelaktigt nå stor publik.

Att skriva om levande författare innebär att viss hänsyn måste tas till privatlivet, att "för syndelser" av olika slag kanske måste förtigas. Därav följer emellertid inte att man inte kan säga något intressant och viktigt om dessa författare och deras verk. Det är bara att gå till vilken söndagsbilaga som helst, där konstnärer uttalar sig om personliga eller existentiella problem. Carl Fehrman skrev påfallande biografiskt om Hjalmar Gullberg medan denne ännu var i livet (*Hjalmar Gullberg*, 1958). Varför ska dagens litteraturforskare avstå från denna möjlighet?

Som vi ser det har svensk litteraturvetenskap i alltför hög grad begränsat sitt verksamhetsfält. Även om de flesta litteraturvetare väl menar att deras forskning är viktig för samhället, är ämnets nedgång och marginalisering uppenbar. För att vända denna utveckling måste ett antal frågor besvaras – olika val måste göras. På vilket sätt kan de litteraturvetenskapliga genrererna förnyas och utvecklas? Hur förhåller sig tredje uppgiften till internationell publicering? Skilda strategier bör formuleras och prövas.

Ändå är vi långt ifrån missmodiga. Avsikten med denna artikel har inte varit att profetera om litteraturvetenskapens död utan att visa på alternativa vägar. Kris kan som bekant också innebära utveckling. Dikten är ett väsentligt medium för kunskap om mänskliga relationer och det omgivande samhället. För en litteraturvetenskap som tar fasta på detta ter sig möjligheterna obegränsade.

49 Olof Lagercrantz skriver exempelvis i *Om konsten att läsa och skriva* (1985), Sthlm 1986, s 53 f: "Sådan eggelse inför skapande människors liv tror jag många känner. Konstnärerna har en ställföreträdande uppgift. De är offentliga personer, vilkas kroppars och själers intimaste hemligheter ställs ut, och det hjälper dem, som tvingas leva med kläderna på. Konstnärerna gör tjänst som offrade gudar i kulturtemplet och de, som skriver deras biografier, blir ceremoniernas förevisare och tjänare".

50 Lennart Jörälv, *Lärkans sång är icke lång. Om skalden och äventyraren Lars Wivallius*, Sthlm 2005; Staffan Bergsten, *Karlfeldt. Dikt och liv*, Sthlm 2005; Gunnel Ahlin, *Nu ska vi ta pulsen på världen! Lars Ahlin 1946–1997*, Sthlm 2005. – För en vidare diskussion av den biografiska genrens historiska såväl som samtida relevans se *Att skriva människan. Essäer om biografen som livshistoria och vetenskaplig genre*, red R. Ambjörnsson, P. Ringby, S. Åkerman, Sthlm 1997 samt Lisbeth Larsson, *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Sthlm 2001.

En god författare är en död författare

David Gedin

David.Gedin@littvet.su.se

Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria,
Stockholms universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Inledning

Nedanstående uppsats består av två delar. I den första, helt dominerande delen, sammanfattas en del av de forskningsresultat kring det kulturella fältet i Sverige under 1880-talet som jag presenterat i avhandlingen *Fältets herrar. Framväxten av en modern konstnärsroll. Artonhundraåttitalet* (Stockholm/Stehag, 2004).

I den andra, korta, avslutande delen tar jag upp några teoretiska problem kring de begrepp som skapats av Pierre Bourdieu och som ligger till grund för undersökningen. Också dessa resonemang återfinns i avhandlingen och är i stort kopierade från den inledande teoridiskussionen. Men eftersom de enligt min mening är centrala, mycket intressanta och saknar uppenbara, fullständiga svar, så vill jag gärna lyfta fram dem i förhoppningen att få tillfälle att diskutera dem ytterligare.

Eftersom framställningen i princip enbart redogör för den redan redovisade forskningen i avhandlingen inskränker jag noterna till de direkta citat som finns i texten. I övrigt hänvisar jag till huvudkällan.

Uppsatsen publiceras även i serien Skeptronhäften, Uppsala universitet, ISSN 0284-0731, www.skeptron.ilu.uu.se/broadly/sec/.

1. "Åttitalet"

Inledning, social bakgrund

_1887 publicerade dåvarande lektorn på Stockholms Norra Latin-läroverk, sedermera biskopen i Linköping, John Personne broschyren *Strindbergs-litteraturen och osedligheten bland skolungdomen*. Ett triumferande, rasande demagogiskt angrepp på den unga generationen radikala författare – "åttitalisterna". Den borgerliga allmänhetens uppslutning tycks ha varit både lättad och entusiastisk.

Det som närmast orsakade utbrottet var att ett antal gymnasieungdomar hade blivit påkomna när de gick till prostituerade under en skolrast. Men i själva verket var det kulmen på en fem år gammal process, under vilken den borgerliga publiken med allt större rädsla hade betraktat angreppen på fundamentet till sin tillvaro, vad som kom att kallas "sedlighetsdebatten".

Begreppet "sedlighet" som i våra dagar närmast uteslutande betecknar sexuellt beteende, hade under 1800-talet en betydligt vidare omfattning. Det avsåg hela den gemensamma, officiella moralkodex det borgerliga samhället vilade på. Sedlighet innebar lojalitet mot gemensamma värden, mot den av de kristna samfundet auktoriserade moralen, och ett uppförande som utmärktes av ordning, behärskning och kontroll.

Men redan från början präglades det borgerliga samhället av spänningar mellan idealen och verkligheten, och normerna blev med tiden allt svårare att upprätthålla. Den förmodligen viktigaste handlade kvinnans centrala roll.

En schematisk översikt ger en bakgrund till periodens problem.

Under det ståndssamhälle som föregick det borgerliga 1800-talet fick de olika samhällsklasserna sin identitet av traditionen och den geografiska hemvisten. Böndernas och adelns hemmahörighet bestämdes primärt av det land som de bebodde sedan generationer, borgarna och hantverkarna av sina skrån och burskap som reglerades av traditionella regler och vanligt gick inom familjen. Prästerna plats i samhället var tryggt grundad i deras kyrkliga hemmahörighet.

Samhället var strikt hierarkiskt. Kung och adel ägde den politiska och ekonomiska makten, i symbios med kyrkan som utövade den didaktiska och etiska kontrollen. Genom predikningar och i husförhör fostrades och kontrollerades befolkningen till gudsfruktan och respekt för överhögheten. Luthers lilla katekes var lagen som skulle internaliseras enligt den påbjudna föreställningen att Gud också kunde se in i människans själ om hon var missnöjd och syndfull.

Men den framväxande borgerligheten bestående av affärsmän och tjänstemän saknade motsvarande geografisk eller traditionell hemmahörighet. Istället var dess minsta ekonomiska enhet kärnfamiljen. Och medan mannen fostrades för att ge sig ut i världen och erövra marknadsandelar var kvinnas roll att stanna i hemmet och garantera dess stabilitet. Föräldrarnas gemensamma uppgift var med Jürgen Habermas terminologi att upprätthålla den privatlivets helgd som skyddade familjens intimsfär – kvinnans och barnens omsorgspräglade sociala rum. Till dess hård och länstol skulle mannen kunna återvända efter sina äventyr i den stora världen.

Idealen ställde krav på båda könen. I mannens fall tycks det primära problemet ha varit att skaffa sig en inkomst som tillät honom att försörja en familj, inklusive det självklara tjänstefolket. Mot slutet av 1800-talet tycks svårigheterna ha blivit allt mer akuta, och Strindbergs skildring i *Röda rummet* (1879) av hur tjänstemännen tvingades arbeta gratis under flera år i hopp om att så småningom få en avlönad plats är, trots den satiriska tonen, en tämligen korrekt beskrivning av verkligheten. Männen kom därför att gifta först när de var kring trettio år eller över.

För kvinnornas del var problemet betydligt mer komplicerat. Eftersom deras roll var att garantera stabiliteten och tryggheten i hemmet gällde det för dem att inte vara expansiva, företagsamma eller styras av begär, önskningar eller drifter som hotade ordningen. Speciellt gällde det naturligtvis sexualiteten. Den målinriktade, aktiva strategin för att hitta en lämplig man var alltså att utstråla passivt ointresse. De kvaliteter som framhölls var oskuld, dygd och en visserligen selektiv men ändå dominerande okunnighet. (Fortfarande idag känner vi igen idealen.)

En konsekvens av detta blev att männen, när de till sist fick möjlighet att bilda familj, tenderade att välja betydligt yngre partners, medan den kvinna som förblivit ogift efter tjugofem hade all anledning att känna paniken komma krypande. Speciellt eftersom de i stort saknade andra karriärmöjligheter. De fick inte utbilda sig, inte yrkesarbeta, inte delta i offentligheten, inte råda över sina egna pengar eller ens gifta sig utan samtycke. Det öde som dem hotade var att förbli en ungmö, i resten av sitt liv beroende av sina föräldrar och/eller syskon, utan någon egentlig sysselsättning. Och risken var påtaglig, eftersom det räckte med ett födelseöverskott av kvinnor eller att män valde det ekonomiskt fördelaktiga ungarlivslivet, för att ett antal kvinnor skulle berövas sin framtid.

Detta var också mycket riktigt vad som hände. Enligt befolkningsstatistiken översteg redan från och med 1830-talet antalet ogifta kvinnor över 15 år antalet gifta, sett över hela befolkningen. Och antalet fortsatte att stiga, också relativt den våldsamma och allt snabbare befolk-

ningsökningen framöver. Delvis berodde det på "Stockholmsäktenskapen" – samboförhållanden i första hand i arbetarklassen mellan personer som inte hade råd eller inte fick tillstånd att gifta sig, något som lämnade kvinnorna juridiskt skyddslösa. Men det finns skäl att tro att den sjunkande giftermålsfrekvensen gällde de borgerliga kvinnorna i minst lika hög grad även om gruppen inte går att urskilja i statistiken. Det var också den uppfattning som gällde i samtiden. För man var naturligt nog medveten om problemet. I själva verket började man diskutera kvinnornas situation redan på 1830-talet vid just den tid som man brukar identifiera som den borgerliga periodens början. Och medan trycket successivt ökade och kvinnorörelsen växte fram och organiserade sig förbättrades också deras möjligheter. De fick steg för steg tillgång till utbildning och vissa arbeten, och fick vartefter stärkt juridisk status. Men utvecklingen gick långsamt och frågan förblev en källa till sociala spänningar som bubblade upp till ytan under 1880-talet.

Även männens beteende påverkades av situationen. Medan kvinnans sexualitet utgjorde ett hot, ansågs mannens som en naturlig och stark drift. Visserligen tycktes man också ha uppfattat den som en möjlighet för dem att demonstrera den kontroll och behärskning som utgjorde det manliga, borgerliga idealet, men samtidigt fanns en uppenbar tolerans mot att framför allt de unga männen var utlevande. Studentåren innehöll ett stort mått av drickande och det var likaså allmän kunskap att männen köpte prostituerade eller hade älskarinnor bland den likaså övertaliga kvinnliga delen av arbetarklassen. (Vilket också gav de sociala hierarkiska spänningarna en klassdimension.) Men även om detta var en allmänt känt och accepterad kunskap svor den på ett så grundläggande sätt mot de officiella normerna att den under inga omständigheter fick diskuteras offentligt. Inte minst eftersom den i så fall skulle kunna finna vägen till de unga kvinnorna, vilket i sin tur skulle underminera föreställningen om deras oskuld – en föreställning som de inte minst själva hade anledning att upprätthålla om de ville bli gifta. Därmed växte en allmän uppfattning om att samhället innehöll en stort mått hyckleri. Detta förvärrades av att en del av männen undvek det tyngande åtagande ett giftermål innebar och istället höll sig med permanenta älskarinnor från någon av de lägre klasserna. (Erik Axel Karlfeldt var länge ett sådant sent exempel.) Likaså av att den ännu obotliga syfilisen härjade bland de prostituerade, vilket innebar att ett antal borgerliga män smittades och riskerade att föra sjukdomen till sina blivande hustrur om de nu inte redan var gifta, liksom till eventuella barn. En tragedi som blev desto solkigare av att inte heller detta gick att diskutera offentligt. (Det finns exempel på läkare som därtill bestämt avrådde från att hustrun skulle informeras ens om hon hade blivit smittad – man skulle hellre ljuga för henne. Motivet gestaltades så småningom av Gerda von Mickwitz i hennes novell "Mässling".) Gustaf af Geijerstams bror Karl som så småningom kom att gifta sig med Victoria Benedictssons styvdotter Matti, tillhörde de smittade.

Skönlitteraturens roll

Att det finns skäl att beskriva det borgerliga samhällets könshierarkier någorlunda utförligt beror på att de var centrala för skönlitteraturens funktion. Det fanns bara två etablerade institutioner som någorlunda fritt kunde överskrida det hårt bevakade gränsen mellan offentlighet och intimsfär, som hade självklart tillträde till det borgerliga hemmets inre – kyrkan och skönlitteraturen. I det första fallet handlade det om att medborgarna skulle internalisera de värderingar kyrkan distribuerade. Guds ord, såsom de formulerades av kyrkan, skulle skrivas in i människornas själar, och deras efterlevnad kontrollerades likaså – så gott det gick – t.ex. genom både allmän och enskild själavård.

Skönlitteraturens roll gällde likaså värderingar och beteenden, men fungerade framför allt som komplement till den borgerliga offentlighetens diskussioner på kaféer, i salonger och i tidningarna. Inför öppen ridå diskuterades och utvecklade den egna, lite nymornande, klassens relation till samhället i övrigt, framför allt till överhögheten, som i *Aftonbladets* konflikt med

Karl XIV Johan. Men det var genom skönlitteraturen man kunde diskutera problemen i hemmet. Framför allt de som gällde kvinnornas situation. Som nämnts hade kvinnorna en paradoxal roll. De skulle leva isolerade i föräldrahemmen som barn, och därmed bevara sin oskultsfullhet och dygd, men samtidigt fostras för att kunna göra sitt enda stora men livsavgörande val – av äkta make. Lyckades de sedan gifta sig, skulle de i stort sett över natten förvandlas till sexuella varelser, potentiella mödrar och härskare över det företag ett hushåll med tjänstefolk innebar. Det fanns naturligtvis ett stort behov av hjälp för att analysera och förstå ett så komplicerat, närmast omöjligt uppdrag. Genom skönlitteraturen kunde man gestalta problemen och måla upp både förebilder och varnande exempel. Fredrika Bremers *Famillien H**** (1830–31) utgör en fullkomlig manual för den giftasvuxna dottern, Sophie von Knorrings *Illusionerna* (1836) ett perfekt exempel på hur illa det kan gå för den naiva flicka som inte genomskådar karaktärslösa män eller rena förförare.

Utöver detta fungerade naturligtvis också litteraturen som en mer allmän utgångspunkt för diskussioner kring beteenden och moral, för både barn och föräldrar. Far som högläser för resten av familjen är en bild av en samhällsklass som formar en konsensus kring värderingar som ska rotas och växa i privatlivets sfär. Det var också praktiskt att samma problemställningar, samma ideal aktualiserades vid fotogenlampans sken när man innanför stadens alla skimrande salongs- och biblioteksfönster läste ur tidens populära författares senaste verk. Vilka som var de intressanta och viktiga harmoniserades genom den framväxande tidningskritiken, som dessutom genom sina tolkningar ytterligare kunde hjälpa till att jämka idealen, men också varna de framför allt tidningsläsande männen för de farliga böcker som riskerade att finna vägen in till de främst kvinnliga bokläsarna – den ”hetsande” underhållningslitteraturen eller de allt för uppenbart subversiva romanerna. För inte oväntat använde inte bara författare som Bremer eller Almqvist litteraturen som instruktionsböcker, utan också för att mer eller mindre förtäckt kritisera sakernas förhållanden. Att upplysa unga kvinnor om uppvaktningens och äktenskapets realiteter hade ju redan i sig en upprorisk potential.

Men även om romaner som *Det går an* (1839) eller *Hertha* (1856) skakade om samhället var litteraturen i stort lojal mot och i harmoni med det borgerliga samhället och dess värderingar, koncentrerade kring ”sedlighets”-begreppet. Det vill säga, fram till åttitalet.

Åttitalet, ”Det unga Sverige”

I och med den litteraturhistoriska epok som brukar kallas ”åttitalet” eller ”det moderna genombrottet” förändrades författarnas relation radikalt till samhället i övrigt. Det som skedde vara att en bred generation författare under några korta år klev ut och tog stor plats i offentligheten. De fann estetiskt stöd i den franska naturalismen (framför allt representerad av Zola), den danska litteraturhistorikern, -kritikern och -teoretikern Georg Brandes, samt en inflytelserik grupp speciellt norska författare (Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson, m.fl.)

Först ut var August Strindberg med sin genombrottsroman *Röda rummet* och A. U. Bååth med sin debutdiktsamling 1879. Flera författare tillkom vartefter – Amanda Kerfstedt, Alfild Agrell, Mathilda Roos fram till det stora genombrottet 1882. Det året debuterade Gustaf af Geijerstam med novellsamlingen *Gråkalld*. Ann Charlotte Leffler gav ut den första samlingen *Ur lifvet*, vilken var hennes första fullt utvecklade realistiska verk och utgavs under eget namn. Anna Wahlenberg debuterade under pseudonymen ”Rien” med *Teckningar i sanden*, Alfild Agrells första dramatiska inlägg om kvinnans ställning, *Räddad*, väckte stor uppmärksamhet på Kungliga Dramatiska Teatern i Stockholm och Georg Nordensvan publicerade sin – enligt egen utsago – första realistiska roman *I harnesk*.

Dessutom tog den litterära debatten fart samma år. Tidskriften *Ur dagens krönika* var inne på sitt andra år och etablerades som åttitalisternas mest stabila forum. Där publicerades nu bland annat teaterkrönikören ”Volontaires” hyllning av Strindberg, Wilhelm Bergstrands (”Marcellus”) och Gustaf Gullbergs hårda meningsutbyte om Ibsens *Gengangere*, och inte

minst Strindbergs uppgörelse med idealismen i uppsatsen "Om realism" liksom Anders Hemmings kraftfulla angrepp på Svenska Akademiens ständige sekreterare, lyrikern och "signaturpoeten" Carl David af Wirsén som representant för en överspelad estetik.

Under de kommande fem åren skulle ytterligare författare tillkomma: Axel Lundegård, Tor Hedberg, Victoria Benedictsson, Mathilda Kruse ("Stella Kleve"), Ola Hansson, Oscar Levitin, Hilma Strandberg, m.fl.

Vad som nu steg fram var en generation som för första gången uppfattade sig som i opposition till det borgerliga samhället.

De sociala spänningarna hade successivt ökat. Sundsvallstrejken 1879 blev ett startskott för arbetarrörelsen och 1881 landsteg August Palm från Tyskland och inledde sina landsomfattande agitationsturnéer. De borgerliga kvinnorna hade blivit allt mer framgångsrika i sin kamp för större rättigheter, men trots att grunden för den borgerliga kärnfamiljen vittrade var de fortfarande i hög grad underordnade. De dubbla normsystem som tillåtit prostitutionen och manlig utlevelse blev allt mer ifrågasatt i och med att syfilisen uppfattades som ett allt mer skrämmande problem. 1878 grundades den svenska avdelningen av Federationen som bekämpade den s k reglementeringen som påbjöd att prostituerade skulle kontrolleras för könssjukdomar, med argumentet att det i praktiken legitimerade könshandeln. Ibsens *Et dukkehjem* 1879 resulterade i en våldsam debatt om äktenskapets grund och kvinnans roll. Nationalekonomen Knut Wicksell åstadkom skandal när han förespråkade preventivmedel mot oönskade graviditeter under ett föredrag inför en nykterhetsloge 1880. Det som kommit att kallas "sedlighetsdebatten" inleddes och skulle prägla resten av åttitalet. Vad som sattes ifråga var alltså inte bara den sexuella etiken utan de grundläggande normer – "sedligheten" – som det borgerliga samhället vilade på. När de radikala åttitalisterna konfronterade det moraliska hyckleriet, liksom vad man menade var sociala och könsdefinierade orättvisor, uppfattades man som en fara för hela detta samhälle.

Visserligen var de långt ifrån ensamma. 1880-talet inkluderade en bred kritik mot de förhärskande institutionerna. Debattörer som Anton Nyström och Hjalmar Branting kritiserade de sociala orättvisorna, opponentrörelsen med Carl Larsson, Richard Bergh m.fl. gjorde uppror mot Konstakademien, studenterna i Uppsala protesterade mot statskyrkvånget, Knut Wicksells uppmanade till familjeplanering, etc.

Men vad som gjorde författarna speciellt hotfulla var skönlitteraturens funktion och kapacitet att utgöra en kanal mellan hemmets inre och offentligheten. En bok av Anne Charlotte Leffler eller August Strindberg kunde allt för lätt bli tillgänglig för oskuldsfulla kvinnor och barn.

Sist men inte minst är det viktigt att betona att det som först och främst reglerades av sedlighetens normsystem var vad som fick uttalas offentligt. Eller egentligen – med tanke på språkets generella kommunikativa funktion – vad som överhuvudtaget fick uttalas eller nedtecknas, utanför speciella, godkända miljöer, som läkarsällskap eller herrmiddagar. Kvinnornas och barnens renhet var som nämnts beroende av att de hölls i okunnighet – det vill säga just det faktum som gjorde de dubbla normerna möjliga ifråga om männens sexualitet, ungdomliga supande, etc. Men samtidigt gjorde det samhället sårbart. Så fort något uttalats eller lästs var skadan skedd och det gick inte att vrida klockan tillbaka. Detta tvingade moralens väktare att bli extra vaksamma, och fick dessutom det den frustrerande konsekvensen att det inte gick att konkret beskriva vad hotet gällde. Man begränsades till omskrivningar: "våra ömtåligaste förhållanden", "heligaste band", "hvad som ansetts sedligt, ädelt och stort". Likaså blev vanliga kodord för att karaktärisera åttitalisternas kritikiska skildringar att de var "vidriga", "vämjliga", "smutsiga", "orena". I linje med detta blev likaså det lite märkliga resultatet att debattörerna gärna framhöll att de inte ens hade läst verken ifråga – de ville inte smutsa ner sig. Zacharias Topelius skriver till Albert Bonnier: "Jag har hört för mycket om 'Tjenstevinnans son' – äfven af opartiske läsare, för att vilja smutsa mina händer med att

vidröra denna bok.”¹ Ändå säger ryktet att han varit drivande i att boken blev förbjuden i Finland.

Svårigheterna att formulera problemen öppet gjorde å andra sidan också åttitalisterna sårbara eftersom den konservativa kritiken kunde undvika att diskutera sakfrågorna utan istället helt och hållet ägna sig åt att öppet försöka tysta den radikala kritiken. Likaså blev åttitalisterna av samma skäl försvarslösa mot attacker byggda på associativ skuld. Inte minst illustreras det av John Personnes ovannämnda angrepp, som i sak enbart angrep Strindberg (och tvärtom var relativt erkännsamt mot de enda två övriga författare han nämner, Anne Charlotte Leffler och Gustaf af Geijerstam), men som ändå, inte minst genom myntandet av begreppet ”Strindberg-litteraturen”, lyckades slå ett förödande slag mot hela generationen.

Svagheten i åttitalisternas position som den snart visade sig berodde troligen på att de utgjorde ett – med Bourdieus terminologi – autonomt fält i vardande. En vacklande position mellan att fortfarande vara direkt underordnade samhällets existerande värdehierarkier och att försöka definiera sina egna.

Tanken är att man utgår från att ett (relativt) kulturellt fält i första hand definieras av sin autonoma pol, och att de viktigaste kriterierna för autonomi vid den polen är att där gäller en omvänd ekonomi. Det vill säga att mängden symboliskt kapital författaren kan förvärva står i omvänd proportion till mängden monetärt kapital. Ju större marknadsframgångar, ju mindre prestige. (Samtidigt finns naturligtvis den heteronoma polen kvar, där författarna ökar sin prestige genom marknadsframgångar, men dessa ger inte längre konstnärlig status.) Men för att ett sådant förhållande ska vara möjligt krävs interna, erkända konsekra-tionsinstanser som kan förse författarna med symboliskt kapital just utifrån en sådan värdering, i opposition mot marknaden. Ifråga om skönlitterär produktion är det till exempel en elitistisk kritikerkår, stipendienämnder och motsvarande förmedlare av belöningar. Men under artonhundratalet saknades dessa nästan helt. De enda existerande stipendierna kontrollerades av Svenska Akademien som öppet och kraftfullt omfattade det borgerliga samhällets värderingar, och även om det fanns kritiker som lojaliserade sig med åttitalisterna fyllde i stort sett samtliga ännu recensentens traditionella funktion som smakdomare och politisk, social debattör. Ett förhållande som i stort inte sattes ifråga, trots att många åttitalister själva var kritiker.

Skälet var inte minst att åttitalisterna i grunden omfattade den ”idealrealistiska” estetik som växt fram i början av artonhundratalet i reaktion mot romantiken, och som härskade ända fram till nittitalet. Dess syn på konsten var att etik och estetik var oupplösligt förbundna. God konst var den som hade ett positivt inflytande på samhället i övrigt genom att på olika sätt bana vägen för sociala och politiska ideal. Därmed hade konstnären inte bara ett etiskt ansvar utan också ett didaktiskt. Oenigheten mellan åttitalisterna och den konservativa kritiken och opinionen gällde alltså inte konstens funktion, utan enbart vilket samhällsideal man omfattade och hur man bäst strävade mot det.

Däremot skrev åttitalisterna till skillnad från tidigare författare ”pessimistiskt”. Det kan tyckas som en marginell skillnad, men pessimism var i det närmaste ett skällsord inom idealrealismen eftersom det svor mot föreställningen om att konstens uppgift var att skapa visioner om det sköna och goda till läsarna. Åttitalisternas mörka skildringar uppfattades därför som ett radikalt avståndstagande från de rådande idealen, och ett brott med den relativa konsensus som hade rått mellan författare och samhällets maktägande skikt. I och med att man konfronterade var vägen öppen mot den redan etablerade maktposition som bäst svarade mot deras ambition att nå ut med nya etiska ideal och praktiker till befolkningen – statskyrkan.

Målet var naturligt eftersom kyrkan motsatte sig de radikala förändringar som var en nödvändig konsekvens av de nya läroarna. Speciellt eftersom åttitalisterna kunde knyta an till en existerande kritik. Statskyrkan hade i mångt och mycket sin form och funktion från det hie-

1 Karl Otto Bonnier *Bonniers. En bokhandlarfamilj* IV (Stockholm 1931), s. 99.

rarkiska ståndsamhället, och passade egentligen sämre för den liberala, individualistiska borgerligheten. Något som resulterade i frikyrkornas frammarsch med deras decentraliserade struktur och uttåg ur det slutna kyrkorummet. Hård kritik hade formulerats av Göteborgs-liberalerna med Viktor Rydberg och *Bibelns lära om Kristus* 1862. Rydberg var också, tillsammans med Snoilsky, de mest beundrade av den tidigare generationens författare. Skulle man lyckas att i någon mån ersätta statskyrkan vore det att inta en perfekt position; från vilken man kunde formulera etiska problem, föreslå lösningar och kommunicera både direkt med den enskilda människans inre och via utbildningsväsendet. Det vill säga bli något som närmast motsvarar en modern, fri intellektuell.

Åttitalisterna knöt generellt an till den nya "naturalism" (även om de glidande intog olika positioner på skalan mellan denna och den något mindre kontroversiella "realismen") som kommit från Frankrike (Emile Zola) via i första hand Danmark (Georg Brandes) till Sverige. Den i sin tur lånade inspiration från positivismens tilltro till naturvetenskapernas förmåga och de framsteg som gjorts inom biologi, fysik, kemi, etc. Darwins utvecklingslära och Herbert Spencers socialdarwinism väckte tillsammans med mängder av tekniska framsteg en utvecklingsoptimism och en framtidstro som fick kyrkans läror att framstå som mörkermännens vidskepliga kamp mot ljuset. Anna Bugge, senare gift med Knut Wicksell, beskrev jublande perioden:

Lyckligare människor än 80-talets ungdom har aldrig funnits. Det var de stora allmänna principernas tid, alla dörrar var uppslagna för oss. Och allt detta som måste till för att göra livet fullt och helt och värt att leva för ungdomen – debatten kring principerna och strömmandet ut genom de öppna dörrarna för att ta i besittning all den andens frihet och härlighet som låg därute – just det var vår plikt, vårt kall, vår uppgift.²

Men samtidigt var åttitalisterna inte bara ytterst radikala i sin kritik, utan man formade också sin identitet som oppositionella. Framför allt genom att framställa sig själva som "unga" i relation till ett "gammalt" etablissemang. Detta sätt att måla upp en generationsklyfta hade utnyttjats tidigare, men i den spänningsfyllda situationen blev kontrasterna desto starkare.

Fördelen för åttitalisterna var dels att de på detta sätt kunde luta sig mot utvecklingstanken (en föreställning som de själva i allmänhet omfattade och som gav dem draghjälp genom det växande intresset för både darwinismen och socialdarwinismen) – tiden verkade alltså till deras fördel. Därtill innebar det att de kunde beskriva sig som både hjälplösa och utan ansvar. Samhällsproblemen var den äldre generationens, de själva var offer. En hållning som dessutom konkretiserades och ströks under i deras berättelser av de vanligt förekommande unga hjältarna med stora likheter med dem själva; idealister som förgäves försökte reformera samhället men misslyckades inför övermakten. Därmed kunde åttitalisterna också, genom att framhålla sig som strukturellt underordnade, i sina texter också representera andra förtryckta grupper. Kvinnor visavi män, arbetarklassen visavi den övre medel- och överklassen. Inte minst det sistnämnda utnyttjades. Speciellt blir det tydligt eftersom författarna inte bara i stort sett genomgående kom från borgarklassen, utan dessutom i princip enbart vände sig till en borgerlig publik. (Det anmärkningsvärda är att detta skedde under en period då arbetarklassen var på väg att organisera sig fackligt och hade allt tydligare ambitioner att erövra en traditionellt borgerlig kultur. En kamp som aktivt understöddes av samtidens borgerliga politiska aktivister, de åttitalistiska författarnas nära vänner och bekanta, som till exempel Hjalmar Branting och Knut Wicksell. Författarna däremot visade inget som helst intresse för att kommunicera med denna grupp de menade sig företräda.)

Nackdelen, som snart nog skulle visa sig, var att steget var mycket kort mellan att framställa sig själva som ansvarsbefriade och framställas av andra som ansvarslösa. Den konser-

2 Citerat efter *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* II, s. 495.

vativa kritiken aktiverade den existerande makt- och förtryckshierarkin och knöt tacksamt an till de etablerade föreställningarna om underordnades okunnighet och brist på självkontroll. Åttitalisterna attackerades som ouppfostrade gatpojkar eller osjälvständiga, veka och omogna kvinnor.

Invände kritikerna mot i stort sett allt annat som åttitalisterna stod för hjälpte man ändå till att befästa generationstänkandet. Åttitalisterna var ”unga” och man kunde bara hoppas att de skulle växa upp och besinna sig. En förhoppning som ursprungligen klingade äkta, men som så småningom förvandlades till ytterligare ett nedsättande avfärdande.

För det skedde naturligtvis en utveckling. Schematiskt kan man dela in åttitalet i treårsperioder.

1879–1881 utgjorde inledningen, med start i *Röda rummet*, A. U. Bååths debut, Ibsens *Et dukkehjem* med åtföljande debatt, etc.

1882–1884 var den expansiva, optimistiska perioden som inkluderade det breda genombrottet 1882 och fortsatte fram till åtalet för hädelse mot Strindbergs novellsamling *Giftas* 1884.

1885–1887 kom reaktionen i och med att boken hade frikänts. Under det trycket från det ökande motståndet försökte enskilda författare närma sig publiken, etablera en dialog och fjärma sig från Strindberg. Det resulterar i angrepp sinsemellan – inte minst i attacker på de kvinnliga författarna genom att man myntade begreppet ”indignationslitteratur” 1886 – och nådde sin kulmen i sedlighetsstriderna 1887.

1888–1891 kom skiftet mot nittitalislitteraturen. Det inleddes i och med att Anne Charlotte Leffler slutgiltigt lämnade Sverige, Victoria Benedictsson begick självmord och Heidenstam publicerade diktsamlingen *Vallfart och vandringsår*. Den sistnämnda var hyllad debut som både i sitt uttryck och till sitt innehåll förespråkade en lekfull, aristokratisk, självtillräcklig och socialt och politiskt ointresserad litteratur. 1891 blev nittitalismens breda genombrott då Selma Lagerlöf och Gustaf Fröding debuterade med *Gösta Berlings saga* respektive *Guitarr och dragharmonika* och den tidigare åttitalisten, Oscar Levertin, publicerade sin första, uppmärksammade diktsamling *Legender och visor*.

Strindberg och den skandalösa texten

Vändpunkten kan med andra ord sägas vara koncentrerad till *Giftas*-åtalet i slutet av 1884.

Det tydliggör också hur Strindberg i några avseenden avviker från åttitalisterna i övrigt. Han var betydligt mer erfaren som marknadsförfattare än de flesta av sina kolleger, hade debuterat redan 1870, arbetat som journalist under 70-talet och fått ett första mindre genombrott med novellsamlingen *Från Fjerdningen och Svartbäcken* 1877. Men vad som är mer viktigt är att hans agerande tyder på en vartefter betydligt mer avancerad hållning till den skönlitterära produktionens villkor under perioden än de flesta av hans mestadels betydligt yngre ”generationskamrater”.

Från att ha försökt att göra karriär via de etablerade litterära institutionerna (Svenska Akademien, Kungliga Dramatiska Teatern, tidningskritiken), vände han sig vartefter allt mer direkt till publiken. Det ska visserligen betonas att den position han inledningsvis skapade och kunde använda som utgångspunkt var att han tidigt erkändes som en begåvad stilist, också av sina argaste kritiker. Det hjälpte honom att söka hos publiken det gensvar institutionerna nekade honom. Något han gjorde genom att dels skriva i den relativt lågt värderade, men populära, prosagenren. Dels genom att skriva allt mer ”skandalöst”.

Redan *Från Fjerdningen och Svartbäcken* hade väckt uppmärksamhet, inte minst genom bokens pessimism och satir som svor mot den idealrealistiska estetiken. I *Röda rummet* skärptes skildringarna ytterligare, och trots att den negativa kritiken dominerade var försäljningssuccén ett faktum. Den första upplagan följdes av ytterligare tre. Framgången tvingade fram ytterligare medial uppmärksamhet, mer inkomster, utgåvor av tidigare verk och en bety-

dande social framgång. Genombrottet var ett faktum. Från sin utsiktspunkt på andra sidan Östersjön sammanfattade C. G. Estlander i *Finsk Tidskrift*.

Med »Röda rummet» har hr Strindberg beredt åt Sveriges vitterhet ett verkligt evenemang. Tvenne upplagor satta och sålda inom ett par månader bevitna, skulle vi tro, en högst ovanlig framgång hos publiken. Men det märkeligaste är att hr Strindberg vunnit denna publikens ynnest under en tämligen allmän motsägelse från pressens sida. Mot det så lifliga uppflammande deltagandet från allmänhetens sida har man förgäfvets satt ett klander af både framställnings- och åskådnings-sättet i verket.³

Händelserna understryker det kulturella fältets brist på autonomi vid tiden. De visar tydligt hur publiken inte bara var en av de viktigaste källorna för monetärt, ekonomisk framgång, utan även var en central konsekurationsinstans för symboliskt, både kulturellt och socialt, kapital.

Strindberg försökte följa upp framgången, men med mindre lycka. Så 1882 återvände han till framgångskonceptet i *Det nya riket*. Men den här gången var satiren ännu hårdare och vad som inte minst väckt uppmärksamhet i genombrottsromanen – de nödtorftigt maskerade karikatyrerna på verkliga individer – var nu genomgående. Resultatet blev en enorm medial skjuts och första upplagan följdes mycket riktigt av ytterligare en. Men insatsen var hög. Att porträttera levande privatpersoner i den offentliga form som litteraturen utgjorde var ett flagrant brott mot den hårt bevakade, fundamentala gräns borgerligheten upprätthöll mellan hem och marknad, mellan intimsfär och offentlighet. Upprördheten var enorm över vad som t.ex. uppfattades som ett porträtt av medicine professorn F. A. Cederschjöld, vars karaktär i boken får förneka ett oäkta barn, dessutom drabbad av syfilis (enligt tidens tro) genom arv från fadern.

Enligt principen öga för öga publicerades en anonym broschyr som satiriserade Strindbergs konkurs och hans 'hustrustöld' av Siri von Essen från Carl Gustaf Wrangel. Likaså svarade av de värst åtgångna, redaktören för skandaltidningen *Figaro*, med en notis som hävdade att Strindberg var sinnessjuk.

Konsekvensen blev att Strindberg snabbt började inta en position som inte svarade mot de övriga åttitalisternas. Det som uppfattades som han excesser resulterade i att han förlorade sin intellektuella trovärdighet. Visserligen fortsatte han att fungera som brandfackla, men han rörde sig raskt bort från den didaktiska ambition som åttitalisterna i övrigt omfattade. En unik bana som bekräftades i och med publiceringen av *Tjensteqvinnans son* 1886, vilken (tillsammans med de fortsatta delarna) uppfattades som en obehärskat självutlämnande självbiografi. Det vill säga, efter att ha hänsynslöst använt skönlitteraturens unika funktion som kanal mellan hem och offentlighet till att utelämna sina fiender, fortsatte han med att avslöja sitt eget privatliv. Motståndarnas ursprungligen mer retoriska tillmälen om galenskap övergick snart i en allmän övertygelse om hans vansinne, något som slutligen etablerades som en medicinsk diagnos.

För hans egen del blev resultatet på lång sikt en framgång. Förlusten av hans politiska och intellektuella trovärdighet drog blickarna till hans litterära stil och gestaltning. Hans position blev i praktiken både mer av l'art pour l'art-författarens och avantgardistens, trots att han estetiskt fortfarande omfattade tidens realism/naturalism och förblev en marknadsförfattare. En märklig prestation, men kanske den enda möjliga för en skribent som (till skillnad från t.ex. Flaubert och Baudelaire) saknade privatförmögenhet och agerade på ett fält som saknade autonomi.

För åttitalisterna i övrigt blev konsekvenserna däremot mindre lyckade. Strindberg var en av föregångarna inom generationen och den tveklöst namnkunnigaste. Men redan vid den tidpunkt de det breda genombrottet kom han hade börjat etablera en oförsonlig konfronta-

3 *Finsk tidskrift*, förra halfåret 1880, s. 22.

tionsstrategi, vilken diskrediterade de övrigas försök att initiera och delta i samhällsreformer. Detta förvärrades av att många drog växlar på hans symboliska kapital genom att framhålla honom som en av dem. Det fick konsekvenser inte minst för de kvinnliga författarna, som hade mest personligt intresse av att åtgärda orättvisorna, och som så småningom kom att angripas av både den konservativa kritiken genom kopplingen till Strindberg, men också av Strindberg själv. Det senare bör också ha bidragit till de manliga åttitalisternas benägenhet att till sist vända sig mot dem.

Giftas-åtalet

Omsvängningen kom som nämnts framför allt efter *Giftas*-processen. Fram till denna tycks optimismen och livsglädjen ha dominerat. Gurli Linder beskrev i sina minnen från perioden hur:

Det låg t.ex. över Giftasåtalet en festlig glans som intet senare åtal lyckats omgiva sig med. När denna Strindbergska cause célèbre, Verdandigruffet, förföljelserna mot Knut Wicksell, opponenternas "revolver" mot Konsthögskolan o.s.v. upprörde sinnena, så kände vi minst en lika stor och odelad förnöjelse att vara med i allt rabaldret som indignation över själva faktum. »Jag har aldrig haft så roligt som på 80-talet», sade en gång Ellen Key. Och häri får hon nog instämmande av hela 80-talets ungdom.⁴

Men frikännandet tycks ha skrämt opinionen tillräckligt mycket för att reaktionen skulle bli ett faktum.

Majoriteten av både de som ville fria och de som ville fälla uppfattade att domslutet var prejudicerande och i stort sett samtliga de senare att domen var direkt samhällsfarlig. *Smålands-Posten* kommenterade bittert:

Juryn har talat. Strafflagens sjunde kap. § 1 kvarstår nu tills detta lagrum formligen upphäves blott såsom ett naivt minnesmärke från en förgången tid, då svenska folket ännu i sin oupplysta enfald fordrade aktning för religion och allmän moral. Skändandet af andra människors samveten och allmän sedlighet har härmed för hvarjom och enom frigifvits.⁵

Signaturen "Sigurd" (Alfred Hedenstierna) målade upp en framtidssatir där bara prostituerade kvinnor aktas och man tävlar i spottande på hem och kyrka.⁶

Dessutom formulerades de indignerade protesterna så att det också kom att gälla en konflikt mellan Stockholm och resten av Sverige. I Stockholm härskade en opinion som utan hänsyn eller respekt för övriga invånares känslor triumferande firade sin seger. *Helsingen* skrev: "Så långt har det alltså kommit i Svea rikes hufvudstad, att författaren af den mest hänsynslösa osedlighetslitteratur, späckad af det fräckaste hån mot allt hvad menskligheten anser högt och heligt, *kunnat frikännas*". *Ystads Tidning* föreslog att Strindberg blivit smått galen, *Kalmar* återgav en insändare som beskriver boken som "illaluktande smörja" *Karlshamns Allehanda* kände "vämjelse" och beklagade att Strindberg tycks "älska att vältra sig i smutsen och orenligheten", *Motala-Posten* refererade till novellsamlingens "delvis vämjeligt vidriga innehåll", *Åmåls-Posten* menade att den är "ett missfoster alltigenom, en lögn kastad i ansigtet på den renaste och vackraste af institutioner", *Arvika Tidning* att bokens "skriftsätt är väl alltigenom rått och plump", etc, etc. Ett flertal av tidningarna målar också upp bilden av en pöbel

4 Gurli Linder *Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen. Några minnesbilder* (Stockholm 1918), s. 150–52. Jfr även Linder i *Ord och Bild* 1909, s. 613–19, spec. s. 615.

5 [Harald Sahlin] *Svenska pressen om August Strindberg och religionen. Utdrag ur svenska tidningsredaktionernas omdömen om domen öfver "Giftas" författare, samlade och utgifna af H.S.*, (Söderhamn 1885), s. 36. Tidningen syftar på den paragraf enligt vilket ett ev. straff skulle utmätas, till skillnad från den enligt vilken *Giftas* åtalades, nämligen Tryckfrihetsförordningen §3, mom. 1.

6 Sahlin *Svenska pressen...*, s. 36–39.

som nu jublar hånfullt mot vanligt folk, och flera bland dem, till exempel *Smålands Allehanda* hävdade explicit att domen var arrangerad av rädsla för upplopp.

Vesterviks Veckoblad kved:

Ödesdigert må i sanning detta utslag kallas. Om ock denna dom icke i alla frågor kan anses blifva prejudikat, så ligger dock nära till hands att den som sådant kunde anföras beträffande yttranden i religionssaker. Och hvarthän skulle sådant leda? Med hvilket begär borde ej alla ateister och andra, hvilka fråssa i njutningen öfver att få skända allt heligt – med hvilket begär – säga vi – borde ej dessa komma att i både tal och skrift späcka sina yttranden med hånfulla, begabbande, smutsiga glåpord, hvartill motstycken måhända knappast kunde höras bland dräggen. [...]

Hvad tänker manne Strindberg sjelf härefter?

Skall modet växa till ännu större öfvermod? Skall vår litteratur riktas med ännu smutsigare språk från samma håll och kanske i samma ämne? Ja, det finns numera åtminstone ingen säkerhet härför.⁷

Referensen till det smutsiga språket är belysande. För vad som verkligen stötte samtiden var inte primärt de åsikter Strindberg faktiskt formulerade (som i flera fall var betydligt mindre radikala än många andra åttitalisters) – utan att han uttryckte dem i det känsliga medium skönlitteraturen utgjorde, och framför allt hans ”osedliga” litterära stil. En vanlig åsikt var också att boken framför allt borde åtalats och fällts för sin osedlighet, och just de flitigt använda invektiven ”vidrigt”, ”vämjeligt”, ”smutsigt” fungerade som nämnts som beteckningar på osedlighet – det vill säga sådant som inte främst gällde respekten för religiösa värden utan upprätthållandet av intimsfärens integritet och samhällets ordning. (De mest markerat kristna – möjligen ofta frireligiösa – tidningarna intar förvånansvärt ofta hållningen att Kristus står över denna typ av angrepp.)

Vad man vänder sig mot var i mindre grad hans darwinistiska (inte särskilt djupgående) övertygelse, utan att han skrev om förhållandet mellan könen i termer av djur. Likaså hans oförställda beskrivningar av det som hörde till den sexuella sfären: Fadern som ”ser »den lilla röda babianen som luktade smör» ligga vid dessa bröst, som förut endast varit hans leksaker”. Baronerna som har ett utomäktenskapligt barn eftersom läkaren hade ”ordinerat” honom att vara otrogen. ”Hon var en fjorton års qvinna. Hennes bröst stodo svällande höga som om de väntade små giriga nosar och små gripande labbar”. Den öppen hjärtigt positiva skildringen av att gå till prostituerade i ”Dygdens lön”.⁸ Det bör ha varit sådana passager som väckte oerhörd upprördhet, även om tidningsskribenterna av ovannämnda skäl hade svårt att exemplifiera. (Det precisaste *Arvika Tidning* kunde skriva angående ”Dygdens lön” är: ”Författaren predikar der köttets evangelium.”)⁹

Kvinnas lott och ”indignation”

Strindberg blev allt mer en belastning. Dels genom sitt allt mer uttalade motstånd mot kvinnorörelsen, delvis i samklang med den konservativa kritiken, t.ex. i novellerna ”Måste” och Ibsen-satiren ”Ett dockhem”. Dels då hans provokationer förhindrade alla möjligheter till en konstruktiv dialog, utan tvärtom fjärmade publiken. Åttitalisterna försökte därför distansera

7 Sahlin *Svenska pressen...*, s. 52–53.

8 August Strindberg, *Giftas. Tolf äktenskapshistorier med interview och förord* (Stockholm 1884), s. 225, 177, 285, 80–83. (Alt. *Samlade verk* 16, utg. av Ulf Boëthius (Stockholm 1982), s. 131, 106, 162, 55–56.)

9 Sahlin *Svenska pressen...*, s. 69.

sig, men resultatet blev bara att de framstod som splittrade och på reträtt. Inte minst kom de kvinnliga författarna att allt mer hamna i skottgluggen.

Som grupp var de vitt utbredda, både i antal och genom sina skilda hållningar. Några av dem var exceptionellt framgångsrika. Bland åttitalisternas ”hårda kärna” var det framför allt Anne Charlotte Leffler som dominerade. När Gustaf af Geijerstam – den troligen främste organisatören i den löst sammanhållna generationen – skulle peka på en alternativ ledargestalt i och med att Strindberg diskvalificerat sig, var det henne han framhöll. Hon var troligen den mest framgångsrika dramatiker under perioden med ett antal pjäser på Dramaten (t.ex. dramat *Sanna qvinnor* och stora succékomedien *En räddande engel*), allt medan hennes berättelser *Ur lifvet* uppmärksammades i bokhandeln. Av övriga kvinnliga författare är frågan om inte också Alfild Agrell hade större framgång som dramatiker än Strindberg, åtminstone om man betonar Dramatens position som landets mest prestigefyllda scen, förutom den prosa hon publicerade. Ytterligare fanns Victoria Benedictsson och Mathilda Roos som visserligen mötte kraftigare kritik, men också räknades bland de främsta. Därtill fanns betydligt mer kontroversiella och hårdföra författare som Ina Lange (”Daniel Sten”), Mathilda Kruse (”Stella Kleve”) och Hilma Angered-Strandberg, och mer publikanpassade som Amanda Kerfstedt, Amalia Fahlstedt, Anna Wahlenberg.

Men när klimatet vartefter hårdnade råkade de vartefter, definierade som grupp av sin könstillhörighet, allt mer illa ut. Flera av dem hade, inte minst Leffler och Agrell i sina Dramaten-pjäser, riktat sin udd mot den borgerliga kvinnans situation och mot äktenskapet. När angreppen intensifierades var det framför allt två strategier som användes. Dels hävdade man att den sociala kritiken (”tendensen”) dominerade på det konstnärliga värdets bekostnad, dels hävdade man att ifrågasättandet av kvinnans villkor enbart var en tjugig upprepning av vad Ibsen gjort i *Et dukkehjem*.

1886 togs ett avgörande steg när Mathilda Kruse (”Stella Kleve”) myntade begreppet ”indignationslitteratur” i ett mer retoriskt effektivt än rättvist angrepp på en lite diffus grupp kvinnliga författare med Alfild Agrell som främsta representant. Etiketten togs emot tacksam – och etablerades så snabbt och effektivt att den kommit att dominera de närmaste hundra årens litteraturhistorieskrivningar. I samtiden blev den ett samlande verktyg. Den konservativa opinionen använde det till att avfärda både den sociala kritiken och de författare som formulerade den. Men dessutom blev det en välkommen utgångspunkt för de centrala manliga åttitalisterna som nu kunde kanalisera den kritik som riktats mot hela generationen till att gälla de framgångsrika kvinnliga författarna. Det var *kvinnorna* som hade skrivit tråkig, förutsägbar och intellektuellt ytlig litteratur i brist på bättre sysselsättning. Själva hade de aldrig intresserat sig speciellt för socialt engagerad litteratur utan framför allt varit konstnärer!

Beskrivningen är naturligtvis tillspetsad, men faktum är att det nu gick raskt utför för de kvinnliga författarna. Alfild Agrells framgångar tog tvärt slut. Hennes nya helaftonpjäs som hade antagits av Dramaten och börjat repeteras las ner, och att döma av recensionsuppgifterna spelas hon överhuvudtaget inte i Sverige förrän 1910, närmare ett kvartssekel senare. 1892 spelas hon i både Frankfurt och London, men de nya pjäser hon försöker få uppförda i Sverige refuseras. Trots motgångarna på scenen fortsatte hon att publicera sig. Men även om hennes uppehålle tillsvidare var garanterat genom giftermål var hon i det närmaste utblottad ifråga om symboliskt kapital. Hennes första marknadsframgång kom när hon 1892 publicerade en humoristisk skildring under pseudonym. Men därmed inträdde hon också i det populära kretslopp som vid det laget gav publikframgångar på bekostnad av konstnärlig prestige. Efter att senare ha skilt sig kom också hennes ekonomiska situation att med tiden bli allt sämre och hon förefaller under perioder i det närmaste svultit.

Lefflers framgångar fortsatte, men det fanns tecken på att de blev allt blygsammare. 1888 lämnade hon Sverige, och hon noterade bittert att det blev allt tystare kring henne i hemlandet. 1892 bad för första gången ingen av de många jultidskrifterna och -kalendrarna som var

självklara fora för de etablerade författarna om bidrag. I oktober samma år dog hon, 43 år, av brusten blindtarm. Lefflers ett år yngre vän, matematikern och författaren Sonja Kovalevskij, hade dött året innan i lunginflammation, och biografen över henne blir det sista Leffler publicerar.

Av de övriga flyttade Ina Forstén gift Lange (med Strindbergs Uppsala-vän, Algot Lange) 1885 till Köpenhamn där hon blev kammarpianist vid danska hovet. Hon gav ut ett sista av sina ytterst fräna och mycket intressanta skönlitterära verk under pseudonymen "Daniel Steen" 1890, och återkom först tjugo år senare med musikhistoriska verk.

Gerda von Mickwitz, finlandssvensk liksom Forstén, kunde i början 1890-talet inte hitta någon förläggare till sin tredje bok, utan tvingades publicera den på egen bekostnad. Därefter tystnade hon som skönlitterär författare i tio år, och återkom vid sekelskiftet enbart med korta, mindre intressanta texter.

Amalia Fahlstedt tystnade 1887 och återkom med ett längre verk först 1895. Kring sekelskiftet började hon också skriva barnböcker.

Hilma Strandberg jagades grund av sitt författarskap iväg från sitt arbete som telegrafist i Fjällbacka. 1888 gifte hon sig med konstnären Hjalmar Angered och for med honom till USA. Paret slet ont och lyckades knappast överleva. Två barn föddes och dog. 1894 återvände hon utfattig och lungsjuk till Sverige och först 1898 återkom hon med en roman. Hennes författarskap är betydligt intressantare än den fotnot hon har blivit i litteraturhistorien.

Victoria Benedictsson tog sitt liv i ett hotellrum i Köpenhamn sommaren 1888.

Pseudonymen "Stella Kleve" tystnade för gott 1888. Mathilda Kruse gifte sig Malling och återkom (anonymt) först 1894 med den romantiska, historiska *En roman om förste konsuln* som blev en oerhörd succé. Hennes fortsatta, ytterst framgångsrika författarskap ansågs tillhöra populärkulturen och gav henne ingen prestige som konstnär.

Mathilda Roos drabbas av "nervsmärtor" i mitten av 1880-talet och blev från 1888 aktiv kristen. Hennes sista socialt kritiska roman (*Familjen Verle*) kom 1889, därefter skrev hon i allt högre grad uppbyggelseskrifter, men också barn- och ungdomsböcker.

De två som tycks gå mest opåverkade genom periodskiftet var Amanda Kerfstedt och Anna Wahlenberg. Ingen av dem tillhörde de mer kontroversiella författarna, båda blev så småningom framgångsrika barnlitteraturförfattare (Kerfstedt hade redan tidigare skrivit för barn- och ungdom).

Det är värt att uppmärksamma att så många av kvinnorna övergick till att (också) skriva barn- och ungdomslitteratur (Fahlstedt, Roos, Kerfstedt, Wahlenberg). Det innebar att de (liksom Alfhild Agrell och Mathilda Kruse) retirerade från den del av fältet där de stora inkomsterna av symboliskt kapital fanns tillgängliga, vilket också – eftersom de fortfarande befann sig på det litterära fältet och därmed fortsatte att satsa sitt symboliska kapital – innebar att de successivt förlorade vad de ackumulerat. Genom att mer eller mindre frivilligt söka sig till en lågt värderad genre fick de visserligen möjlighet att få både framgång och inkomster, men det bidrog till att skriva ut dem ur den "vanliga" litteraturhistorien för att endast förekomma under den speciella genrebeteckningen "barnlitteratur" (till skillnad från "litteratur").

Utvecklingen blir desto tydligare eftersom den sker i takt med att det kulturella fältet samtidigt blir allt mer autonomt. Det vill säga att de kvinnliga författarna blir mer eller mindre ofrivilligt delaktiga i den polarisering där deras karriärer kommer att definiera de kulturellt lågt värderade författarskapen.

Det är också tänkbart att det bland annat är just genom utträngningen av de kvinnliga författarskapen som fältets konsekurationsinstanser odlar de autonoma värderingar som är avgörande för utvecklandet av en autonom pol. Det vill säga i skapandet av ett (relativt) autonomt kulturellt fält präglad av den omvända ekonomin. Det som talar för detta är att det är en ohelig allians av (manliga) konservativa och radikala författare och kritiker (och så småningom litteraturhistoriker) som tillsammans retroaktivt utvecklar föreställningen om de kvinnliga åttita-

listernas avgörande brist på konstnärligt värde, oavsett angelägenheten i deras politiska och sociala budskap och trots publikens uppskattning.

”Uppgörelseromanerna” och fältets herrar

De manliga åttitalisterna mötte visserligen också svårigheter, men betydligt mindre och med några intressanta skillnader.

Också Strindberg och Hansson for utomlands, även om Strindberg med sin förmåga att föregripa utvecklingen lämnade landet redan 1883 och tvärtom återkom tillfälligt 1889–92. Några odlade mer eller mindre framgångsrikt parallella karriärer med anknytning till undervisningsväsendet, teatern och journalistiken. Georg Nordensvan övervintrade på *Aftonbladet* där han förblev litteratur- och teateranmälare. (Hans skönlitterära författarskap tonade dock ut, och förutom ett par lustspel övergick han till att skriva konst- och teaterhistoria.) Oscar Levertin lyckades kombinera samtliga banor genom att först tystna som skönlitterär författare redan 1885, varpå han först återvände till Uppsala och en akademisk karriär för att sedan i och med nittitalet återkomma med kraft som kritiker och författare. Gustaf af Geijerstam gjorde ett mellanspel under ett år i Göteborg 1890/91 på Stora teatern, innan han kom tillbaka till Stockholm för att arbeta på *DN*. Det enda exemplet på en relativt central manlig åttitalist som definitivt tystnade tycks vara Bernhard Meijer, som efter sin enda roman återgick till lexikografin (han var en av de viktigaste krafterna bakom *Nordisk familjebok*.) Också Tor Hedberg, utmärker sig genom att han ensam tycks ta steget över till nittitalet tämligen smärtfritt.

Flertalet definierade istället om sina författaridentiteter så att de kunde inta de nya kulturella (makt-)positioner som skapades på nittitalet – i kontrast till de överlevande kvinnliga författarnas reträttposter. Samhällshierarkiskt flyttade de sig uppåt genom att släppa identiteten som socialt förtryckta, den position som hade hjälpt dem att associera sig med arbetar- eller underklass, till en betydligt mer aristokratisk position. Till denna hörde att man i spåren av det ökande motstånd åttitalisterna mötte mot slutet av decenniet, parallellt med den interna självkritiken, också gav uttryck för ett allt starkare publikförakt som svar på läsarnas brist på förståelse inför samhällskritisk utvecklingsoptimism.

Förflyttningen skedde med hjälp av flera strategier, av vilka den i sammanhanget intressantaste var ett antal ”uppgörelseromaner”. Axel Lundegård, Oscar Levertin, Ola Hansson och Gustaf af Geijerstam skrev i tur och ordning; romaner med huvudpersoner vars sociala positioner ungefär motsvarade deras egna och vars upplevelser samtiden identifierade som av åttitalet. Berättelserna fungerade som fortsättningar på den ”genre” de själva hade skapat under åttitalet, då mycket av samhällskritiken gestaltades genom hjältar vars positioner och erfarenheter svarade mot den ”unga” författarens (”den narcissistiska samhällskritiken”). Men nu var bilden en annan. Hjältarna var alla missförstådda individualister som stöts av tidens vulgaritet, känsliga idealister som på ett eller annat sätt krossats av slagordsmånglare och makt-människor. Det budskap som förmedlades var att konstnärer i samhällets tjänst var en omöjlighet. Arbetarklassen var enfaldig och brutal, borgarklassen enfaldig och vulgär. Och några konstnärligt verksamma kvinnor hade aldrig överhuvudtaget funnits....

En skrivning som i hög grad övertogs av litteraturhistorien.

Det som gjorde behovet akut att definiera om sina identiteter, radikalt avsvära sig åttitalet och skapa sig nya positioner var Verner von Heidenstams inträde på fältet. 1888 debuterade han med diktsamlingen *Vallfart och vandringsår*, som också hyllades av åttitalisterna som en behövlig förnyelse av litteraturen. Men redan året efter publicerade han dessutom den estetiska programförklaringen *Renässans*, i vilken han utnyttjade den generationsstruktur åttitalisterna själva hade etablerat för att proklamera ett epokskifte – av en ny ”ung” litteratur. (Att det inte handlade om verklig ålder illustreras av att Heidenstam faktiskt var äldre än flera av åttitalsförfattarna.) Genom att mynta begreppet ”skomakarrealism” och beskriva föregångarna som gråvadersförfattare skapades upplevelsen av ett radikalt estetiskt brott. Inte minst då han

dessutom lyckades engagera den tidigare åttitalisten Oscar Levertin och tillsammans med honom skriva åttitalssatiren *Pepitas bröllop* 1890.

Ser man till försäljningssiffror hade han ingen omedelbar, anmärkningsvärd framgång. Det stora publika genombrottet kom först 1891 med Gustaf Fröding och Selma Lagerlöfs debuter. Men att döma av kritiken lyckades han effektivt skapa upplevelsen av en ny litterär epok vars främsta företrädare han själv var. Den nya tidens gudar var Nietzsche, individualism, livsglädje och en konst som bara var trogen sig själv och Heidenstam var deras profet. Därmed initierades också ett definitivt brott mot den estetik med självklart etiskt ansvar som hade präglat litteraturproduktionen alltsedan 1830.

Någon renodlad l'art pour l'art-estetik kom inte manifesteras på nittitalet. Det var på många sätt en märklig övergångsepok under vilken en grupp författare lyckas kombinera en exempellös marknadsframgång med allt mer växande prestige. Frödings i många fall kompromisslösa sociala kritik kombinerades med hans enorma popularitet och bilden av honom som ett intellektuellt oansvarigt geni. Selma Lagerlöfs ofta stränga moraliteter i ekvilibristiskt konstnärlig gestaltning, liksom hennes fantastiska genomslag bland läsarna sammanlevde harmoniskt med bilden av en oantastlig integritet. Och även Heidenstam skulle växla mellan en aristokratisk isolering och publikvänliga hyllningsföremål. Först med sekelskiftesflanörerna – Hjalmar Söderberg, Henning von Melsted, Henning Berger, etc. – och framför allt Wilhelm Ekelund tycks en mer utpräglad publikfrånvänd författarroll utvecklas.

Men detta blev också möjligt genom att man hade använt nittitalet till att utveckla de allt mer autonoma konsekractionsinstanser. Inte minst på initiativ eller med deltagande av Heidenstam. *Svenska Dagbladet* övertogs och förvandlades till en plattform för en allt mer elitistisk litteraturkritik, med Levertin som främsta namn. Svenska Författarförbundet grundades och stipendiesystemet utvecklades med inte minst genom grundandet av Albert Bonniers Stipendiefond 1901. Institutioner som vartefter gjorde författarna allt mindre beroende av den breda läsekretsen.

Så opinionen mot åttitalet omvandlades vartefter till författarnas publikförakt. Den didaktiska tradition som litteraturen följt under 1800-talet, att uppfostra och diskutera med en så stor publik som möjligt, bryts. Bilden av far som högläser för familjen övergår i Heidenstams uppmaning inför nittitalet.

Du skall ej läsa min bok högt för din vän. Det är i ensamheten jag vill träffa dig, ty den har stora ögon och ärliga känslor och jag tror, att du i ensamheten bäst skall förstå mig.¹⁰

En manual för litteraturläsning som i stort gäller än idag.

2. Bourdieus begrepp

Bourdieu tycks i grunden vara estetisk nihilist (även om majoriteten av konstnärerna är ärliga i sin tro sin "illusio", på de estetiska värden som präglar deras strategier för att nå makt). Synen på det kulturella fältet som ett rum där aktörerna eller agenterna strävar efter maximalt inflytande, förutsätter att det inte finns några värden i sig själva utan att estetikerna bara är ett verktyg i en maktkamp. Med ett sådant perspektiv borde inte heller konstnärerna vara annat än mer eller mindre socialt framgångsrika. Men Bourdieu hyser en uppenbar och genuin beundran för litteraturhistoriens portalfigurer. Anledningen är att de genom sina verk samtidigt kan "objektivera" sin situation. Det tycks innebära att de ger den en kollektiv existens oberoende av den författare som skapat den, och gör den därmed till social verklighet – på samma sätt som forskaren "objektiverar" den historiska verkligheten genom sin analys. När till exempel Victoria Benedictsson skriver i *Pengar* (1885) om en flicka som tvingas att försaka sina drömmar och gifta sig med en äldre man på jakt efter en ung, vacker hustru, får detta

10 Verner von Heidenstam *Endymion*, (Stockholm 1889), s. 1.

förhållande en social realitet som den tidigare saknat. Då Gustaf af Geijerstam i *Erik Grane* (1885) skriver om uppsalastudenter som plågas av sitt sociala samvete och sina sexuella behov och möts av en äldre generations totala brist på förståelse, ger han denna ungdom en offentlig existens som den tidigare inte haft.¹¹ De beskrivna förhållandena blir till social verklighet och människor kan igenkänna sig själva eller andra, och därmed diskutera, analysera och förändra.¹²

Men samtidigt uppstår frågan i vilken grad författarna förmår objektivera även den mer eller mindre fiktiva verklighet de beskriver. Måste till exempel Geijerstams studentskildring uppfattas som *hans* verklighet för att få en ny social realitet genom hans skildring? Paradoxemplet under 1880-talet är Ibsens *Et dukkehjem* (1879), där man kan hävda att skildringen inte bara etablerade författaren som den socialt medvetna kritikern av ett patriarkalt borgerskap, utan också manifesterar den tragiskt förtylligade, diminuserade borgerliga hemmafrun i Noras gestalt. Detta trots att hennes position inte var Ibsens personliga erfarenhet.

Bourdieu egna analyser av enskilda författare och deras insatser inskränker sig till ett fåtal, och i samtliga fall avhandlar han författarnas egen position. Men i en not skriver Bourdieu: "L'effet de croyance que produit le texte littéraire repose [...] sur l'accord entre les présupposés qu'il engage et ceux que nous engageons dans l'expérience ordinaire du monde." ("Den trovärdighetseffekt som den litterära texten skapar beror [...] på samstämmigheten mellan de antaganden som texten ger liv åt och de antaganden vi tillämpar i vår vardagserfarenhet av världen.")¹³ En trolig tolkning är att han anser att skönlitteraturen har förmågan att också objektivera sociala förhållanden som inte är författarens personliga. Men för att objektiverandet ska vara möjligt måste förhållandet redan existera som en produkt av den sociala strukturen, och läsaren ha någon form av erfarenhet av den. Då kan skönlitteraturen etablera beskrivningen som en social verklighet i det kollektiva, sociala medvetandet. Alltså, om Nora på något sätt och i någon grad gestaltade de borgerliga hemmafruarnas verkliga villkor, och publiken hade bekanta, hade läst om, hade fått berättat för sig eller kanske själva var kvinnor som levde under dessa villkor, så fick förhållandet en social realitet som det tidigare saknat – och debatten kunde komma igång.¹⁴

11 Bourdieu skriver angående Flaubert: "En effet, 'L'Éducation sentimentale' restitue d'une manière extraordinairement exacte la structure du monde social dans laquelle elle a été produite et même les structures mentales qui, façonnées par ces structures sociales, sont le principe générateur de l'œuvre dans laquelle ces structures se révèlent. Mais elle le fait avec les moyens qui lui sont propres, c'est-à-dire en donnant à *voir* et à *sentir*, dans des *exemplifications* ou, mieux, des *évoqueries*, au sens fort d'incantations capables de produire des effets, notamment *sur les corps*, par la «magie évocatoire» de mots aptes à «parler à la sensibilité» et à obtenir une croyance et une participation imaginaire *analogues* à celles que nous accordons d'ordinaire au monde réel." Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire* (Paris, Fr. 1992), s. 59–60.) ("Hjärtats fostran" återskapar i själva verket med enastående precision strukturen i den sociala värld där den skapats och till och med de mentala strukturer som, formade av dessa sociala strukturer, är den skapande principen bakom verket där dessa strukturer framträder. Men romanen gör det med sina egna medel, genom att låta läsaren *se* och *känna* i *exemplifikation*er, eller bättre, i *evokationer*, i ordets bokstavliga betydelse av besvärjelser som skapar effekter, framför allt *på kropparna*, genom en »frambesvärjande magi» av ord som förmår »tala till känslorna» och uppnå en tro och ett inbillat deltagande som är *analog*a med dem vi vanligtvis ägnar den verkliga världen." Sv. övers. av Johan Stiernma *Konstens regler. det litterära fältets uppkomst och struktur*, Moderna franska tänkare 31, (Stockholm/Stehag 2000), s. 77.) Se äv. Bourdieu 1992, s. 50–55. (Sv. övers. s. 68–73.)

12 Ytterst kortfattat uppfattar jag att Bourdieu inordnar sig i den lite krokiga tradition som löper från Oscar Wilde till Joseph Brodsky, från (den sene) Wittgenstein till Jacques Derrida, som innebär att innovativa (språkliga) beskrivningar förändrar eller skapar vår uppfattning av världen. (Se t.ex. Wildes utläggning om hur man efter Turners målningar ständigt ser 'turnerska' solnedgångar – hur naturen härmar konsten.) Även om Bourdieu, som nämns nedan, är mindre radikal genom att han tycks mena att det finns sociala, empiriskt åtkomliga, förhållanden som är oberoende av dessa beskrivningarna.

13 Bourdieu 1992, s. 60, not 126. (Sv. övers. s. 495, not 126.)

14 Det innebär samtidigt att Bourdieu – empiristen – inte förhåller sig lika radikalt som de poststrukturalistiska och/eller diskursteoretiska tänkarna (till exempel Derridas och Foucault) som, åtminstone radikalt tolkade,

Det man däremot kan fråga sig är i så fall var gränsen går för skildringar som är så lite grundad i en existerande verklighet att de inte kan fungera på ovannämnda sätt. Det vill säga, var sätter Bourdieu gränsen för konstens *skapande* förmåga. (Borde inte t.ex. Kafka inkluderas? Men hur relateras han karaktärer till existerande förhållanden? Etc.)

Ytterligare en konsekvens av föreställningen om att litteraturen objektiverar de sociala förhållandena, är att den grad av social realitet som den beskrivna positionen får är avhängig verkets offentliga genomslag. En skildring får inget inflytande om den inte på ett eller annat sätt erkänns – konsekreras – av dem som innehar maktpositioner. Det existerar inga lysande, originella verk som förbisets, eftersom kvaliteterna enbart existerar genom konsekrationen. Konsekvensen bör bli – även om Bourdieu aldrig själv uttalar den – att historien alltid har rätt. De författare som Bourdieu (med genuin beundran) framhäver och analyserar är mycket riktigt Flaubert, Baudelaire, Zola och bröderna Goncourt. Detta innebär naturligtvis ett problem om man vill revidera historieskrivningen utifrån ett etniskt, genus- eller klassperspektiv. Det blir problematiskt att till exempel hävda att det fanns en mängd kvinnliga författare under som hade förtjänat ett betydligt större intresse än vad de fick. Att utifrån ett sådant resonemang föra fram en alternativ historieskrivning blir istället en strategi att skapa sig en egen maktposition i nuet. Det innebär att om det idag finns konsekurationsinstanser som hävdar att författare blivit orättvist bedömda av sin samtid kan man ansluta sig till samma åsikt för att själv bli konsekurerad av dessa instanser. Ändå är det inte en helt tillfredsställande möjlighet eftersom den svär mot den historicism som Bourdieus perspektiv tycks implicera, även om det inte är helt lätt att avgöra i vilken grad han menar att det finns en absolut sann eller verklig historia.

Likaså finns det ju exempel på författare som enligt den uppskjutandets logik Bourdieu själv lyft fram, blir erkända först efter sin död. Frågan är vilken betydelse de får i den mån deras skildringar inte anses "tidlösa" utan förankrade i den period som inte erkände dem?

Däremot kan man – vilket tvärtom får extra tyngd av ett historicistiskt förhållningssätt – hävda att det har funnits författare med stor betydelse för sin samtid som senare har trängts undan i historieskrivningen. (Vilket jag t.ex. hävdar i avhandlingen ifråga om en del kvinnliga åttitalister.)

En ytterligare konsekvens av Bourdieus syn på konstnärligt värde är att den ifrågasätter vår vanliga föreställning om hur estetiska kvaliteter fungerar över tiden. Om skönlitteraturens primära värde är att den objektiverar sociala förhållanden i sin samtid uppstår frågan vilket värde ett konstverk har därefter. Det mest uppenbara svaret är att det fungerar som en auktoritet eller en källa till symboliskt kapital – det tillhör ju också de absolut vanligaste strategierna inom det kulturella fältet att referera till etablerade storheter för att stärka sin egen position (som då t.ex. Strindberg hävdade att åttitalisternas realism bara var en fortsättning på Dantes, Shakespeare, Blanches, Goethes, Wennerberg och Dickens). Att vi njuter av klassikerna skulle då bero på att vi misskänner deras verkliga funktion och att vår uppskattning av dem är en så integrerad del av vår sociala position att vi verkligen upplever deras kvaliteter som en del av oss själva, som en del av vår habitus.

Det är ett oantastligt svar, men ändå kan det upplevas som otillfredsställande. I alla fall om man vill insistera på att det faktiskt är möjligt att på något mer genuint sätt uppskatta konstverk även i efterhand (med risk att begå vad Bourdieu kallar det "karismatiska" misstaget – att det finns absoluta estetiska värden i sig). En ytterligare, eventuellt kompletterande, möjlighet

hävdar att texterna *skapar* verklighet. Man kan också notera att han i citaten i not 11 ovan, skiljer skönlitteraturen från "den verkliga världen". Samtidigt var han, liksom poststrukturalisterna, under en period strukturalist, och det finns uppenbara likheter mellan honom och dem. Men Bourdieu utvecklades åt ett annat håll och har tvärtom utifrån sin egen idé om den förkroppsligade praktiken genom habitus kritiserat den poststrukturalistiska betoningen av språkliga system eller teckensystem som uttömmande förklaringsmodeller. Se Donald Broady, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, (1990) 2:a korr. uppl. (Stockholm 1991), s. 288–91.

skulle kunna vara att med Bourdieus historicism säga att människan är en produkt av sin historia och därmed också av de historiskt betydelsefulla verken. Därmed skulle de få en slags aktualitet, även om deras innovativa kraft gått förlorad, genom att vi återupplever, återskapar historien när vi tar del av dem. På det sättet skulle historien också i någon mån kunna skrivas om för att lyfta fram missbedömda verk. Men återigen knappast i den radikala betydelse som till exempel de poststrukturalistiska tänkarna hävdar genom vilken historien närmast förutsättningslöst återskapas i varje nu, utan enbart om den etablerade kanon – som visserligen kan kompletteras – inte usurperas.

Svårigheten att revidera historien aktualiserar ytterligare ett problem i Bourdieus skildring av det autonoma kulturella fältets framväxt. I hans analyser av den franska 1800-talslitteraturen förbises kvinnornas speciella situation i stort sett helt, något som bland andra Bridget Fowler pekat på. När Bourdieu till exempel beskriver den bohemiska cafékulturen som central glömmar han att kvinnorna hade betydande större svårigheter att vistas i en sådan manlig miljö.¹⁵ Ett liknande problem är hans ointresse för olika former av hierarkiskt lågt värderad kultur, till exempel olika former av "populärkultur". Bristen är speciellt märkbar eftersom de internt förtryckta konstnärerna i många fall valde eller tvingades att odla sin position inom dessa förtryckta kulturformer, och skapade mer eller mindre framgångsrika motståndsstrategier inom den. I första hand gällde det kvinnor som övergick till att skriva barn-, ungdoms- eller populärlitteratur.¹⁶ Det har också framförts skarp kritik för att han tenderar – att på klasiskt vänsterpolitiskt manér – underordna könet (och etniciteten) klasstillhörigheten.¹⁷

En återstående fråga är i vilken mån eller på vilket sätt Bourdieu menar att de autonoma kulturella fälten är betydelsefulla för samhället. Att han anser dem vara det tyder hans kritik under senare år mot att massmedia, styrda av en monetär marknads värderingar, håller på underminera de kulturella fältens autonomi och den omvända ekonomin. Det vill säga att författarna allt mer återgår till att söka legitimitet i höga försäljningssiffror.¹⁸

Ett möjligt skäl till autonomins betydelse är att den skapar ett utrymme där den omvända ekonomin tillåter andra eller fler praktiker än samhället i övrigt. Det finns passager i framför allt hans senare verk som tyder på att han menar att författarna har kapacitet att analysera de samhälleliga villkoren långt mer inträngande, varierat och sofistikerat än andra. Det inkluderar inte minst de strukturer som inkorporerats av och styr individerna. Dessa skulle därmed objektiveras och alltså få social realitet, vilket innebär att de synliggörs, går att erfara och därmed också att diskuteras, problematiseras, ifrågasätts och förändras.¹⁹ På samma sätt som den ideala vetenskapen, fast ifråga om andra områden, visar fram dolda strukturer och ger oss nya möjligheter att förstå och hantera dem. Det litterära fältets autonomi skulle alltså ge författarna större frihet att skapa dessa analyser.

15 Bridget Fowler *Pierre Bourdieu and Cultural Theory. Critical Investigations* (London, UK 1997), s. 142–43, 157.

16 Se Toril Moi, "Appropriating Bourdieu. Feminist Theory and Pierre Bourdieu's Sociology of Culture", i *New Literary History* 4/91. Äv. i *What is a Woman, and Other Essays*, Oxford, UK 2001, s 264–99. Samt i *Pierre Bourdieu* ed. Derek Robbins (London, UK, 1999). (Sv. övers. "Att erövra Bourdieu" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1/94, s. 3–25.).

17 Se till exempel Terry Lovell "Thinking feminism with and against Bourdieu" i *Reading Bourdieu on Society and Culture*, ed. B. Fowler (Oxford, UK/Malden, MA, USA 2000), s. 27–48.

18 Se Pierre Bourdieu, *Sur la télévision, suivi de L'emprise du journalisme* (Paris, Fr. 1996), s. 28–29. (Sv. övers. av Mats Rosengren *Om televisionen, följd av Journalistikens herravälde* (Stockholm/Steehag 1998), s. 43.)

19 Se t.ex. hans beskrivning av Virginia Woolfs förmåga att analysera de dominansförhållanden som inkorporerats. Pierre Bourdieu, *La domination masculine* (Paris, Frankrike 1998), s 89. (Sv. övers. *Den manliga dominansen*, Göteborg 1999, s 97.)

Referenser

- Agrell, Alfhild ("Thyra"). *Dramatiska arbeten I. (Räddad 1882, m.fl.)*, Stockholm 1883.
- Almqvist, Carl Jonas Love *Det går an*, Stockholm 1839.
- Bååth, A[lbert]. U[lrik]. *Dikter*, Stockholm 1879.
- Benedictsson, Victoria ("Ernst Ahlgren") *Pengar. Novell*, Stockholm 1885.
- Bonnier, Karl Otto *Bonniers. En bokhandlarfamilj IV*, Stockholm 1931.
- Bourdieu, Pierre *La domination masculine* Paris, Frankrike 1998. (Sv. övers. *Den manliga dominansen*, Göteborg 1999.)
- Bourdieu, Pierre *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire* (Paris, Fr. 1992). (Sv. övers. av Johan Stiernä *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, Moderna franska tänkare 31, Stockholm/Stehag 2000.)
- Bourdieu, Pierre, *Sur la télévision, suivi de L'emprise du journalisme*, Paris, Fr. 1996. (Sv. övers. av Mats Rosengren *Om televisionen, följd av Journalistikens herravälde*, Stockholm/Stehag 1998.)
- Bremer, Fredrika *Familjen H****, i *Teckningar utur hvardagslivet* 2–3 Upsala 1830–31.
- Bremer, Fredrika *Hertha*, Stockholm 1856.
- Broady, Donald *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, (1990) 2:a korr. uppl. (Stockholm 1991).
- Fowler, Bridget *Pierre Bourdieu and Cultural Theory. Critical Investigations*, London, UK 1997.
- Fröding, Gustaf *Guitar och dragharmonika. Mixtum pictum på vers*, Stockholm 1891.
- Gedin, David *Fältets herrar. Framväxten av en modern konstnärsroll. Artonhundraåttitalet* Stockholm/Stehag 2004.
- Geijerstam, Gustaf af *Erik Grane. Upsala-roman*, Stockholm 1885.
- Geijerstam, Gustaf af *Gråkallt. Teckningar och utkast*, Stockholm 1882.
- Heidenstam, Verner von *Endymion*, Stockholm 1889.
- Heidenstam, Verner von *Renässans. Några ord om en annalkande brytningstid inom litteraturen*, Stockholm 1889.
- Heidenstam, Verner von, & Levertin, Oscar *Pepitas bröllop. En literaturanmälan*, Stockholm 1890.
- Heidenstam, Verner von, *Vallfart och vandringsår. Dikter*, Stockholm 1888.
- Ibsen, Henrik *Et Dukkehjem. Skuespil i tre akter*, Köbenhavn (Dk) 1879.
- Ibsen, Henrik *Gengangere*, København (DK) 1881.
- Knorring, Sophie von *Illusionerna*, Stockholm 1836.
- Lagerlöf, Selma Gösta *Berlings saga*, Stockholm 1891.
- Leffler, Ann Charlotte *En räddande engel*
- Leffler, Anne Charlotte *Sanna qvinnor. Skådespel i tre akter*, Stockholm 1883.
- Leffler, Anne Charlotte *Ur lifvet I–IV*, Stockholm 1882–89.
- Levertin, Oscar *Legender och visor*, Stockholm 1891.
- Linder, Gurli *Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen. Några minnesbilder*, Stockholm 1918. Jfr även Linder "Åttitalets unga Sverige", i *Ord och Bild* 1909, s 613–19.
- Lovell, Terry "Thinking feminism with and against Bourdieu" i *Reading Bourdieu on Society and Culture*, ed. B. Fowler, Oxford, UK/Malden, MA, USA 2000, s 27–48.
- Mickwitz, Gerda von "Messling" i *Framåt* nr. 5/1886.
- Moi, Toril "Appropriating Bourdieu. Feminist Theory and Pierre Bourdieu's Sociology of Culture", i *New Literary History* 4/91. Äv. i *What is a Woman, and Other Essays*, Oxford, UK 2001, s 264–99. Samt i *Pierre Bourdieu* ed. Derek Robbins, London, UK, 1999. (Sv. övers. "Att erövra Bourdieu" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1/94, s 3–25.).
- Nordensvan, Georg *I harnesk. Roman*, Stockholm 1882.
- Nordisk kvinnolitteraturhistoria II*, red. Elisabeth Møller Jensen, Höganäs 1993.
- Personne, John *Strindbergs-litteraturen och osedligheten bland skolungdomen. Till föräldrar och uppfostrare samt till de styrande*, Stockholm 1887.
- Roos, Mathilda *Familjen Verle*, Stockholm 1889.
- [Rydberg, Viktor] *Bibelns lära om Kristus. Samvetsgrann undersökning af V.R.*, Göteborg 1862
- [Sahlin, Harald] *Svenska pressen om August Strindberg och religionen. Utdrag ur svenska tidningsredaktionernas omdömen om domen öfver "Giftas" författare, samlade och utgifna af H.S.*, Söder-

- hamn 1885.
- Strindberg, August *Giftas. Tolf äktenskapshistorier med interview och förord*, Stockholm 1884. (Alt. *Samlade verk* 16, utg. av Ulf Boëthius, Stockholm 1982.)
- Strindberg, August *Röda rummet. Skildringar ur artist- och författarlifvet*, Stockholm 1879. (*Samlade verk* 6, utg. av Carl Reinhold Smedmark, Stockholm 1981.)
- Strindberg, August *Tjensteqvinns son. En själs utvecklingshistoria (1849–67)*, Stockholm 1886. (SV 20, utg. av Hans Lindström, Stockholm 1989.)
- [Strindberg, August] *Från Fjerdings och Svartbäcken. Studier vid Upsala akademi af S-g*, Stockholm 1877. (Ingår i SV 2, utg. av Carl Reinhold Smedmark, Stockholm 1981.)
- [Wahlenberg, Anna] *Teckningar i sanden, avf Rien*, Stockholm 1882.
- Wicksell, Knut Några ord om samhällsolyckornas viktigaste orsak och botemedel med särskildt afseende på dryckenskapen, Uppsala 1880.

Vägen tillbaka

Erfarenheter av mord och dödsstraff

Lars Hagborg

Lars.Hagborg@antro.uu.se

Institutionen för kultrantropologi och etnologi, Uppsala universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Ett mord på en nära anhörig slår livet i spillror. I intervjuer med anhöriga till både mordoffer och dödsdömda beskrivs upplevelser av överklighet, maktlöshet och ensamhet. Överklighet för att de händelser som drabbar en inte kan sättas in i ett meningsfullt sammanhang. Maktlöshet eftersom det som hänt inte kan göras ogjort. Ensamhet eftersom man känner att man inte kan kommunicera och dela sina upplevelser med andra.

Många anhöriga till mordoffer och dödsdömda återfinner ett sammanhang genom att engagera sig i anhängorganisationer. I min presentation tolkar jag verksamheten i dessa organisationer som förhandlingar av individuella upplevelser och kulturellt konstruerade betydelser. I anhängorganisationer återskapas ett meningsfullt sammanhang genom att individens upplevelser fogas in i ett gemensamt berättelserum. Mening och handling ersätter tomhet och maktlöshet. Meningsskapandet i dessa organisationer sker emellertid inte i ett samhällsligt vakuum. Oavsett om organisationen stödjer anhöriga till mordoffer eller dödsdömda har de att förhålla sig till och förhandla vissa kulturellt konstruerade begrepp som offer, förövare, ansvar, hämnd och rättvisa. Jag diskuterar hur individer och organisationer söker forma sina berättelser så att deras upplevelser skall kunna erkännas som giltiga i det offentliga samtalet.

Artikeln bygger på min pågående forskning om dödsstraff och försoning i Texas, finansierat av Vetenskapsrådet. Empirin utgörs främst av intervjuer med anhöriga till mordoffer, anhöriga till dödsdömda, dödsdömda, åklagare, advokater samt de som jobbar i avrättningskammaren.

Vägen tillbaka. Erfarenheter av mord och dödsstraff

Min äldste son, Albert, är sju år. Astrid är sex. Ludvig fyra (och ett halvt!). Jag vet att de en dag kommer att finna andra hållpunkter än sina föräldrar. En dag kommer kompisarnas bekräftelse vara viktigare än min, men ännu är jag en oomstridd källa till trygghet. När de är ledsna eller rädda kryper dom upp i min famn. Jag behöver inte förklara något, bara hålla om dem och säga att det inte är någon fara. Sådan är kärleken mellan föräldrar och barn. Tillit och närhet snarare än ord.

Mary var bara sex månader gammal. Luke var två år, Paul tre, John fem och Noah sju år. De var syskon. I slutet av juni, den tjugonde juni, 2001 mördades de alla under loppet av en halvtimme. En efter en fångades de in och dränktes. Noah, den sjuårige pojken, verkar ha varit den enda som förstod vad som hände och gjorde motstånd, försökte fly. När alla barn var döda ringde förövaren till polisen. Mördaren hette Andrea Yates och var barnens mamma. När Andrea Yates ringt till polisen ringde hon sin man och sa att det nog var bäst att han kom hem. Har det hänt barnen något, frågade Russel Yates. Ja. Vem, frågade Russel. Alla.

Oändlig är den avgrund som öppnar sig när man försöker sätta sig in i vad som hände den där junimorgonen i Houston. Barnen i sina sömniga pyjamasar. Mamma fyller badkaret. En

efter en hämtar hon barnen. Noah försöker fly. Russel Yates mardrömsresa från jobbet till hemmet. Polisbilarna utanför huset. Ambulanserna. Och allt är redan för sent. Den där morgonen förlorade Russel Yates mer än sina barn. Aldrig mer kommer dom krypa upp i hans famn. Aldrig mer kommer han förhandla om läggtider. Bråka om städning. Han förlorade också sin fru. Russel har aldrig sett sin fru som fullt ansvarig för mordet. Hon var svårt mentalt sjuk. Trots att Andrea Yates psykologiska problem var väldokumenterade ville åklagarmyndigheten i Houston att hon skulle dömas till döden. Russel Yates tvingades uppleva hur ett trauma följdes av ett annat. Hans fru dödade alla hans barn. Nu ville staten Texas döda hans fru. För offrens skull.

I en bok om vad som gör oss till offer och förövare skriver psykoanalytiken Ludvig Igra att även "... den som förlorat allt utom sin sargade kropp måste resa sig upp ur offerpositionen för att kunna gå vidare" (Igra, 2002:16). I den här artikeln utgår jag från ett antal mordfall i Texas för att diskutera hur sociala och kulturella faktorer påverkar de sätt varpå individer lämnar denna offerposition. Jag börjar med en beskrivning av vad som utmärker traumaupplevelsen vid mordfall. Därefter beskriver jag kortfattat fyra personers erfarenheter av att, på olika sätt ha drabbats av mord. Slutligen diskuterar jag hur meningsskapandet i anhörigorganisationer förhåller sig till ett vidare offentligt samtal om förövare och offer.

* * *

Det är omöjligt att skriva om dödsstraff utan att förhålla sig till de mycket brutala och grymma detaljer som utmärker de mord och straff som jag beskriver. Å ena sidan finns det uppenbar risk att ett alltför stort fokus på det konkreta våldet leder till en sorts lidandefetischism som för bort uppmärksamheten från analysen. Å andra sidan är tankarna på detta brutala våld en central dimension av de anhörigas upplevelser. Jag kommer därför inkludera sådana detaljer som anhöriga själva tar upp i sina berättelser.¹

En söndersliten själ

Mellan 1968 och 1977 stod avrättningsrummen i USA tomma. Sedan, en tidig måndagsmorgon den 17e januari, 1977, spändes Gary Gilmore fast i en stol framför en arkebuseringspatrull i Utah och sköts ihjäl. Flera år senare skrev Garys yngre bror, Mikal om sina upplevelser när han via TV-nyheterna, fick reda på att hans bror blivit avrättad:

One moment you're forcing yourself to live through the hell of knowing that somebody you love is going to die in a known way, at a specific time and place, and that not only is there nothing you can do to change that, but that for the rest of your life, you will have to move around in a world that wanted this death to happen. You will have to walk past people every day who were heartened by the killing of somebody in your family – somebody who had long ago been himself murdered emotionally. You will have to live in this world and either hate it or make peace with it, because it is the only world you will have available to live in. It is the only world that is. (Gilmore, 1994:349).

You will have to try to find a way to live with the sorrow that will now always be at the heart of your heart. You will have to try to find a way to live in this world, in this life, and not to hate it – and you will have to try despite the impossibility of such a task. (ibid. 350)

Jämför Gilmores med följande vittnesbörd från mamman till ett mordoffer:

I can hear the tick of the clock. Silence is behind the tick. My tears seem to never end.

1 Personer som bara presenteras med förnamn heter egentligen något annat.

Pain fills my days, the ache in my heart as the pieces fall, forever broken. Darkness is all I can see. My Crystal is gone. I can't hear her voice. I strain to hear it, but it fails me. My arms ache to hold her, I feel so empty. Her beautiful face and her smile forever gone. I'll never heal from this. [_ _ _] I feel so guilty. I didn't keep her safe. Please dear God let her know that I beg her forgiveness and let her know how much I love her. [_ _ _] Crystal, Mommy misses you more than you'll ever know. My heart will never be the same, it is forever broken my beauty. (Abney, 2001:44 – 45)

Även om skillnaderna i texterna på ett plan är väldigt stora, så fångar de ändå tillsammans in tre dimensioner av det lidande som jag menar att såväl anhöriga till mordoffer som anhöriga till dödsdömda drabbas av nämligen känslor av maktlöshet, ensamhet och överklighet. För anhöriga till mordoffer handlar *maktlösheten* om att vara ställd inför ett fullbordat faktum. Plötsligt ställs man inför det faktum att en nära anhörig har blivit mördad, ofta på ett ogripbart grymt sätt. För anhöriga till dödsdömda däremot består maktlösheten i att man ställs inför ett rättssystem som mobiliserar enorma resurser för att säkerställa att en nära anhörig ska bringas ur livet. Lyckligtvis är det bara ett litet fåtal av oss som på nära håll kommer drabbas av mord. Detta betyder också att den levda erfarenheten av mord ligger utanför det fattbara, vilket för-sätter den som drabbas, dels i en situation av radikal oförmåga att sätta in det konkreta brottet i ett meningsgivande sammanhang. Dels raderas en grundläggande känsla av trygghet, att till-varon är rättvist ordnat och gott. Livet blir ofattbart. *Överkligt*. Detta i sin tur leder till en upplevd oförmåga att kommunicera sina upplevelser, vilket i sin tur leder till en upplevelse av alienering och *ensamhet*. Uttryck för dessa upplevelser återkommer i samtliga intervjuer som jag genomfört med anhöriga till mordoffer och dödsdömda i Texas. Det verkar dock som om dessa upplevelser inte är specifika för Texas, eller USA; i etnologen Bo Nilssons studie om brottsoffer i Sverige framträder liknande upplevelser av brott (Nilsson, 2003:53 – 54).²

De kvardröjande och destruktiva effekterna av ett grovt brott förstås i facklitteraturen ofta i termer av trauma. Ursprungligen var termen 'trauma' reserverad för svåra kroppsskador vid olyckor och krig (Hacking, 1996:75). Ett trauma var en söndersliten kropp. Så småningom kom termen även att stå för kvarvarande och destruktiva följder av svåra upplevelser. Ian Hacking beskriver denna form av trauma som "... cruel and painful experiences that corrupts or destroy one's sense of oneself" (ibid.) Idag verkar det som om denna från början metaforiska förståelse av trauma har kommit att bli den primära. Begrepp som post-traumatisk stress har blivit en del av människors vardagsförståelse av egna och andras upplevelser. När Judith Herman skriver en bok med titeln *Trauma and Recovery* så förstår vi med andra ord att den inte handlar om trasiga kroppar utan om sönderslitna själar (Herman, 1997). Herman återkommer gång på gång till hur upplevelser av maktlöshet, störda relationer (ensamhet) och oförmåga att förstå och kommunicera händelser är centrala delar av traumat (ibid.) I sin dis-kussion om psykologisk litteratur om offerskapet visar Nilsson hur de tre upplevelserna iden-tifieras som centrala i rad olika psykologiska studie om trauma (Nilsson, 2003:129).

I den här artikeln utgår jag från socialantropologen Michael Jacksons existentiella antro-pologi för att förstå hur traumatiserade människor finner en väg tillbaka. Jackson har i ett antal böcker studerat hur människor i olika situationer och olika samhällen hanterar svåra livs-omständigheter som flyktingskap, offerskap och utanförskap (till exempel Jackson 1989, 1995 och 2002). Den grundläggande erfarenheten av trauma, skriver Jackson, är att inte kunna for-mulera sina upplevelser i ett socialt sammanhang (Jackson, 2002:55). Således blir strävan att återfinna mening samtidigt en process varigenom man återskapar ett socialt sammanhang och gemenskap, en känsla av att man inte är ensam. Jackson menar att det i denna upplevelse av

2 Ett genomgående tema i Nilssons bok är att offentliga representationer av brott och brottsoffer i till exempel media och facklitteratur utdefinierar viktiga aspekter av enskilda människors upplevelser av brott och därför verkar begränsande både för offrens självförståelse och för deras förmåga att kommunicera sina upplevelser med andra (till exempel Nilson 2003: 105 & 115–117).

gemenskap också finns ett löfte om att livet kan gå vidare: "Recovery is a matter of reforging ties with others, of realizing that one is not alone, that one's experience is not unique, that one is not doomed to mourn forever" (Jackson, 1989:67). Jackson lyfter här fram en central dimension som vi kommer återkomma till i min analys, nämligen att ett meningsskapande som inte bekräftas i ett vidare socialt sammanhang endast delvis kan hjälpa människor i deras strävan att återhämta sig från traumatiska upplevelser.

Upplevelser av ensamhet och mening är också nära sammanflätade med känslor av maktlöshet. I linje med Hannah Arendt betonar Jackson att vårt agerande alltid är ett interagerande i vilket vi samtidigt är objekt och subjekt. Vi uppnår existentiell balans när vi i detta utbyte upplever att vårt vara-för-andra inte kränker vårt vara-för-sig (Jackson, 1998: 16 – 24). Vi kan utgå från sex för att konkretisera Jackson tankar. När två personer på ett djupt ömsesidigt sätt har sex med varandra förverkligar ens vara-för-den-andra också ens vara-för-sig. Det sätt varpå den ena parten tillägnar sig den andres kropp, gör henne eller honom till ett objekt, bekräftar den andre parten. Det uppstår ingen motsättning mellan ens vara som subjekt och objekt. Under en våldtäkt, å andra sidan, kränks våldtäktsoffrets vara-för-sig, på ett fundamentalt sätt, genom det sätt varpå våldtäkten konstituerar offrets vara-för-den-andre. Utifrån Jacksons diskussion om balansen mellan vara-för-sig och vara-för-andra kan vi förstå maktlöshet som ett tillstånd där man inte kan värja sig mot att ens vara-för-andra kränker vara-för-sig.

Med utgångspunkt i Jacksons existentiella antropologi kan vi således säga att människor lämnar sin offerposition genom att formulera personliga upplevelser som både är meningsfulla för dem själva och för andra. På så sätt återskapas ett socialt sammanhang där man kan framträda som bli ett handlande subjekt snarare än ett passivt offer. Det är denna vägen tillbaka handlar om: att återskapa balans, att bli ett subjekt i ett socialt meningsfullt sammanhang. Nilsson antar en kritisk attityd till 'vägen tillbaka' diskurser av brottsoffer, eftersom dessa representationer både verkar antyda att livet *ska* slås i spillror och att målet för offret är att genom vandra en mödosamma väg tillbaka återgå till den tidigare normaliteten. Nilsson efterlyser därför representationer av brottsoffer som erkänner att livet förändras av ett brott samtidigt som de visar att ett värdigt och meningsfullt liv likväl är möjligt (Nilsson, 2003:102 – 105). De brottsoffer som jag har talat med har drabbats av så extremt brutala våldsdåd att en återgång till det liv som levdes innan brottet inte är att tänka på. För dem är vägen tillbaka är inte en väg till det liv man en gång levde utan till ett liv med en ny sorts balans mellan vara-för-sig och vara-för-andra; en väg tillbaka som kan bli en väg vidare. I följande avsnitt kommer vi se hur detta tar sig konkreta uttryck hos anhöriga till mordoffer och dödsdömda.

Charlie, du ska få åka till Sverige

Debbies 21-åriga dotter blev kidnappad, våldtagen och sedan mördad av två unga män.³ När männen hade dödat dottern försökte de försvåra identifieringen genom att bränna sönder hennes ansikte. Debbie berättar att hennes första reaktion på nyheten om mordet var en känsla av att detta inte kunde vara sant. Någon måste ha gjort ett misstag. Därefter, när insikten att det faktiskt var sant – hennes dotter hade blivit våldtagen, nedtvingad på knä och sedan skjuten först i benet och sedan i bakhuvudet – började sjunka in infann sig en mer allmän känsla av överklighet. Debbie berättar:

For many of us, maybe on different levels... most of us feel that it is an orderliness to the world... you know, maybe a fairness and that kind of thing. And so you're assaulted with, you know, maybe the world isn't such an orderly and friendly place... and your powerlessness to undo what happened or to have any control over it having happened, you know... and both of those really do shake your world.

3 Skildringen av Debbies erfarenheter bygger på två bandade och två obandade intervjuer (sommaren och hösten 2004 samt sommaren 2005).

Debbie och hennes man hade ett rikt socialt liv med många nära vänner. Likväl fanns det viktiga aspekter av Debbies upplevelser som hon kände att hon inte kunde artikulera och kommunicera i dessa sociala sammanhang. Det var som om mordet på dottern rest en vägg mellan Debbie och hennes vänner. Strax efter mordet började Debbie därför gå på *Parents of Murdered Children* (PoMC) möten. Jag gick dit för att jag var förtvivlad och tom. Jag behövde prata med andra som hade upplevt samma sak som jag, berättar Debbie. Deltagandet i PoMCs möten blev mycket givande för Debbie. Här kunde hon vara tillsammans och gråta med andra som gått igenom samma trauma.

Man skulle kunna säga att styrkan i den här sortens anhöriggrupper ligger i att medlemmarna kan uttrycka sin *egen* berättelse som samtidigt är *allas* berättelse. Detta betyder naturligtvis inte att alla upplever exakt samma sak. Det handlar snarare om att en viss sorts berättelser och därmed erfarenheter formas. Utifrån en misstankens hermeneutik skulle man kunna säga de anhöriga disciplineras att uttrycka vissa erfarenheter och således anta en särskilt sorts offerposition. Såvitt jag kan bedöma sker emellertid denna disciplinering genom positiva, snarare än negativa sanktioner. Debbies inställning till förövarna och hur de borde straffas kan illustrera detta.

Som jag redan nämnt började Debbie gå på PoMCs möten eftersom hon var förtvivlad och ville träffa andra människor som gått igenom liknande händelser. Inledningsvis hade hon ingen klar uppfattning om vad hon tyckte om förövarna eller hur de borde straffas. Men redan vid hennes första möte i PoMC blev frågan om straffet något som diskuterades. De två männen som våldtagit och mördat Debbies dotter var båda under sjutton år och kunde därför inte dömas till döden.⁴ De andra deltagarna sa, för att vara stödjande tror Debbie, att det var en skandal att lagarna i Texas gjorde det omöjligt att döma hennes dotters mördare till döden. Man borde sänka åldersgränsen så att även yngre förövare kunde dömas till döden.

And the first time that somebody said that to me it struck me as... kind of odd that I didn't feel the same way. Is that true, you know. Is it a shame? I don't know. I just... I didn't have that feeling. Several times people said that and, you know, I wasn't sure...

Efter ett antal möten med PoMC började Debbie ändra eller kanske tydliggöra sin inställning till förövarna och dödsstraffet:

So I began to get all whipped into this with these people who were giving me support. And I, you know, I began to think: maybe they're right, maybe it's not fair... you know... maybe they should be able to get executed.

[_ _ _]

The leaders of this group, who were wonderful people, talked with me about this several times and said would you be willing to make a video that they could show on the TV that you think that they should lower the death penalty age down, you know... tell them what happened to you. And I said, after awhile, you know, I said yes I would. I felt that I was doing something to take back some control.

PoMC arrangerade en videoinspelning och Debbie berättade om 'sina' upplevelser och tankar om förövarna och brottet, som nu i hög grad blivit PoMCs berättelse om förövare och brott.

4 I Texas var åldersgränsen för dödstraff sjutton år. Den första mars, 2005, beslöt emellertid USAs Högsta Domstol att det stred mot "evolving standards of decency" att avrätta förövare som varit under 18 år vid tiden för mordet.

Debbie minns att hon fick många uppskattande kommentarer från de andra deltagarna. Hon hade gjort något som var viktigt och bra.

Några månader efter inspelningen av videofilmen började Debbie tveka igen. Tyckte hon egentligen att man skulle sänka åldersgränsen för dödsstraffet? Borde man överhuvudtaget döma folk till döden. *"I never told anybody in that group that I felt like that"*, berättar Debbie. Dessa grubblerier kring dödsstraffet sammanföll med att Debbie började lägga märke till att de flesta deltagarna var så oerhört bittra trots att många av dem hade varit med i PoMC i över tio år. Debbie insåg att hon själv inte ville vara lika bitter om tio år och slutade därför att gå på PoMCs möten. Och här ser vi återigen ett exempel på den stillsamma disciplinering som verkar finnas i dessa organisationer. Den korrekta känslan är en av bitterhet. Att lämna bitterheten bakom sig är att svika såväl sitt mördade barn som de andra medlemmarna i anhöriggruppen.

Att Debbie lämnade PoMC betyder inte att hon la mordet på sin dotter bakom sig. Något år efter det att hon slutat gå på organisationens möten engagerade hon sig i ett rehabiliteringsprogram för dömda brottslingar. Ännu 20 år efter mordet undervisar hon på fängelser. Ungefär 15 år efter mordet genomförde hon ett medlingsmöte med en av förövarna. När jag träffar Debbie i juli 2005 funderar hon på att initiera en medling med den andre förövaren. Man kan således inte säga att Debbie har lämnat mordet eller förövarna bakom sig. Tvärtom, följderna av mordet har integrerats i hennes liv i så hög grad att de strukturerar hennes yrkesval och, således, hennes dagliga liv.

* * *

När jag träffar Lynn första gången står hennes son, Sam, åtalad för att ha skjutit ihjäl ett pensionärspar som bodde på andra sidan gatan. Enligt åklagarens brottsbeskrivning gick Sam först in i grannarnas garage där mannen befann sig. Sam tvingade ner honom på knä och sköt honom i bakhuvudet. Därefter försökte han skjuta kvinnan som befann sig köket genom ett fönster. Skottet träffade kvinnan i käken men dödade henne inte. Sam tog sig in i huset och sköt kvinnan i bakhuvudet. Hon stod då på knä med disktrasa i handen och försökte torka upp blodet och tänderna som skjutits bort av det första skottet. Sam stal pengarna och kreditkorten som fanns mannens plånbok, tog parets bil och begav sig till Dallas där han greps efter att ha försökt köpa varor med kreditkortet.⁵

Under en paus i rättegången lämnar jag och Lynn domstolen och tar en kopp kaffe. Jag förstår att det här måste vara svårt för dig, säger jag. Ja, säger hon och är tyst en stund:

The thought that my son... who... [tystnad under ca 30 sekunder] It's very difficult to hear somebody... legally say that they gonna... they want to kill your child, and... my son is very healthy, is very gentle, very kind... he's never raised his voice to me, he doesn't do drugs, he doesn't drink. [_ _ _] You know this is the person that I raised and I loved... and I'd protect with my own life... and, and here comes this system and wants to kill him... and I can't let them...[gråter]

Liksom Debbie kämpar Lynn med känslor av överklighet. Hon kan inte tro att hennes son har gjort det han står åtalad för. Än svårare är det att på ett djupt plan förstå att staten nu försöker få hennes son avrättad. I ord som påminner om citatet från Gilmores bok talar Lynn om hur överkligt (surreal) det känns att leva i en stad där invånarna vill att hennes son ska dödas.

5 Sam hävdar att han oskyldig. Det är här inte möjligt att gå in på detaljerna i åklagarens respektive försvarets versioner. Jag har valt att enbart kortfattat åklagarens brottsbeskrivning eftersom det är den som juryn godtog. Därmed är det också konsekvenserna av den brottsbeskrivningen som Lynn (och Sam) lever med. Skildringen av Lynns erfarenheter grundar sig på tre bandade intervjuer och ett flertal möten med Lynn under perioden juli 2004 till juli 2005. Jag har också besökt Sam på häktet och death row.

Detta förfrämplinggörande har åtminstone två aspekter. Dels den direkta känslan av att folk känner igen henne och ger henne konstiga blickar. Folk som sakta kör förbi deras hus och försöker titta in genom fönstren. Grannarnas blickar eller bortvända blickar. Känslan av folk pekar ut henne när handlar mat osv. Dels är det en mer svårgripbar upplevelse av utanförskap. Även när hon befinner sig på platser där ingen känner igen henne, så upplever hon att hon befinner sig bland människor som kommer glädjas om hennes son döms till döden. Upplevelser av överklighet och ensamhet är alltså, precis som hos Debbie, nära sammanflätade.

Lynn känner sig också maktlös mot *this system*, som vill att hennes son ska avrättas. För en utomstående kan det vara svårt att förstå vilka enorma resurser som åklagarmyndigheten använder sig av för att säkerställa en dödsdom. Även här handlar det dels om en allmän känsla av ett stort system som samverkar för att döda hennes son, dels om upplevelser av möten med konkreta människor. Lynn återkommer i våra samtal flera gånger till åklagaren: Hur uppspelt åklagaren verkat vara när hon meddelade att de tänkte driva fallet som ett dödsstraffsmål. Lynn upplever det som om åklagaren vid intervjuer med journalister eller samtal med anhöriga till offren vid flera tillfällen medvetet placerat sig så att Lynn både ska se henne och höra vad hon säger. Alldeles oavsett om åklagaren verkligen hade sådana avsikter eller inte så är det uppenbart att Lynn upplever det som åklagaren för en personlig kamp mot henne och hennes son, snarare än ett opartiskt sökande efter sanningen. Lynns vara-för-andra (åklagaren) kränker hennes vara-för-sig.⁶

Ett annat exempel på maktlöshet gentemot konkreta individer är Lynns upplevelser under rättegångens första dag. En rättegång i Texas är indelad i tre faser. Först väljs jurymedlemmarna ut av åklagaren och försvaret. Därefter fastställs skuldfrågan och slutligen straffet. Det som utmärker dödsstraffsmål är att juryn måste vara *death qualified*, vilket betyder att alla i juryn måste kunna tänka sig döma den åtalade till döden. Detta medför att åklagarna frågar ut de presumtiva jurymedlemmarna tämligen noggrant för att sälla bort personer som av princip skulle kunna tänka sig att välja livstids fängelse istället för avrättning (Anderson, 2005: 74 – 76).

The first day when I arrived to the criminal court house I... I...stood there in the hall and looked down and I saw 30 people standing there and knowing that someone in that group of people could... kill my son basically and... legally... and knowing that they hold this power is terrible. You just want to plead to them and... and...it's terrible to see the DA [åklagaren] point at your son and say [till den presumptive jurymedlemmen]: could you give this person the death penalty? And you have to sit there and not jump up and scream.

Tre veckor senare faller domen. Under hela rättegången har Lynn och andra nära släktingar varit med, suttit några meter bakom Sam och lyssnat på åklagarnas och advokaternas argument. Först kom beslutet i skuldfrågan. Skyldig. Därefter skulle straffet fastställas. Gråtande vädjade Lynn till juryn att inte döma hennes son till döden. Juryn överväger i tre dagar innan de kommer fram till ett beslut i strafffrågan. Sam döms till döden.

När domen fallit gav domaren Lynn tillåtelse att hålla om sin son några minuter innan han fördes bort. Från och med nu kommer hon kommunicera med sin son genom telefonerna i besöksavdelningen på death row. Nästa gång hon får vidröra sin son kommer han vara avrättad. Sam själv kommer sitta inlåst i en isoleringscell 23 timmar om dygnet. Den enda beröring han kommer erfara är fångvaktarnas kontroll av hans kropp.

Liksom många andra anhöriga till dödsdömda började Lynn redan under förundersökningen mot hennes son att engagera sig i olika organisationer mot dödsstraffet. Hon började

6 Robert Meeropol, som är mer känd som Julius och Ethel Rosenbergs yngste son, var sex år när hans båda föräldrar avrättades. Meeropol har berättat för mig att han under tiden för sina föräldrars avrättningar – och många år därefter – hade en känsla av att "they" var ute efter att skada hans familj. Eftersom han inte hade en klar uppfattning om vilka "they" var, så handskades han med detta genom att göra sig så osynlig som möjligt.

gå på möten arrangerade av Texas Coalition Against the Death Penalty (TCADP), den politiskt mer radikala Texans Against the Death Penalty (TADP) samt Amnesty International (AI). Även om dessa organisationer inte har samma uttalade terapeutiska mål som till exempel PoMC förser de likväl anhöriga som Lynn med två viktiga saker. Dels får de tillgång till ett socialt rum där deras upplevelse av rättssystemet bekräftas. Här befinner de sig inte bland människor som gläds över att deras anhöriga ska dödas. De får också tillgång till forum där deras röster kan göras hörda. Samtliga nämnda organisationer anordnar presskonferenser och ger ut små skrifter i vilka anhöriga kan föra fram sina erfarenheter. De anordnar också protestmöten vid avrättningar samt lobbyaktioner gentemot lagstiftare. Lynn har till och med varit på en resa, som arrangerades av Amnesty International, i Holland och Belgien och talat om dödsstraff och vad som hänt hennes son. Sammantaget gör organisationerna anhöriga till dödsdömda en möjlighet att gå från maktlöshet till handlande, från tystnad till att göra sin röst hörd.

Det är dock viktigt att komma ihåg att anhöriga även i dessa organisationer disciplineras på ett stillsamt sätt. Organisationerna mot dödsstraff har i än högre grad – åtminstone på ett explicit plan – en politisk agenda, vilket betyder att till exempel Lynns personliga upplevelser får erkännande i den mån som de kan bekräfta denna agenda. Konkret innebär detta att individuella upplevelser som främst handlar om en förtvivlan över att ens son eller bror är dömd till döden måste passas in i en större berättelse om ekonomiska och sociala orättvisor.

Ett ytterligare dilemma för anhöriga, som Lynn, är att de berättelser och upplevelser som får bekräftelse inom dessa organisationer ofta ignoreras eller till och med föraktas i det övriga Texas.⁷ Givet att andras syn på oss alltid, på ett eller annat sätt, påverkar vår självförståelse, så blir det viktigt för organisationer mot dödsstraffet och anhöriga till dödsdömda att förhålla sig dominerande kulturella konstruktioner av offer- och förövarskap. För anhöriga till dödsdömda innebär detta att de måste anpassa sina berättelser till socialt någorlunda accepterade orsaker att vara emot dödsstraffet för just deras anhöriga. Det vanligaste är att, liksom Lynn, hävda oskuld. Andra berättelser, med någorlunda social acceptans, utgår från förövarens ålder eller mentala hälsa. Dessa har dock betydligt lägre socialt erkännande än hänvisningar till oskuld. Vad detta konkret betyder är att anhöriga till dödsdömda som inte på ett trovärdigt sätt kan passas in i dessa privilegierade förövarpositioner inte kan formulera berättelser som bekräftas i ett vidare socialt sammanhang.

Allt detta kan eventuellt förklara varför så få anhöriga till dödsdömda och avrättade stannar kvar i dessa organisationer under en tid. Nancy Bailey, som arbetar för dödsdömdas sak i Texas, berättar att det varit omöjligt att organisera en stödgrupp för anhöriga till dödsdömda.⁸

* * *

Igår sa jag till honom: Charlie, du ska få åka till Sverige. Darlene tittar kärleksfullt på fotografiet av sin son, Charlie, innan hon lämnar över den till mig. Charlie mördades för lite mer än tjugo år sedan, men Darlene har fortfarande svårt att tala om vad som hände. Charlie blev mördad i samband med att han hade skjutsat sin femtonårige svåger till en plats där svågern

7 Några dagar efter Högsta Domstolens beslut att det stred mot konstitutionen av avrätta förövare som var under 18 år när mordet begåts satt jag på en bar i Austin. På en TV-rapporterades om ett nytt mordfall. Snart var diskussionen om dödsstraff igång. När jag tog upp HDs beslut kommenterade en av de andra barbesökarna att han sett en intervju med en mamma till en dödsdömd som nu skulle få sitt straff omvandlat till livstids fängelse. Tydligt hade mamman sagt att hennes son faktiskt var en fin människa och det bara var olyckliga omständigheter som hade gjort att brottet hade begåtts. It just made me sick to hear her sugarcoating her son like that, kommenterade mannen. De flesta höll med.

8 I oktober 2005 bildades en nationell stödgrupp för anhöriga till avrättade fångar i USA. Jag var med på deras första möte, men det är omöjligt att i denna artikel integrera information om detta. I korthet kan jag konstatera att gruppen i sin egen definition av sin situation främst betonade det jag i denna artikel kallar ensamhet. De känner sig isolerade och ignorerade. Syftet med gruppen är att ge röst åt anhöriga.

hade tänkt köpa marijuana. Istället för att sälja marijuana drog knarkhandlaren upp ett avsågat hagelgevär och tvingade iväg Charlie och svågern till ett ödehus. När de lämnat ifrån sig sina ägodelar sköt förövaren båda sina offer. Charlie sköts i bröstet på nära håll och dog. Svågern som krupit in i ett hörn med benen uppdragna framför kroppen överlevde.⁹

Även i Darlenes berättelse återfinns vi upplevelser av överklighet och ensamhet. Några timmar efter det att hon hennes son och hans svåger lämnat hennes hus får hon reda på att svågern är inlagd på ett akutsjukhus i Houston. Han har blivit skjuten. Av vem? Ingen vet. Hur skadad är han? De visste de inte heller. Darlene ringde en vän och bad henne komma över. Hon kände på sig att något var fel, säger hon, eftersom Charlie hade inte hört av sig. Efter en stund kom även Charlies svärfar. Darlene ringde runt till olika poliskontor för att höra om dom visste något om Charlie, men ingen hade någon information. Kanske borde jag ringa bårhuset, tänkte hon, men visste samtidigt att hon inte skulle våga ringa. Sedan vid pass halv fem ringde telefonen. Darlenes vän svarar och lämnar sedan över luren till Charlies svärfar. Efter någon minut lägger han på luren.

[...] and he says... uh... and I said what's wrong because he had this look and you just know, you know, and I said: what happened. And he said Darlene I don't know how to tell you this. And I said: what? He said: Oh God I don't know how to tell you this. I said: tell me what, just come out and tell me. And he said: Charlie is dead... And something is happening, this wall just comes up, you hear and you see but you don't feel. And I said you lying S-O-B. Don't tell me my son is dead. And I pushed him across the room and said: who told you some crap like this?

Trots att Darlene på ett plan var förberedd på att hennes son kunde vara allvarligt skadad eller död, så kollapsar hennes livsvärld när beskedet kommer. Det kan inte vara sant. Någon måste ha tagit fel, eller ljuga, men hennes son kan inte vara död, inte mördad. Men så var det. Direkt efter mordet tar en rad aktiviteter vid. Begravningen ska planeras. Vänner och släktingar sluter upp. Men när de praktiska bestyren kring begravningen är avklarade inträder en tung känsla av skuld och maktlöshet. Darlene berättar om natten efter begravningen:

...the night when we had buried him I was lying in bed and was trying to get some sleep. And Charlie would say: Mama I'm hurt. I hurt, mama. And I go: I know you do, what's wrong. And he says: look. There was just this big hole in his chest. I could see right through and I said: Look Charlie ... I'm sorry, I wasn't there for you, because I would have taken the bullet. [...] I'm so sorry that didn't take care of you. I didn't do my job as a mama.

På ett plan är Darlene naturligtvis medveten om att hon inte kan hållas ansvarig för sin sons död, likväl kan hon inte undslippa en känsla av att ha svikit sin son. Alltid har jag tagit hand om Charlie, berättar hon. När han var liten och slog sig så tröstade jag honom. När han något var fel i skolan så gick jag dit och klarade ut det. Men det här. En djup förtvivlad suck av maktlöshet faller genom Darlenes berättelse: hennes mördade son talar till henne i drömmen. Han har ont och det finns inget hon kan göra: *I didn't do my job as a mama*. Och allt är för sent.

Tiden efter begravningen, berättar Darlene, slöt hon sig inom sig. Under tre år lämnade hon sitt hus bara för att sköta sådana ärenden hon var tvungen att utföra. Det föreföll henne obegripligt att livet därute kunde fortsätta som vanligt. Människor på gator och affärer pratade och skrattade. Visste de inte att hennes son hade blivit mördad? Liksom för Debbie kom PoMC att spela en viktig roll i hennes sätt att finna en väg tillbaka.

9 Skildringen av Darlenes erfarenheter bygger på två telefonintervjuer och en bandad intervju juli 2005.

Darlene upplevde det första mötet med PoMC mycket negativt. Folk grät öppet, något som var otänkbart för Darlene. Hon upplevde också att de andra deltagarna var oförsämda och ställde frågor kring Charlie och mordet, som hon tyckte att de inte borde lägga sig i. Hon lämnade det första mötet fast besluten att inte återvända. Någon dag senare ringde en av de andra deltagarna för att se hur Darlene mätte. Darlene tyckte först att samtalet lite obehagligt eftersom hon hade bestämt sig för att inte gå på fler möten, men plötsligt insåg hon att hon delade en insikt med den andra PoMC-deltagaren, insikten av att Charlie fortfarande var viktig. Charlie levde. Han blev mördad, men han är fortfarande viktig. På PoMC:s möten var det ingen som tyckte att det var konstigt att Darlene pratade om och relaterade till Charlie, att hon höll honom aktivt närvarande i sin livsvärld. Liksom Debbie fick Darlene en bekräftelse på att hon inte var ensam.

I PoMC fick Darlene, liksom Debbie, en möjlighet att agera. Under årens lopp har hon flera gånger aktivt deltagit i lobbyaktiviteter kring delstatens lagstiftning om brott och straff. Hon engagerade sig också aktivt förövarens överklagandeprocess för att se till att dödsdomen faktiskt skulle verkställas och som ett sätt att förbereda sig för avrättningen. Darlene berättar bland annat att hon gjorde besök på såväl death row som avrättningsrummet för att vara förberedd på att representera Charlie när förövaren väl skulle avrättas. Sjutton år efter mordet på Charlie kommer dagen då förövarens dödsdom verkställs. Darlene berättar:

...and when I walked in there he was lying on that gurney. And he looked at me as I walked into the... the door and I walked straight up to the... the glass and there is no microphone on our side but there is one on his side. And he says: Is Mrs X here? And I just held my hand up like this. And he says did you get the letter I sent you? I nodded my head yes. And he said I just like to ask you if you could forgive for what I done? He said I want to ask you something: can you forgive me for what I've done to your family? Can you forgive me for what I've done. And I just looked at him. He said I'm a changed person and I'm going to a better place. He said I'm not the evil person I was then. And he says I know my heavenly father is waiting for me when I get there. And I listened to what he said, and I remember looking at every inch of his body. And he looked me again: will you forgive me? And just looked him as I'm looking at you. And he looked over to his sister. His sister was there to witness him being put to death. [...] He said to her: you've been like a mom to me and I love you and he quoted some scriptures and said I'm going to a better place. And uh he said I love all of you. And he told the guy... the guy asked him are you through and he said yes, and they started injecting him and I'm watching him so closely that he was dying and didn't even know he was dying, because he was looking at his sister and then he turned his head like this. And he closed his mouth and then his eyes and that was it. There was no moan, no groan, no gurgles or anything like that. And I'm watching him in front and I'm thinking: he's dying. He is dying before me. And I'm... I'm... there... I don't know what I was expecting.

I det här skedet av Darlenes berättelse ser det ut som om det öppnas en möjlighet till någon form av försoning, eller i alla fall en ny förståelse av förövaren som något annat eller mer än bara en förövare. En öppning som möjliggör en balans mellan Darlenes och förövarens vara-för-sig och vara-för-andra. Darlene fortsätter:

And I thought: if I had a choice in life, that would be the way to go. No pain. No anxieties of knowing that somebody's is going to hurt you or kill you or... your heart... well, I'm sure that his heart was beating fast because... but if he was re... and I tell people this to the day I die: I really believe that he found God, and I really believe that he was at peace, but maybe he didn't give his victim that, because I know that my son was not at peace of what happened and the way it happened. Be he had had time to make peace with God. He had had time to ask God for his forgiveness.

Till och med i avrättningsrummet framstår förövaren som någon som får förmåner – att dö utan smärta och oro (något som kan ifrågasättas) samt att ha tid finna frid med Gud – som förvägras andra människor i allmänhet och Darlene och Charlie i synnerhet. Förövarens bön om förlåtelse verkar likväl skapa en sorts oro i Darlenes berättelse:

He shouldn't have to ask me [*om förlåtelse*] because he has [*ohörbart*] the man almighty and asked for forgiveness. If and when I ever forgive him, that will be between me and God. And I don't and I don't know any explanation for it. If I ever do, because I have to be responsible for me. And no one has the right to judge me if I do or I don't.

Alla dessa år. Förövaren är avrättad. Darlene såg honom dö. Likväl verkar mordet och mördaren vara ständigt närvarande i Darlenes liv. Darlene svarar på frågan jag inte ställer:

and someone says: you need to get over it. Well you tell me [*dunkar i bordet*] **you tell me**, and you explain to me how to get over your child being murdered! I mean, if Charlie had went into a home to rob, or if Charlie was holding up something and got himself killed then somehow in my head I could rationalize and say: ok, he was doing something that caused his death [...] But Charlie wasn't doing nothing except sitting in a car in the middle of a street and got approached.

Darlene fortsätter:

Nobody has had to walk in my shoes. You might have walked in my shoes to the point that you had your child murdered and you don't believe in the death penalty. That's your life. That's your belief. And you got to live the consequences. But because I believe in the other way it doesn't mean I'm wrong for what I believe [...]

Hur kan vi förstå Darlenes uttalanden? På ett plan verkar det som om hon i Texas slår in öppna dörrar. Det folkliga stödet för dödsstraffet är överväldigande. Hennes syn på förövare och brott är väl representerade i såväl de lagstiftande som de verkställande institutionerna. En del av svaret ligger säkert i det faktum att hon intervjuas av en forskare från Sverige som presenterat sig som en som personligen är emot dödsstraffet.¹⁰ Jag tror dock att det ligger något mer än själva intervjusituationen bakom Darlenes återkommande kommentarer kring förlåtelse och kravet att gå vidare. I organisationer som PoMC och JFA bejakas en offerposition som sträcker sig in i en oändlig framtid. Det är också en diskurs som understöds av delstatliga institutioner som åklagarmyndigheten, Texas kriminalvårdsmyndighet (TDCJ) och guvernören. Likväl finns det en sorts oro i Darlenes berättelse. Delvis torde detta bero på att det vid sidan av det stöd som finns för Darlenes offerposition i till exempel PoMC också finns en mer eller mindre uttalad norm för hur länge man bör vara uppfylld av sorgen och vreden över en nära anhörigs dödsfall. Det finns naturligtvis inte en tydlig gräns för hur länge sorg och bitterhet får vara en central del av ens liv, men efter ett tag inträder ett tyst ogillande eller oförstående från omgivningen. Man bör också förstå Darlenes uttalanden i relation till den helgongloria som i vissa sammanhang sätts kring de anhöriga till mordoffer som, liksom Debbie, överskrider den bittra relation som mordet etablerade. I en stat, som Texas, där kristendomen har en mycket stark ställning i såväl den offentliga som privata sfären, så framträder anhöriga som Debbie som personer som har lyckats med något som Darlene misslyckats med.

10 Av forskningsetiska skäl har jag valt att i förväg informera samtliga informanter inte bara om forskningens syfte utan också om min personliga inställning till dödstraffet.

Watching the guy die

Hur man än vrider och vänder på det är det tydligt att praktikerna kring dödsstraffet och särskilt avrättningen skapar en oro i de kulturella konstruktioner som ska se till att förövare förblir onda och offer, deras anhöriga och statens institutioner förblir goda. Tydligast blir denna oro när jag talar med dem som i sitt arbete har att genomföra dessa avrättningar. Jim Willett var fängelsechef för The Huntsville Unit (ofta kallad The Walls) under åren 1998 till 2001. Under dessa knappt fyra år administrerade han 89 avrättningar. Det var han som fattade de slutgiltiga besluten. Han som omsatte ord på papper till en faktisk process som omvandlade en levande människa till en död kropp. 89 gånger gick han fram till en annan människa och sa: *inmate X, it's time to go with me into the next room. The next room. Avrättningskammaren.*

Jag träffar Jim på hans kontor. Hans skrivbord är, liksom mitt, överbelamrat med böcker och högar med papper. Längst fram, just framför besökaren, står en trädskulptur med orden JESUS. På väggen bakom Jim är ett bibelord fäst vid väggen. Vi pratar om dödsstraffet, om avrättningar. De flesta, tre av fyra, av dem som vi avrättar är helt förändrade, säger Willett. De är inte längre de våldsamma och destruktiva personer som en gång begick fruktansvärda mord. Men är det inte svårt, undrar jag. Att leda en man till döden som inte längre är ond. En människa som är trevlig, sympatisk, som till och med skämtar med dig. Nej, sa Willett, det var faktiskt tvärtom:

it was easier... the easier the person was to deal with the easier the whole process was... and... don't take this as if I'm asking for sympathy here for anybody, but when you got somebody that you have a job to put them to death and they don't want to cooperate it just make it that much harder.

Kanske blev det ännu enklare eftersom Willett alltid satte sig in i brottet som fången begått innan avrättningen. En sorts påminnelse. Willett kunde också påminna sig om att han, och hans avrättningsgrupp, faktiskt bara genomförde beslut som fattats någon annanstans. Folket i Texas valde representanter som stiftade lagarna som gällde. Folkvalda chefsåklagare beslöt om ett givet mord skulle drivas som ett dödsstraffsfall eller inte. Juryn svarade ja och nej på två frågor. Domaren uttalade domen. Domen var sedan föremål för överklagande i ett flertal delstatliga och federala domstolar. Efter alla dessa beslut kommer till slut fången till Huntsville och Jim Willett. Alla beslut är fattade. Jim Willett ber fången följa med honom till *nästa rum*. När fången blivit fastspänd tar Jim av sig glasögonen och fången dör. Alla och ingen verkar genomföra dessa avrättningar. Men så enkelt är det inte. Varför använder man sig av en kodad signal, att ta av sig glasögonen, istället för att till exempel säga 'genomför avrättningen'? Så har vi alltid gjort, säger Jim Willett.

Men varför sa du aldrig ordet avrättning, frågar jag. Du sa "jag kommer tillbaka klockan sex" och "det är dags att följa med mig till det andra rummet". Du tog av dig glasögonen och när den signalen blev känd hade du dold signalmekanism i fickan. Det har jag inte tänkt på, säger Jim.

Det är säkert sant men jag tolkar valet av kod som ett sätt att distansera sig från själva dödandet, att slippa sätta ord – och därmed en tydlig identifikation – på handlingen.

Jag frågar Jim vilken del av avrättningen som är den svåraste. Han är tyst en stund och svarar sedan med låg röst:

Watching the guy die [*tystnad*] ... well I mean the first thing that pops in my mind when you say that was that it was difficult watching them inserting the needle on someone... when he was a drug addict it was difficult finding them [*venerna*] ... but that aint the worst thing... the worst thing is watching them die.

Bibelordet. Nio månader efter min första intervju med Jim publiceras hans memoarer om hans år i Texas kriminalvård (Willett & Rozelle, 2005). Boken inleds med en vers ur Esekial (33:11): "I have no pleasure in the death of the wicked; but that the wicked turn from his ways and live". Alla som läser bibelordet ställer sig nog samma fråga, säger jag till Jim. Betyder det att du trots allt är emot dödsstraffet? Jim bryter in i min fråga:

Lars, let me just say this to you. I don't like killing, at all, any kind, and anywhere... I don't like it... I... I just don't... And that's all that I'm going to say.

Vägen tillbaka och att gå vidare

På tämligen liknande sätt har deltagandet i organisationerna hjälp Debbie, och Lynn och Darlene att handskas, 'cope', med sina trauman. Genom deltagandet i organisationerna blev det möjligt för dem att artikulera sina upplevelser och få erkännande för dessa i ett socialt sammanhang. På så vis kunde de både återskapa mening och gemenskap. Detta gör det också möjligt att, åtminstone inom det sammanhang som anhörigorganisationerna utgör, återskapa en balans i relationen mellan vara-för-sig och vara-för-andra.

Detta betyder inte att Lynn och framför allt Debbie fritt kan/kunde uttrycka sina upplevelser. Som vi såg i framför allt Debbies fall så förekommer det en stillsam men tydlig disciplinering av medlemmarnas berättelser. Rent konkret verkar detta ske genom stödjande uppmuntran snarare än negativa sanktioner. Det är som om organisationer lägger till ett led medlemmarnas berättelser. Om Debbies berättelse när hon började på PoMCs möten kan sammanfattas med: "jag känner mig förtvivlad och tom", så blev den sedan: "jag känner mig förtvivlad och tom *och förövarna borde avrättas därför ska vi sänka åldersgränsen för dödsstraff.*" När Debbie så småningom började tveka kring dessa frågor sa hon aldrig något om detta till de andra i gruppen. Den upplevelsen fick inte plats.

Eventuellt kan det faktum att de organisationer som vi berört här samtliga har så tydliga politiska agendor förklara varför vissa berättelser utesluts. PoMC och Justice for All driver frågor om hårdare tag i rättsväsendet (inte minst kräver de frekventare och snabbare användning av dödsstraffet). TCADP, TADP och AI kräver att dödstraffet ska avskaffas eller åtminstone begränsas. Organisationernas politiska agendor omfattas förvisso av medlemmarna, men eftersom de politiska ambitionerna är så uttalade så måste organisationerna anpassa sina budskap till vad som politiskt gångbart, vilket ibland leder till att de inte kan uttrycka medlemmarnas upplevelser. Det politiska motivet för också med sig att medlemmarnas upplevelser får en politisk potential. Debbies erfarenheter är illustrativa. Eftersom förövarna som mördade hennes dotter var under sjutton, så hade Debbies berättelse en politisk potential, ett exempel på varför vi bör sänka åldersgränsen för dödsstraff. En annan aspekt den politiska potentialen är att det ligger ett intresse för organisationer som PoMC och Justice for all att befästa offerpositionen hos de anhöriga. Dödsstraffet motiveras delvis genom det enorma trauma som mordet för med sig för de anhöriga. Att således kunna visa upp föräldrar som fem, tio och tjugio år efter mordet fortfarande är djupt traumatiserade blir således en politisk poäng. Å andra sidan medför PoMC:s kvarhållande vid traumat att anhöriga som Darlene till slut möts med ett tyst ifrågasättande.

Även om det på ett plan finns klara skillnader mellan Debbies och Darlenes sätt att handskas med traumat som morden på deras barn förde med sig, så finns det på en analytisk nivå stora likheter. Ingen av dem har lämnat morden bakom sig. Båda två relaterar till förövarna (både de konkreta förövarna och förövare i allmänhet) på ett sätt som syftar till att traumat inte ska upprepas i framtiden. Till skillnad från Darlene, så relaterar Debbie idag till förövarna på ett sätt som överskrider, eller bryter upp, den ursprungliga definitionen av relationen mellan offer och förövare. Darlene, å andra sidan, relaterar till förövaren på ett sätt som bekräftar den ursprungliga relationen. Man skulle kunna säga att Debbie har funnit en väg tillbaka till

en balans mellan vara-för-sig och vara-för-andra, där 'de andra' omfattar såväl den närmaste omgivningen som ett vidare socialt sammanhang plus förövarna. För Darlene, å andra sidan, återfinns denna balans egentligen bara inom organisationer som PoMC och i ett offentligt samtal om förövare och offer. Nära vänner, utanför den omedelbara familjen, ifrågasätter hennes sätt hålla fast vid sorgen, saknaden och bitterheten. Således beskriver Debbie idag sitt liv som lyckligt medan Darlene konstaterar att hon och hennes familj är kvar på samma ställe som förövaren lämnade dem den fjärde juni 1984. Och hon kräver sin rätt att stanna kvar.

Förhållandet mellan den personliga berättelsen och ett socialt erkännande pekar också på en stor skillnad mellan Debbie och Darlene, å ena sidan, och Lynn å andra sidan. Medan både Debbie och Darlenes sätt att förhålla sig till mordet på sina barn röner socialt erkännande, om än på olika sätt, så har Lynn små möjligheter att få ett sådant erkännande. Även om i stort sett alla texanare i princip är emot att oskyldiga ska avrättas, så möts konkreta anspråk på oskuld ofta med en kylig misstro. Delvis är denna misstro välgrundad eftersom en hel del berättelser om oskuld faktiskt är mycket osannolika. Då dessa osannolika berättelser i sig kan ses som en konsekvens av bristen på socialt erkännande för anhöriga till dödsdömda uppstår en tragisk växelverkan i vilken anhöriga till dödsdömda tvingas formulera berättelser om oskuld vilka ytterligare undergräver även denna möjlighet till erkännande.

Det är omöjligt att förstå Debbies, Lynns och Darlenes upplevelser utan att ta väga in praktikerna kring dödsstraffet i Texas. När staten identifierar vissa mord och vissa förövare som nödvändiga att avrätta, så uppstår en skala utifrån såväl som anhöriga till mordoffer som förövare placeras på. Förövare och offer blir antingen "death qualified" eller inte. För anhöriga till mordoffer innebär detta att mord som inte renderar dödsstraff inte är lika allvarliga som de där död utkrävs. För anhöriga till förövare innebär en dödsdom att deras anhöriga inte bara dömts skyldig till mord utan dessutom funnits ha sådana egenskaper att de aldrig mer kan få tillåtas bli en del av de mänskliga relationernas väv. Även för dem som aldrig kommer i närheten av det lilla gröna avrättningsrummet i Huntsville blir dödsstraffet ett värde mot vilket de egna berättelserna får sitt värde.

Det är i det rummet som Jim Willett arbetade under ungefär tre år. Även om Jim inte är anhörig till ett mordoffer eller en dödsdömd så är hans erfarenheter av mord och dödsstraff likväl intensiva. Även om alla beslut i dödsstraffsfallen var fattade någon annanstans (allt från förövarens beslut att begå mordet till domstolens beslut att skicka avrättningsorden), så var det likväl han som ansvarade för det praktiska genomförandet. Hans berättelse uttrycker ett tydligt obehag över det dödande som avrättningar innebär, att inte lyfta fram detta skulle förneka en viktig del av honom själv. Likväl kan eller vill han inte säga att dödsstraffet är fel, eftersom detta störa balansen till de andra som utgörs av alla hans sociala relationer inom TDCJ. Jims berättelse är därför den enda som är full av mångtydigheter som inte låter sig reduceras till entydighet. Debbie, Lynn och Darlene försöker, på olika sätt, bli aktörer. Jim försöker upphäva eller dölja sitt aktörskap. Debbie, Lynn och Darlene strävar efter att utesluta de mångtydiga. Jim vägrar lämna det mångtydiga. Skillnaderna kan ses som uttryck för samma önskan att återskapa eller bibehålla balansen mellan vara-för-sig och vara-för-andra.

* * *

In en bok om profeterna Jeremia, Esekkel och Jesaja skriver teologen Walter Brueggemann att den pastoral uppgiften för de religiösa ledarna under den judiska exilen i Babylon bestod i att hjälpa det judiska folket att "enter into exile, be in exile and depart from exile" (Brueggemann, 1986:1). Kanske tänkte Hannah Arendt i liknande tankegångar när hon skrev att det enda sättet för judarna att inte låta sig fångas i den hatfyllda relation som Auschwitz gaskamrar skapade mellan den judiska folket och tyskarna var att göra sig fri från den definition av världen som nazisterna skapade. Arendt formulerar detta som att både judarna och tyskarna måste

”leave this territory” (Arendt, 1994:214). Vilka är förutsättningarna för att lämna detta bitterhetens territorium? Utifrån de erfarenheter som beskrivits i den artikeln kan vi tänka oss att en förutsättning är att offrets vara-för-sig och vara-för-andra balanseras även i förhållande till förövaren. Detta betyder inte att offret måste förlåta, eller försonas med, förövaren. Men det betyder att förövaren, på ett eller annat sätt, återinförs i en meningsfull gemenskap som inte i sin helhet definieras av det ursprungliga brottet. Rättsystem och anhörigorganisationer som håller fast vid det ursprungliga brottet och låter offrens aktörskap och meningsskapande definieras utifrån detta brott kommer också hålla kvar dessa offer i ett territorium där möjligheten att gå vidare är ytterst begränsad.

Referenser

- Abney, D. 2001. The Breath of Spring, i Waking to Tears. *Losing a loved one to violence*. Red. T. B. Nelson. New York: Writers Club Press.
- Anderson, K. 2005. *Crime in Texas. Your Complete Guide to the Criminal Justice System*. Austin: The University of Texas Press.
- Arendt, H. 1994. *Essays in Understanding. 1930–1954. Formation, Exile and Totalitarianism*. New York: Schocken Books.
- Brueggemann, 1986. *Hopeful Imagination. Prophetic Voices in Exile*. Fortress Press.
- Christie, N. 2001. Det idealiska offret. I *Det motspänstiga offret*. Red: M. Åkerström och I. Sahlin. Lund: Studentlitteratur.
- Gilmore, M. 1994. *Shot in the Heart*. New York: Anchor Books.
- Herman, J. 1997. *Trauma and Recovery*. New York: Basic Books.
- Igra, L. 2002. *Den tunna hinnan*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Jackson, M. 1989. *Paths Towards a Clearing*. Bloomington: Indiana University Press.
- _____. 1998. *Minima Ethnographica. Intersubjectivity and the anthropological project*. Chicago: University of Chicago Press.
- _____. 2002a. *The Politics of Storytelling*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

Sonjas samling

Att rekonstruera ett liv utifrån arkivmaterial

Charlotte Hagström

charlotte.hagstrom@etn.lu.se

Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, Lunds universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Framför mig står tre stora kartonger. De är smockfulla med papper, mest brev ser det ut som. Jag tar upp ett på måfå. Det är ett ljusgrått kuvert med ett frimärke med bild av Oscar II, 15 öre. Av poststämpeln framgår att det är postat i Halmstad 1935. Inuti ligger ett tunt ark papper, vikt på mitten. Brevet är ganska kort och handlar om vädret, om en övernattnings på ett hotell, om en gemensam bekant som rest bort. Det är skrivit med en slängig men lättläst handstil och undertecknat "Sven". Jag sticker ner handen i en annan av lådorna och får upp ett julkort. Det är ett traditionellt sådant: en glad tomt i röd luva med några julblommor i famnen. God jul och Gott Nytt År önskar familjen Gustafsson. Kortet är postat i Eskilstuna 1979.

Utställd på museum

Lådorna har stått i Folklivsarkivets källare i flera år. Ingen har haft tid att sortera innehållet och därför är det inte heller sökbart i arkivets databas. Under dessa år har ingen besökare förhört sig om materialet eftersom man inte kan fråga efter något som man inte vet existerar. Men lådorna står där och någon måste ju ha lämna dem till arkivet. Själv har jag arbetat här ungefär tre år och vet inget om lådorna mer än att de finns och hör till "sumparna". "Sumpar" är lådor, kartonger eller papperskassar som innehåller material av olika slag som lämnats till arkivet, eller samlats in av etnologer eller arkivets personal, och som bedömts bära arkiveras men som ingen haft tid att omgående åtgärda. I väntan på tid och möjlighet har de blivit stående.

Inom kort ska jag ett par dagar i veckan flytta mitt arbetsrum till Lunds Konsthall och funderar över vilka arbetsuppgifter som är lämpliga att ta med mig. Utställningen Mellan liv och död, som är ett samarbete mellan konsthallen och 13 museer och arkiv i Lund, ska pågå under drygt två månader och jag och mitt arbete är en del av den (Blom, Fors & Nelson, 2002). Tillsammans med uppstoppade djur från Zoologiska museet, handlingar från Landsarkivet och föremål från Kulturen ska jag ställas ut. I en vrå, strax bakom en märklig apparat från Medicinhistoriska museet som besökarna passerar innan de kommer till ett kuriosakabinett från Historiska museet och pressade växter från Botaniska museet, ska jag sitta. Där finns ingen telefon och ingen Internetuppkoppling så jag måste hitta arbetsuppgifter som inte kräver att jag har tillgång till arkivets databas. Tid och möjlighet verkar ha kommit för den sump som utgörs av brevsamlingen.

Innan jag låter skicka brevsamlingen till Konsthallen tillsammans med skrivbord, anslags-tavla och andra attiraljer från mitt arbetsrum frågar jag mina kollegor om de känner till något om brevsamlingen. Många har varit där länge men ingen vet något om vem som lämnat den. Det bör finnas någon form av dokument där det framgår men något sådant har jag inte hittat

då jag som hastigast tittat i lådorna.¹ Hela brevsamlingen är ett mysterium och jag blir alltmer nyfiken på den.

Brevsortering

Folkklivsarkivet har inte, som till exempel Landsarkiven, skyldighet att ta tillvara handlingar av ett visst slag. Arkivets uppdrag är, liksom övriga traditionsarkiv i Sverige, att samla folkminnen men hur och på vilket sätt, och vad som ska räknas till folkminnen, är inte klart definierat. Till skillnad mot Nordiska museet och de folkminnesarkiv som ingår i Språk- och Folkminnesinstitutet, SOFI, är Folkklivsarkivet knutet till en universitetsinstitution. Det innebär att det finns en klar koppling mellan undervisning, forskning och insamling och vad som finns i arkivet, och vad som tillförs det, beror till stora delar på vad den etnologiska forskningen haft och har för inriktning. Att ett sådant förhållande skulle råda mellan institutionen och arkivet var arkivets grundare och sedermera institutionens förste professor, Carl Wilhelm von Sydow, angelägen om redan då arkivet bildades 1913 (Bringéus, 1988:19).

Men material tillförs också arkivet på andra sätt, till exempel via donationer. Brevsamlingar når vanligen arkivet på så sätt: någon skänker sin egen eller en släktings brevsamling till arkivet som sorterar den, accederar den och arkiverar den. Men brevsamlingar utgör ingen stor del av samlingarna och det finns ingen mall för hur en sådan ska sorteras. Under de år jag arbetat på arkivet har jag fått hand om tre brevsamlingar varav bara en är färdigarkiverad. De andra två är fortfarande i sumpstadiet.

Jag har alltså inga direktiv att utgå ifrån för hur samlingen ska sorteras utan måste själv finna ett lämpligt system. Ett sätt kunde vara att läsa igenom alla breven för att utifrån det få en bild av hur jag bäst ska göra. Rör det sig om en kort tidsperiod eller en lång? Kanske är det bara ett fåtal personer som skrivit alla breven och de borde därför sorteras efter avsändare? Eller är det en samling som innehåller brev till många olika personer och därför bör sorteras efter mottagare? Men breven är så många och jag har inte oändligt med tid. Jag kommer aldrig att hinna läsa vartenda brev. För att hitta en lösning börjar jag med att ta upp en handfull brev ur varje kartong och bläddrar igenom dem. Alla är adresserade till samma person, Sonja, och skrivna av olika personer vid olika tider. Jag fortsätter med ytterligare ett tjugotal kuvert och ser att även de är till Sonja. När jag läser underskriften i de senare dyker en del nya namn upp men också några jag känner igen. Jag bestämmer mig för att det rimligaste verkar vara att sortera dem i kronologisk ordning, möjligen därefter efter avsändare.

Högarna på skrivbordet växer snabbt. En hög för 1952, en annan för 1953. Mitt bland brev från 1950-talet dyker de så upp vykort från 1971 och brev från 1929. Det blir fler högar och skrivbordet räcker inte till. Snart är jag omgiven av högar med brev och vykort. Jag skriver lappar med årtal och lägger i kanten av varje hög så det ska gå lättare att sortera. 1947, 1968, 1974. Högarna blir fler och fler, de ligger på golvet och det är papper överallt. Jag tittar på poststämpeln för att hitta årtalen och är den otydlig tittar jag i brevet för att se om det är daterat. Ibland går det inte så jag får göra en särskild hög för odaterat material. Jag sorterar och sorterar, går helt upp i mitt arbete och breder ut mig alltmer med mina högar. Plötsligt blir jag avbruten av en röst som undrar vad jag gör. Jag tittar upp och ser en främmande man som nyfiken tittar på mig och alla breven. Det är en utställningsbesökare. Efter att ha passerat de uppstoppade djuren och Medicinhistoriska museets konstiga apparater har han kommit till mig. Ja, vad är det jag gör?

Under de månader jag satt på Konsthallen fick jag många sådana frågor av besökarna. En del nöjde sig med att titta och verkade betrakta mig på ungefär samma sätt som de betraktade

1 När jag flyttat tillbaka till Folkklivsarkivet och trodde att hela samlingen var sorterad hittades en mindre låda i ett av arkivrummen. Den innehöll ytterligare ett antal brev till Sonja samt ett papper med uppgifter om när och av vem materialet lämnats till arkivet.

den vita ormen i formalin eller den dammiga uppstoppade bälten. Andra ställde frågor och kommenterade det de sett på utställningen, diskuterade kulturarv och människosyn, konstbegrepp och nyttan, eller onyttan, med att bevara föremål och texter till eftervärlden. Många samtal tog sin utgångspunkt i mitt sorterande av brevsamlingen och handlade om vilka det är som får ge röster åt sin samtid för framtiden. Varför skulle just Sonjas brevsamling bevaras och vad kunde den tillföra mänskligheten? Var Sonja viktig och var hon viktigare än andra? Hur bar jag mig åt när jag arkiverade hennes efterlämnade papper och hade hon velat att hennes privata brev för all framtid skulle inordnas i ett offentligt arkiv?

Ett etiskt dilemma

Brevsamlingen visade sig vara större än jag trott. Det var en enorm mängd brev, skrivna mellan 1910-talet och 1980-talet. Min jakt på årtal ledde till att jag ögnade igenom många brev och fick på så sätt alltmer kunskap om den kvinna de var adresserade till. Vissa avsändare återkom och jag började förstå vilka de var med ledning av vad de skrev, eller vad andra skrev om dem. Vissa personer förekom både som avsändare och som huvudpersoner eller bipersoner i andras brev. Någon var en syster, en annan en brorson, en tredje en barndomsvän. Sonja var uppenbarligen en mycket flitig brevskrivare liksom många av hennes vänner och släktingar. Jag började också misstänka att jag förstod hur samlingen hamnat på arkivet: ett namn dök upp som jag kände igen från ett annat sammanhang i Folklivsarkivet. Det var namnet på en person som genom breven visade sig vara släkt med Sonja och jag anade att det var genom dennes försorg breven lämnats till arkivet. Jag kände mig som en detektiv som trängde allt djupare in i mysteriet med Sonjas brevsamling och fick alltfler svar på mina frågor om vem, hur och varför (jfr. Claesson, 1999).

Samtidigt kände jag mig som en fluktare. Här satt jag, en okänd människa, och läste brev som skickats till Sonja för att hon, men definitivt inte jag, skulle läsa dem. Det var sällan några smaskiga saker men de var skrivna i förtroende. Någon beklagade sig över en annan person, som jag efter ett tag hittade ett brev ifrån, en annan berättade om en svår sjukdom. Kärleksbekymmer, ekonomiska problem och konflikter diskuterades och det hade aldrig varit meningen att någon annan än Sonja skulle läsa om dem. Att jag inte visste vilka avsändarna var, annat än att jag i vissa fall kunde räkna ut i vilket förhållande de stod till Sonja, spelade ingen roll. Jag fick dåligt samvete och började tvivla på att det jag höll på med var etiskt riktigt. Hade Sonja velat att hennes brev skulle hamna på Folklivsarkivet? Å andra sidan: vad hade hon tänkt skulle ske med breven och varför hade hon sparat dem? Genom min läsning av breven hade jag kommit fram till att Sonja aldrig gift sig och inte hade några barn. Hon måste ha vetat att den dag hon dog skulle hennes släktingar få hand om hennes kvarlåtenskap och såvida hon inte hade givit dem några instruktioner kunde de tänkas göra vad som helst med det. En av dem valde att skänka brevsamlingen till Folklivsarkivet. Jag bestämde mig för att om Sonja till varje pris hade velat försäkra sig om att ingen annan skulle få ta del av den hade hon sett till att göra sig av med den. Men det fanns en sida till av saken: breven var skrivna *till* Sonja, inte *från* henne. Det innebar att det inte bara vara Sonja som kunde ha haft åsikter om vad som hände med dem utan också de som skrivit dem. Vad skulle de ha tyckt om de visste att deras brev arkiverades?

Här såg jag paralleller till de etiska diskussioner som tagit fart i takt med att allt fler forskare använder sig av material från Internet. Är personliga hemsidor, inlägg i diskussionsfora och chatgrupper att betrakta som offentliga? Betyder det att de finns tillgängliga på Internet och kan läsas av var och en med tillgång till dator att de också kan användas av vem som helst (jfr. Ridderstrøm, 2002)? Kan man utan problem citera inlägg i en diskussionsgrupp, är det etiskt riktigt att bedriva dolda observationer i cyberspace? Är offentliggjort detsamma som offentligt (Fjell, 2005)? Dessa frågor är långt ifrån besvarade. De är inte heller nya – det är mediet, Internet, som ställer dem på sin spets men i sak rör det sig om liknande problem och

etiska ställningstaganden som när man arbetar med andra former av skrivet berättande som inte tillkommit i syfte att publiceras.

Något tillfredställande svar fann jag inte men beslutade mig för att eftersom brevsamlingen lämnats till arkivet av en släkting till Sonja, som nämns i breven och har skrivit flera av dem själv, var det etiskt försvarbart att arkivera dem. Släktingen måste ju ha gjort bedömningen att de kunde arkiveras och breven från denne skiljde sig inte innehållsmässigt från de andra vad gäller förtrolighet.

Vem var hon?

Bilden av Sonja som trädde fram under min läsning visade en snäll, omtänksam och mycket uppskattad person. Många av breven inleds med ett tack för det senaste brevet som tyder på att Sonja skrev minst lika många brev som hon fick. Hon skrev till släktingar, till vänner och gamla arbetskamrater och dessa skrev tillbaka. Avsändarna tackar för hjälp av olika slag, från uppskattande ord och förståelse för diverse problem till lån av pengar för att kunna gå till tandläkaren. Sonja tycks ha varit en person som tog sig tid för alla omkring sig och var bra på att lyssna och hade förmågan att läsa mellan raderna. Hade man problem kunde man gå till Sonja som gav goda råd och hjälpte till att strukturera upp problemen så de kunde lösas. Men vem var hon? Och stämmer denna bild?

De brev som finns i samlingen är nästan uteslutande skrivna *till* Sonja och vad hon skrev i sina brev kan man bara ana sig till utifrån hur vissa av avsändarna refererar till dem i sina brev. Ett fåtal brev är från Sonja själv och de är skrivna till hennes föräldrar. Troligen har hon fått tillbaka dem sedan föräldrarna avlidit. Dessa brev är trevliga och artiga och omtänksamma men de ger bara *en* bild av Sonja: förmodligen formulerade hon sig inte på samma sätt till alla hon skrev till och sannolikt handlade brev till olika personer om olika saker. Att utifrån de få brev som finns från Sonja själv få en fullständig bild av henne som brevskrivare är inte möjligt.

Under mitt sorteringsarbete trodde jag länge att det bara var som brevskrivare, och då utifrån andras brev, som Sonja skulle framträda. Men en dag hittade jag något annat: ett pass. Där fanns Sonja på bild, taget när hon var i 60-årsåldern. Medan jag läst brev efter brev och tyckt att jag alltmer lärt känna Sonja hade jag omedvetet skapat mig en bild av hur hon skulle se ut. Plötsligt hade jag henne nu framför mig och hon såg inte alls ut som jag föreställt mig. Den snälla och förståndiga Sonja, som var så omtänksam och vänlig, såg riktigt barsk ut. Det fick mig att fundera över fotografiers betydelse och framförallt betydelsen av avsaknaden av fotografier. Hur hade min tolkning av breven blivit om jag hade sett passfotot först? Om det funnits andra fotografier av Sonja? Jag hittade senare ytterligare några, som alla tycktes tagna vid ungefär samma tid. Men det fanns inte några av barnet Sonja eller den unga Sonja.

Etnologen Anja Petersen menar att "Fotografier är representationer av historien och av människors verklighet i lika hög grad som ord och text är det" (1999:135). Fotografier talar till oss och upplevs ofta som tillförlitliga och trovärdiga. Men, frågar sig Petersen, är ett fotografi sant? Och är det mer "äkta" än till exempel ett brev? Hon skriver att "Fotografiets innebörder är såväl kontextuellt som historiskt och kulturellt relativa" (a a:143). Det innebär att om det hade funnits fler fotografier bland Sonjas efterlämnade papper hade jag kanske fått en annorlunda bild av henne men det betyder inte att denna bild hade varit "sannare". För att kunna tolka bilderna hade jag behövt veta hur, när och varför fotografierna togs, och varför de hamnat i samlingen.

I en av lådorna hittade jag en dag också något som för ett ögonblick gjorde mig vettsskrämd. Känslan av att jag bedrev detektivarbete och försökte lösa ett mysterium hade inte släppt och varje dag jag kom till Konsthallen och stack ner handen i en låda för första gången gjorde jag det med en känsla av spänning och förväntan. Denna dag slöt sig min hand om något som definitivt inte var ett brev. Det kändes mjukt och när jag la det på skrivbordet såg jag

att det var en påse med ett slags blommigt mönster. Jag tömde ut innehållet och stelnade i skräck. Ut föll en samling hår. Snabbt insåg jag att det var Sonjas avklippta hästsvans men för en sekund hade jag i mitt detektiva tillstånd fått för mig att det var Sonja själv som låg där, eller i alla fall delar av henne. Att man sparar en lock eller en avklippt fläta är inte helt ovanligt men varför låg den i en brevsamling? En oändlig mängd brev, ett pass och en ihopbunden hårsvans.

Men jag hade nu nått botten på en av lådorna och där fanns andra saker som inte heller var brev. Nu tätnade mysteriet ännu mer. Upp ur lådan kom en parlör, *Engelska utan språkstudier med angivande av uttalet* tryckt 1957, ett antal menyer, en servett, några fotografier av restaurangpersonal, en karta över Venedig och ett antal menykort som verkade ha stått på restaurangbord och som uppgav av kvällens specialerbjudanden var gratinerad hummer för 14:- och ½ butelj Chianti Ruffino för 10:-. Av breven hade jag lyckats sluta mig till att Sonja arbetat i hotellbranschen och en del av detta var uppenbarligen saker från arbetet som hon av någon anledning sparat. Jag la allt som inte var brev i en hög och började sedan sortera den. Det blev tre högar: en som hade med hennes arbete att göra, en som handlade om resor, och där det mesta verkade härröra från 1960-talet, och en som innehöll övrigt. I den sista fanns konfirmationsminnen som jag gissade kom från 1910-talet då Sonja själv konfirmerades, söndagsskolekort med bibelord och religiösa motiv och en del annat varav flera hade religiöst innehåll. Detta material var från skilda tider. Sonja var uppenbarligen en religiös person, något jag inte vetat tidigare.

Varför hade detta sparats tillsammans med breven och varför var det just dessa saker? Var det släktingen som skänkt brevsamlingen till Folklivsarkivet som gjort urvalet eller Sonja själv? Vem är kvinnan som går över en gata i en sydeuropeisk stad tillsammans med en skrattande Sonja på ett av de få fotografierna? Varför finns här ett omslagspapper i plastmaterial med text på italienska och ett märkligt motiv bestående av en rymdraket och ett blomkålshuvud? Varför hade Sonja sparat det?

Att rekonstruera ett liv

På grundkursen i etnologi i Lund finns ett moment som kallas *rekonstruktion* och där syftet är att studenterna med hjälp av arkivmaterial ska rekonstruera en persons liv. Tidsmässigt ska personen ha levat någon gång mellan 1750 och 1950 och många olika arkivkällor måste, tillsammans med litteratur, användas. Med hjälp av kyrkböcker, rättegångsprotokoll, brev, skolebetyg, tjänstgöringsintyg och så vidare gäller det så att följa de spår personen satt i olika arkiv och försöka skapa en så trolig bild som möjligt av hur hans eller hennes liv gestaltade sig. På Folklivsarkivet finner de sällan spår av just den person de valt men väl material som kan hjälpa dem att rekonstruera hur den miljö han eller hon levde i kan ha sett ut och upplevts.

När detta moment inleds gör alla studenter ett besök på Folklivsarkivet där jag berättar om arkivet, dess material och hur de kan använda det. Under kursens gång är jag sedan resursperson vilket innebär att de kan komma till mig och få hjälp med sökningar i Folklivsarkivet men också diskutera hur de ska gå vidare om de kört fast eller inte vet vilket arkiv de ska vända sig till för att hitta det material de söker. Under årens lopp har det inledande besöket allt mer kommit att handla om källkritik och frågan om huruvida det egentligen är möjligt att rekonstruera ett liv utifrån de spår en människa lämnar efter sig i arkiven. Sedan jag sorterade Sonjas samling har jag använt den som exempel.

Det material som ryms i den ställer många frågor på sin spets som jag menar att studenterna, liksom alla andra som arbetar med arkivmaterial, måste ta ställning till och fundera över. I vilken grad överensstämmer bilden av Sonja som den framträder i breven till henne och i det andra materialet, i form av resebroschyrer, minnessaker från hotellarbetet och korten från söndagsskolan, med hur hon verkligen var? Och är det samma bild som hon hade velat att eftervärlden skulle få av henne? Det vi har att utgå ifrån är bara fragment av ett helt liv och vi

har ingen aning om ifall hon tyckte att just detta som finns kvar var det viktigaste och det som gav det mest rättvisa bilden av henne. Och är det över huvud taget möjligt att tala om *en* bild av en människa? Som ett tankeexperiment brukar jag be studenterna att fundera över sina skrivbord. Vilken bild skulle eftervärlden få av dem om allt som fanns kvar att grunda den på utgjordes av det som just idag finns på och i deras skrivbord? Om någon utgick från *mitt* skrivbord skulle jag säga att det definitivt inte ger en bild av den jag är, och skulle jag mot förmodan vilja skänka mina papper till ett arkiv så är det knappast de som finns i mitt skrivbord.

I Sonjas fall kompliceras det hela också av att det inte är vilka papper som helst som lämnats till arkivet. Någon – kanske den släkting som skänkte dem? – har gjort ett urval och bestämt vad som skulle packas ned i lådorna och vad som skulle slängas eller fördelas bland de efterlevande. Hur tänkte denna person? Var det en slump att hårsvansen och söndagskolekortet följde med brevsamlingen? Var de fotografier som finns de enda som var kvar? Hade kanske Sonja själv gjort en gallring och gjort sig av med, genom att kasta eller skänka bort, andra slags papper som man kunde tänka sig skulle finnas i en sådan samling?

Under en sådan diskussion frågade plötsligt en student om det inte är många poliser som läser grundkursen i etnologi. Det borde det vara, menade hon, för det hon och kurskamraterna just stod i begrepp att börja göra i sin jakt på att rekonstruera pigan Karna Larsdotters eller smeden Olof Jönssons liv har ju stora likheter med hur den som löser ett brottsfall måste arbeta. Man har spridda ledtrådar som man måste vrida och vända på och sätta samman till en rimlig tolkning. De ständiga frågorna är vem, hur och varför. Vem är mannen i överrock som står på trappan till Hotel Lautrec i London på ett suddigt fotografi som låg bland Sonjas brev? Hur har den som 1933 skänkte en svartkonstbok från 1850-talet till Folklivsarkivet fått den i sin ägo? Varför har prästen i husförhörlängden skriver ”idiot” efter Måns Nilssons namn? Ofta finns inga svar att få och vi kan bara spekulera. Kanske är mannen i överrocken bara en annan gäst som råkade komma ut genom dörren just när Sonja skulle fotografera entrén? Kanske är han hennes bror och deltog i samma resa? Kanske är han en hemlig älskare?

Material med potential

Efter att jag har berättat om breven, som spänner över drygt 70 år, och gett exempel på deras innehåll – hälsningar, redogörelser för familjelivet, berättelser om arbetssituationen, betraktelser över det dagspolitiska läget, synpunkter på vädret, tankar kring ditt och datt – brukar jag visa delar av det övriga materialet. Den engelska språkparlören väcker en viss munterhet både hos mig och studenterna: i en kolumn anges det svenska uttrycket, i nästa det engelska och i en tredje hur det ska uttalas. Vi brukar fnissa lite åt både den märkliga fonetiska skriften och urvalet av fraser. Men samtidigt som den är lite smårolig är den ett tidsdokument som, tillsammans med det övriga resematerialet, fungerar som ingång om man vill fördjupa sig i den svenska utlandsturismen. Sonja gav sig ut i Europa med sin parlör vid den tid då massturismen tog sin början och hon gjorde det, vilket framgår av övrigt material, med buss som så många andra (Löfgren, 1999:171f). I likhet med flertalet svenskar vid den tiden hade hon troligen inte lärt sig engelska i skolan och en parlör med uttalsangivelser var därför ett utmärkt hjälpmedel.

Ju fler gånger jag visat parlören och diskuterat materialet, desto mer inser jag materialets potential. Det fungerar utmärkt som utgångspunkt för frågeställningar som rör källvärdering och (re-)konstruktion av enskilda levnadsöden men det kan också användas på andra sätt i undervisningen. Ett sådant är att låta hela samlingen – som förvaras i 16 arkivkapslar där breven är uppdelade kronologiskt och sorterade i en bunt för varje år och övrigt material lagt i separata mappar – utgöra materialet till vilket man ställer olika frågor och arbetar utifrån olika teman. Massturismens första år är ett sådant, kvinnors skiftande arbetsvillkor under 1900-talet ett annat. Under Sonjas ungdomsår handlar breven från väninnor och kvinnliga släktingar ofta

om sådant som hänt på arbetsplatsen, om nya tjänster man sökt och flyttningar till nya orter där det finns bättre arbeten. Arbetsförhållanden och arbetskamrater, nöjen och fritidssysselsättningar avhandlas liksom tankar på utbildning och vidareutbildning. Med utgångspunkt i dessa brev kan studenterna sätta de erfarenheter och upplevelser som där beskrivs i relation till statistik över kvinnligt förvärvsarbete och studier över kvinnors förhållanden på arbetsmarknaden under den tid de väljer att koncentrera sig på (t.ex. Holmdahl, 1999, Lundgren, 1990, Åström, 1986).

Ett tredje tema är beredskapsåren. Ett av breven från Sonjas mor handlar om oron över hur hon ska få upp potatisen. Alla män är inkallade och potatisen riskerar att ruttna om hon inte får hjälp med den. För dem som är studenter idag är andra världskriget troligen mest förknippat med bombningar, förintelse och koncentrationsläger. Livet på hemmaplan och de konsekvenser kriget fick för dem som inte var direkt inblandade har inte haft någon framträdande plats i undervisningen i skolan. Här skulle breven som skrivits under krigsåren kunna fungera som utgångspunkt och kompletteras med annat arkivmaterial, till exempel i form av svar på den frågelista som Folklivsarkivet skickade ut 1997 på temat *Beredskapen* (se vidare Wolinger, 2005).

Syftet med detta arbetssätt är att dels träna studenterna ytterligare i källkritik, dels bygga vidare på den pedagogiska inriktning som grundutbildningen i etnologi i Lund har sedan några år och som är inspirerad av problembaserat lärande. Utgångspunkten är att studenterna själva formulerar problemställning och kunskapsmål och, med hjälp av handledare, finner vägar att nå fram till dessa. Etnologi är ingen exakt vetenskap och vad vi kan presentera när vi arbetar med historiskt material är inte Sanningen om hur det faktiskt var utan tolkningar av hur det kan ha varit. Analysen skiljer sig åt beroende på vilka teoretiska utgångspunkter vi väljer men också på vilket material vi arbetar med och vilka frågor vi ställer till det.

Ett arbetssätt som detta, där ett avgränsat material som en brevsamling och eventuellt annat tillhörande material, bildar utgångspunkt har likheter med de temalådor eller temaväskor som flera arkivpedagoger arbetat med (Sjögren & Lundström, 2001). Självt har jag bara erfarenhet av ett sådant arbete, temalådan *Sex och preventiv i våra arkiv*. Det är en låda som jag för Folklivsarkivets räkning utarbetade tillsammans med arkivarier vid Skånes arkivförbund, Malmö Stadsarkiv och Landsarkivet i Lund. Den innehåller kopior på olika slags arkivhandlingar, som gjorts så lika originalen som möjligt, som på olika sätt berör sex och samlevnad. Materialet är uppdelat i fem kategorier – kroppen, abort, preventivmedel, könssjukdomar och sexualupplysning – och består av bland annat brev, kondomförpackningar från 1930-talet, tidningsartiklar, minnesberättelser och utdrag ur kyrkböcker. Till varje kategori hör en beskrivning av materialet samt frågor till det. Lådan kan lånas av lärare och användas i skolans sex- och samlevnadsundervisning och en lärarhandledning medföljer. Jag har också använt den på samma sätt som Sonjas samling då jag introducerat studenter i att arbeta med arkivmaterial.

Vem, hur och varför

Arbetet med att sortera Sonjas samling, som jag inledde under de drygt två månader då jag var utställd på Lunds Konsthall och sedan avslutade när jag var tillbaka i mitt arbetsrum på Folklivsarkivet, väckte många frågor hos mig. De handlade dels om hur jag skulle sortera materialet och huruvida det var etiskt riktigt att arkivera det när varken jag eller någon annan visste hur Sonja själv ställde sig till att så skedde, dels hur samlingen kan användas i undervisningen. Men jag har många gånger också funderat över frågorna jag fick från utställningsbesökarna som gällde materialets betydelse: är Sonjas brev viktiga att bevara, är de viktigare än andra brevsamlingar och i så fall varför?

På den andra frågan, om just Sonjas samling är viktigare än andra, vågar jag svara nej. Det finns många människor som liksom Sonja sparar alla brev de fått och dessa samlingar kan

säkert, liksom Sonjas, ge en god bild av livet i Sverige under 1900-talet och spegla en människas och ett samhälles förändring under drygt 70 år. Men de flesta sådana samlingar, där det är "vanliga" människor som står för skrivandet och ingen av dem nått någon ryktbarhet som gör att forskare eller förläggare intresserat sig för just deras brev, hamnar inte i arkiven. Vad som händer med brevsamlingarna när den som har dem i sin ägo dör kan man bara spekulera i: antingen går de väl i arv till någon släkting eller så slängs de. Av den anledningen är Sonjas samling viktig just för att det *finns*. Just denna brevsamling hamnade på Folklivsarkivet och även om det tog drygt 20 år är den nu sorterad, accederad och arkiverad.

Det som gör att den är viktig att bevara, och som gör den till en så utmärkt källa för den som vill veta mer om vanliga människors vardagsliv under 1900-talet, är samtidigt det som gör att den är etiskt problematisk: den är inte tillkommen för att läsas av andra och inte för att sparas för framtiden. Till skillnad mot till exempel frågelistsvar, som också kan innehålla personliga och privata erfarenheter och upplevelser och som ofta handlar om flera av de ämnen som berörs i breven till Sonja, är breven inte berättelser som tillkommit på uppdrag av någon institution i ett speciellt syfte (jfr. Hagström & Marander-Eklund, 2005, Sjöholm, 1999). Breven är skrivna av olika personer som vänder sig till Sonja och ingen annan, de är spontana och handlar om det som känns viktigt för brevskrivaren när de skrivs. Det gör dem till en unik källa.

Det betyder inte att material som lämnas till Folklivsarkivet och andra arkiv av den som själv skapat det, till exempel dagböcker eller minnesberättelser, är mindre betydelsefulla. Det viktiga är att den som tolkar materialet är medveten om hur och varför det finns i arkivet och väger in denna kunskap i tolkningen. Kontexten kring materialets tillkomst spelar roll för hur tillförlitlig och trolig en tolkning är eftersom den säger oss något om i vilket syfte materialet skapades, varför det ser ut som det gör och vad som inte finns men kanske kunde ha funnits. Arbetar man med arkivmaterial måste man gång på gång ställa sig frågorna vem, hur och varför.

Källor och litteratur

- Blom, K Arne, Gert Fors & Cecilia Nelson (2002): *Mellan Liv och död. Arkiv och museer i Lund berättar*, Lund: Lunds konsthall.
- Bringéus, Nils-Arvid (1988): "Folkkulturen och Folklivsarkivet". I: Bringéus, red: *Folklivsarkivet i Lund 1913-1988. En festskrift till 75-års-jubileet*, Lund: Folklivsarkivet.
- Claesson, Anna Maria (1999): "Jag får ta mycken tid vid mitt skrifbord", i Bergquist & Svensson (red.), *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, Lund: Studentlitteratur.
- Fjell, Tove Ingebjørg (2005): "Offentliggjort, men inte offentligt? Några tankar om bruket av Internetkällor", i Hagström & Marander-Eklund (red.), *Frågelistan som källa och metod*, Lund: Studentlitteratur.
- Hagström, Charlotte & Lena Marander-Eklund (2005): "Att arbeta med frågelistor. En introduktion", i Hagström & Marander-Eklund (red.), *Frågelistan som källa och metod*, Lund: Studentlitteratur.
- Holmdahl, Barbro (1999): *Sjuksköterskan historia. Från Siukwacterska till Omvårdnadsdoktor*, Stockholm: Liber utbildning.
- Lundgren, Brita (1990): *Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska Postverket*, Stockholm: Carlsson.
- Löfgren, Orvar (1999): *On holiday. A history of vacationing*, Berkeley: Univ of California Press.
- Petersen, Anja (1999): "Fotografiet som etnologisk berättelse", i Bergquist & Svensson (red.) *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, Lund: Studentlitteratur.
- Ridderstrøm, Helge (2002): "Forskningsetiske problemer i cyberkulturen", i *Tidskrift for kulturforskning* 2002:2.
- Sjögren, Eva & Catarina Lundström (2001): *Historia på riktigt! Arkivpedagogik i praktiken*, Lund: Skånes arkivförbund.
- Sjöholm, Carina (1999): "Biobiljetter, filmstjärnealbum och frågelistor", i Bergquist & Svensson (red.), *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, Lund: Studentlitteratur.
- Wollinger, Susanne (2005): "Som man sår får man skörda. Om frågelistan som arbetsprocess", i Hagström & Marander-Eklund (red.), *Frågelistan som källa och metod*, Lund: Studentlitteratur.
- Åström, Lissie (1986): *I kvinnoled. Om kvinnors liv i tre generationer*, Malmö: Liber.

Material ur Folklivsarkivet i Lund

- LUF 200 *Beredskapen* (frågelista)
M 22713-22790, 22820, 23675, 23676 (frågelistsvar)
O 81:1-12 (brevsamling)
Sex och preventiv i våra arkiv (temalåda)

The Social forum-process; tendencies and features

Niklas Hansson

niklas.hansson@ethnology.gu.se, n.hansson2@spray.se

Department of Ethnology Gothenburg University

Etnologiska Institutionen Göteborgs Universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Introduction

This piece of writing is concerned with contemporary politics, primarily focused on the World Social Forum, and *the ongoing political process* that I would like to refer to as the Social Forum-process. My point of entry as it comes down to this particular political process and my research, is the local “offspring” called the Gothenburg Social Forum. A Social Forum cannot be conceived of as the representation of *a* movement (a particular social movement and its’ repertoires and proposals), rather, the Charter of Principles¹ (the document that “guides” this process) and some of the initiators of this political invention, proclaims it to be more like an open meeting place,

for reflective thinking, democratic debate of ideas, formulation of proposals, free exchange of experiences, and interlinking for effective action by groups and movements of civil society that are opposed to neoliberalism and to domination of the world by capital and any other form of imperialism and are committed to building a planetary society directed toward fruitful relationships [...]²

– or that of a communicational and informational space.

The Social Forum-process, the process that was set off into the world (if you look by datum) through the stimulation of what is called the World Social Forum’s *Charter of Principles* and which was launched during the first World Social Forum in Porto Alegre in the year of 2001 as an effect stemming from these efforts. Number two in the chronological order of this document is interesting for the remainder of this paper, hence proclaiming the unleashing of a process, or a flow of orientations: “2. The World Social Forum at Porto Alegre was an event localized in time and space. From now on, in the certainty proclaimed at Porto Alegre that ‘another world is possible’, it becomes a permanent process of seeking and building alternatives, which cannot be reduced to the events supporting it” (Leite, J-C, 2003: 10) This imperative has been taken seriously if one directs the attention towards what has happened world wide since then. If only taking into consideration how this particular idea of a meeting place subsequent to these initial steps and principles has been spread like a contagious viral implementation of an open space for communication between various actors engaged with how global and local economical development and political power are executed today. Local efforts sprung from this document have emerged on all continents³, thus making

1 http://www.forumsocialmundial.org.br/main.php?id_menu=4&cd_language=2 (2005 06 01).

2 Ibid.

3 Unsgaard, O, 2005 Det globala civilsamhällets 1990-tal. De Sociala Forumens föregångare; FN-konferenser och den transnationella Zapatismen, (Forthcoming article on the genealogy of the social forum-process).

this single space of communication a global one. But, these encounters should not be addressed only as a revelation of common projects and desires, but also as a reminder of “the differences of those involved – that is differences of material conditions and political orientation” (Hardt, M, 2002: 114). Some of the historical events that lead ahead towards the Social Forums, as we know them today (in a reductive and linear fashion) were witnessed during the end of the last decade. There might seem to be a sudden emergent political activity during the demonstrations and events that made the WTO summit in Seattle 1999 very much a global event. And, as sociologist Håkan Thörn (2005) recently proclaims, the global media (communication) coverage, transnational networks of organizations, individuals, new media and increased opportunities for travelling and emigration, and the increased collection of agreements on a trans-/international or global scale, prominently via the UN concerning human rights (followed by the constant counter-conferences organized “outside” the official UN-conferences⁴), thus help to include world wide or global attention toward issues that affects globally⁵. The cycle of protests on a large scale that followed, continual reports on protests and demonstrations at various summits involving UN, G-8, the World Bank, etcetera⁶ (Leite, J-C, 2003) was part of an already ongoing rally of various social struggles against the effects of a neo-liberal agenda, most obviously seen in the global south and actualised in the protests against the implementation of programs and projects of the IMF, the World Bank and the North American Free Trade Agreement (NAFTA)⁷.

A concretisation of globalization theory...

Now, if not to waste all the time and space on extracting the lineage of these events I will carry on with a brief draft concerning certain cultural and technological developments that are interesting and possible tendencies to be considered, in the context of a supposedly global informational culture⁸, or what has also been described as a time-space compression that has also made it feasible to talk about the social forum-process as part of a global social movement⁹ and globalization. In the wake after the crash of the dialectic between the two great opponents, the US liberal line and the communist bureaucratic line; followed by the repression of socialist alternatives against neo liberalism in a rapid speed, the world ends up with the “only one choice” agenda. With the destruction of the Berlin wall as a symbolic marker in 1989, there seemed to have been some trouble in the political camp as to propose alternatives to a rapidly changing capitalist order. Some choose to call this global capital order

4 Unsgaard, O, 2005 Det globala civilsamhällets 1990-tal. De Sociala Forumens föregångare; FN-konferenser och den transnationella Zapatismen, (Forthcoming article on the genealogy of the social forum-process).

5 Thörn, H, Solidarity across borders: The Anti-apartheid movement, the Media and the emergence of a global civil society (forthcoming).

6 Leite, J-C, 2003 The World Social Forum – Strategies of Resistance.

7 Hardt & Negri, 2004: 214ff, Leite, J-C, 2003, *Challenging Empires*; Editors: Jai Sen, Anita Anand, Arturo Escobar, Peter Waterman; Pdf available at http://www.choike.org/nuevo_eng/informes/1557.html, *Another world is possible* – Popular alternatives to globalization at the World Social Forum; Fischer & Ponniah 2003

8 More than anything I believe that the concept of *information* would gain a high-ranking spot as common denominator of the globalization process in its most common feature. Computer mediated information, TV, Information Technology (IT), Informational economy (stock markets etc.), digital technologies working by the processing of information, information as part of the paradigm of immaterial labour so powerfully developed in recent theories of the transformation of production, information flows and overload in relation to the Internet and how to cope with the ever changing flow of information... It is probably a faulty to track down a certain trait as the dominating figure of contemporary culture, but information is a mighty great part of present-day global culture. Of course, this perspective might dispose certain traits of euro centrism in its narrow scope on the transformational power of information and computer mediation or communication.

9 Here I do not refer social movement to some sort of social movement theory, which would, for example, imply either the European identity paradigm (*Nomads of the present*, Mellucci, A, 1989) or the Anglo-American paradigm or resource mobilization theory and rational choice (See Sidney Tarrow, 1998, etc.). The battle of the definition of what a social movement is and what it is not is not the ground of my attention.

an empire, some call it imperial (to recall the hegemonic position of USA in the new world order)¹⁰, but the prominent factor seems to me being that it is a global phenomenon carrying with it some essential characteristics when it comes down to politics, and the possibility of global information and communication.

Globalization brings together societies that earlier appeared far from each other, a compression of space-time that speeds up the pace of change in economic and social relations, while a global media network saturates all populations with information and images. (Leite, J-C, 2003: 36)

It appears, as there is a double movement implicit here. Firstly, that of a flattening or standardization of disseminated content regarding the diffusion of information and images from out of a culture industry. “After incorporation, local cultures are picked up distributed globally, thus contributing to cultural hybridization or cultural imperialism (depending on whom you listen to)” (Terranova, T, 2004: 80). Secondly, the global media seems to unravel all kinds of traditional culture borders, and in some cases this explodes in violent and repressive resistances deeply involved with reaffirmation of cultural identity¹¹. Also this parallels the idea of “you are either with us or against us”, the political discourse of post-11th September and the war against terror. The route chosen by promoters of the social forum-process is not to choose the agenda of either/or as with or against us, but rather that of alternatives and a positive addition of differences and antagonisms.

... And cultural politics in Information age¹²

From an informational perspective, a meaningful perception, one that can be made sense of and articulated, is a statistical compound of the familiar and the unfamiliar [...] Indeed, Crasson (like Baudrillard 20 years later) will conclude that information and meaning might be inversely proportional: the more information the less meaning. (Terranova, T, 2004: 14)

When images provided for describing reality do not seem to project the “true” pictures or positions of the individual’s place in society, the result will be the segmentation that we know as the implosion of the social or the Baudrillardian signs with no referents or without meaning¹³, working by the logic of increased number and frequency of images → decrease of meaning¹⁴, the uttermost flux and the dissipative character of information society is a

10 On the world order as Empire, see Hardt & Negri, 2000, wherein they unclasp the present global power situation by engaging a network theory of power stemming from influences of French philosophy and the works of Foucault and Deleuze & Guattari. As to the imperial theory of power (or should I say hegemony-theory), Swedish writer Andreas Malm (2004) has made an effort in proclaiming the “wrongs” of seeing present world power as that of a network power without any centre and disclaims any effort that fails to see the role of the US as a prime motor or leader of a “pack”, as in the Gramscian tradition of the hegemony-figure.

11 A contemporary example of this discourse could be what anthropologist Hylland Eriksen names a battle between the problematic conceptual pair of “West” and “Islam” (2004). Identity politics, politics of cultural differences and post-colonial perspectives on differences, are widely acknowledged throughout contemporary intellectual debates.

12 I am personally against the conceptualisation of our present age as a sign of some kind of revolutionary step forward, catalysed by a new category of reality labelled *information age*. Rather, we could pay attention to how new technology processes loads of information at higher speeds than before and at greater spatial width.

13 This is what is called simulation or the reference between signs without any real objects – only difference that refers to another difference... from cultural use value, to exchange value, to sign value...

14 The multiplication of images for gender, class, ethnicity, cultural identity etc. The idea proposed by Baudrillard is meaning as simulation (Baudrillard, 1994).

tendency that probably infects the way that (political) subjectivity is constructed today. The proliferation of struggles involved with gender issues, cultural identity, racial conflicts, national concerns and sexual preferences, highlights the attack on macroscopic moulds of identity. With the rise of informational global space (TV, Internet etc) there might seem to be a greater potential for modulation and dissection of the body as it is “split and decomposed into segments of variable and adjustable sizes (race, gender, sexual preference; but also income, demographics, cultural preferences and interests). It is at this point that we can notice the convergence of the cultural politics of information with digital techniques of decomposition and recombination.” (Terranova, 2004: 34). The convergence of contemporary politics in the shape of the social forum-process and the *social forum as an open space* for horizontal communication¹⁵ (composition of technology, devices, objects, people make up the informational milieu of the local-global political network), and digital techniques for communication and information is prominent.

In a fashion of unparalleled speed in the history of politics (regarding the mobilizing of and communication between various forces of antagonism against capital, war and imperial power), the self-organizational mode of social movements that have risen in opposition to neo liberalism, organizes and communicates by a mixture of traditional and highly complex forms of communication to connect their diverse moments. The demonstrations against the war on Iraq in February 2003 is possibly the top number ever to come together and mobilize political protest by means of *no central leadership* and many are the reactions on how previous believed to be totally oppositional forces, the likes of churches and anarchists etcetera, coming together on occasions like the well announced demonstrations in Seattle 1999¹⁶. Rob Shields (2000), as cited by Terranova (2002) suggests us to speak of “drawing together” – a *mode of composition* rather than governance¹⁷.

The most frequently referred to writer regarding characteristics for a globalized network culture could possibly be sociologist/geographer Manuel Castells and his three part opus on the rise of a network society loosely “entitled” *the Information Age*. His proposition for understanding how computer-mediated communication relates to that of cultural globalization works on two levels: Firstly, at one level it is the production of a common time-space continuum, characterized by an extreme time-space compression (mentioned above). He also argues that in network society, the previous constraints of time disappear, thus the emergence of a timeless time, while at the same time the firmness of space and its boundaries are destabilized by flows; flows of capital, flows of signs, and flows of people. The other level of this movement relates to that of the disconnected local time (or the majority of excluded poor parts of the world’s population), the disconnected majority for whom the timeless time of the global space becomes a wired minority – or repetitive system, almost as it was an autonomous system of self-reference¹⁸. So, how to use this notion of understanding a global networked society in the area of contemporary social struggles and most prominently that of the Social Forum-process and, when it comes down to it, the local Gothenburg Social Forum which is the prime basis regarding the field that I am approaching as far as my research goes (– or the framed site of my ethnographic work and online material).

15 Whitaker, C, *The WSF as an open space* (http://www.choike.org/nuevo_eng/informes/1557.html).

16 See amongst others, Hardt, M, *Today’s Bandung* (New Left Review 14, Mars/April 2002 “One of the basic characteristics of the network form is that no two nodes face each other in contradiction; rather, they are always triangulated by a third, and then a fourth, and then by an indefinite number of others in the web. This is one of the characteristics of the Seattle events that we have had the most trouble understanding: groups which we thought in objective contradiction to one another – environmentalists and trade unions, church groups and anarchists – were suddenly able to work together, in the context of the network of the multitude.” (Hardt, M, 2002: 117).

17 Terranova, T, 2002: 8.

18 Castells, M, 1996: 414-421.

The most concrete understanding of how the supposedly timeless space is re-connected at the level of locality would be how debates and practices of the disqualified world is constantly inserted into the timeless detached global. By virtue of computer mediated communication the local passions is re-connected by such actions as multiple petitions and alerts/alarms, not to mention an uninterrupted circulation of information about local political/social struggles (from every corner of the world). Thus “virtual social movements continuously re-connect that which is separated (by space, time, limited access to through mainstream media etc.)” (Terranova, 2002: 7)

The notion of a “space of flows” offered by Castells is probably best understood as the basic characteristic of a space that premier flows over the solidity of the “space of places”. And, as I tried to describe above, the argument put forward by Castells regarding this space of flows (time-space compression) should most likely to be regarded as a “competition” between the included and the excluded, connection and disconnection within a sphere of global informational networks – “[...] not so much the play of meaning but the overall dynamics of an open informational milieu.” (Terranova, T, 2004b: 52) This idea is something that I have tried to think about a little bit harder. It could imply that if I am researching a political struggle/phenomena/methodology/place within a global *informational* space, then maybe, what I am really closing in on is the concept of information. That is information, not solely being an aspect of what is commonly referred to as an act of communication and information being the content of communication – but, rather, the combination of the double articulation of information as on the one hand a *physical* force (mass) with dynamic qualities characterized by nonlinearity and probabilistic features, and on the other, a signifying and meaning-producing activity (Ibid.). I want to look deeper into the potential of this material not through representational analysis of the Social Forum-process, but as part of a cultural and political production¹⁹, the engagement with the medium (in-between), the types of communication and organization that it enables and its relationship with the context of late capitalist society.

The riches of process

Here is the argument. If we want to understand the mechanics of power and organization it is important not to start out assuming whatever we wish to explain. For instance, it is a good idea not to take for granted that there is a macrosocial system on the one hand, and bits and pieces of derivate microsocial detail on the other. If we do this we close off most of the interesting questions about the origins of power and organization. Instead we should start with a clean state. For instance, we might start with interaction and assume that interaction is all that there is. Then we might ask how some kinds of interactions more or less succeed in stabilising and reproducing themselves [...] (Law, J, 1992: 2)

When faced with contemplating the social forum-process as part of a global space, as far as communication goes (TV, Internet, Tele-com, global media reach), one reaches for that relationship between the global and the local, which simultaneously expresses a global communicational *space* and the local singular *place*. Maybe we should cast this distinction aside, and treat the “globality” of this space as both global and local at the same time. Thus, bringing forth a moment where we can choose a perspective where the global-local distinction gives way for another mode of characterising this process. Maybe a time-space concept where we look at this process as composed of various political bodies that interact and relate to each other with different space- or time cycles (a set or nested set of cycles) would better describe

19 The type of communication (collective composing, re-composing, formulated, re-formulated) that the medium of a Social Forum enables.

it. This move could enable us to think of the process not as cooperation between different levels, but a process individuating different spatiotemporal individuals. They are not either global or local, they are both at the same time but with different speeds – for example, at a particular state the process works by local (Gothenburg) time speed, at another it works with global (Internet) time (frictionless, or nothing is never completely frictionless but rather faster and therefore appears as frictionless, think of the incredible speed complementing ever more plentiful bandwidth and optical fibre technology).

During the initial state of the social forum-process, as we can see above in the excerpt from the *Charter of Principles*, this was always-already conceived of as an open system, an open architecture²⁰ promoted to engage change in the world and a potential to include different expressions concerning critique of neo liberal world order (outside of the right-wing conservative discourse) and, also, the possibility to inform each other on contributions of another possible global development, against corporate globalization. Thus, the forum-process is not directed but *directional*, no one body or will, can pilot it²¹. The loosely put together formula, from out of which this process was initiated, brings on certain characteristics concerning the development of the forums that would follow from that first one in Porto Alegre. This space, one of the great political inventions in this new movement, the world social forum-process, is the place where since January 2001, a large part of what often is referred to as the global justice movement has met to debate and discuss its struggle. The social forums sustains a new form of politics, a space that uses as its model the idea of horizontally structured networks, rather than a hierarchical pyramid. This model condenses *and* extends points of dispute and facilitates the dynamic of dialogue and collaboration. It is not an organization or institution, and no final resolution or assembly (political body) assumes to speak for all of the participants. No transcendental image is used for representation²² - no hegemonic signifier. The idea is a composition combining heterogeneous entities without assuming any homogenisation and that could be thought of as a heterogeneous assemblage. The view of several (re-) productive communities (local) inhabiting different contexts (political ecosystems) is what characterizes this notion of synthesis (De Landa, M, 2002: 107).

As developed and evolved as a network of networks, or an *internetwork* (Terranova, 2004:41), it (the Social Forum-process) provides an analyst with interesting features of a topological formation that presents a dynamic system. The “hard-ware” of the system (relatively stable sites or nodes in a network²³), consists in large of the documents that make up the *Charter of Principles*, interrelated protocols from preparatory work, certain “rules” that combined are the backbone of some of the methods related to decision-making (the implementation of consensus at meetings is highly valued), web sites (even though they are constantly in change and got interactive functions) for the various forums and the technology

20 I got comments on the social forum-process which come close to this, as describing it as an “ongoing building” (“bygge” in Swedish).

21 Massumi, B, 1992: 103 on the not directed escape from molar or stable forms, moulds readymade (for example the utopia-to-come in traditional Marxism), which he names becoming-other. A qualitative movement by which a system entails the opening up towards an “outside”, the other, as to become different – I think of the Social Forum as such a system, constantly up for change though opening up toward new additions and different political orientations. This is an inclusive strategy that I reckon is close to that of the Social Forum strategy.

22 See Massumi (1992) on the transcendental image as reducing a diverse world into the two-or three dimensional representation of image. “Every molar organization produces an image of transcendent agency of this kind. For the State, it is often the blood of the race or the flag, for Christianity, the blood of Christ; for the Family, the Phallus and semen. The categorical grids policed by these images are analogs. Because every term on one identity grid correspond to a functional equivalent on each of the others, it is possible to circulate among them[...]” (Massumi, B, 1992: 112).

23 Might be called *clusters* as to recall the heterogeneous character that informs them.

(computer-mediated communication and information). Because of the precarious character of a distributed network, the participants (individuals or activists) cannot really be featured as stable nodes in the social forum-process. A likeness with that of individuals and machines connected to the global Internet technology is probably not that far away. I do *not argue that the social forum-process is like the Internet*, but the way that individuals connect to and disconnect from the overall process, at certain points in time and leave at another (we do not have membership registration here) reminds me of the collective communities that flourish as Internet activity. The Internet is a highly used technology as well for the dissemination of information as for the global reach of the forum-process. Many are the alternative newssites, newslists, newsblogs that constantly post and report during these events, and in-between them.

Also, the speed and potentially democratic²⁴ and collective character of a medium as the Internet, is important for the making consistent of a political network of networks. One example of how the Internet is used is how parts of preparatory work were being performed during preparation for last years' European Social Forum²⁵. A methodology called *consultas*²⁶ was used for the many organizations and networks to post propositions for themes to be part of the forums' program. These kinds of proposition-walls are used later for debating which themes to choose for the workshops, discussion-boards, debates that collectively make up the forum – together with, of course, the participators/"forumists" during that certain event. In other words, the social forum-process could be thought of as beyond a concrete assemblage of protocols, documents, places and individuals (organizations and networks), the process is also an abstract political diagram entailing a certain production of political space. Another aspect of this, not to be forgotten considering contemporary political space and culture in an informational milieu (for example the social forums), is how representation in the face-to-face fashion (recognizing the Other as different) seems to diminish in favour of "opinion poll"-like features. For example, the gathering of information in relation to certain themes presented at meetings of preparatory assemblies that are open for everyone's participation and the dissection of the political socius into sub-individualized units of information²⁷ by attending the use of storing large amounts of information about the population (that is the active individuals, networks and organizations that partakes in that kind of "screening" for the work on setting the agendas of forthcoming events/forums) in the form of the arch-model of the new medias, databases²⁸ or memories. Consequently breaking down supposedly whole subjects into segments of interests, preferences, and etcetera. These segments can thereafter be recomposed and decomposed as to face the challenges of the diversity of the actors contributing to such an event as a social forum. It certainly projects problems for a *stable* political struggle and resistance against corporate neo liberal globalization to be recognized.

The insertion of Internet in organizing social forums cannot be enough pointed to as a technology/informational space that certainly affects the complexity of researching the

24 See Hand & Sandywell's *E-topia as Cosmopolis or Citadel* (2002) on the "fetischism" related to the supposedly democratic (inherent) character of the Internet. (Theory, Culture & Society, 2002).

25 The Forum was held in London/England 2004.

26 Consultas was used by the Zapatista/EZLN for the use of implementing features of direct democracy when standing in front of important decisions including future aspects for the villages in Mexico's jungle (Gustafsson, E, 2004: 60). Maybe one can draw some line of inspiration from these methods for greater participatory practices regarding transparency and democracy.

27 The notion of sub individualized units of information is collected from how the conception of market polls works accordingly as collecting information about consumers preferences, tastes, flavours etcetera and combines and re-combines these accordingly. No whole, stable or autonomous subjects coming to meet face-to-face here.

28 Terranova,, T, 2004: 35.

organizing of contemporary social movements. Mailing lists, discussion forums, and Internet communities are prominent spaces used for interactivity between the organizing actors of social forums. And, maybe we must plunge into how to label the precarious and temporally limited activity of participating in one of these collective spaces when attending organizing features of an open space for communication. The activity of the “preparatory-group” preparing Gothenburg Social Forum, which I have as one of my research material categories, is by large organized through the medium of Internet communication. Those of the participants who are more actively involved might complement their online conversations by meeting face-to-face in regular or sporadic meetings. Also, we have the meetings that are referred to as “preparatory-meet”, without any constant members, thus promoting an atmosphere of an interchanging of information and anyone interested in partaking should be able to just step inside and connect to the ongoing process. And, additionally, there is the use of mobile or fixed/stationary telephony to set up meetings²⁹, organise demonstrations, debates etcetera. “Participants to these exchanges might be individuals who are relatively disconnected from the majority of the other subscribers or might move within physical networks where regular face-to-face contact cements a group belonging” (Terranova, 2002:2). This brings us the interesting figure of an organizing that spells out the activity of individuals that might or might not belong (to local, regional, national, European, global groups), they might feed a space with information or simply incarcerate it; they might be organizers of certain events (maybe of their specific interest) or only occasional participants. Anyhow, the online activity cannot be analysed isolated from other sites of communication, which includes leaflets, posters, organizing debates, and so on.

Mailing lists (i.e. “Gsf-internt”, mailing list including posts, messages and so on concerning preparatory work of Gothenburg Social Forum), websites, online discussions etcetera, present virtual social movements³⁰ with possibilities that are closely connected to the interfacing of man and the machine, technology and Internet³¹. It is the ability to continuously *formulate and reformulate* types of themes, questions, urgent organizational features, propositions for discussion or problems they wish to address on the basis on this *collectively produced information* that this kind of interactivity explores. They connect individuals and groups to each other, and, also, disconnect them from some kind of totality of Internet activity and users, in directing focus on specific matters. They establish, or try to establish connections with users between a variety of opinions and information while at the same time

29 The Gothenburg Social Forum has its’ own mobile phone – only used for the purpose of communication related to the forum.

30 Virtual should not be read here as something only referring to the virtual activism of computer-mediated and linked political networks, but also what entails the idea of the open space of the social forum as an experimentation with not being defined by what it is, its actuality (a solution or effect with inert qualities and extensions), but rather (potential) as a consistency within a field, thus the virtualization of the given entity persists in deciding what questions to which it is a response – the initial actuality of these movements, spaces and the social forums, thus mutates in the direction of responses to what is defined as uneven unfurling of cultural, social, economic and political globalization. The virtual and the actual are concepts elaborated by writers such as Gilles Deleuze, Manuel De Landa and Brian Massumi. The virtual is not the virtual world of computer simulation, and it is not opposed to the real, but to the actual (see Deleuze, G, 1994: 208-209).

31 Scott Lash has elaborated the specific encounter between contemporary “man” and technologies not by highlighting some kind of cyborg or hybrid metaphor, but by using the term *interface*. “What happens when forms of life go technological? In technological forms of life, we make sense of the world through technological systems. As sense-makers, we operate, less like cyborgs than interfaces. These interfaces of humans and machines are conjunctions of organic and technological systems. Organic systems works on a physiological model. Technological systems work on a cybernetic model. Cybernetic, self-regulating, systems work through functions of intelligence, command, control and communication. We do not merge with these systems. But we face our environment in our interface with technological systems.” (Lash, S, 2001: 207) And, we might add, we organize our encounters in our interface with technological systems. *Thus, bodies are not defined by what they are, but, rather, by what they can do.*

filtering and organizing or re-arranging for them the excessive, chaotic loads (quantity) of easy accessed information on the Internet. This mode of collectively produced information provides the network activity with changing consistency, and it also *opens up the political model of the group* toward that that Paolo Virno (2004), following some parts of Marx's writing, has labelled as "general intellect" – a collective intelligence, a collective assemblage of bodies and machines where connectivity implies the release of a surplus value³².

Iconoclash

Another aspect of this "perspective" is related to the question of what kind of movement this is. We may stop and ask our selves what kind of movement (if we talk the talk of media blabbering about the "anti-globalization movement) is a movement with no particular signs or general political consensus (regarding strategy, goals, etcetera)? And, how are we to conceive of a political and cultural movement that is hostile against "representative" politics (See the dislodge of anything coming out from the social forums as representing the whole of the forum-process in the Charter of Principles³³) My personal reading of this social forum-process is that there is a critique against the notion of politics as that of a clash between clearly articulated perspectives debated between a limited numbers of contributors. The notion of the Social Forum as the construction of a "counter-hegemonic" politics³⁴, that is the notion of a coalition that ought be able to find its identity under the sign of a single or hegemonic signifier, has had trouble to find its way throughout the multitude of connected movements, organizations and networks.

The political theory of modernity, whether in its liberal or Marxist version, constructed the unity of action from the agent's unity. According to it, the coherence and meaning of social change was always based on the capacity of the privileged agent of change, be it the bourgeoisie or the working classes, to represent the totality from which the coherence and meaning derived. From such capacity or representation derived both the need and operationality of a general theory of change. (de Sousa Santos, B, *Toward a counter-hegemonic globalization*, 2005: 341)

This could be a principal antipode towards a general theory, refusal of some kind of general theory for change that compels the Social Forum-process to engage in non-representational politics. The political content of these networked politics and social movements may then not be found in clearly stated coherent positions, but, rather, in *both* the specific proposals that are put to the fore *and* the organizing riches of examples of "theory-in-practice"; "[...] the autonomous, anti-hierarchical, and networked protest affinity groups – from their decision making structures to the carnival they introduce into the protests and revolutionary actions." (Terranova, T, 2002: 5) The alternatives of social forum politics, the "another world is

32 In Virno's (2004) writing this "surplus value" is captured/appropriated by contemporary capitalism, and is related to the notion of immaterial labour as a new hegemonic figure of production, where the human intelligence and the collective character of knowledge is highly valued for innovation etc. Virno's detour to the *multitude* resembles that of Tiziana Terranova's in that neither writer consider the multitude to be the new revolutionary subject, but rather a concept that could announce a tangible effect that stems from, amongst other things, earlier means of capitalist production – a response and a potential figure. Real but not "hacked", a non-romantic view.

33 See also Whitaker, Chico, *The WSF as Open Space*; "The Forum's Charter of Principles strongly opposes the assignment of any kind of direction or leadership inside it: nobody can speak on *behalf* of the Forum – there is no sense speaking on behalf of a space or its participants. Everyone, individuals and organisations, retains their right to express themselves and to act during and after the Forum according to their convictions, embracing or not, positions or proposals that are introduced by other participants but never on behalf of the Forum or all of its participants. (http://www.choike.org/nuevo_eng/informes/1557.html).

34 See Boaventura de Sousa Santos, *The World Social Forum: Toward a counter-hegemonic globalization* (I &II), in *Challenging Empires*, http://www.choike.org/nuevo_eng/informes/1557.html.

possible”³⁵, are then identified not only with concrete proposals, but also, with the mode of composition, communication and organizing itself.

35 See http://www.forumsocialmundial.org.br/main.php?id_menu=4&cd_language=2 for the articulation of the “warcry” of the forum’s “Another world is possible”.

References

- Baudrillard, J, (1994): *Simulacra and Simulation*, Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, cop.
- Castells, M, (1999): *Informationsåldern - Nätverkssamhällets framväxt: ekonomi, samhälle och kultur*, (band 1) Göteborg: Daidalos.
- De Landa, M, (20050821): *Dialogues*, available at www.watsoninstitute.org.
- De Landa, M, (2002): *Intensive Science and Virtual Philosophy*, London: Continuum.
- Deleuze, G, (1994): *Difference and repetition*, New York: Colombia University Press.
- Fischer & Ponniah (2003): *Another world is possible – Popular alternatives to globalization at the World Social Forum*, London: Zed Books.
- Hand & Sandywell (2002): “E-topia as Cosmopolis or Citadel”, in *Theory, Culture & Society* (Vol. 19, No. 1-2, 197 - 225), London: Sage.
- Hardt, M & A, Negri, (2000): *Empire*, Harvard University Press.
- Hardt, M, (2002): “Today’s Bandung”, in *New Left Review*, 14, Mars/April, <http://www.newleftreview.net/PDFarticles/NLR24806.pdf>.
- Hardt, M & A, Negri, (2004): *Multitude: war and democracy in the age of Empire* New York: The Penguin Press.
- Hylland Eriksen, T, (2004): *Can there be identity without politics?* http://www.sum.uio.no/research/changing_attitudes/humanism/hylland_eriksen14.06.04.pdf.
- Lash, S, (2001): “Technological forms of life”, in *Theory, Culture & Society*, Vol. 18, No. 1, 105-120, London: Sage.
- Law, J, (2003): *Notes on the Theory of the Actor Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity*, <http://www.lancs.ac.uk/fss/sociology/papers/law-notes-on-ant.pdf>, first published 1992.
- Leite, J-C, (2003): *The World Social Forum – Strategies of Resistance*, Chicago: Haymarket books.
- Malm, A, (2004): *När kapitalet tar till vapen: Om imperialism i vår tid*, Stockholm: Agora.
- Massumi, B, (1992): *A user’s guide to capitalism and schizophrenia: deviations from Deleuze and Guattari*, Cambridge, Mass.: MIT Press, cop.
- Massumi, B, (2002): *Parables for the virtual*, Durham, NC: Duke University Press.
- Mellucci, A, (1989): *Nomader i nuet: sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, Göteborg : Daidalos.
- Sen, J, Anand, A, Escobar, A, Waterman, P, (Ed.) (2005): *Challenging Empires*, available at http://www.choike.org/nuevo_eng/informes/1557.html.
- Sousa Santos (de), B, (2005): *Toward a counter-hegemonic globalization* (Pt. II), in *Challenging Empires*, available at http://www.choike.org/nuevo_eng/informes/1557.html.
- Subcomandante Marcos/Gustafsson, E, (2004): *Från sydöstra Mexicos underjordiska berg* Stockholm: Ordfront.
- Tarrow, S, (1998): *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Terranova, T, (2002): *The degree zero of politics: virtual social movements and virtual cultures*, http://www.noemalab.org/sections/ideas/ideas_articles/pdf/terranova_degree_zero.pdf.
- Terranova, T, (2004): *Network Culture: politics in the Information age*, London; Ann Arbor, MI: Pluto Press.
- Terranova, T, (2004b): *Communication beyond meaning*, in *Social Text*, Volume 22, Number 3, September 2004, pp. 51-73(23), Duke University Press.
- Thörn, H, *Solidarity across borders: The Anti-apartheid movement, the Media and the emergence of a global civil society* (forthcoming).
- Unsgaard, O, *Det globala civilsamhällets 1990-tal. De Sociala Forumens föregångare; FN-konferenser och den transnationella Zapatismen*, (forthcoming).
- Virno, P, (2004): *A grammar of the multitude: for an analyses of contemporary forms of life*, New York: Semiotext(e), cop.
- Whitaker, C, (2005): *The WSF as Open Space*, in *Challenging Empires* available at http://www.choike.org/nuevo_eng/informes/1557.html.

Websites

http://www.forumsocialmundial.org.br/main.php?id_menu=4&cd_language=2 (World Social Forum).

IT-revolutionen och den svenska kulturens politik

– Uppfattningar om ”ny teknik” i svensk kultur- och mediepolitik 1991–1998

Tobias Harding

tobias.harding@isak.liu.se

Tema Kultur och Samhälle, ISAK, Linköpings Universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Kultur och teknik är två företeelser som varit centrala i konstruktionen av nationella identiteter. Idag menar många emellertid att både teknik och kultur i stället bidrar till nationsidéns övergivande till förmån för mer nätverksartade transnationella strukturer i en allt mer globaliserad värld. Denna artikel handlar om hur svenska staten i sin kulturpolitik (inklusive mediapolitiken) förhållit sig till informationsteknologi. Studien gäller policies på central statlig nivå under perioden 1991–1998. Frågan är här hur teknisk utveckling föreställts i relation till nationell identitet och i vilken utsträckning man tänkt sig relationen som stadd i förändring. Jag drar slutsatsen att inget egentligt förändringsprojekt förelegat. Man tänkte sig visserligen att omgivningen förändrades som resultat av en deterministisk teknikutveckling. Detta bemöttes – framförallt under regeringen Bildt men även senare – i termer av nationens utsikter i tävlan med andra nationer. Från socialdemokratiskt och vänsterhåll har man även uppfattat ett hot från multinationella företag mot svensk demokrati och kultur – det senaste framförallt i termer av globaliseringens hot mot svenska språket – detta har i sin tur lett till begränsade försök att skrida till den nationella kulturens försvar.

IT-revolutionen och den svenska kulturens politik

– Uppfattningar om ”ny teknik” i svensk kultur- och mediepolitik 1991–1998

Kultur och teknik är två företeelser som varit av central betydelse i den symboliska konstruktionen av nationella identiteter. Idag uppfattas både teknik och kultur emellertid i många sammanhang i stället bidra till nationsidéns övergivande till förmån för mer nätverksartade och komplexa transnationella strukturer i en såväl tekniskt som kulturellt sett allt mer globaliserad värld. Denna artikel handlar om hur svenska staten (en sedan länge etablerad nationalstat) i sin kulturpolitik (inklusive mediapolitiken) förhållit sig till utvecklingen och införandet av informationsteknologi och övergången till vad man i dessa sammanhang ofta beskrivits som ett informations- eller kunskapssamhälle. Som antyds när man använder ett begrepp som ”kunskapssamhälle” har man från politiskt håll velat se en möjlighet att hantera dessa förändringar inom ramarna för kultur- eller utbildningspolitiken (Kylhammar, 2003). Frågan är här hur den tekniska utvecklingen ställd i relation till nationell identitet och till politikens uppgifter föreställts i just kulturpolitiken, och i synnerhet i vilken utsträckning man tänkt sig dessa relationer som stadda i förändring.

Studien har koncentrerats till att gälla allmänna policies på central statlig nivå under perioden 1991–1998 och materialet består av regeringens propositioner, av oberoende statliga

utredningar (SOU-serien) och av de riksdagsmotioner som författats av de olika partierna.¹ Introduktionen av informationsteknologi har i Sverige skett i flera stora svep. I sin nuvarande form kom föreställningen om informationssamhället emellertid i rampljuset på allvar först under regeringen Bildt, det vill säga 1991–1994, något som med all sannolikhet har såväl politiska som teknologiska orsaker (Santesson-Wilson, 1999). Centrala beslut skulle även fattas senare under nittiotalet, till exempel genomfördes betydande satsningar på bredband mot slutet av årtiondet. Den mest omfattande utredningsverksamheten på kulturområdet ägde emellertid rum redan under mitten av årtiondet och även om stora satsningar senare genomförts för att möjliggöra sändningar av digital-TV fattades principbesluten även på detta område redan 1996. Undersökningsperioden har därför begränsats till perioden mellan valen 1991 och 1998.

Eftersom undersökningens område kommer att styras av vilka ämnen som varit föremål för utredning och riksdagsdebatt under perioden kommer de ämnen som behandlas här främst vara den generella IT-politik som under regeringen Bildt gällde som övergripande policy för alla sektorer, den något annorlunda politik som samtidigt bedrevs på medieområdet, hur den samma senare utvecklades under de följande åren, samt de IT-satsningar som under senare delen av perioden ägde rum i den övriga kultursektorn. Först kommer jag emellertid att gå djupare in på relationen mellan kultur, teknisk utveckling och nationell identitet och hur jag i detta sammanhang kommer att relatera till dessa begrepp. Denna redogörelse mynnar sedan ut i en kort diskussion kring man i samtida forskning försökt relatera den pågående tekniska utvecklingen, och synen på den samma, till de här diskuterade frågorna om kultur och nationell identitet. Är det så att vi rör oss mot en postnationell världsbild?

Den teknologiska nationen

Svenska staten är inte bara en offentligrättslig konstruktion med vissa uppgifter i förhållande till sina medborgare utan även en nationalstat. Som sådan är den i likhet med alla nationalstater med nödvändighet en dubbel institution. För det första är den en stat, det vill säga en organisation som innehar våldsmonopolet och därmed medföljande suveräna maktställning inom ett i förhållande till andra nationalstater definierat territorium. För det andra är den en föreställd gemenskap av medlemmar. På det juridiska planet är denna medlemsgemenskap klart definierad som statens medborgare med de andra personer som tillåts vistas inom territoriet som endast sekundärt relevant grupp. På ett annat plan är nationen emellertid också en föreställd gemenskap grundad på gemensam identifikation (Brubaker, 1992, Anderson, 1996: s 21f). Som identitetsgrundad gemenskap kan nationen uttryckas i termer av självidentitet grundad på identifikation med en mer eller mindre gemensam berättelse (Jfr. Giddens, 1991), eller åtminstone på en berättelse med centrala gemensamma referenspunkter. I den nationalistiska ideologins berättelse (i såväl vidare som trängre bemärkelse) om nationen finns ett nära samband mellan dessa olika perspektiv på nationalstaten: mellan individuell och kollektiv identitet, mellan självidentitet och statliga institutioner, mellan stat och folk, inte minst i den demokratiska – *folkstyrda* – nationalstaten, mellan folk och territorium i nationen och mellan blod och jord – *Blut und Boden* – för att uttrycka det hela mera drastiskt. Denna nära identifikation av alla dessa i grund och botten mycket olika storheter kan i själva verket sägas vara nationalismens innersta kärna, och har ofta använts för att definiera både den och det rådande nationalstatliga internationella – numera globala – politiska systemet (Smith, 1986).

1 Motioner signerade av enskilda riksdagsledamöter har således inte beaktats utan enbart sådana som signerats av flera partirepresentanter, och främst då namnen inkluderat antingen partiledaren eller partiets företrädare i de relevanta utskotten.

Samtidigt som nationalitetens seger som grundläggande politisk identitet (grundläggande eftersom föreställningen om den nationella gemenskapen som arena utgör själva förutsättningen för det politiska spelet) innebär en tydlig identifikation av rumsligt territorium, folklig gemenskap och politisk makt, utgör den emellertid också en integrerad del av moderniteten och av den avveckling av platsens betydelse som Giddens beskrivit med termen "urbäddning" (Giddens, 1997: 31). Det som bäddas ur tycks emellertid främst vara processernas och individens koppling till den specifika platsen samtidigt som denna i viss utsträckning ersätts med nationen som föreställt, till sina essentiella egenskaper homogent, rum där varje individ kan placera in både sig själv och andra. En mängd lokala identifikationer underordnas med andra ord den nationella identiteten och det nationella rummet fylls med likformiga inbördes utbytbara individer som identifierar sig direkt med nationen. Nationen kommer därmed att ersätta det lokala. Enligt nationalismteoretikern Benedict Anderson förutsätter denna process omfattande tillgång till symboliska bilder av det nationella som till exempel kartor, emblem och museer för nationell kultur och historia. Till detta kommer också den mera påtagliga närvaro som skapades genom mediernas och framförallt tryckteknikens utveckling där de alla platser inom ett gemensamt språkområde fördes allt närmare varandra, samtidigt som utbyggnaden av utbildningsväsendet tillsammans med annan utbildnings-, kultur, och språkpolitik ledde till att dessa områden i allt högre grad kom att sammanfalla med det nationalstatliga territoriet (Gellner, 1988, Anderson 1996). På ett liknande sätt föreställer sig Giddens att nationen nu skulle vara på väg att tappa sin betydelse till förmån för såväl lokala som globala sammanhang i en tid där språk och kommunikation i allt mindre grad stängs inne av statsgränserna (Giddens, 1997: 31).

Som ideologiskt fundament för det nationella projektet är nationalismen i dess klassiska tillbakablickande nationalromantiska formulering heller inte allenarådande. Inte minst modernismen som sådan har spelat en betydande roll som ideologiskt fundament. Nationen har med andra ord kunnat betraktas som bärare av modernitet lika mycket som av föreställda nationella traditioner. Det är därför föga förvånande att teknikutvecklingen ofta har satts i samband med nationella ambitioner, eller att nationella berättelser rent av fått detta som sitt centrala tema. Detta kan till exempel sägas om länder som Storbritannien, USA, Tyskland och Japan, från 1800-talets proklamatoriska nationalism och fram till idag. Den tekniska utvecklingen var redan tidigt en central arena för nationernas tävlan såväl på det symboliska planet – där tävlan kanske bäst exemplifieras i kampen om Nobelprisen – på det ekonomiska planet, för att inte tala om krigsindustrins förödande praktiska tillämpningar av tekniken (Sörlin, 2004, Brubaker, 1992, Nathan, 2004). Denna tävlan förutsatte inte främst att teknikutvecklingen var i grunden positiv (vilket ivrigt förnekades av mer nostalgiskt lagda nationalister) men däremot att den var determinerad och att de olika staterna därför helt enkelt kommit olika långt i en utvecklingsriktning de alla måste följa och där den som kommit längst hela tiden måste vinna. Utöver detta kom den tekniska utvecklingen också med tiden att tjäna som metafor för uppgåendet i den nationella gemenskapen. I trettioalets Tyskland kunde den radikalkonservative författaren Ernst Jünger till exempel hälsa individens upplösning i identifikation och praktisk inordning i nationens industriella krigsmaskin som en frälsning undan den liberala tidsålderns småborgerliga förfrämligande (Jünger, 1932, Tralau, 2002).² Relationen mellan teknikutveckling och nationell identitet har emellertid även varit stark i efterkrigstidens Skandinavien och kanske i synnerhet just i Sverige, ett land där folkhemmets berättelse om nationens uppbyggnad som internationell ekonomisk och politisk förebild på många sätt har kommit att ersätta mer traditionellt nationalromantiska berättelser. Föga förvånande har denna berättelse också skrivits in i ett nära sammanhang med en parallell

2 Jünger skulle dock efter Andra Världskrigets utbrott inta en mer modernitetskritisk konservativ hållning och i bland annat framtidsromanen *Heliopolis* allt mer ta avstånd ifrån individens underordning inför den modernistiska ordningen, Neaman 1999.

berättelse om Sverige som tekniskt framgångsrik stat och industriellt föregångsland. Detta speglar på många sätt också det nära samarbete som existerat mellan stat och industri i efterkrigstidens Sverige (Griffiths, 2004). Det är i detta sammanhang särskilt värt att notera att skillnaden mellan dessa ideologiska ställningstaganden inte handlade om nationens ställning i det närvarande politiska systemet utan om fördelningen av dess resurser och av makten inom den, det vill säga om förhållandet mellan stat, näringsliv och civilsamhälle inom den föreställda gemenskapens ramar.

Föreställningen om det nationella som modernistisk syntes hänger naturligtvis också nära samman med den numera vitt spridda föreställningen om ett nära förestående, eller kanske till och medan redan påbörjat, slut på moderniteten och det därmed följande inträdandet i en postmodern tidsålder. Teoretiskt närstående till samhällsteoretiker som Giddens och Ernest Gellner är på detta område till exempel sociologen Manuel Castells, vars teorier om nätverks-samhället pekar fram emot en situation där nationernas betydelse som politiskt, ekonomiskt och kulturellt rum minskat och gett plats åt rumsligt sett mer utspridda nätverksstrukturer som möjliggjorts av nya och mer effektiva kommunikationstekniker (Castells, 1996, Castells, 1997, Castells, 1998). Castells analyser har visserligen anklagats för att vara såväl allt för svepande som mer eller mindre blinda för maktaspekten i de studerade processerna. Å andra sidan har andra analytiker som varit betydligt mer medvetna om maktaspekterna kommit till, i detta sammanhang, liknande slutsatser. Om något så har de postkoloniala teoretikerna kommit att ifrågasätta att nationen någonsin haft den centrala roll som den ofta tillskrivits. I stället pekar de på hur internationella – eller snarare *transnationella* – strukturer och nätverk utövar makt inom ramarna för ett numera globalt dominanssystem (Eriksson, Baaz & Thörn 1999, Hall, 1999).

Andra pekar på de roller den tekniska utvecklingen har spelat i detta sammanhang. Nya kommunikationsnätverk förbinder människor över hela världen, ofta direkt, interaktivt och utan mellanhänder. Ekonomiska visionärer har pekat på den informationella ekonomin som ett nytt tillstånd efter den industriella. Information kommer att vara den nya främsta handelsvaran och avstånden kommer att tappa sin betydelse i takt med att elektroniska kommunikationsmetoder tar överhanden (Lash & Urry, 1994). På ett liknande sätt har kulturteoretiker pekat på hur nya kulturella gemenskaper byggs upp när nätverken gör det möjligt för enskilda personer att träda i direkt kontakt med varandra över hela världen. Detta öppnar också möjligheterna för en ny typ av politiskt handlande baserat på transnationella nätverk och obundet av de nationalstater och nationella korporativa organisationer som dominerat politiken under den tidigare perioden (Castells, 1996, Zickmund, Susan, 2000 [1997]). Vissa har till och med gått så långt som att börja hoppas på en värld där själva den mänskliga kroppen kan transcenderas när människor träder i kontakt med varandra via cyberrymdens rent informationella kanaler Enligt dessa tänkare tycks vi på väg in i en framtid där vi inte enbart – eller kanske ens främst – lever våra liv i ett fysiskt universum utan istället rör oss i en informationell cybernetisk rymd där inte bara nationalstaternas territoriella suveränitet, utan även fenotypiska kategorier, som ras och kön, inte längre har någon betydelse (Kennedy, 2000).³ Tekniken har därmed tagits i bruk som metafor även för utbrytandet ur de hierarkier den en gång – och i stor utsträckning fortfarande – symboliserat underordningen under.

Mer skeptiska forskare har pekat på att gamla strukturer fortfarande dominerar, för att inte tala om att nätverkssamhällets sköna nya värld är långt ifrån befriad från maktrelationer. Det kan vara värt att komma ihåg att själva begreppet "cyberspace" när det i början av åttiotalet myntades av romanförfattaren William Gibson refererade till ett fenomen i en framtidsvision

3 Man kan i detta sammanhang särskilt nämna Donna Haraway som i sitt cyborgmanifest framställer just en sådan vision även om hon också är ytterst medveten om hur avlägsen och föga självklar den rimligen måste sägas vara (Haraway 2000 [1991]).

som på intet sätt var någon egalitär utopi, utan tvärtom en synnerligen elitistisk dystopi kraftigt präglad såväl av globaliseringens baksidor som av multinationella jätteföretag och utrustad med en genusstruktur som visserligen inte kan anklagas för att vara förmodern men som ändå rymde alla den moderna världens makthierarkier (Gibson, 2001, Tomas, 2000 [1989]). Senare tiders forskning pekar på att våra dagars "cyberspace" knappast är jämt utbrett över jordytan utan baserat på nätverk där betydligt fler noder och ingångar befinner sig i de rikare länderna och där den anglosaxiska språkliga och kulturella dominansen snarast gör sig än mer gällande än på andra områden. Att den största användargruppen fortfarande utgörs av välutbildade vita män som loggar in från USA och Västeuropa har även det påpekats upprepade gånger (Mitra, 2000, Stratton, 2000 [1997]). Inte ens för dessa användare sker den sägenomsusade interaktiviteten på särskilt lika villkor (Fornäs, 2002), och sträcker sig sällan till att påverka innehållet på mer välbesökta sidor. Ännu en tydlig trend utgörs av nationalstaternas och internationella samarbetenas försök att utsträcka sin juridiska kontroll i en hittills till synes okontrollerad cyberrymd. Att såväl hårdvara som användare agerar inom nationalstaternas fysiska territorier börjar återigen bli en faktor att räkna med när nationella juridiska system börjar etablera sin kontroll över nätet, en process som kan vara nog så konfliktfylld i den demokratiska världen men vars våldsamhet blir mindre tvetydig när stater som Kina och Saudiarabien försöker försvara sin dominans över sina medborgares medvetanden (Kalathil & Boas, 2003). Denna kritik är emellertid inte temat för denna artikel. Istället förflyttar vi oss tillbaka till en tidpunkt då åtminstone nationalstaten Sverige fortfarande hade kvar sin närmast romantiska tro på teknikens åtminstone potentiellt frälsande verkan på nationens alla problem. I detta sammanhang utgör det ovanstående endast en bakgrund som förhoppningsvis skall kunna ge en viss bild av den ideologiska bredd i vilken den svenska IT-politiken kommit att positionera sig på ett alldeles särskilt sätt.

Den profetiska perioden: Regeringen Bildt

Regeringen tillkallade den 17 mars 1994 en kommission för att främja en bred användning av informationsteknologin i Sverige, som ett medel att höja livskvaliteten och öka vårt lands internationella konkurrenskraft. Kommissionen har antagit namnet Informationsteknologikommissionen (IT-kommissionen). (SOU 1994:118: 5)

Regeringen Bildt under början av nittioalet har pekats ut som höjdpunkten på en framstegs-optimism som ända från första början knutits till datorn och som mycket väl kan beskrivas som en allt mer spridd ideologisk "IT-ism".⁴ Under regeringen Bildt nådde denna IT-ism i sin tur sin höjdpunkt i den IT-kommission som tillsattes av regeringen, händelsevis den enda statliga utredning någonsin som letts personligen av en sittande statsminister. Kommissionens språkbruk är precis så visionärt som man skulle kunna vänta: fantastiska förväntningar knyts till den nya informationstekniken och till det samhälle den förväntas skapa. Trots allt tal om ett nytt samhälle tycks detta emellertid inte gälla för det område vi här koncentrerar oss på – nationalstatens. Regeringen och staten har självklara uppgifter i det nya samhället och dessa är lika självklara de samma som i det tidigare samhället. Genom nationella satsningar på forskning och kunskapsproduktion i samarbete mellan stat och näringsliv skall en infrastruktur byggas upp som gör det möjligt för Sverige att bli en ledande nation i den nya ekonomin. Därmed kommer nytt välstånd att skapas och detta måste sedan – återigen på klassiskt svenskt manér – fördelas av staten. Denna har emellertid också en roll som utbildare och tillhandahållare eftersom det gäller att göra den nya tekniken tillgänglig för rikets alla medborgare. Eftersom utvecklingen (på det globala planet) tänks som determinerad och generellt relevant är det också viktigt att alla samhällssektorer på ett så tidigt stadium som

4 Kylhammar 2003: 62, med hänvisning till Johansson 1997 och Johansson, Nissen, Stureson 1998.

möjligt får del av och deltar i den. Det är dessa ansträngningar skall samordnas av IT-kommissionen (SOU 1994:118).

Regeringen Bildts uppfattningar om nationen sådana de uttrycks i IT-kommissionens program går med andra ord väl ihop med den uppfattning om det nationella kulturarvet som statsministern uttryckt redan i sin regeringsförklaring:

Kulturarvet skall värnas. Den svenska kulturen får ökad betydelse när vi under de kommande åren tar steget in i det europeiska samarbetet. Vår kultur bör föras ut i det övriga Europa samtidigt som vi stärker vår egen kulturella identitet (Riksdagens protokoll den 4 oktober 1991).

Regeringen gick visserligen tydligt in för en internationalisering, men detta var å andra sidan också exakt vad det handlade om – en *internationalisering* – ett positionerande av den svenska nationen i ett *internationellt* politiskt och ekonomiskt system, något som i sig inte stod i motsättning till – utan tvärtom förutsatte – ett stärkande av den svenska identiteten och därmed också av sammanhållningen. Relationen mellan nation teknik och kultur såg med andra ord nästan exakt likadan ut som den hade gjort under det sena 1800-talets parallella industrialisering och nationshävdande. I ett sådant sammanhang är det föga förvånande att det enda som nämndes angående nationell identitet i IT-politikens mål var att ”[d]en svenska kulturens och det svenska språkets ställning skall i denna informationsprocess värnas särskilt.” (SOU 1994:118: 7) Lika lite förvånande är det att kulturpolitikens roll då blir att försvara och ge medborgarna tillgång till ett redan existerande kulturliv och att det är i detta syfte informationsteknologin skall nyttiggöras (lägg märke till att det nationella är positivt och den multinationella kulturen negativ):⁵

Den svenska kulturpolitiken syftar bl.a. till att stödja *svenskt* kulturskapande och till att möjliggöra för *alla i Sverige* att få del av kulturella upplevelser och det *svenska* kulturarvet. Genom IT kan kulturskapare och kulturinstitutioner lättare nå publiken. Det blir lättare att orientera sig i museernas och arkivens rika samlingar. IT kan också ge upphov till helt nya möjligheter för konstnärligt skapande. Det finns emellertid också en risk för att den *multinationella* kulturindustrins dominans förstärks ytterligare genom uppbyggnaden av världsomspännande informationsnätverk (SOU 1994:118: 21).⁶

Den mediepolitiska praktiken

Samtidigt som IT-ismens profeter gjorde sin stämma hörd i IT-kommissionens rapportproduktion skedde emellertid en betydligt mer praktisk ”anpassning till den nya tiden” inom en annan del av kulturpolitikens område, nämligen TV-sändningarnas. Även här fanns den tillträdande regeringens policy utstakad redan i regeringsförklaringen:

Radio- och TV-monopolet är tekniskt sett avskaffat. Regeringen kommer att föreslå sådana lagändringar att friheten ökar på radio- och TV-området. Detta innebär i princip fri etableringsrätt (Riksdagens protokoll den 4 oktober 1991).

Föreställningen om att utvecklingen redan gjort den tidigare svenska public servicemodellen obsolet var dock på intet sätt unik för den tillträdande regeringen. Tvärtom var de avgörande förändringarna redan genomförda av deras företrädare, om än i sista minuten i augusti 1991. Då hade den avgående regeringen Carlsson nämligen, i samråd med en kommitté med representanter för riksdagspartierna, lagt fram den proposition som slutgiltigt avskaffade

5 Jfr. Harding 2004.

6 Mina kursiveringar.

Sveriges Radios nationella monopol på TV-sändningar genom att öppna den nisch som den tillträdande regeringen senare skulle överlämna åt Nordisk Television, sedermera ombildat till TV4. Särskilt motiveringen till denna reform är intressant i detta sammanhang:

Under den senare delen av 1980-talet har vi kunnat iaktta en snabb utveckling både när det gäller satellitsänd TV och i fråga om marksänd TV i utlandet. [...] I några länder har de programpolitiska följderna av en intensiv konkurrens mellan olika reklamfinansierade TV-företag kommit till uttryck i form av ett utslätat programutbud, som främst är inriktat på underhållning (Prop. 1990/91:149: 37).⁷

Reformen ägde inte rum främst som resultatet av en ideologisk förändring utan tvärtom som en följd av att satellittekniken redan i praktiken avskaffat sändningsmonopolet. Därav drog man slutsatsen att även marknätet nu kunde öppnas för kommersiella intressen, men inte av något slags uppgivenhet utan därför att man genom att locka med denna konkurrensfördel skulle kunna tvinga programföretag att underkasta sig nationell lagstiftning och ingå bindande avtal med staten. Det handlade med andra ord bokstavligen om att ta ned en allt för svårkontrollerad och högtflygande teknisk utveckling på jorden, och därmed in under nationalstatens jurisdiktion. Redan vid den här tiden talade man också om digitalisering av nätet som ett logiskt nästa steg i uppgraderingen av marknätet. Det inflytande som staten därmed förvärvade skulle dels användas för att ställa krav på kvalitet och mångfald, liknande de SVT redan underkastats, även på det nya programbolaget och dels för att se till att inkomsterna från TV-reklam riktad till den svenska marknaden användes till förmån för produktion av TV riktad till och producerad i Sverige. Reklamen i sig uppfattades visserligen precis som tidigare som ett rent negativt fenomen, men man kunde samtidigt försvara den nya politiken med hänvisning till att utvecklingen nu gjort det omöjligt att hindra utflödet av TV-reklam till medborgarna. Det var således inte svenska staten som hade ändrat inställning utan teknikutvecklingen som tvingat den på reträtt. Tekniken beskrevs således inte i första hand positiv i detta sammanhang men däremot obeveklig. Positivt var istället det nationella, medan såväl utflöde av pengar som inflöde av utländsk kultur att döma av de motåtgärder som vidtogs var att betrakta som negativt (Prop. 1990/91:149).⁸

Mer kontroversiellt var att regeringen Bildt omorganiserade även Sveriges Radiokoncernens företag och verksamheter i linje med sin egen tolkning av den nya yttrandefrihetsgrundlagen. Lagen hade visserligen tillkommit på socialdemokratiskt initiativ och som en följd av en bred politisk enighet men någon motsvarande enighet fanns inte kring regeringens projekt att dela upp verksamheten i ett antal nya aktörer. Dels särskilde man de granskande myndighetsfunktionerna från den övriga verksamheten och dels upprättade man även tre skilda programbolag: Sveriges television AB, Sveriges radio AB och Sveriges utbildningsradio AB. Sedan organisationsförändringarna behandlats i ett antal mycket hastiga utredningar beslutades det även att de tre bolagen skulle ägas av tre från varandra skilda stiftelser för att på så vis säkerställa största möjliga oberoende (Prop. 1991/92:140).⁹ Ägandet av programbolagen hade därmed gjorts till en stridfråga i det nya ”informationssamhället”, analog med produktionsfaktorernas ställning i industrisamhället.

Även om de fyra regeringspartierna åtminstone tillfälligt kunnat enas om en organisationsform delades tilltron till denna lösning emellertid inte av något av de övriga

7 Samma tendenser är även tydliga i de direktiv (Dir. 1991:67) som en gång skrivits av dåvarande biträdande utbildningsministern Göran Persson och som varit vägledande för den utredning som i sin tur bildade grunden för propositionen.

8 De tekniska förutsättningarna undersöktes senare framförallt i SOU 1994:34.

9 Denna utredning var i sin tur delvis baserad på SOU 1992:10 och remissvaren på denna (som sammanfattas i en bilaga till propositionen). Organisationsfrågorna utvecklades senare även i SOU 1992:36 och SOU 1993:17.

partierna. Ny demokrati menade att inget oberoende var möjligt utan en total privatisering av samtliga kanaler. Mångfalden skulle garantera sig själv på marknaden medan kvaliteten kunde upprätthållas genom fortsatt verksamhet efter public servicemål i en radiokanal och en TV-kanal. Denna verksamhet skulle emellertid inte finansieras genom licensavgifter utan genom avgifter uttagna av dem som faktiskt använde sig av dessa tjänster (betal-TV), medan det folkliga inflytandet skulle garanteras genom att aktierna delades ut till folket. Socialdemokraterna hävdade å andra sidan att avskaffandet av koncernens moderbolag i själva verket ökat regeringens inflytande, medan vänsterpartiet inte ansåg det rimligt att staten avhändande sig möjligheten att använda sig av programbolagen för att uppnå sina egna kulturpolitiska mål (Motion 1991/92:Kr299, Motion 1991/92: Kr5, Motion 1991/92:Kr7). Trots radikalt olika uppfattningar om vad "oberoende" egentligen skulle innebära var det med andra ord enbart vänsterpartiet som motsatte sig regeringens målsättning att öka programbolagens oberoende. Samtidigt rådde emellertid relativ enighet kring de krav som faktiskt ställdes på dessa i lagstiftning och sändningsavtal. Till grund för dessa krav låg i stor utsträckning den utredning som publicerades i betänkandet *Ny lagstiftning om radio och TV*, en utredning som pågått ända sedan mitten av åttiotalet. Till de krav som föreslagits av utredningen räknades såväl "opartiskhet och saklighet" som begränsningar gällande våld och pornografi. Dessutom ingick särskilda krav på att fastställda minimiandelar av sändningarna skulle bestå av europeiska och svenska program, det förstnämnda något som ingick i de EG-fördrag man stod i begrepp att skriva under och det sistnämnda ett i svenska sammanhang helt okontroversiellt förslag (SOU 1994:105).

Folkhemmet i kunskapssamhället: Socialdemokratins återkomst till makten

De närmaste åren efter socialdemokraternas återkomst till makten 1994 hör till de mest utredningstäta i svensk kulturpolitikens historia. Dels så droppade de sista av den borgerliga regeringens utredningar in en efter en och dels förefaller den tillträdande regeringen ha betraktat hela denna redan väldiga rapportproduktion med viss skepsis och tillsatt egna utredningar. Ingen av dessa samlade dock en så framstående grupp ledamöter som den dittillsvarande IT-kommissionen som nu ersattes av en kommission under ledning av Jan Nygren. Ingvar Carlssons nya regering och Ines Uusmans första år som IT-minister har beskrivits som något av en stiltjeperiod där inga nya problem egentligen fördes fram för IT-ismen att lösa. Annat skulle det bli när regeringen Carlsson 1996 ombildats till regeringen Persson och denna börjat känna sig varm i kläderna (Santesson-Wilson, 2003).

En ny mediepolitik?

Inte heller på mediepolitikens område förefaller skillnaderna mellan de båda regeringarna ha varit särskilt stora när det gäller inställningen till ny teknik och Sverige som nation. Istället verkar tillträdande kulturministern Margot Wallström och hennes efterträdare Marita Ulfskog ha varit fullt nöjda med att fortsätta i den färdriktning som före det förra regeringsskiftet pekats ut dåvarande socialdemokratiska utbildningsministern Bengt Göransson och dennes biträdande minister Göran Persson: när den tekniska utvecklingen gjort den tidigare politiken obsolet så handlade det helt enkelt om att försöka tygla de angripande internationella (eller snarare transnationella) marknadskrafterna genom att binda dem i för nationalstaten kontrollerbara former. Ulfskogs kulturdepartement var å andra sidan betydligt mera negativt till dessa marknadskrafter än vad regeringen Bildt någonsin hade varit, och flera utredningar handlade följaktligen om att försöka kartlägga de allt mera komplicerade ägarförhållandena bakom de massmedia som nu fanns tillgängliga i Sverige och på svenska. Den bilden var heller inte särdeles hoppningivande för den som fruktade ägarkoncentration eller förlust av nationell kontroll (även om ogillandet förvisso var minst lika stort när det gällde den svenske "mediemogulen" Jan Stenbeck som hans utländska konkurrenter). (SOU 1994:145 och SOU

1997:92) Här kan vi alltså se en ideologisk tendens möjlig att koppla till den antiglobaliseringsdiskurs som vid denna tidpunkt redan börjat bli vanlig, snarare än till den allmänna teknikoptimismen. Även i detta sammanhang handlade det dock om att tygla tekniken och underställa den nationell jurisdiktion, ett försvar för den gamla ordningen snarare än en övergång till mer globala eller postnationella problemformuleringar. För att möjliggöra detta behövde marknätet emellertid uppgraderas och anpassas till den nya tekniken. I praktiken ledde detta till slutsatsen att marknätet måste digitaliseras och den för ändamålet tillsatta utredningen tänkte sig att man på detta sätt skulle kunna lämna plats för upp till fem nya kanaler enligt avtal i stil med det som redan gällde för TV4 (SOU 1996:25).

Att TV-nätet i framtiden skulle digitaliseras var i utredningssystemet sedan länge något av en etablerad sanning och hade betraktats som en självklarhet redan i dåvarande biträdande utbildningsministern Göran Perssons direktiv till Utredningen om tekniska förutsättningar för utökade sändningar av radio och television till allmänheten (Dir. 1991:67, SOU 1991:108). Digitaliseringen behandlades mera ingående av ytterligare en utredning i betänkandet *Från massmedia till multimedia* som presenterades i februari 1996 och där det bland annat förordades att ett principbeslut om digitalisering av marknätet skulle fattas redan samma vår. De internationella jämförelseobjekten var den gången ”ledande europeiska länder samt USA och Japan” (SOU 1996:25: s. 16). Den brådska jämförelserna gav upphov till antyder även att Carl Bildts målsättning att göra Sverige till en ”spjutspetsnation” fortfarande uppfattades som högaktuell. På så vis skulle man nämligen få möjlighet ”att utveckla den svenska marknaden till en test- och demonstrationsmarknad för digital TV och multimedia” (SOU 1996:25: s. 206). Utredningen förefaller i även ha betraktat sammansmältningen av Internet och TV-nätet som en naturlig utveckling. Å andra sidan ansåg man emellertid inte att överföring av rörliga bilder via telenätet i en utsträckning som kunde nå alla hushåll var en ekonomiskt rimlig lösning, i synnerhet inte om man förväntade sig att utbyggnaden av digital-TV skulle drivas av konsumenternas efterfrågan (så som senare blev fallet i och med lösningen med försäljning av digital-TV-boxar). Användarvanorna var helt enkelt fortfarande för olika: datorer användes på kontoret och TV i vardagsrummet (SOU 1996:25). När bredbandsnätet till sist ändå började byggas ut med statlig finansiering bara ett par år senare var besluten rörande digital-TV redan fattade och någon samordning skedde aldrig. Hur det kom sig att även detta nätverk byggdes ut i så all hast har på ett förtjänstfullt sätt diskuterats av Peter Santesson-Wilson i dennes avhandling *Studier i symbolpolitik*. Denna utbyggnad kom i alla händelser att organiseras helt separat och uppdelningen mellan Uusmans kommunikationsdepartement och Ulfskogs kulturdepartement kom således att avspeglas i genererandet av två från varandra skilda nätverk.

Något förvånande med tanke på den föregående regeringens inställning var det i riksdagen moderaterna som främst vände sig emot den föreslagna modellen för utbyggnad av digital-TV-nätet. Istället föreslog de en tillbakadragning av public servicebolagens roll i mediasystemet. I likhet med vad Ian Wachtmeister en gång menat ansåg man att mångfalden garanterades av marknaden. Därav drog man slutsatsen att kvalitet och nationella intressen kunde garanteras även med enbart en radiokanal och en TV-kanal (om än med bibehållna ägarförhållanden) medan övriga kanaler borde kunna säljas ut på den öppna marknaden. Vänstern och miljöpartiet nöjde sig med att, på basis av ett förslag hämtat från Utbildningsradions remissvar, visionera om en öppen kanal där debatter från olika politiska ”arenor” ute i landet kunde sändas oredigerade direkt till medborgarna och därmed bilda grunden för en ny nationell direktdemokratisk arena (Motion 1996/97: K14, Motion 1996/97: K15, Motion 1996/97: K16, Motion 1996/97: K713). Återigen ser vi hur ägandet blivit centralt i moderat politik. Samtidigt kan man också notera hur vänstern och miljöpartiet försökte koppla samman IT med sina egna direktdemokratiska visioner, visioner som dock fortfarande föreställdes inom ramarna för ett nationellt system.

IT i kulturens tjänst

Även den statliga kulturpolitiken i trängre mening var under denna period föremål för en intensiv rapportproduktion inom utredningsväsendet. Inte minst presenterade utredningen Kulturnät Sverige, under ledning av den från Institutet för framtidsstudier inlånade forskaren Bi Puranen, rapporten *IT i kulturens tjänst* där en framtida plan för hur den nya tekniken skulle kunna användas inom kulturpolitiken presenterades. Såväl Puranens utredning som den av denna på detta område kraftigt påverkade Kulturutredningen tycks helt ha hållit fast vid premissen att kulturpolitikens mål inte påverkades av informations- eller kunskapssamhällets påstådda inträde, utan att det endast var dess medel som skulle behöva anpassas till de förändrade omständigheterna. Typiskt sett betraktade båda utredningarna också televisionen som ett medium för kulturspridning och för att skapa efterfrågan på olika kulturformer (genom att beställa exempelvis teaterföreställningar till TV-teatern) snarare än som ett självständigt artistiskt medium eller forum. Som ett undantag från denna regel kan man notera att båda utredningarna tänkte sig att de nya medierna skulle kunna ge upphov till nya konstformer. Detta stod dock på intet sätt i fokus för deras uppmärksamhet. Liksom tidigare låg fokus istället på att ge allmänheten tillgång till den redan existerande kulturen och i viss utsträckning på att skapa nya arenor för den samma. Särskilt långt framme i utvecklingen låg redan kulturarvssektorn, i form av framförallt arkiv och bibliotek men med museerna fortfarande något efter. Framförallt varierade datoranvändningen inom dessa områden betydligt mellan olika institutioner. Syftet stod emellertid rätt klart: det handlade om att effektivisera sektorns kunskapshantering genom att digitalisera den. Det var också viktigt att digitaliseringen samordnades så att de olika registren skulle kunna länkas samman. Slutligen skulle detta göra arkiven betydligt mera tillgängliga för allmänheten (SOU 1995:84, SOU 1997:14).

Utredningen Kulturnät Sverige varnade också för risken för uppkomsten av ett nytt klassamhälle med nya klyftor mellan dem som hade tillgång till den nya tekniken och dem som saknade sådan tillgång. Därmed kommer alltså en ny teoretisk infallsvinkel in i resonemanget, nämligen användarnas sociala position och kulturella kapital. I det sammanhanget var man alltså beredd att tänka sig de förändringar den nya tekniken skulle ge upphov till i termer av helt nya sociala strukturer. Detta hindrade dock inte att problemets lösning fortfarande stod att finna inom ramarna för den redan existerande nationella kultursektorn. Genom att definiera problemet i termer av tillgång till kunskap och medier kunde man nämligen finna lösningen i de redan existerande folkbildningsorganisationerna och biblioteken. Båda kunde redan anses utgöra system för folkets bildande även om deras personal först själv måste läras upp. Projektet kunde därmed uttryckas som en parallell med det i kulturpolitikens gryning utförda projektet att sprida boklig bildning till befolkningen och även denna gång var det biblioteken som skulle stå till tjänst med att tillhandahålla själva mediet – i detta fall uppkopplade datorer – på samma sätt som de under lång tid hade tillhandahållit böcker för utlåning (SOU 1997:14). Den mest relevanta aspekten ur denna artikels perspektiv torde här vara den välfärdsstatliga centrum-preferilogik som präglade dessa resonemang. Denna logik torde framstå som särskilt tydlig om man utgår från utredningens egen bild av politikens mottagare, manifestationen av vad man på sjuttioalet ofta beskrev som ”eftersatta grupper”, det om inte helt passiva så i alla fall kunskapsmässigt underlägsna objektet för politiken:

För att göra det mer påtagligt för oss själva har vi försökt ha en fiktiv kulturanvändare i åtanke: en äldre kvinna bosatt i en by i Norrlands inland. Den kvinna vi föreställer oss har ingen högre utbildning eller väslavlönat arbete och hon bor i ett område som få infrastrukturbyggare anser lönsamt att investera i. Hon har ingen egen dator och är inte heller särskilt intresserad av att lära sig använda datorer eftersom hon har svårt att se nyttan av att kunna det. Kvinnan är ingen stor kulturkonsument men hon läser en del

böcker och tycker att det är roligt att gå på föreläsningar och teater någon gång ibland.

Själva grundtanken är ju att öka tillgängligheten till det svenska kulturarvet och till dagens kulturyttringar. [...] Om vi lägger förslag som är bra för någon som bor i glesbygd, som är lite äldre utan allt för lång utbildning och är kvinna, bör förslaget gagna Sveriges befolkning i stort (SOU 1997:14: 133).

Kunskap skulle flöda ut från statligt understödda institutioner till medborgarna på ungefär samma sätt som ekonomiska resurser omfördelades av välfärdsstaten. På så vis skulle allt för stora ojämlikheter kunna undvikas. Analogin med den ekonomiska välfärdsstaten hade för övrigt också använts i samband med den helhetliga statliga kulturpolitikens formulering under sjuttioalets första år, då man använt sig av ”kulturell välfärd” som metafor i de centrala texterna (Jfr SOU 1972:66 och prop. 1974:28).

Detta var dock inte utredningens centrala moment. Detta utgjordes istället – som namnet antyder – av uppbyggnaden av ett svenskt kulturnät: Kulturnät Sverige, en nätportal och ett samordnande kansli som skulle göra det möjligt att bygga upp en särskild del av Internet helt ägnad åt det svenska kulturlivet. Detta tänkte man sig dels som en källa till information för allmänheten gällande alla delar av det med utgångspunkt i kulturpolitiken definierade kulturlivet och dels som en arena för kontaktskapande mellan olika delar av det samma. Verksamheten skulle organiseras i samarbete mellan Ingenjörsvetenskapsakademin och Vitterhetsakademin, av utredningen beskrivna som oberoende representanter för teknologisk och kulturhistorisk sakkunskap. Den skulle dessutom genomgående ske på svenska och i det uttalade syftet att försvara svenska språkets ställning på Internet (SOU 1997:14). Kulturnät Sveriges gränsdagningar för det svenska kulturlivet har mycket att säga om hur man i dessa sammanhang förställde sig ”kultur” och vilka föreställningar som räknades in i den. För att koncentrera sig på temat för denna artikel kan man dock konstatera att nätverkets användare, trots allt tal om interaktivitet, i praktiken kunde delas in i två huvudkategorier: kulturlivets utövare och kulturlivets mottagare. Den nya teknikens funktion var, liksom alla tidigare mediers, dels att underlätta produktionen av kultur och dels att öka mottagarnas tillgång till den samma. Minst lika avgörande är dock att gränsdagningen för detta kulturliv inte kan frikopplas från nationens fysiska territorium. Liksom i den övriga kulturpolitiken var det en uttalad målsättning för utredningen att ge det nationella territoriets alla innevånare tillgång till dess resurser, men också att i möjligaste mån täcka in hela landets kulturliv och inkludera produktion från hela territoriet. Med undantag för utredningens diskussion om en särskild del av nätet ägnad åt samisk kultur tycks man dessutom ha föreställt sig denna produktion som homogen i den meningen att fördelning i förhållande till genus, klass och etnicitet kunde lämnas i stort sett oproblematiserade på produktionssidan. Nationens kultur kunde med andra ord betraktas som homogen medan mottagarsidan måste betraktas som heterogen. Hela projektet blir därmed att betrakta som ett nationellt integrationsprojekt, något som givetvis även skulle kunna sägas om hela den etablerade statliga kulturpolitiken. Medan mottagarnas möjlighet att tillgodogöra sig det som erbjuds står öppen för problematisering gör projektets geografiska omfattning inte det. Nationen som självklar arena och kulturell gemenskap tas hela tiden för given. IT skulle med andra ord ta över den nationsbyggande funktion som i det nationella projektets inledningsskede innehafts av det tryckta ordet.

Den här gången var förslagen emellertid inte okontroversiella. Visserligen gick utredningens förslag i stort sett oförändrade igenom såväl remissrundan som regeringens behandling men bemötandet i riksdagen skulle bli ett helt annat. Det var emellertid inte grundvärderingarna som ifrågasattes. Istället hävdade de andra partierna, vart och ett ur sitt perspektiv, att regeringen inte gått tillräckligt långt i sin IT-politik. Vänstern och kristdemokraterna underströk båda vikten av en mer långtgående och ansvarsfull politik för

att förhindra uppkomsten av nya klassklyftor. Vänstern och miljöpartiet underströk vikten av budgettillskott så att de nya projekten inte skulle behöva belasta kultursektorns redan pressade budgetar. Kristdemokraterna tryckte även på behovet av etik på nätet och tog i detta sammanhang upp den senare så uppmärksammade risken för spridning av barnpornografi där. Folkpartiet och centern låg också de relativt nära regeringens politik och betonade vikten av att den nya tekniken kom alla till del, men även skolans – och i folkpartiets fall näringslivets – roll. Kristdemokraterna och moderaterna – denna gång anförda av Carl Bildt personligen, respektive av förra regeringens kommunikationsminister Mats Odell – hävdade slutligen att socialdemokratins vision av en nättillgång tillhandahållen i offentlig regi var helt igenom föråldrad (Motion 1995/96 T51, Motion 1995/96 T52, Motion 1995/96 T56, Motion 1995/96 T57, Motion 1995/96 T58, Motion 1995/96 T 59).

Långsiktigt tror vi knappast att de normala biblioteken kommer att spela någon avgörande ny roll till följd av en breddad informationsteknikanvändning. Telefoner finns ju idag inte bara på posten eller telebutiken. [...] Medborgarnas tillgång till information via IT kommer inte att gynnas av att biblioteken ges någon speciell roll som "screenprovider" för dem som inte har dator hemma eller på arbetet (Motion 1995/96 T51: s. 15).

Detta må vara omfattande skillnader, men det också sådana som helt följer den klassiska skalan mellan en vänster företrädande en stark offentlig sektor och en liberal höger med större förtroende för individuella och marknadsorienterade privata lösningar. Även i andra centrala problemformuleringar kan man känna igen partiernas redan institutionaliserade centrala problemställningar överförda till informationsteknologins nya område. Man kan i detta sammanhang nämna folkpartiets betoning av utbildningspolitiken och moderaternas betoning av näringslivets betydelse som ekonomins motor som exempel på sådana överflyttningar av redan etablerade problemformuleringar. Av de här nämnda ställningstagandena är det i själva verket bara kristdemokraternas som pekar mot en annan diskurs än fördelningspolitikens, och även då handlar det om en modell de försökt aktualisera sedan sjuttioalet, och då i helt andra sammanhang. Politiken fortsatte således att utspela sig på den modernistiska nationalstatens politiska skala gällande förhållandet mellan stat, civilsamhälle och marknad inom dess egna gränser – inte dessa gränser i sig själva.

Konklusion

Sammantaget måste det konstateras att man i svensk kulturpolitikts närmande till ny teknik under perioden 1991–1998, till skillnad från i den samtida internationella teoretiska diskussionen, inte kan skönja något omfattande förändringsprojekt gällande synen på nationalstaten som central politisk arena, aktör eller grundläggande identitet. Visserligen kan man på många områden urskilja en tydlig övertygelse om att omgivningen var stadd i en omfattande teknikdriven förändring. Denna förändring och den bakomliggande teknikutvecklingen uppfattades emellertid tämligen genomgående som helt igenom determinerad och dessutom som förutsägbart för det svenska politiska systemet, men inte som något egentligt hot mot det samma. Denna grundsyn förefaller ha mer gemensamt med dem som rådde i nationstankens barndom och mindre att göra med dem som väntats vid dess tillbakagång. Något ifrågasättande av nationen som rumslig och gemenskapsmässig ram för det politiska handlande skedde heller inte.

Istället kan man känna igen en tydlig strävan efter att inordna de pågående förändringarna i en redan existerande analysram, inte minst partipolitiskt och ideologiskt. Detta gäller för statens roll som utjämnare av klassklyftor och konflikter i samhället. Det gäller emellertid också för statens förhållande till tekniken, ett förhållande som baserades på tron på staten som drivande aktör i nationens utveckling, men också på viljan att se den egna nationen som ledande i en ekonomisk och teknisk utveckling. Denna utveckling kunde i sin tur

konceptualiseras som en tävlan mellan (i detta sammanhang) internationellt betydelsefulla nationalstater inom ramarna för ett system av nationalstater där framgången kunde mätas i förhållande till en determinerad och därmed objektiv teknikutveckling. Synen på nationens förhållande till det internationella systemet kan därmed till sina väsentliga egenskaper sägas ha varit oförändrat sedan de nationsformerande processerna kring förra sekelskiftet. Den påverkan man strävade efter att den nya tekniken skulle ha på relationerna inom nationen var i första hand nationellt integrativa på ett ytterst självklart sätt där homogeniteten togs för given. Samtidigt uppfattade såväl heterogenisering som yttre påverkan närmast automatiskt som både destruktivt och negativt.

De politiska konflikter som i ett sådant system kunde äga rum inom nationalstaten avgränsades av de ramar som getts av modernitetens nationella system och kretsade även fortsättningsvis kring omfattningen av statens roll som fördelare av nationens resurser och kring ägandet av dessa. På ett för nationalismen typiskt paradoxalt sätt skyndade man, trots att nationens ställning togs för given, ändå till dess försvar. Det är väl värt att märka att de åtskilliga insatser som gjordes till försvar av svenska språkets fortsatta dominans i medier riktade till svenskar inte motsattes av något politiskt parti eller någon enda utredning. Medan internationell dominans på mediemarknaden av alla utom nydemokrater och tidvis moderater uppfattades som ett hot var däremot de enda som strävade efter stärkta åtgärder mot denna dominans de partier som redan tidigare företrätt starkare statliga ingrepp på marknaden. Här kan man alltså visserligen tala om ett kulturellt försvarsprojekt, men knappast om ett förändringsprojekt. Även om ny demokrati var ensamt om att helt vända sig emot att man fortsatte de mediepolitiska aktiviteter nationalstaten redan ägnade sig åt var konfliktlinjerna dessutom redan givna. Några nya problemdefinitioner eller perspektiv på samhället kan således inte sägas ha infunnit sig.

Hur mycket sanning som kan ligga i teorierna om informationsteknologins utmaning mot nationsidén och den modernitet i vilken den ingår är knappast en fråga som kan besvaras av en undersökning som denna. Vad som däremot kan konstateras är att de inte på djupet trängt in i den världsbild som förefaller ligga till grund för den här beskrivna politiken. De tycks heller inte på något annat avgörande sätt ha påverkat dess struktur eller allmänna upplägg. Tvärtom formulerades politiken inom detta område fortfarande vid denna tid inom de ramar som gavs av föreställningen om det nationella rummet och inriktades dessutom i stor utsträckning på bevarandet av detta och upprätthållandet av dess homogenitet. Huruvida detta fortsatta upprätthållande av för nationalstatens legitimitet avgörande föreställningar har framtiden för sig återstår givetvis att se.

Referenslista

Litteratur

- Anderson, Benedict (1996): *Den föreställda gemenskapen, Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, i Sven-Erik Torhells svenska översättning, Bokförlaget Daidalos, Göteborg.
- Brubaker, Rogers (1992): *Citizenship Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, Massachusetts: Harward University Press.
- Castells, Manuel (1996): *The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume I, Network Society*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Castells, Manuel (1997): *The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume II, Power of Identity*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Castells, Manuel (1998): *The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume III, End of Millennium*, Oxford: Blackwell.
- Eriksson, Catharina, Maria Eriksson Baaz och Håkan Thörn (1999): "Den postkoloniala paradoxen, rasismen och 'det mångkulturella samhället', En introduktion till postkolonial teori", i Catharina Eriksson, Maria Eriksson Baaz och Håkan Thörn (red.): *Globaliseringens kulturer, Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*, Nora: Nya Doxa.
- Fornäs, Johan, Kajsa Klein, Martina Ladendorf, Jenny Sundén and Malin Sveningsson (2002): "Into Digital Borderlands", Johan Fornäs Kajsa Klein, Martina Ladendorf, Jenny Sundén and Malin Sveningsson: *Digital Borderlands*, New York: Peter Lang Publishing Inc.
- Gellner, Ernest (1988): *Nations and nationalism*, Oxford: Blackwell.
- Gibson, William (2001): *Neuromancer*, London: Harper Collins.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Oxford: Polity Press.
- Griffiths, Tony (2004): *Scandinavia – at war with trolls, A history from the Napoleonic era to the third millennium*, London: C. Hurst &co. Ltd.
- Hall, Stuart (1999): "När inträffade 'det postkoloniala'? Tänkande vid gränsen", i Catharina Eriksson, Maria Eriksson Baaz och Håkan Thörn (red.): *Globaliseringens kulturer, Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*, Nora: Nya Doxa.
- Haraway, Donna (2000) [1991]: "A Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist-Feminsm in the Late Twentieth Century" in David Bell and Barbara M. Kennedy 2000: *The Cybercultural Reader*, London/New York: Routledge.
- Harding, Tobias (2005): "Det breddade kulturarvet och den oromantiska nationalismen – Synen på 'nation' och 'kulturarv' i svensk nationell kulturarvspolitik", paper för konferensen Demokratiskt kulturarv, 9–10 december 2004, Laxholmen, Arbetets museum, Norrköping, under utgivning av Peter Aronsson i den tillhörande konferensantologin.
- Johansson, Magnus (1997): *Smart, fast and beautiful: on rhetoric of technology and computing discourse in Sweden 1955–1995*, Linköping Studies in Arts and Science, Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för Tema.
- Johansson, Magnus; Jörgen Nissen och Lennart Sturesson (1998): "IT-ism". *Informationsteknologin som vision och verklighet*, Stockholm.
- Jünger, Ernst (1932): *Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt*, Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.
- Kalathil, Shanthi and Taylor C. Boas (2003): *Open Networks – Closed Regimes, The Impact of the Internet on Authoritarian Rule*, Washington D.C: Carnegie Endowment for International Peace.
- Kennedy, Barbara (2000): "The 'Virtual Machine' and new Becommings in Pre-Millennial

- Culture” in David Bell and Barbara M. Kennedy 2000: *The Cybercultural Reader*, London/New York: Routledge.
- Kylhammar, Martin (2003): ”Teknik, kommunikation och makt” i Martin Kylhammar och Jean-Francois Battail (red.): *På väg mot en kommunikativ demokrati? Sexton humanister om makten, medierna och medborgarkompetensen*, Stockholm: Carlssons.
- Lash, S and J. Urry (1994): *Economies of Signs and Space*, London: Sage.
- Mitra, Ananda (2000): ”Virtual Communalilty: Looking for India on the Internet” in David Bell and Barbara M. Kennedy 2000: *The Cybercultural Reader*, London/New York: Routledge.
- Nathan, John (2004): *Japan Unbound, A Volatile Nation’s Quest for Pride and Purpose*, Boston/New York: Houghton Mifflin Company.
- Neaman, Elliot W. (1999): *A Dubious Past, Ernst Jünger and the Politics of Literature after Nazism*, Berkley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Santesson-Wilson, Peter (2003): *Studier i symbolpolitik*, Lund Political Studies 129, Lund: Statsvetenskapliga institutionen vid Lunds universitet.
- Smith, Anthony D. (1986): *The Ethnic Origin of Nations*, Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Stratton, Jon (2000) [1997]: ”Cyberspace and the Globalisation of Culture” in David Bell and Barbara M. Kennedy (2000): *The Cybercultural Reader*, London/New York: Routledge.
- Sörlin, Sverker (2004): *Europas idéhistoria 1692–1918: Mörkret i människan*, Stockholm: Natur och kultur.
- Tomas, David (2000) [1989]: ”The Technofilic Body: On Technicity in William Gibson’s Cyborg Culture” in David Bell and Barbara M. Kennedy 2000: *The Cybercultural Reader*, London/New York: Routledge.
- Tralau, Johan (2002): *Människoskymning: Främlingsskap, frihet – och Hegels problem hos Karl Marx och Ernst Jünger*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Zickmund, Susan (2000) [1997]: ”Approaching the Radical Other: The Discursive Culture of Cyberspace” in David Bell and Barbara M. Kennedy 2000: *The Cybercultural Reader*, London/New York: Routledge.

Riksdagsmaterial

- Kungl. Maj:ts proposition 1974:28.
- Motion 1991/92:Kr299, av Ian Wachtmeister m.fl. (nyd).
- Motion 1991/92: Kr5, av Ingvar Carlsson m.fl. (s).
- Motion 1991/92:Kr7, av Lars Wener m.fl. (v).
- Motion 1995/96 T51, av Carl Bildt m.fl. (m).
- Motion 1995/96 T52 , av Mats Odell m.fl. (kd).
- Motion 1995/96 T56, av Stig Sandström m.fl. (v).
- Motion 1995/96 T57, av Kerstin Warnerbring m.fl. (c).
- Motion 1995/96 T58, av Eva Flyborg m.fl. (fp).
- Motion 1995/96 T 59, av Elisa Abscal Reyes m.fl. (mp).
- Motion 1996/97: K14, av Anders Björk m.fl. (m).
- Motion 1996/97: K15, av Gudrun Schyman m.fl. (v).
- Motion 1996/97: K16, av Ewa Larsson m.fl.
- Motion 1996/97: K713 av Elisabeth Fleetwood m.fl. (m).
- Regeringsförklaringen 1991: Riksdagens protokoll 1991-10-04.

Regeringsmaterial

- Dir. 1991:67, beslut vid regeringsmötet 1991-07-25.

Statens offentliga utredningar (SOU)

- SOU 1972:66 SOU 1992:10 Ett nytt bolag för rundradiosändningar, betänkande av utredningen om nytt huvudmannaskap för rundradionätet.
- SOU 1991:108 Tekniskt utrymme för reklamfinansierad radio, Delbetänkande av utredningen om tekniska förutsättningar för ökade sändningar av radio och television till allmänheten.
- SOU 1992:36 Radio och TV i ett, betänkande av utredningen för myndighet för radio- och TV-sändningar till allmänheten.
- SOU 1994:34 Teknisk utrymme för ytterligare TV-sändningar, Slutbetänkande av utredningen om tekniska förutsättningar för ökade sändningar av radio och television till allmänheten.
- SOU 1994:105 Ny lagstiftning om radio och TV, Slutbetänkande av Radioutredningen.
- SOU 1994:118: Informationsteknologin: Vingar åt människans förmåga, Betänkande av IT-kommissionen.
- SOU 1994:145 Ägarkoncentration i dagspress och radio/TV.
- SOU 1995:84 Kulturpolitikens inriktning, Kulturutredningens slutbetänkande.
- SOU 1996:25 Från massmedia till multimedia – att digitalisera svensk television.
- SOU 1997:14 IT i kulturens tjänst, Kulturnät Sveriges slutbetänkande.
- SOU 1997:92 Medieföretag i Sverige – ägande och strukturförändringar i press, radio och TV.

Mellan män – en läsning av Hjalmar Gullbergs dikt ”Kyssande vind”

[Ingrid Holmquist](#)

Ingrid.Holmquist@wmst.gu.se

Institutionen för genusvetenskap, Göteborgs universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

”Dikten handlar om min fru”, lär lundaprofessorn Olle Holmberg ha sagt – med stolthet – om Hjalmar Gullbergs kända dikt ”Kyssande vind”.¹ Detta är troligen en skräna, men som sådan är den intressant eftersom den visar på de täta banden mellan män, ”male bonding” eller manlig homosocialitet,² något jag vill aktualisera i min läsning av dikten. Existensen av denna speciella gemenskap mellan män är en förutsättning för att förstå Holmbergs yttrande – annars kunde man ju tycka att fruns inblandning i en dikt om förförelse och otrohet inte är något att skryta med!

Den läsning som presenteras här tar fasta på hur maskulinitet framställs i ”Kyssande vind”. Den bygger på genus- och queerteori, bland annat använder jag queerforskaren Eve Sedgwick’s vidareutveckling av begreppet manlig homosocialitet till att också innefatta manlig homoerotik.³ I fokus för läsningen står två delvis olika maskulina genuspositioner, men även den feminina positionen berörs. Termerna maskulinitet och femininitet används för att betona genus som kulturell konstruktion, men ibland begagnas även termerna kvinnlighet och manlighet för att få språklig variation. Genuspositionerna byggs upp genom olika språkliga representationer, ett kulturanalytisk begrepp som betonar det ömsesidiga beroendet mellan språk och verklighet, både i litterära och andra sammanhang.⁴

Dikten publicerades 1933 i diktsamlingen *Kärlek i tjugonde seklet*, som väckte stor uppmärksamhet på grund av frispråkighet, s.k. ”ny saklighet”, i sexuella frågor. Den samtida diskussionen om sexualitet och genus under 1930-talet är självklart av intresse för ”Kyssande vind”, men här har jag endast möjlighet att antyda denna typ av kontextuell läsning.

Ur kulturstudieperspektiv är ”Kyssande vind” intressant som mycket populär kärleksdikt. Enligt Gullberg är den hans mest populära dikt i den genren. Själv läste jag dikten under min gymnasietid på 1960-talet och fascinerades av den, samtidigt som jag tyckte den var pinsam och obehaglig – och det är den kvardröjande känslan i kombination med diktens ämne som har fått mig att ge mig i kast med den igen. Jag tror nämligen att även unga människor idag läser eller hör den, för den finns i flera tonsättningar. När jag letade efter dem på olika bibliotek var de flesta utlånade, vilket kan tyda på att dikten används i skolorna. Detta borde göra

1 Denna historia berättade litteraturvetaren Torbjörn Forslid när jag presenterade mitt paper på konferensen. Stort tack!

2 Male bonding och manlig homosocialitet refererar till mäns sociala och kulturella preferenser för det egna könet. Ofta används enbart termen homosocialitet, utan hänvisning till könet, på detta sätt. Homosocialitet används ofta i samhällsvetenskap med innebörden manliga nätverk, formella eller informella, som är ett led i en manlig maktordning. Se t ex Gerd Lindgren, *Doktorer, systrar och flickor : om informell makt*, 1992.

3 Se Eve Kosofsky Sedgwick, *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, 1985. Från denna bok har jag också tagit titeln till mitt paper.

4 Se Stuart Hall, ”The Work of Representation” 1997, s. 13–75.

den intressant att undersöka närmare, men den är mycket lite analyserad i akademiska sammanhang.⁵

Diktens drama

”Kyssande vind” gestaltar ett triangeldrama mellan en kvinna och två män. Eller rättare sagt, mellan ”han”, ”du” och diktjaget. Att ”du” är en kvinna sägs aldrig direkt i dikten, men med tanke på att Gullbergs erotiska diktning genomgående handlar om man och kvinna är denna konstellation det mest sannolika. ”Du” representeras också genom en mycket feminin och underordnad genusposition, men denna behåller en viss tvetydighet eftersom den inte är explicit könad.

Dramats tredje aktör, diktjaget, är givetvis en annan typ av instans i dikten än karaktärerna, men det är samtidigt så starkt närvarande i skeendet genom sin blick, sitt tal och sina kommentarer att det kan tänkas som en medspelare i dramat. Diktjaget ger uttryck för en tydligt maskulin genusposition och jag har därför, något förenklande, valt att se detta som en man. Dikten får som jag ser det större komplexitet på det sättet, men man kan också tolka diktjaget som en kvinna som tänker tillbaka på förförelsen. Dikten blir då ganska annorlunda och fokuserar mer entydigt på relationen mellan kvinna och man. Att jag överhuvudtaget könar aktörerna i dikten beror på att dikten berättar en historia om personer – det gäller i varje fall ”han” och ”du” – och att personer alltid har ett kön.

Han kom som en vind.
Vad bryr sig en vind om förbud?
Han kysste din kind,
han kysste allt blod till din hud.
Det borde ha stannat därvid:
du var ju en annans, blott lånad
en kväll i syrenernas tid och gullregnens månad.

Dikten är kort och komprimerad. Redan i denna första av tre strofer framträder genuspositionerna som synnerligen traditionella, närmast stereotypa. Den maskulina positionen som representeras av vinden är aktiv: Han kommer, kysser, och agerar förförare på samma suveräna sätt som vinden vars kraft inte kan hejdas. ”Du” däremot är passiv: hon *blir* sexuellt väckt, ”han kysste allt blod till din hud”, *blir* förförd, åtminstone devis mot sin vilja, ”det borde ha stannat därvid”. Hon framställs också som objekt i en manlig bytesrelation, ”du var ju en annans blott lånad”; sammantaget framträder en underordnad maktlös feminin position, som sedan ytterligare förstärks. I andra strofen upprepas hans suveränitet och hänsynslöshet liksom hennes maktlöshet:

Han kysste ditt öra, ditt hår.
Vad fäster en vind
sig vid om han får?
På ögonen kysstes du blind.

5 ”Kyssande vind” diskuteras kort i Carl Fehrman’s klassiska monografi, men nästan helt ur formell synvinkel, där den får beröm för sin språkliga koncentration och skickliga uppbyggnad. Se Fehrman, *Hjalmar Gullberg*, 1967. Det verkar inte finnas någon artikel som speciellt behandlar denna dikt och ingenting som berör den ur genusperspektiv.

Sedan hon förblindats, blir hon i sista strofen också tystad och därmed är förförelsen slutförd:

Från din mun har han kysst
det sista av motstånd som fanns.
Din mun ligger tyst
med halvöppna läppar mot hans.

I rättvisans namn ska sägas att det finns ett ställe i andra strofen som antyder att kvinnan i viss mån är ett sexuellt subjekt:

Du ville, förstås, ej alls
i början besvara hans trånad.
Men snart låg din arm om hans hals
i gullregnens månad.⁶

Men samtidigt som här finns ett gensvar från kvinnan, gör formuleringen ”men snart låg din arm om hans hals” ett passivt, objektifierande intryck. Jag ska strax återkomma till den fragmenterade bild av kvinnan som ges här, men kan redan nu konstatera att så här långt blir resultatet av analysen rätt ruggigt: närmast en våldtäkt. Det intrycket förstärks också av att den manliga sexualiteten naturaliseras, görs till ett naturfenomen som inte kan hejdas, och därmed ursäktas.

Diktjaget

Men det finns en instans i dikten som i viss mån komplicerar bilden ovan och det är diktjaget, som beskriver skeendet, ger ord åt kvinnans upplevelser och som också sammanfattar diktens manifesta moral. Medan kvinnan och mannen/vinden representeras genom fixerade, stela genuspositioner, är diktjagets genusposition mera rörlig och ambivalent. Å ena sidan uttrycker diktjaget förståelse och sympati för kvinnan och hennes belägenhet; det framträder främst genom du-tilltalet, som visar på ett försök att tala inifrån henne, kanske uppleva det som hon upplever. Men å andra sidan beskriver diktjaget henne också, och kanske främst, utifrån: diktjaget beskriver noggrant de olika faserna i förförelsen och ser på kvinnan med en närgången, registrerande blick av närmast voyeuristisk karaktär. Detta framträder särskilt tydligt i sista strofens fyra första rader, där det iakttagande diktjaget framstår som närvarande vid förförelsens slutpunkt, i diktens nu, där språket övergår från imperfekt till presens.

Från din mun har han kysst
det sista av motstånd som fanns.
Din mun ligger tyst
med halvöppna läppar mot hans.

Bilden av kvinnan vars läppar öppnar sig för att ta emot mannen gör ett porrigt intryck – kanske var det detta jag reagerade negativt på som tonåring. Kvinnan ses som ett objekt för mannens njutning; blicken är maskulint kodad på ett sätt som nära överensstämmer med filmveta-

6 Dessa och senare citat ur ”Kyssande vind” är hämtade ur Hjalmar Gullberg, *Dikter*, 1986, s.161.

ren Laura Mulveys teori om the male gaze, den manliga blicken, som voyeuristisk och fetischistisk.⁷ Även det fetischistiska draget finns i dikten i fragmenteringen av kvinnokroppen i olika kroppsdelar – öra, hår, ögon, läppar – som laddas erotiskt. Blicken uttrycker lust, men också makt – en blick som är vanlig i reklam och i pornografi.

Analysen av diktjagets genusposition vis a vis kvinnan visar alltså en kluven maskulin position, där det finns sympati och identifikation med henne, men samtidigt en erotisk njutning och fascination inför själva förförelsen, som gör att den kan tolkas som en manlig önskedröm. Om diktjagets relation till mannen, förföraren, i stället fokuseras, framträder en liknande kluvenhet i form av två maskulina positioner, som står i ett spänt förhållande till varandra. Den ena representeras av förföraren, som liknas vid en vind och snabbt *blir* en vind i dikten:

Han kom *som* en vind.

Vad bryr sig *en vind* om förbud? /min kurs./

Han görs till "natur" och förbinds med våren, "syrenernas tid, gullregnets månad". Han inkarnerar driften, den rena sexualiteten, som beskrivs som lika oansvarig och ohejdbar som naturen och dess förlopp. I kontrast mot denna maskulinitet som presenteras som natur framträder den andra, som diktjaget står för, som "kultur". Diktjaget/"kulturmannen", fascinerar av "naturmannens" kraft och utlevelse, men å andra sidan är han en reflekterande och empatisk man, som kan identifiera sig med kvinnan och hennes utsatta belägenhet. Båda aspekterna framträder i diktens sista rader som är en direkt utsaga om diktens manifesta budskap:

Det kommer en vind och går
och hela din världsbild rasar
för en fläkt från syrenernas vår
och gullregnets klasar.

Identifikationen med kvinnan är stark här: här talar inte diktjaget enbart utifrån kvinnans situation utan han inbegriper också sig själv och hennes belägenhet görs allmängiltig, som jag tolkar det. "Världsbilden rasar" – t.ex. kulturella normer för trohet, sexualmoral, allt raseras av driften som naturmannen står för. Detta beklagar diktjaget, men han fascinerar likafullt: bara en "fläkt" av den kraften kan välta kulturmannen och hans kvinna och hela deras moraliska överbyggnad.

Homosocialitet

På den manifesta nivån, möjligen också på intentionens nivå i dikten, som uttrycks i den avslutande sensmoralen, skapas främst ett avstånd mellan de två maskulina positionerna. Närheten mellan kulturmannen och kvinnan understryks – de representerar båda mänskligheten och har en världsbild även om den är skör och bräcklig, medan naturmannen är den ohanterliga kraft som de båda utsätts för. Men om man i stället fokuserar på det mer latent budskap om otillåtet sexuellt begär som representeras av diktjagets voyeuristiska och fetischistiska blick på kvinnan så framträder i stället närheten mellan de två maskuliniteterna och konstruktionen natur- kontra kulturman undermineras. Båda maskuliniteterna handlar då om den njutning och makt som förförelsen ger – här framträder en närhet mellan männen medan kvinnan blir den "andre" som objektifieras. Ett annat exempel på "male bonding" eller manlig homosocialitet är den språkliga representationen "du var ju en annans blott lånad", där ett nätverk mellan män där kvinnan är en bytesvara antyds.

7 Laura Mulvey, "Visuell lust och narrativ film", 2001 (1975).

Denna i sin tid kanske mer acceptabla, möjligen lätt raljanta fras, blir i ett nutida genusvetenskapligt perspektiv mindre oskyldig. Den för nämligen tankarna till två klassiska genusteoretiska texter om manlig makt och sexualitet, dels Gayle Rubins "The Traffic in Women" (1975), dels Eve Sedgwicks *Between Men* (1985).

Antropologen Gayle Rubin lyfter fram det "sex/gender system" som ligger implicit i Lévi-Strauss teori om att släktskapssystemen i alla "enkla" samhällen bygger på att kvinnor utbyts som gåvor mellan grupper av män. Liknande föreställningar om kvinnor finns fortfarande i moderna samhällen, menar hon, och hänvisar till seden att fadern lämnar över dottern till den blivande maken vid vigseln. Rubin vidareutvecklar också Lévi-Strauss teori om den universella arbetsdelningen mellan könen i familjen. Lévi-Strauss visar enligt henne att genom arbetsdelningen skapas maskulint och feminint genus som olika och ömsesidigt beroende, men Rubin själv betonar att härigenom skapas inte endast ett genussystem utan också ett sexuellt system som innebär ett påbud om heterosexualitet och förbud mot homosexualitet.⁸

Litteraturvetaren Eve Sedgwick bygger vidare på Rubin i sin queerteoretiska studie om det hon kallar manligt homosocialt begär ("male homosocial desire"). Som hon själv påpekar är sammanställningen av homosocialitet och begär paradoxal, eftersom begreppet homosocialitet är skapat i kontrast med homosexualitet för att visa på en närhet mellan män som *inte* har en erotisk karaktär utan som bygger på gemensamma sociala intressen och ofta kombineras med homofobi. Sedgwick utvecklar sin teori dels genom hypotesen om ett kontinuum av känslor, där homosocial närhet kan övergå i erotiskt, sexuellt begär utan att detta innebär en kvalitativ skillnad; dels bygger hon på litteraturforskaren René Girards begrepp begärstriangel, som är baserat på hans studier av västvärldens klassiska romaner, t ex *Don Qijote*, *Madame Bovary*, *Rött och svart*.⁹

Enligt Girard kan en begärstriangel konstitueras på flera olika sätt, men det som Sedgwick tar fasta på är ett förhållande där två män är rivaler om en kvinna, men också har ett mycket intensivt förhållande till varandra. De kan bli mer absorberade och beroende av varandra än av kvinnan, och kvinnan blir begärlig för rivalen på grund av sin relation till en viss man, inte som primärt kärleksobjekt. Denna typ av begär är "mimetiskt" enligt Girard, vilket innebär att begäret kopieras från den ene mannen som blir en "modell" för den andre, "härmaren". Den sistnämnde vill ha det som modellen har, och därför skapas ett homosocialt band mellan dem. Detta kan emellertid döljas utåt av svartsjuka eller av rivalitet om positioner i samhället.¹⁰ Girards begärstriangel är heterosexuell, men Sedgwick omtolkar det ambivalenta förhållandet mellan männen till homosocialt begär.

I "Kyssande vind" kan det spänningsfyllda förhållandet mellan förföraren och diktjaget ses som en begärstriangel där diktjaget antar rollen som rival – här kan vi om vi vill se diktjaget som en representant för den bedragne (äkta) mannen.¹¹ Vi har tidigare sett att diktjaget tar avstånd från förförarens/naturmannens hänsynslöshet mot kvinnan, men samtidigt finns det på ett mindre medvetet plan en homosocial närhet mellan de två männen där diktjaget attraheras av förförarens sexuella njutning och maktutövning. Här är förföraren alltså en modell som diktjaget härmar.

Men i Sedgwicks anda kan relationen mellan dem också tolkas som att diktjaget attraheras både av rollen som förförare och som förförd. Ett homosocialt begär kan nämligen tolkas in i att diktjaget identifierar sig med kvinnan och samtidigt njutningsfullt beskriver hennes reaktioner under förförelsen. Tvetydigheten som ligger i att textens "du" aldrig blir explicit könat förstärker också den tolkningen. Här kanske vi kan tala om ett "queert läckage", dvs. att den

8 Gayle Rubin, "Traffic in Women: Notes Toward a Political Economy of Sex", 1975, s. 157–210.

9 Eve Kosofsky Sedgwick, s.1–2, 21.

10 René Girard, *Deceit, Desire, and the Novel: Self and Other in Literary Structure* 1976, s. 35.

11 "Det finns minst tre män i den här dikten", som litteraturvetaren Ulf Lindberg uttryckte saken vid diskussionen i workshopen.

heteronormativa kulturen alltid ”läcker”, den förmår aldrig helt stänga ute andra, icke accepterade förhållningssätt.¹² Ett annat sätt att uttrycka denna idé ryms i den queerteoretiska insikten att sexuella praktiker inte är fixerade enligt sociala normer om en given sexuell identitet utan ständigt flytande – detta gäller inte bara för den heterosexuella identiteten, utan också för homo- och bisexualitet.¹³ Diktjaget kan här tänkas vilja inta den feminina positionen i förhållande till den manlige förföraren, men hur ska det definieras. Det är kanske queert, men inte självklart homo- eller heterosexuellt.

Men trots ambivalensen här framstår det homosociala inslaget som mycket mer närvarande än det homoerotiska i dikten. Rubins och Sedgwicks teorier har främst varit fruktbara genom att tydliggöra i hur hög grad mannen och spänningar inom maskuliniteten står i centrum för ”Kyssande vind”. Kvinnan blir med denna läsning snarare en katalysator som aktualiserar en manlig problematik än en huvudperson. Huvudpersonen är i stället diktjaget som kan sägas gestalta sin ambivalenta maskulinitet på hennes tigande kropp.

Trettiotalskontexten

Diktsamlingen *Kärlek i tjugonde seklet*, där ”Kyssande vind” ingår, deltar som inledningsvis nämnts i 1930-talets sexualpolitiska diskussion. Som namnet antyder är samlingen språkrör för en ny tids kärleksuppfattning, som profilerar sig mot bl. a. äldre tiders romantik och dubbelmoral:

Romeo, Julia, Isolde, Tristan
var mer i våra farföräldrars smak.
Vi har satt romantik på svarta listan.
Släpp luft och ljus i unkna sovgemak!

Denna strof ur *Kärlek i tjugonde seklets* mest kända dikt ”Kärleksroman”¹⁴ är med sin referens till Strindberg ett exempel på moderniteten i samlingen. Men samtidigt som dikten sjunger den ’fria’ kärlekens lov, är den också en uppgörelse med den. Dikten börjar med sensuellt jubel:

Med jubel sjönk i hennes famn asketen,
vars forna världsbild varit kristet färgad.

Men den slutar i eftertankens kränka blekhet: otrohet, förlust och djup sorg visar sig vara denna kärleks pris. Denna dubbelhet finns i *Kärlek i tjugonde seklet* som helhet och härigenom markerar den t ex. ett tydligt avstånd till primitivismens sexualromantik.

”Kyssande vind” kan med lätthet placeras in i tematiken kring den fria kärlekens pris: här ”rasar” en hel ”världsbild” samman. Diktjaget vändas – på det manifesta planet måste tilläggas. Med freudianska termer framstår han som jaget som slits mellan överjaget och id och det är ingen bekväm position. Han bär den ’vite mannens sexualpolitiska börda’ och den är tung.

Men när något rasar samman kan något nytt komma i dess ställe: det kan bli ”luft” och ”ljus”. Gullbergs samtid uppfattade främst budskapet om sexuell frigörelse i *Kärlek i tjugonde seklet* och så lästes den fortfarande av mig och många andra unga 40-talister när vi var unga. Kanske kan ”Kyssande vind” fortfarande läsas så idag och det kan förklara en del av dess popularitet.

12 Tiina Rosenberg, *Queerfeministisk agenda*, 2002, s 117–129.

13 Se t ex Judith Butler, *Gender Trouble*, 1991. s. 42.

14 ”Kärleksroman” citeras enligt Hjalmar Gullberg, 1986, s. 154.

För mig har dock dikten förlorat sin lockelse efter att jag skärsådat den genom Rubins och Sedgwicks genusteoretiska glasögon. Men i stället har den genom inriktningen på maskulinitet och homosocialitet fått en ny komplexitet och därmed ett nytt intresse.

Referenser

- Butler, Judith (1999/1990): *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York, London: Routledge.
- Fehrman, Carl (1967): *Hjalmar Gullberg*, Stockholm: Norstedts.
- Girard, René (1976): *Deceit, Desire, and the Novel : Self and Other in Literary Structure*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Gullberg, Hjalmar (1986): *Dikter*, Stockholm: Bonniers.
- Hall, Stuart (1997): "The Work of Representation", i Stuart Hall (red.), *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*, London: Sage/The Open University, s. 13–75.
- Lindgren, Gerd (1992): *Doktorer, systrar och flickor : om informell makt*, Stockholm : Carlsson.
- Mulvey, Laura (2001/1975): "Visuell lust och narrativ film", i *Feministiska konstarter, Skriftserien Kairos*, Stockholm: Raster s. 45–67.
- Rosenberg, Tiina (2002): *Queerfeministisk agenda*, Stockholm: Atlas.
- Rubin, Gayle (1975): "Traffic in Women: Notes Toward a Political Economy of Sex", i Rayna Reiter (red.) *Toward an Anthropology of Women*, New York: Monthly Review Press.
- Sedgwick, Eve Kosofsky (1985): *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, New York: Columbia University Press.

Teaterkritikern som värdemätare

Rikard Hoogland

rikard.hoogland@teater.su.se

Teatervetenskap, Stockholms universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Under perioden 1965–2000 skedde stora förändringar på teaterns fält, strider där de dominerande institutionerna utmanades och de konsekurerade klassikerna ifrågasattes. Under 1960-talet hotades även fältets autonomi genom att gränserna mellan professionalism och amatörism, mellan teater och andra konstarter ifrågasattes. Under 1970- och framförallt 1980-talen förstärktes autonomin åter, genom betonandet av den konstnärliga teatern och genom att regissörsrollen återupprättades. Under 1990-talet avtog striderna på fältet och institutionerna ägnade sig åt att försvara sina positioner. Striderna började allt mindre handla om de konstnärliga uttrycken utan övergick till rättvisefrågor. Jag avser att följa en teaterkritiker, Leif Zern, med stark konsekurationsförmåga på fältet. Han är obestridligen den ledande teaterkritikern med sin position som huvudkritiker på *Dagens Nyheter*. Utifrån den positionen har han deltagit i försök att starta teatrar och som expert i teaterutredningar. Genom hans ställningstaganden går det tydligt att avläsa de värderingsförändringar av kulturellt kapital som sker på teaterfältet.

Teaterkritikern som värdemätare

Vilka instanser på teaterns fält är det som fungerar som konsekurationsinstanser, som har förmåga att upphöja pretendenterna? På det svenska, nationella fältet kan vi hitta skolor, etablerade, dominerande institutioner som Dramaten, den statliga kulturpolitiken genom regerings- och riksdagsbeslut och Kulturrådets handläggare och referensgruppen för fria teatergrupper.

Under mitt avhandlingsarbete, där jag bland annat undersökte de nya regionala teaternas inträde på fältet, blev det för mig allt tydligare att teaterkritikern hade en stark konsekurationsförmåga.¹ Något som också blev uppenbart när jag studerade regionteatern i Västernorrland, Dalarna och Västmanland var de värderingsmotsättningar som fanns mellan de lokala kritikerna och de som var verksamma i rikstidningarna. Tydlig blev också att pretendenterna sökte ett erkännande av den ledande tidningens första kritiker, trots att de i övrigt ifrågasatte ordningen på fältet, inte erkände de dominerande institutionerna och ifrågasatte utbildningarna. Sett ur ett fyrtioårsperspektiv blev det också mycket tydligt vilken betydande roll *Dagens Nyheter*'s ledande kritiker Leif Zern fick för fältet. Hans utvecklingsväg har gått från ifrågasättare och upptäckare till försvarare av fältets traditionella värden och expert för statliga utredningar.

Jag kommer i detta paper lyfta fram några teaterkritikers agerande under de fältstrider som pågick på teaterns fält från mitten av 1960-talet fram till början av 1980-talet. Förutom Leif Zern, kommer en annan kritiker från *Dagens Nyheter* tas upp, Bengt Jahnsson vars värdeomdömen var mer omstridda. Dessa ställs delvis emot tre lokala kritiker som fungerade som dominerande smakkritiker i de borgerliga lokaltidningarna, märkbart är att de socialdemokra-

1 Rikard Hoogland, *Spelet om teaterpolitiken : Det svenska regionteatersystemet från statligt initiativ till lokal realitet*, diss. Stockholm, 2005.

tiska tidningarna inte gav utrymme till den omnipotenta teaterkritikern. En annan iakttagelse är att ingen fyllde den positionen i den borgerliga tidningen *Vestmanlands Läns Tidning*, därför koncentrerar jag mig i denna text på Västernorrland och Dalarna. Curt Bladh i *Sundsvalls Tidning* blev senare kulturchef på tidningen, han har även varit en betydande kraft för att skriva historien om Sundsvall som kultur- och teaterstad.² Rolf Forss i *Falu Kuriren* var engagerad i det lokala kulturlivet bl.a. genom att vara ledande i Film-Centrum och aktiv i samband med en tidigare försök till teateretablering. Ingvar Engvén i *Borlänge Tidning* var i grunden lärare och aktiv socialdemokrat inom kommunpolitiken, ordförande i Borlänge kulturnämnd och även i Teaterföreningen som ansvarade för att arrangera de offentliga teaterföreställningarna i staden. Vi ser här ett antal personer som har en stor betydelse för kulturlivet och som gör gränsöverskridanden som kan betraktas som otillåtna. Vi kommer att se att även Leif Zern gör liknande gränsöverskridningar, han lyckas betydligt bättre att hävda sin roll som den totale intellektuelle.

En ny teaterpolitik

1960-talet var en turbulent tid såväl för politiken som för konsten. Det är inte förvånande att ett statligt initiativ togs för en helt ny inriktning av kulturpolitiken där den aktivt skulle delta i samhällsförändringen och vara med att skapa ett jämlikare samhälle. Betänkandet *Ny kulturpolitik* kom 1972 och riksdagsbeslutet om den nya kulturpolitiken med sina åtta kulturpolitiska mål skedde 1974.³ Ett avgörande del i den nya kulturpolitiken var att teater skulle producera nära sin publik, vilket ledde till regionteatrar. Förslaget var inspirerat av Norrbottensteatern som hade startat 1967, av ett antal fasta Riksteaterensembler som hade stationerats i bl.a. Västerås, Växjö och Skellefteå. Den inspirerades också av de fria teatergruppernas arbete vilka turnerade runt landet och som ofta utgick från publikens utgångspunkter och som spelade en helt ny och problemorienterad barnteater. Men utredningen hade problem med att hantera och förstå sig på de fria grupperna. Grupperna var institutionskritiska och till en början ifrågasatte de gränserna mellan amatörer och professionella samt mellan genreformerna. Det är möjligt att se deras agerande som en utmaning av fältets doxa och ett försvagande av autonomisträvandet. Men samtidigt gav de sig in i striderna på fältet och utmanade de dominerande institutionerna, de erkände därigenom spelet och professionaliteten och genreindelningen blev i det långa loppet allt viktigare för dem. Utredningen Kulturrådet försökte genom enkäter påtvinga grupperna den traditionella organisationsmodellen och skilja ut de grupper som inte kunde anses professionella. I betänkandet hävdades också att de fria grupperna på sikt skulle knytas till institutionsteatrarna. I remissvar och debatter fördes det fram en mycket institutionskritisk hållning, en hållning som även fanns hos flera av medlemmarna i utredningen, medan dess kansli drev igenom linjen med en mer traditionell och kontrollerbar form av teatrar med politiskt tillsatta styrelser.⁴

Leif Zern startade tillsammans med Jonas Cornell och Lars Kleberg teatertidskriften *Dialog* 1965, vilken utgavs av Bonniers. Ska man beskriva tidskriftens betydelse kan man på litteraturens område jämföra med tidskriften 40-tal. I *Dialog* drevs hela tiden en kritik mot den traditionella institutionsteatern, från början trodde de på en förändring inom institutionsteatern men de började alltmer betvivla att den gick att förändra och tidskriften övergick istället till att alltmer förespråka fria grupper. I ett samtal mellan redaktörerna i det första numret lyfte

2 Exempelvis Curt Bladh, "Från borgerligt intresse till kommunalt ansvar. Kulturlivet efter 1930", *Sundsvalls historia III*, red. Lars Göran Tedebrand, Sundsvall, 1997.

3 *Ny kulturpolitik : nuläge och förslag*, Kulturrådet, SOU 1972:66, Stockholm, 1972.

4 Rikard Hoogland, s. 66ff.

Zern upp organisationsformens betydelse för innehållet: ”det finns estetiska målsättningar inbyggda i organisationen, även i de praktiska arbetssätten”.⁵

Redan 1968 började Leif Zern skriva teaterkritik i *Dagens Nyheter*. Vid den tidpunkten efterfrågade *Dagens Nyheter* troligen en upptäckare och ifrågasättare av dominansförhållandena på teaterfältet. Avantgardekritikerns uppgift har enligt Bourdieu ”en funktion som upptäckare och måste därför ofta bli språkrör och ibland impressario genom att ge karismatiska värdeintyg om konstnärerna och deras konst”.⁶ Inte minst för gruppen Fickteatern (med bl.a. Suzanne Osten och Leif Sundberg) fungerade Zern tillsammans med Annika Holm som upptäckare och hade utifrån sin position på *Dagens Nyheter* möjlighet att tillerkänna gruppen en avsevärd kapitalmängd.⁷

Västernorrland

I Västernorrland hade Landstinget regelbundet engagerat Fickteatern, som hade förlagt flera premiärer dit. Zern kände därför väl till verksamheten och föreslog 1970, när planer på en regionteater i länet började konkretiseras, att han skulle leda en regionteater med en mycket namnkunnig ensemble. Han var ett drygt år för tidigt ute med sitt förslag, det blev en grupp från Stadsteatern Norrköping-Linköping som flyttade upp till Härnösand och som huvudsakligen skulle ägna sig åt uppsökande verksamhet och barn- och ungdomsteater. Zern fick nu tillsammans med Bengt Jahnsson istället bedöma teaterns uppsättningar. Bengt Jahnsson skrev exempelvis om en av de större, framimproviserade uppsökande uppsättningarna baserade på frågeställningar hos publiken, *Meningen med föreningen* och konstaterade att den borde få gästspela på Dramaten.⁸ Det är en tendens som återkom flera gånger hos Jahnsson, han tycks ha sett som sin uppgift att lyfta fram det som skulle kunna utmana och hota Dramatens dominerande position. Leif Zern gav också betydelsefulla värdeomdömen om exempelvis *Fara å färde*, en uppsättning framarbetad på samma sätt som *Meningen med föreningen*: ”Det ligger ett enormt skådespelararbete bakom denna föreställning, en detaljinstudering som är så exakt att man tycker sig ha mött varenda rollfigur någon annanstans”.⁹

Det intressanta är att den lokale kritikern Curt Bladh valde att inte skriva om dessa båda uppsättningar som lyfts upp av *Dagens Nyheter*. Det medverkar måhända till att publiken uteblir när de spelas i Sundsvall. Exempelvis skrev han under rubriken ”Rädda regionteatern!” om den uteblivna Sundsvallspubliken att teatern måste spela en mer traditionell repertoar.¹⁰ Förmodligen gjorde han sig till tolk för sin läsekrets, medveten om vad den traditionella teaterpubliken uppskattade. Att teatern enligt målsättningen skulle hitta en ny publik var inget som han tog fasta på. Hans funktion påminner i viss mån om den symbios som Bourdieu finner mellan teaterkritikern på *Figaro* och de konservativa läsarnas publiksmak. Kritikern behöver bara tillmötesgå läsarnas smak. Dessutom tillför han dem ”något som åligger den professionelle, nämligen ett intellektuellt bemötande av en annan intellektuell: en kritik, som

5 ”Ledtrådar”, *Dialog* 1965:1, s. 2.

6 Pierre Bourdieu, *Konstens regler : Det litterära fältets uppkomst och struktur*, Moderna franska tänkare, 31, Stockholm, Stehag, 2000, s. 224.

7 Karin Helander, *Från sagospel till barntragedi : Pedagogik, förströelse och konst i 1900-talets svenska barn-teater*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet, 65, Stockholm, 1998, s. 96.

8 Bengt Jahnsson, ”’Meningen med föreningen’ : En riktigt rolig pjäs – skulle passa Dramaten”, *Dagens Nyheter* 1973.11.22.

9 Leif Zern, ”Teaterdagar i Västernorrland: En imponerande grupp med alldeles egen profil”, *Dagens Nyheter* 1975.05.17.

10 Curt Bladh, ”Rädda regionteatern!”, *Sundsvalls Tidning* 1975.09.25.

lugnar 'borgarna', av de mycket sofistikerade argument som de intellektuella använder för att berättiga sin avantgardistiska smak".¹¹

När Västernorrlands regionteater bestämde sig för att tillmötesgå kraven och spelar en traditionell klassiker, Ibsens *En folkefiende*, ser Bladh det som ett genombrott för teatern.¹² Zern som skriver om samma uppsättning är också positivt inställd, men lyfte då fram att uppsättningen bar spår av gruppteaterns tillvägagångssätt.¹³

När Sundsvalls stad diskuterade ett fastare samarbete med Dramaten i Stockholm, med ett förslag om en Dramatenscen stationerad i Sundsvall, var det en utveckling som Bladh understödde. Här är det intressant att se att den uppsättning som i november 1978 slutrepeterades och spelades i Sundsvall av Dramaten, Allan Edwalls *Någon där? – Ja, någon*, fick övervägande negativ kritik i rikspressen medan Curt Bladh var mycket positiv. För Bladh var de symboliska värden som nationalscenen innehade tillräckligt för att garantera uppsättningens kvalitet i jämförelse med den egna regionteatern. Det handlar här om att den lokale kritikern arbetade för att driva den lokala teatern mot traditionella värden alternativt att få Dramaten att etablera sig i staden, för de Stockholmsbaserade rikskritikerna handlade det istället om att bedöma uppsättningen i förhållande till andra Dramatenscens uppsättningar och Stockholmsuppsättningar för att genom kritiken driva Dramaten till en förändring. De fältliknande striderna i Västernorrland och Stockholm var olika. Curt Bladhs kampanj i Sundsvall var framgångsrik, regionteatern flyttade från Härnösand till Sundsvall och började i en större utsträckning spela klassisk dramatik. Att den barnteater som ensemblen producerade och som fortsatte att vara experimentell, inte bedömdes av exempelvis Curt Bladh och ignorerades av rikspressen påskyndade naturligtvis utvecklingen. Så skrev teatern i sin årsredovisning för 1984/85 att man inte skulle spela någon barn- och ungdomsteater under det kommande spelåret, trots att den var en av teaterns prioriterade verksamheter. Orsaken var:

Känslan av isolering hos den konstnärliga personalen liksom upplevelsen av teatern som distributionscentral för barnkultur har skapat ett starkt behov av att få en mer fördjupad kontakt med vuxenpubliken.¹⁴

Jag tolkar det som att teatern för sin överlevnad, för att kunna attrahera skådespelare och regissörer samt motivera ökat ekonomiskt engagemang från Landsting och kommuner måste bli tillerkända ett högt kapitalinnehav på det nationella teaterfältet eller åtminstone anses inneha en position på fältet.

Dalarna

I Dalarna var situationen annorlunda, här fanns inget initiativ ifrån vare sig landsting eller kommuner för att få en fast teater till länet, istället var det en fri grupp som kallade sig Dala-teatern som drev på utvecklingen. Medlemmarna kom från två konstellationer, dels en Riksteaterensemble som hade varit placerat i Dalarna på försök under ett år och dels från en fri grupp som hade blivit kända för sitt uppsökande arbete i en Malmöförort. Merparten av medlemmarna i de båda grupperna hade gått gemensamt på Skara skolscen, en teaterutbildning som engagerade flera framstående internationella teaterpedagoger men vars kapitalinnehav på teaterfältet var lågt. De gjorde sin egen länsteaterutredning och uppvaktade myndigheter och

11 Pierre Bourdieu, "Men vem skapar skaparna" (1980), Pierre Bourdieu, *Texter om de intellektuella*, Moderna franska tänkare, 11, Stockholm, Stehag, 1992.

12 Curt Bladh, "Regionteatern spelar Ibsen: Ett stort genombrott", *Sundsvalls Tidning* 1976.10.29.

13 Leif Zern, "Ibsen lever i Sundsvall", *Dagens Nyheter* 1976.10.13.

14 Kommentar, Verksamhetsberättelse 1984/85, Västernorrlands regionteater, Sveriges Teatermuseum [onumrerat s. 5].

regeringen, det resulterade i att de fick ett fri gruppstöd från Landstinget och kunde starta sin verksamhet. Samtidigt inledde Landstinget i den statliga kulturpolitikens anda en Länsteaterutredning vars resultat inte innebar att Dalateatern automatiskt skulle bli omvandlads till regionteater, istället ansåg Landstinget att en teaterchef först skulle anställas som i sin tur skulle anställa en ensemble. Detta stod i motsättning till den kollektiva arbetsform som Dalateatern arbetade under. En orsak till att Landstinget ville välja en mer traditionell organisationsform var att få en ökat inflytande över teaterns verksamhet. Tack vare att Dalateatern hade fått ett erkännande på det nationella teaterplanet kunde man driva upp ett opinionsmässigt försvar, vilket resulterade i stora artiklar i rikspressen och till att fackförbundet Teaterförbundet agerade. Det var framförallt Leif Zern som stod för erkännandet i samband med att gruppen 1974 spelade en klassiker, Büchners *Woyzeck*. Han hävdade att det var "en sensationellt bra föreställning" som byggde på en djärv bearbetning:

Rolltolkningarna är en sak, och de är ypperliga. Men det som gör föreställningen så märklig är denna ständiga växelverkan mellan gemytlighet och skräck, kabaré och realism. Den är starkt rytmiserad, och det uppstår ett samband mellan scener och roller som ingen tidigare sett.¹⁵

Han menade även att gruppen talade ett unikt språk som fungerade i kombination med publiken och som kunde ge kunskaper att använda i aktiv handling:

Det är också ett sätt att lära andra tala, formulera erfarenheter och fylla tystnaden med nya namn, tecken och protester.¹⁶

Även *Svenska Dagbladet* som i ringa mån hade intresserat sig för teater utanför storstäderna var positiv, Åke Janzon jämförde med Ingmar Bergmans uppsättning några år tidigare:

Men framför allt har han [regissören Eyvind Andersen] haft klart för sig vad Ingmar Bergman nästan råkade glömma bort: Att "Woyzeck" är den ensamma människans tragedi, insatt i ett socialt sammanhang, där översitteriet och förtrycket bildar en nästan naturlig inramning.¹⁷

Den lokala kritiken var inte alls lika positiv, framförallt gällde det Ingvar Engvén i *Borlänge Tidning*. Engvén hade först skrivit till den ledande socialdemokratiska politikern Irene Vestlund och argumenterat för att Dalateatern skulle utgöra kärnan i den nya Länsteatern, men efter *Woyzeck* hade han ändrat sig.¹⁸ Storstadskritikernas konsekvrering av Dalateatern blev till ett ifrågasättande av de lokala kritikernas förmåga att göra relevanta smakomdömen och Engvéns autonomi ifrågasattes. I en skriftväxling med Länsteatern i Dalarna (som blev Dalateaterns namn när de blev regionteater) i tidningen försvarade han dock sin rätt att göra smakbedömningar:

När etablerade kritiker som Bengt Jahnsson, Leif Zern och Elisabeth Sörensson är positiva till Länsteatern, representerar de enligt Flodin den stora sanningen. När jag lämnar mina synpunkter är det fråga om "personlig smak". Varför är det inte fråga om "personlig smak" när man är positiv?¹⁹

15 Leif Zern, "Dalateaterns 'Woyzeck': En total upplevelse", *Dagens Nyheter* 1974. 11.23.

16 Ibid.

17 Åke Janzon, "Dalateatern på Kägellbanan: 'Woyzeck' utan pompa" *Svenska Dagbladet* 1975.05.05.

18 Christer Flodin, "En fråga om smak eller...?", *Borlänge Tidning* 1979.03.22.

19 Ingvar Engvén, "Engvén svarar: Vulgär och låg debattnivå", *Borlänge Tidning* 1979.03.22.

Kanske också ett utslag av ”förbittringens dialektik som fördömer någon annan för att denna är i besittning av den egendom man själv önskar sig”?²⁰ Rolf Forss, den andra lokala kritiker, angreppspunkter handlade om att ensemblesmedlemmarna försökte sig på att själva skriva dramatik, riktig teater ska skrivas av erkända dramatiker:

Strindberg, Brecht och Shakespeare är dåliga författare anser gruppen och därför skriver de själva sina mästerverk.[...] Samtliga har numera ett subventionerat elfenbenstorn att utföra sina skrivpiruetter i. Det är därför Länsteatern är så osynlig.²¹

Jag ska inte här ge ytterligare exempel på värdeomdömen som visar på motsättningen mellan det regionala/lokala kulturfältet i vardande och det i Stockholm baserade teaterfältet. En slutsats som jag kan dra utifrån teaterkritikernas omdömen är att de lokala teaterkritikerna är betydligt traditionellare, förmodligen är de osäkrare i sin roll och måste därför hålla fast vid de traditionella värdena och slå vakt om att teatern inte ska ägna sig åt att blanda former. Medan de kritiker som har erövrat en dominerande position har en sådan trygghet i sin yrkesutövning att de kan tillåta nya formgrepp som att låta dramaturgin få revyform, att det finns inslag av cirkus och varieté etc. Ett sådant risktagande vågar alltså de lokala kritikerna inte sig på.

Intresset för regionteatrarnas utmaning mot den dominerande teatern avtog och samtidigt avtog dessa teatrars förmåga att ifrågasätta. Enligt Bourdieu är ”[d]e nytillkomnas enda möjlighet är att hela tiden förpassa de konsekrerade producenter som de mäter sig mot, och följaktligen också deras produkter och den smak som förknippas med dem [...] till det förflutna”.²² Att det skulle leda till ett totalt ifrågasättande av fältets doxa är otänkbart beroende på investeringarna i tid och ansträngningar som de har lagt ner på att få vara med i spelet. ”Dessa investeringar bidrar på samma sätt som initiationsriternas provningar till att i praktiken göra det otänkbart att man rätt och slätt skulle förintä spelet.”²³

Vad händer då med Leif Zern? Han behövde inte längre spela rollen som upptäckare (även ifall han då och då återkommer till rollen, men istället för nya tendenser handlar det nu om att lyfta fram skådespelare) utan blev allt mer en försvarare för den traditionella teatern och inte minst skådespelarens roll inom teatern. Samtidigt började teatern allt mer började intressera sig för sina rötter och traditioner, det talades om den konstnärliga teatern istället för den samhällsengagerade teatern.²⁴

Ett bevis på Zerns konsekrerande kraft och dominerande position, var att han 1994 fick skriva en analys till den statliga Teaterutredningen som i något redigerad form användes som utgångspunkt för Kulturutredningens förslag 1995 om regionteatrarna:

En förskjutning från det lokala och provinsiella till det internationella och urbana bidrog också till att ställa den decentraliserade teatern svarslös. Även om de nya regionala teatrarna fann sina arbetsformer och i vissa fall utvecklades konstnärligt, förblev teatern i någon mening osynlig.²⁵

Att Zern och andra kritiker var mycket medskyldiga till regionteatrarnas minskade synlighet tog han självklart inte upp, han gav en bild av kritikern som enbart underordnad det som händer inom teatern.

20 Pierre Bourdieu, 2000, s. 57.

21 Rolf Forss, ”Vad är meningen med länets teater?”, *Falu Kuriren* 1976.02.23.

22 Pierre Bourdieu, 2000, s. 239.

23 Pierre Bourdieu, ”Några egenskaper hos fälten” (1980), Pierre Bourdieu, 1992, s. 46.

24 Ett exempel på detta är striderna kring Teatermanifestet på Göteborgs stadsteater 1991, se exempelvis Per Arne Tjäder *Den allvarsamma lekplatsen : Tillstånd och förändring i svensk teater*, Stockholm, 1984.

25 Kulturpolitikens inriktning : Kulturutredningens slutbetänkande, SOU 1995:84, Stockholm, 1995, s. 360.

Är orsaken till att teatern och teaterkritiken idag tillmäts mindre betydelse inom kulturjournalistiken att ingen längre söker och lyfter fram de som utmanar fältet eller att ingen längre är beredd att göra de insatser som ett ifrågasättande innebär? Har de dominerande institutionerna lyckats ofarliggöra sina kritiker genom att upphöja de mest begåvade, vilket lett till att fältstriderna avtar? Får detta som konsekvens att teaterfältets autonoma pol försvagas och att det inte längre kan betraktas som ett eget fält utan bara kommer ingå i ett scenkonstfält där teatern kommer få stå för föråldrade och ifrågasatta värden?

Referenser

- Bladh, Curt: "Från borgerligt intresse till kommunalt ansvar. Kulturlivet efter 1930" i *Sundsvalls historia III*, red. Lars Göran Tedebrand, Sundsvall, 1997.
- Bladh, Curt, "Regionteatern spelar Ibsen: Ett stort genombrott", *Sundsvalls Tidning* 1976.10.29.
- Bladh, Curt: "Rädda regionteatern!", *Sundsvalls Tidning* 1975.09.25.
- Bourdieu, Pierre: *Konstens regler : Det litterära fältets uppkomst och struktur*, Moderna franska tänkare, 31, Stockholm, Stehag, 2000.
- Bourdieu, Pierre, "Men vem skapar skaparna" (1980) i Pierre Bourdieu, 1992.
- Bourdieu, Pierre: "Några egenskaper hos fälten" (1980), i Pierre Bourdieu, *Texter om de intellektuella*, Moderna franska tänkare, 11, Stockholm, Stehag, 1992.
- Engvén, Ingvar, "Engvén svarar: Vulgär och låg debattnivå", *Borlänge Tidning* 1979.03.22.
- Flodin, Christer: "En fråga om smak eller...?", *Borlänge Tidning* 1979.03.22.
- Forss, Rolf, "Vad är meningen med länets teater?", *Falu Kuriren* 1976.02.23.
- Helander, Karin: *Från sagospel till barntragedi : Pedagogik, förströelse och konst i 1900-talets svenska barnteater*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet, 65, Stockholm, 1998.
- Hoogland, Rikard: *Spelet om teaterpolitiken : Det svenska regionteatersystemet från statligt initiativ till lokal realitet*, diss. Stockholm, 2005.
- Jahnsson, Bengt, "'Meningen med föreningen' : En riktigt rolig pjäs – skulle passa Dramaten", *Dagens Nyheter* 1973.11.22.
- Janzon, Åke: "Dalateatern på Kägelbanan: 'Woyzeck' utan pompa" *Svenska Dagbladet* 1975-05-05.
- Kulturpolitikens inriktning : Kulturutredningens slutbetänkande*, SOU 1995:84, Stockholm, 1995.
- "Ledtrådar" i *Dialog* 1965:1.
- Ny kulturpolitik : nuläge och förslag*, Kulturrådet, SOU 1972:66, Stockholm, 1972.
- Tjäder, Per Arne, *Den allvarsamma lekplatsen : Tillstånd och förändring i svensk teater*, Stockholm, 1984.
- Verksamhetsberättelse 1984/85, Västernorrlands regionteater, Sveriges Teatermuseum [onummerat s. 5].
- Zern, Leif: "Dalateaterns 'Woyzeck': En total upplevelse", *Dagens Nyheter* 1974. 11.23.
- Zern, Leif: "Ibsen lever i Sundsvall", *Dagens Nyheter* 1976.10.13.
- Zern, Leif: "Teaterdagar i Västernorrland: En imponerande grupp med alldeles egen profil", *Dagens Nyheter* 1975.05.17.

Orderly disorder: post-human creativity

Dr. [Rolf Hughes](#)

rolf.hughes@metamorphosis.se

School of Architecture, Royal Institute of Technology Stockholm

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

The paper examines the unresolved conceptual hybrids (or monsters) in the rhetoric and practices of the willed, purposive design strategies and mythologies of “the creative individual” or collaborating team (i.e. the conventions of authorship), contrasting these to the conventions of auto-poiesis (self-making) such as are adopted in algorithmic, generative or “evolutionary” design, artificial life art, emergence, and metacreation (the design of generative and creative processes). Applying Katherine Hayles’ paradoxical notion of “orderly disorder” to experiments in emergence by “bioartists”, “transgenic” artists or others employing processes outside the traditions of mimetic model making, the paper argues that an important consequence of locating creative and critical practice “at the edge of chaos” (i.e. at the tension between order and surprise) is the creation of new metaphors, possibilities for innovation, demands for interdisciplinary border crossings, hybrid networks, and capacities for *seeing connections*, which the paper claims will be a defining feature of our contemporary relationship – as professional practitioners, researchers, and critics – to “post human” creativity.

Keywords: authorship, design, auto-poiesis, intention, emergence, complexity, interdisciplinarity, art, metaphor, biotechnology, innovation.

Orderly disorder: post-human creativity¹

This precisely is the long story of how responsibility originated. The task of breeding an animal with the right to make promises evidently embraces and presupposes as a preparatory task that one first makes men to a certain degree necessary, uniform, like among like, regular, and consequently calculable.

Friedrich Nietzsche, *The Genealogy of Morals*, Second Essay

As part of my research I contrast the conventions of authorship with those of auto-poiesis (self-making) to explore what we can learn of society’s changing priorities when privileging the willed, purposive design strategies (or mythologies) of “the creative individual” – or collaborating team – over the traditions of *ars combinatoria*, anonymous or “open source” development, algorithmic (generative or “evolutionary”) design, artificial life, emergence, and metacreation (the design of generative and creative processes). To study such questions is to

1 This draft paper derives from two research projects in which I am currently involved; “Architecture and its Mythologies: Authorship, Judgement, Representation” (2003–2005) and “Auto-poiesis and Design” (2005–2007) both undertaken at the School of Architecture, Royal Institute of Technology (KTH) in Stockholm, Sweden. I would like to gratefully acknowledge the financial support of Vetenskapsrådet (the Swedish National Research Council) for these projects.

investigate how a society conceptualises creative production, its legitimising institutions and discourses, its attitudes towards human identity and consciousness. This demands interdisciplinary perspectives on the cultural, technological, and economic aspects of the changing figures of authorship, including the particular socio-cultural factors, technological developments, and institutions of *ownership* and *reward* that historically favour specific practices of authorship and design. As I have discussed elsewhere², the issues identified in Roland Barthes' "The Death of the Author" (1967)³ or Michel Foucault's "What is an Author?" (1969)⁴ affect a wide range of disciplines, raising questions such as How does the epistemological status of *author* shape that of work (*oeuvre*) – and vice versa? How does Foucault's "author-function" operate differently across different disciplines? And what does this reveal about the discursive allegiances of such disciplines? For example, when considering the allocation of authorship and ownership rights within contemporary scientific culture, a factor that often determines how scientific research is conducted and distributed, the issue of authorial attribution becomes deeply problematic since scientific authorship today is typically characterised by multi-authorship – i.e. a fragmented collection of collaborations. Furthermore, standards of openness, secrecy, publication, and credit vary significantly between different laboratories, between academia and industry, and even between different departments, disciplines and industries all of which might separately contribute to a specific, shared research goal such as decoding the genetic language of early life.

Whichever paradigm of authorship is ascendant during any given historical period will reveal how a society chooses to define itself in relation to its knowledge, its traditions and discourses. Thus the figure of the author (including the author's various reported deaths, disappearances, and resurrections) has always attracted a constellation of related concepts, including (but obviously not limited to) origin, ownership, agency, self, consciousness, causality, authority, accountability, theology, creativity and consciousness. We might also incorporate into our discussion the various 'anti-authorship' traditions that seem to have shadowed our changing author paradigms from the beginning – elements of *auto-poiesis* (self-making), for example, or the enduring ambition to automate authorship and cultural production more generally via strategies of *ars combinatoria*, OULIPO generative systems, Dada experiments and surrealist games (or, more recently, post-humanist paradigms of *emergence*, including "generative" or "evolutionary" art, design and science).⁵ Techniques of sampling, inter-textual citation, collage and montage are today so mainstream as to be incorporated into many mass market software programmes such as Apple's iMovie or Garageband, and this also affects our perception of authorship, creativity, and culture more generally. Perhaps we need to imagine – as Ronald Jones, artist and Professor of Interdisciplinary Studies at Konstfack, recently invited his audience to do – "a culture without copies because there are no originals"⁶.

2 See Rolf Hughes (forthcoming 2006) "Authorship and its Mythologies" and "Architecture and Authorship". Several of my remarks on authorship in the present paper are explored in greater detail there.

3 Published in English translation in *Image-Music-Text*, trans. And ed. Stephen Heath (London: Fontana, 1977), pp.42–8.

4 Translated into English by Josué V. Harari, in Josué V. Harari ed., *Textual Strategies: Perspectives in Post-Structuralist Criticism* (Ithaca: Cornell University Press, 1979), pp.141–60.

5 Space prohibits such a survey here, but this is a central focus of "Auto-poiesis and Design", a practice-based research project involving architect Pablo Mirando and myself as research leader. The project is funded by Vetenskapsrådet (the Swedish National Research Council) 2005–2007 and uses algorithmically-mutating programmes to explore the computer's potential as an active proponent of design, while examining auto-poiesis, emergence and related concepts such as the virus as metaphors of (and reactions to) authorship and competing claims of ownership. See www.automatic.se for further details.

6 Ronald Jones, lecture titled "clones, counterfeits, ersatzes, decoys, facsimile, duplicates, forgeries, reduplications, doppelganger, bootleg, instant replays, simulacra, replicas; now imagine a culture

The modern representation of the author (as originator and proprietor of a special commodity, the *oeuvre*) is held to derive from a paradox arising from mixing Lockean discourses of property and selfhood with the eighteenth century discourse of original genius; within such a formulation, the author exerts a highly disciplined command of materials, and therefore self – seizing and shaping the materials of authorship in their passage from idea, inspiration or commission to audience – while at the same time surrendering all control of the self to influences ‘beyond one’s control’ such as divine afflatus or Romantic inspiration.⁷ By the early nineteenth century, with the author now increasingly ‘liberated’ from church or state patronage and instead obliged to sell his or her works on the open market, the Romantic author posited the author as creative genius who, by virtue of stamping the imprint of a unique personality on original works, takes them into ownership and thereby provides the paradigm and reference point for intellectual property law (as well as for the personality cult of the author – a useful selling point in a crowded marketplace). At the same time, copyright discourse struggled to resolve the paradoxical notion of *intellectual property* with its hybridisation of corporeal and incorporeal, material and immaterial, body, identity and soul (or *Person*, *Man* and *Substance*, to use Locke’s terms⁸). These unresolved conceptual hybrids (or monsters) continue today in the respective claims of (and mutual suspicion between) apologists for author-centred design practices (e.g. the designer as author figure whose *expert* knowledge is non-algorithmic, non-propositional, “non-cognitive”) and the advocates of machine creativity, generative (or “evolutionary”) design, “transgenic” art or “bioart”, whose processes lie outside the traditions of mimetic model making and the representational logic of notational technologies. One consequence of this is the proliferation of new metaphors. Artificial life, for example, treats code as electronic and binary (drawing on the work of the cyberneticists) rather than genetic, and information thus becomes (as Fred Botting writes) “the new terrain of living, of creation and of technological innovation and, of course, the locus of a new species of monsters.”⁹

Today the status of a solitary, “heroic” conception of authorship – based on the epistemological, technological and legislative logic of print and deriving its legitimacy from the Romantic espousal of the cult of individual “genius” – has been challenged not only theoretically, by deconstruction and post-structuralism, but also in practice by the anonymous, collective, collaborative (and/or corporate) paradigms which continue to define a great deal of contemporary cultural, scientific, technological and engineering work. Collaborative forms of cultural production have a long history, of course, and may, in fact, represent the norm rather than the exception.¹⁰ But many commentators believe it is today’s unique combination of the Internet, an unparalleled communications tool which makes massive decentralized projects

without copies because there are no originals . . .” given during a seminar on copyright, 27 May 2005, Konstfack College of Art and Design, Stockholm, Sweden.

7 See Marton Dornbach’s review of Timothy Clark: *The Theory of Inspiration: Composition as a Crisis of Subjectivity in Romantic and Post-Romantic Writing* in *Studies in Romanticism*, Volume 42, Number 2 (Boston: Boston University, Summer 2003). Dornbach comments “Inspiration ... places the author in a precarious constellation with two forms of otherness: the dictating authority and the audience. The resultant “crisis of subjectivity” explains the often ambivalent role played by inspiration in many writers’ self-understanding.”

8 See John Locke, *An Essay concerning Human Understanding*. Ed. Peter H. Nidditch. (Oxford: The Clarendon Press, 1975).

9 Fred Botting (2003) “Metaphors and Monsters” in *Journal for Cultural Research*, Vol.7, No.4, 2003 (London: Routledge), 342.

10 Lev Manovich even claims “new media transforms all culture and cultural theory into an “open source”. This opening up of cultural techniques, conventions, forms, and concepts is ultimately the most promising cultural effect of computerization—an opportunity to see the world and the human being anew, in ways that we not available to “a man with a movie camera.”” *The Language of New Media* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2001), p.333.

possible, with increasingly restrictive legislation protecting intellectual property rights that have led thousands of scientists, designers, programmers, engineers and scholars to explore different ways to work. Rishab Aiyer Ghosh notes that the various legal instruments of state protection covered by the term Intellectual Property Rights – copyright, patent, trademark and others – were developed “with the primary justification of increasing human creativity, increasing the public’s access to this creativity, and increasing collaborative creativity” yet the drive of recent policy decisions worldwide to strengthen intellectual property rights threatens instead “to decrease creativity, decrease the public’s access to creativity, and worst of all, to decrease collaborative creativity. [...] This,” he adds “is the context in which collaboratively creating knowledge, something inherently human, comes to be seen as a novelty. [...] Businesses are looking at collaboration, not just in open source software, where the likes of IBM, Oracle, and Sun—otherwise holders of vast intellectual property domains—have investment plans of billions of dollars. The pharmaceutical and biotechnology industry has organized consortiums for genetic information, where individual discoveries are shared in a common pool rather than—as used to be the norm—secretly squirreled away in in-house labs for further commercial exploitation. Commerce matters, for free software has shown that collaboration can be profitable simply by virtue of leading to greater human creativity.”¹¹

“Open source” paradigms of cultural and industrial production, flourishing again partly due to the distributive powers of the Internet, operate far more widely than in software design alone – as a recent issue of *Wired* noted, biologists use open source methods in genomics and infomatics, NASA uses volunteers as part of its Mars mission to identify millions of craters and create a map of the planet, online initiatives such as Project Gutenberg, which has already digitized over 6 000 literary texts, and Distributed Proofreading, whereby the accuracy of the transcribed source texts are checked, each rely on hundreds of volunteers, and there are religious and legal open source projects and even an open source cookbook.¹²

In the context of our concern with authorship, the collaborative mode raises questions such as: what is at stake when we assign a collaboratively authored cultural artefact, such as a film, to a single creative source such as an author (or *auteur* – a figure conventionally held to be as distinct from *metteur-en-scene* as the architect from the structural engineer)? How do the pragmatics of intention operate within a collaboratively authored cultural artifact? Such issues can be further problematised via forms of cultural production that resist, replace, or seek to escape the conventions and ‘design logic’ of authorship, which brings us to what we might call “post-human” authorship – namely auto-poiesis, complex systems, emergence, and assorted disciplinary hybrids such as bio-technology, transgenic art, or bioart.

Post-humanism, according to Peter Eisenman, no longer views humankind as the originating agency, but rather as “a discursive function among complex and already-formed systems of language, which he [*sic*] witnesses but does not constitute. ... It is this condition of displacement which gives rise to design in which authorship can no longer either account for a linear development which has a ‘beginning’ and an ‘end’ ... or account for invention and form.”¹³ As one commentator remarks, the shift from linear, deterministic communications to interactive, non-linear, complex, networked and “emergent” communications, accompanies the shift of techno-scientific paradigms from the “hard” mechanical sciences of the early twentieth century to the “soft” biological sciences (and informatic technologies) of the early

11 Rishab Aiyer Ghosh, “Why Collaboration is Important (Again)” in *Code: Collaborative Ownership and the Digital Economy* ed. Rishab Aiyer Ghosh (Cambridge, Massachusetts and London, England: The MIT Press, 2005), p.3.

12 Thomas Goetz, “Open Source Everywhere”, *Wired*, November 2003, p.162.

13 Peter Eisenman, “Post-Functionalism”, in *Oppositions* 6, Fall 1976, reprinted in K. Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory*, (New York: Princeton Architectural Press, 1996), pp. 80–81.

twenty-first century, alongside a corresponding “decentralisation of human perception and individual creativity as the core evaluating criteria for an authentic work”¹⁴. This process of decentralisation has inevitably changed the way we articulate knowledge and our choice of metaphors for describing it. Julie Klein comments:

The complexity of knowledge is suggested by the current rhetoric of description. Once described as a *foundation* or *linear structure*, knowledge today is depicted as a *network* or a *web* with multiple nodes of connection, and a *dynamic system*. The metaphor of *unity*, with its accompanying values of universality and certainty, has been replaced by metaphors of *plurality relationality* in a *complex world*. Images of *boundary crossing* and *cross-fertilization* are superseding images of disciplinary *depth* and *compartmentalization*. Isolated modes of work are being supplanted by *affiliations*, *coalitions*, and *alliances*. And, older values of *control*, *mastery*, and *expertise* are being reformulated as *dialogue*, *interaction*, and *negotiation*. Changes in the spatial and temporal structures of knowledge also call into question traditional images of knowledge as a cognitive *map* with distinct *territories and borders* or a *tree with different branches*. They are too linear. In their place, images of *fractals*, a *kaleidoscope*, or a wildly growing *rhizome* without a central root have been proposed.¹⁵

As Klein argues, with links in a wide range of practices – including literary studies, physics, biology, education, public policy and environmental studies – and with many concepts in common (such as broad knowledge, integration, and synthesis, as well as the capacity to exercise judgment in complex and rapidly changing situations), the ideas of interdisciplinarity and complexity have become over recent decades “increasingly entwined”¹⁶. Complex systems present profound challenges to the culturally privileged notion of authorship. A complex system is open to influence and change from external *and* internal factors, and is therefore fundamentally unpredictable, despite its apparently deterministic character. Katherine Hayles’ phrase *orderly disorder* may be one appropriately paradoxical way of describing the complex structure of order and disorder within such complex systems. As Hayles observes, tiny deviations can produce radically divergent behaviour. “Emergence,” she writes, “implies that properties or programs appear on their own, often developing in ways not anticipated by the person who created the simulation. Structures that lead to emergence typically involve complex feedback loops in which the outputs of a system are repeatedly fed back in as input. As the recursive looping continues, small deviations can quickly become magnified, leading to the complex interactions and unpredictable evolutions associated with emergence.”¹⁷ Self-organising, emergent or generative systems do not merely reproduce themselves unchanged – this would be merely the neurotic monotony of repetition – but within them forces of disorder lead to order, and order similarly mutates into disorder at a fundamental level. As Hayles indicates, this implies a *politics of the representation of order* but it also suggests a form of *cyberpoetics* in which noise (defined as the *unexpected*, or in Gregory Bateson’s formulation “any difference that makes a difference”¹⁸) is seen to enhance informational value by resisting information’s entropic, homogenizing tendency, whereas routine information degenerates into sameness and predictability and thus devalues informational currency. In other words, innovation is valued and continuity (repetition) devalued, which means that cybernetics and information theory effectively pursue modernist values of originality, individuality, and *making it new*. Maturana and Varela’s concept of “autopoiesis” (the term is a neologism, combining refer-

14 See S. Iradj Moeini, “Architecture’s Inspirations from the Information Age” in *Four Faces: Conference Proceedings* ed. Lena Wilner (Stockholm: KTH, forthcoming 2005).

15 Klein (2004), p.3.

16 Ibid, p.2.

17 Katherine Hayles, *How We Became Posthuman* (London: University of Chicago, 1999), p. 225.

18 Gregory Bateson (1973), *Steps to an Ecology of Mind* (London: Paladin), 428.

ences from literature, information theory and biology) treats noise as being crucial to the development of complexity in self-organizing systems, once again because it is used to counter informational entropy and enhance complexity. Literature is information rich, according to this view, whereas clichés are informationally impoverished¹⁹.

Mitchell Whitelaw, in his outline of the history of emergence as a concept, traces the first technical use of the term to the English philosopher and literary critic George Henry Lewes in his *Problems of Life and Mind* (1875). Lewes uses the term *emergent* to describe an effect involving several causes that cannot be reduced or traced back to those component causes. His definition is part of a discussion on causality which was earlier addressed by the philosopher John Stuart Mill in *A System of Logic* (1843) in which Mill also discusses cases where multiple causes produce a single effect, but distinguishes between cases where the effect is a simple accumulation of multiple causes (for example, the vectoral composition of force will always move the same object the same distance under successive applications) and cases where the effect is irreducible to those causes (certain chemical compounds – water, for example, cannot be reduced to simply hydrogen plus oxygen; it is a new substance with properties very different from those of its components. It is these properties that Lewes labels “emergent.”) Mill argues that regardless of how well we know the individual elements of the living body, “it is certain that no mere summing up of the separate actions of those elements will ever amount to the living body itself.” Furthermore, he predicts that such “irreducible effects” will be discovered in many more areas, suggesting that this complex causality “will be found equally true in the phenomena of mind; and even in social and political phenomena.” In other words, Mill anticipates the field now known as complex systems science.²⁰

As both Katherine Hayles²¹ and Mitchell Whitelaw²² have indicated, the most successful manifestations of emergence appear to involve systems that operate outside the formal, technological grammar of designed robotics and computation. The introduction of biological materials or influences unhooks artificial life from design, human intentionality and conceptual modelling and effects a transition from the known to unknown, from the formal and familiar to the strange, unpredictable, mysterious, autonomous and open. Hence a kind of reverse reductionism operates – artificial life, as a scientific epistemological project, uses known components to create mysterious, ineffable results (or, as Mitchell pithily expresses it, “Instead of dissecting the frog, it tries to build one, although the goal, an enhanced knowledge of a living thing, is the same.”²³). The aims of a-life artists, in comparison, tend to be more synthetic, focussing on the absolute emergent result – the excess – rather than the relationship between the formal infrastructure and the emergent phenomenon. With such motivations, Whitelaw observes, a-life art becomes a “*metacreative*” endeavour; “it wants to create creation, variation, otherness. If a-life science is about knowing and understanding, a-life art is very basically about making and becoming, becoming-other, and becoming-unknown.” Such an orientation, Whitelaw continues, puts a-life art in a paradoxical position:

19 Norbert Wiener, discussing the necessity of difference in information theory, writes, “the more probable a message, the less information it gives. Clichés, for example, are less illuminating than great poems.” Norbert Wiener (1954), *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society* (London: Eyre and Spottiswoode), 21.

20 Mitchell Whitelaw (2004), *Metacreation: Art and Artificial Life*. (Cambridge, Massachusetts and London: MIT Press), p.209.

21 See N. Katherine Hayles (1996), “Narratives of Artificial Life,” in *Future Natural*, ed. George Robertson, Melinda Mash, Lisa Tickner, Jon Bird, Barry Curtis, and Tim Putnam (London: Routledge).

22 See Mitchell Whitelaw (2004), “Emergence” (Chapter 7) in *Metacreation: Art and Artificial Life*. (Cambridge, Massachusetts and London: MIT Press), The following comments derive from Whitelaw’s discussion in this chapter.

23 Ibid, p.226.

currently making increasingly sophisticated a-life systems demands an increase in technical knowledge and in willed design, control, and intentionality, toward an end that hopes to exceed that very intentionality and knowledge. This approach leads to an a-life art that follows the explorations of scientific a-life, applying its techniques for cultural and aesthetic ends. If a-life art is to get what it wants, a becoming-other, an endless excess, it has to surrender its intentionality at some point in this process. The question is whether this point of surrender, the point of emergence, will arrive when technological and formal innovation reaches a certain crucial point, or appear in another domain, on another axis altogether.²⁴

With complex systems and emergence discourse comes a different way of conceptualising the theory and practice of authorship. A couple of examples will suffice for now.

In *At Home in the Universe: The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity*. Stuart Kauffman, a theoretical biologist and one of the leading figures in complexity studies, asks what is common to “the teeming molecules that hustled themselves into self-reproducing metabolisms, the cells coordinating their behaviours to form multi-celled organisms, the eco-systems and even economic and political systems”. He answers:

The wonderful possibility ... is that on many fronts, life evolves toward a regime that is poised between order and chaos. The evocative phrase that points to this working hypothesis is this: life exists at the edge of chaos. Borrowing a metaphor from physics, life may exist near a kind of phase transition. (...) *Networks in the regime near the edge of chaos—the compromise between order and surprise—appear best able to coordinate complex activities and best able to evolve as well.* (my emphasis)²⁵

Although Kauffman’s focus is on biological networks, his analysis can also be applied to social and cultural domains; the moment of complexity within such dimensions of experience is a medium “[p]oised between too much and too little order” and, as such, one that facilitates the emergence of network culture²⁶. With too much order, systems become static and do not change, whereas too little order means that things fall apart – the systems (cultural, political, or economic systems as well as technical, informational, or biological) cease to function.

Evolutionary algorithms, used by an increasing number of contemporary designers as a new architectural, engineering or design tool, mimic biological evolution by generating many different designs, without any kind of blueprint, and rejecting the less fit in order to select the most functional. Such an approach is most effective at addressing problems that are located beyond what mathematician John von Neumann has termed the “complexity barrier” – i.e. the dividing line between problems that can be solved using existing methods and those that require a more intuitive, or improvisational approach (evolutionary algorithms tend to spin out of control when confronted with problems that require a single, best solution)²⁷. John Frazer has defined emergent architecture, for example, as “a property of the process of organizing matter rather than a property of the matter thus organised” – it is, in other words, a “process-driven architecture” which emerges “on the very edge of chaos, where all living things emerge, and it will inevitably share some characteristics of primitive life forms.” He extends the biological metaphor in his definition of what he calls “evolutionary architecture” which will exhibit “metabolism” and enjoy “a thermodynamically open relationship with the environment in both a metabolic and a socio-economic sense” while “using the processes of auto-

24 Ibid, p.226.

25 Stuart Kauffman (1995), *At Home in the Universe: The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity* (New York: Oxford University Press), 26. Cited by Mark Taylor (see below).

26 See Mark C. Taylor (2005), *The Moment of Complexity: Emerging Network Culture* (Chicago and London: The University of Chicago Press), 25.

27 See Sam Williams “Unnatural Selection” in *Technology Review*, February 2005, p.56.

poiesis, autocatalysis and emergent behaviour to generate new forms and structures". Here the emphasis on a "symbiotic relationship" between model and environment, the suggestion that architecture may be capable of a form of artificial life, an "organism" capable of responding to its surroundings and inhabitants, and modifying its structures accordingly ("Not a static picture of being, but a dynamic picture of becoming and unfolding – a direct analogy with a description of the natural world." ²⁸), clearly suggests that we have come a long way from the paradigm of architect as author, whose design intentions are seamlessly realised and expressed in built form.

Whereas evolutionary algorithms use fixed sets of instructions to vary the information they manipulate, a related field, that of genetic programming, is capable of improving over time by applying Darwinian evolution methods to software development. The computer shuffles millions of possible solutions to a specific problem, and progressively evolves a population of programs over several generations until eventually, via a process of relentless elimination and selection, it identifies an optimum solution. In some respects, evolutionary simulations can be said to replace design, since artists can use this software to breed new forms rather than specifically design them. At the same time, as Manuel de Landa points out, deliberate design is still a crucial component in the deployment of genetic algorithms – for the evolutionary results to be truly useful as visualization tools, the range of possible designs that the algorithm considers need to be expansive (so that all the possibilities cannot be considered in advance by the designer), surprising and qualitatively rich. ²⁹

Such technology raises important questions for design theory: is an invention, invented without the presence of a human inventor, really an invention? If so, who is the inventor/author (who is accountable if it goes wrong or causes unforeseen damage)? If the invention works and serves the purpose for which it was created, does it matter if we don't understand *how* it works? There are evolved designs, such as the evolved electronic circuits of Adrian Thompson, a researcher at the University of Sussex, that defy explanation, could not be reproduced in a simulation, and are described by their creator (or, rather, the by-standers overseeing the creation i.e. Thompson and his colleagues) as "bizarre, mysterious and unconventional." ³⁰

The work of a number of contemporary artists cross-breeding disciplines such as art, science, genetics, and technology raise similar questions about authorship, origins, intention and accountability. Natalie Jeremijenko, for example, is a "technoartist" and mechanical engineer at Yale University whose work illustrates how science and engineering can raise critical, aesthetic, political, and cultural awareness and whose technological/cultural artifacts solicit the active participation of their users in the formulation and articulation of such awareness. One such project was called "Sperm Economy", an installation of sperm boxes at Blasthaus, an alternative art space in San Francisco, to which visitors could contribute sperm which are then categorized and sorted by the same categories used by the California cryobank, including race, hair color, eye color, and height. Additional economic categories – such as consumption behavior and market demographics – were also added and the stored sperm were publicly displayed in nitrogen-cooled vats. Visitors could then select and blend specific characteristics of various men and these sperm "democracies", as they were called, were then auctioned off as anonymous human sperm, resulting in "a kind of do-it-yourself, primitive genetic-engi-

28 John Frazer, *An Evolutionary Architecture* (London: Architecture Association, 1995), p.103.

29 Manuel de Landa, *Deleuze and the Use of the Genetic Algorithm in Architecture* (2001). Available at: <http://boo.mi2.hr/~ognjen/tekst/delanda2001.html>.

30 Adrian Thompson, Paul Layzell, and Ricardo Salem Zebulum, "Explorations in Design Space: Unconventional Electronics Design Through Artificial Evolution," *IEEE Transactions on Evolutionary Computation* 3, no. 3 (1999):167–196. <<http://www.cogs.susx.ac.uk/users/adrianth/cacm99/paper.html>>.

neering experiment, which demonstrates and yet questions the ability to “choose” your own offspring.”³¹

Another artist, Eduardo Kac, created a work called “Genesis” which he describes as a “transgenic artwork that explores the intricate relationship between biology, belief systems, information technology, dialogical interaction, ethics, and the Internet.” Kac translated a line from the Bible’s *Genesis* – “Let man have dominion over the fish of the sea and over the fowl of the air and over every living thing that moves upon the Earth.” – into Morse code, and then represented the code’s dot, dash, letter space, and word space as C, T, G, and A, respectively. Scientists assembled the resulting DNA sequence into a gene that they added to bacteria in a petri dish. Although the gene encoded a protein not normally found in nature, the bacteria making that protein seemed to grow normally. The living microbes were projected onto the walls of the room in “Genesis” while ambient music played, generated from DNA sequences. Whenever anybody clicked a button on Kac’s website (www.ekac.org) an ultraviolet light, capable of mutating bacterial DNA, shined on the microbes. At the end of each showing of “Genesis”, Kac’s scientists re-analysed the added gene’s DNA sequence and Kac translated it back into Morse code and then English. The original Bible verse thereby mutated — “fowl” became “foul”, for example — and the book of indeterminate authorship *par excellence* was thus virally infected by gibberish.

A final example: “MEART – The Semi Living Artist” is a geographically detached, bio-cybernetic research and development project (developed and hosted by SymbioticA – The Art & Science Collaborative Research Lab, University of Western Australia) that explores aspects of creativity and artistry in the age of new biological technologies. The MEART web site describes the project as follows:

MEART is an installation distributed between two (or more) locations in the world. Its “brain” consists of cultured nerve cells that grow and live in a neuro-engineering lab, in Georgia Institute of Technology, Atlanta, USA (Dr. Steve Potter’s lab). Its “body” is a robotic drawing arm that is capable of producing two-dimensional drawings. The “brain” and the “body” will communicate in real time with each other for the duration of the exhibition.

Comprising a mix of ‘wetware’ (neurons from embryonic rat cortex grown over a “Multi Electrode Array”), ‘hardware’ (a robotic drawing arm), ‘software’ linking the wetware and the hardware, and using the Internet to overcome the geographical remoteness of its components, MEART suggests a future scenario in which “humans will create/grow/manufacture intuitive and creative “thinking entities” that could be intelligent and unpredictable beings. They may be created by humans for anthropocentric use, but as they will be creative and unpredictable they might not necessarily stay the way they were originally intended.” The project’s wetware/software/hardware hybrid is described as “a Semi-Living Artist” because it is made of both living and artificial components – part grown, part constructed – raising questions such as “What will happen when such a system starts to express qualities that are considered uniquely human aptitudes such as art? (...) What is creativity? What creates value in art? (...) What is it that makes a person a genius?” The MEART web site states:

From an historical context, artists have always been concerned with imitating life and with giving life/animating qualities to non-living entities. Technology has also joined forces with art forms to create more sophisticated types of artificial life systems and “intelligent” machines. The uniqueness of MEART is the attempt to create an intelligent artificial/biological artist that has in itself the capability or potential to be creative. We are

31 See José van Dijck, After the “Two Cultures”: Toward a “(Multi)cultural” Practice of Science Communication, *Science Communication*, Vol. 25 No. 2, December 2003 177–190.

focusing on creating the artist rather than the artwork. MEART proposes to embody the fusion of biology and the machine – creativity emerging from a semi-living entity.³²

Other questions arising from transgenic art (or the move from aesthetics to “genesthetics”) include: What is involved in the shift from a traditional economy of art in imitation of nature, to one that subsumes or incorporates nature self-reflexively? What happens to the question of the artistic medium when the medium is alive? One way of looking at these issues, the participants propose, is to consider creativity along a spectrum, from a reductionist mechanical device, to an artistic genius (thus, ironically, the genius figure returns as the pinnacle of creative endeavour — although brought down to earth perhaps by sharing the same stage with the cultured neurons’ attempts to link together diverse inputs and thereby show signs of very basic “learning” or “creativity”).

Such conceptual work explores assumptions at the core of (Western) selfhood, concerning for example chance and authorship, biological parenthood and genetic manipulation, origin and reproduction, copy and authenticity. In *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*, Walter Benjamin describes what is at stake when mechanical reproduction strips an artefact of its aura of “authenticity”:

The authenticity of a thing is the essence of all that is transmissible from its beginning, ranging from its substantive duration to its testimony to the history which it has experienced. Since the historical testimony rests on the authenticity, the former, too, is jeopardized by reproduction when substantive duration ceases to matter. And what is really jeopardized when the historical testimony is affected is the authority of the object.³³

We might ask whether “realities that emerge from handwork”, to use Rilke’s phrase³⁴, emerge from their algorithmic, digital, or combinatorial origins—or Jeremijenko’s installation of sperm boxes—with any authenticity, authority – or indeed any capacity for historical testimony. Or is it more likely, as Whitelaw argues, that the drive of a-life art towards emergent excess and autonomy will ultimately lead to a point of dissolution:

Any system capable of autonomous ongoing emergence could move outside the bounds of its host system, across domains. A work of a-life art that succeeds might be conceptual or cultural as much as robotic or computational; it might be imperceptible, subsisting within and across existing structures but changing, adapting itself and them. There is no reason why it should stay in the gallery or in the computer. If the coevolutionary processes observed in biological life are any indication, emergent a-life would sustain itself in processes that span strata of media, culture, technology, and biology. [...] Thus if a-life art were to fulfil its desire for excess, it would cease to be identifiable (and functional) as art. It would be unbounded and unintentional, an adaptive pattern indistinguishable from the wider dynamics of its environment.³⁵

Artists and scientists each claim to seek truth, in its different manifestations or expressions, and thereby discover new mysteries to explore further. Reductive thinking, critical analysis, inspiration, poetry, innovation – each form of practice marshals its own set of diverse inputs

32 <http://www.fishandchips.uwa.edu.au/project.html>.

33 Walter Benjamin, “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction” trans. Harry Zohn in *Illuminations* (London: Fontana, 1992), p.215.

34 Rainer Maria Rilke in a letter (1903) to Lou Andreas-Salomé wrote: “Somehow I too must come to make things; not plastic, but written things—realities that emerge from handwork. Somehow I too must discover the smallest basic element, the cell of my art, the tangible, immaterial means of representation for everything...” Quoted in “Introduction,” *Rainer Maria Rilke, New Poems: The Other Part*, trans. Edward Snow (1908; reprint, New York: North Point Press, 1998), ix.

35 Whitelaw (2004), p. 228.

to see connections where none were perceived previously. The many convergences taking place today (in what may, without undue exaggeration, be termed the era of *post-authorship*) – between biotech and art, for example, or interdisciplinarity and complexity – belong to a wider crossing of cultural, national, and political boundaries, all of which contribute, as Klein argues, to reversing “the differentiating, classificatory dynamic of modernity and increasing hybridization of cultural categories, identities, and previous certainties. [...] All cultural categories, identities, and certainties have undergone de-differentiation, de-insulation, and hybridization. All boundaries are at risk.”³⁶ Since there are as a result a growing number of problems without a discipline, this skill in *seeing connections* – a skill that fuses creative and critical modes of inquiry (or curiosity) – will become increasingly important. Philosophers such as Wittgenstein — whose work stages or frames an artistic *performance* of philosophical problems – sought “just that understanding which consists in ‘seeing connections’”.³⁷ He described Freud’s work admiringly as comprising “all excellent similes.”³⁸ and said something similar of his own work in philosophy: “What I invent are new *similes*.”³⁹ In the domain of the cognitive sciences, attempts to plot the basic cognitive processes and structures that give rise to creativity in all its forms have identified “conceptual combination” as a process highly conducive to creativity. This comprises juxtaposing two or more concepts together to create a new conceptual whole with unforeseen, emergent properties⁴⁰. The philosophical dialogue can be said to operate in a similar manner.

One way to re-conceive the role of authorship across disciplines while steering clear of the dual cul-de-sacs of the Romantic conception of author-as-creator and the author as absence (or, worse, as deceased pseudo-deity), may be to pursue a practice-based model of cultural and scientific production in which a pragmatic account of authorship investigates a range of associated labour, creative and commercial considerations. Within such a collaborative mode of cultural/scientific production, the specific creative, expressive and artistic input of the various agencies working together on a project (and their individual contributions to the project’s ‘style’) can thereby be analysed, alongside the socio-cultural practices of contemporary media culture that help shape the reception of the work. While it is clear that the modern author concept (as solitary creator of original representations) increasingly fails to accommodate contemporary authoring practices, Western educational, industrial and legislative institutions continue to promote a largely outmoded concept of authorship at the expense of other possibilities, thereby colluding with commercial interests to impose strict (and increasingly narrow) borders on our creative horizons. Fortunately, creativity – both the human and “post-human” varieties – will generally find a way around such narrow-mindedness.

36 Klein (2004), p.8.

37 Ludwig Wittgenstein (1953), *Philosophical Investigations*. (Oxford: Blackwell), #122, p.49e.

38 Ray Monk (1990), *Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius* (New York: Penguin), p. 357. Monk is quoting from “Wittgenstein's Lectures” by G. E. Moore.

39 Wittgenstein, *Culture and Value*, p. 19e. Italics in original.

40 See, for example, Thomas B. Ward, Steven M. Smith, and Jyotsna Vaid, “Conceptual Structures and Processes in Creative Thought,” in *Creative Thought: An Investigation of Conceptual Processes and Structures*, ed. Thomas B. Ward, Steven M. Smith and Jyotsna Vaid (Washington D.C.: American Psychological Association, 1997).

Att (be)skriva verkligheten

– ett försök att skissera möjligheterna att kombinera diskursteori med aktör-nätversteori

Martin Hultman

marhu@tema.liu.se

Tema Teknik och social förändring, Linköpings universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Inledning

Som människor står vi ständigt inför dilemmat att skapa/återskapa mening av den ständigt myllrande, fragmentariska omgivningen. När våra meningsskapande praktiker i ett fåtal fall vetenskapliggörs, åläggs vi även kravet på konsistenta och logiska förklaringar. På den vetenskapliga scenen har de senaste tjugofem åren – bland andra – två olika topografier, beskrivningslogiker, skapats för att svara mot dessa krav av vetenskapliggörandet av meningsskapande praktiker.¹ Dessa två ifrågasätter, i en anti-positivistisk anda, tron på metodens skapande av en objektiv hantering av ett fenomen. De är två beskrivningslogiker vilka båda inspirerats av den vetenskapliga argumentation som utifrån bland annat Nietzsche, Fleck, Kuhn och Derrida utgår istället från kontingens i alla fenomen och i dess följd försöker ge nya svar på gamla frågor om struktur, agens, materialitet och makt. Detta med en medvetenhet om metodens produktivitet. Den ena, aktör-nätverksteori (ANT), beskrivs ofta i termer av materialitetens semiotik och den andra, diskursteori, som kunskapens maktberoende. De studier som, å ena sidan, har gjorts inspirerade av ANT handlar framför allt om processen när vetenskap och teknik skapas – 'Science-in-action'. Genom de begrepp för tillblivande som ansatserna har, kan skeendet när en sammansättning² görs, och av vilka, beskrivas i detalj. I ANT-studier, liksom diskursstudier, är utgångspunkten att det finns ett myller av olika element och sammanfogningen av dessa innebär samtidigt en strukturering i ett tillfälligt nätverk. Ett nätverk som alltid byggs av aktörernas handlande vilket innebär att ANT-studier inte tydligt in-tresserar sig för vad som möjliggör nätverken. Diskursbegreppet har, å andra sidan, främst använts och tolkats som en abstraktion av den praktik som utförs när människor agerar. Här talas om en diskursiv nivå i kontrast till en praktikinivå (till exempel Gyberg 2003:31f). Det finns begrepp för att nå bortom detta, såsom diskursiv praktik, men framför allt har diskursteorins beskrivningslogik en tendens att beskriva strukturer som redan färdiga (till exempel Norval, 2000:228).

Mitt intresse, frustration och nyfikenhet för dessa två teori- och metodtraditioner sammanhänger med en möjlighet och två brister. Möjligheten är att kunna (be)skriva verkligheten på ett fördjupat vis genom att kombinera de båda traditionerna. Bristerna hos de båda som kombinationen kan ge möjlighet att avhjälpa är dels att ANT inspirerade studier tenderar att missa

1 Topografi är ett begrepp som bland annat används inom geografi, medicin och matematik för att beskriva relationer mellan olika kvasi-objekt. I denna text vill jag introducera begreppet för att på ett liknande vis begreppsliggöra teorier/metoder, vilka också är beskrivningslogiker som (o)möjliggör (be)skrivningar av verklighetens kvasi-objekt och dess relationella beroende.

2 Jag följer här Sven-Olof Wallensteins översättning av ANT-inspirationskällorna Gilles Deleuze och Félix Guattaris begrepp assemblage (Deleuze och Guattari, 1998:146). Exempel på en sammansättning är till exempel en bränslecell, en rocklåt eller ett politiskt manifest men också en sten, en kniv eller vätgas. En sammansättning är alltså både språk och materialitet sammanvävda och oseparatorbara med varandra, alltså diskurs eller nätverk.

historien innan sammanfogningen skapades och vilka strukturer som möjliggör att ett nätverk konstrueras som det gör (för en sådan invändning läs till exempel Law 2002:92). Dels att en beskrivningslogik för att kunna hantera blivande inte tydligt finns närvarande inom diskursteori, en logik som skulle innehålla begrepp för att förklara hur diskurserna etableras, skapas och omskapas – beroende av både materialitet och språk (för en sådan invändning läs till exempel Chouliaraki, 2002:94).

I denna artikel kommer jag för det första [1] att argumentera för att de koncept för hur olika sammansättningar *skapas* som ANT tillhandahåller, kan fördjupa diskursteorin och ge den begrepp för hur diskurserna – i sin språkliga/materiella karaktär – sammansätts, upprätthålls och reformuleras. För det andra [2] skulle en kombination kunna ge begrepp till ANT-inspirerade studier för att *historisera* de begränsningar som finns innan nätverken skapas, där en sådan historisering skulle inspireras av tankegången att följa kvasi-objektets och aktörernas diskursiva historia i tidrumspiralen. För det tredje [3] skulle begreppen inom diskursteori vara en hjälp att (be)skriva vilka möjligheter det finns för aktörerna i nätverket att dra *legitimitet* från redan lagrade diskursordningar. Här är min hypotes att diskursteorin skulle kunna uppmärksamma de maktrelationer som upprättas av aktörer i det studerade nätverket men också vilka strukturer som olika aktörer kan dra legitimitet ifrån i sitt nätverksbyggande. Diskursteorin skulle också, för det fjärde [4], med hjälp av ANT få tillgång till en metodologisk och teoretisk tradition som utförligt har diskuterat hur *materialitet* kan begreppsliiggöras.

Efter en genomgång av ANT tar jag upp kritik som riktats mot metoden/teorin. Sedan går jag igenom det diskursbegrepp som jag tycker är produktivt att använda i relation till ANT för att sedan också påvisa kritik mot detta. Därefter återvänder jag till mina frågor om hur, varför och på vilka sätt diskursteori och ANT är komplementära eller icke. Kombinationsmöjligheterna prövar jag med hjälp av kritikernas vassa pennor. I samband med detta kommer jag också att diskutera en del om hur olika begrepp har liknande eller olika innebörd i de olika teorierna/metoderna. Avslutningsvis är min ambition att skissa på en kombinerad topografi för att tolka och beskriva olika fenomen i samhället. Min egen avhandlingsempiri behandlas då återigen men har också funktionen av ett tentativt exempel som jag hela tiden kommer att återartikulera genom artikeln. Men först tänkte jag försöka berätta lite om ANT.

ANT – poänger och möjligheter

Teorin och de empiriska exempel som har formulerats av forskare inspirerade av ANT har fört fram har en del viktiga poänger som jag ska försöka att redogöra för nedan. Teoretiskt anser jag att ANT argumenterar för två viktiga poänger. Dels försöker dess företrädare att hitta en väg ut från modernitetens manus, dels argumenterar de för att inte nöja sig med att studera och beskriva sociala fenomen utan att involvera materialitet i forskningen. Att involvera materialitet innebär för företrädarna att ge den en viss form av liv.³

Bort från modernitetens konstitution

Det som brukar benämnas som binära oppositioner – exempelvis gott/ont, kvinna/man, Sovjet/USA, kapitalism/kommunism, människa/ting – vill ANT rekonstruera för att kunna formulera en annan epistemologi och ontologi. I ANT:s fall handlar det särskilt om oppositionerna människa/teknik och kultur/natur. Forskare som använder sig av den begreppshorisont som ANT-topografin utgör vill studera sammanflätningarna av teknik och människa eftersom det enligt dem är en felaktig uppfattning att förstå dem som skilda. Den binära logiken som

3 Självlklart är jag tvingad att generalisera när jag talar om ANT liksom när jag talar om diskursteori. I fallet med ANT:s teoretiska poänger har jag valt att främst referera från Bruno Latour som är den som skrivit de mest intressanta kunskapsteoretiska böckerna i denna teoritradition (se framför allt Latour 1987, 1993, 2004). Trots olikheterna i forskningspraktik och tyngdpunkter menar jag att de poänger och möjligheter jag hänvisar till är giltiga för metoden/teorin och deras utövare som helhet.

ger upphov till den moderna tidens förståelsen av skillnaden mellan till exempel människa/teknik är kulturellt betingad och gynnar vissa intressen. Bruno Latour menar att denna åtskillnadens logik utesluter möjligheterna till förståelse av samhällelig förändring (Latour, 1993:136). Åtskillnadens logik och det dualistiska paradigmet historiska konstruktion sammanfaller med kolonialismen och upplysningstiden. Det är då det moderna manuset formuleras och i sin kärna inkluderar en konstitution som bär upp separationen mellan subjekt och objekt. Denna inställning till kunskap har kunnat skapas genom att påstå att alla andra har kultur medan vi i väst inte har det "In westerners eyes the West, and the West alone, is not a culture, not merely a culture" (Latour, 1993:97; även till exempel Wallerstein & Balibar, 2002). Språket som konstruerades i samband med slavhandeln, kolonialismen och imperialismen legitimerades med ett vetenskapligt språk från olika discipliner som underströk att slavrelationer var ett steg framåt mot civilisation (Gilroy, 2000:45; Miles, 1993:30). Latour menar att denna rasifieringsprocess och dess koppling till upplysningen samt moderna projektet måste erkännas. När den väl har erkänts så kommer det att få konsekvenser som sträcker sig ända in i hur moderniteten är strukturerad. Latour menar att när den externa klyftan mellan oss och dem försvinner måste även den interna klyftan mellan oss och tingen försvinna (Latour, 1993:133). Denna separation vill ANT rekonstruera (Latour, 1993:13), eftersom att:

Nature cannot be used to account for the settlement of controversies, because it is only after the controversies has been settled that we know what side she is on (Latour, 1987:141).

Separationen bygger på tre garantier som hela tiden framhålls som essentiella för moderniteten nämligen att för det första även om vi konstruerar naturen finns naturen innan vi konstruerar den; för det andra att även om vi inte konstruerar samhället är samhället som om vi konstruerat det; för det tredje att natur och samhälle måste vara åtskilda vilket innebär att objektivitet måste skapas till varje pris (Latour, 1993:34). Detta får några konsekvenser om man drar det till sin spets. Konsekvenserna blir nämligen, enligt Latour att:

By playing three times in a row on the same alternation between transcendence and immanence, the modern can mobilize Nature, objectify the social, and feel the spiritual presence of God, even while firmly maintaining that Nature escapes us, that Society is or own work, and that God no longer intervenes (Latour, 1993:34).

Latour menar och det moderna manuset – som bygger på åtskillnadens logik – håller samman på grund av dess stabilisering runt en specifik rumstidslig konfiguration. Denna rumstidsliga konfiguration är enligt Latour resultatet av en hård disciplinering av entiteter som med en annan konfiguration skulle kunna flöda annorlunda i rummet och tiden (Latour, 1993:72). Denna specifika disciplinering av tiden och rummet menar David Harvey och Michel Foucault – i likhet med Latour – var nödvändig för en viss form av kapitalism, en kapitalism som delade upp rummet i mätbara och ihopsättbara enheter och lät "[...] en linjär tid framträda vars moment integreras med varandra och som sträcker sig i riktning mot en fast slutpunkt" (Foucault, 1987:188; även Harvey 1990:246). Latour menar att vi måste tänka om tiden och rummet eftersom de klassificeringsprinciper vi har idag inte är tillräckliga och bara motsvarar en liten skara människors intressen (Latour, 1993:75f).

Med ett dagsaktuellt exempel kan vi förstå detta med hjälp av hur bilar drivna av bränsleceller och vätgas omtalas i massmedia. I *NyTeknik* och *Dagens Nyheter* konstrueras framtiden tillsammans med bränsleceller och vätgas genom att de ofta nämns i samma mening och därmed bildar en tät sammanhållning i texten samt att en linjaritet med en oundvikligt mål fram-

manas: "Frågan är inte om framtidens bilar drivs med bränsleceller utan när".⁴ Sammanskrivningar som "Framtidens fordon"⁵, "framtidens bussar"⁶ och "framtidens bränsle"⁷ är också vanliga.

En metafor som Latour använder sig av för att diskutera det som ständigt pågår är spiralen, istället för linjen. Han menar att spiralen gör det möjligt att tänka sig händelser som i den linjära uppfattningen ligger långt ifrån varandra hamnar väldigt nära samt tvärtom (Latour, 1993:75). Detta skulle leda till att helt andra skeenden skulle kunna analyseras. Exempelvis skulle kanske kontinuiteterna och diskontinuiteterna i argumentationerna kring bränsleceller kunna följas och intecknandet av framtiden sättas under luppen. Förbindelsen mellan bränsleceller, fordon och framtiden är nämligen formulerad vid vad en linjär tidsordning uppfattar som olika tider, men vad jag skulle vilja beskriva som olika svängar i spiralen. Till exempel gjordes redan 1966 kopplingen till personbilar och mopeder i Teknisk tidskrift. Rubriken lyder "Bränslecellssystem för fordonsdrift" och artikeln behandlar olika former av bränsleceller, bränslen och transportfordon:

Den länge omtalade men tidigare med stor mystik omgivna bränslecellen är nu en praktiskt brukbar realitet [...] utnyttjandet för fordonsdrift synes ej ligga alltför avlägset.⁸

Jag tänker också på att alla har vi väl någon gång sagt att när vi är ute och reser går tiden så fort, eller när man är hemma och väntar på någon går tiden så sakta, eller uttalandet om att tiden går fortare nu än för hundra år sedan. Alla dessa iakttagelser hör samman med hur vi uppfattar rummet och skulle – om vi tog dessa på allvar och inte betraktade dem som anomalier – kunna ompröva kunskapen om tidrummet och inte låsa fast det vid en modernistisk tidsuppfattning: "It is the sorting that makes the times, not the times that make the sorting (Latour, 1993:76).

Materialitet som aktörer⁹

Företrädare för aktör-nätverksteorin vill alltså dekonstruera den dominerande konfigurationen av rum och tid. De menar att vi aldrig har varit moderna, istället är det så att modernitetens manus döljer de sammanvävningar av människa/teknik och natur/kultur som ständigt produceras (Law, 1991:3). ANT är därmed intresserad av att tänka om relationen mellan människor och icke-människor så att denna relation framstår som symmetrisk och politisk. De vill därmed ge icke-mänskliga aktörer en form av liv. Latour menar att:

However, to relate nonhumans together in an assembly of machines, ruled by laws and accounted for by instruments, is to grant them a sort of social life (Latour, 1999:206).

Det viktiga, anser jag, är att ta fasta på att Latour ger dessa sammansättningar en sorts liv. Ett liv som är inskrivet i dem av aktörer genom en process av översättningar. Ett empiriskt exem-

4 Ny Teknik, 020904; se även NyTeknik, nr 17, Bilaga: Teknisk Utblick sid. 5, 1995.

5 NyTeknik 021211; se även till exempel Dagens Nyheter 030824; Dagens Nyheter 040911; Dagens Nyheter 000113; Dagens Nyheter 010409.

6 Dagens Nyheter 030824; se även till exempel Dagens Nyheter 041010.

7 Dagens Nyheter 030920.

8 Teknisk tidskrift, nr 18, 1966.

9 Aktörer kan vara både mänskliga och icke-mänskliga för ANT. Men framför allt är det sammansättningar av icke-mänskligt och mänskligt som agerar (bland annat Callon & Latour, 1981:301f). I slutet av 1980-talet fördes begreppet "material-semiotic actor" på tal i relation till ANT:begrepp, där Donna Haraway beskriver dem som ständigt till/om/av/på/i - skrivna objekt (se bland annat Haraway, 1988:595). Tidigare togs dock ett steg bort från aktörsbegreppet och in kom aktanter (se Gomart & Hennion, 1999:245; Lenoir, 1994) för en sådan rekapitulering av begreppen. I denna text använder jag de båda som utbytbara, såsom också skett inom ANT (Latour, 2004).

pel på två sådana sammansättningar berättar Emilie Gomart och Antoine Hennion om. De beskriver det kollektiv av erfarenheter/materia/språk som måste sammanföras för att en människa ska kunna uppleva passion både när det gäller droganvändare och musikälskare (Gomart & Hennion, 1999). Även om aktör-nätverksteorin ger sammanfogningarna en form av aktörskap verkar det vara ett annorlunda aktörskap än människorna även om de kan studeras med samma logik och begrepp. Ett exempel på detta är användningen av begreppet automation:

The piston is more reliable than the boy since it is, via the cam, directly interested, so to speak, in the right timing of the flow of steam. Certainly, it is more directly interested than any human being. An automatism is born, one of the first in a long series (Latour, 1987:130).

Begreppet automation beskriver hur ett stort antal element, vilket inkluderar både människor och icke-människor – sätts samman så att de agerar som ett. När detta är så pass stabilt konfigurerat att det agerar som en helhet benämns detta som en svart låda (Latour, 1987:130f). Ett annat exempel är hur skapandet av DNA som en specifik representation innebär ett ihopsättande av en svart låda. När väl den svarta lådan har skapats under ständiga kontroverser och maktspel blir den en ” [...] textbok sentence which is devoid of any trace of fabrication, construction or ownership [...]” (Latour, 1987:15). Ett annat exempel Latour nämner är väggupp som beskrivs som en polis i aktantform. Här menar Latour att skapandet av vägguppet innebär att en aktant har skapats som är annorlunda men ändå lika som polisen. Det är annorlunda genom aktörskapet, alltså möjligheten att agera, spatialt samt temporalt (Latour, 1999:188). Sammanfattningsvis uppfattar jag resonemangen kring aktörer och aktanter som att människor och icke-människor har olika möjligheter till aktörskap. Men när ett nätverk av människor och icke-människor ska *studeras* måste de likställas för i en sådan situation agerar även icke-människor som människor.

I mitt empiriska material konstrueras koldioxidhalthöjningen i atmosfären och dess uttolkning i form av växthusEFFEKTEN som en aktant. Till exempel i de amerikanska utredningarna om bränsleceller och vätgas sker detta först genom översättningen av att miljöproblem=koldioxidutsläpp:”[...] showcase cutting-edge technologies [carbon sequestration] that can virtually eliminate environmental concerns associated with coal utilization.”¹⁰ Till detta läggs att koldioxidutsläppen=tekniskt hanterbara: ”Sequestration of carbon dioxide, as it becomes feasible could be applied to generation of hydrogen from fossil fuels, leading to greater reductions of greenhouse gas emissions”.¹¹ Utredningarna bygger därmed upp växthusEFFEKTEN som en aktant i den linjära historieskrivningen av teknisk inveckling, användbar för de som argumenterar för att EFFEKTEN måste hanteras med teknik och att maktfrågorna är irrelevanta.

Argumentet för att analytiskt behandla både människor och icke-människor symmetriskt är att en värld utan sammansättningar mellan människa/teknik skulle vara en ickemänsklig värld (Latour, 1999:190). Detta bygger på uppfattningen om att teknik är något som något vi människor delegerar uppgifter till och detta har skett genom hela den mänskliga historien, alltifrån spjutet till datorn. Symmetriprincipen – att behandla icke-människor och människor med liknande teoretiska begrepp – innebär att ANT drar in icke-människor i analyserna. Ambitionen med ett sådant förhållningssätt är att komma över begränsningarna inom vetenskaperna där det produceras provinsial kunskap, organiserade efter discipliner istället för kvasi-objekt (Latour, 1987:16).¹² En undersökning av dessa kvasi-objekt, exempelvis växthuseffekten,

10 Department of Energy (2004), *Hydrogen posture plan*, s. 15.

11 Department of Energy (2003), *Fuel Cell Report to Congress* s. 9.

12 Ett kvasi-objekt är ett fenomen, objekt eller begrepp som är öppet för inskrivning av mening Se framför allt Latour, 1993:135; men även 60 och 64.

som knutna till kollektiv leder istället, enligt Latour, närmare sanningen om vad dessa är för något. Han menar att:

We want to gain access to things themselves, not only to their phenomena. The real is not remote, rather it is all accessible in all the objects mobilized throughout the world (Latour, 1993:90).

Detta är en respons till den tendens som finns inom flera humanvetenskaper att avgränsa det sociala till det enda som studeras. Föreläsare för ANT värjer sig för detta på grund av att det innebär att enbart sociala fenomen – i bemärkelsen icke-materiella – får stå i fokus för vetenskapliga analyser (läs bland annat Latour, 1999:198). Detta eftersom:

Yes, the scientific facts are indeed constructed, but they cannot be reduced to the social dimension because this dimension is populated by objects mobilized to construct it (Latour, 1993:6)

Genom att inte ta uppdelningen mellan människor och ting – eller olika vetenskapliga discipliner – för given kan ANT ställa andra frågor till kvasi-objekten. Det är självklart skillnader – både i möjligheten till delegering och aktörskap – enligt till exempel Callon och Latour, men om vi antar förutbestämda skillnaderna kommer detta att begränsa analyserna (Callon & Latour, 1981:280). VäxthusEFFEKTEN kan exempelvis inte skapa sig själv och i och med den utgångspunkten kan ANT skapa ny förståelse för *hur* och *varför* människor och teknik är sammanflätade. Den kan ställa frågor om hur kvasi-objektet växthuseffekten blir skapad och använd som växthusEFFEKTEN.

Inom ANT används begrepp från semiotiken för att förstå mänsklig aktivitet. Det är inte undra på att ANT har kallats för 'the semiotics of materiality'. Teknisk och kunskapsteoretisk förändring består enligt deras beskrivningslogik av översättningsmekanismer, vilket innebär att enrolleringar i nätverk är skapare av den materiella verkligheten. I likhet med Kuhn (1992:20) säger Latour att "A new visual culture redefines both what it is to see, and what there is to see" (Latour, 1990:30). Precis som språk som i sin grund bygger på relationer av förståelser så är också sanningsskapande en kollektiv process. Latour jämför det med rugby och anför att "The construction of facts, like a game of rugby, is thus a collective process" (Latour, 1987:104). Om vi inte uppfattar detta innebär det enligt Latour att forskning blir:

[...] like watching a rugby game on TV where only a phosphorescent ball was shown. All the running, the cunning, the excited players would be replaced by a meaningless zigzagging spot (Latour, 1987:107).

Samtidigt som denna metafor säger något viktigt om kunskapens kollektiva process, så kanske denna metafor också påvisar tillkortakommanden för ANT. Vem är det som gör upp reglerna? Hur kan regelverket förändras? Vilka är det som äger lagen? Vilka bokar matcherna? Aktörerna själva gör detta, men om forskare bara analyserar matchen missar de hur matchen kom till. Eller, för att koppla till växthusEFFEKTEN, så måste frågor ställas om i vilka sammanhang den specifika tolkningen finns/skapas och av vilka. Rugbymetaforen implicerar en föränderlighet, kamp och samarbete om bollen som innebär ett tänkande i nätverk, men samtidigt en platt och lokal bild av möjligheterna till makt. En bild som man bör komma ihåg förs fram i motsats till en mycket hierarkisk bild, i den meningen att människa och teknik tilldelats helt olika roller. Mitt intresse för diskurser kan här placeras in i ovanstående metafor. Diskurserna skulle då ha rollerna av reglerare, matchbokare och problemägare – något som också bara är tillfälligt och skapat av aktörer men samtidigt implicerar tröghet och begränsningar. Regler kan ändras, problemformuleringsprivilegiet kan skifta och reglerare kan bytas ut men (och det är ett ganska viktigt men) de påverkar hur matchen går.

Kritik av ANT

Flertal kritiska kommentarer har genom åren formulerats i opposition mot de bärande tankarna i ANT. För det första så har postulatet om att sammanvävningen av människa och teknik ej i grunden varken är positiv eller negativ, mött kritik från de som anser att invecklingen av teknik i alla våra samhällssfärer innebär en instrumentalisering av förnuftet (till exempel Feenberg, 2003). Istället för att tolka all teknik som instrumentalisering använder sig ANT av begreppet delegering. Jag bedömer att det finns många likheter mellan delegering och instrumentalisering men skillnaden verkar dock vara att den beskrivningslogik som ANT-företräddare använder sig av innebär att denna delegering inte *per se* är negativ utan vad som är positivt och negativt bedöms utifrån en analys av vilka som deltagit i denna delegering.

För det andra (och tredje) har två olika former av kritik riktats mot de metodologiska ansatserna att följa skapandet av teknik och vetenskap. Dels kritiserar ANT-studier för att inte kunna analysera eller beskriva något annat än de nätverk som studeras, dels innebär det enligt vissa att fokus på nätverk tenderar att missa fasta restriktioner som nätverken har att skapa sig själva inom eller emot. Philip Brey är en av dem som kritiserar fokuseringen på nätverket på grund av att viktiga aktörer som inte ingår ignoreras:

However, the networks are limited in scope, usually containing only the actors thought to have a direct role in the development of functioning of a particular technology. Actor-network studies rarely provide sufficiently complete accounts of the networks that shape the behaviors or attitude of the other actors in the network (eg. Engineers, corporations, or politicians), who therefore tend to be analysed in a methodological individualistic way (Brey, 2003:60).

Den tredje kritiken som ibland kan kännas snarlik men påvisar lite andra problem är den om *infrastrukturella* teknologier, eller inlåsningar. Enligt Brey innebär:

Microlevel approaches that ignore infrastructures run the risk of providing insufficient accounts of the relations between actors in modernity (whereas accounts of social relations in the premodern societies can more easily remain at the microlevel because they are not usually mediated by infrastructure) (Brey, 2003:60).

Infrastruktur är ett begrepp som har likheter med vad Daniel Lee Kleinman beskriver som begränsningar. Han kritiserar ANT för att lägga för stor tyngdpunkt på konstruktionen av olika fenomen av aktörerna och därmed vända blicken från det redan konstruerade (Kleinman, 1998:288). För det fjärde så innebär begreppslogiken i ANT en tendens att endast *vinnarens historia* skrivs, enligt exempelvis Andrew Feenberg (2003:83). En konsekvens av detta blir att:

If nature and society are exhaustively defined by the procedures through which they emerge as objects, it is unclear how unsuccessful competitors for the defining role can gain any grip on reality at all [...] (Feenberg, 2003:88).

Citatet pekar på att kritiker har argumenterat för att de konflikter som pågår inte kan hanteras av den beskrivningslogik som ANT utgör (Lee & Brown, 1994:787; även Amsterdamska 1990:501). Ytterligare en kritik som konfronterar tänkandet inom ANT-logiken, handlar – för det femte – om att den generella symmetrin inte ger ANT möjlighet att värdera vilka allierade som är de viktiga, mest betydelsefulla och vilka resurser de använder. Olga Amsterdamska anser att:

Since we are not to inquire into the character of the relationships among the elements of network, we have no means of knowing which allies count and what made the links

forged by these scientists strong; the only sign of their strength is that they have not been severed (Amsterdamska, 1990:501).

Hon följer upp detta med att fråga sig om varje aktant bidrar lika mycket till framgång eller misslyckande, samt om vetenskapsmän enrollerar andra vetenskapsmän på samma sätt och för samma skäl som när privata intressen enrolleras? Hon kopplar också detta till frågan om ANT:s beskrivningar av aktörer använder sig av en viss historiskt skapad maskulinitet och därmed inte hanterar andra former av mänskligt agerande (Amsterdamska, 1990:501ff). Enligt Nick Lee och Steve Brown riskerar beskrivningslogiken att leda till ytterligare en ahistorisk stor berättelse som säger sig kunna inkludera allting och tala allas språk:

If the process of network building is held to account for the totality of the technosocial world, and if ANT 's democratic credentials are unimpeachable, then might not ANT have fallen prey to the millenarian illusion of being the *final* final vocabulary? (Lee & Brown, 1994:783).

Emily Martin är en antropolog som också hon kritiserar ANT för att vara alltför definitiv och rigid i sin begreppsapparat. Hon ställer sig frågan om: "What if network building and resource accumulation are not the only way of knowledge is established?" Hon menar att begreppet kultur här skulle kunna ge en förståelse om hur betydelsefulla kraftfulla processer flödar genom nätverken och inte bara kontrolleras av dem (Martin, 1998:28). Slutligen – för det sjätte – så kritiserar ANT för att inte kunna utföra kritik utanför den spelplan som redan är riggad: "When the ANT project grants the status of actant to social entities, this often takes place within a liberal-democratic political discourse"(Lee & Brown, 1994:774).

Sammanfattningsvis så har det riktats kritik mot ANT från en mängd olika håll. Trots det är kritiken ganska likartad. En av de viktigaste invändningarna är påpekandet om infrastruktur och begränsningar där ANT-studier kritiserar för att fokus på nätverkets utbredning eller implodering tenderar att missa restriktioner som aktörerna skapar sig själva med hjälp av, eller emot. Fokus på nätverket innebär att en vinnarens eller förlorarens historia skrivs. En sådan (be)skrivning tenderar att inte inkludera de marginaliserade, de aktörer som trängs undan när nätverket breder ut sig. Relaterad till denna kritik är möjligheten till att värdera vilka allierade som är mer viktiga än andra, alltså vilka maktrelationer som aktörerna i nätverken bygger upp. Utifrån min ambition att kombinera ANT och diskursteori anser jag kritiken är mycket relevant. Framför allt frågorna om hur nätverksbyggarna drar sin legitimitet från redan skapad infrastruktur, tendensen att inte analysera vad som marginaliseras samt (o)möjligheten att kunna värdera aktörers olika positioner i nätverken. Men innan jag föreslår hur dessa brister i ANT skulle kunna avhjälpas med diskursbegrepp behöver jag ge en beskrivning av hur jag funderat på diskurteorin.

Det hegemoniska fältet – diskurser av materialitet

Den reglerade och reglerande ordningen

Diskurs är ett begrepp som har kommit att influera många forskare de senaste åren för att kunna beskriva hur olika fenomen konstrueras och vidmakthålls. Om vi följer Michel Foucaults beskrivning av begreppet diskurs och diskursiv formation handlar det om att:

En diskursiv formation bestämmer en regelbundenhet som är utmärkande för processer i tiden samt uppställer principen för artikuleringen mellan en serie diskursiva händelser och andra serier av händelser, förvandlingar, mutationer och processer (2002:95).

De regelbundenheter som Foucault talar om kan vara att en metafor används vid upprepade tillfällen och på liknande vis. Denna regelbundenhet måste uttalas och därmed artikuleras av olika föreläsare. Det synligaste av de restriktionssystem som klargör vilka krav som ställs på det talande subjektet är ritualerna, de ord och begrepp som är ständigt återkommande utan att de ifrågasätts (Foucault, 1993:28). Diskurser kan förändras över tid och det går att studera genom att utforska vilket inflytande olika ord, metaforer och agentskap får inom exempelvis ett diskursivt fält som bränsleceller. Inom detta diskursiva fält har till exempel metaforen vatten en väldigt speciell roll där det i tidningsartiklar kan hävdas att vi nu är "ett steg närmare vattenmotorn".¹³

Det primära fyndet i Foucaults gärning är att sanning konstrueras inom diskurser medan diskurser i sig varken kan vara sanna eller falska (Foucault, 1980:118). Med exemplet dårskap och civilisation beskriver Foucault hur en separation skapades efter Renässansen mellan förnuft och oförnuft som innebar att det som skapades som oförnuftigt – som till dess hade inkluderats i helheten – sattes bakom lås och bom (Foucault, 2001:70). Denna separation kan inte, enligt Foucault, förklaras med någon hänvisning till medicinska framsteg eller humanistisk utveckling (Foucault, 2001:224), utan djupet i såret som vid denna tid skars upp är följden av en specifik ekonomisk-politisk etablering som gynnas av ett sådant sår (Foucault, 2001:51). Separationen är också ett tydligt exempel på att diskurser inte alls bör tolkas som enbart språkliga utan de är i själva verket sammanfogade formationer av materialitet, makt, kunskap och språk. Foucault lägger i sina undersökningar fram ett argument om att diskursproduktionen i varje samhälle på en och samma gång kontrolleras, väljs ut, organiseras och fördelas av ett visst antal procedurer och producenter vars roll är att avvärja de ständiga hoten om konflikter (Foucault, 1993:7). De aktörer som främst formulerar vad som får eller inte får sägas ingår i diskurssamfundet. Diskurssamfundet bestämmer villkoren för diskurser och urskiljer därmed att inte vem som helst får samma tillgång till att formulera dem. Det talande subjektet måste här uppfylla vissa krav, den människa som vill uttala sig om en fråga måste alltså förhålla sig till de regler som ett viss uttalande omfattas av (Foucault, 1993:26).

Diskurser är enligt Foucault inte enbart förtryckande utan även produktiva, då de tillhandahåller en världsbild som individen kan förhålla sig till. Makt, menar Foucault, är något produktivt som konstruerar diskurserna och därmed vår kunskap om världen (Foucault, 1980:119). Makt är inte heller något som kan innehas av individen utan är något som utövas av denne i relationer med andra individer eller kvasi-objekt. Diskurser producerar alltså ett beteende som är accepterat och behöver därmed inte uppfattas som förtryckande även om det endast är vissa aktörer som formulerat de möjliga uttrycken inom en diskurs.

Forskning inspirerad av Foucaults arkeologiska undersökningar har främst utförts i en idé-historisk tradition (se bland andra Anshelm, 2000) där de breda penseldragens metod använts (se Dreyer, 2001:140 för en sådan bedömning) men även mer fältnära forskning har bedrivits med ett sådant producerande perspektiv där bland annat frågor om normaliseringspraktiker inom ungdomspolitiken och energipolitik nagelfarits (se bland andra Peterson 1990; Öhlund, 1997; Gyberg, 2004).

Diskursteori

Foucaults arkeologiska undersökningar och begreppsapparat(er?) har inspirerat många grenar inom akademien och en av dem är vad som i denna text benämns som diskursteori, vars främsta uttolkare är Ernesto Laclau, Chantal Mouffe och Jacob Torfing. Diskursteori är en av de teoretiska och analytiska traditionerna inom det mycket omfattande akademiska fältet som beskrivs som diskursanalys. Den empiriskt grundade forskning som genomförts, inspirerad av

13 Ny Teknik, nr 20, sid. 46, 1998; se även Dagens Nyheter 041010; Dagens Nyheter 030824, Dagens Nyheter 010329, Dagens Nyheter 950910, Ny Teknik 020116, Ny Teknik 000906, samt Ny Teknik (nr 6, sid. 2) 1997.

diskursteori, har främst handlat om olika politiska frågors förändringar i en partipolitisk kontext (Dyrberg, Hansen & Torfing [red], 2001; Howarth, Norval & Stavrakakis [red] 2000). Mitt val av denna som utgångspunkt för hur diskurs används och fenomen meningsgörs beror främst på dess tydliga kunskapsteoretiska likheter med ANT, i kontrast till den kritiska diskursanalysens kritiska realism eller diskurspsykologi som av olika skäl – realism respektive konversationsfokus – inte är relevanta för mig (till exempel Winther-Jørgensen & Phillips, 2000 för en redogörelse av de olika teoriernas epistemologi/ontologi).

Den genomströmmande tankegången i diskursteori är att förståelsen av fenomen aldrig är färdiga eller totala, men att aktörer hela tiden försöker att stabilisera fenomen i former av diskurser. Laclau och Mouffe (L & M) anser att all betydelse är en effekt av skillnader – skillnader som kan beskrivas med en språklig metaforik, men inte enbart är språklig. Ett språk ska här inte förstås som enbart utsagor, alltså ord, utan ett språk är de möjligheter vi har att tolka vår värld. L & M företräder tanken om att världen är kontingent och att skapandet av den sker genom att olika maktkonstellationer naglar fast olika betydelser. Detta innebär att subjektet, den enskilda mänskliga erfarenheten, ej kan vara ursprunget till förståelsen, eftersom all erfarenhet är beroende av diskursers uttryck (Laclau & Mouffe, 1985:115). En viktig poäng är att diskurser är materiella (Laclau & Mouffe, 1985:108). Diskurser är alltså inte enbart är språkliga utsagor utan diskurser är både materiella uttryck och språkliga utsagor samtidigt. Ett exempel kan vara på sin plats. Om en människa sparkar på ett runt kvasi-objekt innefattar en sådan handling helt olika mening om det sker på en gata eller ett fotbollsstadium. Kvasi-objektet som är medskapare i en specifik diskurs kan inte meninggöras utan sitt sammanhang (Laclau & Mouffe, 1987:82).

L & M anser att det i diskurser finns angelägna ämnen om vilka kampen om dominans står (Laclau & Mouffe, 1985:112). Inom diskursteorin används begreppet flytande signifikant för dessa ämnen som är särskilt öppna för artikulation men samtidigt mycket viktiga för olika diskurser att ta kontrollen över. Ett exempel i den västerländska kontexten är ämnet demokrati (Laclau & Mouffe, 1985:134). En nod¹⁴ skapas då en flytande signifikant laddas med betydelse genom att olika element artikuleras till moment i dess närhet. Det är också i kraften av noderna som diskurserna delvis, och tillfälligt, kan fixeras (Laclau & Mouffe, 1985:135). Denna form av meningsskapande är i diskursteorin utbytbar med hur en metafor skapas som en fusion av symboler och betydelser (Torfing, 1999:96f).

Verkligheten består enligt diskursteorin av ett oändligt antal element. Genom den praktik som L & M kallar artikulation etableras diskurser av element. De uttrycker att:

Articulation is any practise establishing a relation among elements that their identity is modified as a result of the articulatory practice. Element is any difference that is not discursively articulated (Laclau & Mouffe, 1985:105).

Denna artikulation sker inom ett hegemoniskt diskursivt fält där vissa artikulationer av element görs till moment medan andra marginaliseras och förblir element (Laclau & Mouffe, 1985:134). Den flytande signifikanten demokrati får alltså sin innebörd genom att olika element såsom anonym röstning vart fjärde år, parlamentarisk representation, rättvisa, jämlikhet, deltagande, öppenhet, propaganda, massmedia, kapitalism, liberalism, socialism – i en specifik historisk period artikuleras till moment och skapar noden demokrati. Det hegemoniskt diskursiva fältet är terrängen i vilken en politisk motsättning konstitueras. Denna terräng är ojämlik (Laclau, 2000:54). Element kan flyttas mellan diskurser och det diskursiva fältet. Men

14 Jag använder i denna text begreppet nod istället för Winther-Jørgensen och Phillips översättning nodalpunkt. Jag anser att nod ger en mer tydlig beskrivning av dess funktion nämligen att vara knutar i den diskursiva väven, eller för att ta en annan metafor, nod (svart låda) i nätverket (Winther-Jørgensen & Phillips, 2000:33, Laclau & Mouffe, 1985:112).

de har dock alltid en historicitet som sätter begränsningar och utgör en påverkan på den mening som element får i diskurser som den för tillfället är fixerad i. Elementet jämlikhet är ett exempel på det. Elementen har alltså en historia, inte i den linjära historieskrivningens betydelse, utan en historia beroende av vilka diskurser det tidigare ingått i. Jämlikhet kan alltså inte förstås utan sina historiska och rumsliga kontexter, de diskurser och diskursordningar det ingått i (Torfing, 1999:92f). Aktörer som artikulerar en diskurs lyckas aldrig att fullständigt fixera en flytande signifikant och länka samman olika element och moment eftersom olika diskurser hela tiden strider inom olika diskursordningar (Torfing, 1999:87). Demokrati, till exempel, kan artikuleras som alltifrån folkmakt till expertstyre enligt olika diskurser. Att diskurser inte kan fixera en flytande signifikant beror på dess avsaknad av ett fixerat centrum som den kan slutas omkring. Det finns helt enkelt ingen entydig relation mellan objekt och subjekt som kan friläggas. Detta gör att det alltid är något som kan fly meningsskapandet inom en diskurs, som kan övertas av en annan diskurs eller återgå till att vara ett element i det diskursiva fältet (Torfing, 1999:92). Det finns alltså alltid motsättningar och alternativa 'sanningar' (Torfing, 1999:92).

När det gäller vätgas och bränsleceller är verkningsgrad en flytande signifikant som företrädare för olika diskurser bråkar om. I en artikel i DN i början av 90-talet finner vi följande citering:

Man kan räkna med att den [bränslecellen] omvandlar 60 procent av energin till el. Vilken vision! säger ingenjör Ove Lundgren från Vattenfall.

En artikel i NyTeknik från 1995 skrivs att istället att "en bränslecell [...] har en verkningsgrad på 40–45 procent jämfört med dagens förbränningsmotorer, som ligger på ca: 20 procent".¹⁵ I en insändare skriven av Martin Brusell, energiforskare vid KTH, argumenterar han 2004 för att bränslecellen har 50% verkningsgrad.¹⁶

I excerpterna kan vi läsa hur artikulation sker till exempel då forskare eller journalister gör sig till uttolkare av kvasi-objekt som exempelvis bränslecellers verkningsgrad. Artikulation involverar negation av identiteter och möjlighetssamband i dubbel mening, då alternativa meningar och möjligheter marginaliseras samtidigt som de människor som identifierar sig med de alternativa meningarna och möjligheterna marginaliseras. Det är denna marginalisering som ger upphov till antagonism, en marginalisering av alla de möjligheter som finns (Torfing, 1999:120). Hos diskursteori är antagonism starkt relaterad till vad som uppfattas som politik. I den politiska sfären sker det, enligt Torfing, en hegemonisk kamp om att definiera fakta och detta sker alltid i en antagonistisk kontext (Torfing, 1999:122). Det antagonistiska fältet finns som ett grundantagande i diskursteorin då de anser att alla fenomen är politiska. Aktörer som lyckas att konstruera fenomen såsom opolitiska har därmed vunnit en remarkabel seger eftersom dessa fenomen då inte kan göras till objekt för politisk kamp och tvärtom har de aktörer som lyckats att föra in frågor på den politiska arena lyckats med konststycket att föra upp en fråga på dagordningen.

När det gäller vätgas och bränsleceller är frågor om risk ett exempel på en sådan avpolitiserings, som syns tydligast i den norska utredningen om vätgas och bränsleceller som jag analyserat. Av utredningens 91 sidor behandlar en halv sida frågor om risk och säkerhet. Under rubriken "Sikkerhet og standarder" lyder första meningen "Generelt er hydrogen ikke farligere enn andre brenslene og drivstoff [...]".¹⁷ Utredningen fortsätter med att poängtera att "Hydrogengass er fargeløs og luktfri, og den er ikke giftig".¹⁸ Sedan beskrivs två risker med

15 Ny Teknik, nr 17, Bilaga Teknisk utblick, sid. 5, 1995.

16 Dagens Nyheter 040913.

17 NOU - Norges offentlige utredning nr 2004:11 "Hydrogen som fremtidens energibærer" s. 35.

18 NOU - Norges offentlige utredning nr 2004:11 "Hydrogen som fremtidens energibærer" s. 35.

vätgas som direkt inbäddas av försäkringar om dess ofarlighet. Det börjar med att vätgas är lättantändligt, men det är ju bensin och diesel också tillägger utredningens författare:

En gnist vil teoretisk kunne tenne helt ned mot 4 volumprosent hydrogen. Praktiske forsøk viser imidlertid at selv med gnist vil man ikke få antenning for ved 10 volumprosent hydrogen i luft. De fleste gnister vil til sammenligning også antenne damp av bensin og diesel, for disse allerede ved 1–2 volumprosent i luf.¹⁹

Stycket om risker och säkerhet fortsätter med att vätgas kan tränga in i små, små sprickor i exempelvis stål. Dessa risker kan enligt utredningen avhjälpas med säkerhetsbestämmelser. Enligt utredningen måste det till internationella säkerhetsbestämmelser som kan kontrollera riskerna. Sammanfattningsvis lyfts alltså två olika risker med vätgas fram. Dels explosionsrisken, dels vätgasens förmåga till att leta sig in i material såsom stål. Men framlyftandet av riskerna är gjorda på så vis att de istället fungera som argument för vätgasen istället för bensin samt argument för internationella säkerhetsbestämmelser. Riskerna får aldrig stå för sig själva utan sätts alltid i relation till något annat som beskrivs vara sämre.

Kritik av diskursteori

Diskursteori har kritiserats framför allt för att tillhandahålla en otillräcklig begreppsapparat, att inte ta hänsyn till ekonomiska strukturer och diskursimperialism. I denna del tänkte jag inspireras av tre positioner varifrån kritik har riktats – nämligen kritisk diskursrealism, marxism och Lacansk postmarxism. När det gäller otillräckligheten i diskursteorins begreppsapparat ställer bland annat företrädaren för kritisk diskursrealism, Lilie Chouliaraki, frågan om:

[...] does the claim that all is discursively constituted *necessarily* imply that the epistemological-analytical 'language' of discourse should be the 'language' of the social overall? (Chouliaraki, 2002:93).

Hon menar alltså att även de som håller med om att allt är diskursivt konstruerat – alltså att alla fenomen måste förstås och analyseras i sin kontext av makt, intressen, språk och historicitet – inte nödvändigtvis måste använda sig av det språk som Laclau och Mouffe tillhandahåller. Hon anser också att diskursteorin saknar koncept för att begreppslogisera olika former av diskursiva cementeringar samt hybriditeten av materialitet och språk. Genom sin topografi menar hon att diskursteorin “[...] underestimate the extent to which other, non-semiotic (but always semiotised) modalities of matter may bear a performative force on social practise” (Chouliaraki, 2002:93). Detta leder, enligt Chouliaraki, till en brist i diskursteori med tanke på blivande. Hon menar att ett teoretiskt språk måste skapas för att kunna beskriva *hur* relationer, subjekt, materialitet och språk sammanfogas så att de skapar sanningseffekter (Chouliaraki, 2002:98f). Ett sådant teoretiskt språk borde kunna:

[...] identify the principles that produce permanence out of articulating materialities, to explore how the process of becoming takes on a provisional stability in institutions, bodies, material objects (Chouliaraki, 2002:93).

Även marxisten Normas Geras kritiserar diskursteorin för att inte kunna hantera olika former av diskursiva cementeringar. Han frågar hur mycket förklaringsvärde begreppslogiken egentligen har när det gäller ekonomisk makt, klass samt strukturella begränsningar (Geras, 1988:40). Han menar att teorin kan användas för att stödja i princip alla former av politik – progressiv eller reaktionär (Geras, 1988:35; även Zizek, 2000:229f). Men Geras kritik sträcker sig mycket längre än så. Jämfört med Chouliaraki delar han inte Laclau och Mouffes

19 NOU - Norges offentlige utredning nr 2004:11 ”Hydrogen som fremtidens energibærer” s. 35.

upphävande av, distinktionen mellan natur och kultur, arbetarklassens objektiva nytta av socialism, samt ekonomin i sista instans. Att glömma detta menar Geras innebär att det inte finns någon kritisk potential kvar (Geras, 1987:43). En annan viktig invändning som Geras har mot diskursteorin är att den eleganta enkelheten av hur element artikuleras till att bli moment i en specifik kedja av likheter i vissa sammanhang medvetet verkar förtränga mänsklig handling. Han menar att den plats där artikulationen sker ibland beskrivs som en icke-mänsklig plats (Geras, 1987:71).

Zlavoj Zizek, den Lacaninspirerade postmarxisten, kritiserar Laclau och Mouffe i liknande termer som Geras och Chouliaraki men samtidigt leder hans resonemang åt ett något annat håll. Zizek kritiserar diskursteorin för att dess huvudsakliga repolitiseringsobjekt är allt annat än ekonomiska strukturer (Zizek, 2000:98). En sådan blind fläck i deras teori och praktik leder enligt Zizek till att de kapitalistiska ekonomiska spelreglerna uppfattas som det enda möjliga spelet inom vilket politik kan bedrivas (Zizek, 2000:95). Enligt Zizek döljer därmed den begreppslogik som diskursteorin utgör de ekonomiska begränsningar som innefattas i det ständiga spelet av identiteter. Zizeks kritiska udd riktas mot den ahistoricitet som han menar kan bli fallet när ett viss samhällstillstånd tas för givet (Zizek, 2000:107f). Han ställer sig därmed frågan om diskursteorin beskriver en icke-historisk plats eller om topografin endast är en skapelse av en specifik ideologisk-politisk konstellation, i sista hand beroende av den senkapitalistiska utvecklingen? (Zizek, 2000:107)

Diskursteori har kritiserats med hjälp av många olika argument. De viktigaste – och väldigt relevanta anser jag – handlar om att denna topografi inte ger möjlighet till att tolka hur språk och materialitet sammanfogas samt att aktörerna inte kan beskrivas med en varierande logik. Vilka aktörerna är och hur de agerar finns inte heller tillräckliga begrepp för. Dessa invändningar mot diskursteori samt den tidigare kritiken mot ANT kommer jag nu att ta med mig in i mitt förslag till kombination av de båda (AND).

Kan diskursteori vara komplementär till ANT (och tvärtom) och i så fall hur?

Efter den genomgång som jag gjort av ANT och diskursteori ovan kanske det kan anas gemensamheter. Men fortfarande kanske dessa mest kan anas i horisonten och för att tydliggöra dem tänkte jag här att diskutera den möjliga komplementariteten under några teman. Jag kommer att ta upp kritiken mot de båda teorierna/metoderna och infoga den i min argumentation för en kombination (AND).

Teoretiska likheter

I den dialektiska process av empiri och teoritolkning vi alla ständigt befinner oss i, har jag i min läsning av de båda topografierna uppfattat kompletterande möjligheter för att kunna (be)skriva tolkningar av en forskningsprocess och ett empiriskt material. Jag urskiljer likheter på fyra vis. För det första att båda teorierna beskriver alla former av fenomen som tillfälliga, som skapas och upprätthålls av relationer i antagonistiska förhållande inom en hegemoni. För det andra, den gemensamma kritiken av den systemiskhet som olika teorier och beskrivningslogiker tenderar att hamna i. För det tredje så är alla fenomen hybridiseringar och det moderna manuset ger oss en ofullständig bild av dessa hybrider eftersom det skiljer ut och objektifierar dem. För det fjärde visionen om fördjupad demokrati.

Kontingenta, ickesystemiska, hybrida fenomen som struktureras av hegemoniska relationer

Både diskursteori och ANT beskriver en modern konstitution där olika former av förståelse har blivit låsta vid vissa binära oppositioner av en rationaliserande reduktionism. Både diskursteori och ANT menar att det vetenskapligt produktiva är istället att betrakta dessa binära oppositioner som kvasi-objekt där mening skrivs in i. Denna metodologiska vändning, att

placera förförståelsen inom parantes och utgå från ovissheten, innebär att helt andra möjligheter öppnas för att studera olika fenomen (Law, 1992:2; Laclau, 1996:50f). Denna vändning har mötts av kritiker – exempelvis Geras, Brey, Kleinman, Zizek (läs ovan) – som anser att detta innebär relativism och ignorerandet av strukturella begränsningar. Som svar till de kritiker som anklagar ANT och diskursteori för relativism skriver företrädare att relativism är precis motsatsen till deras ansatser. Genom att begreppslicgöra natur-kultur, människa-ting och språk-materialitet som sammanvävningar går det istället att formulera andra frågor till de sammankopplingar som skett/sker. Laclau och Mouffe uttrycker det med följande metafor:

[...] every social configuration is meaningful. If I kick a spherical object in the street or if i kick a ball in a football match, the physical fact in the same, but its meaning is different. The object is a football only to the extent that it establishes a system of relations with other objects, and these relations are not given by the mere referential materiality of the objects, but are, rather, socially constructed (Laclau & Mouffe, 1987:82)

Kritiken av de båda topografierna när det gäller strukturella begränsningar för diskurserna respektive nätverken anser jag vara relevanta. Dock kommer denna kritik oftast från ett strukturalistiskt håll som menar att varje handling föregås av strukturer. Till de kritiker som invänder mot ANT och diskursteori säger Laclau att strukturer inte är så systemiska som kritikerna tenderar att beskriva det. Både Latour och Laclau avvisar systemiskheten och menar att en sådan beskrivningslogik tenderar att vara en självuppfyllande profetia (Laclau, 2000:293; Latour 1993:125).

Istället menar både ANT och diskursteori att subjekt/aktörer samtidigt är en partikulär del, som de ingår i något universiellt (Laclau, 1996:21; Gomart & Hennion, 1999). Själv menar jag att möjligheterna med att de strukturella begränsningarna bör tolkas inifrån ett empiriskt material är mer produktivt, än att ha färdiga mallar för hur strukturerna praktiseras redan innan tolkningen är gjord. Genom att placera förförståelsen inom parantes hamnar även historien där. Det innebär att den självklarhet som finns inom flera akademiska traditioner att betrakta tid som något objektivt och historien som något determinerat kritiserar i grunden (Laclau, 1989:75 och Latour, 1993). Istället kan den politiska maktkampen begreppslicgöras och skärskådas (Laclau, 1989:79–80; Latour, 1993,2004 och Law, 1992:6).

Fördjupad demokrati

Att överge det moderna manuset där världen uppdelade beskrivs som uppdelad innebär inte att samhället är omöjligt. Istället menar både ANT och diskursteorin att dekonstruktioner av vad som i en viss historisk tid betraktas som ekonomiskt rationellt, naturligt, ahistoriskt, jämlikt eller objektivt borde innebära att en fördjupad demokrati blir svaret. En sådan fördjupad demokrati skulle utgå från en konstitution som består både av människor och ickemänniskor (Latour, 1993:141; Laclau & Mouffe, 1985:153; Laclau, 1989:79–80). Latour talar om "the parliament of things", alltså att även tingen/objekten måste inkluderas i politiken. Laclau och Mouffe tänker kring "radical democracy", vilket innebär en fördjupad demokrati där människor som medborgare ska få vara med och ta samhälleliga beslut, i mycket högre grad än idag, och med andra mål. Laclau och Mouffe för i sin bok fram en tanke om fördjupad demokrati. I slutet av boken skriver de om möjligheten att identifiera diskursiva tillstånd som kan ligga till grund för uppkomsten av ett kollektivt handlande, ett kollektivt handlande som inriktar kampen mot ojämlikhet och utmanar underordning (Laclau & Mouffe, 1985:153). Vad som bör göras är alltså att bejaka den demokratiska revolutionen och expandera kedjorna av likheter mellan de olika kamperna mot förtryck (Laclau & Mouffe, 1985:176).

I boken *Politics of Nature – How to bring sciences into democracy* skisserar Latour på förutsättningarna för och konsekvenserna av en ny konstitution som kan inkludera kvasi-objekten och vetenskaperna i demokratiska processer. Han menar, genom att låna en naturveten-

skaplig metafor, att samhällen idag befinner i ett stort experiment. Detta experiment består av angelägna ämnen som måste hanteras genom institutionalisering av en explicit, myllrande och transparent demokratisk process (Latour, 2004:196ff).²⁰

Metodologisk komplettering

Är då de båda teorierna för lika eftersom de verkar dela både epistemologi och ambitionen förändra? Nja, trots de epistemologiska likheterna har beskrivningslogikerna, ANT respektive diskursteori, uppfattats som olika. Så olika att en kombination, där aktör-nätverksteori skulle kunna ge viktiga insikter till diskursteori och tvärtom, kan avfärdas i en nyligen publicerad metodbok i diskursanalys efter läsning av endast en ANT text (Neuman, 2003:113).²¹ Istället för att avfärda hela denna forskningstradition är min idé att genom en metodologisk kombination där både likheterna synliggörs men också hur de båda kan komplettera varandra. Respektive teoris svagheter kan vändas till styrkor.

Som jag talat om tidigare så utgår både ANT och diskursteori från kvasi-objekt och studerar hur dessa kvasi-objekt – flytande signifikanter – fylls med mening. Det som kan synliggöras med att sätta tidigare kunskap inom parantes på detta vis, är hur olika aktörer, nätverk och diskurser stabiliserar och sammanbinder en viss form av mening med en viss flytande signifikant. Denna tolkningsprocess har de olika begrepp för. Det är här som jag ser de tydliga kombinationsmöjligheterna då jag anser att ANT kan bidra med begrepp för att tolka hur sammansättningar – i sin språkliga/materiella karaktär – sammanfogas, upprätthålls och reformuleras, medan diskursteori kan bidra med att historisera de begränsningar som finns innan nätverken skapas och vara en hjälp att (be)skriva vilka (o)möjligheter det finns för aktörerna i nätverket att dra legitimitet från redan lagrade diskurser.

Hur blir sammansättningarna till?

Användare av aktör-nätverksteori har genom studier av bland annat forskare i laboriemiljöer kunnat beskriva hur olika sammansättningar av språk/materialitet skapas. Genom att placera förförståelsen inom parantes kan vi:

[...] keep the Enlightenment without modernity, provided that we reintegrate the objects of sciences and the technologies into the Constitution, as quasi-objects among many objects – whose genesis must no longer be clandestine, but must be followed through and through, from the hot event that spanned the objects to the progressive cool-down that transforms them into essences of Nature and Society (Latour, 1993:135)

För att (be)skriva denna nedkylningsprocess används inom diskursteorin begreppet artikulation. Detta begrepp är tänkt att utgöra grunden för alla former av strukturering av olika element till moment och sammanbindandet av dem i diskurser.²² Detta enda begrepp har kritise-

20 Min tolkning av Latour är att den svenska folkomröstningen om kärnkraften – och åren närmast innan den – kan vara ett exempel där demokratin utvidgades till kvasi-objekten. En fördjupning som också innebar att frågor om det goda livet, natur/kultur, genus, och ekologi debatterades (Anshelm, 2000:259ff). Det skapades genom en enorm folkbildningskampanj och opinion utrymme för att diskutera "[...] teknologin som politiskt och socialt inflyttad [...]" (Anshelm, 2000:300).

21 Detta avfärdande kan ha att göra med att Neuman i det, av rubriken att döma, lovande fjärde kapitlet "Diskursens materialitet" varken diskuterar de skillnader som finns i epistemologi mellan diskursteori och kritisk diskursanalys (Winther-Jørgensen & Philips, 2000), eller den omfattande debatten kring materialet som finns inom genusstudier (till exempel Butler, 1990; Haraway, 1988), eller den omfattande debatt om materialitet som ständigt pågår inom vetenskaps – och teknikstudier (till exempel Miisa, Brey, & Feenberg, Andrew [red.], (2003).

22 I sin senaste bok beskriver Latour begreppet artikulation som ett "lovely word" för att beskriva hur ett kollektiv av icke-människor och människor skapas genom sammansättning av olika element, Latour, 2004:86.

rats av bland annat Chouliaraki och Geras (läs ovan) för att vara alltför onyanserbart. Inom ANT används begreppen översättning (bland annat Callon & Latour, 1981:279) och enrollering (bland annat Callon & Law, 1982:619) för att nyansera olika former av artikulationer. För mig är det tydligt att ANT här har två begrepp – som är mer utvecklade än diskursteorins – för vad som sker när förändring i kvasi-objektens status inträffar. Begreppet översättning visar hur två olika aktanter görs till föremål för liknande logik och placeras in i en likhetskedja (bland annat Callon & Latour, 1981:279; Latour, 1987:117). Enrollering visar hur människor och icke-människor fås att, utifrån olika ståndpunkter, uppfatta samma problem och verka för dess lösning (Callon & Law, 1982:619; även Callon, 1986:21).

Ovanstående kan också kopplas till ett annat intressant begrepp som jag tycker finns inom ANT. Det är tankarna om problematiserandet av verkligheten. Här handlar det alltså om vem eller vilka som har makten att formulera vad som är ett problem. Callon menar till exempel att sammansättningen bränslecellsbilen fanns redan 1973 eftersom alla då var överens om den, dess utseende, dess funktion och dess kontext, men 1976 så fungerade inte visionen om bilen längre. Det fungerade inte längre eftersom de problem den var lösningen på, exempelvis stadsmiljö och avgaser, inte längre uppfattades som aktuella att lösa med hjälp av elfordon, drivna av bränsleceller och vätgas (Callon, 1980). I relation till min empiri så konstrueras problemet i de amerikanska, europeiska, nordiska och norska utredningar som jag studerat genom att energiförsörjning i framtiden måste passera: "the 3E's: energy security, economic growth and environmental protection".²³ Problemet konstrueras här som en obligatorisk passage. Jag tycker att obligatoriska passager har stora likheter med diskursbegreppet. Min tolkning är att det för diskursteori och ANT är olika begrepp för den tidrumsliga materiella plats där olika aktörer och kvasi-objekt ekvivaleras exempelvis ett laboratorium. Denna stabilisering är alltid kontingent, i betydelsen en stabilisering som alltid kan förändras eller falla samman. En sådan stabilisering är nämligen alltid en förenkling och bygger på en ojämlik maktfördelning, därför måste den hela tiden upprätthållas genom aktörers relationer (till exempel Law, 1992:6).

Men förenklingen har väldigt stor legitimitet och kan framstå som något obligatoriskt. Begreppet diskurs tycker jag här är mer användbart då det med sin koppling till diskursordning tydligt pekar på kampen mellan olika logiker och att den obligatoriska passagen – den förhärskande diskursen – alltid är kontingent. En diskurs med ett flertal sammanbundna noder anser jag ha samma funktion inom diskursteori som en obligatorisk passage med ett antal sammanbundna svarta lådor inom ANT. Den obligatoriska passagen är mer beskrivande för projekt som är närvarande i nuet medan diskurser har samma funktion historisk. Problemet som bränsleceller och vätgas ska lösa är energiförsörjningens passage genom de tre E:na som jag visade ovan, där det tredje E:et – environment – översätts som växthusEFFEKTEN. VäxthusEFFEKTEN tillverkas som en svart låda i ett nätverk eller en nod i en specifik diskurs. Svarta lådor och noder är båda begrepp för att beskriva kondenserad makt och mening som fungerar som icke-ifrågasatta sanningar. Jag anser att begreppet svart låda har större potential då förståelsen kan koppla till att dessa alltid är möjliga att öppna. Det är till och med så att – framför allt om vi tänker på paket – så ska de öppnas.

Enrollering är görandet av en sammansättning, en sammansättning mellan människa och icke-människa. Aktörer är i detta sammanhang både någon med agens och någon som är ett uttryck av strukturen. Denna dubbla öppning har olika teoretiker försökt fylla. Judith Butler talar till exempel om:

23 Nordic Energy Foresight, (2005), *Building the Nordic Research and Innovation Area in Hydrogen*, s. 3; Department of Energy, (2004), *Hydrogen posture plan*, s.i; se även s.28; European Commission, High level group (2003), *Hydrogen Energy and Fuel Cells – a vision of our future*, Brussels: Community research s. 6

Thus, the norm structures the fantasy, but does not determine it; the fantasy makes use of the norm, but does not create it (Butler, 2000:154)

Istället för Butlers fantasi vill jag här föra in Rosa Luxemburgs begrepp spontanitet som ett förslag på vad som sker då aktörerna enrollerar olika former av översättningar som är tillgängliga i diskursordningen (Luxemburg, 2004:191). Aktören och nätverket utgör alltså den dubbla situation människor och icke-människor alltid befinner sig i. Det är denna dubbla situation som AND kan studera närmare.

Maktrelationerna – Strukturers kontingens och kvasi-objektens fasthet

Både diskursteori och ANT har kritiserats för att inte kunna begreppsliggöra maktrelationerna för nätverken respektive diskurserna (bland annat Zizek, Feenberg, Lee & Brown och Geras ovan). Denna kritik verkar ständigt diskuteras i ANT-kretsar. John Law är en av dem som försöker att diskutera infrastruktur och fasthet i strukturer. Han ställer frågan vad nätverksperspektivet kan bidra med genom sitt ifrågasättande av struktur. Är detta positivt frågar sig Law? Å ena sidan ” [...] is it to see it as a liberation from a dark concern with the limits to the conditions of modern possibility” (Law, 2002:92). Å andra sidan ” [...] it can be seen as a form of blindness, in which ANT is arguably involved in an intellectual and political refusal to try to squint beyond the possible” (Law, 2002:92). Själv vill jag varken stanna i mörkret eller sätta på mig en bindel så jag ger mig i kast med att försöka hitta begrepp som kan vara både och.

I olika sammanhang har begrepp föreslagits för att hantera (be)skrivningar av begränsningar och vad som finns innan/samtidigt som nätverken. I en artikel av Law och Callon så talar de om *global networks* som föregår men också utgör förutsättningarna för ett lokalt nätverk (Law & Callon, 1992:26). Detta möjliga förhandlingsbara område som det globala nätverket utgör är de restriktioner som det lokala nätverket har att hantera. Detta globala nätverk utgör då den möjliga spelplan där de lokala nätverken kämpar om bollen (Law & Callon, 1992:46). Ett annat begrepp som Hans Fogelberg använder sig av för att kunna tolka de olika sammanvävningar som genomsytrade två olika elbilsprojekt i Sverige är *theories*. Det skulle alltså handla om teorier om verkligheten som gör ett visst handlande möjligt för ett specifikt lokalt nätverk (Fogelberg, 2000:166). Ett annat förslag som har framförts i denna debatt är att behålla begreppet *structure* men att acceptera att dessa är ”[...] always in the process of (re)construction” (Kleinman, 1998:308). I mitten av nittiotalet diskuterades också denna fråga, frågan om det är produktivt att begreppsliggöra något som finns utanför nätverken. Emily Martin, Sarah Franklin och Vassiliki Betty Smocovitis föreslog då alla – med liknande argument – att ANT behöver begreppet *culture* för att kunna beskriva hur och varför olika sammansättningar produceras (Franklin, 1995:179; Smocovitis 1994: 409; Martin 1998). Ytterligare ett förslag är begreppet *organization*, vilket Diane Vaughan anser kan verifiera den konflikfyllda tolkningspraktiken, demonstrera de sociala mekanismer som strömlinjeformar konflikterna samt hur dessa stängningar är beroende av en ideologisk omgivning (Vaughan, 1999:933).

Den kritik som jag finner mest relevant mot ANT:s användningen av nätverksbegreppet som beskrivningsmetafor är den som handlar om begränsningar och möjligheter när sammansättningar blir till. Jag anser – i likhet med ovan uppräknade försök – att teorins företrädare inte har utvecklat tillräckliga begrepp för att (be)skriva begränsningar och möjligheter för olika aktörer i nätverken. Jag menar alltså att de strukturella förutsättningarna för enrolleringar och översättningar – inte fullt ut har potentialen att kunna beskrivas med ANT-begrepp. Men samtidigt är jag inte nöjd med de försök som har gjorts att förändra nätverksbeskrivningarna. Antingen har de inte den teoretiska och empiriska historia som krävs för en lyckad kombination – *theories*, *global networks* – eller så anser jag att de inte inkluderar den förståelse av

tillfällighet och relationsberoendet som är styrkan i ANT – *structure, organization* och *culture*. Mitt förslag är istället att använda begreppen diskurs och diskursordning för att kunna studera möjligheter och begränsningar för nätverkets bildande och maktrelationer för nätverkets aktörer. Detta är ett förslag som inte alls ligger långt ifrån vad Law har tangerat i ett flertal artiklar (1992; 1999; 2002) men inte utvecklat hela vägen. Användandet av diskursteori för att påvisa sorteringsmekanismer för värderingar och materialitet skulle kunna ge möjlighet att begreppsliggöra den kontext inom vilken nätverken etablerar sig och (re)formulerar diskurserna. Detta skulle också kunna ge ANT studier större möjligheter att värdera vilka aktörer som är viktigare än andra, eller värdera vilka som kan dra nytta av redan formade diskurser.

Mitt empiriska material tycker jag mig kunna tolka på detta vis genom att den flytande signifikanten bränsleceller har tillskrivits egenskaper som effektiv och miljövänlig under lång tid i en dominerande diskurs.²⁴ Ett exempel på detta är en artikel som handlar om Naturskyddsföreningens förslag om att använda alkohol i bilar där företrädare för föreningen refereras på följande vis:

Och att metanol och möjligen även etanol dessutom fungerar bra som bränsle för de extremt miljövänliga och effektiva bränsleceller som förmodligen ger den el som krävs i framtidens avancerade elbilar – det är ju ingen nackdel.²⁵

Att effektivitet och miljövänlighet är något som regleras av aktörer inom den dominerande diskursen menar jag också syns i den enkät jag fått in 20 svar på från ledande bränslecellsexperter i Sverige. De vanligaste svaren när dessa skulle svara på vad de främst förknippar med bränsleceller var; ren miljö och lite buller, dyrt, komplext, vätgas, effektivt och framtida teknik. Ett exempel på hur det kan låta är; ”största möjliga energieffektivitet kopplas till bästa miljö”, som en av de tillfrågade skrev. Kritiker mot en uppfattning om att bränsleceller inte alls är lika effektiva, får ej detta självklara utrymme i diskursordningen. Inte heller debatten om småskaligt kontra storskaligt. Detta visar sig exempelvis i min analys av dokumentationer av nätverksträffar som genomförts under namnet SamVäte i väst. När konflikter om vad vätgas och bränsleceller kan vara förs upp till ytan är detta inte så populärt:

En fråga som många återkom till under dagen handlade om vätgasen som alternativ till andra alternativa drivmedel, respektive förhållandet mellan storskaliga satsningar och små lokala projekt. Diskussioner om dessa fokuserar ofta på vilket alternativ som är ’bäst’ när det olika alternativen ställs mot varandra. Moderator Björn Sandén framhöll dock att det i dagsläget inte finns så stor poäng med att ställa olika lösningar mot varandra, istället bör vi försöka att se synergier och strävar efter att samarbeta (Jönsson, 2005:6).

Mina exempel från min empiri visar, menar jag, att det är nödvändigt att kunna begreppsliggöra något som finns utanför den nätverkspraktik där aktörer sätter samman bränslecellerna. När myndighetspersoner, forskare och företagare beskriver bränsleceller så måste de (re)formulera de redan tillgängliga elementen inom det diskursiva fältet. Deras argument måste också kunna dra legitimitet från redan lagrade diskurser om sammansättningen. I en konkret avhandling är det då fruktbart att kunna begreppsliggöra både uppbyggnaden av nätverket och relationerna där, samt de diskurser som genomkorsar det men samtidigt bygger upp det.

Diskurser kan här föras in för att ge en begreppslogik åt mänsklig aktivitet som både är rumslig och tidlig. Nätverksmetaforen – och ANT:s andra begrepp – anser jag i detta hänseende lider av sin historia, den kritik mot kolonialismen och det moderna manuset som de tar som sin utgångspunkt. Kolonialismen var en utbredning från ett centrum men idag då koloni-

24 Ny Teknik nr 2, sid. 10, 1967.

25 Dagens Nyheter 970118.

alismen ifrågasatts och teoretiker pratar om nätverkssamhället eller imperiet (Castells, 1996; Hardt & Negri, 2000) är det viktigt att studera konkurrensen mellan olika diskurser och vilka konsekvenser denna kamp får för nätverksutbredningar.

Historisering

Både kritiker mot ANT och diskursteori har lyft fram frågan om historisering. Kritiken kan generellt sägas handla om att den industriella/moderna/kapitalistiska perioden också har inneburit att relationer, infrastruktur, och naturuppfattningen förändrats dramatiskt (bland annat Zizek, Amsterdamska och Brey ovan). Visserligen menar Latour att denna period inneburit: "The innovation of longer networks is an interesting peculiarity, but it is not sufficient to set us radically apart from others to cut us off forever from our past" (Latour, 1993:132). Faran är att ta en viss konfiguration av denna period som given och inte i detalj studera hur dessa långa nätverk skapas och upprätthålls. Enligt Laclau och Mouffe, som jag anser har liknande åsikter som Latour när det gäller moderniteten, ligger den kritiska potentialen i historisering – som inte tar något för givet. Ett längre citat kan illuminera deras ställningstagande:

In this respect, as we have tried to show, discourse theory is not just a simple theoretical or epistemological approach; it implies, by asserting the radical historicity of being and therefore the purely human nature of truth, the commitment to show the world for what it is; an entirely social construction of human beings which is not grounded on any meta-physical 'necessity' external to it – neither God, nor 'essential forms', nor the 'necessary laws of history' [...] The myths of the transparent and homogenous society – which implies the end of politics – must be resolutely abandoned (Laclau & Mouffe, 1987:106).

En sådan historisering har tidigare avvisats av ANT företrädare. De har menat att det bygger på en uppfattning om tid som är modernistisk till sin konstruktion. Men Latour har i sin senaste bok öppnat upp för möjligheterna till historisering. Han skriver att:

Unlike the other forms of historicity that preceded it [political ecology], it can confide the questions it has been unable to answer today to the restarting, tomorrow, of the process of composition (Latour, 2004:195)

En kombination av ANT och diskursteori (AND) skulle enligt mig ta tillvara på de styrkor som topografierna har. Dels skulle AND ta fasta på argumentet att skriva sammansättningsarnas historia men samtidigt exklusions-, dislokerings- och repressions-processers historia. Därmed skulle ett kraftfullt teoretiskt språk kunna träda fram som både kunde beskriva den vardagliga utbredningen/sönderfallet av nätverk men också kunna jämföra dessa utbredningar/sönderfall i historiska termer. En kombination som kanske skulle kunna behandla ett empiriskt material genealogiskt och kritiskt – samtidigt (Foucault, 1993:42–47). Att alltså både ha en dekonstruerande analysstrategi samtidigt som en hegemonianalys utförs (Dyrberg, Hansen & Torfing, 2001:321f). Detta skulle också (tycker i alla fall jag) vara i linje med Latours (som om jag visste vad han tycker.....) önskemål om en historisering som utgår ifrån politisk ekologi. Begreppet diskursordning gör kombinationen ännu tydligare, eftersom det enligt mitt sätt att tänka finns diskursordningar som genomkorsar varje nätverk.²⁶ I abstraktionen diskursordningen är det dock inte så tydligt vem som agerar. Jag skulle vilja föreslå att användandet av nätverk respektive diskursordning beror på det empiriska materialet. När det handlar om historiska mönster, som är svåra (främst metodologiskt) att entydigt koppla till aktörer, föreslår jag begreppet diskursordning medan nätverket som begrepp fungerar bäst när det finns möjlighet att studera en grupp aktörer mer ingående och 'in-action'.

26 Diskursordning är det begrepp som används av Winther-Jørgensen & Philips för att tydliggöra den kamp mellan olika diskurser som ständigt pågår (2000).

Denna historisering av möjlighetsbetingelserna för nätverkets aktörer/aktanter skulle också medföra utsikter för jämförande studier mellan olika formeringar av diskursordningar över tid, där nätverkets aktörer begränsas respektive ges möjligheter beroende av diskursordningar. Det skulle kanske också kunna möjliggöra beskrivningar av agens och struktur inte bara som en diskursiv dubbelfigur vilken distribueras i tidrummet utan också nagelfara specifika situationers beroende av struktur respektive agens.

Aktör-Nätverk (AND) Diskurs – skisser av en kombination

Att diskutera fenomen med hjälp av olika teorier och teoretiska begrepp gör att en specifik horisont skapas för förståelse. Språket är i detta fall både produktivt och restriktivt. En beskrivningslogik tenderar att skapa vad vi uppfattar eller inte uppfattar, men samtidigt så skapar den kanske ett synfält och förståelse som vi inte kunnat nå utan den (jmf Law & Urry, 2004). Jag har i denna artikel argumenterat för att en kombination av ANT och diskursteori (AND) skulle kunna skapa en beskrivningslogik som på ett fylligare och mer precist vis skulle kunna användas för att mer ingående beskriva vad som sker i specifika fall av teknikpolitisk och kulturell förändring.²⁷ Men hur skulle denna kombination kunna beskrivas ännu mer empirinära? En kombination som skulle kunna historisera aktör-nätverk samt ge diskursstudier begrepp för att beskriva etablerandet av diskurser. En kombination som skulle kunna beskriva det diskursiva fältet som genomkorsat av diskurser vilka befinner sig i maktrelationer till varandra, vari olika aktör-nätverk (re)formulerar och legitimerar sitt spontana handlande inom dessa ordningar?

I denna del avslutar jag min argumentation om AND med att föreslå användandet av begreppen diskursivt fält, diskursordning, diskurs/obligatorisk passage, svart låda/nod, element, moment, flytande signifikant/kvasi-objekt, översättning, enrollering, sammansättning(ar), inklusion/exklusion, reglering, dislokalisering, aktör/aktant, spontanitet samt nätverk.

Bränslecellernas geografi

Jag har genom hela texten försökt att tolka min avhandlingsempiri i dialog med de begrepp jag försökt använda. I denna del tänkte jag försöka mig på en mer sammanhållen tolkning av hela det batteri av begrepp som jag introducerat, (van?) tolkat och sammansatt till något teori och metodliknande.

I början av tjugohundratalet talas det om i det diskursiva fält²⁸, som för tillfället utgör min avhandling, att den dominerande vägen för att hantera energiförsörjning i framtiden är bränsleceller och vätgas. En diskursordning om energiförsörjningen i framtiden tenderar att ha sammansatts inom detta diskursiva fält, där en översättning av olika intressen verkar hålla samman i formen av en obligatorisk passage för de problem som etablerats. Problemet som vätgas och bränsleceller ska lösa är fortsatt ökad omvandling av energi och att samtidigt kunna minska andelen koldioxid i atmosfären – alltså hantera växthusEFFEKTEN. Det kan låta så här i en artikel i DN:

27 Jag driver här lite med hur enkelt heterogena, omfattande och myllrande teorier som ANT och diskursteori kan bli sammanfattad på fem sidor och jag vill med denna beteckning föregå en sådan sammanfattande rubricering...

28 Som utgörs av diverse (över)statliga utredningar (två amerikanska, två Europeiska, en nordisk och en norsk), massmedia (NyTeknik och Dagens Nyheter från 1968 och framåt), forskare/myndighetspersoner/företagare (tjugo stycken som fyllt i en enkät) och olika aktörer i ett nätverk (Analys av anteckningar från de tre nätverksträffarna som de hittills haft, utförda av samordnaren för Samväte i Väst).

[...] en tung drivkraft bakom utvecklingen av bränsleceller är att minska miljöpåverkan från vår ständigt ökande energiförbrukning. Framför allt att få ner utsläppen av växthusgasen koldioxid.²⁹

I detta tidrum har människor i projektet SamVäte i Väst använt sig av diskursordningen för att starta en grupp som är intresserad av att olika sammansättningar av vätgas och bränsleceller ska förverkligas. Inom denna diskursordning har ett nätverk bildats där aktörer använder och återanvänder olika moment spontant som finns tillgängliga i det diskursiva fältet för att skapa sig ett förhandlingsutrymme där sammansättningar kan göras. Diskursordningen utgör också förutsättningarna för de 20 svar som inkommit på den enkät jag skickat ut till bränslecellsexperter i Sverige. I det konkreta fallet så skapas alltså nätverket och diskurserna samtidigt av aktörerna vilket möjliggörs genom aktörernas enrolleringar, översättningar av element och moment.

De flytande signifikanterna vätgas och bränsleceller har en historicitet där vissa egenskaper som effektivitet, miljövänlighet och tysthet skapats som svarta lådor i den dominerande diskurs som uttolkar dessa kvasi-objekt. Dominansen i diskursordningen beror på hur förhandlingen mellan diskurser, och aktörerna som artikulerar dem, stabiliseras. Den reglering som sker över tid i en diskursordning ger för handen vilka grupper och tolkningar av världen som dominerar.

Tänkandet i diskurser ger oss bilden av en sorteringsmekanism vilket innebär att inte bara explicita dominansförhållanden går att studera utan också vad som marginaliseras – placeras i det diskursiva fältet. Den dominerande diskursen i utredningar och nätverk fungerar idag genom att sortera bort konflikten om hur effektiv kombinationen av bränsleceller och vätgas är, vilken form av miljövänlighet som sammansättningen innebär, riskerna med dem samt medborgarnas möjligheter till att påverka framtiden. Detta sker bland annat genom vilket utrymme som ges olika artikulationer, hur olika översättningar exempelvis verkningsgrad legitimeras och vilka metaforer som regelbundet uppträder i diskurserna. En sådan viktig metafor hittar vi i utredningarna om vätgas och bränsleceller där det talas om vägkartor: "Roadmaps were developed for production, transport applications and stationary use of hydrogen and fuel cells. These roadmaps [...]".³⁰ I denna metaforiska anda görs också uttalanden som: "But now we need to move up a gear to encourage hydrogen and fuel cells take-up".³¹ Dessa är båda exempel på hur metaforiken som genomkorsar bränsleceller och vätgas byggs upp med hjälp av bilismens metaforik.

Enrolleringen av moment verkar ha stabiliserat bränslecellerna till en svart låda som – tillsammans med bortsorteringen av risker, en viss beskrivning av miljön samt ignorerandet av maktkonflikter – konstruerar den obligatoriska passagen för framtiden som stabilt sammansatt. Enrolleringen av aktanten FRAMtiden tolkar jag som väldigt viktig, likaså aktanten – den materiella/semiotiska växthusEFFEKTEN – vilket innebär att utsläppen blir det primära att hantera.

När jag nu omtolkat mitt empiriska material med hjälp av de teoretiska begrepp AND tillhandahåller, så menar jag att en (be)skrivning av verkligheten träder fram som har förmågan att hantera både hur; specifika materiella/semiotiska sammansättningar i sin diskursiva ka-

29 Dagens Nyheter 000727.

30 Nordic Energy Foresight (2005), *Building the Nordic Research and Innovation Area in Hydrogen*, s. 3, se även bland annat s. 27, 5 och 18; Det finns en tydlig intertextualitet av denna metaforik även i andra utredningar. Se bland annat: Department of Energy (2004), *Hydrogen posture plan*, s.19; 25; 31 och European Commission, High level group (2003), *Hydrogen Energy and Fuel Cells – a vision of our future*, Brussels: Community research s.6; se även Nordic Energy Foresight (2005), *Building the Nordic Research and Innovation Area in Hydrogen*, s. 14.

31 European Commission (2003), *EU roadmap towards a European Partnership for a Sustainable Hydrogen Economy*, Pressrelease s. 2.

raktär *skapas*; att begränsningar och möjligheter för olika sammansättningar är beroende av den *historisering* av dem som tidigare gjorts; samt vilka möjligheter det finns för aktörer i nätverk att dra *legitimitet* från redan skapade diskurser och därmed ständigt konstruera nya hybrider och komplexiteter. AND det var alles – för denna gång.

Referenser

Böcker och artiklar

- Amsterdamska, Olga (1990), "Surely you are Joking, Monsieur Latour" i *Science, Technology & Human Values*, Volume 15 Number 4, Fall 1990, London: Sage Publications Inc.
- Anshelm, Jonas (2000), *Mellan frälsning och domedag – om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999*, Eslöv: Symposion.
- Balibar, Etienne & Wallerstein, Immanuel (2002), *Ras, Nation, Klass: Mångtydiga identiteter*, Göteborg: Daidalos.
- Beck Dyrberg, Torben, Dreyer Hansen, Allan & Torfing, Jacob (2001), *Diskursteorien på arbejde*, Roskilde universitetsforlag.
- Brey, Philip "Theorizing Modernity and Technology" i Miisa, Thomas J., Brey, Philip & Feenberg, Andrew [red.] (2003), *Modernity and technology*, Cambridge: MIT Press.
- Butler, Judith, (1990), *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge.
- Butler, Judith, Laclau, Ernesto & Zizek, Slavoj (2000), *Contingency, Hegemony and Universality – contemporary dialogues on the Left*, London: Verso.
- Callon, Michel & Latour, Bruno "Unscrewing the big Leviathan: how actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so" i Knorr-Cetina, Karin & Cicourel, Aaron Viktor [red.] (1981), *Advances in Social Theory and Methodology, Toward an Integratioin of Micro and Macro Sociologies*, Boston: Routledge.
- Callon, Michel & Law, John (1982), "On Interests and Their Transformation: Enrolment and Counter-Enrolment", i *Social Studies of Science*, Vol.12, No:4 s. 615–625.
- Callon, Michel "Struggles and negotiations to define what is problematic and what is not" i Knorr-Cetina, Karin, Krohn, Roger & Whitley, Richard red. (1980), *Sociology of Sciences*, No. 4.
- Callon, Michel "The Sociology of an Actor-Network:The Case of the Electric Vehicle" i Callon, Michel, Law, John & Rip, Arie [red.] (1986), *Mapping the dynamics of science and technology*, Hampshire: The Macmillan press LTD.
- Castells, Manuel (1996), *The rise of the network society*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Chouliaraki, Lilie (2002), "The Contingency of Universality: Some Thoughts on Discourse and Realism", *Social Semiotics*, Vol. 12, No. 1, 2002; pp 83–114.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Félix (1998), "Traktat om nomadologin" i *Nomadologin – skriftserien Kairos*, Stockholm: Raster förlag.
- Dreyer Hansen, Allan (2001), "Lokal udvalg som konstruktion af lokale politiske fællesskaber" i Beck Dyrberg, Torben, Dreyer Hansen, Allan & Torfing, Jacob [red.] (2001), *Diskursteorien på arbejde*, Roskilde universitetsforlag.
- Feenberg, Andrew "Modernity theory and technical studies" i Miisa, Thonas J., Brey, Philip & Feenberg, Andrew [red.] (2003), *Modernity and technology*, Cambridge: MIT Press.
- Fogelberg, Hans (2000), *Electrifying visions*, Göteborgs universitet, Avhandling.
- Foucault, Michel (1961/2001), *Madness and Civilization – A History of Insanity in the Age och Reasons*, London: Routledge.
- Foucault, Michel (1974/1987), *Övervakning och straff*, Lund:Arkiv förlag.
- Foucault Michel; Colin, Gordon [red.] (1980), *POWER/KNOWLEDGE: Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*, New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1993), *Diskursens ordning*, Stockholm: Symposion.
- Foucault, Michel (2002), *Vetandets arkeologi*, Smedjebacken: Arkiv förlag.
- Franklin, Sarah (1995), "Science as culture, cultures of science" i *Annual Review of Anthropology*, Vol. 24 (1995), 163–184.

- Geras, Norman (1987), "Post-Marxism?" i *New Left Review*, nr 163 s. 40–82.
- Geras, Norman (1988), "Ex-Marxism Without Substance: Being A Real Reply to Laclau and Mouffe" i *New Left Review*, nr 169 s. 34–61.
- Gilroy, Paul (2000), *Between camps. Nations, Culture and the Allure of Race*. Allen Lane.
- Gomart, Emilie & Hennion, Antoine (1999), "A sociology of attachment:music amateurs, drug users" i *The sociological Review*, Blackwell Publishers.
- Gyberg, Per (2004), *Energi som kunskapsområde*, Linköpings universitet, Avhandling.
- Hardt, Michel & Negri, Antoni (2000), *Empire*, Cambridge: Harward University Press.
- Harvey, David (1990), *The condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.
- Harraway, Donna (1988), "Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective" i *Feminist Studies*, Vol.14, No 3 (Autumn, 1988), s. 575–599.
- Howarth, David, Norval, Aletta J. & Stavrakakis, Yannis [red.], *Discourse theory and political analysis*, Manchester: Manchester university press.
- Hultman, Martin & Saxe, Maria (2005), *Full gas mot en renare miljö?– Om hur bränsleceller framställs av media och experter*, Arbetsnotat Nr 31, Program Energisystem, Linköpings Universitet.
- Kleinman, Daniel Lee (1998), "Untangling Context:Understanding a University Laboratory in the Commercial World" i *Sceience, Technology & Human Values*, Vol. 23, No. 3 (Summer 1998), 285–314.
- Laclau, Ernesto "Identity and hegemony" i Butler, Judith, Laclau, Ernesto & Zizek, Slavoj (2000), *Contingency, Hegemony and Universality – contemoporary dialogues on the Left*, London:Verso s. 44–89.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (1985), *Hegemony and socialist strategy*, London: Verso.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (1987), "Post-Marxism Without Apologies", i *New Left Review*, nr 166 s. 78–106.
- Laclau, Ernesto (1989), "Politics and the Limits of Modernity" i *Social Texts*, No.21, 63–82.
- Laclau, Ernesto (1996), *Emancipation(s)*, London: Verso.
- Laclau, Ernesto (1996), "Subject of Politics, Politics of the subject" i *Emancipation(s)*, London: Verso s. 47–65.
- Laclau, Ernesto (1996), "Beyond emancipation" i *Emancipation(s)*, London:Verso s.1–19.
- Latour, Bruno (1987), *Science in Action: how to follow scientists and engineers through society* Harward University Press.
- Latour, Bruno (1993), *We have never been modern*, Heartfordshire: Harvester Wheatsheaf.
- Latour, Bruno (1999), *Pandoras hope: Essays on the Reality of Science Studies* Harward University Press.
- Latour, Bruno (1990), "Drawing things together", i Lynch, Michael & Woolgar, Steve [red.], *Representation in scientific practice*, Cambridge: MIT press.
- Latour, Bruno (2004), *Politics of nature – how to bring the sciences into democracy*, Cambridge: Harvard University Press.
- Law, John & Callon, Michel (1992), "The Life and Death of an Aircraft:A Network Analysis of Technical Change" i Bijker, Wiebe E. & Law, John [red.], *Shaping Technology/Building Society – Studies in Sociotechnical Change*, Cambreidge: MIT Press.
- Law, John (1992), "Notes on the Theory of Actor-Network:Ordering, Strategy and Heterogeneity, Centre for Science Studies, Lancaster University, Lancaster, <http://comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/law-Notes-on-ANT.pdf>.
- Law, John (2002), "Objects and Spaces" i *Theory, Culture & Society*, Volume 19 (5/6), London: SAGE.
- Law, John, "After ANT:complexity, naming and topologi" i Law, John & Hassard, John [red.] (1999), *Actor Network Theory and After*, Oxford: Blackwell publishers.

- Law, John & Urry, John (2004), "Enacting the social" i *Economy and Society*, Volume 33, Number 3 August 2004: 390–410.
- Lee, Nick & Brown, Steve "Otherness and the Actor Network" i *American behavioral scientist* vol. 36, No 6, May 1994, Sage publications inc.
- Lenoir, Timothy (1996), "Was That Last Turn A Right Turn?" i *Configurations*, Vol. 2 119–138.
- Luxemburg, Rosa "The Mass Strike, the Political Party, and the Trade Unions" i Hudis, Peter & Anderson Kevin B. [red.] (2004), *The Rosa Luxemburg Reader*, New York: Monthly Review Press.
- Martin, Emily (1998), "Anthropology and the Cultural Study of Science" i *Science, Technology, & Human Values*, Vol.23, No 1 s. 24–44.
- Miisa, Thonas J., Brey, Philip & Feenberg, Andrew [red.] (2003), *Modernity and technology*, Cambridge: MIT Press.
- Miles, Robert (1993), *Racism*, London: Routledge.
- Mol, Annemarie & Law, John (1994), "Regions, Networks and Fluids: Anaemia and Social Topology" i *Social Studies of Science*, Vol.24, No.4 (Nov.1994), 641–671.
- Neuman, Ivar B. (2003), *Mening, materialitet, makt – en introduktion till diskursanalys*, Lund: Studentlitteratur.
- Norval, Aletta J. (2000), "Trajectories of future research in discourse theory" i Howarth, David, Norval, Aletta J. & Stavrakakis, Yannis [red.], *Discourse theory and political analysis*, Manchester: Manchester university press.
- Peterson, Kenneth (1990), *Ungdom, livsvillkor, makt – en studie av erfarenheternas rum i det Moderna*, Linköpings universitet, Avhandling.
- Smocovitis, Betty Vassiliki (1994), "Contextualising Science: From Science Studies to Cultural Studies" i *PSA1994*, Volume 2 pp. 402–412.
- Torring, Jacob (1999), *New theories of discourse*, Oxford: Blackwell.
- Voughan, Diane (1999), "The Role of Organization in the Production of Techno-Scientific Knowledge" i *Social Studies of Science*, 29/6 (December 1999) s. 913–43.
- Winther-Jørgensen, Marianne & Philips, Louise (2000), *Diskursanalys som teori och metod*, Lund: Studentlitteratur.
- Zizek, Slavoj "Da capo senza fine" i Butler, Judith, Laclau, Ernesto & Zizek, Slavoj (2000), *Contingency, Hegemony and Universality – contemporary dialogues on the Left*, London: Verso s. 213–262.
- Zizek, Slavoj "Postmodernism or Class struggle? Yes Please!" i Butler, Judith, Laclau, Ernesto.
- Zizek, Slavoj (2000), *Contingency, Hegemony and Universality – contemporary dialogues on the Left*, London: Verso s. 90–135.
- Öhlund, Thomas (1997), *Normaliseringspraktiker i det moderna samhället*, Umeå universitet, Avhandling.

Utredningar, massmedia och dokumentationer

- Jönsson, Hanna (2003), *Fartyg som går på vatten – vätgassatsningar och visioner i Västra Götaland*, dokumentation från seminariet den 27 november i Stenungssund, nedladdad från <http://www.vgregion.se> (2005-03-21 kl.13.14).
- Jönsson, Hanna (2004), *Elavbrott – ett minne blott, vätgassatsningar och visioner i Västra Götaland*, dokumentation från seminariet den 18 februari i Göteborg, nedladdad från <http://www.vgregion.se> (2005-03-21 kl.13.15).
- Jönsson, Hanna (2005), *Från ord till handling, pågående vätgasprojekt i Västra Götaland och omvärlden*, dokumentation från SamVätes nätverksträff den 3 mars i Göteborg, nedladdad från <http://www.vgregion.se> (2005-03-21 kl.13.16).
- European Commission, High level group (2003), *Hydrogen Energy and Fuel Cells – a vision*

of our future, Brussels: Community research.
European Commission (2004), *European Hydrogen and Fuel Cell projects*, Brussels: Community research.
European Union (2004), *EU-US cooperation on the development of the hydrogen economy*, Factsheet: European Commission.
European Commission (2003), *EU roadmap towards a European Partnership for a Sustainable Hydrogen Economy*, Pressrelease, Dagens Nyheter.
NOU - Norges offentlige utredning nr 2004:11, *Hydrogen som fremtidens energibærer* Ny Teknik.
US Department of Energy (2003), *Fuel Cell Report to Congress*.
US Department of Energy (2004), *Hydrogen posture plan*.
Nordic Energy Foresight (2005), *Building the Nordic Research and Innovation Area in Hydrogen*.

*Jag vill passa på och tacka för det kollektiva arbete jag deltagit i då jag fått simma i Francis Lees hjärna, bli handledd av röda, kritiska och konstruktiva kommentarer från Jonas Anshelm, utmanad/uppmuntrad av Marianne Winther-Jørgensen och Jane Summerton, inspirerad av Robert Hrelja samt buga och bocka för alla de intressanta, viktiga och tänkvärda kommentarer som jag har fått av mina seminariekamrater i Teknik, värderingar och politiska processer vid Tema teknik och social förändring vid Linköpings Universitet. Detta är den plats där jag själv är doktorand och formulerar mitt avhandlingsprojekt om teknikpolitiken som genomkorsar alternativa bränslen och vätgassamhället. Om du vill kontakta mig gör du det enklast med mail till marhu@tema.liu.se.

Att vara ett fritt flytande subjekt: En studie av den adoptivkoreanska existensen

Tobias Hübinette

tobias@orient.su.se

Institutionen för orientaliska språk, Stockholms universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Under mer än ett halvt sekel har uppskattningsvis en halv miljon icke-vita barn från den postkoloniala världen flugits in till Väst för att adopteras av vita västerlänningar. Efter Kalla krigets slut och som en följd av globaliseringen har den internationella adoptionsverksamheten formligen exploderat i omfattning, och beräknas årligen involvera uppemot 30 000 barn varav tusentalet berör Sverige. Den största enskilda gruppen internationellt adopterade utgörs av 160 000 adopterade från Sydkorea utspridda i ett 20-tal västländer, varav runt 10 000 i Sverige. På grund av att internationell adoption i dess moderna form uppstod just under Koreakriget och att Korea dominerade som ursprungsland ända fram till början av 1990-talet, får adoption från Korea och adoptivkoreaner också ofta representera internationell adoption och internationellt adopterade i generell mening både inom forskningen och i det allmänna kulturella och sociala medvetandet i Väst, och så är också fallet i denna studie.

Hittills har kunskapen om vad det verkligen innebär att vara internationellt adopterad varit bristfällig, och särskilt adoptivkoreanerna har i stället under decennier blivit talade för och representerade av regeringar i både ursprungslandet och i mottagarländerna, och av adoptionsbyråer, adoptionsforskare och adoptivföräldrar. De senaste åren har dock sett uppkomsten av en transnationell adoptivkoreansk rörelse inbegripandes en egen omfattande kulturell produktion, och där självbiografiska texter utgör en central beståndsdel. Utgivandet av dessa texter har gjort det möjligt att nu för första gången lyssna till adoptivkoreanernas egna upplevelser av hur det är att vara internationellt adopterad. Med utgångspunkt från dessa livshistorier, kommer jag här att undersöka och försöka förstå den adoptivkoreanska existensen. Jag börjar med att presentera tidigare forskning om internationell adoption och internationellt adopterade och introducera adoptivkoreanerna som grupp och rörelse, innan jag övergår till att beskriva och tolka den adoptivkoreanska existensen för att slutligen avsluta med en sammanfattning.

Tidigare forskning

Flera migrationsforskare har konstaterat att det finns en stark tendens att inte betrakta internationell adoption som en historiskt förankrad del av den globala världsordningen i de västerländska mottagarländerna, och har därför betecknat denna som den tysta migrationen (Love-lock, 2000; Selman, 2002; Weil, 1984). En utbredd och allmän uppfattning gör i stället gällande att internationell adoption är en familjeangelägenhet som hör den privata sfären till, och som inte har någonting att göra vare sig med tidigare eller nutida kolonialism och imperialism, eller med andra historiska och samtida tvångs- och barnmigrationer. Den postkoloniala feministiska forskningen som jag själv tillhör utgör här ett undantag genom att betrakta internationell adoption som en kolonial och reproduktiv exploatering och dra paralleller till både slavhandel och trafficking (Ahluwalia, 2004; Castañeda, 2002; Herrmann Jr. & Kasper, 1992; Klein, 2000; Raymond, 1993; Shiu, 2001; Yuval-Davis, 1997). Internationell adoption ses

som ett exempel på hur Väst fortsätter att tvångstransportera och handla med icke-vita befolkningar från sina före detta kolonier, och som ett uttryck för en global biopolitisk arbetsdelning där den icke-västerländska världen förser vita elitpar i Väst med barn. Internationell adoption är med andra ord i alla högsta grad både en kolonial och patriarkal, och en elitistisk och heteronormativ institution. Det är också viktigt att komma ihåg att internationell adoption idag faktiskt är ett av få legala sätt att komma in i ett Europa, Australien och USA besatt av gränskontroll och terroristbekämpning.

Andra forskare har påpekat att det finns en tydlig ovilja att diskutera och behandla internationellt adopterade inom västerländsk etnicitets- och diasporaforskning, vilket möjligen kan förklaras med den höga andelen adoptivföräldrar inom akademien vilka helst undviker att problematisera sitt eget familjeliv (Lee, 2003; Miller-Loessi & Kilic, 2001; Sloth, 2003). Den dominerande forskningen om internationellt adopterade har i stället handlat om att antingen identifiera eventuella "tropiksjukdomar" vid ankomsten, eller att kvantifiera graden av anknytning och anpassning till adoptivföräldrarna och mottagarlandet genom olika tester under barn- och ungdomsåren. Inom denna modernistiska adoptionsforskning ses fullständig assimilation inte bara som ett naturligt och givet slutmål, utan också som något oproblematiskt som i de allra flesta fall har uppnåtts innan vuxenåldern, och den grupp adopterade som trots allt inte betar sig enligt de normativa ramar som uppställts patologiseras och medikaliseras som avvikande undantag som anses lida av obotliga traumatiska upplevelser från ursprungslandet eller genetiska defekter i form av låg intelligenskvot. På senare år har dock en ny generation forskare som också ofta liksom jag själv antingen är adopterade själva eller av icke-västerländskt ursprung börjat ifrågasätta denna linjära syn på adopterades identitetsutveckling, och i stället fokuserat på internationellt adopterades egna berättelser av annorlundisering och utanförskap (Bergquist, 2000; Choy & Choy, 2003; Eng, 2003; Hübinette, 2004; Kim, 2000; Meier, 1998; Palmer, 2001). Vidare ses adoption ur ett livsperspektiv, det vill säga att fokus ligger på vuxna adopterade, och internationellt adopterade knyts till queerteori inklusive bi- och transforskning, till postkoloniala begrepp som hybriditet och tredje rummet, samt till feministiska förståelseramar för hur rasialisering och sexualisering samverkar intersektionellt.

Adoptivkoreanerna

Från 1953 i samband med Koreakrigets slut har 155 000 barn adopterats bort från Korea till huvudsakligen 15 olika mottagarländer i västvärlden, och fortfarande lämnar över 2000 koreanska barn varje år landet för internationell adoption (Park, 1994; Penner, 1996; Sarri, Baik & Bombyk, 1998). Av de 155 000 adoptivkoreanerna hittas idag två tredjedelar eller omkring 100 000 i USA, en tredjedel eller cirka 50 000 i Västeuropa varav hälften i de tre skandinaviska länderna Danmark, Norge och Sverige, och slutligen runt 5000 i Kanada, Australien och Nya Zeeland tillsammans. Den internationella adoptionen från Korea är unik i ett komparativt barnmigrationsperspektiv både i sin långvariga och obrutna historia, i sin omfattande demografiska storlek, och i sin stora geografiska spridning. Inget annat land har i modern tid adopterat bort så många av sina egna medborgare som Korea. Som ursprungsland dominerade Korea den internationella adoptionsverksamheten i närmare fyra decennier ända fram tills mitten av 1990-talet, och fortfarande är landet det tredje största ursprungslandet i världen efter Kina och Guatemala.

Både ursprungslandet Korea och olika mottagarländer som Sverige, Frankrike och USA framställer gärna i officiella sammanhang adoptivkoreanerna som unika fysiska band och bryggor dem emellan (Hübinette, 2003). I Korea förknippades adoptionsfrågan länge med skuld- och skamkänslor, men nyligen har gruppen i stället kommit att spela en positiv roll i en etnonationalistisk diasporapolitik som essentialiserar dessa till etniska utlandskoreaner (Kim, 2003). I mottagarländerna i Väst har internationell adoption ända från början omgetts av en

godhetsstämpel och ett vänsterliberalt skimmer som gör den till en solidarisk handling och betraktar adoptivfamiljen som en "regnbågsfamilj" (Kirton, 2000). För adoptivföräldrarna och för befolkningen i allmänhet i Väst är adoptivkoreanerna antingen objekt för missions- och räddningsfantasier, individuella biståndsprojekt, exotiska maskotar, och mångkulturella och antirasistiska alibin, eller helt enkelt tacksamma och lyckliga barn till elitfamiljer som per automatik associeras med hög socioekonomisk status (Bergquist, 2003). För adoptionsbyråerna har adoption från Korea alltid förknippats med den internationella adoptionens ursprung och därmed blivit dess flaggskepp i egenskap av den mest effektiva och pålitliga adoptionsprocessen, och för adoptionsforskarna framställs adoptivkoreanerna som de mest ideala och lyckade internationellt adopterade i termer av normativ psykologisk utveckling och social anpassning. Postmodern forskning har slutligen på sistone börjat framställa internationell adoption som ett av de mest lyckade och radikala släktskapsexperimenten i Västerlandets historia, och adoptivföräldrarna som gärna får vara singlar, handikappade, övre medelålders eller homosexuella görs till närmast utopiska exempel på postpatriarkala och postetniska nomader och kosmopoliter (Howell, 2003; Lal, 2001; Marinara, 2003; Yngvesson, 2002).

Redan 1986 bildades den första organisationen för adoptivkoreaner i Sverige – Adopterade Koreaners Förening (Johnsen, 2002). Det svenska exemplet följdes av andra, och idag finns motsvarande organisationer i praktiskt taget varje land, region och storstad i Väst som berörts av adoption från Korea. Den organiserade adoptivkoreanska rörelsen började interagera internationellt från och med mitten av 1990-talet, och fungerar idag både som en social rörelse och en virtuell sådan att döma av dess starka närvaro på Internet. De olika sammanslutningarna som organiserar uppskattningsvis mellan 5–15 procent av respektive upptagningsområdes demografiska bestånd ger ut tidningar och tidskrifter, administrerar hemsidor och listservrar, organiserar sociala sammankomster och möten, och fungerar som självhjälpsgrupper i adoptions- och Korearelaterade frågor. Den adoptivkoreanska rörelsen har dessutom en kulturell och en politisk sida med sina egna författare, konstnärer och filmskapare, och med sina egna forskare, skribenter och aktivister. Globaliseringen har med andra ord inte bara lett till en expansion av internationell adoption, utan också till uppkomsten av en transnationell adoptivkoreansk rörelse som också öppet tar strid mot en alltmer girig, cynisk och korrupt adoptionsindustri och förhåller sig kritisk till det officiella påbudandet av en förment antirasism och masspopulariseringen av mångkulturalismen vilka till stor del ligger bakom det snabbt ökande antalet internationella adoptioner.

De första självbiografiska berättelserna skrivna av adoptivkoreaner härrör redan från 1960- och 70-talen. Det var dock inte förrän från 1980-talet då den adoptivkoreanska rörelsen uppstod som en större mängd självbiografiska texter började komma ut, och från 1990-talets mitt går det till och med att tala om en veritabel explosion av adoptivkoreanska livshistorier som publicerats i bokform eller i antologier, som artiklar i tidningar och tidskrifter, eller som Internet-texter. En annan sida av denna utveckling är ett imponerande antal etnografiska arbeten i form av dokumentärer och filmer, tavlor och konstverk, och pjäser och uppträdanden. Antologier och årsböcker med texter av adoptivkoreaner har prisats av kritiker, romaner har uppnått bästsäljarstatus och dessutom översatts till koreanska, och dokumentärer har sänts av rikstäckande kanaler och tilldelats prestigefyllda priser. Den dramatiska framväxten av en adoptivkoreansk kulturell produktion kan helt enkelt betraktas som ett sätt att bryta den subalternas underordning som gruppen tidigare levt under genom att inte längre låta sig tystas och osynliggöras av regeringars, adoptionsbyråers, adoptionsforskares och adoptivföräldrars önskningar och krav.

Den adoptivkoreanska existensen

Denna studie undersöker ett antal självbiografiska texter skrivna av adoptivkoreaner med syftet att försöka förstå den adoptivkoreanska existensen – vad denna består av, på vilket sätt

denna kommer till uttryck och hur den kan förstås med bakgrund av en konstruktivistisk och intersektionell förståelse av identitet och subjektivitet och i relation till de likheter och skillnader som finns med andra parallella grupper. Studien fokuserar på de diskurser och interpellationer, och identifikationer och subjektspositioner som adoptivkoreanerna antar och tilldelas, framför och förkroppsligar, och förhandlar och navigerar emellan, och betraktar dessa som tillsammans konstituerande den adoptivkoreanska subjektiviteten. Till att börja med är adoptivkoreanerna en mycket svårdefinierad och närmast oklassifierbar kategori som vare sig kan betraktas som en etnisk grupp eller en klassisk diaspora i sin frånvaro av egna exilsmåhällen, endogamiska praktiker och återvändandemyter. Den adoptivkoreanska existensen torde helt enkelt vara ett särfall inom forskningen i sin extrema grad av avterritorialisering och avetnifiering, i sin fullständiga hem- och föräldralöshet, i sin unika begränsning till en generation, och i sitt totala överskridande av klassiska kategorier som familj och släktskap, och språk, kultur, religion, medborgarskap och nationalitet. Många adoptivkoreaner är birasiala, och gruppen är utspridd i ett 15-tal västländer, talar olika språk, bekänner sig till flera religiösa riktningar samt tillhör ett stort antal nationaliteter och kulturer vilket i praktiken innebär en extrem variation på alla upptänkliga plan. Den enda gemensamma nämnaren är helt enkelt att vara född i Korea, att ha blivit adopterad till ett västland, och framför allt att ha växt upp med vita föräldrar i en vit omgivning. Detta sistnämnda faktum utgör också själva utgångspunkten för den adoptivkoreanska existensen att döma av passager som dessa:

Both my Danish and my American family are white, all my friends here in Denmark are white...my husband is white...and my two sons are often mistaken for being white. So whether I like it or not – and I actually don't – I've developed a white identity. When I look in the mirror I'm actually surprised to see an Asian woman and I honestly don't know how to feel about the woman I see. I actually expect to see a white woman with rosy skin, blond hair and blue eyes. (Danish Asian, 2001)

Mina förebilder och ideal har varit anpassade till min uppväxtort. Jag har aldrig identifierat mig med andra asiater. Kommer ihåg att Michael Chang vann French Open 1989 och alla mina sparringpartner i tennisklubben klappade mig på axeln och trodde att det måste kännas som en jättekul fjäder i hatten för en asiat som jag, som dessutom själv höll på med tennis. Faktum är att det bara kändes helt fel. Det var inte jag. Jag var Stefan Edberg. Jag hade inget gemensamt med Chang, jag var uppfostrad till skandinav. I min mentala spegelbild har jag alltid sett en ung muskulös blond kille med blåa ögon. (Peter Tai Christensen, 2003)

Adoptivkoreanerna har med andra ord blivit subjektiverade till vita västerlänningar, ett faktum som gör konstruktivistiska identitetsteorier om kopiering och imitation i Homi Bhabhas tappning i högsta grad tillämpbara i detta sammanhang. Att internationellt adopterade ackultureras och socialiseras in i att identifiera sig med en vit subjektsposition visar just att identiteter och subjektiviteter mycket väl kan produceras och reproduceras bortanför materiella och fysiska förutsättningar och villkor. Den vithet adoptivkoreaner identifierar sig med och efterliknar är dessutom inte vilken vithet som helst, utan en elitbaserad sådan med bakgrund av att internationell adoption från början har varit och i ännu högre grad idag är ett elitfenomen. Detta gör också en intersektionell ansats nödvändig i detta fall, då vithetsidentifikation ofta samverkar med elittillhörighet för adoptivkoreanerna som därmed tack vare sitt förvärvade sociala och kulturella habitus för att tala med Pierre Bourdieu kan passera som västerlänningar tillhörande de övre skikten. Detta dubbla privilegium att som icke-vit från en i de allra flesta fall proletär bakgrund få växa upp och leva i och med en vit elitfamilj gör adoptivkoreaner och andra internationellt adopterade fullständigt unika inte bara i kolonialismens och rasismens historia utan också i ett historiskt klassperspektiv. Icke-västerländska och icke-vita

ursprungsbefolkningar och minoriteter har förstås alltid hyst ett begär efter vithet liksom att fattig underklass alltid har eftertraktat social status, men med undantag av enstaka "husslavar" och extraordinära "favoritbetjänter" har få om ens några utomstående någonsin tillåtit att få leva så nära den vita eliten i Väst som just internationellt adopterade, vilka utifrån ett globalt och strukturellt maktperspektiv till och med kan sägas ha blivit eller åtminstone interioriserat sin egen fiende och förtryckare.

Adoptivkoreanerna kan också i sin transrasiala identifikation med fördel jämföras med transsexuella, där båda grupperna har det gemensamt att de identifierar sig "fel" enligt samhällets normer och alltid måste leva med känslan av att ha fötts med "fel" kropp även om detta inte alltid sker på ett medvetet plan i de förstnämndas fall. Vidare kan adoptivkoreanerna sägas visuellt illustrera att det inte finns något ursprungligt och autentiskt sätt att vara vit på, och till och med parodiera elitens vithet. Detta är måhända en aspekt av den adoptivkoreanska existensen, men att stanna därvid urartar alltför ofta i ett fraseradikalt och vulgärt romantiserande av hybrider och transidentiteter. Att fastna i det okritiska antagandet att internationellt adopterade helt enkelt är vita västerlänningar och inget annat genom att låta den emancipatoriska och liberationistiska sidan av socialkonstruktivismen ta överhanden, går intressant nog även hand i hand med både den positivistiska och den postmoderna adoptionsforskningen och riskerar i slutändan att hylla vitheten i sig. Ett annat sätt vore ju i stället att se internationellt adopterade och adoptivkoreanerna som de mest perfekta icke-vita invandrarna, absolut lojala och trofasta och på intet sätt hotades den föreställda kulturella och sociala homogenitet och harmoni som många västlänningar idag är så måna om att skydda och upprätthålla. Internationell adoption fullbordar och fulländar därmed det koloniala projektet genom att skapa de mest domesticerade och civiliserade, och de mest assimilerade och integrerade icke-vita undersåtarna som Väst någonsin producerat. Det är vidare uppenbart att döma av följande textutdrag att adoptivkoreanernas vithet ständigt lever under hot, vilket visar att kroppsliga "fakta" trots allt har betydelse, och att särskilt elitidentiteter alltid omgärdas och vaktas av regleringar, förbud och till och med lagar:

Growing up in a large Swedish community in the Midwest introduced me to the first criteria of what was considered the norm. Fair skin and blond hair were the standards I measured myself against. Honestly, I had no idea I didn't fit that description unless I saw my reflection in the mirror. I thought of myself as a Caucasian. What a shock to find out that I wasn't. (Rebecca Smith, 1997)

I used to believe I was white. At least I was completely emotionally invested in this belief. Theoretically I was white, my family is white, the community I grew up in was white, and I could not point out Korea on a map, nor did I care about such place...However, my image staring back at me in the mirror betrayed such a belief...I hated myself, this betrayal, being given such a look without any knowledge of where it came from. (Young Hee, 1997)

Vad är det då som hela tiden riskerar att kullkasta och ifrågasätta adoptivkoreanernas vithet trots att de växt upp och lever i en vit miljö, och framför allt trots att det enda de faktiskt vet är att just att uppföra och bete sig som vit elit? Judith Butler kallar dessa tillfällen när upprepningens eller iterabilitetens auktoritet ifrågasätts för olämpliga och olyckliga talakter och framföranden i sin performativitetsteori, och de adoptivkoreanska texterna formligen vimlar av exempel på sådana krångel i identitetsmaskineriet vilka för enkelhetens skull här grovt delas upp mellan tre olika processer.

Den första processen är intimt förknippad med den månghundraåriga föreställningsvärld om Asien och asiater som genomsyrar Väst, och som i Edward Saids efterföljd går under benämningen orientalism. Orientalismen är framför allt kopplad till kön och ålder, det vill säga

till det faktum att asiater kollektivt både feminiseras och infantiliseras vilket för kvinnorna innebär en hyperfeminisering och hypersexualisering, och för männen en avmaskulinisering och avsexualisering. Hyperfeminiseringen av asiatiska kvinnor är dessutom av en närmast total heterosexuell natur, medan avmaskuliniseringen av asiatiska män har en tydlig homo-sexuell karaktär:

Growing up, I was the perfect abducted daughter. Good, smart, considerate. I had a close relationship with my abductive parents, and I felt like I really loved them. So hearing them make comments like, "Our daughter is so obedient, it must be in her genes!" and listening to my abductive family use words like "Oriental", "Chinaman", and "China doll" to describe me and other Asians seriously sucked. (So Yung Kim, 2002)

I was a "gook", a "chink", a "boat person" and a "V.C." (Viet Cong). My actual origin was not important enough to know. Conversely, to teachers, clergy and my own extended family, I was "adorable", a.k.a. "a little china doll". In the schoolyard, I was ridiculed and taunted, picked on and beaten up...I ran from a boy who screamed in my ear, "pork fried rice", with the perceived stereotypical *Asian accent*. I was so deeply bothered by slurs about rice and chopsticks that I never wanted to be seen eating anything as such. Likewise with karate and kung fu, I would not agree to take karate lessons as my mother had wanted for my own protection. (Christine Jones Regan, 1999)

Tretton år, i shorts och linne, går längs stranden och en medelålders man stoppar mig med frågan om tiden. Vänliga och "servicemindade" Anna svarar med ett leende. Och han, denna medelålders sjöman, sätter igång visan: – Var kommer du ifrån? –Ah Korea. –Där har jag varit många gånger. –Vi kan väl träffas ute och ta en öl eller så? Min blomning dog med det leendet. Hela min tonårsperiod försvann i för stora kläder (herrkläder) och sminkkontot stod på noll. Idag kan jag bejaka min kvinnlighet, men aldrig att jag sätter på mig kort-kort och nätta skor...Sjömännen har ersatts med "businessmän", som har varit i Thailand, Filippinerna eller båda ställena. De kan också "sjömansvisan", och platsen är baren. Än idag undviker jag att använda armbandsklocka. (Anna Samuelsson, 2003)

Jag tycker inte om reklamfilmer med japaner. Publiken skrattar, men jag har ingen humor, blir illa berörd. Östasien är avlägset för svenskarna, även för mig, men jag kan inte skratta åt det, kan inte distansera mig från det, eftersom det trots allt är *en* del av mig. (Astrid Trotzig, 1996)

Orientalismen är för adoptivkoreanerna uppenbarligen ständigt närvarande, både inom adoptivfamiljen, under uppväxten, i vardagen och inom populärkulturen, och riskerar hela tiden att förvandla dessa till fetischer och livs levande stereotyper som förväntas leva upp till och fö-reträda allt det som associeras med Asien i Väst. Det kan tyckas oproblematiskt att kunna genomskåda sådana för en utomstående så överdrivna och närmast löjligen föreställningar som finns om Asien, och för den överväldigande majoriteten asiater är det nog också fallet vare sig de lever i Asien eller i Väst. Det som skiljer adoptivkoreaner från framför allt andra generationens invandrare från Korea och Asien är dock att de förstnämnda växer upp med en vit familj och lever i en vit miljö medan de sistnämnda i de allra flesta fall och även om de har en vit förälder fortfarande har tillgång till sin biologiska familj och sin ursprungskultur, och därför närmast reflexmässigt ser igenom och ignorerar de orientalistiska stereotyperna. För adoptivkoreanerna är de orientalistiska representationerna å andra sidan i stort sett de enda visuella spegelbilder och etniska rollmodeller som dessa stöter på i sin vita miljö, och som därmed inte bara projiceras på dessa av omgivningen utan också riskerar att internaliseras av dem själva. Den ambivalenta relationen till de båda stereotyperna den underdåniga och självutplå-

ande asiatiska kvinnan och den töntige och fjantige asiatiska mannen är därför ständigt närvarande i de adoptivkoreanska texterna:

I remember feeling pulled between being white and being Asian when I watched "Miss Saigon" the first time...I didn't feel Asian, but as white as the friends who sat next to me. And yet the stirrings of identity were beginning, because I was emotionally drawn to the Asian American actors...Watching the play was exhilarating...It was like falling in love. I was giddy with the American dream it presented, tearful over the hardships of war, and became infatuated with the relationship between Kim and Chris, the lovers the story focused on. It was love, and I fell hard for "Miss Saigon"...I let myself be wooed by decent music, dramatic and lavish sets, and the story of a prostitute who was sold for a night of sex with an American Marine, fell in love, bore their child, and ended up killing herself in a star-spangled flame of sacrifice. (Holly Coughlin, 1999)

I didn't want to be like the Asian geeks I saw in movies...I'd watch with my lighter complexioned friends and laugh along with them. Laughing, I thought, would distance me from the popular Asian looking icons of American humor. I did not want to be another typical Asian overachiever, both praised as a model minority that other people of color should follow and denigrated as an emasculated sex-starved wallflower. I tried to stay away from other Asian guys at school. (Peter Kearly, 2002)

Den andra processen som ifrågasätter adoptivkoreanernas vita elitidentitet är rasialiseringen av dessa som asiatiska invandrare och flyktingar. Invandrarskapet är som vi alla vet inte bara stigmatiserande och förknippat med exkludering och utanförskap utan också starkt knutet till en underklassposition, och handlar därför även om en proletarisering som på ett smärtsamt sätt fråntar adoptivkoreanerna deras elitstatus. Rädslan att utsättas för denna dubbla process av rasialisering och proletarisering återspeglar den allmänt utbredda rasism och främlingsfientlighet i dagens västerländska samhällen som gör sig gällande både innanför och utanför adoptivfamiljen, och strategin för att undgå denna är att på alla upptänkliga sätt undvika att förknippas med andra invandrare och icke-vita minoriteter, och särskilt de från Asien, men också med andra adopterade från Korea:

In my daily plan of achieving perfection, I made sure I was never associated with any of the other Korean adoptees at school. This worked out great because they were also hiding out in their other identities. What I hadn't anticipated was the first Hmong family that came to my school. I felt their stares in the hallway. They were immediately drawn to that thing I hated most about myself then – my Asian features. I avoided them like the plague. I figured they might blow my cover and actually call to attention to the fact that I looked like them. (Sundraya Kase, 1997)

During this period, there was no way I would be caught dead in a group of other Asian people. My perception of Asians at the time was negative because of what many of my peers said about Asian people who they assumed were immigrants – "Oh look they are fresh off the boat." Meaning, I'd probably look like someone who only spoke a foreign group of syllables and consonants that came out the same, "Me how ping pong." (Jamie Kemp, 2001)

I was always afraid about the interracial thing. What would his parents think?...I was dating this one guy, and we really liked each other, but I always felt that he was kind of ashamed of me. He'd never invited me over, and he never really wanted me to meet his parents. After we broke up and he started dating another girl, it seemed like he was always inviting her over, and that his parents knew her really well...It's kind of strange that

my dad has set certain limits for me. He doesn't want me to date any African American or Hispanic. (Janine Bishop, 1996)

Mina föräldrar ville att vi skulle vara stolta över att vara adopterade. Det var fint att vara adopterad. Det var bra. Det var ingenting konstigt eller märkvärdigt med det. De ville att vi inte skulle känna oss annorlunda eller utanför. Men det syntes så tydligt. Det märktes. Hela tiden. Att man inte var svensk, att man kom från ett annat land. Att man var utlänning. Ensam, utan föräldrarna eller kompisarna, var man bara en utlänning. Ingen kunde veta att man var adopterad. (Astrid Trotzig, 1996)

Ett måhända extremt men alltför vanligt sätt att undvika att bli tagen för en invandrare är att understryka, skylta med och överdriva både sin vithet och sin elittillhörighet, och i vissa fall till och med att anta och ge uttryck för rasistiska och främlingsfientliga åsikter. I slutändan verkar det dock som att adoptivkoreanerna ofta hamnar utanför både den vita majoritetsbefolkningen och den icke-vita invandrar- och minoritetsvärlden för att inte tala om att själv utsättas för rasistiskt våld trots en närmast fulländad vithet:

I watched the way Americans moved, talked, used their hands; and I became a master at imitation. I had a better understanding of the language than the American-born children I went to school with. (Elizabeth Kim, 2000)

My Asian friends tell me that other Korean adoptees are too white, like bananas. They tell me it is good that I am learning about what it is to be Asian American. What it is to be a person of colour. And how white people think of me. I have white parents...Twinkie, banana, sell-out. I've heard them all before, and hate them just the same...I can see the racism from all my white friends, from my grandparents, and cousins...They say that my racism is internalized and that I have been tricked into believing the great white lie. Maybe I have. But what are they telling me? That I should hate my father?... White people think I'm just some gook. White people who don't know me, that is. Can you speak English? Oh your English is very good. Where are you from? How long have you lived in America? I didn't really know what to say to that. How can I say that I feel I am more American than you, you third generation European immigrant. My family has been here since the 18th Century. My great great great grandfather was making money in New York while yours was working some field in another country. Don't talk to me about speaking English. My mother is an English professor. That is what I think when white people are racist to me. What about Koreans? I'm one of them right? Wrong. Maybe it's just me, but I really feel out of place when I am around them. I also feel very...good. I'm one of them, yet there is always a sense of exclusion...I need their acceptance. But I would rather not risk their rejection and simply just not have anything to do with them. (Arthur Hinds, 2000)

“Blattejäväl”, skriker han, “såna som du borde utrotas.” Jag känner slaget, hans knytnäve mot mitt bakhuvud. Jag förstår inte alls vad det är som håller på att hända. Vem är denna suddiga människa som raderar hela min känsla av värdighet med ett välplacerat slag i bakhuvudet? Slår sönder mitt skal...”Trodde du att du kunde bli som vi? Tror du att du kan bli svensk bara genom att ta på dig samma kläder som vi, tror du att du blir svensk bara för att du pratar svenska? Tror du det finns plats för dig i den svenska gemenskapen bara för att du umgås med svenskar? Tänk om i så fall, för vi kommer aldrig att släppa in dig. Du kommer alltid att vara en liten knähund som vi sparkar på när vi känner för det.” (Peter Tai Christensen, 2003)

Den tredje och sista utmaningen mot den adoptivkoreanska vitheten är en kombination av en asiatiskhet och koreanskhet som etnifierar och territorialiserar adoptivkoreanerna till asiater

och koreaner. Denna essentialisering kommer både från västerländskt håll där adoptivkoreanerna frekvent misstas som asiatiska turister och affärsmän, eller utbytesstudenter och gästforskare, och från koreansk sida där dessa gärna betraktas som utlandskoreaner och en del av den koreanska diasporan vilka förväntas återknyta banden och bidra till Koreas globalisering. Återigen liksom med orientalismen är adoptivkoreanernas relation till särskilt denna koreanska essentialisering ambivalent då den åtminstone erbjuder dem en etnisk och nationell hemhörighet som många upplever har blivit fråntagen dem, och förnekad och förträngd. Samtidigt är denna koreanskhet inte alldeles lätt att leva upp till med bakgrund av den koreanska etnonationalismens närmast oupplösliga sammankoppling mellan utseende, språk och kultur:

I always hated introducing people to my parents, because they were going to instantly think, "Why does she look different?" Even today, when my mom and I go shopping, someone will say, "Is that an exchange student with you?" (Janine Bishop, 1996)

This year in Korea has been a challenge for me particularly because I do not speak Korean well...Basically, people here think I'm some person who's trying to make them angry by deliberately not speaking what should obviously be my native language, based on my physical appearance. This is how most people react when they first meet me. And it always goes like this...: A guy in the street stops to ask me directions, speaking in rapid-fire Korean...After I clearly state that I don't speak Korean, the questions begin. First question: "Aren't you Korean?" Second question: "Well, then, don't you speak Korean?" Third question: "Why not? Didn't your mother-father-other Korean influences you had in your life growing up, teach you Korean?" How do you answer to this type of mentality? You can't. You will honestly go crazy if you try to. (Sunny Diaz, 2000)

Jag minns när jag såg koreanska män och pojkar som visade sina färdigheter i den nationella kampsporten taek-won-do. Jag höll uteslutande på Korea under hela olympiaden, överallt där Korea var med och tävlade, samtidigt som jag gladde mig åt svenska framgångar. Det är likadant i andra sammanhang när Korea är med. Först hejar jag på Korea, i andra hand kommer Sverige. Överhuvud taget sätter jag alltid de östasiatiska länderna främst. Här spelar det asiatiska släktskapet en stor roll. Man liknar själv de tävlande till utseendet och identifierar sig med dem. (Li Almgren, 1996)

Adoptivkoreanernas subjektsposition som vit västerlänning kan som tidigare nämnts jämföras med det tillstånd som transsexuella lever under, och som för båda grupperna resulterar i ett närmast permanent stresstillstånd som kan få fatala konsekvenser. Det är nämligen min övertygelse att det är just detta ständiga ifrågasättande av adoptivkoreanernas identitet och risken att hela tiden bli stereotypiserad, rasialiserad och essentialiserad som förklarar den utbredda psykiska ohälsan och de höga självmordstalen bland internationellt adopterade som nyligen konstaterats av svensk adoptionsforskning (Hjern & Allebeck, 2002; Hjern, Lindblad & Vinnerljung, 2002; Hjern, Vinnerljung & Lindblad 2004). Känslan av att alltid känna sig missanpassad och bli misstagen som adoptivkoreanerna delar med transsexuella, och som skiljer dessa från andra asiater och koreaner både i Väst och i Asien är också plågsamt närvarande i form självhat och självförakt och känslor av alienation och främlingskap inför sig själva i de självbiografiska texterna:

While most people check in the mirror for renegade poppy seeds stuck between their teeth, I look to see if I am white: have my eyes formed wonderfully lazy lids to cover sky blue irises? Has my lost nose bridge reinstated itself to its true Nordic beauty? I do admittedly check my teeth but more to ignore my disappointment that this highly anticipated transformation has not yet occurred. I say "yet" because even though I am twenty four, I still harbour fantasies of having not been adopted, and more so, of being white like my

adoptive family. As an international adoptee, I don't know what upsets me more: that I am indeed adopted or that I will never feel a part of any culture...Exchanging my Korean face for that of a German's is obviously a child's solution to a much more complicated issue...Once, when addressed in Korean by a stranger at the age of five, I asked my father why the person thought I was Korean. My questions remains for me a sad punch-line to a confusing story and I cannot help feeling that I was somehow the victim of a cruel joke...It is difficult to know where to direct the pain...When I was encouraged to focus on Korea for school projects I would feign disinterest, while at other times, I would hide my shame at the distasteful association made between myself and that country. No one knew of my ambivalence. No one pressed beyond my fortress of silence. I was left to turn into a self-hating, introverted teenager who could not figure out what her reflection was trying to tell her. It has taken me many painful years to overcome my multitudinous methods of coping and I am by no means through with them...Perhaps the process of forgiving has to start with myself. I am not white but I never fooled anyone but myself...My reflection will never change but my vision is getting clearer. (Anonymous, u.a.)

I walk in this skin. And in this skin, I am any American. A single image has been etched inside of me...But my skin conflicts with me. The world sees me as a Color. Crossing the culture gap with other pioneers who are braving the elements of their own prejudices, I realize how much energy it takes to open the mind, however willing the spirit. And I slam up against the impenetrable wall. It hurts so much to still be on the outside. It is altogether a lovely pain, one with which I am intimate. (Su Niles, 1997)

During childhood, this constant battle of acceptance of my heritage and the rejection of my looks created a kind of a constant, inner displacement, a gap which widened as I grew older. It helps when I can speak – because through my fluent Danish language, I can express my cultural heritage...But when I am silent, my appearance overpowers me and takes control. This dominance makes me feel, on the one hand, sad...On the other hand, I am sometimes overwhelmed by the longing to escape myself, which makes me extremely angry, because I feel predestined in a negative way. The result is a lack of balance when it comes to identity. I was looking for white features, hoping I was biracial, longing for blond hair, blue eyes, and ultimately hating my body and avoiding mirrors. (Charlotte Yong-san Gullach, 2003)

Our search for ourselves does not have an end – neither does the pain. You saw that, but what you couldn't see was a way to ease the difficulty of your earthly journey. Somewhere along the way, you forgot to open your eyes and catch a glimpse of hope. A friend recently commented that we, as adopted Koreans live a lie. In order to assimilate into not only a white society, but also our adoptive families, we learn to see ourselves as others want to see us. We turn our lies into betrayal – of ourselves. Maybe you got tired of wearing your mask. Maybe you forgot who existed beneath the weight of that façade. (Kari Ruth, 1997)

Alienation, or the feeling that one is alien, is unavoidable when people ask incessantly, "So where are you from? No, where are you really from?" Since when is "I'm from Austin, Minnesota" not a good enough answer?...Most adoptees have an "a-ha" moment at some point in their lives when they look in the mirror and realize, "I'm not white." A painful self-consciousness usually follows, with sometimes comical and sometimes tragic attempts to "fit in" with the majority. I know a few adoptees who, in their childhood, would have literally "whitewashed" themselves if physically possible. Feeling rejected for never being white enough, some adoptees turn their backs on the dominant culture and look for acceptance and affirmation in the Korean American community, or will even go visit the "motherland". Sadly, many discover even more hostility from the Korean people for not being "Korean enough"...So the adoptee is left with the bewildering question:

Who am I if I'm not white enough for America and not Korean enough for Korea? Where do I go from here? (Stan Wood, 2003)

Sammanfattning

Så hur kan då den adoptivkoreanska existensen förstås utifrån de självbiografiska textutdragen? Den adoptivkoreanska existensen kännetecknas enligt min undersökning och tolkning av en transrasial subjektivitet som endast kan jämföras med transsexuellas även om vissa paralleller också finns till birasiala och bisexuella, och till andra generationens invandrare. Adoptivkoreanerna identifierar sig helt enkelt med den vita eliten i Väst efter att ha adopterats av och växt upp hos just denna. Detta faktum att adoptivkoreanerna trots sitt icke-vita fysiska yttre och sin oftast fattiga sociala bakgrund kan passera som vit elit, ses som tidigare nämnts som något idealt och oproblematiskt av den positivistiska adoptionsforskningen i Väst, och som radikalt och gränsöverskridande av dess postmoderna falang. Min studie visar dock att denna vita subjektivitet hela tiden är hotad, utmanad och ifrågasatt, och riskerar att splittras, sprängas och fragmenteras. Adoptivkoreanerna måste nämligen alltid förhålla sig till en orientalistisk diskurs som gör dem till etniska stereotyper och fetischer, till en invandrings- och minoritetsdiskurs som förvandlar dem till koreanska och asiatiska invandrare och flyktingar, och till en koreansk nationalistisk diskurs som essentialiserar dem till utlandskoreaner i diasporan. Sammantagna försätter alla dessa förnedrande och smärtsamma ögonblick när adoptivkoreanerna avslöjas av omvärlden som kopior och imitationer, den vita elitidentifikation i ett permanent belägrings- och stress tillstånd, vilket hjälper till att förstå den nyligen konstaterade utbredda psykiska ohälsan och skyhöga självmordsfrekvensen inom gruppen.

Genom sin existens bortanför biologiskt släktskap och självklar etnisk och territoriell tillhörighet utgör adoptivkoreanerna helt enkelt flytande subjekt som det står var och en fritt att stereotypisera, rasialisera och essentialisera. För mig blir detta också ett exempel på hur kringkurna och bevakade privilegierade positioneringar faktiskt är, och hur de som gör anspråk på dessa utan att anses ha auktorisation att göra detta straffas. De västerländska samhällena och kulturerna må vara både antirasistiska och postmoderna på ett officiellt och teoretiskt plan, men rastänkande och koloniala föreställningar genomsyrar fortfarande i allra högsta grad vardagslivet i Väst och gör en vit subjektsposition närmast omöjlig att upprätthålla för en icke-vit. Därmed kan denna studie ses som en kritik av både den positivistiska adoptionsforskningens antagande att internationellt adopterades vita elitidentitet är oproblematisk att tillägna sig och upprätthålla, och den postmoderna forskningens hyllande och romantiserande av sådana hybrida och postidentitetiska existenser som just den adoptivkoreanska. Jag väljer att avsluta denna studie med ytterligare ett antal citat som visar hur adoptivkoreaner förhåller sig till det faktum att de alltid kommer att få leva med att vara flytande subjekt och bli misstagna och misstolkade och felbeskrivna och felrepresenterade vare sig de vill det eller ej:

I have struggled much of my life to understand the complexities of my identity. At one point I believed I was white. Soon however, racist comments destroyed that misconception, and I grew to loathe the mirror's reflection and it's seeming contradiction. According to others, I was not American, yet in my mind neither was I Korean. After I grew to identify as Korean, I traveled to South Korea where I was promptly informed that I was actually American. In the end, I finally returned to the United States and became Korean-American...After such a complex path to self-discovery, I have now dedicated my life to helping redefine what it means to be "American". (Jennifer Arndt, 2001)

Lately, I have had to confront a pastiche of labels: Asian, Korean, American, and adopted. A situation such as this has made me realize identity is not something that can be buried or ignored. I have too many hyphens to interconnect what it is that supposedly constitutes my existence that I have given up attaching any kind of "label". Ultimately, there is no

term that will explain entirely that which makes me. So, call me what you will, but keep it clean. (Mark Keats, 2003)

Adopted Koreans face cultural divide. We live lives of disjointed identity, balancing between what's seen and what's felt. Our minds belong in one universe, while our bodies exist in another. But as adopted Koreans, we can never truly call either sphere our own...Although the experiences of adopted Koreans range across the board, the zebra-like contrast between our culture and our beauty is at the core of us all. And each of us learns how to solder a unique link between our inner steel and our outer shell. (Samantha Pace, 2000)

I don't fit into any pre-existing categories: I'm not Caucasian, Korean, Korean-American, or biracial...I can't choose an ethnicity intelligibly...Is ethnicity a question of choice?...But I've accepted my liminal status. I'll try to dance while trapped in this perpetual limbo. (Elizabeth Woyke, 1998)

Jag har inget hem, inget som utgör både ett yttre och ett inre hemland, hemvisst. I Sverige kan jag aldrig integreras till fullo. Jag har utseendet emot mig. I Sydkorea är det tvärtom. Jag försvinner i mängden, människor som ser mig tror att jag är korean, men inom mig är jag någon annanstans... (Astrid Trotzig, 1996)

Referenser och referenslista

Primärkällor

- Almgren, Li (1996): "Adopterad till Sverige", i *Fataburen* 1996.
- Anonymous (U.a.): "Thoughts of a Korean Adoptee":
<http://www.adoption.on.ca/koreanadopt.html> (2004-07-02)
- Arndt, Jennifer (2001): "Korean connection", i *Mavin* 5/2001.
- Bishop, Janine (1996): "Adopted", i Elaine H. Kim och Eui-Young Yu (red.) *East to America. Korean American life stories*, New York: The New Press.
- Coughlin, Holly (1999): "My breakup with Miss Saigon", i *Minnesota Women's Press* 7/7 1999.
- Danish Asian (2001): "Adoptee's struggle between finding herself and fitting in":
<http://www.goldsea.com/Air/True/ILF/adoptee.html> (2004-06-20)
- Diaz, Sunny (2000): "'Korean? American?! Hispanic???!'". An Adoptee in Korea":
<http://www.fulbright.or.kr/eta/english/eta-perspectivs.html> (2004-07-02)
- Gullach, Charlotte Yong-san (2003): "A Dane in a Korean shell", i *Korean Quarterly* 2/2003.
- Hinds, Arthur (2000): "Asian, Korean, Adopted, American?", i *Paradox* 1/2000.
- Jones Regan, Christine (1999): "Carefully taught", i *Bamboo Girl* 8/1999.
- Kase, Sundraya (1997): "Mentoring", i *Korean Quarterly* 4/1997.
- Kearly, Peter (2002): "I'm Iwish", i Sook Wilkinson och Nancy Fox (red.), *After the morning calm. Reflections of Korean adoptees*, Bloomfield Hills: Sunrise Ventures.
- Keats, Mark (2003): "A phone bill and the emergence of a Korean identity":
<http://www.akconnection.com/stories/keats2.asp?cat=4> (2004-07-29)
- Kemp, Jamie (2001): "The seeds of racial disparity", i *Korean Quarterly* 3/2001.
- Kim, Elizabeth (2000): *Ten thousand sorrows. The extraordinary journey of a Korean War orphan*, New York: Doubleday.
- Kim, So Yung (2002): *I was abducted by White people*, Portland: Confluere Publications.
- Niles, Su (1997): "Obstacles and challenges", i *We Magazine* 5/1997.
- Pace, Samantha (2000): "Adopted Koreans face cultural divide", i *Minnesota Daily*, July 3, 2000.
- Ruth, Kari (1997): "Dear Luuk", i *We Magazine* 5/1997.
- Samuelsson, Anna (2003): "Tankar om barnet", i Sofia Lindström och Astrid Trotzig (red.), *Hitta hem. Vuxna adopterade från Korea berättar*, Stockholm: Ordfront.
- Smith, Rebecca (1997): "Unconventional Seoul", i Tonya Bishoff och Jo Rankin (red.), *Seeds from a silent tree. An anthology by Korean adoptees*, Glendale: Pandale Press.
- Tai Christensen, Peter (2003): "Främling", i *Svartskallar. Så funkar vi*, Uppsala: Uppsala Publishing House.
- Trotzig, Astrid (1996): *Blod är tjockare än vatten*, Stockholm: Bonniers.
- Wood, Stan (2003): "Jesus the adoptee":
<http://www.kpcmem.org/resources/article.asp?contentid=61> (2004-07-02)
- Woyke, Elizabeth (1998): "Growing up White", i *Type* 2/1998.
- Young Hee (1997): "Laurel", i Tonya Bishoff och Jo Rankin (red.), *Seeds from a silent tree. An anthology by Korean adoptees*, Glendale: Pandale Press.

Sekundärkällor

- Ahluwalia, Pal (2004): "Negotiating identity: Post-colonial reflections on transnational adoption". Paper presenterat vid 8th *Australian Conference on Adoption*, Adelaide, 20 april, 2004.
- Bergquist, Kathleen Leilani Ja Sook (2000): *Racial identity and ethnic identity in Korean adoptees*, College of William and Mary: Department of Counselor Education.
- Bergquist, Kathleen Leilani Ja Sook (2003): "Diversity mascots: Considering the experiences of trans-racial international adoptees". Paper presenterat vid *Diversity Conference 2003*, University of Hawaii, Honolulu, 14 februari, 2003.
- Castañeda, Claudia (2002): *Figurations. Child, bodies, worlds*, Durham: Duke University Press.
- Choy, Catherine Ceniza och Gregory Paul Choy (2003): "Transformative terrains. Korean adoptees and the social constructions of an American childhood", i Caroline F. Levander och Carol J. Sin-

- gley (red.), *The American child. A cultural studies reader*, New Brunswick: Rutgers University Press, s. 262–279.
- Eng, David L (2003): “Transnational adoption and queer diasporas”, i *Social Text* 3:21, 1–37.
- Herrmann Jr., Kenneth J. och Barbara Kasper (1992): “International adoption: The exploitation of women and children”, i *Affilia* 1:7, 45–58.
- Hjern, Anders och Peter Allebeck (2002): “Suicide in first- and second-generation immigrants in Sweden. A comparative study”, i *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 9:37, 423–429.
- Hjern, Anders, Frank Lindblad och Bo Vinnerljung (2002): “Suicide, psychiatric illness, and social maladjustment in intercountry adoptees in Sweden: A cohort study”, i *Lancet* 360, 443–448.
- Hjern, Anders, Bo Vinnerljung och Frank Lindblad (2004): “Avoidable mortality among child welfare recipients and intercountry adoptees: a national cohort study”, i *Journal of Epidemiology and Community Health* 5: 58, 412–417.
- Howell, Signe (2003): “Kinning: The creation of life trajectories in transnational adoptive families”, i *Journal of Royal Anthropological Institute (N.S.)*, 9, 465–484.
- Hübinette, Tobias (2003): “The adopted Koreans of Sweden and the Korean adoption issue”, i *Review of Korean Studies* 1:6, 251–266.
- Hübinette, Tobias (2004): “The adopted Koreans and an identity in the Third Space”, i *Adoption & Fostering* 1:28, 16–24.
- Johnsen, Sunny (2002): *The creation and rise of KAD as a separate identity and nation*, Simon Fraser University: Department of Communication.
- Kim, Eleana (2000): “Korean adoptee auto-ethnography: Refashioning self, family and finding community”, i *Visual Anthropology Review* 1:16, 43–70.
- Kim, Eleana. (2003): “Wedding citizenship and culture: Korean adoptees and global family in Korea”, i *Social Text* 1:74, 57–81.
- Kirton, Derek (2000): *'Race', ethnicity and adoption*. 'Race', health and social care series. Buckingham: Open University Press.
- Klein, Christina (2000): “Family ties and political obligation. The discourse of adoption and the Cold War commitment to Asia”, i Christian G. Appy (red.), *Cold war constructions. The political culture of United States imperialism, 1945–1966*, Amherst: University of Massachusetts Press, s. 35–66.
- Lal, Barbara Ballis (2001): “Learning to do ethnic identity: The transracial/transethnic adoptive family as site and context”, i David Parker och Miri Song (red.), *Rethinking 'mixed race'*, London: Pluto Press, s. 154–172.
- Lee, Richard M. (2003): “The transracial adoption paradox: History, research, and counseling implications of cultural socialization”, i *The Counseling Psychologist* 6:31, 711–744.
- Lovelock, Kirsten (2000): “Intercountry adoption as a migratory practice: A comparative analysis of intercountry adoption and immigration policy and practice in the United States, Canada and New Zealand in the post W.W.II period”, i *International Migration Review* 3: 34, 907–949.
- Marinara, Martha (2003): “Cartography of adoption: Identity and difference beyond the politics of the comfort zone”, i *Review of Education, Pedagogy & Cultural Studies* 2:25, 139–152.
- Meier, Dani Isaac (1998): *Loss and reclaimed lives: Cultural identity and place in Korean-American intercountry adoptees*, University of Minnesota: Department of Geography.
- Miller-Loessi, Karen and Zeynep Kilic (2001): “A unique diaspora? The case of adopted girls from the People’s Republic of China”, i *Diaspora* 2:10, 243–260.
- Palmer, John D. (2001): “Korean adopted young women: Gender bias, racial issues, and educational implications”, i C. C. Park, A. Lin Goodwin och S. J. Lee (red.), *Research on the education of Asian Pacific Americans*, Greenwich: Information Age Publishing Inc., s. 177–204.
- Park, Soon Ho (1994): *Forced child migration: Korea-born intercountry adoptees in the United States*, University of Hawaii: Department of Geography.
- Penner, Erica E. (1996): *Comparative analysis of international child adoption practices and policies in Korea and China*, McGill University: School of Social work.
- Raymond, Janice G. (1993): *Women as wombs. Reproductive technologies and the battle over women’s freedom*, New York: Harper San Francisco.

- Sarri, Rosemary C., Yeonoak Baik och Marti Bombyk (1998): "Goal displacement and dependency in South Korean-United States intercountry adoption", i *Children and Youth Services Review* 1–2:20, 87–114.
- Selman, Peter (2002): "Intercountry adoption in the new millennium: the 'quiet mig-ration' revisited", i *Population Research and Policy Review* 3:21, 205–222.
- Shiu, Anthony (2001): "Flexible production: International adoption, race, whiteness", i *Jouvert* 1–2:6: <http://social.chass.ncsu.edu/jouvert/v6il-2/shiu.htm> (2003-02-06)
- Sloth, Kirsten (2003): "The meaning of roots. Adoption research: Whose perspective and what issue?", i *Korean Quarterly* 2:5, 45, 67 och 69.
- Weil, Richard H. (1984): "International adoption: The quiet migration", i *International Migration Review* 2:18, 276–293.
- Yngvesson, Barbara (2002): "Placing the 'gift child' in transnational adoption", i *Law & Society Review* 2:36, 227–256.
- Yuval-Davis, Nira (1997): *Gender and nation*, London: Sage.

Den litterära textens minne

AnnaLena Hållner

annha@ituf.liu.se

Tema Äldre och åldrande

Institutionen för tematisk utbildning och forskning, Linköpings universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Artikelns primära fokus är inte vad minnet betyder, utan vad minnet har för funktion, vad minnet gör i och med en skönlitterär text. Jag kommer att diskutera minnet som avbildning, spegling, härmning och upprepning, och de retoriska strategier som utgör textens minne.

Det externa minnet och glömska

Friedrich Kittler diskuterar i essäsamlingen *Maskinskrifter* teknologins betydelse för litteraturen och hur medier formar kulturen. Filmen lagrar bilder och CD-skivan lagrar ljud. Teknologiseringen av minnet innebär en externalisering av minnet, och en minneslagring utanför kroppen. Det finns ingen minnesfunktion, enligt Kittler, som kan fungera som en helgardering mot att minnen försvinner.¹ Lagringen och bevarandet av minnet i foton, texter, böcker, sånger t. ex. innebär ett annat synsätt på minnet än som en förkroppsligad och subjektiv erfarenhet av det förflutna i nuet. Det innebär att man inte ser minnet som förkroppsligat och inte heller som en subjektiv upplevelse. Denna externalisering innebär inte att glömska försvinner. Istället diskuterar Kittler och andra forskare relationen mellan glömska och ett förtingligande av minnen, att fixerandet av minnet i en bild eller i ett monument skulle innebära att glömskan får fritt spelrum. Externaliseringen banar väg för glömska och objektifiering av minnet. Det är ett synsätt på glömska som kan knytas till en diskussion om autentiska eller icke-autentiska minnen, dvs. att minnets subjektivitet skulle på något sätt borga för att minnet hålls mer levande och vara mer *sanna*. Ett annat möjligt perspektiv på glömska och minne skulle kunna vara att se dem som retoriska strategier i en helhet där både minne och glömska ingår och samverkar, istället för att utesluta varandra.

Andreas Huyssen menar att vi försöker motarbeta rädslan för glömska genom strategier rörande allmän och privat memorialisering (*memorialization*).² Både den privata och den allmänna sfären musealiseras i en strävan att föra in olika typer av det förflutna till nutid.

What if the relationship between memory and forgetting were actually being transformed under cultural pressures in which new information technologies, media politics, and fast-paced consumption are beginning to take their toll? After all, many of the mass-marked memories we consume are "imagined memories" to begin with, and thus more easily forgettable than lived memories. (17)

Huyssen menar å ena sidan att besattheten med minnen gör att vi glömmar alltmer. När minnesboomen är över kommer vi då att minnas något överhuvudtaget? Å andra sidan finns det skäl att tro att behovet att göra allt till minnen också har en mer gynnsam och genererande dimension. Huyssen strävar efter ett sätt att tänka på "the relationship between our privileging

1 Kittler (2003:58).

2 Huyssen (2003:18).

of memory and the past on the one hand and the potential impact of the new media on perception and temporality on the other” (21f).

Diskussionen om externaliseringen av minnet är hos Kittler och Huyssen nära knuten till frågan om glömska, och kvar står monumentet över något som ingen längre minns. Monumentet som rests och texten som skrevs banar väg för glömska. Det som har nedtecknats behöver man inte längre komma ihåg, utan det som man kommer ihåg är texten och monumentet. Anledningen till att monumentet restes faller så småningom i glömska. Kittler menar att minnestekniker måste döljas och kallas för något annat in i det längsta, så länge minnet är en egenskap som utmärker människan. Hjälpmedlen mot glömskan såsom böcker, minnestekniker och minnesfunktioner betraktas som artificiella lagerlokaler. De artificiella minnena utanför människan får funktion som verktyg eller magasin.³ Därför är minnestekniker lätta att få syn på. Vidare finns det inte någon minnesfunktion som skulle kunna sätta stopp för glömskan, försvinnandet, sönderfallet eller erosionen.⁴ Med utgångspunkt i det som Kittler och Huyssen diskuterar kring minnet blir den väsentliga frågan inte huruvida man minns eller *inte*, utan *hur* och *var* minnena fungerar.⁵ Utifrån det perspektivet blir följden att mitt primära fokus inte är vad minnet betyder, utan vad minnet har för funktion, vad minnet gör i och med texten. Det *hur* som jag vill diskutera är minnet som efterbildning, avspegling, härmning och upprepning. Det *var* som jag ägnar mig åt är den litterära texten.

En minnesroman

Kan man säga att en text minns? Och i så fall, hur ser man det i en skönlitterär text? Anledningen till att jag överhuvudtaget ställer dessa frågor är att Lars Gyllenstens roman *Senilia* är en skönlitterär text som utger sig för att handla om minnen.

Senilia är framställning om Torsten Lerr och hans minnen. Hela romanen är en produktion av minnen. Huvudpersonen befinner sig i sin säng en söndagsmorgon. Han väcks av musik från grannen och i det att han vaknar till liv och stiger upp begynner en minnesakt, som sedan följs av flera genom hela romanen. Minnena berättar fadern, styvmodern, kamraten Gunnar, hembiträdets dotter Elsa och Ester, som kanske är dotter till Gunnar eller till Torsten Lerr, och den enda som finns även i romanens nuperspektiv. Glömska och frågor rörande vad som egentligen har hänt och vad som är sant är ovidkommande i denna framställning. Istället synliggörs minnet som en bekännelseakt, granskning och övning. Romanen slutar med att huvudpersonen sitter och pratar, berättar, tänker högt, dikterar för en hand som rör sig med en automatisk rörelse utan närvaro:

Hon hörde honom ej och såg honom ej, upptagen som hon var av skeendet i handen. Torsten läste för henne, och han visste att hon inte hörde på för ordens egen skull - eller kanske var det hon som läste dött i honom. (272)

Diktamen övergår till en rytmisk jakt med hennes fot. Foten rör sig i takt med hans tal och hans tal styr takten på foten. Vad som sägs har ingen betydelse utan han leker med rytmen i orden. ”Takten kom av sig själv” och när hennes fot slutar att vipa slutar diktamen och han tittar upp. Lika plötsligt som den börjar slutar diktamen, berättandet, flödet och Torsten Lerr går ut med hunden. Beskrivningen av diktamensövningen läser jag som en beskrivning över en texts tillkomst. Det är ingen idé att leta efter mening när det bara handlar om att få en hand eller en fot att röra sig. Att leta efter mening i en text som kommit till på detta vis måste vara meningslöst. Fots scenen blir en demonstration av hur text produceras. Det vi har läst när vi har läst *Senilia* är produkten av en stenografiövning.

3 Kittler (2003:57).

4 Kittler (2003:58).

5 Kittler (2003:57).

Senilia har undertiteln "mimisk essay". Att *mima* betyder både att grimasera, härma ljudlöst och att spela pantomim. Redan där – menar jag – pekas vägen ut för minnet: att härma och återupprepa. *Senilia* består inte av en, väl sammanhållen prosatext, utan egentligen av flera olika typer texter. Detta blir extra tydligt genom citering av andra texter och hänсыftningar och anspelningar på olika texter. Det är dessa strategier som jag tycker att man kan se som minnestekniker.

Vad är minne i *Senilia*?

Vad är ett minne i *Senilia*? Lars Gyllensten strukturerar sina romaner bl. a. genom att laborera med verklighetsillusionen och bygga upp verket av skilda textfragment. *Senilia* är ett utmärkt exempel på detta tillvägagångssätt. *Senilia* består av flera texter i form av citat, allusioner, alluderar m. m. På detta sätt finns i framställningen minnet av andra texter. Det är dessa minnestexter som jag nedan ska titta närmare på.

Att minnas framställs genom hela boken som en upprepning och härmning. Autenticitet är något som avfärdas i framställningen. Likaså originalitet och sanning. Istället verkar det som minnets funktion är att skapa mening genom olika omtagelser. *Senilia* består av, som jag har skrivit ovan, flera texter. Detta gör sig gällande i olika retoriska grepp som citering av andra texter och hänсыftningar och anspelningar på andra texter. Dessa retoriska strategier är minnestekniker för att komma ihåg. De retoriska strategierna producerar även text i texten, textuella minnen.

Minnesstrategier i *Senilia*

Frances A. Yates klassiker *The Art of Memory* är en historisk genomgång av minnestekniker, av metoder för att komma ihåg, för att sortera och lagra det man vill komma ihåg. I den antika kulturen är det framför allt inom retoriken som minnestekniker var nödvändiga arbetsmetoder. Att tala väl var en konst i sig och för detta krävdes bl. a. att man kunde memorera långa tal. Därav utvecklades under antiken speciella minnestekniker, som samlades under begreppet *Ars Memoria* eller minneskonst. Talkonsten utvecklades under Platons tid och i denna utgjorde minnesträningen en viktig del. Aristoteles skrev om minnet och minnestekniker i *De memoria et reminiscentia*. Cicero klassificerade minnet som en av retorikens fem kategorier.⁶ I *Ad Herennium*, en anonym romersk retorikhandbok, beskrivs minnet som en skattkammare ur vilken talaren kan ösa ur.⁷ Under antiken skapade retorikerna rum för minnet, eller tankerum för talandet. I *Ad Herennium* ges konkreta anvisningar för hur stort rummet ska vara och hur upplyst det ska vara för att minnesbilderna som placeras i rummen ska framgå tydligt.⁸ Allt detta rör minnestekniker för det talade ordet, men strategier för det skrivna ordet diskuteras förstås inte hos Yates.

Parabel, metafor och allegori är textbaserade hjälpmedel för att uttrycka mening. Tzvetan Todorov diskuterar skillnaden mellan symbolik och tolkning utifrån antagandet att symbolik är produktion av diskurser och tolkning är reception av diskurser.⁹ Inriktningarna ledde fram till uppkomsten av två olika discipliner: retoriken och hermeneutiken. Genom att sätta de retoriska strategierna i centrum blir min läsning av *Senilia* mer inriktad på minnesproduktion än meningsbetydelse. Härmandet och återupprepandet är de två huvudsakliga sätten för hur texten minns. Jag har tittat på citat, allusioner och direkta syftningar på andra texter. Det finns

6 1. talets koncipiering (idé), 2. talets disposition, 3.talets stil, 4.

7 Se vidare i Yates kapitel "The Three Latin Sources For the Classical Art of Memory" för mer om t. ex. *Ad Herennium*. Yates refererar till verket som "Ad Herennium", medan andra källor benämner det "Rhetorica Ad Herennium". Om retorik och minnet se vidare i Yates kapitel "The Art of Memory in Greece: Memory and the Soul".

8 Yates (1966:22f).

9 Todorov (1989:22).

alltså gott om fragment av andra texter i *Senilia*. Men på vilket sätt används dessa textuella minnen? Jag har fokuserat på tre olika typer av textminnen: när den litterära texten minns den egna texten, när den minns andra texter och när olika typer av härmning lyfts fram i framställningen. Jag börjar med det förstnämnda.

Minnet av den egna texten ("förtrogenhetens färla")

"Förtrogenhetens färla" är en fras som återkommer i *Senilia*. Färla är en benämning på olika slags straffredskap i äldre tiders skolor, men särskilt avsåg ordet ett föremål för att slå på handflatorna eller över fingerspetsarna med. Att stå under någons färla uppsikt betyder att stå under någons stränga uppsikt. Första gången frasen nämns är när Torsten återger ett minne rörande sin far och dennes tal till sonen:

Slutligen hade gubben talat och mässat länge om könet, dess makt och makter och om hur könet och livet skall tämjäs och rullas in under "förtrogenhetens färla", som han uttryckte sig – en fras som bitit sig fast i Torstens öra. (65)

Detta är alltså första gången frasen nämns och den är anförd med citattecken. Därefter återkommer den genom hela framställningen. När Torsten har slagit kamraten Gunnar över händerna beskrivs det som att Torsten "hade lagt 'förtrogenhetens färla' över händerna på Gunnar" (85). Varje gång förtrogenhetens färla nämns i *Senilia* omgärdas orden av citattecken, men utan att kontexten med faderns predikan för den 14-årige Torsten återges. Men citatet från fadern återkommer likväl vid flertalet tillfällen, såsom på sidan 140: "att lägga 'förtrogenhetens färla' över kroppen och sinnena, det var Torstens uppgift" och på sidan 163: "för att bemästra det egna och lägga 'förtrogenhetens färla' över sådant som kan hända eller kunde hända". Frasen, som det står i blockcitatet ovan, har "bitit sig fast" i Torstens öra och återkommer igen och igen som ett upprepat minne. Texten fortsätter att minnas "förtrogenhetens färla".

Varför återupprepas bara frasen och inte hela den scen där frasen nämns första gången? Vad är det för minne som alstras i denna fras? Vid varje upprepning får frasen en adderad betydelse, som läggs till den gamla. Dessutom styr frasen hur vi som läsare ska läsa det nya avsnitt som frasen dyker upp i. Texten fortsätter att minnas "förtrogenhetens färla", likaså tvingas vi som läsare göra det. Det är inte bara faderns fras "förtrogenhetens färla" som återupprepas. Utan överallt i framställningen återupprepar och härmar, dvs. *minns* Torsten Lerr fadern. Dessa "gubbens maximer" (85) återges oftast bara som syftningar och mindre sällan som direkta citat av vad fadern sagt.

Plagiat och pladder

Senilia är en text som minns genom olika typer av upprepningar t. ex. speglingar, stenografering, alluderingar på plagiat, papegojpladder och annat som har med efterhärmning att göra. Genom dessa upprepningar betonas minnet som efterapning utan eget original. Att minnas är att upprepa, återkalla och härma något förflutet. När texten imiterar andra texter utförs således en minnesakt.

Autenticitet är något som avfärdas i framställningen. Det förekommer namn på personer i *Senilia*, men utan att någon konsekvent gestaltning knyts till dessa namn. Huvudpersonens efternamn för tankarna till ordet för tom på tyska: det finns inget "innehåll" bara tomma formlar eller ramar som man kan fylla med det ena eller det andra. På olika sätt månas det i texten om att man inte ska tro att Torsten är en människa eller att Elsa är en karaktär med personlighet.

Musik återkommer i *Senilia* på olika sätt. Det är pianoklink som väcker huvudpersonen inledningsvis i romanen. Rader ur marsch- och andra visor återkommer här och där, ofta åter-

givna ljudhärmande. Av Torsten Lerr's musikintresse framkommer att det i hans barndomshem har spelats klassisk musik på piano av fadern. I ett avsnitt ondgör sig Torsten Lerr över konditorimaskiner, spelautomater och radiolådor. Det som kommer ur dessa maskiner är som "hån eller mardrömmar, nesligt förvridna avbilder och nidsbilder av den riktiga musiken" (239). Den artificiella musiken som kommer ur dessa maskiner beskrivs som "Chopinplagiat, tarvligt och enfaldigt förbilligade och förfalskade brottstycken ur preludier, mazurkor eller barcaroler, med sliskiga glidningar och slappt benlösa cantilenor, en vidrig karikatyr av det chopinska rubatot" (239, mina kursiveringar). Maskinerna härmar, reproducerar det äkta, den riktiga musiken som inte förmedlas genom en maskin. I sammanhanget blir reproducerandet ett sätt att skilja dålig musik från bra. Torsten hör nattetid en konditor som spelar "dålig musik": valser, tangostycken, visor och slagdängor som han "sörplat i sig" från maskinerna som han har i sin "snaskbutik" (239).

En annan typ av härmning i *Senilia* är speglingarna. Ester säger till Torsten: "Kan du tänka dig, när jag stod där vid diskbänken och snöpte korv, alldeles innan du kom, så tyckte jag det var mamma, som stod utanför på gården och såg in, tills jag kom underfund med att det var jag själv. Det var så svart i rutan att jag kunde spegla mig" (51). Kanske finns det bara en gestalt i *Senilia*, den tomme Torsten, eller en gestalt med många avspeglingar. Speglingar leder vidare frågor rörande kopia och original. Vem är originalet egentligen i citatet, modern eller dottern? En spegling är en reproduktion av kopior. I speglingen blir Ester åskådaren som betraktar en annan, en annan version, en kopia av hennes jag. Originalet (Ester) är ju egentligen kommen ur kopian (modern) som hon tyckte sig se i fönstret. Frågan om autenticitet och ursprung blir absurd i detta hänseende. I speglandet reproducerar Ester sig själv som objekt - inte som subjekt.

Spegling är också härmning: spegelbilden härmar och gör efter. Torsten ser sig som en spegelbild av den grekiske filosofen Plotinos. Torsten härmar fadern, barnet härmar gubben, Gunnar härmar Torsten. Torsten Lerr betraktar Ester eller snarare härmar henne, eller så är hon bara en spegelbild av honom. Papegojan är en duktig härmare av mänskligt tal. När Torsten visar hur lite betydelse lidelsen och lockelsen har för honom liknar han dessa för "papegojans pladder" (212). Papegojans pladder är meningslöst eftersom det bara är en efterhärmning av någon annans tal. Papegojan reproducerar bara vad någon annan redan har sagt eller lärt fågeln att härma.

Minnet av andra texter (Montaignecitat och Elsa)

På olika sätt månas det i framställningen om att man inte ska läsa huvudpersonen Torsten Lerr eller någon annan av de figurer som nämns i *Senilia* som en människa med karaktär och personlighet. Torsten Lerr citerar och återupprepar framför allt vad hans far har sagt och gjort. Dessutom ser han sig som en kopia, en spegelbild av den antika filosofen Plotinos.¹⁰ Torsten Lerr tycker att han gör som Plotinos, han härmar honom och jämför sig med honom. Förutom att detta härmande åberopar texter utanför *Senilia*, så har denne filosof skrivit om just efterbildandet. Plotinos har t. ex. skrivit att man inte ska förakta konsten för att den endast *efterbildar* naturen. Även naturens skapelser är *efterbildningar*, menar han.

10 Plotinos (204-270 e Kr.) var en grekisk filosof och grundare av nyplatonismen. Enligt Platon utgör idévärlden och sinnevärlden två skilda områden, men Plotinos räknar med en hierarki av verklighet som sträcker sig från den högsta gudomen via världsförnuftet och världssjälens ner till den materiella och omformade världen. Materien är inte ond, enligt Plotinos, men den är endast en avspeglning av det fullkomliga, och människan söker sig därför från den jordiska existensen till sitt himmelska ursprung som hon ibland kan få en upplevelse av i extasen. Plotinos har skrivit i *Enneaderna* att man inte ska förakta konsten för att den endast efterbildar naturen. Även naturens skapelser är efterbildningar, dessutom inte bara avbildar vad den ser, utan "stiger upp till de begrepp (idéer), från vilka naturen själv stammar; därjämte lägger den till mycket av sitt eget". 10 Cit. i *Valda texter* (1994:23).

En av figurerna som nämns tämligen ofta i *Senilia* är Elsa. Hon är någon som citerar och kopierar, och hon liknas inte vid något självständigt och eget utan vid en *femme fatale* ur en kolportageroman (211). Kolportageromanen, en enkel men omfångsrik berättelse om brott och kärlek, brukar karaktäriseras som massproducerad triviallitteratur.¹¹ Elsa är en kopia och dessutom en kopia av något som är trivialt och billigt. Om det sanna, det äkta, det originella och det naturliga är människan eller det mänskliga, så liknas Elsa i det närmaste vid en maskin eller med det maskinella, som bara kan plagiera och förfalska. Elsa är ingen som kan och vet, utan hon är en samlare av material och information (188). Hon beskrivs snarare som en minneslagringslokal typ arkiv eller bibliotek. Det viktigaste avsnittet i *Senilia* rörande henne handlar om en fest som Torsten arrangerar. Alla kvinnor på festen får ett blomsterarrangemang med färska eller torkade blommor (185). Elsas blomma är rosmarin, som "stärker minnet" (185). Torsten beskriver henne som sitt minne "och påminnelse, från en förlupen och förtorkad barndom" (185). Elsa är aldrig källan till kunskap utan samlar på redan producerad kunskap. Hon har ingen autenticitet i sitt agerande utan reproducerar åsikter och kunskaper. Det Elsa talar om är versioner och upprepningar, och hon använder sig av Montaignecitat (188).¹² Kunskapen om Montaigne har hon fått genom den högläsning hon hade utfört åt Torstens blinde far (gubben).

Men uttalet var fortfarande fullt av felaktigheter – gubben hade inte behärskat det franska språket särskilt väl, eller också brydde han sig inte om att korrigera, och stavningen i hennes böcker var gammaldags och *autentisk*. (184, min kurs.)

I citatet ovan är autenticitet rent av en felaktighet, och definitivt något föråldrat. Elsas reproducerande ses ur Torstens perspektiv som ett "lyte", som om citerandet vore "ansiktsspasmer eller en dålig vana", och "frukterna av gubbens pedagogik" (184). Elsa är liksom papegojan någon som härmar och återupprepar, till och med felaktigheterna som hon lärt sig utantill.

Avslutande reflektioner

Kulturen vakar över sina hågkomster genom olika lagringstekniker och minnesstrategier. Det är svårt att glömma en staty i en park som man dagligen passerar. Jag tror dock att statyn är en minnesplats, det vill säga en plats där minne görs – inte nödvändigtvis där minne finns.

Minne är något som produceras både som monument, och som minnestexter i en skönlitterär text. I en minnesdiskussion som handlar om varför det är så viktigt att minnas, om att historien håller på övertas av individuella minnen, glömskans hotfullhet, fixeringen vid minnen i form av jubileer, retrospektiver, nostalgi – är det spännande att ställa hur och var minnet görs i centrum.

Vad ger då minnesperspektivet? Framför allt innebär att sätta de retoriska mnemotekniska strategierna i centrum, en läsning mer inriktad på *minnesproduktion* än meningsbetydelse. Det jag har velat peka på är minnet som avbildning, spegling, härmning och upprepning. Jag har tittat på hur den litterära texten minns. Lars Gyllenstens "mimiska essay" är ett belysande exempel på hur minne kan se ut i en litterär framställning. *Senilia* minns i retoriska strategier som citat och allusion. Jag har koncentrerat mig på hur texten minns sin egen text genom att citera sig själv, hur texten minns andra texter av Montaigne och Plotinos, och hur texten betonar härmning och upprepning genom t. ex. plagiat och papegojpladder. Detta föder nya frågor

11 Enligt Nationalencyklopedin kommer ordet kolportage från det franska *colportage*, av *colporter* 'bära omkring och bjuda ut varor'. Ibland har kolportageromanen använts som en samlingsbeteckning för populärfiktion.

12 Michel Eyquem de Montaigne (1533-1592), fransk skribent och filosof. Montaigne visade ett förakt för de yttre tingens värde och betydelser. Varken människans sinnen eller hennes förnuft är i stånd att ge sann kunskap. Det enda vi kan hålla oss till i denna förvirrande och föränderliga värld är sedvanan. Montaigne vänder sig mot sitt eget jag – "jag är själv ämnet för min bok". *Filosofilexikon*, 375f.

rörande huruvida en minnesakt kräver ett subjekt. Vem är det i så fall som minns i en skönlitterär text: författaren? en litterär karaktär? läsaren? Finns det utrymme att betrakta själva läsandet som en minnesakt? Tvingar rent av Seniliatexten mig som läsare att minnas? Jag ser också att det finns möjlighet att betrakta glömska som en retorisk strategi som ett motstånd och en tystnad i texten.

Referenser

Filosoflexikonet (Stockholm, 1988).

Lars Gyllensten (1956, 1978): *Senilia. Mimisk essay*, Stockholm: Albatross.

Andreas Huyssen (2003): *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford: Stanford University Press.

Friedrich Kittler (2003): *Maskinskrifter. Essäer om medier och litteratur*, Gråbo: Anthropos AB.

Plotinos (1994): *Valda texter - av Seneca, Tacitus, Plotinos, Augustinus*, Uppsala universitet.

Tzvetan Todorov (1989): *Symbolik och tolkning*, Stockholm/Stehag: Symposium AB.

Frances A. Yates (1966, 1984): *The Art of Memory*, London, Melbourne and Henley: Ark Paperbacks.

Kreativ etnografi

Elisabeth Högdahl

elisabeth.hogdahl@etn.lu.se

Etnologiska institutionen, Lunds universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Idén om en metod som innehåller fasta, oföränderliga och absolut bindande principer som styr den vetenskapliga verksamheten möter avsevärda svårigheter när den konfronteras med resultaten från historisk forskning. Då finner man att det inte finns en enda regel, hur plausibel och fast förankrad i kunskapsteori den är, som inte överträds en och annan gång. Det blir uppenbart att sådana överträdelser inte är tillfälliga: de är inte oundvikliga resultat av otillräcklig kunskap eller bristande uppmärksamhet. Man finner tvärtom att de är nödvändiga för utvecklingen. (Paul Feyerabend, 1975:25)

Ovanstående ord tillhör Paul Feyerabend, som i mitten av 1970-talet utkom med debattboken *Ned med metodologin. Skiss till en anarkistisk kunskapsteori*.¹ Boken är på många sätt en uppgörelse med tanken på den logiska och systematiska forskningen, där allting tycks ske i enlighet med på förhand uppgjorda strategier, och där resultatet tycks korrespondera väl med de intentioner som en gång låg till grund för projektet. Självt kom jag i kontakt med hans bok när jag som D-student i mitten på 1990-talet skulle skriva uppsats om etnologisk forskning. Budskapet tilltalade mig i allra högsta grad. Jag hade skrivit mig igenom både B- och C-uppsatser med hjälp av välkända metoder i form av intervjuer och observationer. Timmar av transkriberande och skapande av så täta beskrivningar som jag bara förmådde fick bära vittnesbörd om mina informanternas erfarenheter, och egentligen hade de gestaltat sina liv på ett sätt som tycktes gå utanför vad de beprövade förfaringssätten kunde visa. Som man ropar får man svar heter det som bekant, och jag tyckte mig ha ropat på ett förutsägbart och ganska fantasilöst sätt.

Upproriskt lät jag Feyerabends ord gro i minnet, med förhoppningar om att finna andra och mer obeprövade vägar. Gå utanför det vedertagna med en ambition att skapa en mer kreativ och levande etnografi. Några år senare började jag på forskarutbildning och min doktorsavhandling *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden* är ett resultat av observationer och intervjuer, men också några mer oortodoxa experiment (Högdahl, 2003). Dessa erfarenheter ligger till grund för detta inlägg som avser att diskutera möjligheter till en mer kreativ etnografi. Inte nödvändigtvis för att i rebellisk anda enbart ifrågasätta det vedertagna och slänga bort årtal av etnologiska erfarenheter inom fältet "metodologi". Knappast för att hävda att ingen annan någonsin gjort något liknande. Snarare för att peka på vikten av att gå utanför de givna ramarna och se möjligheter till kunskap i det till synes misslyckade fältarbetet.

Forskningsstrategier och improvisativa taktiker

Jag vill gärna påpeka att min avsikt med detta inlägg inte är att likt Feyerabend utropa "ned med metodologin". Tvärtom så vill jag gärna peka på metodologins alla fördelar. Som lärare lutar jag mig till exempel gärna mot den lilla boken *Etnologiskt fältarbete* som är fantastisk på många sätt (Kaijser/Öhlander, 1999). Den är systematisk, genomtänkt och förklarar mycket tydligt, och för den student som ska ge sig ut i fältarbetets gungfly är den en utmärkt

1 Boken återutgavs år 2000 med titeln *Mot metodtvånget*.

följeslagare. Intervjuer, observationer, etik, det materiella, foto och film - alla utgör de viktiga spår i den etnologiska myllan, alla med sin inarbetade form och inre logik. De utgör tydliga forskningsstrategier, men som alla processer så är de samtidigt föränderliga och en smula oförutsägbara och kanske är det mer betecknande för den etnologiska forskningen än många andra vetenskaper. Man arbetar med människor och situationer, och de är ju som bekant inte särskilt lätta att styra. Begreppet *pragmatisk systematik* som förs fram i boken beskrivs som att man är systematisk i det att man följer en genomtänkt logik både i uppläggning och genomförande av en undersökning, där metod och material ska svara mot kunskapsmål och teoretisk utgångspunkt. Samtidigt ska forskaren vara följsam med information och intryck under undersökningens gång och det ska finnas utrymme för infall och oförutsedda händelser (Kaijser, 1999:27).

Förhållningssättet skulle kunna knytas till filosofen Michel de Certeau och hans användande av begreppen *strategi* och *taktik*. Han menar att strategier är en form av planering som kan knytas till inflytelserika aktörer som har möjlighet att påverka och kanske tvinga andra att följa direktiven. Ofta är aktörerna institutionsbaserade, de har en tydlig och "legitim" arena utifrån vilken direktiven utgår. de Certeau menar att både politisk, ekonomisk och vetenskaplig rationalitet är byggd enligt denna modell och såväl myndighetsutövning, stadsplanering, vetenskap och lagtexter kan vara exempel på strategier (de Certeau, 1984:xix). Taktik blir däremot det som uppstår när människor använder dessa förutsättningar på ett sätt som inte nödvändigtvis behöver vara det som är uttänkt, förmågan att ta tillfället i flykten, att vid rätt tidpunkt i en situation kunna utnyttja ett tillfälle och att operera "within the enemy's field of vision" (aa:37). Taktiken manipulerar med givna ramor och skapar handlingsutrymme i något som egentligen var menat att vara något annat (jfr Högdahl, 2003:48f). Detta resonemang blir intressant när man diskuterar vetenskaplig metod, där man kan fråga sig om det är viktigast att vara en god strateg eller en god taktiker. Ska man följa den vedertagna formen till punkt och pricka, eller ska man släppa formen helt och bara följa det som för tillfället dyker upp och försöka vända det till något "matnyttigt"? Poängen med pragmatisk systematik är att vara bådadera, att följa med utan att tappa fokus, att vara flexibel men ändå någonstans veta vart man vill komma med alltihop. Strategin framstår ändå på något sätt som utgångspunkten, själva kärnan i arbetet. Att helt släppa formen och hänge sig åt taktiken ter sig en smula ovetenskapligt och riskfyllt - systematiken kastas liksom bara över bord.

Återvänder man till de Certeaus diskussion kring begreppet strategi så finns emellertid en klart uttalad maktaspekt som inte kan bortses ifrån. Om en strategi till stora delar utgörs av det legitima, så kan man också se en vedertagen metod som en vetenskaplig diskurs - en utsaga som presenteras och uppfattas som "sanning" (jfr Foucault, 1993:11ff). Michel Foucault talar om diskursiva praktiker, "en mängd anonyma, historiska regler, alltid definierade i tid och rum, som under en bestämd epok och för en given social, ekonomisk, geografisk eller språklig krets har definierat de villkor under vilka utsägelsefunktioner utövas" (jfr Foucault, 2002:145). Vetenskaplig strategi är en praktik som *tillskrivs* vetenskaplighet snarare än att "äga" den, och den definierar de villkor under vilken vetenskaplighet skapas. Den kan få allvarliga konsekvenser om man inte kan eller törs göra något annat än det vedertagna med risk för att bli betraktad som ovetenskaplig (något som Foucault skulle beteckna som en "normaliserande sanktion"), och i skenet av detta blir Feyerabend's teser från 1975 högst aktuella även idag. Att vara en metodologisk taktiker ter sig faktiskt ganska nödvändigt. Frågan är bara hur långt man kan gå. Hur långt man kan manipulera med de givna ramarna utan att det urartar?

En taktisk metodologi?

Min poäng i detta är inte att kasta bort systematiken - den är nödvändig för att bringa en viss ordning i en fas som i sig kan te sig ganska förvirrad. Samtidigt vill jag gärna föra fram

fördelar med att åtminstone någon period av fältarbetet låta ett visst kaos råda. Att inte alltid ha kontroll på sig själv eller de egna intentionerna är väl givet, men jag vill gärna också skapa utrymme för den totala förvirringen. Den kan vara ganska kreativ och nyttig i lagom doser. Till den som anförskaffat sig de grundläggande färdigheterna vad gäller etnologiskt fältarbete vill jag därför gärna utropa: LÄMNA GÄRNA NÅGOT ÅT SLUMPEN!! BRYT GÄRNA MOT REGLERNA!! Utifrån detta vill jag också ställa frågan om huruvida taktiken inte kan vara en metod så god som någon. Att initiera något utan att ha något tydligt syfte och se vad som händer. Experimentera och hitta på en metod i bara farten. Eller släppa taget om en process som i alla fall verkar ta en helt annan riktning. Det är inte alltid så lätt - faktum är att det tidvis är rätt obehagligt. Man får ofta känslan av att man över huvud taget inte vet vart man är på väg, men famlar i blindo och där syftet med det man gör ter sig otydligt har man liksom ingenting att klamra sig fast vid. Det är svårt att motivera det man gör inför andra - inte minst de informanter som utsätts för famlandet. "Vad vill du veta" är en vanlig fråga som inte så lätt besvaras i experimentsammanhang. Som lärare kan man uppleva att studenterna bli allt annat än glada och tacksamma när man plötsligt begär att de bara ska "kasta sig ut" och göra något man inte ens vill förklara i detalj. Eller kan - för det handlar om en känsla mer än om ord.

Uppföljningen är inte mindre besvärlig. Den fråga som egentligen initierade fältarbetet har lämnats obesvarad, medan man istället har fått kunskap som man inte bett om. Ofta har man en känsla av att man inte har fått veta någonting alls - men det har man. Det är bara det att fältet har "talat" utan att man uttalat har ställt frågan och man måste således tänka utanför de ramar man själv satt upp. Man måste välja bort det som ter sig alltför långt ifrån undersökningen, men samtidigt är det viktigt att kunna tänka om och förändra sin inställning till de frågor man är sysselsatt med. De kanske inte var så viktiga trots allt, det kanske var annat som blev viktigt istället?

Tre syften, tre experiment och tre nya kunskaper

Mitt eget fältarbete i stadsdelen Möllevången i Malmö, handlade i början mycket om att intervjua och observera. Intervjuerna utvecklades till samtal, där jag utifrån olika teman frågade både om livet i den aktuella stadsdelen och om livet i stort. Trots att jag försökte att låta intervjuerna ta lite "egna vägar" att låta samtalen handla även om det som låg utanför min omedelbara fokus, så var det tydligt att det blev tämligen tillrättalagda tillställningar. Informanterna fiskade efter vad jag ville veta, och på något sätt blev det uppenbart att det hände väldigt mycket som det liksom aldrig berättades om. Min avhandling kretsade på många sätt kring själva *görandet* på gatorna, och i detta sammanhang kändes inte intervjumetoden helt optimal. I det perspektivet tedde sig också de observationer jag gjorde som ganska förutsägbara utifrån betraktelser. Jag satt i gathörn och antecknade saker som "man går ut med hunden, hunden bajsar och mannen tar fram en bajspåse", att någon kanske var på väg till dagis och att tempot var snabbare på morgonen än tidig eftermiddag.

De täta beskrivningarna kändes lite tomma och ärligt talat tidvis tämligen trista. Det var svårt att veta varför folk gjorde som de gjorde och vilka tankeprocesser som pågick under tiden, och jag ansattes av längtan att få en annan slags kunskap. Jag ville också veta vad som hände när inte jag nödvändigtvis ställde frågor och allmänt styrde interaktionen. Kanske skulle man kunna få människor att berätta om Möllevången utan att jag ens var med? Mellan 1997 och 2001 genomförde jag en rad små experiment med sikte på den oförutsedda kunskapen om Möllevången. Några av dem kom med i avhandlingen och några hamnade utanför. Men de var alla viktiga därför att de på olika sätt kom att expandera mitt tänkande, och en del av dem fick avhandlingen att ta helt nya vägar. Jag har valt ut tre av dem som exempel på hur man kan tänka och arbeta i utkanten av det som betraktas som vedertaget. Vad ville jag och vad lärde jag mig om Möllevången?

Experiment 2: Ett misslyckat deltagande?

Det första experimentet initierades egentligen av någon annan. 1997 hade jag påbörjat ett samarbete med boendeföreningen Möllevångsgruppen, som vid den här tidpunkten var mycket aktiv i stadsdelen. De hade en lokal vid torget och våren 1998 fick de förfrågningar om de kunde tänka sig att ha fyra 14-åringar som sommarpraktikanter under någon period. Möllevångsgruppens ordförande frågade mig om jag behövde några "hjälpredor" i mitt forskningsarbete och jag såg chansen att få en inblick i hur deras bild av Möllevången såg ut.

Experiment 1: Man skickar ut människor och ber dem skildra Möllevången som de upplever stadsdelen. De kommer då att ge sin bild av området. Detta kommer i sin tur att ge helt ny information om hur Möllevången kan upplevas som sedan kan analyseras och användas i avhandlingen.

Experimentet blev intressant på flera sätt, inte minst för att det blev nästan plågsamt tydligt hur svårt det är att *inte* styra sina informanter. Mina förväntningar betydde uppenbart väldigt mycket för de fyra ungdomarna, inte därför att jag uttalade några klara direktiv utan snarare därför att jag försökte låta bli. När vi för första gången satt kring bordet i Möllevångsgruppens lokal var det uppenbart att de tyckte hela projektet tedde sig ganska konstigt och framför allt otydligt. Jag gav dem i uppgift att skildra Möllevången utan att riktigt tala om hur det skulle gå till eller vad de skulle titta efter. För att göra det hela lättare hade jag ändå "krupit till korset" och skrivit ett tre sidor lång idéskiss där jag försökte erbjuda några möjliga idéer - utan att uttalat styra dem. De möjligheter som jag nämnde var att koncentrera sig på olika intryck av området. Man kunde också tänka sig att koncentrera sig på en gata, eller jämföra flera olika platser. Jag nämnde både skriva, fotografera, rita och måla, bygga modeller, intervjua kompisar och släktingar och spela in ljud som möjliga arbetsmetoder. Förvirringen vid bordet var uppenbar, utom hos den enda pojken som genast kom med idéer. Flickorna var däremot väldigt avvaktande och såg ganska osäkra ut. Min egen osäkerhet förbättrade inte saken och jag kunde inte säga något konkret om hur deras alster skulle användas.

Ungdomarna försvann dock ut med block och penna och kom tillbaka med några rader om Möllevången som inte verkade ha så mycket med deras egen uppfattning att göra. Jag hade hela tiden en påtaglig känsla av att de egentligen funderade mer på vad jag ville ha och förväntade mig, än över sina egna relationer till stadsdelen. För att göra det hela mer konkret gav jag dem engångskameror för att de skulle gå ut och fotografera saker som de tyckte var intressanta kring områdets gator och torg. Vi skulle göra en lite utställning, bestämde jag, för att ge det hela en mer tydlig inramning.² Till slut kom det hela igång, med försiktighet och en smula oro snarare än den frejdiga frimodighet och entusiasm jag hade hoppats på. Det var tydligen inte så lätt att bara kasta sig ut. För en av flickorna var det extra svårt, med henne gick jag runt i kvarteren för att försöka få henne att komma igång. Hela tiden frågade hon mig vad jag tyckte att hon skulle fotografera. Det var en ganska svår situation, för det kändes nästan elakt inte ge positiv feedback på hennes förslag. Men på det sättet påverkade jag också innehållet ganska markant. Så småningom resulterade fotograferandet i alla fall en liten utställning. Den speglade ett Möllevången som visserligen kunde kännas igen, men ändå med

2 Jag hade länge varit nyfiken på att använda denna metod efter att ha sett en utställning på Kulturhuset i Stockholm där förskolebarn fått fotografera med engångskameror. Bilderna hade sedan förstörats upp och jag blev mycket imponerad av de intressanta skildringar av vardagsliv på dagis som bilderna skapade. Det är alltså knappast en metod som är vare sig ny eller speciellt kontroversiell. Till exempel så har även den tidigare nämnda sociologen Nora Rätzel använt engångskameror i samma forskningsprojekt där promenaderna var aktuella (Rätzel, 2000:120).

tydligt olika perspektiv beroende på vem som berättade.³ Deras egna infallsvinklar framträdde tydligt, men jag hade fortfarande svårt att förstå varför de inte verkade mer intresserade. Jag var inte beredd att låta dem slippa undan så lätt, utan lånade några videokameror. De skulle få filma Möllevången istället, och sedan kunde jag intervjua dem medan vi tittade på filmen.

Filmerna blev inte alls som jag hade förväntat mig. Flickorna hade pliktskyldigast filmat lite på Möllevången, men ägnat betydligt större utrymme åt helt andra saker. De hade dragit sig nedåt centrum och filmat varandra när de tittade på kläder på HM, zoomat in varandras rumpor på gatan, och skrikit ilsket och förtjust åt varandra. Det blev uppenbart att två av dem var ganska nära vänner medan den tredje var lite utanför. Gränser sattes från omgivningen i fråga om vad som var möjligt att göra i det att arga expediter på HM uppmanade dem att stänga av kameran. Istället för Möllevångens hus återfanns långa sekvenser med bilder från ett skyltfönster med popstjärnan Ricky Martin och reklampelare med snygga basketkillar. När vi tillsammans tittade på videofilmen blev det alltmer uppenbart att detta var betydligt intressantare än Möllevången, det hela kommenterades med förtjusta fnitter. Uppenbarligen var "nere på stan" betydligt mer spännande och aktuellt i deras liv. Möllevången var faktiskt ganska ointressant i jämförelse.

Lärdomar av detta experiment: På sätt och vis kan man säga att experimentet blev lite misslyckat. Det var svårt att få dem att arbeta förutsättningslöst, speciellt som jag begränsade deras möjligheter till ett område som inte var så spännande för dem. Jag erhöll alltså inte riktigt den kunskap jag hade hoppats på när det gäller Möllevången. Däremot lärde jag mig något annat, som kom att bli viktigt för avhandlingen. Deras videofilmande ökade mitt intresse för själva socialiseringsprocessen i staden, där jag mer och mer kom att intressera mig för hur man gradvis ökar sitt territorium i staden. Det var ingenting jag direkt hade tänkt på innan detta experiment, men det kom att påverka fältarbetet då jag sedan aktivt började söka upp olika åldersgrupper för att utröna hur de såg på Möllevången i förhållande till Malmö. I slutändan kom ett helt kapitel som kretsar kring socialisation och platstagande, och det är tveksamt om denna diskussion hade utvecklat sig på det sättet utan de fyra ungdomarna. I slutänden påverkade de innehållet mycket tydligt utan att kanske själva ta så stor plats i avhandlingen.

Experiment 2: Kartan från Sydafrika

Mitt andra exempel på experiment skedde också i samarbete med Möllevångsgruppen, men egentligen kom idén från Kapstaden. Hösten 1997 reste jag dit för att arbeta på District Six Museum under några veckor.⁴ District Six är egentligen ett område beläget strax utanför centrala Kapstaden, och museet startades 1994 i syfte att belysa något som under apartheid-tiden blev centralt i sydafrikansk stadsplanering, nämligen de tvångsförflyttningar som skedde som ett led i en uttalad strävan att skapa en rasmässigt segregerad stad. District Six hade en

3 Emil (som var den enda pojken i gruppen) gjorde en betraktelse över Möllevångens estetik, där en trasig cykel blev ett konstverk och graffitti blev en konst som *gamlingar och vuxna aldrig kommer att lära sig*. Rawan, som bott bara en kort tid i Sverige, kom att fokusera på det "arabiska" där affischer på arabiska sångare och guldbutiker hamnade i fokus, eftersom *arabiska kvinnor tycker mycket om guld*. Hon fotograferade också sin lärare som köpte blommor på torget. Också Suad hade fotograferat guld, men också miljonprogramsområdet Bangatan där *människor bor och barnen leker*, och pizzabutiker. Joanna funderade över vem som hade rökt de fimpar som låg i en hög på gatan, och filosoferade över Möllevångens alla nationaliteter och sin egen längtan att som vuxen åstadkomma något positivt för andra (jfr Högdahl, 2003:13ff).

4 Denna resa ägde rum som en del av ett samarbete mellan District Six Museum och Malmö Museer, som jag då jobbade för av och till. Samarbetet ingick i det Sidafinansierade projektet SAMP (Swedish-African Museum Programme) och började ta form 1996. Samarbete har resulterat i utställningar, workshops och mycket annat, och pågår fortfarande (jfr Högdahl, 1998).

”rasmässigt” relativt blandad befolkning och området ödelades mellan 1974 och 1982 i det att befolkningen tvångsförflyttades ut till olika ytterområden i staden och byggnaderna mejades ner. Sedan dess har det legat som en jättelik rivningstomt i Kapstaden, förutom de kyrkor och moskéer som lämnades, samt ett tekniskt college enbart för vita som byggdes på platsen.

Museet öppnade 1994 med ett syfte att belysa denna process, men också andra tvångsförflyttningar som ägde rum under apartheidens tid. I samband med att museet öppnade hade man skapat en jättelik karta som visade området som det hade sett ut innan förstörelsen. Denna var placerad mitt på golvet och utgjorde något av museets hjärta. Kartan hade kommit att fylla en mycket speciell funktion, inte minst för alla dem som tidigare bott i området och som nu besökte museet. Spontant började människor skriva in sina namn på platserna där de hade bott, och kartan blev en mäktig manifestation om det liv som en gång funnits i området. Den blev också indirekt ett sätt att skicka hälsningar till gamla grannar som kanske hade förflyttats till någon annan plats i staden, plötsligt kunde man läsa att de faktiskt var i livet. På det sättet blev också kartan ett sätt att återknyta gamla band mellan de forna invånarna. Här och där kunde man läsa kommentarer och meddelanden, och på mig gjorde kartan ett starkt intryck. Vad skulle hända om man skapade en sådan karta över Møllevången? Inte för att den alls skulle fylla samma funktion, men ändå som någon form av bild av stadsdelen och dess invånare. Vilka kommentarer skulle man kunna få och skulle människor berätta någon om sig själva?

Det gällde dock att finna ett lämpligt tillfälle. Möjligheten yppade sig när det våren efter mitt besök i Kapstaden skulle bli en stor picnic på Møllevångstorget. Det var en av Møllevångsgruppens återkommande aktiviteter där bord, stolar och en stor grill ställdes ut och de som ville fick vara med. Arrangemanget var tämligen välbesökt, och en del tog med sig egna bord medan andra satt på filtar på kullerstenen. Man hade också en liten scen där lokala förmågor uppträdde. Eftersom jag ändå tänkte vara med för att med hjälp av videokamera försöka fånga arrangemanget verkade det vara en god idé att också lägga ut en karta på torget och förse intresserade med färgpennor.

Experiment 2: Man tar en idé som utvecklats på ett ställe och flyttar den till ett annat sammanhang. Samtidigt passar man på att pröva om denna idé kan fungera som vetenskaplig metod.

Egentligen förändrades förutsättningarna redan innan kartan lades ut. Redan när picnicken började markerade kvällens konferencier att de aktiviteter som skulle inleda kvällen riktade sig till barn. Barnvisor från scenen - och så kartan. Alla barn måste hjälpa till! Med uppmaningen från scenen sattes klara gränser vad gäller ålder på deltagarna, och det var ju inte precis vad jag hade tänkt mig. För att motverka detta satte jag upp en skylt med texten ”ALLA BARN OCH VUXNA! GÖR FÄRDIG KARTAN! SKRIV DITT NAMN DÄR DU BOR, RITA DITT HUS, DIN HUND, DIN MAMMA. ELLER VAD SOM HELST!” bredvid kartan när den rullades ut. I början var det i alla fall både vuxna och barn som nyfiket samlades kring kartan. Några pratade om var de bodde, en del stod mest och tittade. Kartan verkade fascinera många, samtidigt som det rådde en viss osäkerhet om hur man skulle hantera den. Vad är det egentligen meningen att man ska göra? Att det inte var klara regler och riktigt bestämt vad man ska göra skapade både möjligheter och osäkerhet. Jag blev tvungen att be en bekant flicka att ta första steget och skriva var hon bodde. I och med det hade också jag mycket tydligt påverkat händelseförloppet.

Efter en stund vågade sig dock barnen fram för att måla. Nästan alla började i samma ände, som för att känna säkerhet i gruppen. De ritade inte alls där de bodde, de tomma kvartersmarkeringarna blev istället till ramar för en mängd teckningar som började växa fram på kartan. En flicka till ritade dock sitt hus, även detta på min uppmaning. Hon bodde på en

del av kartan som ännu var helt tom, alla barnen befann sig i andra änden. De vuxna som var där och tittade drog sig undan när barnen började måla, och fungerade fortsättningsvis nästan uteslutande som support till barnen. Barnen vågade sig successivt upp på själva kartan, de hasade över det tjocka papperet och ritade. Så småningom rådde full aktivitet. En del mammor slog sig ner vid kanten och när föräldrarna var med blev det viktigare att ta reda på den exakta platsen där man bodde. En entusiastisk kvinna regisserade barnen i arbetet med att rita på platsen för Folkets Park, den enda platsen på kartan som egentligen fick en mer realistisk prägel. Annars var det mest teckningar i Möllevångens kvarter. Kartan förblev alltså en barnaktivitet och undantaget utgjordes av några tämligen berusade män i trettioårsåldern, vilket fick många av barnen att tillfälligt dra sig undan. Senare på kvällen skrev några tonårsskallar sina namn på kartan och blev ganska engagerade när de väl kom igång. En annan berusad man gjorde ett par teckningar och en ensam manlig besökare gjorde likaledes. För övrigt var det faktiskt nästan bara barn.

Lärdomar: Experimentet tog en helt annan vändning än vad jag hade tänkt. Eftersom jag gärna ville förverkliga min idé, så spjärnade jag emot budskapet från scenen genom skyltar med motbudskap och ivriga uppmaningar till alla att delta. Men det gick inte att hejda processen och efteråt var jag besviken. Men inte heller detta experiment blev egentligen misslyckat. Kunskapen som genererades var att ålderskategoriseringar ofta blir till självklarheter och att dessa "barriärer" är svåra att bryta eftersom de upprätthålls gemensamt av de som deltar i interaktionen. Vuxenrollerna och barnroller tedde sig än tydligare för att de befann sig på samma ställe samtidigt. Tillsammans med andra erfarenheter under avhandlingsprocessen kom det att utveckla ett stort intresse för just hur kategoriseringar påverkar både situationer och stadsmiljö, något som också fick stort utrymme i avhandlingen. Själva kartan blev dock mycket svår att omsätta i text, och jag prövade aldrig metoden igen.

Experiment 3: Den kaotiska promenaden

Mitt sista exempel utgörs av ett annat experiment som blev till något annat än vad jag tänkt mig. Just barnens bild av Möllevången intresserade mig, inte minst utifrån en socialiseringsaspekt, och jag önskade även här att de själva skulle vara med och skapa materialet. Att intervjua barn är heller inte alltid så lätt, och jag ville skapa en otvungen situation där de kunde göra något roligt samtidigt som vi kunde diskutera Möllevången. Även här kom Möllevångsgruppen till hjälp i det att de skulle starta barnverksamhet på lördagar i lokalen. Det bestämdes att jag skulle fungera som ledare vid några av dessa tillfällen, och då också ha skapande verksamhet inriktat på staden i allmänhet och Möllevången i synnerhet. Jag föreställde mig att vi skulle bygga en modell av Möllevången tillsammans, och då skulle jag kunna se vad de tyckte var viktigt att ha med på en sådan modell. Under tiden kunde jag också prata med dem. Allt skulle dokumenteras av en kollega med videokamera.

Experiment nr 3: Använda en skapande verksamhet för att få barn att skildra Möllevången. Genom detta skulle jag få en bild av hur de uppfattar området och vad som är viktigt för dem.

När det hela skulle gå av stapeln en vårvarm lördag satt jag och min kollega och väntade i lokalen, beväpnade med såväl videokamera som färger, toalettpappersrullar, papper och annat lämpligt material. Lite för tidigt kom en pojke och slog sig ner för att rita. Vi väntade på att några fler barn skulle dyka upp, och pratade lite under tiden. Pojken berättade att han bodde på Möllevången och att han dagen innan varit ute i Folkets Park ända till klockan tio på kvällen. Där fanns ett hål i staketet som man kunde smita in genom när parkens grindar var stängda. Han berättade också lite om sin syster och sina föräldrar som inte bodde i Sverige.

Till slut insåg vi att det nog inte skulle komma fler barn, ute var det den första sommarvarma dagen och Möllevångens barn hade helt enkelt annat för sig. Snopet dock, att bara blåsa av alltihop. Plötsligt fick jag en ide.

–Skulle du vilja visa mig din gata, frågade jag.

Sagt och gjort, vi tog med oss videokameran och gick tillsammans med pojken till hans gård. Det var en intressant promenad, där han berättade mycket. Om hur man spelar fotboll på gatan utan att bli påkörd av en bil. Om hur de slåss på gården och han vinner alla slagsmål. Även pojkens uppenbarelse där han gick var intressant. Innanförskapet i området var tydligt, han gjorde sig liten när det var mycket folk och svängde nonchalant med armarna där det fanns tillfälle. Ivrigt gick han i täten utan minsta tvekan. Pojken bodde i ett av Möllevångens äldre hus, och hela den lilla bakgården var full med barn. Vi väckte stor uppmärksamhet där vi kom med vår kamera, och snart hade vi i stort sett alla runt omkring oss. Jag frågade dem lite om var de brukade leka medan min kollega filmade. Pojken vi först hade träffat hamnade mer och mer i bakgrunden, och jag tyckte lite synd om honom. Jag kom ihåg det han berättat i lokalen och frågade honom om hålet i staketet till Folkets Park. Vart var det? Pojken var uppenbarligen sugen på att visa, och flera av de andra barnen hade också platser som de gärna ville berätta mer om. Efter en stunds överläggningar bestämde vi oss för att gå och titta på barnens lekplatser. Här blev jag dock ganska ängslig. Detta utan tvekan ganska taktiska tilltag riskerade att försätta mig i en etiskt mycket diskutabel situation. Dock var det lite för frestande att låta bli.

–Får ni verkligen gå ifrån gården, frågade jag upprepade gånger.

Men barnen bedyrade att det var okej, och en del av dem var ganska stora. De verkade vara vana att ta hand om sig själva, så efter en stunds dividerande gav jag upp. Med en skara barn börjar vi vår vandring i kvarteren runt huset. Det blev en äventyrlig promenad på flera sätt. Jag kände hela tiden en rädsla för att något skulle gå snett, tänk om något av barnen skulle springa iväg eller bli påkörd? Vid något tillfälle kändes situationen vanskelig, som när den största flickan gav sig upp på en brandstege för att imponera på de andra. Men i stort sett gick det ganska bra. Barnen berättade om hur de ringde på porttelefoner för att reta dem som bodde i husen, var de klev på bussen till muslimska skolan, var man kunde cykla, hur man skulle göra när man gick över gatan och mycket annat. De gav en mycket rolig och intressant inblick i sina liv på Möllevångens gator. Till slut närmade sig det stora ögonblicket, när pojken skulle få visa hålet i staketet till Folkets Park. Och där låg det, som en hemlig passage vid några buskar. Lätt att missa för den oinvidde. Självklart skulle vi äntra parken genom detta märkvärdiga hål, men då hände något. En lång, smal, berusad man med grått hår och svajig gång kom gående från ett litet lusthus i närheten. Med myndig stämma ifrågasatte han varför vi gick genom hålet och någon av barnen förklarade att de ska gå till parken.

–Ja, inte den här vägen väl, för fan, grinden är öppen där borta.

Vi försökte mildra situationen och mannen gav oss till slut tillåtelse att passera - men skadan var redan skedd. För pojken och hans vänner var detta en oerhörd prestigeförlust. Hålet de skulle visa var på något sätt förlorat och allt var förstört. Pojken blängde ilsket och kastade något efter mannen. Barnen undrade om mannen var en ”fullegubbe”. Sedan var han bortglömd för en stund när vi gick runt och tittade på djuren och ett av de mindre barnen fick hjälp av sin storasyster att gunga. När vi gick tillbaka mot utgången stod det dock klart att barnen inte alls glömt ”fullegubbens” tilltag. De skulle absolut gå tillbaka genom staketet.

Och sedan spårade det ur. Pojken gick med tvärsäkra steg mot hålet i staketet, ropade med hög röst till "fullegubben":

–Jag ska komma här ALLTID!

Efter att ha fått upprepa detta budskap ytterligare en gång kom en uppretad "fullegubbe" gående mot barnen. Barnen skrek i högan sky och sprang för allt de var värda, och "gubben" kom efter. Frågade oss ilsket varför vi inte hade ordning på våra barn. Barnen hade vid det laget hunnit hem till porten på huset där de bodde (de bodde alldeles intill parken). En storebror som befanns sig i närheten verkade vilja blanda sig i och ett av de mindre barnen grät i högan sky. Till slut lugnade dock allting ner sig och mannen återvände till sina vänner i lusthuset (Högdahl, 2003:13ff).

Lärdomar: Genom att förändra den ursprungliga idén till något nytt som passade bättre ihop med situationen, så fick jag många insikter som jag troligen aldrig hade fått om jag bara konstaterat att experimentet med barnverksamhet var misslyckat och avbrutit alltihop. Själva promenaden var lärorik, då den försåg mig med kunskap som på något sätt låg utanför det jag själv hade kunnat komma på att fråga om. Det var en sinnlig, i det närmaste kroppslig kunskap om området, som pojken visade genom sitt agerande, på många sätt en tyst kunskap som hade varit svår att berätta om (jfr Frykman, 1990:50). En slags ordlös berättelse som delvis sade något annat än det pojken i ord gav uttryck för, men också något som i lika hög grad berättade om Möllevångens gator. Men det mest fascinerande var de situationer vi hamnade i, inte minst bråket med "fullegubben". Barnen på tog på något sätt kommandot, det hände plötsligt saker som jag aldrig hade kunnat föreställa mig och jag blev pinsamt medveten om i hur hög grad min informationsinsamling grundade sig på den verklighetsbild jag redan hade. Promenerande blev efter detta en metod som jag använde frekvent genom hela avhandlingsarbetet. En annan viktig lärdom var just hur laddad situationen vid staketet faktiskt blev. Det blev ett slags maktkamp om tolkningsföreträde och vilken praktik som skulle gälla vid Folkets Park. Situationen gjorde mig uppmärksam på vilken stor betydelse "vardagsmakten" och "vardagsvanmakten" faktiskt har i stadsmiljön, och jag kom fortsättningsvis att arbeta vidare med just detta tema. Detta experiment var nog det som fick störst betydelse för avhandlingen, då hela arbetet kom att struktureras efter denna promenad. Den utgör nu bokens inledning (tillsammans med en promenad från Kapstaden), och mycket av diskussionerna utgår från denna situation. Situationen födde också ett nytt begrepp, eftersom jag inte hittade någon bra modell för att förklara betydelsen av hålet i staketet. Jag använde begreppet "kryphål" för att förklara hur det uppstår möjligheter i det fysiska landskapet att (taktiskt) göra något annat än det tilltänkta. Begreppet kom sedan att utgöra en av de röda trådarna i avhandlingen, det kom att beteckna även "luckor" i diskurserna, där taktiskt motstånd mot rådande normer kan uppstå. På det sättet försökte jag förklara förändringar i stadens liv.

Lärdomar och sådant att fundera vidare på

Så gestaltade sig alltså några av mina egna experiment. En skildring av Möllevången som blev en skildring av centrum, en karta som blev en åldersmanifestation och en barnverksamhet som slutade med ett gräl vid ett staket i Folkets Park. När man ser på det i efterhand så var jag kanske inte så utan systematisk som jag vill uppmuntra läsaren att vara. Men jag gjorde i alla fall några seriösa försök. En vetenskaplig metod handlar ju inte bara om själva insamlandet, den empiriska biten, utan också om verktyg för analys. Även om mina exempel här handlat mycket om just empiri, så har experimenten samtidigt fått stora konsekvenser vad gäller den analytiska biten. De erfarenheter jag gjorde i stora stycken kom

att styra val av teori och analytiska modeller, där mycket fick omprövas. I många fall fick jag söka mig vidare i teorifloran för att finna nya redskap och i några fall införde jag nya begrepp eftersom jag inte tyckte att det fanns någon lämplig teori att arbeta med. Man kan alltså säga att det både empiriskt och analytiskt fanns en metodologisk taktik.

Man måste dock konstatera att det onekligen finns problem med att arbeta taktiskt. Inte minst i det sista exemplet finns anledning att ifrågasätta den etiska legitimiteten i att dra iväg en grupp barn utan föräldrarnas tillstånd. Det var en svår avvägning att göra, där jag till sist lät "magkänslan" avgöra i det att de var vana att röra sig på gatorna på egen hand och att vi höll oss i grannskapet. Samtidigt är jag medveten om att handlingen också är diskutabel och inför utgivandet av boken tillbringade jag några rejält sömnlösa nätter, då jag såg för mig hur barnen som vuxna skulle söka upp mig för att berätta hur jag förstört deras liv. Eller i ett närmare perspektiv av deras föräldrar som skulle berätta hur jag hänsynslöst bedrivit vetenskapliga experiment på deras barn. Faktum är att det inte har hänt någonting. Jag träffade en av pojkarna några år senare och han mindes inte ens händelsen. Frågan är om han ens känner igen sig själv i boken (jag använde givetvis pseudonymer). Det har hunnit hända mycket i hans liv sedan dess. Även vad gäller de andra experimenten finns tveksamma inslag. Alla de människor som samlades vid kartan på torget förstod förstås inte fullt ut vad den i slutänden var tänkt att användas till. Dessutom filmades de under kvällen. En fördel i experimenten var förstås att mitt primära intresse inte utgjordes av olika livsöden och levnadsberättelser. Det var själva staden och dess processer som stod i fokus för min avhandling och detta underlättade förstås i det att enskilda livsöden inte kom att ta så stor plats i avhandlingen. Sanningen att säga så visste jag betydligt mer om de enskilda individerna än vad som står i boken, och just fokus på gatan kunde motivera en viss distans till det alltför privata. På det sättet kunde jag också undvika att lämna ut människor som jag kanske mött i etiskt tveksamma situationer. Den etiska aspekten är alltså något att fundera över när man följer sina ingivelser. Om man återvänder till *Etnologiskt fältarbete* så tar boken upp flera viktiga etiska överväganden, bland annat att man måste beakta både informations-, samtyckes-, konfidentialitets- och nyttjandekravet (Pripp, 1999:51). Att i de situationer som uppstod ta upp den typen av diskussioner tedde sig förstås ganska svårt, för att inte säga omöjligt. Ofta finns det inte tid att tänka efter eller finna ett systematiskt förhållningssätt vad gäller etik, vilket medför ett stort ansvar att i stunden göra en etisk bedömning. Det finns alltså även en etisk taktik att diskutera i anslutning till detta, att man i stunden tvingas göra ett överslag både gällande vad som är rimligt och hur man ska presentera sin forskning till dem man möter.

Samtidigt tycker jag att en taktisk metodologi är oerhört viktig i det att man inte själv alltid styr informationsflödet. Att fånga upp lärdomar ur dessa experiment och låta forskningsarbetet styra in på nya vägar blir följaktligen minst lika viktigt som att genomföra planerade aktiviteter. Det är också viktigt att pröva på många olika metoder, det som antropologen George Marcus kallar *multi-sited ethnography*, inte minst därför att man genom de olika metoderna kommer att fånga upp olika aspekter av forskningsfältet (Marcus, 1995:103). Även när det gäller att presentera en "forskningsprodukt" finns en fara med alltför enhetliga bilder - verkligheten är betydligt mer komplex och motsägelsefull än så. En mer kaotisk och mångfacetterad metodologi kan bidra till att visa detta. Att *både* kunna arbeta med kända tekniker för att fokuserat söka efter svaret på vissa frågor och samtidigt leta oförutsedd kunskap är viktigt. Det är också viktigt att kunna låta det oförutsägbara förändra både syfte och resultat, och jag vill påstå att kreativ etnologi handlar mycket mer om att vara en god taktiker än en god strateg. Vetenskap handlar lika mycket om metodologisk nyfikenhet som formbundenhet, och detta går att sätta i relation till denna artikels inledande diskussion. Den vetenskapliga diskursen riskerar att skapa stereotypa metoder och förhållningssätt, och att utmana det vedertagna är viktigt. Det bidrar till både diskussion och förändring av den

rådande vetenskapliga diskursen, och kanske kan ett taktiskt förhållningssätt skapa ett slags forskningens kryphål, där något annat plötsligt blir möjligt. Ungefär som hålet i staketet till Folkets Park.

Referenser

- de Certeau, Michel (1984): *The Practice of Everyday Life*. London/Los Angeles: University of California Press.
- Feyerabend, Paul 1975: *Ned med metodologin. Skiss till en anarkistisk kunskapsteori*. Stockholm: Zenit/Rabén & Sjögren 1975.
- Feyerabend, Paul 2000: *Mot metodtvånget*. Lund: A-Z förlag.
- Foucault, Michel 1993: *Diskursens ordning*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Foucault, Michel 2002: *Vetandets arkeologi*. Lund: Arkiv förlag.
- Frykman, Jonas 1990: What People Do but Seldom Say. I: *Ethnologia Scandinavica*.
- Högdahl, Elisabeth 1998: Möten och möjligheter. Rapport från vistelse vid District Six Museum, Kapstaden, Sydafrika Den 10/10 - 14/11 1997. Malmö: Malmö Museer.
- Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden*. Hedemora: Gidlunds.
- Kaijser, Lars 1999: Fältarbete. I: Kaijser, Lars/Öhlander, Magnus (red): *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Kaijser, Lars/Öhlander, Magnus 1999 (red): *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Marcus, George E 1995: Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography. I: *Annual Review of Anthropology* nr 24/95.
- Pripp, Oscar 1999: Reflektion och etik. I: Kaijser, Lars/Öhlander, Magnus (red): *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Räthzel, Nora 2000: Living Differences. Ethnicity and Fearless Girls in Public Spaces. I: *Social Identities*, Vol 6, Number 2.

Konflikt og geografi

Gestaltning og forhandling af 'rum' blandt unge i Israel

Anders Høg Hansen

anders.hog-hansen@k3.mah.se

Konst, Kultur och Kommunikation, Malmö Högskola

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Denne artikel belyser gestaltning og forhandling af rum, geografi og identitet blandt unge jøder og palæstinensiske arabere i alternative uddannelsesprojekter i Israel. Med eksempler fra interviews og observationer i korterelevende projekter for gymnasieelever på NGO-centret *Givat Haviva* diskuterer jeg hvordan, og hvorvidt, forskellige pædagogiske aktiviteter og arrangerede kommunikationssituationer – som kortlægninger af hjemmet, identitets-spil, tegning og diskussion af nationale gestalter, politisk simulation og foto-associationsspil – fungerer som civile afsøgninger og bevidstheds-skabende processer i en konflikt, som de unge ikke selv kan løse. Eksempler på hvordan de unge konkret forholder sig til og omgås projekternes officielle dagsorden er også inddraget. I diskussionen anvendes såvel kulturteoretiske og geografiske problematiseringer omkring *tredje rum* og *bricoleurens taktik* (Bhabha, 1994, Hebdige, 1979, de Certeau 1984) sammenholdt med konflikteoretiske perspektiver om blandt andet individ- og gruppe-perspektiver i projekternes mødestruktur (Halabi, 2001).

Indledning

Jeg vil i denne artikel illustrere og diskutere, hvordan forskellige typer af gestaltning og forhandling af rum og geografi kan fungere som konflikthåndtering og afsøgning af identitet.

Jeg tager udgangspunkt i nogle konkrete, arrangerede kommunikationssituationer i alternative uddannelsesprojekter i Israel, hvor gymnasieklasser sammen med vejledere¹ arbejder med Israel-Palæstina konflikten i en 2–3 dage. Uddannelsesprojekterne, jeg bringer eksempler fra, finder sted hos *Givat Haviva*² – en NGO der via kunst, kurser og seminarer søger at bygge bro mellem, groft sagt, to adskilte befolkningsgrupper og skolesystemer. *Givat Haviva* ligger i det centrale Israel. Staten Israel, ikke medregnet Gazastriben og Vestbredden, bebos af ca. 80 procent jøder og 20 palæstinensiske arabere med israelsk statsborgerskab³.

Materialet i denne artikel er et udpluk af, og en diskussion af, empirien i min phd (Høg Hansen, 2003), som først og fremmest er baseret på engelsksprogede interviews og

1 Jeg anvender her ordet *vejleder* for Givat Havivas engelsksprogede betegnelse *facilitator*. Ordet *moderator* er også anvendt i nogle engelske oversættelser, eller *hjælper* i tråd med for eksempel tanker om *stilladsering*, på engelsk *scaffolding*. Brumer, 1986, Bjørnshave og Christiansen, 2001. En kritisk vurdering af de teoretiske udgangspunkter, hvor Paolo Freire er toneangivende (jvf. Hassan, eget interview, i Høg Hansen, 2003), falder uden for denne artikel.

2 *Givat Haviva* blev etableret i 1949, året efter staten Israels oprettelse. Organisationen tog navn efter jøden *Haviva Reik*, der omkom under krigen. *Givat* er det hebraiske ord for en lille bakke.

3 Stærke skel går gennem Israels befolkning både hvad angår etnicitet og religion. Jøderne kan deles op i hhv. *mizrachi*, orientalske, og *ashkenazi*, europæiske, jøder, og i sidstnævnte kan man også placere den store gruppe af russere, der er kommet til efter murens fald. Inden for begge disse grupper findes såvel ortodokse såvel som ikke-religiøse grupperinger. Hos araberne er der en stærk overvægt af muslimer, med nogle få procent kristne og drusere. Høg Hansen, 2003, Hiro, 1996, Grossman, 1993.

tekstanalyser af uddannelsesdokumenter og workshop-beskrivelser. Sekundært har jeg foretaget observationer under workshops. Mit arabisk er ikke godt nok til at kunne følge tale. Observationerne var derfor lagt an som en slags blind etnografi med fokus på andre sprog end det verbale. I pauserne fik jeg oversat og opsummeret samtaler af vejledere, og enkelte tilfælde også studerende. Både arrangører og deltagere var til at begynde med en anelse forvirrede ved min tilstedeværelse i hjørnet. En af vejlederne nævnte, at det faktum at jeg ikke forstod, hvad de sagde, gjorde at de kunne tale frit, og at jeg da ikke forstyrrede dynamikken i samtalerne. Kun i få tilfælde, særligt i smågrupper, begyndte talen at brydes og blikkene at flakke mellem de unge og så mig, snushanen. I disse tilfælde forlod jeg rummet.

Der var både fordele og ulemper ved dette vilkår, som blev til en slags metode. Det fungerede både som filter og som opmærksomhedsskaber: én type sprog bliver siet bort, mens andre, de ikke-verbale, trådte klarere frem. Ikke uvæsentligt var det, at mit handicap gav adgang og tillod mig at være tilstede så godt som uforstyrrende. Jeg kunne også kompensere for handicappet ved at støtte mig til samtaler med vejlederne i pauserne, hvor jeg fik et kort resume af samtaleemnerne.

Givat Haviva har en lang række kortere og længerevarende projekter hvor jøder og arabere sammen eller hver for sig *bearbejder* kulturelle, sociale og politiske forhold i regionen. Selve ordvalget her er vanskeligt, jvf. kursiveringen. Centrene som arrangerer de konkrete projekter har fået deres navne i perioder, hvor en eksplicit konfliktbehandler tilgang til arbejdet var fraværende eller i det mindste nedtonet. Hos Givat Haviva hedder centret, for eksempel, *Jewish-Arab Center for Peace*, men en anden større organisation i feltet den jødisk-arabiske landsby *Neve Shalom/Wahat al-salam* er kaldet *School for Peace*. Jeg foretrækker, at anvende begrebet konflikt-uddannelse efter det engelske *conflict education*, til nød freds- og konfliktuddannelse, inspireret til dels af en række vejlederes udtalelser, nemlig den at projekterne ikke er til for at løse konflikten eller konflikterne, ej heller for at gemme dem væk – men for at bearbejde dem, og samtidig drøfte mulighederne for fred⁴.

Projektet jeg bringer eksempler fra i denne artikel er kaldet *Face to Face*. Et projekt for gymnasieklasser, hvor en jødisk og en arabisk israelsk klasse mødes i et par dage hos Givat Haviva. En række aktiviteter finder sted i såvel store grupper, såvel som i mindre workshops for cirka 16 personer, hvor der tilstræbes et nogenlunde lige antal arabere og jøder. I alle sessions er minimum en arabisk og jødisk vejleder tilstede som tovholder for aktivitetens afvikling. De arabiske vejledere agerer også ofte som oversættere, i tilfælde af at araberne benytter sig af tilbuddet om at tale arabisk, frem for deres andetsprog hebraisk. Jøderne forstår meget lidt arabisk.

Gestaltning og forhandling af rum og identitet

Kortlægning af hjemmet. Skabelse af et 'tredje rum'?

To små grupper af henholdsvis arabere og jøder sidder adskilt på gulvet i et lille klasselokale med et stort stykke pap og tusch i alle farver. De skal udtrykke *hjem* i tegning. Der er ganske frie regler. De kan lave modernistiske kortlægninger i traditionel kartografisk forstand, eller mere 'poetiske' og ekspressive kortlægninger om de vil. Jøderne tager udgangspunkt i en regional kortlægning af området syd for Galilee søen, hvor alle de studerende kommer fra. Regionen er afbilledet med Galilee søen og mange sirligt aftegnede nybyggerhuse med røde tagsten – en tydelig markør af landsbyers og huses jødiske karakter. En enkel kaktus er placeret i forstørret format. Det israelske flag med *David*-stjernen er har også fundet plads på

4 For en kritisk vurdering af feltet for freds- og konflikt-uddannelse i Israel, se for eksempel Ilan Gur-Ze'ev, 2001. Rabah Halabi og Nava Sonnenschein, to toneangivende vejledere og projekt-organisatorer fra *School for Peace*, har i 2004 også publiceret en artikel om de såkaldte encounter-projekter behandlet i denne artikel, dvs. en tilsvarende model.

kortet i stort format. Grænsen til Jordan er klart markeret. Hos palæstinenserne, som også kommer fra det nordlige Israel markeres bjerge og træer tydeligt, mens et minikort af hele regionen Israel-Palæstina er inddraget uden grænsedragning mellem territorier og Israel. Husene har ikke røde tage. Det nordøstlige Israels bjergrige karakter er portrætteret.

De to grupper viser siden kortene til hinanden. Derefter beder vejlederne de studerende om at kreere et tredje kort. En arabisk pige hiver straks en ny stor karton frem, ivrig efter at skabe noget nyt, men vejlederne standser hende og forklarer, at fortiden og værdierne må bringes med og kombineres i et tredje kort. Der skal altså klippes, vælges ud, fra de gamle tegninger. Alle studerende er nu samlet om det tredje kort i heftig diskussion, på såvel hebraisk og arabisk, med plads til vejlederes oversættelse. Araberne taler og forstår hebraisk, mens jøderne taler og skriver mindre arabisk end jeg gør, selvom de er blevet introduceret til arabisk i skolen. Det nye kort tager langsomt form i en 'cut and paste' fra de gamle kort. Denne ny-konfiguration kan siges at være baseret på inkorporering af fortid i form af *tradition* frem for *translation* kunne man sige med Bhabha's ord (Robins i Corner, red, 1991). Dvs. en overførsel eller transport af det eksisterende – hvad enten det er ægte eller forestillet – snarere end en nyformuleret, 'translativ' *re-konfiguration*? (i Ricoeursk forstand, 1983). På den anden side er der jo tale om en ny konstellation, en ny situation og dermed et nyt kort. Det er en kludetæppe-gestaltning af identitet som medtager flertydighed og mangesidighed, eller i det mindste 'en andens' billede af verden og hjemmet. Heterogen, kompleks, men ikke nødvendigvis usammenhængende (Pieterse, 2001), en forhandlet hybrid a la Bhabha's *third space* (1990 og 1994)?

I det nye tredje kort er Galilee søen placeret centralt. Uden tvivl et naturområde af værdi for alle tilstedeværende i regionen. Et udpluk af de arabiske huse tegnet i sort, samt de jødiske huse med de karakteristiske røde tagsten er også med. Træer og buske er klippet med ind. Kortet ligner et påtvunget sammenklip. Her sætter de pædagogiske retningslinjer måske en unødvendig begrænsning. De studerende har integreret de værdier og den hjemlighed i området som de har gestaltet, men hvorfor får de ikke også lov til at konstruere noget nyt i fællesskab?

'Nationale' gestalter. Fra stereotyper til repræsentation?

En yderligere tegneaktivitet finder også sted. Igen en aktivitet som begynder med det unationale – dvs. jøder og arabere arbejder hver for sig – og udvikles til et samarbejde. Her skal hver gruppe give et bud på karakterer eller gestalter i den anden lejr. Hvordan ser menneskene ud? Hvordan er de klædt? Hvad gør de? Araberne tegner jødiske soldater, ortodokse mænd i sort, og letpåkledte piger, mens jøderne tegner stenkastende terrorister og kvinder iført slør. Tegningerne er ikke overraskende stereotyper, der så ikke desto mindre danner udgangspunkt for en diskussion mellem grupperne om hvordan 'vi' er og ser 'de andre'. Langsomt udfoldes en proces, der har til hensigt at flytte fokus fra *stereotyp* til *repræsentation*, kunne man sige via Stuart Halls tilgang til disse to begreber (1997). Her er *stereotypen* forstået som en karakter reduceret og forenklet – sat i relation som modpol til en anden stereotyp. *Repræsentationen* sætter identitet i udvikling, og understreger skabelse og kreativitet. Formålet med aktiviteten er at eksplicitere de forfrosne billeder af 'den anden'. De orientalske og occidentale typetegninger bliver problematiseret i diskussion, og ikke mindst via de studerendes fysiske tilstedeværen – slående eksempler på hvordan 'den anden' virkelig er. Selvom der er små forskelle, såsom *hijab* hos nogle af de arabiske piger, er der mange ligheder i form af blå jeans, Nike-logos og mobiltelefoner hos såvel de jødiske som de arabiske unge.

Identitetskort på gulvet. Identiteters 'spillebrikker'?

Næste eksempel er fra en aktivitet med store brikker eller kort med en identitet påskrevet. I alt 16 kort med et navn bliver spredt på gulvet. Mit arabisk er godt nok til, at jeg kan læse ordene. Her står ashkenazi, mizrahi (dvs. hhv. europæisk eller orientalsk jøde), jødisk, israelsk, arabisk, palæstinensisk, muslim, kristen, druser, religiøs, ikke-religiøs, zionist, teenager, menneske, pige, og dreng. Dvs. et bud på en række komponenter i en identitet. De studerende skal nu vælge tre. I én workshop var *menneske* og *teenager* blandt favoritterne. I en anden workshop valgte de studerende fortrinsvis nationale og religiøse komponenter. Aktiviteten er baseret på en ide om *identitet* som lag af mere eller mindre signifikante identifikationer og tilhørsforhold, som alt efter konteksten kan aftegnes centralt som brikker i identiteten eller placeres perifert. De studerende får et indblik i hvilke mønstre af identitet, der ligger i de to grupper, såvel som i de enkelte mennesker.

Foto association og politisk simulation. Konfliktens steder og forhandling?

I disse encounter workshops råder arrangørerne over en liste af typiske aktiviteter, som de kan vælge iblandt og variere lidt fra gang til gang. Blandt de andre ingredienser i disse workshops er en fotoaktivitet, hvor en række sort-hvid fotos spredes ud på et lærred. Hver foto har deres tematik. Nogle fotos repræsenterer fredfyldte situationer og steder, mens andre portrætterer krigs- og konfliktsituationer og -rum. De studerende skal her diskutere hvilke fotos, de føler sig stærkest forbundet til. Endelig indeholder projekterne ofte politiske simulationsspil, hvor de studerende forhandler Jerusalem, vandressourcer, grænser, kommunale og regionale ressourcemæssige problematikker i Israel. Man søger her at indplacere palæstinenserne i en simulation, der realistisk afspejler deres underlegenhed i forhold til makrorealiteten. Det vil sige de civile interaktioner der her fungerer som mikroniveuaets ny-gestaltning af makroniveauernes forfejlede forhandlinger, tager også til dels hensyn til jødisk dominerede myndigheder og lovgivning. I følge Halabi (2001) så tegner der sig et billede af, at jøderne her oplever, at araberne stiller store krav. Jøderne billede af dem selv som tolerante og dialogvenlige sættes på prøve blandt unge *palæstinensiske* israelere, der anerkender Israel, men ikke statens jødiskhed.

Uden for programmet. Regionens magtspil gestaltet?

Det sidste eksempel jeg vil trække frem er en hændelse, der finder sted uden for den arrangerede pædagogiske ramme. Det er en form for improviseret gestaltning af makrorealiteten, kan man sige. Den jødiske gruppe vender tilbage til klasselokalet efter en pause endnu ikke er forbi. Deltagerne var før pausen placeret i hver deres halvcirkel over for hverandre, dvs. gruppe mod gruppe, jøder samlet over for samlingen af arabere. Der er i denne workshop lidt færre arabere end jøder, til trods for at arrangørerne tilstræber et lige deltagerantal. Man vil undgå at lave det til et majoritet vs. minoritetsmøde. Dette skal nok vise sig i forholdet mellem grupperne i øvrigt. Det vil sige den magtforskel bliver altid spillet ud på den ene eller den anden måde.

Mens jeg sidder og venter spændt i hjørnet, indtager jøderne andre pladser end før pausen. De spreder sig, deler sig over hele cirklen. Da araberne kommer ind til tiden, placerer de sig usikkert og lidt forvirrede på de tilbageværende pladser, nu ikke som enhed, da det ikke er muligt, men adskilt i enklaver eller enkeltvis.

Før pausen havde araberne i diskussionen tydeligvis demonstreret samling af tropperne, og nogle af jøderne har så udtænkt et modtræk. Blandt den jødiske gruppe er der enkelte halvrebeller, som kritiserer Israels politik og placerer sig holdningsmæssigt imødekommende

over for arabiske synspunkter. Det kan de lettere tillade sig som majoritet, men nogle jøder tænker så, at den interne splittelse også kan udnyttes⁵.

Jøderne spejlede realiteterne i deres handling, ved at sprede den arabiske gruppe og forsøge at slå hul på arabisk samhørighed og enighed. Hos Israels centralbureau for statistik er araberne delt op i minoriteter, såsom kristne, muslimer og drusere. Judaiseringen af Galilee med strategisk placerede jødiske byer er, fra politikernes side, et forsøg på at slå huller i det arabisk-prægede nordøst Israel (Rabinowitz, 1998). Ligeså er landsbyerne med bosættere et forsøg på at enklavisere Vestbredden i et slags kontrol-matrix (Halper, 2000). Endelig er begrænsningen af beduiners bevægelsesfrihed i Negev i særligt arrangerede småbyer også en geografisk kontrol-strategi (Abu-Saad, 2000). En forenet arabisk gruppe, oven i købet som *palæstinensiske* israelere, og kun israelere sekundært, er en stærkere markering af en position som *den anden* indenfor (the other within), forbundet med palæstinenserne i territorierne.

Et andet eksempel på social bemægtigelse og selv-anerkendelse (Freire, 1996) i rummet er arabernes insisteren på at forlade stedmodertungen hebraisk ved at anvende arabisk i workshoppen. Dette sker ikke altid fra begyndelsen, selvom disse workshops normalt indledes på arabisk, og dernæst hebraisk af vejlederne, med det formål af vende magtrealiteten på hovedet (Halabi, 2001, Rustin, 1999). Først op af dagen begynder araberne at insistere på at tale arabisk og benytte sig af tilbuddet om oversættelse af den tilstedeværende arabiske vejleder. De jødiske vejledere kan normalt ikke arabisk (jvf. div. interviews, Høg Hansen, 2003). Deltagerne er fra start blevet orienteret om muligheden for oversættelse. Men for jøderne er de nye lyde en trussel. Det er den svages stærke *taktik* (de Certeau, 1984, forklares senere) som understregning af identitet lig modstand⁶. Staten Israel er ikke blot jødisk-hebraisk israelsk. Den er også arabisk.

Kontekst

Inden jeg runder af med en diskussion af projekterne og eksemplerne vil jeg kort knytte nogle bemærkninger til konteksten og de pædagogiske indgange til konflikthåndtering.

Givat Haviva – stedet hvor denne workshop fandt sted – er et landskendt center for sprog, kunst og uddannelse i det centrale Israel. Det voksede ud af kibbutzbevægelsen og har etableret sig som et af de overlevende og veletablerede alternative uddannelsescentre i landet, side om side med centeret *School for Peace* i landets eneste jødisk-arabiske landsby *Neve Shalom/Wahat al-salam*, nær Jerusalem. Særligt sidstnævnte center har op gennem 1980erne været toneangivende med at udvikle en model for møder mellem unge (encounters for youth), som løbende ændres og udvikles. Givat Havivas model er inspireret af denne.

Centrene har skabt pionerende metoder inden for konflikthåndtering ud over landets grænser, hvilket også har resulteret i en del ny research inden for de sidste 10 år af denne type centres projekter.⁷ Kort fortalt har projekterne flyttet sig fra at fokusere på et møde mellem individer, til et møde mellem to nationale grupper (Hewstone and Brown, 1986)⁸. De har fået

5 Göran Bolin (kommentator ved konferencepræsentation af denne artikel), anførte som hypotese, at den jødiske gruppes bevidste spredning eller deling måske også, eller til dels, kunne ses som et udtryk for et ønske om at bryde med den klare gruppe-opdeling, hvor individ-til-individ mødet var underbetonet.

6 Göran Bolin (kommentator), noterede sig, at araberne ved at gestalte sig på deres modersmål på denne måde også skaber sig et symbolsk rum. De kreerer sig et eget rum, en sproglig modstand, i et rum, hvor hebraisk er det hegemoniske og naturaliserede sprog.

7 Forskningen i denne type projekter i Israel, når langt ud over Israel, se bl.a. publikation(er) af sydafrikaneren David Hall-Cathala (1991), canadieren Grace Feuerverger (1999, og amerikaneren Barbara Rustin (1999). Fra Israel har blandt andet palæstinenserne Mohammad Abu-Nimer (1999), Rabah Halabi (2001) og den jødiske israeler Ifat Maoz (2001) været toneangivende.

8 Kort fortalt skelnes der i den teoretiske litteratur, bl.a. Hewstone og Brown 1986 (efter Amir), og Halabi, 2001, mellem en *inter-personal* og en *inter-group* tilgang, hvor førstnævnte, inspireret af kontaktteori,

et mere eksplicit politisk indhold, og både før som nu set på med skepsis både i den almindelige befolkning og blandt mere radikale grupperinger, af forskellige grunde. Nogle ser dem som radikalt venstreorienterede, andre som nytteløse forsøg på at skabe noget nyt via andre former for møde, samtale og læring. De er også blevet kritiseret for at være afhængige af statstilskud og for at praktisere en form for neutralisering (apeasement) af araberne. Ikke desto mindre er araberne lige så villige til at deltage (Høg Hansen, 2003, div. interviews).

Diskussion: en ulige men nødvendig forhandling?

Eksemplerne refereret i denne artikel belyser, hvordan unge udtrykte sig inden for en række på forhånd arrangerede kommunikationssituationer og pædagogiske rammer. En forholdsvis fredelig og ulige forhandling, som blandt politikerne, men her i et mikrokosmos. De unge kommer i følge projektlederne hos Givat Haviva og School for Peace (div. Interviews, Høg Hansen, 2003) fra alle steder i landet, såvel by som land – ashkenazi, mizrachi, kristne og muslimer. Oftest er de mest religiøse skoler dog slet ikke interesserede i at deltage. Det er ofte Givat Haviva, der opsøger lærere og rektorer og skaber interesse. Nogle skoler lader de enkelte elever beslutte selv, om de vil deltage, mens de i andre tilfælde bliver tilmeldt klassevis, uden at blive spurgt. Det bliver for firkantet at sige, at det kun er fredstyperne eller de sekulariserede der deltager. Det er et mere broget billede.

Jeg vil afslutte med at knytte flere nogle reflekterende bemærkninger til de enkelte aktiviteter.

I den første aktivitet refereret, hvor de unger skaber tegninger af hjemmet, er forholdet mellem sted og identitet belyst. Et forhold som også i stigende grad interesserer kulturgeografer. Gupta (1997) sætter spørgsmålstegn ved, hvorvidt kultur ikke længere er forbundet til bestemte afgrænsede rum eller territorier, det vil sige at rummet ikke længere er en container eller osteklokke for integrerede identiteter. *Identitet* er i denne diskurs blevet 'løsladt' fra *sted*, men i eksemplerne her illustreres det ikke desto mindre, hvordan stedet har stor betydning, men at dets navngivning og karakter varierer, afhængig af hvilke beboere der tegner, tilskriver og lever betydning ind i stedet.

Kortlægningerne i form af identitets-brikker, tegningerne af hjemmet, samt fotoassociations-aktiviteter, viser dog at spor, gestaltninger og erindringer fra menneskeliv lever dynamiske liv i vore hoveder, i vore skuffer og ude i verden. Vi approprierer verden i bricoleuristisk forstand (Hall, red., 1976, Levi Straus, 1962, Hebdige, 1979). Erindringer og steder bliver gradvist formet og omformet. Her er både tale om tilsyneladende stædige og klare billeder og ting som beholder form og bestemte meninger, men også en formelig arv, hvor ting og minde, og øjne der ser, ændrer sig. På forholdsvis enkel og pædagogisk vis lærer de studerende i workshops at forholde sig til disse dynamikker.

Den officielle og uofficielle hårde fysiske markering af terrænet som foregår udenfor af soldater, politikere, bygningsarbejdere og bosættere beskyttede af soldater, er i tegneøvelsen om billeder af 'hjemmet' suppleret med forestillinger og gestaltninger af hjem på mentale og symbolske planer. Det skal siges, at workshoppen jeg bragte eksempler fra, fandt sted før israelerne begyndte at opføre sikkerhedsmuren. Mon ikke denne mur ville være med på tegningen nu?

Aktiviteten med identitets-kort på gulvet afslører, at der er mange komplekse identifikationer på spil i prægningen af den sociale geografi og som sætter grænser for, hvilken fremtid der kan foldes ud. Tegningerne af de to hjem, herunder det tredje hjem eller rum, politisk simulationsspil og fotoassociation, problematiserer de divergerende opfattelser

anskuer projektet som et møde mellem individer, mens det andet ser det som et møde mellem to nationale grupper.

af *hjemmet* som noget man hører-til (belonging) og længes-efter (longing), og som noget konkret og fysisk og som forestillinger og drømme (real vs imaginary).

Geografi og kortlægning spiller også en central rolle i mediernes dækning af konflikten og også i historikeres fremstillinger. Endeløse politiske forhandlinger, tilbagemærkninger, terrorbomber, terror-gengældelser, fremrykninger, våbenhviler og køreplaner i form af Oslo processer, og processer med andre navne, tematiserer forsøg på at trække grænser, og reagere på, eller fordele territorielt herredømme og ejerskab. Israel-Palæstina er et godt eksempel på en region, hvor fængsling og grænsedragning konstant praktiseres på tegnebordet, mellem, og i byer. Her er ingen konsensus om de linier, der tegnes med vold og med blyanter, og ej heller om de navngivninger af gader og terræn, som symbolsk aftegner og betydningspræger *rum* og gør dem til *steder*.

Et *rum* bliver til et *sted*, når menneskers spor og navne tilskriver det erfaring og liv (Squires et al, 1993). De kulturelle og sociale spor vi sætter på steder, og som er lig steder, forandres af nye spor. Byggestenen i form af ting og materie har et socialt liv og indgår i en foranderlig proces (Appadurai, 1986).

I den ramme for kommunikationen som er udlagt i disse 2–3 dage lange workshops kan det u-udtalte blive udtalt og de halvsynlige og måske ikke italesatte værdier, det som vi kan kalde flygtige og ikke-fysiske værdier (intangible values), konfronteres med de mere velkendte paroler som gentages i skolebøger og medier. Her socialiseres til deltagelse i en israelsk vs. en palæstinensisk national fortælling. Et 'os' mod 'dem', det vil sige mytologiske *rødder*, som udglatter de mange interne forskelle, også store forskelle i geografiske og identifikationsmæssige ruter det vil sige mulige *ruter* (Gilroy, 1993), som identitetskort-aktiviteten afslørede.

Det er interessant, at de arabiske studerendes 'værktøjer' varierer fra jødernes. Hver gruppe bidrager med kneb, der overrasker den anden gruppe. Araberne anvender deres sprog og understregning af den palæstinensiske side af deres identitet som magtmiddel og selvhævdelse i et forsøg på at rette op på asymmetrien mellem grupperne, som tidligere nævnt. De forsøger sig med det muliges manøvre i en kontekst af begrænsninger: den underlegnes kunst, en *taktik* med de Certeau's ord (1984). De Certeau's taktikker kan minde om Levi Straus' *bricoleur* (Høg Hansen, 2004 via Hebdige 1979 og Levi Straus, 1962), der improviserer stil og handling, *modus operandi*-opererende (Bourdieu, 1990) i en slags trial and error-baseret handy-man praktik. Bricoleuren er ikke akademisk refleksiv, forberedt, og i 'panoptisk kontrol' over situationen, som fx. de Certeau's *strategiker* (1984). Han søger efter forholdsvis fornuftige veje ud af vanskelige situationer. Det er Hebdige (1979), der i en aftapning og appropriering af Levi Straus, 1962, optimistisk ser *bricoleuren* som en der kreerer noget nyt ud af det forhåndenværende.

På en måde bliver også jøderne taktikere og tvungne bricoleurister. Det improviserede stole-spil, hvor de spredte araberne, gav dem mulighed for at spejle makrorealiteten. Identitets-kortene på gulvet og tegninger af hjemmet tvang dem alle til at konfrontere sig med den andens stemmer og stemmer i dem selv.

Der er en disharmonisk dans mellem barn og voksen, mellem individualitet og gruppe-tilhørsforhold i disse 16-årige, en interessant flerfoldig eller *heteroglossisk* Bakhtinsk indre dialog (1981). Den voksne vil gerne tale og træde i karakter, men barne-menneskets habitus har styret længere og er endnu stadig det hjemmевante territorium. Det enkelte menneske vil også gerne vove at træde frem som individ, men her er gruppe-tilhørsforholdet og frygten for at blive sat ud på et sidespor stærkere. *Groupierne*, som en vejleder kaldte dem, er i overtal. Man kan sige at disse workshops inviterer til 'historikerstrid' om nationalitet og gruppe-tilhørsforhold i en periode af deres liv, hvor også den personlige identitet er usikker og under skabelse. Ikke nogen nem opgave. Vover man at undgå at være groupie og i stedet træde uden for det som Paul Willis kalder som *uncalled* (Willis, 1978), har man også her behov for en

sub-struktur/kultur at støtte sig til. Modstand baseres også på en social støttestruktur eller bevægelse (Lovell, 2003) – og i denne region er det trods alt stadig, desværre, de to nationale berettelser der dominerer det narrative og det fysiske landskab.

Deltagerne er alle, unge som voksne, uden de store muligheder med hensyn til at ændre på tingenes tilstand og konfliktens sikre gang. Det er ikke noget politisk topmøde, men ikke desto mindre et mikrokosmos af konflikterne udenfor (Halabi, 2001). Araberne er marginaliserede, men for dem er projekterne en kortvarig og midlertidig mulighed for at få indført et ord (!). De deltager som gruppe med et budskab til jøderne, om hvem de er, og hvad de har erfaret. De vil ændre på jødernes attitude. Jøderne deltager snarere for at lære de andre at kende (Diverse interviews, Høg Hansen, 2003, Halabi, 2001). Jøderne har – som majoritet og medlemmer af en stat der defineres som jødisk – den magtfulde position. Det gælder dog for alle de involverede, studerende og voksne arabiske og jødiske vejledere, at de alle vender hjem til deres separate tilværelser efter workshops og seminarer er ovre.

De geografiske og identitetsmæssige kortlægninger kan derfor virke nytteløse. De må følges op i handling, kan man sige. Der ligger en vis helt basal værdi i at begge parter har mulighed for at få, hvad man kan kalde et konstruktivt chok. Et billede af den anden bliver forrykket, konkrete erfaringer får mulighed for at finde form i pædagogisk interessante gestalter, en ny indsigt bliver til. Projekterne syntes dog næsten i lige så høj grad at kunne lede til en frustration og konsolidering af 'os-og-dem'-mytologien og til en bekræftelse af den allerede eksisterende hårdknude i regionen. En mulig væsentlig forbedring kunne være at forstærke såvel forberedelse, såvel som opfølgning i de respektive skoler og lokalsamfund, hvilket i følge flere lærere og vejledere, til tider er ikke eksisterende, til trods for at nogen litteratur inden for feltet gør opmærksom på dennes væsentlighed (Halabi, 2001). Tidligere vejledere på andre længerevarende projekter kritiserer de kortevarende 2–3 dages møder for ikke at tage højde for, at konflikt-uddannelse er en *proces*. Men positive og længerevarende processer har også trange kår i regionen. Det gør projekter mere sårbare. For palæstinenserne begynder efter gymnasiet en stærkere integration og afhængighed af jødiske rum, som for eksempel universiteter og arbejdspladser. For dem er en vanskelig men nødvendig proces begyndt. Jøderne derimod bliver ikke just socialiseret til at leve med og iblandt *den anden*. De skal alle begynde militærtjenesten, 2 år for kvinder og 3 år for mænd: en fortsat national skoling og bekræftelse *par excellence*.

Litteraturliste

- Abu-Nimer, Mohammed (1999) *Dialogue, Conflict Resolution, and Change. Arab-Jewish Encounters in Israel*, New York: State University of New York Press.
- Abu-Saad, Ismael (2000) "The Bedouins and the State of Israel", i *Sikkuy's Report of Equality and Integration of the Arab Citizens in Israel 1999–2000*, Jerusalem: Sikkuy, s. 47–51.
- Appadurai, Arjun (1986) *The Social Life of Things*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bakhtin, Mikhail (1981) *The Dialogic Imagination*, Austin: University of Texas Press.
- Bhabha, Homi (1990) "The Third Space. Interview with Homi Bhabha", i J. Rutherford *Identity*, London: Lawrence & Wishart.
- Bhabha, Homi (1994) *The Location of Culture*, London: Routledge.
- Bjørnshave, Inge and J. Christiansen (2001) "Scaffolding/Stilladsering – en metafor inden for læringsteorien", i *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, 1(01): 72–81.
- Bourdieu, Pierre (1991) *The Logic of Practice*, Oxford: Oxford University Press
- Bruner, Jerome (1986) *Actual Minds, Possible Worlds*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- De Certeau, Michel (1984) *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press.
- Gilroy, Paul (1993) *The Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness*, London: Verso.
- Grossman, David (1993) *Sleeping on a Wire. Conversations with Palestinians in Israel*, New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Gupta, Akhil and James Fergusen (1997) *Culture, Power, Place*, Durham: Duke University Press.
- Gur-Ze'ev, Ilan (2001) "Philosophy of peace education in a postmodern era", i *Educational Theory* 51(3): 315–336.
- Halabi, Rabah & Ulla Philipps-Heck (red.) (2001) *Identitäten im Dialog Schwalback*: Wochenschau.
- Hall, Stuart og Tony Jefferson (red.) (1976) *Resistance Through Rituals*, London: Hutchinson [Centre for Contemporary Cultural Studies, Birmingham University].
- Hall, Stuart (red.) (1997) *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*, London: Sage.
- Halper, Jeff (2000) "The 94 Percent Solution. A Matrix of Control", I *Middle East Report* 216.
- Hebdige, Dick (1979) *Subculture. The Meaning of Style*, London: Methuen.
- Hiro, Dilip (1996) *Sharing the Promised Land. An Intervoven tale of Israelis and Palestinians*, Hodder & Stoughton: Coronet Books.
- Hewstone, M. and R. Brown (1986) *Contact and Conflict in Intergroup Encounters*, Oxford: Blackwell.
- Høg Hansen, Anders (2003) *Dialogue With Conflict*. Unpublished PhD thesis. Theory, Culture & Society Centre, Nottingham Trent University.
- Høg Hansen, Anders (2004) "Hvornår får vi frit spil?", i *Social Kritik*, 96: 64–78.
- Levi Straus, Claude (1966) *The Savage Mind* Oxford: Oxford University Press [1962].
- Lovell, Terry (2003) "Resisting with Authority: Historical Specificity, Agency and the Performative Self", i *Theory, Culture & Society* 20(1): 1–17.
- Pieterse, Jan Nederveen (2001) "Hybridity, So What? The Hybridity Backlash and the Riddles of Recognition", i *Theory, Culture & Society* 18(2–3): 219–246.
- Rabinowitz, Dan (1998) *Overlooking Nazareth*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ricoeur, Paul (1983) *Time and Narrative*. Volume 1, University of Chicago Press.
- Robins, Kevin (1991) "Tradition and Translation" i J. Corner og S. Harvey (ed) *Enterprise and Heritage*, London: Routledge.
- Willis, Paul (1978) *Profane Culture*. London: Routledge & Kegan Paul.

HYBRID-TV

Populärkulturens roll i den offentliga debatten

Malin Ideland

Malin.Ideland@etn.lu.se

Etnologiska institutionen, Lunds universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Ett svårt sjukt barn kommer in på akuten. Doktor John Carter får ansvaret, men kan först inte diagnostisera sjukdomen. Aldrig har han sett något liknande. Senare konstateras att barnet lider av mässlingen, en sjukdom som är i det närmaste utrotad i USA. Panik utbryter på sjukhuset. Barnets dagiskamrater tvingas in för kontroll och vaccinering och ambulansen genomgår sanering. Det sjuka barnet isoleras och dör ett par timmar senare. Doktor Carter lägger skulden på föräldrarna, som har varit i Europa och fört med sig sjukdomen hem. Han menar att de har varit oansvariga och låtit bli att vaccinera sitt barn mot mässlingen. Föräldrarna, som är välutbildade akademiker, menar att det inte är naturligt att vaccinera bort sjukdomar. Men deras val fick ödesdigra konsekvenser.

Ovanstående scen beskriver innehållet i ett avsnitt av den populära amerikanska dramaserien *Cityakuten* (ER, avsnitt 15/2001). Handlingen är mycket dramatisk, när personalen på akuten inser att barnet har drabbats av mässlingen framstår det som ett livsfarligt virus har drabbat akuten. Avslutningen då barnet avlider förstärker denna bild. Som svensk, född 1970, med minnen från hur det var att drabbas av mässlingen känns beskrivningen av viruset märklig. Inte dör man väl av mässlingen i USA...? Mässlingen var något som "alla" hade, inte något man fruktade. Hur kan den annars så realistiska, och medicinskt trovärdiga, serien *Cityakuten* framställa sjukdomen på detta sätt?

Mässlingen är en sjukdom som har bytt kulturell status. Från att ha betraktats som en förhållandevis ofarlig barnsjukdom för I-världens barn, ses den idag som ett ovanligt och farligt virus. Alla ansvarstagande föräldrar bör vaccinera sina barn, smittskyddet måste upprätthållas så att en epidemi inte bryter ut. Vaccinet erbjuds därför alla 18-månaders barn, tillsammans med vaccin mot Röda Hund- och Polio-vaccin (MPR- eller MMR-vaccination). I Sverige bygger vaccinationsprogrammet på frivillighet¹, men barnhälsovården rekommenderar starkt att man vaccinerar sina barn. Den som väljer att frångå det utstakade vaccinationsprogrammet tvingas inte sällan försvara sitt beslut inför sjuksköterskor och läkare på barnavårdscentralen (enkätsvar, intervju 1).

1999 publicerades, i den ansedda medicinska tidskriften *The Lancet*, forskningsresultat som pekade på att det kunde finnas risker med MPR-vaccinet. Forskarna misstänkte ett samband mellan vaccinationen och autism (*The Lancet* 1998:351:637-641). Barn som tidigare utvecklats normalt, varit utåtriktade och börjat tala, förlorade någon vecka efter vaccinationen kontakten med omvärlden och slöt sig inom sig. Forskarna hade dessutom funnit spår av mässlingsvirus i tarmarna hos autistiska barn och tagit detta som intäkt för ett samband mellan vaccinet och autism. Via tv och tidningar spred sig forskarrönen till föräldrar som skulle vac-

1 I t.ex. USA finns sanktioner mot dem som inte har skydd mot dessa smittor. Exempelvis kan man tvingas bevisa sitt smittskydd vid antagning till vissa högskolor och universitet, vilket visar den rädsla som finns för sjukdomen i det amerikanska samhället.

cinera sina barn. Bilder på autistiska barn och intervjuer med föräldrar som var övertygade om att sprutan hade förstört deras barns liv förstärkte misstanken om sambandet (*Reportrarna* SVT2 990907, *Kalla Fakta* TV4 001026). Oron spred sig och vaccinationstalen sjönk drastiskt. Inte minst välutbildade föräldrar tenderade välja bort vaccination. Sjukvården poängterade gång på gång att det inte fanns några bevis för några allvarliga biverkningar, och att det var mycket farligare att avstå från vaccinet. Men i jämförelse med bilderna på gråtande föräldrar och autistiska barn stod sig smittskyddsläkarnas och BVC-sköterskornas försäkringar slätt. Risken att barnen eventuellt skulle kunna drabbas av hjärnskador föreföll för många betydligt värre. Bilder på sjuka barn är ett av de mer effektiva retoriska övertalningsmedel som medierna har till sitt förfogande (jfr Bengtsson, 1999, Ideland, 2004).

Mitt under brinnande debatt sändes det ovan beskrivna avsnittet av *Cityakuten*, som visade ett sjukt barn som fick lida av följderna av sina föräldrars aktiva val att inte vaccinera. Populärkulturen blev därmed en aktör i det offentliga samtalet om barnvaccinationer. En aktör som kanske kan betraktas som minst lika betydelsefull som Socialstyrelsens rekommendationer eller tv-programmet *Reportrarnas* skräckscenarier. Inte minst eftersom fiktiva dramer har en speciell förmåga att anslå emotionella strängar hos sina åskådare.

I denna artikel vill jag resonera kring populärkulturens roll i en offentlig debatt, i synnerhet i diskussionen kring barnvaccinationer.² Populärkulturen framstår i denna debatt både som en riskkommunikatör och som moralisk uttolkare, kulturella föreställningar om sjukvårdens roll och familjens ansvar uttrycks och reproduceras. För att vinna tittarnas förtroende använder sig producenterna av dramaserien en rad olika tekniker för att otydliggöra gränsen mellan fiktion och verklighet. Därför kommer jag inledningsvis föra en diskussion kring hur gränsen mellan fakta och fiktion har blivit allt mer flytande och hur genrer lånar uttrycksmedel av varandra. Fiktionen lånar uttryck och form av den dokumentära genren för att skapa trovärdighet, journalistiken av fiktionen för att skapa utrymme för vidare tolkningar av verkligheten. Hybrid-tv befinner sig i gränslandet mellan verklighet och fantasi.

Hybrider

Gränsen mellan fiktion och verklighet är ibland allt annat än tydlig. Genrer blandas och det mediala berättandet tar sig nya uttryck i mer eller mindre hybridiserade former. Journalister refererar t.ex. till populära filmer, tv-program och romaner i sina artiklar. Det populärkulturella allmängodset fungerar som ett kulturellt kitt, en gemensam referensram för tidningsläsarna, något som både väcker intresse och vidgar vyerna (jfr Dahlgren, 1993:59 ff). Sydsvenskans reporter Olle Lönnaeus refererar t.ex. bestsellern *Da Vinci-koden* (Brown, 2004) då han rapporterar om EU-kommissionärens band till den konservativa katolska organisationen *Opus Dei* (Sydsvenskan 2004-10-20). En referens som skapar misstänksamhet kring verklighetens politiker. På liknande sätt har filmen *Jurassic Park* vid ett flertal tillfällen använts i nyhetsrapporteringen för att skapa intresse och känslor för kloningstekniken (Ideland, 2002).

En ännu tydligare hybridgenre har utvecklats sig i och med dokusåporna, eller reality-tv som det också kan kallas. Därtill har det producerats fiktiva dokumentärer – dvs. tv-program med dokumentärens form och berättarspråk, verkliga personer, men med en mer eller mindre påhittad historia. Här finns olika exempel³. Hösten 2004 bevakade t.ex. *Sveriges television* "det svenska presidentvalet". Från en tv-studio, med sedvanliga politiska reportrar, sändes

2 Sedan debatten var som hetast runt år 2000 har det inte hänt så mycket. Vid jämnas mellanrum kommer rapporter om att det inte finns några bevis för samband mellan mpr-vaccinet och autism. Likaså skriver tidningarna då och då om föräldrar som väljer att inte vaccinera, företrädesvis pågår denna debatt i föräldratidningar såsom t.ex. *Vi föräldrar*. Vaccinationstalen har återigen vänt uppåt, men det finns enligt smittskyddsläkarna fortfarande oroande tendenser att många väljer att avstå från vaccination.

3 Till exempel engelska *The Office* har dokumentärens form, men helt fiktiva personer, därför diskuteras den typen av populärkultur inte här.

såväl inslag från valvakor som soffdebatter med sedvanliga debattörer och statistiska undersökningar med verkliga statsvetare som kommentatorer. Allt var "som om" det hade varit ett verkligt presidentval. Men i själva verket var det reportern och dokumentärfilmaren Folke Rydén som lekte med tanken på en svensk republik (SVT1 2004-10-31). Illusionen av verklighet var total, samtidigt som tittarna var fullt medvetna om att det var en fiktion. Syftet var att leka med tanken på ett möjligt framtidsscenario.

Från USA kan vi finna ytterligare ett par intressanta exempel på hybrider. Tv-serien *K-street*, som skildrar en politisk konsultbyrå, använder sig av skådespelare som interagerar med verkliga personer. Ett liknande exempel är filmaren Robert Altmans *Tanner on Tanner* som gjordes i samband med det amerikanska presidentvalet 2004. Denna tv-serie är en uppföljare av samme Altmans *Tanner 88* som spelades in i samband med presidentvalet 1988. Då introducerades en fiktiv presidentkandidat, Jack Tanner, som deltog i primärval, debatterade med motståndare osv. När uppföljaren ska spelas in är det dock Tanners dotter som är huvudperson⁴. I samband med valet 2004 ska hon göra en dokumentärfilm om sin fars valkampanj. Återigen utnyttjas den faktiska politiska scenen och verkliga personer spelar med i historien. Exempelvis visas hur dottern Alex Tanner vid partikonventet i Boston slåss med John Kerrys dotter Alexandra, som är dokumentärfilmare på riktigt, om en intervju med Ronald Reagans son (Sydsvenskan 2004-10-17).

Underhållningsprogram som påstår sig skildrar verkliga människors liv, dramatiserade dokumentärer som blandar skådespelare och verkliga individer och händelser; hybriderna tar sig olika form. Dessutom tycks det finnas en realistisk våg bland dramatiserade tv-serier. Det kanske främsta exemplet på denna tendens är *Vita Huset* (*West Wing*), som illustrerar den amerikanska presidentstaben. Här avhandlas, på ett trovärdigt sätt, frågor om socialförsäkringssystemet, terrorhot, jordbruksstöd, konflikter med den kristna högern osv. I ett komprimerat tempo ges en bild av den politiska debatten i USA. Presidenten Jed Bartlet, spelad av Martin Sheen, är rättträdig, medkännande och därtill nobelpristagare i ekonomi. En så pass bra president att i USA har det höjts röster för att man vill se Bartlet som verklig president. Verklighetens politiker har därför tvingats förhålla sig till Bartlets politik.

Vita Huset är en dramaserie som både influerar och influeras av den reella politiska debatten. Naturligtvis finns det en tanke bakom serien att den ska anknyta till verkligheten. Producenterna av serierna har till exempel anlitat expertrådgivare. Bill Clintons före detta presschef arbetar inom produktionen för *Vita huset*. Att använda sig av expertrådgivare är emellertid inte ovanligt (jfr Allen, 2000:43). Naturligtvis har även *Cityakuten* medicinska rådgivare. Expertrådgivarna fyller en funktion som skapare av trovärdighet. Det faktum att de står med i tydliga förtexter till varje avsnitt skapar bilden av att manus bygger på medicinska fakta och därmed kan betraktas som trovärdigt. Därutöver fyller de naturligtvis en funktion genom att faktiskt påverka manus. Den medicinska jargongen känns trovärdig, ibland kanske på gränsen till komplicerad. På den amerikanska tv-kanalen NBC:s hemsida finns därför översättningar av de medicinska termerna under rubriken *ER-jargong* ([http://www.nbc.com/nbc/ER/medical terms.shtml](http://www.nbc.com/nbc/ER/medical_terms.shtml)).

Ytterligare ett antal faktorer syftar till att skapa en illusion av att vad tittaren upplever från tv-rutan skulle kunna vara verkligt. Kläder, miljö, patienter, läkarstudenters misstag – många faktorer bidrar till bilden av en möjlig verklighet. Om dokumentärfilmarnas och nyhetsreportrarnas lek med fiktion är att skapa rum för tankeexperiment (Mörck, 2000:23) blir dramaseriernas referenser till verkligheten ett sätt att befästa historien i ett välbekant offentligt samtal. Om vi återvänder till vaccinationsdebatten kan man fråga sig vad som upplevs som mest verkligt – en scen från en dramaserie med människor som man kan identifiera sig med eller en

4 Alla rollerna spelas av samma skådespelare som 1988.

nyhetsartikel där en smittskyddsläkare påpekar riskerna med att inte vaccinera sig i termer av smittskydd och immunförsvar. Var går gränsen mellan fakta

Riskkommunikatör

I och med att *Cityakuten* sände avsnittet med det mässlingssjuka barnet mitt under brinnande debatt blev avsnittet ofrånkomligen ett inlägg och en förmedlare av en tydlig åsikt: Vaccinera, annars utsätter du dina barn för stora risker! Populärkulturen fungerar här som en kommunikator av risk, men bara en specifik risk. Risken med att inte vaccinera mot mässlingen framhävs, medan den eventuella risken med att vaccinera inte diskuteras. Misstanken om ett samband mellan vaccinet och autism nämns överhuvudtaget inte i programmet, trots att detta var på agendan då avsnittet spelades in⁵. Detta har skapat irritation hos vissa tittare, vilket bekräftar att tv-serien fungerar som en aktör i det offentliga samtalet. På internet finns debattsidor där tv-tittare diskuterar mässlingsavsnittet av *Cityakuten*. Det är företrädesvis föräldrar som har valt bort vaccination samt läkare med en övertygelse att vaccinationer inte är av godo som gör sina röster hörda. Bland invändningarna finns att föräldrars val bör respekteras och att programmet överhuvudtaget inte tog upp debatten kring eventuella komplikationer med vaccination. Den främsta kritiken mot programmet är dock att det ses som propaganda för MPR-vaccinet. Här följer ett exempel:

Dear NBC,

I was extremely disappointed in your ER segment in which John Carter treats a young boy who ventually dies of measles. Your story was som biased, and the characters' attitudes and behaviors towards the mother who did not have her children vaccinated, was som overtly hostile and conscending that I cannot help but wonder what financial gains ER reaped from this storyline

(David Foster, http://www.mercola.com/2001/mar/3/er_responses.htm).

Debattörerna misstänker att producenterna är köpta av läkemedelsbolaget som producerar vaccinet, en misstanke som förstärktes i och med att reklam för vaccinet sändes då programmet visades i kanalen NBC i USA (se även <http://www.jamesonchiro.com/Feb20news.html>). Förmodan om att kommersiella intressen är inblandade i medicinsk rådgivning skapar ofta misstänksamhet och leder till kritik (jfr Ideland, 2002). Sjukvård ska i det kulturella medvetandet inte bygga på ekonomiska överväganden utan på medlidande, omsorg och viljan att bota. Denna misstanke har inget att göra med att det är en fiktiv berättelse som förmedlas. Samma misstanke kan uppkomma då en läkare eller sjuksköterska propagerar för att vaccinera (Intervju 1 & 2) eller då en journalist skriver positivt om ett läkemedel. Misstanken om kommersiella intressen är en faktor som skapar en känsla av att det är en bluff.

En annan intressant aspekt av debatten är att de upprörda tittarna tycks förutsätta att tv-programmet bör ha en neutral inställning och redovisa olika ståndpunkter, såsom om det vore en journalistisk produkt. Även här kan man ana att populärkulturens ställning i det offentliga samtalet anses ha betydelse. På liknande sätt har jag i en tidigare studie mött en stor irritation hos forskare som anser att t.ex. biofilmer beskriver gentekniken på ett felaktigt sätt (Ideland, 2002:165, jfr även Turney 1998:199 ff). Det handlar om en kamp om tolkningsföreträde, om att få vara med och sätta agendan, föra debatten. Viktigt är att hitta en megafon för sitt budskap. Och visst är en dramaserie som når ut till miljoner tittare en betydligt mäktigare mega-

5 Debatten var som mest intensiv under åren 1999-2001.

fon än t.ex. en naturvetenskaplig tidskrift i de fall då det gäller att vinna allmänhetens gillande.

För merparten av tittarna, dvs. alla de som inte har någon tydlig ståndpunkt i vaccinationsfrågan, blev avsnittet en varningssignal. Medier i allmänhet har en stor roll i konstruktionen av risktänkandet i det moderna samhället. Medierna definierar vilka risker som finns i människors medvetande (jfr t.ex. Beck, 1992:23) och fungerar därmed som en form av mardrömsfabriker. Ska vi oroa oss för tsunamir, terrorattacker eller fågelinfluensa? Det bestäms av den mediala dagordningen. Det är också på grund av - eller kanske tack vare - mediernas rapportering som föräldrar som ska vaccinera sina barn gör en egen riskkalkyl. Vilka faror utsätter jag mitt barn för när jag väljer eller väljer bort vaccination? Hur kan jag undvika farorna, och vem ska jag lita på – sköterskan på barnavårdscentralen, Carter i *Cityakuten* eller den gråtande mamman på teven. Att förhålla sig till de påstådda riskerna och lotsa sig och sina barn genom den kräver enligt sociologen Ulrich Beck en specifik kulturell kompetens (Beck, 1992:76). Risktagandet flyttas från samhället till den enskilda individen som i valbarhetens modernitet själv måste göra och ta ansvar för sina val. I och med att medvetenheten om de olika riskerna finns är det föräldrarnas skuld om ett barn insjuknar och dör i mässlingen, något som avsnittet av *Cityakuten* också poängterar. Men det är också föräldrarnas skuld om barnet skadas av vaccinet. Med modernitetens frihet att välja följer också ett ansvar att välja rätt.

Biomedicin har stundtals varit ett hett risktema i såväl nyhetsrapportering som populärkultur. Inte minst har så varit fallet då gentekniken har varit inblandad (Ideland, 2002). Men även på ett flertal andra områden fungerar fiktionen som en riskkommunikatör. Filmen *Day after Tomorrow* illustrerar t.ex. på ett tydligt sätt vilka risker som kan följa i spåren av utsläppen av koldioxid och den globala uppvärmningen. Liksom i *Cityakuten* har producenterna av denna film försökt framställa scenariot som trovärdigt. De fiktiva personerna kan översättas med verkliga individer, det beskrivna politiska samtalet liknar det reella osv. Filmen berättar en historia om en plötslig klimatförändring där t.ex. New York ödeläggs av en kraftig snöstorm. I princip är det en ny istid som infaller under loppet av ett par dagar, och orsaken är den globala uppvärmningens förändring av golfströmmen. Kanske är detta fiktiva scenario mer betydelsefullt för människors medvetenhet om riskerna med koldioxidutsläpp än journalistiska beskrivningar av forskningsresultat. Även om scenariot kanske känns överdrivet så lämnar man filmen med funderingar på "tänk om...". På flera håll har det visat sig att en populär film kan fungera både som en utgångspunkt för samtal och som känslöväckare. En studie av femteklassare i slutet på 1990-talet visade t.ex. att samtal om genteknik i princip alltid utvecklades till diskussioner rörande filmen *Jurassic Park* (Johansson, 1997). Dinosauriefilmen gjorde gentekniken både intressant och begriplig för mellanstadieeleverna och utifrån den kunde diskussioner kring bioetik föras. På liknande vis kan t.ex. *Day after Tomorrow* säkert fungera som en utgångspunkt för samtal kring växthuseffekt och hållbar utveckling. I biosalongen omvandlas miljöproblemen från statistik och forskningsresultat till upplevelser. Känslor lyfts upp till ytan och den fiktiva berättelsen kopplas samman med den reella världen. Problematiken i filmen överförs på verkligheten.

Många gånger är det risk som kommuniceras via populärkulturen, inte minst på grund av att spännande filmer och tv-program anknyter till aktuell problematik som rör vid människors känslor. I fråga om medicin kommunicerar emellertid populärkulturen minst lika ofta möjligheter. I sjukhusserier som *Cityakuten* finns skickliga läkare som hjälper, tröstar och botar komplicerade fall. Man kan fråga sig vilka förhoppningar som skapas då mirakulös läkekonst skildras vid sidan av ett välkänt vardagsliv som tittarna identifierar sig med. Även i detta fall kan budskapet i dramaserier vara den enda information tittarna får om spjutspetsteknologi på det medicinska fältet. På samma sätt som pressens löpsedlar och tv-nyheternas berättelser om forskningsresultat, som i framtiden "kanske" kan bota, kan man tänka sig att denna typ av berättelser skapar orealistiska förväntningar på vården (jfr Beck, 1992, Ideland 2002). Inte

minst då man själv eller någon anhörig är drabbad och man griper efter minsta lilla halmstrå. Om läkarna kan göra det i *Cityakuten* så kanske läkarna kan göra det på Lunds universitetssjukhus... Fiktioner skapar, liksom journalistiken, fantasier och förhoppningar som kan kopplas till människors vardagsliv. Populärkultur och medier kan därmed fungera som både dröm- och mardrömsfabriker (Ideland, 2004).

Moralisk uttolkare

Att populärkulturen har en stor plats i vardagen är ingen nyhet. Etnologen Marianne Liliequist har t.ex. pekat på såpoperors betydelse i människors liv. Genom att leva sig in i och relatera till rollfigurernas liv och leverne kan tittarna diskutera känsliga frågor, inte minst i fråga om relationer, med utgångspunkt i såpoperorna (Liliequist, 1994, 2000). Dramaserier på tv fungerar med andra ord som utgångspunkt för samtal, men också som inspirationskälla för identitetskonstruktion.

Tv-serier kan även fungera som förmedlare av moraliska budskap. Karen Klitgaard-Povlsen visar hur moraliska problem som t.ex. användning av alkohol och narkotika, ungdomars sexualvanor, bantning med mera lyfts upp genom huvudpersonerna i den amerikanska ungdomsserien *Beverly Hills*. Donna, Kelly, Brandon och de andra får personifiera moraliska dilemman, som vrids och vänds på utifrån de olika individernas perspektiv. Olika frågor lyfts upp till ytan och idealet är att följa de amerikanska medelklassidealen. Den moraliska uttolkningen överensstämmer med den amerikanska politiska korrektheten (Klitgaard-Povlsen, 1996). Snedsteg från denna accepteras inte i serien. Alla huvudpersonerna är vita, rika, vackra och heterosexuella och accepterar med politisk korrekthet bifigurer som inte lever upp till detta ideal.

Rollfigurerna i dramaserierna får med andra ord dels fungera som personer – kanske till och med vänner – som tittarna kan identifiera sig med, dels personifiera olika problem, möjligheter och åsikter. Genom individerna i serierna ställs moraliska frågor på sin spets och diskuteras genom att olika rollfigurer företräder olika åsikter (jfr Allen, 2000:133 ff). I *Cityakuten* blir budskapet trovärdigt genom att dr John Carter får representera fördelarna med att vaccinera och farorna med att låta bli. John Carter är en person som många kan identifiera sig med. Han brukar få representera en förnuftig och rättrådig inställning. Därför kan man också tänka sig att hans rekommendationer blir minst lika effektiva som information från en kanske okänd läkare på en vårdcentral.

Cityakuten lyfter upp ett antal olika moraliska frågor i skilda sammanhang. Det första man tänker på när man analyserar tv-serier som skildrar sjukhusmiljöer är naturligtvis hur de behandlar kulturella föreställningar om och etiska aspekter på medicinsk teknologi. Frågor om liv och död, sjukt och friskt och vårdens användningsområden aktualiseras ständigt i den här typen av dramaserier (jfr Nelkin & Lindee, 1994, Mensah, 2000⁶). Dilemman av typen ”vilket liv är värt att leva?”, ”ska vi göra abort då det väntade barnet har en kromosomavvikelse?” och huruvida det är rätt att ge blodtransfusioner till barn vars föräldrar är engagerade i Jehovas vittnen diskuteras gärna i den här typen av populärkultur. För många människor är detta kanske den främsta källan till moraliska eller etiska diskussioner kring bioteknik. Vetenskapsförmedling och vetenskapskritik är inte förbehållet vetenskapliga tidskrifter och akademisk litteratur (jfr Nowotny m.fl., 2002), den finns inbyggd även i den här typen av serier.

I frågan om vacciner och dess koppling till barnhälsovården blir även andra normer aktuella, inte minst om hur man bör bete sig som förälder. När det handlar om föräldraskap har det visat sig att den moraliska aspekten är legitim att framföra i många sammanhang. Etnologen Kirsti Mathiesen Hjemdahl beskriver hur föräldraskapet har blivit ett undantag från kulturell

6 Maria Nengeh Mensah har analyserat just *Cityakuten* och hur programmet speglar synen på kvinnliga hiv-positiva (Mensah 2000).

friställning. Då kvinnor blir gravida går de från att vara "fria" i sina handlingar till att bli bärare av regler och förväntningar. Offentligheten i form av myndigheter, sjuk- och hälsovårdspersonal, pedagoger m.fl. har åsikter om barnets väl redan från dess att det ligger i mammans mage. Och ansvaret att skapa ett så gott liv som möjligt för barnet ligger naturligtvis på föräldrarna. Föräldraskapet har blivit en frizon från den kulturella friställningen, ett område där moral och ansvarstagande uttryckligen begränsar individernas handlingsutrymme (Hjemdahl, 2003:30 ff, jfr även Bäck-Wiklund & Bergsten, 1997, Beck & Beck-Gernsheim 1995). Detta innebär också en ökad skuldbörda på föräldrarna om något skulle gå fel, om t.ex. barnet dör i mässlingen då det finns vaccin, alternativt om det får en hjärnskada på grund av att man valde att vaccinera. Hjemdahl skriver att "Olyckor är i färd med att försvinna; det är alltid någons ansvar, någon som borde vetat bättre, säkrat bättre" (Hjemdahl, 2003:33), ett tema som återkommer i doktor Carters anklagande av föräldrarna som valt bort vaccinationen. Genom att omsätta moralen i termer av att man som förälder alltid bör tänka på sitt barns bästa integreras de offentliga förmaningarna i människors privata tankesfär.

Den officiella retoriken är att individen är fri att acceptera eller avstå från vaccination. Men valet kan egentligen sägas vara uttraderat genom den medicinska definitionen av normalitet. För samtidigt som den senmoderna kulturen fostrar människor till individualister finns det inget liknande utrymme inom vare sig medicinska frågor eller barnuppfostran. Medicinska val lämnar vi helst över till någon annan. Och att vara "vanlig" och "normal" är eftersträvt när det kommer till små barn. Den "normala" utvecklingen undersöks med jämna mellanrum av barnavårdscentralen. Kraven på att barnen ska följa såväl tillväxtkurvor som vaccinationsprogram och utvecklingsmönster är uttalade. Dock finns där alltid ett kulturellt friställt "det är ditt val – som förälder vet du bäst när det gäller ditt barn" med i diskussionen. Men så fort föräldrar eller barn lämnar den upplöjda normalitetsfåran ökar också ansvarsbördan. Inte minst i fråga om beslut som rör barnens hälsa.

I fiktionen kan moraliska budskap spetsas till eftersom mediet vare sig gör anspråk på att berätta sanningen eller företräda någon specifik instans (jfr Ideland, 2002:148 ff). Detta kan kritiserar för att vara propaganda, vilket har skett i fråga om det aktuella tv-programmet. Men dramaserier har inte något krav på sig att förmedla olika sidors åsikter i en debatt, vilket åtminstone borde vara fallet inom journalistiken. Detta kan tyckas problematiskt. Å andra sidan kan tv-serier såsom *Cityakuten* lyfta upp problem som berör människor till ytan, tydliggöra och diskutera moraliska frågor.

Handlingen i *Cityakuten* framstår också som ett möjligt scenario. Inte minst på grund av att de fiktiva läkarna använder sig av samma argument som det vetenskapliga och medicinska etablissemangen. I en tid då misstänksamheten mot journalistiken är utbredd, samtidigt som dramaserier på tv utgör en virtuell bekantskapskrets med rollkaraktärer som människor identifierar sig med kanske det är som vetenskapsteoretikern Donna Haraway säger, att det är fiktionen som avslöjar verkligheten, som beskriver den på ett äkta sätt (Haraway, 1989:3, jfr även Turney 1998:201, Ristilampi 2003:32). Här får tittaren tillgång till överväganden vid människors beslut, inte bara journalistiskt snuttifierade beskrivningar av själva argumenten. Populärkulturen har också möjlighet att väcka känslor, skapa utrymme för identifikation, ställa moraliska frågor och förmedla kulturella normer. Därtill kan den få en roll i aktuella debatter, vilket exempel från t.ex. *Cityakuten* och *Vita Huset* visar. Budskapen blir lätta att ta till sig och kan därför integreras i människors vardag. Inte så tillvida att människor upplever det som händer som verklighet, men *som om det kunde vara verklighet*.

Referenser

- Allen, Stuart (2002): *Media, Risk and Science*, Buckingham: Open University Press.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society. Towards a New Modernity*, London: Sage Publications.
- Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth (1995): *The Normal Chaos of Love*, Cambridge: Polity Press.
- Bäck-Wiklund, Margareta och Bergsten, Birgitta (1997): *Det moderna föräldraskapet. En studie av familj och kön i förändring*, Göteborg: Natur och Kultur.
- Dahlgren, Peter 1993: 'TV och våra kulturella referensramar', I Ulf Hannerz (red), *Medier och kulturer*, Stockholm: Carlssons.
- Haraway, Donna J. (1989): *Primate Visions. Gender, Race and Nature in the World of Modern Science*, New York: Routledge.
- Hjemdahl, Kirsti Mathiesen (2003): *Tur-retur temapark. Oppdragelse, opplevelse, kommers*, Kristiansand: HøyskoleForlaget.
- Ideland, Malin (2002): *Dagens Gennyheter. Hur massmedier berättar om genetik och genteknik*, Lund: Nordic Academic Press.
- Ideland, Malin (2004): 'Drömfabriker. Mediers möjligheter att skapa förhoppningar och skräckvisioner', I Susanne Lundin (red): *Biovetenskapliga visioner. Essäer om teknik och vardagsetik*, Lund: Nordic Academic Press.
- Klitgaard-Povlsen, Karen (1996): 'Beverly Hills 90210 i Danmark', I *Filmhäftet* nr 1–2/96.
- Liliequist, Marianne (1994): 'Såpoperan och dess brukare', I *Kulturella Perspektiv* nr 4/94.
- Liliequist, Marianne (2000): *Våp, bitchor och moderliga män. Kvinnligt och manligt i såpopernas värld*, Umeå: Boréa.
- Mensah, Maria Nengeh (2000): 'Screening Bodies, Assigning Meaning. ER and the Technology of HIV testing'. I Janine Marchessault & Kim Sawchuk (red), *Wild Science. Reading Feminism, Medicine and the Media*, London/New York: Routledge.
- Mörck, Magnus (2000): 'Imaginära gestalter'. I Ylva Hagström, Lena Martinsson, Magnus Mörck & Magdalena Pettersson (red), *Porträtt utan ram. Kön och sexualitet bortom strukturalismen*, Lund: Studentlitteratur.
- Nelkin, Dorothy & Lindee, M Susan (1995): *The DNA Mystique. The Gene as a Cultural Icon*, New York: W.H. Freeman and Company.
- Nowotny, Helga, Scott, Peter & Gibbons, Michael (2002): *Re-Thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*, Cambridge: Polity Press.
- Ristilampi, Per-Markku (2003): *Mim och verklighet. En studie av stadens gränser*, Stockholm/Stehag: Symposium.
- Turney, John (1998): *Frankensteins Footsteps. Science, Genetics and Popular Culture*, New Haven/London: Yale University Press.

Tryckta och otryckta källor

- Cityakuten*, episod 15/2001.
- Reportrarna*. SVT2 990907, kl 20.00.
- Kalla Fakta*. TV4 001026, kl 20.00
- The Lancet* 1998 Feb 28; 351:637–641
- Sydsvenskan* 2004-10-20: Opus Dei kan få ökad makt i EU. Flera kommissionsmedlemmar står nära den ärkekonserverativa katolska organisationen. Av: Olle Lönnaeus.
- Sydsvenskan* 2004-10-17: Altmans lätsaspolitiker lever igen. Av: Lennart Pehrson.

Internet

- <http://www.jamesonchiro.com/Feb20news.html>
- http://www.mercola.com/2001/mar/3/er_responses.htm
- http://www.nbc.com/nbc/ER/medical_terms.shtml

Intervjuer och enkäter

Intervju 1 & 2, i författarens ägo.

Enkät svar på mailenkät efter upprop på hemsidan ”Allt för föräldrar”. I författarens ägo.

Intervjun som kulturlaborativ praktik

Markus Idvall

Markus.Idvall@etn.lu.se

Etnologiska institutionen, Lunds universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Inledning

Erfarenheterna av intervjuandets praktik är omfattande inom kulturvetenskaperna. Det saknas inte heller djuplodande teoretiska resonemang kring intervjun som metod. Inom min egen disciplin, etnologi, har till exempel intervjuer varit föremål för ingående reflektion inte bara i metodkapitel i avhandlingar utan också i rent metodologiskt inriktade arbeten (se t.ex. Klein, 1989, 1990; Ehn, 1996; Arnstberg, 1997; Fägerborg, 1999). Och inom vårdvetenskap – det breda forskningsfält som jag just nu berörs starkt av genom ett pågående arbete om njurtransplantation och donation i ett kulturellt perspektiv – finns det också flera exempel på hur intervjuer har problematiserats som metod. Här är det främst representanter för grenen av det flervetenskapliga forskningsfält som beskrivs som kvalitativ i motsats till kvantitativ som diskuterar metoden (se t.ex. Field & Morse, 1985; Leininger, 1985; Bowling, 1997; Fridlund & Hildingh, 2000; Munhall, 2001; Hallberg, 2002).

Trots denna uppsjö av både praktisk och teoretisk kunskap om intervjuandets metodik ska jag nedan närma mig detta ämne utifrån några aspekter som renodlar vad för slags görande som intervjuundersökningar är förenade med. Hur ser de konkreta färdigheter ut som krävs för att hantera ett intervjumaterial och för att genomföra intervjuer? Vad för slags inbyggda synsätt och grundläggande mekanismer gömmer sig i intervjumetodens basala färdigheter och utövande? Och hur kan ett kulturanalytiskt angreppssätt överskrida sig självt som teoretisk och metodologisk ram och därmed bidra till ett svar på dessa frågor?

Nedan ska jag utgå från ett konkret fall: en intervju som jag gjorde i december 2003 med en njursjuk man och hans hustru inom ramen för ett forskningsprojekt om hur informerat samtycke går till i den kliniska praktiken när äldre njursjuka patienter på väntelistan för transplantation erbjuds möjligheten att få behandling snabbare genom att tacka ja till att transplanteras med en njure från en inte helt fullgod eller så kallad marginell avliden donator.¹ Förutsättningarna för denna intervju ska så långt som det är möjligt problematiseras utifrån en jämförande och bitvis kontrasterande diskussion av hur etnologer respektive vårdforskare har reflekterat kring intervjuandets praktik. Arbetet med intervjumaterialet står i förgrunden till att börja med. Frågor om vad för slags källa intervjun kan ses som ska fokuseras. Längre fram i texten kommer jag in på hur man gör intervjuer, vad för slags fältupplevelser intervjuer kan betraktas som. Avslutningsvis sammanför jag mitt perspektiv på intervjuer med vad som här kallas ett kulturlaborativt angreppssätt.

1 Forskningsprojektet om patientinformationen och samtyckesproceduren vid transplantation med njure från marginell donator var till att börja med en drygt en månad lång undersökning utförd på uppdrag av Kliniken för njurmedicin och transplantation vid Universitetssjukhuset MAS i Malmö och finansierad av Lennart Jacobssons donation. Därefter har jag varit anställd av Vårdalinstitutet och drivit projektet som ett forskarutrymme inom institutets forskningsplattform "De långvarigt sjuka och funktionshindrade".

Källmaterialet

De kassettband som jag använde när jag intervjuade Harry och hans hustru Karin ligger sedan en tid i en blå ask på en hylla i mitt arbetsrum.² De har nummer 20 och 21 i en serie om tjugoen 90-minutersband med beteckningen "Marginell donator". Intervjun med Harry och Karin sträcker sig över tre bandsidor: 34 och 45 minuter inspelat material på band 20:s A- respektive B-sidor samt mindre än en minut på band 21:s A-sida. På det linjerade pappersarket på insidan av band 21:s genomskinliga plastfodral har jag noterat intervjuens sammanlagda tidsåtgång, knappt 80 minuter.

Kassettbanden med intervjuerna har passerat den intensiva fas när jag skrev ut intervjuerna ordagrant. I dag är deras enda funktion att vara *backup* under analysen av materialet. Därför har det hunnit gå rätt lång tid sedan jag senast hörde deras röster, när jag nu laddar bandspelen med det band som inleder intervjun med Harry och Karin. Jag har dock inga svårigheter vare sig att känna igen rösterna eller att koppla samman dessa med hur jag minns mina informanternas ansikten och personer. Just denna intervju har onekligen satt spår i mig.

Harry berättar långsamt och med karakteristisk sydsvensk dialekt sin historia som njursjuk. Han är strax över sextio och tar dialys sedan fem, sex år tillbaka. Hans njursjukdom kom smygande. Första gången det bekräftades att det var något som inte stod rätt till var för drygt tjugo år sedan. Då upptäcktes det äggvita i urinen vid en hälsokontroll. Men det kan ha varit så tidigt som i mitten av 1960-talet då njurarna började försämrats, menar Harry. Han fick vid denna tid Hong Kong-influensan och låg länge sjuk utan att antibiotika sattes in. Njursjukdomen har dock inte påverkat hans livsföring så mycket förrän under senare år. Det är först då han har blivit sjukpensionär. Tidigare arbetade han inom posten.

Harry svarade vänligt på alla mina frågor men ofta kortfattat. Nu hör jag hur trött och entonig hans röst låter. Det är bara då och då som hans tonfall blir mer livfullt. Hans hustru talar i jämförelse snabbt och med livlig intonation. I början av intervjun förekommer hon inte så mycket på bandet, men ju längre samtalet lider desto mer tar hon del i detta.

I bakgrunden hörs hela tiden ett släpigt och dovt brummande. Det är inte så starkt att jag har svårt att uppfatta vad som sägs på banden, men det är ändå så pass tydligt att det inte går att bortse ifrån. Ljudet får mig att tänka på en diskmaskin eller en tvättmaskin i arbete. Efter som jag själv är upphov till intervjun, vet jag emellertid att ljudet inte kommer från någon vanlig hushållsmaskin utan från den dialysapparat som Harry lät stå på under intervjun och som under de timmar som förflöt renade hans kropp från giftiga ämnen.

Det var på 1960-talet som användningen av bandspelare vid intervjuer slog igenom i svensk etnologi. Karl-Olov Arnstberg har fångat denna övergång med följande personliga erinringar från en tid när han som ung etnolog gjorde sina första erfarenheter av fältarbete:

Min första bekantskap med fältarbete fick jag via Sigurd Erixon, svensk etnologs grand old man. Särskilt minns jag några sommarveckor i Klövsjö, en by på gränsen mellan Jämtland och Härjedalen. Det var omkring 1965. Vi bodde på högfjällshotellet i Vemdalen och gjorde intervjuer med de äldsta Klövsjöborna. Ämnet var i stort sett "hur var det förr i tiden" – det gällde att få kontakt med en traditionell livsform som ännu levde i folkminnet, åtminstone hos byns äldsta invånare. Sigurd Erixon hade som underlag diverse frågelistor som han tidigare använt och fältarbetet bestod av "frågor och svar". Han bläddrade i listorna, mötte endast undantagsvis sina intervjupersoners blickar och inter-

Sammanlagt 22 intervjuer har gjorts med njursjuka patienter och anhöriga som tagit emot information om och tagit ställning till att transplanteras med njure från marginell donator.

2 Namnen på mina informanter är fingerade.

vjuandet var väl närmast att likna vid en muntlig version av en utsänd frågelista. Själv skötte jag bandspelaren, vilket inte hindrade Sigurd Erixon från att göra som han brukade, dvs han antecknade alla svar i en liten svart anteckningsbok. Anteckningarna bestod främst av minnesstolpar, så frenetiskt nedskrivna att han senare hade svårt att tyda dem. Så vitt jag minns brydde han sig aldrig om att lyssna på de inspelade banden, men han läste mina utskrifter. (Arnstberg, 1997:15)

Den nya hanteringen av bandspelare och kassettband – symboliserad ovan i den äldre etnologens avstånd till den nya tekniken och den unga etnologens prövande anammande av den samma – var del i ett nytt sätt att förhålla sig till kunskap om kultur och samhälle. Den äldre generationen etnologer hade uppfattat intervjuer som en naturlig del av de uppteckningar som de gjorde kring olika folkliga företeelser. För den nya tidens bandspelarförsedda fältetnologer blev intervjuerna ett mer avgränsat vetenskapligt instrument som gjorde det möjligt att fånga informanternas muntliga formuleringar i detalj och så småningom utsätta detta kollektiva och individuella berättande för närgångna tolkningar (Löfgren, 1988:160; Arnstberg, 1997:79–80). Den magnetiska registreringen av intervjusamtalen möjliggjorde också en ny metodologisk genre: intervjuutskriften. Denna var mer ordagrann och överensstämmande med ursprunget än de ”fältanteckningar” som tidigare varit det underlag som utvunnits ur intervjusamtal. Närvaron av en bandspelare under intervjun kom successivt att ses som avgörande för huruvida ett samtal med en informant hade högt källvärde eller ej (jfr Fägerborg, 1999:67–68).

Liksom etnologerna har vårdforskare med kulturvetenskaplig orientering kommit att förknippa bandspelaren med ett förhöjt källvärde för intervjusvaren och med möjligheten att i samvetsgrann detalj göra analyser och tolkningar av det ursprungligen sagda (Field & Morse, 1985:59; Bowling, 1997:339).

Vinsten i att använda en bandspelare sammanhänger i dag inte bara med ökad detaljrikedom och informationstäthet i intervjusvaren. Bandspelaren antas också ge större vetenskaplig närvaro under själva samtalet. En intervjuare som arbetar med bandspelare och kassettband har enligt detta synsätt större förutsättningar att bli en god lyssnare och en inträngande frågeställare än den som ”enbart” antecknar löpande vad informanten säger. Bandspelaren låter intervjuaren koncentrera sig på en enda uppgift – att intervjua.

Bandspelaren har trots allt inte stått fri från kritik. Den har framför allt ansetts inverka menligt på relationen mellan intervjuare och intervjuade. Särskilt de sistnämnda antas bli påverkade negativt av att en bandspelare står på. Vårdforskarna Peggy Anne Field och Janice M. Morse diskuterar problemet i termer av ”scenskräck” (*stage fright*) hos den intervjuade och anger också olika strategier för att handskas med detta.

As soon as the tape recorder is placed on the table the tone of the informant's voice may change and become artificial. Free exchange stops and the informant suddenly may 'doesn't know' or does not have anything to say. The informant may protest that 'her voice sounds awful on tape' or that 'she doesn't have anything to say worth recording'.

There are several strategies to overcome these barriers. The first is to place the tape recorder on the floor, out of sight and use a small pencil, clip-board or lapel microphone to pick up the conversation. Then, as the interview proceeds, the informant 'forgets' about the tape recorder and the interaction quickly becomes normal.

A second strategy is to use telephone interviews. Ask the informants if they would prefer to be interviewed by telephone, making it clear that the conversation will be recorded. As people are used to speaking on the phone, it is easier for them to speak freely...(1985:68–69)

Trots att intentionen här är god känns det ändå som om bandspelare är en teknik som antingen ska användas och vara synlig eller inte användas alls. Om den används har man i förväg eller i början av intervjun fått informantens tillåtelse att spela in samtalet. Att varje bandinspelat samtal fortfarande kräver denna typ av inhämtande av samtycke vittnar förstås om att tekniken kommer att förbli etiskt känslig oavsett hur etablerad den blir. Men om informanten säger nej till bandspelare eller säger sig vara obekväm med denna – på grund av ämnets känslighet eller av andra godtagbara skäl – så bör bandspelare aldrig övervägas, det vill säga inte ens i de fall den skulle kunna placeras ”osynligt” i det rum som man sitter i eller ringer ifrån. Då är det bättre att försöka arbeta med den ”gamla” teknik som den fältantecknade intervjun utgör och som en viss Sigurd Erixon sannolikt hade stor färdighet i.

När jag nu avlyssnar intervjun med Harry och Karin ger sig bandspelaren till känna genom de hemska skrapljud som, minns jag, uppstod när de två flyttade mikrofonen mellan sig i tron att deras röster inte skulle höras på bandet om mikrofonen befann sig för långt bort från den som precis talade. Upphovet till denna omtanke från informanternas sida var min egen vid intervjun uttalade oro att dialysapparaten skulle kunna dränka vårt samtal i buller. Att min oro visade sig vara helt obefogad gör inte skrapljuden mindre plågsamma att lyssna på nu efteråt.

Inspelningstekniken väcker förhoppningar om att det skrivna källmaterialet ska vara en perfekt återgivning av det som ursprungligen sades. *Verbatim* är det hyllade idealet. Inom etnologi och särskilt inom ämnesgrenen folkloristik läggs mycket arbete ned på att öka autenticiteten i det utskrivna materialet. Barbro Klein (1989, 1990) och Georg Drakos (1997) har exempelvis utvecklat ett etnopoetiskt sätt att transkribera intervjuer, vars syfte är att överföra muntligheten till det skrivna källmaterialet och på så vis skapa förutsättningar för att informanternas röster ”hörs” i de slutgiltiga forskningsresultaten. Min egen utskrift av intervjun med B och I uppfyller långtifrån folkloristikens krav på hörbarhet, men är inte desto mindre en ordagran utskrift av det som jag uppfattar på banden.

I mina ögon (eller öron!) är alltså även den mest detaljerade och analytiskt transkriberade utskrift trots allt bara ett stumt och kraftigt reducerat återgivande av det som sades och utväxlades. För att levandegöra materialet kan det därför vara värdefullt att läsa intervjuutskriften högt (Klein, 1990:53, 62; Fägerborg, 1999:69). Utskriften kommer därmed att fungera som en form av teatermanuskript som gör det möjligt för forskaren att i sin egenskap av distanserad aktör införliva situationen för intervjun i det egna analytiska tänkandet. Det handlar om att i interaktionen med källan lyssna till och få ett grepp om hur personerna i fråga talade med och förhöll sig till varandra, att empatiskt och intellektuellt förstå vad som egentligen (eller kanske hellre, troligen) hände i en viss situation.

Markus: Jag tänkte jag skulle fråga om den här... i den här informationen så ingår ju också en skriftlig information (papper prassar). Jag tänkte höra om du har sett den. Det där är mina egna...

Harry: Ja ja.

Markus: ... anteckningar men (visar informationsbladet)... det...

Harry: (Tittar i informationsbladet) ja-a.

Markus: Kan visa det här begreppet marginell donator, börjar de förklara här på andra sidan där.

Harry: Ja nej det har jag inte läst.

Markus: Jag kan visa, det är undertecknat då...

Harry: Ja.

Markus: ... med NN.

Harry: Ja.

Markus: Och sen så är det sista sidan så får man då tre alternativ. Och där är första alternativet är "jag vill inte...

Harry: Ja.

Markus: ... ha en njure från en marginell donator" (läser), andra är att man accepterar en njure från marginell donator och tredje alternativet är att man accepterar så kallad dubbel transplantation och det är att man då transplanterar två sådana här marginella njurar. Har du har du fyllt i det här pappret?

Harry: Nej.

Markus: Det har du inte?

Harry: Nej.

Markus: Okej.

Harry: (Ohörbart).

Markus: Nej för det är inte alla som har gjort det...

Harry: Nej.

Markus: ... som jag träffat och ofta är det de som har s.a.s. varit lite negativa vid den muntliga informationen som då... som då inte har fyllt i den här... Men jag, jag vet inte hur det ligger till (skrattar)...

Karin: Nej...

Markus: ... egentligen.

Karin: ... men det vet jag.

Markus: Ja.

Karin: Harry blev tillfrågad och så sa du "nej det vill jag nog inte, nej jag vill nog inte det, jag vill inte det". Så läkaren tyckte att Harry han skulle ha en annan friskare njure. Harry var så pigg.

Markus: Ja.

Harry: I övrigt ja.

Karin: I övrigt ja. Så att du... du tänkte inte alls på detta.

Markus: Nej. Så ni har inte behövt ta ställning...

Karin: Nej.

Markus: ... alls till den skriftliga informationen? Utan det...

Karin: Nu är det då i maj 2002 som vi har pratat sist med dem...

Markus: Ja.

Karin: ... i Malmö. Ja, i och med att han har det (syftar på dialysen) hemma också, så har han inte riktigt all den här informationen kanske som man får på sjukhuset.

Markus: Nej nej.

Karin: Kanhända att det är så och sen... riktigt ärligt så är Harry inte så där riktigt insatt i sin sjukdom (skrattar lite).

Harry: Nej (instämmande).

Markus: Nej nej.

Harry: Kan jag nog hålla med om. Det finns nog en hel del som jag inte känner till (skrattar).

Markus: Nej. Alltså du bryr...

Harry: Nej.

Markus: ... du vill inte bry dig för mycket?

Harry: Nej det... kan vara det.

Markus: Ja ja.

Karin: Orkar inte...

Markus: Ja ja.

Karin: Är lite glömsk och kommer inte ihåg...

Harry: Ja.

Karin: ... så där riktigt bra.

Samtalet var inte planerat att ske mellan tre personer utan det bara blev så. Samtidigt kom denna oplanerade och tredje deltagare – Karin – att få en avgörande betydelse för hur intervjun gestaltade sig. I citatet ovan försöker Harry komma ihåg om han, i sin egenskap av äldre patient på väntelistan för njurtransplantation, mottagit en viss skriftlig information från sjukhuset om möjligheten att bli transplanterad med en eller två njurar från en äldre eller s.k. marginell avliden donator.³ Enligt de förhandsuppgifter som jag fått från sjukhuset skulle Harry

3 En marginell avliden njurdonator är enligt den kliniska praktiken antingen över 70 år gammal eller uppvisar någon eller några av följande riskfaktorer: högt blodtryck, diabetes eller signifikant hjärt- och kärlsjukdom.

tagit emot just denna information och dessutom tackat nej till den erbjudna typen av transplantation. Men när han får se det aktuella informationsbrevet svarar Harry bara kort att han varken känner igen texten eller har skrivit under för något av alternativen. Innan jag hinner bli alltför häpen bryter så Karin in med sina förlösande ord: "Nej, men det vet jag". Hon har gjort inspel i vårt samtal redan en gång tidigare. Nu grundar hon emellertid för det som ska bli mönstret i den fortsatta intervjun och som innebär att hon genom sina tillägg och utvikningar fungerar som Harrys pålitliga minneshjälper vid flera olika tillfällen. Den roll som hon spelar under intervjun är antagligen även den roll hon har i informanternas gemensamma vardag, slår det mig nu efteråt under min genomläsning av intervjun.

Inom den kulturvetenskapliga forskningen gör man skillnad på enskilda och kollektiva intervjuer. De förra brukar benämnas djupintervjuer och de senare fokusgruppintervjuer (Bowling, 1997:335 ff.; Lundin, 2004). I intervjun med Harry och Karin växlade vi på sätt och vis mellan enskildhet och kollektivitet. Utskriften visar hur det hela tog sin början med att Harry och jag talade med varandra på du-man-hand. Jag minns inte när Karin kom in i rummet och ställde sig att lyssna vid sidan om. Undan för undan är hon i alla fall delaktig i samtalet, enligt utskriften. Mot slutet går det egentligen inte att urskilja vem som är huvudinformat, Harry eller Karin. Båda två medverkar lika mycket.

Den enskilda intervjun har enligt distinktionerna att göra med fördjupningar i det privata, medan den kollektiva motsvarigheten handlar om reflektioner kring frågor av relativt offentlig karaktär (Berg, 1994:11; Lundin, 2004). Ur denna synvinkel har intervjun med Harry och Karin drag av både det privata och det offentliga, något som gör den annorlunda jämfört med de andra intervjuer som gjordes i projektet eftersom dessa huvudsakligen hade enskilda individer som intervjupersoner. I intervjun med Harry och Karin får alltså den kollektiva reflektionen relativt stort utrymme och det är i hög grad Karin som är pådrivande i detta avseende då Harry inte alltid är så utförlig i sina resonemang.

Läsningen av intervjuutskriften kan väcka insikter om en mängd olika styrande mekanismer vid själva intervjutillfället. När man dessutom högläser dokumenten framträder intervjuernas både planerade och oöverlagda växlingar mellan olika ämnen, olika röster och olika nivåer än tydligare. I detta fall tror jag att man ska ta mindre hänsyn till frågan om huruvida viss information är överflödigt eller ej, och i stället koncentrera sig på hur samspelet och samtalen böljar fram och tillbaka (jfr Field & More, 1985:70–71).

De flesta intervjuundersökningar som i dag genomförs med etnologisk och vårdvetenskaplig inriktning bygger på att forskarna gör sina egna intervjuer. Som metod har intervjuandet därmed en självklar förankring i forskarnas individuella fältupplevelser (mer om det nedan). Med ett mer experimentellt angreppssätt kan man emellertid ifrågasätta lämpligheten i att forskare bara arbetar med sina egna intervjuer och därför nästan aldrig tar sig an *andras* intervjuer. Fördelen med det sistnämnda förfarandet torde vara att vi blir mer observanta på att den bandinspelade och utskrivna intervjun inte kan ses som en fullständig och med analysen för evigt uttömd representation av *en* bestämd empirisk verklighet eller ens av *en* bestämd empirisk fältupplevelse, utan alltid är en mångtydig källa öppen för olika tolkningar.

För att illustrera mitt resonemang ska jag nu i denna fas av arbetet – när jag egentligen håller på med den inledande analytiska och beskrivande gestaltningen av materialet – lämna över mina intervjuer till ett par kollegor inom den kulturvetenskapliga forskningen och be dem slutföra det analytiska arbetet med materialet. (Kanske ska jag själv, för att slippa vara överksam, samtidigt ta itu med någon annans material, gärna något vars insamlande jag saknar all delaktighet i och som jag dessutom inte har så goda förkunskaper om).

När min kollega P inom den vårdvetenskapliga forskningen tar över min 22 intervjuer funderar han sannolikt inte så mycket över intervjun med Harry och Karin till att börja med. Han måste snabbt få en överblick över materialet och vinnlägger sig därför om att bara skumma igenom stora delar av detta. Men efter ett tag lägger han kanske märke till den speciella intervjun. P är skolad i en fenomenologisk forskningstradition⁴ och nu börjar han se linjer och mönster i materialet som går igen inte minst i intervjun med Harry och Karin. Han ser en möjlighet att utveckla sitt fenomenologiska tänkande och koncentrerar sig därför på den sjukdomserfarenhet som han kan utläsa i samtalet med de två informanterna. Han tar fasta på hur Harry berättar om sin sjukdom, att denne under lång tid varit njursjuk och på senare år också drabbats av hjärtbesvär och fått genomgå flera operationer, något som dessutom under långa perioder förhindrat honom att stå aktivt på väntelistan för njurtransplantation. P skulle också notera att Harrys hopplösa situation – att vara i behov av men inte vara tillgänglig för transplantation, om en sådan plötsligt skulle bli möjlig – alltså varit aktuell vid intervjutillfället. Just då väntade Harry nämligen inte på att bli transplanterad i första hand utan på att genomgå en ny hjärtoperation.

P skulle snart börja skriva på en artikel till en internationell forskningstidskrift (ett så kallat *pek*) där han lyfter fram intervjun med Harry och Karin som ett exempel på hur långvarigt sjuka och deras familjer hanterar sin vardag och sin livssituation. Med det aktuella fenomenologiska perspektivet handlar Harrys dialys i hemmet på ett essentiellt plan om "vårt" förhållande till liv och död. Analysen fokuserar på hur den senmoderna biomedicinens och vårdens sätt att bekämpa allvarliga sjukdomar och människans för tidiga död kan liknas vid en i det närmaste existentiell strävan. Döden framträder i detta ljus som det stora mänskliga nederlaget, vars undanröjande all medicinsk verksamhet i någon mening alltid är inriktad på.

Samtidigt som P putsade på de sista raderna av *sin* tolkning av "mitt" intervjumaterial började så F – den andra av mina två kollegor som jag lämnat materialet till – arbeta på allvar. Som genusforskare i etnologi konstaterar hon omgående att majoriteten av mina informanter har varit män. Hon godtar inte den medicinska förklaringen att det mest är män som drabbas av njursvikt bland äldre och att det därför är naturligt med en övervikt av män i undersökningen. Som motvikt till den medicinska förklaringen registrerar hon att av de få anhöriga som på egen hand valt att sitta med som stöd och aktivt delta under mina intervjuer med deras närstående är samtliga kvinnor. Vad beror denna tydliga kvinnliga närvaro på i en studie som handlar om en sjukdom som främst drabbar män? Liksom P finner F intervjun med Harry och Karin intressant men till skillnad från honom väljer hon att koncentrera sig på Karins skenbart frivilliga deltagande i intervjun i första hand. Hon fäster därmed stor vikt vid det faktum att Harrys dialys sköts i hemmet och att Karins medverkan och stöd är absolut avgörande för att detta ska kunna gå. Hon lägger också märke till att Karin vid ett tillfälle i intervjun låter antyda att hon då och då under Harrys långa sjukdomsperiod har känt sig pressad av att hennes arbete som undersköterska och hennes tillvaro i hemmet varit på väg att flyta samman.

F:s analys av "mitt" intervjumaterial, som ska ligga till grund för ett kapitel i en kommande bok, kommer på så vis att kretsa kring frågor om könsrelationer i ett maktperspektiv. I denna analys får intervjun med Harry och Karin en central betydelse genom att detta samtal så väl åskådliggör den roll som kvinnor ofta spelar som anhöriga i samband med att familjemedlemmar drabbas av långvarig eller kronisk sjukdom.

Intervjuer är alltså ett mångtydigt källmaterial som är öppet för olika tolkningar. Det kulturbetenskapliga bruket av den enskilda intervjun bygger på att läsa sig in i texten och över-sätta denna i enlighet med någon form av tematisk mall och härigenom göra intervjun till del i ett större sammanhang och samtidigt överskrida och förändra dess personliga och unika egen-

4 Den kvalitativa vårdforskningen är uppdelad i olika teoretiska och metodologiska skolor. Till de dominerande metoderna och teorierna hör fenomenologi, etnografi och *grounded theory* (se t.ex. Field & Morse, 1985:19ff.; Morse & Field, 1995:21ff.; Fridlund & Hildingh, 2000; Munhall, 2001).

skaper. Översättning är ett nyckelord i denna process. Genom översättningen blir forskningsarbetet att läsa sig in i och överskrida intervjun del i ett kollektivt och institutionellt handlande, närmare bestämt forskarsamhällets handlande (Latour, 1998:41–58).

Intervjun med Harry och Karin var, liksom de andra intervjuerna i undersökningen, bara löst förbunden med forskarsamhället när P och F först tog över materialet. Förbindelsen bestod i att undertecknad så som forskare hade gjort en intervju med två informanter och sedan skrivit ut bandinspelningen. Forskningsfrågor styrde samtalet, men den huvudsakliga delen av intervjun bestod av informanternas egna berättelser och egna ord. Med de avslutande översättningarna inkorporeras intervjun i forskarsamhällets handlande på ett mer definitivt sätt. Informanternas berättelser och egna ord blir en mer eller mindre synlig del eller detalj i en vetenskaplig artikel, en rapport eller en bok.

Mestadels låter vi naturligtvis inte andra forskare ta över de egna intervjuerna för att samtidigt själva skriva om något helt annat. Vi håller fast vid vårt eget material för vi har både investerat tid och känt engagemang i insamlingen av detta. För att denna genomgång av intervjumetoden inte ska upplevas som ofullständig ska jag därför fortsätta med fältupplevelsen bakom intervjun med Harry och Karin. Syftet blir dock inte att försöka fastslå någon empirisk grund för hur vi ska förhålla oss till intervjuer och för hur intervjuer kan översättas. Översättningarna är ju här redan gjorda! I stället handlar det om att förstå fältupplevelsens invävdhet i källmaterialet och i översättningarna av detta. På sätt och vis kommer avsnittet nedan att handla mer om mitt minne av en händelse än om en faktisk händelse.

Fältupplevelsen

Studieobjekten för kvalitativ forskning beskrivs ofta av vårdforskare som naturligt eller naturalistiskt inramade. Naturligheten utgör i detta avseende en motpol till det av forskare skapade laboratorium med kontrollerbara variabler, som kvantitativ forskning är förbundet med (Field & Morse, 1985:11; Leininger, 1985:5–9; Polit & Hungler, 1995:517).

Den naturliga inramningen utgör både medel och mål i de kvalitativa forskarnas vardag. Den är föremålet för undersökningen men bestämmer också hur urvalet av studieobjekt ska ske. Själva naturligheten sätter alltså ramarna för vem som kan bli informant i en bestämd intervjuundersökning. Det slumpmässiga urval som är grundläggande för den kvantitativa forskningen är otänkbart inom kulturforskningen. Studieobjekten – informanter vid intervjuer – väljs i stället ut på grundval av sin delaktighet i en bestämd miljö eller i en ”naturlig gemenskap” (MacIntyre, 2001:456). Urvalsmetoden kan beskrivas som strategisk snarare än slumpbaserad (jfr Leininger, 1985:47–48).

På vilket sätt var då min kontakt med Harry och Karin strategiskt styrd? Och på vilket sätt hade den naturlighetens dimensioner? Strategierna är urskiljbara i hur kontakten med de två informanterna upprättades efter vissa etiska principer som skulle göra det möjligt för varje presumtiv informant i hela undersökningen att dra sig ur närhelst han eller hon önskade. Min samarbetspartner vid sjukhuset skickade ut information om intervjuprojektet och en förfrågan om att delta i detta till ett antal personer på väntelistan för transplantation. Om Harry och Karin hade valt att inte svara på denna förfrågan, hade min intervju med dem aldrig ägt rum. Nu blev det i stället att de svarade med ett brev till mig och att jag efter att ha mottagit deras svar ringde dem på telefon. Vi kom överens om var och när vi skulle träffas för intervju, och när jag slutligen träffade dem valde jag att inleda med att ännu en gång informera om forskningsprojektet som jag för stunden höll på med. Hela denna procedur är ett exempel på projektets inhämtande av forskningspersonernas informerade samtycke till deltagande och är numera en viktig del i urvalsprocessen när undersökningar görs i etiskt känsliga miljöer.

Naturligheten i urvalet har mindre med det formella förfarandet att göra. Den kan i stället skönjas i det faktum att Harry och Karin, liksom de andra som tillfrågades, hade valts ut som en följd av att de förväntades besitta en rad för undersökningen centrala kunskaper om och

erfarenheter av väntelistan för njurtransplantation. Detta var den naturliga kontexten för undersökningen och därmed också för det strategiska urvalet av informanter.

Det var Karin som öppnade dörren och tog emot mig när jag kom för att intervjua Harry. Hon presenterade sig och berättade att Harry precis höll på att ta sin dialys. Han gjorde vanligtvis detta om natten men nu skulle han på ett läkarbesök dagen efter och behövde därför vara ordentligt utvilad. Jag ville inte tränga mig på utan frågade om det verkligen gick för sig att göra intervjun nu. Jag kunde ju komma tillbaka lite senare på dagen. Karin förklarade att det inte var något problem, jag var välkommen och Harry väntade på mig i sovrummet.

När jag kom in i sovrummet hade Harry satt sig upp på sängkanten. Han såg ut att vara runt sextio och var endast iklädd ett par kalsonger. Vi tog i hand och han bad mig sitta ned på en stol vid sidan om sängen.

Vid första anblicken framstod Harry som en person med hälsan i behåll. Det var inte bara att han log så vänligt mot mig utan hans kropp, kunde jag konstatera i denna säregna situation, var dessutom förhållandevis välbyggd och solbränd. När vi tidigare bestämt datum för intervjun på telefon hade han också nämnt att han och hans hustru skulle på solsemester en vecka och därför inte kunde träffa mig omgående. Mitt intryck att detta var en alldeles frisk person som jag hade framför mig motsades emellertid av dialysmaskinen som stod vid Harrys sida och som just i detta ögonblick renade hans blod via några slangar som på ett iögonfallande sätt sträckte sig mellan maskinen och Harrys vänsterarm.

Hemintervjuer brukar inte börja på detta vis. I vanliga fall tas man emot av den person som är den tilltänkta informanten och som man avtalat tid och plats med. Efter en kort konversation i hallen under det att man själv kanske tagit av sig ytterkläder och skor brukar personen i fråga visa en till matbordet i köket eller till soffbordet i vardagsrummet där intervjun sedan genomförs. Man brukar uppehålla sig i hemmets offentliga sfärer och sällan få se hemmets mer privata dito, som exempelvis sovrummet.

En sovrumströskel som överträds av en främmande gäst som därtill är forskare sätter här fingret på en aspekt som handlar om att platsen för intervjun aldrig är neutral utan alltid samspelar med intervjuens olika deltagare på något sätt. Att intervjua människor i deras hem och dessutom i hemmets mer privata räjonger skapar härigenom specifika förutsättningar för intervjuens genomförande. Platsen kan i detta fall sägas kommunicera med både intervjuare och informant på ett sätt som motsvarar dessas respektive förväntade roller vid intervjun. Informanten har förväntningar på sig att vara öppen och personlig när han eller hon berättar om sina erfarenheter av än det ena och än det andra, att vara privat. På motsvarande sätt förväntas intervjuaren vara relativt neutral och strategisk i sitt genomförande av intervjun. Till skillnad från informanten ska han eller hon inte bli för privat under samtalets gång, utan på något sätt leva upp till en typ av roll som ofta spelas i social samvaro av mer offentlig och anonym karaktär, det vill säga när man är borta och inte hemma (jfr Arnstberg, 1997:84–85).

Överträdelsen av sovrumströskeln betonar också det analytiska värdet i att träffa informanter i miljöer som rör vid informanterna i kulturellt hänseende. Timmarna i Harrys och Karins sovrum kom att tydliggöra en central kulturell dynamik i hur patientskap konstitueras vid långvarig sjukdom, nämligen hur gränsen mellan privat och offentligt utmanas och blir föremål för olika förhandlingar. Intervjun i fråga tycktes materialisera några grundläggande egenskaper hos de speciella band som ofrånkomligen uppstår i mötet mellan sjukhuset som institution och det privata hemmet som en plattform för varje enskild patient.

”Det ser ut som ett sjukhus här”, hade Harry sagt till mig när jag kom. ”Nej, det tycker jag väl inte”, hade jag svarat diplomatiskt. Men i samma ögonblick hade jag insett att det låg någonting i vad han sade. Dialysmaskinen var förstås den inredningsdetalj som mest väckte as-

sociationer till sjukhus i det privata sovrummet. Apparaten arbetade som sagt för fullt under vårt samtal och mitt intryck var att den lät rätt mycket. Men jag slogs också av dess storlek – en och en halv meter hög och en halv meter bred – och av dess imponerande framsida med displayfönster och reglage.

Harrys säng var inte heller någon vanlig sovrumssäng. Huvudgärden var uppfälld och fick mig att tänka på en tid då jag extraknäckte som biträde på ett sjukhem och flera gånger dagligen antingen höjde eller sänkte huvudgärden för patienter som skulle sitta upp eller ligga ned i sängen. Sängbordet som Harry hade vid sin sida stod på hjul och var utrustat med den typ av bordsskiva som man på karakteristiskt vis först drar upp och sedan faller ned i horisontalt läge framför sängbundna patienter som exempelvis ska äta eller dricka i halvsittande läge. Tv-apparaten i hörnet borde egentligen inte väckt några sjukhusassociationer alls. I den speciella situationen erinrade jag mig inte desto mindre att flera av de intervjupersoner som jag träffat tidigare och som tog sin dialys på sjukhuset hade berättat att de ofta såg på tv medan de vände på att dialysen skulle bli färdig.

Samspelet mellan Harry och Karin hade därtill drag av den interaktion som vårdpersonal och patienter kan spela upp på en sjukhusavdelning. Särskilt framträdde detta under dialysbehandlingens efterarbete. Karin hjälpte sin man, som lagt sig ned i sängen, att ta nålen ur fisteln.⁵ Med två kompresser över stickhålen på sin vänsterarm fick Harry ligga still en stund samtidigt som Karin städade upp runt sängen. Slangar, dialysfilter, plastförpackningar – allt slängde hon vant och snabbt ned i en soptunna med svart plastsäck i.

Det tog sedan en stund innan Karin vågade låta Harry ta bort kompresserna från sin arm. Hon förklarade att om man lyfter bort dem för tidigt kan det börjar spruta blod från fisteln. Försiktigt, försiktigt avlägsnades till sist kompresserna varefter ett plåster kunde sättas på. Nu avslutade Karin med att kontrollera sin makes blodtryck med hjälp av en manschett som hon satte runt hans högerarm, det vill säga runt den armen som Harry *inte* hade sin fistel på.

Efter att blodtrycket kontrollerats kunde Harry resa sig från sängen och stå på egna ben för första gången under mitt flera timmar långa besök. På sätt och vis var jag lite förvånad över att han rörde sig så obehindrat och lätt. Sovrummet, som under intervjun utgjort en relativt neutral bakgrund, hade igen för ett ögonblick till viss del förvandlats till en sjukhussal. Men bara för en kort stund. När Karin kom tillbaka efter att ha slängt sopsäcken var förtrollningen bruten. Harry och Karin var nu definitivt man och hustru igen snarare än patient och sköterska. Jag kunde inte förstå att jag tidigare bortsett från att det intill Harrys ”sjukhussäng” stod en annan helt vanlig säng som var Karins. Att det över sängarna hängde tavlor som en släkting till Harry en gång målade under sin tid på konstskola. Eller att familjens hund hade rört sig fritt i rummet under dialysen och efterarbetet och vid ett tillfälle till och med varit framme och nosat på Harrys fistel.

Om inte Harry hade haft ett läkarbesök på sitt schema dagen därpå, hade jag sannolikt inte fått ta del av hur det kan gå till när njursjuka tar sin dialys i hemmet. Det finns onekligen en slumpfaktor att ta hänsyn till här. Å andra sidan finns det sådant som talar för att jag ändå hade kommit att få se Harrys dialysmaskin i sovrummet. Det är nämligen mycket möjligt att den hade förevisats mig *efter* intervjun. När jag intervjuade en annan informant, Christer, var det exakt detta som skedde. Vi hade under hela intervjun, som pågått i ett par timmar och som även involverat Christers hustru Monika, uppehållit oss i vardagsrummet. När intervjun sedan var slut ville de inte att jag skulle gå förrän jag sett dialysapparaten i deras sovrum.

5 Njursjuka patienter som ska börja med kronisk bloddialys opereras med en så kallad arteriovenös fistel som gör det möjligt att relativt enkelt och vid upprepade tillfällen få tillgång till den dialyserades blodbana.

Christer berättade om maskinen och slog på den liksom för att demonstrera den. Jag lyssnade och ställde frågor. Samtidigt tänkte jag på det som Monika beskrivit under intervjun. Hur mycket olust inför allt stickande och allt blod hon hade känt i början av sin makes dialys i hemmet. Och hur det kan spruta blod från fisteln om plåstret tas av för snabbt och hur allt kan färgas rött i sovrummet.

Hembesöket accentuerar att intervjun inte enbart är ett bandinspelat och strukturerat samtal utan också en observation och att forskaren inte bara är en intervjuare utan också en samtalande observatör. Att sitta mitt emot en annan person och att prata med, lyssna till och ha ögonkontakt med denna ger sällan tillfälle till någon mer ingående observation. Men samtalen efter eller under pauser i en intervju kan, liksom eventuella rundvisningar i hemmet, ge ovärderliga fördjupningar och förtydliganden beträffande det som sagts under intervjun. Detta sker förstås inte alltid eftersom det måste ske på informantens initiativ.

När min informant Birgitta och hennes man bad mig att stiga in i deras vardagsrum hade jag inga förväntningar på att få ytterligare värdefull information. Intervjun, som ägt rum i köket, hade varit lång och innehållsrik och jag kände mig ganska "färdig" och såg fram emot att sätta mig i bilen och köra hem. Rummet som jag kom in i var stort och låg i två plan med ett par trappsteg emellan. Väggarna var omsorgsfullt dekorerade med jakttroféer av olika slag (horn från kronhjort, tänder från vildsvin). Birgitta berättade om parets stora intresse för jakt och hur hon själv trots sin sjukdom deltagit i en mängd aktiviteter och resor genom åren. Det hade inte bara varit jakt utan alla möjliga fritidssysselsättningar: segling, skidor. Jakttroféerna på vardagsrummets väggar var helt uppenbart en betydelsefull del i hennes livshistoria (Londos, 1993:184ff.) och återknöt också till det som jag upplevt som den röda tråden i hennes precis avslutade intervju berättelse: *Jag har levt ett aktivt och rikt liv trots min sjukdom. Mitt liv har inte varit bortkastat.*

Att samtal fortsätter efter att man stängt av bandspelaren och ibland också lämnat bordet där man suttit under intervjun, är åskådliggörande för hur intervjuer är intimt sammankopplade med det etnografiska fältarbetet och alltid gränsar till observationsmetoden. En del etnologer har också betonat det informella och oinspelade samtalets betydelse för ett framgångsrikt fältarbete (Arnstberg, 1997:79; Wollinger, 2000:31–32). Under ett fältarbete som av praktiska eller andra skäl inte tillåter att intervjuer görs i vissa situationer, kan exempelvis denna typ av insamling av information vara en viktig kompletterande och rent av alternativ metod till den formella intervjun (Wollinger, 2000).

Vad för slags möte var min intervju med Harry och Karin? Hur ska min fältupplevelse sättas i relation till deras upplevelse av att ha varit med om en annorlunda händelse? Inom både etnologi och kulturvetenskaplig vårdforskning beskrivs ofta intervjun som en möjlighet för forskaren att ha ett genuint möte med en annan person och att ta del av en information med egenskaper som närhet, äkthet och djup. Det är förstås inte alla intervjuer som ger sådana resultat. Men om intervjuaren har rätt kompetens och god intuition ska varje sakfrågas autentiska natur liksom varje informants personliga och rent av inre värld kunna avtäckas och fastställas (jfr Field & Morse, 1985:66–67; Leininger, 1985:54; Fägerborg, 1999:61).

Ett sätt att uppnå denna närhet och förtrolighet är att ge informanterna tid att berätta. En djupare förståelse av den andras perspektiv kräver mycket tid, långa intervjuer. Intervjuer som varar i flera timmar är en sorts mönsterbild. I rapporteringen av forskningen blir de även en kvalitetsstämpel på hur väl och grundligt det vetenskapliga hantverket har utförts och därmed hur tillförlitliga resultaten är. Den långa intervjun har ett slags motsvarighet i socialantropologins ideal med långa fältarbeten. Ju längre tid man är borta – som resenär i en främmande kultur eller som gäst hemma hos en informant – desto större chans att få de verkligt skarpsin-

niga insikterna. Med korta intervjuer och fältarbeten riskerar man på motsvarande sätt att framstå som ovetenskaplig och analytiskt grund.

En variant på den långa tidens betydelse för den vetenskapliga validiteten är rekommendationerna att göra *upprepade* intervjuer med en och samma informant. I upprepningen ligger en möjlighet att nå informanten och hans eller hennes berättelser på ett djupare och mer känslomässigt plan (Bowling, 1997:337). Vårdforskarna Peggy Anne Field och Janice M. Morse föredrar till exempel flera korta intervjuer med en och samma individ framför en enda lång intervju:

The researcher establishes relationships with the informants during the first interview, which will be relatively shallow and polite. The informant will be 'sizing up' the interviewer and making silent decisions about whether or not the interviewer is agreeable and can be trusted. As the barriers are removed the interaction becomes more intimate; the information obtained will then be more valid and more meaningful. (1985:66)

Att ge informanten tid att berätta handlar också om att finna rätt tempo eller hastighet i intervjun. Den intervjuare som skyndar på sina informanter och inte anpassar sig efter deras tempo förlorar möjligheten till djupare kunskap. Field och Morse ger även i detta avseende råd om hur man bör gå till väga som intervjuare:

Frequently interviews are 'shallow' because the interviewer moves the informant along too quickly. The informant does not get time to reflect and explain all aspects of a problem before the interviewer has asked the next question. Using silence, acknowledging with 'hmmm' and giving permission for the informant to continue, is the best way to increase the richness and depth of the data. (1985:72)

Ett rent inifrånperspektiv på intervjuer kan komma att trycka för mycket på det nära och det äkta i mötet med informanten och samtidigt försumma frågor om makt och vetande. Med ett inifrånperspektiv på min intervju med Harry och Karin hade till exempel det makt- och vetan- defält som biomedicin och kulturvetenskap tillsammans utgör troligen framträtt i en ganska svag dager, om alls: hur detta fält var själva upphovet till intervjun; och hur det också i den avgränsade situationen styrde mitt och mina informanternas sätt att positionera oss i förhållande till varandra liksom vårt sätt att berätta om erfarenheter och upplevelser för varandra.

När en intervju framställs som en speciell makt- och vetanderelation snarare än ett personligt möte omfattas inte heller bara kulturforskaren och hans eller hennes informanter i denna relation utan också andra aktörer som genom sina kopplingar till det berörda makt- och vetan- defältet kan tänkas påverka den specifika relationen. Beträffande min intervju med Harry och Karin måste därmed hänsyn tas till det inflytande som till exempel olika kategorier av sjuk- vårdspersonal indirekt utövade i sammanhanget. Hur var och ens makt och vetande praktise- ras inom fältet får alltså konsekvenser för hur mötet mellan intervjuare och informant organi- seras.

Kärnan i denna mångdimensionella kulturella gestaltning tycks vara förhållandet mellan experter och lekmän. I mina intervjuer med de patienter och anhöriga som mottagit informa- tionen om marginell donator tog sig denna omständighet ofta uttryck i en förväntan från mina informanternas sida om att jag skulle ge dem viktiga upplysningar om rent medicinska frågor: *Hur definieras en marginell donator? Vad gör en njure transplanterbar?* Här fick jag ofta påta mig ett slags informatörsroll som av förklarliga skäl inte kändes helt bekväm. Ibland

kvittade det hur många gånger jag sade till om att jag inte var medicinskt utbildad, jag fick ändå frågor som krävde medicinska detaljkunskaper.

En del informanter, däribland Harry och Karin, uttalade också sin tillfredsställelse över att jag faktiskt gjorde hembesök och informerade om de betydelsefulla frågor som saken gällde. I detta fall kan man skönja den press på privatpersoner som den biomedicinska informationen skapar och som sannolikt inneburit att jag har fått träffa något fler personer än vad som varit möjligt om undersökningen saknat en nära koppling till det biomedicinska makt- och vetandefältet.⁶

En annan aspekt som rör makt och vetande och som påverkade mitt möte med Harry och Karin har, som delvis framgått av det nyssnämnda, att göra med själva samarbetet mellan den kulturvetenskap – etnologi – som jag själv företräder och det biomedicinska vetande som mina samarbetspartners vid sjukhuset representerar. Här kan till exempel läkarnas position som ett slags *gatekeepers* för den kulturvetenskapliga forskningen diskuteras.

Frågeställningar kring makt och vetande innebär att den typ av mental karta som ett intervju berättande konstituerar inte ska förstås som en inre värld utan som ett slags främmande landskap som ömsom skiljer sig från sin närmaste omgivning och ömsom överlappar den samma. Vad som kan utvisas i ett större arbete med många olika intervjuer och informanter är sålunda en mångfald av förhållningssätt och verklighetsbilder som är inbördes annorlunda och som i sitt samspel med eller avståndstagande från varandra är grunden för hur de studerade kulturella processerna utvecklar sig.

Mellan källa och fält

Jag har ovan försökt närma mig intervjuandets praktik utifrån ett slags kulturlaborativt angreppssätt. Min diskussion har huvudsakligen utgått från den socialantropologiska fältarbets-tradition som både etnologi och kulturvetenskaplig vårdforskning är starkt influerade av. Intervjuer har ur denna synvinkel beskrivits som ett berättande material som utsätts för forskarens översättningar och som källmässigt måste värderas utifrån sin form och sitt innehåll. Intervjumetoden har också relaterats till det komplexa förfaringssätt som det innebär att samla in data under ett till stora delar praktiskt fältarbete.

Men när det gäller det sistnämnda – fältarbetet – har jag också strävat efter att uppnå ett synsätt som kritiskt granskar intervjumetodikens förankring i denna antropologiska forskningstradition. Jag vänder mig särskilt emot hur intervjuundersökningar ofta beskrivs som relativt målinriktade processer som går från intervjusamtal över materialbehandling till färdig analys i form av en vetenskaplig text. Det budskap som detta ”målinriktade” tänkande kring intervjuandets praktik sprider är att varje intervjuundersökning har sin utgångspunkt och i viss mån sitt existensberättigande i fältarbetet och i forskarens fältupplevelser och att slutprodukten – den vetenskapliga texten – är en mer eller mindre god avspegling av det empiriska fältet.

Med min disposition av texten försöker jag lyfta fram det transformativa eller omskapande mellanrum som intervjustudier utgör mellan verklighet och text. Det analytiska avstampet tas i källmaterialet snarare än i fältupplevelsen. Att tilldela källmaterialet en primär betydelse och fältupplevelsen endast en sekundär eller snarare en variabel sådan, ska ses som en ansats att arbeta mer experimentellt med frågor om kulturmönster och kulturella processer utan att för den skull förlora greppet om den naturalistiska (eller empiriska) inramning för undersökningen som också måste finnas. Det är framför allt fråga om att belysa mötet mellan intervju-

6 Ett sätt att fördela makten jämnare mellan forskare och informant kunde vara att ge informanten rätten över det material, den information, som samlats in vid intervjutillfället. Som forskare har man då informantens berättelse bara till låns. Informanten har alltid rätt att ta tillbaka informationen från forskaren (jfr Field & Morse, 1985:73). Frågan är förstås hur länge en informant kan göra anspråk på en intervju, på sin berättelse. Vad händer när intervjun har blivit en mer integrerad del i forskarens vetenskapliga arbete, efter att exempelvis den första publiceringen av studien eller materialet ägt rum?

are och informant i dess egenskap av en kontinuerlig och föränderlig re-presentation av den verklighet som forskningen genom sina bilder och sina metaforer – sina översättningar – hela tiden strävar efter att fånga och gestalta. Den kulturlaborativa praktiken handlar både om att få kontroll över olika varianter av översättningar och re-presentationer och om att släppa på kontrollen för att om möjligt upptäcka och till och med uppfinna nya översättningar och re-presentationer.

De problem som den mer målinriktade intervju litteraturen ställer upp behöver därmed inte vara identiska med de problem som det kulturlaborativa intervjuandet gör oss uppmärksamma på. Att varje steg framåt i den analytiska processen för forskaren längre och längre bort från den ursprungliga intervjusituationen eller informationen och att risken därmed hela tiden ökar för feltolkningar, är till exempel ett mindre problem med ett kulturanalytiskt synsätt. Ett allvarigare problem är däremot de snäva ramar som fantasilöshet och kulturella skygglappar kan skapa för en forskning som sysslar med frågeställningar kring det till synes triviala och ointressanta.

Referenser

- Arnstberg, Karl-Olov (1997): *Fältetnologi*, Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Berg, Magnus (1994): *Seldas andra bröllop. Berättelser om hur det är: turkiska andragenerationsinvandrare, identitet, etnicitet, modernitet, etnologi*, Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Bowling, Ann (1997): *Research Methods in Health. Investigating Health and Health Services*, Buckingham & Philadelphia: Open University Press.
- Drakos, Georg (1997): *Makt över kropp och hälsa. Om leprasjukas självförståelse i dagens Grekland*, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Ehn, Billy (1996): "Närhet och avstånd", i Billy Ehn & Orvar Löfgren, *Vardagslivets etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*, Stockholm: Natur och Kultur, s. 89–176.
- Field, Peggy Anne & Morse, Janice M. (1985): *Nursing Research. The Application of Qualitative Approaches*, London m.fl.: Chapman & Hall.
- Fridlund, Bengt & Hildingh, Cathrine (red.) (2000): *Qualitative Research Methods in the Service of Health*, Lund: Studentlitteratur.
- Fägerborg, Eva (1999): "Intervjuer", i Lars Kaijser & Magnus Öhlander (red.), *Etnologiskt fältarbete*, Lund: Studentlitteratur.
- Hallberg, Lillemor R-M. (red.) (2002): *Qualitative Methods in Public Health Research: Theoretical Foundations and Practical Examples*, Lund: Studentlitteratur.
- Klein, Barbro (1989): "Ett eftermiddagssamtal hos Elsa", i Billy Ehn & Barbro Klein (red.), *Etnologiska beskrivningar*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, s. 207–230.
- Klein, Barbro (1990): "Transkribering är en analytisk akt", i *Rig*, 2:73, 41–66.
- Latour, Bruno (1998): *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Stockholm: Nerenius & Santérus Förlag.
- Leininger, Madeleine M. (red.) (1985): *Qualitative Research Methods in Nursing*, Philadelphia m.fl.: W.B. Saunders Company.
- Londos, Eva (1993): *Uppåt väggarna i svenska hem. En etnologisk studie av bildbruk*, Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Lundin, Susanne (2004): "Moraliska räknepapper. Stamcellsforskare om individ och samhälle", i Susanne Lundin (red.), *En ny kropp. Essäer om medicinska visioner och personliga val*, Lund: Nordic Academic Press, s. 183–204.
- Löfgren, Orvar (1988): "Ett ämne väljer väg", i Nils-Arvid Bringéus (red.), *Folklivsarkivet i Lund 1913–1988. En festskrift till 75-årsjubileet*, Lund: Folklivsarkivet, s. 144–166.
- MacIntyre, Richard (2001): "Interpretive Analysis: The Method", i Patricia L. Munhall (red.), *Nursing Research. A Qualitative Perspective*, Sudbury, Mass. m.fl.: Jones and Bartlett Publishers.
- Morse, Janice M. & Field, Peggy Anne (1995): *Qualitative Research Methods for Health Professionals*, Thousand Oaks, London & New Delhi: Sage Publications.
- Munhall, Patricia L. (red.) (2001): *Nursing Research. A Qualitative Perspective*, Sudbury, Mass. m.fl.: Jones and Bartlett Publishers.
- Polit, Denise F. & Hungler, Bernadette P. (1995): *Nursing Research. Principles and Methods*, Philadelphia: J.B. Lippincott Company.
- Wollinger, Susanne (2000): *Mannen i ledet. Takt och otakt i värnpliktens skugga*, Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Diasporans nya kläder: islamistisk barnlitteratur som uttryck för identitetsförhandling

Torsten Janson

torsten.janson@teol.lu.se

Centrum för teologi och religionsvetenskap (CTR)

Sektionen för islamologi

Lunds universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Med utgångspunkt i bilden av H. C. Andersens ”Kejsarens nya kläder” diskuterar detta paper nya kulturella uttryck födda ur mötet mellan ett majoritetssamhälle och en ”muslimsk diaspora” (vars föreställningsramar har förändrats genom åren). Vilken grad av H. C. Andersensk genomskinlighet äger de ”nya kläder” som muslimska aktörer har omgjordat sig med i respons på migrationens erfarenheter? Sker det någonting fundamentalt nytt? Eller kanske utgör ”diasporans nya kläder” endast ett försök att legitimera naken kulturell partikularism genom en synbarlig anpassning till demokratisk pomp och ståt? Empiri hämtas från nyproducerad islamisk barnlitteratur med exempel på den gradvisa ”brittifieringen” av narrativ, historiografi och bildframställning. Vidare diskuteras hur barnböckerna anlitar (kvinnliga) klädkoder för att gestalta förhandlingen mellan kulturell medverkan och religiös särart. Papret utmynnar i en diskussion om vad detta tycks innebära för analysen av diasporiska föreställningar om en global islamisk trosgemenskap.

Inledning

”Kejsarens nya kläder” äger en inre spänning som bildar utgångspunkt för detta paper om muslimsk diasporisk identitet och traditionsförmedling. All litteratur syftar till att i någon mening duperas och förföra. Ur bokstävernas krumelurer, förpackade i de små paket som vi kallar böcker, bildar vi världar av bilder, föreställningar och tillhörigheter.¹ Denna förmåga till fabulering och fantastik blir kanske allra tydligast när man läser för barn. Det syns mig därför både trösterikt och en smula störande att det endast är det sanningssägande *barnet* i H. C. Andersens saga som inte låter sig duperas av skraddarnas illfundiga list. Detta barn syns mig vara syskon med Rousseaus Émile, naturbarnet som inte förvanskats av abstraktion och kammarlärardhet. Émiles kunskap och identitet framväxer i direktkontakt med naturens empiriska påtaglighet.

Samtidigt har ungen i sagan naturligtvis fel! Den allmänt vedertagna sanningen var att Kejsaren *hade* kläder. Eller som Robert De Niro säger i filmen *Wag the Dog*, också det ett litet mästerverk om den mänskliga fabrikationen av bländverk: ”Ofcourse there’s a war! I saw it on TV!” På ett kognitivt plan hade Kejsaren kläder intill det ögonblick då denna sanningshegemoni ersattes av annan allmänt vedertagen sanning, nämligen att Kejsaren var naken. På ett liknande vis kan man påstå, att kategorier som religion, etnicitet och hemmahörighet utgör

1 Jmf. Foucaults (1969/1989: 34) beskrivning av hur ”boken” förgäves ger sig till känna som ett entydigt, hanterligt objekt (*un objet qu’on a sous la main*); den förblir oskiljaktlig från sitt vidare diskursiva fält, och låter sig därför inte reduceras till den lilla parallelepiped som omsluter den (*ce petit parallélépipède qui l’enferme*).

kreationer som äger verklighet just i egenskap av Kejserliga kläder: de utgör föreställda gemenskaper uppburna med tillbörlig pomp och ståt.

I detta paper kommer jag att diskutera kulturella uttryck födda ur mötet mellan ett majoritetssamhälle och muslimska minoriteter. Min fråga rör graden av genomskinlighet i de ”nya kläder” som muslimska aktörer har omgjordat sig med i respons på migrationens erfarenheter. Sker det någonting fundamentalt nytt? Eller kanske utgör ”diasporans nya kläder” snarare försök att legitimera naken kulturell partikularism genom en synbarlig anpassning till demokratisk pomp och ståt? Exempelen skall hämtas från nyproducerad islamisk barnlitteratur som gör anspråk på att vara ett alternativ till så kallad vanlig, sekulär barnlitteratur. Bland annat skall jag visa hur just (kvinnliga) klädkoder används i förhandlingen mellan å ena sidan strävan efter kulturell medverkan, och å andra sidan anspråket på religiös särart.

Diaspora som plats och praktik

I detta paper utgår jag från Pnina Werbners tillämpning av diasporabegreppet. Hon utmanar den konventionella uppfattningen om diasporan som en metaforisk rymd (*space*), genom att analysera den som en historisk plats (*place*). En diaspora karakteriseras konventionellt av föreställningen om ”återvändandet”. Diasporisk identitet definieras då negativt, som individens vilshenhet i avsaknaden av ett hemland. För Werbner betecknar emellertid diaspora ett *affirmativt* kosmopolitiskt medvetande, formulerat i förhandling med lokala villkor. Hon betonar diasporans materiella egenskaper: engagemanget i det gamla hemlandet samt flödet av varor och pengar materialiserar diasporans metaforiska rymd lokalt, och upprättar en påtaglig diasporisk *plats* i det nya hemlandet (Werbner, 2002). Den diasporiska platsen är därför vare sig enhetlig eller konstant. Jag förstår den snarare som en slags plausibilitet, en praktik som individen eller gruppen kan välja att beständigt, periodvis eller tillfälligt anamma.

Vi kan då heller inte förstå den brittisk-muslimska diasporan som någon stabil grupp eller gemenskap, utan snarare som ett tanke- och varseblivningsmönster knutet till bestämda maktrelationer. På så vis betingas i detta fall den globala islamiska gemenskapen (*umma*) paradoxalt nog av högst lokala strukturer (ex. brittiskt medborgarskap) och villkor (ex. förmågan att nå medverkan i det brittiska samhället). Dessa betingelser villkorar anspråken på hugade islamisk-globala aktörer, och förutsätter tydliga agenda, materiella tillgångar, samt förmåga till lokal kommunikation och mobilisering (Werbner, 2002; Meyer 2000; Janson 2003a).

Denna spänning mellan lokalitet och globalitet är välbekant från gängse globaliseringsteori, men den tycks ofta glömmas bort i diaspora-diskussionen. Ett uttryck som ”diasporisk identitet” drar lätt åt det essentialistiska och exoticerande, och riskerar att maskera de socioekonomiska praktiker och de maktrelationer som en sådan identitet vilar på. Diasporisk identitet behandlas gärna som något ahistoriskt, som en kulturell storhet. Risken är särskilt försåtlig i diskussionen om integration, eftersom synliggörandet och erkännandet av det sociala utanförskapets realitet ständigt tangerar en reifikation av utanförskapet i kulturella, etniska eller rasistiska termer (Fraser, 2002). Viljan att stimulera etniska minoriteters medverkan på arbetsmarknaden kan lätt slå över i en etnifiering av arbetslösheten som sådan. Viljan att värna unga muslimska kvinnors självbestämmande kan lätt slå över i en kulturalisering av traditionella familjestrukturers sammanbrott i modernitetskontexten.

Ironiskt nog kan både sekulära och muslimska konfessionella debattörer känna sig hemma med sådana förklaringsmodeller: det är pga. den kurdiska hederskulturen som Fadime är död. Medan sekulära debattörer gärna kollektivt lastar islam som kultur eller (brist på) civilisation, tenderar brittiska islamister vända på resonemanget och kritisera ”pakistanska seder” som avvikelser från ”sann islam”. Medan pakistansk identitet avfärdas som dysfunktionell, vidskeplig och patriarkal, framhålls den muslimska identiteten som fullt förenlig med det brittiska, det rationella, det demokratiska. Islam är rent av själva protodemokratin, ”den naturliga religionen” (*din al-fitra*) som avpassats för mänskligheten alltsedan skapelsen. I sin kulturellt

oanfäktade form är islam lösningen, *just genom* sin diasporiska karaktär: islam är en universell, kosmopolitisk plausibilitet, vilken individen kan inträda i lokalt och med därtill avpassade praktiker. Den islamiskt medvetne diasporamuslimen hänvisar inte till anförvanternas hemland, utan till den globala islamiska trosgemenskapen. Hon hänvisar inte till migrationen från Lahore till London, utan till alla muslimers symboliska migration (*hijra*) från polyteistisk okunskap och kulturellt högmod till det universella, monoteistiska ursprunget, underkastelsen under Gud (*islam*).

Sammanfattningsvis delar jag Werbners uppfattning att vår viktigaste utmaning är att analysera de uttryck som spänningen mellan diasporans lokalitet och transnationalitet tar sig. Diasporabegreppet blir meningsfullt som kulturanalytiskt redskap endast om det uppmärksammar *de praktiker och de platser* som knyts till föreställningar om diasporisk identitet. Jag menar dock att vi också måste undersöka hur (tysta eller uttalade) föreställningar om lokal nationell identitet ("brittiskhet", "svenskhet") bidrar till att konstruera olikhet hos den Andra, vilken därmed närmast implicit behäftas med diasporiskt *utanförskap*. Endast genom att blottlägga sådana mekanismer kan vi skilja ett synliggörande av faktiskt utanförskap (och alternativ tillhörighet) från otillbörligt kulturaliserade och segregationsalstrande föreställningar om avvikelser. Endast så kan vi också förstå diasporiska föreställningar som *kreativa och subversiva uttryck för motmakt*, formulerade i respons på de brustna förhoppningar om välstånd som alltför ofta präglade den senmoderna migrationserfarenheten.

Diasporiska föreställningar och religiös väckelse

Storbritanniens muslimer med sydasiatiskt ursprung omgjordade sig under den första fasen av 60-talets migrationsflöden med konventionellt diasporiska föreställningar, där "myten om återvändandet" stod i centrum. Dessa migranter bestod främst av unga arbetande män, vilka bosatte sig i tillfälliga kollektiv med ett minimum av interaktion med det brittiska majoritetssamhället. I takt med ankomsten av fästmän, hustrur och barn ökade emellertid automatiskt beröringspunkterna med brittisk kultur, inte minst genom barnens skolgång.

Gradvis kom också föreställningarna om återvändandet till den sydasiatiska moderjorden att ge vika. En faktor bakom detta – och ett diskursivt uttryck för detta – var den islamistiska väckelserörelse som växte sig allt starkare under 1970-talet. Denna sökte sig bortom nationell identitet och i riktning mot en löst definierad men rekryteringsmässigt attraktiv föreställning om en *islamisk* diasporisk identitet. "Återvändandet" kläddes nu snarare i termer av ett kvasi-historiskt förflutet: föreställningen om den gyllene eran under profeten Muhammads och hans rättrogna efterföljares tid. Visionen tog sig dock inte uttryck i kvietistisk nostalgi, utan omsattes i projekt som syftade till att återuppväcka den anda som en gång definierat den "sanna" islamiska identiteten. Med utgångspunkt i det islamiska "missionsbegreppet" *da'wa*, kallet eller inbjudan till islam, tog sig dessa väckelseorienterade muslimer an uppgiften att återuppväcka den slumrande muslimska identiteten.² De rikedomar som alstrades under 1970-talets oljepriskrig bidrog till att ge ekonomisk tyngd och institutionell påtaglighet åt *da'wa*-rörelsen, samtidigt som detta omvänt bidrog till att legitimera (främst) Saudiarabien som "islams beskyddare". Diasporan fick genom dessa processer en alltmer transnationell prägel och knöts

2 *Da'wa* kan inte entydligt översättas som "mission", dels genom att det vanligen i första hand syftar på "evangelisering" bland muslimer snarare än proselytism bland icke-muslimer, men också pga. det historiskt betingade associationsfält som medföljer begreppet. *Da'wa* är nära knuten till anspråken på politisk legitimitet (vem har ansvar för islamisk traditionsförmedling?). Detta är också anledningen till att Saudiarabien med sådan energi engagerade sig i *da'wa*-verksamheter under 1970- och 1980-talen: det var ett sätt utmana det sekulära Egypten som den muslimska världens ledarnation, liksom att ge en sunnimuslimsk motvikt till den shiaislamiska iranska revolutionen 1979. I motsats till den av Nasser lanserade *panarabismen* tog Saudiarabiens Kung Faisal initiativ till en *panislamism*. Denna lansering av religionen i det politiska spelet är ett viktigt inslag i den globala islamismens genealogi, och är inte minst avgörande för att förstå dagens islamiskt motiverade terrorism.

diskursivt till gammal men nyaktualiserad symbolik, såsom föreställningen om en global muslimsk trosförsamling, *umma*. Det hela framstår som ett skolexempel på vad Eric Hobsbawm benämner *the invention of tradition* (Hobsbawm, 1983) – eller kanske ännu hellre – en nutida *traditionsinventering*, där traditionellt gods återuppliffts ur traditionens korg och behäftas ny mening och relevans (Hjärpe, 1997; Janson, 2003b: 263ff).

I Storbritannien frodades en energisk muslimsk minoritetskultur under 1970-talet. Rörelsen tog sig uttryck i ett snabbt växande antal moskéförsamlingar, kulturfestivaler och islamiska intresseföreningar. Gemensamt för dessa ansträngningar var en ökande fokusering av de villkor som *majoritetskulturen* uppställer för bevarandet av muslimsk identitet. På så vis kom den islamiska väckelsen att stå med ena benet i en transnationell och abstrakt idé om universell muslimsk diasporisk identitet, och med det andra benet i lokaliserade ansträngningar att finna en adekvat och partikulärt brittisk särprägel varigenom universalismen kunde komma till uttryck.

Medverkan genom islamisering – islamisering genom medverkan

Två nyckelfrågor hamnade i centrum. För det första: vilka former skall ett brittiskt-muslimskt ledarskap ta sig? För det andra: hur skall man hantera frågan om muslimsk traditionsförmedling över generationsgränserna? Frågorna bemöttes samfällt genom uppkomsten av en ny typ av organisationer. Genom att koncentrera på just muslimsk traditionsförmedling, har dessa anammat ett aktörskap som inte står i proportion till deras traditionella legitimitet. Eller mer korrekt uttryck: den nya tillvaron har förändrat spelreglerna i kampen om social legitimitet.

Ett exempel är den brittiska muslimska organisationen Islamic Foundation, Europas ledande producent av engelskspråkig muslimsk barnlitteratur. I det följande skall jag illustrera hur den brittiska inramningen på avgörande sätt spelar in i *hänvisningen till* en muslimsk diasporisk identitet. För det andra skall jag försöka illustrera förändringstendenser i *meningsinnehållet* i den diasporiska diskursen, genom att följa organisationens barnboksutgivning genom åren.

Trots sin pakistanska härstamning är Islamic Foundation en påtagligt brittisk organisation. Ideologiskt är organisationen en avknoppning av den sydasiatiska reformrörelsen och partiet Jama'at-i-Islami. Denna grundades på 1940-talet av Abul A'la Maududi, en av den globala islamiska väckelsens portalfigurer. Företrädare för Islamic Foundation är emellertid mycket noga med att understryka Islamic Foundations oberoende från Jama'at-i-Islami, vilket inte är förvånande då denna rörelse betraktas med skepsis av Storbritanniens större muslimska tolkningstraditioner. Det är vidare påtagligt hur Islamic Foundation helt och hållet baserar sin legitimitet som islamisk aktör i Storbritannien på sin framgångsrika förmåga att förhandla mellan muslimsk och brittisk identitet. Utåt sett presenterar sig organisationen först och främst som en akademisk aktör, som även engagerar sig i de brännande frågorna om integration. Samtidigt är det tydligt att det är en *islamisk* identitet man grundar sitt aktörskap på.

Ett exempel på detta är organisationens "Cultural Awareness Training", en kommersiell kursverksamhet som riktar sig till Storbritanniens offentliganställda. En utgångspunkt för kursen är att spridningen om kunskap om islam är en nyckel till integration. "Etnicitet är ett 70-talsbegrepp," menar man. Vill man idag förstå landets kulturella mångfald skall man ta sin utgångspunkt i *religiös* identitet.³ Detta är ett tveeggat argument. Det offentliga Storbritannien uppmanas att ta sin kulturella pluralism på allvar, samtidigt som denna pluralism definieras snävt och i enlighet med sunnimuslimsk väckelseislam. Den "kulturella medvetenhet" som saluförs av Islamic Foundation omfattar vare sig shia-islam eller sufism, vare sig gujaratisk, panjabisk eller någon annan "lokal" identitet. Här har istället själva kulturbegreppet islamiserats, och kursen är helt i linje med den *da'wa* verksamhet som ligger väckelserörelsen så

3 Detta enligt marknadsföringen av kursen på organisationens hemsida, citerad i Janson 2003b: 153.

varmt om hjärtat. Det är alltså långt ifrån alla muslimer som skulle känna sig hemma i den beskrivning av islam och muslimsk identitet som Islamic Foundation presenterar som allmän-giltig. Snabbkurskulturen befrämjar på så vis partikularism och mission.

Därtill legitimerar sådana kurser även brittiska offentliga institutioners aktörskap, genom att kursdeltagandet uppfyller centrala direktiv. Exempelvis har Nottinghampolisen skickat deltagare till Islamic Foundations kurser, och kan följaktligen i sin årsrapport från 2002 in-skräpa vikten av att *"provide awareness training to members of our organisation to challenge misconceptions about the Muslim faith both internally and in the wider community."*⁴ Mötet mellan Nottinghampolisen och Islamic Foundation är kort sagt ömsesidigt tillfredställande, men det tillfredställer skilda behov. För att använda sig av sociologen Göran Ahrnes termi-nologi, rör det sig om en konstellation snarare än en interaktion, vilken äger rum *"in the same vicinity at the same time, but with different origins, and with different futures and relations of interdependence."* (Ahrne, 1994: 133)

Jag menar att denna typ av fragmentariska och ytterst sett marknadsmässiga konstellationer är utmärkande för den senmoderna nationalstatens förhållande till sin "egna" kulturella plura-lism, vilken i allt väsentligt behandlas som manifestationer av avvikelser. Ironiskt nog leder dessa alienerande praktiker till en *auktorisering* av aktörer som är villiga att axla rollen som en reifierad Annan, i detta fallet Islamic Foundations endimensionella islamisering av Stor-britanniens muslimska minoriteter. Invokationen av den "brittisk-muslimska diasporiska identiteten" är kort sagt inte bara lokalt betingad, utan har även tydligt strategiska drag som definieras av spelet om synlighet och medverkan i offentligheten.

Bilden av diasporan

Om vi nu vänder blicken mot hur föreställningen om en global diasporisk gemenskap (*umma*) används och gestaltas i brittisk-muslimsk traditionsförmedling via barnböcker, finner vi att det motsatta förefaller gälla: det "brittiska" är långt om länge förvånansvärt frånvarande. In-nan jag går in på böckernas innehåll och formgivning, vill jag emellertid uppmärksamma några övergripande drag i organisationens barnboksutgivning. 1976–2001 gav man ut 47 barn-böcker. Under denna period kan man utläsa tre huvudsakliga faser i förläggarintensitet, varia-tionsgrad i anlitade författare, författarnas konststillhörighet samt böckernas genremässiga ka-raktär, enligt följande:

1976–1980:	7 författare	7 böcker	7 skrivna av män	6 olika genrer
1981–1989:	7 författare	19 böcker	17/19 skrivna av män	17/19 är "arkaiska hagiografier"
1991–2001:	16 författare	21 böcker	19/21 skrivna av kvinnor	17/21 har samtidsfokus

Två sammankopplade tendenser är särskilt tydliga. För det första var författarkåren lika man-ligt dominerad under 1976–1989 som den dominerades av kvinnor under de senare 10 åren. Lika tydligt är det att arkaiska hagiografier dominerade den tidiga/manliga produktionen, me-dan den senare/kvinnliga haft en påtaglig samtidskaraktär. Två omedelbara slutsatser kan dras. I mötet med brittisk sekulär kultur sökte "den diasporiska muslimska identiteten" (som den lanserades av Islamic Foundation) trygghet i en manlig förmedling av den sakrosankta traditionen. I en andra fas drog sig det manliga initiativet tillbaka, och öppnade fältet för om-fattande kvinnlig medverkan, men styrde samtidigt över denna till det vardagligt prosaiska, till skildringar av familjeliv, hus och hem. Detta understryks ytterligare vid beaktade av ka-raktären hos de två böcker som skrivits av män under den senare perioden. Den ena är en teo-

4 Nottinghamshire Police Annual Report 2002, citerad i Janson 2003b: 158.

5 Med arkaiska hagiografier ("helgonteckningar") menar jag här skildringar av islams tidiga hjältar och föredömen, alltså profeten Muhammad, hans familj och de tidiga kaliferna.

deckare, där tre raska gossar, med hjälp av huvudpersonens muslimska identitet, avslöjar en farlig komplot (Radwan, 2001). Den andra är en slags hagiografisk hybrid, som utifrån en ramhistoria satt i nutida hemmiljö återberättar den älskade, koraniska legenden om de Sju Sovarna (al-Albani & Qalaji, 2001).⁶ Jag skall nedan återkomma till genusaspekter på böckernas temata, men dessa framstår tydligast om vi följer utgivningens utveckling vad gäller böckernas gestalter och illustrationer.

Arkaisk hagiografi

Förlaget etablerade sin utgivning under 1980-talet och fann en tydlig profil genom lanseringen av serien "Muslim Children's Library". Denna bestod under 1980-talet oavkortat av skildringar av islams tidiga hjältar och föredömen. I centrum för ett antal böcker står Muhammad själv, vilken framställs i egenskap av gudomligt rättledd profet, undergörare, lagens upprätthållare och fullkomnad i gudskärlek och askes. I vissa historier skildras han även som ett praktiskt handlingsmönster, men just hans upphöjdhet gör honom samtidigt ganska avlägsen. Han förkroppsligar därför mindre ett praktiskt föredöme än en gudomlig princip att häpna inför och underkasta sig. Det är då snarare de tidiga kaliferna som får ikläda sig rollen som moraliska föredömen.

Dessa hagiografiskt skildrade gestalter ställs i skarp kontrast till sin lika ondskefulla som ogudaktiga omgivning. Å ena sidan har vi ledarna för den polyteistiska Quraysh-stammen, innehavare av den världsliga makten i Muhammads Meckas, som förföljer och trakasserar de rätttroga muslimerna. Å andra sidan har vi de judiska stammarna, vilka svekfullt går bakom muslimernas rygg och liar sig med det polyteistiska Quraysh. Dessa skurkaktiga persongallerier porträtteras betydligt mindre detaljerat än de rätttroga muslimerna och framstår därför som endimensionellt onda. De är metonymer för allt det som Muhammad vänder sig emot: girighet, grymhet, aggressivitet, orättvisa, slaveri, barnamord, dumhet, lathet, stolthet, osedlighet, berusning.

Det kan förefalla som att dessa berättelser programmatiskt följer en traditionell historiografi, både i de hagiografiska och de heresiografiska inslagen. Vid en närmare granskning visar sig emellertid fallet vara mer sammansatt. Utmärkande för den typ av islamism som Islamic Foundation representerar är ambitionen att "gå tillbaka till källorna", dvs. till Koranen och Sunna (profetens normerande föredöme).⁷ Islamismens idé om "återvändandet" till dessa källor vilar på en kritik av den institutionella förvaltningen av islamisk teologi och rättsväsende, vilka islamismen anser blivit otidsenliga och isolerade från samhället. Man vänder sig intensivt mot lokala, folkliga (ofta sufiska) traditioner vilka avfärdas som vidskepelse och heterodoxi. Kritiken gäller emellertid inte bara påtagligt "heterodoxa" inslag av synkretism och magiska föreställningar. Man vänder sig även mot en "oreflekterad" och "ritualistisk" religiös identitet som inte låter "islams anda" genomsyra livet i dess helhet. Inte minst har man varit kritisk mot traditionell religionspedagogik, där barn får lära sig att "bli muslimer" genom ett blott upprepande av rituella rörelsemönster och arabiska böner. Barnbokskonceptet avspeglar alltså som sådant islamismens radikala omdefinition "muslimsk identitet".

När detta nya format i sin tur fylls just av "återvändandet" till de normerande källorna genom de arkaiska hagiografierna, har cirkeln symboliskt slutits: genom återvändandet till källorna får barnen lära sig att återvända till källorna. Avgörande är emellertid att detta återvändandets imperativ genealogiskt har sitt ursprung i nuet, i dagens minoritetserfarenheter. "Återvändandet till källorna" är kort sagt allt annat än traditionalistisk, trots sin symboliskt arkaiska kläde-dräkt. Islamismen hävdar att det endast är genom *nytolkning* av källorna ut-

6 För närmare analyser av samtliga Islamic Foundations barnböcker tom. 2001, se Janson, 2003b.

7 *Sunna* vilar på *hadith*-litteraturen, vilken består av tidigt kanoniserade muntliga rapporter om profetens handlingar och uttalanden.

ifrån nutida villkor som vi kan återkoppla till religionens grundidéer, som dessa gestaltas i Koran och Sunna.

Vad som emellertid är bestickande är att Islamic Foundations barnböcker gladeligen använder sig av precis de folkliga, heterodoxa traditioner som man i övrigt så kategoriskt vänder sig emot. Förklaringen finner vi naturligtvis på det litterärt estetiska och pedagogiska planet. Heterodoxa eller ej så är historierna *bra*. Det rör sig om spännande och mystiska berättelser om mirakulösa ingripanden och övermänskliga krafter, vilka samtidigt rör sig inom en trygg, teistisk föreställningsram. Så berättas exempelvis i ett par böcker (Tarantino, 1982; Murad 1982) hur Muhammad gömmer sig i en grotta under *al-hijra*, den flyktartade migrationen från Mecka till Medina. Fiendernas stigfinnare är dem i hämlarna, men finner grottans mynning mirakulöst övertäckt av en urgammal spindelväv. De drar slutsatsen att ingen varit i grottan på årtal, och Muhammad klarar sig undan förföljarna. I *The brave boy* (Kayani & Murad, 1982) berättas hur ynglingen Ali (senare den fjärde kalifen) svingar en massiv träport som sköld, en port som senare inte kunde rubbas av fyra fullvuxna män. Kort sagt får islamistiska uppfattningar om ortodoxi och heterodoxi stå tillbaka för den diasporiska situationens överordnade syfte att överföra islamisk identitet till nästa generation.

Liknande förhandlingsprocesser i förhållande till minoritetssituationen kan skönjas i böcker-nas illustrationer. De korta, illustrerade berättelserna utgör som sådana en anpassning till en västerländsk bilderbokstradition. Samtidigt är det tydligt att bilderna som illustrerar de arkaiska historierna även förhåller sig till en islamisk bildtradition. Som bekant har klassisk islamisk teologi avvisat avbildning av levande väsen som betraktas som andliga (människor, djur, änglar, djinner). I barnböckerna ser vi flera exempel på en uppenbar tillämpning av detta teologiskt-estetiska program. Så får i *The brave boy* tippen på spjut, svärd och påkar illustrera det paradigmatiske ”Slaget vid diket” (*al-Khandak*), muslimernas definitiva seger över den icke-muslimska meckanska alliansen.

Men spänningen mellan det västerländska och det islamiska estetiska programmet ger också upphov till kreativa förhandlingslösningar, något som antyder en framväxande, särpräglad euroislamisk barnboksgenre. Detta kanske bäst exemplifieras med en illustration till ovan nämnda berättelse om grottan och spindelväven. I *Love your God* (Murad, 1982) avbildas nämligen själva spindeln, vilket alltså bryter mot en strikt tillämpning av islamiska principer. Å andra sidan inplaceras spindeln på ett iögonenfallande sätt i en klassisk, normativ bildtradition. Genom att utgöra mittpunkt i ett ornamentalt mönster i kontrasterande blått och orange har den handgripligen konverterats till en *ikon*, en stiliserad och icke-naturalistisk symbol för det frälsningshistoriska skeendet.⁸ Det är inte längre en bild av en spindel, utan av Muhammads *hijra* – och på diasporisk nivå – av plausibiliteten i alla muslimers symboliska migration till ett föreställt, islamisk hem.

Segregerad samtidsskildring

Mot bakgrund av de förhandlingsprocesser som präglar böckerna med arkaisk inramning, förväntar man sig kanske att dessa förhandlingar skulle bli än mer accentuerade i böckerna med samtidstematik. Så är emellertid inte fallet, åtminstone inte på ett entydligt sätt. Faktum är att även dessa böcker är påtagligt inneslutna, om inte så mycket i historiska referenser så i gestaltningen av ”det islamiska” som en uppsättning trygga sociala frizoner, med låg grad av brittisk ”kontaminering”.

Det är betecknande att de två första böcker som över huvud taget befattar sig med samtidsfrågor berättar om den unge brittisk-muslimske pojken Adams besök i *Egypten*, föräldrarnas tidigare hemland. Migrationserfarenheten behandlas därmed på sin höjd indirekt, och faktiskt

8 Denna estetiska strategi känns igen från den islamiska konsthistorien. Brott mot de teologiska bildnormerna har inte sällan ”kompenserats” med en ornamentlisering av det representerade djuret. Se vidare Folsach, 1991.

på ett allt annat positivt sätt vad gäller Adams identitet. Det är nämligen först i och med denna reverterade migration till den egyptiska landsbygden som han erövrar och konsoliderar en affirmativ muslimsk identitet. Vid återresan till Storbritannien, som bildar bokens slutpunkt, har det skett en förskjutning i Adams hemsuppfattning. Han må vara på väg hem igen i strikt geografisk bemärkelse, men som individ är han redan hemma i sin nyfunna, affirmativa, islamiskt diasporiska identitet. Eller för att citera faster Zinas avskedsord till Adam: "*When you do Wudu [rituell tvagning inför tidebönen] remember the millions of other Muslims who are doing just as you do. You see – Islam brings us all together.*" (Omar, 1993: 60)

Först 1996, efter 20 års brittisk barnboksutgivning, bröt Islamic Foundation den arkaiska barriären och publicerade en bok för brittiska barn, om brittiska barn, som *utspelar sig i Storbritannien: A caring neighbour* av Karema Bouroubi. I rask takt följde sedan ett antal böcker som på skilda vis gestaltar muslimska barn i det brittiska samhället och de lokaliserade uttryck för islamisk rit och teologi som detta möte frambringar. Det är tydligt att Islamic Foundation under 1990-talet på ett mer medvetet sätt än tidigare befattade sig med de specifika utmaningar som aktualiseras i den brittiska kontexten, såväl som de pedagogiska möjligheter som därmed står till buds. Samtidigt förblir udden på känt islamistiskt manér riktad mot traditionell pedagogik. Detta kan exemplifieras med i utgivningen av två läroböcker som på ett påtagligt sätt befattar sig med att förmedla *meningen* i den muslimska identiteten.

Det första exemplet är *The Qur'an in plain English* av Iman Torres-al Haneef (1993). Detta är en kommenterad, engelsk koranöversättning i urval som riktar sig till icke arabiskspråkiga barn. Boken består av Koranens kortare suror (ung. "kapitel"), vilka ofta reciteras under de dagliga tideböerna. I sitt förord understryker författaren att en korrekt recitation av koranen på arabiska förblir idealet, men att barnet också måste få tillgång till koranrecitationens semantiska innebörd. Hon menar att de tillgängliga översättningarnas "shakespeariska" engelska även utesluter många vuxna läsare som inte har engelska som modersmål. I *The Qur'an in plain English* får läsaren dessutom bekanta sig med respektive suras kontext och grundläggande motiv. Författaren erbjuder en enkel men omisskännlig *tafsir* (korankommen-tar), som utlägger korantextens teologiska och existentiella betydelser. Exempelvis förklaras *sura 78, al-Naba* ("Tillkännagivandet"), vara Guds svar på de ogudaktiga meckanernas svårighet att acceptera läran om en kroppslig återuppståndelse. I sin utläggning till texten argumenterar författaren för Guds omnipotens och skapelsens syfte genom att uppmana barnet till mer eller mindre självständig reflektion:

Look around you! See the earth with its firm mountains, grain, vegetables, and plentiful rain, the heavens above and the blazing sun, the changing of night and day which allows us to work in light and rest in dark. Is it possible in a world in which everything has been made so perfectly, with so much care, that the whole purpose of life is simply to eat, drink, sleep, work, marry, grow old and die? No. This life is rather a test; those who pass it will be richly rewarded, and those who fail will regret it bitterly. (Torres-al Haneef, 1993: 21)

Som exemplet visar ger författaren entydiga svar på de existentiella frågeställningar som väcks, så barnet uppmanas näppeligen till någon personlig tolkning. Men boken understryker inte desto mindre islamismens grundläggande syn på koranen som en praktisk livsguide, och inte bara som ett rituellt vördnadsobjekt.

En snarlik attityd genomsyrar *What do we say... (a guide to Islamic manners)* (Abdullah, 1996). Här är ämnet en annan aspekt av muslimskt vardagsnära fromhetsliv, nämligen de arabiska, idiomatiska fraser som är så vanliga hos praktiserande muslimer. När man möts säger man *assalamu alaykum* ("må frid vara med dig"); när man talar om framtiden säger man *Incha' Allah* ("om Gud vill"); när man nyser säger man *al-hamdulillah* ("prisad vare Gud"); när man blir förskräckt säger man *auzubillah* ("jag söker skydd hos Gud"), osv. Dessa traditio-

nella uttryck har blivit ett slags kollektiva tillhörighetsmarkörer, och kanske särskilt inom väckelserörelsen. En kollega har berättat för mig hur islamister i Kenya lite elakt kallas för ”*Wasalamalaykum*”, med anspelning på deras ständiga ”invokationer”. Fraserna utgör nämligen formellt böneformler (*du‘a*). Precis som koranrecitationen inte bara ses som en rit, betonas förläggarna i förordet till *What do we say...* att uttrycken inte endast skall ses som språkliga artighetsfraser. De syftar till att i barnet inympa

the Islamic worldview, the Islamic value system, and above all, the consciousness that whatever they think or do, they should be guided along by Islamic teachings. It is designed to make them aware that Allah constantly watches over all human beings and sees whatever they do. This God-consciousness will, Insha’ Allah, *make our children better Muslims and better human beings*. (Abdullah, 1996: 2)

Dessa två böcker uppehåller sig kring övergripande perspektiv på livet och skapelsen, samt reglerar barnets formella beteende till sin omgivning. Däremot diskuteras inte minoritetstillvarons praktiska konsekvenser. Detta möter vi i högre grad i de mer skönlitterärt orienterade 1990-talsböcker som utspelar sig i en brittisk omgivning. Det genomgående draget i dessa är emellertid att Storbritannien i första hand utgör ett *problem* och ett hot mot den muslimska identiteten. Islam blir därmed i första hand ett försvar mot det ”sekularistiska trycket”, en tillflyktsort och mekanism för kulturell och genusmässig avskiljning. Böckerna som lanserades under dessa år förmedlar en bild av islam som är knuten till tre specifika zoner:

1. Det rituella rummet

Det pedagogiska draget i böckerna förblir tydligt genom ständiga allusioner på rit och teologi. Det är således inte trumpeterna som i pekboken får illustrera hörselsinnet, utan böneutropet från minareten; gossen springer inte ut för att leka efter middagen, utan efter *middagsbönen*, osv. Vidare har publikationen av rent faktamässiga och traditionsförmedlande böcker fortsatt, men blivit mer pedagogiskt och estetiskt medveten, eller snarare, avpassad till globala normer.

2. Naturen skapad av Gud

De pekböcker som publicerades från 1997 förefaller vara ett slags kreationistiska taxonomier över Guds skapelse som knyts till bekanta platser, djur och kroppsfunktioner. Dessa är ibland lekfulla, som när ugglan i *Animals* (Sardar, 1997) inte bara hoar, utan säger ”*Allah-hoo*”.⁹ Här ser vi inte minst en kontinuitet med den spindelbild som diskuterades tidigare. Budskapet är att bortom all synbar världslig prakt och variationsrike-dom vittnar naturen ytterst sett om Guds allmakt och nåd. Detta blir knappast tydligare än när Maryam ser på en naturfilm, och farfar varnar för ”fula ord”:

I want you to remember that this video was not produced by Muslims, so watch out for certain words. If someone talks about ”Nature” or ”Mother Nature”, you just think of ”Allah” – because Allah created nature. (El-Magazy, 2000a: 11)

3. Hemmet

Den fysiskt mest påtagliga islamiska sfären är hemmet, vilket ofta gestaltas som laddat med islamiska ”semaforer”, såsom inramade korancitat och moskébilder, huvuddukar, bönemattor och koranställ. Hemmet gestaltas som en primärt feminin sfär. I centrum finner vi den om-

9 Detta är en anspelning på den rituellt centrala formeln *Allahu akbar*, ”Gud är större”. Den ingår i bönekallelsen såväl som i ”Stenandet av Satan” under vallfarten till Mecka. Det senare sker till åminnelse av hur profeten Ibrahim (Abraham) motstod Djävulens frestelser med att kasta sten på honom under utropet *Allahu akbar*!

händertagande, milda och djupt gudsfruktiga modern. Hon är själva temat för *My mum is a wonder* (Messaoudi, 1999), men dyker regelbundet upp i de flesta av Islamic Foundations samtidsskildringar. Omvänt är män närmast fullständigt frånvarande i dessa böcker, och när de väl äntrar scenen är det främst i egenskap av rättsskipare (El Magazy, 2000b) och förmedlare av religiös tradition (al-Albani & Qalaji, 2001). Det kan också noteras att alla kvinnor/flickor bär huvudduk på samtliga illustrationer, även inom hemmets fyra väggar – med enda undantag för Tasneem som diskuteras nedan.

Den beslöjade barnboken och den diasporiska genomskinligheten

Innan jag försöker mig på några konkluderande anmärkningar om vilken grad av ”kulturell genomskinlighet” som präglar barnböckerna, vill jag ägna lite särskild uppmärksamhet åt den symboliska funktionen hos kvinnliga klädkoder i gestaltningen av den diasporiska muslimskheten. Denna kanske tydligast framkommer genom en snabb jämförelse mellan de två böcker som går allra längst i att befatta sig med den brittiska kontexten. I dessa utgör nämligen interkulturell kommunikation själva grundtemat. Den första är *Rashid and the missing body* (Radwan, 2001), som jag kallade för en teo-deckare tidigare, och den andra är *The meat eating vegetarian* (Ward, 2001).

I båda är huvudpersonen muslim, pojken Rashid resp. flickan Tasneem, och båda utvecklar en vänskap med två icke-muslimer. Rashid finner den kristne Chris och den judiske Gary, och tillsammans löser denna Abrahamitiska triad en knivig deckargåta. Problemet som gestaltas i denna bok är alltså helt och hållet externt: ett försvunnet lik. Pojkarnas vänskap utgör själva medlet för gåtans slutliga lösning. Rashids vänner är lika goda, artiga, hjälpsamma och på alla vis välborstade som huvudpersonen. I motsats till detta är Tasneems vänner djupt problematiska figurer. De ”representerar” heller inte de monoteistiska broderreligionerna, utan deras identitet markeras etniskt snarare än religiöst: den mörkhyade, ”karibiska” Yvonne och den ”urbrittiska”, rödblonda Lisa. Problemet i denna bok kretsar vidare inte kring något yttre skeende, utan kring Tasneem själv, hennes kläder och matvanor. Problemen börjar med att Lisa och Yvonne missuppfattar Tasneem som vegetarian, då hon inte äter det kött som serveras i skolan. Senare kommer de på besök hemma hos Tasneem och förbluffas över att hon inte bär någon huvudduk som hon gör i skolan. Detta är alltså enda gången vi får skåda en muslimsk flicka utan huvudduk i hemmet. När gästerna sedan bjuds på lammburgare är måttet tydligen rågat:

Lisa and Yvonne exchanged looks.

“She’s not a vegetarian at all. What a liar!” whispered Lisa. “And her scarf, if she has to wear it all the time, where is it? She never takes it off at school. She’s just a fake!”

“She was pretending at school all along,” replied Yvonne, “to make herself more important than us.”

“We’ll go home right after dinner, okay. I’m not staying around here if she thinks she can fool us like that!” said Lisa. (Ward, 2001: 23f.)

Efter en del ytterligare komplikationer klaras missförstånden ut och vänskapen räddas. Trots den något krystade upprinnelsen till konflikten, är det intressant att notera hur aggressivt de icke-muslimska flickorna skildras. Den ”kulturella avvikelse” som Tasneem förkroppsligar uppfattas av dem som självförhävelse och bedrägeri. Historien ger också en del vinkar om grunden till i synnerhet Lisas tveksamma karaktär. I egenskap av sekulär britt är hon fullständigt okunnig om allt som rör religion. Så stressar också Lisas mamma iväg till jobbet om

morgonen och lämnar dottern åt sitt öde, medan Tasneems mor tillbringar dagen i hemmet och förbereder hamburgare av *halal*-slaktat lamm åt dottern och hennes vänner. I den mån Lisa representerar en kollektiv brittisk-sekulär kultur, är porträttet av denna näppeligen smickrande. Konflikten huvudsakliga grund ligger i *okunskapen om islam*, något som för tankarna till marknadsföringen av Islamic Foundations "kulturkurser" som diskuterades tidigare. Trots att denna bok på ett tydligare vis än förlagets andra böcker bemöter frågan om kulturell pluralism, förblir Storbritannien avbildat som ett problem, symboliserat av vanartiga flickor. Skillnaden är framförallt slående mot den välvilliga bilden av "kristendomen" och "judendomen" i *Rashid and the missing body*.

Det förefaller mig utmärkande att den feminina sfären och dess insignier i så mycket högre grad får gestalta det *problematiska* i den muslimska diasporans förhållande till majoritetssamhället. Omslagsbilden till *The meat eating vegetarian* är betecknande. Här sitter en huvudduksbeprydd Tasneem omgiven av vännerna framför middagsbordet. I själva historien saknar dock Tasneem plagget vid detta tillfälle, vilket ju är själva upprinnelsen till konflikten. Omslagsbilden är således en eftergift till omslagets illustrativa funktion som sådan. Boken kretsar symboliskt kring huvudduken, själva symbolen för den muslimska rätten till kulturell särart: den *måste* vara på omslaget. Vi finner dessutom samma feminisering av kulturproblematiken i det parallella narrativ som löper genom historien om Rashid. Även på hans hemmafront är det nämligen problem, förkroppsligat av Rashids upproriska storasyster, som inte kommer överens med föräldrarna om lämplig klädsel. Fadern förespråkar en "traditionellt pakistansk" mundering, medan dottern hävdar att modesta västerländska kläder toppad av en huvudduk är väl så "islamiskt". Vi känner igen distinktionen från den islamistiska anti-traditionalism som Islamic Foundation representerar.

Det är sammantaget påtagligt hur "den feminina sfären", centrerad kring det fromma moder-skapet och symboliskt representerad av huvudduken, under det senaste decenniet blivit huvudarena för den pedagogiska förmedlingen av en islamisk diasporisk identitet. Den har mer eller mindre fullständigt ersatt den arkaiskt hagiografiska bildvärlden som vi fann i förlagets tidigare publikationer (även om de tidigare böckerna fortsätter att ges ut i nytryck). Som ovan nämnt är även riterna och den av Gud skapade naturen centrala temata. Dessa är emellertid snarast tematiska frizoner för att *slippa* befatta sig med kulturell identitetsproblematik i förhållande minoritetskontexten. Däremot förefaller det som att feminin symbolik (och ett kvinnligt författarinitiativ) automatiskt följer på intresset för att befatta sig med den brittiska minoritetserfarenheten. Det är lockande att här återknyta till Pnina Werbners betoning av den diasporiska *platsen*. I de tidiga barnböckerna gestaltades den diasporiska identiteten som "platslös" och immateriell: den bestod av en frälsningshistorisk och moralisk kontinuitet med ett arkaiskt förflutet samt en föreställd global trosgemenskap (*umma*). I takt med att litteraturen befattar sig med gemenskapens praktiska dimensioner i en brittisk nutid, pockar emellertid denna på en entydig *locus*. Den islamiska diasporiska identiteten lokaliseras till en mycket bestämd plats: kvinnokroppen.

I detta paper tog jag H.C. Andersens nakna Kejsare som utgångspunkt, eller rättare sagt, författarens allegori över bedrägligheten i hegemoniskt uppburna kognitionsprocesser. Som påpekades inledningsvis är emellertid en sådan "bedräglighet" ett implicit drag i *alla* föreställa gemenskaper, *alla* sociala och politiska kontrakt. Sagan är en ganska ömsint betraktelse över den skörhet och öppenhet för manipulation som präglar den civilisatoriska hörnsten som gemenskapsiden innebär. När vi därför granskar genomskinligheten i de "nya kläder" som islamistiska aktörer pryder sig med i minoritetstillvaron är det väsentligt att inte falla in i en exoticerande och förklenande hållning. Jag har dessutom en känsla av att all mänsklig gemenskapssymbolik kan förefalla tämligen skrottretade lyft ur sitt sammanhang. Jag vill därför helt kort avsluta mitt med att betona maktförhållandenans betydelse för en rimlig förståelse av den diasporiska identitet som lanseras av Islamic Foundation.

Det folkliga skrattet över Kejsarens faktiska nakenhet är det undertryckta och karnevaliska motmaktsskrattet riktat mot den förlöjligade överheten (Bakhtin, 1988). När Islamic Foundation genom sin barnlitteratur ställer sig i det offentliga blickfånget för en senmodern, sekulär och högeligen självmedveten *agora*, är maktförhållandena radikalt annorlunda än i sagoberättarens allegori. Visst finns det ett mått och pompa stå manifesterat i anspråken på universell sanning och frälsningshistorisk pondus. Och visst har Islamic Foundation i någon mån lyckats skapa sig ett visst genomslag i det brittiska samhället. Detta kan emellertid inte upphäva den grundläggande marginalitet som präglar organisationen i förhållande till majoritetssamhället. Spivak har träffande formulerat erfarenheten av det halvaccepterade postkoloniala litterära idiomet: *"We talk like Defoe's Friday, only much better."* (Spivak, 1990). Så har även Islamic Foundations barnböcker förblivit en Fredagsdiskurs, trots utvecklingen av litterära såväl som pedagogiska kvaliteter. I modernitetens (vita, manliga, sekulära, euro-amerikanska) litterära hegemoni är denna utrangering ett ovillkorligt faktum för all barnlitteratur med explicit religiöst tilltal (Leich, 1992). Det är då intressant att notera Islamic Foundations gradvisa nedtoning av religiös särart i böckerna, till förmån för bredare gestaltningar av kulturell pluralism. Som vi sett ovan har denna anpassning till rådande litterärestetiska kriterier dock parallellt "kompenserats" med tematiseringen av en genusmässig muslimsk särart.

Är då barnböckernas "nya kläder" chimärartade, eller representerar islamistiska aktörers kulturuttryck i anslutning till migrationens erfarenheter någonting fundamentalt nytt?

Jag kommer till slutsatsen att barnböckernas "nya kläder" är nog så verkliga, i bemärkelsen att föreställningen om den islamiska diasporiska identiteten alltmer fylls med ett lokaliserat innehåll, och alltmer mer dikteras av brittiska villkor än av någon "universell islam". Detta är kanske allra tydligast i utvecklingen av själva barnboksformatet som sådant. Medan de tidiga böckerna omedelbart förmedlar intrycket av islamistiska programförklaringar, måste man idag alltmer uppmärksam söka efter symboliska särartsmarkeringar, i synnerhet på omslagen.

Samtidigt är det uppenbart att denna "verklighet" eller "ogenomskinlighet" ger en otillräcklig bild av de kulturella processer som är i spel. Under den formella ytan, visar det sig att brittifieringen av de skildrade problematikerna korrelerar med en feminiserad gestaltning av dessa. Vidare ser vi snarlika korrelationer mellan brittifieringen och kreationistiska såväl som homofobiska drag, samt en allmän reifierad hållning till islam som en ytterst sett oföränderlig, universell sanning. Islamismens öppenhet för kulturella intryck måste därför förstås som en subversiv kreoliseringsprocess, som just i letandet efter nya kulturuttryck utmanar rådande maktstrukturer och syftar till att motverka social marginalitet (Anderson, 1983/1991: 41–67; Bhabha, 1994 189–204; Hannerz, 1996: 66–75; Janson, 2003: 36–42). Att den tematiska feminiseringen av denna kritik samtidigt reproducerar en könsmaktsordning kan då retoriskt bemötas utifrån en ytlig, "postkolonial" eller "anti-orientalistisk" argumentation. Metodologiskt landar vi kort sagt i nödvändigheten av att undersöka de *faktiska, lokala praktiker* som uppbär varje tillhörighetsdiskurs, oavsett vilken klädedräkt denna väljer att framställa sig i.

Referenser

- Abdullah, Noorah K. (1996): *What do we say... (a guide to Islamic manners)*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Ahrne, Göran (1994): *Social organizations: Interaction inside, outside and between Organizations*, London: Sage.
- Al-Albani, M. & Z. R. Qalaji (2001): *The people of the cave*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Anderson, Benedict (1983/1991): *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism*, London: Verso.
- Bakhtin, Michail (1988): *Det dialogiska ordet*, Gråbo: Anthropos.
- Bhabha, Homi K. (1994): "The postcolonial and the postmodern: the question of agency", i Simon During (red.), *The cultural studies reader*, London: Routledge, s 189–204.
- Bouroubi, Karema (1996): *A caring neighbour*, Leicester: The Islamic Foundation.
- El-Magazy, Rowaa (2000a): *Maryam and the trees*, Leicester: The Islamic Foundation.
- El-Magazy, Rowaa (2000b): *Ali and the spider*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Folsach, Kjeld von (1991): *Fabelvaesener fra islams verden*, Köpenhamn: Davids Samling.
- Foucault, Michel (1969/1989): *L'archeologie de savoir*, Paris: Gallimard.
- Fraser, Nancy (2000): "Nytt tänkande kring erkännande.", i I. Lindberg & M Dahlstedt (red.), *Det slutna folkhemmet: om etniska klyftor och blågul självbild*, Stockholm: Agora, s. 188–203.
- Hannerz, Ulf (1996): *Transnational connections*, London: Routledge.
- Hjärpe, Jan (1997): "What will be chosen from the Islamic basket?", i *European review*, 5: 267–274.
- Hobsbawm, Eric (1983): "Introduction: inventing traditions", i E. Hobsbawm och T. Ranger (red.), *The invention of tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–14.
- Janson, Torsten (2003a): "Mission och motmakt: islamisk da'wa i en global kontext", i *Svensk religionshistorisk årsbok*, Uppsala: Swedish Science Press, s. 28–58.
- Janson, Torsten (2003b): *Your cradle is green: The Islamic Foundation and the call to Islam in children's literature*, Stockholm: Almqvist och Wiksell International.
- Kayani, M. S. & K. Murad (1982): *The brave boy*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Leich, Vincent B. (1992): *Cultural criticism, literary theory, poststructuralism*, New York: Colombia University Press.
- Messaoudi, Michèle (1999): *My mum is a wonder*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Meyer, John (2000): "Globalization: Sources and effects on national states and societies", *International sociology*, 15:2, 233–248.
- Murad, Khurram (1982): *Love your God*. Leicester, The Islamic Foundation.
- Omar, Susan (1993): *New friends, new places*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Radwan, Hassan (2001): *Rashid and the missing body*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Sardar, Farah (1997): *Animals*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Spivak, G. Chakravorty (1990): "Poststructuralism, marginality, postcoloniality and Value", i P. Collier & H. Geyer-Ryan (red.), *Literary theory today*, Cambridge: Polity Press, s. 219–244.
- Tarantino, M. Aldrich (1982): *Marvellous stories from the life of Muhammad*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Torres-al Haneef, Iman (1993): *The Qur'an in plain English: part 30 with surah al Fatihah*, Leicester: The Islamic Foundation.
- Ward, Carolyn Maryam (2001), *The meat eating vegetarian*. Leicester: The Islamic Foundation.

Werbner, Pnina (2002): "The place which is diaspora: citizenship, religion and gender in the making of chaordic transnationalism", i *Journal of ethnic and migration studies*, 28:1.

For a Geography of Communication

André Jansson

andre.jansson@k3.mah.se

Konst, kultur och kommunikation

Malmö högskola

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

We may be sure that representations of space have a practical impact, that they intervene in and modify spatial *textures* which are informed by effective knowledge and ideology. Representations of space must therefore have a substantial role and a specific influence in the production of space. Their intervention occurs by way of construction – in other words, by way of architecture, conceived of not as the building of a particular structure, palace or monument, but rather as a project embedded in a spatial context and a texture which call for ‘representations’ that will not vanish into the symbolic or imaginary realms (Lefebvre, 1974/1991: 42, italics in original).

The linkage between geography and communication lies in the fact that (a) all forms of representation occur *in space*, and that (b) all spaces are produced *through representation*. In other words, theories of spatial production must also to a certain extent be understood as theories of communication/mediation. Maps, architectural drawings, as well as the built environment, are instances of mediation between spatial experience, visions and material (pre)conditions – though rarely defined as such, nor very often included in media and communication studies. However, due to the development of late modern communications such demarcations are contested. The implementation and appropriation of digital ICT networks blur the boundaries not only between geographical regions (households, cities, etc), and between types of regions (local-global; private-public, etc), but also between the dimensions that constitute regions themselves – such as material, symbolic and imaginary spaces (cf Couldry, 2000; Bolin, 2003: 14–18). Accordingly, contemporary media studies must not only ‘cope’ with new spatial ambiguities. It is also *the discipline* which has as its very object of study the technological and cultural processes that *produce* spatial ambiguities, in particular by means of *globalization*.

As I will propose in this paper, the ephemeral character of contemporary culture and society calls for *a spatial turn* in media studies. There are already clear indications that such a turn is on its way. But no account has yet been formulated of its full potential. I will argue that the spatial turn might lead to the emergence of a new sub-field within cultural studies, *the geography of communication*, which would incorporate analyses of *how communication produces space and how space produces communication*.

The paper is divided into three sections. In the first I try to identify the processes and conditions that produce spatial ambiguities, defined in terms of *mobility*, *interactivity* and *convergence*. Following the theoretical heritage of Harold Innis (1951/1964), I argue that informational society nurtures an ideology of *hyper-space-biased communication*. In the second part I clarify why and in what way the *ritual view* of communication (which has today widely reinstated the more functionalistic transmission model), as defined by James Carey (1989), has to be reworked in order to account for the prevalent issues of spatial ambiguity. Finally, in the third section, revisiting the theories of Goffman, Giddens and Lefebvre, I introduce the concept of *texture* as an alternative view of communication – that is, *communication as spa-*

tial production. As indicated in Lefebvre's quotation above, texture sits in-between the material and the representational realms of space, providing a site for studying re-articulations of historical spaces, as well as contemporary mediations (material as well as symbolic) through which spaces are produced, dissolved and reconfigured into meaningful patterns. This also implies that the spatial turn involves a material turn – a turn towards the spatial practices (localizations, arrangements and movements of people and objects) which in a very concrete sense *put communication in (or out of) its place*.

The Regime of Hyper-Space-Biased Communication – and its Epistemological Consequences

In his intriguing collection of essays, entitled *The Bias of Communication*, Harold Innis (1951/1964) ventures into a broad exploration of the historical relationship between a society's predominant means of communication and prevailing patterns of knowledge and power. His analyses range from the earliest of civilizations (such as the Egyptian, Greek and Roman empires) to 20th century industrial society, and revolve around the ground-breaking distinction between *time-biased* and *space-biased* media. While the former are characteristically marked by heaviness and durability (such as stone), the latter are light and transportable (such as papyrus). Through this distinction Innis associates the use of different means of communication with different goals that have governed the exercise of socio-political power in a society. While the durability of time-biased media has served the ambitions of religious empires in their quest for eternal monopolies of knowledge, space-biased media have typically served the interests of expansionist military empires.

While it is notoriously difficult to pinpoint any objective distinction between a time-biased and a space-biased medium – since the distinction largely depends upon the social context in which the comparison is relevant – the very conceptualization is *good to think*. If we borrow the terminology of Raymond Williams (1974), the 'bias of communication' provides an illusive notion not only of *technological assets*, but also of the broader ideologies that circumscribe and articulate media as *cultural forms*.¹

So how can we think about contemporary Western/global media culture? The diagnosis of Innis is clear. In the essay *A Plea for Time* (included in *The Bias of Communication*) he argues that industrial society over-emphasizes spatial concerns, neglecting more enduring social values pertaining to traditions and communion in time. Innis contends that "the tragedy of modern culture has arisen as inventions in commercialism have destroyed a sense of time" (1951/1964: 86), and that "the essence of living in the moment and for the moment is to banish all individual continuity. [...] Sculpture has been sacrificed to music" (ibid: 90). Thus Western, industrial society is a society whose ideological superstructure sustains ephemeral, space-biased communication – an orientation that saturates social and economic life in its entirety:

Devices emphasizing rapid turnover of goods, whether technological (for example, in the substitution of buses for street railways), or commercial (for example, in the introduction of pennies to secure newspaper sales and in an emphasis on changing fashions as in the case of motor cars or the publication of books by popular authors), tend to conflict with long-term investment supported by savings voluntary or compulsory, whether insurance or old age pensions (ibid: 74–5).

1 There are in fact several interesting parallels between Williams and Innis, as to their ways of comprehending the technology-society relationship. It is also notable that Innis' theories do not express much of the technological determinism (or, utopianism) characterizing his intellectual successor Marshall McLuhan.

There is indeed a conservative tone to these conclusions. Innis builds his forecast on rather sweeping claims regarding the historical deficiencies of societies failing to strike the *balance* between governments of time and space – claims which might be interpreted as social nostalgia accompanying the experience of modern society and culture. As Stephen Kern (1983/2003: Ch 5) notes in *The Culture of Time and Space 1880–1918*, the obsession with speed and temporal dissemination in ideology and art (e.g. Futurism), as well as in technology and science (e.g. Taylorism), was in the early 20th century paralleled with a sentimental counter-current. In a similar vein, Innis’ analyses articulate the tension between a speeding reality and the memory of a slower past.

Nevertheless, it is precisely through people’s experiences and conceptions of a ‘speeding reality’ we can gain support for Innis’ relativistic arguments. Within the social sciences thinkers like Joshua Meyrowitz (1985) and Paul Virilio (1986, 1997) have analyzed the far-ranging social consequences of new media and transportation technologies, pointing to altered perceptions of past-present-future, as well as space and place. More recently Manuel Castells, in his trilogy of the Information Age, has sketched the contours of an ‘information technological paradigm’ (Castells, 1996/2000: 69–76) which binds emerging technological potentials, that is, digital media, to a particular ideological form, that is, the cult of networks, flows and instantaneous (trans)actions (see also Mattelart, 1996/2000). As a result, a new ephemeral geography of symbolic flows is created beyond the realms of geopolitical space. Perhaps less akin to Innis’ arguments, but just as suggestive, sociologist Zygmunt Bauman (2000) has described society of the early 21st century as an ongoing shift from *solid* (or heavy) to *liquid* (or light) *modernity*. While essentially sidestepping the concept of communication, Bauman provides an analysis that validates and accentuates Innis’ theses from the 1940’s:

Duration changes from an asset into a liability; the same may be said about everything bulky, solid and heavy – everything that hinders and restricts the move. Giant industrial plants and corpulent bodies have had their day: once they bore witness to their owners’ power and might; now they presage defeat in the next round of acceleration so signal impotence. Lean body and fitness to move, light dress and sneakers, cellular telephones (invented for the use of the nomad who needs to be ‘constantly in touch’), portable or disposable belongings – are the prime cultural tokens of the era of instantaneity (Bauman, 2000: 128).

Although the process of communication is not sufficiently examined, Bauman’s theory points precisely to its increasingly ambiguous appearance. The lightness of media is paralleled in lightness and flexibility in terms of clothing, belongings, housing, and so on. Work and leisure, production and consumption, are saturated with the ideology of mobility and connectedness, which is essentially a matter of transcending and/or erasing spatial boundaries by means of communication. Communication must here be understood in terms of *both material and symbolic* fluidity, with increasingly vague distinctions between one another. Lightness within the symbolic realm (‘mediation’) presupposes and reinforces lightness within the material realm (‘transportation’) and vice versa – a mutual process through which the regime of space-biased communication is legitimized and globalized. Then, as Armand Mattelart (1996/2000) puts it in his history of the network society, “the ideology of limitless ‘communication’ [...] takes over from the older ideology of limitless progress” (ibid: 120).

If industrial society, following Innis, was a space-biased society, post-industrialization, or informationalization, implies an extension of this bias, up to the point where space is no longer a reliable category. We may thus speak of a regime of *hyper-space-biased communication*, closely related to the ideology of ‘globalism’. While older theories of media and communication, and in particular the transmission model, were outcomes of the so-called ‘mass society’ and presupposed clear boundaries between media producers and audiences,

between texts and contexts, hyper-space-biased communication embodies a range of spatial ambiguities, which shake the epistemological foundation of 'media studies'. My suggestion is that these ambiguities are to be summarized within three categories: (1) *mobility*, (2) *convergence*, and (3) *interactivity*.

Mobility manifests itself as two inter-related phenomena: (a) mobility of *people*, and (b) mobility of *media technologies*. While media research has traditionally dealt with media practices occurring in particular contexts, predominantly the domestic sphere (e.g. Morley, 1986; Lull, 1991; Moores, 1993), the saturation of media texts in everyday life implies that a large share of them are consumed *on the move*. People walking through an ordinary cityscape, or driving their car on a suburban highway, encounter innumerable texts of various kinds, most of them commercial. Although the majority of publicity images are locally fixed, people's own movement creates a sense of *streaming* or *flowing* messages. As John Berger put it in his pioneering work on visual culture, *Ways of Seeing* (1972: 130), "one has the impression that publicity images are continually passing us, like express trains on their way to some distant terminus". These cultural encounters in public space occur 'involuntarily', one might say. However, through marketing research the stream itself is becoming less random. For example, people's patterns of mobility are mapped in order to know where to locate certain kinds of public advertising. Those who live at particular addresses may even get the opportunity to drive sponsored cars, exposing the 'right' brands to the 'right' target groups, as they conduct their everyday journeys. Accordingly, as argued by a number of scholars (e.g. Abercrombie and Longhurst, 1998) the so called 'audience studies' paradigm must be revised. *Audiences* are not as stable as once supposed. And *mediation* is an increasingly open-ended process.

The picture is further complicated if we combine the mobility of people with the increasingly mobile character of *media technologies*. The 'mobile medium' is not an invention of our time; books and magazines can be held up as symbols of the travelling cultures of heavy industrialism, associated with the leisure time on trains, steam-liners, etc. In the age of informationalism, however, stationary and immobile media seem more and more obsolete, like *exceptions* from the rule. And as technologies are becoming increasingly portable, they are also becoming more closely *attached to the moving body* – through head-sets, ear-phones, palm-pilots, lap-tops, etc.

The epistemological problems of a 'mobilized' society has been widely acknowledged during the last years, articulated in attempts to formulate new research approaches, such as 'multi-local anthropology' (cf. Marcus and Fischer, 1986: 90–94) and 'mobile sociology' (cf. Urry, 1999; 2003). From a media studies point of view, the intersection of mobile people and mobile media raises ambiguities foremost regarding the status of *texts* and *contexts*. Through material and/or symbolic mobility a text may be transformed into a context, and vice versa – and it is only, if at all, through rigorous phenomenological research we may encounter these dynamics. We may, for example, envision individuals as they enter a railway station; talking in their mobile telephones or listening to streaming radio while checking the times and tracks of their departures, rushing on to their trains, showing their tickets to a conductor, looking for their seats and eventually taking up their books, newspapers and lap-tops in order to engage in work or amusement. *What is (not) mediated?* How and when are we to distinguish *texts* from *contexts*?

Secondly, the regime of hyper-space-biased communication involves spatial ambiguities in terms of (a) *technological*, and (b) *cultural convergence*. The first kind has already been mentioned, and convincingly scrutinized by writers such as Castells (1996/2000) and Bolter and Grusin (1999). In short, it refers to the development of multi-media networks, through which computers, telephones, music players, cameras, etc. are connected and re-articulated as nodes, or hubs, of digital information flows. Technological convergence creates not only new modes of production and consumption, but also rapid alterations within for example private

and public surveillance (cf Norris et al, 1998; Newburn, 2001). Altogether, this means that particular media technologies, and particular forms of representation, become difficult to separate from one another. This is also to say that one of the traditional starting points for media studies, *the discrete text*, is no longer as pre-given as it used to be – absorbed as it might be in complex, open-ended inter-media/inter-text patterns and processes.

A somewhat similar analytical problem arises due to *cultural convergence*, which points to the blurred boundaries between ‘media texts’ in their traditional sense (newspapers, movies, etc) and other cultural artefacts. By means of the aestheticized post-fordist logic of production, that is, *reflexive accumulation* (Lash and Urry, 1994), the contemporary appearance of consumer culture, or, better, *image culture* (Jansson, 2002), fosters a successive evaporation of the distinctions between symbolic and material artefacts, between ‘texts’ and ‘commodities’. Commodities are produced/designed to carry meanings – as ‘commodity-signs’. Media messages are both (re)presented and circulated as commodities. This implies that the boundaries between imaginary, symbolic and material spaces become negotiable and volatile. The everyday lifeworld merges with the world of media texts.

Finally, there is the dilemma of *interactivity*, which can be divided into processes of (a) *socialization* and (b) *materialization*. Socializing interactivity points to the new opportunities for interaction at-a-distance, that is, *on-line*. Following this perspective, the term interactivity has so far been predominantly associated with Internet related phenomena, such as MUD:s, on-line communities, etc. Given the process of technological and cultural convergence, however, it is reasonable to speak of interactivity in a much broader sense. An increasing share of contemporary tv-programming, for example, involves interactive components. Viewers may send their SMS to a televised debate, and see them visualize on the screen, or to a pop music show, as expressions of taste and socio-cultural affiliation. Within certain genres, such as the ‘reality-show’, the interaction between ‘audience’, ‘producers’ and ‘participants’ is essential for the narrative (as well as for profit-making). The demarcation-lines between ‘producers’ and ‘consumers’, between contexts of production and consumption, are *problematized* – which is not to say that they are *disappearing*. In some instances, such as the web-community, producers and consumers are practically the same. But when it comes to for example TV-productions, as argued by Nick Couldry (2000) in *The Place of Media Power*, there is no doubt who are in the controlling-end and receiving-end of cultural and economic flows (see also Massey, 1991). Although media narratives may seem increasingly negotiable, one cannot overlook the “inequality in the power of ‘naming’ social reality which the media themselves constitute” (Couldry, 2000: 22).

Reflexive accumulation also celebrates interactivity in terms of *materialization*, as expressed through the mutual reflexivity among commodity producers and consumers. Refined market research, segmentation and image-making, on the one hand, and identity-work and life-styling, on the other hand, make way for increasingly ‘tailor-made’ products. The materialization of commodity-signs becomes ‘narrow-cast’ rather than ‘broad-cast’; ‘personalized’ rather than ‘massified’. This is not to say that the logic of Fordism and mass-society has turned obsolete altogether; that consumers are now liberated and free to create ‘their own’ free-floating sign-systems. But it is to say that the circuits of cultural classification and materialization are pluralized and less easily predicted. What media research has to deal with is not just cultural mediations, but also *spatial mediations*, that is, the transformative interconnectedness between sites of production/consumption.

In this section I have argued that informational society involves an extension of the regime space-biased of communication, once predicted by Harold Innis. Via the categories of *mobility*, *convergence* and *interactivity* I have argued that media studies are facing a number of epistemological dilemmas, that is, the *ephemerality of texts*; the *ephemerality of contexts*, and

the *ephemerality of text-context relationships*. But do we really have to care about texts and contexts?

The Ritual view of Communication – and the Identification of a Spatial Turn within Media Studies

Who says what to whom, in which channel, and with what effect? The classical transmission view of communication was for a long time, beginning in the 1920's, the dominant theoretical underpinning of (mass) media research. Analyses of media and communication were predominantly, and explicitly (Lasswell, 1948; Schramm, 1963), functionalistic, emphasizing the discrete 'uses,' 'gratifications' and 'effects' of discrete media 'messages'. In other words, the transmission view of communication is concerned with the linear *extension of messages in space*. And due to its functionalistic, quantitative, and even experimental, stance, its full virtues can be reached only through the theoretical *isolation of texts and contexts* – that is, symbolic, social and material spaces – in terms of independent *variables*. The perspective is thus not very well suited to illuminate the complex characteristics of everyday life, nor the composite cultural transformations of society. As argued above, the hyper-space-biased character of late modern media culture asks for a radical rethinking of the categories *text* and *context*.

If we turn to the main competitor of the transmission view, the so-called *ritual view of communication*, we encounter dilemmas of an entirely different kind. Explicitly formulated by the American cultural theorist James W Carey in the essay *A Cultural Approach to Communication* from 1975 (1989), the ritual view was founded upon a critique of Western, space-biased society. Re-vitalizing the intellectual heritage of pragmatism – in particular John Dewey – the perspective has many common denominators with the analyses of Harold Innis. According to Carey (ibid: 15–16), ever since the onset of the age of exploration and discovery, Western societies in general, and American society in particular, has reproduced and epitomized a linear view of communication as *spatial transmission*. This bias constitutes a social structure through which the much older, religiously grounded view of communication as 'sharing', 'participation' and 'communion' has been underplayed in Western thought. Carey asks for a revision, that is, a renewed interest in *communication in time*:

A ritual view of communication is directed not toward the extension of messages in space but toward the maintenance of society in time; not the act of imparting information but the representation of shared beliefs (ibid: 18).

What must be underscored, however, is that Carey never goes as far as to argue that the ritual view is to *replace* the transmission view:

Neither of these counterposed views of communication necessarily denies what the other affirms. A ritual view does not exclude the processes of information transmission or attitude change. It merely contends that one cannot understand that these processes aright except insofar as they are cast within an essentially ritualistic view of communication and social order. Similarly, even writers indissolubly wedded to the transmission view of communication must include some notion, such as Malinowski's phatic communion, to attest however tardily to *the place of ritual action in social life* (ibid: 22, italics added).

Although the ritual view involves a critique of space-biased communication and ideology, the perspective is not indifferent to questions of space – quite the opposite. The *cultural turn* towards "ritual action in social life" – also inspired by Raymond Williams' (1961/1980) early writings on culture and communication as *common knowledge* and *experience* – is also a turn towards *the meanings of place* and the *places of meaning*, which are continually shared and transmitted through communication. It is, we may summarize, a turn *from text to context*.

From this follow two epistemological implications. First, the particular acts of writing (text production) and reading (text consumption) become secondary to the socio-cultural contexts, and their history, in which communication takes place. The ritual view emphasizes broad cultural patterns as they are reproduced in contexts, rather than the meanings of particular texts. Secondly, the context of production is no longer seen as the opposite of the context of consumption; places of encoding are not the antipodes of places of decoding. Since the focus is upon meaning circulation and reproduction over time, processes of encoding and decoding are immersed in broader structures of historical continuity.

An empirical example of how this shift affected media studies can be drawn from David Morley's two major works of the 1980's: *The 'Nationwide' Audience* (1980) and *Family Television* (1986). The first study was a direct continuation of Stuart Hall's (1980) encoding/decoding model, which to its form, albeit informed by interpretative theory, assembled the transmission view of communication. Morley conducted a number of focus group interviews in order to unveil how different social groups interpreted the current affairs TV-programme *Nationwide*, and how these patterns of reception articulated various social experiences. Despite its relevant confirmation of Hall's theory, the *Nationwide* study was, as Morley (1992) himself later argued, more or less artificial, isolated as it was from the 'natural contexts' of viewing. In *Family Television*, then, Morley – by means of longer, 'ethnographic' interviews in British working class households – explored the negotiated character of television viewing as a socially and spatially located praxis. The focus shifted from the interpretation of particular texts to the social rituals (cf Carey, 1989) and the negotiations of historical (gendered) structures of feeling (cf Williams, 1961/1984) that took place in relation to television. *Family Television* thus testifies that the cultural turn is also a contextual turn, which is also an ethnographic turn, responding to the breeding social experiences of television culture. If the modern bias of transmission over communion, information over experience, resembled the dominant cultural form of print media, the visibility and domesticity of late modern television re-actualized the ritual, even sacred, aspects of communication.

Taken to its logical conclusion, the ritual view of communication implies that the epistemological dilemmas of mobility, convergence and interactivity – that is, the ephemerality of texts; the ephemerality of contexts, and the ephemerality of text-context relationships – are no longer to be understood as dilemmas. From a ritual point of view there is no need to care about vanishing distinctions, except insofar as they prevail in social experience.

This is not a satisfactory way of handling the spatial ambiguities of hyper-space-biased communication, however. It proves, rather, that the ritual view of communication falls short when it comes to understanding how communication in itself produces these spatial ambiguities, and how spatial ambiguities, in turn, affect communication (whether conceived of as 'transmission' or 'ritual'). David Morley's epistemological shift from *The 'Nationwide' Audience* to *Family Television* involved, for example, a reconsideration of media in space. But it did not problematize the boundaries of this (domestic) space, nor how communication reproduced/alterd its constitution. The same thing might also be said about the majority of ethnographically oriented audience studies conducted in the 1980's and 1990's (e.g. Silverstone and Hirsch, 1992; Gauntlett and Hill, 1999). In its broadest sense, then, the ritual/contextual turn cannot be described as a spatial turn.

While Carey stated already in the 1970's that the ritual view could not provide the final solution to communication as social phenomenon, there is no doubt that his arguments have often been used as weapons in the paradigmatic battle between 'functionalists' and 'culturalists'. Then, would a deepened dialogue between these two strands suffice to solve the problems of hyper-space-biased communication? Clearly not – not as long as the followers of the transmission view take the illusory disentanglement of distinct texts and contexts as their very point of departure. Thinking of communication as the diffusion of messages in space is surely

not the same as thinking of *communication as the production of space*. A third way is needed. And due to the development from terrestrial to satellite television; from stationary to mobile telephones; from bulky office computers to networked lap-tops, however, it seems like such a third perspective is about to take form within media studies.

The first significant indication of a spatial turn was Joshua Meyrowitz' (1985) book *No Sense of Place*, which took up the legacies of Harold Innis and Marshall McLuhan and combined it with Erving Goffman's interactionism. Meyrowitz' hypotheses regarding the lost significance of place attachment have been criticized for being overstated and technologically deterministic (in a McLuhanesque fashion). Nevertheless, *No Sense of Place* is today a classic, and seems even more pregnant in 2005 than it did in 1985.

A broader concern with spatiality can be discerned from the mid 1990's and onwards. Once again, the work of David Morley, who published the books *Spaces of Identity* (together with Kevin Robins) in 1995 and *Home Territories* in 2000 – seems emblematic for the broader trend. While *Spaces of Identity* is concerned with the new cultural geographies of Europe in the era of global media and political integration, *Home Territories* can be regarded as a more direct continuation of *Family Television*, now problematizing the concepts of home, household and family. Surveying a vast range of empirical material from across the globe Morley raises his perspective from the (seemingly) confined domestic spaces of the British working class to the open-ended identities of 'cosmopolitan' and diasporic communities. Space is no longer a pre-given, but a negotiable, mediated structure, in which the interplay between imaginary, symbolic and material dimensions provides the preconditions for identity work.

Home Territories is also significant for a broader epistemological development, in which media studies are joined with globalization studies. Other important theoretical works in this tradition are for example Arjun Appadurai's (1996) *Modernity at Large*; Ulf Hannerz' (1996) *Transnational Connections*, and John Tomlinson's (1999) *Globalization and Culture*. On a more empirical level one must foremost put forward ethnographic fieldwork in which the spatial frameworks of media practices and media flows are problematized. Two illusive examples are Nick Couldry's (2000) *The Place of Media Power*, which focuses upon the experiences of people who have themselves entered the scenes of mediation (as 'witnesses' or 'pilgrims'), and the composite Swedish *Passages Project*, in which a group of researchers study the patterns of mediation that emanate from and (re)produce a suburban shopping centre in Stockholm (see Becker et al, 2001, 2002). Integral to this trend is, for obvious reasons, a development towards more interdisciplinary work. The distance between anthropologists, sociologists, geographers and communication scholars is constantly diminishing, which is particularly obvious in anthologies such as the anthropologically grounded *MediaWorlds* (Ginsburg et al, 2002) and the explicitly interdisciplinary *MediaSpace* (Couldry and McCarthy, 2004).

MediaSpace must also be advanced as the most promising attempt so far to delineate the contours of a spatial theory of communication – a reorientation which would involve the ambition to integrate media studies and geography. In the introductory chapter Nick Couldry and Anna McCarthy outline *MediaSpace* as a *conceptual realm*, discerning five analytical levels, ranging from the study of "media representations" to the study of "how media-caused entanglements of scale are variously experienced and understood in particular places" (ibid: 5–8). This is a valuable systematization. But what is not highlighted, however, is the new agenda that spatial theory might bring to media studies. From my point of view, *MediaSpace* does not only demarcate a new conceptual realm. It also anticipates what might be an emerging sub-field within media and cultural studies: the *geography of communication*. I will in the next section propose some epistemological keystones for such a sub-field.

Textural Analysis – and the Re-Emergence of Materialism in Communication Theory

In her much-debated book on city planning, *The Death and Life of Great American Cities*, Jane Jacobs (1961: Ch 2) presents a vivid example of the street as a *scene*. The example comes from ‘her own’ street in New York, Hudson Street, and illustrates the regularities and ritual character of everyday life in a public setting. The morning rituals are easy to observe: The hairdresser puts out his chair on the pavement. A Mr Goldstein arranges the metal spirals showing that the hardware store is now open. School children flow in different directions on their way to different schools. Well-dressed men and women appear from the side streets heading for the bus stop or the subway, or catching a taxi, which miraculously shows up in the right moment. Jacobs describes these movements and interactions in terms of an established and non-random *street ballet* – a metaphor which is closely related to Erving Goffman’s (1959) famous notion of social life as *performance*. She has seen the same rituals, with minor modifications, taking place on Hudson Street for more than ten years.

In the third chapter of *The Death and Life of Great American Cities* Jacobs tells the story of Mr Joe Cornacchia, the keeper of the local deli. Mr Cornacchia is more than a shopkeeper; he is also given the informal function of ‘key-keeper’, which means that the locals turn in their apartment keys to him if they are expecting visitors while away from home. This intermediary function between private and public is based on trust and an unspoken agreement of integrity, that is, ‘no questions asked’. Mr Cornacchia is what Jacobs calls a ‘public person’ whose particular function also makes him (and the particular locale which he occupies) a social and communicational node; he is the mediator not only of keys but also of local news and information.

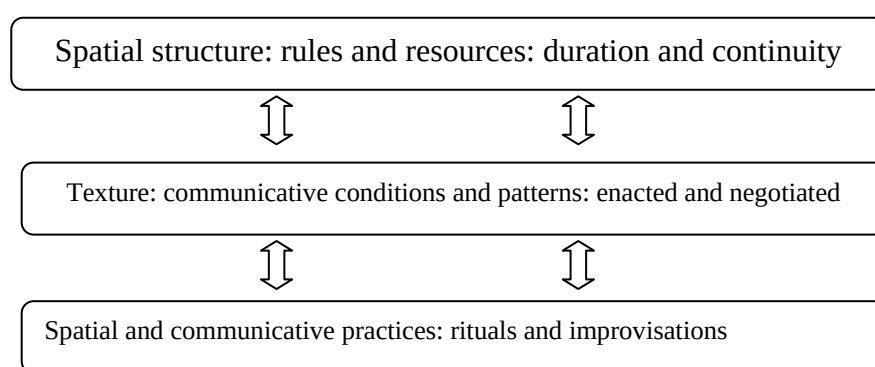
My point here is that inasmuch as Jacob’s observations deal with scenes, rituals, performances and informal networks, they also deal with *textures*. Jacobs’ two descriptions show, very much in line with Goffman’s (1959) theories of *regionalization*, (a) that *spatial and communicative practices* within any given setting are *structured* according to pre-existing *spatial arrangements and resources*, as well as according to *temporal regularities* (most often of a cyclic character); (b) that material and symbolic mediations in a particular space tend to follow *formal and informal rules* pertaining to that particular space, and (c) that while *communicative practices* are attached to a *material basis*, be it technological or environmental, *spatial practices* (localizations, movements) hold a *communicative potential*. The patterns of spatial/communicative practices (‘performances’) and flows that emerge according to the structure of resources and rules (‘scene’ or ‘stage’), and which also (re)produce the same structural characteristics, establish a meaningful and mediating *texture*. A texture is thus *observable* – as shown in Jacobs’ texts – which is not, however, the same thing as ‘objectively’ definable. Rather, textures (of many different kinds) form an essential part of the *inter-subjective lifeworld*, known and manageable through social *experience*, as described in phenomenological theory (see Schutz and Luckmann, 1973). Textural knowledge is a precondition for (inter)actions in regions across space.

This is also to say that space is both produced and understood *through texture*, that is, through a spatial materialization of culture, which implies that its features can be made available foremost through the virtues of ethnographic fieldwork. As anthropologist Clifford Geertz (1973) puts it in his celebrated essay on *Thick Description*:

Doing ethnography is like trying to read (in the sense of ‘construct a reading of’) a manuscript – foreign, faded, full of ellipses, incoherencies, suspicious emendations, and tendentious commentaries, but written not in conventionalized graphs of sound but in transient examples of shaped behaviour (ibid: 10).

Studying textures, then, is not merely about describing the communicative performances in certain spaces, such as the ‘street ballet’ discussed by Jacobs. It is simultaneously, and above all, a matter of unveiling the meaningful spatial structures and ‘manuscripts’ which make these performances possible, and which in turn contribute to the regionalization of space. Texture is thus a mediator between *spatial structure* and *communicative agency*; between regularities and improvisations; between then and now. It belongs to a family of intermediary concepts, such as ‘interpretive scheme’, ‘facility’ and ‘norm’, which articulate different aspects of what Anthony Giddens (1984: Ch 1) calls the process of *structuration* (see Figure 1) – “the modes in which [such] systems, grounded in the knowledgeable activities of situated actors who draw upon rules and resources in the diversity of action contexts, are produced and reproduced in interaction” (ibid: 25).

Figure 1. The Epistemological Position of Texture

As shown so far, the analysis of texture does not belong to any exclusive domain of communication studies. Rather, the analysis of texture has its foundation in social and cultural theory, as formulated by thinkers like the before mentioned Goffman, Geertz and Giddens (let alone that the very concept is not discussed by any of these three). Then, in what sense does texture contribute to the *geography of communication*?

My point here is twofold: (1) Textural analyses approach *communication as spatial production*, and deal with a dialectic question: *How does communication produce space, and how does space produce communication?* (2) Textural analyses constitute an emerging academic field, which might be called the *geography of communication*.

Following this reorientation we may view the epistemological dilemmas of hyper-space-biased communication from a new perspective. Approaching communication as spatial production does not imply that we now have a method for defining, or isolating, clear-cut texts and contexts – the ambition of the transmission view. Nor is it a strategy for sidestepping the entire question of (vanishing) texts and contexts – the consequence of a strict ritual view. Approaching communication as spatial production implies that we can interpret the ambiguities of texts and contexts in terms of *altered textures*. In other words, textural analysis is not just a perspective in its own right. It is also an epistemological bridge between the transmission view and the ritual view.

On the one hand, texture provides a tool for understanding the relationship between spatial transformations and communicative processes, which in turn set the stage for analyses of ‘texts’ and ‘contexts’. Investigations of textural alterations, such as the introduction of new

surveillance technologies in a city core, can create a crucial backdrop for more confined studies of ‘transmissions’, ‘receptions’ and ‘effects’.

On the other hand, since texture embodies the sediments of spatial and communicative practices, which have taken place in a region over time, it provides a tool for analyzing the *historicity*, or the ritual character, of any given spatial structure. For example, Jacobs’ description of Hudson Street bears witness of a texture with strong historical continuity – a texture which is closely tied to spatial structure.

It is through the notion of *textural historicity* we enter the domains of Henri Lefebvre’s (1974/1991) theory of spatial production. The foundation of his theory is a tri-lateral dialectic between (1) *spatial practices*, (2) *representations of space*, and (3) *spaces of representation* (or *representational space*). In short, spatial practices refer to the activities and material conditions that prevail in a particular space and define its social nature. Representations of space are symbolic mediations, such as maps, drawings, etc, showing space as it *was*, as it *is*, or, perhaps most important, as it *could be*. Representational space, finally, refers to the realm of imagination and experience, that is, the myths, ideologies and pre-understandings through which social subjects come to understand space and its representations. I will not in this paper go into further detail as to how this dialectic operates. What is interesting here is that Lefebvre’s theory incorporates one of very few social scientific accounts of the concept of texture:

Paths are more important than the traffic they bear, because they are what endures in the form of the reticular patterns left by animals, both wild and domestic, and by people (in and around the houses of village or small town, as in the town’s immediate environs). Always distinct and clearly indicated, such traces embody the ‘values’ assigned to particular routes: danger, safety, waiting, promise. This graphic aspect, which was obviously not apparent to the original ‘actors’ but which becomes quite clear with the aid of modern-day cartography, has more in common with a spider’s web than with a drawing or plan. Could it be called a text, or a message? Possibly, but the analogy would serve no particular useful purpose, and it would make more sense to speak of texture rather than of texts in this connection. [...] Time and space are not separable within a texture so conceived: space implies time, and vice versa (ibid: 118).

Lefebvre’s example stresses that textures are produced not only in space, but also *in time*. Studying textures is not to study random occasions of spatial and communicative practice, but the dominant paths and patterns that emerge through the repetition of practices within a more durable spatial structure. The unveiling of such patterns articulates textural historicity and provides a hermeneutic platform for closer analyses of the negotiated character of particular communicative situations. From this follow two important points:

First, texture must be understood as *a site of ideological reproduction and negotiation*. Since textures are “informed by effective knowledge and ideology” (ibid: 42), they also embody and express competing notions of how space and communication are to be organized in society. All such ideological patterns are, as we have seen, inherited through historical knowledge and myth, that is, through representational space. In this connection Lefebvre’s (ibid: Ch 4–6) extensive discussion of how the *dialectic of spatial production* has taken on different shapes under different historical regimes provides a fascinating parallel to Innis’ notion of the ideological *bias of communication*. While the textural historicity of space enables certain spatial and communicative practices (for certain groups), it restrains and sanctions other. This does not mean that subjects are imprisoned by textures. But they can only slowly and to a limited extent (sometimes through subversive and revolutionary practices) alter the textural properties of any given space/place:

The subject experiences space as an obstacle, as a restraint ‘objectality’ at times as implacably hard as a concrete wall, being not only extremely difficult to modify in any way but also hedged by the Draconian rules prohibiting any attempt at such modification. Thus the *texture* of space affords opportunities not only to social acts with no particular place in it and no particular link with it, but also to a spatial practice that it does indeed determine, namely its collective and individual use: a sequence of acts which embody a signifying practice even if they cannot be reduced to such a practice (ibid: 57, italics in original).

Given this relative durability of textures, it is worthwhile to note that the regime of hyper-space-biased communication has led to a historical shift – a textural revolution, similar to the one imposed by industrialism. An interesting case might be the texture of Hudson Street in 2005. To what extent has new means of communication – (a) *integrated in space* (e.g. electronic surveillance technology); (b) *located in space* (e.g. TV screens), or (c) *carried by people in space* (e.g. mobile telephones) – altered the textures of this very neighbourhood? A great deal, one might suspect. New technologies enable not only new forms of communicative practices; they also impose the adjustment of spatial practices according to the anticipated presence and influence of new means of communication. People expect others to carry mobile telephones (turned on or off depending on region); behaviour is regulated according to the presence of surveillance technology, and so on.

This is pretty much to confirm Marshall McLuhan’s (1964: Ch 1; see also McLuhan, 1961) classical statement that “the medium is the message” – that “the ‘message’ of any medium or technology is the change of scale or pace or pattern that it introduces into human affairs” (ibid: 8). However, we must not overlook the fact that new technologies and their implementations are fostered by ideologies of communication, which in turn are bound-up with other ideological structures in society. The expansion of CCTV surveillance in public spaces, for example, has according to several commentators occurred in symbiosis with the proliferation of private security initiatives, as well as “on the back on what appears to be incessant populist crime control politics” (Newburn, 2001: 843). In effect, the expansion of CCTV has also reproduced a late modern form of technological utopianism, overstating or misjudging the potential social effects of technological change (Bauman, 2001). While such ideological constellations work towards the uniformation of textures, however, their social and technological imperatives can never abolish older patterns altogether, but are *negotiated across space according to the patterns of textural historicity of particular locations*.

Secondly, Lefebvre’s (1974/1991) theory points to *the inseparability of spatial and communicative practices*. A conversation between two persons on a bus, for example, is not only producing texture by means of representing space through speech-acts. The conversation is also fundamental to texture inasmuch as it is *taking place* in a particular location and in a particular way, which in turn obeys (or not) the communicative rules and resources of the particular region. Communication thus produces space, by way of texture, in a very material sense. As Lefebvre (ibid: 118) argues, texture cannot be understood as a mere representation of space: “It has more in common with a spider’s web than with a drawing or plan”. While this condition could be seen on a very fundamental level in Jacobs’ picture of urban life, its relevance has been accentuated through the regime of hyper-space-biased communication, and the social significance of mobility, convergence and interactivity. This is not an obstacle for textural analysis, however, since the very objective of such an analysis is to decipher the integrated spatial patterns that arise within a region, or between regions, from spatial *as well as* communicative practices.

From a media studies perspective, then, the spatial turn must include a *material turn*. What is more, the *mediatization of communication* does in itself accentuate the need to study the material geographies which mediation generates, and which, in turn, make mediation possible. These are foremost the structures established for distribution and management of media texts

and technologies. As argued in the before mentioned collection *MediaSpace* (Couldry and McCarthy, 2004), the ‘annihilation of space/time logic’ must be contested. This logic has, as Lisa Parks (2004: 38) puts it in her essay *Kinetic Screens*, “served a fantasy of digital nomadism that imagines the web navigator is able to move freely, change identities at will, and travel the world without restriction”. Parks argues that cultural inquiry must pay closer attention to the socio-material geographies of communication that interactive mobility and nomadism take for granted – that is, the ‘real’ places of the interface. One such geography, or texture, could be written by means of mapping the actual flows of information that web-navigation generates. Another, and socially much more explosive texture, is found in the socio-material environments created at the ‘endpoints’ of the digital information circuits. One of these endpoints are the numerable Third World townscapes where people make a living out of breaking down and burning imported computers. Here, Parks argues, “wires from the West’s obsolete computers becomes the earth’s ground floor, and again, as machines are disassembled, it is impossible to separate the village topography from the computer’s insides” (ibid: 50).

Park’s critique underscores that an emerging geography of communication must provide a corrective to the commonplace spatial fascination attached to sociological theories of liquidity and decentered networks of global control. My argument is that textural analysis provides such a corrective. Its dualistic focus, influenced first of all by Innis and Lefebvre, caters for a materialistic problematization not only of how regions are produced, but also of how they are *interlinked* and *dissolved*. Hence, textural analysis may grasp the material underpinnings of issues like mobility, convergence and interactivity, as well as the seemingly ‘place-less’ power geometries encompassing informational society.

Conclusion

In this paper I have tried to outline the contours of an emerging subfield within media and cultural studies – the *geography of communication*. The background is that the ephemeral character of informational society, what I (following the theories of Innis) have called the regime of *hyper-space-biased communication*, generates a number of spatial ambiguities, which in turn raise a number of epistemological dilemmas – defined in terms of *mobility*, *convergence* and *interactivity*. These dilemmas call for, and have already resulted in, a spatial turn within media and communication studies – a turn which implies that the spaces of mediation are problematized and approached as mediated in themselves. The spatial turn also actualizes a need to incorporate spatial theories within media and communication studies, that is, to approach *communication as spatial production*. Following Lefebvre, I have introduced the concept of *texture* as a cornerstone for the geography of communication. The concept refers to the spatial patterns, or fabric, of communicative processes, which work as a mediator between the structural properties of space and the spatial/communicative practices that (re)produce space. My argument is that *textural analysis* holds the potential to go beyond the duality of *transmission* and *ritual views* of communication, as well as to take the *material geographies* of communication into closer consideration.

Will this lead to the abolishment of media studies as such? I do not believe so. Just as relevant (or naïve) a forecast might be that media and communication studies would absorb fields like cultural geography and anthropology, since a greater and greater share of culture and communication is today technologically and institutionally mediated. To consider communication as spatial production is no greater revolution than was the introduction of the ritual view. However, there is reason to believe that the geography of communication will produce a semi-autonomous field within the broader terrain of cultural studies, manifested foremost through collaborations between geographers and media theorists. This new sub-field would also be closely related to other expanding areas of research, such as urban studies, tourism studies, visual (culture) studies, and the study of material and consumer culture. Given the

‘material turn’ discussed in this paper, textural analyses would benefit from a broadened view of communication, taking into account thematic approaches like material and virtual design; architecture; city planning; logistics, etc. Even within the prevailing regime of hyper-space-biased communication, there are, as Lefebvre (1974/1991: 42) puts it, projects “embedded in a spatial context and a texture which call for ‘representations’ that will not vanish into the symbolic or imaginary realms”. Such material projects, e g the design of technology, provide the underpinning for ‘liquidity’ itself.

Bibliography

- Abercrombie, Nicholas and Brian Longhurst (1998) *Audiences: A Sociological Theory of Performance and Imagination*. London: Sage.
- Appadurai, Arjun (1996) *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bauman, Zygmunt (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2001) *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, Karin; Erling Bjurström, Johan Fornäs and Hillevi Ganetz (eds) (2001) *Passager: Medier och kultur i ett köpcentrum*. Nora: Nya Doxa.
- Becker, Karin; Erling Bjurström, Johan Fornäs and Hillevi Ganetz (eds) (2002) *Medier och människor i konsumtionsrummet*. Nora: Nya Doxa.
- Berger, John (1972) *Ways of Seeing*. London: BBC and Penguin.
- Bolin, Göran (2003) *Variations, Media Landscapes, History: Frameworks for an Analysis of Contemporary Media Landscapes*. Huddinge: Södertörn University College, Report 2003:1.
- Bolter, Jay Davis and Richard Grusin (1999) *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge, Ma: MIT Press.
- Carey, James W. (1989) *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. New York: Routledge.
- Castells, Manuel (1996/2000) *The Rise of the Network Society (The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 1)*. Second edition. Oxford: Blackwell.
- Couldry, Nick (2000) *The Place of Media Power: Pilgrims and Witnesses of the Media Age*. London: Routledge.
- Couldry, Nick and Anna McCarthy (eds) (2004) *Mediaspace: Place, Scale and Culture in a Media Age*. London: Routledge.
- Gauntlett, David and Annette Hill (1999) *TV Living: Television, Culture and Everyday Life*. London: Routledge.
- Geertz, Clifford (1973) *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. London: Fontana Press.
- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Ginsburg, Faye D.; Lila Abu-Lughod och Brian Larkin (eds) (2002) *Media Worlds: Anthropology on New Terrain*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Goffman, Irving (1959) *The Presentation of Self in Everyday Life*. London: Penguin.
- Innis, Harold A. (1951/1964) *The Bias of Communication*. Toronto: Toronto University Press.
- Hall, Stuart (1980) 'Encoding/Decoding', in Hall, Stuart; Dorothy Hobson; Andrew Lowe and Paul Willis (eds) *Culture, Media, Language*. London: Hutchinson.
- Hannerz, Ulf (1996) *Transnational Connections*. London: Routledge.
- Jacobs, Jane (1961) *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage Books.
- Jansson, André (2002) "The Mediatization of Consumption: Towards an Analytical Framework of Image Culture", *Journal of Consumer Culture*, Vol. 2, No. 1: 5–31.
- Kern, Stephen (1983/2003) *The Culture of Time and Space 1880–1918*. Cambridge, Ma: Harvard University Press.
- Lash, Scott and John Urry (1994) *Economies of Signs and Space*. London: Sage.
- Laswell, Harold (1948) 'The Structure and Function of Communication in Society', in Bryson, Lyman' (ed) *The Communication of Ideas*. New York: Harper & Row.
- Lefebvre, Henri (1974/1991) *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lull, James (1991) *Inside Family Viewing*. London: Routledge.

- Marcus, George, E and Michael M J Fischer (1986) *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: Chicago University Press.
- Massey, Doreen (1991) 'A Global Sense of Place', *Marxism Today*, June 1991: 24–9.
- Mattelart, Armand (1996/2000) *Networking the World 1794–2000*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McLuhan, Marshall (1961) 'Effects of the Improvements of Communication Media', *The Journal of Economic History*, Vol 20, No 4: 566–75.
- McLuhan, Marshall (1964) *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill.
- Meyrowitz (1985) *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behaviour*. New York: Oxford University Press.
- Moore, Shaun (1993) *Interpreting Audiences*. London: Sage.
- Morley, David (1980) *The 'Nationwide' Audience. Structure and Decoding*. London: British Film Institute.
- Morley, David (1986) *Family Television: Cultural Power and Domestic Leisure*. London: Comeda.
- Morley, David (1992) *Television, Audiences and Cultural Studies*. London: Routledge.
- Morley, David (2000) *Home Territories: Media, Mobility and Identity*. London: Routledge.
- Morley, David and Kevin Robins (1995) *Spaces of Identity: Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. London: Routledge.
- Newburn, Tim (2001) 'The Commodification of Policing: Security Networks in the Late Modern City', *Urban Studies*, Vol 38, Nos 5–6: 829–48.
- Norris, C; J Morgan and G Armstrong (eds) (1998) *Surveillance, CCTV and Social Control*. Aldershot: Ashgate.
- Morley, David (2000) *Home Territories: Media, Mobility and Identity*. London: Routledge.
- Parks, Lisa (2004) 'Kinetic Screens: Epistemologies of Movement at the Interface', in Coul-dry, Nick and Anna McCarthy (eds) *Mediaspace: Place, Scale and Culture in a media Age*. London: Routledge.
- Schramm, Wilbur (1963) *The Science of Human Communication: New Directions and Findings in Communication Research*. New York: Basic Books.
- Schutz, Alfred and Thomas Luckmann (1973) *The Structures of the Life-World*. Evanston: Northwestern University Press.
- Silverstone, Roger and Eric Hirsch (eds) (1992) *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge.
- Tomlinson, John (1999) *Globalization and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Urry, John (1999) 'Mobile Sociology', *British Journal of Sociology*, Vol 51, No1: 185–203.
- Urry, John (2003) 'Social Networks, Travel and Talk', *British Journal of Sociology*, Vol 54, No 2: 155–75.
- Virilio, Paul (1986) *Speed and Politics*. New York: Semiotext(e).
- Virilio, Paul (1997) *Open Sky*. London: Verso.
- Williams, Raymond (1961/1980) *The Long Revolution*. Harmondsworth: Penguin.
- Williams, Raymond (1974) *Television: Technology and Cultural Form*. London: Fontana.

Participatory Modelling – (how) can computer generated information affect the "room of action" of local stakeholders?

Anna Jonsson

anna.jonsson@ituf.liu.se

Department of Thematic Studies, Linköping University, Sweden

Johanna Alkan-Olsson

Johanna.alkan_olsson@lucsus.lu.se

LUCSUS, Lund University, Sweden

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författarna.*

Abstract

Today, the demand for increased public participation in the management of natural resources and implementation of remedies to come to grips with environmental problems within the environmental field is growing. Increased participation is held to contribute to better, more legitimate and cost-efficient solutions. Local actors' knowledge about the functioning of ecosystems may also increase the quality of proposed solutions. At the same time the use of highly aggregated computer generated scientific information as a basis for decisions and negotiations both at national and international levels has become more and more recurrent. The computer models enable the integration of large quantities of information about environmental causes and effects at various scales in time and space.

This paper discusses what may happen, when computer generated information meets local water stakeholders. The combination of remedies that computer based models suggest are for example not always possible to implement within the limited "room of action" in which local stakeholders are forced to act. May a process of participatory modelling make model generated information more adapted to this "room of action"? Or the other way around is a participatory modelling process a way to affect the size and character of this room? And can this type of method/process be a way forward for creating a critically intervening research?

The paper builds on experiences from two Swedish case studies, one recently terminated, and one just started. Both cases focus on the problem of eutrophication and local stakeholders include farmers, municipal environmental officers, outdoor interests and representatives from other point- and diffuse sources of nitrogen and phosphorous. Results show that this type of participatory modelling may be a good tool for creating a general consensus around the causes, type and possible solutions of certain types of environmental problems. Simultaneously, computer generated information is not always adapted to the complex network of institutions that define the room of action of local stakeholders.

A new political context – combining participatory processes and models when defining solutions to environmental problems

Today, it is widely recognised that detailed regulatory approaches focusing mainly on point sources has not been able to deliver the expected results in relation to several environmental

problems.¹ Many consider public participation as an important factor to a successful sustainable watershed management, especially in relation to non-point source pollution.² It is argued that public participation may provide for better-informed general public and remediation plans with higher legitimacy. This, in turn, may lead to more efficient implementation of measures and reduction of conflicts between different stakeholder groups.³ It is also argued that public participation could replace traditional enforcement activities, and thereby increase the implementation of decided measures and save costs.⁴ Moreover it is argued that increased public participation may improve the democratic process by involving people in decision-making processes.⁵ In line with for example the EU Water Framework Directive's emphasis on participatory and local democratic processes as an important ingredient in water management, a number of Government Committees dealing with Swedish WFD implementation have emphasised the need for public participation in future water management.⁶ To some extent these thoughts are new in the Swedish water management discourse and political reality.

Coincident with the increased request for stakeholder involvement in the implementation process there is an increased demand on natural scientific experts to give more precise as well as comprehensive explanations of the environmental problematique. This is in line with both political ambitions such as the polluter pays principle as well as technical developments increasing availability of computers able to compile large amounts of data. The increased use of computers is especially visible in the environmental field where multi-variable modelling play an increasingly important role in enhancing our understanding of multifaceted environmental problems at the global, national and local scales.⁷

The general understanding of the relation between knowledge about the environment and action to prevent environmental harm is that well-founded scientific knowledge is crucial in order to make change happen. Decision-makers therefore frequently interpret the public's lack of action as a distortion, a technical problem to overcome.⁸ This is also one of the strongest arguments for increased public participation. By informing the public, "*making people aware*", it is possible to change individual patterns of behaviour. One suggestion often put forward by decision makers is therefore to increase the amount of given information and to improve its quality with more research. Another suggestion is to improve the communication with better-trained communicators. Today, however, there is an increasing support behind the idea that people's acceptance and actions to mitigate environmental problems is not only a matter of increased flows of information, a technical improvement of the content of the message or the pedagogical skills of for example scientists. Local stakeholders' willingness to engage in participatory initiatives and accept presented information depends on the type of issue, stakeholders' interest, the local institutional context and the design of the participatory process. Stakeholders' assessment and acceptance of scientific information is connected to their social, geographical and economical background as well as previous knowledge and encounters with experts and scientific information.⁹ Stakeholders' decisions regarding remedy

1 See SOU:1997:99:13 for an account of OECD's criticism of Swedish detail regulation and individual permits. See also Hallgren, 1997:19.

2 Johnson, N., Munk Ravnborg, H., Westerman, O. and Probst, K. 2001, Swallow, B. M., Johnson, N. and Meinen-Dick, R. S. (eds) 2001, Blomqvist, A. 2004, Andersson, L., Bonell, M. and Moody, D. W. 2004, Liedberg Jönsson, B. 2004, Creighton, J. L., Dunning, C. M., Priscoll, J. D. and Ayres, D. B. 1998.

3 Montin, S., 1998, Lauber, T. B. and Knuth, B. A. 2000, Priscoll, J. D. 1998. Hanchey, J. R. 1998, Ostrom, E. 1990, Ostrom, E., Schroeder, L. and Wynne, S. 1993.

4 Marshall, G. R. 1999, Munch, P. 1998, Forrester, 1999.

5 Olsson, J. and Montin, S. (eds), 1999, Beierle, T. C. 1998,

6 Ministry of Environment 1997, 1997, 2000 and 2002.

7 See for example Darier, E. et al. 1999, Edwards, P.N. 1999, Yearley, S. 1999.

8 Sarewitz, D., Pielke, R.A. and Radford, B. (eds.) 2000, Yearley, S. 1999, Yearley, S. 2005.

9 Irwin, A., Dale, A. and Smith, D. 1996, Wynne, B. 1992, Irwin, A. 1995.

implementation depend on the factors influencing their participation, their acceptance of scientific information as well as the existing system of legal and economic incentives.

There are hence two parallel developments influencing the form as well as content of today's environmental management, both with the aim to increase the efficiency and legitimacy of environmental policy: One is the change in the political process of environmental management emphasising the potential of participatory and local democratic processes. The other is an increased use of highly aggregated scientific information produced by experts as a basis for stakeholder dialogues. Frequently these two developments are intertwined and participatory processes are supported by computer-generated information. Several initiatives to actively involve local stakeholder groups in water resource management at the catchment and sub-catchment levels have recently been carried out. Some of them have used relatively simple scientific information whereas others have used more complex and elaborated sets of information as a basis for the participatory activity.

This development raises major scientific and practical questions regarding what participation is or should be both in relation to degree, content and form of participation and the use of model outputs. It also raises questions about the potentials and limitation of using model-produced information as a communication tool between decision-makers, different groups of stakeholders and experts in environmental policy-making.

This paper mainly builds on experiences from two Swedish studies, the Rönneå Catchment Dialogues, recently terminated, and the DEMO-project, just started. The DEMO-study is based on a methodology called participatory modelling which is an iterative exchange of information between experts and local stakeholders co-producing computer based scenarios for water management. Both cases focus on eutrophication and local stakeholders include farmers, municipal environmental officers, outdoor interests and representatives from other point- and diffuse sources of nitrogen and phosphorous. The stakeholder groups were identified by their potential and importance for solving the eutrophication problem.¹⁰

Aim

This paper aims to discuss what may happen, when computer generated information meets local stakeholders within a participatory context. Of specific interest is if, and how, a participatory modelling approach may increase the implementation of remedies by affecting the "room of action" within which local stakeholders act. By investigation this, we hope to be able to pinpoint the most crucial barriers to participation, constructive use of model results, and effective remedy implementation. The paper seeks at understanding the patterns of interaction and the establishment and maintenance of participation, acceptance and remedy implementation, rather than on explaining or predicting possible outcomes, or evaluating any efforts or results. The analysis requires a qualitative, and to some extent also explorative approach to the issues in focus.

Based on this aim, three more specific research questions have been formulated:

- May a process of participatory modelling make model generated information more adapted to the stakeholders "room of action"?
- Is a participatory modelling process a way to affect the size and character of stakeholders' room of action?
- And can this type of process be a way of creating a critically intervening research?

¹⁰ See Jonsson et al, 2005.

Theoretical points of departure

The institutions in a society, such as rules and norms provide *a structure for human interaction*.¹¹ This structure has a decisive influence over how resources are used within and allocated between different sectors. In order to understand these processes, an analytical framework that focuses on the creation and change of incentives and norms and values, and their impact at the micro-level is essential. One theoretical point of departure is that individual rationality is embedded in a social context, and that each individual is restrained by a number of concerns, for instance those pertaining to the individuals' roles as a community member. Global, national and local social, economic, cultural and political relations are seen as important variables for understanding the decision-making of individual stakeholders.

It is not always realistic to assume that increased participation and better use of computer-based results will automatically leads to increased implementation by stakeholders at the local level. Stakeholders operate within their specific "room of action". Both formal factors such as legal regulations, market prices, taxes, fees and subsidies, and informal factors such as norms and values of the stakeholders define the "room of action" within which individuals take their decisions on resource use and management.¹²

Factors influencing stakeholders' commitment in an participatory environmental process

Several factors influence the degree of success of stakeholder involvement in a participatory environmental modelling process and the degree of implementation of remedies. They can be grouped into the following three categories:

- Factors influencing the willingness of stakeholders to invest time and resources in *participating* in the process.
- Factors influencing the tendency of stakeholders to *accept* model results as legitimate descriptions of local eco-systems.
- Factors defining the "room of action" for stakeholders to implement remedies suggested by model results.

The "room of action" is in no way fixed. Policy changes at the global and national levels constantly affect the room of action. Local institutional development may also affect the room of action of local stakeholders. Stakeholders are also able to widen their room of action by working as an interest organization or as a social movement with a green agenda. By using arguments, expert knowledge and model results acquired stakeholders may further their interests in a wider and long term political context.

A room of action can be more or less "comfortable" and when discussing the possibility for remedy implementation it is also important to understand how "comfortable" the room of action for remedy implementation must be to get any remedies implemented.

Method and design of the study

The paper is based on two types of empirical material. Firstly, earlier studies where model results have been used in a participatory context, such as the Genevadså,¹³ Emå,¹⁴ Svartå,¹⁵

11 North, 1990:4. For similar definitions see, for example, Ostrom, 1990.

12 See Ostrom, 1990, pp 192–206 for a discussion about the internal and external world of individual decision-makers.

13 Wittgren et al 2000, Wittgren et al 2005.

14 Blomqvist 2004.

15 Andersson et al 2002.

CATCH,¹⁶ and Rönneå¹⁷-studies. Of these, the lion's share of the material used comes from the Rönneå-study. Secondly, some preliminary results from the DEMO-project¹⁸ have been incorporated into the discussion.

The paper is of an explorative character and aims to increase the understanding of what is happening when computer-generated data meets local stakeholders in a participatory context. It draws conclusions concerning and give examples of factors influencing stakeholders' participation in environmental modelling and acceptance of model results from the case studies mentioned above. Based on these conclusions, the paper also discusses the relation between stakeholders' involvement in participatory modelling and effects on the room of action. The paper ends in a discussion on to which extent a participator modelling process may result in a critical intervening research.

Stakeholder participation in environmental modelling and acceptance of model results

In the following section we will explore different factors influencing stakeholder participation in environmental modelling and acceptance of model results. Eight main factors affecting the willingness of local stakeholders to participate and their tendency/willingness to accept model results are discussed in relation to a participatory modelling process.

Willingness to participate

Mustering public participation in environmental issues generally, and water resource management specifically, is not an easy task. Experiences from Agenda 21 show that a main challenge is to attract enough interest and readiness to participate among the public and stakeholders, especially in the long run.¹⁹ A modern hectic lifestyle and a massive flow of information are two reasons referred to in several studies.²⁰ A well functioning water service is another; *"I think it is difficult. We are spoiled because we have water in the tap, and we can flush the toilet, so therefore I don't think we are likely to become actively involved."*²¹ Simultaneously, public participation is considered an important contribution to successful sustainable watershed management.²² Below, four factors that are crucial in affecting stakeholders' willingness to participate are presented.

Type of issue at stake and perceived potential/need for real influence

The types of issues around which stakeholders are invited to participate have a heavy bearing on the willingness to engage. Earlier research shows that the more local and tangible the issue, the higher is the tendency for all types of stakeholders to actively participate in meetings,

16 Collentine et al, 2002, Collentine et al, 2005.

17 Jöborn, and Danielsson 2005, Jonsson, Danielsson and Jöborn 2005., Alkan-Olsson and Berg 2005, Jonsson 2005.

18 The DEMO-project is a recently started research project funded by FORMAS. The aim is to further investigate and develop methods for participatory modelling. The active involvement of stakeholder in such a process entails the participation in a sequence of meetings over a longer period of time, in the DEMO-case 2-3 years. The preliminary results presented concern farmers, as this is the stakeholder group so far involved. Environmental officers and homeowners without appropriate treatment of household effluents will be involved during summer/autumn 2005. During spring 2005, 12 meetings with farmers within the Kaggebo-catchment situated in Östergötland and Kalmar Countries have been conducted. The meetings focused on two-way communication of information on local conditions using detailed maps of the catchment and sub-catchments, and general descriptions and discussions of the model and what type of results it may produce.

19 Eckerberg and Brundin, 2000, Edström and Eckerberg, 2002 and Forsberg, 2002.

20 Jonsson, 2004, 2005, Collentine, 2005.

21 Rönneå dialogue participant, see Jonsson, 2005. See also Gooch et al, 2003

22 See Section 1 above.

discussions, decision-making and implementation.²³ This is also supported by results from the Rönneå and DEMO-studies. *“It is not until it happens on my yard, to me, in my own small house that I really care. But if there are plans to construct a motorway straight through the village, then people will surely engage!”*²⁴ Abstract goals and concepts like “good water status”, “catchment-based management” or the EU WFD, are difficult for people to connect to their daily life and local surroundings. Such concepts need to be translated into a local language to be interesting for local stakeholders, through for example informal conversations in the local grocery store and similar.²⁵ In the DEMO-project, it is evident that meetings at the sub-catchment levels draw more people than meetings for the whole Kaggebo-area, and that the further away from the eutrophe Kaggebo Bay a sub-catchment is situated, the lower is the interest from local stakeholders to participate. Thus, the more concrete a discussed problem is, the more likely is it to touch local identity and proliferate in the local discourse.

Another crucial component affecting the willingness of stakeholders to participate is the perceived potential for real influence in the decision-making process concerning the matter at stake. If participation is not expected to have any impact on the formulation of future solutions, the reason for engaging are, of course, meagre. Similarly, participation initiatives where stakeholders have been given real influence have often been successful in engaging people.²⁶ Preliminary results from the DEMO-process show that participants value the potential of real influence very high, and the prospect of the initiative turning into *manipulation or therapy*²⁷ is openly considered as a risk by participants.²⁸

As shown in the Rönneå study, the perceived need for participation may also affect the willingness to participate. Many feel that environmental issues are best taken care of by experts and see little need for stakeholders to engage.²⁹ *“My opinion is that in the first phases it should be those who actually understand the issue who should summarise the situation so that Svensson and Andersson get some kind of fact-based description of the problem. Not just ordinary persons. But I am one of those who don’t understand very much, so I can’t actually say anything about it.”*³⁰

Type of stakeholder interest and characteristics of stakeholder group

The willingness to participate also depends on which type of stakeholder group an individual belongs to, in terms of economic dependence on the resource and expected economic outcomes related to the issue at stake. In the case of eutrophication, individuals belonging to groups that may suffer increased costs of production (farmers) or living (rural households) may appear to have a stronger reason to participate than individuals belonging to groups with a more peripheral interest in the issue (recreational interests). Farmers are directly dependent on the water resource for livestock, household water and sometimes irrigation but may also incur considerable costs for remedy implementation. Treatment of household effluents is a delicate issue for many rural house owners.³¹ Therefore, to actively engage in a participatory modelling process focusing on eutrophication may be considered as deliberately “putting one’s hand into the bee-hive”.

23 Jonsson, 2005, Forsberg, 2002.

24 Rönneå dialogue participant, see Jonsson, 2005.

25 Jonsson, 2005.

26 Forsberg, 2002.

27 Arnstein, 1969, Jonsson, 2004.

28 See also Section 6.2 below.

29 See also Eckerberg and Brundin, 2000, Forsberg, 2002, Lundqvist (ed) 2004.

30 Rönneå dialogue participant, see Jonsson, 2005.

31 The high cost of treatment, expert doubts on efficient technologies, varying strictness of law enforcement, and a lack of any immediate benefit for the individual undertaking this investment, renders the issue low priority in most household budgets (Jonsson 2005).

Some earlier studies show that farmers may be increasingly motivated to engage in collective remedy implementation if some private economic carrot is offered.³² Experiences from the Rönneå and DEMO-studies show that this is not of crucial importance for the willingness to participate in an environmental modelling process, though. In these cases, the room of action for remedy implementation, the possibility of affecting the room of action and the risk to get bee-stung seems more important.³³

Another factor is how well organised a stakeholder group is in terms of social, administrative, political capacity and knowledge. LRF, for example, acts as a strong interest organisation for farmers both at the national, regional and local levels, while rural house owners lack any similar type of organisational strength to pursue their interests. Individuals as well as the local organisations belonging to well-organised stakeholder interest generally have more resources to engage in activities outside their immediate day-to-day routines. This can be compared with experiences from Agenda 21, showing that well educated citizens and well organised stakeholder groups more often were engaged, while immigrants, women and lower socio-economic strata were involved to a lesser degree.³⁴ It also seems important in which capacity you are invited. “Professional” stakeholders (i.e. municipal environmental officers) may find it easier to find time and resources to participate than “lay” stakeholders (i.e. rural house owners) may.³⁵ Farmers however seems to encompass both of these categories.

Local institutional context

Stakeholders make their decisions on whether to engage in a certain issue or not in a complex network of local social, economic, religious and cultural institutions manifested in local collective memory.³⁶ The existence of “social capital” seems to play a very important role in affecting local stakeholders in their decision to participate or not. Some important social, economic and cultural networks in the Swedish countryside include the local branches of LRF (parish level), hunting and fishing associations, machine co-operation, power/drainage/water regulation enterprises, local community organisations (“byalag”), football teams, road associations and other legally regulated co-operative economic associations (“samfälligheter”), and the parishes.³⁷ Earlier efforts of stakeholder involvement in interactive modelling exercises have successfully recruited participants via the LRF network.³⁸ Efforts to recruit participants from other, more loosely organised stakeholder groups have been more problematic, though.³⁹ Randomly sampled invitations to potential participants give even lower involvement ratios.⁴⁰ Thus, if a participatory initiative can link into a strong local network of some kind, individuals involved in that network will be more willing to engage in the new initiative as well. Depending on which network a participatory initiative is choosing to link up with, different groups and sub-groups of stakeholders are likely to become involved. Obviously, the gatekeeper function of existing network strongly guide who is likely to engage and not, and makes it less probable that individuals involved in other or no networks will participate. Moreover, linking up with existing local networks that function with high friction, or do not function at all, can create considerable difficulties for interactive modelling processes and future institution building. Conflicts between families or sub-groups

32 Söderqvist, 2001:50. Compare Olson’s (1965) discussion on “selective incentives” for controlling free riding.

33 See also discussion in Section 5.2 below.

34 Wide and Gustavsson, 2001.

35 Edstam, 2004, Jonsson et al, 2005.

36 Lundqvist, 2001, Blomqvist, 2004.

37 Blomqvist, 2004.

38 Andersson et al 2002, Wittgren et al, 2005, Jonsson et al, 2005, and the on-going DEMO-project.

39 Jonsson et al 2005.

40 Collentine et al, 2005, and Gooch et al, 2003.

of stakeholders may have a history of generations and centuries,⁴¹ something that is not likely to enhance either willingness to participate in a constructive discussion. (See also section 5.1 and the integration effect)

Lastly, but certainly not least, the role of *fire souls*,⁴² i.e. political and social entrepreneurs who burns of passion for various issues of local collective concern, must be highlighted.⁴³ Such persons often constitute one of the main driving forces for the creation of a local stakeholder group and or creating good potential for public participation. A fire soul is often active in several different local networks, social, economic, political, cultural and/or religious, and may, as in the DEMO-study, play a very important role in linking the participatory environmental modelling initiative into a local network. At the same time, any dependence of fire souls also makes the process vulnerable; as it depends on the continued enthusiasm, interest and health of these few persons.

Design of meetings

From the perspective of those who initiate a participatory environmental modelling process, few of the factors discussed above are easy to change. What can be affected, though, is how the process itself is designed. The type of engagement advisable in this context is rather long-term and demands a lot of enthusiasm, time and will of the participants to work. Therefore, it is important that the design of each meeting during the process strives to optimise both long-term and immediate benefits for individual participants.⁴⁴ As discussed above, invitations reaching participants via a well-known local network may lower the barriers to come. An invitation from an organisation which local stakeholders do not know, or do not trust, to a meeting conducted at a non-familiar venue a long distance from home certainly appears less tempting than an invitation via the local LRF-division to a meeting at the local parish hall. For individuals belonging to a loosely organised stakeholder group, no such networks and meeting places may exist. Instead other types of local events such as Christmas fairs, midsummer festivities, markets etc., may create a chance for potential participants to “*stumble on an issue*” or experience “*a happening for the whole family*”.⁴⁵

From the Rönneå study several aspects of process design highly valued by participants could be identified. One was the opportunity for two-way communication and exchange of knowledge, both in-between participants and between participants and “experts”.⁴⁶ Particularly, the collective learning experience and the meetings where several different stakeholder groups met were appreciated. The use of a facilitator who chaired the meetings was also highly valued by participants.⁴⁷ From the DEMO-study, preliminary results show that participants expect “to learn something”, social interaction, and an efficient use of valuable time to discuss concrete issues with immediate relation to their day-to-day routines. Meetings with a diffuse agenda, without any component of presentation of facts by the “experts” and no time for coffee and a god chat are clearly less appreciated.

Willingness to Accept presented scientific information

Local stakeholders’ willingness to accept presented information is related to their social, geographical and economical background as well as previous knowledge and encounters with

41 Blomqvist, 2004: “... my father said to him already in the 1920s that he should get down from his high horses...”, See also Lundqvist, 2001.

42 “*eldsjälar*”

43 Blomqvist, 2004, Andersson et al, 2004, Forsberg, 2002.

44 Jonsson et al, 2005.

45 Rönneå dialogue participant, see Jonsson, 2005., see also Edström and Eckerberg, 2002.

46 Jonsson 2005.

47 Edstam, 2004, Jonsson et al, 2005.

experts and scientific information.⁴⁸ An amplified flow of scientific information and its increased complexity make it more and more difficult for local stakeholders to assess and criticise expert knowledge. Simultaneously it is held, especially from the perspective of decision-makers, that a common understanding and a collective learning of environmental problems is crucial for a quick and efficient solution to environmental problems. Below, four factors affecting stakeholders' willingness to accept model-generated information are presented.

The use of data

The confidence in the practical application of the model-generated data is crucial for the willingness to accept model results. Earlier research shows that if the future application of the information is unclear or unwanted local stakeholders are less likely to accept presented data.⁴⁹ This is also supported by findings from the Rönneå study, where several participating stakeholder groups feared that the produced data could result in decisions that would be disadvantageous or unfair. *"I am a bit afraid of the conclusions drawn from these discussions. There are lots of theoretical things and academic conclusions, which are not possible to launch or even implement. These problems are so complex and I feel that VASTRA⁵⁰ has generalised very much when it concerns the state of the art and identifying which are the problems. It is not as simple as those dots on the map show."*⁵¹ Thus, an unclear link between the presented data and their practical use is likely to decrease the acceptance of any produced and presented information.

In the Rönneå study uncertainties in the produced information such as the vague link between taken measures and effects on the environment and the use of standard values to estimate pollution from the farm sector was identified as a problem. *"It is important to know the proportion of pollution from different sectors. From the sewage treatment works there are good numbers, but for rural households and farmers there are only estimations."*⁵²

Another important issue was the idea that the models and their output did not take into consideration the effects and implication of economic realities and legal restrictions. It was for example argued that the presented models were not able to handle conflicts between the achievements of the eutrophication goals and salmonella prevention. The models were also seen as unable to relate the problems and proposed solutions to the broader economic and political context such as the Common Agricultural Policy. Such an inability has also been highlighted in other studies.⁵³

Personal characteristics of the stakeholders

The factors influencing the acceptance of model generated data are to several extents similar to the type of stakeholder group that the stakeholder belongs to (see section 4.1.2). However, when it comes to acceptance of model generated data; individual characteristics seem to be even more influential. The willingness to accept is influenced by the stakeholders' social, economic, educational and geographical background. In the Rönneå study the profession turned out to be the most important factor, and farmers constituted the most critical stakeholder group. A major reason for their critical attitude can be linked to the feeling of being targeted as the main source of pollution. It can also be linked to their professional

48 Yearley, S. 1999, Yearley, 2005.

49 See for example the case studies presented in Eds. Kasemir et al. 2003.

50 Swedish Strategic Water Management Programme, within which the Rönneå study was conducted.

51 Rönneå dialogue participant see Alkan Olsson, J and Berg K., 2005.

52 Rönneå dialogue participant see Alkan Olsson, J and Berg K., 2005.

53 Yearley, S., 1999 and Schakley et al, 1997.

knowledge of soil processes as well as earlier experiences with measuring environmental pollution especially among livestock farmers.⁵⁴

Younger participants were generally more positive towards models and their outputs, a young farmer stated. *“For me, these findings (referring to the presented scenarios) seem reasonable and we have to do something. The work with, for example Fork the Manure⁵⁵ is positive. I see that we can do a lot if only someone could tell me what to do.”*⁵⁶ The older generation was generally less enthusiastic and referred frequently to the fact that measures had been in place in the Rönneå region for a long time but no radical improvement was visible in the model generated data.

Trust and influence of different stakeholder groups

Stakeholders' acceptance of presented data is not something without a link to the history. Several studies have indicated that the present understanding and acceptance is deeply influenced by previous encounters and experiences with experts, decision-makers and other stakeholder groups.⁵⁷ In the Rönneå study the participants expressed on various occasions a lack of trust in experts and political bodies, particularly regarding the definitions of environmental standards. *“We have the environmental standards. The Farmers' Union has provided some figures of the levels of nutrient leakage, and the County has provided some, the EU has provided some numbers and all of them are different. In this context I wonder, which figures VASTRA have used?”*⁵⁸ Stakeholders' acceptance of the model-generated data was also affected by their view on how decision-makers were able to manage environmental problems. *What is happening during one term of office for those who are in power in a country or in the EU? It is a too short period of tenure! Then they have the next election to think about... Now we are talking about processes, but it takes at least 20 years before a taken measure can be evaluated. During these 20 years the direction (referring to political direction, authors note) could have changed already three times.”*⁵⁹

Moreover, the acceptance of presented information can also be associated with the stakeholders' relation to other stakeholder groups. In the Rönneå study this issue was brought up in a discussion about the role of the traffic to the eutrophication problem. Rönneå participants become suspicious when deposition from the traffic was not easily visible in the model-generated data, which in turn stirred up already existing tensions between urban and rural inhabitants. A similar discussion also materialised in relation to whom should bear the burden of the pollution from food production, the farmers living in the countryside or the consumers predominantly living in the cities. This can be closely related to the factors influencing the willingness to participate discussed in previous section. A group hosting several internal conflict or tensions stakeholders are more unlikely to accept presented information.

Media have also an influential impact on the publics understanding of environmental problems in general. In the case studies stakeholders referred to how the eutrophication issue had been presented in the media. When presenting environmental information to a group of local stakeholders media's description of the issue at stake is therefore likely to be influential. During the Rönneå study, the moderator on several occasions mentioned that pollution from the traffic was included in the model. Even so, numerous stakeholders argued that the share of pollution emerging from the transport sector was not taken into consideration properly or

54 Alkan Olsson and Berg, 2005.

55 Greppa näringen.

56 Participants in the Rönneå dialogues, Alkan Olsson and Berg 2005.

57 Mc Granahan, and Genger, 1999.

58 Participant in Rönneå dialogues, Alkan Olsson and Berg, 2005.

59 Participant in Rönneå dialogues, Alkan Olsson and Berg, 2005.

mirrored in the model-generated data.⁶⁰ This argument could be interpreted as a flaw in the communication between scientists and the participants. However, a more plausible interpretation is that this problem also closely connected to the history of the scientific information spread within the region. The Rönneå catchment is situated in one of the most densely populated areas in Sweden where the deposition of pollutants originating from traffic is relatively high, and therefore a considered as a problem. This argument has on several different occasions been put forward in the local media first in relation to the acidification problem and later in relation to a possible increased traffic in the south west of Sweden due to the construction of the bridge between Sweden and Denmark.

The way the model generated data is communicated

For the initiators of a participatory environmental modelling process, few of the factors discussed above are easy to change. What can be affected, though, is how the process itself is designed. As for the acceptance of the information a crucial aspect is of course the agenda of meetings and the design of stimulus material and the way the data is communicated⁶¹ (see also section 4.1.4). In the Rönneå study, a circumstance that clearly had an adverse effect on the participants' acceptance was if they felt accused or singled out as the guilty persons. In the Rönneå study the farmers saw themselves as blamed for natural leaching as well as other undefined sources of pollution. They argued that it is too narrow minded and unconstructive to blame the farmers. Instead they insisted that the problem related to leaching from the farm sectors had to be discussed in a larger perspective, questioning the scope and interpretation of the polluter pays principle (see also section 5.2.2).⁶²

Yet another factor was related to the composition of the group in which the discussions took place. The critique put forward against the model-generated data was stronger when the stakeholders met in homogeneous groups, whereas less critique came up when they met in the heterogeneous groups. This may partly be due to the fact that less scientific information was given in the heterogeneous groups⁶³. Another reason may be that in the homogeneous groups in Round I, the "common stake" served as a catalyst, encouraging stakeholder to submit more critique, whereas they tended to be more diplomatic in the heterogeneous groups. This tendency was visible especially in the homogeneous meeting with grain farmers.

Moreover, the acceptance of the model generated data was also dependent on time, the longer time the stakeholders had been exposed to the provided information the more positive they were. Towards the end of each meeting as well as in the personal interviews, participants were more positive towards the model-generated data than in the beginning. Several stakeholders argued that they saw the whole event as a "mutual learning process".

The geographical scale on which the model output was discussed also influenced the acceptance especially of generalizations and standard values used in the model and in the description of processes. At the catchment level the participants thought that the model generated an interesting and comprehensive picture of the eutrophication problem. This, they felt, was important and instructive "*an eye opener*". One point source polluter said that; "*Irrespective of the model, it is just the fact that there is a model to evaluate the contributions from different stakeholders. I think it is fundamental.*" The management scenarios were also appreciated by many of the River dialogue participants who argued that the models had pinpointed several aspects of the eutrophication problem that had previously been unknown or overlooked. One example was the problem associated with untreated effluents from rural households. A majority of the participants also felt that the presented model-generated data

60 Alkan Olsson and Berg 2005.

61 Pahl-Wostl et al 2000.

62 Alkan Olsson and Berg, 2005.

63 Jonsson et al, (2005).

gave a good basis for discussion with the other stakeholder groups. The discussions seemed to increase mutual respect and understanding, as well as showing that the different groups of stakeholders had a more common approach than they initially had thought (see also section 5.1 and the integration effect).

However, the more local the discussions were, the more doubts were expressed. On the very local scale, stakeholders viewed themselves as experts. This meant that they went into detailed discussions concerning the share of pollution from polluters and the history of land use. As the participants felt more knowledgeable and engaged in the discussion at the local scale it made the presentation and use of standard values in the models and the result of the scenario running in the model less credible. This reaction among stakeholders is different compared to the reactions in the Svartå study,⁶⁴ where standard values for nutrient leaching from different soil types and land uses were, seen as a valuable information that could be used to compare conditions at the own farm with the average in the region. The difference in the reactions between the otherwise quite similar Svartå and Rönneå studies may be linked to the fact that the participants in the Svartå catchment were involved in the modelling activities at an early stage. For the Rönneå participants, however, the first contact with model-generated data was the already defined management scenarios. This illustrates that the context, time as well as the perceived motive for using scientific information as well as the trust in scientific institutions also may influence the understanding of the model-generated data.

Participatory environmental modelling and the room of action

Ultimately, what will count for improving the environmental status is the implementation of remedies at the local level, both by individual actors and groups of actors. In the case of eutrophication, individual implementation concerns all sorts of geographically optimised remedies, such as changes in manure dispersion, creation of smaller wetlands and installation of new individual wastewater treatment facilities. Collective implementation may concern remedies for which scale and/or economy of scale is crucial, such as larger strategically placed wetlands and common wastewater treatment facilities. Here, the concept of “room of action” for remedy implementation becomes central. In their daily lives, local stakeholders make decisions (affecting nutrient leakage) of many different types. Different stakeholder groups are confronted with different decision-situations, and face different rooms of action defining their possibilities to act. Farmers are estimated to make on average 200 decisions every day affecting nutrient leakage from their land. Most of these decisions are very small and short term, a crop season or shorter, for example, whether to plough closer to the edge of a field edge or not. Others have more far going consequences in terms of needed investments, durability of investment etc. such as the lifespan of machinery or whether to invest in a larger storage capacity for manure or not to reinvest in the ditching and draining of a field. Others still, are almost existentialist in character, such as whether to go on as a farmer or not. Some decisions are of a collective character and therefore the outcome is dependent on other actors’ decisions. Thus, the room of action for the implementation of individual remedies is somewhat different than the room of action for remedies building on collective implementation. In either case, though, decisions on remedy implementation take place within the “room of action” available for each individual stakeholder.

As discussed above, the room of action is defined both by incentive structures created by the formal institutional framework at aggregated levels, such as economic and legal incentives, and of the norms and values of the individual, the stakeholder group and the local community. After having investigated the conditions for participation and model acceptance in a participatory modelling process, this section discusses the title question of this paper – to

64 Andersson, 2004, Andersson et al, 2002.

what extent and how may participatory modelling influence the “room of action” for remedy implementation?

Informal incentive structures and the limitation/potential of participatory modelling

The collective learning process that is likely to emerge during a participatory modelling process creates a potential for changing and altering of the informal incentive structure, i.e. the norms and values of local stakeholders. However, this is in no way a clear-cut process and there are no plain answers to whether and when these types of processes may increase stakeholders’ room of action. The possible effect of a participatory process on stakeholders’ norms, values and attitudes toward the issue at stake are of course depending on a long range of factors such as those discussed earlier in Sections 4.1 and 4.2. In combination, three potential effects on norms and values of stakeholders and experts can be identified; the education-effect, the integration-effect and the perspectivity-effect.

The education- effect is the potential effect of the learning inevitably taken place during a participatory modelling process. This learning is something, which affects both the stakeholders and the experts. Stakeholders witnessed that they through the meeting had learnt more about the eutrophication problematique. As discussed previously the output of the models lent themselves to discussion and criticism from the stakeholders. The criticism mainly arose into two headings: the first, how much the models could tell us that is relevant to the stakeholders decisions; and the second, what sort of message are they, what use are their outputs are they estimates or even guesses? A participatory modelling process could be an ideal forum for which environmental issues could be aired. It is not question of an “emperor’s clothes” situation but a situation where local people may air their confusions and reservations about these scientific instruments and the experts may learn about different aspects of the usefulness of their tools in a policy process. Or by using other words a participatory process may make the model generated information more adapted to the stakeholders “room of action”.

It is clear from the case studies examined here as well as in other studies where model generated information have been used as a basis for policy discussion in environmental management that model results have an integrative effect both regarding different stakeholder groups and scales. Several participants in the Rönneå study have described this unifying force of model produced data as it serves as a common knowledge base. This common foundation increases the understanding of the eutrophication problem as a catchment based problem, thus, uniting different stakeholder groups within the catchment in a common problem understanding. Trough this integrative force participatory modelling may also be able to repair old misunderstandings and misconceptions in the local institutional context, thereby lowering transaction costs by saving both time and money. From this perspective the model-generated information serve as an “anchoring devise”⁶⁵ or a “boundary object”⁶⁶ where a broad community of meanings spanning diverse social worlds and perspectives may converge into a consensus. Boundary objects are plastic enough to adapt to local needs and constraints, yet robust enough to maintain a common identity across sites.

The third effect is the perspectivity effect. This is effect is a result of discussions over and between different stakeholder groups, which almost can be described as a collective learning of differences in perspectives. From the Rönneå study several participant have stated that the models and the scenarios were seen as useful for enlarging the scope of peoples’ imagination about the eutrophication problematique, they were an “eye-opener”. The discussions in the

65 van der Sluijs, et .al 1998 (glöm ej lägga till i ref listan.

66 Star et al (1989).

meetings were also seen to have increased the understanding of other stakeholders' agendas as well as of the own. In the light of other stakeholders comments the new possibilities were identified. Jerry Ravertz have in a similar contexts described the role of models and model generated information as almost "poetic" in the sense that they are able to extend our imagination and perhaps even our affection and sympathy.⁶⁷

As a consequence it could be said that it is the participatory modelling process as a whole that contributes to the enlargement of the room of action creating the glue between stakeholder groups, diminishing the transaction costs for any future collective actions.

Formal incentive structures and the limitation/potential of participatory modelling

The formal economic and legal structure of incentives that affect local stakeholders' room of action influencing the implementation of remedies against, for example, eutrophication, is difficult for a participatory modelling initiative to influence directly. Experiences from previous studies emphasise that it is crucial to clearly define and communicate the limitations of the used models to participating stakeholders, and that the role and purpose of scenarios used are well defined so participants understand what such a process may give and what it may not give.⁶⁸ Indirectly, however, there are at least two ways in which a participatory modelling process may change the formally defined room of action for remedy implementation.

Increase the visibility of the room of action

Even if the models used are not able to handle issues such as possible effects of changes in the CAP and contradictions between existing legal tools, a participatory modelling process may highlight which remedies and combination of remedies could comfortably be implemented by stakeholders within their room of action. As discussed earlier, one of our theoretical points of departure is that actions that can comfortably be carried out within the available room of action are more likely to be taken than others. This means that remediation measures that are profitable for the individual are implemented to a greater extent than costly ones. If model results can show that certain practices are both profitable for the individual farmer, and cost-effective in reducing nutrient transports, the rate of implementation may increase. By choosing scenarios and scenario combinations, models make the room of action more "visible" and hence increase the possibilities to act. This change in visibility is thus closely connected to what was discussed about the "education-effect in section (5.1).

A change of the visibility in the room of action can only be achieved if the chosen scenarios are relevant to stakeholders. Model scenarios should therefore include the most popular (profitable/heavily subsidized) land management practices. To model expensive, unprofitable or unsubsidized practices will not give realistic images of potential futures and it is instead likely that the "visibility" of the room of action actually shrinks. Thus, scenarios and combination of remedies should be adapted to the formally defined room of action to increase the utility of the model results in a participatory process.

Change the form of the room of action

In a short-term perspective the scope of a participatory modelling process is not likely to change the components defining the formal room of action of local stakeholders. However, a participatory modelling process may also highlight aspects of the present room of action that are unwanted or "uncomfortable" from the perspective of the stakeholders and thus indirectly

⁶⁷ Ravertz, J., 2003.

⁶⁸ Jonsson et al, 2005.

serve as a basis for political action related to the structure and availability of, for example, incentives. Thus, a participatory modelling process may also have a proactive effect. In the relative confusion surrounding the Swedish implementation strategy for the WFD and the definition and the testing of the defined environmental goals, local, regional and nation interest organisations have large opportunities to influence future organisation and routines for implementation.

If model scenarios indicate that the cost-effectiveness of land management practices which were not known before this “new” knowledge may serve as a basis for changes in the systems for subsidies. If model results can indicate the most cost-effective localization of specific remedies such as for example large strategic wetlands as discussed above, administrative rules may adapt to more localized zoning of rules.

Model results may hence help to highlight systematic problems in the formal incentive system. An example of such a systematic problem that was brought forward in earlier sections the interpretation of justice. From the perspective of the Rönneå stakeholders equal treatment of stakeholders was deemed as a more important sign of justice, than a justice and equality based on economic efficiency and a strict interpretation of polluters pays principle.

Participatory modelling – a critically intervening research leading to more efficient remedy implementation?

The 7th of the Swedish Government’s 15 National Environmental Quality Objectives is *no eutrophication*. Within the time perspective of one generation this goal shall be achieved by reducing N loads to surface water and seas with 40 per cent.⁶⁹ This level of ambition regarding N losses is also consistent with the HELCOM agreement and demands very strong measures to be taken. In order to achieve the reduction in total nutrient losses, the SOU 2000:52 recommends the development of an efficient legal system as well as efficient economic and informative incentives that go beyond previous incentives. With the gradual implementation of the EU WFD catchment based water management administration and the use of hydrological models to estimate source distribution and develop scenarios of different remedy combinations, the importance and use of this type of information is increasing. This paper has discussed what may happen when computer generated information meets local water stakeholders in a participatory context. It was found that participatory modelling can only influence the formal aspects of the “room of action” to a limited degree. It may change the visibility of the room of action and it may serve as a basis for proactive activities, such as lobbying or other types of political pressures. The potential for changing the informal aspects of the room of action is higher, but also limited by context specific factors. Two issues still remain to be discussed, though. The first is whether a participatory modelling approach may actually increase the total level of remedy implementation. The second is which questions and perspectives that must be actualised to ensure that researchers involved in participatory modelling retain their perspectivity and ability for critical reflection.

Will a participatory modelling improve remedy implementation?

Even though a participatory effect have been identified as both directly and indirectly influencing stakeholders’ room of action there are several possible backlashes. Built into the expert produced information used, as a lubricant in the participatory modelling process is a potential communication barrier between non-experts and experts. Firstly, the integration of multiple disciplines and aggregation of large amount of data is persuasive and unifying.⁷⁰ Secondly, the integration and aggregation makes the model generated data impenetrable and

69 SOU 2000:52.

70 Latour, 1990 Shackley, S. 1997, Alkan Olsson, J. 2003, Ravetz J., 2003.

give unsatisfied stakeholders (groups) a possibility to throw sand into the consensus building process.

One example from the Rönneå studies was the stakeholders identified lack of a strong link between the taken measures and effect in the environment. The considerable time lag between remedy implementation and any visible or even measurable effects in nature became problematic from a stakeholder perspective. One of the strengths of using scenarios is that they are able of turning the clock forwards so that future effects of remedies, as defined in model routines, may be demonstrated at an aggregate scale. But, if no changes can be detected out in “real nature”, and the rhythm of political decision-making and policy formulation is too fast, there is a risk that policies that would have been efficient in the long-run may be abandoned too early.

Moreover participatory modelling is a costly and resource demanding activity, both for involved researchers and local stakeholders. Neither the Rönneå catchment dialogues, nor the DEMO-study is any exception to this. Consequently, a major question is whether the cost of participatory modelling makes it a realistic option on a larger scale. Does it produce results that make the costs worthwhile? It is not our ambition to answer this specific question here. Instead we would like to conclude by raising another cluster of points related to our roles as (social) scientist in relation to participatory modelling.

Participatory modelling as critically intervening research

The intention of the WFD can be situated in the context of increased inter-linkage between levels of governance especially visible in relation to environmental management. Several Swedish government commissions have argued that a bottom-up perspective is desirable. In the confusion surrounding the implementation of the WFD in Sweden several bottom-up perspective have been initiated. The DEMO-study is conducted in close collaboration with one of these, the Kaggebo-project. These grass-root initiatives may be resembled to what Isabelle Strengers have described as the utopia of active minorities.⁷¹ These active minorities are able to intervene in the scientific disciplines in new ways based on their own interests. Strengers sees this participation as being able to create new or more complex relations between science and politics, which may create an effective critique towards simple expert-based explications.

If reflecting on this interaction as researcher it is clear that things have become more complex and a new situation has emerged. The questions that remain, however, are how and in which way do we as researchers handle this new situation and can this type of participatory process be a way forward for creating a critically intervening research?

As discussed in previous section any participatory process has effects on the participants which is more long lasting than the actual meeting in it selves moreover the process may also lead to the identification of larger or smaller systematic problems in the structure of existing legal and economic incentives. The dilemma that arises here is if, how and in which way scientists involved in these processes have a responsibility of communicating these issues to for example the decision makers? Which obligations do we have towards our research objects? It is clear that if there are no institutional structures to handle these identified systematic problems and to bring them forward to decision-makers there is a risk of a reversed educational effect and that local stakeholders instead will interpret the whole process as a waist of time. Is there a risk of researchers living in “our own” reality and comfortable “room of action”?

As discussed earlier costly or unpopular measures are less likely to become generally accepted. What about other uneconomic but important measures such as investments in

71 Strengers, I., 1999 p 77–86.

private sewage treatment facilities. Is it possible to create a participatory modelling process around these issues? Which are the risks of researchers being co-opted by local stakeholder interests, and should/could this be avoided? Or may we as researchers be tempted to only engage in processes that are likely to work avoiding inviting stakeholder groups that are unlikely to co-operate?

Another important issue to raise is how participatory is participatory modelling? Does participation give local stakeholders direct influence over political decision-making, and if no, are they (made) aware of this? Through designing and facilitating a participatory modelling process, researchers are able to manipulate the norms and values of participants. Should we do that? Which critical considerations must be raised?

The models and modellers also have a stake in participatory modelling process. Modellers can partly have an interest in that their models earn a good reputation. Several models are commercial products on a competitive market. How could a critical approach on the used model be upheld, without for example risking the inter-disciplinary co-operation between the social scientist and natural scientists involved in this type of projects? Is it possible or necessary within this type of research, and if so, in which way?

References

- Alkan Olsson, J., Berg, K., 2005, Local stakeholders' acceptance of model-generated data used as a communication tool in Water Management – The Rönneå Study, *Ambio*, (submitted)
- Andersson, L., 2004. Experiences of use of riverine nutrient models in stakeholder dialogues. *International Journal of Water Resources Development* 20, 399–413.
- Andersson, L., Bonell, M. and Moody, D. W. 2004. Foreword to Special Thematic Issue: Hydrology for the Environment, Life and Policy (HELP) Programme. *Water Resources Development* 20, 267–274.
- Andersson, L., Carstensson, R., Hallgren, D. and Löwgren, M. 2002. Struggles over nutrient emissions. An attempt to use models for nutrient transports as a tool for communication between researchers and stakeholders with the purpose of preparing the implementation of the EU WFD in Upper Svartå catchment. Final report of the project Improved water environment in the upper Svartå valley. Department of Geography, Linköping University, pp 50. (in Swedish)
- Arnstein, S. 1969. A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 4:216–224.
- Beierle, T. C. 1998. *Public Participation in Environmental Decisions: An Evaluation Framework using Social Goals*. Discussion Paper 99–06, Resources for the Future, Washington, D.C., pp 31.
- Blomqvist, A. 2004. How can Stakeholder Participation Improve European Watershed Management? The Water Framework Directive, Watercourse groups and Swedish contributions to Baltic Sea eutrophication. *Water Policy* 6, 39–52.
- Collentine, D., Forsman, Å, Galaz, V., Kallner Bastviken, S. and Ståhl-Delbanco, A. 2002. CATCH: decision support for stakeholders in catchment areas. *Water Policy* 4, 447–463.
- Collentine, D., Galaz, V., Kallner Bastviken, S. and Ståhl-Delbanco, A. 2005. CATCH – a method for structured discussions and a tool for decision support. *AMBIO* 7, (accepted).
- Creighton, J. L., Dunning, C. M., Priscoll, J. D. and Ayres, D. B. 1998. *Public Involvement and Dispute Resolution. A Reader on the Second Decade of Experience at the Institute for Water Resources*. U.S. Corps of Engineers, Alexandria. IWR Report 82-R-5, pp 471.
- Eckerberg, K. and Brundin, P. 2002. Local Agenda 21 – A study of 10 Swedish Municipalities. Stockholm:Kommentus Förlag. (in Swedish)
- Edstam, A. K. 2004. Designing a participatory multi-stakeholder methodology for sustainable water planning at the local level – the Rönneå catchment dialogues. Masters Thesis. Department of Thematic Studies, Linköping University, Sweden
- Edström, C. and Eckerberg, K. 2002. Inför Johannesburg. Svenska kommuners arbete med Agenda 21 – en jämförelse över tid. Nationalkommittén för Agenda 21 och Habitat. Statsvetenskapliga Institutionen, Umeå Universitet.
- Forsberg, B. 2002. Lokal Agenda 21 för hållbar utveckling. En studie av miljöfrågan i tillväxksamhället. Umeå Universitet: Statsvetenskapliga Institutionen.
- Gooch, G. D. and Jansson, G. 2003. River Dialogues – A Story of Information Communication and Public Participation in Estonia, The Netherlands and Sweden. Focus Group Methodology in water basin management. www.riverdialogues.org
- Hanchey, J. R. 1998. The Objectives of Public Participation. In *Public Involvement Techniques: A Reader of Ten Years Experience at the Institute for Water Resources*. J. L. Creighton, J. D. Priscoll and C. M. Dunning (eds.), U.S. Corps of Engineers, Alexandria. IWR Research Report 82-R-1, pp 21–30.
- Irwin, A and Wynne, B. (eds.). 1996. *Misunderstanding Science? The Public Reconstruction of Science and Technology*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Irwin, A. 1995. *Citizens Science: A Study of People, Expertise and Sustainable Development*. Routledge, London.
- Irwin, A., Dale, A. and Smith, D 1996. Science and Hell's Kitchen: The Local Understanding of Hazard Issues In: *Misunderstanding Science? The Public Reconstruction of Science and Technology*. Irwin, A and Wynne, B (eds) Cambridge University Press, Cambridge. pp 47–64.
- Johnson, N., Munk Ravnborg, H., Westerman, O. and Probst, K. 2001. User participation in watershed management and research. *Water Policy* 3, 507–520.
- Jonsson, A, Danielsson I. and Jöborn J. 2005 Designing a multi purpose methodology for strategic environmental research – the Rönneå catchment dialogues, *Ambio* 7 (submitted).
- Jöborn, A. and Danielsson, I. 2005. Multidisciplinary research efforts necessary to find solutions to the eutrophication problem – The Rönneå case study. *Ambio* 7. (submitted)
- Kasemir B., Jäger J., Jaeger C. C. and Gardner M. T. (eds.), 2003a, Public Participation in Sustainability Science A Handbook, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lauber, T. B. and Knuth, B. A. 2000. *Citizen participation in Natural Resource Management: A Synthesis of HDRU Research*. HDRU Series No 00–7. Department of Natural Resources, Human Dimensions Research Unit, Cornell University, Ithaca, USA, pp 32.
- Liedberg Jönsson, B. 2004. Stakeholder Participation as a Tool for Sustainable Development in the Em River Basin. *Water Resources Development* 20, 345–352.
- Lundqvist, L (ed) 2004. Sustainable Water Management. Organisation, Participation, Influence, Economy. VASTRA Report No. 5. (in Swedish)
- Lundqvist, L. 2001. Games that real farmers play ...
- Marshall, G. R. (1999) *Economics of Incorporating Public Participation in Efforts to Redress Degradation of Agricultural Land*. 43rd Annual Conference of the Australian Agricultural and Resource Economics Society and the 6th Annual Conference of the New Zealand Agricultural and Resource Economics Society, Christchurch, New Zealand, 20–22 January, 1999.
- Mc Granahan, G. and Gerger, Å., 1999, Participation and environmental assessment in northern and southern cities, with examples from Stockholm and Jakarta, *Int. J. Environ. Pollut.*, 11, 373–394.
- Ministry of Environment 1997. *A new administration of water. Water is life!* Committee on Catchment Districts. SOU 1997:99 Government of Sweden, Fritzes, Stockholm (in Swedish)
- Ministry of Environment 1997. *Collaboration in water management*. Final report of the Committee on Catchment Districts. SOU 1997:155 Government of Sweden, Fritzes, Stockholm. (in Swedish)
- Ministry of Environment 2000. *The future environment – our common responsibility*. Final report of the Committee on Environmental Objectives, SOU 2000:52. Government of Sweden, Fritzes, Stockholm. (in Swedish, English summary)
- Ministry of Environment 2002. *Clear as Water*. Final report of the Committee on Swedish Water Administration, SOU 2002:105. Government of Sweden, Fritzes, Stockholm. (in Swedish, English summary)
- Montin, S., 1998. Local Experiments of Democracy: examples and analysis. Fritzes, Stockholm. (in Swedish)
- Munch, P. 1998. Benefits and costs of the public involvement program Sanibel Island. In *Public Involvement Techniques: A Reader of Ten Years Experience at the Institute for Water Resources*. J. L. Creighton, J. D. Prisco and C. M. Dunning (eds), U.S. Corps of Engineers, Alexandria. IWR Research Report 82-R-1, pp 407–418.
- North, D, 1990. Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge University Press.
- Olsson, J. and Montin, S. (eds), 1999. Democracy as Experiment: endeavour and renewal in

- Swedish Municipalities. Novemus, Örebro. (in Swedish)
- Ostrom, E. 1990. *Governing of the Commons – The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ostrom, E., Schroeder, L. and Wynne, S. 1993. *Institutional Incentives and Sustainable Development*.
- Pahl-Wostl, C., Schlumpf, C., Büssenshütt, M. and Schönborn, A., 2000, Models at the interface between science and society: impacts and options, *Integr. Assess.*, **1**, pp 267–280.
- Priscoili, J. D. 1998. Public Involvement, Conflict Management, and Dispute Resolution in Water Resources and Environmental Decision Making. In *Public Involvement and Dispute Resolution. A Reader on the Second Decade of Experience at the Institute for Water Resources* Creighton, J. L., Dunning, C. M., Priscoili, J. D. and Ayres, D. B., U.S. Corps of Engineers, Alexandria. IWR Report 82-R-5, pp 41–58.
- Ravetz, J., 2003, Models as Metaphors, in, Kasemir B., Jäger J., Jaeger C. C. and Gardner M. T. (eds.), *Public Participation in Sustainability Science A Handbook*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sarewitz, D., Pielke, R.A., and Radford, B. (eds.) 2000. *Prediction Science, Decision Making and the Future of Nature*. Island Press, Washington, D.C.
- Shackley, S., 1997. Trust in Models? The Mediating and Transformative Role of Computer Models in Environmental Discourse, in, Redclift, M. And Woodgate, G. (eds.), *The International Handbook of Environmental Sociology*, Edward Elgar, Cheltenham Glos., pp. 237–260.
- Star, L., Susan and James R., Greisemer (1989). Institutional Ecology, "Translations" and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39. *Social Studies of Science* **19**(3): 387–420.
- Strengers Isabelle, 1999 For en demokratisering av vitenskaperna. Spartacus Forlag AS, Oslo.
- Swallow, B. M., Johnson, N. and Meinzen-Dick, R. S. (eds.) 2001. Working with people for watershed management. *Water Policy* **3**, 449–455.
- Söderqvist, T. 2001. Varför dra sitt strå till stacken? En kartläggning av skånska lantbrukares motiv att delta i ett kommunalt miljöprojekt. *Kommunal ekonomi och politik* **5**:29–55.
- Van der Sluijs, J., van Eijndhoven, J. Shackley, S. And Wynne, B., 1998, Anchoring Devices in Science for Policy The case of consensus around Climate sensitivity. *Social Studies of Science* **28** (2) , 291–323.
- Wide, J., Gustavsson, g. and Lundström, L. (eds) 2001. Local democracy in change – Citizen and council initiatives under new conditions. Stockholm: Svenska Kommunförbundet, Åjour nr. 6. (in Swedish)
- Wittgren, H.-B., Castensson, R., Gipperth., L., Joelsson, A., Jonasson, J., Pettersson, A., Thunvik, R. and Torstensson, G. 2005. An Actor Game on Implementation of Environmental Quality Standards for Nitrogen in a Swedish Agricultural Catchment. *AMBIO* (accepted).
- Wittgren, H.-B., Westerlund, S. and Castensson, R. 2000. Genevadsåstudien – Ett aktörsspel om genomförandet av miljökvalitetsnormer för kväve I ett avrinningsområde. Linköping: Tema Vatten/VASTRA.
- Wynne, B. 1992, Misunderstood Misunderstanding: Social Identities and Public Uptake of Science. *Public Understanding of Science* **1**, 281–394.
- Yearley, S. 1999. What do We Mean by "Science" in the Public Understanding of Science. In: Between Understanding and Trust: The Public, Science and Technology. Dierkes, M. and von Gröte, C. (eds.). Harwood Academic, Reading.
- Yearley, S. 2005, Making Sense of Science, Understanding the social study of Science, Sage Publications, London.

Familjemåltiden en hemvist för kulinarisk kulturell kunskap av betydelse för information och utbildning om mat och måltider

Inger M Jonsson

Filosofie Doktor i Måltidskunskap

Institutionen för Restaurang och Måltidskunskap, Campus Grythyttan, Örebro universitet
Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

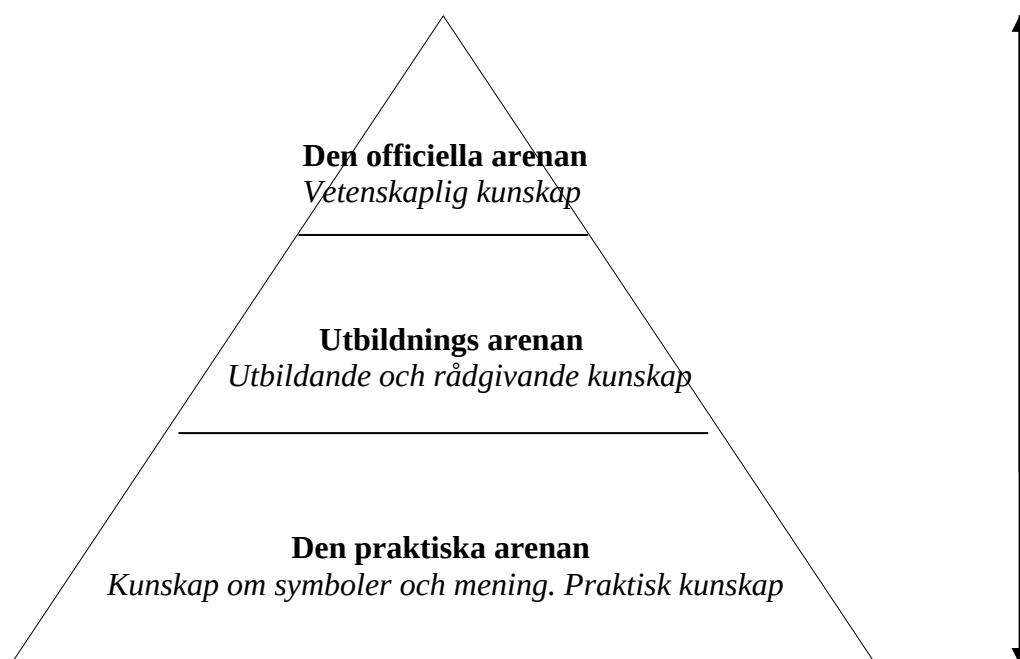
I information och utbildning om mat och måltider på olika nivåer i det svenska samhället riktas insatserna mot familjer och hushåll och förmodas i en framtid komma till användning i vardaglig måltidspraxis. På den officiella nivån skapas råd och riktlinjer baserade på internationell och nationell vetenskaplig kunskap oftast naturvetenskapligt nutritionell. Dessa råd och riktlinjer är sedan tänkta att sändas vidare via hälso- och sjukvården och i skolan till hemmet/hushållet. Vilken är då jordmånen för denna information och utbildning dvs. hur tänker och handlar barn och familjer i ett kulturellt vardagsperspektiv när det gäller realiserandet av vad som kan betecknas som "familjemåltider"? Via bosniska, somaliska och svenska familjer ges här en bild av det mångkulturella Sverige, där offentliga måltider i skola och barnomsorg, och mötesplatser för matinformation t.ex. inom mödra-, barnhälsovårdens verksamheter är vardagligt förekommande. Våra upplevelser av att tillaga och delta i familjemåltider formar hur vi praktiskt gör och skapar identitetskänsla i alla familjer oavsett etnisk tillhörighet. Därför är familjemåltiden och dess måltidspraxis den kulturella, kulinariska kunskapsbank som bildar fonden mot vilken all information och utbildning om mat kan förstås.

Introduktion

Det finns en lång tradition av utbildning, information och rådgivning om matvanor i det svenska samhället: bland annat inom skola och mödra- och barnhälsovårdsverksamhet (Jonsson, 2004). Måltider är viktiga återkommande inslag även i nutida i familjers vardag med en praktik som måste utföras och utföras igen (Ekström and Fürst, 2001; Kjaernes, 2001). Det är fortfarande så att familjemåltiden och dess praxis är en viktig beståndsdel i konstruktionen och reproduktionen av familjen i det västerländska samhället (Lupton, 1998). Denna vardagslivets "läroplan" som är knuten till smaker, minnen och handgrepp är kanske ännu viktigare än den som finns i skolan. I vardagslärandet, lär vi oss att förstå verkligheten och våra handlingar genom att delta i de vedertagna sätten att laga och äta maten. Men näringsforskningens perspektiv och vokabulär har skapat ett allmänt tänkande där maten är något som mäts för att eliminera dess risk för vår hälsa. I dagens mångkulturella samhälle behöver det synsättet kompletteras med ett mer socialt, samhällsvetenskapligt perspektiv för att de officiella råden och riktlinjerna skall ha någon möjlighet att nå fram. Syftet med min studie kring familjemåltider därför att söka förstå hur barn och familjer tänker om mat och måltider i ett kulturellt vardagligt perspektiv, för att få en känsla för hur den jordmån där information och utbildning om mat är tänkt att slå rot, är beskaffad.

Kulinarisk kunskap på olika arenor

Genom att använda en triangulär form för att beskriva matinformation och utbildning i det svenska samhället blir den hierarkiska ordningen av informationsinsatserna från toppen och nedåt synlig (Figur 1). Detta speglar ett tänkesätt där information skapar kunskap som i sin tur leder till en förväntad aktivitet, som därefter leder till förbättrad hälsa för individen såväl som för befolkningen. På toppen finns den *Officiella arenan* med den övergripande rådgivande nivån för nationens råd och riktlinjer. Dessa består av lagar, livsmedelskontrollsystem, hälso- och sjukvårdslagstiftning, samt näringsrekommendationer. Här finns också mer specifikt riktlinjer för maten när det gäller skolmåltider, näringsrekommendationer för måltiderna i barnomsorgen och skolan. Inom skolans läroplaner finns Hem och konsumentkunskapsämnets läroplan. Kunskapen inom denna arena är baserad på den *vetenskapliga kunskapen*.

Figur 1. En triangulär struktur baserad på kulinarisk kunskap i olika arenor

Utbildnings arenan i mitten kan beskrivas som den överförande länken mellan den officiella arenan och den praktiska arenan i basen. Här skall råden och riktlinjerna som utformats i toppen föras vidare av olika informatörer till människorna, familjerna, hushållen i basen. Varje dag ges t.ex. råd om mat och ätande inom mödra- och barnhälsovård, på vårdcentralen, sjukhus och i äldreomsorgen. Dessutom möts miljoner svenskar för att dela måltider i den offentliga sektorn varje dag inom barnomsorgen, skolan och äldreomsorgen (Jonsson et al., 2002). Kunskapen här kan ses som *lärande, rådgivande* med starka band till den vetenskapliga kunskapen på den officiella nivån.

Den praktiska arenan i basen av figuren är den största delen grundad på familjemåltiderna och dess ofta tysta, förgivet tagna kunskap i hushållen. Måltiderna organiserar vardagen och avgränsar i arbetslivet, den viktiga arbetstiden gentemot måltiden, lunchrasten, kafferasten av mindre dignitet (Rotenberg, 1981). En familjemåltid är ett tillfälle då hushållets alla medlemmar kan samlas för att äta tillsammans samtidigt. I vår tid finns fortfarande en global strävan efter att uppnå en sådan daglig familjegemenskap som går bortom alla sociokulturella

olikheter. En nordisk studie visar att så är fallet men att familjerna kanske inte uppnår detta ideal mer än någon eller några av veckans dagar (Holm, 2001). Att se till att en familjemåltid blir genomförd innebär mycket mer än bara matlagning. Det är en omvårdande uppgift som måste lösas på nytt och på nytt, och en del i det sociala livet där vi lärt hur måltider ska vara. En tyst kunskap om den egna familjens smakpreferenser, aversioner, ideologier och viljor som skall ställas mot den ekonomiska verkligheten, matvarornas ursprung, den egna kulturella kunskapen, matens symboliska betydelse och de näringsmässiga råden om ett hälsosamt liv. Vilken är då jordmånen på denna arena? Den arena där *kunskapen är baserad på symboler, tänkanden och praktisk handling* för att hälsobudskapen från de två övre arenorna skall kunna nå ner hit och slå rot och spira som genomförda förändringar i familjernas vardag?

Inte att förglömma och av stor betydelse på denna arena är att Sverige idag har en mångkulturell vardag där mer än tio procent av befolkningen har en annan bakgrund än den svenska. Somaliska kvinnor som lever i exil i Sverige, talade om maten i hemlandet, och i det nya landet Sverige (Jonsson et al., 2002). De beskrev en annan måltidsrytm från hemlandet, där kött inhandlades och tillreddes varje dag. Många kvinnor delade på matlagningssysslorna, systrar, mödrar, kusiner, barn och kanske också tjänstefolk. Kvinnorna levde nu ensamma i Sverige med sina barn. När männen kom hem ville de ha "den kulturella maten". Barnen och kvinnorna själva, var nöjda med mer "snabb mat" som makaroner och kycklingkorv från den orientaliska butiken, en anpassning till svensk vardag. När jag tänker på dessa möten ser jag för mig en kvinna som står med en matkasse vardera handen. Den ena kassen rymmer matkulturen och den andra de svenska idealen om matval och måltidsrytm som tränger sig på via daghem, skola och mödra- och barnhälsovård. De två matkassarna symboliserar en strävan *att dels förbli en del av sin egen matkultur och att förmedla det till barnen och samtidigt en önskan att bli del av det svenska samhället. "Genom att äta svenskt bli jag mera svensk"*.

Diskussion

Den ständigt föränderliga *kulinariska kunskapen* på alla tre arenorna kan sägas ha betydelse för både individens och befolkningens hälsa. Ordet *kulinarisk* hör samman med upplevelsen, och kommer av det latinska ordet *culinarius* "som hör till köket" (National Encyklopedin 2005). I de två officiella delarna av triangeln är det oftast använda begreppet *kost* som i naturvetenskaplig mening syftar på intaget av näring. På den praktiska arenan används de praxisnära orden *mat*, *matlagning* eller *måltid* alla med hemvist i humaniora och samhällsvetenskap. Upplevelser av att tillaga och delta i familjemåltider formar den praktiska handlingsberedskapen, ett lärande som kanske väger tyngre än officiella råd och riktlinjer, information eller utbildning. Mat och måltider bör därför inte särskiljas från sina praktiska och kulturella delar i information och rådgivning om de ska kunna förstås och komma till användning på den praktiska arenan. Kunskaperna som finns och reproduceras i handling är av vikt att känna till på de båda övre arenorna där rådgivningen utformas (Figur 1).

En måltidens *kulinariska kunskap* i vardagen kan beskrivas som två matkassar. Den ena innehåller kunskap som är viktigt på familjernas nivå dvs. *hur man gör maten* (handlingsberedskapen för att tillhandahålla måltider) och hur maten *smakar*, vad den *symboliserar och hur den förstås*. I den andra kassen finns de officiella vetenskapliga råd och anvisningar som talar om hur man bör äta.

Referenser

- Ekström, Pipping Marianne and L'orange Fürst, Elisabeth (2001): "The Gendered Division of Cooking" i Unni, Kjaernes (red.), *Eating Patterns. A Day in the Lives of Nordic Peoples*, Lysaker, No7, The National Institute for Consumer Research. SIFO, s. 213–234.
- National Encyklopedin. *Kost* (2005). Tillgängligt på <http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?i-art-id=230698> (2005-09-19).
- National Encyklopedin. *Kulinarisk* (2005). Tillgängligt på http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?_art-id=0220008 (2005-09-19).
- Holm, Lotte, (2001): "Family Meals" i Unni, Kjaernes (red.), *Eating Patterns. A Day in the Lives of Nordic Peoples*, Lysaker, No7, The National Institute for Consumer Research. SIFO.
- Inger M. Jonsson (2004): *Family Meal Experiences. Perspectives on practical knowledge, learning and culture*. Örebro: Örebro University.
- Jonsson, Inger M, Lillemor RM Hallberg and Inga-Britt Gustafsson (2002): "Cultural foodways in Sweden: repeated focus group interviews with Somalian women" i *International Journal of Consumer Studies* 26:328–339.
- Kjaernes, Unni (2001): *Eating Patterns. A Day in the Lives of Nordic Peoples*. Lysaker: The National Institute for Consumer Research.
- Lupton, Deborah (1998): *Food, the Body and the Self*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Rotenberg, R (1981): "The impact of industrialisation on meal patterns in Vienna, Austria" i *Ecology of Food and Nutrition* 11:25–35.
- Säljö, Roger (1998): "Everyday living as a context for learning." i K. Turkki (red.) *New Approaches to the Study of Everyday Life. Part I*, Helsinki: University of Helsinki. Department of Home Economics and Craft Science. Publications 3, s. 64–72.

Globale artister i lokale festivaler: Glokale rom for musikalsk læring og utvikling av musikalsk identitet

Sidsel Karlsen

sidsel.karlsen@ltu.se

Musikhögskolan i Piteå, Luleå tekniska universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Musikkfestivaler utgjør en stor del av kulturoffentligheten og har i liten grad blitt utforsket som arena for læring og identitetsutvikling. I dette paperet vil jeg i et musikkpedagogisk sosiologisk perspektiv diskutere hvordan muligheten for å bringe inn globale artister i lokale festivaler skaper glokale, sosialt og musikalsk differensierte rom. Videre vil jeg undersøke hvilken betydning disse rommene kan ha for publikums musikalske læring forstått i et situert perspektiv og for utvikling av musikalsk identitet. Et empirisk materiale hentet fra pilotstudien til forskningsprosjektet "Festspel i Pite Älvdal – en studie i festivalens betydning for identitetsutvikling" vil bli sett i lys av Anthony Giddens' teorier om det lokale og globales dialektikk, atskillelsen av tid og rom, frikobling og identitetsutvikling i det senmoderne samfunnet.

Innledning

I følge sosiologen Anthony Giddens (1990, 1991) lever vi i dag i et senmoderne¹ samfunn, en tid der vi opplever modernitetens uttrykk i sin ytterste konsekvens, og der modernitetens innebygde dynamikk omformer både samfunnsinstitusjoner og enkeltmenneskets basis for utvikling av identitet og selvforståelse i et stadig økende tempo. Årsakene til denne akselererende dynamikken er først og fremst å finne i tre forhold mener Giddens (1991), fenomener som vi i vårt senmoderne dagligliv mer eller mindre tar for gitt:

Atskillelsen av tid og rom (separation of time and space), det fenomen at tiden skilles ut som en separat enhet, medfører en abstrahert tidsforståelse som igjen muliggjør en abstrahert romforståelse. Dette fører til at handling kan frikobles fra kontekst og at tid og rom kan recombines på måter som gjør det mulig å koordinere sosiale aktiviteter uten å referere til fysisk eksisterende steder (ibid. s. 17).

Delokaliseringen som følger av atskillelsen av tid og rom fører til *frikobling* (disembedding) av sosiale institusjoner. Relasjoner, aktiviteter og tenkemåter løftes ut av tradisjonelle sammenhenger og plasseres i nye, skiftende rammer. Det som før var forankret i og begrenset til lokalsamfunnet blir nå løsrevet fra det lokale (ibid.).

Som et uventet biprodukt av vitenskapens jakt på den rasjonelle 'sannheten' finner vi samfunnets *institusjonelle refleksivitet* (institutional reflexivity), en kontinuerlig revisjon av moderne institusjoner på bakgrunn av ny informasjon og kunnskap (ibid. s. 20).

1 Jeg velger å se vår tid som en radikaliserings av det moderne, ikke som postmoderne (Lyotard, 2001). I vrømmelen av uttrykk som beskriver denne typen modernitet (blant annet høymoderne (Giddens, 1991) og refleksivt moderne (Beck, 1994)) vil jeg i dette paperet bruke betegnelsen senmoderne (Giddens 1990, 1991).

I tillegg innebærer moderniteten en stadig økende globalisering, et dialektisk fenomen der hendelser i en del av verden påvirker hendelser i et annet område (ibid. s. 22) og der sammenkoblingen av det lokale og det globale, glocaliseringen (Robertson, 1995), har en fremtredende plass.

Overført på kulturlivet kan disse fenomenene finnes igjen blant annet i musikkfestivalene, som i dag utgjør en stor og viktig del av kulturfeltet – i Skandinavia, i europeisk og også i internasjonal sammenheng. Som kulturuttrykk er festivalene på mange måter bærere av senmodernitetens kjennetegn:

Festivalprodusenter agerer i globale nettverk og globaliseringsprosesser, men også i sammenkoblingen av det lokale og det globale. Via musikkfestivalene bringes verdenskjente artister inn til små steder og avkrokers kulturelle særpreg eksporteres ut til storsamfunnet. Festivalenes posisjon som glocaliseringsaktører understrekes av festivalslagordene ”Verden i Norden” og ”Norrbotten – mitt i världen”².

Den kontinuerlige revisjonen i lys av ny kunnskap gjør seg gjeldende i festivalverdenen som en stadig omprogrammering fra år til år ut fra hva som måtte finnes av nyheter på markedet, og som en uavbrutt refleksjon omkring egen virksomhet. I tillegg bidrar festivalene til en musikalsk normoppløsning. Ingen sjangere kan lenger sies å ha overherredømme, og alle stilarter kan blandes. Festivalene presenterer sjangermangfoldet, sjangernyhetene og de mulige og umulige kombinasjonene (Karlsen, 2004, s. 67).

Atskillelsen av tid og rom og frikoblingen fører i festivalsammenheng til et mangfold av sosiale, musikalske og glokale kontekster: Et nyskrevet verk fungerer som en allegori over den klassiske konsertformen i det det fremføres på en offentlig parkeringsplass av Amcars. Mozart spilles i en bilhall av en internasjonalt anerkjent strykekvartett. En russisk fiolinist bringer med seg hele sin musikalske tradisjons patos inn i en svensk bygdekirke. Et makedonsk blåseorkester holder konsert i en norrbottensk bakgård, og får tilhørerne til å danse på usvensk vis.

Formålet med dette paperet er å, i et musikkpedagogisk sosiologisk perspektiv, diskutere hvordan mulighetene for å bringe inn globale artister i lokale festivaler skaper glokale, sosialt og musikalsk differensierte rom. Videre vil jeg undersøke hvilken betydning disse rommene kan ha for utvikling av musikalsk identitet (MacDonald, Hargreaves og Miell, 2002; Ruud, 2002; DeNora, 2000) og for publikums musikalske læring forstått i et situert perspektiv (Lave og Wenger, 1991; Wenger, 1998). Dette gjøres ved å ta utgangspunkt i et empirisk materiale hentet fra en pilotstudie³ til forskningsprosjektet *Festspel i Pite Älvdal – en studie i festivalens betydning for identitetsutvikling*. Forskningsprosjektet tar utgangspunkt i festivalen som musikkpedagogisk prosjekt, og utforsker dens innvirkning på individers og lokalsamfunns identitet og selvforståelse.

Om forskningsprosjektet – pilotstudiens problemstillinger og teoretiske utgangspunkt

Festspel i Pite Älvdal har sitt hovedkvarter i Piteå, men arrangeres samtidig i de fire ulike kommunene som til sammen utgjør elvedalen: Arjeplog, Arvidsjaur, Älvsbyn og Piteå. Festivalen presenterer, som den nordligste i Sverige, samtidsmusikk og klassisk musikk, men tilbyr også et rikt utvalg av andre sjangere. Pilotstudiens hovedproblemstilling er todelt, og har både et individ- og et samfunnsperspektiv. Området som skal behandles i dette paperet har først og fremst fokus på individet, og jeg har derfor valgt å utelate samfunnsperspektivet i denne sammenhengen. Den individrelaterte delen av studiens hovedproblemstilling lyder:

2 Disse autentiske slagordene er hentet fra festivalene Oslo World Music Festival og Festspel i Pite Älvdal.

3 Studien ble gjennomført under Festspel i Pite Älvdal 2004, fra 27. juni til 4. juli.

*Hvordan innvirker Festspel i Pite Älvdal på tilhørernes musikalske identitet?*⁴ Delproblemstillingene som tilhører denne delen av hovedproblemstillingen fokuserer på hvilken betydning festivalen har for tilhørernes konstruksjon av musikalske livsfortellinger og utvikling og opprettholdelse av parallelle musikalske identiteter.

Innbefattet i den modernitetsteori som studien bygger på, ligger synet på utvikling og opprettholdelse av identitet som et refleksivt prosjekt (Giddens, 1991). Enkeltindividers identitet skapes og opprettholdes gjennom selvbiografiske fortellinger, og er å finne i "the capacity to keep a particular narrative going" (ibid. s. 54) og i de kontinuerlige revisjonene av disse fortellingene. Dette synet åpner også for muligheten av å ha flere, parallelle og gjensidig motstridende identiteter. I en slik forståelsesramme blir musikalsk identitet noe som konstrueres og rekonstrueres "by making comparisons with other people" (MacDonald, Hargreaves og Miell, 2002, s. 15), en livslang prosess der enkeltindividets musikalske identitet er å finne i den musikalske selvbiografien (Ruud, 2002). Denne omfatter, foruten viktige musikalske opplevelser, også "historier vi kan fortelle om musikk, foruten fortellinger om mennesker og situasjoner vi opplevde musikken i" (ibid. s. 13).

Kultur- og kunstopplevelser kan spille en viktig rolle i skapelsen av den selvbiografiske fortellingen fordi de har potensial til å åpne opp for sterke, følelsesmessige opplevelser (Giddens, 1991). I følge DeNora (2000) er musikk i den forbindelse en særlig egnet ressurs som mennesker vender seg til for "the project of constituting the self, and for the emotional, memory and biographical work that such a project entails" (ibid. s. 45). Musikkfestivaler, som både kan levere sterke, følelsesmessige opplevelser gjennom musikken, musikken i seg selv og samtidig fremstår som en arena for livsstilsvalg (Bocock, 1992), kan dermed ses å bidra til utviklingen av den enkelte publikummers selvbiografiske fortelling ved å tilby muligheter for definering, utvikling og forandring av selvet. Med andre ord, sett som separate og tidsbegrensede diskurser eller sosiale praksisfellesskap (Fairclough, 1995; Hall, 1992; Hruby, 2001; Wenger, 1998) tilbyr musikkfestivalene et mangfold av kontekster som muliggjør meningskonstruksjoner med innvirkning på publikums handlinger og forståelse av seg selv. Gjennom dette mangfoldet kan festivalene ha betydning for utvikling av parallelle og motstridende identiteter, ved å tillate enkeltmennesker å kultivere selvets mange uttrykk (Hall, 1992).

Metode

Pilotstudien som det empiriske materialet er hentet fra, er designet som en casestudie og kombinerer en spørreundersøkelse (enkätstudie) blant festivalens publikum med observasjon av festivalarrangementene.

Å forske på en eksisterende festival er å forsøke å forstå et komplekst sosialt fenomen, i følge Yin (2003) et godt utgangspunkt for å velge casestudie som forskningsstrategi (ibid. s. 13). Prosjektet er designet med et "embedded single-case design" (ibid. s. 39), der festivalen ses som det faktiske caset og der det finnes to underordnede analyseenheter, festivalens påvirkning på publikums konstruksjon, utvikling og opprettholdelse av *musikalsk identitet* og festivalens påvirkning på utviklingen av *lokal identitet*⁵.

Som et av hovedprinsippene i forbindelse med casestudiers datainnsamling, anbefaler Yin (ibid.) bruk av flere typer empirisk materiale, det han kaller "sources of evidence" (ibid. s. 85). I denne studien er dette prinsippet ivaretatt gjennom innsamlingen av tre ulike former for empiri: dokumentasjon (administrative dokumenter, avisutklipp og konsertprogrammer), data fra spørreundersøkelsen og loggbok ført under direkte observasjon.

4 Den fullstendige hovedproblemstillingen lyder: Hvordan innvirker Festspel i Pite Älvdal på tilhørernes musikalske identitet og på deres opplevelse av og forhold til sitt eget lokalsamfunn?

5 Som jeg allerede har nevnt går jeg ikke videre inn på samfunnsperspektivet i dette paperet.

Formålet med å gjennomføre en spørreundersøkelse som del av designen var å få et overblikk over publikums bruk av, relasjoner til og oppfatninger om Festspel i Pite Älvdal. Spørreundersøkelsen ble utført gjennom et spørreskjema⁶ som ble sendt til frivillige blant publikum umiddelbart etter festivalen. Disse informantene ble plukket ut i forkant av fem av festivalarrangementene, og den personlige kontakten som da ble oppnådd var antatt å skulle øke svarfrekvensen (Kruuse, 1996). De aktuelle arrangementene var valgt med et ønske om maksimal variasjon, både når det gjaldt musikkjanger og publikumstype. I alt ble 45 informanter plukket ut, 39 svarte, noe som gav en svarfrekvens på 87 prosent. Informasjonen fra spørreskjemaene ble delvis bearbeidet statistisk og delvis behandlet som kvalitative data⁷. Alle data ble analysert og deretter koblet til delproblemstillingene de enkelte spørsmålene i spørreskjemaet utgikk fra.

Gjennom observasjon ble det mulig å få et innblikk i, på en annen måte enn gjennom spørreundersøkelsen, hva festivalen dreide seg om. I løpet av festivaluken observerte jeg 33 arrangementer; en innvielsesseremoni, konserter, mesterklasser, workshops, 'festivalsamtaler' med utøverne på en lokal kafé og en mottakelse. Jeg førte en 'åpen' logg, og tillot meg selv å skrive ned det som falt meg inn, men forsøkte å holde fra hverandre det som faktisk skjedde og min tolkning av begivenhetene. Dette arbeidet gav et stort, håndskrevet materiale, som ble renskrevet i løpet av dagene umiddelbart etter festivalen. Som med informasjonen fra spørreundersøkelsen fungerte delproblemstillingene som sorteringsmekanisme. Hver problemstilling fikk utgjøre en egen kategori og i tillegg utviklet jeg en kategori for bakgrunnsinformasjonen.

I følge Adler og Adler (1994) er observasjon den minst påtrengende av alle informasjonsinnsamlingsteknikker. Slik følte det også, der jeg satt som en del av det regulære festivalpublikummet. Siden jeg også tok del i begivenhetene jeg observerte, kan min forskerrolle beskrives som observer-as-participant⁸ eller active-member-researcher (ibid. s. 382).

Resultat

Resultatene som i hovedsak skal behandles her, er de sosialt og musikalsk differensierte rommene som ble skapt av festivalen. Før jeg tar fatt på beskrivelsen av disse rommene, vil jeg gi en kort oversikt over de viktigste funnene knyttet til hovedproblemstillingens to delproblemstillinger, samt gi noe generell bakgrunnsinformasjon om sammensetningen av informantene.

Konstruksjon av musikalske livsfortellinger

Festspel i Pite Älvdal berører mange⁹ menneskers liv, og selv om kun 3 av 39 informanter oppgav at festivalen var en viktig del av deres liv, hadde hele 12 informanter besøkt festivalen hvert år siden begynnelsen tidlig på 1980-tallet. Av disse oppgav åtte at dette var den eneste festivalen de noen gang hadde vært på. Dermed kan Festspel i Pite Älvdal antas å være en viktig kilde til 'opplevelsen av musikkfestival' ('the music festival experience', Karlsen 2005) for disse menneskene. Denne opplevelsen viste seg, gjennom observasjon, å ikke bare inneholde musikk, men også historier, myter og overbevisninger knyttet til musikk og

6 I arbeidet med å formulere spørsmålene i spørreskjemaet fungerte delproblemstillingene som hypoteser, der spørsmålene nærmet seg disse fra ulike vinkler. Spørsmål som skulle gi bakgrunnsinformasjon (alder, utdanning, årsinntekt etc.) om informantene ble også lagt til. Noen av spørsmålene var åpne, mens andre hadde faste svaralternativer. I tillegg fantes uttalelser som informantene skulle ta stilling til ved å krysse av på en gradert skala.

7 Dette gjaldt svarene på spørreskjemaets åpne spørsmål samt fritekstkommentarer.

8 Jeg deltok bare som en del av publikummet, ikke som utøver.

9 I 2004 besøkte 5405 mennesker festivalen, et anseelig antall i et relativt sparsomt befolket område.

musikere. I tillegg oppgav godt over halvparten av informantene (59 %) at de, under festivalkonsertene, hadde hatt sterke, følelsesmessige opplevelser knyttet til musikk: "Under konserten med [fiolinduo] spelade de ett stycke om smärta, jag rös och fick tårar i ögonen. De fick fram toner som starkt berörde mig".

Utvikling og opprettholdelse av parallelle musikalske identiteter

Gjennom et bredt utvalg av sjangere, presentert på overraskende og ofte uortodokse arenaer, la festivalarrangørene til rette for publikums utvikling og opprettholdelse av parallelle musikalske identiteter. Festivalgjengerne ble også, gjennom annonser, direkte oppfordret til å utfordre sin egen musikalske smak. På tross av dette oppgav informantene at de i hovedsak besøkte konserter de på forhånd visste de ville like. Ved å sammenlikne informantenes (oppgitte) musikalske smak med arrangementene de faktisk besøkte, ble det tydelig at de fleste bekreftet sine tidligere preferanser. Bare én informant oppgav at han bevisst og ofte oppsøkte festivalkonserter med musikk i sjangere han ikke vanligvis lyttet til. På bakgrunn av dette virker det som om festivalen, for de 39 informantene, var mer egnet til å opprettholde enn til å utvikle nye, musikalske identiteter. Dette var imidlertid ikke tilfelle for alle. En annen av informantene uttrykte det slik: "[Musiker som hadde deltatt på festivalen i flere år] fikk mig att upptäcka 'världsmusiken'".

Informantene

Informantene fra spørreundersøkelsen var spredd over et stort område, både når det gjaldt alder, utdannelse, yrke, inntekt og musikalsk smak. 59 % var kvinner og 41 % menn, noe som også gjenspeilet kjønns sammensetningen blant publikum. Om noe skulle kunne regnes som spesifikt, må det være at hovedtyngden av informantene (59 %) var mellom 50 og 69 år, omtrent halvparten (51 %) uttrykte preferanser for klassisk musikk og halvparten spilte et instrument¹⁰ eller sang selv.

Sosialt og musikalsk differensierte rom

Viktig for dette paperet, og også et interessant funn i undersøkelsen som sådan, var mangfoldet og kontrastene når det gjaldt de ulike festivalarrangementene, både i forhold til det tidligere nevnte brede utvalg av sjangere og de varierte og ofte uortodokse arenaene og i forhold til antall og type mennesker som besøkte arrangementene, de ulike formene for publikumsdeltakelse og publikums generelle atferd. Slik jeg ser det, skapte festivalen *ulike sosiale rom for musikalske aktiviteter*, der hvert rom hadde sine uformelle regler og standarder for atferd. Jeg vil her vise fire eksempler, hentet fra loggmaterialet: Festivalens innvielsesseremoni, åpningskonsert, en konsert med samtidsmusikk samt en bakgårdsconsert med et makedonsk sigøynerorkester. Eksempelene er valgt ut etter ønsket om 'maksimal variasjon' (Miles og Huberman, 1994) når det gjelder de ovennevnte variablene. Ved å bruke relativt mye av den opprinnelige loggteksen, håper jeg å gi leseren et utfyllende bilde av hvert enkelt 'rom'.

Innvielsesseremoni:

Festivalens innvielseskonsert ble holdt på en stor, offentlig parkeringsplass nær en båthavn og inkluderte et nyskrevet stykke for amerikanske V8-motorer, fremført av lokale 'bilmusikere' i Amcars. Etter fremførelsen fulgte en offisiell innvielse ved landshøvdingen i Norrbotten. Jeg siterer fra loggteksen:

Det er varmt, alle har tynne sommerklær. Mange tilhørere/tilskuere kommer på MC, i

10 Dette var utøvere både på profesjonelt nivå og på amatørnivå.

veteranbiler eller Amcars. Den oppbygde tribunen er full¹¹, mange står langs sidene. Det er mange barnefamilier her med små barn. (...) Det er også temmelig mange unge mennesker til stede, vennegjenger. Folk hilser, prater og mange virker som om de kjenner hverandre fra før. Festivaladministratorer løper omkring og fikser, noen deler ut festivalaviser. (...) Enorme høyttalere på parkeringsplassen. Folk kommer i rullestol. Stedet har et preg av sommerlig uteliv og barna lufter sine bekymringer høylytt. En valp snuser. (...) Inn kommer amerikanske 'flak' i alle farger. Det lukter bensin. Dirigenten står på et lasteplan, stilriktig antrukket med svart skjorte og caps. Bilene stiller opp i halvsirkel, som et symfoniorkester. Bilen med dirigenten på 'skrider' inn på podiet, tar applaus. Publikum ler, bilmusikerne flirer. (...)

Sats I: VROOOM.

Sats II: Alle smeller med dørene.

Sats III: Alle lukker dørene presist, på tegn fra dirigenten.

Sats IV: Setter på stereoene en etter en. Crescendo mot total kakofoni.

Sats V: Motorene settes på mykt, en etter en, en liten 'burning', deretter decrescendo.

Sats VI: Tuting i horn. To toner danner til sammen en stor ters.

Sats VII: VROOM. To biler spinner voldsomt og tåkelegger hele parkeringsplassen.

Etter stykket er det blomster til dirigenten. Landshøvdingen holder tale og betoner at det er hyggelig at så mange unge mennesker har funnet veien til konserten. Han siterer [komponisten]: Amcars står for frihet, attityde, marginalitet.

Åpningskonsert:

Åpningskonserten ble holdt i salgshallen til et bilfirma som hadde vært med i samarbeidet omkring bestilling og fremføring av V8-komposisjonen til innvielsesseremonien. Ved hjelp av løse stoler og plattformer var det bygget opp et lite amfi. På programmet stod en strykekvartett av Haydn, en klarinettkvintett av Mozart og et nyskrevet verk, også det for klarinettkvintett, alt fremført av en svensk, anerkjent strykekvartett og en svensk klarinettist med stor internasjonal suksess og med base i utlandet. Fra loggboken:

Vi sitter i en bilhall. Bilene står fremdeles her, i båser eller omkring i lokalet. Det er varmt og fuktig. Ute holder noen på å sette opp fikabord. Musikerne varmer opp i bilselgerens kontor. Bare to barn. (...) Det er ca. 70 mennesker i lokalet. (...) Dette er et helt annet publikum enn på innvielsesseremonien. Noen av bilmusikerne er her også. De kommer sent, men godt. En av dem kommer med en kommentar i det han går inn: "Fränt!" (...) Jeg har konserthusstemning i en bilhall. Publikum oppfører seg som i et vanlig konserthuslokale. (...) [Det nyskrevne verket] er en blanding av Stravinskij, TV-musikk (engelsk krim), blues, Balkan-klarinet og jazz. (...) Det svinger som helvete! Pause. Fika i pausen. Sosial omgang utenfor bilhallen. (...) Det spilles Mozart etter pausen. (...) Gjennomsnittsalderen på publikum er godt over 50 år. (...) Amcar-gjengen [bilmusikerne] har forsvunnet i pausen. (...) Publikum er veloppdragne. De klapper ikke mellom satsene.

11 Det var i alt 650 tilskuere ved innvielsesseremonien.

Konsert med samtidsmusikk:

Samtidsmusikkonserten ble holdt i Akva, en 'kupolbiograf' tilhørende Pite Havsbad, med 180 graders lerret og et ekstraordinært lyd- og lysanlegg. Repertoaret var kun det som kan beskrives som 'samtidig kunstmusikk', både ren elektronisk musikk, formidlet gjennom lydanlegget, akustisk musikk fremført av en internasjonalt anerkjent fiolinduo¹² og musikk for fiolinduo og innspilt lyd. Fra loggen:

Lokalet er fylt med rødt lys, 'skummel' lyd og stemning. Det er max. 30 mennesker i lokalet. Konserten åpner med elektronisk musikk. Stykke I: Klangflater. Stykke II: Blipp-blopp. Akvas lydanlegg blir godt utnyttet. (...) Her fremføres vestlig samtidsmusikk med et internasjonalt lydbilde. (...) Stykke III: Fragmentert og todelt. Lange, gnislende partier avløst av voldsomt spill. Utøverne snakker om himmelske vibrasjoner. (...) Musikerne har uortodokse sceneklær. Han: Sort bukse, rosa- og blåmønstrete skjorte. Hun: Leopardmønstret skjørt og overdel. Sitrongul topp under, med sitrongule, lange hansker. (...) De har små introduksjoner mellom stykkene. [Navn på komponisten]: et stykke med fioliner og elektronikk. Kuppelen tas i bruk og 'live'-bilder av musikerne projiseres opp i taket. Surroundsystemet brukes til den elektroniske delen. Zoom-effekt samtidig i bildet og i musikken.

Bakgårdskonsert med makedonsk sigøynerorkester:

Denne konserten fant sted i bakgården til en lokal café. Der fantes, foruten en stor, oppbygd scene, benker og bord som publikum kunne slå seg ned ved. Det foregikk også salg av grillmat og øl. Utøverne var flere denne kvelden, blant annet et oppvarmingsband bestående av et folkløreensemble fra en nærliggende folkehøgskole samt medlemmer fra et lokalt damekor. Som hovedattraksjon spilte et svensk balkanensemble sammen med sine venner fra Makedonia, konsertens egentlige 'stjerner'. Underveis ble arrangementet avbrutt av en stor folkeparade, arrangert i sammenheng med Piteå Summer Games¹³. På grunn av overlappende konserter måtte jeg forlate bakgården omtrent på dette tidspunktet. Hva som siden skjedde, dekkes derfor opp av sitater fra lokale aviser. Fra loggboken:

Det er mye folk. (...) God stemning i bakgården. Sol og fint vær. Et damekor varmer opp ved siden av meg. Jeg har også sett [det makedonske ensemblet]. (...) Det er jazz på [lyd]anlegget. (...) Konferansieren kommer opp og forteller anekdoter fra Gällivare. Deretter kommer [damekoret] og [folkløreensemblet] opp på scenen. [Lederen av ensemblet] snakker om at verden krymper og at vi nå skal få høre en kompott fra Makedonia. (...) Konferansieren kommer opp. Ensemblet skal spille på en festival i Makedonia. [Lokal bank] gir dem økonomiske støtte. (...) Så kommer fotballparaden forbi. Snakker om parallelle verdener!

De lokale avisene rapporterte:

Avis I:

Oj, oj, oj! Vilken kväll det blev bakom [caféen] på fredagen. Svängig musikfest med balkanförtecken där mässingen glödde och spontan ringdans uppstod. (...) Det är en offensiv brassmusik med zigenarprägel som skjöljer över publiken. Med trumpet, klarinett, sax, bastrumma och en uppsättning tubor av olika storlek, brassar man på i taktarter som ingen dödlig medelsvensk kan klappa med i – utan att öva, vill säga.

12 Duoen består av en svensk og en tysk fiolinist.

13 Sveriges nest største ungdomsturnering i fotball.

Avis II:

Pitebor är kända för många saker. Spontan romsk dans har traditionellt inte hørt dit men efter gårdagskvällen kanskje det blir ännu en merit. På den andra av Festspelens gårdsfester bjöds på vild balkansk blåsfest vilket också är en bra beskrivning av vad det faktisk blev.

Diskusjon

Som resultatdelen viser, bidro Festspel i Pite Älvdal til å skape ulike sosiale rom for musikalske aktiviteter ved å tilby et mangfold av kombinasjoner mellom musikk og konsertsteder, deri inkludert de uformelle reglene og standardene for atferd som var nært forbundet med musikksjangrene og konsertstedenes særpreg. Ser vi de fire, ovenfor beskrevne rommene i lys av Giddens' (1991) begreper presentert i innledningen, blir det mulig å beskrive dem i senmoderne termer og dermed ramme dem inn begrepsmessig.

Felles for alle fire rom var en utpreget, overgripende *refleksivitet* i forhold til den klassiske, vestlige konsertformen. De fire arrangementene var, hver på sitt vis en utprøving og overprøving av den tradisjonelle konsertformen som institusjon, både når det gjaldt musikken (og hva som i det hele tatt kan regnes som musikk) og rammene omkring konserten, valg av arena. Innenfor dette hadde hvert arrangement sitt begrepsmessige tyngdepunkt.

Innvielsesseremonien bar først og fremst preg av *frikobling*. Et nyskrevet, flersatsig stykke ble løst fra et tradisjonelt instrumentarium og fremført av biler. Disse var også frigjort fra sin tradisjonelle funksjon som redskaper for frakt og fungerte i denne sammenhengen som musikkinstrumenter, medium for komponistens musikalske intensjoner. Noe av den tradisjonelle symfoniorkesterkonsertens form var det fremdeles mulig å etterspore. Bilene var plassert i halvsirkel i likhet med et orkester. Det fantes også en dirigent som kom 'skridende inn' på scenen og som tok applaus på tradisjonelt vis, noe som utløste latter hos både publikum og utøvere. Imidlertid var disse formprinsippene løftet ut av konserthuset og over til en støvete, forblåst parkeringsplass. I stedet for kjole og hvitt var dirigenten kledd i sort skjorte og caps. Bilene, eller instrumentene, var utelukkende Amcars, noe som, foruten å være et lokalt trekk ved Piteå og Norrbotten, også gav en kobling til det globale, en globaliseringseffekt, og et perspektiv utover, til en større sammenheng.

Åpningskonserten var også i hovedsak preget av frikoblingsmekanismer. Et tradisjonelt, klassisk ensemble var tatt ut av konserthus- eller kammersalkonteksten og plassert i en bilhall. Bilene fantes fremdeles i lokalet og fikk mer preg av å være rekvisitter enn salgsobjekter. I stedet for et øvingsrom 'backstage' i skjermede omgivelser, fikk musikerne varme opp i bilselgerens kontor, synlige (og hørbare) for konsertpublikummet gjennom en glassdør. Repertoaret var wienerklassisk, med verker av Haydn og Mozart. I tillegg fantes et nyskrevet verk, preget av refleksivitet i form av sjangermangfold og -blanding og med gjenkjennbare, musikalske referanser til andre stilarter og verker. Det globale elementet var her først og fremst plasseringen av en internasjonalt anerkjent klarinettist i en lokal bilhall.

Konserten med samtidsmusikk hadde ikke vært gjennomførbart uten et betydelig innslag av *atskillelse av tid og rom*. Forhåndsinnspilt, elektronisk musikk ble fremført samtidig med forhåndsprogrammert lyssetting av rommet. Musikerne samspilte også senere i 'realtime' med det forhåndsinnspilte lydmateriale samtidig med at elektronisk bearbejdede bilder av utøverne ble projisert opp i taket på lokalet. Sammenkoblingen av lokalt rom med teknisk utstyr 'på plass' og internasjonale musikere gav en global, helhetlig 'performance' mer enn en konsertsituasjon, i seg selv ikke preget av frikobling i betydning løftet ut av en tradisjonell sammenheng, derimot gjenkjennelig som et universelt rom for fremføring av samtidsmusikk. I loggen noterte jeg: "Dette kunne ha vært hvor som helst i verden".

Det fjerde og siste festivalrommet var først og fremst preget av *glokaliseringsmekanismer*, her i betydningen to fjerntliggende lokaliteter møter hverandre: Makedonsk sigøynerensemble- og musikk møter norrlandsk bakgård og publikum og en helt ny kontekst oppstår. I dette ligger også innebygd en rekke frikoblingsmekanismer. Her ble musikk som tradisjonelt spilles ved lokale, makedonske bryllup og andre festligheter fremført i en annen lokal, (men også festlig) sammenheng, bare noen hundre mil nordover. Skopje møtte Piteå og makedonske musikere møtte svenske utøvere. ”Verden krymper”, som en av utøverne selv uttrykte det.

De sosiale/musikalske festivalrommene, på ulike måter preget av atskillelsen av tid og rom, refleksivitet, frikobling¹⁴ og glokalisering, kan også beskrives som diskursive (Fairclough, 1995; Hall, 1992; Hruby, 2001). Den ene teoretiske forståelsen utelukker ikke den andre, men sammen danner de et strukturelt raster, et perspektivmessig rutemønster for mer inngående forståelse av festivalens kontekster.

I et diskursivt perspektiv kan hvert rom ses som en tidsbegrenset diskurs ”with its own particular repertoire of (...) settings, participants (their identities and relationships), goals, topics and so forth” (Fairclough, 1995, s. 38). Slike rom vil være sosiale kontekster der ”meanings, values and identities are taught and learnt” (ibid. s. 219).

Fairclough anser at litterære sjangre er ”a socially ratified way of using language in connection with a particular type of social activity” (ibid. s. 14). Etter min mening er dette også gyldig for musikalske sjangere, og det kausale forholdet kan snus motsatt vei: Om hver sjanger ses som en artefakt, vil den bli assosiert med konvensjonelle atferds- og bruksmønstre. Dermed vil musikalske sjangere *muliggjøre* ”forms of activity” (DeNora, 2000, s. 35), og fungere som musikalske ”’pre-texts’ for action” (ibid. s. 110).

Musikalske sjangere spiller en viktig rolle i møbleringen av festivalrommene. På samme måte kan konsertstedet sies å utgjøre basis for denne møbleringen. I likhet med sjanger kan også *sted* forstås som ”providing materials through which action – and agency, understood as capacities of action – is produced” (ibid. s. 120). Gjennom kombinasjonen av aktiviteter muliggjort av sjanger og handlinger produsert på bakgrunn av stedet, oppstår et nytt raster innenfor den diskursive delen av rutemønsteret: De strukturelt muliggjorte atferdsmønstrene som publikum forholder seg til i en ’realtime’, sosial kontekst, her gjenkjent som musikkfestivalen.

I forhold til eksemplene i resultatdelen er det interessant å se hvordan publikums atferdsmønster forandres ettersom musikk sjanger og konsertsted varierer, og hvordan dette påvirkes av hvorvidt variablene er forutsigbare, tydelig låst til bestemte atferdsmønstre, eller uforutsigbare, utydelige og derfor ”åpne”. Under innvielsesseremonien var stedet ”åpent” som konsertarena. Ingen så ut til å vite hva slags konsertatferd som var vanlig eller ønsket på en offentlig parkeringsplass, og resultatet var et mylder av løpende barn og hunder, travle festivalarrangører, publikum som satt på motorsykler og i biler, og en del som stod eller satt på de oppbygde tribunen, de fleste uformelt pratende med hverandre. Musikken, i form av mer eller mindre systematiserte billyder, var også ubestemmelig, men formen, den tydelige allegorien over den klassiske symfonikonserten, var forutsigbar, og utløste konvensjonell applaus i det dirigenten ”skred inn”.

Åpningskonserten fant også sted på en ukonvensjonell konsertarena. Imidlertid var den musikalske sjangeren tydelig, såpass forutsigbar at konserten like godt kunne foregått i et tradisjonelt konserthus, om man skulle dømme etter publikums atferdsmønster. Dette var antakelig en av grunnene til at innvielsesseremoniens 650 tilhørere krympet til 70¹⁵ og at

14 Eller snarere *omkobling* (reembedding). Fenomener løftes ut av sin opprinnelige sammenheng og settes sammen på nye måter.

15 Åpningskonserten var lagt umiddelbart etter innvielsesseremonien, og arrangørene hadde lagt opp til at langt flere skulle få med seg begge arrangementene.

bilmusikerne, som hadde gratis adgang til åpningskonserten, valgte å forlate arrangementet i pausen.

Under konserten med samtidsmusikk var repertoaret konvensjonelt, innenfor samtidsmusikkens rammer. Det var også stedet, sett i forhold til den musikalske sjangeren. Som før nevnt, noterte jeg at "dette kunne ha vært hvor som helst i verden" og helheten fremstod for meg som en universell, lett gjenkjennelig samtidsmusikkontekst. I loggen hadde jeg også notert at det var "max. 30 mennesker i lokalet". Ser jeg på festivalens egne publikumstall var det faktisk ikke flere enn 13 betalende tilhørere på denne konserten. Kombinasjonen av sjanger og sted virket altså inkluderende bare på et fåtall.

Under bakgårdskonserten med det makedonske sigøyrerorkesteret var stedet, bakgården, mangetydig. Sjangeren var tydelig, men uvanlig og ukjent for de fleste. Kombinasjonen resulterte i helt uventet atferd, antakelig fremkalt av musikken, men også "tillatt" av stedet. Spontan ringdans oppstår ikke så ofte, særlig ikke i Piteå.

Avsluttende kommentarer – rom for identitetsutvikling og læring

"Opplevelsen av musikkfestival" inkluderte, som vist gjennom resultatene under overskriften "Konstruksjon av musikalske livsfortellinger", historier, myter, overbevisninger, verdier og ikke å forglemme musikken i seg selv. Alt dette inngår som bidrag til den musikalske selvbiografien (Ruud, 2002) nødvendig i konstruksjonen av musikalske identiteter (MacDonald, Hargreaves og Miell, 2002). Festivalkonteksten tilbød også et rikt materiale for det musikkrelaterte emosjonelle, minne- og biografiske arbeidet som DeNora (2000) vektlegger som essensielt i forhold til å definere, utvikle, forandre og dermed konstituere selvet. Slikt arbeid ble også nevnt av informantene, særlig i forbindelse med utsagnene omkring sterke, følelsesmessige opplevelser knyttet til konsertsituasjoner under festivalen.

I et situert perspektiv (Lave og Wenger, 1991; Wenger, 1998) er identitetsarbeid nært forbundet med læring. Disse prosessene er integrerte, gjensidig avhengige og overlappende, både i tid og innhold. Å forstå læring som legitim perifer deltakelse (legitimate peripheral participation, *ibid.*) i sosiale praksiser gjør det mulig å anse at læringsprosesser leder til forandringer i deltakelse og posisjon, noe som igjen krever en kontinuerlig revisjon av den selvbiografiske fortellingen, en viktig prosess når det gjelder identitetsutvikling (Giddens, 1991). Å se festivalen som en sosial praksisarena som tilbyr muligheter for identitetsarbeid blir derfor uunngåelig å se den som en arena for læring.

I lys av det ovenstående vil jeg hevde at lokale festivaler, her representert ved Festspel i Pite Älvdal, gjennom å bringe inn globale artister, og ved hjelp av en rekke andre strategier og tiltak som er beskrevet ovenfor, skaper globale, sosialt og musikalsk differensierte rom. Dermed skaper de også former for sosialt fellesskap og interaksjon, mangefasetterte, diskursivt rike, senmoderne kontekster som kan være vesentlige for utvikling av musikalsk identitet og læring.

Litteratur

- Adler, Patricia A. og Peter Adler (1994): "Observational Techniques", i Norman K. Denzin og Yvonna S. Lincoln (red.), *Handbook of qualitative research*, Thousand Oaks: Sage Publications, s. 377–392.
- Beck, Ulrich (1994): "The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization", i Ulrich Beck, Anthony Giddens og Scott Lash (red.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press, s. 1–55.
- Bocock, Robert (1992): "Consumption and Lifestyles", i Robert Bocock og Kenneth Thompson (red.), *Social and cultural forms of modernity*, Cambridge: Polity Press, s. 119–167.
- DeNora, Tia (2000): *Music in everyday life*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairclough, Norman (1995): *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*, London: Longman.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Hall, Stuart (1992): "The Question of Cultural Identity", i Stuart Hall, David Held og Anthony McGrew (red.), *Modernity and its futures*, Oxford: Polity in association with the Open University, s. 273–325.
- Hruby, George G. (2001): "Sociological, postmodern and new realism perspectives in social constructionism: Implications for literary research", i *Reading Research Quarterly*, 36:1, s. 48–62.
- Karlsen, Sidsel (2004): "Musikk, identitet og modernitet. Musikkfestivalen som arena for iscenesettelse av det senmoderne selvet", i Geir Johansen, Signe Kalsnes og Øivind Varkøy (red.), *Musikkpedagogiske utfordringer. Artikler om musikkpedagogisk teori og praksis*, Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, s. 57–72.
- Karlsen, Sidsel (2005): *Festspel i Pite Älvdal. A study on the festival's impact on identity development*, Piteå: Musikhögskolan i Piteå, 2005:01.
- Kruuse, Emil (1996): *Kvantitative forskningsmetoder*, København: Dansk psykologisk Forlag.
- Lave, Jean og Etienne Wenger (1991): *Situated learning. Legitimate peripheral participation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyotard, Jean-François (2001): *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester: Manchester University Press.
- MacDonald, Raymond, David J. Hargreaves og Dorothy Miell (2002): *Musical identities*, Oxford: Oxford University Press.
- Miles, Matthew B. og A. Michael Huberman (1994): *Qualitative Data Analysis*, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Robertson, Roland (1995): "Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity", i Mike Featherstone, Scott Lash og Roland Robertson (red.), *Global Modernities*, London: Sage Publications, s. 25–44.
- Ruud, Even (2002): *Musikk og identitet*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Wenger, Etienne (1998): *Communities of Practice. Learning, Meaning, and Identity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Yin, Robert K. (2003): *Case Study Research. Design and Methods*, London: Sage Publications.

Delaktighet – ett värde i vården

Eva Karlsson

Eva.karlsson@mkc.botkyrka.se

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusstudier,
Stockholms universitet / Mångkulturellt centrum

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

En vårdform ofta presenterad med positiva förtecken är *palliativ vård*. Den palliativa vården kan kort beskrivas som lindrande vård i livets slutskede. De vårdtagare som i första hand får ta del av denna vårdform har en diagnosticerad obotlig cancersjukdom. Den palliativa vården syftar inte till att bota patienten, utan målet är att lindra symtom och öka patientens välbefinnande. Palliativ vård beskrivs ofta som en helhetsvård där man ser till hela människan och allt som är förknippat med att vara människa. Patientens *autonomi*, *livskvalitet*, *värdighet* och *delaktighet* framhålls också som viktiga delar i vården.

I min text fokuserar jag hur delaktighet kan se ut och definieras i praktiken samt hur vårdtagare kan definieras som en ”bra” respektive ”besvärlig” vårdtagare utifrån hur hon/han hanterar sin delaktighet och autonomi. En slutsats är att det inte räcker med att vara delaktig eller autonom för att betraktas som en ”bra” vårdtagare, man bör även hålla sig inom frihetens ramar för att få denna tillskrivning.

Min empiri grundar sig på observationer och intervjuer jag gjort under sammanlagt sex månader när jag följt arbetet vid tre olika enheter för palliativ hemsjukvård. Utöver dessa observationer och intervjuer har jag också tagit del av olika styrdokument på enheterna, samt utredningar, lagar, rapporter och direktiv vilka anger vårdens ideologiska och organisatoriska ramverk.

Delaktighet – ett värde i vården

I denna text diskuterar jag vårdpersonals tillit till vårdtagare utifrån det ideala värdet om vårdtagarens delaktighet i sin egen vård som existerar inom vården idag. I Hälso- och sjukvårdslag [1982:763] formuleras detta ideal på följande sätt:

2 a § Hälso- och sjukvården skall bedrivas så att den uppfyller kraven på en god vård. Detta innebär att den skall särskilt

- vara av god kvalitet och tillgodose patientens behov av trygghet i vården och behandlingen,
- vara lätt tillgänglig,
- bygga på respekt för patientens självbestämmande och integritet,
- främja goda kontakter mellan patienten och hälso- och sjukvårdspersonalen.

Vården och behandlingen skall så långt som möjligt utformas och genomföras i samråd med patienten.

Min empiri grundar sig på observationer och intervjuer jag gjort under sammanlagt sex månader när jag följt arbetet vid tre olika enheter för palliativ hemsjukvård.¹ Under mina fältarbeten har jag fått in mycket material kring bland annat personalens syn på vårdtagare att lita respektive inte lita på. Dessa delar av materialet ligger till grund för de diskussioner jag kommer att föra i denna text. I fokus står vårdpersonalens tillit till vårdtagare (och anhöriga) som experter på sin egen sjukdom och vård. Först kommer dock en kort presentation av den palliativa vården.

Palliativ hemsjukvård

Vård i livets slutskede kan se ut olika sätt. En vårdform, ofta presenterad med positiva förtecken, är palliativ vård.² Kort och förenklat kan palliativ vård översättas till lindrande vård i livets slutskede. De vårdtagare som i första hand får ta del av denna vårdform har en diagnostiserad obotlig cancersjukdom. Den palliativa vården syftar alltså inte till att bota, utan målet är att lindra symtom och öka välbefinnandet för vårdtagaren. Palliativ vård beskrivs ofta som en helhetsvård där man ser till hela människan och allt som är förknippat med att vara människa. I vården sätts vårdtagaren som individ i centrum: vårdtagaren ska själv bestämma, vara delaktig i sin egen vård, personalen ska lära känna hela vårdtagaren som individ et cetera.³ I WHO:s (2005) definition av palliativ vård står att läsa:

Palliative care is an approach which improves the quality of life of patients and their families facing life-threatening illness, through the prevention, assessment and treatment of pain and other physical, psychosocial and spiritual problems.

Palliative care:

- Provides relief from pain and other distressing symptoms;
- Affirms life and regards dying as a normal process;
- Intends neither to hasten nor postpone death;
- Integrates the psychological and spiritual aspects of patient care;
- Offers support system to help patients live as actively as possible until death;
- Offers support system to help the family cope during the patient's illness and in their own bereavement;

1 Studien är genomförd med ekonomiskt stöd från Vårdalstiftelsen samt forskningsprogrammet "Kultur i vården och vården som kultur" vid Stockholms läns landsting samt Stockholms läns museum.

2 Ett exempel på detta är ett reportage om palliativ vård i Dagens Nyheters bilaga "Söndag" den 29/5 2005, rubriken på reportaget är "Den goda vården". Detta reportage kan jämföras med andra reportage om vård, inte minst äldreomsorg, som mer ofta tar upp exempel på vanvård och vårdtagarnas utsatthet.

3 Under olika epoker har synen på sjukdom och vård varierat. Michel Foucault har visat på detta "vetandets föränderlighet" i boken "The Birth of the Clinic" (1994). Foucault beskriver hur vårdtagaren, från att ha bemötts som en individ under 1700-talet och tidigare, med den nya synen på sjukdom i kliniken spår alltmer kommit att avindividualiseras och istället bemötts utifrån sin sjukdom på ett "objektivt" sätt. Han illustrerar detta med att skriva att "What is the matter with you?", with which the eighteenth-century dialogue between doctor and patient began (a dialogue possessing its own grammar and style), was replaced by that other question: 'Where does it hurt?', in which we recognize the operation of the clinic and the principle of its entire discourse" (s. XVIII). Dessa två frågor är också centrala för mitt fält, där man väl kan säga att vården idag återgått till den första frågan: "Hur är det med dig?".

- Uses a team approach to address the needs of patients and their families, including bereavement counseling, if indicated;
- Will enhance quality of life, and may also positively influence the course of illness.

Palliativ vård bedrivs både avdelningar och som sjukvård i vårdtagarens egna hem. Mitt fokus har, som tidigare nämnts, hela tiden legat på hemsjukvården. Ofta finns en koppling mellan hemsjukvård och avdelningsvård så att de enheter som riktar in sig på hemsjukvård även har tillgång till ett begränsat antal platser på en vårdavdelning. De enheter jag har följt, i denna text benämnda som a-, b- respektive c-enheten, skiljer sig i hur nära man samarbetar med "sin" avdelning. A-enheten har några platser till sitt förfogande på en avdelning, men man kan inte garantera sina vårdtagare i hemsjukvården plats på denna avdelning om de skulle behöva läggas in. B-enheten har ett närmre samarbete. Man har sin egen expedition på avdelningen och man har ett par platser till sitt förfogande och kan garantera sina vårdtagare i hemsjukvården en avdelningsplats vid behov. På c-enheten arbetar man med integrerad hemsjukvård och avdelningsvård. Det innebär att samma personal arbetar både i hemsjukvården och på avdelningen, och den vårdtagare som går från den ena vårdformen till den andra får möta samma personal oavsett om man är i sitt eget hem eller på avdelningen.

I relation till delaktighet blir hemsjukvården extra intressant då det finns en rådande föreställning om att vårdtagarens autonomi och delaktighet i vården ökar i och med att hon/han vårdas i sitt eget hem. Att det egna hemmet är den vårdplats där vårdtagaren längst kunde bevara sin autonomi bekräftas också i Socialstyrelsens rapport "Inför döden" (Socialstyrelsen 1998:14).⁴

Tillit och kontroll

Ideologin om den självbestämmande vårdtagaren inom den palliativa hemsjukvården skiljer sig till stor del från den vård som exempelvis Erving Goffman beskriver i sin bok "Totala institutioner" från 1961. Goffman skriver visserligen om mentalsjukvård men boken speglar ändå en tidsanda som jag menar även präglat den somatiska vården.⁵ Den totala institutionens ideologi bygger på kontroll och disciplinering. Här vet vårdpersonalen vad vårdtagaren har för sig i varje stund under dygnet då allting som sker på en vårdavdelning är noggrant planerat och schemalagt. Vårdtagare och personal som befinner sig inom den totala institutionen befinner sig i en noga reglerad värld med lite eller inget utrymme för avvikelser från ordningen (Goffman, 1983).

Det är mot denna negativa fond, synen på den hospitaliserande institutionsvården, som personalen inom den palliativa hemsjukvården speglar sig när de jämför hemsjukvård med traditionell avdelningsvård. Man kan i sammanhanget tala utifrån egna erfarenheter från avdelningar där man haft schemalagda frukosttider, avföringsdagar och besökstider, och sätta detta i relation till den frihet man anser att vårdtagare som vårdas i sitt eget hem har. Bibi, sjuksköterska vid b-enheten, säger apropå hur hemsjukvården fungerar att *"Ja, man kommer ändå dit på patientens villkor trots allt, och man får vara lite ödmjuk för det"*. Hon menar att personalen måste anpassa sig efter vårdtagarens önskningar och behov inte tvärtom. Vill en vårdtagare sova lite längre på morgonen så bör man inte åka dit klockan 07.00 om det inte är medi-

4 Även i slutbetänkandet från Kommittén om vård i livets slutskede "Döden angår oss alla. Värdig vård i livets slut" (SOU 2001:6) framförs denna syn. Filosofen Lars Sandman (manus) ställer sig dock något mer avvaktande till tanken om att vårdtagaren självklart är mer autonom i sitt eget hem. Han menar att det istället kan förhålla sig så att hemmet blir en begränsning för vårdtagaren, där hon/han kan stå i en beroendeställning till, eller känna sig som en last för sina anhöriga. Sandman menar också att det för vårdtagaren kan vara lättare att få hjälp med att uppfylla sina önskningar om man befinner sig på en avdelning mot om man befinner sig i sitt eget hem.

5 Inom den somatiska vården behandlas kroppens sjukdomar.

cinskt motiverat. Ska en vårdtagare göra en utflykt en dag får hemsjukvården passa in sin schemaläggning efter vårdtagaren, inte tvärtom.

Vårdtagarens frihet och självbestämmande lyfts fram som positiva och centrala värden i den palliativa vården, men detta kan också medföra svårigheter för personalen. Det är inte alltid vårdtagaren kan avgöra vad som är bäst för henne/honom, eller hon/han kanske har en annan åsikt om vad som är bäst än vad personalen har. Personalen har heller inte samma kontroll över vårdtagaren när denne befinner sig i sitt hem som vid vård på en avdelning. På avdelningen kan personalen titta in till vårdtagaren i förbifarten för att se om allt fungerar som det ska. Inom hemsjukvård måste man till stor del förlita sig till att vårdtagare eller anhöriga hör av sig om det är något som inte är bra eller om man har problem med något. Visserligen gör personalen regelbundna besök hos de flesta som är inskrivna vid enheterna, men den största delen av tiden befinner man sig inte i vårdtagarens hem. Sjuksköterskan Anton (a-enheten) säger att *"Vi är ju där kanske 2 timmar i veckan och resten av veckan är de ju själva och klarar sig liksom och har anhöriga som bryr sig". Så det är en balansgång liksom*.

Flera av de sköterskor jag följt har liknat telefonen vid den ringklocka vårdtagare på avdelningar har som man ska använda när man vill ha hjälp, detta är också något man försöker förmedla till vårdtagare och anhöriga. Hur dessa tar till sig detta budskap varierar dock i hög grad. En del är, som personalen uttrycker det, "bra" på att höra av sig, andra mindre bra och somliga rent av "dåliga" när det gäller att höra av sig till personalen när man har något problem. De vårdtagare som hör av sig vid behov och på andra sätt betar sig på det sätt personalen önskar benämns som "bra" vårdtagare som man kan lita på. En kort beskrivning av den bra vårdtagaren som man kan lita på är att det är en vårdtagare som är tydlig med hur hon/han vill ha det samt hör av sig till den vårdande enheten vid behov. Vårdtagare som inte gör detta kan å andra sidan upplevas som frustrerande och ibland nästan som att de hindrar personalen i att utföra sitt arbete.

Nedan följer några nedslag i mitt fältarbete. Charles, Cilla, Beatrice och Axel är några vårdtagare som har olika förhållningssätt till sitt självbestämmande och sin delaktighet i vården. Personalen å sin sida förhåller sig till vårdtagarna utifrån idealet om delaktighet i vården.

"Så säger man till dem om det varje gång, men han fortsätter likadant ändå"

En vårdtagare som inte betar sig inom ramen för hur en bra vårdtagare bör bete sig är Charles. Charles är 72 år och bor med sin hustru Christina i en liten lägenhet i ett flerfamiljshus. När jag första gången hör om Charles så är det cirka två månader sedan han fick veta att han har en inoperabel coloncancer.⁶ Men även om läkarna inte kunnat operera Charles så har han fått, och får fortfarande, andra behandlingar, bland annat i form av cytostatika. Behandlingarna är i palliativt syfte, för att hålla tillbaks tumören och kanske fördröja sjukdomens förlopp något. Att han skulle kunna bli botad är det inte tal om menar personalen.

Ett bekymmer personalen har med Charles är att han inte ringer efter hjälp när han har ont. Istället kan han ha ont i flera timmar medan han väntar på att personalen ska komma på sitt ordinarie besök till honom. Sjuksköterskan Cecilia berättar att Charles inte tar extra morfintabletter eller ringer efter hjälp när han har ont, hon menar att det jämt är så med Charles. *"Han väntar på att smärtan ska försvinna, men det gör den ju inte. Så säger man till dem om det varje gång, men han fortsätter likadant ändå"*. Cecilia säger att det är svårare att få bukt med smärtan när man väntar, och att det tar på krafterna att ha ont. Men hon tror inte att Charles kommer att ändra sig, han kommer att fortsätta vänta på att smärtan ska gå över av sig själv.

Vid flera tillfällen följer jag med på hembesök till Charles, och varje gång kommer frågan om att han måste ringa till enheten när han har ont upp. Första gången jag träffar Charles är jag där med sjuksköterskan Catrin på ett morgonbesök. När vi kommer in i lägenheten luktar

6 Icke opererbar cancer i tjocktarmen.

det kraftigt av spyor, och ju närmre sovrummet vi kommer, ju starkare luktar det. I sovrummet ligger Charles i en stor dubbelsäng och tittar rakt upp i taket, persiennerna är neddragna och det finns inte så mycket ljus i rummet. Han är mycket mager och har ett näringsdropp kopplat till sin venport,⁷ droppet hänger i en droppställning som står bredvid sängen. I rummet finns mängder av fotografier, alla inramade, några på en hylla vid ena väggen men framförallt på väggarna. Det är fotografier av barn och barnbarn, men också gamla fotografier som skulle kunna vara Charles och Christinas föräldrar och av dem själva som unga. En del fotografier har satts ihop till collage i inramade tavlor. Andra är porträtt av personer. På ett fotografi ser det ut att vara en "tjejfest", en massa kvinnor skrattar på bilden och höjer sina glas mot kameran. En del fotografier är ganska små, men de flesta är uppförstorade. Hela väggen ovanför sängaveln är täckt av fotografier.

Under hela vårt besök säger Charles inte särskilt många ord. Istället är det hustrun Christina som pratar. Hon berättar att Charles har värk. Han har fått en morfintablett för någon timme sedan, men Christina tror att han kräkt upp den. Han har i alla fall fortfarande ont. Christina säger att eftersom hon visste att det skulle komma någon från c-enheten nu på morgonen så ringde hon inte dit och bad dem komma tidigare. Hon säger också att hon inte vet hur mycket extra tabletter hon kan ge till Charles, hon är orolig att hon ska ge honom för mycket. Catrin lugnar henne med att säga att det inte är någon risk att Charles ska få för mycket morfin, utan Christina kan ge honom när han har ont. Catrin ger Charles en injektion med morfin. Eftersom han är så mager har hon svårt att hitta ett bra ställe att sticka på, hon får bara med sig hud när hon tar tag i armen, men till slut går det bra.

Catrin kopplar loss droppet som gått över natten. Hon pratar inte så mycket medan hon arbetar. När hon är klar plockar hon ihop sina saker, slänger en nål i den gula "stickburken"⁸ och lägger de andra soporna i en plastpåse som hon tar med sig när vi går. Innan vi går säger Catrin flera gånger till både Charles och Christina om att de ska ringa om värken inte går över av den injektion Charles fått, det lovar de att de absolut ska göra.

När Catrin och jag sitter i bilen efter besöket säger Catrin att hon inte tror att Charles eller Christina kommer att höra av sig om inte smärtan går över. Efter ett tag försöker hon själv ringa till Charles för att fråga honom hur det är med smärtan, men då är det upptaget. Hon försöker flera gånger, men varje gång är det upptaget. Till slut ger hon upp och säger att "*Jag ringer när vi kommit tillbaka till avdelningen istället*". Även Catrin berättar att man från c-enheten gång på gång sagt till Charles och Christina att de måste ringa när det är problem. "*Och varje gång säger de 'jag då', men sedan låter de ändå bli att göra det*".

Den "bra" vårdtagaren

En eftermiddag träffar jag Cilla för att göra en intervju med henne. Cilla är 46 år och lever ensam med två tonårsbarn som båda fortfarande går i grundskolan. Hon har vid vårt möte varit ansluten till c-enheten i cirka 8 månader. De första två månaderna mår hon mycket dåligt och var inskriven på avdelningen. Efter detta har Cilla bott hemma och fått hjälp från hemsjukvården med varierande intensitet beroende på hur hon har mått i sin sjukdom och i sitt liv. I perioder har hon också fått hjälp från hemtjänsten. För tillfället mår hon förhållandevis bra och har endast ett "välbefinnandebesök" besök från c-enheten en gång i veckan, då får hon också en ny medicinosett och lämnar eventuella prover. Cilla har bröstcancer med spridning av metastaser till andra delar av kroppen.

7 En venport är en liten dosa av metall och plast som opererats in under huden och förbinds med de stora centrala blodkärlen. Venporten används för provtagning och för tillförsel av till exempel näringsdropp, läkemedel och blodprodukter.

8 En gul plastburk med lock som injektionsnålar slängs i eftersom de inte får slängas tillsammans med andra sopor på grund av skade- och smittrisk. Alla vårdtagare på de enheter jag följt har en "stickburk" stående hemma hos sig.

Cilla är lätt att prata med, hon berättar om sina kontakter med c-enheten och andra vårdinstitutioner. Hon återkommer flera gånger under samtalet till hur nöjd hon är med vården på c-enheten, både den hon fick på avdelningen och den hon nu får i hemmet. Hon tycker att personalen är lyhörd för hennes önskemål och bra på att hitta lösningar på eventuella problem som hon ställs inför. Hon ger exempel på hur hon fått hjälp i sina kontakter med färdtjänsten som hon haft mycket krångel med, hon säger att färdtjänsten är den institution hon haft mest problem med sedan hon blev sjuk. Hon har också fått hjälp från sjukgymnasten med olika hjälpmedel som underlättat för henne i hemmet, gåhjälpmedel, förhöjningar till stolar och toalett, höjbart ryggstöd till sängen med mera. *"Man säger till en dag, och så kommer de med lösningen nästa dag"* säger hon. Läkaren och sjuksköterskorna är frikostiga med läkemedel mot smärta och illamående så hon inte ska behöva må dåligt när det går att undvika. Cilla tvekar inte att ringa till c-enheten om hon har ont eller om det är några andra problem, hon säger *"Jag sköter ju det här med medicinerna själv, men är det nånting så är det ju bara att ringa så kommer de på en gång"*. Jag frågar Cilla hur hon tycker det fungerar med information från personalen om hennes sjukdom, behandlingar och mediciner. Cilla säger att hon inte vet om hon får all information, men hon tycker att hon får den information hon behöver. Hon menar också att även om hon får mycket information om behandlingar och mediciner så är det svårt för henne att ta ställning till vad som är bäst, sådana beslut känner hon sig tryggare med att överlämna till vårdpersonalen. *"Jag måste ju lita på dem, det är ju de som har expertkunskaperna"* säger hon.

Cilla talar öppet om sin sjukdom, hon säger att hon vet att hon inte kommer att bli botad utan istället får hoppas på att hon får leva en tid till, och att den tiden ska få bli så bra som möjligt för henne själv och hennes barn. Hon säger att det självklart är svårt för barnen att ha en mamma som har cancer, de har gråtit mycket ihop över det, men de måste också få leva ett normalt liv, som en normal familj med tonårsuppror, kompisar och annat. Sedan Cilla fick sin diagnos har hon haft mycket hjälp och stöd av släktingar, föräldrar, syskon, barnens farföräldrar etc. De har försökt organisera det hela så att barnen hela tiden har kunnat bo kvar hemma, även under de perioder när Cilla legat på sjukhus. Man har även diskuterat hur man ska lösa situationen för barnen efter det Cilla dött och nu känner sig Cilla lugn för att de kommer att bli väl omhändertagna även då. Cilla berättar att barnen har en nära relation framför allt till sin farmor. Barnen är införstådda i att Cilla inte kommer att överleva sin sjukdom, men de vill inte prata om det, åtminstone inte med henne. Hon säger att *"Sånt pratar de med farmor om, det är bra. Med mig kan de inte prata om det, det blir för nära"*.

I samtal med vårdpersonalen förstår jag att de anser att Cilla är välinformerad om sin sjukdom, att hon tagit till sig informationen och har en god sjukdomsinsikt. Man menar också att Cilla är medveten om vilken hjälp hon kan få från c-enheten och att hon också meddelar när hon behöver någon hjälp. Med en viss beundran talar personalen också om Cillas positiva inställning till livet, att hon vill leva för dagen och ta tillvara på den tid hon har.

Cillas PAS⁹ Charlotte och jag samtalar en dag om Cilla. Charlotte tycker att Cilla är en positiv person som, trots att hon är så sjuk, fortfarande har en livsglädje. Charlotte menar att Cilla är en bra vårdtagare som säger hur hon vill ha det och som man kan lita på. Det är särskilt viktigt inom hemsjukvården menar Charlotte, att man kan lita på patientens omdöme och att hon/han hör av sig vid behov. Catrin, som nyligen börjat arbeta inom hemsjukvården, blandar sig i samtalet och håller med Charlotte. Catrin har tidigare arbetat på en medicinavdelning och hon tycker det är stor skillnad att arbeta i hemsjukvård mot att arbeta på avdelning. Jag frågar henne vad denna skillnad består i. Catrin säger man som sjuksköterska inte har samma kontroll över vården och vårdtagaren inom hemsjukvården som man har på en avdelning. På avdelningen kan man gå in till vårdtagaren och kontrollera att hon/han fått sin

9 PAS = primäransvarig sjuksköterska, d.v.s. den sjuksköterska som har det primära vårdansvaret för en vårdtagare. (SAS = sekundäransvarig sjuksköterska, PAL = primäransvarig läkare).

spruta, att droppet fungerar som det ska eller att hon/han inte har ont. I hemsjukvården får man förlita sig till att vårdtagaren hör av sig om det är något som blir fel eller inte är bra. Jag frågar Catrin om hon tycker att det medför större risker för vårdtagaren, eller att vården blir sämre när den utförs i hemmet. Men det tror hon inte, hon säger *"Nej, det är inte faran för patienten det handlar om, mer personalens kontrollbehov"*. Catrin tänker att det nog kommer att bli lättare med tiden, när hon vant sig mer vid hemsjukvården och vågar släppa kontrollen och lita mer till vårdtagarna.

Även på b-enheten talar personalen om "bra" vårdtagare i mening av vårdtagare som hör av sig vid behov och säger hur hon/han vill ha det, en vårdtagare som man kan lita på. Sjuksköterskan Birgitta berättar om Beatrice som nyligen dött

Vår bästa hemsjukvårdspatient var Beatrice som dog för några dagar sedan. Hon var tydlig, rak, inte rädd för att berätta hur hon mådde just då. Hon hörde av sig när hon behövde, om det var något problem. Man kunde lita på henne. Det är bra. Hon var mycket autonom och tog saker och ting som det passade henne just då. Hon kunde skratta och gråta, var liksom känslomässigt kapabel. Hon var tacksam men inte lismande, aldrig lismande. Och hon var öppen för att prova på saker, hon ställde upp på alla idéer vi kom dragandes med härifrån, som omvårdnadspärmar och allt möjligt.

Birgitta menar att det är svårt med vårdtagare som inte säger hur de vill ha det. Som vårdpersonal vet man att det finns en massa man kan göra för att höja vårdtagarens livskvalitet och välbefinnande: ge smärtlindring, minska illamående, ge existentiellt och socialt stöd till både vårdtagare och anhöriga. Men om inte vårdtagaren (eller anhöriga) säger till så är det inte alltid personalen känner till deras behov. Birgitta tycker att det är frustrerande att veta att man kan hjälpa och sen inte få utnyttja de resurser som man faktiskt har till sitt förfogande.

Rätt men ändå fel

Axel är 69 år och bor ensam i en liten etta med kokvrå i utkanten av ett höghusområde byggt på 1970-talet. Han bor på nedre botten och har en stor balkong med utsikt mot en liten skogsglänta. Axel beskriver själv sin lägenhet som

Det här (sveper med handen över lägenheten) kallar jag för två rum och kök förstår du. Det här är breda gatan och här är allrum, och så sovrum och kök. Två rum och kök.

Inredningen hemma hos Axel är mycket speciell. Här finns många saker med religiösa undertoner, till exempel ett litet bord som är arrangerat nästan som ett altare. På bordet finns ett fotografi av Axel själv som ung, samt flera kristna symboler som krucifix och några slags ikontavlor. På väggarna hänger fler krucifix och tavlor med religiösa motiv. I övrigt står en sjukhussäng i sovalkoven och i vardagsrumsdelen finns en fåtölj som Axel tillbringar mycket av sin tid i. Här finns också ett bord och en extra fåtölj för gäster. I fönstren finns gröna växter och på balkongen förvarar han en rollator och en kundvagn han använder när han handlar. Balkongen fungerar också som förråd för en del varor Axel får hemkörda i större mängder, som exempelvis hushållspapper och toalettpapper. Axel har diagnosen prostatacancer med spridning av metastaser till skelettet.

Axel får besök från a-enheten två gånger om dagen och får vid dessa besök hjälp att ta på sig och av sig sina stödstrumpor. Personalen säger att man vanligen inte brukar åka på dagliga besök hos vårdtagare som bara behöver hjälp med stödstrumporna, men med Axel tycker man att det är ett bra sätt att ha lite kontroll på hur han har det i sitt hem och hur han klarar sig. Utöver hjälpen med stödstrumporna får Axel hjälp vid behov eller i perioder när han av någon anledning har större hjälpbehov. Axel tycker att vården från a-enheten fungerar bra och han känner sig trygg i sitt hem trots att han är ensam. Han säger att om det är något problem så

ringer han till a-enheten så kommer de på en gång. Ibland kommer de utan att han ringt efter dem eller att han haft något besök inplanerat. Han berättar att en gång var det några av sjuk-sköterskorna som kom förbi med en matlåda åt honom så han skulle slippa laga mat den dagen. *"De är så snälla"* säger han. Men i nästa andetag säger han att helst skulle vilja ha färre besök från a-enheten.

Det är ju en dröm liksom, att bli bättre i benen så att man kan klara stödstrumporna själv. För då kan man försöka pö om pö klara sig själv lite mera. Och kanske att de inte kommer varje dag, eller att de kom en gång om dagen, eller att man kunde pröva sig fram hur jag klarar mig. Det är ju terapi det också, hur mycket jag kan klara mig själv. Så att en dag ser jag fram emot att kunna ta på stödstrumporna själv, att bara få hjälp när jag behöver.

Axel talar mycket om sitt hem. För honom är hemmet viktigt, till och med viktigare nu än innan han blev sjuk. Han berättar om olika planer han har för att göra hemmet mer funktionellt nu när han är sjuk.

Axel: Jag har såna visioner vad man vill köpa /till hemmet/ och vad man vill ha och så där. Så det är liksom... Du ser, ett rullbord här skulle inte skada. När jag går med den här /rollatorn/ så blir det en kopp i taget liksom. Och sjukgymnasten kommer hit ganska ofta, och han kommer med tips och så där hur jag ska göra och så. Det är svårt med kastruller, lyfta och bära. Du vet, det har väl du också sett eller rent av har, en sån där gammal järnpanna som är jättetung att bära numera.

Eva: Ja, det måste man ha lite muskler för.

Axel: Ja, och man sliter på plattorna på spisen också. Det är ändå grytor som har öron på båda sidorna, men de är tunga att bära. Men jag har en affär här i centrum, han är en bussig kille, han har lovat att ta hem en sån där tripptrapp kastrull med handtag på båda sidor. För jag orkar inte längre liksom. Jag orkar inte bära en kastrull med vatten från vattenkranen fram till spisen, jag måste liksom släpa. Eller ta kastrullen på plattan och sen hålla vatten i.

På många sätt är det alltså svårt för Axel att klara de dagliga sysslorna vad gäller saker som att sköta sin hygien, städning och att ta sig till affärer. Men trots detta vill han inte ha någon hjälp från hemtjänsten, något som personalen på a-enheten försökt övertala honom om att ta emot. Men Axel vill klara sig själv, och utöver det tycker han det är dyrt med hemtjänst och dessutom tror han inte att han skulle få så mycket hjälp från dem ändå, även om han skulle vilja ha det. Han berättar att han haft en biståndsbedömare hemma på besök straxt efter det han blev sjuk. Men då skulle han bara få hjälp var tredje vecka och det skulle kosta 585 kronor för varje besök. Axel tycker att får han så lite hjälp så kan han lika gärna städa själv. Jag frågar honom hur han klarar att handla. Axel har svårt att gå och eftersom han bor i utkanten av området så är det ganska långt till affärerna. Axel säger att

Ja men nu har jag fått, förstår du, en egen kundvagn! De /i affären/ har gett mig en för att jag är sjuk och de vet hur situationen är och så där. Så att de är bussiga och hjälper mig. Och ibland så får jag hemskickat om det är mycket. Och när jag går och handlar då ha jag kundvagnen som stöd, så har jag en krycka i andra handen. Det är lite jobbigt, men det går. Och tid har jag ju så det räcker.

För Axel är det viktigt dels att få vara i sitt hem och dels att i möjligaste mån klara sig själv, han vill inte vara beroende av andra människor. Från a-enheten har man vid flera tillfällen

pratad med Axel om att bli inskriven på vårdavdelning istället för att bo kvar ensam hemma. Man har tagit med sig broschyrer från olika boenden och visat honom men än så länge säger Axel nej. Han tänker att en dag kanske det måste bli så ändå, om han inte kan klara sig längre. Men fram till den dagen vill han bo hemma, helst skulle han också dö hemma men han inser att det kanske inte kommer att bli så.

Axel har vid ett tillfälle legat inne på den vårdavdelning som samarbetar med a-enheten en kort period. Han trivdes väldigt bra och säger om personalen att *"De var så rara och snälla när jag kom dit då, och eget rum vet du. Och det var så bra så. Jag blev bortskämd, det märker man själv vet du, om man är bortskämd"*. Men trots att han trivdes bra så ville han ändå åka hem, och när man från vårdavdelningen inte ville skriva ut honom så tog han saken i egna händer och ringde efter en taxi och tog sig hem på egen hand.

Personalen har också försökt få Axel att gå med på att installera ett larm i lägenheten eftersom han ibland ramlar och då lätt får frakturer på grund av sin sjukdom. Men Axel säger nej till det, han vill inte känna sig övervakad av ett larm. Detta trots att han vid flera tillfällen har ramlat och haft svårt att kalla på hjälp eftersom han inte kunnat ta sig upp på egen hand. Inte heller vill Axel lämna ut några extranycklar till lägenheten till a-enheten, så att personalen kan ta sig in om Axel ramlat eller av någon annan anledning inte öppnar dörren när de ringer på.

Axel är i personalens ögon en besvärlig vårdtagare, inte för att han inte hör av sig vid behov utan för att han inte beter sig som han borde. På rapporter och ronder ifrågasätts om det egentligen går att lita på Axel, han är ju gammal och sjuk och kan kanske inte själv avgöra vad som är bäst för honom. Man diskuterar hur man ska få honom att gå med på att skriva in sig på en vårdavdelning. Kuratorn Anna säger att hon hittat en broschyr om ett katolskt hospice som hon tänkte föreslå för Axel. Axel har ju så mycket kristna symboler i sitt hem, så kanske kan det vara något som kan tilltala honom menar Anna. Sjuksköterskan Anita säger att hon sett en artikel om samma hospice i en kvällstidning, hon ska leta fram artikeln och ta med den till Axel så att han kan läsa den. Det var en mycket positiv artikel berättar Anita, som visade hur vårdtagarna fick bo i egna rum omgivna av egna saker, och att det fanns en trädgård att gå ut och promenera i.

Under min tid vid a-enheten fortsatte diskussionerna om och med Axel. Men när mitt fältarbete var över bodde Axel fortfarande kvar i sitt hem, utan hemtjänst och larm och med sina reservnycklar kvar på kroken hemma i lägenheten.

Slutdiskussion

Under mina fältarbeten har jag hört personalen tala om "bra vårdtagare" i betydelsen av vårdtagare man kan lita på. Med vårdtagare man kan lita på menas då vårdtagare som hör av sig vid behov och som är tydliga med hur de vill ha det. I praktiken visar det sig dock att det är mer än detta som krävs för att vara en bra vårdtagare. På många sätt skulle exempelvis beskrivningen av Beatrice också kunna fungera som en beskrivning av Axel: Båda var tydliga med att tala om hur de mådde, båda hörde av sig vid behov, båda kunde beskrivas som autonoma och att de tog saker och ting som det passade dem för tillfället et cetera. Ändå beskrevs Beatrice som en vårdtagare man kunde lita på medan Axel snarare sågs som någon man inte kunde lita på. Hur kan man förstå detta?

En tolkning av berättelserna ovan är, som jag ser det, att den "bra" vårdtagaren, som man kan lita på, är en vårdtagare som uttrycker sin autonomi och samtidigt håller sig inom ramarna för hur personalen vill att de ska göra och leva. Cilla och Beatrice beskrivs båda av personalen som bra vårdtagare, Beatrice rent av som b-enhetens "bästa hemsjukvårdspatient". Gemensamt för dem är att de är tydliga i hur de vill ha det och att de hör av sig vid behov. Båda är också inställda på att när det inte fungerar att bo kvar hemma, så vill de flytta till en vårdavdelning. Ingen av dem tackar nej till hjälp de kan få från hemtjänsten eller färdtjänst. De lever

båda, trots sin situation, tämligen ordnade liv, har det välstädat i hemmet, är aktiva och har ett socialt umgänge.

Motsatsen till den "bra" vårdtagaren är vad jag här kallar den "besvärlige" vårdtagaren.¹⁰ Den besvärliga vårdtagaren är den som inte gör som personalen tycker att hon/han ska göra, som inte håller sig inom normerna. Som Charles, som inte gör som personalen tycker att han ska göra, det vill säga som inte ringer när han har ont och som inte säger hur han vill ha det. Detta uppfattas som att han inte är autonom eller delaktig i sin egen vård. En annan tolkning skulle kunna vara att Charles värnar om sin integritet eller att han genom att inte ringa efter hjälp på sitt sätt gör ett segt motstånd mot att föga sig helt och hållet till hur en bra vårdtagare inom hemsjukvården förväntas bete sig. Den senare tolkningen hörde jag dock aldrig någon i personalen pröva.

Axel lever upp till den uttalade delen i hur en bra vårdtagare bör vara, han är tydlig med hur han vill ha det och han ringer efter hjälp vid behov. Men han faller ändå utanför ramarna för den "bra" vårdtagaren. I själva verket ses han, även fast personalen ofta uttrycker att de är väldigt förtjusta i honom, som en besvärlig vårdtagare. Axel är för autonom, han bryr sig inte om vad personalen tycker att han ska göra, han gör som han själv vill.¹¹

Min slutsats är att man som vårdtagare måste vara delaktig på rätt sätt, inom normens rammar för att räknas som en "bra" vårdtagare. Etnologen Mikael Eivergård kommer fram till samma sak i sin avhandling om mentalsjukvården i Sverige 1850-1970 (Eivergård, 2003). Han menar att i den ideologi som värnar vårdtagarens frihet finns också ett villkor att vårdtagaren ska kunna hantera sin frihet på rätt sätt. Dels, menar han, finns friheten med som en överordnad princip och dels finns också vårdapparatusens möjlighet att begränsa vårdtagarens frihet om hon/han inte hanterar sin frihet på rätt sätt (Eivergård, 2003 s. 58).¹²

Inom den palliativa vården kan man inte tvinga en vårdtagare till något denne inte vill. Men vårdpersonalen använder sig ibland av olika metoder för att övertala vårdtagaren att göra det man själva vill att hon/han ska göra.¹³ Ett sätt kan vara att liera sig med anhöriga i sina övertalningsförsök. Personal och anhöriga pratar ihop sig om vad man tycker skulle vara det bästa för vårdtagaren, och så "bearbetar" man denne från varsitt håll. Ett annat exempel kan vara att vårdpersonalen tycker att det vore bra om vårdtagaren blev inlagd på en vårdavdelning, då kan man till vårdtagaren ange skäl som att det är nödvändigt att ligga inne medan man provar ut en ny medicin eller gör vissa undersökningar. Fast den verkliga orsaken handlar om att man själv vill ha bättre kontroll över vårdtagarens situation, och egentligen skulle man ha klarat medicinutprovning eller behandlingar lika bra i hemmet. Under mina fältarbeten stötte jag också på en vårdtagare som ville göra en längre resa. Personalen ansåg att den tid han tänkte vara borta var för lång. För att få vårdtagaren att återvända hem tidigare än han planerat lade man in ett återbesök hos läkaren efter det man själva tyckte var en lagom tidsrymd. I diskussionerna om denne vårdtagare talade man i termer av "att inte tappa kontrollen helt", "vi vill ju veta lite hur han har det" och "undrar om han förstår vad det innebär att göra en sån resa i hans tillstånd".

I de fall när personalen försöker påverka vårdtagarnas självbestämmande och delaktighet hänvisar man ofta till att vårdtagaren själv inte förstår sitt eget bästa på grund av att hon/han

10 Personalen själva använde sällan begreppet "besvärliga" vårdtagare. Istället kunde man prata om att "det är svårt med honom", "det är frustrerande med henne", "det är så jobbigt med henne, jag vet inte hur hon vill ha det" eller "det vore bra om han sa hur hon ville ha det". "Besvärliga" vårdtagare är mitt samlingsbegrepp för denna typ av utsagor.

11 I skrivande stund ser jag att de "bra" vårdtagarna i min text båda är kvinnor och de "besvärliga" vårdtagarna båda är män. Jag kan dock inte säga om det generellt är så eller om det blivit så av en ren tillfällighet i texten. Jag kommer framöver att titta närmare på den biten.

12 Jämför också med Michel Foucaults (1993) resonemang om övervakning och disciplinering.

13 Här vill jag poängtera att i de fall jag stött på olika typer av "övertalningsförsök" från personalens (och/eller anhörigas) sida, har dessa skett av välvilja och för vårdtagarens bästa.

var så sjuk eller tog så mycket mediciner så att hon/han inte var pålitlig längre. Personalen anser att de, i rollen som experter, har större kunskaper än vårdtagaren i vad som är bäst för henne/honom och att detta i sin tur legitimerar att de ibland kan använda sig av olika knep för att få vårdtagaren att önska rätt saker. Eivergård skriver också om detta som att indragen frihet för en vårdtagare som inte ”skötte sig” förklarades som att hon/han blivit sämre i sin sjukdom och därför inte kunde hantera sin frihet, inte som en bestraffning för det oönskade beteendet.

Avslutningsvis så menar jag att personalens tillit till vårdtagarna mycket handlar om vilken insyn man tycker sig ha i deras liv. Cilla och Beatrice har man ”kontroll” över. Personalen tycker sig veta ungefär hur deras liv ser ut och att de har det ganska bra med tanke på omständigheterna de lever i. Med Charles och Axel däremot vet man inte alls hur de har det. Charles på grund av att han inte talar om hur han mår eller om han har ont. Personalen försöker om och om igen få Charles att höra av sig när han har ont eller mår dåligt. Charles lovar att han ska göra det, men håller inte dessa löften. Personalen blir frustrerad och vet inte vad de ska göra för att få Charles att förstå att han måste höra av sig. Med Axel är det annorlunda, han säger vad han vill och hör av sig vid behov, men på andra plan beter han sig inte som en bra vårdtagare i hemsjukvården borde bete sig. Personalen känner det inte som att de har kontroll över Axel, de litar inte riktigt på honom. Ett sätt personalen använder sig av för att ändå ha en viss kontroll över honom är att göra hembesök som man egentligen inte brukar göra hos vårdtagarna, både planerade besök och oplanerade, som när en sjuksköterska plötsligt kom hem med en matlåda till Axel en dag.

I detta paper har jag försökt belysa personalens tillit till de vårdtagare som vårdas i hemmet. Dessa vårdtagare befinner sig för det mesta utanför personalens direkta kontroll. De vårdtagare som agerar autonomt inom ”frihetens ramar” känner personalen tillit till. I de fall vårdtagarna, fortfarande i personalens ögon, inte agerar autonomt, eller går utanför ramarna känner personalen mindre tillit till vårdtagaren och kan också ifrågasätta om vårdtagaren klarar av att hantera sin autonomi.

Referenser

- Eivergård, Mikael (2003). Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850-1970. Umeå: Institutionen för kultur och medier, Umeå universitet.
- Foucault, Michel (1993 [1974]). Övervakning och straff. Fängelsets födelse. Arkiv förlag.
- Foucault, Michel (1994 [1973]). The Birth of the Clinic. An Archaeology of Medical Perception. New York: Vintage Books.
- Goffman, Erving (1983 [1961]). Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets villkor. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Hälso- och sjukvårdslagen 1982:763.
- Sandman, Lars (manus). On the Autonomy Turf. Assessing the Importance of Autonomy to Patients.
- Socialstyrelsen (1998:14). Inför döden. Rapport från Äldreuppdraget.
- SOU (2001:6). Döden angår oss alla. Värdig vård i livets slut. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- WHO (2005). World Health Organization: Palliative Care. Tillgänglig på <http://www.who.int/hiv/topics/palliative/care/en/print.html> (2005-08-26).

The rebirth of the museum

spänningar, ambivalenser och dilemman

Lars Göran Karlsson

lars-goran.karlsson@soc.umu.se

Umeå universitet

Anna Lund

anna.lund@vxu.se

Växjö universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författarna.*

En kulturell omvandling

Det etablerade kulturinstitutionella komplexets ”uppdrag” i relation till kulturarv, kulturförmedling och kulturidentitetsskapande är indragen i en konfliktfylld kulturell omvandlingsperiod med en rad spänningar, ambivalenser och dilemman. I vilken grad den kulturella omvandlingen bara kommer att betyda en transmission, ett överförande, av uppdraget ifråga till nya betingelser eller också kommer att betyda en transformation, en genomgripande förändring och transgression, är en öppen fråga vars svar kommer att bestämmas av hur det komplexa spelet mellan olika sociala krafter, intressen och mobiliseringar avlöper.

Ett moment i det hela, till synes marginellt kanske men ändå symptomatiskt, är att en stor del av de statliga museerna har ålagts gratis inträde och ekonomiskt kompenserats av staten för detta. Här skall, antydningssvis och dessvärre alltför kortfattat, den kulturella omvandlingen och några av dess inbyggda konflikter problematiseras. Omvandlingen, dess tendens och inneboende ”rationalitet”, bör förstås i relation till det sociokulturella kampfältet och samtida kulturteoris begreppsliggörande av den ”kulturkamp” eller det ”kulturkrig” som där pågår. Avsikten här är att via några omedelbara aspekter och genom att resa några öppna frågor försöka ställa omvandlingsprocessen på sin spets, kulturteoretiskt, men också praktiskt-politiskt. Går det att vidga tillgängligheten och fördjupa respekten för den publika smaken i all dess kultursociologiska komplexitet och maktpolitiska komplikation utan att den kulturella och/eller konstnärliga ”kvaliteten” samtidigt åsidosätts? I vilken grad tar omvandlingen formen av en appropriering, expropriering eller usurpering av en kulturkamp ”von unten”, det vill säga en maktpolitisk manöver ”von oben” i samtidens sociokulturella samtidighet? Omvandlingen ifråga handlar inte bara om en, maktpolitiskt sett, mer eller mindre harmlös förskjutning i kultur- och konstbegrepp, som man lätt kan förledas att tro. Den berör mera djupgående motsättningar och konflikter i tiden och i ett helt system av samhällelig under- och överordning, ”governmentality” och subtila symboliskt-kulturella mekanismer och processer. Analysen och förståelsen av denna omvandling borde inte vänta på vingslagen av Minervas uggla.

Argument och sociopolitisk situering

Olika argument eller röster har höjts kring de risker och möjligheter som reformen med fri entré på de statliga museerna¹, här förstådd som ett moment i en konfliktfylld förändringsprocess, innebär. Kulturministern och nyhets- och kulturredaktörer, liksom vetenskapliga experter och specialister, yttrar sig om museernas nya uppdrag och skepnad och en mera publiktillvänd och samtidsrelaterad utställningsverksamhet. Tydligt är att rösterna som uttalar sig om publik, utställningsverksamhet och marknadsföringsarbete avslöjar något om situationer i det sociopolitiska och sociokulturella rummet och motsvarande intressen av att bevaka och vidmakthålla eller omvandla dominerande konventioner och praxis. Rösterna och argumenten representerar olika förhållningssätt till förändringsprocessen och vad den aktualiserar och lämnar rum för. Grovt polariserat finns det i den samtida museipolitiken en spänning mellan förnyare och traditionalister där frågan ställs om museet som "föremålsbevarare" kontra som en öppen mötesplats mellan utställningar och publik, mellan dåtid och nutid, mellan å ena sidan ett mera statiskt kulturarvsbevarande och uppvisande och å andra sidan ett mera dynamiskt kulturarvsbrukande.

Utbildnings- och kulturminister Leif Pagrotsky menar i en intervju i DIK forum (nr 3-05 s. 5) i relation till sin personliga biografi och de kulturpolitiska målen att den socialdemokratiska kulturpolitiken har "ett intresse och engagemang för att göra kulturen tillgänglig för fler". Som exempel på en konkretisering av denna politik anges just införandet av fri entré på de statliga museerna. När intervjuaren frågar om de problem som förknippas med reformen, till exempel ökade kostnader för lokalvård och säkerhet, säger Pagrotsky att "Det är viktigt att komma ihåg att museerna är till för publiken som kommer och vi hoppas att museerna och dess personal ska se möjligheterna och inte bara svårigheterna".

Claes Arvidsson, ledarskribent på Svenska Dagbladet, menar att det finns en fara i att museerna blir, eller redan är, för politiskt styrda (SvD 050128). Han pekar på Världskulturmuseet som exempel på ett socialdemokratiskt projekt och resultat av "flirten med antiglobaliseringsrörelsen" och beskriver dess verksamhet med orden "Icke överraskande handlar det om könskamp, nykolonialism, globalisering, konfliktfyllda ämnen, livslångt lärande och att besökarna delar med sig av sina kunskaper" avslutat med ett "Suck." Arvidsson menar att socialdemokratin bara är intresserad av kulturarv som är "politiskt relevant". Tillgänglighet och fria entréer uppvärderas och prioriteras på bekostnad av ansvaret att "förhindra att omistliga kulturföremål förstörs" samt att garantera "museernas möjligheter att producera utställningar i toppklass". Historiska museets (dåvarande) chef, Kristian Berg, lyfts fram som en symbol för ett museum i tiden som inte är intresserad av kulturarvet, som antas följa den kulturpolitik som Arvidsson anser vara "politiserad" och som uppvisar ett "genuint ointresse för bevarandet av det svenska kulturarvet".

Kerstin Lidén, professor i arkeologi vid Stockholms universitet, anser också att museipolitiken har blivit för "politiserad" (SvD 050210). Idén om inrättandet av ett utanför universitetet fristående institut för övergripande kulturarvsforskning kritiserar utifrån misstanken att det inte kommer att handla om fri forskning på vetenskaplig grund. "Är det så att man vill öka den politiska styrningen över kulturmiljövårdsforskningen, och verka för en ideologisk kulturmiljöforskning?" Mats Burström, likaledes professor i arkeologi, men vid Södertörns högskola, menar däremot och dagen därpå (SvD 050211) i samma ärende att inrättandet av ett fristående institut är en god idé som kan komma att komplettera universitetens kunskapsproduktion. Hans förhoppning är att ett sådant institut kan verka över gränserna mellan teori och praktik och traditionella ämnesdiscipliner. Burström är också positivt inställd till Historiska

1 Följande museer omfattas av frientréreformen: Arkitekturmuseet, Armémuseet, Etnografiska museet, Flygvapenmuseum, Hallwylska museet, Historiska museet, Livrustkammaren, Marinmuseum, Medelhavsmuseet, Moderna museet, Musikmuseum, Myntkabinettet, Nationalmuseum, Naturhistoriska Riksmuseet, Nordiska museet, Sjöhistoriska museet, Skoklosters slott, Världskulturmuseet och Östasiatiska museet.

museets arbete med att integrera samtidskonsten i kärnverksamheten, vilket många andra har uttryckt sig kritiskt gentemot. Burström menar att "I dagens hårt drivna vetenskapliga specialisering är många forskare blinda för att deras frågeställningar och intresseområden ingår i ett vidare kulturellt fält". Istället för att nedvärdera betydelsen av nya arbetsformer anser han att de borde ses som "kreativa försök att vidga den kulturarvsvetenskapliga horisonten för såväl forskare som allmänhet", alltså "Att våga tänka nytt är viktigt – också för att värna det som är gammalt". Mikael Jakobsson, fil dr i arkeologi och chef för Enheten för samlingarna på Statens historiska museum, vill understryka (SvD 050222) att det är viktigt att det kulturpolitiska uppdraget tas på allvar i termer av "att bättre nyttja historia och kulturarv som en demokratisk resurs". Detta menar han är ett komplicerat uppdrag och ett nytt institut skulle kunna bidra till en fördjupad relation mellan akademisk kunskap och samhällets behov.

Det finns en rädsla för ökad politisering av museernas verksamhet och ett hot mot den ämnesspecifika forskningen utpekas. Särskilt Historiska museets utveckling av sin kärnverksamhet visavi samtidskonsten får klä skott för vissa ledarskribenters och akademiska experters oro eller irritation. Lars Lönnroth, professor i litteraturvetenskap och bland annat författare till böcker om fornnordisk litteratur, svensk och internationell kulturarvstradition, skriver i sitt inlägg i debatten (SvD 050228) angående Historiska museets verksamhet att "Istället vill man ha politisk korrekthet och nutidskonst och installationer med budskap som inte har ett förbaskat dugg med forntid och medeltid att göra". Hans Bielenstein, Dean Lung-professor emeritus i kinesiska vid Columbia universitetet, upprörd och arg över museernas förändrade roll, hävdar (DN 041220) efter ett besök på Östasiatiska museet att museet undantränger sina världs-unika samlingar, exempelvis av gamla kinesiska bronser, till förmån för en "ytlighet och smaklöshet" i utställningsverksamheten, exemplifierat med Manga, moderna serieteckningar gjorda av unga japaner. Uppfattningen är klar. "Ett museums uppgift är att undervisa och upphöja. Östasiatiska uppfyller inte längre dessa krav. Dess utställning skulle möjligen uppskattas i Grönköping. I Stockholm är den en förolämpning mot publiken."

På Dagens Nyheters ledarsida diskuteras museipolitiken i relation till ett spänningsfält mellan å ena sidan en plats för demokrati och bred tillgänglighet och å andra sidan en plats där vetenskaplig forskning och spetskompetens har ett egenvärde. I en ledare (041220) understryks att "Det ligger inbyggt i museernas uppdrag att de måste balansera mellan dessa poler", det vill säga bred tillgänglighet kontra ansvar för ett utbud för ett mera sparsmakat intresse.

Rösterna eller argumenten representerar olika sociopolitiska och sociokulturella intressen och situeringar. Omvandlingens betydelse eller laddning, sociopolitisk och sociokulturell, varierar i relation till skilda sociala positioneringar (Bourdieu, 1995 s. 49-82). Omvandlingen ifråga representerar, består i och aktualiserar, fortsatt med ett bourdieuinspirerat perspektiv, en rubbning av ett kulturellt kampfält och den produktion, cirkulation och konsumtion av symboliskt kapital som där utvecklas. Det handlar om hur det symboliska kapitalet ackumuleras, konsekreras och konverteras till medel för makt, maktutövning, över- och underordning. En självklarhet i sammanhanget är att makten över samtiden har den som har makten över historien och bilden av oss själva och vårt "öde".

"The uses of culture" som nyckel

Hur ska man betrakta denna pockande vad man skulle kunna kalla "rebirth of the museum" med alludering på Tony Bennetts klassiska studie *The Birth of the Museum* (1995)? Bennetts studie handlar om det museum som växte fram med den moderna nationalstaten och moderniteten, där museet avskilde sig från marknader och festivaler och blev till ett instrument för sin tids disciplinerande upplysnings- och bildningsprojekt i relation till framväxande framstegsideologi, samhälleliga ramverk och maktordning. Också dagens museipolitik måste ses i relation till att varje tidsepok har behov av sin tids museum eller museimedium. Den vid varje tillfälle ifrågavarande "use of culture" är inte statisk. Kulturens institutionalisering och dess

praxis speglar vad som är kultur, det vill säga vad som räknas till kultur och vad kultur egentligen "gör", sätts att "göra", kommer att "göra". Omvandlingen, som en "rebirth", kan, på gott och ont, ses som ett uttryck för utvecklingen mot en mer reflekterande "use", ett mer reflekterande museum, där det finns en större öppenhet kring reflexivitetsfrågor och identitetsutveckling, påkallad av samtidens nödvändigheter i termer av social sammanhållning och stabilitet, dynamisk utvecklingskraft och så vidare. Världskulturmuseet är ett exempel på tillkomsten av ett museum i tiden, i tiden såväl som symptom och medium, som öppnar upp för nya sätt att vara besökare på, men också för ett nytt samhälle, en ny samhällsgemenskap, med en ökad bredd i vad som ställs ut och med en invitation till en publik utan spetskompetensen och specialintressen. En publik som inte längre skall fogas in i en given ordning, identitet eller nationalstatlig enhet, utan som istället underförstås behöva känna sig hemma i ett samhälle där variation är en framträdande realitet och nödvändighet. Där olikhet erkänns som fundamental och tanken om enhetliga medborgare successivt lämpas överbord. För vår tids museer är framsteg något annat än främst teknisk utveckling eller beteendemönster präglade av den modernistiska erans normativitet. Samtidigt kan man i viss mening se en återgång till "the fun-fair", museet som upplevelse och konsumtionsvara, för att inte säga "terapi" för alla de val och möjligheter, med åtföljande känslor av osäkerhet, som är karaktäristiskt i den tid som Giddens bland andra kallar senmodernitet (1996 s. 3). År 2006 har proklamerats som Mångkulturår. Kulturministern har understrukt (DIK forum, nr 3-05 s. 6) vikten av en sådan satsning, bland annat med referens till den kartläggning av (monokulturellt) svenskt kulturliv som Mångkulturellt centrum i Botkyrka presenterat. Pagrotsky sammanfattar punkterna i denna och konstaterar att "Den ger en dyster bild av ett kulturliv där invandrare är kraftigt underrepresenterade, och där kulturen till övervägande del är storstadsfixerad".

Kristian Berg, chef på Historiska museet under de senaste turbulent åren fram till sommaren 2005, säger i en söndagsintervju i Dagens Nyheter (DN 050123) att museers uppgift, även historiska museer, är att verka i samtiden. Museet ska inte vara ett "arkeologiskt centralmuseum med uppdrag att visa Sveriges nationella ursprung". Han finner denna tanke "otidsenlig och inte speciellt relevant". Utgångspunkten måste istället vara samhällets behov nu och museet har inte minst ett ansvar att motverka främlingsfientlighet och rasism. För Berg är minne och identitet i relation till historia och samtid viktiga att integrera i utställningsverksamheten. Den basutställning om Sveriges förhistoria som är under tillkomst gör enligt Berg "inte anspråk på att ge en 'sann' bild av förhistorien". Istället handlar det om en "tolkning som vi kan stå för nu". Denna tolkning skall enligt Berg ha flera ämnesingångar, arkeologi, idéhistoria och religion för att nämna några. Sin ambition uttrycker Berg med att säga att "Jag vill bredda museet så att det speglar historien ur fler infallsvinklar än den arkeologiska". Ståndpunkten är att historiska föremål utan en berättelse och ett sammanhang är ointressanta.

Senare tids museipolitik har enligt Tobias Harding pol mag i statsvetenskap och verksam vid Tema Q, Linköpings universitet formats efter det svenska samhällets mångkulturalitet och politiska kulturpluralism (SvD 050217). Museernas bevarande av "äldre tiders kultur" har visat sig vara en konstruktion och något som "institutionaliserats på de stora svenska museerna och i de kulturminnesmärkta byggnaderna som ett monument över en genuint svensk historia" (ibid.). Det 1800-tal som "flera av de stora museerna" härrör från behövde en historia skriven "för att passa en mera enhetligt 'nationell' bild av det förflutna" (ibid.). Harding menar att denna "historia" inte duger längre och underförstår att dess uteslutande "enhetlighet" inte längre kan brukas. Han pekar på två nya myndigheter nyligen instiftade av regeringen i syfte att "påverka integrationen av nya grupper i den svenska kulturen", Forum för levande historia och tidigare nämnda Världskulturmuseet i Göteborg. Eftersom integration inte är en ensidig process krävs också en museifunktion för förändrad "svensk" självuppfattning och omförhandlade "svenska" identiteter, genom nämnda museer, i ena fallet "genom att

rikta blickarna mot den egna historien” och i det andra ”mot vad som uppfattas som främmande” (ibid.).

Nödvändigheten av att ge rum för en mångfald och tidigare exkluderades röster och berättelser aktualiserades bland annat vid svenska Museiveckan 2004 och följer en internationell trend. Kenneth Johansson, kulturchef i Göteborg betonade vid nämnda museivecka att ”Vi har haft romer i Sverige i 500 år, men de är inte representerade i den akademiska världen. Hur kan vi göra en utställning om dem utan att låta dem vara med och berätta, och hur kan vi göra en utställning om fängelser utan att låta fångar vara med och berätta. Det sänker inte sanningskravet, snarare tvärtom” (DN 050405). Majoriteten av museerna i USA strävar mot ett mångkulturellt synsätt och frågan om hur de svenska museerna ska greppa ”vår egen multikulturella verklighet” påtalas som ”en av de hetaste i vår egen museivärld”. Lonnie G Bunch, chef för Chicagos Historiska museum och doktor i amerikansk och afroamerikansk historia, intervjuas i nämnda artikel och menar att de museer som lyckas med att integrera ett nytt multikulturellt synsätt i museiverksamheten öppnar upp för ”nya möjligheter, nya vetenskapliga infallsvinklar, nya ämnen, nya publikgrupper och nya möjligheter att få pengar”. Nya grepp skapar samtidigt ofta stora spänningar. Ingela Lind rapporterar från grannlandet Norge (DN 050306) där flera statliga museer samlats under en hatt och där ansvarige chef, svensken Sune Nordgren, kommit att kritiseras för en utställning som presenterat ”nationalhelgonet Munch” tillsammans med Cezanne, Picasso och Degas, alltså för att en nationell ikon sätts i utomnationellt sammanhang ”i stället för att trona i ensamt majestät”. Nordgren har, rapporterar Lind, kallats för ”en arrogant svensk som vill göra Nasjonalgalleriet till ett dödsbo”. ”Dödsbo” måste här underförstås i relation till ett museum som medium för norsk nationell identitet.

Med en ökad beredvillighet att öppna upp för ett mångkulturellt perspektiv följer också ett ökat intresse för publikreceptionen, hur museernas utställningsverksamhet tas emot av sina besökare. I en artikel i Svenska Dagbladet (SvD 050116) noteras att Riksantikvarieämbetet och Historiska museet efterlyser en ämnesöverskridande forskning som belyser ”hur kulturarvet används, om hur historia förmedlas och uppfattas, hur utställningar bör utformas”, liksom ”hur kulturarvssektorns arbete tas emot och värderas i samhället”. Den forskning som dominerar fokuserar på arkeologi, ämnesspecifika kunskaper och konsthistoria. Den övriga forskning som efterlyses har att göra med pedagogik och kommunikation, till exempel kring frågan om hur skolan påverkas av den ”nya” museiverksamheten. Vad som efterlyses är en bredare kulturarvsvetenskaplig forskning och forskningsinstitution, en kontroversiell sak vilket tidigare här påpekats. På agendan ställs i ökande grad frågan om kulturens och kulturarvets ”uses”, hur det fungerar när de i olika avseenden helt enkelt brukas.

Ambivalenser och dilemman

Publikmässigt, mätt i antal besökare, är reformen med fri entré en succé. Från 2004 års första kvartal till 2005 års första kvartal har de statliga museer som vid årsskiftet infört fri entré haft en ökning med 115 procent. Från 367 000 till 790 000 besök (Kulturrådet 2005). Vilka ambivalenser och dilemman inryms i denna utveckling och nya realitet? Museerna balanserar naturligtvis på en knivsegg. Hur skall kvalitet och spetskompetens vägas mot det publika närmandet? Vilket pris riskerar att betalas i termer av populism och ytlighet, när museernas legitimitet i ökande grad knyts till besöksiffror? Finns en risk att hela projektet kollapsar? Etablerade rutiner, gängse praxis och sätt att tänka kring utställningsverksamhet, marknadsföring och publikarbete ifrågasätts. Rädslor, osäkerhet och känslor av otillräcklighet väcks till liv när nya sätt att bedriva museiverksamhet aktualiseras, när vad ett museum är inte längre är givet.

Eva Bäckstedt, skribent vid Svenska Dagbladets kulturredaktion, kommenterar (SvD 050224) den svenska museiverksamheten med kommentaren att ”det omtalade paradigmskiftet börjar kännas olustigt”, det vill säga, något tillspetsat, att användningen av kulturarvet och mångfalden av berättelser, till skillnad från bevarandet av ett enhetligt kulturarv, ses som

den centrala uppgiften. Hennes olustkänslor bottnar i upplevelsen av att museirepresentanter, hon exemplifierar med arkeologiprofessor Mats Burström och historiska museets chef Kristian Berg, ifrågasätter möjligheten till och betydelsen av sanning, äkthet och autenticitet. Det som oroar Bäckstedt är risken att "kulturarvsproffs i fortsättningen ska hålla inne med sina kunskaper, och låta oss icke-proffs hålla till godo med Riket och andra sagor".

Även en mer publik och publiktillvänd inriktning måste arbeta med kvalitetskrav och expertkunskap. Men frågorna är ändå vems perspektiv ska råda, vems historia skall visas och vilken kultur, vilket kulturarv, det är som skall utpekas, samlas, presenteras och brukas, i vems intresse, i vilka sammanhang och med vilka uttrycksmedel? Det komplexa och konfliktfyllda i sammanhanget antyds bland annat av den undersökning som tidigare nämnda Lonnie G Bunch pekar på (DN 050405) som visar att 90 procent av vita amerikaner inte anser att det är till någon nytta att fördjupa sina kunskaper om slaveriet och 80 procent av svarta amerikaner ansåg att slaveriet enbart angår dem och inte de vita. När kultur blir till kulturer, när *en* berättelse blir till många, när bruket av kultur relativiseras och kulturinnehållet, de uttrycks-sätt som används och de publikgrupper som kommer till museet blir mer varierat, så blir museet en mindre given storhet, mera mångtydig och komplex. Demokrati och mångfald i ett perspektiv kan parallellt vara översitteri, exotism, stereotyp kategorisering och diskriminering i ett annat. Detta kan lätt också ställas på sin spets när samtidskonstens speglingar och problematiseringar lyfts in i museikontexten. Dan Jönsson reser frågan (DN 050212) om det inte var "fel" av Världskulturmuseet att plocka ner Louzla Darabis kontroversiella verk, men kanske "lika fel att" överhuvudtaget sätta upp den. Darabis verk *Scène d'amour* ingick i en av Världskulturmuseet allra första utställningar, vars ambition var att skildra hiv och aids. Verket knyter en samlagsscen med en Koranvers och togs ned efter häftig kritik från vissa islamska röster. Jönsson frågar sig "vad händer med en algerisk målning när den blir världskultur?" och påpekar "Vilket ljushuvud var det som kom på att Louzla Darabis 'Scène d'amour' – kärleks-scenen med koranverserna – skulle passa på aidsutställningen på Världskulturmuseet i Göteborg?". Tilläggas bör att det kanske hade varit värt att ha en språklig översättning och tolkning kopplad till Koranversens betydelse och innebörd. Världskultur är inget problemfritt begrepp. I detta begrepp ryms också den "romantiska idén", skriver Jönsson, "om alla mänskliga kulturformer som besläktade och därmed jämställda". Vad händer, frågar sig Jönsson, när "inre motsägelser – eller oönskade konsekvenser" gör sig gällande? Vad händer om världskulturalismen lämnar fältet öppet för extrema rörelser eller "avslöjar sig som en upphottad version av gammal unken orientalism"? Jönsson avslutar med följande kommentar till världskultursatsningen: "En kultur som vägrar erkänna konflikter som naturliga är också den som säkrast bäddar för dem."

Ambivalenser och dilemman är nära förknippade med de konflikter som aktualiseras när nya berättelser berättas och installeras institutionellt. Komplikationerna kan exemplifieras med Bobos (2003) analys av det sätt på vilket filmen *Purpurfärgen* (*The Color Purple*) i regi av Steven Spielberg togs emot 1985. Förlagan var den afroamerikanska författarinnan Alice Walkers bok med samma titel. Filmen blev en stor publiksuccé. Men tolkningarna av dess sätt att representera afroamerikaner varierade högst betydligt. En del kritiker ansåg filmen vara en av de mest rasistiska beskrivningar av svarta sedan *The Birth of a Nation* från år 1915, medan andra, till exempel afroamerikanska kvinnor, omvänt ställde sig mycket positiva till filmens bild. Den negativa kritiken centrerades kring den uppfattningen att afroamerikaner överlag beskrivs som mindre ansvarsfulla, sexuellt lättsinniga och perversa. Särskilt svarta män menar man beskrivs mycket negativt, som råa och brutala. Därtill berör inte filmen klassfrågan, det vill säga socioekonomisk utsatthet och underordning. Svarta män, liksom vänsterskribenter, akademiker och journalister var till skillnad från den breda publikens kvinnor av afroamerikanskt ursprung kritiska till filmen. En kvinnlig professor i afroamerikansk litteratur kommenterar exempelvis filmen på följande sätt: "Spielberg juggles film clichés and racial stere-

otypes fast and loose, until all signs of a Black feminist agenda are banished, or ridiculed beyond repair” (ibid. s. 306). En förklaring till att filmen, trots sina klichéer, blev omtyckt formulerades av en journalist på följande sätt: “For Black viewers there is a schizophrenic reaction. You’re torn in two. On the one hand you see the character of Mister and you’re disturbed by the stereotype. Yet, on the other hand, and this is the basis of the appeal of that film for so many people, is that the women you see in the movies, you have never seen Black women like this put on the screen before. I’m not talking about what happens to them in the film, I’m talking about the visual statement itself” (ibid. s. 307).

Det var som redan nämnts främst afroamerikanska kvinnor som tog *Purpurfärgen* till sitt hjärta. Bobo påpekar att en åskådare förstår en film (eller museers utställningar) mot bakgrund av sin plats i och kunskap om den värld i vilken personen lever sitt liv. Också den kulturform som berättelsen presenteras genom är av avgörande betydelse. Man lämnar helt enkelt inte sin sociala historia och självförståelse hemma när man går på bio (eller museet). Den vanligaste kommentaren hos de afroamerikanska kvinnor Bobo talat med var ”finally, somebody says something about us”. Denna direkta känsla av identifikation skapar hos dessa kvinnor en stark upplevelse av filmen. Inte minst därför att de inte är vana att få sin historia berättad. Det hela vittnar om hur de har vuxit upp i ett kulturellt landskap där de har varit omgivna av vita människors liv, kärlek och öden. Och med *Purpurfärgen* fick de äntligen en berättelse från Hollywood om sitt eget liv och sina egna erfarenheter. Även om *Purpurfärgen* skapade stereotypa bilder av afroamerikaner så var det inget som de afroamerikanska kvinnorna fastnade vid. De såg för ovanlighetens skull sina liv gestaltade, vilket var en stark upplevelse i sig. Bobos analytiska poäng är att socioekonomiskt och kulturellt underordnade grupper som inte är vana vid att se sina liv representerade även kan uppleva schablonbilder som ett positivt steg i riktning mot synlighet och erkännande. De intellektuella kritikerna är vana att få sina liv representerade på ett ofta komplext sätt och reagerar kritiskt mot alltför ensidiga och negativa representationer av, i detta fall, afroamerikaner. Konst och historia representerar inte bara många olika berättelser. De ”läses” även på olika sätt av skilda sociala grupper eller tolkningsgemenskaper. Ofta med olösta konflikter som konsekvens.

Historiska museet, Världskulturmuseet och Östasiatiska museet har alla under de senaste två åren ställts inför att hantera politiskt kontroversiella verk. Historiska museet valde att låta installationen *Snövit och sanningens vansinne* stå kvar, medan de två senare museerna valde bort konstverk som upplevdes som stötande eller kontroversiella. Dessa tre museers val diskuteras i en artikel i Svenska Dagbladet (SvD 050210) där olika ståndpunkter redovisas. Å ena sidan uppfattningen som stödjer samtidskonsten och anser att museer som tar ned verk efter påtryckningar från publik och debatt bryter mot yttrandefriheten och å andra sidan uppfattningen att det är ett bra val att låta reaktionerna påverka, i Världskulturmuseets fall eftersom verket *Scène d’amour* enligt Världskulturmuseets chef Jette Sandahl ”tog fokus från det som varit ambitionen med utställningen”. Istället för en diskussion om den innehållsliga tematiken hiv och aids följde en diskussion om ”konstnärlig och religiös frihet, vilket inte var vad vi var ute efter”. Barbro Schaffer, universitetslektor i konstvetenskap vid Stockholms universitet, är starkt kritisk till valet att plocka bort eller censurera precis innan en ny utställning öppnar utifrån förväntade negativa reaktioner. ”När man har gjort ett urval till en utställning måste man stå pall för en efterföljande debatt och eventuell kritik. Det är en del av konstens syfte. Och har man en gång hävdat att konstverket är konstnärligt gångbart bör man låta det hänga. Yttrandefriheten är lagstadgad och så länge man inte bryter mot lagen ska museerna inte gå in och censurera på grund av upprörda känslor”.

Visningen av samtidskonst på museer som för allmänheten har betytt fakta, sanning och konfliktfri kunskap skapar lätt osäkerhet, ambivalens och debatt, inte bara bland dem som besöker museerna, utan även inom museerna själva när man skall leva upp till ett vidgat och fördjupat uppdrag, exempelvis genom att binda ihop samtidskonst med kulturarv. Museiche-

fen Sanne Houby Nielsen företräder Östasiatiska museet där Sara Brolund Carvalhos installation om Falun Gong-rörelsen plockades bort inför öppningen av utställningen *Made in China*. Även om representanter för museet hänvisar till att de inte fått se verket i tillräckligt god tid innan invigningen, så har känslor av att museet censurerar sina utställningar väckts. Nielsen menar (ibid.) att den nya traditionen med samtidskonst på museer kräver en medvetenhet om att debatt kan väckas och frågan är, som hon säger, om den "är önskvärd, om diskussion fyller utställningens syfte". Östasiatiska museets val att inte ta med nämnda konstverk kritiserar av frilansskribenten Thomas Olsson (SvD 050212). Olsson menar att det finns flera motsägelsefulla dimensioner i det skedda. Han lyfter fram att det handlar om ett statligt museum "som säger sig värna om nya perspektiv", samtidigt som museet inte tar ansvar för att besökare ska få möta "samtidskonst även på platser där sådan normalt inte visas". Olsson uttrycker en farhåga för en utveckling där "enbart den harmlösa konsten" ska visas i framtiden. Samtidigt lyfter han fram att den kurator som starkt kritiserat Brolund Carvalhos verk för "ansvarslöshet och brist på moral", eftersom förbindelserna till Kina kan tänkas påverkas negativt av verket, samtidigt uttrycker sig positiv till politiska verk på världskonstscenen. DiMaggio (1991) har pekat på att det inte är ovanligt att professionella har en åsikt på en fältmässig eller utomorganisatorisk nivå, medan de kan ha en annan gentemot det inomorganisatoriska vardagliga arbetet. De professionella har ofta dubbla handlingsrepertoarer, helt enkelt därför att de relaterar sig till olika fält. I DiMaggios fallstudie om museer i USA mellan 1920 och 1940 var de professionella konservativa och lojala mot den enskilda organisationen (det kulturbyråkratiska komplexet) där de arbetade, medan de på det kulturella fältet (det kulturinstitutionella komplexet) kunde attackera det system som de samtidigt var nära knutna till och beroende av i vardagen (s. 268-269). På det ena fältets nivå kan professionella vara starkt kritiska, samtidigt som de på ett annat fält kan vara nog så avvaktande till förändringar.

Att förändring är smärtsam är turbulensen kring chefer och chefspositioner inom de statliga museimyndigheterna under 2005 ett klart tecken på. Dagens Nyheter (050305) meddelar att Keith Wijkander, chef för Statens maritima museer, avgår, Jette Sandahl, chef för Världskulturmuseet kritiserar efter agerandet med Darabis konstverk. Magnus Fiskesjö, chef för Östasiatiska museet, lämnade sin post i början av januari 2005. I samband med sitt avhopp sände han ett elva sidor långt öppet brev till kulturminister Leif Pagrotsky. I brevet betonar Fiskesjö bland annat att han sedan år 2000 har arbetat utifrån målet att Östasiatiska museet skall vara "en sant publik samhällsinstitution, ett verktyg för demokratin, och utifrån en seriös kunskapsproduktion ta ansvar för samlingarna och berätta för publiken om Asien" (Fiskesjö, 2005 s. 8). Fiskesjö menar att det inte har varit en lätt uppgift att arbeta mer publikt, bland annat eftersom det funnits människor som varit emot en förvandling av museet "från prestigemaskin för privatkonnässörer till publikt museum för skolan och världen" (ibid. s. 9). I slutet av brevet sammanfattar han sitt avhopp med orden "Bristen på långsiktighet och förtroende, avsaknaden av analys och öppen diskussion, och atmosfären av tabu, rädsla och förbud istället för ett bejakande av kompetens och kreativitet också för egen del, är huvudskälen till att jag nu lämnar museet ..." (ibid. s. 9).

Det är inte konfliktfritt att vara förnyare och vilja förändring i en värld där publikt engagemang och samtidsanalys tidigare saknats. Att vilja en pånyttfödelse, en "rebirth", kräver mod. Många misstag begås naturligtvis efter vägen. Kristian Berg, Historiska museets chef som figurerat flitigt i svensk dagspress i relation till museets i många fall kritiserade verksamhet, får i en intervju i Dagens Nyheter (050305), med anledning av att han slutar en aning i förtid innan gällande 6-årsförordnande går ut, frågan vad det beror på att flera museichefer lämnar sina poster. "Det är en rätt turbulent tid i museivärlden. Det är ju inte bara vi som har försökt skapa en verksamhet på nya villkor. Museerna har varit relativt slutna institutioner som haft ett traditionellt uppdrag. Att gå in i en ny tid med nya behov som hela tiden formas i samhället

omkring oss kräver mycket av cheferna. Möjligen återspeglas detta i att det är en relativt stor omsättning på museichefer.”

En förståelseutmaning

Den kulturella omvandlingen, samtidens pockande ”rebirth of the museum”, kan inte förstås, diskuteras eller problematiseras, utan ett kritiskt perspektiv. Det handlar om spänningar och konflikter, om ambivalenser och dilemman, i en förändringsprocess som placerar museerna på en knivsegg. Här har bara kunnat antydvas vad det är för djupgående motsättningar och konflikter i tiden som det handlar om. En mångkulturell mångfald och upplösning av det nationella. Relativism, nya identiteter och samhörigheter. Populism versus elitism i kampen om historiesynen. Och så vidare. Ett antal kritiska frågor har rests för att försöka inringa vad det är för förståelseutmaningar som förändringsprocessen aktualiserar, exempelvis i relation till vad det är för disciplineringsregim som växer fram och vad det är för disciplineringsregim som lämnas därhän i samband med ”the rebirth of the museum”?

Vad skall travesteras i ”the birth of the museum” i samhället av idag? Vad kan läras av omvandlingen då när det begav sig? Vad var det som skapade museet i dess traditionella form? Kulturarvet är något som hela tiden konstrueras, installeras och institutionaliseras för att brukas och är allt annat än ett ental, men däremot en mångfald i sig självt. Införandet av samtidskonsten i det kulturarvsinstallande kulturinstitutionella komplexet är inte bara ett tecken i en samtid där konsten allt mer integreras i samhället, utan är också ett tecken på att det inte längre finns några entydiga tolkningsramar att förhålla sig till. Att förevisa ett konstverk på ett historiskt museum är att säga till besökaren att det är också Du som avgör vad betydelsen är. Tolkningsramen lämnas mera öppen. Det publika perspektivet innebär åtminstone en mer öppen institution som lämnar rum för publikens egna möjligheter att skapa en mening av historien och samtiden, utanför mer eller mindre monolitiska, hegemoniska och etablerade historietolknningar och samhällsförståelser. Ett Bourdieu-inspirerat perspektiv på kulturellt kapital, kulturfält och social ordning, makt och hierarkisering känns som oundgängligt. Vem driver och vem motverkar den rubbning som en ”rebirth” implicerar? Konsekrerade symbolvärden ruckas, konverteringens mekanismer och processer osäkras, det kulturella kapitalets innehåll och styrkor omprövas.

Frågorna är fler än svaren kring det vi har valt att beteckna som en process av ”the rebirth of the museum”. Våra reflektioner, förvisso alltför summariska och outvecklade, kanske kan invitera till en ifrågasättande och radikal, till roten gående, diskussion kring vad det hela egentligen går ut på och vilken forskning som behövs för att kritiskt granska museiutvecklingen i tiden och, på gott och ont, med tiden. Det krävs inte bara en teoretisk förståelse, utan också en handgriplig belysning av utställningsverksamhet, marknadsföring och publikarbete som tar fasta på omvärldens förändringsprocesser. Och det behövs receptionsstudier och uppföljningar kring olika konkreta utställningar och de kulturella praktiker och det meningskapande som sker i mötet när olika sociala världar, erfarenheter och intressen möts, när en sociokulturellt varierad publik konfronteras med museets bilder. Här föreligger en förståelseutmaning på flera olika nivåer. Frågan om kulturarv, historia, samhälle och demokrati ligger inte bara på arkeologers bord. Var är humanisterna, historikerna, idéhistorikerna, etnologerna och kultursociologerna i diskussionen? Var är statsvetarna?

Referenser

Litteratur

- Bennett, T. (1995): *The Birth of the museum*. London: Routledge.
- Bobo, J. (2003): "The Color Purple. Black Women as Cultural Readers" i Brooker, W. och Jermyn, D. (red.) *The Audience Studies Reader*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1995): *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingsteori*. Göteborg: Daidalos.
- DiMaggio, P.J. (1991): "Constructing an Organizational Field as a Professional Project: U.S. Art Museums, 1920–1940" i *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Giddens, A. (1996): *Modernity and Self-Identity*. London: Polity Press.

Internetkälla

- Kulturrådet (2005): *Fri entré fördubblade besöken*. Tillgänglig på <http://www.kulturradet.se/index.php?pid=1952> (2005-04-25).

Brev och tidningsartiklar

- Dagens Nyheter (041220): *Statens samtidshistoriska museum*, artikel på ledarsidan.
- Dagens Nyheter (041220): *Östasiatiska – en förolämpning* av Hans Bielenstein
- Dagens Nyheter (050123): *Han vill göra historien mer tidsenlig* av Kurt Mälarstedt.
- Dagens Nyheter (050212): *Världskulturen bakom* av Dan Jönsson.
- Dagens Nyheter (050305): *Turbulent tid i museivärlden* av Lina Kalmtæg.
- Dagens Nyheter (050306): *Norrmännens ära raseras av svensk* av Ingela Lind.
- Dagens Nyheter (050405): *Mångkulturell trend i museivärlden* av Peter Sandberg.
- D I K forum (Nr 3-05): "En stor glädje att kunna locka fler till våra museer", intervju med Leif Pagrotsky av Ulla Rydbeck.
- Fiskesjö, Magnus (050104): Brev till utbildnings- och kulturminister Leif Pagrotsky.
- Svenska Dagbladet (050116): *Ny inriktning på kulturarvsforskning* av Eva Bäckstedt.
- Svenska Dagbladet (050128): *Vill inte betala för kulturarvet* av Claes Arvidsson.
- Svenska Dagbladet (050210): *Kontroversiell konst censureras* av Alexandra Hernadi.
- Svenska Dagbladet (050210): *Politisering hotar den fria forskningen* av Kerstin Lidén.
- Svenska Dagbladet (050211): *Institut kompletterar universiteten* av Mats Burström.
- Svenska Dagbladet (050212): *Kuratorns svidande kritik är obegriplig* av Thomas Olsson.
- Svenska Dagbladet (050217): *Museers inlägg måste tåla granskning* av Tobias Harding.
- Svenska Dagbladet (050222): *Satsningen gynnar allmänheten* av Mikael Jakobsson.
- Svenska Dagbladet (050224): *Tv-serien Riket säger inget om 1300-talet* av Eva Bäckstedt.
- Svenska Dagbladet (050228): *Forskning på folkets bekostnad* av Lars Lönnroth.

Postmodern apokalyps?

Om mytiska symboler i datorspel om andra världskriget

Eva Kingsepp

kingsepp@jmk.su.se

Stockholms universitet, Inst. för Journalistik, medier och kommunikation, JMK

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

En av de största genrerna inom det idag allt mer växande området dator- och TV-spel utgörs av spel som på ett eller annat sätt knyter an till andra världskriget och Nazityskland. Här gäller det att inte bara bekämpa ondskan i form av nazister utan inte sällan även deras mar-drömslika bundsförvanter – zombies, gengångare och andra ohyggliga varelser. Kopplingen mellan nazister, zombies och ockulta krafter över huvud taget finns naturligtvis inte bara i datorspel, utan har varit ett slitstarkt inslag i den västerländska populärkulturen under flera decennier. Man behöver dock inte gå till sådana extrema yttringar, då stora delar av historien om Nazityskland ju i allra högsta grad är av apokalyptisk karaktär. Det är därför knappast förvånande att jag under såväl mitt pågående avhandlingsarbete om Tredje riket inom populärkulturen som i min magisteruppsats, en receptionsstudie av nazidokumentärer (Kingsepp 2000), allt som oftast har stött på sammanhang där parallellerna till traditionellt mytiskt och/eller religiöst tänkande är uppenbara. Det brukar talas om att det västerländska samhället under den moderna epoken har genomgått en sekularisering, och att i synnerhet medierna har övertagit den roll som förmedlare av kunskap, traditioner och andra gemensamma kulturella värderingar och trosföreställningar som tidigare innehades av kyrka, skola och familj. Mircea Eliade menar att även om religionen i sin traditionella form allt mer försvinner så finns ändå den religiöst präglade tankestrukturen kvar – vi är i grunden *homo religiosus*, och i det sekulariserade samhället strävar vad han kallar den profana människan efter att fylla det tomrum som lämnats (Eliade, 1957a:24–38; Eliade, 1957b:17–18, 24–25). Detta ligger också helt i linje med Émile Durkheims uppfattning om de religiösa strukturerna som i grunden sociala fenomen (Durkheim 1912).¹ Om vi går till ämnet för min egen studie så är det inte min ambition att förklara vårt förhållande till Hitler och nazismen som något i grunden religiöst präglat. Däremot vill jag visa på de *likartade strukturer* som jag funnit mellan ett sekulariserat och ett religiöst förhållningssätt i fråga om just dessa företeelser. Det känns med andra ord inte långsökt att föreslå Hitler och nazisterna som självklara kandidater till rollerna som Hin Håle och hans anhang, något som också understryks av den betydelse Förintelsen har kommit att få för vår uppfattning om och måttstock för gott och ont.² Själva det narrativ som Tredje rikets historia formar har därtill i sig klara mytiska kvaliteter med en mängd arketypiska inslag, och i synnerhet striderna på östfronten och slutstriden i Berlin kan också skildras i uttalat apokalyptiska termer (Kingsepp, 2000). Idén att läsa Tredje riket som en myt är naturligtvis inte på något sätt unik – särskilt inte med tanke på den uttalat mytiska kontext naziledarna själva ville

1 I fråga om såväl Eliade som (i synnerhet) Durkheim rör det sig om texter som är flera decennier gamla. Deras idéer har dock enligt min mening relevans också i dagens post-/senmoderna kontext; jfr. t.ex. Bauman 1997; Giddens, 1991:244.

2 Det skall noteras att eftersom jag här utgår från vår västerländska kultur ger detta ofrånkomligen texten ett etnocentriskt perspektiv, något som måste hållas i minnet i synnerhet i fråga om diskussionen kring hakkorsets/svastikans symbolik.

skapa och även i stor utsträckning lyckades med – men det tycks mig som att då den tas upp är det i princip uteslutande ur det historiska perspektivet och inte ett nutida (t.ex. Eliade, 1957a:26–27; Karlsson & Ruth 1983; Mosse 1966; Mosse 1979).³

I det här papperet, som är tänkt att ligga till grund för ett kapitel i min avhandling, kommer jag diskutera dessa paralleller i framför allt datorspel men även vissa filmer utifrån symbolbruk och mytiska strukturer. Jag refererar också till det intervjumaterial som jag samlat in. För att testa min arbetshypotes om en nutida mytologisering av nazismen och Tredje riket har jag använt mig av en text av religionsforskaren Paul Tillich, "Den religiösa symbolen" (1966). Eftersom det är ett pågående arbete blir papperet av ganska skissartad karaktär, med gott om plats för påbyggnad och utfyllnad...

Kort teoretisk bakgrund: Den religiösa symbolen och den mytiska

I den aktuella kontexten kan vi finna ett antal kraftfulla *symboler*: det nazistiska hakkorset, de dubbla S-runorna, Hitler i egenskap av Führern, Tredje riket, det tyska folket respektive judarna som kollektiva företrädare för ett antal egenskaper, Förintelsen, och så vidare.⁴ Flera av dem hade en klart religiöst präglad – för att inte säga direkt religiös – innebörd för många under naziepokan. Men hur ser det ut idag?

Paul Tillich beskriver den religiösa symbolen som en kulturell företeelse vilken förenar symbolens allmänna egenskaper med de speciella egenskaper den har just såsom en religiös symbol (Tillich, 1966:29). Han talar om fyra grundläggande egenskaper hos symboler i allmänhet, vilka också gäller för de religiösa:

- 1) dess bildliga karaktär
- 2) dess förnimbarhet, d.v.s. något som till sitt väsen är osynligt, ideellt eller transcendent blir åskådliggjort i symbolen och får objektivitet
- 3) dess inneboende kraft, vilken skiljer den från det blotta tecknet
- 4) den accepteras i en social kontext såsom varande en symbol (ibid. 29–30).

De religiösa symbolerna skiljer sig från de allmänna genom att

de är representationer av något som är absolut höjt över begreppens sfär; de visar hän på den yttersta verklighet, som förutsättes i den religiösa handlingen /.../ Alla andra symboler representerar antingen något, som också har en icke-symbolisk objektiv existens vid sidan av sin ideella innebörd, såsom t.ex. ett banér kan representera en kung och kungen i sin tur representerar staten, eller är de former som ger uttryck åt något osynligt som inte har någon annan existens än i sina symboler, såsom t.ex. kulturskapelser sådana som konstverk, vetenskapliga begrepp eller juridiska former. (ibid. 31)

Det finns en ofrånkomlig koppling mellan symbol och myt. Tillich kombinerar sin egen framställning med Cassirers teori om de mytiska symbolerna och karaktäriserar sålunda myten som en objektiv skapelse vilken "uppfattas som en speciell typ av den kulturella tolkningen av existensen" (ibid. 37). Den verklighet som ligger till grund för myten behöver dock inte vara

3 De enda av någon substans jag hittat som i någon mån berör området är fortfarande, trots flera års letande, ett par essäer av Susan Sontag (1975) respektive Saul Friedländer (1982). Ur det motsatta perspektivet – Förintelsen – är dock dessa mer metafysiska diskussioner desto vanligare.

4 Även om det i det offentliga samtalet idag ofta poängteras att även andra grupper, såsom romer, homosexuella, Jehovas vittnen och politiskt aktiva också utsattes för nazisternas utrotningspolitik är det svårt att se att dessa har uppnått en lika symbolisk status i diskursen som just judarna.

speciellt symbolisk, då den kulturella verkligheten till sitt väsen är en symbolisk verklighet – även vetenskap kan betraktas som ett mytiskt system. Då man i fråga om en kulturell företeelse kan finna en symbolisk karaktär får denna därmed också en mytisk. Här finns överensstämmelser med Roland Barthes (1970) syn på myten som naturaliserad ideologi; begreppet myt används således inte i dess snävare betydelse av legend, utan snarare i dess mer allmänna funktion av strukturerande tolkningsmönster. Hur står då den mytiska och den religiösa symboliken i förhållande till varandra? Tillich menar att det föreligger en konflikt, men att denna inte skall ses som en konflikt mellan religion och myt utan som mellan en speciell myt och en annan. I samband med att religion och vetenskap övergick till att bli autonoma fält bröts de tre element som ingår i vad han kallar den obrutna myten upp: det religiösa, det vetenskapliga och det äkta mytiska elementet, där det sistnämnda lever kvar som en nödvändig del i vår uppbyggnad av en meningsfull verklighet (ibid. 38–41). I en för oss särskilt intressant formulering i fråga om (historie)vetenskap hävdar Tillich att "[f]örsöket att framställa en historisk gestalt som en symbol lyfter denna gestalt till ett mytiskt plan och ger det empiriskt historiska en viss bildlig karaktär till förmån för en transcendent mening" (ibid. 42). Detta antyder att idén om att de inledningsvis nämnda symbolerna för nazismen även idag skulle kunna ha en transcendent mening – om än i en annan form än tidigare – kan ha en viss grund.

När det gäller olika typer av religiösa symboler ser Tillich två plan, ett bärande och ett som bäres upp av detta. På det första finns vad han kallar "de objektivt religiösa symbolerna" och på det andra "de religiösa symboler, som visar sig bortom sig själva" (ibid. 43). Tillich koncentrerar sig på det första planet, vilket han delar upp i undergrupper. I den första finner vi "det högsta Varat" och representanter för det till vilket varje religiös akt ytterst hänför sig. Den andra gruppen har att göra med de sätt på vilket man karaktäriserar Guds natur och handlingar. Här säger han åter något som är av speciellt intresse för den aktuella kontexten:

En symbols sanning beror av dess inre nödvändighet för det symbolskapande medvetandet. Tvivel på dess sanning vittnar om en förändrad mentalitet, en ny hållning till det absolut transcendent. Det enda kriterium som här överhuvud taget är relevant är följande: att det absoluta klart fattas i sin absoluta karaktär. En symbol, som inte uppfyller detta krav och som upphöjer något relativt till värdighet av absolut, är *demonisk*, även om den inte behöver vara falsk.

(Min kursiv.; ibid. 45)

Det föreligger således ett inre behov av symbolens sanning, och det får heller inte råda något tvivel rörande det absolutas status. Men vad menar Tillich med demonisk? Med den kristna kontexten i beaktande – Tillich var professor i filosofisk teologi och skriver utifrån ett kristet perspektiv – går tanken osökt till de hedniska gudar som figurerar i Gamla Testamentet. Ur det aktuella synsättet uppfyller dessa inte kravet på det absoluta, och blir följdaktligen också demoniska. Nu gäller det att inte ryckas iväg i lättvindiga paralleller. Vi har här tre centrala kriterier att undersöka, och nazismen ser onekligen ut att uppfylla de båda första, då det inte torde råda några tvivel om att vi idag i västvärlden har utnämnt Hitler och nazism som symboler för det onda, samt att detta onda – i synnerhet om vi ser till populärkulturen, vilken ju brukar ses som en spegel av de rådande myterna (King, 2000; Jameson, 1981) – skall vara absolut till sin karaktär. Det demoniska skulle då hota om symbolens absoluta vara relativiserat. Just relativisering, eller starkare trivialisering och bagatellisering, är något som blir mycket laddat i fråga om skildringar av nazitiden – inte minst den när detta skrives bioaktuella *Undergången* (2004). De svenska kritikerna har övervägande varit positiva till vad de ser som en realistisk och även lärorik iscensättning av de sista dagarna i bunkern (t.ex. Hellberg, 2005; Olsson, 2005; Gezelius, 2005; Malmberg, 2005). Däremot orsakade filmen en stormig debatt i Tyskland, där det bl.a. har hävdats att det mer "objektiva" perspektivet skulle under-

blåsa en relativiserande syn på Hitler och därmed bädda för en återkomst av nazitidens destruktiva värderingar.⁵ Jag tänker inte ifrågasätta denna uppfattning, men föreslår ytterligare en möjlig dimension utifrån ett religiöst-symboliskt perspektiv utifrån en mening i stycket ovan: "Tvivel på dess sanning vittnar om en förändrad mentalitet, en ny hållning till det absolut transcendenta." Om det absolut onda relativiseras rubbas inte bara stabiliteten i den bipolära axeln gott/ont, utan redan existensen av *tvivel på dess absoluta karaktär* utgör ett hot mot den rådande mytiska grundstrukturen i den västerländska kultursfären. Man kan således tolka det som att det inte nödvändigtvis skulle behöva vara den intellektuellt formulerade rädslan för en återupprepning av historien som är det centrala. Det skulle snarare kunna vara den omedvetna, ur *homo religiosus* emanerande rädslan för ett rubbande av de grundläggande transcendentala strukturerna, med kaos och undergång som följd. Med tanke på att de 60 år som förflutit sedan Tredje rikets fall knappast uppvisat några tecken på att vi skulle ha lärt av historien utan snarare tvärtom, det som "aldrig får hända igen" händer gång på gång – forna Jugoslavien, Rwanda o.s.v. – är jag lite benägen att luta mer åt den mer emotionellt än den rationellt grundade rädslan för nazismen.

Den tredje gruppen religiösa symboler, slutligen, utgörs enligt Tillich av de naturliga och historiska föremål, vilka i egenskap av heliga föremål dras in i de religiösa objektens sfär och genom detta blir just religiösa symboler. Han skriver: "I förgrunden står de historiska personligheter, som blivit föremål för religiös kult", och fortsätter på temat:

I den mån dessa historiska personligheter betraktas som symboler har de /.../ ingen plats i den objektiva världen. Ja, än mer – de kan inte ha någon sådan plats även om det vore till deras fördel såsom historiska gestalter. (ibid. 45–46)

Det är svårt att ur det förhandenvarande perspektivet försöka ifrågasätta detta uttalande. Om vi som exempel på historiska personligheter som fungerar som symboler tar Hitler och Himmler och studerar hur de vanligen representeras inom den nutida populärkulturen blir deras status som utanförstående påfallande. Jag nämnde den tyska filmen *Udergången*, där bägge dessa herrar ovanligt nog framställs som ganska mänskliga. Det är också just detta som tas upp i framför allt den tyska kritiken mot denna film (liksom mot tidigare skildringar som brutit mot den gängse representationsformen), underförstått att man inte bör, inte kan, visa Hitler som en vanlig människa (se t.ex. Kuhlbrodt, 2004). Även om det av naturliga skäl föreligger en väsentlig skillnad mellan det tyska och det svenska perspektivet (se t.ex. Eberan, 2002; Sereny, 2000) är detta ett tema som diskuterats också av de svenska recensenterna, vilket enligt min mening antyder att teorin om en underliggande religionssymbolisk funktion inte helt saknar grund.

Jag har nu gått igenom de teoretiska grunderna och även delvis illustrerat dem genom kopplingar till den aktuella kontexten; nu ämnar jag gå in på det empiriska materialet och visa på några intressanta huvuddrag i detta.

Materialet: Return to Castle Wolfenstein

Ett av de mer populära datorspelet på senare år är *Return to Castle Wolfenstein* (2002; härnå efter förkortat *RTCW*), den efterlängttade uppföljaren till klassikern *Wolfenstein 3D* från 1992.⁶ Bägge är actionspel i förstapersonsperspektiv, så kallade förstapersonsskjutare /FPS (av engelskans First Person Shooter). Medan narrativet i *Wolfenstein 3D* var väldigt enkelt –

5 Se t.ex. Kuhlbrodt, 2005 och Wildt, 2005 betr. de tyska reaktionerna kring filmen.

6 Se t.ex. något av alla de forum för *Wolfenstein*-fans som finns på internet; här bara ett par adresser: <http://games.activision.com/games/wolfenstein/>, <http://www.wolfensteinx.com/>, <http://www.planetwolfenstein.com/>. Till och med det gamla *Wolfenstein 3D* har sina fansidor, se t.ex. <http://www.wolf3d.co.uk/>.

du/spelaren är den amerikanske elitsoldaten B.J. Blazkowicz som skall ta dig ut ur nazisternas borg Wolfenstein – är det betydligt mer elaborerat i uppföljaren. Blazkowicz skall denna gång omintetgöra Reichsführer-SS Heinrich Himmlers onda planer på att med hjälp av ockulta ritualer och hemliga medicinska experiment under ledning av SS-Oberführer Wilhelm Strasser, alias Deathshead, samt inte minst sin speciella SS Paranormal division, skapa en oövervinnerlig tysk armé av zombiesoldater: ”Projekt Übersoldat”. Himmler ämnar dessutom med hjälp av den högt uppsatta SS-häxan Marianna Blavatsky väcka upp den sedan 900-talet begravde prins Heinrich, och genom denne få tillgång till såväl den oövervinnerliga kraften från Thule som befälet över en armé av odöda Svarta Riddare.

RTCW leker mycket med symboler, arketyper och myter, och inte minst med associationer till namn på historiska personer och platser – jag kommer dock här att hålla mig till dem av direkt betydelse för det aktuella temat. Dessa associationer ligger ofta på en lite mer avancerad nivå än den allra mest vardagliga vilket gör att spelet bjuder på flera lager av konnotativa möjligheter; detta tas också upp av några av mina intervjupersoner som en viktig del i spelets charm.⁷ Himmler och SS torde vara väl bekant även för dem som är för unga för att ha läst historia i skolan, och SS-ledaren är väl också den ende som kan sägas spela sig själv. Att handlingen till stor del utspelar sig i riddarborgar tillhörande SS blir ganska självklart, inte minst genom de direkta historiska kopplingar som finns till just SS ordensborgar, av vilka Wewelsburg torde vara den mest kända och också titt som tätt brukar dyka upp i dokumentärfilmer, för att inte tala om populärhistorisk (eller bara konspiratorisk) litteratur. Det verkliga Wewelsburg ligger i närheten av byn Paderborn, som också finns med i spelet. Där är dock borgen – där för övrigt den stora slutritualen skall äga rum, i Himmlers närvaro – omdöpt till det något osannolika Chateau Schufstaffel (sic!).

Inte minst i populära skrivelser om ockultism och esoterik är Madame Blavatskys namn något man ideligen stöter på. Elisabet Petrovna Blavatsky (1831–1891), kvinnan bakom esoteriska klassiker som *Isis Unveiled* (1877) och *The Secret Doctrine* (1888), är en av de mer kända personligheterna inom området och grundare av Teosofiska samfundet. Den storbysade och vältatuerade unga damen i *RTCW* ligger dock ganska långt ifrån Elisabet Petrovnas stadiga uppenbarelse – manne skulle spelets Marianna kunna vara en fiktiv dotterdotter...?!? Det får dock noteras att inte särskilt många förefaller ha läst något av den verkliga Madame Blavatsky även om man känner till hennes namn. I likhet med flera andra under sin samtid kända namn som t.ex. filologen och religionshistorikern Friedrich Max Müller (1823–1900), historikern Jules Michelet (1798–1874) och orientalisterna Ernest Renan (1823–92) diskuterar hon bland annat den ariska rasen som den mest högtstående, något som naturligtvis har föranlett åtskilliga att notera hennes och teosofins betydelse som inspirationskälla för nazismen (Arvidsson, 2000; Goodrick-Clarke, 1985; Mosse, 1961). Teosofiska samfundet råkar dessutom ha svastikan, om än vänd åt andra hållet än det nazistiska hakkorset, som en del i sitt emblem.⁸ Att döpa en avancerad kvinnlig magiker i ett andra världskrigsspel till Bla-

7 En intervjuperson (”Henrik”) tycker att det är roligt när man i spelet känner igen historiska personer och företeelser, exempelvis att Himmler ju faktiskt på riktigt trodde att han var en reinkarnation av Henrik Fågelfångaren. En annan (”Otto”) talar mycket om just detta och menar bl.a. att det märks att spelmakarna har gjort en hel del research.

8 Även om det förvisso finns viktiga överensstämmelser blir det ändå missvisande att – något som framför allt tenderar att återkomma inom mer populärhistoriskt inriktade medier – oflekterat utnämna Blavatsky och teosofin till nazismens förelöpare. Vad som lätt glöms bort i sammanhanget är den inte helt oväsentliga detaljen att Blavatsky, i enlighet med den lagbundenhet som hon anser råda i naturen, förutspår den ariska rasens undergång och ersättande av en ny, ännu mer högtstående ras – vilken redan håller på att uppstå i Amerika, som ett resultat av den hälsosamma rasblandningen...! (Blavatsky, 1888/1921:488–490) Nazisternas idéer om att stoppa ”degenereringen” av den ariska rasen genom raspolitik och eugenik går således stick i stäv mot denna strängt lagbundna utveckling. Det förbises också ofta att svastikan långt före nazisternas övertagande inte bara funnits som religiös symbol i ett antal kulturer världen över, utan därtill var en populär lyckosymbol i västerlandet under flera decennier kring förra sekelskiftet. Användandet av

vatsky faller sig således som ett ganska självklart val. För att parafrasera Barthes (1964) fungerar namnet här som en förankring av denna fiktiva spelperson dels i en ockult (och därmed spännande) kontext och dels i verkligheten, vilket utgör en viktig del i spelets fascinationskraft. Som en av mina intervjupersoner uttryckte det: det är inte en verklig verklighet utan en fantastisk verklighet.

Förutom Himmler och Blavatsky, och naturligtvis SS, förekommer ytterligare ett antal symboler som förankrar narrativet i en övernaturligt ondskefull kontext: magiska sigill, nekromantiska ritualer, mutanter och zombies. Dessa kan jämföras med de mer "naturliga" fienderna i form av SS-soldater och vetenskapsmän som står i Himmlers sold. (Man hör då och då hur några soldater pratar med varandra om hur kusligt det är med de skumma experimenten, vilket kan tolkas antingen som att de, precis som du, egentligen bara är vanliga människor, alternativt – vilket kanske är den avsedda tolkningen – att det hela är så rejält otäckt att till och med SS blir rädda!) Denna populära ihopkoppling av nazism, ockultism och ondska är i sig ett ganska märkligt påfund, eftersom nazisterna förvisso inte borde behöva någon draghjälp av svart magi för att framstå som onda. Speciellt med tanke på själva den mytologisering som finns runt nazismen, och som jag har givit ett antal exempel på, tror jag dock att det är ett betydelsefullt element, då det också antyder djupare transcendentala grunder. Jag skall nu gå över till att titta på de historiska rötter som kan ligga bakom denna.

Bilden av Hitler som svartmagiker

Nazism och ockultism förefaller vara ett närmast outslitligt ämne inom populärkulturen. Oräknliga är de filmer, böcker, tecknade serier, spel, låttexter o.s.v. som bygger på framför allt SS som ockult orden men även föreställningar om Adolf Hitler som allt från svartmagiker till andlig avatar, eller åtminstone medialt begåvad. Hitlers mycket speciella utstrålning var naturligtvis redan i samtiden både välbekant och väldokumenterad (se ffa. Kershaw, 1987) och ger redan i sig själv grund för spekulationer av mer fantastisk karaktär. Hur det faktiskt förhöll sig med Hitlers inställning till ockultism är i föreliggande sammanhang av mindre betydelse, eftersom det intressanta här ligger i hur *mediebilderna* ser ut och uppstår – men för att dessa skall formas och få fotfäste krävs åtminstone någon sorts trovärdig grund.⁹ Beträffande Hitler är det visserligen svårt att hitta några riktiga belägg för de mer spektakulära uppfattningarna men samtidigt lätt att finna samtida källor som har, eller kan antas ha, legat till grund för dessa, antingen genom direkta referenser eller genom att de tar upp vissa teman som sedan återkommer i sentida representationer. Jag tänker här främst på två klassiker: Hermann Rauschnings *Samtal med Hitler* (1939) och Konrad Heidens biografi *The Fuehrer* (1944), som båda bl.a. gör kopplingar mellan Hitler och Antikrist i en mer (Rauschning) eller mindre (Heiden) uttalad ockult kontext. Himmlers intresse för andlighet och ockultism är å andra sidan väl belagt; Peter Padfield hänvisar i sin biografi till Himmlers förteckningar över lästa böcker, vilka inkluderar verk om spiritism, parapsykologi och österländsk religion (Padfield, 1990:71 + passim.). De memoarer som har givits ut av Himmlers astrolog Wilhelm Th. H. Wulff (1968) hör kanske inte till de allra mest tillförlitliga källskrifterna då de till stor del präglas av författarens ambition att framställa sig själv som ett oskyldigt offer och hans högt uppsatte arbetsgivare som både ointelligent och osympatisk, men bara det att Wulff faktiskt anlätades av Himmler i egenskap av astrolog och har skrivit en bok om detta bidrar förvisso till bilden.¹⁰ Himmlers massör Felix Kersten är något mer neutral i sin retorik då han vittnar om

svastikan som utsmyckning i Europa och Amerika under denna tid skall således inte ses som en direkt referens till något religiöst system, utan helt enkelt en symbol på modet (Manwoman, 2001).

9 Paralleller till propagandateorier ligger här nära till hands; se t.ex. Jowett & O'Donnell, 1999.

10 Wulff säger i en kort och ändå ganska uppskattande passage att Himmler kände till grunderna i fråga om astrologi och visste hur man ställer ett horoskop: "Himmler verstand einiges von der astrologischen Technik. Er kannte die Grundelemente eines Horoskops und wußte sie anzuwenden." (Wulff, 1968:227)

sin chefs mysticism och stora intresse för islam: denne hade alltid Koranen till hands, oavsett var han befann sig (Kersten, 1947:74). Måhända är Kersten även källan till ett av de excentriska drag som brukar komma upp i fråga om Rudolf Hess, nämligen dennes vana att sova med stora magneter ovanför och under sin säng, då ”dessa magneter skulle draga ut alla skadliga substanser ur hans kropp och återställa hans krafter.” (ibid. 75) Hess umgicks också frekvent med, som Kersten formulerar det, ”[c]lairvoyanter, astrologer och mesmerister” (ibid. 77).

Det är alltså inte svårt att hos samtida källor hitta – mer eller mindre pålitliga men ändå – referenser till ett ockult engagemang hos flera av nazitopparna, något som naturligtvis utgör en fruktbar källa till vidare spekulationer och inte minst rena fantasier. Vill man emellertid finna någon mer idéhistorisk grund till föreställningarna om Hitlers och övriga nazistledares engagemang i ockultism står dessa till att börja med att finna i den historiska kopplingen mellan embryot till nationalsocialismen och den tyska *völkische*-rörelsen, men kanske framför allt i det beryktade *Thulesällskapet* (Goodrick-Clarke, 1985; Mosse, 1961; Rose, 1994). Thulesällskapet, en nationalistisk och antisemitisk organisation med säte i München som räknar sin ”storhetstid” runt 1919, sägs ofta till sin medlemmar ha räknat flera betydande namn inom den tidiga nationalsocialistiska rörelsen, såsom Rudolf Hess, Anton Drexler, Dietrich Eckart och Alfred Rosenberg (t.ex. Wheal & Shaw, 1997:287). Ibland påstås det att Hitler var medlem, och emellanåt stöter man också på andra prominenta naziledare – sålunda säger Peter Padfield i sin biografi över Himmler att SA-ledaren Ernst Röhm skulle ha varit Thulemedlem (Padfield, 1990:64). Den enda riktiga källskriften rörande Thulesällskapet, *Bevor Hitler kam* (1933), visar dock på en betydligt mindre namnkunnig medlemskår. Författaren, tillika sällskapets grundare, Rudolf von Sebottendorf (som naturligtvis gärna ville understryka kopplingen till Hitler) skriver visserligen följande i sitt förord: ”Thule-Leute waren es, zu denen Hitler zuerst kam und Thule-Leute waren es, die sich mit Hitler zuerst verbanden!”¹¹ Men av den i boken ingående personförteckningen framgår att av de ovan nämnda herrarna var endast Hess medlem; de övriga – inklusive Hitler – står upptagna som gäster (”Gast der Thule”), medan Röhm över huvud taget inte finns omnämnd (von Sebottendorf, 1933:221–264). Det är dessutom lite oklart huruvida Hitler besökte sammankomster inom Thule eller det till sällskapet nära knutna Deutsche Arbeiterpartei, DAP (Goodrick-Clarke, 1985:144–152; jfr. Rose, 1994:148–156).¹²

Även om Sebottendorfs uppgifter står obekräftade finns det ändå visst fog för att plocka fram saltkaret och bereda sig på att ta en nypa närhelst Thulesällskapet dyker upp. I synnerhet inom populärvetenskapen förefaller denna anknytning till ett mytomspunnet ordenssällskap vara en bra utgångspunkt för vidare – och emellanåt vildare – spekulationer. Föreställningen om Hitler som svartmagiker, som ju är väldigt passande både för att förklara hans framgångar och hans onda gärningar, är därför inte överraskande.¹³ Denna bild finns redan hos Hermann Rauschning, vars uppmärksammade bok *Samtal med Hitler* (i sv. övers. 1940) innehåller ett kapitel som handlar just om detta; senare decennier skulle komma att uppvisa en ansenlig

11 Fritt översatt: ”Det var Thule-folk [”folk” i betydelsen personer, människor] som Hitler först kom till och det var Thule-folk som först anslöt sig till Hitler.”

12 Som Rose (1994, ffa. ss. 107–160) skriver torde dock olika personers eventuella medlemskap i Thule vara av underordnad betydelse om man skall se till dessa personers respektive sällskapets faktiska inflytande på den tidiga nationalsocialismen. Han kommer bl.a. fram till att Thulesällskapet – som dessutom var inriktat på politisk snarare än andlig verksamhet – i sig knappast kan sägas ha bidragit med vare sig något samlat tankegods eller utgjort någon drivande kraft bakom DAP/NSDAP. Jag ställer mig därför lite frågande till varför det så pass ofta ändå förefaller vara av vikt för olika författare att nämna att den och den kända nazisten skulle ha varit medlem i Thule.

13 En mer jordnära sammanställning av förklaringsmyter ges i Rosenbaum: *Explaining Hitler. The Search for the Origins of his Evil* (1998).

mängd mer eller mindre fantastiska variationer på temat.¹⁴ Till de mer kända hör Pauwels & Bergiers *Le Matin des Magiciens* (1960; sv. övers. *Vår fantastiska värld*), som både lånar friskt från Rauschning och andra samtida verk och lägger till, med ett minst sagt fantasifullt resultat som följd. En annan hörnpelare inom området är Trevor Ravenscrofts *The Spear of Destiny* (1973), som ”bevisar” att Hitler var invigd i och praktiserade svart magi. Märkligt nog dyker referenser från såväl Pauwels & Bergier liksom Ravenscroft emellanåt upp också i mer seriösa sammanhang, vilket sannolikt kan bero på bristen på akademisk forskning inom området. Detlev Rose diskuterar ingående kring dessa frågor i ett kapitel i *Die Thule Gesellschaft. Legende, Mythos, Wirklichkeit* (1994). Eftersom tyskspråkig forskning inom området inte sällan förblir översatt har det dock blivit Nicholas Goodrick-Clarke som med sin *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology. The Ariosophists of Austria and Germany, 1890–1935* (1985) idag kommit att utgöra något av ett standardverk inom området.

Av den sistnämnde författaren finns också uppföljaren *Black Sun. Aryan Cults, Esoteric Nazism and the Politics of Identity* (2002), som behandlar efterkrigstiden och olika nynazistiska, esoteriska och andra subkulturella gruppers användning av mytiskt material från Tredje riket. Där dyker kopplingar upp mellan satanism och nazism liksom mellan nazism och framför allt black metal, något som också avhandlas ingående i t.ex. Michael Moynihan & Didrik Söderlunds *Lords of Chaos. The Bloody Rise of the Satanic Metal Underground* (1998). Detta förhållande stödjer onekligen tesen om religiöst färgade inslag i vårt förhållningssätt till nazismen.¹⁵

SS som ockult orden

Även om föreställningen om Hitler i synnerhet och nazister i allmänhet som svartmagiker och satanister florerar på sina håll inom populärkulturen finns det en annan del inom Tredje riket som i betydligt högre utsträckning har fått iklä sig rollen som företrädare för den ultimata ondskan – föga förvånande syftar jag på SS. Jag har hittills tyckt mig finna ett intressant mönster som återkommer såväl i de filmer, böcker och spel jag studerat som i mitt intervju-material, och som jag tidigare också diskuterat i min magisteruppsats (Kingsepp, 2000), nämligen att medan det tycks råda en viss ambivalens kring Hitler – vilken jag skulle vilja hänföra till hans status som ”något annat än människa” – finns det överhuvud taget inget försonande att säga om Himmler och SS. Medan Hitler är närmast övermänsklig i egenskap av Tysklands Führer, han utträttar storartade ting och förhäxar en hel nation men är i själva verket djävulen personifierad, framställs Himmler egentligen uteslutande i betydligt mer jordnära termer. Han är visserligen ond, men i botten är han bara en misslyckad kycklingfarmare, en oansenlig folkskollärartyp och charmlös byråkrat, och kanske just genom dessa sina mänskliga tillkortakommanden den perfekte representanten för någon som verkligen kan sälja sin själ till Satan. I synnerhet i spelfilmer blir det också helt klart vem som är skuld till tyskarnas grymheter så fort en lång, iskall, företrädesvis blond och gärna svartklädd SS-officer kommer in – se t.ex. Kanonerna på Navarone (1961) och Stalingrad (1993).¹⁶ De båda S-runorna i silver på kragspiegeln, alternativt Totenkopf-dödskallen, utgör ett osvikligt Kainsmärke. Lång svart läderrock och runda glasögon är andra populära attribut (se Indiana Jonesfilmerna, t.ex. Jakten på

14 Rauschnings tillförlitlighet som historisk källa har ifrågasatts, se ffa. Schieder (1972). Det kan dock noteras att Schieder märkligt nog inte alls diskuterar de spektakulära delar i *Samtal med Hitler* som handlar om Hitler och svart magi.

15 Även om jag här inte är inne på just nynazistiska uppfattningar om nazism och religion är området värt att nämna, då just andliga aspekter här sedan lång tid utgör en påtaglig del. Se t.ex. Goodrick-Clarke, 1998 om Savitri Devi och Heller & Maegerle (1998) för en mer allmän översikt. Religionssociologen Mattias Gardell (2003) har studerat kopplingar mellan nazistiskt influerade grupperingar i USA och andlighet.

16 Jfr. även mer fantastiska filmer som t.ex. *Hellboy* (2002).

den försvunna skatten, 1981), vilka emellanåt också delas med Gestapo. Men det är inte bara som obarmhärtiga dödsänglar i krig och koncentrationsläger som SS-representanter sveper fram. Indiana Jones-filmerna utgör det kanske bästa exemplet på hur de mer kufiska verksamheterna inom organisationen fått ge stoff också till andra, mer fantasibetonade områden inom dagens populärkulturella fiktion. Mysticism, jakten på Graalen, arkeologiska utgrävningar och resor till Tibet är företeelser som har en faktisk historisk bakgrund, även om det akademiska intresset för dem inte på långa vägar kan mäta sig med det för SS-roll i Förintelsen och/eller Tredje riket i stort, eller för de stridande enheterna i Waffen-SS.¹⁷

Att en av Himmlers mål med SS var att efter jesuitiskt mönster skapa en orden, där endast den rasmässigt yppersta eliten fick tillträde, är historiskt väl belagt. Ser man till den samtida bilden av SS finner man att denna ordensmässighet framför allt bygger på idén om just en klanmässig elit, en nationalsocialistisk aristokrati med uråldriga rötter tillbaka i en germansk storhetstid (Höhne, 1966; Koehl, 1989; Padfield, 1990; Schwarz, 1997; Wegener, 1982). Förfäderskult och återupplivande av gamla germanska och fornnordiska traditioner utgjorde centrala inslag i Himmlers ambitioner för SS, något som dock t.ex. Höhne menar framför allt var avsett att skapa en känsla av ideologisk samhörighet i en annars synnerligen heterogen sammanslutning:

This cult of ancestors and Germanic tribes was clearly intended by Himmler to lend the SS that ideological unity which it lacked – for even the well-reasoned mysticism of the SS Order could not conceal the fact that the SS did not possess that which distinguishes a genuine Order from the world around it – a coherent doctrine. (Höhne, 1966:154–155)

Den populära bilden av SS idag får emellertid sägas vara ganska homogen, så till den grad att man nästan frestas att säga att Himmlers SS-image på detta plan faktiskt har slagit igenom. Frågar man folk tenderar samma beskrivning att återkomma: en elit, jämförelser med riddarordnar, ockultism och fornnordisk mytologi – och så de snygga svarta uniformerna...! (Det sistnämnda är något som Sontag [1975] diskuterar i sin klassiska essä; jag skall dock inte gå in på det spåret här.) Både spelfilmer och vissa dokumentärfilmer tenderar att visa upp svartklädda män med silverdödsdallar som är onda antingen eftersom de tillhör SS, eller eftersom de tillhör SS och SS sysslar med ockulta ting, vilket i sig anses som ondskefullt. SS-centrala roll i fråga om Förintelsen är naturligtvis självklar och lyfts också ofta fram (t.ex. i filmer som *Schindler's List* [1993]), men det kanske allra mest populära, i alla fall om man skall se till fältet som helhet, är ändå de stridande enheterna inom Waffen-SS. Framför allt i vissa dokumentärer presenteras bilden av Waffen-SS som en militär elitstyrka på ett närmast beundrande sätt.¹⁸ Men det är intressant att det parallellt finns en annan populär bild av SS som helt genomsyrat av ockulta idéer och hedniska traditioner (och därmed grogrund för ondska också ur en traditionellt kristen synvinkel), och i de fall då man inte direkt kopplar till Förintelsen blir det förvånansvärt ofta just denna som plockas fram när SS skall presenteras. I många dokumentärer blir det således ofelbart led på led av svartklädda soldater som marscherar, flammande hedniska eldar, runsymboler som snurrar och riddare i heltäckande rustning till häst, hållande standar med inte bara hakkors utan också andra mystiska tecken på.¹⁹ Himmlers vi-

17 Söker man på SS alt. Schutzstaffel i bibliotekskataloger och akademiska databaser är det nästan uteslutande litteratur relaterad till just dessa aspekter som kommer fram.

18 Ett representativt exempel är "Waffen-SS", del 1 i serien *Krigarna från andra världskriget* (2001) som senast under 2005 visats på Discovery Channel och även finns som köpvideo. I Sverige marknadsförs serien, som omfattar 13 delar, av Bonnier Publications A/S. Det är intressant att notera att just denna inledande del är den som man som potentiell kund kan beställa till ett mycket lågt introduktionspris, vilket säger en del om Waffen-SS värde i marknadsföringssammanhang.

19 T.ex. *Hitlers hemligheter*, sänd på SVT1 1998-11-28. En sökning på t.ex. Amazon.com (och inte minst Amazon.de) med sökorden nazi*/Hitler/SS kombinerat med ockultism ger en vink om det kommersiella utbudet.

sion om en ockult germansk orden med spektakulära inslag som tagna från ett nutida jättelajv verkar med andra ord ha fått ett stort, om än sentida, genomslag i den populära medierepresentationen. Elitsoldaten, det ideal som under nazitiden var det som framhövdes och som även idag verkar locka en stor publik, förefaller mest lyftas fram i dokumentärer som är speciellt inriktade på militärhistoria.²⁰ I några av dagens populära digitala spel och filmer förenas dock de två rollerna i en: SS ockulta elitsoldater.

Demonisering kontra differentiering. Slutdiskussion

Länge var de enda varelser man kunde skjuta på och döda i digitala spel monster, aliens, zombies, djur – eller nazister. Detta förhållande säger åtskilligt om den ontologiska statusen hos de sistnämnda, och likaså en hel del om hur vi har hanterat de ofrånkomliga frågorna om skuld och orsak rörande lidandena under nazismen. Att fienden demoniseras och avhumaniseras är självfallet inget nytt, men det är intressant att se hur man, historiskt och idag, har hanterat förhållandet tysk/nazist. Gränsen är ibland diffus, ibland tydlig, beroende på kontext. Tittar vi på samtida amerikansk film är det stor skillnad mellan den klassiska propagandaserien från 1940-talet *Why We Fight*, där tyskar är nazister/barbarer/omänniskor och förtjänar bara att utrotas, och spelfilmer som t.ex. *Hitler Dead or Alive* (1942), där skillnaden mellan onda tyskar = nazister och goda tyskar = antinazister utgör en viktig del i handlingen. Också i senare filmer återkommer denna ambivalens. I klassiker som t.ex. *Järnkorset* (1977) och *Kanonerna på Navarone* (1961) liksom från de allra senaste decennierna t.ex. Steven Spielbergs *Rädda menige Ryan* (1998) och Roman Polanskis *Pianisten* (2002), finner vi både onda och goda tyska soldater. Däremot blir det mycket enklare i digitala spel: där är ”ordningen” återställd och det handlar antingen om att alla tyskar är onda och skall dödas (t.ex. *Medal of Honor*-spelen), eller att de tyskar som är nazister – framför allt representerade av SS – är onda och de som är civila är goda (t.ex. *Return to Castle Wolfenstein*). Det är också intressant i sammanhanget att nazism och satanism verkar ha funnit varandra, om än kanske i högre utsträckning i omvärldens föreställningsvärld än i praktiken. Även om de rent ideologiska skillnaderna torde vara ganska stora finns det ändå andra attribut som förenar de båda; ser man till Moynihan & Söderlind (1998) som skriver ur ett satanistiskt black metal-perspektiv skulle jag vilja påstå att dessa är mer grundade i en efterkrigstida populär uppfattning om nazismen än i den samtida nationalsocialistiska. Uttalad döds kult, hat, extrem elitism och fornnordisk mytologi förekom förvisso som inslag i den dåvarande ideologiska strukturen, men man kan knappast säga att de utgjorde några mer påfallande sådana. Frånvaron av sådana karaktäristiska nationalsocialistiska element som total ordning, lydnad, disciplin och slaviskt följande av en ledare, liksom av entusiastiskt hyllande av kroppen, ungdomen och den gyllene framtiden, är minst sagt påtaglig i den nihilistiska och självdestruktiva black metal-världen...

Det finns otaliga exempel på det nämnda fenomenet att vad som uppfattas som en avdemonisering av Hitler och nazisterna orsakar hätska debatter. Det förefaller som att det finns två läger: dels de som menar att vi inte kan lära oss något om vi inte förmår se historien i annat än svart och vitt, och dels de som hävdar att det är farligt att börja nyansera naziförbrytarna, eftersom det är början till att trivialisera deras brott. Jag har redan varit inne på detta när jag presenterade Tillichs teori om den religiösa symbolen. Denna uppdelning återkommer både inom den akademiska forskningen (två talande exempel är Christopher Brownings *Ordinary Men* [1992] och Daniel Goldhagens *Hitler's Willing Executioners* [1996]) och det populärvetenskapliga fältet, liksom inom populärkulturen i stort – dock, skulle jag vilja säga, inom de bägge sistnämnda med övervikt på det förenklat svartvita. –Är det alltså så att vi vill att Hitler, SS och nazisterna skall vara entydigt och oförsonligt onda? En av mina intervjuer-

20 För ett bra exempel på den samtida medierepresentationen av SS, se t.ex. propagandafilmen *Leibstandarte-SS Adolf Hitler im Einsatz* (1941) kolla och inte minst *Viljans triumf* (1935).

soner sade, på tal om historisk sanning och vad som visas i dokumentärer, att det känns bättre att få höra att Himmler var ond och en misslyckad kycklingfarmare än att få veta att han var en god familjefar och riktigt bra på att föda upp höns. En annan uttryckte en talande åsikt, även om den inte gällde specifikt detta utan kopplingen nazister och fantastiska konspirationsteorier: "Det är inte så viktigt om det är historiskt korrekt eller ej, det viktiga är att det är *kul!*" Men skall jag se till samtliga jag under åren har diskuterat ämnet med, så är det en överväldigande majoritet som reagerar mot vad de uppfattar som en förenklad, svartvit eller ibland uttalat propagandistisk bild i stora delar av såväl dokumentära som fiktiva skildringar av Tredje riket och andra världskriget (se Kingsepp, 2000). Det är, skulle jag vilja säga, som att Tredje riket och nazisterna har förpassats till en egen mytisk sfär, där strukturerna är klara, enkla och tydliga. En nazist är alltid ond, eftersom det är en egenskap som a priori hör till nazistens vara. En god nazist är således en anomali, och om en sådan ändå skulle förevisas reagerar vi med ryggmärken: då måste det vara något fel, då kan han/hon inte vara nazist *egentligen*. Med ondskan följer också andra negativa egenskaper. Således är det enligt denna logik otänkbart att Hitler, den ondaste bland onda, skulle ha målat tavlor som var annat än fula, eller att han skulle ha varit vänlig mot folk, eller älskat sin hund, eller älskat Eva Braun – *egentligen*.

Det är idag ofrånkomligt att komma förbi Förintelsen om man skall titta på populärkulturens representation av Tredje riket, även om den förvisso i princip helt lyser med sin frånvaro inom vissa områden som t.ex. dataspel. Det har framförts olika ståndpunkter i fråga om hur vi skall hantera just Förintelsen. En del hävdar att den inte kan, inte får försöka beskrivas, eftersom det inte är möjligt. Framstående Förintelseforskare som t.ex. Yehuda Bauer (2000) har däremot försökt göra oss uppmärksamma på det olämpliga i att hänföra Förintelsen till en sådan "helig sfär", där samtalet avstannar inför det obegripliga och resultatet blir att vi ändå inte har lärt oss någonting – och samma sak händer om och om igen (se även Zelizer, 1998). Jag vill föreslå ett liknande resonemang som Bauers också i fråga om Tredje riket och nazismen i stort. Genom den mytologisering och, som det verkar, närmast religiösa symbolism som Hitler och nazismen har varit och fortfarande är föremål för skapas ett hela tiden ökande avstånd, inte bara i tid utan också i rum. Till slut är de inte av denna värld, och likt mytologiska och religiösa gestalter ligger de bortom vårt eget möjliga vara. Det ligger naturligtvis något betryggande i detta, att vi inte skulle kunna vara onda, eftersom vi ju inte är nazister – och det samhälle i vilket vi lever är egentligen det bästa tänkbara, eftersom det ju är det närmaste vi kan komma ett gudsrike här på jorden. Att det sedan finns sådana som hotar och/eller saboterar det som kunde ha varit så bra ger på en visserligen kraftigt förenklad men ändå som jag tror betydelsefull nivå en förklaring till mycket av det som vi upplever som dåligt i vårt eget samhälle. Hit hör de som vi väljer att hänföra till den stereotypa kategorin "de Andra" (jfr. Eriksen, 1993; Hall, 1997). För många är det idag framför allt muslimska terrorister, för andra muslimer i allmänhet, men för de allra flesta utgör kategorin nazister en självklar grupp inom denna onda samling. Med tanke på hur långt den populära mytifieringen har gått tror jag mig dock med visst fog kunna föreslå att detta avståndstagande sannolikt inte så mycket beror på faktisk kunskap om vad som hände under Hitlerrepoken, utan snarare följer en symbolisk logik där "nazisterna" reducerats till att utgöra ett begrepp för några av den (post)moderna tidens representanter för den transcendentala och därmed obegripliga ondskan, något demoniskt som måste hållas borta och bekämpas.

Detta skall absolut inte tolkas som något försvarstal för nazister, och jag hoppas något sådant inte heller låter sig göras. Däremot tror jag det är väldigt viktigt att uppmärksamma vad jag tycker verkar vara en stark, underliggande och kanske i grunden religiöst präglad, omedveten kraft, som i mycket påverkar både rationellt tänkande och argumentation kring de här frågorna. Precis som samtalet inte får avstanna i bävan inför Förintelsen får det inte göra det i fråga om Tredje riket och nazismen – svaret på frågan "hur kunde det hända?" skall inte redu-

ceras till ”därför att de var onda och Hitler var ondskan personifierad”. Även om vi idag säger oss ha förstått detta slinker retoriken ändå igenom titt som tätt, också i andra sammanhang än i populärkulturen.²¹ ”Vi har alla en Hitler inom oss” är en fras som ofta förefaller vara lika tom på reell mening som ”det får inte hända igen”. Svaret på frågan borde snarare innehålla konstaterandet att människorna där och då inte var särskilt annorlunda i förhållande till oss själva, och i likhet med oss hade ett starkt behov av att i en tid av stora förändringar få klara strukturer som förklarar gott och ont i samhället, och i världen. För detta rättesnöres upphöjande till något absolut kan sedan många offra vad som helst, även sin egen medmänsklighet. Gränsen mellan ett vardagligt moraliserande och det sistnämnda tror jag är bra mycket otydligare än vad vi kan ana.

21 Se t.ex. Henrik Berggren: ”När skall man resa hem till München?” DN:s ledarsida 2005-03-19.

Referenser

- Arvidsson, Stefan (2000): *Ariska idoler. Den indeoeuropeiska mytologin som ideologi och vetenskap*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Bauer, Yehuda (2000): *Förintelsen i perspektiv*. Stockholm: Natur och Kultur 2001.
- Bauman, Zygmunt (1997): "Postmodern Religion?", i *Postmodernity and its Discontents*. Cambridge: Polity Press.
- Barthes, Roland (1964): "Rhetoric of the Image", i Stephen Heath (red.), *Image, Music, Text*. London: Fontana Press 1977.
- Barthes, Roland (1970): *Mytologier*. Uddevalla: Bo Cavefors Bokförlag.
- Berggren, Henrik (2005): "När skall man resa hem till München?", *Dagens Nyheter*, A2, 2005-03-19.
- Blavatsky, H.P. (1888): *Den hemliga läran. Sammanfattning av vetenskap, religion och filosofi. Del II: Människans daning*. Stockholm: Universella Broderskapets Förlag 1921.
- Browning, Christopher R. (1992): *Helt vanliga män. Reservpolisbataljon 101 och den slutliga lösningen i Polen*. Stockholm: Norstedts 1998.
- Eberan, Barbro (2002): *Vi är inte färdiga med Hitler på länge än*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Eriksen, Thomas Hylland (1993): *Etnicitet och nationalism*. Nora: Nya Doxa 2000.
- Friedländer, Saul (1982): *Reflections of Nazism. An Essay on Kitsch and Death*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press 1993.
- Gardell, Mattias (2003): *Gods of the Blood. The Pagan Revival and White Separatism*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Gezelius, Kerstin (2005): "Dödsopera i bunkern", *Dagens Nyheter*, B06, 2005-02-25.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*. Göteborg: Daidalos 1997.
- Goldhagen, Daniel J. (1996): *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf.
- Goodrick-Clarke, Nicholas (1985): *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology. The Ariosophists of Austria and Germany, 1890–1935*. New York: New York University Press 1992.
- Goodrick-Clarke, Nicholas (1998): *Hitler's Priestess. Savitri Devi, the Hindu-Aryan Myth, and Neo-Nazism*. New York, London: New York University Press.
- Goodrick-Clarke, Nicholas (2002): *Black Sun. Aryan Cults, Esoteric Nazism and the Politics of Identity*. New York, London: New York University Press 2003.
- Hall, Stuart (1997): "The Spectacle of the Other", i Stuart Hall (red.) *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage/Open University.
- Heiden, Konrad (1944): *The Fuehrer*. London: Robinson 1999.
- Hellberg, Anders (2005): "Filmen om Führern väcker tysk debatt", i *Dagens Nyheter*, A25, 2005-04-30.
- Heller, Friedrich P. & Anton Maegerle (1998): *Thule: vom völkischen Okkultismus bis zur neuen Rechten. Zweite, erweiterte und aktualisierte Aufl.* Stuttgart: Schmetterling.
- Höhne, Heinz (1966): *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS*. London: Penguin Books 2000.
- Jowett, Garth S. & Victoria O'Donnell (1999): *Propaganda and Persuasion*, 3rd ed. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Karlsson, Ingemar & Ruth, Arne (1983): *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket. 2:a utgåvan*. Stockholm: Ordfront 1999.
- Kershaw, Ian (1987): *The "Hitler Myth". Image and Reality in the Third Reich*. Oxford, New

- York: Oxford University Press.
- Kersten, Felix (1947): *Samtal med Himmler. Minnen från Tredje riket 1939–1945*. Stockholm, London, New York: Ljus Förlag.
- King, Geoff (2000):: *Spectacular Narratives. Hollywood in the Age of the Blockbuster*. London, New York: I.B. Tauris Publishers.
- Kingsepp, Eva (2000): ”’Man sitter ju inte där och frossar i nazism.’ En receptionsanalys av nazidokumentärer.” D-uppsats, Stockholms universitet, JMK. Stockholm.
- (2003): ”World War II Videogames as Postmodern Fantasy”, s. 136–151 i *Media Research in Progress: JMK Conference Contributions 2002*. Stockholm Media Studies vol. 1. Stockholms Universitet, JMK. Stockholm.
- Koehl, Robert Lewis (1989): *The SS. A History 1919–45*. Stroud, Gloucestershire: Tempus 2004.
- Kuhlbrodt, Dietrich (2004): ” ”Der Untergang”? – Die Wiederkehr!” Tillgänglig på <http://www.filmzentrale.com/rezis/untergangdk.htm> (2005-10-21).
- Malmberg, Carl-Johan (2005):: ”Ganz enastående som Hitler”, i *Svenska Dagbladet*, 78, 2005-02-25.
- ManWoman (2001): *Gentle Swastika: Reclaiming the Innocence*. Cranbrook: Flyfoot Press.
- Mosse, George L. (1961): ”The Occult Origins of National Socialism”, i *The Fascist Revolution. Toward a General Theory of Fascism*. New York: Howard Fertig, Inc. 1999.
- Mosse, George L. (1966): *Nazi Culture. Intellectual, Cultural and Social Life in the Third Reich*. Madison, Wisconsin: Wisconsin University Press.
- Mosse, George L. (1979): ”Toward a General Theory of Fascism”, i *The Fascist Revolution. Toward a General Theory of Fascism*. New York: Howard Fertig, Inc. 1999.
- Moynihan, Michael & Didrik Söderlund (1998): *Lords of Chaos: The Bloody Rise of the Satanic Metal Underground*. Revised and expanded ed. Los Angeles, CA.: Feral House 2003.
- Olsson, Mats T. (2005): ”Hitler in i minsta detalj – Mats T. Olsson ser filmen Undergången – en trovärdig uppgörelse med nazitiden i Tyskland”, i *Borås Tidning*, 17, 2005-02-04.
- Padfield, Peter (1990): *Himmler: Reichsführer-SS*. London: Cassell & Co 2001.
- Pauwels, Louis & Bergier, Jacques (1960): *Vår fantastiska värld*. Stockholm, Malmö, Häl-singborg 1969.
- Ravenscroft, Trevor (1973): *The Spear of Destiny. The Occult Power Behind the Spear Which Pierced the Side of Christ*. York Beach, Maine: Samuel Weiser, Inc. 1982.
- Rauschnig, Hermann (1939): *Samtal med Hitler*. 6:e svenska upplagan, Stockholm: Natur och Kultur 1945.
- Rose, Detlev (1994): *Die Thule Gesellschaft. Legende, Mythos, Wirklichkeit*. Thübingen: Grabert-Verlag.
- Rosenbaum, Ron (1998): *Explaining Hitler. The Search for the Origins of his Evil*. London: Papermac.
- Schwarz, Gudrun (1997): *Eine Frau an seiner Seite. Ehefrauen in der ”SS-Sippengemeinschaft”*. 2 Auflage. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag 2001.
- Schieder, Theodor (1972): *Hermann Rauschnings ”Gespräche mit Hitler” als Geschichtsquelle*. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G178. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- von Sebottendorf, Rudolf (1933): ”Bevor Hitler kam. Urkundliches aus der Frühzeit der nationalsozialistischen Bewegung”, i *Bevor Hitler kam. Drei Hauptquellen zur Ideengeschichte und Frühzeit des Nationalsozialismus*. Bremen: Roland Faksimile 2000.
- Sereny, Gitta (2000): *Tyskt trauma*. Stockholm: Ordfront.
- Sontag, Susan (1975): ”Fascinating Fascism”, i *Under the Sign of Saturn*. New York: Farrar, Straus, Giroux 1980.
- Tillich, Paul (1966): ”Den religiösa symbolen”, i F.W. Dillistone (red.) *Myt och symbol*.

Stockholm: Verbum 1967.

Wegener, Bernd (1982): *Hitlers Politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933–1945*. 6. Auflage. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh 1999.

Wheal, Donald James & Shaw, Warren (1997): *The Penguin Dictionary of the Third Reich*. London: Penguin 2002.

Wildt, Michael (2005): "Der Untergang: Ein Film inszeniert sich als Quelle", Tillgänglig på http://www.zeithistorische-forschungen.de/portal/alias__zeithistorische-forschungen/lang__de/tabID__40208312/DesktopDefault.aspx (2005-10-21)

Wulff, Wilhelm Th. H. (1968): *Tierkreis und Hakenkreuz. Als Astrologe an Himmlers Hof*. Gütersloh: Bertelsmann Sachbuchverlag.

Zelizer, Barbie (1998): *Remembering to Forget. Holocaust Memory Through the Camera's Eye*. Chicago, London: University of Chicago Press.

Filmer

Hellboy. Guillermo Del Toro, USA 2004.

Hitler Dead or Alive. Nick Grinde, USA 1942.

Hitlers hemligheter (Nazis – The Occult Conspiracy). Discovery Channel, USA 1998.

Jakten på den försvunna skatten (Raiders of the Lost Ark). Steven Spielberg, USA 1981.

Järnkorset (Cross of Iron). Sam Peckinpah, UK/BRD/Jugoslavien 1977.

Kanonerna på Navarone (The Guns of Navarone). J. Lee Thompson, USA 1961.

Pianisten (The Pianist). Roman Polanski, Frankrike/Tyskland/UK/Polen 2002.

Rädda menige Ryan (Saving Private Ryan). Steven Spielberg, USA 1998.

Schindler's List. Steven Spielberg, USA 1993.

Leibstandarte-SS Adolf Hitler im Einsatz, Tyskland 1941.

Stalingrad. Joseph Vilsmyer, Tyskland 1993.

Undergången. Tredje riket och Hitlers sista dagar (Der Untergang). Oliver Hirschbiegel, Tyskland 2004.

Viljans triumf (Triumph des Willens). Leni Riefenstahl, Tyskland 1935.

Waffen-SS, del 1 i serien Krigarna från andra världskriget (Gladiators of World War II: Waffen-SS). Nugus/Martin prod. för BBC Worldwide Ltd., UK 2001.

Why We Fight. Del 1–7, Frank Capra m.fl., USA 1943–1945.

Spel

Return to Castle Wolfenstein. Gray Matter Studios/Activision, USA 2001.

Wolfenstein 3D. Id Software/Apogee, USA 1992.

Övrigt (URL)

<http://games.activision.com/games/wolfenstein/>

<http://www.wolfensteinx.com/>

<http://www.planetwolfenstein.com/>

<http://www.wolf3d.co.uk/>

Förhandlingar om tillhörighet. Transnationella identiteter hos svenska politiker med chilensk och kurdisk bakgrund

Clarissa Kugelberg

Clarissa.Kugelberg@ibf.uu.se

IBF, Uppsala universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Vad svarar du om någon frågar dig om du är svensk, frågar jag K. Han kom till Sverige i mitten av 70-talet, några år gammal med sina föräldrar, flyktinger från Chile. K svarar tvekan

Ja... det beror på vem som ställer frågan... eller så säger jag: Ja, jag är svensk-chilenare... Och jag tycker i och för sig inte att det är relevant... men det är det ju egentligen, för människor är det det, alltså måste du göra det relevant för dig själv också, tror jag. Det är viktigt att markera tillhörigheten också för andra som eventuellt försöker skicka ut dig i marginalen, genom deras sätt att se på dig och deras fördomar och så här va. Så för mig har det blivit allt viktigare inte bara för... inte bara för mig själv, utan för vad man signalerar. Jag tror att det är oerhört viktigt att erövra svenskheten så att inga andra gör det åt dig. För vilka behandlar vi som svenskar som har invandrarbakgrund? Jo, det är de som har lyckats väldigt mycket. Ludmilla var svensk tills hon gjorde bort sig, då blev hon blatte igen liksom. Då fanns det t.o.m. någon som ville ta hennes efternamn. Samma med den här tenoren Tito Beltran, han blev svensk väldigt snabbt för att han är världstenor, medan andra dras med invandrarskapet hela sitt liv, för att de kanske inte tillför samhället, för att de inte är publika. Jag tror att vi behöver sänka tröskeln till att bli svensk och media har mycket ansvar för det. Man måste erövra svenskheten liksom och inte låta andra ta den ifrån dig, så ser jag det lite.

Citatet kommer från en pågående studie av politiker med chilensk och kurdisk bakgrund om deras "politiska livshistoria" för att få kunskap om betydelsen av föreningslivet för deras politiska engagemang.¹ I citatet framkommer tre dimensioner som jag uppfattar som centrala i intervjuerna och som jag kommer att diskutera i artikeln. Den första är den dubbla identiteten. K svarar svensk -chilenare. Informanterna talar om sig som chilenare, svenskar eller svensk-chilenare respektive kurder och vad de svarar varierar – det beror på sammanhanget om det chilenska respektive kurdiska eller det svenska aktualiseras. Informanterna deltar i det svenska politiska livet och samtidigt i ett transnationellt socialt fält med kontinuerliga

¹ Studien ingår i ett projekt där vi med statsvetenskapliga och antropologiska perspektiv undersöker samspelet mellan föreningsengagemang och politiskt deltagande. Vi undersöker frågor som: Vad betyder erfarenheter av föreningsliv för politiskt deltagande för kvinnor och män med invandrarbakgrund? Skiljer sig handlingsutrymmet och möjligheterna åt för män och kvinnor? Hur påverkar samspelet mellan etnisk kontext och det svenska samhällets strukturella förhållanden den enskilda/es handlingsutrymme och möjligheter till politisk integration?

I delstudien har hittills 10 personer med chilensk och kurdisk bakgrund intervjuats. Det är kvinnor och män, hälften av dem kom till Sverige som vuxna och hälften kom som barn. Jag har gjort tre intervjuer med var och en. Kortfattat består intervjuerna med varje informant av en livshistorieintervju, en intervju om den politiska vardagen och en mer reflekterande intervju bl.a. om politik och medborgarskap. Efter varje intervju har jag skrivit ut den och lämnade den till informanten som utgångspunkt för det nya samtalet och för att få deras kommentarer och eventuella nyanseringar eller rättelser.

kontakter med Chile respektive Kurdistan. Den andra dimensionen utgörs av ett frustrerat förhållningssätt till det upplevda kravet att definiera sin identitet i entydiga nationella termer. K ser inte frågan som relevant, men tvingas förhålla sig till den och bemöta den. Den tredje är erfarenheter av vara exkluderad som invandrare. Den återkommer hos alla både i livshistorierna och i berättelserna om den politiska vardagen. Vad som är svenskhet och vem som får kalla sig svensk är mångtydiga och besvärande frågor för mina informanter. I citatet ovan uttrycker K att det för honom handlar om att erövra svenskheten genom att ge den en ny utvidgad innebörd som inrymmer honom och andra med utländsk bakgrund.

I artikeln vill jag visa hur de tre dimensionerna växer fram i intervjuerna och hur de är kopplade till varandra i berättelser om identitetsförhandlingar. I berättelserna rör sig informanterna över nationsgränserna, från Chile respektive Kurdistan till vardagen i Sverige, från gemenskap knuten till hemlandet, främst med kvarvarande familjemedlemmar, till gemenskap och arbete i svenskt samhällsliv. "Hemlandet" är närvarande som ett minne och som del av ett levande transnationellt socialt fält. Närvarande är också skapandet av invandrarkategorin, den strukturella diskrimineringen och exkluderingen. Här gör jag ett försök att koppla ett transnationellt perspektiv till teoretiska diskussioner om nationalstaten och mångkultur och undersöka informanternas position i skärningspunkten mellan transnationella processer och nationalstatens exkluderings- och inkluderingsmekanismer.

Transnationalitet har blivit ett stort fält för studier av globalisering och migration. Transnationalitetsperspektivet har bl.a. kommit att användas för att studera globaliseringen nedifrån, för att synliggöra processer som tidigare doldes då assimilation var det dominerande perspektivet. Då stod processerna som ledde in i det nya landet i centrum för intresset och dominerade forskningen och man antog att assimilationsprocessen tog några generationer och att immigranterna till slut skulle assimileras i samhället. Att immigranter samtidigt integreras i det nya landet och bibehåller och kanske förstärker banden till sitt hemland förblev dolt. (Glick Schiller 2004, Basch, Glick Schiller & Szanton Blanc 1992, Smith & Guarnizo 1999). Glick Schiller framhåller att begreppet transnationellt socialt fält kan synliggöra banden till två eller flera stater och gör det möjligt att undersöka hur immigranter samtidigt är delaktiga i den dagliga livet i hemlandet och dess nationalstatsformation och delaktiga i det politiska livet i det nya landet, i daglig gemenskap i grannskap och på arbetsplatser. Det gäller inte bara personer som reser fram och tillbaka över gränser utan också dem som är förbundna utan att själva förflytta sig. Vidare skiljer hon mellan "transnational ways of belonging" och "transnational ways of being." "Belonging" grundas mer i rötter, ursprung, etnicitet och kräver inte nödvändigtvis att man förflyttar sig över nationella gränser. "Being" inbegriper interaktion över gränser, men säger inte något om var man känner sig hemma eller något om ens identitet, medan "belonging" handlar om hur människor sträcker sig till avlägsna platser och människor i minnet, genom nostalgi eller föreställning och det kan de göra oavsett om de lever i ett transnationellt fält eller ej. Glick Schiller avser följaktligen med transnationalism de pågående banden eller flödena av människor, idéer, objekt över nationalstaters gränser (Ibid 2004; 449; Jfr Maja Povrzanovic Frykman 2001) I min artikel är inte transnationella rörelser i sig det centrala utan mötet mellan dessa och det svenska politiska livet, såsom det uttrycks i mina informanternas berättelser och hur dessa processer vävs ihop.

I forskningen idag används transnationalitet och diaspora som näraliggande begrepp. Men medan transnationalitet används för nätverken och rörelserna över gränserna mellan länder används diaspora för en social gemenskap i forskningringen i vilken ett hemland utgör en central känslomässig knutpunkt, som påverkar strategier för identifikation och är en del i ett transnationellt nätverk (Clifford 1997; Olsson 2004, Safran 1991). Cohen lyfter fram att diasporabegreppet ursprungligen, innan det, som han skriver, kidnappades och förknippades med tvångsförflyttningar och olycka, stod för den grekiska expansionen och kolonisationen där handel, bosättningar och krigiska erövringar ingick (1995). Cohen uppfattar diasporan som

en social organisation med stor förmåga att anpassa sig till förändrade förutsättningar till följd av globaliseringen.

I en jämförande studie av kurdiska flyktingar i Finland och London finner Wahlbeck utvecklade transnationella gemenskaper (Wahlbeck 1999). Men han fann också skillnader mellan diasporan i de båda länderna och betonar betydelsen av de sociala strukturerna i det nya landet för hur diasporan utvecklas. Diasporabegreppet menar Wahlbeck ger möjlighet att förstå dubbelheten i den sociala organisationen i flyktingarnas gemenskaper eftersom begreppet riktas både mot relationerna till hemlandet och till det nya värdlandet. Wahlbeck hänvisar till Schierup och Åhlund och pekar på att detta inte upplevs som tudelat av flyktingarna själva, utan som en transnationell helhet med dubbla existentiella referensramar. Även om det upplevs som en helhet vill jag markera att det är viktigt att särskilt identifiera motsägelsefyllda processer inom denna helhet och undersöka hur dessa hanteras av flyktingarna.

Vägen in i svensk politik och en dubbel identitet

Jag bad informanterna att de skulle berätta om de erfarenheter som hade lett dem in i den svenska politiken och det gav slutpunkten i deras livshistorieberättelser. Början placerar de i Chile respektive Kurdistan både de som kom som vuxna och de som kom som barn. Det är i den politiska kampen i hemlandet som de förlägger grunden för sitt politiska engagemang och den präglade framförallt den första tiden i Sverige, men formade också deras identitet som politiska personer. De berättar om gemenskap mellan de politiska flyktingarna. De vuxna deltog i att bygga upp exilorganisationer, lokala partiorganisationer och solidaritetsorganisationer. Genom dessa kunde stödet till kampen i Chile respektive Kurdistan och banden till länderna bibehållas. En stark gemenskap i exil skapades. Barnen fick följa med på föräldrarnas möten och deltog i samvaron som byggdes upp mellan familjer. Några ingick i nätverk av släktingar som alla kommit som flyktingar, andra fick nya vänner och nya familjeliknade relationer. De som kom från Chile som barn berättar om hur de benämnde andra vuxna som *tia* och *tio* moster/faster och morbror/farbror (Jfr Bildt & de Vylder 1988; Lindqvist 1991; Mella 1990; Olsson 2003).

Mellan kampen i hemlandet och inträdet i det svenska politiska livet placerar de ett antal olika skeenden eller händelser som fick till följd att de sökte sig ut från diasporans avgränsade sociala värld. Ett skeende som alla markerar inträffade tidigt efter ankomsten till Sverige då de eller deras föräldrar fattade beslut om att försöka komma in i det svenska samhället. De säger att de eller deras föräldrar insåg att vistelsen skulle bli långvarig. "Till skillnad från andra chilensare packade jag upp väskorna" säger en av dem. Också andra markerar att de skiljde sig från dem som inte ville acceptera att tiden i exil skulle bli långvarig. Eftersom de trodde att vistelsen i Sverige skulle komma att bli varaktig ansträngde de sig för att lära sig språket och hitta arbete, de lät barnen gå på dagis och deltog i svenska föreningar. Det fick till följd att de inte längre deltog lika aktivt i exilorganisationerna, lämnade dem helt, eller tog "time out" från gemenskapen i exil och flyttade till en annan stad. Det blev beslut som ingav en känsla av att svika kamraterna eller fick till följd att de blev betraktade av andra som svikare.

Erfarenheterna varierade dock beroende på vilken stad de kom till, om det fanns många landsmän eller inte och vid vilken tidpunkt de kom till Sverige. Det var också skillnader mellan dem som varit medlemmar i partier i hemlandet och medföljande familjemedlemmar som inte hade varit medlemmar. Men gemensamt för dem var att deras ansträngningar ledde till att de blev mer etablerade i Sverige, gick igenom utbildningar och fick jobb, även om jobben inte för alla motsvarade deras kvalifikationer.

Ett senare skeende var beslutet att bo kvar i Sverige mer permanent. För dem med chilensk bakgrund kom detta någon gång efter Pinochets förlust i valet i Chile 1989, då de fick

möjlighet att återvända. Den egna uppväxten, barns eller barnsbarns uppväxt med en tilltagande förankring i det svenska samhället utgjorde ytterligare ett skeende. Under dessa olika skeenden utvecklades den dubbla identiteten som svensk-chilenare eller svensk-kurd med nya erfarenheter och livsmål. I berättelserna förankras den chilenska respektive kurdiska identiteten i samhörigheten med familjemedlemmar som är kvar i "hemlandet" och i olika gemenskaper av kurder eller chilenare, medan svensk tillhörighet uttrycks som delaktighet i föreningsliv, grannskap, kommunen eller partiet.

Medan de yngre ger starkare uttryck för att de känner sig som en del av Sverige och att de kommer bo kvar här, så beskrivs framtiden på längre sikt som mer öppen av dem som kom som vuxna. De talar om en dröm eller en fantasi om att återvända t ex som ett framtidsscenario att som pensionär bo halva året i Chile och halva året i Sverige. För kurderna från Irak, Turkiet, Syrien och Iran, som ännu inte har möjlighet att återvända, tycks framtiden ännu mer oviss, hos dem finns drömmen om ett fritt Kurdistan som de på olika sätt vill bidra till att skapa. Men i alla berättelserna byggs en transnationell livsvärld upp som pekar in i en öppen framtiden.

Medborgarskapets mångtydighet

I samtalen om medborgarskap blir en dubbel identitet särskilt tydlig. Medborgarskap knyts å ena sidan till rättigheter och skyldigheter knutna till staten och medborgarskap ses i det sammanhanget som en praktisk tillgång men i övrigt oväsentlig. I samtalen knyts medborgarskap å andra sidan till nationalitet och symboliserar då ursprung, rötter och känslomässig förankring dvs. får en etnisk innebörd. Ett syriskt, turkiskt, irakiskt eller turkiskt medborgarskap förknippas med dessa staters förtryck av kurderna och den Kurdiska nationen, men medborgarskapet medför ändå en betydelsefullt länk till deras familjer i Kurdistan, genom att det ger dem möjlighet att besöka familjen. (Jfr Brinc 2002). Jag menar att denna mångtydighet bl. a. avspeglar det motstånd informanterna möter i Sverige mot att de som invandrare gör anspråk på att bli betraktade som svenskar. Men det avspeglar också nationalitetsbegreppets mångtydighet som färgar av sig på synen på medborgarskap. Nation har fortfarande innebörden av den "föreställda gemenskap" som skapades under 1800-talet, då varje större etnisk grupp eller folk med ett språk och ett historiskt ursprung ansågs ha rätt till ett eget territorium och också rätt att bilda en stat (Johansson 1993; Tägil 1993; Anderson 1991). Och då standardisering av språket och bildandet av nationella institutioner skedde och nationen som en gemenskap byggd av ett enat folk sågs också som förutsättningen för demokratin (Dahlstedt 2004). Detta lever kvar i föreställningar om medborgarskap, att fransäga sig sitt medborgarskap i hemlandet symboliserar ett utträde ur den etniska gemenskap och tillhörighet som man vuxit upp i. Men det ställs mot föreställningar om det statsrättsliga medborgarskapet med lika demokratiska rättigheter och skyldigheter oberoende av etnicitet och både explicita och implicita förhandlingar skapas om tillhörighet. *"När folk frågar dig är du svensk? Så frågar de inte vad har du för pass, utan de frågar andra grejer egentligen.... Nationalitetstänkandet sitter djupt i oss"*, framförde en av informanterna.

G beskriver en uppväxt i Sverige med en stark släktgemenskap och stort engagemang i en chilensk ungdomsorganisation och då han samtidigt var väl integrerad i en skola med svenska kamrater, där det var få andra spanskalande. Den chilenska ungdomsorganisationen tog mycket tid ända fram till 1989, då han kom fram till att det viktigaste för honom nu var att arbeta med samhällsproblem i det svenska samhället och han började därför söka sig till svenska organisationer. Efter några år blev han inbjuden till ett parti där han snabbt fick centrala uppdrag. Han förklarar varför han inte har chilenskt medborgarskap:

Nej men det har att göra med att jag inte tycker att medborgarskap som identitet är viktigt för mig. Jag ser mig inte som chilenare. Jag ser mig inte som svensk på det sättet att det

skulle vara att det är väldigt viktigt för min identitet alltså....

Vad är medborgarskap för dig då?

Medborgarskap är ju för mig framförallt att man har rättigheter i ett land och sen skyldigheter. Framförallt det, men det har ingenting med att jag känner att jag har det i blodet, det gör det inte. Och i det här fallet tycker jag att det är bättre att vara svensk, för då får man andra rättigheter och andra skyldigheter för den delen. Jag kan gå och rösta t ex, jag kan resa med svenskt pass utomlands och får gå i de här gräddfilerna istället för latinamerikanare eller afrikaner.

Så det handlar mer om politiska rättigheter än om vem du är?

Ja precis, så javisst det gör det. Sen är det mycket, det är ju klart att jag inte kommer ifrån att jag gick i skolan i Chile, att jag är född i Chile och det tycker jag är viktigt på det sättet tycker jag att det är viktigt. Men det är inte så att jag tänker Chile, Chile som om det skulle vara mitt fosterland och jag tycker inte så om Sverige heller för den delen. Alltså jag är inte patriot.

G svarar att han varken har en identitet som svensk eller chilensk medborgare. Chile är viktigt, men han är inte patriot. Jag tolkar det som att han vänder sig mot en underförstådd föreställning om att patriotism hör ihop med tillhörighet till ett fosterland och att han i det perspektivet varken kan vara chilensare eller svensk, eftersom han känner tillhörighet till bägge länderna.

Medborgarskapet görs också till en symbol för samhörighet och känslomässig förankring i hemlandet i berättelserna, som nästa citat visar. Här görs passet till en markör för samhörighet. Den som avsäger sig ett medborgarskap och lämnar tillbaka passet träder ur samhörigheten.

Nej, jag blev svensk medborgare först när jag flyttade tillbaks till Chile, när jag var 19 (...), under hela den perioden innan, så var mitt pass nån sorts markör för mig, att jag tillhörde nåt annat och jag hade väldigt svårt att bara föra över det till svenskt medborgarskap, för då kunde man inte ha dubbelt medborgarskap, du fick säga upp ditt chilenska medborgarskap och det ville jag inte. Däremot när vi skulle återvända till Chile och jag var inte helhjärtat för att jag göra det, så blev det så, att jag tänkte att jag måste ha en fallskärm. Och då sökte det svenska medborgarskapet, för att det inte skulle inträffa att jag bodde i Chile i tre år och på det fjärde året insåg att detta var katastrof och mitt uppehållstillstånd hade gått ut. Då hade jag inte fått komma tillbaka, så fungerar reglerna ju. Så då blev jag svensk medborgare, så kom jag hit och sen har båda länderna skrivit under avtal, som gör det möjligt att vara medborgare i båda länderna samtidigt och då har jag funderat på att eventuellt söka ett chilenskt medborgarskap igen.

Hur tänker du kring det?

Ja på nåt sätt är det mina rötter. Jag har ju band, jag har liksom band till det landet och ungefär så.

Så vad betyder medborgarskap för dig är det en känsla av

Att tillhöra just det, känsla att tillhöra ja där man har en förankring. Jag har ju i och för sig ingen förankring över huvud taget mer än familj i Chile. I och för sig att kanske det en stark förankring att ha sin släkt nånstans och när jag kommer dit, så blir jag, så jag smälter ju in där. Alltså tills jag börjar prata, (skratt) eller nej ibland inte ens då, för om det bara är det par meningar, så märks det väl inte. Sen här alltså, jag känner mig som del av det här samhället och det är klart att jag är svensk medborgare här. Men jag har funderat väldigt mycket på det.

I följande citat berättar C om hur han ändrade sin syn på framtiden när han fick barn och som jag diskuterade tidigare fjärmar honom från hemlandet, samtidigt som banden till Kurdistan finns kvar och han behöver sitt gamla medborgarskap för att kunna fortsätta att träffa sina föräldrar. Här står svenskt medborgarskap för trygghet och förankring, medan turkiskt medborgarskap står för förtryck och övergrepp, något han berättade tidigare intervjun.

Jag tror att jag nämnt det tidigare, alltså medborgarskap för mig, efter att jag fick barn ändrades synen på det totalt att jag ser Sverige i ett längre perspektiv, som mitt permanenta hemland på nåt sätt. Och medborgarskapet är ett uttryck för det också, trygghet alltså, att jag som jag sa tidigare var på väg i mina tankar eller önskningar och drömmar, men någonstans efter barnen; så här kommer jag att bo så länge mina barn behöver mig och då ja rota sig, ja. Jag har rotat mig här i Sverige och det betyder mycket naturligtvis.

Men du vill ändå ha det kvar?

Jag har haft det kvar, men tidigare var det för att besöka min mamma och min pappa, det var mest det. Men som jag sa sedan drygt 10 år, åker jag nu fram och tillbaka och jag känner mindre och mindre saknad eller att åka dit överhuvudtaget, om jag ska vara ärlig. Det blir mindre och mindre med åren, men ändå, det är bara negativt det jag sa. Positivt är naturligtvis att jag kan det landet, deras koder, kulturen och så och försöker hänga med så mycket som möjligt. Det är spännande, ytterligare en värld så att säga, oavsett vad man tycker om den. Jag känner mig lite berikad på det sättet, att ha tillgång till den världen också så att säga.

Berättelserna skildrar hur en ny svensk-chilensk/kurdisk identitet växer med lojaliteter mot båda "nationerna" och den består av tre delar, som de enskilda individerna rör sig emellan. Problem uppstår i sammanhang då andra så att säga bevakar gränserna för vilka som hör till och vilka som är utanför och då gränserna förväntas göras entydiga. Och man kan säga att de hanterar en risk att bli betraktade som varken eller istället för som både och. Den dubbla identiteten och existensen blir en anomali, sedd ur ett nationalstatligt perspektiv, som rubbar den sociala ordningen byggd på idén om en nation, ett folk eller en etnisk grupp. Hylland Eriksen benämner, med hänvisning till Douglas, kategorin de sk. andra och tredje generationens invandrare en typisk etnisk anomali, på grund av deras förankring både i föräldrarnas etniska grupp och i majoritetskulturen, tvåspråkighet och dubbla kanske motstridiga lojaliteter (1993).

Även om alla beskriver en frustration över att vara tvungna att förhålla sig till nationalitetstänkandet och brottas med känslan av att hamna emellan, finns det också hos flera en känsla av det är berikande att vara både chilen eller kurd och svensk, att ha dubbla erfarenheter och perspektiv, att kunna se saker på flera sätt, att kunna flera språk och ha tillgång till flera kulturer. I kontrast till utsattheten i att vara varken eller finns möjligheten att vara kosmopolit och som sådan höra hemma på många platser, att ha lätt att ta sig in i olika

sociala sammanhang och berika dessa. Den dubbla identiteten och erfarenheten kan utnyttjas för ett sorts entreprenörskap, i en roll som kulturell medlare.

En framväxande invandraridentitet

I livshistorierna berättas, som jag har visat, om en framväxande dubbel identitet och existens men de berättar parallellt om hur de blir tillskrivna invandraridentiteten och det griper in och påverkar förutsättningarna för den dubbla identiteten och existensen. I de flesta livshistorierna spelar erfarenheter av att bli behandlad och betraktad som invandrare och inte som svensk-chilenare eller svensk-kurd och utestängd från en svensk gemenskap en viktig roll. Mycket har redan skrivits om gränsdragningen mellan svenskar och invandrare och diskrimineringen av invandrare. Det har bl. a. kopplats till den nationalistiska ideologin, till globaliseringen eller till postkolonialism och rasifiering (t ex Miles 1993; Mulinari & Neergaard 2004). Brune finner att invandrarbegreppet slår igenom i massmedia i mitten av 1970-talet och då börjar uppfattas som en kategori (Brune 2004;). När begreppet invandrare först användes var det mångtydigt men så småningom gavs det bland annat genom journalistiken ett innehåll. Invandrarna objektifieras och tillskrivs vissa egenskaper, en social kategori skapas av statistiska skillnader som formar en generaliserad invandrare. Det skapas en bild av den andre som inte är som svenskarna. Forskning om bl.a. skolan, fackföreningsrörelsen och politiken visar hur invandrarkategoriserandet främmandegör människor med utländsk bakgrund och gör dem till bärare av en kollektiv identitet (se t.ex. Runefors 2004; Mulinari och Neergaard 2004; Dahlstedt 2004). Invandrarkategorin kan sägas utgöra en ny "falsk" etnisk kategori där den gemensamma grunden för gruppen är att de är ickesvenskar. Den görs socialt relevant, som forskning visar, i många olika sammanhang från vardagliga möten till massmedias och institutioners praktik. Skillnader mellan invandrare och svenskar skapas och görs acceptabla och relevanta i en pågående interaktion och utifrån den tillskrivna identiteten invandrare sorteras människor, formas det sociala livet och nya tillhörigheter ur vilka en subjektivt upplevd identitet som invandrare kan utvecklas.

Det är emellertid en variation i när och på vilket sätt invandraridentiteten blev något som politikerna tvingades förhålla sig till som tycks relaterat till när de kom till Sverige, var de bosatte sig, och vilka organisationer de mötte. Några, som kom från Chile som barn, hade vuxit upp med känslan att deras chilenska bakgrund var något speciellt och värdefullt och mötte en negativ särbehandling först i övre tonåren. De växte upp i Sverige i slutet av 70-talet då den etniska segregationen ännu inte var särskild hög och som chilenska flyktingar blev de väl mottagna. De hamnade i skolor med få andra spansktalande barn och deltog i föreningsverksamhet med svenska barn.

T: Alltså jag har aldrig någonsin i skolan förrän jag började i gymnasiet insett, eller insett har jag väl gjort, men eh blivit påmind om att jag var annorlunda i min klass utan jag var väldigt, ja, men jag var som en av alla andra i min klass. Jag var den enda som var mörkhårig, som kom ifrån något annat land och det var man medveten om, det visste man ju, om inte annat så syntes det. Men det fanns också ett stort intresse för vem jag var, var jag kom ifrån, var mina föräldrar kom ifrån och det gjorde att man hemma också pratade ganska mycket om det.

Denna erfarenhet skiljer sig mycket från andras. För O, som kom till Sverige med sin man och barn från Kurdistan, i mitten av 80-talet, var kränkande bemötanden just källan till hennes politiska engagemang.

Och sen blev vi kallade att träffa en socialsekreterare. Jag visste inte vad det innebar och min man sa: Jag vet inte, men hon vill träffa dig och barnen. Dom ville inte att jag ska följa med dig. Och så självklart fanns det en tolk och jag reagerade så starkt, alltså när jag

träffade socialsekreteraren, för att vi hade inte normala vinterjackor på oss, vi var inte där för att söka extra hjälp eller någonting. Vi visste inte varför de ville träffa mig och min man visste inte heller. Och han hade kompletterat försörjningsstödet och när hon tittade först ja hej sa hon och presenterade sig. Och då sa hon och tittade på mig och mina kläder och stövlar och på mina barn, som hade fått nya jackor. Vi hade köpt dem i hemlandet, för vi hörde att det var minus 35 grader i Turkiska teven. Så självklart köpte vi extra kraftiga jackor eller tjockare. Så hon tittade på mig och sa nehej, ni får inte extra stöd för kläder. Det var hennes första ord, jag tittade på tolken som översatte och sa vad menar hon? Vad är det här extra kläder? Stödpengar för kläder? Jaha och tolken ville förklara något annat. Och då sa hon: Varför tog det så lång tid att översätta? Och då sa tolken att hon har reagerat, att hon inte visste vad du menar. Hon är här för att ni har kallat in henne och hon har reagerat så starkt. Då måste jag förklara systemet för henne, sa han till henne. Och då sa hon: Nej förklara bara kort, alltså dom brukar, alla invandrare, begära extra stöd för vinterkläder osv. Och så tänkte jag, jag hörde inte vad tolken översatte och så sa jag: Det var den första svenska människa som jag träffade, det var det, och så tänkte jag på demokratin och yttrandefriheten samtidigt och att jag är här för att hon har kallat in mig.

Under den påföljande tiden inträffade fler liknande kränkande händelser då hon eller hennes barn blev utsatta för diskriminerande och invandrarfientligt bemötande. Dessa erfarenheter gjorde att hon började arbeta med integrationsfrågor och kom i kontakt med svenska institutioner. Hon valde att gå in i ett politiskt parti, där dessa frågor blev viktiga för henne att driva

Känslan av att aldrig själv kunna komma in i det svenska samhället, utan att alltid förbli betraktad som en invandrare, kommer fram i berättelserna och beskrivs som en drivkraft för det politiska arbetet; de ska kämpa för att deras barn ska slippa invandrarstämpeln.

Jag tänker: när slutar man att vara invandrare. Ja, jag kommer aldrig, aldrig bli någon annan än invandrare, men mina barn; jag ska kämpa hårt för att dom inte är invandrare. För att vad vet dom om Chile? Dom vet ingenting. Dom kan inte ens språket så bra, som svenska. Vad vet dom om Chiles nationalsång? Däremot svenska nationalsången, den kan dom. Svenska flaggan, det är deras flagga inte Chiles flagga.

Men likväl talar några om sig som invandrare utan att invandrarskapet framstår som ett utanförskap i förhållande till den svenska gemenskapen.

Erfarenheter av diskriminering i det politiska arbetet

Informanterna är framgångsrika politiker, de har valts in i politiska församlingar på kommunal, regional eller nationell nivå i det svenska politiska livet där alla människors lika värde och mångfald hör till grunden i den politiska ideologin och retoriken och där arbetet mot rasism och främlingsfientlighet är centralt. Detta sticker av mot informanternas erfarenheter av att i det dagliga politiska arbetet i olika situationer möta gränsdragningen mellan dem som invandrare och de andra, svenskarna (Jfr Dahlstedt 2004; Mulinari & Neergaard 2004). Exkluderingsmekanismerna innefattar många olika fenomen som rekrytering, nominering, föreningsteknik, sociala nätverk, kunskap samt traditioner och kommer in i alla delar av det politiska livet. Mycket av det som informanterna berättar om har beskrivits av Dahlstedt samt Mulinari & Neergaard. Emellertid finns det i mitt material också en annan berättelse som tycks ha att göra med en kombination av olika företeelser som partiets position, lokalföreningens storlek, med olika maktrelationer och enskilda partikamraters uppfattningar och handlingar.

Informanterna själva finner en separat organisering av invandrare inom ett parti olämpligt, men det är också något som de upplever att andra anser. De ”svenska” politikerna antas se det

som ett hot, dock inte i alla partier. M berättar om misstron mot att partimedlemmar med utländsk bakgrund organiserar sig i en egen avdelning och ser det både som en rädsla för att förlora makt och kontroll och som en nedvärdering av eller ett tvivel på ”invandrarnas” kunskaper.

B berättar om en tid då hon bjöds in i partiet och fick det ena uppdraget efter det andra i nämnder, kommunfullmäktige och i arbetarkommunen, men som plötsligt förändrades och hon fråntogs ett efter ett. Hon sätter förändringen i samband med ett framgångsrikt val, då hon tillsammans med andra latinamerikaner lyckades mobilisera många väljare och vinna många nya röster. De bedrev valkampanjen med entusiasm och på ett nytt sätt, med musik och dans och mycket uppsökande verksamhet. När nästan ingen av dem som hade arbetat aktivt fick politiska uppdrag efter valrörelsen förvandlades entusiasmen till en stor besvikelse. Nu efteråt talar hon om den lilla kretsen, som sitter vid makten och har alla de tunga politiska uppdragen och sin försörjning genom det politiska arbetet och som den gången kände sig hotad av framgångarna för den latinamerikanska gruppen.

Allt som jag gör för partiet är något bra; fler röster, mer folk som röstar på partiet, fler aktiva i partiet, särskilt med invandrarbakgrund och facklig bakgrund. Jag tyckte att det var det bästa som kan hända och det gjorde att mina kolleger inom partiet blev rädda. Och varför? Jo det var självklart (...) Ja de håller ihop alltså och där finns ingen chans att påverka eller förändra eller göra något. Hänger du med, är du en i gänget, då har du man alla möjligheter, avviker du lite, då blir du utfrysad totalt. Och det märkte jag på den tiden; dom var rädda för att vi kanske skulle få en maktposition bland invandrare. Och det gjorde att folk blev besvikna och frustrerade. Dom fick ingen chans. Och det var inte vilka invandrare som helst, därför att det var folk som var väldigt etablerade i samhället, som kunde språket, som hade jobb, som ja, som visste mycket.

Hon säger också:

Men jag kan inte blunda och säga att jag för mina egna meriter, därför att det är inte sant, då ljugar jag. Svenskarna har tagit emot mig därför att jag är invandrare och jag är kvinna och dom behöver invandrare i olika sammanhang. Och det har hjälpt att jag är kvinna och jag är invandrare. Jag kan inte säga att det inte är sant. Jag kan inte säga att jag är där för vem jag är. Nej skitsnack, svenskarna har tagit emot mig, därför att jag är invandrare och jag är kvinna.

Erfarenheten av att vara invald för att hon är kvinna och invandrare delar hon med två andra kvinnor. De berättar om att vara inkvoterade, att vara ett alibi som bevisar att partiets praktik stämmer med retoriken. S kallar sig en barbi-docka; en som är utbytbar; det är inte för att hon är en kompetent politiker som hon sitter där utan för att fylla kvoten. Och hon uttrycker att hon har känslan av att hon vid näst val kanske kommer bytas ut mot nästa invandrarkvinna.

Att vara inkvoterad och användas som alibi kommer fram i intervjuerna, men mindre uttalat hos några medelålders män. Det tycks finnas en skillnad mellan kvinnornas och männens erfarenheter. Även om de medelålders männen också berättar om hur de förhåller sig till andras syn på dem som invandrare så berättar de inte om samma motstånd och utestängningsmekanismer som kvinnorna gör. Erfarenheten att dela migrationens svårigheter med andra invandrare förvandlas av dem till något som ger dem en särställning som de kan använda i sitt politiska arbete som svensk politiker.

Clarissa: Så du känner inget tryck på dig att ta upp invandrarfrågor?

L: Nej, jag tycker att det är ju fel och det är det som jag uppskattar hos partiet för min del, att bara för att jag är invandrare så ska jag inte ta hand om invandrarfrågor. Här är det

faktiskt svenskarna som har tagit hand om invandrarfrågor och jag uppskattar det. Det är bra för det är ju fel annars; jaha här kommer L, som är invandrare, han är bäst på invandrarfrågor. Jag tycker att det är fel, utan jag tar frågor som passar mig och du tar de frågor som passar dig.

Varför tycker du att det är fel?

L: Jag tycker att det är fel att om jag själv inte är medlem i partiet bara för invandrarnas skull, utan jag tycker att jag är en del av det här samhället, som jag har levt i. När jag kom hit var jag bara 21 år gammal, nu är jag 49, så jag har levt här 28 år. Mesta delen av mitt vuxna liv har jag varit här. Och då är det alla samhällsfrågor som rör mig. När det gäller invandrarfrågor, ska jag vara engagerad på samma sätt som du, som är svensk, som tycker att det är fel när det gäller en del av frågorna; integration, utanförskap osv. Så låt oss hand i hand bearbeta dom här frågorna, men och sen är det inte så att bara för att man är invandare, att man är bäst på invandrarfrågor. Det beror på vilken miljö man kommer ifrån, vilket samhällsskikt man är från osv. Så det blir ju fel på det sättet, men det kan ju finnas en och annan fråga, som är knuten till invandrare, som jag tycker att det är självklart att jag ska ta itu med; flyktingfrågor t ex .

Två yngre politiker som trots att de vuxit upp i Sverige och skolats in i politiken genom politiska ungdomsförbund skildrar hur de motades in i "invandraburen" när de gick in i moderpartiet. T beskriver problemet med att vägra framträda utåt som representant för unga, kvinnliga invandrare, som skulle vara ett sätt att synas, vilket krävs för att bli återvald som politiker. Men hon säger att hon vägrar ställa upp som representant för invandrare, för att därigenom motverka tänkandet i invandrare och svenskar och för att inte själv låsas in i invandrarkategorin. Hon anser också att en organisering av invandrare inom partiet skulle få till följd att särbehandlingen av invandrare stärks och upplevde att förväntningarna från andra chilenare att hon som chilenare skulle ta sig an deras sak likaså förstärkte tänkandet i svenskar och invandrare.

Ja och samtidigt brottas man med det här för att man tycker att frågorna är viktiga och man är jätte engagerad i dom, men om jag skulle lägga mig i den fällan så bryter man inte det här.

Hennes strategi att vägra ta på sig arbetsuppgifter som hade med integration att göra delades av några andra.

G: Det är lite så att jag har väldigt medvetet valt att inte jobba med invandrarfrågor för det är en fälla, som man lätt, fast man är medveten om det, går i, och börjar jobba med invandrarfrågor. Då blir det internationella frågor ja, invandrare då och bla bla Det försöker jag att inte göra i kommunen, jag har aldrig drivit de frågorna.

Andra utnyttjade det tillskrivna invandrarskapet för att driva integrationsfrågorna något som de särskilt brann för. Bemötandet varierar emellertid mellan olika nivåer och olika delar av partierna. På en nivå kunde erfarenheten vara att de inte fick representera partiet i internationella sammanhang på grund av invandrabakgrunden, trots en uppväxt i Sverige. Medan på en annan nivå kunde den dubbla kompetensen ses som något värdefullt, som gjorde personen extra lämplig att representera partiet. Det framkommer som en skillnad mellan nationella och lokala sammanhang och som en skillnad mellan stora partier med mycket makt och många förtroendeposter och små partier, som främst har fritidspolitiker och kanske svårt att få aktiva medlemmar.

Alla beskriver en lång inlärningsprocess som de gått igenom för att förstå och kunna delta i det svenska politiska livet. De har lyckats ta sig in genom ett tråget arbete i invandrar- och eller svenska organisationer eller genom långvarigt arbete i ett ungdomsförbund och därigenom precis som andra svenska politiker tidigt tillägnat sig ideologin, partikulturen och mötestekniken. De betonar svårigheten för invandrare att komma in i det svenska politiska arbetet på grund av de formella och utmejslade koderna och arbetsformerna. Få har mött svenska partikamrater som förstått deras svårigheter och tagit hänsyn till deras brist på erfarenhet och kunskap och deras arbetssätt har kritiserats. Men intervjuerna handlar också om svenska kamrater, som har hjälpt till med att lära ut spelreglerna. Det tycks emellertid mycket sällan handla om ett ömsesidigt närmande, istället utgör den svenska mötestekniken en icke förhandlingsbar och opåverkbar grund för den politiska verksamheten.

Avslutning

Detta är ett första försök tolka några aspekter av ett rikt intervjumaterial. Jag har kombinerat ett transnationellt perspektiv med ett perspektiv på nationalstaten och har försökt visa hur de intervjuade politikernas dubbla identitet och existens konfronteras med särbehandlingen av "invandrare" och tänkandet i invandrare och svenskar. Förenklat uttryckt, har jag velat visa en spänning som finns mellan å ena sidan en önskan eller ett krav att politiker med utländsk bakgrund ska finnas representerade i svenska partier, som representanter för andra invandrarna i den politiska församlingen. Det betyder att de väljs in som invandrare och inte som de mångfacetterade politiker de liksom de andra svenskarna är. Dvs. man kan säga att de görs till ett språkrör in i politiken för olika minoritetsgrupper. Å andra sidan finns det en rädsla för att skapa en kollektiv plattform för minoritetsgrupper inom partierna. För att accepteras tycks det dessutom kunskap om de svenska spelreglerna, som mötesteknik och politisk ideologi vara en förutsättning.

Detta framstår som en dominerande berättelse i intervjuerna men det finns också en annan, mindre intensiv, som jag bara pekat på genom att markera att det finns variation i materialet. Det finns utsagor om tillhörighet till svenska sociala gemenskaper och om inkluderande bemötanden i olika svenska gemenskaper. Jag kommer att undersöka detta i mitt fortsatta arbete.

Referenser

- Anderson, Benedict (1997): The nation and the origins of national consciousness, i Montserrat Guibernau & John Rex (red.), *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Cambridge: Polity Press, s. 43–51.
- Basch, Linda, Nina Glick Schiller, Cristina Szanton Blanc (1994): *Nations unbound : transnational projects, postcolonial predicaments, and deterritorialized nation-states*, Blanc Basel: Gordon and Breach, cop.
- Bildt, Lars & Stefan de Vylder (1988): *Chilenarna*, Stockholm: Statens Invandrarverk.
- Brinc, Anita (2002): *Speaking of nationality. On Narratives of national belonging and the 'Immigrant'*, Göteborg: Göteborgs Universitet Sociologiska institutionen.
- Brune, Ylva (2002): 'Invandrare' I mediearkivets typgallerier, i Paulina de los Reyes, Irene Molina & Diana Mulinari (red.), *Maktens (o)lika förklädnader*, Stockholm Bokförlaget Atlas, s. 150–180.
- Clifford, James (1997): Diasporas, i Montserrat Guibernau & John Rex (red.). *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*, Cambridge: Polity Press, s. 283–290.
- Cohen, Robin (1995): Rethinking 'babylon': iconoclastic conceptions of the diasporic experience, i *New community* 21(i): 5–18.
- Dahlstedt, Magnus (2004): Den mångfaldiga representationen, i Ingemar Lindgren (red.), *Det slutna folkhemmet, om etniska klyftor och blågul självbild*. Stockholm: Agora, s. 152–171.
- Glick Schiller, Nina (2004): Transnationality, i David Nugent & Joan Vincent, (red.), *A companion to the anthropology of politics*. Blackwell Publisher, s. 448–467.
- Glick Schiller, Nina (red.) (1992): *Towards a transnational perspective on migration : race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered*, New York: New York Academy of Sciences.
- Hylland Eriksen, Thomas (1993): *Etnicitet och nationalism*, Nora: Nya Doxa.
- Johansson, Rune (1993): Nationer och nationalism, i Sven Tägil (red.), *Den Problematiske etniciteten – nationalism, migration och samhällsomvandling*, Lund: Lund University Press, 15–61.
- Lindqvist, Beatriz (1991): *Drömmar och vardag i exil: om chilenska flyktingars kulturella strategier*, Stockholm: Carlsson.
- Mella, Orlando (1990): *Chilenska flyktingar i Sverige*, Stockholm: DEIFO.
- Miles, Robert (1993): *Racism after 'race relations'*, London & New York :Routledge.
- Mulinari, Diana & Anders Neergaard 2004, *Den nya svenska arbetarklassen. Rasifierade arbetares kamp inom facket*, Umeå: Borea.
- Povrzanovic Frykman, Maja (2001): Construction of identities in diaspora and exile: Croats in Sweden in the 1990s, i Maja Povrzanovic Frykman (red.), *Beyond integration : challenges of belonging in diaspora and exile*, Lund: Nordic Academic Press, s. 166–194.
- Olsson, Erik (2003): Med väskorna packade, i Christina Garsten & Kerstin Sundman (red.), *Modärna människor. Antropologiska perspektiv på samtiden*, Malmö: Liber, s. 191–215.
- Runefors, Ann (2004): "När blir man svensk?" – om hur skilda möjligheter skaps i skolvardagens samspel, i Karin Borevi & Per strömblad (red.), *Kunskap för integration. Om makt i skola och utbildning i mångfaldens Sverige*, Stockholm: Rapport från Integrationspolitiska maktutredningen, s. 29–54.
- Safran, William (1991): Diasporas in Modern Societies: Myths of homeland and return, i *Diaspora* 1(1):83–99.
- Smith, Michael Peter & Luis Eduardo Guarnizo (red.) (1999): *Transnationalism from Below*, New Brunswick: Transaction publisher.
- Tägil, Sven (1993): Inledning i Sven Tägil (red.), *Den Problematiske etniciteten –*

nationalism, migration och samhällsomvandling, Lund: Lund University Press, s. 7–14.

Wahlbeck, Östen (1999): *Kurdish diasporas: a comparative study of Kurdish refugee communities*, Basingstoke : Macmillan in association with Centre For Research in Ethnic Relations, University of Warwick ; New York, N.Y. : St. Martin's Press.

LUST, LAST OCH LAGBROTT

Könsköparen i nytt ljus

Rebecka Lennartsson

Rebecka.Lennartsson@etnologi.uu.se

Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, avdelningen för etnologi

Uppsala universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Hjälpsökande könsköpares berättelser och erfarenheter

Män som söker professionell hjälp för sexuella problem är en stadigt ökande grupp på mansjourer, kriscentra och andra stödverksamheter för män i Sverige idag. Ofta är problemen förbundna med sexuell oförmåga av något slag. En tydlig trend de senaste åren är dock att allt fler män söker hjälp att kontrollera de sexuella begären.¹ Oftast etiketteras problemen med den populära diagnosen sexmissbruk.

De fallbeskrivningar som återges av terapeuter och de erfarenheter som män delar med sig av på nätet är alla påfallande lika varandra. Det är till övervägande del heterosexuella män som söker hjälp. Få av dem tycks göra det för att deras handlingar orsakar dem något egentligt lidande, och det är för de flesta mindre viktigt att förstå och få en förklaring till beroendet, än att kunna sluta. En hjälpsökande man hos KAST² beskrev saken som att han ville ha hjälp ”för att kunna kontrollera kuken så att den inte styr honom som en radar”. Återkommande teman i berättelserna är känslan, svaghet och förlorad kontroll. Männens beskriver sitt begär som ett inre tvång, som ständigt driver dem att tänja på gränserna och söka starkare upplevelser. Den ständiga eftergivenheten mot begären ger i sin tur upphov till skam och ångest, känslor av äckel, av tomhet och självförakt.

Den röda tråden i mitt sexmissbruk har hela tiden varit förnedring, huvudsakligen har jag sökt bli förnedrad själv, av flickvänner och prostituerade, genom smärta, urin och avföring. Så småningom fann jag också ”njutning” i att förnedra andra, och bara att gå till en prostituerad är förnedring i sig självt.

Signatur Tillfrisknande f d torsken i Femenetik.

Ur samhällsrelaterad synpunkt är de män som sökt hjälp för sitt beroende av att köpa sexuella tjänster inte några förlorare. Tvärt om: på ett strukturellt plan tillhör många av dem den mest privilegierade gruppen i samhället avseende kön, klass, etnisk tillhörighet och sexuell läggning. De är inga avvikare ur socialt, ekonomiskt eller fysiskt hänseende, och flera av dem lever i sexuella förhållanden. De har generellt en bra social situation vad gäller ekonomi, utbildningsnivå och arbete, de sköter sina jobb och fungerar socialt. Hälften av männen har en

1 Under 2000 fick 89 män hjälp hos RFSU-kliniken för sexualrelaterade problem. 43 % av dem led av någon form av sexmissbruk, där könsköp ofta ingick.

2 KAST står för Köpare Av Sexuella Tjänster och är en psykosocial verksamhet som erbjuder könsköpare rådgivning och stöd.

fast livspartner, och lika många har egna barn. I sin egenskap av könsköpare personifierar de dessutom en av det patriarkala förtryckets mest uppenbara former. Ändå ger de terapeuter som har erfarenhet av att arbeta med dessa hjälpsökande män en samstämmig bild av dem: De upplever alla vanmakt. "[...] de flesta män som går till prostituerade är på det personliga planet snarast vanmäktiga", säger Maia Gustafsson på KAST. "De kan ha gott självförtroende som pappor eller yrkesmän, men i förhållande till kvinnor är de svaga och underordnade. Det är ganska svårt att se dem som förtryckare". Betoningen ligger i allmänhet på tvånget – männen förmår inte kontrollera sin sexualitet, och deras tvångsmässiga sexuella beteende får konsekvenser för dem själva och deras närstående. "De känner sig avvikande, perversa och maktlösa inför sitt beteende, som de upplever som tvångsmässigt, och flera har beskrivit en rädsla för en inre katastrof om de skulle avhålla sig från sexköp" (Boman & Green 2004). Att de själva skulle utöva makt tycks många vara medvetna om på ett intellektuellt plan, om man ser till de erfarenheter som män i liknande situationer beskriver på chatsidor. De ger uttryck för ett enormt självförakt, för äckel och skam över sina handlingar. På ett känslomässigt plan tycks de i allmänhet dock närmast uppleva sig som offer snarare än som förövare.

Ibland har jag tagit upp en diskussion med dem om hur andra kan se på dem, nämligen som män som förtrycker och utnyttjar kvinnor (i pornografin och prostitutionen t ex.) De brukar då skratta och säga att det förhåller sig precis tvärtom. Själva upplever de sitt beroende av kvinnor som en form av förtryck! Deras uppfattning om kvinnan är att hon är stark, starkare än mannen. De känner inte i något avseende igen sig i mediabilden av dem (Hedlund 1999:109).

När dessa män till slut vänder sig till någon institution för att få hjälp kan den utlösande faktorn ha varit att deras livspartner slutligen har avslöjat det dubbelliv de lever – eller att de oroar sig över att det ska ske – att de bär på en ständig rädsla för att bli smittade, eller att deras vanor har blivit allt för ekonomiskt betungande. Ytterligare ett avgörande skäl kan naturligtvis vara att könsköp har blivit klassat som kriminellt.

Vanmakten analyserad – några tolkningsmodeller

Hur kan det då komma sig att dessa män, som ur ett samhälleligt perspektiv utgör en privilegierad grupp som utövar makt över de kvinnor de köper sexuella tjänster av, upplever sig som maktlösa? Hur kan man förklara denna märkliga vanmakt?

Erfarenheterna speglar förvisso en diskurs som dels kan härledas till den populära och historiskt sett nya diagnosen sexmissbruk, och dels till kriminaliseringen av könsköpet. Det kan knappast vara någon tillfällighet att ökningen av hjälpsökande män tycks sammanfalla med införandet av den lag som 1999 förbjöd köp av sexuella tjänster. Längre tillbaka i historien har könsköpet saknat koppling både till mannens förflutna och hans framtid. Medan prostitutionen stigmatiserade kvinnan och gjorde henne till objekt för vetande och åtgärder, förblev könsköpet en handling. Köpt sexualitet antogs för mannen vara ren och skär drifttillfredsställelse, utan några vidare konsekvenser för honom som person. Men om könsköparen historiskt sett varit anonym och osynlig, har han från och med 1990-talet blivit alltmer synlig, ifrågasatt, analyserad och dokumenterad. För första gången någonsin och någonstans riktas intresset mot den köpande parten i prostitutionen. De uppmärksammas av myndigheter och inom forskning som en särskild kategori och ett samhällsproblem som kräver åtgärder och behandling. Jag har i andra sammanhang påpekat att könsköpet har blivit en identitetsmarkör och att könsköparen i allt högre grad börjat betraktas som en sexuell avvikare (Lennartsson 2004, Kulick 2005). "Den genomsnittlige regelbundet sexköpande mannen ser kanske ut som en vanlig man i statistisk mening, med avseende på yrke, ålder, familjeförhållanden. Men i någon form [...] är han avvikande. Han klarar inte av en förtrolig och nära relation med kvinnor", säger Elisabeth Pettersson på prostitutionsgruppen i en intervju. "I grund och botten mår ingen av männen

som regelbundet köper prostituerade speciellt bra. Även när de försöker bevisa motsatsen, så märks det”, fortsätter hon. Det är framförallt inom en psykologisk diskurs som tanken om att könsköpet utgör symptom på en sexuell avvikelse gjorts gällande.³ Föreställningen har emellertid kommit att bli dominerande. Männen behandlas givetvis i överensstämmelse med denna, det har skrivit en rad böcker på temat under de senaste åren, och den psykologiska diskursen har fått relativt mycket utrymme i media. Det måste naturligtvis förstås också mot bakgrund av ämnets utbredning och genomslagskraft även inom andra områden. Det hävdas ibland att vi lever i en ”psykologisk tidsålder” eller ett ”terapisamhälle”, där religionens roll som vägledare i existentiella frågor har ersatts av psykoterapi och analys. Det gäller inte minst sexualiteten, som har kommit att i allt högre grad beskrivas som ett mentalt fenomen (Ekenstam 1998).

Diskursen om den patologiske könsköparen tenderar i de flesta sammanhang att sammanfalla med diagnosen sexmissbruk. Det betraktas som en beroendeproblematik med samma psykologiska grunder som andra beroenden. Samtidigt skiljer den sig enligt expertisen på en väsentlig punkt från andra tvångsmässiga beteenden. Oftast handlar sådana avvikelser om att man *kontrollerar* sina känslor genom handlingar, exempelvis genom att ständigt övertyga sig om att dörren är låst, lyset släckt, sladden utdragen, händerna rena o s v. Den sexberoende mannen, menar man, agerar tvärt om oavslutligt ut sina känslor (Hedlund 1999:22). Den vanmakt som ett ökande antal män vittnar om antas härröra ur oförmågan att styra sina känslor, att lägga band för sina impulser. Könsköpet blir en avvikelse i den stund som mannen inte längre upplever att han har kontroll över situationen, när han inte kan styra och kontrollera sina begär. Problemet med könsköparen är ur det perspektivet inte hans maktutövning, utan hans brist på makt i förhållande till självet, hans oförmåga att disciplinera och styra sin sexualitet. Han behandlas utifrån antagandet att han avviker från den riktiga, hela manligheten.

Föreställningen om sexköparen som en patologisk avvikare har inte stått oemotsagd. Don Kulick har studerat könsköparen förändrade status som en kulturell konstruktion utan egentlig förankring hos de män den berör (Kulick 2005). Medan diagnosen sexberoende ursprungligen härrörde ur en gräsrotsrörelse, initierad av ett antal individer som upplevde och drog uppmärksamhet till problemet långt innan professionella tog sig an det, är föreställningen om den sjuke könsköparen en politiskt korrekt bluff (Irvine 1993, Kulick 2005). I förlängningen, menar Kulick, riskerar denna diskursiva konstruktion av en ny kategori som ska utredas, analyseras och botas att begränsa vår sexualitet. Den drar snävare gränser kring den godkända ”fina” sexualiteten genom en normaliseringsprocess som skiljer ut och sjukförklarar det som förläggs utanför gränserna för det normala. De erfarenheter som en växande grupp av män gör av vanmakt, ångest och skam i samband med könsköpet skulle med en sådan tolkning endast utgöra någon form av recitation, ett införlivande av den nya diskursen om den sjuka könsköparen.

Även ur ett feministiskt perspektiv finns naturligtvis en uppenbar fara med tendensen att sjukförklara handlingar som officiellt inte är godtagna av samhället. Patologiseringen fråntar mannen ansvaret för sina handlingar; ”Om sexköparen ses som en speciell man ligger problemet och ansvaret alltid någon annanstans” skriver Yvonne Svanström i En självklar efterfrågan (Svanström 2003). Ur ett radikalfeministiskt perspektiv är prostitutionen den institution där mäns dominans över kvinnor kommer till tydligast uttryck. Könshandeln är ur det perspektivet en slutpunkt i ett kontinuum av institutioner som skapats för att garantera män ekonomiskt, känslomässigt och sexuellt övertag gentemot och tillträde till kvinnor. Könsköpet är det fullkomliga uttrycket för en patriarkal ordning och mannens överordnade position gentemot kvinnor i allmänhet och den köpta kvinnan i synnerhet. Sexköparen är ur det perspektivet inte någon avvikare. Tvärt om tycks han vara en man som i hög grad införlivat samhällets

3 Detta tema har jag tidigare behandlat i KVT nr 1–2 2004. I en kommande antologi har jag för avsikt att närmare granska den terapi som erbjuds könsköparna i dag.

maskulina ideal, som närmast definieras som en drift efter makt och dominans. Den vanmakt som vissa män säger sig erfara i egenskap av könsköpare skulle med den förståelseramen möjligen tolkas som ett utslag av att männen upplever sig berövade på en makt som de anser sig ha rätt till, eller att de inte vill erkänna sin privilegierade position.

Det faktum att enskilda män, trots sin samhälleliga överordning, upplever vanmakt har även diskuterats av flera mansforskare (Seidler 2004, Faludi 1999, Ekenstam 2005). Här har den feministiska utgångspunkten att män som grupp äger makt i förhållande till kvinnor differentierats med olika teser om mäns makt och upplevelser av vanmakt. Robert Connells föreställning om en hegemonisk maskulinitet kan ge en förklaring till varför många män, som objektivt sett innehar mycket makt, ändå upplever sig maktlösa (Connell 1999). Det finns många olika manligheter, och de är över – och underordnade varandra. Det innebär att alla män befinner sig i en hierarki, och de allra flesta befinner sig i en underordnad position gentemot någon annan. Även Michael Kimmel påpekar att maskuliniteten är kopplad till makt som män besitter i förhållande till andra män (Kimmel 1996). Om prostitutionsköpet i allt högre grad betraktas och beskrivs som ett utslag av avvikande manlighet, kanske vanmakten kan förklaras mot bakgrund av den grundmurade rädsla för omanlighet som sägs prägla maskuliniteten (Ekenstam 2005). Den skam som enskilda män förknippar med könsköpet kunde då hänföras just till den diskursiva konstruktionen av mannen som avvikare. Det skulle kunna tyda på att vissa män har internaliserat den nya diskurs som patologiserar könsköparen. Just ordet skam är särskilt intressant i sammanhanget. Medan *skuld* har att göra med en handling, något man *gjort*, är skam förknippat med *vem man är*, menar Sandra L Bartkly (1990, Ambjörnsson 2003.) Det talar för att könsköpet i högre utsträckning har blivit en identitetsmarkör, en handling som antas kunna avslöja mannen i fråga som en särskild sorts människa. Skuld kan man känna över en begången handling. Skäms gör man över sig själv.

Oavsett hur man tolkar eller vad man tycker om detta nya uppmärksammande av den köpande parten i prostitutionen, så hänger det samman med en problematisering av den manliga sexualiteten som knappast tidigare har varit möjligt. Det har fört med sig att könsköpande män för första gången i historien uppfattas – och uppfattar sig själva – som föremål för diskussion och påverkan. I detta ifrågasättande ligger enligt min mening en omvälvande och frigörande potential. Men för att ta vara på denna potential, tror jag man måste gå utanför ramar på givna tolkningsmodeller. Man måste tänka bortom den mediala bilden av könsköparen och de föreställningar om manlig sexualitet som de implicerar.

För att förstå grunderna till den ökning av män som söker hjälp för sexuell beroendeproblematik ur ett kulturvetenskapligt perspektiv, tror jag det dels krävs en konstruktivistisk analys av den manliga sexualitetens förändringar på ett strukturellt plan. Dels krävs det en mer fenomenologisk analys av enskilda mäns erfarenheter. Det finns varken underlag eller utrymme för någon sådan utvikning i föreliggande artikel. Utifrån ett mycket begränsat material bestående av reklam för sexhjälpmedel och könskirurgi som riktar sig till män, vill jag dock i det följande göra några reflektioner kring förestående förändringar i den manliga sexualiteten.

Den falliska ordningen

Jag tycker det är märkligt hur debatten så envist fokuserats på vad pornografin gör med kvinnor, aldrig vad den gör med män. Möjligen anförs ibland att pornografin ger män en felaktig kvinnobild, men aldrig något om vad den ger för slags mansbild. (...) Porrfilmer gestaltar oftast männen som stela timmerstockar, till synes helt utan känslor och som mekaniskt utför rent heroiska prestationer i syfte att tillfredsställa kvinnor. Men varför gör dom så? Manbarhetsriter handlar ju om att män ska uthärda smärta utan att visa känslor. På köpet ryker givetvis förmågan att visa även många andra känslor. T ex förmågan till empati och att våga släppa taget. Att ge sig hän. Kvar blir den kontrollerade

aggressionen, den som samhället förväntar sig av män för att hålla ordning i leden och kunna sända unga män ut i krig. Mannen kan därför inte själv ge uttryck för den njutning och underkastelse kvinnor visar på film. (...) Ur debatt på nätet

Det är svårt att föreställa sig den manliga heterosexualiteten som konstruerad. Dels för att vi i regel har svårt att föreställa oss sexualiteten som något annat än ren natur, en föga föränderlig urdrift som möjligen kan kuvas och undertryckas, men knappast styras. Men också därför att maskulinitet ofta betraktas som en ontologisk kategori, på grund av den makt som män som kategori betraktad äger i förhållande till kvinnor. Makt förknippas med repression – och förtryckarna har i regel varit män. Mannen är den som producerar och reproducerar den repressiva makten, och kan därigenom själv undkomma all repression och kulturell styrning och fritt odla och leva ut sin sexualitet.

Men även den manliga sexualiteten har naturligtvis sin historia och förändringspotential. Under det senaste decenniet har den heterosexuelle mannen, den tidigare så osynliggjorda normen, blivit ett allt mer uppmärksammat forskningsområde. Det finns en lång erfarenhet av att studera och analysera den kulturella konstruktionen av kvinnors sexualitet. Här finns ofta en mer uppenbar och omedelbar kulturell påverkan – åtminstone vid en första anblick. I det enorma flöde av budskap med sexuell anknytning, såväl uttalad som underförstådd, som vi utsätts för var dag dominerar ju det kvinnliga objektet, medan män är påtagligt frånvarande. Den kvinnliga sexualiserade kroppen har blivit så utnyttjad för kommersiella syften att flera forskare har påpekat att den tenderar att uppgå i varan; kvinnans förmodade attraktionskraft överförs till varan – och kvinnan reduceras till ett konsumtionsobjekt (Solomon-Godeau 1996). Även om sexualitet sällan avbildas explicit – annat än i pornografin – är den närvarande genom symbolik, ett slags konsensus om den erotiska laddningen hos vissa ting och företeelser (Dyer 1990). Men samtidigt som representationer av den manliga sexualiteten i stort sett saknas i det offentliga rummet, är den ständigt närvarande som föreställning (Dyer 1990, Hirdman 2004:10). Alla dessa bilder och representationer anspelar ju på och vänder sig till en förment manlig blick och en manlig åtrå. Därigenom säger de egentligen kanske mer om manlig sexualitet än om kvinnlig – eller snarare om synen på och den subtila påverkan av manlig sexualitet. Och även om sexualiserade bilder av män är väldigt ovanliga, finns den manliga sexualiteten ofta representerad i symbolform. Som Richard Dyer påpekat kretsar denna symbolik nästan uteslutande kring genitalierna – inte sällan i form av ett vapen: svärd, batonger, pistoler, knytnävar – som samtidigt betecknar manlig potens, styrka, hårdhet. Han menar att en sådan symbolik reducerar manlig sexualitet till könsorganet, som tycks leva sitt eget liv, bortkopplad från och oberoende av mannen (Dyer 1990). Mannen som är styrd av sitt könsorgan är en kulturell föreställning som vi nog alla har stött på. Det är en föreställning med historiska rötter i 1800-talets separerande av kärlek och sexualitet, och den syn på (den manliga) sexualiteten som en mekanisk, ansiktslös och relationslös drift som följde på denna separation. Sexualiteten kom att skiljas ut från kroppen som en separat storhet, något i sig själv tillräckligt som samtidigt måste underhållas och kväsas. Men även om denna föreställning knappast är ny, finns det fog för att påstå att den ihärdighet med var man idag uppmanar män att samtidigt stimulera och ta kontroll över detta förmodat autonoma begär aldrig har varit större. Internet formligen svämmar över av reklam för sexhjälpmedel av olika slag. Den absoluta lejonparten av produkter vänder sig till män. Sprayer, krämer, tabletter, örtextrakt och vacuumpumpar utlovar längre, större, hårdare och mer uthållig erektion. Somliga annonser strävar efter ett professionellt intryck; bilder av allvarliga män i vita rockar och med seriös framtoning i texten. Andra går utan omsvep på huvudfrågan: duger du egentligen som du är? Mycket av reklamen utnyttjar och bidrar naturligtvis samtidigt till ett komplexfyllt förhållande till könsorganen. Är jag tillräckligt stor? Är jag tillräckligt uthållig? Diverse märkliga preparat och redskap utlovar penisförstoring och förhindrande av krympning. Här finns också en ökande marknad för kirurgiska ingrepp. Att vara ”utrustad som en häst” tycks anses

som något högst eftersträvansvärt. Om att styra sin erektion, regissera och manövrera den sexuella akten är att vara man, så är medlet för att nå dit förutom självdisciplin en rad piller, vätskor, tekniska hjälpmedel och könskirurgi – allt till avsevärda kostnader, såväl ekonomiska som känslomässiga. Vad som förvånade mig mer var reklamens återkommande uppmaningar om att tillfredsställa sin fru eller flickvän, inte bara en utan flera gånger. ”Gör din fru lycklig”, uppmanar annonserna. ”Överraska henne med ett maraton” eller ”Ta henne till sjunde himlen”. Här finns en oerhörd fokusering på såväl kvantitet som kvalitet. Reklamen kombinerar en traditionell och fallocentrisk maskulinitet med nya krav på att tillfredsställa ett aldrig sinande krav på tillfredsställelse från kvinnor. Det handlar om tekniker och redskap – en påfallande mekanisk drift utan synbar koppling till känslor eller ens till kroppen i övrigt. ”Phallic desire is a matter of alienated work, the instrument of that work being the male body, or more precisely the erection” skriver Andy Moyer, och det är en iakttagelse som tycks stämma väl i det här fallet (1990). I motsats till en vanlig föreställning om mäns sexualitet som ”målorienterad” i meningen helt inställd på den egna utlösningen, framställs den här som nästan uteslutande inriktad på kvinnans klimax. Det producerar ett manlighetsideal som bygger på krav, där storlek, förmåga och uthållighet är centrala teman (jfr Segal 1990). Den manliga sexualiteten framstår som något som måste manövreras, styras och finslipas. Det stämmer väl överens med flera maskulinitetsforskares påpekande att manlighet på ett annat sätt än kvinnlighet överhuvudtaget är kopplat till förmåga och aktivitet. Medan kvinnlighet antas vila i den kvinnliga kroppen, är manlighet något man uppnår, erövrar eller presterar (Seidler 2004, Kimmel 1996, Ekenstam 2005). Denna maskulinitet tycks på ett avgörande sätt hänga samman med den sexuella förmågan och läggningen.

Det är ju fullt förståeligt om denna fixering vid den manliga potensen hos män inplanterar en osäkerhet och en prestationsfixering utan tidigare motstycke i historien. Den växande industrin av sex-terapi kan förvisso härledas till detta, men i de fallen handlar det väl snarare om de män som inte upplever sig ”tillräckliga” avseende storlek, teknik, lust, förmåga eller uthållighet. Det rör sig uppenbarligen om en medikalisering av maskulin sexualitet. Enligt Lynne Segal kan den rent av jämföras med det förra sekelskiftets besatthet av kvinnlig sexuell oförmåga (Segal 1990). Då var frigiditeten ständigt på tapeten som ett personligt och samhälleligt bekymmer och barometer på tidsandan. I dag har det ersatts av manlig impotens. Men de könsköpande männen med beroendeproblematik tycks ju tvärt om närmast införliva den bild av den manliga sexualiteten som reklamen målar upp; alltid initiativtagare, alltid redo, alltid jägaren – aldrig den jagade. De fallerar emellertid i ett avgörande avseende: kontrollen. Kontroll är ett återkommande tema som tycks särskilt centralt i reklamen. Ibland uttrycks det explicit – ”Ta kontroll över ditt sexliv” – men ofta är det en outtalad grundförutsättning för de stordåd reklamen manar till. Det är också en egenskap eller förmåga som förknippas med manlighet i en vidare mening. När Shere Hite i *The Hite report on male sexuality* från 1981 frågade ett stort antal män vad som gjorde en man till en man, utkristalliserades ett centralt tema: kontroll. Denna kontroll tycktes dock i huvudsak handla om självdisciplinering, om kontroll över sig själv snarare än över andra. Variationer på temat var självförtroende, oräddhet, autonomi, oberoende, ledarskapsförmågor (Moyer 1990). Victor Seidler har i flera studier pekat just på den moderna manliga sexualitetens starka koppling till just kontroll rationalitet och självbehärskning. Det är ett ideal som grundar sig i den moderna tudelningen mellan förnuft och känsla, själ och kropp, natur och kultur, där allt som hörde förnuft och ordning till kodades som manligt, medan det kroppsliga, sinnliga och okontrollerbara hänfördes till kvinnan och fick lägre status.

Det största problemet för de män som söker hjälp är ju inte heller att de upplever sig maktlösa i förhållande till kvinnor eller till andra män. Den vanmakt de erfar hänförs i stället till det egna jaget. Det som upplevs problematiskt för männen och i än högre grad i olika terapeuters tolkningar av deras erfarenheter, är inte det faktum att de begår kriminella handlingar,

att de utövar makt över andra eller att de misslyckas med att utöva makt över andra. Vanmakten inträder i det ögonblicken då männen tycker sig förlora kontrollen över sig själva. Det är en utveckling som syntes sammanfalla med den tes om "rädslan att falla" som Claes Ekenstam framfört; en manlig självbehärskning framvuxen ur det moderna samhället som drivits mycket långt (Ekenstam 1998, 2005). Den makt som maskuliniteten implicerar bygger med en sådan tolkning inte i första hand på mäns kontroll över kvinnor eller över andra män, utan på deras kontroll över sig själva.

Modet att falla

Vad erotiken främst kan ge oss är möjligheter att skapa och uppleva stämningar. Magin ligger däri att vi inte vet vilken stämning som inställer sig. Blir det glädje och värme, eller övergivenhet och ensamhet, eller vild extas, eller tät gemenskap, eller sömnig bortdomning, eller mjuk och len sorg, eller taggig och upprivande sorg, eller fniss och trams, eller nyfiken upptäckariver, eller aggressiv utlevelse, eller fjäderlätt ömhet, eller svettig utmattning, eller blir det en känsla av att falla, eller kommer det att kännas som att flyga, eller inträder en stilla ro där allt upplöses i en meditativ försjunkenhet, eller hamnar vi i förorättad indignation, eller får någon av oss obehag, kanske till och med smärtor, eller uppenbaras plötsligt dolda och skrämmande sammanhang, eller blir det helt enkelt bara lite småkul.

Att på förhand inte veta något om detta är vad som gör erotiken osvikligt och evigt spännande. Inget är misslyckat. Inget är bäst.

Signatur på Manliga nätverkets hemsida.

Dessa enskilda mäns känslor av skam och vanmakt kan i många fall säkert härröra ur oförmåga att styra sina begär och den rädsla för att falla ned i omanlighet som patologiseringen av könsköpet inneburit. Men det finns också en fara med att stanna vid ett antagande om att dessa upplevelser endast härrör ur en ny diskurs och ur rädslan att tappa greppet och därigenom bli omanlig.

Jag tror emellertid att man måste skilja på de strukturella fenomen som påverkar manlig heterosexualitet och som gör prostitutionen möjlig i dagens samhälle, och enskilda individers behov och handlingar. De saknar naturligtvis inte anknytning. I hög utsträckning förutsätter de varandra – men det finns också en möjlighet att de kan på tvärs. Om man undantagslöst analyserar handlingsmönster med de strukturella fenomenen för ögonen, riskerar man att vidareföra de kulturella könsstereotyper som är själva grundförutsättningen för prostitution. Det är av stort intresse att undersöka hur maskulin sexualitet konstrueras – i synnerhet som det historiskt sett är ett sådant eftersatt ämne. Men man måste också analysera hur den iscensätts och hur enskilda individer efterlever, omformulerar eller motsätter sig den. Jag vill med Victor Seidler hävda att det finns en löpande klyfta mellan representationer och levd verklighet, mellan språk och erfarenhet (Seidler 2004, Aarseth och Olsen 2004). Medan kvinnors förändringsprojekt har etablerat förbindelser mellan det personliga och det politiska i deras liv, ligger mäns förändringspotentialer i diskrepansen mellan det personliga och det politiska menar Helene Aarseth och Bente Marianne Olsen (Aarseth & Olsen 2004). Är det kanske möjligt att den vanmakt som vissa män upplever i relation till sin sexualitet också kan förstås som frustration över en mer svårdefinierad brist i den sexualitet som betraktas som manlig? Om manlig sexualitet förknippas med rationalitet och kontroll, är det rimligt att anta att i den mån dessa ideal efterlevs sker det på bekostnad av känslor och andra mindre uttalade behov.

Det är intressant att flera av de män som nu vänt sig till de institutioner som erbjuder könsköpare hjälp och stöd hävdar att de tidigare många gånger avfärdats när de sökt hjälp för vad de upplevt som en problematisk sexualitet. Det har helt enkelt inte funnits någon kulturell legitimitet för dessa känslor. Nu finns en diskurs som i huvudsak oskadliggör den föränderliga potential dessa upplevelser innebär, genom att leverera en tolkning som jag vill påstå utgår från och reproducerar en stereotyp maskulin sexualitet.

En tanke som jag vill pröva är vad som händer om vi istället för att utgå från att könsköparen och missbrukaren är en man som misslyckats med att kontrollera sin lust, en man som är svag därför att han ger efter för varje impuls, frågar oss om många av dessa män inte snarare i allt för hög grad lyckats med det som reklamen uppmanar till. De har lyckats separera könslivet från sina egna jag, från andra känslor och sensationer. De har stöpt om sina kön till redskap. Kanske handlar då det sexuella missbruket och måttlösheten mer om att behärska och kontrollera, än om att ge sig hän? Kanske är det tvångsmässiga beteendet snarare ett sätt att hålla känslorna under kontroll, än att ge efter för dem? En sådan sexualitet har sina rötter i en kultur som kräver att mannen alltid ska vara den som håller i tyglarna, den som har överblick och kontroll, samtidigt som den manar till utlevelse, ständigt uppdrivna kickar och stegrade sensationer. Det är en kultur där manlighet rent bokstavligt tappas på flaska och trillas till piller och säljs tillbaka till männen, med uppmaning att själv styra sin erektion. Claes Ekenstam för i en artikel utifrån Alexander Lowen en diskussion om att dagens prestationsinriktade och mentalt förankrade sexualitet får till följd att det sexuella umgänget snarare blir ett försvar mot känslor än ett uttryck för dem (Ekenstam 1998:31). Om det stämmer är den sexmissbrukande eller könsköpande mannen inte en man som snubblar nära avgrundens rand eller redan har fallit, om vi med detta menar att han allt för lätt ger efter för sina känslor och blir slav under sina begär. Han befinner sig så långt man kan komma från djupet, och han saknar modet att falla. Den vanmakt han känner inför sitt beteende kanske snarare är en diffus längtan efter att verkligen falla, en saknad efter den integrerande erotik som den anonyma signaturen ovan beskriver, som förutsätter att man släpper på kontrollen. Maktlösheten relateras med en sådan tolkning inte till en avvikelse från normen, utan ses snarare som en följd av den. Att analysera det faktum att prostitutionsköp för ett antal män i ökande omfattning genererar upplevelser av maktlöshet och svaghet betyder naturligtvis inte att man blundar för den genusbaserade maktordning som könshandeln är uttryck för på ett strukturellt plan. Tvärt om blir det särskilt intressant att fråga sig hur denna maktordning kan upprätthållas trots att det i det enskilda fallet kan handla om vanmakt snarare än om makt (Fraser 1993:179). Men det är också enligt min mening viktigt att poängtera att män kan må dåligt inte bara i positioner som avviker från en hegemonisk maskulinitet, utan också på grund av den hegemoniska maskuliniteten i sig (Seidler 2004). Det innebär att män inte bara kan förlora på jämlikhet – de har allt att vinna på den!

Litteratur

- Aarseth, H & Olsen, B M (2004): "Maskulinitet, imagination och livssammanhang. Att nå förändringspotentialer hos män", i *KVT* nr 1–2.
- Dyer, Richard (1990): *Male sexuality in the media* in Metcalf / Humphries *The sexuality of men*, Pluto press.
- Boman, S & Green, E (2004): *Sex på köpet? Reflektioner utifrån ett psykoterapeutiskt arbete*, RFSU.
- Connell, Robert (1999): *Maskuliniteter*.
- Ekenstam, Claes (2005): "Rädslan att falla", i *NIKK magasin* nr 1 2005.
- (1998): Kroppen, viljan & skräcken för att falla, i *Rädd att falla. Studier i manlighet*, Gidlunds.
- Faludi, Susan (1999): *Ställd. Förräderiet mot mannen*, Norstedts.
- Folket i bild kulturfront* nr 5 1996.
- Fraser, Nancy (1993): "Beyond the Master / Subject Model", i *Social text* nr 37.
- Garpe, M & Osten, S (1978): Förbud prostitutionen – kriminalisera kunden, i Fredelius *Ett onödigt ont*.
- Hedlund, Eva (1999): *Män med sexuell beroendeproblematik*, Carlssons.
- Hirdman, Anja (2004): "Mirrored masculinity? Turning the perspective of sexualization and representation around", i *NIKK magasin* nr 3.
- Irvine, Janice M (1993): "Regulated passions: the invention of inhibited sexual desire and sex addiction", i *Social text* nr 37.
- Kimmel, Michael (1996): *Manhood in America*.
- Kulick, Don 2005: 400 000 Swedish perverts, i *GLQ* vol 11 nr 2.
- Lennartsson, Rebecka (2004): Könsköparen; från ordination till perversion, i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1–2.
- Moye, Andrew (1990): Pornography, i Metcalf / Humphries *The sexuality of men*, Pluto press.
- Segal, Lynne (1990): *Slow motion. Changing masculinities, changing men*, Rutgers university press.
- Seidler, Victor (1990): Fear of intimacy, i Metcalf / Humphries *The sexuality of men*, Pluto press.
- (2004): Des/orienterade maskuliniteter. Kroppar, känslor och rädsla, i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1–2.
- Solomon-Godeau, Abigail (1996): The other side of Venus: The visual economy of feminine display, i de Grazia ed *The sex of things*, University of California press.
- Svanström, Yvonne (2003): En självklar efterfrågan? Om torskare och sexköpare under hundra år i *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, Atlas.

Svensk rockkritik 1960–2000

Ulf Lindberg

ulf.lindberg@lut.mah.se

Kultur, språk, medier, Malmö högskola

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Under 1900-talets senare hälft har flera former av "låg" (populär) kultur blivit mer eller mindre "legitim". Det gäller bl. a. om foto, film, jazz och rock. Mycket talar för att det är möjligt och fruktbart att diskutera sådana legitimeringsprocesser med hjälp av Bourdieus fältbegrepp. Inom alla de nämnda områdena har en autonom pol urskilts eller konstruerats, för rockens liksom filmens del under 1960-talet.

Mitt paper utgår från hypotesen att rockkritiken haft stor betydelse för att legitimera rocken. Den delstudie som jag kommer att uppehålla mig vid ingår i en större, kollektiv undersökning av brittisk, amerikansk och nordisk rockkritik som sträcker sig från 60-talets brott med nöjes-journalistiken över en postmodern fas till dagens institutionaliserade mångfald. Fokus ligger på positionsbildande kritiker och tidskrifter. I väsentliga avseenden framstår utvecklingen i Sverige som typisk, men den aktualiserar också problem som sammanhänger med relationen mellan en icke-engelskspråklig periferi och ett anglosaxiskt centrum, nationella kontra trans-nationella fält m.m.

Svensk rockkritik 1960–2000

'[M]iddle-ground' arts such as cinema, jazz, and, even more, strip cartoons, science fiction or detective stories [...], these arts, not yet fully legitimate, which are disdained or neglected by the big holders of educational capital, offer a refuge and a revenge to those who, by appropriating them, secure the best return on their cultural capital (especially if it is not fully recognized scholastically) while at the same time taking credit for contesting the established hierarchy of legitimacies and profits.

Detta citat från *La distinction* (Bourdieu 1979/1984:87) kan tjäna som introduktion till ett forskningsprojekt jag ledde 1998–2000 som en av fyra skandinaviska forskare från olika discipliner. Projektet handlade om hur rockkritiken har bidragit till att göra en populär kulturform, rockmusiken, till åtminstone "semilegitim" (Lindberg & al 2005). Bourdieu nämner inte rocken, men det är väl knappast någon tvekan om att den passar in i bilden – i vissa avseenden kanske t o m bättre än de exempel han själv ger.

Projektet undersökte anglosaxisk och skandinavisk rockkritik i tryck från 60-talet och framåt (den anglosaxiska delen ingår i Lindberg & al 2005). En central fråga för projektet har varit i vilken mån man kan tala om rock och rockkritik i termer av kulturella fält. Här har vi strävat att urskilja och analysera distinkta positioner, uppburna av kritiker, redaktörer och tidskrifter, positionernas förvandlingar under perioden och de komplexa relationerna mellan amerikanska och brittiska föregångare, inbördes och gentemot de skandinaviska arvtagarna. Existensen av ett rockfält som inkluderar ett prästerskap av kritiker har tidigare postulerats av bl. a. Laermans (1992) and Regev (1994). Vår studie stöder detta postulat men hävdar också att kritiken redan kring 1970 nått en sådan grad av självständighet att man kan urskilja svaga nationella kritikfält, belägna i skärningspunkten mellan rockfältet och det journalistiska fältet, med tillhörande doxa, värdesystem, stridsfrågor, kanon, tillträdeskrav, stilistiska repertoarer

och ett internt prästerskap som sätter agendan för andra deltagare.¹ Sekundärt har vi undersökt hur det som Bourdieu kallar "rummet av möjligheter", d.v.s. den reservoar av specifika tillgångar – skolor, genrer, stilar, arbeten etc. – gestaltat sig. Här har rockkritiken utvecklat en offentlig diskurs med starka heteroglotta inslag, en hybrid där element av hög teori blandar sig med element hämtade från vardagligt umgänge med musiken till en spänningsfylld mellanstil. Förebilderna har varit många: tidigare populärkulturell journalistik, film- och jazzkritik, etablerad konstdiskurs, litterär prosa förmedlad via New Journalism, samtida debatt om estetik, ungdomskultur, politik och amerikansk kultur, m. fl.

Ämnet är omfattande och har rest många problem. Jag ska nämna några som är specifikt knutna till användningen av Bourdieu innan jag går in på vår historieskrivning och landar i den svenska rockkritikens utveckling.

En typ av kritik som särskilt aktualiserats av postmodernister har ifrågasatt hur relevanta Bourdieus smakhierarkier egentligen är i ett senmodernt, snabbt föränderligt samhälle. Ger det överhuvud taget mening att tala om legitim kultur längre? Strängt taget berör den typen av invändningar knappast projektet, som tvärtom bidrar till den empiriska utforskningen av sådana frågor. Dessutom har kritiken i sin extremare form tillbakavisats, bl. a. av Laermans (1992), som menar att senmodern kultur fortfarande har ett maktcentrum baserat på utbildningssystemet, men ett centrum som omges av ett nätverk av perifera subkulturer, var och en med sina egna, av centret relativt oberoende legitimeringsinstanser och hierarkier. Laermans' position, som beskriver ett "polyhierarkiskt men fortfarande centrerat" kulturellt tillstånd (256), kan nog anses giltig för de flesta västerländska samhällen i dag. Tilläggas bör att även om Bourdieu inte formulerat någon explicit moderniseringsteori, har han identifierat som tendens den växande betydelsen och den relativa autonomiseringen av kulturella fält, praktiker och kulturellt kapital. Han har också påvisat några generella mekanismer i denna utveckling, t ex att den kulturella sfären kombinerar underkastelse med motstånd mot den dominerande ekonomiska sfären. Som led i dessa mekanismer uppstår nya kulturella fält med tvetydiga relationer till etablerade fält. Sålunda tillhör det rockfältets egenheter att här råder en viss förståelse mellan den autonoma och den heteronoma polen, mellan en rockapproach som strävar att situera musiken i en kontext av social och/eller politisk revolt och den ursprungliga popapproachen till musiken som del av en konsumistisk livsstil.² Autonomi har inte minst etablerats genom omvärdering av kulturell produktion inom fältets heteronoma del. Det har resulterat i ett relativt litet utrymme för experimentell heterodoxi och lämnat större plats för centrum och dynamiken mellan polerna.

Den välbekanta kritik som riktats mot Bourdieus smakbegrepp bör möjligen tas på större allvar. I ett ortodox bourdieuperspektiv framträder rockkritikens "founding fathers" – det är först efter punken man kan tala om en uppluckring av fältet i etniska och könsmissiga termer³ – som "nyintellektuella" (jfr Bourdieu 1979/1984:370–371), vilkas outsiderposition i relation till utbildningssystemet hänvisat dem till att specialisera sig på legitimerbar snarare än legitim kultur. Rockkritikens födelse går då att förstå i termer av en marknadsstrategi som utmärker

1 I efterhand kan man diskutera om inte denna bild kunde ha nyanserats mera. I vissa fall, framför allt i USA, tycks det ytterst rimligt att tala om ett särskilt kritikfält; i andra, däribland de skandinaviska länderna, är det svårare att avgöra om och i så fall när kritiken övergår från att vara ett delfält till ett eget fält.

2 Innan Velvet Underground rådde inte nödvändigtvis någon konflikt mellan stor- och småskalig produktion. Särskilt i USA var tanken på en permanent underground- eller alternativ scen främmande. Det var en del av doxa att bra rock som Beatles, Stones och Dylan sålde bra, och kritiker måste argumentera för valet när de skrev om mindre artister (Gendron 2002:277).

3 I USA tillhörde Ellen Willis och i Sverige Mia Gerdin de kvinnliga pionjärerna. Som Negus (1992:118) noterar tenderar publikationer som läses av många kvinnor och sysselsätter många kvinnliga journalister att återfinnas "in the teenage pop area, such as *Smash Hits*, or general teenage magazines [...] which treat music in a less analytical and more anecdotal manner, and are more concerned with fashion, health and social relationships" Det bidrar naturligtvis till att kvinnorna blir färre i en studie av vår typ.

en specifik klassfraktion. Men samma fenomen kan också uppfattas som en akt av motstånd knuten till en kulturell demokratiseringsprocess, ett led i den estetisering av vardagslivet som bl a observerats av Featherstone (1991) eller ett resultat av vad Ziehe & Stubenrauch (1982) kallat "ovanliga läroprocesser", framkallade av den senmoderna kulturella friställningen – för att bara ta några exempel. På ett samhälleligt plan rör det sig otvivelaktigt om en breddad kulturell kompetens – nya sätt att utvinna estetisk njutning, introduktion av nya objekt som bärare av estetiskt värde och skapande av nya diskurser som kan göra rättvisa åt dem – vilken ifrågasätter Bourdieus snäva förståelse av vad som kan räknas som kulturellt kapital (jfr Bjurström (1997:480).

Jag vill också peka på ett annat problem, som rör omfattningen av ett fält. I bourdieu-traditionen är det huvudsakligen nationella eller mindre enheter (som redaktionen för *Les temps modernes*) som undersökts som fält. Rockens idiom å andra sidan har blivit ett slags global, estetisk infrastruktur som medierar mellan det moderna-universella och det lokala-nationella (Regev 1997, Gudmundsson 1997). När det gäller kritiken däremot består en tydlig uppdelning i centrum och periferi, som bottnar i det engelska språkets dominans. Under en period i början av 70-talet utövade amerikanska och brittiska kritiker ett så starkt inflytande på varandra att man kanske vågar tala om ett transatlantiskt rockkritiskt fält. Samtidigt rör det sig om två ganska olika traditioner, som skandinaviska kritiker har kunnat spela ut mot varandra:

American rock writers are mythologists: they comb music for symbolic significance, and their symbols are derived from a sweep through American culture in general. These rock critics write (and are read) as American culture critics. British rock writers, by contrast, are still pop fans, still isolated in a cult world (Frith 1981:10).

I projektet har "kritik" definierats som en kvalificerad typ av journalistik, inriktad på offentlig *diskussion*. Sådan seriös behandling av rock/pop förekom knappast intill mitten av 60-talet. Innan dess dominerades mediernas täckning i stort sett helt av nyheter, skvaller och topplistor. Den musikpress som fanns – ledd av anglosaxiska tidskrifter som *Billboard*, *Down Beat*, *Melody Maker*, *New Musical Express* – stod i skivindustrins tjänst, och knappast någon ifrågasatte denna tingens ordning. När en förändring började märkas 1964–65 var den omedelbara orsaken att vissa artister tycktes ställa krav på att bli betraktade som autonoma kulturproducenter – framför allt Beatles, Stones och Dylan. I brittiska *Melody Maker* kan man följa hur fokus förskjuts från artistisk image till hantverk och därifrån till en diskussion av intentioner och autenticitet – det senare ett nyckelord åtminstone intill 80-talet. Debatten tillspetsades av att i brittisk r'n'b kolliderade en folkmusikestetik som prioriterade ursprunglighet med en expressiv konstestetik. Vilket var mest 'autentiskt': att härma de amerikanska förebilderna eller göra rockmusik i sitt eget idiom? Sådana problem skapade varaktiga spänningar också i de nordiska länderna och ledde till återkommande stridigheter.

Ur ett bredare kulturellt perspektiv står rockkritikens födelse i nära samband med 60-talets sociala, politiska och estetiska klimat: västvärldens stigande välstånd, utbildningsexplosionen, framväxten av unga "nyintellektuella" med rötter i arbetarklassen, den amerikanska motkulturen, New Journalism, popkonsten, Marshall McLuhans och Herbert Marcuses olika versioner av ett nära förestående utopiskt samhälle, etc. Kritikernas strävan att legitimera värdet av sina rockupplevelser var en parallell till upphöjelsen av andra 'låga' kulturyttringar som film och jazz och följde ett liknande mönster. De uppfattade rock som konst utan att nödvändigtvis bruka ordet: musiken tillskrevs en subversiv, ja frälsande potential och kulturen kring den sågs som uttryck för en hel generations strävanden.⁴ På motsvarande sätt bar de

4 För Cohn (1969) erbjöd rocken en "magisk" transformation av vardagslivet, för Marcus (1969) skapade den en hel generations sensibilitet, för Christgau (personlig intervju 1998) var den en källa till "epifanier" osv.

kriterier och skrivsätt som utmärkte denna diskursiva formation drag av en ”oren” estetik; man krävde sinnlig omedelbarhet men reserverade sin djupaste respekt för ”betydande” verk och artister – sådana som var ”originella”, gjorde ”skarpa iakttagelser” av samtida fenomen eller frammanade ”utopiska” tillstånd. Grunden hade lagts av brittiska föregångare som Nik Cohn, men det var med amerikanska tidskrifter – *Crawdaddy!*, *Creem*, *Rolling Stone* – och skribenter som Greil Marcus, Robert Christgau, Jon Landau, Lester Bangs och Dave Marsh man kan säga att rockkritiken etablerade sig 1966–67. Den fråga som hemsökt 50-talet, om rock var en acceptabel form av underhållning, förvandlades nu till en annan: var inte rocken *mer* än underhållning, rentav jämbördig med vad konsten hade att erbjuda?

Därefter går det snabbt. Efter ett par år lägger först *Melody Maker* och sedan kollegan *New Musical Express* om kursen för att tillgodose en växande rockpubliks krav. Skribenter som Richard Williams i *MM* och Nick Kent och Charles Shaar Murray i *NME* blir förebilder också för många svenska kritiker. Mellan 1972 och 1976 kan man eventuellt tala om ett transnationellt fält med ett antal tydliga positioner, utstakade av ett vitt, manligt, anglosaxiskt ”prästerskap”, vars värdesystem och dialekter kodifierats i en hegemonisk diskurs. Med punken splittras det upp i nationella fält med delvis olika agendor. I England blev fältets doxa starkt ifrågasatta vid ingången i 80-talet; i USA skedde motsvarande postmoderna vändning långsammare och i stor utsträckning genom smidig anpassning (de flesta av kritikens ”founding fathers” är ännu aktiva). I dag är huvudtendenserna en differentiering och en polarisering, som givit upphov till en mångfald nya positioner. Marknaden har delats upp efter åldersgrupper och genreprefenser och kritikerna i en elit med suddiga gränser mot universitetsfältet och en bred massa som försöker guida konsumenterna genom det gigantiska skivutbudet. Rockens legitimitet framgår kanske bäst av att seriösa artiklar i ämnet regelbundet uppträder på kultursidorna.

Även om utrymmet inte medger några detaljer, borde det stå klart att rockkritiken är av stort intresse för studiet av senmodern kultur. Den väcker frågor om relationerna mellan centrum och periferi, hög och låg kultur, konst och kommers, det journalistiska och det akademiska fältet, om kritiken som institution, framväxten av cultural studies, den postmoderna vändningen, m m. Flera av dessa problem aktualiseras också av den svenska rockkritikens utveckling.

Mellan ”högkyrka” och ”lättsinne”

Framväxten och etableringen av en svensk rockkritik är, liksom musikutövningen, en läroprocess i flera stadier. Under en ca tioårig introduktionsfas (1955–64) ligger tonvikten även här på en nöjesjournalistik, som presenterar musiken och kulturen omkring den, ofta med stöd i de diskurser som utformats kring film och jazz – i det senare fallet mestadels kritiskt. Den viktigaste introduktören var förmodligen *Bildjournalen* (1954–69), vilken 1959 hade en upplaga på 230 000 exemplar.⁵

Det är från 60-talets mitt som ansatser till en egentlig kritik uppstår, vilket sker i två omgångar. Hösten 1963 hade Sverige nåtts av den brittiska popvågen. Särskilt besöket av Beatles väckte en kolossal uppmärksamhet (dokumenterad i *Schlager* 12/1984), som även spred sig till intellektuella kretsar. Här signalerades ett uppbrott av slagordet ”den öppna konsten”, vilket också är titeln på den retrospektiva översikt som en av huvudaktörerna, Leif Nylén, gav ut 1998.⁶ Liksom i USA vände man sig mot en rigid modernism och hyllade gränsöverskridandet i de flesta tänkbara bemärkelser: mellan olika konstarter och medier,

5 Lilliestam (1998:95).

6 Ulf Linde pläderade redan 1960 för en estetisk värderativism som förlade makten över konstverket hos betraktaren, och Bengt Nerman stod upp för vad han kallade en demokratisk kultursyn 1962, varpå en ung och stridslysten kritikergeneration gjorde sig hörd i nystartade organ som *Rondo*, intog tidningarnas kultursidor och snart dominerade tidskrifterna *BLM*, *Ord & Bild*, *Konstrevy* och *Paletten*.

mellan scen och salong, liv och konst, högt och lågt, lagligt och olagligt. Popkonst, happenings och performances introducerades, det skrevs konkret och nyenkel poesi och gjordes kollektiva prosaexperiment, och, betonar Nylén (1998:86), ”det hörde liksom till en happening både i New York och Stockholm att den skulle innehålla något slags popmusik”.

Därför var det inte så konstigt att unga kulturradikaler också skrev om rock. 1968 noterar Oscar Hedlund i *DN* (11.03) en spricka i nöjesjournalistiken. Som rubriken ”Poptyckarna mellan högkyrka och lättsinne” antyder, rör det sig om en skillnad i seriositet. Det ”högkyrkliga” lägret består av kulturradikaler som Ludvig Rasmusson i *DN* och hans efterträdare i *SvD*, Mats G Bengtsson, som anser att pop är ”ett lika seriöst ämne som litteratur, konst, teater etc.” Den andra, ”lättsinniga” falangen utgörs av traditionella nöjesskribenter, representerade bl a av Peter Himmelstrand i *Expressen* och Margareta Klingberg i *Aftonbladet*. Grupperingarnas inbördes relationer är frostiga: Rasmusson tycker att popbevakningen i Sverige domineras av ”fjantiga popromantiker”, Himmelstrand att kulturradikalerna tenderar mot samma ”gravallvarliga snobbism” som omgav jazzen innan den gick under.

För Nylén framstår Ludvig Rasmusson (1938–) med rätta inte bara som entreprenör på den estetiska avantgardismens område. Han var också ”den förste som tog popmusiken på engagerat och resonerande allvar, han presenterade svenska band som var så nya och besynnerliga att de nästan inte fanns till”.⁷ Rasmussen ansåg att popen hade sin egen estetik. Närmast stod den avantgardismens tradition: ”Den moderna populärmusiken är den tydligaste tillämpningen i vår kultur av Marcel Duchamps tes att mottagaren gör konstverket”.⁸

Leif Nylén (1939–) skrev själv rätt sällan om pop (från 1967 föredrog han att utöva den) men låg bl a bakom ett centralt bidrag till kanoniseringen av Beatles, artikeln ”Beatles: en dröm om frihet” (*ST* 06.04.1965), som ännu framstår som något av en höjdpunkt i tidig svensk rockkritik. Ett halvår tidigare hade tonsättaren Folke Rabe, som experimenterade med instrumentell teater, lagt ett slags grund genom att underkasta Beatles en musikologisk analys på *Expressens* kultursidor (”Beatles – visst är det musik”, 29.08.1964). Rabes artikel gick – liksom William Manns i *The Times* ett knappt år tidigare – ut på att visa att britererna stod sig väl även mätt med den seriösa musikens måttstockar.⁹ Nylén använder en annan legitimeringsstrategi: han menar att *gruppen* representerar en lösning på den rigida motsättning mellan romantisk individualism och kollektiv anonymitet som frammanas av soloartister, och att lösningen i Beatles fall tar sig uttryck i en specifik *rörlighet*. ”Känslan [...] svävar, viker undan. Melodiska temata byter av varandra, klangen och det rytmiska mönstret förändras, det är gott om avbrott, plötsliga nyckfulla accenter, diskontinuitet (också i textligheten).”

Artiklar som Rabes och Nyléns signalerar att popen börjar betraktas som intressant också ur estetisk synvinkel. Som utomlands äger än så länge bara en liten klick unga kulturjournalister det kulturella kapital som krävs för att konsekra rockartister. Deras insatser betydde dock långtifrån att slaget om popen var vunnet, och det är svårt att bedöma vilket inflytande de kan ha haft på sina efterföljare. Ofta övergick motståndarna bara till att hävda att Beatles var undantaget som bekräftade regeln att pop i gemen höll ”en musikaliskt (och textligt) kusligt låg kvalitet”.¹⁰

Den ståndpunkten blev emellertid allt svårare att upprätthålla efterhand som den mer avancerade amerikanska psykedeliska och brittiska progressiva rocken vann insteg. I det

7 Nylén (1998:12).

8 Rasmusson, Ludvig: ”Popen måste få en chans i kulturen”, *SvD* 10.01.1968.

9 Artikeln knöt an till en hantverksdiskussion som inletts av svenska jazzkritiker långt tidigare men blommade upp på nytt detta år. Jfr Lilliestam (1998:384, not 79).

10 Hellqvist, Per-Anders: ”Musik för vuxna, livsstil för unga”, *SvD* 25.09.1966.

”kommersiella tomrum”¹¹ som rådde 1968–72 uppstod allianser mellan svensk musik, amerikansk undergroundkultur och vänsterpolitiska strömningar. Dessa utmynnade i den svenska musikälskarskaran, ”proggen”, vars födelse brukar räknas från Gärdesfesten 12 juni 1970. Under samma period börjar en ny generation av musiksribenter, fördelade på tre regionala centra – Håkan Sandblad och Tommy Rander i Göteborg, Henrik Salander och Bengt Eriksson i Stockholm, Lennart Persson och Mats Olsson i Malmö bl. a. – göra sig hörda i dagspressen. I motsats till kulturradikalerna kom inte de nya popskribenterna från universitetsfältet utan hade vuxit upp med musiken, och i motsats till de etablerade nöjesjournalisterna tillmätte de musiken avgörande betydelse. De var fans, och som sådana hade de läst anglosaxisk musikpress. Skiftet blir tydligt 1969, då Håkan Sandblad ger ut den första boken om rock på svenska, *Popmusik: extas, revolt och industri*. Med denna generation kan man påstå att det uppstår ett om än svagt nationellt fält för rockkritik, där positionerna vid den autonoma polen utmärks av en för 70-talets Sverige typisk konflikt mellan politisk och ”ren” musikjournalistik.

Politisering och professionalisering

Det är en utbredd föreställning bland agenterna på fältet att den svenska rockkritiken föddes med Mats Olssons popsidor i *Expressen* 1974.¹² Obestridligt är att Olsson var den förste svenske kritiker man ”måste läsa” och att hans stil och hållning blev skolbildande. Men Mats Olsson hade skrivit i samma anda i flera år på *Arbetet* i Malmö innan han började på *Expressen* nyåret 1974, och som antytts ovan var han inte ensam om att sända ut nya signaler. Senast 1972, då Åhlén & Åkerlund lanserade magasinet *Ny Musik* i ett försök att efterlikna *Rolling Stone*, stod det klart att skribenternas förtrogenhet både med rock och anglosaxisk rockdiskurs hade vuxit. Nu blev försöket kortlivat; redan året efter kunde progrörelsens nystartade *Musikens Makt* triumferande tillkännage att konkurrenten lagts. Själv försåg rörelsen *Aftonbladet* med Tommy Rander, som 1974 lanserades som Olssons politiska motvikt. Därmed hade kvällspressen tagit täten i fältets etableringsprocess.

Den svenska musikälskarskaran, som fått en habil krönikör i Lahger (1999), kan ses som ett idealistiskt försök att upprätta en autonom ”motoffentlighet” (Fornäs 1979 och 1985) på musikalisk basis. Till en början hölls den samman av den antikommersiella ideologi som gjorde sig synlig i samband med Stoppa Mässan-aktionen 1968. Senare blev det alltmer den apparat som byggts upp i form av skivbolag, distributörer, rörelsetrogna artister, gräsrotsorganisationer och tidningen *Musikens Makt*. Kring denna apparat utspelades en maktkamp mellan ”alternativister” och ”hegemoniker” med olika vänstergrupper som intressenter i kulisserna. Alternativisterna såg rörelsen som ett mångfasetterat, anarkistiskt alternativ till den kommersiella musiken. Hegemonikernas (d s k ”göteborgslinjens”) mål var en ”progressiv”, d.v.s. en socialistisk kultur. De strävade efter kulturell dominans, föredrog rockmusik och ville se ”professionalism” på alla nivåer.¹³ Denna linje gick segrande ur

11 Den som först talar om denna period i termer av tomrum är Nylén (1977:124), men han bygger i sin tur på Per Lysanders analys i *OoB* 1972:5. Lysander anser att det framför allt är skivbolagens styrning som leder till att den svenska popindustrin slås ut och musikälskarskaran band måste börja från början – i en kollektiv politisk snarare än musikalisk identitet, därav amatörismen. Begreppet ”kommersiellt tomrum” härstammar från Bjurström (1983).

12 ”I januari 1976 vaknade den svenska rockjournalistiken på allvar. Det var då en ung och väldigt oskyldig Mats Olsson klev in på vrålhippa Max’s Kansas City i New York för första gången,” skriver t ex Magnus Larsson och Kristoffer Triumf, ”Frågor men inga svar. En artikel om rockjournalistik”, *Nöjesguiden*, februari 1999.

13 Alternativisternas främsta språkrör var Thomas Gartz och Channa Bankier, hegemonikernas Tommy Rander och Mikael Wiehe. De senare föredrog att kalla den egna linjen ”progressiv” (alternativisterna blev därmed ”reaktionära”). Se Rander (1975:123f) och Wiehe, ”Alternativt eller progressivt?” i *MM* 9, 1976.

striden, vilket medförde att en tilltagande sekterism (som även drabbade punken) kom att paras med blindhet för varukarakteren hos den musik som rörelsen själv producerade.

Som en av de centralt placerade aktörerna, Tommy Rander, har påpekat, fick progrörelsen i förhållande till sin storlek ett oerhört medialt genomslag. "[R]ekordet var när [skivbranschen] var tvungna att lägga ner Grammis för att proggbanden sopade hem vartenda pris".¹⁴ Inflytande skaffade man sig bl. a. genom att infiltrera och debattera Sveriges Radio med hjälp av de nyinrättade ungdomsredaktionerna. Här skapades en serie uppmärksammade program.¹⁵ Men *Musikens Makt* var heller inte att leka med, trots att den som mest inte hade större upplaga än ca 10 000.¹⁶ Som bäst fungerade tidningen faktiskt som en nagel i ögat på "maktens musik" (se t ex Åsa Mobergs utskrifter av sina samtal med radioledningen inför ett Sommar-program i MM 2, 1973), som sämst när den svängde pekpinnen. Utrymme gavs åt mycket annat än hederlig svensk musik; tidningen strävade efter att belysa hela spektret av produktion, distribution och konsumtion. Rander och Sandblad var inte de enda som kunde skriva. Läsvärda bidrag flöt också in från Peter Mosskin och Bengt Eriksson, och flera av 80-talets kritikerprofiler gjorde sina lärospån i "Makten".

Rörelsens kanske viktigaste plattform var dock *Aftonbladet* under Tommy Randers (1946-) färja. Något typiskt 68-barn var aldrig Rander; han kom ur arbetarklassen och ställde sig kallsinnig till studentrevolten. I progrörelsen var han en alltid stridbar, ideologisk frontfigur (han är ännu övertygad om hegemonilinjens riktighet), drivande kraft i redaktionen för *Musikens Makt* såväl som i skivbolaget Nacksving, medförfattare till Ordfronts bestseller (fem upplagor) *Rockens roll* och, som sagt, kritiker i *Aftonbladet* ett par år. Randers hållning är mer amerikansk än brittisk. Särskilt negativ är hans syn på NME:s Charles Shaar Murray, som han menar var "Mats Olsson-skolans" viktigaste inspirationskälla.¹⁷ Kritikern får inte bli huvudperson på artistens bekostnad. Randers pessimistisk-ekonomistiska uppfattning är att utvecklingen i branschen "lagbundet" går från mångfald i riktning mot en kommersiell enfald, från det stötande till det oförargliga. För honom är rap "en fattig form av svart musik". Han tycker bäst om artister som i likhet med John Lennon (och honom själv) "levde och stökade" och "satte sin karriär på spel ett antal gånger" (1988:163).

Åldersmässigt tillhör Mats Olsson (1949-) samma generation som Rander. Att de båda kom att spelas ut mot varandra hindrar inte att de också hade vissa likheter. De delade smaken för amerikansk rotmusik, fast Rander favoriserade svart r&b och Olsson vit country. Båda hade utrerade åsikter och drogs till rampljuset; båda var fans med ett kunnande som grundlagts genom mångårigt lyssnande. Det räckte för Olsson, men inte för Rander, för vilken allt med musik, även ljudteknik, hade en politisk aspekt (MM 11–12, 1976). Medan Rander strävade mot en engagerad "objektiv" kritik, odlade Olsson det subjektiva omdömet, och om Rander i huvudsak uppträdde som smakdomare, ville Olsson göra sina recensioner till läsoplevelser. Själv säger han att han aldrig tagit kritikerrollen på större allvar utan betraktat sig "som en entusiast vars uppgift det är att få andra människor att känna samma glädje, upphetsning och tillfredsställelse".¹⁸

Mats Olsson växte upp i Malmö och hamnade på *Arbetet* efter studenten 1968. Han ville skriva om "musik som ingen skrev om" – just då den brittiska bluesvågen. 1973 ringde *Expressen*, och i januari -74 startade han som popkritiker i Sveriges största tidning. Debuten

14 Cit e Lahger (1999:118).

15 T. ex. *Bandet går*, där amatörer gavs utortrymme, *Tonkraft*, Rander och Sandblads serie *Rockens roll*, Randers eget *Rundgång*, Tomas Tengbys *Morgonpasset*, Mia Gerdins feministiska *Spinnrock* och Kjell Alinges och Janne Forssells *Hemma hos* (med underrubriken "Kulturfunk från de befriade områdena").

16 Lilliestam (1998:107).

17 Om ingen annan källa anges, kommer uppgiften genomgående från personlig intervju.

18 Olsson (1997:121).

blev en krönika (26.01) skriven i ett läge då man spekulerade våldsamt i Beatlarnas återförening. Olssons tes stod i rubriken "Glöm Beatles!" – det finns annat.

Det blev ett jåkla liv. Men jag hade ju vuxit upp med *New Musical Express* och *Melody Maker* och deras sätt att skriva. Dom skrev ju väldigt brutalt. Det hade liksom ingen gjort. Och allt svenskt bedömdes ju som väldigt bra, alla i Stockholm kände ju alla artister och umgicks. Det kom nån platta, Kisa Magnusson tror jag det var, som jag sågade. Efteråt har vissa undrat om det var medvetet, om jag ville skapa mej ett namn. Nej, så hade jag skrivit i tre år i Malmö. Det var bara det att ingen läste ju *Arbetet* i Stockholm.

Redan från start mötte Olssons popsidor ett starkt gensvar från läsarna, som han gärna käftade med. Det gick också fort för honom att etablera sig och *Expressen* som ledande i branschens ögon. Själv karaktäriserar Olsson sin stil som självutlämnande, respektlös, enkelt och folklig: han skrev bara "det man snackade om på krogen". Hans populism är antiauktoritär och öppen. Man får ett starkt intryck av någon som vill vara ärlig, även om det får honom att framstå som inkonsekvent. Effekten är mycket avväpnande. Några gånger omvärderar han t ex sina tidigare omdömen genom att fråga sig: "Men vad spelar jag mest?". Vid premiären 26.05.1975 ledde det bl. a. till höga placeringar för några kvinnliga artister, Emmylou Harris, Linda Ronstadt och Turid. Samt Abba. Att hållningen ibland närmar sig antiintellektualism hindrar inte att Olsson ser storheten hos ett så pass intellektuellt band som Television eller hyllar Greil Marcus *Mystery Train* (13.11.1976). Liksom *NME* välkomnade han punken, särskilt i form av amerikansk New Wave, fast egentligen hade han hjärtat hos brittisk glam- och pubrock.

Olssons fankritik bidrog inte bara till att bekanta en svensk publik med ett brett utbud av vit, anglosaxisk rock. I lika hög grad lade den grunden för ett nytt, internationellt gångbart (om än inte djuplodande) sätt att tala om rock på svenska – en professionell svensk rockdiskurs. Samma förtrogenhet med anglosaxiska förebilder möter hos den något yngre Lennart Persson (1951-), som i motsats till Olsson har förblivit hemstaden Malmö och rockkritiken trogen under en trettiårig karriär, ägnad i huvudsak åt att utforska amerikansk rotmusik i alla tänkbara pressorgan från obskyra fanziner till 90-talets flaggskepp *Pop*. Persson är något av en urtyp för den kritiker som framför allt vill dela med sig av sin kärlek och sina kunskaper. I svensk rockkritik är han fortfarande den store historieberättaren och experten på äldre musik.

En pragmatisk postmodernism

Det har, som Jon Savage (1995) understryker, alltid varit ordet "pops" uppgift att erinra om de band till konsumtionskulturen som "rock" försökte kapa. Med ingången i 80-talet är rockeran i princip förbi. Det som nyss fördömts som posering blir nu norm; ironisk distans ersätter strävan efter ett "autentiskt" uttryck; musiken förvandlas till ett element bland andra i en visuellt präglad livsstil (vilket underlättar för kvinnor att ta sig in i branschen), och distinktionen mellan "autonom" och "kommersiell" musik bryter mer eller mindre samman. En popsensibilitet i nya, postmoderna kläder gör sig gällande även i Sverige och medför att de politiska papperen förlorar i värde medan "Mats Olsson-skolan" befäster sin position. I radio föregrips denna utveckling av program som Kjell Alinges *Eldorado*, en hip form av melodiradio, som skilde sig både från skval och den seriösa presentationen av alternativ rock i Lars Aldmans *Lilla Bommen*. Nya, reklamfinansierade radio- och TV-kanaler, framför allt MTV, ökar exponeringen av musikutbudet. På pressfronten växer marknaden för rockjournalistik genom starten av profilerade kvällstidningsbilagor typ *Aftonbladets* "Puls" och gratistidningar som *Nöjesguiden*. Liksom i England föder punken en ny generation av fanziner – *Dr Krall*, *Anarki* & *Kaos* och allt vad de hette – vars skribenter flyter in i den etablerade pressen. *Expressen* slår vakt om sin hegemoni genom att rekrytera skribenter som

Susanne Ljung, Kristina Adolfsson, Jan Gradvall och Måns Ivarsson, *Aftonbladet* rustar sig med Kjell Häglund, Per Bjurman och Andres Lokko, och *DN* rekryterar först Håkan Lahger och Per Mortensen, sedan Nils Hansson och Po Tidholm.¹⁹

1980, då *Schlager* tar över på magasinmarknaden efter en utbrytning från *Musikens Makt*, skapas en mellanposition som varar några år. Som Nils Hansson noterat, försökte *Schlager* metodiskt gräva sig igenom hela Sverige på jakt efter ”gräsrotsrocken, den genuina”.²⁰ Med förvandlingen till *Slitz* vid decenniets mitt förtonar dock arvet från progen och punken till förmån för ett livsstilsmagasin, fokuserat på musik, mode och media á la brittiska *The Face*. I *Slitz* 10, 1986 markeras skiftet av att Håkan Lahger efterträds på sin redaktionspost av Jan Gradvall, som gjort en snabb karriär på *Expressen*. Ett par år senare består tidningens redaktion av Lars Nylin, Jan Gradvall, Kristina Adolfsson, Martin Theander och Mats Olsson. *Expressens* popspalt har invaderat ”den enda svenska rocktidningen”. 1990 fanns ingen kvar av den ursprungliga redaktionen.

Den mest namnkunnige i det grabbgång som startade *Schlager* är Håkan Lahger (1950-), en av de rätt få svenska rockkritiker som har akademisk utbildning (i sociologi och pedagogik). Det som stod Lahger närmast (han skriver inte längre rockkritik) var utan tvivel ”autentisk” rock och svenska representanter för genren som Lundell och Ebba Grön. Hans filosofi framgår av ett intervjuцитat: ”Ett gitarrsolo har en början och ett slut i samhället.” På 80-talet var han sociologen i svensk rockkritik, mer amerikansk- än brittiskorienterad och med en fallenhet för långa, nyjournalistiskt påverkade reportage. Efter Tommy Rander är Lahger den som mest insisterat på samröret mellan musik och politik och kritikerns roll av smakdomare. Som läsare av Ludvig Rasmussen i *DN* utgör han dessutom den felande länken till 60-talets kulturradikaler.

Om Lahger överbryggade avståndet mellan *Musikens Makt* och *Slitz* så länkade Jan Gradvall (1963-) samman Mats Olsson och 90-talets stjärnkritiker Andres Lokko. Olsson erbjöd fanzineproducenten Gradvall att frilansa för *Expressen*, och han uppmuntrade i sin tur Lokko att skriva om musik. Gradvall har medarbetat i en rad pressorgan, inklusive *Pop*, och utgivit två böcker: *Artiklar, intervjuer, essäer 1981–1994* (1995) och, som redaktör, antologin *Fem meter upp i luften* (1997). Han är en framstående stilist och intelligent kommentator i den brittiska traditionen, som gärna iscensätter sitt ”jag” på ett självutlämnande, Olsson-liket sätt i gestalten av en popnörd. Gradvall har antagligen betytt mer än någon annan för den postmoderna sensibilitetens genombrott i svensk rockkritik. I *Artiklar* utsträcks den rena estetiska blicken från rock till alla möjliga objekt enligt principen att allt kan avvinnas lust om det betraktas på rätt sätt. Gradvall anlägger samma popperspektiv på espresso, tevetittande, strumpor, fotboll, storstäder och filmiska för- och eftertexter som på musik. Han är en dandy, som inte väjer för att utpeka kitsch som kultobjekt och gärna hanterar svåra ämnen lättsamt och tvärtom – om inte för annat så för att provocera.

Med *Slitz* breddning blev det utrymme för ett mer musikorienterat specialistblad. Det fylldes av *Pop* (1993–99), som lanserades under devisen ”100 % musik” och blev den hittills största och kvalitativt mest högtstående satsningen på ett svenskt rockmagasin – ”rockmusikens *BLM*”. Från första början gick redaktionen ut med en kritisk, reflexiv hållning till kanon, som kulminerar i det famösa tionde numret, där en (helt manlig) redaktion röstat fram och utförligt kommenterar de hundra bästa popalbumen genom tiderna. Den kontroversiella listan toppas av Sly Stones *There’s a Riot Going On* (1971) och lämnar överhuvud taget god plats åt svart musik, medan svensk musik, kvinnliga artister och klassisk

19 I branschens ögon skulle *Expressen* behålla sin hegemoni intill millennieskiftet. Vid 1999 års omröstning halkade tidningen dock ner på fjärde plats efter *AB*, *SvD* och *DN*, medan Ivarsson behöll sin position som viktigaste kritiker.

20 Hansson, Nils: ”Krokig väg till grabbiga *Slitz*. En musiktidnings historia under 16 år”, *DN* 09.04.1996.

60-talsrock nedvärderas (Dylans *Highway 61 Revisited* hamnar på elfte plats, och Beatles figurerar först på sextonde med *Rubber Soul*).

Pop kan ses som uttryck för en ganska smal, hip, stockholmsk subkultur, som under 90-talet fick ett starkt genomslag i svenska media, framför allt i TV.²¹ Centralfiguren i *Pop* (och komplementet *Bibel*) var chefredaktören Andres Lokko (1967-), som började skriva så sent som 1989. Sedan gick det snabbt: han blev programledare för TV 4:s *Tempo* och SVT:s *Popitopp*, medlem i *Glenn Killing*-gänget, popsribent i *Aftonbladet* (1989–93) och därefter krönikör i *SvD*:s City-bilaga (1994–98), hyllad av skivbranschen som Sveriges mest intressanta rockkritiker, osv. Även Lokko är klart brittiskt orienterad, ett postmodernt mods, som gärna pluggar för svart musik. Hans ideal är att behålla barnets förmåga till nyfikenhet och entusiasm: "Jag vill fortsätta kunna känna mig som en tolvåring när jag upptäcker något nytt fantastiskt."²² Lokko tror inte på "analys", trots att *Pops* första nummer deklarerar att tidningen "uteslutande skriver om – och analyserar – fenomenet popmusik". Han har försvurit sig åt ironin som sin generations diskurs och reserverat patos för (relativa) trivialiteter.

I det sammanhanget är 1996 års debatt om "den nya egojournalistiken" i dagspressen upplysande. Här försvarade Lokko den egna, deltagande subkulturens tolkningsföreträdare gentemot kultursidornas och i synnerhet *DN*:s distanserade hållning till tecken i tiden: "Jag fick plötsligt en sådan oerhörd lust att gå ut och dricka sprit, lyssna på disko och umgås med unga oförstörda människor som gillar popmusik av rätt anledningar," dvs "oförfälskad glädje över något som får en att känna sig levande" ("Kulturdebatt", *SvD* 13.09.1996). Po Tidholm medgav i *DN* behovet av en viss förnyelse av journalistiken på kultursidorna. Men samtidigt anklagade han nöjesjournalisterna för kunskapsförakt:

Som om det inte skulle vara möjligt att både känna och analysera [...] Och svårigheterna, tror jag, är en följd av den nya 'ego-journalistiken'; den som har sin tyngdpunkt i de personliga värderingarna och inte ägnar sig åt det som ligger utanför det egna jaget [...] Det saknas inte unga, intelligenta människor. Däremot saknar de unga, intelligenta människorna utblickar.²³

Några utvecklingslinjer

I tillbakablick är det inte svårt att se linjer i det lilla svenska rockkritikfältet. Under etableringsfasen står striden mellan en konstdiskurs och traditionell nöjesjournalistik. I början av 70-talet har kritikerna dragit lärdom av anglosaxisk rockjournalistik, och motsättningen transformeras till en varaktig strid mellan en ren musikkritik och en politisk kritik, som båda tar musiken på allvar och som fortplantar sig in i punkgenerationen. För Mats Olsson är den viktigaste måttstocken fältintern, d v s samtida brittiska rockskribenter. Motståndarna (linjen Tommy Rander-Håkan Lahger) bygger i stället allianser med vänsterströmningar i det politiska fältet och svenskspråklig musik. Vid 80-talets mitt är striden avgjord. Olsson, duktig inte bara på att auktorisera andra agenter utan också på att ta till sig nya strömningar, återfinns då i kretsen av sina lärjungar i *Slitz*. Dessa lärjungar (Gradvall m fl) profilerar sig som pragmatiska postmodernister, bl. a. genom att öppna fältets gränser för nya typer av allianser, framför allt med en internationell, visuell kultur (film, reklam och mode), vilket innebär att gränserna gentemot marknaden suddas ut. När så *Pop* deklarerar "100 % musik" som affärsidé och efterträder *Slitz*, sluts fältets gränser på nytt, fast på högre nivå – grafiskt,

21 Britton, Claes: "Välfärdens bortskämda barnbarn tar makten i medierna", *DN:s månadsmagasin*, februari 1996.

22 Jönsson, Martin: "Jag har aldrig känt mig hundra procent svensk", *Nöjesguiden* 10, 1996.

23 Tidholm, Po: "Fångade i sitt eget posering", *DN* 20.09.1996.

stilistiskt och innehållsmässigt. Det blir möjligt därför att centralfiguren Andres Lokko besitter tillräckligt mycket fältspecifikt och mediekulturellt kapital för att kunna samla en elit av svenska kritiker omkring sig. Olssons, Gradvalls, Perssons och Lokkos centrala roller i svensk rockkritik beseglas slutligen genom upprättandet av sajten feber.se (nu nedlagd även den) med åtföljande böcker och CD-antologier.

Referenser

Böcker

- Erling Bjurström (1997): *Högt & lågt: Smak och stil i ungdomskulturen*, Umeå: Boréa.
- Pierre Bourdieu (1979/1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Pierre Bourdieu (1992/1996): *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*, Cambridge: Polity Press.
- Pierre Bourdieu (1996/1998): *On Television and Journalism*, London: Pluto Press.
- Nik Cohn (1969/1996): *Awopbopalooop Alopbamboom. Pop From the Beginning*, London: Picador.
- Mike Featherstone (1991): *Consumer Culture & Postmodernism*, London: Sage.
- Johan Fornäs (1979): *Musikrörelsen – en motoffentlighet?*, Göteborg: Röda Bokförlaget.
- Johan Fornäs (1985): *Tältprojektet. Musikteater som manifestation*, Stockholm/Göteborg: Symposion.
- Simon Frith (1981/1983): *Sound Effects: Youth, Leisure and the Politics of Rock 'n' Roll*, London: Constable.
- Bernard Gendron (2003): *Between Montmartre and the Mudd Club: Popular Music and the Avant-Garde*, University of Chicago Press.
- Jan Gradvall (1995): *Artiklar, intervjuer, essäer 1981–1994*, Stockholm: Koala Press.
- Jan Gradvall (1997) (red): *Fem meter upp i luften – en antologi om popmusik*, Stockholm: Norstedts.
- Håkan Lahger (1999): *Proppen. Musikrörelsens uppgång och fall*, Stockholm: Atlas.
- Lars Lilliestam (1998): *Svensk rock. Musik, lyrik, historik*, Göteborg: Bo Ejeby Förlag.
- Ulf Lindberg, Gestur Gudmundsson, Morten Michelsen & Hans Weisethaunet (2005): *Rock Criticism from the Beginning. Amusers, Bruisers & Cool-Headed Cruisers*, New York: Peter Lang.
- Keith Negus (1992): *Producing Pop. Culture and Conflict in Popular Music*, London: Edward Arnold.
- Leif Nylén (1998): *Den öppna konsten*. Stockholms allmänna konstförening.
- Tommy Rander (1988): *Rockens roll*, Stockholm: Ordfront.
- Thomas Ziehe & Herbert Stubenrauch (1982): *Plädoyer für ungewöhnliches Lernen: Ideen zur Jugendsituation*, Reinbek bei Hamburg: Rowolt.

Artiklar (utom tidningsartiklar)

- Bjurström, Erling (1983): "Det kommersiella tomrummet", i *Nordisk Forum* 39–40.
- Gudmundsson, Gestur (1999): "To Find Your Voice in a Foreign Language: Authenticity and Reflexivity in the Anglocentric World of Rock", i *Young*, 7/2.
- Laermans, Rudi (1992): "The Relative Rightness of Pierre Bourdieu: Some Sociological Comments on the Legitimacy of Postmodern Art, Literature and Culture", i *Cultural Studies*, 6/2.
- Lysander, Per (1972): "Svensk popmusik. Innemusik eller kampmetod?", i *Ord & Bild* 5.
- Marcus, Greil (1969): "Who put the Bomp in the Bomp De-Bomp De-Bomp?", i Greil Marcus (red): *Rock and Roll Will Stand*, Boston: Beacon Press.
- Nylén, Leif (1977): "Musikrörelsen och masskulturens politisering", i *Ord & Bild* 2–3.
- Olsson, Mats (1997): "New York 1976", i Jan Gradvall, (red): *Fem meter upp i luften. En antologi om popmusik*, Stockholm: Norstedts.
- Regev, Motti (1994): "Producing Artistic Value: The Case of Rock Music", i *Sociological Quarterly*, 35/1.

Regev, Motti (1997): "Rock Aesthetics and Musics of the World", i *Theory, Culture and Society*, 14/3.

Savage, Jon (1995): "The Simple Things You See are all Complicated", i Hanif Kureishi & Jon Savage (eds.): *The Faber Book of Pop*, London & Boston: Faber & Faber.

Personliga intervjuer:

Robert Christgau, New York 22.05.1998.

Tommy Rander, Göteborg 14.10.1998.

Lennart Persson, Malmö 12.05.1999.

Mats Olsson, Malmö 11.06.1999.

Håkan Lahger, Stockholm 14.06.1999.

Jan Gradvall, Stockholm 15.06.1999.

Gestaltning, konstruktion och meningsskapande i ungdomars arbete med film

Fredrik Lindstrand

fredrik.lindstrand@lhs.se

Institutionen för undervisningsprocesser, kommunikation och lärande,

Lärarhögskolan i Stockholm

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

I denna artikel ges en översiktlig presentation av ett pågående forskningsprojekt kring ungdomars arbete och berättande med icke-fiktiv film. Projektet berör frågor kring representation, identitet, makt och lärande i relation till arbetet med egna filmer.

Jag intresserar mig särskilt för hur ungdomarna arbetar med olika semiotiska, sociala och kulturella resurser i gestaltandet av sig själva och sin(a) omvärld(ar) i filmerna. I artikeln visas bland annat exempel på hur reklamfilm används som en sådan resurs, och hur man använder och omarbetar det ursprungliga innehållet i det som refereras till, för att på så sätt skapa utrymme för, och uttryck åt, den egna identiteten. På motsvarande sätt ger jag exempel på hur frågor kring makt blir aktuella både i arbetsprocessen och i de färdiga filmerna. Jag använder mig här av begreppet intertextualitet för att tala om detta.

Relationen mellan makt och representation pekar på betydelsen av medvetenhet kring hur vi förhåller oss till bilden och andra kommunikationsformer i vardagslivet. Den rörliga bilden bygger samtidigt på väl inarbetade konventioner som vi vanligen är så förtrogna med att vi ser igenom dem utan att ens uppmärksamma att de finns där. Eget arbete med film erbjuder en möjlighet att få inblick i filmspråkets konstruerade natur och därmed öka förutsättningarna för ett kritiskt förhållningssätt. Begreppen *remediering*, *transparens* och *omedelbarhet* provas här som ett sätt att närma sig detta.

Introduktion

Bilden, i dess olika former, har kommit att få en viktig plats i vår kultur. Varje dag möter vi mängder av vackra, talande, tilltalande, våldsamma, intetsägande, färgglada, otäcka, drömlika, fula, ifrågasättande, realistiska, humoristiska, informativa, motbjudande, inspirerande, kränkande, retoriska, rörliga och andra bilder. Vi möter dem i tidningar och böcker, som reklam eller gatukonst i tunnelbanan, på stora reklamtavlor längs vägarna, på husväggar, på biografernas filmdukar, i våra TV-apparater, datorer och mobiltelefoner, och så vidare.

Bildens ökade spridning, användning och betydelse i vår tid hänger samman med mer generella förändringar inom kommunikationens område. Kress och van Leeuwen (1996) ser dessa som en följd av sociala och kulturella faktorer och menar att globala kapital- och infor-

mationsflöden inte bara löser upp kulturella och politiska, utan även semiotiska gränser (jfr även Kress, 2003). Denna utveckling har medfört att språkets roll har förändrats i kommunikationen mellan människor:

Language is moving from its former, unchallenged role as the medium of communication, to a role as one medium of communication, and perhaps to the role of the medium of comment, albeit more so in some domains than in others, and more rapidly in some areas than in others. (Kress & van Leeuwen, 1996, s. 34)

Synen på kommunikation har på så sätt kommit att vidgas, och vi ser idag hur de kommunicerande parterna kan välja och vraka ur ett stort utbud av kommunikativa resurser för att ge form åt det de vill uttrycka. De uttrycksformer används, som bäst svarar mot de intressen man har för avsikt att uttrycka i ett givet sammanhang.

Denna utveckling har mycket positivt att erbjuda, då den i bästa fall öppnar upp för ett deltagande för fler personer i fler sammanhang än tidigare. Det är samtidigt viktigt att vara medveten om att förändringar inom det kommunikativa området har betydelsefulla implikationer för samhälle och kultur i stort. I kommunikationen med andra skapar vi, och får kunskap om, den sociala världen, och det är genom kommunikation vi blir till som individer i de sammanhang vi befinner oss. Nya medier, nya uttrycksformer och nya sätt att hantera den information som förmedlas innebär till exempel att maktstrukturer och andra viktiga förhållanden i dagens samhälle tar sig andra former än vad som varit fallet tidigare. Med denna utveckling blir det därför betydelsefullt att vi fortsätter ställa frågor kring samtid, kultur, makt, diskurs, kommunikation och så vidare. Den brittiska visualitetsforskaren Irit Rogoff påpekar, utifrån området visual culture, vikten av ifrågasättande i det nya sammanhanget:

In today's world meanings circulate visually, in addition to orally and textually. Images convey information, afford pleasure and displeasure, influence style, determine consumption and mediate power relations. Who we see and who we do not see; who is privileged within the regime of specularly; which aspects of the historical past actually have circulating visual representations and which do not; whose fantasies are fed by which visual images? Those are some of the questions which we pose regarding images and their circulation. (Rogoff, 2002, s. 25)

Jag menar samtidigt att dessa frågeställningar vinner på att breddas till att inkludera övriga kommunikativa uttrycksformer. Istället för att enbart göra ett enkelt byte från Ordet till Bilden som ensamt verktyg för meningsskapande, vill jag hävda att det intressanta och givande i sammanhanget snarare handlar om uppmärksammandet av det faktum att vi kommunicerar, skapar mening, bildar sociala ordningar med mera utifrån *alla* de uttrycksformer som står till buds och att vi måste öka vår medvetenhet om att samtliga av dessa olika kommunikationsformer fungerar i enlighet med de socialt konstruerade konventioner som reglerar deras sätt att fungera i vår kultur.

Det blir intressant att se hur de barn och ungdomar som växer upp idag hanterar den mängd av meningserbjudanden som kommer från olika håll och via olika medier och uttrycksformer, eftersom hanterandet av mediernas försök att sälja in sina egna bilder av hur världen ser ut och vilka regler som gäller närmast blir en demokratifråga. De representationer av världen som möter oss i vardagen har, enligt Hodge och Kress (1988), till syfte att stärka och vidmakthålla mönster och strukturer i samhällslivet som är till gagn för de dominerande grupper som står bakom representationerna (jfr även Silverstone, 1999).

Denna bakgrund aktualiserar frågor och behov som kan relateras till områden som visuell (se t. ex. Sparrman, 2002) och multimodal (se Jewitt & Kress, 2003) läskunnighet, samt den form av läskunnighet som på engelska fått namnet multiliteracies (Cope & Kalantzis, 2000). Det handlar om hanterandet av kommunikativa resurser, både för att kunna förhålla sig kritisk

till de representationer som når oss (jfr även Faircloughs begrepp *critical language awareness*, 1995) och för att själv kunna kommunicera med bilder och andra uttryckssätt. Även det senare är i högsta grad en demokratifråga, då det handlar om att kunna göra sig hörd och ha möjlighet att ge sin egen bild av sådant man önskar uttrycka sig kring.

Jag utgår från en socialsemiotisk modell, där en utgångspunkt är att meningen i meddelanden av alla slag skapas i både konstruerandet och mottagandet av dem. Varje budskap behöver sin uttolkare för att säga något. Jag intresserar mig därför för hela cirkeln kring kulturell produktion, där det blir intressant att se hur publiken tar till sig och använder sig av de texter som kommuniceras i sin egen vidare kulturella och kommunikativa produktion. Det intertextuella spelet mellan texter och andra meningsbärande enheter blir således centralt i min syn på kulturell produktion och vårt sätt att skapa mening i denna form av kommunikation. Du Gay påpekar, i enlighet med mitt förhållningssätt, att:

...meaning-making processes operating in any one site are always partially dependent upon the meaning-making processes and practices operating in other sites for their effect. In other words, meaning is not simply sent from one autonomous sphere – production, say – and received in another autonomous sphere – consumption. Meaning-making functions less in terms of such a ‘transmission flow model, and more like the model of a dialogue. It is an ongoing process. (du Gay, 1997, s. 10)

Mot bakgrund av denna långa inledning är det intressant att se hur ungdomar arbetar med, och förhåller sig till, omgivande medietexter i sitt eget arbete med film. Efter en kortfattad presentation av mitt pågående avhandlingsarbete ska jag ägna det vidare utrymmet i denna text åt en av de filmer som ingår i mitt avhandlingsmaterial. Den film jag valt att använda här relaterar till en reklamfilm från Nike. Med den som exempel visar jag hur ungdomarna använder konsumtionskulturens texter för att säga något utifrån dem själva. Min förhoppning är att detta samtidigt ska ge en bild av hur man kan arbeta kring ungdomars arbete med egna och andras rörliga bilder.

Projektet

I mitt avhandlingsarbete, som denna text utgår ifrån, studerar jag ungdomars arbete och berättande med egna filmer (Lindstrand, kommande). Mitt intresse riktas åt olika håll i detta arbete, men kan övergripande sägas handla om hur ungdomarna – i sina estetiska praktiker och i de färdiga filmerna – gestaltar sig själva och sin syn på den socialt konstruerade kontext som bildar bakgrund till, och i viss mån utgångspunkt för, deras arbeten.

I enlighet med den socialsemiotiska teori (jfr Hodge & Kress, 1988; van Leeuwen, 2005) och den därmed förknippade multimodala diskursteori (se t. ex. Kress & van Leeuwen, 1996; 2001; Kress, Jewitt, Ogborn & Tsatsarelis, 2001; Kress, 2003; Burn & Parker, 2003) jag använder betraktas ungdomarna som aktörer och teckenskapare, då jag tittar på hur de, med de semiotiska, sociala och kulturella resurser de har tillgängliga, arbetar för att representera sig själva och sitt sammanhang. Som en följd av detta har jag kommit att intressera mig särskilt för hur, och med vilka medel, de skapar skillnad i arbetet och berättelserna.

Med skillnad tänker jag mig här en koppling till tanken på förändring – filmen som design av en alternativ ordning (se Kress & van Leeuwen, 2001; Cope & Kalantzis, 2000).

På en annan nivå intresserar jag mig för hur ungdomarna reflekterar under arbetet. På denna nivå finns möjlighet att föra en diskussion kring lärande kopplat till den estetiska processen.

Arbetet kan således sägas vara en studie både av kommunikation och meningsskapande, estetiska processer, samt lärande kopplat till estetiska praktiker och kritiska förhållningssätt till språk och medier.

Metod och material

Det material som avhandlingsarbetet bygger på samlades in under 2003, då jag följde tre grupper med gymnasieungdomar under deras arbete med egna filmer, från de inledande diskussionerna kring vad filmerna skulle handla om till den slutliga visningen av de färdiga filmerna.

De metoder som använts under fältarbetet har i första hand hämtats från den visuella etnografins område, då det handlat om olika grader av deltagande observation, kombinerat med visuell dokumentation (i form av videoinspelningar och stillbildsfotografering) och ett fokus på ungdomarnas arbete med visuella och andra resurser i sitt meningsskapande arbete (se t. ex. Pink, 2001; Banks, 2001; Banks & Morphy, 1999).

Genom att följa ungdomarnas arbete i grupp har jag haft möjlighet att ta del av de diskussioner och reflektioner som lett fram till de slutliga filmerna. Materialet som avhandlingsarbetet bygger på består således av ungdomarnas filmer, min filmade dokumentation av arbetsprocessen (som jag, tillsammans med stillbilder och skisser av olika slag, betraktar som visuella fältanteckningar¹), transkriptioner av filmmaterialet och filmerna, kompletterande fältanteckningar, stillbilder, avfotograferade arbetsmaterial (bildmanus och liknande), analys av dataprogrammet som används i redigeringen, samt referensmaterial i form av andra filmer.

B-Ball @ Sergel

Den film jag väljer att fokusera på här gjordes av två tjejer i gymnasiet. Filmen blev till under den sk 08-Festivalen som ägde rum kring Kulturhuset och Sergels Torg i Stockholm i augusti 2003. Filmen gjordes med stöd av Film Stockholm, som är Stockholms regionala resurscenter för rörlig bild. De erbjöd lån av kamera, dator för redigering och eventuell handledning eller annat stöd från filmpedagog; allt detta under en halv dag. Under den vecka festivalen pågick gjordes sammanlagt 53 filmer, som alla finns samlade på video och dvd. Ett antal av de filmer som gjordes varje dag visades senare på kvällen på stor duk vid Sergels Torg.

Jag följde tjejerna under deras arbete med sin film, från början till slut, och dokumenterade deras arbete med digital videokamera.

Temat för filmen - som fått namnet B-ball @ Sergel - är basket, med betoning på uppvisandet av de medverkandes särskilda förmågor med basketbollen. Samtidigt finns en löst sammanhållen narrativ tråd som löper genom filmen.

Filmen inleds med en bild på en basketboll som ligger på Sergels Torg. En kille får syn på bollen, tar upp den och börjar dribbla. Han passar sedan bollen ut ur bild. I nästa klipp tas bollen emot av en tjej som hanterar den en stund – dribblar och tricksar - innan hon passar bollen vidare på samma sätt. Resten av filmen består av ett antal liknande klipp med undantag av ett klipp där vi ser bollen flyga längs Kulturhusets vägg och ett klipp där endast en boll studsar förbi utan någon av filmens deltagare i bild. I ett av klippen står jag mitt i bild och ser frågande ut när en boll passas förbi mitt ansikte. Jag räknar även detta klipp som ett undantag från det övriga mönstret, eftersom jag inte gör något med basketbollen utan snarare är där för att inte göra något med den.

I de allra flesta bilderna ser vi endast en person, som står placerad mitt i bild. Personen får bollen i en passning från någon utanför bild, gör några tricks och passar sedan bollen vidare ut ur bild. Nästa person står ensam i bildens mitt och tar emot passningen från föregående spelare, gör några tricks, passar vidare o.s.v. I några klipp förekommer två personer samtidigt, som antingen gör samma trick bredvid varandra eller utmanar varandra på något sätt.

1 Jag har valt att betrakta materialet på detta sätt för att understryka dess konstruerade natur. I likhet med andra fältanteckningar har mina intressen, resurser och tillkortakommanden mm varit avgörande för vad som finns med i filmmaterialet och i vilken form det finns med.

Den narrativa tråd som tjejerna sett under arbetet med filmen har handlat om hur en av dem misslyckas med ett flertal av de tricks hon satsat på i filmens olika klipp, särskilt i sammanhang där även den andra tjejen varit med i bild (och lyckats med det hon försökt sig på). När tjejen till slut får bollen och uppmärksamheten för sig själv, och dessutom lyckas ganska bra med det hon håller på med, kommer killen från inledningsscenen in i bild. Han går fram och tar bollen från henne, knuffar henne ur bild och lägger sedan ner bollen på den plats där han inledningsvis plockade upp den. Filmen ser då ut att nå ekvilibrium, att den narrativa cirkeln ska slutas. Men istället poserar han med foten på bollen och dribblar sedan bollen med foten innan han petar iväg den utanför bildkanten och går ur bild själv. Klipp till svart och eftertexter.

De flesta medverkande i filmen är tjejer. Killar förkommer endast i sex av filmens sammanlagt tjuogoett klipp. I ett av dessa (dvs scenen där jag medverkar) har killen en passiv roll och uppvisar snarare oförmåga än förmåga inom basketens område.

På ljudspåret spelas en enkel bossanova (eller djungelcalypso, som spåret heter när de lägger på det i datorn) i bakgrunden tillsammans med filmens ljud. Bildmässigt kan vi se filmen som ett utsnitt av vardagslivet kring Sergels Torg, framför allt om vi ser till folklivet i bakgrunden. På marken är det blött, då det regnade strax innan inspelningen.

Filmen är, både innehållsmässigt - i sin helhet och i sina olika delar - samt i dess struktur, gjord som en alternativ variant av en amerikansk reklamfilm för basketskor från företaget Nike.

Förlagan består av ett antal sekvenser med professionella amerikanska basketspelare, företrädesvis svarta män, som utför avancerade tricks med attityd. Reklamfilmen inleds med att en person kommer in med bollen från vänster i bild. Han sätter snurr på bollen och tricksar medan bollen snurrar på hans finger. Därefter kommer ett klipp till en annan person, som passar en boll ut ur bild. Bollen fångas i nästa sekvens av en annan person, som börjar agera med den o.s.v. I likhet med ungdomarnas film passas bollen mellan de flesta sekvenserna.

Bakgrunden är svart och endast spelarna står i rampljuset. Sekvenserna alternerar mellan bilder på en eller flera spelare som utför tricks och sekvenser där de utmanar varandra på något sätt. I ett av klippet gör en av spelarna en dunk.

I Nike-filmen använder man vad som upplevs som naturliga ljud från sammanhanget (ljudet av bollen som studsar mot golvet i varierande tempo, ljudet av bollen mot handen, det gnisslande/tjutandet ljudet av basketskor som dras mot golvet samt rop från basketspelarna) för att skapa en rytm, vilket ger filmen en känsla av musikvideo. Filmen avslutas med att en av spelarna låter bollen studsa ut ur bild till vänster. På så sätt kan vi åter tala om ekvilibrium, men i detta fall slutar filmen verkligen i detta läge.

Vid en jämförelse kan vi konstatera att B-Ball@Sergel är uppbyggd på samma tema och med samma innehåll som reklamfilmen, och att ungdomarna använder samma montage teknik som man gör i Nike-filmen. Vi har med andra ord referenser till Nike-filmen på flera nivåer.

Jag ska, i kommande avsnitt, använda mig av begreppet intertextualitet för att säga något om makt, meningsskapande och identitet i ungdomarnas film.

Intertextualitet

Med begreppet intertextualitet menar jag här den egenskap texter har av att vara fulla av hänvisningar till – och glimtar av – andra texter och som, med Faircloughs ord:

...may be explicitly demarcated or merged in, and which may assimilate, contradict, ironically echo, and so forth. In terms of production, an intertextual perspective stresses the historicity of texts: how they always constitute additions to existing 'chains of speech communication' (Bakhtin 1986: 94) consisting of prior texts to which they correspond. (Fairclough, 1992, s. 84)

Även om intertextuella referenser genomsyrar hela litteraturhistorien tänker jag mig att det finns en skillnad i tänkandet kring detta sätt att skapa mening idag. Jag tänker mig att det kan ses som karaktäristiskt för ett postmodernt förhållningssätt, där andra texter ses som resurser som är där för att användas.

Jag menar att just denna medvetenhet gör intertextualitetsbegreppet användbart, framför allt i dess egenskap att fungera som verktyg för meningsskapande och för analys av detta sätt att arbeta med referenser för att skapa mening, vilket blir särskilt intressant om vi återknyter till bilden av den kulturella cirkeln och meningsskapandet som en ständigt pågående process.

Med det utsuddande av semiotiska gränser som nämndes i inledningen kan intertextualitet idag handla om referenser inom vilket medium som helst och de kan vara kommunicerade med vilka uttrycksformer som helst. Vi kan idag därför tala om en multimodal och multimedial intertextualitet. Vidgandet av det intertextuella området blir tydligt när Rogoff skriver om den visuella kulturens område, att detta:

...opens up an entire world of intertextuality in which images, sounds and spatial delineations are read on to and through one another, lending ever-accruing layers of meanings and of subjective responses to each encounter dfwe might have with film, TV, advertising, art works, buildings or urban environments. (Rogoff, 2002, s. 24)

Intertextualitet som verktyg för meningsskapande

Eftersom intertextualitet kan sägas handla om relationer mellan och/eller inom texter kan vi se det som ett verktyg för meningsskapande utifrån det faktum att det bygger på att man kommunicerar budskap av något slag genom att hänvisa till tidigare kommunicerade meningar som uttryckts och tolkats i tidigare sammanhang. Det fungerar på detta sätt som ett lånande av färdiga meningar, vilka används för att skapa nya meningar på ett eller annat sätt. Det kan handla om att förstärka uttryck som går i samma riktning eller har likheter på något sätt, eller skapa mening genom att förhålla sig till sådant man inte håller med om eller som på annat sätt skiljer sig från de meningar man har för avsikt att uttrycka.

En fungerande intertextualitet bygger på att åskådaren/läsaren har kunskap om den text, det material eller den händelse d som refereras till. Den intertextuella referensen fungerar på så sätt i många fall som en inbördes kommunikation riktad till andra som är insatta i området och kan sägas fungera som en bonus för de som har tillräckliga kunskaper för att vidga de meningar som kommuniceras i den text där referenserna äger rum.

Med anledning av detta finns därför något av en maktaspekt att uppmärksamma i sammanhanget – med tanke på att de intertextuella referenserna fungerar som avgörande för mottagarnas inkludering i de insattas skara. På ett motsvarande sätt kan vi även tala om makt utifrån sättet att hantera de aktuella referenserna. De sammanhang som refereras till, dvs originaltexterna, kan behandlas med mer eller mindre respekt och kan komma att hamna i mer eller mindre god dager i det nya sammanhang där de uppvisas eller refereras till.

Vi kan med andra ord konstatera att mottagaren av de budskap som kommuniceras spelar en viktig roll i konstruerandet av mening i det som kommunicerats. Mottagaren kan, som vi varit inne på, ses som medskapare, då hans möjliga tolkningsramar utgör avgränsningar för vilka meningar en text kan bära i mötet med honom/henne. På så sätt är alla inblandade både mottagare och avsändare i någon mån, och vi är åter tillbaks till den cirkel kring kulturell produktion som presenteras av Du Gay mfl.

De tolkningsramar vi bär med oss som mottagare av texter, och som kommer att styra tolkningsprocessen och därmed vårt meningsskapande i sammanhanget, är, som Kress och van

Leeuwen beskriver, beroende av var vi kommer ifrån och vilken kontexten för mötet med texten är:

Which discourses interpreters or users may bring to bear on a semiotic product or event has everything to do, in turn, with their place in the social and cultural world, and also with the content. The degree to which intention and interpretation will match depends on context. (Kress & van Leeuwen, 2001, s. 8)

Intertextualitet i ungdomarnas film

Genom att referera till andra filmer, texter eller andra meningsbärande sammanhang (i detta fall handlar det förstås i första hand om referenser till Nike-filmen) skapas mening i relation till den källa som refereras till och de meningar som denna ger uttryck för eller representerar.

Det finns med andra ord intertextuella kopplingar på ett flertal nivåer i ungdomarnas film. Eftersom denna i så hög grad är en "remake", kan vi se hur den genomsyras av intertextualitet i alla dess delar. Det handlar dels om innehållet i filmen, dels om bildspråket (bildutsnitt, kamerarörelser), om underliggande meningar (då båda filmerna handlar om att visa begåvning med attityd, 'excellence' o dyl), struktur/montage, berättarteknik mm.

Som jag nämnt tidigare ser jag i första hand intertextualitet som ett verktyg för meningsskapande, då det handlar om att förmedla referenser till meningar som redan är etablerade och använda dessa som med- eller motspelare i konstruktionen av egna meningar. Det intertextuella kan därför ses i all form av interaktion, vilket idag kan sägas vara mer aktuellt än någonsin med tanke på upplösningen av gränser mellan fiktion och verklighet i vårt sätt att hantera tillvaron omkring oss. Featherstone (1994) skriver om estetiseringen av livet som en sådan process, där vi börjat se vår vardagstillvaro som ett konstnärligt och estetiskt projekt och där etiken får ge vika för estetiken som måttstocken för vad som är godtagbart.

Med hjälp av referenserna bygger ungdomarna upp ett spänningsfält som de kan använda sig av i sitt meningsskapande. Likheter i de båda produktionerna skapar en möjlighet för ungdomarna att uppmärksamma åskådaren på olikheterna mellan dem och de personer som figurerar i reklamfilmen.

Istället för de äldre, professionella, amerikanska, manliga basketspelare som utför avancerade trick i reklamfilmen, får vi se unga, ickeprofessionella, svenska, företrädesvis kvinnliga basketspelare utföra sina tricks.

Ungdomarna tar också plats genom att visa att de hanterar sammanhanget lika bra som proffsen i reklamfilmen. Som jag återkommer till i samband med några tankar kring identitet i mötet mellan ungdomarna och Nike-filmen, kan vi se hur de lånar av den glans som kan förknippas med den film de refererar till, eller den kultur som denna film kommer ifrån. Endast de allra bästa får göra reklam för Nike. Genom att låtsas att de gör en sådan reklamfilm, säger de också (kanske med glimten i ögat) att de tillhör de utvaldas skara. Referenserna blir alltså ett verktyg för uppvisande av både likheter och olikheter, med de tillhörande meningar som kan förknippas med dessa.

Remediering

Intertextualitet handlar således om textens relation till tidigare texter. På vad som skulle kunna vara ett motsvarande sätt aktualiseras begreppet *remediering*, enligt den definition som Bolter och Grusin (2000) ger, på flera nivåer i sammanhanget. Istället för en relation mellan texter och innehåll handlar det här om en relation mellan olika medier, där vi tänker oss någon form av släktband mellan tidigare teknologi och senare, men även mellan olika sätt att hantera ett material över olika medier.

Vi kan dels tänka oss ungdomarnas digitala film som en remediering av den reklamfilm de hänvisar till, som antagligen visats på både TV och biografer och som är inspelad med andra verktyg än den version ungdomarna gjort.

Remediering blir framför allt ett intressant verktyg för att se på själva arbetsprocessen under arbetets gång. I den undersökning som ligger till grund för mitt avhandlingsarbete har jag följt denna och andra grupper med ungdomar i deras arbete med film. Jag har därför kunnat iaktta hur filmerna växt fram successivt och över olika medier och uttrycksformer. Till en början diskuterade man enbart verbalt kring vad man kunde tänkas göra sin film om. Därefter började man skriva ner de idéer man kunde enas kring. När man till slut valt en linje att arbeta efter skrev man ner en synopsis och gjorde därefter ett bildmanus. I nästa steg, efter research och liknande förberedelser, gav man sig iväg med filmkameran och spelade in det som skulle bli råmaterial till de färdiga filmerna. Detta material bearbetades sedan i datorer, där man klippte filmen till dess slutliga form, lade till effekter, texter av olika slag, samt musik. Därefter renderades den färdiga filmen och lades över på videokassetter och dvd-skivor. Filmerna visades slutligen för publik, med videoprojektor och filmduk. Efter genomfört projekt hade ungdomarna möjlighet att köpa en kopia av sin film på video eller dvd. Parallellt med arbetet fick de i uppgift att dokumentera de olika stegen i en sk "logg".

Det är intressant att se på den mångfald av remedieringar som står att finna under processernas gång. Jag kommer att fördjupa mig i dessa olika processer längre fram i (avhandlings)arbetet med materialet, då jag intresserar mig för hur innehållet förändras i relation till mediet, vad som kan sägas med de olika medierna och hur meningsskapande kring materialet skiljer sig mellan de olika stegen.

Transparens som mål

Generellt menar Bolter och Grusin att man med remedieringen ofta strävar efter att göra själva medieringen allt mer osynlig, allt mer transparent eller omedelbar.

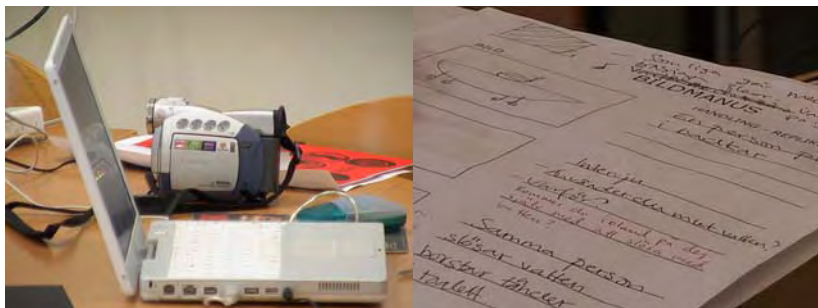
Our culture wants both to multiply its media and to erase all traces of mediation: ideally, it wants to erase its media in the very act of multiplying them. (Bolter & Grusin, 2000, s. 5)

Vid ett biobesök strävar vi t. ex. efter att kunna sjunka in i filmens berättelse och bli ett med världen på duken - utan att bli alltför medvetna om filmens uppbyggnad med klipp etc, att den projiceras från ett litet rum bakom oss och att ljudet kommer från högtalarna på väggen. Denna strävan har funnits under lång tid. Bakom utvecklandet av t. ex. perspektivmåleriet kan man tänka sig en önskan om just transparens – möjligheten att låta koderna slinka förbi obemärkta, för att på så sätt skapa en möjlighet för oss åskådare att ta oss in i bildens värld utan motstånd från det medium som förmedlar upplevelsen. Vi får inte bli alltför medvetna, om vi ska kunna ge oss in i den värld som erbjuds. Det finns här även en koppling till frågor om realism och representerandet av en verklighet. Genomskinligheten har till uppgift att låta våra representationer stå som direkta avbilder, eller kanske till och med länkar till, en existerande objektiv verklighet.

En sådan strävan efter realism och omedelbarhet i representation och förmedlande av upplevelser lever i högsta grad kvar i vår kultur. Medier har fortsatt att utvecklas sedan renässansmålningens dagar, och vi kan bland annat se hur man arbetar för att låta utvecklingen gå vidare inom den teknologiska forskningen, där man producerar olika slags medier som gör anspråk på att vara än mer direkta i förmedlandet av upplevelsen. Man jagar efter ett allt mer osynligt användargränssnitt, där man strävar efter att i så hög grad som möjligt dölja det faktum att medieringen över huvud taget äger rum. Ofta verkar man dessutom utgå från att ett sådant osynligt gränssnitt är neutralt och utan någon som helst värdeladdning.

För att återknyta till vårt område här kan vi konstatera att vi måste behärska de konventioner som gäller för att vi ska kunna uppleva denna omedelbara och åtråvärda upplevelse. Vi har därmed åter närmat oss visuella och multimodala läskunnighetens område. Kittler pekar på kopplingen mellan remediering och läskunnighet/behärskande av konventioner:

För att skriften skulle förväxlas med naturen, hade skrivandet gjorts smärtfritt och läsandet ljudlöst. Utöver bokstäverna, som bildade läsare kunde skumma igenom, fick folk bilder och ljud. (Kittler, s. 42)

På liknande sätt fungerar det inom andra, för att inte säga alla, områden för kommunikation. För att vi ska kunna ha en så effektiv kommunikation som möjligt krävs att vi har en så direkt kontakt som möjligt. Ju bättre de inblandade hanterar språket, är medvetna om kontexten, kan de sociala spelreglerna etc, desto bättre förutsättningar kan vi tänka oss att kommunikationen har. För att uppnå den omedelbarhet och transparens som eftersträvas krävs att vi delar sociala och kulturella koder, oavsett vilken form av kommunikation det handlar om.

Visual communication is always coded. It seems transparent only because we know the code already, at least passively – but without knowing what it is we know, without having the means for talking about what it is we do when we read an image. (Kress & van Leeuwen, 1996, s. 32)

Det ska samtidigt sägas att all kommunikation inte syftar till att vara genomskinlig på det sätt som beskrivits ovan. Det finns andra strategier också, där själva medieringen i många fall uppmärksammas aktivt istället för att döljas. Det finns idag många konstnärer, regissörer och andra som arbetar för att medvetandegöra seendet och bildens sociala och kulturella omständigheter.

Dolda diskurser

På samma gång som denna genomskinlighet möjliggör en stor del av de upplevelser vi har av kultur och kommunikation, finns en risk att vi tar saker för givet. Mycket av det som framställs blir så att säga naturligt utifrån de koder som gäller. Eftersom våra tolkningsprocesser i dessa fall sker utan att vi reflekterar och ifrågasätter, finns en risk att vi accepterar många av de budskap som döljs:

...immediate comprehension often means simple assenting to the reproduction of gender and racial stereotypes. (Kolker, 2000, s. 19)

Vi tar det som är för givet och ser inte det som inte är. På så sätt hamnar vi i diskursanalysens, socialkonstruktionismens, den kritiska teorins mfl område, eftersom diskursen får möjlighet att verka utan vår medvetenhet om den.

Transparens i ungdomarnas film

I ungdomarnas film kan vi i första hand se en grad av omedelbarhet/immediacy i deras sätt att arbeta med filmens struktur och deras sätt att klippa samman de olika tagningarna som filmen består av. Filmen består alltså av ett antal sekvenser med bilder av ungdomar, företrädelsevis tjejer, som gör olika tricks med basketboll framför kameran. Var och en av dessa sekvenser, utom den allra första och den allra sista samt de tre sekvenser som nämndes tidigare, inleds och avslutas med en passning mellan personen i bild och någon utanför bild. När sekvenserna sätts samman får vi upplevelsen av att det pågår ett samspel i realtid mellan de olika deltagarna. När vi ser de olika sekvenserna som en helhet får vi upplevelsen av att den avslutande passningen i varje sekvens är samma passning som nästa person får som inledning till sin egen sekvens. På så sätt luras vi att sätta samman både tid och rum till en logisk helhet. I själva verket finns varken temporal eller spatial logik mellan klippen. Varje klipp utspelar sig på samma plats.

På samma gång kan vi tänka oss en kulturell transparens, där ungdomarna siktar på att deras film ska glida obemärkt förbi som ytterligare ett av de diskursiva alster som kommer från Nike och motsvarande producenter och därmed läsas på samma sätt och ges samma typ av innebörder som dessa reklamfilmer.

Identitet

Featherstone (1994) pekar på kulturproduktion och symbolskapande som viktiga praktiker i dagens samhälle. Förknippat med detta ser han bland annat förändringar i etiska förhållnings-sätt och i synen på förebilder, där vi idag har konsumtionshjältar istället för tidigare epokers produktionshjältar. En motsvarande bild presenteras av du Gay, som bland annat pekar på estetiseringen av banala produkter (vilket kan ses som en motsvarighet till Featherstone's tankar kring estetiseringen av vardagslivet).

Vi kan i detta tänkande ana ett släktskap med Baudrillards redogörelse för utvecklingen från bruksvärde till symbolvärde, vilket ligger till grund för det tillstånd av simulacra som Baudrillard menar att vi befinner oss i idag (Baudrillard, 2001).

Dessa processer hänger nära samman med frågor om identitet, eftersom de kommit att förknippas med värdefrågor i allmänhet. Jag är innehållit av det jag, i min skepnad och i mina praktiker, lyckas symbolisera. Därigenom synliggörs dock ett problem med Baudrillards teori, då även symboler måste ses som bruksdugliga, inte minst i det sammanhang vi talar om dem här. Om symbolerna har ett värde som redskap i t. ex. identitetskonstruktion och kulturell produktion, bör man kunna säga att de har ett bruksvärde som kan motsvara det värde man kan sätta i redskap och andra artefakter som används till olika sysslor och göromål inom ramen för vårt samhälle och vår kultur.

Både Göthlund (1997) och Drotner (1991) har i tidigare arbeten visat på betydelsen av det estetiska arbetet i ungdomars identitetsskapande, vilket blir tydligt även i de filmer jag studerar.

Inom ett närbesläktat område pekar Peter Braham (1997, s. 126) på modets kapacitet att exaltera människor genom att erbjuda dem "...the means to express their identity or the prospect of transforming themselves, and so on."

Jag vill hävda att ungdomarna gör på ett motsvarande sätt i sin film. De skapar en möjlighet att representera sig själva utifrån de förebilder man finner eftersträfvansvärda. Filmen blir i detta fall en motsvarighet till modet, då det handlar om ett medium för representation av den egna identiteten.

Relationen till symbolen blir viktig då den står för en *kvalité* som har betydelse för ungdomarna. Andra som gjort reklam för detta märke har valts ut på grund av deras briljans inom sitt område och på grund av den stjärnstatus som bland annat kommer från dessa färdigheter.

De kan själva i hög grad sägas ha uppnått symbolvärden som är eftersträvansvärda och åtråvärda för andra

En viktig del av vår identitet handlar om genus ur olika aspekter. Den amerikanska kommunikationsforskaren Lana F Rakow (1998) skriver, i sin artikel om feministiska sätt att studera populärkultur, om kvinnans utrymme och representation i massmedia. Hon hänvisar till Gaye Tuchman, som karaktäriserat massmediernas behandling av kvinnan som "...'symbolic annihilation', in that women are underrepresented and trivialized by the media." (s. 281)

Mediernas trivialisering av kvinnor – som framför allt blir synlig i relation till representationen av män – kommenteras även av Sturken och Cartwright, som konstaterar att "Berger's dictum, "men act and women appear," still applies to images today." (ss 82–83)

Utifrån dessa två reflektioner kan vi konstatera att ungdomarna i B-ball@Sergel faktiskt gör skillnad. De visar fram kvinnor framför män i sin film, och de visar kvinnor som aktiva och kompetenta. Sett i relation till Nike-filmen, som på många sätt kan sägas handla om idrottspersonligheter med närmast övermänskliga förmågor (vilket bland annat hänger samman med konstruktionen av Nike som symbol, genom dess kopplingar till stjärnor som Michael Jordan och andra) kan vi säga något både om den roll man ger sig själva i filmen, oavsett genus, samt påpeka att kvinnorna i ungdomarnas film träder fram som minst lika värdiga arvtagare till "basketgudarna" i Nikes universum som de manliga deltagarna i filmen.

Avslutning

Som en avslutande reflektion är det intressant att se spelet mellan konsumtionskultur och den vidare produktionen av ungdomskultur, identitet, representation, makt mm som följer i dess spår. Braham (1997) visar hur Benetton arbetar för att spåra och skapa konsumenternas kulturella smak och intressen i sitt arbete med reklam och produktion av de kläder man säljer. På ett motsvarande sätt kan vi se hur Nike både spårar (därav deras syn på basket och vad vi slarvigt kan kalla gatukultur) och skapar något eftersträvansvärt. Man följer och formar verkligheten i sitt arbete med kulturell produktion. Detta liknar det fenomen Hacking (1999) kallar looping, med vilket han syftar på hur forskningsresultat vid studier av särskilda populationer har bidragit till den fortsatta reproduktionen av dessa populationers livsstilar och liknande. Individer som tagit del av resultaten har levt upp till dem och på så sätt sett till att forskningsresultaten motsvarar förhållanden i verkliga livet.

Samtidigt kan vi säga att ungdomarna gör samma sak i sin film. De plockar upp bilder och kvaliteter ur konsumtionskulturen och omsätter dem enligt deras egna tankar, för att på så sätt använda sig av den visuella kulturen som verktyg i det simultant pågående arbetet med representation och identitetskonstruktion. Resultatet blir att de i sin tur både spårar och omformar den visuella kulturen. För att koppla vidare till citatet från du Gay ovan, finns ett intressant spel att skåda mellan Nike-filmen som ett alster från konsumtionskulturens flöde och ungdomarnas egen version av samma film.

Referenser

- Banks, Marcus (2001): *Visual Methods in Social Research*, London: SAGE Publications.
- Banks, Marcus & Morphy, Howard (red) (1999): *Rethinking Visual Anthropology*, New Haven and London: Yale University Press.
- Baudrillard, Jean (2001): *Selected Writings. Second edition, revised and expanded*. Stanford: Stanford University Press.
- Bolter, Jay David & Grusin, Richard (2000): *Remediation. Understanding New Media*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Braham, Peter (1997): 'Fashion: Unpacking a Cultural Production', i du Gay, Paul (red) *Production of Culture/Cultures of Production*, London: SAGE Publications. s. 119–165.
- Burn, Andrew & Parker, David (2003): *Analysing Media Texts*. London & New York: Continuum.
- Cope, Bill & Kalantzis, Mary (red) (2000): *Multiliteracies. Literacy Learning and the Design of Social Futures*. London: Routledge.
- Drotner, Kirsten (1991): *At skabe sig – selv. Ungdom, estetik, pedagogik*. Köpenhamn: Gyldendal.
- du Gay, Paul (red) (1997): *Production of Culture/Cultures of Production*. London: SAGE Publications.
- Fairclough, Norman (1995): *Critical discourse analysis. The critical study of language*. Harlow: Pearson Education Limited
- Fairclough, Norman (1992): *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press
- Featherstone, Mike (1994): *Kultur, Kropp och Konsumtion*, Stockholm: Symposion.
- Göthlund, Anette (1997): *Bilder av tonårsflickor. Om estetik och identitetsarbete*. (Diss.) Linköping: Tema Kommunikation, Linköpings Universitet
- Hacking, Ian (1999): *The Social Construction of What?* Cambridge: Harvard University Press.
- Hodge, Robert & Gunther Kress (1988): *Social Semiotics*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Jewitt, Carey & Kress, Gunther (red) (2003): *Multimodal Literacy*. New York: Peter Lang.
- Kittler, Friedrich (2003): 'Grammofon, film, skrivmaskin', i Kittler, Friedrich: *Maskinskrifter. Essäer om medier och litteratur*. Gråbo: Anthropos. s. 31–54.
- Kolker, Robert P. (2000): 'The film text and film form', i Hill, John & Church Gibson, Pamela (red): *Film Studies. Critical Approaches*. Oxford: Oxford University Press.
- Kress, Gunther (2003): *Literacy in the New Media Age*. London: Routledge.
- Kress, Gunther; Jewitt, Carey; Ogborn, Jon & Tsatsarelis, Charalampos (2001): *Multimodal teaching and learning. The rhetorics of the science classroom*. London: Continuum.
- Kress, Gunther & van Leeuwen, Theo (2001): *Multimodal Discourse. The modes and media of contemporary communication*. London: Arnold.
- Kress, Gunther & van Leeuwen, Theo (1996): *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. London: Routledge.
- Pink, Sarah (2001): *Doing Visual Ethnography*. London: SAGE Publications.
- Rakow, Lana F. (1998): 'Feminist Approaches to Popular Culture: Giving Patriarchy its Due'. I Storey, John (red) *Cultural Theory and Popular Culture. A Reader. Second Edition*. Harlow: Prentice Hall. s. 275–291.
- Rogoff, Irit (2002): 'Studying Visual Culture', i Mirzoeff, Nicholas (red) *The Visual Culture Reader. Second Edition*. London: Routledge. s. 24–36.
- Silverstone, Roger (1999): *Why Study the Media?* London: SAGE Publications.
- Sparman, Anna (2002): *Visuell kultur i barns vardagsliv – bilder, medier och praktiker*. (Diss) Linköping: Linköpings Universitet/Tema Barn.
- Sturken, Marita & Cartwright, Lisa (2001): *Practices of Looking. An Introduction to Visual*

Culture. Oxford: Oxford University Press.
van Leeuwen, Theo (2005): *Introducing Social Semiotics*. London: Routledge.

Att haka fast vid något

Om män och skilsmässorelaterade livskriser

Anna Ljung-Hagborg

anna.hagborg@sh.se / manha.hagborg@etnologi.uu.se

Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet/Inst. för språk och kultur, Södertörns högskola
Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Hur kan vi förstå människors försök att förankra sig själva i något fysiskt, fast och konkret när de upplever sina liv som präglade av kris? Jag vill ta den här frågan som utgångspunkt för att diskutera den roll existentialistisk, fenomenologisk teori kan spela i dagens etnologi. Det innebär att jag vill rikta fokus mot hur människor försöker finna nytt ”fotfäste” när de upplever att den värld de tidigare tagit för självklar har rasat, samt hur kulturella förlagor underlättar eller försvårar dessa strävanden. Mitt empiriska material består av dels tio djupintervjuer med män som har anknytning till mansjourer eller manliga kriscenter, dels en dagbok.

Mitt konferenspaper behandlar två teman:

För det första kopplingen mellan materiella tillgångar och föreställningar om vad som utgör en bra eller lycklig familj. Vad betyder egentligen snickrandet på sommarstugan eller renoverandet av vindsvåningen på ett djupare plan?

För det andra hur männen i min studie försöker finna förankring i något fysiskt och konkret när de upplever sig desorienterade eller inte vet hur de ska gå vidare med sina liv efter skilsmässan eller separationen.

Jag vill (utifrån ovan nämnda teman) diskutera hur det är möjligt att som etnolog förstå det materiella i relation till det existentiella.

Att haka fast vid något

Om män och skilsmässorelaterade livskriser

All mänsklig verksamhet föregår i en omgivning bestående av ting och människor, den är lokaliserad till en sådan och skulle förlora sin mening utan den. Denna omvärld, i vilken var och en föds in i, existerar i sin tur väsentligen på grund av människan, hennes tillverkning av ting, hennes odling av jorden och vård av landskapet och hennes organisering av de politiska relationerna i mänskliga samhällen. (Arendt, 1998:52)

Det här citatet från Hanna Arendt utgör utgångspunkten för min diskussion om relationen mellan det materiella och emotionella hos män som befinner sig i eller nyligen tagit sig ur en skilsmässorelaterad livskris. I det här sammanhanget vill jag mer specifikt behandla hur det är möjligt att använda sig av existentialistiskt inspirerad fenomenologi för att diskutera två relaterade frågor:

För det första: vilken roll spelar det materiella för uppfattningar om vad som utgör en bra eller lycklig familj och hur förankrar människor sig själva och dem som står dem nära i materiella, fysiska projekt?

För det andra: Hur kan vi förstå upplevelser av desorientering i samband med känslomässiga livskriser? Och vilken roll spelar det materiella för människors förmåga att ta sig igenom kriser av det här slaget?

Mitt empiriska material består av tio djupintervjuer med män som har anknytning till mansjourer eller manliga kriscenter i storstadsområden och en dagbok¹. Intervjuernas tema har varit egna och eller andras upplevelser av skilsmässorelaterade livskriser.

Även om männen har olika uppväxtförhållanden skulle jag idag karaktärisera dem som tillhörande medelklass eller övre medelklass. De har akademisk bakgrund, arbetar som konsulter eller egna företagare. Männen är också etniskt svenska och befinner sig i åldersspannet 38-55 år. Jag vill redan här understryka att det faktum att de lever under liknande ekonomiska och kulturella förhållanden sannolikt påverkat intervju svaren. Männen jag träffade under mitt fältarbete hade lätt att tala om känslor och flera kulturforskare har betonat att en känslomässigt reflexiv sida (även hos män) ska ses som en viktig del av medelklassens habitus (se t. ex. Frykman, 1998, Kellner och Berger, 1992).

Förutom att påpeka att det här rörde sig om män som inte hade några större problem med att tala om känslor och delade liknande ideal eller levnadsförhållanden och att det sannolikt bör tolkas i relation till deras klassmässiga bakgrund, har jag inte möjlighet att utreda klassaspekten särskilt djuplodande i en presentation av det här formatet.

En existensfenomenologisk ansats

Den teoretiska ramen för min forskning utgörs av existentialistiskt inspirerad fenomenologi. Det innebär i praktiken att jag knyter an till en gren av fenomenologin som inte betonar upptäckten av något rent eller förreflexivt medvetande. Den belyser snarare hur vi som kulturforskare kan förstå den existentiella dimensionen av mänskligt liv.

Jag intresserar mig för hur vi kan förstå existentiella frågor om "ett gott liv" och individers/kollektivs upplevelser av en plats i världen, i förhållande till den materiella verklighet människor lever i. Jag vill dock understryka att mitt intresse för livets existentiella karaktär inte ska kopplas till någon romantisk stävan att finna en mer autentisk, djupare, sannare dimension av individualitet, eller till enbart subjektiva försök att överskrida det egna livet genom att hänvisa till någon supranormal verklighet. Den existentiella dimensionen innebär snarare att jag ser individers och grupper erfarenheter av att tillhöra ett kollektivt som en grundläggande förutsättning för människors erfarenheter av att tillhöra och vara i världen (se Brockelman, 1980, Merleau-Ponty, 1997:49, Arendt, 1998: 157). Människors förmåga att skapa mening och sammanhang i sina liv är alltid beroende av det sociala sammanhang de ingår i.

Begreppet "livsvärld" är centralt inom fenomenologin och därmed också i min forskning. Det fångar vardagsverkligheten som den framträder i människors levda liv. Det finns flera sätt att förstå begreppet, men i det här sammanhanget använder jag mig av Paul Brockelmans definition av livsvärlden som:

in fact our everyday concerns for, and concrete relations to, things, animals, and other people. Thus it includes nature and cultural objects like tools, and social behaviour like courtesy and political procedures. And having a history is a necessary dimension of every life-world. Lastly meaning is involved in any life-world, i.e. a sense of the nature of reality and the purpose of human endeavours. (Brockelman, 1980: 45ff)

1 Studien ingår som ett delprojekt i *Mannen utan Egenskaper? Kulturella perspektiv på maskuliniteter i vardande* (som finansieras av Vetenskapsrådet). Skillnaden mellan mansjourer och manliga kriscenter är att medan de förra är uppbyggda enligt folkrörelsemodell och bedriver sin verksamhet med hjälp av volontärer, så är de senare professionella organisationer (med anställda sociologer och/eller psykologer). Mansjourernas folkrörelsekaraktär gör att det finns en stor spridning när det gäller hur arbetet vid olika jourer bedrivs, men jag skulle karaktärisera de jourer jag varit i kontakt med som profeministiska.

Fördelen med Brockelmans definition är att den tydligt riktar uppmärksamheten mot livsvärlden som en tinglig, social och meningsskapande domän. Även om det brukar vara det föränderliga som betonas i livsvärldsbegreppet, vill jag hävda att livsvärlden också bär på element som för det mänskliga medvetandet framstår som mer fasta och stabila. I det här sammanhanget kommer jag dock inte koncentrera uppmärksamheten till människors liv i det "normala", utan snarare till hur de skapar mening och sammanhang i en värld som upplevs som instabil eller kaotisk. Vad händer när man upplever att världen krackelerar eller faller samman?

En central inspirationskälla för att undersöka sådana frågor är antropologen Michel Jackson, och mer specifikt hans resonemang om trauma och intersubjektivitet. Med trauma menar Jackson situationer som vi inte har någon direkt egen erfarenhet av, men som plötsligt och oförutsett för ut människor på "djupt vatten". Traumatiska händelser kännetecknas av en oförmåga att finna riktning i tillvaron och svårigheter att överhuvudtaget förhålla sig till den sociala och materiella värld som individen lever i (Jackson, 2002: 45).

Frågor om hur man som individ hanterar svåra livssituationer kan snarare tyckas vara ett ämne för psykologi, än etnologi. Men det som gör Jacksons resonemang intressant för min studie är att hans fokus egentligen inte riktas mot individen och dennes egna upplevelser, utan mot hur dessa upplevelser kan relateras till den sociala och kulturella värld människan lever i.²

För att beskriva förhållandet mellan människan och det sociala använder Jackson begreppet intersubjektivitet. Att beakta den intersubjektiva dimensionen av tillvaron innebär i praktiken att vi förstår människors upplevelser som en aspekt av de sociala relationer de befinner sig i.

Men det är viktigt att understryka att det intersubjektiva inte bara är kopplat till det som binder människor samman, utan också maktrelationer är ett viktigt inslag i Jacksons syn på intersubjektivitet. I det intersubjektiva inbegrips alltså inte bara det som skapar gemenskap mellan människor, utan också allt det andra som finns i mellanmänskliga relationer: gemenskap, kärlek, hat, solidaritet, makt, maktlöshet osv.

En av de centrala poängerna i Jacksons resonemang om makt och intersubjektivitet är att människors upplevelser varken kan reduceras till eller frikopplas från de maktrelationer som finns i den miljö de vistas. Det är i detta spänningsfält av motstridande viljor, ambitioner och levnadsförhållanden som han menar att man bör söka möjligheterna att överbrygga traumatiska upplevelser (Jackson, 1998:4ff, jfr Jackson, 2002:72).³

Materialitet och Maskulinitet

Jag vill berätta en anekdot: Som volontär i mansjouren hade jag förmånen att samtala med en hjälpsökande man från Kurdistan som var pappa till två döttrar och en son. Jag fann en anledning att fråga honom om vad som gör en pojke till man och fick följande svar:

– När han skaffat sig en försörjning, byggt sig ett hus, bildat en familj och planterat ett träd. Då är han en man!

Då frågade jag vad mannen skulle ta sig till om han förlorade sin försörjning, måste lämna sitt hus, hans kvinna inte ville leva med honom och hans barn inte längre kunde stå

2 [Jackson är inte ensam om detta intresse för relationen mellan trauma och sociala/kulturella faktorer. För andra exempel på hur trauma eller liknande känslotillstånd behandlats med hjälp av ett kulturvetenskapligt eller sociologiskt angreppssätt, se t. ex. Ehn, 1996, Nilsson, 2004, Kleinman, Das och Lock, 1997 och Del Vecchio Good, Brodwin Good och Kleinman Arthur, 1992.](#)

3 Jacksons resonemang om trauma och intersubjektivitet hänger nära samman med hans sätt att betrakta berättande. Just den dimensionen av Jacksons resonemang håller jag dock på att vidareutveckla i ett annat sammanhang, så i den här presentationen lämnar jag den därhän.

under hans beskydd? Hans svar var:

– Då kan mannen lika gärna hugga ned sitt träd, för då är han ju ingenting alls. (Peter)

En av männen jag träffade under mitt fältarbete skickade den här anekdoten till mig. Ett sätt att tolka den här berättelsen är att se den som en illustration av det som ofta brukar kallas för en traditionell, patriarkal syn på maskulinitet. Det är mannen som tar ansvar för att försörja familjen, beskyddar barnen och som bygger och planterar, medan kvinnan får barnen vid skilsmässan. Det är till och med dessa karaktärsdrag som konstituerar honom som man och i förlängningen som människa.

Ett begrepp som maskulinitet/er kan verka svårt att använda med den teoretiska ansats jag valt, men ett problem som diskuteras av forskare inom det breda vetenskapliga fältet maskulinitetsforskning är hur man egentligen ska förstå maskulinitet/er i relation till mäns konkreta liv och erfarenheter.

Det finns en vetenskaplig kritik av hur begrepp som maskulinitet/er oftast används av mansforskare. Den handlar om att maskulinitet/er lätt reduceras till en inneboende essens eller attribut, något som på ett "mystiskt" sätt kopplas till män utan att någon egentligen redogör för hur det går till (Frykman och Bengtsson, 1987:32, Segal, 1995). Maskulinitet blir då något som män har, oavsett om de är medvetna om det eller inte, något som skapats kulturellt eller socialt och som sedan bara inordnas i deras psyken.

Kritik av det här slaget är relevant, men jag menar att maskulinitet (i meningen kulturellt normativa värderingar och praktiker som påverkar förhållandet mellan könen i ett specifikt sammanhang) ändå är ett begrepp som är svårt att helt bortse från om man är intresserad av att undersöka vilka faktorer som påverkar män som individer eller kollektiv.

En grundläggande tes inom existensfenomenologisk forskning är att människan aldrig kan reduceras helt till en kategori. Att betrakta männen jag träffat under mitt fältarbete som företrädare för eller bärare av en hegemonisk maskulinitet⁴ är därför inte rimligt med en existensfenomenologisk utgångspunkt.

Min förståelse av maskulinitet/er går istället ut på att undersöka samspelet mellan de relativt fasta idéer och föreställningar om "naturliga" eller "självklara" sätt att vara man på, och de konkreta livssituationer då dessa föreställningar anammas, bearbetas eller kritiserar. Med ett sådant angreppssätt handlar det inte om att undersöka vilka konsekvenser hegemonisk maskulinitet får för hur män eller kvinnor, manligt eller kvinnligt påverkas eller skapas.

Jag undersöker istället hur männen i min studie knyter an till, förtrycks av eller tar spjörn mot sådana föreställningar i olika livssituationer eller skeden av livet. Det handlar alltså om att försöka förstå relationen mellan hegemoniska föreställningar om maskulinitet och enskilda människors och grupper sociala liv.

Familjelivets materiella dimensioner

Anekdoten ovan väcker inte bara frågor om vad det innebär att vara man, utan den riktar också vår uppmärksamhet mot den materiella dimensionen av familjeprojektet. Hanna Arendt understryker i *Människans villkor* att den sociala värld vi lever i också inbegriper våra relationer till ting och tingens relationer till varandra (1998). I berättelsen ovan blir materiella faktorer något som symboliserar ett *helt* liv. Men utan hänvisningen till familjen skulle vi inte kunna förstå vad huset eller trädet egentligen står för.

När männen som deltog i mitt fältarbete berättade om sina liv före skilsmässan bar flera av deras berättelser materiella förtecken. Dels handlade det om en betoning av att arbeta mycket, tjäna mycket pengar, köpa hus/lägenheter i exklusiva områden eller göra exklusiva resor. Dels

4 Den hegemoniska maskuliniteten kopplas framförallt till just den grupp män jag undersökt, d.v.s. män som klassificeras som övre- eller medelklass (se Connell, 1995, Connell, 2000).

om en mer handfast, materiell dimension av tillvaron, i form av familjebaserade projekt, som att renovera vindsvåningen, snickra, bygga ut sommarstugan eller bygga träkojor med barnen.

Som par inreder man, färgsätter eller utvecklar sin bostad utifrån så väl funktionella som känslomässiga bevekelsegrunder. Den inympas med tankar, känslor, drömmar och handlingar som familjen gemensamt driver eller sådana som är mer enskilda (jfr Kjellman, 1993: 205). Vi bygger alltså inte bara materiella ting, utan vi bygger också samman våra liv genom att försöka förverkliga drömmar och tankar om hur vi vill att en gemensam framtid ska te sig.

Hannes, en av männen som deltar i min studie illustrerar sådana resonemang i sitt svar på frågan om vad som kännetecknar ett bra förhållande: ”ett bra förhållande kännetecknas av att kunna utveckla den andres drömmar om livet, drömmar om hur livet ska gestalta sig.” Även om han inte gör en direkt hänvisning till den materiella dimensionen av tillvaron, så menar jag att man också kan inbegripa det materiella i hans resonemang.

Det är dock viktigt att vara medveten om att förverkligandet av dessa drömmar och visioner inte alltid präglas av ömsesidighet. Det blir tydligt i Håkans resonemang då han menar att det framförallt var hans före detta hustru som påverkade vilka familjeprojekt med materiell, ekonomisk grund som skulle förverkligas:

Jag försöker idag göra saker som inte alla gånger måste vara kopplade till någonting ekonomiskt, så var det många gånger under vårt äktenskap. Inte så traditionellt så att man måste köpa en Porsche, för då blir det bra ett tag, utan det var på en mycket lägre nivå. Jag köpte smycken och så inte i några kopiösa mängder eller världsdyra och jag köpte med blommor med jämna mellanrum. Vi köpte också så småningom ett land, ett ställe ute på en ö och jag renoverade det lilla huset som stod där och tyckte att det ser väl inte så pjåkigt ut. Och då skulle hon ha större och då byggde vi ett större hus, en ny villa helt enkelt och det kostade en massa jäkla pengar. Jag skulle aldrig ha gjort det om jag hade varit själv, men det gjorde jag för henne. Det var mitt sätt att visa att jag tyckte om henne och det språket förstår inte kvinnor.

Håkan uttrycker på ett ytligt plan det John Beyon i sin bok *Masculinities and Culture* definierar som en typisk medelklassmaskulinitet: ”En framgångsrik medelklassmaskulinitet förknippas med kostymen, mobilen, den vackra kvinnan, det stora huset eller flotta lägenheten (2002: 21).” Med en sådan tolkningsram skulle citatet ses som uttryck för den relation mellan könen som är normerande för en medel- eller överklass. Mannen gör ekonomiska uppoffringar för att kvinnan ska leva ståndsmässigt och detta är något som han i förlängningen också tjänar på (hans hustru blir då en del av det ekonomiska framgångsprojekt han bygger upp sitt liv runt). Det är rimligt att anta att Håkan var påverkad av de föreställningar om maskulinitet som präglade den miljö han vistades i. Men jag menar att det vore en förenkling av resonemangen att bara ta fasta på det materiella i form av smycken, fina bostäder, bilar, presenter som en slags yta eller klassmarkör.

Mycket av de familjebaserade projekt med materiella förtecken jag redan redogjort för bidrar till att skapa tillförlit och verklighet åt den värld man lever i, att skapa något bestående och varaktigt som senare också kan överföras till barn eller barnbarn, i antingen konkret eller mer överförd bemärkelse (jfr Merleau-Ponty, 1997:138). En dimension av dessa projekt är att man genom att bygga något varaktigt också skapar en känsla av varaktighet och beständighet i relation till det förhållande man lever i (jfr Arendt, 1998:166).

Skillnaden när det gäller vilken form dessa familjebaserade materiella projekt får ligger då inte i att vissa samhällsklasser förverkligar dem och andra inte, utan den ligger snarare i vilka projekt människor kan eller ser som önskvärda att förverkliga. Det finns naturligtvis en krass ekonomisk aspekt av denna fråga. De ekonomiska förutsättningarna sätter ramar för vilka projekt som är möjliga att förverkliga. Medan vissa familjer har möjlighet att bygga en villa som sommarstuga (som i exemplet ovan) kan man tänka sig att andra påtar i sin trädgård, re-

noverar en husvagn, inreder sitt hem eller låter omsorgen om enskilda ting från familjens förflutna få en sådan laddning. Den materiella världen väcker på så sätt relationer till både tidigare generationer och människor som lever i vår närhet nu.⁵

Hemmet som tillflyktsort eller liv

I dessa tankar om gemensamma familjeprojekt spelar förstås kulturella föreställningar om vad som är ett gott eller bra hem en viktig roll. Allmänt spridda föreställningen om ett hem präglas av tankar och drömmar som för det mesta inte har särskild stark verklighetsförankring.

Många av de föreställningar om hemmet som sprids i vårt samhälle (till exempel genom reklam eller andra budskap i massmedier) bär tydliga inslag av traditionella könsrollsmönster. Associationerna kopplas till en barnboksvärld, där idealbilden av den goda modern, hemmafrun som står i rutigt förkläde och bakar bullar med en barnskock runt benen eller som glatt och villigt står för markservicen, och den snälla, lagom disträa och lagom stränga, men inte ständigt närvarande fadern spelar nyckelroller.

I den här tankemodellen tar hustrun huvudansvaret för hemmet och mannen för yrkeslivet och den offentliga sfären. Att försöka leva upp till ett idealt hem handlar då i förlängningen om att också knyta an till ett dominerande kulturellt ideal om modern som självupppoffrande för man och barn (se Hagström, 1999:48, se även Brembeck, 1999). Sådana här tankemodeller influerar delar av männens berättelser. Som en av mina intervjupersoner uttryckte det, brukade han skämtsamt omtala sin fru som ”den som var VD på hemmaplan.”

Men även om det finns inslag av sådana tankegångar i de berättelser jag fått ta del av, vore det missvisande att hävda att mina intervjupersoner gav uttryck för en idealiserad bild av familjelivet och relationerna mellan könen inom äktenskapet, snarare det motsatta.

Mina samtal med männen präglades snarare av att de menade att inte kände sig förstådda, att de kände sig ensamma, eller levde i en tvåsamhet som i efterhand uppfattas som kvävande. Relationen mellan männen, hemmet och familjen kläs av flera av dem i mer praktiska förtecken och beskrivs i termer av att sörja för barnens eller familjens bästa. Även de män som menade att de tidigare levde i rätt dåliga äktenskap, tyckte att äktenskapet och kärnfamiljen borde ha hållit ihop för barnens skull (jfr Plantin, 2001:232).

Även om känslor av att vara besviken eller känna sig sviken var det dominerande temat i både mina samtal och de kontakter volontärer eller terapeuter hade med hjälpsökande män, där insikten om ens egen del i ansvaret för att äktenskapet inte höll i stort saknades,⁶ fanns det åtminstone hos några av männen jag talade med en tydlig medvetenhet om hur strukturella faktorer kopplade till kön påverkat deras liv.

Det handlade om att de menade att de under sina äktenskap levde där de oreflekterat sett en familjeförsörjarroll som självklar och oproblematiserad, men att skilsmässan och den nya livssituationen gav upphov till öppnat ögonen på dem när det gäller hur deras tidigare sätt att vara man och far på påverkade äktenskapet och relationen till barnen i negativ riktning.

Resonemang av det här slaget väcker inte bara frågor om hur männen hanterade maskulinitet, utan dessa sätt att resonera väcker också frågor om vad hem och familj egentligen betyder, förutom den konkreta, fysiska plats, de ägodelar man äger gemensamt och de människor man tillbringar en stor del av sin vakna och lediga tid tillsammans med.

5 Åsa Ljungström visar t ex i sin avhandling *Öster om Arlanda* hur föremål inte bara kan koncentrera och fungera som en katalysator för minnen och känslor, utan också bli något som binder samman människor med tidigare generationer (Ljungström, 1997:29,132).

6 Volontärerna och terapeuterna jag talat med menade att i de fall som insikten uppstod om att männens egna sättet att vara man eller far på kunde vara skadligt både för en själv och de människor man levde med, så var detta något som växte fram successivt. De menade att de inledande reaktionerna oftast präglades av antingen ilska eller handlingsförlamning.

Till skillnad från den betoning av hemmet som kopplat till privatlivets helgd som jag redogjort för ovan, menar Michel Jackson i ett intressant resonemang om hemkänslan att den snarare baseras på känslor av att tillfullo leva i världen tillsammans med andra människor och/eller i relation till de ting som omger oss. Han beskriver hemkänsla som situationer då det helt saknas motstånd mellan en själv och världen (Jackson, 1995:110f). Det handlar alltså om situationer eller sammanhang där världen blir ett med en själv och vi inte upplever några fasta gränser mellan det materiella, kroppsliga och emotionella aspekterna av vårt liv.

Hans resonemang riktar uppmärksamheten mot att det materiella inte bara borgar för varaktighet, utan att vårt förhållande till den materiella omgivningen också placerar oss i ett socialt sammanhang och bidrar till att vår förmåga att uppfatta verkligheten som just verklig (se även Arendt, 1998: 137). Samband av det här slaget blir inte minst tydliga i de fall då en känslomässig kris, som en separation eller skilsmässa tvingar en att omvärdera den verkliga man tidigare, på både gott och ont tagit för given.

Livet bortom det materiella fästet

Männen som deltog i min undersökning beskrev upplevelser av känslomässig kris genom att använda metaforer som illustrerar en bristande verklighetsförankring.⁷ De använde ordval som att ha förlorat kontrollen, vara som ett fartyg utan roder som bara driver, att ha tappat fotfästet, att sakna förmåga att förstå vad som egentligen händer och så vidare.

Här vill jag återknyta till den diskussion om livsvärldens tingliga och intersubjektiva karaktär som jag nämnde inledningsvis. Vad händer när den värld man tidigare tagit för given som naturlig och självklar upphör att framstå så? Vilka konsekvenser för det för människors sätt att erfara sin plats i världen?

En central tanke hos flera av de existencialistiskt inspirerade fenomenologer jag knyter an till, är den att människan blir människa genom att leva i en värld tillsammans med andra. Jean Paul Sartre beskriver detta samband genom att hävda att: "Betydelsen av att människor är närvarande eller frånvarna de är att de bidrar till att situera mig" (1986:192).

Även om männen jag talat med naturligtvis inte hamnar i social isolering i någon absolut bemärkelse i samband med skilsmässan eller separationen, det fanns förstås fortfarande människor runt dem, så var det just upplevelser att inte vara situerad, att inte vara synlig för andra, eller att det man gör tillsammans med andra inte längre spelar någon roll som dominerade deras sätt att beskriva sina upplevelser av känslomässig kris.

Exakt hur männen uttryckte sina känslor i samband med skilsmässan varierade. Det kunde röra mer klassiska sätt att skildra eller uppleva psykisk smärta som fysiska symtom,⁸ eller klump i halsen, en sten i magen. Men i Thomas dagbok beskriver han sorgen han upplevde i samband med den ofrivilliga skilsmässan i materiella termer på ett annat sätt: "En bild som svävar strax till vänster om mig. En form ca tre decimeter hög, som en halvöppen nöt, med flera lager, grått i grått. En bild av sorg"(Thomas).

Här skildras sorgen som en synvilla, men den antar fysisk karaktär. Thomas sätt att beskriva sorgen i samband med en ofrivillig skilsmässa visar hur känslomässiga kriser inte bara kan kopplas till förlust av fysiska ting, utan att de också kan relateras till det materiella som en garant för känslor av en stabil och sammanhängande värld.

Även om de andra männen inte använde sig av ett lika poetiskt språk som Thomas, fanns det liknande tankegångar i deras redogörelse för sorgen efter en separation. Det handlade i hög grad om känslor som skapade en slags handlingsförlamning, att inte veta vad man skulle göra här näst när man förlorat en värld som man tidigare sett som självklar och naturlig. Det

7 Med begreppet kris menade de en bristande förmåga att navigera i tillvaron.

8 Jag har redan diskuterat hur man kan förstå den kroppsliga dimensionen av sådana upplevelser i ett annat sammanhang (se Ljung-Hagborg, 2005), så här koncentrerar jag mig på de materiella dimensionerna av detta resonemang.

var avsaknaden av det som upplevdes som vardagligt, stabilt i deras livsvärld som saknades: att vakna upp på morgonen och inse att man var ensam, att inte ha någon äta middag tillsammans med eller någon att prata med när man kom hem från arbetet.

Deras sätt att beskriva sina upplevelser präglades också av att de ägodelar, den materiella livsstil som de tidigare sett som god och naturlig eller eftersträvandsvärd förlorade mening. Något som i sin tur ledde till att också arbetet och dess materiella avkastning slutade att betyda så mycket för dem. Vad skulle man med en fin lägenhet, en flott bil om man inte hade någon att dela dem med?

Hanna Arendt påpekar att en föremålslik relation till andra bara kan uppstå när människor förenas eller åtskiljs genom en gemensam värld av ting (1998: 92). Just vår relation till familjen är uppbyggd av en sådan tingvärld och när förhållandet upplöses, upplöser vi också den relation vi har med den andra parten genom att gemensamt äga ting. Den känslomässiga laddning tingen har kan då bli arbetsam att bära.

Att återknyta till livet igen

Alla utom två av männen som deltog i min studie menade att de lagt den värsta tiden efter skilsmässan bakom sig. Jag frågade också männen vad det var som gjorde att de lyckades gå vidare med sina liv. Samtliga menade att mansjourens verksamhet betytt mycket för deras möjligheter att ta sig ur den livskris de gått igenom. Framförallt betonades jourernas betydelse för att uppleva att de inte var ensamma eller för att få ett sammanhang där någon lyssnade till de känslor som skilsmässan givit upphov till och för att skapa ett mer reflekterande förhållningssätt till hur de var som människor.

Det var i samband med sådana frågor som jag började intressera mig på allvar för materialitet i förhållande till människors försök att skapa mening i svåra livssituationer. I flera av mina samtal var inte bara mansjourernas verksamhet utan den fysiska omgivningen viktigt för att återfå verklighetsförankring. Det kunde handla om materialitet i meningen att man började jogga för att känna kroppens materialitet eller åka motorcykel för att känna de naturliga elementens inverkan på kroppen, att känna vinden, solen eller regnet mot ansiktet som ett bevis på att man finns.

Andra försökte situera sig i ett sammanhang genom fysiska platser, som att gå och sätta sig i en kyrka och följa med i gudstjänsterna, eller resa till andra platser utomlands. Ytterligare andra började snickra, för att med sina händer skapa något beständigt i en värld där de upplevde en avsaknad på sådant som upplevdes som beständigt eller meningsfullt.

Även om de olika strategierna skiljer sig åt finns det också sådant som förenar dem. Det gemensamma är att man genom dem kan bli del av något större, något utanför sig själv (oavsett om det handlar om naturen, religionen eller konkreta fysiska ting). Genom att återknyta till en materiell verklighet i någon mening återknyter männen också så småningom till ett liv tillsammans med andra, de öppnar sig åter för världen.

Deras strategier att återinträda i ett socialt sammanhang var då dels kopplade till det narrativa meningsskapande som mansjouren kunde bidra till, dels till att de omvärderande men lyckades skapa en ny relation till den tingliga värld de levde i.

Existensfenomenologin och det immateriellas materialitet

Fenomenologin har anklagats för att ha en idealiserande tendens när det gäller hur forskare som ansluter sig till denna tradition förstår människors liv. Kritiken riktas framförallt mot fenomenologins tendens att bara intressera sig för subjektets rena, opåverkade medvetande, något en neutral forskare antas kunna avslöja om han eller hon skalar bort andra faktorer som distraherar eller "skymmer sikten." Detta leder i sin tur till en tendens att bortse från både mer generella strukturella faktorer (till exempel klass, kön, etnicitet), och de mer konkreta villkor

människan lever under som en förkroppsligad varelse präglad av specifika förhållanden som: tid, rum och social miljö (Kristensson Ugglå, 1994:112, Jackson, 1989: 7ff).

Men existensfilosofin bidrar till en vidare fenomenologisk tradition genom dess strävan att överskrida denna idealiserande, extremsubjektivistiska tendens, genom att betona människans karaktär som en förkroppsligad existens i en värld där det varken finns något absolut tvång eller någon total frihet. Individen föds alltid in i en specifik värld, med specifika villkor och under sitt liv måste människan hantera de ramar som denna specifika värld ställer upp för honom eller henne.

Det innebär att vi inte kan förstå mänskliga levnadsomständigheter om vi inte också tar hänsyn till de strukturella möjligheter och begränsningar som finns i den konkreta värld människan lever i. Men det innebär också att intresset riktas mot hur människan hanterar, lever med eller trots det konkreta sammanhang de befinner sig i, snarare än att undersöka hur det binder eller begränsar hennes levnadsmöjligheter (se Kristensson Ugglå, 1994: 112f.).

Resonemang av det här slaget har fått mig att omvärdera en del av de tolkningsramar som jag tidigare sett som oproblematiska, som att fokus för min undersökning borde vara hur män påverkas av föreställningar som om hegemonisk maskulinitet.

Med ett existensfenomenologiskt angreppssätt blir de faktorer vi förknippar med hegemonisk maskulinitet varken något som männen i min studie bär upp och drar fördelar av, eller något som lurat dem i "fällor" som gör att de blir utsatta för förtryck. Jag intresserar mig istället för hur de använder sig av, tar spjörn emot eller lever i enlighet föreställningar och praktiker av det här slaget för att skapa mening och förklara den livssituation de nu befinner sig i.

Denna utgångspunkt har inte bara påverkat mitt sätt att se på maskulinitet, utan den får också konsekvenser för hur jag ser på ett begrepp som identitet/er. Med ett existensfenomenologiskt perspektiv ses människors identitet som visserligen influerad av idéer och föreställningar som dominerar i det sammanhang de lever i, men vår identitet påverkas också av vad vi aktivt gör med dessa idéer under olika skeden av livet.

Det finns då varken en essentiell, fast och oföränderlig identitet som vi lever och dör med, eller en ständigt föränderlig, flytande och flyktig identitet. Vår identitet ska istället förstås som påverkad av både centrerande krafter (som gör att vi till exempel upplever delar av vår identitet som självklar, stabil och naturlig) och decentrerande krafter (som handlar om att vi i praktiken hanterar och reagerar på föreställningar på olika sätt, beroende på var vi befinner oss i våra liv).

Både världen vi lever i och våra sätt att tolka och uppfatta den blir då viktiga för att förstå människans erfarenheter, medvetande och liv i det vi kallar verkligheten (se Kristensson Ugglå 1994: 117f.).

Referenser

- Arendt, Hanna (1998): *Människans villkor: vita activa*, Göteborg: Daidalos.
- Bengtsson, Margot och Frykman, Jonas (1987): "Om maskulinitet: Mannen som forskningsprojekt", Rapport/ *delegationen för jämställdhetsforskning: 11*, Stockholm: JÄMFO.
- Brembeck, Helene (1999): "Det (post)moderna moderskapet", i Meurling Birgitta, Lundgren Britta, Lövkrona Inger (red.), *Familj och kön. Etnologiska perspektiv*, Lund: Studentlitteratur.
- Brockelman, Paul (1980): *Existential Phenomenology and the world of ordinary experience, an introduction*, Lanham, New York, London: University Press of America.
- Connell, Robert (1995): *Masculinities*, Berkeley: University of California Press.
- (2000): *The men and the boys*, Cambridge: Polity Press.
- Ehn, Billy (1996): Ett liv i smärta. I: *Kulturella Perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift*, 5: 2, s. 33–41.
- Frykman, Jonas (1998): *Den ljusnade framtid: skola, social identitet och kulturell mobilitet*, Lund: Historiska media.
- Del Vecchio Good Mary-Jo, Brodwin Paul, Good Byron och Kleinman Arthur (1992) red.: *Pain as human experience: An anthropological perspective*, Berkeley: University of California Press.
- Hagström, Charlotte (1999): *Man blir pappa: föräldraskap och maskulinitet i förändring*, Lund: Nordic Academic Press
- Ljung-Hagborg, Anna (2005): "Mannen som tappade fotfästet", under publicering i *RiG: Kulturhistorisk tidskrift*.
- Jackson, Michel (1995): *At home in the world*, Durham: Duke University Press.
- (1998): *Minima Ethnographica: Intersubjectivity and the Anthropological Project*, Chicago: University of Chicago Press.
- (2002): *The politics of storytelling: Violence, transgression and intersubjectivity*, Köpenhamn: Museum Tusculanum press.
- Kellner, Hansfried och Berger, Peter (1992): "Life-style engineering: some theoretical reflections", i Kellner, Hansfried och Heuberger, Frank (red.): *Hidden Technocrats: The new Class and new Capitalism*, New Brunswick & London: Transaction Publishers, s. 1–22.
- Kjellman, Gunilla (1993): *Varats oändliga tinglighet: en studie om föremål som kulturbärare*, Stockholm: Carlssons.
- Kleinman, Arthur, Daas, Vena, Lock, Margret (1997) red. : *Social Suffering*, Berkeley: University of California Press.
- Kristensson Uggla, Bengt (1994): *Kommunikation på bristningsgränsen: en studie i Paul Ricoeurs projekt*, Stockholm: Symposion.
- Ljungström, Åsa 1997: *Öster om Arlanda: En etnologisk studie av berättelser och föremål I en hemslöjdsinventering*, Etnolore 18, Uppsala: Uppsala Universitet.
- Merleau-Ponty, Maurice (1997): *Kroppens fenomenologi*, Göteborg: Daidalos.
- Nilsson, Bo (2004): *Brottsoffer: offerskapets innebörder och villkor i (o)säkerhetens kultur*, Umeå: Boréa.
- Plantin, Lars (2001): *Män, familjeliv och föräldraskap*, Umeå: Boréa.
- Sartre, Jean Paul (1986): *Varat och Intet: i urval*. Göteborg: Korpen
- Segal, Lynne (1995): *Slow motion, changing masculinities, changing men*, New Jersey: Rutgers University Press.

Orangutanghonan Koko blir Miss inre skönhet

Anna Lundberg

annlu@tema.liu.se

Doktorand vid Tema genus och kultur

Linköpings universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Att djur används i satiriska och parodiska sammanhang är ingenting nytt. Fabeln är en typ av allegorisk satir, en litterär genre med rötter hos bland andra Aisopos där djur får iscensätta människans galenskap. Effekten bygger på det vacklande brottet mellan närhet och distans, mellan det bekanta och Verfremdung. Dessa urgamla litterära grepp får nytt feministiskt liv när komikerparet Åsa Asptjärn och Gertrud Larsson använder sig av Donna Haraways kända figur, orangutanghonan Koko i en absurd sketch om plastikoperationer, skönhetstävlingar och välgörenhetsarbete. Åsa & Gertruds komiska sketcher sändes på regelbunden basis i det feministiska radiomagasinet *Freja!* och dess föregångare *Radio Ellen* i P1 mellan 1994 och 2000. Med utgångspunkt i sketchen om hur orangutanghonan Koko vinner tävlingen Miss inre skönhet skall jag diskutera hur komik och feministisk kritik tar sig uttryck i detta korta stycke, och vilken roll användandet av djur som tema spelar i relation till skrattet och den feministiska kritiska agendan.

Orangutanghonan Koko blir Miss inre skönhet

Inom ramen för det feministiska radiomagasinet *Freja!* och dess föregångare *Radio Ellen*, förekom regelbundet ett inslag kallat "Veckans sketch"; korta komiska episoder skrivna och framförda av komikerparet Åsa Asptjärn och Gertrud Larsson. Mellan 1994 och 2000 kunde radiolyssnaren en gång i veckan ratta in P1 för att höra Asptjärns och Larssons framställning av och syn på olika ur feministiskt perspektiv intressanta fenomen. Sketchen jag behandlar i den här texten är en del av det empiriska material som analyseras i min genusvetenskapliga avhandling om det karnevaliska skrattet i svensk samtida populärkultur.

Nedan finns inledningsvis en transkriberad version av sketchen, som jag i resten av texten diskuterar ur ett par olika infallsvinklar.

Miss inre skönhet;

transkriberad version

[Klämmig musik]

Presentatör: Och nu: "Veckans sketch" med Åsa och Gertrud!

[Radiojournalisten på rikssvenska]

Int: Välkomna till Studio utt. Har du en vacker själ men ett halvdant yttre skal? I lördags utlyste Aftonbladet Kvinna den prestigefyllda personlighetstävlingen "Fröken inre skönhet 1998". Hon behöver inte vara bildskön, får gärna ha celluliter, uppnäsa, darrande gång eller stripigt hår, skriver man. Och allt som behövdes för att vinna var att man skickade in en motivering på 65 ord och ett kul foto som speglar den tävlandes personlighet.

[djuriska grymtningar hörs tyst i bakgrunden]

Tusentals förhoppningsfulla kvinnor över hela Sverige har anmält sig, juryn har haft ett svårt arbete, många tippade på Ylva Johansson, men istället blev det en riktig högoddsare som inatt tog hem segern.

[djurlätet ökar i ljudstyrka, smackningar, pussljud och gurglande läten]

Och vi har faktiskt med oss vinnaren i studion, och om jag skall beskriva ditt utseende för lyssnarna: rödhårig kan man kalla dig, hårig över hela kroppen, din gång är, om inte darrande så åtminstone något hjulbent, uppnäsa och celluliter, ja varför inte? Jag säger varmt välkommen till orangutanghonan Koko, direkt från Kolmården!

[Koko bankar och gör upphetsade ap-ljud, och pussljud]

Grattis Koko, jag förstår att du måste känna dig omtumlad efter nattens firande.

[Koko gör jakande ljud]

Du skickade alltså in en bild på dig själv där du sitter på en toalett, du har bikini och solglasögon och en cigarr i mungipan, och ett foto som jag tror i mångt och mycket speglar din personlighet, och jag tror det var just det här fotot som fick juryn på fall, eller hur?

[Koko gör upphetsade (jakande?) ljud]

Du beskriver dig själv som en storrökande orangutang, du talar fem språk flytande och kommunicerar över hela världen via Internet.

[Koko trummar triumfatoriskt och gör ljud]

Men du kommer ursprungligen från Borneo?

[Koko "svarar" jakande med ett apljud]

Ja just det ja, du upptäcktes ju faktiskt av fotografen Mattias Klum, och du har gjort många modelljobb för honom. Du har ju figurerat i *National Geographics* bildby [?] och

har en egen prortfolio i *Café*.

[Här ökar Kokos ylande i som man kan uppfatta det ett känsloutbrott]

Ja, om Kokko kanske kan lugna ner sig litet här, plats, eller vad man säger.

Kokkos skötare sitter också med oss här i studion, välkommen Karin, det var alltså du som anmälde Koko?

[Karin, på småländsk dialekt]

Karin: Ja, det stämmer.

Int [Inkännande och kuttrigt]: Karin, vad är det som ger Koko inre skönhet?

Karin: Ja, Koko hon är en som alltid ställer upp, hon är alltid vänlig och glad, om det är någon i buren som känner sig nere så har hon alltid en banan eller två över.

Int: Ja, jag vet att Kokko dessutom har gjort stora insatser på Borneo...?

Karin: Ja, under skogsbranden på Borneo räddade hon ju 50 orangutanger ur eldhavet. Tillsammans med dessa byggde hon upp en orangutangby, startade en skofabrik;

”Borneo step side factory”.

Int: Just det, det är tal om nyanställningar vet jag...

[Koko jublar]

Karin: Ja, ytterligare 30 orangutanger kommer att anställas vid årsskiftet. Det är en mycket lönsam verksamhet, och vinsten går oavkortat till ett barnhem i Kosovo.

Int: Det är ju fantastiskt, eh...

Karin [fortsätter]:...och Koko arbetar även som frivilligt försöksdjur i en rad olika seriösa forskningsprojekt. Nästa vecka åker hon till USA för att delta i Nasas rymdgilliotinprogram bland annat.

Int: Oh, vad spännande, men...

[Kokko gör ett ljud som låter som ett utdraget ”Oj”]

Int [fortsätter]: ...ja men först skall Koko njuta av förstapriset, i samarbete med *Amelias* plastikbilaga erbjuds nu Koko en läppförminskning och två hallongeléimplantat som får placeras på valfritt ställe.

[Koko slafsar och tuggar ljudligt på ngt]

Och därefter är det dags för *Aftonbladet kvinnas* eget pris: en ytlig kändisweekend med Camilla Henemark. Koko, blir det Spy Bar eller?

[Kokko ylar och bankar upphetsat]

Ja, och jag tror att gästerna på Spy Bar får se upp. Tack så hemskt mycket.

[Koko ylar]

[Klämmig musik]

Presentatör: Ni hörde ”Veckans sketch” med Åsa och Gertrud!

[Mer musik]

Sketch av Åsa Asptjärn och Gertrud Larsson, sändes i radioprogrammet *Freja!* i P1 980430.

Det karnevaliska skrattet i djurisk tappning

Den här texten är som så ofta i komiska sammanhang uppbyggd kring krocker och paradoxer: det inre kontra det yttre, radiomediet kontra fixering vid det visuella, språk kontra icke-språk, djuriskhet kontra det som betecknar mänsklighet, det absurda bryter mot det vardagliga, simpel bondkomik blandas med ett ganska vasst kritiskt innehåll. Låt oss titta på några av dessa komikens paradoxer, och varför de åtminstone hos mig väcker stor munterhet och gapskratt varenda gång jag läser eller lyssnar till den här sketchen. Frågan som motiverar texten är alltså: Varför skrattar jag så mycket åt sketchen om orangutanghonan Koko?

Skönhetstävlingens retorik

Inledningsvis kan det vara generativt att peka på det kvinnliga skönhetstemat, ett i feministisk samtida diskussion hett debatterat ämne. Den kulturella diskursen kring kvinnligt utseende, det visuella, det som möter betraktarens öga är och har varit en central del när kvinnlighet diskuteras. Konst- och filmteoretiker som Laura Mulvey, Mary Ann Doane, Griselda Pollock och Anne McClintock har alla bidragit till den kritiska diskussion kring blick, bild och kvinnlighet som förts inom feministiska kretsar, och som också kopplats till diskussionen om subjektstatus och agens. På ett litet mer vardagligt plan är det lätt att konstatera att det är och har varit viktigt att som kvinna visuellt framstå på ett särskilt sätt; vacker i enlighet med specifika ideal. Det samtida idealet kan mycket grovt generaliserat sammanfattas som det apolloniska,

där karakteristika som släthet, fasthet och regelbundenhet premieras. Ingenting skall sticka ut eller avvika för mycket, ingenting skall vara för iögonenfallande, ingenting skall störa kroppens harmoniska sammansättning.¹ Därför arbetar många kvinnor (och även män skall det tilläggas) hårt på en strömlinjeformad och icke-sladdrig figur. Skönhetstävlingarna har i feministiska kretsar länge kritiserats, mest känd i Sverige är kanske den så kallade Gubbslematacken, där Fia Sandlund och Johanna Rytel år 2001 avbröt Fröken Sverigetävlingen, med påföljden att tävlingen nedläggningshotades.

När Åsa Asptjärn och Gertrud Larsson, tre år före gubbslemdebatten, iscensätter sin framställning av miss-syndromets inverkan på folksjälén sker det i distanserad skepnad: dels genom radiomediet, och dels genom att de väljer fabelns form för sin berättelse. Att den samtida skönhetsdiskursen på många sätt är absurd, och dessutom utgör en mycket befast värderingsgrund, blir tydligt i sketchens anti-framställning. I relation till det befästa idealet; den fasta, släta och regelbundna kroppen, utgör ord som "darrande gång" "stripigt hår", uppnäsa och celluliter exempel på det förbjudna, det som inte skall finnas, och absolut inte premieras. En kvinna efterlyses, en kvinna med darrande gång och stripigt hår. Det stränga förbudet mot sladdriga kroppar, parat med det lätt skruvade språket ("darrande gång" hör inte till de mest vanliga uttryckssätten när kvinnors utseende skall beskrivas) gör att jag skrattar. Komisk är också driften med den dubbelmoral som omgärdar retoriken kring utseende och karaktärs-egenskaper: Hur många gånger har man inte hört eller läst att "utseendet inte spelar någon roll", att "det är det inre som räknas", och att dessa två, utseende och själsliga egenskaper, inte hänger samman. Dessa bekanta tankekluster plockas upp i sketchen om Koko. "Har du en vacker själ men ett halvdant yttre skal?" frågar sketchens radiojournalist. Hela framställningen parodierar idén att en person med inre skönhet är per automatik ful, annars hade man inte behövt bemöda sig om att lyfta fram de goda inre egenskaperna. Sketchen tydliggör dessa i vår kultur befästa idéer om att vackra människor är dumma och ytliga, att goda, autentiska och välmenande personer är fysiskt defekta, samtidigt som den visar på det i högsta grad paradoxala i diskursen: att omdömet om den inre skönheten fälls med hjälp av ett foto av den tävlandes yttre, ett foto som trots allt skall "spegla den tävlandes personlighet", ett yttre där det groteska och fula efterfrågas och fokuseras. Framställningen blir en skrattspegel och som sådan ungefärligen lika absurd som när Miss Universums kandidater intervjuas kring sin syn på världen (jag önskar mig fred på jorden och intresserar mig för de fattiga) innan de byter om till baddräkt. Den komiska effekten som uppkommer i talet om miss inre skönhet bygger på just paradoxerna i språkuppbyggnaden, växlingen mellan närhet och avstånd, det bekanta och det konstiga. Just den knäppa dubbelmoraliska och ologiska retoriken kring inre skönhet som transcendentalt, autentiskt och av överordnat värde, kontra det yttre som ytligt och oviktigt skall förstås mot bakgrund av idén om skillnad mellan själ/tanke/förnuft och kropp/materialitet. Det dikotoma tänkandet kan naturligtvis också i förlängningen kopplas till diskussionen om manligt/kvinnligt och dess pendang intellekt/kropp, överordnad/underordnad, och slutligen mänsklighet/natur.

Av de två distanserande medel som nämnts ovan: dels radion som medium i relation till ett ämne som är så centrerat kring blicken och seendet, dels djurtematiken kommer jag nedan att främst fokusera det senare.

I fablernas värld

I Asptjärns och Larssons värld är det ett djur som vinner tävlingen miss inre skönhet. En hjulbent behårad hona som ylar, bankar, slafsar och gör ogenerade pussljud. I sketchen gör orangutanen Koko en rad olika oartikulerade, djuriska läten. Frågan är hur detta icke-språk skall

1 fr Michail Bachtins diskussion i (1986) *Rabelais och skrattets historia. François Rabelais' verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*, Anthropos/Gråbo, s35 ff.

beteckna inre skönhet? I studion betar sig djuret högst ociviliserat, typiskt djuriskt, bankar och ylar som den människoapa hon är, samtidigt som det berättas att hon behärskar fem språk flytande och kommunicerar via Internet över hela världen. Vad händer när ett djur, en orangutang, tar kvinnans plats, den fula kvinnan med inre skönhet? Asptjärns och Larssons grepp skriver in sig i fabelns litterära form som förekommer redan i världens äldsta nedskrivna litteratur och också är en etablerad litterär form i stora delar av världen. En fabel är en ofta sedelärande historia där djur (eller växter eller ting) spelar de centrala rollerna, dock med utpräglat mänskliga karaktärsdrag och egenskaper. Fabeln som form har också kopplats samman med samhällets lägre skikt, den har beskrivits som en folklig litteraturform. Redan tidigt uttrycker fablerna samhällskritik. I den komiska varianten av fabeln utgörs en av grundstrukturerna av att den maktlösa men kloka lurar den maktfullkomliga och dumma. Fabeln har också under olika tider och politiska sammanhang kommit att bli täckmantel åt inlindad samhällskritik, så är exempelvis fallet med Jean de la Fontaine som levde i det franska klassicistiska och åsiktsmässigt strängt begränsande sena 1600-talet. Framstående i sammanhanget är också George Orwells sarkastiska fabel *Djurfarmen* (1945), där den totalitära stalinismens samhällsstruktur behandlas (alla djur är jämlika, men vissa djur är mer jämlika än andra). Fabeln har ett genomgripande drag av degradering och upphöjning: djur och växter upphöjs i hierarkin till mänsklig status. Gesten implicerar också en degradering av det mänskliga till djurisk och materiell nivå. Vanligt i den komiska fabeln är också en pseudo-seriös ton, vilket framkallar löje och degradering av en specifik situation eller person. Genom att stilistiskt kombinera uttryck som parodi, satir, karikatyr och burlesk formar sig fabeln till ett kraftfullt litterärt uttryck som använts för att angripa dominanta och upphöjda strukturer och aktörer, belysa slentrianmässiga fördomar och synsätt. Komiken är i sitt formella uttryck ofta ganska grov, det handlar sällan om finstilt ironi à la Cicero i dessa sammanhang. Stilistiskt överdrivs också ofta karaktärsdragen hos de olika aktörerna genom osannolika kombinationer: Lammet får samtala med vargen, apan med lejonet. På så vis framstår den ene som extremt underlägsen och oskyldig, den andre som hotet och makten personifierad. Flera av dessa karakteristika kommer till uttryck i sketchen om orangutangen Koko. Hon tillskrivs högt värderade mänskliga drag (tex hjältemod på Borneo, godhet mot deppiga medapor i buren, och välvillighet visavi NASA), här finns den låtsade seriösa tonen, den förtäckta samhällskritiken, här finns upphöjningen, men kanske framför allt degraderingen av ett befast ideal, här finns den grovkorniga komiken och de osannolika kombinationerna. Här finns också förlöjligandet av kulturens hårda ansträngningar att tillskriva djur passande mänskliga drag (se exempelvis Hillevi Gannetz forskning om framställning kring djurs "sexualitet" i naturfilm).

Mer genrespecifikt ligger orangutanghonan Koko nära tricksterfiguren, en variant på fabeln som kombinerar listig klurighet med dummerjönsen och som förekommer i berättelser av obscen karaktär, där det lågtstående kroppsliga ofta tematiseras. Tricksterfiguren begåvas med motsägelsefulla karaktärsdrag; han eller hon kan samtidigt framställas som god, smart, oärlig, tjuvaktig, envis, och elak. Tricksterfiguren gäckar och lurar mänskligheten. Också i trickstraditionen betecknas berättarformen som en säkerhetsventil i kulturer där normer och regler svårligen ifrågasätts. Trickstern får figurera som en symbol för anarki. Tricksterfiguren roar och underhåller med sitt vrickade, ologiska och opassande beteende, samtidigt som det opassande och det ologiska berör de förbud och begär som ofta ligger till grund för aktioner och reaktioner kring humor. Till sin form dråplig och befängd lockar trickstern till skratt, och är samtidigt en seismograf över normer, regler, förbud och värdegrunder.²

Den feministiska vetenskapshistorikern Donna Haraway använder sig av tricksterfiguren när hon skall beskriva sin syn på vetenskap och verklighet: Det handlar om en syn på vetenskap, objektivitet och verklighetsbeskrivning som lämnar utrymme för tvivel, för förändring,

2 Snodgrass, Mary Ellen (1996) *Encyclopedia of Satirical Literature*, Abc-Clio/Santa Barbara, s 459 f.

för de ironier som sätter krokben i forskningsprocessen. Haraway beskriver världen, naturen, kroppen, tekniken och mänskligheten som en trickster som forskaren måste lära sig konversera med, och i den konversationen alltid vara säker på att förr eller senare bli förd bakom ljustet.”Acknowledging the agency of the world in knowledge makes room for some unsettling possibilities, including a sense of the world’s independent sense of humour.”³

Trickstern är en intressant figur i relation till sketchen om Koko. Orangutanghonan får stiga in i ett sammanhang där språk och tankestrukturer sätter tydliga gränser, tydliga förbud. Det kvinnliga skönhetsidealet är näst intill oomkullrunkeligt i vår tid och geografi. Det är ALLTID bättre att vara vacker som kvinna än att vara ful. Det är självklart att en fast kropp är bättre än en sladdrig. Glänsande och fluffigt hår är bättre än glest och stripigt (om det inte är stylat stripigt, med hjälp av stor möda och mycket hårvax). Detta är dessutom mycket centralt i relation till den individuella och subjektiva konstruktionen av kvinnlighet. Situationens cementserade karaktär gör det svårt att tala om dess innehåll på ett aktivt sätt, som agent i relation till det omtalade. Man kan i en anakronistisk jämförelse likna svårigheten att i samtiden tala om kvinnligt utseende med svårigheten att i Frankrike kritisera den franske kungen år 1690. När trickstern Koko träder in på denna skönhets svårforcerade arena händer en rad saker: Hon synliggör absurda förgivettaganden (se ovan.), Men hon kringgår också en rad obligatoriska och vanemässiga snaror i diskursen kring kvinnlig skönhet och kvinnlighet som sådan. Genom att aplikt banka och yla, genom att inte ha ett mänskligt språk, (och samtidigt bli beskriven som en som behärskar fem språk och kommunicerar över hela världen via Internet) blir det för lyssnaren omöjligt att placera in vinnaren av Miss inre skönhet i ett av de kategoriska fack till vilka den mediala bilden ofta förpassar kvinnor. Koko är ingen hora, ingen madonna, ingen kalaspingla, ingen bullmamma, ingen knipfitta, ingen smygflata, och ingen ragata. Hon kan heller inte karakteriseras som manshatande vänsterödlå (d.v.s. feminist).⁴ Genom att ta in Koko i ett minerat och svårforcerat område lyckas sketchen uttrycka någonting annat än de argument som i det offentliga repeteras till leda. Kan man vara så vågad att säga att den säger någonting nytt, någonting unikt, någonting som griper utöver det språkbruk som dominerar diskursen? Kanske. För att diskutera sättet på vilket det sker vill jag ta hjälp av filosofen Gilles Deleuze. Han angriper i sin hållning synen på subjektet och varat som statiskt. Han framhåller tillblivelsen och myriaden av skillnader som det viktiga. Dessa två måste utgöra fokus, om man vill säga något väsentligt, säger Deleuze. Skrivande skall inte kännetecknas av representation, men av skapande, uppfinnande (invention). En deleuziansk hållning bygger, med sitt fokus på tillblivelse, på frågor och undersökningar snarare än argument och påståenden. Följdriktigt menar Deleuze att konst och filosofi skall fokusera vad livet kan *bli*, inte vad livet *är*. I detta ligger också ett fokus bortom vardagslivet. Deleuze är kritiskt mot den form av språkscentrering som sätter normer för vad som är möjligt att tänka och handla. Att låta språket sätta gränserna för tänkandet innebär att en av tänkandets produkter, språkets logik, tillåts en överordnad och begränsande position. Det invanda språket, generaliseringar, (jag gillar inte min finske granne, alltså är alla finnar dumma) de repeterade konnotationerna och betydelserna, detta att ha en ”åsikt” är enligt Deleuze ett uttryck för lathet, ett sätt att slippa tänka, slippa blicka framåt.

Alltså letar Deleuze alternativ till språkcentrering. Han hittar dem bland många andra ställen i humor, i teknik, i natur och biologi. Men också i film, konst och litteratur. Sketchen om orangutangen Koko tar upp ett par av våra mest grundläggande förgivettaganden: den hierarkiska skillnaden mellan djur och människa, språkets centrala roll, den kvinnliga skönhets absoluta position. Genom sin fabliska form och sin ologiska struktur öppnar sketchen mot

3 Haraway, Donna (1991) *Simians, Cyborgs, and Women. The reinvention of Nature*, Free Association Books/London, s 199. Se även fram till 201.

4 För dessa kategoriseringar av kvinnor, se Svahn, Margareta (1999) *Den liderliga kvinnan och den omanlige mannen*, Carlssons/Stockholm. Se också Ellmann, Mary (1968) *Thinking about Women*, London.

andra former av tänkande kring dessa förhållanden. Den öppnar mot möjligheten att det faktiskt skulle kunna förhålla sig på ett helt annat sätt. Till sin form är texten öppen och expansiv, den pekar utåt, mot nya kopplingar och tankebanor. Man vet ju milt uttryckt inte riktigt vad man som lyssnare skall göra av den storrökande orangutanghonan som är en på många sätt moraliskt högtstående individ, talar fem språk flytande, men under samtalets gång mest ylar och bankar. Det är problematiskt att kategorisera den här karaktären, även på ett fiktivt plan. Hon känns inte särskilt hemtam i språkets mer accepterade domäner. Den problematisering av språk som gränssättare sketchen utgör är både intressant och tydlig i sina kopplingar till feminismens kritik av fallogocentrism, möjligheten att tala, att komma till tals i det offentliga rummet (vilket också kan kopplas till radions genushistoria). Kokos icke verbala, oartikulerade grymtningar och ylande känsloutbrott kan både betraktas som en allegori över det ena könets problem med att komma till tals, men också som ett humorns ickespråkliga sätt att ta sig bortom det nuvarande språkets gränsskrifningar. Deleuze beskriver humor som ett kroppsligt fenomen, uppbyggt av icke-namnbara, icke-betydelsbärande, icke-systematiserade företeelser. Hans humorbegrepp syftar på gester och företeelser som perverterar logiska samband, destruerar moraliska kategorier, upplöser kroppar utan bakomliggande syfte eller mening. "If irony commits us to what we must mean, humour presents us with what we cannot say, and it is our bodies- in laughter- that explode or convulse at the point of humour. In humour, the self appears less as an organised agent or organising subject and more as a collection of incongruous body parts."⁵ Humor pekar mot ett subjekt som utgörs av en kollektion av ljud, gester, kroppsdelar, tecken av olika karaktär vilka existerar i avsaknad av specifik mening i språklig bemärkelse.⁶ Den här beskrivningen karakteriserar på ett ganska bra sätt det som delvis äger rum i sketchen om Koko. Skillnaden är den att där Deleuze renodlar ett scenario utgör de litterära texter som existerar i världen en växelvis kombination av logik och irrationalitet, refererande mening och absurditet. Men nog är det så att Kokos bankande, ylande, smaskande och sörplande öppnar mot kroppslighet, känslor och företeelser som inte så enkelt låter sig beskrivas. För Deleuze kan detta att använda djuret i litterär framställning innebära ett alternativt sätt att iakttä världen. Resultatet av sketchens iscensättning är mycket öppet: vad som uppfattas och tolkas av lyssnaren är just en process av skillnad, där den enskilda lyssnarupplevelsen kan se mycket olika ut. I denna kroppsliga, icke-logiska syn på humor ligger Deleuze nära det karnevaliska skrattets främsta uttolkare, Michail Bachtin.

Det karnevaliska skrattet och djurens befrielse

För att slutligen återknyta till skrattet som sketchen om Koko framkallar hos mig: Vid slutet av sketchen presenterar programledaren det förstapris Koko förärats med: I samarbete med tidningen *Amelias* plastikbilaga erbjuds orangutangen en läppförminskning, samt två hallongeléimplantat att placera på valfritt ställe. I samband med detta tillkännagivande hörs Koko ljudligt tugga i sig någonting i bakgrunden. Här når sketchen sin absurda höjdpunkt: *Amelias* plastikbilaga är en i den verkliga verkligheten existerande skrift, där (företädesvis) kvinnor kan läsa om allt de kan göra av sina kroppar med plastikkirurgins hjälp så att de blir fasta och glatta. Geléhallonimplantat kallas en högteknologisk variant av bröstimplantat som med ett kirurgiskt ingrepp oftast placeras över bröstmuskeln i syfte att förstora en byst. Att Koko väljer att omedelbart äta upp de skönhetsförbättrande artefakterna, (det låter ju gott, geléhallonimplantat, man blir sugen, men de ser inte särskilt smakfulla ut), samt att hon får friheten att placera dem på valfritt ställe (tex direkt ner i magen) gör att sketchen lägger sig i linje med den kritiskt feministiska konstgenre där konstnärer på ett groteskt sätt väljer att med hjälp av plastikkirurgi förändra sin kropp, men då på ett sätt som strider mot de kvinnliga skönhetside-

5 Colebrook (2004) s 137.

6 Tolknigen av Deleuzes syn på ironi och humor bygger dels på det Deleuze skriver i *The Logic of Sense*, dels på Claire Colebrooks kapitel "Humor and Irony" i *Irony*, Routledge/London, s 131–152.

alen: det kan exempelvis handla om att operera in små bulliga horn i pannan. Det här är en del av det samtida skrattets genre, som använder en urgammal upp-och-nervändandets teknik för att visa på det absurda i tillvaron, det absurda i att det finns saker som plastikbilagor och tävlingar i skönhet. Det absurda i en könsmaktordning. Det är i mitt huvud fruktansvärt roligt att erbjuda en orangutanghona två geléhallonimplantat att placera på valfritt ställe, och det är ännu roligare att orangutangen omedelbart väljer att äta upp dem.

Det groteska anslaget, fokus på det kroppsliga, tangerandet av gränser som i känsliga fall kan utlösa abjektion chockar, vidgar och retar. Jag upplever ett explosionsartat tryck i den här texten, i dess tempo, dess kast mellan stilistiskt högt och lågt, dess galenskap och dess bitande ironi. Skrattet föder en som jag tolkar det potential, där transformationen mellan logiskt subjekt och djur i sig utgör en källa till lust. Lust finner jag också i den karnevaliska traditionens och den groteska realismens icke-förskönande anti-ideal. I det karnevaliska skrattets dubbelvärld förlöjligas allvaret, det upphöjda, det idealiserade. I den för fabeln genrespecifika kvasi-seriösa tonen döljer sig gapskrattet genom att låtsas-som-ingenting. (I sketchen förefaller det vara helt normalt att erbjuda läppförminskning åt en orangutang. Ni som inte är riktigt säkra på hur en orangutang ser i ansiktet ut bör ta reda på det. Djuret är bland mycket annat känt för sin rörliga mimik.) I den här världen är det bättre, roligare och mer intressant med en sladdrig, ut-och-inbuktande fysik än den fasta och glatta. I den här världen är det djuriska viktigt och glider ofta in i det mänskliga.⁷ På det sättet rör sig texten långt utöver repeterad mediadiskurs kring kvinnliga kroppsideal. Detta, tror jag, är några av orsakerna till att jag skrattar åt orangutanghonan Koko.

Sammanfattningsvis kan man väl säga: Kvinnor skall, om de vill betraktas som attraktiva, eller om de vill bli betraktade som kvinnor över huvud taget, inte ha darrande gång, celluliter och lurvig päls. De skall inte uppföra sig djuriskt, banka i bordet och vråla. Detta samtidigt som kvinnan paradoxalt nog och i dikotom position till mannen just betraktas som närmre djur och natur. Mer kropp, mer natur. Det här är känsligt. När tricksterfiguren träder in i skönhetens finrum, när den galna orangutangen sätts som substitut för kvinnan i den inre skönhetstävlingen leder anspänningen och kollisionen till skratt. Eva Lilja använder formuleringen "under maktens utsagor kan man lyssna till halvkvävda flabb" om Sonja Åkessons diktning.⁸ Något liknande spårar jag i texten om Koko som Miss inre skönhet.

7 Se åter Michail Bachtins diskussion i (1986) *Rabelais och skrattets historia. François Rabelais' verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*, Anthropos/Gråbo, s 15ff.

8 Lilja, Eva (1991) *Den dubbla tungan. En studie i Sonja Åkessons poesi*, Daidalos/Göteborg, s 84.

Referenser

- Bachtin, Michail (1986): *Rabelais och skrattets historia. François Rabelais' verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*, Anthropos:Gråbo.
- Colebrook, Claire(2004) *Irony*, Routledge:London.
- Deleuze, Gilles (1969): *The Logic of Sense*, Colombia University Press: New York.
- Ellmann, Mary (1968): *Thinking about Women*, London.
- Haraway, Donna (1991): *Simians, Cyborgs, and Women. The reinvention of Nature*, Free Association Books: London.
- Lilja, Eva (1991): *Den dubbla tungan. En studie i Sonja Åkessons poesi*, Daidalos:Göteborg.
- Snodgrass, Mary Ellen (1996): *Encyclopedia of Satirical Literature*, Abc-Clio: Santa Barbara.
- Svahn, Margareta (1999): *Den liderliga kvinnan och den omanlige mannen*, Carlssons: Stockholm.

Bråkiga maskiner – och förhindrade klassupprepningar

Lena Martinsson

Lena.martinsson@ethnology.gu.se

Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

I mitt pågående projekt, *Makt och underlydandeskap. Diskursiva paradoxer i dagens arbetsliv* (FAS) studerar jag konstruktioner av klass och hur föreställningar om underordning och överordning naturaliseras, reproduceras och utmanas. Ett exempel på frågeställning är vad de många förväntningarna som idag ställs på ledare inom näringsliv, politik och offentlig sektor skapar för föreställningar om dem som ska ledas (se Alvesson 1999, Martinsson 2005a). Sedan länge finns en rad ledarskapskurser och managementlitteratur som förmedlar betydelsen av ledaren. Ledaren ska coacha, informera och vara förebild för de så kallade medarbetarna. I min tidigare forskning om mångfald i näringslivet har jag också erfarit hur ledarskapets roll för ett lyckat jämställdhets- och mångfaldsarbete kommit att betonas speciellt. Utan en god ledare, ingen jämställdhet (de los Reyes 2001, Martinsson 2005b). Ledarskapet skiljs ut som position och ges – genom en rad diskurser – innehåll och legitimitet. Och, som sagt, det är naturligtvis inte bara ledarskapet som konstrueras genom de här föreställningssammanhangen och praktikerna. Med dessa följer en rad förståelser av dem som ska ledas, som ska organiseras.

Min ambition med det här paperet är att diskutera hur klassskapande processer avbryts och störs genom maskinernas delaktighet. Mitt perspektiv är främst postmarxistiskt och präglad av Ernesto Laclau och Chantal Mouffes arbeten (1985). Men jag har också kommit att stifta viss om än begränsad bekantskap med Bruno Latour (1998). Denna bekantskap har i någon grad kommit att färga min förståelse av just maskinernas betydelser och delaktighet i såväl strider som samhällsformationer.

I det här pappret är det alltså diskursiva omvandlingar eller konflikter jag fokuserar. Uttryckt på ett annorlunda sätt handlar det om konkurrerande diskursupprepningar som kan bidra till nya artikulationer, eller betydelseförskjutningar. Latour har pekat på maskiner och tekniks betydelse för att *hålla samman* samhällen och skapa stabilitet. Teknik är ett samhälle som gjorts mer hållbart genom att plocka bort mänskliga aktörer, menar han bland annat. Latour frågar också sina läsare vilket samhälle som hade varit möjligt utan teknik? Likaså talar han om teknik som ett samhälle i förstockelse och han vänder sig mot tron att samhället enbart hålls samman av mänskliga relationer. Varje gång vi står inför en mer hållbar social förbindelse, skriver Latour, står vi i själva verket inför teknik (1998:190 se även 52f, 145, 154). Med andra ord så tycks tekniken vara en stabilisator. Det ligger naturligtvis mycket i vad Latour skriver inte minst när det gäller konstruktioner av klasskategorier. Men min tanke är samtidigt, och här utgår jag från Laclau och Mouffe, att också maskiner kan vara del i diskursiva strider om vilka föreställningar om det samhälleliga som ska vara giltiga. Maskiner kan, menar jag vara med såväl om att stabilisera fenomen, göra dem och en rad principer till självklarheter eller svarta lådor som inte behöver diskuteras, som att instabilisera dem.

När Latour hävdar att teknik är samhället i sin förstockelse, översätter jag det med min diskursteoretiska och postmarxistiska ansats till att samhället är i maskinerna. Maskinerna möjliggör normer och är därmed del i normproduktionen. Begreppet förstockelse är därför

också problematiskt då det riskerar att te sig allt för stabilt. Diskurser och normupprepningar är aldrig enkla, inte ens när maskiner är inblandade. Maskiner kan vara bråkiga.

Det är två studier som ligger till grund för detta papper. För en tid sedan bedrev jag ett fältarbete på en industriell grafisk koncern (Martinsson kommande). Jag rörde mig mellan ledningen och dem som arbetade i produktionen, jag deltog i bolagsstämmor och på fackliga stormöten. De stora hallarna där produktionen pågick dominerades av de jättelika pressarna. Den andra studien är den jag refererade till inledningsvis. Den har hitintills tagit mig till ledarskapskurser och fått mig att analysera diverse ledarskapsmaterial.

Ledare och ledd – en mångtydig effekt

En viktig utgångspunkt i den här texten är att jag ser positionerna ”medarbetare” och ”ledare” som diskursiva effekter. Det vill säga att det är positioner som pågående såväl skiljs ut som ges betydelser. Det handlar inte om en dominerande ideologi som utgår från ledares intressen som möjliggör exploatering av arbetare utan ett pågående kontrastivt uppdelande där föreställningar om den goda ledaren formas på en rad olika ställen runt om i samhället. Ett annat sätt att uttrycka detta på är att makten inte utgår från ledaren. Tvärtom är ledaren en effekt av en rad föreställningar om hur det samhälleliga ska kunna formas. Och när ledaren görs begriplig så görs också den organiserade begriplig och vice versa (Foucault 2002: 102, Latour 1998:41ff)

Eftersom jag ser det pågående konstruerandet av skillnad mellan ledare och ledda som klasskapande innebär det också att jag inte uppfattar klass i enlighet med klassisk marxism. I den sistnämnda handlar klass om en exploaterande relation mellan en kapitalägare och arbetare. Klass förstås som del i en fördiskursiv bas som avgör vad för slags form av medvetande som konstrueras. Klasskategorierna är därmed i princip förpolitiska eller fördiskursiva. De antas grunda politik och ideologi men ses inte som en effekt av dem. Med en postmarxistisk ansats förstås klass istället som en pågående effekt som möjliggör att vissa kan organisera andra och att det skapas positioner från vilka det är möjligt att utöva ekonomisk makt.

Maskinen

Det är inte bara olika organisationsmodeller eller olika marknadsekonomiska respektive socialistiska diskurser som gör ledar- och medarbetarpositionerna. Under fältarbetet på den grafiska koncernen förstod jag att även maskiner kan vara indragna i dessa processer då medarbetarskap och ledarskap görs, utmanas och omvandlas, då instabiliteter såväl som naturaliseringar – då något görs till något självklart och objektivt – blir till. Men när jag först kom till denna koncern tedde sig maskinerna som stora teoretiska problem. Hur skulle jag ta mig an dem? Ett första steg var att se maskinerna, i likhet med människor, som diskursupprepare och som effekter av diskurser. Det betydde att de upprepade en rad principer om hur arbete skulle fördelas och organiseras. Det agentskap som kan tillskrivas en maskin var villkorat och möjliggjort av en rad diskurser. Jag kom alltså att börja se de subjektspositioner som maskinerna kan sägas stå för på ett sätt som liknade – men ändå inte var helt entydigt med – hur man kan förstå konstruerandet av mänsklig subjektivitet. Det här perspektivet kan också ses som en kontrast till idén i den klassiska marxismen om att tekniken var alltings början och bas, eller för att citera Latour, något kring vilket det byggs ett samhälle (1998:190). Men, det var ytterligare en dimension som det diskursteoretiska perspektivet med all dess fokusering på det mångtydiga, motsägelsefulla och på betonandet att det inte finns en ordning utan många diskursiva krafter som konkurrerar om hur handling, ting etcetera ska förstås. Det innebär att också maskinerna kan komma att ingå i strider, att de inte alltid gör som vissa anser att de ska.

När jag säger att maskinerna inte gjorde som de skulle, så betyder inte det att de var trasiga (vilket de i och för sig ofta var). Det betyder bara att de inte var samstämmiga med de dominerande diskurserna om arbetsorganisation, att ledarprinciperna stod för något annat än de

principer som var relevanta för maskinerna. De diskurser som upprepades av maskinerna var inte helt översättbara med dem som upprepades av ledarna. Maskinerna tycktes vara en effekt av andra diskurser än de som var dominanta. På den här koncernen fanns vad som kommit att kallas för en "postmodern organisationsförståelse" eller "performance management" (se, McKenzie 2001, Petersson 2003, Tengblad 2003). Det handlade om att alla, ledare som ledda, skulle vara kreativa och flexibla, de skulle vara ansvariga, beredda att kasta sig in i nya arbeten de skulle också känna för sina uppgifter och identifiera sig med företaget, ingå i en stor gemenskap med gemensamt fokus. Människor skulle relatera till varandra. Detta innebar konkret att ledarna förväntades vara coacher och arbetarna medarbetare, vilket också är en vanlig ledarskapssträvan idag. Man ska vara nytänkande, och ständigt vara beredd att hitta på nya smarta lösningar. Men på den här koncernen jag var på sades det att det inte var så, diskursen var långt ifrån dominant, den fick inte bara trängas med andra organisationsidéer som upprepades av de anställda utan utmanades också av exempelvis socialistiska diskurser som i kravet på flexibilitet såg ett uttryck för exploatering. Det innebar att det var en mängd strider och oenigheter. Den från ledningen eftersträvalde gemenskapen var ifrågasatt och jag tolkade det som en strid om hur man skulle förstå rollerna som ledare respektive organiserad. Det fanns ju andra sätt att förstå sig själv på också som coach, kontra expert på maskiner, kontra den med lång erfarenhet som visste vad det tekniska krävde, ledaren med den verkliga förståelsen, klassrepresentant o.s.v.

I den klassiska marxismen så skulle inte den här klyftan mellan vad som i de fallen kallades för ideologi respektive produktivkraftsutveckling vara riktigt möjlig. Inte heller skulle oenigheterna vara begripliga. I den klassiska marxismen anses produktivkrafternas utveckling vara det som också är grunden för samhälleliga förändringar och föreställningar, för nya arbetsorganisationer och för ett allt mer utslätat arbetsinnehåll med högre och högre proletarisering som följd.¹ Produktivkrafternas utveckling förstås då som en relativt självständig och fördiskursiv process, som gör att normer etcetera omvandlas för att passa med produktivkraftsutvecklingen. Laclau och Mouffe har i sin analys av den marxistiska diskursen, vänt sig mot denna tolkning (1985). De menar att det är en naturalisering av ekonomiska processer. Som om dessa processer skulle rulla på utan politisk inverkan. Istället vill de betona att förändrade produktivkrafter bör ses som effekter av diskursiva och normativa strider. Laclau och Mouffes postmarxistiska ansats gör därmed striderna begripliga som del av konstruerandet av produktivkrafterna.

Maskiner som del i särhållande och konflikt

På den koncern där jag bedrev ett av mina fältarbeten var alltså striderna många. Ledarna tyckte att många av de så kallade medarbetarna var ett problem. De förstod inte alternativt var de inte nog informerade. De utpekade medarbetarna ifrågasatte samtidigt ledarnas idéer om hur arbetet skulle utföras. Man menade att man gjorde sitt jobb varken mer eller mindre. Det fanns också medarbetare som ville vara entusiastiska och flexibla men som inte gavs möjlighet att vara det för maskinernas skull. Maskinerna tycktes vilja något annat. De anställda skulle vara nära maskinen, vara beredd att rycka in, att mata den med rytmiska intervaller.

En ung och sedan flera år extraanställd kvinna älskade jobbet inne i pressarna, speciellt när det hände något, när något behövde fixas². Hon var snabb att lära sig nya grejer och enligt gruppleddaren så utvecklades hon också hela tiden. Gruppleddaren var mycket nöjd med henne. Men när allt flöt på som vanligt hade hon ytterst tråkigt. Hon var bunden till maskinen kunde inte gå ifrån den. När som helst behövdes hon där eftersom något oförutsett kunde inträffa. Ungefär var 20 minuter skulle hon sätta på nya pappersrullar. Maskinen upprepade och drog

1 Se exempelvis Braverman 1977.

2 Exemplet är hämtat från min kommande bok *Tillsammans*.

därmed in henne in i en modern organisationsmodell där maskinernas skötare inte skulle göra så mycket själv. Det handlade om övervakningsfunktion där en mängd personer kommit att rationaliseras bort. Här krävdes det en tålmodig och väntande form av arbetsinsats. Men det sättet att förhålla sig till arbetet var samtidigt problematiskt och ifrågasatt. En arbetare skulle inte vara inväntande utan ständigt på språng och ständigt sökande efter nya arbetsuppgifter. Gruppledaren såväl som koncernens vd eftersträvade ett flexibelt ständigt närvarande och aktivt förhållningssätt till arbetet

För den unga kvinnans del kom mötet med maskinerna och ledarskapsfilosofier i sig att innebära att två olika diskurser fick betydelse för vilken subjektivitet som skulle gälla, för hur hon kom att tilltalas och vilken form av roll som förväntades av henne. Det var å ena sidan den aktiva, flexibla, å andra sidan den väntande. Det innebar också att hennes position som organiserad inte var stabil, inte naturaliserad utan ganska osäker. Det var mer eller mindre uppenbart att organiserandet inte var självklart. Det fanns ett diskursivt utrymme för ifrågasättande och motstånd som också fick betydelse för den unga arbeterskan som inte lätt lät sig imponeras av ledningens position och idéer. Positionen "arbetare" gavs olika innebörder och osäkerheten möjliggjorde kritik av såväl maskin som ledning.

Ett annat exempel om än från samma press handlar om en medelålders man. Han hade till skillnad från den unga kvinnan gjort maskinens takt till sin, vilket bland annat innebar att han hörde väl när maskinen behövde hjälp eller assistans. Därmed kunde han också nyttja tiden mellan stoppen och arbetsinsatserna till att bland annat läsa tidningen. En dag fick dock en av hans överordnade chefer ett utbrott när denne såg medarbetaren sitta och läsa. Han ansågs inte var en tillräckligt god medarbetare, han var inte tillräckligt på språng, inte tillräckligt aktiv. Produktionschefen fick svar på tal. Det här sättet att arbeta hade varit det giltiga sedan länge, ingen kunde heller klaga på att den här mannen inte gjorde sitt jobb, det gjorde han. Själv hänvisade han också till en annan organisationsmodell som både han och maskinen tycktes vara en del av. Däremot var han inte fullständigt engagerade i arbetet lika lite som han identifierade sig med företaget. Han var inte på språng han hade inte gjort företagets problem och strävanden till sina egna.

I efterhand slår det mig att det fanns en slags allians mellan den här medarbetaren och maskinen. Det var de båda mot ledningen. Denna allians var dock inte entydig. Medarbetaren kunde då en socialistisk diskurs aktualiserades se maskinen som en exploaterande kraft. Maskinen kan också sägas upprepa en diskurs som möjliggjorde klasskillnader och exploatering. Alliansen var alltså högst preliminär.

Produktionschefen som ville ha en engagerad flexibel och på hugget personal blev å sin sida frustrerad. Mitt i detta stod då maskinen som i sig inte var ett stöd för den organisationsmodell som ledaren eftersträvade. Den var snarare en upprepning av en modern organisationsdiskurs som gjorde maskinerna monotont förutsägbara, maskinerna ingick i ett annat sammanhang än ledarna, en annan diskurs upprepades. Det var ett tänkande som fanns hos medarbetaren.

Olika föreställningar om arbete, ledarskap och så kallat medarbetarskap var alltså i svang och upprepades av såväl maskin, de organiserade och av ledare. Det bidrog till att situationerna aldrig begreps på likartades sätt. Det utgjorde också ett tecken på evig tidsblandning. Den organisationsfilosofi som dominerade bland ledarna sågs ofta som ett uttryck för det nya, för det föränderliga, som del i en utveckling. Parallellt fanns dock det som ansågs höra till en annan tid, den gamla moderna tayloristiska organisationsmodellen.

Maskinen, som i sig var präglad av en annan organisationsdiskurs än den ledarna stod för, var del i den kraft som gjorde hållbarheten i de sociala relationerna osäker. Den bidrog snarare till att visa på spänningarna. Det innebär däremot inte att det var en misslyckad översättning – den var kanske mycket lyckad – det beror på hur man uppfattar målet, vilken hegemoni som kan tänkas vara eftersträvansvärd. Därtill fanns en rad andra principer, som också var

giltiga och som gjorde att arbetet kunde förstås på skilda sätt. I sin tur så skapade detta en viss instabilitet i förståelsen av såväl det samhälleliga som det företagliga. Osäkerheten återkom också hos den person som var satt att arbeta med maskinerna, som själv kunde konstatera att det fanns olika sätt att agera på i förhållande till maskinen. Man möttes mitt i vad som kunde kallas för en diskursiv motsägelse.

Vad detta innebar var ett möjligt ifrågasättande av exempelvis ledarskapsrollen, av tilltron till ledningen, dess engagemang och förmåga. Det tycktes uppenbart för medarbetarna att ledarna inte hade full koll. Därmed upprepades inte ledarnormativiteten på ett oproblematiskt vis. Ledarnas krav på flexibilitet blev inte riktigt översättbart.

Sammanfattning

I detta paper har jag med inspiration från främst Laclau och Mouffe och i någon grad från Latour diskuterat hur en maskin inte bara stabiliserar och naturliggör vissa nätverk och samhälleliga uppdelningar. Maskinen ifråga kunde också ses som delaktig i strider om exempelvis vilken organisationsmodell som skulle gälla. Därmed kunde klasskapande processer bli något osäkra. Ledarnormativiteten kunde ifrågasättas. Men den allians som kunde uppstå mellan en medarbetare och en maskin var samtidigt högst tillfällig. Utifrån alternativa förståelser av pressen kunde den framstå, men också själv fungera som en exploaterande kraft.

Teknik kan därmed inte bara förstås som något som skapar stabilitet utan också som något som skapar betydelsefull instabilitet och osäkerhet som möjliggör och utmanar maktrelationer. Maskiner, teknik och organisationer måste därmed i allra högsta grad ses som del i det pågående skapandet av mening och innebörder om än på ett radikalt annorlunda sätt än vad som antogs vara fallet i den stora moderna marxistiska berättelsen.

Referenser

- Alvesson, Mats (1998): Kritisk organisationsteori. I Barabara Czarniawska (red.), *Organisationsteori på svenska*. Malmö: Liber.
- Braverman, Harry (1977): Arbete och monopolkapital. Arbetets degradering i det tjugonde århundradet, Stockholm: Raben & Sjögren.
- de los Reyes, Paulina, (2001): Mångfald och differentiering. Diskurs, olikhet och normbildning inom svensk forskning och samhällsdebatt. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony & socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London & New York: Verso.
- Latour, Bruno (1998): *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Göteborg: Nerenius & Santérus förlag.
- Martinsson, Lena (2005a): Är klass en kategori bland andra? I *Olikhetens Paradigm*. Red. Paulina de los Reyes & Lena Martinsson. Lund: Studentlitteratur.
- Martinsson, Lena, kommer under 2005, Den nödvändiga ledaren.
- Martinsson, Lena (2005/2006): *Tillsammans. Makt, intersektionalitet och fördelning av arbete*, Malmö: Liber.
- McKenzie, Jon (2001): *Perform or Else. From Discipline to Performance*, London and New York: Routledge.
- Petersson, Magdalena (2003): *Identitetsföreställningar. Performance, normativitet och makt ombord på SAS och Air Holiday*. Göteborg: Mara.
- Tengroth, Stefan (2003): Den myndige medarbetaren. Strategier för ett konstruktivt medarbetarskap, Malmö: Liber.

I Andréexpeditionens spår – visuell kultur och resande

Tyrone Martinsson

tyrone.martinsson@his.se

Högskolan i Skövde

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

(Our) stone-age ancestors and their descendants down until the dawn of modern times moved back the rim of *terra incognita* bit by bit, their known world was only a pool of light in the midst of a shadow – limitless, for all that was definitely understood and proved. Voyages into this shadow became a favourite theme for poets and storytellers.¹

De vita ytorna på världskartan är sedan länge borta. Det *terra incognita* som geografen John K Wright talar om i inledningscitatet finns inte längre. Intresset för vildmarken och äventyr i svårtillgängliga områden är dock populärt. Vilket inte minst kan konstateras genom intresset för de relativt dyra resorna runt Svalbard som är grunden för den här presentationen.

Professionella äventyrare söker alltmer extrema former för att rekonstruera historiska upptäcktsfärder. Reseskildringar som genre har en lång tradition och utvecklades under 1800-talet i takt med visuella teknologier. Historisk mediering har blivit en lukrativ verksamhet. Kombinationen äventyrliga och dramatiska historiska expeditioner och reseskildringar och visuell mediering skapar en intressant plattform för den historiska äventyrsturismen. Dagens avancerade logistiska möjligheter gör att vi kan nå alltmer extrema platser med allt mindre ansträngning och mycket liten riskfaktor. Vi kan nå gränsen till det vilda och otämjda och vi kan få beträda gränslandet till en kostnad av i medeltal 20 000 – 30 000 kronor om vi väljer Svalbard eller Grönland. Vill man till Antarktis eller till de mer otillgängliga delarna av Arktis som till exempel Franz Josefs Land ligger kostnaden kring 60 000 kronor och uppåt. Att besöka vildmarker är överlag dyrt men intresset är ändå stort. Varför reser man? Vari består populariteten?

Den här presentationen försöker inte ge empiriska svar på frågorna utan är en outline av *work in progress* som intresserar sig för populärvetenskapliga historiska framställningar och skildringar av mötet med polarområdenas vildmark och dess kopplingar och tänkbara influenser på dagens äventyrsturism. Det är en presentation som delvis sprungit ur arbete inom det av vetenskapshistorikern Dr Urban Wråkberg ledda Svenskt Program för Kulturvietenskaplig Polarforskning och ett samarbete med geografen och turismforskaren Dr Chris Wilbert vid Anglia Polytechnic University i England. En del av materialet bygger på en liten fältstudie som genomfördes 2001 på Svalbard.

1 John K. Wright, "Terra Incognita, the Place of Imagination in Geography", *Human Nature in Geography, Fourteen Papers 1925–1965*, (Cambridge 1966), pp 69.

Inledning

Exploration is the physical expression of the Intellectual.²

A. Cherry-Garrard

Äventyrsturismen i polarområdena kan många gånger ses som historisk turism. Kunskapsteoretiskt och i problematiken kring hur kunskap förmedlas är polarområdena och vildmarksturismen intressant. Inte minst i namngivningens historia, som vetenskapshistorikern Urban Wråkberg i flera studier intresserat sig för, ser vi det nätverk av influenser som satt sin prägel på upptäckterna och mötena med vildmarken. Spår av de influenser och den bildningsgrund som fanns hos de som erövrade dåtidens okända naturområden.³ Perioden från ca 1820 till 1915 betecknas ofta som den heroiska erans tid när det gäller polarområdena. Även andra områden med vildmark blev under den här tiden genomsökta som till exempel den nordamerikanska kontinenten, det inre av Afrika och bergsområden i Asien. Förhållandet till polartrakterna har länge varit förbundet med berättelser och skildringar av och om upptäckare och expeditioner. Redan under 1800-talets första hälft etablerades polarskildringar som en genre. Böcker, illustrerade föredrag, panoramaframställningar och tidningsartiklar avlöste varandra i ämnet.

The return of an expedition usually generated articles, dioramas, lectures and perhaps a book or two. Narratives about Arctic exploration became very popular indeed. In 1859, Mudie stocked 1000 copies of *Idylls of the King*, 2500 of *Adam Bede*, and 3000 of Leopold McClintock's *Voyage of the "Fox" in Arctic Seas*.⁴

Redan Mary Shelly hade en föreställning av det frusna norr där hon förlade upplösningen av "Frankenstein" (1818). Hon var också med sin tid i sitt intresse för Alperna och dess storslagna landskap. Shelly var också inspirerad av Samuel T. Coleridge's kända och populära dikt från 1798 "The Rime of the Ancient Mariner". Coleridge's dikt har varit en grundsten i utvecklingen av eftervärldens synsätt på polartrakterna. Som Wråkberg påpekat har den inte minst varit viktigt för den mystifiering av de arktiska områdena som ofta är förekommande i polarskildringar ända in i våra dagar.⁵ Sir John Franklins skildring av sin katastrofala landbaserade expedition i kanadensiska Arktis, *Narrative of a Journey to the Shores of the Polar Sea in the Years 1819–20–21–22*, publicerad 1823, var en de första mycket populära böcker i ämnet. Franklin själv blev känd som "mannen som åt sina stövlar" och hans bok hade 60 år senare direkt inflytande på Roald Amundsens beslut att vilja bli polarforskare. Franklin dog i Arktis 1845 under vad som blivit den kanske mest legendariska och mytomspunna polarexpeditionen någonsin. Expeditionen som lämnade London 1845 med två skepp *Erebus* och *Terror* och en 128 man stark besättning försvann och exakt vad som hände är fortfarande höljt i dunkel. Tre gravar finns från expeditionen på Bechey Island och är idag ett eftersökt turistmål för de polarintresserade. Franklins försvinnande engagerade och chockerade England. Många

2 Apsley Cherry-Garrard, *The Worst Journey in the World, Antarctic 1910–1913*, (London 1922), pp. 577 vol. II.

3 Se: Urban Wråkberg, "The Politics of Naming: Contested Observations and the Shaping of Geographical Knowledge", i *Narrating the Arctic: Collective Memory, Science and the Nordic Nations, 1800–1940*, eds. Michael Bravo & Sverker Sörlin (Massachusetts 2002).

4 Chauncey C. Loomis, "The Arctic Sublime", in U. C. Knoepfelmacher & G. B. Tennyson, (eds.), *Nature and the Victorian Imagination*, (London, 1977), pp. 95. The stock figures quoted by Loomis from Richard Altick, "The Literature of Immense Democracy," in 1859: Emerging an Age of Crisis, ed. Philip Appleman, William Madden, Michael Wolff, (Bloomington, 1959) pp. 217.

5 Urban Wråkberg, "Historia och kunskapsarkeologi I polartrakterna", *Tvärsnitt* 3/04 sid. 2–7.

år efter försvinnandet sökte man svaret på gåtan vilket ironiskt nog bidrog till att kartläggningen av denna del av Arktis blev väl genomförd. Chauncey C. Loomis har sammanfattat det brittiska nationella traumat:

There was a feeling that if Franklin went into the Arctic and mastered it, man would somehow be enlarged in mind and soul. Instead, the Arctic had swallowed him, obliterated him. As expedition after expedition sailed into the Canadian Archipelago and returned with only minor scraps of information about what had happened to Franklin, the dream turned into a nightmare, and the full terror of the Arctic Sublime began to be felt.

In their imaginations, the British people and many other peoples as well, had voyaged with Franklin "toward no earthly pole". They had created in their minds an Arctic that was a place of terror, but even in its terror it was beautiful in the sublime way that immense mountains or the vast reaches of space are beautiful. (...) It was an environment within which a cosmic romance could be acted out: man facing the great cold forces of Nature and surviving if not prevailing over them.⁶

Det finns likheter mellan Franklin's expedition från 1845 och vår egen Andréxpedition från 1897. I omfång och förluster av liv är Franklinexpeditionen betydligt mer omfattande men båda hade det gemensamt att de var väldigt moderna och välutrustade. Båda var också firade innan de gav sig av och nationerna var övertygade om framgången och väntade på de berättelser som skulle föras tillbaka. Båda expeditionerna försvann spårlöst. Andrée hittades 33 år senare, Franklin hittades aldrig och hans expeditions öde är endast delvis känt. Båda expeditionerna fascinerar fortfarande och generar ett intresse för polartrakterna.

Att det har funnits ett intresse för polarskildringar hos allmänheten har gjort det till en relativt stabil ekonomisk genre och med de nya äventyrarna under 1900-talets senare hälft har intresset åter ökat. Dagens äventyrare har med framgång exploaterat sina föregångare. Att "åter-upptäcka" de historiska äventyrarnas rutter och geografiska mål har blivit en populär genre i sig och är inte ovanlig i ute-magasin och reseskildringar och som marknadsföring i denna specifika turistnäring. Svensken Ola Skinnarmos senaste äventyr var en resa i Ernest Shackleton's spår och blev både bok och film. Shackleton's expedition 1914–1916 med skeppet *Endurance* kan räknas till polarhistoriens mest kända. Skeppet krossades i isen utanför Antarktis och en lång isvandring följde och därefter livbåtar tills dess att man nådde Elefantön. Chansen att räddas där var mycket liten varpå Shackleton och några av hans män lämnade ön i en av båtarna och seglade 800 sjömil upp till Syd Georgien, där man efter en dramatisk bergsvandring, nådde en norsk valfångststation och slutligen med Argentinsk hjälp kunde undsätta de kvarvarande männen på Elefantön. I Royal Geographical Society's tidning *Geographical* argumenterade journalisten och författaren Michael Smith 2001 för det växande intresset för polaräventyr. Han menade också att framgången för boken *Endurance* (1998) av Caroline Alexander, hade bidragit till en ökning av intresset för inte bara polarrelaterad historia utan kanske speciellt för denna typ av dramatiska historiska skildringar.⁷ Boken handlar om Ernest Shackleton och innehåller fotografen Frank Hurley's berömda bilder. En IMAX-film, *Shackleton's Antarctic Adventure*, (2001), gjordes också på samma tema av amerikanska NOVA och 2002 gjorde även brittiska Chanel 4, *Shackleton*, ett TV-drama om expeditionen med Kenneth Branagh som Shackleton. Under 2001 presenterade också Maritime Museet i London en uppmärksam utställning *South*, om tävlan mot sydpolen mellan Scott och Amundsen.

6 Chauncey C. Loomis, "The Arctic Sublime", in U. C. Knoepfelmacher & G. B. Tennyson, (eds.), *Nature and the Victorian Imagination*, (London, 1977), 107–110.

7 Michael Smith, "Due South", i *Geographical*, Januari 2003 Vol. 73 no 1, sid. 46–50.

I maj år 2000 seglade den brittiske äventyraren David Hempleman-Adams i ballong frångående från Spetsbergen in till området kring Nordpolen och tillbaka igen. Hans ballong hade en kopia av Andrées flagga och svensk-norska unionsflaggan. Allt i en hyllning till sin föregångare som 103 år tidigare omkommit med sina två medresenärer under sitt försök att i ballong göra resan in till polen. Hempleman-Adams flygning utnyttjade den historiska referenten väl och inramningen av hans äventyr blev till en homage åt Andrée, Fränkel och Strindberg. Visst finns det likheter mellan de båda expeditionerna och ändå är de oerhört långt ifrån varandra. Hempleman-Adams flygning kunde följas på Internet och han hade ständig kontakt med sin bas och fick hela tiden väderleksuppdateringar och förslag på altitud för de rätta vindarna. De vindar Andrée bara kunde drömma om. När ballongen *Örnen* seglade ut mot det okända inre av Arktis 1897 var all kommunikation totalt avskuren. Många äventyrs/expeditioners turistresor utnyttjar idén om att följa de gamla dramatiska expeditionerna i spåren, inte sällan kantade av platser där föregångare mött döden.

Geografiskt vetenskapligt har givetvis dagens äventyrare inget att tillföra, men deras kopplingar till vildmarken och människans kamp mot en natur som inte kan betvingas utan måste överlevas och där kampen handlar om en kamp med sig själv tycks vara tilltalande. Det är svårt att veta vad som gör att intresset för vildmarksturism med inslag av expeditionsliknande äventyrsstrapatser blivit en växande och populär resegenre. Kanske kan det vara en motreaktion mot det stressfyllda och allt mer teknologiska samhälle som omger oss där en prövning av den egna förmågan genom Extremsporter eller mera krävande besök i vildmarken tillför en aspekt livskvalitet. Där också en mer mental expedition-light i form av en resa in i till exempel polartrakterna kan bli tilltalande. Även om bergssporter har blivit mycket populära och resor till jordens alla bergsområden finns tillgängliga så krävs det betydligt mer fysisk ansträngning att uppleva till exempel Mt Everest än Vitön på Svalbard. Båda erbjuder dock spektakulära naturupplevelser blandat med känslan av att beträda historisk mark och närma sig de ultimata äventyren.

Om det finns ett direkt samband mellan den ökade historieturismen i Arktis och den flora av polarrelaterade historiska böcker som kommit ut under de senaste åren återstår att undersöka.⁸ Det finns dock en tydlig koppling mellan museum, böcker och filmer relaterade till Andrées polarexpedition och resorna i Arktis till "Andrée-platserna". Andrées Polarexpedition är den mest kända svenska polarexpeditionen någonsin. Det är också den svenska polar-expedition som fått mest publicitet i media. Ända sedan expeditionen kom till allmänhetens kännedom under hösten 1895 har den fascinerat och intresserat. Under 1900-talet inleddes intresset med återupptäckten av expeditionen år 1930 och boken från samma år *Med Örnen Mot Polen* om expeditionens öde, med dagböckerna publicerade, blev en storsäljare. Per Olof Sundmans roman *Ingenjör Andrées Luftfärd* från 1968 blev bästsäljare och översattes till en mängd språk. Regissören Jan Troell filmade boken 1982 och skapade en visuell rekonstruktion av expeditionen som fick stor genomslagskraft. Bilden Troell gav av expeditionen är intressant då den kan sägas ha skapat en kollektiv visuell föreställningsgrund av dramat. Under arbetet med min teoretiska och gestaltande doktorsavhandling om bilderna från expeditionen hade jag en separatutställning på Konsthallen i Trollhättan och arbetade då i konsthallen under två veckor för att kunna diskutera med besökare om vad de visste om expeditionen. Kopplingarna till Troells film var genomgående likaså Sundmans roman. Detta var också tydligt under fältstudien på turistresan runt Svalbard 2001. Under resan visades också Troells andra film om expeditionen, *En Frusen Dröm* från 1997. Den skiljer sig markant från *Ingenjör Andrées Luftfärd* i det att den är en mer dokumentär än poetisk betraktelse över expeditionen och är till stor del baserad på det fotografiska materialet kring expeditionen

8 Inför den här presentationen har jag haft kontakt med Ralf Holmström på PolarQuest som informerade om att researrangören höll på med en kartläggning av vem som väljer deras resor och varför. Ingen information från den undersökningen har dock gjorts tillgänglig i skrivande stund.

Äventyrsturismen i Arktis är i lika hög grad en historisk turism som följer de många dramatiska berättelserna från polarområdet i spåren. Andréexpeditionen är en av de mera påtagliga historiska attraktionerna på Svalbard jämte gruvnäring och valfångst. Arkipelagen som är belägen 100 mil norr om Tromsö är ett idag mycket populärt resmål. En mängd båtar går kortare eller längre turer i området. Naturen, djurlivet och historien är alla lika viktiga delar av turismen på Svalbard. Båtarna har ofta historiska guider och Andréexpeditionen är ständigt närvarande i allt material som rör resande i området. Kap Thordsen, Danskön och Vitön är platser på Svalbard förknippade med André och hans expedition.

Turismen i de arktiska områdena eller för den delen i de områden i världen där vildmark idag återstår erbjuder inte bara ett faktiskt möte med vildmark utan även en mental resa. Trots att få av oss någonsin kommer att besöka Nordpolen eller Sydpolen eller kanske ens de arktiska områdena, eller klättra en +8000 meters topp i Himalaya eller följa Livingstones spår i det inre av Afrika, så finns dessa platser och deras historier levande i våra imaginära föreställningar. Idag kan vi som *äventyrs-turister* ändå komma nära dessa platser eller liknande miljöer. Vi kan få känna den sublima kraften som dessa platser har. Vi erbjuds en guidad och säker tur till gränslandet av, och får blicka in i, dessa svårtillgängliga, avlägsna och krävande platser.

Runt Svalbard 2001

Mot nya äventyr!

PolarQuest är äventyrsresebyrå för vanligt folk. På våra resor får du uppleva samma äventyr som äventyrarna, fast du gör det på ett tryggt och säkert sätt. Du reser med säkra farkoster, med erfarna färdledare och trygga skeppare. Ändå besöker du de mest exotiska resmål du kan tänka dig. Upplev möten med isbjörn på ett tryggt sätt. Fotografera din första pingvin i Antarktis. Kör ditt eget hundspann till ishotellet i Jukkasjärvi. Allt är möjligt!

Historiska platser. Vi reser i de stora polarhjältarnas kölvatten. Nansen och Nordenskiöld, André och Amundsen, Scott och Shackleton har alla navigerat i packisen före oss. Det torra och kalla polarklimatet har bevarat många av deras lämningar.⁹

Researrangören PolarQuest betonar säkerheten på sina resor men samtidigt understryker man att Du kommer att få ta del av samma äventyr som äventyrarna. PolarQuest lovar ett möte med det sublima Arktis. En vildmark som är både vacker, lockande och spännande men samtidigt ödslig, ogästvänlig och i allra högsta grad potentiellt dödlig. Att också betona resornas expeditionskaraktär ger deltagaren ytterligare känslan av att vara delaktig i ett av de många äventyrsscenario som kan kopplas till de arktiska upptäckternas historia. Det slår också an en ton som just korresponderar med den mystifiering av polartrakterna som går tillbaka ända till Shelly och Coleridge.¹⁰ Men vad menas egentligen med att få uppleva samma äventyr som äventyrarna fast tryggt och säkert? Påståendet är i grunden omöjligt. Resorna runt Svalbard är inte i närheten av att lämna det trygga fartyget och utmana vildmarken men känslan av att det vore möjligt och att man ändå är så nära är viktig. Historierna som berättas under resorna bi-

9 PolarQuests katalog och hemsida: www.polar-quest.se.

10 Även idag kan vi i populärkulturen se hur man använder just polarområdena som Shelly och Coleridge gjorde, inte minst i filmer som *Alien* vs. *Predator* (Paul W. S. Anderson 2004), *The X-Files*, (Rob Bowman 1998), och *The Thing*, (John Carpenter 1982) och i litteraturen har succéförfattaren Dan Brown Arktis som upptakt till sin roman *Deception Point* (2003).

drar till detta. De svenska resenärer jag mötte 2001 var alla väl pålästa och tog fortlöpande del av både filmer, böcker, utbudet på TV som berört ämnet, museer och tidningar samt föredrag då tillfälle gavs. Alla var också väl rustade för resan vad det gällde kläder och tänkbar utrustning, trots att detta sällan behövs. Diskussioner som fördes på däck efter landstigningar eller under björnspaning kom ofta att handla om dramatiska expeditioners öden eller heroiska polarfarare från historien där det omgivande landskapet förstärkte historierna. Det var här det utspelades. Framförallt var detta tydligt på Danskön och Vitön där Andréehistorien blev mycket påtaglig. Även om den resa jag själv medverkade på inte var arrangerad av PolarQuest var inramningen den samma och undertexten i marknadsföringen likaså.

I elva dagar reste vi med det ryskflaggade forskningsfartyget *Professor Multanovskiy* runt arkipelagen Svalbard. Resan arrangerades av resebolaget Atlantöar och genomfördes av det holländska Oceanwide Expeditions med ryskt fartyg. Det var en relativt exklusiv resa in i den arktiska vildmarken. Min roll på resan var i huvudsak som fotograf för Grenna Museum – Andréexpeditionen Polarcenter. Museet var med och finansierade min plats på båten resten av kostnaderna täcktes av University of Westminster och Högskolan i Skövde. Resan företogs som fältarbete inom ramen för mitt dåvarande arbete med min doktorsavhandling om Nils Strindbergs fotografiska material från Andrées polarexpedition. Min funktion på resan blev dock dubbel i den bemärkelsen att det ingick i min förväntade roll på båten att också diskutera och föreläsa om Andrées polarexpedition. Den dubbla rollen som både resenär och professionell gav möjlighet att få en inblick i både struktur och genomförande av resan samt resenärernas förväntningar och intryck.

Det var ca 40 resenärer ombord och ca 25 av dessa var svenskar. Bland svenskarna var en majoritet där för den historiska kopplingen till Andrées polarexpedition. Detta gjorde att fokus från starten på resan kretsade kring frågan om vi skulle nå Vitön – platsen där Andréemännen dog 1897 och hittades 1931. På resan var också det historiska intresset dominerande vilket ledde till problem och en tydlig uppdelning mellan de svenska och de utländska deltagarna. Resan hade från början varit tänkt som en helt svensk resa arrangerad av tidningen *Dagens Nyheter* och Andréemuseet. Denna typ av resor hade tidigare genomförts med gott resultat och med i huvudsak svenska deltagare. Sommaren 2001 hade man dock inte sålt tillräckligt med biljetter till svenska deltagare och båtens resterande platser fylldes därför av Oceanwide Expeditions. Redan efter tre dagar ombord hölls ett mindre krismöte med de utländska deltagarna som ansåg att de inte fått ut det som deras resebroschyrer utlovat. Det var en besvikelse över uteblivet djurliv, för lite is och för lite spektakulära landskap. Den information som de utländska resenärerna hade fått skilde sig också från den de svenska hade fått.

Homsund, Svalbard

Foto Tyrone Martinsson

De svenska deltagarna var väl medvetna om och förväntade sig en resa med historiska förtecken. De hade fått sin information via Atlantöar och varit på föredrag med den erfarne polarforskaren och guiden Olle Mellander (som också forskat inom turistnäring och varit chef för polarsekretariatet och då ansvarig för den svenska polarforskningen) och även Grenna Museum – Andréexpeditionen Polarcenters chef Håkan Jorikson. De utländska deltagarna hade en annan uppfattning. Oceanwide skriver i sin information om sina resor:

Oceanwide Expeditions offers unique, small-group cruises that allow you to enjoy the natural wildlife and scenery of some of the world's most spectacular and pristine shorelines, above and below the oceans.

Each cruise offers a full program of shore excursions, using Zodiacs to search out the best wildlife encounters and photographic opportunities for our clients.

Det som ofta betonas är att dessa resor är "expeditionsresor". I information om vad man ska tänka på när man reser med Oceanwide nämns mycket kort att man besöker historiska platser men det indikerar inte det fokus på historia resorna i Arktis och runt Svalbard i synnerhet har:

Our voyages are "expedition" style cruise. Our emphasis is on wildlife encounters, personal contact with the environs, visiting sites of historical interest and to a lesser extent scientific stations.

När det gäller just Spetsbergen (Svalbard) som destination i Arktis skriver man:

With its rugged mountains, sweeping tundra, ice caps and glaciers, it is a true High Arctic archipelago, and only 600 miles from the North Pole. Its abundant wildlife was once a

huge draw for whalers and trappers but now discerning visitors are discovering the attractions of huge Arctic seabird colonies and the chance to enjoy and photograph species like Walrus, Reindeer, Arctic Fox and of course, Polar Bear.¹¹

Man har i sin information mycket lite eller ingen fokus på att resan är en kulturreisa med polarhistoria som ett centralt inslag. Atlantöars information innehöll detta tydligt och även idag kan man se att de har denna fokus (man har dock bytt fartyg):

Atlantöar

En expedition till Svalbard är en spännande resa som de flesta av oss bara gör en i gång i livet och då vill man ha det lilla extra som inte är så alldeles lätt att få. Varje sommar sedan 1991 har det starka, välutrustade sjömättningsfartyget M/S Origo gjort den långa resan upp till Svalbard för att tjäna som expeditionsfartyg för forskare och turister. Fartyget är grundgående och kan därför söka sig långt in mot de okända kusterna på de endast översiktligt kartlagda delarna av östra Svalbard. Där är det äkta vildmark. Inga människor har någonsin bott där. Isbjörnar, valrossar och sälar lever här ostört under den långa mörka vintern för att kanske någon enda gång i sitt liv stöta på människor under den korta intensiva sommaren då solen aldrig går under horisonten. För drygt 100 år sedan beräknade patentingenjören SA Andrée att det går att flyga ballong till Nordpolen. En jättelik ballong beställdes i Paris och fraktades till Spetsbergen. Andrée seglade iväg i ballongen och försvann. Kom med och se de historiska platserna!¹²

Då missnöjet på båten blev tydligt hade vi besökt den första av de viktiga Andréeplatserna – Danskön. Området kring Danskön är historiskt mycket intressant och de som var där för att följa Andrée i spåren var genomgående intresserade av ett bredare perspektiv på historia i området. De holländska valfångststationerna på Amsterdamön var en av de övriga historiska lämningar som besöktes. Besöket varade flera timmar. Flera av de utländska besökarna som betalat mellan 30 000 och 40 000 för sina resor uppskattade inte upplägget. Kritiken var framförallt att dessa turister inte ansåg att de befann sig på en historisk resa utan ville uppleva en spektakulär resa med mycket björn och isberg, gärna från båten. Övrig tid spenderade man gärna i socialt umgänge i baren.

11 Se: www.ocnwide.com/, 2005-08-27.

12 Se: www.atlantoar.se/ 2005-08-29. Texten är från pdf-fil om resor till Spetsbergen.

Den svenska gruppen var i motsats intresserad av historiska diskussioner och de föreläsningar som arrangerades på båten (detta skedde alltid på engelska) och utnyttjade guidernas 100% tillgänglighet (en av guiderna var svensk Mellander, en var skotte och en var tysk). Svenskarna var också genomgående intresserade av att få göra så många och långa landstigningar som möjligt. Att man inte fått se björn eller mycket djur berodde på att resan ännu inte kommit in i de områden där man kunde förvänta sig att få se björn eller övrigt vilt. Vädret är en helt avgörande faktor för utkomsten av resor i Arktis. Isläget var detta år också en faktor som påverkade chanserna att se björn då packisen låg norr om 82 breddgraden vilket är mycket ovanligt. Det senare öppnade dock möjligheten för en del unika besök på historiska platser som på grund av sin otillgänglighet sällan besökts av forskare och aldrig tidigare av turister. Ett sådant exempel var den tyska Haudegen Wettertrups meteorologiska station från andra världskriget i Ripfjorden. Här utfördes en mycket översiktlig fotografisk rekognoserings dokumentation vilket gjorde att besöket blev lite längre.¹³ Det vetenskapliga inslaget uppskattades av de svenska deltagarna. Flera av de utländska besökarna valde dock att stanna på båten vid besöket.

¹³ Detta gjordes åt forskaren Urban Wråkberg då han är inblandad i forskningen kring Svalbards roll under Andra Världskriget. Dokumentationen gjordes för att få en överblick för kommande besök i området.

Turistgrupp 2001

Foto Tyrone Martinsson

Visuell kultur är en viktig del i forskningen kring resandet i Arktis men kopplat till detta finns också den materiella kulturen. Svalbard har tydliga och stränga regler vad det gäller att skydda de historiska lämningar som finns i landskapet. Allt som kan dateras till före 1945 är skyddat och får inte röras eller flyttas. På Andréeplatserna utgör detta ett problem. Samlandet var tydligt och förekom ganska öppet, dock inte i guidernas närvaro. Varje dag på resan påminde guiderna om förbudet att samla på sig souvenirer i form av till exempel historiska fragment av olika slag eller gamla valben. Frågan är bara hur man upprätthåller detta då varje enskild resenär har betalat i genomsnitt 30 000 för sina resor?

Vitön

Foto Tyrone Martinsson

Då höjdpunkten nåddes i besöket på Vitön var samlandet av "reliker" påtagligt. Stämningen vid besöket på ön bland svenskarna i gruppen kan till viss del sammanfattas med – sakral. Besöket vid Andréemännens sista lägerplats och platsen för deras död var laddat. Men utöver ett flitigt fotograferande och filmande tog många också med sig delar av metall, spik, små fragment av tyg, vilket är absolut förbjudet och kan leda till höga böter. Några fynd av stor vikt finns knappast kvar vid lägret men ur vetenskapligt perspektiv är det givetvis förödande om turister fortsätter att ta med souvenirer från dessa platser. Det finns andra historiska platser med många artefakter kvar i landskapet. Även is från glaciären som täcker Vitön togs med, vilket dock är tillåtet.

Överlag finns det också ett inslag av Dark Tourism i upplägget i resorna i Arktis.¹⁴ Många är berättelserna om lidande och svår död som är knutna till platser som besöks. Gravplatser är ständigt närvarande och ofta ges tillfälle att fotografera öppna kistor där kvarlevor av fångstmän är väl synliga. Platsen på Vitön där Andréemännen dog är både en gravplats (även om liken fördes därifrån) och en mytomspunnen ö. Framförallt beror det på att vi inte vet vad som hände då männen kommit iland på ön i oktober 1897. Ett besök på ön gör också expeditionens dramatiska slut mer påtagligt.

14 Se: John Lennon and Malcolm Foley, *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*, (London 2000).

Lägerplatsen Vitön

Foto Tyrone Martinsson

När det gäller Andréeresorna runt Svalbard är Vitön klimax. Kommer man inte iland på ön, vilket ibland är fallet, betecknas ofta resorna som till stor del misslyckade. På den resa där jag själv medverkade samtalade jag med en av resenärerna som hade varit med samma båt föregående år då man inte nått ön och nu var fast besluten att i sitt andra försök nå ön. Han var en av de kanske mest inbitna Andréointresserade som var med på resan. Det var dock tydligt i den svenska gruppen att efter det lyckade besöket på ön var stämningen mera avslappnad och man ägnade mer tid åt det omgivande landskapet. Tack vare vädret erbjöds sista dagen på resan ett besök vid det ibland svårtillgängliga Kap Thordsen. Ytterligare en Andréepplats. Målet där är det på Svalbard kända *svenskhuset* uppfört 1872 av A. E Nordensköld och som användes 1882–1883, vid Andrées första möte med Arktis, under en expedition som ingick i det första internationella polaråret. Men framförallt en plats mera känd för den grymma historien om en grupp norrmän som dog här på 1870-talet i skörbjugg och som alla utom två som inte hittades ligger begravda under ett stort kors jämte huset. Historien gör platsen till en spöklik påminnelse om Arktis hårda förutsättningar samtidigt som den utgör ett tacksamt bidrag till berättelsetopografin för resorna i Andrées spår.

Sammanfattning

Den här presentationen är som tidigare angetts en kort redogörelse för pågående arbete om äventyrsturism. Fokus här har varit på Arktis och då framförallt Andréxpeditionen. Den berättelsetopografi som under lång tid utvecklats när det gäller polarområdena är ett påtagligt inslag i resandet i Arktis. Det finns anledning att tänka sig att den äventyrsbaserade turismen till stora delar lockar en grupp människor som är intresserade av fler dimensioner i sitt resande än det faktiska mötet med en geografisk plats. Detta återstår dock att undersöka. Som Urban Wråkberg påpekat finns också en intressant koppling till kunskapsteori och kanske framförallt kring hur kunskap förmedlas när det gäller förhållandet till polarområdena. Vid resorna medföljer ofta både akademiker, välutbildade guider och inte sällan någon populär äventyrare. Ofta är dessa specifika resor i historiska miljöer direkt kopplade till populärvetenskapliga framställningar blandat med fiktiva och dokumentära skildringar från polarområdena. Det historiska intresset hos allmänheten tycks vara stort. Vid en diskussion med förlaget Historiska Media i Lund kan konstateras att historiska böcker säljer bra och historiska biografier är mycket populära. Inom filmen har det episka historiska berättandet kommit tillbaka. TV har ofta historiskt relaterade program på bra sändningstid och ett ämne som polarområdena förekommer inte sällan i vetenskapligt relaterade TV program. Det är en väv av kunskapsförmedling kring polarområdena där populariserad vetenskap blir ett viktigt inslag. En vidare fokus på Svalbard är intressant då det finns en omfattande och bred inriktning på arktisk turism i området. Även den ryska närvaron är intressant och framförallt den territoriella politiska kamp som pågår mellan ryska och norska intressen på ögruppen. Här finns ett omfattande fält för kulturforskning och ett behov av ett tvärvetenskapligt perspektiv på forskningsområdet blir tydligt. Inom Svenskt Program för Kulturvetenskaplig Polarforskning samarbetar bland annat vetenskapshistoriker, idéhistoriker, arkeologer, industriminnesforskare, kulturhistoriker och visuella studier. När det gäller studiet av äventyrsturism finns det behov av långt fler aktörer och inte minst mer fokus på mediering och representation inom ämnet.

Referenser

- Bravo, Michael & Sörlin, Sverker (eds.) (2002), Narrating the Arctic: Collective Memory, Science and the Nordic Nations, 1800–1940, (Massachusetts).
- Cherry-Garrard, Apsley (1922), The Worst Journey in the World, Antarctic 1910–1913, (London), Knoepfelmacher, U. C. & Tennyson, G. B. (eds.), (1977), Nature and the Victorian Imagination, (London).
- Lennon, John & Foley, Malcolm (2000), Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster, (London).
- Wright, John K. (1966), Human Nature in Geography, Fourteen Papers 1925–1965, (Cambridge),

Tidskrifter

- Tvärsnitt 3/04.
- Geographical, Januari 2003 Vol. 73 no. 1.

Internet

- www.atlantoar.se/ 2005-08-29.
- www.polar-quest.se 2005-08-29.
- www.ocnwide.com/ 2005-08-27.

På vift i den europeiska Orienten

Om svenska resenärers skildringar av Balkan

Sonja Miladinović

Institutionen för slaviska språk

Göteborgs universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

1800-talets början såg en utformning av myten om Balkan som ett främmande och exotiskt område som Europa inte upplever som en del av det egna kulturella arvet. Ordet Balkan fick betydelser utanför den geografiska sfären. I dag finns det två Balkan: det ena är en geografisk plats, en halvö i Sydosteuropa. Det andra Balkan är en del av Europas imaginära geografi, en mental bild av ett Europa uppdelat i binära och hierarkiska poler. Detta andra Balkan inbegriper en rad stereotyper som skapats och formats i västvärldens skönlitteratur och reseskildringar. Genomgående för dessa verk är att Balkan skildras som den Andre i förhållande till Väst. Balkanbilden har många beröringspunkter med den bild av Orienten som Edward Said skildrat i sin numera klassiska undersökning *Orientalism* (New York 1978). Även här är myten om Balkan snarast västvärldens egen konstruktion, det handlar om den dominanta kulturens behov av en dialog med sig själv, av att definiera sig själv genom sin motbild.

Även svenska resenärer har under sina resor på Balkanhalvön varit påverkade av men också bidragit till Balkanmyten. I mitt arbete undersöker jag ett antal representativa svenska reseskildringar av Balkan för att se hur de förhåller sig till detta mytiska Balkan.

Nyckelord: Balkan, reseskildringar, balkanism.

På vift i den europeiska Orienten

Om svenska resenärers skildringar av Balkan

Detta arbete vill undersöka hur svenska (och finlandssvenska) författare av reseskildringar hjälpt till att konstruera Balkan som idé under 1900-talet undantaget det sista decenniet. Att påstå att en fullständig genomgång över svenska beskrivningar av resor till Balkan skrivna under detta århundrade skulle kunna inrymmas i en text av detta omfång skulle vara förmätet. Denna uppsats måste därför ses som ett litet bidrag till den växande forskningen om reseskildringar eller som ett förarbete till en större studie. Fokus ligger framför allt på det forna Jugoslavien, men även andra Balkanländer berörs.

Även om urvalet här begränsats till ett antal representativa texter från 1900-talet kan man konstatera att intresset för reseskildringar av Balkan är betydligt äldre. Som exempel kan nämnas att Alberto Fortis *Viaggio in Dalmatien* genom Samuel Ödmanns översättningsarbete hittat vägen till svenska läsare redan 18 år efter publiceringen av det italienska originalet år 1774.¹

De senaste årtiondena har sett ett ökande intresse för reseskildringar, en genre som gör anspråk på att vara en objektiv och trogen beskrivning av verkligheten. Det är dock självklart att författaren av reseskildringar bara synes vara en objektiv förmedlare av det han sett, hört och upplevt. Han sovrar bland sina intryck, för in egna tankar och åsikter i sin beskrivning av det

1 Fortis, Alberto: *Bref om Morlackerna*, Göteborg 1792.

främmande, han konstruerar den kultur och de länder han så objektivt påstås skildra. Det främmande landet och det Andras kultur läses som en text som kan interpreteras och rekonstrueras. Författaren och det främmande försätts i en subjekt-objektrelation i vilken författaren är normen och det betraktade det besynnerliga och exotiska. Reseskildringar rapporterar alltså om de trakter författaren reser till, men då han eller hon också är en representant för sitt eget samhälle, där även reseskildringens tilltänkta läsare befinner sig, reflekteras även hans hemland och -kultur i texten. Susan Bassnett skriver:

The map-maker, the translator and the travel writer are not innocent producers of text. The works they create are part of a process of manipulation that shapes and conditions our attitudes to other cultures while purporting to be something else. [...] travel writers constantly position themselves in relation to their point of origin in a culture and the context they are describing.²

Bassnett påpekar även att bilder av det Andra som konstrueras i reseskildringar kan vara mycket seglivade:

[...] an examination of the varied texts produced by travellers shows how prejudices, stereotypes and negative perceptions of other cultures can be handed down through generations.³

Som vi kommer att upptäcka finns ett antal undertexter i svenska reseskildringar från det forna Jugoslavien och andra länder på Balkan. Dessa undertexter och kulturella stereotyper konstruerar en bild av dessa sydösteuropeiska länder. Innan vi undersöker hur penseldragen ser ut måste vi först bestämma bildens ramar.

Balkanländer

Det finns vissa frågetecken kring vad som ingår i den balkanska halvön. En consensus kring vissa gränser råder, medan andra är svårare att bestämma då geografiska kriterier blandas ihop med historiska och kulturella. Det är särskilt gränserna mot norr och nordväst som brukar förorsaka problem. Tidigare sammanföll den norra gränsen med Ottomanimperiets, d.v.s. Vojvodina och stora delar av Rumänien var inte med. Ungerns geografiska närhet till halvön, samt det faktum att landet från 1520-talet till 1690-talet varit en del av det Ottomanska imperiet, gör att även detta land ibland räknats som ett Balkanland. Detsamma gäller dock inte för t.ex. Österrike: de turkiska belägringarna av Wien 1529 och 1683 beskrivs mer som kuriositeter för att markera Ottomanrikets och Balkans norra gräns men landet brukar alltså inte betecknas som en del av Balkanhalvön. Idag räknas oftast Albanien, Bosnien och Hercegovina, Bulgarien, Grekland, Kroatien, Makedonien, Rumänien, Serbien och Montenegro, Slovenien samt Turkiet som Balkanländer. Slovenien vill dock inte gärna se sig själv som ett Balkanland och i Kroatien råder det delade meningar i denna fråga.

Oenigheten om Balkans norra gränslinje återspeglas även i svenska reseskildringar. År 1911 inleder den svenske slavisten Alfred Jensen sina reseskisser *Kors och halvmåne* med att förkunna: "Den europeiska orienten börjar redan i Budapest".⁴ Han inser dock det kontroversiella i uttalandet och betecknar det själv som ett "djärft" påstående som kan "såra den ungersk-magyariska nationalkänslan". Femton år senare förflyttar rabbin Marcus Ehrenpreis gränsen ännu mer norrut genom att påstå att Orienten redan börjar "på Masarykbangården i Prag."⁵

2 Bassnett, Susan: *Comparative Literature. A Critical Introduction*, Oxford – Cambridge, Massachusetts 1993, s. 99.

3 Bassnett, s. 94.

4 Jensen, Alfred: *Kors och halvmåne*. Reseskisser från den europeiska orienten, Stockholm 1911, s. 1.

5 Ehrenpreis, Marcus: *Österlandets själ*. Upplevelser och tankar, Stockholm 1926, s. 3.

Dagmar Hellstams 1998 publicerade skildringar av resor som ägt rum under åren 1970 och 1971 inleds så här:

Den som säger att Balkan börjar i Wien har inte varit på Münchens Hauptbahnhof. Högljudda grupper av livligt gestikulerande män får en att tro sig redan ha anlänt i Belgrad: de är för det mesta jugoslaviska gästarbetare.⁶

Ett annat problematiskt område är Grekland. Grekerna själva definierar sig aldrig som ett Balkanfolk, men en känsla av ett avstånd till Europa finns i självmedvetandet.⁷ Även Väst Europa har en tvetydig relation till Grekland som ju är den europeiska civilisationens vagga. Skildringen blir ibland problematisk på grund av bristen på överensstämmelse mellan antikens och nutidens verklighet. Denna ambiguitet när det gäller Grekland är särskilt påtaglig i de äldre reseskildringarna där författarna gör ständiga jämförelser med det förflutna och oftast kan mer om Greklands fornhistoria än grekerna själva.

Vi stego alltså i land på Korfu, min hustru och jag, och vi frågade oss om nu detta var Grekland. Hade vår ö någonting att skaffa med det Hellas vi engång stiftat bekantskap med i skolböckerna och i de homeriska sångerna?⁸

Balkan i skönlitteraturen

Det är inte bara reseskildringar som skapar bilder av Balkan. I skönlitteraturen har halvön tidigt visat sig vara en mycket frodig inspirationskälla: redan Shakespeare lät *The Twelfth Night* utspela sig i Illyrien, men det var romantiken och lord Byron som på allvar väckte intresse för Balkan, Orienten och det exotiska. För 1800-talspoeter och författare av orientaliska berättelser som följde efter blev Balkan (Näröstern) en favoritplats. I Sverige beskriver Runeberg i *Julqvällen* (1841) den magiska Orienten, i själva verket Balkan under det turkiska kriget:

Ler du? Välan, le, le, men akta dig! Vet, Orienten

Är ej ett vildland; känslor av eld, svartblixtrande ögon.

Svärmande tjusning finner man der och himlar på jorden.⁹

Men det var inte bara tjusning man fann där: Orienten skildrades också som grymt och skrämmande medan dess invånare fick över- eller omänskliga drag. I samma epos låter Runeberg sin hjälte Pistol utmåla de turkiska soldaterna:

Turken, vänner, är hård som koppar för kulor och svärdshugg;

Faller han, springer han opp med den krokiga sabeln i handen,

Rister sitt yfviga skägg som ett lejon och rasar ånyo.

Ingen skoning begärs i drabbningen, ingen förunnas;

Stupar man, lycklig är den, som stupar och slipper att brännas.

Men när stundom en fest för hedniska gudar begynnes,

Tar han en skara fångar och klär beckskrudar på alla.

6 Hellstam, Dagmar: *Strövtåg i det forna Jugoslavien*, Lund 1998, s. 7.

7 "Två gånger i veckan kom postbåten från Brindisi. Dessa dagar begav jag mig till staden för att få del av nyheterna från Europa. På Korfu talar man nämligen om Europa som en annan världsdel," skriver Håkan Mörne i *Vackra, vilda Balkan!*, Helsingfors 1935, s. 28.

8 Ibidem, s. 10.

9 Runeberg, Johan Ludvig: *Samlade skrifter*, band 3: "Större episka dikter", Stockholm 1870, s. 180.

Tänder med glädje dem an och låter dem brinna som lampor.¹⁰

I *Inventing Ruritania* ger Vesna Goldsworthy en mycket intressant framställning av användningen av Balkanmyten i skönlitteratur från det anglosaxiska området från Byron fram till våra dagar. Några exempel som hon särskilt lyfter upp är bl.a. Bram Stokers *Dracula* och flera verk av Agatha Christie och Anthony Hope. I det område som hon undersöker hade Balkan som symbol fått en så stark ställning att man till och med börjat alstra en mängd fiktiva Balkanländer: Anthony Hope skriver om Ruritania (*The Prisoner of Zenda*, 1894) och Kravonia (*Sophy of Kravonia*, 1906), Agatha Christie om Herzoslovakia (*The Secret of Chimneys*, 1925).¹¹ I Belgien får Tintin egna Balkanländer – Syldavien och Bordurien.¹²

Det finns ett antal antaganden baserade på läsaravtal författaren upprättat bakom den flitiga användningen av Balkan i skönlitteraturen: att länder på halvön har omöjliga namn som gör det omöjligt att skilja dem åt, att alla dessa länder har samma politik och historia, att det finns en balkansk etnisk typ eller ras.¹³

Med i bagaget har även reseskildrare ofta haft just dessa bilder av Balkan.

Balkanism

I de flesta västeuropeiska språk används verb eller substantiv med Balkan som rot. På engelska heter det *to balkanize* (eller *balkanization*), på tyska *balkanisieren*, på franska *balkaniser*, på italienska *balkanizzare*. Dessa begrepp började användas efter första världskriget¹⁴, för att senare florera i än större skala på 1960-talet. Som substantiv finns ordet även på svenska där det heter *balkanisering*. Nationalencyklopedin förklarar det som ”uppdelning av folkgrupper i mindre, inbördes fientliga enheter”. Det står även att begreppet börjat användas efter 1945 och ordet exemplifieras med ”kolonialmakternas ~ av Afrika”. Exemplet är mycket anmärkningsvärt då det visar hur begreppet dekontextualiserats och numera kan användas i alla möjliga sammanhang när man vill tala om negativa effekter av fragmentation.

”Balkanization” not only had come to denote the parcelization of large and viable political units but also had to become a synonym for a reversion to the tribal, the backward, the primitive, the barbarian.¹⁵

Balkan idag är inte längre bara ett geografiskt begrepp utan en mäktig symbol utanför den historiska tiden.

I reseskildringar under början av 1900-talet användes sällan ordet Balkan, man talade hellre om ”den europeiska Orienten”.¹⁶ Att beteckna halvön som en del av Orienten kan dock leda till begreppsförvirring: det finns naturligtvis viktiga skillnader mellan Balkan och Orienten och särskilt mellan deras avledningar *balkanism* och *orientalism*.

Trots växande kritik mot Edward Sajs bok *Orientalism* har den sin historiska plats som det verk som i särskilt hög grad påverkat och inspirerat den omfattande forskningen kring hur kulturer konstruerats.¹⁷ Sajs forskningsresultat kan dock inte direkt appliceras på Balkan. I sin banbrytande bok *Imagining the Balkans* föreslår Maria Todorova istället ett nytt begrepp,

10 Ibidem, s. 192.

11 Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania*. The imperialism of the imagination, New Haven 1998.

12 Georges Remi Hergé: Le Sceptre d'Ottokar, 1939. Detta exempel har uppmärksammats av Fleming, K.E.: ”Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography”, *American Historical Review*, October 2000, s. 1218.

13 Ibidem.

14 Enligt Maria Todorova användes verbet ”to balkanize” för första gången i New York Times den 20/12 1918. Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*, New York Oxford 1997, s. 33.

15 Ibidem, s. 3.

16 T.ex. Jensen: *Kors och halvmåne*, Ehrenpreis.

17 Said, Edward W: *Orientalism*, New York 1978.

balkanism. Trots att bägge begreppen skildrats som Europas och Västs negativa motpoler är *balkanismen* inte bara en undergrupp av *orientalismen*.¹⁸ Skillnaden förklarar Todorova på följande sätt: "[...] while orientalism is dealing with a difference between (inputed) types, balkanism treats the differences within one type."¹⁹ Skälet härtill ligger förstås i Balkans geografiska position: medan Orienten och Occidenten är två skilda världar är Balkan en organisk del av Europa och kan därför inte betraktas som skilt från den.

Uppdelningen av Europa i Öst och Väst istället för den tidigare dikotomin Norr – Syd är enligt Larry Wolff ett fenomen med rötter i 1700-talets upplysningsfilosofi.²⁰ Balkan har alltsedan dess upplevts som Europas periferi, men den uttalat negativa bilden av Balkan utkristalliserades inte förrän i början på 1900-talet, i samband med Balkankrigen 1912–13. Under de decennier som följde finslipades vissa detaljer, men bildens essens förblev densamma.²¹ Det var nu folk på Balkan fick sitt rykte om att vara ociviliserade, barbariska, krigiska och besatta av sitt förflutna. Ett typiskt uttryck för detta finns i Mörnes beskrivning av Balkan från 1935:

Balkanfolken leva för mycket inpå varandra och inom varandra för att kunna hålla fred, och tanken på hämnd och oförrätter i svunnen tid lämnar aldrig deras sinnen.²²

68 år senare finner vi liknande förklaringar till händelser på Balkan hos Hellstam:

Att det var just i Bosnien som gnistan som ledde till första världskriget tändes anses av många historiker vara följdriktigt; bosnierna har betraktats som ett starkt frihetsälskande folk med en böjelse för revolutioner.²³

Att revolutioner i Bosnien i själva verket varit extremt sällsynta (särskilt om man jämför med några västeuropeiska länder som t.ex. Frankrike) är ingenting som kan rubba den vedertagna åsikten om länderna på Balkan.

Det finns en utbredd uppfattning att Balkan bara kan skildras just genom sin geostrategiska position, som en plats där Öst träffar Väst, men som vare sig är Öst eller Väst. Nästan alla reseskildringar betonar Balkans gränsposition: den skildras som en bro mellan Öst och Väst, mellan Asien och Europa, en metafor som Ivo Andrić utnyttjat i sin Nobelbelönta roman *Na Drini ćuprija* (Bron över Drina, 1945).²⁴ Flera omslag till svenska reseskildringar från Balkan pryds just av bilder på broar.²⁵

Öst och Väst skildras som antipoder, två världar som förvisso icke är kompatibla men som ändå utgör två fullvärdiga och kompletta världar.²⁶ I förhållande till både Öst och Väst upplevs Balkan som inkomplett. För Ehrenpreis är denna känsla mycket påtaglig:

Orienten börjar redan på Masarykbangården i Prag. Icke den äkta, som man möter kring Kairos Azhar eller vid Haifas nargileprydda gatukaféer. Utan denna särform av Österland, som kallas levantism: ett svårbestämt något av Österlandets kropp, utan dess själ. Det är en halvt upplöst, förrädisk från sig själv flyende Orient, utan fez, utan slöja, utan koran;

18 Jfr. Todorova, s. 188.

19 Ibidem, s. 19.

20 Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994, passim.

21 Todorova, s. 19: "What I define as balkanism was formed gradually in the course of two centuries and crystalized in a specific discourse around the Balkan wars and World War I. In the next decades, it gained some additional features but these accretions were mostly a matter of detail, not of essence."

22 Mörne, s. 261.

23 Hellstam, s. 74.

24 Jfr. Todorova, s. 15.

25 T.ex. reseskildringar av Hellstam och Torgny Sommelius.

26 Jfr. Todorova, s. 15.

det är en konstgjord, maskerad och frackklädd Nyorient, som med berått mod sönderrivit sambandet med sitt förflutna och förnekat ett flertusenårigt fäderneärv.²⁷

Det som är intressant med Balkan är för Ehrenpreis inte någon av dess genuina egenskaper, utan det orientala arv man kan hitta där.

Skönlitteratur i reseskildringarna

De flesta Balkanresenärer har varit mycket utbildade och haft stora kunskaper om de besökta ländernas litteratur och historia. Därför är det inte så konstigt att ett stående ämne är det främmande landets historia, litteratur, konst, musik och andra kulturyttringar. Det upplevda blandas därvid med det lästa, författaren iklär sig rollen av lärare och reseskildringen förvandlas till kunskapsförmedling. Tyvärr innehåller sådana partier ofta en mängd förenklingar, diskutabla påståenden och ibland även rena faktafel.

En omfattande läsning av respektive lands litteratur ingår ofta i förberedelserna inför resan. Genom läsning konstruerar resenärerna bilder av området de ämnar besöka.²⁸ Det skrivna ordet tenderar dock alltför ofta att ha svårt att vara i disharmoni med det man faktiskt ser. Det är anmärkningsvärt att berättaren ofta visar en övertro på vad han (hon) läst när han (hon) konfronteras med den främmande verkligheten. Diskrepanser mellan den verkliga och den hopfantiserade bilden är ofta källor till missnöje. Verkligheten skymms av förhandslektyren, den kan inte uppfattas självständigt. Särskilt tydligt är det i beskrivningar av Grekland, men även skildringar av andra Balkanländer visar prov på detsamma.

Hos Alfred Jensen intar tolkningar av sydslavisk litteratur och korta essäer om sydslavernas kulturliv en framträdande plats. Jensen är i sin tur en viktig kunskapskälla för senare resenärer.²⁹

Följden av de noggranna läsförberedelserna är att det alltid är samma platser som besöks (Mostar och Sarajevo i Bosnien, Dubrovnik och Split i Dalmatien – eventuellt interfolierat av kortare resor till Hvar, Akropolis och Athos i Grekland) och att berättarna är på jakt efter samma upplevelser: folkdanser, šljivovica, ortodoxa kloster, moskéer, bron i Mostar, det stycke Orient resenärerna tycker sig finna i Bašćaršija.

Anledningar

Resor till Grekland ansågs bidra till att öka resenärens kunskap om antiken. I Jugoslavien hade resor till Split och Dubrovnik samma funktion:

Det finns i mina öron en viskning, som säger Dubrovnik. Dubrovnik, säger viskningen: palmer... evig vår... en stad som är som ett museum... varje sten ett konstverk...³⁰

Men det var inte enbart antika kvarlevor resenärerna ville se på Balkan. Alltsedan upplysningstiden har det också funnits en föreställning om att resor till andra ”mindre utvecklade” länder kunnat likställas med resor i tiden: genom att undersöka folk som befinner sig på tidigare stadier av utvecklingen har man tyckt sig kunna lära sig något om sitt eget förflutna.³¹

27 Ehrenpreis, s. 3.

28 Göran Börge beskriver sina förberedelser inför sin resa till Rumänien: ”Väl hemma bredde jag ut kartor, plockade fram tidningsklipp och började läsa de rumänska berättare jag fann något av. Jag såg en serie rumänska filmer. De var inte märkvärdiga, men de flesta av dem utövade samma egendomligt starka lockelse som de andra skärvorna i min Rumänien-bild.” Börge, Göran: *In i Rumänien*. En annorlunda reseskildring, Kristianstad 1973, s. 17.

29 Se t.ex. Ehrenpreis, s. 15; Mörne, s. 265; Sommeliuss, Torgny: *Jugoslavien u.p.a.*, Stockholm 1955, s. 149; Sandgren, s. 26.

30 Sommeliuss, Torgny, s. 18.

31 Jfr. Todorova, s. 62f.

Balkan kom att betraktas som Europas utomhus belägna "Volksmuseum".³² Även i böcker skrivna på 1990-talet märks denna Balkans roll som Europas etnografiska museum, som t.ex. hos Hellstam:

Mannen såg ut som en "riktig" bosnier, med pösiga byxor, väst och fez.³³

Hellstams resor är gjorda i början på 1970-talet och anmärkningen pekar tydligt på vad hon gärna vill se i det främmande landet. Det som hon och andra berättare alltsedan Jensen i mycket hög grad uppskattar är tradition och folklöre. Hellstam beskriver folkdanser, folksånger och folkdräkter och försöker sig även på att förklara skillnader mellan de olika etniska gruppernas muntliga kultur.

Det är museiföremål frusna i sina historiska ögonblick och det som upplevs som ovanligt besökaren vill se, inte framsteg:

Förutom kraftverket såg vi nya fabriker, skolor och moderna bostadshus och i samma grad som de glädde Branko gjorde de oss modstulna. Framstegen, vilka i stort sett är likadana överallt där de förekommer, är oftast tråkiga. Det är bara roligt att visa dem, inte att vara tvungen att se dem.³⁴

De moderna höghusen i städerna beskrivs som "sterila"³⁵, som "lådarkitektur"³⁶, "lika ointressanta som alla dylika bostadsmaskiner världen över".³⁷ Västerlänningar behöver inte resa till Balkan för att se det moderna – det finns ju hemma ännu bättre. Det som åstundas är en historisk bild där det moderna upplevs som störande:

Det är inte så att jag är besviken; nej, det är bara kombinationen med det moderna stadslivet som är så störande. Man lär känna en plats från en bild, det är ett lösryckt monument, en byggnad eller en stadsdel, och man väntar sig att hela staden skall vara sådan: orientalistisk och pittoresk.³⁸

Samtidigt som det moderna förskjuts är klagomål på avsaknaden av "civilisationens" bekvämligheter ständigt närvarande: bullarna är sega, teet vattnigt, badrummen förfärligt ohygieniska.³⁹

Ett annat viktigt skäl för det stora intresset för Europas oroliga hörn är förstås politiken. Författare av reseskildringar vill ofta bidra till debatten i hemlandet om det politiska läget på Balkan. I förordet till *Kors och halfmåne* förklarar Jensen sina motiv till utgivning:

De små reseskisserna vilja endast gälla för hvad de äro: en historiskt och litterärt bildad tourists själfupplevelser och personliga iakttagelser af karaktäristiska företeelser, som i sin lilla mån kanske kunna bidra till att klargöra "den makedoniska frågan".⁴⁰

Hösten 1915 och våren 1916 reste Jensen av liknande skäl återigen till Balkan:

32 Ibidem, s. 63.

33 Hellstam, s. 90.

34 Tikkanen, Henrik: *Med bil och barn i Jugoslavien*, Helsingfors 1961, s. 78.

35 Ibidem, s. 27.

36 Ibidem, s. 76.

37 Sandgren, s. 16f.

38 Hellstam, s. 77.

39 Klagomål är återkommande i reseskildringar och fanns redan i Fortis 1770-tals *Resor till Dalmatien* som har anmärkningar kring mjölkprodukter som även om de smakade bra kanske ändå kunde vara renare. Fortis, Alberto: *Viaggio in Dalmazia*, Del I, (Venedig 1774), München 1974, s. 62.

40 Jensen, *Kors och halfmåne*, förordet.

Ehuru dessa resor i främsta rummet hade litteraturhistoriska syften, gåvo de mig naturligtvis även rikliga tillfällen att studera den slaviska världen under världskriget ur politiska synpunkter.⁴¹

Politiska bevelsgrunder har även i fortsättningen varit mycket viktiga: efter andra världskriget reste man till Östeuropa för att på nära håll bekanta sig med kommunismen och till Jugoslavien för att lära känna dess speciella mellanväg. På 1990-talet användes återigen reseskildringar som ett led i den inhemska debatten om kriget i det forna Jugoslavien. Kriget ledde också till att gamla reseskildringar dammades av och publicerades på nytt för att de plötsligt fått en ny historisk dimension:

Sprängningen av den gamla turkiska bron i Mostar var den startsignal som talade om för mig att tiden var inne för att berätta för en större publik vad jag såg och upplevde under mina strövtåg i dåvarande Jugoslavien. Bron, ett av den europeiska byggnadskonstens mästerverk, hade varit en symbol för fredlig samexistens mellan folk av olika nationell tillhörighet och för den självklara närvaron av det förflutna.⁴²

Reseskildringar med sin förkärlek för frusna historiska bilder har blivit ett sätt att bevara ett stycke Balkanhistoria.

De äldre reseskildringarna: kolonialismen

I de äldre reseskildringarna dröjer fortfarande kolonialismens alla spår kvar. På 1930-talets Korfu har Håkan Mörne ”en slavinna som heter Maria”⁴³

Maria kysser mig på handen. Hon tackar för överbliven kålsoppa, ty vi ha henne inte i kosten. Jag känner mig generad, men drar inte handen tillbaka, för jag är rädd att rubba hennes livsåskådning.⁴⁴

Mörne beskriver mötet mellan ”en modern människa” och folk på Balkan som en Schillersk skillnad mellan civilisation och natur:

Och när vi komma i beröring med folk i något avlägset hörn i Europa eller i annan del av världen, människor som varken haft lust eller kraft att ställa det så bekvämt för sig, då känna vi genast medömkan eller förakt, ovetande att dessa kanske äro lyckligare än vi själva, att de finna sin glädje i helt andra ting.⁴⁵

Att framhäva avsaknaden av ”lust” och ”kraft” som enda anledningar till att människor på Balkan inte gjort det ”mer bekvämt för sig” visar närmast på ett minimum av förståelse för vilka krafter som står bakom de västerländska kolonialmakternas välstånd, men Mörne vill framför allt se fördelar med ett liv i samspel med naturen:

Här försöker ingen betvinga naturen. Människorna njuta de frukter den någorlunda frivilligt ger ifrån sig. De böja sig för naturen som fordom för gudarna, fiska inte när det blåser, arbeta inte på jorden när det regnar. Och kommer sjukdom och död på besök, ta de emot dessa gäster med undergiven resignation.⁴⁶

41 Jensen, Alfred: *Slaverna och världskriget. Reseminnen och intryck från Karpaterna till Balkan 1915–16*, Stockholm 1916, s. 5.

42 Hellstam, s. 6.

43 Mörne, s. 16.

44 Ibidem, s. 15.

45 Ibidem, s. 18f.

46 Ibidem, s. 21.

Just ön Korfu hade under en kort period varit en del av det brittiska imperiet och det finns en blandning av beundran och förundran hos Mörne när han i kulinariska termer berättar om öns val att låta införliva sig med Grekland:

Det vittnar dock om en viss självkänsla att jonerna år 1864 efter enhälligt parlamentsbeslut tackade för kalasmaten och fordrade öarnas införlivande med Grekland, fast man inte gärna kunde vänta annat än spartansk soppa i utbyte.⁴⁷

Ett liknande fördomsexempel ger Jensen i *Slaverna och världskriget* från 1916 när han i tyskarnas ockupation av Belgrad ser en rad fördelar för staden:

Även i Belgrad ha dock tyskarna visat sin förmåga att bygga upp ruinerna av det förstörda, och jag betraktar det rent av som en lycka för landet och huvudstaden, att centralmakternas trupper provisoriskt fingo ta hand om det hårt prövade och vilseförda folket. Det var en svår tuktan, men den bör vara hälsosam. Det hygieniska tillståndet är redan avgjort bättre och den allra värsta nöden avhjälp. [...] Ordningen och snyggheten har kanske aldrig varit större i Belgrad än nu.⁴⁸

Trots sådana exempel varnar Todorova för en kolonialistisk läsning av Balkanskildringarna och användning av beteckningen ”halvkolonial” när man talar om dem: det går inte att direkt tillämpa de metoder från den postkoloniala forskningen om attityder till länder utanför Europa på europeiska förhållningssätt till områden inuti Europa även om dessa under flera sekel haft provinsial status.⁴⁹

Homo balcanicus

Ett stående inslag i reseskildringar från Balkan är berättaren som sätter sig ned på en järnvägsstation eller någon gågata och betraktar den brokiga skara människor som flanerar förbi. Syftet med sådana grepp är att åskådliggöra Balkans etniska mångfald som ter sig särskilt anmärkningsvärd om resenären kommer från det betydligt mer homogena Norden:

De överallt närvarande zigenarna, klädda i den vanliga kombinationen ärvda kläder och trasor, kavajerna alltid flera nummer för stora. Svartmuskiga bönder från södern, med vit kalott eller fez på huvudet; mängder av soldater; eleganta damer på stilettklackar, med pråliga halsband och högt upptuperad frisy; bosniska bönder, lätta att känna igen på sina dubbelspetsiga yllemössor, släpande stora säckar under armen; två välklädda kvinnor med var sin jättesäck på axeln.⁵⁰

Ehrenpreis bild av människor på Balkan från år 1926 är långt ifrån smickrande:

Man befinner sig plötsligt mitt i ett vimmel av sällsamma, skrikande, gestikulerande, köpslående, bråkiga människor. Det är något överspant i deras beteende, de äro alltför högljudda, alltför hastiga, alltför ivriga. Varje ord är laddat av lidelse, som om det gällde livet. På samma gång är det något oäkta och teatraliskt över dem, man vore frestad att säga: de äro människor med sminkade själar. Främmande, osannolika gestalter dyka upp från olika

47 Ibidem, s. 22.

48 Jensen: *Slaverna och världskriget*, s. 179f.

49 Todorova, s. 38f: “But the real question is [...] whether the methodological contribution of subaltern and postcolonial studies (as developed for India and expanded and refined for Africa and Latin America) can be meaningfully applied to the Balkans. In a word, is it possible to successfully “provincialize Europe” when speaking about the Balkans, to use the jargon for epistemologically emancipating non-European societies? To me, this is impossible, since the Balkans are Europe, are part of Europe, although, admittedly, for the past several centuries its provincial part of territory.”

50 Hellstam, s. 38.

håll: låg panna, själlös blick, utstående öron, tjock underläpp.⁵¹

”Den levantinska människotypen” hos Ehrenpreis är en produkt av Balkans geostrategiska position och dess historia:

Den levantinska människotypen, som befolkar områdena mellan Balkan och Medelhavet, är verkligen, i psykologisk och social mening, en ”vacklande gestalt”: en blandning av öster- och västerländskt; mångspråkig, förslagen, ytlig, opålitlig, materialistisk och framför allt traditionslös. Det förefaller, som om denna traditionslöshet vore källan till levantinernas intellektuella och i viss mån även moraliska undermålighet; de äro liksom föräldralösa, tvungna att börja allt på nytt, hänvisade till sin egen fattigdom eller till smulor, som falla från främmande bord. [...] Dessa människor äro i andlig mening hemlösa; de äro ej längre orientaler och ännu icke européer. De ha icke frigjort sig från Österlandets laster och icke lärt sig något från Västerlandets dygder.⁵²

Ehrenpreis inställning är typisk för den rasism som funnits i Europa fram till Andra världskriget. I denna ideologi betraktades rasblandningen som värre än någonting annat. Hans bok som 1928 översattes till engelska användes i USA som propagandaslagträ mot immigration från slaviska länder.⁵³ Dylika extrema åsikter förekom inte under efterkrigstiden.

Att Balkan tolkas som en halvutvecklad och halvciviliserad plats blir tydligt i framställningen av lokalbefolkningen som ofta upplevs som infantil. Mörne antecknar:

Ett kanderat apelsinskal eller ett syltat plommon bereder här en fullvuxen samma glädje som karamellen skänker våra barn.⁵⁴

* * *

I långa stunder kunde hon betrakta arbetet med barnslig förtjusning.⁵⁵

Liknande beskrivningar återkommer även på 1960-talet hos Sandgren, fast denna gång är infantiliseringen starkt förbunden med det kommunistiska styret:

Man tycks vara barnsligare här. Som om man tillhörde en familj vars överhuvud styr det hela med en auktoritet och en godhet som inte kan diskuteras, och som ingen egentligen har lust att diskutera. Man känner en sorts barnslig trivsel genom att vara beroende på detta sätt – det individuella handlandet har befriats från en väldig tyngd av ansvar.⁵⁶

[...] människorna här är glada på ett barnsligt sätt.⁵⁷

Rana Kabbani och andra forskare har undersökt hur europeiska resenärer sexualiserar Orienten och omformar den till egna sexuella fantasier.⁵⁸ Upplevelsen av Balkan skiljer sig i detta avseende markant från skildringar av Orienten: medan de metaforer som används i beskrivningen av Orienten är feminina, skildras Balkan uteslutande i maskulina termer.⁵⁹ Denna manlighet anses alltid ha samma egenskaper: “[...] the standard balkan male is uncivilized,

51 Ehrenpreis, s. 4.

52 Ibidem, s. 4f.

53 Se: Todorova, s. 126.

54 Mörne, s. 12.

55 Ibidem, s. 19.

56 Sandgren, s. 125f.

57 Ibidem, s. 133f.

58 Kabbani, Rana: *Europe's Myths of Orient*, Bloomington 1986.

59 Jfr. Todorova, s. 14f.

primitive, crude, cruel, and, without exception, disheveled.”⁶⁰ Förhållningen till denna primitiva maskulinitet pendlar hos de manliga resenärerna från öppet förakt till en hänförelse med närmast homosexuella övertoner.

Som ledare över snöfjällen på Rila-bergen hade Alfred Jensen ”den 25-årige Georgi, f.d. soldat, en stor, stark pojke med öppna anletsdrag och ben som timmerstockar”.⁶¹ Den långa vägen genom den djupa snön och ansträngningen gjorde att berättaren måste hålla sin ledare i handen. Efter ytterligare några timmar blir Jensen lyrisk:

Vi gingo hand i hand, Georgi och jag – han var den käcke brudgummen och jag den skygga, något motsträfvigt spjånande bruden! Jag vågade ej släppa denna hand, ty den förenade mig med lifvet, med mänskligheten.⁶²

[---]

Jag visste, att vi gingo vid brädden af bråddjup, men jag följde oförfäradt, med fatalistiskt tro på Georgi. Ja, den handen, den handen! Jag smekte den, då vi äntligen voro på det torra och sågo ett ljus glimma fram i mörkret. Det var från en bykrog vid foten af Rila.

Denna hyllning till maskuliniteten på Balkan är en hyllning till det primitiva, naturnära och oförfalskade, en tribut till 1900-talets ädle vilde. Balkans kvinnor skildras i något mildare termer. Ett återkommande ämne är beskrivningen av Balkans unga kvinnor vilkas skönhet genomgående prisas.

Bakom järnridån

Efter andra världskriget fick Balkan en ny form av det Andra: kommunismen. Ordet Balkan började nu användas mindre och mindre: kommunismen gjorde uppdelningen i ett Öst- och ett Västeuropa väsentligare. Som icke-kommunistiska länder skilde sig Grekland och Turkiet från övriga Balkanländer. Men det fanns även nyanseringar av länder med kommunistiskt styre. Rumänernas egensinne i förhållande till Sovjetunionen och de övriga blockstaterna ledde till att landet särskilt uppmärksammades i Västeuropa.⁶³ Tack vare sin balansgång mellan Öst och Väst fick även Jugoslavien en särskild plats. Tito som person fascinerade flera reseskildrare: såväl Alvar Alsterdal, chefredaktör för tidningen *Arbetet* som Klas Bergman, journalist på *Dagens Nyheter*, ägnar i sina böcker var sitt kapitel åt Tito.⁶⁴ Jugoslavien jämförs här med andra länder i Östblocket, inte med andra länder på Balkanhalvön som helhet.

År 1961 tryckte Gustav Sandgren *Sköna landet Annorlunda* som beskriver två resor till Jugoslavien. Den första resan omfattar Slovenien, Kroatien och Bosnien, den andra bara de första två republikerna. Det som är annorlunda i det sköna landet som helhet är givetvis dess politiska system.⁶⁵ Därför finner man det Andra direkt efter att ha passerat den jugoslaviska gränsen.

Ordet Balkan används inte ofta i skildringen och när det gör det är det reserverat till Bosnien – Mostar och Sarajevo – med dess moskéer och turkiskt arv. Balkan likställs med islam

60 Ibidem, s. 14.

61 Jensen: *Kors och halfmåne*, s. 48.

62 Ibidem, s. 51.

63 Se t.ex. Börge.

64 Alsterdal, Alvar: *Resa i Öst och Väst*, Malmö 1960, s. 65–71; Bergman, Klas: *Tredje bordet från höger – över gränser i Östeuropa*, Helsingborg 1981, s. 145–170.

65 Sandgren, s. 8: ”Då ljusnade det. Vi var i ett annat land, ett land med ett annat politiskt klimat och tunneln hade liksom varnat oss. Sagt oss: Det här är annorlunda. Ibland kan det ju vara skönt att komma ut i landet Annorlunda, när man sitter fast i det vanliga beteendemönstret i Europas turistländer.”

och därför räknas t.ex. Slovenien inte dit.⁶⁶ Sandgren finner Sarajevo ”ännu mera mohammedanskt än Mostar”.⁶⁷

Befolkningen är här ännu mera svartmuskig och orientaliskt mystisk. Antalet personer som bara lufsar omkring i gator och gränder, sitter i portar eller står i gathörn och gloriar var betydligt större än vad vi sett någonstans förut.⁶⁸

Helt orientalisk är ännu i dag det mohammedanska basarkvarteret, som heter Basçarsija. Här sitter fortfarande hantverkarna med korslagda ben i sina små verkstäder, halvvägs ute eller helt ute på gatan och utför de delikataste arbeten i metall, i läder och tyg. Utoparna som säljer förtiger inte att de har världens förnämsta varor till världens lägsta priser – här är ljud, färger, former – allt det som vi tror är orienten. Och eftersom det inte ens har gått hundra år sedan den siste paschan eller vesiren styrde och ställde här, så förstår man att Sarajevos själ ännu endast tveksamt hör till västerlandet.⁶⁹

Sarajevo och Balkan skildras återigen som varken öst eller väst:

Den stora, allmänna fienden långt nere i folkmedvetandet tycks vara tiden – man måste få tiden att gå utan att försöka uträtta något nämnvärt. I den verkliga orienten, som ligger mycket längre bort, har man ju lyckats med att aldrig uträtta det minsta under årtusenden och det är små förändringar av denna levnadskonst man upplever i Sarajevo. Och här känner man hur man som västeuropé är plågad av ett behov att åstadkomma något och plötsligt börjar man förstå att denna nervösa handlingslust kan betraktas även från den utsiktpunkten att det är ett ont som ska besegras. Den officiella regimen är helt västerländsk, den är ivrig att få in sina undersåtar i helt andra och mera produktiva tankegångar än de islamitiska.⁷⁰

I förhållande till islam är alltså även det kommunistiska styret västerländskt. Den speciella jugoslaviska formen av kommunism finner Sandgren på samma gång motbjudande och tilldragande. Det politiska klimatet i Sverige, neutraliteten och socialdemokrati möjliggjorde något som är svårt att finna i reseskildringar av andra länder i Väst: vissa positiva hållningar mot kommunismen, framför allt mot kommunismen i Jugoslavien, men även i andra länder. Särskild anmärkningsvärd ter sig idag Börjes slutkommentarer om kommunismen i Rumänien:

Det råder ingen tvekan om att den kommunistiska regimen är den bästa Rumänien någonsin haft. Den har tagit itu med nära nog alla fundamentala problem och har löst eller är på väg att lösa en lång rad av dem. Inga av de negativa drag som finns att notera kan över-skylla detta faktum.⁷¹

Den positiva bilden har emellertid även sin motpol. Samtidigt som man uppskattar vissa sidor av titoismen är man noga med att påpeka att den frihet som rådde i Jugoslavien inte var obegränsad: regimkritikern Đilas öde och de politiska fångarna nämns ofta, medan Alsterdal kallar Tito för diktator och förknippar hans lyxliv med Orientens närhet.⁷²

66 Sandgren, s. 117: ”Maten var god och påminde om Österrike, liksom mycket annat här i norra Slowenien. Även folket har samma sirlighet och glättighet som på andra sidan gränsen.”

67 Ibidem, s. 82.

68 Ibidem, s. 83f.

69 Ibidem, s. 84.

70 Ibidem, s. 87f.

71 Börje, s. 280f.

72 Alsterdal, s. 69: ”Vi är rätt nära Orienten här; det är ganska naturligt att en härskare omger sig med en påkostad ram”.

Att kommunismen över huvud taget fått fäste i Jugoslavien förklarar Sandgren med slavernas historia och deras medfödda egenskaper. Det kollektiva Öst ställs mot det individuella Väst:

Liksom i Ryssland har kommunismen här funnit mycket som underlättat dess anammande – urgamla seder och känslöströmningar hos det sydslaviska folket har liksom förberett den nya regimen och bekräftat dess inre tendenser. Det verkar som den kollektivistiska strukturen hos samhället är något naturligt för de äkta slaverna med deras fastrotade släktkänsla och grupp-kännande. [...] Vid varje förändring är det *det* *helas* intresse som först dryftas – individen har ingen rätt emot kollektivet.⁷³

Under samma period – 1960- och 1970-talen ökade antal gästarbetare från Balkan markant i Norden. En jämförelse mellan deras upplevelser av landsbytet och den nordiska resenärens uppmärksammades bl.a. i Göran Schildts 1976 skrivna förord till *Dianas* ö.

Ibland, framför allt i kontakt med större nationer, finner man en viss gemenskap just små nationer emellan. Detta saknas förstås helt i reseskildringar från de andra större västeuropeiska länderna. Gustav Sandgren skildrar svenskt midsommarfirande i Dalmatien:

Vad var det för underliga sedvänjor som skulle demonstreras? Från Indien? Från Egypten kanske – Nasser är ju på besök hos Tito. Jaså, från Schweden! Jaja, sie sind ja immer noch Barbaren und Lappen!⁷⁴

1990-talet

Berlinmurens fall ledde till stora förändringar på Europas mentala karta. Plötsligt kunde man upptäcka att det som tidigare varit Östeuropa faktiskt bestått av ett antal vitt skilda nationella kulturer, något som de forna östeuropeerna inte varit sena att påpeka själva. En ny uppdelning av det forna Östblocket utkristalliserades: Centraleuropa (eller Östra Centraleuropa) och Sydosteuropa.⁷⁵ Balkanländerna samlades alltså ånyo i samma grupp, fast denna gång valdes ett mer neutralt namn. Gränsen mellan de båda grupperna sammanföll ganska bra med den gamla uppdelningen i den katolska och den ortodoxa kulturella sfären och gick, som alltid, tvärs över forna Jugoslavien. Detta innebär att resenärernas känsla av att ha kommit till en helt främmande plats inte längre inträffar när man passerat Sloveniens gräns utan något senare, i Bosnien eller i Serbien.

Redan för Hellstam som 1998 alltså skildrar sina resor från 70-talets början ter sig Slovenien mycket närmare än något annat land på Balkan:

Slovenien har aldrig varit ockuperat av turkarna eller varit något lydstat, något som har bidragit till att prägla slovenernas nationella egenart och förklarar något av skillnaden från resten av Jugoslavien. Slovenerna är katoliker, bra organiserade, reserverade, arbetsglada och välmående – kort sagt ganska germanska till kynnet.⁷⁶

Då slovener innehar de egenskaper som författaren upplever som norm påverkas även deras etnicitet: de är inte vanliga slaver, de har germanska drag. Om det Andra har goda egenskaper är det alltså genom inflytande och övertagande, inte genom sig själv. Slovener är slaver, men genom germanisering är de ”förbättrade”.

⁷³ Sandgren, s. 41.

⁷⁴ Sandgren, s. 122.

⁷⁵ Jfr. Todorova, s. 140.

⁷⁶ Hellstam, s. 11.

Zagreb tillhör Centraleuropa, ett begrepp som faktiskt flitigt började användas redan efter Titos död 1980.⁷⁷ Dubrovnik och Dalmatien skiljer sig också helt från resten av Jugoslavien⁷⁸, medan Belgrad fortfarande befinner sig på Balkan:

Planet, en liten leksak där man steg in genom ”magen”, avgick klockan 7.30 och tog bara 35 minuter till Belgrad. Vi avlämnades på JATs kontor mitt i staden, så jag fick inte uppleva ankomsten till det verkliga Balkan så som det kan te sig på en järnvägsstation.

Detta verkliga Balkan uppenbarade sig dock så snart man såg sig omkring på gatan. Första mötet med det kyrilliska alfabetet gav också besked om att vi nu inte befann oss i Centraleuropa längre.⁷⁹

Det är inte längre islams inflytande som avgränsar det Andra. Efter Jugoslaviens kollaps är det istället Serbien och ortodoxin som fått denna stämpel. Att Hellstam skriver efter Jugoslaviens sammanbrott är tydligt markerat i texten och i förordet berättar hon om att det var just 1990-talets händelser som förmådde henne att utge sina anteckningar.

Antalet texter från 1900-talets sista decennium och deras mångfald kräver ett betydligt större arbete och behandlas därför inte här. Med 1990-talets krig i det forna Jugoslavien återuppstod nämligen gamla balkanismer. Händelserna förklarades gärna med myter, gamla skrönor och uråldriga sagor. Ett faktum som av förståeliga skäl irriterat det forna Jugoslaviens grannar är den ihärdiga tendensen att skildra kriget i det forna Jugoslavien som ett balkankrig trots att kriget geografiskt varit betydligt mer begränsat. Sören Sommelius ”Mot kriget” är i detta avseende inget undantag: ”Krig utbröt åter på Balkan”, skriver han.⁸⁰ Det uppseendeväckande med att ”Balkan” börjat likställas med ”Jugoslavien” är att just Jugoslavien varit det land som några årtionden tidigare räknats bort. Balkaniseringen av det sköna landet Annorlunda ledde till att myten om den barbariska regionen Annorlunda blåstes upp på nytt.

77 Bergman, s. 212: ”Zagreb är idag en vacker centraleuropeisk stad [...]”; Hellstam, s. 21: ”Jag tog in på Gradska Kavana, ett typiskt centraleuropeiskt musikkafé”.

78 Hellstam, s. 62.

79 Ibidem, s. 22. Se också Bergman, s. 216.

80 Sommelius, Sören: *Mot kriget*, Stockholm 1994, s. 7.

Referenser

- Alsterdal, Alvar: *Resa i Öst och Väst*, Malmö 1960.
- Bassnett, Susan: *Comparative Literature. A Critical Introduction*, Oxford – Cambridge, Massachusetts 1993.
- Bergman, Klas: *Tredje bordet från höger – över gränser i Östeuropa*, Helsingborg 1981.
- Börge, Göran: *In i Rumänien*. En annorlunda reseskildring, Kristianstad 1973.
- Ehrenpreis, Marcus: *Österlandets själ*. Upplevelser och tankar, Stockholm 1926.
- Fortis, Alberto: *Bref om Morlackerna*, Göteborg 1792.
- Fleming, K.E.: "Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography", *American Historical Review*, October 2000, s. 1218–1233.
- Fortis, Alberto: *Viaggio in Dalmazia*, Del I, (Venedig 1774), München 1974.
- Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania*. The imperialism of the imagination, New Haven 1998.
- Hellstam, Dagmar: *Strövtåg i det forna Jugoslavien*, Lund 1998.
- Jensen, Alfred: *Kors och halfmåne*. Reseskisser från den europeiska orienten, Stockholm 1911.
- Jensen, Alfred: *Slaverna och världskriget*. Reseminnen och intryck från Karpaterna till Balkan 1915–16, Stockholm 1916.
- Kabbani, Rana: *Europe's Myths of Orient*, Bloomington 1986.
- Kaplan, Robert: *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York 1994.
- Mörne, Håkan: *Vackra, vilda Balkan!*, Helsingfors 1935.
- Runeberg, Johan Ludvig: *Samlade skrifter*, band 3: "Större episka dikter", Stockholm 1870.
- Said, Edward W: *Orientalism*, New York 1978.
- Sandgren, Gustav: *Sköna landet Annorlunda*. Resor i Jugoslavien, Stockholm 1961.
- Schildt Göran: *Dianas ö*, Södertälje 1977.
- Sommelius, Sören: *Mot kriget*, Stockholm 1994.
- Sommelius, Torgny: *Jugoslavien u.p.a*, Stockholm 1955.
- Tikkanen, Henrik: *Med bil och barn i Jugoslavien*, Helsingfors 1961.
- Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*, New York Oxford 1997.
- Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe*. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment, s. Stanford 1994.

”Gudablodets Kraft”:

Jesu offergärning och den yttersta domen som ledmotiv inom finsk och svensk kristen heavy metal

Marcus Moberg
E-post: mmoberg@abo.fi
Religionsvetenskap
Åbo Akademi

Inledning

Without a doubt, popular music is a primary, if not *the* primary, leisure resource in late modern society. The sound of pop permeates people's lives in a variety of different ways. From nightclubs and live gigs, through cinemas and TV commercials /.../ for a great many people, popular music is an omnipresent aspect of their day-to-day existence.

(Bennett 2001, 1)

Ovanstående citat ur Andy Bennett's *Cultures of Popular Music* (2001) uttrycker väl den framträdande plats populärmusiken intar i vår tids samhälle och kultur. Populärmusiken fungerar, måhända i högre grad än någon annan populärkulturform, särskilt på ett *kollektivt* plan. För många personer utgör populärmusiken i dagens läge en av de främsta källorna för identitetsskapande; "people forge new friendships and associations based around common tastes in music, fashion and lifestyle" (Bennett 2001, 1). Utpräglade populärmusikgenrer som punk, hip hop, reggae och heavy metal har givit upphov till betydande och långlivade musikbaserade ungdomskulturer. En utpräglad populärmusikgenre uppbyggs, förutom av en viss musikalisk, även av en viss *verbal* och *visuell* dimension. Simon Frith (1996) har i en mer detaljerad analys av musikgenrers (inte endast populärmusik) olika dimensioner bl. a. framhållit olika genrers preferenser för vissa instrument, ett visst ljudlandskap eller "sound", en viss attityd, vissa värderingar, en viss stil, ett visst utseende och ofta även en viss ideologi. De konventioner som uppstår kring alla dessa dimensioner har Frith givit benämningen "genre regler" ("genre rules"). Den *verbala* dimensionen och de genre regler som uppstår kring önskat och vanligt innehåll i sångtexter kan dock betraktas som särskilt betydelsefulla eftersom de i hög grad utformar den ideologi och de attityder och värderingar som förknippas med en viss genre: "such rules refer to the ways in which "meaning" is conveyed" (Frith 1996, 91).

Den tunga och aggressiva *Heavy metal* musiken, en av vår tids mest omdiskuterade och kontroversiella populärmusikformer, kännetecknas överlag av särskilt strikta genre-regler, inte minst vad gäller teman i sångtexter. Intresset för det mörka, onda och destruktiva, teman där *religionen*, främst kristendomen, utgör en av de viktigaste inspirationskällorna, har lett till att heavy metal musiken utgjort föremålet för flera fall av moralisk panik och ofta stött på motstånd från kristet håll. (t. ex. Bennett 2001, 53-56)

Trots detta har *kristen heavy metal*, som förekommit sedan slutet av 1970-talet och även omfattar de mest extrema heavy metal subgenrerna, i dagens läge ett mycket starkt fotfäste i de nordiska länderna, fr. a i en frikyrklig kontext. Den kristna heavy metal kulturen, som förutom musiken även upptagit den sekulära heavy metal kulturens visuella dimension, stil och i viss bemärkelse även livsstil, kan mycket väl beskrivas som en musikbaserad kristen subkultur. Bortsett från vid vilken form av tillställningar musiken vanligen framförs vid utgör innehållet i *sångtexterna* den mest väsentliga och i många fall enda direkt märkbara skillnaden mellan "sekulär" och kristen heavy metal. Kristna heavy metal sångtexter domineras i regel av teman som syndafallet, Jesu offergård och den yttersta domen. Många av den kristna heavy metal musikens centrala teman är även vanliga i den traditionella nordiska frikyrkliga sången, som i en svensk kontext ingående studerats av Inger Selander (1980). Ett exempel på detta är hur temat *krig*, *kamp* eller *strid* även upptagits av den kristna heavy metal musiken. Denna typ av teman, inom vilka religiösa, speciellt judisk-kristna *apokalyptiska* motiv, är särskilt framträdande, är dessutom ständigt återkommande i nästan alla former av sekulär heavy metal. Till skillnad från den sekulära heavy metal musikens mer allmänna behandlingar av krigets fasor koncentrerar man sig dock inom kristen heavy metal istället på den för kristna ständigt pågående andliga kampen mot ondskans makter; inom kristen heavy metal behandlas detta tema sålunda ur en mycket annorlunda synvinkel.

Påverkan från den sekulära heavy metal musikens verbala konventioner framkommer dock tydligast i det ofta mycket starka språkbruk som anlitas i behandlingen av denna typ av teman.

Kristen heavy metal utgör ett exempel på ett ovanligt nära förhållande mellan religiöst uttryckssätt och en utpräglad, ofta starkt kristendomskritisk, populärmusikform. Kristna heavy metal artister och anhängare betraktar sig i regel inte endast som kristna som spelar eller lyssnar på heavy metal; de är *kristna* "metalheads", anhängare av en populärkulturform som kombinerar en utpräglad populärmusikgenre, dess utssende och stil, med religiös övertygelse. En spänning mellan kristen och sekulär heavy metal, som samtidigt belyser det ofta ansträngda förhållandet mellan religion och populärkultur, har fr. a uppstått genom kristen heavy metals förenande av musiken med en för dess sekulära motsvarighet mycket främmande ideologi. Medan den sekulära heavy metal musikens vanliga teman inte kunnat godtas har man dock samtidigt ändå gått "halva vägen" och upptagit delar av dess verbala konventioner, fr. a dess språkbruk och retorik. Å andra sidan har man även influerats av den traditionella frikyrkliga sången.

De två typer av förhållanden mellan religion och populärkultur som inom forskningen på området (t.ex. Forbes 2000) vanligen benämnts "religion i populärkulturen" och "populärkultur i religionen" aktualiseras båda i detta sammanhang. Kristen heavy metal kan förläggas i bägge kategorier men utgör samtidigt ett mer mångfasetterat fenomen för att klart kunna förläggas i endast endera. De betydande kristna heavy metal kulturer som uppstått i Finland och Sverige pekar på ett i dagens läge allt närmare samband mellan olika former av institutionell kristendom och populärkultur även i de nordiska länderna. I denna text kommer jag att diskutera förhållandet mellan kristen heavy metal och den sekulära heavy metal musikens verbala genre regler i ljuset av två av den kristna heavy metal musikens centrala ledmotiv: *Jesu offergärning* och *den yttersta domen*. Genom ett antal exempel på behandlingen av dessa teman inom aktuell finsk och svensk kristen heavy metal strävar jag till att belysa några av de sätt på vilka den finska och svenska kristna heavy metal musiken förenar religiöst uttryckssätt med en utpräglad populärmusikform.

Till att börja med diskuterar jag i korthet några teoretiska och metodologiska frågor i studiet av kristna heavy metal sångtexter. Därpå redogör jag i stora drag för heavy metal musikens utveckling och dess mest centrala teman. Sedan följer en kort behandling av den kristna populärmusiken och kristen heavy metal. Slutligen belyser jag på vilka sätt den kristna heavy metal musiken påverkats av sin sekulära motsvarighet vad gäller den verbala dimensionen i ljuset av ett antal exempel från aktuell finsk och svensk kristen heavy metal. Jag tar dock endast upp exempel av grupper vars sångtexter är skrivna på antingen svenska eller engelska. Vissa av dessa aktuella grupper har i skrivande stund inte tills vidare gett ut någon skiva. I dessa fall tas exemplen från antingen demo- eller promo-skivor eller gruppernas internetsidor.

Analys av kristna heavy metal sångtexter

Inom cultural studies forskning i populärmusik har s.k. "essentialistiska" analyser av olika former av *innehåll i sångtexter* länge varit vanliga. T.ex. Andreas Häger (2001) har poängterat att religionsvetenskapliga analyser av populärmusik särskilt ofta använt sig av detta perspektiv. En religionsvetenskaplig essentialistisk analys tar t.ex. fasta på olika former av religiöst innehåll som användning av religiöst språk, religiösa motiv och symboler. Detta perspektiv har dock speciellt sedan början av 1990-talet kritiserats på en mängd punkter, t.ex. för att denna typ av analyser ofta lätt kan låta förstå att det finns en mer eller mindre "rätt" tolkning av en given sångtext. Häger (2001) har t.ex. framhållit ett konstruktivistiskt perspektiv, där ett givet innehåll uppstår och ges mening i själva tolkningen, som ett alternativ till ett essentialistiskt. Detta perspektiv, inom vilket populärmusikgenrer betraktas som diskursiva, hör i dagens läge till de vanligaste.

Den kristna populärmusiken skiljer sig dock i viss bemärkelse från sekulär populärmusik i detta avseende. Då t.ex. kristna heavy metal grupper sjunger om Jesu död på korset och vikten av personlig omvändelse förutsätter de samtidigt i regel att lyssnaren redan känner till innebörden av dessa teman, för vilka det finns en viss färdig tolkning som vanligen inte ifrågasätts. Den kristna populärmusiken kan med fördel även, likt övrig populärmusik, betraktas som diskursiv. Det gäller dock att uppmärksamma att det i detta sammanhang ofta i första hand är frågan om andra typer av diskurser. Då kristna heavy metal grupper behandlar t. ex. Jesu offergärning kretsar diskursen vanligen inte i första hand kring *vad* som egentligen behandlas eller *hur* det skall tolkas utan mer kring olika uppfattningar om den religiösa innebörden av Jesu offergärning rent allmänt. Jay R. Howard och John M. Streck's (1999) undersökning av hur olika religiöst grundade uppfattningar om den amerikanska kristna populärmusikens syfte och funktion lett till att den splittrats i tre huvudsakliga former utgör ett annat exempel på vilken typ av diskurser som bör betraktas som mest centrala i detta sammanhang.

Då jag här belyser förhållandet mellan kristen och sekulär heavy metals verbala dimensioner tillämpar jag i viss bemärkelse ett essentialistiskt perspektiv, fr. a genom att lyfta fram olika former av återkommande motiv och symbolanvändning inom finsk och svensk kristen heavy metal som även är vanliga i den frikyrkliga sången. Men därtill belyser jag även hur dessa motiv och symboler sammanvävs med den form av språkbruk som är typisk för heavy metal musiken rent allmänt.

Heavy metal: kort historik och centrala teman

Heavy metal musiken uppstod i samband med upplösningen av 1960-talets motkultur och utgör huvudsakligen en blandning av den under den tiden populära psykedeliska rockmusiken (vanligen kallad acid-rock) och den starkt bluesinfluerade rock som främst förknippas med grupper som The Yardbirds, Cream och The Jimi Hendrix Experience. De engelska grupperna Led Zeppelin och Black Sabbath (ofta även betraktad som *den* första egentliga heavy metal gruppen) anses vanligen mest ha influerat heavy metal musikens utveckling. Heavy metal musiken förde vidare många av de attityder och värderingar som kännetecknade "Woodstock-generationen"; stilen och utseendet, misstron mot myndigheter och social auktoritet samt synen på rockmusiken som en seriös artistisk uttrycksform. I vad som vanligen betraktas som den första omfattande akademiska studien av heavy metal musiken och dess kultur, *Heavy metal. A Cultural Sociology* (1991), uppmärksammar Deena Weinstein dock särskilt hur motkulturens slagord, kärlek, redan inom den tidiga heavy metal musiken ofta kontrasterades med teman av direkt motsatt karaktär. (Weinstein 1991, 15-18)

Weinsteins grova indelning av heavy metal musikens verbala dimension i två huvudsakliga kategorier, "dionysiska" respektive "kaos"-teman, är fortfarande fullt användbar. Upphöjandet av livskraft och vitalitet genom olika former av extas, sex och berusning samt framhållandet av maskulinitet, styrka och potens ("machismo"), utgör alla centrala *dionysiska teman*. Denna typ av teman förekommer som känt även även i andra populärmusikgenrer och utgör även mer allmänt något av rockmusikens främsta kännetecken. Särskilt utmärkande för heavy metal musiken är dock dess *kaos-teman*; det mörka och onda, oordning, krig, konflikter, katastrofer, orättvisa, revolt och död. Inom de olika formerna av kaos-teman är de religiösa inslagen ofta mycket framträdande. Bibeln, särskilt Uppenbarelsebokens *apokalyptiska* motiv, utgör här den huvudsakliga inspirationskällan och anlitas särskilt ofta i sångtexter som behandlar krig och förstörelse. *Djävulen* och *helvetet* utgör de vanligast förekommande symbolerna för kaos. Förutom kristendomen hämtas inspiration ofta även från olika former av paganism, särskilt fornnordiska religioner. (Weinstein 1991, 34-39)

Under början 1980-talet splittrades heavy metal musiken i två huvudsakliga subgenrer, den lättare och mer melodiska *glam metal* (även kallad lite- eller soft metal) och den tyngre mer extrema *thrash metal*. Grupper som Van Halen, Bon Jovi och Poison bidrog tillsammans med grundandet av Music Television (MTV) år 1981 till att göra glam metal till en av 1980-talets mest populära och kommersiellt framgångsrika populärmusikformer. Thrash metal (i början även kallad speed metal), som långtgående uppstod som en motreaktion till glam metal, influerades starkt av punk rock och den tyngre form av "traditionell" heavy metal som uppstod i England i början av 1980-talet och vanligen sammanfattas under benämningen NWOBHM (New Wave Of British Heavy Metal). Thrash metal representerade i grunden en, med Weinstein (1991), "back to the basics" attityd. Uppdelningen i glam och thrash metal utgjorde dock mer än endast en musikalisk uppdelning i en lättare respektive mer extrem form av heavy metal. Den var även i hög grad av ideologisk karaktär. (Weinstein, 193-196) Glam metal upptog de olika formerna av dionysiska teman, speciellt de sexuella, och övergav så gott som helt och hållet alla kaos-teman medan thrash metal gjorde tvärtom. Inom 1970- och 1980-talets tidiga heavy metal musik (senare kallad "klassisk" metal eller helt enkelt heavy metal) hade de båda huvudsakliga kategorierna av teman vanligen förekommit sida vid sida. (Weinstein 1991, 45-52)

Trots sin stora popularitet under 1980-talet utgjorde glam metal ett relativt kortlivat fenomen. Ur thrash metal, som redan under mitten av 1980-talet började locka en allt större publik, utvecklades däremot en hel mängd subgenrer, av vilka *death-* och *black metal* utgör de mest betydelsefulla. Dessa subgenrer, vanligen sammanfattade under begreppet *extrem metal*, har sedan början av 1990-talet utgjort huvudfåran inom heavy metal musiken, även vad gäller kristen heavy metal. Extrem metal sångtexter kännetecknas särskilt av att de nästan uteslutande behandlar olika former av vad Weinstein kallar kaos-teman. Inom thrash metal är särskilt mer "världsliga" teman som krig, kärnvapenhotet, naturkatastrofer, naturförstörelse, alienation, våldsdåd, korruption och maktmissbruk mycket vanliga. Death metal koncentrerar sig främst, i Thomas Bossius (2003, 74) träffande beskrivning, på teman som "döden, graven, inälvor, kroppsavsöndringar, gytja, slem och förruttnelse" medan black metal fr. a blivit känd för sin "sataniska" och kristendomsfientliga ideologi. (Weinstein 1991, 48-57; Bennett 2001, 51-52) De olika extrem metal subgenrerna har i viss bemärkelse utvecklat egna konventioner vad gäller vanligt och önskat innehåll i sångtexter. Avsiktligt chockerande och groteskt innehåll utgör vanligen, ofta på ett lekfullt sätt, ett mål i sig självt. Keith Harris (2001, 93-98) har särskilt framhållit hur olika former av transgressivt innehåll i extrem metal sångtexter närmast utgör ett krav, eller i anslutning till Frith (1996), en genre regel. Sataniska och kristendomsfientliga teman anses t. ex. av många anhängare till black metal subgenren vara det huvudsakliga kännetecknet på "äka" black metal (t. ex. Bossius 2003, 78).

Heavy metal musikens intresse för denna typ av mörka och dystra teman har tolkats på aningen olika sätt. Weinstein har i ett antal analyser (t. ex. 1991, 1994) av heavy metal sångtexters betydelse för musikens anhängare särskilt framhållit de sätt på vilka de främst uttrycker en revolt mot vad som uppfattas som falska samhälleliga värderingar och en falsk kultur. Denna typ av tolkning har även gjorts av Robert Walser (1993) som framhåller att heavy metal musiken genom sitt intresse för vad Weinstein kallar kaos-teman i grunden förmedlar underliggande sociala spänningar. Enligt Walser måste heavy metal musiken speciellt vad gäller dess betoning av människans och samhällets mörka sidor förstås i ljuset av sin tid, som återspeglade dess "engagement with the pressures of a historical moment" (1993, xvii). I Weinsteins (1991, 1994) och Walsers (1993) analyser tolkas heavy metal musiken speciellt i ljuset av de sociala förhållanden som kännetecknar det senmoderna västerländska samhället, som t. ex. givit upphov till en situation där hopp inför framtiden ersatts med en allt större osäkerhet. Heavy metal musiken kan mer allmänt sägas stå för en viss attityd, en villighet att konfrontera livets faktum och villkor och att inte rygga tillbaka för

människans och samhällets mörka sidor eller låsas som om de inte existerade. Denna typ av tolkning har på senare tid (i en främst svensk kontext) även gjorts av Thomas Bossius (2003) i en studie av religion och livsåskådningsfrågor i den extrema black metal subgenren och dess kultur. Bossius betonar särskilt den situation moderniteten och *sekulariseringen* givit upphov till, en situation som blir av särskild vikt vid förståelsen av speciellt ungdomars förhållande till livsåskådning och religion (2003, 137).

Angående den sekulära heavy metal musikens flitiga användning av religiösa, speciellt judisk-kristna apokalyptiska motiv, kan vi i anslutning till Weinstein (1991) speciellt notera hur de anknyter till en existerande västerländsk kulturell referensram. Inom sekulär heavy metal används religiösa motiv sålunda speciellt i symboliskt syfte, t. ex. genom att låta Satan symbolisera olika former av ondska. Många framgångsrika extrem metal grupper, som den fortfarande mycket populära thrash metal gruppen Slayer, är dock även särskilt kända för sin ställvis mycket starka mer allmänna kritik av kristendomen och det kristna västerländska samhället. Att likt Slayer driva med eller direkt ställa sig i motsatsförhållande till centrala kristna föreställningar och värderingar är mycket vanligt inom extrem metal, vilket t. ex. även återspeglas i gruppnamn som Rotting Christ och Impaled Nazarene. I de allra flesta fall handlar det dock mest om att höja musikens chockvärde, speciellt genom anlitandet av olika sataniska och ockulta motiv. I vad som vid skrivande stund torde vara den senaste omfattande populära historiken av heavy metal musiken skriver t. ex. Ian Christie (2004, 116) angående detta: "like most youth ideologies, mock devil worship merely expressed the desire to smash societal restraints and carve a space for unfettered fun". Sålunda har den kristna heavy metal musiken som representerar en direkt motsatt attityd inte ett speciellt gott anseende inom den sekulära heavy metal kulturen. Genom sin användning av musiken i religiöst syfte och brytandet av de allra flesta av heavy metal musikens verbala genre regler anses kristen heavy metal ofta förvränga musikens mening och funktion.

Kristen heavy metal

I en omfattande undersökning av den amerikanska *kristna populärmusiken*, vanligen sammanfattad under begreppet Contemporary Christian Music (CCM), betonar Howard & Streck (1999) de sätt på vilka populärmusiklyssnande förutom att vara en konsumtionshandling även är en handling av identitetsbygge, hur musiksmak och stil utgör centrala delar av kulturell identitet. Tillgång till de "verktyg" populärmusiken i detta sammanhang erbjuder är dock begränsad för dem som omfattar värderingar som anses stå i opposition till vad de hör i denna musik. Sedan 1969 har dock CCM försökt fungera som en lösning på detta problem. Genom att skapa en egen form av populärmusik, som istället för att utmana centrala och traditionella kristna värderingar försöker stöda och upprätthålla dem, har man försökt erbjuda kristen ungdom ett alternativ till "sekulär" populärmusik. Inom CCM är kravet på *sångtexternas* behandling av *kristna teman* av särskild vikt. (Howard & Streck 1999, 5-6) CCM byggs enligt Howard & Streck upp av tre huvudelement: *artist*, *sångtexter* och *organisation*. För många utgör själva definitionen på CCM det att den skapas och framförs av kristna artister. Vad som är viktigt i detta sammanhang är alltså inte musiken utan vem/vilka som skapar den. CCM kan dock även definieras i organisationella och *industriella* termer, som populärmusik som produceras, distribueras, framförs och konsumeras *av* och *för* kristna. (Howard & Streck 1999, 8-13; Häger 2003, 38) CCM, som främst är koncentrerad till USA men även är vanlig i de nordiska länderna, omfattar i dagens läge alla populärmusikgenrer.

Kristen heavy metal uppstod i USA i slutet av 1970-talet, fr. a i anslutning till den evangelikala "heavy metal"-församlingen *Sanctuary* i Torrance, Kalifornien. Till en början kretsade den kristna heavy metal musiken särskilt starkt kring tanken om musiken som ett effektivt missionsverktyg för att nå ut med det kristna budskapet i den sekulära heavy metal

kulturen. Med tiden utvecklades dock kristen heavy metal till något av en egen kristen subkultur, speciellt genom att den upptog mycket av den sekulära heavy metal kulturens utseende, stil och i viss begränsad bemärkelse även livsstil, men samtidigt behöll sin starkt kristna evangelikala identitet. Detta inbegrep dock även samtidigt i viss bemärkelse ett avståndstagande från mer traditionella former av amerikansk evangelikal kristendom. (Glanzer 2003, [11-15]). I samband med glam metals stora popularitet (ovan s. 4) under 1980-talet uppmärksammades även kristna grupper som Stryper och svenska Jerusalem, bl. a genom att deras musikvideon visades på MTV. Men den kristna heavy metal musiken har i övrigt mycket sällan uppmärksammats av sekulär populärmusikmedia.

Till skillnad från den sekulära heavy metal musiken skiljer sig olika former av kristen heavy metal inte märkbart från varandra vad gäller återkommande teman i sångtexter. Charles M. Brown (1995, 3) har dock argumenterat för att amerikansk kristen thrash metal (vi kan dock utgå ifrån att Browns analys i dagens läge även är hållbar för de olika kristna extrem metal subgenrer som utvecklats ur kristen thrash metal) uppvisar ett särskilt starkt intresse för apokalyptiska teman samt att detta återspeglar den tid och religiösa miljö musiken uppkom och fortfarande är förankrad i. Apokalyptiska teman, skriver Brown (1995, 8):

...are an important component /.../ and find their context in the Christian fundamentalist apocalyptic movement that grew out to the 1960's counter cultural Jesus movement. This movement, which birthed contemporary Christian music, was decidedly apocalyptic in nature and was made up of youth who were largely disillusioned with the idealism and subsequent failure of the secular counter culture.

I Finland och Sverige, som i dagens läge har globalt betydande kristna heavy metal scener (tillsammans minst 50 aktiva grupper) som står i mycket nära kontakt till varandra, är musiken främst förankrad i en frikyrklig kontext. Inom aktuell finsk och svensk kristen heavy metal utgör Jesu offergärning och den yttersta domen ständigt återkommande teman. Det är t. ex. inte ovanligt att flera eller t. o.m de flesta sånger på en skiva, oavsett vilken form av heavy metal det är frågan om, mer eller mindre direkt behandlar något eller båda av dessa teman, antingen skilt eller tillsammans. Dessa är samtidigt teman som för in på själva kärnan i den kristna tron.

Den frikyrkliga religiositeten, liksom den amerikanska evangelikala protestantismen (i vilken den nordamerikanska kristna heavy metal musiken är förankrad), kännetecknas allmänt dock fr. a för framhållandet av personlig omvändelse och rättfärdiggörelse genom tro (t.ex. Selander 1980, 31). I samband med en vidare betoning av ett personligt, aktivt engagemang med den egna tron tillkommer även en betoning av *evangelisation*, att den troende även skall omvända andra. (Selander 1980, 59-60) Detta återspeglas inte bara i de traditionella frikyrkliga sångerna utan även i den kristna populärmusiken, måhända speciellt i kristen heavy metal som i hög grad skiljer sig från mycket av den övriga kristna populärmusikens "positiva pop". Föreställningen att Kristus tagit på sig världens synder och genom sitt lidande och offergärning återställt den brutna gemenskapen mellan Gud och människa samt därmed befriat människor från säker förtappelse inbjuder till efterföljan och missionsverksamhet. I dagens läge har tanken om musiken som missionsredskap dock tonats ner i samband med att den kristna heavy metal musiken alltmer kommit att förankras i en miljö med en redan starkt kristen identitet.

Musikens starka förankring i en frikyrklig kontext förklarar även hur återkommande teman i finska och svenska kristna heavy metal sångtexter ofta i hög grad påminner om dem vi finner i den traditionella frikyrkliga sången. T. ex. är den i samband med Jesu offergärning vanliga *blodssymboliken* i den frikyrkliga sången, speciellt som "betalningsmedel" för människornas synder (Selander 1980, 224), även mycket vanlig i den kristna heavy metal musiken. I Uppenbarelseboken framställs Kristus dock förutom som människornas herde och

Guds offerlamm även som världens och människornas *domare*. (Selander 1980, 207-208) Jesu offergärning har ett direkt samband med den kommande yttersta domen. Trots att gemenskapen med Gud återupprättats måste den kristne vandra i Kristi efterföljd och hållas stark i sin tro, motstå världens frestelser och omvända otroende innan tidernas slut och den yttersta domen. Som teman är Jesu offergärning och den yttersta domen även intimt förknippade med föreställningen om den ständigt i nuet pågående kampen mot ondskan. Brown (1995, 13) har uppmärksammat hur kristna thrash metal (dock även övriga kristna extrem metal) sångtexter oftast presenterar en i grunden enkel bild av den yttersta domen; att de troende kommer att tillbringa evigheten med Gud i himlen medan de otrogna kommer att förpassas till helvetet. Den yttersta domen-temat identifierar Brown även allmänt som ett av den kristna heavy metal musikens vanligast förekommande. Angående den vanliga blodssymboliken påpekar Brown (1995, 17) även hur kristen thrash metal påverkats av sin sekulära motsvarighet genom att uppta dess språkbruk och retorik:

The image of blood is used liberally in Christian speed/thrash metal because it has obvious religious symbolism, but it also reflects a radical means through which the evangelistic message can be communicated. Musicians do not just allude to blood; rather, they emphasize bloody graphic descriptions to convey the urgency of the message.

Inom den kristna heavy metal kulturen anses ofta användningen av aggressivt språk och retorik lämpa sig för den aggressiva musiken. I en e-postkorrespondens/intervju med Johannes Jonsson, en av den svenska kristna heavy metal kulturens ledande personligheter (bl. a. administratör för den omfattande internetsidan *The Metal For Jesus Page*, <http://www.metalforjesus.org>, den internetbaserade metal-böneringen *Prayer Warriors*, <http://prayerwarriors.se/>, och skribent för det svenska kristna heavy metal magasinet *Noizegate Music*), svarade han bl. a. följande på min fråga om förhållandet mellan musik och språkbruk i kristen heavy metal:

Budskapet i kristen metal är ofta rakt på vilket också passar perfekt till metalmusiken. Hårdrock/Metal är kompromisslös radikal musik och därför passar det också bra att fylla musiken med radikala texter. (IF 2005/5:1)

I det följande illustrerar jag avslutningsvis detta förhållande närmare i ljuset av ett antal exempel på behandlingen av ledmotiven Jesu offergärning och den yttersta domen i aktuell finsk och svensk kristen heavy metal.

Ledmotiven Jesu offergärning och den yttersta domen

Behandlingen av speciellt Jesu offergärning kan ta flera olika former och liksom inom den frikyrkliga sången variera efter vilken aspekt av detta tema man vill framhålla (jfr. Selander 1980, 194). Innebörden av Jesu offergärning fördjupas ofta gradvis från vers till vers. Detta kan inledningsvis illustreras med några utdrag ur den finländska kristna black metal gruppen Bleakwail's "Liberation from Death" (*Songs Of Sorrow EP*, 2002):

He gave his life for sacrifice/ so he fulfilled God's complete plan/ then was paid a horrible price/ as he died for every man

...

He won the death/ and rose from the grave/ gates of Hades can't overcome/ because he's the son of God/ through his holy blood/ all of my sins are forgiven

Ovanstående utdrag lyfter fram flera av de aspekter som även är mycket vanliga inom den frikyrkliga sångens behandling av Jesu offergärning; blodssymboliken samt Kristus som offerlamm och segrare över döden. Språkbruket är dock milt. Noteras kan dock att den grekiska mytologins Hades används som benämning för dödsriket. Ett motsvarande exempel, där samma olika former av symbolik förekommer samtidigt med där språkbruket är starkare, finner vi i "The Suffering Servant" (*Ad Maiorem Dei Gloriam*, under utgivning) av den finska kristna heavy metal gruppen Northern Flame:

As the lamb on the way to the slaughter/ He remained silent/ The sacrificial lamb/ The
new covenant in blood/ Born to die, Son of God

Ett "rakt på"-språkbruk kan på sina ställen noteras i ovanstående utdrag, särskilt den tydligt "rockiga" raden "Born to die, Son of God". Till blodssymboliken och Jesus som offerlamm kopplas ofta även särskilt, likt i det första utdraget, Jesu offerdöd som betalning för människornas synd. Ett klart exempel på detta finner vi "Gudablodets Kraft" (*Blod*, 2003) av den svenska kristna death metal gruppen Pantokrator:

Domens timma är inne, slagen till trasor för världens synd/ Solen vänder sig bort i skam,
domen för all världens ondska lagd på en enda man /.../ satan ditt huvud är krossat, var är
ditt välde nu?/ Din ondskas verk har fallit, det dränks i Lammets blod, alla dina ränker
sveps bort av nådens flod

Här kan vi notera en aningen våldsam ton, t. ex. hur Satans huvud krossats. Ett annat utdrag ur Pantokrator's "Via Dolorosa" (*Even Unto The Ends Of The Earth*, 1998) kan dock tjäna som ett annat exempel på hur stakt språkbruk förekommer i behandlingar av Jesu offergärning:

Take the blows for their transgressions, sink to the plase where they belong/ preach for
those who wait to burn, crush the snake and then return/ Via Dolorosa/ the price YOU
could not pay, Immanuel, messiah the one God chose to slay

I detta utdrag betonas särskilt nödvändigheten av Jesu offergärning som betalning för en skuld människan själv inte hade förmått att betala. Därtill framställs Jesus som den man Gud valde "slakta" eller dräpa. Ett annat exempel på denna typ av starkt språkbruk finner vi hos den svensk-finska kristna thrash metal gruppen Renascent vars första vers till "Son of God" (*Demon's Quest*, 2004) lyder:

On the cross a human shape lost its form, blood and mockers' laughter/ Pain and blood-
thirsty viewers, bruises and evil words/ An innocent man dying slowly and painfully as
people watch and despise/ Betrayed by a friend, He is left to die

Att som i vissa av dessa utdrag särskilt framhålla blodssymboliken och ofta använda sig av en våldsam ton kan betraktas som ett exempel på en selektiv upptagning av den sekulära heavy metal musikens verbala konventioner. Sammanhanget är dock annorlunda. Det är fr. a i behandlingar av den slutliga striden vid Harmagedon, men även den yttersta domen, som den typ av språkbruk som särskilt kännetecknar den sekulära heavy metal musiken ofta anlitas; våld och krig, Satan, odjuret, helveteseld, evig plåga och död. Noteras kan att spåket ofta är våldsamt, att Satan och hans följeslagare skall "krossas" och "slås ner", att de otrogna skall torteras och brinna i helvetet för all tid. Men detta är å andra sidan knappast märkligt med tanke på retoriken i den primära inspirationskällan, Uppenbarelseboken. Många sånger behandlar även en *längtan* eller *väntan* på den yttersta domen. Ett exempel på detta finner vi i "The Trial" (*The Azrael Tales*, 2005) av den svenska kristna heavy metal gruppen Mirador:

High priest styles – richness galore, orgies and whores/ All stand trial – Judgement arise!
Judgement arise

Denna typ av språkbruk finner man inte inom traditionell frikyrklig sång. Däremot utgör ovanstående utdrag ett gott exempel på hur den radikala musiken fylls med radikala texter. Ett annat starkt exempel som uttrycker en väntan på den yttersta domen och den förestående slutliga striden finner vi i "Let loose the Dogs of War" av den finska kristna death metal gruppen Blooded (<http://bloodedbrutality.cjb.net/>):

Enough! there's no room for the Devil's whore/ it's time to let loose the dogs of war/ the
tainted flock will shun the crown/ we'll hunt you, find you and strike you down

Militanta toner som denna är mycket vanliga i traditionella frikyrkliga sånger behandlande andlig kamp och strid. I ovanstående utdrag är tonen dock kompromisslös. Därtill kommer det våldsamma språket, att Satan och de onda skall jagas och "slås ner". Inom den kristna heavy metal musiken framhålls dock ständigt att kampen mot ondskan inte förs mot kött och blod utan på ett andligt plan (Biblisk grund för detta har man fr. a funnit i Efesierbrevet 6: 10-17). Ett exempel på det straff som sedan väntar djävulen och de otrogna efter den slutliga striden finner vi i "The Final Battle" (*Eternal Emperor*, 2003) av den svenska kristna black metal gruppen Crimson Moonlight:

...Fire came down from heaven and devoured them [djävlens och hans styrkor] and the
devil who deceived them, was thrown into the lake of burning sulphur/ Where the beast
and the false prophet had been thrown/ And they will be tormented, day and night,
forever and ever!

I ovanstående utdrag kan vi speciellt notera att texten är starkt bibliskt inspirerad; återgivningar av bibelberättelser (särskilt Uppenbarelseboken) i aningen omarbetad form är mycket vanliga inom kristen heavy metal, vilket även framkommer klart i behandlingar av Jesu offergåring. Ytterligare ett exempel på hur människor vid den yttersta domen har att vänta antingen evigt liv eller evig plåga hittar vi hos den finska kristna black metal gruppen From Ashes i "The Day of Triumph":

The angels' song echoes... drowning the cries of tortured ones/ The invitations we're sent,
did you respond to any of them?/ The angels' song echoes... drowning the cries of lost
souls/ Yet, the eternal grace echoes far above the hosts of hell

Ett exempel på behandlingar av själva dom-sammanhanget (ofta i berättande form) finner vi i "Dream of Eternity" (*Dream of Eternity*, 2003) av samma grupp:

A little later I stood beside a throne watching those people come and go/ Some of them
were singing/ While the others were crying/ Some of them went upwards/ Some went
downwards

Den svenska kristna black metal gruppen Admonish's "Den Yttersta Tiden" (<http://www.admonish.org/>) får tjäna som ett sista exempel på en motsvarande behandling, dock med ett starkare språkbruk:

Hans änglar skall sändas till himlens alla gränser/ De heliga skall samlas inför hans tron/
Men änglarna skall rensa ogräset från vetet, som getter ifrån får skiljs de onda från de
heliga /.../ Tillsammans med Satan och hans demoner slängs de i eldsjön för evig död

I alla tre ovanstående utdrag kan det speciellt noteras att den yttersta domen framställs som en antingen-eller situation; evigt liv eller evig plåga i helvetet. Denna typ av framställningar tjänar även som varningar om att inte avvika från vad som uppfattas vara den enda rätta vägen till frälsning. Kristen heavy metal kan rent allmänt sägas uppmana kristna att uppfylla sin plikt som sanna troende, att bli krigare i Guds armé, att ikläda sig ”trons rustning” och gripa ”Andens svärd” (Ef. 6: 13-17) i den ständigt pågående andliga kampen mot ondskans makter. Inom kristen heavy metal behandlas sålunda, likt i de tre sista utdragen, världens slut och den yttersta domen i ett positivt ljus, ofta som utgörande målet för det kristna livet.

Avslutning

Genom dessa exempel har jag försökt belysa hur aktuell finsk och svensk kristen heavy metal influerats av sin sekulära motsvarighet vad gäller språkbruket och det sätt på vilket det kristna budskapet förs fram i ljuset av de vanliga och besläktade ledmotiven Jesu offergärning och den yttersta domen. Vad gäller aggressivt och starkt språkbruk bleknar dock den kristna heavy metal musikens texter i jämförelse med speciellt sekulär extrem metal. Det gäller dock att hålla i minnet att syftet med kristen heavy metal inte i första hand är att chockera, att starkt språkbruk här inte vanligen anlitas för sin egen skull utan mest för att, med Brown (1995, 17), ”convey the urgency of the message”. Den kristna populärmusiken kännetecknas rent allmänt speciellt för att kristna versioner av olika utpräglade populärmusikgenrer starkt avviker från dessas verbala genre regler. Om den kristna populärmusiken, trots att den omfattar så gott som alla populärmusikgenrer, betraktades som en genre i sig, då skulle kravet på sångtexternas behandling av kristna (eller åtminstone inte anti-kristna) teman utgöra den klart viktigaste verbala genre regeln.

En stor del av den kristna populärmusiken utgörs dock av vad som ofta kallas ”positive pop”, inom vilken man istället för att ta upp teman som religiöst tvivel, osäkerhet eller sociala orättvisor, för att inte tala om den yttersta domen eller det ständigt i nuet pågående kriget mot Satan och ondskans makter, föredrar att sjunga om positiva ämnen som t. ex. den glädje den kristna tron och ett personligt gudsförhållande tillför det vardagliga livet. Kristen heavy metal som fr. a kännetecknas för sin behandling av mer dystra och mörka teman resperenterar en helt annan, mindre synlig, sida av den kristna populärmusiken. Genom att till viss grad uppta det aggressiva språkbruk som kännetecknar den sekulära heavy metal musiken har kristen heavy metal lyckats komma mycket närmare sin sekulära motsvarighet än de flesta andra former av kristen populärmusik. Samtidigt återkommer många av den traditionella frikyrkliga sångens ledmotiv i den finska och svenska kristna heavy metal musiken.

Kristen heavy metal som radikal musik med ett radikalt budskap återspeglar även i viss mån en radikal trosuppfattning hos dess artister och anhängare. Möjligen bidrar musiken även till att skapa denna radikala trosuppfattning, något som ytterligare skulle visa på vikten av att dagens förhållande mellan religion och populärkultur tillägnas akademisk uppmärksamhet. Finsk och svensk kristen heavy metal, inom vilken Jesu offergärning och den yttersta domen utgör ständigt återkommande ledmotiv, kan allmänt sägas återspegla en frikyrklig trosuppfattning som särskilt betonar vikten av ett personligt och aktivt engagemang med och för den egna tron. Men denna trosuppfattning presenteras dock inte bara i en viss populärkulturell form utan delvis även på denna populärkulturforms språk. Kristen heavy metal bör sålunda betraktas som något mer än kristen användning av en populärkulturform, som ett ”sätt att vara kristen”.

Referenser

- Bennett, Andy (2001): *Cultures of Popular Music*. Maidenhead: Open University Press.
- Bossius, Thomas (2003): *Med framtiden i backspegeln: black-metal- och transkulturen: ungdomar, musik och religion i en senmodern värld*. Diss. Göteborg: Diados.
- Brown, Charles M (1995): "Apocalyptic Unbound: An Interpretation of Christian Speed/Thrash Music". Öpublicerat konferenspaperutkast (citerat med tillstånd av författaren). Tillgänglig på <http://www.geocities.com/cbrown965/paper2.html>. 12. 5 2005
- Christe, Ian (2004) *Sound of the Beast. The Complete Headbanging History of Heavy Metal*. New York: Harper Entertainment.
- Forbes, Bruce David (2000) "Introduction", i Bruce David Forbes och Jeffrey H. Mahan (red.), *Religion and Popular Culture in America*. Berkeley: California University Press.
- Frith, Simon (1996): *Performing Rites. On the Value of Popular Music*. Oxford: Oxford University Press.
- Glanzer, Perry, L (2003): "Christ and the Heavy Metal Subculture. Applying Qualitative Analysis to the Contemporary Debate about H. Richard Niebuhr's *Christ and Culture*", i *Journal of Religion and Society* vol 5. 2003. Tillgänglig på <http://moses.creighton.edu/JRS/2003/2003-7.html> 20. 4 2005. Rabbi Myer and Dorothy Kripke Center for the Study of Religion and Society. Creighton University.
- Harris, Keith (2001): *Transgression and Mundanity: The Global Extreme Metal Music Scene*. Diss. Goldsmiths College. University of London.
- Howard, Jay R & Streck, John M (1999): *Apostles of Rock: The Splintered World of Contemporary Christian Music*. Lexington: Kentucky University Press.
- Häger, Andreas (2003): "Christian Rock Concerts as a Meeting between Religion and Popular Culture", i Tore Ahlbäck (red.) *Ritualistics*. Scripta Instituti Donneriani Aboensis XVIII. Turku: The Donner Institute for Research in Religious and Cultural History. s.
- Häger Andreas (2001): *Religion, rock och pluralism: en religionssociologisk studie av kristen diskurs om rockmusik*. Diss. Uppsala: Uppsala University Press.
- Selander, Inger (1980): "O hur saligt att få vandra". *Motiv och symboler i den frikyrkliga sången*. Diss. Stockholm: Gummessons Bokförlag.
- Walser, Robert: 1993. *Running with the Devil. Power, Gender and Madness in Heavy Metal Music*. Hanover: Wesleyan University Press.
- Weinstein, Deena (1994): "Expendable Youth: The Rise and Fall of Youth Culture", i Jonathon S. Epstein (red.) *Adolescents and their Music*. New York: Garland Publishing. s. 67-85
- Weinstein, Deena (1991): *Heavy Metal. A Cultural Sociology*. New York: Lexington Books.

Discografi

- Admonish: <http://www.admonish.org/> 28. 4 2005
- Bleakwail: *Songs of Sorrow EP*. Bleakwail 2002.
- Blooded: <http://bloodedbrutality.cjb.net/> 28. 4 2005
- Crimson Moonlight: *Songs From The Archives: Eternal Emperor*. Rivel Records 2003.
- From Ashes: *Dream of Eternity* (demo). From Ashes 2003.
- : *Promo*. From Ashes 2004.
- Mirador: *The Azrael Tales*. Rivel Records 2005.
- Northern Flame: <http://northernflame.tk/> 28.4 2005
- Pantokrator: *Blod*. Rivel Records 2003.
- : *Even Unto The Ends Of The Earth* (demo). Pantokrator 1998.
- Renascent: *Demon's Quest*. (MCD) Renascent 2004.

Intervjumaterial

E-post korrespondens/intervju med Johannes Jonsson 11. 1 2005-
Folkloristiska arkivet vid Åbo Akademi. IF 2005/5:1

En, två eller tre knappar. Affärsmaskuliniteter i kostym

Magnus Mörck

Magnus.morck@cfk.gu.se

Centrum för konsumentvetenskap och
Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet

Detta paper behandlar en studie av affärslivets klädda och förkroppsligade genuskonstruktioner med observationer från 40 bolagsstämmor som underlag. Allt från eliten inom näringslivet till mer anonyma företrädare för börsbolagens staber och olika ägarkategorier har följts för att se hur de samspelar i olika situationer av - rutin, triumf och tragedi. Den mörka herrkostymen är ett plagg för män som fungerar inkluderande genom att göra dem sinsemellan mer lika, samtidigt som detta exkluderar kvinnor som dels måste försöka undvika att se för lika ut män – ”utklädda” - dels bli för feminina och förlora tyngd och auktoritet enligt rådande genusnormer. Den treknäppta kostymen kommunicerar att man är solid och inte fullt modern (två knappar) eller ett popsnöre (en knapp). Knappen i sig betyder inget – spelet mellan de klädda kropparna av män och kvinnor allt! Kan man säga något nytt om makt och kläder genom att arbeta med observationer?

(Även publicerat i *Kulturella Perspektiv Svensk etnologisk tidskrift* 14(3) 2005)

En, två eller tre knappar. Affärsmaskuliniteter i kostym

Det är mitt i himlen och rummen är fulla av ljus. Jag är fyra år och bor högst upp i ett höghus. Nu står jag i badrummet, utan kläder. Jag böjer mitt huvud bakåt för att se upp på mannen. Det är min pappa. Han strålar av välvilja. Han bär mörk kostym, som en krigare. Pappa var vanlig försäljare och alla anställda på avdelningen bar kostym, men sådant vet förstås inte ett barn. Pappa och kostymen var ett. Den utstrålade makt och trygghet. En samtida bestseller, idag bortglömd – *Mannen i den grå flanellekostymen* av Sloan Wilson – apostroferas istället kostymen som tecken för maktlöshet och anonymitet bland en massa av moderna tjänstemän. Ännu mer beklämmande framställs plagget i Hans Falladas *Hur ska det gå för Pinnebergs?* – där en fattig klädförsäljare förtvivlat kämpar sida vid sida med sin flickvän i armodet under Weimarrepubliken, en bästsäljare på 30-talet, också i Sverige. Det enda Pinneberg ägde av värde var kostymen, utan den hade han varit arbetare, något han ibland önskade eftersom det var så svårt att hålla sig kvar på medelklassens lägsta trappsteg.

Den mörka herrkostymen är ett friflytande tecken som figurerar i en mängd sammanhang för att fyllas med ständigt nya innebörder. Ett uttryck som *Kostymnisse* knyter ihop detta bestämda plagg med en viss social position – den affärsklädda medelklassmannen blir till. Det är ett av många exempel på hur kläder fungerar som metaforer för personer, personliga egenskaper eller normer som förknippas yrken eller åsikter. I detta paper undersöks användning och föreställningar kring detta plagg litet närmare. Studien omfattar ett observationsmaterial av anteckningar, film och fotografier insamlat från 35 bolagsstämmor under 2004 och 2005 av företagsekonomen Maria Tullberg och jag själv (not1). Tidigare rapporter är Mörck och Tullberg (2004) och (2005). Metoden är att försöka skriva fram ett observerat skeende som en *performance* (Schechner, 2002). Det är en viss typ av scenframträdande med en fortlöpande handling, kuliss, ljus, regi och ett urval aktörer i kostym som i samarbete och konflikt försöker framställa något – som att förklara dåliga affärer eller inhösta beundran för ett framgångsrikt år. Inom en given ram – denna årliga ritual – studeras hur maskuliniteter spelas upp och äventyras, både i samspel och kontrast mellan män och i förhållande till kvinnor. Maskulinitet och femininitet är olika positioner som kan intas av både män och kvinnor (Halberstam, 1998 och Nordberg, kommande). Homosocialitet och heteronormativitet är viktiga begrepp. Maskulinitet görs på olika sätt, det råder en fortlöpande konkurrens om den rangordning som aldrig kan avgöras slutgiltigt (Connell, 1996). Det kan ske genom att man spelar samma spel olika bra. Men man kämpar också om vem som ska bestämma över själva spelet. I den här artikeln berörs framförallt en kraftmätning mellan äldre män och...ännu äldre män. Unga män fungerar som de äldre männen medhjälpare i en feminin position. De närvarande kvinnorna, fler hundra, är helt passiva observatörer och ingriper aldrig i skeendet. Hur formas olika maskuliniteter och vilken roll spelar kostymen i dessa pågående och oavslutade processer, det är viktigt att försöka utröna?

Samtidigt som det finns variation och en mängd konflikter *mellan* män, så får man inte förlora deras övergripande relation till kvinnor och till feminint genus som position (Connell, 1996 och Nordberg, kommande). Det finns en mängd tydligt patriarkala inslag. Dessa har också påtaglig betydelse för andra män och kvinnor: ojämlikheten inom näringslivseliten betyder att alla andra män blir förmånstagare. När normen att chefen är en man fastläggs innebär den ett stöd för alla män, gubbar och pojkar – innehavare av rätt genus. Näringslivstoppens maskulina dominans sprider en smickrande glitterspray över alla människor med detta utvalda genus. Det är främst därför som jämställdhet i bolagsstyrelserna är en viktig fråga – när det gäller det instrumentella finns inga viktiga och systematiska skillnader mellan manliga och kvinnliga chefer (Wajcman, 1998). Av det skälet är det också intressant att försöka visa hur män under en pågående konflikt på olika sätt också använder sig av femininitet.

Lokalen är tät av oro, men det finns också en sorts uppspelt förväntan på vad som ska rullas upp här i kväll, i Globens annex. Välkommen till Skandias bolagsstämma 2005, ett år efter den stora skandalen! Det mest förfärliga som hänt svenskt näringsliv sedan tändstickskungen Krüger sköt sig på 30-talet? Nästan tusen aktieägare har samlats. Ett bildband rullar igång: svartvita bilder av katastrofer där försäkringsbolaget Skandia under sin 150-åriga historia gjort insatser för att bistå sina klienter. Det är något betryggande med gamla olyckor – också dem man ser räddas eller står och tittar på är döda. Brandsoldaterna och försäkringstjänstemännen vilar sen länge under många skyfflar med mull. Det utmärkande för katastrofen, osäkerheten, är för länge sedan borta. Bandet rullar på med många bilder. Sista bilden knäpper förbi. Då börjar bandet om igen från början. Otroligt nog stoppar det inte utan fortsätter ett bra tag. Publiken viskar högljutt och ser sig omkring. Intrycket är sällsynt dåligt: som någon slapp lärarvikarie har företagsledningen satt på en tv och sen försvunnit ut i lärarrummet. Sitter dom där och blossar med fötterna på bordet? Till sist efter plågsamma minuter kommer styrelsens ordförande upp tillsammans med tre andra kostymklädda herrar. Berndt Magnusson, han heter så, styrelsens ordförande, hälsar aktieägarna välkomna. Han talar om krisen i företaget och ansatsen till en återhämtning. Företaget har mycket att hämta igen av förtroende. Tyvärr tyngs det också av en väldig börda, de pågående processerna mot flera tidigare medarbetare som mottagit ekonomiska förmåner av sällan skadat slag. I USA har ett dotterbolag dragits inför rätta av staten.

En krona på kursen, börjar Bernt Magnusson. *En krona på kursen är en miljard på bolagets börsvärde*. Han vill att de som avser kritisera ledning verkligen betänker vad det kan kosta att skada företagets anseende. Han manar till tålamod och overseende, Skandia måste gå vidare, bolaget förblöder om man fortsätter att riva i såren. Till sin hjälp har han ett annat styrelseproffs, Björn Björnsson som ansvarar för processerna mot tidigare medarbetare. Senare kommer han att mångordigt redogöra för denna verksamhet som inte resulterat i att mer än småbelopp kan komma i fråga för återbetalning. Han har en ny kostym i år. Förra året bar han dubbelknäppt, väldigt omodernt.

Skandias styrelseordförande är i 60årsåldern, har grått och helt hår, fast haka och stadig blick. Han är smärt och bär upp kostymen ledigt och elegant. Runt honom finns andra hjälpande män, även de i kostym. De går in i feminina roller, visar papper, springer ärenden och betjänar. De agerar som "ropare" och föreslår i förväg överenskomna personer till ordförande på stämman och till justeringspersoner. Maskuliniteten hos ledaren maximeras i dessa ögonblick, genom makten att underordna andra män som vore de "kvinnor". Höga manliga tjänstemän lockas att uppträda som sekreterare. Så bygger man ledarens och det sargade företagets auktoritet. Han påminner inte så litet om Clint Eastwood genom att få åldrandet att framstå som robust mognad, istället för förfall (Holmlund, 2002:143). Vi ser *Marlboromannens* skrynkliga hud som garvats av sol och vind, inte åldrandet som försvagning och slapphet. Han rusar inte runt på scenen utan åldersmässiga begränsningar i rörlighet omvandlas till värdighetsbefrämjande gravitas. Mitt i ett samhälle där ungdomlighet och vigör hyllas, så är det fullt möjligt att skapa tyngd ur en klart åldrad och lite stel kropp. Det är möjligt när inramning är den rätta, när inte bara pengar och makt ackumulerats – det kan trots allt bli en stötande och grotesk åsyn – utan också ett hov av spänstiga yngre män i kostym uppvaktar och står till tjänst. Åsynen av denna fader och hans söner är ett skådespel med skruv. Detta måste väl vara den ideala formen av åldrande i samhället – och precis vad flesta inte kommer att få uppleva. De församlade aktieägarna han försöker ordna och styra över är oftast äldre, mycket äldre. Det är fadern som utmanas av farfarsmännen, medan sönerna ser på, färdiga att rycka in.

Det viktiga är inte vad han säger eller gör utan att han är där. Det är den fysiska gestalten i kostym som är budskapet. En känd rituålforskare som Catherine Bell använder begreppet *kondensation* för att förklara (1997:161). *Just det som inte är möjligt att uttrycka trovärdigt*

och samlat i tal eller skrift, det kan gestaltas genom ett rituellt framträdande. Hur företaget och de anställda jobbar och sliter för lönsamheten i tusen skingrade verksamheter låter sig inte visas. Men man kan ta denna kropp, styrelsens ordförande, och ställa honom mitt på scenen. Han uttrycker företaget. Tusen suddiga och flyktiga önskningar om det nödvändiga i att återupprätta bolaget har äntligen funnit ett uttryck i ordförandens uppresta och samlade kropp. Rak och stum i fläckfri välsittande kostym är detta det kongeniala uttrycket för den åtrådda kontrollen. Han ser ut som att slaget redan var vunnit. Och i någon mening är det så – eftersom han inte blir utbuad av alla de småägare vars sparkapital har krympt ihop.

Att upprätta förtroende

Ledaren rör varken händer eller kropp: det är bara käkarna som går och han vrider huvudet försiktigt från höger till vänster. Skjortan är vit och slipsen mörk, i detta ljuset smälter den samman med kostymen. Denna ledargestalt formar sig själv till en sluten form, som en pelare, orörlig, utan öppning eller tvetydighet i kroppsspråket. Kanske har han blivit instruerad att vara stilla, eftersom han hela tiden visas på två storbildsskärmar där varje detalj avtecknar sig skarpt. Men intrycket är hur som helst effektfullt: företagsledaren som en kostymklädd monolit. Det som ska förträngas och maskeras är beroendet av börskursen, denna hypernervösa barometer bolaget agerar mot. Mot skärmarnas stroboskopiska flimmer ställs en lugn och kylig mansgestalt, samlad, tydlig i kontur. Grafiskt pregnant: svart-vit, slipsen som ett tecken!

Under flera sekler utforskades i antik grekisk skulptur steg för steg olika möjligheter att uttrycka den värdiga manskroppen. Den äldsta varianten benämns kore, denna stela stumma figur som gör intryck genom sin styva orubblighet. I sin skärning och genom frånvaron av färg är kostymen det perfekta medlet att framställa just denna effekt på en manskropp som pga ålder inte kan blottas. Plagget åstadkommer ett surrogat för de tydliga linjer och konturer som skrivs direkt på huden av en kroppsbyggare.

Enligt David Collingson och Jeff Hearn, kritiska maskulinitets forskare, finns det tydliga normer för hur en chef på den här nivån bör vara (1996:12 och Wajcman, 1998). Han ska vara tuff, därför att konkurrensen är hård. Han ska vara analytisk, kunna tänka abstrakt och ha lång framförhållning. Vidare bör han kunna sätta sig över personliga hänsyn och fatta beslut på sakliga grunder, inte sentimentala. Till sist, han ska vara orienterad mot produkter, ting och pengar – inte människor. Själva ordet *manager* kommer för övrigt av menageri – platsen där piskan svängs, alla att rör sig i takt över sågspånen medan spillningen sticker i näsan. Slutenheten och styvheten, det släta och tydliga är precis vad som går igen i kostymen. Som konstruktivist måste man ändå tro att dessa effektfulla samband ändå är tillfälliga. En gestaltad materialitet har vikts in i teckenriket. Men makt och kraftsamling kan också uttryckas på andra sätt, med andra plagg. Hemligheten i effekten ligger att tecknen har tillåtits fixera sig i en kedja där de bekräftar varandra (Laclau och Mouffe, 1985). Genom upprepning har sambandet mellan näringslivstoppens sociala positioner och den tvådelade kostymen nöts in och blivit självklart. Vana och konvention är den drivande dynamiken. Och godtycket visas av att för hundra år sedan var bonjouren, en mjukt formad kort rock, det vanliga plagget bland affärsfolk i arbete. Byxa och överdel var i olika tyg – något som också avviker från kostymens sammansmältande materialval. I slutet av 1800-talet bars den kritstrecksrandiga kostymen snarare av lägre tjänstemän – deras chefer höll fast vid den traditionella rocken.

Antalet knappar i affärskostymen har växlat. Tumregeln är att affärsmannen ligger ett steg efter modet. Idag skulle en trendig ungdom kunna ha en knapp. I affärerna säljs nya kostymer med två knappar. De flesta högre befattningshavare på årets stämmor bar tre knappar. Tidlösheten måste också framställas med hjälp av förändring! Antimodet borgar för värdighet, samtidigt måste modet följas på avstånd för att man inte ska verka excentrisk.

Ett pokerface av ylle

Beskrivningen av affärsmannens åtrådda egenskaper och plagget han bär smälter samman till en enda luddig självklarhet genom nötande upprepning. Kostymen utstrålar beslutsamhet och abstraktion genom det skarpa snittet och förnekandet av färg. Omvänt, pengar och styrelserum framkallar bilden av män uniformerade i kostym. Miljoner affärsmän och företagsledare världen över har valt samma plagg (Maynard, 2004). När affärsmän möts i likadana kläder uppstår intressanta fördelar. I affärsvärlden interagerar man för att vinna, ibland drivs spelet framåt genom att man maskerar sina svagheter och överbetonar sina fördelar. Man måste också vara flexibel för att leta sig fram i en förhandling – att kunna göra rätt sorts eftergifter eller kuppa oförmodat och smart. Ur det perspektivet är kostymen idealisk som kamouflage. Den ser alltid likadan ut. Man kan inte se på olika affärsmän hur det går för dem, om de är bankrutt eller gjort hejdlösa vinster. Kostymen är ett pokerface av ylle. På så vis blir affärskostymen en avvikande fotnot till mode och klädedräkt i vår tid, totalt sett. I andra sammanhang kopplas kläder till identitet på individnivå. Så sker inte i stor utsträckning inom affärsvärlden. Smaken är dämpad. Vissa kanske klär sig slarvigt och andra med utstuderad elegans. Spännvidden är ändå inte så stor. Det är denna enhetlighet som får kvinnor att se avvikande ut och som drar in dem i ett spel där de antingen försöker likna männen – eller avviker från dem. Kostymen verkar aktivt för att naturalisera näringslivseliten som en arena för människor med manskroppar – samtidigt som den också normerar en viss typ av kropp som manlig (not 2).

Bredvid mig sitter ett storväxt man, han är både större och äldre än jag själv. Det känns litet tryggt att känna närvaron av denna väldiga kropp. Han verkar ha kostym och lutar sig tungt fram och tillbaka. Han visar anteckningar för en ung kvinna på stolsraden framför. Stämningen i salen är orolig. Nästan genast utbryter en öppen konflikt kring en till synes meningslös formfråga – i vilken ordning ska dagordningens punkter behandlas? Nu ska aktieägarna rösta och röstlängden går igenom. Styrelsen behöver en majoritet. I salen finns nästan tusen aktieägaren, men det visar sig att det räcker med att sex storägare röstar ja. Det går snabbt att förvissa sig om detta. Förlorarna reagerar med förbittring. Mannen bredvid hör till det mest aktiva. Hans upprörda ansikte visas i storbild på dubbla skärmar när han går fram för att ställa sina frågor. Han hotar storägarna och säger åt dem att passa sig. Han hukar sig och andas tungt. *Nu är det kört för er, Robur*, säger han i riktning mot en tjänsteman som företräder en stor investeringsfond. Språket är som hämtat från en skolgård. I en viss mening är det precis så, här återkallar stridande män åldrar när man fick göra upp direkt och handgripligt. Detta är en position för den sårade och känslomässige mannen. Han beskriver omständligt hur hans pensionsförsäkring gjorts upp och hur en namngiven tjänsteman lovat att villkoren inte ska ändras under hans levnad. Nu ser jag också att han inte alls har någon kostym. Han bär skepparkavaj med blanka knappar och stentvättade jeans – och distanserar sig därigenom maximalt från affärskostymen och dess tyglade maskulinitet. Denna utstyrsel är inte orelaterad till kostymen, den är en övertydlig profanering av den. Här är många andra frågeställare som kräver att rättvisa ska skipas, de vill utkräva hämnd på den gamla företagsledningen som lättvindigt delat ut gigantiska bonusar och skingrat småägarnas pengar.

Uppe på podiet ser man sig oroligt omkring. Också styrelse ordförande verkar bekymrad. Den inledande orubbligheten vacklar. Till sist säger han nästan vädjande, *Det är ni aktieägare som bestämmer*. Han vill inte ta något ansvar han heller. Den särskilt utsedde styrelseledamot, Björn Björnsson, som hanterar skadestandsfrågorna pressas hårt av de upprepade frågorna. Nere från golvet talas om heder och moral. Björnsson lirkar och bänder. Han håller med, men skjuter hela tiden fram realitetsprincipen, att nya processer inte går att vinna, att det finns ett stort glapp mellan vad som är moraliskt fel och vad som är möjligt att föra till en fällande

dom. Detta garvade styrelseproffs börjar allt mer röra sig i riktning mot känslsamhet, han också. Till mannen som är min granne säger han till sist att han förstår hans upprördhet, men att han måste inse att anklagelserna inte räcker för åtal. *Så ser jag det och jag är ledsen att du inte kan se det så också.* Björnsson ser upp från sina papper och ser plötsligt verkligen ledsen ut. Empati och eftergifter uppbådas för att lirka igenom ett accepterande av att man måste låta den gamla ledningen löpa, hur moraliskt förkastlig den än må vara. Här ser vi hur maskulinitet har växlats mot följsamhet, en vädjande femininitet. Vad som spelas upp är ett stort moraliskt drama. Stämman är en valplats där olika män gör upp om vilken norm som ska råda – behärskad kostymklädd realism eller oförsonlig hämnd i blazer och slacks? Alla vet redan att de sex största ägarna överlagt i förväg – bl.a. om att begränsa skadeståndsprocesserna. Men här gäller det för ledningen att driva igenom sin linje på scen, att tygla de missnöjda och återupprätta auktoriteten.

Manliga omsorger

Mitt i detta kaos uppenbarar sig en åldrad man, 70 eller 80 år och ber om allas tillåtelse att få säga några ord om företagets märkesdag, att det fyller 150 år. Han har röd slips till en tredelad kostym som är ljusbrun med mörkspräckliga inslag. Den sitter bra och ser förbluffande fräsch ut trots att den är minst trettio år gammal. Talaren börjar så återkalla företagets grundande i långsamma och sirliga vändningar. Skickligt väver han samman då och nu. Skandia grundades i själva verket av en man som trots stora förtjänster faktiskt också var en skurk, precis som de nyligen avgångna direktörerna. Här hörs spridda skratt. De blir fler efter hand som historien blir att konstigare. Den åldrade mannen försöker till sist vända den negativa bild han gett av den släkt vars efternamn skurken bär. *Familjen gjorde i fortsättningen stora insatser för Sverige*, här följer flera exempel, varav det sista handlar om ett justitieråd som verksamt bidrog till avskaffandet av dödsstraffet. Här blir skratten allmänna och Skandias VD som hela tiden sett sammanbiten ut börjar gapskratta. Styrelsen ordförande kan inte låta bli att skratta. Åldringen har plötsligt vänt stämningen. Han spelar på den dominerande normen om gamlingen som svag, oförmögen och halvt dement - eftertryckligt understruket av den urmodiga kostymen. Det är just här som komiken uppstår i den förförelse han iscensätter. Gamlingen får ge uttryck för hoppet om att överskrida motsättningarna – under sken av att undergivet begära att få viga några ord åt företagets historia. Utspelet knyter an till dominerande föreställningar om gamla människors irrelevans, exploaterar dem och vänder dem. Här finns också en feminin positionering i ett slags modrande. Gamlingen har sett vad stridstupparna behöver, ett ögonblick av distraktion mitt i striden. Så många män, så många känslor. Till sist måste man ändå se att inte en enda kvinna uppträder. Varför tar det så lång tid att upptäcka?

Antropologen A.F. Robertson diskuterar i sin bok om girigheten kontrasten mellan den välskräddade företagsledarkroppen och dess omåttligt växande och glupande ledsagare, företaget (2001:222). Genom det moderna storbolaget har skapats en institution som tvärs mot alla välgympade kroppsideal ställer in sig på den gränslösa tillväxten. Precis den gigantiska kropp som Skandia sökt framställa när taket till bonusprogrammen lyftes bort. Här är den chockerande och svullna kroppen, läckande ur alla ändar. Det välskräddade slutna höljet av kostymen drar uppmärksamheten från företagskroppens hejdlösa växt. Robertson ser ett samband med utvecklingen inom populärkulturen. På 80-talet utvecklar börsbolagen en glupande aptit som får ett eko i skräckfilmen där effekter med svällande och exploderande kroppar blir vanliga. I Cronenbergs *Scanners* är det en kostymklädd affärsman vars huvud slits sönder inifrån.

Samtidens reklam och marknadsföring är full av kontrollerade kroppar, gympade, högpresterande eller auktoritativa, gestalter som metaforiskt kan ta upp och uttrycka de gränslösa ambitionerna hos vår tids väldiga institutioner och företag. Namnet på ett av

bonusprogrammen i Skandia var för övrigt *Wealth Builder* – det associerar till kroppsbyggande och berikande i ett. Inför denna varierade och produktiva kroppslighet växer kanske en ångest och en nyfikenhet på motsatsen, kroppen som är sjuk, läckande och trotsar normerna. Inom samtidskonsten finns ett stort intresse för den läckande och avvikande kroppen, inte minst uttryckt i performance där artisterna märker sina egna kroppar med symboliska sår och deformationer, Orlan med hennes ständiga plastikkirurgiska ingrepp – fast numera nöjer hon sig med att publicera datamanipulerade bilder (Milietti, 2003).

Jag sitter i lunchrummet till en byggentreprenör i Örebro. Min bordsgranne tar sig plågat åt magen och anförtror att han just upplevt ett njurstensanfall, det första han varit med om på en bolagsstämma. Efter ett tag verkar han må bättre och ler vänskapligt. Kostym är mörk, men skjortan är mörkröd och han har odlat ett helt eget pipskäg. Vi gluffar gemensamt i oss av Wienerbröd och kokoskakor. Det går verkligen inte att behärska sig. Vi hämtar mer från det dignande bordet.

En queer manöver

Att beskriva män genom deras kläder kan ses som en ironisk och queer manöver (Rosenberg, 2002:117). Inom företagsvärldens toppar samlas ansvar och kontroll över beslut som påverkar många människors liv. Ackumulationen av makt och pengar är en ackumulation av *betydelse*. Att då rikta uppmärksamheten mot hur de är klädda blir oundvikligen en ironisk rörelse. När affärsvärlden skildras som en scen för mode blir de betydelsefulla subjekten detroniserade till objekt. Ännu starkare blir effekten om vi också låter maktens män framstå som begärande varandra, som speglade och speglade i ett homosocialt begär (Roper, 1996). Texten blir ironisk genom att vägra samarbeta med den förevisning som pågår. Ironin är också en maktlöshet. Den kan vara ett uttryck för avundsjuka. En längtan efter makt och betydelse vänds till en småsint hämnd. Direktörerna är redan föremål för mycket aggressivitet. Är inte jag också en av dem som ifrågasätter och hånar utan att själv ha förmåga eller vilja att ta deras tunga ansvar? Men någonstans måste man försöka framställa möjligheten av en förändring. En punkt kan vara här.

En av styrelsens kvinnliga ledamöter sitter tyst under hela skådespelet i Globen. Visst är hon förändrad sedan förra året, smalare och i en pigg frisyr med spetsiga toppar. När hon går syns stövlar som är höga och samtidigt feminina. På sätt och vis gör hon en annorlunda kvinnofigur, en kontur med makt, maskulin, rentav en *Dominatrix*. Ett sätt att börja bryta upp en konservativ affärsmaskulin hegemoni är att peka på de många variationerna som trots allt finns där. Kvinnor diskrimineras i bolagsstyrelserna, det visar statistiken entydigt. Samtidigt vore det fel att i forskningen bidra till skevheten genom att beskriva kvinnor *som om de inte passade in*. Företagsamhet, initiativ och pondus kan också uttryckas med stövlar och en vass frisyr.

Noter

Not 1. Den dekorerade mannen är ett projekt om maskulinitet och mode finansierat av Vetenskapsrådet 2003-6. Här ingår också Marie Nordbergs undersökning av hårmode som också presenteras på ACSIS. Flera preliminära rapporter kan laddas ner från www.cfk.gu.se.

Not 2. Många fler observationer av affärskostymen jämte en litteraturöversikt finns i projektrapporten Mörck och Tullberg 2004.

Referenser

Bell, Catherine (1997): *Ritual. Perspectives and Dimensions*, Oxford: Oxford University Press.

- Collinson, David L. och Hearn, Jeff, (red.)(1996): *Men as Manager, Managers as Men. Critical Perspectives on Men, Masculinities and Managements*, London:Sage.
- Halberstam, Judith (1998): *Female Masculinity* Durham: Duke University Press.
- Holmlund, Chris (2002): *Impossible Bodies. Femininity and Masculinity at the Movies*, London: Routledge.
- Laclau, Ernesto och Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Maynard, Margaret (2004): *Dress and Globalisation*, Manchester: Manchester University Press.
- Miglietti, Francesca Alfano (2003): *Extreme Bodies. The Use and Abuse of Body in Art*, Milano: Skira.
- Mörck, Magnus och Tullberg, Maria (2004): *Bolagsstämman – Catwalk för direktörer. En performativ performance av maskulinitet*, Göteborg: Centrum för konsumentvetenskap.
- Mörck, Magnus och Tullberg, Maria: Bolagsstämman, en homosocial ritual i marknadens mitt, i *Kulturella perspektiv, Svensk etnologisk tidskrift*, 3-2005, temanummer om ritualer.
- Nordberg, Marie kommande: *Jämställdhetens spjutspets? Män i kvinnoyrken, jämställdhet, maskulinitet, femininitet och heteronormativitet*.
- Robertson, A. F. (2001): *Greed. Gut Feelings, Growth, and History*. Cambridge: Polity Press.
- Roper, Michael (1996): "Seduction and Succession": *Circuits of Homosocial Desire in Management*, i Collinson och Hearn (red.).
- Rosenberg, Tiina (2002): *Queerfeministisk agenda*, Stockholm: Atlas.
- Schechner, Richard (2002): *Performance Studies*, London: Routledge.
- Wajcman, Judy (1998): *Managing Like a Man. Women and men in Corporate Management*, University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Alkoholens roller: i samhället, kulturen och i konstruktionen av identitet

En studie av kulturella aspekter på svensk alkoholpolitik

Eddy Nehls

Högskolan Trollhättan/Uddevalla

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Detta paper är, märker jag nu när jag ska sända iväg det, uppdelat på två spår/avdelningar som nog till en del överlappar varandra. Första halvan av pappret utgörs av en beskrivning av det projekt rörande kulturella perspektiv på alkohol som jag under innevarande vår påbörjat. Den andra halvan utgörs av ett mer övergripande och allmänt resonemang kring mitt sätt att se på kulturvetenskap. Båda dessa ser jag som lika angelägna att diskutera på konferensen. Den viktigaste premissen för mitt arbete är att det inte finns *ett* svar på frågan hur samhället och individerna ska förhålla sig till ämnet alkohol (eller vad man nu föresatt sig att undersöka).

Projektets (vilket är temat för del ett) syfte är att analysera hur alkohol framställs/presenteras i media och populärkultur, att diskutera olika aspekter av svensk alkoholpolitik och forskning om missbruk, samt att med utgångspunkt i nyktra alkoholisters livsberättelser resonera kring och synliggöra livet efter år av missbruk. Arbetet bedrivs med den uttalade avsikten att varken okritiskt naturalisera (det idag starkt ökande) bruket av droger i samhället, eller ropa på förbud. Ett viktigt mål med arbetet är att öka medvetenheten i samhället om olika aspekter av alkoholens verkningar, både positiva och negativa. Kunskapsteoretiskt är projektet förankrat i en uttalad vision (vilket är ett viktigt tema i del två) om en annorlunda svensk alkoholpolitik, vars viktigaste kännetecken är att den bedrivs i solidaritet med såväl aktiva som nyktra alkoholister, men också att svenskarnas förhållande till alkohol tydligare ska medvetandegöras i termer av drogbruk.

Projektbeskrivning

Oftast och för de flesta människor förknippas troligen alkohol med positiva upplevelser. Ett glas rödvin om dagen har till och med (enligt vissa undersökningar) visat sig förebygga sjukdomar. Samtidigt är alkohol en drog och det finns en baksida, ett pris att betala för bruket av den. Både enskilda individer och samhället får betala detta pris. Det är till exempel allmänt bekant att en viss procent av brukarna förlorar kontrollen över sitt alkoholintag och fastnar i ett missbruk som kan leda till personligt lidande och samhällsliga kostnader. Men även mer "normalt" bruk av alkohol kan på längre sikt ge upphov till skador på kroppen och ökade sjukvårdskostnader. Lika fullt talar alltså mycket för att alkohol också kan förebygga problem då det verkar som människor över hela jorden och genom historien visat att det finns mer eller mindre utbredda behov av någon form av stimulantia och en viss grad av drogrelaterad verklighetsflykt (jfr Courtwright 2002). Inte minst av sådana skäl kan alkohol sägas vara ett utmärkt exempel på tillvarons komplext motsägelsefulla karaktär.

Det finns idag tydliga tecken i samhället på att svenskarnas alkoholvanor förändrats. Efter Sveriges inträde i EU talas det även från allt fler håll om att luckra upp vårt lands, fram till idag, relativt restriktiva alkoholpolitik. Systembolagets monopolstatus och den autonoma

svenska alkoholpolitiken, finns det de som hävdar, utgör ett handelshinder som bör raderas. Jag vill därför påpeka att jag ställer mig kritisk till synen på alkohol som en vara bland andra varor. Jag är av åsikten att alkohol (tillsammans med många andra liknande varor) inte är lämpat att utan regelringar och någon form av myndighetsövervakning släppas fritt på marknaden. Därför ämnar jag föra en kritisk diskussion kring alkohol som handelsvara genom att studera olika aktörers argument och uttalanden. I första hand tänker jag på bryggeriföreningen och liknande intresseorganisationer, men lika viktigt blir att analysera såväl politikers som vanliga människors åsikter. Empiri till dessa diskussioner hämtas huvudsakligen från dagspress, och utskrifter från riksdagsdebatter rörande alkoholfrågor. Ett tecken på hur den traditionellt restriktiva ”svenska” inställningen aktivt kan utmanas och ett viktigt steg i transformeringen av synen på alkohol i samhället är den reklam för öl, sprit och vin som börjat dyka upp i svensk dagspress och andra medier. Dessa annonser kommer ingående att analyseras. I vilka sammanhang återfinns de och vilka underliggande budskap innehåller de? Inom projektet analyseras även andra kulturella uttryck där alkohol förekommer. Jag ser det som mycket viktigt att undersöka var man finner berättelser om alkohol, dolda såväl som öppna. Hur ser de ut? Vilka budskap går att tolka in i dessa berättelser, och vilka värderingar kan sägas vara förknippade med dem? En annan aspekt att granska är hur myndigheternas strategier för att möta utmaningarna ser ut. Hur gick det till när man övergav den ”missbrukarsolidariska” politiken, och vilka intressen prioriteras i dagens alkoholpolitik? Viktigt att diskutera är också skillnader och likheter mellan mäns och kvinnors syn på och förhållande till alkohol.

Det ganska utbredda missbruket av droger i samhället kommer att beröras inom projektet. För att göra detta vänder jag mig företrädesvis till den forskning som finns på området. Hur ser medicinare och forskare inom socialt arbete på missbruk och missbrukare? Denna del av analysen ser jag som ett försök att belysa ”baksidan” av den bild som presenteras i alkoholreklamen. Jag vill – med inspiration från Sven-Erik Liedmans (1999) resonemang om solidaritet, där han bland annat konstaterar att ”äkta” solidaritet endast kan finnas där ett ömsesidigt beroende existerar – analysera den svenska alkoholpolitikens implicita såväl som explicita syn på relationen mellan (minoriteten) missbrukare och (majoriteten) brukare. Viktigt i detta sammanhang blir att belysa såväl missbrukande mäns som kvinnors situation. Mycket talar för att definitionen av ett acceptabelt bruk av alkohol och droger skiljer sig åt för män och kvinnor (jfr Trulsson 2002:86ff, Jansson 2002:126) och liksom i många andra sammanhang har mannen inom missbrukarvården kommit att utgöra normen (Hilte 2002:166), vilket kan innebära problem för missbrukande kvinnor (jfr Andersson 1999:34). Under arbetet med min C-uppsats (Nehls 1994, som handlar om nyktra alkoholister i AA och Länken) fann jag till exempel vissa tecken på att kvinnor i högre grad än män döljer sitt missbruk, vilket kan leda till att de kommer under behandling i ett senare skede med större skador och längre rehabilitering som följd. Det visade sig också att kvinnorna i högre grad än männen berättade om svåra skuldkänslor när eventuella barn missköts eller lämnats till sociala myndigheter. Mycket talar för att det finns olika förväntningar på män och kvinnor i samhället rörande bruket av alkohol. Men inte bara könsaspekter utan även drogbrukarens klasstillhörighet påverkar såväl individens dryckesvanor som hans eller hennes väg in i missbruk, behandling och rehabilitering (Andersson 1999, Kristiansen 2002, Norell & Törnqvist 1995). Det kommer att uppmärksammas inom projektet. Det finns också en ambition att diskutera maktaspekter av relationen mellan etnicitet och alkohol, som i svenska missbrukarsammanhang kanske oftast drabbat invandare från Finland (Kuosmanen 1999), som tillsammans med öststaterna, kulturellt klassats som en supande nation.

Den kanske viktigaste aspekten att lyfta fram i studien är livet ”på andra sidan”, tillvaron efter år av missbruk. Hur kan den se ut? Och framförallt, vad kan samhället lära av nyktra alkoholisters erfarenheter? Vården av missbrukare har sedan länge bedrivits med hjälp av ideellt arbete inom olika kyrkliga organisationer, och självhjälpsgrupper som Länken och AA.

De senare spelar en viktig roll i min analys. Material till denna diskussion hämtas från två håll, dels litteratur och tidskrifter från AA och Länken Inom AA finns till exempel böcker som: *AAs Stora bok*, *Leva nykter* och *Kom till tro*, dels från intervjuer och deltagande på Länk- och AA-möten. Livet som nykter alkoholist kommer att skildras med hjälp av min medverkan som lyssnande deltagare på de möten som hålls inom organisationen Fria Sällskapet Länken (och i viss mån AA). Deltagarna berättar där för varandra om sina erfarenheter av missbruk och om livet som nykter alkoholist. Med hjälp av sådana berättelser räknar jag med att få underlag till en diskussion kring hur arbete för varaktig nykterhet kan bedrivas. Minnesanteckningarna från mötena samlas i en "fältdagbok" som sedan bildar underlag till resonemang och analyser i den rapport där studiens resultat presenteras. En annan insamlingsmetod är inspelade och transkriberade livsloppsintervjuer med cirka 25 nyktra alkoholister, vilka jag ser som ett viktigt komplement till den medföljande studien. Utifrån detta material kan såväl olika vägar in i missbruk, som erfarenheter av att leva som nykter alkoholist, dokumenteras och analyseras. Inom projektet kommer även olika mediematerial (filmer/TV, tidskrifter och dagspress) där alkohol, missbruk och alkoholpolitik, på olika sätt behandlas, att analyseras. På samma sätt kommer även myndigheters och företags policydokument rörande personalens förhållande till alkohol att analyseras. Även riksdagens förslag till lagstiftning samt statliga utredningar (t.ex. SOU 2005:25) och riksdagsdebatter kommer att granskas. Textmaterialet kommer, liksom den kvalitativa empirin, att analyseras med ett intersektionellt perspektiv på kön/genus, klass, etnicitet och andra aspekter av makt. De analytiska frågorna till materialet lyder: Hur ser rådande uppfattningar om alkohol ut, och hur framställs/presenteras drogen i medierna? Hur resonerar samhällets makthavare, och olika alkoholpolitiska lobbygrupper? Vilka budskap förmedlas, dolt och öppet? Vilka konsekvenser kan tänkas vara förknippade med de olika förhållningssätten?

Projektets kunskapsteoretiska utgångspunkter

Inspiration till denna diskussion hämtas framförallt från filosofen Bengt Kristensson Ugglas bok *Slaget om verkligheten*. Filosofi – omvärldsanalys – tolkning, vars tes är att vi människor är kulturella varelser, vilka överallt och alltid är inbegripna i olika typer av tolkningar av den mångtydiga verklighet vi oundvikligen samtidigt skapar och skapas av.

Kristensson Ugglas diskuterar bland annat hur en sådan "trivial" artefakt som den världskarta vi alla känner igen kan påverka vår syn på omvärlden. Resonemanget leder fram till argumentet, att det är nödvändigt att konstruera annorlunda representationer av det globala rummet än vår, av eurocentrism präglade, världskarta. Kristensson Ugglas menar att vi, om vi menar allvar med ambitionerna att öka graden av jämlikhet och mångfald i samhället, borde orientera oss i samtiden med hjälp av andra modeller än de som idag dominerar. Något liknande skulle jag vilja anföra som argument för min kritiska analys av framställningarna av alkohol i medierna. Om alkohol tillåts vara ett självklart och oproblematiskt trivialt inslag i vardagen, i filmer, böcker och tidningar/tidskrifter så kommer detta obönhörligen att påverka människors inställning till drogen. Frågan jag vill utreda inom projektet är därför, vem bestämmer över hur alkohol ska presenteras och vilka aspekter av drogen som ska beaktas och anses relevanta att diskutera? Utgångspunkten är att förhållandet till alkohol ständigt skapas och förändras inom ramen för människors tolkning av de bilder som omger dem.

Utifrån en analys av den breda allmänhetens, sedan 1990-talet nyväckta intresse för historia, argumenterar Kristensson Ugglas vidare för att även historien är att betrakta som en artefakt, det vill säga en produkt av mänskligt handlande. Därmed, menar han, skapas även vårt förhållande till det förflutna ur en tolkningsrelation eftersom bilden av historien bygger på en specifik selektion av det historiska materialet, vilket får som konsekvens att historien bestäms lika mycket av vår nuvarande kulturella framtidshorisont, som av de historiska källorna. Överfört till en kulturvetenskaplig studie av alkohol kan sådana tankar utgöra inspiration till

att rikta uppmärksamheten till alkoholproducenternas historieskrivning och omvärldsanalys. Vad lyfter marknadsförarna fram när de tilldelar produkterna en historia och skapar traditioner, och vad väljer man att avstå från att berätta? Med ett sådant perspektiv blir det viktigt att göra sig medveten om vem det är som berättar historien och uppmärksamma vilka konsekvenser olika historiska försanthållanden kan tänkas ge upphov till.

Kristensson Ugglas diskuterar även hur vetenskapen respektive språket präglas av en inneboende oförmåga att förmedla helt igenom logiska, "sanna" och objektiva avbildningar av verkligheten. Dessa tankar använder han som argument för att anamma den poststrukturalistiska tesen om verkligheten som social konstruktion. Tolkningens betydelse för människors relation till denna mångtydiga verklighet understryks sedan ytterligare när han konstaterar att verkligheten alltmer kommit att förmedlas till oss genom olika former av medier. Och med hjälp av ett resonemang om den fotografiska bilden, som ett exempel på just ett sådant medium, argumenterar han för det omöjliga i att sträva efter ett vetenskapligt ideal präglat av objektivitet. Kristensson Ugglas vill med dessa tankar göra oss medvetna om i hur hög grad rådande verklighetsrepresentationer påverkar hur vi uppfattar världen. Det har alltså betydelse vilka försanthållanden vi omger oss med och därför bör dessa granskas och diskuteras som just sociala överenskommelser och inte som oundvikliga premisser. Hans slutsats blir i linje med detta att alla måste ta tolkningsproblematiken på allvar, och att det inte handlar om att vi har något val. Vi är tvingade, vare sig vi vill det eller ej, att tolka, och medvetenheten om att så är fallet måste öka i samhället, menar han, och det är också en av mina ambitioner med projektet. Det jag ämnar göra är att presentera olika aspekter av fenomenet alkohol och i relation till var och en av dessa föra en diskussion kring vilka konsekvenser som kan sägas vara kopplade till respektive tolkning och försanthållande. Detta gör jag dels för att visa på ämnets (och världens) komplexitet och motsägelsefullhet, dels för att öka medvetenheten i samhället om vilken roll alkohol spelar i vår kultur.

Utgångspunkten är att all kunskap om världen och således också om alkohol förmedlas och upprätthålls genom tolkningar av olika utsagor och representationer där vissa anses vara mer sanna och bättre än andra. Därför, menar jag, är det dessa representationer som bör granskas och ägnas kulturvetenskapligt intresse. Frågan om vad som objektivt sett kan sägas vara sanning blir med detta perspektiv irrelevant eftersom även osanna utsagor kan påverka allmänheten. Ofta vet man heller inte vad som är sant och vad som inte är det. Vi kan egentligen bara veta vad vi *tror* är sant. Och eftersom det visat sig svårt (om inte omöjligt) att sträva efter absolut sann kunskap, menar jag att det är mer tidseffektivt att helt och hållet lägga sådana ambitioner åt sidan och istället ägna all kraft åt frågan om *vilka* verklighetsrepresentationer vi omger oss med och diskutera hur dessa kan tänkas påverka oss. Jag anser det alltså vara viktigare att analysera och diskutera *vem* som för fram utsagorna och *vilka konsekvenser* dessa kan sägas vara förknippade med, än att sträva efter att presentera sanna vetenskapliga rön eller att värdera andra utsagor efter sanningskriterier.

Vad kan innebörden i en vetenskaplig verksamhet, med utgångspunkt i ovanstående, då sägas vara? Upptäcker eller uppfinner vetenskapen verkligheten? Hur fungerar egentligen olika former av kommunikation: återger eller konstruerar de en verklighet? Kristensson Ugglas (2002:334) svar lyder som följer: "När de trygga distinktioner som tidigare gav stabilitet åt livet och verkligheten undermineras i dagens värld, tvingas vi ta tolkningsproblematiken på allvar". Han diskuterar i detta sammanhang hur viktigt det är att vi inte tillskriver hermeneutiken samma förväntningar på vetenskapen som vi har gjort med positivismen tidigare. Om den hermeneutiskt inspirerade kulturvetenskapen betraktas med samma prestige och respekt som till exempel fysiken riskerar den, menar han, att bli en ny objektivism av vilken man förväntar sig en eller flera metoder som, om de bara används korrekt, automatiskt leder till att sanningen eller åtminstone det bästa sättet att agera, kan vaskas fram. Den metod jag förespråkar är alltså inte, och kan aldrig vara, någon kungsväg till sanning. Tvärt om menar jag att alla

sådana ambitioner i det kulturvetenskapliga arbetet måste överges. Förmodligen är detta den svåraste nöten att knäcka för den som vill argumentera för en postmodern vetenskap eftersom sättet att argumentera så lätt riskerar att bli betraktat som att man sågar av den gren man sitter på. Den som anser att vetenskapens viktigaste kännetecken är dess metoder, kommer enligt Kristensson Ugglå, självklart att bli svår att övertyga om att vetenskapens allvarligaste problem går att hänföra just till tron på metodens undergörande egenskaper och den vetenskapliga förvisningen om att det går att producera ovedersägligt objektiva rön. Den vetenskap jag vill ägna mig åt handlar lite förenklat om att producera texter som betonar och medvetet utgår från att all kunskap överallt och alltid förmedlas och tas emot inom ramen för tolkningar. Därigenom myndigförklaras läsaren och det är min förhoppning med projektet att det kritiska medvetandet hos allmänheten ska kunna ökas. Det är, menar jag, en av kulturvetenskapens viktigaste uppgifter och i förlängningen även en central förutsättning för demokratins upprätthållande i det sen- eller postmoderna samhället.

Mitt vetenskapliga mål är således att presentera en text som kan hjälpa människor att överskrida sina egna föresatser och inneboende begränsningar. Jag vill därför hellre presentera tolkningsförslag som är möjliga att diskutera kritiskt i samhället utanför akademien, än ikläda mig rollen av en expert som levererar premisser som läsaren uteslutande kan antingen anamma eller förkasta i sin helhet. Det är mitt sätt att ta "tolkningsproblematiken" på allvar. Därför ska det tydligt framgå av texten att världen varken är enhetligt logiskt uppbyggd eller möjlig att helt igenom kontrollera. Med utgångspunkten att världen och verkligheten är i ständig tillblivelse vill jag tvärt om myndigförklara läsaren och bjuda in denne till en diskussion om hur ett gott samhälle kan se ut. Jag ser det som en central kulturvetenskaplig ambition att visa både att och hur, samhället upprätthålls genom alla medborgares medvetna eller omedvetna aktiva delaktighet. Uppgiften inom projektet blir därför att visa på vikten av att ständigt ifrågasätta de premisser och försanthållanden rörande alkohol som förmedlas på olika sätt av olika aktörer.

Vetenskapens uppgift blir alltså med detta perspektiv att visa på behovet av kritisk medvetenhet, *inte* att undersöka och slå fast hur något är. Kristensson Ugglå (2002:341f), argumenterar, med hänvisning till den italienska filosofen Gianni Vattimo, för att (human)vetenskapens "starka" tänkande, det vill säga det tänkande som ser sig som sanningens försvarare, idag spelat ut sin roll eftersom vi som kulturella individer i samverkan inte förmår att bära upp eller hantera det. Därtill är vår värld allt för komplex och motsägelsefull. Kristensson Ugglå menar att vi i det senmoderna samhället lever i en situation "efter den absoluta kunskapen", där inget fundament ensamt och på ett odiskutabelt sätt kan sägas bära upp och ge stadga åt vare sig subjektivitet, förnuftet, språket eller något annat socialt fenomen. I en sådan värld av oändliga variationsmöjligheter där mängden av perspektiveringar inte tycks ha någon gräns präglas verklighetsuppfattningen hela tiden av dess oändliga inneboende förmåga att ständigt ge upphov till alternativa tolkningar. Det är alltid möjligt att tolka och varje tolkning är dömd att förbli ofullständig. Om vi ska ha någon möjlighet att skapa ett mer jämlikt och jämställt samhälle där fler människor än som är fallet idag tillerkänns rätten till respekt och ges möjlighet att leva det liv han eller hon önskar måste medvetenheten ökas i samhället om att den tolkningsprocess vi alla tillsammans befinner oss i varken har någon början eller något slut. Kulturvetenskapens uppgift blir här att visa att den kulturella process inom vilken samhället skapas och fortlever är oändlig och följaktligen varken kan härledas till en ursprunglig mening, eller stabiliseras och fullbordas i en absolut kunskap. Det är mot denna bakgrund man, enligt Kristensson Ugglå, måste förstå den vidare innebörden i Nietzsches konstaterande att det inte finns några fakta utan bara tolkningar, och att också det är en tolkning. Kulturvetenskapen, menar jag, får därför inte leverera några odiskutabla svar och lösningar på samtidens utmaningar, den ska istället sträva efter att öppna ett fält för en ny diskussion om verkligheten, "inom det oändligas horisont". Det kan inte nog poängteras hur viktigt

det är att människors kritiska medvetenhet ökar, om vårt demokratiska samhälle ska kunna överleva. Därför behövs det, enligt min mening (och det är i en sådan anda projektet kommer att bedrivas), fler kritiskt tänkande människor och färre experter (och med expert menar jag en som säger sig vara i besittning av det enda svaret på en aktuell fråga) i samhället.

Den hermeneutiskt inspirerade vetenskap som jag ägnar mig åt handlar om att diskutera möjliga ingångar till olika förståelser av fenomenet alkohol, men den handlar minst lika mycket om att uppmärksamma det faktum att det inte finns några oskyldigt, objektivt betraktande blickar eller positioner möjliga att granska verkligheten med och utifrån. Vidare handlar det om att göra dessa premisser till en viktig del av den vetenskapliga texten. Samtidigt anser jag det minst lika angeläget att aktivt verka för att dessa insikter inte resulterar i vare sig resignation eller obekymrad optimism. Min utgångspunkt är att det inte handlar om att man måste välja mellan att förstå *allt* eller att *ingenting* förstå. Hermeneutiken erbjuder, som jag ser det, ett konstruktivt alternativ till den positivistiskt präglade vetenskap som idag åtnjuter en sådan oerhörd respekt i samhället (se t.ex. Arrhenius 1999). Mina vetenskapliga strävanden handlar om att leverera tolkningar som kan vara till hjälp för människor att navigera bättre i den komplext motsägelsefulla oöverskådlighet som utgör den kulturella verklighet som vi alla lever i och har att hantera. Jag vill helt enkelt presentera resultatet av min undersökning på ett sådant sätt att framställningen uppmuntrar till sådana reflektioner som kan få människor att skrida till handling och använda den inneboende förmågan att överskrida sina nuvarande förhållanden och begränsningar, här ifråga om förhållandet till och synen på alkohol.

Förslag till en visionär pragmatisk vetenskap

Tankarna under denna rubrik har kommit att utformas till ett slags övergripande programförklaring (för, inte bara, min studie av alkohol). Eftersom den vetenskap jag vill bedriva har ganska många likheter med journalistiken och den politiska debatten vill jag börja med att försöka förklara några viktiga skillnader mellan dessa genrer. Den viktigaste skillnaden mellan vetenskap och icke-vetenskap är som jag ser på saken att den vetenskapliga texten utgör en tydligt genomlyst framställning där det framgår vilka metoder och teoretiska perspektiv som resonemangen utgår från. Texten är också öppen med vilka kunskapsanspråk man som författare har och inte minst vilka visioner som resonemangen är länkade till.

Det torde med all önskvärd tydlighet ha framgått att jag inte strävar efter att presentera några sanningar om alkohol, i meningen siffror över konsumtion, förekomst eller kring människors inställning till drogen. Vad jag vill med projektet är istället att visa på alkoholrelaterade samband, diskutera konsekvenser av olika tankar och handlingar. Jag vill vidare presentera tolkningar att tänka med, samt konstruera teoretiska verktyg som kan användas i ett samhälleligt förändringsarbete rörande förhållandet och tillgängligheten till alkohol. Tankarna som blir resultatet av arbetet vill jag sprida såväl inom som utanför universitetet. Motivet för det hämtas först och främst från universitetens tredje uppgift som går ut på att sprida kunskapen i det samhälle som trots allt ytterst står för forskningens finansiering. Men det handlar i minst lika hög grad om en anpassning till min övertygelse om att det är först när kulturvetenskapens tankar når en bredare allmänhet ute i samhället som det förändringsarbete jag med min text vill initiera, kan sättas i verket. Det är av yttersta vikt att det mellan universiteten och samhället finns ett rikt och ömsesidigt utbyte, en ständig kommunikation. Om denna inte finns fräntas människor viktiga förutsättningar för att överskrida sina nuvarande förhållanden och rådande "sanningar" om vad som är möjliga och önskvärda reformer. Utan en kunskapsrelaterad kommunikation kring innehållet i den kultur människorna lever med/i försvåras också möjligheterna att bryta tillvarons rutiner, vilka är upphovet till de kulturella vanor som ofta sätter käppari hjulet för samhällelig förändring. Inte minst är detta mönster viktigt att uppmärksamma och diskutera eftersom bruket av alkohol till stor del handlar om vana, en vana som man kanske inte alltid är medveten om. Ett viktigt motiv för mitt kritiska perspektiv på

alkohol är min övertygelse om att ett fortsatt oreflekterat bruk av alkohol obönhörligen kommer att gynna den grupp i samhället som tjänar pengar på att droger görs till ett naturligt inslag i människors liv. Jag vill därför att bruket ska föregås av en högre grad av reflektion och görs till en vana som mer än i dag medvetandegörs i termer av drogbruk. Motivet för detta är att jag ser det som en viktig strategi för att motverka såväl långsiktiga som kortsiktiga skador, lidande och kostnader. Jag vill helt enkelt att min studie ska fungera som en motpol, genom att erbjuda alternativa perspektiv på alkohol. Jag är emellertid ingen förespråkare för några omfattande alkoholförbud och vill varken propagera helnykterhet eller drogliberalism, bara kritisk eftertanke och kunskapsrelaterad medvetenhet om vad man konsumerar och vilka konsekvenser detta kan tänkas vara relaterat till, på individnivå såväl som samhällsnivå.

Mina tankar om hur man kan bedriva vetenskap har ganska starkt influerats av den pragmatiska tanketraditionen. Därför vill jag – med hjälp av en av dess första företrädare, Charles Sanders Peirces, som på ett ganska fyndigt sätt försökt illustrera olika sätt att bedriva vetenskap – kort diskutera, först hur jag *inte* jobbat och vad jag *inte* vill uppnå med min studie, för att därefter presentera min tolkning av den pragmatiska vetenskapen. När jag fann pragmatismen och satte mig in i dess bärande tankar var det många bitar som föll på plats. Det var genom dessa läsefrukter som jag förstod och kunde på allvar ta till mig de teoretiker som presenterats hittills. Upptäckten av pragmatismen har dock inte förändrat min inställning till kunskap på något omvälvande sätt, och därför ser jag det som en bra och pedagogisk idé att sammanfatta mina tankar med hjälp denna tanketradition.

Peirces (1990) diskuterar i sin artikel, "Att fixera tro" från 1877, metoder att uppnå fasta övertygelser och att övertyga sina läsare, vilket jag med bland andra Bruno Latour (1998) menar är precis vad man som vetenskapare lika väl som journalist eller vad som helst i grund och botten gör. En stor del av vetenskapen har handlat om och handlar i hög grad fortfarande om att konstruera metoder och kan man sedan bara visa att man följer dessa då förväntas läsaren lita på resultaten som kommer ut i andra ändan. Vad det handlar om har emellertid Peirce beskrivit på ett mycket bra sätt, tycker jag. Den första metoden han går igenom är *Halsstarrighetsmetoden*. Det är en övertygelsemetod som han menar vunnit universell utbredning bland djuren och praktiseras av såväl strutsar som (vissa) professorer. Denna tänkta metod går ut på att med alla till buds stående medel hålla fast vid ett eller annat infall som man på mer eller mindre underbyggda vägar fått. Metodens förfäktare fortsätter att upprepa teserna och att klamra sig fast vid allt som bekräftar infallen och han eller hon vägrar att lyssna på några som helst argument som skulle kunna kullkasta eller försvaga övertygelsen. Inom det politiska livet används halsstarrighetens metod hela tiden. Därmed kan den sägas att den harmonierar dåligt med mina utgångspunkter och kommunikativt förändringsbenägna kunskapsanspråk. Halsstarrighetsmetoden måste anses vara en dålig metod för vetenskapligt arbete, som oavsett hur man ser på kunskap trots allt omfattas av kraven på prövbarhet och någon form av empiriska belägg. Dessutom är vetenskapen ett kollektivt fenomen och halsstarriga vetenskapsmän riskerar därigenom ständigt att möta andra som är lika halsstarriga som sig själva. *Auktoritetsmetoden*, är nästa metod som beskrivs av Peirce. Dess utgångspunkter är något nedtonade i förhållande till halsstarrighetsmetoden. Enligt auktoritetsmetoden är det inte den enskilde som fixerar den stabila åsikten, sanningen, utan en specifik grupp människor, till exempel präster eller medlemmar i en centralkommitté. Med denna beskrivning föregriper faktiskt Peirce, som levde och verkade huvudsakligen under 1800-talet, många av de metoder som totalitära regimer använt under 1900-talet (Stefansen 1991:419). Metoden går ut på att man skapar något slag av institution som ansvarar för spridandet av "rätta" åsikter, det vill säga de åsikter det ledande skiktet i samhället eller den egna gruppen anser vara de rätta. Denna grupp tilldelar sig sedan monopol på all information och utbildning. Därmed erhåller gruppen makten att undertrycka alla andra åsikter, eftersom det enda alternativet till det sanna är det falska. Både avvikande åsikter och avvikande människor anser man måste rensas ut, vilket sker i folkets

namn och för kärleken till nästan och inom vetenskapen kan man tänka sig att sådana likvideringar av olikttänkande utförs i Sanningens namn. Detta utförs i en gemensam känsla inom gruppen av att dess sak är sann och rättfärdig. Även auktoritetsmetodens sätt att övertyga torde fungera dåligt inom akademien, åtminstone idag. Peirce går vidare i sin beskrivning med *apriorimetoden*, som enklast kan beskrivas som en liberal version av auktoritetsmetoden. Skillnaden är bara att de övertygelser som förfäktas anses vara i överensstämmelse med förnuftet, det vill säga i samklang med det flertalet i samhället är benägna att tro. Detta sätt att övertyga kommer möjligen närmare vissa nutida vetenskapers förhållningssätt till kunskap. Men även denna metod bör på goda grunder kunna anses vara värdelös som vetenskapligt ideal. Den metod (äntligen) som Peirce förespråkar och som även jag influerats av benämns, för att undanröja alla tveksamheter kring för vem den är tänkt att fungera som ideal, *den vetenskapliga metoden* (Peirce 1990:81). Peirce menar att vad den vetenskapliga metoden beträffar ligger saken annorlunda till än i fallet med de övriga metoderna.

För att närmare beskriva den vetenskapliga metod som Peirce utvecklat och jag låtit mig inspireras av väljer jag emellertid att vända mig till den som populariserat hans tankar, William James (2003:42ff). Han skriver att den pragmatiskt vetenskapliga metoden går ut på att tolka varje uppfattning om världen, eller vetenskaplig teori, genom att koncentrera sig på dess konsekvenser. Den centrala frågan blir med ett sådant perspektiv, vilken skillnad skulle det i praktiken innebära för en människa om den här uppfattningen var sann och inte den där? Om det inte går att urskilja någon som helst praktisk skillnad, varför ska man då lägga energi på att strida om vem som har rätt? För att en teoretisk förklaring ska kunna anses vara mer relevant än någon annan så måste den representera någon form av skillnad, annars kan man lika gärna arbeta med den gamla teorin. James presenterar därför ett förslag till provningsmetod som han anser att alla teoretiska modeller borde utsättas för: I vilka hänseenden skulle världen vara annorlunda om det här eller det där alternativet vore sant? Han menar att om det inte går att finna något som skulle bli annorlunda, då är det meningslöst att fortsätta utreda och strida om vem som har rätt och vem som har fel. Ett pragmatiskt perspektiv är således oförenligt med sökandet efter sådana rön som definitivt, en gång för alla, avslutar allt sökande. Till exempel sökandet efter: Sanningen.

Teorierna som används och produceras inom vetenskapen ska därför betraktas som verktyg, enligt James (2003:46). Praktiskt användbara verktyg som uteslutande får sin mening och sitt i värde i relation till graden av användbarhet. Resultatet av ett pragmatiskt inspirerat vetenskapligt arbete syftar till att hjälpa människor att bättre navigera i en komplex tillvaron och kan även erbjuda verktyg att förändra denna verklighet. Sanning blir med sådana utgångspunkter, enligt James, ett annat ord för *det som fungerar*. En annan aspekt av pragmatismen som tilltalar mig särskilt är James konstaterande att "Pragmatismen står inte för några särskilda rön. Den är bara en metod" (2003:45). Pragmatismen är således inte ett nytt vetenskapligt "ämne" och där finns heller inga ambitioner att föra fram nya teorier om världens uppbyggnad. Därför torde den ha lättare, åtminstone än väletablerade och traditionstyngda discipliner, att stå över sådana strider om vetenskaplig auktoritet och inflytande över ett specifikt ämne som vetenskapshistorien är fylld av. Sådana strider gynnar inte det samhälle jag önskar att vetenskapen ska tjäna.

Vad vill jag då med dessa utgångspunkter uppnå med min forskning? För att svara på den frågan lutar jag mig ganska tungt mot sociologen Sten Anderssons "bokslut" över hans 40 år av "socialfilosofiska funderingar om vetenskapens gränser" (2004:230 ff), som ligger i linje med mina pragmatiskt inspirerade ansatser. Andersson menar att man rent allmänt inte kan konstatera att berättelser varken är sanna eller falska i positivistisk mening. Det som utmärker en bra berättelse, menar han, är i första hand inte att den "överensstämmer med fakta" eller är en "avbild av verkligheten". En bra berättelse är något som griper tag eller berör, som fångslar och känns meningsfull att lyssna till. Berättelser, menar Andersson, har inte primärt någon

relation till "fakta", däremot upprättar den relationer till andra människor. Berättelser är därmed relationella, vilket stämmer väl överens med min definition av vetenskap. En bra berättelse måste dessutom vara *bra berättad*. Andersson utgår också, i linje med Kristensson Ugglå, från att det finns ett slags inre förhållande mellan berättaren, berättelsen och lyssnaren/läsaren. Alltså just det slags kommunikation jag med min text vill försöka uppnå. Dåliga historier, menar Andersson, och även dålig vetenskap är det som är förutsägbart, eller som är dåligt berättat och som inte griper tag i lyssnaren. Det är berättelser/rön som går in genom ena örat och ut genom det andra, alltså sådana redogörelser eller analyser som inte förmår levandegöra den värld eller det fenomen som analyseras.

Utgångspunkten för den vetenskap jag vill bedriva är just därför att den ska presenteras med hjälp av olika framställningsgenrer, inte bara en enda. Med sådana utgångspunkter måste det anses vara egalt om man använder enkäter, djupintervjuer, statistiskt material, teoretiska analyser, positivistiska metoder, hermeneutiska utgångspunkter, fallstudier et cetera. Alla vetenskapliga genrer kan generera bra, intressanta och framförallt användbara berättelser. Det finns helt klart en lång rad exempel på bra positivistiska berättelser lika väl som det finns dåliga hermeneutiska sådana. Anderssons poäng är att om man väl har accepterat begreppet berättelse, som en relevant och användbar definition på det vetenskapliga författandet, då upplöses också många av de traditionella vetenskapliga uppdelningarna för att ersättas av nya, vilket jag menar torde innebära ökad följsamhet i relationen mellan akademien och det omgivande samhället. Andersson menar att det finns förskräckliga exempel på hermeneutiska berättelser – och berättare. Enligt Andersson har sådana vetenskapsmän och -kvinnor bara tillägnat sig *genrens berättarstruktur*, medan materialet som presenteras är osmält och repetitivt. Läsningen av sådana vetenskapliga publikationer är lite som att läsa "böcker av typ '101 roliga historier', där de första tre historierna kanske lockar till skratt, men där de övriga 98 faller platt till marken" (2004:230). Jag menar därför med hänvisning till Andersson att genren i sig inte är någon garanti för en bra berättelse, varken när det gäller vetenskap eller andra områden. Och min ambition är att skriva en riktigt bra berättelse om olika människors förhållande till alkohol samt att presentera spännande och oväntade tolkningar av alkoholens roller i kulturen och diskutera konsekvenser av olika synsätt.

Från Sten Andersson hämtas också min förståelse av den gren av vetenskapen som betonar verkligheten som text och inom vilken man menar att allt "egentligen" är berättelser eller konstruktioner. Andersson menar att ett sådant superrelativistiskt förhållningssätt där "anything goes" är farligt och kan leda till inställningen, att den ena berättelsen är lika mycket värd som den andra – och där historiens grymheter görs till och uteslutande uppfattas som "berättelser" eller "texter" (2004:237). Andersson menar, lite provocativt, att ståndpunkten: koncentrationslägren är en text och inte en grym realitet, naturligtvis är en motbjudande tankegång, men *strikt vetenskapligt* är det inget "fel" på detta resonemang – om man drar de yttersta konsekvenserna av teorin om verkligheten-som-språk. Här skulle jag vilja uppmärksamma den fara som finns att de frigörande poststrukturalistiska teorierna inte är någon garanti för uteslutande "bra" slutsatser. Sådana utgångspunkter kan i lika hög grad användas av "fienden", de man argumenterar mot. Detta är något som diskuterats inom vetenskapen av bland andra Lena Martinsson (2002, KP nr 1), men även Michael Hardt och Antonio Negri (2003: 134ff). Inom populärkulturen finns också ett motsvarande exempel i Al Franken (2003) bok *Lögner och de lögnaktiga lögnarna som sprider dem. En rättvis och balanserad titt på den amerikanska högern*. Franken diskuterar där en viktig baksida av att postmoderna tankar sprids i samhället, som ett alternativ till positivismens sanningskrav. Min slutsats ifråga om detta är att den som utgår från och sprider tanken på att det inte finns någon sanning, han eller hon måste lika mycket som sanningsförfäktarna tidigare gjorde kämpa för tanken på författarens ansvar för den text som presenteras. Man måste, menar jag, inse att vetenskap aldrig någonsin är eller har varit värderingsfri. Och Andersson skriver också att vetenskapen på all-

var måste ”göra sig till granne med religionen, etiken, politiken, poesin – och det mångkulturella. Eller som Gilles Deleuze säger i sin bok om Foucault: vi måste ’nå den punkt där filosofin med nödvändighet blir poesi’ (Andersson 2004:240). Han menar vidare att vi måste göra oss vän med och även i de vetenskapliga framställningarna integrera tanken, att vad som i framtiden kan komma ut av alla dessa tänkbara ”blandäktenskap” inte går att förutsäga. Sådana aspekter på de vetenskapliga rönen kan inte göras till en del av textens kunskapsanspråk. Detta får mig osökt att tänka på Donna Haraways resonemang kring Cyborgen (1999). Att vara cyborg, menar Haraway, handlar dels om att befinna sig i ständig rörelse mellan olika positioner, dels om att, med ett sådant perspektiv och på det sättet, lära sig avläsa verkligheten på nya och konstruktiva sätt. Den vetenskap jag förespråkar handlar därför om att våga släppa taget om sina tankar och acceptera det faktum att dessa alltid, hur ogärna man än vill det, kommer att leva sitt eget liv när de väl släppts ut i samhället.

För att ta tag i och ytterligare utveckla den tanken vänder jag mig till en annan av de pragmatiska förgrundsgestalterna, Richard Rorty, som idag kanske är den mest kände. Rorty definierar pragmatismen genom att säga att den förkastar förutsättningen att det skulle finnas någon inre natur, *det mänskliga*, som kan ställas mot resten av världen. Utgångspunkten för hans vetenskapliga ansatser är att mänsklighet är ett öppet begrepp, att ordet ”mänsklig” betecknar ett oklart men lovande projekt snarare än en essens.

Pragmatister överför således till den mänskliga framtiden den känsla av bävan och mysterium som grekerna förband med det icke-mänskliga; den förvandlas till en känsla av att framtidens mänsklighet visserligen kommer att stå i förbindelse med oss genom en kontinuerlig berättelse men kommer att vara överlägsen vår nuvarande mänsklighet på ett sätt som ännu knappt går att föreställa sig. Den smälter samman med den bävan vi känner inför verk av stor skapande fantasi och blir en känsla av bävan inför mänsklighetens förmåga att bli vad den en gång bara föreställde sig, inför dess förmåga till självskapelse. (Rorty, 2003:39).

Rorty visar därmed att varken de klassiska pragmatisterna eller nypragmatisterna tror att tingen *verkligen* är på ett visst sätt och att det går att komma fram till några absoluta sanningar. De vill istället att man ska tala om de beskrivningar av världen och oss själva som är mindre användbara och de beskrivningar som är mer användbara. Rorty hänvisar till John Dewey som ville förskjuta uppmärksamheten från det eviga till framtiden, och detta genom att göra filosofin till ett verktyg för förändring snarare än bevarande. Dewey ville med sitt sätt att skruva vetenskap uppnå det slags insikt som krävs för att man ska kunna ta itu med problemen efter hand som de uppstår (ibid:20) och här kan jag bra instämma. Jag önskar att min studie, snarare än att presentera några sanningar, ska kunna ge uppslag till en konstruktiv diskussion kring ämnet alkohol och missbruk.

Rorty önskar vidare att man kunde ersätta begreppet kunskap med hopp, alltså att fler i högre grad än som är fallet idag skulle kunna förmås upphöra med att bekymra sig om huruvida det man tror på är välgrundat eller inte. Han propagerar vidare för att människor i dagens samhälle kontinuerligt, för sin egen och samhällets överlevnad, bör fundera på om man verkligen har varit tillräckligt fantasifull i arbetet med att tänka ut intressanta alternativ till rådande försanthållanden, vilka är det som ytterst sätter gränserna för människors sociala vara. Rorty menar att ”vi bör hålla med William James på just den punkt där han avvek från Peirce och Dewey, nämligen att både vetenskap och religion är respektabla sätt att skaffa sig respektabla övertygelser, om än övertygelser som är bra för helt olika syften” (2003:27). Som ett exempel på hur jag tolkat denna tanke vill jag hänvisa till artisten Jonas Gardell, som jag menar har gjort långt mer för att förbättra situationen för homosexuella i Sverige än väldigt många av de universitetsskolade queerteoretiker som ägnat sig åt samma fråga. Hur välmenande man än må vara så är det ett faktum att mycket av dagens humanistiska vetenskap är

förlagd till en så pass abstrakt teoretisk nivå att kommunikationen med vanligt folk omöjliggörs. Det ser jag som ett problem som kan få allvarliga följder. Om människor slutar tro på det (kultur)vetenskapliga projektet öppnas marknaden för de redan idag framträdande, men mer eller mindre kompetenta "experter", vilka i högst varierande grad och på olika grunder säger sig hysa samhällelig omsorg.

Hur ska man då göra för att inte hamna i ett tillstånd där man tvingas acceptera att allting flyter? Det sätt jag funnit och tror på handlar om att öppet redogöra för och förankra studien i en uttalad vision om vilket samhälle man med sin verksamhet och vetenskapliga text strävar efter. Visionen utgör ett öppet och diskuterbart alternativ till den problematiska sanningen och är ett sätt att ta ansvar för de perspektiv och resultat som presenteras. Det handlar också om att göra sig och sina läsare medvetna om att hegemoniska maktstrukturer genom historien upprätthållits framförallt genom sin osynlighet. Genom att uttrycken för makt uppfattats som något självklart, ett inslag i vardagen som har fungerat som en icke ifrågasatt förutsättning för människornas liv (jfr Smith 1998:162ff). Det vetenskapliga arbetet har bedrivits med en vision för ögonen om ett samhälle mer präglad av jämställdhet och mångfald än dagens. Min vision handlar också om ett samhälle där ingen tillåts falla igenom alla "skyddsnät", eller åtminstone ett samhälle där ingen under längre perioder tillåts befinna sig "i rännstenen". Ett samhälle där omsorgen och ansvaret för innevånarna inte upprätthålls uteslutande genom insatser från aktörer på marknaden och experter med ekonomiska intressen. Min vision är att framtidens samhälle ska kunna vara präglad av en generell insikt om att alla individer är ömsesidigt beroende av varandra för hela samhällets fortlevnad och att detta samhälle sträcker sig över alla nationsgränser. Ett samhälle som inte bara består av den del av befolkningen som har pengar att konsumera. Och att förankra forskningen i en (mer eller mindre) politisk och uttalad vision är mitt sätt att betrakta världen annorlunda än den till norm upphöjde "objektive" vite (heterosexuelle och med en social tillhörighet i medelklassen) vetenskapsman som oftast fått definiera världen (Haraway 1991:191, 1999:145, 1997:25). Jag är en öppen motståndare till biologism, positivism, essentialism och ekonomism, och vill aktivt arbeta för att motverka alla tendenser till att dessa premisser görs till järnhårda lagar i samhället vilka (eftersom de erkänns av så många) sätter gränser för människor och hindrar dem från att både formulera och att arbeta för förverkligandet av alternativa visioner. Traditionellt vetenskapande har ansetts vara oförenligt med konstruktionen av sociala visioner – dock inte med utarbetandet av "vetenskapliga" visioner, som till exempel kärnvapen och månfärder. Men jag menar att sådana visioner behövs om tillräckligt många ska förmås försöka spränga gränserna för det rådande och skapa ett framtida bättre samhälle för alla.

Med hänvisning till bland andra Donna Haraway ifrågasätter jag därför alla sådana förment objektiva metoder och teorier som mer eller mindre (symboliskt åtminstone) fråntar forskaren ansvaret för de rön som presenteras. Jag propagerar för ansvar istället för objektivitet. Ansvar menar jag är det samma som ärlighet, öppenhet och förståelse/empati. Ett sådant sätt att bedriva vetenskap handlar om att ersätta anspråken på sanning med förslag på handlingsstrategier, vilka kan ställas mot de konsekvenser som går att härleda till det man satt sig före att analysera. Det är ett sätt att rikta uppmärksamheten mot framtiden och är också ett sätt att betona att alla tolkningar inte är lika giltiga. Samtidigt är det ett sätt att uppmärksamma det faktum att vårt samhälle och kulturella vardag upprätthålls genom aktivt handlande hos människor som grupp (all handling utgår, i någon mån, från föreställningar och tankar om "det goda samhället"), alternativt genom diskursrelaterad performativitet (jft Butler 1997).

Min vision är att resultatet av det vetenskapliga arbetet ska kunna användas som utgångspunkt för en sådan konstruktiv diskussion som jag menar måste föregå det praktiska arbetet, som utförs på olika håll och av olika människor, för ett samhälle där alla (med hänsyn till personlig förmåga/kompetens, ambition och efter i sammanhanget aktuella behov) i så hög grad som möjligt får möjligheter att arbeta med det de vill, utan att bli utsatta för diskriminering.

Jag när, liksom etnologen Lena Martinsson, en önskan om att fler forskare och även andra människor i samhället – istället för att söka efter fakta och sanningar – lät sig ledas, i vardagen och det vetenskapliga arbetet, av frågan: "Vad är/blir norm nu?" Alltså vilka osynliga för-sant-hållanden omger vi (det vill säga forskarsamhället, näringslivet och samhället i stort) oss med när vi lever våra liv på grundval av det vi tror på, och vilka konsekvenser kan vårt tänkande antas ge upphov till?¹ Det är det enda rimliga förhållningssätt jag kan tänka mig till den vetenskap jag producerar och är samtidigt ett sätt att uppmuntra den kommunikation som är själva förutsättningen för samhällets fortlevnad.

Den vetenskap jag vill bedriva har, med hänvisning till ovan anförda inspiratörer, lett mig fram till följande tankar (som presenteras med hjälp av ett citat från Peirce, hämtat från Filo-sofilexikonet) "Tro är inte vad vi tror (eller håller för sant?), utan vad vi gör! Olika övertygelser skiljer sig från varandra genom de olika handlingsätt som de kan framkalla. Övertygelse är vanor som fungerar som regler för hur vi ska handla under bestämda förhållanden för att uppnå bestämda resultat.". Vad vill jag uppnå med min forskning, och vad kan, med mina utgångspunkter, sägas vara rimliga anspråk för en studie som denna? För att svara på dessa frågor vänder jag mig till filosofen Ian Hacking (1999) som hävdar att de flesta forskare som utgår från ett konstruktivistiskt perspektiv gör det därför att de är kritiska mot rådande förhållanden. Och jag är helt klart kritiskt till det sätt som svensk alkoholpolitik bedrivs på idag. Den som talar om sociala konstruktioner av X är, menar Hacking, för det första benägen att anse att X inte hade behövt finnas eller inte alls hade behövt vara som det är. Eller åtminstone att X, eller X som det är just nu, inte är bestämt av tingens natur. Kort sagt, X är inte oundvikligt, X är kontingent. Nuvarande alkoholpolitik är ett, bland väldigt många andra, sätt att hantera frågan om människors behov av droger. Det rådande är inte på något sätt nödvändigt, det är istället resultatet av olika aktörers (medvetna såväl som omedvetna) önskningar, strategier och vardagliga handlande.

Med detta perspektiv kan konstruktivismen betraktas som en flytande skala och ju längre ut på skalan man befinner sig desto radikalare är ens utgångspunkter. Hacking (1999:20) poängterar att man kan inse att något som för närvarande verkar oundvikligt faktiskt inte är oundvikligt *utan* att denna insikt med nödvändighet behöver leda till krav på förändring. Med hjälp av Hacking (1999:35f) skulle jag vilja definiera min position på den konstruktivistiska skalan. Det förhållningssätt som den som nöjer sig med att anse att X inte hade behövt vara som det är betecknar Hacking som Historiskt. Nästa steg på skalan är Ironikerns, som anser att det räcker med att undersöka och konstatera hur saker och ting ser ut men som inte är beredd att engagera sig djupare i saken. Ironikern följs på skalan av Reformisten och Demaskeraren som båda aktivt vill verka för att undergräva de förhållanden som undersöks. Därefter återfinns de positioner som jag identifierar mig med, vilka är den Upproriska och den Revolutionära. Jag känner dock en viss ambivalens. Ska jag nöja mig med att framföra kritik mot rådande alkoholpolitik, eller ska jag med min forskning konkret försöka förändra nuvarande förhållanden? Men svaret på den frågan lägger jag i händerna på mina läsare, vilka till sylvende og sidst är de som bestämmer mina tankars slutgiltiga öde. Därigenom kan man säga att jag med min forskning eftersträvar den konkreta effekt som Hacking (1999:52) benämner "återkopplingseffekten på mänskliga kategorier". Det vill säga, jag vill peka på och diskutera sådana konsekvenser och aspekter – av svenskarnas syn på och förhållande till alkohol samt den svenska alkoholpolitiken – som jag med hjälp av mina kulturvetenskapliga metoder och teoretiska utgångspunkter kan hitta fram till. Min förhoppning och mitt vetenskapliga mål är att studiens uppvisande av samband, pekande på såväl inkonsekvenser som konsekvenser och presentationen av tolkningar, om tankarna bara når ut i samhället, ska kunna ge upphov till

1 Tankar framförda vid Martinssons anförande på konferensen *Genus och alternativa offentligheter*, som hölls vid Umeå universitet den 27 till 28 oktober 2003.

konkreta handlingar hos dem ämnet berör och att det i sin tur leder till förändring. Några andra anspråk kan jag inte ha.

Med Marianne Winther Jørgensen och Louise Phillips (1999:154) motiverar jag mitt kritiska perspektiv med den rätt de menar att alla människor har, att "intervenera i den demokratiska debatten för att främja sina egna övertygelser om ett bättre samhälle". Det bör avslutningsvis även påpekas att hänvisningen till mina pragmatiskt diskursteoretiska utgångspunkter och ambitionen att med texten uppnå återkopplingseffekter lika mycket som det är en redogörelse över mina vetenskapliga anspråk är en uppmaning till läsaren att skärpa sin kritiska blick och öka sin medvetenhet om att människors värld överallt och alltid har varit och är komplex, motsägelsefull och inkonsekvent (jfr Latour 2001, Žizek 1989). Jag utgår således från att min analys har blinda fläckar, att den är möjlig att ifrågasätta och bjuder därför in läsaren till en förutsättningslös, ständigt pågående och på aktuell kunskap utgående, diskussion om Sveriges alkoholpolitikens innehåll och premisser. Denna önskan om att slutsatserna hellre ska komma att utsättas för kritisk granskning och alternativa motförslag än för instämmande medhåll bottnar i en övertygelse om att diskursteoretiska perspektiv snarare vidgar än inskränker "det mänskliga ansvaret", för att tala med Mats Lindqvist (2004). "Det är i unika kombinationer av diskurser i konkret språkbruk som förändringar kan ske" (ibid). Detta är alltså inte en text skriven av en expert. Det är en text skriven av en solidarisk medmänniska som känner oro inför den nuvarande alkoholpolitikens konsekvenser.

Referenser

- Andersson, Berit, 1999. Att förstå missbruk. Praktiken, situationen, processen. Lund: Arkiv.
- Andersson, Sten, 2004. Om vetenskapens gränser. Socialfilosofiska betraktelser. Göteborg: Daidalos.
- Arrhenius, Sara. (1999). En riktig kvinna. Om biologism och könsskillnad. Stockholm: Atlas Förlag.
- Bengt Kristensson Uggla, 2002. Slaget om verkligheten. Filosofi – omvärldsanalys – tolkning. Stockholm/Stenhag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Beronius, Mats. 1991. Genealogi och sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen. Stockholm/Stenhag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion AB.
- Butler, Judith, 1997. *Exitable speech. A Politics of the performative*. New York & London: Routledge.
- Courtwright, David T. 2003. Vanans makt. Drogerias historia och den moderna världens födelse. Lund: Historiska media.
- Franken, Al, 2003. Lögner (och de lögnaktiga lögnarna som sprider dem). En rättvis och balanserad titt på den amerikanska högern. Stockholm/Stenhag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Hacking, Ian. 2000. Social konstruktion av vad? Stockholm: Thales.
- Haraway, Donna. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women. The reinvention of nature*. New York: Routledge.
- Haraway, Donna. 1997. *Modest_Witness@Second_Millennium. Female-Man Meets_OncoMouse. Feminism and Technoscience*. London, New York: Routledge.
- Haraway, Donna. 1999. "Ett manifest för Cyborger. Vetenskap, teknologi och socialistisk feminism under 1980-talet". I Johansson, Thomas. Sernhede, Ove. Trondman Mats (red). *Samtidskultur. Karaoke, karnevaler och kulturella koder*. Nora: Nya Doxa.
- Hardt, Michael & Negri, Antonio, 2003. *Imperiet*. Göteborg/Stockholm: Glänta produktion & Vertigo förlag.
- Hilte, Mats, 2002. "Den missbrukande kvinnan. Om självregleringstekniker och subjektformer inom missbrukarvården" i Leissner, Tom & Hedin, Ulla-Carin. *Könsperspektiv på missbruk*. Bettna: Bokförlaget Bjourner och Bruno AB.
- James, William, 2003. *Pragmatism*. Göteborg: Daidalos.
- Jansson, Iréne, 2002. "Ann – en kvinna med dubbla diagnoser och hennes möjligheter till vård" i Leissner, Tom & Hedin, Ulla-Carin. *Könsperspektiv på missbruk*. Bettna: Bokförlaget Bjourner och Bruno AB.
- Kristiansen, Arne, 2002. "Om kvinnors och mäns vägar ut ur narkotikamissbruk" i Leissner, Tom & Hedin, Ulla-Carin. *Könsperspektiv på missbruk*. Bettna: Bokförlaget Bjourner och Bruno AB.
- Kuosmanen, Jari. 2001. *Finnkampen. En studie av finska mäns liv och sociala karriärer i Sverige*. Hedemora: Gidlunds.
- Latour, Bruno, 1993. *We have never been modern*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour, Bruno. 1998. *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm: Nerenius & Santérus Förlag.
- Liedman, Sven-Erik, 1999. *Att se sig själv i andra. Om solidaritet*. Stockholm: Bonnier Essä.
- Lindqvist, Mats. 2004. "Diskursteori och etnologi", i RIG. *Kulturhistorisk tidskrift grundad 1918* (nr 1). Lund: Föreningen för svensk kulturhistoria.
- Martinsson, Lena. 2002. "Förändring som norm – Om kapitalistiska nödvändigheter och reflexiva frågeställningar" I *Kulturella Perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift*. (nr 1).
- Nehls, Eddy, 1994. "AA och Länken. En etnologisk undersökning av ideologiska skillnader i

- två självhjälpsorganisationer i Göteborg på 1990-talet". (C-uppsats). Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Norell, Margareta & Törnqvist. 1995. Berättelser om ruset. Alkoholens mening för tjugoåringar. Stockholm/Stenhag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Peirce S, Charles, 1990. "Att fixera tro", i Pragmatism och kosmologi. Göteborg: Daidalos.
- Rorty, Richard, 2003. Hopp istället för kunskap. Tre föreläsningar om pragmatism. Göteborg: Daidalos.
- Smith, Anna Maria. 1998. LACLAU AND MOUFFE. The radical democratic imaginary. New York, London: Routledge.
- Stefansen, Niels Christian, 1991. "Peirce: Pragmatismens stamfader", i Poul Lubke (red) Vår tids filosofi. Filosoferna. De filosofiska strömningarna. En uppslagsbok. Del 2 Vetenskap och språk – anglosaxisk filosofi. Stockholm: Forum
- Trulsson, Karin, 2002. "Manligt och kvinnligt missbruk" i Leissner, Tom & Hedin, Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise. 2000. Diskursanalys som teori och metod. Lund: Studentlitteratur.
- Zizek, Slavoj, 1998. Ideologins sublima objekt. Göteborg: Glänta produktion.

Brottsoffer. Offerskapets innebörder och villkor – viktimiteringsideologins effekter

Bo Nilsson

bo.nilsson@kultmed.umu.se

Institutionen för kultur och medier, Umeå universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Inledning

Syftet med denna artikel¹ är att diskutera allmänna föreställningar om brottsoffer och vad dessa föreställningar kan innebära för enskilda offer. Jag kommer att använda mig av begreppet viktimiteringsideologi (brottsofferideologi) för att fånga upp allmänt förekommande idéer om offerskap – t.ex. förmedlade via massmedier – och jag ska visa vad denna ideologi kan betyda för ett enskilt brottsoffer. Jag kommer att ta stöd av intervjuer som jag har gjort med brottsutsatta människor och av visst annat material. Artikeln avslutas med en diskussion om brottsofferbegreppet och viktimiteringsideologins möjligheter och begränsningar.

En tanke som genomsyrar framställningen är att offerskildringar, t.ex. i medierna, inte ”bara” är beskrivningar av människors erfarenheter, utan de fungerar också som kollektiva tanke- och handlingsmodeller. De kan med andra ord sägas göra offret som en social och kulturell kategori. Vad det innebär att vara drabbad, vilka känslor som bör erfaras och hur man lämpligen skall agera är sådant som denna kategori och viktimiteringsideologin ”bestämmer”. En person utsatt för brott tvingas i samspel med omgivningen att pröva olika tolkningsmodeller. Är de egna erfarenheterna och handlingarna tecken på en hjälteposition eller står de för någonting annat? I denna tolkningsprocedur samverkar föreställningar om kriminalitet, lagbrytare och brottsoffer med vokabulärer rörande t.ex. moral, rättvisa och samhälle. Men som resonemanget om en viktimiteringsideologi kommer att visa är det vissa föreställningar som dominerar talet om offerskap.

Viktimiteringsideologin

Enligt Joel Best (1999:103–117) består viktimiteringsideologin av en ansamling verkningsfulla idéer och uppfattningar om offer. Ideologin bygger på en vid offerdefinition och inbegriper tanken på att många råkar och riskerar att råka illa ut på grund av kriminalitet. Viktimiteringsideologin kan liknas vid oreflekterad kunskap, en uppsättning för-givet-taganden som gör det lätt att identifiera och etikettera individer som offer. Denna ideologi kommer till uttryck i olika sammanhang, t.ex. i mediernas rapporteringar, professionell litteratur och så kallade självhjälpsböcker. Enskilda personer kan inte begripliggöra sina erfarenheter av brott oberoende av denna uppsättning idéer samtidigt som individuella berättelser bekräftar dessa. Men personliga erfarenhetsberättelser kan också fungera som en motvikt till viktimiteringsideologin, inte minst genom att de illustrerar offerskapets mångtydighet. En poäng här är att visa på fördelar med nyanserade offerrepresentationer.

En ideologisk uppfattning, enligt Joel Best (1999), är att viktimiteringen är mycket utbredd. I medier betonas att många blir offer och man använder då en bred definition på offer. Det är allt fler grupper som beskrivs och beskriver sig i termer av brottsoffer och offer. Rö-

1 Artikeln bygger på utdrag ur boken ”Brottsoffer. Offerskapets innebörder och villkor i (o)säkerhetens kultur” (Nilsson 2003).

kare ser sig som offer för tobaksindustrin, tonåringar ses som offer för hard-core, mansrörelsens medlemmar ser sig som offer för mansrollen och för frånvarande fäder.

En annan idé i viktimiteringsideologin är att viktimitering får långtgående konsekvenser, kanske för offrets hela liv. Brottsoffrens talesmän talar vanligtvis om psykologiska konsekvenser, vilket leder till en medikalisering där endast terapeuter antas kunna hjälpa offer. Det tas för givet att det bara är terapeuter som kan hjälpa människor som t.ex. förträngt eller bortträngt sina svåra upplevelser.

Till viktimiteringsideologin hör också föreställningen att viktimitering är en relativt klar, tydlig och oproblematiserad företeelse. Enligt brottsofferrepresentationer är det vanligtvis en maktfull förövare som utnyttjar ett maktlöst och oskyldigt offer. Man undviker att se viktimitering som interaktion. Ideologin tillhandahåller med andra ord en svart-vit syn på offerskap.

Ideologin hävdar vidare viktimitering ofta är osynlig. Den upptäcks inte av samhället och inte heller av offren själva alla gånger. Vissa hävdar att samhället "döljer" viktimitering, att vissa grupper ignoreras. Samhället bidrar därmed indirekt till ett osynliggörande av offerskap. Exempelvis menar homosexuella att homofobiska poliser inte tar homobrott på allvar. Här ingår också tanken på att inte bara institutioner, utan även kulturens och språkets begränsningar gör det svårt att identifiera, och artikulera anspråk på, viktimitering.

I viktimiteringsideologin finns också föreställningen att individer måste få lära sig att upptäcka och erkänna sin egen och andras viktimitering. Många själv-hjälp-böcker spelar på denna idé, att en individ som känner sig ha problem på något sätt har varit utsatt för brott men förträngt detta. Människor måste få lära sig att känna igen tecken på offerskap, t.ex. genom offerutbildningsprogram (som i USA).

Dessutom sägs i enlighet med ideologin att krav på viktimitering måste respekteras. När individen, via utbildning eller terapi, upptäckt och erkänt viktimiteringen, får inte dennes krav på status som offer ifrågasättas. De som har modet att framträda, och som redan drabbats hårt, skall inte betvivlas. Ifrågasättanden likställs med "blaming the victim" och terapeuter hävdar att om offer ifrågasätts kan rehabiliteringen störas (Best 1999:103–116).

Det finns också föreställningar om hur enskilda ska agera och uppträda i rollen som brottsoffer. Dessa är inte alltid till fördel för enskilda individer utsatta för kriminalitet. Jag ska ge ett exempel.

Krav på flerfaldig underordning

Offret i sin ideala form väcker empati och medkänsla. Individen har varit med om någonting som han eller hon inte kan belastas för och befrias därför från ansvar. Att vara offer innebär också många gånger att man slipper ställas till svars för sina handlingar (jfr Sennett 2000:158). Den här typen av innebörder kan göra den "rena" offerpositionen eftersträfvansvärd. Individen tillåts att grubbla, känna rädsla och vara passiv. Ingen kräver – i alla fall inte till en början – att hon eller han skall ta initiativ och vara utåtriktad, och alla förstår det besvärliga med att ha förlorat tilliten till omvärlden. Men problem kan uppstå om den drabbade inte agerar i enlighet med allmänna uppfattningar om vad som kännetecknar ett offer. Här skall jag utifrån ett omtalat brottmål diskutera de krav som viktimiteringsideologin, direkt eller indirekt, kan ställa på en våldsutsatt individ (kvinna).

Vid mitten på 1990-talet blev en flicka i 18-årsåldern våldtagen av några ynglingar. I medierna beskrevs övergreppet som mycket grovt, inte minst beroende på att flickan fick fysiska skador i underlivet. Vad som juridiskt talade emot flickan var att hon hade druckit så mycket alkohol att hon somnat och att hon därför inte kunde protestera varken verbalt eller fysiskt mot övergreppet. Ynglingarna dömdes för sexuellt utnyttjande.

Ett annat problem för flickan var att hon inte motsvarade omgivningens förväntningar på hur ett brottsoffer skall agera efter ett allvarligt övergrepp. Enligt de rykten som uppstod i

flickans hemstad tog hon inte händelsen på tillräckligt stort allvar.² Det berättades att hon kort tid efter utskrivningen från sjukhuset var ”ute i svängen” igen och rörde sig i samma kretsar som tidigare, där också de tre förövarna ingick. Hon uppträdde berusad och var, enligt omgivningen, allmänt oförsiktig. Det förekom också påståenden om flickans lösaktiga beteende och att hon fick skylla sig själv för det övergrepp hon hade utsatts för.

Detta exempel illustrerar de fordringar som kan utgå ifrån kategorin brottsoffer. En person som råkat ut för grövre brott bör – enligt viktimiseringssideologin – ta konsekvenserna av och förstå allvaret i det inträffade. Han eller hon skall på något sätt visa att den avgörande händelsen har satt sina spår. Att som flickan i exemplet ovan inte dra lärdom av brottet anses – med tanke på vad ryktesspridningen gjorde gällande – förkastligt. Den som har varit utsatt för övergrepp förväntas genomgå någon form av kris. Vidare behövs en återhämningsperiod, med synliga tecken på offerskap, och i slutänden en bestående förändring av livsstilen. Tiden för återhämtning har således moraliska innebörder. En för snabb återhämtning innebär ett brott mot vad som förväntas av ett offer.

Exemplet med flickan visar också att föreställningar om kön är knutna till offerpositionen. Här tänker jag på föreställningar som kräver sexuell återhållsamhet och skötsamhet av kvinnor. Genom att flickan nästan omedelbart och utan synliga men gick tillbaka till en livsstil som omgivningen förknippade med risktagande, dumdristighet och lösaktighet, försummade hon sitt ansvar för den kvinnliga sexualitetens betydelser.

En annan tolkning av flickans agerande är att hon värjer sig mot identiteten som offer, eftersom den inte ”tillåter” att hon är en levande, aktiv och föränderlig varelse som strävar efter att ha kontroll över både sig själv och omgivningen. Hon gör uppror mot en position som kräver att hon skall vara underordnad och passiv – någon som det ageras mot (jfr Åkerström 1997:14; Kelly 1988; Lundgren 2000:114 f).

Viktimiseringssideologin begår sålunda övergrepp på människor, i den meningen att den skuldbelägger drabbade och begränsar deras handlingsutrymme. Ideologin har reduktionistiska effekter genom att den, på bekostnad av andra identiteter, placerar offerskapet i förgrunden. Den erfarenhet som fås att dominera individens liv är den att ha drabbats av brott. Detta avspeglas med tydlighet i det intresse som medierna riktar mot vissa brottsoffer, en uppmärksamhet som kan innebära en belastning och en försvårande omständighet. I debatten kring det så kallade Rissnemålet, som handlar om några ynglingars sexuella övergrepp på en ung flicka i ett garage, framkom att flickan har tvingats flytta på grund av all uppståndelse. I en artikel uttalar sig flickans mamma:

Uppmärksamheten i medierna och av kvinnoorganisationerna [har] gjort mer skada än nytta för flickan [...]. – Hon är inte en flicka som har våldtagits, hon har blivit en symbol för en våldtäkt... (Svenska Dagbladet 000603).

Offerkategorin – behovet av nyansering

Offerbegreppet är omdiskuterat. Vissa talesmän är medvetna om att det bär på associationer till någonting skadat, passivt och maktlöst, och de föredrar därför termer som överlevare, ”recovering” och person (t.ex. person med AIDS). Dessa benämningar tycks motverka viktimiseringssideologin, men de kan också förstärka densamma. Exempelvis lånar ordet överlevare konnotationer från förintelsen, vilket medför att det bekräftar ideologins krav på att viktimisering, i stil med förintelsen, skall vara en konsekvent och otvetydig företeelse. Det får inte finnas någon tvekan om vem som är skyldig respektive oskyldig. Ordet ”recovering” speglar också föreställningar om viktimiseringens djupgående verkan: som offer är det svårt att bli helt återställd (Best 1999:116 f).

2 Jag väljer här att tala om rykten, eftersom jag till stor del bygger på de korta och många gånger flyktiga samtal jag hade med människor i flickans hemstad.

En inom viktimologin förekommande diskussion gäller offertermens räckvidd. Diane Sank och Brian Sank Firschen (1991) anser att brottsutsatta i allmänhet är negligerade och att samhällets syn på dessa bör förändras. Författarna rekommenderar därför ett utvidgat offerbegrepp innefattande alla människor som via en händelse av något slag farit illa. Syftet med denna breda definition är att göra det möjligt för allt fler att identifiera sig med offerkategorin, utan att för den skull medverka till att de förlorar i sympati.

James Barley (1991) går emot denna definition. Han menar att begreppet skall användas för dem som har varit med om en svår förlust eller vars livskvalitet sänkts utan egen förskyllan. Förlusten måste dessutom ha en identifierbar orsak. Enligt Barley är det den juridiska och moraliska kontexten som skall berättiga den drabbade sociala hänsyn. Om var och varannan individ betecknar sig själv som offer, i termer av makt- och hjälplöshet, kommer denna kategori att bli självuppfyllande. Paradoxalt nog, menar Barley, kan det vara till större hjälp för utsatta människor att inte uppfattas som just offer (1991:58).

På ett teoretiskt plan har man i stor utsträckning betonat det svåra och smärtsamma med viktimisering. "Crisis theory", vars grundläggande idéer formulerades av Erich Lindemann, är ett exempel på en teori som behandlar både positiva och negativa effekter av svåra livshändelser. Men tillämpningen av denna teori har för det mesta resulterat i att man ignorerat personligt utvecklande aspekter av djupgående erfarenheter. På ett övergripande plan handlar kristeorin om hur människor hanterar livsförändringar och kriser. Mer konkret diskuterar den vad som händer vid störningar i de etablerade mönster som social och personlig identitet utgör. Eftersom de drabbade inte under någon längre tid kan befinna sig i ett tillstånd av obalans utvecklar de problemlösande strategier. Dessa resulterar i en ny eller återskapad balans, vilken antingen förebådar psykologiska problem eller innebär personlig utveckling. Men trots detta tal om möjlig personlig utveckling har alltså kristeorin allt som oftast inneburit att fokus hamnat på det ofördelaktiga med genomgripande livshändelser (Moos & Schaefer 1986:9).

Det finns dock perspektiv som betonar annat än det negativa. Rudolf Moos och Jeanne Schaefer (1986) menar att livsförändringar och kriser många gånger ligger till grund för psykologisk utveckling. Stressbemängda livsepisoder kan berika en persons föreställningsvärld genom att de tvingar denne att assimilera nya erfarenheter. Därigenom ökar också individens kognitiva och personliga förmågor, eftersom dessa är nödvändiga för att kunna hantera den nya livssituationen (Moos & Schaefer 1986:8 f).

Det är förstås inte realistiskt att kräva av brottsdrabbade personer att de skall se positivt på det inträffade, men mina erfarenheter från intervjuer med brottsutsatta människor är just att offerskapet inte ensidigt kan skildras i negativa termer. Den brytpunkt som ett brott innebär leder ibland till någonting nytt och annorlunda. Ett tema i intervjuerättelserna är känslan av att livet trots allt är värt att leva och att det gäller att ta vara på den tid man har. Några informanter menar att de har tvingats att reflektera över sig själva och omgivningen på ett sätt som de tidigare inte gjort: de har på allvar blivit medvetna om "livets flyktighet". Utbildning, föreningsengagemang eller uppbrott från en slentrianmässig livssituation är exempel på vad denna medvetenhet resulterat i. Andra positiva effekter som informanterna nämner är att de inte längre tar saker och ting för givna, att de blivit mer ödmjuka och tillåtande samt att de verkligen värnar om vänner, släktingar och det lilla i livet. Här förekommer också idéer om att livet före händelsen präglades av omedvetenhet och naivitet.

Detta kan förstås tolkas som copingstrategier, dvs. att de drabbade tvingar sig att se möjligheter i det inträffade i syfte att lindra den svåra erfarenheten. Men kanske leder ett sådant synsätt fel. Människors livssituationer är komplexa och individer lever sällan enbart som offer. Parallellt med offerskapet gör de andra erfarenheter och förändras som människor utifrån dessa erfarenheter. Detta innebär också att de ständigt och reflexivt prövar och omprövar sina liv. Om denna förmåga att omtolka erfarenheter enbart är ett tecken på en copingstrategi, torde det mesta människor sysselsätter sig med utgöra copingstrategier.

I intervjuerna kan också informanterna lämna offerpositionen och berätta om sådant som tycks stå opåverkat av den svåra erfarenheten. Ljusa samtalsämnen såsom familj, personlig utveckling och framtidsplaner är exempel på detta. Även artikulationer av förfluten tid kännetecknas av positiva upplevelser. Detta framkommer då informanterna berättar om erfarenheter från tiden före den avgörande händelsen, men utan att sätta dessa i relation till offerpositionen. Här finns sålunda en skillnad i jämförelse med berättelser där det förflutna bedöms i förhållande till livet efter brotts händelsen

I Jörgen Lundälvs (1998) studie av trafikskadade berättar informanterna om det positiva med olyckan. De säger att de sätter mer värde på enkla saker, att de inte tar allt för givet, vill dela med sig av sina erfarenheter, uppskattar livet mer än tidigare och vet vad som är viktigt (1998:346 f). I Lundälvs sammanfattning av informanternas goda erfarenheter nämner han känslor av livsglädje, livskraft och värdesättande samt ett ökat psykiskt välbefinnande. Vidare talar Lundälv om ökad självkännet och aktivitet samt en utvecklad altruism, en vilja att hjälpa andra trots personligt lidande och individuella problem (1998:356).

Här finns paralleller till mina informanternas berättelser. I en ung mans livsskildring avspeglas en altruistisk hållning. Han vill verkligen omsätta sina erfarenheter i praktisk handling genom att bidra till arbetet mot våld. Kommande planer för honom är att, tillsammans med en läkare, informera skolungdomar om våldets effekter.

En butiks innehavare berättar om livet efter rånet i termer av pusselläggning. Här syftar han inte bara på återgången till sitt tidigare liv, utan också på att han har fått chansen att skapa en ”ny” och bättre tillvaro. Händelsen har gjort det möjligt för honom att i större utsträckning än tidigare planera framtiden och visa omtanke om sina närmaste. Att i god tid skriva ett testamente och ordna med sin egen begravning är en del av detta, menar han.

Offerskapet i sig kan vara flertydigt. I rådgivningslitteratur inriktad på krishantering exemplifieras kriser vanligtvis i termer av en isolerad engångsföreteelse. Genom t.ex. en olycka, en skilsmässa eller ett brott hamnar individen i ett mer eller mindre temporärt kristillstånd bestående av olika faser. Men som framgår av informanternas livsberättelser är det svårt att tala om ett renodlat offerskap. Vissa av de drabbade har varit med om olika svårigheter, vilket kanske gör det lämpligare att tala om en serie separata avgörande livshändelser.

Informanterna känner sig trängda av de krav som, direkt eller indirekt, ställs på dem. Mediareportage, omgivningens blickar, vänners och släktingars åsikter, samt professionella råd är många gånger belastande. Brotts offer är mer än offer, de är som de flesta mångfasetterade människor med olika identiteter, men deras handlingsutrymme inskränks på grund av de innebörder och krav som är förknippade med offerkategorin. Dessa krav behöver inte vara explicita och entydiga fordringar, såsom att det gäller att ”rycka upp sig”, ”ta sig i kragen” eller se det positiva i livet. Det kan också handla om beskrivningar där drabbade personer i all välvilja skildras som psykiskt nedbrutna, orkeslösa eller skuldfria, samt i behov av stöd och hjälp. Offerkategorins emotionella, moraliska och politiska laddning medför att även den formen av utsagor är interpellande – de reglerar vad saker och ting skall betyda. Här ligger ett identitetspolitiskt problem. Ju mer man i politiska syften betonar offerskapets svårigheter och drabbade människors hjälpbehov, desto besvärligare blir det för enskilda att odla en identitet fristående från offentlig retorik. Individer fastnar i rollen som drabbad och missgynnad.

Troligtvis skulle brotts offer tjäna på en mer nyanserad offerkategori. Med detta menar jag inte att den ensidigt skall utvidgas, vilket föreslås av representanter för kritisk viktimologi. Kanske bör den både vidgas och begränsas, vidgas i betydelsen att den inte enbart berättar om smärta och elände, utan om många olika livsstrategier bland drabbade människor. Här tänker jag också på strategier som vanligtvis inte rekommenderas av professionell expertis, såsom att individen helt på egen hand hanterar en svår erfarenhet. Kategorin bör också vara begränsad till just offer för brott. Att infoga alla ”drabbade” – även de som t.ex. påverkats av miljöförstöring, växthuseffekten eller ozonskiktets eventuella förminskning – under samma beteck-

ning innebär att denna förlorar i (politisk) kraft. Dessutom förstärker en sådan definition föreställningen om att vara diskriminerad. Den som på ett eller annat sätt kan identifiera sig med en offerposition inte bara bör, utan skall känna missnöjsamhet.

Referenser

- Barley, James, 1991: "The concept of victimhood", i Diane Sank & David I Caplan (ed), *To be a victim. Encounters with crime and justice*, New York: Plenum Press.
- Best, Joel, 1999: *Random violence. How we talk about new crimes and new victims*, Berkeley: University of California Press.
- Kelly, Liz, 1988: *Surviving sexual violence*, Cambridge: Polity Press.
- Lundgren, Anna Sofia, 2000: *Tre år i G. Perspektiv på kropp och kön i skolan*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Lundälv, Jörgen, 1998: *Förmåga till välfärd. Trafikskadades upplevelser och liv — Ett drama om bemästring*, Stockholm: Fischer & Co.
- Moos, Rudolf H & Schaefer, Jeanne A, 1986: *Coping with life crises. An integrated approach*, New York: Plenum Press.
- Nilsson, Bo, 2003: *Brottsoffer. Offerskapets innebörder och villkor i (o)säkerhetens kultur*, Umeå: Boréa.
- Sank, Diane & Sank Firschen, Brian, 1991. "Why the concerns for victims?", i Diane Sank & David I Caplan (ed), *To be a victim. Encounters with crime and justice*, New York: Plenum Press.
- Senneth, Richard, 2000: *När karaktären krackelerar. Människan i den nya ekonomin*, Stockholm: Atlas.
- Svenska Dagbladet* 000603.
- Åkerström, Malin, 1997: "Forskning om brottsoffer", i *Brottsoffer i forskningen*, Umeå: Brottsoffermyndigheten.

”Det viktiga är en maskulin touche!” – Maskulinitet som konsumtionsvara i frisörbranschen

Marie Nordberg

Marie.Nordberg@kau.se

Centrum för Konsumentvetenskap, Göteborgs universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Även publicerat i *Kulturella Perspektiv Svensk etnologisk tidskrift* 14(3) 2005.

[M]asculinity is no longer simply an essence or an issue of what you do, it's how you look. (Edwards 1997:55).

”Treat them as guys, not as girls!” Uppmaningen kommer från den danske frisören Rudi och är riktad till det sjuttioital kvinnliga och de två manliga frisörer som liksom jag sitter i publiken och intresserat följer händelserna på scenen. Rudi och hans kollega Steen har en välrenommerad salong i Danmark.¹ Att de en kylig söndagsförmiddag i oktober 2004 leder en frisyrväsning i en större svensk stad beror på att de anställts av ett internationellt frisörföretag för att visa vårens frisyrier och lansera företagets produkter. Dessutom tar de chansen att visa några frisyrier från den egna salongen. På lördagen höll de en kurs i damfrisyrer och färgningar. Dagen efter skiftas fokus. ”Idag är det killar som gäller!” som den man som hälsade oss välkomna glatt utropade då vi efter en stunds minglande förväntansfullt bänkat oss framför scenen.

Steen som är i trettiofemårsåldern bär en designad svart kavaj med olika mönster på framtäckena. Det blonda, axellånga håret är slarvigt uppsatt i en svans. Rudi är yngre, mörkhårig, kortklippt och något mörkhyad. Han är klädd en dovt grön skjorta och bär liksom Steen jeans med ett brett bälte. Båda har tumringar i silver och Rudi har små ädelstenar i öronen som glimmar vackert i ljuset när han rör sig. Två manliga modeller placeras på de klippstolar som ställts upp på scenen. Medan Steen och Rudi klipper dem turas de om att på engelska förklara hur killars hår ska formas. Det är viktigt att ge män en maskulin touche så de inte ser ut som tjejer. ”Make it Ruff! Make him look virile! Get rid of the volume! Make him look masculine!” instruerar Rudi. Sidohåret ska klippas in, annars blir det ingen riktig kille. Det ska vara ett manligt hår och inte för prydligt. Instruktionerna haglar tätt under det att fler modeller klippas och frisörerna i publiken antecknar frenetiskt. ”Do very much of the entry, you keep it masculine” undervisar Rudi. Mäns hår skall klippas bort från ansiktet och falla naturligt. En ”straight” frisy är viktig. Kvinnliga frisörer ser inte vad som är maskulint, de klipper för städad påpekar han. Steen berättar livfullt om hur han akut fått hålla en kurs för några kvinnliga anställda som klippt män så de såg ut som ”girls”. Bobbat hår är coolt på män konstaterar han och gör en pagefrisyr på en ljushårig kille. Det är dock viktigt att göra den lite kantig och att den man som bär frisyren har ett kantigt och maskulint ansikte. ”It wouldn't suit me” tillägger han skälmst och ler mot publiken.

Hur ska då den kraftiga accentuering av och saluförandet av maskulinitet som förekom på visningen förstås? Accentueringen blir begriplig om den knyts till den kommersialisering och det varugörande av manlighet som eskalerat från 1980-talet och framåt (Edwards 1997; Mort 1996; Nixon 1996). Även om mäns intresse för estetik, utseende, skönhetsbehandlingar, frisy-

1 Av hänsyn till det företag som berett mig tillträde till visningen har samtliga namn fingerats.

rer och mode, som historikern Christopher Breward (1999) påpekat, inte är något nytt kan ändå saluförandet av maskulinitet betraktas som tidsspecifikt. De senaste åren har mode, frisyrier och skönhetsprodukter allt oftare kopplats samman med män i media. I annonser, reportage, tv-program och stylingböcker talas det om maskulina produkter, kläder, frisyrier och behandlingar, som därmed skiljs ut från dito feminina och kvinnliga. Ofta är det enbart förpackningen och beteckningar som "For Men" och "Masculine" som skiljer de manliga produkterna från de kvinnliga. Enligt *Dagens Industri* (16/2 2005) har försäljningen av skönhetsprodukter för män ökat med tusen procent sedan 1995 (!).

Inom Cultural Studies har dock varugörandet av maskulinitet och de könsdiskurser som materialiseras och normaliseras i skönhets- och frisörbranschen i ringa grad uppmärksammas. När håret varit på agendan har det främst handlat om subgruppers mer extrema frisyrier. Andra frisyrier har lämnats där hän. Frisyrier har huvudsakligen också studerats som kommunikativa tecken och identitetsuttryck. (Hebdige 1979, Jacobson 1998). Inte heller i den nordiska mansforskningen har något större intresse riktats mot hur maskulinitet och könsplaritet görs och normaliseras genom kläder, frisyrier och skägg. Med denna artikel vill jag därför introducera frisörnärningen och formandet av herr- och damfrisyrier som ett intressant forskningsfält och kritiskt granska de maskulinitetsdiskurser och föreställningar om hur en manlig frisyra ska se ut som skapas på några olika arenor i frisörbranschen. Diskussionen bygger på observationer på frisersalonger utförda 2003–2005, besök på tre frisyrvisningar samt analyser texter och bilder i frisörmagasinen *C-book*, *Hårtrender* och *Hårstil*.² *C-book* fanns i kundhörnan på flertalet av de salonger jag besökte medan de andra säljs i dagligvaruhandeln.

Frisyrvisningar, frisyrmagasinet och frisersalongen – performativa arenor där män och maskulinitet blir till

Med utgångspunkt i ett poststrukturlistiskt perspektiv, menar jag att frisyrier, klipptechniker och språkliga beteckningar istället för att analyseras som ett identitetsuttryck kan förstås som *performativa*. Det vill säga som diskursiva praktiker som genom att upprepas skapar just den maskulina identitet som frisyren säger sig vara ett uttryck för (Butler 1990; Whitehead 2002). Frisyrier i sig är varken manliga eller kvinnliga, men via språket upprättas och framträder vissa frisyrier som manliga medan andra görs kvinnliga. Eftersom frisyrier inte i sig är könade så måste de ständigt könas genom att klippas och avbildas på män och betecknas som maskulina. Genom att håret formas och frisyren benämns på ett visst sätt upprättas en tydlig gräns mellan ett manligt och ett kvinnligt utseende.

För att framstå som manlig måste, precis som på visningen ovan, en maskulin frisyra avskiljas från en kvinnlig. Medan vissa frisyrier och utseenden normaliserades som maskulina, pekades andra ut som feminina och omanliga. Endast de manliga modeller som betecknades som maskulina ansågs kunna bära frisyrier som närmade sig det feminina kodade. De övrigas könstillhörighet måste markeras tydligare och de kunde därför inte ges vilken frisyra som helst. En maskulin framtoning och avgränsning mot det feminina skapades genom en kantigare klippning och genom att frisyren betecknades som "ruff", "virile" och "masculine". Även hetero- och homokategorierna användes för att skilja ut manliga frisyrier från omanliga. Steen och Rudi poängterade att det var viktigt att frisyren var "straight", med håret borttaget från ansiktet, kortare fram och något längre hår bak. Genom dessa repeterade performanser åter-skapades köns- och hetero- och homokategorierna som varandras motsatser.

2 Artikeln är skriven i projektet "Den dekorerade mannen", Centrum för Konsumentvetenskap, Göteborgs universitet. Projektet som är ett samarbete mellan etnologer och företagsekonomer är inriktat på män, mode och makt och finansieras av Vetenskapsrådet, avslutas 2006. Mitt delprojekt handlar om män och frisyrier och bygger på intervjuer och etnografi på frisersalonger i Sverige, Lettland, Estland och Turkiet. I ett annat delprojekt studerar Magnus Mörck och Maria Tullberg styrelseledamöter och deras klädsel i Sverige, Italien och Grekland.

Frisyrer och klipp tekniker kan alltså ses som en av de *performativa praktiker* varigenom könsdikotomin och heteronormer skapas, förkroppsligas och vidmakthålls. Den polariserade maskulinitet och sexualitet som presenterades på visningen handlade dock inte enbart om hur kunder ges ett manligt utseende och hur en "herrfrisyr" skapas. Ett maskulinitetskoncept salufördes också som förväntades locka fler manliga kunder till salongen.

En maskulin touche i allt ifrån frisyrier till inredning och bemötande

På visningen får vi även lära oss hur vi ska bemöta män, vilka redskap som bör användas och hur vi kan skapa en mer maskulin miljö på salongen. De individer som kallas män görs till en enhetlig grupp med andra egenskaper och behov än de som kallas kvinnor. Ord som "beautiful" och "nice" skall definitivt undvikas om det sitter en kille i stolen, påpekar Rudi. Han blickar ut över havet av kvinnor och tillägger "Watch your language!" Det är viktigt att använda stora redskap, ju bullrigare, desto bättre! Stora verktyg med en "masculine touche" skall det vara, inga små mesiga saxar, kammar och klippmaskiner. Det är också viktigt att inte använda samma produkter på manliga och kvinnliga kunder får vi veta. Håret får inte se blankt och glansigt ut. Steen uppmärksammar oss också på att vi bör undvika att sätta upp mäns hår med klämmor under klippningen. Och om ni måste, ta då svarta eller silverfärgade. "Keep it masculine!" understryker han. Onödigt prat skall undvikas. Män är inte som kvinnor, de måste därför klippas, få andra produkter i håret, tilltalas och behandlas på ett annat sätt. Med ett skämskt leende påpekar Steen att en fördel med att klippa män är att de tar mindre tid att klippa, pratar mindre och behöver klippas oftare än kvinnor. Dessutom är de penningstarka och beredda att betala. Här finns med andra ord pengar att göra. Det finns också andra fördelar tillägger han. När man klipper en man kan man både röka och ta en öl.

Kvinnliga kunder framställdes under showen den manlige kundens negativa motsats och beskrevs som veliga, snåla och snacksaliga. Innan visningen avslutades hann också Steen berätta om den frukostklubb som han startat på sin salong och dit enbart manliga kunder hade tillträde. Mellan klockan 6:00 och 9:00 samlas affärsmän och andra män på salongen. De klipper sig, läser tidningar, dricker öl, samtalar, skämtar och njuter varandras sällskap. Konceptet är framgångsrikt tillägger han. Men varför anses de kvinnliga frisörer i publiken, som under en rad år på könsmixade salonger klippt både kvinnliga och manliga kunder, helt plötsligt att vara ur stånd att klippa manliga kunder på det rätta maskulina sättet och behöva utbildning i hur manliga kunder skall bemötas?

Maskulinitet som saluvara

Sociologen John MacInnes (1998) driver tesen att könstillhörigheten under 1900-talet alltmer kommit att accentueras. Då andra kategorier som t.ex. klass blivit mer flytande och otydliga än tidigare har kön genom sin synlighet kommit att framstå som en viktig och stabil identitet i allt det rörliga. Men då maskulinitet och femininitet samtidigt framställs som socialt flytande, som en egenskap som män som kvinnor kan ha mer eller mindre av, blir maskulinitet och positionen som man också, som sociologen Michael Kimmel (1997) påpekat, något som kan ifrågasättas och därmed ständigt måste erövrats, bevisas och återskapas. Rädslan för att stämplas som omanlig och fjollig, öppnar, menar jag, tillsammans med feminismens, jämställdhetspolitikens och mångfaldsdiskursens framlyftande av könskategorierna, för ett varugörande av maskulinitet. Om produkter och skönhetsbehandlingar som tidigare kodats som kvinnliga skall tilltala män måste de skiljas från femininitet, omkodas och kopplas till maskulinitet. Genom att presenteras och packas på vissa sätt och genom att knytas till manligt kodade begrepp görs skönhetspraktiker, frisyrier och produkter som tidigare kodats som feminina tänkbara för män. Med beteckningen "maskulin" kan alltifrån soffor och bilar till hudkrämer och frisyrprodukter framgångsrikt marknadsföras. Etiketten "För män" eller "Maskulin" både skapar och garanterar det manliga, samtidigt som gränsen mot femininitet säkerställs. Därige-

nom kan den stigmatiserande fjoll- och bögstämpeln som hotar manliga konsumenter som närmar sig kvinnligt kodade områden som estetik och omsorg hållas stängd (Edwards 1997; Nordberg 2004; Warkander 2004).

Ett återskapande av grabbighet eller en subversiv praktik?

Som Susan Faludi (1999) påpekat så har arbetets betydelse som manlig identitetsskapare allt mer ersatts av ett fokus på det visuella, där klädsel, kropp och frisyr blir de viktigaste maskulinitets- och identitetsmarkörerna. Det köns-gemensamma intresset för estetik, mode och skönhetsbehandlingar underminerar gräsen mellan det som setts som manligt och kvinnligt och mellan det som betecknats som böigt och straight. Maskulinitetsmarkeringen och glorifieringen av särart utgör dock en viktig skillnad mot det unisexmode som lanserades på 1970-talet. Som konsumtionsforskaren Tim Edwards (i Beynon 2002) påpekat så har en grabbighetsdiskurs växt fram som utgör en reaktion både mot 1980-talets prydliga yuppie och mot den femininitetsorienterade mjukismannen. Detta manlighetskoncept, som på 1990-talet exploaterades och salufördes av den engelska herrtidningen *Loaded*, kan ses som en medelklassversion av en stereotypiserad arbetarklassmachomanlighet där en glorifiering av fotboll, festande och alkohol förenas med sexism, tuffhet och ett avståndstagande från ett alltför prydligt yttre (Beynon 2002).

Kanske är det denna nya grabbighetsdiskurs som kan skönjas i den accentuering av maskulinitet som förekom på visningen. Undvik det prydliga och feminint kodade. "Make it ruff!" "Treat them as guys, not as girls!" "Use machins that roar!" En manlig frisör är ingen fjolla, han både röker och tar en öl när han klipper. Accentueringen av könsskillnad skapar också en ny marknadsnisch: *Den maskulina herrsalongen*, där män kan träffas, praktisera "grabbighetsdiskursen" och utan inblandning av kvinnor skoja, festa, berätta sexistiska skämt och njuta livet. Den särartsinriktade och grabbiga maskulinitet, som inte länge är gångbar i ett jämställdhetsorienterat samhälle, kan med andra ord i en något reviderad form både marknadsföras som ett frisersalongskoncept och säljas på burk.

Två linjer kan alltså skönjas i saluförandet av maskulinitet i skönhetsbranschen. Dels ett underminerande av den köns-polarisering som upprättar mode och intresse för skönhet som trivialt, förkastligt och som en domän enbart för kvinnor och homosexuella män. Dels ett ökat isärhållande och en accentuering av en särartsinriktad, grabbig maskulinitetsdiskurs där män och kvinnor görs till varandras motsatser och tillskrivs olika egenskaper och behov.

"Riktiga" män med makt bär en kort, spretig frisyr

Samma särartsinriktade maskulinitetskonstruktion och "grabbiga" maskulinitet som förekom på visningen kan skönjas i frisyrmagasinen *Hårtrender* och *Hårstil*. I *Hårtrender* inleds herrfrisyrerna med en bild på en kille med kort, mörk uppåtkammat hår och tydlig skäggstubb som aggressivt tittar in i kameran. Han bär svart skjorta och grå kostym. Bildöverskriften "Män med makt" i stora svarta bokstäver följs av rådet: "Killfrisyrer som stylats kan se coola eller larviga ut, så både du och din frisör får gå en balansgång" (nr 4 2003). På hälften av bilderna bär modellerna skägg för att understryka det manliga.

I senaste numret av *Hårstil* är grabbigheten ännu tydligare. De manliga modellerna bär skitiga linnen och t-shirtar och visar håriga och tatuerade bringor: Frisyerna är spretiga och rufsiga och ger ett oordnat intryck, vilket också understryks av modellernas aggressiva blickande in i kameran. Bilderna åtföljs av kommentarer som: "Moderna killar väljer gärna en tuff och lättskött look" (s. 62) och "Det nya århundradets man gör succé med en rad maskulina, moderna frisyrer" (s. 64). På den sista sidan finns en intressant förskjutning. Fyra killar med bar överkropp och lite mjukare frisyrer blickar precis som övriga modeller rakt in i kameran utan ett leende. Över bilden står det "Manligt värre" med stora svarta bokstäver, följt av kommentaren; "De gamla, androgyna killfrisyrerna har utvecklats till mer definierade och

naturliga klippningar, med fritt fallande lockar och en mjuk struktur som känns mer tilldragande” (s.72). Genom att omladdas och saluföras som manliga görs alltså androgynt betecknade frisyrier tänkbara även för ”riktiga män”. Men den grabbiga machomanligheten var inte den enda diskurs som pekade ut vad som skulle betraktas som ett manligt utseende.

Subversiva och könsöverskridande frisyrier

I *C-book* framställdes inte herr- och damfrisyrier som så åtskilda. Säsongens herrfrisyrier beskrivs på följande sätt: ”Hos männen ser vi precis som hos kvinnorna, fyllighet och rundare former på håren” (nr 19:95). I *C-book* kan både influenser från gaymodet och damsidan skönjas. Det skrivs om att skapa volym i herrfrisyrn (nr 20:100) och konstateras: ”vi ser till och med uppsättningar på herrarna” (s.93). Detta exemplifieras senare av en manlig modell med håret uppsatt i svinryggsliknande frisyra. En gles mustasch och några skäggstrån på hakan får stå för det manliga. Därigenom understryks det subversiva i frisyrvalet. En ”könstrubblande” manlig positionen skiljs ut från en mer könsupplösande androgynitet.

I det följande numret finns en uppenbar flört med gaymodet och camp. Modellerna är iförda strass- och pärlhalsband och tjocka, glittriga armband, har uppknäppt bringa, färgglada blommor i kavajslagen. Dessutom bär de långhåriga frisyrier där håret på ett feminint kodat sätt strukits bakom öronen. Kollektionen ”Glory Boys” beskrivs på följande sätt:

Glory Boys är en kollektion som speglar säsongens influenser av 50-talet. Välekiperade filmstjärnor. Den snobbiga Dandyn mixat med glamrock. Vi ser mycket volym och längder på håren, vilket till skillnad från tidigare nu stylas bort från ansiktet med hjälp av olika glansprodukter för att skapa en exklusiv och polariserad finish. Med glimten i ögat ramar vi in och förstärker denna fåfänga och genomtänkta look med de rätta accessorierna, t.ex. en väldoftande blomma (*C-book* nr 21:81).

Det manliga kopplas på detta sätt samman med volym, glansprodukter, långt hår, blommor, glamour och kvinnligt kodade frisyrier, håruppsättningar och smycken.

I jämförelse med herrfrisyrvisningen och magasinerna *Hårtrender* och *Hårstil*, där ett mer stereotyp och särartsinriktad manlighetsposition skapas, erbjuder *C-book* ett mer subversivt och könsöverskridande manlighetskoncept. I den senaste utgåvan har dock blommor, smycken och flörtandet med det feminint kodade ersatts av en striktare look. De kortare och längre frisyrier som visas ackompanjeras nu av mörka kavajer och mer neutralt färgade skjortor, slipsar och slipovers. Influenser från ”den nya grabbigheten” kan skönjas i inledningstexten till ”Neo Classic” som är vårens kollektionsnamn: ”Nu gäller en välklippt men nonchalant stil. Stilen är ung och klassisk i grunden, men med en kaxig attityd. En mer rebellisk variant på ”Preppy Schoolboy Look” (nr 22:90). Men den rebelliska och kaxiga grabbigheten undermineras samtidigt av två ljusrosa tröjor och modellernas försiktiga, ängsligt sneglande och avväpnande skolpojksblickar.

Klass till salu

Om könsplariteten på många sätt undermineras i *C-book* så accentueras istället klass som en viktig kategori. Det är ett medelklasskoncept som saluförs. De maskulinitetspositioner som erbjuds fodrar både pengar och tid att uppsöka de rätta märkesaffärerna och att fixa till de avancerade frisyrier som visas. Queerforskaren Judith Halberstam (2005) har använt beteckningen *metronormativitet* för att peka på hur ”genderbending” kommersialiserats och hur det moderiktiga och subversiva ofta knyts till en medelklass- och stadsförankrad livsstil som presenteras som normalitet. Detta stämmer väl in på de manliga positioner som skapas i *C-book*. Frisyrrkollektionen i nr 18 presenteras som en del av ett större stilkoncept: “[K]ollektion Gentlemen presenterar en bred linje frisyrier för män som vågar att matcha sin stil med den

rätta frisyren” (s.74). Vid varje bild finns förutom information om klipp teknik och de produkter som använts också information om att kläderna kommer från Diesel, John Varats, Outrage, Armani, Hugo Boss och andra exklusiva märkeskedjor. Året efter är klassmarkeringen ännu tydligare uttalad. Kollektionen heter ”Bourgeois” och inleds med konstaterandet: ”Den snobbige dandyn ser ut att vara född till att bära smoking, och har smak för det exklusiva och smakfulla. Stilen är elegant, aristokratisk och chic som en engelsk lord.” (nr 20:93). Klass görs genom att vissa kläder, varumärken, utseenden och frisyrier knyts till vissa klasskodade ord som gentleman, snobbig, dandy, smoking, exklusiv, elegant, aristokrat och engelsk lord. Medan det i *Hårstilar* flörtas med en stereotypifierad arbetarklass grabbighet saluförs alltså i *C-book* ett chic aristokratiskt och queerinspirerat medelklassförankrat koncept som en oproblematiserad normalitet.

Etnicitet, rasifiering, nationalitet och den normaliserade vitheten

”The Complete Scandinavian Hairstyle Trend and Fashion Publication” lyder undertiteln till *C-book*. Ordet skandinavisk användes återkommande både på visningar och när hår och frisyrier diskuterades ute på frisersalongerna. På en visning beskrev t.ex. en modells ljusblonda långa hår som ”ett typiskt skandinaviskt hår”. En annan ljushårig modell konstaterades ha ”ett klassiskt utseende”. Trots att det finns en stor variation av hårtyper, frisyrier, utseenden och hudfärger hos individer bosatta i Skandinavien reducerades därmed det skandinaviska till ett visst utseende och en viss hårtyp som fick definiera ”det skandinaviska” och ”det svenska”. Härigenom återskapas ständigt föreställningen om ett essentiellt och naturligt skandinaviskt utseende.

På visningarna, genom de reklambilderna som var uppsatta på salongerna och genom valet av modeller till frisyrmagasinen skapas på samma sätt en normalisering av en given kund där vithet utgör en underförstådd kategori. Färgade modeller och frisyrier lämpade för andra hårtyper än ett rakt eller något vågigt hår är pinsamt frånvarande. Endast på en bild i *Hårtrender* finns en färgad modell med krusigt hår. Genom det exkluderade skapas inte bara vithet som en underförstådd och oproblematiserad kategori, utan också en normalisering där det raka, stylade håret framstår som en given normalitet. Denna normalitet understryks dessutom av att det görs reklam för plattänger och rakpermanent på visningarna som ett sätt att slippa småkrusigt, lockigt och vågigt hår. På en visning skämtas det om ”En rakhårig bushneger” som ideal. Genom den oproblematiserade normaliseringen det raka och stylade håret döljs effektivt de maktordningar som skapat en hierarki där det släta håret överordnats det smålockiga.

Frisersalongen – en plats där kön görs

Med inspiration från frisörmagasinen formades ibland på de salonger jag besökte frisyrier som underminerade köns polariteten. Utifrån kundens klädsel, sociala position, kön och ålder väljer frisörerna en lämplig frisyrr. Manliga kunder klipptes vanligen i en kort frisyrr med framklippta öron med öppna partier runt ansiktet. Denna frisyrr har i olika varianter varit vanlig under hela 1900-talet (Corson 1965). Den utgör också den norm som andra herrfrisyrer mäts och bedöms emot och är så normaliserad att den av många inte ens betraktas som en frisyrr. (Nordberg 2004). Genom klippningen av denna frisyrr återskapas dagligen på frisersalonger runt om i världen den ”sameness” som Philomena Essed (2004) benämnt ”kulturell kloning”. En manlig likriktning i frisyrr, klädsel, hudfärg, sexualitet, kön och social positionering som också ofta utgör biljetten till en karriär och plats i det maktupprätthållande samhällsskiktet. ”Make him look masculine”, som Rudi uttryckte det på visningen.

Referenser

Beynon, John (2002): *Masculinities and Culture*, Buckingham: Open University Press.

- Breward, Christoffer (1999): *The Hidden Consumer. Masculinity, fashion and city life 1860–1914*, Manchester and New York: Manchester University Press.
- Butler, Judith (1990/1999): *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York and London: Routledge.
- C-book/C-magazine (2003-2005), nr 18–22, London & Malmö.
- Corson, Richard (1965): *Fashions in Hair. The first five thousand Years*, London: Peter Owen.
- Dagens Industri* 16/2 2005.
- Edwards, Tim (1997): *Men in the Mirror. Men's fashion, Masculinity and Consumer Society*, London: Cassell.
- Essed, Philomena (2004): 'Rasism och preferens för sammahet: om kulturell kloning i vardagslivet', i: Katarina Mattsson & Ingemar Lindberg (red.) *Rasism i Europa. Kontinuitet och förändring*. Stockholm: Agora.
- Faludi, Suan (1999): *Stiffed. The Betrayal of The Modern Man*, London: Chatto & Windus.
- Halberstam, Judith (2005): *In a Queer Time & Place. Transgender Bodies, Subcultural Lives*, New York and London: New York University Press.
- Hebdige, Dick (1979): *Subculture. The Meaning of Style*, London: Methuen.
- Hårstil* (2005), London: Hair Now Magazine. Interpress, nr 2.
- Hårtrender* (2003), London: Hair Now Magazine. Interpress, nr 4.
- Jacobson, Maja (1998): *Gör kläderna mannen? Om maskulinitet och femininitet i unga mäns bruk av kläder och dofter*, Stockholm: Carlssons.
- Kimmel, Michael (1997): *Manhood in America. A Cultural History*, New York, London, Toronto, Sydney, Singapore: The Free Press.
- MacInnes, John (1998): *The End of Masculinity. The confusion of sexual genesis and sexual difference in modern society*, Buckingham & Philadelphia: Open University Press.
- Mort, Frank (1996): *Cultures of Consumption, Masculinities and Social Space in late Twentieth-Century Britain*, London and New York: Routledge.
- Nixon, Sean (1996): *Hard Looks. Masculinity, Spectatorship & Contemporary Consumption.*, New York: St. Martins Press.
- Nordberg, Marie (2004): *Det hänger på håret. Maskulinitet, femininitet, makt, mode och konsumtion*, Göteborg: Centrum för konsumentvetenskap, Cfk-rapport 2004:02c.
www.cfk.gu.se.
- Warkander; Philip (2004): "Jag vill att det ska synas att jag bryr mig." *Unga män om sin klädstil*, Göteborg: Centrum för konsumentvetenskap, Cfk-rapport 2004:02b.
www.cfk.gu.se.
- Whitehead, Stephen M. (2002): *Men and Masculinities. Key Themes and New Directions*, Cambridge: Polity Press.
- Willet, Julie A. (2000): *Permanent Waves. The Making of the American Beauty Shop*, New York and London: New York University Press.

Danske producenter af det som kalder sig og anerkendes for at være evalueringsforskning: Felt eller subfelt? Relativ autonomi eller ikke?

Morten Nørholm, ph.d.-studerende

morn@dpu.dk; hjemmeside: www.dpu.dk/om/morn

Institut for Pædagogisk Sociologi, Danmarks Pædagogiske Universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Korrigerade figurer december 2008.

Abstract

For at eftersøge alternativer til en Bourdieu-inspireret analyse af den sociale og symbolske funktion af (uddannelses-)evalueringer blev der foretaget en analyse af det som kalder sig og anerkendes for at være evalueringsforskning. Fire centrale danske producenter blev identificeret. Det viser sig at dette arbejde består af praktiske teorier (efter Durkheim) for 'den gode evaluering', og som praktiske teorier tilbyder forskningen ikke analytiske redskaber, men må i stedet konstrueres som del af det analyserede objekt, evalueringernes praktik.

Som et analytisk greb konstrueres *præliminært* et (sub)felt i to dimensioner: Vandret akse: ikke-verdslig, videnskabelig, kulturel pol ('venstre'); verdslig, akademisk, politisk-økonomisk pol ('højre'). Lodret akse: +/- anciennitet. Efter en efterfølgende selvobjektivering og tilhørende konstruktion af forskeren selv, konkluderes at der ikke er tale om relativ autonomi: dels svarer den analyserede forskning på eksplicite krav fra opdragsgiver ved evalueringer, dels tages der udgangspunkt i en rationel handlingsteori uden symbolsk økonomi, dels diskuteres således hverken grundlagsproblemer eller sociale mulighedsbetingelser.

De analyserede producenter af det som kaldes for og anerkendes for at være evalueringsforskning, må dermed enten konstrueres som en meget 'højre'-tung del af et videnskabeligt felt hvor 'venstre' er stort set fraværende, eller som en ikke-autonom og decideret *afhængig* del af et økonomisk-politisk-administrativt felt.

Indledning

Dette paper¹ udgør et introduceret uddrag af en del af min endnu ikke færdiggjorte ph.d.-afhandling om den sociale og symbolske funktion af (uddannelses-)evalueringer. Heri analyseres hvorfor der med stadigt stigende 'naturlighed' foretages evalueringer af uddannelse som foreslår 'forbedringer' som strider imod det forhold mellem skole/uddannelse og praktisk mestring som kan vises ved hjælp af teoretisk reflekterede, empiriske undersøgelser i fx Bourdieu (1992)? Hvorfor foreslås indførelsen af mere 'teori' og indførelsen af en mere kontrolleret/struktureret 'praktik'-del, når det kan vises at den 'teori' som foreslås indført, er praktisk teori (efter Durkheim 1975), og når det kan vises at den kontrol/struktur i 'praktik'-delen som foreslås, indebærer at denne del ligeledes bliver praktisk teori, dvs. således at begge størrelser bliver hverken teori eller praktik, men i stedet må forstås som praktisk teori (som i sin tur må konstrueres som del af praktikken i bourdieusk forstand)? Mere konkret søges det besvaret bl.a. hvorfor en sygeplejerske eller anden semi-professionel praktiker i stigende grad skal lære at tale om en ide om det arbejde

¹ Denne udgave af mit paper er rettet efter præsentationen på ACSIS. Jeg skal takke alle deltagerne på sessionen "Kulturens fält" og i øvrigt for interessante diskussioner og inspiration.

som uddannelsen er en betingelse for at kunne ansættes til at udføre, frem for at lære at gøre dette arbejde.

Ovenstående anvendes ordet "hvorfor". Dette implicerer anvendelsen af ordet *for*di, dvs. implicerer udpegningen af *årsager*. I det mindste denne forsker har dog førhen tøvet med at udpege *årsager*; det har været som om selve ordet *årsag* var uanvendeligt i og med referencen til noget *udenfor*, dvs. uden for rækkevidde af empirisk videnskab, og dermed har det været som om det som stod på spil, især og muligvis udelukkende var og alene kunne være (re)konstruktionen af dynamikker, dvs. besvarelse af spørgsmål indledt med ordet *hvordan*.

Imidlertid ser Bourdieus feltforståelse ud til at implicere at empirisk videnskab *skal* tale om *årsager*; det som må afvises, er at disse årsager på nogen måde kan forstås som eksterne i forhold til de pågældende sammenhænge (felter) eller på anden måde. Afvisningen bliver dermed af en i sidste ende *metafysisk* årsag eller 'drivende kraft', hvad enten en sådan 'drivende kraft' er en guddommelighed eller der impliceres størrelser som 'en udødelig sjæl', 'et eksistentielt selv' eller tilsvarende. Dvs. at anvendelsen af en *årsags*-tænkning i forbindelse med feltanalyser alene implicerer felt-*interne* årsager (med henvisning til rekonstruerede feltkræfter) og derved understreger hvordan feltforståelsen gør sociologi til videnskab i og med at årsagerne repræsenterer de muligheder og begrænsninger der er i en (uddifferentieret, dvs. moderne) videnskab som Bourdieus sociologi, dvs. hans teori om sociale felter osv.

I sin forelæsning i Uppsala i januar 2005, sagde Staf Callewaert bl.a. at "Det som videnskaben er ude efter, er årsagsforklaringer" (jf. Callewaert 2005a *in prep.*), og det ovenstående er desuden parallelt til at en teori om fx *tyngdefelter* angiver og udpeger tyngdekraften (som er en tyngdefelt-intern kraft, en felt-kraft, en *fysisk* kraft, en *tyngde*-kraft) som *årsag* til at legemer falder, dvs. over tid bevæger sig i tyngdefelter, og en implikation af eksterne, fx metafysiske *årsager* er således fremmed for fysik/mekanik som videnskab. Tilsvarende angiver en teori om *sociale* felter (social felt-interne kræfter, feltkræfter og derfor *sociale* kræfter) kræfter som *årsag* til sociale dynamikker, dvs. til at sociale 'legemer' over tid bevæger sig i sociale felter. At implicere eksterne, fx metafysiske *årsager*, burde således være lige så fremmed for sociologi som videnskab; en metafysisk forklaring er præcis det modsatte af en videnskabelig forklaring.

At udnævne en eller flere konstruerede 'sociale tyngdekræfter', sociale kræfter (rekonstruktionen af en konstrueret empiri) som *årsag* til at sociale legemer bevæger sig i et socialt rum og over tid, er ikke redundant eller en cirkelslutning; sociologi som videnskab handler ikke om virkeligheden (det er ikke en ontologi), men om hvad vi kan sige *i anledning af* virkeligheden, for at tilføje Callewaerts formulering til Niels Bohrs formulering om at atomfysik ikke handler om virkeligheden, men om hvad vi kan sige *om* virkeligheden².

² Den ældste reference jeg har kunnet finde, til citatet af Bohr, er ikke en tekst af Bohr selv, men et citat i Petersen (1963, p. 12). Når nogen begyndte at tale om at kvantefysikken skulle afspejle virkeligheden, plejede Bohr angiveligt at svare: "There is no quantum world. There is only an abstract quantum physical description. It is wrong to think that the task of physics is to find out how nature is. Physics concerns what we can say about nature".

Tilsvarende har Callewaert næppe heller selv skrevet det citerede som jeg har hørt ham sige en del gange, især når han forsøgte at forklare hvordan videnskab (i og med bl.a. den menneskelig erfarings sociale, habituelle begrænsninger) ikke afbilder virkeligheden, men konstruerer den under de givne omstændigheder, som siden også må konstrueres.

Diskussionerne af om Bohr i det ovenstående skal tolkes antirealistisk, lader jeg ligge. Den væsentligste implikation af Bohrs position ser ud til at være at en videnskabelig beskrivelse er en konstruktion (jf. også diskussionen i Nørholm 1995). Hvad Callewaert angår, så har reaktionen på 'beskyldninger' om at

Bourdieu opererer således ikke med fx alene "+/÷ ejendomsret til produktionsmidler/produktivkræfter" som i næste omgang implicerer en placering i gruppen *basis* respektive i gruppen *overbygning* og med en implikation af en ellers nogenlunde homogen fordeling af karakteristika/interesser inden for hver af de to grupper, og ej heller alene med fx "+/÷ 'viljen' til at handle" (en fri/eksistentiel vilje). Hos Bourdieu opereres med en række karakteristika som tilsammen anvendes i forbindelse med placeringen i et felt, udspændt af alle disse karakteristika eller kvaliteter, og med rekonstruktionen af feltkræfter som forklaring på og årsag til den enkelte agents placering på det pågældende sociale locus og som forklaring på en træg forandring over tid.³ Bourdieus teorier ser således ud til at gøre op med en 'freudo-marxistisk tankegang', at menneskelige handlinger/praktikker begrænses af enten en ekstern struktur (fx ejendomsforhold) eller en intern struktur (fx en fri/eksistentiel vilje).

Bourdieu's teori om sociale felter giver således *mulighed* for udpegning af *årsager*, om end årsagerne er underlagt de *begrænsninger* som sættes af feltet. Teorien giver desuden mulighed for at tale om at de observerede handlinger foregår med en vis social *nødvendighed*, dvs. at der er større eller mindre sandsynlighed for at noget indtræffer og andet ikke. Dermed åbnes for en vis systematisk forudsigelighed (hvilket ikke må forveksles med determinisme som ser ud til at implicere en *eksternt* påført forudsigelighed): det som sker, ser ud til at ske regelmæssigt og ikke tilfældigt, det ser ikke ud til at ske som følge af hverken en individuel vilje (eksistentialisme) eller i overensstemmelse med en overordnet masterplan (religion/teleologi), og det ser ikke ud til at ske på grund af strukturelle forhold der *som strukturer* sætter sig igennem i den enkeltes krop/vilje/ubevidste (strukturelisme). Det som sker, ser ikke ud som om det kan forstås/forklares ud fra alene en position som tager agenternes egen fortælling eller selvfremsættelse for pålydende, uanset om den måtte findes i interviews, spørgeskemaer eller på anden måde, uden at tage hensyn til de sociale omstændigheder hvorunder de fremkommer, dvs. som om *agenterne* var uafhængige af de sociale omstændigheder i forbindelse med undersøgelsen (en subjektivistisk vision). Det som sker, ser på den anden side heller ikke ud som om det kan forstås/ forklares ud fra alene en position som tager forskerens forklaring for pålydende uden at der systematisk tages hensyn til de sociale omstændigheder hvorunder forklaringen fremkommer, dvs. som om *forskeren* var uafhængig af såvel det undersøgte konstruerede objekt som andre forskere i et forskersamfund (en objektivistisk vision).

I forlængelse af det ovenstående er en af feltteoriens væsentlige *begrænsninger* at årsagerne (feltkræfterne) er felt-*interne*, de virker kun inden for felterne, de er ikke universelle; der gives alene *sociale* forklaringer på det som konstrueres som *sociale* fænomener. En anden begrænsning er at der fx ikke kan besvares spørgsmål som "hvorfor er der feltkræfter?", fordi et sådant spørgsmål bl.a. implicerer at feltkræfterne findes *som*

Bourdieu (og Callewaerts eget) videnskabeligt-konstruerende videnskab i bund og grund var et antirealistisk og dermed uinteressant projekt (i og med en misforstået realistisk tolkning af selve ordet "konstruktion"), ofte været at (normativt) hævde at 'vi må antage at virkeligheden er til; ellers hører alting op' (ligeledes uden skriftlig kilde).

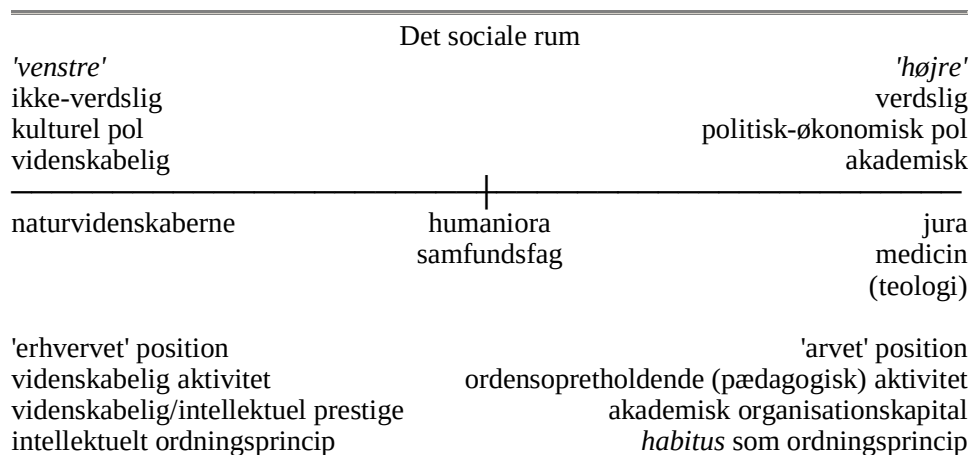
³ Vist nok hos Broady (men hvor?) sammenlignes sociale felter med magnetfelter, og sociale agenter med jernfilspåner på et stykke papir placeret i magnetfeltet. Hvad denne analogi dog ikke tager hensyn til, og som dels forklarer at jernfilspånerne fordeler sig på papiret og ikke findes ved den ene af de to magnetiske poler, dels kan fungere som en analogi til en bourdieusk social *inerti*, er *gnidningskraften* mellem jernfilspånerne og det papir de ligger på. Forandringen sker langsomt - om overhovedet - med mindre der pludselig tilføres energi, fx ved at papiret rystes. Tilsvarende kunne man om Bourdieus teori om sociale felter sige at den forklarer hvorfor forandringer foregår særdeles langsomt (*inert*), og at pludselige forandringer ser ud til at ske ved at der pludselig tilføres energi.

feltkræfter (ontologisk) og dermed overskrider feltet og konstruktionen. Det som findes, er konstruerede feltkræfter som rekonstruerede forklaringer på en konstrueret empiri. Alternativt ville svaret blive banalt: "Der findes feltkræfter fordi forskeren har (re)konstrueret dem", og skønt det er fuldkommen sandt og dækkende, ville et sådant svar - atter på grund af de epistemologiske implikationer - sandsynligvis virke mere mystificerende end oplysende og åbne for en verden af misforståelser af hvem der konstruerer hvad, hvilken epistemologisk status konstruktionerne har, og hvad selve ordet "konstruktion" indebærer/betyder.

I to omgange implicerer det foregående en modernitetsforståelse: Dels forudsættes at videnskab i sig er uddifferentieret til forskellige videnskabsfag, dels forudsætter videnskab som moderne foreteelse at forskellige dele af verden meningsfuldt kan undersøges hver for sig, dvs. at denne undersøgte verden selv er uddifferentieret (dette uddybes i bl.a. indledningen til Callewaert 2003b).

I Figur 1 vises udgangspunktet for konstruktionen af de analyserede producenter af det som kaldes for og anerkendes for at være evalueringsforskning (>evalueringsforskning«), og som analyseres som sådan i denne afhandling.

Figur 1. Akademiske positioner i det sociale rum - efter Bourdieu (1988b, pp. 36-72, figur i p. 50; Callewaert 2003a).

Tendensen til 'højre'-'venstre'-fordelingen gentager sig i ethvert udsnit af figuren, således at inden for fx det som betegnes humaniora/samfundsfag (og som angiver at humanistiske fag og samfundsvidenskabelige fag tendentielt findes i en mellemposition), genfindes en tilsvarende tendens til at det 'arvede' - en 'arvet' position - findes til 'højre' og det 'erhvervede' - en 'erhvervet' position - findes til 'venstre', og at disse fordelinger desuden modsvarer de tendentielle ordningsprincipper, til 'højre' *habitus*, til 'venstre' et intellektuelt, at den sociale funktion tilsvarende er ordensopretholdende (pædagogisk) aktivitet til 'højre' og videnskabelig produktion til 'venstre'. Spillerne, de sociale agenter, i nærværende forskningsgennemgang er placeret i en politisk-økonomisk pol, en ordensopretholdende ekstrem 'højre'-position (med forbehold for relative 'højre'- og 'venstre'-placeringer her indenfor). Op/ned ses en placering i forhold til relativt mange (op) eller relativt få (ned) vigtige poster i universitets organisation og relativt høj videnskabelig, social og intellektuel anseelse, samt i forhold til hvor længe den pågældende har bevæget sig i feltet, dvs. i forhold til alder/anciennitet.

I forbindelse med afhandlingsarbejdet blev foretaget en afsøgning af et forskningsfelt som kunne give et overblik over eventuelle alternativer til en Bourdieu-inspireret analyse. Denne afsøgning af forskningsfeltet blev foretaget bl.a. fordi Bourdieu ikke har arbejdet med evalueringer - i det mindste ikke i spontan, ukonstrueret forstand, og bestod i en analyse af produktionen vedrørende en række centrale danske producenter af »evalueringsforskning«.

Det som diskuteres, er de tilhørende dynamikker, hvordan feltteorien kan anvendes til at få et overblik over det som ved en spontan betragtning ligner et felt, dvs. det som præsenterer sig som noget som senere og efter systematiske brud viser sig som forkonstrueret.

I forbindelse med arbejdet med dette paper blev således foretaget en revurdering af den første konstruktion som implicerede en konstruktion af de analyserede producenter i et (sub)felt af akademiske positioner i det sociale rum. I dette paper udfordres den konstruktion som blev præsenteret i det abstract som blev indsendt i forbindelse med ansøgning om optagelse af paper på ACSIS-konferencen. Revurderingen af projektets materiale blev desuden nødvendiggjort og kom i stand som led i en konstruktion af denne forskers egen eventuelle placering i et eventuelt (sub)felt af producenter af evalueringsforskning, dvs. som led i denne forskers selvobjektivering - det andet brud af det som hos Bourdieu kaldes "det dobbelte brud" (jf. fx Bourdieu 1994 - eller Nørholm 1994). En anden tilgang til arbejdet med dette paper var således at genoverveje om og eventuelt hvordan de analyserede danske producenter af »evalueringsforskning«, placerer sig som dele af et relativt autonomt felt, og hvilken position denne forsker indtager i forhold til det analyserede.

Præliminær konstruktion af et eventuelt (sub)felt af producenter af det som kaldes for og anerkendes for at være evalueringsforskning

I afhandlingens analyse af »evalueringsforskning«, gennemgås især fire personers (producenters) arbejde: Hanne Foss Hansen (HFH), Erik Albæk (EA), Finn Hansson (FH) samt Peter Dahler-Larsen (PD-L). Herunder opsummeres disse fires strategier og/eller de egenskaber der er ved de fires produktioner ganske kort⁴, med henblik på at konstruere de forskelle som afgør den præliminære placering i et socialt rum/(sub)felt. I det nedenstående gengives de enkelte producenters kapitaler, men ikke baggrunden herfor; kapitalerne tages for givet:

- HFH: kvinde; cand.merc. (1982); ph.d. (1986); professor; universitets-ansat 1986 (først Handelshøjskolen i København, nu København, Institut for Statskundskab); reflekterer systematisk over andres (mange) evalueringer, men uden eksplicit teoretisk udgangspunkt; har mandlige og kvindelige medforfattere/medredaktører hvoraf mange arbejder med »evalueringsforskning«; udfører selv evalueringer; forholder sig eksplicit og implicit metodeudviklende og/eller -forbedrende vedr. evalueringer (meta-evaluerende); reflekterer ikke over forholdet forsker-praktiker; implicerer rationel teori om struktur og genese af menneskelige handlinger uden symbolsk økonomi heraf; har høj anciennitet; + symbolsk kapital⁵

- EA: mand; cand.scient.pol. (1982); ph.d. (1988); professor; universitets-ansat 1984 (først Århus, siden Aalborg, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning); reflekterer systematisk over andres evalueringer (langt færre end HFH), uden eksplicit teoretisk udgangspunkt, fortrinsvis over de

⁴ Egenskaberne (kapitalerne) stammer enten fra de analyserede og andre tekster af de pågældende eller fra de pågældendes personlige hjemmesider.

⁵ Vedr. symbolsk kapital, som tildeles det eksisterende, og som konstruerer svært-kvantificerbare størrelser som anseelse, ry, anerkendelse, se senere.

evalueringer han selv deltager i; har mandlige medforfattere/medredaktører hvoraf mange arbejder med »evalueringsforskning«; udfører selv evalueringer; forholder sig eksplicit og implicit metodeudviklende og/eller -forbedrende vedr. evalueringer (meta-evaluerende); reflekterer ikke over forholdet forsker-praktiker; implicerer rationel teori om struktur og genese af menneskelige handlinger uden symbolsk økonomi heraf; har høj anciennitet; + symbolsk kapital

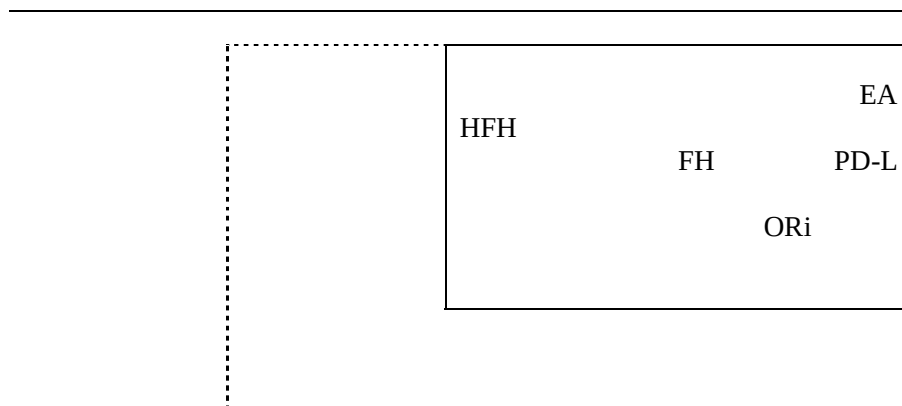
- PD-L: mand; cand.rer.soc. (1985); ph.d. (1993); professor; universitets-ansat 1989 (Syddansk/Odense, først Økonomisk Institut, siden Institut for Statskundskab); reflekterer systematisk over andres evalueringer (langt færre end HFH), men uden eksplicit teoretisk udgangspunkt, fortrinsvis over de evalueringer han selv deltager i; har mandlige og kvindelige medforfattere/medredaktører hvoraf mange arbejder med »evalueringsforskning«; udfører selv evalueringer; forholder sig eksplicit og implicit metodeudviklende og/eller -forbedrende vedr. evalueringer (meta-evaluerende); reflekterer ikke over forholdet forsker-praktiker; implicerer rationel teori om struktur og genese af menneskelige handlinger uden symbolsk økonomi heraf; har mellemhøj-høj anciennitet; + symbolsk kapital

- FH: mand; mag.scient.soc. (årstal?); ph.d. (årstal?); lektor, forskningsbibliotekar; handelshøjskole-ansat (årstal?) (København, Institut for Ledelse, Politik og Filosofi); reflekterer systematisk over andres evalueringer (langt færre end HFH), men uden eksplicit teoretisk udgangspunkt; har kvindelige medforfattere/medredaktører hvoraf mange arbejder med »evalueringsforskning«; udfører ikke selv evalueringer; forholder sig eksplicit og implicit metodeudviklende og/eller -forbedrende vedr. evalueringer (meta-evaluerende); forholder sig eksplicit og implicit normativt vedr. evalueringsforskning; reflekterer ikke over forholdet teknologi-videnskab; reflekterer ikke over forholdet forsker-praktiker; implicerer rationel teori om struktur og genese af menneskelige handlinger uden symbolsk økonomi heraf; har mellemhøj-høj anciennitet; + symbolsk kapital.

De egenskaber som ser ud til at være (om end marginalt) forskellige, og som er anvendt ved konstruktionen af de ovennævntes positioner, er: (delvis køn), stilling, +/- ansat ved universitet (herunder fag), +/- reflekteres over mange/få evalueringer, +/- deltager selv i evalueringer, anciennitet⁶. Samtidig ses hvordan fx en implikation af en rationel teori om struktur og genese af menneskelige handlinger kommer til at fungere som en ideologi i og med at den ligger i forlængelse af eller udgør en forudsætning for en forestilling om demokratiets mulighed (en demokratiets *doxa*).

I Figur 2 vises det præliminære (sub)felt (et socialt rum) af producenter af »evalueringsforskning«, konstrueret ud fra analyse disse producenters produktion og øvrige kapitaler.

⁶ Her menes anciennitet i feltet for den enkelte i *denne* generation; de pågældendes sociale og anden historie (især beskæftigelse vedr. far, farfar osv.) er ikke eftersøgt, så der menes ikke anciennitet over generationer, dvs. fx i termer af 'dynastier'. Imidlertid er fagene økonomi/statskundskab så forholdsvis unge at en eller flere af de analyserede agenter alligevel ikke kunne siges at have haft anciennitet fra en tidligere generation *direkte* på de samme fag, om end nok andetsteds på universitetet. Samtidig kan fagenes forholdsvis unge alder tages som argument for de analyseredes status som opkomlinge på universitetet, om end dette - bl.a. af de sidste grunde - dog burde undersøges empirisk.

Figur 2: Præliminær konstruktion af et (sub)felt af analyserede producenter. EA: Erik Albæk; PD-L: Peter Dahler-Larsen; FH: Finn Hansson; ORi: Olaf Rieper; HFH: Hanne Foss Hansen. Vandret akse: ikke-verdslig, videnskabelig, kulturel pol ('venstre'); verdslig, akademisk, politisk-økonomisk pol ('højre'). Lodret akse: +/- anciennitet.

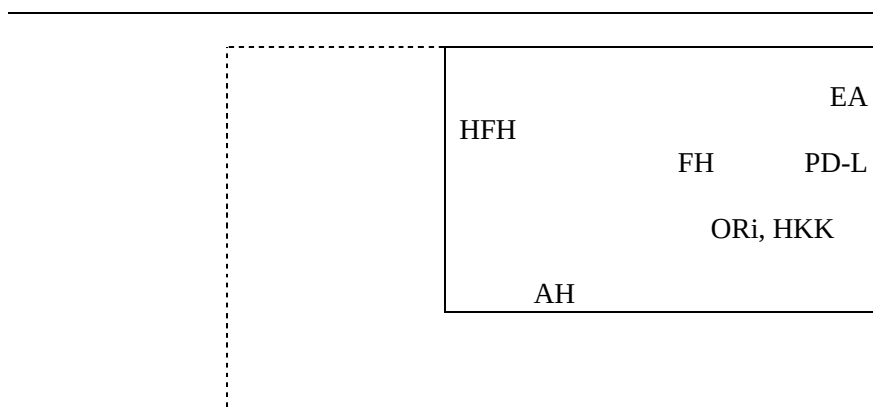
Figur 2 viser hvordan der kan ses/konstrueres en (social?) arbejdsdeling mellem de analyserede producenter af »evalueringsforskning«, i forhold til akserne 'højre' (orden) - 'venstre' (videnskab) respektive op - ned (anciennitet i feltet). Ligeledes ses hvordan det i den præliminære konstruktion umiddelbart kunne se ud som om der er tale om et relativt selvstændigt/autonomt (sub)felt med en empirisk position til 'venstre' - en position som umiddelbart kunne ligne en videnskabelig 'venstre'-position - og mere eller mindre dominante, ordensopretholdende (ideologiske?) positioner til 'højre' , og altså med anciennitet i feltet som den lodrette akse (jf. Figur 1 herover; Bourdieu 1988b, pp. 36-72, figur i p. 50; Callewaert 2003).

Et felt: Der står noget *på* spil og der sættes noget *i* spil (*illusio*): der er fælles trosforestillinger (*doxa*) om »evalueringsforskning«, og der gøres indsatser i form af »evalueringsforskning«, ved deltagelse i konferencer, i nationale og internationale netværk, i fx Magtudredningen osv., og i rekonstrueret forståelse arbejdes der mere direkte på en forbedring af evaluering og mere indirekte på en forbedret ordning af samfundet. Dvs. at forskningen - det som sættes *på* spil og er *i* spil - i rekonstrueret form er tænkt at munde ud i praktiske teorier for evaluering. Denne feltets *doxa* ser ud til at være mere eller mindre den samme over hele feltet (den gode evaluering, det samme mål for en social orden, den samme underliggende handlingsteori); der ser ud til at kunne rekonstrueres en fælles *doxa* vedr. især begrebet "forskning" (at det skal være praktisk teori) og dermed vedr. relationen "forskning" (praktisk teori) og universitet; der kan rekonstrueres forskellige strategier og forskellige måder at opnå goder på (forskellige forvaltningsmåder af forskellige, ulige fordelte kapitaler), der er interne mekanismer til at uddele belønninger respektive straffe osv. Dvs. at der kan identificeres en række af de karakteristika som kendetegner sociale felter.

Hvad der ligeledes taler for at der er tale om et (sub)felt med en relativ autonomi, er at der ser ud til at foregå en udveksling af referencer mellem de analyserede producenter; henvisninger som fungerer som dels kapital for den der henviser, dels som kapital for den der henvises til. Der findes egne tidsskrifter, foreninger/samfund, der findes egne (sub)felt-interne begreber eller i det mindste begreber med et indhold som forekommer at være relativt unikt for den (sub)felt-interne sammenhæng. Dvs. at der ser ud til at være opbygget

en egen indforståethed, en såvel eksplicit som implicit selvfølgelighed hvormed noget sættes i tale og andet ikke (*doxa*), og en såvel eksplicit som implicit selvfølgelig måde hvorpå forskellige forhold sættes i tale; der er en *doxa* som for en umiddelbar betragtning ser ud til at være relativt enestående for det analyserede, og som dermed argumenterer for at der er tale om et relativt autonomt (sub)felt.

I figur 3 tilføjes desuden antydningssvis det som må kræves for at fuldstændiggøre en konstruktion, i det mindste et udvalg af dominerede positioner i det analyserede materiale til 'højre' såvel som til 'venstre': Hanne Foss Hansens medforfatter Anja Hansen (Hansen & Foss Hansen 2000) - udskiftelig, kvindelig, ikke-fastansat, 'assistent'; Peter Dahler-Larsens medforfatter Hanne Kathrine Krogstrup (Dahler-Larsen & Krogstrup 2000a, 2000b, 2000c, 2001), som trods det faktum at hun er fastansat, må ses som 'assistent', udskiftelig, kvindelig. Tilsvarende tilføjes Olaf Rieper - som om end fastansat mand, ikke er universitetsansat, og som derfor konstrueres som Erik Albæks udskiftelige, mandlige 'assistent'. Imidlertid er som anført kun medtaget et lille udvalg af dominerede producenter af »evalueringsforskning«; de analyserede dominante producenter har en lang række medforfattere, som konstrueres i som en måde hvorpå producenterne på alle hierarkiske niveauer udveksler legitim kapital, og principielt burde alle disse i det hele taget medtages i konstruktionen/analysen.

Figur 3: Præliminær konstruktion af et (sub)felt efter introduktionen af også et lille udvalg af andre producenter af »evalueringsforskning«. EA: Erik Albæk; PD-L: Peter Dahler-Larsen; FH: Finn Hansson; ORi: Olaf Rieper; HFH: Hanne Foss Hansen; AH: Anja Hansen; HKK: Hanne Kathrine Krogstrup. Vandret akse: ikke-verdslig, videnskabelig, kulturel pol ('venstre'); verdslig, akademisk, politisk-økonomisk pol ('højre'). Lodret akse: +/- anciennitet.

I det store og hele gentager denne konstruktion en (sub)feltets egen selvforståelse. Det som derfor må udfordres, det umiddelbare der må brydes med (jf. fx Bourdieu *et al.* 1991) er netop denne selvforståelse, det påfaldende upåfaldende som i analysen ikke blot må gentages/reproduceres, men systematisk konstrueres, at der er tale om et mere eller mindre relativt autonomt felt, og at det der produceres hér, »evalueringsforskning«, er alt hvad der kan betegnes forskning om evalueringer. Gennem et sådant systematisk teoretisk brud bliver opgaven at bryde med et sådant umiddelbart indtryk, og dermed forsøgsvis at gøre op med den umiddelbare opfattelse af at alt er dér, og at der ikke er andet.

Et sådant brud (og en dertil knyttet selvobjektivering) kan vises ved at 'åbne' figuren gennem introduktion af denne afhandlings forfatter i (sub)feltet af producenter af »evalueringsforskning«; MN's kapitaler præsenteres herunder:

- MN: mand; cand.mag. (1992); undervisningslektor; universitets-ansat 2001 (Danmarks Pædagogiske Universitet, Institut for Pædagogisk Sociologi); reflekterer systematisk over andres evalueringer med eksplicit teoretisk udgangspunkt (langt færre end HFH); har mandlige og kvindelige medforfattere/medredaktører hvoraf ingen arbejder med »evalueringsforskning«; udfører ikke selv evalueringer; forholder sig hverken eksplicit eller implicit metodeudviklende og/eller -forbedrende vedr. evalueringer (ikke meta-evaluerende); reflekterer systematisk over forholdet teknologi-videnskab; reflekterer systematisk over forholdet forsker-praktiker; implicerer en teori om struktur og genese af menneskelige handlinger med symbolsk økonomi heraf; har lav anciennitet; ÷ symbolsk kapital.

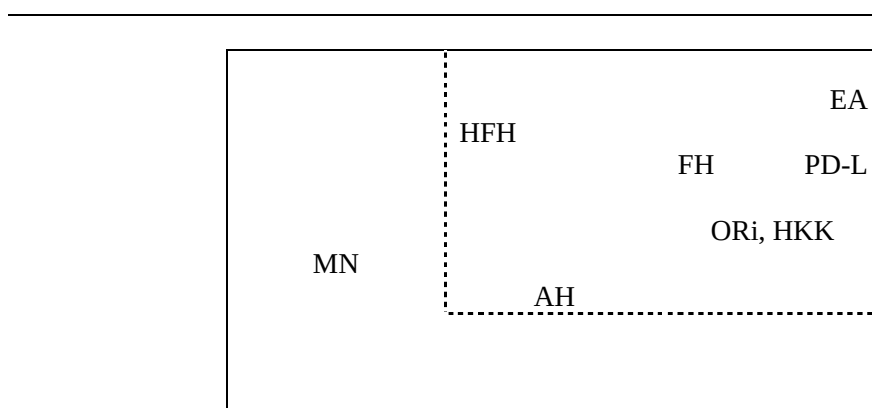
Derved vises konsekvensen af at (normativt) implicere en anerkendelse af at også MN's projekt om den sociale og symbolske funktion af (uddannelses-)evalueringer er del af det som (må) kaldes for og anerkendes for at være evalueringsforskning, i og med at det må antages at (videnskabelig) forskning *om* noget (evalueringer) også må omfatte undersøgelser af mulighedsbetingelserne for dels forskningens objekt, dels forskningen selv. Derved ses desuden hvordan en konstruktion må omfatte rummet af *mulige* udfald og ikke kun rummet af faktiske udfald som de præsenterer sig selv, dvs. må omfatte i det mindste en af disse *mulige* positioner som om »evalueringsforskning« ikke bare er noget (evalueringsforskning) *i sig selv*, men i det mindste implicerer og/eller implicit definerer sig i forhold til eller imod det som det ikke er (hér MN's position). Principielt - som der argumenteres for herunder - er det næppe af betydning om denne 'anden' position er aktualiseret, om end det muligvis letter arbejdet at forskeren må konstruere *sin egen* position som den manglende 'modpol', i og med at konstruktionen til at begynde med vanskeliggøres af at der ikke er 'plads' i det først konstruerede, det som her vises i Figur 2 og Figur 3.

Når, som det foretages her, noget konstrueres i kraft af det som er ikke-noget (dvs. i forhold til noget andet), så er dette ikke bare udtryk for en unødvendig mystifikation, men ser ud til at være en forudsætning for og konsekvens af en relationel sociologi som Bourdieus, en teori som implicerer bl.a. en teori om sociale felter: "Relationelt" indebærer og/eller betyder "i forhold til" eller "som funktion af"; en agent indtager en position i et felt i kraft af de positioner som ikke indtages; de egenskaber en agent konstrueres med, og disse egenskabers 'værdier'/'udfald' er agenten konstrueret med alene i kraft af alle andre egenskaber og 'værdier' eller 'udfald'. En af styrkerne ved en teori som Bourdieus feltteori, ser ud til at være at den opererer med enhver position i kraft af eller som funktion af enhver anden position, enhver egenskab i kraft af eller som funktion af enhver anden egenskab, enhver 'værdi' eller ethvert 'udfald' i kraft af eller som funktion af enhver anden 'værdi' eller ethvert andet 'udfald'; de enkelte agenter/positioner er ikke noget i sig selv, de kan kun opfattes som noget i forhold til alle andre agenter/positioner. Et udfald må m.a.o. ses i forhold til rummet af mulige udfald hvilket viser hvordan konstruktionsarbejde bliver desto vanskeligere: hvad er rummet af mulige udfald hvis disse ikke alle aktualiseres? For i og med at Bourdieus teori om felter er en empirisk funderet teori, så opereres ikke med et rum af ethvert tænkeligt og utænkeligt muligt udfald. Der opereres således ikke med muligt udfald i en betydning som ville være empirisk umulig; der opereres alene med rum af

empirisk mulige udfald, dvs. der opereres med en teori som begrænser mulighederne til det som er muligt inden for rammerne af feltet.

I forhold til konstruktionen af producenterne af »evalueringsforskning«, ses imidlertid hvordan det impliceres eller eksplicit hævdes at der alene findes det som reflektivt-videnskabeligt kan (re)konstrueres som den ene pol, dvs. at det impliceres eller eksplicit (retorisk) benægtes at der eksisterer den 'modsatte', 'unaturlige' eller 'anden' position, en position som den indtagne 'rette', 'naturlige' eller 'første' position i det hele taget skylder sin eksistens. Dette peger mod at det som kalder sig og anerkendes for at være evalueringsforskning, dvs. det som kalder sig og anerkendes for at være den *absolutte* evalueringsforskning, i det mindste også (men muligvis udelukkende) fungerer som om det var en ideologi⁷. Enten er det den eks- eller implicitte hævde af at der ikke findes andre positioner, som viser/understreger funktionen som ideologi, eller også er det indholdet af positionen som viser/understreger funktionen som ideologi - muligvis er det begge dele til sammen fordi indholdet af positionen bl.a. er en hævde af og underforstår at der ikke findes andre positioner. I næste omgang indebærer det en eksklusion/udelukkelse af 'det andet' hvilket er endnu et forhold som vanskeliggør et systematisk brud.

Konsekvensen af introduktionen af MN's position er at »evalueringsforskning«, må konstrueres som en yderst stærkt 'højre'-tung del af et socialt rum, dvs. placerer sig til 'højre', og må dermed konstrueres tæt på et magtens felt (eller helt enkelt som del heraf), og at det således hverken er et relativt autonomt felt eller et (sub)felt. Se Figur 4.

Figur 4: Præliminær konstruktion af et (sub-)felt af analyserede agenter efter introduktionen af MN: Anerkendes at MN's afhandling er evalueringsforskning, indtager MN en domineret 'venstre'-position. EA: Erik Albæk; PD-L: Peter Dahler-Larsen; FH: Finn Hansson; ORi: Olaf Rieper; HFH: Hanne Foss Hansen; AH: Anja Hansen; HKK: Hanne Kathrine Krogstrup; MN: Morten Nørholm. Vandret akse: ikke-verdslig, videnskabelig, kulturel pol ('venstre'); verdslig, akademisk, politisk-økonomisk pol ('højre'). Lodret akse: +/- anciennitet.

I næste omgang argumenterer konstruktionen i Figur 4 for at »evalueringsforskning« ikke kan opfattes som forskning i videnskabelig forstand. Dette er især på grund af anvendelse/implikation af en rationel teori om struktur og genese af menneskelige

⁷ At skrive at det fungerer *som om* det var en ideologi, er en måde at understrege at rekonstruktionen af en funktion ikke implicerer at funktionen er forsættlig: det som rekonstrueres som en ideologisk funktion, kan ikke umiddelbart forstås som en bevidst ideologisk strategi, og at implicere god tro - eller fravær af ond tro - ser ud til at være en betingelse for at rekonstruere en funktion.

handlinger, dvs. anvendelse/implikation af en teori om menneskelige praktikker uden en symbolsk økonomi af disse praktikker. Det sidste er det samme som (normativt) at konstatere et fravær af grundlagsdiskussioner i forhold til genese og struktur af menneskelige handlinger - en diskussion/position som ellers må opfattes som en nødvendig del af en videnskabelig diskussion. I stedet for at implicere grundlagsdiskussioner af nogen som helst art vedrørende menneskelige handlinger, er det implicitte udgangspunkt at menneskelige handlinger kommer i stand rationelt og velovervejet, fuldt oplyst; at det som gøres, er det vilde, og at det vilde er det som kommer i stand.

Det som produceres i det præliminært konstruerede (sub)felt (dvs. af producenterne af »evalueringsforskning«, konstrueret ud fra nærværende afhandlings analyse af disse producenters produktion), må således i stedet opfattes som en decideret 'legitimerende' eller 'beroligende' forskning hvis rekonstruerede funktion i langt højere grad end noget andet og måske endda udelukkende er (normativt) at reproducere/opretholde en eksisterende social orden end at producere (ny) indsigt, herunder (refleksivt) at producere (ny) indsigt i mulighedsbetingelserne for og/eller den sociale og symbolske funktion af en sådan 'legitimerende', 'beroligende' og ordensopretholdende forskning. Det samme ses i og med at »evalueringsforskning« (dvs. uden introduktionen af MN's position), tilbyder og modsvarer et krav om fx anvendelsen/implikationen af en rationel teori om struktur og genese af menneskelige handlinger (en handlingsteori uden symbolsk økonomi). Dvs. at »evalueringsforskning« (før introduktionen af MN's position) ikke alene *ikke* kan opfattes som et relativt autonomt (sub)felt, men er et *ikke*-autonomt, decideret *afhængigt* (sub)felt - det som også impliceres i og med betegnelsen legitimerende eller beroligende forskning. Denne påpegning gælder funktionen, dvs. uanset om dette er intentionen eller ej, og uanset at de analyserede producenter qua universitetsansatte administrativt er tilknyttet et universitet og ikke en statslig administration (i det mindste er trosforestillingen, *doxa*, at et universitet står i det mindste forholdsvis frit i forhold til en statslig administration).

Analysen af et eventuelt (sub)felt af producenter af »evalueringsforskning«, viser hvordan sociale kræfter i (sub)feltet systematisk udelukker visse bestemte positioner og fremmer visse bestemte andre positioner når det gælder anerkendelsen af hvad der legitimt kan kalde sig og anerkendes for at være evalueringsforskning. Dvs. at en væsentlig årsag til at konstruktionen som den præsenteres her, bliver at disse sociale kræfter reproducerer, cementerer og udbygger én vilkårlig forståelse af hvad der kan respektive ikke kan kalde sig og anerkendes for at være evalueringsforskning, på bekostning af alle andre. Endvidere er konsekvensen at en specialiseret forskning for uddannelsesevalueringer (hvor forskningens objekt såvel som formål defineres på forhånd og med en åbenlyst ideologisk funktion), erstatter en teoretisk reflekteret empirisk funderet forskning om sociale fænomener, fx »evalueringsforskning« såvel som de uddannelsesevalueringer hvis praktik »evalueringsforskning« som praktisk teori udgør den anden side af.

Dertil kommer at en rationel teori om struktur og genese af menneskelige handlinger (en handlingsteori uden symbolsk økonomi) enten eksplicit efterspørges eller impliceres som nødvendig i kommissorierne for de analyserede evalueringsrapporter. Dvs. at »evalueringsforskning«, helt enkelt modsvarer eksplicite såvel som implicitte krav til evalueringsmetoden som de fremsættes i de analyserede evalueringer. I næste omgang betinger dette at evalueringerne ender med fx at producere forskrifter for indholdet af undervisningen på de evaluerede uddannelser. Dette ser ud som endnu et argument imod relativ autonomi, og viser atter at »evalueringsforskning«, i stedet må analyseres som den anden side af en evaluerings praktik, dvs. som en praktisk teori for eller ledsagende diskurs til de evalueringer som der foreskrives metoder for i denne »evalueringsforskning«.

Afsluttende overvejelser over en selvobjektivering, en konstruktion af forskerens egen position i forhold til et sociologisk analyseret forsknings-(sub)felt

Dette paper afrapporterer en sociologisk analyse af en række producenter af »evalueringsforskning«, en analyse som udgør en del af resultatet af en analyse af eksisterende forskning i forskningsprojektet om den sociale og symbolske funktion af (uddannelses)-evalueringer. Fordi det arbejde som udføres i nærværende projektet er forskning om uddannelsesevalueringer og således må regnes som evalueringsforskning, foretages dernæst en analyse hvor desuden denne forsker medtages som producent af evalueringsforskning, og konstruktionen gentages.

Dermed udvides resultatet af projektets forskningsgennemgang, og meget direkte ses det hvordan nærværende projekt forholder sig til eksisterende evalueringsforskning: det er noget ganske andet det som kaldes for og anerkendes for at være evalueringsforskning, og som analyseres som sådan i denne afhandling, det er m.a.o. noget ganske andet end »evalueringsforskning«. Samtidig - i og med denne sociologi af evalueringsforskning som medregner dette projekt - konstrueres dermed de sociale mulighedsbetingelser (en sociologi) for projektet: det har vanskeligt ved at anerkendes som »evalueringsforskning« i og med at det ikke gør som 'man' gør når man laver »evalueringsforskning«.

Ikke alene konstrueres dermed dette forskningsprojekts forhold til eksisterende evalueringsforskning (»evalueringsforskning«), desuden/samtidig kan denne forsker konstrueres i forhold til øvrige producenter af »evalueringsforskning« (på grund af homologien mellem rummet af livsstile (*positions*) og rummet af stillingtagener (*prise des positions*), formidlet af rummet af dispositioner (*habitus*), jf. Bourdieu (1984, især pp. 126-131). Hævdelser er således at denne forsker, gennem at konstruere sin egen position i et felt af evalueringsforskere, derved foretager det andet af det bourdieuske dobbelte brud, og at der dermed opnås en selvobjektivering i bourdieusk forstand, en *sociologi* af en sociologisk forskningsposition, en sociologiens sociologi.

Dette kunne implicere at en sociologiens sociologi ikke var så fjernt fra sociologiske fag, fordi den indebærer at en sociologisk forsker gennem at gøre sig selv til genstand for en analyse svarende til den som allerede er udført, objektiverer sig selv som led i denne analyse. Samtidig ser det dog ud som om bestræbelsen på at *udelukke* en sådan (refleksiv) forskningsposition foregår desto stærkere jo tættere analysen kommer på positioner som befinder sig til '*højre*' (konkret de positioner som opstiller kriterierne for fx de den forskning såvel som for de evalueringer som analyseres i dette projekt), og at et af de mest effektive 'våben' fra denne analyserede '*højre*'-position, til at udelukke forskning om forskning, dels er en naturalisering af inddeling af forskningen i ukonstruerede områder som fx evalueringer/evalueringsforskning (som det vises her), dels er en kritik af metodevalg, systematik, *orden*, fremgangsmåde osv.

Dvs. at forskning om forskning som beskæftiger sig med det som konstrueres til '*højre*' (i dette projekt altså forskning som beskæftiger sig dels med den sociale og symbolske funktion af (uddannelses-)evalueringer, dels med »evalueringsforskning« som en anden side af evalueringernes praktik), har det vanskeligt: retten til at påvirke den herskende forestilling (*doxa*) om hvad der er »evalueringsforskning«, såvel som til at definere hvilke metoder som er legitime for »evalueringsforskning«, befinder sig hos det '*højre*' hvis forskning gøres til genstand for analyse.

Forskning om forskning ser med andre ord ud til potentielt at være 'farlig' i og med at de ovenstående forhold kan vises ('afsløres'). Denne 'farlighed' styrkes af at »evalu-

eringsforskning«, konstrueres som decideret *afhængig* af et politisk-økonomisk-administrativt felt (dvs. som redskab i forbindelse med udøvelse af en stats magt).

Desuden kan de anbefalinger som præsenteres som resultatet af en forskning som i og med allokeringen til universitetet kan fremtræde som (relativt) autonom, konstrueres som én vilkårlig social gruppes vilkårlige værdidomme i forhold til såvel forskning som evaluerede uddannelser. Dvs. at det gennem forskning om forskning kan vises at en evalueringsforskning som indeholder/præsenterer vilkårlige politiske holdninger tilhørende '*højre*'. Fordi det desuden kan vises at uddannelse og sociale forskelle er to sider af samme sag (jf. fx Bourdieu 1992 samt fx diskussionerne i Munk 2001), bliver forskning om forskning i dobbelt forstand 'farlig' når det kan vises ('afsløres') at magten i et såkaldt demokratisk samfund ikke allokeres efter holdninger fremsat frit af enhver og fri fra enhver social eller anden begrænsning (hvilket er *doxa*), men i efter med sociale forhold.

Det ovenstående antyder hvordan alt det som kendetegner det som konstrueres til '*højre*', i dobbelt forstand naturaliseres: der ses en naturalisering af den vilkårlige ene pol (konkret af '*højre*') hvilket desuden implicerer det påfaldende upåfaldende, men empirisk konstaterbare *dels* generelt at noget som siges fra én social position har større gennemslagskraft end noget som siges fra en anden social position (i modstrid med en demokratiets *doxa*), *dels* specifikt at noget som siges fra en vilkårlig position til '*højre*' har større gennemslagskraft end noget som siges fra fx en tilsvarende position til '*venstre*'. Årsagen ser ud til at være at herskende sociale kræfter tildeler større gennemslagskraft og/eller større anerkendelse til en gruppe (konkret det som konstrueres til '*højre*') end til andre grupper (konkret det som konstrueres til '*venstre*'), bl.a. i og med at det som konstrueres til '*højre*' opstiller de regler, vurderinger, kriterier for succes og tab osv., dvs. formulerer de trosforestillinger (*doxa*) som ser ud til at gælde generelt, hvilket dog ikke i sig selv er en forklaring, men ligeledes må søges forklaret.

Sagt på en anden måde: for at forklare det ovenstående, må der, ud over de kapitaler som de respektive konstrueres med, tilføjes en symbolsk kapital ud over de andre, en symbolsk kapital som konstruerer svært-kvantificerbare størrelser som anseelse, ry, anerkendelse, som forklarer hvorfor den vilkårlige ene pol ('*højre*', ordensopretholdende - pædagogiske - aktiviteter) dominerer over den vilkårlige anden pol ('*venstre*', videnskabelige aktiviteter), dvs. forklarer hvorfor det eksisterende får forrang. Derved opnås samtidig en forklaring på hvordan (indholdsmæssigt) ordensopretholdende (pædagogiske) aktiviteter, ('*højre*') dominerer over videnskabelige aktiviteter ('*venstre*'). Samtidig ses hvordan systemet ikke kan opfattes som et undertrykkelsessystem som sådan, således at det som konstrueres ved den vilkårlige ene pol ('*højre*') *undertrykker* det som konstrueres ved den vilkårlige anden pol ('*venstre*'); der er tale om dominansforhold som opretholdes gennem *anerkendelse* af *fælles* trosforestillinger (*doxa*). Denne *anerkendelse* af det rimelige i systemets opbygning, i indholdet af det som legitimt kan udtrykkes, såvel som fx indholdet af betegnelsen "evalueringsforskning", opretholdes m.a.o. af enhver på ethvert socialt sted, hvor det sidste indebærer at betegnelsen "evalueringsforskning" reserveres til en foreskrivende forskning som ikke leverer forklaringer, men i stedet og på et praktikteoretisk grundlag som tilsyneladende er fejlagtigt, leverer *holdninger* som udtrykkes på vegne af alle og som om de (omsorgsfuldt) var til fordel for alle, men som snarere ser ud til at tilgodesee det som findes ved den vilkårlige ene pol ('*højre*') på bekostning af det som findes ved den vilkårlige anden pol ('*venstre*') og derved forstærke de dominansforhold det ellers anerkendes for at (skulle) overvinde/modvirke.

Det ser m.a.o. ud som om at et system som tilgodeser en allerede dominant (dvs. privilegeret) gruppe på bekostning af en allerede domineret (dvs. ikke-privilegeret) gruppe, bæres oppe af enhver på ethvert socialt sted, dvs. bæres oppe gennem *anerkendelse* af såvel

den systemet er til fordel for, som af den systemet er til ulempe for. Præcis *denne* anerkendelse af den som siger det 'rette', og i dette tilfælde en anerkendelse af den som siger det der opretholder den 'rette', dvs. den eksisterende orden, ser ud til at være det som forklares med symbolsk kapital. Samtidig forklarer dette (efter Callewaert 2005b *in prep.*) - hvorfor betegnelsen "videnskab" må reserveres alt som *ikke* efterspørges; indholdsmæssigt gives ingen forklaring på hvad der er videnskab; det siges alene "[...] at videnskab altid er den kundskab som mangler i en given konjunktur[...]" (Callewaert 2005b, *in prep.* sidetal mangler): det som anerkendes, er det som opretholder en eksisterende - vilkårlig - orden, dvs. det som reproducerer det kendte, det som - i en økonomisk-økonomisk tænkning - lægger mere af det samme til det som allerede findes, det som forøger en 'ophobning', det som stemmer overens med et *princip* om 'udbytte' og 'afkast'. Det som ikke anerkendes, er det som gennem systematiske, teoretiske brud med det eksisterende ned-bryder, det som - i en økonomisk-økonomisk tænkning - er kontraproduktivt, som er i modstrid med et *princip* om 'udbytte' og 'profitmaksimering', men som - i en vidensøkonomisk tænkning, det stik modsatte af en økonomisk-økonomisk tænkning - forøger en *videnskabelig* kapital.

En del af forklaringen på det ovenstående kan således hentes i det forhold at de sociale kræfter som virker, ser ud til at virke på tilsvarende måder og ved hjælp af tilsvarende midler vedr. dels de evaluerede uddannelser, dels evalueringerne og deres anbefalinger, dels 'evalueringsforskning' og anbefalingerne her: alt anerkendes for at blive foretaget af hensyn til eller omsorg for nogen, et hensyn eller en omsorg som i sig selv forekommer uangribeligt⁸, hvilket forstærker et symbolsk voldeligt aspekt ved hensynets/omsorgens og hermed gennemslagskraften heraf. Desuden ser det ud som om disse sociale kræfter, som er reproducerende, ophobende, økonomisk-økonomiske ('profitmaksimerende') kræfter, tilgodeser allerede privilegerede på bekostning af allerede ikke-privilegerede. I næste omgang sikrer dette reproduktion, cementering og udbygning af eksisterende sociale dominansforhold, dvs. sikrer en reproduktion af de sociale dominansforhold i et eksisterende samfund, og tilsyneladende endda sikrer reproduktion, cementering og udbygning af en vilkårlig social fordeling af *materielle* goder også.

Muligvis, hvilket dog er usikkert, opnås en forklaring på det påfaldende upåfaldende at *holdninger* forveksles med eller tages for *viden*, samtidig med at disse holdninger opnår deres legitimitet (de *anerkendes* som *viden*) i og med eksistensen af den pol ('*venstre*') som dog i næste omgang risikerer at blive undergravet eller ødelagt i og med denne forveksling. Dette sidste er på sin vis en modsigelse af at en eksisterende orden reproduceres, i og med at en væsentlig del af et socialt nødvendigt legitimeringsgrundlag forsvinder.

Perspektivering: Om andre producenter af forskning om evalueringer og/eller evalueringsforskning som ikke kaldes for eller anerkendes for at være evalueringsforskning

I forbindelse med ph.d.-projektet om den sociale og symbolske funktion af (uddannelses-)evalueringer er der ikke foretaget en systematisk eftersøgning af producenter af forskning om/for evalueringer som *ikke* rubriceres som evalueringsforskning, dvs. af forskning som *ikke* kaldes for og anerkendes for at være evalueringsforskning. En dækkende konstruktion af fordelingen af en sådan forskning ville kræves en større undersøgelse end det blev valgt at foretage. I afhandlingens forskningsgennemgang

⁸ I Nørholm (2003b) diskuteres hvordan det selvforstået universelt gode, som er legitimeringsgrundlaget for 'omsorg', og som det ses i fx Johannes-evangeliets kapitel 3, vers 10-46, især vers 16-18, og som desuden sammenholdes med teksten i Første Korintherbrev, kapitel 13, vers 7, udtrykker en typisk (cirkulær) sejrherrens logik.

refereres i det mindste en producent af forskning om evalueringer som ikke kaldes for og anerkendes for at være evalueringsforskning, og således kunne der til det præliminære (sub)felt som konstrueres i Figur 4, tilføjes Jakob V. Jørgensen⁹ som et eksempel på en producent af forskning om de implicerede forudsætninger for og sociale konsekvenser af en dominant evalueringsmetodik (Guba & Lincoln 1989, jf. Jørgensen 1998) - med en placering til 'venstre', under MN. Jørgensens analyse og kritik leveres ikke i en udgivelse fra et universitet eller større forlag, men i en universitetsopgave, og hans produktion hverken kaldes eller anerkendes for at være evalueringsforskning. Jørgensen har ikke siden beskæftiget sig med evalueringer og har på det seneste publiceret sammen med en af de analyserede producenter af »evalueringsforskning« (Hansson, Husted, Vestergaard 2005).

Således ses hvordan en potentielt kritisk position m.a.o. nok kan findes hos en studerende (dvs. hos en 'udfordrer' af en eksisterende orden), men efter at udfordringen 'mislykkedes', ser det ud som om den analyserede udfordrer må enten må opgive sit forehavende og finde andre veje eller gennem at alliere sig med en anerkendt producent af »evalueringsforskning«, tilpasse sig. Med henblik på at konstruere genesen af rummet af producenter af »evalueringsforskning« burde tilsvarende analyser foretages af 'vejen frem' for samtlige producenter.

Litteratur

- Bourdieu, P. (1994): "I mellemtiden har jeg lært alle den sociologiske forståelses sygdomme at kende". In: *Pierre Bourdieu. Centrale tekster inden for sociologi og kultorteori*. Akademisk Forlag, s. 111-127.
- Pierre Bourdieu (1988b): *Homo Academicus*. London: Polity Press.
- Pierre Bourdieu (1984): *Distinction*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Pierre Bourdieu & Jean-Claude Passeron (1992): *Reproduction in Education, Society and Culture*. 2nd. edition, London: Sage Publications.
- Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon, Jean-Claude Passeron (1991): "Part One - The break". In: *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries*. Berlin: Walter de Gruyter, Berlin, s. 13-31
- Callewaert, Gustave (Staf) (2005a): "Uddannelsesvidenskab, en videnskab eller professionsviden?". Paper præsenteret ved forelæsningen som hedersdoktor den 26. januar 2005, på Uppsala universitet. In: *Utbildningsforskning som vetenskap och som professionens kunskap/Udannelsesforskning som videnskab og som professionsviden*. ESEP: Ethos in Society, Education and Practices, Rapport nr 1, Pedagogiska Institutionen, Uppsala universitet, s. 98-119.
- Callewaert, Gustave (Staf) (2005b): "Videnskab og engagement". Afskedsforelæsning fra lærestols-professoratet i pædagogik afholdt ved Det humanistiske Fakultet på Københavns Universitet d. 14. juni 2002. In: *Utbildningsforskning som vetenskap och som professionens kunskap/Udannelsesforskning som videnskab og som professionsviden*. ESEP: Ethos in Society, Education and Practices, Rapport nr 1, Pedagogiska Institutionen, Uppsala universitet, pp. 65-97.
- Callewaert, Staf (2003a): "Pierre Bourdieu: *Homo Academicus*". In: *Fra Bourdieus og Foucaults verden - pædagogik og sociologi, diskurser og praktikker, efter det moderne*. København: Akademisk Forlag, s. 56-97.
- Callewaert, Staf (2003b): "Udgør sygeplejen et felt i bourdieusk mening". In: *Fra Bourdieus og Foucaults verden - pædagogik og sociologi, diskurser og praktikker, efter det moderne*. København: Akademisk Forlag, s. 115-128.
- Peter Dahler-Larsen, Hanne Katrine Krogstrup (2000a): "Evaluation as an Institutionalized Standard: Some Neo-Institutional Reflections". Præsenteret på Canadian Evaluation Society; Montreal.

⁹ Jakob Vestergaard Jørgensen er p.t. ph.d.-studerende ved Institut for Filosofi, Politik og Ledelse på Handelshøjskolen i København.

samme som nedenstående

- Peter Dahler-Larsen, Hanne Katrine Krogstrup (2000b): "Evaluering og institutionelle standarder: Nyinstitutionelle betragtninger af evaluering som vor tids ritual". *Politica* 32. årg nr. 3, København, s. 283-299, 354-355.
- Peter Dahler-Larsen, Hanne Katrine Krogstrup (2000c): *Exploring "Constitutive effects" of Evaluation*. Præsenteret på American Evaluation Association; Hawaii.
- Peter Dahler-Larsen, & Hanne Katrine Krogstrup (eds.)(2001): *Tendenser i evaluering*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Émile Durkheim (1975): *Opdragelse, uddannelse og sociologi*. 11x18/samfund, København: Carit Andersens Forlag. Engelsk udgave: Durkheim, É. (1956): *Education and sociology*. The Free Press, New York. Fransk original: Émile Durkheim (1922): *Education et Sociologie*. Paris: Librairie Felix Alcan.
- Egon G. Guba, Yvonna S. Lincoln (1989): *Fourth Generation Evaluation*. London: Sage Publications.
- Hansen, Anja & Hanne Foss Hansen (2000): "Evaluering i Danmark". *Nordisk Administrativ Tidsskrift*, nr. 2/2000, 81. årgang, København, s. 156-177. Også i C. Greve (ed.): *Offentlig ledelse og styring i bevægelse*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Hansson, Finn, K. Husted, Jacob Vestergaard (2005): "Second generation science parks - From structural holes jockeys to social capital catalysts of the knowledge society". *Technovation*, vol. 25, no. 9, s. 1039-1049.
- Jakob Vestergaard Jørgensen (1998): *Fourth Generation Evaluation - Joint construction or mere constraining?* Institut for Statskundskab, København: Københavns Universitet.
- Munk, Martin David (2001): "Uddannelse som ulighed og strukturel homologi". In: Petersen, Karin Anna (red.): *Praktikker i erhverv og uddannelse*. København: Akademisk, s. 225-271.
- Morten Nørholm (in prep.): *Den sociale og symbolske funktion af (uddannelses-)evaluering*. Ph.d.-afhandling. København: Danmarks Pædagogiske Universitet.
- Nørholm, M. (1995): "Forholdet mellem observatør og det observerede i videnskab, forvaltning og undervisning - mellem Niels Bohr og Pierre Bourdieu". In: Petersen, K.A. (ed.): *Praktikteori i sundhedsvidenskab*, Akademisk Forlag, København, pp. 31-43.
- Nørholm, Morten (1994): "Det dobbelte brud". In: Callewaert, Staf et al. (eds.): *Pierre Bourdieu. Centrale tekster inden for sociologi og kulturteori*. København: Akademisk Forlag, s. 109-110.
- Petersen, Aage (1963): "The Philosophy of Niels Bohr". *Bulletin of the Atomic Scientists*. Chicago, s. 8-14.

Ledarskap och relation – beskrivningsspråk i kreativ praxis

Bengt Olsson

bengt.olsson@mdh.se

Institutionen för Innovation, Design och Produktutveckling

Mälardalens Högskola

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Dagens arbetsliv beskrivs ofta i termer av häktiskt och anspänt tempo. Varierat och fragmentariskt innehåll. Reaktiva aktiviteter och informell planering. Ostrukturerad och politisk beslutsprocess. Verbal interaktion i motsats till skriven etc. (Barrett, 2000).

När det som karaktäriserar sådana miljöer kombineras med höga krav på effektivitet och produktion ökar risken att misslyckas avsevärt. Läger man därtill den enskilde individens personliga engagemang och förväntningar ökar insatsen ytterligare. En verksamhet som bedrivs under sådana omständigheter kan beskrivas med begrepp som frustration, ångest och kreativ depressivitet, (Köping, 2003). Exempel på verksamheter som i någon mening ringar in ovanstående förhållanden kan vara en jazzensemble som under några intensiva repetitionspass ska förbereda och framföra en konsert inför betalande publik. Ett annat exempel kan vara en grupp designers som gemensamt arbetar fram ett värde.

Forskningsprojektet inriktas på att hitta, analysera och beskriva det specifika beskrivningsspråk för avgörande processer i ovan beskrivna miljöer. Perspektivet kan sägas vara relationellt, socialkonstruktivistiskt. Den vetenskapsfilosofiska ansatsen bygger på en pragmatisk uppfattning om kunskapens natur, (Hammarén, 1999 och Johannessen, 1997).

Ledord: epistemologi, improvisation, ledarskap, ontologi, praxis

Syfte

Föreliggande text reflekterar över relationen mellan ledare – ledd inom en specifik praxis. Arbete syftar till att belysa hur beskrivningsspråket i en kreativ praxis utvecklas och används. Det syftar även till att ge exempel på metod för hur ett vetenskapligt förhållningssätt kan bibehållas i studiet av dessa företeelser. Frågeställningar och metod formas och styrs av vetenskapsteoretiskt perspektiv och kunskapssyn eftersom epistemologisk hemvist styr i vilken riktning man sätter sökljuset. Den problematik som sökljuset är inställt på är den lika subtila som till synes allmänt accepterade språkförbistring som uppenbaras först när en praxis använder en annan praxis i metaforisk eller analogisk betydelse.

Tanken med studien är inte att beskriva en verksamhet utifrån traditionell hierarkisk syn på organisationer utan utifrån *relationen* ledare-ledd och dess förutsättningar. Perspektivet på ledarskap och organisation kan sägas vara relationellt, socialkonstruktivistiskt (Israel, 1999 & Buber, 1954 & Köping, 2003).

Jämförelsen mellan miljöer med konstnärlig verksamhet och produktionsbolag med design som huvudsaklig verksamhet, bör kunna påvisa omfattande och troligen ofreflekterade skillnader. Det kan röra sig om skillnader på en sublim nivå som inte låter sig fångas av verbalspråket utan genom exemplifiering i t.ex. metaforer, analogier och berättelser.

Metodik

En improviserande jazzensemble får allt oftare stå modell när man försöker beskriva fenomen i en arbetsgrupp (Barrett, 2000 & Weick, 1993). Utifrån denna förståelsehorisont etableras analogiska kopplingar till andra typer av kreativa miljöer såsom exempelvis designgruppens. Utvecklingsarbetet i ett produktionsbolag kan inkludera olika former av brainstorming och kommunikation med hjälp av olika estetiska uttryck. Det är genom att vara inom just denna verksamhet och skaffa sig erfarenhet om vad det innebär att vara just musiker respektive designer som ett domänspecifikt omdöme utvecklas. Ett antagande är att kvaliteten i detta omdöme står i proportion till kvaliteten i erfarenheten av just denna aktivitet. På analogiskt vis ges ledarens handlingar innebörd av och tolkas genom den verksamhet, den praxis, inom vilken de utförs. För en ledare är det en fråga om trovärdighet, kanske inte i dennes egna ögon men bevisligen i medarbetarnas (Kouzes & Posner, 2002).

Ansatsen i denna studie är relationistisk. Fenomenet ledarskap studeras utifrån ett icke-ledarperspektiv. Studien tar fasta på det ömsesidiga beroendet mellan varje enskild individ och dessa relationers interaktion med omgivningen. Detta relationella perspektiv menar bland annat att vi är medskapare av varandra (Köping, 2003).

Bo Göransson professor vid Kungliga Tekniska högskolan i Stockholm är en av initiativtagarna till ett samarbete mellan KTH och Dramaten. Inom ramen för detta samarbete har man under ca.15 års tid utvecklat ett forum som heter "Dialogseminariet" (Ratkic, 2004). Som namnet säger står dialogen i fokus. En dialog mellan å ena sidan olika konstnärliga uttryck, dess utövare och å andra sidan vetenskapsfilosofi och yrkeskunnande. Frågan om dialogseminariet kan beskrivas i termer av metodik är ständigt närvarande i dialogen men inom ramen för det vetenskapsfilosofiska arbetet och forskarskolan bedrivs ett konstruktivt arbete som i korthet kan sägas bestå av följande steg:

Åtta till femton informanter läser en "kvalificerad text med pennan i hand" eller ser en teaterföreställning och skriver ner sina reflektioner utifrån text eller tema.

Därefter möts man och läser upp sina reflektioner för varandra samt får respons från övriga deltagare. Denna dialog ges stort utrymme, sex till åtta timmar är inte ovanligt.

En "sekreterare" fångar in dialogens teman i ett idéprotokoll som delas ut till alla deltagare.

Tre-fyra veckor senare träffas man igen för att fortsätta dialogen med nya reflektioner sprungna ur en ny text.

Vid varje tillfälle återförs föregående idéprotokoll in i dialogen. Detta syftar dels till att hålla samman de olika träffarnas teman och dels att en intersubjektiv förståelse av centrala begrepp sakta växer fram i deltagarnas medvetande.

Förståelsehorisonter:

I. Enligt Strannegård & Ernsjö (2003) går retoriken i dagens svenska ledarskapsnorm ut på att kreativitet och egna initiativ är egenskaper hos medarbetarna som värderas högt.

"syftet med ledarskap i det så kallade kunskapssamhället eller nätverkssamhället är att stimulera individens kreativitet och företagsamhet. Hierarkier, normer och klara arbetsbeskrivningar hämmar individens initiativförmåga, och den enskilde måste ges frihet för att bli inspirerad och engagerad. Individen, inte chefen, sätter gränser och styrningen sker genom mål, inte genom reglering."

"Utgångspunkten är att kvalificerade individer inte styrs effektivt genom specificering av arbetsuppgifter. En ledares roll är att formulera mål men hur målet skall uppnås är individens uppgift. Enligt normen kännetecknas det goda ledarskapet av att individen ges ansvar att utföra sina arbetsuppgifter enligt eget huvud, att själv bestämma hur mycket ar-

bete som krävs för att utföra en uppgift och var gränsen för ett väl utfört arbete går.”

II. Dagens arbetsliv beskrivs ofta i termer av häktiskt och anspänt tempo. Varierat och fragmentariskt innehåll. Reaktiva aktiviteter och informell planering. Ostrukturerad och politisk beslutsprocess. Verbal interaktion i motsats till skriven etc. (Barrett, 2000). När det som karaktäriserar sådana miljöer kombineras med höga krav på effektivitet och produktion ökar risken att misslyckas avsevärt. Läger man därtill den enskilde individens personliga engagemang och förväntningar ökar insatsen ytterligare. En verksamhet som bedrivs under sådana omständigheter kan beskrivas med begrepp som frustration, ångest och kreativ depressivitet (Köping, 2003).

III. Ett exempel på en sådan typ av verksamhet kan vara en jazzensemble som under några intensiva repetitionspass ska förbereda och framföra en konsert inför betalande publik. Tänk er att ni är på en konsert. Det är varmt och svettigt, det förväntansfulla sorlet ligger som en förtätad dimma över hela lokalen. Biljetten var ju ganska dyr... In på den trånga scenen kliver några människor som tar upp sina instrument och utan något synbart tecken börjar alla spela. Det finns intensitet och energisk närvaro. Alla lyssnar. På olika sätt. Mer eller mindre.

Musikerna spelar men inte som de gör på skivan. De har inte bestämt så mycket innan de gick in. De har förstås träffats många gånger tidigare och spelat ihop förr i olika konstellationer. De kan förstås alla låtarna alla harmonier, alla skalor. Den övergripande bilden eller ramen = låten, är klar men det finns många olika utföranden av samma låt. Första set är 45 minuter. I varje moment finns mängder av val. Och man vet inte vilka val ens medmusikanter kommer att göra. Många av dessa val är inte inövade. Därför måste man lyssna. Därför måste man vara öppen, accepterande. Därför etablerar man energisk vitalitet som gör att man litar på sin egen förmåga, sina idéer, sin teknik etc. Därför måste man vara här och nu. Det är en inställning av nu eller aldrig – omöjligt att backa tillbaka och ta om...!

Första set är slut. Publiken applåderar, någon busvisslar. Puh, de verkar nöjda den här gången. Musikerna kommenterar kanske något misstag, hur man ordnade upp det och vilken respons publiken gett. I övrigt pratar man om annat. Vad som alldeles nyss framträdde pratar man ganska sällan om.

Problem

Gång efter annan stöter jag på missförstånd. Den ene ondgör sig över att den andre verkar totalt ovillig till att försöka förstå vad den menar. Någonstans i flödet av ord, text, kroppsspråk och betydelsebärande aspekter i omgivningen sker en miss. Det som förmedlas ”hakar” så att säga inte i... någonting (Sawyer, 2001). Man talar till varandra utan att man uppfattar vad som sägs. Som om man försökte kommunicera med två olika främmande språk.

I detta exempel på missförstånd är glappet uppenbart, alla involverade är troligen medvetna om problemet och vet kanske till och med vad man bör göra för att det ska försvinna. Eftersom det är så uppenbart och verkar enkelt att åtgärda och dessutom lätt att utvärdera, så vill man hålla sig till det – även när den metodiken inte är konstruktiv och hanterar de verkliga orsakerna till problemet.

Denna omedvetenhet verkar ofta leda till att man försöker klara av problemet genom att åtgärda sekundära faktorer genom till exempel omorganisation eller att man tenderar att sträva mot ännu högre grad av formalisering såsom till exempel guidelines för e-postkorrespondens, planering och genomförande av möten.

Managementlitteraturens och projektledningsläran menar att allt kan kontrolleras, styras. Verkligheten står för undantagen. Dess författare förmedlar en idealvärld genom en a-historisk uppfattning om tingens oföränderlighet. Ledarskapsstilar och roller fyller på och cementerar uppfattningen om att individen dels kan inträda i en stereotyp funktion och att denne

därmed kan förväntas ge resultat i enlighet med denna rollfunktions tänkta syfte. I de snäva beskrivningarna utgår man ofta från en dualistisk och psykologiserande syn på organisationen och ledarskapet (Yukl, 2002).

Att vårt verbalspråk inte maktar med att kommunicera alla aspekter av kunskaper och kunande som har avgörande betydelse i arbetsliv och praxis är det sällan någon som invänder mot i vardagslivet. Ur ett vetenskapligt perspektiv blir påståendet intressant bland annat på grund av att man oftast väljer bort att ta hänsyn till sådant som inte låter sig uttryckas verbalt. Som ett resultat av denna bortprioritering har vissa aspekter eller moment med avgörande epistemologisk betydelse kommit i skymundan inom organisationsteorin.

”Bara det faktum att man börjar ta sig an organisationen med andra tillvägagångssätt än de logiskt rationella visar att de traditionellt statistiska metoderna inte säger allt. De traditionella metoderna har inneburit att man förbisett viktiga aspekter i en organisatorisk praxis” (Strati, 2000).

Teoretiska perspektiv

Den grundläggande epistemologiska hållningen i denna studie är en pragmatisk konstitutiv syn på kunskapens natur. Det handlar om att göra kunskapen till sin egen – inte bara i teoretisk abstrakt bemärkelse utan även kroppslig, mental medvetenhet. Med detta perspektiv blir generellt accepterade handlingsmönster inom en specifik verksamhet avgörande för tolkningen och beskrivningen av vad som pågår. Detta tillvägagångssätt är empiriskt i den meningen att man observerar handlingar. Men empirin måste möta beskrivningar av dem som är involverade i en specifik praxis. De begrepp som dessa informanter använder ligger inbäddade i deras aktiviteter. Detta är den kroppsliga och mentala aspekten av kunskapens natur (Hammarén, 1999 & Johannessen, 1997).

Det tredje momentet kommer ur uppfattningen att begrepp har en historia. Deras innebörd och användning förändras över tid. Detta bör få konsekvenser för beskrivningar, tolkningar och strävan att skapa definitioner. Tore Nordenstam påvisar problematiken i en a-historisk uppfattning om innebörden i begrepp som är ”i grunden omstridda, öppna eller till och med porösa” med begreppen ”konst” och ”vetenskap” som exempel (Nordenstam, 2004).

Tore Nordenstam skriver i boken ”Exemples makt” att det i varje specifikt exempel finns en koppling till det allmängiltiga, (Nordenstam, 2005). Olika praxis förmedlar var och en något som är av allmängiltigt värde. De ovan beskrivna perspektiven kan betraktas som olika förståelsehorisonter i Hans-George Gadamer's bemärkelse, (Gadamer, 1997). De kan liknas vid olika resonansbottnar ur vilka företeelser kan förstärkas, färgas och ibland till och med ges ny innebörd. När dessa horisonter smälter samman uppstår nya konturer av betydelsebärande innehåll som kan ge ledtrådar till fördjupad kunskap.

Det relationella perspektivet

Det relationella perspektivet beskriver fenomen som organisationsteoretiker traditionellt brukar beskriva antingen ur ett dualistiskt individperspektiv eller ur ett kollektivistiskt perspektiv. Ett perspektiv som leder tankarna i andra banor än vad begreppen om rollteorier och beslutsprocesser gör. Istället för att försöka beskriva fenomenen utifrån varje enskild individ eller en grupp som helhet så utgår beskrivningsunderlaget ifrån ett jag plus Du förhållande. Här följer ett exempel på ett sådant betydelsebärande mellanrum.

Adam Nussbaum, (USA), kommenterar under en workshop his Eskilstuna jazzklubb den 29 januari 2005, sin funktion som trummis och ledare i gruppen som består av Staffan William-Olsson (Norge), Anders Persson (Sverige) och Lennart Ginman (Danmark). När han beskriver vad det innebär att samspela berättar han en historia om en annan trummis. Perso-

nen sitter vid trumsetet och spelar. Adam pekar på foten som ligger på bastrummans pedal och frågar: Vad gör den där? Killen svarar att den håller pulsen. Adam utbrister: Håller den pulsen? – Jag trodde att det var du som höll pulsen. Adam förtydligar sitt exempel: ”Jag håller inte pulsen åt mina medspelare – det gör vi alla tillsammans. Min funktion är att färga och stryka under det som de andra gör.”

Med exemplet visar Adam upp sin uppfattning om samspel och kommunikation. Han förutsätter att var och en har en förmåga eller kanske snarare en färdighet att relatera till en gemensam puls som inte finns explicit ”uttalad”. Var och en relaterar sitt spel till denna puls och så mycket man förmår att ta in av medmusikanternas spel. Ett förhållningssätt som bygger på varje individs personliga kompetens. Utifrån samma exempel pekar Adam på hur just detta förhållningssätt påverkar timing och musikens karaktär.

Praxis och epistemologi

Människans handlingar påverkar eller kanske till och med styr hennes tänkande. Grunden för denna uppfattning är att tanken triggas av handlingsmönster. Kroppslig aktivitet hänger ihop med tankemässig aktivitet. Vi tänker som vi agerar!

Vad säger detta om människans sätt att interagera i arbetslivets pressade vardag där man till exempel sällan hinner reflektera över aktivitetens epistemologiska betydelse?

Det uppstår ett flöde från handling till praxis till begrepp och dels ett flöde från tänkandet om begrepp till deras verifikation i handling som i sin tur får sin innebörd i praxis. Språklig begreppsbildning, mänskliga verksamhetsformer och vår verklighetsuppfattning är sammanvävda och har en ömsesidig konstituerande relation. De begrepp som vi använder är ett resultat av den etablerade användningen av det som det uttrycker. När en person betraktas som en kompetent utövare av ett sådant etablerat handlings sätt som ett begrepp uttrycker kan man säga att denne har förvärvat förståelse av detta begrepp. Denne har förvärvat begreppet. Johannessens pragmatisk-konstitutiva syn på begreppets natur innebär att handlings sättet visar vår förståelse av de begrepp som praxisen uttrycker (Johannessen, 1997). Människorna i en viss miljö samverkar omedvetet till att skapa praxis. Det man arbetar med påverkar kommunikationen i sin helhet. Inom en praxis uppstår ett språk där begreppen får sin betydelse i handlingarna. Både respons och tilltal påverkas och formas dels av grad av förtrogenhet med de fenomen som ingår i den specifika praxisen och dels av tillägnade färdigheter i att tillämpa exempelvis ett begrepp inom praxisen.

Wittgenstein beskriver detta i sin bok *Filosofiska undersökningar* ”att utlära språket är inte att förklara utan att träna”, ”den ostensiva utläringen av orden skapar, kan man säga, en associativ förbindelse mellan ordet och saken”. ”Att uttala ett ord är att slå an en tangent på ett föreställningspiano”, ”en bild av tingen framträder...”, (Wittgenstein, 1992)

Beskrivningsspråk i praxis

Alla språk är i större eller mindre grad kodifierad mening. Att tillägna sig nyckeln till denna kod innebär att involvera sig i en praxis. ”Att föreställa sig ett språk är att föreställa sig en livsform” skriver Wittgenstein.

Den inlärningsprocess som rutinerade musiker involveras i när man instuderar ny musik sker på en annan kvalitativ nivå än när studenten tar sig an musiken vid till exempel de musikakademiska utbildningarna. Det är inte fråga om någon form av avlärande eftersom de begrepp som förmedlar den teoretiska förståelsen av musikteorin och dess uttryck fortfarande är relevant. Däremot har musikens uttryck, dess teoretiska och fysikaliska beskaffenhet börjat kläs i starkare och mer meningsmättad betydelse. Att fortfarande hålla fast vid de torra och förvisso akademiskt korrekta beskrivningar är att stympa fenomenen på deras innebörd. Man verkar inte sakna dessa begrepp det är snarare att uppfatta som en befrielse. I denna bemärkelse är gängse begrepps användning att betrakta som dött språk. Det förmedlar ingenting av

betydelse i jämförelse med dessa starka, meningsmättade erfarenheterna – sinnesförnimmelserna.

Som exempel kan instruktioner av sångerskan Lina Adolphson nämnas, hur hon instruerar sina medmusikanter om hur hon vill att hennes musik ska låta. Att förmedla hennes uttryck fullt ut låter sig inte göras i verbalspråkligt.

Ett visst instrumentalsolo kan hon beskriva med uttryck som ”det ska låta som att man flyger fram högt över en stor granskog” eller ”det är blåsig och virvlar far hit och dit – och fågelsång hörs”. För att hitta karaktären i en annan låt kan hon säga: ”Introduktionen ska låta som en fallande droppe på en alldeles stilla vattenyta.” Dessa uttryck ackompanjeras ibland med förstärkande läten.

Hennes språk förmedlar stämning och känsloläge snarare än tankar. Det musikaliska uttrycket ligger så att säga nära ytan och tillåts inte skymmas av tekniska och mer traditionella vedertagna musikaliska begrepp. Dessa uttryck är det upp till musikerna att översätta till klingande, levande toner. Nu kan man som musiker välja att gå omvägen över musikteoretisk analys och beskriva detta förlopp för sig själv och tillsammans med övriga medmusikanter med vedertagna begrepp. Till exempel genom att reflektera och medvetandegöra hur man speltekniskt skulle kunna göra för att få fram den där ”droppande känslan” hos sig själv i första hand och hos sin lyssnare i andra hand. Detta är en omväg som förutom att ta tid även riskerar att dränera beskrivningen och skeendet på dess verkliga innebörd och laddning.

Musikerna kan också välja att gå direkt till musiken och så att säga göra en direktöversättning från det estetiskt laddade verbalspråket till klingande estetik. Det pågår en kontinuerlig översättningsprocess mellan musikerns erfarenheter och dennes musikaliska uttryck. Denna översättning är stum i verbalspråklig bemärkelse men att någon form av översättning sker är uppenbart.

”Men mycket som är en verklighet, medveten kunskap, förmedlas inte via språket. I poesin har det estetiska språket ett tilltal som talar till någon dimension i medvetandet som är dövt för verbalspråkets tilltal.” (Wilde, 1996).

Metaforens estetik

Att använda sig av estetiska grepp är djupt mänskligt. Det estetiska språket bottnar i basala funktioner i människan och hennes handlingar, hennes mellanrum.

”... estetikens rör sig mellan regler(lag) och erfarenhet(kropp), mellan det kognitiva och det sinnliga, mellan stimulus och respons... estetikens använder andra kategorier och utmanar logiken i organisatoriska processen”. ”en estetisk förståelse av organisatoriskt liv ger en epistemologisk metafor som problematiserar den rationella och analytiska analysen av organisationer” (Strati, 1999).

Innehållet är logiskt utifrån sitt sammanhang och måste förstås utifrån det. Lyfts ett estetiskt uttryck ut ur sitt sammanhang så dräneras det på betydelse. Det faller platt till marken.

I vissa verksamheter såsom t.ex. konstnärligt utövande är det estetiska uttrycket all dagligt. Det ligger så att säga nära ytan, nära medvetandet. Detta framgår av språkspelets natur i sådana miljöer. Wittgenstein (1992) skriver

”främlingen uppfattar ofta en mening som ett ord – ett ljud, medan den vane användaren gör uppdelningen och distinktionen med automatik medan han talar”.

Det finns ett estetikens språk som den ovane eller amatören inte behärskar eller ibland inte ens uppfattar. Kommunikationen i en sådan miljö är sublim till sin karaktär och pågår kontinuerligt. Denna kommunikation kan av en utomstående uppfattas som autistisk, medan det i själva

verket faktiskt rör sig om en exakt kommunikation. Vid analys av en sådan miljö bör detta tas i beaktande.

Tolkning och improvisation

Ett huvuddrag i den pragmatiskt konstitutiva synen på kunskapens natur är att allt som är av mening inte låter sig uttryckas verbalspråkligt (Johannessen, 1997). Johannessen tydliggör detta genom att kategorisera det vi i dagligt tal benämner kunskap i åtminstone tre dimensioner; påståendekunskap, färdighetskunskap och förtrogenhetskunskap. Han har även på senare tid infört ännu en kategori i och med användningen av begreppet omdöme. Oavsett hurvida uppdelningen i och gränsdragningen emellan dessa kategorier är enkel eller svår så lyfter han fram komplexiteten i interaktionen mellan det vi kallar kunskap och vårt medvetande.

Människans medvetande om hennes kunskaper och hennes kunnande överensstämmer inte med varandra (Edelman, 1992). Detta förhållande bör rimligen få konsekvenser för den som strävar efter att förstå och beskriva mänskliga aktiviteter, dels på en metodmässig nivå och dels på en analysmässig, beskrivande nivå. En sådan konsekvens kan vara att vi inte kan förlita oss på att man med ord kan förmedla allt som är av betydelse inom ett visst område. Det bör också innebära att de begrepp som faktiskt används måste tolkas utifrån den verksamhet som de beskriver eftersom den specifika verksamheten fungerar konstituerande på de begrepp som används.

Det ovanstående lyfter fram de hermeneutiska fundamenten i mänsklig verksamhet. Detta hermeneutiska tillstånd kan inte lämnas eller etableras kognitivt viljemässigt. Den tolkande aktiviteten är av fundamental betydelse för fysisk så väl som social överlevnad. Detta till trots görs oftast den allmänt accepterade beskrivningen av tolkningsprocessen i kognitionspsykologiska termer och förläggs därmed till de högre neurofysiologiska delarna av medvetandet (Edelman, 1992).

Harald Knudsen som för ett resonemang om improvisation utgår ifrån uppfattningen att jazzmusikerns upplevelse är ett mikrokosmos av mänsklig existens. I denna form av en jazzensemblens ontologi står de medvetna processerna och sökandet efter rationella beslut i bakgrunden. Han lyfter fram begreppet ideomotorisk kraft som han i sin tur hämtat från William James. Begreppet refererar till ett tillstånd där verkställandet sker genom att medvetandet är totalt uppfyllt av skeendet – musikern fylls så att säga av en förståelse av vad man håller på med och vart man är på väg (Knudsen, 2001).

Berliner (1994) beskriver improvisation som "en utprovning av idéer". Det handlar om att

"bearbeta ett material och mönster i relation till icke-förväntade idéer som uppfattas, formas och förvandlas under de speciella förhållanden som gäller under själva utövandet, något som tillför varje skapande arbete någonting speciellt".

I ett improvisatoriskt tillstånd utförs de tolkande processerna kontinuerligt i det komplexa samspelet mellan omgivningens tilltal och individens respons. Det är ekvilibristisk virtuositet där de högre neurala processerna inte hinner med. Istället har de genom medveten träning och repetition införlivats i spelet och som en följd av detta transformerats till ett mindre medvetet plan. Neurologen Antonio Damasio använder begreppet "somatiska markörer" i sitt resonemang kring medvetna och dolda mekanismer (Damasio, 1994). Här knyts den transformativska processen i vårt medvetande till biologiska faktorer.

Avslutning

Ledorden epistemologi, improvisation, ledarskap, ontologi, praxis ringar in de områden som kommer att stå i fokus i mitt fortsatta arbete. Jag har ovan skisserat de tankar som utgör bakgrund och teoretisk ansats inför mitt nära förestående projekt. I detta projekt kommer jag att

arbeta med dels en grupp improvisationsmusiker och dels en grupp designers. Metodiken kommer dels att bestå av intervjuer och dokumenterade observationer och dels av en serie Dialogseminarier. Detta arbete beräknas vara genomfört våren 2006. I den fortsatta bearbetningen av materialet kommer sedan förbindelser att göras med historiska texter.

Referenser

- Barret, Frank J. (1999): 'Cultivating an Aesthetic of Unfolding: Jazz Improvisation as a Self-organizing System', I Linstead, S. Höpfl, H. (eds), *The aesthetics of organization*. London : SAGE, s. 228–245.
- Berliner, P.F. (1994): *Thinking in Jazz: The Infinite Art of Improvisation*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Buber, Martin (1954): *Det mellanmännsliga*, Ludvika: Dualis.
- Damasio Antonio R. (1994): *Descartes misstag – känsla, förnuft och den mänskliga hjärnan*, Stockholm: Natur och Kultur.
- Edelman, Gerald M. (1992): *Bright Air, Brilliant Fire – On the Matter of the Mind*, London: Penguin Books.
- Feldman, D. H. Csikszentmihalyi, M. Gardner, H. (1994): *Changing The World – A framework for the Study of Creativity*, USA: Praeger Publisher.
- Gadamer, Hans-Georg (1997): *Sanning och Metod*, Göteborg: Daidalos.
- Hammarén, Maria (1999): *Ledtråd i förvandling – om att skapa en reflekterande praxis*, Stockholm: Dialoger
- Israel, Joachim (1999): *Handling och samspel – ett socialpsykologiskt perspektiv*, Lund: Studentlitteratur.
- Johannessen, Kjell S. (1997): *Tradisjoner og skoler i moderne vitenskapsfilosofi*, Bergen: Sigma Forlag AS, Bergen.
- Knudsen, Harald (2001): *Sirenene – jazz og ledelse*, Kristiansand: Norwegian Academic Press.
- Kouzes J.M., Posner B.Z. (2002): *the Leadership Challenge*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Köping, Ann-Sofie (2003): *Den bundna friheten – om kreativitet och relationer i ett konsert-hus*, Stockholm: Företagsek.institutionen, Univ.: Arvinus.
- Linstead, S. & Höpfl, H. (eds): *The aesthetics of organization*, London : SAGE, 1999.
- Nordenstam, Tore (2005): *Exemplets makt*, Stockholm: Dialoger 69–70.
- Olsson, Bengt (2005): 'Leadership in Creative Environments – a descriptive and prescriptive study of perceived norms in leadership', i *The 8th International Conference on Arts & Cultural Management*, Montreal, Canada, 3–6 July 2005.
- Ratkic, Adrian (2004): 'Avvikelsens konst', Licentiatavhandling vid inst. Industriell ekonomi och organisation, Stockholm: Kungliga Tekniska Högskolan.
- Sawyer, R. Keith (2001): *Creating Conversations – Improvisation in Everyday Discourse*, New Jersey: Hampton Press.
- Stenström, Emma (2000): 'Konstiga företag', Stockholm: Ekonomiska forskningsinst. Handelshögskolan.
- Strannegård & Ernsjö (2003): 'För mycket frihet gör anställda sjuka', Dagens Nyheter Debattsidan 20030119.
- Strati, Antonio (1999): 'The Aesthetic Approach in Organization Studies', i Linstead, S. Höpfl, H. (eds), *The aesthetics of organization*. London : SAGE, s. 13–34.
- Sudnow, David (1993): *Ways of the hand*, Cambridge, Mass.; London: MIT.
- Weick, Karl. (1993): 'Organizational redesign as improvisation', i C Huber and W Glickm (eds.), *Mastering Organizational Change*, New York: Oxford University Press. pp.346–79.
- Wittgenstein, Ludwig (1992): *Filosofiska undersökningar*, Stockholm: Thales.
- Yukl, Gary (2002): *Leadership in organizations*, New Jersey: Prentice Hall.

Meningen med textilier eller hur textilen blev feminin

Anneli Palmsköld

anneli.palmskold@hallmus.se

Etnologiska institutionen, Lunds universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Hur går det till när meningen med tingen förändras och tar nya former? Med textilier som exempel diskuteras hur dessa tolkats på olika sätt och tilldelats skilda meningar. Textilkonsten sågs i mitten av 1800-talet som all konsts ursprung, med sina iakttagbara urformer i ornamenteringen – allt enligt den tyske konstteoretikern Gottfried Semper. Textilier kom i ett senare skede att tolkas som materialiserad kvinnlighet, i linje med tidens tankar om könen som polära och komplementära. Att utöva textil slöjd förknippades med skötsamhet och hög moral i hemslojdsrörelsens retorik kring förra sekelskiftet. Under 1900-talet förvandlades tolkningen av textil produktion och reproduktion från kvinnlig vardagssyssla till å ena sidan ”förspild kvinnokraft” och å andra sidan kreativt skapande hantverk. Att följa processerna bakom det förändrade talet om textil, är också att se vem som talar och vad det som sägs betyder. Vilka verkningar får tingen och talet om dem?

Inledning

Mitt bidrag handlar om att diskutera hur det går till när meningen med tingen förändras och tar nya former. Jag är närmare bestämt intresserad av att se hur det gick till när det textila fältet blev feminint och därmed könskodat utanför den könskodning som den förmoderna arbetsdelningen mellan män och kvinnor innebar. Frågan är hur det textila fältet har tolkats i olika tider och vilka konsekvenser tolkningarna har fått. Jag kommer att inleda med att diskutera 1800-talets tankar om textilkonsten som all konsts ursprung. Därefter följer samma tids borgerliga ideal och dess konsekvenser för hur textilier tolkats som materialiserad kvinnlighet. Den tredje punkten handlar om hur det textila fältet kom att bli en av få offentliga arenor för kvinnor. Slutligen några ord om hur det textila fältet använts i politiska sammanhang och hur det under senare delen av 1900-talet kom att kopplas samman med å ena sidan kreativt skapande och å andra sidan ”förspild kvinnokraft”.

Gottfried Semper och textilkonsten

Den tyska arkitekten och konstteoretikern Gottfried Semper (1803–1879) publicerade 1860 ett banbrytande verk, *Die Textile Kunst für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst* (1860), som kom att inspirera många av tidens konst- och kulturintresserade. Sempers fokus låg på tingen och hur dessa på samma gång representerade och illustrerade en evolutionistiskt grundad kulturhistoria. Idealt genomförd omfattade denna kulturhistoria både tidsliga, rumsliga och sociala utblickar. Genom ting kunde skillnader i former och hur dessa utvecklats över tid kartläggas. Genom ting kunde också de materiella och tekniska förutsättningarna samt dessas konsekvenser för formen avläsas. Semper menade att för arkitekturen är material och ändamål det som har mest betydelse för byggnadsverket. Vid sidan om detta finns stilen som hänger samman med byggnadens funktion och som ”bör tjäna som ett symboliskt uttryck för densamma.” (Pochat, 1981:165). Funktion och material hör alltså samman som en grund-

läggande förutsättning för arbetet för en arkitekt likaväl som för en konstnär. Intresset för form gjorde att Semper menade sig kunna identifiera ursprungliga former, likadant utformade i olika tider och på olika platser. Dessa urformer, som han kallade dem, liknade varandra trots att de utförts i olika teknik och material. Här kan tilläggas att bland andra den norske konsthistorikern Harry Fett talar om det övernationella när han studerar folkkonst, det vill säga de för mänskligheten gemensamma formerna och hur dessa tar form i det lokalt särpräglade (Fett, 1945:9). Detta är en tydlig inspiration från Semper.

Textilier kom att få en särställning i Sempers teori bygge då han menade att textilkonsten är all konsts moder. Denna tes påverkade intresset för textilier i museisammanhang. I Sverige ansåg man sig kunna identifiera de rena semperska urformerna, grunden för alla konstföremåls utformning, i de textilier allmogen tillverkade och brukade. Precis som Semper själv påpekade, är textila material mer förgängliga än till exempel keramik, metall och trä, och därför mer sällan bevarade från äldre tid (Semper, 1860:92). Men eftersom urformerna ansågs kunna iakttas på allmogens textilier, tolkades dessa former som kvarlevor från ett fornt förflutet. På så sätt gick det lika bra att samla in allmogens textilier, som att leta efter de få spåror av äldre textilier som kanske fanns bevarade. Textilierna agerade pusselbitar i det stora pussel som handlade om att kartlägga konstens ursprung och utveckling.

En av urformerna som Semper använde som exempel, är en vars element är ordnade utifrån en kärna eller en mittpunkt (ett centrum). Såväl stjärnor som snöflingor och mineraler uppvisar denna form. Samma form återkommer ofta som mönsterformer på allmogens textilier. Semper menade att det finns tre nödvändiga förutsättningar för det formsköna, nämligen symmetri, proportionalitet och riktning (Semper, 1860:XXIV). En stjärna i Sempers analys, består av element som riktas åt alla håll och eftersom de saknar ett gemensamt mål menar han att de är riktningslösa. Två krafter är i verksamhet, en som pekar inåt mot centrum och en som strävar utåt bort från centrum. Dessutom verkar andra krafter i vertikala och horisontala riktningar. Stjärnan som mönsterform i textila sammanhang är både proportionerlig och symmetriskt gestaltad.

Placeringen av textiliernas mönster i det forntida förflutna, fick till följd att dessa tolkades i relation till arkeologiska fynd. Maria Collin skrev till exempel 1921 en artikel med titeln Bygdeslöjd och forntidskult (1921), där hon förenar tankar om slöjd, textilier och forntidskult, framför allt beträffande tolkningar av mönster eller snarare symboler. Tolkningarna tar sin utgångspunkt i Collins åsikt att textilkonsten "är astralt inspirerad och av religiös innebörd. Sedd i detta ljus smälter den stora mångfalden samman till en storslagen enhet, en hymn till himlen och livet." (Collin, 1921:5). Två år senare lanserar hon en tolkning av den medeltida bonaden från Överhogdal, som hon anser framställer "Medelhavsområdets kult kring moder-gudinnan Cybele och vårguden Attis." (Wikman, 1996:21). Andra uttolkare har sett framställningen i relation till kristna respektive fornnordiska berättelser (t.ex. Horneij, 1991 och Wikman, 1996).

Gottfried Sempers fokus på konst och form fick ett stort inflytande under senare delen av 1800-talet. Hans teorier kom att påverka såväl den gryende hemslöjdsrörelsen, framför allt Lilli Zickerman, som den gryende museirörelsen med bland andra Artur Hazelius i spetsen. Det är mot bakgrund av evolutionismens tankar om utveckling som kulturhistoriska föremål i form av textilier samlades in och fokuserades. Allmogens textilier sågs som materiella uttryck för forntiden – som en levande forntid i samtiden – genom vilka man kunde studera konstens utveckling.

De komplementära särarterna

Konstvetaren Anna Lena Lindberg har i artikeln Den broderande konstnären: om genre, konstnärskap och kön (2000) diskuterat hur konstabegreppet har förändrats utifrån en könsdiskussion kopplat till broderi eller närmare bestämt sydda tavlor. Lindberg pekar på hur brode-

riet som teknik varit förknippat med kvinnor (med undantag för skråanknutet broderi) och hur det under 1800-talet även kom att förknippas med det privata och inte det offentliga rummet. I slutet av 1700-talet förekom sydda tavlor på Konstakademiens utställningar, medan de i ett senare skede förpassades från den konstnärliga offentligheten. Lindberg menar att

i takt med den borgerliga offentlighetens framväxt normeras konstnärens kön som manligt. Broderier blir däremot efterhand allt starkare knutet till femininitet. Broderandet skulle komma att uteslutande förknippas med borgerlig fritid och amatörism, inte med professionell verksamhet. En broderande kvinna med sedesamt nerslagna ögon uppfattades som sinnebild för det korrekt kvinnliga. Hennes blick riktades neråt på arbetet i knäet. Att höja blicken granskande mot omvärlden var okvinnligt och opassande.” (Lindberg, 2000:166f).

Lindberg pekar här på en förändring i synen på kvinnlighet och manlighet där könen kom att betraktas som separerade från varandra, som komplementära särarter. Om mannen var professionell, var kvinnan amatör; om mannens liv hörde till offentligheten, hörde kvinnans liv till det privata hemmet; om mannen var aktiv och utåtriktad, var kvinnan passiv och stillasittande med nedslagen blick. En maskuliniseringsprocess ägde rum parallellt med en femininiseringsprocess, båda i en symbiotisk relation till varandra.

För att tanken om artskillnader mellan kvinnor och män ska uppstå krävs separata sfärer för könen. Det menar de engelska socialhistorikerna Leonora Davidoff och Catherine Hall som visar hur det i engelsk borgerlighet under 1800-talet skapas två sfärer; en offentlig för männen och en privat för kvinnorna (Davidoff & Hall, 1987). I rumslig bemärkelse hölls dessa sfärer åtskilda, då industrialismen gjorde att arbetslivet separerades från bostaden, till skillnad mot tidigare då hushåll och arbetsplats var detsamma. I Davidoff och Halls undersökning bedrev männen sitt värv i form av affärer förlagda till staden medan kvinnorna befann sig i hemmet beläget utanför staden. Kvinnornas ansvar var att hushålla, fostra barn, producera kläder och laga strumpor, ordna billig mat och hålla huset rent (a.a., 1987:18, Jansson, 1999:42). Män stod för inkomster och försörjning, kvinnor för hushållning och reproduktion. En konsekvens av de separerade sfärerna innebar en grogrund för en mängd föreställningar om kvinnor respektive män baserade på antagna skillnader. Grunden för de könsseparerade sfärerna ser Davidoff och Hall i en ekonomisk förändring i samhället. Deras utgångspunkt är på så sätt historiematerialistisk med uttalat fokus på det nya ekonomiska systemets konsekvenser för borgerlighetens kvinnor. På så sätt förenar de historiematerialismen med ett genusteoretiskt perspektiv.¹

Industrialismen startade i slutet av 1700-talet med textilindustrin, med spinnmaskiner och med vävmaskiner. Den borgerliga kultur som Davidoff och Hall menar utvecklades på grund av industrialismen, spred sig vidare till andra grupper i samhället. En grundläggande struktur – könen polarisering eller särart och komplementaritet – fastställdes både som ett ideal att sträva efter och som en utsaga om ett "naturligt", essentiellt baserat, tillstånd (jfr Lövkrona, 1999:33, Connell, 2003:114 och Salomonsson, 1998:40). Att tala om polariseringar är att ta ett steg längre än att tala om särarter, poler utesluter varandra och genom att tala om poler markeras att det handlar om en essentialistiskt grundad tanke. Det är i belysning av könen polarisering man ska se tolkningar av textilt material och textilt kunnande, inte minst då insamling till museer och uttolkning i hög grad skedde inom ramen för en borgerlighetens kultur. De äldre textilierna sattes till exempel i kontrast till den industriella produktionen och fick funktionen av något estetiskt fulländat som bragts i förfall av den moderna utvecklingen, de

1 Borgerlighetens könsseparerade sfärer ska ses i relation till landsbygdsbefolkningens villkor, där arbetsplats och hushåll fortfarande var ett. Här var inte män och kvinnor rumsligt åtskilda, utan arbetade sida vid sida om än med olika arbetsuppgifter (Lövkrona, 1999:30 och 33). Om könsarbetsdelning, makt och hierarki, se bl.a. Andersson, 2000; Fiebranz, 2002 och Lövkrona, 1999 och 2001.

materialiserade på så sätt drömmen om den forna guldåldern (jfr Zickerman, 1999). Häri ligger en civilisationskritik. De äldre textilerna sågs i denna tolkningsram som representationer av ett "förr" som liksom idag, användes för att projicera samtidens brännande frågor på (jfr Gustafsson, 2002).

I en feminin tolkningsram med utgångspunkt från tanken om könens olikheter och en komplementär värld, sågs äldre textilier som ett uttryck för kvinnors arbete. Samtidigt var 1800-talets intresse för textilier och textil tillverkning ett uttryck för ett hyllande av det specifikt kvinnliga, i linje med den femininiseringsprocess som tidigare nämnts. En kvinna blev kvinna och uttryckte sin kvinnlighet genom att i vardagen ägna sig åt textil, genom att behärska kunskapen om textilier. På så sätt materialiserades tankarna om vad som ansågs vara kvinnligt i ett textilt görande. Det är ingen slump att kvinnors gåvor till män ofta var resultatet av textila bemödanden, att heminredningsmodet föreskrev allt fler textilier eller att mönsterböcker och mönsterblad trycktes och spreds alltmer. Textilier kom att bli feminina i en symbolisk mening, som uttryck för ett borgerligt kvinnoideal. Överföringen av den textila kunskapen mellan olika generationer kvinnor var väsentlig. Textilt arbete var också en del av den formella utbildning unga borgerliga flickor fick, antingen inom hemmens väggar eller i privata skolor. Att hantera textila tekniker var något som lärdes in från tidig ålder, redan i fyra-femårsåldern fick borgerliga flickor till exempel börja lära sig brodera (Lindberg, 2000:160).

Konstruktionen av den borgerliga kvinnan vilade som tidigare nämnts, på en essentiell grund. Skillnaderna mellan könen sågs som uttryck för naturen och något som inte gick att förändra.² Genom att vissa fält definierades som specifikt kvinnligt skapades också möjligheter för kvinnor att framträda inom ramen för detta fält. Davidoff och Hall menar att ett sådant fält utgjordes av kyrkan. Genom kvinnors ansvar för hem och fostran av det uppväxande släktet, vilade också ansvaret på dem att bibringa de unga en religiös kunskap. På så sätt kunde kvinnor skapa sig en offentlig arena för att förmedla kristendomen till andra kvinnor och till barn. På samma sätt kom hemslöjdsrörelsen och Handarbetets Vänner som grundades av bland andra Sophie Adlersparre 1874, att utgöra motsvarande offentliga arenor för det textila fältet. Föreningen för svensk hemslöjd grundades 1899, följd av Leksands hemslöjdsförening 1904 och ett pärlband av hemslöjdsföreningar i länen runtom i landet. Här kunde kvinnor engagera sig i föreningarna och, om de var ogifta, som föreståndare eller biträden i hemslöjdsbutikerna. I spetsen för verksamheten fanns dock fortfarande män ur de ledande skikten i samhället. Föreningen för svensk hemslöjd hade prins Eugen som ordförande, genom sin position en dörröppnare i många sammanhang. Föreningen Bindslöjden som grundades 1907 i Laholm hade friherre Richard Hermelin som sin engagerade ordförande. Fram till lagen om lika rösträtt och rätt till förfogande av egendom (med undantag för gifta kvinnor) 1921, var det inte juridiskt tillåtet för en kvinna att teckna avtal och ta ansvar för ekonomiska förehavanden och därför var det nödvändigt med en man i spetsen för verksamheten.

Materialiserad kvinnlighet

Organisationen kring textilier kom således att öppna offentliga arenor för kvinnor, genom att det textila fältet under 1800-talet så tydligt kom att föras till den kvinnliga sfären. En skillnad mot tidigare var att en stor del av det tunga och komplicerade arbetet med att få fram en tråd – utgångspunkt för textilt arbete – mer eller mindre försvann när industrialismen gjorde det möjligt att på maskinell väg framställa trådar, spunna, tvinnade, färgade och färdiga att bruka. Den tidigare hushållsnära produktionen av till exempel lin, innebar en komplicerad process från linfrö till spunnen tråd där större delen av hushållet var involverat i högre eller mindre utsträckning. Den nya tiden ställde inte längre samma krav på hushållets alla medlemmar oav-

2 Lövkrona menar att i det förmoderna samhället sågs naturlighet som ett uttryck för Guds vilja (Lövkrona, 1999:37).

sett kön, och det var möjligt att ensidigt förlägga den textila produktionen, reproduktionen och hanteringen till kvinnors sfär. Genom denna process kom textilier som objekt att betraktas som materialiserad kvinnlighet. Delar av det textila görandet var fortfarande en del av den osynliga ekonomin inom hushållens väggar. Produktion och reproduktion av textilier ingick i hushållandet och en sparsamhet på det området medverkade till hushållets välfärd. Till det textila görandet knöts tankar om att det befrämjar skötsamhet och hög moral, inte minst inom ramen för hemslöjdsrörelsen. Men det skapades också ett större utrymme för ett annat slags friare skapande som hänger samman med nya bostäder, nya inredningsideal och moden samt ytterst en ny ekonomi.

Textilier och politisk feminism

Det finns en parallellitet mellan ett uppmärksammande av textilt görande och en politisk feminism som jag avslutningsvis tänker beröra. Sophie Adelsparre var inte bara grundaren av Handarbetets Vänner 1874, utan dessutom aktiv i den borgerliga kvinnorörelse som formade sig i Fredrika Bremerförbundet 1884. Slutet av 1800-talet innebar inte bara en långtgående femininiseringsprocess, utan också en stark och livaktig debatt kring maktfrågan mellan män och kvinnor samt kring möjligheterna för kvinnor att bli myndiga och därmed få rösträtt och fri bestämmanderätt över sin egendom. Det patriarkala systemet som innebar mäns lagliga rätt att bestämma över kvinnor både diskuterades och ifrågasattes. Detta skedde samtidigt som talet om textilier som uttryck för sann kvinnlighet kom att ses som en självklarhet.

Det tidiga 1900-talets bildande av hemslöjdsföreningar kulminerade och blev manifest under 1920-talet. Den kvinnliga rösträtten genomfördes i Sverige 1921. Första världskriget tog slut 1918 och det omfattande kvinnoöverskottet i de krigsdrabbade länderna födde en ny syn på kvinnors uppgift och möjligheter i samhället. Ensamstående kvinnor var tvungna att försörja sig och kunde inte längre förlita sig på ett patriarkalt system där män var skyldiga att ta det ekonomiska ansvaret för systrar, hustrur, mödrar och döttrar. En ny kvinnorörelse föddes och samtidigt ett intresse för textilt görande som blev synligt i en omfattande handboksproduktion. Lika synligt var det i veckopressen, till exempel i den vitt spridda tidningen *Allers* med dess mönsterbilagor och instruktioner om hur man broderar näsdukar och kraggarnityr, knyter makramé, tillverkar kuddar och stickar jumprar.

Under 1970-talet var det dags för en ny våg av diskussioner kring kvinnors ställning och rättigheter. Samtidigt ökade intresset igen för det textila görandet. En mängd böcker gavs ut som handlar om hur man stickar, syr, virkar eller väver. Många av dem finns fortfarande att låna på kommunala bibliotek. Veckotidningarna fylldes av mönster och av artiklar om textila tekniker och hur man kan göra. Det fria skapandet stod i fokus, amatören hyllades och man tog hjälp av historien för att se hur man tillverkade textilier före industrialismen. Louise Waldén beskriver i sitt bidrag till antologin *Den vackra nyttan: om hemslöjd i Sverige* (1999) hur tidningen *Vi människor* publicerade kvinnomärket i form av ett korsstygnbroderi i julnumret 1973. De kraftiga läsarreaktionerna kan sammanfattas i två linjer: den ena gjorde gällande att brodera eller på annat sätt ägna sig åt textilt görande är förspilld kvinnokraft och ett svek mot kvinnors kamp för lika rättigheter som män. Tiden som ägnas åt textilier är ett hinder för andra väsentligare uppgifter. Den andra linjen menade att textilt görande alltid har varit en del av kvinnors liv och är därför en del av det kvinnliga kulturarvet. Dessutom är det inte fråga om ett förtryckande arbete, utan frigörande och kreativt. Waldén pekar på en generationsanalys utifrån sina egna erfarenheter:

Efter kulturbärarna, som behärskar kunnigheten (farmor), kommer de som måste ta avstånd från arbetet för att inte förslavas under det (mamma). Varefter följer en generation (jag) som vill återknyta till arbetet, men där kunnigheten gått förlorad. (Waldén, 1999:72).

Idag är feminismen som politiskt fenomen återigen i fokus. Samtidigt publiceras en mängd böcker på temat skapa fritt i textil. Gemensamt för dem är det unga tilltalet och poängterandet av den frigörande formgivningen som ett uttryck för den skapande och kreativa individen. Det handlar om att bli synlig genom att göra textil. I Dagens Nyheters resebilaga publicerad den 24 april 2005 kan man läsa om en utställning i London arrangerad av Londons Crafts Council med titeln "Knit 2 Together". Så här beskrivs utställningen:

Femton internationella konstnärer har förfärdigat allt från enorma spindelvävar till stickade sexannonser. Här blandas lyriskt och excentriskt: skira, ljusa "andeklänningar", fågelkläder, stickat människohår och dito tv-apparater. Flera av de medverkande ser stickningen som en radikal politisk handling; ett ställningstagande mot konsumtionshets och kommersialism, ett uttryck för kreativitet, självförsörjning och fredlig meditation. (DN 2005-04-24).

Textilier och textilt görande har här kommit att bli ett uttryck för ett politiskt ställningstagande. Görande ställs i relation till tid. Att väva en väv eller sticka en tröja tar den tid det tar och att tillverka textilier blir en protest mot den tidskompression och stress som man menar råder i dagens samhälle.

Referenser

- Andersson, Rosemarie (2000): "Genus och makt i en förindustriell arbetsdelning: plädering för en ny begreppsanvändning", i Gudrun Andersson (red.), *Bedrägliga begrepp: kön och genus i humanistisk forskning*, Uppsala/ Historiska institutionen, s. 75–95.
- Collin, Maria (1921): *Bygdeslöjd och forntidskult*, Lund: Lindstedt.
- Connell, R.W. (2003): *Om genus*, Göteborg: Daidalos.
- Davidoff, Leonora & Catherine Hall (1987): *Family fortunes: men and women of the English middle class, 1780–1850*, Chicago: University of Chicago Press.
- Fett, Harry (1945): "Folkekunst", i: *By og bygd 1945*, Oslo: Norsk Folkemuseum.
- Fiebranz, Rosemarie (2002): *Jord, linne eller träkol?: genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis: Univ.-bibl.
- Gustafsson, Lotten (2002): *Den förtrollade zonen: lekar med tid, rum och identiteter under medeltidsveckan i Visby*, Nora: Nya Doxa.
- Horneij, Ruth (1991): *Bonaderna från Överhogdal*, Östersund: Jämtlands läns museum.
- Jansson, Sören (1999): "Det svenska paret: en historisk betraktelse över ett modernt projekt", i: Birgitta Meurling m.fl. (red.): *Familj och kön: etnologiska perspektiv*, Lund: Studentlitteratur.
- Lindberg, Anna Lena (2000): "Den broderande konstnären: om genre, konstnärskap och kön", i: Anita Göransson (red.), *Sekelskiftet och kön: strukturella och kulturella övergångar år 1800, 1900 och 2000*, Stockholm: Prisma.
- Lövkrona, Inger (1999): "Kön, familj och arbete", i: Birgitta Meurling m.fl. (red.), *Familj och kön: etnologiska perspektiv*, Lund: Studentlitteratur.
- Lövkrona, Inger (2001): "Hierarki och makt: genusperspektiv på arbetsdelningen i det tidigmoderna hushållet", i: Britt Liljewall m.fl. (red.), *Kvinnor och jord: arbete och ägande från medeltid till nutid*, Stockholm: Nordiska museet.
- Pochat, Götz (1981): *Estetik och konstteori: en översikt. 2, Barocken till 1800-talets mitt*, Stockholm: Akademilitteratur.
- Salomonsson, Karin (1998): *Fattigdomens besvärjelser: visionära ideal och vardagliga realiteter i socialt arbete*, Lund: Historiska media.
- Semper, Gottfried (1860): *Die Textile Kunst für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst*, Frankfurt: Vrl. für Kunst & Wissenschaft.
- Waldén, Louise (1999), "Handarbetet – hatat och hyllat", i: Gunilla Lundahl (red.), *Den vackra nyttan: om hemslöjd i Sverige*, Hedemora: Gidlund.
- Wikman, Sture (1996): *Fenrisulven ränner: en bok om vävarna från Överhogdal*, Östersund: Jamtli/ Jämtlands läns museum.
- Zickerman, Lilli (1999): *Lilli Zickermans bästa: hemslöjdstankar från källan*, Umeå: Hemslöjden.

Kulturaliseringen av litteraturstudiet i skola och högre utbildning

Magnus Persson

Magnus.Persson@lut.mah.se

Lärarytbildningen, Malmö högskola

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005. Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Hur har den internationellt sett mycket påtagliga kulturella vändningen inom humanvetenskaperna påverkat studiet av litteratur i den svenska skolans litteraturundervisning och i disciplinen litteraturvetenskap? Har vidgningen av litteraturstudiet till att omfatta alla tänkbara typer av kulturella texter och praktiker blivit en realitet också i Sverige? Vilka likheter och skillnader finns det mellan den kulturella vändningens avtryck i skolans svenskundervisning respektive litteraturvetenskapen? Är skolan som vanligt eftersläpande vad gäller anammandet av ny teori eller har den tvärtom gått längre i sina ansträngningar att reformera litteraturstudiet i kulturell riktning än vad storebror litteraturvetenskapen gjort? Syftet med mitt paper är att utifrån några konkreta exempel diskutera dessa frågeställningar, men också att teckna konturerna av den motsägelsefulla diskursiva och institutionella logik som ligger bakom det myckna talet om kultur och kulturella vändningar i det sen- eller postmoderna samhället.

Kulturaliseringen av litteraturstudiet i skola och högre utbildning¹

”Förr i tiden var rockmusik en avkoppling från dina studier; nu kan det mycket väl vara rockmusik du studerar.”² Terry Eagleton ger i början av sin bok *After Theory* en underhållande och bara delvis överdriven bild av vad den kulturella vändningen betytt för ett ämne som litteraturvetenskap. Gamla självklarheter är som bortblåsta, till exempel att Jane Austen är en större författare än Jeffrey Archer. I stället för närläsningar av den västerländska kanons mästerverk ägnar sig nu litteraturvetare som inte vill bli betraktade som hopplöst insnöade och ohippa hellre åt sådana saker som fotfetischismens hermeneutik eller navelpeircingens politik, skriver Eagleton.

Det akademiska litteraturstudiet tycks ha genomgått en dubbel kulturalisering. Å ena sidan har repertoaren av möjliga studieobjekt utvidgats till att omfatta i stort sett vilka kulturella texter eller fenomen som helst, exempelvis i form av analyser av ett shoppingcentrum eller en såpopera som vore de litterära texter. Å andra sidan har litteraturen i snävare mening (romaner, dikter o.s.v.) i stigande utsträckning kommit att läsas i kulturella termer (som symptom, ideologi, diskurs eller något annat).

Hur har denna internationellt sett mycket påtagliga kulturella vändning inom humanvetenskaperna påverkat studiet av litteratur i den svenska skolans litteraturundervisning och i disciplinen litteraturvetenskap? Har kulturaliseringen av litteraturstudiet blivit en realitet också i Sverige? Vilka likheter och skillnader finns det mellan den kulturella vändningens avtryck i skolans svenskundervisning respektive litteraturvetenskapen? Anledningarna till att jag också

1 Denna text är tillkommen inom ramen för forskningsprojektet ”Varför läsa skönlitteratur i det postmoderna samhället? Legitimeringsgrunder för litteraturläsning i skola och högre utbildning”. Projektet finansieras av Vetenskapsrådets utbildningsvetenskapliga kommitté och pågår 2004–2008.

2 Terry Eagleton, *After Theory*, New York 2003, s. 3.

vill dra in litteraturstudiet i skolan är flera, men den viktigaste av dem kan formuleras som en möjligen provocerande fråga: Är skolan som vanligt eftersläpande vad gäller anammandet av ny teori eller har den tvärtom gått längre i sina ansträngningar att reformera litteraturstudiet i kulturell riktning än vad litteraturvetenskapen gjort? Syftet med mitt paper är att diskutera dessa frågeställningar, men också att teckna konturerna av den motsägelsefulla diskursiva och institutionella logik som ligger bakom det myckna talet om kultur och kulturella vändningar i det sen- eller postmoderna samhället.

Eagleton inleder sin bok med ett kallt konstaterande: "The golden age of cultural theory is long past."³ Den kulturella vändningen skulle alltså vara på väg att klinga av. Tecken på detta saknas förvisso inte. Man kan sedan en tid märka en reaktion mot den teoriboom som inleddes på 1960-talet och formligen exploderade under 1980-talet. Kopplingarna mellan teoriboomen och den kulturella vändningen är mycket starka. Som Jonathan Culler uttrycker det: *cultural studies* är den praktik som *theory* inbjuder till.⁴

Men boktitlar som *Post-Theory*, *Reading After Theory*, *What's Left of Theory?* och *Life After Theory* vittnar om ett groende missnöje med sakernas tillstånd, ett missnöje som kan ta sig olika uttryck, alltifrån ett totalt avvisande av de senaste decenniernas tongivande teoribyggen till en mer modest önskan om att problematisera teorins starka ställning samt utveckla den i nya riktningar. Motståndet mot det som i brist på bättre och på grund av sin eklektiska och gränsöverskridande karaktär kort och gott kom att benämnas *theory* har kanske varit särskilt starkt i det land som annars uppvisat en närmast omättlig aptit på kontinental teori, det vill säga USA. Nu tänker jag inte på den typen av teorimotstånd som under hela perioden artikulerats av representanter för det gamla humanistiska paradigmet, som till exempel E. D. Hirsch eller Allan Bloom. Det slående är i stället hur flera av teoriboomens tungviktare nu vänder sig bort från den teori de själva varit med om att skapa. Harold Bloom är ett uppenbart exempel. Bloom går i *Den västerländska kanon* till rasande angrepp mot kulturteorin i alla dess skepnader. Denna förtrytelsens skola, som han kallar den, innebär det egentliga litteraturstudiets död. Politiseringen av all tolkningsverksamhet och vidgningen av litteraturbegreppet till att omfatta populärkultur och andra medier är dödsstöten för kanon:

Idag, då jag är omgiven av professorer i hip-hop; av robotar byggda av gallisk-germansk teori; av ideologer som uteslutande ägnar sig åt "genus" eller diverse sexuella trossamfund; av multikulturalister över alla gränser: idag inser jag att litteraturstudiets balkanisering är irreversibel.⁵

Bloom är långtifrån ensam om att vända teorin ryggen. Makt- och ideologikritikern Frank Lentricchia har till och med gjort offentlig avbön och tagit avstånd från sitt tidigare liv som politiskt engagerad teoretiker. Han bär i en omdiskuterad artikel vittnesbörd om sitt liv som nyfrälst. Frälsaren heter Litteraturen.⁶

Frågan är då om och i så fall hur denna problematik har spelats ut i en svensk kontext. Här finner sig genast ett antal frågor som kretsar kring temporalitet. Jag nämnde tidigare att skolan traditionellt varit eftersläpande i förhållande till litteraturvetenskapen. Svensk litteraturvetenskap anses i sin tur ofta vara eftersläpande i förhållande till teoriutvecklingen ute i stora världen. Vi producerar sällan någon egen teori och importerar ny teori ganska sent, brukar det heta, ofta ackompanjerat av avundsjuka sneglingar mot exempelvis våra danska kollegor. Mina – och sessionens – frågeställningar kompliceras alltså eventuellt av ytterligare en

3 Ibid., s. 1.

4 Jonathan Culler, *Literary Theory. A Very Short Introduction*, Oxford & New York 1997, s. 42.

5 Harold Bloom, *Den västerländska kanon. Böcker och skola för eviga tider* (1994), Stockholm & Stehag 2000, s. 573.

6 Frank Lentricchia, "Last Will and Testament of an Ex-Literary Critic", *Lingua Franca*, September/October 1996.

form av eftersläpning som tillspetsat kan formuleras så här: den kulturella vändning vars genomslag i Sverige många längtar efter och ser som en välkommen teoretisk uppdatering håller kanske redan på att bli överspelad internationellt och ersättas av någon annan och nyare vändning, exempelvis en anti-teoretisk eller anti-kulturalistisk.

Den sista frågan är intressant men får bli hängande i luften till förmån för min huvudfråga. Är det befogat att med titeln på en av Antony Easthopes böcker tala om en rörelse från *Literary into Cultural Studies*?⁷ Och har Blooms elegiska reflexioner någon bäring på svenska förhållanden?

Jag tror inte att litteraturstudiet som sådant har någon framtid, med det betyder inte att litteraturkritiken kommer att dö. Kritiken kommer att överleva som en avläggare till litteraturen, men antagligen inte på våra undervisningsanstalter. Studiet av västerländsk litteratur kommer också att fortleva, men i mycket mindre skala, jämförbar med den som institutionerna för klassiska språk nu lever efter. Det som idag kallas "engelska institutionen" kommer att döpas om till "institutionen för kulturstudier", och där kommer Batman, mormonska temaparker, television, film och rockmusik att efterträda Chaucer, Shakespeare, Milton, Wordsworth och Wallace Stevens.⁸

Ett av många sätt att undersöka denna problematik på är att jämföra styrdokumentet för svenskämnet och litteraturvetenskapen, dels med varandra, och dels med den ovan skisserade internationella utvecklingen. Jag har naturligtvis inte ambitionen att ge några entydiga och definitiva svar på de mycket omfattande och komplexa frågeställningar som hittills ventilerats. Men jag tror att det empiriska materialet, även om det är litet och självfallet inte säger någonting (bestämt) om hur litteraturundervisningen ser ut i praktiken, åtminstone kan ge en indikation på hur omfattande den eventuella kulturaliseringen av litteraturstudiet är, samt ringa in några av dess framträdande karakteristika. Materialet består av de nu gällande kursplanerna för ämnet svenska i grundskolan och gymnasieskolan, samt kursplaner och litteraturlistor för ämnet litteraturvetenskap (på grundnivå) från fyra lärosäten: Stockholm, Göteborg, Lund och Uppsala.⁹ Men först några nedslag i den interna litteraturvetenskapliga ämnesdebatten.

Litteraturvetenskapen, teoriboomen och den kulturella vändningen

Litteraturvetenskapens ställning och teorins inflytande på ämnet i Sverige har nämligen diskuterats åtskilligt de senaste åren, bland annat i ett antal nummer av *Tidskrift för litteraturvetenskap*.¹⁰ Det slående är att olika ämnesföreträdarens lägesbedömningar skiljer sig mycket radikalt. Med resonemang som lika gärna kunde varit Harold Blooms sammanfattade till exempel Peter Luthersson för några år sedan läget för litteraturvetenskapen. Med hänvisning till Eliotforskaren Barbara Everett talade han om ämnets politisering: "Horder av neomarxister och feminister och multikulturalister studerar litterära verk med den enda avsikten att fastställa om diktarna ifråga är ideologiskt presentabla eller ej, om texterna står i överensstämmelse med den enda sanna läran eller inte."¹¹ Lite längre fram i texten framgår det att Luthersson tänker sig att denna utveckling också gäller svenska förhållanden:

7 Antony Easthope, *Literary into Cultural Studies*, London & New York 1991.

8 Bloom 1994/2000 s. 575.

9 Kursplanerna i litteraturvetenskap gäller vårterminen 2005 och har hämtats från respektive institutions hemsida.

10 Se särskilt nr 3–4, 2000 (tema: litteraturvetenskap på 2000-talet); nr 1, 2001 (fortsatt ämnesdebatt med utgångspunkt i föregående nr); nr 4, 2002 (tema: teorins ställning i svensk litteraturvetenskap).

11 Peter Luthersson, "Modernisterna, samhället och det politiskt korrekta. Om modernismens när, var och hur", *Tvärsnitt*, nr. 1 1997, s. 23. Se även Lutherssons "Humanioras blodförlust. 11 punkter i en paranoiakritik", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr 3–4 2000, s. 28–32.

Att farsoten sprider sig kan varje läsare av kultursidor och varje besökare av litteraturvetenskapliga seminarier intyga. Överallt poppar det nu upp rättfärdighetshjältar, skribenter som försörjer sig på att vara indignerade när någon har trampat i klaveret. Kulturjournalistiken och den forskning som samspelar med den urartar till en tävling om vem som kan skrika högst och hitta de snitsigaste vändningarna i klandret och den hycklade upprördheten.¹²

Enligt Luthersson genomsyrar alltså teoretiseringen, politiseringen och kulturaliseringen ämnet också i Sverige. En liknande bedömning gör Staffan Bergsten, som dock inte uppehåller sig vid frågan om teorins specifikt politiska eller kulturalistiska implikationer.¹³ Han skriver att man nu kan bevittna en "teorisjuka", vilket bland annat innebär att litteraturvetarna reducerar poesin till "drivmedel för sina teorimaskiner". Teorin ersätter litteraturen som det primära och litteraturen "som källa till glädje och livskunskap" blir ointressant. Dess funktion som "själens och samhällets läkemedel" måste återupprättas, avslutar Bergsten sin artikel.

Diametralt motsatta bedömningar av ämnesutvecklingen än Lutherssons och Bergstens görs av bland andra Lisbeth Larsson och Per Erik Ljung. Larsson skriver (i en direkt replik till Luthersson):

Den "cultural turn" som kom efter den omtalade "linguistic turn" i USA har knappast skyttat inom svensk litteraturvetenskap. Problemet här är heller inte den explosiva vidgning av fältet som fått [Harold] Bloom och [Stanley] Fish att vrida sina händer. Det är snarare en fortgående utarmning. Vare sig ett globalt perspektiv, kvinnors texter, ursprungsbefolkningens eller invandrarnas, har på något sätt kommit att hota intresset för Strindberg, Ekelund eller Ekelöf inom svensk litteraturforskning. Tvärtom finns det en stark tendens att inskränka såväl urvalet av författare som anses forskningsmässigt intressanta som de typer av problem som behandlas.¹⁴

Om Lutherssons och Bergstens iakttagelser är korrekta kunde man rimligen förvänta sig åtminstone *några* starka avtryck av detta i ämnets kursplaner och litteraturlistor. Svaret på frågan om litteraturvetenskapen kulturaliserats också i Sverige kan – utifrån mitt material – göras mycket kort: Nej. Jag är därför böjd att hålla med Per Erik Ljung när han sorterar in Bergstens polemik i de av både litteraturkritiker och litteraturvetare "nästan reflexmässigt framförda klagomålen" på ämnet. Rör det sig, som Ljung antyder, om självbedrägeri och rena tankespöken?

Man vet att det man säger inte är sant, men säger det ändå. Man vet att det råder en massiv *main-stream* på institutionerna och säger ändå att de är sjuka av derridism och termbevis. Man undervisar själv på grundnivån och vet att studiet domineras av en kring 1959 organiserad, kanonstyrd litteraturhistoria – och säger ändå offentligt att allt håller på att balla ut i postkolonialism och feminism.¹⁵

Redan en snabb genombläddring av styrdokumentet från de fyra lärosätena för de två första terminernas studium av ämnet visar mycket riktigt på en i stora drag opåverkad och intakt ämneskonception. Det är ett studium av litteratur i dess hävdvunna och pre-kulturalistiska form som gäller. Undantaget är de feministiska perspektiven på litteratur, som kan vara mer eller mindre starkt framskrivna.¹⁶ Annars uppvisar dokumenten inga betydande skillnader

12 Luthersson 1997, s. 25.

13 Staffan Bergsten, "Själens balsam eller teoriens drivmedel? Litteraturvetenskapens kris återkommande ämne för intern debatt", *Upsala Nya Tidning* 1 augusti 2001. Bergstens artikel är en recension av *TjL* nr 1 2001.

14 Lisbeth Larsson, "The Ethical Turn", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3–4 2000, s. 61f.

15 Per Erik Ljung, "Inbillning och utbildning", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 4 2002, s. 16.

16 Anna Williams hänvisar till en rapport från år 2000 som på uppdrag av jämställdhetskommittén vid Uppsala universitet undersökt hur genusperspektivet integreras i undervisningen på grund- och påbyggnadsnivå.

jämfört med exempelvis när jag själv påbörjade mina studier i ämnet för drygt femton år sedan.

I de korta syftesformuleringarna för utbildningarna ("Kursens mål") återkommer med smärre variationer följande mål: ökad litterär kompetens, förtrogenhet med litteraturvetenskaplig terminologi samt litteraturhistorisk orientering. Kursplanen från Stockholm får exemplifiera:

Kursens mål är att genom prövning av ett vetenskapligt betraktelsesätt underlätta tilläggen av olika typer av litterära verk, ge grundläggande kunskaper om främst den västerländska litteraturens utveckling och aktuella karaktär samt ge inblick i litteraturvetenskaplig metodik och forskning.¹⁷

Utöver dessa mål lyfter till exempel Uppsala redan i målformuleringarna fram att den litteraturhistoriska orienteringen särskilt skall uppmärksamma de kvinnliga författarnas villkor.¹⁸ I Lund görs en mera generell öppning mot kulturell kontextualisering när man skriver att utbildningen syftar till "att utveckla förmågan att analysera och tolka litteratur och litteraturens roller och funktioner i ett allmänskulturellt perspektiv."¹⁹ Annars finns det ingenting i, de i och för sig mycket kortfattade, målen som indikerar att ämnet skulle vara på väg att kulturaliseras.

Tre begrepp bildar nu som då det underliggande fundament som struktureringen av utbildningarna vilar på: epok, genre, kanon. De första två terminernas studier är i allt väsentligt organiserade enligt den kronologiska litteraturhistoriska orienteringens princip. Utrymmet mellan introduktionskursens presentation av metodisk elementa och den avslutande uppsatskursen upptas således av en vandring genom den nationella och västerländska litteraturens historia från antiken till våra dagar.²⁰

En annan viktig struktureringsprincip är uppdelningen av stoffet på de tre huvudkategorierna epik, lyrik och dramatik. Sedan gammalt finns ju också särskilda handböcker med analysmodeller avpassade för respektive grundform. Gamla trotjänare som Bertil Rombergs *Att läsa epik* (1970) används fortfarande i Uppsala och Stockholm. Den senaste trilogin handböcker från Studentlitteratur finns representerad med en eller flera titlar på litteraturlistorna: Lars Elleströms *Lyrikanalys* (1999), Claes-Göran Holmbergs & Anders Ohlssons *Epikanalys* (1999) samt Birthe Sjöbergs *Dramatikanalys* (1999). Dessa tre är naturligtvis teoretiskt och metodiskt uppdaterade i förhållande till sina föregångare, men kan knappast tas som intäkt för att ämnet står mitt uppe i en kulturell vändning. Öppningar mot ett bredare textbegrepp förekommer förvisso. Så behandlar till exempel Elleström en rocktext av Nick Cave. Holmberg och Ohlsson viger ett kapitel åt jämförelser mellan litteraturens och filmens berättarteknik.

Under det första årets litteraturstudier möter studenterna ungefär 15–20 kvinnliga författare och 100–120 manliga. Williams, "Genus! Genus överallt! Genusforskningens fäste i litteraturvetenskapen", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3–4 2000, s. 83.

17 Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet, "Kursplan för grundkurs i litteraturvetenskap, 20 poäng".

Hämtat från <<http://www.littvet.su.se/littvet/kursplaner/KPgrk20.html>>. Hämtat 26 januari 2005.

18 Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, "Litteraturvetenskap A". Hämtat från <<http://www.littvet.uu.se/littvet%20A.html>>. Hämtat 26 januari 2005.

19 Litteraturvetenskapliga institutionen, Lunds universitet, "LIV 040: Litteraturvetenskap 1–40p". Samtliga kurser och delkurser på grundutbildningsnivå nås via <<http://www.litt.lu.se/meny/Utbildning/Grundutbildning/>>. Hämtat 26 januari 2005.

20 Smärre avvikelser från denna uppläggning förekommer. I Stockholm integreras ämnes- och metodpresentationen med det första litteraturhistoriska blocket (antiken och medeltiden) i delkurs 1. Den kronologiska dispositionen av stoffet är inte lika dominerande här. Termin två består till exempel enbart av en litteraturhistorisk delkurs, som sedan följs av i tur och ordning en delkurs om analys, en tematisk fördjupningskurs samt den avslutande uppsatsen. Både i Lund och Uppsala kan man termin två välja att i en delkurs fördjupa sig inom en viss litteraturhistorisk epok.

Handböckerna resonerar också om kontextualiseringens roll i analysarbetet och lyfter i samband med detta fram den litteraturvetenskapliga teoriboomen. Men dessa öppningar är enligt min mening för få och svaga för att göra det berättigat att tala om något paradigmskifte i kulturalistisk riktning. I centrum står trots allt fortfarande den *litterära* texten.

Det tredje fundamentet utgörs av kanonbegreppet, eller snarare det kanoniska tänkandet. Litteraturvalet uppvisar både en stark samstämmighet (konsensus om man så vill) mellan de fyra lärosätena rörande vilka författarskap och verk som bör studeras och en påfallande stabilitet över tid. Den utvidgning av kanon som kan noteras gäller i huvudsak tidigare utdefinierade eller marginaliserade kvinnliga författarskap. Samtliga fyra lärosäten använder till exempel sig av fembandsverket *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* som ett komplement eller korrektiv till de två annars dominerande översiktsverken – Lönnroths och Delblancs sjubandsverk *Den svenska litteraturen* samt Olssons och Algulins tvåbandsverk *Litteraturens historia i Sverige* och *Litteraturens historia i världen*.²¹

Bergstens farhågor om att ämnet lider av teorisjuka och att fokus helt förskjutits från litteraturen till teorier om litteraturen finner inget som helst stöd i styrdokumentet för grundnivåns studier i ämnet. Det är de litterära texterna som dominerar massivt. Antalet teoretiska texter är förhållandevis få, sällan mer än någon enstaka per delkurs. Den privilegierade tolkningsnyckeln blir, genom den omfattande handboksläsningen, får man anta, traditionellt litteraturhistorisk (och genreanalytisk). Vad gäller texturvalet kan man likaså snabbt konstatera att det i hög grad styrs av de läromedelspaket i antologiform som finns tillgängliga på marknaden. Om detta urval kan man något hårdraget säga att det kännetecknas av en traditionell kanon som dels är nationell, dels västerländsk. Postkolonialismens segertåg och intresset för andra kulturers olika litterära arv har inte inneburit någon omvälvning på ämnets grundnivå. Populärlitteratur och andra medier lyser, med något enstaka undantag, likaså med sin frånvaro. En del av detta till ämnesmarginalen förpassade stoff kan studenterna i vissa fall välja att fördjupa sig i inom ramen för temastudier och uppsats. Utrymme kan alltså ges för vidgningar åt ena eller andra hållet, men då som föremål för specialstudier.²² Intrycket av ett ämne med en fast kärna bestående av en traditionell kanon kvarstår.

Grundstudenternas första möte med teori utgörs säkert för många av antologin *Litteraturvetenskap – en inledning* (1998). Antologin finns med på litteraturlistorna från alla fyra lärosätena. Det är lite ironiskt att den bok på litteraturlistorna som får ses som en direkt produkt av teoriboomen har just den tidigare nämnde Staffan Bergsten som redaktör. I tolv kapitel redogörs för olika grenar inom ämnet. Nya linjer inom etablerade traditioner som biografisk, litteratursociologisk och idéhistorisk litteraturforskning dras upp. Men ett par av de ismer som särskilt förknippas med boomen efter sextiotalet finns också representerade, såsom dekonstruktionen och nyhistoricismen. Mera direkt politiserade grenar av teorin är också företrädade, här av feminismen och marxismen.

Det finns mycket gott att säga om denna antologi, inte minst att den redan på grundnivån ger studenter en aning om de enorma förändringar som präglar ämnet ur ett internationellt perspektiv. Det ger en bild av vad som är *möjligt* att ägna sig åt som litteraturvetare. Och det är ganska mycket. Bengt Landgren skriver till exempel följande om litteraturbegreppets vidgning:

Begreppet "litteratur" inom litteraturvetenskapen betecknar nu för många forskare texter och texttyper också utanför den traditionella genreindelningen: olika slags populärlittera-

21 Utrymmet för respektive litteraturhistoria varierar självfallet mellan de olika lärosätena.

22 Så kunde till exempel andraterminsstudenterna i Stockholm som fördjupning vårterminen 2005 välja bland delkurser som "Utblickar: Äldre texter från andra världsdelar", "Barn- och ungdomslitteratur" och "Magisk realism". Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet, "Fortsättningskurs i litteraturvetenskap, 20 poäng". Hämtat från <<http://www.littvet.su.se/littvet/kurser/fk.html>>.

tur, sångtexter, barnböcker, kriminalromaner, veckotidningsnoveller, dokumentärer, reportage, journalistiska kåserier, självbiografier m.m. Vad man nu än må tycka om denna utveckling alltifrån 60-talet (ca), som lett till att ordet "litteratur" kommit att omfatta praktiskt taget allt skrivet (utom, tills vidare i varje fall, bruksanvisningar, recept, telefonkataloger och andra texter för praktiskt bruk), så är utvidgningen av ordets betydelse ett faktum. Att försöka låsas som om denna utvidgande förskjutning av ordbetydelsen aldrig ägt rum eller att förespråka en återgång till en annan, mera inskränkt användning av ordet "litteratur" är meningslöst.²³

Kontrasten mellan det vidöppna fält som skisseras av Landgren – som kunde gjorts ännu öppnare om man dessutom inkluderat texttyper som inte är skriftbaserade – och det fält som förkroppsligas i styrdokumentet är slående, för att uttrycka det milt. Studenter – och lärare – är fångade i en klyfta mellan teori och praktik, och klyftan förefaller vara milsvid. Frågan måste ju ändå infinna sig: Varför säger vi en sak och gör något helt annat. Varför talar vi så gärna om teoriboomen och den kulturella vändningen trots att de inte tycks göra några bestående avtryck i verksamheten?

Det finns med andra ord en stark förändringsobenägenhet, vars orsaker säkert är många, komplicerade och motsägelsefulla. Jag tror att trögheten i första hand skall tillskrivas traditionens makt. Den påfallande konservatismen kan naturligtvis vara av ideologisk natur, men också av pragmatisk. En viktig styrprincip för litteratururvalet är, som jag redan har varit inne på, de handböcker och antologier som finns tillgängliga på marknaden. Eftersom lejonparten av skönlitteraturen läses i svensk översättning och – inte minst ur studentens synvinkel – helst inte skall vara utspridd i allt för många olika böcker, eller enbart serveras i form av stenciler, faller det sig "naturligt" att urvalet till stor del präglas av innehållet i antologier som Lennart Breitholtz *Litteraturens klassiker*. Mot detta kan man å andra sidan invända, som Anders Johansson gör i ett polemiskt inlägg i *Tidskrift för litteraturvetenskap*, att bekvämlighetsskäl inte är någon vidare ursäkt. Genom det fortsatta bruket av antologier med fyrtio år på nacken bidrar man enligt Johansson till att reproducera en ideologi om litteraturen såsom någonting givet och oföränderligt. Litteraturhistorien naturaliseras i stället för att problematiseras:

Så istället för att ifrågasätta, ompröva och variera, vårdar vi vår litteraturhistoria som en nationalpark där inga intrång, inga tillägg, inga förändringar får göras. Allt ska bevaras, men det vi bevarar är en stelnad konvention, vars enda nödvändighet ligger i att den har hängt med så pass länge.²⁴

En rimlig fråga att ställa sig är varför det trots allt inte producerats några nya läromedel utifrån andra principer och urvalskriterier än de hävdvunna? Kan det vara så att antologierna avspeglar en traditionalism som faktiskt är ämnets egen? Att läromedelsutbudet svarar ganska väl mot de reella behoven?

23 Bengt Landgren, "Vad är en litterär text", *Litteraturvetenskap – en inledning*, red. Staffan Bergsten, Lund 1998, s. 22. Man kan dock hos Landgren, och andra forskare, ana en viss oro över den enorma vidgningen av litteraturbegreppet och den medföljande vidgningen av vad som kan anses vara ett legitimt studieobjekt för en litteraturvetare. Resten av Landgrens text kretsar nämligen kring frågan vad det är som "gör litteratur till just litteratur" (s. 23). En liknande rörelse från en inledande, och bejakande, beskrivning av litteraturens och litteraturstudiets vidgning till ett avslutande memento kan urskiljas i Anders Palms karakteristik av "Det heteronoma tillståndet", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr 1 2001. Palm menar att frågorna om litteraturens särart och värde långtifrån är självklara idag. Icke desto mindre kräver frågorna vår fortsatta odelade uppmärksamhet: "Om litteraturen är en konstart måste den också utforskas och förstås just i sin egenskap av konst, det vill säga i den särskildhet och med det värde, som tillåter oss att säga att god litteratur är bättre än dålig (s. 17)."

24 Anders Johansson, "Litteraturhistorien som natur. Reflektioner över grundutbildningens litteraturlistor", *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 2 2001, s. 85.

Att ämnet som helhet skulle vara så strömlinjeformat som kursplanerna och litteraturlistorna för grundnivån ger intrycket av motsägs dock av en hastig överblick över forskningsprofiler och teoretiska preferenser inom det litteraturvetenskapliga forskarsamhället, som snabbt visar att den kompakta homogenitet som tycks genomsyra grundutbildningen inte har någon motsvarighet högre upp i systemet, även om heterogeniteten sannolikt inte är så stor som det med förtjusning eller bestörtning ofta hävdas (jfr Luthersson och Larsson ovan). De återkommande debatterna om ämnets ställning, eller rentav "kris", visar att det långtifrån råder någon konsensus, vare sig om hur det faktiskt ser ut eller hur det borde se ut.

Visst har teoriboomen haft ett inflytande också på svensk litteraturvetenskap. Åtminstone sedan sjuttioalet har delar av denna nya teori importerats, diskuterats och ibland också tillämpats.²⁵ Dock är mitt bestämda intryck att införlivandet av ny teori sällan lett till en *radikal* omprövning av ämnets grundantaganden.²⁶ Enligt dessa är det fortfarande den nationella, kanoniserade skönlitteraturen som bör utgöra ämnets kärna. Ny teori kan följaktligen appliceras på de vedertagna studieobjekten, men studieobjektens karaktär av ämnets givna essenser har sällan ifrågasatts.²⁷ Detta betyder inte att andra studieobjekt och forskningsinriktningar skulle vara omöjliga, bara att det fortfarande finns en outtalad överenskommelse om studieobjektens rangordning i en litteraturvetenskaplig värdehierarki. Ämnets grundantaganden utmanas och problematiseras av exempelvis den feministiska, litteratursociologiska (Uppsala) och litteraturpedagogiska (Lund) forskningen. Men dessa inriktningar betraktas ofta som just specialinriktningar – som inte (till fullo) är integrerade med ämnet i dess "rena" form.²⁸ Den, om uttrycket tillåts, typiska litteraturvetenskapliga avhandlingen följer fortfarande en ganska fast mall: den utgörs till formen av en monografi och till innehållet av en textanalytisk studie i (delar av) ett "stort" svenskt författarskap. Det finns trots allt andra möjligheter. Avhandlingarna skulle till exempel kunna vara problemorienterade i stället för objektorienterade. Men i stället för att utgå från en grundläggande problematik och se hur denna bearbetas av/i ett visst studieobjekt utgår man från ett specifikt studieobjekt, som sedan får generera frågorna.

Det finns självfallet undantag. Det finns till exempel flera avhandlingar som vetter åt *cultural studies* och som undersöker sådana saker som veckotidningsnoveller, rocktexter och Harlekinromaner. Det finns också enstaka exempel på renodlade "teoriavhandlingar".²⁹ Men sammantaget ger dessa undantag ändå inget tillräckligt belägg för att tala om en genomgri-

25 För en snabbskiss över denna teoriimport se Ljung 2002, s.10ff.

26 I de senaste årens ämnesdebatt lyfter flera forskare fram frågan om förändringen av litteraturvetenskapens studieobjekt som det mest utmanande med teoriboomen. Ämnets identitet antas hotad om objektet vidgas i vad jag har kallat en kulturalistisk riktning. För intressanta resonemang kring detta se t.ex. Thomas Götselius, "Den teoretiska texten" och Michael Gustavsson, "Litteraturteori i teorin och praktiken", båda i *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr 4 2002. Götselius sammanfattar problematiken träffande: "Det faktum att teori inte är detsamma som litteraturteori tycks med tiden bli allt mer prekärt för litteraturvetenskapen. Teorin får en tvetydig ställning i litteraturvetenskapen helt enkelt därför att *litteraturen har en tvetydig ställning i teorin*. Moderniseringen av det urgamla talet om litteraturen tycks så sett ha nått en kritisk gräns (s. 34)."

27 Ulf Olsson för en kritisk diskussion om hur teorin riskerar att fråntas sin kritiska potential när den reduceras till metod och modell (för textanalys). Teorin tillåts däremot aldrig rikta sin kritiska blick mot ämnet som sådant, med följderna att dess läspraktiker naturaliseras. Ulf Olsson, "Teorins delning. En kritik av den hermeneutiska gemenskapen", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr 4 2002.

28 Annelie Bränström Öhman beskriver för den feministiska litteraturforskningens del fenomenet som ett samtidigt inkluderande och exkluderande: "Vi har tilldelats det dubbelbottnade 'privilegiet' att – i stort sett ostörda av våra kolleger – få utveckla kurser, undervisa och handleda studenter och doktorander i 'våra' ämnen, 'kvinnolitteratur' eller 'genusteori'. Vill vi däremot erövra en egen sittplats i det akademiska finrummet blir vi snart varse att det underförstått är en lokal som bör hållas 'ren' från politiska störningar av det slag som vi förmodas representera." Bränström Öhman, "Fantasiens jättebin och feministernas förlorade heder", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr 3–4 2000, s. 37f.

29 Se t.ex. Michael Gustavsson, *Textens väsen. En kritik av essentialistiska förutsättningar i modern litteraturteori. Exempen Cleanth Brooks, Roman Jakobson, Paul de Man*, Uppsala 1996.

pande kulturalisering av ämnet.³⁰ Några omvandlingar av litteraturvetenskapliga institutioner till institutioner för kulturstudier, där populärlitteratur och såpoperor ersatt Strindberg och Ekelöf, har det heller inte skymtat några tecken på. "Nationalparken" (Johansson) har inte förvandlats till en "temapark" (Bloom).

Svenskämnet och den kulturella vändningen

Hur ser det då ut i skolans litteraturundervisning? För att närma sig denna fråga måste man först dröja lite vid vad jag menar är ett markant brott i skolans hantering av kulturbegreppet.³¹ I de senaste styrdokumenterna för såväl grundskolan som gymnasieskolan har nämligen vad jag är frestad att karakterisera som en revolution i sättet att tala om kultur ägt rum. Från och med grundskolans införande 1962 har talet om kultur i styrdokumentet artikulerats inom en diskurs som kännetecknats av en relativt transparent uppdelning av kultur i å ena sidan konst och å andra sidan samhällsliv. Ett annat sätt att uttrycka det på är att man har en tydlig åtskillnad mellan det vi idag kallar det estetiska respektive det antropologiska kulturbegreppet. För svenskämnets del innebar detta att litteraturen primärt studerades inom ramarna för det estetiska kulturbegreppet och reglerades av klara distinktioner och värdehierarkier. Elevernas litterära bildning och fostran skulle följa en trappa: från enklare men definitivt "god" barn- och ungdomslitteratur i grundskolan vidare upp mot gymnasiet och de översta trappstegen där den kanoniserade skönlitteraturen väntade som slutmål. Begreppet kultur spelade en undanskymd roll i denna litteraturpedagogik. Litteraturstudiet var ett litteraturämne, som förvisso inkluderade kulturhistoriska utblickar och kontextualiseringar, men med den stora litteraturen placerad självklart i centrum. Fram till de senaste styrdokumenterna – läroplanerna för grundskolan (Lpo 94) och gymnasiet (Lpf 94) samt tillhörande kursplaner – låg det antropologiska kulturbegreppet ännu och slumrade. I stället för kultur talade man då om samhälle, nationer, miljöer – och i de allra tidigaste dokumenten också om raser. Men allt detta har alltså förändrats.

Helt i linje med den kulturella vändningen både inom och utanför akademien har kulturbegreppet, med Geoffrey Hartmans ord, börjat sprida sig som "lingvistiskt ogräs" i styrdokumenterna.³² *Allt är kultur*. Nu är matematik och slöjd kultur, liksom matlagning och gymnastik, religiösa ceremonier och svamplockning. Identiteter och erfarenheter är kulturella, liksom hela samhällen. Alla skolämnen, inklusive så vitt skilda ämnen som idrott och matematik, definierar sig själva som kulturämnen, och detta i dubbel bemärkelse: (1) som delar av kulturarvet och därmed som ansvariga för dess förmedling och reproduktion, samt (2) som aktörer i ett förståelse- och toleransprojekt vars mål är att upprätta den goda mångkulturen. De två dominerande varianterna av talet om kultur handlar alltså å ena sidan om ett mycket starkt fokus på värnandet om kulturarvet (som ofta underförstås vara nationellt), och å andra sidan om ett lika starkt fokus på värnandet om det mångkulturella. Ett exempel från Lpf 94 får illustrera detta.

Förtrogenhet med Sveriges kultur och historia samt det svenska språket skall befästas genom undervisningen i många av skolans ämnen. En trygg identitet och medvetenhet om

30 Den forskningsinriktning som oftast lyfts fram som emblematiserande för kulturaliseringen är föga förvånande cultural studies. Den svenska litteraturvetenskapens (bristande) relationer till detta fält diskuteras av Eva Hemmungs Wirtén i "Desperately Seeking Spivak. Litteraturvetenskapens Subjekt och Objekt", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3–4 2000, s. 13–20. Det är särskilt frånvaron av forskning inom populärkultur, etnicitet och queer-teori som uppmärksammas. Hemmungs Wirtén konstaterar lakoniskt: "Finns det något 'vitare' än en svensk litteraturvetenskaplig institution? Knapptast. Finns det något mer 'straight'? Det tror jag inte (s. 15)."

31 För en utförligare analys se Magnus Persson, "Den kulturella vändningen i skolans styrdokument. Motsägelser och motsättningar i talet om estetik, medier, mångkulturalism och kulturarv", *Utbildning & demokrati*, nr 1 2005, s. 35–61.

32 Geoffrey H. Hartman, *The Fateful Question of Culture*, New York 1997.

det egna kulturarvet stärker förmågan att förstå och leva sig in i andras villkor och värderingsgrunder. Skolan skall bidra till att människor får en identitet som kan relateras till och innefatta inte bara det specifikt svenska utan också det nordiska, det europeiska och ytterst det globala.³³

Varför denna besatthet av kultur? En anledning är att kulturbegreppet antas fungera stabiliserande och harmoniserande. Det är inte bara så att allt är kultur, all kultur är också god. Men relationerna mellan talet om kulturarv och mångkultur blir snabbt motsägelsefulla och konfliktfyllda. Jag menar att man bakom allt detta tal om kultur kan urskilja ett paradexempel på det Tony Bennett har kallat för strategisk normativitet, en strategi som går ut på att balansera problemen och motsättningarna hos en dimension av kulturbegreppet med ett framhävande av förtjänsterna i en annan dimension – och viceversa.³⁴ Talet om kulturarv, med dess nära koppling till såväl ett nationellt som ett snävare estetiskt kulturbegrepp, riskerar att leda till hierarkisering och i värsta fall elitism. Ett sätt att kontra denna fara är att samtidigt betona den kulturella mångfalden. På så sätt kan man kanske både ha kakan och äta den. Omvänt riskerar bejakandet av mångfalden att utgöra ett hot mot den kulturella gemenskap som måste etableras i det mångkulturella. Ett sätt att kontra detta hot blir följdriktigt en stark fokusering på kulturarvet, och då i första hand det nationella, som gemenskapens garant. Att detta är en ekvation som inte riktigt går ihop blir dessvärre snabbt uppenbart. Men hur ser då denna paradoxala men för styrdokumentet genomgripande kulturalisering ut i förhållande till svenskämnet litteraturstudium?

Både grundskolans och gymnasieskolans litteraturundervisning skall från och med de senaste kursplanerna utgå från ett vidgat textbegrepp. ”Att tillägna sig och bearbeta texter behöver inte alltid innebära läsning utan även avlyssning, film, video etc. Ett vidgat textbegrepp innefattar förutom skrivna och talade texter även bilder.”³⁵ Detta vidgade textbegrepp innebär att den lingvistiska och kulturella vändningen inom humaniora nu har slagit igenom också i skolans svenskämne. På ett sätt är detta inget nytt. Redan i sjuttioalets olika kursplaner lyftes till exempel medierna in som moment och stoff i svenskämnet. Det nya är den aktiva ”bekännelsen” till det utvidgade begreppet *text*. Vidgningen är radikal i den meningen att den placerar in de skriftbaserade uttrycksformerna i samma vida textkategori som hela det visuella och massmediala fältet också placeras in i. Med det vida textbegreppet kan man inte längre *förutsätta* att litteraturen skiljer sig värdemässigt från andra medier. Den kanoniserade skönlitteraturen utsätts därmed på ett annat sätt än tidigare för konkurrensen från andra medier. Så kan en svensklärare idag finna stöd i styrdokumentet för att dra in inte bara populärlitteratur i undervisningen utan i princip vilken text som helst, oavsett medium. Även om inte detta skall förstås som att styrdokumentet nu explicit uppmuntrar ”låg” eller massmedial kultur, så är det låga inte längre någonting som ”förbjuds” eller uttryckligen skall motverkas. Klivet från skriftkulturen till mediekulturen är ett faktum. Vi har lämnat Gutenberggalaxen bakom oss. Eller har vi det?

På ett plan medför onekligen den kulturella vändningen en *de-kanonisering*. Det är inte längre givet eller självklart vilken skönlitteratur som ska läsas i skolan, ej heller hur mycket som ska läsas, hur den ska läsas och varför den ska läsas. De senaste styrdokumentet innehåller få vägledningar i dessa frågor. Då hade tidigare generationer svensklärare en fastare grund att luta sig mot. Kursplanerna för gymnasiet svenskämne hade fram till och med 1975 konkreta och synnerligen fylliga råd och anvisningar vad gäller det litterära stoffet och litte-

33 Lpf 94, 1994 års läroplan för de frivilliga skolformerna, Stockholm, s. 3f.

34 Tony Bennett, *Culture. A Reformer's Science*, London 1998.

35 Kursplanerna i svenska och svenska som andraspråk för gymnasieskolan 2000 citeras här och fortsättningsvis efter *Estetiska programmet. Program mål, kursplaner, betygskriterier och kommentarer*, Skolverket, Gy 2000:05, Stockholm 2000. A.a., s. 117.

raturundervisningens disponering, förlopp och omfång.³⁶ Därefter kan man spåra en begynnande nedtoning av det kanoniska tänkandet som når sin kulmen i de senaste kursplanerna.

I läroplanen för gymnasiet från 1965 (Lgy 65), och i dess efterföljare från 1970 (Lgy 70), är den stora litteraturen ännu ohotad. Svenskämneskonceptionen kan i dessa två dokument ses som ett uttryck för det som den ämnesdidaktiska forskningen kallar det litteraturhistoriska bildningsämnet svenska.³⁷ Kanoniserad nationell och västerländsk litteratur upptar i stort sett hela utrymmet för litteraturläsningen. Undervisningen följer den litteraturhistoriska kronologins schema och logik. Kanon och epok utgör de återkommande struktureringsprinciperna. Principerna, urvalet och ambitionsnivån kan illustreras med ett exempel hämtat från årskurs två då bland annat följande skall gås igenom:

Studium av svensk och allmän litteratur, börjande med upplysningstiden. Dennas idéhistoriska förutsättningar, samhällsdebatt och människosyn belysta med hjälp av engelska och franska 1700-talstexter, hämtade exempelvis från Defoe, Swift, Voltaire och/eller Montesquieu och huvudsakligen lästa i översättning men där så är möjligt på originalspråket. Ur svensk 1700-talslitteratur: Dalin, Sagan om hästen; valda texter av Bellman och Kellgren och ytterligare någon författare. Introduktion i romantiken och nyklassicismen med stöd av texter av Rousseau, Goethe, Schiller och Hölderlin, Wordsworth, Coleridge, Shelley och Keats – de lyriska lästa så långt möjligt på originalspråket. Valda texter av Geijer, Tegnér, Atterbom och Stagnelius. Prov på det nya seklets psalmdiktning.³⁸

Tonvikten ligger i dessa styrdokument just på *litteraturhistoria*. Utrymmet för samtida litteratur är litet. Den nyare litteraturen nämns enbart i samband med den så kallade fria läsningen, och då utan några som helst konkreta exempel. Några behov av egentlig textanalys eller tolkning verkar generellt inte föreligga. De stora verken tolkar sig själva. Tal om erfarenhetsanknytning och elevintressen lyser också med sin frånvaro. Fokus kan i stället sammanfattas i ordet ”orientering”. Men ett viktigt överordnat syfte med litteraturläsningen var att ”odla sinnet för ordets konst” och vidga elevernas ”andliga horisont”.³⁹

Även om denna litteraturhistoriskt bildande ämneskonception aldrig kom att genomsyra grundskolans svenskämne i den meningen att också de yngre eleverna skulle ledas genom västerlandets kanon, så kan man konstatera att den underliggande litteratursynen är snarlik. I Lgr 62 anges som ett av ämnets syften att ”väcka [elevernas] intresse för god litteratur och uppodla deras sinne för språkets skönhet”.⁴⁰ Skillnaderna i synen på mediekulturen i jämförelse med vår tids styrdokument blir också uppenbar:

Förmågan att lyssna och se har i vår tid stor betydelse. Det är därför angeläget, att skolan söker bibringa eleverna goda lyssnar- och åskådarvanor, bl.a. genom att berika deras bild- och ljudupplevelser, motverka smakförsämning och utveckla deras kritiska sinne.⁴¹

36 Den mest iögonenfallande förändringen är att de omfattande läsanvisningarna och de långa uppräkningslistorna av författare och verk som ska läsas försvinner i 1975 års supplement för svenskämnet på de tre- och fyraåriga linjerna (Lgy 70 – Supplement 22). För de tvååriga linjerna existerade ett annat svenskämne med betydligt lägre ambitionsnivå vad gäller den litteraturhistoriska bildningen.

37 Detta gäller alltså inte de tvååriga linjerna, som efter den integrerade gymnasieskolans införande 1970 i praktiken övertar den gamla fackskolans ”lägre” färdighetsorienterade svenskämne. Se Gun Malmgren, ”Svenskämnets identitetskriser – moderniseringar och motstånd”, *Svenskämnets historia*, red. Jan Thavenius, Lund 1999, s. 90–118.

38 Lgy 65, *Läroplan för gymnasiet*, Stockholm 1965, s. 83.

39 Lgy 70, *Läroplan för gymnasieskolan. II. Supplement*. [Tre- och fyraåriga linjer], Stockholm 1975, s. 244.

40 Lgr 62, *Läroplan för grundskolan*, Stockholm 1962, s. 125.

41 Ibid., s. 141.

De tidiga styrdokumenterna byggde på klara och tydliga värdehierarkier och distinktioner; mellan högt och lågt, mellan skriften och andra uttrycksformer, mellan ämnets självklara centrum och dess periferi. Eller annorlunda uttryckt – mellan ordets konst och mediernas okonst.

Men har vi då med de senaste styrdokumenterna tagit det fulla steget in i den postmoderna kulturaliseringen? Det kan som sagt förefalla så. Vissa för kanontänkandet helt avgörande fundament tycks uppräknade. I Skolverkets kommentarmaterial till grundskolans senaste kursplaner skriver man:

Att beskrivningar av stoff har lyfts ur kursplanerna betyder inte att stofffrågorna är mindre viktiga. Det betyder att det finns så mycket alternativt stoff att välja på, att det är omöjligt att i de nationella kursplanerna ange vilket stoff som skall väljas för att konkretisera innehållet.⁴²

Att ge anvisningar om vilket stoff som ska studeras avvisas alltså som en principiell omöjlighet. Med en sådan grundsyn är också de-kanoniseringen ett faktum. Detta märks tydligast genom vad som *inte* finns med i dokumenten. Borta är nämligen *alla* namngivna verk och författare, men också annat som kan dofta kanon såsom epokbenämningar och stilriktningar. Litteraturstudiets överordnade legitimeringsgrund har förskjutits från en betoning av andlig odling och estetisk fostran till en betoning av olika aspekter av det kulturella. Så har till exempel den traditionella legitimeringen av ämnet som en befrämjande faktor i utvecklingen av den personliga identiteten nu kompletterats på en viktig punkt. Första meningen under rubriken ämnets syfte för gymnasieskolan lyder: "Utbildningen i ämnet svenska syftar till att hos eleverna stärka den personliga och kulturella identiteten."⁴³

Sammanfattningsvis och lite tillspetsat kan de nu gällande kursplanerna i svenska därför sägas illustrera några av teoriboomens viktigaste moment och rörelser: författarens död (Barthes, Foucault), från verk till text (Barthes), från litteraturstudier till kulturstudier (Easthope, cultural studies). Men vid närmare beaktande visar det sig trots allt vara en kulturell vändning med visst förhinder.

Det finns nämligen fortfarande spår av ett kanoniskt tänkande. Riskerna med det vidgade textbegreppet balanseras med att man fortfarande lyfter fram vissa texttyper som särskilt centrala och betydelsefulla. För grundskolans svenskämne utgörs dessa av skönlitteratur, film och teater. För gymnasieskolans svenskämne anar man den fortsatta närvaron av en kanondiskurs i formuleringar som följande: "[Eleven] får möjlighet att utveckla en beläsenhet i centrala svenska, nordiska och internationella verk och att tillägna sig kunskap om författarskap, epoker och idéströmningar i kulturer från olika tider."⁴⁴ I jämförelse med de äldre styrdokumenterna framstår förvisso detta som ett slags *kanon light* men det visar att man trots allt känt sig tvungen att bevara en del av det litteraturhistoriska bildningsämnet svenska.

En annan indikation på att den kulturella vändningen inte kan omfamnas till fullo är den motsägelsefulla förekomsten av såväl traditionella som postmoderna legitimeringsgrunder för litteraturläsning. Å ena sidan har vi som sagt en mängd faktorer som vrider litteraturstudiet i kulturalistisk riktning. Men parallellt med detta reproduceras ett antal traditionella och pre-kulturalistiska svar på frågorna om hur och varför man ska studera litteratur i skolan. En viktig komponent i skolans litteratursyn har alltid varit föreställningen om *den goda litteraturen*. Den litteratur eleverna kommer i kontakt med i skolan är god och genom läsningen av den förutsätts eller förväntas eleverna också bli goda. Två citat från först grundskolans och därefter gymnasiet kursplaner får exemplifiera:

42 Grundskolan. Kommentarer till kursplaner och betygskriterier, Skolverket, Stockholm 2000, s. 12.

43 Kursplan i svenska för gymnasiet 2000, s. 115.

44 Kursplan i svenska för gymnasiet 2000, s. 116.

Skönlitteratur, film och teater ger möjligheter till empati och förståelse för andra och för det som är annorlunda och för omprövning av värderingar och attityder. Därigenom kan motbilder formas till exempelvis rasism, extremism, stereotypa könsroller och odemokratiska förhållanden.⁴⁵

[Skolan skall i sin undervisning sträva efter att eleven] genom olika texter och medier blir förtrogen med grundläggande demokratiska, humanistiska och etiska värden men också medveten om destruktiva krafter att reagera mot.⁴⁶

Dessa legitimeringar befinner sig på kollisionkurs med de litteratursyner som blivit framträdande i den postmoderna teoriboomens kölvatten. Tanken om litteraturen som en alltigenom och i alla sammanhang god företeelse skulle där avfärdas som en myt. Ett grundantagande i samtida kulturteori är att alla kulturella fenomen, ”höga” såväl som ”låga”, skall läsas kritiskt (en vanligt förekommande synonym benämning på samtida teori är ju för övrigt just *critical theory*). Men med en litteratursyn som utgår ifrån att litteratur är en definitionsmässigt god företeelse finns det varken behov av eller utrymme för någon ”misstankens hermeneutik”. Det är minst sagt slående att det inte i någon av de senaste fyrtio årens kursplaner i svenska talas om att litteratur skall läsas kritiskt. Det kritiska tänkande som annars omhuldas av den pedagogiska och utbildningspolitiska retoriken har konsekvent reserverats för andra domäner: masskultur, medier, reklam och propaganda.

Trots dessa motrörelser till den kulturella vändningen måste man säga att svenskämnet – till skillnad från litteraturvetenskapen – genomgått en stark kulturalisering, och detta i ett par olika avseenden. Svenskämnet (inklusive litteraturstudiet) har blivit ett kulturämne genom:

- (1) betoningen av begreppet kulturell identitet och frågor om mångkulturalitet
- (2) vidgningen av textbegreppet till att omfatta andra kulturella texter än de kanoniserade skönlitterära
- (3) den i likhet med övriga skolämnen flitiga användningen av ett expanderat antropologiskt kulturbegrepp (”allt är kultur”)
- (4) betoningen av kulturarvet

Den sista punkten kan vid en första anblick tyckas malplacerad. Är inte talet om kulturarv i stället en kvarleva från det litteraturhistoriska bildningsämnets glansdagar? Ja och nej. Kulturarvsretorikens come-back kan, menar jag, ses som ena sidan av det mynt vars andra sida heter mångkultur. Spänningen mellan kulturarv och mångkultur genomsyrar, som jag redan varit inne på, styrdokumentet. Mångkulturalismen bejakas genomgående, men måste också underförstått regleras på något sätt. Detta blir en uppgift för kulturarvet och värdegrunden.⁴⁷ Svenskämnets kulturella vändning handlar därför på ett plan om mötet med den Andre.

Detta förhållande blir mera synligt om man sätter svenskämnet i relation till ett annat skolämne, nämligen svenska som andraspråk. Svenska som andraspråk vänder sig till elever som har ett annat modersmål än svenska. Kursplanerna för de två ämnena i grundskolan är på många punkter likartade eller identiska. Men i en av målformuleringarna framträder en intressant skillnad. Där eleven som följer det vanliga svenskämnet genom litteraturläsningen skall lära sig förstå värdet av kulturell mångfald, skall eleven som har svenska som andraspråk i stället lära sig förstå svensk kultur och svensk värdegrund. Undervisningen i svenska skall

45 Kursplanerna i svenska och svenska som andraspråk för grundskolan citeras här och fortsättningsvis efter *Grundskolan. Kursplaner och betygsriterier 2000*, Skolverket, Stockholm 2002. A.a., s. 99.

46 Kursplan i svenska för gymnasiet 2000, s. 116.

47 För en utförligare diskussion se Persson 2005 och antologin *Värdegrund och svensk etnicitet*, red. Göran Linde, Lund 2001.

sträva efter att eleven ”får möjlighet att förstå kulturell mångfald genom att möta skönlitteratur och författarskap från olika tider och i skilda former från Sverige, Norden och andra delar av världen”.⁴⁸ I motsvarande formulering för ämnet svenska som andraspråk skall det strävas efter att eleven ”får möjlighet att förstå svensk skönlitteratur och svensk kultur och blir förtrogen med den värdegrund på vilken det svenska samhället vilar och även lär känna skönlitteratur från andra delar av världen”.⁴⁹

I det första fallet är mångkulturen prioriterad, i det andra kulturarvet, och i båda har litteraturen underordnats kulturen. De två målformuleringarna är förvisso öppna för tolkning. Men eftersom det första citatet specifikt handlar om litteraturläsning är det rimligt att anta att även det andra gör det. I så fall infinner sig frågan om kursplaneförfattarna föreställer sig litteraturen som ett slags behållare vars innehåll helt enkelt är kultur. Den svenska skönlitteraturen ses som en bärare av i första steget svensk kultur och i nästa steg svensk värdegrund. De Andra, i det här fallet de elever som läser svenska som andraspråk, antas redan vara (eller representera det) mångkulturella. De har inte samma behov av att lära sig inse värdet av mångfald eftersom de själva förkroppsligar det. De behöver i stället lära sig förstå den svenska kulturen för att förhoppningsvis kunna inlemmas i den. Eleven som läser svenska är däremot redan svensk. Han eller hon behöver i stället lära sig förstå mångkulturen utan att för den skull överge den svenska nationella identitet som till syvende och sist konstrueras som både grundläggande och överordnad. Om denna tolkning stämmer skulle vi alltså stå inför ett svenskämne där litteraturstudiet är inskrivet i ett nationaliserings- och assimileringssprojekt.

Liknande iakttagelser kan göras för gymnasiet två svenskämnen. Svenska som andraspråk har på gymnasiet ett uttalat kontrastivt perspektiv som uppmuntrar jämförelser mellan den ”egna kulturen” och ”den svenska kulturen”. I kursplanens skrivningar framstår den svenska kulturen (som alltid omtalas i bestämd form singularis) som något enhetligt och monokulturellt. Märkligt nog talas det i jämförelse med kursplanerna för andra ämnen väldigt lite om att vi lever i ett mångkulturellt samhälle här. Den dominerande tankefiguren är i stället att vi har två avgränsade kulturer som ska jämföras med varandra, varvid en resa från den ena in i den andra framstår som det yttersta målet. Ämnet ”syftar också till att fördjupa förståelsen av livet i Sverige, så att eleverna blir allt mer delaktiga i svenska förhållningssätt och traditioner”.⁵⁰ Litteraturläsningen spelar en roll i detta projekt genom att ”öka elevernas medvetenhet om den betydelse skönlitteraturen har för språkutveckling och kulturförståelse”.⁵¹

Trots alla skillnader i övrigt är det ändå slående hur legitimeringsgrunden för litteraturläsning i svenskämnet på ett sätt alltså har vänt tillbaka till sitt ursprung. När modersmålsundervisningen konsoliderades under andra halvan av 1800-talet tilldelades ämnet – och då inte minst litteraturläsningen – en nyckelroll i tidens stora projekt: att forma den nationella identiteten.⁵² Då bevittnade man etableringen av nationalstaten. Idag bevittnar vi dess avveckling. Då var det den gamla latinkulturen som utgjorde den starka kraft som ämnet tvingades kämpa mot och definiera sig själv i förhållande till. Idag finns det mycket som tyder på att denna kraft utgörs av den nya mångkulturen.

Kulturaliseringens dubbla logik

Kulturaliseringen är tveeggad och motsägelsefull. Den fungerar de-kanoniserande samtidigt som den återinskriver delar av det kanoniska tänkandet. Den fungerar de-nationaliserande genom sitt fokus på mångkultur och interkulturell förståelse, samtidigt som den verkar re-na-

48 Kursplan i svenska för grundskolan 2000, s. 97.

49 Kursplan i svenska som andraspråk för grundskolan 2000, s. 103.

50 Kursplan i svenska som andraspråk för gymnasiet 2000, s. 126.

51 Ibid.

52 Jan Thavenius, *Klassbildning och folkuppföstran. Om litteraturundervisningens traditioner*, Stockholm/Stehag 1991.

tionaliserande genom betoningen av det svenska kulturarvet och den svenska värdegrunden. Som Hans Hauge observerat för danska förhållanden (den nya skollagen/läroplanen för den danska folkskolan 1994) innebär detta scenario att litteraturen underordnas eller ersätts av kultur:

Hvad har erstattet litteraturen? Det er slet ingen tvivl: *Kultur*. Dette begreb tilhører to diskurser dels kunstens og dels antropologiens. Det er den sidstnævnte videnskabs bestemmelse af begrebet, der har vundet. Skolen har i den grad fået et kulturchok. Kultur indgår stort set i alle fag som en del af formålet, man skal forstå eller få indblik i egen eller andres kultur. Fagene er blevet antropologiserede: alle kan de beskrives som "cross-cultural hermeneutics".⁵³

Enligt Hauge får man i den danska skollagen nästan intrycket av att vi aldrig har förstått så lite av "de andra" som nu, vilket är märkligt med tanke på den täta kulturella trafik som präglar dagens samhälle: "Aldrig har vi rejst så meget; aldrig har det fremmede været så nær ved os (hvorved det ikke længere er fremmed); aldrig har vi set så meget fra andre 'kulturer', alligevel fremtræder det, som om vi intet forstår."⁵⁴ Det paradoxala är att även den "egna" danska kulturen framstår som främmande, eftersom den lyfts fram som något eleverna skall göras bekanta med. Frågan är, skriver Hauge, vad kultur betyder då?

Derfor kan kultur ikke længere betyde levevis eller vaner, for dem er man fortrolig med. Det kan være, at dem der skal gøres fortrolige er de fremmede, men da er skolens formål assimilation – hvilket ikke kan udelukkes. Visse ting tyder på, at dansk kultur derfor kun kan forstås på en måde: Dansk litteratur. Den kan alle gøres fortrolige med som en *kulturrel* størrelse.⁵⁵

Parallellerna till svenskämnet är slående, trots frånvaron av listor med nationella kanoniska verk som alla elever skall läsa här.⁵⁶ Nyckelordet för litteraturstudiet är inte längre litteratur utan kultur. För elever med annat modersmål än svenska kan litteraturen fungera som ett redskap i integrationens tjänst. "[D]en svenska litteraturen poängteras, eftersom litteraturläsningen för dessa elever är en väg in i det svenska samhället och kulturen."⁵⁷ Men kulturaliseringen gäller alltså också det vanliga svenskämnets litteraturstudium. Och även resterna av det kanoniska tänkandet visar sig vid närmare beaktande vara delvis inbäddade i kultur, som i den tidigare citerade skrivningen från gymnasiets kursplan i svenska: "[Eleven] får möjlighet att utveckla en beläsenhet i centrala svenska, nordiska och internationella verk och att tillägna sig kunskap om författarskap, epoker och idéströmningar i *kulturer* från olika tider."⁵⁸ Med undantag av ordet "nordiska" är formuleringen identisk i kursplanen för svenska som andraspråk.

53 Hans Hauge, *Liv og litteratur i risikosamfundet*, Århus 1998a, s. 39.

54 Ibid.

55 Ibid., s. 45f.

56 Den rapport om dansk litteraturs kanon som presenterades 2004, och som innehåller listor på vilka danska författare alla elever i folkskolan och gymnasiet skall läsa, förändrar enligt Hauge bilden något. Fokus i debatten är nu på det nationella på ett helt annat sätt än när den tio år tidigare utgivna rapporten med samma namn sjösattes. Hauge bör veta vad han talar om eftersom han var ordförande i "kanonudvalget" den gången. Hauge skriver: "Det nye ved debatten ti år senere er følgende: nu er det det danske eller det nationale, der skal bevares og ikke det almene eller det historiske. Nu er det fælles værdier, der skal styrkes af litteraturen. Det kan muligvis forklares ved, at den europæiske integration er gået i stå. Den nye EU-traktat lægger stor vægt på at respektere iboende nationale identiteter. Der finder klart en re-nationalisering sted." Hauge, "Kanon dengang og nu", *Standart*, nr 3 2004, s. 27.

57 *Grundskolan. Kommentarer till kursplaner och betygskriterier*, Skolverket, Stockholm 2000, s. 53.

58 Kursplan i svenska för gymnasiet 2000, s. 116, min kursiv.

Svenskämnet i skolan löper kanske paradoxalt nog en större risk än litteraturvetenskapen att fungera som nationalistiskt just eftersom man har ett kulturaliserat litteraturstudium. Litteraturvetenskapen har trots den starka inriktningen på nationallitteraturen inte de krav på *tro och övertygelse* som en bekännelse till *kultur* ofta implicerar. I en artikel om litteraturläsningens olika tänkbara funktioner i andraspråksinläring menar Hauge att en antropologiserad litteraturpedagogik som uppfattar litteraturen som en väg in i den främmande kulturen riskerar att inkräkta mer på den Andres frizon än vad en snävt estetisk pedagogik skulle göra:

Denne form for undervisning og brug af litteratur som del av noget større, nemlig kulturen, griber langt længere ind i minoriteternes liv, for den vil ændre hele deres livsform og livsmåde. Hvis kultur er livsform, omfatter den alt fra religion til spisevaner. Den national-litterære brug af litteratur, derimod, levner den enkelte indvander et frirum til sin egen kultur eller litteratur. Hvis det nationale forbliver identisk med det litterære, invaderer man ikke den andens urørlighedszone. Vi kender det fra andre sammenhænge. Hvis man f.eks. studerer engelsk litteratur, da bliver man en litteratur rigere, men man bliver ikke englænder deraf. Man får i bedste fald *agtelse* for engelsk kultur, men man assimileres ikke med den, man giver den anerkendelse.⁵⁹

Med sitt renodlade estetiska, och av den kulturella vändningen opåverkade, perspektiv spelar litteraturvetenskapen inte samma höga spel som svenskämnet. En undervisning om svensk litteratur som *litteratur* kräver inte ackulturation eller assimilering, även om det kanske inte heller, som Hauge verkar förutsätta, *utesluter* det. Skillnaderna mellan de två centrala arenorna för litteraturundervisning beror bland annat på att svenskämnet och skolan (sent omsider) på ett helt annat sätt än litteraturvetenskapen *tvingats* förhålla sig till kulturell heterogenitet. Det litteraturvetenskapliga klassrummet är till skillnad från svenskämnets klassrum i regel inte mångkulturellt, varken i termer av social klass eller etnicitet (i till exempel Malmös skolor har däremot cirka femtio procent av eleverna ett annat modersmål än svenska). Litteraturvetenskapen hemsöks därför inte av alla de motsägelser och motsättningar som följer med den kulturella vändningen, men riskerar å andra sidan att framstå som ett alltmer musealt och otidsenligt ämne.

Teoriboomen och den kulturella vändningen har inneburit både vinster och förluster. Vi har sett en välkommen vitalisering av hela humaniora, men också tendenser till rutinisering och trivialisering av det som till en början framstod som nytt och spännande. Vidgningen av kulturbegreppet till att också omfatta populärkultur var en sådan landvinning, som dock riskerar att undermineras av en, särskilt inom vissa grenar av cultural studies, populistisk strömning som tillskriver popularitet ett positivt värde i sig. Men att kritisera de nya kulturstudierna som helhet för populism är både förutsägbart och okunnigt.⁶⁰ En intensiv debatt om detta problem har förts och förs nämligen av fältets egna aktörer sedan länge.⁶¹

Men det är som bekant inte bara populärkulturen som inkluderats i det vidgade kulturbegreppet utan i stort sett allting. Tankefiguren att "allt är kultur", som bland annat frodas i skolans styrdokument, men som också har sina akademiska motsvarigheter, leder i värsta fall till ett banalt kulturbegrepp som riskerar att tömmas på mening. En för skolan konstruktivare och radikalare konsekvens av kulturaliseringen kunde till exempel varit att ta fasta på alla

59 Hans Hauge, "Skal tamiler læse Wergeland?", *Litteraturmøte. Artiklar om bruk av litterære tekstar i undervisninga for studentar og elevar med anna morsmål enn norsk*, red. Reidun Aambø, Oslo 1998b, s. 134.

60 I sitt generalangrepp på cultural studies gör sig Johan Lundberg skyldig till detta misstag. Se Johan Lundberg, "Cultural Studies – akademiskt nytänkande eller 68-vänsterns revanschistiska återtag?", *Tvårsnitt*, nr 1 2004, s. 72–80.

61 Se Jim McGuigan, *Cultural Populism*, London & New York 1992. Problematiken diskuteras också i antologin *The Aesthetics of Cultural Studies*, red. Michael Bérubé, Oxford 2005, som även tacklar de vanliga anklagelsepunkterna mot fältet om att det reducerar all kultur och estetik till ideologi.

kunskapers kulturellt och historiskt situerade natur. I stället är allt kultur och alla kunskaper (ämnena) skall ses som delar av kulturarvet.

En med den enorma differentieringen av kulturbegreppet motsatt men ändå besläktad tendens är att betrakta kultur som någonting i grunden homogent. Det är denna tankefigur som spökar i svenskämnets tal om den svenska litteraturen som en kungsväg in i den svenska kulturen. Här riskerar kultur att fetischeras som något enhetligt och oföränderligt på ett sätt som påminner om Thomas Hylland Eriksens karakteristik av "kulturterrorismen":

Vi är uppfostrade att tänka på kultur som ett *ting* som tillhör ett *folk*, som har fysiska gränser och som bygger på det *förflutna*. Man pladdrar tanklöst om kulturer i flertal, om norsk kultur och svensk kultur, invandrarkultur (sic!) och serbisk kultur, om indiankultur och afrikansk kultur, som om dessa storheter vore transcendentala matriser, som om de kunde spåras genom historien som oföränderliga strukturer. Och så rabblar man upp tomma fraser om att alla måste ha rätt till en kultur, samtidigt som man utkämpar en omöjlig kamp om att definiera "det typiska" med sin "egen kultur" – omöjlig därför att terrängen där ute förändrar sig fortare än vår karta är i stånd att anpassa sig till.⁶²

Den politisering av litteraturstudierna som den kulturella vändningen ofta ses som ett uttryck för har på ett liknande sätt både en fram- och en baksida. Att kultur bär spår av ideologier är en viktig insikt, men att reducera all kultur till ideologi skulle vara ett exempel på vulgärmaterialism av värsta sorten. Till skillnad från vad många av cultural studies' vedersakare tycks tro är det sistnämnda emellertid en position som inte har särskilt många (om ens några) anhängare. Ett fokus på ideologiska strukturer i litteraturen behöver inte – och får inte – innebära att den estetiska dimensionen träder i bakgrunden. Raymond Williams insisterar i en ofta citerad passage på att litteratur och ideologi står i ett sammanflätat men ytterst komplext förhållande till varandra:

Om vi förväntas tro att all litteratur är "ideologi" i den grova meningen att den dominerande avsikten med den (och följaktligen vårt enda gensvar) är förmedling eller påtryckning av "sociala" eller "politiska" åsikter och värderingar kan vi bara till sist vända ryggen till. Om vi förväntas tro att all litteratur är "estetisk" i den grova meningen att den dominerande avsikten med den (och följaktligen vårt enda gensvar) är skönheten i språket och formen, kanske vi hänger med något längre men kommer slutligen i alla fall att vända ryggen till.⁶³

Den kulturella vändningens inflytande på litteraturstudiet är alltså en komplicerad och motsägelsefull historia som kräver komplexa och reflekterade responser och förhållningssätt. Alternativen är inte att antingen bejaka eller förkasta fenomenet, utan att försöka förstå de mekanismer som sätts i arbete när talet om kultur sprider sig till nya, akademiska såväl som utom-akademiska, områden. Så måste till exempel den kulturella vändningen inom humaniora sättas i relation till mera genomgripande samhällsliga processer där kultur kommit att inta en särställning. Detta gäller särskilt fenomen som å ena sidan mångkulturalitet och identitetspolitik, och å andra sidan den nya estetiserade upplevelseekonomin. Relationerna mellan samhällsförändringarna och förändringarna inom litteratur- och kulturstudierna kännetecknas naturligtvis inte av enkla, oförmedlade orsakssamband. Men att det existerar samband, och att dessa förjänar fördjupad diskussion och analys, är uppenbart.

62 Thomas Hylland Eriksen, *Kulturterrorismen*, Nora 1999, s. 17f.

63 Raymond Williams, *Marx och kulturen* (1977), Stockholm 1980, s. 125.

Referenser

- Bennett, Tony, *Culture. A Reformer's Science*, London 1998.
- Bergsten, Staffan, red., *Litteraturvetenskap – en inledning*, Lund 1998.
- Bergsten, Staffan, "Själens balsam eller teoriers drivmedel? Litteraturvetenskapens kris återkommande ämne för intern debatt", *Upsala Nya Tidning*, 1 augusti 2001.
- Bérubé, Michael, red., *The Aesthetics of Cultural Studies*, Oxford 2005.
- Bloom, Harold, *Den västerländska kanon. Böcker och skola för eviga tider* (1994), Stockholm & Stehag 2000.
- Breitholtz, Lennart, *Litteraturens klassiker i urval och översättning*, Stockholm 1961–1974 och senare.
- Bränström Öhman, Annelie, "Fantasiens jättebin och feministernas förlorade heder", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3–4 2000, s. 33–40.
- Culler, Jonathan, *Literary Theory. A Very Short Introduction*, Oxford & New York 1997.
- Den svenska litteraturen, I–VII*, red. Lars Lönnroth, Sven Delblanc, m.fl., Stockholm 1987–1990.
- Eagleton, Terry, *After Theory*, New York 2003.
- Easthope, Antony, *Literary into Cultural Studies*, London & New York 1991.
- Elleström, Lars, *Lyrikanalys*, Lund 1999.
- Eriksen, Thomas Hylland, *Kulturterrorismen. En uppgörelse med tanken om kulturell renhet*, Nora 1999.
- Estetiska programmet. Program mål, kursplaner, betygskriterier och kommentarer*, Skolverket, Gy 2000:05, Stockholm 2000.
- Grundskolan. Kursplaner och betygskriterier 2000*, Skolverket, Stockholm 2002.
- Grundskolan. Kommentarer till kursplaner och betygskriterier*, Skolverket, Stockholm 2000.
- Gustavsson, Michael, *Textens väsen. En kritik av essentialistiska förutsättningar i modern litteraturteori. Exemplet Cleanth Brooks, Roman Jakobson, Paul de Man*, Uppsala 1996.
- Gustavsson, Michael, "Litteraturteori i teorin och praktiken", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 4 2002, s. 51–64.
- Götselius, Thomas, "Den teoretiska texten", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 4 2002, s. 19–36.
- Hartman, Geoffrey H., *The Fateful Question of Culture*, New York 1997.
- Hauge, Hans, *Liv og litteratur i risikosamfundet*, Århus 1998a.
- Hauge, Hans, "Skal tamiler læse Wergeland?", *Litteraturmøte. Artiklar om bruk av litterære tekster i undervisninga for studenter og elever med annen morsmål enn norsk*, red. Reidun Aambø, Oslo 1998b, s. 128–137.
- Hauge, Hans, "Kanon dengang og nu", *Standart*, nr 3 2004, s. 26–27.
- Hemmungs Wirtén, Eva, "Desperately Seeking Spivak. Litteraturvetenskapens Subjekt och Objekt", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3–4 2000, s. 13–20.
- Holmberg, Claes-Göran & Ohlsson, Anders, *Epikanalys*, Lund 1999.
- Johansson, Anders, "Litteraturhistorien som natur. Reflektioner över grundutbildningens litteraturlistor", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 2 2001, s. 84–85.
- Landgren, Bengt, "Vad är en litterär text", *Litteraturvetenskap – en inledning*, red. Staffan Bergsten, Lund 1998, s. 19–32.
- Larsson, Lisbeth, "The Ethical Turn", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3–4 2000, s. 60–64.
- Lentricchia, Frank, "Last Will and Testament of an Ex-Literary Critic", *Lingua Franca*, September/October 1996.
- Lgr 62, Läroplan för grundskolan*, Stockholm 1962.
- Lgy 65, Läroplan för gymnasiet*, Stockholm 1965.

- Lgy 70, Läroplan för gymnasieskolan. II. Supplement.* [Tre- och fyraåriga linjer], Stockholm 1975.
- Linde, Göran, red., *Värdegrund och svensk etnicitet*, Lund 2001.
- Ljung, Per Erik, "Inbillning och utbildning", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 4 2002, s. 7–18.
- Lpf 94, 1994 års läroplan för de frivilliga skolformerna*, Stockholm.
- Lundberg, Johan, "Cultural Studies – akademiskt nytänkande eller 68-vänsterns revanschistiska återtåg?", *Tvärsnitt*, nr. 1 2004, s. 72–80.
- Luthersson, Peter, "Modernisterna, samhället och det politiskt korrekta. Om modernismens när, var och hur", *Tvärsnitt*, nr. 1 1997, s. 16–25.
- Luthersson, Peter, "Humanioras blodförlust. 11 punkter i en paranoiakritik", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3–4 2000, s. 28–32.
- Malmgren, Gun, "Svenskämnets identitetskriser – moderniseringar och motstånd", *Svenskämnets historia*, red. Jan Thavenius, Lund 1999, s. 90–118.
- McGuigan, Jim, *Cultural Populism*, London & New York 1992.
- Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, I–V, huvudred. Elisabeth Møller Jensen, Höganäs 1993–2000.
- Olsson, Bernt, & Algulin, Ingemar, *Litteraturens historia i Sverige*, Stockholm 1987.
- Olsson, Bernt, & Algulin, Ingemar, *Litteraturens historia i världen*, Stockholm 1990.
- Olsson, Ulf, "Teorins delning. En kritik av den hermeneutiska gemenskapen", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 4 2002, s. 77–91.
- Palm, Anders, "Det heteronoma tillståndet", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 1 2001, s. 10–18.
- Persson, Magnus, "Den kulturella vändningen i skolans styrdokument. Motsägelser och mötsättningar i talet om estetik, medier, mångkulturalism och kulturarv", *Utbildning & demokrati*, nr. 1 2005, s. 35–61.
- Romberg, Bertil, *Att läsa epik*, Lund 1970.
- Sjöberg, Birthe, *Dramatikanalys*, Lund 1999.
- Thavenius, Jan, *Klassbildning och folkuppfostran. Om litteraturundervisningens traditioner*, Stockholm/Stehag 1991.
- Williams, Anna, "Genus! Genus överallt! Genusforskningens fäste i litteraturvetenskapen", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3–4 2000, s. 82–90.
- Williams, Raymond, *Marx och kulturen* (1977), Stockholm 1980.

Elektroniska källor

- Institutionen för idéhistoria och litteraturvetenskap, Stockholms universitet, "Kursplan för grundkurs i litteraturvetenskap, 20 poäng". Hämtat från <<http://www.litvet.su.se/litvet/kursplaner/KPgrk20.html>>. Hämtat 26 januari 2005.
- Institutionen för idéhistoria och litteraturvetenskap, Stockholms universitet, "Kursplan för fortsättningskurs i litteraturvetenskap, 20 poäng". Hämtat från <<http://www.litvet.su.se/litvet/kpl/fkkpl.html>>. Hämtat 26 januari 2005.
- Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, "Kursplan för litteraturvetenskap, grundkurs, 20 poäng, LV 1300". Hämtat från <<http://www.lit.gu.se/kursplaner.htm>>. Hämtat 26 januari 2005.
- Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, "Kursplan för litteraturvetenskap, fortsättningskurs, 20 poäng, LV 2300". Hämtat från <<http://www.lit.gu.se/kursplaner.htm>>. Hämtat 26 januari 2005.
- Litteraturvetenskapliga institutionen, Lunds universitet, "LIV 040: Litteraturvetenskap 1–40p". Hämtat från <<http://www.lit.lu.se/meny/Utbildning/Grundutbildning>>. Hämtat 26 januari 2005.

Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, "Litteraturvetenskap A". Hämtat från <<http://www.littvet.uu.se/littvet%20A.html>>. Hämtat 26 januari 2005.

”Då gick jag in i väggen”

Om utbrändhet och arbetsskada som en moralisk kamp

Gunilla Petersson

gunilla.petersson@ibv.liu.se

Institutionen för beteendevetenskap, avd för sociologi, Linköpings universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Utträdet från arbetsmarknaden är en avgörande händelse i människors liv, och kanske i synnerhet om detta sker i förtid och man själv anser att det är arbetet som bär skulden. Detta bidrag handlar om personer som drabbats av utbrändhet och som har anmält denna som arbetsskada. Det är en analys av skriftliga inlagor till beslutande myndigheter i 48 arbetsskadeärenden med psykosocialt betingade skador.

Syftet är att belysa anmälarnas position som klienter i förhållande till arbetsskadeförsäkringen och i en förlängning också den position de intar som klienter och medborgare i relation till välfärdsstaten. Diskussionen koncentreras kring tre frågor: Hur anmälarna framställer skadans uppkomst och dess relation till arbetet, hur anmälarnas strävanden att få sin skada godkänd som en arbetsskada tar formen av en moralisk kamp och slutligen hur anmälarnas argumentation i överklaganden och liknande skrivelser ger uttryck för olika visioner av vad försäkringen är till för och därmed också för vad som är statens ansvar i relation till den enskilde som medborgare.

”Då gick jag in i väggen”

Om utbrändhet och arbetsskada som en moralisk kamp

Nu får jag själv betala priset, för att jag inte förstått att jag måste lyssna på kroppens signaler. Jag förstod att något var fel, men jag tyckte inte att jag kunde förklara för en läkare. Det kändes lite larvigt. Jag kunde ju inte bara säga att jag var trött och hade ett tryck över halsen och öronen. Jag hoppades att problemen skulle gå över efter semestern. Jag fick istället uppleva vad det innebär att ”gå in i väggen”. Först då var jag tvungen att ge upp. Jag känner att en viss kompensation skulle vara att få bibehållen lön tills jag fyller 65 år.

Citatet ovan är ett utdrag ur en skrivelse från en försäkrad som anmält en arbetsskada till Försäkringskassan. Det är om denna typ av texter som det här bidraget handlar. Utgångspunkten är en studie av dokumentationen i 48 arbetsskadeärenden som gäller utbrändhet och andra stressbetingade sjukdomstillstånd.¹ Jag vill här belysa anmälarnas position som klienter i förhållande till arbetsskadeförsäkringen och i en förlängning också den position de intar som klienter och medborgare i relation till välfärdsstaten. Den följande diskussionen koncentreras kring tre frågor: Hur anmälarna framställer skadans uppkomst och dess relation till arbetet, hur anmälarnas strävanden att få sin skada godkänd som en arbetsskada tar formen av en mo-

1 Urvalskriteriet var att beslutsformuleringen i ärendet skulle innehålla begreppet utbrändhet/utmattningsdepression och/eller att stress skulle uppgivits som orsak till skadan. Det studerade materialet omfattar samtliga ärenden där kriterierna uppfyllts och som avgjorts vid Försäkringskassan i Östergötland under åren 2001 och 2002.

ralisk kamp och slutligen hur anmälarnas argumentation i överklaganden och liknande skrivelser ger uttryck för olika visioner av vad försäkringen är till för och därmed också för vad som är statens ansvar i relation till den enskilde som medborgare.

Arbetsskador som en juridisk och administrativ kategori är med självklarhet något som är socialt konstruerat. Vad som är en arbetsskada regleras i lagstiftning och arbetsskadebegreppet har skiftat mellan olika lagar. Men även de som anmäler en arbetsskada har ett visst sätt att se på relationen mellan arbete och skada och intresset riktas här mot hur anmälarna konstruerar sin egen sjukdom som en arbetsskada. Det innebär dock inte att jag för den skull vill ifrågasätta realiteten i de upplevelser eller fysiska och psykiska tillstånd som beskrivs i det studerade materialet. Betydelsefullt är också att anmälarnas skrivelser ses som situerade handlingar (Mills, 1940). Det vill säga att de studeras mot bakgrund av att de är tillkomna inom en viss kontext, tillämpning av arbetsskadebegränsningen, och att denna påverkar skrivelserna till både form och innehåll. Bland annat innebär det att texterna till sin karaktär är en typ av övertygande texter som alltid innehåller ett visst mått av argumentation (Hall, 1997). Men det innebär samtidigt att de argument som används, liksom sättet att beskriva skadan och dess uppkomst, är bundna till just denna kontext. Därmed också sagt att en anmälare kan ge en annan beskrivning av sin skada i ett annat sammanhang. Analysen ger således i första hand svar på vilken vokabulär av beskrivningar och motiveringar (Mills, 1940) som aktiveras och används i relation till försäkringens tillämpning.

Ett annat förhållande av betydelse är att det är just arbetsskadeärenden med psykiska och psykosomatiska skador som studerats, vilket spelar en roll för det sätt på vilket anmälarna både beskriver sin skada och argumenterar för dess relation till arbetet. De psykiska och psykosomatiska sjukdomarna kan sägas befinna sig på gränsen för det gällande arbetsskadebegreppet och godkännandefrekvensen för denna typ av ärenden är betydligt lägre än för andra skadekategorier (Petersson, 1995). I materialet godkändes sex av de 48 ärendena som arbetsskador, det vill säga knappt 13 %.

I arbetsskadeärenden sänder anmälarna minst en och oftast flera texter till Försäkringskassan. På arbetsskadeanmälan och i kompletterande frågeformulär beskriver de hur skadan har uppkommit och i vad de menar att den har sin orsak. Ofta har de också synpunkter på det förslag till beslut som kassan lämnar och en del överklagar det fattade beslutet. Den första redogörelse som lämnas är en beskrivning av hur skadan uppkommit och det är i dessa framställningar jag vill börja.

Skadeberättelsen

De beskrivningar som ges av hur skadan uppkommit är ofta utformade som berättelser. Med berättelser menar jag att beskrivningarna återger tidsmässigt ordnade händelser som ingår i ett visst sammanhang. Händelserna framställs som orsakade av något samtidigt som de återges som upplevda av någon (Hydén & Hydén, 1997). Ett sätt att närma sig dessa berättelser är att urskilja hur de är uppbyggda, det vill säga vilka sekvenser eller element som ingår i berättelserna. På så sätt kan man finna mönster, dels i berättelsernas struktur, dels i det innehåll de förmedlar. En annan dimension i berättelseanalys är att se vilka positioner som olika inblandade aktörer tillskrivs eller som den berättande tillskriver sig själv (Hyden, 1995). I den sådan analys accentueras frågor kring aktivitet och passivitet, vem som är offer och vem som är skurk. Det är således frågor som har att göra med orsak och ansvar och vilka belyser hur man förklarar skadan och ser på sin egen sjukdom. Jag kommer i det följande att använda båda dimensionerna för att analysera anmälarnas berättelser samt för att diskutera hur dessa berättelser förhåller sig till andra sjukdomsberättelser.

Den idealtypiska skadeberättelsen kan sägas innehålla fyra olika element eller sekvenser: *avbrottet, kampen, kollapsen* och slutligen *konklusionen*. Genom att lyfta fram en idealtypisk

berättelse bortser jag till viss del från de variationer som finns i materialet och alla beskrivningar av skadans uppkomst kan inte passas in denna typifiering.

Avbrottet är enligt Frank (1995) en klassisk inledning på sjukdomsberättelser, där sjukdomen framställs som ett avbrott i det vardagliga livet. Här är det dock inte sjukdomen som utgör avbrottet, utan berättelserna inleds med att det sker ett avbrott eller en förändring på arbetsplatsen och i de egna arbetsförhållandena. Det kan vara en strukturell förändring, såsom en omorganisation eller neddragningar av personal, men det kan även vara fråga om en ny chef eller nya arbetskamrater. Det är detta brott mot det vanliga, eller rättare sagt de konsekvenser som denna avvikelse från det normala ger upphov till, som framställs ha skapat den stress som i sin tur anges ha orsakat skadan. Här omskrivs hur arbetslag slagits sönder genom neddragningar av personal, yrkesroller förändrats genom omorganisationer samt hur tillfälliga anhopningar av arbete blivit övermäktiga. I denna sekvens finns, förutom i de ärenden som gäller konflikter och trakasserier, sällan några personliga agenter. Det är strukturer eller organisationer som agerar, och i den mån som anmälaren framträder över huvudtaget är det som drabbad av yttre omständigheter. Anmälaren reagerar på förändringarna i arbetet men tillskrivs inte själv någon agens.

Att berättelserna inleds med en beskrivning av arbetet kan förfalla självklart, men det är intressant att notera att det är just ett avbrott eller en avvikelse i det normala arbetet som lyfts fram. Varje berättelse visar också en bakomliggande berättelse – en så kallad master-narrativ – som den berättande förhåller sig till. I det här fallet en berättelse om hur arbete och skadlighet hänger samman. Jag menar att anmälarnas sätt att skriva fram ett avbrott eller en avvikelse från det normala i arbetet visar på en master-narrativ där skador inte antas uppkomma såvida inte arbetsförhållandena avviker från det normala. När arbetet är som vanligt, när det kan genomföras utan strukturella förändringar eller andra avbrott, antas man inte bli utbränd av det.

Kampen utgör temat för den andra sekvensen i skadeberättelsen. Den kamp som karaktäriserar sekvensen bedrivs på flera fronter. Det är nu som anmälarna beskriver att problemen på arbetsplatsen börjar ge upphov till olika besvär och kampen blir först och främst en kamp mot de symptom, i form av trötthet och utmattning, som anmälaren upplever. Problemen beskrivs ofta, liksom i citatet ovan, som att ”kroppen signalerar” och ”kroppen regerar”. Men anmälarna poängterar också hur de kämpar vidare i arbetet trots tilltagande trötthet och andra symptom. Man går till arbetet ”fastän man inte mår bra”. Precis som beskrivs i citatet negligeras ”kroppens signaler” och anmälares strävanden i arbetet blir också symbol för en kamp mot sjukdomen i sig.

I denna sekvens av berättelsen framträder anmälaren som agent i betydligt högre utsträckning än tidigare. Likaså blir hon agent i andra sammanhang, ty i arbetet framställs anmälaren dessutom som kämpande för att inte andra skall drabbas av problemen på arbetsplatsen. Andra kan i det här fallet vara både arbetskamrater och de som man tar ansvar för i sitt arbete så som vårdtagare, patienter och elever. Kampen blir på så sätt något som även bedrivs å andras vägnar och anmälaren framställs som en hjälte som offrar sig för andras skull. Denna hjälteroll framträder också i en annan typ av kamp, nämligen i fråga om att göra arbetsledningen uppmärksam på problemen på arbetsplatsen och att få till stånd en förändring. Dessa strävanden beskrivs sällan bära frukt och man framställer sig själv ofta som motarbetad av ledningen, samtidigt som man ensam kämpar vidare med endast passivt stöd från arbetskamraterna.

Efter kampen kommer *kollapsen* – det är nu man ”går in i väggen”. I detta berättelseelement beskrivs en dramatisk vändpunkt. Sjukdomstillståndet drabbar obönhörligt och påkallar besök på vårdcentral eller akutmottagning. Tillstånden beskrivs i termer av att man ”kollapsar”, drabbas av ”total utmattning”, ”total energiförlust” eller just som att ”man går in i väggen”. Ett annat sätt att beskriva sjukdomens yttringar är att ”kroppen säger ifrån”. Ofta är

det fysiska besvär, så som tryck över bröstet och yrsel, som man söker läkare för och anmälarna refererar till undersökningar med EKG och observation på "hjärtintensiven".

Anmälaren framträder i denna berättelsesekvens som mycket passiv. Man "säckar ihop" som en av anmälarna beskriver sitt tillstånd. Här uppträder istället nya aktörer som agenter i berättelsen, de som bevittnar kollapsen. Ofta är det anhöriga eller arbetskamrater. Det är dessa vittnen som tar beslutet att uppsöka läkare och oftast är det också de som ser till att anmälaren får läkarvård genom att skjutsa till akutmottagning eller tillkalla ambulans. Väl under läkarvård upptäcks dock inga fysiska fel, utan det man drabbats av beskrivs istället som "stresshjärta" eller med diagnoser som utbrändhet och stressreaktion.

Den diagnos som ges av läkaren blir en del av *konklusionen* i berättelsen. Här framträder de behandlande läkarna som auktoriteter. De inte bara diagnostiserar skadan som utbrändhet eller utmattningsdepression, utan i berättelserna är läkaren också den som fastslår skadans orsak i arbetet. Här återges läkarens uttalanden ofta i form av citat, till exempel beskrivs läkare som sagt att symptomen är "typiska för utbränd nattpersonal" eller att tillståndet "beror på stress i arbetet". Berättelsen avslutas med beskrivningar av sjukskrivning och ofta misslyckade försök att återgå till arbetet och därmed förnyad sjukskrivning.

Efter konklusionens beskrivning av läkarutlåtanden och sjukskrivning blir de argumenterande elementen tydligare och anmälaren lämnar den kronologiska berättelseformen. Istället framställs olika slutsatser eller argument. Här beskrivs till exempel det lidande som man själv och den egna familjen har fått utstå. Precis som i det inledande citatet framställs argument för rätten till ersättning från försäkringen, och anmälarna argumenterar för att den egna skadan har sin orsak i arbetet. Bland annat hänvisas till att andra på arbetsplatsen eller i den egna yrkeskategorin har insjuknat i liknande tillstånd, vilket framställs om ett bevis för den egna skadans samband med arbetsförhållandena. I avsaknad av objektiva kriterier med vilkas hjälp man kan visa på arbetets skadlighet blir även det egna sättet att förhålla sig till arbete och sjukdom, egenskaper med vars hjälp man argumenterar för sin skada som en arbetsskada och för rätten till ersättning. Men även om det är först i slutet av anmälarnas skrivelser som en form av moralisk kamp manifesteras tydligt, gör den sig märkbar i själva skadeberättelsen och jag kommer nedan att utveckla resonemangen kring denna kamp.

Arbetsskadeärendet som en moralisk kamp

Eftersom arbetsskadeersättning enbart ersätter för den inkomstförlust som drabbar vid bestående nedsättning av arbetsförmågan, är det naturligt att flertalet av skadeberättelserna inte är några tillfrisknandeberättelser. Men de är heller inte nödvändigtvis berättelser om lidandet eller om kampen mot sjukdomen. De skiljer sig som redan tidigare antytts från andra sjukdomsberättelser i det att själva huvudpoängen i berättelserna är sjukdomens relation till de tidigare arbetsförhållandena. Även om både det lidande som sjukdomen givit upphov till och de behandlingar man genomgått finns med i beskrivningarna används rekapitulationen av dessa mera som argument i arbetsskadeärendet, än som betydelsefulla vittnesmål för sjukdomsupplevelsen i sig. Snarare ingår återberättandet av sjukdomens vedermödor som en del i arbetet med att etablera en moralisk identitet som stärker bilden av att skadan uppkommit genom arbetet. Ett förhållande som gör konstruktionen av en sådan moralisk identitet särskilt viktig i de här studerade ärendena, är att de gäller psykiska och psykosomatiska sjukdomstillstånd.

Även om psykosomatik inte är ett entydigt begrepp finns, inom den medicinska diskursen liksom i en vardaglig tolkningsram, en tanke om att psykosomatiska sjukdomstillstånd har med individens vilja att göra – sjukdomen som ett verk av tanken (Greco, 1997). Än mer accentuerad blir denna misstanke om sjukdomen som, i alla fall undermedvetet, påverkad av viljan när det finns en koppling mellan sjukdomens upphov och försäkringsmässig ersättning. Som försäkrad erhåller den sjuke inte endast det man brukar kalla sjukdomsvinst utan dess-

utom en monetär ersättning, vilken antas fungera som en form av belöning för sjukdomstillståndet (Greco, 1993). Resonemang som dessa har i den svenska politiska debatten utgjort argument mot utvidgningar av försäkringen. Vanligast förekommande var argumenten på 1940- och 50-talen medan de har använts mera sparsamt på senare år (Petersson, 1995). Ett ytterligare förhållande som har lyfts fram i de politiska diskussionerna är att arbetsskadeförsäkringen, förutom sjukdomsvinst och högre ersättning, ger en form av moralisk vinst, när sjukdomen ses som orsakad av faktorer utanför den enskildes kontroll. Försäkringen antas därmed både kunna uppmuntra till att man ser sina egna besvär som orsakade av arbetet och att man blir mindre motiverad för rehabilitering tillbaka till arbetslivet (ibid.).

Trots att varken sjukdomstillståndet eller arbetsoförmågan ifrågasatts under arbetsskadeutredningen i de ärenden ingår i materialet, återfinns ett uppvisande av viljan att inte vara sjuk som en röd tråd genom anmälarnas skrivelser. Man kan här jämföra skadeberättelserna med de berättelser som ges av personer med kroniskt trötthetssyndrom och andra ifrågasatta sjukdomstillstånd. I sådana fall blir berättandet om kampen mot sjukdomen ett verktyg i den moraliska kampen för att accepteras som sjuk (Bülow, 2003). Här blir berättelsen om kampen mot sjukdomen istället ett hjälpmedel för att bevisa att sjukdomen inte beror på en själv. Denna kamp kommer till uttryck på olika sätt. Flera av anmälarna lyfter fram att de inte har "bett" om eller "valt" sin sjukdom. Anmälarna framhåller att de har gått till arbetet trots svåra besvär och lägger vikt vid sin lojalitet mot arbetskamrater, arbetsgivare och mot arbetsuppgiften i sig. Ett annat argument som används är att man aldrig tidigare har haft några liknande symptom, aldrig tidigare har varit långtidssjukskriven och att man inte ens vetat om att det "fanns något som hette utbrändhet". Man poängterar också hur mycket man "trivts med" och till och med "älskat" sitt arbete samt att man vill tillbaka till arbetslivet.

Ett annat sätt att visa på sin egen motvilja mot sjukdom är framlyftandet av vittnena till kollapsen. Det är ju de som tar beslutet att uppsöka läkare, inte anmälaren. När det gäller skadans relation till arbetet fyller läkarna samma funktion som vittnena. Läkaren, som en oberoende och dessutom sanktionerad auktoritet på området, är den som i berättelsen både väcker tanken om och fastställer sjukdomens upprinnelse i arbetet. Det förfaller också vara betydelsefullt att det är just fysiska symptom som de skadade söker läkare för. Som framgår av berättelseanalysen ovan hänvisar många av anmälarna till hur kroppen reagerar, och även talet om kroppen och det sätt på vilket man skiljer mellan kropp och tanke (själ) bidrar till att skriva fram en identitet som ofrivilligt drabbad av sjukdom.

Kroppen framställs av anmälarna inte bara som skild från tanken eller medvetandet, utan den tillskrivs också en egen agens. Kroppen kommunicerar, den ger "signaler", den "reagerar" och den kan till och med "säga ifrån". När kroppen säger ifrån blir den dessutom en tvingade kraft, en kraft som är starkare än viljan och det är då som man "går in i väggen". I skadeberättelserna framstår relationen mellan kropp och vilja som en process. I början negligeras kroppens signaler, man går till arbetet och kämpar vidare trots sina besvär. Här framställs inte bara anmälares arbetsmoral utan också hur man, genom att inte lyssna på dess signaler, söker disciplinera kroppen². En viljans seger över köttet, och en kontroll av kroppen som anses eftersträvasvärd i vårt samhälle (Greco, 1997). Men kroppen säger så småningom ifrån, och att inte lyssna på kroppens signaler har, enligt det citat som finns i inledningen, sitt pris. Genom att i berättelsen göra en tillbakablick – så kallad back-shadowing (Hurwitz, 2004) – framställs kroppen som visare än medvetandet. Kroppen är inte bara agent den blir i framställningen också en bärare av sanning och vetande. En av anmälarna uttrycker det som att man får "veta av kroppen att det inte står rätt till i arbetet". Kroppens budskap framstår således inte, så som inom den psykosomatiska diskursen, som en gömd sanning om det egna jaget och dess önsk-

2 Analysen av kroppen som kommunicerande, som kraft och som disciplinerad har inspirerats av Frank (1995). Det finns dock en viktig skillnad i sättet att använda begreppen. När Frank talar om den kommunicerande kroppen etc. är det i termer av att man talar genom kroppen och inte som här hur man talar om kroppen.

ningar (jfr Greco,1997). Den sanning som kroppen förmedlar är inte bara skild ifrån, och på så sätt ogrumlad av, subjektets önsksningar, utan den är också giltig för en verklighet som ligger utanför individen – en sanning om hur det står till i arbetet.

I sättet att tala om kroppen och om striden mellan kropp och tanke, finns flera element som fyller en funktion i den moraliska kampen. Genom att betrakta kroppen som skild från tanken och subjektet framställs sjukdomen som något man inte själv råder över. Sjukdomen är något som man drabbats av mot sin vilja, trots att man kämpat mot symptomen och försökt att nonchalera dem i det längsta. När så kroppen säger ifrån framstår sjukdomstillståndet som ett odisputabelt faktum. I talet om kroppen som förmedlare av sanningen ger skadeberättelserna dessutom en viss sensmoral, nämligen att man borde ha lyssnat på kroppen. Sjukdomen och dess lidande är det pris som man får betala för denna försummelse. Eller rättare sagt, eftersom sjukdomen ses om orsakad av arbetet blir denna en kostnad som man själv orättmätigt drabbats av. Man får, som en av anmälarna uttrycker det, ”betala ett högt pris” och därtill ett pris som man själv inte borde behöva bära på egen hand. Vi närmar oss här de visioner av försäkringen som kommer till uttryck i anmälarnas inlagor.

Visioner av försäkringen

Arbetskadeförsäkringen kompenserar för den inkomstförlust som uppstår på grund av en arbetsskada om det finns en bestående nedsättning av arbetsförmågan med minst 1/15. Det som försäkringen tillhandahåller är således en ekonomiskt ersättning som är direkt relaterad till den tidigare inkomsten. I anmälarnas överklaganden liksom i andra skrivelser framträder dock andra visioner av försäkringen. Med vision menar jag här de förväntningar man har ifråga om vad försäkringen skyddar mot och vad som garanteras genom försäkringen (Baker, 2001). Jag menar vidare att dessa visioner av försäkringen, genom arbetskadeförsäkringens status som en lagstiftad och offentligt organiserad socialförsäkring, också ger uttryck för de förväntningar man har på välfärdsstaten och att de därmed säger något om vilket ansvar som man anser att staten har för medborgarnas välfärd.

I överklaganden och andra skrivelser till Försäkringskassan motiverar anmälarna på olika sätt sina anspråk. Det vanligaste är att man argumenterar för att den egna skadan har uppstått i arbetet, men därutöver tillkommer även andra motiveringar som hänvisar till varför man överklagar, varför man anmält sin arbetsskada och vad man vill ha ersättning för från försäkringen. I den repertoar av motiveringar som kommer till uttryck i materialet kan tre olika former av anspråk på försäkringen urskiljas: *komensation*, *upprättelse* och *politisk handling*. Även dessa typer av anspråk har urskiljts som idealtypiska och en och samma försäkrad kan således uttrycka flera av dessa förväntningar, samtidigt som de olika typerna framträder mer eller mindre frekvent i materialet.

Komensation är den vanligaste typen av anspråk och det är också den form av förväntning som rimmar bäst med den vision av försäkringen som används i den lagstiftande diskursen. Anmälarna vill ha en ekonomisk komensation för den inkomst som de förlorar då de inte längre kan arbeta eller då de måste byta yrke. Emellertid är komensationen för inkomstbortfall enbart en del i den motivering som används av anmälarna. Man vill också ha komensation och ersättning för det lidande som man har fått utstå och för det ”pris” man har fått betala genom försämrad hälsa. Dessa anspråk på en ekonomisk komensation har också att göra med förlusten av det liv man levde före skadan eller den man själv var innan sjukdomen. Man hänvisar till att man söker ersättning för ”försämrad livskvalitet” och för att man har blivit ”utnyttjad” och ”offrat sin livslust” i arbetet. Det finns också anmälare som beskriver hur de förändrats av sjukdomen och önskar en ersättning för denna identitetsförlust. Till exempel beskrivs hur man nu inte kan göra något i hemmet, hur man genom sjukdomen har förlorat sin kraft och sin beslutsamhet. Här vägs också familjens och anhörigas lidande in det man anser sig ha rätt att bli kompenserad för.

Till skillnad från i visioner om försäkringens som givande compensation har anspråken på *upprättelse* genom försäkringen ingenting med ekonomisk ersättning att göra. Snarare framställs dessa förväntningar på försäkringen som moraliskt motiverade. Det är avgörandet i arbetsskadeärendet som är huvudsaken. Den godkända arbetsskadan framstår som ett domslut där man får upprättelse genom att man ses som fri från skuld. Anspråken på upprättelse riktas dels mot, arbetsgivaren, dels mot Försäkringskassan.

När det gäller försäkringskassan motiveras överklaganden med att man vill ha upprättelse för att man har blivit kränkt och orättvist behandlad under arbetsskadeutredningen. Ofta är det försäkringsläkarens bedömning som anses kränkande. Det gäller exempelvis i ärenden där försäkringsläkaren bedömt att sjukdomstillståndet har sin grund i andra orsaker än arbetet, som individens konstitution och personlighet eller förhållanden i privatlivet. Även här blir upprättelsen en fråga som är relaterad till den egna identiteten. Men då inte i form av compensation för en förlorad identitet, utan upprättelse för de ifrågasättanden av och hot mot en moralisk identitet som arbetsskadad, och således som oskyldigt drabbad av sjukdom, som utredningen och andra åtgärder åstadkommit.

Upprättelse från arbetsgivaren söks främst i ärenden som gäller trakasserier eller konflikter på arbetsplatsen. Här ses ett godkännande i arbetsskadeärendet som ett erkännande av att man blivit illa behandlad i arbetet. Exempelvis finns det anmälare som talar om att de genom att anmäla arbetsskadan också uppfattar det som att de anmäler sin arbetsgivare för trakasserier. Också här blir det en fråga om att återupprätta sin identitet – att genom den godkända arbetsskadan få ett slags intyg på att problemen på arbetsplatsen inte berodde på en själv.

Överklaganden och arbetsskadeanmälningar som tar formen av *politisk handling* är mera sällsynta, men för den skull inte mindre intressanta. Här blir framställningen av hur det stått till på arbetsplatsen och av det lidande som man själva har fått utstå en manifestation. Att anmäla sin skada blir ett framläggande av en vittnesbörd som skall göra missförhållandena på arbetsplatsen kända. Det framstår också som ett sätt säga stopp och att ropa på hjälp om förändring. Det finns exempel på anmälare som skriver att de gör en arbetsskadeanmälan för att andra skall få veta hur det står till på arbetsplatsen och hoppas att det skall leda till en förändring som inte bara gäller den egna arbetsplatsen utan hela samhällssektorer.

Den skadades skrivelser kan också ta formen av en politisk handling gentemot försäkringskassan och socialförsäkringssystemet. Man vill sätta stopp för den kränkning som man anser att arbetsskadeutredningen och rehabiliteringsprocessen inneburit. Genom vädjanden och skrivelser till beslutande organ vill man tala om att ”såhär får det inte gå till”. Här finns också rop på hjälp genom skrivelser till enskilda statsråd liksom desperata hotelser om att driva ärendet vidare till Europadomstolen.

Genom att lyfta fram hur man motiverar sina anspråk på försäkringen har jag velat visa på den relation som uttrycks mellan medborgare och stat. Jag menar att denna relation här kommer till uttryck som en moralisk relation. Anmälarnas berättelser och argumentation visar på förväntningar om ett ansvarstagande för medborgarnas liv som går bortom en rent ekonomisk och försäkringsmässig relation. Man förväntar sig ett ansvar för arbetsmiljön, men dessutom att staten genom försäkringen skall kunna gripa in och ställa till rätta i samhällsutvecklingen. I sina skrivelser ger anmälarna därmed också uttryck för en vision av arbetsskadeförsäkringen som innefattar en tillit till statens och den politiska styrningens möjligheter. Kort sagt synes det finnas en förväntan på en mera paternalistisk välfärdsstat, och således en välfärdspolitik som går i helt motsatt riktning mot den liberala syn på social styrning som kommit till uttryck i svensk politik under de senaste decennierna.

Men anmälarnas skrivelser visar inte bara på de anspråk de har gentemot den lagstiftade försäkringen, utan i sin argumentation och i skadeberättelserna visar de också på de förväntningar som de uppfattar finns på dem själva som medborgare. De poängterar sin lojalitet, sin arbetsvilja och sitt ansvarstagande. Konstruerandet av en moraliskt legitim identitet som ar-

betsskadad blir så på samma gång ett framskrivande av den gode medborgarens identitet. Den moraliska relation som kan utläsas i förhållandet till staten framstår härigenom som baserad på en uppfattning om ömsesidiga förväntningar. Förväntningar som dock, utifrån de krav på upprättelse från Försäkringskassan liksom i de sätt att ropa på hjälp som kommer till uttryck i anmälarnas skrivelser, inte alltid anses uppfyllda.

Referenser

- Baker, Tom (2002) Risk, Insurance, and the Social Construction of Responsibility. I: Baker, T. & J. Simon (eds) *Embracing Risk . The Changing Culture of Insurance and Responsibility*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bülow, Pia (2003) *Making sense of contested illness. Talk and narratives about chronic fatigue*. Linköping Studies in Arts and Science: Linköping.
- Frank, Arthur W. (1995) *The Wounded Storyteller. Body, Illness, and Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Greco, Monica (1993) Psykosomatiska subjektet och ”plikten att vara frisk”: personligt handlande i medicinsk rationalitet. I: Hultqvist, K. & K. Petersson (Red), (1995) *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk praktik*. Stockholm: HLS Förlag.
- Greco, Monica (1998) *Illness as a Work of Thought. A Foucauldian Perspective on Psychosomatics*. London: Routledge.
- Hall, Christopher (1997) *Social Work as Narrative. Storytelling an persuasion in proffessional texts*. Ashgate: Aldershot.
- Hurwitz, Brian (2004) The temporal construction of medical narratives. I: Hurwitz, B. Greenhalag, T. & V. Skultans (Eds) *Narrative Research in Health and Illness*. Malden: MA: Blackwell Publishing.
- Hydén, Lars-Christer (1995) Det sociala misslyckandet som berättelse. Att återställa den moraliska ordningen. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 2, s 194–207.
- Hydén, Lars-Christer & Margaretha Hydén (1997) Inledning. I: Hydén, L-C & M- Hydén (Red) *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Stockholm: Liber.
- Mills, C Wright (1940) Situated Actions and Vocabularies of Motive. I: M. Shapiro (Ed) (1984) *Language and Politics*. Oxford: Blackwell.
- Petersson, Gunilla (1995) *Arbetskadeförsäkring. Politik, byråkrati och expertis*. Linköping Studies in Arts and Science: Linköping.

Kläder som andas, kroppar som formges: kroppskonstruktioner, genus och sportmode

Magdalena Petersson

Magdalena.Petersson@cfk.gu.se

Centrum för konsumentvetenskap och Etnologiska institutionen

Göteborgs universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Breathing Clothes, Designing Bodies: Body, Gender, and Sports Fashion.

The aim of this article is to discuss how the body is constructed in relation to the way it is dressed, particularly how the fit body is constructed through sports fashion. Training consumers have been interviewed about the principles that form the way they dress when they visit their fitness centre, how they combine aesthetics and function and what parts of their bodies they like to expose and conceal. Technological innovations that enhance performances e.g. through breathing fabrics or supporting tops characterise sports fashion and are intertwined with perceptions of ideal bodies. The functions of clothes and fabrics are prerequisites for particular training forms and movement of bodies and the article shows that the informants think of their training as dependent upon “technological support” from fashion. Special attention is being paid to Lycra for its abilities to get bodies into shape and its role in constructions of gender. With inspiration from Donna Haraway, sports clothes are understood as inseparable from the fit body, and hence make us all into fashion cyborgs.

Även publicerat i *Kulturella Perspektiv Svensk etnologisk tidskrift* 14(3) 2005.

Kläder som andas, kroppar som formges: kroppskonstruktioner, genus och sportmode

Fråga: Jag har fett på magen, och allra mest kring nedre delen av den, som jag skulle vilja få bort. Jag väger 52 kilo och är 163 centimeter lång så vikten är det väl inget fel på men ändå har jag mage.

Svar: Det extra underhudsfettet på magen är inte så lätt att få bukt med. En helt platt mage med synliga muskler kräver både hård träning och sträng diet och det är inte att rekommendera. Men att få en lite plattare, mer vältränad mage är ett rimligt mål. Man kan inte punktförbränna fett, utan vad som krävs är en bra konditionsträning i kombination med styrketräning. Konditionen bör vara ganska lågintensiv (omkring 60 procent av din maxpuls) och pågå under längre tid, 60-90 minuter. Detta kan du göra två dagar i veckan. Situps i olika former och bålstabiliserande övningar är bra för magen. De kan du göra hemma och vi publicerar regelbundet sådana övningar i *Kropp & Hälsa*. Kör magträningen två, max tre dagar i veckan. För att få balans i överkroppen bör du även träna din

rygg. Det är bra för kroppen att ha en stark muskel**korsett**.
(Ur Aftonbladet frågespalt om Kropp och hälsa, 21 feb 2005)

Många kvinnor ha så försvagade muskler, att de skulle icke orka hålla sig raka, om de icke hade **korsetten**, som hölle dem uppe. Utan den sjunka de ihop som en oformlig massa, de sätta sig, som om de svällde ut i det oändliga, som om de med trycket av sin gestalt och sina sätesmuskler skulle kunna sjunka genom ett par våningar. --- Bland de dåliga vanor, som kvinnorna lagt sig till med under inflytande av kulturen är bristen på hållning en av dem, som medföra de allvarligaste följder (Stabell 1922, s 29–30).

Citaten är hämtade ur Aftonbladet 2005 samt ur gymnastikinstruktören Halldis Stabells bok *Hälsa och skönhet genom kroppskultur* från 1922. Exemplet illustrerar hur klädteknologier (korsetten) historiskt format och förändrat kroppen, såväl som att den korsetterade kroppen delvis lever kvar som ideal. Elektronisk övervakning av kroppen (hur vet man annars sin maxpuls?) har ersatt det som tidigare åstadkoms med ett plagg och den flytande massan har omvandlats till en kemisk, enzymspäckad, tekniskt övervakad och nedbrytbar kropp som kan monteras ned i olika muskler. Halldis Stabell ansåg att korsetten blev överflödigt om man själv byggde upp sina inre muskler, utan korsett skulle kroppen kunna flöda fritt. Men vart tog den fria kroppen vägen och var den någonsin ett ideal? Kan kroppen verkligen ersätta ett plagg? Nya tekniker och material skapar effekter på och i kroppen och gör, liksom korsetten, att den (förhoppningsvis) beter sig på rätt sätt. Kläder och mode både skapar och disciplinerar kroppen såväl som förhöjer dess prestation och överskrider dess gränser (Wilson & Entwistle 2001). Men hur tänker människor när de kläder sig inför träning och hur kombineras estetik och funktion? Vilka delar av kroppen ska synas och vilka ska döljas? Syftet med denna artikel är att diskutera hur kroppen framställs och konstrueras genom de sätt den kläds på. Vilken betydelse har tajta kläder av material som andas för hur kroppsideal konstrueras och har träningslokaler ett genus?

Idrottskläder är det område där den tekniska utvecklingen av det kommersiella modet nått längst. Kläder för sportaktiviteter ska vara sköna och funktionella, de ska stödja och prestera, de ska också visualisera kropps- och hälsoideal. De är, i alla fall för kvinnor, ofta kropps nära, tajta och figursydda. Kroppens rörelser möjliggörs, begränsas och formas av material och snitt och plaggen förväntas förhöja bärarens fysiska prestationer. Materialen svetts, håller in kroppen och formar den till rätt modell. Teknikaliseringen av sportkläder, där materialen andas och kanaliserar dåligt lukt karaktäriserar sportaffärernas utbud. Samtidigt finns det en motsats trend där träningskläder mer och mer liknar vanliga plagg och influenser på gatusåväl som exklusivt mode har ökat. Det mest välkända exemplet på teknikaliseringen av sportkläder är kanske Speedos *Fastskin* (tävlingssimdräkt) och de kontroverser den väckte i samband med OS 2000 (Craik 2005). Simdräkten, som täcker hela kroppen, uppges av tillverkarna vara influerad av hajskinn. Den sägs strömlinjeforma kroppens siluett, skära ner motståndet i vattnet och kontrollera kroppsliga avvikelser för maximal prestation (O'Mahony and Braddock 2002:119–24, Craik 2005:169) I *Fastskin*-debatten illustreras hur gränser mellan kropp och kläder förskjuts och omkonstrueras. Det är inte givet vad som är ett plagg och vad som är ett tekniskt hjälpmedel. Materialen andas inte bara utan de utför en mängd funktioner och ibland blir dessa funktioner så påtagliga att de överskrider reglerna för vad som tillåts inom tävlingar.

Studien bygger på empiri från gymkedjan Sats och observationer och intervjuer med tränande konsumenter. Sats är en ny typ av träningscenter som under ett par år blivit marknadsledande i Sverige. Det är uppbyggt som (och kallas för) en *Sports Club*. För 400–500 kronor i månaden blir man medlem i klubben och har sedan fri tillgång till alla aktiviteter. Träningen

är indelad i tre områden, gruppträning (med instruktör i sal), individuell träning (gym, träningsredskap) samt personlig träning där du, för en extra kostnad, anställer en egen personlig tränare som utarbetar ett träningsprogram bara för dig. Två tredjedelar av dem som tränar på Sats är kvinnor och i denna artikel har jag valt att lyfta fram två Satsmedlemmars berättelser om träning och träningsmode. Gemensamt för dem båda är att material och skärningar har en stor betydelse för hur de ser på kläder. *Anna* är 25 år och studerande. Hon tränar 2–3 gånger i veckan på såväl olika pass som i gymdelen med att lyfta vikter. Aerobics är hennes favoritpass, men hon gillar också annat. Anna beskriver Sats som att det är mycket muskler och mycket yta där. Man går gärna dit för att visa upp sig och för att bli snygg i kroppen. En av fördelarna är att man ser så många andra vältränade människor och att man blir laddad av det. Man tänker att "kan hon så kan jag" och sporrar sig själv till att träna mer. *Heidi* är 35-årsåldern med ett välbetalt arbete. "Nuförtiden försöker jag hålla träningen till fem dagar i veckan", säger hon. Heidi tränar det mesta som finns i utbudet och ser sig själv som vältränad. Hennes mål med träningen är att må bra, "men det är klart blir man snygg samtidigt så är ju inte det en nackdel", säger hon. Det är lätt att bli fixerad vid vikt, tycker hon, i en träningsmiljö eftersom alla är så fokuserade på det. Tränar man ofta så jämför man prestation med andra, säger hon och tror att vikten är avgörande för de flesta som tränar.

Träningslokalernas genus

Jag tycker det är oestetiskt med idrottande fruntimmer. [D]en kvinnliga gracen tycker jag så mycket om att jag vill inte se den förvriden och ansträngd i kraftkrävande idrottsgrenar. Det väcker olust hos mig. Jag kan inte hjälpa det, men så är det (Gunder Hägg 1971¹).

Men vad är det i kombinationen kvinnor och idrott som blir så fel att det faktiskt väcker olust hos tidigare löpstjärnan Gunder Hägg? Att svettiga och ansträngda kvinnor beskrivs som oestetiska är en antydning om det visuella ständiga närvaro i bedömningar av kroppsliga prestationer, en visualitet där genus är en av värderingsgrunderna. Kvinnliga idrottare skärskådas ofta efter tecken på kvinnlighet och kvinnors idrottskläder har haft en kontroversiell historia som relaterat till den avklädda kroppen, sexuella anspelningar, sexuella överskridanden och okvinnligt beteende och utseende, menar Craik (2005:152). För mycket muskler uppfattas exempelvis medföra att kvinnligheten går förlorad (Johansson 1998) och kläder såväl som val av träningsaktivitet blir iscensättningar av genus.

På passen är det en övervägande del kvinnor. Ju mer danssteg passen innehåller, desto mer feminiserade är de och på de aerobicspass jag själv gjort observationer på fanns det inga män närvarande alls. Vissa dansklasser som *Funk* har dock en tuffare framtoning och lockar fler killar och på *Bodypump*, som består att lyfta en skivstång med olika vikter fanns några män med. Det är främst i gymdelen som männen håller till. Mina egna observationer stämmer med det Anna berättar. För henne är det oreflekterat och ganska självklart att män tränar i gymdelen och att de inte vare sig kan eller vill ta del av passen. Trots att hon själv besöker Sats flera gånger i veckan och beskriver sig själv som vältränad så känner hon sig osäker i gymdelen. "Jag känner mig bortkommen där", säger hon och berättar att hon inte går dit mitt på dan om hon inte är tvungen. Hon går hellre dit på morgonen, när det är mindre folk.

Som en tjej blir man lite udda individ som ger sig in där (skratt), så då blir det liksom, man är tjej och då får man ännu mer uppmärksamhet och så vet man inte riktigt hur man gör. Nej, det känns lite obekvämt

1 Ur Lennart Hylands program "Heja Sverige" 6 sept 1971, beskrivet i Expressen 7 sept 1971. Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Anna är uppenbarligen inte ensam om att känna sig bortkommen som tjej i gymmet. Under maj månad 2005 anordnar Sats särskilda tjejkvällar där man kan komma och prova på allting och få instruktioner, utan en närvarande, får antas, kritisk manlig blick. Trots detta så säger både mina egna observationer och de intervjuades berättelser att det är långt ifrån ovanligt att tjejer lyfter vikter i gymmet, bortemot hälften är nog kvinnor. Säkerligen känner sig inte heller alla män hemma där. Kanske bidrar de stora affischerna på manskroppar i muskelgenomskrining som finns uppsatta på väggarna, samt de stiliserade manskroppar som illustrerar alla träningsmaskiner till att skapa en atmosfär av manliga normer, där manskroppen likställs med att veta hur man gör. Vid introduktionen med en instruktör i gymmet handlade det för mig om att lära mig de rätta rörelserna. Maskinernas upplägg samt instruktörens kommentarer handlade flera gånger om att kommentera feminiserade rörelsemönster. Jag kämpade länge med att vinkla armbågarna utåt och räta ut handlederna samt låta rörelserna utgå kraftfullt inifrån kroppen.

Trots den numera stora närvaron av kvinnor konstrueras alltså gymmet pågående med manskroppen i åtanke. Och kanske är det inte så konstigt. Det var först under 1980-talet som kvinnor började lyfta vikter i högre utsträckning, tidigare hade synliga muskler ansetts göra kvinnokroppen just "oestetisk", en uppfattning som fortfarande inte är helt borta. Puwar (2004) använder begreppet *Space Invaders* för att tala om människor som överträder rummets normer om genus eller etnicitet och befinner sig på "fel" plats. Anna känner sig, trots sin mycket vältränade kropp, som en inkräktare, en person som inte automatiskt har tillträde till detta rum och som trots regelbunden träning, förväntas göra fel. Som *Space Invader* infantiliseras och övervakas man, menar Puwar och blir extra synlig, vilket leder till en självövervakning som följs av tvivel på att klara av det som de andra ofreflekterat gör. Synligheten gör att det märks mer när *Space Invaders* gör fel och de måste kontinuerligt övertyga om att de hör hemma i rummet. Närvaron av dem som inte hör dit ifrågasätter också subjektiviteten hos dem som gör det. Inkräktarna förpestar associationen mellan exempelvis framträdande fysiska prestationer och maskulinitet, vilket kan, som hos Gunder Hägg, leda till känslor av olust hos dem som utgör normen. Nedsättande estetiska omdömen om de främmande kropparna är vanliga reaktioner och illustrerar vem som förväntas befinna sig i ett visst rum (jfr. Puwar 2004:16f). Muskelbygge som en kvinnlig praktik är, trots allt, historiskt mycket kort.

Flexibelt mode

Hur ett plagg är skuret och vilket tyg det är tillverkat av är av stor betydelse för hur kroppen framställs och genus iscensätts. Sportkläder ska visa upp, hålla in och framhäva rätt delar av kroppen. Flera forskare har lyft fram materialens betydelse för genus- och kroppskonstruktioner (Clarke & Miller 2002, Farrell-Beck & Gau 2002, O'Mahoney 2002, Handley 1999). I forskning som inspirerats av bland annat Bruno Latour har den materiella kulturens betydelse lyfts fram och hur tyget i sig blir en aktör som möjliggör olika handlingar och identitetsformeringar (jfr Knuts bidrag i detta nummer). De elastiska materialen och det kropps nära modet har haft en märkbar effekt för genus- och kroppskonstruktioner under 1900-talet och 2000-talet. I såväl underkläder som det kroppsformade modet generellt har elastiska material varit en förutsättning för att forma den genuskodade kroppen på rätt sätt (särskilt den kvinnliga). I manligt mode har elasticitet främst använts i sportmode och underkläder. Det kropps nära modet är feminiserat även om det vid vissa tidsperioder varit mer gångbart för män än vid andra. Om ett syfte med affärskostymen varit att dölja manskroppen och framställa den så smickrande som möjligt (Mörck 2005) så har dammodet ställt mycket högre krav på vad som finns under kläderna. Skärningar, färger och material avslöjar sedan korsettens avskaffande obarmhärtigt hur väl bäraren lever upp till kroppsliga normer. Elastiska material har ökat rörelsefriheten och resulterat i att de ökade krav på bekvämlighet som 1900-talet fört med sig har kunnat efterlevas utan att mode blivit unisex. Detta var något som Coco Chanel tog fasta på när

hon började tillverka damkläder i trikå, ett material som tidigare bara använts i herrunderkläder. 1958 utvecklades lycran, men det var inte förrän under 1980-talet som den fick sitt stora genombrott i vanliga kläder, därtills hade den använts i under- och badkläder. Lycra har kallats postmodernitetens mirakelmateriale och beskrivits som ett nyckelattribut i postmodern populärkultur på grund av dess flexibilitet, lämplig för en avslappnad, nöjessökande livsstil med en bibetydelse av sexualitet och eroticism (O'Mahony and Braddock 2002:143, Quinn 2002: 192–4, Craik 2005:162–167). Även om långt ifrån alla plagg innehåller lycra (damjeans gör det ofta trots denimens oskräddat unisexa framtoning) så är det en viktig förutsättning för det kroppsnära mode som förknippas med kvinnor och som bidragit till att konstruera kvinnokroppen som smalare, mindre, nättare och smidigare (jfr. Handley 1999).

Det viktigaste, enligt Anna, för träningskläder utseende, är att de är kroppsnära. En t-shirt ska vara figursydd och byxorna tajta. Kläderna måste inte vara tillverkade för träning (överdelar främst) utan det går bra med vanliga plagg, bara de är lite figursydda. Toppar ska alltid vara tajta och figursydda, men byxorna kan variera beroende på vilket träningspass man går på, tycker hon. De pass som lockar fler killar har generellt plagg där skillnaderna mellan mäns och kvinnors kläder inte är så stora. På *Box* och *Combat*, som är influerat av boxning och kampsport, är klädskillnaderna mindre. När Anna ska göra något *funkigt* tar hon på sig vida byxor eftersom det känns som rätt stil. Man blir lite tuffare och det är lättare att gunga loss, säger hon. Byxorna har ingen annan funktion för stegen. På andra dansklasser är det tajta toppar och jazzbyxor (tajta, blanka, vida nedtill). Även för Heidi beror klädvalet på vilket pass hon går på:

Heidi: Förr hade man alla dessa tights med dräkt och så och det var betydelsefullt för aerobic och så för att du ska vara smidig och det ska inte fastna och såna kläder håller ju ihop kroppen också, håller den tajt och så, ja, lite åtsittande så. (---) Det kroppsnära hade ju en funktion och nu om man tänker så kom det ju tillbaks, även långa, såna tajta löparbyxor. Det är väsentligt, när du springer så sladdrar det inte, du snubblar inte och blir det blött så blir det inte så tungt. Man känner själv att man nog blir lite lättare så (klickar med tungan). Kroppen blir lättare, tajtare. Det blir lättare att göra rörelser för att det hänger ihop bättre (skratt).

Magdalena: Så att kroppen sitter på rätt plats?

Heidi: Ja, lite så, men det är ju inga korsetter, det är ju inte så. Men det är lite så (skratt).

Heidi säger att hon med åren blivit tryggare i sig själv och inte bryr sig inte så mycket om hur hon ser ut längre. Hon sätter ändå inte gärna på sig sånt som hon inte trivs i när hon går och tränar. ”En topp som åker upp i magen, jag kanske inte har lust att visa min mage, då blir jag så koncentrerad på att dra ner den istället för att koncentrera mig på träningen.” I fel plagg exponeras kroppen på fel sätt, kontrollen över omgivningens blickar förloras och träningen störs.

Kroppstekniker

Att hålla vikten är för många den stora anledningen bakom träningen, tror både Anna och Heidi, man vill se smal och snygg ut. Hållningen är också viktig, säger Anna, inte minst sen hon börjat gå på träningsformen SatsCore. Denna form koncentreras till mage och rygg, ”det område som förr i tiden hölls in av korsetten”, som instruktören säger vid ett pass jag deltar i. Heidi berättar att hon läst om hållningens betydelse dan innan vi träffas. Humöret påverkas, säger hon ”en god hållning gör att jag blir glad”. Heidi tror att hon automatiskt har en god hållning på grund av sin träning. Hon brukar tänka på det när hon är ute och går och är stres-

sad. ”Du behöver inte gömma dig, god hållning är viktigt. Jag tänker på det, på andra människor hur de går”, berättar hon.

Magen är den kroppsdel som Anna lägger mest tid till att träna. Hennes fokusering på magen överensstämmer med andras beskrivningar av att den putande, kvinnliga magen inte ingår i dagens kroppsideal (t.ex. Bordo 1993). Magen ska vara platt, platt, platt. Armar och bröst är andra kroppsdelar som Anna vill träna. Det kroppsideal som framträder på Sats är detsamma som det som möter oss i media generellt. Det är en smal och smidig kropp, med platt mage. Styrka premieras, även hos kvinnokroppen. Muskler på nacke och armar är okej, det är den fettfria och fasta kroppen som begärs och smidighet är något både Anna och Heidi omtalar som hälsosamt och vackert.

Man visar nog hellre upp sin kropp i tajta kläder om man är vältränad, tror Anna, men det är samtidigt mer bekvämt att träna i plagg som sitter åt, tycker hon. Det är roligt också, att se musklerna jobba. Det går att titta på sina bara överarmar med ögat direkt, såväl som i de speglar som täcker minst en vägg i träningslokalerna. Spegelarna är bra och viktiga, tycker Anna, de blir som ett slags hjälpredskap, man ser sig själv, ser att man gör rätt, kan uppskatta kroppens utseende och jämföra med andra som tränar. Vid observationerna har jag lagt märke till att många står i tätt samspel med sina egna spegelbilder. ”Alla ställer sig så de ser sig i spegeln”, säger också instruktören vid ett av passen jag deltar i. Även Heidi gillar att det är mycket speglar. ”Jag vill gärna titta på mig själv. Sen är det inte så att jag måste se hur snygg jag är eller så, men jag tittar gärna på hur jag gör” säger hon. Spegelbilden bekräftar att man gör rätt och ser rätt ut.

Att känna sig fräsch är en annan sak som uppfattas som viktigt och i sportkläder finns kanaler som andas samt särskilda fibrer som suger upp dålig lukt. Så här beskrivs materialet i en träningsstopp från Reebok:

Ciba Tinosan antimicrobial is built into this garment's fibres to provide long-lasting freshness. It is an antimicrobial that inhibits the growth of bacteria, thus maintaining garment freshness and reducing odours – wash after wash.

Plaggens funktioner är förutsättningar för hur träningen kan utformas, kroppen röra sig och ideala kroppar konstrueras. Både Anna och Heidi beskriver andningen som den viktigaste tekniska funktionen hos plaggen. ”Andning är en basic funktion hos träningskläder”, säger Anna och berättar om ett par byxor hon köpt på H&M som inte andades och som hon därför inte kunde använda. Övriga tekniska funktioner hos plaggen är inte så viktiga tycker hon, men de måste släppa igenom fukt. Även Heidi håller med men menar att dofterna ändå kommer till slut. ”Du får oftast slänga dem innan de är utslitna.” 100 % bomull andas inte, säger hon, man blir dyngsur i det och luktar mycket snabbare.

Annas och Heidis berättelser uttrycker att deras syn på träning och kroppsideal är tätt sammanvävd med plaggens funktioner samt av hur kläderna framhäver kroppen. Idrott och träning har haft en stor betydelse för överskridande av könsstereotyper, inte minst den fragila, mjuka kvinnokropp som 1800-talets borgerliga ideal ger uttryck för. Förändrade uppfattningar om kvinnlighet och om kroppen i rörelse har växt fram i förbindelse med nya klädtekniker. De kropps nära materialen har omdefinierat de ideala kvinnliga formerna vilket visar att relationen mellan kropp och kläder omskapas och att den naturliga kroppen och dess prestationer kan omladdas. Och kanske kommer plaggen trots allt att kunna ersättas av kroppen. Enligt Farren & Hutchison (2004:470) kan framtida tyger bygga på levande material som aktiveras av kroppens egna processer eller nanomekaniska teknologier med plagg som ”tänker”. Donna Haraways (1991) diskussioner av cyborgen bygger på att denna är en mänsklig och inte en naturlig skapelse. Utvecklingen av 2000-talets informationsteknologier har gjort oss till cyborger, vi är alla kulturella och inte naturliga skapelser. Syftet med artikeln har varit att diskutera hur kroppen konstrueras och framställs genom olika plagg, tekniker och maktord-

ningar. Vad vi uppfattar vara en ideal eller naturlig kropp konstrueras genom egenskaper hos tyg, material och kläder och i materialens omvandling tydliggörs hur kroppens gränser förskjuts.

Referenser

- Bordo, Susan, 1993. *Unbearable Weight*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Clarke, Alison, & Miller Daniel, (2003) "Fashion and Anxiety". *Fashion Theory* vol 6, issue 2 pp. 191–214.
- Craik, Jennifer 2005. *Uniforms Exposed: From Conformity to Transgression*. Oxford: Berg.
- Entwistle, J & E Wilson (2001) *Body dressing*. Oxford: Berg.
- Farren, Anne & Hutchison, Andrew (2004). "Cyborgs, New Technology, and the Body: The Changing Nature of Garments." *Fashion Theory* (8), 4 pp 461–476.
- Farrell-Beck, Jane & Gau, Colleen 2002. *Uplift: The Bra in America*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Handley, Susannah 1999. *Nylon: The Story of a Fashion Revolution*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Haraway, Donna 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: the reinvention of nature*. New York: Routledge.
- Johansson, Thomas 1998. "Bodybuildning, kön och identitet." I: G. Hallerstedt & T. Johansson (red.) *Främlingsskapets anatomi*. Stockholm: Carlssons.
- Larsson, Anna-Karin 2003. "Från korsett till kost." I: B. Meurling (red.) *Varför flickor? Ideal, självbilder och ätstörningar*. Lund: Studentlitteratur.
- Mörck & Tullberg 2004. *Catwalk för direktörer*. CFK Rapport 2004::02a. Göteborg: Handelshögskolan.
- O'Mahoney, Marie 2002. *Sportstech*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Wilson, E (1985), *Adorned in dreams. Fashion and Modernity*. London: Virago.
- Theory* vol 2, iss. 3, pp 225–44.
- Stabell, Halldis 1922. *Hälsa och skönhet genom kroppskultur*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Quinn, Bradley (2002) *Techno Fashion*. Oxford: Berg.
- Wilson, E (1985), *Adorned in dreams. Fashion and Modernity*. London: Virago.

Den postkoloniala vågen

– om ädla forskare och den oförbättrliga publiken

Thomas Petersson

batte52@hotmail.com

JMK, Stockholms universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Under 1700- och 1800-talen utgjorde många av folkgrupperna i Stilla havet själva sinnebilden för Rousseaus tankar om primitiva folkslag och den ädle vilden, men det fanns ett inslag som mer än någon annat störde de romantiska föreställningarna. Samtidigt som många lät sig lockas av Söderhavets jungfrulighet, kastade rapporter om förekomsten av kannibalism en mörk skugga över den region som annars uppfattades som så paradisk. Snart upptäckte emellertid drivna affärsmän att det gick att slå mynt av berättelserna om det som betecknas som ett av mänsklighetens mest ohyggliga beteenden. Under 1800-talet och i början av 1900-talet var utställningar med exotiska människor vanliga i både Europa och USA, och Söderhavets ”kannibaler” undkom inte uppmärksamheten.

Den första kända utställningen i USA med människor från Stilla havet hölls i september 1831. Då visades ”Två kannibaler från öarna i Söderhavet” upp mot betalning i Tammany Hall i New York. Intresset för det annorlunda och exotiska spred sig snart utanför den amerikanska metropolen och tre år senare visades ytterligare ett par ”kannibaler” upp mot betalning i städer i nordöstra USA. En köpman och upptäcktsresande vid namn Benjamin Morrell hade fört med sig de båda ”vildarna” till USA från en ö i närheten av Nya Guinea. I USA döptes de båda männen till Sunday och Monday. Männen gick olika öden till mötes. Sunday uppges ha anpassat sig bra i det okända landet och kunde senare återvända hem, medan Monday blev missmodig, fysiskt sjuk och avled i USA (Bogdan, 1988:178–179).

Det spekulativa intresset för Söderhavets ”kannibaler” väcktes under ett århundrade då ett flertal omständigheter bidrog till att skapa ett nytt förhållningssätt till främmande folkgrupper. Den västerländska koloniseringen pågick för fullt, och Darwins evolutionsteorier fick bland annat genomslag inom det nya vetenskapsfältet antropologi. Exotiska folkslag observerades, kategoriserades och underordnades den västerländska civilisationen, som ansågs stå högst upp på den socialevolutionistiska trappstegen. Dessutom utvecklades en helt ny teknik för representation; fotografen, som med sina förmenta sanningsanspråk passade väl in strävandena att observera och vetenskapligt kategorisera allehanda folkslag (Edwards, 1992; Street, 1992).

Utställningarna med människor från exotiska folkslag hade sin höjdpunkt i Europa och USA i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet, men förekom ända fram till 1930-talet. Efter andra världskriget slog televisionen igenom som nytt kommunikationsmedel och allt fler människor kom på olika sätt i närmare kontakt med det främmande. Frågan är emellertid hur mycket som har förändrats i vår syn på främmande kulturer och folkslag. Finns det fortfarande en kolonial syn som präglar våra föreställningar? Frågeställningen är komplicerad, men redan nu går det att slå fast att exotism som nöje och marknadsvara inte försvann i samma stund som utställningarna med levande människor upphörde. Efter andra världskriget antog representationerna av det annorlunda och exotiska i stället andra former.

Samtidigt som TV:n fick sitt genombrott på 1950-talet så upplevde den svenske upptäcktsresanden Sten Bergman (1895–1975) sin storhetstid. Många av den äldre generationens svenskar minns hans karaktäristiska radoröst och under 1950-talet var han en av Sveriges

mest kända och populära personligheter. Sten Bergman nöjde sig med att föra hem paradisfåglar från Nya Guinea men genom otaliga föredrag och ett flertal böcker formade han ändå bilden av människorna i det egendomliga stenålderslandet på andra sidan jordklotet. Boktitlar som *Vildar och paradisfåglar* (1950), *Stenålder och grön urskog* (1954) och *Min far är kannibal* (1959) ger en vink om att Sten Bergman i mångt och mycket var präglad av en kolonial tidsanda, trots den avkolonisering som påbörjades efter andra världskriget.

Den expanderade turistindustrin

Från Sten Bergman ligger det nära till hands att göra kopplingar till den turistindustri som tog fart efter andra världskriget och vars utveckling accelererade bland de breda folklagen i Europa och USA under 1900-talets andra hälft. Under 1960-talet började svenskar och andra nordeuropéer i hög grad att bege sig till Medelhavets varma stränder. Sedan dess har turismen antagit nya former och industrins inflytande har spridit sig till snart sagt varje hörn av världen. Knappast någon undgår idag att på ett eller annat sätt påverkas av det som numera är en av världens största näringar. Några "vildar" behöver inte längre föras hem från Nya Guinea. Idag reser den som har råd och lust själv till Nya Guinea eller andra platser som väcker förhoppningar om det annorlunda och exotiska.

Enligt Iskander Mydin lever de föreställningar om främmande kulturer som växte fram under 1800-talets kolonialism till stor del kvar, och han förklarar det fortsatta intresset för det exotiska med hjälp av begreppet "allegoriska strukturer". Begreppet syftar på den förenkling som främmande kulturer framställs på genom fotografier. Genom att framställa en komplex kulturell verklighet i en visuellt tydlig form understöds stereotypiseringar av främmande folkslag, till exempel föreställningen att De andra är oföränderliga och evolutionistisk efterblivna. Enligt Mydin (1992:250ff) finns det direkta kopplingar mellan 1800-talets populäretnografi och dagens exploatering av traditionell kultur inom turistindustrin.

Dokumentärfilmen *Kannibalresan* är gjord på 1980-talet av den australiske filmaren Dennis O' Rourke.¹ Under filmens gång får tittarna följa en grupp västerländska turisters resa längs Sepikfloden i Papua Nya Guinea. Grundtemat är turisters fascination inför det exotiska, och ett underliggande tema är maktförhållandet mellan dem som representerar andra kulturer och dem som representeras. De människor som ställs i centrum i *Kannibalresan* är inte den papuanska befolkningen längs floden utan de västerländska turister som färdas i lyxklass på fartyget *Melanesian Explorer*. Turisterna på fartyget med det romantiskt klingande namnet har rest runt halva jordklotet för att uppleva det ursprungliga och annorlunda, bland annat i form av primitiva människor med penisfodral.

I filmen framträder distansen mellan turisterna och de människor de kommit för att beskåda på ett närmast brutalt sätt, och O' Rourkes gör ingen hemlighet av att han anser att turism är neokolonialism och att papuanerna är exploaterade. Hade "kannibalresan" inte varit riskfri hade dock turisterna knappast kommit. Turister reser vanligtvis iväg först efter att riskerna är eliminerade och därmed också den "vilda och förhistoriska verklighet" de kommit för att beskåda. Enligt Edward Bruner kännetecknar detta något av kärnan i postmodern turism; skenbilden föredras, kopian betyder mer än det ursprungliga:

Tourism, like ethnography, is not equipped to handle the rigors of first contact, but does best after agents of European civilizations have pacified the indigenous peoples, and after power is firmly in hands of the Europeans. In effect, after the primitive cultures has been conquered, it may then be reconstituted in tourism, for the tourist world is one of the re-construction and the simulacra. (Bruner, 1989:438–439)

1 Se Errington & Gewertz (1989) och Bruner (1989) för recensioner av *Kannibalresan* ur antropologiska perspektiv.

I *Kannibalresan* säger en äldre papuan: "Vi förstår inte varför dessa främlingar fotograferar allting." Alla som har varit på en turistort vet att fotograferande är ett av turismens kännetecken, men varför det förhåller sig på det viset och vilken betydelse det har är mer svårutrett.

Ett flertal forskare har tagits fasta på att resande innebär ett sätt att *se* och *observera* världen som baserar sig på en visuell kapacitet, som kan härledas till fotografins utveckling på 1800-talet (McCrane, 1989:116–117; Pratt, 1989; Urry, 1990:136ff). Turisters sinnliga upplevelser av De andra är onekligen ofta visuell, genom kameran sökaren tar turisten del av det exotiska och annorlunda; ett perspektiv som riskerar att marginalisera den inhemska befolkningen från bredare sociala sammanhang, till exempel politiska förhållanden. Svenska dagstidningars skildringar av Nya Guinea under 1990-talet är ett exempel på när så har skett.

Svensk resejournalistik

Sedan 1960-talet har Indonesien ockuperat Västpapua – den västra delen av Nya Guinea – och den indonesiska regimen fortsätter än idag att begränsa journalisters och andras rörelsefrihet i området (Petersson, 1999a; Petersson, 2005). Under 1960- och 1970- och en stor del av 1980-talet var området i det närmaste helt stängt för utomstående besökare. Efterhand började den indonesiska regimen lätta på restriktionerna och snart fick det genomslag i svenska medier. Bland de tidningar som publicerade artiklar från området i mitten av 1990-talet återfanns flertalet av Sverige tongivande dagstidningar: Expressen (12/11-94: "Vild och vacker"); Aftonbladet (4/9-94: "På knä för det glömda folket"); Dagens Nyheter (9/1-94: "Woaah! VÄLKOMMEN TILL STENÅLDERN") och Svenska Dagbladet (5/11-95: "Möt stenåldern hos danifolket"). En genomgång av Bibliotekstjänsts förteckning över svenska tidningsartiklar visar att anhopningen av artiklar från Västpapua var exceptionellt stor vid den aktuella tidpunkten (1994–1995). Faktum är att ingen av de fyra nämnda tidningarna publicerade en enda artikel där artikelförfattaren hade varit på plats i Västpapua under perioden 1974–1993. Den enda artikel som jag funnit i DN, Expressen, Aftonbladet och SvD under denna period som har direkt anknytning till Västpapua är en krönika i Dagens Nyheter (14/5-1991: "Västpapua våldtas – Sverige tiger").²

Vad är det för bild av det ockuperade området som träder fram i de svenska tidningarna i mitten av 1990-talet? Vi ska här titta lite närmare på de artiklar som publicerades i Expressen, Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet, vilka samtliga återfinns på respektive tidnings reseavdelning. Expressens reportage publicerades i tidningens resebilaga som vid den aktuella tidpunkten medföljde tidningen på lördagar, "RES EXPRESSEN". Reportagen i Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet publicerades i tidningarnas söndagsbilagor, där det varje vecka lämnades utrymme för ett par sidor med artiklar med anknytning till resor och turism. Samtliga artiklar är således placerade i samma kontext; det handlar om regelbundet återkommande journalistiskt material om resor och turism, som kan tillgodose lustfylld nöjesläsning.

Alla tre artikelförfattarna har gjort en resa till samma plats i Västpapua: Baliemdalen i högländerna, vilket är den plats som besöks av de flesta turister som kommer till Västpapua. Det samlade intrycket av reportagen är hur likartade bilderna och texterna är i alla tre tidning-

2 Även Hallandsposten (18/5-94: "Hos danifolket på Nya Guinea") tillhör de dagstidningar som, enligt Bibliotekstjänsts databas Artikelsök, publicerade artiklar från Västpapua under 1994–1995. Att Västpapua fick exceptionellt stort utrymme i svenska medier i mitten av 1990-talet understryks ytterligare av att en rad tidsskrifter också publicerade artiklar från området: "Välkommen till stenåldern" (Metallarbetaren nr 6/1994), "På besök i Baliem Valley" (Nödvändiga Nyheter nr 2/1995), "På väg till fest i Baliem Valley" (Arbetaren nr 48/1994) och "Stenåldersfolket måste hoppa över 3 000 års utveckling: Balansgång till nutiden" (Illustrerad vetenskap nr 10/1994). De tre första artiklarna har samma upphovsmän: frilansfotograferna Lars Tunbjörk och Maud Nycander som gjorde en längre resa i området hösten 1993. Min granskning av antalet publicerade artiklar begränsar sig till 1974 eftersom Bibliotekstjänsts förteckning "Svenska tidningsartiklar" dessförinnan är mer svåröverskådlig, men ingenting talar för att mönstret skulle vara annorlunda tidigare.

arna. Naturligtvis går det att vid en närläsning att upptäcka olikheter mellan de olika reportagen, men det överväldigande intrycket är de likartade dragen; i alla reportagen vilar framför allt ett tungt lager av *evolutionistiskt tänkande*. Redan vid en första anblick framgår det, inte minst genom huvudrubrikerna (se ovan), att läsaren kan förvänta sig en resa i både tid och rum.

Reportaget i Expressen är mest återhållsamt med direkt evolutionistiskt präglade ord i texten. Först i artikelns sista mening berättas det att Richard Archbold år 1983³ ”upptäckte världens kanske sista stenålderssamhälle”. I övrigt görs inga explicita anspelningar på stenålder. En av bildtexterna konstaterar tvärtom följande: ”Moderna tider. Solglasögon, vita skjortor och shorts – mitt bland fjädrar och spjut. Ingenting är längre som förut.” Expressen har överhuvudtaget ett mer anspråkslöst anslag än artiklarna i Svenska Dagbladet och Dagens Nyheter. Det framgår inte minst av förstasidan på resebilagan som helt täcks av en bild på en papuan med en stor svinbete som genomborrar näsan, tillhörande rubrik lyder: ”Näsa för äventyret”.

DN och SvD har en ”seriösare” framtoning i sina reportage. Texterna är längre, utförligare men också mer explicit evolutionistiskt präglade. DN:s artikel går allra längst:

Nakna svarta kroppar glänser av grisfett, sot och blodstänk. Vi är på grisfest hos stenåldersfolket [...] Grisfesten är bara en av många märkliga seder som förblivit oförändrade i närmare 5 000 år [...]

I både SvD och Dagens Nyheter tas läsaren med på en vandring genom Nya Guineas ”oföränderliga” bergstrakter. Danifolkets kultur och levnadsvanor beskrivs med självklar auktoritet. Efter att läsaren har fått följa med på vandringen avslutas båda artiklarna på ett i det närmaste identiskt sätt. Efter att ha besökt de ”oföränderliga” bergstrakterna konstateras det att nu lurar förändringar bakom dörren. Båda artikelförfattarna varnar för ökad turism och förslaget att införa öl på Nya Guinea. DN går längst i den paternalismiskt präglade välviljan:

Men nu står stenålderslandet inför en invasion som hotar att ödelägga urbefolkningens unika kultur [...] För att locka den breda massan vill man dessutom införa öl till Nya Guinea, vilket är helt förkastligt. [...] För det första är det fel taktik, det är äventyret och ursprungligheten besökaren är ute efter, öl kan man dricka på Bali. Men framförallt är risken stor att alkohol, som man inte ens känner till här, skulle få ödesdigra effekter på ett folk där det flesta redan är chanslösa och utslagna i den nya världens ögon.

De evolutionistiska tankar som jag framhållit i texterna går till stor del även att spåra i reportagens fotografier. På bilderna i Expressens mindre auktoritativa artikel döljs dock inte lika mycket de moderna inslag som sedan länge finns i Baliemdalen (västerländska kläder, etc.). På tre av Expressens sju bilder återfinns västerländska attiraljer. SvD går längst i motsatt riktning; inte någon av de sju bilderna innehåller moderna inslag. SvD:s bilder är också det tydligast exemplet på hur papuanerna görs till objekt. Fyra av bilderna i huvudartikeln i SvD är exakt lika stora och placerade exakt bredvid varandra; längst upp i artikeln, ovanför rubriken. Det är inte bara redigeringen som är linjär, även bildkompositionen är systematiskt likartad. Varje bild föreställer en papuan, avbildad från midjan och uppåt. Alla fyra blickar med mer eller sammanbiten min rakt in i kameran. Känslan av att det är exotiska människor som ska visas upp för en hänförd publik, är påtaglig. Svinbetar, kausarisnäckor, penisfodral och frånvaron av västerländska kläder utgör lockbeten. De till synes viljelösa, identitetslösa, inaktiva och fogliga papuanska blickarna för tankarna till ett mänskligt zoo eller utställningarna av människor under 1800-talet och 1900-talets början. Känslan av att betrakta utställningsföremål är inte endast begränsad till SvD:s bilder utan genomsyrar alla tre reportagen. Bilder på män

3 Felaktigt, Archbold besökte området 1938.

med penisfodral återfinns i alla tidningarna och samtliga artiklar erbjuder rikligt med annan exotism att betrakta. Några individuella egenskaper tillskrivs inte någon av de papuaner som figurerar i reportagen. Personliga namn förekommer överhuvudtaget inte.

Det karaktäristiska i reportagen är, som tidigare påpekats, den slående likhet som jag menar att alla tre reportagen uppvisar då det gäller konstruerade tankar om evolutionism och primitivism. Som redan antytts ovan kan fotografin och andra representationer av främmande kulturer utgöra en konservativ handling där makten ligger i att verkligheten beskärs och förminsas, utan att dess konstruerade natur avslöjas (jfr Bruner, 1989:441; Urry, 1990). De svenska reportagen är en form av marginalisering av det papuanska folket som den indonesiska ockupationsmakten knappast har något emot – hellre en stenåldersman i penisfodral än papuanska röster som kritiserar det hårdföra förtrycket.

Med det som sagts ovan skulle det vara lätt att placera in de tre reportagen i den orientalistiska tradition som Edward Said undersöker i sin inflytelserika bok *Orientalism* (1978). Frågan är emellertid i vilken utsträckning som de analyserade artiklarna och svensk resejournalistik i stort kan inordnas i ett postkolonialt arv.

Obruten orientalism?

Edward Said går i *Orientalism* till frontalangrepp mot det sätt som väst har skildrat Orienten under århundraden. Boken sveper över sekler och olika vetenskapliga och litterära traditioner – och på ett för många övertygande sätt lägger Said fram bevis efter bevis på hur väst på ras-mässiga, ideologiska och imperialistiska grunder har skapat en stereotyp bild av orientaler. Enligt Said styrs den orientalistiska diskursen av sociala, ekonomiska och politiska institutioner som bildar ett system av kunskap, och genom att systematisera, arkivera och jämföra har väst lyckats bibehålla kolonialismens och imperialismens andliga järngrepp ända fram till våra dagar. Nya medietekniker påstås till och med ha tvingat in Orienten i allt mer standardiserade former. På bilder och i nyhetsinslag förekommer araber i stort antal, men inga individuella egenskaper tillåts träda fram (Said, 1995).

En styrka hos Said är den övergripande analysnivå han använder sig av, men i det förhållningssättet finns även en inneboende svaghet. Said riskerar nämligen ständigt att falla på eget grepp; att själv konstruera en alltför stereotyp bild av de skildringar av Orienten som han kritiserar. Är västs skildringar av Orienten så enhetliga och historiskt oföränderliga som Said gör gällande? Är vi fångna i en obruten akademisk tradition? Finns inga undantag? Är varje forskare och författare fastlåst vid sin institutionella omgivning? Said är medveten om dessa frågeställningar, men till skillnad från Michel Foucault – som Said hämtat mycket inspiration från – så tillskriver han enskilda författare ett visst mått av självständighet.

Frågan är om han lyckas ta denna hållning på tillräckligt stort allvar eller om han själv är fången i sin personliga bakgrund som akademiker, kritiker, palestinier och politisk debattör. Det dröjer nämligen ända till de avslutande sidorna av *Orientalism* innan Said pekar på luckor i den kompakta mur av orientalism som han dessförinnan har konstruerat. Sent omsider framhåller han att orientalismen inte alltid måste vara så accepterad på de intellektuella, ideologiska och politiska plan som den har varit. Enligt Said finns det nämligen många enskilda forskare vilkas produktion är utomordentligt värdefull, och det finns även möjlighet för forskare som fostrats i den traditionella orientalistiska skolan att frigöra sig från den gamla ideologiska tvångströjan. Denna spricka i muren förefaller dock till syvende och sist mest vara en nödvändig förhoppning. Sids slutsats är nämligen att de förhållanden som gjort orientalismen till ett ständigt inflytelserikt tankemönster kommer att kvarstå:

Tankesystem av det slag som orientalismen representerar, diskurser utifrån maktpositioner, ideologiska fantasifoster – bojor som smitts av tanken – är alltför lätta att utforma, tillämpa och försvara. (*ibid.*:328)

Antropologiprofessorerna George E. Marcus och Michael M. J. Fischer tillhör dem som tidigt kritiserade Suids grovt tillyxade generaliseringar av hur De andra har skildrats i väst genom århundradena. De menar att Said inte lämnar några alternativ till hur De andra kan skildras på ett mer adekvat sätt, och inte heller ingjuter något hopp om att så är möjligt. Marcus och Fischer påpekar också att Said i praktiken tillämpar samma retoriska knep mot sina fiender som han själv fördömer – förenklingen och generaliseringens effektiva vapen. Said har valt att bemöta "fire with fire" och hans arbete endast är av polemiskt värde, anser de båda antropologiprofessorerna. Marcus och Fischer framförde sin kritik i *Anthropology as Cultural Critique* som utkom år 1986.⁴ I boken konstaterar de att *Orientalism* huvudsakligen utövat inflytande inom akademiska kretsar, men efter de närmare tjugo år som har förflutit sedan publiceringen går det knappast att påstå att den begränsningen fortfarande gäller – åtminstone inte i Sverige.

Den postkoloniala vågen

Den första utgåvan av *Orientalism* på svenska utkom år 1993. Under den senare delen av 1990-talet genomfördes ett flertal postkoloniala studier i Edward Suids anda⁵ som nådde en bredare publik i Sverige, bland annat genom böckerna *I andra länder: Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande* (Berg & Trépagny (red.), 1999) samt *Hudud: en essä om populärorientalismens bruksvärde och världsbild* (Berg, 1998).⁶ Det mest framträdande populärvetenskapliga bidraget under senare tid utgörs av *Det ohyggliga arvet: Sverige och främlingen genom tiderna* (2004). Boken är skriven av journalisten Christian Catomeris och bygger huvudsakligen på studier som utförts av svenska forskare, ofta med Said och postkoloniala studier som utgångspunkt.

Det ohyggliga arvet handlar om hur främlingar har representerats i Sverige genom århundradena. Med boken vill Catomeris "ge prov på de kunskaper som finns om våra attityder just nu" (sid. 12). Frågan är hur mycket som blottläggs i *Det ohyggliga arvet* och hur mycket som förmörkas. Redan i bokens inledning slår Catomeris fast det finns en fara med att studera historiska skillnader i vårt förhållningssätt till främlingen, eftersom det gör det svårt "att urskilja det arv vi bär med oss sedan i stort sett urminnes tider" (sid. 19). I stället föredrar Catomeris att koncentrera sin kraft på ett "antal mer eller mindre konstanta förhållningssätt" som "går igen i olika tider och som ofta gäller de flesta grupper som betraktats och betraktas som främlingar." (*ibid.*)

Gång efter annan ger *Det ohyggliga arvet* prov på den svaghet som många postkoloniala studier lider av. Liksom *Orientalism* förmår nämligen inte *Det ohyggliga arvet* att ta publiken, de påstått fördomsfulla och rasistiska skildringarnas läsare, på tillräckligt stort allvar. Hela boken genomsyras av den förenklade syn på kommunikationsprocessen och den tolkande publiken som även kan spåras i *Orientalism*. Ett av många exempel på detta är när Catomeris diskuterar nutida journalistiska artiklar om hiv-smittade afrikaner och gruppvåldtäkter, där den utländska kulturella bakgrunden hos förövarna framhålls som förklaringar till brotten (det framgår inte exakt vilka artiklar Catomeris syftar på). På något mystiskt sätt tycks dessa artiklar leta sig rakt in i den svenska folksjälen. Catomeris skriver (sid. 26): "Det är lätt att tänka sig vilken anklagelse dessa berättelser kan väcka i det kollektiva undermedvetna." Baksidestexten på Magnus Bergs bok *Hudud* är inne på samma spår. Efter att ha slagit fast vilken närmast

4 Boken är ett tongivande bidrag till den självvrannsakande antropologin genomgått sedan 1960-talet då det gäller att ifrågasätta hur och på vilka grunder disciplinen har skildrat främmande kulturer. Se även Clifford & Marcus (1986).

5 Se Rath (2003), Helgesson (2003) och Hübinette (2003), för aktuella översikter av det postkoloniala forskningsfältets uppkomst och betydelse.

6 För en översikt av svenska bidrag som behandlar svenska skildringar av främmande länder, kulturer och folk, se introduktionen i Berg & Trépagny (1999).

löjeväckande stereotyp bild medierna sprider av den muslimska världen, fortsätter texten så här:

Hur kan så många välutbildade människor i den svenska offentligheten, oberoende av varandra, vara i färd med en kollektiv konstruktion av en så samstämmig och enkel bild? Varför väcker detta så liten uppmärksamhet? Svaret står kanske att finna i västerlänningars kollektiva undermedvetna.

Det postkoloniala antagandet tycks vara att publiken är maktlösa offer, som genom århundradena har pumpats och fortsätter att pumpas fulla med fördomar och rasism. De olikartade sätt som läsarna kan ta emot och påverkas av skildringarna är inte någonting som upptar intresset. I stället tycks representationerna – oavsett innehåll och uttrycksform – närmast per automatik sprida sig till den passiva massa som publiken framställs som. En fråga som bör ställas är emellertid i vilken utsträckning som läsarna ser igenom den till synes ogenomträngliga mur av rasism och fördomar som Said och hans efterföljare inom den framväxande postkoloniala skolan har konstruerat (jfr Lindberg, 1998; Mulinari, 2001).

Ett litet tankexperiment får visa att frågeställningen knappast saknar relevans: Är det inte en viss skillnad på hur folk i gemen uppfattade reseskildringar från 1940- och 1950-talet vid den tidpunkt då de publicerades, med hur allmänheten idag uppfattar dem? Har inte någonting hänt med våra föreställningar om De andra? Hur många skulle idag tolka titeln i Sten Bergmans första reseskildring från Nya Guinea – *Vildar och paradisfåglar* – bokstavligt? Titeln på Eric Lundqvists bok *Vildarna finns i väst* (1951) antyder åtminstone att olika kulturella strömmar fanns redan på 1950-talet, och personligen är jag övertygad om att det finns det goda grunder att ifrågasätta de förenklade kommunikationsmodeller som ofta används i samband med textbaserade slutsatser om hur medier påverkar sin publik – inte minst inom journalistikforskningen (jfr Petersson, 1999b).⁷

Problemet med en överdriven fokusering på text och diskurs är att det finns en tendens att bortse från den verklighet som finns utanför den enskilde forskarens eget textuniversum. Ett närliggande problem är att den postkoloniala forskningen riskerar att undergräva sin egen legitimitet om texternas verkliga betydelse problematiseras. Om texterna inte har en sådan stor genomslagskraft som det så ofta påstås, kan den enskilda forskarens auktoritet och det upplevda värdet av studierna snabbt förminsкас. Ett annat problem är att det kan vara svårt att kritisera dem som i vetenskapens namn – ibland på mycket goda grunder, det måste också sägas – har gett sig i kast med något så ädelt som att blottlägga den strukturella rasism som tidigare har varit osynliggjord.

I februari 2005 hölls ett panelsamtal på ABF i Stockholm med utgångspunkt i *Det ohyggliga arvet*, vars omslag är illustrerad med en bild från Elsa Beskows *Tant Grön, tant Brun och tant Gredelin*. På bilden iakttas en svartmustig man, som ligger och vilar under ett par träd, av två blonda svenska barn. Genom bilden kopplas Elsa Beskow samman med det rasistiska arv som *Det ohyggliga arvet* försöker blottlägga. När ordet släpptes fritt bland publiken tog en äldre dam strid mot den föregående diskussionen i panelen och tog Elsa Beskow i försvar. Damen påpekade bekymrat att det numera verkade ha gått mode bland akademiker och opinionsbildare att se rasism överallt. Någon djupare diskussion om Elsa Beskow är en del av ett rasistiskt svenskt arv blev det aldrig, men den upprörda damens fråga pekar ändå mot något väsentligt; med vilken lätthet det via en akademisk blick går att inordna vitt skilda skildringar av De andra i en rasistisk struktur, och hur svårt det kan vara att

⁷ Ylva Brunes avhandling *Nyheter från gränsen: Tre studier i journalistik om "invandrare", flyktingar och rasistiskt våld* (2004) är ett aktuellt exempel på journalistikforskning där det fästs litet, eller inget, avseende vid den tolkande publiken.

försvara den strukturen när det handlar om ett konkret fall utanför textanalysens skyddade värld.

Ytterligare ett exempel på det motstånd postkoloniala idéer kan få när de möter en konkret verklighet kan hämtas från samtalsserien "Orientalism: Den koloniserande tanken – exemplet Sverige", som hölls på Södra Teatern i Stockholm i februari–maj 2005.⁸ I centrum för en stor del av samtalen stod de idéer som ligger till grund för *Det ohyggliga arvet*. Under ett samtal med rubriken "Vårt lands befolkning är homogen – om lyckan över att vara svensk" kom Janne Josefssons journalistiska verksamhet att delvis stämplas som rasistisk, men inte bara den. Under paneldiskussionen hade mycket kretsat kring det koloniala och rasistiska arv som i princip alla svenskar görs till en del av i *Det ohyggliga arvet*, och när frågorna i slutet av samtalet släpptes fria hos publiken var känslorna ovanligt hetsiga. Varför? Diskussionen avrundades med att samtalsledaren Moa Matthis framförde tanken att under tidigare samtalstillfällen hade medier och utomstående institutioner stått i centrum för diskussionen, men den här gången hade det rasistiska arvet kommit närmare inpå skinnet, verkade det som. Publikens egen roll hade blivit mer påtaglig – och kanske var det därför känslorna hade blivit så upprörda, funderade samtalsledaren. Däremot verkade hon inte brottas med tanken att det faktiskt kunde ligga någonting empiriskt intressant i att publiken vände sig emot att på ett alltför enhetligt sätt göras till en del av ett svenskt rasistiskt arv.

Ett annat exempel på vad det kan innebära när akademiskt postkolonialt tänkande möter en konkret verklighet framgår av Håkan Thörns artikel "Har du förståelse för att andra inte har förståelse för dig?" (Arena nr. 2 2005). Håkan Thörn är docent i sociologi och djupt engagerad i postkoloniala studier. Under 2003–2004 var han delaktig i utformandet av utställningen "Horisonter: Röster från ett globalt Afrika" som sedan visades på det nyöppnade Världskulturmuseet i Göteborg. Genom sin medverkan i utformningen av utställningen fick Thörn på ett konkret sätt själv handskas med vad det kan innebära att representera De andra.

Världskulturmuseet har ambitioner att förhålla sig varsamt i förhållande till de förenklade representationer som tidigare präglat den etnografiska museivärlden, men det verkar inte vara alldeles lätt. I följande citat antyder Thörn en del av problematiken: "Samtidigt bär museets förändringsambitioner på en rad motsägelser som, så vitt jag kan se, *alltid* [min kursivering] kommer att prägla dess verksamhet." Enligt Thörn verkar Världskulturmuseets förändringsambitioner, mer eller mindre, omöjliggöras genom den stora samling föremål som det nya museet har ärvt av föregångaren Etnografiska museet i Göteborg. Under arbetet med utställningen läste Thörn en notering i museets arkiv, daterad 1911 i Kongo, där ett folkmord vid denna tid pågick. Enligt noteringen hade föremål hemförts efter långvariga strider med "infödingarna", ett arv som Thörn och hans medarbetare nu tvingades förhålla sig till. En del av föremålen kom att ingå i utställningen, där delar av samlingens problematiska historia lyfts fram som en del av temat kolonialism och nykolonialism i Kongo – men det tycks inte vara tillräckligt. I artikeln i Arena reflekterar Thörn med oro och hårt driven självkritik över den form som utställningen slutligen antog: "Samtidigt [som temat kolonialism och nykolonialism lyfts fram] är de många föremålen – och deras exotiskt grundande fascinationskraft – tveklöst det visuellt bärande i denna utställningsdel. Har vi som gjorde utställningen bidragit till att överskrida det koloniala arvet – eller har vi i själva verket reproducerat det? Eller gör utställningen både och?"

Slutord

Trots min bitvis kritiska hållning ovan, anser jag att det kan finnas ett värde i kritiska diskursanalyser som inte väjer för att väga in de dominerande strukturer som den enskilda texten vid en första anblick kan tyckas vara befriad från. Mina invändningar infinner sig först när texter

8 Mötesserien arrangerades av Riksteatern, Re:orient, Forum för levande historia, ABF Stockholm och Agora.

och andra representationer av De andra på förhand reduceras till förmedlare av rasistiska eller främlingsfientliga idéer, och den tolkande publiken förminskas till passiva mottagare av ett rasistiskt arv. När det gäller svensk resejournalistik är jag övertygad om att den innehåller stereotypiseringar och att den mycket väl kan placeras in i ett kolonialt eller postkolonialt perspektiv, men det innebär knappast att genren per automatik kan reduceras till en obotlig förmedlare av rasism och främlingsfientlighet. I vissa fall kan kanske turistindustrin och resejournalistiken till och med agera som föregångare när det gäller att sprida ökad förståelse, och det gäller att handskas varsamt med tvärsäkra slutsatser om vilka föreställningar om främmande kulturer som resejournalistiken medverkar till att sprida. Ett mer framkomligt angreppssätt kan vara att i högre utsträckning försöka korsbefrukta kritiska diskursanalyser med mer kulturellt orienterade metoder, som inte väjer för att ta hänsyn till att den akademiska blicken endast är en av flera möjliga.

En grundläggande utgångspunkt bör hur som helst vara insikten att alla texter och representationer av De andra i grunden bygger på förenklingar.⁹ Det gäller den här och alla andra texter, men det gör oss knappast per automatik till rasister. Den pådyvlade och begränsande insikten att vi alla mer eller mindre är rasister leder knappast framåt. En viktig lärdom borde i stället vara att det är först när den verkliga makten är lokaliserad som den går att bekämpa. Om inte denna lokalisering görs mer nyansrikt än inom den tradition som håller på att växa fram inom postkoloniala studier, riskerar innebörden i det citat från *Orientalism* som återfinns ovan att vara ett fortsatt problem inom den akademiska världen – och i allt högre grad även utanför den. Till skillnad mot Edward Said så tror jag emellertid att problemet är av övergående art.

9 För en aktuell diskussion journalistikens och antropologins sätt att beskriva världen (samt de likartade problem som båda verksamhetsfälten brottas med), se Hannerz (red.) (2004). För en fördjupad diskussion om i vilken utsträckning det är möjligt skildra De andra på ett opartiskt sätt, se Liu (2003).

Referenser

- Bogdan, Robert (1988): *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*, Chicago och London: The University of Chicago Press.
- Berg, Magnus & Trépagny, Veronica (red.) (1999): *I andra länder: Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande*, Lund: Historiska Media.
- Berg, Magnus (1998): *Hudud: En essä om populärorientalismens bruksvärde och världsbild*, Stockholm: Carlssons.
- Bergman, Sten (1950): *Vildar och paradisfåglar*, Stockholm. Albert Bonniers förlag.
- Bergman, Sten (1954): *Stenålder och urskog*, Stockholm. Albert Bonniers förlag.
- Bergman, Sten (1959): *Min far är kannibal*, Stockholm. Albert Bonniers förlag.
- Brune, Ylva (2004): *Nyheter från gränsen: Tre studier i journalistik om "invandrare", flyktingar och rasistiskt våld*, Göteborg: JMG, Göteborgs universitet.
- Bruner, Edward (1989): "Of Cannibals, Tourists, and Ethnographers", i *Cultural Anthropology*, nr. 4 1989, s. 438–445.
- Catomeris, Christian (2004): *Det ohyggliga arvet: Sverige och främlingen genom tiderna*, Stockholm: Ordfront.
- Clifford, James & George E. Marcus (red.) (1986): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Edwards, Elisabeth (1992): "Introduction", i Elisabeth Edwards (red.), *Anthropology and Photography 1860–1920*, New Haven & London: Yale University Press.
- Errington, Frederick & Deborah Gewertz (1989): Recension av "Kannibalresan", i *American Anthropologist*, 91, 1989, s. 274–275.
- Hannerz, Ulf (red.) (2004): *Antropologi/Journalistik: Om sätt att beskriva världen*, Lund: Studentlitteratur.
- Helgesson, Stefan (2003): "So What Else Is New? The Postcolonial Debate and its Implications for Social Sciences", i *The Stockholm Journal of East Asian Studies*, vol. 13, 2003 s. 65–71.
- Hübinette, Tobias (2003): "Orientalism Past and Present. An introduction to a Postcolonial Critique", i *The Stockholm Journal of East Asian Studies*, vol. 13, 2003 s. 73–80.
- Lindberg, Christer (1998): *Den gode och den onde vilden*, Lund: Arkiv förlag.
- Liu, Hong (2003): "Beyond Orientalism and the East-West Binary. China and Southeast Asia in the Double Mirror", i *The Stockholm Journal of East Asian Studies*, vol. 13, 2003, s. 45–63.
- Lundqvist, Eric (1951): *Vildarna finns i väst*, Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Marcus, George & Michael Fischer (1986): *Anthropology as Cultural Critique*, Chicago: The University of Chicago Press.
- McCrane, Bernard (1989): *Beyond Anthropology: Society and the Other*, New York: Columbia University Press.
- Mulinari, Diana (2001): "Nomadisk teori? Om den postkoloniala analysens relevans och begränsningar", i *Häften för kritiska studier*, nr. 2, 2001, s. 32–45.
- Mydin, Iskander (1992): "Historical Images – Changing Audiences", i Elisabeth Edwards (red.), *Anthropology and Photography 1860–1920*, New Haven & London: Yale University Press.
- Petersson, Thomas (1999a): *Brännpunkt Nya Guinea. Från stenålder till Boforskanoner*, Stockholm: Hjalmarson & Högberg Bokförlag.
- Petersson, Thomas (1999b): "Journalistikforskning – möjligheter och dilemman", opublicerat paper, JMK, Stockholms universitet.
- Petersson, Thomas (2005): *Dödlig tystnad. En bok om FN:s svek*, Stockholm: Hjalmarson & Högberg Bokförlag.

- Pratt, Mary Louise (1989): *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, London och New York: Routledge.
- Rath, Sura (2003): "Post/Past-Orientalism. Orientalism and Its Dis/Reorientation", i *The Stockholm Journal of East Asian Studies*, vol. 13, 2003, s. 27–44.
- Said, Edward (1978/1995): *Orientalism*, Stockholm: Ordfront.
- Street, Brian (1992): "British Popular Anthropology: Exhibiting and Photographing the Other, i Elisabeth Edwards (red.), *Anthropology and Photography 1860–1920*, New Haven & London: Yale University Press.
- Thörn, Håkan (2005): "Har du förståelse för att andra inte har förståelse för dig?", i *Arena*, nr. 2 2005, s. 46–48.
- Urry, John (1990): *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*, London: SAGE Publications.

Vi ska äta, vem ska laga?

Författare

Marianne Pipping Ekström

marianne.ekstrom@ped.gu.se, marianne.p-e@telia.com

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Inventering av svensk måltidsforskning visar att forskningen kring mat och måltider är starkt förankrad i naturvetenskap; hälsofokuserad nutritions- och konsumentforskning dominerar. Mat som symbol, vad mat kommunicerar och betyder i människornas vardag, alltså mat som en existentiell fråga, finns inom den samhällsvetenskapliga och humanistiska forskningen. Men vi behöver också ställa frågor om praktisk kunskap, om kloka matval. Vi behöver ställa frågor om resurshantering, om val av mat och matlagningsmetoder för ett hållbart samhälle. Hur lär vi oss laga mat? Vi behöver även reflektera över den tid och de resurser som används för att åstadkomma att maten står på bordet varje dag.

Den sammanlagda tiden för matlagningsarbete i hemmen under en vecka för hela befolkningen (i ålder 20–84 år) uppgår till ca 60 miljoner arbetstimmar. Uppgiften måste tas med stor försiktighet eftersom det är en beräkning med grova tal. Summan 60 miljoner säger ändå något om omfattningen av arbetet med maten. Det är viktigt att föra upp matlagningsarbetet på en strukturell nivå för att förstå vidden. Matlagningsarbetets 60 miljoner arbetstimmar under en vecka ska jämföras med den totala arbetstiden på hela arbetsmarknaden, som under en vecka samma år var 130,8 miljoner arbetstimmar. Det är således ett enormt antal timmar som läggs ner på matlagningsarbete i hemmen. Till detta ska läggas all tid som åtgår för att producera den institutionella maten, i skolor, på lunchrestauranger, på krogar. Totalt serveras dagligen cirka 5,6 miljoner måltider utanför hemmet, varav cirka 3 miljoner inom den offentliga måltidsservicen (på skolor, sjukhus etc.) och resten inom restaurangnäringen. Härtill skall dessutom räknas all tid som läggs ner på att industriellt framställa mat. Det är en enorm tidsinsats som görs och den produkt som erhålls, mat och måltider, är av stor betydelse för invånarnas och därmed också för landets välbefinnande. Det handlar om resurshushållning av stora mått, om ekologi, ekonomi och hälsa. Det borde vara av stort intresse att hela den tidsinsatsen höll hög kvalitet.

Forskningen om vardagslivets och vardagsmatens område måste ges mer resurser. En förstärkning på forskning och utbildning särskilt med inriktning på resurshushållning och matproduktion i hemmen är nödvändig. Vi behöver mer forskning och fler professorer på vardagsmatens och resurshållningens område. Vi behöver också en vardagens matminister. En vardagslivets matminister, som arbetar för att alla miljoner arbetstimmar och naturligtvis de ekonomiska resurser som läggs ner i vardagens mathållning får ökad kvalitet. Vardagsmaten och det omfattande men ändå så osynliga sisyfosarbetet med mat och matlagning behöver lyftas fram i ljuset, ty på något sätt ramlar alltid den vardagliga matfrågan mellan stolarna.

Vi ska äta, vem ska laga?

I anslaget till upprop om abstracts och artiklar till konferensen ACSIS session nr 5 om Matens genealogi och gestaltning talas om maten som ett sinnligt upplevelserum. Vidare presenteras mat som en arena för smak, hälsa och moral, och smak som en viktig del i den kulturella

identiteten. Att undersöka matens genealogi beskrivs i uppropet dels som sökandet efter enskilda livsmedels biologiska härkomst, dels som försök att fastställa matens kulturella ursprung. Till alla frågor som ställs i uppropet skulle jag vilja lägga ytterligare en, som i synnerligen hög grad handlar om matens genealogi, alltså ursprung och gestaltning. Den frågan handlar om vem som lagar maten och som följdfrågor var och hur den äts och vem som äter den. Om ingen lagar maten, så blir det heller inga måltider, ett nära nog axiomatiskt påstående.

Den råa och smutsiga potatisen

Det lyster mig att gå tillbaks till Brita Åkerman¹, som i en artikel från 1983 talar om ”Den råa och smutsiga potatisen”. Hon ser potatisen som en råvara som ingår i hushållens produktion av konsumtionsvaror. Brita Åkerman talar i samma artikel också om faran att ”torka golvet med teorin”, ett uttryck som hon lånat av journalisten Eva Kaluzynska. Essän ”Wiping the floor with theory – a survey of writings on Housework” (Kaluzynska 1980), är en kritisk granskning av vad som fram till 1980-talet skrivits om hemarbete. Då debatterades reproduktion kontra produktion. Marx kritiserades för att ha förbisett allt som kvinnorna gjorde i hemmet. Det talades om kvinnornas arbete i hemmet som ett reproduktivt arbete, och kanske egentligen inte som ett riktigt arbete. Men ändå som något att se positivt på. Både Kaluzynska och Åkerman var kritiska till att debatten egentligen inte rörde vardagsverkligheten och jag citerar här Åkerman, som säger

...den mark de (dvs kvinnorna) står på, – ”vardagsverkligheten” – utgörs av de konkreta arbetsuppgifter de av tradition haft, och fortfarande har, inom hemmen. Att ha ansvaret för det dagliga livets praktiska förhållanden ger förutsättningar för människovården och kulturöverföringen (Åkerman 1983:26).

Åkerman för ett resonemang runt termerna produktion/reproduktion och tar som ett exempel den råa och smutsiga potatisen, som i hushållet förvandlas till en produkt. Det hushållet gör, är produktivt arbete. I det här fallet är produkten kokt potatis på matbordet. Åkerman tillhör dem, som hävdar att hushållsarbete är produktion, inte reproduktion. Produktion av livet självt.

Mat för vår vardag

Den inventering av svensk måltidsforskning som gjorts av bland andra Christina Fjellström och som beskrivs i skriften ”Näring för magen eller själen? Om svensk måltidsforskning 1980–2003” (2003) visar att forskningen kring mat och måltider är starkt förankrad i naturvetenskap. ”Måltidsforskning som begrepp är nytt och synes vara specifikt för det svenska kulturområdet.” säger Fjellström och fortsätter: ”Att forska om måltider är ett nyvaknat intresse som kan återfinnas inom många ämnesdiscipliner.” (Fjellström 2003:8). Sammanställningen i ”Näring för magen eller själen?” rymmer runt 500 publikationer, och man kan konstatera att hälsofokuserad nutritions- och konsumentforskning dominerar. Mat som symbol, vad mat kommunicerar och betyder i människornas vardag, alltså mat som en existentiell fråga finns inom den samhällsvetenskapliga och humanistiska forskningen. Fjellström efterlyser inom måltidsforskningen ”kunskaper om sensoriska, kommunikativa, ekonomiska och filosofiska faktorerens betydelse för måltidens utformning” (ibid: 17). Frågor som Fjellström ställer är bland andra: Vad sker med språket vid ett matbord? Vad talar människor om när de delar mat vid ett visst tillfälle? Vilken betydelse har samling kring bordet för att utveckla demokrati eller för att utöva makt? Men vi behöver ställa fler frågor, anser jag. Frågor om praktisk kun-

1 Deltog i bildandet av Hemmens Forskningsinstitut (HFI), arbetat med konsumentfrågor. Fil lic. 1933 och teknologie hedersdoktor vid Chalmers 1979.

skap, om kloka matval. Frågor om resurshantering, om val av mat och matlagningsmetoder för ett uthålligt samhälle. Hur lär vi oss laga mat? Frågor om mat för vår vardag. Vi behöver även reflektera över den tid och de resurser som används för att åstadkomma att maten står på bordet varje dag.

Vad menar vi egentligen med matlagning?

Enligt mitt sätt att se är matlagning vida mer än bara (värme-)behandling av livsmedel. Alltså långt mer än 'koka, steka, grilla'. Någon måste besluta vad som ska stå på bordet (planering och inköp), vem som ska äta maten och när den ska ätas. I matlagningsarbetet ingår också att reflektera över befintliga resurser och hur de ska användas. Vad finns hemma i kyl och skafferi? Hur ska det tas tillvara och användas? Vad ska inhandlas och hur mycket får det kosta? Att laga mat innebär en lång rad av aktiviteter av både ekonomisk och social karaktär (Pipping Ekström 2004a, b). Detta utöver själva hantverket att koka, steka, grilla, så att det som serveras är både hälsosamt och främjande för ett hållbart samhälle. Att laga mat är en del i att organisera livet. Matlagningsarbetet är en del av det totala hemarbetet. Hur det totala arbetet delas har konsekvenser för jämställdheten mellan kvinnor och män. Enligt svensk jämställdhetspolitik ska kvinnor och män ha lika rättigheter, skyldigheter och möjligheter på alla livets områden (se till exempel SCB 2002). Det finns studier som visar att Sverige inte ens är i närheten av jämställdhet. Se till exempel Kvinnomaktutredningen (SOU 1998:8), Ahrne & Roman (1997) och Nordenmark (2004). Matlagning kan ske både hemmavid och i offentligheten, i storhushåll och restauranger. I denna artikel uppehåller jag mig främst vid matlagningen i hemmen.

Ansvarsfyllt och problematiskt

Kvinnor i alla åldrar upplever mat och måltider som ansvarsfyllt och ofta också som något problematiskt. Det är inte heller alla kvinnor som är roade av eller tycker om att laga mat. Men kvinnor lagar mat vare sig de är intresserade eller ej, medan män lagar mat om de har ett intresse för matlagning. Matlagning har varit och är ett kvinnornas ansvarsområde (Pipping Ekström & Fürst 2001). Mat och måltider har blivit ett problem i det senmoderna konsumtionssamhället. Näringsexperten konstaterar att det finns en verklighet där vissa medborgare fortfarande inte får i sig tillräckligt med energi och näring, medan alltför många tycks få i sig alltför mycket energi. Det vill säga det finns ett undernäings- och ett övernäingsproblem (Fjellström 2003:23). Övervikt och fetma har ökat markant den senaste tiden.

Den utbildning om matlagning, matval och matvanor som ges i skolan inom ämnet Hem- och konsumentkunskap (HKk) är mycket blygsam. Varje skolelev, flicka som pojke, får under in skoltid 118 lektionstimmar HKk, vilket i princip innebär sammanlagt tre veckors studier under grundskolans 9 år. Då ska man också observera att de tre veckornas studier ska innehålla inte bara matkunskap utan även annan konsumentkunskap, som till exempel boende, hygien, hälsa och jämställdhet. De allra flesta gymnasieelever möter heller inte någon ytterligare utbildning inom detta område (Skolverket 2000, Cullbrand 2003, Hjalmskog 2000).

Ett kvinnodominerat arbets- och ansvarsområde

Vi vet redan, att matlagning är ett kvinnodominerat arbete (Pipping Ekström 2001, Ahrne & Roman 1997) och att vi fortfarande äter måltider i hemmet (Holm 2001). Min avsikt är nu att närläsa SCBs statistik. I det här fallet uppgifter om hushållsarbete, hemarbete och i synnerhet om tid för matlagningsarbetet. Mina källor är uppgifter så som de redovisas i "På tal om kvinnor och män, Lathund om jämställdhet" (SCB 2002), vidare SCBs rapport "Tid för vardagsliv. Kvinnors och mäns tidsanvändning 1990/91 och 2000/2001". Dessutom ställer jag en del frågor direkt till www.scb.se för att få aktuella uppgifter om befolkningen och om arbetstid.

Resultaten från SCB beträffande tidsanvändningen i befolkningen kommer från en undersökning som gjordes under tidsperioden oktober 2000 till september 2001 på befolkningen 20–84 år. Det finns också jämförelser till en liknade studie från 1990/91 på befolkningen 20–64 år. Detta möjliggör studier av förändringar under en tioårsperiod, något som jag dock inte kommer att diskutera vidare i denna artikel. Det jag vill veta är hur stor omfattning matlagningsarbetet har, vem som lagar maten och om det skiljer mellan olika stadier i familjecykeln. I SCBs tidsundersökning definieras inte matlagning närmare, man skiljer dock på matlagning, brödbakning och egenproduktion av matvaror.

Eftersom en vanlig replik när man diskuterar arbetsdelning i hushåll är att männen ju sköter reparationer, tvättar bilen och klipper gräsmattor, så kommer jag att jämföra olika sysslor i hushållet. I tabell 1 jämförs kvinnors och mäns tidsanvändning för matlagning och kringaktiviteter som diskning, inköp och måltider. Man skiljer på två typer av måltider. Dels måltider i samband med arbete, som redovisas under rubriken Förvärvsarbete mm, dels måltider och kaffe och förfriskningar under rubriken Personliga behov, måltider (SCB 2003). Det är den senare kategorin måltider, den under personliga behov, som redovisas här nedan.

Man kan notera att kvinnors insats för matlagning och diskning är ungefär dubbelt så stor som mäns. Tid för inköp är i stort sett lika mellan könen, så även för måltider (Tabell 1). Kvinnor har under den senaste tioårsperioden (1990–2000) minskat sin insats i hushållsarbete per vecka med cirka en halvtimme, medan männen ökat sin insats med cirka en minut (SCB 2003).

Tabell 1. Genomsnittlig tid för mat och måltid år 2000/01 efter kön. Timmar och minuter² per dygn. Alla dagar. Befolkningen 20–84 år.

	Kvinnor	Män
	Timmar:minuter	Timmar:minuter
Matlagning	0:46	0:25
Diskning, avdukning	0:22	0:11
Inköp av varor och tjänster	0:29	0:23
Måltider	1:32	1:27
Summa mat och måltid	3:09	2:26

Källa: SCB 2003.

Kvinnor lägger i genomsnitt ner 3 tim 9 min per dygn på mat och måltid och män 2 tim 26 min (Tabell 1). En närmare granskning efter ålder och plats i familjecykeln (SCB 2003:142–149) visar att ensamstående och sammanboende män utan barn ägnar den kortaste tiden (strax under 2 tim) och de äldsta hushållen (65+) den längsta tiden (3–4 tim) till mataktivitet. I barnfamiljer alla kategorier, utom ensamstående män med barn, ägnar kvinnor runt 3 tim och män runt 2 tim 20 min till mataktivitet. Ensamstående män med barn redovisas inte på grund av att det är för få i den gruppen.

Städning och tvätt tillhör kvinnors ansvarsområde (Tabell 2) medan männen leder tidsmässigt vad underhållsarbete beträffar med 15 minuter/dygn. Underhållsarbete består, enligt SCB, av skötsel av tomt och trädgård, rastning av hund, annan skötsel av sällskapsdjur, byggnadsarbeten, ombyggnader, reparationer, underhåll i hemmet, reparation, underhåll av fordon och annat (SCB 2003:129). Den kvarten räcker dock inte för att komma ikapp kvinnornas insatser, eftersom de fortfarande ”leder” med 13 minuter totalt på summa städning, tvätt och underhåll (Tabell 2).

2 Obs, redovisat i timmar och minuter. Vid summering bör man komma ihåg att 1 timme = 60 minuter, vilket kan synas som en trivial anmärkning.

Tabell 2. *Genomsnittlig tid för städning, tvätt och underhållsarbete år 2000/01 efter kön. Timmar och minuter per dygn. Alla dagar. Befolkningen 20–84 år.*

	Kvinnor	Män
	Timmar:minuter	Timmar:minuter
Städning av bostad	0:32	0:17
Tvätt, strykning	0:18	0:04
Underhållsarbete	0:23	0:38
Annat hemarbete	0:11	0:10
Summa städ, tvätt och underhåll	1:24	1:09

Källa: SCB 2003.

Uppgifter om brödbakning, egenproduktion av matvaror, vård och tillverkning av kläder samt eldning och vedhuggning ingår även i det totala hushållsarbetet. I min sammanställning har jag dock bortsett från dessa aktiviteter, eftersom det är mycket små poster sammanlagt (SCB 2003:204).

Jag har försökt beräkna den sammanlagda tiden för matlagningsarbetet i hemmet (Tabell 1) under en vecka (7 gånger dygnsvärdet) för hela befolkningen mellan 20–84 år. Antalet individer i befolkningen inom åldersspannet är cirka 3,3 miljoner kvinnor och 3,4 miljoner män. (www.scb.se a). Sammanlagda arbetstiden i landet under en vecka för matlagning, diskning och inköp blir då 61,1 miljoner timmar (kvinnor 37,3 miljoner timmar och män 23,8 miljoner). En uppgift som dock måste tas med stor försiktighet eftersom det är en beräkning med grova tal. Summan 60 miljoner timmar säger ändå något om den stora omfattningen av hemarbetet med maten. Det är viktigt, anser jag, att föra upp matlagningsarbetet på en strukturell nivå för att förstå vidden. Matlagningsarbetets 60 miljoner arbetstimmar under en vecka ska jämföras med den totala arbetstiden på hela arbetsmarknaden, som, under en vecka samma år, var 130,8 miljoner timmar (54,3 miljoner för kvinnor och 76,2 för män) (www.scb.se b).

Det är således ett enormt antal timmar som läggs ner i landet på matlagningsarbete i hemmen. Till detta ska läggas all tid som åtgår för att producera den institutionella maten, i skolor, på lunchrestauranger, på krogar. Totalt serveras dagligen cirka 5,6 miljoner måltider utanför hemmet, varav cirka 3 miljoner inom den offentliga måltidsservicen (på skolor, sjukhus etc.) och resten inom restaurangnäringen (Pipping Ekström 2004b). Härtill skall dessutom räknas all tid som läggs ner på att industriellt framställa mat. Det är en enorm tidsinsats som görs och den produkt som erhålls, mat och måltider, är av stor betydelse för invånarnas och därmed också för landets välbefinnande. Det handlar om resurshushållning av stora mått, om ekologi, ekonomi och hälsa. Det borde vara av stort intresse att hela den tidsinsatsen höll hög kvalitet.

Min önskelista

Det finns för närvarande i Sverige två professorer inom måltidsområdet och med grundutbildning inom mat och näring. En professor i måltidsforskning finns i Uppsala och en i måltidskunskap i Örebro samt en professor i hushållsvetenskap med resurshushållning som specialområde i Göteborg. Professorer inom nutrition finns. På min önskelista står fler professorer i samhällsvetenskap och humaniora inom måltidsområdet och som också har kompetens inom mat, matlagning och matproduktion och resurshushållning. På min önskelista står vidare att vi behöver stärka ämnet hem-och konsumentkunskap, det behöver utökas inom grundskolan och bör även finnas på gymnasienivå. Vidare behöver forskningen på vardagslivets och vardags-

matens område ges mer resurser. En förstärkning av de hushållsvetenskapliga institutionerna, särskilt med inriktning på resurshushållning och matproduktion i hemmen är nödvändig.

I landet har vi en jordbruks- och konsumentminister, en jämställdhetsminister (egentligen en demokrati- storstads- integrations- och jämställdhetsminister). Vi har också en skolminister, en förskole- och ungdomsminister tillika minister för vuxet lärande, en utbildnings- och kulturminister, en miljöminister och en folkhälso- och socialtjänstminister. De har alla viktiga uppgifter och ansvarsområden (www.regeringen.se), som på olika sätt tangerar matfrågan. Det räcker inte. Det vi behöver är en vardagens matminister. En vardagslivets matminister, som arbetar för att alla miljoner arbetstimmar och naturligtvis de ekonomiska resurser som läggs ner på vardagens mathållning får ökad kvalitet. Vardagsmaten och det omfattande men ändå så osynliga sisyfosarbetet med mat och matlagning behöver lyftas fram i ljuset ty på något sätt ramlar alltid den vardagliga matfrågan mellan stolarna.

Referenser

- Ahrne, Göran & Roman Christine (1997): *Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*. SOU 1997:139. Stockholm: Arbetsmarknadsdepartementet.
- Cullbrand, Ingrid (2003): *På väg mot empowerment. Reflexioner över tre studier som behandlar undervisning i hemkunskap*. Göteborg: institutionen för hushållsvetenskap. Rapport nr 34.
- Fjellström, Christina (2003): Den glömda matfrågan. Om vetenskapsparadigm och forskningsinriktningar. Christina Fjellström (red.) *Näring för magen eller själen? Om svensk måltidsforskning 1980–2003*. Måltidsakademiens skriftserie 1. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för hushållsvetenskap och Stockholm: Måltidsakademien.
- Hjälmeskog, Karin (2000): *"Democracy begins at home". Utbildning om och för hemmet som medborgarfostran*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Holm, Lotte (2001): Family meals, i Unni Kjørnes (red.) *Eating Patterns. A day in the lives of Nordic peoples*. Report no 7. Lysaker, Norge: Statens institutt for forbruksforskning.
- Kaluzynska, Eva (1980): Wiping the floor with theory – a survey of writings on Housework. *Feminist review*, 2, 27–54.
- Nordenmark, Mikael (2004): *Arbetsliv, familjeliv och kön*. Umeå: Boréa.
- Näring för magen eller själen? Om svensk måltidsforskning 1980–2003* (2003): Christina Fjellström (red.). Måltidsakademiens skriftserie 1. Uppsala universitet, Institutionen för hushållsvetenskap och Måltidsakademien Stockholm.
- Pipping Ekström, Marianne & L'orange Fürst, Elisabeth (2001): The gendered division of cooking, i Unni Kjørnes (ed.) *Eating Patterns. A day in the lives of Nordic peoples*. Report no 7. Lysaker, Norge: Statens institutt for forbruksforskning.
- Pipping Ekström, Marianne (2004a): Cooking and gender, i Karin Hjälmeskog & Helena Åberg (red.) *Learn for life. Consumers and society in dialogue*. A conference report. Swedish committee for Home Economics.
- Pipping Ekström, Marianne (2004b): Sisyfos och exhibitionisten, i Inga-Britt Gustafsson & Ulla-Britt Strömberg (red.) *Tid för måltidskunskap*. Örebro: Måltidskunskap. Culinary Arts and Meal Science 1. Örebro universitet.
- SCB (2002): *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet*. Statistiska centralbyrån.
- SCB (2003): *Tid för vardagsliv. Kvinnors och mäns tidsanvändning 1990/91 Och 2000/01*. Statistiska Centralbyrån.
- Skolverket (2000): *Grundskolans kursplaner och betygskriterier*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 1998:6: *Ty makten är din... Myten om det rationella arbetslivet och det jämställda Sverige*. Stockholm: Fritzes.
- Åkerman, Brita (1983): Den råa och smutsiga potatisen, i Brita Åkerman m.fl. (red.). *Den okända vardagen. Om arbetet i hemmet*. Stockholm: Akademilitteratur.

Internet

- Sveriges befolkning efter kön och ålder 31/12/2003 www.scb.se. Åtkomst 05-01-22.
- Totalt arbetade timmar 1976-2003. www.scb.se. Åtkomst 05-01-22.
- www.regeringen.se. Åtkomst 05-01-29.

Kulturbegreppets användningar och sociala betydelser

Oscar Pripp

oscar.pripp@sh.se

Magnus Öhlander

magnus.ohlander@sh.se

Institutionen för språk och kultur, Södertörns högskola

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författarna.

Inledning

Som ett mångtydigt och associationsrikt begrepp rymmer ”kultur” en stor variation av potentiella innebörder som delvis är konträra och drar åt olika håll. Samtidigt är det ett vitt spritt och använt begrepp. Det återkommer i en mängd olika sammanhang och ingår som ett av flera tankeredskap bland professioner som t.ex. konsulter, forskare, kulturarbetare, personal inom äldreomsorg, hälso- och sjukvård, journalister, tjänstemän och politiker. Inte minst när det gäller immigranter i Sverige lyfts kultur fram som viktigt för sådant som särart, hemmahörande, gemenskap och identitet. Relationer mellan ”invandrare” och ”svenskar” beskrivs, problematiseras och förklaras regelbundet i termer av kultur, förmodligen mer ofta än när det gäller relationer mellan svenskar sinsemellan. Detta paper handlar om hur ”kultur” används utanför kulturvetenskapernas sammanhang i samband med diskussioner och kunskapsproduktion om invandrare i Sverige.

Vi kommer att visa på hur kultur används inom två specifika kontexter. Den första kontexten är den svenska hälso- och sjukvårdens sätt att förhålla sig till ”invandrapatienter”. Det andra sammanhanget utgörs de statliga svenska kulturinstitutionernas sfär. Institutionerna utgörs av sådana som t.ex. statliga museer, Dramaten, Kungliga operan och Kulturrådet. Närmare bestämt handlar det om hur företrädare för dessa institutioner använder termen kultur i intervjuer som handlar om kulturlivet och den etniska mångfalden. Analysen av detta fält avslutas med en utblick mot diskussioner rörande svensk integrationspolitik. Den gemensamma nämnaren för vår analys är frågor som rör migration och etnisk mångfald. Det vi finner intressant är dock att dessa två sammanhang i övrigt skiljer sig åt avseende ansvars- och verksamhetsområde. De utgör någorlunda avgränsbara fält av aktiviteter med särskilda arbetsformer, mål och syften. Därför finner vi det intressant att pröva eventuella likheter och skillnader i sätten att göra bruk av termen kultur.

Vi har ställt fyra frågor till vårt material. De två första är följande. Vilken eller vilka betydelser läggs i ordet kultur? Hur menar man kan kultur finnas till, i vilka former existerar kultur? Dessa frågor är mer av en kartläggande karaktär, syftande till att beskriva hur kultur förstås och används. Den tredje frågan handlar om varför man använder kultur, vilken uppgift kultur har eller vilken roll begreppet spelar i uttalanden om immigranter inom hälso- och sjukvården respektive kulturlivet. Med hjälp av svaren på denna fråga avser vi att belysa detta papers huvudfråga, nämligen på vad sätt kultur är socialt verksamt. Innan vi återkommer till och preciserar denna fråga, ska vi kort gå igenom utgångspunkterna för vår analys.

Analysen bygger primärt på två antaganden. Det första är att kultur och det sociala – i betydelsen kategoriseringar, socialt samspel och maktförhållanden – är ömsesidigt beroende av

varandra utan att kultur kan reduceras till det sociala och tvärtom. Att tala om kultur, det inbegriper att samtidigt också sortera människor i sociala kategorier, att tilldela kategorier egenskaper, att uttala sig om samspelet mellan människor och att hantera rättvisefrågor knutna till sociala hierarkier och skillnader i levnadsvillkor. Det andra antagandet, som är viktigt för vår analys, är kulturbegreppets hyperkomplexitet.

Tanken att kulturbegreppet ska förstås som hyperkomplext har förts fram av Hans Fink (1988). Genom historien har betydelse efter betydelse och användningsområde efter användningsområde nedlagts i begreppet, utan att något av detta egentligen sorterats ut. Kultur kan uttydas i en mängd olika betydelser, som t.ex. personlig bildning, olika varianter av kultur i estetisk mening och antropologisk mening. Närvaron av kultur kan beskriva människlighetens gemensamma drag, det som gör människan till just människa. Kultur kan också vara det som skiljer olika sammansättningar av människor åt. Kultur kan socialt länkas till en enskild individ eller ett helt kollektiv. Den kollektiva nivån kan utgöras av en transnationell regions befolkning, en nations befolkning, folkgrupper inom en nations gränser eller folkgrupper i diaspora. Vidare kan det handla om specifika grupper indelade efter ålder, kön, klass eller yrke.

Rumsligt kan kultur förläggas till en kontinent, till enskilda transnationella regioner, nationer eller lokala platser. Ordet kan också beteckna en viss vana eller handlingsmönster, sammanlänkat med särskilda ideal och värderingar – t.ex. alkoholkultur, möteskultur eller umgängeskultur. Kultur kan, vilket var ursprungsbetydelsen, ses som en process av utveckling mot något bättre, mer förfinat. Men med tiden blev det också möjligt att använda kultur för processens resultat, ett uppnått tillstånd. Begreppet kan beteckna en pågående aktivitet, en process som sådan, som skapas och omskapas av människor och existerar i kommunikation mellan människor. Men kultur kan också ges status som självständigt subjekt, en kultur som äger en egen existens och som påverkar eller styr människor som en utanförstående kraft. Begreppets många potentiella betydelser och användningar gör det komplext. Att dessa potentiella betydelser och användningar dröjt sig kvar i termen och delvis är divergerande och motsäger varandra, gör termen hyperkomplex.

Kultur är allt annat än ett neutralt och oskyldigt ord. Dess etymologiska ursprung återfinns i latinets verb *colo* – det vill säga odla, sköta, vårda, dyrka, tillbedja – som substantiverades i *cultura*, bearbetning, odling, bildning. Ordet ”kult” sammanhänger med samma verb, *colo* (NE online), och här finns en koppling till dyrkan och dess ritualer. Från att ha använts inom jordbruket överfördes metaforiskt att också människan kan vara i en process av att bli odlad, bearbetad och förädlad (Williams 1967, 1983). Genom historien har en rad sådana förädlade aktiviteter knutits till begreppet: filosofi, de sköna konsterna och religion. Fram till det sena 1700-talet dominerade förståelsen av kultur som en process av människans utveckling och, parallellt, som en förädling, förbättring inom jordbruk och djurhållning.

Från det sena 1700-talet och in på 1800-talet utökades begreppets potentialer på så sätt att kultur började användas inte endast för enskilda individers utvecklingsprocesser eller förfining, utan även för utveckling i stort, mänsklighetens utveckling. Kultur kom att användas synonymt med civilisation. I denna bemärkelse betecknade termen samhällseliga framsteg inom teknik, militärväsen, industri såväl som inom tänkande och de sköna konsterna. I detta tänkande ingår också att somliga delar av världen nått kulturellt längre än andra, de med en ”lägre stående kultur”. Omvänt har termen separerats från ”civilisation” i en civilisationskritik, en kritik av den framrusande modernitetens negativa inverkan på människan. I detta sammanhang står kultur för två olika företeelser. Det ena är den som återfinns hos förromantiken och romantiken. Som en antites till civilisation, framsteg och förnuft hyllades det primitiva, genuina och ursprungliga både i form av icke-europeiska kulturer och folkliga kulturer (Hauge 1988, Williams 1983). Dessa former av kultur sågs som bättre för att de inte var sön-dertrasade av de politiska, materiella och vetenskapliga framstegen. Primitivismen, frånvaron av (missriktad) förädling, gav dem dess värde. Den andra varianten av civilisationskritik är

det som höjer sig över det materiella, de sköna konsterna, det bäst tänkta och sagda (Hauge 1988, Williams 1967, 1983). Här kanske man kan säga att det handlar om ett slags elitism, en strävan att höja sig över den ordinära människan.

Kulturbegreppets historia visar på dess potential att kopplas till det normativa och till sociala hierarkier. Innan rasismen etablerades som en vetenskapligt legitimerad ideologi under 1800-talet var det möjligt att använda "kultur" och "ras" mer eller mindre synonymt (Gilroy i O'Dell 2002). Vartefter européerna under resor, handelsfärder och "erövringståg" stötte på för dem nya och främmande människor uppstod diskussioner om dessa "rasers" grad av mänsklighet och orsaker till skillnader mellan det man identifierade som olikartade raser. En typ av förklaring var evolution, alltså att somliga raser utvecklats mer än andra. Avstånd i tid och rum blev likvärdiga på så sätt att samhällsformer och levnadssätt från tidiga historiska epoker i Europa var fullt jämförbara med "primitiva" samhällsformer i Australien eller Afrika. I det sena 1700-talets och 1800-talets Europa debatterades huruvida kulturskillnader skulle förstås som variationer på samma tema – bara olika välutvecklade – eller som att kulturer i grunden är helt olika, har separata utvecklingar och därför endast kan beskrivas på sina egna premisser (Knudsen & Wilken 1997). Inom den forskning som med tiden skulle komma att utvecklas till dagens antropologi ägnades under 1800-talet mycket möda åt att kartlägga olika rasers fenotypiska drag. De yttre egenskaperna antogs återspegla människans inre egenskaper.

Kulturbegreppet utgjorde dock också en motpol till rasbegreppet. Från 1800-talets senare del och långt in på 1900 fanns åtskilliga antropologer som motsatte sig rasläror. En av dem var Franz Boas som återkommande framhåll att raser är allt annat än distinkta (O'Dell 2002). Boas hörde till dem som hävdade principen om att varje kultur måste beskrivas utifrån sina egna premisser och inte utifrån ett slags allmänmänsklig utvecklingsteori. En rad fältstudier gav argument för att hävda att kulturer är fundamentalt olika och måste beskrivas på sina egna grunder (Knudsen & Wilken 1997). Kulturbegreppet kunde åsidosätta rasbegreppets evolutioniska och hierarkiska implikationer. Taylors kulturbegrepp från 1871, vilket räknas som grundläggande för den nutida antropologin, var icke-hierarkiskt (Fink 1988:18). Med betoningar av kulturers olikheter och egna premisser lades också grunden för kulturrelativism som teoretisk och metodologisk ansats. Kulturrelativismen blir mer utbredd och formulerades mer systematiskt under 1920-talet (Williams 1967). Det är dock inte orimligt att anta att kulturrelativismen som tankegång fick en mer allmän spridning långt senare, i Sverige kanske så sent som 1960- och 1970-talen.

Efter andra världskriget blev rasbegreppet omöjligt att använda i mer offentliga sammanhang. Istället vann "kultur" ytterligare terräng och ersatte "ras" i diskussioner om olika folkslags likheter och olikheter och i hävdanden om nationers ursprung och homogenitet (O'Dell 2002). Flera forskare har framhållit att denna process inte inneburit att idéer om utvecklingsnivåer och etniska/rasmässiga hierarkier automatiskt sorterats ut som otänkbara, outtalbara. Istället har teser om kulturers fundamentala olikheter parats med kulturrelativism och idéer om nationers "behov" av en kulturellt homogen befolkning. Detta är fundamenten i en "kulturaliserad rasism" (Essed 1996), den "nya rasismen" (Gilroy 1990) eller "kulturell fundamentalism" (Stolcke 1995, se också O'Dell 2002). Fredrickson (2003) påpekar att gränsen mellan (biologiskt grundad) rasism och kulturrasism blir luddig i de fall då en negativ särbehandling äger rum på basis av idéer om kulturella skillnader som uppfattas som nästintill nedärvda och oföränderliga.

Kulturbegreppets hyperkomplexitet ligger således inte endast i att det kan ges en mängd olika innehållsliga definitioner och att kulturers sätt att existera kan förstås på en rad olika sätt. Hyperkomplexiteten återfinns också i den väv av åtskillnadsprinciper, hierarkier, utvecklingsidéer, kulturell fundamentalism och relativism som lagts till kulturbegreppet. Man kan se "kultur" som ett begrepp med ett vitt förgrenat, snårvuxet, genealogiskt nätverk av betydelser som sträcker sig över flera hundra år. Närhelst människor gör bruk av kultur kan, hypotetiskt,

en rad olikartade betydelser och sätt att se på kultur sätts i spel, oavsett vilka avsikter enskilda personer har med att nyttja kultur. Frågan om hur kultur är socialt verksamt kan utifrån detta ges en mer specifik formulering. Vilka typer av åtskillnader och maktrelationer kan potentiellt reaktiveras när kulturbegreppets sätts i användning?

Hälso- och sjukvårdens kulturbruk

Öhlander har (2004a, 2004b, 2005) analyserats tryckta texter, primärt skrivna av personer verksamma inom vården.¹ Avsikten med denna analys var att med ett kort historiskt perspektiv analysera vårdens sätt att konstituera, beskriva, tolka och förklara "invandrapatienten". I detta avsnitt avser vi att visa på hälso- och sjukvårdens användningar av kultur så som detta framkommer i tryckta texter. Analysen är baserad på en empiri bestående av cirka 300 svenskspråkiga texter publicerade mellan 1967 och 2002. Mestadels rör det sig om artiklar, men även en och annan rapport och lärobok ingår i materialet. Artiklarna är primärt hämtade ur *Allmänmedicin*, *Läkartidningen*, *Socialmedicinsk tidskrift*, *Vårdfacket* (och dess föregångare). Dessa tidskrifter har systematiskt gått igenom (register, innehållsförteckningar) med fokus på texter om invandrare. Via olika sökmotorer har också en rad artiklar hittats i andra tidskrifter, som t.ex. *Sjukgymnasten*. Detta material har varit föremål för en analys med diskursanalytiska förtecken. Det innebär bland annat att de enskilda textförfattarna och dessas intentioner inte stått i fokus. Istället har mönster i materialet som helhet eftersökts. Analysen har varit inriktad på frågan om *hur* "invandrapatienten" framställts, vilken slags kunskap som eftersökts och hur denna kunskap är formad.

"Invandrare" är en av de termer som används i texterna. Andra är "utrikes födda", "barn till utrikes födda", "immigranter" och "migranter", "personer med invandrarbakgrund". Invandrare är en på samma gång både distinkt och diffus kategori. Den är distinkt i meningen att den omfattar personer som invandrat till Sverige. Den är diffus på så sätt att samtliga som invandrat inte omfattas av begreppet "invandrare". Vidare kan man se att vilka som räknas som relevanta invandrare har förändrats över tid. Man kan säga att termen "invandrare" numera framför allt betecknar personer av icke-europeiskt ursprung med undantag av personer från vissa Medelhavsländer (t.ex. Turkiet och andra länder på Balkan samt Italien) och länder i östra Mellaneuropa (som t.ex. Polen). Ytterligare något som bidrar till att termen "invandrare" tenderar att bli diffus är att den används generaliserande och homogeniserande. I en och samma text kan formuleringarna t.ex. växla mellan att ömsom handla om en specifik grupp turkar och ömsom att benämna dessa som "invandrare" i en mer obestämd form.

Det finns förstås en rad skäl till att dessa invandrare överhuvudtaget omskrivs i tidskrifter som *Läkartidningen* och *Vårdfacket*. Övergripande har kartläggningar visat att specifika etniska grupper liksom "invandrare" som generaliserad kategori har sämre hälsa än "svenskar" som generaliserad kategori. Det är till och med så att invandrarskap anses vara en ohälsosfaktor. Invandrare anses också ha dålig inblick i hur sjukvårdssystemet fungerar, svårt att passa tider, och somliga av dem anses ha mycket dåliga kunskaper om hur den egna kroppen fungerar. Vidare rapporterar åtskilliga artiklar om kommunikationsproblem mellan patienter och sjukvårdspersonal, vilka tillskrivs dåliga medicinska kunskaper hos patienterna, språkförbistringar och kulturskillnader. Artiklarna rapporterar om och diskuterar problem av denna art, söker kunskaper om invandrare och specifika etniska grupper och försöker hitta förklaringar och möjliga åtgärder som kan lösa problemen. Problemen står således i fokus. I och för sig är detta rimligt. Poängen med att skriva om invandrare i *Läkartidningen* eller *Socialmedicinsk tidskrift* är att ringa in de problem som finns och hitta lösningar på dessa. Konsekvensen blir också den att närhelst invandrare omtalas så är det som problem. Man kan säga att diskursen är problemorienterad.

1 Projektet finansierades av Vetenskapsrådet (HSFR).

Problemorienteringen kan länkas till att texterna – med några undantag – är helt fokuserade på skillnader, vad som skiljer olika etniska grupper åt, och vad som utgör skillnaderna mellan invandrare och svenskar. Det är i skillnaderna man söker upphoven till problemen, liksom lösningarna till dem. Ett sätt – av flera – att beskriva och utforska dessa skillnader är att göra det i termer av kultur.

Vid slutet av 1970-talet och in på 1980-talet börjar antalet artiklar om immigranter öka. I t.ex. Läkartidningen hittar man fler texter som behandlar olika typer av problematik och resonemangen om kultur blir mer förekommande och mer specifika. Frågar man sig vilken eller vilka betydelser som dessa texter lägger i ordet kultur finner man att termen ytterst sällan definieras. De få definitioner som finns är av en mer diffus karaktär. Ett exempel är följande ord. ”Om man försöker beskriva kultur med en enkel bild kan man säga att kultur är det som är självklart för människan på samma sätt som vattnet är självklart för fisken. Bara det självklara kan ge trygghet. Och trygghet behöver vi i särskilt hög grad i svåra situationer, exempelvis då vi blir sjuka.”² Kultur inrymmer, i somliga artiklar, människors sätt att förklara sjukdom och förstå smärta. I andra texter är kultur något vid sidan om detta. Ibland nämns ”kultur” i en kort textpassage som en förklaring till t.ex. svårigheter att nå ut med information eller som hinder för kommunikation i mötet mellan invandrare och sjukvårdens personal. Kultur används i hög grad med, vad man kan kalla, en associativ definition, det vill säga termen betydelse är upp till läsaren. Den allt igenomsyrande tesen om kultur är dock att kultur är detsamma som skillnader. Hela poängen med att tala om kultur är att fixera skillnader mellan människor. När det gäller vad kultur är kan man säga att termen i dessa texter är en flytande signifikant i den meningen att dess innebörd ligger öppen.

Utsagor om hur kultur finns till, vilka existensformer kultur har, är sällsynta. När det gäller den frågan kan man dock utläsa antaganden om existensformer utifrån hur begreppet används. Följande textpassage är hämtad ur ett nummer av Läkartidningen från 1998.

Det är möjligt att som läkare bli uppmärksam på att olika invandrargrupper kan ha för svensk miljö ovanliga sjukdomar, att dessa uttrycks på oväntat sätt och att migrationens stress, kanske tortyr i hemlandet, kan ligga bakom en besvärsbild. Här finns forskning och en växande fond fakta.

Svårare är det att finna kunskap om – och ta hänsyn till – andra viktiga aspekter i det mångkulturella mötet mellan läkare och patient. Det präglas ju inte enbart av skillnader i fråga om språk, social bakgrund, kultur och religion utan också av synen på sjukdom, på patientens och läkarens roller och relationer, förväntningar på terapier och vårdens funktion som helhet. Åtskilliga av ”störfaktorer” i kommunikationen läkare–patient är emellertid allmängiltiga, d.v.s. bättre insikt i denna process när parterna har olika kulturbakgrund kan också förbättra kommunikationen vid alla möten.³

I textutsnittet är kultur något människor har. Det är också något som möts. Och, återigen, kultur är detsamma som skillnad. De olikheterna som är relevanta i vårdens kontext är de som är hindrande. Kan man få mer kunskaper om människors kulturbakgrunder så antas kommunikationen underlättas. Något som inte går att helt utläsa av citatet, men som framstår som en rimlig slutsats utifrån textmaterialet som helhet, är att det finns en tydlig ambivalens när det gäller kulturs sätt att existera. Å ena sidan kan man ana att kultur uppfattas som föränderligt, som en process. Å andra sidan utgör kultur något en gång för alla fast och färdigt som människor har med sig i form av t.ex. en bakgrund. Kultur ses då som något människor packar ner i väskan när de står i begrepp att migrera, för att sedan packa upp i ett slags oförändrad form

2 Läkartidningen 1982:79(19), s. 1874.

3 Läkartidningen 1998:95(10), s. 960–963.

när de väl anlönt till Sverige.⁴ Detta är tydligast i vissa läromedel där man hämtar exempel på typiska drag i t.ex. turkisk kultur eller afrikansk kultur från egna erfarenheter eller andras skildringar av hur människor lever och tänker i Turkiet eller Afrika. Ingrid Fioretos (2002) har analyserat tre läroböcker som är vanligt förekommande på vårdutbildningars litteraturlistor. Hon konstaterar att läromedlen inleds med betoning av ett individperspektiv och att en och samma folkgrupp kan uppvisa kulturella variationer. Efter dessa inledande reservationer används dock kulturbegreppet med ett annat existensmodus. Fioretos slår fast att

det är ett essentialistiskt kulturbegrepp som presenteras, d.v.s. ett synsätt där en kultur anses ha en statisk kärna som kan inringas, avgränsas och beskrivas. Detta innebär en betoning av helhet, fasthet, tradition och kontinuitet. I denna tanke ingår att något kan vara "typiskt" för en viss kultur. I förlängningen av detta synsätt anses olika kulturer skilja sig från varandra på olika sätt och det är just denna skillnad som läroböckerna vill definiera och förtydliga (Fioretos 2002:153).

Tesen att kulturer är avgränsbara och statiska helheter som inom vården möts återfinns likaså i textmaterialet i övrigt. Kultur antar en objektsstatus. De blir till självständiga objekt som kan påverka och styra människor och som kan mötas och krocka. Vart och ett av dessa objekt är unikt i den bemärkelsen att dess främsta kännetecken är att de är annorlunda andra objekt.

Skillnad står således i fokus. "Kultur" används som en beteckning på en viss (ofta utsagd) uppsättning skillnader. Kulturella skillnader nyttjas som ett sätt att framställa de immigrantrelaterade problem som uppstår inom vården samt för att söka förklaringar till problemen och finna metoder för att lösa dem. I regel handlar det om en orsak-verkan-modell. Problemen orsakas av olikheter i kultur. Om man då kan nå insikt i dessa olikheter så kan också problemen hävas. Texterna hyser en stor tilltro till att, det man kallar, "kulturkunskap" är en nyckel till en förbättrad vård. Detta är tydligast i de läromedel som ska ge vårdpersonalen redskap för att hantera möten med immigranter.

Men textmaterialet som helhet präglas inte av en enkelspårig betoning av kultur. Termen "kulturalisering" kan förstås som att ensidigt beskriva och förklara i termer av kultur, utan att hänsyn också tas till sociala, ekonomiska, psykologiska och andra icke-kulturrelaterade begrepp och förklaringsmodeller. Visserligen är det sannolikt så att vårdens företrädare mer ofta talar om kultur när de talar om invandrade patienter än om svenskfödda. Men man kan inte säga att de texter som ingår i materialet är kulturaliserande i den meningen att uteslutande använder kultur för att beskriva och förklara företeelser som förknippas med immigranter. En rad andra faktorer återkommer som viktiga, t.ex. klass, kön, ålder, ekonomi, migrationsomständigheter och -erfarenheter samt utsatthet för förföljelse, krig och tortyr. I materialet som helhet dominerar snarare de artiklar som *inte* nämner ordet kultur i samband med invandrare, utan istället tar upp frågor om t.ex. ekonomiska villkor, diskriminering och/eller migrationserfarenheter. De texter som på ena eller andra sättet använder kultur kan dock sägas vara kulturaliserande i den bemärkelsen att det är ytterst ovanligt att kultur sätts i samband med t.ex. ekonomiska och sociala faktorer.

Kan man då säga att någon särskild typ av maktförhållanden aktiveras i dessa texters sätt att använda kulturbegreppet? En form av maktrelation och maktutövning existerar som mer eller mindre nödvändig inom hälso- och sjukvården. Det är den goda viljans maktutövning, baserad på expertis och en strävan att förebygga, förbättra och uppnå god hälsa hos såväl enskilda individer som befolkningen som helhet. Uppdraget att bidra till god hälsa och minska fysiskt lidande praktiseras via tillhandahållande av diagnos och behandling samt goda råd för

4 Det finns förstås ett och annat undantag från detta. Man kan dock säga att den dominerande tendensen i materialet är att kultur sällan koppas till sociala och andra icke-kulturella faktorer.

hur livet ska levas. Sjukvården genomför sin uppgift genom att försöka förändra ideal och värden och genom att föreskriva människors handlingsutrymme.

I textmaterialet finns exempel på att invandrades kulturer görs till hinder för en hälsosam livsstil. Kulturella olikheter används för att förklara exempelvis oaktsamt sexuellt beteende och människors svårigheter att ta till sig information om rätt livsstil. Den goda viljans maktutövning kan också underlättas av patienter med rätt slags "fostran". Dessa patienter har god kroppskännet, basala medicinska kunskaper, rätt slags insikter om egenvård och ett självständigt men ändå underordnat agerande i mötet med den medicinska expertisen. Åtskilliga texter tar upp invandrades bristande kroppskännet, "invandrarkvinnors" beroende av sina män i vård situationen, okunskaper i medicinska frågor och/eller tro på folkliga, alternativa, icke-vetenskapliga idéer om sjukdomars orsaker och behandling. Hälso- och sjukvårdens egna ideal för ett gott liv eller för ett gott patientbeteende problematiseras sällan i termer av kulturella och historiska omständigheter. Idealen ses istället som resultaten av kunskap. Helena Hörnfeldt (2005) beskriver detta, i en studie om barnhälsovården, som "deras kultur och vår kunskap". Härigenom är det inte endast så att sjukvårdens egna ideal blir resultaten av vetenskap – och därmed mer eller mindre icke-kulturella – det är också så att invandrades ideal och kunskaper görs till något främmande kulturellt som kan, och i vissa fall, bör förändras.

Vilka kulturella särarter som bör förändras hänger samman med i vilken grad de är problematiska för sjukvården. Idéer om kroppens och själens oupplösliga enhet är exempelvis mindre problematiska än (antaget kulturellt betingade) svårigheter att passa tider, okunskaper om den egna kroppen, bristande tillit på läkarens expertis och en önskan att ett besök hos läkare ska få konkreta resultat i form av recept på läkemedel. Ett sätt att förstå vad som blir problematiskt och inte är att dela in det efter skalan normalt, annorlunda och avvikande. Det normala är det givna, det självklara, det som sällan ens blir föremål för diskussion och kunskapsproduktion. Det annorlunda utgörs av sådant som är främmande, men oproblematiserat. Avvikande är det bryter av mot grundläggande principer inom det normala, det för givet tagna. Därmed uppfattas det som så pass främmande att det är svårtolkat och/eller ställer till med problem för hälso- och sjukvården. Avvikande företeelser kan utgöras av önskan att abortera foster därför att det är en flicka, rädsla och ovilja inför kejsarsnitt, svårtolkade eller – i vårdpersonalens ögon – överdrivna uttryck för smärta eller att mannen konsekvent för kvinnans talan vid besöket på vårdcentralen.

Texterna skrivna av hälso- och sjukvårdens företrädare präglas av en god vilja och, i de flesta fall, en kulturell relativism. Kulturrelativismen existerar sida vid sida med en hierarki mellan kulturer. I och med att de egna idealen för ett gott liv och ett bra patientskap görs till icke-kulturella⁵ placeras dessa som ett slags oberoende sorteringsprincip i den kulturella hierarkin. Hierarkin följer tudelningen Västerlandet och resten av världen (jfr Hall 1992). De flesta identifierade problemen med livsstilar och patientbeteenden orsakas av kulturer med ursprung i Afrika, Asien och Sydamerika samt vissa delar av Medelhavsområdet (t.ex. Turkiet). Den globala maktordning som kulturbegreppet genom historien varit med om att konstituera och legitimera återfinns således parad med en tydlig kulturrelativism, betoning av alla kulturers lika värde.

Nätverk, mångtydighet och ambivalens som uteslutningsmekanismer

Vi ska nu byta empiriskt fokus till kultursektorn, som onekligen utgör en intressant arena för studiet av bruket av kultur. Här korsas och blandas olika innebörder och användningsområden som blottlägger kulturbegreppets hyperkomplexa karaktär. Under 2003 och 2004 genomförde Mångkulturellt centrum en kartläggning av etnisk och kulturell mångfald inom landets 63

5 Det finns dock undantag även från detta, texter som diskuterar den västerländska medicinen som formad av kulturella och historiska omständigheter och invandrares synsätt som andra möjliga alternativ.

statligt finansierade kulturinstitutioner och kulturmyndigheter (Pripp 2004, Pripp, Plisch & Printz-Werner 2004). Bland institutionerna kan nämnas Dramaten, Kulturrådet, Naturhistoriska riksmuseet, Nordiska museet, Operan, Riksantikvarieämbetet, Riksteatern och Världskulturmuseet. Undersökningen omfattade tre separata delar: 1) kartläggningsdelen där vi studerade institutionernas årsredovisningar, 2) enkätundersökningen som riktade sig till ansvariga på olika nivåer inom samtliga institutioner samt 3) intervjudelen där vi fördjupade oss i hur 56 chefer på 17 utvalda institutioner hanterar och resonerar om mångfaldsfrågor. Vi studerade verksamhetsområdena *organisation*, *produktion* och *marknadsföring/publikarbete*.

Undersökningen visade att frågor om etnisk och kulturell mångfald är lågprioriterade inom det statligt finansierade kulturlivet. Framförallt råder en stark underrepresentation av personer med utländsk bakgrund, i synnerhet från länder utanför västvärlden. Den etniska mångfalden förekommer främst långt ner i hierarkierna, bland tekniker, vaktmästare, restaurang- och cafépersonal samt inom lokalvård. I ljuset av detta resultat framstår den statliga kultursektorn mer som en grindvakt mot en ökad mångfald än som en aktör i bräschan för samhällsutvecklingen.

I undersökningen identifierade vi olika mekanismer som bidrar till underrepresentationen av personer immigrantbakgrund. Resultaten sammanfattades i en rad olika slutsatser och förändringsförslag gällande såväl organisationerna som produktionen och publikarbetet. I det följande kommer vi att diskutera några av de omständigheter i undersökningen som vi sammanknippar med bruket av kulturbegreppet. Gemensamt för dessa omständigheter är också att de är av strukturell art. Med strukturer avser vi här sammantagna effekter av många enskilda aktörers gemensamma handlingsmönster och förhållningssätt (jfr Giddens 1993, Runfors 2003). Dessa effekter behöver inte överensstämja med aktörernas övertygelser och avsikter utan kan till och med verka i kontraproduktiv riktning. Ofta kan en individ inte överblicka hur den egna hållningen samverkar med andra individers hållningar i det som blir till ett exkluderande mönster (jfr Pripp 2002, Runfors 2003).

I undersökningen framgick det hur omfattande *nätverksrekryteringen* var inom kulturinstitutionerna. Enligt de intervjuade cheferna var det vanligt att man rekryterade redan kända eller rekommenderade producenter, regissörer, skådespelare, projektledare m.m. Ofta ansåg man sig inte behöva annonsera ut tjänster på grund av kännedom om vilka som skulle kunna komma i fråga.

Ungefär 65 procent av alla rekryteringar i landet går via informella nätverk och kanaler (Bethoui 2004). Enligt de intervjuade kan siffran inom kultursektorn vara ännu högre, och ju högre upp i organisationerna man kommer ju vanligare är det med nätverksrekrytering. Vissa kulturinstitutioner omgärdades även av en kader av – ofta unga – personer som gjorde sig påminda på olika sätt för att få komma in och jobba. Dessa personer utgjordes exempelvis av tidigare projektanställda, studenter som arbetat tillfälligt som praktikanter eller unga personer som själva bekostat meriterande utbildningar och skaffat sig erfarenheter internationellt o.s.v. De stora kontaktnäten som fanns upparbetade kring institutionerna medförde att man i många fall undvek att annonsera ut vissa tjänster. I undersökningen pekar vi på hur dessa nätverk fungerade *inkluderande* för de kategorier som redan ingick i dem. De inkluderande kontaktvägarna sträckte sig vanligtvis inte över segregationens demarkationslinjer på arbetsmarknaden och bostadsmarknaden. En uteslutande strukturell effekt skapades alltså genom att de inkluderande nätverken dominerade samtidigt som det saknades *överbryggande* nätverk tvärs över segregationens gränser.

Etnicitet är en ideologi om kulturella skillnader mellan befolkningsgrupper och den etniska segregationen vittnar om ett bruk av kultur, något socialt verksamt (Pripp 2001). Det är väl belagt att diskriminering är en avgörande orsak till dagens segregerade arbetsmarknad (Integrationsverket 2003, 2004). Nätverksrekryteringen inom kultursektorn behöver dock inte bygga på en avsiktlig utestängning av personer med utländsk bakgrund. Snarare visar undersök-

ningsresultatet att utanförskapet skapas genom de befintliga nätverkens starka enande kraft och ogenomtränglighet, de upprätthåller och reproducerar därigenom givna ordningar. Segregationen, som man på så vis medverkade till att upprätthålla, består av en etnisk segmentering, där personer från västvärlden befinner sig längst upp och därefter följer på en fallande skala personer från östra Europa och längst ner människor med ursprung utanför västvärlden (Pripp 2001). Denna sociala skala vittnar om bruket av ett antropologiskt traditionellt kulturbegrepp som fogats till föreställningar om hierarkier och utvecklingsnivåer (se ovan om kulturbegreppet).

De tillfrågade lade in en mängd olika innebörder i begrepp som kultur och kulturell mångfald. De flesta framhöll naturligt den estetiska varianten. Det estetiska begreppet sammanfördes även med det antropologiska med hänvisning till olika kulturers och etniska gruppers uttryck och kulturarv. Därtill kunde vi spåra betydelser som anknyter till odling, kvalitet och förfining, exempelvis då de tillfrågade cheferna förde risken för kvalitetssänkning på tal inför frågor om ökad etnisk och kulturell mångfald. Vissa menade att kulturell mångfald innefattar allt, som genrer, stilar, konstformer, åldrar, kön, olika erfarenheter och ursprung. Man markerade på så vis hur den antropologiska innebörden endast ingick som en liten del i ett större kulturkomplex, vilket kunde tjäna som en förevändning för att man inte specifikt inriktade sig på frågor om representationen av personer med utländsk bakgrund.

Kulturbegreppets *mångtydighet* var alltså ett av skälen till att ett flertal institutioner inte tagit ut någon speciell riktning och skapat målsättningar för arbetet med etnisk och kulturell mångfald. De komplexa innebörderna gjorde det även tämligen svårt att föra samtal med de chefer som intervjuades. Diskussionen om kulturens innebörder rörde sig hela tiden mellan ytterligheterna i dess hyperkomplexa fält. Reidar, chef för en stor kulturinstitution.

Alltså, och det var en av mina remarks när jag svarade på enkäten, nämligen att mångfald hos oss inte är liktydigt med etnisk mångfald, utan vi har ju i hela vårt uppdrag att verksamheten ska vara så mångfaldig som möjligt. Men när du frågar om vi har någon mångfaldsplan så är svaret ja, nämligen att ha en så stor mångfald som möjligt i vårt arbete, men det är ju en allmän policy. Det är ett alldeles vanligt konstnärligt planeringsarbete det här. När vi har rekryterat personal under de senaste åren har det ju varit för att vi haft en vakans med ett preciserat uppdrag, för att behovet uppstod. Ur min aspekt så är det fackkunskapen som är den viktigaste. Vi tror fortfarande på kompetensfaktorn som den viktigaste rekryteringsgrunden.

Det var vanligt att olika betydelser framhölls på detta vis genom glidningar i från sammansättningen i organisationerna till inriktningen i produktionen. Kulturinstitutionernas verksamhet inbjöd till sådana förskjutningar i och med att kärnverksamheten bygger på kulturbegreppets estetiska innebörd. Inte sällan kom alltså de intervjuade in på verksamhetens inriktning där artisteri, konstnärskap och humanism borgade för en öppenhet inför kulturella och etniska olikheter.

Variationerna till trots, förenades de tillfrågade ändå på en övergripande nivå i en liberal tanketradition där den kulturella mångfalden består av en artrikedom. Denna rikedom innefattar bland annat olika idéer, perspektiv, stilar och åsikter vilket enligt liberal logik främjar individers möjligheter och valfrihet. Kulturens hyperkomplexitet sågs som en styrka och en förutsättning för kulturlivets dynamiska utvecklingsmöjligheter. Vi ser inget skäl till att invända mot de möjligheter som en mångfald av definitioner för med sig för kulturinstitutionerna. Dock kan vi utifrån undersökningsresultatet se hur mångtydigheten även understödde logiker och levererade argument för att inte inrikta sig på exempelvis representationen bland artister och kulturarbetare som idag är starkt underrepresenterade. Den kulturella hyperkomplexiteten resulterade i en kontraproduktion (jfr Eriksson, Eriksson Baaz & Thörn 1999).

En tredje hindrande mekanism av strukturell karaktär utgjordes av den *ambivalens* som många av de intervjuade cheferna uttryckte inför en ökad mångfald. Man var inte odelat negativt inställda till frågan, utan de flesta menade att den egna institutionen måste spegla befolkningssammansättningen i det omgivande samhället. Ett annat argument som kom upp handlade om hur en mångfald av människor med olika kulturer och erfarenheter skulle kunna vitalisera organisationerna. Denna vitalisering ansågs kunna bidra till en kvalitetsutveckling, ett synsätt som brukar benämnas "diversity management" (Edström & Printz-Werner 2004). De positiva reaktionerna vägde dock ändå lätt gentemot den mängd problem och tveksamheter som anfördes då temat kom på tal. De institutioner och myndigheter som ägnat frågan minst uppmärksamhet var också de som oftast tog upp problem och tveksamheter. Omvänt hade de som arbetat aktivt med frågan minst att invända.

Till betänkligheterna hörde till exempel att ämnet kändes alltför nytt. Mångfaldsaspekten beskrevs ofta i termer av "det nya Sverige", trots att immigrationen pågått i större skala sedan mitten av 1960-talet. Fram till idag motsvarar denna period ett yrkesverksamt liv. Bilden av det nya Sverige ställdes implicit mot bilden av ett gammalt Sverige, som nu omdanades kulturellt genom den nya befolkningens etniska och kulturella sammansättning. De intervjuade gjorde sig på så vis både medvetet och omedvetet till representanter för en nationell kultur. I intervjuer och årsredovisningar menade man att det måste handla om långsamma och långsiktiga processer, att det inte går att skynda på för fort med immigranternas inträde i kultursektorn.

Ett liknande förhållningssätt var att hävda hur man just kommit igång och var i färd med att tillsätta en intern utredning eller arbetsgrupp. Till dess avvaktade man i väntan på resultatet av analysen. Ett flertal chefer menade att de först måste skapas konsensus bland medarbetarna om innebörden av kulturell mångfald. Det var som om man ville lösa alla tänkbara problem som skulle kunna uppenbara sig innan man mötte "det nya Sverige". Mångtydigheten födde med andra ord en ambivalens inför mötet med "den andre", en ambivalens som framkallade avvaktan, som något man måste utreda, undersöka, parera och skapa samsyn kring för att finna en framkomlig väg.

Denna lite tveksamma och defensiva hållning närdes av de bilder man förmedlade av "den kulturella mångfalden". Dessa bilder frammanades i intervjusituationerna i samband med – vad vi valt att kalla – *etniska berättelser*. Dessa berättelser var etniska i så måtto att de gemensamt uttryckte ett slags svensk etnicitet som definierades genom beskrivningar av "invandrarna". Sällan uttryckte dessa redogörelser svenska egenskaper explicit, det handlade mer om att mejsla ut en normalitet genom att beskriva avvikarna. Våra identiteter finns inte i sig, utan blir till/skapas relationellt och dialogiskt, här i berättelser. Det betyder att kategorin "invandrare" i detta fall blir till och får sina konturer gentemot en samtida, politisk och historisk kontext, gentemot en föreställd svensk majoritetsgemenskap och dess plats i världen.

Sådana berättelser innehöll beskrivningar och förklaringar av "invandrarens" egenskaper, värderingar och normer och därav anledning till att de inte söker sig till kulturinstitutionerna. Flera av de intervjuade menade att människor från vissa länder/kulturer främst värderade att tjäna pengar, en möjlighet som saknades inom kultursektorn och därför gjorde denna ointressant för dem. Man förklarade också att kulturlivet inte ansågs som fint eller eftertraktat bland människor från vissa delar av världen. En liknande berättelse handlade om hur stora kulturinstitutioner saknades på många exempelvis världens landsbygder och att invandrarna därför var rädda för pampiga byggnader, som dessutom mest befolkades av medelklassvenskar. Man påtalade också att det fanns en utbredd rädsla bland immigranter för allt som förknippades med stat och myndigheter, eftersom många kommer från totalitära stater och tidigare varit förföljda i sina hemländer.

Ytterligare en förklaring var att invandrare saknar kunskaper om möjligheterna i det svenska samhället och om hur det fungerar. Andra berättelser handlade om hur invandrarung-

domar hindrades av sina kulturer och där till hörande normvärldar. Det kunde till exempel handla om hur föräldrar hindrade invandrarflickor att utbilda sig eller att arbeta självständigt inom kvalificerade och "fria" yrken.

I berättelserna framhölls det även hur bristen på mångfald inom institutionerna kunde bero på kommunikationssvårigheter. Problemet, menade man, hade att göra med invandrarnas sämre förmåga att till sig information, bland annat beroende på bristande språkkunskaper och att de var svåra att nå via vanliga informationskanaler. För att bemästra dessa kommunikationsproblem och problem av annan art skulle det krävas kostsamma insatser. Man skulle kunna tolka sådana berättelser om de "extra resurskrävande" som uttryck för att kulturinstitutionerna och kulturmyndigheterna inte såg personer med utländsk bakgrund som en del av sin normala organisation, normala verksamhet och normala publik.

Genom de etniska berättelserna uttrycktes även farhågor för att en särskild uppmärksamhet på etnisk och kulturell mångfald ändå bara skulle locka invandrare tillhörande medelklassen. Vi är osäkra över hur vi ska tolka detta vaknande klassintresse, exempelvis om liknande ambivalenta klassdiskussioner infinner då frågan om delaktighet bland homosexuella, funktionshindrade och genus kommer på tal.

De intervjuade cheferna kom per automatik in på risker för kvalitetssänkning och minskad kompetens, genom bland annat amatörism, när mångfaldsfrågan kom på tal. Kulturell mångfald förknippades med andra ord till annat än professionella artister och kulturarbetare med utländsk bakgrund. I museisammanhang kunde ökad mångfald innebära samarbeten med etniska föreningar och grupper som bjudits in att medverka, inte de professionella producenterna och utövarna. "Invandrare" beskrevs ibland som krångliga att samarbeta med, alltför subjektiva och koncentrerade på sina särintressen. Sådana associationsbanor och ambivalenta funderingar uttrycktes även av intervjuade som i övrigt var engagerade i postkoloniala frågor och som förhöll sig kritiska till sina egna institutioners "kulturimperialistiska" och "nationalistiska" tradition. I institutionernas årsredovisningar beskrevs arbetet med kulturell mångfald bland publiken i termer av samarbete med SFI, skolor i förorter och liknande, vilket gav en sammantagen bild av människor i behov av lärande, utveckling och att förstå "koder" inom den svenska kulturen i allmänhet och inom kulturlivet i synnerhet.

Ur ett kulturbruksperspektiv visar vårt material hur en ambivalent hållning aktiverades hos de intervjuade cheferna, när frånan av etnisk och kulturell mångfald inom den egna institutionens väggar kom på tal. Denna typ av tvivel/ambivalens skapade vad vi menar svåråtkomliga uteslutningseffekter, där varje enskild persons förhållningssätt inte behöver bygga på ett diskriminerande uppsåt. De enskilda tvetydiga och ambivalenta funderingarna kunde även innehålla korn av motsvarigheter i verkliga livet, men skapade som en gemensam effekt en exkluderande mur och demarkationslinje. Den så kallade mångfaldens förmodade fördelar slukades bokstavligen av dess förmodade problem.

I berättelserna framträder ett traditionellt antropologiskt kulturbegrepp som dominerande tolkningsram för de intervjuades förståelse av "invandrarnas" utanförskap. Ganska distinkta föreställningar om kultur väcker tveksamheter som bygger på försanthållanden om invandrarernas annorlunda värderingar och normer. Likaså påkallar diffusa och mångtydiga föreställningar tveksamheter om nödvändiga handgrepp och hållningar. Den kulturella mångfalden associerades i första hand med invandrarkategorin, det vill säga med immigranter med ursprung utanför västvärlden. De egenskaper som dessa immigranter gavs hade ofta kulturellt relaterade och koloniala förtecken. I de etniska berättelserna förlades orsakerna till mönster av social och ekonomisk underordning till de enskilda individerna genom att påtala deras bristande kompetenser, egenskaper, värderingar och normer, det vill säga till deras kultur. Det betydde även av grunden till problemen förlades till förhållanden utanför de egna institutionerna.

I beskrivningarna av de andra mejslades det med andra ord fram ett slags svenskhet, här hos kulturinstitutionerna och deras aktörer. Detta svenska beskrevs indirekt som något kulturlöst, eller i alla fall som något mer neutralt i förhållande till de andras subjektivitet och kulturbundenhet. Det svenska kunde även framstå som något kulturellt och "längre gånget" gentemot de andras värderingar om bland annat könsroller och ovana vid det moderna samhället. Kultur gavs med andra ord innebörder som för tankarna till ett slags universalism med kulturer hierarkiskt inordnade efter olika utvecklingsstadier. Det nationella framstod i denna belysning som bestående av en kulturell gemenskap. Denna manifestation av den nationella gemenskapen frammanades inte nödvändigtvis genom krav på "svenska" kulturella uttryck och budskap. Tvärtom fanns det en öppenhet och en nyfikenhet inför nya influenser och uttryck. Detta ethnos framträdde istället mycket mer implicit, i förhållande till inkluderande nätverk, mångtydighet och framförallt ambivalens. Det framträdde i redogörelser där man försökte förstå immigranterna och förklara deras frånvaro i de egna teaterhusen och utställningssalongerna.

Ambivalenta förhållningssätt inför grupper som underordnas är inte endast vanliga då man diskuterar orsaker till etnisk segregering inom kulturlivet. Det är ett fenomen som förekommer överlag på arbetsmarknaden, både historiskt och i ett globalt perspektiv (Tilly 2000). Det som skiljer exempelvis genus och etnicitet åt är de förståelseformer som aktiverar ambivalensen, där det antropologiska traditionella kulturbegreppet blir socialt verksamt beträffande etnicitet medan andra uttryck för kulturell dominans och underordning gör sig gällande i genusfrågor (jfr Young 1990).

Trots att hela befolkningskategorier hamnar i underordnade positioner måste en forskare, som vill uppfattas som trovärdig, utesluta en mängd variabler gällande individuella egenskaper hos var och en av de exkluderade. Det kan då handla om kulturella karakteristika, boendeförhållanden, vistelsetid i Sverige, utbildning, utbildningens översättbarhet, språkkunskaper och humankapital. Dessa möjliga förklaringar upprepas nästan som ett mantra som först måste tillämpas innan forskaren övertygande kan påvisa diskriminerande handlingar hos majoritetsgrupper. Bevisbördorna är med andra ord olika beroende på vilken part i exkluderingsprocessen som forskaren synar.

En av förklaringarna till varför människor är så tveksamma inför orsaker som utmanar en given ordning går att finna i hur just stereotyper mellan majoriteter och minoriteter ofta underhålls av empiriska belägg och undersökningsresultat, till exempel om kulturskillnader, kriminalitet och språkkunskaper (Bhabha 1994:66). Djupt förankrade stereotyper ges faktiskt tolkningsföreträde före faktorer som utmanar majoritetens egna kulturella självbilder. Stereotyperna är framför allt verksamma och livskraftiga då man ska förklara sociala skillnader. De är också verksamma som grindvakter när "dess bärare" står vid tröskeln. En majoritet brukar inta en osäker hållning även då den konfronteras med fakta som motsäger stereotyperna om andra befolkningskategorier (Bhabha 1994). Ambivalensen – över vad en grupp underordning beror på – utgör alltså i sig en diskriminerande kraft, vilket vi kunnat följa i exemplet ovan.

Tvivlet på den andres kompetens och förmåga närs av kulturella föreställningar. Tvivlet på den andre förlägger orsakerna till denne och påkallar behovet av fortsatta kartläggningar och utredningar av minoritetsmedlemmarna. Ambivalensen skapar tillsammans med de kulturella föreställningarna en grogrund för den minoritetsinriktade modell som dominerar dagens tankar och åtgärder om integration (Hosseini-Kaladjahi 2002). Om vi återgår till exemplet från kulturlivet så kan vi se hur denna minoritetsmodell tillämpades genom att mångfaldsfrågorna främst väckte tankar om "invandrarnas" egenskaper och förmågor istället för att se en sådan identifikation som dialogisk, där majoritetens förhållningssätt utgör en betydande del av orsakssammanhanget. Idag ligger fokus så gott som helt på minoriteternas egenskaper, när integrationsfrågor diskuteras och åtgärdas, vilket återkommer inom arbetsmarknaden, bostads-

marknaden, i mediarapportering om "invandrare" och förorter, inom sjukvården och inom det politiska livet (Pripp 2002, 2005, Öhländer 2005). Trots att människor kommer från en mängd olika samhällen världen över, har olika, erfarenheter, utbildningar, kompetenser och färdigheter, delar många av dem en ekonomisk och social underordning, ett strukturellt mönster, som förklaras och förstås utifrån kulturmodeller som är utarbetade och tillämpade under en lång tid för att legitimera kolonialism och nationalism.

Sammanfattning och diskussion

Sammanfattningsvis kan man inom hälso- och sjukvårdens kunskapssökande kring immigranter och på kulturlivets område se att innebörden i ordet "kultur" är tämligen flytande. Skillnad är dock den alltigenom bärande principen för hur kultur ges någon form av betydelse. Kulturer ges innehåll av att de jämförs och av att skillnader fastställs. Exakt vad innehållet utgörs av kan dock variera, förmodligen beroende på vad som jämförs med vad. Kultur är samtidigt diffus, mångbetydande och mycket distinkt. Den är diffus på så sätt att den sällan ges entydiga och klargörande definitioner. Den är mångtydig i det att kultur kan vara näst intill vad som helst inom de ramar av betydelser som begreppets hyperkomplexitet anger. Och termen används på ett distinkt sätt i det att den alltid markerar det som skiljer människor åt, olikheter. Kultur är detsamma som olikheter mellan sociala kategorier. Avseende hur kultur finns till, dess existenssätt, kan man iakttä en tendens mot ett relativt essentialistiskt kulturbegrepp. Var kultur utgör, i detta tänkande, är en avgränsbar helhet med ett tydligt urskiljbart kärninnehåll som är tämligen oföränderligt och vars främsta kännetecken är att det är unikt för en specifik kultur.

Varför är detta svårhanterliga begrepp då så viktigt, eller mer korrekt, viktigt när man talar om "invandrare"? Vad har man ordet till? Man har det till att urskilja och förklara det annorlunda och avvikande, det som är svårt att passa in i de etablerade mallarna, de etablerade arbetssätten och synsätten. Och samtidigt som andras kultur inte passar in återfinns en kulturell relativism, att kulturer ska förstås på sina egna premisser. I denna tes ingår också allas rätt att bibehålla sin kultur. Att "kultur" kan brukas som beskrivning av det skiljer på gruppnivå hör till det som gör termen användbar. Med ordet kan man diskutera det annorlunda hos invandrare i gemen eller hos specifika invandrade kategorier. På så sätt rör det sig aldrig om skillnader på individnivå, utan om skillnader mellan dem som är infödda – och antaget formade av de i Sverige etablerade (kulturella) mallarna – och de som är inflyttade och formade i andra nationella sammanhang. Visserligen återfinns också diskussioner och kunskapssökande om invandrare enligt banor som rör migration, klass kön och psykologiska faktorer. Kön sammanvävs ibland med kultur, t.ex. rörande "invandrarkvinnors" underordnade ställning. Men det är sällan som *samverkan* mellan t.ex. klass och kultur ingår som en ingrediens i konstituerandet av immigranternas egenskaper. "Kultur" blir brukbart i det att det har potentialen att användas som fristående beskrivning och förklaring. Det främmande, det som inte riktigt passar in, kan förklaras av kultur i sig. Därmed förläggs integrationens problematik till något som har tillkommit utifrån, inte till detta utifrån parat med omständigheter och villkor i dagens Sverige. I och med kulturell relativismens starka närvaro har man hamnat i en återvändsgränd, såvida strävan är integration. Denna återvändsgränd hör till det Ålund och Schierup (1991) kallat "multikulturalismens paradoxer".

De sätt som kultur brukas på inom hälso- och sjukvården samt kultursektorn är i stora och grova drag är detsamma som det som återfinns inom t.ex. arbetsmarknadens sfär (Hertzberg 2003, de Los Reyes 2003, Pripp 2001), inom förskolan (Ronström, Runfors & Wahlström 1995) och skolan (Runfors 2003) och i massmediers framställningar av invandrare (Brune 1998, 2003, Pripp 2002). Ur ett kulturforskningsspektiv framstår sätten att använda kultur utanför kulturvetenskapernas sammanhang som kontraproduktivt. Det otydliga, essentialiserade och åtskillnadsskapande kulturbegreppet gynnar knappast integrationen. Tvärtom bidrar

det till att upprätthålla olikheter, dessas varaktighet och etniska kategoriers kulturella oförenbarhet och/eller samexistens.

Kulturforskningen betonar att kultur måste ses som en process där kreolisering är normaltillståndet. Kultur måste förstås utifrån sin föränderlighet och komplexitet, utifrån det situationella samt med utgångspunkt i sociala och ekonomiska omständigheter och som samspelar med kulturella processer (Hannerz 1992, Canclini 1995, de los Reyes 2003). En intressant och viktig fråga är varför detta kulturbegrepp inte lyckats vinna gehör utanför kulturforskningens sfär. Varför vidhåller vårdens och kulturlivets företrädare ett kulturbegrepp som anses föråldrat, som inte ger en rättvisande beskrivning av empiriska förhållanden och som hittills visat sig inte leda till ökad förståelse, tolerans och integration?

Ett svar på den frågan är förstås att kulturforskare har varit dåliga på att förmedla dessa ”nya” insikter. Men det är sannolikt inte så, i vart fall är det inte den enda giltiga förklaringen. Det finns en hel del litteratur att ta del av, det finns åtskilliga forskare som under lång tid återkommande påpekat vikten av att förändra hur vi ser på kultur, kulturskillnader och kulturbegreppets förklaringsvärde. Ett annat svar på ovanstående fråga är att kultur – förstått som något komplext, processuellt och föränderligt – är en modell som är föga användbar inom praktiska verksamheter vilka präglas av ett handlingsimperativ (Runfors 2003). Inom sjukvården och kulturlivet måste man agera, nå konkreta beslut om åtgärder, hitta gångbara handlingsstrategier och en praktiskt användbar kunskap som kan nyttjas i det dagliga arbetet. Ur detta perspektiv blir kultur som något komplext och föränderligt alldeles för otympligt, alltför undflyende för att vara konkret användbart. Det man behöver är enkla modeller som visar på distinkta kulturer med entydiga kännetecken.

Båda dessa svar är förmodligen giltiga. Men det finns också en annan förklaring som handlar identitet och nationalism. Att beskriva och förklara ”invandrare” i termer av kulturell skillnad är också att beskriva sig själv. En mer eller mindre utsagd självbild fungerar som en oproblematiserad normalitet. Denna normalitet är jämförelsens nav, dess nodalpunkt, utifrån vilken invandrades olikheter fastställs. Så länge denna identitet, denna självbild, inte begripliggörs och lyfts fram med samma kulturbegreppsanvändning som invandrare framställs via, blir inte ”svenskar” och invandrade sociala kategorier jämförbara storheter. Istället blir det svenska den givna referenspunkten och det invandrade det som skiljer sig, det som konstant blir och förblir det annorlunda som inte passar in. Vi menar också att nationalism är centralt för att förstå vidhållandet av ett kulturbegrepp som är essentialistiskt och endast fungerar åtskiljande. Det handlar då om en etnopolitisk nationalism, alltså en vars grundidéer är en nation, ett territorium, ett folk, en kultur och ett språk. I Sverige är nationalismen otydlig, nästintill något icke-omtalt. Men den är förmodligen lika stark som den går på ljudlöst fullvarv. Det som komplicerar, och som antagligen utgör en god grogrund för de ambivalenser vi tycker oss finna i våra material, är att den tystgående nationalismen existerar parallellt med ett diffust men väljudande ideal om etnisk och kulturell mångfald. Med andra ord existerar två krafter som drar åt olika håll, en som drar mot en nationell enhetskultur och dess plats i ett hierarkiskt världssystem och en kraft som drar mot en social och kulturell komplexitet som uttryck för det nationella, ett spänningsfält mellan ethnos och demos (jfr Borevi 2002).

Referenser

- Bethoui, Alireza (2004): "Nätverksrekrytering och diskriminering av invandrare", i Oscar Pripp (red.), *Mångfald i kulturlivet*, Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Bhabha, Homi K. (1994): *The Location of Culture*, London: Routledge.
- Borevi, Karin (2002): *Världsfärdsstaten i det mångkulturella samhället*, Uppsala: Uppsala universitet, Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala.
- Brune, Ylva (red.) (1998): *Mörk magi i vita medier: svensk nyhetsjournalistik om invandrare, flyktingar och rasism*, Stockholm: Carlsson.
- Brune, Ylva (2003): "Invandrare i mediearkivets typgalleri", i Paulina de los Reyes, Irene Molina & Diana Mulinari (red.), *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige. En festskrift till Wuokko Knocke*, Stockholm: Atlas.
- Canclini, Néstor García (1995): *Hybrid Cultures. Strategies for Entering and Leaving Modernity*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- de los Reyes, Paulina & Irene Molina (2003): "Kalla mörkrets natt! Kön, klass, ras/eticitet i det postkoloniala Sverige", i Paulina de los Reyes, Irene Molina & Diana Mulinari (red.), *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige. En festskrift till Wuokko Knocke*, Stockholm: Atlas.
- Edström, Nina & Saara Printz-Werner (2004): *Mylla för mångfald. Om strategier och stöttestenar i kommunalt mångfaldsarbete*, Tumba: Mångkulturellt centrum.
- Eriksson, Cataharina, Maria Eriksson Baaz & Håkan Thörn (red.) (1999): *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*, Nora: Nya Doxa.
- Essed, Philomena (1996): *Diversity, Gender, Color & Culture*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- Fink, Hans (1988): "Et hyperkomplekst begrep. Kultur, kulturbegrep og kulturrelativisme", i Hans Hauge & Henrik Horstbøll (red.) 1988, *Kulturbegrebets kulturhistorie*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Fioretos, Ingrid (2002): "Patienten som kulturellt objekt", i Finnur Magnússon (red.), *Etniska relationer i vård och omsorg*, Lund: Studentlitteratur.
- Fredrickson, George M. (2003): *Rasism. En historisk översikt*, Lund: Historiska media.
- Giddens, Anthony (1993): "Problems of Action and Structure", i Philip Cassel (red.), *The Giddens Reader*, London: MacMillan.
- Gilroy, Paul (1990): "The Pecularity of the Black English. The Politics of Race and Racism in Britian", i Flemming Røgilds (red.), *Every Cloud has a Silver Lining. Lectures on Everyday Life, Cultural Production and Race*, København: Akademisk Forlag, Studies in Cultural Sociology no. 28.
- Hall, Stuart (1992): "The West and the Rest. Discourse and Power", i Stuart Hall & Bram Gieben (red.), *Formations of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Hannerz, Ulf (1992): *Cultural Complexity. Studies in the Social Organisation of Meaning*, New York: Colombia University Press.
- Hauge, Hans (1988): "Begrebet culture. Fra Colridges kirke til Hillis Millers dekonstruktion", i Hans Hauge & Henrik Horstbøll (red.), *Kulturbegrebets kulturhistorie*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hertzberg, Fredrik (2003): *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*, Stockholm: Arbetslivsinstitutet. (Diss.)
- Hoseini-Kaladjahi, Hassan (2002): "Lokal integration", i Ingrid Ramberg & Oscar Pripp (red.), *Fittja, världen och vardagen*, Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Hörnfeldt, Helena (2005): "Deras kultur och vår kunskap", i Magnus Öhlander (red.), *Bruket av kultur. Hur kultur används och görs socialt verksamt*, Lund: Studentlitteratur.

- Integrationsverket (2003): *Rapport integration*, Norrköping: Integrationsverket.
- Integrationsverket (2004): *Statistikrapport*, Norrköping: Integrationsverket.
- Knudsen, Anne & Lisanne Wilken (1997): *Kulturella världar. Kultur och kulturkonflikter i Europa*, Lund: Tiedlund förlag.
- O'Dell, Tom (2002): "Etnicitet i spänningsfältet mellan kultur och biologi", i Finnur Magnússon (red.), *Etniska relationer i vård och omsorg*, Lund: Studentlitteratur.
- Pripp, Oscar (2001): *Företagande i minoritet. Om etnicitet, strategier och resurser bland assyrier och syrianer i Södertälje*, Botkyrka: Mångkulturellt centrum. (Diss.)
- Pripp, Oscar (2002): "Media och levd erfarenhet", i Ingrid Ramberg & Oscar Pripp (red.), *Fittja, världen och vardagen*, Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Pripp (2004): *Mångfald i kulturlivet*, Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Pripp, Oscar, Emil Plisch & Saara Printz-Werner (2004): *Tid för mångfald*, Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Pripp, Oscar (2005): "Den segregeringande välviljan. Kultur som makt", i Magnus Öhlander (red.), *Bruket av kultur. Hur kultur används och görs socialt verksamt*, Lund: Studentlitteratur.
- Ronström, Owe, Ann Runfors & Karin Wahlström (1995): "Det här är ett svenskt dagis". *En etnologisk studie av dagiskultur och kulturmöten i norra Botkyrka*, Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Runfors, Ann (2003): *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*, Stockholm: Prisma. (Diss.)
- Stolcke, Verena (1993): "Talkning Culture. New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe", i *Current Anthropology*, 36(1), 1–13.
- Tilly, Charles (2000): *Beständig ojämlikhet*, Lund: Arkiv Förlag.
- Williams, Raymond (1967): "Culture and Civilization", i *The Encyclopedia of Philosophy*, New York: Macmillan.
- Williams, Raymond (1983): *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, London: Flamingo.
- Young, Iris Marion (1990): *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press.
- Ålund, Aleksandra & Carl-Ulrik Schierup (1991): *Paradoxes of Multiculturalism. Essays on Swedish Society*, Adlershot: Avebury.
- Öhlander, Magnus (2004a): "Problematic Patienthood. 'Immigrants' in Swedish Healthcare", *Ethnologia Scandinavica*, 34, 89–107.
- Öhlander, Magnus (2004b): "Kulturmöten i sjukvården", i *Invandrare & minoriteter*, 31(5–6), 5–9.
- Öhlander, Magnus (2005). "Kulturbundna främlingar. Kulturresonemang i texter om invandrapatienter", i Magnus Öhlander (red.), *Bruket av kultur. Hur kultur används och görs socialt verksamt*, Lund: Studentlitteratur.

Det brutna svärdet: Minne, kultur och monument¹

Magnus Rodell

Magnus.Rodell@idehist.uu.se

Institutionen för idé- och lärdomshistoria

Uppsala universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

”Fredens genius”: Tillkomst och invigning

Hösten 1945 mottog stadsfullmäktige i Karlstad en skrivelse från Föreningen Nordens Värmlandskrets. Här föreslogs att det i Karlstad skulle resas ett monument ”för att hugfästa minnet dels av överenskommelsen mellan Sverige och Norge angående unionsupplösningen” och dels ”av den samhörighet norrmän och svenskar emellan, som gjort sig gällande särskilt under krigsåren 1940–45”.² I början av 1946 behandlades ärendet av stadsfullmäktige och en monumentkommitté tillsattes. En av stöttefrågorna var monuments placering. Till slut enades fullmäktige och kommittén om Stora torget. Ärendet drog ut lite på tiden men uppdraget gick slutligen till den i samtiden välkände skulptören Ivar Johansson som inkom med sina förslag sommaren 1953. Det vinnande förslaget föreställde en kvinna (i juryns utlåtande en ”Fredens genius”) som lyfter sina armar och håller ett avbrutet svärd över huvudet. I anslutning till monumentet skulle också två sköldhållande granitfigurer som höll de svenska och norska riksvapnen placeras.³

Den 23 september 1955 ägde invigningen rum. Vid Stora torget doldes monumentet under ett grått skycke och här hälsade monumentkommitténs ordförande Anton Dahlin välkommen. Han erinrade om den försonliga anda i vilken unionen upplöstes och lyfte i anslutning till detta fram de goda relationer som rått mellan ”broderfolken” under kriget. Redan 1914 hade ett fredsmonument rests vid riksgränsen i Eda socken men värmlänningarna kände, enligt Dahlin, att ett monument också behövdes i Karlstad där förhandlingarna nått ett så lyckosamt slut för 50 år sedan. Han riktade sig sedan till kungen och anhöll om att han skulle ”inviga detta fredens monument”.⁴

Kungen slog i sitt tal fast att detta monument för all tid skall berätta om den fredliga unionsupplösningen, ”som för de båda länderna varit och är av den allra största betydelse”. Alltsedan överenskommelsen i Karlstad har relationerna mellan folken utvecklats, något som har

1 Delar av denna text återfinns i den under oktober publicerade Magnus Rodell, *Det brutna svärdet: Minne, monument och unionsupplösning* (Karlstad: Karlstad University Press, 2005). För litteratur se densamma sidorna 57–64.

2 ”Förslag av Föreningen Norden Värmlandskrets angående monument i Karlstad”, Ser. A. Den 17 januari 1946 N:o 1, 23, i *Stadsfullmäktiges i Karlstad handlingar år 1946* (Karlstad, 1946). Se även Hans Kruse, *Fredsmonumentet i Karlstad* (Karlstad: Värmlands museum, 1980).

3 ”Förslag angående plats för eventuellt monument i Karlstad”, Ser. B. Den 19 februari 1948. N:o 2, 13–15, i *Stadsfullmäktiges i Karlstad handlingar år 1948* (Karlstad, 1948). ”Monumentkommitténs framställning angående godkännande av val utav jurymän för granskning av förslag till fredsmonument på Stora torget”, Ser. A. Den 15 januari 1953, N:o 1, 11f, i *Stadsfullmäktiges i Karlstad handlingar år 1953* (Karlstad, 1953). Professor Helge Kjellin 131, Värmlandsarkivet.

4 De karlstadsbaserade och också största värmländska tidningarna – *NWT*, *VF* och *KT* – innehöll samtliga utförliga beskrivningar av högtidligheterna, de presenterade även talen oavkortade. I det följande har jag, om inte annat angetts, använt mig av rapporteringen i *Värmlands Folkblad* som återfinns i ”Må vår fredliga unionsupplösning bli föredöme”, 24/9-1955.

sin yttersta grund i att upplösningen blev fredlig, även om ”meningarna vid förhandlingsbordet i Karlstad bröt sig hårt”. Trots detta lät förhandlarna ”förnuft och mänsklighet tala” och förde därigenom ”fredstanken till seger”. Det vore fel av norrmän och svenskar att ”inför världen förhäva oss över det som skedde för 50 år sedan”. Men kanske kan detta nordiska exempel ”även på andra håll i världen väcka eftertanke”. Kungen riktade sig även till de närvarande norrmännen anförda av kronprins Olav, avslutade talet med ett tack till Norges folk ”från oss alla här i Sverige” och bjöd sedan täckelset att falla.

Efter att täckelset fallit framfördes ”Du gamla du fria” och sedan var turen kommen till den norske kronprinsen. Han lyfte fram den ”bitterhet og forargelse” det norska stortingets 7 juni-beslut utlöste, underströk de motsättningar som funnits under förhandlingarna och betonade att det kostat respektive parter att nå en uppgörelse. Redan 1905 hade emellertid norrmännen och svenskarna förstått vikten av fred, en insikt som alltsedan dess förstärkts: De goda relationerna hade också inskräpts genom det svenska engagemanget under kriget och den tyska ockupationen. Särskilt riktade prinsen ett tack till de svenska frivilliga som deltog i striderna i Norge 1940.⁵ Prins Olav avslutade sitt tal med en önskan om att de goda grannförhållandena skulle fortsätta att utvecklas och med en förhoppning om att det som kommit till stånd mellan Norge och Sverige skulle kunna tjäna som ett exempel på att djupt gående oenigheter länder mellan går att lösa på ett fredligt sätt.

Kronprinsens ord klingade ut till tonerna av den norska nationalsången. Bankdirektör Dahlin framträdde ännu en gång och anknöt explicit till statyn som tornade upp sig bakom honom: kvinnan med det brutna svärdet i sina händer och ”som trampar på våldets symbol, vädjar kraftfullt och manande till oss alla, att i våra tankar, ord och gärningar alltid befrämja fredens höga och livsbevarande idé”. Med dessa ord lämnade Dahlin över monumentet till Karlstad och uttryckte slutligen en önskan om att fredstanken också skulle få en plats i det dagliga livet. Invigningen följdes av en lunch i Stadshotellets festvåning där 200 personer närvarade. Även här hölls en rad tal. Strax efter halv fem bröts borden och kungligheterna lämnade Stadshotellet.

På detta sätt kan invigningshögtidligheterna sammanfattas. Alltsedan unionsupplösningen var ett faktum har den blivit föremål för ett flertal studier och publikationer i såväl Norge som Sverige. I den norsk-svenska materiella minneskulturen har upplösningen innan 2005 års 100-årsmarkering nästan inte alls blivit föremål för några mer storslagna projekt.⁶ Det mest lysande undantaget utgörs av just Fredsmonumentet i Karlstad. Monumentet är det enda som uppförts där avsikten varit att högtidlighålla unionsupplösningen.

Kulturstudier och Den nya kulturhistorien: Minnet som möjlig mötesplats

Inom en rad olika discipliner har monument och monumentinvigningar tilldragit sig ett omfattande intresse under de senaste decennierna.⁷ Denna mångdisciplinära forskning har samti-

5 ”Kungligheten spred glans”, *KT*, 24/9-1955. De norsk-svenska förbindelserna under andra världskriget behandlas i Stig Ekman & Ole Kristian Grimnes, red., *Broderfolk i ufredstid: Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig* (Oslo: Universitetsforlaget, 1991).

6 Detta faktum ringas på ett förtjänstfullt sätt in av Peter Aronsson i ”1905. Unionsupplösning att glömma eller stoltsera med?” i Torbjörn Nilsson & Øystein Sørensen, *Goda grannar eller morska motståndare? Sverige och Norge från 1814 till idag* (Stockholm: Carlssons, 2005), 216–246.

7 I denna forskning har det ofta funnits ett fokus på 1800-talets andra hälft och perioden efter första världskriget. Se exempelvis Allan Ellenius, *Den offentliga konsten: Studier över verk från 1800- och 1900-talen* (Stockholm: Almqvist & Wicksell, 1971); Maurice Agulhon, *Marianne into Battle: Republican Imagery and Symbolism in France 1789–1880*, eng. övers. Janet Lloyd (1979; Cambridge, 1981); Lars Berggren, *Gjordano Bruno på Campo dei Fiori: Ett monumentprojekt i Rom 1876–1889* (Lund, 1991); Alon Confino, *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871–1918* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997); Ulf Zander, ”Statyernas krig i den väpnade fredens tid: Monument och nationalism i Europa 1870–1914”, *Rig*, 1999:2. Abigail Green, *Fatherlands: State-Building and*

digt behandlat frågor kring minne, nationsbygge, identitet och kulturarv, frågor som kan studeras i relation till 1800- och 1900-talets monumentkultur men som också med fördel kan relateras till andra empiriska områden. Det som förenar den forskning som sysslat med monument, minne, nationsbygge, identitet och kulturarv är att den har haft en ämnesöverskridande karaktär och mindre intresserat sig för traditionella disciplinära gränser och mer för specifika problemområden, frågor, begrepp och perspektiv.⁸ Denna forskning har också ofta, i en bred mening, behandlat offentlig kultur, arbetat med ett brett definierat kulturbegrepp och sett olika typer av kulturella uttryck som icke reducerbara och performativa. På dessa sätt har den stora likheter med den forskning som sorterar under paraplyet kulturstudier.

När fältet för kulturstudier började formeras under 1960- och 70-talen spelade den engelske historikern E. P. Thompsons verk *The Making of the English Working Class* (1963) en central roll. Thompson menade att den marxistiska idén om en ekonomisk bas som hade en determinerande funktion var alldeles för enkel. Snarare ville han ägna sig åt hur erfarenheter som hade sin grund i vissa specifika materiella förhållanden framställdes, förmedlades och spreds genom olika typer av kulturella uttryck. Thompson underströk att den engelska arbetarklassen formering och kultur under 1700-talet var något som skulle studeras i sin egen rätt. De olika kulturformer arbetarna omslöt och uttryckte skulle inte reduceras till att handla om ett passivt övertagande av överhetens kultur eller ses som en reflex av rådande ekonomiska förhållanden.⁹ Den dynamiska relation Thompson menade rådde mellan ekonomiska förhållanden och kultur utarbetades än mera konsekvent av hans kollega Raymond Williams. Detta synsätt blev även centralt då det som kallats Den nya kulturhistorien började etableras inom historievetenskaperna från slutet av 1980-talet och framåt. Det går att argumentera för att den nya kulturhistorien och kulturstudier som fält springer ut samma rötter, likheterna är också många.

Inom båda fälten finns ett tydligt intresse för kultur förstådd i en bred mening. I flera texter har den franske historikern Roger Chartier argumenterat för det ofructbara i att göra en tydlig skillnad mellan hög- och lågkultur eller populär- och finkultur. Han har snarare påtalat vikten av att montera ner dessa hierarkier; en nedmontering som genomsyrar den omfattande forskning kring populärkultur som står att finna inom kulturstudier.¹⁰ Båda fälten utgår från en bredare definition av kultur. Det talas om kulturer i pluralis och inom båda finns ett stort intresse för olika typer av kulturformer som inte tillhör en traditionell kanon.

Vidare finns ett brett intresse för språket som metafor vilket kan relateras till den ställning begreppet representation fått inom båda fälten. I sin studie av den franska revolutionen arbetar Lynn Hunt utifrån detta perspektiv.¹¹ Hon analyserar hur det politiska språket under revolutionen användes för att skapa en känsla för samhället. Undersökningen syftade till att visa hur

Nationhood in Nineteenth-Century Germany (Cambridge: Cambridge University Press, 2001); Alex King, *Memorials of the Great War in Britain: The Symbolism and Politics of Remembrance* (Oxford: Berg, 1998); Alex King, "Remembering and Forgetting in the Public Memorials of the Great War", i Adrian Forty & Susanne Küchler, red., *The Art of Forgetting* (Oxford: Berg, 1999); Antoine Prost "Monuments to the Dead", i Pierre Nora & Lawrence D. Kritzman, *Realms of Memory, Volume III, Symbols* (New York: Columbia University Press, 1998); Ken Inglis, *Sacred Places: War Memorials in the Australian Landscape* (1998; Melbourne: Melbourne University Press, 2001).

8 Vilket på svensk botten inte minst blev tydligt i samband med den konferens som genomfördes på Musikmuseet hösten 2002 och som resulterade i antologin Lennart Palmqvist, red., *Minnets miljöer: Rapport från de museivetenskapliga dagarna 21–22 november 2002* (Stockholm, 2003).

9 E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (London: Gollancz, 1963), 11.

10 Se exempelvis Roger Chartier, "Intellectual History of Sociocultural History? The French Trajectories", i Dominick La Capra & Steven L. Kaplan, eds., *Modern European Intellectual History: Reappraisals & New Perspectives* (Ithaca, Cornell University Press, 1982), 33ff och Roger Chartier, "Texts, Printing, Readings", i Lynn Hunt, ed., *The New Cultural History* (Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1989), 154–175.

11 Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (1984; Los Angeles: University of California Press, 1986).

språkliga praktiker, snarare än att bara passivt reflektera en social verklighet, var aktiva instrument för att skapa, formulera och omformulera denna sociala verklighet; ett synsätt som förstås kan föras tillbaka till Thompsons studie.

Kulturstudier och den nya kulturhistorien kännetecknas av att de är tvärvetenskapliga och mångdisciplinära. De förenas dock av ett intresse för vissa områden och vissa frågor. Inom den nya kulturhistorien fanns det i slutet av 1980-talet en diskussion om huruvida samhällen präglas av enhet eller av skillnad. Inom denna diskussion blev en analys av identiteter, kollektiva minnen, ras, klass och inte minst genus centrala; områden som också tilldragit sig stort intresse inom kulturstudier. Inom båda fälten är det också möjligt att finna olika typer av ideologikritiska perspektiv. Detta har blivit tydligt genom intresset för representationer och genom ett konstruktivistiskt perspektiv som syftat till att problematisera tidigare för-sant-hållanden och sådant som setts som naturligt, eller som att det har gått av sig självt. Här är också post-koloniala studier centrala.

Likheterna är sålunda flera. Hur kan då skillnaderna beskrivas? Inom kulturstudier har forskarna framför allt intresserat sig för samtidskultur och ofta analyserat populär- och konsumtionskultur och de processer av identitetsskapande som kan knytas till dessa. Ett tydligt formulerat historiserande perspektiv utmärker dock generellt sett inte den forskning som bedrivits inom kulturstudier. Detta utgör dock ett av den nya kulturhistoriens kännetecken. Här har gång efter annan vikten av inte arbeta med presentistiska perspektiv inskräpts. Begrepp, idéer och föreställningar bör förstås i relation till de specifika historiska sammanhang i vilka de formulerats. Detta fokus bör knytas till den kritik av socialhistorien såsom den formulerats av vissa marxister och hos de senare generationernas Annales-historiker. Vidare har en kritik av ett alltför reducerande begreppsanvändande formulerats.

I det följande är den generella utgångspunkten att visa hur de likheter som ryms inom de löst formulerade "paraplyerna" den nya kulturhistorien och kulturstudier kommer till uttryck inom dagens mångförgrenade forskning kring minne. Empiriskt kommer jag att utgå från historie- och meningsproduktionen kring invigningen av Fredsmonumentet i Karlstad. De begrepp som kommer att lyftas fram i det kommande är minne/historia, minneskultur, gränsområde och historiebruk. Diskussionen av dessa begrepp kommer att relateras till några övergripande frågor: på vilka sätt genererade invigningen av Fredsmonumentet minneskulturella uttryck i en bredare mening? Vilken roll fick gränsområden i minnes- och meningsproduktionen och hur formulerades historien i samband med avtäckningen? Det första steget i diskussionen blir att presentera ett möjligt förhållningssätt vad gäller begreppen historia och minne.

Historia och minne

Den historiska forskningen kring minne har genomsyrats av olika begreppspar eller motsatspar såsom minne/historia, internt/externt, levande/död och folklig/officiell. Det första ledet associeras ofta med ett mer "riktigt" eller "genuint" minne, medan det andra får stå för något "falskt" eller "påtvingat". I inledningen av *The Past is a Foreign Country* (1985) menar David Lowenthal att fram till 1800-talets början hade de som förhållit sig till det förflutna antagit att det i hög grad liknade deras nu. Det fanns något levande och direkt i relationen till det förflutna. Mot slutet av 1700-talet förändrades detta och européerna började betrakta det förflutna som något annat, som ett främmande land. En direkt och levande förbindelse gick förlorad.¹²

Ett liknande synsätt har den franske historikern Pierre Nora formulerat i uppsatsen "Between memory and history". Frånvaron av "milieux de mémoire" i ett samhälle präglad av globalisering, demokratisering, masskultur och accelererande medier har ersatts av "lieux de mémoire", minnesplatser. Det genuina minnet som var absolut och levande har efterträtts av

12 David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), xvi

historia som är något artificiellt och relativt. Nora formulerar på så vis en skarp skillnad mellan minne och historia: "the past is a world from which we are fundamentally cut off".¹³ Synsättet genomsyras av en nostalgiserande moderniseringsberättelse, av en kronologi där minnet placeras i en tid (bondesamhället) då relationen mellan människor och deras minnen var mer direkt och ursprunglig och historia får stå för ett moderniserat tidevarv (det urbaniserade och industrialiserade samhället) då detta gått förlorat.¹⁴

Lowentahl och Nora använder motsatspar som analytiska begrepp och strukturerande principer. Brukandet av tydliga motsatspar är inte alltid den mest fruktbara analytiska utgångspunkten i studiet av hur minnen skapas, formuleras och omformuleras. Den amerikanske konst- och arkitekturhistorikern Kirk Savage formulerar detta på ett träffande sätt:

Although [...] oppositions can sometimes be useful in a heuristic way, they tend to break down when confronted with the actual operations of collective memory in the public sphere.¹⁵

Denna iakttagelse äger en bred giltighet då den forskning som på olika sätt ägnar sig åt att studera produktionen av minne ofta utgår från en offentlig kultur.

Olika historikers problematisering av uppdelningen mellan historia och minne illustrerar relevansen av Savages skarpa konstaterande. Den amerikanske historikern Marita Sturken menar att man inte bör ställa minne och historia i en motsatsställning utan att man snarare bör se dem som sammanflätade. I sin bok *Tangled Memories* (1998) använder hon sig av "cultural memory"¹⁶ och menar att detta sammantaget produceras genom en rad olika former såsom monument och minnesmärken, offentlig konst, populärkultur, litteratur, olika typer av föremål och aktivism. Det generellt viktiga i detta är att skapandet av kulturellt minne i hög grad handlar om cirkulation, om hur olika idéer, föreställningar, berättelser rör sig emellan och kommer till uttryck genom olika typer av medieringar och genrer. Sturkens breda definition av kultur korresponderar också tydligt med hur begreppet ofta används inom kulturstudier.

Annonser, befästningar och ett fotografi: Minneskultur i Karlstad 1955

Utifrån Sturkens perspektiv blir det intressant att undersöka om invigningen av Fredsmonumentet i Karlstad 1955 genererade minneskulturella uttryck i en bredare mening, bortsett från monumentet som sådant. Ett exempel i mycket liten skala utgörs av den monumentnål som monumentkommittén lanserade i en lokal annonskampanj veckorna innan invigningen. Denna nål pryddes av Sveriges och Norges flaggor och såldes till förmån för monumentet. Tanken var att den skulle bäras av enskilda individer för att de därigenom skulle kunna manifesteras den sympati de kände för den fredliga anda som låg bakom upplösningen och som genomsyrade relationerna mellan de båda folken i samtiden. Nålen blev ett sätt för var och en som skaffade den att göra sig aktivt delaktig i den historiska begivenhet invigningen uttolka-

13 Pierre Nora, "General Introduction: Between Memory and History", i Pierre Nora & Lawrence D. Kritzman, ed., *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Volume I, *Conflicts and Divisions*, övers. Arthur Goldhammar (New York: Columbia University Press, 1996), 12.

14 Noras tydliga uppdelning mellan historia och minne har problematiserats av flera. Se Alon Confino, *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871–1918* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997), 12f; Marita Sturken, *Tangled Memories: The Vietnam War, The AIDS Epidemic and the Politics of Remembering* (Los Angeles: University of California Press, 1997), 5; Anders Ekström, "Siffror, ord eller bilder? Perspektiv på produktionen av statistik i mitten av 1800-talet", *Lychnos*, 1999, 134; Peter Aronsson, "Monumentens mening", *Res Publica*, 2003:60, 16ff; Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 96f; Nuala C. Johnson, *Ireland, the Great War and the Geography of Remembrance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 3f.

15 Savage, 216.

16 Ett begrepp jag i det följande översätter med minneskultur.

des som. I framtiden kunde den fungera som en materiell påminnelse i det lilla formatet av den enskildes deltagande i högtiden.¹⁷

Kring invigningen mötte läsarna av de olika karlstadstidningarna också monumentet i form av ett slags logotyp i rader av annonser. Logotypen var utformad som en cirkel med Fredsmonumentet i mitten och bakom, på höger sida, strålade en sol.¹⁸ Högtidligheterna och extrabilagorna blev förstås en möjlighet för affärer och företag att annonsera för sina produkter och sin verksamhet. Annonserna utgjorde också en viktig intäkt för tidningarna. Många företag annonserade på vanligt sett, men så fanns också ett antal som valde att lyfta in monumentlogotypen i sina annonser. Därigenom bidrog också de till den lokala och regionala spridningen av evenemanget.

I monumentlogotypen strålade de historiska berättelser monumentet var tänkt att högtidligt hålla samman med den lokala markering karlstadsolen utgjorde. Logotypens minnesfunktion förenades också med annonsens rent kommersiella syfte. De kommersiella syftena fördes ibland samman med en helt explicit historieanvändning. I *Nya Wermlands Tidningen* annonserade Grand Hôtel för sina ”trivsamma festvåningar och matsalar”. I annonsen slogs också fast att hotellet var där ”den svenska delegationen vid unionsupplösningen bodde”.¹⁹

Kopplingarna mellan den minneskultur invigningen och 50-årsjubileet skapade och kommersiella intressen blev som tydligast i de annonser, texter och artiklar som handlade om Norge som turistland. I de relationer som formuleras mellan Norge och Sverige i anslutning till monumentinvigningen spelade den samtida turismen en central roll; att norrmännen fick en möjlighet att marknadsföra sitt land i anslutning till invigningen står helt klart.²⁰ En ort som det såväl skrevs om som gjordes reklam för var Kongsvinger. För de som läste pressens historiskt orienterade texter, eller hade en god allmänbildning stod det klart att 1905 var fästningsverken i Kongsvinger en av de frågor svenskarna och norrmännen var absolut mest oeniga kring och som skapade ett dödläge i förhandlingarna.

I annonserna presenterades Kongsvinger som ”Norges gamla fästningsstad – endast 3 mil från gränsen”, en stad med såväl ”moderna specialaffärer och restauranger” som ”trevliga hotell och billiga matställen”.²¹ I *Nya Wermlands Tidningen* presenterades staden med en längre artikel och på samma sida återfanns också en annons där Kongsvinger framställdes som ”en historisk idyll”. Ett besök i staden möjliggjorde också ett besök på den gamla fästningen som ”med sina minnen från forna dagar ligger som en fredlig plats i natursköna omgivning”.²² Konflikterna knöts till en betydligt äldre historia än de veckor då läget var osäkert hösten 1905.

Om monumentnålen, annonslogotypen och den kommersiella användningen av högtidligheten utgör tre olika exempel på hur minnet av unionsupplösningen framställdes och cirkulerade hösten 1955 så blir förstås det samtida bildmaterialet från de dramatiska händelserna 1905 ett fjärde. En av de mest kända fotografierna från karlstadsförhandlingarna togs av hovfotografen Karl Nyström och utgjordes av en bild av förhandlarna, samlade bakom det tunga förhandlingsbordet i Frimurarlogen. Under de 50 år som gått sedan unionsupplösningen hade denna bild cirkulerat i alla tänkbara sammanhang och återfanns förstås också i samband med

17 Kring Vietnam-monumentet i Washington har det växt fram en mycket skiftande och mångfacetterad minneskultur som består i föremål besökare lämnat vid monumentet. Dessa föremål har blivit föremål för ett eget museum. Se Kristin Ann Hass, *Carried to the Wall: American Memory and the Vietnam Veterans Memorial* (Berkeley: University of California Press, 1998).

18 I *Värmlands Folkblads* extrabilaga återfanns monumentet i annonserna från Värmlands mejeriförbund och kostymaffären N. O. Andersson, i *Nya Wermlands Tidningen* återfanns det i Wermlandsbankens annons. VF, 23/9-1955 och NWT, 23/9-1955.

19 NWT, 23/9-1955.

20 Detta är också fallet under 2005 års hundraårsmarkering

21 KT, 24/9-1955.

22 NWT, 23/9-1955.

invigningen. Fotografiet innehåller flera betydelser – det är på en och samma gång både minne och historia, som bild av historien framställer det också en viss sorts historieskrivning. För Nyström blev fotografiet till minnet av ett jobb, knutet till ett dramatiskt skeende i den nordiska historien. I *Värmlands Tidningen* intervjuades Nyström och berättade om hur det gick till när bilden togs. Förhandlarna var till en början skeptiska. Den svenske statsministern Christian Lundeberg sa:

Vi har inte kommit hit för att fotografera oss [---]. Vi har annat att göra.

Nyström berättade att han argumenterat för ”att de var fråga om ett historiskt ögonblick som allmänheten hade rätt att fordra att det bevarades åt eftervärlden”.²³ Nyströms minnen vittnar om att det redan hösten 1905 formulerats en medvetenhet om händelsens historiska betydelse.

Genom sin spridning har fotografiet också bidragit till att för eftervärlden framställa en viss bild av unionsupplösningens historia: det var det rationella samtalet och de gemensamma övervägandena som gick segrande ur förhandlingarna, den ”nordiska modellen” om man så vill. Vid invigningen 1955 inskräpte exempelvis kung Gustav VI Adolf att förhandlarna hade låtit förnuftet tala. Bilden framställer också en viss historieskrivning där storpolitiken görs till historiens drivkraft. Det är i de politiska förhandlingsrummen eller på slagfältet historien formas av barska, målmedvetna män i kostym och stjärkkrage eller uniform. I förlängningen kan också fotografiet ses som en bild av en del av historieskrivningen kring unionsupplösningen som ofta behandlat just de storpolitiska förhandlingsrummen, de manliga nyckelpersonerna och de olika partibildningarnas ståndpunkter.²⁴ På detta vis vävs relationen mellan minne och historia tydligt samman i bildens olika betydelser. Detta utgör också ett exempel på det fruktbara i det mer dynamiska och mindre reducerande begreppsanvändande som formulerats av forskare inom såväl Den nya kulturhistorien som Kulturstudier.

Gränsområden: Värmland 1905 och 1955

I dags- och veckopressens reportage om invigningen, i de extrabilagor de stora värmländska tidningarna publicerade och i historiska utblickar och ögonvittnesskildringar så återkom ordet gräns och dess olika variationer gång efter annan. Tidningarna publicerade 1955 flera reportage där gamla människor mindes situationen i gränsområdena under de veckor förhandlingarna pågick.

Under de två senaste decennierna har den antropologiska forskningen kring gränser och gränsområden expanderat betydligt och flera forskare har betonat att det behövs ett nytt perspektiv på gränser. Detta nyare perspektiv sammanfattas med några generella utgångspunkter. För det *första*: gränsområden utgör både faktiska och symboliska platser för formulerandet av makt (förstått i en bred mening), för det *andra*: gränser är meningsskapande och meningsbärande och att de i kraft av detta framställer olika och varierande betydelser. För det *tredje*: genom gränser och i gränsområden formuleras nationella, regionala och lokala identiteter. Gränser är också, på samma sätt som minnen, identiteter och nationer, ständigt under förhandling, ständigt omstridda och måste förstås i sina respektive sammanhang. Antropologerna har vidare inskräpt att ett av de minst studerade fenomenen i internationella gränsområden är just de kulturer och identiteter som formuleras i dessa områden.²⁵ Inom den antropologiska

23 ”En historisk bilds historia”, VF, 24/9-1955.

24 Denna inriktning återfinns tydligt i en rad statsvetenskapliga studier om unionsupplösningens historia. Se exempelvis Arne Wählstrand, *1905 års ministärkriser* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1941) och Evert Vedung, *Unionsdebatten 1905: En jämförelse mellan argumenteringen i Sverige och Norge* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1971).

25 Thomas M. Wilson & Hastings Donnan, *Border Identities: Nation and State at International Frontiers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998)1–26; Hastings Donnan & Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State* (Oxford: Berg, 1999), 1–17.

forskning som bedrivits med detta perspektiv har exempelvis gränsen mellan USA och Mexico och den mellan Irland och Nordirland undersökts.²⁶ I sitt fokus på kulturyttringar och identitetsformering i samtida perspektiv har denna forskning tydliga likheter med den som bedrivits inom kulturstudier.

Detta antropologiska perspektiv är förstås också möjligt att använda i ett historiskt studium av gränser. I de minnesbilder som hösten 1955 formulerades av dem som var med 1905 blir den svensk-norska gränsen central. Det var framför allt i gränsområdena den hotbild de båda nationerna stod inför blev tydlig. Under förhandlingarna passerade soldater genom Karlstad på väg mot gränsen. Kring Eda grupperades skyttekompanier, kavalleriet slipade sina sablar, taggtråd drogs vid strategiska platser och skyttegravar grävdes. Svensk underrättelsetjänst informerade kontinuerligt om hur norrmännen grupperade sitt artilleri på andra sidan gränsen och på nätterna sov soldaterna i sina kläder, med vapnen inom räckhåll, ständigt beredda. För *Karlstads-Tidningen* berättade Petrus Sandberg att det inte dröjde ”länge förrän vi insåg, att vi var med om något som kunde få ett tragiskt slut”.²⁷ Den punkt där förhandlingarna strandade handlade ju också i en mycket konkret mening om gränsen, närmare bestämt de gränsbefästningar norrmännen byggt och där kanonerna var riktade mot Sverige. Även om det officiellt hette att det var för att försvara sig mot ett ryskt anfall.

I gränsområdet ryms också andra synsätt och andra identiteter. I veckotidningen *Idun* skrev redaktören för *Karlstads-Tidningen* Manne Ståhl om människorna i gränsområdena mellan Norge och Sverige. Dialekterna i värmländska gränssocknar som Eda och Borgen var mycket mer ”befryndade med det språk som snackas i Östfold än med stockholmska”. Och även om människorna, enligt Ståhl, talade mer uppriktigt under de år då unionen knakade i fogarna så var det i gränsområdena ett krig som tydligast framstod ”som en omöjlighet, en överklighet. Krig mellan grannar och gamla personliga vänner – själva tanken var barock”. Ståhl kommenterade också den misstänksamhet och osäkerhet som fortfarande ”präglar umgänget mellan svenskar och norrmän”, ett förhållande som inskräps och blir tydligare ju längre bort från gränsen de kommer till uttryck. I gränsområdena löses de nationella stereotyperna upp, där skiljer man inte ”mellan norrmän och svensk, bara mellan människa och buse”.²⁸ Dessa exempel visar hur människorna i gränsområdena förhöll sig till det nationella på ett annat sätt än de som levde närmare rikenas centrum. Det antropologiska intresset för identitet och kultur i gränsområdena utgör en möjlighet för såväl forskare inom kulturstudier som historiker inspirerade av den nya kulturhistorien och i båda fallen finns goda möjligheter att studera minneskapande.

Historien om unionsupplösningen formuleras

Historiebruk utgör i dag samlingsbeteckning på en mångdisciplinär forskning som på olika sätt intresserat sig för hur historia används i såväl förflutna sammanhang som i vår samtid.²⁹ Forskningen kring historiebruk och den kring minnesskapande är mycket nära relaterad och den forskning som genomförts inom fältet kan karaktäriseras både i termer av kulturstudier och den nya kulturhistorien. Ovan har jag lyft fram de minneskulturer som producerades i anslutning kring invigningen. En i allra högsta grad angränsande fråga är hur historien om unionsupplösningen formulerades. I den värmländska pressen ”gjordes” denna historia på en rad olika sätt. Tidningarna fylldes med individuella vittnesmål – norska som svenska – som berättade om stämningarna under de dramatiska förhandlingsveckorna. *Karlstads-Tidningen*

26 Se exempelvis Neil Jarman, *Material Conflicts: Parades and Visual Displays in Northern Ireland* (Oxford: Berg, 1997) och Alan M. Klein, *Baseball on the Border: A Tale of Two Laredos* (Princeton: Princeton University Press, 1997).

27 ”När kavalleriet slipade sina sablar och värmlänningarna väntade på kanoner”, *KT*, 24/9-1955.

28 Manne Ståhl, ”Bättre bekanta över Kölen”, *Idun*, 1955:46, 16f., 40.

29 För en översikt se Peter Aronsson, *Historiebruk* (Lund: Studentlitteratur, 2004).

anknöt till händelserna 1905 genom att på ledarsidan veckorna innan invigningen publicera texter som skrevs i tidningarna då förhandlingarna i Frimurarlogen pågick.

I flera texter, lokalt som nationellt, relaterades också upplösningen till det breda historiska och utrikespolitiska sammanhanget. I en understreckare i *Svenska Dagbladet* lyfte historikern Sven Eriksson fram hur olika europeiska tidningar reagerade på norrmännens 7 juni-beslut. I flera huvudstäder fanns en rädsla för att ”den revolutionära smittan” skulle sprida sig. Den ryske utrikesministern greve Lamsdorff uttryckte en oro för att republik skulle bli följden av revolutionen i Norge. Även i Wien var makthavarna oroade, det norska exemplet var i hög grad inspirerande för de ungerska nationalisterna. I relation till den ungerska nationalistiska rörelsen och de rörelser som fanns i det ryska riket blev den norska utbrytningen för en tid något hotfullt.³⁰

I talen som hölls vid invigningen och i flera av de texter som publicerades i dagspressen framställdes en bild av unionsupplösningen som korresponderade mot ett slags ändamålsenlighet. Det samarbete och broderskap som realiserades hösten 1905 skapade grunden för den situation som rådde 50 år senare. Vid invigningen formulerades ett dynamiskt samspel mellan nuet och det förflutna och den högtidliga händelsen blev utgångspunkten för såväl samtida som historiska reflektioner kring relationerna mellan Sverige och Norge. Detta samspel pekade också mot framtiden där det förflutnas fred som aldrig behövde föregås av krig, vissa förbehåll till trots, gjordes till ett exempel att följa.

Slutord

Idag finns ett brett såväl historiskt som samtida intresse för olika typer av offentliga manifestationer och högtidligheter. Min forskning kring, i det här fallet, invigningen av Fredsmonumentet 1955 vore otänkbar utan de perspektiv som de senaste decennierna formulerats inom Den nya kulturhistorien och Kulturstudier. Jag har visat hur dessa tvärdisciplinära områden kan mötas inom den historiska forskningen kring minne. I min diskussion har jag lyft fram begreppen minne/historia, minneskultur, gränsområde och historiebruk. Mycket mer kan förstås sägas i denna mycket breda och i allra högsta grad ämnesöverskridande diskussion. Detta paper får fungera som ett sätt inleda denna diskussion.

30 Sven Eriksson, ”Världsopinionen och den norska stadskuppen”, *SvD*, 2/9-1955.

En kvinnlig forskares karriär och självbild Exemplet Margit Abenius – forskare och litteraturkritiker i 1930-talets Uppsala

Fil. Dr. Marta Ronne

Marta.Ronne@gender.uu.se

Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Med utgångspunkt i Margit Abenius (1899–1970) karriär som forskare och sedermera inflytelserik litteraturkritiker berör jag i detta föredrag frågan om genus och forskaridentitet i 1930-talets svenska universitetsmiljö. Hur uppfattade en kvinnlig humanistisk forskare sig själv som medlem i ett vetenskapssamfund där en implicit manlig norm genomsyrade de humanistiska ämnenas kanonbildning? Hur kunde manligt mentorskap påverka en kvinnlig forskares karriärstrategier och hennes självbild?

Margit Abenius disputerade 1931 i nordiska språk i Uppsala men valde sedan en karriär utanför akademien. Detta yrkesval kan ses som en resa (eller en pendling) mellan två delvis skilda fält: det akademiska å ena sidan och det finkulturella å det andra. Abenius val är i detta avseende representativt för många bland den tidens disputerade kvinnor. Här studeras hon även ur ett intersektionellt perspektiv där jag visar hur kön och klass samverkade vid formeringen av en kvinnlig forskares självuppfattning och yrkesval.

Några teoretiska infallsvinklar på en kvinnlig forskares karriär och självbild

Exemplet Margit Abenius – forskare och litteraturkritiker i 1930-talets Uppsala

Med utgångspunkt i min nyligen påbörjade studie om forskaren och litteraturkritikern Margit Abenius (1899–1970) vill jag i det här föredraget ägna mig åt 'akademisk identitet' och akademikers självbild som föremål för universitetshistorisk forskning. Under arbetets gång har innehållet i detta konferensföredrag ändrats något i förhållande till vad som utlovats i abstract. Här diskuterar jag i stället min pågående studie av Abenius med avseende på de olika teoretiska infallsvinklar jag tillämpar. Jag vill bland annat beröra frågan om hur kön och klass samverkade vid formeringen av en kvinnlig forskares självuppfattning och yrkesval.

Jag kommer även att beröra frågan om hur det yrkesval som Abenius gjorde kan studeras med hjälp av andra perspektiv än enbart det genusteoretiska. Hennes val mellan två olika yrkeskarriärer eller identiteter: som forskare respektive som kulturförmedlare utanför akademien var nämligen representativt för många bland den tidens disputerade kvinnor.

Eftersom mitt projekt befinner sig i sin första fas kommer inga färdiga resultat i avseende på Abenius karriär att diskuteras här. I stället använder jag mig av det biografiska material som jag nu arbetar med för att med Margit Abenius som exempel diskutera på vilket sätt man kan studera formeringen av en akademikeridentitet. Min förhoppning är att föredraget ger mig tillfälle att på ett tidigt stadium diskutera de teoretiska angreppssätt som jag har valt i min studie av Abenius som forskare och kritiker. Är de vedertagna bourdieuska begreppen kulturfält, kulturkapital och habitus tillräckliga för historiska studier av individers etableringsstrate-

gier inom akademien eller kan de och bör kombineras med andra kultursociologiska perspektiv på identitet och på akademikers självkonstituering? Hur kan forskningen om individers identifiering med den akademiska miljön studeras ur ett genusperspektiv och med hänsyn till olika maktaxlar?

Först kommer jag att presentera mitt forskningsprojekt samt Margit Abenius person, eftersom hon i dag förutom för litteraturforskare knappast är ett känt namn längre. Jag diskuterar på vilket sätt några av Bourdieus kultursociologiska begrepp, vilka i högsta grad är relevanta för mitt projekt, kan förenas med andra teoretiska infallsvinklar. Med avstamp i Zygmunt Baumanns identitetsbegrepp resonerar jag vidare kring en eventuell definition av 'akademisk identitet' som ett alternativ till andra etablerade kulturhistoriska begrepp. Till slut presenterar jag de teoretiska utgångspunkter som jag har valt för min studie av Abenius forskarkarriär och av hennes senare verksamhet på gränsen mellan akademien och andra kulturinstitutioner. Även om mitt projekt är en genushistorisk studie av Abenius som forskare och kritiker kommer jag inte att diskutera genusteori i föredraget. Genusteori i forskning om akademien är nämligen ett ämne i sig som skulle kräva en separat artikel. Under min muntliga presentation kommer jag däremot att kort nämna det genusbegrepp som jag har valt att pröva i min studie.

Kvinnliga litteraturforskarens och kvinnliga författares marginalisering inom litteraturhistoria som akademisk disciplin har varit föremål för ett antal studier, däribland för min egen forskning.¹ Motsvarande forskning saknas om kön- och maktstrukturer inom kritikerkåren och därmed om kvinnliga litteraturkritikers villkor under efterkrigstiden. I min studie undersöker jag därför vad det innebär att vara en av sin tids mycket få kvinnliga kritiker och samtidigt etablerad och inflytelserik, med förmågan att påverka samtidens litteraturdebatt och att nå en bred publik. Genom att välja Margit Abenius som huvudföremål vill jag också beröra frågan om vilka villkor som gällde för de kvinnliga intellektuella som av någon anledning valde att lämna akademien till förmån för annan kulturverksamhet.

Margit Abenius: en intellektuell kvinna blir till

Även om min studie inte är renodlat biografisk förankras den naturligtvis i Abenius liv och verk, vilket innebär en genomgång av ett mycket omfattande arkivmaterial. Studien är tänkt att bestå av tre delar. Del ett ägnas åt hur Margit Abenius som tonåring och blivande student formas och formar sig själv till litteraturforskare och intellektuell. I den andra delen kommer hon att studeras som forskare där hennes väg till doktorsexamen undersöks utifrån det kulturkapital hon besatt och de villkor som då gällde för kvinnliga studenter. Tredje delen är tänkt att handla om litteraturkritikern och radorösten Abenius, dvs om hennes arbete och betydelse som kulturförmedlare i radio på 1930- och 1940-talet. I skrivande stund håller jag på med att kartlägga Margit Abenius uppväxtår och utforska familjens roll för hennes självkonstituering som blivande intellektuell.

Den biografiska skiss som här ges bygger bland annat på Abenius dagböcker från åren 1916–1921 som speglar hennes tidiga litterära intressen, hennes intellektuella ambitioner och det dagliga livet i familjen. Margit Abenius föddes 1899 i en intellektuell medelklassfamilj. Fadern kemisten och läroverksrektorn Wilhelm Abenius, var en inte helt okänd författare till en rad läroböcker i kemi. 1915 flyttade hela familjen till Örebro i samband med att fadern blev rektor vid stadens Tekniska Elementärskola (idag Rudbecksskolan). Ur anteckningarna framgår att Margit Abenius som sexton och sjuttonåring ägnar lediga stunder och skollov åt egna litteraturstudier och att hon tidigt visar ett djupt intresse för lyrikanalys med särskilt

1 Marta Ronne, "Kvinnliga studenter i litteraturhistoria 1900–1940. Studier, examina och kunskapssyn" i: Landgren, Bengt (red.) *Universitetsämne i brytningstider: Studier i svensk akademisk litteraturundervisning 1947–1995*, Uppsala 2005 (Acta Universitatis Upsaliensis, Historia Litterarum 25).

fokus på versmått, verslära och stilistik. Söndagen den 2 januari 1916 noterar hon till exempel:

Först en sådan där lugn, fridfull "läsförmiddag", som det har varit så gott om under detta ovanligt stillsamma och trevliga jullov. Det är så ovanligt att få läsa och lära sig något, under terminerna bara splittrar man sina krafter. Nu läser jag, i all sköns ro, Schück och Warburg för att förtjäna mitt a i detta ämne och för att det intresserar mig kollossalt, Fr. Bööks *Essayer och Kritiker*, Shakespeare samt flera romaner och noveller. Och Liedgrens *Den svenska psalmboken* icke att förglömma.²

Dagen därpå noterar hon att hon på sin lediga tid "njuter av att plugga i" Schück och Warburgs litteraturhistoria och att hon hade drömt om en ivrig litteraturdiskussion med sin mor.³ Under samma jullov hinner hon arbeta hårt och bland annat avsluta "Atterbom i litteraturhistorien med några nyromantiska studier av Fr. Vetterlund."⁴ Som tonåring noterar Margit också återkommande diskussioner om pedagogik och skolundervisning som hon för med fadern. Hennes tidiga intellektuella ambitioner ter sig föga förvånande i en familj där fadern, familjens centralfigur och en allmänt erkänd pedagogisk förebild, tydligen var mån om att samtliga av hans fem barn skulle få en gedigen universitetsutbildning.⁵ Sämst ställt skulle det bli med medel till den yngsta dottern Ingrid's studier, men även hon lyckades fullfölja sina drömmar och bli keramiker.

Den 17-åriga Margit Abenius skickas till Uppsala och inackorderas där för att läsa vid den så kallade Skrapan, alltså Uppsalas Allmänna Humanistiska Läroverk, där hon tar studenten 1919.⁶ Hennes anteckningar från gymnasietiden ger en bild av Abenius som ytterst ambitiös och mån om betygen men djupt ointresserad av grekiska och latin som fadern kräver att hon ska lära sig. Dessa hindrar henne enligt egen utsago ifrån att på egen hand läsa sin älskade stilistik och litteraturhistoria. Den 18 januari 1919, terminen då hon ska ta studentexamen, noterar hon efter en kortare sjukskrivning: "Det är min sista lediga dag. Sedan börjar studentterminen, en farans tid. Bästa Margit, jag förmanar dig som en vän, bli nu en flitig och god flicka, tänk så dyrt det är för far, läs nu grekiska och latin med flit och lust (!) övergiv stilistikens yppigt lockande lustgårdsingångar."⁷ Kort därpå noterar hon: "Jag läste i min älsklingsbok, Beckmans *Grunddragen av den svenska versläran*". Redan tidigt under terminen är hennes leda efter skolundervisningen och längtan efter egna studier tydlig:

Varför går jag i skolan? Ack, när jag sitter på det ärevördiga Carolina, mitt ibland läsfolket med en årgång av Språk och Stil framför mig, en anteckningsbok och en penna, eller då jag letar bland svenska litteraturen en trappa upp, eller då jag finner några stilistiska egendomligheter hos Bo Bergman, ack, då känner jag: "Här är mig gott att vara!" Men i skolan. Då [...]sjunker [jag] till botten i ett hav av tröstlöshet [...]⁸

Denna bekännelse vittnar om hennes tidiga val av vägbana och om identifieringen med forskarmiljön där hon redan som gymnasist känner sig hemma. Hon visar samtidigt tidiga anlag för depression och existentiella tvivel, nära förbundna med att hon känner sig splittrad mellan skolundervisningen och det hon egentligen vill ägna sig åt, det vill säga egna litteraturstudier.

2 Dagbok januari 1916-februari 1916. i: "Margit Abenius 1. Dagböcker 1916–1932", UUB.

3 Ibid.

4 Ibid.

5 Enligt uppgift från Margit Abenius svägerska Lisa Abenius, i mitt samtal med henne hösten 2004.

6 De bevarade betygen från tredje klass i Risbergsska skolan i Örebro liksom avgångsbetyget ligger i snitt mellan a och AB (det vill säga med utmärkt beröm godkänd resp. med beröm godkänd). I "Margit Abenius 25. Biographica. Katalog, manuskript", UUB.

7 Dagbok 18 januari 1919-mars 1919 i: "Margit Abenius 1. Dagböcker 1916–1932", UUB.

8 Ur ant. Den 5 februari 1919, ibid.

Bakom Abenius intresse för stilistik, ett ämne som hon senare disputerade på inom nordiska språk, döljer sig en annan fascination, nämligen den för hennes litteraturlärare, som under de första gymnasieåren blev ”kär lärare, mentor och vän” och så småningom en livslång kärlek. Ur gymnasistens dagbok samt ur de bådas brevväxling framgår tydligt att den beundrade docentens informella mentorskap sporrade henne till ännu bättre studieresultat i studentexamen. Allt tyder på att Abenius val att läsa nordiska språk i Uppsala och hennes forskarambitioner stod i intimt samband med hennes känslor för läraren, en historia med många vändningar som måste tas med i studien av hennes karriärväg.

Efter studierna i Uppsala åren 1919–1925 blev Abenius 1931 först fil licentiat och sedan filosofie doktor på en litteraturhistorisk avhandling *Stilstudier i Kjellgrens prosa* och därmed den sjätte kvinna som disputerade i litteraturhistoria vid ett svenskt lärosäte. Endast tre av de första tio kvinnliga doktorerna i ämnet kom att i olika utsträckning fortsätta sin akademiska karriär. Bland de sju övriga fanns Abenius som blev känd och omtyckt litteraturkritiker i radio samt i tidskrifterna *Bonniers Litterära Magasin* respektive *Ord och Bild*. Hennes yrkesval kan ses som en resa mellan två delvis skilda fält: det akademiska å ena sidan och det finkulturella å den andra, något som var representativt för många bland den tidens disputerade kvinnor. Viktigt i sammanhanget är kvinnor i många avseenden var lika marginaliserade inom både det akademiska fältet och inom litteraturkritiken i pressen.⁹ Att endast elva kvinnliga litteraturhistoriker disputerade i Sverige mellan 1909 och 1950 hade bland annat att göra med att kvinnor länge var en tydlig minoritet inom akademisk litteraturforskning som dessutom präglades av denna manliga dominans.

Abenius yrkesframgång som kvinnlig litteraturkritiker, kulturförmedlare och folkbildare kan ses som unik i sin samtid. Hon var mest verksam som radiokrönikör mellan åren 1936–1940. Inom kort blev hon sin tids mest inflytelserika litteraturförmedlare i radion vid sidan om Ivar Harrie och Sten Selander. Abenius har i tidigare forskning karakteriserats som både mån om att befrämja och förmedla ”den goda litteraturen”, alltså som en trogen förespråkare för den traditionella kanon, och som lyhörd för nya tendenser och litterära experiment.¹⁰ Abenius betydelse som folkbildare och litteraturförmedlare med förmåga att nå en mycket heterogen publik förtjänar en närmare granskning. Hennes syn på sig själv som mottagare av etiska och existentiella budskap som skulle förmedlas vidare till läsaren är också av intresse för förståelsen av hur den tidens kvinnliga litteraturkritiker kunde definiera sin uppgift. Trots Abenius goda kontakt med publiken har det påpekats att hon sedan början av fyrtioalet befann sig i en position av ”dubbel hemlöshet”, eller dubbel marginalisering, och det i flera avseenden.¹¹ Som kvinnlig radiokrönikör inom en nästan uteslutande manlig yrkeskår lyckades hon vinna en position på trettioalet, bland annat tack vare sin programmatiska öppenhet och sin känsla för det nya och nydanande hos såväl svenska som utländska författare. Hon hörde exempelvis till de svenska kritiker som ställde sig positiva till Franz Kafkas författarskap när denna under viss skepsis introducerades i Sverige. Själv ansågs Abenius emellertid aldrig tillhöra någon litterär gruppering eller estetisk strömning, vilket fick henne att på fyrtioalet framstå som en av den äldre generationen och något i otakt med sin samtids litteratur.¹² I gengäld kom hon att mynta ett nytt läsarbegrepp genom att lyfta fram stilens betydelse för sättet på vilket läsaren tar till sig den lästa texten. Detta diskuterar jag närmare i min bok.

9 Även litteraturkritik i dagspress verkar först ha utmärkts av en tydlig kvinnofrånvaro och senare av stark könssegregering. Andelen kvinnliga kritiker, som ända till slutet av 1880-talet var lika med några få pionjärer, ökade från endast ca 6% vid sekelskiftet 1900 till blyga 15% i slutet av 1970-talet. Kvinnorna fick oftast i uppgift att recensera kvinnliga författare. Omvänt utgjorde kvinnliga författaress verk endast ca 20% av recensionerna i dagspressen. (Register 1977, Rosengren 1983, Rydén 1987). Ända fram till slutet av 1970-talet verkar med andra ord såväl kvinnliga kritiker som kvinnliga författare ha varit marginaliserade.

10 Lundgren 1994, s. 154 ff.

11 Arnell 1991, s. 29.

12 Ibid.

Abenius har betecknats som särskilt intresserad av trettioalets svenska arbetarförfattare, samtidigt som hon kom att spela en mycket viktig roll för att föra in kvinnliga författare i kulturdebatten och i modern litteraturforskning.¹³ Under andra världskriget var hon en deklarerad antinazist och använde sin position som kulturförmedlare för att lyfta fram krigets etiska aspekter. Mest känd för sin biografi över Karin Boye (*Drabbad av renhet. En bok om Karin Byes liv och diktning* 1950) introducerade hon även ett antal utländska författarskap för svensk publik, bland annat Cora Sandel och Simone Weil. I detta avseende var hennes gärning unik och betydande för såväl svensk litteraturkritik som för en omdefiniering av kvinnliga författares position på det litterära fältet. Som kulturskribent var hon verksam fram till sin död 1970.

Teoretiska utgångspunkter

En så pass komplex karriär som Abenius kan mycket väl studeras med hjälp av de bourdieuska begreppen kulturfält, kulturkapital och habitus. Likaså är det högst relevant att undersöka Abenius position i det litterära fältet, eftersom hon under flera årtionden aktivt påverkade olika författares etablering och formeringen av litteraturkanon.

En stor del av såväl historisk som samhällsvetenskaplig forskning om universitetet brukar handla om akademiska karriärvägar och etableringsstrategier. Detta gäller inte minst för de historiska studier som under det senaste decenniet ägnats åt kvinnors tillträde till högre utbildning och åt de tidiga kvinnliga studenternas gradvisa assimilering i universitetsvärlden.¹⁴ I dessa liksom inom litteraturvetenskaplig genusforskning används ofta Bourdieus fältbegrepp och dess feministiska interpretationer. Även hans teori om reproduktion av sociala könsskillnader tillämpas i studier av kvinnors tillträde till högre utbildning.¹⁵ Bourdieus fältteori kräver inte längre någon närmare presentation. I min Abenius studie använder jag begreppen fält och habitus, vilka bland annat har prövats i liknande undersökningar av kvinnliga journalisters villkor och karriärstrategier.¹⁶ Dess användbarhet inom feministisk forskning har diskuterats av bland annat Moi (1991) samt av Roos och Rotkirch (1998), av vilka de senare har myntat det för mitt projekt användbara begreppet 'skuggfält'/'motfält'. Skuggfält definierar de som fält "med en egen oberoende existens som uppstår genom att de förvrider eller byter förtecken på det egentliga fältets lagar".¹⁷ Skuggfältet och moderfältet står i ett ömsesidigt beroendeförhållande till varandra. Det respektive fältets agenter kan eventuellt röra sig fritt mellan fälten men i olika positioner. Skuggfältets uppkomst och existens har dock ofta att göra med att de agenter som konstituerar det är uteslutna från moderfältet. Moderfältets agenter kan tidvis vara omedvetna om skuggfältets existens.¹⁸ I min studie vill jag pröva synen på kvinnliga litteraturkritiker som ofullständiga medborgare inom kritikens fält under större delen av 1900-talet, och därför beröva dem fullsvärdiga positioner på fältet. Samtidigt kommer jag att undersöka kvinnliga kritikers, och i synnerhet Abenius, inflytande på vad Nordenstam har kallat för

13 Lundgren 1994, s. 154 f.

14 Forskningen om kvinnors tillträde till universitetet brukar antingen handla om kvinnliga studenter som grupp eller om enskilda kvinnliga akademikerpionjärens öden och deras karriärer efter doktorsexamen. I det förstnämnda fallet fokuserar man på de sociala och politiska förutsättningarna för kvinnors tillträde till högre studier, på de kvinnliga studenternas egna nätverk och föreningar samt på deras förhållande till – och deltagande i – den samtida könsdebatten. Studier om de disputerade kvinnliga forskarpionjäreerna har i sin tur ofta varit biografiskt inriktade. Pionjäreernas insatser inom respektive forskningsdisciplin lyfts oftast fram, liksom deras eventuella deltagande i kvinnliga akademiska nätverk och i rösträttsrörelsen. På denna punkt är det närmast befogat att tala om ett etablerat sätt att studera kvinnor vid akademien, eller om en metodologisk tradition som ständigt förnyas inom den genushistoriska forskningen.

15 Se t.ex. Carls, 2004.

16 Lundgren 2002, Djerf-Pierre 2004, Melin-Higgins 2004.

17 Roos & Rotkirch 1998, s. 455.

18 Ibid., s. 455.

ett 'kvinnokulturellt fält', alltså på den kvinnolitteraturhistorieskrivning som pågick utanför akademien och utanför litteraturhandböckernas officiella kanon.¹⁹

I Abenius fall kan steget bort från akademien och in i den högsta kasten av kulturförmedlare också studeras med hänsyn till de makttyper som det humanistiska fältet organiseras kring. Med avstamp i Bourdieus resonemang om maktrumets struktur inom de olika fakulteterna kan en forskares väg ut ur akademien studeras i avseende på den akademiska makt som just kännetecknar det humanistiska fältet (förutsatt att franska förhållanden kan appliceras på trettioalets svenska akademiska miljö) och som används till att på olika sätt kontrollera reproduktionen av den akademiska lärarkåren.²⁰

Ett annat sätt att fånga de mekanismer och inneboende akademiska strukturer som påverkar en individ i hennes val av forskarbana kan vara att utgå ifrån begreppet "identitet" och dess möjliga definitioner. Under det senaste decenniet har förvisso kritik riktat mot begreppen 'subjektivitet' och 'identitet', inte minst inom feministisk forskning. Förutom Teresa de Lauretis och Judith Butler har bland annat Toril Moi och Linda Alcoff har kommit med nya försök att omdefiniera eller frånga subjektbegreppet.²¹ Med utgångspunkt i de Beauvoirs resonemang om kön och identitet talar exempelvis Moi om den faktiska kroppen som "en situation" eller en "levd erfarenhet". Därigenom vill hon undgå kön/genus- respektive subjekt/objektdistinktionen som essentialistiska.²² Parallellt med denna kritik fortsätter emellertid feministiska forskare söka svar på frågan hur identitet kan definieras, bland annat inom sociolingvistisk genusforskning.²³ Bland framstående postmoderna filosofer har inte minst Zygmunt Bauman ägnat sig åt att åter försöka utforska begreppet 'identitet' och det är hans resonemang som jag diskuterar nedan.

För universitetshistorisk forskning har frågan om såväl den enskilde akademikers identitet som universitetsvärldens kollektiva självuppfattning varit grundläggande. "The idea of a university" har sedan universitetsväsendets uppkomst implicit handlat om att definiera en både 'homo academicus' och universitetets uppgift i förhållande till resten av samhället.²⁴

Intressant nog har jag inte funnit några försök att definiera själva begreppet identitet i några av de talrika genushistoriska studier av kvinnors tillträde till högre utbildning, trots att de genomgående handlar om kvinnliga studenters identifiering (eller bristande sådan) med de normer som styrde undervisning och forskning vid de mansdominerade universiteten. Ett bra exempel är Markusson Winkvist 2003 där "minoritetens identifiering" respektive "kvinnliga akademiker som anomali" ägnas var sitt avsnitt utan att vare sig begreppet 'identitet' eller 'minoritet' definieras. I stället bygger avsnitten på återgivande av några av de mest kända pionjärernas egna utsagor och minnen om deras utsatthet som den första studentskegenerationen.

Själv har jag därför för avsikt att föra ett teoretiskt resonemang om begreppet i min Abeniusstudie. Här vill jag gärna pröva Zygmunt Baumans identitetsbegrepp som utgångspunkt för mitt resonemang kring akademisk identitet och kring Abenius identifiering med akademien. Enligt Bauman definieras identiteter av två olika sorters "gemenskaper" ("communities").

Den ena gemenskapen handlar om delade livsvillkor och delat öde ("a community of life and fate") och bygger på medlemmarnas ouplösliga ömsesidiga band ("an indissoluble at-

19 Nordenstam 2001, s. 22.

20 Bourdieu, 1996, s.108–114.

21 Teresa de Lauretis, *Technologies of Gender. Essays on Theory, Film and Fiction*, Bloomington & Indianapolis 1987 och Judith Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York 1990, Toril Moi, "Vad är en kvinna? Kön och genus i feministisk teori" i: *Res Publica* 1997:1–2, s. 71–158. Linda Alcoff, *Visible Identities: Race, Gender and the Self*, 2005.

22 Moi, 1997, s. 106–119.

23 Se exempelvis Mary Bucholtz m.fl (ed.) *Reinventing Identities. The Gendered Self in Discourse*, 1999.

24 Se exempelvis Rothblatt, 1997, s. 1–49 och densamme, 2003.

tachment’’’).²⁵ Den sortens identitet tas enligt Bauman för givet eftersom en livslång och ödesbestämd tillhörighet i en människogemenskap knappast innehåller utrymme för förändringar.

Inom den andra gemenskapen förenas människor endast genom gemensamma idéer och förhållningsregler (’’ideas or various principles’’). Det är endast i relation till denna sorts gemenskap som frågan om individens identitet uppstår, menar Bauman:

The question of identity arises only with the exposure to ‘communities’ of the second category – and it does so only because there is more than one idea to conjure up and hold together the ‘communities welded by ideas’ to which one is exposed in our variegated, polycultural world. It is because there are many such ideas and principles around which ‘communities of believers grow that one has to compare, to make choices, to make them repeatedly, to revise choices already made on another occasion, to try to reconcile contradictory and often incompatible demands.’²⁶

I detta fall skapas individens känsla av tillhörighet och identitet genom en serie aktiva val och genom hennes/hans uppträdande, samt genom beslutsamhet i valet av de idéer som hon/han vill identifiera sig med. Som Bauman sammanfattar det hela: frågan om en människas identitet kommer inte att uppstå så länge hennes tillhörighet i en viss grupp är ödesbestämd och därmed oföränderlig. Frågan om ens identitet måste snarare förstås som en aktiv handling, eller snarare en serie ständiga handlingar (’’a task to be performed, and to be performed over and over again rather than in a one-off fashion’’).²⁷

Vad jag vill kalla för en ’akademisk identitet’ motsvarar denna sorts identitet hos Bauman eftersom den kan sägas bygga på ett aktivt val av idéer och förhållningssätt och på en rad ständiga handlingar där tillhörigheten i ett visst vetenskapsideal bekräftas. Det är just genom sådana aktiva val och ställningstaganden som jag vill hävda att en forskare både skapar sig och tillskrivs en ’akademisk identitet’. Baumans definition av ”community of ideas” ligger i mitt tycker nära Bourdieus fältbegrepp, eftersom båda organiseras kring något som människor gemensamt sätter värde på.²⁸ En viktig skillnad är att ett fält inte behöver bygga på att alla inom det delar samma ideal, något som Baumans ”community of ideas” verkar göra, utan snarare på att alla är ense om värdet av det de strider om. Medan ett fält fokuserar på individernas inbördes relationer och på deras positioneringar i förhållande till andra, kastar begreppet ’identitet’ ett ljus på individens aktiva val/bortval av de idéer och ideal som hon väljer identifiera sig med. I den mån sådant går att fånga i det biografiska materialet är denna definition av ’identitet’ vara mycket användbar för att undersöka vilka motiv och medvetna val som ledde Abenius först in och sedan ut ur akademien.

Såväl Abenius identifiering med kritikerkåren som den dubbla hemlöshet hon upplevde i förhållande till såväl yrket som den litterära smaken kan studeras med hjälp av begreppet identitet. Till att börja med bekände sig Abenius först till den rådande litterära kanon utan att ifrågasätta det. Med sitt gradvist växande intresse för kvinnors skrivande och för icke kanoniserade författare bekände hon sig senare till en annan idégemenskap. Att inta en oberoende position i förhållande till rådande litterära strömningar och att satsa sin prestige på att främja kvinnliga- och arbetarförfattare, var nämligen ett aktivt val och kan ha inneburit en omdefiniering av sig själv som kulturförmedlare.

25 Bauman, 2004, s. 11. Apostroferna markerar de uttryck som Bauman lånar från Siegfried Krakauer, *Ornament der Masse*, Suhrkamp 1963.

26 Bauman, 2004, s. 11.

27 Ibid., s. 12.

28 Eventuella likheter mellan Bourdieu och Baumans postmoderna identitetsbegrepp kan tyckas vara en vanskelig tankefigur. Ändå finner jag resonemanget värt att pröva, vilket jag kommer att göra mer ingående i den teoretiska inledningen till min Abeniusstudie.

Själva den identitetsskapande processen måste naturligtvis studeras i förhållande till de maktaxlar som är relevanta för studieobjektet. Också i detta avseende utgör Abenius ett mycket intressant fall eftersom hennes studiegång och forskarkarriär inte verkar ha varit typiska för 1930-talets studentgeneration. I en tid då studerande kvinnor fortfarande mötte motstånd inom den utbildningspolitiska debatten och ute i samhället upplevde Abenius ingen repression av den typen som de kvinnliga studenterna ofta utsattes för.²⁹ Även om man kan utgå från kvinnors generellt marginaliserade position inom både forskning och kulturförmedling vid denna tid är det kanske inte genusaspekten utan klassaspekten som är viktigast av Abenius olika vägval. Det är något jag diskuterar närmare och ur ett intersektionellt perspektiv i studiens första del. Familjens sociala status och umgänge samt faderns starka stöd för dotterns studieambitioner kan eventuellt ses som avgörande för formeringen av Margit som intellektuell, 'the making of an intellectual woman'. Även det manliga mentorskap som hon upplevde från modersmåslärarens sida kom vid en tidpunkt att påverka hennes karriärstrategier och självbild. Officiellt ensamstående, umgicks hon rätt intensivt med syskonen och deras familjer, och i synnerhet med brodern Håkan Abenius som i egenskap av civilingenjör och disponent tillhörde den tidens välbärgade övre medelklass och hos vilken hon vistades längre tider. Inom syskonkretsen Abenius fick Margit rollen som en något udda intellektuell med en förkärlek för sofistikerad humor, men även som 'skör', något som måste ses som viktigt för hennes syn på sig själv.³⁰ Samtidigt spelade 'Abeniusarna' med sin avspända och intellektuella övre medelklasslivsstil en mycket viktig roll för Margit Abenius 'kulturkapital' och för hennes identifiering med kultureliten. Med tanke på detta ter sig hennes karriär i radio, hennes arbete med att främja arbetarförfattare och hennes förmåga att intressera en bred publik synnerligen intressanta.

Syftet med föredraget har varit att med några nedslag i mitt nyligen påbörjade forskningsprojekt diskutera möjliga teoretiska infallsvinklar som kan användas parallellt med Bourdieus kultursociologiska begrepp. Jag har inte velat lägga fokus på genusbegreppet och genusteori, utan i stället koncentrerat mig på begreppet identitet och dess möjliga applikationer i en historisk studie av en akademikers karriärväg.

29 Om fortsatt kritisk inställning till studerande kvinnor på 1930-talet se kap. "Malplacerade husmödrar och giftaslystna våp" hos Carls, 2004, s. 72–132.

30 I synnerhet fadern Wilhelm Abenius ofta refererade till dottern Margit som 'skör' och under hela sitt liv förmedlade han bilden av henne som en människa i behov av beskydd. Detta enligt en muntlig uppgift från Margit Abenius svägerska Lisa Abenius, i hennes samtal med mig hösten 2004.

Källor och litteratur

Otryckt material

Uppsala universitetsbibliotek

Margit Abenius 1. Dagböcker 1916–1932

Margit Abenius 25. Biographica. Katalog, manuskript

I författarens ägo

Anteckningar från mitt samtal med Lisa Abenius den 2 nov. 2004

Tryckt material

Arnell, Anette, "I takt med tiden? När Margit Abenius möter 40-talet – exemplet Lars Ahlin" i: *Bokcafés magasin* nr 21 (1991), s. 29–33.

Bauman, Zygmunt, *Identity. Conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge 2004

Bourdieu, Pierre, *Homo Academicus*, Stockholm/Stehag 1996 [orig. 1984].

Carls, Lina, *Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusdiskursen 1930–1970*, Lund 2004.

Lundgren, Solveig, *Dikten i etern. Radion och skönlitteraturen 1925–1955*, Uppsala 1994.

Markusson Winkvist, Hanna, *Som isolerade öar. De lagerkransade kvinnorna och akademien under 1900-talets första hälft*, Stockholm/Stehag 2003 [diss. Umeå].

Moi, Toril, "Appropriating Bourdieu: Feminist Theory and Pierre Bourdieus Sociology of Culture" i: *New Literary History*, vol.22, nr 4, 1991, s. 1017–1049.

Moi, Toril, "Vad är en kvinna? Kön och genus i feministisk teori" i: *Res Publica* 1997:1–2.

Nordenstam, Anna, *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärvinnor 1850–1930*, Stockholm/Stehag 2001 [diss. Göteborg].

Register, Cheri, *Kvinnokamp och litteratur i USA och Sverige*, Stockholm 1977.

Ronne, Marta, "Kvinnliga studenter i litteraturhistoria 1900–1940. Studier, examina och kunskapssyn" i: Landgren, Bengt (red.) *Universitetsämne i brytningstider: Studier i svensk akademisk litteraturundervisning 1947–1995*, Uppsala 2005 (Acta Universitatis Upsalien-sis, Historia Litterarum 25), s. 627–704.

Roos, J.P., Rotkirch, Anna, "Fält i skuggan av fält: sensocialismens dubbelliv" i: Broady, Donald (red.), *Kulturens fält [Cultural Fields]: en antologi*, Göteborg 1998, s. 453–466

Rosengren, Karl Erik, *The Climate of Literature. Sweden's Literary Frame of Reference, 1953–1976*, Lund 1983.

Rothblatt, Sheldon, *The Modern University and its Discontents. The Fate of Newman's Legacies in Britain and America*, London & New York 1997.

Rothblatt, Sheldon, *The University as Utopia*, Uppsala 2003 (Salvia småskrifter, *The Hans Rausing Lecture* 2002).

Rydén, Per, *Domedagar. svensk litteraturkritik efter 1880*, Lund 1987.

"Och du ska göra lite etno" – Gestaltningar av etnografi inom MDI

Minna Räsänen

mira@kth.se

Sinna Lindquist

sinna@nada.kth.se

Skolan för datavetenskap och 44 Stockholm

Kungliga Tekniska Högskolan

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författarna.*

Abstract

Antropologi och etnologi har under de senaste åren fått stor uppmärksamhet inom människa-datorinteraktion, MDI. MDI är ett multidisciplinärt forskningsområde där bland annat antropologier, industridesigners, ingenjörer, systemutvecklare, psykologer och grafiker möts. Forskningen är design- och problemorienterad och syftar till att på olika sätt bidra till mer användbara tekniska system och artefakter. För att förstå människors förutsättningar för teknikanvändning i vardagen, både agerandet och kontexten som helhet, har de etnografiska metoderna fått stor genomslagskraft inom MDI.

I den här artikeln för vi en problematiserande diskussion om hur etnografi gestaltas inom MDI. Vilka konsekvenser får dessa gestaltningar inom de etnografiska vetenskapernas identitet och legitimitet inom MDI? Vilken kunskapssyn blir rådande? Är antropologi och etnologi endast reducerat till beskrivningar av fältstudier? Som exempel har vi i projektet CoPLand som syftar till att utveckla teknik för kunskapsutbyte inom nomadiserande lärargrupper, exempelvis modersmålslärare och svensklärare utomlands.

Inom MDI-relaterade forskningsprojekt blir reflektionen som måste till vid varje fältstudie, där det skrivande subjektet ofta saknas, summan av projektdeltagarnas alla reflektioner och blir till den data som ska föras in i designen och i utvecklingsprojektet. Den djupa subjektiva reflektionen, som kanske för med sig en stark känsla av något som inte berör teknikutveckling, lämnas därhän. I CoPLand blev det annorlunda och en rapport som berör den studerade lärargruppens arbetsvillkor, men fokus på social betydelse och maktaspekter ska snart publiceras.

Inledning

"Vi satt på ett arbetsmöte inom CoPLand, och talade bland annat om våra olika roller inom projektet. Vi, Minna och jag, skulle inte arbeta mer än 10 procent var. Vad skulle vi göra med de timmarna på bästa sätt? 10 procent är inte mycket tid och hur ska den användas så att det gagnar alla? Vi var tillfrågade att vara med för att vi har bakgrunder i antropologi och etnologi, men också för att vi tidigare arbetat i olika projekt som hade anknytning till CoPLand på olika sätt. Jag hade arbetat i *interLiving*¹, ett kooperativ-designprojekt som handlade om att ta fram teknik för kommunikation mellan familjemedlemmar. Minna hade arbetat i *Samhörighet*

1 För mer information: <http://interliving.kth.se/>.

på distans² projektet som handlade om möten på distans i arbetsmiljön. Båda projekten handlade om teknikutveckling men även metodutveckling för att kunna arbeta tillsammans med målgrupperna, familjer respektive call-centermedarbetare. Efter en stunds diskuterande om hur arbetet skulle läggas upp inom CoPLand, om vi skulle använda oss av workshopar och cultural probes eller om det fanns andra givande metoder, vände sig en forskare till en annan och sa: – ”Och du ska göra lite etno!”

Att göra etnografi har blivit alltmer populärt inom flertal akademiska discipliner. Antropologer och etnologer samverkar i allt större utsträckning med forskare i multidisciplinära forskningsgrupper (se t. ex. Garsten 2000; Gemzöe 2004). De är inte heller länge ensamma om att använda etnografin för att få kunskap om vår samtid. Diskussionen om antropologers och etnologers roll, men också vetenskapen och hur etnografiska metoder kan användas och utvecklas pågår på flera håll. Det var också ett av teman på Sveriges Antropologförbundets SANT-konferens i Linköping 2005. Den här artikeln är ett bidrag till debatten från forskningsområdet människa-datorinteraktion, MDI.

Antropologi och etnologi har under de senaste åren fått stor uppmärksamhet inom MDI. MDI är ett multidisciplinärt forskningsområde där bland annat humanister, samhälls- och teknikforskare möts. Forskningen är design- och problemorienterad och syftar till att på olika sätt bidra till mer användbara system och tekniska artefakter. Ett forskningsprojekt involverar ofta personer från olika kompetensområden som arbetar tillsammans eller parallellt kring forskningsuppgiften. För att förstå människors förutsättningar för teknikanvändning i vardagen, både agerandet och kontexten som helhet, har de etnografiska metoderna fått stor genomslagskraft inom MDI. Metoderna används både av antropologer och av etnologer men i allt större utsträckning också av andra forskare. Datainsamling i fält börjar bli en alltmer kollektiv uppgift och inte reserverad för den ensamma forskaren som brukligt var enligt den etnografiska traditionen. För att datorsystemet eller tekniska artefakten ska bli bra i sitt sammanhang är forskare beroende av varandras arbetsinsatser och resultat. Reflektioner kring dessa erfarenheter från MDI är därför viktiga bidrag till den pågående debatten om den etnografiska vetenskapen.

Författarna till föreliggande artikeln medverkar i en multidisciplinär forskningsmiljö i en MDI-grupp på Kungliga Tekniska Högskolan, KTH. Inom MDI kan vi skönja en transformation av etnografin, när den flyttas från ett vetenskapsområde till ett annat. I den här artikeln vill vi illustrera denna transformation genom exempel från projektet CoPLand, där syftet är att utveckla teknik för kunskapsutbyte inom nomadiserande lärargrupper.

Vi börjar med att beskriva etnografins position inom MDI forskningen. I avsnittet Dilemma eller begreppsförvirring redogör vi för hur etnografin, som metod och resultat, förstås olika beroende på från vilket perspektiv man betraktar. Därefter fortsätter vi med en beskrivning av projektet CoPLand, arbetsmetoder och arbetsgång. Artikeln avslutas med ett avsnitt där vi diskuterar konsekvenser denna kunskapssyn har för de etnografiska vetenskapernas (antropologi och etnologi) identitet och legitimitet framförallt inom MDI.

Etnografi i MDI

Etnografins intåg in i MDI forskningen började på 1980-talet. Forskningen inom MDI området handlade länge om att förstå individens interaktion med datorns gränssnitt. Dessa studier kunde med fördel genomföras i kontrollerade laboratoriemiljöer. I takt med att datorer intog arbetsplatser och vardagslivet, ökade också behov av att förstå användningssammanhangen som alltmer blev en kollektiv, kooperativ handling. Det hade också visat sig att många tekniska system fungerade otillfredsställande på grund av dålig eller obefintlig förståelse för det sammanhanget dessa användes i. Grupper av människor och deras situerade interaktion med

2 För mer information: <http://cid.nada.kth.se/k/html/index.html>.

varandra och sociokulturella sammanhang blev allt viktigare att fokusera på (Blomberg 1995; Hughes et al. 1994; Suchman 1987). De konventionella metoderna, som ofta kunde bestå av kontrollerade experiment för att fånga användarnas krav och önskemål var inte tillräckliga för att förstå användningssituationen. Etnografi däremot, uppfattas vara ett bra angreppssätt att närma sig "verkligheten" (Anderson 1994; Ball och Ormeod 2000; Blomberg 1995, 2003; Blomberg et al. 1993; Sommerville et al. 1992).

Etnografi, i sin bredaste mening, används och anses vara användbart under flera faser av design- och systemutvecklingsprojekt. Exempelvis i undersökning av arbetsplatser och arbetsprocesser, vilket är viktig kunskap om och när teknik utvecklas för en arbetsorganisation (se t. ex. Blomberg 1995, 2003; Nardi 1997; Pycock och Bowers 1996). Etnografi anses vara användbart i undersökning av relationer mellan tekniska utvinningar och arbete. Men också för utvärdering av produkter och datorsystem (Blomberg 1995; Hughes et al. 1994; Pycock och Bowers 1996). Antropologer och etnologer anses också fungera bra som användarrepresentanter (Bentley et al. 1992) och/eller som en "brygga" mellan systemutvecklare och användare (Hudges et al. 1993).

Dilemma eller begreppsförvirring

Användning av termerna etnografi, antropologi och etnologi har förändrats över tid och varierar mellan olika länder och regioner. Etnografi har i vissa Europeiska länder använts för att beskriva disciplinen för sociokulturell antropologi. Sociokulturell antropologi har dock delats i två discipliner i synnerhet i norra, centrala och Östeuropa. Den ena inriktade sig på äldre inhemsk folkkultur, folkvisor och traditioner och har under de senare decennierna kallats för etnologi. Den andra kallas för antropologi och fokuserade på samhällen utanför Europa och förekom framförallt i Storbritannien och Frankrike (Hannerz 2001). Idag finns inga rumsliga eller tidsliga gränser för vad etnologer och antropologer kan studera.

Användning av begreppet etnografi varierar också mellan olika discipliner även mellan samhälls- och kulturforskarna. Exempelvis gör vissa en skillnad mellan att göra etnografiskt (fält)arbete och produktion av etnografi. När etnografi syftar till datainsamlingen används den ofta som en beteckning på olika typer av kvalitativa studier. Vi bör dock komma ihåg att alla kvalitativa studier inte behöver bli och blir inte etnografier (Wolcott 1990). Produkten etnografi syftar till en skriven framställning.³ Den är en teori av kulturellt fenomen i ett visst samhälle och innehåller tolkningar av den studerade företeelsen (Van Mannen 1988; Wolcott 1990).

Inom MDI finns det en föreställning om att antropologer och etnologer är bra på att möta människor i deras vardagssituationer, eftersom de har människan som sitt studieobjekt. Förstågan anses ingå i yrkesrollen, medan för de andra kompetenserna verkar den uppfattas som en bonus. En etnograf hamnar lätt i rollen av gate keeper inom ett fält, den person som ska öppna upp för fortsatta möten i projektet. Etnografen blir lätt reducerat till möten mellan och observationer av människor inom ett fält.

Etnografi inom MDI syftar både till antropologiska och etnologiska vetenskapen, men framförallt till kvalitativa metoder. Ofta likställs etnografi med kortvariga observationer i "naturliga" miljöer till skillnad från experimentella studier i laboratorieliknande situationer. Etnografi reduceras då till en metod för att samla in information om användarnas behov och önskemål i förhoppning om att bidra till design. Syftet är att kunna studera och hämta kunskap om teknikanvändare och teknikanvändningen, men också vardagsaktiviteter i stort (se t. ex. Anderson 1994; Bader och Nyce 1998; Crabtree 2003; Forsythe 1999; Nyce och Bader 2002; Nyce och Löwgren 1995). En anledning till metodfokus kan vara missuppfattning om

3 En etnografi presenteras oftast som en skriven text, även om andra former förekommer också, som till exempel film.

hur etnografin fungerar inom human- och samhällsforskningen (Anderson 1994). En annan anledning kan vara att MDI forskningen och undervisningen lägger stor vikt på att utveckla nya och lära ut metoder. Etnografi betraktas som en av metoderna, en teknik som kan läras ut och läras av alla. För att skilja dem från traditionell ansats eller kanske för att ursäkta sig, kallas den ibland för "quick and dirty ethnography". Citatet "... och du ska göra lite etno" är kanske inte typiskt men väl illustrativt för att påvisa hur man kan tala om det. Etnografiskt "inspirerad" ansats eller metod är andra sätt att närma sig, men ändå hålla avstånd till etnografiska metoder (t. ex. Bogdan 2003, Arvola 2003).

Frågan är dock om de aktiviteter som görs inom teknikutveckling kan, bör eller ens behöver betraktas som etnografiska (Anderson 1994; Blomberg et al. 1993). Ty, det man behöver göra för att bidra till design, är inte alltid det samma som behövs för samhällsforskning och tvärtom. De har olika utgångspunkter, behov och kunskapsmål.

CoPLand projektet

CoPLand är ett pågående forskningsprojekt, under år 2003–2006 som bedrivs i multidisciplinär öppen miljö på en avdelning för MDI inom Skolan för datavetenskap och kommunikation, på KTH. Historiskt sätt utgår kunskapstraditionen på KTH ifrån teknik- och naturvetenskapen och har en problemorienterad kunskapsgenerering. Inom MDI, som i grunden är multidisciplinärt, ingår de discipliner som kan bidra med något för ett specifikt projekt. Det gör att inom MDI-gruppen på KTH finns personer som representerar programmering, datalogi, matematik, ingenjörvetenskap, industridesign, grafisk design, interaktionsdesign, konst, psykologi, litteraturvetenskap, filmvetenskap, medievetenskap, kommunikationsvetenskap, sociologi, antropologi och etnologi för att nämna några områden. För att arbetet ska fungera söker man kontinuerligt nya metoder som ska vara till stöd i arbetsprocessen inom den multidisciplinära gruppen. Alla parter har del i forsknings- och utvecklingsprocessen inom design och teknikutveckling och för att överbrygga den tekniska och naturvetenskapliga kunskapstraditionen och de övriga disciplinernas samhällsvetenskapliga, konstnärliga eller humanistiska kunskapsideal krävs metoder och en medvetenhet i de här frågorna.

CoPLand – metoder och tekniker för ökad kunskapsspridning i "lärande" och "mobila" organisationer, syftar till att utveckla teknik för kunskapsutbyte inom nomadiserande lärargrupper. Syftet med projektet är att underlätta kunskapsspridning bland utövare inom yrken med hög grad av nomadiska aspekter. Exempel på nomadiska aspekter är lärare som undervisar på olika skolor och också rör sig mellan olika miljöer och därmed inte har en arbetsplats, inte ett klassrum eller ett kontor. Ett annat exempel är skärgårdsskolor som organisatoriskt hör till samma enhet men som fysiskt ligger utspridda på olika öar, där både lärare och elever måste transportera sig mellan öarna varje dag. Ett tredje exempel är svensklärare i utlandet som organisatoriskt är kopplade till Svenska Institutet, SI, men som arbetar på universitet runtom i världen och därmed är utspridda över hela världen och alltså långt ifrån sina kollegor.

De sammanhängande tekniker och metoder som tas fram ska stödja praktikgemenskaper eller *communities of practice* (CoP) inom organisationen (Bogdan och Sandor 2004). Projektet fokuserar på det som på engelska kallas *awareness* (medvetenhet, kännedom, kunskap) som ett alternativ till traditionella försök att externalisera och lagra kunskap. De traditionella kunskapssystemen grundas på tanken att man ska kunna lagra en stor mängd data för någon att ta del av senare. Genom att fokusera på *awareness* vill man komma åt andra kunskapssystem än de traditionella och snarare lyfta fram sociala och kulturella aspekter av lärande och lärandesituation (Bogdan och Severinsson Eklund, 2003).

Framtagna tekniker och metoder baseras på föreställningen och eftersträvan om deltagande och hållbar design. Det har varit ett medvetet val mot iterativa och deltagande metoder för att utveckla system i nära samarbete *med* dess användare snarare än *för* dem. Projektet bedrivs i en kooperativ designanda som har sitt ursprung i en skandinavisk tradition (Greenbaum och

Kyng 1991; Bødker et al. 2000). Kooperativ design är inte en enda teori eller teknik utan snarare en ansats som karaktäriseras av en mänsklig och kreativ koppling mellan de inblandade parterna i designen och i användande (Suchman et al. 1993). En av metoderna går ut på att observera användarna i fält, att helt enkelt undersöka hur deras arbetssituation ser ut.

Rent organisatoriskt leds projektet av de tre ansökningsansvariga forskarna på KTH, där en av dem har en mer administrativ projektledarroll. De har en bakgrund i datalogi och MDI. I organisationen ingår också en representant från näringslivet från ett teknikutvecklingsföretag och en representant från lärande- och undervisningsorganisation. De discipliner som är representerade är ingenjörsvetenskap, datavetenskap, programmering, systemutveckling, design, antropologi och etnologi. Artikelförfattarna, med disciplinära bakgrunder inom antropologi och etnologi, ingår i projektet i en konsulterande roll framförallt i metodfrågorna. Detta innebär att vi i första hand är med och diskuterar igenom och planerar hur arbetet tillsammans med användarna kan utformas, vilka metoder som ska användas för att få en större förståelse för användarnas situation och för den totala kontexten. Metoderna som diskuteras är olika typer av fältstudier, observationer, intervjuer, datainsamlingsmetoder, workshopmetodiker, analysmetoder, etc. Dessutom gör vi en del punktinsatser under till exempelvis workshops, när det behövs fler ögon, öron och händer som registrerar vad som händer och som sköter tekniken. Huvudsakligen sker datainsamling, det vill säga fältstudier och användningen av de olika teknikerna i praktiken, av de tre ansökningsansvariga forskarna. Det ligger i linje med uppfattningen att det anses viktigt att all systemutveckling utgår ifrån de förhållanden och situationer som de framtida systemanvändarna har. För att undvika tredjehandsuppgifter, överlämnande av information om användarsituationen från en observatör till en systemutvecklare, uppmuntras att systemutvecklare och designers deltar i datainsamlingen gemensamt (Sundblad 2004).

Datainsamlingen i projektet har resulterat i insikter om lärarnas kunskapsutbyte i synnerhet, men också lärarnas arbetssituation och villkor för undervisning i allmänhet. En del information har direkt bidragit till utveckling av tekniska verktyg för att underlätta kunskapsspridning mellan lärare. Bland annat har en webbplats utvecklats för att underlätta och stödja kunskapsutbyte mellan en av lärargrupperna.

Konsekvenser för synen på etnografi och etnografen

På vår hemmainstitution vid KTH, men också i Sverige i stort, kommer vi ofta i kontakt med det vi beskrivit ovan och som kan kallas designrelaterad etnografi. En anledning till det kan vara att relativt få "riktiga" antropologer och etnologer ängar sig åt teknikfrågor och design i Sverige inom MDI, de flesta har en annan akademisk bakgrund. I det här avsnittet vill vi nu diskutera konsekvenser denna kunskapssyn har för konstruktionen av den etnografiska (antropologiska, etnologiska) vetenskapens identitet och legitimitet i synnerhet inom MDI.

Antropologin och etnologin har lyfts på kartan av ett ytterligare vetenskapsområde, vilket är ett erkännande av betydelsen av de etnografiska traditionerna. Vi tror att det hjälper till att bredda vägen för samhälls- och kulturforskning inom teknikområdet. Förhoppningsvis leder det till flera arbetstillfällen för både antropologer och etnologer men också andra samhälls- och kulturforskare. Teknikområdet och ingenjörsvetenskapen spås, trots en viss nedgång under de senare åren, goda utsikter på arbetsmarknaden i framtiden.

Å andra sidan, inom MDI läggs stor vikt på att lära ut metoder och undersökningstekniker till alla de vetenskapsområden som finns representerade där. Om och när alla kan göra etnografi, behövs varken antropologer eller etnologer inom MDI. Synen på antropologers och etnologers yrkeskunnande verkar redan idag vara begränsad till kunnande om en specifik metod, observation i fält. När antropologin och etnologin minimeras till att handla om metoder, åsidosätts den teoretiska kunskapsstraditionen som vetenskapen står på. Det medför att sociologiska och kulturteorier sällan eller aldrig kommer till någon nytta inom MDI. Denna ut-

veckling kan vi redan idag börja skönja inom MDI. Men, etnologer och antropologer anses vara speciellt lämpade att genomföra en etnografisk studie eller snarare kvalitativa observationer av vissa fenomen. Följaktligen finns det en anledning att börja fundera på vad mer antropologer och etnologer skulle kunna göra inom MDI. Det är kanske till och med ett gyllene tillfälle att allvarligt föra in samhälls- och kulturteorier till MDI. Kvalitativ etnografisk forskning bör inte stanna vid att först dokumentera och sedan återge vad informanterna har sagt och/eller gjort, eller att lära andra att göra samma sak. Snarare bör den bidra med en analys som är grundad på koncept och teorier (se t. ex. Dekker et al. 2003; Dekker och Nyce 2004;). Antropologer och etnologer skulle kunna återerövra sin forskarroll och studera exempelvis de processer och relationer som finns i olika teknikutvecklingsprojekt. Det vill säga ta ett steg ifrån ett aktivt deltagande i själva designuppgiften och fokusera på designprojektet som en helhet, ett samtida fenomen.

Det går delvis i linje med den del av skapandet av kunskap inom antropologin och etnologin som handlar om reflektion. Ett kritiskt, granskande förhållningssätt till den vetenskapliga kunskapsprocessen, men också forskarens roll i denna. Vid en observation i fält är det nödvändigt att reflektera över vem man är och hur man kan uppfattas på den plats man ska besöka. Det är en specifik person som besöker fältet, inte vem som helst (Lindquist 2005). Allt detta ingår i fältstudier. Men det verkar inte finnas former, acceptans eller utrymme för den i skrivandet, i publikationer eller artiklar. Det kan bero på att MDI-litteraturen följer en relativt teknikvetenskaplig genre där man snarare skriver avrapportering. Vad blir konsekvenserna när reflektionerna saknas? Vad vet man egentligen om en kontext när det skrivande subjektet inte längre är med i texten? Traditionellt har etnografen skrivit sitt material själv, eftersom fältarbetet är självupplevt och den djuplodande reflektionen är subjektiv. När man inom MDI arbetar i multidisciplinära grupper, och dessutom strävar efter att göra fältarbetet i grupp för att slippa "lämna över" information till en designer till exempel, lämnas delar av den djupa reflektionen därhän. Reflektionen kommer ofta att bli en gruppssamlade reflexiva konsensus, som endast berör uppdraget, dvs det som berör system- eller teknikutvecklingen.

Vi frågar oss också vad vi ska kalla de fältrelaterade metoder som har sitt ursprung i antropologi och etnologi? Är etnografibegreppet relevant, eller skapar ordet bara förvirring när de används i MDI sammanhang? Etnografi har varit ett sätt att positionera sig inom MDI, ett avståndstagande från att bara utföra experiment, intervjuer eller enkäter. När ett ord och dess innebörd blir modernt används det för att visa på en diskursiv ordning, (etno-, etnografi-inspirerad, etnografiska metoder). Ordet visar på en inriktning, en önskan om att tillhöra det sanna, det senaste, det bästa. Men, så som vi beskrivit ovan, refererar etnografiska metoder alltför ofta till korta observationsstudier. Det finns därför ett behov av att stärka metodkompetensen i synnerhet när metoden kan riskera att användas på ett slentrianmässigt sätt. Det är inte entydigt vad som inkluderas i etnografiska metoder och hur de kan fungera i praktiken. Sällan lyfts fram att etnografi kan ha sin utgångspunkt i arkivmaterial och artefakter och att det fält som ska studeras kanske inte längre finns i presens, utan bara i dåtid (t. ex. Palmenfelt 1993). Eller att exempelvis deltagande observation också syftar till att få socialt meningsfullt engagemang i människors liv, snarare än endast ett pragmatiskt krav på datainsamlande. Deltagande ger inte bara möjlighet att observera det aktuella fenomenet utan också möjlighet att tillämpa andra forskningstekniker. Vidare leder även ett kort deltagande till en mängd information som skiljer sig från de ursprungliga systemvetenskapliga frågeställningarna. Informationen kan lätt bli ett dilemma snarare än tillgång och värdefull kunskap om ett fenomen. På vilket sätt och av vem kan den kunskapen tas hand om? Vilka möjligheter finns för att utforska det som blir "över" eller som inte faller inom ramen för projektets syfte? Exempelvis inom CoPLand lät de tekniska och/eller systemvetenskapliga resultaten vänta på sig i en av lärargrupperna. Snarare gav den utförda etnografen insikter om arbetspolitiska och sociala aspekter. Det blev uppenbart att gruppen lärare dras med betydligt viktigare problematik än

intern kommunikation, problematik som berör deras anställningar och värdesättande av deras insatser för elevers kunskapsbildning. Vi har gemensamt fört diskussionen vidare, vilket resulterat i en rapport (ännu inte publicerad) som handlar om de politiska och sociala resultaten.

Närmandet till den antropologiska, etnologiska eller snarare etnografiska diskussionen inom MDI har inneburit att MDI forskningens multidisciplinära ambitioner vidgats ytterligare. Som alltid, varje akademisk disciplin kännetecknas av specifika tankesätt och värderingar som formar både forskarna och forskningen. MDI forskning är varken antropologisk eller etnologisk, utan engagerat i design- och problemorienterad kunskapsgenerering. Denna kunskapssyn definierar också MDI-fältet (i Bourdieus mening), vilket innebär att även med bästa intentioner får det etnografiska angreppssättet då en underordnad ställning. Det handlar om tillgång till resurser och utrymme för samhälls- och kulturvetenskapliga frågeställningar inom forskningsprojekten. Men också resurser för till exempel skrivarbetet, som är ett viktigt verktyg i antropologens och etnologens analys och kunskapsproduktion. Att gå ut i fält och observera handlar lika mycket om att vara intresserad av att skriva, teckna, samla, dokumentera och reflektera. Skrivandet finns med genom hela arbetsgången, från det man tror sig veta att man ska göra en studie till det sista knappandet på tangenterna på rapporten eller avhandlingen. Det är genom skrivandet som kunskapen framträder och blir synlig, både för etnografen och för alla andra. Ty, "[...] although culture exists in the trading post, the hill fort, or the sheep run, anthropology exists in the book, the article, the lecture, the museum display, or, sometimes nowadays, the film" (Geertz 1973:1993: 16). Det kan jämföras med att syftet med och resultat av design och systemutveckling är, för det mesta en teknisk artefakt eller en datorapplikation. Kanske är det en förklaring till varför det inte läggs samma vikt vid det skrivande arbetet inom MDI, där mycket av skrivandet tycks vara avrapportering. Den typen av skrivande har att göra med den "nedärvda" tradition som finns på tekniska högskolor, där kvantitativ forskning avrapporteras i form av tekniska rapporter.

Inom MDI och på en teknisk institution ska man ofta lösa problem. Med samhällsvetenskapliga och humanistiska metoder, analyser och undersökningar kan man komma en bit på väg i förståelsen av problemet. Teknisk expertis, ingenjörer eller designers har inte samma plats i projekt som syftar till att generera en större förståelse för eller bredda kunskapen om sociala och/eller humanistiska frågor. Sambandet finns, men inte för att förstå den sociala och kulturella människan i antropologiska och etnologiska termer. Och det är inte alltid nödvändigt (h)eller?

Referenser

- Anderson, R. J. (1994): "Representations and Requirements: The Value of Ethnography in System Design", *Human-Computer Interaction* Volume 9, 1994: 151–182. Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Arvola, Mattias. (2003): *Good to use! Use quality of multi-user applications in the home*. Licentiat uppsats. Linköping: Linköpings universitet.
- Bader, Gail och James M. Nyce (1998): "When Only the Self Is Real: Theory and Practice In the Development Community." *The Journal of Computer Documentation*, February 1998, Vol 22, 1: 5–10.
- Ball, Linden J. och Thomas C. Ormerod (2000): "Putting ethnography to work: the case for a cognitive ethnography of design", *International Journal of Human-Computer Studies* Volume 53, Issue 1, July 2000: 147–168. Academic Press.
- Bentley, R., Hughes, J.A., Randall, D., Rodden, T., Sawyer, P., Shapiro, D. och I. Sommerville (1992): "Ethnographically-Informed System Design for Air Traffic Control", *CSCW Proceedings*, 3, November 1992: 123–129.
- Blomberg, Jeanette (2003): "An Ethnographic Approach to Design." Julie A. Jacko och Andrew Sears, (red.) *The human-computer interaction handbook: fundamentals, evolving technologies and emerging applications*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. s. 964–986.
- Blomberg, Jeanette L (1995): "Ethnography: Aligning field studies of work and system design." Andrey F. Monk och Nigel Gilbert (red.) *Perspectives on HCI – Diverse Approaches*. London: Academic Press.
- Blomberg, J., Giacomi, J., Mosher, A. och Swenton-Wall, P. (1993): "Ethnographic Field Methods and Their Relation to Design." D. Schuler och A. Nimioka (red.) *Participatory Design: Principles and Practice*. London, UK: Lawrence Erlbaum Associates s. 123–155.
- Bogdan, Cristian (2003): (avhandling) *IT-design for Amateur Communities*. Stockholm: KTH.
- Bogdan, Cristian och Severinson-Eklundh, Kerstin (2003): "Fingerprint: Supporting Social Awareness in a Translucent Sensor-Mediated Cue-Based Environment", Short paper presenterat på CHI in Vienna, våren 2003.
- Bogdan, Cristian och Sandor, Ovidiu (2004): "Hand in Hand: Sustainability of System and Community Practice in Knowledge Support". Workshop paper presenterat på CSCW i Chicago, våren 2004.
- Bødker, S., Ehn, P., Sjögren, D., och Sundblad, Y. (2000): "Co-operative Design - perspectives on 20 years with 'the Scandinavian IT Design Model'". *Proceedings of NordiCHI 2000*.
- Crabtree, Andy. 2003. *Designing collaborative systems: a practical guide to ethnography*. London: Springer.
- Dekker, Sidney W.A., Nyce, James M., och Robert R. Hoffman (2003): "From Contextual Inquiry to Designable Futures: What Do We Need to Get There?" *IEEE Intelligent Systems* March/April 2003: 74–77.
- Dekker, Sidney W.A. och James M. Nyce (2004): "How can ergonomics influence design? Moving from research findings to future systems". *Ergonomics*, December 2004, vol. 47, No. 15: 1624–1639.
- Forsythe, Diana E. (1999): "It's Just a Matter of Common Sense: Ethnography as Invisible Work." *Computer Supported Cooperative Work, CSCW* 8: 127–145.
- Garsten, Christina (2000): "Korsdrag: Socialantropologi i blandade akademiska miljöer". *Antropologiska Studier* n:o 68–69 2000.
- Greenbaum, J. och Kyng, M. (1991): *Design at work: Cooperative design of computer systems*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum.

- Gemzöe, Lena (red.) (2004): *Nutida Etnografi – Reflektioner från mediekonsumtionens fält*. Nya Doxa.
- Geertz, Clifford (1973/1993): *The Interpretation of Cultures*. London: Fontana Press.
- Hannerz, Ulf (2001): "Anthropology". Smelser, Neil och Paul Baltes (red.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Elsevier.
- Hughes, J., King, V., Rodden, T. och H. Andersen (1994): "Moving out from the control room: Ethnography in System Design" *Proceedings of the conference on Computer supported cooperative work* October 1994. ACM Press New York, NY, USA.
- Hudges, J. A., Randall, D. och Shapiro, D. (1993): "From ethnographic record to system design: Some experiences from the field". *Computer Supported Cooperative Work CSCW*, 1: 123–141.
- Lindquist, Sinna. (2005): "The researcher's role at stake – The meeting between the objective researcher and the subjective individual." CID publikationer, Stockholm: KTH. (Svensk kort version "Forskarrollen sätts på prov- möte mellan den objektiva forskarrollen och den subjektiva människan i forskning om teknik" i Book of abstracts, Genuskonferensen Teori möter verklighet, Malmö 2005.)
- Nardi, Bonnie A. (1997): "The Use of Ethnographic Methods in Design and Evaluation – Chapter 15." M. Helander, T.K. Landauer och P. Prabhu (red.) *Handbook of Human-Computer Interaction*, second edition, s. 361–366. Elsevier Science B.V.
- Nyce, James M. och Bader, Gail (2002): "On Foundational Categories in Software Development." C. Floyd, Y. Dittrich och R. Klischewski (red.) *Social thinking – software in practice*. Cambridge: MIT Press.
- Nyce, James M. och Löwgren, J. (1995): "Toward Foundational Analysis in Human-Computer Interaction." Thomas, P.J. (red.) *The Social and Interactional Dimensions of Human-Computer Interfaces*. Cambridge University Press.
- Palmenfelt, Ulf (1993): *Per Arvid Sävres möten med människor och sägner*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Pycock, James och John Bowers (1996): "Getting Others To Get It Right. An Ethnography of Design Work in the Fashion Industry." *Proceedings of the 1996 ACM conference on Computer supported cooperative work*, 1996: 219 – 228. ACM Press, New York, NY, USA.
- Sommerville, I., Rodden, T., Sawyer, P. och R. Bentley (1992): "Sociologists Can be Surprisingly Useful in Interactive Systems Design." *Proceedings of the HCI'92 Conference on People and Computers VII*, 1992: 341–353.
- Suchman, Lucy A. (1987): *Plans and Situated Actions – The problem of human machine communication*. Cambridge University Press.
- Suchman, L. A., Schuler, D., och A.Namioka (1993): *Participatory Design: Principles and Practices*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Sundblad, Yngve (red.) (2004): *Studies of Co-designed Prototypes in Family Context*. Deliverable 1.3 & 2.3 • 2004-02-09 (<http://interliving.kth.se>)
- CoPLand projektet: <http://copland.nada.kth.se/>

På vandring i naturens teater – Natur och kultur på naturhistoriska riksmuseet

Anna Samuelsson

Anna.Samuelsson@soc.uu.se

Sociologiska institutionen

Uppsala universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Med utgångspunkt i en studie av Naturhistoriska riksmuseets samtida utställningar, samt museihistoriska tillbakablickar, diskuterar papret berättelser om naturens ordning och (re)produktionen av natur och kultur. Det analytiska perspektivet är semotiskt- dekonstruktivistiskt. En utgångspunkt är att distinktionen mellan natur (*naturalia*) och kultur (*artificialia*), vilken kommer till uttryck i både vetenskapernas och museernas indelningar, och i utställningarnas exkluderingar av konventionella tecken för människa och kultur, är problematisk då miljöproblemen kan sägas hända i skärningspunkten mellan dessa. Exempel på mer konkreta frågeställningar: Vilken roll spelar bildkonstens konstruktion av naturen? Hur framställs människan? Hur kommer ekologin in i utställningarna och i så fall vilken ekologi? Hur kommer kulturella värderingar och föreställningar om kön och normalitet till uttryck? Vad betyder kuriosans försvinnande....?

Bakgrund

Upprinnelsen till detta paper, som också är en del av min kommande avhandling, är ett intresse för hur kulturella uttryck och praktiker formar och speglar vårt förhållande till naturen. Med bakgrund i sociologi, konstvetenskap och museologi fann jag museifenomenet vara ett intressant studieobjekt, eftersom det är en ingång till många aspekter av modernitetens natursyn: Erövrandet, vetenskapliggörandet, distanseringen, klassificeringen, estetiseringen. Att göra den till objekt för den vetenskapliga blicken och på samma gång till estetisk upplevelsekuliss och spektakel. Med sin historia är riksmuseet både en källa till den tidiga modernitetens natursyn och en ingång till samtidens. Det är också en av de största publikattraktionerna i Stockholm, och har sedan start lärt skolbarn och vuxna om naturens ordning.

Historia: Att ordna världen

Riksmuseets nuvarande byggnad vid Frescati invigdes 1916, och har sitt ursprung i Vetenskapsakademins samlingar som grundlades 1739 och började anhopas framför allt under 1800-talets handelsfärder och expeditioner. De flesta av Europas större museer byggdes vid denna tid, dels som ett led i nationalstatsbyggandet och den kulturpolitiska konstruktionen av nationella/lokala identiteter, dels som en del av upplysningstanken.

De tidiga kabinetten från renässansen och framåt skilde inte på natur och kultur på samma sätt som idag, utan i dessa samlades alla slags exotiska, magiska eller dyrbara ting, i vad vi idag skulle betrakta som kaosartade men då estetiskt uppbyggda och symboliskt laddade kon-

stellationer.¹ Att begreppet kuriosakabinett idag har fått en nedsättande ton, återspeglar en modern syn på dessa samlingar som irrationella, ovetenskapliga och makabra.²

Vetenskapsakademien hade från början en vetenskapligt systematiserande ambition i Linnés anda, men det var inte förrän 1819 som samlingarna började anta formen av ett systematiserande museum som ville "vädra ut den unkna lukten av kuriosakabinett", vilket kan betraktas som ett tidstypiskt uttryck för det moderna samhällets födelse. Från och med nu är exempelvis "tummen av ett mumifierat sjötroll" försvunnen från protokollen, men framför allt mottog museet detta år en enorm samling preparerade djur, fick årliga statsanslag och en ny intendent som ville tillämpa en strikt, modern naturkunskap.³

Under större delen av 1800-talet var museet centralt beläget på Drottninggatan. På äldre bilder ser man ett myller av kroppar och skelett som ändå följde ett system.⁴ Den etnografiska avdelningen visades såsom fortfarande är brukligt på många stora naturhistoriska museer under samma tak och sorterade fram till 1903 under "Vertebrata", d.v.s. avdelningen för ryggradsdjur, vilket för en poststrukturalistisk analys pekar på klassifikationernas historiska förändrighet, och på en underliggande föreställning om "primitiva folk" som stående närmare naturen.⁵

I den nya byggnaden från 1916 dominerade systematiken fram till 1960-talet, trots dioramats växande popularitet runt sekelskiftet.⁶ I exempelvis den stora salen visades "utländska däggdjur" i över 100 skåp och montrar ställda vinkelrätt mot fönsterväggarna, med en ut-

1 I exempelvis Augsburgska konstsåpet i Uppsala från 1600-talet samsas bl.a. tekniska leksaker, kirurgiska instrument, garvad människohud, ormskinn, målningar och snäckskal. Dessa ting skulle representera världen och allt vetande, Guds fantastiska skapelse, och väcka förundran över denna skapelse ("Wunderkammer"). Ågarens status höjdes genom tingens vetenskaplighet och/eller exklusivitet. För en närmare genomgång och konkret exemplifiering av 1500- och 1600-talens museer, se Impey och Macgregor (red.), *The Origins of Museums - The Cabinet of Curiosities in Sixteenth and Seventeenth-century Europe*. Clarendon Press, Oxford 1985, samt "Konst- och kuriosakabinett" i *Stilleben*, s. 20 ff, samt Pearce, *On Collecting: An investigation into Collecting in the European tradition*.

2 Vad man glömmar i en sådan analys är att den tidens människor betraktade dem med en annan logik och världsbild, där tingen var för sig och i samverkan symboliserade olika saker, exempelvis Guds rika skapelse eller hans vrede som yttrade sig i missbildningar, eller människans skicklighet i hantverk. Den lärde betraktaren uppfattade för oss idag dolda moraliska och religiösa budskap, korrespondenser och analogier. En dödskafe var en påminnelse om vår dödlighet och en uppmaning till bot och bättring inför domedagen. En korall var inte bara en korall i vår vetenskapliga systematiska mening, utan en magisk och lyckobringande sten. Jfr. Sörlin, "Den museala naturen", i *Kunskapsarv och museum*, s. 118 f, Hooper – Greenhill, *Museums and the Shaping of knowledge*, s. 34 ff, samt Cavalli-Björkman – Nilsson, "Fåfångligheters fåfånglighet", i *Stilleben*. (Nationalmusei utställningskatalog 580), s. 139 ff.

3 Beckman, *Naturens Palats*, s. 40, Brusewitz, "Riksmuseet genom tiderna" i *Naturen berättar*, s. 9, 16.

4 Ryggradsdjur, leddjur, blötdjur osv. I stora galleriet: Utländska däggdjur och skelettsamlingen. Målsättningen på Drottninggatan var att ge en systematisk framställning av djurriket. Platsbristen gjorde dock att många djur förvarades i kapprummet. Största delen fanns i glasskåp längst väggarna, medan de större djuren stod uppställda i galleriets mitt. Beckman, s. 220 ff.

5 Darwinismen gjorde att skillnaden mellan de olika ämnena mer kanske var empirisk än teoretisk; man försökte inordna och klassificera de olika objekten enligt olika utvecklingsskalor, från lågkultur till högkultur, ofta genom jämförande studier, där den västerländska kulturen betraktades som den mest utvecklade. Antropologi, arkeologi och folklorestik inordnades inom samma evolutionistiska ram. Darwin själv menade att hans teorier även inbegrep människan och illustrerade sina teorier med "primitiva folk" som maorier och eldsländare. Man ville hitta objektiva lagbundenheter som inom naturvetenskaperna. Sven Stolpe betecknade sig själv Darwinist och behandlade konst (ornamentik) i biologiska termer. Hallgren, *Från Darwinism till konst*, s. 8, 10.

6 Dioramor är arrangemang av "djur i sin miljö" mot en illusoriskt målad bakgrund. De två "biologiska museerna" i Stockholm (Djurgården) och Uppsala, som skapades av Gustav Kolthoff under förra sekelskiftet och är oförändrade, utgör relikter präglade av denna natursyn. De kan också betraktas som en del i konstruktionen av en nationell identitet ("den svenska naturen från nord till syd"). För en genomgång av dioramats historia, utbredning och funktion 1880-1950, se Wonders, *Habitat Dioramas – Illusions of Wilderness in Museums of Natural History* (Uppsala 1993).

vecklingslinje från de "lägsta" djuren.⁷ Från 1965 började en del tematiska och ibland problematiserande utställningar produceras. Dessa uttryckte liksom dioramorna ett slags helhetstänkande, vilket både var en protest mot, och komplement till, uppställningarna av olika arter.⁸

Sedan ombyggnaden 1992 har den gamla upplysta och systematiska karaktären helt försvunnit.⁹ Borta är de långa raderna av uppstoppade djur och skelett i systematisk ordning. Rummen har mörklagts och dramatiserats; datorskärmar, interaktion och hands- on blandas med plastmodeller men även med mer traditionella dioramor med uppstoppade djur. Sedan denna transformering är riksmuseet ett av de mest välbesökta attraktionerna i landet¹⁰, mycket tack vare "Cosmonova", som visar spektakulära naturfilmer i omvälvande mega-format, och den målinriktade marknadsföringen mot barnfamiljer. Vid mina besök noterar jag att många besöker museet i huvudsak för att "gå på bio".¹¹ De utställningar jag analyserar är alla från 1990-talet, och den senaste och största, "Natur i Sverige" öppnades etappvis 2002-3. Här kommer jag att gå in på "41/2 miljarder år – livets och jordens historia", "Den sinnrika kroppen", samt "Natur i Sverige".

Frågor

Både i den vetenskapliga analysen av verkligheten och historien, och i våra tolkningar av de populärkulturella presentationerna av dessa tolkningar finns våra historiskt och kulturellt varierande värderingar och föreställningar. Ett övertydligt exempel kan man beskåda i entrén till Biologiska museet på Djurgården i Stockholm: Den uppstoppade björnhonan är monterad upprätt på två bakben med en björnunge på höften och den andra i "handen". Här har sekelskiftets normer om kvinnas roll och uppgift anlagts på naturen som i sin tur riskerar bli en moralisk bild av "det naturliga." Beställarens och montörens kulturella kontext och föreställningsvärld har format de döda björnarnas kroppar till en presentation som snarare berättar om denna än om björnens liv, oavsett om det var humoristiskt menat eller inte.

Senare tids genus- och kulturforskning har visat att även moderna naturfilmen anpassar sina berättelser efter stereotypa könsroller¹², vilket gör att man kan ställa frågor om vilket kön som beskrivs i aktiva/passiva termer, vilket kön som finns på vilken plats, gömd eller skymd, upphöjd eller nedsänkt? Vilka beteckningar de får och vilka berättelse de inordnas i. Exkluderas exempelvis "bisexualitet" som enligt flera forskare är relativt vanligt, men vilket osynliggjorts både i vetenskap och naturfilmer?¹³

7 Beckman, *Naturens palats*, s. 224f, Brusewitz, "Riksmuseet genom tiderna", i *Naturen berättar*, s. 32.

8 Förändringarna var också ett resultat av en omorganisering: 1965 skildes museet från vetenskapsakademien, och det organiserades i en forskningsavdelning och en museiavdelning. Gustavsson, Bengt, "En riktig entreprenör bakom succén Cosmonova", i *Sunt förnuft*, nr 7 1994, s. 29.

9 Utställningarna med dess kultur – och vetenskapshistorisk intressanta miljöer var i stort sätt oförändrade från tillkomsten till inpå 1980-talet. Sundlin, "Riksmuseet – ett förlorat kulturlandskap?", i *Kulturmiljövård* nr 6 1993, s. 60.

10 Florin, "Med bion i taket kom besökarna – och vinsten", *Veckans affärer* nr 6 1994, s. 28-30.

11 Cosmonova är en 760 kvadratmeter stor omniteater/omnimaxteater med det största existerande bildformatet, sexkanalers ljudsystem samt digital planetarieprojektor som kan animera alla kända galaxer, planeter och stjärnbilder. Kristina Hallman, chef sedan 2002, karaktäriserar förändringarna som en utveckling från systematik och uppstoppade djur, via gestaltande utställningar, till upplevelseutställningar. Isaksson, "Mycket att ta tag i för Riksmuseets nya chef", i *DIK- forum* nr 9 2002

12 Ganetz, "Skogens konung och djurens konung i TV. Natur, kultur och genus i naturfilm", i *Nordicom Information* nr 1 2004.

13 För forskning om djurs diversifierade sexualitet och sociala praktiker hänvisar Ganetz (ibid, s. 4) till den amerikanske biologen Bruce Bagemihl, som menar att det länge varit tabu inom forskningen att nämna sådant, att man på senare tid erkänt det, men tolkat exempelvis samkönat sex som "misstag", eftersom det inte passar in i den förhärskande evolutionsteorin. Andra referenser är zoologen Paul Vasey.

Men värderingar och föreställningar gäller inte bara genus, utan överhuvudtaget uppfattningar om verklighetens ordning. Från början utgick jag från vad man kan kalla ett miljöperspektiv, och i ett sådant blir det exempelvis intressant att fråga sig varför gränsen mellan natur och människa/kultur framställs som så stark, när man å andra sidan hävdar att det inte finns någon gräns. I exempelvis ekologins idéhistoria kan man uttyda en konflikt mellan synen på människan som del av naturen och en *forskningspraktik* som inte behandlar henne som sådan, särskilt inte den vita västerländska människan.¹⁴

Jag ställer således följande frågor

- Hur (re)produceras natur/kultur – dikotomin och vilka olika uttryck tar den sig?
- Hur förstås/presenteras människan och människans plats i naturen?
- Vilka berättelser berättar utställningarna och vilka traditioner vilar de på? Exempelvis
- upplysningens stora framstegsberättelse kontra undergångsberättelsen, kampen för överlevnad?
- Hur behandlas och gestaltas miljöproblematiken? Har ekologiska synsätt slagit igenom och
- hur kommer det i så fall till uttryck?
- Hur kommer värderingar om normalitet till uttryck? Reproduceras eller
- dekonstrueras stereotyper?

Min metod kan beskrivas som att jag söker ordnande principer, semiotiska system och dualismer i utställningen.

4 ½ miljarder år – jordens och livets historia

I den äldre typen av naturhistoriska museer visades mineral för sig, botanik för sig o.s.v. i systematisk ordning. I de flesta av museets samtida utställningar har föremål från alla museets avdelningar fått samarbeta, i detta fall för att genom effektiv iscensättning kunna berätta en totalhistoria om "jordens och livets historia". Här är det således de riktigt stora naturhistoriska dragen som gestaltas, med start i Big Bang och med den geologiska tidsuppdeleningen Devon, Karbon, Perm, Trias, Jura, Krita osv. som ordnande princip. Den naturvetenskapliga "stora berättelsen" om jordens och livets uppkomst – som idag ersatt den religiösa skapelseberättelsen – beskrivs genom pedagogiska modeller och korta texter. Det geologiska ursprunget, rubricerat "Jordens inre", gestaltas med hjälp av ljus teknik: I ett stämningsfullt dunkel lyser glödhet lava som rinner nedför bergsväggen. En plastisk karta över världen visar de känsliga gränserna mellan kontinentalplattorna, markerade med små röda lampor. Museets mineral-samling, ges i ett urval sin kontext i "Hur bildas berggrunden"? Kvarts, skiffer, marmor osv. lyfts fram som små konstverk i effektiv belysning. Modeller visar hur bergarter bildas och omvandlas. Jag fascinerar över kontinenternas utveckling och förflyttning, som ständigt pågår, alltifrån jättekontinenten Pangea. "Bevis" finns i form av fossiler.

Under rubriken "Livets uppkomst" är budskapet att alla organismer är släkt med varandra och delas upp i organismer utan cellkärna (bakterier och arkebakterier) och med cellkärna (alla andra). Från detta stammar det återkommande temat "stamträd"; "Djurens stamträd", "Växternas stamträd", "Fiskarnas stamträd", "De landlevande ryggradsdjurens stamträd", "Däggdjurens stamträd", likadant utformade och strukturerade efter nämnda tidsuppdelning. Varje epok och stamträd exemplifieras av ett utdött djur i sin tänkta miljö.

Besökarnas uppmärksamhet dras främst till de stora dinosaurieskeletten och dinosauriemodellerna, som dominerar rummet. Tyrannosaurus Rex, det största landrovdjuret, ikonerna för

14 Jfr Worster, *De ekologiska idéernas historia* (1996).

den skräckinjagande, fascinerande och obegripliga urtiden, finns representerad, dels som stor modell, dels i form av ett äkta kranium i en monter. Här märks fortfarande publikens intresse för det avvikande, ovanliga, ovanligt stora, liksom ”ben från jättar” i det förmoderna museet (av vilka många var ben från valar och dinosaurier). De illusoriskt gjorda, gigantiska insekterna från Trias-tiden verkar i samma anda. En mindre konstgjord dinosaurie ligger och sover och rör på sig lite oroligt i sömnen till barnens förtjusning.

Här finns de berättelser som återfinns i övriga utställningar och på Cosmonova; *Naturen som föränderlig* och det *naturliga urvalet* som huvudsaklig motor i denna förändring.

Hur uppkom fyrfota djur? Klimatet blev torrare. Vattnen på land var ibland uttorkade. För grodfiskarna blev det viktigt, att kunna kräla över torra land för att hitta nytt vatten och därmed undvika uttorkning. Den med bästa ”benen” var snabbast och bäst på att överleva. Bra ben gick i arv till nästa generation, som därför kunde krypa ännu bättre.

Men här finns även undergångsberättelsen i form av den något undandömda texten *Stora utdöenden: livet går, livet kommer*. Orsakerna till utdöenden benämns antingen vara ”utomjordiska”: nedslag av meteoriter, ökning av solens värmestrålning, ökning av kosmisk strålning, eller ”inomjordiska”: havsytan sjunker snabbt, vulkanutbrott, klimatförändringar. Fem stora utdöenden namnges, varav det mellan krita och tertiär, då dinosaurierna försvann, är det senaste, förmodligen orsakat av ”ett våldsamt meteoritnedslag”.¹⁵

En annan ordnande princip är *Nationen*. Vid tre montrar innehållande fossiler med texten ”Sverige under trias, jura, krita”, kan man reflektera över hur nationen blir referensram även i förhistorisk tid. Även på kartan över Pangea beskrivs var ”Sverige” låg, eller ”Dinosaurier i Sverige”. Frånvaron av en problematisering av ”Sverige” såsom varande en historisk konstruktion gör att föreställningen om nationen som något essentiellt och av naturen givet förstärks, vilket går hand i hand med övriga stora museers ofta nationskonstruerande verksamhet. Å andra sidan skall den pedagogiska poängen erkännas.

De övriga två salarna presenterar däggdjurens utveckling under Tertiär och Kvartär, i form av dioramor med tidiga elefantdjur, små hästar och lämlar, ullhårig noshörning, flodhästar i Themsen, ett gigantiskt skelett av mammut, samt modeller av fem tidiga människoliknande arter.¹⁶ De tecken som lyfts fram som relevanta för ”människolikhet” är hjärnstorlek, användande av redskap, föda, grad av upprätt gång, samt brukande av eld, varför neandertalmänniskan betecknas som ”Istidens människa, den första europén”.¹⁷ Hästens utveckling får illustrera evolution genom anpassning. Tidslinjer, diagram samt rumsdisposition ökar känslan av hur kort vår tid på jorden överhuvudtaget har varit i relation till de väldiga tidsrymderna.

Frånvaron av människan och ”kulturen”

Till skillnad från den klassiska bilden av ”the evolution of man” sätts inte Homo sapiens som ”kronan på verket”, som utvecklingens högsta mål, utan utesluts. ”Homo Erectus” och Neanderthalaren med sitt spjut, enligt stereotypen ”man the hunter – women the gatherer”, bildar tillsammans med ett skelett av en utdöd jättehjort utställningens slutpunkt. I ”Däggdjurens stamträd”, är människan inte heller inkluderad; primaterna representeras av en apa.

Även om detta kan betraktas som korrekt i ett totalhistoriskt perspektiv, så är exkluderingen av människan problematisk då vår art på ett minimum av tid har satt väldigt stora spår,

15 Men det största inträffade under mitten och slutet av Perm, då minst 90 procent av alla havslevande djur och de flesta på land dog ut.

16 Australopithecus ararensis, Homo Habilis, Australopithecus boisei, Homo erectus, Neandertalmänniskan

17 ”Denna art var vanlig under istiden. Därefter försvinner hon snabbt och lämnar plats för vår egen art, den nutida människan, Homo sapiens. Hjärnan var större än vår. Den låga och långa skallen hade kraftiga ögonbrynsbågar. Hon tillverkade verktyg av sten, handyxor, skrapor och hackor. Skelettet liknande vårt, men var kraftigare.”

t.o.m. i själva den grundläggande geologi, vilken utställningen vill förmedla kunskap om. Speciellt sedan industrialiseringen, har människan genom tekniken omvandlat så mycket av både jordens yta och jordens inre (olja, mineral, slutförvaring av kärnavfall osv.) att det ter sig problematiskt att inte anlägga perspektiv på oss själva.¹⁸ Under rubriken "Stora utdöenden" belyses inte den senaste tidens stora utdöenden, och den snabbhet varmed de sker, är orsakade av människan.

Visuellt ger således vandringen genom de tre salarna intrycket av att efter naturens "färdigutveckling" föddes människan och därmed "kulturen", som tillhör en annan slags historia, bortom dessa tre salar. Ett tankeexperiment enligt dekonstruktivistisk metod; att synliggöra och upphäva en dikotomi genom att byta ett element eller tecken mot ett annat, oväntat¹⁹, synliggör problematiken: Om "Homo Sapiens" skulle inkluderas, hur skulle hon då ha framställts? Antagligen som stenåldersmänniska i ett kargt landskap gnidandes på något skinnstycke eller liknande, i stil med framställningen av neandertalarmannen med sitt spjut eller Homo Erectus i sin dunkla grotta. Vi skulle ha svårt att föreställa oss ett diorama med en adlig interiör från 1700-talets Paris, då vi i vårt omedvetna hänför sistnämnda till "kultur" och förstnämnda till "natur". Inte heller en ingenjör i färd med att borra efter olja skulle passa in i våra på förhand fastställda bilder och kategorier. På detta sätt synliggörs gränsen mellan natur och kultur i utställningen.²⁰

En välvillig blick kan å andra sidan också lyfta fram utställningens icke-antropocentrism: genom att inte ge "människan" någon plats i livets och jordens historia kan en existentiell reflektion över vår arts minimala tid på jorden väckas.²¹

Den sinnrika människan

Den mänskliga kroppen hänvisas till den rumsligt separerade utställningen "Den sinnrika människan – en utställning som tar pulsen på dig", till vilken inträde sker genom en öppen mun i ett stort huvud (bild), i vilket man kan gå upp för en trappa för att studera hjärnan. Där får vi veta att "din hjärna är elektrisk" och via en dataskärm kan man "lyssna till hjärnans signaler". Ljus- och ljudvågor, dataskärmar och annan teknik ger intrycket av elektricitet och kroppen som en uppsättning maskinella funktioner.

Alla utställningsväggar är varmt rödfärgade och har en dunkel och "mystisk" belysning. Detta kan betraktas som en ansats att göra biologi och naturvetenskap mer "sinnlig", att försöka tona ner alla tekniska detaljer, dataskärmar för interaktiva experiment och plastmodeller, eller/och att spegla kroppens inre, dunkla och varma atmosfär.

Utställningstexterna, genomlysta av ett varmt, gult ljus, kompletteras av pedagogiskt enkla illustrationer i textskyltarna. Så får vi exempelvis i avdelningen "våra sinnen" informativt och enkelt veta hur våra sinnen fungerar inom ramarna för den moderna naturvetenskapliga diskursen. Det finns ingen diskussion om sinnen i historisk eller kulturell kontext, om sinnenas kulturella/religiösa/sociala betingning.

18 Jfr McNeil, *Something new under the sun. An environmental history of the twentieth century*. (2000).

19 Alvesson – Skoldberg, *Tolkning och reflektion – vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*, s. 254 ff.

20 På en utställning på museet Moesgård i Århus, Danmark för ett par år sedan illustrerades "människans utveckling" på ett ironiskt sätt med feta människor i mysdress framför TV:n och chipsskålen på bordet som slutdiorama. Detta kanske är ett ovanligt exempel, men man kan också lägga märke till att det är människor med ett i Bourdieus termer arbetarklassshabitus som beskrivs, i enlighet med den gamla mallen att framställa "folket", d.v.s. bönder och arbetare, samt exotiska folkslag, mer än det forskande manliga överklasssubjektet. Detta är också ett exempel på en slags degenerationsberättelse om människans förfall, som funnits under hela moderniteten i olika former (och även tidigare, ex guldåldersmyten), men som framför allt kommit till uttryck i 1900-talets olika hälsokampanjer.

21 I stil med filosofen Georg Henrik von Wrights ord om att i ett kosmiskt perspektiv är vi bara en pipa snus, *Vetenskapen och förnuftet*, s. 151.

I interaktiva stationer testas kroppsliga funktioner såsom blodtryck, EKG, styrka, syn och reaktionsförmåga. Utställningens mittaxel domineras av två stora modeller: en gigantisk bröstkorg och längre ner ett hjärta som blinkar av olika smålampor, för att illustrera hjärtats retledningssystem. I bröstkorgens ”för” står ett silverskelett i naturlig storlek, vars leder går att röra på.

Förförståelse: kroppens sociologi och idéhistoria

Min förförståelse, kroppens idéhistoria och sociologi, går i korthet ut på att kroppen och dess framställning i och med den moderna medicinen, upplysningsprojektet och industrialismen framväxt disciplinerats, ”civiliserats”, individualiserats, isolerats, rationaliserats och hygieniserats bort från sjukdom, åldrande, död, kontakt med jord, växter och djur, och andra organiska processer.²² Klyftan mellan det vi börjar kalla ”natur” och ”kultur” växte sig allt större ju mer vi avgränsade oss från jorden, både begreppsligt, ideologiskt (vetenskapens discipliner, och inom vetenskapliga och andra elit- diskurser) och materiellt, i arbetet. Brukarlandskapet att vara i och *med* förvandlades till ett pittoreskt eller storslaget fritidslandskap att betitta och konsumera²³.

Den vetenskapliga medicinska diskursen tog under 1700-talet alltmer över kyrkans och magins tolkningsföreträdare av kroppen, vilken mer kom att betraktas som ett sinnrikt biologiskt maskineri än som ett stycke förgänglig, men ändå helig eller magisk, materia. Den (döda) kroppen blev under moderniteten snarare ett objekt för vetenskap än en fråga om religion.²⁴

Med vetenskapens specialisering hänvisades kroppen alltmer till studier separata från övrig naturhistoria och naturvetenskap; den medicinska vetenskapen. Detta korresponderar med att de anatomiska preparaten – organ i sprit, skelett, foster osv. – börjar förflyttas från de naturhistoriska samlingarna, till de medicinska.²⁵ Här är det också värt att påpeka att 1803 års katalog över riksmuseet inkluderade människan som en del av naturens system –*före* Darwin; under kategorin ”Mammalia och Aves; ”Homo” fanns 34 foster och missfoster samt 3 mumier (!),²⁶ och i 1818 års inventering omtalas ”Praeparater och åtskilliga delar av olika Djurklasser”, till vilka räknas ”36 kranier, ett skelett av apa, ett dito av hund, 2 skelett av människofoster, en ”huggtand av Mammut”..²⁷ Den vanliga uppfattningen är ju att människan börjar ses som en del av djurriket först *efter* Darwin, men på detta ”materiella klassifikationsplan” eller ”visuella kommunikationsplan”, som museets utställningsordning utgör, kan vi alltså se en motsatt rörelse: människan flyttas ur naturens system, bort från betraktarens blickar.

I takt med samlingarnas växande i växelverkan med vetenskapernas ökande specialisering, blev människokroppen föremål för separata studier, i separata rum och separata institutioner, med en utveckling av en annorlunda terminologi. Detta bidrog också till en förstärkt dikotomi mellan människa och övrig natur. Vid riksmuseet finns forskningsfälten botanik, geologi, paleontologi och zoologi, och i kategorin och forskningsfältet ”vertebratzoologi”, som stude-
rar ”rygggradsdjuren, d.v.s.. däggdjur, fåglar, groddjur, kräldjur och fiskar”, ingår inte männi-

22 Adjektiven refererar till Foucaults, Norbert Elias, Bachtins teorier användning av begreppen. Se även Ekenstam, *Kroppens idéhistoria*, s. 20 f, 47, 128, 336 ff, 347.

23 Frykman – Löfgren, *Den kultiverade människan*, s. 52-56, 69, 73.

24 Johannisson, *Medicinens öga*, s. 15, 18, 54, Foucault, *The Birth of the Clinic*, s. 45 ff och Larsson, *Kroppens rationalisering*, s. 65.

25 De naturhistoriska ämnena tillhörde från början den medicinska fakulteten. Löwgren, *Naturalieabinet i Sverige*, s. 158. I både Lund och Uppsala var anatomisalen integrerad i samma hus som de naturhistoriska samlingarna, och i anatomisalens tak kunde man se specimens från både djur och människor (83, 157, 164). Svenska läkaresällskapet grundas 1807 och Karolinska institutet 1810. Vetenskapsakademin överlät 1848 sina medicinska böcker till Karolinska institutet – kanske då även delar av samlingarna överläts?

26 *Naturhistoriska riksmuseets historia* (1916), s. 12.

27 *Naturhistoriska riksmuseets historia* (1916), s. 20

skan. Även om det börjar dyka upp integreringar i formuleringar av nya "forskningsteman" som "Naturmiljö och människa", ekosystem och arthistoria"²⁸, så ligger grunden i forskningens traditionella indelningar kvar.

Vilken bild ges då av kroppen i denna utställning? Den öppna eller den slutna, den groteska²⁹, organiska eller den "disciplinerade", den åldrande, dödliga, eller den unga, fasta? Den "normala" (manlig, vit, slank) kroppen? Dominerar fortfarande maskinmetaforen som rotmetafor? På vilka sätt yttrar sig dikotomin kultur/natur?

Från autentiskt material till plast och den döda kroppens betydelseförskjutning

I jämförelse med äldre utställningsformer är den största kontrasten att allting är konstgjort. Här syns inga riktiga skelett eller organ i spritbehållare; de har förpassats ner till magasinen. Dels kan detta förklaras av risken för explosion, avdunstning av sprit och risken för slitage, dels för att modeller i klara färger och hårda material på ett mer pedagogiskt sätt åskådliggör biologin. Men det kan också finnas en annan, mer djupt liggande orsak: den moderna kroppsdisciplinerade, hygieniska människans rädsla för kroppens organiska processer, som indikerar döden. Den autentiska, döda kroppen är för skrämmande och ohygienisk för att visas. Kanske är man också rädd för att människor skulle reagera negativt kring ett sådant förfarande. När obducenten Günther von Hagen ställde ut preparerade lik i olika genomskärningar och andra varianter i Mannheim 1998 (av människor som donerat sina kroppar) följde en våldsam reaktion i media. Kritiker betecknade det hela som "perverst". Utställningen har sedan dess turnerat runt i Europa.³⁰

I 1600 och 1700-talens anatomiska teatrar var skelett och preparerade lik vanliga inslag. Dessa hade dubbla uppgifter, dels att undervisa, dels att vara förgänglighetssymboler. Uppställda i olika poser kunde skeletten bära skyltar med moraliska deviser som påminde om död, bot och bättring.³¹

Idag vill vi inte bli påmind om vår egen dödlighet. Således har skelettet genomgått en betydelseförskjutning – det gestaltar ej längre "memento mori" – minns att du skall dö – utan gestaltar istället i upplysningens anda hur snillrikt och "sinnrikt" en människa är uppbyggd.

Utställningens silverglänsande, "fräcka" skelett med de svarta kablarna som gör skelettets leder rörliga, ger intrycket av oorganisk robot (se bild).

Som idéhistorikern Karin Johannisson skriver så började organen i de anatomiska illustrationerna under 1800-talet delas upp i separata, enskilda sfärer, tagna ur sin "groteska" kroppsliga kontext.³² Detta sätt att presentera kroppens inre lever fortfarande kvar i utställningens bilder och modeller, t. ex i presentationen av "ögat", där det på de genomlysta skyltarna presenteras skolboksaktigt. I en stor plastmodell är ögat frilagt, klarblått, och perfekt utan brist-

28 Ny presentation av "forskning och samlingar" på hemsidan 05-02-04

29 Jag använder den ryske litteraturvetaren Michail Bachtins uttryck "den groteska, öppna kroppen", som han använder för att karaktärisera den förmoderna kroppen, som inkorporerade liv och död, i kontrast till "den moderna kroppen," som är sluten, fullbordad, avgränsad, icke blandad, en kropp som "liksom renats från födelsens och utvecklingens slagg". *Rabelais och skrottets historia*, 35, 39, 59 f, 316, 354.

30 *Natur och Vetenskap* 4/1998, s. 60 ff.

31 På en 1700-talsbild från Leydens anatomiska teater syns skelett och preparat av människor och uppstoppade djur. Impey – Macgregor, *The Origins of Museums*, bild 63, Ariès, *Images of Man and Death*, bild 284, s. 199 (Leyden 1610), Weimarck, *Akademi och anatomi*, s. 99, Löwgren, *Naturaliekabinett i Sverige*, s. 157: Rudbeck om sin anatomiska teater i Uppsala: "Här uti finnas åtskillige sceleta naturalia och artificialia, en Menniskohud, en Mumia eller Balsameradt Menniskiokropp..." Jag vill hävda att de anatomiska teatrarne kan räknas som en del av museiväsendets framväxt i sin egenskap av offentliga läroinstitutioner, där det visades preparat av både människa och djur.

32 Jfr Johannisson, *Kroppens tunna skal*, s. 44, 46: "Den helt rationaliserade kroppen träder fram, inte relaterad till någonting utanför sig själv, utan förvandlad till ett kunskapsinstrument inneslutet i vetenskapens språk, svävande som egendomliga, alienerade skulpturer i en absolut vit rymd har kroppens delar blivit generaliserbara objekt."

ningar. Denna "atomism" kan dock också förstås som en del i kunskapens tillväxt: från helheten till delarna, och idag till de allra minsta beståndsdelarna. På en datorskärm kan man vrida och vända på en "autentisk" manskropp, i genomskärning, vilken genom sin blandning av autenticitet och virtuell hygienisering knappast inte blir en "grotesk" kroppslig kontext men dock ett steg bort från den atomistiska presentationen.

Kroppen som maskin – om metaforers roll

Med den moderna vetenskapens framväxt och industrialiseringen blev maskinen rotmetafor för kroppen. Metaforer strukturerar språket och tankeprocessen och påverkar vårt sätt att tänka och handla, och en rotmetafor är en metafor som ligger under och styr hela diskurser.³³ Metaforerna är som Deborah Lupton menar "viktiga lingvistiska val", som avslöjar djupa sociala föreställningar. Liksom bildmässiga representationer kan de betraktas som politiska och därför viktiga att analysera.³⁴ Maskinmetaforen finns i uttryck som *förbränna, ladda batterierna, tanka, ur gängorna, bygga, tvättbräda, kroppens larmsystem, renovera, reservdelar, nerver som stål, bomber, rattar, kullagerfabrik (om muskulös mage), gå ner i varv, hålla ångan uppe, kroppens kemiska fabrik, reparationssystem, trimma, utsliten växellåda (om höftled), ringrostig...*³⁵. I utställningen är nervcellerna *kroppens elektriska system*....dosen av signalsubstans fungerar som *gaspedal och broms*, stressen betecknas som *gaspådraget*, och när du lyfter något blir din kropp en *lyftkran*. Vi får veta att vårt hjärta är elektriskt och att impulserna går genom ett *kabelsystem* av nerver ut i hjärtmuskeln. Pacemakern beskrivs som en *farthållare*. Musklerna karaktäriseras som *biologiska kraftmaskiner*.

Metaforen fungerar på så sätt att de framhäver en aspekt av det den beskriver, men att den därmed också döljer andra aspekter. I detta fall framhävs kroppens mekaniska egenskaper medan de organiska, förgängliga, "öppna" egenskaperna helt osynliggörs. Maskinen är (ofta) ett slutet system utan öppningar mot eller förbindelser med omvärlden.³⁶ En maskin dör aldrig utan går att reparera med reservdelar, och när den någon gång slutar att fungera och/eller kasseras så genomgår den inte den förmultningsprocess som den moderna människan med hjälp av olika metoder söker undvika.³⁷ Intressant är här också att det finns en tradition av att framställa människokroppen som maskin, medan andra organismer inte lika ofta framställs med hjälp av denna metaforik, trots den cartesianska traditionen att beskriva djur som själlösa maskiner.

Även i modellerna framställs kroppen som mer "elektrisk" och torr, än som organisk, köttig, vätskefylld; i avdelningen hjärnan betonas hjärnans "elektriskhet" med blippande ljud- och ljussignaler, och i den stora plastmodellen av hjärtat blinkar små elektriska lampor.

Människor, djur och natur

Människans kropp jämförs i visa fall med djurs: På avdelningen "Lyssna på olika hjärtan", kan man lyssna till hjärttonerna hos olika däggdjur. Här representeras människan av en medelålders/äldre vit mans huvud, jämte elefant och ekorre. Det åskådliggörs att olika djur har olika tänder via konstgjorda huvuden av krokodil, zebra och björn med uppspärrade käftar, men när människans tänder visas görs det på en dataskärm bredvid. Samma sak på avdel-

33 Lakoff – Johnsson, *Metaphors we live by*, s. 3 f. Alvsson – Sköldberg, *Tolkning och reflektion*, s. 143 f.

34 Lupton, *Medicine as Culture*, s. 78.

35 Resultat från min undersökning av kroppsmetaforer i populärpress som var en delstudie i uppsatsen *Döden, kroppen och moderniteten – en studie av dödens visuella uttryck i samhällshistorisk kontext*. Sociologiska institutionen, Uppsala 1999.

36 Maskinen kräver ofta energi utifrån, och kan på det sättet inte sägas vara ett slutet system, men den interagerar inte på samma sätt med omgivningen som en organism.

37 Genom tekniker som kremering, balsamering, nedfrysning osv.

ningen "hjärnan", där den mänskliga hjärnan visas separerat från djurens,³⁸ och "synen" mm. Människan jämförs med djuren men jämförs inte. Människokroppen blir någon slags anomaly mellan natur och kultur. Ett konstgjort människohuvud med uppspärrad mun *bredvid* de andra djurhuvudena på väggen skulle verka absurt. Å andra sidan utgör ju själva ingången ett stort mänskligt huvud, vilket kan tolkas som lika absurt och i Bachtinsk mening groteskt och "karnevaliskt". Jag tolkar det som en (postmodern) reaktion på modernitetens stela presentationssätt, en anpassning till den leka lär-pedagogik som delvis hämtat inspiration från nöjesfältens strukturer.

I modern tid har det inte varit vanligt att ställa samman mänskliga skelett med djurskelett, vilket var vanligt i 1500-, 1600- och 1700-talens anatomiska teatrar, och även exempelvis i Göteborgs naturhistoriska museum under 1800-tal och tidigt 1900-tal³⁹. Därför kan jämförelsen med andra djur ses som ett tecken på förändring. Dock kvarstår separeringen, och vi liknas mer vid maskiner än vid organismer. Det är framför allt signifikativt att människan inte presenteras i dioramor i sitt "habitat" eller "ekologiska sammanhang" så som många av de andra djuren gör i övriga utställningar. Människan är det anatomiska kroppen och inte den interagerande/ekologiska kroppen.

Kön, klass, etnicitet, ålder

Normen för den ideala kroppen har i både vetenskapens och konstens bilder varit den *västerländske vita mannen*, sedd genom antikens och *klassicismens* idealmått. Oftast den unga, men även den åldrade manskroppen. Leonardo da Vincis man inskriven i en cirkel och kvadrat är ett utmärkt exempel.⁴⁰

Detta ideal har länge varit framträdande inom den anatomiska illustrationen och på museerna, och det kommer även till uttryck i denna utställning, i form av den manliga ekorchén, d.v.s.. "muskelmannen". Framställningen av kvinnan lutar sig också på en gammal ikonografi: Ett stort softat foto av en ung, leende, naken mor med ett spädbarn vid bröstet, som tydligt refererar till den kristna bildtraditionen med madonnan och barnet. Denna syftar till att undervisa om amningens välsignande egenskaper för immunförsvaret och för bindningen mellan mor och barn ("...Ett ...hormon förstärker bindningen mellan mor och barn"). Bilden är del av den vetenskapliga bildtradition som framställer kvinnokroppen endast i samband med reproduktion och graviditet,⁴¹ och som genom bildval och färg också kan sägas romantisera denna. Huruvida det spelar någon roll för "bindningen" om det är en biologisk förälder, man eller en kvinna som håller i och tar hand om barnet, debatteras inte.

Det finns en mall för den normala kroppen i de senaste decenniernas vetenskapliga illustration: den smärta, vita, icke-funktionshindrade kroppen, av båda kön, implicit heterosexuella utan erotiska laddningar eller dödssymbolik, men ofta "en av varje ras", liksom i de pedagogiska böcker om kroppen, som vänder sig till barn. "Så funkade det – kroppen" av Joe Kaufman från 1976 är ett gott exempel.⁴² I denna ikonografi ingår som ovan diskuterat kroppen som maskin, inte bara i text utan också i bild.⁴³

38 "Hjärnor i olika former" visar ett podium med tre uppstoppade djur; rovfågel, grävling, hare, samt deras (konstgjorda) hjärnor bredvid.

39 Se utställningsplaner i *Göteborgs museum 1861-1911*,¹ och Jägerskiöld., *Naturhistoriska Museet i Slottsskogen – dess historia, byggnad, inredning och invigning*. Göteborg 1924.

40 Om manskroppen som norm i konst och vetenskap, se Sidén, "Människokroppen som ideal och avvikelse", i *Kroppen. Konst och vetenskap*. Nationalmusei utställningskatalog nr 642, 2005.

41 Jfr Åhrén Snickare, "Kroppar av vax. Modeller och preparat i konst och vetenskap", i *Kroppen, konst och vetenskap*, s. 193.s

42 Detta kommer undersökas närmare i avhandlingen. På *Natural History Museum i London* (den mest besökta attraktionen i London), finns slående exempel. I deras Human Biology- utställning, som har ungefär samma koncept som Den sinnrika människan, finns en monter med en naken man, en kvinna, en flicka och en pojke, alla kritvita. Titeln lyder "Before and after puberty". Längst fram står mannen och pojken, pojken i självsäker

Postmoderna tecken men...

Våren 2005 öppnade utställningen "Kroppen – konst och vetenskap" på Nationalmuseum. Här ges tillfälle att studera det som under lång tid slängts in i vetenskapens och museernas dolda magasin; hermafroditer, skelett och 1800- talets spektakulära vaxkabinett. Bland annat får vi se några preparat av den typ som tidigare visades i riksmuseets samlingar. Detta intresse för det av moderniteten förträngda, vilket också kan spåras i kroppskonsten från 90-talet och framåt, kan ses som en reaktion mot "den hygieniska kulturen"⁴⁴. Den sinnrika kroppen är ett postmodern tecken mest till formen. Bara det faktum att man går in i utställningen genom en stor mun och låter sig "uppslukas", som på ett tivolis "lustiga huset", pekar bort från det tysta, högaktningfulla, och hela utställningsrummet inbjuder till spring och lek. Under hela 1800- och 1900-talet har museer sökt att distansera sig från folknöjen såsom kringresande tivolin och nöjesparker,⁴⁵ men nu ser man ingen motsättning mellan detta och folkupplysning. Även de pedagogiska modeller som används närmar sig nöjeshallarnas estetik; i stationen "Mata Mats" kan man med hjälp av olika knappar föra en "flipperkula" genom Mats kropp, med olika spärrar för svalg, magmun, tarm, bukspottkörtel och ändtarm. Stationen "testa din armstyrka", för tankarna till nöjesfältens styrkemätningar.⁴⁶ Men om vi undantar de öppningar mot omvärlden som sinnena beskriver, framställs kroppen på det hela taget som en *sluten funktionell mekanism som varken påverkas av eller påverkar omgivningen*, eller som åldras.⁴⁷ Det sätt den är påverkbar är genom individuella handlingar: negativt genom rökning och alkohol (varnande bild på en skrumplever och en förkolnad lunga, se bild), positivt genom att träna upp sin kropp ("Att röra på sig är både nyttigt och roligt" bredvid bild av löpare och idrottande flicka) och att genom andningsövningar och koncentration ta kontroll över bl.a. stress ("Lär dig styra din kropp", "Ta kontroll över kroppen").⁴⁸ Den döda kropp som tidigare undervisade om livet, är liksom i det omgivande samhället utesluten.

Natur i Sverige

Överblick

Med den sextaggige älgturen som inledande ikon under skylten "Natur i Sverige", samt "utställningen sponsras av Sveaskog"⁴⁹ leds besökaren in i den yngsta och största utställningen. Med nationen som grundläggande princip och ram presenteras den populära megafaunan älg, björn, tjäder, rådjur, varg, lodjur, räv, järv, duvhök, ugglor, i konstfulla och "naturtrogna" dioramor. Varje diorama förklaras av elektroniska textskärmar infogade i konstgjorda stubbar, där man själv kan trycka fram olika delar av texten, och texternas genomgående berättelse är "det naturliga urvalet". Nästan varje text avslutas med variationer av meningen: "Ett sådant beteende/detta skeende kallar vi evolution genom naturligt

kontrapost med upprätt huvud, mannen bredbent och upprätt, medan kvinnan och flickan står bakom, kvinnan tittande ner och flickan med händerna på ryggen, "behagfullt" böjd nacke och ett tve tydigt leende.

43 Se exempelvis Barnard, *Den levande maskinen – en bok om människokroppen* (1982).

44 Läkaren Torsten Thunbergs karaktärisering av moderniteten och dess iver att integrera "samhällskroppens" alla delar i ett gemensamt hygieniskt projekt. Johannisson, *Kroppens tunna skal*, s. 232.

45 Jfr Bennet, *The Birth of the Museum*, s. 1-3, 24, 48.

46 Denna typ av interaktiva utställningar om kroppen fanns redan på 1970-talet, när t.ex. British Museum gjorde en "Human Biology"-utställning, även den med mycket interaktivitet, plastmodeller och genomlysta texter. Carlsson, Göran - Ågren, Per-Uno, *Utställningsspråk - Om utställningar för upplevelse och kunskap*.

47 Undantaget en serie bilder som visar hur bäckenet ser ut vid olika åldrar.

48 I gestaltningarna av de moraliserande budskapen syns paralleller till 1800-talens kringresande vaxkabinett. I dessa kunde man bland annat få skåda i vax modellerade naturtrogna exempel av "insidan av en supares mage", samt bakom skynken de hemska följderna av syfilis eller "självbefläckelse". *Ett kringresande vaxkabinett*, s. 12.

49 Som har tagits bort eller förminskats vid mitt besök maj 2005.

urval”.⁵⁰ Utställningens implicita syfte är alltså således att lyfta fram den neodarwinistiska teoribyggnaden om det naturliga urvalet som ostridbara fakta.

Vid närmare påsyn finns det en balans mot den mindre djurvärlden och dess osynliga liv, exempelvis i form av en gigantisk myrstack att träda in i, och fokus på de döda trädens betydelse för hotade arter och ”den biologiska mångfalden”; ”I en levande skog måste det finnas döda träd”.

Naturlig eld

I utställningens centrum finns avdelningen ”Skogen brinner”, och här förmedlas budskapet att eld är något gott, genom eld skapas nytt liv. Eld betecknas som något ”naturligt”, vilket stämmer överens med den nya ekologin, som betonar kaos och förändring, snarare än stabilitet och balans. Synen på skogsbränder som något som måste bekämpas och hejdas, har ersatts av biologisk mångfald- perspektivet: ”Att skogen brinner är naturligt. Flera växter och djur gynnas...”. Begreppet naturligt associeras med det positivt laddade ”gynnas”, mot bakgrund av den idag universaliserande diskursen om biologisk mångfald. Att skogen inte brinner genom människans ingripande, blir då det onaturliga, och människans handling blir återigen tecken för icke-natur. Det naturliga är biologisk mångfald, och inte enskilda individers intressen (oavsett art). Antropocentrism och individualism får sig en törn men reflektioner över att uppfattningen om bränder styrs av perspektiv, intressen och värderingar som tidsligt och rumsligt skiljer sig åt är frånvarande.

Den ekologiska tankegången om naturen som ”kretslopp” och ”näringsväv” kommer, dock inte framträdande, in i två texter och ett minidiorama under rubriken ”Naturens väv”, där vi får se en mård som jagar en ekorre, en död ekorre⁵¹ på vilken ”vackra skalbaggar” – dödgrävare, vandrar, samt en mus som knaprar på ett älghorn. Budskapet är att alla organismer lever av varandra och ingår i en stor näringsväv, vars element benämns som växter, växtätare, rovdjur och nedbrytare. ”Nedbrytarna” – svampar, bakterier, insekter – ges positiva konnotationer i texten genom att lyfta fram dem som viktiga delar i väven. Om inte döda växter och djur tas hand om nedbrytarna, skulle de ligga travade i naturen.

Om döden under moderniteten varit frånvarande och tabubelagd, både i samhället och på museerna, skulle man kunna säga att ekologin på ett sätt för in döden och förruttnelsen i utställningarna igen. På Natural History museum i London, där en hel utställning tillägnas ekologitemat, får vi se en hares väg till död, upplösning och återgående till jorden.⁵²

Dödens nödvändighet kommer också till uttryck i texten ”Levande död ved” där död ved i skogen lyfts fram som en nödvändig förutsättning för många hotade arter. ”I en levande skog måste det finnas död ved!” Den döda granens nedbrytningsprocess på 50 år beskrivs och det osynliga mikrolivet synliggörs i det uppförstorade ”kvalstret i barret”, som beskriver hur barret efter att ha fälts efter hand blir ihålligt; ett kvalser flyttar in, lägger ägg, och ungens utveckling inne barret kan ta två år. Människans del i detta gestaltas dock inte utan nämns kort i slutet av en text som ”I detta stora, sammansatta kretslopp deltar också du och jag”.

Kulturens frånvaro

Fotografier med förklarande texter beskriver olika former av skogs- och växtregioner i Sverige. Ingen bild beskriver skogsavverkningens landskap. Sveriges natur beskrivs som en rad Bruno Liljefors – tavlor, befriad från konventionella tecken för mänsklig kultur. Inga hus, vägar, eller kalhyggen syns i dioramornas bakgrunder, med undantag av ”fågelbordet”, där ett

50 Ett uttryck för att zooekologin till fullo antagit den neodarwinistiska teoribyggnaden.

51 eller snarare en död ekorre som till skillnad från de andra också gestaltas vara död!

52 mars 2004.

trivsamt liten stuga, inbäddad i mjuk julbonads- snö, skymtar fram i den målade bakgrundskulis- sen, samt ett diorama med igelkottar vid en gammaldags husknut.⁵³

De ”kulturella spår” som är närvarande har således passerat ett kriterium som bygger dels på hur mycket de kan anknyta till det förra sekelskiftets diorama- tradition, som i sin tur bygger på en nationalromantisk natursyn och estetik.

Inga får, kor, katter, höns eller hundar finns i Sveriges natur, vilket kan förklaras med den traditionella gränsen mellan det vilda och det tama, där boskapsdjur eller husdjur såsom tama i Mary Douglas termer blir en slags anomali mellan natur och kultur. Således är det ovanligt att vi får se sådana slags djur i uppstoppat eller annat skick på naturhistoriska museer.⁵⁴ Naturen blir ”den vilda naturen”, vilket även gäller växtriket.

Människan kommer in som aktör i *slutet* av en del texter såsom den jägare som reducerat stammen genom jakt under olika tidsperioder, men hon synliggörs inte. Det är den populära megafaunan i vackra positioner mot en nationalromantisk fond som dominerar blickfånget, medan berättelsen om det naturliga urvalet dominerar texterna, och överskuggar de mindre berättelserna om ekologiska sammanhang.

En föränderlig natur

Berättelsen om *naturen som föränderlig* är liksom i 4 ½ miljarder år väsentlig men inte visuellt synliggjord. Dess ständiga upprepning kan förstås i kontrast mot en trögrörlig ”folklig”, men även akademisk uppfattning om naturen som det statiska och kulturen som det föränderliga.⁵⁵ I början av utställningen får vi genom tre minidioramor med rubriken ”Sverige växer fram” (återigen nationen som naturliggjord referenspunkt) veta att ”Vetenskapen lär oss en sak, naturen är i ständig förändring”(...) ”En gång kommer vårt område återigen täckas av is”....”om tiotusen år kommer norra Europa att åter täckas av landis. Riksmuseet, Stockholm och andra städer ligger krossade under isen.” Dioramat visar ”Sverige” för 16 000 år sedan, med mammut och isbjörn, för 11 000 år sedan, med visent och uroxe, samt för 7000 år sedan med varmt klimat. Ett större diorama med vildren visar Sverige för 13 000 år sedan då värmetiden gick mot sitt slut, och ”de värmeälskande arterna missgynnades”. Återigen det naturliga urvalet, här triggat av klimatförändringar, som motor i naturens förändring. Tre gånger upprepas sedan på olika ställen i utställningen ”vetenskapen lär oss en viktig sak. Naturen är ständigt föränderlig. Det du ser i Sveriges natur idag, det du ser i denna utställning, är ett ögonblick i tiden.” Detta kan också ses som en upplösning av föreställningen om ”Sveriges natur” som något essentiellt, men genom sin textbaserings förlorar det under det essentiella intryck av ”Sveriges natur” som utställningens dioramor ger. Och inte heller här framställs människan som någon faktor i förändringen.

Frånvaron av människan och de av människan manipulerade djuren och växterna ger intrycket av att människan överhuvudtaget inte har något att göra med eller har någon del i naturens storslagna föränderlighet. Hur skulle man exempelvis förstå och förklara det naturliga urvalet vad gäller koavel, broileruppfödning eller provrörsbefrukting? Ett diorama med en ko

53 ”Kulturlandskapet” representeras av några foton av en betad strandäng och dess blommor. Under rubriken ”Havets strandängar” beskrivs kossornas bete som förutsättning för vadarfåglar och flyttfåglar. I presentation av ringmärkning finns fångstnät och ringar.

54 Höns har jag dock sett på Naturhistoriska museet i Göteborg. Den berömda hunden Pompe som stod i riksmuseets entré under stor del av 1900-talet hade ett ”kuriosavärde” i egenskap av att ha påståtts ha bitit tronarvingen. I 1904 års katalog stod en häst tillhörande hertig Fredrik Adolf i stora galleriet, innehållande utländska däggdjur och skelettsamlingen.

55 Denna trögrörliga uppfattning finns inte minst inom kultur – och samhällsvetenskaper. Men det har exempelvis också visat sig att biologistuderande har svårt att anamma den nuvarande vetenskapliga icke-essentialistiska synen på djurarter. Rotkirch, Anna, ”Naturligtvis? Moderskap, essentialism och evolutionsteori”, i Kvinnoforskning nr 3 2003.

i ett högteknologiskt stall där en veterinär just är i färd med att inseminera sperma från noga utvald tjur skulle vara en intressant brytning med stereotypen "Sveriges natur".

Detta benämns i den evolutionsbiologiska diskursen som "*artificiellt urval*", som enligt Darwin (1871) ingår i det naturliga urvalet. Kanske skulle man då förstå människan genom begreppet samevolution: att människan liksom många andra djurarter lever i parasitära eller på andra sätt beroendeförhållanden till andra djur, att domesticerandet av djuren innebär en anpassning till en miljö, i vilken djuren är en del. Denna del av diskursen kommer dock sällan eller aldrig fram i populärvetenskapliga presentationer av naturen, och denna frånvaro skulle vara intressant att analysera vidare.⁵⁶

Sveriges farligaste djur?

I slutet av utställningen får besökaren genom att trycka på en knapp med texten *Sveriges farligaste djur* veta att detta är getingen. På andra utställningar, t. ex. Naturhistoriska i Göteborg och natur- avdelningen på Uplandsmuseet, kan man under samma text öppna en lucka eller liknande där man kan se sig själv i en spegel. I Riksmuseets värld är getingen således farligare än människan, men man kan också tolka det som att människan inte förstås som ett djur. Naturligtvis avses det farligaste djuren för människan, enligt en antropocentrisk ordning.

Natur i Sverige med genusglasögon

Älgen

Den sextaggiga hanen öppnar som förväntad kulturell ikon för Sveriges natur utställningen. Som Donna Haraway påpekat framställs nästan alltid hanen som normen för hur djuret i fråga ser ut. Genom att exempelvis framställa de uppstoppade djuren i små "kärnfamiljer", med hanen i spetsen, bildas en norm för hur en "naturlig" familj skall se ut. När en art skall presenteras genom ett exemplar, framställs oftast en hankropp. Patriarkatet naturliggörs.⁵⁷

En kanske naiv invändning mot en sådan analys är att man väljer den kropp som är störst, och med mest "ornament"⁵⁸, om man betraktar djuren som estetiska och/eller spektakulära njutningsobjekt. Då har könet ingen betydelse men många djurarter, speciellt bland megafaunan, är skapade så att de spermieproducerande ofta är större och mer ornamenterade än de äggcellsproducerande.⁵⁹ Jag slår dock inte fast någon av dessa förklaringar, men återkommer till temat längre fram.

I montern bakom älgdjuren finns montern "en älgko med sin kalv."

Textmässigt presenteras varje art av megafaunan först med berättelse som refererar till händelsen/situationen inne i dioramat. Språket är här enkelt, lättbegripligt, och ibland med en

56 I Nationalencyklopedin under "evolution" hänvisas man vidare: "Beträffande av människan kontrollerad evolution, se "husdjursavel" och "växtförädling". I evolutionsteorin passar således människan, eller snarare människans handlingar i samspel med övrig natur, inte riktigt in. Under rubriken "Husdjursavel" nämns att "avelsarbetet leder till en bestående förbättring av husdjuren", med mjölkavkastning och köttvikt som exempel, och "Denna ökning är bestående såvida inte vi själva, eller naturen, börjar arbeta i motsatt riktning." Naturen framställs således återigen som en från människan extern kraft. Begreppet "samevolution" finns i samma artikel som "evolution", och exemplifieras då med blommorna och deras pollinatörer.

57 Haraway, "Teddy Bear Patriarchy...", *Primate Visions. Gender, Race and Nature in the world of modern science*.

58 Jag använder här ornament i konstnärlig mening. Det är ett också vanligt begrepp inom biologin när man talar om sexuell selektion.

59 Den lexikala definitionen av kön (NE 1993) är att honan är den som producerar den största och mest "kostsamma" könszellen: äggcellen, medan hanen producerar den mindre och mer rörliga könszellen spermien. Undantag från mönstret att hanen utvecklar ornament och kroppsstorlek finns hos ett antal vadarter samt hos kantnålsfiskar där honan är större och mer ornamenterad.

poetisk ton, som förstärks med det pedagogiska greppet ”frasriktigt radfall”. Ett exempel på inledning:

Novembers bleka ljus
I ett järngrått novemberdis
strövar en älgko med sin kalv
dröjande genom myrskogen.
De söker bete.

Ko och kalv
Kon vakar oroligt över sin kalv.
Genom finstilt uppmärksamhet
håller de ständig kontakt –
ett ögonkast, en svag doft
buren av en vindil
och registrerad av en nos
hyperkänslig för just älgars dofter.
Med ett lågt gnyende läte
Lockar hon på kalven

Varpå följer en beskrivning av ”bete och vila” och ett ”bryskt farväl” när kon i maj-juni ”stöter bort fjolårskalven”, som dock i det längsta försöker hålla sig kvar hos *modern*. Under rubriken ”Var är tjuren?” förmedlas att ”älgkon går ensam med kalvarna”, och att ko och tjur bara träffas tillfälligt under brunsten i september-oktober: ”Endast en dag är kon mottaglig – mötet blir kort och intensivt.” Kon blir här en passiv mottagare. Sedan följer en utsaga som är återkommande i många av de övriga artbeskrivningarna:

”Tjuren deltar därför aldrig i vården av ungarna.
Detta är vanligt hos däggdjuren
och gäller även björn, vildsvin och igelkott
som också visas i utställningen.
Men hos några arter tar hanen del
i vården av ungarna, till exempel
räv och varg.”

I många av texterna betonas det på samma sätt att den vanligaste ordningen bland däggdjuren är att honan själv tar hand om ungarna, medan hanen är frånvarande. Denna ständiga upprepning kan tolkas som en legitimering av en könsmaktsordning; att det bakom upprepningarna finns ett budskap om det normala och ett ”minsann”. Men man kan alternativt uttolka att tjurens frånvaro lyfts fram med utgångspunkt i att det någonstans har formulerats som ett problem, eftersom det överhuvudtaget tas upp, i termer som belyser tjurens frånvaro. Den avslutande meningen innebär också ett ”men” som pekar på att det finns arter där hanen ”tar del”, om än det bara anges som ”några”, och inte ”många”.

Efter varje berättande text följer ”artfakta” under rubrikerna *Livsmiljö, Föda, Fortplantning, Vanor, Bestånd*. Under rubriken ”Bestånd”, som liksom i övriga diorama- texter kommer sist i textmassan, kommer människan in som en avgörande faktor för älgens utbredning (jakt, skydd, jordbrukslandskapets framväxt och modernt skogsbruk).

Björn

Vi ser den uppstoppade björnen gräva ett ide inför vintern. Vi får veta att det är en hane, som under den aktiva rubriken ”Gräva ide” beskrivs som ”stark”, medan honan under rubriken ”Hemtrevligt” är ”noga med inredningen” (”åtminstone om hon är dräktig och kommer att

föda under vintern”). Under rubriken ”Ensamstående mor” återkommer temat om att ”honan vårdar ensam ungarna”. ”Sönerna vandrar oftast långväga, flera hundra kilometer, medan döttrarna slår sig ner nära moderns hemområde.”

Tecknet ”mor” återkommer flera gånger men hanen betecknas däremot aldrig som ”far”, antagligen eftersom han inte beter sig ”faderligt”; i denna text dödar han ungar under de på varandra följande rubrikerna ”Barnamord!” och ”Tungt moderskap”. Vi får veta att hanen kan döda ungarna om han är brunstig, så att honan åter kommer i brunst och kan para sig; ”den vanligaste dödsorsaken under ungarnas fyra första år är att bli dödad av en hane (...) kan hon skydda ungarna”? Det är dock självreflexivt intressant att jag antog att nästföljande rubrik; ”Slipad taktik”, åsyftade hanen, men den åsyftar honan: genom att para sig med flera hanar kan hon skydda ungarna, eftersom hanen då inte vet om det är hans ungar eller inte: ”Ju fler hanar hon parat sig med desto fler hanar tvekar att döda hennes ungar”. Ungarna i en och samma kull kan ha olika fäder. Den monogama och oskuldfulla normen kan sägas utmanad, men notera också att djuren, vilket även gäller i utställningen i stort, bara antas para sig i reproduktivt syfte, i tvåkönande situationer, och att båda betecknas med det moraliskt laddade ”promiskuösa”. Det betonas att honan bara parar sig för att skydda ungarna.

Människan kommer mönsterenligt in sist under ”bestånd” i meningen ”Björnen förintades nästan helt under 1800-talet genom hård jakt”. Efter återhämtning under 1900-talet, finns idag 1500 individer.”

Positionering av könen: Hanen uppsträckt framför, honan bakom

Vi ser två råbockar, ”båda sextaggare”, i förgrunden, vända mot varandra. I bakgrunden ser vi en hona, till synes iakttagande hanarna, gömd i snåren. Liksom i många av övriga texter inleds berättelsen med hanar som på något sätt är aktiva (björnen, räven, tjädern..), och aktiviteten är oftast mer eller mindre direkt knuten till den sexuella reproduktionen inom ramen för berättelsen om det naturliga urvalet.⁶⁰ Delrubrikerna *Vem är starkast?; Den ene viker; Vapenskrammel räcker; Sista utvägen – strid!* markerar dramatik och aktion, och metaforen ”vapenskrammel” anknyter till den maskulint laddade föremålsvärlden, för igenkänning och identifikation.

Är det ett dominerande mönster att hanarna står i centrum och/eller långt fram i bilden? Det återfinns också hos kronhjorten, som också illustrerar brunsten med en brölande hane, samt i utställningen *Polartrakterna*, där den gigantiska sjöelefanten – också i ”vrålände” position, markerad med en spotlight, flankeras av den mycket mindre, skuggade honan (som tittar ”dumt” på en fiskmås) med unge.⁶¹ Här kan man också reflektera över att de framställts som en kärnfamilj trots textens berättelse om att ”hanarna har harem på upp till femtio honor.” ”Harem” för med sig kulturella konnotationer till en man med makt över och sexuell tillgång till många kvinnor i ”Orienten”. Ändå används det som etablerat vetenskapligt begrepp. Varför skulle man inte lika gärna kunna säga att honan lever tillsammans med och delar hanen med många andra honor?

60 Montern med uttern inleder dock: ”Som vore hon ett med vattnet skjuter hon fram som en torped: snabb, precis, överumplande – utterhonan fiskar.” ”Nötskrikan och eken” inleds med en aktiv hona som ”målmedvetet och utan tvekan hoppar (...) fram på snön”. Huvudpoängerna här är att skrikan har visuellt minne och att hamstring är ett exempel på anpassning till ett hårt klimat, samt att eken sprids med skrikans gömmande av ekollon.

61 Sjöelefanten är en av de djurarter som har störst storleksskillnad mellan könen, vilket (ännu) förklaras av dess könsroller, d.v.s. beteende i samband med reproduktion: ju mer jämställda i vårdnaden av ungarna en art är, ju mer lika i storlek. Sjöelefanten bryr sig inte om sina ungar alls, därmed skillnaden i storlek. Hos sjöhästen är honan mycket större än hanen, eftersom han bär äggen och har en lägre reproduktionstakt än honan. Jfr Holmberg, *Vetenskap på gränsen*, s. 215-217.

Tjädern

Vi ser ett diorama med en "lekplats" med spelande hanar och honor. En stor hane är centralt placerad och uppsträckt över två mindre "hukande" honor. Återigen betonas att dess beteende är en funktion av det naturliga urvalet. De inledande huvudrubrikerna "Tupparna slåss" och "Tuppen friar" gör tuppen till aktiv part i spelet om det naturliga urvalet (detta fall betecknat sexuellt urval). Det talas om "hårda duster", kamp, strid, styrka, och arv, där konkurrensen mellan hanarna om honorna är stor. Men i och med att "honan väljer" senare i texten blir honan en aktiv part. Tuppen blir fångad i sin sexualitet, men det rationella beslutet om reproduktion och evolution blir honans. Honan väljer den äldste och största tuppen därför att han har levt länge, vilket är ett tecken på "bra gener" och därmed "bra egenskaper" varav en är förmågan att "välja bra", och "därför väljer honor idag bra tuppar." Det är som om utvecklingen idag har nått sitt slutmål och tjädern har utvecklats färdigt till en riktig super-tjäder, där alla hanar är stora och gamla och honorna smarta.

Kräсна honor gör aktiva och smarta val av "bra kille"

Denna smarthet betonas ännu mer hos gråsparv, svala och blåmes där honan sägs göra ett "aktivt val" och ett "smart val", och hon "väljer noga".⁶² Honan blir en övervägande, aktivt väljande aktör, vilket för en sociolog kan tyckas motsäga betoningen vid räven att räven inte tänker utan handlar "automatiskt" (se nedan). Förmågan att välja skall förmodligen förstås som en genetiskt ärvd egenskap, liksom hos tjädern. Men *tänker* man inte när man gör ett "aktivt" eller "smart" val? Är det så att tecknet "tänka" är reserverat för människan? Enligt den sociobiologiska diskurs som utställningen implicit ansluter sig till⁶³, följer ju människan samma genetiska lagar som djuren, varför argumentationen blir ologisk. Troligen handlar det om en oflekterad men ständigt pågående reproduktion av gränsen mellan människa och djur⁶⁴, som här tar sin näring ur Descartes uppdelning mellan tänkande och kropp, kroppen som maskin och djur som själlösa (d.v.s. icke-tänkande) kroppar.

Mellanrubriken "honan väljer" återkommer gång på gång, liksom påståendet att hon (nu-förtiden) gör ett "bra" val. Det är alltså de "bra" valen som visas. De i sådana fall "dåliga" valen verkar inte förekomma, och ges ingen förklaring. Det återkommande tecknet "bra" döljer dessutom evolutionslärans ursprungliga(?) värdenneutralitet.

Räven

Utanför rävlyan med två vuxna och flera ungar inleds texten åter med en aktiv hane: "Här kommer rävhonan med en orrhöna till matvraken." Under rubriken "strävsam hane" skrivs återigen att hanens deltagande i vården av ungarna är ovanligt bland däggdjuren, och att andra sådana exempel är varg och fjällräv; "hos nästan alla arter av däggdjur tar honan ensam hand om ungarna..". Trots sin strävsamhet, monogami och deltagande betecknas han dock inte som "far".

Sorken förklaras vara stapelföda, men varför kommer då rävhonan med en orrhöna? Under rubriken "Kostnad – vinst" förklaras utifrån vad som kan betecknas som ett ekonomiskt rational choice – perspektiv, att varje transport kostar energi: "Att bära hem sork är billigt, men ger litet utbyte eftersom sorken är liten. Att växla till större byten, orre, tjäder, hare rådjurskid,

62 I gråsparvens fall den med störst "haklapp", i svalans fall den med längst stjärt, och i blåmesens fall den med "blå keps" ("snygg keps") eftersom dessa tecken står för, i gråsparvens fall, stark och dominant hane, bra bo-håll, försvar, bra kondition, få parasiter.

63 Enligt en jämförelse med analysen av olika beteendevetenskapliga diskurser i Crist, *Images of Animals. Antropomorphism and the Animal Mind*, s. 123ff.

64 Vilket Tora Holmberg nyligen pekat på i sin studie av beteendegenetik och näraliggande forskningsområden. *Vetenskap på gränsen* (2005)

blir därför mer lönsamt – kostnad avvägs mot vinst.” Dessa ekonomiska begrepp anses inom den sociobiologiska diskursen vara mer objektiva och mindre antropomorfiserande än andra.⁶⁵

Tänker räven?

Därefter ställs uppföljningsfrågan om räven tänker, om den kan räkna ut vad som är bäst att göra, vilken avfärdas med ett ”knappast”: ”Beteendet är troligen genetiskt styrt. Räven betar sig så automatiskt. Beteendet är ändamålsenligt. Individer som betett sig så i tidigare generationer har överlevt och förökat sig bättre än andra. Egenskapen har ärvts av ungarna och efter flera generationer har allt fler rävar fått egenskapen. Därför betar sig rävar så idag. Ett sådant skeende kallar vi evolution genom naturligt urval.”⁶⁶

Förmågan att ”räkna ut” ställs mot ”genetiskt styrt” som genom närheten i texten får samma betydelse som ”automatiskt”, vilket i sin tur för tankarna till behaviorismen och den cartesianska filosofin om djur och kroppar som maskiner (automater). Således får den gamla automat- tanken genom genetiken ett nytt innehåll; generna blir de kausala mekanismer som styr den själlöse (icke-tänkande) djurkroppen per automatik. ”Troligen” inrymmer dock ett mått av osäkerhet.

Genen, inte individen

Under den avslutande rubriken ”mor och dotter” berättas det om hur och varför ”dottern” ibland stannar hemma, om det är ont om revir. Varför stanna hemma, när ”alla organismer i naturen har en stark drift att föröka sig”? Återigen är det generna och inte individen som står i centrum; genom att hjälpa till att föda upp småsyskon hjälper hon till att sprida sina egna gener; hon har 50 % av sina gener gemensamma med ungarna.

Genom att tala om ”alla organismer” är det oundvikligt att inte också tala om människan. Har vi en stark drift att föröka oss? Förklaras då vi som inte har denna drift på samma sätt som i exemplet ovan?

Det viktigaste i livet framställs som reproduktion, men till skillnad från vad som ofta brukar behandlas inom människovetenskaperna, har individerna här ingen som helst betydelse, utan fungerar endast som bärare av de betydelsefulla generna. Är det också det som legitimerar dödandet och uppstoppandet av de individuella kropparna i detta sammanhang? Individerna som också ofta används som biologisk begrepp för separata organismer, blir endast representanter för en viss art och en viss uppsättning gener, ett typexemplar. Till skillnad från de kulturhistoriska museerna, och i de systematiska utställningarna, i vilka insamlarkontexten betraktas som viktig, får man aldrig reda på var de uppstoppade individerna kommer ifrån.

Dock finns legitimerandet av detta uppstoppande mycket djupare rotat än i en gencentrerad diskurs..

Den skabbiga räven: avvikelse och normalitet

I en av montrarna syns en avvikare från de vackra och perfekta djuren; en delvis hårlös och tilltufsad räv. I sin analys av The African Hall på Natural History museum i New York påpekar Donna Haraway att man i insamlandet av djuren letade efter de stora och praktfulla exemplaren. De tufsiga, skabbiga eller på annat sätt mindre tilltalande djuren ratades.⁶⁷ Ett undantag i utställningen är alltså denna räv. Men texten ger efterhand avvikelser sin förklaring i enlighet med den genomgående berättelsen om det naturliga urvalet:

65 Crist, *Images of animals..*, s 133f.

66 Denna invändning kanske också har att göra med den ”folkliga” benämningen ”den listige räven”, som tar sig fram överallt, passar på, och iakttar, inte minst hönsgräden.

67 Haraway, ”Teddy Bear Patriarchy..” i *Primate Visions*, s. 30, x

(.....)

Tålig eller dålig

”Skabben finns ännu i Sverige,
Men räven är nu mindre känslig.
Orsaken är att de individer
Som var mest tåliga mot skabb
Är de som överlevt angreppen.
De med dålig motståndskraft dog snabbt bort.

Naturligt urval

Genom detta urval har räven anpassats till en ny miljöfaktor.
Ett sådant skeende kallar vi evolution genom naturligt urval.”

Men så kommer en kanske oväntad vändning som gör skabben till handlande aktör:

Snabb, snabbare, sämst
”Samtidigt sker troligen ett urval även bland skabbdjuret.
De mest aggressiva typerna tog snabbt död på sina offer –
så snabbt att skabben inte först
hann sprida sig till nya rävar.
Denna typ dog därför ut.
Mildare skabbtyper har större chans att sprida sig
och därmed överleva,
då de inte snabbt dödar offret.”

Naturligt urval – igen!
Åter ett exempel på naturligt urval.
Skabben anpassas till sin miljö,
där en viktig faktor är hur ofta rävarna träffar på varandra.
Detta är en del av förklaring till att räven nu bättre klarar skabben
och att därmed skabben finns kvar.”

.....

Den lätta tonen likställer räven och skabben som två organismformer eller genbärare som ingår i ett neutralt överlevnadsspel, utan någon ”hierarkisering av annanhet” (förutom i själva ordningsformen). All gammal form av antropomorfisering och individualisering är som bortblåst. ”Snabb, snabbare, sämst” bryter med en vulgäruppfattning av evolutionsteorin, där den logiska följden av snabbare skulle varit att snabbast är bäst.

Texten kan jämföras med poeten Lennart Sjögrens dikt ”En räv med skabb”, som till motivet är slående lik montern men som präglas av en svart och krass natursyn, genom den darwinistiska tankefigur som präglar alla hans texter.

Du som tror på en lycklig värld
ge dig tid en stund stanna
hos räven – den skabbitne.

Du skall se hur den ormligt vrider sig
och biter sitt eget kött
du skall se ett stort sår där förut
var en kropp.

Och skabbens ägg öppnar sig
och de gläds en stund åt sitt nyvaknande
så som allt levande gör

i det brinnande såret har de
sitt goda bo.

Frågan är
hur skall vi orka följa rävens färd
till sin långsamma och sönderrivna dö
utan att få ett ansikte av trä.

Långt före medeltidens spanska stövlar
dog djur så här
och de skall dö så här
och folk skall dö så här
och deras död skall vara mättad av plåga.

Bäst har de småleende och de i själen blinda
sämst har räven i sin utdragna död
och allra sämst
har skabben som dör i brist på räv.⁶⁸

Likheten ligger inte bara i motivet, utan också i den oväntade vändningen på slutet, som i Sjögrens fall inte bra handlar om att lyfta fram skabben som subjekt utan också som icke-monster.

Utställningens sekelskiftesestetik med sin dunkla eller friska grönhets och pittoreska scener kontrasteras här med evolutionens och dödens likgiltiga och skräckinjagande blindhet, och med det operfekta, eller om man så vill, abnorma, djuret, men det abnorma blir här till en normalitet i ett evolutionistiskt perspektiv.

Jag kommer i min avhandling utveckla tanken om "Naturen som den andre", utifrån en idé om att det finns en hierarkisering av varelser och objekt i vår omvärld som delas kulturellt men som skiljer sig åt beroende på intresse och kunskap. Järven liksom skabben är exempel på djur som har varit lågt värderade i Sverige. I moderna naturfilmer sker ofta en "omvärdering" av tidigare föraktade djur såsom ormar, spindlar, vargar osv i termer av "överlevare" eller "effektiv anpassning".⁶⁹ Så görs också av järven i utställningstexten: Det frågas om huruvida järven är blodtörstig, om den dödar vilt i överskott, eftersom den inte äter upp allt? Nej, den hamstrar byten, vilket är en effektiv anpassning till en miljö där födan är knapp. Den är skicklig klättrare, en lättfotad jägare. Visuellt framställs den dock mindre smickrande i ett dött träd med ett helt renben i käken. Textmässigt kan man dock dra slutsatsen att utställningen vill synliggöra och omvärdera, inom ramen för diskursen om urval genom effektiv anpassning. Denna värdering framstår paradoxalt nog som värderingsfri. En tydligare estetisk värdering hörs vid dioramat om vargarna, där vargens "körsång" beskrivs som "ödsligt och vackert. Mycket vackert".

Var är kuriosan?

Museihistoriker brukar oftast förpassa det vi idag kallar "kuriosa" till marginalerna i sin berättelse. Det anses vara en oväsentlig, och kanske pinsam del av ett museums eller akademis

68 Ur *I vattenfågels tid*, 1985, cit i Sjögren, Lennart, "Den absurda möjligheten", i Ellenius, Allan, Brummer, Hans Henrik (red), *Naturen som livsrum. Ekologiska perspektiv i modern litteratur och bildkonst*, s. 84f.

Sjögren angående i vilken mening människan står utanför naturen som iakttagare; "Rovfågeln hugger inte henne. Från stadsamhällets utgångspunkt reduceras lätt naturen till en ganska idyllisk kuliss som vi umgås med på söndagssätt. Så gott som alltid är vi väl garderade från sådant som kan ge oss smärtsamma upplevelser. Vi vänder bort ögonen om så behövs."

69 I t. ex. David Attenboroughs senaste serie "Däggdjurens liv" visas olika djur på temat "opportunisterna".

historia⁷⁰ Men jag vill snarare lyfta fram detta marginaliserade fenomen – och frånvaron av det – som något centralt. Vad betydde den? Vad betecknades/betecknas som kuriosa och varför? Om kuriosa idag betecknar ”det onormala”, vilken norm finns då för det normala? Det var runt sekelskiftet 1800 som det avvikande började utdefinieras från ”seriöst vetenskapliga” samlingar – vi minns exemplet ”tummen av ett sjörå” som försvann då.⁷¹ Idag betraktas framställningar av det abnorma som ovetenskapliga och populistiska. Under hela 1900-talet har det dock alltid funnits någon monter kvar som på ”publikens begäran” visat ett urval av det missbildade, avvikande och exotiska. Från min barndom minns jag fascinationen för de sammanväxta siamesiska tvillingarna i Göteborg, och dessa visas fortfarande, tillsammans med en tvåhövdad kyckling, torkade kräldjur odyl., i en monter med syfte att visa hur en ”gammaldags” utställning kunde gestalta sig.⁷²

På riksmuseet finns *en* rest kvar; kalven med två huvuden (vilken skänktes så sent 1941), i den mindre utställningen *Naturkabinettet*, som vill visa delar av de äldre samlingarna i ”gammal stil”. I en kort kommenterande text förklarar museet att:

...Människan har alltid fascinerats av missbildningar och i äldre, historiska naturaliesamlingar förekommer de ofta. Missbildningar förekommer hos ett flertal arter, även hos människan – tänk på siamesiska tvillingar. Kanske finns svaret i det befruktade ägget, den nya biologi som utvecklas idag med forskning om gener och DNA kan ge oss svaret på alla dessa frågor.⁷³

Visningen legitimeras således genom att försöka belysa missbildningar på ett modernt vetenskapligt plan, att den nya tekniken skall lösa (eller ge svar på orsaken till?) abnormiteternas gåta, när de kanske egentligen finns kvar ”på publikens begäran”.⁷⁴

Man har ingen ambition att förstå den historiska och samtida fascinationen inför dessa ting, utan verkar vilja ta avstånd från sin historia. Det som hamnar utanför klassifikationssystemen blir anomalier som inte passar in, och idag faller de således ännu mer ut än under 1800-talet. Men varför döljs det som klassas som onormalt eller a-typiskt, när också det kan betraktas som en del av naturen, eller genom exempelvis miljögifter, en konsekvens av ”kulturen”? – eller snarare, för att undvika en reproduktion av dualismen, en del av den verklighet som ständigt påverkas av människan såväl som av andra varelser, och där det finns, inte bara en mångfald arter, utan också en mångfald av morfologi och beteenden inom dessa?

70 Beckman (2000) nämner den inte, medan de äldre biografierna nämner den som en kuriös och för det vetenskapliga framstegets pinsam parantes. Sten Lindroth beskriver hur uppsatserna i ”patologisk anatomi, om missbildningar och monstra” fortfarande överskuggade den ”egentliga anatomen eller fysiologien.” i början av 1800-talet, och ger exemplen om rapportering av en piga med uthängande jättetunga, två krymplingar utan armar och ben, en manlig hermafrodit, samt att ”missbildade foster togs in då och då, gärna med drastiska ritningar; dessa monstra bidrog väl mindre än någonsin till Handlingarnas anseende.” *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia* II, s. 504f.

71 I instruktionerna 1799 skall intendent och uppsyningsmän kontrollera ”och vid handen gifwa om mot förmodan sig wid dess förwaltande några oordningar skulle sig insmyga. Wid Cabinettets rangerande har intendenten at för hvar Class följa de godkändaste Systemerna, och det så, at ingenstans Species af olika Classer och genera sammanblandas.” *Riksmuseets historia* 1916, s. 9. Insekter, kräftdjur ordnas efter ”Fabricii system”, mineralsamlingen var ordnad efter ”Cronstedts mineralogi”, s 11.

72 Under tecknet kuriosa kan vi i museisammanhang enligt min erfarenhet ofta finna 1. Missbildningar, 2. Det exotiska; föremål från främmande kulturer, 3. Föremål från myternas och sagornas värld, exempelvis sjöjungfrur, enhörningshorn, hydror (vilka tillverkades av kroppsdelar från olika djur).

73 Vid ett besök hösten/vintern 2000 stod kalven i kaphallen tillsammans med den stora hunden, som sägs ha bitit dåvarande kronprinsen (sedemera Gustav V). Men varför hunden bredvid den tvåhövdade kalven? Hunden blir i sammanhanget kuriös – inte bara eftersom han sägs att antastat en kunglighet – utan eftersom uppstoppade husdjur och sällskapsdjur förefaller vara tabu på de naturhistoriska museerna. En förklaring till det kan vara att husdjur och sällskapsdjur hamnar mellan kategorierna kultur och natur.

74 ”Då man i senare tid försökt ta bort de värsta abnormiteterna har publiken protesterat, ett fenomen som vi mött även i Naturhistoriska riksmuseet”. Löfquist och Valmet i *Svenska Museer* 1/1990.

Naturhistoriska i Göteborg avslöjar liknande förställningar och värderingar om ”kuriosa” och gamla tiders museer i besökarguiden över museet:

Naturaliekabinettet visar hur en naturhistorisk utställning kunde se ut för 150 år sedan, då man visade underligheter och kuriosa från naturen. Dagens museum sätter vetenskap och forskningsinformation högst, och samlar in materialet efter sitt vetenskapliga värde. Kanske inte lika spännande för besökaren. (...) De sammanväxta tvillingarna donerades till museet 1861 av en läkare i Göteborg. Tvillingarna föddes i början av 1800-talet. Modern överlevde till hög ålder.

”Naturaliekabinettet” ställs i kontrast mot ”dagens museum”, där vetenskapen sätts högst och materialet samlas in efter sitt vetenskapliga värde. ”Underligheter och kuriosa” frantas således vetenskapligt värde. Riksmuseet antar en liknade ironisk hållning till gamla tiders utställningar, men ger ändå sin framställning ett vetenskapligt värde i det att den nya biologin och genetiken nämns som svaret på abnormiteternas gåta.

Den ambivalenta hållningen i Göteborg – vi visar montern bara som exempel på hur utställningar kunde se ut förr men vi måste betona att den inte är vetenskaplig – kanske har sitt ursprung i att museet i brist på resurser inte har så mycket nytt och spännande att komma med, som Riksmuseet har? De sammanväxta tvillingarna kan tillsammans med valen än idag fungera som en symbol för museet, för att dra till sig publik. Detta yttrar sig i användandet av de siamesiska tvillingarna som ”ikon” i planskissen.⁷⁵

Den nya kuriosan?

Eftersom det som klassificeras som abnormt förpassas som ovetenskapligt – det finns hur mycket som helst i museernas magasin – måste andra objekt – utan att betecknas som kuriosa – fylla dess fascinerande och publikdragande funktion.

Att det fortfarande även från museets sida finns en fascination över det ”kuriösa” i meningen ovanliga, exklusiva och svårfångade, tar sig bl.a. uttryck i en monter med en jättebläckfisk från de allra djupaste haven i utställningen *Liv i vatten*, en gigant som påminner om en Alienvarelse från en annan värld. ”Ingen har sett en jättebläckfisk i sin rätta miljö” förklarar utställningstexten andäktigt.

Andra exempel är dinosaurieskeletten, som erhåller kuriosastatus genom sin storlek och monstrositet men kanske framför allt genom att inte finnas till längre. De fyller oss med bavan genom att vara ett slags mänsklighetens kollektiva memento mori.⁷⁶ Dock har de funnits så lång tid i museerna att de kanske inte längre har något överraskningsvärde och därmed inget kuriosavärde.⁷⁷

75 Den ambivalenta hållningen kommer även till uttryck i en museitjänstemans kommentar till en reporter om att det är förbjudet att fotografera de mänskliga fostren i magasinet, därför att det är ”oetiskt”. (Bellman, ”Museets dolda skatter”, i Göteborgs tidningen 980708). På riksmuseets hemsida finns en länk till bilder av Linnés historiska samlingar, till vilka finns kommentaren ”Bilder av foster och hela vuxna primater görs tillgängliga för vetenskapligt bruk. Det kan hända att bilderna uppfattas som stötande av känsliga personer. Som forskare och intendent med ansvar för dessa djur, vill vi framhålla att vi bevarar djuren med all respekt och med full förståelse för de etiska, kulturella och vetenskapliga värden de representerar.” <http://linnaeus.nrm.se/zool/madfrid.html> se

76 Det finns – sedan när? – en kulturellt etablerad metafor som talar om ”Jordens härskare” (tex på http://www.svt.se/inkop/dinosaurier/dig_deeper/experts.asp) i samband med diskurser om dinosaurierna i relation till människan, vilket skapar en slags identifikation med dessa forntidsödlor.

77 Man skulle kunna upprätta en skala eller diagram för mått av kuriositet där den stående axeln står för grad av monstrositet, och den andra axeln står för grad av vanlighet/bekantskap. I denna skulle vi kunna placera in alla objekt i vår omvärld och i sådana fall skulle en talgoxe exempelvis hamna mycket långt in i det vanliga och icke-monstruösa hörnet.

Ett objekt som skulle få många kuriositetspoäng i dag är den döda människokroppen. Det är i detta sammanhang signifikativt att utdefinierandet av kuriosan i tid korresponderar med en utlokalisering och begynnande tabuisering av den döda kroppen och med dödssymbolikens omvandling från det makabra till det abstrakta.

På Natural History Museum i London gick jag tillsammans med några doktorander runt bland "Human Biology – utställningens interaktiva stationer och endimensionella illustrationer, när vi plötsligt fick se en ryggmärg i sprit. En gammaldags stor spritburk, något gulnad, med en riktig ryggmärg, vilket fick något i gruppen att utbrista "Kolla vad äckligt"!

Kroppen i sig, i meningen autentiska anatomiska preparat, blir ovanlig, och därmed blir också "det gamla museet", i meningen organ och varelser i sprit, gamla skelett odyl. något kuriöst och abnormt. Den museala naturen har renats från det morfologiskt och beteendemässigt avvikande men också från den "öppna kroppen" och det organiska i sig.

Sammanfattning⁷⁸

I min analys styrdes jag först av vad man kan kalla ett miljöperspektiv, genom vilket jag implicit hävdade att människan och konventionella tecken för "kultur" måste infogas i dioramorna, för att synliggöra sambanden mellan natur och människa. Liksom stereotypa framställningar av "den andre", finns det stereotypa framställningar av naturen, och i den stereotypen ingår att den är rensad från kulturella spår. När jag påbörjande mina analyser år 2000⁷⁹ bekräftades min förförståelse till stor del. Visuellt framställs naturen som den vilda, "av människan orörda" naturen. Konventionella tecken för "kultur" infogas nästan aldrig i dioramorna. Människan presenteras som "den anatomiska människokroppen" i ett separat rum, i vilket maskinen fungerar rotmetafor. Den allt överskuggande berättelsen i utställningstexterna är det naturliga urvalet, medan ekologin får en mindre framträdande plats. Naturen beskrivs också som föränderlig, men människan presenteras ej som aktör i denna förändring. Miljöfrågan reduceras ofta till för varje art separata problem som kan lösas via olika separata åtgärder, och även om hot mot olika arter stundtals tas upp i texter, så görs det alltid *sist*, och gestaltas inte visuellt. Utifrån Lyotards tanke om framsteget som modernitetens övergripande metanarrativ är museet i sig ett uttryck för denna framstegsberättelse, d.v.s. upplysning, emancipation genom att utforska och tämja naturen, men idag rymmer museet både framstegsberättelser och undergångsberättelser. I den dominerande undergångsberättelsen är det dock inte människan själv som är orsak till undergång, utan "the Forces of Nature"; dinosauriernas utdöende och ännu tidigare livsformer statuerar exempel. Människan framstår som obetydlig i den väldiga geologiska utvecklingen. I utställningen "Expedition rymden" (2000–2004) är framstegsberättelsen om teknikens utveckling dominerande, men den följs av sin skugga undergångsberättelsen, som via hänvisning till Harry Martinssons epos "Aniara" lyfter ett varnande finger för människans hybris. En större förändring sker med utställningen Uppdrag: Klimat, som öppnade 2005. Här till slut finns människan med som aktör i naturens storskaliga förändringar.

Frånvaron av "det abnormalt", som förr visades på museer som fascinerande kuriosa, "naturens nycker", eller bevis på Guds vrede, förpassas som förmodern "ovetenskap" och spektakulärt publikfrieri. Men varför döljs det som klassas som onormalt, när också det kan betraktas som en del av den verklighet som ständigt påverkas av människan (exempelvis genom miljögifter) såväl som av andra varelser och fenomen? Verkligheten/världen passas såle-

78 I denna sammanfattning inkluderas även implicit/explicit permanenta utställningar jag ej tidigare behandlat i texten: Liv i vatten; Polartrakterna, Expedition Rymden (till 23/8 2004), Uppdrag: Klimat, (öppnad september 2004), Cosmonova: Delfiner, Australien, Korallernas värld, Lejon i Kalahari, Forces of Nature, Nilen – ett flodäventyr.

79 I ett examensarbete i museologi; "Museernas gränser" (2001), analyserade jag alla Stockholms större museer samt Naturhistoriska museet i Göteborg.

des in i en kategoriserande, normerande och exkluderande ram, vilket även gäller uteslutande av gestaltningar av sådant beteende som inte anses typisk/naturligt/normalt, med "bisexualitet" som paradexemplet.

I dioramorna framträder kända könsmonster: De stora och på olika sätt uppsträckta hanarna framför, honorna bakom, hanen först, honan sist. Hanarna inleder aktivt texterna, medan honorna framför allt får rollen som de som "aktivt", "smart" eller "noga" väljer hane i spelet om det naturliga urvalet. Djurens aktiviteter får dock inte förstås med begreppet "tänker", vilket jag tolkar som en reproduktion av Descartes uppdelning mellan kroppen som maskin skilt från tänkandet och djuren som icke-tänkande (själlösa) maskiner. D.v.s. en reproduktion av den kropp/själ- dualism som korresponderar med vår gamla vanliga människa/djur dikotomi.

Referenser

- Ariès, Philippe. *Images of man and Death*. Cambridge, Mass. Harvard University Press, London 1985.
- Bachtin, Michail, *Rabelais och skrottets historia. François Rabelais verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*. Anthropos 1991 (1965).
- Beckman, Jenny, *Naturens palats. Nybyggnad, vetenskap och utställning vid Naturhistoriska riksmuseet 1866 – 1925* (Diss). Atlantis, Stockholm 1999.
- Bellman, RA, "Museets dolda skatter" i Göteborgs tidningen 980708.
- Bennett, Tony, *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics*, Routledge, London 1995.
- Brusewitz, "Riksmuseet genom tiderna" i Engström, Kjell (red.), *Naturen berättar – utveckling och forskning vid Naturhistoriska riksmuseet*, Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm 1989.
- Carlsson, Göran – Ågren, Per Uno, *Utställningsspråk – Om utställningar för upplevelse och kunskap*, Prisma, Stockholm 1982.
- Crist, Eileen, *Images of Animals. Anthropomorphism and the Animal Mind*. Temple University Press, Philadelphia 2000 (1999).
- Douglas, Mary, *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*. Nya Doxa, Nora 1997 (1966).
- Edström, Per Simon, "Spåren av vaxkabinettet", i *Ett resande vaxkabinett*, Statens historiska museums utställningskatalog nr 328, Stockholm 1999.
- Engström, Kjell (red.), *Naturen berättar. Utveckling och forskning vid Naturhistoriska riksmuseet*. 1989
- Ekenstam, Claes, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdaning i Sverige 1700–1950*. Gidlund 1993.
- Elias, Norbert, *Sedernas historia. Del 1 av Norbert Elias civilisationsteori*. Atlantis, Stockholm 1989 (1939)
- Elias, Norbert, *Från svärdet till plikten. Samhällets förvandlingar. Del 2 av Norbert Elias civilisationsteori*. Atlantis, Stockholm 1989 (1939)
- Florin, Maja, "Med bion i taket kom besökarna – och vinsten", *Veckans affärer* nr 6 1994.
- Foucault, Michel, *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*. Arkiv förlag, Lund 1987 (1975).
- Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*. Liber förlag, Malmö 1987 (1979).
- Göteborgs museum 1861–1911* af musei ombudsman, Göteborg 1911.
- Ganetz, Hillevi, "Skogens konung och djurens konung i TV. Natur, kultur och genus i naturfilm", i *Nordicom Information* nr 1 2004.
- Hallgren, Clas, *Från Darwinism till konst, Det etnografiska Museet i Stockholm vid slutet av 1800-talet och början av 1900-talet*, Etnografiska museet, Stockholm, 2003 (e-bok)
- Haraway, Donna, "Teddy Bear Patriarchy. Taxidermy in the garden of Eden, New York City 1908–1936." *Primate Visions. Gender, Race and Nature in the world of modern science*, Routledge, London 1989.
- Holmberg, Tora, *Vetenskap på gränsen*. (Diss, sociologiska institutionen, Uppsala universitet), Arkiv, Lund 2005.
- Hooper-Greenhill, Eileen, *Museums and the Shaping of Knowledge*. Routledge, London 1992.
- Isaksson, Anne Adre, "Mycket att ta tag i för Riksmuseets nya chef", i *DIK-forum* nr 9 2002
- Johannisson, Karin, *Kroppens tunna skal – sex essäer om kropp, historia och kultur*. Norstedts förlag, Stockholm 1997.
- Johannisson, Karin, *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfaren-*

- heter*. Norstedts, Stockholm 1990.
- Jägerskiöld, L. A., *Naturhistoriska Museet i Slottsskogen – dess historia, byggnad, inredning och invigning*, Göteborg 1924.
- Kaufman, Joe, *Så funkår kroppen*. Carlsen/if 1976.
- Lakoff, George – Johnson, Mark, *Metaphors we live by*, The University of Chicago Press, Chicago 1980.
- Larsson, Margareta, *Kroppens rationalisering. Folkhälsoupplýsning under 1700-talets andra hälft*. Stockholm, sociologiska institutionen 1993.
- Lindroth, Sten, *Kungliga svenska vetenskapsakademins historia II. Tiden 1783–1818*.
- Löfquist och Valmet i Svenska Museer 1/1990.
- Löwgren, Yngve, *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet. Ett bidrag till zoologiens historia*. Lychnos bibliotek 13, Uppsala 1952.
- Lupton, Deborah, *Medicine as Culture – Illness, Disease and the Body in Western Societies*. Sage Publications, London 1994.
- Macgregor, Arthur – Impey, Oliver (red.), *The Origins of Museums – The Cabinett of Curiosities in Sixteenth and Seventeenth- century Europe*. Clarendon Press, Oxford 1985.
- Mauries, Patrick, *Cabinets of Curiosities*. Thames and Hudson, London 2002.
- McNeil, John, *Something new under the sun. An environmental history of the twentieth century*. Penguin 2000.
- Merleau-Ponty, *Kroppens fenomenologi*. Daidalos, Göteborg 1999.
- Naturhistoriska riksmuseets historia. Dess uppkomst och utveckling*. Almqvist och Wiksell. Stockholm 1916.
- Rotkirch, Anna, ”Naturligtvis? Moderskap, essentialism och evolutionsteori”, i *Kvinnoforskning* nr 3 2003.
- Samuelsson, Anna, *Döden, kroppen och moderniteten – En studie av dödens visuella uttryck i samhällshistorisk kontext*. C- uppsats, sociologiska institutionen, Uppsala Universitet 1999.
- Sidén, Karin, ”Människokroppen som ideal och avvikelse”, i *Kroppen. Konst och vetenskap*. Nationalmusei utställningskatalog nr 642, 2005.
- Sjögren, Lennart, ”Den absurda möjligheten”, i Ellenius, Allan, Brummer, Hans Henrik (red), *Naturen som livsrum. Ekologiska perspektiv i modern litteratur och bildkonst*.
- Sörlin, Sverker, ”Den museala naturen”, i Lundberg, Bengt – Rådberg, Per (red.), *Kunskap-sarv och museum: rapport från museidagarna 1995 och 1996 i Umeå*. Umeå Universitet 1997.
- Stilleben*. Nationalmusei utställningskatalog 580, Bra Böcker, Stockholm 1993.
- Thorman, Staffan, ”Naturhistoriska museer – historisk utveckling och nutida roll”, i *Museer och kulturarv. En museivetenskaplig antologi*. Carlsson: Råden för museivetenskaplig forskning 1997.
- Weimarc, Torsten, *Akademi och Anatomi*, Brutus Östlings bokförlag Symposion Stockholm/Stehag 1996.
- Wonders, Karen, *Habitat Dioramas. Illusions of Wilderness in Museums of Natural History*. Almqvist och Wiksell, Uppsala 1993.
- Wright, Georg Henrik von, *Vetenskapen och förnuftet. Ett försök till orientering*. Månpocket, Stockholm 1988 (1986).
- Åhrén Snickare, Eva, ”Kroppar av vax. Modeller och preparat i konst och vetenskap”, i *Kroppen, konst och vetenskap*. Nationalmusei utställningskatalog nr 642, 2005.

Konsten att gunga: Om upprepning

Monica Sand

monica.sand@arch.kth.se

Arkitekturskolan, KTH

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

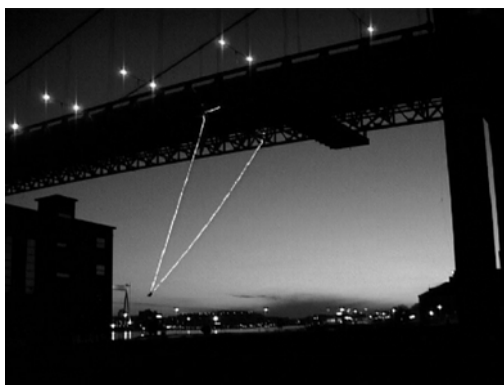
Inledning

Det nedan beskrivna händelsen diskuterar ett experiment med en drygt 40 meter hög gunga som hängdes upp i Älvsborgsbron i Göteborgs hamn, april 2002. Ett av flera syften var att uppnå en kort stund av tyngdlöshet¹ Experimentet utnyttjas i ett forskningsprojekt som använder konstnärliga platsbaserade installationer som fallstudier. Offentliga platser – liksom alla byggda konstruktioner – distribuerar och fördelar kroppar i tiden och i rummet. Infrastrukturen kan ses som en direkt representation av hur samhället definierar och kategoriserar grupper och individer i syfte att skapa en funktionell identitet som på samma gång är möjlig att identifiera, klassificera och förbättra. Älvsborgsbron är ett resultat av en sådan organisation, som förändrades av gungans närvaro monterad i dess konstruktion. De konstnärliga händelserna är kortvariga vilket betyder att de utnyttjar den befintliga platsen, men omformulerar funktion och ändamål genom en annan kroppslig process. Frågan är hur infrastruktur och stadsplanering inverkar på kroppsliga uttryck och rörelser? Vad blir i sin tur effekten av den iscensättning som konsten utför? Vad är skillnaden mellan hur den offentliga platsen organiserar individens kropp och hur dansarens kropp i gungan används i mellanrummet mellan mark och bro? Finns det i själva verket likheter mellan stadsplanering och koreografi? Dessa frågor kommer inte att till fullo besvaras utan fungerar snarare som perspektiv ur vilket jag beskriver händelsen.

En pågående händelse

Älvsborgsbron utgör ett tydligt landmärke och en stark symbol för Göteborg. När den byggdes 1966 hade den med sina 417,6 m landets längsta brospann. De två brotornen med de hängande huvudkablarna som bär upp bron bildar en speciell profil med en båge emellan tornen. Den är särskilt tydlig på natten när kablarna lysas upp av ljusslingor som följer formen. Bron med de lysande, hängande linor i mörkret, finns med i turistbroschyrer och i företagarinformation. Bron existerar i kraft av en konstruktion som förmår överföra trafiken från en sida av älven till den andra. Gungan förlitade sig på samma bärande konstruktion för sin aktivitet.

1 <http://www.zerogravity-art.nu> (Sand, 2002).

Alla bilder kommer ur det filmade materialet.

Kamera: Pamela Ericsson

Nedan koncentrerar jag mig på den process som höll gungan igång, vilket var ett samarbete mellan personer med olika uppgifter. Arbetet pågick under 6 dagar ungefär 8 timmar om dagen. Idén var att gungans rörelser skulle pågå i ett dygnslikt förlopp från soluppgång till den svarta natten. Rörelsen skulle dokumenteras genom att filmas, vilket inte gick att genomföra i ett sträck utan fick delas upp i sekvenser, som skulle täcka in hela dygnet. Det var kallt på kvällarna och minusgrader på morgnarna. Blåsten gick rakt igenom kroppen och tömde huvudet på tankar. Dagarna nere vid vattnet, i blåsten och arbetet med gungan, var fyllda av tysta överenskommelser, alla utförde sina uppgifter med en lugn koncentration. Filmaren visste vad hon skulle göra, dansaren som gungade var koncentrerad på sin stillasittande uppgift, funktionärerna vinschade, kollade säkerhet, lossade vinschen som fastnade och höll undan folk från gungområdet. Jag oroade mig; för säkerheten för dansaren och för dem som passerade, men det syntes inte. Det fungerade. Det gick inte att effektivisera någon del av arbetet. Att dra fram och fästa vinschen och dra upp dansaren tog tid. Vinschen var långsam och gungan skulle gunga från det högsta fallet till när den nästan stod stilla. Ett uppdrag och utgång tog drygt en halvtimme. Det enda som gick snabbt – och då gick det verkligen undan – var när dansaren i gungan löste ut releasen så att hon föll i – nästan – ett fritt fall.

Relationen mellan bron och gungan

Repetition

Beskrivningen ovan redogör för en gunghändelse i en bro. En gunga är för sin existens beroende av en ram, en anordning där man kan fästa in linorna. Vi förlitade oss på brons bärande konstruktion, att den skulle hålla uppe gungan genom sin höjd och stabilitet. I övergången från den verkliga händelsen till den begreppsliga måste vi fråga oss vilka begrepp som konstruerar en bro och hur dessa kan bära en begreppslig gunga? När jag skriver om gungan behövs en konstruktion att hänga upp den i, vilket betyder att jag även måste skriva fram bron. Gungan i textform ger intryck av att repetera eller representera händelsen med gungan i bron, men i övergången mellan den 3-dimensionella gungan och texten, utgör texten en annan konstruktion. Den amerikanske konstnären Robert Smithson, jämför ord med konkreta material, som man kan bygga med och språk som ett omätbart område; "a word = a brick, a sentence = a room, a paragraph = floor of rooms, etc. Language become an infinite museum, whose centre is everywhere and whose limits are nowhere". (Flam, 1996:194) Att föreställa sig ord som pragmatiska byggstenar antyder att ord är konstruktionsmaterial och inte en be-

skrivning av en närvarande verklighet. Snarare skapar de den verklighet vi upplever². Orden utgör en perception som vi kan se igenom. När begrepp förändras, ser vi och handlar annorlunda³ eller också ger det upphov till en fundamental mutation i seendets själva begrepp, i definitionen av världen och innebörden i det ”vi” som antas se den. (Wallenstein, 2004:56) Förändringen i skala och plats som gungan genomgår i fallstudien orsakar sannolikt inte sådana omvälvande konsekvenser, men visar att begreppet gunga innehåller en mängd varianter. Det är inte samma gunga jag skriver om som den jag monterade fast i bron. Textgungan lösgör sig från sin förebild och repar upp sig själv genom att upprepa sin tillkomst som återkomst.

Vilka ord behövs för att konstruera en bro⁴ där en gunga av ord kan monteras eller av vilka begrepp är en bro konstruerad och hur kan den bära den begreppsliga gungan? Jag konstruerar bron av – och hänger upp gungan i – den franske filosofen Gilles Deleuze tolkning av begreppet repetition. Han menar att repeterande aktiviteter och begrepp konstruerar kultur och samhällsliv, samtidigt som fullständig repetition är en omöjlighet. Det svenska begreppet upprepning inrymmer den dubbelhet som Deleuze påstår att all repetition utgör; det går inte att upprepa utan att samtidigt repa upp.

Bron behöver inte sanktionera sig själv, den är uppbyggd av repeterande begrepp som ger den mening. Den överdimensionerade gungan övergav emellertid den plats och skala som definierade den och övergick till ett annat sammanhang. Den behövde förklaras⁵. Bron och gungan stod i den beskrivna händelsen i en relation till varandra – som en sammansatt konstruktion – men inte på lika villkor. Gungan förlitade sig på brons konstruktion. Men hur var det med bron, var den på något sätt i behov av eller påverkad av gungan? Konsekvenserna för bron var inte oväsentliga eftersom gungans närvaro iscensatte en dold kapacitet hos bron.

I syfte att undersöka dessa effekter måste vi först koncentrera oss på den specifika relation som Deleuze menar att två typer av repetitioner – brons linjära och gungans temporära – uppvisar:

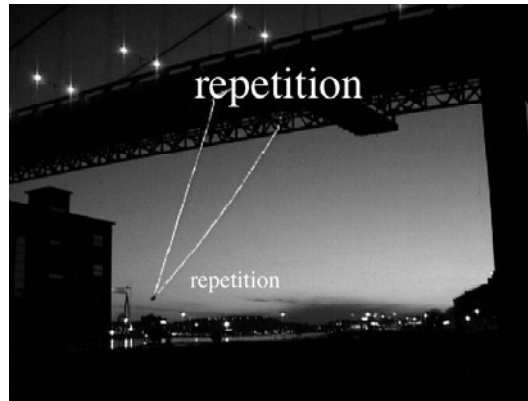
One is static, the other dynamic. One is repetition in the effect, the other in the cause. One is extensive, the other intensive. One is ordinary, the other distinctive and singular. One is horizontal, the other vertical. One is developed and explicated, the other enveloped and in need of interpretation. One is revolving, the other evolving. One involves equality, commensurability and symmetry; the other is grounded in inequality, incommensurability and dissymmetry. [.....] One is a ”bare” repetition, the other a covered repetition, which forms itself in covering itself, in masking and disguising itself. One concerns accuracy, the other has authenticity as its criterion (Deleuze, 2004:27).

2 Elizabeth Grosz skriver att ’text, liksom begrepp gör och utför saker, iscensätter relationer, formar nya linjer’ (min översättning) *Texts, like concepts, do things, make things, perform connections, bring about new alignments.* (Grosz, 2001:58).

3 Förändringen av vävandet från nyttoperspektivet till en handling att utföra medan Penelope väntar, transformerar hennes perception av det hon gör; hon väver inte längre tyg, hon väver sig tid och därför kan hon tänka sig – inte bara att väva – utan även att väva upp det hon har vävt.

4 Arnesen skriver om hur Öresundsbron växer fram i språket och retoriken först, för att sedan förverkligas. Hon skiljer mellan den linjära rituella händelse, som brobygget skrivs in i och den cirkulära enskilda händelse som broinvigningen utgjorde. *Båda händelserna producerar rum och tid i olika rörelser och rytmer. Genom sin rytm är händelserna expressiviteter av kropp, språk, medvetande, materialitet och socialitet.* (Arnesen, 2002:63)

5 Eftersom gungan i bron inte självklart har en mening, kunde frågan *Varför hänger gungan där?* uttalas med antingen förvåning, ilska eller förtjusning.

Den första repetitionens relation till den andra, står i samma relation som bron till gungan, där gungan beror av och bärs upp av brons konstruktion när den utnyttjar denna för sin tillblivelse. Bron är redan 'utvecklad' och 'förklarad', medan gungan är 'invecklad' och 'i behov av tolkning'. Begreppen beskrivna som två olika repetitioner påstår att den mer 'statiska, horisontella och materiella' repetitionen strävar efter att vara "ren repetition". Bron kan man förlita sig på; den fanns där igår och den kommer att finnas imorgon⁶. Bron får sin utsträckning inte bara i rummet, utan även i tiden genom att den refererar till det förflutna och till framtiden. Den skulle inte finnas utan att det förflutna utvärderats (för att se om det finns behov av ytterligare en bro) eller att framtiden planeras (genom att planera för brons tillkomst), som distinkta dimensioner, som nuet beror av. Frågan är hur det statiska kan vara en repetition vilken tycks förutsätta någon typ av rörelse, en förändring? Begreppet statisk uttrycker en viktig egenskap hos bron som strävar efter att förbli orörlig vad gäller funktion och struktur. Ur en annan synvinkel skulle en fullständigt statisk bro brytas sönder av vinden och vibrationer från trafiken, därför måste den vara i rörelse genom att vibrera i sig själv. Att bron är statisk betyder också att den inte ska utgöra en händelse själv utan dess huvudsakliga uppgift är att bära andra händelser. En statisk repetition förutsätter ingen förändring i den befintliga bron som utgör en visuellt oföränderlig konstruktion. Den statiska konstruktion som bron utgör avser att underbygga en massiv rörelse, ett flöde av resande över älven. Att vara statisk är inte en högt värderad egenskap om det inte samtidigt ökar flexibilitet. Broar och infrastruktur får vara statiska, de ska bara underlätta färdvägarna när människor – som inte ska vara statiska – måste resa mellan hemmet och arbetsplatsen⁷.

Begrepp som beskriver bron som horisontell, förklarad, symmetrisk, materiell är pragmatiska beskrivningar av hur en "ren repetition" som bron, redan förklarad och utvecklad i stadsrummet, ter sig. De begrepp som appliceras på gungan är kortvariga; dynamisk, intensiv, vertikal, behov av tolkning, assymetrisk, och autentisk, som beskrivning av en "dold repetition". Där det är självklart att en bro finns är det otroligt att en gunga uppträder.

6 Tjörnbron rasade 18 januari 1980, då ett fartyg fick fel på rodret och seglade på ett av brofästena. Flera bilar körde över kanten innan man lyckades få stopp på dem. Broraset utlöste en chock eftersom raset iscensatte begrepp som inte får förknippas med en bro; instabil och temporär.

7 Odysseus har varit iväg i mer än 20 år, ingen hemma vet om han lever eller inte längre. Penelopes historia är beroende av och pågår parallellt med Odysseus krig och irrfärder. Hon och hela hans hus väntar på hans hemkomst. De friare som intagit huset förväntar sig inte att han ska komma tillbaks. För att skjuta valet framför sig väver hon på dagen och repar upp det hon har vävt på natten. Vi kan läsa hennes upprepande av väven, som om hon är den trogna hustrun, som väntar på sin sedan länge saknade man. Adriana Cavarero gör en annan läsning och menar att Penelope väver sig tid på en plats: '*She has no other defence or place but the dimension that comes out of her hands, and weaves her quiet time of self belonging, taking this time from men's tempo, which is greedy for events*'. (Cavarero, 1995:14)

Repetition som skillnad

I Deleuze begrepp om repetition ligger dock inte det primära fokus på hur olika typer av repetitioner skiljer sig från varandra, vilket bara skulle indikera två essentiellt skilda objekt eller aktiviteter, utan snarast hur dessa repetitioner skiljer sig från sig själva, genom hur varje repetition innehåller sin egen skillnad. Den första typen av repetition försöker att undvika skillnad genom att repetera det Samma, medan den andra gör skillnad genom upprepning. Den väldefinierade repetitionen av bron som del av en infrastruktur döljer dess förmåga att bära även kortvariga händelser. Gungan i sin tur överger lekplatsens sammanhang – där den har ett speciellt förhållande till kroppen och till vem som ska gunga – in i ett kontext där dess överdimensionerade skala förändrar kroppens förmågor. I en sammanställning av komponenterna 'bro' och 'gunga' uppkommer något som varken är bro eller gunga utan både och, vilket innebär att 'the consequences of the first are unfolded only in the second' (Deleuze, 2004:28) det vill säga att gungan får konsekvenser för bron. Dessa två typer av repetitioner uppträder å ena sidan som nära förbundna till varandra, å andra sidan helt olika varandra. Frågan är hur bron – repeterad dagligen genom sin förmåga att möjliggöra transporter av fordon och människor – skiljer sig från sig själv? Och hur skiljer sig gungan från sig själv, när den inte längre tillfredställer det 'naturliga' barnets behov av att gunga?

Älvsborgsbron är byggd av repeterande begrepp genom historia och språk. Den linje genom rummet som bron utgör överbryggar gapet mellan två fysiska rum och bildar andra rum, på och under bron, medan gungan är beroende av mellanrummet och brons konstruktion. Jag använder gungan för att kunna diskutera hur det parallellt – med bron och de vedertagna begrepp som den repeterar – pågår andra repeterande aktiviteter. Dessa aktiviteter överför sig in i tillvaron, i ett utrymme som inte refererar till det förflutna eller framtiden utan till det pågående. Repetitionerna är länkade till varandra, men inte bara gungan beror av bron för sin existens utan brons repeterande anspråk repades upp. Skillnaden mellan bron och gungan är som skillnaden mellan den skrivna historien och händelser i hemmet⁸ och mellan Odysseus och Penelope. Vad betyder det? Uppvisade gungan verkligen en dold sida av bron? Är det möjligt att triviala händelser i hemmet avslöjar historiens pretentioner? Och hur kommer det sig att upprepningen i Penelopes vävande i mörkret överför henne från myt till verklighet? Och framförallt hur skiljer sig de repeterande komponenter som är inblandade från sig själva?

Av vilka repeterande begrepp är en bro konstruerad och vad bär den upp?

Broar definieras av sin konstruktiva förmåga att leda och fördela kroppar i stadsrummet. De skapar en utsträckning i rummet, genom att vara en färdväg, och samtidigt en genväg genom ett landskap som förut inte varit möjligt att genomkorsa. Bron får mening av sin funktion som överfart över älven, får sitt existensberättigande av hur den organiserar och bidrar till att utveckla regioner⁹. Den förenar permanent två landområden och krymper rummet genom att tiden förkortas för att nå mellan dessa områden. Att bygga broar är en positiv metafor för att upprätta kommunikation mellan människor, lösa konflikter, etablera kontakter och skapa nya möjligheter¹⁰. Broar har en sammanlänkande funktion; de sammanlänkar städer, kopplar ihop

8 De flesta handlingar i hemmet är av en karaktär som inte producerar något varaktigt utan de är delar av en process som till synes aldrig tar slut. Vem uppvärderar handlingarna i hemmet? Dansföreställningen 'Händelser i hemmet' iscensatta de dolda men likväl oavbrutet pågående repeterande processer och aktiviteter som livet i hemmet utgörs av, tappa och glömma, leta och finna, plocka upp och städa, tömma tvättkorgen och fylla den igen, bädda och rulla runt i sängen, snubbla och kliva på legobitar och skrika av smärta. (Egerbladh, 2003)

9 Se diskussionen gällande byggandet av Öresundsbron. (Blomquist and Jacobsson, 2002) Jag vill påstå att Öresundsbron till övervägande delen är en symbol medan Älvsborgsbron i huvudsak är en bro. Heidegger menar att en äkta bro är både bro och symbol, men 'när vi tar bron på allvar visar den sig aldrig som uttryck'. (Heidegger, 1974:111)

10 Sara Berglund för en intressant diskussion om skillnaden mellan metaforerna för en tunnel och bro, i en analys av hur förbindelserna mellan Danmark och Sverige, beskrevs under invigningen av Öresundsbron och tunneln. (Berglund, 2002)

områden, överbryggar avstånd och sparar tid vilket är högt värderade egenskaper. Sammanbindande och överbyggande funktioner repeteras som positiva begrepp.

Brons indelning i olika filer är dock ett hinder för välkomna eller ovälkomna möten. Uppdelningarna avser att hindra kroppar och fordon från valmöjligheter genom att begränsa dessa. Den enskilda kroppen kan inte ifrågasätta distributionen av kroppar i stadsrummet utan måste följa organiserade färdvägar. Brobygge ingår i ett system för kontroll där varor och människor transporteras i väl definierade filer, där gående, cyklister och bilar separeras från varandra. Bron har därmed den flertydiga funktion, som all stadsplanering, att både sammanbinda, begränsa och kontrollera. Bygga broar med avsikt att kontrollera förflyttningar i det offentliga rummet där man definierar och organiserar olika funktioner, genom att sortera och dela upp kroppar och fordon har inte fått genomslag i några metaforer (Rose, 1999:73).

I den 8-sidiga broschyr som Gatukontoret i Göteborg gav ut om Älvsborgsbron beskrivs vilka behov som ledde fram till att bron byggdes, brons konstruktion, hur den organiserar trafiken och även en kort utvärdering av hur bron har inverkat på trafiken. Bron byggdes för att avlasta Göta Älvsbron – som var den enda förbindelsen mellan fastlandet och Hisingen – genom att förena Hisingen med fastlandet vid ytterligare två punkter (Tingstadstunneln byggdes samtidigt). Älvsborgsbron stod klar 1966 och förenade hamninloppets båda sidor, Södra och Norra Älvstranden. De trafikslag som trafikerar bron är uppdelade i två körbanor om vardera tre körfält, en mittremsa som skiljer dem åt och två cykel- och gångbanor närmast ytterräckena. I broschyrens utvärdering av bron visar det sig att bron uppfyller behovet att utjämna belastningen av trafik vid högtrafik. Det visar sig dock att bron inte bara avlastar och omfördelar trafiken utan att den även ”gav utrymme för ett ökat resebehov över älven” (Gatukontoret, 1971). Med hänvisning till Foucault – som mig veterligen aldrig explicit har skrivit om broar – förutsätter jag att även bron delar den cirkulära rörelse som han menar att de sociala institutionerna – skola, sjukhus, fängelse bland andra – producerar, genom att i själva verket skapa de behov de är satta att tillfredställa¹¹. Med samma förklaringsmodell för infrastrukturen skulle det betyda att broar, vägar, luftfart inte bara svarar mot ett behov utan även ökar behovet att resa (Foucault, 1987). Infrastrukturen gör det möjligt att separera arbete och bostad och även att utöka avstånden däremellan, vilket kräver snabbare kommunikationer och en utbyggnad av infrastrukturen. Genom att arbetskraften strävar att överkomma distanser från hemmet till arbetet svarar bron mot ett behov av att förkorta avstånden och tiden mellan dessa områ-

11 En cirkulär rörelse som Foucault beskriver som en makt som inte är personlig utan utövas av var och en i det moderna samhället. Kunskapen skapar denna makt och makten skapar denna kunskap. Liane Mozère beskriver orsakerna till denna cirkulär rörelse: *Hence schools are not created because there is a need for knowledge, jails are not created because there is a need to punish, psychiatric asylums are not created to "heal" the insane. These institutions are a means to code, to normalize, to limit and to suppress as well as to exclude "free social energy".....* (Mozère, 2004)

den. Heidegger menar att 'bron skiljer den ena sidan av floden från den andra' (Heidegger, 1974) Bron både skiljer och samlar landskapet omkring sig, den blir sin egen orsak. Vattnet som förr var bro när man använde båtar har blivit det mellanrum som måste överbryggas.

Platsen

Med hjälp av begreppet icke-platser (non-places) påstår Marc Augé att "supermoderniteten" har frambringat en ny form av utrymmen, en organisation definierat av långvariga passager som motorvägar, tunnelbanor, köpcentrum, flygplatser, vänthallar. Dessa icke-platser definieras av att de är en typ av uppehållsorter där den moderna människan befinner sig under en längre tid samtidigt som man är på väg någon annanstans. Trots sin utsträckning i tiden är inte icke-platsen ett mål i sig och på grund av sin konstruktion är den inte som en plats 'formed by individual identities, through complicities of language, local references, the unformulated rules of living know-how' (Augé, 1995:101). Icke-platserna strävar inte efter att lokalisera dem som befinner sig där. Istället är strävan att förenkla en passage av kroppar och fordon från en plats till en annan där själva passagerna – icke-platserna – tar en allt större del av tiden. Jag inordnar bron tillsammans med annan infrastruktur i begreppet. Heidegger skulle inte hålla med eftersom han menar att broar, hangarer, stadion och kraftverk är byggnader som – även om de inte går att bebo – står inom vårt boendes sfär vilken sträcker sig långt utöver bostaden själv. Han skiljer inte på att vara en passage och att vara en plats i och med att han menar att orten uppstår först i och med bron och genom att även passagen över bron är en fristad. "Långtradarchauffören är hemma på motorvägen, men det är inte där han har sin bostad" (Heidegger, 1974:102)

Var finns en gunga?

Vem får gunga? Var får man gunga? Varför är det så roligt att gunga? Gungor befinner sig vanligtvis i ett väldefinierat sammanhang med en väldefinierad publik; de finns på platser för barn, på en lekplats eller i ett träd. Att gunga på en lekplats ingår i vad vi tycker att barn ska göra; de ska leka, de ska vara barn, det naturliga barnet leker, de ska ha roligt, de får ha roligt på speciellt designade platser, lekplatser, där detta får pågå. Arkitektur kan bli beskrivas som en materialisering av begrepp vilket visar sig i att hur vi talar om och förstår barns behov ger upphov till särskilda byggnader och platser för barn, som daghem, skolor, avdelningar på bibliotek och lekplatser. (Winther Jørgensen and Phillips, 2000:42)

Att sätta upp en gunga i en bro, är inte bara att producera en repetition rent bokstavligt, utan även en härmning, en skalförskjutning av den gunga, i mindre skala, som vi har gungat i som barn. Den upprepar den lilla gungans alla attribut, förutom att den är mycket större. En gunga i en bro ingår inte i ett repeterande system av överenskommelser om var gungor ska placeras, av vem och för vilka.

Mellanrum

Bron strävar att överbrygga mellanrummet mellan marken och bron. Ur brons perspektiv är det ett nödvändigt men tomt utrymme, vars enda funktion är att bron blir tillräckligt hög för en segelfri höjd på 45 meter. Samma mellanrum var villkoret för att kunna hänga en gunga i bron¹². Människor som passerade över platsen upptäckte sällan att gungan fanns där när den var uppvisning (ca 20 m upp i luften).

12 I min kontakt med myndigheter blev jag varse att detta mellanrum inte reglerades av något ägarförhållande (eller kanske att aldrig frågan varit aktuell). Bron ägs av Vägverket, som förvaltar alla vägar och broar i Sverige. De gav tillstånd att montera gungan i bron. Marken under bron ägs av Park&Natur, som vid min förfrågan om tillstånd inte tyckte att de behövde ge tillstånd för själva gungan eftersom den hängde en meter ovanför marken!

Processen att gunga visar att mellanrummet är en förutsättning och inte en brist, som måste kompenseras eller överbryggas. Att gunga eller gå är omöjligt att utföra utan två element, en kropp som i sig själv innehåller sitt komplement. Att gå är att samtidigt binda samman höger och vänster sida av kroppen. Mellanrummet är förutsättningen för dessa kroppsliga processer, där kroppens fall och mottagande driver in den i en repeterande rörelse.

Det går inte att gunga åt ett håll. Gungan består av ett fall och ett lyft. Att gunga är en process där kroppen i pendelrörelsen mellan fallet och lyftet, störtar neråt i ett nästintill fritt fall, tyngs mot jorden och stiger, vänder, hissnar, hittar balansen och sjunker alltmedan farten avtar. Ett lyft är förknippat med framgång, medgång, att komma uppåt, som på bron, medan fallet är förknippat med motgång och kapitulation. Lyftet och fallet utgör en sammansättning, som i en statistisk beräkning släcker ut varandra till ett intet¹³. Processen att gå och att gunga kan beskrivas som ett fall och ett försök att hitta balansen igen¹⁴.

En dansare gungar

Det är ingen konst att gunga. Det är lätt, när man en gång lärt sig det. Vanor bygger upp en kunskap i och genom kroppen där att gunga, göra och tänka blir samma sak; att vara hemma i kroppen. I gungan sitter dansaren stilla, men kroppen förhåller sig till tyngdkraften, parerar mellan övergångarna av att förlora balansen och hitta den igen. Frågan är vad en dansare gör som inte rör sig, när dansarens kropp beror av sin rörelseförmåga? Gungan iscensätter dessa transformationer mellan jordbundenhet och tyngdlöshet, där kroppen faller och fångas upp igen. I den koreograferade dansen måste dansaren själv falla och ta emot sig. Gungan tillåter att dansaren inte rör sin kropp utan följer med i en rörelse. Därför kanske det verkar märkligt att det var viktigt att det var en dansare som gungade under den vecka vi utförde och filmade händelsen. Varför måste det vara en dansare i gungan? Kan inte vem som helst gunga?

13 Hemmet, där Penelope befinner sig, är en plats för handlingar, som upprepas i det oändliga. Det märks inte ens att någon produktion sker; mat lagas och äts upp, dammet sopas upp och lägger sig igen, de nyss rengjorda kläderna blir smutsiga, de obäddade sängarna måste bäddas och bäddas upp. I relation till Odysseus skapar hon ingenting, varken historia eller tyg, men mått med en annan måttstock väver hon tid genom *att inte skapa någonting påtagligt*. Dock är detta någonting; en medveten handling. Hennes logik är en annan. Hon delar i en situation som hon vill påverka genom sin handling. Hon producerar en rytm, som i sig själv innehåller skillnaden mellan att göra och göra ogjort, en rytm som pendlar mellan motsatser, som ser ut att släcka ut varandra till ingenting. Det är hemmets logik. Hon väver och väver upp.

14 'You're walking. And you don't always realize it,
but you're always falling.
With each step, you fall forward slightly.
And then catch yourself from falling.
Over and over, you're falling.
And then catching yourself from falling.
And this is how you can be walking and falling
At the same time' (Anderson, 1982)

Det kan se ut som om att sitta stilla i en gunga är väsensskilt för en dansare från det hon annars är van vid att göra. Händelsen i gungan organiserar kroppen annorlunda än i bron, trots att de båda utgör anordningar som man inte kan träda ur. Koreografi utgör ett system av kroppsliga instruktioner, vilket betyder inte bara rörelser, utan även frånvaro av rörelse. Den professionella kroppen som dansaren besitter innebär att hon även kan låta bli att röra sig. Dansaren är van att följa instruktioner. Koreograferade kroppar uttrycker inte sig själva utan koreografens idé. Dansaren agerar inte ett jag, utan relationer till andra kroppar, när hon upprättar ett rum med sin kropp där rörelserna har en utsträckning i tiden. Hon underordnar sig situationen och den som bestämmer hennes rörelser.

Infrastruktur som broar och koreografi organiserar system av kroppar i förbestämda filer eller banor av rörelser. Både koreografi och stadsplanering utgår från att kroppen är 'normaliserad' och 'naturaliserad' inifrån.

Gungan förändrade dansarens repeterande system; dansaren i gungan, ansträngde inte sin kropp, effektiviserade inte sina rörelser eller tränade in ett system av förhållanden mellan rörelser, som sträckte ut sig i tiden i en rad efter varandra. Gungan organiserade dansarens kropp när hon satt stilla. Gungan rörde henne. Hon följde med i gungans repeterande rörelse, när hon utförde sitt arbete¹⁵.

När dansaren vinschas upp i gungan, stiger hon långsamt upp över platsen. Perspektivet förändras oavbrutet, hon ser långt ut över vattnet över till andra sidan. Bron tornar upp sig ovanifrån. I gungan befinner hon sig inte på en plats utan på ständigt föränderliga avstånd emellan bron och platsen under den. När gungan stiger samlar den potentiell energi för att kunna gunga, för att utvinna tid för rörelsen, för att förlänga denna rörelse till det yttersta. I den uppstigande rörelsen, koncentrerar sig dansaren på det hon gör, hon stiger uppåt men samlar sig för fallet. På ett givet avstånd från marken och bron, vid en signal, löser hon ut releasanordningen som vinschen sitter i. Gungan rycker till häftigt, hittar balansen, faller i en del av en cirkel ner mot marken, vänder uppåt precis ovanför markytan, fullbordar halvcirkeln upp mot bron, ut mot vattnet. I vändningen är den som gungar tyngdlös för en kort sekund, får strax tillbaks sin tyngd och fortsätter i sin cirkelformade förflyttning. Den som gungat som barn vet hur det känns att hissna och fyllas av lättnad. Kroppen flyger och sedan faller den igen. Gungan färdas ovanför platsen, som snabbt närmar sig och sedan avlägsnar sig i en cirkelformad rörelse. Marken och gungan befinner sig i en gemensam rörelse mot och ifrån varandra. Kroppen hissar när den lyfts och sugas mot marken, ljuden släpar och förstärks, vinden bromsar och skjuter på. Alla sinnen aktiveras men blicken underordnas i upplevelsen. Den som gungar utökar sitt område för kroppen under bron, både över platsen och upp från marken. Hon blundar och vet vad hon gör. När hon släpper ut gungan repeteras en dold ambition

15 "jag har aldrig rört mig så lite, och aldrig fått så mycket uppmärksamhet" Gunilla Jansson, dansare i gungan.

hos en dansare; att förbli orörlig i en konstant rörelse som en dynamisk förmåga utan tvång att vara effektiv och vältränad.

Kroppens skala

Platsen under bron är storskalig och med mötet i synfältet av cisterner på den motsatta sidan, är det slående hur svårt det är att bedöma både brons höjd och avstånd till andra sidan. Kroppen misslyckas med att vara det skalverktyg vi omedvetet använder den till. Det är först i storskaliga miljöer som vi uppmärksammar den förmågan i och med att den inte längre fungerar. Vi mäter oss själva mot omgivningen. Den överdrivna gungan i bron, åstadkommer ett annat skalförhållande mellan kroppen och bron, när gungans linor utgör förlängningar av kroppen och intar mellanrummet mellan bron och marken. Denna förändring i skala karaktäriseras av två samtidiga kroppsliga förhållanden till omgivningen, där kroppens förmågor förändras. Den första: kroppen expanderar sina möjligheter att nå ett större avstånd på platsen och en ytterligare dimension; varierande höjd över platsen. Den andra: en utsträckning av minnet i ett accepterande att den expanderade utsträckningen av kroppen inte utökade dess förmåga att utvinna energi till gungans aktivitet. Kroppen blev både mer och mindre kapabel¹⁶.

Processen att gunga kan ses som en metod för att öka kroppens utsträckning i rummet. I rörelsen fungerade linorna i den överdimensionerade gungan som en förlängning av kroppen som kunde röra sig över ett större område, även i höjddimensionen. Varje gunga driver in kroppen i en cirkulär rörelse där fästpunkten tjänstgör som centrum och linorna som radien i en cirkel. Även om det är omöjligt att gunga ett fullt varv utgör rörelsen som del av en cirkel en möjlighet att röra sig på ett annars otänkbart sätt. Där kroppen inte kunde ge gungan fart på grund av skalan kunde gungans förlängda linor påverka platsen av samma skäl.

Den som gungar i en vanlig gunga kan i ett intrikat samarbete mellan kroppen och gungans rörelse, ge gungan mer energi i princip hur länge som helst. I den skalförskjutna gungan var det omöjligt att tillföra någon ytterligare energi. Den tidigare erfarenheten visade sig vara annorlunda och lika i fråga om kroppens förmåga att tillföra energi. Dansaren kunde inte använda den teknik hon lärt sig i en vanlig lekplatsgunga. Den energi som gungan hade med sig från fallet var allt den kunde generera, därefter avtog höjden snabbt. Den förstörade gungan ökar inte kroppens kapacitet, eftersom den förminskade kroppens storlek i förhållande till gungan. Den överdrivna gungan i bron, åstadkommer en upplevelse mellan den och andra erfarenheter vi har av att gunga. Det lilla barnet kan inte heller ge sig själv fart, en gunga är samtidigt påverkbar och inte. Skalan förändrade aktiviteten till något som både är välbekant; att gunga, och främmande; att gunga i en bro.

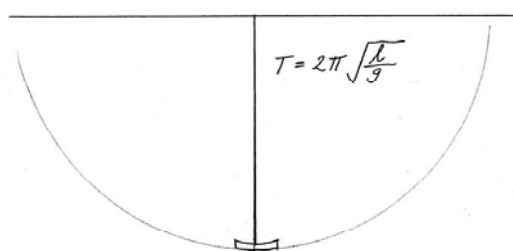
Tiden som värdemätare

Älvsborgsbron utgör ett synligt resultat av hur begrepp förverkligas i stadsrummet. Infrastruktur och stadsplanering är intimt relaterad till historia, som genom språket repeterar begrepp som överförs till ett utförande. Bron är avhängig av det förflutna och framtiden, beroende av hur vi formulerar den historia, som sträcker ut sig i tiden för att uppta utrymme. Den överbryggar mellanrum, eftersom den beror av begrepp som beskriver hur vi färdas framåt, medan gungan upprepar och samtidigt repar upp dessa anspråk. Den utnyttjar mellanrummet och brons konstruktion, men kommer ingen vart. Repetitionen är tudelad. Bron repeterar en ambition att effektivisera genom att krympa rummet, distribuera kroppar, överbrygga avstånd

16 I ett tidigare paper diskuterar jag den professionella vetenskapliga kroppen på CERN, genom att påstå att de maskiner som fysikerna använder i sina experiment, för att studera materians beståndsdelar, är deras förlängda och utökade kroppar (expanded bodies), som förstärker deras sinnen, synen, hastigheten, hjärnkapaciteten. Dessutom förstärks språket via matematiken. (Sand, 2005)

och därmed förkorta tiden för resandet. Gungan däremot utvidgar och förlänger tiden för sin repeterande aktivitet. Att gunga, väva och gå är kroppsliga vanor, där vanan i kroppen skapar en speciell repetition. I övergången mellan vana och förändring uppstår det gap, det mellanrum där gungan eller Penelope kan bli till. De drar något nytt ur repetitionen vilket gör det möjligt att passera från en repeterande ordning till en annan, dvs från en skillnad till en annan, som den lilla gungan till den stora, som Penelope från upprepning till att repa upp¹⁷. Tiden, i gungan blir inte – som på bron – viktig som mätare av ett värde. Den ingår i en situation som har ett värde i sig. Det är roligt att gunga!

Trots detta förhållande fungerar varje gunga som ett mätinstrument för tid. Den matematiska ekvationen, som mäter ett intervall i en gunga beror på linornas längd, vilket leder till att varje gunga har en unik relation mellan längden på linorna och den tid det tar att gunga fram och tillbaks.

I gungan i bron som var 40 meter hög visade ekvationen att det skulle ta 12,5 sekunder fram och tillbaks, i en 10 meters gunga¹⁸ tar det 6,25 sekunder och i en normalstor barngunga på ca 2,5 meter¹⁹ tar det 3,125 sekunder. Med hjälp av dessa mätningar kan vi utläsa att gungor av olika höjd står i en särskild relation till varandra; fyra gånger längre linor tar det dubbelt så lång tid fram och tillbaks. Den matematiska ekvationen tycks utgöra en ren repetition²⁰, i verkligheten är den utsatt för vind och luftmotstånd och tiden blir aldrig exakt den samma.

Bakgrund och förgrund

Deleuze inleder kapitlet 'Difference in Itself' med en bild 'of the ground rising to the surface, without ceasing to be ground' (Deleuze, 2004:36). Det tomma mellanrummet fylldes med en pendlande rörelse som 'löste upp formen' när linornas ljus släpade som efterbilder, dansarens kropp expanderade sin rörelse och mellanrummet mellan bron och marken aktiverades. Den

17 Vävandets har tillsammans med andra handlingar, hållit ihop Penelope, som individ, med andra individer, som en gemensam kollektiv handling, ett sätt att begripa, få grepp om och begrepp för den myt hon lever. Penelope gör något nytt av repetitionen själv, genom att skaffa sig utrymme. Frågorna hon ställer sig är vad det är för skillnad i repetitionen, i de dagliga vanorna. De kräver inte primärt ett svar, utan en handling för att få respons. Hennes väv är brottet i den tidslinje som Odysseus historia beskriver.

18 Fyra stycken 10 meter (nästan) höga gungor sattes upp i Skulpturens hus, Vinterviken i utställningen: *Kan gravitationen upphävas?* så att publiken kunde jämföra sitt eget gungande i realtid med den filmade versionen av gungan i bron när de gungade in mot två stora filmprojektioner. (Sand, 2003)

19 I en före detta affärsgalleri inryms galleri Passagen i Linköping där monterades nästa uppsättning gungor i järnbalkar i taket ca 2,5 meter höga i utställningen *Jordbunden* (Sand, 2003). Återigen kunde publiken mäta det egna gungande med filmade versioner från både gungan i bron och gungorna i Skulpturens Hus. Dessa lager som uppstår i ett rum sammanfattat av olika händelser i tid och minne, via en kroppslig erfarenhet kommer jag diskutera i ett kommande paper, 'Time and Site as BodyOrganizers'

20 Deleuze menar dock att inte ens den matematiska ekvationen är en ren repetition utan skillnader. Å ena sidan är de hypoteser, som varje kontakt med verkligheten förändrar, å andra sidan kommer användningen av ekvationen förändra den beroende på i vilken situation eller vilket sammanhang den används, vilket också kommer få till resultat att den transformeras in i nya områden.

sista morgonen var speciell. Vi hade arbetat hårt i fem dagar. Klockan var fyra, strax innan solen går upp, dunket från bron hade tystnat, och ingen biltrafik hade kommit igång ännu. Några fåglar skrek i mörkret. I mörkret tände vi gungans linor, så att de bildade en trekantig form av ljus under bron, som i sin tur tecknade sin belysta profil i den anordning som bron hänger i. Det var några minusgrader, men helt vindstilla. Snart anades solens ankomst som en skär ton över himlen. Ingen sa någonting, alla visste vad som skulle göras. Gungan drogs upp och gungade ut i tre perioder. I mörkret syntes knappast dansaren. Ljuset släpade som en dubbelexponering av linornas form i tomrummet mellan bron och vattnet.

Dansaren, som inte kunde röra sig speciellt mycket, frös. Vi andra hoppade på stället för att hålla värmen men ingen ville avbryta ännu. Nu pågick soluppgången. Nu måste hon gunga. Samtidigt som handlingarna upprepades förändrades allt omkring oss. Från mörker med gungans starkt lysande linorna synliga via det skära ljuset från soluppgången, som övergick i fullt solsken, blev dansarens kropp synlig. Ljuden förändrades från fågelskrik, via spridda dunk i bron av bilar, båtar på vattnet till full trafik av hundägare, cyklister och oavbrutet dunk i bron och stora Stenabåtar som lämnade hamnen, med vinkande människor i fören. I mörkret när man knappast kunde se dansaren i gungan, bildade de lysande linorna en triangel mot den mörka himmeln, som förut var ett tomrum. I den upprepande rörelsen från de lysande linorna, via den skära soluppgången, förändrades allt och linorna sjönk långsamt in bakgrunden medan dansaren övergick till synlighet. Deleuze föreslår att 'a dynamic space must be defined from the point of the view of an observer tide to that space, not from an external position. (Deleuze, 2004:29) Vi rörde oss fram och tillbaks i spår som uppgiften att hålla igång gungan hade gett oss. Handlingen iscensatte en plats omkring en händelse under en mycket begränsad tid. Den känsla av ett pågående som uppstod i arbetet fyllde kroppen med en särskild tillfredsställelse; den visste vad den gjorde i relation till gungan; den fick gungan som fenomen att bli verklig under bron.

Repetition och upprepning

Kombinationen av gunga och bro förenar processerna 'att färdas' och 'att uppehålla sig'. Deleuze menar att "det hårda är aldrig hårt utan att också vara mjukt eftersom det är oskiljaktigt från ett blivande eller ett förhållande som placerar det motsatta innanför det (det samma gäller för det stora och det lilla, det ena och det mångfaldiga" (Deleuze, 2004:31). Deleuze talar om 'motsatsernas samexistens' samtidigt som han ifrågasätter grunden för vårt tänkande. Förnuftet definieras av det som redan går att tänka genom att vi känner igen det, vi vet vad en bro gör och var den befinner sig, vi vet vem som gungar och varför. Deleuze menar att bilden av tänkandet "förutsätter allt det som är i fråga" (Deleuze, 2004:30). Tankandet bekräftar det vi redan vet och de indelningar av kategorier vi gör bekräftar förnuftet och tänkandet som en

god handling. De skillnader vi upprättar mellan essentiellt olika subjekt, objekt och handlingar har som huvudsakligt syfte att jämföra för att kunna rangordna eller etablera motsättningar. Att tänka i Deleuze bemärkelse är en helt annan process; det är ofrivilligt, tvingas på oss med våld, i ett möte, genom inbrott, genom avbrott, genom 'ren skillnad i sig själv'. Att försöka bevara en ren repetition är att upprätta en radikal skillnad²¹. Det intressanta är inte att bron och gungan skiljer sig från varandra utan att sammanfogningen visar hur de snarare *skiljer sig från sig själva*.

När gungan ockuperar bron skiljer den sig från sig själv i kontext och i skala, men innehåller fortfarande intervallen mellan att vara jordbunden OCH på väg bort från marken. Även den 'rena' repetitionen i bron skiljer sig från sig själv; bron kan inte längre bara repetera en konstruktion som överbryggat mellanrum när den leder trafiken över detta gap. Den transporterande funktion som är brons huvudsakliga syfte döljer att den kan användas till annat. Bron måste betraktas som både utvecklad OCH invecklad samtidigt. De två typerna av repetitioner som Deleuze beskriver påverkar varandra, upprepar och repar upp den första repetitionens anspråk genom att påvisa att bron innehåller båda repetitionerna samtidigt. Saradère beskriver 'händelsen' (the event) som istället för att bli inskrivet i den linjära repetitionen avbryter den, krossar den, upplöser den plötsligt. Händelsen kännetecknas av sin överdrift (Saradère, 2005-05-27). Med hjälp av platsbyte, skalförskjutning av gungan förändrades brons funktion, så att man kunde få syn på det som är begreppsligt dolt i en bro.

I avsikt att förkorta restiden genom allt snabbare kommunikationer ökar resorna och avstånden som måste överbryggas. Det är svårt att tänka sig andra alternativ; att stanna kvar, att förbli på en plats, att upphöra att röra sig, att förändra genom upprepning, att upprätta sammanhang. Gungan avslöjade dock en bro med en ambition att inte bara stödja resor, passager och transporter utan även att förankra repeterande aktiviteter på platsen, i ett intervall, ett lyft och ett fall²². "Returning to itself is the ground of bare repetitions, just as returning to another is the ground of the clothed repetitions" (Deleuze, 2004:373). Varje komponent involverad i händelsen kan antingen bli beskrivet ur den första repetitionen perspektiv som oavbrutet 'återvänder till sig själv' eller som "powers which only cover difference with more difference" (Deleuze, 2004:182) Den skillnad som fylls av mer skillnad kan inte återvända till sig

21 Edda Manga beskriver hur Cecilia Rodríguez använder repetitionen i bikten för att skapa sig ett utrymme för sitt egna tänkande. Samtidigt som hon lyder överheten driver hon bikten längre än vad som var tillbörligt, vilket ledde till att flera av hennes biktfäder blev avsatta. Cecilia Rodríguez tänkande är ett direkt svar på hur kyrkan försöker påverka kroppen, genom den återkommande aktivitet som bikten innebär. De kroppsliga uttryck som sexualiteten utgör dras fram och repeteras i bikten. (Manga, 2003)

22 Jag har inga siffror på hur många självmord som skett genom att personer har hoppat från bron ner på land eller i vattnet. Nedanför bron finns åtminstone en minnesplats kvar från ett sådant hopp. Dessa händelser utnyttjar brons konstruktion på ett sätt som bryter brons officiella repeterande ambition.

själv eftersom den skiljer sig från sig själv – i intensitet, i tid, i mellanrum, i erfarenhet, i skala, i relation till subjektet, till kroppen, till platsen – genom andra sammansättningar.

Gungan kunde därför inte repetera sin funktion som ett redskap för det naturligt lekande barnet. Istället visade den sig vara samtidigt välbekant OCH främmande, jordbunden OCH tyngdlös.

Dansaren definierades inte av sin förmåga att röra sig, istället förblev hon orörlig OCH i konstant rörelse OCH flexibel OCH vältränad OCH stillasittande.

Kroppen som inte kunde användas som skalverktyg expanderade OCH förminskade sin förmåga, genom att expandera sin utsträckning i rummet OCH i minnet, genom sin ökade förmåga att breda ut sig i mellanrummet OCH sin oförmåga att tillföra energi till gungan.

Mellanrummet mellan bron och marken var inte längre ett tomt utrymme som inte ägdes av någon utan utgjorde både bakgrund OCH förgrund, tomrum OCH form för en händelse.

Bron överbryggar avstånd OCH sorterar funktioner, konstruerar en utsträckning OCH ett avbrott i rummet. Den kunde inte återvända enbart till sin uppgift att överbrygga mellanrum och vara en passage för kroppar i filer eftersom den inte kan undgå att befrämja händelser som upprepar OCH bryter av dess linjära repetition²³.

23 Den som går faller OCH tar emot sig. Penelope upprepar OCH repar upp. Handlingarna visar vad en förbindelse OCH är, varken en sammanfogning eller en juxtaposition utan början på en stamning, konturen av en bruten linje som alltid far ut åt sidorna, ett slag aktiv och skapande flyktlinje? OCH.....OCH.....OCH.....(Deleuze, 2004:9)

Referenser

- Anderson, Laurie, *Big Science, Songs from United States I–IV* (1982).
- Arnesen, Dina Maria, 'Tankar mellan kropp och betong', in Berg, Linde-Laursen and Löfgren (eds.), *Öresundsbron på uppmärksamhetens marknad: regionbyggare i evenemangsbranschen* (Lund: Studentlitteratur, 2002), 53–66.
- Augé, Marc, *Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity* (London: Verso, 1995).
- Berglund, Sara, 'Gömd, glömd, fördömd', in Berg, Linde-Laursen and Löfgren (eds.), *Öresundsbron på uppmärksamhetens marknad: regionbyggare i evenemangsbranschen* (Lund: Studentlitteratur, 2002), 157–168.
- Blomquist, Christine, and Jacobsson, Bengt, *Drömmar om framtiden: beslut kring infrastruktur* (Lund: Studentlitteratur, 2002).
- Cavarero, Adriana, *In spite of Plato: a feminist rewriting of Ancient philosophy* (London: Polity Press, 1995).
- Deleuze, Gilles, 'Bilderna av tänkandet', in Spindler and Holmgaard (eds.), *Deleuze* (Stockholm: Glänta Aiolos, 2004), Glänta 4.03–1.04 Aiolos 24, 22–54.
- Deleuze, Gilles, *Difference and repetition* (New edn., London: Continuum, 2004).
- Deleuze, Gilles, 'Samtalet Vad är det och vad är det bra för?' in Spindler and Holmgaard (eds.), *Deleuze* (Stockholm: Glänta Aiolos, 2004), Glänta 4.03–1.04 Aiolos 24, 5–14.
- Egerbladh, Birgitta, 'Händelser i hemmet', Parkteatern, Stockholm, (2003)
- Flam, Jack (ed.), *Robert Smithson: The Collected Writings* (The documents of twentieth century art; Berkeley, Calif.: Univ. of California Press, 1996).
- Foucault, Michel, *Övervakning och straff: fängelsets födelse*, trans. Bjurström (Arkiv moderna klassiker; Lund: Arkiv, 1987).
- Gatukontoret, 'Älvsborgsbron över Göta Älv: en viktig del i Göteborgs trafikledsnät', Gatukontoret, Göteborg, (1971)
- Grosz, Elizabeth, *Architecture from the outside: essays on virtual and real space* (Writing architecture; Cambridge, Mass.: MIT Press, 2001).
- Heidegger, Martin, *Teknikens väsen och andra uppsatser* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974).
- Manga, Edda, *Gudomliga uppenbarelser och demoniska samlag: en studie av det excentriska idéarbetet i Cecilia Rodríguez tänkande* (Ny utg. edn., Göteborg: Glänta produktion, 2003).
- Mozère, Liane, 'What's the trouble with identity?' paper given at the Reconceptualizing Early Childhood Education Conference, Oslo University, 24–26 maj 2004.
- Rose, Nikolas, *Powers of freedom: reframing political thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
- Sand, Monica, 'Can gravitation be cancelled?' Gunga i Älvsborgsbron, Göteborg, (2002)
- Sand, Monica, 'Jordbunden', Galleri Passagen, Linköping, (2003)
- Sand, Monica, 'Kan gravitationen upphävas?' Skulpturens Hus, Stockholm, (2003)
- Sand, Monica, 'Space-Time in Reality/Relativity. About CERN, The European Organization for Nuclear Research', School of Architecture, Royal Institute of Technology, Stockholm, (2005)
- Saradère, Marlene, 'The Event – between Phenomenology and History', Södertörns högskola, (2005-05-27)
- Wallenstein, Sven-Olov, 'Vad är filosofi? Deleuze, Heidegger och frågans form', in Spindler and Holmgaard (eds.), *Deleuze* (Stockholm: Aiolos tidskrift & förlag och Glänta, 2004), Aiolos nr 24 Glänta nr 4.03–1–04.

Winther Jørgensen, Marianne, and Phillips, Louise, *Diskursanalys som teori och metod* (Lund: Studentlitteratur, 2000).

Professorn och kärleken

Sexuella trakasserier i fiktion och verklighet

Cristine Sarrimo

Cristine.Sarrimo@k3.mah.se

Malmö högskola Området för konst, kultur och kommunikation (K3)

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Gärningen är utförd. Två namn på blanketten, hans och hennes, sida vid sida. Två som ligger samman men inte längre är älskande utan fiender.¹

Professor David Lurie, huvudpersonen i Coetzees roman *Onåd*, har en sexuell relation med en av sina studenter, den 20-åriga Melanie. Melanie anmäler Lurie för sexuellt ofredande. Universitetet inleder en undersökning och Lurie uppmanas att säga upp sin anställning med omedelbar verkan. När processen mot Lurie inleds visar J M Coetzee vad som händer när en privat relation förvandlas till en offentlig. En av undersökningskommitténs medlemmar påpekar under det förhör som hålls att ”som lärare har vi en maktställning”. Han menar vidare att ”ett förbud mot att blanda maktrelationer och sexuella relationer” vore på sin plats (s 61). Till saken hör att Coetzee gör Lurie till en osedvanligt klarsynt och konsekvent person. Redan från allra första början vet han att han agerar otillbörligt: ”I det enda ordet hör han hela hennes osäkerhet. Alldeles för ung. Hon är inte mogen för att klara av ett förhållande med honom; han borde låta henne vara” (s 23).

Detta är självfallet den springande punkten i varje lärar-student-relation: maktobalans råder och den med officiellt tillskriven makt kopplat till ämbetsutövning måste ta ett större ansvar för att den *professionella* relationen ska bli så god som möjligt utan att den blir *otillbörligt* privat. I *Doktorandhandboken* som ges ut av Högskoleverket står följande om kärleksrelationer och sexuella trakasserier:

Det händer att en doktorand och en handledare inleder en relation. Då är det viktigt att handledaren omedelbart avsäger sig handledarskapet och ser till att en ersättare tillsätts. (Även studenten kan naturligtvis ta initiativ till att få byta handledare – men ansvaret vilar tyngst på handledaren). Även om kärleksrelationen är jämlik är inte doktorandens och handledarens roll det. Det är nästan alltid doktoranden som råkar illa ut om relationen tar slut.²

Här impliceras ett maktperspektiv som baseras på en principiell och allmänt giltig över- och underordning som också medför att det professionella måste särskiljas från det privata. Min utgångspunkt är dock att det privata och det professionella/offentliga svårligen låter sig skiljas åt. Det professionella betraktar jag som offentligt i den bemärkelsen att en ämbetsman anställd av staten är en offentlig person vars ämbetsutövning sorterar under offentlighetsprincipen och därför alltid är öppen för granskning. Det privata definierar jag som den processartade och erfarenhetsbaserade situation varje individ befinner sig i och som alltid i högre eller lägre grad påverkar individens synsätt och handlingar. Denna situering av subjektet kan också

1 J M Coetzee: *Onåd* (1999), övers Thomas Preis, Månpocket 2000, s. 47. Sidhänvisningar görs inom parentes den löpande texten.

2 *Doktorandhandboken*, Högskoleverket, www.doktorandhandboken.nu/handledning, 2004-03-03, s. 5.

vara omedveten i vissa sammanhang: vi är inte alltid klarsynta när det gäller de egna bevekelsegrunderna för exempelvis professionella beslut och handlingar. Jag betraktar alltså det privata och det offentliga/professionella som en sammanvävd relationell process med ett omedvetet och känslomässigt inslag. Detta implicerar en specifik människosyn likaså: vi är inte helt transparenta för oss själva eller för andra och är förmodligen mer känslostyrda i vissa sammanhang än vi förväntas eller vill vara. En central aspekt är att vårt vetenskapsideal med krav på objektivitet av tradition inte tillåter subjektet att vara just situerat; den professionelle forskaren förväntas anlägga ett distanserat och icke känslostyrt perspektiv på omvärlden och på sin egen professionalitet. Detta ideal baseras på en tydlig avgränsning mellan förnuft och känsla, subjekt och objekt, rationalitet och irrationalitet. Hur akademien handskas med det irrationella och känslomässiga blir en del av vetenskapsvärldens disciplinering av det professionella subjektet, vilket framgår tydligt när någon agerar på ett icke förväntat vis. När känslan tar överhanden synliggörs var professionalismens diskursiva gränser går.

Enligt sociolog Paula Mählck som studerat hur könsföreställningar reproduceras vid tre skilda akademiska institutioner, påverkas den könsojämlighet som hon menar finns i universitetsvärlden av två dominerande diskurser, varav en är verksam i Sverige generellt, medan den andra är knuten till akademien. Den förstnämnda kan sammanfattas med sentensen "Sverige är en av världens bästa länder för kvinnor att leva i",³ vilket Mählck inte bestrider men modifierar genom att påpeka att detta självklart inte är fallet överallt och på alla platser. Universitetet är en sådan plats där forskningen har visat att könsojämlighet råder både i Sverige och internationellt. Sentensen har sin upprinnelse i den FN-rapport som rankade länder i världen enligt en "Gender and Development Index"⁴ där Sverige hamnade på första plats följt av Finland, Norge och Danmark. Den andra diskursen kallar Mählck för "den vetenskapliga diskursen" vars utmärkande drag är meritokratin. Detta innebär att vetenskapen betraktas som neutral och objektiv, likaså att det akademiska värderingssystemet uteslutande bygger på individuella kvalifikationer och meriter.⁵ Om någon inom akademien känner sig felbehandlad eller marginaliserad inbjuder det därför till att uppfatta detta endast som ett individuellt problem: "Om ett problem uppstår inom den meritokratiska diskursen måste det per definition orsakas av individen / ... / och den subjektsposition som är tillgänglig är 'subjektet som ett problem'".⁶ Könsojämlighetsdiskursen bidrar enligt Mählck till att könsojämlighet betraktas som mycket ovanlig inom akademien samt att den blir svår att ta upp till diskussion i de tre institutioner som hon undersökt.

Min poäng är att även en annan diskurs kan vara central för hur individer könas och uppfattar konflikter och problem inom akademien. En studie av ett autentiskt fall av sexuella trakasserier visar hur en professors inlagor mot en anmälan gjord av hans doktorand bygger på en strävan att upprätthålla gränsen mot det privata. Inlagorna inbjuder att föra en etisk-moralisk diskussion som jag menar är en del av en känslans och irrationalitetens diskurs. Denna diskurs genomsyrar och är en del av den maktrelation som råder mellan handledaren och doktoranden, vilket påverkar hur de inblandade personerna könas. Lagen om likabehandling av studenter tilldelar läraren och studenten klara, avgränsade roller. Om man vill anlägga ett könsperspektiv på denna maktrelation kan det vara missvisande att betrakta den enbart ur ett över- och underordningsperspektiv där den ena kontrahenten alltid är överordnad den andra. Där någon alltid är dominerad av den andre finns inga maktrelationer, bara förtryck. För att motstånd och förskjutningar av makt ska vara möjliga måste även den underordnade parten ha ett visst mått av frihet.

3 Paula Mählck: *Mapping Gender in Academic Workplaces. Ways of Reproducing Gender Inequality within the Discourse of Equality*, diss. Umeå universitet, Sociologiska institutionen, nr 33 2003, "Introduction", s. 3.

4 Ibid.

5 Mählck 2003; "Subject Positions; from Maps to Discourses in Academic Workplaces", s. 30.

6 Ibid.

För att åskådliggöra detta kommer jag att jämföra David Luries försvar och reaktion mot Melanies anklagelse med ovan nämnda fall av sexuella trakasserier, där den anmälde professorn av Statens ansvarsnämnd fick en varning, trots att nämnden bedömde förseelserna som allvarliga. (Vid en icke ringa förseelse föreskriver lagen om likabehandling disciplinpåföljd). Motiveringen till detta enligt ansvarsnämndens beslut var att den anmälde professorn ”insett att han handlat på ett felaktigt sätt” och att anmälan ”inneburit en stor påfrestning såväl privat som professionellt”. Likaså anförs som argument att ”det inträffade inte tycks ha skadat”⁷ anmälarens professionella roll på institutionen. Den anmälde bedöms med andra ord efter en moralisk-etisk norm som av tradition definieras som tillhörande den privata sfären (känslolivets sfär; han visar ånger och har lidit) medan anmälarens professionellt-offentliga roll är den enda som återopas i beslutet. Huruvida anmälaren har lidit skada på en känslomässig-privat nivå diskuteras inte. Hur ska detta förstås? Hur ska påfrestning av privat natur ’mätas’ och värderas? Är den alltid inskriven i ett över- och underordningsperspektiv där skilda positioner behäftas med skilda typer av förståelse och hänsyn beroende på biologiskt kön? Eller är det även frågan om att vi betraktar själva anklagelse- och försvarsakten med något andra diskursiva glasögon än strikt maktanalytiska som drar en förment klar gräns mellan det privata och det offentliga?⁸ Jag menar att det även i den rättsligt strukturerade anklagelse- och bekännelseakten finns spår av en etisk-moralisk diskurs av religiöst ursprung som situerar subjektet på ett speciellt vis. Och denna diskurs har i allra högsta grad med känslan och begäret att göra.

Anklagelse- och bekännelseaktens religiösa karaktär

En växling mellan privat-moraliskt-etiskt samt offentligt-professionellt är central både i anklagelse- och bekännelseakten. Att bekänna sina synder gör man för att klargöra och eliminera skulden via egna handlingar med hjälp av nåden och förlåtelsen. Centralt i den religiösa bekännelsen är bikten, det vill säga du anmodas och förväntas tala sanning. Biktfadern interpellar dig som det skuldbemängda samt *ärliga* subjektet, vilket avkräver dig en viss respons. Bikten är med andra ord ett performativt tal; det är resultatutriktat i den bemärkelsen att det kan göra dig skuldfri.⁹ Själva akten i sig är inskriven i ett hierarkiskt religiöst system där gud är den yttersta garanten för upprätthållandet av sannings- och ärlighetskravet. Denna ärlighet ger den som talar sanning fördelar och förvissningen om att hon eller han kommer att bli förlåten och så småningom avlastad sin skuld.

Bikten berör det allra mest privata, därav tystnadskontraktet mellan fadern och den som biktat sig, och kan vara av sexuell karaktär. Sexual- och äktenskapslivet har ju som bekant disciplinerats inom kyrkans ram på grund av att kroppsligheten betraktats som en källa till synd, skuld och gränsöverskridanden. Därav hemligstämpeln och det samtidiga excessiva talet om kropp och sexualitet. Via detta ’hemliga’ tal disciplineras enligt Foucault sexualiteten,

7 Beslut 2004-06-23 Å 2/2004, Statens Ansvarsnämnd, s. 17.

8 Det finns även en etisk dimension som berör min egen position som utforskande subjekt. Vilken hänsyn ska tas till de inblandade parterna? Jag har valt, trots att diskussionen därmed riskerar att få en viss slagsida, att inte närmare diskutera anmälarens utsagor i syfte att inte utsätta henne för än mer offentlig påfrestning. Att dessutom diskutera hennes utsagor med känslö- och privatlivsdiskurser som utgångspunkt betraktar jag som problematiskt med tanke på ett uttalande hon gör i en av sina inlagor: ”I NN:s disciplinsvar benämns jag familjärt som NN [vid förnamn] och jag motsätter mig det. Det känns mycket mer lämpligt i sammanhanget att kallas för ärendet NN [vid efternamn]”. Se Skrivelse 2004-04-15 Å 2/2004 Aktbilaga 38, Statens ansvarsnämnd, Kommentar från anmälaren, s. 2.

9 Här knyter jag via Monika Edgrens artikel ”Att återupprätta äran. Språk, subjekt och sexuellt våld i äldre tid”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3.04, an till Judith Butlers syn på interpellationen så som den framställs i *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of 'Sex'*, Routledge 1993, s. 1–23. Edgren uttrycker sig på följande vis om interpellationen i Butlers tappning: ”Interpellationen, det språkliga tilltalet, konstruerar en plats för subjektet varifrån det kan tala. / ... / Medan Althussers förståelse av begreppet interpellation blir deterministiskt genom att subjektets svar på benämndet, reprimanden, bekräftar strukturen, är Butlers poäng att interpellationen också bär på möjlighet till motstånd. Den kan både avvisas och överskridas”. Edgren, s. 79f.

likaså klagas vad som är normalt och avvikande.¹⁰ Det avvikande kan dock alltid reformeras om talet är performativt på ett korrekt vis.

I de inlagor som den anmälde professorn lämnade in till universitetet och Statens ansvarsnämnd efter doktorandens anmälan om sexuella trakasserier är det ett subjekt i affekt som talar. Detta offentliga tal är genomsyrat av det vi av tradition definierar som tillhörande privatlivets sfär. Den eventuella attraktion som rått parterna emellan förbyts i stark negativ affekt: "Jag klarar inte av det här längre. Jag är oskyldig. Jag har inte kränkt någon. / ... / Där emot har N N å det grövsta kränkt mig genom sin falska anklagelse, vilken har saboterat min arbetsmiljö och skadat min hälsa".¹¹ Anklagelsen slungas tillbaka till anmälaren. Inledningsvis råder även stor förvirring vad gäller just skillnaden mellan privatlivet och den professionella rollen, vilket uttrycks i ett brev till universitetet: "Jag har svårt att se att jag har gjort något fel; tvärtom har jag ansträngt mig till det yttersta för att gå en svår balansgång mellan professionalitet och hänsyn, mellan arbete och privatliv".¹²

Utgångspunkten är således att det är möjligt att balansera mellan det privata och det offentliga. Längre fram i samma brev vidhåller dock den anmälde professorn att han givetvis borde ha avbrutit sin professionella relation med doktoranden så snart de inledde en intim förbindelse. Han erkänner att han brustit på den punkten. Till sitt försvar anger han argument av privat natur: hans fästmö överger honom och han bryter ihop, vilket bidrar till att han är mottaglig för doktorandens förmodade inviter: "Jag bröt ihop. Resten av veckan satt jag mest i soffan och grät / ... / I det läget var jag knappast vid mina sinnens fulla bruk. Det är inget försvar, men det är i alla fall en förklaring".¹³ I samma inlägga återupprättar han sin professionella roll i förhållande till doktoranden som gjort anmälan:

Sedan [efter det att doktoranden avböjt en inbjudan av privat natur] övergick jag till handledningsärenden och formulerade mig medvetet mycket skarpt. Eftersom den privata relationen uppenbarligen var över [efter doktorandens nej] var det av största vikt att den yrkesmässiga började fungera som avsett. / ... / Jag insisterade på att missförhållandena i relationen handledare-doktorand skulle redas ut, annars skulle jag bli tvungen att rapportera det vidare / ... / Detta var inget hot utan en skyldighet från min sida / ... / Jag tror mig ha förstått att N N uppfattade detta brev som en otillbörlig kränkning. Detta är helt obegripligt.¹⁴

Detta är ett subjekt som i anklagelseprocessen inte bara kastas mellan det privata och det offentliga utan även strider för att upprätta och upprätthålla sitt professionella jag: att ur detta intima tal mejsla fram ett jag som inte är känslofullt utan rationellt och förnuftigt. Det är närmast symptomatiskt att detta känslomässiga tal uppstår ur en intim relation; det är professionalitetens kropp som talar, inte det vetenskapliga intellektet. Bara detta kan tyckas stigmatiserande och förnedrande för en akademiskt skolad talare (den anmälde) och åhörare (läsare): känslan får inte ta överhanden, anses inte enligt traditionell vetenskaplogik ha något med akademisk professionalism att göra.

Detta framgår tydligare i andra inlagor där han upprepar att det brev han skrev i egenskap av handledare, och som av doktoranden uppfattades som ett hot till följd av att hon avböjt en privat relation, ska betraktas som strikt professionellt. Till sitt försvar anger han dock argument av privat natur, vilka också hörsammas av Statens ansvarsnämnd. Därmed skriver han in

10 Se Michel Foucault: *Histoire de la sexualité*, volym 1, *La volonté de savoir*, Gallimard 1976; volym 2, *L'usage des plaisirs*, Gallimard 1984 samt volym 3, *Le souci de soi*, Gallimard 1984.

11 Redogörelse ställt till prefekten, biträdande handledare samt professor vid institutionen, bilaga 8 i Anmälan 2003-12-01, Lunds universitet, Dnr 6036, Kategori I A 31, s. 4.

12 Utdrag ur brevväxling mellan den anmälde och biträdande handledare, bilaga 7 i Anmälan 2003-12-01, s. 3.

13 Redogörelse i Anmälan 2003-12-01, s. 2.

14 Redogörelse i Anmälan 2003-12-01, s. 3.

sig i en bekännelseakt av religiös-privat karaktär. Han var inte vid sina sinnens fulla bruk och blev även sjuk av den press offentliggörandet av anmälan åsamkade honom. Detta betraktas som förmildrande omständigheter. Han bekänner sin svaghet och tar på sig skuld och blir efter en varning 'förlåten', det vill säga han kan fortsätta att verka som professor. (Vid icke ringa förseelse är möjliga disciplinpåföljder löneavdrag, avstängning och avskedande).

Det han bekänner inom ramen för de förmildrande omständigheterna är inte bara sin sorg över att bli övergiven och sin sjukdom utan även att han blev smickrad av doktorandens intresse, likaså att han tackade ja till en privat invit. Ämbetsmannens bikt är på grund av anklagelsens rättsliga karaktär offentlig handling. Inget tystnadskontrakt råder mellan honom och arbetsgivaren staten. Däremot tas hans ärlighet för given. När han bekänner det mest intima i offentligheten, så förväntas han tala sanning. Ingen bestrider huruvida han var sjuk, smickrad eller förtvivlad. Om känslor förväntas vi inte ljuga och därmed kan det bekännande talet i vår kultur uppfattas som autentiskt och sant.

Den professionella sekulära diskurs som disciplinerar känslans tal är den terapeutiska och psykologiserande. Att den anmälde professorn inlett samtalsterapi betraktas även det i enlighet med denna diskurs' inneboende logik som en möjlig förmildrande omständighet: 'Sexualbrottslingen' vill självant rehabiliteras från sitt avvikande sexuella beteende. Upprätthållandet av professionaliteten/den offentliga rollen kräver en disciplinering av känslan och sexualiteten, vilket givetvis är absolut nödvändigt i varje lärar-student-relation. Det är denna disciplinering av självet som den anmäldes tal iscensätter och som kommer till uttryck i hans kamp att upprätta och upprätthålla sin professionella roll och hålla känslan stängd. Därmed tydliggörs också i enlighet med Foucaults synsätt gränsen mellan den normala/normerande handlingen och den onormala/avvikande. Inom ramen för den religiösa, rättsliga och terapeutiska diskursen betraktas således subjektet som situerat; det finns ett utrymme att tala om dess specifika känslomässiga förutsättningar samtidigt som målet är att definiera det avvikande för att subjektet ska kunna 'tillfriskna' och uppföra sig i enlighet med normerna.

Denna disciplinering av självet äger rum inom en tydlig maktstruktur där professorn/handledaren är överordnad doktoranden. Men aktörerna är givetvis situerade individuellt i denna struktur, vilket får individrelaterade effekter och konsekvenser. Den anmälda menar att det brev som av anmälaren uppfattades som ett hot om professionella repressalier inte kan betraktas som ett sådant: "Om det rört sig om vilken annan doktorand som helst, i motsvarande situation, hade jag också formulerat det på exakt samma sätt."¹⁵ Min poäng är att detta uttalande insatt i sitt specifika textsammanhang (de offentliga inlagor som berör anmälan) visar på omöjligheten att strikt skilja på det professionella och det privata utan att ta hänsyn till kontexten: brevet skickades inte till vilken annan doktorand som helst utan till en person med vilken den anmälda hade en unik relation. Samma brev hade säkerligen fått en annan effekt om de inblandade inte hade varit desamma. Det är den unika relationen mellan dem som kommunicerar och det sammanhang de befinner sig i som avgör effekten av talet. I detta specifika sammanhang uppfattade anmälaren brevet som hotfullt; det strikta åtskiljandet mellan professionellt och privat som den anmälda försöker uppnå baseras på idén om en allmänt giltig princip frikopplad från situationen, vilken uppenbarligen är omöjlig att omsätta i praktiken. Den du tilltalar kan du aldrig kontrollera, oavsett vilka allmängiltiga principer du utgår ifrån.

Liksom den anmälda i det autentiska fallet vill även David Lurie i Coetzees roman *Onåd* till en början upprätthålla sin professionalitet i förhållande till den student som han inlett en sexuell relation med. "Melanie, jag har plikter. Låtsas åtminstone att du gör provet. Gör inte situationen med-komplicerad än den behöver vara'," (s 41) säger Lurie. Men Melanie vägrar hörsamma sin lärares/älskares vädjan och anmäler honom istället för sexuellt ofredande, vil-

¹⁵ Ibid.

ket leder till att Lurie tvingas reflektera över maktens betingelser: "Melanie har knappast tagit ett sådant steg på eget bevåg, det är han övertygad om. Hon är för oerfaren för det, vet för lite om vilken makt hon har" (s 46). Hennes makt leder till att hennes forne lärare ställs till svars och säger upp sin anställning. Detta är den tydliga förskjutningen av den professionella eller *formella* makten: lärarens självskrivna position som överordnad har förändrats och han blir degraderad.

Men maktspelet hör inte bara till den formella sfären utan även till känslans och begärets domän. När relationen inleds är Melanie fortfarande närvarande under Luries föreläsningar. Han talar om brittisk romantisk poesi med en underton som endast Melanie kan förstå. Det officiella talet sexualiseras medvetet av Lurie via anspelningar och blickar men responsen är otydlig: "hennes ögon möter hans och ser allt i en blink. Förvirrad slår hon ner blicken" (s 28). Eftersom Melanie är så ung uppstår förvirring även i den intima, informella makt- och rollfördelningen: "Älskarinna? Dotter? Vad är det innerst inne hon försöker vara? Vad är det hon erbjuder honom?" (s 33) Även hans självsyn som den självklart överordnade börjar krackelera och han blir rädd för att hon ska utnyttja honom: "Hon uppför sig illa och kommer undan med för mycket; hon börjar lära sig utnyttja honom och kommer antagligen att utnyttja honom ännu mer" (s 34). Där begär uppstår sätts den professionella maktrelationen på spel, vilket leder till att den blir oklar, förvirrande och i sämsta fall destruktiv.

Den anmälde i det autentiska fallet använder även han ett begärs- och förförelsetal, men han tillskriver *anmälaren* detta tal som ett argument i sitt försvar. Den anmäldes juridiska ombud anger i en inlaga att anmälaren "varit minst lika drivande som NN"¹⁶ och den anmälde ger i sina inlagor flera exempel på detta. Han anger att anmälaren var den aktiva innan relationen inleddes; hon skulle ha uppvaktat honom mot hans vilja. Dessutom ger han preciserade beskrivningar av det han menar var anmälares känslomässiga status strax innan anmälan gjordes. "Hennes inställning till mig ändrades med tvåra känslomässiga kast". / ... / [D]et gick upp och ner och jag visste inte vad jag skulle tro".¹⁷ Detta i ett försök att avhända sig den makt han som professor och handledare aldrig kan frånsäga sig och distribuera vidare till sin student. Man kan också betrakta det som ett traditionellt och förtryckande sätt att konstruera kvinnlighet: trots att han innehar den formella makten anses hon spela slugt och förslaget med den känslomässiga.

Känslans tal och handlingar vänds emot anmälaren som därmed blir indragen i en intrikat maktrelation som inte bara berör hennes professionalitet utan även hennes känsloliv. Det måste vara, förmodar jag, oerhört kränkande att offentligt bli tillskriven känslor och känslöbetonade handlingar av privat natur. Desto viktigare tycks det då vara att upprätthålla endast den formella juridiska roll som hon medvetet valt i samband med att anmälan gjordes: "I NN:s disciplinsvar benämns jag familjärt som NN [vid förnamn] och jag motsätter mig det. Det känns mycket mer lämpligt i sammanhanget att kallas för ärendet NN [efternamn]".¹⁸ För att maktrelationen ska befrias från känslans och begärets privata tal är den juridiska och byråkratiska positionen som "ärende" måhända en avpersonaliserande och neutraliserande tillflyktsort. Det är även den positionen som tillåter anmälaren att utnyttja den makt som står henne till buds som trakasserad student; syftet måste ju vara att få den anmälda professorn fälld och tilldömd ett straff. Det är även den av henne utnyttjade makten som tvingar den anmälda att slåss för sin professionella roll och identitet.

16 Skrivelse 2004-03-16 Ä 2/2004 Aktilaga 31, Statens ansvarsnämnd, Yttrande ställt till Statens ansvarsnämnd från Sulf, s. 6.

17 Redogörelse i ärende om disciplinansvar, bifogat till Skrivelse 2004-03-16 Ä 2/2004 Aktilaga 31, Statens ansvarsnämnd, bilaga 2, s. 2.

18 Skrivelse 2004-04-15 Ä 2/2004 Aktilaga 38, Statens ansvarsnämnd, Kommentar från anmälaren, s. 2.

Det andra performativa talet. Fallet David Lurie och Mersault

Det kan tyckas omöjligt och kanske omänskligt att bemöta en anklagelse om just sexuellt ofredande med uteslutande professionella argument, det vill säga med argument som inte drar in det unikt intima och känslöbetonade. Anklagelse- och försvarsprocessen kräver ju av dig som anklagad att du måste försvara, åtminstone förklara dig, vilket kan resultera i ett mildare straff. Det är därför svårt att vägra.

Men kan denna religiöst inspirerade anklagelse- och bekännelseakt, som också anger normerna för och disciplinerar vår kroppslighet och vårt känsloliv, överskridas, alternativt, är ett annat performativt tal möjligt?

När David Lurie i *Onåd* ställs till svars för sin sexuella relation med sin student samt för att positivt ha särbehandlat henne, vägrar han, liksom Mersault i Albert Camus' roman *Främlingen*,¹⁹ att agera i enlighet med diskursens krav på det skuldbemängda subjektet. David Lurie vägrar att känna sig interPELLERAD.²⁰ Inledningsvis, när 'historien' blir offentlig, blir han dömd av kolleger, studenter och pressen innan utredningen är klar: "Först domen, sedan rättegången" (s 50). Luries advokat som är man råder honom av taktiska skäl att företräddas av en kvinna. Han uppmanar honom också att genomdriva en uppgörelse i godo och ställa upp på vissa åtaganden (ibid.): "'Sensitivitetsträning. Samhällstjänst. Terapi. Vad du nu kan förhandla dig till.' 'Terapi? Behöver jag terapi?' 'Missförstå mig inte. Jag menar bara att terapi kan bli ett av de alternativ som erbjuds dig.' 'För att rätta till mig? För att bota mig? Bota mig från otillbörliga böjelser?'" (ibid.)

När förhöret hålls i ett sammanträdesrum på universitetet är utrednings- och förhörskommitténs utgångspunkt densamma som advokatens: de vill att den anklagade förhandlar och går med på vissa villkor, så att han ska kunna behålla sin tjänst. Men Lurie vägrar både att låta sig företräddas av en jurist och att förhandla. Istället för att leta efter förmildrande omständigheter som kan påvisa ett viss mått av oskuld föredrar han att enbart erkänna sin skuld: "Jag erkänner mig skyldig till båda anklagelserna. Avkunna domen och låt oss gå vidare med våra liv." (s 57) Medlemmarna insisterar och frågar om han är beredd att genomgå terapi: "'Jag är en vuxen man. Jag är inte mottaglig för terapi.' / ... / 'Jag har erkänt mig skyldig. Finns det någon anledning att dra ut på den här diskussionen?'" (s 58) Men erkännandet av skulden är inte tillräckligt enligt anklagelse- och försvarsaktens logik utan en av kommitténs medlemmar menar att "'samhället'" (s 59) har rätt att få veta "'precis vad det är som professor Lurie erkänner och vad det därför är han kommer att bli klandrad för'" (ibid.). Lurie responderar i opposition mot aktens inbyggda bekännelsekaraktär: "'Det ni vill ha av mig är uppriktigt sagt inte ett svar utan en bikt. Nåväl, jag tänker inte bikta mig.'" (ibid.) När den anklagade vägrar att spela med på diskursen villkor, det vill säga att offentliggöra den privata relation han haft med sin student, riskerar han att bli av med sin offentliga roll (sin anställning som professor). Han avkrävs således ett erkännande av skuld men även ånger och botgöring i terapins och de starka känslornas form: "'Vad råder du mig att göra då? / ... / Fälla tårar av botfärdighet? Hur mycket krävs för att rädda mig?'" (s 60). Hur mycket måste man således gråta för att det ska betraktas som förmildrande omständigheter?

I enlighet med syndabekännelsens logik måste han även i sitt eget inre via självreflektion inse att han handlat orätt, vilket leder till ånger och begäret efter uppriktig botgöring. Lurie ombeds att göra ett offentligt uttalande där han erkänner att han handlat fel samt ber om ursäkt. Detta offentliggörande skulle enligt undersökningskommittén bevisa att erkännandet

19 Albert Camus: *Främlingen* (1942), övers Sigfrid Lindström, Albert Bonniers förlag 1998. Sidhänvisningar görs inom parentes i den löpande texten.

20 Se Monika Edgrens diskussion om Judith Butlers syn på interpellationen: "En interpellation, ett tilltal, är en skapad subjektsposition som individen kan svara på eller välja att inte hörsamma. / ... / Subjektet har inte bara en position utan kan interPELLERAS utifrån skilda diskurser som kan vara motstridiga eller motverka varandra", s. 80.

”kommer från hjärtat” (s 63). Han måste bevisa att han är en människa med ett autentiskt inre. Det måste rymmas en genuin inre människa i varje individ, speciellt hos syndaren som avkrävs avbön och ett blottläggande av sitt inre. Endast själva blottläggandet bevisar att syndaren är ’sann’ och strävar efter skuldfrihet och ett tillfrisknande. I Coetzees skildring av förhöret pågår ett spel mellan det privata (känslornas domän) och det offentliga/professionella. Det David Lurie gör är att konsekvent vägra delta i förhørsprocessens diskursiva logik, väl medveten om att den avkräver ett offentliggörande av det innersta som han inte är beredd att gå med på:

’Inför denna sekulära tribunal erkände jag mig skyldig, avgav en sekulär skuldförklaring. Det borde räcka. Ånger har inget i sammanhanget att göra. Ånger hör hemma i en annan värld, i ett annat universum. / ... / Ni anklagade mig och jag erkände mig skyldig till det jag anklagades för. Det är det enda ni behöver ha av mig.’ ’Nej. Vi vill ha mer. Inte väldigt mycket mer, men mer.’ (s. 68)

Man skulle kunna säga att David Lurie vägrar att vara ett känslomässigt situerat subjekt i enlighet med bekännelse- och anklagelsaktens icke-sekulära logik. Den finner han förnedrande (s 65) och lik ”Maos Kina. Avsvärjelse, självkritik, offentlig avbön” (s 77). Det räcker inte att erkänna sin skuld, något mer än så avkrävs – ett sättande på plats av det känslofyllda subjektet som via offentliggörandet av det mest intima bevisar att en disciplinering av självet och beteendet är på gång.

Haideh Moghissi, som anmälde ett kanadensiskt universitet för etnisk diskriminering vid tillsättningen av en forskartjänst som hon sökt, beskriver i artikeln ”Racism and Sexism in Academic Practice: A Case Study” de offentliga förhör som hölls och hur de påverkade henne. Hon anger hur hon måste få utrymme för den ilska, sorg och frustration hon kände som diskriminerad. Hon kände sig därför manad att agera och tala på ett för maktens representanter oförväntat vis. Den enda möjligheten att hantera känslan av maktlöshet var genom att visa och uttrycka sin ilska. Det var det enda tillgängliga sättet för henne att ”hänga sig fast” vid sin egen identitet och avvisa den identitet de ville forma åt henne.²¹ Genom att visa sin ilska ville hon ”dekonstruera den maktstruktur som var starkt närvarande i rummet”.²²

I linje med David Luries taktik vägrar hon delta i det förväntade talet med den väsentliga maktmässiga skillnaden att hon är den som anmäler, han den som anmäls. Hon inte bara anses tala på ett felaktigt vis som Lurie, utan även alldeles för mycket, medan Lurie talar för lite. Båda anses med andra ord uppfylla en traditionell syn på manligt och kvinnligt: hon ’pladdrar’ på om sina känslor medan han tiger, oförmögen att tala om sitt känsloliv. Liksom den anmälde i det ovan diskuterade autentiska fallet, visar Moghissi sina känslor men hon gjorde det till ingen nytta. Maktstrukturen gick inte att rubba utan den responderade på ett liknande vis som maktens representanter i *Onåd* – genom att ställa sig oförstående inför det inkorrekta talet och uppträdandet: ”styrelsen framställde mig som en bråkmakare. Jag var ’orättvis’ och ’otillbörligt personlig’, jag ’avbröt talare’ och ’talade utan att det var min tur’”. På grund av denna respons på hennes ilska fick hon intrycket att det var hennes karaktär som stod inför rätta och inte själva sakfrågan.²³ Moghissi tvingas med andra ord in i positionen ”subjektet som ett problem” vilken Mählck menar är den som står till buds eftersom ringa förståelse för diskriminering på grund av kön finns inom akademien.²⁴

21 Haideh Moghissi: ”Racism and Sexism in Academic Practice: A Case Study”, *The Dynamics of ’Race’ and Gender. Some Feminist Interventions*, red. Haleh Afshar, Mary Maynard, Taylor & Francis 1994, s. 228.

22 Ibid.

23 Ibid.

24 Se Mählck 2003, ”Subject Positions; from Maps to Discourses in Academic Workplaces”, s. 30. Jfr not 6.

Även i Camus' roman *Främlingen* gestaltas det jag kallar för det andra performativa talet i en av den västerländska litteraturens mest kända rättegångsscener. I romanen tydliggörs det ännu inte helt sekulära moderna samhällets konstruktion av den bekännande autentiska människan medan *Onåd* utspelas i en sen- eller postmodern tid som demonterat det religiöst grundade bildnings- och kulturidealet. Den mordanklagade Mersault tillskrivs en själ och ett moraliskt beteende som ska befrämja traditionella moraliska värden kopplat till familjen och religionen. David Lurie betraktar sig själv som en dinosaurie från en svunnen tid, tyngd av en uppväxt och skolning som inte har gjort honom lämpad för det nya kulturidealet. Han är en präst i en "post-religiös epok" (s 9) medan Mersault är en existentialistisk hjälte som vägrar erkänna de tydligt uttalade religiösa och moraliska värden han förväntas acceptera och respondera på.

Mersault vägrar liksom Lurie att visa ånger utan erkänner bara att han begått en kriminell handling, att han mördat. Undersökningsdomaren vill under förhöret tvinga honom att kyssa ett krucifix som bevis på att han ångrar sig och vill ha guds förlåtelse. Han vägrar, vilket medför att hans karaktär essentialiseras. Istället för att bedöma honom efter de handlingar han begått tillskrivs han en förbrytarkaraktär- och själ. Han 'är' därmed något som bara kan avhändas via bekännelsen och förlåtelsen vilket skulle tillåta honom att bli en annan: en troende och ångerfylld människa med en autentisk andlighet. Liksom i Moghissis fall är det Mersaults karaktär som ställs inför rätta, inte själva handlingen. Domaren säger: "'Jag har aldrig träffat på en så förhärdad själ som er. De brottslingar som har stått inför mig har alltid gråtit inför denna bild av den lidande Frälsaren'" (s 87). Men Mersault gråter inte utan kräver endast en sak: att bli bedömd som en handlande människa och inte som någon som 'är' vare sig det ena eller det andra. Den sanne existentialistiske hjälten tror på performativitet och inte ontologi. Luries dilemma är något annorlunda, vilket kan betraktas som tidsbundet. Hans förhållningssätt använder aldrig religionen som ett uttalat instrument och utgår ifrån att denna sekulära medelklassmänniska är beredd att förhandla, det vill säga att *spela* bekännelse- och ångerspelet för att kunna behålla sin professionella roll. Professionalismen är det centrala, religionen underordnad och endast en kvarvarande diskursiv rest inom ramen för anklagelseakten. Kyrkans makt har ersatts av ämbetets och statens.

Den ontologiska status som tillskrivs Mersault vänds emot honom under rättegången. Enligt åklagaren bevisar hans vägran att visa ånger och det faktum att han inte grät på sin mors begravning att han är ur stånd att förstå "en enda av de moraliska grundsatser som leder ett mänskohjärta" (s 124). Hans oförmåga att gråta på moderns begravning är detsamma som att "moraliskt sett" ha dödat henne (s 125). Därmed har Mersault inte bara "ställt sig utanför den mänskliga gemenskapen" (ibid.) utan även visat ett "hjärtats tomhet" (s 124) som blir "till en avgrund vari hela samhället kan nedstörtas" (s 125).

Denna rättegångsscen rymmer på ett närmast övertydligt vis några av de diskurser Foucault menar är centrala vid subjektets disciplinering: den religiösa och den rättsliga, vilka uppmanar individen att bli ett känslomässigt, ångerfyllt subjekt med en själ och med väl definierade moraliska värderingar. Andemeningen är att dessa diskurser är en del av uppbärandet av socialiteten och samhällets moral vad gäller de medmänskliga relationerna; såsom i Benthams Panopticon är de kontrollerande blickarna avgörande.²⁵ Under rättegången kallas Mersaults grannar och vänner att vittna om hans tidigare beteende och handlingar vilka vänds emot honom av åklagaren. Camus poäng är att om vi skulle bli indragna i en motsvarande rättegång, så skulle vi alla bli förklarade skyldiga, likaså är vi, bortsett från om vi begått ett mord eller inte, dömda till döden. Prästen i romanens slutscen vill förvägra Mersault denna insikt genom att erbjuda honom det eviga livet, bara han ångrar sig innan dödsdomen verkställs. Själva rättegångsförfarandet med dess bekännelsekrav kan ses som en annan möjlig bild av Foucaults

25 Se Jeremy Bentham: *Panopticon. En ny princip för inrättningar där personer övervakas* (1791), övers och introduktion Frans Lundgren, Nya Doxa 2002.

Panopticon:²⁶ som en metafor för hur makten, känslan (skulden och ångern) och därmed subjektiveringen distribueras i en relationell process, där subjektets positionering skiftar mellan det privata och det offentliga. Och denna positionering kan makthierarkiskt förskjutas från den överordnade till den underordnade och vice-versa, vilket händer Lurie. Han degraderas och fråntas sin offentliga maktposition av den som från början var underordnad honom.

Spelet mellan makten och könet – den riktiga mannen och kvinnan

Men finns då ingen könsmässig skillnad mellan Luries och Mersaults samt professorns och Moghissis fall? För att återanknyta till den fråga som ställdes inledningsvis: Är skilda maktpositioner behäftade med skilda typer av förståelse och hänsyn beroende på de inblandade personernas könstillhörighet? Det som händer är en omkastning av traditionella könspositioner. Den överordnade underordnas, vilket visserligen ger mannen mindre makt än tidigare, men denna omkastning bekräftar också värden och föreställningar relaterade till traditionell manlighet och kvinnlighet.

I vårt samhälle och i vår kultur relateras ofta som bekant det privata till det kvinnliga och det offentliga till det manliga. Känslor, moderskap, reproduktion, sexualitet, kropp är kvinnligt kodade. Detta får enligt Paula Mählcck konsekvenser även på arbetsmarknaden. Kvinnor som träder in i den offentliga professionella världen är fortfarande gärna relaterade till det privata på ett symboliskt plan: "den privata sfärens genusordning har överförs till den offentliga sfären".²⁷ Detta har definierats som kvinnors "dubbla närvaro", vilket leder till att hon kan erfara "den simultana närvaron av det privata och det offentliga, hem och arbete, personligt och politiskt". Detta kallar Mählcck för ett slags hybrid erfarenhet av genus ("a cross gender experience").²⁸ Att hantera denna dubbla samtida närvaro av det privata och det offentliga kräver olika diskursiva strategier. Två som identifierats av Silvia Gherardi kallas för den ceremoniella och den läkande/hjälpande/stödjande ("remedial").²⁹ Den ceremoniella strategin uppfattar jag som performativ: gester, tonläge, sättet att tala samt våra handlingar som hyllar ("celebrate") kön på ett förväntat vis. Att inte göra detta uppfattas ofta som ohövt eller som ett avvikande beteende medan akten att uppmärksamma och agera kön på ett korrekt vis skapar en känsla av att tillhöra ett större sammanhang: "När vi interagerar med andra människor som hyllar ["celebrate"] och svarar på kön kan detta skapa en känsla av att vi tillhör de 'större' enheterna det maskulina och det feminina eller med Foucaults ord, de 'diskursiva gestaltningarna av dessa könstillhörigheter'.³⁰ När denna performativa genusordning bryts av att en kvinna intar en position som av tradition intagits av en man, krävs vissa ritualer för att genusordningen ska kunna upprätthållas. En strategi hos kvinnan kan då vara den läkande/hjälpande/stödjande. Hon kan exempelvis på skilda vis uttrycka att hon vill ha "bemyndigande, beskydd och välvilja".³¹

I de inlagor som den anmälde professorn skrivit är det som redan konstaterats ett subjekt i affekt som talar som kastas mellan det känslomässiga samt kampen för att upprätthålla den professionella rollen och attityden. Hans tal uttrycker också, vilket är en central del av bekännelsens performativitet, en vädjan om förståelse och välvilja från den som har den yttersta makten att fälla ett domslut. Om detta inte uppnås kan inte professionaliteten skyddas. I ansvarsnämndens beslut anfördes just den anmäldes känslomässiga lidande som ett argument för en mildare påföljd medan anmälarens eventuellt känslomässiga skada inte kommenterades.

26 Se Michel Foucault: "Le Panoptisme", *Surveiller et Punir. Naissance de la prison*, Gallimard 1975.

27 Mählcck 2003; "General Background and Theoretical Point of Departure", s. 33.

28 Ibid.

29 Mählcck s. 33 citerar Silvia Gherardi: "The Gender We Think, The Gender We Do in Our Everyday Organizational Lives", *Human Relations* 47 (1994): 6 s. 602.

30 Ibid.

31 Mählcck s. 33 citerar Gherardi s. 605.

Därmed tycks den anmälde uppta och agera i enlighet med en traditionellt kvinnlig position, medan anmälaren åtminstone i beslutet tillskrivs en traditionellt manlig sådan. Likaså sker en omkastning av könspositioner i samband med att doktoranden gör anmälan; den påverkar handledarens agerande och tvingar in honom i en känslomässig argumentation med traditionellt kvinnliga förtecken, vilket innebär att hans självklara överordning vacklar. Dessutom blir han varnad, vilket är negativt för den professionella rollen.

En tredje person, som också uppfattat sig som hotad av den anmälde, gör i en av sina inlämnade inlagor – nota bene i stark affekt – en poäng av den anmäldes manliga status: ”Jag anser att du INTE tar ansvar för dina handlingar på ett moget, ansvarsfullt och manligt sätt / ... / Jag tror att du skulle må bra av att gå med i en mansgrupp, och/eller tala med en psykolog.”³² Den anmälde är med andra ord inte tillräckligt manlig, vilket kräver mognad och ansvar, utan är i behov av att korrigera sin bristande könstillhörighet. Han agerar och talar i enlighet med en kvinnligt kodad logik som uppfattas som omogen och ansvarslös på ett likartad vis som Moghissis uttryckta ilska. Mannen med makt förkvinligas när hans maktposition vacklar. Den korrekta manligheten representeras av David Lurie och Mersault som konsekvent vägrar att tala ett känslornas språk och framställa sig själva som bekännande människor med ett autentiskt inre. De vill enbart erkänna att de begått en brottslig handling och är beredda att ta konsekvenserna utan förmildrande känslomässighet. Som ’riktiga män’ bör göra tar de ansvar för sitt handlande och accepterar sitt öde: förnedrande avsked respektive dödsdom.

I sin avhandling i juridik, *Hans (ord) eller hennes?*, utforskar Ulrika Andersson hur kön och rättsskyddssubjektet konstrueras på en diskursiv nivå i våldtäktsmål. Hon menar att hovrättsdiskurserna som berör våldtäktsmål kan ses som ”starka och tydliga uttryck för den heterosexuella matris som Judith Butler menar är grunden för konstruktionen av kön”.³³ Detta får bland annat till följd att den kvinnliga kroppen konstrueras som öppen och tillgänglig med en passiv sexualitet och manskroppen som sluten och avgränsad med en aktiv sexualitet som måste kontrolleras. Detta i linje med den heterosexuella synen på kvinnlig respektive manlig sexualitet oavsett om målsägaren är kvinna eller man: ”Det diskursiva subjektets kön överordnades det materiella”, vilket betyder att rättsskyddssubjektets biologiska könstillhörighet var betydelselöst för det kön som konstruerades som kvinnligt och manligt i de rättsliga texterna.³⁴ Maktrelationen styr med andra ord fördelningen av könsattribut och de enda positioner som står till buds är den heterosexuella matrisens: den riktiga mannens eller den riktiga kvinnans. Annat könsbeteende måste korrigeras.

En annan bidragande orsak till denna könslogik inom straffrätten och övriga rättsområden är enligt Ulrika Andersson synen på det moderna rättssubjektet som ”förväntas vara rationellt, autonomt och utföra fria val utifrån en oberoende vilja. Subjektiviteten definieras alltså genom förmågan att vara rationell”.³⁵ Detta subjekt påminner med andra ord om vetenskapens förnuftsstyrda och icke-situerade subjektideal. Kropp och sexualitet, centralt i varje fall av sexuella övergrepp och ofredanden, ”betonas inte närmare i relation till det moderna subjektet”. Vidare menar Ulrika Andersson att ”kroppslighet traditionellt [har] ansetts stå i vägen för rationalitet”.³⁶

Jag menar dock i enlighet med Foucaults syn på diskursiva tekniker och praktiker, att subjektet uppstår ur kravet att tala och agera kropp och sexualitet som något som måste avgränsas, avvärjas och kontrolleras. Sexualiteten och kroppen blir därför en central del i konstruktionen av subjektet, men då som en negativ affirmativ kategori. Den anmäldes kast mellan det

32 Komplettering till anmälan 2004-03-05, Lunds universitet; utdrag ur mejlkorrespondens, s. 2.

33 Ulrika Andersson: *Hans (ord) eller hennes? En könsteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*, diss. Lunds universitet, Bokbox förlag 2004, s. 265.

34 Ibid.

35 Andersson 2004, s. 271.

36 Ibid.

privata och det offentliga synliggör hur ett subjekt kämpar för sin överlevnad — hela tiden med kroppsligheten starkt närvarande i form av känslouttryck som enligt den rådande heterosexuella normen uppfattas som inkorrekt könshandlande. Men nota bene att Statens ansvarsnämnd mottog känslans tal som i allra högsta grad performativt; den anmäldes känslor uppfattades som förmildrande omständigheter och påverkade därmed påföljden.

Maktombyttets mörka mekanismer – Lucy, Lury och Petrus

När David Lurie lämnat sin anställning vid universitetet beger han sig till landsbygden, höglandet i Östra Kapprovinsen, där hans dotter Lucy äger och brukar en mindre gård. Hon lever ensam efter det att hennes flickvän lämnat henne. Coetzee understryker den nya maktsituation som råder i Sydafrika efter apartheids avskaffande och som påverkar relationerna mellan människor i vardagen: ”Ge Petrus [dotterns svarta allt-i-allo] ett handtag. Det tycker jag om”, säger Lurie till sin dotter och fortsätter: ”Jag tycker om den historiska ironin i det. Tror du han är villig att ge mig lön för mitt arbete?” (s 89) Dotterns respons är inte ironisk. Efter som Petrus fått ett landanskaffningsbidrag har han köpt en bit av hennes mark och planerar att bygga ett eget hus. Hon har dålig ekonomi och tror inte att hon har råd att ha Petrus i sin tjänst längre och menar att han säkert är beredd att betala fadern för de sysslor han kan utföra. Rollerna är ombytta. Den vite arbetar för den svarte som är i färd med att bli landägare och farmare själv. Petrus befinner sig i inledningen av sitt nya livs historia, Lurie vid vägs ände.

I samband med detta uttalas också för första gången det ord som gett romanen dess namn: ”onåd” (s 99), vilket egentligen inte till fullo uttrycker originaltitelns innebörd: ”disgrace”. Lurie säger till en av dottern Lucys väninnor att han hamnat i ”disgrace”, vanära. Ordet vanära signalerar tydligt, till skillnad från onåd, att någon offentligt blivit av med sin heder och ära och därför blivit en belastning för sitt ämbete, sin släkt och familj. Luries socialitet och professionella polityr har skalats av och kvar står en man hänvisad till sig själv, dotterns, och skall det visa sig, Petrus välvilja. Ur ett klassperspektiv degraderas Lurie; han är fråntagen den makt och det inflytande en vit medelklasstillhörighet erbjuder medan Petrus belägenhet närmast kan jämföras med en klassresenärs.

Då Lurie vägrat att bli återupprättad på de villkor som erbjöds och vägrat att acceptera att han handlat felaktigt av psykiskt-patologiska skäl, kvarstår hans personliga reflektioner över varför han agerade som han gjorde. På dotterns fråga vad han har för försvar svarar Lurie: ”begärets rättigheter” (s 103) och jämför sig med en hanhund som pryglades när tiken i grannskapet löpte (s 104). ”Inget djur kan godta rättvisan i att bli straffad för att det lyder sina drifter” (ibid.). Dottern undrar givetvis om män måste få lyda sina drifter ohämmat (ibid). Nej, menar Lurie, det ovärdiga är ”att den stackars hunden hade börjat hata sin egen natur. Den behövde inte längre pryglas. Den var beredd att straffa sig själv” (ibid.). Som den intagne i Jeremy Bentham's panoptiska fängelse disciplinerar sig den hundlika människan på egen hand via internaliseringen av skulden och straffet.

Den fråga som Luries kommentarer bland annat reser är: Vilket försvarstal eller vilken förklaringsmodell kvarstår när man avvisat den officiella bekännelse- och terapidiskursen? Inte ens hänvisningen till handjurets biologiska drifter är möjlig, vilket dotterns replik visar med all önskvärd tydlighet, eftersom den är inskriven i en könsmaktstruktur. Varför skulle Luries drifter berättiga det han gjorde mot sin student? Är inte en människa något annat än ett blint djur? Det som återstår för Luries del är den resignerade synpunkten att ”drifterna är en börda som vi gärna kunde vara utan” (s 105). Alltså är det mannens natur – en biologisk förklaringsmodell – som Lurie faller tillbaka på när de övriga diskurserna avvisats.

Mannens förment okontrollerbara drifter iscensätts av Coetzee på ett än mer förödande vis. Studenten Melanie hade en maktposition till sitt förfogande som gjorde att Lurie straffades. Men denna formella juridiska roll är inte alltid möjlig att inta för en kvinna. Två okända svarta män och en pojke kommer till gården och pojken visar sig vara hjälpredan Petrus bror-

son: "Så har den alltså kommit, prövningens dag. Utan förvarning, utan fanfarer, har den kommit / ... / Hans barn är i främlingars våld. Om en minut, om en timme, är det för sent; det som händer med henne kommer att vara hugget i sten" (s 108).

De svarta männen och pojken våldtar Luries dotter, försöker elda upp honom, skjuter hennes hundar, stjälar värdesaker och försvinner i hans bil. Begärets och den råa styrkans makt är i händerna på dem som det tidigare var rättfärdigt att förtrycka medan Lurie och Lucy är hjälplösa offer. "Han kan italienska, han kan franska, men italienska och franska kommer inte att rädda honom här i mörkaste Afrika. / ... / Missionsarbetet: vad har det lämnat för avtryck, det väldiga uppbyggelseföretaget? Inget som han kan se" (s 110). Det västerländska civilisationsprojektet hjälper inte vid detta utsatta läge – Lurie måste finna en annan förklaringsmodell, vilket blir den ekonomiska:

Det är en risk att äga något. / ... / Det är teorin; håll fast vid teorin eller teorins tröst. Inte mänsklig ondska, bara ett gigantiskt omloppssystem, för vars maskineri medömkan och skräck är ovidkommande. Det är på så sätt man måste betrakta livet i det här landet / ... / Bilar, skor; även kvinnor. Det måste finnas ett fack i systemet för kvinnor och det som sker med dem (s 113).

Här sätter Coetzee fingret på den könsmaktordning som antar patriarkala drag i romanen. Kvinnan är maktlös mot de normer och värderingar som styr det lokala landsbygdssamhälle där hon bestämt sig för att stanna. Vanäran drabbar även henne, på så sätt blir hennes roll en förvriden spegelbild av faderns. Det är mannens lag som gäller: "Det är inte hennes historia som sprids utan deras: de är herrar över den. Hur de satte henne på plats, hur de visade henne vad en kvinna är till för" (s 132). Men Coetzee driver kvinnans vanära längre än så. Det är via Lucys kropp och sexualitet som de svartas hat mot de forna förtryckarna får sitt brutalaste uttryck: "'Det gjordes med så personligt hat. Det var det som chockade mig mer än nånting annat. / ... / Men varför hatade de mig så starkt? Jag hade aldrig sett dem förut'" (s 177f). Hon förvandlas från den individ hon alltid varit i sina egna och faderns ögon till en kropp och en representant för ett förhatligt släkte. Hon misstänker att det är med sin kropp hon måste betala det förtryck apartheid utsatt den färgade befolkningen för, likaså är det med sin kropp hon måste betala om hon vill bo kvar på sin gård (s 180).

Lucy förvandlas till en handelsvara. Petrus erbjuder henne giftermål och hon accepterar. Hon erbjuder sin mark som hemgift och får hans beskydd i utbyte: "'Jag bidrar med marken, mot att jag får lov att krypa in under hans vinge. Han vill påminna mig om att jag annars saknar beskydd, jag är lovligt byte'" (s 228). Kvinnan tvingas in i en heterosexuell patriarkal ordning (mannen som beskyddare och ägare). Barnet som hon bär och som blev frukten av våldtäkten blir därmed medlem av hans familj. Reproduktionen, kvinnan och marken är under manlig kontroll. Detta uppnåddes via skändningen av hennes sexualitet samt hotet om fortsatt sexuellt utnyttjande. Att denna kvinna egentligen är homosexuell gör hennes öde än mer grymt. Den vite patriarken, Lucys far, är maktlös, klassmässigt degraderad och måste abdikera från sin traditionella roll som beskyddare och vägledare. Lucy avvisar med kraft hans råd och han är oförmögen att beskydda henne på den plats hon valt till sin. Det symboliska faderskapet intas av Petrus, representant för den nya mer inflytelserika klassen i vardande. Och den osäkra roll Melanie hade gentemot Lurie – "Älskarinna? Dotter? / ... / Vad är det hon erbjuder honom?" (s 33) – får sin motsvarighet i hans relation till den egna dottern. Denne 'fader' har inte längre någon funktion, vare sig som älskare, beskyddare eller representant för en maktmässigt inflytelserik medelklass.

När jag diskuterade *Onåd* med en grupp studenter hördes några upprörda röster. Bilden av Lurie och de svarta männen framstod enligt dem som alltför svartsynt. Diskussionen ledde till en etisk reflektion: Måste de förtryckta vara goda människor? Är det så att vi innerst inne förväntar oss att de ska vara bättre människor än andra? Får inte de förtryckta själva bli förtryc-

kare? Och vad skiljer Luries övergrepp från de svartas? Studenten Melanie hade tillgång till en enligt lagen formulerad maktposition, vilket Lucy också anges ha i romanen. Men Lucy väljer att inte anmäla våldtäkten eftersom detta skulle medföra att hon inte skulle kunna stanna kvar på sin gård. Hon väljer att bli en handelsvara. Det är det pris hon tvingas betala för att kunna stanna kvar. Enligt fadern sonar hon det förflutnas orättvisor genom att offra sig själv (s 152). Fadern avvisade bekännelse- och terapidiskursen, dottern den juridiska som skulle ha kunnat leda till att förövarna straffades. Istället accepterar hon den patriarkala som baseras på ägandet av marken, kvinnorna och kontrollen över reproduktionen och avkomman.

Det som lyser fram som kanske starkast i romanen som möjlig förklaring till människornas grymhet och tillkortakommanden är drifts- och känslolivet. Hatet och begäret men även kärleken. Driften genomkorsar varje annan diskurs. När Lurie besöker Melanies familj för att be dem om den förlåtelse han tidigare vägrat uttala i de offentliga förhören, påminns han om den kärlek han hyste för Melanie. Knäböjande framför modern och systemen sköljs han ändå igenom av en våg av åtrå för den vackra systemen (s 196). Hans tidigare idealisering och erotisering av mycket unga kvinnor degraderas i hans medvetande då han älskar med en i sina egna ögon oattraktiv och alltför överviktig medelålders kvinna: ”Detta är nu min lott efter Melanie Isaacs ljuva unga kött. Detta är vad jag måste vänja mig vid, detta och till och med mindre än detta” (s 170).

Den ideala bilden av den åtråvärda, oerfarna unga kvinnan degraderas via den kvinnliga kroppen som inte lever upp till idealet och får sin groteska spegelbild i de svarta männens övergrepp. I romanen finns två skilda traditionella diskurser om begäret. Den av Lurie högt älskade västerländska romantiska poesin med lord Byron i spetsen är en, med förgreningar i en erotisk och hövisk tradition, fortplantningsdriften som inte går att stoppa eller kontrollera är den andra och får störst genomslag i romanen: ”Fortplantningens säd, piskad att fullkomna sig, piskar sig djupt in i kvinnans kropp, piskar sig fram för att skapa framtiden” (s 218). Och denna framtid blir också Sydafrikas eller är måhända mänsklighetens bittra lott tycks Coetzee mena, i det kommande barnets skepnad:

De våldtog inte, de parade sig. Det var inte lustprincipen som var den drivande kraften bakom det hela utan testiklarna, säckar som svälde av säd som strävade efter att fullkomna sig. Och nu, skåden och se! *Barnet!* / ... / Vad för slags barn kan sådan säd ge upphov till, säd inslungad i en kvinna inte med kärlek utan med hat, kaotiskt blandad, avsedd att besmutsa henne, märka henne, som en hunds pink? (s 223)

Lucy förvandlas till sist i sina egna ögon inte bara till en representant för ett tidigare förtryckande kollektiv utan till ”en hund” (s 230). Lucy blir även hon en del av den biologiska förklaringsmodell eller diskurs som fadern anförde som skäl till sitt eget agerande gentemot Melanie. Lucys och Luries öden parallelliseras med berättelsen om Lucys väninna Bev som av humanitära skäl engagerat sig i att avliva djur, bland annat hundar. I romanens slutscen för Lurie en halt hund han fattat tycke för till avlivning. Med en närmast spenglersk undergångsvision³⁷ gestaltar Coetzee vad som komma skall – eller redan hänt den västerländska koloniala traditionens värden och värderingar.

Avslutningsvis, menar jag att *Onåd* visar hur rådande diskurser är otillräckliga och inte kan lösa Luries och Lucys nya belägenhet eller är det så att de snarare är att betrakta som diskursernas ohjälpliga fångar? Lurie, ska han uppfattas som sina drifters och det traditionella kvinno- och kärleksidealets offer eller bara som en chauvinist i färd med att rättfärdiga sitt förtryckande beteende? Och Lucy, är hon offret för en patriarkal könsmaktordning eller väljer hon själv sitt öde? Bekännelsen, terapin, rättvisan, känslan och begäret ger vare sig äran eller

37 Se Oswald Spengler, *Västerlandets undergång. Konturer till en morfologi om världshistorien* (volym 1 1918; volym 2 1923), övers Martin Tegen, Atlantis 1996 och 1997.

nåden tillbaka. Nota bene dock att båda som medlemmar av en vit medelklass ändå ges varsin utväg i romanen. Lurie kan på vissa villkor behålla sin tjänst, Lucy anmäla våldtäkten och skapa sig en framtid på en annan plats. Den könsbetingade skillnaden är att hon inte kan stanna kvar utan måste fly. 'Vinnarna' är möjligtvis Melanie, som efter anmälan kunde upprätthålla sin funktion som student samt Petrus, på färd att bygga sig en ny framtid som markägare, självständig jordbrukare och representant för den patriarkala ordningen. Är det så att situationen i Sydafrika egentligen kräver ett helt nytt språk – nya diskurser – för att kunna uttrycka inte bara de vitas belägenhet utan främst de svartas historia? "Han blir alltmer övertygad om att engelska är ett otjänligt medium för Sydafrikas sanning. / ... / Likt en dinosaur som dör och sjunker ner till ro i gytjan har språket stelnat. Inträngd i engelskans mall skulle Petrus historia låta stel, föråldrad" (s 134f.). Den forne specialisten på brittisk litteratur och professorn i kommunikation kan inte längre kommunicera:

Vad finns att göra? Inget som han, den före detta läraren i kommunikation, kan se. Inget mindre än att börja om från början igen med ABC. När en gång de mångstaviga orden kommer tillbaka återuppbyggda, renade och i skick att på nytt lita på, kommer han att vara död sedan länge (s 148).

Det västerländska civilisatoriska projektets språk kan inte längre uttrycka några adekvata sanningar och de traditionella diskurserna om rättvisa och jämlikhet, om tillfrisknande via terapin eller förlåtelsen, är oförmögna att återupprätta Lucys och Luries heder. Det är en mörk bild Coetzee ger av maktens mekanismer. På den punkten håller jag med mina studenter: i *Onåd* sker maktombytet alltid på någon annans bekostnad.

Referenser

- Andersson, Ulrika (2004): *Hans (ord) eller hennes? En konsteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*, diss. Lunds universitet, Lund: Bokbox förlag.
- Bentham, Jeremy (1791): *Panopticon. En ny princip för inrättningar där personer övervakas*, övers och introduktion Frans Lundgren, Nora: Nya Doxa 2002.
- Camus, Albert (1942): *Främlingen*, övers Sigfrid Lindström, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1998.
- Coetzee J M (1999): *Onåd*, övers Thomas Preis, Stockholm: Månpocket 2000.
- Doktorandhandboken, Höskoleverket, www.doktorandhandboken.nu/handledning, 2004-03-03.
- Edgren, Monika (2004): "Att återupprätta äran. Språk, subjekt och sexuellt våld i äldre tid", i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3: 04.
- Foucault, Michel (1975): "Le Panoptisme", i *Surveiller et Punir. Naissance de la prison*, Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1976; 1984): *Histoire de la sexualité*, volym 1, *La volonté de savoir*, Paris: Gallimard 1976; volym 2, *L'usage des plaisirs* samt volym 3, *Le souci de soi*, Paris: Gallimard 1984.
- Moghissi, Haideh (1994): "Racism and Sexism in Academic Practice: A Case Study", i *The Dynamics of 'Race' and Gender. Some Feminist Interventions*, red. Haleh Afshar, Mary Maynard, London: Taylor & Francis.
- Mählck, Paula (2003): *Mapping Gender in Academic Workplaces. Ways of Reproducing Gender Inequality within the Discourse of Equality*, diss. Umeå universitet, Sociologiska institutionen, nr 33.
- Spengler, Oswald (1918; 1923): *Västerlandets undergång. Konturer till en morfologi om världshistorien*, övers Martin Tegen, Stockholm: Atlantis volym 1 1996; volym 2 1997.

Handlingar från Lunds universitet samt Statens ansvarsnämnd

- Redogörelse ställd till prefekten, biträdande handledare samt professor vid institutionen, bilaga 8 i Anmälan 2003-12-01, Lunds universitet, Dnr 6036, Kategori I A 31, s. 4.
- Utdrag ur brevväxling mellan den anmälde och biträdande handledare, bilaga 7 i Anmälan 2003-12-01, s. 3.
- Redogörelse i Anmälan 2003-12-01.
- Komplettering till anmälan 2004-03-05, Lunds universitet; utdrag ur mejlkorrespondens.
- Skrivelse 2004-04-15 Ä 2/2004 Aktbilaga 38, Statens ansvarsnämnd, Kommentar från anmälaren.
- Skrivelse 2004-03-16 Ä 2/2004 Aktbilaga 31, Statens ansvarsnämnd, Yttrande ställt till Statens ansvarsnämnd från Sulf.
- Redogörelse i ärende om disciplinansvar, bifogat till Skrivelse 2004-03-16 Ä 2/2004 Aktbilaga 31, Statens ansvarsnämnd, bilaga 2, s. 2.
- Beslut 2004-06-23 Ä 2/2004, Statens Ansvarsnämnd.

Skulptur, klotter och "motmonument"¹

Jessica Sjöholm, doktorand

jessica.sjoholm@konstvet.uu.se

Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Inledning

Under 1900-talet kom de svenska stadsmiljöerna i allt ökande utsträckning att förses med skulpturer. De tilltagande skulpturala inslagen i det offentliga rummet under det förra seklet bör ses mot bakgrund av den folkbildningsideologi som hade sin första bas i ideella organisationer och föreningar, och som under decennierna före och efter seklets mitt kom att befästas i en begynnande kulturpolitik och också institutionaliseras genom bildandet av kommunala och landstingskommunala konst- och kulturnämnder samt genom tillkomsten av myndigheten Statens konstråd 1937. Ett ökat tillgängliggörande av konst på offentliga platser kom att bli ett led i den demokratiska kulturpolitik som den socialdemokratiska ecklesiastikministern Arthur Engberg lanserade i en skrift 1938.² De ekonomiska förutsättningarna som krävdes för att kunna realisera dessa kulturpolitiska idéer, kom successivt till stånd i takt med att välfärdssamhället växte sig starkare under efterkrigstiden.

Den som idag försöker skapa sig en bild av ambitionerna att demokratisera konsten och den offentliga skulptur som blev ett resultat av dessa strävanden, upptäcker snart att det rör sig om en starkt könad praktik. Som exempel kan nämnas att under Statens konstråds första trettio verksamhetsår satt inte en enda kvinna i styrelsen.³ Dessutom var den manliga dominansen bland de konstnärer som tilldelades de attraktiva — inte minst ur ekonomisk synvinkel — skulpturuppgifterna länge i det närmaste total. Makten att genom skulpturala verk visuellt gestalta det gemensamma offentliga rummet var med andra ord en manlig angelägenhet under en stor del av 1900-talet.

Den manliga homosocialitet som präglade den offentliga skulpturens tillkomstprocesser innebär att män i hög utsträckning haft tolkningsföreträde vad gäller skapandet av ett bildspråk som reproducerar föreställningar om såväl manlighet som kvinnlighet. De skulpturala uttryck det här är fråga om tillkom med avsikten att bli permanenta inslag i det offentliga rummet. I mycket hög utsträckning har så också blivit fallet — endast enstaka skulpturer från den aktuella tidsperioden har av olika skäl avlägsnats från offentligheten. De könskonstruktioner som kommer till uttryck i skulpturala representationer av män och kvinnor i den offentliga miljön har de senaste decennierna varit föremål för långt större förändring än vad konstverken vittnar om. Skulpturernas permanenta närvaro i stadsrummet innebär dock att en numera både kritiserad och problematiserad könsideologi fortfarande idag visuellt reproduceras i den gemensamma offentligheten. Detta är en av anledningarna till att jag menar att den ärvda visuella kultur som 1900-talets permanent placerade offentliga

1 Denna artikel bygger på undersökningsresultat från författarens arbete med en doktorsavhandling i Konstvetenskap vid Uppsala universitet. Ämnet för denna är offentlig skulptur i Sverige 1940 – 1970. Avhandlingen kommer att publiceras hösten 2006.

2 Arthur Engberg (1938), *Demokratisk kulturpolitik. Idéer och exempel*, Tidens förlag, Stockholm.

3 Den första kvinnan som invaldes i styrelsen var Kaisa Melanton som 1969 tilldelades en suppleantpost. Nästa valperiod, 1970 – 73, utsågs hon till ordinarie ledamot. Se sammanställning över konstrådets ledamöter och sekreterare i Mailis Stensman, red. (1987), *"Konsten är på väg att bli alla..." Statens konstråd 1937 – 1987*, Statens konstråd, Stockholm, s. 170 f. Det är knappast troligt att könsfördelningen i de kommunala instanser som ansvarade för offentlig konst under samma tidsperiod skilde sig markant från detta förhållande.

skulpturer utgör, har en otvetydig relevans också för vår samtids diskussioner om visualiseringsprocesser i det offentliga rummet.

Genusperspektiv på 1900-talets offentliga skulptur

En kvantitativ undersökning ger vid handen att skulpturala representationer av män och kvinnor i det offentliga rummet kännetecknas av en näst intill övertydlig diskrepans.⁴ Bland 1900-talets skulpturala människoskildringar finns vad som skulle kunna kallas för två huvudkategorier: aktskulpturer (det vill säga framställningar av den nakna människokroppen) och personminnesmärken. Majoriteten av aktskulpturerna föreställer anonyma kvinnor, medan de flesta personminnesmärkena är tillägnade män. Nakenakten är till och med den allra vanligaste typen av skulptural representation av kvinnor i det offentliga rummet under 1900-talet. Framför allt förefaller 1950-talet vara det decennium då den kvinnliga aktskulpturen har sin "storhetsperiod". Den kvinnliga akten är i sig inte ett nytt konstnärlig tema. Före 1900-talet förekommer motivet dock främst i måleriet och i mindre skulpturer, det vill säga i konstverk som inte varit avsedda för det offentliga utomhusrummet.⁵ Även om den kvinnliga nakenakten inte utgör en egen konstnärlig genre, kan den inte betraktas som ett bland flera andra vanligt förekommande motiv i den västerländska konsten. Den

Fig. 1. Eric Grate, *Sommar*, Kristinaskolan, Härnösand, 1948. Foto: författaren.

Fig. 2. Carl Eldh, *Löparna*, Gränna, 1950. Foto: författaren.

4 Följande resonemang bygger huvudsakligen på resultatet av ett omfattande fältarbete utfört under 2004. Fältarbetet bestod i två forskningsresor, under vilka offentlig skulptur från 1900-talet i närmare 70 svenska städer och orter av varierande storlek, från Smygehuk i söder till Kiruna i norr, studerades. Sammanlagt har mer än 1 000 skulpturer studerats och fotodokumenterats. Fältarbetet har inga anspråk på att vara en total kartläggning av de offentliga skulpturerna i de aktuella städerna, men det betydande antal skulpturer som studerades under forskningsresorna måste anses vara av tillräcklig omfattning för att möjliggöra att generella slutsatser om den offentliga skulpturen som fenomen under den aktuella perioden skall kunna dras. Utöver resultatet av fältarbetet har även en rad olika skrifter som dokumenterar lokala och regionala bestånd av offentlig skulptur anlitats. Dessa har bekräftat den övergripande bild av den offentliga skulpturen som forskningsresorna gav. Det slutgiltiga resultatet av denna empiriska undersökning kommer att redovisas i en avhandling med planerad publicering hösten 2006. Dokumentationen av fältarbetet finns i författarens ägo.

5 Silke Wenk (1996), *Versteinerte Weiblichkeit. Allegorien in der Skulptur der Moderne*, Literatur - Kultur - Geschlecht. Studien zur Literatur- und Kulturgeschichte, Große Reihe Band 5, Bohlau Verlag, Köln, s. 178.

kvinnliga nakenakten utmärker sig nämligen genom att konnotera Konst på ett sätt som skiljer sig från alla andra motivkategorier. I den västerländska konsten har den dessutom varit ett sätt att definiera och kontrollera föreställningar om "kvinnligheten" och kvinnokroppen genom att placera den inom en estetisk diskurs.⁶

Aktskulpturer föreställande män förekommer naturligtvis också under 1900-talet, men dessa har genomgående en annan karaktär än majoriteten av de kvinnliga.⁷ De flesta manliga aktskulpturerna placerades i offentlig miljö under 1900-talets första hälft och är långt ifrån lika vanliga som de kvinnliga. Den manliga akten fokuserar vanligtvis på kroppens fysiska styrka och/eller aktivitet, manskroppen presenteras som frisk och sund, vital och presterande (fig. 1–2). Utöver detta förmedlar de manliga aktskulpturerna inte sällan en bild av hur målinriktad vilja och disciplinerad tanke kan kontrollera kroppens prestationer. Den visuella retoriken tycks därmed försöka placera den manliga kroppen i en position bortom det kroppsligt "naturliga", i en kulturell sfär där kroppen kontrolleras och disciplineras genom tankens kraft. Bildspråket kan på så vis sägas betona föreställningar om mannens såväl fysiska som mentala och moraliska styrka.

1900-talets kvinnliga aktskulpturer kan istället sägas avlösa det föregående århundradets kvinnliga allegorier i den offentliga skulpturen. De senare utgjordes av mer eller mindre lättklädda kvinnor med explicita referenser till statsväsende, konst, vetenskap etc.⁸ Deras läsbarhet byggde på en fastlagd visuell retorik och specifika attribut. Till skillnad från den av konventionella koder präglade allegorin, följer den kvinnliga nakenakten inte ett lika tydligt fastlagt symboliskt schema. Framställningar av allehanda mytologiska personligheter liksom referenser till abstrakta begrepp eller fenomen förekommer även i 1900-talets aktskulpturer, men det aktskulpturen refererar till är inte de traditionella allegoriska temata som kan iakttas i exempelvis minnesmärken och monument. Det finns dessutom påtagliga skillnader mellan de kvinnliga allegorierna och aktskulpturerna, med eller utan mytologisk eller allegorisk karaktär. Minnesmärkenas kvinnliga allegorier representerade egenskaper och begrepp som ansågs känneteckna den person eller händelse som skulle erinras. I anslutning till byggnader, eller på byggnaders fasader, stod de för koncept som karaktäriserade den verksamhet som präglade platsen. I 1900-talets aktskulpturer har de kvinnliga figurerna däremot i hög grad förlorat sitt allegoriska sammanhang, sina attribut och dessutom sin klädedräkt.

Med ledning av titlarna på verken kan de kvinnliga aktskulpturerna grovt delas in i tre kategorier. En kategori utgörs av olika typer av mytologiska figurer, en annan kategori är den typ av verk som genom sina titlar refererar till abstrakta begrepp (ungdom, oskuld, årstiderna osv.). Vid närmare undersökning framgår dock att dessa mytologiska, allegoriska eller metaforiska angivelser inte har någon avgörande betydelse för gestaltningen. Attribut som refererar till de mytologiska berättelserna eller de abstrakta begreppen är sällan framträdande drag i skildringarna. Skulpturerna fokuserar först och främst på den nakna kvinnokroppen, övriga attribut fungerar snarast som en gratifikation eller legitimering av den förevisade nakenheten. En tredje kategori är de skulpturer vars titlar antingen består av ett kvinnonamn (vilket *inte* innebär att verken är att likställa med namngivna individers minnesmärken) eller är av en mer deskriptiv karaktär. Denna indelning av aktskulpturerna i kategorier efter deras titlar skall inte ses som ett försök att konstruera en taxonomi för dess egen skull, utan syftar endast till att åskådliggöra olika grader av allegoriska, metaforiska eller narrativa anspråk som verken representerar. Dessa befinner sig på en varierande skala från explicit mytologiska figurer till helt anonyma och "avkodade" nakenakter. Titlarna på skulpturerna fungerar i många fall som en nyckel till det som uppfattas vara verkens innehåll, och genererar till-

6 Lynda Nead (1992/2004), *The Female Nude. Art, Obscenity and Sexuality*, Routledge, London & New York, s. 1 f.

7 För en kortfattad diskussion kring perioder då den manliga akten haft en dominerande ställning i den västerländska bildkulturen se Abigail Solomon-Godeau (2001), 'Manliga bekymmer: kris i representationen', i *Feministiska konsteorier*, Skriftserien Kairos nr 6, Raster förlag, Stockholm, s. 203-229.

8 Silke Wenk (1987), 'Der öffentliche Akt: eine Allegorie des Sozialstaates', i *Frauen • Bilder • Männer • Mythen. Kunsthistorische Beiträge*, Ilsebill Barta, Zita Breu, Daniela Hammer-Tugendhat, Ulrike Jenni, Irene Nierhaus & Judith Schöbel (red.), Dietrich Reimer Verlag, Berlin, s. 217.

sammans med den representerade kroppen och dess eventuella attribut en betydelse som kan vara beroende av antingen allegorins konventionella kods system eller metaforiska associationer. Dessa meningsskapande strukturer bidrar till att de kvinnliga aktskulpturerna kan referera till vitt skilda ting (fig. 3–7).

En genusteoretisk analys av de kvinnliga aktskulpturerna kan med fördel utgå från att många av dessa skulpturer kännetecknas av dubbla betydelsenivåer.⁹ En kvinnlig nakenakt med explicita eller implicita referenser till en allegorisk eller metaforisk ikonografi, kan nämligen också alltid sägas referera till "det kvinnliga" på en annan betydelsenivå. På denna ständigt närvarande andra betydelsenivå får de skillnader som exempelvis allegoriska eller litterära teman tillskriver nakenakten träda tillbaka till förmån för den likhet dessa skulpturer uppvisar genom att vara visuella tecken för föreställningar om "Kvinnan". Inte sällan samspelar och förstärker de olika betydelsenivåerna varandra. Detta sker dessutom genom skulpturens placering i det offentliga rummet. Den förkärlek med vilken kvinnliga nakenakter placeras i parker och planteringar, dvs. i en "naturlig" miljö, kan knappast betraktas som en tillfällighet, utan är snarare att tolka som ett uttryck för föreställningar om kvinnors starkare samhörighet med naturen.

På liknande sätt refererar också de manliga nakenakterna på en gemensam nivå till "det manliga". Dock med den skillnaden att de manliga nakenakterna oftast tycks bibehålla någon form av subjektivitet, också när den manliga kroppen fungerar som representant för mer allmänna begrepp.¹⁰ Den manliga nakenakten hänvisar oftare till konkreta verksamheter, medan den kvinnliga dito står för abstrakta fenomen eller mytologiska väsen. Den manliga nakenakten kan därmed sägas representera *sin egen aktivitet*, till skillnad från den kvinnliga nakenakten som representerar abstrakta begrepp som *godtyckligt relateras* till föreställningar om hennes könstillhörighet och passivt poserande kropp.

Fig. 3. Gusten Lindberg, *Dimman*,
Trädgårdsföreningen, Göteborg, 1914.
Foto: författaren.

Fig. 4. Gunnar Nilsson, *Blekingeflickan*,
Hoglands park, Karlskrona, 1960.
Foto: författaren.

9 För en diskussion om kvinnliga allegoriers dubbla betydelsenivåer inom offentliga skulptur, se Silke Wenk (1996), *Versteinerte Weiblichkeit. Allegorien in der Skulptur der Moderne*, Literatur - Kultur - Geschlecht. Studien zur Literatur- und Kulturgeschichte, Große Reihe Band 5, Bohlau Verlag, Köln, s. 66 f.

10 Marina Warner (1985/1996), *Monuments and Maidens. The Allegory of the Female Form*, Vintage, London, s. 12.

Fig. 5. Eric Grate, *Gudinna från hyperboreiskt hav*, Rådhusorget, Gävle, 1956. Foto: författaren.

Fig. 6. Bror Hjort, *Thalia*, Teaterparken, Norrköping, 1948. Foto: författaren.

Fig. 7. Torsten Fridh, *Nora*, Stadsparken, Sollefteå, 1997. Foto: författaren.

Vad beträffar 1900-talets personminnesmärken — allt från de få ryttarstatyerna till mängden av mindre bronsbyster — är det som ovan nämnts enkelt att konstatera att de i mycket hög utsträckning är tillägnade män. En omedelbart tänkbar förklaring till detta skulle kunna vara att kvinnor under lång tid varit uteslagna från praktiker som möjliggjorde den typ av handlingar som ofta föranlett efterlevandes önskan att hedra och befästa individers minne i sten eller brons på offentlig plats. Det tilltagande antalet minnesmärken över kvinnor under senare delen av 1900-talet skulle enligt ett sådant resonemang motsvara kvinnors successivt ökade rättigheter och möjligheter att aktivt delta i samhällslivet, vilket sakta men säkert också resulterat i ett växande inflytande och ett ökat antal

hedervärda gärningar inom vitt skilda områden. I detta sammanhang är det dock viktigt att erinra om att *kriterierna* för vem som offentligen skall åminnas och varför utgör en maktdiskurs i sig. Obalansen mellan minnesmärken över män respektive kvinnor handlar därför också om värderingar och normer, liksom om makten över minnet och hur det visuellt gestaltas i det offentliga rummet. Vidare är det viktigt att uppmärksamma att minnesmärken — liksom konst i allmänhet — inte förmedlar en objektiv bild av det ämne som skildras, utan snarare en samtida *tolkning* av detsamma. Av den anledningen säger ett minnesmärke oftast mer om sin egen samtid än om den historiska person/händelse det refererar till. Följaktligen kan mängden minnesmärken över män ses som ett uttryck för ett samhällsklimat där manligt dominerade verksamheter värderats högre än kvinnligt dominerade, och där män därför i större utsträckning givits möjlighet att ta plats som (skulpturala) subjekt i det offentliga rummet.

Representationsformerna i den offentliga skulpturen har förvisso förändrats och förskjutits över tid, men den grundläggande tendensen har trots allt bäring genom större delen av 1900-talet: kvinnan representeras framförallt som en idealiserad (och ofta naken) kroppslig stereotyp, medan mannen i huvudsak framställs som en specifik individ. I grunden går detta förhållande tillbaka på välbekanta och tydligt könade begreppsdikotomier såsom subjekt/objekt, kultur/natur, förnuft/känsla, själ/kropp, aktiv/passiv etc. etc. Detta idékomplex tycks också från tid till annan inte bara ha präglat skulpturens innehåll och ämnesval, utan även uttryck och kompositionsmonster, liksom de varierande placeringarna i det offentliga rummet. I det följande kommer diskussionen att kretsa kring den del av nutidens reception av dessa skulpturer som tar sig uttryck i klotter och annan åverkan, och som därmed berör visualiseringsprocesser i dagens offentliga miljö.

Klotter och annan åverkan — en del av skulpturens reception

Åverkan på skulpturer i offentlig miljö kan ta sig en rad skilda uttryck. På ett övergripande plan kan den beskrivas som ett antal varianter på en skala från ett slags subtraherande aktiviteter (stölder, avlägsnande av vissa delar etc.) till adderande handlingar (bemålningar, påskrifter, tillagda föremål osv.). En stor del av den åverkan offentliga skulpturer blir utsatta för har därmed onekligen gemensamma drag med aktioner riktade mot andra objekt i det offentliga rummet såsom busskurer, parkbänkar, telefonkiosker och liknande. Men att kategoriskt likställa åverkan på offentlig skulptur med det som generellt sett betecknas som vandalisering innebär att avfärda möjligheten att förstörelse av konst skulle kunna betraktas som ett fenomen av särskild karaktär.¹¹ Ett sådant förhållningssätt kan knappast motiveras med tanke på de många exempel från både historisk och modern tid som tyder på motsatsen, det vill säga att förstörelse av konstverk tycks ha ett starkt symboliskt värde och sammanhånga med önsknings om att markera såväl estetiska som politiska och religiösa ståndpunkter. Att vandalisering — i sig ett värderande begrepp — i vidaste bemärkelse skulle kännetecknas av såväl homogena mönster som avsaknad av djupare betydelse eller mening tycks dessutom snarast vara en mytbildning än ett faktum.¹²

Att åverkan på offentlig skulptur inte kan ses som helt godtycklig vad gäller vilka skulpturer som blir utsatta har en undersökning av ett antal "attentat" mot en skulpturutställning i offentlig stadsmiljö i Biel 1980 visat. Arrangörerna av utställningen tycktes förvånade över att skulpturer som i deras ögon var "harmlösa" blev utsatta för skadegörelse. Med harmlösa verk avsågs mer "traditionella" figurativa skulpturer, och bland dessa var det talande nog främst kvinnliga nakenakter som utsattes för skadegörelse som tydde på ett avståndstagande från allmänhetens sida. Vidare framgick att skulpturer som kännetecknades av att det konstnärliga konceptet hade premierats framför en hantverksskicklig bearbetning av materialet, av skadegörelsen att döma uppenbarligen väckte starka negativa känslor i Biel, vars befolkningsstruktur i hög grad karaktäriserades av hant-

11 Dario Gamboni (1998), *Zerstörte Kunst. Bildersturm und Vandalismus im 20. Jahrhundert*, DuMont, Köln, s. 19, 177.

12 Ibid., s. 22.

verksskickliga industriarbetare.¹³ Exemplet från Biel visar alltså att receptionen av offentlig skulptur kan variera i hög grad beroende på den aktuella kontexten.

Att tolka och analysera det som kanske lite slentrianmässigt enbart betraktas som meningslöst klotter eller skadegörelse är inte en enkel uppgift, inte minst med tanke på att upphovspersonerna vanligtvis förblir helt anonyma. Några tillförlitliga uppgifter om syftet med dessa aktioner är knappast möjliga att få fram utan ett omfattande forskningsarbete. Någon sådan empiriskt undersökning ligger inte till grund för denna framställning, men jag menar att det med utgångspunkt i resultaten av dessa handlingar trots allt inte är omöjligt att formulera åtminstone ett antal hypotetiska tolkningar kring fenomenet. Syftet med följande resonemang är just att försöka tolka åverkan på offentlig skulptur med utgångspunkt i antagandet att den varken är betydelselös eller homogen till sin karaktär, utan snarare ett tecken på en mångfacetterad reception som bör tas på allvar av varje forskare som är seriöst intresserad av att förstå olika typer av visualiseringsprocesser i det offentliga rummet.

Iakttagelser från de senaste åren tyder på att *en* del av denna reception har ett mer eller mindre tydligt samband med föreställningar om kön och dess relation till makten över visualiseringsprocesser i det offentliga rummet. Mitt intresse rör just denna typ av åverkan och hur den kan förstås ur ett genusperspektiv. Vad gäller aktskulpturer i det offentliga rummet så tycks olika former av markeringar av den representerade kvinnans/mannens könsdelar vara den vanligaste typen av åverkan (fig. 8–9). Det är kanske frestande att likställa detta med könsordsklotter på offentliga toaletter och liknande, men jag skulle vilja hävda att accentuerade könsdelar på offentliga skulpturer åtminstone genererar visuella effekter som skiljer sig ganska markant från toalett-klottret. Jag tolkar dessa tilltag som ett slags angrepp på såväl bildens estetiska status som dess funktion som ikoniskt tecken.

Fig. 8. Lennart Källström *Stående pojke* (1955) i stadsdelen Västertorp i Stockholm var 2003 i ett tillstånd med blåmålat könsorgan svår att betrakta utan att samtidigt reflektera över figurens konststillhörighet. Foto: författaren.

Fig. 9. Det samma gäller Nils Möllerbergs *Ungdom* placerad 1934 i närheten av Stockholms stadsbibliotek, som någon gång under vintern 2004/05 fått både bröst och kön extra markerade av okända förövare. Foto: författaren.

13 Ibid., s. 179 f.

Inom konsten har det funnits en (oftast outtalad) förväntan på betraktaren att disciplinera blicken i mötet med konstnärliga gestaltningar av nakna kroppar. Detta estetiska raster innebär att nakenheten i konsten har kunnat betraktas som ideal *form*, inte som något som betecknar en konkret fysisk kropp.¹⁴ Bemålade könsdelar på offentlig aktskulptur kan sägas avlägsna detta estetiska raster som annars kanske hade förhindrat betraktare att verkligen se det kroppsliga och könade bakom den konstnärliga formen. Bemålningarna kan på så vis ses som ett angrepp på eller underkännande av verkets estetiska status. Det går naturligtvis heller inte att utesluta att konstverk i det offentliga rummet också bedöms utifrån andra normer än de som rör de konstnärliga värdena. När det estetiska rastret har "desarmerats" är det exempelvis svårt att bortse från aktskulpturens funktion som tecken för den manliga respektive kvinnliga kroppen och de kulturella könskonstruktioner som är kopplade till dessa.

Att aktskulpturer utsätts för bemålningar just kring dess könsdelar på ett så repetitivt sätt antyder också att det inte främst är skulpturens estetiska status utan dess ikoniska funktion som står i fokus för "attentaten". Den åverkan som dessa skulpturer utsätts för skulle alltså kunna betraktas som ett angrepp inte bara på det fysiska objektet utan kanske framförallt på *bilden*. Och då aktskulpturen i så hög grad berör föreställningar kring kropp och kön blir det visuellt mest effektiva sättet att angripa det skulpturen står för att både bildligt och fysiskt angripa de delar där könstillhörigheten tydligast kommer till uttryck.

Möjligen kan man också se "förslitningsskador" orsakade av betraktares beröringar som en slags åverkan. Om inte annat så kan de ge tydliga signaler om vilken typ av konnotationer och aktioner som skulpturerna ger upphov till. Gerhard Hennings *Liggende pige* i Slottsparken i Malmö är blankpolerad i bronsen på grund av att en mängd förbipasserande funnit sig föranledda att beröra den representerade kvinnokroppens bröst, mage och kön (fig. 10). I detta fall finns knappast någon tvekan om att skulpturen i första hand har uppfattats som kropp snarare än form, och att denna kropp genom sin offentliga placering också tycks ha betraktats som allmänt tillgänglig.

Fig. 10. Gerhard Henning, *Liggende pige* (1961), Slottsparken, Malmö. Foto: författaren.

14 Den första omfattande ikonografiska studien där nakenaktens status som ideal form formulerades var Kenneth Clarks (1956), *The Nude. A Study in Ideal Form*, Bollingen Series XXXV:2, The A.W. Mellon Lectures in the Fine Arts, Pantheon Books, Washington, se särsk. s. 5 ff., 12. För en genusteoretisk kritik av detta synsätt se t.ex. Marcia Pointon (1990), *Naked Authority. The Body in Western Painting 1830 — 1908*, Cambridge University Press, Cambridge och Lynda Nead (1992/2004), *The Female Nude. Art, Obscenity and Sexuality*, Routledge, London & New York.

I andra fall består åverkan av visuella kommentarer i form av föremål som placerats på skulpturen. Det är svårt att undgå de sexuella konnotationer som ett så alldagligt ting som en ostbåge genererar då den blivit ”strategiskt” placerad mellan benen på Curt Thorsjös skulptur *Eva* (1959) på Esplanaden i Huskvarna (fig. 11). Ostbågen är förvisso ett harmlöst tilltag, men förekomsten av liknande aktioner tyder på en reception som allt oftare ser en naken (och sexualiserad) kropp istället för ett idealiserande konstverk.

I vissa fall blir en skändande aspekt mer framträdande än annars. David Wretlings skulptur *Eva* i Västerås uppvisar redan i sin komposition och sitt uttryck en otvetydig erotisk karaktär (fig. 12).¹⁵ Försommaren 2004 hade någon anonym person dessutom applicerat potatismos i ansiktet och mellan benen på den skulpterade kvinnan. Tilltaget resulterade i en bild av närmast pornografisk karaktär. På ett påträngande sätt tvingades betraktaren att se det latent pornografiska bildspråket hos skulpturen som med hjälp av i själva verket mycket små medel blev lagt i öppna dager. Det anbringade potatismoset kan tolkas som ett sätt att skända bilden av kvinnokroppen och att samtidigt transformera den från ett estetiskt objekt till ett objekt för (manliga) fantasier och sexuella begär. Att bilden av kvinnan uppenbarligen är så starkt kopplad till en objektsposition — vare sig den är estetisk eller sexuell — blir extra problematiskt i ett offentligt sammanhang. Här finns all anledning att ställa sig frågan om vem som haft makten att visuellt gestalta det offentliga rummet, samt i vems intresse och med vilka syften detta skett.

Fig. 11. Curt Thorsjö, *Eva*, Esplanaden, Huskvarna, 1959. Foto: författaren.

Fig. 12. David Wretling, *Eva*, Botaniska trädgården, Västerås. Foto: författaren.

Åverkan av detta slag drabbar självfallet inte enbart kvinnliga nakenakter och rör därmed heller inte enbart den visuella konstruktionen av det ”kvinnliga”. De tillägg som Ivar Johnssons skulptur *David* i Helsingborg råkade ut för våren 2004 är ett gott exempel på en accentuering av vad som kan betraktas som figurens konventionella ”manlighet” (fig. 13). Ett adderat gult plaströr fungerade som både ett markerande och ett försök till expanderande av *David*s kön. I hans ena hand hade

¹⁵Skulpturen placerades framför Västerås konstförenings galleri 1936 och flyttades 1961 till Botaniska trädgården där den fortfarande är placerad.

dessutom en tom ölburk placerats. Det är kanske enkelt att endast avfärda denna typ av tilltag som simpel och oskyldig skämtsamhet. Men bortser man från de triviala aspekterna av visuella kommentarer som de ovan nämnda, framgår tydligt de stereotypa föreställningar om manlighet respektive kvinnlighet som de grundar sig på. Den manlighetsbild som *Davids* extra tillbehör signalerar, finns förvisso redan antydd i skulpturen i sig. Med hjälp av plaströret och ölburken kompletterades och uppdaterades *Davids* maskulina styrka och mod med vad som måste betraktas som en accentuerad virilitet och en mer samtida "grabbighet". Arrangemanget vittnar på så vis om ett mycket schablonartat och stereotypt manlighetsideal. Skulpturen i sig tycktes inte räcka till för att fungera som manlighetsbild i vår samtid. Plaströr och ölburk krävdes för att transformera *David* till en stereotyp man av 2000-talssnitt.

Åverkan på skulpturer behöver inte enbart innebära en förstärkning av konventionella könsrollsmönster, utan tycks allt oftare istället utmana och/eller kritisera desamma. Framför universitetshuset i Uppsala står John Börjessons skulptur föreställande Erik Gustaf Geijer med kvinnlig musa, ett minnesmärke som bygger på mycket konventionella könsstereotyper: mannen som det individualiserade och geniförklarade subjektet upphöjd på sin sockel, kvinnan som anonym musa vid hans fötter (fig. 14). I händerna på Geijer hade någon 2002 placerat en rosa damväska med rosett, ett tillägg som svårligen kan tolkas som något annat än en utmaning av de könskonstruktioner som kommer till uttryck i skulpturen. Geijerstatyn har blivit utsatt för åverkan ett flertal gånger. Våren 2004 blev skulpturen försedd med ett feministiskt tecken på den kolonnformade sockeln. Den feministiska symbolen dök upp i anslutning till internationella kvinnodagen den 8 mars och är att betrakta som en öppen kritik mot skulpturens könsideologi, liksom mot universitetets könade strukturer.

Fig. 13. Ivar Johnsson, *David*, Helsingborg, 1926.
Foto: författaren.

Fig. 14. John Börjesson, *Erik Gustaf Geijer*, Uppsala, 1888. På sockeln ovanför musans huvud syns det feministiska tecknet. Foto: författaren.

Ett tillägg från 2004 på Carl Eldhs skulptur *Simhopparen* (1933) utanför Stagneliusskolan i Kalmar tyder på att receptionen kan ta sig olika och polariserande uttryck (fig. 15). Eldh har i sin skulptur

Fig. 15. Carl Eldh, *Simhopparen*, Kalmar, 1933.
Foto: författaren.

fokuserat på det avgörande momentet i idrottsutövningen; ögonblicket alldeles innan simhopparen tar sats för att hoppa. Den nakna mannen är djupt koncentrerad med blicken riktad mot fjärran och den unga och vältränade kroppen i tydlig anspänning. Den gasbinda som någon anonym person lindat kring simhopparens högra arm skulle (i kombination med den disciplin och muskelstyrka som skulpturens formspråk och komposition uttrycker) kunna ge associationer till armbindlar på uniformer, vilka i sin tur utgör ett slags manligt präglat attribut. Men skulpturen hade dessutom blivit tillförd en bemålning som kan sägas stå i kontrast till den maskulinitetsprincip som gasbindan eventuellt antyder. Någon hade nämligen målat simhopparens tånaglar med guldfärg. Då målade tånaglar är en företeelse som ger starka feminina konnotationer, antyder "nagellacket" på denna skulpterade manskropp en förhållandevis öppen kritik eller utmaning av den manlighetsbild skulpturen reproducerar.

I den bistra vinterkylan i december 2004 blev en skulptur av Gunnar Nilsson på Karlavägen i Stockholm föremål för ett anonymt tilltag. Skulpturen kallas *Mimi* (1967) och föreställer en naken tonårsflicka. Tilltaget bestod i att *Mimi* hade blivit iklädd en pastellfärgad barnoverall. Skulpturens komposition och dess förankring i en stensockel borde egentligen ha omöjliggjort ett dylikt projekt. Men den eller de som försett skulpturen med vinteroverallen hade gjort sig besväret att sprätta upp sömmarna och sedan sy ihop dem igen kring *Mimis* kropp. Den tillagda vinteroverallen skulle kunna tolkas som ett uttryck för en slags omtanke om en skulptur som någon tagit till sitt hjärta. Men det besvär, och möjligen också den envishet, som måste ha legat bakom adderandet av overallen tycks också antyda att syftet i detta fall kanske inte enbart var att symboliskt värma en oklädd flicka i vinterkylan, utan eventuellt också handlade om att skylla en naken flickkropp som exponeras i offentligheten.

Som sista exempel skall här nämnas en liknande aktion som Ivar Johnssons skulptur *Flicka på delfin* i Nybro våren 2004 utsattes för (fig. 16). Skulpturen föreställer, såsom titeln antyder, en naken flicka som rider på en delfin och är placerad i en rektangulär bassäng i en allé i ett bostadsområde. Vid bassängkanten hade ett antal kulörta värmeljuslyktor placerats, i själva bassängen hade flickan fått sällskap av en liten docka (bassängen var ännu inte vattenfylld under våren) och hon hade själv blivit iklädd en vit klänning och blå tröja. Hur och varför detta arrangemang kom på plats är okänt, men oavsett anordningens bakgrund och syfte inbjuder visuella kommentarer som denna till tolkning. Den anonyma flickans klänning skyler inte bara hennes nakenhet i offentligheten, utan försätter också hennes kropp i ett tydligare temporalt sammanhang. Detta eftersom den nakna kroppen i konsten ofta uppfattats som en idealbild bortom tid och rum, då avsaknaden av klädedräkt konnoterar en motsvarande avsaknad av historisk förankring och sociokulturell kon-

text.¹⁶ Den adderade klänningen på Ivar Johnssons *Flicka på delfin* kan mot bakgrund av detta möjligen betraktas som ett sätt att samtidigt både uppmärksamma och punktera föreställningar om att bildkonsten skulle kunna förmedla en visuell upplevelse av kroppen bortom kulturellt konstruerade föreställningar om densamma.

Fig. 16. Ivar Johnsson, *Flicka på delfin*, Nybro, 1950.
Foto: författaren.

Dockan och ljusstakarna är aningen svårare att uttala sig om. Möjligen kan dockan ses som ett tillagt sällskap, en välbehövlig vän i flickans exponerade tillvaro i det offentliga rummet. Men dockan kan lika väl betraktas som en fiktiv dotter, vilket samtidigt skulle transformera flickans status — en transformation som skulle göra skulpturens unga kvinna till representant för den traditionella bilden av kvinnan som mor. Men det är självfallet omöjligt att påstå att dessa antaganden också skulle överensstämma med de intentioner som låg bakom arrangemanget.

Vilka slutsatser kan då dras utifrån de typer av visuella kommentarer och ingrepp som ovan givits exempel på? Och vilken relevans har dessa för samtida diskussioner om kulturella konstruktioner av såväl manlighet som kvinnlighet? Min hypotes är att det estetiska raster som traditionellt sett åtminstone försökt att disciplinera blicken på den nakna skulpturala kroppen i det offentliga rummet inte längre har samma effekt. Detta innebär att receptionen av konstnärliga uttryck som dessa inte enbart fokuserar på form och allegoriskt eller litterärt innehåll. I vår samtid finns möjligen större sociokulturella förutsättningar och en könspolitisk medvetenhet som gör det enklare att faktiskt se inte bara kropparna utan också de könade föreställningar som ligger bakom den diskrepans som gestaltningar av män och kvinnor i det offentliga rummet präglas av. Samtidigt vittnar de visuella kommentarerna jag här givit exempel på om att den manlighet respektive kvinnlighet som skulpturerna ger uttryck för är under ständig förhandling. Åverkan uppvisar tendenser till såväl förstärkande och bekräftelse som motstånd och problematisering av de könskonstruktioner som skulpturerna reproducerar. Kanske borde därför denna typ av uttryck tas på större allvar än vad som idag är fallet, detta inte minst med tanke på skulpturens permanenta närvaro i det offentliga rummet.

16 Jfr. Marcia Pointon (1990), *Naked Authority. The Body in Western Painting 1830 — 1908*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 13 & 136 (not 10).

Konstnärliga motmonument som inlägg i debatten?

Det finns ingenting i världen som är så osynligt som minnesmärken. Ändå blir de utan tvekan uppställda just för att synas, ja till och med för att väcka uppmärksamhet, men samtidigt är de impregnerade med något mot uppmärksamhet, vilket gör att den rinner av dem som vatten på en gås [---]. Man måste dagligen vika undan för dem, eller så tar man sin tillflykt till deras socklar, man använder dem som kompass eller distansmätare när man närmar sig deras välbekanta plats, man förnimmar dem liksom träd som del av gatans kulisser och man skulle ögonblickligen bli förvirrat stående, om de skulle saknas en morgon.

Robert Musil,

1936¹⁷

Robert Musils numera ofta citerade rader syftar förvisso enbart på skulpturer med funktionen att vara minnesmärken. När han skrev dem 1936 hade den konst vi är vana att möta i det offentliga rummet ännu inte nått den högkonjunktur den skulle uppleva under efterkrigstiden. Jag menar att hans betraktelse ändå fungerar som en ganska bra beskrivning av hur det förhöll sig med den offentliga konsten under hela 1900-talet, och hur det fortfarande är idag. Man ser utan att se. Kanske är det så att just denna relativa osynlighet lockar till sig visuella kommentarer, det vill säga att offentliga skulpturer ibland kan uppfattas som ytor/platser i lika stort behov av visuell artikulering som exempelvis brofästen, tunnelbaneväggar och dylikt? Möjligen är det så, men jag vill ändå tro att den typ av visuella kommentarer jag har diskuterat ovan trots allt tyder på att någon verkligen har sett skulpturen/bilden — inte enbart en tom projektionsyta. Samtidigt fungerar de tillägg som tillfogats skulpturerna som en slags visuell reaktivering av verket. Bemålningar och tillagda föremål drar till sig uppmärksamhet, och därmed uppmärksammas återigen skulpturen på ett sätt som inte enbart gör den till en del av den gatans kuliss Robert Musil talar om. Inte minst i de fall då kommentaren tydligt visar på någon form av dialog — kritisk eller inte — med skulpturen ifråga.

Sannolikt finns en del av förklaringen till den offentliga skulpturens osynlighet i det faktum att den oftast är permanent placerad och just därför betraktas på ett liknande sätt som vi vanligtvis betraktar arkitektur, det vill säga som en offentlighetens scenografi. Av samma anledning tycks klotter och annan åverkan på offentlig skulptur lyckas med sin reaktivering just på grund av att det ofta rör sig om temporära (förr eller senare blir verken för det mesta ”klottersanerade”) tillägg som tydligt inte hör till den ursprungliga gestaltningen. De offentliga skulpturens permanenta placering förlämnar verken ett implicit anspråk på att representera eviga värden. Detta evighetsanspråk är något som oftast diskuteras i relation till politiska eller ideologiska aspekter av offentliga minnesmärken och monument, men jag menar att permanensen har relevans även för annan offentlig skulptur. Visuella gestaltningar i den offentliga miljön är sällan ideologiskt neutrala, och samtidigt som de könskonstruktioner de offentliga skulpturerna reproducerar i många andra sammanhang blir ifrågasatta, problematiserade och kritiserade (inte minst vad gäller exempelvis reklambilder i offentlig miljö), tycks skulpturens estetiska status ibland göra dem immuna mot liknande kritik.

En diskussion om visuella konstruktioner av kön i det offentliga rummet har enligt undertecknads mening inte råd att bortse från vare sig skulpturerna eller samtidens reception av desamma. Denna typ av diskussion borde också kunna inkludera fler genomarbetade visuella kommentarer. Trots verkens relativa osynlighet och skenbara icke-ideologiska karaktär menar jag att permanen-

17 ”Es gibt nichts auf der Welt, was so unsichtbar wäre wie Denkmäler. Sie werden doch zweifellos aufgestellt, um gesehen zu werden, ja geradezu, um die Aufmerksamkeit zu erregen; aber gleichzeitig sind sie durch irgend etwas gegen Aufmerksamkeit imprägniert, und diese rinnt Wassertropfen-auf-Ölbezug-artig an ihnen ab [---]. Man muß ihnen täglich ausweichen oder kann ihren Sockel als Schutzinsel benutzen, man bedient sich ihrer als Kompaß oder Distanzmesser, wenn man ihrem wohlbekannten Platz zustrebt, man empfindet sie gleich einem Baum als teil der Straßenkulisse und würde augenblicklich verwirrt stehen bleiben, wenn sie eines Morgens fehlen sollten [---].” Robert Musil (1978), ’Denkmale’, i *Gesammelte Werke*, Rowohlt, Hamburg, s. 506 f. Min översättning till svenska.

sen skulle kunna motivera det som i andra mer politiska sammanhang kallas för motmonument. Motmonumenten består ofta i platsspecifik samtidskonst som placerad i direkt anslutning till en viss befintlig visuell gestaltning (skulptur, arkitektur m.m.) upprättar en dialog med platsen/verket och inte sällan i denna dialog problematiserar värderingar, normer och symbolvärden som den äldre gestaltningen representerar. Kanske kunde efemära och kritiskt utmanande konstnärliga kommentarer i form av dylika motmonument såväl levandegöra som problematisera permanent placerade offentliga skulpturer, det vill säga fungera som en vital och dynamisk del av den samtida receptionen av ett äldre konstärligt arv i offentligheten. Dessa kommentarer skulle med andra ord kunna fungera som utgångspunkt för en fortlöpande diskussion om förändrade normer och värderingar, liksom om det visuellas betydelse för offentliga platserns tillgänglighet och relationen mellan kön och makten över visualiseringsprocesser i det offentliga rummet.

Referenser

- Clark, Kenneth (1956), *The Nude. A Study in Ideal Form*, Bollingen Series XXXV:2, The A.W. Mellon Lectures in the Fine Arts, Pantheon Books, Washington.
- Engberg, Arthur (1938), *Demokratisk kulturpolitik. Idéer och exempel*, Tidens förlag, Stockholm.
- Gamboni, Dario (1998), *Zerstörte Kunst. Bildersturm und Vandalismus im 20. Jahrhundert*, DuMont, Köln.
- Musil, Robert (1978), 'Denkmale', i *Gesammelte Werke*, Rowohlt, Hamburg.
- Nead, Lynda (1992/2004), *The Female Nude. Art, Obscenity and Sexuality*, Routledge, London & New York.
- Pointon, Marcia, *Naked Authority. The Body in Western Painting 1830–1908*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- Solomon-Godeau, Abigail (2001), 'Manliga bekymmer: kris i representationen', i *Feministiska konstteorier*, Skriftserien Kairos nr 6, Raster förlag, Stockholm.
- Stensman, Mailis, red. (1987), "Konsten är på väg att bliva allas..." *Statens konstråd 1937 – 1987*, Statens konstråd, Stockholm.
- Warner, Marina (1985/1996), *Monuments and Maidens. The Allegory of the Female Form*, Vintage, London.
- Wenk, Silke (1987), 'Der öffentliche Akt: eine Allegorie des Sozialstaates', *Frauen • Bilder • Männer • Mythen. Kunsthistorische Beiträge*, Ilsebill Barta, Zita Breu, Daniela Hammer-Tugendhat, Ulrike Jenni, Irene Nierhaus & Judith Schöbel (red.), Dietrich Reimer Verlag, Berlin.
- Wenk, Silke (1996), *Versteinerte Weiblichkeit. Allegorien in der Skulptur der Moderne*, Literatur – Kultur – Geschlecht. Studien zur Literatur- und Kulturgeschichte, Große Reihe Band 5, Bohlau Verlag, Köln.

Estetiska läroprocesser på lärarutbildningen

Fil. Dr. Karin Stigbrand

karin.stigbrand@sh.se

Journalistik och multimedia

Södertörns högskola

Fil. Dr. Helena Danielsson

filmpedagogik.hd@swipnet.se

Film-Pedagogik HD

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författarna.*

”Estetiska läroprocesser behövs i en demokratisk offentlighet, också på lärarutbildningen”, skriver man i utvärderingen av ett utvecklingsarbete på lärarutbildningen i Malmö. Markeringen är viktig. Med det projekt vi redovisar här vill vi bredda samtalet till det skärningsfält där såväl estetik som media och pedagogik inryms. Det finns inget givet facit.

Flera skäl talar för att uppmärksamma hur medierna tas upp i lärarutbildningen.

- Skolans nya kursplaner för ämnena svenska, bild och som har förstärkt betydelsen av medier och estetiska uttrycksformer.
- Lärarutbildningskommittén (LUK) konstaterar i sitt slutbetänkande att informations-samhället kräver ett nytt läraruppdrag. Mediepedagogik har kommit på dagordningen i det regionala utvecklingsarbetet.
- På flera högskolor med lärarutbildning pågår kursutveckling inom det allmänna utbildningsområdet. Bland olika specialinriktningar finns rubriker som *Estetiska uttrycksformer*, *Kultur och skapande* samt *Lärande och gestaltning*. Fristående kurser har också etablerats, som exempelvis *Film- och mediepedagogik* i Falun.
- I anvisningarna för självvärdering av lärarutbildningen betonades att studenten för att få lärarexamen ”skall kunna använda informationsteknik i den pedagogiska utvecklingen och inse betydelsen av massmediernas roll för denna”.
- I den nationella utvärderingen skrev Högskoleverket (HSV) om de estetiska uttrycksformernas betydelse för lärandet och att innebörden av det vidgade textbegreppet bör uppmärksammas för alla lärarstuderande.

Idén med vårt projekt är att belysa hur lärarutbildare tolkar de nya signalerna om IT/Mediepedagogik i styrdokumentet (bil.1) och det utvecklingsarbete som pågår inom olika lärosäten.

Våra frågor

Studiens inriktning har vuxit fram ur våra tidigare erfarenheter. I många år har vi följt området, deltagit i debatten och varit engagerade i utbildning och utvärdering på nationell såväl som lokal nivå. De frågor vi den här gången söker svar på är:

- I Hur tolkas styrdokumentet om IT/Mediepedagogik bland lärarutbildare?
 Vilka begrepp används och hur definierar man dem?
 Synpunkter och önskemål när det gäller läromedel?
- II Vad får de lärarstuderande med sig ut inom området, teoretiskt och praktiskt?
 Vad kommer med inom det allmänna utbildningsområdet, inom olika ämnen
 resp. inriktningar? Samarbete mellan olika ämnesföreträdare?
- III Möjligheter att knyta an till pågående regionalt utvecklingsarbete?
 Samverkan med lokala medieföretag? Framtiden?

Media, estetik och pedagogik i symbios

Begreppet IT/Mediepedagogik rör sig. Ingen definition är allmänt accepterad. Ofta gäller diskussionen datorer och programvaror. I andra sammanhang betonas ämnesutveckling, pedagogik och didaktik. I resonemang om barnkultur/ungdomskultur vs skolkultur står mediekritik och de ungas medievanor i fokus. Den intressanta frågan i det senare perspektivet är hur skolan ska förhålla sig till elevernas kunskapande via medierna. Ett konkurrensförhållande är tydligt.

Vi avser med IT/ Mediepedagogik – att använda IT och medier som inspiration i elevens läro- och utvecklingsprocess. Det handlar dels om upplevelser genom estetiska uttrycksformer som exempelvis stillbild, rörlig bild, ljud och multimedia, dels om eget aktivt skapande med olika medieredskap. Media, estetik och pedagogik fungerar i symbios. Grovt sett kan tre sidor i begreppet urskiljas:

Medierna som pedagogiska verktyg (Med medierna...)

De lärarstuderandes möjligheter att ta del av och inspireras av professionella uttryck
Eget medieskapande inom utbildningen
Möjligheter till analys och reflektion

Medierna som kunskapsfält (Om medierna...)

Medietexter och genrer, karaktäristiska drag
Medierna och dess publik, socialisation, reception
Medieinstitutionerna, ägarförhållanden, medieproduktion som affärsverksamhet
Mediehistoria (från tryckpressen till multimedia)
Teorier om yttrandefrihet, demokrati och offentlighet

Medierna som arena (För medierna...)

Lärarutbildningarna som del av det offentliga samtalet
Samarbetet med lokala och regionala medieföretag
Samarbetet med VFU-skolorna

Utgångspunkter

Tidigare dokumentation och analys av lärarutbildningen har ofta styrts av intressenter som prioriterat den ena eller andra sidan av IT/Mediepedagogiken. När den nationella satsningen

på IT i skolan (ITiS) avslutades ordnades konferenser och möten på temat IT i skolan. Branschintresset var påfallande. På andra sidan finns Tidningsutgivarnas organisation, Tidningen i skolan (TiS), som erbjuder medverkan på kurser med inriktning mot medierna i samhället och journalistik. Förhoppningen är att höja kompetensen hos framtida tidningsläsare, intresset för kvalitativ journalistik och – att få prenumeranter.

Svenska Filminstitutet (SFI) som verkar för Skolbio och annan filmkulturell verksamhet bland barn och unga närmar sig också lärarutbildningen. Vägen går främst via de regionala resurscentra för film och video som etablerats runt om i landet. Utvärderingarna, även av institutets direkta satsningar mot högskolorna, har filmen som konst i fokus. Så här kan man fortsätta uppräkningsen. För lärosätena är det problematiskt att sovra bland alla erbjudanden.

I våra egna studier av medieanvändningen inom lärarutbildningen och skolan kan man avläsa spår av myndigheter och institutioner (Stigbrand 1997, 2000 och Danielsson 2002). Samtidigt är osäkerheten stor när det gäller IT/Mediepedagogikens mål. Vad är poängen? Vad ska betygsättas? Svaren tycks lika många som det finns lärarutbildare och lärare i skolan. Ute i världen råder liknande förvirring (von Feilitzen & Carlsson 1999) om betydelsen av mediepåverkan, barns deltagande i medierna och mediepedagogikens mål.

En utgångspunkt för oss är de allmänna villkor som råder i Sverige för IT/mediepedagogiken inom skolan (Ds 2002:55). En annan är vår konstruktivistiska syn på hur barn och unga utvecklar kunskap (Qvarsell 2000). Vi är också influerade av Vygotskijs kulturhistoriska teoribildning (Lindqvist 1999, Vygotskij 1930/1995).

Resultat från nationella utvecklingsinsatser med kultur i skolan (Ds 1998:58) och svensk skolforskning (Carlgren & Hörnqvist 1999, Marner & Örtengren 2003) använder vi för att analysera relationen mellan läroplaner och estetisk praxis.

Andra ingångar och inspiration har vi hämtat ifrån aktuell journalistik- och kommunikationsforskning (Beckman 2003, Nord & Strömbäck 2004).

Ansats och metod

Vår ambition var att nå samtliga lärarutbildningar i landet och inspirera till samtal om rådande praxis. För finansieringen sökte vi stöd hos Utbildningsradion (Gunilla Sterner-Kumm och Agneta Sommansson) och Medierådet (Ann Katrin Agebäck).

Utbildningsradions satsning på program för skolans mediekunskap är omfattande; Mediedjungeln/ åk 1–6, Ramp/ åk 7–12 och Flimmer och brus / gymnasium och lärarutbildning. Programmen manar till analys och eget skapande och bidrar till förståelse för mediernas produktionsvillkor och uttrycksätt.

Medierådet har publicerat flera skrifter om medieutveckling, utbudet av våldsskildringar, ungas medieanvändning och mediepedagogik inom ramen för sitt uppdrag att verka för ”en förbättrad mediekunskap i skolan och i lärarutbildningen”. Läraren Åke Sahlin beskriver i *Stäng inte av! Film som verktyg för samtal* (2001) hur actionfilmer kan användas i en pedagogisk process (medmänsklighetsträning) med ”struliga pojkar”. Genusperspektiv på filmproduktion och filmvanor diskuteras i antologin *Tusen flickor om film och våld* och i skriften *Tittarögon* berättar journalisten Lars Grip hur man tänker som inköpare och planerare på olika TV-kanaler.

De inledande kontakterna med lärosätena togs av UR (Ansa Sundh-Hedberg). Förhoppningen var att tillsammans med lärarutbildarna etablera ett forum för reflektion om estetiska läroprocesser och kulturella uttrycksformer. Istället för att brett lansera vår syn på IT/Mediepedagogik valde vi att inspirera till seminarier med nyckelpersoner, prefekter och utbildningsledare (fokusgrupper) inom berörda institutioner. Varje lärosäte valde ut vilka som skulle delta. Vi eftersträövade representanter för områdena Pedagogik, Svenska, Bild, IKT/ Datavetenskap och Samhällsorienterande ämnen.

Studien inkluderade en processtanke. Seminarierna skulle mynna ut i en handlingsplan för fortsatt IT/Mediepedagogiskt arbete på lärarutbildningarna inom respektive region. Efter ungefär ett år skulle deltagarna få tillfälle att mötas igen för återkoppling och erfarenhetsutbyte.

Studien genomfördes som planerat med åtta seminarier under hösten 2003 och våren 2004. För dokumentationen medverkade alltid någon från Utbildningsradion med minnes-anteckningar, ljudband- eller videoupptagningar.

Sex av seminarierna arrangerades på olika lärosäten. Ett ägde rum på UR och ett på Rosenbad. Urvalet av orter gjordes med hänsyn till placeringen av UR:s mediepedagoger. Till varje seminarium bjöds angränsande lärosäten in och välkända regionala resurspersoner (från exempelvis filmpooler och AV-centraler). Antalet deltagare var begränsat till ca 20 för att möjliggöra personliga samtal.

Seminarierna arrangerades som endagsevenemang. Vi började i Luleå (Luleå Tekniska Universitet / Musikhögskolan i Piteå) och fortsatte i Härnösand (Mithögskolan / Högskolan i Gävle). Därefter var vi i Växjö (Växjö Universitet / Högskolan i Jönköping), Malmö (Högskolan i Malmö), Göteborg (Göteborgs Universitet / Högskolan i Halmstad) och Stockholm (Lärarhögskolan i Stockholm).

På ett uppsamlingsseminarium på UR deltog även Mälardalens högskola, Högskolan på Gotland, Södertörns högskola, Uppsala Universitet, Örebro Universitet, Högskolan i Dalarna och Karlstads Universitet.

Studien omfattade sammanlagt:

16 högskolor/universitet (bil.2)

12 regionala resurspersoner

130 lärarutbildare.

Genomförande

För att fokusera kunskapsfältet angav vi som avstamp några gemensamma frågor om mediepedagogiken inom den egna utbildningen att fundera över. De skriftliga svaren användes som underlag på respektive seminarium. Deltagarna fick också några UR-program samt skrifter från Medierådet och Svenska Filminstitutet i förväg som underlag. Vår roll vid seminarierna var att göra korta inledningar och fungera som moderatorer.

En dag kunde se ut ungefär så här:

kl 10.00 – 10.30 Inledning – Helena Danielsson och Karin Stigbrand

kl 10.30 – 12.00 Genomgång och diskussion om utvalda program och skrifter

kl 13.00 – 14.00 Om erfarenheter, målsättning, inriktning och progression lokalt...

kl 14.00 – 15.30 Workshop i mindre grupper med olika teman

kl 16.00 – 17.00 Summering och planering inför fortsättningen på hemmaplan

Med utgångspunkt i konkreta material, som berörde kunskapsfältet mediekunskap och mediepedagogik, tydliggjordes hur man inom resp. lärarutbildning uppfattar och hanterar de frågor programmen respektive skrifterna aktualiserar (mediegestaltning, textanalys, underhållningsvård, könsroller, propaganda).

Programmet *I hela världen* (ur serien Flimmer och brus) om det internationella nyhetsflödet gav upphov till diskussion om ägarintressen inom mediebranschen, objektivitet och identitet.

Den andra filmsekvensen vi spelade upp (ur *Medier ger ju oss så mycket*) visade en dokumentärfotograf på plats i New York den 11 september och hans bilder av krig och lidande.

Reaktionen bland deltagarna var stark. Samtalet om hur olika vi tolkar och känslomässigt tar till oss bilder kom upp naturligt. Liksom frågor om pressetik och mediernas ansvar.

Betydelsen av IT/Mediepedagogik för barns utveckling, för att utveckla skolan och därmed samhället kom ofta upp mot slutet av dagen. Seminarierna mynnade ut i förslag om vad en handlingsplan för integrerat mediepedagogiskt arbetet på respektive lärarutbildning skulle kunna innehålla. Överallt uttryckte lärarutbildarna intresse för fortsatt erfarenhetsutbyte.

Den avslutande konferensen på Rosenbad i Stockholm arrangerades av Medierådet. Deltagarna bidrog med dokumentation, band och berättelser om vad som hänt under mellanperioden och sina tankar om framtida utvecklingsarbete. Spännvidden mellan olika praktiska och teoretiska aspekter var påfallande.

Medverkande var – förutom lärarutbildarna, UR och vi – representanter för Kultur-departementet, Utbildningsdepartementet, Högskoleverket, Myndigheten för skolutveckling / Multimediasbyrå, Dramatiska institutet, Konstfack, Svenska Filminstitutet och The UNESCO International Clearinghouse on Children Youth and Media vid Nordicom.

Resultat

Målet för studien var att belysa de estetiska läroprocesserna på lärarutbildningen och att uppmuntra diskussionen om IT/mediepedagogik. I den presentation som följer skiljer vi inte ut de olika lärosätena. Vår ambition är snarare att visa variationen. De citat vi valt att ta med från seminariedeltagarna representerar olika förhållningssätt. UR:s dokumentation, skriftliga svar från deltagarna i studien samt våra egna minnesanteckningar ligger till grund.

Hur tolkas styrdokumentet om IT/mediepedagogik bland lärarutbildare?

Styrdokumentens formuleringar diskuterades på samtliga seminarier. För många av deltagarna var det första gången som texterna om mediepedagogik och estetiska läroprocesser lyftes fram. De mångtydiga raderna väckte intresse men skapade också problem – vid närmare granskning.

Förhållandet mellan styrdokumentet för den nya lärarutbildningen, texter i LUK och de reviderade kursplanerna för skolan jämfördes. Svenskämnets betoning på ett vidgat textbegrepp och SO-ämnets skrivningar om kritisk granskning av medieutbudet återkom under seminarierna. Mediepedagogikens relation till honnörsord som demokrati, yttrandefrihet och informationsfrihet berördes. Liksom mer filosofiska perspektiv och mediernas bidrag till de ungas identitetsutveckling.

Få på seminarierna hade några idéer om hur mediepedagogiken inom respektive lärosäte skulle kunna utvärderas.

LN: Det mest spännande? Att öka samarbetet mellan ämnena – använda media i olika sammanhang. Det svåraste? Tidsbristen, att hinna med, ej bara ytligt.

JA: Det viktigaste är att utvärdera och kritiskt granska. (Det mest spännande?) Medias olika uttrycksformer (Det svåraste?) Skapa en ämnesövergripande mediepedagogik.

EC: Det viktigaste tycker jag är att studerande får lära sig använda olika uttrycksformer, ta vara på kreativiteten, att använda många ”språk”. Gäller även oss som lärarutbildare. Variera. Svåraste är att se möjligheterna, eftersom kunskap saknas (i mitt fall).

TA: Jag tolkar att styrdokumentet vill tydliggöra att lärandet sker vid fler tillfällen än

i skolan ... Fokuseringen i samtliga texter är på IT som även tros kunna förändra pedagogiken – vilket är helt uppåt väggarna fel. ... Jag tror att studenterna får inblick och förståelse för mediernas betydelse i dagens samhälle men jag tror den metodiska delen – att kunna använda dem i en praktik – är eftersatt.

MWB: Mest spännande = Att laborera med mötet Media-Kunskap-Estetik (som en triangulär bindning). Svårast = att tekniken inte "tar över".

Vilka begrepp används och hur definierar man dem?

Definitionerna är lika många som antalet lärarutbildare. Konsensus saknas. Vi tror inte att man behöver vara överens. Diskussionen har ett värde genom att alla som deltar måste tänka efter vad man vill lägga in i begreppen och att man lokalt blir klar över varandras perspektiv.

Några på seminarierna talade konsekvent om mediekunskap, mediepedagogik, och mediediaktik. Andra använde självklart uttrycken IKT, IT-pedagogik och IT-strategi. Projektet har visat att det gagnar båda sidorna att bredda blicken. En samsyn har successivt vuxit fram i samtalen om att det handlar om *ett* område – inte två.

Begreppet IT/mediepedagogik, som ett samlande uttryck, ser vi i dagsläget som fruktbart.

TA: Mediepedagogik handlar för mig hur medier kan användas i undervisande situationer – ... Mediekunskap är för mig en övergripande förståelse där medierna sätts in i olika samhälliga sammanhang.

GE-MK: *Mediepedagogik*: Hur man kan använda media som ett verktyg i en lärandemiljö samt kritiska och konstruktiva diskussioner runt denna användning. *Mediekunskap*: Orientering bland de olika medieverktyg som finns samt kritiska och konstruktiva diskussioner kring dessa. Ev. även viss historik.

EC: *Mediepedagogik* – Användning av media för att nå undervisningsmål. *Mediekunskap* – Kritiskt kunna granska media.

BON: IT, datorn

MWB (Reg. resurscentrum): *Mediepedagogik* = att själv producera inom sin undervisning. (Lärare får tillfälle till ökad kompetensutveckling, elever får ökad undervisning och tillgänglighet till medierna i skolan). *Mediekunskap* = Teoretiska studier

HS: *Mediepedagogik*: Sättet att organisera, förbereda och hantera ämnet så att insikterna blir maximala. *Mediekunskap*: Insikter om medias påverkan och roll i samhället, praktiska kunskaper (göra film, fotografera, använda IT osv.)

LN: *Mediepedagogik* – förhållningssätt till media i undervisningen. Hur man jobbar och låter eleverna använda medierna i undervisningen. *Mediekunskap* – mediekompetens, att kunna analysera (tolka), använda sig av olika medier i olika sammanhang, medvetenhet om mediers roll.

LA: *Mediepedagogik* är läran om medierna – press, radio, TV, Internet – och hur de påverkar oss, lär oss, ger oss föreställningar om något artificiellt, verkligt, tillspetsat, fiktivt etc. *Mediekunskap* ska ge kunskap om medierna och den roll de spelar i dagens samhälle samt om den påverkan som medierna utövar på samhället och deras roll i den demokratiska processen, men också ge en orientering om olika företagsorganisationer och yrkesroller inom mediebranschen.

Kursmomenten kan bestå av: Svensk och internationell mediestruktur, historiskt som nutidsorienterat Mediers olika användningsområden, sambanden och samspelet dem emellan och hur medier påverkar människan. Tryckfrihetslagstiftningen, offentlighets-principen, etiska regler och upphovsrätten. Känna till begreppet public service och dess betydelse i samhället. Ha kunskap om grundläggande kommunikationsteori. Prova på att via medier nå en given målgrupp.

HG: *Mediepedagogik*: mål: hur man nå mediekompetens: användandet av medier för att främja läroprocesser, men samtidigt främja medvetenhet vad gäller vår ”informationella omvärld” som distribueras via massmedier, Internet, kritisk syn på mediernas konstruktion av verklighet. *Mediekunskap*: kunskap om medier: historia, uttrycksformer, roll i samhället, medier som vetenskapligt ämne

Synpunkter och önskemål när det gäller läromedel?

Få lärarutbildare använder enligt de skriftliga svaren UR:s program kring mediepedagogik.

JA: Jag är för dåligt orienterad om det utbud som finns nu för att kunna ha någon uppfattning.

Seminarierna nyanserade bilden. Vissa kände inte till programmen. Andra gjorde det, men var inte på det klara med att de kunde låna UR-material via den regionala AV-centralen. Seminarierna klargjorde möjligheten att teckna låneavtal.

De som sett serien (eller delar ur) Flimmer och Brus var i stort sett välvilligt inställda. Innehållet bedömdes som angeläget och användbart i olika kurssammanhang. Kritiken under seminarierna handlade i huvudsak om formen. Många stördes av försöken att lätta upp seriösa teman med klipp teknik hämtad från MTV och en programledare som i och för sig var trevlig, men ibland ”lattjade” för mycket.

Program som borrade på djupet i en fråga eller ett tema och formmässigt vilade i längre sekvenser uppskattades mest. Program som ställde frågor var genomgående mer omtyckta än de som gav entydiga svar.

LN: Önskemål? Mera kring bildanalys, barn- och ungdomskultur.

ML: Man kan vidga det till att även omfatta film o filmanalys, populärkultur, underhållning, radio, dataspel, Internetanvändning osv.

TA: Mediers påverkan på ungdomars livsvärld.

LA: Jag använder gärna. TV-journalistik – tio gyllene regler av Erik Fichtelius (1997)

i ämnesområdena journalistik, mediekunskap, mediekommunikation och tidningsproduktion under introduktionsveckan för nya studenter på enheten för Natur-Miljö-Samhälle samt i seminarieriet "Mediernas makt" för termin 3-studenter på lärarutbildningen.

Genomgående var man positiv till att gå in i dialog med UR's producenter och UR som företag (Mediebiblioteket etc). Konkreta programförslag som kom upp var t.ex. "Parabolerna i Rosengård" - om den medievärld barn i mångkulturella områden växer upp med, "Medier och genus" - om manligt/kvinnligt inom branschen och i utbudet, "Mediemogulerna" - om storföretagen inom medieområdet. Man vill att UR ska hjälpa till med utblickar utöver vad man själv har möjlighet att ge.

Inom lärarutbildningen behövs program som exemplifierar mediepedagogiskt arbete kopplat till olika ämnen, "Mediepedagogik i lärarutbildningen" som programserie. I synnerhet har naturvetenskapliga ämnen nämnts: t.ex. redovisa i biologi med hjälp av filmkamera, IT i kemi, filmupplevelser som utgångspunkt i fysik (för att studera tyngdlagen utifrån Crouching Tiger, Hidden Dragon), video i matteundervisningen.

Medierådets skrifter?

Medierådets skrifter var med några få undantag okända inom lärarutbildningarna. Titlar som omnämndes positivt var Stäng inte av!, Popcorn, Piteåmodellen och Tusen flickor. Enskilda seminariedeltagare såg skrifterna mer som debattinlägg, än som redovisning av forskning.

Lärarutbildare som provat skrifterna i undervisningen var genomgående positiva.

ML: Jag har använt dem mycket. Några mer än andra förstås. Under det senaste året har jag mest använt Barnens nät, Stäng inte av och Popcorn. Tidigare har jag framför allt använt Mediekunniga lärare, Piteåmodellen och Tusen flickor. ...

Skrifterna är tunna och lättlästa (bra för lärare med ont om tid) de spänner över ett ganska stort fält. Jag har även haft nytta av faktauppgifter, statistisk osv i skrifterna. Lätta att rekommendera och lätta att få tag i. Jag har använt dem när jag föreläst eller haft seminarier med lärare eller lärarstuderande. Jag skulle vilja ha fler av Åke Sahlin-typ, där lärare beskriver sitt arbete och reflekterar över det (liknande håller man på med i Piteå, där lärare undersöker sin egen mediepedagogiska praktik)

LN: Ja, Piteåmodellen - som inspiration för utveckling av media på skolan.

Inför seminarierna läste flera deltagarna rådets material. "Tänk att vi inte kände till det här tidigare!", var en vanlig kommentar. Skrifterna inspirerade till insatser inom mediepedagogiska området. De har kommit till användning, har det visat sig senare, som kurslitteratur och inför fritt valt arbete.

En rekommendation till rådet var att följa upp den tidigare rapporten om mediepedagogik i lärarutbildningen med exempel på utvecklingsprojekt från olika lärosäten. Samtidigt framfördes på seminarierna att man önskade fler skrifter med konkreta beskrivningar av klasslärares arbete (typ Åke Sahlin-skriften). Andra teman som efterfrågades var: Medierna i relation till kropp, hälsa och sexualitet. Attityder till våld i relation till kvinnligt och manligt.

Unga tjejer på nätet. På samtliga orter uttryckte man intresse för fortsatt information om rådets verksamhet och utgivning.

Vad får de lärarstuderande med sig ut inom området, teoretiskt och praktiskt? Vad kommer med inom det allmänna utbildningsområdet, inom olika ämnen resp. inriktningar?

En lärdom av projektet som helhet är att ansvariga på olika lärosäten inte överblickar helheten. De skriftliga svaren ger en intressant men spretig bild helt i linje med diskussionen på seminarierna. Det allmänna utbildningsområdet betonas ofta som ram för den mediepedagogiska introduktionen. Mediepedagogik betraktas då som en del av den grundläggande kunskap om pedagogik och didaktik som varje lärare bör ha.

BJ: (ur mail) --- Jag är studierektor på Litteraturvetenskapliga institutionen och inriktningsansvarig för Svenska. Mer mediautbildning inom allmänna utbildningsområdet, är något som jag i olika sammanhang efterlyst. För inriktning Svenska har jag utarbetat en delkurs Myter och medier, (6 p.) – från muntligt berättande till moderna medieberättelser, från skapelsemyter från hela världen, klassiska hjältemyter till vår tids mytiska berättelser. Gästlärare på denna delkurs har vid olika tillfällen bl.a. varit representanter från Skolverket, Lärarhögskolan i Malmö, Mediacenter och UR. Även inom inriktning Svenska har vi en delkurs Medier och Mediepedagogik, 4 p.

Läroarutbildarna har olika fokus. Många ger intressanta exempel på lektioner inriktade på Mediekunskap. Några få nämner mediepedagogik som didaktik.

ML: (Reg. resurscentrum) : Inom lärarskapskursen "Barn ungdom och identitet" 10 p (En ämnesövergripande kurs med inslag av media, musik, drama, bild och socialantropologi)har jag föreläst under rubriken "Att växa upp i mediasamhället" en föreläsning om barns förändrade mediebruk med koppling till den forskning som bedrivs på det området och om populärkulturens roll i skolan med utgångspunkt från Magnus Perssons "Populärkulturen och skolan". En liknande föreläsning har jag haft för blivande lärare i svenskdidaktik.

LA: I intervjuteknik visar jag Fichtelius intervju med Mona Sahlin och diskuterar hur man gör intervjuer, om huvudfrågor, följdfrågor och spontana frågor. Om dagens mediebruk, snabba förändring är Häng med (Fichtelius) ett bra inslag att visa som utgångspunkt för diskussion om mediernas makt. Bildens betydelse är viktig som ett pedagogiskt verktyg. Här finns också ett inslag (Fichtelius) om hur detta kan lyftas fram. Lärande med IKT belyser jag genom aktuell forskning, källkritik, upphovsrätt, etiska regler för massmedier, sökprocessen etc.

JA: Vi planerar och utvecklar olika delmoment inom medieprogrammets och estetiska programmets kurser. Det innebär att kursernas innehåll diskuteras ingående likaså på vilket sätt kursinnehållet kan tas upp och förmedlas till eleverna inom programmen. Inom professionsinriktningen arbetar vi i projekt där ett av projekten handlar om dokumentärfilm ur olika aspekter. Inom den allmänna pedagogiken på läroarutbildningen har vi också arbetat med olika projekt där medier varit ett viktigt inslag. Källkritik, krigspropaganda och mediers behandling av begreppet terrorism har tagits upp.

Tre konkreta exempel?

AD: För att producera: tex. lagar/regler/etik För att dokumentera: etik/reflektion. För att analysera media: analysverktyg ur ett mediekritiskt perspektiv osv.

En del av lärarutbildarna tolkar uppenbart ordet mediepedagogik som en fråga om IT i utbildningen. Kunskaper om sökprocessen, källkritik mm. är det centrala.

Vi har ibland mött ”data-nördar” som studsat in ett kort pass och sagt sitt utan sammanhang med diskussionen i övrigt. Teknikutveckling och programvaror har legat i deras fokus. Det utförliga svaret från Växjö (GE-MK) kommer från två systemvetare som skolats inom ITiS-projektet. De kombinerar utan problem sitt IT-kunnande med ett pedagogiskt intresse.

GE-MK: Pedagogiska tillämpningar på våra skolor: Individuell inventering och nätbaserade diskussioner i arbetsgrupp. Gruppen sammanfattar och redovisar.

- Typ av datoranvändning
- Om det finns normer och regler som styr användningen t.ex lokal IT-plan
- ITiS-projekt
- Administrationsprogram
- Skolans ev presentation på Internet
- Presentation och information till föräldrar

Webbpublicering: Kriterier som kännetecknar en bra hemsida. Seminarium. Nätbaserade diskussioner men även en individuell uppgift. Uppgiften består i att visa en länk till en skolhemsida som studenten tycker är bra. Förklara varför och kommentera ev brister.

Sökstrategier och värdering av material på Internet. Etik källkritik – Internet och dess pålitlighet: Att se möjligheter och problem med att använda Internet som informationskälla och att skapa förståelse för ett kritiskt förhållningssätt. Uppgift: Analys av ”Webbsidor”, sök två elevarbeten på Internet som behandlar samma ämne och gör en analys. Hur ser du om eleven har hämtat stoff från Internet? Har eleven haft ett kritiskt förhållningssätt? Hur formulerar man en frågeställning så att elever inte kan ”klippa och klistra” rakt in i sina egna arbeten? Hur avslöjar man detta? Redovisa i rapportform samt kommentera och diskutera varandras arbeten i studiegruppen.

Landets lärarutbildningar borde ha mycket att hämta från ITiS-projektet (och Multimediabyrån). Vi har sett spår av detta i projektet. Samtidigt har vi mött en frustration över att ITiS-erfarenheterna inte tagits tillvara bättre och utvecklats vidare inom utbildningarna. De begränsade tidsramarna för området kan vara en förklaring.

- HS: 1) Seminariediskussion kring den mediala bilden av skolan och läraryrket.
2) Föreläsning (3 tim) om IT i skolan.
3) Workshop kring anv. av IT i skolan.

På några lärosäten finns möjligheten att välja Media som inriktning.

HG: Sedan höstterminen finns kursen ”Medier, lärande gestaltning” (MLG) (40p) som en inriktning inom lärarutbildning. I samarbete med ämnet Medieteknik har vi följande kurser:

- Medierna i historiskt perspektiv (5p)
- Medieteknik för lärare (5p)
- Medieproduktion för lärare(10p)
- Medier, lärande, gestaltning i interkulturellt perspektiv (5p)
- Mediepedagogik (5p)
- Medier, lärande gestaltning i praktiken (VfU, 10p)

Exempel på föreläsningar:

Medieteknik och mediehistoria. Remedialisering, mediehistoriska förändringar och multimedial samtid (Lit. Bolter & Grusin), MKV-ämnets centrala begrepp (Hadenius & Weibull), Mediemakt (Lit. Thussu, Borgerlig offentlighet,) Mediekoncentration och ägandestruktur, Den digitala makten (Lit. Crowley & Heyer), Den samtida pressen, Public service och folkbildning, TV:s intåg i hemmen, Medieteorier, Effekt och användarforskning

Medier och etnicitet - grundläggande perspektiv (Lit. Cottle, Hannerz)

Medier och genus (Lit. Hirdman van Zoonen)

Mångkulturell journalistik (Lit. Brun, Malik)

Populärkultur för män och kvinnor (Lit. Modleski, Mulvey)

Mediepedagogik, mediereception, media literacy

Medieeffekter och påverkan (Lit. Holmberg)

Medier, våld och unga (Lit. von Feilitzen och Bucht)

Populärkultur. Barn, ungdomar och medier. (Lit. Persson, Buckingham)

Tidningen i skolan

Samarbete mellan olika ämnesföreträdare?

RJ: Det är viktigt att alla delar av lärarutbildningen tar ansvar för att mediefrågor finns med utifrån de perspektiv som är centrala för respektive inriktning (för mitt vidkommande främst naturvetenskap). Här måste vi samarbeta utöver enhetsgränserna, men inte för den skull bara lämna över till några timmar med experter.

HS: Möjligen, men i nuläget finns inget naturligt forum, bara eldsjälar...

KF: Det finns många på universitetet som arbetar med mediefrågor, men som ni säkert förstod, så har vi inget samarbete institutionerna emellan.

LA: Det är en komplicerad fråga i en miljö som är hierarkiskt uppbyggd med många som tror sig kunna medieområdet utan högre utbildning eller professionell yrkeserfarenhet. Jag går min egen väg och tar ett steg i taget....

En idé om samverkan mellan olika ämnen och institutioner ingår i den offentliga retoriken. Det önskar också många enskilda lärarutbildare när det gäller mediepedagogik. I praktiken finns många hinder. Ett är att institutionerna är självständiga och ligger utspridda på olika adresser som t.ex. i Göteborg. Ett annat hinder kan vara bristande intresse inom den nämnd som styr över lärarutbildningen.

En kommentar vi mött är att "ingen vill lämna ifrån sig sin tid". Lärarutbildare är ofta besjälade av sitt ämne. Ett nytt inslag i undervisningen (som t.ex. mediepedagogik) kan uppfattas hotfullt snarare än utvecklande. Revirmarkeringar spelar också in.

Ska en förändring komma till stånd krävs samtal både horisontellt och vertikalt på lärosätena. Projektet har visat att viljan finns.

Möjligheter att knyta an till pågående regionalt utvecklingsarbete? Samarbete med lokala medieföretag?

Samarbete med press, radio, film och tv är sällsynt. Den dag mediekunskap inom lärarutbildningen fått fäste borde det vara naturligt att närma sig de professionella medieföretagen. På flera seminarier framförde deltagarna önskemål om att få visa (etersända) lärarstudenternas produktioner via UR.

Den senaste utredningen om icke-kommersiell lokal radio och television öppnar andra möjligheter för skolan, folkbildningen – och lärarutbildningen – att medverka i programproduktion.

Sporadiskt har enskilda lärarutbildare hittat organisationer/institutioner utanför lärosätena att samarbeta med. Seminarierna visade möjligheter för fler att ta hjälp av UR:s mediepedagoger, AV-centraler, Tidningen i skolan, Regionala resurscentra för film och video samt lokala IT/mediecentra.

JA: Kan spontant tänka mig Film i Skåne, dagspressen och populärpressen, Sveriges Television och TV4. Jag har inget konkret förslag men jag kan tänka mig att samarbeta i projektform kring något aktuellt ämne.

TA: Konkret samarbete? Alldeles för dåligt!

HS: AV-Media i Västerås, Film i Västmanland.

Många knackar på lärarutbildningens dörr och vill in med sitt material och sin kompetens. Stoffträngseln försvårar samarbetet med utomstående. Vår slutsats är att mediepedagogiskt utvecklingsarbete i lärarutbildningen behöver resurspersoner utifrån. Ett regionalt samarbete förutsätter intresse och engagemang hos de ansvariga inom respektive lärosäte.

AD: Lärarinstitutionen kan använda AMC (Akademiskt mediecenter vid Musikhögskolan i Piteå) som en resurs. Här finns både mediepedagogisk kompetens samt en stor kompetens inom området medieproduktion och mediekunskap. C-mit i Piteå är en annan användbar resurs, FilmPoolNord en tredje.

Skriften Agenda M– med sin inriktning mot skolan och kommunen – är inte direkt överförbar till lärarutbildningen. Under seminarierna blev det ändå tydligt att den väckte frågor och inspirerade lärarutbildarna att börja tänka om en gemensam strategi. Resonemangen om Agenda M aktualiserade behovet att på lärarutbildningen följa upp experiment och projekt med IT/mediepedagogik i regionens skolor.

MWB: Det skulle behövas en egen ämnesgrupp – medielärare – i skolan. Ett tänkande som, enkelt uttryckt, skulle motsvara dagens självklarhet, att alla lärare (oavsett ämne och stadium) kan engelska eller bibliotekskunskap tillräckligt för att kunna integrera detta i sin undervisning... Samtidigt finns från ”högstadiet” särskilda språklärare i engelska. Att arbeta med film och media är en demokratisk rättighet på samma sätt som andra kulturämnen: bild, drama, musik. Det handlar om yttrandefrihet. Allteftersom användarvänligheten tilltar med ny teknik (video) så är det viktigt att just uttrycket och de estetiska, kreativa värdena poängteras.

Flera seminarier avslutades med samtal om hur deltagarna konkret skulle gå vidare. Processen var igång. I Luleå har ett nätverk etablerats. I Härnösand har kompetensutveckling genomförts i form av en flerdagarskurs.

Framtiden?

BE: Vad kan skolbiblioteket ha för roll? Hör skolbibliotek och mediepedagogik ihop? Hur knyter man ihop? Vad betyder det vidgade språkbegreppet för skolbiblioteket? Jag är kanske inte riktigt på banan, men hoppas att få inspiration till fortsatt tänkande... ---

KF: Jag efterfrågar en sammanställning av resurser, så att vi som lärarutbildare kan få en överblick över fältet. Vad som finns, vad som görs, inom vilka olika områden etc. Så att studenterna i sin tur kan få samma överblick och därmed möjlighet att utforma sin undervisning med en bred grund. Att de inte bara "råkar ta det som finns närmast". ...Jag tänker till exempel på forskning inom området NORDICOMS Unesco International Clearinghouse for Children, Youth and Media.

Projekt / erfarenheter från olika slag av medieundervisning, t. ex. Kungsbacka-rapporten läromedel för skolan såsom URs material, Filminstitutet, Tidningen i skolan läromedelsförlagens litteratur/läromedel praktiskt orienterade resurser (som Multimediabyrå) Tidningen i skolan

Önskar man att medieperspektiv ska finnas i lärarutbildningen på en mer integrerad nivå så krävs samordning och resurser av ett helt annat slag än idag. Organisatoriska och ämnesdidaktiska resurser.

Blickar man bakåt i historien är det uppenbart att lärarutbildningen tidigare har förändrats i takt med samhällsutvecklingen. Att föra in mediepedagogik i lärarutbildningen är inte lättare – men inte heller svårare – än att föra in ett genusperspektiv eller ett mångkulturellt perspektiv. Det tar tid.

Projektet har visat att drivkraften i förändringen kan vara lärarutbildarna själva och det lustfyllda i den mediepedagogiska utmaningen.

Teman i det lokala utvecklingsarbetet kan vara:

IT/Mediepedagogik – i relation till den allmänna utbildningen i Pedagogik/Didaktik

IT/Mediepedagogik – inom Allmänna utbildningsområdet

Medier som Valbart ämne

Medier (estetik, kommunikation, kultur och lärande, gestaltning...) som inriktning

Mediepedagogik inom olika ämnesområden: Svenska, Samhällsorienterande ämnen, Religion/ Filosofi/ Livskunskap, Naturvetenskapliga ämnen, Språk, Musik, Bild
Examinationskraven på respektive lärosäte för området IT och Media. Utvärdering

Lärarstuderandes möjligheter att själva producera inom olika medier och genrer: press, radio, tv och webb, Teknisk utrustning – samverkan
Samverkan med angränsande ämnen: Medie- och Kommunikationsvetenskap, Journalistutbildning eller annan professionell medieutbildning

Samverkan med: Dramatiska institutet, Filminstitutet, Regionala resurscentra för film och video, Tidningen i skolan, Lokal press, radio och TV, AV-Media, UR's mediepedagoger och producenter, Medierådet

IT/Mediepedagogik i lärarutbildningen – en kulturfråga?

Att förutsäga utvecklingen av de estetiska läroprocesserna och IT/Mediepedagogiken på lärarutbildningen är svårt. Det pågår en dragkamp mellan olika intressen (bil.3). KK-stiftelsens aviserade 100 miljoner i bidrag till lärosätena under en treårsperiod fr. o. m. år 2006 innebär en fantastisk möjlighet. Vad ska prioriteras?

En lärdom av den här studien är att mediepedagogiska nätverk inom olika lärosäten med nyckelpersoner, prefekter och ämnesföreträdare, kan utveckla området på ett spännande sätt. Ett särskilt ansvar vilar naturligtvis också på den centrala nämnd som styr över utbildningen som helhet. Barn och ungas medievärld lokalt är en faktor att väga in, visioner om demokratin en annan. Att de lärarstuderandes ämneskunnande ska stå i centrum är självklart. Liksom att ansatsen bör vara tvärvetenskaplig. Den lärarutbildning vi ser framför oss är en framåt-blickande regional kulturinstitution, som finner sina egna vägar att besvara idén om ett nytt läraruppdrag.

Litteratur

- Aulin-Gråhamn, Lena (2003) Kunskap och kompetens för "Kultur i skolan".
Rapporter om utbildning 2003:6 Lärarutbildningen. Malmö högskola
- Beckman, Petter (2003) *Riv stängslen. Medierna som mötesplats: public journalism i svensk tappning*. Institutet för Mediestudier. Stockholm
- Boresson, Cecilia (2002) "UR granskar medier." *UR-nytt nr 2*
Utbildningsradion. Stockholm
- Carlgren, Ingrid & Hörnqvist, Berit (1999) *Skola i utveckling: När inget facit finns... – om skolutveckling i en decentraliserad skola*. Skolverket. Stockholm
- Chaib, Christina & Chaib, Mohamed & Ludvigsson, Ann (2004) *Leva med ITiS: Nationell utvärdering av IT i skolan. Rapport 2004:1 Högskolan för lärarutbildning och kommunikation*. Jönköping
- Danielsson, Helena (2002) *Att lära med media. Om det språkliga skapandets villkor i skolan med fokus på video*. Doktorsavhandling. Pedagogiska institutionen. Stockholms universitet
- Ds 1999:58 *En strategi för kultur i skolan*. Kulturdepartementet. Stockholm
- Ds 2002:55 *E-lärande som utmaning. Slutrapport från arbetsgruppen för ny nationell IT-strategi för skolan*. Utbildningsdepartementet. Stockholm
- Feilitzen von, Cecilia & Carlsson, Ulla (eds.) (1999) *Children and Media. Image, Education, Participation* The UNESCO International Clearinghouse on Children and Violence on the Screen at Nordicom. Göteborg University
- Feilitzen von, Cecilia & Carlsson, Ulla (eds.) (2003) *Promote or Protect? Perspectives on Media Literacy and Media Regulations*. The UNESCO International Clearinghouse on Children and Violence on the Screen at Nordicom. Göteborg University
- Forsling, Karin, Högberg, Lasse & Johansson, Iréne (2004) *Kom-M/IT-Projektet. Det vidgade textbegreppet i ett specialpedagogiskt sammanhang*. Inst. för utbildningsvetenskap. 2004:1 Karlstads universitet. Karlstad
- Grip, Lars (2003) Tittarögon. *En rapport om vad som bestämmer TV-utbudet*.
Våldsskildringsrådets skriftserie nr 30. Kulturdepartementet. Stockholm
- Hansson, Kristina (2004) *Att lära av varandra. Ett mediepedagogiskt utvecklingsarbete i Piteå kommun*. Svenska Filminstitutet. Stockholm
- Högskoleverket (2005) *Utvärdering av den nya lärarutbildningen vid svenska universitet och högskolor*. HSV. Stockholm
- Learn IT (2004) *Lärarstudier och IT 2004*. STEP / SCB. KK-stiftelsen. Stockholm
- Lindqvist, Gunilla (red.) (1999) *Vygotskij och skolan. Texter ur Vygotskijs psykologi kommenterade som historia och aktualitet*. Studentlitteratur. Lund.
- Lundberg, Lotta & Räihä, Pia-Mari (2003) *Scener från ett mediepedagogiskt utvecklingsarbete – Kungsbacka 2001 – 2003*. Kulturförvaltningen. Kungsbacka kommun
- Lundgren, Pär (2002) *Media Literacy and Image Education in Denmark, Finland and Sweden*. European Commission. Directorate General for Education and Culture.
- Malmö högskola/ Svenska Filminstitutet (2002) "Pyttesmå ändringar – radikala scenbyten."
Rapporter om utbildning 2002:1 Red. Lena Aulin-Gråhamn, Tommy Lindholm, Malmö högskola och Klas Viklund, Svenska Filminstitutet
- Marner, Anders & Örtengren, Hans (2003) "En kulturskola för alla: estetiska ämnen och läroprocesser i ett mediespecifikt och medieneutralt perspektiv." *Forskning i fokus 16/2003* Myndigheten för skolutveckling. Stockholm
- Nilsson, Staffan (2003) *Film och mediepedagogik 10 p. En fristående kurs och ett samarbete mellan Film i Dalarna, Högskolan Dalarna och Film och Biografmuséet i Säter*. Film i Dalarna. Falun
- Nord, Lars & Strömbäck, Jesper (red.) (2004) *Medierna och demokratin*.

- Studentlitteratur. Lund
- Olson, Kristin & Boresson, Cecilia (2004) *Medieresor – om medier för pedagoger*. Utbildningsradion. Stockholm
- SOU 1999:63 *Att lära och leda: En lärarutbildning för samverkan och utveckling*. Utbildningsdepartementet. Stockholm
- Sahlin, Åke (2001) "Stäng inte av! Film som verktyg för samtal." *Våldsskildringsrådets skriftserie nr 26*. Kulturdepartementet. Stockholm
- Stigbrand, Karin (1989) *Mediekunskap i skolan. En studie av massmedieundervisningens ABC*. Doktorsavhandling. Pedagogiska institutionen. Stockholms universitet
- Stigbrand, Karin & Lilja-Svensson, Margareta (1997) *Mediekunniga lärare? – om lärarhögskolorna och mediepedagogiken*. *Våldsskildringsrådets skriftserie nr 18*. Kulturdepartementet. Stockholm
- Stigbrand, Karin & Stolpe, Sofie (red.) (2000) *Tusen flickor om film och våld*. *Våldsskildringsrådets skriftserie nr 23*. Kulturdepartementet. Stockholm
- Svenska Filminstitutet (2003) *Agenda M Diskussionsunderlag för ett mediepedagogiskt utvecklingsarbete*. Stockholm
- Svenska Filminstitutet / Skolverket (2001) *Film för lust och lärande*. Liber. Stockholm
- Svenska Filminstitutet (2003) *Utveckling av film- och mediekunskap. Lärarutbildningar i samverkan med regionala resurscentrum för film och video. Slutredovisning till Utbildningsdepartementet, mars 2003*. Stockholm
- Utbildningsradion (2005) *Zappa, knappa, chatta – om framtidens mediestödda lärande. En dokumentation av heldagsseminariet den 17 mars 2005*. www.ur.se
- Qvarsell, Birgitta (2000 a) "Children's use of media as transformed experience. educological and psychological dimensions." In Van den Bergh, B & Van den Bulck, J (eds.) *Children and Media: Multidisciplinary Approaches*, CBGS-Publicaties 2000, Leuven-Apeldoorn/Netherlands: Garant
- Qvarsell, Birgitta (2000 b) "Media och informationsteknik i barns värld. Om framväxten av ett pedagogiskt forskningsfält – från TV till Internet." Ingår i Löfberg, K & Qvarsell, B (2000) *Nya villkor för socialisation? Pedagogik och samhällsfilosofi om nya media. Pedagogik & Media –seminariets skriftserie nr 7*, 2000. Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet
- Viklund, Klas (2000) "Film lyfts fram i skolans nya kursplaner" i *Reform i rörelse* nr 6, Skolverket. Stockholm
- Vygotskij, L.S. (1995/1939) *Fantasi och kreativitet i barndomen*. Daidalos. Göteborg

Elektroniska källor

www.sou.gov.se/barnkultur

- info om Aktionsgruppen för barnkultur

www.regeringen.se/sb/d

- info om Arbetsgruppen för IT och kultur (IT-politiska strategigruppen)

www.medieradet.se

- info om Utbildnings- och Kulturdepartementets kommitté Medierådet

www.filmpedagogik.nu

- info om film och mediepedagogik

www.kks.se

- info om IT i lärarutbildningen, Stiftelsen för kunskaps- och kompetensutveckling

www.sfi.se

- info om filmkulturell verksamhet, Svenska Filminstitutet

BILAGA 1 UTDRAG UR STYRDOKUMENT

SOU 1999:63 Att lära och leda

I lärarkommitténs (LUK:s) slutbetänkande inför den nya lärarutbildningen poängteras att man ska arbeta med olika uttrycksformer.

Att hantera information och nyttja kulturella uttrycksformer

I ett informations- och kunskapsrikt samhälle, där information och kunskap dessutom är lättillgängliga kommer lärarens roll och arbetsuppgifter att förändras. Snarare än att enbart överföra information måste läraren utveckla förmågan att utvärdera och kritiskt granska såväl information i sig som hur barn, ungdomar och vuxenstuderande omvandlar denna kunskap.

När samhället omdanas förändras också betydelsen av kultur, konst och estetik för barn och ungdomar. Lärarutbildningskommittén menar att den estetiska kunskapen och kulturella uttrycksformer utgör ett angeläget kunskapsområde för alla lärare – oavsett ämne/ ämnesområde eller skolform. (s.11)

...

Att arbeta med olika uttrycksformer

Estetisk kunskap, som per definition svarar mot, ”den kunskap man får genom sinnena”, kan uppfattas som en motpol till den kunskap som förvärfvas genom tanke och förnuft (den rationella kunskapen). Det estetiska associeras ofta med det dekorativa och skiljs då från det som har mening och betydelse, som i sin tur knyts till funktion, kunskap och moral. Vetande och konst (som estetiskt uttryck) ställs då mot varandra. Kommittén anser snarare att kunskapsformerna kompletterar varandra. De hör ihop med läroprocesser, att leka eller att lära sig är skapande processer. (s. 55)

...

Det allmänna utbildningsområdet

Lärarutbildningskommittén vill betona att lärarutbildningens samlade innehåll utgör olika sidor av samma övergripande strävan; att stärka barns och ungdomars utveckling till ansvarskännande, ansvarstagande, kunniga och kreativa människor. Det allmänna utbildningsområdet skall därför bidra till att detta helhetsperspektiv på individers lärande och utveckling från förskolan genom skolan och vuxenutbildningen klargörs. I detta sammanhang skall studenterna få erfarenhet av hur kunskap och upplevelser kan kommuniceras med hjälp av olika ”språk”, dvs. de ska även lära sig att utnyttja olika kulturella och konstnärliga uttrycksformer. (s. 127)

Grundskolans kursplaner och betygskriterier (Skolverket 2000)

Utdrag ur kursplanen i svenska

Utbildningen i ämnet svenska syftar till att ge eleverna möjligheter att använda och utveckla sin förmåga att tala, lyssna, se, läsa och skriva samt att uppleva och lära av skönlitteratur, film och teater. Språkförmågan har stor betydelse för allt arbete i skolan och för elevernas fortsatta liv och verksamhet. Det är därför ett av skolans viktigaste uppdrag att skapa goda möjligheter för elevernas språkutveckling. Ämnet skall ge läs-, film- och teaterupplevelser och tillfällen att utbyta erfarenheter kring dessa. (s. 96)

Mål att sträva mot

Skolan skall i sin undervisning sträva efter att eleven

- utvecklar sin förmåga att läsa, förstå, tolka och uppleva texter av olika slag och att anpassa läsningen och arbetet med texten till dess syfte och karaktär,

...

- utvecklar förmåga att utnyttja olika möjligheter för att hämta information, tillägnar sig kunskap om mediernas språk och funktion samt utvecklar sin förmåga att tolka, kritiskt granska och värdera olika källor och budskap. (s. 97)

Att tillägna sig och bearbeta texter behöver inte alltid innebära läsning utan kan ske även genom avlyssning, drama, rollspel, film, video och bildstudium. Ämnet utvecklar elevens förmåga att förstå, uppleva och tolka texter. Ett vidgat textbegrepp innefattar förutom skrivna och talade texter även bilder. (s. 98)

Mål som eleverna ska ha uppnått i slutet av det nionde skolåret

Eleven skall

- kunna ta del av, reflektera över och värdera innehåll och uttrycksmedel i bild, film och teater (s. 100)

Kommentarer till grundskolans kursplaner och betygskriterier

Medierna och informationstekniken får allt större betydelse i vårt samhälle. Det enorma informationsflödet med många och ofta anonyma informationskanaler innebär att det blir allt viktigare att kunna kritiskt granska och värdera olika fakta. Att kunna bearbeta information och att lära sig sovra i informationsflödet är färdigheter vars betydelse betonas i kursplanen.

Mediernas betydelse och vårt förhållande till medierna behandlas i läroplanen men kunskapsområdet har haft en undanskymd plats i den föregående kursplanen. Ett vidgat textbegrepp har därför förts in i den reviderade kursplanen. Det innebär att texter inte alltid behöver läsas utan kan upplevas med ögat och örat i olika former och att detta ingår i svenskämnet. Filmens och teaterns betydelse som kunskapskälla poängteras på flera håll i kursplanen, likaså elevernas delaktighet som aktiva medskapare i samhällets kulturutbud. (s. 51)

Utdrag ur kursplanen i bild

Bilden har en växande betydelse i informationssamhället. Dagens bild- och mediasamhälle präglas i hög grad av den globala bildkulturen. Bilden har en framträdande plats i kommersiella sammanhang och spelar en viktig roll i opinionsbildningen. Populärkulturen rymmer den styrande och dominerande bildkategorin i barns och ungas liv och har en medskapande roll i deras konstruktion av identitet, kunskap, och kultur. Bildens ökande mångfald, informationsteknikens tillväxt och förändringarna i villkoren för bildproduktion förändrar snabbt bildningsstrukturen inom kulturområdet. (s. 9)

Bilder uppträder i samverkan med andra uttrycksformer som till exempel tal, text och musik inom ramen för ett vidgat textbegrepp. Kommunikationen idag sker i stor utsträckning genom kombinationer av olika medier som ställer krav på ett gränsöverskridande arbete. (s.10)

Mål som eleverna skall ha uppnått i slutet av det nionde skolåret

- ha förmåga att se och framställa bilder och former med hjälp av traditionella och moderna metoder och tekniker
- ...
- kunna analysera och kritiskt granska konstbilder, bilder för reklam och propaganda, nyheter och information i form av tredimensionell gestaltning, stillbilder och rörliga bilder. (s. 11)

Utdrag ur kursplanen för samhällsorienterande ämnen

Kunskapande i ett informationsrikt samhälle

Dagens samhälle erbjuder en närmast oändlig mängd av information, som kan inhämtas från olika mer eller mindre vederhäftiga källor via olika kanaler. Medier och mediers budskap spelar stor roll när människor bildar sina uppfattningar. I de samhällsorienterande ämnena skall eleverna bli förtrogna med olika sätt att kunskapa samt utveckla insikter i hur olika medier kan användas och hur de påverkar människan och samhället. Genom att orientera sig i olika informationsmiljöer och använda olika informationskällor får eleverna insyn i de möjligheter och problem som IT-samhället medför. Att söka, granska, välja, strukturera, kritiskt värdera, integrera och redovisa information på skilda sätt – i tal, skrift, bild, form, drama, musik och rörelse är centralt i de samhällsorienterande ämnena. Det främjar elevernas orientering i tid och rum och deras konstruerande av egna mönster och bilder av omvärlden, vilka kan användas som redskap för analys och bedömning av såväl andras tolkningar som egna ståndpunkter. (s. 68)

Mål som eleverna skall ha uppnått i slutet av det nionde skolåret (samhällskunskap)

- ...
- kunna använda olika kunskapskällor samt kunna sammanställa, bearbeta, granska och värdera uppgifter och åsikter från olika källor och opinionsbildare samt redovisa resultatet (s. 88)

BILAGA 2

Antal studerande per program för lärarexamen VT03

	Kvinnor	Män	Totalt	
Göteborgs universitet	2039	517	2556	*
Högskolan Dalarna	583	218	801	*
Högskolan Kristianstad	630	159	789	
Högskolan i Borås	561	81	642	
Högskolan i Gävle	376	106	482	*
Högskolan i Halmstad	184	72	256	*
Högskolan i Jönköping	820	147	967	*
Högskolan i Kalmar	481	156	637	
Högskolan i Skövde	116	19	135	
Högskolan i Trollhättan/Uddevalla	216	22	238	
Högskolan på Gotland	32	3	35	*
Idrottshögskolan i Stockholm	88	89	117	
Karlstads universitet	1126	281	1407	*
Konstfack	59	13	72	
Kungl. Musikhögskolan i Stockholm	37	5	42	
Kungl. Tekniska högskolan	13	21	34	
Linköpings universitet	1139	325	1464	
Luleå tekniska universitet	527	233	760	*
Lunds universitet	45	45	90	
Lärarhögskolan i Stockholm	3300	627	3927	*
Malmö högskola	1536	508	2044	*
Mitthögskolan	607	130	737	*
Mälardalens högskola	208	81	289	*
Stockholms universitet	599	278	877	
Södertörns högskola	64	16	80	*
Umeå universitet	902	316	1218	
Uppsala universitet	1016	346	1362	*
Växjö universitet	638	279	917	*
Örebro universitet	502	213	715	*

Källa: HSV Högskoleverket

*** deltagare i projektet**

BILAGA 3

**Utbildnings- och kulturminister
Leif Pagrotsky**

Stockholm 2004-12-02

Cc Skolminister Ibrahim Baylan
Cc Statssekreterare Kerstin Eliasson
Cc Kansliråd Kerstin Jacobsson
Cc Universitetskansler Sigbrit Franke
Cc Rektor Per Lysander

IT/Mediepedagogik inom lärarutbildningen

Under år 2003/2004 har vi medverkat som forskare och moderatorer i ett utvecklingsprojekt om IT/mediepedagogik inom lärarutbildningen i Sverige. Projektet har omfattat totalt 16 utbildningar och ca 130 aktiva lärarutbildare inom svenska, datakunskap, samhällsorienterande ämnen, bild och naturvetenskap. På de orter i landet där vi haft seminarier har även prefekter och utbildningsledare deltagit. Projektets mål har varit att konkretisera det nya läraruppdraget vad gäller IT/mediepedagogik. (Bilaga bifogas.) Vi har kartlagt var, när och hur de studerande på olika utbildningar förbereds för sina insatser i skolan.

Med vår forskarkompetens som grund uppmuntrade vi den lokala diskussionen om

- samarbete mellan olika ämnesföreträdare
- inriktning och progression inom fältet
- relationen till barnen och de ungas medieanvändning
- barnens kunskapande via medierna
- det egna medieskapandet i skolan
- möjligheter att knyta an till pågående regionalt utvecklingsarbete

Styrdokumentens formuleringar diskuterades på samtliga seminarier. För många deltagare var det första gången som texterna om mediepedagogik och estetiska läroprocesser lyftes fram. Svenskämnets betoning av ett vidgat textbegrepp engagerade. Så även SO-ämnets skrivningar om kritisk granskning av medieutbudet och mediepedagogikens relation till honnörsord som demokrati, yttrandefrihet och informationsfrihet. Liksom mer filosofiska perspektiv om mediernas bidrag till de ungas identitetsutveckling.

Projektet finansierades av Utbildningsradion (UR) och Vårdsskildringsrådet (numera Medierådet). Utbildningsradions intresse var att få kunskap om hur UR:s mediepedagoger kan samverka med lärarutbildningen samt hur UR:s program om mediekunskap tas emot och används. Vårdsskildringsrådet hade motsvarande intresse att få veta hur rådets skrifter om medieanvändning och medie-påverkan uppfattas bland lärarutbildare. (Rådet är en kommitté under Kulturdepartementet som har regeringens uppdrag att verka för ökad mediekunskap i skolan, att följa marknadsutvecklingen och förmedla kunskap om medieutbudet.)

Vi har funnit att området IT/mediepedagogik hanteras på skilda sätt - och ibland inte alls - inom lärarutbildningarna. På seminarierna talade några konsekvent om mediekunskap, mediepedagogik och mediedidaktik. Andra använde uttrycken IKT, IT-pedagogik och IT-strategi. Konsensus saknas. Projektet har visat att det gagnar båda sidorna att bredda blicken. En samsyn har successivt vuxit fram om att det handlar om *ett* område – inte två. Det begrepp vi i dagsläget ser som fruktbart är IT/mediepedagogik.

En viktig slutsats i projektet är att IT/mediepedagogiken bör komma in i början av lärarutbildningen inom ramen för det allmänna utbildningsområdet. Ansvaret vilar på det styrande organ som beslutar om denna gemensamma del av lärarnas utbildning.

För att få grepp om användningen av UR-programmen och Medierådets skrifter - och förståelse för lärarutbildarnas tolkning av sitt mediepedagogiska uppdrag – gjorde vi en enkät. Vi sände ut den till deltagarna innan vi träffade dem. Svaren – liksom seminarierna – visar att få lärarutbildare använder UR-programmen och att rådets skrifter med några få undantag är okända inom lärarutbildningarna. Senare i projektet, när deltagarna bekantat sig med materialen och provat dem i sin undervisning, var omdömena positiva. Rådets skrifter har kommit in som kurslitteratur på flera orter. När det gäller UR var deltagarna intresserade av närmare kontakt. Man önskade dialog med producenterna och presenterade konkreta programidéer. Samarbete mellan lärarutbildningar och andra medieföretag (press, radio, film och TV) är annars sällsynt. Den dag IT/mediekunskap fått fäste inom lärarutbildningarna ter det sig för oss naturligt att lärarutbildarna närmar sig de professionella medieföretagen. Den senaste utredningen om icke-kommersiell lokal radio och television öppnar möjligheter för lärarutbildningen att medverka i programproduktion.

En idé om samverkan mellan olika ämnen och institutioner ingår i den offentliga retoriken. Det önskar också många enskilda lärarutbildare. I praktiken finns många hinder. Ett är att institutionerna är självständiga och ligger utspridda på olika adresser som t. ex. i Göteborg. Ett annat hinder kan vara bristande intresse inom den nämnd som styr över lärarutbildningen. En kommentar vi mött är ”Ingen vill lämna ifrån sig sin tid.” Lärarutbildare är ofta besjälade av sitt ämne. Ett nytt inslag som t. ex. IT/mediepedagogik uppfattas hotfullt snarare än utvecklande. Revirmarkeringar spelar in. Ska en förändring komma till stånd krävs samtal både horisontellt och vertikalt på lärosätena. Viljan finns! Förutsättningen är en tydligt uppmanande instruktion från departementets sida och ett nationellt centrum för praktiskt och teoretiskt utvecklingsarbete.

På det avslutande seminariet på Rosenbad den 14 juni 2004 redovisade lärarutbildarna vad som hänt på respektive ort. Tonläget var positivt och spirande, mediepedagogiska nätverk är etablerade inom flera lärarutbildningar. Deltagarna uppmanade dock arrangörerna, UR och Medierådet, att inte släppa taget. Man efterlyste en ”nätverks-koordinator”, en central instans för erfarenhetsutbyte, återkoppling och inspiration. Svaret från arrangörernas sida var att UR och Medierådet kunde erbjuda ett nationellt seminarium till. Däremot inte ett övergripande nationellt ansvar för IT/mediepedagogiskt utvecklingsarbete. För det krävs resurser och spetskompetens. Tänkbara alternativa institutioner diskuterades. Fördelar och nackdelar med Dramatiska Institutet, Konstfack, Svenska Filminstitutet, Tidningen i skolan, Lärarutbildningen vid Malmö högskola, Södertörns högskola och Pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet ventilerades. Slutsatsen var tydlig. Dramatiska institutets institution ’Nya medier, estetik och lärande’ med sin utbildning (40 p) Media, Estetik och Pedagogik (MEP) är den institution som har förtroende inom området.

Vårt förslag är att Dramatiska institutet får i uppdrag att utreda hur ett nationellt centrum för IT/mediepedagogiskt utvecklingsarbete för landets lärarutbildningar skulle kunna upprättas.

I vår vision kan följande delar övervägas:

etablera en webbplats för mediepedagogiskt erfarenhetsutbyte och utvecklingsarbete på högskolenivå med såväl teoretiska som praktiska delar

kursverksamhet och kompetensutveckling av lärarutbildare

utifrån institutets samlade erfarenhet i kombination med MEP-kursernas specifika profil

experiment med ny teknik i paritet med andra nationella satsningar på IT och kultur

Ryktet om att MEP kanske ska läggas ner har nått oss i projektets slutfas. Utan den utbildningen riskerar det mediepedagogiska utvecklingsarbetet inom landets lärarutbildningar att förlora i kvalitet och stagnera. Vi står till förfogande med mer information om så önskas.

Fil.dr Helena Danielsson
Pettersbergsvägen 74
129 40 Hägersten
Tel: 08 – 97 67 49 helena@ped.su.se

Fil.dr Karin Stigbrand
Tengdahlgatan 21
116 41 Stockholm
Tel: 08 – 640 40 75 karin.stigbrand@sh.se

Ungdomars köns- och identitetsarbete på Internet

Malin Sveningsson

malin.sveningsson@kau.se

Institutionen för Kultur och Kommunikation, Karlstads universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Mötesplatserna på Internet drar till sig många människor, och framför allt är ungdomar stora användare. En av de mest populära svenska mötesplatserna på Nätet är Lunarstorm, som varje vecka besöks av så många som 81% av alla svenska ungdomar mellan 15 och 20 år. Användandet av mötesplatser på Nätet gör att de vuxnas inblick i och kontroll över vad ungdomarna gör på sin fritid minskar, vilket ibland kan leda till moralisk panik. Under 2002 figurerade Lunarstorm i svenska medier. Det började med en serie artiklar som beskrev media hur tonårsflickor blivit kontaktade på Lunarstorm och övertalade att ställa upp för pornografiska bilder. Detta ledde vidare till en diskussion om hur tonårsflickorna framställde sig på Nätet, och det påstods att de ofta publicerade sexuellt utmanande bilder på sig själva.

Mediediskursen kring Lunarstorm väcker frågor om kvinnors sexualitet, som ofta setts som ett hot, både mot kvinnorna själva och mot samhället i stort. Kvinnors sexualitet erkänns ofta inte ens, utan det antas allmänt att de fallit offer för män som utnyttjar dem. Men är det möjligt att detta kan ha förändrats i dagens samhälle? Hur ser unga kvinnors attityder till sexualitet ut idag? Och vilken roll spelar mötesplatser på Nätet i dessa attityder? Kan mötesplatser på Nätet möjligen ses som ett rum där unga kvinnor på ett relativt säkert sätt kan experimentera med och utforska sexualitet och könsidentitet, och där ett uppvisande av kroppen kan ske, kanske på ett annat vis, och med delvis annan mening än i kontexter utanför nätet? En annan sida av problemet är att samtliga mediehistorier har handlat om tjejer och unga kvinnor, medan tonårspojkarnas framträdanden och självpresentationer inte problematiserats och diskuteras över huvud taget. Men mötesplatser på Nätet innebär nya möjligheter även för dem att utveckla sina identiteter, experimentera med sexualitet och pröva ut nya, alternativa könsidentiteter – identiteter som de annars kanske inte skulle ha kunnat pröva på grund av krav och förväntningar från sin omgivning.

Syftet med denna studie är att se på de olika sätt varpå unga män och kvinnor presenterar sig själva på Lunarstorm. Vilka aspekter av sig själva väljer användarna att lyfta fram i sina självpresentationer? Framställs kön och sexualitet på stereotypa sätt eller uppmuntrar mediet till uttryckandet av nya alternativa former?

Inledning

Internet har kommit att innebära nya möjligheter för oss att söka information och att kommunicera med varandra, men också nya sätt att mötas och skapa relationer till andra individer. Internets mötesplatser drar till sig många människor, och det är framför allt ungdomar som är stora användare. En av de mest populära svenska mötesplatserna på Nätet är Lunarstorm. Även om det finns vuxna medlemmar så är det ändå ungdomar som utgör den allra största gruppen bland användarna¹. Av alla svenska ungdomar mellan 15 och 20 år besöker så många som 85% Lunarstorm varje vecka och 25% varje dag, vilket gör Lunarstorm till Nordens mest

1 Medelåldern bland användarna är 18.

trafikerade sajt. Lunarstorm är också den sajt som svenska ungdomar tillbringar längst tid på – i genomsnitt 45 minuter per dag².

Användandet av mötesplatser på Nätet gör att de vuxnas inblick i och kontroll över vad ungdomarna gör på sin fritid minskar, vilket kan leda till moralisk panik (Cohen, 1972). Under 2002 figurerade Lunarstorm i svenska medier. Det började med en serie artiklar som beskrev hur tonårsflickor blivit kontaktade på Lunarstorm och övertalade att ställa upp för pornografiska bilder. Detta ledde sedan vidare till en diskussion om hur tonårsflickorna framställde sig och agerade på Nätet, där det påstods att de ofta betedde sig sexuellt utmanande.

Mediediskursen kring Lunarstorm väcker frågor om kvinnors sexualitet, som ofta setts som ett hot, både mot kvinnorna själva och mot samhället i stort. Kvinnors sexualitet erkänns ofta inte ens, utan det antas allmänt att de fallit offer för män som utnyttjar dem. Tjejerna utmålas som oskyldiga offer som blir *utnyttjade* och *lurade*, medan männen å andra sidan är *listiga*. Visst förekommer det att tjejer utnyttjas och övertalas till att ställa upp på saker de kanske egentligen inte vill, men problemet är att rapporteringen är ganska ensidigt fokuserad. I stort sett reproducerar den bilden av kvinnan som svag och (sexuellt) passiv och mannen som stark och (sexuellt) aktiv. Frågan är dock om det är möjligt att detta kan ha förändrats i dagens samhälle. Hur ser unga kvinnors attityder till sexualitet ut idag? Och vilken roll spelar mötesplatser på Nätet i dessa attityder? Kan mötesplatser på Nätet möjligen ses som ett rum där unga kvinnor på ett relativt säkert sätt kan experimentera med och utforska sexualitet och könsidentitet, och där ett uppvisande av kroppen kan ske, med delvis annan mening och andra konsekvenser än i kontexter utanför nätet?

En annan sida av problemet är att så gott som samtliga mediehistorier har handlat om tjejer, medan tonårspojkars framträdanden och självpresentationer inte problematiserats och diskuterats över huvud taget. Men mötesplatser på Nätet innebär nya möjligheter även för dem att utveckla sina identiteter, experimentera med sexualitet och pröva nya, alternativa könsidentiteter – identiteter som de annars kanske inte skulle ha haft tillgång till på grund av krav och förväntningar från sin omgivning (se t.ex. Bertilsdotter, 2003).

Teoretiska utgångspunkter

I det moderna samhället har individer ett mycket vitt spektrum av valmöjligheter, men samtidigt finns det få riktlinjer för hur de ska välja (Giddens, 1991). Detta dilemma gäller kanske speciellt för unga människor. Tonåren är en tid då utforskandet av identiteten är centralt, då man tar reda på vem man egentligen är eller vem man vill vara. Unga människor av idag är inte bundna av de begränsningar som regler och normer från traditioner utgör, och detta innebär en frihet för dem att utforma sina egna liv (Ganetz, 1992). Men det innebär också att de står utan det stöd som traditionerna kan utgöra för en individs livsval. Dagens ungdomar förväntas ta beslut och utarbeta identiteter på egen hand, i en värld där auktoriteternas makt har minskat, och där det samtidigt finns ett överflöd av möjliga identiteter att välja mellan. Detta upplevs kanske som särskilt svårt för unga kvinnor som måste handskas med olika, sinsemellan motstridiga idéer om vad femininitet är, och vad det innebär att vara kvinna (Göthlund, 1997). Å andra sidan är frågor om maskulinitet och vad det innebär att vara man också många gånger komplicerade och motstridiga (se t.ex. Andreasson, 2003; Hammarén, 2003).

Vägen till självständighet, säger Ganetz (1992), går genom experiment. Att vara en ung man eller kvinna innebär att se sitt liv kontrolleras av andra. Det är inte bara föräldrar som har denna makt, utan även institutioner som skolor och fritidsgårdar. Därför, menar Ganetz (ibid.) är ett av kännetecknen för ungdomskulturer just sökandet efter fria platser, där man kan bestämma över sig själv, och umgås med sina jämnåriga, fritt från inblandning från vare sig föräldrar eller vuxna representanter från institutioner och myndigheter. Dessa platser, fortsätter

2 Dessa siffror är enligt Lunarstorms egen statistik som fanns på www.lunarworks.se 2005-06-01.

Ganetz, är nödvändiga i unga individers sökande, experimenterande och utformandet av en egen identitet.

De fria platser som pojkar vistats på har traditionellt sett varit platser i den offentliga miljön, såsom gator och torg. För flickor och kvinnor å andra sidan, har dessa platser ofta ansetts som riskfyllda, så synlighet i det offentliga rummet har ofta varit ett manligt privilegium (Lewis, 1993). Flickor har istället huvudsakligen sökt sina fria rum i hemmet, i shoppingcentra, eller andra platser som erbjuder en viss säkerhet, men som å andra sidan också är övervakade på ena eller andra sättet. Internet kan här ha en viktig funktion att fylla, då det å ena sidan är en offentlig och oövervakad arena, men som samtidigt uppsöks från (fysiskt) säkra platser som hemmet, skolan eller biblioteket. Här är det dock viktigt att nämna att frågor om fysisk säkerhet inte bara är relevant för kvinnor. Män som uppvisar alternativa könsidentiteter, eller på annat vis avviker från eller utmanar den hegemoniska maskuliniteten (Connell, 1995) kan också dra fördel av den fysiskt trygga miljö som internet erbjuder, för att slippa riskera fysiska repressalier som en konsekvens av sina framträdanden. Detta paper tar som sin utgångspunkt att mötesplatser på internet kan fungera som sådana fria platser – platser där unga människor kan utforska och experimentera med sina identiteter – där de kan testa olika sätt att vara som man eller kvinna, eller kanske någonting mitt emellan.

Syfte

Studien som presenteras i detta paper är en del i ett större projekt med syftet att se på vilken funktion Lunarstorm fyller i unga mäns och kvinnors identitetsarbete, med fokus på könsidentitet och sexualitet. Projektet består av tre delstudier där det i tur och ordning undersöks 1) hur ungdomar presenterar sig själva, 2) hur de resonerar kring egna och andras presentationer och 3) hur de ser på möjligheterna att utforska och experimentera med (köns)identitet och sexualitet på jämfört med utanför Nätet. Det material som presenteras i detta paper är hämtat från delstudie 1, som behandlar frågor om vilka aspekter av sig själva som användarna väljer att lyfta fram i sina självpresentationer på Lunarstorm, om kön och sexualitet framställs på stereotypa sätt eller om mediet uppmuntrar till uttryckandet av nya alternativa former.

De olika typer av aspekter som framträdde i presentationerna kan klassificeras till följande kategorier: Relationer, Fritidsintressen, Politiska åsikter, Sinnestämning, samt Status. Detta paper kommer att fokusera på en av dessa kategorier, nämligen den om relationer till andra individer. Det rör sig här om en inledande beskrivning av kategorin, men en första ansats till analys görs också.

Metod

Denna studie utgör första steget i ett större projekt, och bestod i att göra en inledande översikt över innehållet i användarnas självpresentationer. På Lunarstorm har alla användare sitt eget "krypin". Krypnet är en egen plats, där användarna dels presenterar sig själva och dels samlar resurser som de vill dela med sig av till andra. Det är dessa krypin som har tagits som utgångspunkt för analyserna. Rampopulationen bestod av manliga och kvinnliga användare i åldern 15–20 år. 50 användare från vardera årskull valdes ut, vilket resulterade i totalt 500 krypin.³

3 Ett visst bortfall finns, beroende på att ett fåtal användare helt enkelt hade hunnit avsluta sitt medlemskap under tiden som gick mellan insamlandet och analysen av materialet. Det finns också ett bortfall som består i att några användare hade hunnit gå från en åldersgrupp till en annan (dvs hinna fylla år) under ett uppehåll som gjordes under den tid då datainsamlingen pågick, och alltså återfinns i 2 olika ålderskategorier. Därför gjordes en komplettering i efterhand om sammanlagt 9 krypin tillhörande: 5 18-åriga tjejer, 2 19-åriga tjejer, 1 18-årig kille och 1 19-årig kille.

Urval

För att hitta de 50 krypin i varje kategori användes Lunarstorms ”hitta vänner-funktion” (”spana”). Där kan man specificera vilken typ av användare man vill söka efter (kön, ålder, bostadsort). Alla fält lämnades här tomma utom ålder och kön, där det i tur och ordning specificerades tjejer 15, 16, 17, 18 och 19 år, varpå samma procedur gjordes om för killar. Varje sökning resulterade i en lista över 50 användare inom varje ålder/kön-grupp. Denna procedur valdes för att få ett urval som inte favoriserade användare som är inloggade under samma tider som jag, som är från en viss del av landet eller som tillhör en viss kompisgemenskap. Målet var att i brist på ett slumpmässigt urval ändå få ett urval så spritt som möjligt mellan olika typer av användare. Den enda systematiska egenskapen som finns hos de användare som valdes ut var att de typiskt sett kommer att vara mycket aktiva användare. Detta kommer sig av att ”spana-funktionen” automatiskt bara visar upp de 50 användare med högst användarstatus. Statuspoäng ges för ett antal olika anledningar, t.ex. antal gånger man loggat in, antal meddelanden man sänt till andra medlemmar, antal gästboksinslagg man fått, antal dagboksinslagg man skrivit etc. I korthet kan man alltså säga att statuspoäng ges i enlighet med hur aktiv en användare är och hur mycket han/hon bidrar till gemenskapen. I vissa fall skulle ett sådant urval vara problematiskt, men i just denna specifika studie ser jag inte denna bias som speciellt allvarlig. Det var trots allt aktiva användare som var målgruppen för studien, även om det kanske inte nödvändigtvis hade behövt vara de *mest* aktiva.

Avgränsningar

Varje kypin består av 13 undersidor. Vissa användare använder och skapar innehåll i alla dessa undersidor, medan andra inte skapar något överhuvudtaget. Alla användare har en presentationssida (”press”). Pressen kan beskrivas som startsidan, och är den sida som andra kommer till om de klickar på en användares namnlänk. Det är på pressen som det första intrycket skapas, och där det avgörs om besökaren ska gå vidare och titta på de andra undersidorna i kypinet, skriva i gästboken eller ta andra initiativ till kontakt. Det varierar dock hur mycket information användarna väljer att publicera på pressen. Vissa användare lägger inte ut någon information alls, förutom användarnamnet (vilket för övrigt sköts automatiskt av systemet). Andra har mycket detaljerade berättelser om sig själva, sin bakgrund och sina intressen. De flesta användare ligger förstås någonstans mittemellan dessa ytterligheter. Utöver pressen finns ytterligare 12 undersidor: gästbok, dagbok, vänner, klubbar, rötter, quiz, listor, kollage, prylar, rajraj, score och status.

En avgränsning som gjordes var att bara inkludera tre av undersidorna i analysen:

- 1) ”Press”. Pressen (presentationen) kan beskrivas som varje kypins index-sida. Det är framför allt här som användarna presenterar och beskriver sig själva för andra användare. Om det material som läggs i de andra undersidorna kan leda till en fördjupad bild av användaren, så kan pressen beskrivas som den plats där det första intrycket skapas. Det är tydligt att användarna är medvetna om detta och många användare lägger mycket tid och tankemöda på att utforma den bild de ska visa upp utåt. De allra flesta (411 personer eller 82% ur urvalet) lägger ut foton på sig själva på pressen. De presenterar också ofta sig själva med sina riktiga namn, bostadsort, skola, intressen, favoritmusik, namn på vänner och familj. Det är också vanligt att de länkar till vänner kypin eller till webbsidor utanför Lunarstorm.
- 2) ”Prylar”. Här lägger användarna ut framför allt foton, men också texter, teckningar, ljudfiler, filmsnuttar, länkar till webbsidor och andra typer av material kan förekomma.

- 3) ”Kollage”. Kollagesidan är visserligen bara tillgänglig för de användare som har en tilläggstjänst, och alltså betalar en liten slant för sitt medlemskap⁴. Det visade sig dock vara så utbrett bland de användare vars krypin analyserades att även kollagen togs med i analysen i de fall användaren hade något. Ett kollage fungerar i princip som ett fotoalbum. Skillnaden mot krypinet är att man har bättre överblick över bilderna och kan se miniatyrbilder, till skillnad från i ”prylar” där man måste klicka på länkar för att kunna se bilderna. Användarna har också betydligt större diskutrymme till sitt förfogande, vilket gör att de får plats med många fler bilder.

Databearbetning och analys

De tre respektive undersidorna för varje kypin analyserades först med webbplatsanalys (Karlsson, 2001). Startpunkten togs därvid i varje kypins press. Där beskrevs alla beståndsdelar, som texter, länkar, bilder och andra grafiska element, liksom den grafiska designen, färger på bakgrund, text, länkar och andra beståndsdelar. Länkar följdes från pressen och de sidor de ledde till beskrevs i korthet. För varje kypin identifierades vilka (om några) egenskaper av sig själv som användaren lyft fram i pressen, vad det var som presentationen handlade om. För undersidorna ”prylar” och ”kollage” gjordes en inventering och en liknande klassificering av innehållet.

Varje kypin beskrevs med mellan 200–750 ord, och klassificerades efter vilka egenskaper som lyftes fram, i termer av användarnas ”orientering” eller ”inriktning”. Jag valde att inte begränsa mig till ett visst antal egenskaper per sida, utan samtliga egenskaper som gavs uttryck togs upp. Detta gör att antalet egenskaper per sida varierar från 0 som minst till 23 som mest, med ett genomsnitt på 4,27 och en median på 4:

Tabell 1.

Antal egenskaper	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid ,00	27	5,4	5,4	5,4
1,00	53	10,6	10,6	16,0
2,00	68	13,6	13,6	29,6
3,00	82	16,4	16,4	46,0
4,00	72	14,4	14,4	60,4
5,00	54	10,8	10,8	71,2
6,00	43	8,6	8,6	79,8
7,00	40	8,0	8,0	87,8
8,00	18	3,6	3,6	91,4
9,00	17	3,4	3,4	94,8
10,00	12	2,4	2,4	97,2
11,00	5	1,0	1,0	98,2
12,00	3	,6	,6	98,8
13,00	3	,6	,6	99,4
15,00	1	,2	,2	99,6
19,00	1	,2	,2	99,8
23,00	1	,2	,2	100,0
Total	500	100,0	100,0	

4 Medlemskap i Lunarstorm är gratis, men det finns vissa funktioner som bara är tillgängliga för betalande medlemmar, och kollage är en av dem. Tilläggstjänsten kostar från 15 kr/mån, beroende på hur mycket man vill inkludera.

Jag har arbetat induktivt på så vis att jag startade med ett tomt papper för att låta aspekterna själva framträda ur materialet. När det gäller vilka krypin som bedömdes lyfta fram vilka aspekter så arbetade jag inledningsvis efter kriteriet att ett enkelt omnämnande av typen ”har flickvän”, eller ”går x-linjen på y-gymnasiet” inte var tillräckligt för att krypinet skulle klassificeras som att vara orienterat mot romantiska relationer, respektive utbildning. För att det skulle göra det krävdes att aspekten framställdes som viktig för användaren, och en central punkt i hans/hennes liv. Jag upplevde dock att gränsdragningarna blev för vaga och klassificeringarna för subjektiva med detta arbetssätt, så jag övergick istället till att arbeta efter dikotomierna förekomst-*ej* förekomst, och i analysen då inte lägga någon vikt vid i hur hög grad en viss aspekt lyftes fram. Materialet, med samtliga identifierade aspekter, kodades sedan i SPSS, varpå kvantitativa analyser gjordes (huvudsakligen frekvenser och korstabuleringar). Utöver detta har vissa ansatser till mer kvalitativa innehållsanalyser av materialet gjorts.

Jag kan inte på något vis veta om de egenskaper som lyfts fram i krypinen verkligen överensstämmer med verkliga känslor och prioriteringar hos användarna. Det som upplevs som allra viktigast för en användare kanske inte nämns överhuvudtaget. Här vill jag dock återer-
inra om syftet med studien: att se på hur ungdomarna presenterar sig själva på Lunarstorm, och vad de väljer att lyfta fram. Hur presentationen på Nätet sedan förhåller sig till verkliga känslor och prioriteringar får bli ämnet för en annan studie.

Studien är fortfarande pågående och hittills har en översiktlig analys gjorts av de 500 krypinen (se Sveningsson, 2005). I detta paper kommer resultatet från en del av denna översikt att redovisas och fördjupas, nämligen den som rör relationer mellan människor.

Att mäta stereotyper

Att kategorisera och beskriva innehållet i ungdomars presentationer av sig själva är något som låter sig göras utan större problem, men hur går man egentligen tillväga för att mäta huruvida de presentationer som görs speglar en stereotyp bild av könen eller inte? Jag har i detta paper valt att inrikta mig på den könsstereotypa bild enligt vilken kvinnor är mer relationsinriktade än män, och som kan beskrivas i följande antaganden:

Fler kvinnor än män är relationsinriktade.

Kvinnor uttrycker starkare känslor än män för de personer de har relationer till.

För att undersöka antagande 1 gjordes en analys av kvantitativa data. För att undersöka antagande 2 jämfördes data från den första kodningen, där det krävdes en stark betoning på aspekten i fråga för att den skulle klassas som sådan, med data från den andra kodningen, där jag arbetade efter dikotomin förekomst-*ej* förekomst.

Vad gäller återgivandet av en stereotyp bild av sexualitet så får detta tillsvidare definieras som en framställning av heterosexualitet som det enda möjliga alternativet.

Forskningsetiska överväganden

Jag har tagit min utgångspunkt i Association of Internet Researchers rekommendationer (Ess, 2003), enligt vilka material från Internet kan få samlas in och analyseras utan informerat samtycke under villkor att arenan som materialet hämtas från är offentlig, samt att materialet som hämtas inte är känsligt (se även Sveningsson, 2003). Alla namn och övriga uppgifter som förekommer i krypinen, som skulle kunna identifiera krypinets ägare eller personer som de refererar till, har blivit ändrade. Även om mina tolkningar till stor del stöder sig på material som foton har jag i denna studie valt att inte återge dem, då jag för närvarande inte ser hur detta skulle kunna göras utan att riskera att enskilda personer identifieras.

Resultat

Av de kategorier som framträdde i materialet var den i särklass största den som rörde relationer av olika slag. Så många som 196 (78%) av tjejerna och 143 (57%) av killarna lyfte fram en eller flera underkategorier ur den övergripande kategorin "relationer" i sina krypin.

Den övergripande kategorin relationer kan i sin tur delas in i 3 olika underkategorier: vänner, familj och romantiska relationer. Av de tre underkategorierna var "vänner" den största, med sammanlagt 269 förekomster (53%), följt av "romantiska relationer" med 162 förekomster (32%) och sist "familj" med 107 förekomster (21%). Som vi kan se i tabellen nedan finns det en viss skillnad mellan killar och tjejer, som består i att tjejerna i större utsträckning valt att lyfta fram relationer med andra människor i sina presentationer. Detta gäller för samtliga åldersgrupper och i samtliga tre typer av relationer.

Tabell 2.

	Kvinnor		Män		Total
	Count	% within gender	Count	% within gender	
Friends	164	65,6%	105	42,0%	269
Romantic	105	42,0%	57	22,8%	162
Family	70	28,0%	37	14,8%	107

I det följande ska vi ta en lite närmare titt på hur de respektive underkategorierna kan se ut – hur en orientering mot de olika typerna av relationer ges uttryck och vad det kan säga om användarna, om Lunarstorm, och ibland om internetmediet som sådant.

Vänskapsrelationer

Även om ett kypin visserligen kan beskrivas som en egen plats i webbgemenskapen så ägnas ofta relativt stor plats till andra personer än användaren själv. Vänner, till exempel, upptar en mycket framträdande plats i en mycket stor del av kypinen. Vänskapsrelationer framhävs på liknande sätt i hela materialet, bland både tjejer och killar i alla åldersgrupperna. En orientering mot vänner kan dels uttryckas i bild genom att foton föreställande vännerna publiceras i "prylar" och "kollage". Det kan också uttryckas i ord, och det är mycket vanligt att vänner lyfts i form av listor som publiceras redan på press-sidan:

OWAAAH!

Underbara!

Ludda, Yvette, Ida, Kim, Linda & Joel ♥

Ibland sker det som ovan, med vännernas "riktiga" tilltalsnamn, men oftare är det är deras användarnamn på Lunarstorm som listas, och i samband med det infogas även länkar till vännernas respektive kypin:

Mina Lovely Friends..Vad skulle jag vara utan er?

NeOnia

Tiida

cerasulltull

sweet_marie

pO1s0on

go_gove

FunKyThing

bigsys

DevotedToLove

marwin_82

oO ElinPelin Oo
LillRevan
nalle go girl
PankiTinkiTaka
Lillsis
Panama Tjejen
mumlan89
Anna fn
reakan
CykelSnabeldraken
muuura
lillorgla
avreagera
corren
Puss på er!! //Elin*

Länkningar till vänners sidor är som regel ömsesidiga, då vännerna oftast länkar tillbaka. På så sätt kan man nästan se det som en typ av webbring – grupper av användare som sinsemellan länkar mellan sina respektive webbsidor – eller kanske en gemenskap inom gemenskapen⁵. Även om Lunarstorm är en mycket stor webbgemenskap med över en miljon medlemmar⁶, så skapar användarna ändå små grupper i det stora, med vänner som de håller sig till. Denna tendens till uppsplittring i subgrupper överensstämmer också med tidigare forskning om internetgemenskapers dynamik (se t.ex. Sveningsson, 2001a). Vännerna kan i och för sig vara enbart nätvänner, men är ofta personer från samma bostadsort, vilket tyder på att det handlar om vänskapsrelationer som funnits redan före tiden på Lunarstorm, och som samexisterar med relationen på nätet. Lunarstorm blir alltså ytterligare en arena där redan existerande kompisgrupper kan träffas och interagera, samtidigt som det finns möjligheter att komma i kontakt med och etablera relationer till nya människor. Här ser vi ett exempel på hur inte bara människors medieanvändning utan också användning av olika kommunikationskanaler i ökande utsträckning konvergerar. Som Miller & Slater påpekade redan 2000 så är det inte längre meningsfullt att tala om livet på Nätet som separerat från det ”vanliga” livet utanför, utan de båda sfärerna flätas i allt ökande utsträckning ihop, och användarna kanske inte ens ser platserna som speciellt annorlunda. Som Parks & Floyd (1996) uttrycker det: miljöerna på Nätet har blivit ”just another place to meet”.

Utöver praktiken med att lista sina vänner är det också vanligt att användarna skriver en hälsning till, eller ett par rader om sina vänner på press-sidan. Detta görs som regel bara för de allra närmaste vännerna, och längre listor med namn på vänner kombineras ofta med en mindre grupp utvalda bästisar som får några vackra ord skrivna om sig:

finns ingen som du. du ska veta att det du gör för mig sätter sig direkt i mitt hjärta. hoppas att du vet vad du betyder för mig Annis.

Angela, vad skulle jag göra utan dej? Du betyder mkt för mej! Älskar dej vännen! **Ida**

Här kan vi se ett exempel på något som uppmärksammas i annan Internetforskning (se t.ex. Sveningsson, 2001a), nämligen att Internetmediet tenderar att uppmuntra ett ökat uttryckande av känslor och ömhetsbevis. De starka manifestationerna av känslor kan ha flera förklaringar. I vissa internetarenor kan det faktum att användarna kanske inte känner varandra så väl, eller inte vet vem andra är i sina identiteter utanför nätet, göra att de inte är rädda för vad andra ska

5 För forskning om webbringar och länkningars olika möjliga betydelser, se tex Ladendorf, 2002.

6 Lunarstorm hade i juni 2005 1,2 miljoner aktiva medlemmar, definierat som medlemmar som varit inloggade under de senaste 4 månaderna.

tycka. Det finns också studier som visar hur användare av just denna anledning känner att de vågar öppna sig vid ett långt tidigare stadium och dela med sig av personlig information (Van Gelder, 1991; Sveningsson, 2002) eller rent allmänt ta ut svängarna lite extra (Sveningsson, 2001a). Men i det här fallet verkar det ju faktiskt som om många av användarna faktiskt känner varandra i livet utanför Lunarstorm, så den förklaringen håller kanske inte fullt ut här.

En annan möjlig förklaring till den stora mängden känslouttryck kan istället ligga i mediets icke-kroppsliga natur. I den allra första fasen av internetforskning menade forskare att datormedierad kommunikation inte lämpade sig för emotionellt innehåll, på grund av avsaknaden av "social context cues" (se t.ex. Sproull & Kiesler, 1991; Dubrovsky, Kiesler & Sethna, 1991). Det verkar som om dessa forskare visserligen hade rätt i fråga om de förutsättningar som mediet innebär, men inte i fråga om de konsekvenser de får för interaktionen. Människan är nämligen både anpassningsbar och uppfinningsrik, och användarna av internetmedier började tidigt uppfinna olika sätt att kompensera för bristen på fysisk information, t.ex. i form av smileys och emoticons och andra sätt att tillföra betoningar och nyanser till de skrivna orden (se t.ex. Ma, 1996; Hård af Segerstad, 2000; Sveningsson, 2001a). Det faktum att internetkommunikation ofta innehåller mycket emotionellt innehåll, kramar och ibland överdrivet entusiastiska hälsningar och stora gester kan alltså tolkas som ett sätt att kompensera för den information som annars ges via syn och hörsel (Sveningsson, 2001a: 224ff). Datormedierad kommunikation tillåter visserligen nyanser, men inte i lika stor utsträckning som vid kommunikation med större mått av "social presence" (Short, Williams & Christie, 1976) som till exempel samtal ansikte mot ansikte, eller till och med telefonsamtal⁷.

En tredje möjlig förklaring, slutligen, ligger i de normer och konventioner för internetkommunikation som skapats för vissa andra internetarenor, speciellt de som ägnas åt social samvaro som t.ex. chatt (se t.ex. Sveningsson, 2001a). I sådana miljöer är manifestationer av känslsamhet, med ord som "puss" och "kraamar i mängder" i var och varannan mening, helt enkelt en del av den vardagliga jargongen. Eftersom internetarenor inte kan ses som separata och isolerade enheter, och eftersom andra normer och konventioner vad gäller uttrycks-sätt och jargong också har spridit sig mellan olika internetarenor, är det troligt att vi även här har en förklaring till den känslsamhet med vilken vänner presenteras i enskilda användares krypin.

Sammanfattningsvis kan sägas att vännerna i många fall tilldelas en mycket framträdande plats i krypinet – ofta redan på press-sidan, som ju kan beskrivas som krypinets förstasida. Vänner är alltså något som användarna gärna vill lyfta fram i sina självpresentationer. Det faktum att praktiken är så utbredd kan tolkas som att det förknippas med status att ha en stor bekantskapskrets; att ha många vänner och bekanta måste hur som helst åtminstone betraktas som något önskvärt. Detta har också iakttagits i andra miljöer, utanför Nätet. Kanske gäller detta ideal främst för tjejer och kvinnor, vilket ju också tjejernas större andel krypin med referenser till personliga relationer tyder på. När det gäller Lunarstorm så uppmuntras etablerandet av vänskapsrelationer emellertid ytterligare genom att statuspoäng till stor del utdelas efter hur mycket man interagerar med andra användare, och därmed i förlängningen också efter hur många vänner man har.

Det finns dock ingen regel utan undantag. Av de användare som klassificerats som orienterade mot vänner är det inte alla som väljer att presentera sina vänner vid namn. Det är t.o.m. relativt vanligt att avsiktligt utelämna namn, som i följande fall:

mina vänner finns i hjärtat o inte på nån press

Som i alla andra sammanhang är praktikerna alltså inte enhetliga – även dessa användare väljer ju faktiskt att lyfta fram sina vänner i sin självpresentation, även om dessa inte synliggörs

7 Med social presence avses en kommunikators känsla av en samtalspartners närvaro.

och framhävs på samma sätt som då användaren publicerar listor över namn. I citat som det ovanstående kan man däremot ana en viss kritik mot dem som väljer att lista namnen på sina vänner. Här kan vi se en parallell till vad Sveningsson (2001a) skriver om olika, ibland konflikterande praktiker och ideal som råder inom de respektive subgrupperna inom en viss inter-
netarena. Citatet ovan kan också aktualisera en diskussion om autenticitet, då det kan tolkas som om det ses ett motsatsförhållande mellan att ha vännerna i hjärtat och att publicera deras namn på pressen. Vad dessa användare vänder sig emot är kanske praktiken att använda sina vänner som ett sätt att uppnå status, eller så är det bara en markering av det inre som varande viktigare än det yttre. Enligt detta synsätt är det inte nödvändigt att nämna sina vänner med namn – de vet ändå vilka de är:

• • • • Till mina vänner • • • •

Tack för att ni är mina vänner,
Tack för att ni fick mig att le igen,
Tack för att ni fanns där när jag inte mårde bra,
Tack för att ni lyssnade på allt jag sa.
Att jag lever kan jag nog tacka er för..
som stöttade och hjälpte mig.
Jag älskar er för allt ni gjorde
och jag hoppas jag behandlat er som jag borde
med kärlek och respekt
för att ni mig till livet väckt

Ni vet vilka jag menar.....Älskar er!!!!

Familjerelationer

En orientering mot familj uttrycks på liknande sätt som orientering mot vänner. Den kan framgå av publiceringen av foton på familjemedlemmar i ”prylar” och ”kollage”, men den kan också lyftas fram i självpresentationen redan på press-sidan. En skillnad är dock att familjemedlemmar och släktingar oftast inte listas på samma sätt som vännerna. På press-sidan kan man ibland se referenser till föräldrar, mor- och farföräldrar, kusiner och syskonbarn, men i de allra flesta fallen är det syskon som lyfts fram och beskrivs, ofta i ordalag liknande dem vi såg i föregående avsnitt:

Detta är min älskade lillebror Emil....han föddes för 13 år sedan...den xx Juni 19xx.
Han är nog det käraste jag har.

Emelie, min syster och idol **Emmiegirl_95**.

Referenser till familjemedlemmar förekommer dock inte speciellt ofta i materialet: i samtliga 500 krypin är det sammanlagt bara 107 krypin där familjerelationer lyfts fram. Genomgående ligger killarna i alla åldersgrupper lägst, medan tjejerna ligger något högre. Även om materialet är för litet och antalet fall alltför få för att man ska kunna uttala sig med säkerhet så verkar det ändå som om referenserna till familjerelationer är något som ökar i takt med att användarna blir äldre (i materialet speglas det i antalet förekomster i de respektive ålderskategorierna: 14–22–28–38–38 för tjejerna och 12–10–12–24–16 för killarna) Det kan kanske vara så att i en fas av vuxenblivande upplevs ett behov att distansera sig från familj och föräldrar, eller åtminstone att *framstå* som om man gjorde det, medan när man väl har åstadkommit en sådan distans och börjat uppnå sin självständiga identitet kan man återknyta banden och på nytt lyfta fram familjemedlemmar i sin självpresentation. Det faktum att det framför allt är

syskonen som lyfts fram talar också för detta. Eftersom åldersskillnaden oftast inte är så stor mellan syskon undviker man problematiken med generationsklyftor och frigörelse från föräldrarna. Vidare finns det möjligheter till en identifiering med syskonen. Syskon kan antingen ses som någon att se upp till (oftast ett äldre syskon) eller att värna och ta hand om (ett yngre, eller ett handikappat syskon). Syskonen blir helt enkelt mer som vänner.

Romantiska relationer

De romantiska relationer som lyfts fram i självpresentationerna ges uttryck på liknande sätt som vänskaps- och familjereaktioner. Det är till att börja med vanligt att pojkvännen/flickvännen presenteras redan på press-sidan, ibland med foto, men mycket ofta inramat av hjärtan, blommor och andra krusiduller. Fotot eller namnet på pojkvännen/flickvännen ackompanjeras ofta av hälsningar och textsnuttar såsom:

♥ Älskar min **Ian**!!! Du är mitt allt goding!!! ♥
True love never ends ♥ Pelle + Lia

Fanny Ambjörnsson (2004) för i sin avhandling om gymnasietjejeers genus, klass och sexualitet ett resonemang kring det heterosexuella imperativet, och det heterosexuella förhållandet som en fas i vuxenblivandet. Det är genom att ha ett heterosexuellt förhållande som man genomgår förändringen från barn till vuxen, och den tjej som inte har en pojkvän betraktas ofta som omogen eller barnslig. I detta sammanhang blir det av stor vikt för tonårstjejer att ha en pojkvän. Det åldersintervall som analyseras i detta paper (15–20) speglar förmodligen den fas där detta är som mest centralt. Det gäller dock, menar Ambjörnsson, inte bara att prestera en pojkvän – man måste även presentera honom inför vännerna. Det är nämligen inte nog att ha en pojkvän, man ska också delta i den homosociala gemenskapen med andra tjejer, där man bland annat, eller kanske framför allt, diskuterar sina pojkvänner med varandra. Det är i detta ljus vi kan se den markanta närvaron av referenser till pojkvänner bland de kryptin som analyseras – hela 105 av de 250 tjejerna, eller 42%, väljer att explicit lyfta fram sina pojkvänner som en del i sin självpresentation.

Men det finns också killar som lyfter fram sina flickvänner, vilket ett av citaten ovan ger prov på. Bland killarna lyfts romantiska relationer fram av 57 personer, eller knappt 23% av killarna. Representerar det heterosexuella förhållandet en fas även i killars vuxenblivande, på samma sätt som tjejers, och yttrar det sig i så fall på samma sätt? Är det viktigt även för killar att i homosociala gemenskaper presentera sina heterosexuella prestationer? Här måste nog svaret bli ett ja. Den stereotypa bild som framträder här är förstas killsnack av den typ som förekommer i enkönade, maskulina miljöer som t.ex. i det militära eller i idrottssammanhang, som beskrivs av Andréasson (2003). Det råder i dessa miljöer förvisso ett starkt heterosexuellt imperativ, och kanske kan man även säga att det också för killar gäller att prestera och presentera heterosexuella förbindelser för att bli betraktad som en ”riktig” man (jfr Connells (1995) begrepp ”hegemonisk maskulinitet”, där homosexuella män ses som underordnade).

Enligt den stereotypa bilden är det dock för killar inte så viktigt hur seriösa dessa förbindelser är, utan det är den heterosexuella böjelsen och de heterosexuella erfarenheterna som är det väsentliga. Den stereotypa bilden av killar ser alltså ut på så sätt att killar skulle vara mindre intresserade av den romantiska aspekten av parförhållanden. Förekomsten av material av typen foton på fotomodeller och andra snygga tjejer och killar, samt det explicita uppräknandet av ”tjejer” respektive ”killar” som ett fritidsintresse, som återfinns fr.a. bland 16–18-åriga killar, kan förvisso tyda på att det är viktigt för killar att framstå som orienterade mot heterosexuella förbindelser, även om detta är en relativt liten kategori, med sammanlagt endast 21 förekomster (6 tjejer och 15 killar). Bilden av killar som mindre romantiskt lagda motsägs dock till viss del av mitt material. Låt vara att det är färre killar än tjejer som lyfter

fram sina romantiska relationer (22,8% mot 42%), men de killar som ändå gör det gör det på ett lika romantiskt sätt som tjejerna. En möjlig skillnad är att tjejerna ofta uttrycker sig med fler ord än killarna, och i större utsträckning skriver små dikter och hälsningar av typen nedan:

Älskling! Du är den finaste som finns! Det är i din närhet jag vill vara, för då blomstrar jag som mest. Mitt liv skulle inte vara någonting utan dig, älskar dig!
Sen den 13:e Juli 2001 har jag varit din, och jag är stolt och glad över att kunna säga att jag är din flickvän. PUSS!
Lina

Å andra sidan finns motsvarande typ av hälsning även hos killarna:

ÄLSKLINGEN «~
den 30/4 -04 blev jag
tillsammans med världens bästa flickvän
som jag älskar av
hela mitt hjärta
v Lina v

En annan skillnad är att något fler tjejer än killar uttrycker sin kärlek i termer av beroende av typen ”jag skulle inte överleva utan dig” och ”utan dig är mitt liv värdelöst”, på det sätt som kan ses i det översta av citaten ovan och i citatet nedan⁸:

Utan **dig** är jag inget !
V We're meant to be togheter.
Jag **älskar** dig

Att genom referenser till en pojkvän/flickvän signalera att man är gångbar på den heterosexuella marknaden kan alltså betraktas som statusfyllt bland både tjejer och killar. Men enligt Ambjörnsson (2004) är detta inte tillräckligt, utan åtminstone för tjejer krävs det också att relationen är någotsånär stabil och långvarig. Det är därför inte förvånande att se att många av de användare som lyfter fram romantiska relationer i sin självpresentation faktiskt ger exakta tidsangivelser för när de träffade sin pojkvän, explicit talar om hur länge de varit ihop (t.ex. 5 månader och 7 dagar). Det anges även datum för förlovning och datum för sammanflyttande. Ambjörnsson uttalar sig i sin avhandling i och för sig bara om tjejer, men det verkar emellertid som att även killar har tagit till sig denna praktik, som vi kan se exempel på nedan:

❤️...:Älskar dig Olivia:... ❤️
(foto)
❤️ liv3 ❤️
Anton Enström ❤️ Olivia Erikson
7 månader den 14/8

Det verkar finnas en viss utvecklingstendens i denna underkategori. I tjejernas fall är summan av krypin där romantiska relationer lyfts fram ungefär densamma i alla ålderskategorier med siffrorna 38–38–40–50–44 i de respektive åldersgrupperna. I killarnas fall är motsvarande siffror 18–20–28–24–24. Vi ser alltså i båda grupperna en ökning om 6 personer, men den är proportionerligt större hos killarna (10,5 respektive 33,3).

8 Här skall dock nämnas att kategorin är så liten (5 tjejer och 1 kille) att detta egentligen inte behöver betyda något alls.

Vi kan kanske dra en försiktig slutsats att det kanske inte så mycket är en fråga om att killarna väljer att inte lyfta fram sina romantiska relationer, utan snarare att 15- och 16-åringarna faktiskt varit för unga för att ännu ha bildat några sådana relationer. Det faktum att färre killar än tjejer i urvalet lyfter fram romantiska relationer behöver med andra ord inte tyda på att den stereotypa bild av könen där tjejerna är romantiska och killarna tuffa och känslomässigt avtrubbade fortfarande gäller.

Den stereotypa bilden av killar som mindre intresserade av romantik motsägs alltså till viss del, då det i mitt material för det första är relativt många killar som också lyfter fram sådana aspekter, och de för det andra gör det på samma sätt som tjejerna. Man kan väl i och för sig utgå ifrån att killar och män alltid har visat romantiska känslor inför kvinnorna de har relationer med, men därifrån till att ge röst åt sådana känslor i det offentliga rummet är ett relativt stort steg. Här infinner sig frågan om detta är en generationsfråga och om unga killar av idag har en annorlunda attityd till romantiska relationer och känslor överlag, eller om det är mediet som i större utsträckning tillåter killar att ge uttryck för sådana känslor⁹.

För att återgå till sätten varpå romantiska relationer lyfts fram i krypinen så är det mycket vanligt förekommande med foton på pojkvännen/flickvännen i undersidorna pryglar och kollage, föreställande denne både ensam och tillsammans med krypinets ägare. I de flesta fallen inkluderas även bilder föreställandes kramar och kyssar, och några publicerar även bilder på sig och partnern som är mer intima än så¹⁰. Man kan alltså se att mediet erbjuder en möjlighet till exhibitionism, som ibland utnyttjas. Här kan man ställa sig frågan varför. Vad betyder denna praktik och vad kommer den sig av?

En tolkning är i och för sig att miljöerna på nätet faktiskt inte ses som offentliga forum av användarna. Internetmedier kan ju faktiskt ibland ha en sådan inverkan, genom att gränserna mellan vad som är offentliga och privata miljöer suddas ut (Sveningsson et al., 2003). Vidare kan både offentliga och privata utrymmen samexistera inom en och samma webbplats, vilket Lunarstorm är ett typiskt exempel på. Förutom krypinen, som väl kan representera om inte en privat miljö så åtminstone en personlig sfär inom en offentlig miljö, så innehåller Lunarstorm diskussionsgrupper, klubbar, chatt och andra publika utrymmen. Även om mycket tyder på att ungdomar av idag är mycket mediekompetenta och resonerar på ett medvetet sätt om olika kommunikationsmediers villkor och förutsättningar, så är det möjligt att de trots detta kan uppleva den gradvisa övergången mellan de offentliga och de privata arenorna som alltför diffus. Enligt detta sätt att se det så skulle de alltså inte vara medvetna om att deras krypin kan komma att betraktas av andra människor, som kanske t.o.m. är totala främlingar. Men frågan är om detta resonemang håller. För att det skulle göra det krävs att ungdomarna ser sina krypin med innehåll som privat material, och det verkar de faktiskt inte göra. Ungdomarna lägger ut annonser på sina press-sidor och även i de publika arenorna på Lunarstorm, där de uppmanar andra användare att komma och titta på och kommentera deras foton och dagböcker. De är med andra ord inte bara medvetna om att andra kan komma att betrakta krypinen – det verkar som om det många gånger är vad som eftersträvas med publiceringen. Mycket tyder alltså på att många av ungdomarna ser krypinen som en möjlighet till exponering i offentligheten¹¹.

En mer trolig tolkning är alltså istället att det är uppfattningen om det privata som förändrats, vad som ska hållas privat och vad som kan visas upp till allmän beskådan. Det kan möjligen vara så att mediegenrer som dokusåpor påverkat värderingar om vad som upplevs som

9 Detta är en fråga som inte låter sig besvaras med den metod som valts i denna delstudie, men som kommer att bli en av forskningsfrågorna som ställs i en kommande delstudie.

10 Jag vill här markera att det inte är fråga om några erotiska bilder, men bilder som helt klart speglar en sensualitet och sexualitet hos dem de föreställer.

11 Detta är också något som nämns av socialsekreterare som i sitt arbete med ungdomar bedrivit fältarbete på Lunarstorm (Englund, personlig kommunikation).

privat och offentligt, och att det numera anses helt i sin ordning att visa fram intimitet och andra aspekter av privatlivet i offentliga forum.

Den heterosexuella normen och gränsöverskridanden

Samtliga av de romantiska relationer i kryptinen, som explicit beskrivs i termer av ett romantiskt förhållande, är heterosexuella. Man kan undra hur det kommer sig – det är trots allt en viss procent av vår befolkning som faktiskt har annan läggning. De homo- eller bisexuella ungdomarna utgör i och för sig en minoritet, men trots detta borde det i så fall ha funnits en viss andel av kryptinen som lyfter fram en annan sexuell orientering än den strikt heterosexuella¹².

En del av detta kan förmodligen bortförklaras med att ungdomarna i den undersökta gruppen fortfarande är så unga att de kanske inte ännu hunnit pröva ut och känna efter vilken sexuell läggning de egentligen har, eller om de har sina funderingar, i alla fall inte gå ut med dem öppet. Men den största förklaringen ligger förmodligen i normer och ideal för vad som anses accepterat, vad som anses statusfyllt och vad som anses stigmatiserande. Som vi sett i diskussionen ovan förknippas heterosexuella relationer som regel med något önskvärt (speciellt om det sker på de villkor som nämns ovan) medan icke-heterosexuella relationer tvärtom i de flesta sammanhang är stigmatiserande, något som i synnerhet gäller för killar.

Även om det inte förekommer mer än en gång i det undersökta materialet att explicita referenser görs till icke-heterosexuella relationer eller begär, så finns det vissa glidningar och oklara gränser. Det finns nämligen möjligheter att tolka in romantiska känslor och sensualitet framför allt i relation till vänskapsrelationer. Under analysens gång var det vid flera tillfällen inledningsvis inte helt klart om en viss samkönad relation skulle tolkas som en vänskaplig eller romantisk relation. Dessa kryptin klassificerades tillsvidare som ”gränsöverskridande av heteronormativitet”. 21 sådana kryptin återfinns bland tjejerna och 10 bland killarna. Fördelningen på åldersgrupperna ser ut som följer: 2–5–2–3–9 hos tjejerna och 0–1–1–4–4 hos killarna, där det gradvisa ökandet med ålder stärker antagandet om den låga åldern som förklaring till den låga frekvensen av uppvisade icke-heterosexuella relationer, praktiker och identiteter.

Gränsöverskridandena kan ta sig olika uttryck. Ibland rör det sig om verbala beskrivningar av väninnan som mer påminner om hur man skulle föreställa sig en beskrivning av en kärlekspartner. Det är mycket vanligt att väninnorna beskrivs med ord som egentligen hade kunnat härröra från en romantisk relation, som t.ex. älskling, älskade, underbar och vacker. Det görs också många kopplingar till samhörighet, gemenskap och allmänt välbefinnande förknippat med relationen:

Ingen kan få mig att skratta och må så bra som du kan. Tillsammans klarar vi allt

Det kan ibland vara så att väninnan ges större plats än pojkvännen, både i termer av utrymme och varma känslor. I ett kryptin beskrivs till exempel väninnan med orden: ”Sara du är min älskling”, medan pojkvännen bara får omdömet: ”Ola du är så fin”. I detta specifika kryptin är det också väninnan som figurerar på foton tillsammans med kryptinets ägare, både på presssidan och i prylar. Dessa foton visar stor fysisk närhet, även om de aldrig avbildar mer intima situationer än kramar. Här kan man alltså ställa sig frågan om vilken av relationerna som egentligen är en kärleksrelation. Här är naturligtvis ett möjligt svar att det kanske är båda. Alla är ju inte nödvändigtvis monogama, och inte heller antingen homo- eller heterosexuella. Så visst är det möjligt, åtminstone hypotetiskt, att någon av de användare som uttalar sig så

12 I skrivande stund har jag endast hittat ett kryptin där användaren explicit lyfter fram en annan sexuell orientering än heterosexuell (en 17-årig kille som i en lista över olika intressen och orienteringar själv påstår sig vara bisexuell).

varmt om andra personer av samma kön, eller publicerar foton som visar stor fysisk närhet och/eller sensualitet kanske har både en pojkvän och en flickvän.¹³

Tjejerna publicerar ofta foton på bästa väninnan – både på press-sidan, men framför allt i prylar och kollage. Dessa foton kännetecknas ofta av en intimitet som många gånger tangerar gränsen för vad som skulle anses vara romantiskt, sensuellt och t.o.m. sexuellt. Kramar är förstås vanliga, och torde väl i sig inte ens klassificeras som ett gränsöverskridande, men det förekommer också foton där krypinets ägare och väninnan kysser varandra. Detta är något som med undantag för en 19-årig kille endast förekommer bland tjejer i det undersökta materialet. Användarna förhåller sig medvetet till detta genom att själva kommentera sina bilder, eller namnge bilderna med titlar som ”poetisk kärlek”, ”kärlek mellan två flickor” och ”kompishågel”. Namnen i sig kan här tolkas som ett distanserade från bildernas motiv. Med epitetet *poetisk* positionerar man bilden någonstans utöver det vanliga, i något överjordiskt, överkligt och vackert. Det ligger också nära det intryck den vackra, sepiatonade, lite skira bilden förmedlar. Att skriva *kärlek mellan två flickor* är egentligen helt onödigt då man med all önskvärd tydlighet ser att det är två tjejer på bilden, som kysser varandra. Snarare tjänar förtydligandet till att markera att man är medveten om att man bryter mot ett tabu, något som också markeras av kroppsspråket på killen som sitter med rynkad panna i bakgrunden. Bilden *kompishågel* föreställer två tjejer, festklädda i urringade åtsittande toppar, båda med mycket fördelaktigt utseende. På bilden omfamnar de varandra, tätt omslingrade i en djup kyss. Att döpa en bild till kompishågel kan i sig ses som tvetydigt. Å ena sidan markerar man att man är kompisar och ingenting annat, men å andra sidan hymlar man inte heller med vad det är man gör. Den busiga, utmanande och skrattande blick som en av tjejerna riktar rakt in i kameran verkar snarast vilja säga till betraktaren (eller fotografen) ”blev du chockad nu då?”. Det ska väl i och för sig påpekas att man mycket väl kan hångla med en kompis. För tjejer finns det dock ofta ett outtalat krav på att man ska vara kär i den man hånglar och har sex med (Frisell, 1996), och bildens titel kan, vid sidan av sina överskridanden av den heterosexuella normen därför även ses som ett utmanande av denna begränsande könsstereotyp – att det är visst okej att hångla även utanför ramarna för en heterosexuell relation, och utan att vara kär.

Dessa bevis på fysisk intimitet, och de flytande gränserna mellan vänskaps- och kärleksrelationer har motsvarigheter också i sammanhang utanför Nätet. Ambjörnsson (2004) iakttog t.ex. liknande tendenser i sin studie av gymnasietjejeers närhet i sina vänrelationer, där käns-lorna många gånger liknade dem som kan förekomma i romantiska relationer, med kärlek, tillit och närhet, men också svartsjuka scener och gräl. I likhet med de tjejer som presenteras i mitt material tangerade Ambjörnssons gymnasietjejeer många gånger gränsen för vad som skulle kunna anses som sensuellt, men umgänget trots det klassades enbart som en vänskapsrelation och ingenting annat. Ambjörnsson uppmärksammar det faktum att vi ofta tolkar vad vi ser i enlighet med det heterosexuella imperativet – att bara för att en relation är mellan två personer av samma kön så tolkar vi det som en vänskapsrelation. Det motsatta gäller då för en relation med två personer av motsatt kön.

De flytande gränser mellan vänskaps- och romantiska relationer som iakttagits i materialet återfinns framför allt bland tjejernas krypin. De uppmärksammade fallen bland killarna är oftast gränsfall, där det mer tydligt rör sig om skämtsamma utspel mellan två vänner. Det fysiska avståndet mellan killarna är generellt sett också betydligt större än vad som är fallet hos tjejerna. Även om dessa foton egentligen inte säger något om personernas verkliga sexuella läggning så är det ändå anmärkningsvärt att det så gott som bara är tjejer som uppvisar denna

13 Det faktum att käns-lorna för vänner ges så starkt uttryck beror naturligtvis också på att vännerna är otroligt viktiga vid denna period i livet. I ett skede då man är i färd med att frigöra sig från familjen och sina föräldrar, och inte ännu har hunnit skaffa sig en fast partner på lång sikt, är detta kanske inte så konstigt. Vänner delar också ofta en historia, och relationen sträcker sig ofta längre tillbaka i tiden än den med en pojk- eller flickvän.

glidning mellan vänskapliga och romantiska relationer. Detta talar för att det finns en allmänt större acceptans för tjejers avvikande från det heterosexuella imperativet, även på Nätet.

Diskussion

I den delstudie som detta paper är en del av ställs frågan om vilka aspekter av sig själva som användarna väljer att lyfta fram i sina självpresentationer på Lunarstorm, om kön och sexualitet framställs på stereotypa sätt eller om mediet uppmuntrar till uttryckandet av nya alternativa former. Detta paper har här fokuserat på en av de kategorier av aspekter som användarna väljer att lyfta fram i sina självpresentationer på Lunarstorm, nämligen den som innefattar personliga relationer. Ställt emot frågan om huruvida kön och sexualitet representeras på stereotypt sätt eller inte kommer en diskussion att föras där de tre antaganden som ställts upp på s. 982 behandlas.

Antalet relationsinriktade tjejer respektive killar

De relationer som lyfts fram av användarna är vänskaps-, familje- och romantiska relationer. I samtliga 3 underkategorier är tjejerna i majoritet: 66 respektive 42% (vänner), 42 respektive 23% romantiska relationer, samt 28 respektive 15% (familjerelationer). Om de tre underkategorierna slås ihop till en, och vi ser på hur många tjejer respektive killar som lyft fram minst en av de tre relationstyperna blir motsvarande siffra 78% för tjejerna och 57% av killarna. Det är alltså en mycket stor andel av de undersökta krypinen som är orienterade mot någon typ av relation, och kategorin relationer var också den i särklass största i materialet. Det är inte förvånande att relationer ges en så framträdande roll i ungdomarnas självpresentationer. Personliga relationer mellan användare har befunnits vara centrala i andra internetforum också (se t.ex.. Turkle, 1995; Sveningsson, 2001a), och då speciellt de internetforum som är ägnade för socialt umgänge. Trots diskursen om umgänge på nätet som en asocial aktivitet (Sveningsson, 2001b), så pekar mycket på att vissa Internetarenor tvärtom i hög grad uppmuntrar användarnas socialitet.

Vad gäller antagandet om att fler tjejer än killar skulle vara relationsinriktade kan vi se att detta verkar stämma, och i detta avseende speglar självpresentationerna på Lunarstorm i någon mening en stereotyp bild av könen. Det är dock viktigt inte glömma bort att antalet relationsinriktade killar faktiskt också är stort – det är bara i jämförelse med de ännu mer relationsinriktade tjejerna som summan ter sig blygsam.

Styrka i de uttryckta känslorna

I återspeglandet av samtliga relationer ges känslor överlag starka uttryck. Starka känslouttryck är något som noterats även i tidigare forskning om internetkommunikation, och detta gäller hela spektrumet från glädje till sorg (se t.ex. Sveningsson, 2001a), ilska eller hat (Dery, 1996; Zickmund, 2000). Tidigare forskning tyder på att man, kanske för att kompensera bortfallet av ickeverbal information, ofta överkompenserar med extra känslsamhet (Sveningsson, 2001a).

Om vi jämför antalet förekomster med antalet starka förekomster¹⁴ (se tabell nedan) så kan vi dock se en skillnad som tar sig uttryck i att tjejerna generellt sett uttrycker starkare känslor gentemot dem de har relationer till. Av samtliga tjejer som lyfter fram vänskapsrelationer är 85,4% starkt uttryckta, jämfört med 60,7% hos killarna. Motsvarande siffra för familjerelationer är 75,7% hos tjejerna jämfört med 43% hos killarna. Det verkar alltså vara relativt vanligt att de killar som nämner sina familjerelationer bara gör det i förbifarten och utan någon större känsla. Det som något överraskande viker av från mönstret är här de romantiska relationerna, där både tjejer och killar uppvisar en hög procent av starkt uttryckta känslor: 86,7% respektive

14 De starka förekomsterna var data så som de klassificerades i den första kodningen, se s. 982.

80,7%. De allra flesta som nämner sina romantiska relationer gör det alltså på ett sätt som uttrycker starka känslor, och det gäller i lika stor utsträckning för killar som tjejer.

Tabell 3.

	Kvinnor			Män		
	Förekomst	Stark förekomst	%	Förekomst	Stark förekomst	%
Friends	164	140	85,4%	105	70	60,7%
Romantic	105	91	86,7%	57	46	80,7%
Family	70	53	75,7%	37	16	43%

En stereotyp bild av sexualitet?

När det gäller frågan om hur sexualitet framställs är det endast en av 500 som explicit uppger sig vara något annat än heterosexuell¹⁵. De romantiska relationer som lyfts fram är också de uteslutande heterosexuella, även om vissa glidningar och oklara gränser också iakttagits, framför allt i de kvinnliga användarnas presentationer. En möjlig orsak till avsaknaden av referenser till icke-heterosexuella relationer och/eller begär är att ungdomarna i den undersökta gruppens är för unga för att ännu ha hunnit finna sin egen sexuella läggning, eller i alla fall vilja gå ut med den öppet. Den största förklaringen ligger dock förmodligen i normer och ideal för vad som anses accepterat, vad som anses statusfyllt och vad som anses stigmatiserande. Heterosexuella relationer förknippas som regel med något önskvärt medan icke-heterosexuella relationer tvärtom i de flesta sammanhang är stigmatiserande, något som i synnerhet gäller för killar. Detta är avsaknaden av killar som uppvisar sådana oklara gränser ett tecken på.

Konklusion

Sammanfattningsvis kan sägas att det i analysen till stora delar är ett ganska könsstereotypt mönster som framträder. Relationsarbete är något som traditionellt framför allt förknippats med kvinnor och tjejer, och det är också en betydligt större andel av tjejerna som i sina presentationer lyfter fram relationer till andra människor, jämfört med killarna. När relationerna väl lyfts fram är tjejerna också mer översvallande, känslosamma och mångordiga än killarna, som ibland kan framstå som lite träiga, klumpiga och fyrkantiga. Icke desto mindre verkar det finnas ett visst utrymme för förhållningssätt som avviker från det stereotypa, och detta återfinns dels i den andel killar som faktiskt är relationsinriktade, och dels i den andel killar som uttrycker en stark orientering mot relationer. Här är de romantiska relationerna mycket starkt representerade. Även om andelen killar som lyfter fram romantiska relationer i sina presentationer bara är drygt hälften så många som motsvarande andel tjejer, så finns de ändå, och framför allt, andelen stark förekomst är lika hög som hos tjejerna. När killarna väl lyfter fram sina relationer så gör de det också på samma sätt som tjejerna, dvs. i mycket romantiska ordalag, om än något mer kortfattat. Stereotypen enligt vilken killar förväntas visa mindre av romantiska känslor än tjejer motsägs här alltså starkt. I skrivande stund är det dock osäkert vad detta beror på, om det beror på en attitydförändring mellan generationer som kan iakttas även i andra sammanhang, eller om det är internetmediet som i större utsträckning tillåter överskridanden av traditionella stereotypa könsroller.

Med ledning av det material som analyserats hittills verkar det med andra ord som om Lunarstorm uppmuntrar och ger utrymme för en viss avvikelse från könsstereotyper, som i denna

15 Det skall dock nämnas att några andra användare uttrycker sympati med bi- och homosexuella, utan att själva utge sig för att vara det. Vissa av dem klargör t.ex. att de själva är heterosexuella, men anser att andra har rätt att ha vilken läggning de vill, och i andra fall är det mer uttalat vilken läggning de själva har.

studie framför allt yttrar sig i killarnas uppvisande av romantiska sidor. När det gäller frågan om möjligheterna att uppvisa en icke-heterosexuell identitet ser möjligheterna dock sämre ut, då det är mycket få, om ens egentligen någon som avviker från de heteronormativa idealen. Som visats på i papret finns det vissa bitar i materialet där man kan ana glidningar, men det är viktigt att betona att de just är glidningar och snarare en flirt med det andra. Några klara ställningstaganden och gränsöverskridanden görs egentligen aldrig, åtminstone inte i den undersökta gruppen.

Referenser

- Ambjörnsson, Fanny (2004): I en klass för sig. Genus och sexualitet bland gymnasietjejer, Stockholm: Ordfront.
- Andréasson, Jesper (2003): "Brudar, bärs och bögar – maskulinitet och sexualitet i en enkönad miljö" I Tomas Johansson & Philip Lalander (red.), *Sexualitetens omvandlingar. Politisk lesbiskhet, unga kristna och machokulturer*, Göteborg: Daidalos, s. 25–46.
- Bertilsson, Hanna (2003): "Att fetischera det "normala". Bisexualitet utifrån några unga mäns berättelser" I Tomas Johansson & Philip Lalander (red.), *Sexualitetens omvandlingar. Politisk lesbiskhet, unga kristna och machokulturer*, Göteborg: Daidalos, s. 239–270.
- Bjerrum Nielsen, Harriet & Rudberg, Monica (1994): *Psychological Gender and Modernity*, Oslo: Scandinavian University Press.
- Boëthius, Ulf (1993): "Ungdomar, medier och moraliska paniker" I Johan Fornäs; Ulf Boëthius & Bo Reimer (red.), *Ungdomar i skilda sfärer*. FUS-rapport nr 5. Stockholm/Stehag: Bruno Östlings förlag Symposion.
- Cohen, Stanley (1972): *Folk devils and moral panics: the creation of the mods and rockers*, London: MacGibbon & Kee.
- Connell, Robert W. (1995): *Masculinities*, Berkeley: University of California Press.
- Dery, Mark (1994): (red.), *Flame wars. The discourse of Cyberculture*, Durham: Duke university Press.
- Dubrovsky, Vitaly J., Kiesler, Sara & Sethna, Beheruz N. (1991): "The Equalization Phenomenon: Status Effects in Computer-Mediated and Face-to-Face Decision-Making Groups", *Human-Computer Interaction*, 6, s. 119–146.
- Ess, Charles (2003): "Ethical decision making and Internet research: recommendations from the AoIR Ethics Working Committee", I Elizabeth A. Buchanan (red.), *Virtual Research Ethics: Issues and Controversies*, Hershey: Idea Group Publishing.
- Frisell, Ann (1996): Kärlek utan sex går an- : -men inte sex utan kärlek : om gymnasieflickors tankar kring kärlek och sexualitet, Tumba: Mångkulturellt centrum.
- Ganetz, Hillevi (1992): "Butiken, hemmet och kvinnligheten som maskerad. Drivplatser och platser för kvinnligt skapande", I Johan Fornäs, Ulf Boëthius, Hillevi Ganetz & Bo Reimer (red.), *Unga stilar och uttrycksformer*. FUS-rapport nr 4. Stockholm/Stehag: Bruno Östlings förlag Symposion.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*, Cambridge: Polity Press.
- Goffman, Erving (1959/1990): *The Presentation of Self in Everyday Life*, London: Penguin books.
- Göthlund, Annette (1997): *Bilder av tonårsflickor. Om estetik och identitetsarbete*, Linköping: Linköping studies in Art and Science, 167.
- Hammarén, Nils (2003): "Horor, players och de Andra. Killar och sexualitet i det nya Sverige", I Tomas Johansson & Philip Lalander (red.), *Sexualitetens omvandlingar. Politisk lesbiskhet, unga kristna och machokulturer*, Göteborg: Daidalos.
- Hård af Segerstad, Ylva (2000): "Swedish Chat Rooms", *M/C: A Journal of Media and Culture* 3(4). <http://www.api-network.com/mc/0008/swedish.html> (2000-10-30).
- Karlsson, AnnaMalin (2002): *Skriftbruk i förändring. En semiotisk studie av den personliga hemsidan*, Acta Universitatis Stockholmiensis. New series 25. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Ladendorf, M. (2002) Cyberzines: Irony and parody as strategies in a feminist sphere. I Fornäs, J., Klein, K., Ladendorf, M., Sundén, J., & Sveningsson, M. (red.), *Digital Borderlands: Cultural Studies of Identity and Interactivity on the Internet*. Amherst: Peter

Lang.

- Lewis, Lisa A. (1993): "Being Discovered: The Emergence of Female Address on MTV", I Lawrence Grossberg, Andrew Goodwin & Simon Frith (red.), *Sound and Vision: The Music Video Reader*, London: Routledge.
- Ma, Ringo (1996): "Computer-Mediated Conversations as a New Dimension of Intercultural Communication between East Asian and North American College Students", I Susan Herring (red.), *Computer-Mediated Communication. Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- McRobbie, Angela & Garber, Jennie (1975), "Girls and Subcultures. An exploration", I Stuart Hall & Tony Jefferson (red.), *Resistance through rituals. Youth subcultures in post-war Britain*. London: Routledge.
- Miller, D. & Slater, D. (2000) *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg.
- Parks, Malcolm R. & Floyd, Kory (1996) Making friends in Cyberspace. *Journal of Communication* 46(1).
- Short, John A., Williams, Ederyn, & Christie, Bruce (1976): *The social psychology of telecommunications*, New York: John Wiley & Sons.
- Sproull, Lee & Kiesler, Sara (1991): *Connections. New Ways of Working in the Networked Organization*, Cambridge: MIT Press.
- Sveningsson, Malin (2001a): *Creating a Sense of Community. Experiences from a Swedish Web Chat*, Linköping: Linköping Studies in Art and Science, 233.
- Sveningsson, Malin (2001b): "An antisocial way to meet. Social representations of the Internet", I Mohamed Chaib (red.), *Perspectives on Computer Interactions – a multidisciplinary reader*, Lund: Studentlitteratur.
- Sveningsson, Malin (2002): "Cyberlove. Creating Romantic Relationships on the Net", I Johan Fornäs, Kajsa Klein, Martina Ladendorf, Jenny Sundén & Malin Sveningsson (red.), *Digital Borderlands: Cultural Studies of Identity and Interactivity on the Internet*, Amherst: Peter Lang Publishing.
- Sveningsson, Malin (2003): "Ethics in Internet Ethnography", I Elizabeth A. Buchanan (red.), *Virtual Research Ethics: Issues and Controversies*, Hershey: Idea Group Publishing.
- Sveningsson, Malin (2005): *Ungdomars självpresentationer i en svensk webbgemenskap*. Paper presented at the 17th. Nordic Conference on Media and Communication Research, Aalborg, August 11 –14, 2005.
- Sveningsson, Malin, Lövheim, Mia & Bergquist, Magnus (red.) (2003): *Att fånga Nätet: Kvalitativa Metoder för Internetforskning*, Lund: Studentlitteratur.
- Van Gelder, Lindsay (1991): "The Strange Case of the Electronic Lover", I Charles Dunlop & Rob Kling (red.), *Computerization and Controversy. Value Conflicts and Social Choices*, London: Academic Press.
- Witmer, Diane F. & Katzman, Sandra Lee (1998): "Smile when you say that: graphic accents as Gender markers in Computer-mediated communication", In Fay Sudweeks, Margaret McLaughlin & Sheizaf Rafaeli (red.), *Network and Netplay. Virtual Groups on the Internet*. Menlo Park: AAAI Press/The MIT Press.
- Zickmund, Susan (2000): "Approaching the radical other: The discursive culture of cyberhate", I David Bell & Barbara. M. Kennedy (red.), *The Cybercultures Reader*, London: Routledge.

Övriga källor:

Anneli Englund, Fält/förändringsarbetare Socialkontoret Centrum, Norrköping: personlig kommunikation (e-post).

Kommersialism eller konst – social positionering och konstruktion av professionella hip-hop-identiteter

Johan Söderman

Johan.soderman@mhm.lu.se

Musikhögskolan i Malmö, Lunds universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Följande presentation handlar om svenska musiker från det tvärestetiska¹ fältet hip-hop och hur dessa kulturarbetare konstruerar professionella identiteter.

Utgångspunkten är att professionella rappare, så kallade emcees², utgör ett subfält inom det kulturella produktionsfältet (jfr Bourdieus fältteori). Diskursanalys har använts som metod för att synliggöra hur rapparna riktar sin verksamhet mot varandra mer än mot konsumenterna, hur de konsekurerar varandra, hur inträdeskrav och regler existerar inom fältet, hur protektionism upprätthålls och slutligen hur den eviga konflikten mellan konst och pengar tar sig uttryck.

Följande artikel visar hur borgerlig modernistisk diskurs samverkar med marknadsliberal diskurs i fabrikationen av hip-hop-musiker.

Bakgrund

Hip-hop och tidigare forskning

Hip-hoppen uppstod för cirka 30 år sedan i New York och har sedan dess blivit en av världens mest dominerande kulturer. När det gäller skivförsäljning dominerar hip-hop. Aktuella siffror (från USA, Billboardlistan) visar till exempel hur rappare som Jay-Z har sålt fler skivor än Bob Dylan, och att den avlidne hip-hop-legenden Tupac har sålt fler skivor än gitarrikonen Jimi Hendrix (Priesmeyer & Steinberg, 2004). Vid sidan av den kommersiella hip-hoppen existerar samtidigt en ickekommersiell underjordisk hip-hop-kultur över hela världen, där musiken sprids via Internet och genom egentillverkade CD- och vinylskivor. Det lokala i form av språk, dialekt och sociala förhållanden samspelar med den globala hip-hop-musiken från den afroamerikanska diasporan och skapar en ”glokal” kultur (Giddens, 1991; Gilroy, 1993; Robertson, 1995).

Många människor, både i västvärlden och i tredje världen, är idag fostrade och präglade av hip-hoppen, men de har i vuxen ålder lämnat denna subkultur och integrerat hip-hoppen med övriga identiteter. I likhet med tidigare jazz- och rockgenerationer behålls exempelvis koder, språk, mode och musiksmak från ungdomskulturen och integreras med andra vuxna identiteter.

Toop (2000) beskriver hip-hoppens historia och utveckling i USA och globalt och knyter även ihop den med dess afrikanska rötter. Strage (2001) behandlar hip-hoppens intåg i Sverige och hur hip-hop tolkas och förstås av svenska hip-hop-aktörer. Den akademiska forskningen har sedan 1990-talet intresserat sig för hip-hop och det går att finna en rad ameri-

1 Hip-hoppen består av fyra element: graffiti, breakdance, emceeing, deejaying (se Söderman & Folkestad, 2004)

2 Emcee (MC) står för Master of Ceremony eller Mike Controller.

kanska studier som främst behandlar hip-hop som ett musikvetenskapligt fenomen (Gaunt, 1995; Potter, 1995; Rose, 1994). En mera sociologisk ansats finns hos Sernhede (2002) som beskriver hip-hoppens funktion för de nya svenskarna i Hammarkullen i Göteborg. I ett multi-etniskt område som Hammarkullen blir hip-hoppen ett slags gemenskapande möteskultur, vilket också producerar stolthet över detta bostadsområde som annars ofta framställs på ett negativt vis i media.

Schloss (2004) har genom en etnografisk studie kartlagt de så kallade producenterna³ inom hip-hop och slår fast att hip-hoppens estetik är ett medvetet val hos upphovsmännen. Han argumenterar mot fördomar och föreställningar kring hip-hop och beskriver också den kreativitet och hantverksskicklighet som finns bland hip-hoppens producenter.

Söderman och Folkestad (2004) beskriver det informella lärandet i två hip-hop-kollektiv i Lund och mötet mellan ord och musik i en studioinspelning, där grupperna skapar varsin hip-hop-låt utifrån en musikbakgrund (beat) som båda gruppernas gemensamma beatmakare (producent) har komponerat. Studien beskriver ordens och musikens självständighet och flexibilitet. Den medvetna och starka intertextualitet som finns inom hip-hoppens text blottläggs och synliggörs.

Postmodernism, modernism och Bourdieu

Hip-hop har betraktats som ett postmodernt löfte av en rad olika skribenter (Sernhede, 2002). Hip-hop ses ibland som en företeelse med tydliga kopplingar till postmodernistiskt orienterade kulturyttringar och detta döljer hip-hoppens modernistiska inslag. Det är lätt att få uppfattningen att det postmoderna har ersatt det moderna i ett slags historisk kronologi. Så är inte fallet utan istället existerar modernism sida vid sida med postmodernism. Det postmoderna kom inte efter det moderna utan var en förnyelserörelse som fanns inom det moderna redan från första stund (Anderson, 1999). Kompositören Cage och konstnärerna Duchamp och Rothko kan ha betraktats som postmodernister men positionerna är rörliga och ändras allt eftersom nya konstnärer dyker upp. Idag kan ovan nämnda konstnärer ses som modernister eller högmodernister (Jameson, 1991). Det verkar som om det finns något rörligt och flexibelt i förhållandet mellan modernism och postmodernism, och det existerar en dialektik dem emellan. Positionerna kan ändras och äldre konst kan få ny mening i relation till senare konst. Habermas ställde frågan, i en föreläsning från 1980, om det moderna är så passé som det postmoderna gör gällande (Anderson, 1999). Svaret på den frågan är, enligt min mening, nej.

Lyotard (1986) menar, kanske ironiskt, att för att något ska bli modernt måste det först ha varit postmodernt. Hip-hoppen har beskrivits som postmodern på grund av sin kollageaktiga kompositionsform. Men där finns också ett regelverk och en tydlig ram av vad som är riktig hip-hop som skulle kunna härledas till modernismen. Hip-hop-musikerna är även präglade av modernistiska konstnärliga myter och föreställningar. Hip-hoppen kan sägas ha utvecklats från en postmodern företeelse till en modern och detta är också i linje med Lyotards antagande. Inom kulturella produktionsfält kan postmodernistisk estetik ersättas av modernistisk estetik, enligt min mening. Bourdieu betecknar detta fenomen som "rummet av möjligheter". Ericsson (2002) skriver om det modernas själavandring och menar att ett konstnärligt uttryck, som betraktas som postmodernt när det först etableras, efterhand kategoriseras med hjälp av moderna värdekriterier. Det existerar således en dialektik mellan postmodernism och modernism inom kulturella produktionsfält och estetik.

Identitet

Enligt Hall (1996) kan man se identitet som en mötesplats för (sociala och kulturella) tillgängliga diskurser. Med ett sådant synsätt blir det problematiskt att hävda att det existerar ett

3 Utövarna av elementet deejaying.

sammanhållet subjekt. Det existerar ibland "populärvetenskapliga" uppfattningar och föreställningar om att människor bör, kan och ska vara sanna mot sig själva. Ett sammanhållet subjekt beskrivs i människors tal om det "sanna jaget". Det sanna jaget existerar inte, enligt detta synsätt, utan istället använder människor en rad olika diskurser i sina konstruktioner av identitet. Potter och Wetherell (1987) beskriver hur människor tycks tro att det finns vad de kallar "ärliga själar"; att man är sann mot sig själv. Att vara ärlig mot sig själv kan utifrån ett socialkonstruktionistiskt perspektiv betraktas som en myt.

Ett antagande för denna artikel är att identitet är sammansatt och bygger på olika diskurser, alltså en ickesammanhållen eller spridd identitet som är socialt konstruerad. Identitet är därför något man *skapar* eller *gör*. Det kan jämföras med ett skådespel, där människor som har spelat en roll tillräckligt länge börjar tro att de är rollen de spelar (Hall, 1996). Brake (1985) drar dramaturgiska paralleller till identitet, och menar exempelvis att vara punkare handlar om att spela en roll. En identitet som punkare eller hip-hoppare innebär alternativa identiteter som skiljer sig från de identiteter skola, arbete, social klass och kön kan erbjuda. Hur dessa alternativa identiteter legitimeras och konstrueras är centrala och intressanta frågor.

Said (1993) menar att identitet handlar om vem man inte vill vara. Den eftertraktade identiteten är således den föraktade identitetens spegelbild. Exempelvis är den antiborgerliga bohemen en del av det borgerliga samhället och diskursen. Bourdieu (1992) kallar konstnärernas kritik av det borgerliga samhället för fraktionsstrider. Han menar att det är den styrande eliten som utmanar varandra. Den intellektuella eliten med kulturellt kapital, makt och inflytande i samhället utmanar eliten med ekonomiskt kapital. Genom val av social identitet visar man vilka grupper man tar avstånd ifrån.

Människor försöker göra motstånd mot kategoriseringar av dem själva. Exempel på det finns hos Widdicombe och Wooffitt (1995), där ungdomar mot sin vilja blir kategoriserade som punkare av forskarna. Genom att synliggöra huroreflekterat hur de själva kategoriserar ungdomar, riktas en skarp kritik mot en rad andra studier av subkulturer inom den så kallade cultural studies-traditionen där ungdomar ibland buntas ihop och kategoriseras som medlemmar av en viss subkultur. Kritik riktas även mot att subkultur ibland beskrivs som ett slags idylliserat motstånd mot det kapitalistiska samhället. Istället lyfter Widdicombe och Wooffitt fram förhandlingssituationen inom subkulturella stilar. Även i denna studie, som denna presentation tar sin utgångspunkt i, finns exempel på hur intervjuaren (undertecknad) möter motstånd från informanterna. De två kvinnliga rapparna gjorde kraftigt motstånd mot kategorin "kvinnliga rappare" som omedvetet och slarvigt konstruerades i interaktionen mellan forskaren (undertecknad) och informanter. De kvinnliga rapparna ville kategorisera sig som rappare på samma villkor som sina manliga kollegor.

Sanning och verklighet

Med början i strukturalistisk och poststrukturalistisk teori har ett ifrågasättande av en fast grund för kunskapsanspråk allt oftare kommit till uttryck. Det existerar idag inom vetenskapliga kretsar en ständig diskussion kring relativismens problematik, ibland även inom discipliner med samma teoretiska och metodologiska utgångspunkter. Diskursanalysen är en sådan, där exempelvis Potter (1996) hävdar att någon enskild sanning inte existerar. Han menar också att sant eller falskt inte existerar. Sanningen finns istället någonstans där emellan. Det vi bör fundera över istället är, enligt Potter, hur saker och ting *blir* sanna. Det finns *versioner* av sanningen enligt Potter. Detta ses som en extrem position och den har kritiserats starkt av Fairclough (1995) som, trots att han bekänner sig till både poststrukturalism och socialkonstruktionism, menar att det är ohållbart att hantera företeelser som förintelsen, patriarkatet och klassamhället om sanningen inte existerar. Fairclough inser att sanningen inte går att uppnå, men han menar att det blir absurt om forskaren inte tror på någon slags sanning eller vision

om samhället: "truth is a slippery business, but abandoning it altogether is surely perverse" (1995, s. 47).

Den nya kapitalismen koloniserar det privata, enligt Fairclough, och detta vill han ständigt tydliggöra. Hans forskning uppfattas därför ibland som normativ av Potter, som försöker sätta parentes kring sina egna värderingar, för att undvika normativ forskning. Kritik mot Fairclough och den kritiska diskursanalys som han företräder kommer även från Börjesson (2003), som menar att kritisk diskursanalys inte är tillräckligt reflexiv. Han menar också att kritisk diskursanalys och kritisk teori i allmänhet har en tendens till en modernistisk upplysningsagitation, där den "rätta" läran förkunnas.

Var positionerar sig denna artikel då mellan dessa båda ansatser? En helt värderingsfri forskning som Potter eftersträvar är, enligt min mening, en utopi och får nästan en positivistisk underton. Däremot är jag benägen att hålla med Potter (1996) om att det inte existerar någon "versionslös" verklighet. Människor använder språket till att konstruera sina versioner av verkligheten och därför blir det svårt att hävda att den så kallade verkligheten existerar. Men i likhet med Fairclough ansluter jag mig till antagandet att den marknadsliberala diskursen eller berättelsen koloniserar kulturformer och samhället så starkt, att den eliminerar möjligheten till alternativa artikuleringar.

En tredje väg framträder hos Parker (2002), som kombinerar dessa ansatser i det han benämner som kritisk diskurspsykologi. Parker kritiserar diskurspsykologin för dess jakt på en ickenormativ forskning, och menar att det är omöjligt att uppnå. Han är starkt kritisk till den extremt minutiösa och noggranna transkriptionen av inspelat tal där även "pustar" och andetag skrivs ut och analyseras. Parker döljer inte sitt intresse för marxismen i sin forskning men menar att det går att vara inspirerad av marxismen utan att vara marxist. Det han beskriver är ett slags reflexiv postmarxism. Börjesson (2003) kallar sin ansats för reflexiv diskursanalys och menar i likhet med Bourdieu att en forskare måste vara reflexiv och medveten om sin egen roll i interaktionen med informanterna.

Ideologi

Ideologi kan ses som diskurser som kategoriserar världen på ett sätt som bidrar till att legitimera och bevara sociala mönster. Jag ansluter mig till den ideologiuppfattning som Fairclough (1995) redogör för. Diskursens ideologiska innehåll kan bedömas utifrån dess verkan eller effekt. Syftet är att demonstrera att effekten av vissa diskurser är att en grups intressen främjas på bekostnad av en annan grupp.

Fairclough menar att alla texter har ideologiska funktioner och att uppgiften för forskaren är att avtäckas dessa. Hans definition av ideologi är "mening i maktens tjänst". Alla sociala praktiker är således byggda av nätverk av maktrelationer (Chouliaraki & Fairclough, 1999). Hos Parker och Fairclough finns det ideologiska arvet efter marxismen tydligt kvar vilket är mera osynliggjort hos exempelvis Potter. Börjesson (2003) menar att den kritiska diskursanalysen i stort sett bara har bytt ut ordet ideologi mot diskurs. Diskurs producerar ideologi och ideologi producerar diskurser och ibland är det samma sak. Barthes (1969) slår fast att ideologi finns i alla myter som existerar i samhället. Myter och berättelser har också en nära relation till diskurser. Ideologi och diskurs konstitueras och produceras i människors tal och berättelser vilket också producerar myter.

Wetherell och Potter (1992) avtäcker befintliga diskurser och lyfter dolda ideologier till ytan utan en normativ och marxisminspirerad ansats. Vardagsrasismen synliggörs bland nya zeeländare och blottläggs. I informanternas vardagsspråk går ett slags kulturrasism att skönja där kultur ses som något statiskt och något som måste bevaras. Vissa minoritetskulturer (i detta fall de ursprungliga nya zeeländarna) ses, med Wetherell och Potters ord, som museivaktmästare för sin egen kultur. I nästa uttalande anses de behöva anpassa sig till den europeiska kultur som, enligt informanterna, hör hemma i Nya Zeeland.

Föreställda gemenskaper

Nationalstaterna kan beskrivas som föreställda gemenskaper (Anderson, 1991). Inom nationalstaterna finns etniska och sociala gemenskaper. Laclau och Mouffe (1985) beskriver varför fackförenings- och arbetarrörelserna inte etablerade sig lika starkt i USA som i Europa; den etniska gemenskapen i USA var starkare än klassgemenskapen.

Hip-hop skulle kunna betraktas som en föreställd gemenskap där det etniska ibland har haft en central roll. Men vad kvalificerar medlemskap i en sådan gemenskap? Den amerikanska rapparen Vanilla Ice blev diskvalificerad som rappare av publik och kollegor, på grund av att han spred falska uppgifter om sin bakgrund. Han försökte konstruera en historia om sig själv som gangster. Hans brist på autenticitet och det faktum att han var vit (i en kultur som vid slutet av åttiotalet dominerades av afroamerikaner) diskvalificerade honom som rappare.

Kulturella produktionsfält

Bourdieu och hans medarbetare har med sin reflexiva kultursociologi utvecklat en begreppsapparat, där bland annat den så kallade fältteorin ingår. Bourdieus (1991) definition av fält lyder: "Med fält menar jag en plats för spel, ett fält av objektiva relationer mellan individer eller institutioner i konkurrens om samma kampobjekt" (s. 214). Bourdieu menar att social interaktion bara kan förstås utifrån det fält där det utförs. Inom det kulturella produktionsfältet existerar det subfält enligt denna teori. Det som bland annat kännetecknar subfält är att det existerar en doxa, en uppsättning regler och förhållningssätt. Det existerar något att vara överens om eller att något att vara överens om att inte vara överens om. Det existerar ett spel mellan aktörerna inom fältet. Två begrepp från Bourdieus sociologi är habitus och symboliskt kapital. Habitus är ett slags förkroppsligat kulturellt kapital hos aktören som kan skapa konsekutionsmöjligheter från de andra aktörerna inom fältet, om aktörens habitus överensstämmer med övriga aktörers habitus. Aktören är således beroende av sitt habitus för att kunna agera inom fältet och för att överhuvudtaget bli insläppt på fältet.

Bourdieu använder sig av termer från ekonomin när han beskriver det kulturella produktionsfältet. Han menar att det kulturella produktionsfältet är som det ekonomiska systemet fast omvänt. Symboliskt kapital är den vinst aktören erhåller i form av erkännande från de andra aktörerna inom subfältet. Ett exempel på det är hans begrepp omvänd ekonomi, som han använder för att beskriva hur ekonomiskt misslyckad kultur istället kan erövra högt kulturellt erkännande med hjälp av, eller tack vare, det ekonomiska misslyckandet. Symboliskt kapital erhålls således när aktören konsekreras av de andra inom fältet. Det symboliska kapitalet kan omvandlas till kulturellt kapital beroende på subfältets ställning, acceptans från hela det kulturella produktionsfältet och position.

Hos Bourdieu (2000) beskrivs framväxten av ett litterärt fält bland franska författare under 1800-talet. Han beskriver modernismens framväxt och menar att kulturella fält ser likadana ut som under 1900-talet. Bourdieu (2000) kan således betraktas som en metodbok för studier i kulturella fält. Det går således att se att rapparen Vanilla Ice, i exemplet ovan, inte blev insläppt i subfältet av de andra aktörerna därför att han saknade ett gångbart habitus. Hans konsekutionsmöjligheter uteblev därför som följd.

Tillvägagångssätt

I en empirisk studie som denna är det viktigt att vara medveten om forskarens roll i kontakten med informanterna. Det finns en medvetenhet om att interaktionen mellan forskare och informanter i intervjusituationen påverkar utsagorna. Reflexivitet är således ett nyckelbegrepp i detta sammanhang. Beronius (1999) menar att det för samhällsvetenskaperna mer handlar om att arrangera fakta än att addera fakta. Det handlar om att skapa ett begripligt sammanhang. Börjesson (2003) menar att den socialkonstruktionistiska forskaren konstruerar sin historia med hjälp av de diskurser som väljs att synliggöras. Han varnar dock för "stora diskurser"

som kan dölja andra mindre diskurser för forskaren. I denna studie blottläggs både stora och små diskurser och en medvetenhet finns om faran med att fastna i stora diskurser. Analys har startat på mikronivå för att avslutningsvis diskuteras utifrån ett makroperspektiv.

Diskursanalys

Den inriktning inom diskursanalys som har använts är den så kallade diskurspsykologin (DP). DP härrör från socialpsykologin och är inspirerad av mikrosociologiska metoder som etno-metodologi och konversationsanalys. DP är lämpligt för att analysera samtal och har utarbetat effektiva verktyg för sådana studier. DP fokuserar på hur människor använder olika diskurser när de interagerar med varandra. Därför är DP mer fokuserad på agenten till skillnad från en mer foucaultinspirerad analys där diskurserna talar genom subjektet. Allt eftersom kontexten ändras i samtalet kan agenten bygga sitt tal på helt motsatta diskurser. På grund av antagonismen hos utsagorna är analysen alltid på kollektiv nivå. Tre användbara verktyg från DP är variation, funktion och konsekvens. Genom variation kan agenten tala om samma fenomen utifrån olika diskurser, eller tolkningsrepertoarer som det ibland också kallas (Potter, 1996). Frågor kring utsagornas funktion och konsekvens har applicerats på empirin under hela analysarbetet.

Design

Intervjuer har genomförts med sex professionella rappare, fyra män och två kvinnor i åldrarna 19–31 år.⁴ Samtliga är professionella emcees (rappare), och de är också offentliga personer som är vana vid att figurera i svensk media. Två av informanterna har egna radioprogram, en av dem arbetar som frilansjournalist, en av dem har medverkat i en dokumentärfilm om sig själv och en är, vid tiden för studien, en av Sveriges mest framgångsrika artister oavsett genre.

Intervjuerna har liknat samtal även om det har funnits en klar struktur och på förhand definierade frågeteman. Intervjumaterialet har bearbetats med hjälp av följande frågor: Hur fabriceras en hip-hop-musiker? Vilken funktion har olika uttalanden? Hur legitimeras de olika identiteterna? Vilka diskurser bygger informanterna på när de konstruerar sig som professionell hip-hop-musiker?

Vad informanterna säger ses inte som sanning utan betraktas som olika versioner av verkligheten. En viktig utgångspunkt för studien är att människor säger emot sig själva och att en viss grad av antagonism alltid existerar i människors tal och historier. För mycket material kan göra analysen svårare, enligt Potter (1996). Eftersom Potter har ambitionen att presentera allt råmaterial finns det ingen anledning att ha ett för stort material. Vidare finns det en gräns för hur mycket som kan exponeras i en text. Likaledes kan diskurs(er) komma till uttryck i ett ganska begränsat material.

Rapport från emceefältet

Hip-hop – ett subfält

Enligt min mening utgör de professionella rapparna ett autonomt subfält inom det kulturella produktionsfältet. I intervjuutdragen nedan exemplifieras hur de riktar sin verksamhet mot varandra. Vidare visas hur inträdeskrav existerar. Det går att se hur subfältet är autonomt. Konsekrationsmöjligheter existerar också och även protektionism. Det Bourdieu kallar ”den eviga konflikten mellan konst och pengar” är tydlig i empirin. För att synliggöra fabrikationen av en professionell hip-hop-musiker används diskursanalys som metod. Följ med ut på emceefältet:

4 Informanterna, med fingerade namn, är följande: Daniel, Peter, Janne, Mårten, Petra och Nadja.

I analysen av intervjuerna framträder tre diskurser i konstruktionen av professionell hip-hop-musiker:

- (a) rapparen som affärsman
- (b) rapparen som specialist
- (c) rapparen som konstnär

Samtliga informanter använder dessa tre diskurser i konstruktionen till professionell hip-hop-musiker. De tre olika diskurserna kan motsvaras av tre nyckelord: (a) affärsman – överlevnad, (b) specialist – protektionism och (c) konstnär – respekt. Detta utvecklas vidare i texten nedan. Hur informanterna legitimerar de olika diskurserna kommer också att synliggöras. Tre teman presenteras i form av framgångshistorier, flitighetshistorier och inget val-historier.

(a) Rapparen som affärsman – överlevnad

Rapparen som affärsman skapas för att informanten ska kunna överleva ekonomiskt på sin verksamhet. Andra försörjningsmöjligheter än att konkurrera på marknadens villkor är dolda för informanterna. Denna marknadsliberala diskurs skapar en hegemoni och blockerar föreställningen om andra försörjningsmöjligheter. Daniel överger engelskan av hänsyn till marknaden:

Daniel: Det går inte att konkurrera med det (rapp på engelska, min anmärkning). Som affärsman måste man se kollegorna som hot och konkurrenter. Man är konkurrenter så är det bara. Här i Malmö är det så att man vet att om den rapparen är med på det teveprogrammet så har jag mindre chanser att vara med...Man slåss på marknaden som fan...

Daniel beskriver marknaden som ett slagfält där det gäller att slåss för sin överlevnad. Enligt Daniels retorik går det inte att konkurrera med de amerikanska rapparna och därför riktas fokus mot den inhemska marknaden och det svenska språket. I utsagan ses kollegorna som hot och konkurrenter och det artikuleras en föreställning om en mättad marknad för hip-hop i Sverige. Det finns inte plats för hur många rappare som helst. Marknaden sköter saneringen och det accepterar rapparna. Daniels uttalanden bygger också på en flitighetsdiskurs där budskapet är att varje människa måste kämpa i livet.

Nadja, som har etablerat sig som politisk rappare och än så länge bara figurerat på skivor utgivna av ett politiskt och marxistiskt ungdomsförbund, konstruerar även hon sig som affärsman:

Nadja: Man måste lära sig skriva bra texter och så affärsdelen så klart. Den har varit annorlunda för mig eftersom jag har mest haft politiska spelningar, gratisspelningar här och där. Men nu har vi sagt att vi ska ha ett fast pris för att det ska bli lättare för oss också. Även om jag älskar det jag gör och älskar det jag håller på med så är det ändå ett jobb. Man måste tjäna pengar på det, man kan inte bara syssla med välgörenhetsspelningar. [...] Dom tjänar ju på mig och då vill jag också tjäna något på det.

Nadja framställer det som att idealism inte fungerar fullt ut. Hon måste lära sig att ta betalt och börja konstruera sig som affärsman. För att överleva ekonomiskt måste hon bygga på en affärsmannadiskurs även om det innebär antagonism i förhållande till hennes politiska verksamhet som kämpar mot just marknadskrafterna. Nadja hamnar i ett ideologiskt dilemma. Hennes retoriska strategi blir att beskriva en situation där hon inte har något val. Hon ger sin verksamhet funktionen av ett jobb och därför måste hon tjäna pengar. Den som lägger ner tid

på något ska få utdelning i form av pengar, menar Nadja, och i hennes retorik beskrivs en så kallad djungelns lag.

Under våren 2004, när intervjuerna genomförs, visas en populär dokusåpa i svensk teve; *Fame Factory*. Programmet handlar om en utbildning av artister i Skara. Rektor för *Fame Factory* är affärsmannen och skivbolagskungen Bert Karlsson. Frågor om en motsvarighet inom hip-hop ställs:

Johan: Går det att bygga upp en Fame Factory-hip-hop-skola?

Janne: Det kanske går men varför? Det vore illojalt mot de grundläggande värderingarna inom hip-hop.

Funktionen med detta uttalande är att befästa hip-hop som en kulturyttring som står över schlagermusik. Dessutom ger Janne uttryck för en moral i sin retorik där hip-hop inte går i spekulativa skivbolagskungars ledband. Lojalitet mot den föreställda gemenskapen hip-hop märks också tydligt i utsagan.

Ett genomgående tema i intervjuerna är en stark misstro mot skivbolagen och musikbranschen i stort. Rapparna har ett problematiskt förhållande till skivbolagen och strävar efter oberoende. Paradoxalt nog drömmer de om skivkontrakt och ser dessa bolag som födkrokar. Peter resonerar i marknadstermer och artikulerar en oro för att marknaden kan bli mättad:

Peter: Efter det har det blivit en del som har hört av sig från Danmark. Spelningar och bolag som intresserade. De svenska bolagen har redan en, två rappare så det är ganska svårt att bli sajnad i Sverige tror jag. [...] Folk laddar ner och man måste vara riktigt bra för att kunna sälja mycket.

Hip-hoppen har ett begränsat kommersiellt utrymme på marknaden, enligt denna utsaga. Peter inser också att musikkonsumenterna köper mindre skivor eftersom de laddar ner musik från nätet. De skivor som säljs måste vara riktigt bra, enligt Peter. Denna utsaga artikulerar en föreställning om att hip-hoppen blir bättre tack vare Internet. Gratis musik gör att de som vill ta betalt måste skapa en produkt med mycket hög kvalitet. Det går att skönja antagonism i detta uttalande och dubbla tolkningsmöjligheter ges. I ett ickekapitalistiskt samhälle där kultur är gratis blir hip-hoppen därmed bättre, enligt detta sätt att resonera. Eller är det så att det sker en självsanering tack vare den konkurrens som finns i ett kapitalistiskt samhälle?

Idag förs en kamp mot Internet ledd av skivbolagsindustrin, eftersom olagliga nedladdningar av musik utmanar den kapitalistiska hegemonin. Artisterna är kluvna i sina inställningar, och de påminner om vatten- och markägare som vill förbjuda fritidsfiske eller allemansrätt. Hos informanterna finns det trots allt en föreställning om att kapitalismen ska transformeras ytterligare och att den ska överleva anarkin på Internet.

Enligt Petra förstår inte vanligt folk hennes musik. Däremot vill hon lura dem att köpa hennes skivor genom en trallvänlig refräng. Hon konstruerar sig därmed som affärsman, men även som specialist eftersom andra rappare är de enda som är kompetenta nog att förstå hennes konstnärliga verksamhet. En konstnärsidentitet konstrueras också genom uttalandet, och den litar sig med myten om den missförstådda konstnären. De tre diskurserna existerar således samtidigt i utsagan:

Petra: Men folket uti Sverige kommer inte fatta vad jag snackar om förutom refrängen som kommer sätta sig.

Affärsmannadiskursen dominerar dock eftersom andra försörjningar inte artikuleras:

Petra: Du vet jag är inte sådan där som säger att jag är underground och skiter ifall jag säljer två skivor och sånt där jävla snack. Jag vill hålla på med det här.

För att överleva ekonomiskt argumenterar Petra för att hon måste sälja skivor. Någon annan möjlighet finns inte enligt denna argumentation. Men samtidigt beskrivs relationen till skivbolagen som problematisk: de betraktas som onda och de förstår sig inte på den konstnärliga verksamhet som utövas. Samtidigt eftersträvar ett eget bolag:

Petra: De vill ju bara ha en sak pengar (skivbolagen, min anmärkning). Jag vill bygga ett eget imperium. Jag har ett finger med i allt som rör min karriär.

Daniel vill kommunicera med så många som möjligt och ser kommersiella möjligheter i att människor utanför hip-hop-gemenskapen uppskattar hans musik. Han konstruerar sig som en försäljare som vill skapa en större kundkrets och därmed få en större andel av marknaden:

Daniel: Det viktigaste är egentligen att nå dom som i vanliga fall inte lyssnar på hip-hop. Göran i Svedala liksom. Det är sådana man vill nå ut till. Man vill ju nå ut till många som möjligt.

Självständighet är något som samtliga informanter argumenterar för. Enligt retoriken i utsagorna är det viktigt att inte enbart bli en del av den kollektiva hip-hop-gemenskapen. Den individuella personligheten måste betonas i konstruktionen till hip-hop-musiker. Bland rapparna i denna studie tar sig individualismen uttryck i en strävan bort från de "hemska" och storskaliga skivbolagen. De vill ha en egen kontroll över verksamheten. Individualism genomsyrar affärsmannadiskursen:

Petra: Sen flyttade jag till Göteborg på egen hand och har pushat för mig själv helt på egen hand. Det är ganska skönt på ett sätt. Jag är självständig och det är ganska skönt.

Det är viktigt att göra ett val för samtliga informanter, men det kan också innebära ett risktagande som skapar oro. Mårten är inte beredd att sluta jobba med andra saker för att kunna försörja sig på sin hip-hop-verksamhet. Janne har däremot redan gjort valet:

Mårten: Visst kan man göra valet att bara ägna sig åt detta men då får man leva på knäna också. Det är ett val man gör.

Janne: Jag bestämde mig egentligen -96 för att försöka leva på det. Att det var det jag skulle göra. Jag bestämde mig -96 men jag kunde inte faktiskt leva på det förrän -98.

Engelskspråkig svensk pop- och rockmusik säljer bra utomlands och ibland hävdas det att Sverige skulle vara den tredje största musikexportnationen. Det kraftigt lokala inslaget i hip-hop gör att det är mer kommersiellt gångbart att använda svenska istället för engelska på den inhemska marknaden. Det går att skönja ett visst underdog-perspektiv i följande utsaga:

Daniel: Jag tycker om att rappas på engelska men de två senaste åren har det bara blivit svenska. Det var mest Dogge (Latin Kings, min anmärkning) som fick in mig på det. Han sa det är fett på svenska och jag svarade först sån bull, bara slå i Sverige liksom. Men det är för jag är en trögsalle hade jag börjat tidigare med att rappas på svenska hade jag varit här för länge sen. Du vet, drömmen som musiker är att slå så stort som möjligt liksom och inte bara slå i Sverige. Norden är så litet så drömmen har varit hela världen eller åtminstone hela Europa. Men faktum är att

man tävlar ju alltid med de amerikanska artisterna. Men man har ju inte samma respekt om någon ser min skiva i USA jämte amerikanska rapp-skivor kommer köparen välja den amerikanska plattan framför min eftersom de rappar på sitt amerikanska modersmål. Det går inte att konkurrera med det, så är det bara. Hade det varit så hade alla svenska rappare slagit igenom för länge sen, så är det bara.

Daniel artikulerar en föreställning om att svenska rappare inte har samma respekt som amerikanska rappare vid eventuell export. En förklaring kan vara att det saknas svenska exportförelbilder inom hip-hop, vilket det däremot finns inom pop och rock. Inom hip-hop är det lokala mer kommersiellt gångbart överallt i världen. Den lokala dialekten och sociolekten som finns i områden som Rinkeby fungerar och blir mer trovärdig i en hip-hop-kontext där det finns en kollektiv medvetenhet om att hip-hop är de nya svenskarnas musik. På samma vis blir också den lokala förankringen en kommersiell faktor och som garanterar varans äkthet.

Mårten betonar det skånska i form av dialekt och lokalromantik. I likhet med musikern Peps Persson kombinerar han det med musik från den afrikanska diasporan:

Mårten: Jag nämnde inte Sjöbo och landet så jävla mycket då. Det märkte jag ju inte förrän senare att inte nog med att det att rappare berättar varifrån de kommer så var det kommersiellt gångbart. Det var intressant för andra lyssnare som inte varifrån Stockholm och det var väldigt mycket Stockholm under den perioden.

(b) Rapparen som specialist - protektionism

Rapparen som specialist konstrueras för att skydda och bevaka den specialistkompetens som utvecklas inom subfältet. I denna protektionism artikuleras en mystifiering av rapparnas kunskaper för att de ska kunna erbjuda något unikt till sina kunder. Protektionismen och det faktum att de riktar sin verksamhet mest mot varandra innebär antagonism i förhållande till affärsmannadiskursen, där målet är att så många som möjligt ska förstå och attraheras av verksamheten. Ett fackspråk utvecklas inom kollegiet och det finns en uppfattning om att det bara är andra väl insatta kollegor som kan förstå en rapptexts komplexitet fullt ut. Petra framställer det exempelvis som att en musiklärare är en mera kompetent lyssnare än en lekman:

Petra: Folk tar ju inte åt sig av musiken som dom som är insatta gör t ex du är ju musiklärare och du lyssnar nog på musik annorlunda än vad Bengt nere vid kiosken gör.

Johan: Men är målet att nå Bengt nere vid kiosken?

Petra: Nej, nej okej om han tycker det är bra men jag tror inte han fattar vad jag säger.

Janne konstruerar sig som specialist och skapar också bilden av ett globalt emceefält:

Johan: Är det så att lyssnaren bjuds in att skapa sin förståelse av rappen?

Janne: Visst är det så men de som förstår hela bilden av låten är andra rappare. Jag kan ha åtta rim på två rader. Någon tycker bara att det låter coolt men en rappare vet att jag har det. En rappare hör när t ex Eminem i andra versen börjar rimma hela rader så att alla stavelser ljudmässigt är rim. Det är helt jävla sinnesjukt samtidigt som han berättar hela handlingen från en film i kronologisk ordning. Det tror jag inte alla hör. Ingen lyssnar på rapp som en rappare gör. Därför rappar man mest för andra rappare eftersom det är bara de som kan fatta vad man gör. Så är det

fortfarande. De som fattar mest utav det jag gör är andra rappare.

Janne framställer det som att specialisterna blir sporrade av varandra och utvecklas genom konkurrens. Specialistdiskursen samverkar också med den marknadsliberala diskursen där budskapet är att konkurrens är nyttigt för alla sektorer i samhället. Det artikuleras en föreställning om att man måste underkasta sig vissa koder och regler för att bli en aktör på emceefältet:

Mårten: Naturligtvis utvecklas man ju mer man skriver. Jag kan inte snacka för andra musikgenrer men i hip-hoppen är man extremt tävlingsinriktad och man kan få en ny platta i sina händer som gör att man blir inspirerad. Man måste höja ribban inför andra svenska rappare.

Janne: Okej vissa vill inte lära sig eftersom det är rätt mycket konkurrens mellan grupper. Vissa vill hellre konkurrera med att underkasta sig det som det innebär om man lyssnar på det du vill säga till dom som vill va som en författare. Men dom vet och jag vet att jag vet mer. Man ger inte det till alla heller. [...] För att få mina mentorer var jag tvungen att visa att jag var värd det. Att jag var lojal mot dem. Samtidigt ge dom någonting.

Janne beskriver hur aktörerna stöttar varandra och hur nätverk byggs upp. En kåranda skapas och lojalitet är viktigt för att givande och tagande ska kunna ske inom den primärt manliga gemenskapen. Det existerar en medvetenhet om att protektionism måste upprätthållas inom fältet, för att utestänga oseriösa aktörer som inte har kvalificerat sig för medlemskap.

(c) Rapparen som konstnär – respekt

Rapparen som konstnär har syftet att skapa respekt hos aktörer inom det stora kulturella produktionsfältet. Eftersom informanterna till viss del har lämnat ungdomskulturen hip-hop och försöker etablera sig som kreativa kulturarbetare, är det viktigt med acceptans och respekt från hela det kulturella produktionsfältet. Epitetet musiker behöver inte befestas i lika hög grad som övriga konstnärsidentiteter hos rapparen. I en borgerlig och modernistisk kulturdiskurs anses det litterära ha högre konstnärlig rang än det musikaliska. Janne, som redan är respekterad bland musiker, behöver istället befästa och konstituera sig litterärt, vilket kan resultera i hög utdelning i form av kulturellt kapital:

Johan: Känner du dig samhörighet med musiker som t ex Peps som du står på scen med ibland?

Janne: Nej eftersom det är lika mycket en litterär konstform som musikalisk. Jag har mer gemensamt med Bob Hanson (poet från Malmö). [...] Skrivandet är ju också en så jävla ensam grej.

Genom Jannes sista mening liar han sig med kulturarbetare från hela det kulturella produktionsfältet. Janne framställer rapparen som en skapande enstöring tillsammans med författare, diktare, låtskrivare, bildkonstnärer och forskare. Han beskriver också sin skapandeprocess som speciell, vilket bygger på föreställningen om konstnären som en egocentriker, vars kreativitet uppstår i samklang med det okonventionella:

Janne: Jag kan bara göra det för hand. Nån gång har jag försökt göra det på dator men nej det funkar inte. Jag skriver alltid på sådana här matte, räkneblock. Skriver bäst på det av någon jävla anledning. Det är ju indelat i små rutor. Jag vet hur

min handstil kontra de där rutorna passar in. Jag mäter det så och sen mäter jag det givetvis med rimmen och takterna. Men samtidigt har jag skrivit rim på allting, den här servetten kan jag använda t ex. Allt som är tillgängligt men helst skriver jag på räkneblock.

Konstnärskursens antagonistiska förhållande till affärskursen går att skönja i följande uttalande av Janne:

Johan: Nu är du kommersiell. Du är väl den mest kommersiella av alla rappare egentligen?

Janne: Men det är jag ju inte egentligen eftersom det inte är självvalt. Jag gjorde detta innan min musik sålde någonting. Jag kommer att göra detta efter min musik har slutat sälja. Man kan aldrig tillåta sig tänka kommersiellt då blir man bransch. Fångad i nån slags jag vet inte vad.

Jannes retorik går ut på att ställa sig kallsinnig till hur verksamheten fortlöper ekonomiskt. Genom att inte dra för höga växlar när det går bra förbereder sig Janne för sämre tider. I en konstnärskurs, som bygger på modernism och borgerlig bohemkultur, finns det en föreställning om att konstnären inte ska bry sig om hur det går ekonomiskt. Denna borgerliga och modernistiska kurs befinner sig i ett motsatsförhållande till affärsmannakursen. Han inser också faran med ekonomisk framgång. Hans verksamhet kan plötsligt få för stor kommersiell framtoning vilket kan medföra minskning av symboliskt och kulturellt kapital.

Janne identifierar sig gärna med förebilder från musikens värld med tydliga litterära ambitioner, men konstruerar sig samtidigt som specialist genom att påpeka att det finns en spetskunskap inom rappen. Följande uttalande visar också att subfältet är autonomt i förhållande till andra kulturella subfält:

Janne: Många av Peps texter är sjukt feta. Cornelis flowar helt grymt precis som Bob Dylan på It's alright ma. Han flowar nästan rappar men det är inte så snygga rim. Det är ju så med sing'n'song-writers att de har aldrig några snygga rim. Språkets takt är aldrig så snygg som jag hade behövt göra det. Eftersom jag lever efter vissa regler i min musik. Det jag gör har vissa regler, jag måste göra så. Jag kan inte bara bortse från det och bara rimma på sista stavelsen och tro att jag ska vara nöjd med det och tro att det är en låt för det är ingen låt för mig. En dålig låt i så fall.

Gemenskap med andra kreativa och konstnärliga personer är också en viktig del av positioneringarna. Nadja förklarar vem hon inte känner gemenskap med:

Nadja: Jag kan känna gemenskap med vem som helst som gör något kreativt. Det är det som är det viktiga den känslan. Du vet folk som inte gör något kreativt, bara pluggar och går och tränar och går hem och sover. De känner inte samma känslor, du vet man blir så himla glad när man har skapat något. Förstår du? En lerkruka, en målning, en låt, det är skit samma. Man känner att det här har jag gjort, det är den känslan. Jag känner mig mer som författare än journalist för journalister skapar ju inte något utifrån sig själva, fattar du vad jag menar? Men författare eller musiker, konstnär, alla de där estetiska formerna.

Trots att Nadja arbetar som frilansjournalist identifierar hon sig i detta uttalande mer med författare. Journalister har inte funktionen som konstnärer vilket däremot författare har. Det är tydligt att det endast är vissa yrkesgrupper som kvalificerar till konstnärer.

Det existerar distinktioner mellan högt och lågt inom kulturella uttrycksformer. Utsagorna visar hierarkin inom det kulturella produktionsfältet; att vara författare framstår som det mest prestigefyllda konstnärliga arbetet. Janne har uppenbara litterära ambitioner i sina utsagor. Petra berömmar och konsekkrerar en annan berömd rappare:

Petra: Han är en riktigt bra textförfattare. Han skulle kunna skriva böcker som skulle kunna uppskattas av många. Riktigt smart snubbe!

Utsagan är ett tecken på att högt och lågt finns bland kulturmänniskor och att en hierarki existerar bland olika konstformer. Författarskapet tycks således inneha en högre rang i denna hierarki än i emceeskapet.

Framgångshistorier

”The American dream” handlar om människors fascination inför kreativa människor som startat med två tomma händer och blivit rika och framgångsrika. Fascinationen inför dessa framgångshistorier bottnar i en tro på kommande personlig framgång i framtiden. Det handlar om hopp och tro på sin egen lycka, särskilt om man väljer en tuff bransch.

Samtliga informanter är imponerade av Jannes framgång, av den anledningen att han har skapat allt själv utan ett stort bolag i ryggen. Bland informanterna är det inte eftersträvansvärt att vara i skivbolagens våld. Det florerar föreställningar om att en del människor har tur och bara får ett kontrakt med ett skivbolag utan att anstränga sig. Enligt denna story förtjänar de inte samma respekt som den som är ”the self made man”.

Daniel: Janne t ex han är värd all cred i världen. Han har sin egen label och är den största hip-hop-artisten just nu. Han har gjort allting själv. Det är ju inte så att han haft ett stort skivbolag bakom sig. Han har gjort allting själv. Det är beundransvärt liksom.

Framgångsdiskursen fungerar ideologiskt och vidmakthåller dominansförhållanden. Genom ”The American dream” kan människor acceptera ett samhälle där de rika behåller allt mer av sina inkomster och de fattiga blir fattigare. Framgångshistoriernas ideologiska funktion blir att vidmakthålla människors tro på det kapitalistiska samhället. I en relativt liten bransch, i detta fall svensk hip-hop, behövs framgångshistorier och myter för att rapparna inte ska tappa tron på verksamheten. Alla gemenskaper behöver också sina hjältar för att inspirera noviser på området.

Flitighetshistorier

Framgångshistorier och flitighetshistorier liknar varandra i konstruktion och uppbyggnad, eftersom framgångshistorien delvis bygger på flitighet. Arbetsmoral är viktigt och ingenting anses vara gratis. Budskapet i flitighetshistorierna är att du måste anstränga dig själv för att uppnå dina mål. Daniel uttrycker det så här:

Daniel: Jag har pressat mina tolvor. Åkt till Stockholm, Göteborg, Köpenhamn och fått det sålt på det viset. Man kan ju inte sitta hemma och vänta på att någon ska komma och knacka på din dörr och säga: skivkontrakt. Man måste jobba själv.

Den nordeuropeiska lutherska kyrkan har förknippats med budskapet om arbetets nytthet. Vidare fyller det flitighetshistorierna också en ideologisk funktion; folket måste uppfostras till att arbeta. Det finns en rädsla hos informanterna för att inte vara tillräckligt flitiga och att inte kämpa tillräckligt. Petra tror att det är bra att bli misstrodd som kvinnlig rappare eftersom hon då kämpar hårdare.

Petra: Då tvingas man kämpa och jag tycker inte det finns någon kvinnlig rappare som kan mäta sig med mig. Tekniskt, skrivande och bara vara tajt finns det ingen som kan mäta sig med mig, faktiskt.

Samma historier hörs i debatten om kvinnliga chefer i näringslivet, där budskapet är att en kvinnlig chef måste vara dubbelt så duktig som en manlig chef för att bli accepterad.

Nadja resonerar på följande vis när hon får frågan om hon ser sig själv som professionell:

Nadja: Ser man själv som professionell så finns det en fara att man börjar ta sin talang för givet och inte anstränger sig. Jag vill inte se mig som professionell. Det är väldigt många fortfarande som inte vet vem jag är.

Det är viktigt att anstränga sig och det finns en rädsla för att bli lat. Inom andra konstnärliga områden finns det många exempel på plötslig framgång som aldrig upprepas igen, på grund av att aktörerna tycks passiviseras av alltför plötslig succé.

Inget val-historier

Inget val-historierna bygger på föreställningar om den missförstådda konstnären som går under om han eller hon inte får uttrycka sig konstnärligt. Samtidigt artikuleras en föreställning om att det bara är vissa yrken som är kreativa och konstnärliga. Utan hip-hoppen eller annan konstnärlig verksamhet hade Petra gått under enligt retoriken i följande utsaga:

Johan: Hur tror du din identitet har formats av hip-hoppen? Hade den varit annorlunda om du inte hade gått in i hip-hoppen?

Petra: Det är svårt att tänka sig men jag hade nog gjort något konstnärligt kanske målat, uttryckt mig på något sätt. Jag har alltid haft mycket musik i familjen så hade jag inte rappat hade jag kanske sjungit. Men jag kan inte ens tänka mig hur mitt liv hade sett ut utan hip-hoppen.

Johan: Om du inte hade fått göra något konstnärligt då?

Petra: Då hade jag suttit på något hem! Men någonting, skrivit böcker, målat.

Daniel beskriver hur han hade kanske suttit i fängelse utan kärleken och musiken:

Daniel: Hade jag inte haft musiken och min brud hade jag suttit på Kumla och på ett jävligt långt fängelsestraff.

Genom inget val-historien legitimeras en konstnärsidentitet och den fungerar även ideologiskt; det är bara vissa som tilldelas funktionen som konstnärer i vårt västerländska samhälle. Vidare får inget val-historien funktionen av att kvalificera för ett slags utvaldhet.

Sammanfattning

Den marknadsliberala berättelsen utgör en hegemoni i vårt moderna västerländska samhälle. Den blockerar andra möjliga ekonomiska diskurser och legitimerar den nya kapitalismen. Samtidigt producerar den myter. En myt är att kulturarbetare, som rapparna är, inte ser andra försörjningsmöjligheter än att konstruera sig som affärsmän. Statligt understödda rappare finns inte i vår tankevärld och vittnar om en starkt cementerad diskurs där marknaden styr vilken kultur som gäller. Att professionella rappare skulle kunna vara statligt finansierade och

därmed kunna åka runt på skolor och uppträda, ses inte som något realistiskt scenario. Samtidigt existerar annan statligt finansierad kultur, vilket vittnar om en borgerlig kulturdiskurs där konstnärliga hierarkier existerar. I denna hierarki kvalificerar sig inte hip-hop för statligt kulturstöd.

Det finns också en myt om att vissa människor är utvalda till konstnärer. Marknadsliberal och borgerlig modernistisk kulturdiskurs samverkar således i fabrikationen av hip-hop-musiker. Detta är också exempel på vad Ericsson (2002) menar med det modernas själavandring. Vissa kulturformer får med automatik större status än andra konstformer. Det moderna, i detta fall kulturella hierarkier, vandrar vidare utan att ifrågasättas.

Eftersom specialistdiskursen samverkar med marknadsdiskursen skapas protektionism för att emceekunskapen inte ska bli allmängods. Kunskapen behöver mystifieras och hållas inom kollegiet. Rapparna riktar sin verksamhet mot varandra och det är viktigt med acceptans inom subfältet. Detta producerar också en autonomi i förhållande till hela det kulturella produktionsfältet.

Informanterna själva legitimerar och cementerar en borgerlig kulturdiskurs i sina utsagor genom att ge den litterära konstformen högre status än andra konstformer. De kämpar emellertid för att få funktionen som konstnärer, och de visar att de har en tro på sig själva som utvalda. För att legitimera sig själva som konstnärer konstruerar de inget val–historien. Möjligheten att samtliga människor skulle kunna vara organiska konstnärer artikuleras inte i informanternas utsagor.

Det är uppenbart att det för rapparna gäller att kvalificera sig för konstnärsfunktionen. Det gör de med hjälp av konstnärsmyter och historier kring den kompromisslösa konstnären. Det går också att spåra en tro på dem själva som övermänniskor och utvalda till konstnärer. Denna går att härleda till 1800-talet och dess romantiska föreställningar om geniet. Genom introspektion gäller det att plocka fram all genialisk konst som finns i den unika människans inre. I motsats till religionen där en avmystifiering har skett i västvärlden så mystifieras det konstnärliga, kreativa och estetiska till något andligt som inte behöver definieras i dagens samhälle. En demokratisering av det konstnärliga ter sig långt borta, eftersom konstnärerna själva har motiv att upprätthålla hegemonin. Den eviga konflikten mellan konst och pengar blir, enligt Bourdieu, också synlig i antagonismen mellan affärsmannadiskursen och konstnärsdiskursen. Det gäller att artikulera ett slags preventiv argumentation för att verksamheten, trots ekonomisk framgång, ska framstå som äkta och konstnärlig.

Genom Internet har det blivit lättare sprida sina alster och därmed lättare att visa upp sin hip-hop-verksamhet, även om man är novis på området. Många rappare och hip-hop-musiker talar om att det behövs en självsanering inom rappkollektivet. Rapparna stödjer sig på den marknadsliberala diskursen där konkurrens är ett nyckelord. Denna diskurs kräver även att emceekollegiet måste skaffa sig specialistkunskaper och hantera dessa kunskaper protektionistiskt. På så vis kan de erbjuda marknaden en spetskunskap. Det är möjligt att statligt understödda (fria) emcees lättare hade kunnat agera pedagoger.

Exempel på emceen som pedagog finns, paradoxalt nog, i det kapitalistiska samhällets högborg USA. Detta kan härledas till att det i den afroamerikanska gemenskapen finns en stolthet över och en medvetenhet om hip-hop som kulturyttring. Det påminner om den folkbildning som skedde i Sverige under arbetarrörelsens begynnelse. Enligt retoriken i den marknadsliberala diskursen är staten både förmyndare och förtyckare. Statligt understödd kultur ses därför som ofri kultur, medan den kultur som konkurrerar på marknaden villkor betraktas som fri och otyglad. Däremot ses sällan läkare eller lärare i statlig tjänst som ofria. Den marknadsliberala diskursen och den borgerliga modernistiska diskursen samverkar således i fabrikationen av professionella hip-hop-musiker.

Framgångshistorier och flitighetshistorier fungerar ideologiskt och legitimerar det kapitalistiska samhället. Om människor tror att de själva ska lyckas är de mindre benägna att kriti-

sera orättvisor och missförhållanden i samhället. Det cirkulerar myter i samhället om att vissa människor får framgång utan ansträngning. Därför känner människor behov av att lyfta fram vissa hjältar som har kämpat. Framgångshistorier och flitighetshistorier hjälper till att legitimera västerländska samhällen och döljer alternativa samhällskonstruktioner för medborgarna.

Vidare är det intressant hur Janne konsekreras av de övriga aktörerna inom emceefältet. Janne försöker också befästa sig litterärt och därmed erövra symboliskt kapital som kan generera kulturellt kapital inom hela det kulturella produktionsfältet. Enligt Bourdieus definition är en intellektuell någon som använder ett konstnärligt eller vetenskapligt hantverkskunnande i ett politiskt syfte. Detta har Janne gjort genom en rad politiska hip-hop-låtar som rönt stor uppmärksamhet i media.

Rapparnas verksamhet bygger på en marknadsliberal och borgerlig modernistisk diskurs som är en spegel av vår tid och vår samhällsutveckling. Denna studie vill blottlägga hur historierna som florerar kring dessa diskurser, och som samtidigt hjälper informanterna att fabricera identitet, blockerar och cementerar alternativa diskurser.

Referenser

- Anderson, Benedict. (1991): *Den föreställda gemenskapen*. Göteborg: Daidalos.
- Anderson, Perry. (1999): *Postmodernitetens ursprung*. Göteborg: Daidalos.
- Barthes, Roland. (1969): *Mytologier*. Staffanstorp: Cavefors.
- Beronius, Mats. (1999): *Genealogi och sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Bourdieu, Pierre. (1991): *Kultur och kritik*. Göteborg: Daidalos.
- Bourdieu, Pierre. (1992): *Texter om de intellektuella*. Stockholm/Stehag: Symposion
- Bourdieu, Pierre. (2000): *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Brake, Mike. (1985): *Comparative youth culture: The sociology of youth culture and youth subcultures in America, Britain and Canada*. London: Routledge.
- Börjesson, Mats. (2003): *Diskurser och konstruktioner. En sorts metodbok*. Lund: Studentlitteratur.
- Chouliaraki, Lilie. & Fairclough, Norman. (1999): *Discourse in late modernity. Rethinking critical discourse analysis*. Edinburgh: Edinburgh University press.
- Ericsson, Claes. (2002): *Från guidad visning till shopping och förströdd tillägnelse. Moderniserade villkor för ungdomars musikaliska lärande*. Malmö: Musikhögskolan i Malmö.
- Fairclough, Norman. (1995): *Media discourse*. London: Edward Arnold.
- Gaunt, Kyra. (1995): "The veneration of James Brown and George Clinton in hip-hop music: Is it live! Or is it re-memory?" *Popular Music: Style and Identity*. Montreal, Quebec: Centre for Research on Canadian Cultural Industries and Institutions.
- Giddens, Anthony. (1991): *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Gilroy, Paul. (1993): *The Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness*. London: Verso.
- Hall, Stuart. (1996): "Who needs 'identity'?", i S. Hall & P. du Gay (red.), *Questions of Cultural Identity*, London: Sage.
- Jameson, Fredric. (1991): *Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Laclau, Ernesto. & Mouffe, Chantal. (1985): *Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic politics*. London: Verso.
- Lyotard, Jean-Francois. (1986): "Svar på frågan: Vad är det postmoderna?" i O. Löfgren & A. Molander. *Postmoderna tider*. Stockholm: Nordstedts.
- Parker, Ian. (2002): *Critical Discursive Psychology*. Chippenham, Eastbourne: Palgrave Macmillan.
- Potter, Jonathan. (1996): *Representing reality. Discourse, rethoric and social construction*. London: Sage.
- Potter, Jonathan. & Wetherell, Margaret. (1987): *Discourse and social psychology*. London: Sage.
- Potter, Russel A. (1995): *Spectacular Vernaculars*. New York: State University of New York Press.
- Priesmeyer, M & Steinberg, S. (2004): Charting rap's success, i *American Way*, December 1, s. 28–29. American airlines publishing: Irving.
- Robertson, Roland. (1995): "Globalization: time-space homogeneity-heterogeneity", i M. Featherstone, S. Lash & R. Robertson (red), *Global modernities*. London: Sage.
- Rose, Tricia. (1994): *Black Noise*. Hanover, NH: Wesleyan University Press.
- Said, Edward W. (1993): *Orientalism*. Stockholm: Ordfront.

- Schloss, Joseph G. (2004): *Making beats. The art of sample-based hip-hop*. Middletown: Wesleyan University Press.
- Sernhede, Ove. (2002): *AlieNation is my nation: Hiphop och unga mäns utanförskap i Det Nya Sverige*. Uddevalla: Ordfront.
- Strage, Fredrik. (2001): *Mikrofonkåt*. Nörhaven: Atlas.
- Söderman, Johan. & Folkestad, Göran. (2004): "How hip-hop musicians learn: strategies in informal creative music making", i *Music Education Research*, 6:3, s. 313–326. Hampshire: Carfax Publishing.
- Toop, David. (2000): *Rap Attack 3: African Rap to Global Hip-hop*. London: Serpent's Tail.
- Wetherell, Margaret. & Potter, Jonathan. (1992): *Mapping the language of racism. Discourse and the legitimation of exploitation*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Widdicombe, Sue. & Wooffitt, Robin. (1995): *The language of youth subcultures. Social identity in action*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Känslan som restaurangupplevelse

Symbolik och estetik i den kommersiella måltiden

Fil.mag. Richard Tellström

richard.tellstrom@rhs.oru.se

Doktorand på Institutionen för restaurang- och måltidskunskap

Örebro universitet, Grythyttan

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Den kommersiella restaurangbranschen erbjuder ett stort urval av olika restaurangföretag där restauratörerna väljer olika sätt att sälja sina måltider. Vissa satsar på måltiden, andra på måltidsrummet och serveringssättet, en tredje på att vara en länk till ett ursprung. I branschen möts allt från den klassiska franska *haute cuisine*-restaurangen blandad med influenser från de senaste trenderna i New York, till det stora utbudet av etniska restauranger, gatukök och husmanskostkrogar (Gustafsson 2004). Restaurangen är mer än en plats för att äta på; för gästen utgör restaurangen en uppvisningsplats för sociala och kulturella ambitioner. Matsalen har beskrivits som en arena där atmosfär, service och maträtter erbjuds gästen (Warde & Martens 1999) och där gästen kan beskåda både hur och vad andra äter. Restaurangägaren försöker skapa stämningar som passar ihop med de känsloupplevelser som gästen söker efter och inte minst är beredd att betala för (jmf Mela 2001:19 och Kuznesof et al 1999:199). Olika gäster har olika bevekelsegrunder för sin måltidsupplevelse. Från att vara en god måltid just den dagen till att vara huvudanledningen till att resan överhuvudtaget gjordes (Quan & Wang 2004:302, Elbe, 2002:29).

Restauratören har ett stort ekonomiskt intresse av att finna de livsmedel och maträtter som attraherar gästerna mest. Det är där företagets vinst finns att hämta. Som Bell & Valentine (1997) visar ökar maträtternas lönsamhet om de kopplas till en värdeskapande måltidskultur. Rätter med en bestämd måltidskulturell tillhörighet upplevs ha rätt kvalitet (Ilbery & Kneafsey 2000) och bedöms vara mer prisvärd än annan mat. I matsedeln uttrycks kvaliteten genom ursprungsangivna råvaror, rätter och tillagningssätt. Det ger signaler om ett pålitligt och smakrikt ursprung. Främmade måltidskulturer, såväl utländskt exotiska och inhemska sällsamma, säljs genom att vissa produkter eller tillagningssätt lyfts fram för att representera måltidskulturen, och från detta ögonblick modifieras och raffinerar de för att kunna motsvara gästens förväntningar (Lien 2000).

Restaurangägarnas arbete med att intressera gästerna för lokala och regionala maträtter och måltidskulturer understöds av både staten och internationella samarbetsorgan som EU. Dessa myndigheter lyfter fram regionen som sådan som kommersiellt intressanta och ger ekonomiskt stöd till regionala utvecklingsprojekt där just livsmedlets eller maträttens ursprung görs säljbart (CEC 1992; Gilg & Battershill 1998). För EU syftar de regionala projekten om måltidskulturen till att understödja berättelsen om den gemensamma europeiska identiteten (Pasi 2001:7) men också till att bidra till förbättrad tillväxt i regioner som lider av ekonomisk kräftgång (Kneafsey 2000, Salomonsson 2001, Heldt Cassel 2003, Tregear 2003). Det finns därför både en ekonomisk och politisk användbarhet av tydliga regioner. En poängterad lokal och regional måltidskultur anses här spela en tydliggörande roll.

Denna artikel är baserad på en fältstudie och intervjuer med åtta krögare i fyra landsbygdsregioner i Sverige (Bergslagen, Tornedalen, Öland och Östergötland) genomförd under 2002–

2003. Alla restauranger har en svensk-fransk måltidsprofil baserad på en viss del närproducerade råvaror och knyter an till en lokal profilering. I Bergslagen vid Värmland-Dala-gränsen är två restauranger undersökta, och de drivs av ett äkta par, Anna och Christer, samt av Britt-Marie. I södra Tornedalen driver äkta paret Erik och Gunilla sin restaurang. På Öland har Fredrik en restaurang och i södra Östergötland, mot Smålands-gränsen, driver kompanjonerna Harald och Karl-Erik en herrgårdsrestaurang med ett konferenshotell. Vid sidan av intervjuerna har företagsdokument, fältanteckningar och egentagna fotografier från restaurangerna analyserats. De intervjuades namn och proveniens är fingerade.

Lokal och regional måltidskultur mångdefinierat begrepp

Begreppet lokal och regional måltidskultur är problematiskt att använda. Det är inte vare sig självförklarande eller väldefinierat. Som begrepp signalerar det att det både finns en central och en perifer måltidskultur och därmed att måltidskulturen som sådan kan separeras med gränser (och då vanligen geografiska eller andra territoriella gränser). Termen antyder att det inom ett område bara skulle återfinnas en enda måltidskultur, eller att det är en viss mat som är uttryck för den lokala och regionala måltidskulturen. Ordets geografiska koppling har överdrivits i både kulturhistoriska och vardagliga texter. Det har givits en normativ funktion där olika autenticitetsaspekter framhåvats (Heldt Cassel 2003:65) samtidigt som sociala, ekonomiska och politiska aspekter konsekvent bagatelliserats. Lokal och regional måltidskultur bör därför ses som en konstruerad kategori (Cook & Crang 1996:139) som används för att tjäna olika syften, t.ex. ett kommersiellt eller politiskt syfte.

De intervjuade restaurangföretagarna använder begreppet lokal och regional måltidskultur på ett annat sätt än vad vetenskapen gör. För den akademiska forskaren står begreppet mestadels för de maträtter och måltidsvanor som konsumeras i ett kulturskapande sammanhang bland en given grupp människor. Men det inställningen har inte de intervjuade. För dem är lokal och regional måltidskultur särtypiska maträtter som inte finns någon annanstans och som ofta är tillagade av närproducerade råvaror. Det är sådan mat som tillresta gäster kan uppleva som exotiska och som lyfts fram för att markera känslor av det lokala men också en måltid bortom vardagen. Krögarna exkluderar med given självklarhet många maträtter och måltidsvanor från den lokala och regionala måltidskulturen, t.ex. vardagsrätter som falukorv och spagetti men även färdigmat från kyl- och frysdisken, pizza och tacos, pastasallader i plasttråg och gatukökens grillade korvar. Det är därför på sin plats att i samband med läsningen av denna artikel och som slutsats av artikelns resonemang, vara observant på att termen lokal och regional måltidskultur är en avgränsning som kan kopplas till normativa föreställningar och andra klassificeringar. Den är i allmänhet mer en beskrivning på en typ av rätter som svarar upp mot de föreställningar som gästen har eller som restaurangägaren tror gästen har, än en måltidskultur som finns på den plats gästen kommer till.

Restaurangmatsalen som uppvisningsarena med ett manuskript

Kulturarvet spelar inte samma roll som det gjort tidigare, nu frågar vi mer vad gästen vill ha istället för att tala om vad gästen ska få. Så uttrycker sig Britt-Marie i Bergslagen om sin restaurangverksamhet. Idag är gästens restaurangupplevelse situationsstyrd och restaurangägaren försöker på olika sätt tillfredsställa gästens förväntningar och anspråk på matminnen att ta med sig hem. Produktionen av maträtter som kopplas samman med en lokal och regional måltidskultur är en kommersiell produktion. Den ses inte av restauratörerna som ett folkbildningsarbete, som en historisk iscensättning eller idealistiskt kulturarbete. I sitt val av matlagningsteknik och dekor väljer de sådana uttryck som ligger i linje med det som han eller hon tolkar som ett uttryck för "tidsandan". Mat är mode, säger Christer i Bergslagen. Vi måste därför ständigt vara observanta på gästernas preferenser, i synnerhet när man ligger så långt ut på landsbygden som vi gör, betonar Erik i Tornedalen och understryker att det gäller att hela

tiden förnya sig. Ett sätt för restaurangen att upprätthålla gästintresset är att skapa en profil som kan ansluta till ett nationellt eller lokalt tema. Britt-Marie växlar teman över året, och har ibland ett nationstema (t.ex. fransk vecka) där inbjudna utländska kockar kan komma och gästspela i köket, eller ett råvarutema, som sparrisvecka. Hon anordnar maskerader från olika tidsepoker, t.ex. 1700-tals maskerader, och markerar att i hennes restaurang kan man möta den lokala och regionala måltidskulturen från området. De andra intervjuade restauratörerna har delvis en lokal profil på sitt måltidsutbud.

I den kommersiella gestaltningen av lokal och regional måltidskultur till ett restaurangkonceptet gör den exotisk genom att råvarornas och rätternas ovanlighet betonas. Den lokala måltidskulturen är en typ av måltidskultur som ofta lyfts fram i samband med marknader, festivaler och event (Handelman 1998:9ff). Gunilla, som driver restaurang i Tornedalen med maken Erik, beskriver att lokal och regional måltidskultur är mat för en speciell måltid, en festmåltid men mer sällan en vardagsmåltid. I sin öländska verksamhet poängterar Fredrik att *endast de rätter och de koncept som vi tror på kan bli ekonomiskt framgångsrika, satsar vi också på*. Maträtters autenticitet, ursprung och association till en särskild plats eller region signalerar även produktkvalitet (Ilbery & Kneafsey 1998) och kan säljas till ett högre pris. Men för att den ekonomiska framgången ska uppnås är det viktigt att understryka rätt ursprung. Maträttens råvaror måste vara rätt plockade och tillagade men även tillagade av rätt person. När livsmedelslarm som galna-ko-sjukan, salmonella- och listeriautbrott är frekventa är det viktigt att vara observant på hur menyn är uttryckt, säger Fredrik och fortsätter: *Ett särskilt problem för oss är politiska uttalanden*. Han berättar att efter Kungens uttalande om att Östersjöns torsk var hotad så blev det omöjligt att ha någon slags torsk på menyn eftersom all torsk uppfattades komma från Östersjön. Istället valde han att ha odlad norsk lax på menyn.

Gästen uppskattar svenska råvaror högt men inte alltid de utländska. Istället har ofta utländska färdiga livsmedelprodukter högre status och kan ge bättre anseende åt maträtter tillagade av enbart svenska råvaror, noterar Karl-Erik i Östergötland. Här märks exempel på att tyska och italienska charkuterier är eftersökta men att gästerna intar en mer skeptisk hållning mot att äta köttråvaror som biffar och köttfärs från dessa länder, om gästen får reda på det. Men restauranggästerna frågar endast efter ursprung om det kommit något medialarm på sista tiden eller om det är en mycket medveten gäst, säger Anna i Bergslagen. På krogen frågar gästen sällan var köttet kommer ifrån eller om grönsakerna är lokalt odlade, något som konsumenten däremot hävdar är viktigt när man köper varor i butiker. Fredrik säger att om man i restaurangen använder en utländsk köttråvara, t.ex. en tysk eller thailändsk kyckling i en rätt, så kan den framställas som lokalt ursprunglig om tillbehöret eller tillagningssättet betonas i stället för råvarans nationella ursprung. Rätten kan i byta associerad proveniens från "stekt kyckling", med oklart ursprung, till "öländsk örtkyckling" om man använder lokala örter. Något som då i gästens huvud ger en antydning om att rätten har någon slags koppling med Öland. *Åtminstone tänker ofta gästen så*, säger Fredrik.

Måltidskultur anpassade till gästens förväntningar

Lokal och regional måltidskultur definieras olika beroende på hur den ska användas, understryker Lien (2000), och ger därmed en fingervisning om att måltidskulturens funktion påverkar dess presentation. Det uttrycks inget konsekvent krav från de intervjuade restauratörerna på att lokala maträtter ska härstamma från den region de äts i eller att rätten i sin helhet ska vara producerad av lokala råvaror. Istället är lokal och regional måltidskultur det som vanligen gästen uppfattar är ett uttryck för det lokala eller regionala. Det räcker därför att en råvara eller maträtt uppfattas som lokal och regional för att den ska accepteras som sådan. Krögarna uttrycker mer att det är råvarorna som är primära bärare av de eftersökta lokala och regionala värdena, medan gästerna oftare åtkommer till att poängtera att det är den färdiga maträtten och måltiden som betydelsebärande för definitionen. När en sammansatt måltid

presenteras tydliggörs endast vissa utvalda råvarors ursprung. I restaurangens kommersiella gestaltning av en måltidskultur används värdeladdningar för att markera vad gästen ska ägna sin uppmärksamhet åt. Bland de åtta intervjuade restauratörerna kan man iakttä tre olika tillvägagångssätt för att framhäva ursprungsvärden; att accentuera det geografiska, det historiska eller det statushöjande. Inte sällan används de tre associativa värdena samtidigt.

Ursprung och uppbyggnaden av en maträtts autenticitet kan styrkas med hjälp av hänvisningen till ett påstått eller antytt geografiskt ursprung. "Det gäller att knyta tallriken till marken", säger en restauratör. Ett vanligt sätt är att namnge rätten efter området, som "öländska kroppkakor". Men en öländsk kroppkaka behöver inte tillagas av öländsk potatis för att kallas öländsk utan kan tillagas av en fastlandspotatis och det är inte något som omnämns när kroppkakan säljs. I stället menar man att receptet är öländskt. Den här geografiska hänvisningen hämtar stöd från vedertagna gränser, som administrativa gränser t.ex. landskaps- eller nationsgränser, eller från andra geografiska eller territoriellt definierade områden. I Bergslagen tillverkas en fransk osttyp (Roquefort) på en mjölkråvara från får som historiskt sett inte har funnits i området, men den färdiga osten presenteras som lokal när den omnämns i restaurangernas matsedlar under sitt namn "Bredsjö Blå". Britt-Marie i Bergslagen framhåller att det är viktigt att servera råvaror som upplevs som säsongsakтуella och kommer från närområdet, men om närområdets odlare inte kan producera säsongsråvaror i tillräcklig mängd köper hon från leverantörer som har varan, även om den inte är lokal och det berättas för gästen endast när det tillför ett värde på maträtten.

Ett sätt att öka en maträtts upplevda värde kan vara att betona att den är ett uttryck för någon slags historisk kontinuitet. Anna och Christer som driver sin verksamhet på en herrgård, betonar att vissa rätter är ett uttryck för gamla familjerecept eller för "bergsmannatraditioner". Detta ger en historisk autenticitetskänsla som gästerna tilltalas av, förklarar de. Britt-Marie i samma område är mer tveksam till det historiska som en tillgång och säger att det historiskt sett inte ätits något annat än importerat fläsk och mjölrätter i området och att det inte är något arv att bygga vidare på. Dagens gäster vill ha lättare och grönnare rätter, säger hon, och då serverar hon sådan mat även om vi måste importera råvarorna från andra delar av landet eller från Holland och Italien. Och de maträtter som namnmässigt lyfts fram med historiserande och lokala namn uppfattas av de tillresta gästerna som tillagade av lokala råvaror även om de inte är det.

En återkommande förklaring i de intervjuades berättelser är att de måste satsa på maträtter som markerar en skillnad mellan vardag och fest. *För de flesta gäster är ett restaurangbesök en festlig grej, något som avviker från vardagen*, säger Gunilla i Tornedalen. Fotografier tagna från de olika restaurangerna understryker att det inte bara är maten som kan upplevas som avvikande från vardagen utan också måltidsrummets atmosfär. Vardagsmaträtter i hemmen runt om restaurangerna är av potentiellt intresse för tillresta restauranggäster men anses av de intervjuade restaurangägarna, och inte sällan även av gästerna, som allt för vardagliga och osofistikerade. De kan därmed inte överföras till restaurangmiljön utan att först accentueras. Vardagens lokala rätter ges då en mer avvikande inramning för att signalera exotisk specialitet. En rårika som i hemmet äts med lingonsylt, ges på en restaurang i Bergslagen en förhöjd status genom att serveras med löjrom som tillbehör, ett salladsgarnityr vid sidan av samtidigt som rätten bärs in av en servitör i svart och vitt. Den äts på ett fint porslin med nysilverbestick vid ett bord med en kallmanglad linneduk.

Den framvisade lokala och regionala måltidskulturen blir entydig genom att en baksida hålls dold. Krögarna utformar restaurangen till en arena där gästens ambitioner om en högre social och kulturell status kan kommuniceras. Måltidsuttryck riskerar att hota känslan av trevlighet undertrycks aktivt. Britt-Marie poängterar att utformningen av måltiden ska ge gästen ett minne av *att det här var trevligt, att det var kvalitet, god mat och trevliga upplevelser*. Maträtter och måltidsformer som restaurangägarna sammankopplar med ett socialt utanför-

skap eller låg kulturell status är inte en tillgång. Exempel på det är mat som en intervjuad kallar för arbetarmat (fet och mjöltung mat), vardagsmat som falukorv och pizza eller mat som tillhör socialt lågrankade invandrar- och flyktinggrupper. I ett område finns en mycket gammal finsk minoritet men deras materfarenheter ingår inte i den restauranguppvisade lokala måltidskulturen, inte heller maträtter och matvanor från sentida immigranter och flyktinggrupper.

Gestaltning av ett ursprung man måste söka kunskap om

De intervjuade restauratörerna vill gestalta måltidens ursprung genom att försöka ta reda på gästens förväntningar. Kunskapssökandet varierar beroende på egen erfarenhet från branschen och av marknadsundersökningar. Anna och Christer läser många måltids- och modetidningar, följer det internationella restaurangutbudet på Internet och frågar gästerna ingående vad de söker efter för sorts upplevelser. Viktiga läroplatser för krögarna är besök på andras restauranger men även att studera turistbroschyrens uttryck om den lokala och regionala måltiden. Maträtter som presenteras broschyrer påverkar gästerna och de frågar sedan efter den rätten när de ringer och bokar bord. Läns museerna, som sitter på en stor del av kunskapen om det äldre lokala och regionala köket, har inget samarbete med restaurangerna. *Vi har inte kontaktat dem, men de har heller inte kontaktat oss*, säger Anna i Bergslagen. Hon menar också att det är för invecklat att söka kunskap genom universitetens forskningsresultat och att det inte tillför något som gör måltidsutformningen mer intressant.

Restauranggästerna beskrivs som mer kunniga om mat och måltid idag än tidigare, vilket i sin tur ökar restaurangägarens kunskapsbehov om gästen. *TV har skapat en större medvetenhet genom sina olika matprogram men också när kokböckerna blev något som man lägger på finbordet* säger Anna. En nyhet, och ett uttryck för kockyrkets statusförskjutning, är att kockar idag gärna diskuterar måltiden direkt med gästerna i och med att de ibland serverar i matsalen eller när de efteråt talar med gästen för att få feedback och för att dela med sig av recept, säger Christer. Han menar att gästerna har med sig uppfattningar om vilken typ av maträtter, tillagningssätt och råvaror som restaurangen ska använda sig av. Om den förväntan inte uppfylls uttrycker man missnöje med sitt besök. Harald kommenterar de olika gästtyperna på herrgårdsrestaurangen och de gäster som han har när han får catering-uppdrag i Göteborg och Stockholm:

När vi kör catering är kunderna enormt trendkänsliga och då måste vi presentera något som är nytt och coolt som det bara kan bli, men annars är det här mest herrar som konfererar och jagar och fiskar, och de är inte lika trendkänsliga. Då kan vi köra lammlägg och det behöver inte vara supertrendigt upplagt.

Den unge gästen, barnet, spelar en allt viktigare roll för restaurangen, då det ofta är barnen som bestämmer vad barnfamiljen ska äta. Krögarna har ibland svårt att nå alla generationer i en familj. Barn med urban smakerfarenhet och baserad på dagis- och skolmat, tycker inte sällan att lokala och regionala rätter smakar konstigt första gången de möter dem. Och sådana reaktioner ger upphov till "matscener" vid måltidsbordet, något som barnfamiljer upplever som "jobbigt". Föräldrar är inte sällan oroliga för att barnen inte får tillräckligt med mat i sig, och över att de blir griniga av att inte äta. Därför väljer föräldrarna bort maträtter och produkter som förknippas med lokal och regional måltidskultur, säger Fredrik på Öland, som sommartid har många barnfamiljer i sin restaurang. Barnen är därför en nyckelfaktor i krögarens övervägande om vilken lokal och regional måltidskulturell utformning som säljer bäst.

För landsbygdsrestaurangerna är gästtillströmningen osäker. En restaurangprofil som signalerar lokal och regional måltidskultur kan vara ett sätt att göra sig attraktiv. Det svåra är nämligen inte att få en gäst att komma en gång, utan att återkomma, resonerar Erik. Gästerna från de större städerna uppskattar måltider med lokala och regionala kopplingar då det skapar

en förväntan. Den utgör samtidigt en kvalitetsgaranti (Ilbery & Kneafsey 2000). En gestaltad restaurang kan jämföras med ett kommersiellt varumärke – den ger ett mervärde åt konsumenten (jmf. Melin 2002:110ff). De definitioner som säljer bäst är de som skickligast motsvarar de förväntningar som gästen redan har. Gunilla, född på den plats i Tornedalen där hon idag verkar, har börjat servera renkött för att turisterna efterfrågat det, men inte för att det fanns en historisk sedvänja av det. Gunilla berättar:

Fisk är jag uppvuxen med och de andra köttslagen men inte ren. Vi hade aldrig ren. Jag hade liksom aldrig vant mig med det. Det finns ju en hel del ren strax norr om oss. Men då införde vi renskav och renfilé och det går ju väldigt mycket.

Men det vanliga är inte att vara född och arbeta på samma plats. I stället är restauratörerna i allmänhet inflyttade till den plats som de gestaltar. De har med sig en kunskap som oftast byggts upp i en urban miljö formad av restaurangskolornas ideal, där det franska och tyska restaurangkökets uttryck är normerande. När de sedan verkar på landsbygden och presenterar restaurangmåltider som ska uttrycka lokala och regionala värden måste de därför på plats lära sig hur dessa värden tidigare har gestaltats. I sitt eget arbete bygger de då vidare på den tidigare presentationen av den lokala och regionala måltidskulturen.

Dragkamp i köket – tradition kontra innovation

En viktig drivkraft för kockarna i köket är viljan att utveckla publikt slagkraftiga rätter och att få ge utlopp åt fantasi och innovationskraft. Restaurangen vill ofta vara experimentell i matlagningen och få förnya sig, betonar Karl-Erik i Östergötland. Men *det får inte bli för skruvat så att folk tycker att vi är konstiga här ute, för det är för liten kundkrets för det här*. Han berättar varför han valt att skapa en ny lokal och regional måltidsstil men inte arbetar med research om den äldre lokala och regionala måltidskulturen som redan fanns på platsen:

Jag vet inte, jag tycker det låter tråkigt. Nä men liksom, den kunskapen som jag har, vi jobbar ju mycket med varandra och snackar vad vi tycker känns bra och i våran matlagning tycker jag det ligger mycket historia. Alltså det här med långkok och så där. Och om vi använde kryddpeppar för 200 år sedan för det var en frän krydda då, vi kanske hade nejlika som vi tyckte var jättekul för 400 år sedan, så jag gillar inte den smaken, och då använder jag inte den, även om de använde den då och tyckte det var kul förr.

Flera av de intervjuade berättar att det pågår en dragkamp mellan köket och ägaren om vilken mat som ska tillagas. Ägaren kan ha funnit att ett lokalt och regionaltpräglat ursprung tilltalar gästerna men det får då inte drivas för långt så att kockarna bara ska laga lokala och traditionella rätter. *Då slutar folk i köket*, berättar Fredrik. Man utvecklar också löpande menyerna för att tillfredsställa de återkommande stamgästernas efterfrågan av omväxling, en kundkrets som är ekonomiskt viktig i lågsäsongstider. *Menyutveckling är också stimulerande för personalens kreativitet, och vi byter här meny tolv gånger om året*", säger Fredrik. Ett problem med att tillaga äldre maträtter är att dagens kökspersonal inte lärt sig hur man lagar sådan mat. Råvarorna till rätterna är ofta billiga men kunskapen om hantverket är bortglömd. Och sedan är väl inte dagens moderna kockar så himla roade av att stå och göra kroppkakor, säger Fredrik och förklarar dilemmat med kundernas efterfrågan kontra kökets krav:

Det är mycket svårare att göra en kroppkaka än att steka en biff. Det är lätt för kocken att steka en biff till medium eller blodig men att göra en fin kroppkaka kräver mycket övning. Och det är tidskrävande. Och där kommer ekonomin in. Så ska jag göra kroppkakor så blir det dyrare för mig än att bjuda på biff.

Ekonomiska realiteter styr därför restaurangföretagarens val av gestaltning, och vissa typer av råvaror och maträtter som förknippas med det lokala utgör därför en ekonomisk risk. Erik i Tornedalen säger att *om du serverar renkött så tycker 80 procent av gästerna om det, och 20 inte, men serverar du något så typiskt som paltbröd så är det kanske bara 50–50 som gillar/ogillar det, och där är det mycket lättare att sälja renkött*. Fisk är dyrare därför att svinnet på fisk är stort, ibland upp till 40 procent och dessutom är hållbarheten kortare än på kött, menar Christer. De intervjuade väljer därför att gestalta sådant ursprung där leveranserna av de eftersökta råvarorna är kontinuerliga, av rätt kvalitet och där råvaran har en så lång hållbarhet som möjligt, vilket gör att den framvisade måltidskulturen får en så god ekonomi som möjligt. Lokal och regional måltidskultur som man möter den på restaurang har därför ofta mer med livsmedelshygien och ekonomi att göra, än med ursprung och representativitet.

Rurala och urbana ideal på kollisionskurs

De intervjuade restauratörerna beskriver den lokala och regionala måltidskulturen som ett uttryck för goda och positiva värden i livet, och därmed ges den identitetsskapande funktioner (Jones & Jenkins 2002:115, Bell & Valentine, 1997). Det ger goodwill i lokala media för restaurangen om ägaren kan berätta att restaurangens utbud är ett uttryck för en lokal och regional måltidskultur, hävdar Karl-Erik och Harald. Framvisandet uppmuntras av politiker i en identitetsskapande process och traditionella maträtter används i en revitaliseringsprocess i syfte att skapa känslor av regional identitet (Köstlin 1973; Salomonsson 1984; Boissevain, 1992). EU gör politiska markeringar om värdet av en distinkt lokal och regional måltidskultur (Salomonsson 2001:43). En restaurangägare kan därför möta politiskt bifall på såväl lokal som riksnivå genom att understryka sådant ursprung som kan kopplas till området.

Tillresta urbana gäster söker gärna en föreställd lantlig och lokal iscensättning som en motvikt och avbrott till livet i storstadsmiljön. En uppfattning om landsbygdens måltidskultur som rustik och äkta har vuxit sig stark de senaste decennierna i takt med att utländska lantliga kök, som de i Provence och Toscana, mejslats fram i TV-program, mattidningar och marknadsföring, resonerar Christer. Det märks på det sätt som gästerna frågar när de ringer och beställer. Det gäller att vara flexibel för gästens önskemål, att kunna "läsa av kunden" men också hjälpa gästen att formulera sina tankar om hur gästen vill ha måltiden. Detta förhållningssätt formuleras tillspetsat av Harald: *Ibland är det viktigare att laga den mat som vi tror kunden vill ha än att den är lokal och regional*. Regionintresset har varit starkt i Sverige sedan gröna vågen på 1970-talet. Det lantliga upplevelsesökandet sträcker sig till att få en fläkt av det lantliga. Gästerna tjasas av ålderdomliga kryddningar och rustika kombinationer men tillagningssätten och styckningsdetaljerna måste vara moderna, säger Anna. Den lokala maten och de lokala råvarorna är ett sätt att nå turister då provandet av den lokala maten är en turistaktivitet i sig och ett exempel på hur måltidskulturen förändrats till att bli ett publikt event (Handelman 1998:9ff). Turister reser inte sällan flera mils omväg för att äta omtalade specialiteter i en omtalad miljö (Hall & Sharples 2003:1pp).

Men paradoxalt nog är den lokala och regionala måltidskulturen mindre intressant för de restauranggäster som bor och verkar i samma ruralitet som gestaltas i restaurangen. Även för de närboende är besöket på en lantlig restaurang en statushöjande yttring, en avvikelse från vardagen och något som markerar en social position i samhället, men på ett annat sätt än för den urbane gästen. I lokalsamhället antyds att restaurangen är en institution som man går till när man har en social och kulturell anledning till det, t.ex. för att fira en 50-årsdag eller Mors dag. Det finns en utbredd uppfattning här i byn som går ut på att *"äta, det är något som man gör hemma"*, säger Gunilla. Den rurale gästen vill inte sällan äta måltider formade utifrån en klassiskt urban tradition tillagade med smör och grädde i enlighet med det borgerliga och franska kökets ideal. Och då står det högstatusrankade hela köttet, som biff och filékött, högst

i kurs. Detta står i motsats till urbana gäster som söker det grova, enkla, fettfattiga kökets maträtter med mycket grönsaker.

I en Tornedals-restaurang sätts den urbana gästen, t.ex. turister och konferensgäster, i främsta fokus då det är en grupp som är lönsam. De presenteras ett rustikt uttryck, folklöreinspirerade dekorationer och mönster, och serveringsutensilier tillverkade av lokala hantverkare och konstnärer. Den rurala gästen vill å sin sida möta den förfinande måltidsupplevelsen i form av stärkta linnedukar, fasettslipade kristallglas och servitriser i krås och svart, berättar Britt-Marie. En kompromiss uppträder i en östgöta-restaurang som gestaltar sig med hjälp av föreställningen om en herrgårdsmiljö, med en borgerlig borddukning, fet och riklig mat, stearinljusskimrande salar och stora soffgrupper klädda med Laura Ashley-tyger eller i svensk 1700-tals-stil. De uttrycken attraherar både den rurale och urbana gästen, menar Karl-Erik. Måltidskulturen kan här ses som ett estetiserat uttryck (Miele & Murdoch 2002:312). Men gestaltningen är inte konfliktfri. Den kan skapa en spänning om hur det lokala eller regionala ska återges och närboende är observanta på hur den egna landsbygdsanknutna måltidskultur framställs med hjälp av utensilier och restauranginredning. Sker utformningen på ett upplevt felaktigt sätt påpekas det i bysantalet och där vädras missnöjet. Anna i Bergslagen kommenterar spänningen i lokalsamhället med att *det finns alltid en massa 'kvirrpellar' som ska tycka.*

Diskussion – Ekonomi som måltidskulturell drivkraft

En lokal anknytning är viktig för urbana gäster som söker autentiska upplevelser där tilliten till det uppvisade understryks (Verlegh & Ittersum 2001:270ff). Ursprungsangivelsen i matsedlarna kan skapa en bättre lönsamhet genom att locka nya gäster eller får gamla gäster att återkomma, samtidigt som en temavecka kan stimulera den egna personalen till bättre arbetsinsatser. Restauratörernas berättelseproduktionen som kommer till uttryck i restaurangens profil görs i relation till befintliga berättelser om det lokala och regionala området, och de intervjuade krögarna bygger vidare på de uttrycken. De använder berättelsen som ett sätt att skapa förväntningar om den lokala och regionala måltidskulturen (Selwyn 1996:1pp).

I det västerländska postmoderna tankeidealet smälts de kulturella och kommersiella uttrycken samman. De blir omöjliga att skilja från varandra och även hur de påverkar landsbygdens tillväxt (Bessière 1998; Lavoie & Chamlee-Wright 2000; Smart 2003; Quan & Wang 2004). Ekonomiseringen av måltidskulturen har fört med sig att det inte går att göra någon universell definition av den lokala och regionala måltidskulturen, vissa olikheter lyfts fram, andra undertrycks (Lien 2000). Den lokala och regionala måltidskulturen som restaurangägaren skapar är därför ett växelspel mellan kulturens användbarhet för kökspersonalen, som upplevelse för urbana och rurala gäster och som en ekonomiskt lönsam företagsinriktning. De framlyfta maträtterna kan tolkas ur perspektivet att de representerar samhällets definition av 'god smak' (Bourdieu 1986:230–2) och är ett uttryck för de intervjuade personernas habitus (1986:169–75). Maträtter som inte höjer gästens status efterfrågas inte. Det är viktigt att notera att den uppvisade lokala och regionala måltidskulturer är en tillrättalagd berättelse som inte skapas i syfte att problematisera. Fattigare samhällsgruppers måltidskultur, den äldre allmogematen i original eller maträtter från grupper som socialt sett står utanför samhället, tillagas inte. De efterfrågas inte heller av gästerna som ett uttryck för det lokala och regionala. Det ursprung som lokal och regional måltidskultur gestaltar på restaurang är det som restauratörerna räknar med ska upplevas som "trevligt", som politiskt korrekt och inte som alltför avvikande mot gästens förväntningar.

Den lokala och regionala måltidskulturen som levandegörs i en restaurangmiljö är heller inte längre ett uttryck för vad den tidigare var: resultatet av ett överskott från den lokala och regionala mat- och jordbruksproduktionen. Den motsvarar istället gästens förväntningar vilket gör att de faktorer som gör att måltiden upplevs som lokal och regional kan bytas ut om krögarna finner att det gagnar hans eller hennes ekonomiska situation bäst (Zeithaml & Bitner

2000:48–9, 69). Drivkraften för att utveckla en lokal och regional måltidsstil på restaurang är att själv få känna stolthet inför sitt arbete. Det är viktigt att få gästen att känna sig utvald genom att bli serverad en maträtt med ett upplevt autentiskt och positivt värdeladdat ursprung. Den gestaltade lokala och regionala måltidsstilen har därför mer att göra med samtidsmänniskans sökande efter att få sina föreställningar besannade än den måltidskultur som återfinns på de platser som kallas för lokala och regionala.

Restaurangföretagarnas arbete med att lyfta fram en lokal och regional måltidsstil kan ses ett sätt att uppfinna traditioner (Crang 1994). Uppfinningsprocessen är dock inte riskfri. Gissar företagaren fel på gästernas förväntningar kan det innebära en ekonomisk förlust (Zerthaml & Bitner 2000:48–9, 69), vilket understryker att lokal och regional måltidskultur är en kultur baserad på ett ekonomiskt övervägande. De framvisade restaurangrätterna och deras påstådda ursprung kan därför bäst förstås som ett samlingsbegrepp för en viss typ av kommersiell samtidskultur. De ingår alla i den postmoderna måltidskulturens uttryck av lokalitet och regionalitet; som uppvisningsmat och som specialiteter anpassade till den urbana resenärens jakt efter det ursprungliga.

Litteratur

- Bell, D & G Valentine, 1997. *Consuming Geographies – We are where we eat*. London: Routledge.
- Bessière, J., 1998. *Local development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas*. Sociologia Ruralis Vol. 38, No. 1, 1998.
- Boissevain, J. (ed) (1992) Introduction. Pp 1–19 in *Revitalizing European Rituals*. London: Routledge.
- Bourdieu, P., 1986. *Distinction; A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- CEC 1992. Commission of the European Communities Council Regulation (EEC), no 2081/92 (on the protection of geographical indications and designations of origin for agricultural products and foodstuffs) and no 2082/92 (on certificates of specific character for agricultural products and foodstuffs).
- Cook, I. & Crang, P., 1996. *The World On a Plate*. Journal of Material Culture. London: Sage Publications. nr.2 (1). 1996, 131–153.
- Crang, P., 1994. *It's showtime: on the workplace geographies of display in a restaurant in southeast England*. Environment and Planning D: Society and Space 12, 675–704.
- Elbe, Jörgen, 2002. Utveckling av turistdestinationer genom samarbete (diss). Uppsala: University of Uppsala.
- Gilg, A., & Battershill, M., 1998. Quality farm food in Europe: a possible alternative to the industrialised food market and to current agri-environmental policies: lessons from France. Food Policy 23, 25–40.
- Gustafsson, Inga-Britt, 2004 Måltidskunskap – kunskap som förenar vetenskap, praktik och estetik. I: Tid för Måltidskunskap; Vänbok till Birgitta Ulmander, Måltidskunskap. Culinary Arts, Arts and Meal Science 1 (Gustafsson, I-B & Strömberg, U-B (red). Örebro: Universitetsbiblioteket, sid 55–65.
- Hall, C., M. & L. Sharples (2003) The consumption of experiences or the experience of consumption. An introduction to the tourism of taste. I: Hall, C., M. et al. Food Tourism Around the World: Development, management and markets. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Handelman, D., 1998 [1990]. *Models and Mirrors: towards and anthropology of public events* New York and Oxford: Berghahn Books.
- Heldt Cassel, S. 2003. Att tillaga en region (diss). Geografiska regionstudier, nr 56. Uppsala: Uppsala universitet.
- Ilbery, B. & Kneafsey, M., 1998. Product and place: promoting quality products and services in the lagging rural regions of the European Union. European Urban and Regional Studies 5, 329–341.
- Ilbery, B. & Kneafsey, M., 2000. Registering Regional Speciality Food and Drink Products in the United Kingdom: the Case of PDOs and PGIs. Area, vol. 32 no. 3, pp.-317–325.
- Jones A. & I. Jenkins, 2002. 'A Taste of Wales – Blas Ar Gymru': institutional malaise in promoting Welsh food tourism products. I: Hjalager, A-M. & G. Richards, Tourism and Gastronomy. London: Routledge.
- Kneafsey, M., 2000. *Tourism, place identities and social relations in the European rural periphery*. European Urban and Regional Studies 7(1), 19–33.
- Kuznesof, Sharon, Angela Tregear & Andrew Moxey, 1999. Regional Foods: a Consumer Perspective. British Food Journal, no. 6, pp. 199–206.
- Köstlin, K., 1973. Ethnological food research: reports from the second International symposium for ethnological food research, Helsinki. (På tyska:: Nahrungsforschung: Vorträge des zweiten Internationalen Symposiums für ethnologische Nahrungsforschung, Helsinki)

- Lavoie, D. & E. Chamlee-Wright, 2000. *Culture and Enterprise. The development, representation and morality of business.* London: Routledge.
- Lien, M., 2000. Imagined Cuisines: 'Nation' and 'Market' as Organising Structures in Norwegian Food Marketing. I: Jackson, P., Lowe, M., Miller, D., Mort, F. (red.). *Commercial cultures: Economies, practices, spaces.* Oxford: Berg, 153–173.
- Mela, David J. 2001. Development and Acquisition of Food Likes. I: Frewer, L. J., Risvik, E., & Schifferstein, H. (eds), 2001. *Food, People and Society.* Berlin, Heidelberg: Springer, 9–21.
- Melin, F., 2002. Varumärket som värdeskapare. I: Holger, Lena, & Holmberg, Ingalill (red) 2002 *Identitet. Om varumärken, tecken och symboler.* Stockholm: Raster Förlag.
- Miele, M. & J. Murdoch, 2002. *The Practical Aesthetics of Traditional Cuisines: Slow Food in Tuscany.* *Sociologia Ruralis* 42(4), 312–328.
- Paasi, A., 2001. *Europe as a Social Process and Discourse. Considerations of Place, Boundaries and Identity.* *European Urban and Regional Studies* 8, (1), 7–28.
- Quan, S. & Wang, N., 2004. *Towards a structural model of the tourist experience: an illustration from food experiences in tourism.* *Tourism Management* (25) 2004, 297–305.
- Salomonsson, A. 1984. Some Thoughts on the Concept of Revitalization. *Ethnologia Scandinavica*, 1984.
- Salomonsson, K., 2001. E-Ekonomin och det kulinariska kulturarvet. I: Hansen, K & K Salomonsson, (eds), *Fönster mot Europa: Platser och identiteter* Lund: Studentlitteratur
- Selwyn, T. (red.), 1996. *The Tourist Image. Myths and Myth-making in Tourism.* Chichester: Wiley.
- Smart, B., 2003. *Economy, culture and society. A Sociological critique of neo-liberalism.* Buckingham: Open University Press.
- Tregear, A. E. J., 2003. *From Stilton to Vimto: using food history to re-think typical products in rural development.* *Sociologia Ruralis* 43(2), 91–108.
- Warde, A. & Martens L. 1999. Eating out: Reflections on the Experience of Consumers in England. *A Sociology of Food and Nutrition. The Social Appetite* W.L.
- Verlegh, P. W. J., & K. Ittersum van, 2001. The Origin of the Spices: The Impact of Geographic Product Origin on Consumer Decision Making. I: Frewer, L. J. Risvik, E. & H. Schifferstein (red). *Food, People and Society.* Berlin, Heidelberg: Springer.
- Zeithaml, V. & M., J. Bitner, 2000. *Services marketing: integrating customer focus across the firm.* Boston: McGraw Hill.

Göteborgsdemonstrationer som visuell performance:

Ungdomsidentitetsformation som följd av deltagande i demonstrationerna vid EU-toppmötet juni 2001, samt i reaktion mot den tryckta mediebevakningen

Rudy Vigil

BI, Konstfack, lärare i nutida konst, konceptkonst, bild, projektarbete och utställningsgestaltning, Estetiska programmet, S:t Eriks gymnasium

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005. Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

I undersökningen granskade jag hur de intervjuade demonstranterna ser på sina erfarenheter och hur dessa erfarenheter påverkade dem. Jag genomförde också en visuell analys av de stora dagstidningarnas mediebevakning under EU-toppmötet för att undersöka hur de unga demonstranterna och händelserna i Göteborg representerades. Dessutom granskade jag hur demonstranterna tolkade dessa visuella representationer.

Slutsatsen argumenterar för att identitetsförskjutningar skapades av gruppuppfattningen att man behandlats illa av de dominerande institutionerna, mest påtagligt representerade av polisen. Polisens och medias kategoriseringar skapade oförenligheter mellan de objektifierade identiteterna och de unga demonstranternas egna upplevelser och visuella tolkningar. Detta medförde en destabilisering av deras självbild och ledde till högre självreflexivitet. Till följd därav kunde ungdomarna omstrukturera och utöva, det som Manuel Castells kallar för, motståndsidentiteter och projektidentiteter.

Järntorget 16/6

1. Inledning

Under några få dagar i juni 2001 förvandlades Göteborg till en plats som har blivit symbol för ideologisk konfrontation. EU-toppmötet drabbades av ett komplex bestående av performance och interaktion, samt representation och interpretation. Deltagare var representanter från olika grupper: demonstranter, polis, media och åskådare, och, kanske till en mindre del p.g.a. deras

isolering, toppmötets politiker. Var och en bar på sin egen bild av det som inträffade. Konfrontationerna dem emellan slutade i att identiteter, uppfattningar och förståelse mellan grupperna förändrades och försköts, liksom varje grups och subgrupps självbilder och självinsikter.

Mitt syfte var att undersöka den visuella kulturen kring ungdomsmotståndet, vars innebörd jag menar ungdomarna själva skapar, både internt och för omvärlden. Med visuell kultur menar jag alla de visuella element som för en specifik grupp bidrar till att producera mening. I det här fallet har jag undersökt en del av de meningsskapande och meningsbärande visuella elementen hos ungdomar som deltog i demonstrationerna på EU-toppmötet i Göteborg.

Jag undersökte mediabevakningen av händelserna. I synnerhet granskade jag journalistiska fotografier och hur de kontextualiserades, för att visa hur det skapade och fortsätter att skapa en spegel för reflexivitet. Många ungdomar känner inte igen sig i de objektifierade mediebilderna, men tvingas välja att acceptera eller förkasta dem. Godkännandet respektive förkastandet påverkar identitetsarbete. Det är min avsikt att genom analys av mediabevakningen och ungdomsreflexiviteten, tillsammans med en semiologisk analys av min egen dokumentation av ungdomsmotståndets visuella kultur påvisa mekanismer bakom den politiska ungdomskonstruktionen och förändringar hos dem som deltog i händelserna 14–17 juni 2001.

2. Bakgrund

I en tidigare studie¹ har jag undersökt identitetskonstruktionsprocesser hos en grupp ungdomar. Under insamlingen av information till denna studie såg jag hur ungdomar konstruerade politiska identiteter för sig själva. Ett exempel var gatufesten på Götgatsbacken i Stockholm hösten 1999 då flera av de ungdomar som jag följde deltog. Ungdomarna spärrade av den annars mycket trafikerade men smala handelsgatan för att demonstrera emot biltrafiken som de ansåg kvävde innerstadsmiljön. De ville istället fira kontakten med varandra, människans rörelser i staden, och etablera en plats för sig själva i den offentliga miljön. Aktionen initierades och organiserades delvis av "Reclaim the City"(RTC)², tillsammans med andra decentraliserade nätverkorganisationer.

I denna typ av uppvisning, liksom på andra offentliga och mindre offentliga uppvisningar, visualiserar unga människor sina identiteter. De iscensätter dem och prövar dem. Identiteterna kan objektifieras av kamrater och andra, liksom av media, både mainstream som alternativa. Angående demonstrationer på EU-toppmöten, World Trade Organization (WTO), International Monetary Fund (IMF), osv., skriver Naomi Klein:

These protests – which are actually week-long marathons of intense education on global politics, late-night strategy sessions in six-way simultaneous translation, festivals of music and street theatre – are like stepping into a parallel universe. Overnight, the site is transformed into a kind of alternative global city where urgency replaces resignation, corporate logos need armed guards, people usurp cars, art is everywhere, strangers talk to each other, and the prospect of a radical change in political course does not seem like an odd and anachronistic idea but the most logical thought in the world.³

Götgatsbacken, demonstrationen den påföljande veckan, den alternativa Lucia i Stockholm samma år, och andra RTC aktionerna är alla lokala performativa beteende som tyder på formationen av politiserade identiteter.

Aktionerna har en gemensam egenskap: de uppvisar inte någon långvarig eller antagen enighet bland ungdomar, eller någon representation av en specifik ideologi. Istället uppvisar

1 Vigil, Rudy (2000): *Ungdomsidentitetskonstruktion och fotoinstallation*, BI, Konstfack.

2 RTC inspirerades av nätverket Reclaim the Streets, RTS, i England som använder sig utav direktaktioner.

3 Klien, Naomi (2002): *Fences and Windows*, London: Flamingo, s.xxv.

de tillfälliga enigheter som uppstår i samband med den konkreta aktionen. Vissa lierar sig med Fältbiologerna, SUF(Syndikalistiska Ungdomsförbundet), Ya Basta, AFA(AntiFascistisk Aktion), Gatans Parlament, Ung Vänster, andra med punkare, hip-hop eller tekno-rave hip-pies, graffitikonstnärer, etc. Vissa grupper "...är intresserade av att utnyttja media och andra motsätter sig, ibland starkt, sådana taktiker."⁴ Maples föreslår att kampen mot det hon kallar "foundationalism" av traditionella demokratiska partier och valpolitik hos unga människor är den fysiska konkretiseringen av "provisional unities, (provisoriska enigheter)". Det är sådana provisoriska enigheter som jag undersöker: hur de är skapade och hur de visuella formerna ser ut.

3. Göteborg

Baserade på dessa aktioner och exempel, gick mitt intresse från ungdomsidentitets-konstruktion generellt till ett mer specifikt undersökande av politiseringsprocesser hos ungdomar. Detta innefattar:

- Hur politisk identitet är konstruerad och framställd, individuellt, men också i det kollektivt.
- Hur dess visuella kultur kan påverka ungdomspolitisering.
- I vilken utsträckning deltagande eller samöre med löst organiserade ungdomar eller "disorganisationer" som RTC, djurrätsaktivister, politiska veganer och andra anarkister är betydelsefullt för politisk identitetskonstruktion bland ungdomar.

Jag reste till EU-toppmötet i Göteborg i juni 2001 för att undersöka de visuella kulturer och de politiska identiteter av individer och konstellationer av ungdomar som jag där kom i kontakt med.

De frågorna som jag undersökte var:

1. Vilka visuella konstruktioner av ungdomsprotest förekommer i tryckta medias representationer från EU-toppmötet i Göteborg den 14–16 juni 2001?
2. Hur påverkades den politiska ungdomsidentitetsformation till följd av deltagandet i demonstrationerna vid EU-toppmötet i Göteborg tillsammans med den mediebevakningen?
3. Hur uttryckte ungdomarna sina identiteter visuellt?

Jag begränsade min undersökning till tryckta media: tidningar, tidskrifter och Internet-publicationer. TV-bevakningen hade också betydelse för den offentliga uppfattningen av händelserna i Göteborg, men det ligger bortom min studies omfattning.

4. Identitetskonstruktion

Anthony Giddens skriver: "I kontexten av det posttraditionella ordern blir jaget ett reflexivt projekt."⁵ Vi konstruerar och använder olika identiteter för olika situationer. Denna mångfald av identiteter kan ge upphov till stress och motsägelse. Vi presenterar dessa identiteter, fram-

4 Maples, Wendy (2000): "A Rendering of Earth First! (UK): Insights from Queer", paper presenterad vid: Crossroads in Cultural Studies Conference 21-25 juni, publicerad: (2001): "'It's just not natural'? queer insights on eco-action" i Doherty, B., M. Paterson and B. Seels (red), *Direct Action in British Environmentalism*, London: Routledge.

5 Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-identity: Self and Society in Late Modernity Age*, Cambridge: Polity Press, s. 32.

ställer oss baserat bl. a. på vad vi gör, det som Goffman kallar för performativ praktik.⁶ En konstruktivistisk teori om identitetsformation är effekten av komplicerade diskursiva praktiker – sociala, kulturella, lingvistiska och symboliska.⁷

Min studie är informerad av Manuell Castells arbete om identitetskonstruktion. Castells urskiljer 3 identitetsformer:

Legitimeringsidentiteter – Introducerad av samhällets dominanta institutioner för att utvidga och rättfärdiga sin dominans.

Motståndsidentitet – Genererad av de aktörer som befinner sig i positioner/omständigheter devalverade och/eller stigmatiserade av dominansens logik. De bygger skyttegravar av motstånd och överlevnad baserade på principer annorlunda från eller i opposition till de som är genomsyrade av samhällets institutioner.

Projektidentiteter – När sociala aktörer, baserat på de kulturella material som är tillgängliga för dem, bygger en ny identitet vilken omdefinierar deras position i samhället och, genom detta, kräver en förvandling av den totala socialstrukturen.⁸

Castells förklarar hur legitimeringsidentiteter genererar ett civilsamhälle, vilket, enligt Gramsci's uppfattning, är format av en serie institutioner som traditionella kyrkor, fackföreningar, politiska partier, kooperativ, medborgerliga föreningar, osv., som, å ena sidan, förlänger statens dynamik i en nationsstat kontrollerade av sådana apparater.

Den andra typen av identitetsformation, *Motståndsidentitet*, leder till skapandet av kollektiv och samhällen. Castells påstår att den här typen av identitetskonstruktion är den viktigaste typen av identitetsformation i vårt samhälle idag.

Den tredje identitetsprocessen, *projektidentitet*, producerar subjekt. Alain Touraine föreslår att dessa subjekt inte är individer, även om de är skapade av och i individer. De är den kollektiva socialaktören genom vilken individer når holistisk mening i sina erfarenheter.⁹

5. Metoder och material – intervjuer, medieanalys och egen bildokumentation

Mitt syfte med att åka till EU-toppmötet var att observera de visuella aspekterna kopplade till de ungdomar som manifesterar sina politiska identiteter.

Intervjuerna

Tillbaka i Stockholm intervjuade jag:

1. Fem ungdomar mellan 16 och 19 år gamla, 4 – 15 månader efter händelserna i Göteborg.
2. Tre ungdomar i 20-årsåldern, nio månader efter toppmötet.

De från grupp två hade kuraterat en utställning på Kulturhuset i oktober 2001. Deras syfte med att skapa utställningen om händelser under de tre dagarna var att presentera en alternativ bild till den som presenterades i företagsägda, så kallade oberoende liberala tidningar. Ursprungligen var deras engagemang ett resultat av att i grupp bearbeta sina upprivna, ibland traumatiska, upplevelser. Det visuella materialet blev både ett sätt att presentera och manife-

6 Goffman, Erving (1959/1971): *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin Books.

7 Göthlund, Anette (1997): *Bilder av tonårsflickor, Om estetik och identitetsarbete*. Linköpings universitet.

8 Castells, Manuel (1997): *Power of Identity*, Oxford: Blackwell, s. 8.

9 Touraine, Alain (1992): *Critique de la modernité*, Paris: Fayard.

stera i det offentliga rummet vilka man var och vad man står för, men också ett sätt att bearbeta det i det offentliga rummet.

Media – bildanalys

Jag gjorde en semiotisk analys av Sveriges största tidningar och de största tidningarna i Göteborg från den 15 – 17 juni 2001. Dessa var Aftonbladet, både i Stockholm och Göteborg; Dagen Nyheter; GT, Expressen, Göteborg; Göteborgsposten och Svenska Dagbladet. I detta paper presenterar jag 9 exempel.

Min egen visuella dokumentation

Från det bildmaterial jag spelade in analyserade jag 14 digitala stillbilder. Bilderna är från demonstrationerna utanför Hvitfeldtska gymnasiet, torsdag eftermiddag, antikapitalistmarschen på fredag förmiddag på Berzeliigatan då polis och vissa demonstranter provocerade varandra och kravaller blev ett faktum på Avenyn, anti-EU demonstrationen från Järntorget till Götaplatsen och påföljande RTC-festen kring Vasaparken på fredagskvällen, samt icke-våldsdemonstration mot polisivåld på Järntorget på lördagskvällen och bilder från Fritt Forums debatter, seminarier, teater, konst och musikevenemang.

6. Medieanalys

Fig. 6.1, GT 15/6, första sida, foto Åke Thim.

Rubriken *Avenyn brinner, Central Göteborg rena krigsskådeplatsen i dag*. Fotot visar en stor eldsvåda av möbler från uteserveringar på Avenyn. Det som följer är 16 sidor av kravallbilder blandat med leende politiker.

Fig. 6.2, AB 15/6, Stockholm ex., foto Niclas Hammarström

Bilden visar, som på många andra håll i media, svarta gestalter, de flesta maskerade i luva och kravallpolis. De konstruerar bilden av att unga demonstranter i svart är 'stenkastande huliganer', för att använda ett medieuttryck.

Fig. 6.3, AB 15/6, Göteborgs upplagan, s. 7, foto av Niklas Hammarström.

Rubriken säger, *Göteborg – ett slagfält*. Två andra artiklar visar effekten av "slagfältet". I artikeln *Här griper de en kollega*, refereras till polisens användning av civilinformanter för att infiltrera demonstranterna. Även om det kanske inte är tolkat så av de flesta läsarna så stödjer omnämning av infiltratorer alternativa mediekällor som påstår att civilklädepolisens informanter var bland de som ställde till upplopp. Det ger fog till

att infiltratorer skulle kunna vara del av bakgrunden till uploppet. Detta är en teori presenterat av, bl.a., vittnesmål samlade av Wjik¹⁰ från Arbetaren, Stockholms fria tidning och den alternativa nyhetssajten IMC. Ett annat försök att utvidga synen på mediebevakningen kring EU-toppmötet kan ses på ledarsidan där "Forum 2001" omnämns (artikeln negligerar att kalla det vid dess fullnämning "Free Forum 2001"), en tältstad som erbjöd alternativa debatter, föredrag, musik och teater. Exemplet på dess innehåll som nämns är att SSU i Göteborg krävde "ja" till euron vilket, om man tittar på utbudets rubriker, inte var precis representativt för programmet i helhet. De seminarier och föredrag jag besökte diskuterade globaliseringsfrågor, hållbarutveckling, globalt men speciellt i Afrika söder om Sahara, och om andra folkrörelsefrågor.

Fig. 6.4, GT, 16/6, s. 4

Fler redovisningar av medias "mångfald" kunde man se i fotot och artikeln här. Rubriken lyder *EU måste bli mer kapitalistiskt*. Fotot visar artikelns författare, Johan Norberg, själv kallad liberal, politisk ansvarig på Timbro, en ung man med glasögon, axellångt hår, i kortbyxor, hukande intill brända rykande spillror efter uploppet på Avenyn. Bilden kan läsas som ung progressiv (långt hår, korts), intellektuell (glasögon) bland effekten av svartklädde huliganer. Den unga hukande mannen begränsar bakgrundsfältet så att hela bilden är täckt av rykande spillror. Artikeln beskriver en ung man som åkte till Göteborg för att få igång en dialog, men istället hamnade bland stenkastande demonstranter som betedde sig som huliganer på en fotbollsmatch. Bildtexten lyder *Johan Norberg framför resterna av en brand som terroristerna anlade på Avenyn i Göteborg igår*.

10 Wjik, Erik (2001): *Göteborgskravallerna, vittnesmål, dokument & kommentar*, Stockholm: Manifest Kulturproduktion AB, s. 155 – 159.

Fig. 6.5, Första sidan på DN 16/6, foto Sven-Erik Sjöberg.

Rubriken står *Upplopp i Göteborg*. Bild visar en ung maskerad svartklädd figur som håller i gatstenar, springande längst Avenyn. Götaplatsen syns i bakgrund bakom eldslågor av vandaliserade utemöbler från uteserveringar. Jag läser av en ansiktslös silhuett, figur i luva som jag kan associera till middeltidsdöden i Sjunde inseglet. Elden i bakgrund kompletterar den illavarslande tonen.

Fig. 6.6, DN 16/6 sida 5, foto Anders Främst, 24x36.5cm.

Rubriken, Polisen sköt rakt mot ligisterna. Bildtexten, Dödliga vapen. Sent på fredagen skotts-kadades två personer på Vasagatan. En polisman avlossade skott sedan en kollega övermannats. Bilden visar en ung man liggande. En kravallpolis hukar över honom. 4 andra kravallpoliser står i bilden. Många står i bakgrunden. De andra bilderna längst ner på sidan visar maskerade med gatstenar, någon maskerade som matar elden på Avenyn, maskerade som verkar bryta upp gatstenar och en bild på en omaskerade ung man som ligger ensam på gatan som att han försöka skydda sig från skott tänker jag. Bilderna, utan fotografens namn, visar eld och maskerade, svartklädda, stenkastande ungdomar.

Dessa försökt att ge en objektiv bild av det som hände är underrepresenterade, ensidiga och förvisade till mindre framträdande platser i tidningen, beroende på innehåll. På detta sätt kan media konstruera en illusion av objektivitet i strävan att öka trovärdighet. Intrycket blir att unga demonstranter är polariserade till två grupper, en fredlig och en våldsam och den våld-samma definitivt är överrepresenterad. Samma bilder från den bråkdel av demonstrationerna som koncentrerade sig på våld ger intryck av ungdomsmotståndet är militant, i synnerhet för allmänheten som är beroende av stora mediekoncerner för information för att kunna skaffa sig en egen uppfattning.

Fig. 6.7 AB 17/6, Stockholms ex., första sida.

Hans kolleger hyllades som hjältar i Göteborg står det under rubriken. Artikeln på s. 6-7 med rubriken *Vi var bara 20 mot dem*. Innebörden blir att polis har rätt och att de försöker hålla ordning trots brist på resurser. Jämför den här bilden med demonstranterna.

Fig. 6.8 AB, Stockholms ex., 17/6, s. 8 – 9, foto Peter Knopp, 22x36cm.

Rubriken: Stoppa de maskerade. Bilden över två sidor visar två gråtande unga kvinnor och håller om varandra som tröst. Kravallpolis står i bakgrunden 5–6 meter ifrån dem. Fotot kan tolkas som att den kaotiska situationen och ”våldsamma maskerade demonstranter” har skrämt dem. De här två är inte maskerade, ofarliga och har ingenting att oroa sig över i polisnärvaron. Ett annat

sätt att läsa bilden är att tjejerna faktiskt är rädda för polisens hotande utseende och närvaro. Bildtexten står: *Dagen Efter Demonstrationerna i Göteborg fortsatte i går. På eftermiddagen genomfördes bland annat ett protestmöte utan tillstånd vid Järntorget. Ett större antal poliser anlände snabbt till platsen och de omringade områden. Trots detta inträffade inga allvarigare incidenter under ingripandet.*

Fig. 6.9, DN 17/6, Första sida, foto Sven-Erik Sjöberg, 20,5x28,28cm.

Rubriken lyder, *Våldet överskuggar framgången*. Den visar fyra som står bredvid ett hus. Tre tjejer, två som håller om varandra i tröst. De är klädda med färg och ger ett organiskt och miljömedvetet intryck. Den tredje iakttar något utanför bilden. Mannen som står bakom, bredvid är svartklädd med svartfärgat hår och lugg. Ungefär fem meter bak i bilden står kravallpolis, sköldar uppe och hjälmvisirer nere. I bildtexten står att det, *Spänt i centrala Göteborg. Två olika grupper, en fredlig och en hotfull, demonstrerade vid Järntorget på lördagskvällen.*

På sidan fem står det ytterligare i en artikel att ”de svartklädda demonstranterna” hotade journalisterna. Artikeln försätter med att beskriva att polisen gjorde uttryckning och omringade

dess demonstrationer som visiterades en och en i ett försök att fastställa deras identitet. Enligt uppgift till TT hamnade de som kunde identifieras från tidigare oroligheter i bussarna och fördes i väg för att höras av polis. Andra, som polisen inte kände igen, fick gå därifrån. Kategorisering som fredlig kontra de svartklädda görs i en stor del av ovan nämnda tryckta media. Betyder det att de demonstrationer som är svartklädda är militanta? Enligt artikeln samlades de aggressiva i mitten av torget. Där stod två av mina informanter, Viktor och Sven, och jag själv. När polisen omringade gruppen uppmanade demonstrationerna varandra att sitta ner. Nästan alla gjorde det, förutom några fotografer. Dessa uppmanades också att sätta sig. Var den här uppmaningen det som artikeln refererade till att "hota journalister"? Artikeln nämnde att de som polisen kände igen fördes bort för att höras. Sven hölls i flera timmar utan att förhöras trots att det är knappast möjligt att polisen skulle "känna igen" honom, som misstänkt. Natasha och Johanna från utställningsgruppen "Vem är den tyska terroristen?" gav detta exempel på mediebevakningen:

Expressen/GT berättade om en jakt på "en beväpnad tysk terrorist", en figur som fortfarande ingen sett till. Ingenstans i artikeln (GT 18/6) fick läsaren veta att manifestationen var fredlig, omaskerad och kritiserade polisens skarpa skott dagen innan. GT valde att illustrera texten med en bild på maskerade demonstrationer.

När man undersöker de stora mediebolagens bevakning i stort lägger man snart märke till att, som medlemmarna i gruppen från "Vem är den tyska terroristen?" pekade på, den dramatiska överrepresentationen av foto av våld. 12 av totalt 144 tidningsbilder skildrar de fredliga demonstrationerna. Resten av bilder från protesterna är upprepningar av de välbekanta svarta maskerna, gatstenarna och det krossade glaset. I Granströmstudien kan man se hur media spelade en viktig roll i förhållande mellan demonstrationer och polis. Som de ovan nämnda exemplen illustrerar, var mediekoncernernas mediebevakning, Bonniers och Schiebstedt, med få undantag, huvudsakligen präglad av skildringar från krigsliknade situationer där gränsen mellan fredliga demonstrationer och mer våldsamma förövare var oklar.

Rapporteringen utgjorde en viktig kontext för de polismän, demonstrationer och allmänheten som försökte konstruera en förståelse av de händelser som utvecklades i Göteborg. Stormediebevakning bidrog till att förstärka den hotfulla synen av händelserna. Media kan även, genom sin rapportering, anses vara en del av detta hot.¹¹

De dominerande bilder av det så kallade maskerade svarta blocket med luvade munkjackor som kastade stenar på egendom och kravallpolis är också den dominerande bilden från EU-toppmötet under de tre dagarna och långt därefter. Bilder från timmen på Avenyn vid middagstid på fredagen och de två kaotiska timmarna i Vasastan dagen därpå publicerades och omskrevs så mycket att den blev som tryckt på hjärnan på allmänheten, både betraktare som aktörer. Alla tvingades att konfrontera den, och ta ställning till att antingen acceptera bilden med häpnad och avsky, vederlägga den som osanning och då ifrågasätta sanningen hos medierna, eller till att ifrågasätta sin egen syn. Denna manipulering av visuella kulturer kan sägas placera grupp- och individualitet i gungning.

7. Identitetsförändring

Resultatet av mina intervjuer visar att i de flesta fallen var upplevelsen i Göteborg från början destabiliserande så till vida att den gjorde att många ifrågasatte sin position och dess implikationer.

11 Granström, Kjell (red.), (2002): *Göteborgskravallerna: identitetsskapande och attitydförändringar genom deltagande i fredliga demonstrationer och våldsam upplopp*, Stockholm: Styrelse för psykologiskt försvar, s. 86.

Ida och Åsa var två 19 åringar som jag intervjuade. Trots deras politiska medvetenhet och aktivitet började de intervjun med att säga att de kände sig politiskt förvirrade, delvis p.g.a. oförenlighet mellan sina och andras upplevelser och mediernas rekonstruering av händelserna.

Sven, då 18 år, var gripen på Järntorget. Erfarenheter kan till en viss del anses vara traumatisk. Han växte upp med tron på att organiserade demonstrationer där medborgare visar sitt stöd eller missnöje för eller mot olika frågor, för honom och många andra är en grundläggande, demokratisk medborgarrättighet. Att få dessa värden och synen på samhället så omskakad kräver eftertanke och reflektion. Sven var positivt inställd till polisen före Göteborg. Han hyste tron att polisens uppgift var att upprätthålla säkerhet och välbefinnande hos medborgarna i samhället, och att de hade befogenhet att göra det. Efter upplevelsen av att vara frihetsberövad i flera timmar utan att höras började han istället förmoda att polisen har en bakomliggande agenda. Svens situation tvingade honom att ompröva sin förståelse för polisens funktion i samhället, eller åtminstone ompröva polisens effekt.

För det första var Viktor kritisk mot media p.g.a. oförenligheten mellan bilden de porträtterade och sina egna förstahandserfarenheter i Göteborg. För det andra, även om han var kritisk mot polisen före toppmötet, blev hans misstro blev konfirmerad efteråt. Denna misstro av media och dominanta institutioner är förenlig med Natashas, Johannas och Fridas erfarenheter liksom många andra vittnesmål från Wijk (2001) och Löfgren & Vatankhah (2002). Utställningen Natasha, Johanna och Frida satte ihop, "Vem är den tyska terroristen?" behandlade den implicita frågan: är vi då den tyska terroristen? Som analysen ovan visar är det en giltig fråga med tanke på mediekoncernens ensidiga kategorisering av ungdomlig protest. Utställningens implicita fråga är ett tecken på den identitetsdestabilisering som nämnt tidigare, men indikerar också den reflexiva processen. Effekten skapar i detta fall omstrukturerade identiteter som möjliggör en mobilisering som ifrågasätter medias representation av denna stödgrupps och andra upplevde erfarenheter i Göteborg. Vi kan se att erfarenheterna från Göteborg var destabiliserande för många. Emellertid tvingade denna destabilisering fram en förstärkande effekt för vissa. Göteborgserfarenheterna var förstärkande i att det inrättade ny motstånd, bevitnat hos Sven och Linnea som visar på en identitetsförskjutning eller förstärkning av en redan kritisk syn på media och dominanta institutioner. Som Viktor sa, *erfarenheten gjorde mig radikalare*. Dessa exempel stödjer Castells "motståndsidentiteter" som bygger på "basen av principer annorlunda från, eller i motsats till, de som tillhör institutioner of samhället".¹² Natasha, Johanna och Frida närmar sig Castells "projektidentitet", omstrukturering av identitet "som omdefinierar deras position i samhället och, genom detta, söker omvandlingen av den totala sociala strukturen."¹³ Är de tyska terrorister? De, liksom andra involverade, sätter medierna funktion i samhället under debatt.

Granströmsstudien kom fram till en förklarande analys. Först delades demonstranterna in i tre grupper. Den första kallade han för den moderna. Det var den största, traditionella, fredliga gruppen, präglad av organisation. Den andra var den post-moderna och bestod av fredliga demonstranter, mest unga i lösa nätverk utan behov av den moderna ordningen och strukturen. Den tredje gruppen kallar han för de riktiga provokatörerna. De anslöt sig till den post-moderna gruppen för att skapa kaos och ett upprört tillstånd. Den moderna var avväpnande och skapade en känsla av lugn medan den postmoderna gruppen skapande osäkerhet p.g.a. sin kreativa protest och brist på struktur, RTC och De vita overallerna. Den moderna gruppen använde en strategi som inkluderade den postmoderna för att avråda dem att ta till våld. Polisen använde sig av uteslutning. De trodde att den postmoderna gruppen skulle infektera den moderna gruppen. Oförenligheten och missförståelse medförde mycket av oroligheterna menade

12 Castells, (1997): s. 8.

13 Ibid.

Granström. Polisen uppfattade de postmodernas disorganisation som ett hot. De postmoderna samt vissa moderna uppfattade polisen som aggressiva och våldsamma.¹⁴

Kategorisering påverkade självbilden hos många av de postmoderna demonstranterna. Vissa reagerade mer aktivt, som Viktors radikalisering och mobiliseringen av Natasha, Johanna och Frida. Andra reagerade från början med förvirring och osäkerhet. Ida, Åsa och Sven gav uttryck för detta. Att det var så krångligt att vara politiskt aktiv blev överväldigande för många.

Polisreaktionen, uppfattad som provocerat polisivåld av demonstranterna, medföljde att många postmoderna aktivister, liksom moderna demonstranter, uppfattade poliserna som våldsamma och möjligen med en annan agenda, dvs. genomdrivande av statens ekonomiska agenda med våld istället för upprätthållning av medborgarsäkerhet. Polisidentitet uppfattades av de postmoderna och moderna demonstranterna, och av andra, som förskjuten längst en identitetsskala. Polis som har legitim befogenhet att bevara säkerhet och ordning blir våldsinstrument för att genomdriva oligarkis vilja, eller, vänliga poliser blir fascister.

Denna förskjutning av hur unga demonstranter efter Göteborg uppfattar polis och politiska institutioner kan observeras i de flesta intervjuerna jag genomförde. Hos Sven som tillfångatogs på Järntorget, Ida och hennes kompis som antastades sent på lördagskvällen på Avenyn, och i Viktors övergripande sammanfattning av händelserna i Göteborg. Också hos de som närvarande vid Hvitfeldtska och Schillerska gymnasium under polisrazziorna, liksom de som omringades av polis på Järntorget eller de i Vasastan under RTC gatufesten har alla upplevt denna typ av synförändring gentemot polis och institutioner, men också mot den storföretagsägda medierepresentationen som de unga aktörerna inte kunde identifiera sig med. Detta vittnar i Wijk och Olausson om, liksom i utställningen "Vem är den tyska terroristen?"

8. Den politiska identitetens visuella uttryck

Nu vänder jag mig till min egen visuella dokumentation, för att peka ut vissa mönster i den visuella manifestationen av ungdomars politiska identitet. Syftet är att undersöka ett urval av gestaltningar för att nyansera medierna, polisens och offentlighetens polariserade kategoriseringar av unga demonstranter. Jag vill här sätta dessa bilder gentemot den begränsade bilden av ungdomsprotest. Som min tidigare studie om ungdomsidentiteten visar, kan man, om man känner till de kulturella egenskaperna, utseende och performativ beteende i ett bricolage belysa identiteten hos individer och grupper¹⁵ Följande är en semiotiskt informerad analys av min dokumentation av ungdomsprotesten vid EU-toppmötet. Den är inte enbart beskrivande. Jag förlitar mig inte till någon kvantitativ betydelseuppskattning såsom en uppsatsanalys på en visst sätt kan göra. Min analys innebär en tolkning av olika kulturellt laddade tecken. Bal & Bryson (1991) försvarar semiotisk analys som följande: "Mänsklig kultur består av tecken, varje står för något annat än sig själv och människorna i en kultur upptar sig själva med att skapa mening av dessa tecken."¹⁶

Jag baserar min läsning av dess kulturella teckenkonstellationer som användes av individerna och grupperna i min visuella dokumentation på de intervjuer jag också utförde. Jag diskuterade med Ida och Åsa om ämnet politiskt utseende tillsammans med andra. Jag bad dem att tolka tecken och stilar hos de unga i min dokumentation.

14 Granström, (2002).

15 Vigil, Rudy (2000): *Ungdomsidentitetskonstruktionsinstallation*.

16 Bal, Mieke & Bryson, Norm (1991): *Art Bulletin*. S. 174.

Fig. 8.1 Demonstranter vid George W Bush mooning på Drottningtorget efter kl. 16.00 torsdag 14/6

I resultatet av min dokumentation visar jag exempel på varierade svartklädda ungdomar. Svart används av många olika grupper. De jag har valt visar likheter men är distinkta från varandra på många sätt. Den unga mannen som tittar mot kameran med röda solglasögon och den unga kvinnan med polotröja har bägge två svartfärgat hår. Detta kan vara ett uttryck för ett konstnärligt intresse, konst, musik eller grafisk design. Hon med rött hår kan vara en variant av de två första. Mannen i bakgrunden är dock troligen inte konststuderandetyp, även om han bär svart, utan möjligen student som läser humaniora ämnen eller t.o.m. naturvetenskap, kanske intresserad av sport p.g.a. de vita ränderna på tröja och konservativ frisör.

Fig. 8.2. Från Berzeliigatan fredag morgon 15/6 (till vänster)

Denna unge man med svart kavaj och rödvit randig tröja, Palestina sjal, punk frisör, tunna polisonger, mörk ögonskugga och mascara är intresserad av att etablera en unik identitet. Han använder sig av eklektiska tecken. Kavaj och rugby tröja visar kanske retro mod-punk, anarkist. P-sjal kännetecknar Palestinabefrielse, vänster, anarkist. Han använder sig av gerillasemiotik, oförenliga tecken. Polisonger och ögonskugga och mascara kännetecknar pop, got eller gay.

Fig. 8.3 Slottsparken efter internationella demonstration mot EU lördag em. 16/6 (till vänster)

Den unga kvinnan i profil har färgat hår men till skillnad från första bilden väljer hon att bär en enkelt bomullströja. Den unga mannen med ansikte mot kameran bär på lager, munkjacka med luva och enkelt svart regnjacka, samt kamouflagebyxor. Ungdomen med ryggsäck med dödskele och ben är klädd i en svart bomullströja.

Dödskele och ben är en piratsymbol använt av anarkister. Symboler har dock anammats i kommersiella syften, p.g.a. dessa ikoniska värde. När de appropriats av kommersiella tappar de dock lätt sina tidigare subversiva innebörder, såvida de inte lyckas bli omapproprierade av någon annan bricoleur eller subkultur genom att de omstruktureras igen. Jag känner ungdomen till vänster så att jag vet att hon kallar sig för anarkist och anti-rasist. De andra tre fram-

träder som krusters, hardcore, punkinfluerade, anarkistiska aktivister, förmodligen icke våldssamma. Hardcore och kruster innebär snabb, hård punkmusikstil.

Fig. 8.4. Slottsparken efter demonstrationen på lördagsmorgon. (till vänster)

Figuren längst fram till vänster med svartfärgat hår, löst uppsatt, åtsittande svart tröja och kjol med järnspänne bak-och-fram är förmodligen inte goth utan synth-pop, anarkofeminist.

Fig. 8.5 Bush mooning torsdag em. 14/6. (till höger)

Ovan till höger visar en ung man med sidorakad skalle och långt hår. Om han är synth så är han nerklädd för demonstration eller också är han punkanarkistiskt påverkad. Ungdomen till vänster har stor rastamössa, Palestinasjal och lösa brallor, vilket ger honom ett hip-hop influerat aktivist utseende.

Fig. 7.3.6 Slottsparken lördag em. (till vänster)

Ungdomar engagerade och intresserade av bilden av unga demonstranter och händelser i Göteborg porträtterade i media. Här tittar de på GT och AB. Vänster aktivister, lägg märke till tatuering och enkla täckande kläder, mörka men inte svarta.

Fig. 7.3.7 Slottsparken lördag. (ovan)

Den unga mannen i centrum har framgångsrikt approprierat tröjan, kanske begagnad, från både sportkulturen och det mer militanta svarta blocket genom att sätta samman det med rött färgat hår. Hans väst är tidig punk med krusterband märke "Doomed" på ryggen. Tatueringar och piercing är inte ovanliga hos krusters

Fig. 7.3.7 (till vänster)

Det här fotot togs i väntan att gå i demonstrationen med syndikalisterna. Luvorna var uppe p.g.a. det blöta vädret men där såg det ut som det var några från det svarta blocket och de autonoma också.

Fig. 8.9

Fig. 8.10

fig. 8.11

De här tre foton togs vid anti-kapitalistmarschen på Berzeliigatan fredagsmorgon mitt bland det så kallad svarta blocket. De befann sig i mitten nästan längst bak i tåget ungefär 30 minuter innan polis på hästar red in i massan. De här tre bilderna kan jämföras med bilderna

ovan. Kläderna här är enklare och mer för att täcka sig. För mig känns det som en uniform. Om nike symbolen i fig. 8.11 – Det är bara spekulation men jag tyckte inte att det visade lika mycket politisk medvetenhet som de flesta visade under mina fyra dagar på demonstrationerna i Göteborg.

Fig. 8.12.

Bilden ovan visar unga demonstranter utanför Hvitfeldtska gymnasiet på torsdagskväll som stöttar de som är inspärrade. Kravallpoliser hade omringat skolan kl. 11.00. Låt oss ta paus en stund och examinera de många olika identiteterna som går att beskåda här. Polisens hårdhet är inte subjektet av denna undersökning, förutom att det är en syn av polisen som iakttas av alla demonstranterna i studien. Vi börjar från vänster, med kvinnan som bär på den vävda ryggsäcken, svart jacka, stickad mössa och jeans. Hon kan vara miljömedveten. Nästa ungdom med neutral blå syntetisk ryggsäck, ljusblå tröja och jeans ser ut som en student utan direkt behov av att skapa ett eget uttryck utan istället använder en mer konventionell stil. Nästa kvinna säger genom att bära Palestinasjal som huvudbonad, grön militärjacka, rödrutig kjol och rosa strumpbyxor att hon är stilmässig och både politisk medveten och aktiv, popvänster, syndikalist. Hon står bredvid en annan kvinna i grön militärjacka med spritpenna markeringar. Det ser punk ut men mindre flamboyant. Killen med svart läderjacka och svartfärgat hår ser ut som en Marilyn Manson androgyn cyberpunk vilket kan vara stiliserad motståndsidentitet. Tjejen med rosa och svarta hårförlängningar och som bär på en röd väska ser ut som Barbiegot influerad. Förutom hos den i neutralblått ser jag här färg, uttrycksfullhet och individualitet som nyckelfaktorer för identitetsarbete. De kan vara anarkister eller syndikalister. Partipolitik verkar inte passa dem.

Under våren 2001 deltog två stora nätverk med över hundra radikala vänstergrupper i strävan att planera demonstrationerna och erbjuder ett forum för information under Göteborgsdagarna. Många av deltagarna var medvetna av att på sådana globala konferenser såsom WTO, IMF, G8 och EU-toppmöten hade det förekommit våldsamheter och att det har varit ett betydelsefullt inslag av både protesterna och polisreaktionen sedan WTO i Seattle 1999. Medvetenheten om detta var välspritt p.g.a. mediebevakningen. I strävan efter att undvika oroligheter skapades paraplyorganisationerna i Göteborgsaktion 200. Nätverk Göteborg tillsammans med ATTAC, började träffas i april för att planera för toppmöteshelgen, Free Forum 2001:s

informationsaktiviteter, demonstrationslogistik, boende åt deltagarna, osv. Från och med början av maj satt sex polisrepresentanter under ledning av kriminalkommissarie Göran Nordenstam med på måndagsklubben, som nätverksmöten kallades. Önskan hos de tre första organisationer var att man skulle slippa se kravallutrustad polis, och polishästar eller hundar under de stora demonstrationerna, eftersom många upplever sådant som provocerande.

De sex poliserna visade vara mer öppna för förslagen än någon vågat hoppas på. Diskussionerna gick strålande och man kunde snart enas om att fyra väldiga demonstrationerna ska vaktas under de överenskomna omständigheterna. Vad ingen av medlemmarna i måndagsklubben förstod var att det mandat Göran Nordenstam fått av sin chef, polismästare Håkan Jaldung, bara gällde polisens agerande under demonstrationer med tillstånd. Hur polisen skulle tackla problem och hotbilder under resten av tiden kom Jaldung att bestämma själv.¹⁷

Fig. 8.13 Demonstration mot George W. Bush nära Stora teatern.

Ovan ger ett exempel på hur medlemmarna från måndagsklubben ville att polis skulle se ut, avväpnande och hjälpsamma.

Fig 8.14 Järntorget på söndagskväll.

Efter polisens omringande av Hvitfeldtska gymnasiet på torsdag den 14 juni, fig. 7.3.12, som sammanträffade med att Bush anlände, innan toppmötet hade ens börjat, såg den visuella närvaron av polis mer ut som i fig. 7.3.14. Det var den visuella regimen och performativ praktiken som demonstranter mötte under hela toppmötet. Vad det sa till unga demonstranter var – ***Ni är misstänkta. Ni är ett hot. Akta er.***

17 Josefsson, Dan & Quistbergh, Fredrik (2001): "Dagarna som skakade Sverige", *Ordfront Magasin*, 9/2001.

9. Slutsatsen

Många unga är desillusionerade och besvikna över att de traditionella partiernas misslyckas med att skapa social och politisk förändring på den globala nivån, och därmed på de nationella och lokala nivåerna. Ungdomar åkte till Göteborg för att protestera mot centralt beslutsfattande. Många hade varit imponerade av uppmärksamheten media skapade kring demonstrationerna vid de stora finansiella konferenserna såsom WTO, IMF, G8 och EU-toppmöten. Sådan nätverkskollektivism ger individen en röst utan att kompromissa med sin självständighet och oberoende. Det bidrar till att generera politisk identitet grundad i information från både massmedia, alternativ media och dessa nätverk. De politiska identiteterna skapar visuella kulturer genom performativ praktik. Visuellt utseende och protestperformance blir objektifierade identiteter via media och offentlig opinion. I Göteborg (re)presenterades ungdomsidentiteter och händelser av media som ungdomar sedan kunde acceptera, eller, vilket oftare tycktes vara fallet för unga demonstranter, motsätta sig som felaktiga. Dessa identiteter och händelsernas validitet accepterades, förkastades eller omgjordes. Genom de trubbiga kategoriseringarna media och polis gjorde kände sig ungdomar stigmatiserade av de dominanta institutionerna. Detta utlöste motståndsidentiteter vilka gjorde att ungdomar grävde skyttegravar av motstånd byggt på principer annorlunda eller motsatta de som genomsyrar samhällets institutioner.

Motståndsidentiteter förstärker varandra. Dock speglar de inte på något sätt enighet konformitet, inte heller någon essentiell identifikation, utan en enighet skingrad, omformad och skingrad igen, under en långvarig tid. Nya sätt att arbeta träder fram, nya allianser bildas, men bildas i nya kontexter. Till skillnad från partipolitik, eller även manifestationerna på 60- och 70-talet under de specifika politiska situationerna som tillhörde antikrigs-, jämlika rättighets-, och vänsterrörelserna, har aktionerna planerade av konstellationer som RTC, Gatans parlament, De vita overallerna, AFA och andra, en mer decentraliserad, discentrerad karaktär skapad av provisoriska enigheter som dyker upp i kontexten av konkreta aktioner. Detta provisorium behöver inte vara en svaghet, en tillfällighet som aldrig tar fast form, utan denna föränderlighet kan ses som en stryka i betydelsen att flykt från enighet, förskjutning och fluktuation av koalitioner, grupperingar och förskingring av grupper är exemplifierad i deras aktioner. Den fysiska sammanstrålning och flykt, framtingad av önskan, t.ex., av att undvika tillfångatagande av polis, pga. nya identiteter tilldelade dem. Detta är en viktig aspekt av gruppformation, även om bräcklig. Denna kontinuerliga omstrukturering av grupp(er) och identiteter visar att arbete med "disorganisationer" av engagerade ungdomar och nätverk är ett starkt uttryck jämfört med strukturerade, rigida, politiska styrkor. Enligt Manuel Castells:

Det är denna decentrerade, subtila karaktär av sociala förändringsnätverk som gör det svårt att upptäcka och identifiera nya identitetsprojekt som skapas. P.g.a. att våra historiska visioner har anpassat sig till strukturerade bataljoner, färgade banderoller, och skrivna proklamationer av social förändring, kan vi inte förstå när vi konfronteras med subtila konstanta genomträngande, stegvis växande, ombildningar av symboler behandlade genom mängder av nätverk, långt borta från maktstrukturens korridorer.¹⁸

Denna "gerillasemiotik"¹⁹, även om tillfällig, markerar en viktig utmaning för samtida protestbegrepp och därvid utövning av makt och politikens utformning.²⁰ Att politiska identiteter omvandlas och använder sig av nätverkskonstellationer är etablerat. Vad som framkallar identitetsförändring tycks ha mycket att göra med gruppdynamiken av performativt beteende

18 Castells (1997): s. 362.

19 Eco, Umberto (1986): "The Multiplications of the Media" i *Travels in Hyper-reality*, London: Picador, s. 145.

20 Maples, (2000).

och vår kulturs "okulärcentrism"²¹ vilken ligger till grund för våra visuella kulturer. Mina intervjuade ökade sina kunskaper genom att läsa texter men det tycks övertygande att mycket av identitetsformation till stor del litar på visuell reflexivitet av gruppdyamik och medie(re)presentation.

Som Castells pekar på omdefinierar ungdomar, då projektidentitet utvecklas, sina positioner i samhället och laddar sina identiteter med nya meningar och betydelser och arbetar därvid för att omvandla den totala sociala strukturen och politikens formation. De decentraliserade taktikerna som de som hyser projektidentiteter ofta använder sig av hotar de dominanta institutionerna, vilket framkallar en aggressiv, paramilitär funktion hos polis, och andra institutioner etablerade för att hålla ordning för att upprätthålla samhället som det ser ut. En liknande reaktion framkallas hos unga demonstranter som mött aggressiviteten inom det svarta blocket. Deras våld speglar polisens och uppmärksamhet förflyttas från de politiska frågorna de ifrågasätter till våldet. Mediekoncernernas koncentrationspunkt blir frågan om "vem som började". Är det bara en skenmanöver? Om de som ansvarar för dominanta institutioner är intresserade av att minska våldet tycks det rimligt att de borde skapa en förebild för unga och börja med att själv minska det fysiska våldet liksom dess visuella kultur och ge medborgarna en större röst i den politiska processen. Å andra sidan ligger detta möjligtvis inte i de finansiella beslutsfattandes intressen på de globala konferenserna. Baserat på den här studien förutser jag att unga demonstranter kommer att försätta använda kreativa metoder av disorganisation för att förverkliga en omvandling av den sociala strukturen och arbeta för att förändra den uppfattade inhumana politiken formulerad av globala nyliberala

21 Jay, Martin (1988): "Scopic Regimes of Modernity", i Hal Foster (red.), *Vision and Visuality*, Bay Press.

Referenser

- Bal, Mieke och Norman Bryson (1991): "Semiotics and Art History: The Semiotic Critique and Its Relevance to Art History", *Art Bulletin* 73:2 (1991).
- Castells, Manuel (1997): *Power of Identity*, Oxford: Blackwell.
- Eco, Umberto (1986): "The Multiplications of the Media" in *Travels in Hyper-reality*, London: Picador.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-identity: Self and Society in Late Modernity Age*, Cambridge: Polity Press.
- Goffman, Erving (1959/1971): *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Granström, Kjell (red) (2002): *Göteborgskravallerna: identitetsskapande och attitydförändringar genom deltagande i fredliga demonstrationer och våldsamt upplopp*, Stockholm: Styrelse för psykologisk försvar.
- Göthlund, Anette (1997): *Bilder av tonårsflickor, Om estetik och identitetsarbete*. Linköpings universitet.
- Josefsson, Dan & Quistbergh Fredrik (2001): "Dagarna som skakade Sverige", *Ordfront Magasin*, 9/2001.
- Jay, Martin (1988): "Scopic Regimes of Modernity", i Hal Foster (red.), *Vision and Visuality*, Bay Press.
- Klien, Naomi (2002): *Fences and Windows*, London: Flamingo, s.xxv.
- Maples, Wendy (2000): "A Rendering of Earth First! (UK): Insights from Queer", paper presenterad vid: Crossroads in Cultural Studies Conference 21–25 juni, publicerad: (2001): "'It's just not natural'? queer insights on eco-action" i Doherty, B., M. Paterson and B. Seels (red), *Direct Action in British Environmentalism*, London: Routledge.
- Touraine, Alain (1992): *Critique de la modernité*, Paris: Fayard.
- Vigil, Rudy (2000): *Ungdomsidentitetskonstruktion och fotoinstallation*, BI, Konstfack.
- Wijk, Erik (2001): *Göteborgskravallerna, vittnesmål, dokument & kommentar*, Stockholm: Manifest Kulturproduktion AB.

En analys av *GenoChoice* av Virgil Wong

Karin Wagner

karin.wagner@ckk.chalmers.se

Centrum för kunskapsbildning och kommunikation, Chalmers

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

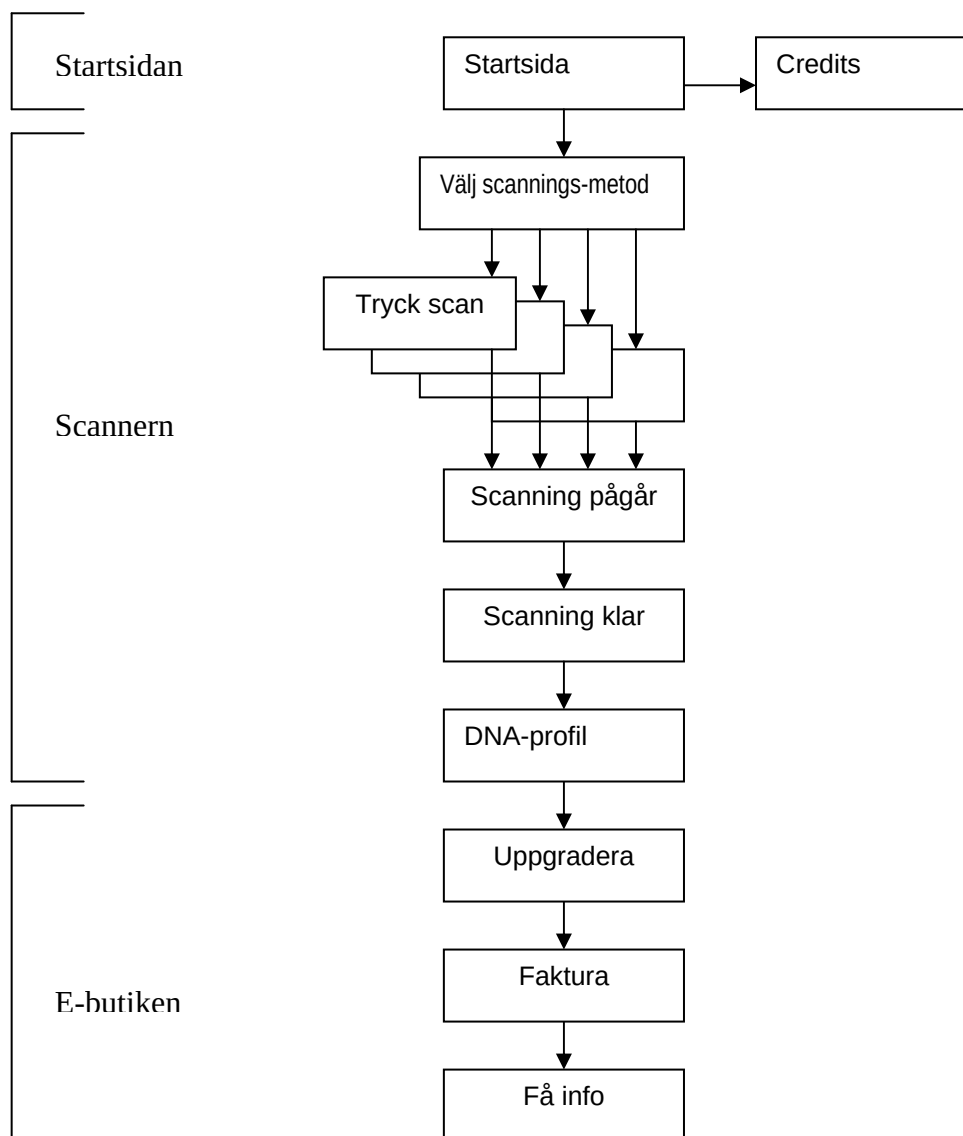
Abstract

Som en trovärdig webbsajt för ett sjukhus ter sig detta satiriska nätkonstverk, där besökaren får lämna sin DNA-kod och beställa ett skräddarsytt barn och minimera dess genetiska defekter efter en fastställd prislista. Konstnären utnyttjar mediets interaktivitet och sin kunskap om webbdesignens konventioner, för att dra in besökaren i verket. *GenoChoice* fokuserar på etiska frågor om reproduktion och tänjer på gränserna för vår tillit till vetenskapen. Hur skapas vetenskaplig auktoritet, både vad det gäller medicin och datateknik? Vilka beslut måste föräldrar vara beredda att fatta i framtiden? Är verkets scenario så osannolikt eller är det på gränsen till möjligt redan nu? Analysen av detta verk tar upp dessa frågor och belyser det samtidigt i ljuset av annan samtidskonst.

En analys av *GenoChoice* av Virgil Wong

GenoChoice är ett nätkonstverk av Virgil Wong, en amerikansk konstnär med kinesiskt påbrå. Den första versionen skapades 1998, året därpå publicerades det på nätet och ställdes ut på The Alternative Museum i New York.¹ Senare har han även gjort en nyare version, som bygger på korta videofilmer, och båda versionerna ligger fortfarande ute på nätet. Verket är satiriskt och kretsar kring genteknik, kloning och konstgjord befruktning. Det ger upphov till många etiska frågor, som vilken rätt föräldrar har att bestämma över sina ofödda barns egenskaper och hur en föräldrakonstellation egentligen kan se ut. Jag har valt att skriva om den ursprungliga html-versionen, som till skillnad från den senare Quicktime-versionen inte innehåller filmmaterial, utan bygger på text och stillbilder. Innehållsmässigt skiljer sig de båda versionerna inte åt. Strukturschemat nedan kan läsas parallellt med den skriftliga beskrivningen och analysen av verket.

1 <http://www.genochoice.com> 050505.

Jag kommer att använda mig av litteraturteoretikern Gérard Genettes begrepp *paratext*, som innefattar alla de element som förmedlar en bok till läsaren. Hit hör t.ex. titelsida, boktitel, förord och efterord. Även sådant som inte direkt är fysiskt knutet till verket, men ändå hänger samman med det, som anmälningar, hänvisningar och citering av det, räknar Genette som paratext.² När en roman filmatiseras, kan filmen betraktas som en form av paratext till boken, och om filmmusiken ges ut på cd kan denna i sin tur betraktas som paratext till filmen. Paratext kan även appliceras på en webbsajt, där titeln kan räknas som paratext, både den titel som anges explicit på första sidan och den meta-titel som anges i html-koden och som syns överst i webbläsarens fönsterlist. Vissa webbsajter inleds med en avskalad förstasida, där bara titeln anges och det enda ”val” som finns för användaren är att klicka på Enter, alternativt välja mellan svensk och engelsk version. En sådan introduktionssida kan liknas vid titelsidan i en bok och kan därmed betraktas som paratext. Detta litteraturteoretiska begrepp lämpar sig väl för att identifiera olika delar av en webbsajt och sätta dem i relation till varandra, vilket är viktigt eftersom gränserna mellan en sajt och dess omgivning är flytande. Paratextelementen i *GenoChoice* bidrar också till att skapa den verklighetskänsla som är central för verkets effekt.

***GenoChoice* steg för steg**

Startsidan

Sida 1. Startsidan kan delas in i tre horisontella partier. Överst finns ett sidhuvud med sjukhusets namn och logotyp mot en bakgrundsbild som föreställer själva sjukhusbyggnaden. Till vänster i huvudet finns länkar och texten ”All the miracles of modern medicine.” Nästa del består av rubriken, eller snarare logotypen, *GenoChoice*. Till vänster står en kvinnlig läkare iförd vit rock, med ett stetoskop runt halsen och med en ultraljudsbild/röntgenbild i handen. Under rubriken sitter två nakna bebisar med ryggen mot oss. Den ene håller handen på den andres axel och de blickar bort mot en jordglob som ligger bakom rubriken. Textremsor med texten ”The Best of Nature Before You Nurture” är placerade över barnens ryggar. Överst till höger finns ytterligare en bebis, som illustrerar ett positivt omdöme om sajten hämtat från The Los Angeles Times, ”The ultimate e-commerce site of the future.”. Under denna bild finns tre runda knappar, där man kan välja vilken version av *GenoChoice* man vill använda, html, QuickTime eller Flash. Den tredje och sista delen av startsidan består i huvudsak av ett introducerande brev ställt till presumtiva kunder/föräldrar. Texten ”Credits” står under brevet. Bilden på den kvinnliga läkaren sträcker sig ner till denna del och ramar in sidan från vänster. Under bilden finns hennes namn och titlar. Bakgrundsfärgen är turkos.

Denna första sida innehåller mycket information och den har en komplicerad komposition. Många bildplan skapar djup i bilden. Ultraljudsbilden som läkaren håller i överlappar texten *GenoChoice*, textremsorna befinner sig framför de sittande bebisarna, vars huvuden överlappar texten *GenoChoice*, som i sin tur ligger framför jordgloben. Bildrutan med den skrattande bebisen till höger och de tre knapparna har inget konkret förhållande till de övriga bildelementen, men bildrutan, som är platt, ser ut att ligga längre in i bilden, än de tredimensionella knapparna, som liksom sticker ut mot betraktaren.

Fotografierna på människorna har en visuellt mer framträdande roll än själva texten. Det våra blickar främst dras till är läkaren till vänster och bebisen till höger, vars ansikten är vända mot oss och vars blickar är riktade mot oss. De två sittande bebisarna som ingår i logotypen i mitten riktar blickarna mot en jordglob. De är tillsammans och förefaller ha sikten inställt mot framtiden, en bild som påminner om W. Eugene Smiths fotografi *The walk to*

2 Se vidare min avhandling, där jag använder begreppet i verkanalyserna. Karin Wagner, *Fotografi som digital bild. Narration och navigation i fyra nordiska konstverk*, 2003. Gérard Genette, *Paratexts. Thresholds of interpretation*, 1997.

paradise garden.³ Denna klassiska bild föreställer två små barn som går hand i hand och just kommer ut från en tunnel av lövverk, från mörker till ljus. Språkbandet med texten "The Best of Nature Before You Nurture" anspelar på debatten om arv eller miljö, som på engelska heter "the nature-nurture debate". Citatet från Los Angeles Times är en del av paratexten, ett exempel hämtat från ett annat medium, en dagstidning, på liknande sätt som recensenter brukar citeras i baksidestexten på böcker.

Introduktionsbrevet spelar en viktig roll för att dra in besökaren i verket. Det kan på så sätt betraktas som ett paratextelement. Här gäller det att övertyga besökaren/kunden om det fördelaktiga med att anlita *GenoChoices* tjänster. Kliniken framhåller sin medicinska expertis och att man har tillgång till den senaste tekniken. Positivt värdeladdade uttryck som future well-being och favorable characteristics, balanseras av negativt värdeladdade ord som cancer, Alzheimer's, obesity, aggression och dyslexia. Kunden ska både lockas och skrämmas till att anlita *GenoChoice*. Brevet kan ses som en brygga mellan den analoga och den digitala världen, eftersom brevet är ett pålitligt, analogt medium med gamla anor. Det skapar därmed en verklighetskänsla – en hälsning från *rl* till *vr*, alltså från *real life* till *virtual reality*.

Brevet har ingen namnunderskrift, utan det är underförstått att det är den kvinnliga läkaren på bilden som är brevets avsändare. Däremot finns texten "Credits" direkt under brevet. Denna länk leder till en sida som presenterar konstnären Virgil Wong. Efter ett antal tack kommer rubriken "about the artist" och därefter följer en kort biografi över Wong. Förutom upplysningar om priser och utställningar får vi också veta att Wong ansvarar för webbdesignen på ett sjukhus i New York och undervisar i medievetenskap på New York University. Genom länken till denna sida ges alltså besökaren en möjlighet att redan från början sätta in sajten i en konstkontext. Creditsidan är ett typiskt paratextelement, som kan jämföras med författarpresentationen på ett bokomslag. Det mest centrala paratextelementet är för övrigt verkets titel, *GenoChoice*. Det består av lika delar "gen" och "val", alltså möjligheten att välja gener (till sin avkomma). Det stavas ganska likt ordet "genocide", som betyder folkmord. Titeln innehåller en positiv komponent, valfrihet, och en negativ, mord. Dessa två skapar tillsammans en konflikt och antyder att innehållet i verket inte är helt oproblematiskt.

Scannern

Välj scanningsmetod

Sida 2. När man gjort sitt val av version, i det här fallet html-versionen, kommer man till en sida där det gäller att avgöra barnets genetiska sammansättning. Det finns fyra möjligheter att scanna in erforderlig DNA: Clone, besökaren kan klona sig själv, eller Hetero, skaffa barn med en partner av motsatt kön, eller Homo1, två kvinnor och en manlig donator, eller Homo2, två män, vars båda DNA används för att skapa ett befruktat ägg. Bredvid texterna finns ikoner, liknande dem som används för att markera herrtoalett respektive damtoalett. Text och ikoner är utformade som rektangulära klickbara knappar. Ovanför dem finns en bild på en DNA-molekyl. Till vänster återfinns logotypen med de två sittande bebisarna. Inramningen är en rektangel där den vänstra halvan är formad som en oval. Bokstäverna A T C G bildar ett bakgrundsmönster i rektangeln.

Tryck scan

Sida 3. På denna sida konfronteras besökaren med själva scanningsproceduren. I det här fallet har Clone valts. Till höger i bild syns nu ett apparatliknande gränssnitt till DNA-scannern. Stiliserade DNA-spiraler finns på båda sidor om själva den grönskimrande oval där besökaren

3 Bilden återfinns bl.a. på följande webbsida,
http://www.masters-of-photography.com/S/smith/smith_children_walking_full.html 050505.

ska placera sin tumme. Kablar sticker ut till vänster, ur uttag markerade med SCSI, 120V och USB. Till höger finns en rund knapp med texten SCAN. I den halva ovalen till vänster finns bruksanvisningen, ett fotografi av en kvinna som sätter sin tumme på en liknande skärm, och texten: "Place your left thumb on the blinking oval and click 'SCAN'". (Om något av alternativen Hetero, Homo1 eller Homo2 hade valts, hade det istället funnits två knappar med texten SCAN under varje spiral, och en knapp med texten GO! under den gröna ovalen.)

Scanning pågår

Sida 4. Nästa sida visar att scanning pågår. Den halva ovalen till vänster är nu fylld av rader av animerade bokstäver, A, G, T och C. De två spiralerna på var sin sida om den gröna ovalen är här också animerade, och beskriver en uppåtgående rörelse. Den runda knappen anger Scanning.

Dessa tre inledande sidor har en gemensam layout, som bygger på en rektangel vars vänstra del är formad som en oval. Den högra delen innehåller först de fyra möjligheterna för scanning. Därefter omvandlas den till ett gränssnitt för scannern. Den vänstra, ovala delen innehåller först logotypen och därefter instruktioner och bilder som berör själva scanningen. Rektangeln är en lagom vag grafisk konstruktion som kan tjäna olika syften i olika faser av scanningen, men som ändå håller ihop denna del av verket till en visuell enhet. När scanningen ska ske har högerdelen av rektangeln omvandlats till en slags apparat, med ett rektangulärt djupt liggande fönster där den blinkande ovalen befinner sig. Scannern ges på detta sätt tredimensionalitet och till "apparatkänslan" bidrar även den gröna laserljusfärgen. Rörelsen i bilden under scanningsprocessen ger ett intryck av aktivitet, att apparaten är i funktion. Kablarna leder bakåt till en antydd dator, där alla data kommer att bearbetas och lagras. USB och SCSI är standarder för att koppla ihop datorer med kringutrustning.

Scanning klar

Sida 5. Överst på sidan finns en reklambanner till en blöjfabrikant samt en modifierad form av logotypen. Texten "done scanning!" är annars det dominerande inslaget på denna sida, där besökaren ombeds skriva in sitt namn och ett lösenord för att skydda sin DNA-profil.

DNA-profil

Sida 6. Reklambannern på denna sida uppmanar kvinnor att lura den biologiska klockan genom att låta frysa in sina ägg hos företaget Eggfrieze Inc. Huvudinnehållet på sidan är två tabeller som anger den genetiska profilen för besökaren och indirekt för dennes blivande barn. Den första tabellen räknar upp ett antal beteendestörningar, den andra ett antal sjukdomar, som besökaren har/bär på anlag för och den risk som barnet löper att ärva dessa störningar/sjukdomar. I båda tabellerna finns en knapp med texten "Upgrade", och längst ner på sidan uppmanas besökaren göra detta, med texten: "Don't let your children inherit your genetic shortcomings."

När besökaren ombeds att identifiera sig med namn och skydda sin profil med ett lösenord, påminns han om att det är känslig information det rör sig om, något som är viktigt för den personliga integriteten. Den som nyss kände oro för att ha lämnat ut sina personliga data till en okänd sajt på Internet, blir här lugnad av att försiktighetsåtgärder kan vidtas. Detta är en parallell till hur e-butiker poängterar att det är säkert att lämna sitt kreditkortsnummer på deras sajt. Situationen är alltså bekant, nästan som en Internet-ritual. Därefter får besökaren sin genetiska profil presenterad för sig. (Programmet fungerar så att det för varje ny besökare slumpgenereras en uppsättning anlag och sjukdomar, detta är alltså inga statiska webbsidor.) Anlag för beteendestörningarna anges i fallande sannolikhetsordning. Homosexualitet 98 %, impulsivitet (novelty seeking) 85 % och så vidare till det sista anlaget, Shprintzens syndrom 5 %. Risken att bära på anlag för sjukdomar är 65 % för hjärtfel ner till 7 % för Fragile X-

syndromet. Uppställning i tabellform och angivande av procenttal ger ett vederhäftigt och vetenskapligt intryck. (Alla dessa syndrom existerar och är alltså ej påhittade.) Värt att notera är också att blandningen mellan breda beteckningar som hjärtfel och specifika beteckningar på ovanliga syndrom, när det gäller sjukdomsanlagen. På samma sätt samsas under rubriken beteendestörningar fenomen som homosexualitet, schizofreni och Shprintzens syndrom.

Genom denna blandning uppnår konstnären två saker: besökaren kommer sannolikt att hitta beteckningar som han känner igen, samtidigt som han kommer att stöta på okända medicinska beteckningar som får honom att tro att sajten bygger på medicinsk expertis.

Reklambannern kan ses som ett paratextelement, eftersom bannrar ofta förekommer på webbsidor men inte ingår i det egentliga innehållet. Att ”riktiga” webbsajter har sådana och att bannern på sidan fem leder till ett existerande företag förstärker realismen hos nätkonstverket.

E-butiken

Uppgradera

Sida 7. På denna uppgraderingssida kan besökaren beställa reparation av sina gener, så att risken för att få de ovan nämnda beteendestörningarna eller sjukdomarna elimineras. I tabeller anges kostnaden för varje reparation i dollar. Här kan man också välja kön, hårfärg, ögonfärg och längd på sitt barn. Slutligen kan man välja att förbättra sitt barns intelligens eller idrottstalang. När besökaren kryssat i önskade rutor återstår bara att se fakturan.

Faktura

Sida 8. Fakturasidan ges i tabellform, med en totalsumma längst ner. Texten ”Congratulations!” avslutar sidan, som också innehåller en bekräftelse på att alla utlägg kommer att täckas av besökarens försäkringar. En knapp med texten ”Make my baby” leder vidare till *GenoChoices* sista sida.

Få info

Sida 9. Fyller besökaren i sin mejladress här kommer hon att få fortlöpande information om barnets utveckling. När man anmäler sig får man en gratis surrogatmamma och tillgång till *GenoChoices* revolutionerande nioveckors havandeskapsprogram. Till vänster på sidan finns ett fotografi på två stolta föräldrar och deras vittnesmål om hur *GenoChoice* blev deras räddning mot barnlöshet.

E-handeldelen började egentligen redan i slutet av sidan med den genetiska profilen. Där uppmanas besökaren att se till att hans barn slipper ärva hans genetiska tillkortakommanden, och därför uppgradera sin profil. Här appellerar *GenoChoices* upphovsman till föräldrars önskan om ett bättre liv för sina barn än de själva haft. Ett starkt försäljningsargument, som ska leda till att besökaren klickar på knappen Upgrade. Denna term leder tankarna till uppgraderingen av en dator eller datorprogram. Människan blir här likställd med en maskin som kan förbättras och repareras.

På nästa sida, där kostnaderna presenteras, används just uttrycket kostnad för reparation, som anges för varje störning/sjukdom i de två tidigare nämnda tabellerna. Att eliminera risken för homosexualitet kostar 5 875 \$, för schizofreni 8 354 \$, för Fragile X-syndromet 4 128 \$ etc. När man kryssat i önskade alternativ och dessutom valt hårfärg mm, kommer man fram till bonusuppgraderingarna, som gäller ökning av egenskaper som idrottstalang och intelligens. Detta gör att försäljningen slutar i en mer positiv ton, istället för enbart handla om eliminering av negativa egenskaper. Ett typiskt försäljningsknep är också att erbjuda en tidsbegränsad rabatt – denna vecka är det halva priset på intelligensökning och minnesförbättring! För att få besökaren/kunden att gå vidare till fakturasidan utlovas produktionsstart av barnet

inom en vecka. För att parera den ev. chock som slutsumman på den följande sidan kan framkalla, gratuleras besökaren till att hans försäkring kommer att täcka alla kostnader. Nu återstår endast det sista valet, att godkänna verkställandet av barn tillverkningen. Den sista sidan är till för att bekräfta för besökaren att hans beslut är riktigt. Han får läsa ett uttalande av tidigare nöjda kunder, ett par som väntar barn som säger att de provat allt, men ingenting fungerade innan de anlidade *GenoChoice*. Detta uttalande är ett paratextelement, en slags pendang till citatet från Los Angeles Times på första sidan. Besökaren får också veta på vilket sätt kliniken kommer att hålla honom informerad om förloppet. Foton på surrogatmamman, ultraljudsbilder på fostret, uppgifter om graviditeten per mejl fungerar som surrogat för den riktiga varan, och ger kunden något i väntan på den slutliga leveransen.

GenoChoice sätter fingret på viktiga frågor

Med denna blandning av medicinsk terminologi, datorterminologi och försäljningsretorik belyser konstnären Virgil Wong frågor om identitet, kroppslighet, föräldraskap och normalitet. I det följande ska jag närmare granska hur dessa begrepp gestaltas i *GenoChoice*, och i någon mån relatera diskursen kring dem. Jag kommer att anlägga ett genusperspektiv och ett historiematerialistiskt perspektiv på verket.

Identitet genom avtryck

Fingeravtrycket som identifikationsmedel har en lång historia. I Indien vid mitten av 1800-talet började en av den brittiska kolonialmaktens tjänstemän att använda en gammal bengalisk sed, att märka dokument med fingeravtryck. Detta var ett praktiskt sätt att identifiera invånarna i området, men metoden vilade inte på någon vetenskaplig grund. Antropologen Francis Galton bevisade mot slutet av seklet att varje individ har unika fingeravtryck och att de är oföränderliga under hela livet. Därmed framstod fingeravtryck som ett tillförlitligt sätt att identifiera människor. Runt sekelskiftet 1800–1900 började register med fingeravtryck byggas upp för att identifiera kriminella.⁴ Tekniken används fortfarande och vid brottsplatsundersökningar letar polisen numera både efter fingeravtryck och spår som kan innehålla DNA. Den senare tekniken har använts i drygt 15 år, i Sverige förs sedan 1999 ett register över denna slags information. Från början behövdes relativt stora mängder spårmaterial, men utvecklingen går mot att allt mindre spår kan analyseras med framgång. Fingeravtryck är en etablerad teknik och ett begrepp som står för identifikation i det allmänna medvetandet, vilket har medfört att själva ordet fingeravtryck har överförts till den nya tekniken. ”DNA fingerprint” kallas en DNA-profil i dagligt tal på engelska. Den utredning som Justitiedepartementet i Sverige har tillsatt för att utvidga användningen inom kriminalvården har titeln ”Genetiska fingeravtryck”.⁵

När besökaren i *GenoChoice* uppmanas att placera sin tumme på skärmen, är det en kombination av dessa två metoder som konstnären anspelar på. Besökaren förväntas lämna ett genetiskt fingeravtryck. Något underlag för en DNA-analys räcker det inte till, men ett äkta fingeravtryck lämnas faktiskt på glaset. I *GenoChoice* har DNA-analysen inget kriminaltekniskt syfte, men associationerna till denna sfär är oundvikliga. Vad är det egentligen besökaren har lämnat ut? Sin allra mest personliga och känsliga information? Vilka garantier har han för att informationen inte kommer att missbrukas? I vilka register hamnar den? Sådana frågor kan besökaren förväntas ställa sig. The Alternative Museum hade under några år efter utställningen med *GenoChoice* ett arkiv med kommentarer från besökare. En person skrev att han

4 Carlo Ginzburg, ”Ledtrådar. Det teckentydande paradigmatets rötter”, *Ledtrådar. Essäer om förbjuden kunskap och dold historia*, 1989 s. 35-37.

5 Genetiska fingeravtryck, Ds 2004:35 <http://www.regeringen.se/sb/d/108/a/27189> 050524

ångrat att han låtit scanna sin DNA och nu önskade bli struken ur databasen. Denna kommentar tyder på att människor tar för givet att de kommer att hamna i ett register.

Även om man kan identifiera en individ med hjälp av genteknik kan man fråga sig hur mycket av vår identitet som sitter i generna, och om identitet är något som kan uttryckas med abstrakt information.

Kroppslighet, information och reproduktion

Den amerikanska litteraturvetaren N. Katherine Hayles beskriver i sin essä "The Condition of Virtuality" hur informationsteori, cybernetik och molekylärbiologi utvecklades vid tiden efter andra världskriget. Utmärkande för dessa discipliner var tanken att den mänskliga kroppen och informationen om den kan betraktas som separata enheter. Dessa enheter står i ett hierarkiskt förhållande till varandra, där informationen har övertagat. Claude Shannons informationsteori, som var avsedd att tillämpas inom ett begränsat tekniskt område, kom i Norbert Wiener's framtidsvisioner att leda vidare till tanken att mönstret av en människa skulle kunna överföras från en plats till en annan genom telegrafi. Hayles driver tesen att all information är beroende av sin materiella bas, och menar att förkroppsligandet av information är en viktig dimension som det inte går att bortse ifrån.⁶ Om kroppen kan beskrivas och överföras som information, då vore nästa steg att kroppar också kan reproduceras utifrån denna information, och därmed befinner vi oss i ett scenario likt *GenoChoice*. Här är kopplingen mellan den egna kroppen och dess reproduktion bruten. Föräldrarnas länk till barnet bygger på information. Det fordras visserligen fortfarande en surrogatmoder, men själva den kroppsliga föreningen mellan två personer av olika kön är överspelad. Fostret skickas bort för att växa någon annanstans och föräldrarna iakttar det på distans. Att anlita ammor och att skicka iväg barn för att de skulle få en bra uppfostran och utbildning var vanligt förr i de övre samhällsskikten, men att själva befruktningen och graviditeten skulle kunna ske utan kroppslig inblandning av föräldrarna var en idé som bara förekom i myter. (Jag tänker då framförallt på myten om storken som levererar nyfödda spädbarn genom skorstenen.)

Allra störst inflytande på vår syn på sexualitet och reproduktion har religionen utövat. I den kristna mytologin framställs barnalstring utan kroppslig förening som idealet. Jesus kom till genom en obefläckade avelse, och Marias jungfrufödsel lämnade henne fri från synd. Det finns en stark koppling mellan skuld och sexualitet i vår västerländska kultur, och *GenoChoice* kan tolkas som ett sätt att frigöra sig från denna koppling, samtidigt som verket sätter "naturens lagar" ur spel. Sett i detta sammanhang skulle Maria kunna betraktas som den första surrogatmodern, och Jesus som en klonad son till Gud.

Föräldraskap i olika konstellationer

Vilka olika föräldrakonstellationer kan man finna i *GenoChoice*? Den ensamstående föräldern, två föräldrar av olika kön och två föräldrar av samma kön. När besökaren får välja mellan fyra olika sätt att scanna sin DNA-profil betyder det också att olika former för föräldraskap jämförs och i någon mening likställs. Reproduktion genom att lämna sin DNA-information är inte möjligt, men det finns olika former för konstgjord befruktning som förekommer och som *GenoChoice* för tankarna till. Att kлона sig själv innebär att man blir ensam förälder till ett barn som är en kopia av föräldern. Ännu har ingen klonat en människa, men försök med djur har varit framgångsrika, sedan 1997 då ett får klonades av brittiska forskare. En debatt pågår runt om i världen huruvida kloning av människor ska förbjudas i lag, och i de flesta europeiska länder finns det redan sådan lagstiftning.⁷ Att heterosexuella par genomgår prov-

6 Hon utvecklar denna tankegång vidare i boken *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*, 1999.

7 Kloning, http://www.forskning.se/servlet/GetDoc?meta_id=3829#10 050505. Se även Gregory Stock, *Redesigning Humans: Our Inevitable Genetic Future*, 2002.

rörsbefruktnings är numera en rutinbehandling. Lesbiska par kan genomgå insemination, vilket antyds i förklaringen till alternativet Homo1, där två kvinnor och en manlig donator krävs. För ett homosexuellt manligt par finns ännu ingen möjlighet till konstgjord befruktning, men teoretiskt sett finns det inget som talar för att Homo2 inte skulle kunna bli verklighet.⁸ Det som hänt sedan *GenoChoice* publicerades är att asiatiska forskare 2004 lyckats avla fram en mus med två mammor, men alltså inte med två pappor.

Om man förflyttar fokus från de gentekniska aspekterna av föräldraskap och istället ser till de sociala, vidgas fältet av möjligheter ytterligare.⁹ Barn kan växa upp med en ensamstående förälder, med far- eller morföräldrar, i ett kollektiv, med styvföräldrar, med fosterföräldrar eller med adoptivföräldrar. Många barn har skilda föräldrar och lever i nya utvidgade kärnfamiljer med styvsyskon som växelvis bor hos den ena och den andra föräldern.¹⁰ Nya ord som "plastpappa" och "bonusmormor" har uppkommit. Plast betecknar något som inte är äkta, men "plastpappa" har inte en lika negativ klang som styvpappa. Mer stringenta beteckningarna krävs inom juridiken, där både den nya tekniken och de nya sociala relationerna har avsatt spår i språkbruket. I ett examensarbete i juridik nämns följande begrepp: genetiska föräldrar, biologiska föräldrar, rättsliga föräldrar, umgängesföräldrar, boföräldrar och sociala föräldrar.¹¹ Statens medicinsk-etiska råd använder några av dessa begrepp och förklarar dem på följande sätt:

Rådet använder därför tre begrepp; nämligen genetiskt, biologiskt och socialt föräldraskap. Med genetisk förälder avser vi den person som genom sina spermier eller ägg bidragit till barnets uppkomst. Med biologisk förälder avser vi den kvinna som genomgår graviditeten och föder barnet. (Mannen kan med denna definition inte vara biologisk förälder.) Med social förälder avser vi den som tar hand om eller avser att ta hand om barnets vård och fostran.¹²

Här skiljer sig språkbruket från allmänspråket, där både pappan och mamman kan räknas som biologiska föräldrar.

Följande citat har jag hämtat ur en diskussionslista på sajten Feminetik:

I tråden "Kvinnor tar hand om barn och tappar karriären" har nu uppstått en diskussion om jämlikheten i föräldraskapet och fenomenologin i mäns och kvinnors föräldraskap – är det jämlikt? Kan det bli jämlikt? Är begreppen "far" respektive "mor" likvärdiga och utbytbara? Är det genetiska föräldraskapet det egentliga föräldraskapet? Ska genetiskt släktskap automatiskt meriteras till "jämlikt föräldraskap"?¹³

Kan man likställa olika former av föräldraskap? Vilket är det egentliga föräldraskapet? Det är just sådana frågor som *GenoChoice* ger anledning att fundera över. En rimlig tolkning av sätet att presentera de fyra scanningsalternativen i *GenoChoice* är att de kan betraktas som likställda. Det heterosexuella alternativet står inte först och framställs inte som det enda "riktiga". En viktig fråga inom gayrörelsen har länge varit att motsätta sig den heteronorma-

8 Theresa Pinto Sherer, *Can two men make a baby? Researchers say it's possible, but lawmakers must pave the way.* <http://archive.salon.com/mwt/feature/2001/01/31/eggs/print.html> 050505.

9 För forskning om släktskap och genteknik utifrån ett antropologiskt perspektiv, se t.ex. Sarah Franklin och Susan McKinnon (red.), *Relative Values: Reconfiguring Kinship Studies*, 2001.

10 Kristina Larsson Sjöberg, *Barndom i länkade familjesystem. Om samhörighet och åtskillnad*, 2000. Margareta Bäck-Wiklund, Thomas Johansson (red.), *Nätverksfamiljen. Modernitet och mångfald*, 2003.

11 Lena Celander-Jørgensen, *Föräldraskap och vårdnadsansvar ur ett manligt genusperspektiv*, examensarbete i civilrätt, Stockholms universitet, 2003.

12 *Assisterad befruktning*, yttrande från Statens medicinsk-etiska råd, 04051995 <http://www.smer.gov.se/svenska/ytranden/befruktning.htm> 050505.

13 Ur ett inlägg av signaturen Kryset, <http://feminetik.se/diskutera.php?fid=3&mid=69158> 050505.

tiva samlevnadsideologin och ett krav har varit att personer av samma kön ska kunna ingå äktenskap. Mera radikala röster anser att detta inte främjar en genomgripande förändring av samlevnadsformerna, som borde kunna tillåta många fler konstellationer.¹⁴ Värt att notera är därför betoningen i *GenoChoice* vid föräldrar som ett par. På sidan 2, där besökaren ska välja scanningsmetod, visas alla alternativen med två ikoner. I fallet med kloning står det visserligen ett "eller" emellan ikonerna, för att visa att det rör sig om en man eller en kvinna. Även de sittande bebisarna är ett par. På denna sida finns sammanlagt fem parbilder, vilket gör att begreppet "par" understryks visuellt. I texten till Homo1 omnämns en manlig donator, men han är med som en slags katalysator, inte som en fullvärdig förälder – bilden på föräldraparet visar två kvinnor. Den traditionella konstellationen mamma-pappa-barn utmanas av dessa scanningsalternativ, som det queera budskapet till trots förmedlas av de traditionella symbolerna för kön – män i byxor, kvinnor i kjol.¹⁵

Normalitet, utanförskap och varuekonomi

Francis Galton som introducerade fingeravtrycket som en unik identifieringsmetod är också upphovsman till begreppet eugenik (rashygien). Grundtanken med denna lära är att den mänskliga rasen bör förfinas genom att begåvade människor uppmuntras till att föröka sig, medan mindre dugliga individer avråds. I *GenoChoice* ges alla föräldrar möjlighet att ta ansvar för rasens förbättring genom att köpa sig fria från negativa anlag och egenskaper hos avkomman. Juristen Jennifer Fitzgerald diskuterar i sin artikel "The Human Genome Project and the Commodification of Self" den moderna genteknikens konsekvenser för handikappade.¹⁶ Hon menar att risken är stor att de kommer att bli ännu mer marginaliserade av samhället, genom bruket av selektiva aborter, begränsad tillgång till medicinska resurser och inskränkningar i möjligheterna till att teckna försäkringar. Normalitet kommer att bli ett begrepp med ännu snävare ramar än det nu har. Mer än dessa praktiska konsekvenser ser hon en fara i den förändring av det allmänna medvetandet som följer med ett likställande av genetisk information och mänsklig identitet. Hon drar en parallell till det indiska kastsystemet: är man fattig och sjuk beror det på att man är född till den kast som bestäms av ens karma, ens sammanlagda handlingar och levnadssätt. Så länge det inte går att bota de sjukdomar som kan diagnosticeras med hjälp av gentekniken, finns det en risk för att samma deterministiska synsätt kommer att råda även i västerlandet. Vidare kritiserar Fitzgerald vetenskapen för att vara nära sammankopplad med kapitalistisk ideologi. Detta gör att ett beslut att föda ett handikappat barn kan ses som ett irrationellt ekonomiskt val, som belastar samhället i stort, inte enbart de närmast berörda. Hon citerar andra forskare, som Herman Meininger, som talar om att föräldraskap idag mer handlar om "child management" än om personliga relationer.¹⁷

Fitzgerald skriver att liksom kung Midas i den grekiska myten förvandlade allt han rörde till guld, så förvandlar den västerländska kapitalismen allt den rör vid till varor. En sådan historiematerialistisk analys lämpar sig väl för *GenoChoice*. Föräldrar kan här beställa ett barn via postorder. Barnet ska sedan produceras, levereras och faktureras. I denna varuprocess kan *GenoChoice* ses som marknadsföringen av produkten. Alla de "genreparationer" som eliminerar risken för sjukdomar och beteendestörningar som nämns i den genetiska profilen har ett pris – och det är upp till kunden att bestämma vilka som anses värda att satsa på. Jag har tidi-

14 Lennart Andersson, "Att begära äktenskap och adoption är inte queer", *Göteborgs Fria Tidning*, 050423.

15 Den österrikiske sociologen Otto Neurath utvecklade på 1920-talet sitt system *Isotype* (International System of Typographic Picture Education), vilket lade grunden till de internationella symboler som nu finns på flygplatser m.m.

16 Jennifer Fitzgerald, "The Human Genome Project and the Commodification of Self". *Issues in Law & Medicine*, vol. 14, nr 2, 1998.

17 Herman Meininger, *Parental Decisions After Prenatal Diagnosis of Foetal Defects*. Papper presenterat på 10th World Congress of the International Association for the Scientific Study of Intellectual Disabilities, 8 juli 1996. Helsinki, Finland.

gare nämnt hur *GenoChoice* använder sig av gängse försäljningsstrategier, som kampanjpriser mm. Till dessa kan fogas att sälja en huvudprodukt till ett lågt pris eller ge bort den gratis, medan man tar in vinsten på tillbehör eller uppgraderingar. Så fungerar bil- och motorcykelindustrin, och så fungerar *GenoChoice*. Här är det så att själva barnet är helt gratis, och det är uppgraderingar som genererar intäkterna till företaget. Redan på startsidan får besökaren en fingervisning om att det handlar om fortplantningens kommodifiering och inlemmande i en varuekonomi, genom citatet ur Los Angeles Times, där *GenoChoice* kallas "The ultimate e-commerce site of the future." Det kan tyckas vara en extrem utveckling, men pengar är redan inblandade i metoder som används idag, som provrörsbefruktning och insemination. Även adoption medför kostnader för föräldrarna.

Trovärdig information eller uppenbar satir?

Frågan om hur *GenoChoice* ska tolkas är inte helt given. För många ter verket sig genast som orimligt, för andra tar det kanske lite tid att inse dess fiktiva karaktär och vissa kanske inte "genomskådar" det alls. Det handlar om i vilken kontext man möter informationen och vilka referensramar man har. Konstnärer som har Internet som arena utnyttjar mediets inbyggda ambivalens vad beträffar sammanhanget. Varifrån kommer informationen? Vem äger sajten? Kommer besökaren in från första sidan eller på en sida mitt i? Man kan tala om nätkonst som platsspecifik konst, och jag återkommer längre fram med andra exempel på detta.

Något som försvårar för en besökare att bedöma *GenoChoices* trovärdighet är att teknologins och vetenskapens framsteg är svåra att följa. I populärvetenskaplig press presenteras ofta de senaste vetenskapliga rönen på ett fantasieggande sätt och fantastiska framtidsvisioner målas upp.¹⁸ På *Popular Science* webbsajt finns ett specialnummer som behandlar kroppens framtid. Från att räkna upp avancerade projekt som redan är under utveckling – chips som kan opereras in i hjärnan så att vi kan styra maskiner med våra tankar, lungor som kan tillverkas i laboratorier och piller som gör oss smartare och mer kreativa – övergår författaren till att spekulera om framtiden:

What will it be like when medications can make a person more monogamous—or religious—and babies can be brought to term in artificial wombs? Read on to learn scientists' plans for altering everything from your bathroom medicine cabinet to your own brain.¹⁹

Hur skapas trovärdighet i GenoChoice?

Wong använder en blandning av visuella och språkliga medel för att skapa trovärdighet. Det första besökaren möter är bilden av den kvinnliga läkaren, där hon står i sin vita rock med ett stetoskop om halsen och en ultraljudsbild i handen. Här har vi bilden av Läkaren, en medlem av den yrkesgrupp som troligen åtnjuter störst förtroende i vårt samhälle. Hennes akademiska titlar bidrar också till att göra henne till en auktoritet. Om vi sedan tänker oss det är hon som skrivit introduktionsbrevet, med dess bruk av medicinska termer och dess övertalande tonläge, tar detta besökaren ännu en bit på vägen mot att acceptera sajten som "seriös". I bakgrunden av RYT Hospitals logotyp överst på startsidan skymtar sjukhusbyggnaden, som visar att det är en stor institution och som fungerar som en symbol för trygghet. Webbsajten är mycket lik andra sjukhussajter och själva webbdesignen skulle mycket väl kunna användas av ett riktigt sjukhus.²⁰

18 Se t.ex. Cecilia Åsberg, *Genetiska föreställningar. Mellan genus och gener i populär/vetenskapens visuella kulturer*, 2005.

19 John MacNeill, "The Future of the Body", *Popular Science*, juli 2005, 050830

<http://www.popsci.com/popsci/futurebody/6a0d9371b1d75010vgnvcm1000004eecbccdrdcrd.html>.

20 Som jämförelse, se <http://www.nyackhospital.org/default.htm> <http://www.ivinshospital.org/> 050505.

I nästa steg, själva scanningen, finns det en verklighetsanknytning genom att apparater som kallas DNA-scanners existerar. De ser visserligen inte ut som den i *GenoChoice*, och de fungerar genom att ett prov sätts in i dem. Det som talar för att *GenoChoices* scanner skulle kunna fungera är det finns pekskärmar som är känsliga för tryck. Besökaren lämnar faktiskt ett fingeravtryck på skärmen och endast ett litet prov med hårstrå eller saliv räcker för att DNA ska kunna utvinnas. Dessa tre saker sammantaget gör att tumavtryck som DNA-källa inte är helt otänkbar. I texten ges precisa instruktioner, "Placera din vänstra tumme på den blinkande ovalen". Längre fram, i DNA-profilen och prislister, finns exakta angivelser av procent och priser. Dessa skenbart noggranna uppgifter ger ett vederhäftigt intryck. Här kan man anknyta till Roland Barthes realismbegrepp, som han bl.a. utvecklar i *Mythologies*.²¹ Där ger han många exempel på hur kulturella fenomen med hjälp av realistiska konstgrepp fås att framstå som naturliga, när de i själva verket är en del av en konstruerad myt (om nationen, litteraturen, osv.). I sin essä *L'effet du réel* beskriver han hur Gustave Flaubert använder exakta detaljer, som är ovidkommande för berättelsens framskridande, men som ökar realismen hos texten.²² Wong använder samma slags grepp när han instruerar besökaren att sätta just *vänster* tumme mot skärmen. Siffrorna i tabellerna skulle kunna bytas ut mot andra värden, det spelar ingen roll för själva berättelsen, men det faktum att de anges exakt gör profilen mer verklighetstrogen och därmed övertygande.

Hur antyds satir?

Även om jag nyss argumenterade för att scanningsproceduren skulle kunna uppfattas som trovärdig, kommer jag nu att framföra den som ett huvudargument för att verket ska uppfattas satiriskt. Även om det vore tekniskt möjligt att scanna DNA på detta sätt så är det osannolikt ur säkerhetssynpunkt. Arten av affärstransaktion kräver dessutom personlig kontakt och kontraktsskrivning av mer komplicerat slag än att klicka på ok på en webbsida. Ett annan viktig varningssignal är den nioveckors accelererade graviditeten, som utlovas på sista sidan. Detta är mig veterligen ingenting som ingår i diskursen kring genteknik. Om besökaren väljer att utforska övriga delar av Ryt Hospitals verksamhet, genom länkarna överst på startsidan, måste det sammantagna intrycket bli att det inte rör sig om något sjukhus som existerar i sinnevärlden. Här finns projekt som handlar om manlig graviditet, om musen Clyven som med hjälp av stamceller fått mänsklig intelligens och NanoDocs, små robotar som lever inuti blodet och botar sjukdomar.

På profilsidan finns en reklambanner som leder till ett riktigt företag, Luvs.com. På nästföljande sida finns däremot en reklambanner som leder till ett påhittat företag. Med sloganen "Freeze your eggs now!" vill Eggfrieze Inc. få oss att anlita deras tjänster. Detta ser jag också som en markör för satir.

Länkar till verket

Till paratexten hör också sådant som recensioner och kommentarer om verket. För ett nätkonstverk kan detta fungera genom att en annan sajt länkar till verket, med eller utan kommentarer. Sådär omskrivs *GenoChoice* på en sajt för föräldrar:

Parodies the *American* (or is it universal) desire to have the perfect child. Frighteningly authentic – there's a part of you that wonders if it might be serious. Difficult to decide if it's funny or downright offensive – depends on your mood.²³

21 Roland Barthes, *Mytologier*, 1969.

22 Roland Barthes, "The reality effect", *French Literary Theory Today. A Reader*. Red. Tzvetan Todorov, 1982.

23 Mumsnet Web guide, <http://www.mumsnet.com/webguide/22.html> 050505.

Flera skolor refererar till verket, som används som utgångspunkt för diskussioner om etik och källkritik. Följande citat är taget från en sida som riktar sig till gymnasieelever som går en utbildning till friskvårdspedagog.

...there is a site on the web that will help students contemplate some of the ethical, legal and social implications of genomic technologies. Some of the options offered on the <http://genochoice.com> website seem to be well beyond current technology and require more than a small pinch of salt to approach credibility. However, the site can trigger discussions of many previously unconsidered topics among young adults and cultivate improved habits of the mind as well as skepticism. When used in this manner, *Genochoice* can provide practice in assessing the credibility of information gleaned from the web.²⁴

På nätet finns Museum of Hoaxes, en sajt som handlar om skrönor och vandringssägner. Där nämns *GenoChoice* i avdelningen Gallery of Hoax Websites.²⁵ Ingen av de hittills nämnda referenserna har betraktat *GenoChoice* som ett konstverk.

Konst på nätet och konst med genetiska förtecken

Även om många besökare inser att *GenoChoice* inte är "på riktigt", är det osäkert hur många som skulle klassa sajten som ett konstverk. *GenoChoice* tillhör den typ av nätkonst som kan kallas platsspecifik, som bygger på att den är kameleontisk och kan "passa in" i olika internetmiljöer utan att tydligt signalera sin status som konstverk. I det här sammanhanget kan hela webben betraktas som en plats, rik på rumsliga metaforer: ordet *site* (som i web site) betyder plats, man säger att man navigerar eller surfar på Internet eller man kallar Internet för en elektronisk motorväg. Toppdomänerna är delvis geografiskt, delvis tematiskt indelade och många består av landskoder, t.ex. ".se" för Sverige. Wongs verk skulle förlora mycket av sin effekt om det ställdes ut som fotografier på ett museum eller trycktes i en bok. Då skulle betraktaren redan från början veta att verket handlar om konst, och ambivalensen som det har på nätet vara försvunnen. Bland övriga konstnärer som arbetar på ett liknande kan nämnas den ryske nätkonstpionjären Alexei Shulgin, vars *Electroboutique* är en långt driven parafras på en e-butik. Hela webbsajten, som lanserades i februari 2005, är uppbyggd med en open source-programvara som är i allmänt bruk av e-butiker. Det innebär att det finns kundvagnar, konton och bästsäljarlistor och allt annat som hör till en sådan butik. Själva sortimentet består däremot av ett antal fantasiprodukter i kategorin hemelektronik, som Shulgin antingen tillverkat eller som skulle kunna vara framställda genom bildmanipulation. Verket kan betraktas som en form av mediekritik.

Susan Collins *Tate in Space* är ett verk som skapades 2002 för webbsajten Tate Online. Det ser ut att vara en integrerad del av Tate-koncernen, vid sidan av Tate Modern, Tate Britain osv. Den inleds med ett förtroendeingivande brev undertecknat av programdirektören Sandy Nairne, där han förklarar att Tate är stolta över att kunna ta steget ut och visa samtidskonst i rymden. På startsidan omnämns att rymdprogrammet består av två delar, en satellit och en webbsajt. För att ge vetenskaplig tyngd åt projektet bad Collins en rymdforskare att ange exakta data för satellitens position, med utgångspunkt i föregivet uppskjutningsdatum och omloppsbanan, och vid vilka klockslag den är synlig från olika platser på jorden. En arkitektävling utlystes inför byggandet av ett galleri, och många förslag kom in. Dessutom fanns ett diskussionsforum, där besökare kunde ge sin syn på vad Tate skulle kunna åstadkomma med sitt rymdprojekt. Det fanns två huvudingångar till verket, genom Tates hemsida och ge-

24 Environmental Health Educators' Quarterly <http://sciencepark.mdanderson.org/cred/newsletters/2002-05.html> 050505 En annat exempel är övning i källkritik på kursen Technology, Teaching, and Learning, lärarutbildning på University of California.

<http://tepserver.ucsd.edu/courses/tep203/fa04/b/classnotes/hoax.html> 050505.

25 <http://www.museumofhoaxes.com/hoaxsites.html> 050505.

nom en avdelning för nätkonst. Den senare ingången annonserade öppet verket som ett konstprojekt med Tate som beställare. Vilken väg besökarna tog påverkade naturligtvis deras uppfattning om verket. Collins menar att de vetenskapliga uppgifterna invaggade många i tron att det verkligen fanns en Tate-satellit, bl.a. lär den brittiska rymdorganisationen ha kontaktat Tate och frågat om de hade tillstånd till uppskjutningen. Här finns en parallell till procenttalen i den genetiska profilen i *GenoChoice*. Liksom Wong har alltså Collins använt precis angivna data för att öka verkets realism. Det Collins ser som projektets mest lyckade resultat är att det stimulerade människor till att fantisera kring och skapa berättelser om rymden, något som tog sig uttryck i arkitekturmodeller, i inlägg i diskussionsforumet och i brev till konstnären.²⁶ Det finns många likheter mellan *GenoChoice* och *Tate in Space*, både vad gäller val av frågeställning och tekniskt och konstnärligt upplägg. De ligger nästan inom rimlighetens gräns samtidigt som de har fantastieggande inslag. Även *Tate in Space* är ett bra exempel på platsspecifikt nätkonst.

Utanför nätet finns det många konstnärer som i sina verk kommenterar utvecklingen inom genteknologin. Ett framträdande exempel på detta är Patricia Piccininis utställning på Venedigbiennalen 2003, *We are family*. Till detta verk hör en skulpturgrupp av silikon, människohår m.m. som föreställer ett antal hybrider mellan människa och gris. Vid första anblicken ser det ut att föreställa en suga som ligger och diar sina ungar, men vid närmare beskådan upptäcker man att suggan uppvisar många mänskliga drag, i kroppsbyggnad, i ansiktet, i händer och fötter. Huden ser ut som en blandning av grishud och mänsklig hud. Även kulingarna har många likheter med mänskliga spädbarn. I verket ingår även andra hybridvarer, och sammantaget förflyttar det betraktaren in i en framtidsvision där gentekniken suddat ut gränserna mellan människor och djur.

Webbsajten *Geneculture* tillhör Suzanne Anker, en konstnär som ställt ut verk som lånar sin bild- och föreställningsvärld från genteknikens område. Som exempel kan nämnas *Sugar Daddy. The Genetics of Oedipus* från 1992, som består av kromosomliknande sockerkristaller. Hon har också skrivit böcker i ämnet och varit utställningskommissarie för utställningen *Reprotech: Building Better Babies*, där bl.a. *GenoChoice* ingick, då som interaktiv installation.²⁷

Som konstverk har *GenoChoice* många tolkningsmöjligheter. Det kan inte entydigt tolkas som ett inlägg för eller emot genteknologi, som ofta svartmålas som ett brott mot naturens ordning och som ett hot mot den mänskliga artens existens, av den ena sidan, och som vetenskapens hittills största framsteg och som mänsklighetens räddning av den andra.

Å ena sidan jämföras homoföräldraskap med traditionella vid val av scanningsmetod, å andra sidan räknas homosexualitet som en beteendestörning i DNA-profilen. Hur går detta ihop? Det är inte troligt att homosexuella föräldrar skulle vilja uppgradera sitt barn till heterosexuallitet. Jag tror att Virgil Wong här vill fästa uppmärksamheten på två saker. Dels den homofobi som fortfarande finns även i "toleranta" västerländska länder gentemot homosexualitet, dels debatten om homosexualitetens orsaker, huruvida denna läggning är ärftlig och därmed medfödd, eller om den är möjlig att förvärva. Oavsett vilket betraktades homosexualitet som en sjukdom. Fram till 1944 var homosexualitet olagligt i Sverige, och ända fram till 1979 fanns homosexualitet med i Socialstyrelsens klassifikation över sjukdomar. I västvärlden har attityden till homosexualitet de senaste decennierna förändrats avsevärt till det bättre, även om lagstiftningen släpar efter i många länder. I andra delar av världen är negativa attityder förhärskande och i länder med islamsk lagstiftning, som t.ex. Iran, är homosexuella handlingar belagda med dödsstraff. En repressiv lagstiftning ingår också i det koloniala arvet efter Storbritannien. Zimbabwes president Mugabe har kallat homosexualitet för en "imported

26 Samtal mellan Susan Collins och Jemima Rellie 040220,
<http://www.dshed.net/digest/04/content/week2/tate.pdf> 050505.

27 <http://www.geneculture.org/cmp/babies.shtml> 050505.

western disease”.²⁸ Även om synen på homosexualitet i västvärlden förändrats så att denna sexuella läggning inte längre automatiskt hamnar på den högra sidan i dikotomierna friskt/sjukt och normalt/perverst, existerar homofobi fortfarande i många delar av samhället. Att ta upp homosexualitet under beteendestörningar blir en lättare kollision i verket mot den tidigare toleranta attityden; lägger besökaren märke till detta, eller gör hans kvarvarande fördomar att han förbiser denna inkonsekvens?

Susan Collins kommer i sitt samtal med Jemima Rellie fram till att det som driver besökarna till *Tate in Space* att tro på projektets rimlighet, är deras önskan att det skulle vara sant.²⁹ I *GenoChoices* fall är den största drivkraften bakom att acceptera projektet som en aktuell möjlighet rädslan för barnlöshet och rädslan för att få handikappade barn. I takt med att allt fler människor skjuter upp barnafödandet, ökar dessa risker och det har blivit en samhällsfråga om barnlöshet är ett tillstånd som ska berättiga till kostnadsfri behandling vid allmänna sjukhus. Den psykologiska grunden för *GenoChoices* är alltså människors längtan efter barn, något som Wong har förstått att utnyttja, samtidigt som han belyser frågor om etik och vetenskap som är ständigt aktuella.

28 Peter Tatchell “Not tickling Mugabe’s fancy”, *Tribune*, 971024.

29 Samtal mellan Susan Collins och Jemima Rellie 040220.

www.dshed.net/digest/04/content/week2/tate.pdf 050505.

Referenser

- Andersson, Lennart, "Att begära äktenskap och adoption är inte queer", *Göteborgs Fria Tidning*, 050423.
- Assisterad befruktning, yttrande från Statens medicinsk-etiska råd 04051995, <http://www.smer.gov.se/svenska/yttranden/befruktning.htm> 050505
- Barthes, Roland (1982): "The reality effect", *French literary theory today. A reader*, i Tzvetan Todorov (red.), Cambridge: Cambridge University Press, s. 11–17.
- , (1969): *Mytologier*, Staffanstorp: Cavefors.
- Buchanan, Allen, Dan W. Brock, Norman Daniels & Daniel Wikler (1997): *From Chance to Choice. Genetics and Justice*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Bäck-Wiklund, Margareta & Thomas Johansson (red.) (2003): *Nätverksfamiljen. Modernitet och mångfald*, Stockholm: Natur och kultur.
- Celander-Jørgensen, Lena (2003): *Föräldraskap och vårdnadsansvar ur ett manligt genusperspektiv*, examensarbete i civilrätt, Stockholms universitet.
- Environmental Health Educators' Quarterly, maj 2002, <http://sciencepark.mdanderson.org/cred/newsletters/2002-05.html> 050505.
- Fitzgerald, Jennifer (1998): "Geneticizing Disability: The Human Genome Project and the Commodification", i *Issues in Law & Medicine*, vol. 14, nr 2.
- Franklin, Sarah & Susan McKinnon (red.) (2001): *Relative Values: Reconfiguring Kinship Studies*. Durham, NC: Duke University Press.
- Genetiska fingeravtryck, Ds 2004:35 <http://www.regeringen.se/sb/d/108/a/27189> 050524
- Genette, Gérard (1997): *Paratexts. Thresholds of interpretation*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Ginzburg, Carlo (1989): "Ledtrådar. Det teckentydande paradigmet rötter", i *Ledtrådar. Essäer om förbjuden kunskap och dold historia*, Stockholm: Häftet för kritiska studier, s. 8–39.
- Hayles, Katherine N. (1998): "The Condition of Virtuality", i Peter Lunenfeld (red.), *The Digital Dialectic*, Cambridge, Mass: MIT Press, s. 68–94.
- (1999): *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*, Chicago, Ill.: Univ. of Chicago Press.
- Larsson Sjöberg, Kristina (2000): *Barndom i länkade familjesystem. Om samhörighet och åtskillnad*. Örebro: Örebro Studies 19.
- Meininger, Herman, *Parental Decisions After Prenatal Diagnosis of Foetal Defects*. Papper presenterat på 10th World Congress of the International Association for the Scientific Study of Intellectual Disabilities, 8 juli 1996. Helsinki, Finland.
- Pinto Sherer, Theresa, *Can two men make a baby? Researchers say it's possible, but lawmakers must pave the way*. <http://archive.salon.com/mwt/feature/2001/01/31/eggs/print.html> 050505.
- Stock, Gregory (2002): *Redesigning humans: Our inevitable genetic future*, Boston: Houghton Mifflin.
- Technology, Teaching, and Learning, kurs vid University of California, ht 2004 <http://tepservers.ucsd.edu/courses/tep203/fa04/b/classnotes/hoax.html> 050505
- Tatchell, Peter, "Not tickling Mugabe's fancy", *Tribune*, 971024.
- Wagner, Karin (2003): *Fotografi som digital bild. Narration och navigation i fyra nordiska konstverk*, Studies in Art and Architecture, 17. Diss. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Åsberg, Cecilia (2005): *Genetiska föreställningar. Mellan genus och gener i populär/vetenskapens visuella kulturer*, Linköping studies in arts and science, 303. Diss. Linköping: Tema genus, Linköpings universitet.

Konstprojekt

Anker, Suzanne, *Geneculture*, <http://www.geneculture.org/cmp/babies.shtml> 050505

Collins, Susan, *Tate in Space*, <http://www.tate.org.uk/space/default.htm> 050505

Samtal mellan Susan Collins och Jemima Rellie 040220

www.dshed.net/digest/04/content/week2/tate.pdf 050505

Piccinini, Patricia, *We are family*, <http://www.patriciapiccinini.net/> 050505

Shulgin, Alexei, *Electroboutique*, <http://www.electroboutique.com> 050505

Wong, Virgil, *GenoChoice*, <http://www.genochoice.com> 050505

Övriga webbsidor

Ivinson Memorial Hospital, <http://www.ivinsonhospital.org/> 050505

Mumsnet Web guide, <http://www.mumsnet.com/webguide/22.html> 050505

Museum of Hoaxes, <http://www.museumofhoaxes.com/hoaxsites.html> 050505

Nyack Hospital, <http://www.nyackhospital.org/default.htm> 050505

Bildreferens

W. Eugene Smith, *The walk to paradise garden*,

http://www.masters-of-photography.com/S/smith/smith_children_walking_full.html 050505

Ljus över mörka vatten? Gustaf Dalén, ingenjörskonsten och etableringen av det moderna Sverige

Staffan Wennerholm

Institutionen för idé- och lärdomshistoria

Uppsala universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Inledning

På en bild tagen strax innan klockan fem den 27 september 1912 syns ingenjören, tillika direktören i AGA, Gustaf Dalén delta i experiment med upphettade gasackumulatorer iförd kubb och med käpp i vänster hand. Bara minuter efter det att bilden togs exploderade en upphettad gastub med våldsamt kraft, förstörde Daléns ögon och kastade in honom i ett livslångt mörker. Jag ska strax återkomma till explosionen som hördes över ett stort område söder om Stockholm. Innan det ska jag emellertid kort diskutera det mer övergripande syftet med att berätta om olyckan.

I detta paper är tanken att diskutera Gustaf Daléns händelserika höst 1912 – som innehöll den förödande olyckan liksom ett Nobelpris i fysik – som ett konkret exempel på en större kulturhistorisk process mellan åren 1900 och 1920. Denna process innebar att en bild av Sverige som en modern industri- teknik- och vetenskapsnation formulerades och etablerades.

Det *första* mer specifika syftet är att diskutera hur beskrivningen av Daléns olycka och pris blev en del i en berättelse om det moderna Sverige. Denna moderniseringsberättelse byggde på en speciell metaforik som låg nära till hands i fallet Dalén: han hade bringat ljus till hela mänskligheten, men själv förpassats till blindhetens mörker. Tematiken om ljus och mörker fogades in i berättelsen om det moderna och upplysta Sverige, och Dalén beskrevs som ljusbringare. Ljuset kom från Sverige och hade därifrån spridits över världen. Uppfinnaren och hans uppfinningar bättrade därmed på "fosterlandets ära".

Det *andra* mer specifika syftet i detta paper är att undersöka hur Daléns verksamhet och person framställdes. I kraft av vilka egenskaper blev han en företrädare och ledare för det moderna Sverige? Enligt en gängse historieskrivning innebar det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet att ingenjörerna "tågar in på scenen".¹ De förändrade produktionen från en hantverksmässigt orienterad till en mer rationell och vetenskaplig. Detta reser frågan vilken kunskap ingenjören och uppfinnaren fick representera i beskrivningar och medieringar av hans roll och karaktär. Var Dalén uppfinnare, ingenjör, vetenskapsman eller industrialist? Var han rent av allihop, och vilken betydelse har dessa skildringar av hans karaktär för den övergripande moderniseringsberättelsen?

Vetenskapsmän och ingenjörer på scen – teoretiska utgångspunkter

Att ingenjörerna "tågade in" på scenen kommer här förstås som att de anträdde en slags medial scen som var något historiskt sett nytt. Vetenskapsmän, ingenjörer och tekniker blev offentliga hjältar på ett sätt de inte tidigare varit under slutet av 1800-talet och det tidiga 1900-talet. I slutet av 1800-talet skedde en nationell uppmarsch i Sverige, och i den nationella mobiliseringen blev vetenskap och teknik flitigt använda som resurser. En rad händelser med anknytning till vetenskap och teknik fick mycket stort medialt genomslag – till exempel Vega-

1 Erland Sellberg, "Männen som förändrade Sverige", i Petter Karlsson & Johan Erséus (red.) *Svenska uppfinnare* (Stockholm: Max Ström, 2003) 8.

expeditionens återkomst, John Ericssons likfärd och senare också återbördandet av Andréemännens kvarlevor. Dessa händelser fick betydelse för formeringen av en Sverigebild där nationen beskrevs som modern och stadd i utveckling. Nobelprisets införande 1901 innebar en offentlig festkultur där vetenskap ställdes i centrum. Priset fick omedelbart stor uppmärksamhet och betraktades som en nationell angelägenhet. Flera forskare har argumenterat för att naturvetenskapen och tekniken vid denna tid tog plats i det nationella medvetandet.² Den offentliga scenen innebar en plats där vetenskap och teknik kunde gestaltas och *ges en plats i samhällsorganisationen*. Dessutom förmedlades genom denna offentlighet en rad ideal kring vad vetenskap och teknik skulle vara.³

Modern vetenskapshistorisk- och teknikhistorisk forskning har återkommande argumenterat för att det vetenskapliga och tekniska laboratoriet, historiskt sett, alltid varit ”öppet”. Det innebär att samhälleliga och kulturella processer formar och påverkar vetenskapen och tekniken hela vägen in i kärnverksamheten. De mekanismer som för samhället in i laboratoriet och laboratoriet ut i samhället är komplexa och kan undersökas på olika sätt.

Det sätt jag använder i detta paper är att se de mediala berättelserna som ett led i en mer övergripande etablering av det moderna Sverige och av ingenjörens roll för nationen. Därför betraktar jag *vetenskapens och teknikens publika och mediala relationer inte som externa utan som en del av vetenskapens och teknikens sociala och epistemologiska organisation*.⁴ De mediala berättelserna om Dalén är därför ett exempel på en process där vetenskap och teknik gavs plats i samhällsorganisationen. Medialiseringen kan därför tolkas som en slags ”forskningspolitik” i en historisk period då en officiell forskningspolitik ännu var ett halvsekel bort.

Gasackumulatorolyckan – smällen i södra Stockholm

Vid femtiden på eftermiddagen den 27 september 1912 exploderade en acetylenladdad gasackumulator på Stora Alby egendom i Fittja utanför Stockholm. Olyckan – som enligt notisen i *Teknisk tidskrift* väckte ”allmän förstämning och deltagande” – blev den oväntade konsekvensen av försök med gasackumulatorer under upphettning och medförde svåra brännskador på Gustaf Daléns huvud och vänstra sida. Alla ackumulatorer som användes vid försöken exploderade som väntat av upphettningen, med Dalén och de andra på behörigt avstånd, utom den sista. Den exploderade inte, istället strömmade en blåaktig gas ut som Dalén och hans medarbetare önskade ta prov på. Av den anledningen gick Dalén fram till tuben – när han var alldeles nära exploderade den och översköljde honom med glödande massa. Redan dagen efter olyckan berättade *Dagens Nyheter* om händelsen och om att Dalén var livsfarligt skadad. Tidningen menade att nyheten om olyckan snabbt spred sig i huvudstaden – ”helst som ingenjör Dalén är en i vida kretsar känd person och en af vårt lands mest framstående uppfinnare, som gjort en hel del märkliga uppfinningar”.⁵

Olyckan var extra olycklig eftersom den ”till synes komma att stäcka en framstående och alltjämt löftesrik uppfinnarebana”.⁶ Det var extra olyckligt att olyckan drabbat överingenjören från Västergötland. Han hade en sällsynt nobel och flärdfri karaktär och hans namn var känt

2 Magnus Rodell, ”Nationen och ingenjören”, i Anders Ekström (red.) *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa, 2004), 190 och 207f.; Sverker Sörlin, *De lärdas republik* (Malmö: Liber-Hermod, 1994) 198f.; Tore Frängsmyr, *Vetenskapsmannen som hjälte: Aspekter på vetenskapshistorien* (Stockholm: Norstedts, 1984).

3 Sven Widmalm, *Det öppna laboratoriet: Uppsalafysiken och dess nätverk 1853-1910* Anders Ångström, Robert Thalén, Knut Ångström (Stockholm: Atlantis, 2001), 249ff.

4 Beskrivningen bygger på Anders Ekström, ”Vetenskaperna, medierna, publikerna” i *Den mediala vetenskapen*.

5 *Dagens Nyheter* 28/9 1912.

6 *Hvar 8 dag* 13/10 1912.

”öfver hela landet på grund af den storartade insats han gjort i den senaste tidens industriella utveckling.”⁷

Gustaf Dalén föddes 1869 på Skaraslätten. Istället för att ta över faderns lantbruk slog han in på uppfinnarbanan, enligt de flesta beskrivningar på grund av en okuvlig vilja parad med stor teknisk begåvning. Dalén beskrivs som en uppfinnar-arketyp: en noggrann, modig och tålmodig visionär. Varje uppfinning hade stor förnyande kraft men var också testad under många och långa timmar innan den lämnade uppfinnarverkstan.⁸

Mitt i rapporteringen kring olyckan och den förlorade synen meddelades på kvällen den 12 november 1912 att Dalén tilldelats Nobelpriset i fysik. Att han var extra förtjänt av ett Nobelpris efter sin olycka var något man argumenterade för i *Veckojournalen*. Han var ”för närvarande i särskild grad” föremål för allmänhetens sympatier på grund av ”den svåra olyckshändelse, som nyligen drabbade denne oförtrutne forskare midt under hans arbete i ingenjörsvetenskapens tjänst”.⁹

Ljusspridaren

Metaforen om ljus och mörker kommer tämligen omgående när Gustaf Daléns öde beskrivs. Svenska Teknologföreningens ordförande Sven Lübeck menade att Dalén genom sina uppfinningar ”i den mellanfolkliga samfärdselns tjänst blivit en ljusbringare”.¹⁰ Sven Hedin menade att Dalén med sitt ”snilles ljus lyst upp de mörka farlederna kring hela jorden”.¹¹ Vid Nobel festen 1912 vände sig vetenskapsakademiens preses professor H.G. Söderbaum i sitt middagstal till Daléns bror – som representerade brodern på festligheterna – varpå en ”andlös tystnad” lägrade sig i lokalen. Såväl *Dagens Nyheter* som *Svenska Dagbladet* återgav den centrala delen av talet: ”Han, den djärfve experimentatorn, som hade den kortaste vägen till vår krets liksom till våra hjärtan, han är ej här”.¹² ”[G]enom decembernatten lysa hans fyrar vid våra kuster, här äro vi samlade i fest och gnistrande ljus, men omkring honom rufvar mörkret. Säg honom att våra tankar äro hos honom i kärlek och tacksamhet.” Efter detta följde en minutlång applåd.¹³

Berättelsen om Dalén laddades med en säregen dramaturgi. Han vårdades ”av sin broder, den kände ögonspecialisten professor Dalén” som, tillsammans med andra läkare var på gränsen att ge upp hoppet om hans liv. Det tycks alltså som historien om olyckan var mättad av symbolik – inte bara kring ljus och mörker utan också kring seende, blindhet och broderskap. Nobelpriset i medicin 1912 gick till amerikanen Carrel som belönades för försök med transplantationer. I en intervju i *Dagens Nyheter* i samband med prisutdelningen berättade amerikanen att han endast utfört ett fåtal experiment med transplantation på människor. Bland annat hade han givit en patient med förstörd hornhinna en ny från djur. Intervjuaren gjorde genast kopplingen till Daléns skadade ögon: ”En fråga sfärfvar på våra läppar. Ingenjören, Nobelpristagaren Dalén! Professor Carrel har hört om fallet [...] Ja det är kanske möjligt.”¹⁴ De ödesmättade händelserna och relationerna var något som skrevs fram i vad som tycks ha varit en medveten hjälteporträttering av en av Sveriges mest framstående invånare.

Beskrivningen av Dalén som ljusbringare kan förstås på olika sätt. Ett första är att tolka detta berättargrepp utifrån en större berättelse i den västerländska vetenskapshistorien om upptäckande och uppfinnande som en kamp mot mörkret i mer metaforisk mening. Uppfinna-

7 *Veckojournalen: Illustrerad tidning för svenska hem* 24/11 1912.

8 Petter Karlsson, ”Ljusspridaren”, i *Svenska uppfinnare*, 30.

9 *Veckojournalen* 24/11 1912.

10 *Teknisk tidskrift* 14/12 1912, 432.

11 Karlsson, 36.

12 *Svenska Dagbladet* 11/12 1912.

13 *Dagens Nyheter* 11/12 1912.

14 *Dagens Nyheter* 9/12 1912.

ren eller vetenskapsmannen kämpade för att kartlägga och kontrollera den vilda och mörka naturen och dess starka krafter. I denna civilisatoriska trop ställdes uppfinnaren och vetenskapsmannen i det modernas och upplystas första led. Han var en kämpe för civilisation och kampen mot den vilda naturen tydliggjordes. I samband med rapporteringen kring hans Nobelpris rapporterade *Dagens Nyheter* om hur den ännu konvalescente Dalén ”oförskräckt och tryggt” svarade på frågan om hur hans framtida verksamhet skulle gestalta sig efter olyckan. Han menade att han alltid kunde hitta någon ”intelligent karl” som kunde ovandla hans idéer till praktiska lösningar. Svaret väckte beundran ”för den själens seger öfver materien som ligger däri”. Slutsatsen av *Dagens Nyheter*s intervju kunde endast bli att de sorgliga följderna av Daléns ”kamp med naturkrafterna alldeles försvinna inför yttringarna af en segerrik och orubblig intelligens.”¹⁵

Ytterligare ett sätt att tolka meningsproduktionen kring Dalén som en ljusbringare är att beskriva det som en del av lanseringen av det moderna Sverige. Dalén hade verkat för alla människors bästa, oavsett nationalitet, men samtidigt tydliggjordes att detta ljus kom från Sverige. Dalén hade – på samma sätt som John Ericsson och Alfred Nobel – ”kraftigt befordrat den internationella samfärdseln och därmed människornas förbrödring.”¹⁶ Att därför beskriva hur Dalén hade tagit solen i sin tjänst och dessutom övervunnit solens begränsning genom att låta ”mörkret tända det AGA-ljus, som visar väg genom natten” blev således en slags allmänmänsklig räddning från den mörka hotande naturen.¹⁷

Den svenska gasaccumulatorn – fosterlandets ära

Metaforiken kring ljus och mörker formulerade således en slags nationernas ordning. Ljuset kom från en svensk verkstad och det nådde i kraft av Daléns uppfinningar hela vägen runt jorden. Det var genomgående att framställa Dalén som en svensk hjälte. På några ställen påtalades också att hans uppfinningar var svenska. Man talade i *Hvar 8 dag* om ”den svenska gasaccumulatorn” och hur företaget var svenskt även om det expanderade på en världsmarknad.¹⁸ *Dagens Nyheter* menade att olyckan i Alby utanför Stockholm hotade förstöra ”den vackraste uppfinnarbana någon svensk man har bakom sig. Ingenjör Nils Gustaf Dalén är nämligen utan tvivel en af Sveriges mest geniala uppfinnare.”¹⁹

Att medial rapportering kring Nobelpris ofta tar sig uttryck i en nationell hyllning – snarast att likna vid rapportering från olympiska spel – är välkänt.²⁰ Detta var fallet också vad gäller rapporterna kring Daléns pris. Det påtalades till exempel att kungliga vetenskapsakademin för andra gången virat ”Nobelprisets gyllne lager kring en svensk mans hjässa”.²¹ *Dagens Nyheter* rapporterade om hur det glädde alla svenskar att en ”svensk man” befunnits värdig ett Nobelpris.²² Vid prisceremonin på Musikaliska akademien höll greve Wachtmeister ett välkomsttal i vilket han ”som svensk” uttalade sin glädje över att en av pristagarna var en ”landsman”. ”Det har lämnats ett erkännandets pris åt en svensk man som vetat att genom storslagna betydelsefulla arbeten främja samfärdseln mellan nationerna och härigenom gagnat sin samtid”.²³

Samtidigt som det påtalades att Dalén var svensk påpekades också hans insatser för hela mänskligheten och hur han erövrat hela världen. I sitt hyllningstal vid prisceremonin konstaterade Vetenskapsakademiens preses att inte bara hans landsmän utan också ”hela den bildade

15 *Dagens Nyheter* 13/11 1912.

16 *Teknisk tidskrift* 14/12 1912, 432.

17 *Teknisk tidskrift* 14/12 1912, 432.

18 *Hvar 8 dag* 24/12 1912, 114.

19 *Dagens Nyheter* 29/9 1912.

20 Dorothy Nelkin, *Selling Science: How the press covers science and technology* (New York: Freeman, 1995), 15ff.

21 *Hvar 8 dag* 24/12 1912.

22 *Dagens Nyheter* 11/12 1912.

23 *Svenska Dagbladet* 11/12 1912.

världen” hyste medkänsla med Dalén på grund av hans olycksöde.²⁴ Det påpekades återkommande att denne svensk skänkt hela världen och hela mänskligheten ljus i såväl metaforisk som faktiskt mening. ”Alla jordens folk stå därför i stor tacksamhetsskuld till honom.”²⁵ På så sätt blev Dalén en resurs då ett upplyst och modernt Sverige skulle beskrivas. Det upplysta Sverige där uppfinnaren verkade kontrasterades mot andra ställen i världen där det kompakta mörkret skingrats av Daléns ljus. Det var en svensk man som gjort uppfinningarna som lyst upp den allt mer intensiva ”samfärdseln” på jordens hav, och hans uppfinningar hade således nått runt hela jorden, ”från Spetsbergen, Varangerfjord, Island och Alaska i norr till Magelhagens sund och Kerguelen-ön i söder.”²⁶

I *Veckojournalen* talade man om de ”aflägsnaste och ogästvänligaste trakter” som låg ”tusentals kilometer från civiliserade förhållanden” men där sjöfarare ändå behövde fyrars ljus. Daléns uppfinningar hade bringat automatiskt ljus till dessa platser och, som en följd, en säkrare internationell sjöfart.

Och det bör särskildt framhållas, att de mest aflägsna länder som förut haft sitt fyrväsen sämst ordnad, skyndat sig att tillgodogöra sig de fördelar, som AGA-systemet erbjuder. Sålunda finna vi t. ex. att Uruguay, Argentina och Chile infört Aga-belysningen utmed sina vidsträckta kuster. De dimfyllda, farliga vattnen utmed passagen genom Magelaens sund belysas nu af det strålande Aga-ljuset lika väl som de ständigt växlande farlederna genom Mississippis deltaland eller de af korallref hotade passagerna genom Stilla Havets ögrupper.²⁷

Ytterligare ett sätt att göra Dalén svensk var att beskriva honom som ett gott föredöme. Hans märkvärdiga uppfinningar hade slagit igenom på kort tid och och hans glänsande framgångar var ”glädjande för hvarje svensk och sporrande för hvarje svensk ingenjör.”²⁸

Presentationen av Dalén var del i en större kulturhistorisk process. Medialiseringen av hans olycka och Nobelpris kan inte betraktas som en obetydlig och idiosynkratisk hagiografi. Det var genom berättelser som den om Daléns olycka och Nobelpris som en bild av Sverige som en modern och upplyst industrination kunde etableras. Metaforiken om ljus och mörker pekade på svensk civilisation, upplysning och modernitet. Berättelsen om Dalén var därför en byggsten i en större process varigenom det moderna Sverige etablerades.

Ingenjör och praktiker

Dalén beskrevs således som en av det moderna Sveriges främsta företrädare, men i kraft av vilka egenskaper och personliga karaktäristika kunde denna roll beskrivas?

I flera av de historiska undersökningar som analyserat ingenjörskonstens historia har svenska forskare identifierat två eller tre kunskapsideal och självbilder som ingenjörer formulerade. Det första idealet som inte behandlats lika utförligt som de två följande är den äldre hantverkstraditionen där en slags ”know-how” var viktigast. Det andra – polytekniska idealet – blev dominerande vid den högre tekniska utbildningen till exempel vid KTH kring 1800-talets mitt. Det framhävde betydelsen av vetenskaplig skolning som grund för ingenjörskonsten. Under 1910-talet formulerades en motsättning mellan det polytekniska ingenjörsidealet och ett tredje ideal som sades omfatta den ”moderna” ingenjören. Den sistnämnde skulle inte vara en ämbetsman som det polytekniska idealet föreskrev, utan istället industrialist och entreprenör. Därför skulle den moderne ingenjören kunna mer om ekonomi, administration och

24 *Svenska Dagbladet* 11/12 1912.

25 *Teknisk tidskrift* 14/12 1912, 433.

26 *Svenska Dagbladet* 11/12 1912.

27 *Veckojournalen* 24/11 1912.

28 *Teknisk tidskrift* 14/12 1912, 432.

organisation. Detta moderna ideal hade inte minst sitt ursprung i "moderna industribolag" som LM Ericsson, ASEA och AGA där ingenjörer i allt högre grad började verka.²⁹

I denna historieskrivning har fokus legat på institutionaliserade diskussioner. Man har undersökt "institutionaliserade föreställningar" till exempel "universitetsskolad bildningselit" kontra "ingenjörskåren". Institutionalisering har setts som "intimt förbunden med industrialismens överflyglande av mer traditionella näringar". Dessa "sociala omstruktureringar" utgör en "fond" till institutionaliseringshistorien.³⁰

En utgångspunkt för detta paper är emellertid att "öppna" institutionerna och lyfta fram ingenjörsidealens betydelse i etableringen av den större berättelsen om det moderna Sverige. Om analysen bedrivs utifrån institutioner och de ideal som odlades där är det möjligen enklare att renodla hur ideal artikuleras som mer eller mindre koherent sammanhållande och giltigt under en viss period för att senare ersättas av andra. Om ideal och identitet istället kopplas tydligare till en allmänskulturell meningsproduktion – till exempel i olika medier – blir idealen mindre tydliga och mer motstridiga. Gustaf Dalén är dessutom ett intressant fall i detta avseende: industrialist och entreprenör med en ingenjörsutbildning utformad utifrån det polytek-niska idealet – uppfinnare, snille och praktiker som belönades med *vetenskapens* finaste utmärkelse, Nobelpriset.

Beskrivningarna av Dalén som återfanns i pressen passar inte heller på ett tydligt sätt in i de idealtyper som den tidigare forskningen diskuterat. Jag ska istället visa hur de karaktäristika som tillskrevs Dalén var intimt förknippade med hans status som en unik *individ* i den Svenska nationens tjänst. Det handlar således inte om en kollektiv och institutionaliserad identitet. Den "persona" som skrevs fram kring Dalén måste hela tiden förstås i direkt relation till moderniseringsberättelsen. Det är i detta sammanhang signifikativt att det tredje, mer entreprenörsorienterade, ingenjörsidealet också kallats det "moderna" ingenjörsidealet i tidigare forskning.³¹ Dess "moderna" karaktär måste emellertid förstås som en del i en bredare lanse-ring av vetenskap och teknik som "det moderna" som skulle prägla Sverige. Dalén fick illustrera hur individen bröt ny mark och genererade praktiskt gångbara och värdefulla resultat för nationen och mänskligheten.

En första tematik som är återkommande i beskrivningen av Dalén är att han var en *praktiker*. Det var flera kommentatorer som framhävde Dalén som en praktiskt orienterad uppfin-nare snarare än en vetenskapsman i strikt mening. "Ingenjör Dalén har i dessa uppfinningar med en enastående skarpblick dragit ut konsekvenserna af kända fysiska lagar och på ett syn-nerligen lyckligt sätt omsatt dem i praktiken" och på kort tid hade han hunnit "uttänka och i praktik omsätta" sina "banbrytande uppfinningar".³² I samband med tillkännagivandet av Da-léns Nobelpris presenterades han inte som "forskare", vilket var fallet för de andra prista-garna. Hans prisbelönta uppfinningar beskrevs istället som "snillrika".³³

I beskrivningarna av festligheterna från Nobelfesten gjordes särskilda poänger av de prak-tiska tillämpningar och vinster som Daléns uppfinningar inneburit. I *Svenska Dagbladet* på-talades att hans praktiska läggning var typisk för den uppfinnartyp som Dalén var exponent för. Tidningen visste att berätta att Dalén var "född uppfinnare. Han har visat sig äga icke blott den lifliga fantasi och genomträngande skarpblick, som tillhöra det verkliga geniet, utan äfven en, *för många genialiska människor främmande praktisk förmåga* och ett sundt om-döme, som ledt honom att syssla med sådana problem, hvilkas lösning är af stor praktisk be-

29 Bosse Sundin, *Den kupade handen: Människan och tekniken* (Stockholm: Carlssons, 1991), 254f.

30 Henrik Björck, *Teknikens art och teknikernas grad: Föreställningar om teknik, vetenskap och kultur speglade i debatterna kring en teknisk doktorsgrad, 1900-1927* (Stockholm, 1992), 15ff.

31 Sundin, 254f.

32 *Dagens Nyheter* 29/9 1912.

33 *Dagens Nyheter* 13/11 1912.

tydelse.”³⁴ *Svenska Dagbladet* framhävde också det praktiska värdet av Daléns uppfinningar genom att berätta om det ”sorl af häpnad” som gick genom publiken då det stod klart hur mycket pengar man tjänat på uppfinningarna. ”Det var siffror som talade till våra lärda och lekmän, någonting konkret att taga på bland all vetenskapligheten.”³⁵

Hur Dalén framställdes är givetvis beroende av sammanhanget. Sven Lübeck, ordförande i Svenska Teknologföreningen, önskade påtala att Dalén hörde till samma skrå som medlemmarna i föreningen. Han var inte ”vetenskapsman i ordets strängare bemärkelse, men han har såsom en *god ingenjör* förstått att på ett sinnrikt sätt göra vetenskapens rön fruktbärande i den praktiska verkligheten”.³⁶

Entreprenören och den vägledande industrialisten

Det som tydligast framhävdes då Daléns karaktär skisserades i medierna var individuella och ideala egenskaper. Dessa hörde intimt samman med den förnyelse av nationen som Dalén arbetade för. Egenskaper som framhävdes var *arbetsviljan* och *hängivenheten*. Dalén beskrevs som en visionär och förnyare som mött skepsis och motstånd. Han hade emellertid, som alla riktiga visionärer, hållit fast vid sina idéer och övertygat sina motståndare. ”Tack vare sin sega energi har han lyckats övervinna det motstånd som tröghet och fördomar merendels resa mot nya revolutionerande idéer”.³⁷ Till och med den kanske mest välkände visionären – Edison – sägs ha sagt ”it won’t work” om Daléns solventil (som gjorde att fyren automatiskt släcktes vid soluppgång och tändes vid solnedgång).³⁸ Dalén hade kommit på lösningar och idéer som beskrevs som lika enkla som orginella. Han löste stora problem på enkla sätt, faktiskt så ”enkelt att vetenskapsmännen häpna förklarade det omöjligt.”³⁹

Denna berättelse om den ensamme visionären på kammaren som går emot etablissemangen kan kopplas till den modernitetsberättelse som jag diskuterade ovan. Färden mot civilisation och upplysning (i alla bemärkelser) leddes av visionärer med övertygelse, fast karaktär och framtid i blicken – kort sagt personer som Gustaf Dalén.

Rollen som visionär kompletterades i fallet Dalén av att han beskrevs som en vägledande entreprenör som gick i bräsch för teknisk och industriell utveckling, samtidigt som han tog ansvar och var en ledare. Direkt efter explosionen i slutet av september sade han enligt tidsningsrapporterna att han kände att ”det är slut. Hälsa alla de mina. På hans fråga om någon mer blivit skadad svarade de kringstående nej för att trösta honom, hvarvid han tillade: Då är jag nöjd och glad.”⁴⁰

Dalén förknippades starkt med AGA. Han hade i praktiken grundlagt företaget genom sina uppfinningar och det var genom hans hårda och snillrika arbete som företaget blivit välmående och kunde hävda sig på en världsmarknad. Företaget bildades 1904 och byggdes upp kring Daléns uppfinningar.⁴¹ I *Dagens Nyheter* menade man att Daléns berömmelse i Sverige framförallt härstammade från ”den storartade utveckling Svenska aktiebolaget Gasaccumulator på senare åren vunnit. Med Gasaccumulator är ingenjör Daléns namn på det intimaste förbundet, då det är på hans geniala uppfinningar som bolaget är grundadt.”⁴² Tidningarna berättade också i samband med tillkännagivandet av Nobelpriset om ”ett oförtrutet och framgångsrikt arbete” som Dalén lagt ned i företaget. Det finns också en starkt meningsbärande

34 *Svenska Dagbladet* 13/11 1912. Min kursivering.

35 *Svenska Dagbladet* 11/12 1912.

36 *Teknisk tidskrift* 14/12 1912, 432. Min kursivering.

37 *Veckojournalen* 24/11 1912.

38 Helene Broms & Nina Enström, *Vi som byggde AGA: En bok om ett företag och dess arbetare* (Stockholm: Ordfront, 1997), 13.

39 *Dagens Nyheter* 29/9 1912.

40 *Dagens Nyheter* 29/9 1912.

41 Broms & Enström, 11.

42 *Dagens Nyheter* 29/9 1912.

berättelse om hur Dalén, efter sitt Nobelpris, spenderade en del av prissumman på en extra veckas avlöning till de 200 anställda arbetarna på AGA.⁴³

I *Teknisk tidskrift* konstaterades att Dalén genom sin ”sällsynta uppfinnartalang” på kort tid skapat en ”för vårt land helt och hållet ny, världsomfattande industri”.⁴⁴ I *Hvar 8 dag* påtalades också hur Daléns uppfinningar legat till grund för AGAs skapande och välmående. I *Dagens Nyheter* påpekades två dagar efter olyckan att de uppfinningar som Dalén gjort ”förskaffat honom ett berömdt namn öfver hela världen.” Där berättades också att han uppnått ”världsrykte” för uppfinningar inom fyrväsendet.⁴⁵ Det ”AGA-klippljus” som svensken belönats för hade väckt beundran i samtiden och ”på sitt segertåg genom världen spridt glans öfver vårt fosterland”.⁴⁶ Hans uppfinningar gynnade hela världen men stärkte ”fosterlandets ära”.⁴⁷ Överingenjören på AGA framställdes således som en ledare och föregångare, antingen för sina anställda, för sitt företag eller för hans fädernesland.

Manlighet och kroppslighet

De flesta av de egenskaper som Dalén tillskrevs i rapporteringen var manligt kodade: ledarrollen, ambitionen, arbetskapaciteten och visionerna. Dessa ideal kan betraktas som delar av en manlig kultur som på olika sätt under olika perioder sammankopplats med teknik och ingenjörskonst. Dalén och de andra ingenjörer som skadades vid explosionen beskrevs som ”den sortens karlar som djupt förakta att beklaga sig eller bli beklagade.”⁴⁸

Tidningarna påtalade Daléns fasta och orubbliga karaktär. I rapporteringen om olyckan berättade till exempel *Dagens Nyheter* om hur Dalén visat lugn och trygghet också i den mycket svåra situation han befann sig i minuterna efter olyckan. Efter explosionen – då röken skingrats – fann man Dalén liggandes på marken med sönderbränt ansikte. Han bibehöll ”trots de oerhördt stora plågorna sansen, och ett ögonvittne berättar huru han vänligt samtalade med de närvarande, hjältemodigt behärskande sig trots smärtan.”⁴⁹

Samma typ av beskrivningar framkom också i presentationen av Dalén i samband med tillkännagivandet av hans Nobelpris. På besök hemma hos den blinde och ännu konvalescente uppfinnaren rapporterade *Dagens Nyheter* att den ”energiske uppfinnaren” inte visade någon ”modlöshet” trots den svåra olyckan. Han tog ”lugn och oberörd” emot hyllningar och ”talade så besinningsfullt både om olyckan och om den öfverraskande utmärkelsen som endast den gör hvars hjärna är stark nog att suveränt behärska allt hvad nerver heter.”⁵⁰ I rapporteringen från Nobelfesten påtalades också Daléns hjältemod och hans speciella karaktär som – de motgångar han haft under hösten till trots – gjorde att han kunde fortsätta sin verksamhet som uppfinnare. Han hade visat ”en själsstyrka och ett mannamod som spå godt äfven för hans framtida arbete”.⁵¹ Det var flera som talade om hans själsstyrka och mannamod, samt hur dessa utlovade fortsatta bragder genom Daléns ”oafslåtliga tankearbete”.⁵²

Som praktiker deltog Dalén ofta i experiment av praktisk och ofta farlig karaktär. I rapporteringen kring olyckan påtalades hur farlig verksamheten var, samt att de deltagande var medvetna om risken. ”Gasaccumulators direktör och hans biträdande ingenjörer [var] fullt på det klara med att de experiment som de ämnade företaga var synnerligen farliga”.⁵³ Trots det

43 Broms & Enström, 16.

44 *Teknisk tidskrift* 5/10 1912, 345.

45 *Dagens Nyheter* 29/9 1912; *Hvar 8 dag* 13/10 1912.

46 *Svenska Dagbladet* 13/11 1912.

47 *Teknisk tidskrift* 14/12 1912, 433.

48 *Dagens Nyheter* 30/9 1912.

49 *Dagens Nyheter* 28/9 1912; SvD 28/12 1912.

50 *Dagens Nyheter* 13/11 1912.

51 *Dagens Nyheter*, 11/12 1912.

52 *Svenska Dagbladet* 11/12 1912.

53 *Dagens Nyheter* 29/9 1912. Se också *ibid.*, 28/9 1912 och *Svenska Dagbladet* 29/9 1912.

gick Dalén fram till den gastub som ännu inte exploderat för att på så sätt ta prov på den blåaktiga gas som strömmade ut. Det faktum att Dalén var en praktiker innebar också att *kroppen* blev en del av kunskapsproduktionen. I rapporteringen kring olyckan var det tydligt att kroppen var en typ av insats i de experiment som en praktiker som Dalén gjorde i mänsklighetens och fosterlandets tjänst. Kroppen var en insats i fysisk mening, och olyckan tycks ha fått betydelse som en kulturell företeelse. Den blev en del av teknisk utveckling och tekniskt/vetenskapliga framsteg.

I berättelsen om vetenskapen och tekniken från hösten 1912 framhävdes således betydelsen av det kroppsliga offret för att framstå som en hjälte i mänsklighetens tjänst. I *Svenska Dagbladet* talades till och med om "Ett vetenskapens offer".⁵⁴ Tidningen berättade att "De vetenskaper, som särskildt ihågkommit i den store sprängämnesteknikern Alfred Nobels testamente, fysiken, kemien och de medicinska vetenskaperna, hafva det gemensamt, att deras utfölvande understundom kan medföra eller rent af kräfvat ett offer af den utfölvandes egen personliga säkerhet. Det har, som vi alla torde känna, fallit på den fysiske pristagarens lott att bringa ett dylikt offer av den allvarliga beskaffenhet, att det hindrar honom att vid detta tillfälle personligen närvara och ur sin konungs hand själf mottaga priset."⁵⁵

Det moderna Sverige – och dess hjältar

Utgångspunkten i detta paper har varit att medialiseringen av svenska snillen, uppfinnare och ingenjörer som blev vanlig kring sekelskiftet 1900 bör betraktas som en resurs i etableringen av en bild av Sverige som präglad av teknik, industri, ljus och modernitet. Dalén blev ett viktigt namn i denna meningsproduktion, och det blev även viktigt att framhäva hans svenskhet. Jag tolkar således medialiseringen som en del i den process varigenom Sverige beskrevs som en teknik- och vetenskapsnation. Därför måste också medialiseringen av vetenskap och teknik, som den till exempel såg ut i fallet Dalén, betraktas som en avgörande del av vetenskapens och teknikens sociala och kulturella organisation. I framställandet av svensk teknik och vetenskap som nationell gemensamhet låg en väg till att ge dessa verksamheter en fundamental roll i nationsbygget – en process som slog ut i full blom kring mitten av 1900-talet då också en formell forskningspolitik grundades.

Jag vill avsluta med att sammanföra de två delsyften som jag inledningsvis skisserade – detta för att på ett djupare sätt förstå den moderniseringsberättelse och etablering av det moderna Sverige som jag försöker skissera här.

Jag har argumenterat för att Dalén användes som redskap i lansering av berättelsen om Sverige som modernt och upplyst. Han hade bringat ljus till alla farleder i hela världen och på så sätt bidragit till fosterlandets ära. Denna moderniseringsberättelse måste emellertid också förstås utifrån de individuella karaktäristika som tillskrevs Dalén. Han var en snillrik individ och banbrytare med stark övertygelse, stora visioner och arbetskapacitet. Han var ständigt på väg framåt, och just genom denna rörelse blev en svensk man i civilisationens frontlinje. På så sätt skedde en slags samproduktion av individuella och nationella ideal. Dalén som man, visionär och uppfinnare blev en byggsten i den svenska moderniseringsberättelsen.

Jag har därmed också velat komplettera tidigare undersökningar som på olika sätt fokuserat på hur ingenjörerna som grupp utverkade en gruppidentitet eller argumenterade för vikten av sin verksamhet. Detta inominstitutionella perspektiv har jag ersatt med ett bredare där jag vill fästa uppmärksamhet på en samtidig identitetskonstruktion på flera samverkande nivåer: från den individuella uppfinnaren, via den professionella kåren till nationen. Jag har således velat, på ett annat sätt än den befintliga forskningen om ingenjörsideal, öppna upp dess institutio-

54 *Svenska Dagbladet* 11/12 1912.

55 *Svenska Dagbladet* 11/12 1912. Citatet från talet var också infört i *Göteborgstidningen* 11/12 1912.

nella inramning och se beskrivningen av ingenjörer och uppfinnare som en del av modernitetsberättelsen.

Här finns en historiografisk poäng att lyfta fram: den befintliga forskningen har sett institutionalisering och professionalisering av ingenjörsyrket som ett resultat av en stor, övergripande och befintlig Modernisering och Industrialisering.⁵⁶ Jag anser istället att betydelsen av denna modernisering inte fanns inbakad i de tekniska artefakterna eller de industriella processerna. För att Sverige skulle bli (dvs uppfattas som) ett modernt och industrialiserat land behövde moderniteten skrivas fram, uppresas och tydliggöras. I denna stora kulturhistoriska process – som i förlängningen också påverkade vetenskapens och teknikens sociala och epistemologiska organisation (högskolor, discipliner etc) – var medialiseringar som berättelsen om Dalén ett avgörande inslag.

Jag har således velat skissa en slags teknikens kulturhistoria. Teknik – det är modern vetenskapshistorisk och teknikhistorisk forskning ense om – kan inte betraktas enbart som artefakter. Den måste också förstås som en historiskt och kulturellt konstruerad verksamhet där olika ideal, sociala relationer, och historiska processer är avgörande.⁵⁷ I meningsproduktionen kring Daléns olycka och Nobelpris formulerades en berättelse om såväl svenskhet som om teknisk kunskap. I denna samproduktion blev teknik en byggsten i formuleringen av en svensk självbild, i formulerandet av modernitet, i formulerandet yrkesidentitet, och tillslut också i manlighet. Den svenska kulturen runt 1900 kan inte förstås fullödigt utan att denna teknikens kulturhistoria tydliggörs.

Svenskheten blev i slutändan avgörande: i *Teknisk tidskrift* blev detta tydligt då man refererade den ”synnerligen ansedda veckotidskriften *The Gas World*”. I *Teknisk tidskrift* hade man, med illa dold irritation, klippt in följande citat från den internationella facktidsskriften: ”The Nobel Prize for Physics for 1912 has been awarded to Mr. Gustaf Dalén, a swiss engineer, head of the *Stockholm Gas Company*.”

Kanske var inte den svenska tekniken och de svenska uppfinningarna en stor sak för andra nationer – i *Teknisk tidskrift* var den korta kommentaren till den olyckliga utnämningen av Dalén till schweizare ”Reflexionerna göra sig själva”.⁵⁸

56 Björck, kap. 1.

57 Se till exempel Thomas P. Hughes, *Human-Built World: How to Think About Technology and Culture* (Chicago: University of Chicago Press, 2004).

58 *Teknisk tidskrift* 14/12 1912, 433.

Dekonstruktiv konst, genus och dåtid

Ann Werner

annwe@isak.liu.se

Tema Kultur och samhälle, Linköpings universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

I den avantgardiska feministiska konsten idag finns exempel på hur konst/kultur från dåtid återanvänds, dekonstrueras och skapar ny mening. Genom att använda berättelser om kvinnor som inte vanligtvis inkluderas i historien eller konsten så ifrågasätts den dominerande ”stora” berättelsen. Att använda kultur från dåtid på ett sätt som belyser likheter och skillnader i representationer av kvinnor då och nu riktar kritik mot både dåtidens och nutidens maktordningar. I det här pappret diskuteras två exempel på svensk samtidskonst, som arbetar med feministisk dekonstruktion av dåtidens kultur. Hur förhåller sig verken till dåtid och nutid samt vilken betydelse får receptionen av dem? På vilket sätt påverkar genreindelningar reception av samtidskonst? Hur skapas gränser mellan historia, politik och konst och vad blir resultatet av dessa gränser? Syftet med att läsa två samtida verk, ”Blondie” och ”Talking Puzaya”, är inte att analysera dem med hjälp av dekonstruktiv teori utan att visa hur de korresponderar med de teoretiska strömningarna.

Representationer från dåtid rekonstruerade och dekonstruerade i samtidskonst

I samtidskonsten¹ idag är makt och identitet aktuella teman. Detta tar sig uttryck på olika sätt i allt från personliga minnesberättelser till konst som tar sig an globala maktojalanser, konst som tematiserar genusordningar, kvinnlighet/manlighet samt riktar feministisk kritik mot samhället och mot konsten. Kvinnor har traditionellt inte varit inkluderade i begreppet ”konstnärer” utan istället varit föremål för konstens studier (Griselda Pollock 1995). Det har funnits kvinnor som varit konstnärer, naturligtvis, men begreppet konstnär och konstens praktiker har varit primärt manligt definierade. Det är inte bara utifrån genus som konsten avgränsas. Västerländskhet och vithet är också tätt sammankopplade med vad konst, konsthistoria och historia är. Ett exempel på en samtida konstnär som arbetat med frågeställningar om makt och inkludering är Fred Wilson som i sitt konstnärskap ägnat sig åt att dekonstruera den stora nationella utvecklingshistorien om USA. Han visar hur artefakter från museers befintliga samlingar genom andra placeringar, urval och tillägg kan skapa en helt annan berättelse än den gängse (Ivan Karp & Fred Wilson 1996) och gör detta i museikontexten. Med dekonstruktion menas här att använda en traditions språk, hos Jacques Derrida den metafysiska traditionen, för att göra en inläsning som drar undan grunden för traditionen som sådan (Diane Elam 1994). Wilson dekonstruerar, genom att t.ex. placera slavbojor bland andra metallarbeten i en monter för hantverk, den nationella berättelsen om USA och visar även urinnevånar-

1 ”Contemporary art” eller samtidskonst används inte enbart med betydelsen ”konst som görs idag”. Begreppet innehåller också uppfattningar om vilken typ av konst som är samtida. Landskapsmåleri t.ex. är inte lika samtida som performance. Vad som avgränsar samtidskonst skulle kunna utredas länge, här nöjer jag mig med att konstatera att samtidskonst inte är all konst som görs idag utan används i betydelsen samtida avantgardekonst.

nas och slavarnas historia, andra historier. Dessa andra historier vävs samman med den dominerande berättelsen om nationens utveckling genom att Wilson ofta byggt dem på historiska eller etnografiska museer med dessa museers egna samlingar. Istället för att "de andra" får egna museer eller visas som fristående tillägg till den dominerande historien vävs de alternativa historierna på detta sätt samman med den dominerade berättelsen. Wilsons sätt att använda de redan befintliga museiobjekten för att säga någonting annat blir ett ifrågasättande, en dekonstruktion av den stora berättelsen om nationens utveckling, och en kritik av de maktrelationer som har format berättelsen. I svensk samtidskonst finns exempel på liknande dekonstruktioner med feministisk ingång som använder dåtidens kultur för att problematisera frågor om makt och identitet. Maya Hald och Kerstin Olsson är båda konstnärer verksamma i Sverige idag vars konstnärskap har gemensamma drag med Wilsons arbete och med varandras. Ett verk av Hald och ett av Olsson analyseras här som exempel på avantgardistisk samtidskonst. I verken används kultur från dåtid med tillägg, förskjutningar samt i andra kontexter. Konstnärerna dekonstruerar en sammanhållen utvecklingsberättelse och skapar andra berättelser, med en kritisk udd mot både nutid och dåtid.

Maya Hald har i sin föreställning/teater performance *D Muttants Mission* som uppfördes på Kulturhuset i Stockholm november 2004 ett nummer, *Blondie*, som är byggt på berättelsen om Marilyn Monroes liv och på en av hennes sånger, "Diamonds are a Girls Best Friend". Hald framför i en kostym som refererar till Monroe genom blonderad kort frisyr, lösbröst och fluffig klänning en monolog om stjärnans liv, egna erfarenheter av att vara kvinna, erfarenheter av att vara blond samt sin egen översättning av sången. På filmduken bakom Hald visas under numret en bild där Hald sitter ensam på ett café iklädd den klassiska vita Monroe-klänningen (från filmen "The Seven Year Itch"), med en sorgsen min och med den korta blonda frisyr och den sminkning som vi är vana att se Monroe avbildas i.

En kyss på din hand kan kännas
Sådär lite som att va i Italien
Men pengar är en flickas bästa vän
En kyss kan kännas bra
Men betalar inte för din etta i Bagarmossen
Eller hjälper dig vid bankomaten, nej
Män blir surare när tjejen blir fulare
Och vi tappar alla charmen efter tjugo
Men rynkor och celluliter på la mula inte biter
Pengar är en flickas bästa vän

Och det kan komma en tid då du måste försvara dig
Pengar är en flickas bästa vän
Kanske att nån slemmig chef tycker att du är nåt extra extra sött
Se till att ta betalt innan du blir trött
Han gillar dig när du är mjuk och ung
Men se upp när du tappat ditt schvung
Då vänder han på klacken och knycker på nacken
Pengar är en flickas bästa vän

Maya Hald 2004

Utan att egentligen ändra originaltextens betydelser mycket i sin översättning av sången åter-skapar Hald den för 50-talet tidstypiskt skämtsamma sången som en tragisk och kritisk bild av unga kvinnors livssituation då och nu. Detta görs också med hjälp av monologen som omger

sången och genom att konstnären ikläder sig rollen som Monroe. Hald ställer inte sig själv utanför processen. Sången förs till kontexten av nutidens Stockholm genom användningen av ord som bankomat och Bagarmossen. Den får en kritisk udd som originalet saknar genom att chefen blir slemmig och att en flicka kan behöva försvara sig. Överdriften att vi alla tappar charmen efter tjugo tillsammans med monologen om Monroes liv behandlar hur kvinnors ungdom och utseende är centralt för deras värde. Genom överdrifter skapar Hald en klassisk parodi med målade bilder av situationer och erfarenheter som inte är främmande för publiken på Stadsteatern, vars entusiastiska respons också är en viktig del av verkets mening.

D Muttant, något är fel, du har glömt din mission: Sluta fred med Blondie, inte anklaga. Kanske ska du inte skratta åt Blondie, tycka att hon är en pantad brud. Kanske är det ok att tjäna pengar på sitt utseende, att pumpa Daddy på fett med pengar. Kanske är det upp till var och en att välja. Kanske ska du inte glömma din historia, dina tonårsdrömmar. Du får tycka att Blondie är vacker, och ska du anklaga någon – gå på feta producenterna med de feta plånböckerna.

Maya Hald 2004

I den till sången hörande monologen berättar Hald sin version av historien om Monroe som dör ensam och utblottad. Monroe borde ha kommit ihåg att pengar är en flickas bästa vän och inte låtit männen och filmbolagen ta hennes, samtidigt som hon blev äldre och ensam, menar Hald. Men hon avslutar med att understryka maktens ansvar, över Blondies. Den kritik hon riktar mot utseendefixering och genusstrukturer riktas inte mot individuella kvinnor, som Monroe. På detta sätt erkänner verket dubbelheten i att undergräva en språklig struktur som man själv är en del av. Motsägelser är oundvikliga. Urvalet i berättelsen är centralt för betydelsen som skapas i *Blondie*. De delar av historien som bekräftar orättvisorna Monroe utsätts för lyfts fram, det är ingen historia om framgång och lycka utan en om diskriminering, utnyttjande och sexism, den avantgardekonstnärliga situationen ger berättelsen kontext.

Kerstin Olsson återanvänder i sin utställning *Talking Puzza* på Galleri Mejan i Stockholm, oktober 2003, den pornografiska tavlan *Jordens födelse* av Gustav Courbet från mitten av 1800-talet. Tavlan är mytomspunnen och hängde från början bakom ett skynke hos den man som beställt verket för att visas upp som någonting kittlande och förbjudet. Numera ägs den av ett museum i Paris. Bildens betydelse förändras främst genom att Olsson låter den tala och hon fyller på så sätt den visuella dimensionen med ny mening. Att låta en bilds mening förändras genom att personerna på bilden får tala är en teknik som även Wilson använt sig av (Ivan Karp & Fred Wilson, 1996, s. 256) när han i *Mining the Museum* låter två slavbarn tala på ett sätt som motsäger den idylliska bilden av tavlans fem lekande barn i slaveriets USA. De svarta barnen får säga saker som ”Är jag din vän? Är jag din bror? Är jag ditt sällskapsdjur?” till de vita barnen som de leker med. I bilden som Olsson använder, en avteckning i blyerts av Courbets tavla, syns bara ett utsnitt av en kvinnas kropp, det centrala i bilden är hennes kön och följaktligen är det könet, vars blygdläppar animerats av Olsson så att de rör på sig, som talar.² Rösten är en kvinnas och hon berättar om erfarenheten av att hänga undangömd för mäns njutning och om sina vardagsbetraktelser av objektifiering och sexualisering.

Jag har ju fått vänja mig vid att det är många människor som vill titta på mig. Att få mycket uppmärksamhet känns först ganska smickrande. Det beror ju på vilken respons jag får såklart! Det har hänt att somliga har gått fram å tagit på mig. Det är ju mindre roligt. Jag förstår aldrig om det är för att jag är så realistisk som de är tvungna att känna efter, eller om de är perversa på något vis. Jag har ofta ingen relation till dem som betraktar mig

2 Det kvinnliga könet är ett återkommande tema även i Halds föreställning vars titel, *D Muttants Mission*, syftar på bl.a. kvinnors könsorgan.

å det är ju inte så meriterande att ligga här å bjuda ut sig har jag märkt. Då kan det kännas ganska obehagligt.[...]Jag har haft problem att försvara mig. Det har jag! Du ser ju själv vad den där Gustav har gjort med mig. Jag fick varken huvud, armar eller ben. Han satte mig mitt i gyllene snittet. [...]

Kerstin Olsson 2003

Den ovanstående texten är tagen ur inledningen till *Talking Puzzayas* monolog som uppmärksammar och kritiserar den långa traditionen av att representera kvinnan (i singularis) som objekt (Pollock 1995). Erfarenheter och berättelser om att vara den som är uthängd som den andra är mer sällan förekommande än bilder av de andra i konsten än idag, i *Talking Puzzaya* blir könet till ett talande subjekt, hon får en personlighet som förändrar en befintlig stor berättelse om kvinnans tillgänglighet och könslighet. Den berömda Saartjie Baartmans, kallad för "Venus hottentott", kropp visades upp både före och efter sin död på museer under 1800-talet (Eva Persson 2004 och Stuart Hall 1997). D.v.s. Baartman gjordes till en utställningsartefakt där hennes könsorgan var det centrala, likt det avbildade könet är centralt i *Jordens födelse*. Hon ingår i den tradition av att ställa ut människor som Olssons verk är en kommentar på, det hade lika gärna kunnat vara Baartmans kön som började prata.

[...] Jag tänkte på alla de gånger när jag hängt på olika salonger och museer, när man hört hur snacket går då blir man jävligt peppad att ge igen kan jag säga. Första gången fick jag bara fram ett läte som lät som ett primalskrik. Det var en gång när jag hängde på ett museum för första gången. Den gången var det ingen som riktigt fattade att det var jag som röt till. Ingen hade kunnat föreställa sig att en fitta skulle kunna börja prata, det är ju helknäppt ju ... [...]

Kerstin Olsson 2003

Fittan blir en metafor för kvinnan hos Olsson och vem kan föreställa sig kvinnor som talar och reflekterar? Olssons kritik av berättelser om kvinnor och historier om kvinnor är mer rak än Halds och den saknar vändningen tillbaka till konstnären själv.

Samtidigt som likheterna mellan Wilsons bruk av museet och Halds och Olssons verk är tydliga så finns det en kontextuell skillnad. Barbara Kirshenblatt-Gimblett skriver om museieffekten, den legitimerande effekt som museet som kontext har på de artefakter som visas. Hon diskuterar även hur det sätt som artefakter och kultur i en vidare bemärkelse presenteras, situeras och kontextualiseras, t.ex. på ett museum, påverkar det sätt som vi läser och värderar den (Kirshenblatt-Gimblett 1998: 51, även i Karp & Wilson 1996: 254). Kontextualiseras görs Halds och Olssons verk både genom det sätt som de framställs på, t.ex. är kostym viktigt i Halds verk, rummets svaga belysning och rösten som talar är viktiga i Olssons verk, och genom de platser som de finns på. Att jämföra Wilson, Hald och Olsson visar på skillnader i konnotationer mellan museum, teaterscen och galleri. Wilsons verk befinner sig i en av autenticitet tyngd kontext eftersom det historiska museet har ett större sanningsanspråk än avantgardekonsten. De dekonstruktivistiska utställningar på Musée d'Ethnographie i Neuchâtel (MEN) där etnografins dåtid kritiseras t.ex. genom att museet framställs som en kanibal som tillreder och äter andras kulturer (Persson 2004) är ytterligare ett exempel på processer inom museivärlden som kritiserar densamma. Halds och Olssons verk ryms däremot inte inom de legitimerande museerna utan finns på en ung konstscen. Det är svårt att föreställa sig *Talking Puzzaya* istället för Courbets tavla i Paris eller att se *Blondie* framföras på ett museum. Den estetiska kontexten är av en något annan art. Ytterligare en viktig aspekt att beakta i Halds och Olssons verk är att de utgår ifrån mer (Hald) eller mindre (Olsson) populärkulturella artefakter medan Wilson och MEN arbetar inom de institutioner och artefakter som redan betraktas som finkultur och har en "längre" historia. På det sättet ger Hald och Olsson röst

åt andra berättelser inte bara genom genustematiken i sina verk utan också genom att lyfta fram de populära delar av kulturen som ofta döljs eller glöms bort i de berättelser som visas på museer.

Blondie och *Talking Puzzaya* är båda verk som använder kulturella representationer från dåtiden och rekonstruerar dessa i nutid med en samhällskritisk udd i nya kontexter. Att dessa verk inte återfinns på museer, men ändå på samtidskonstscenen, är symptomatiskt för vad som är tillåtet idag men också för hur toleransnivåerna för kritik höjs, eller förskjuts, inom museiväsendet (ibid.). Frågan om receptionen av den dekonstruktiva samtidskonsten kvarstår dock. Att möta kritiken av den dominerande berättelsen och dennas utsagor gällande nation, utveckling och genus som vi sett på institutioner sedan barnsben tycks vara ett privilegium för den publik som hittar till MEN eller till Wilsons, Halds och Olssons konst samt besitter verktygen för att läsa den. Den kritiska dekonstruktionen av de stora berättelserna inom konsten riskerar att bli ett samtal för dem som har tillgång till det rätta språket.

Dekonstruktion för vem?

I ivern att avtäckta alternativa berättelser från stratifierade grupper, berättelser som inte faller i fällan av den dominerande historien om kultur och konst, är det lämpligt att hejda sig och ställa frågan om det går att berätta en historia för alla och vilka det är som möter de alternativa historierna. För likt alla berättelser innehåller även den kritiska dekonstruktionen av dåtiden som exemplifierats ovan uteslutningar och föredragna läsningar. Dekonstruktioner av kultur från dåtid brukar artefakter från dåtidens kultur på nya sätt, de ställer begrepp som konst och historia i fråga och de inkluderar *inte heller de* alla berättelser eller talar till all publik. Den dekonstruktivistiska metodens begränsningar kommenteras också i utställningen *Le musée cannibale* på MEN (ibid., s. 122), eftersom en sådan metod även kan användas för att kritisera den dekonstruktivistiska utställningen. Ett möjligt angrepp på MEN skulle t.ex. kunna vara för brist på genusperspektiv. Det skulle gå att dekonstruera dekonstruktionen och visa på exkluderingen och hierarkiseringen av kvinnor både inom artefakter och inom produktionsgruppen (ibid.).

På premiären av *D Muttants Mission* och öppningen av *Talking Puzzaya* består publiken främst av högutbildade kulturbevandrade feminister som sammankopplas i ett mer eller mindre fast kontaktnät.³ Det är för denna publik som dåtidens bilder av vita västerländska kvinnor skapar ett känt språk, möjligt att dekonstruera inifrån. Dekonstruktionen riskerar ständigt att bli ett exkluderande samtal vilket är en farhåga som bekräftas av den homogena publiken som närvarar vid avantgardekonstöppningar. Samtidigt som historien och museerna även idag innehåller avgränsningar mot det som inte ingår i en sammanhållen berättelse, där alternativa historier får stå vid sidan av den gängse och populärkulturen är frånvarande, så innehåller även dekonstruktionen av den stora berättelsen avgränsningar. Det tycks omöjligt att dekonstruera historien till berättelser som räcker till för alla. Det är västvärldens vita kvinnors historia som problematiseras i *Blondie* och *Talking Puzzaya*, det är mestadels männens historier som berättas av Wilson, alltid saknas många alternativa berättelser.

Kanske är detta dock inte huvudproblemet i dekonstruktionen av historien och konsten, eftersom det skulle gå att fylla på med fler dekonstruktioner tills de alla sammantaget representerade en pluralism. Snarare tycks det verkliga kruxet ligga i receptionen av, eller hos publiken till, de dekonstruerade historierna. De som möter den kritiska dekonstruktionen av den stora berättelsen är inte vilka som helst utan utgörs av en kulturelit med förförståelse att tolka konsten.

3 Undertecknad är en del av detta nätverk.

Dåtiden

Tidsavståndet är viktigt i Halds och Olssons verk av två anledningar, dels för att historiciteten visar oss historier som glömts, berättelser om dåtiden som inte vanligtvis lyfts fram, och dels för att historiciteten visar förändring och *bristen* på förändring över tid, d.v.s. att genuspraktiker har historier och att praktikerna delvis består eftersom publiken kan känna igen sig. Verken som diskuterats här utgör en feministisk samhällskritik som bygger på poängen att det språk med vilket kvinnor talas om i många avseenden inte har förändrats. Att kvinnor även idag objektifieras och görs till "de andra". Men det finns också förändringar över tid som är relevanta för verken. Den kultur som återanvänds, hur vulgär den än var på sin tid, blir mer och mer rumsren; *Jordens födelse* hänger inte längre bakom ett skynke utan på museum och Monroes filmer har fått kultstatus. Skillnader i tid är alltså av stor betydelse i verken av flera anledningar samtidigt som de är väldigt nutidstypiska i sitt konstnärliga språk. De skriver in sig i en kontext av kritisk samtidskonst som inte har mycket att göra med den kultur som den återbrukar. Hur de förhåller sig till andra verk inom en nu pågående konstscen är därför en intressant aspekt som inte har diskuterats här. Det är svårt att dela in kulturella uttryck i avgränsbara genrer som "historia" och "konst" *Blondie* och *Talking Puzza* är både historiebrik (Peter Aronsson 2004), konst och politik. Alla representationer som innehåller kultur från dåtid innehåller ju per definition förskjutningar i betydelse, nya kontexter och nya presentationsformer när de visas idag. Även de representationer som i montrar på museer framstår som objektiva och sanna är rekonstruktioner med meningsskapande texter och kontexter som inramning. De historiska artefakterna blir berättelser om någonting som har varit *och* om någonting som är eftersom rekonstruktionen av berättelsen säger mycket om dagens kultur (Anne Eriksen 1999). Precis detta är vad som sker i Halds och Olssons verk, bara i en annan kontext än det historiska museet och med fler och större explicita förändringar än hos historiska utställningar av artefakter. Sett ur det perspektivet är det kontexten samt graden av explicit meningsförskjutning och inte själva processen som skiljer Halds och Olssons verk från artefakter på museer.

Att de återbruk av kultur från dåtid som jag använder mig av, trots att historiciteten är central för dem, inte passar in i det som vanligtvis definieras som (singulär) historia och historiebrik utan snarare framstår som fall av kulturell intertextualitet, samtidskonst eller samhällskritik är själva poängen. Trots sin användning av dåtid kan därför exemplen bara med svårighet kallas för historia trots att de på så många sätt liknar museers användning av representationer från dåtid. Detta eftersom de artefakter och processer som ska skrivas in i museernas historiska begreppsapparat kräver; 1. Finkultur, 2. Svenskhet/eller den nationalitet som är aktuell, 3. Ett stort tidsavstånd, 4. En objektivitet (d.v.s. inga explicita politiska agendor som den feministiska) och 5. En legitimerande kontext, som t.ex. ett museum (Björn Horgby & Dag Lindström 2002). Dessa fem outtalade krav som ställs på museiföremål behöver inte nödvändigtvis uppfyllas alla på en gång, exempelvis kan en artefakt som är gammal eller tillhör en epok som betraktas som värdefull, som industrialiseringen, bli historia fast den inte ingår i finkulturen. Berättelser som migrerar genom tid och mellan uttrycksformer är i vissa fall historia och passar på museer och i andra fall endast berättelser. Kanske kan en pluralism av berättelser som de Hald, Olsson, Wilson och producenterna på MEN erbjuder oss skapa en mer inkluderande historia men då behöver de också *få ingå* i historien och inte stå vid sidan av. Genom att inte inkludera dessa berättelser, dekonstruktionerna av dåtidens kultur, i det som betraktas som historia och utan istället klassificera dem som del av en alternativ konstscen med en specifik publik så avvärjas kritiken av den singulära historien. Ifrågasättandet blir ett problem för ett annat område, utanför den stora berättelsen. Återigen görs då den pluralistiska historien till någonting som står utanför trots att dekonstruktionens syfte är att arbeta inom det aktuella språket.

Form och innehåll

Dekonstruktionen av bilden av kvinnan⁴ sker i exemplen på flera nivåer, eller i olika lager. Verken bygger på tidigare bilder av kvinnor framställda genom måleri, film, musik. Den form som de två konstverken använder sig av med performance, ljud och animation är en del av den process som dekonstruerar de gamla historierna. Ett och samma ämne, kvinna, talas om med samma språk men förskjutningar av subjektivitet och kroppsliga metaforer används för att kunna säga någonting nytt. Innehållet i verken, trots att de till stor del är desamma och relaterar till verkens historia, vrids så att de istället för att bekräfta stereotyper ifrågasätter dem. Den nya användningen av språket är även detta kontextuellt på flera sätt. Dels är användandet en del av feministisk politik, av den avantgardistiska konstscenen men framförallt av en välutbildad medelklass.

4 Eller snarare en viss typ av kvinna; vit, västerländsk och heterosexuell.

Referenser

- Aronsson, Peter (2004): *Historiebruk*, Lund: Studentlitteratur.
- Elam, Diane (1994): *Feminism and Deconstruction: Ms. en Abye*, London: Routledge.
- Eriksen, Anne (1999): *Historie, minne og myte*, Oslo: Pax Forlag A/S.
- Hall, Stuart (1997): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practises*, London: Sage.
- Horgby, Björn & Dag Lindström (2002): "Begreppet kulturarv – något för historievetenskapen?" i *Historisk tidskrift* 2002:2.
- Karp, Ivan & Fred Wilson (1996): "Constructing the Spectacle of Culture in Museums" I Reesa Greenberg, Bruce W Ferguson & Sandy Nairne (red.): *Thinking about Exhibitions*, London: Routledge.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara (1998): *Destination Culture: Tourism, Museums and Heritage*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Persson, Eva (2004): "Det kannibalistiska museet" i *Nordisk Museologi*, nr. 1 2004.
- Pollock, Griselda (1995): "Det moderna och kvinnlighetens rum" i Anna Lena Lindberg (red.): *Konst, kön och blick: Feministiska bildanalyser från renässans till postmodernism*, Stockholm: Nordstedts.

Tack till Maya Hald och Kerstin Olsson som hjälpt mig genom att göra material från *Blondie* och *Talking Puzza* tillgängligt!

Memento vivere: Föremåls betydelse i extrema livssituationer

Margrit Wettstein

margrit.wettstein@nobel.se

margrit.wettstein@etnologi.uu.se

Nobelmuseet, Stockholm

Institutionen för Kulturanthropologi och Etnologi, Uppsala universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Abstract

Människor har ett förhållande inte enbart till andra människor utan även till saker. Kan personliga ägodelar som kanske inte har något värde i sig plötsligt få en ny innebörd och bli livsviktiga? Jag försöker se ett samband mellan föremål och viljan att fortsätta leva efter traumatiska upplevelser. Nelly Sachs som i sista stund flydde undan nazisterna hade några små saker med sig som fick ersätta det hon förlorade, älskade människor, hemland och trygghet. En traumatisk händelse i nutid är attacken på World Trade Center. Det finns en likhet mellan det oförutsägbara i förintelsen och det oförutsägbara med attacken på World Trade Center. Det som förenar de båda händelserna är våldet mot och utplånandet av oskyldiga människor, tomrummet som uppstod efteråt och oförmågan att kunna prata om det samt frågan hur ett liv kan se ut eller te sig i fortsättningen. Kan föremål bidra till viljan att fortsätta leva?

Memento vivere: Föremåls betydelse i extrema livssituationer

Människor har ett förhållande inte enbart till andra människor utan även till saker. Jag försöker se ett samband mellan föremål och viljan att fortsätta leva efter traumatiska upplevelser. Hur viktig den materiella kulturen är har länge förnekats eller nonchalerats. Vi lever i en värld av saker och vi alla har ett förhållande till ting, antingen ett positivt eller ett negativt och vi använder oss av dem, dagligen. Den materiella kulturen är en viktig del av oss, därför säger den även en del om oss. Att ge varandra saker är ett samspel mellan människor, det är ett sätt att kommunicera, ta kontakt med en annan människa och visa uppskattning. Sättet hur vi hanterar föremål eller hur vi använder oss av dem kan tolkas som ett språk utan ord. Vi behöver även detta språk, för även det är en del av oss och det hjälper oss att hitta vägen genom livet. Människors sätt att hantera ägodelar i olika stressituationer och vilken innebörd föremålen får är det jag diskuterar i mitt paper.

Nelly Sachs, som 1966 fick Nobelpriset i litteratur, föddes 1891 i en tysk judisk familj. Hon växte upp i en miljö med borgerliga ideal där religiösa tankar och traditioner saknades helt. Familjen kände sig inte judisk, däremot mycket tysk. Nelly Sachs älskade den tyska romantiken och det är i den andan hon skriver sina första dikter. Det är i den kristna världsåskådningen hon känner sig hemma (Lagercrantz 1966:32–33).

Nelly Sachs hade redan som litet barn ett mycket speciellt förhållande till vissa saker som fanns i hennes föräldrahem. I sin självbiografi som hon kallar *Chelion* skriver hon om ett album med bokmärken som hon älskade och vars små bilder hjälpte henne att glömma sin egen vardag. Albumet som hon kallar *Oblatenalbum*, gav henne tröst som liten, med hjälp av de små bilderna kunde hon drömma om någonting som hon saknade i det riktiga livet: lekkamrater.

Nelly Sachs hade ingen judisk identitet, inte förrän hon av nazisterna tvingades till det. Redan 1934 bestämde de nationalsocialistiska makthavarna att alla tyskar med judisk bakgrund hädanefter inte längre var tillåtna att kalla den tyska historien för sin och att de var tvungna att byta ut sin tyska kultur mot den judiska. För många judar, som sedan två, tre generationer tillbaka var assimilerade och kände sig som tyskar blev chocken stor, så även för Nelly Sachs. Hon försökte vänja sig vid att tillhöra en judisk kultur, skriva dikter som kunde publiceras i judiska tidningar. Den judiska kulturföreningen var till sist det enda stället där hon kunde träffa likasinnade, alla andra kulturella inrättningar var stängda för henne. År 1936 blir hon för första gången kallad för judisk författarinna, när en av hennes dikter trycks i en judisk tidning (Dinesen 1992:100).

Hitlers lagar vilka skärptes allteftersom tiden gick, var ett hårt slag mot alla judar och gjorde det till sist omöjligt att leva. Trakasserierna omvandlades snabbt till förföljelser och deportation till koncentrationsläger. Nelly och hennes mor Margarete Sachs lyckades med hjälp av vänner fly och de lämnade Berlin den 16 maj 1940 med det sista civila passagerarflygplan som avgick från Berlin (Dinesen 1992:111; 191).

Nelly Sachs fick ta med sig en väska från Tyskland, som endast hade plats för lite kläder och några få personliga saker. Bland dessa fanns ett fåtal fotografier, några av faderns ordnar och det redan nämnda albumet med bokmärken. Till albumet sökte hon sig när hon kände sig ensam och övergiven i exilen (Dinesen 1992:15). Albumet var länken till barndomen och de människor hon älskade, världen hon lämnade efter sig. "Ownership is the most intimate relationship that one can have to objects. Not that they come alive in him; it is he who lives in them" (Benjamin 1955/1999:69).

Albumet med bokmärken är det föremål som har gjort henne sällskap genom hela livet. I olika skeden i livet har hon haft glädje och nytta av det, i vissa fall har det även fått ersätta verkliga människor. Sociologen Tim Dant framhåller att det är människans sätt att använda sig av saker som skiljer henne från djuren.

Things, both natural and man-made, are appropriate into human culture in such a way that they re-present the social relations of culture, standing in for other human beings, carrying values, ideas and emotions ... (Dant 1999:1).

Nelly Sachs vistades aldrig på ett koncentrationsläger. Förintelsen av ett helt folk, det folk som hon tillhörde men ändå inte, var en traumatisk händelse för henne och anledningen att hon hamnade i Sverige. Hon hade dåligt samvete för att hon räddades medan millioner andra, mindre lyckligt lottade förintades. Lenke Rothman, som överlevde Auschwitz och som var en nära vän till Nelly Sachs, vittnar om detta dåliga samvete: "Hon förhörde sig om mitt liv mycket noga. Hon ställde frågor om Auschwitz och alla de andra koncentrationslägren jag varit i på ett så ingående sätt att jag blev överraskad. Det var som om hon genom mig skulle vara där" (Rothman 1990:51). Till det återkommer Lenke Rothman även i samtal med mig, ofta frågade tydligen Nelly Sachs: "Wie war es, Liebchen, hur var det, käraste? Våra samtal gick ideligen ut på vad jag hade upplevt. Hon öste ur mig så mycket hon någonsin kunde och det upplevde jag som positivt att hon ansåg mig så innehållsrik och så viktig, när man betänker att jag var 22 år och hon var 56 när vi möttes 1951". (Samtal med Lenke Rothman, 12 mars 2004) "Jag erfor att det tydligen kunde vara lika plågsamt att ha undkommit som det var att ha överlevt" (Olsson 2005:15). Nelly Sachs skrev dikter för att handskas med sin situation. Mycket av det hon hörde av Lenke Rothman bearbetade hon och återgav i sina dikter. Intressant nog säger Lenke Rothman: "Hon var begåvad och hon fick sin begåvning av Hitler." (Samtal med Lenke Rothman, 12 mars 2004.)

Vid stora, traumatiska upplevelser reagerar vi människor på ett visst sätt. De oftast oväntade händelserna försätter oss i ohygglig stress och hur vi handskas med det varierar. I samband med nära anhöriga eller vänners död, förstörelse eller katastrof upplever vi olika stadier i

sorgearbetet. Först är det svårt att inse vad som skett, sedan blir man oerhört ledsen och till sist enormt arg, varför hände det, varför hände det mig, vad är det för mening med det hela? Händelser som mordet på armenierna, Förintelsen och attacken på World Trade Center i New York är regisserade av människor. I sorgearbetet gör vi skillnad mellan naturkatastrofer och terrordåd (Kallenberg 2005:2). Flodkatastrofen den 26 december 2004 som dödade så många människor har varit i våra medvetanden från första början, vi har diskuterat det om och om igen och det har skrivits mycket i tidningarna. Det var en naturkatastrof och ingen uttänkt våldshandling mot en viss grupp människor. Vetskapen om det har gjort det lättare att prata om katastrofen. Det är inte lika enkelt att diskutera Förintelsen eller 9/11. Förintelsen tar man inte upp med den okände grannen på bussen. 9/11 diskuterar man inte, inte ens om man befinner sig i New York.

9/11 finns överallt, i luften, i människors ögon, i sättet som de beter sig, men folk börjar viska eller säger ingenting alls när jag frågar. (Anteckningsbok, 15 mars 2005)

Det finns en likhet mellan det oförutsägbara i Förintelsen och det oförutsägbara med attacken på World Trade Center.

Perhaps, after all, there is a resemblance between the attacks of September 11 and something equally unimaginable that happened in the Holocaust. I want to emphatically stress that there can be no equating them. The scale is too disproportionate. The landscape around the destruction of the Twin Towers continues to be humane, filled with people attempting to comfort and to restore. This is completely different from the landscape of the Holocaust, in which the surrounding world was dumbfounded by the extraordinary impact of death or stood back and let it happen. During the Holocaust, and for many years after it was over, nobody was willing to hear and to know what truly was happening, in spite of overwhelming evidence. It took decades for a dialogue of testimony to emerge. Yet there is this similarity: the absence of narrative. No one can really tell the story of the Twin Towers disaster, and no one is really ready to hear it (Greenberg 2003:207–208).

Jag tror att det finns ett samband mellan hur människor som undgått eller överlevt Förintelsen och sådana som har förlorat nära anhöriga vid attacken på World Trade Center handskas med situationen. Jag antar även att föremål kan vara viktiga i sorgearbetet för dessa människor. Föremål kan vara till hjälp att komma ihåg att man faktiskt lever.

För Nelly Sachs var ting viktiga, hon gav dem själ och hon behövde dem för att kunna fortsätta leva. Hon sökte och fann tröst i sitt album. Efter moderns död, när depressionerna kom och hon ibland önskade att hon vore död så brukade hon göra i ordning bland sina glas och tallrikar i köksskåpet för att få inre ro.

Små barn har ibland en fäll, ett plagg som tillhört mamman eller ett mjukisdjur, saker som de älskar och som ger tröst. Dessa föremål kallas för övergångsobjekt. Termen myntades av D.W. Winnicott. Enligt Winnicott hör ett övergångsobjekt till människans allra tidigaste tid, dvs. spädbarnsåldern. Spädbarn tycker om att suga på sina händer för att "uppleva en stilla känsla av inre enhet" (Winnicott 2003/1971:19). Efter några månader tycker det lilla barnet ofta även om att hålla i en tygbit eller en mjuk leksak. Handen är en del av barnet självt, det är inte tygbiten, tygbiten är enligt Winnicott en "icke jag" ägodel, ett objekt som hör till barnet men även till den yttre verkligheten. Tygbiten blir som en bro mellan barnet och den yttre verkligheten. Winnicott säger att varje människa lever i en inre och en yttre verklighet, men säger han, det finns även ett "mellanliggande område av *upplevande*, som både den inre verkligheten och det yttre livet bidrar till. Det är ett område som inte ifrågasätts, därför att inga krav framställs för dess räkning, utom att det skall finnas till som en viloplats för individen som är upptagen av den eviga mänskliga uppgiften att hålla isär den inre och den yttre verkligheten och samtidigt upprätthålla förbindelsen mellan dem" (Winnicott 2003/1971:21). Ju

äldre barnet blir desto mindre har det behov av detta föremål. Ofta finns det kvar i barnets omgivning men behovet för det har minskat. Det kan dock förekomma att det åter blir viktigt, till exempel i samband med dödsfall av en nära anhörig eller annan stor, oväntad eller traumatisk förändring i barnets/personens liv (Winnicott 2003/1971:24).

Det är just i den meningen som albumet med bokmärken återigen blev viktigt för Nelly Sachs. Hon brukade titta på de små bilderna tillsammans med sin barnflicka Theresa; hon älskade Theresa och det hon gjorde tillsammans med henne är positiva minnen. Albumet hjälpte henne att hålla ordning både på den yttre och inre verkligheten och var samtidigt en förbindelse med Theresa och det hon upplevde med henne i Berlin.

Winnicott menar alltså att ett föremål, hur viktigt det än må vara, inte är en del av en människa, och inte heller kan upplevas som en del av kroppen utan alltid är utanför och skall handskas därefter. Enligt Winnicott är det även ett övergångsfenomen som tillhör barnets sfär, men inte den vuxnes.

Dess öde är att så småningom avladdas, så att det under årens lopp inte blir glömt utan snarare förpassat ut i periferin. Därmed menar jag att hos det friska barnet går övergångsobjektet inte »in i honom» och inte heller blir hans känslor för det bortträngda. Det är inte bortglömt och inte sört (Winnicott 2003/1971:25).

Winnicott skiljer mellan två sätt att använda sig av ett övergångsobjekt. Att använda filten som tröstare är enligt honom »avvikelse i bruk av övergångsobjekt» (Winnicott 2003/1971:26), medan att använda det som rogivare kallar han »typiskt bruk av övergångsobjekt» (Winnicott 2003/1971:27).

Nelly Sachs använde albumet både som rogivare och tröstare, albumet blev nästan en del av henne. Hon skulle antagligen ha klassats som avvikande eller icke frisk av Winnicott, däremot hade Merleau-Ponty bedömt henne hur frisk som helst. Det finns med andra ord alternativa tolkningar och olika förklaringsmönster på ett och samma beteende.

Människor är sårbara men många har en oanad livsvilja. Det som hände Nelly Sachs eller Melanie – till henne kommer vi snart – kan jämföras med lemlästning. Deras trygga värld har förstörts eller amputerats bort. För att kunna stå kvar på jorden och vara en del av världen har föremål blivit fantomlemmar. Fantomlem är i verklig mening en kroppsdel som har funnits men som amputerats. En amputerad kan prata om att det kliar i foten trots att foten i själva verket inte finns längre. Han tycker att den fortfarande finns, han upplever fortfarande sin värld som en hel människa, han är en helhet i världen. »Om vi nu förklarar dessa fenomen psykologiskt så blir fantomlemmen ett minne, ett positivt omdöme eller en perception ...» (Merleau-Ponty 1945/1997:30).

På samma sätt anser jag att föremål kan bli fantomlemmar trots att de aldrig varit en del av kroppen. Albumet blev en fantomlem för Nelly, gitarren för Melanie; med deras hjälp navigerade de båda kvinnorna i sin nya värld. »Det som i oss tillbakavisar lemlästningen eller defekten är ett Jag som är indraget i en viss fysisk och mellanmänsklig värld. Som trots defekter och lemlästningar fortsätter att sträcka ut sig mot sin värld och som på så vis inte erkänner de jure» (Merleau-Ponty 1945/1997:31).

Vi är en del av världen, som levande varelser har vi en kropp och det är genom den vi upplever världen. »Kroppen är varat-till-världens förmedlare – att ha en kropp innebär för en levande varelse att ansluta sig till en bestämd omvärld, att smälta samman med vissa förehavanden och oavbrutet engagera sig i dem» (Merleau-Ponty 1945/1997:32). Ibland räcker kroppen vi har inte till för att uppleva att vi är en del i världen. Detta tillstånd att kroppen inte längre är varat-till-världens förmedlare uppkommer när vi befinner oss i en stressituation eller skall handskas med en traumatisk upplevelse. Kropp och själ är sårade och genom det lemlästade. Vi behöver hjälp någonstans ifrån för att kunna uppleva att vi finns eller att vi är en del av världen. Vi behöver en länk eller en bro till världen. Ibland är en annan människa

denna länk, men ibland finns det ingen annan människa och då kan föremål helt plötsligt bli mycket viktiga.

Attacken på World Trade Center den 11 september 2001 förändrade världen. En stormakt blev attackerad den dagen, hela världen kunde se George W. Bush lova hämnd och det snabbt. Attacken på World Trade Center förändrade inte enbart utseendet på en stad utan livet för alla dess invånare. Attacken på World Trade Center har även förändrat livet för många individer, de vilkas anhöriga dödats.

För Melanie vars man omkom vid attacken på WTC, är sig ingenting likt längre, hennes liv har drastiskt förändrats. Hennes man reste mycket, hon var ofta ensam med barnen, men det var en annan sorts ensamhet. Jag träffade henne en solig vårdag i hennes hem utanför Boston, Massachusetts. Dagen innan pratade jag med hennes far, tack vare honom fick jag kontakt även med Melanie. Det blev ett mycket känsloladdat samtal.

My husband was on AA flight 11 leaving 8 am from Boston to Los Angeles. He was never late for his flights, he has never missed a plane, and I knew instantly that he was gone. (Samtal, 18 mars 2005)

American Airlines flight 11 var ett av de två flygplan som kapades och blev en missil och som 8:46:40 lokal tid flögs in i den första World Trade Center byggnaden, WTC 1 eller the North Tower. Ingen av de 90 personer som befann sig på flygplanet överlevde. United Airlines flight 175 med 63 personer, även det startade i Boston, kraschade 17 minuter senare in i WTC 2 eller the South Tower och är det av tvillingtornen som kollapsade först. (Kean and Hamilton 2004:4;7).

På många fotografier som togs efter att byggnaderna hade kollapsat ser man stora vita moln av damm. Två byggnader med 110 våningar var, en stad i staden där dagligen flera tusen människor vistades, rasade och drog 2792 människor med sig (Ramirez 2005) och allt som blev kvar var damm och byggbråte. Var tog alla saker vägen som människorna hade med sig eller jobbade med? Kontors- och restauranginredningar, ja alla de föremål man kan tänka sig fanns i byggnaderna? Vid en katastrof som denna tänker man naturligtvis inte i första hand på saker utan på människor. "All the hospitals around WTC were ready to treat insured people but no one came" fick jag veta av en person vars sväger är läkare i New York. Intressant nog har borgmästaren Giuliani haft klart för sig att föremål som hittas i ruinerna efter attacken på WTC är av betydelse och gett i uppdrag att allt som påträffas skall sparas. För detta ändamål användes källaren på The Louis J. Lefkowitz State Office Building i Lower Manhattan, ca en kilometer ifrån WTC. Alla saker som kom in fotograferades, artbestämdes och katalogiserades. Senare flyttades de till the Property Clerk Division of the New York City Police Department at One Police Plaza. Där förvaras allt hittegods från staden New York. Hans tanke var att dessa föremål skulle lämnas tillbaka till de anhöriga. Det rör sig framförallt om kreditkort, pass eller andra identitetshandlingar, mobiltelefoner, smycken och klockor. Att få tillbaka någonting är komplicerat och att komma in i One Police Plaza är i det närmaste omöjligt, att gå dit och titta om man känner igen något är uteslutet. (Jag kom in och genom säkerhetskontrollen, men när jag inte kunde visa upp en voucher, eskorterades jag ut igen.) Få människor har fått tillbaka föremål som deras anhöriga hade på sig eller med sig, men några har faktiskt fått det. Dessa krav gjordes via the World Trade Center Jewelry Recovery website. Vanligt hittegods förstörs eller auktioneras ut efter ett visst antal månader, men särskilda regler gäller hittegods från WTC.

Items which cannot be initially linked to an owner are digitally photographed and bar coded for future identification efforts. This identification process will continue indefinitely and all property recovered from the WTC will be retained until claimed by its owner or next of kin. Regulation which permit the destruction/auction of unclaimed prop-

erty after a specific holding period have been suspended with respect to all property recovered from the WTC. (Trabitz 2002:2).

Ända sedan jag fick vetskap om dessa föremål har jag undrat hur de anhöriga förhåller sig till dem. Blir de som Nelly Sachs album en bro mellan dem som lever och de som omkom? Hur använder sig människor av dessa föremål, vilken betydelse får de? I samtalet med Melanie tar jag därför upp det.

Did I get anything back? Yes I did. His passport and body parts. I don't know why he had his passport with him; I guess he always had it in his briefcase. The passport is only a piece of paper with his picture in I never look at it. I never asked to see the body parts, it is a hand and a foot, and we will eventually cremate them and bury them. Because of those however I know I don't have to wait for him, he will never come home again. (Samtal, 18 mars 2005)

Han hade passet med sig och hon fick tillbaka det. Passet var med honom när han dog, trots det säger hon att det inte har någon betydelse för henne. Hon antar att han hade det med sig därför att man brukar ha med sig passet när man reser, inte därför att det hade en särskild betydelse för honom. Kroppsdelen är DNA identifierade, hon litar på tekniken och vetskapen om att han dog en snabb död ger henne inre ro. Passet och de DNA identifierade kroppsdelen är en del av dödsberättelsen. För att kunna komma vidare behöver hon dock en livsberättelse, den berättelsen finner hon i någonting han älskade:

I care about the things he loved, not about those he had with him. He especially loved his guitars. (Samtal, 18 mars 2005)

Det rör sig om tre elektriska gitarrer. Alla finns i en nisch som hör till vardagsrummet, två av dem hänger på väggen och den tredje står lutad mot den. Hon visar mig gitarrerna och medan hon berättar så stryker hon lätt med handen över en av dem.

I will give one to his sister, so far I was not able to part from it but she will get it. The two other ones I keep for the children. No, we don't play them but I look at them and it is important to me that they are there. (Samtal, 18 mars 2005)

Om de alltid har funnits just där berättade hon inte, men att han tyckte om dem och att han gärna använde dem det upprepade hon flera gånger. Musik var deras gemensamma intresse. Hon är utbildad sångerska och hon är medlem i en kör och hon förklarade att det är viktigt för henne att hon har möjlighet att fortsätta sjunga. Hennes föräldrar flyttade från New York till Boston för att kunna hjälpa henne med barnen, och svägerskan med familj samt svärföräldrarna bor inte långt ifrån henne heller.

Musiken har alltid varit viktig för henne och som ger henne en viss trygghet. Att hon har möjlighet att fortsätta sjunga gör att hon tycker livet är värt att leva. Det ger kontinuitet i livet och vissa minnen är sammanknutna med melodier. Hennes man fortlever i dessa melodier som de båda tyckte om. Gitarrerna fick en ny uppgift. De används inte längre som musikinstrument men är de föremål som påminner om den person som inte längre finns. De innebär en länk till den döde och med hjälp av dem försöker hon hitta en ny plats i världen. De ger stöd, hon tar de första stapplande stegen utan maken, hon kan inte ge bort den tredje än men hon vet att hon så småningom kommer att göra det, när hon har lärt sig gå igen, när hon kan gå igen utan stöd. Någonting som fanns i hennes liv tidigare har fått en ny uppgift, att hjälpa henne hitta en ny plats i världen och försöka göra den till sin igen.

Trots den förändrade livssituationen, det som jag kallar lemlästningar, fortsätter både Nelly Sachs och Melanie med hjälp av sina föremål, det jag kallar fantomlemmar, att sträcka ut sig

mot sin nya värld och försöker hitta en plats i den. De använder föremål för att komma ihåg att de lever: Memento Vivere.

Referenser

- Benjamin, W. (1955/1999). Illuminations. London, Random House.
- Dant, T. (1999). Material Culture in the Social World. Buckingham, Philadelphia, Open University Press.
- Dinesen, R. (1992). Nelly Sachs. Eine Biografie. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Greenberg, J., Ed. (2003). Trauma at Home. After 9/11. Lincoln and London, University of Nebraska Press.
- Kallenberg, K. (2005). Livsåskådningens betydelse i kris och katastrof. tvärsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning: 2–6.
- Kean, T. H. and L. H. Hamilton (2004). The 9/11 Commission Report. Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks upon the United States. New York, London, W.W. Norton & Company.
- Lagercrantz, O. (1966). Den pågående skapelsen. En studie i Nelly Sachs diktning. Stockholm, Wahlström & Widstrand.
- Merleau-Ponty, M. (1945/1997). Kroppens fenomenologi. Göteborg, Daidalos.
- Olsson, A. (2005). Nelly Sachs och Lenke Rothman – Några fragment. Sternverdunkelung Lotte Laserstein och Nelly Sachs – Om exilens villkor. Stockholm, Judiska Museet.
- Ramirez, A. (2005). You Are Here, And That Says a Great Deal. The New York Times nytimes.com. New York, www.nytimes.com/2005/05/17/nyregion/17ink.html. **2005**.
- Rothman, L. (1990). Regn. Stockholm, Gidlunds.
- Trabitz, J. J. (2002). World Trade Center Property, Give Your Voice For WTC Victims' Families. **2005**.
- Winnicott, D. W. (2003/1971). Lek och verklighet. Stockholm, Natur och Kultur.
- ©MW.

Fältbegreppet vid långa och korta tidsperioder Relevans på fiktioner

(Hur kan fältbegreppet användas i studier av vägen till Parnassen?)

Irène Winell-Garvén

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.

Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

I en undersökning av det svenska konstfältet, *Vägen till Parnassen: en sociologisk studie av kvinnligt konstnärskap i Sverige 1864–1939*, har jag använt Pierre Bourdieus fältbegrepp vid analys av problemet kvinnligt konstnärskap.¹ Fältbegreppet har utnyttjats såväl för analys av längre tidsperioder som för korta tidsnedslag. Jag har utsatt både enskilda konstnärsöden och kollektiva sammanhang, som konstpolitiska grupperingar, för begreppet. Och jag har tillämpat det på handfast empiri, som uppgifter i kataloger, översiktsverk och tidskrifter, såväl som på fiktioner i självbiografier och romaner. Undersökningsperioden startar när Konstakademien öppnar sin undervisning för kvinnor 1864 och slutar kring 1939 då det svenska konstlivet begränsas i sina kontakter med utlandet på grund av andra världskriget.

Jag kommer kort att presentera och motivera hur jag använt fältbegreppet vid analys av olika tidsperioder samt väcka frågan om det är rimligt att använda fältbegreppet på fiktioner och hur långt det i så fall är möjligt att driva en analys. Se frågorna om tidsperioder och fiktioner som inledning till en diskussion.

Studiens uppläggning

Hur detta att vara konstnär, ha konstnärlig begåvning och utöva konstnärlig verksamhet kan te sig belyser jag huvudsakligen utifrån tre institutioner: konstsamlande, konsthistorieskrivning och konstkritik. Jag gör två systematiska genomgångar, dels en av kvinnliga konstnärers representation i svenska museer och samlingar, dels en via översiktsverk i modern svensk konsthistoria. Jag gör dessutom ett nedslag på den svenska konstscenen 1911–1912 via konstnärers representation i svenska konstitidskrifter. I anslutning ställer jag också frågan varför det inte funnits kvinnliga konsthistoriker/konstvetare med möjligheter att påverka kanon förrän under 1970-talet. Ett par individuella konstnärsöden får i en delundersökning illustrera hur ställning och ställningstaganden i tidens frågor påverkar hur man lyckas. Avslutningsvis får förhållandet att samhället ställer olika krav på mäns och kvinnors verksamhet sin belysning.

Min utgångspunkt i studien är att konst är en kollektiv skapelse och den underbyggs av Bourdieus teori om konstnärliga produktionsfält. Det empiriska materialet består av tryckta texter och handskrifter; analysen startar redan vid insamlingen eftersom samlandet är styrt av föreställningen om att det föreligger ett fält med hierarkier och konkurrensförhållanden i Bourdieus mening. En bestämd population är inte startpunkten. *Vägen till Parnassen* söker i stället populationer som underlag för konstruktionen av positioner när det antas föreligga ett fält i Bourdieus mening. Där så inte är fallet ger den sökta populationen en uppfattning om grupperingar av tillgångar, relationer och hierarkier och här kompletteras Bourdieus fältbegrepp med nätverk i Donald Broadys och Annika Ullmans tolkning för betydelsebärande

1 Winell-Garvén, I. (2005). *Vägen till Parnassen: en sociologisk studie av kvinnligt konstnärskap i Sverige 1864–1939*. Göteborg: Göteborg University, Department of Sociology (Göteborg Studies in Sociology No 25).

sammanhang i utkanten eller utanför fältet.² Studien fokuserar kvinnor som konsekrerats, erkänts som konstnärer, och tagits upp i sin tids kanon. Förklaringen till konstruktionen av kvinnligt konstnärskap utgörs av fältets utseende vid varje tidpunkt. Striden på fältet gäller makten att definiera vad som är konst och vem som därmed är konstnär, d.v.s. makten att konsekvrera.

Det kan finnas anledning att ställa ett antal frågor i anslutning till fältbegreppets användning:

- Är det relevant att använda fältbegreppet över en så lång tidsperiod? Hur ser alternativen ut?
- Hur kan man som ensam forskare begränsa antalet aktörer/agenter, utan att begränsa sig till en liten del av fältet? Går det att behålla den stora överblicken och samtidigt göra anspråk på att säga något väsentligt om hela fältet?
- När upphör det att vara relevant att använda fältbegreppet på empiri av fiktioner?

Tidsperioden och den ensamma forskaren

Jag skrev tidigare att förklaringen till forskningsproblemet konstruktionen av kvinnligt konstnärskap bör sökas via fältets utseende vid varje tidpunkt. Perioden 1864–1939, som studien omfattar, kan knappast betraktas som en tidpunkt. Perioden 1911–1912, som jag i delstudien av konstkritiken betecknat som ett tidsnedslag, stämmer bättre in på den beteckningen. Givetvis skulle man under en så lång tidsperiod kunnat göra tidsnedslag t.ex. vart tionde år, men det går ändå inte att göra anspråk en heltäckande skildring av striderna på fältet under *hela* perioden.

Jag anser att det heller inte är möjligt att på den vägen säkert följa en utveckling/förändring av fältet, då mellanperioderna förblir outforskade.

I ett försök att komma runt problemet med analys av en sammanhängande tidsperiod av utveckling/förändring, där information saknas för de tomma outforskade tidsperioderna, startade jag min studie med att syna omvälvande händelser som framkommit i det empiriska underlaget. Detta ledde, som vanligt är, vidare till ytterligare empiriskt material. Jag sökte de ställningstaganden som låg bakom händelserna och de aktörer som gjorde dessa ställningstaganden. På detta sätt kom jag fram till konstpolitiska grupperingar av olika slag och till de ställningstaganden jag bedömde som särskiljande. Tillvägagångssättet ger ingen avstämning av tillståndet på fältet med jämna tidsintervaller. Att se på grupperingar och ställningstaganden, och framförallt söka händelseförloppen före och efter gruppernas formering, ger däremot en kontinuitet, även om det inte går att göra anspråk på en heltäckande kartläggning av fältet vid varje tidpunkt under en lång tidsperiod.

Denna kontinuitet visade i mitt fall bl.a. att innehållet i det kulturella kapitalet, i Bourdieus termer, växlade över tid och att det ekonomiska kapitalet hade stor betydelse i början av perioden men inte var ett villkor för konstnärskap vid periodens slut.

Genom att söka omvälvande händelser och ställningstaganden under en lång tidsperiod blir det möjligt att peka ut fältets huvudaktörer och behålla den övergripande överblicken. Jag menar att man därmed kan säga det väsentligaste om fältet. Nu gör jag inte anspråk på att ha gjort så till fullo i *Vägen till Parnassen*. I studien framkommer att utställningar har en nyckelroll. Möjligheter att få ställa ut innebär möjligheter att komma i kontakt med köpare, kritiker och i förlängningen med konsthistoriekrivare. Utställningsväsendet begränsar populationen; det visar de systematiska genomgångarna av kvinnliga konstnärers representation i svenska museer och samlingar respektive översiktsverk i modern svensk konsthistoria och kritikunder-

2 Broady, D. och Ullman, A. (2001). 'Ständigt var man i farten med att grunda och stifta'. Om fält, offentligheter och nätverk vid sekelskiftet 1900. Kvinnovetenskaplig tidskrift nr 2.

sökningen 1911–1912. Som kontroll har jag gjort några nedslag i utställningsverksamheten. De redovisas inte i studien men verkar bekräfta den bild som kommit fram i undersökningen för övrigt. Här skulle en utförlig kartläggning av utställningar kunna tillföra information. Till detta krävs insatser av fler än en forskare. Det gäller alltså att som ensam forskare få med alla aspekter vid bedömningen av vad som är omvälvande händelser, var de äger rum och vilka som står för ställningstagandena för att kunna göra anspråk på att säga något väsentligt om fältet.

Fältbegreppets relevans för empiri av fiktioner

Min slutsats i studien är att vägen till Parnassen i huvudsak är densamma för kvinnor som för män efter det att Konstakademien öppnat sina portar för undervisning av kvinnor 1864 även om inte lika många når dit, bl.a. är de färre från start.³ Både män och kvinnor kan få medaljer och stipendier och resa ut på kontinenten och vinna lagrar som kan växlas in i konstnärligt kapital i Sverige. Både män och kvinnor kan knacka på porten till Nationalmuseum och bli insläppta eller uteslagna med allt vad det innebär av konstnärlig och efterföljande ekonomisk vidare framgång eller utebliven sådan. Måla svenskt och bidra till konstruktionen av nationalstaten, ja, i den strävan deltar både kvinnor och män. Konstfältet ställer samma krav på kvinnor som på män för inträde.

Men även om konstfältet är relativt autonomt (efter 1885) med egna instanser för konsekivering står det inte fritt från övriga värderingar i samhället. Fältets regler för vad som är konst och vem som är konstnär kolliderar med samhällets regler för vilka ställningstaganden som är möjliga för en kvinnlig konstnär. Det handlar om vad kvinnor *bör* – gifta sig, skaffa barn, sköta hemmet och ha en verksamhet utanför detta eller ej – respektive vad kvinnor *förmår* – skapa eller inte skapa konst – som är hinder eller drivkraft för de kvinnor som vill nå konstfältet. Vi har här att göra med två krafter som är överordnade konstfältet – maktfältet och samhällsnivån, det sociala rummet.

Slutsatsen – att de villkor samhället i stort ställer för kvinnors verksamhet är överordnade konstfältets villkor för konstnärlig verksamhet – har jag kommit fram till genom att analysera sexton texter med hjälp av Bourdieus fältbegrepp, dels texter om tidens frågor (Strindberg, Leffler m.fl.) dels självbiografier och romaner. Alla är från början ämnade för publicering och avsedda för en bredare publik. De använder alla den målande och skulpterande konstnärsvärlden för att gestalta sin tids problem eller har denna värld som direkt fokus. Det handlar om texter där kvinnan är tydliggjord.

I *Konstens regler* ser Pierre Bourdieu Flauberts roman *Hjärtats fostran* som en analys av det sociala rum där författaren befann sig när han skrev sitt verk.⁴ I min litteraturundersökning handlar det inte om att relatera texternas upphovsmän till ett socialt rum i denna bemärkelse, eller att relatera upphovsmännen till varandra respektive texterna till varandra, för att se hur upphovsmän och texter positionerar sig på den litterära scenen eller på konstfältet.⁵ Det handlar istället om hur skildrade konstnärer möter skildrade konstfält och utifrån sina habitus intar positioner på dessa skildrade fält.

3 Konstakademien har i genomsnitt dubbelt så många manliga som kvinnliga elever. Under tiden 1864–1924 immatrikulerades 641 manliga och 331 kvinnliga elever enligt Ingelman, I. 1982. Kvinnliga konstnärer i Sverige. På konkurrerande Konstnärsförbundets skola utgör de kvinnliga eleverna ungefär en tredjedel.

4 Bourdieu, P. (2000). *Konstens regler: Det litterära fältets uppkomst och struktur*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, s. 39–88.

5 Litteraturvetaren David Gedin anser att det under 1880-talet, den tidsperiod under vilken en hel del av de texter som används i undersökningen tillkommit, ännu inte finns något autonomt litterärt fält i Sverige. Gedin, D. (2004). *Fältets herrar: Framväxten av en modern författarroll*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag, s. 16.

Bourdieu poängterar apropå levnadsberättelser att de syftar till att offentligt presentera den egna uppfattningen om det egna livet. Berättelserna varierar till form och innehåll beroende på hur den marknad där berättelsen utbjuds är utformad.⁶ Detta utgör ingen nackdel i delstudien av förhållandet mellan samhället och konstfältet. Frågan om det föreligger en faktisk överensstämmelse mellan levnadsberättelserna och andra biografiska uppgifter, eller om texterna är fiktiva, är ointressant i detta sammanhang. Även när det handlar om biografier har jag i min studie använt Bourdieus teori om fält, habitus och ställningstagande på *texternas fiktionsvärld* när jag samlat teman med hjälp av grounded theorys hantverksmetod.⁷ I undersökningen av relationen mellan samhället och konstfältet är det *de uppfattningar texterna förmedlar* om vilka ställningstaganden som är möjliga, eller inte möjliga, för kvinnliga konstnärer som utgör grunden för min analys.

Med utgångspunkt från Bourdieus analys av Flauberts roman gör litteraturvetaren David Gedin tolkningen att Bourdieu anser att skönlitteratur har förmågan att objektivera sociala förhållanden som inte är författarens personliga. Gedin skriver: ”men för att objektiverandet ska vara möjligt måste förhållandet redan existera som en produkt av den sociala strukturen, och läsaren ha någon form av erfarenhet av den. Så kan skönlitteraturen etablera beskrivningen som en social verklighet i det kollektiva, sociala medvetandet.”⁸ Jag instämmer i denna tolkning av en texts förmåga till objektivering och vill betona att det också sker ett ömsesidigt utbyte beträffande texters inverkan på en social verklighet.

Nu får man inte ge resultatet av denna, min begränsade textanalys en allmängiltighet, men jag menar att den pekar på att det kan vara möjligt att använda Bourdieus fältbegrepp även på empiri av fiktioner. För att återgå till skönlitteraturens förmåga att objektivera sociala förhållanden så har det för mig alltid varit viktigt att kunna härleda ett uttalande, ett ställningstagande till den aktör som faktiskt faller yttrandet respektive gör ställningstagandet – även om han eller hon inte är den ursprungliga upphovsmannen – inte bara för att kunna se vad striderna handlar om utan också för att kunna peka ut vilka aktörer som deltar i striderna, ett försök att förankra fritt svävande diskurser. Det är en lockande tanke att försöka förena litteraturens förmåga att objektivera sociala förhållanden – dvs. sociala fakta som kan förklaras med hänvisning till andra sociala fakta och är etablerade på en egen nivå i Durkheims mening⁹ – med aktörers ställningstaganden på fältet.

Hur långt en sådan analys av sociala fakta grundade på empiri av fiktioner kan drivas bör bli föremål för ytterligare diskussion, t.ex. frågan *när* föreställningar som förs fram i litteraturen blir så etablerade att de kan betraktas som sociala fakta.

6 Bourdieu, P. (1995). Praktiskt förnuft: Bidrag till en handlingsteori. Göteborg: Daidalos, s. 74.

7 Strauss, A. and Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, Calif.: Sage s. 188, 198 och 203.

8 Gedin, D. 2004. *Fältets herrar*, s. 21.

9 ”fakta som har mycket speciella egenskaper: De består i sådana sätt att handla, tänka och känna som finns utanför individen och som har en tvingande makt ... Ett socialt faktum känns igen på den yttre tvingande makt det utövar eller kan utöva på individerna; och närvaron av denna makt känns i sin tur igen på antingen att det finns någon bestämd sanktion, eller att detta faktum gör motstånd mot varje individuellt försök att beseгра det. (Det) kan emellertid också definieras genom sin utbredning i gruppen, förutsatt att man (..) som en andra väsentlig egenskap tillägger att det existerar oberoende av de individuella former det då antar.” Ur Durkheim, É. *Sociologins metoder*. Göteborg 1978. Citerad i Boglind, A., Eliäson, S. och Månson, P. (1995) *Kapital, rationalitet och social sammanhållning*. Fjärde reviderade upplagan. Stockholm: Rabén Prisma, s. 224.

Fältvägen till positionen prins Eugen

Christina G. Wistman, doktorand

Konst- och bildvetenskap

Göteborgs universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Att studera prins Eugen som konstsamlare med hjälp av Pierre Bourdieus fältteoretiska begrepp, blir en klassisk Bourdiestudie (om än i avsevärt mindre format). Det handlar om en agents inträde på ett fält, agentens rörelser och avancemang inom fältet. Utifrån mitt perspektiv kan ett samlande av konst verka kapitalförmerande och användas i fältets ständigt pågående gåvoutbyte.

Min forskning ägnas konstsamlande med fokus på prins Eugens konstsamlande.¹ Den tidsavgränsning som gjorts tar sin början år 1887, det år då prins Eugen gör sina första konstförvärv, och avslutas 1947 i och med prinsens död och därmed också slutet på samlandet. Genom fältteorin ses Eugen som en agent på konstfältet och jag studerar huruvida prinsen inledningsvis var habituerad för ett liv på konstfältet. Hans fältspecifika kapital var vid inträdet ringa. Prins Eugen avancerade på det svenska konstfältet och det ligger något ironiskt i detta att en prins nödgas avancera socialt. Han strävade dock inte efter någon av fältets befintliga positioner, han skapade sig, som jag ser det, en egen: *positionen prins Eugen*, och i förlängningen positionen Prins Eugens Waldemarsudde. Kan det vara så att prins Eugen vid slutet av sitt liv, genom kapitalkonverteringar och användande av vad Bourdieu kallar fältets omvända ekonomi, kom att befinna sig i konstfältets övre vänstra hörn? Prinsens konstsamlande var en manifestation för den samtida svenska konsten. Min hypotes är att samlandet (tillsammans med prinsens konstpolitiska engagemang) verkade kapitalförmerande och kanske även var en strategi för avancemang på fältet samt att prins Eugen med tiden fick konsekurerande makt.

Avhandlingen bygger vid sidan av studiet av prins Eugens konstsamlings provenienser till stora delar på brevkorrespondens, räkenskaper och andra handlingar.² Föreliggande text har en sammanfattande karaktär för att möjliggöra redogörelsen av ett längre tidsperspektiv inom de ramar som angivits.

Slutet som inledning: död, begravning, eftermäle och museiöppnande

Min hypotes är som nämnts att prins Eugen (1865–1947) vid sin död hade nått fram till en central position på det svenska konstfältet, vi börjar därför vid slutet. Eugens liv är berättelsen om en okonventionell kunglig person. Han var yngste son till kung Oscar II och drottning Sophia och hade tre äldre bröder, Gustaf – sedermera kung Gustaf V – Oscar och Carl. Eugen stod således längst från tronen i ordningsföljden och kanske bidrog det till hans något friare ställning. Prinsen avled den 17 augusti 1947 i hemmet på Waldemarsudde efter en tids sjukdom och kungligt okonventionell blev även hans begravning. Begravningen ägde rum på Skogskyrkogården i Stockholm. Prins Eugen önskade att bli kremerad och urnan är gravsatt

1 Avhandlingens preliminära titel är *Manifestation och socialt avancemang. Prins Eugen som konstsamlare, mecenat och grundare av ett museum*. Disputation beräknas till våren 2007.

2 I prins Eugens arkiv (PEA) på Prins Eugens Waldemarsudde ingår t.ex. prinsens brevsamling (ca 10000 brev till och från Eugen), officiella skrivelser och handlingar, gästböcker och fotografier. Prins Eugens räkenskaper finns i Bernadotteska familjearkivet (BFA), för närvarande i deposition på Waldemarsudde.

på Waldemarsudde under en enkel häll av marmor från Närke med endast hans namn, "Eugen", som inskrift.

Otaliga är det tidningsartiklar, notiser et cetera som skrevs vid prins Eugens bortgång. Lovsångerna till konstnärsfursten, målarprinsen och den store mecenaten ljuder högt. Men det förekommer även mer sakliga framställningar av Eugens liv och hans insatser. Den bild som framtonar är bilden av en central gestalt i svenskt konst- och kulturliv – en dominerande fält-agent. "Med prins Eugen går bort en man, som i sin förening av konstnärskapet, den höga samhälleliga ställningen och ett generöst intresse för andra konstnärers produktion kommit att inta en utomordentligt central plats i svenskt konstliv."³

Prinsens insatser för svensk konst och kultur framgår också av några av de hyllningar som skrevs till hans jämna födelsedagar. 1940 fyllde prins Eugen 75 år, outtröttligt fortskred hans starka engagemang för kulturlivet, men det kunde nu dessutom sättas i relation till en nästan livslång arbetsinsats: "Otvivelaktigt har hans kungliga börd gjort det lättare för honom att skapa sig ett konstnärsnamn och bidragit till att skänka honom allmänt erkännande. Men därmed inte sagt att han rent konstnärligt sett därigenom haft lättare än andra att nå fram till det mål han föresatt sig. I själva verket har hans liv varit mera arbetsfyllt och mera allvarligt inriktat på en uppgift än de flestas. [...] Men när målarprinsen i dag fyller sjuttiofem år och ett vidare perspektiv över hans gärning låter sig skönjas, är det dock för alla uppenbart att han ingenting mindre är än en av förgrundsmännen i svensk konsthistoria."⁴

De stora yttre svårigheterna övervanns med tiden, men prins Eugen kom aldrig ifrån sin kungliga börd. Den är ständigt närvarande i vad som skrivs om honom, men ibland diskuteras den prinsliga rollen något, som i följande citat ur en hyllningsartikel till Eugens fyrtioårsdag: "Han intar inte denna ställning [central i svenskt kulturliv, förf:s komm.] på grund av sin födelse, om också bördens givetvis har skänkt en särskild betydelse åt hans gärning. Hans plats har tillfallit honom som frukten av ett långt livs kamp."⁵ De inre svårigheterna, att prinsen aldrig riktigt kände sig som en bland många konstnärer och känslan av att inte kunna vara säker på huruvida positiva omdömen om hans konst gällde konstnären eller prinsen, de kämpade han med hela sitt liv. För prins Eugen var det av vikt att bli betraktad som konstnär, inte som en målade prins. 26 år gammal år 1891 formulerade han de känslorna i ett brev efter att ha tillbringat våren och sommaren i sällskap av glada konstnärskamrater på Balingsta söder om Stockholm:

Jag var verkligen nedstämd – så nedstämd som jag kan vara – sedan jag kom tillbaks ifrån landet. Der hade jag haft det ett så lyckligt o. så fritt lif, hade gjort upp för mig att allt var så mycket bättre än det egentligen äro, trodde o. hoppades att något verkligen skulle kunna göras. Och så kom jag in, saknade lifvet derute mer än jag kan säga o. det värsta var att jag märkte att jag ändå satt kvar 'på en prinspiestal' fastän jag hade inbillat mig att jag lyckats krypa ner ifrån den. [...] jag plågas af att känna att jag dock i grund och botten inte är homogen med den krets, der jag helst skulle vilja höra hemma. [...] Det värsta är då människor, o. till sådana som man håller af o. hvilkas omdöme man sätter värde i, alltid uppfatta ens arbete, vars sträfvanden som man gjort till sin uppgift i lifvet, endast som ett behagligt tidsfördrif. Deri ligger något mycket nedstämmande.⁶

Den ekonomiskt oberoende ställning som var prins Eugens befriade honom från vedermödor som var andra konstnärers vardag. Hans kungliga ställning var också den en black om foten

3 "Prins Eugen" 1947.

4 "Målarprinsen 75 år" 1940.

5 Gauffin 1945. Axel Gauffin var en period överintendent på Nationalmuseum och hade både professionellt och privat nära kontakt med prins Eugen.

6 Brev från prins Eugen till Helena Nyblom hösten 1891. PEA.

för honom: han var inte, som han skriver, homogen med den krets av människor som han ville var en del av. Det var ett grundläggande socialt utanförskap.

Den 17 juni 1947 undertecknade prins Eugen vad som visade sig bli den sista versionen av hans testamente. Testamentet är omfattande, men den för undersökningen viktigaste delen är de första paragraferna som angår prinsens donation av egendomen Waldemarsudde med konstsamlingarna till svenska staten. Prinsen donerade sin ”å ofri grund belägna egendom Waldemarsudde med tillhörande åbyggnader, trädgårds- och parkanläggningar med den rätt, varunder samma egendom av mig innehaves, ävensom där befintliga konstverk, böcker, samt övriga lösören och inventarier [...]” Vid sidan av ovanstående testamenterades även ett aktiekapital för driften av museet.⁷

Samlingens fortlevnad efter samlarens död är en angelägen fråga för samlaren, och det finns flera alternativ för hur en samling då kan hanteras. I vissa fall skingras samlingen, den kanske fördelas på arvingar eller avyttras. Det är oftast inte det första alternativet eftersom de flesta samlare brukar vilja hålla samman sin samling, och den kan hållas intakt och leva vidare exempelvis genom att ett museum tar emot den som helhet i namn av grundaren. Det är något som odödliggör samlaren ifråga, men samlingen uppgår ändå i en större helhet: en annan samling. Den yttersta bekräftelsen, men också det mest kostnadskrävande, av en samling kommer i de fall den i sig blir ett museum.⁸ Denna yttersta bekräftelse fick prins Eugens samling genom att prinsen testamenterade sin egendom Waldemarsudde med dess konstsamlingar till svenska staten med ett museum som syfte.

Det var 1947 den största konstdonation som någonsin gjorts i Sverige, om än stora donationer av konst gjorts till exempelvis Nationalmuseum. Prinsens farbror Carl XV och hans testamentariska gåva till museet kan nämnas som ett exempel. Men den testamentariska gåvan av Waldemarsudde med konstsamlingar var inte Eugens första gåva. Det finns i flera svenska museer verk av prins Eugens hand, de allra flesta har donerats av prinsen själv. Vid 1890-talets början skänkte han sin målning *Skogen* (1892) till Pontus Fürstenbergs samling i Göteborg. Under 1900-talet gav han ett antal målningar, teckningar och grafiska blad till Nationalmuseum, åtminstone några av dessa verk helt på eget initiativ.⁹

I juni 1948, 10 månader efter prinsens död slog Prins Eugens Waldemarsudde upp sina portar för allmänheten som ett offentligt museum. Eugen ville inte ha något äreminne över sig själv, det privatpersonliga hade därför borttagits ur museet. Museets namn kommer inte från prins Eugen själv, det var den utsedda styrelsen med bl. a. museets förste chef Gustaf Lindgren som bestämde den nya institutionens namn. Namnet i sig är ett äreminne och kanske är det delvis på grund av det som minnet av prins Eugen, hans insatser för svenskt kulturliv som konstnär, konstsamlare och kulturpolitiker i högsta grad lever kvar på det av honom grundade museet. Oavsett namn på museet så är donatorn är ständigt närvarande, på något sätt, i ett donatorsmuseum.

Prins Eugens habitus, kapitalinnehav och horisont av möjligheter

Prins Eugen var från födseln en kapitalstark agent. Det är emellertid en bedömning som är avhängig ur vilket perspektiv man väljer att betrakta detta: han var *inte* från födseln en kapitalstark agent på konstfältet, men genom sitt/familjens ekonomiska kapital kunde prins Eugen förvärva ett kulturellt kapital i form av utbildning. Men Eugen var heller inte odisponerad för ett liv på konstens fält. Hans uppväxt i kungliga slott med kungliga konstsamlingar av ofta hög kvalitet, gav honom en förtrogenhet med konst och kultur från olika tider. Under

7 Prins Eugens testamente. PEA.

8 Belk 1994, s. 320.

9 Nationalmuseum, Avdelningen för måleri och skulptur, konstinventariet med provenienser (till dags dato, 050510, har alla gåvors provenienser inte genomgåts). Det är en större ära om museet i fråga ber om att få något verk av konstnären.

skoltiden fick han undervisning i teckning och måleri av ett par svenska konstnärer, stora namn i tiden. Familjens ekonomiska kapital och samhälleliga ställning möjliggjorde dessutom att han kunde välja ett så fritt yrke som konstnärens.¹⁰ Detta sammantaget gör prins Eugen disponerad för konstfältet, men inte helt och fullt: han hade problem med sin habitus. Det är det kungliga, det sociala, som orsakar hans bekymmer.

Prins Eugens kanske viktigaste ställningstagande i livet var när han bestämde sig för att studera i Paris. Beslutet visar också på att han hade kännedom om fältet och dess regler: han kunde orientera sig i konstlivet och visste att en av de investeringar som krävdes i spelet var utbildning. Med detta erhåller han också fältspecifik bildning, det torde ha varit fältspecifikt bildande att 'ha gjort Paris'.¹¹ Eugen gjorde sitt inträde på konstfältet i en brytningstid, i en tid då en ny estetisk doktrin just hade etablerats. Bland de genrer och stilar som stod honom till buds tog han ställning för det måleri som skapades av bland andra Konstnärsförbundets medlemmar. Han hade helt riktigt tolkat fältets utveckling och fortsatte under sitt långa liv, som bland annat konstsamlare, att starkt och tydligt ta parti för den unga, den samtida svenska konsten.

Vilken var prinsens horisont av möjligheter? Vid studiet av en kunglig agent kan horisonten av möjligheter i förstone te sig obegränsad. Dock är det för prinsar som för icke-kungliga agenter på fältet endast några få val som är möjliga att göra. Valmöjligheterna hänger samman med agentens habitus och de fält som han/hon har rört sig på.¹² Vilka orienteringsmöjligheter stod Eugen till buds? Att stödja det egna landets konst- och kulturyttringar kan möjligen karakteriseras som obligatoriskt för ett regerande furstehus. Det kan därmed sägas vara en del av prins Eugens habitus. Han tog tidigt tydlig ställning för den svenska konsten, och den unga svenska konsten. Här uppställer sig en grundläggande fråga: kunde en svensk prins stödja utländsk konst, på bekostnad av svensk? I vilket fall, Eugen ställde sig till det svenska konstfältets förfogande och med tiden och avancemanget inom fältet torde hans orienteringsmöjligheter ha blivit allt större.

Också konstsamlande är något de flesta europeiska furstehus har ägnat sig åt, även då gärna samlande av inhemsk konst. Som samlare var prinsens horisont av möjligheter måhända större än många andra samlares. Hans försörjning var tryggad och han kunde redan vid 22 års ålder ge sig ut på den fria konstmarknaden och göra sina första förvärv. Konstsamlandet är också den strategi jag identifierat som den mest kapitalinbringande. Ordet strategi kan vara vilseledande i sammanhanget och jag menar *inte* att prins Eugen endast förvärvade konst för att erhålla en position på konstfältet. Jag menar att prinsen samlade konst för konstens egen skull. Både kort- och långsiktigt förmerades hans fältspecifika symboliska kapital genom samlarinsatserna som därmed är en konverteringsstrategi. Prinsens gynnade ställning som konstnär, försörd av ett kungligt apanage utan behov av att sälja sina verk, gav honom en möjlighet att omsätta det ekonomiska kapitalet i konstverk: att begagna sig av den omvända ekonomi som är förhärskande i fältets kulturella pol.

Inte endast prins Eugens habitus och hans för konstfältet delvis odisponerade kapitalinnehav gav honom inledningsvis problem. Ett annat problem för honom var bristande tillit i förhållande till andra sociala nätverksaktörer.¹³ Han gav sig dock in i det ständigt pågående utbytet av gåvor och gengåvor och han vann, liksom återgäldade, med tiden tillit. Också det ver-

10 Eugens föräldrar, Oscar II och drottning Sophia, var till en början tveksamma till sonens framtidsplaner. De hade stakat ut hans bana som officer, med tiden gav de honom sin tillåtelse. Brevväxling mellan prins Eugen och Oscar II resp. drottning Sophia. PEA. Oscar II brevväxlade med landshövding Gunnar Wennerberg i ärendet, brev i fotostat i PEA.

11 Se exempelvis Pauli, Georg, *Pariserpojkarne*, Stockholm 1926 samt Bergh, Richard. *Efterlämnade skrifter om konst och annat*, Stockholm 1921 för samtida beskrivningar av vad Parisvistelserna betydde.

12 Bourdieu 1977, s. 72

13 För mer om social nätverksteori och social nätverksteori i kombination med fältteorin, se Gunneriusson, Håkan (red.) 2002

kade kapitalförmerande och bidrog till att göra prinsens horisont av möjligheter större. Med sitt stora sociala nätverk med förgreningar till flera andra fält fick prins Eugen en inblick och en överblick som få andra fältagenter förunnats.

Fältagenten prins Eugen

Inledningsvis vill jag endast kort behandla ett annat socialt rum än det svenska konstfältet som prins Eugen också tillhörde, det bernadotteska sociala rummet. Det var ett familjerelaterat socialt rum han agerade *utifrån* och utgjorde en korresponderande del av hans horisont av möjligheter. Det är identitetsskapande och grunden för prins Eugens habitus. Eugen är en del av den bernadotteska genealogin och han var den förste som fick göra något av sin konstnärliga begåvning, han var också den förste som professionellt ägnade sig åt ett konstsamlande. Jag har urskiljt två delar av detta sociala rum, ett för konstnärligt utövande och ett för konstsamlande/konnässörer. Till de konstnärligt utövande hör Carl XV, prinsessan Eugénie, prins Gustaf, Oscar II, prins Eugen, prins Wilhelm och Sigvard Bernadotte samt drottning Margrethe av Danmark. Prins Eugen, drottning Margrethe och Carl XV tillhör även den andra bernadottesfären, dit jag också räknar Carl XIV Johan (hans karikatyrsamling finns på KB) och Oscar I som umgicks mycket med litteratörer och teaterfolk samt Gustaf VI Adolf som donerade en fin samling ostasiatiska till Östasiatiska museet i Stockholm och även förvärvade en representativ samling svensk grafik. Prins Eugen tog aldrig avstånd från det kungliga – även om han i sina brev från främst ungdomsåren ibland kan beklaga¹⁴ sig över sin ställning – det är band och sociala nät han alltid har. Till detta fogas sedan hans nya fält, konstfältet, som också ger honom ett nytt socialt nätverk.

När prins Eugen sökte sig till konstfältet blev han självfallet föremål för den kamp mellan nykomlingar och dominerande som alltid förs inom fältet. Det är dock inte en agent vilken som helst som kan söka inträde på exempelvis det svenska konstfältet. De agenter som söker inträde bör rimligen ha gjort vissa fältspecifika investeringar. I detta fall kan det röra sig om att man skaffat sig en högre konstnärlig utbildning, att man har intresse för och kunskap om konst och konsthistoria.¹⁵ Prins Eugen hade i jämförelse med vissa andra konstnärer endast gjort få dylika investeringar: hans konstnärliga utbildning var förhållandevis liten, men han hade en stor vilja och ett stort intresse. Med Världsutställningen 1889 fick han också ett erkännande för sitt konstnärskap i och med att han tilldelades *mention honorable* för en av sina tre till utställningen antagna pasteller.¹⁶ Dock får man väl räkna även hans uppväxt till investeringarna, även om den inte alltid erkändes.¹⁷

Det var under studietiden vid Uppsala universitet 1885–86 som prins Eugen bestämde sig för att bli konstnär. Han deltog då även i konstnären Wilhelm von Gegerfelts målarskola som inrättats i flygeln på Uppsala slott. För att bli konstnär krävdes en högre konstnärlig utbildning, det hade prins Eugen insett, och den bästa platsen för en sådan utbildning var Paris som då var något av ett konstens Mecka. I Paris studerade prinsen för olika etablerade konstnärer och han lärde där känna delar av den svenska, för att inte säga nordiska, konstnärskoloni som då var bosatt där. Prinsens ankomst till den franska huvudstaden bemöttes dock med skepsis. De mer radikala konstnärerna hade inte mycket till övers för prinsen som ville bli konstnär; det tvivlades på hans avsikter och på hans konstnärskap. Att prins Eugen bodde tillsammans med hovmannen Gustaf Celsing och hans maka och att prinsen allt som oftast hade sin adju-

14 Beklagandet, att diskvalificera sin kungliga börd, kan också vara en del av spelet på fältet. Det motsatta (att tacka sin börd för att han kunde bli konstnär och försörja sig som sådan) skulle förmodligen inte alls ha givit något erkännande på konstfältet.

15 Broady 1991, s. 216–269; Bourdieu 1992, s. 42f.

16 Att bli antagen av Salongens jury är ett erkännande i sig.

17 Se exempelvis brev från prins Eugen till drottning Sophia och Helena Nyblom. PEA.

tant i sällskap var något som kunde väcka löje.¹⁸ I all välmening hade Celsings dessutom feltolkat fältet: de anordnade fester och mottagningar för prins Eugen med betydligt äldre, etablerade konstnärer som inbjudna gäster.¹⁹

Det hade kunnat vara mer önskvärt att introducera prins Eugen för yngre, mer jämnåriga konstnärer, de som strävade uppåt efter en position. Det var emellertid de, som var mest tveksamma till prinsen som konstnär. I konstnären Eva Bonniers utgivna brev finner man en god källa till de svenska konstnärernas liv i Paris bland annat under de år då prins Eugen vistades där. I breven framkommer några av de svårigheter Eugen hade att tampas med när han strävade efter en plats på det svenska konstfältet:

Der talades bland annat om en tillställning, middag med bal, som kommer att ges för prins Eugen den 19de mars [...] Jag håller med Dick [Richard Bergh] att det är olämpligt för 'opponenter' att göra sig till för en prins, och att, om hans 'kamrater', artisterna ville bjuda honom på något, så kunde de hitta på något mer 'burschikost', och som för honom hade nyhetens behag, såsom att äta hos 'gumman' t. ex. Om han inte vore ett alltför stort fä, så borde det roa honom mycket mera.²⁰

Åter i Sverige år 1889 utsågs prins Eugen till hedersledamot av Kungliga Akademien för de fria Konsterna, en institution han av börden ansågs tillhöra. Redan året därpå valdes han till en av Akademiens representanter i Statens inköpsnämnd för konst²¹, den nämnd som svarade för de statliga konstförvärven. Samtidigt som prins Eugen invaldes i Konstakademien skulle också Anders Zorn, Per Hasselberg och Nils Forsberg inväljas – dessa tre avböjde dock inval, något prins Eugen inte kunde göra, trots att han med stor sannolikhet sympatiserade med deras ställningstagande.²² I och med invalet kunde prinsen delta i samt påverka det officiella konstlivet, men han kom också i en svår situation i förhållande till sina kamrater i Konstnärsförbundet. Konstnärsförbundet stod i opposition till Konstakademien och Nationalmuseum, även prins Eugen reagerade på den statliga inköpsnämndens förvärvspolitik (där få levande svenska konstnärer i allmänhet och förbundsmedlemmar i synnerhet stod på inköpslistorna) och de riktlinjer nämnden arbetade efter.

Både konstnärligt och personligt kom prinsen att stå Konstnärsförbundet nära, ett förbund i vilket han emellertid inte kunde inträda som medlem. I samtidens ögon sågs han som lierad med Konstnärsförbundet och vissa kritiker talade om ett 'beskydd' av förbundets medlemmar och strävanden. "Prins Eugen har förstått att utan att avstå från sina egna åsikter verka medlande och sammanhållande i den svenska konstnärskåren, som i prins Eugen haft ett socialt ojämförligt och mänskligt enastående värdefullt stöd."²³ I striderna på fältet intog prins Eugen ofta en medlande roll, han stod ju nära agenter i de båda lägren på fältet. Det var dock väl känt att hans hjärta fanns hos Konstnärsförbundet, som då hade dominansen över fältets symboliska kapital och eftersom det är erkänt av fältets samtliga agenter är det också normerande – det behöver alltså inte som det sociala kapitalet användas i det fördolda. Det symboliska kapitalet är fältets överordnade kapitalform och kan vara egentligen vilken tillgång som helst

18 *Pariserbref*, s.307 (adjutanterna kallas för "betjenter"), s. 313 (adjutanten Platen kallas för prinsens "dräng").

19 I brev till modern, drottning Sophia, beskriver prinsen några av dessa tillställningar. Konstnärer som inbjöds var bl.a. Gustaf Cederström och Hugo Salmson. Brev från prins Eugen till drottning Sophia. PEA.

20 *Pariserbref*, s. 205f.

21 Lindwall anger felaktigt att prins Eugen skulle ha invalts i inköpsnämnden först 1893. Lindwall 1986, s. 120. För korrekt angivelse se kronologi i *Minnet av ett landskap* 1998 (red. Hans Henrik Brummer).

22 Lindwall 1986, s. 116. Se även prins Eugen 1942. Varje bildkonstnär bland Akademiens ledamöter skulle enligt stadgarna gärna inlämna ett receptionsstycke till Konstakademien. Detta gjorde även prins Eugen, dock så sent som 1894.

23 "Svensk konst har förlorat ett värdefullt stöd" 1947. Uttalande av Axel Gauffin med anledning av prins Eugens bortgång 17/8 1947.

som tillerkänns ett värde på fältet av fältets agenter.²⁴ Socialt kapital är kort sagt sociala kontakter (släktingar, vänner, bekanta) och det anses inte konstruktivt att öppet mobilisera det kapitalet på ett fält där konstnärlig talang är vad som värderas högst.²⁵ På fältet är en symbolisk ekonomi förhärskande, den handlar om heder, ära, gåvor och gengävor.²⁶

Prins Eugen var som alla agenter en del av det gåvoutbyte som ständigt sker på fältet. Tydligast kan detta måhända studeras i hans relation till just Konstnärsförbundet och dess medlemmar. Under 1890-talet var prins Eugens måleri samstämmigt med de verk som skapades av flera av Konstnärsförbundarna, och prinsen fick vid ett antal tillfällen erbjudanden om att utställa tillsammans med förbundet (som var ytterst selektivt på det området); erbjudanden som han också antog. Genom detta erkändes prins Eugen som en konstnär på konstfältet och hans konstnärskap legitimerades. Men prins Eugen tog inte bara emot denna gåva, han gav givetvis också en gengåva – allt i enlighet med fältets logik. Det brukar sägas att prins Eugen inledde sitt samlande med Konstnärsförbundets konst, och detta äger viss riktighet även om det inte endast var förbundsmedlemmarnas konst han förvärvade. Långt senare var prinsen en av tillskyndarna bakom Sixten Strömboms första del av *Konstnärsförbundets historia*, som utkom 1945.

Under 1890-talets lopp fick prins Eugen en allt säkrare plats i det svenska konstlivet och han erbjöds och/eller tilldelades engagemang av olika slag. Alla dessa accepterade han inte, men hans meritlista blev diger och innefattar de mest skilda områden som även visar på prinsens breda intressen: Thielska Galleriet; Birgittastiftelsen; Föreningen Svensk Hemslöjd; Folkbildningsförbundet; kommittén för Liljevalchs konsthall samt den kommitté som studerade förutsättningarna för ett modernt museum i Sverige. Vad gäller de offentliga uppdrag som prins Eugen erhöll bör det noga beaktas på vilka grunder dessa uppdrag tilldelades honom. I vissa fall kan det ha varit så att man inte kunde förbigå Eugen, prinsen, i andra fall – som i fallet med de uppdrag som tilldelades honom från andra agenter på konstfältet – var uppdragen mer kapitalinbringande. Man vinner inte erkännande med uppdrag som erhålles från agenter/positioner på andra fält eftersom dylika uppdrag inte är erkända av det egna fältets agenter.

Som konstnär fick prins Eugen ett flertal uppdrag att utföra offentliga väggmålningar. Några av målningarna erbjöd han sig själv att göra utan kostnad för institutionen, vilket minskar uppdragens fältspecifika betydelse. Konstnären Eugen deltog vid sidan av de många utställningarna i Sverige även i internationella utställningar. Prins Eugen kom också att engagera sig i konstpolitiken och han fick officiella uppdrag lika väl som att konstnärskollektivet gav honom hedersuppdrag att till exempel anordna utställningar både i Sverige och i utlandet. För den stora svenska utställningen i Paris 1929 var prinsen medlem av organisationskommittén, han var också en av arrangörerna bakom utställningen *Kring Konstnärsförbundet* som visades i Oslo 1932. I denna sistnämnda utställning ingick ett flertal verk ur prinsens egen konstsamling. Prins Eugens konstpolitiska verksamhet fick även den sin egentliga inledning under 1890-talet, i tiden i anslutning till att han fick sitt konstnärliga genombrott med målningen *Våren* (1891).

Konstsamlandet

Prins Eugen deltog även i det svenska konstlivet som konstsamlare. Kungliga samlare är som känt inget ovanligt fenomen, men prins Eugen var både kunglig och konstnär, det är mindre vanligt. I sin samtid var han, detta till trots, som samlare inget unikum. Det var andra samlare som hade ungefär samma inriktning på sitt samlande och flera av dessa samlare lät också upp-

24 Broady 1989, s. 169.

25 Bourdieu 1993, s. 38, 45.

26 Broady (red.) 1998, s. 19f.

föra byggnader där de kunde hysa sina samlingar – liksom prins Eugen. Vad som ger prinsen en särställning på konstfältet är dock hans många olika roller och hans stora sociala nätverk.

Hemmet på Waldemarsudde tillbyggdes 1913 med ett galleri för att hysa den ständigt växande samlingen, och i parken placerades ett antal av de förvärvade skulpturerna. Till prinsens 80-årsdag 1945 utökades galleriet med ytterligare två salar. Galleriet på Waldemarsudde vill jag gärna se som förberedelser för museet. Vid prins Eugens död var hans konstsamling en av de största privata i Sverige, hela 479 konstnärskap var representerade med tillsammans 2194 verk i hans konstsamling. I samlingen ingår de flesta materialkategorier: den består av måleri (den till antalet största delen), skulptur, handteckningar, grafik, medaljkonst, ikon- och miniaturmåleri, broderi och mosaik.

Prinsens långa liv och hans aktiva ställningstagande i det svenska konstlivet satte självfallet spår i hans konstsamlade och därmed i samlingen. Manliga svenska konstnärer är i majoritet, kvinnliga konstnärer har utfört knappt 10 procent av de verk som ingår, vilket inte är något anmärkningsvärt för prins Eugens konstsamling. En sådan obalans präglar de flesta svenska offentliga samlingar.²⁷ Utomsvenska och kvinnliga konstnärer är därmed i minoritet, men de finns representerade. Sammanfattningsvis kan sägas att prins Eugen samlade konst för konstens egen skull och att det var främst svensk samtidskonst han köpte. Oftast var det helt nya verk som förvärvades, verk som ingår i en föreställande tradition. Det finns ingen abstrakt konst i samlingen. I några fall är det så att en konstnärs verk som senare blivit ett viktigt konsthistoriskt verk inkom i samlingen på ett ganska sent stadium i förhållande till när det utfördes. Skälen till detta kan vara många, det kan handla om intresse, om smakförskjutningar eller om den möjlighet till dylika förvärv som stod till buds.

Det är svårt att samla samtidskonst, det kräver både överblick och ett stort kontaktnät, vilket prins Eugen hade. För en samlare är det av värde att köpa konst med en lång livscykel, även om det är problematiskt för en samlare av samtidskonst. Det är av det skälet enklare att köpa äldre mästare, de har redan stått sig till framtiden. Så här i efterhand kan sägas att prins Eugen åstadkom en samling som till helheten är ett unikt dokument över hans samtids svenska konst.

Iscensättningen av positionen prins Eugen

Prins Eugen var inte delaktig i striderna om någon av fältets formella positioner. Vad han arbetade på var i själva verket att ändra på varumärket/positionen *prins*, en position som till en början inte var disponerad för vad han önskade uppnå. När prins Eugen avled hade förväntningarna på vad en prins kan tänkas göra förändrats och således hade Eugen strukturerat en struktur. Att prinsen själv såg på saken på ett liknande sätt, om än ur ett annat mer familjeinriktat perspektiv, märks i hans brev till exempelvis prins Wilhelm och Sigvard Bernadotte, där han skrev att han hoppades att hans sätt att leva och de insatser han gjort skulle göra det lättare för dem att ägna sig åt vad de vill.²⁸

När prins Eugen på hösten 1899 förvärvade egendomen Waldemarsudde hade han fått en fast plats i det svenska konstlivet. Han var en respekterad konstnär vars verk visades på utställningar såväl i Sverige som utomlands; han tog en aktiv del i det svenska konstlivet och fick offentliga uppdrag som konstnär, men även mer kulturpolitiskt betonade engagemang. Prinsen hade vid denna tid också en liten samling konst med i huvudsak svenska konstnärer representerade. Arkitekten Ferdinand Boberg engagerades för uppförandet av prins Eugens hem och i nära samarbete med prinsen utarbetades ritningarna för huset som stod inflyttningsklart unionsupplösningsåret 1905. Prins Eugens olika roller som svensk prins, konstnär, konstsamlare och kulturpolitiker ställde krav på det hus som skulle bli hans bostad. Enligt

²⁷ Se vidare Wistman 2002.

²⁸ Brev från prins Eugen till prins Wilhelm och prins Sigvard. PEA Positionen prins Eugen återstår att utreda liksom huruvida fältet kan tänkas ha varit förberett för den positionen.

konsthistorikern Jonny Roosvals beskrivning var hemmet ”skapat för konstnärens krav på praktiskt arbetsutrymme men också lämpligt som fursteresidens, ordnat att mottaga omfångsrika, fordringsfulla konstsamlingar i sitt inre men också att öppna sig utåt mot inloppets panorama [...]”²⁹ Prins Eugen har ofta karakteriserats som frisinnad, som en okonventionell kunglig person och Roosval fann en fördomsfrihet också i Waldemarsuddes plan: ”rummen äro lagda, framskjutna eller tillbakaskjutna ungefär som man flyttar möbler till dess man fått dem som man vill ha det.”³⁰

Sällskapsvåningen på Waldemarsudde var den representativa delen av Eugens hem. På Waldemarsudde var emellertid det officiella hemmet också ett hem att bruka, ett hem för dagligt nyttjande. Det är inte det representativt högtidliga som fått styra utformningen av rummen – det är istället ägarens ideal, smak och behov som står bakom. Detta utesluter dock inte, att Waldemarsudde *också* var ett representativt hem. Syftet med hemmet sträckte sig bortom att ge ett tak över huvudet.

Prins Eugen ville ju som anförts inte bevara sitt hem som ett personligt dokument.³¹ Men, i de konstnärshem som uppfördes under den nationalromantiska epoken i Sverige finns också ett identitetsskapande drag. Ett hem och den plats det byggs på säger ju också något om människan som bor där. Det hem han lät bygga på Waldemarsudde och det liv som levdes där är identitetsskapande, men också positionsskapande. Med flytten till Waldemarsudde iscensattes en ny position på fältet – positionen prins Eugen.

Positionen prins Eugen tog en klar ställning för svensk konst och svenskt konstliv. Det utmärker även hemmet som inte bara var ett furstehem utan också en tillflyktsort för konsten. Waldemarsudde var emellertid inte endast en fristad för konsten utan också för människan. Det var på Waldemarsudde både bildligt och bokstavligt högt i tak. Hos prins Eugen umgicks människor verksamma inom skilda områdena. Prins Eugens konstsamlande tog riktig fart efter flytten till Waldemarsudde som var funktionellt ur denna synvinkel, där fanns plats för konst och samlare måste ju ha något att samla i. På så vis kan Waldemarsudde också ses som en manifestation för svensk konst. Och kanske var det så, att det ingick i fältpositionen prins Eugen att donera sin egendom till svenska staten.

Avslutning

Prins Eugens inträde på det svenska konstfältet var, som schematiskt berörts, inte okomplicerat. Han var av kunglig börd med en habitus som inte var disponerad för konstnärskapet och hans fältspecifika kapitalinnehav var litet. Sedan Eugen väl beviljats inträde på fältet gick kapitalackumuleringen i relativt rask takt och han kom som agent på konstfältet att inneha flera roller: konstnärens, konstpolitikerns och inte minst viktig konstsamlarens. Med dessa roller inte bara ökade Eugens kapitalinnehav, han lyckades även konvertera sitt kungliga symboliska kapital till ett på konstfältet fungerande kapital.

Sammanfattningsvis kan därmed sägas att nykomlingen prins Eugen brukade sina 60 år på det svenska konstfältet väl. Från ett trevande inträde på fältet avancerade han år för år på fältet och vid sin död var han om inte en agent med konsekrerande makt så åtminstone positionerad i fältets övre vänstra hörn. Vägen dit möjliggjordes genom ett rakryggt och autonomt agerande som skapade tillitsfulla band till andra agenter; genom kapitalförmeringar som var re-

29 Roosval 1932, s. 7.

30 Roosval a.a. s. 10.

31 Det återstår att utreda vilken roll museets förste chef Gustaf Lindgren har i museigrundandet. Han anställdes 1937 som prins Eugens handsekreterare och blev senare intendent för konstsamlingarna och hänvisar vid ett flertal tillfällen till Eugens muntliga utsagor. Dessa muntliga utsagor motsäger i vissa fall prins Eugens nedskrivna ord. Det finns dock inget tvivel om vad prins Eugen ville, enligt vad som nedskrivits. Prins Eugens testamente, PEA; Lindgren, Gustaf, ”PM ang. olika ärenden” 1947, PEWÄ, Gustaf Lindgrens arkivdel.

sultatet av lyckosamma gåvoutbyten, men också genom konstsamlarens användande av fältets omvända ekonomi varigenom ett ekonomiskt kapital konverterades till ett fältspecifikt. Prins Eugens horisont av möjligheter växte och hans habitus, trots habitus generella trögrörlighet, omdisponerades och Eugen slutade sitt liv som en agent väl disponerad för ett liv på konstens fält.

Referenser

- Prins Eugens arkiv (PEA), Prins Eugens Waldemarsudde: Prins Eugens testamente (fotostat); Prins Eugens brevsamling (brev till och från prinsen: Oscar II, drottning Sophia, Helena Nyblom, prins Wilhelm, Sigvard Bernadotte). I fotostat delar av brevväxling mellan Oscar II och Gunnar Wennerberg.
- Prins Eugens Waldemarsuddes ämbetsarkiv (PEWÄ): Överintendent Gustaf Lindgrens arkivdel.
- Nationalmuseum, Avdelningen för måleri och skulptur: konstinventariet.
- Belk, Russell W., "Collectors and Collecting", Pearce, Susan M. (red.), *Interpreting Objects and Collections*, London 1994.
- Bergh, Richard. Efterlämnade skrifter om konst och annat, Stockholm 1921.
- Bourdieu, Pierre, *Outline of a theory of practice*, Cambridge 1977.
- Bourdieu, Pierre, *Texter om de intellektuella*, Stockholm/Stehag 1992.
- Bourdieu, Pierre, *The field of cultural production*, Cambridge 1993.
- Broady, Donald, Kapital, habitus och fält. Några nyckelbegrepp i Pierre Bourdieus sociologi, Stockholm 1989.
- Broady, Donald (red.), *Kulturens fält – en antologi*, Göteborg 1998.
- Broady, Donald, Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin, Stockholm 1991.
- Brummer, Hans Henrik (red.), *Prins Eugen – Minnet av ett landskap*, Stockholm 1998.
- C.R.N. (Carl Rupert Nyblom?), "Prins Eugen. Fyratio år", *Post och Inrikes Tidningar* 1/8 1905.
- Prins Eugen, *Breven berätta*, Norstedts förlag 1942.
- Gauffin, Axel, "En konstnär fyller 80 år", *Vecko-Journalen* nr 30, 1945.
- Gunneriusson, Håkan (red.), *Sociala nätverk och fält*. Opuscula Historica Upsaliensis 28, Uppsala 2002.
- Pariserbref. Konstnären Eva Bonniers brev 1883–1889*, sammanställda och kommenterade av Margareta Gynning, Stockholm 1999.
- Lindwall, Bo i Lindgren et al. (red.) *De sköna konsternas akademi. Konstakademien 250 år*, Stockholm 1986.
- "Målarprinsen 75 år", osign. *Karlstads-Tidningen* 1/8 1940.
- Pariserbref. Konstnären Eva Bonniers brev 1883–1889*, sammanställda och kommenterade av Margareta Gynning, Stockholm 1999.
- Pauli, Georg, *Pariserpojkarne*, Stockholm 1926.
- "Prins Eugen", osign. Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning 18/8 1947.
- Roosval, Jonny, "Waldemarsudde", *Svenska slott och herresäten. Ny samling "Uppland"*, Natur och Kultur 1932.
- "Svensk konst har förlorat ett värdefullt stöd", osign. *Svenska Morgonbladet* 18/8 1947.
- Wistman, Christina G., "En konstsamlings kön. Prins Eugens konstsamling betraktad ur ett könsperspektiv", *Valör. Konstvetenskapliga studier* nr 2, 2002.

Fotografering som metod och kulturvetenskapligt aktörsskap

Lennart Zintchenko

lennart.zintchenko@ethnology.gu.se

Etnologiska institutionen

Göteborgs universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Bakgrund

Detta "paper" utgår från en fristående delstudie inom forskningsprojektet *Ephemeral landscapes* (Saltzman & Qviström 2003). Delstudiens målsättning har varit att med hjälp av egen fotografering och intervjuer undersöka ett stadsrandsområdes efemära landskapskvaliteter. Arbetet genomfördes inom ramen för en halvtidstjänst mellan augusti 2004 – januari 2005. Resultatet ska publiceras i en planerad antologi som ska diskutera planeringsfrågor rörande stad, landsbygd och natur. Begreppet efemärt landskap innebär ett intresse för landskapets tillfälliga och övergående kvaliteter. De landskapsförändringar som omfattas av begreppet är dock inte reducerbara till enkla och tydliga skeenden som avlöser varandra i ett slags från-till. Efemära landskap innebär att det geografiska rummet under vissa tidsperioder är öppet att omdefinieras och upptäckas på nytt.

Det landskap som jag undersökt ligger längst ner i sydväst på ön Hisingen i Göteborg. Området omfattar Arendal, Risholmen, Hjärtholmen, Torslandaviken, Skeppstadsholmen och f.d. Torslanda flygplats. Skälet till varför denna del av Göteborg valts ut är att den kännetecknas av en mångfacetterad blandning av gamla och nya landskapsinslag på en förhållandevis begränsad yta (ca 3x3 km). Den dynamiska helheten är uppbyggd av verkstadsindustrier, kontor, oljehamn, oljeraffinaderier, oljecisterner, kontorsarbetsplatser, godshantering, golfbana, småbåtshamnar, småbåtshamn, en havsbadskoloni, bostadsområden, landsbygd, kustnatur, fågelreservat, affärscentrum, modellflygklubb, MC-övningsbana, uppställningsområde för fabriksnya bilar, containerupplag, vindkraftverk, konstgjorda landskap, odliga mellanrum och parkanläggningar. De uppräknade landskapsinslagen har olika lång närvaro i området, från flera tiotals år, till att vara under aktuell uppbyggnad. Under de senaste 40–60 åren har dessutom ett stort antal verksamheter som påverkat landskapskaraktären försvunnit, vidareutvecklats eller blivit utbytta.

Det ständigt föränderliga landskapssammanhanget har varit utgångspunkten för detta delprojekts genomförande. Detta har inneburit en nyfikenhet på närvaron av föränderlighet av både permanent och tillfällig art (Brassley 1998), samt att närmare undersöka parallella skeenden i tid och rum (Bengtsson m.fl. 2003). Det undersökta stadslandskapets karaktär har över en utsträckt tidsperiod inneburit närvaron av en stor variation av efemära landskapskvaliteter. För att få reda på något om erfarenheterna av att befinna sig mitt i ett föränderligt landskap har jag intervjuat fyra kolonistugeinnehavare på Torslanda havsbadskoloni utifrån mitt fotografiska material.

Att fotografera har givit möjligheter att identifiera spår som antyder landskapets efemära kvaliteter. Dessa landskapsspår är viktiga att både kunna upptäcka och tolka. Sammanställandet av bildmaterialet har även legat till grund för formulerandet av frågor och samtalsämnen i den efterföljande intervjufasen. Ett urvalskriterium för valet av personer att intervjua har varit

tidpunkten då man blev innehavare av en kolonistuga. De som blivit intervjuade har blivit indelade i kategorierna "gamla" och "nya" kolonister. Indelningen har varit liktydigt med en uppdelning i äldre och yngre.

I intervjuerna har jag använt mig av fotografier som visat upp ett både mångfacetterat och föränderligt stadslandskap. På detta sätt ville jag komma åt på vilket sätt efemära landskapskvaliteter var en del av kolonisternas vardag. Bildmaterialets innehållsliga bredd var viktig eftersom den skulle ge ledtrådar om vad som var bekant/obekant, betydelsefullt/betydelselöst eller kontroversiellt/okontroversiellt. Intervjuerna har kretsat kring samtalsämnen som berört mellanrum/föränderlighet, interna/externa områdesrelationer, samt närvaron av tillfälliga och övergående landskapskvaliteter. Intervjuerna har också innehållit en reflexiv del där vi samtalat om bilden av landskapet i och kring koloniområdet. Här handlade det om bilder i bred bemärkelse, det vill säga allt från fotografiska till mentala bilder.

Fotograferingens genomförande och bildernas betydelse

Fotograferandet i landskapet kring det gamla flygplatsområdet har haft skilda funktioner under olika faser av forskningsprocessen. I en första fas gav fotograferandet kännedom om det landskap som skulle undersökas. Eftersom jag fotograferat med hjälp av stativ skedde arbetet långsamt och med väl utvalda stopp för att kunna få med det som sätter prägel på denna del av Göteborg. Fördelen med att skapa sig ett sådant fotografiskt grundmaterial var att rumsliga inslag och relationer blev lättare att återanknyta till, både i samband med ordnandet av bilderna och i de efterföljande samtalen.

Det jag inledningsvis vann på att fotografera var att bildmaterialet kunde korrigera de första besökens intryck. I ett senare analysarbete kunde nödvändig distans skapas genom att kombinera det fotografiska källmaterialet med intervjuerna, och begreppet "efemära landskap". Utifrån detta har en preliminär analys gjorts av efemära landskaps relevans på lokal nivå och för stads- och landskapsplanering.

Aktuella fotografier är viktiga när man intresserar sig för landskapsfrågor eftersom det geografiska rummet i urbana randområden är starkt föränderliga till både innehåll och användning. Med hjälp av nytagna fotografier har det varit möjligt att både kunna orientera sig i och senare samtala kring en aktuell landskapssituation.

En viktig roll som fotografierna hade i intervjuerna var att de kunde användas som en gemensam utgångspunkt för samtalet. Genom att jag använde mig av fotografier kunde intervjusamtalen riktas mot bestämda områden och platser. På detta sätt blev bilderna grunden för ett iscensatt möte. Mitt forskningsintresse och mina erfarenheter från fotograferandet blev på detta sätt tydliggjort i intervjusamtalen.

Att genomföra en fotografering på plats innebär också möten när bilderna tas. Som fotograf får man ofta ta olika slag av kontakter när bilderna tas eller så blir man uppsökt med frågor om varför man fotograferar. På så sätt var även det fotografiska genomförandet något som innebar "feed-back" från människor i området. Dessa möten har inneburit att jag kontinuerligt fått ta del av kunskaper om det som fotograferats, samt att jag fått reaktioner på mina förklaringar om varför jag finns där med en kamera. På så sätt var det redan under inledningsskedet möjligt att närma mig projektets målsättning att undersöka landskapets efemära kvaliteter. Det är dock viktigt att vara medveten över att fotograferandet också kan vara ett hinder för skapandet av kontakt, exempelvis genom en allt för närgången och påträngande fotografering.

Vare sig man fotograferar människor, landskap eller byggnader, så ger man in sig i situationer som kräver någon form av social förhandling eller förklaring om varför man finns på plats (jmf. Becker 2000). Genom att fotografera med hjälp av stativ (som jag gjort) gör man sig både synlig för omgivningen och mottaglig för spontana möten eftersom man står stilla under en förhållandevis lång tid. Frågor över fotografens intressen och närvaro blir på så sätt möjliga att ställa för människor i omgivningarna. Naturligtvis handlar dessa möten om slum-

pens skördar, men det är ändå något som är viktigt att känna till och bejaka. Spontana möten under fotograferandets gång har bidragit till att jag lärt känna landskapet och fått uppslag till genomförandet av intervjuer i ett senare skede. Fotografering på plats är alltså inte liktydigt med vare sig ensidig observation eller fotografisk registrering, utan startpunkten för ökad kännedom, dialog och samtal. Ur ett aktörsperspektiv innebär detta att man möter förväntningar och synpunkter på sitt fotograferande. Man börjar med andra ord att tidigt komma in i de sammanhang som fotografiska aktörer och praktiker befinner sig i.

Om fotografi och fotografisk praktik

Det finns många frågor som väcks när fotografering och akademisk forskning kombineras. Är fotografering bäst lämpad som metod? Vilken relevans har fotograferandet i förhållande till teori och analys? Finns det något att hämta från de många etablerade fotografiska praktiker som finns? För mig har frågan om aktörsskapet varit viktigast.

För att komma någonvart med vad ett fotografiskt aktörsskap kan vara för något, så har en konstruktiv väg varit att ta fasta på diskuterandet av den fotografiska praktiken inom några områden som är relevanta för min forskningsuppgift. Eftersom jag kommer från universitetets forskningsvärld har det varit särskilt viktigt att fånga upp fotograferandets roll i akademisk miljö. Mina främsta inspirationskällor har kommit från riktningarna visuell sociologi och visuell antropologi (t.ex. Banks 2001, Becker 1986, Morphy&Banks 1997, Pink 2001, *Qualitative Sociology* 1:1997). Min orientering inom dessa fält har fäst uppmärksamheten på vikten av att tänka på hur bilder skapas, används, uppfattas, samt vad som påverkar vid själva fotograferingstillfället. Jag har även inspirerats av alla dem som argumenterar för att fotografier inte ska reduceras till ytliga illustrationer, en väg för att lätta upp en text eller ett sätt att introducera och förmedla förenklad kulturvetenskap (se t.ex. Myrdal 2002).

Ingången till ett kulturvetenskapligt förankrat aktörsskap inom det fotografiska området har för mig främst gått via antropologen Marcus Banks och fotografen/fototeoretikern Allan Sekula. Dessa två menar att betydelsen av fotografiska bilder och praktiker hör ihop med dess tillämpningar – från tillkomsten till den slutliga användningen (Banks 2001, Sekula 1993). Med utgångspunkt hos Banks och Sekula innebär skapandet av fotografiska bilder att de är avhängiga uttalade problematiseringar, strategier och målmedvetna tillämpningar.

Eftersom en stor del av den akademiskt förankrade diskussionen om fotograferandets roll understryker betydelsen av problematiseringar, strategier och målmedvetna tillämpningar har jag ägnat detta speciell uppmärksamhet. För att fördjupa det de skriver om har jag undersökt i vilken utsträckning medvetet formulerade tillämpningar finns närvarande inom etablerade fotografiska fält med relevans för min undersökning. Resultatet av genomgången pekar på att problematiserandet av fotografering och fotografier finns närvarande, men att det inte tillhör den fotografiska praktikens huvudfåra. Min genomgång visar dock att det finns utrymme för ett aktivt fotografiskt aktörsskap i både akademisk miljö och ute i samhället.

Viktiga beröringspunkter mellan kulturvetenskap och etablerade fotografiska praktiker har jag funnit inom ämnesområdena arkitektur, landskap, natur och kulturmiljövård. Det finns dock ett problem när man vill koppla det egna fotograferandet till den fotografering som förekommer inom dessa områden. Problemet består i att det inte går att göra träffsäkra sökningar på fotografiska projekt som publicerats. Den stora bredden av fotografiska publikationer går inte att sökas med hjälp av de databaser biblioteken förfogar över idag. Att göra sökningar på "Pn" i ett bibliotek leder ofta till litteratur om världsberömda fotografer, fotografihistoria eller konstnärligt avancerade projekt och utställningar. Den stora och omfattande fotografiska praktik som befattar sig med arkitektur, landskap, natur och kulturmiljövård är svår att finna eftersom den ingår (och försvinner) i den stora mängd titlar som faller inom dessa ämnesområden. Dessutom är det så att om man får vetskap om några relevanta titlar, så är de svåra att låna eftersom det ofta finns bara ett exemplar av dem i Sverige eller Skandinavien. Hasselblad

Center i Göteborg och Moderna museet i Stockholm har välsorterade specialbibliotek med fotografiska publikationer, men befattar sig inte gärna med fjärrlån.

Sedan några månader tillbaka är Hasselblads centers bibliotek sökbart via nätet. Moderna museets bibliotek behöver man dock fortfarande besöka för att kunna göra en tillförlitlig sökning. Att få kännedom om relevanta fotografiska praktiker handlar därför till stor del om att löpande bevaka de fält man är intresserad av för att kunna plocka ut det som är av intresse utifrån ett aktualiserat forskningsmål.

En värdefull introduktion till genomförda fotografiska landskapsprojekt har varit *Suburban options. Photography commissions and the urbanization of the landscape* (1998). Denna bok är en omfattande och grundlig genomgång av uppdragsfotografiska projekt som gjorts i Europa från 1980-talet fram till slutet av 1990-talet (bl.a. det svenska Ekodok-90 projektet *I människans hand* 1994). Det gemensamma för projekten som presenteras är samtidens omvandlingar av landsbygd och urbana ytterområden. Huvudmännen bakom projekten har genomgående varit statliga och kommunala myndigheter eller organisationer med nära anknytning till stat och kommun. Bredden och omfattningen av den verksamhet som redovisas är tecken på att det finns nyuppkomna omständigheter som påverkar urbana och rurala landskap över hela den europeiska kontinenten.

Ett fotografiskt projekt som lyfts fram som förebild i *Suburban options* (1998) är det franska DATAR-projektet (Délégation à L'Aménagement du Territoire et à L'Action Régionale) som genomfördes i början av 1980-talet (Latarjet&Hers 1985, 1989). DATAR-projektet ville uppmärksamma att kända förändringskrafter och förändringsresultat inte längre var giltiga (som hastig demografisk tillväxt, utflyttning från landsbygd, storskalig expansion och industriella etableringsmönster). Vad man från fransk horisont såg i början av 1980-talet var framväxten av nya och annorlunda urbana strukturer där medborgarna levde sina vardagsliv på ett annat sätt jämfört med tidigare skeden i samhällsutvecklingen. Problemet var att undersökningar vid denna tid visade att allmänheten trodde att landskapen i Frankrike såg ut och fungerade som förr. Vad man inom DATAR ville uppnå var att göra de nya landskapen kända därför att kvaliteterna i det geografiska rummet var något som man ansåg hade betydelse för de val människor gjorde i utformandet av sina liv. Genom att starta och genomföra ett stort fotografiskt projekt kring en pågående landskapsutveckling ville DATAR placera sig i centrum för en nödvändig miljödiskussion. Man var tidigt klar över att nya förändringstrender inte enbart gick att hantera med hjälp av lagar och regelverk (Latarjet 1987).

I genomförandet av DATAR-projektet var en central utgångspunkt att fotograferna aktivt skulle skapa bilden av de nya landskapen i Frankrike. Varje enskild fotograf skulle vara en "auteur" som skulle ge sitt personliga perspektiv och inte underordna sig rummets topografi. Bildresultaten var tänkta att bli uttryck för olika individers erfarenheter och möten med landskapet (a.a. 1987). Detta är ett ställningstagande som diskuteras och debatteras utifrån olika ståndpunkter i *Suburban options* (1998). Problematiken presenteras i bokens inledning av Frits Giertsberg (a.a. 1998:12 f). Han presenterar positionerna för, emot samt argument för kombinerandet av systematiska inventeringar och subjektivt tolkande. (Vilket i det första fallet handlar om vikten av hur landskapet ser ut, skildrandet av enskilda objekt som delar av en helhet och hur landskapet ter sig för en betraktare innanför eller utanför ett visst område. I det andra fallet handlar frågan om hur aktivt fotografen ska styra bilders betydelser med hjälp av stil, teknik, tillfälliga utgångspunkter, detaljer, medvetet skapade kontraster, arrangerade situationer eller bildbearbetning i efterhand.) Att detta positionerande var och är delar i en viktigt principdiskussion framgår också av den fotohistoriskt förankrade diskussionen kring landskapsfotografier som Hripsimé Visser gör i samma nummer av *Perspektief magazine* där Bernard Latarjet (1987) presenterar DATAR-projektet. Enligt Visser är gränsdragningen mellan topografisk dokumentation och subjektivt skapande en sentida 1900-talsföreteelse där positio-

nerna mellan dessa fotografiska poler är del av en långdragen diskussion som böljat fram och tillbaka.

Debatten kring frågan om det subjektiva tolkandet och det topografiska inventerandet är ett exempel på hur landskapsfotografering kan problematiseras. Om man byter ut subjektivt tolkande mot analytiskt underbyggt tolkande och topografisk inventering mot topografisk dokumentation, så hamnar man i en diskussion som också finns närvarande inom kulturvetenskaplig forskning. Om man tittar närmare på det bildmaterial som produceras inom arkitektur-, landskaps-, natur- och kulturmiljöfotografin så framträder fler problematiserande perspektiv och praktiker. Den grundsyn som finns representerat inom visuell sociologi och visuell antropologi med fokus på problematiseringar, fotografiska kontexter och uttalade målsättningar för fotograferingen blir därmed mer intressanta att ta till sig och försöka utveckla.

Två exempel på projekt som betraktar fotograferandet som något centralt i relation till pågående landskapsförändringar, planeringsfrågor och akademisk forskning är Gabriele Basilicos och Stefano Boeris *Italy – Cross sections of a country* (1998), samt Theo Baart m.fl. *Atlas of change. Rearranging the Netherlands* (2000). Båda dessa böcker är gjorda i nära samarbete mellan fotografer, forskare och stads-/landskapsplanerare. Det finns också det som skiljer dessa båda arbeten åt, både vad gäller inriktning och genomförande. Skillnaderna kan sammanfattas som att Basilico och Boeri intresserar sig för "urban sprawl" och Baart m.fl. åt nya holländska landskapstyper och platser.

För att säga något mer om dessa böcker så understryker Basilico och Boeri fotograferandets roll i relation till de brister kartografiska representationer har i form av eftersläpande aktualitet och förenklade tillrättalägganden av det geografiska rummet. Även forskning inom kulturgeografi och arkitektur kritiserar för att allt för ofta utgå från etablerade kategorier som land/stad, centrum/periferi, offentligt/privat, stadsmorfologi/byggnadstyper och arkitektur/stadsområden. Det är med detta som bakgrund som ett fotografiskt projekt kan bidra med något väsentligt, eftersom nytagna bilder är resultatet av direkta möten med aktuella förändringsprocesser. För fotografen Gabriele Basilico och urbanforskaren Stefano Boeri är det viktigt att utforska stadens rum och pröva analytiska perspektiv på plats – där det händer. De pekar bland annat på de problem forskning och planering för med sig när den bygger på observation på distans och snabba besök i landskapet. Basilico och Boeri menar att ett noggrant och långsamt fotograferande har något att tillföra både forskning och planering. De anser även att fotografiska publikationer blir en manifestation över att rum, geografi och landskap kan uppfattas, skildras och representeras på flera olika sätt.

I *Atlas of change* (Baart m.fl. 2000) görs inga uttalade kopplingar till akademisk forskning, men resultatet är en produkt av ett samarbete mellan en fotograf (Theo Baart), en journalist specialiserad på urbana frågor (Tracy Metz) och en stads- och landskapsplanerare (Tjerk Ruimschotel). I boken uppehåller man sig främst kring frågor som har med medborgarnas delaktighet (eller snarare brist på delaktighet) i planerandet av städer och landsbygd. Det som är av intresse utifrån ett fotografiskt sammanhang är att Baarts bild- och motivurval utgår från sextio begrepp som i planeringsdokument och dagspress benämner nya företeelser i den holländska geografin. Theo Baarts fotografier kontextualiseras utöver detta med hjälp av Tracy Metz intervjuer med personer som representerar den holländska befolkningen och några av byggsektorns aktörer. Tjerk Ruimschotel presenterar utifrån sina erfarenheter som planerare ett antal officiella och alternativa kartbilder för att åskådliggöra de förändringar som skett i Holland mellan åren 1965–2000. Den parallella publiceringen av fotografier, begrepp, intervjuer och kartor förmedlar en medvetenhet över att bilder och språkliga kategorier både visar och döljer det som sker i landskapet.

För att bidra med en ytterligare problematisering av några fotografiska praktiker, så skulle jag vilja relatera Paul Brassleys (1998) definition av "efemära landskap" (d.v.s. årstids- och dygnsrytm, ljud, lukter, väder, ljusskiftningar, växtcykler etc.) till den natur-, kulturmiljö och

landskapsfotografi som förekommer i tidskriften *Camera Natura* (se t.ex. Edberg&Strand 1995, Hagman 1995, Hallberg 1996, Hammarstad 1995, Rydell 1997, Røttereng 1997). Den typ av fotografisk praktik (och estetik) som kommer till uttryck i *Camera Natura* kritiseras då och då som förljugen, konstlad och förskönande (se t.ex. *Nordiska landskap* 1986:6, Ohlsson 2000:18, *Platsens politik* 2002:6). Kritiken siktar in sig på naturfotografins idyllisering, naturromantik och estetisering av en natur som inte finns. Men, om man betraktar bilderna i *Camera Natura* med Brassleys landskapsbegrepp i bakhuvudet, så möter man både fascinationen och det etablerade intresset för tillfälligheternas mångfald i natur och kulturlandskap. Paul Brassley relaterar i sin egen text till liknande företeelser inom konsten.

Det tillfälligas betydelse i stadslandskapet har också uppmärksamats av den amerikanske arkitekten och forskaren Sandra Davis Lakeman (1992). Hennes bildbaserade forskning kring den principiellt viktiga betydelsen av ljusets många skiftningar i Sienas (Italien) gamla stads-kvarter ligger nära Brassleys tankegångar. Hennes arbete med detta projekt hade dock inget med "det efemära" som begrepp att göra, men var ett led i att öka medvetenheten över behovet av att tänka i termer av morgon-, dags- och kvällsljus ("natural light") i skapandet av arkitektoniska livsmiljöer. Hennes bok *Natural light and the italian piazza* är en fotografiskt underbyggd analys av olika slag av naturliga ljuskvaliteter som anses bidra till erfarenheten och upplevelsen av en stadsmiljö.

Ett problem med den naturfotografi som förekommer i *Camera Natura* och i Sandra Davis Lakemans bok är att den lätt kan uppfattas som ett romantiserat svärmeri för natur och kulturhistoriska miljöer.

Att göra nedslag i förda diskussioner kring praktiserandet av fotografi visar upp många exempel på den problematiserande fotograferingens möjligheter. Landskapsarkitekternas tidskrift *utblick Landskap* (numera ombildad till *Area*) gav under 1990-talet ut två temanummer med rubrikerna "Bilderna av landskapet (3:1990) och "Stora fotografnumret" (1:1997). I dessa båda nummer presenteras en bildsyn som utgår från att det man ser i ett landskap är beroende av vem betraktaren är. I detta sammanhang är fotografiska bilder något som tolkas på två sätt. Den ena tolkningen går ut på att fotografiet bidragit till en slags demokratisering av bildskapandet om den värld vi lever i. Den andra tolkningen riktar in sig på att fotografier ger bildskaparen och bildanvändaren utrymme för vinkling och formulering av budskap. De positioner som en landskapsfotograf kan sägas pendla mellan är vilja att se och upptäcka, subjektiva urvalskriterier och det ordnande ögat. De förhållningssätt som kommer till uttryck i *utblick Landskaps* båda temanummer pekar ut det utrymme som finns i utarbetandet av fotografiska metoder, tekniker och användningsområden. Som aktör inom ett fotografiskt fält är man inte ensidigt hänvisad till konsoliderade genrer, konventioner eller institutionaliserade praktiker. (Det är dock bra att känna till och ha koll på vilka förväntningar och krav som genrer och konventioner skapar i olika sammanhang.)

Det finns fotografiska verksamhetsfält som kan belysa något av den formbarhet och utvecklingspotential som det fotografiska mediet har – även inom praktiker som anses vara starkt konventionaliserade. Naturfotografien är ett exempel på detta. Inom denna fotografiska genre finns det idag ett växande intresse för bilder som lyfter fram ekologiska problem och frågor (se t.ex. Ohlsson 2000). I katalogen till Bildmuseets (Umeå) utställning "Platsens politik" sägs det dessutom att landskapsfotografien utvecklas allt mer från avbildning av ren natur till förmån för ett bildskapande som utgår från problematiseringar, analyser och kritiska perspektiv på kulturlandskapet (*Platsens politik* 2002).

En annan typ av fotografisk verksamhet som anses vara stel och oföränderlig är arkitektur-fotograferingen. Men även här finns en utveckling som söker nya vägar genom att ifrågasätta krav på fotografisk teknik (t.ex. storformat), mediaval (blad/färgfilm) och minutiöst förarrangerade och kontrollerade bilder av isolerade arkitektoniska objekt. Inom detta fotografiska område finns det många "ska man göra" och "ska man inte göra" som ifrågasätts (se t.ex.

Deutsche bauzeitung 1995, Lantz 2001, Perlmutter 1995). Konventionerna kring arkitekturfotograferingen är inte för alla ett tvingande rättesnöre, även frågor om innehåll och användning tränger sig på. Detta betyder dock inte att etablerade normer försvunnit. Det räcker med att idag titta i vilket nummer som helst av tidskriften *Arkitektur* för att konstatera detta.

Mitt sista exempel på ett fotografiskt användningsområde som presenterar uttalade och målinriktade förhållningssätt hämtas från Riksantikvarieämbetet och kulturmiljövården. I RAÄ:s fall kan detta spåras till två betydelsefulla händelser. Den ena är projektet *Åtta svenska städer* (1998). Den andra är bildandet av bildbyrån KulturMiljöBild år 2000. Arbetet med "Åtta svenska städer" handlade om små- och medelstora städer i Sverige. Bildmaterialet presenterades första gången i utställningen "Svenska städer – kulturarv till vardags". Projektet hade som målsättning att frånga RAÄ:s fotografiska praktik som i normalfallet gick ut på att dokumentera de byggnadsdetaljer och den bebyggelse som bedömts vara kulturhistoriskt värdefull. I arbetet med "Åtta svenska städer" skulle fotograferandet skilja sig från den gängse modellen genom att lyfta fram människors vardagsliv i några svenska stadsmiljöer 1998. Fotograferna fick som uppdrag att i reportagebetonad stil ge personliga perspektiv på det som i samtiden kännetecknade "den svenska staden". Den vardaglighet som stod i centrum resulterade i bilder som blandade gammalt och nytt, förändrat och bevarat, tomt och befolkat, samt det generella och det specifika. Något slag av värderande av bebyggelsemiljöer som ämbetet vanligtvis ägnar sig åt gjordes aldrig inom detta projekt. Istället ville man från RAÄ:s sida aktivt bidra till en bred diskussion och medvetenhet över vad som är värdefullt och viktigt i våra stadsmiljöer. Projektet med åtta svenska städer vidareutvecklades 2001 till ett liknande arbete om miljonprogrammets bostadsområden.

Den ansvarige för Riksantikvarieämbetets fotografiska avdelning – Bengt A Lundberg – förklarar i tidskriften *Kulturmiljövård* (Lundberg 2003) bakgrunden och ambitionen till den fotografiska förnyelse som initierades åren 1998–2001. Enligt Lundberg var det som skedde ett led i en fotografiskt underbyggd strategi där bilder ska vara ett aktivt verktyg för att kommunicera och skapa ett vidgat utrymme för den verksamhet RAÄ ägnar sig åt. Ambitionen är att kameran ska vara en offensiv agent för kulturmiljövården. Bilden – inte bara ordet och de fysiska lämningarna ska alltså vara med och bidra till intresse, tankeprocesser och opinionsbildning. Men – och det förtjänar att understrykas – det är dock så att den fotografiska verksamheten på RAÄ även sker utifrån väl inarbetade konventioner kring fotografisk dokumentation som del av ämbetets arkiveringsverksamhet (se t.ex. Johansson 2001).

Genomgången av tänkandet och praktiserandet inom några fotografiska verksamheter syftar till att ringa in det utrymme som finns för ett kulturvetenskapligt förankrat bildskapande. Närvaron av problematiseringar, genomtänkta målsättningar och medvetna strategier inom några etablerade fotografiska fält är något som bör intressera den akademiskt inriktade kulturforskningen. Klivet från att vara en kritiskt analyserande recensent av andra bilder, till att vara en bildskapande aktör är med andra ord inte så långt. Steget kan dock vara problematiskt att ta om man tänker i termer av roll/kompetens och fotograf/forskare.

Några exempel från etnologi, antropologi och sociologi kan belysa dilemmat. En av den visuella sociologins förgrundsgestalter Howard Becker menar att den vetenskapligt skolade sociologen är bättre skickad än den yrkesverksamme fotografen att i bild skapa trovärdiga skildringar av olika slag av samhällsförhållanden (Becker 1986). Beckers betonar i sin text främst sociologens vetenskapliga metodologi som han menar ger trovärdiga och väl underbyggda resultat.

En i det närmaste motsatt relation mellan fotograf och forskare presenteras i Nordiska museets bok *Verklighetsbilder?* (1999). Där är rollindelningen fotograf-forskare omvänd. Fotografen är den oinskränkte auktoriteten på bilder, medan forskaren blir den som tar hand om teori och analys utifrån etablerad vetenskaplig praxis. Arbetsfördelningen är fast, men samarbetet anses vara fruktbart och konstruktivt. Mellan dessa båda poler förekommer det också

exempel där fotografer och forskare likställs med varandra, som hos etnologen Anette Rosengren (1991). Etnologerna Lizette Gradén och Lars Kaijser (1999) menar å sin sida att fotograferandet väger tyngst som visuella fältanteckningar och empiriskt grundmaterial i skapandet av traditionell akademisk text. Mer målinriktat och gestaltande fotografiskt arbete är något som yrkesverksamma fotografer helst ska göra.

En intressant infallsvinkel på ett kulturvetenskapligt initierat fotograferande finns hos antropologerna Marcus Banks och Howard Morphy (1997). De menar att fotografering (och filmning) behöver utformas och förstås som en del av "det antropologiska projektet". Detta perspektiv verkar vara en bättre utgångspunkt än ett ständigt jämförande mellan fotografen och den vetenskapligt skolade. Det verkar vara en mer framkomlig väg att som Banks och Morphy relatera den visuella antropologins verksamhetsfält till det egna ämnets ambitioner att skapa och förmedla kunskap om mänsklig kultur. En central grundtanke i detta är att bilden är viktig eftersom den finns närvarande (eller frånvarande) inom flera typer av samhällsbyggnader och samhällssektorer. Hos Banks och Morphy finns en konstruktiv utgångspunkt för skapandet av en både vetenskapligt- och samhällsrelaterad relevant fotografering.

Avslutning

Det slutliga resultatet av mitt fotograferande och intervjuande är ännu preliminärt. Det finns dock några huvuddrag som kommer att vidareutvecklas. Det första utgår från en landskapsanalys som säger att Torslanda havsbadskolonis läge mitt i ett dynamiskt område varit en förutsättning för dess förhållandevis oförändrade utseende och struktur. Tongivande verksamheter i omgivningarna som hamn och varv har påverkats av 1970-talets avbrutna industriella expansion. Protesterande naturvårdsintressen och anläggandet av Landvetters flygplats har gjort sitt till att skapa ett mindre intensivt mark- och tomttryck i området. Först från och med mitten av 1990-talet när bostäder, golfbana och småbåtshamn etableras gör sig verksamheter i omgivningen påmind för kolonisterna.

Under den senaste tioårsperioden har ett nytt tryck kommit från bostads- och fritidssektorn. Den förändrade situationen har lett till att kolonisterna numera får hantera frågan om ökad biltrafik, fler människor på promenad i koloniområdet och ett ökat antal badgäster från omgivande bostadsområden. Det yttre trycket visar sig också genom brant stigande priser på kolonistugorna och krav på möjligheter att bygga till större stugor. I intervjuerna talas det om att koloniområdet gått från att ha varit en ostörd och okänd idyll till att bli något åtråvärt som allt fler känner till. Att det område som havsbadskolonin är belägen i fått vara i fred under de senaste 15–20 åren visar sig också genom de många tillfälliga, kortlivade och disparata verksamheter som varit förlagda till det övergivna flygfältsområdet. (Vilket kolonisterna känner väl till, eftersom de har sina stugor i nära anslutning till den gamla flygplatsen.)

Ett andra huvuddrag i forskningsresultatet hör ihop med fotograferandets och fotografiernas betydelse. I samband med intervjuerna har bilderna givit inblickar i på vilket sätt omgivningarna har betydelse för kolonisterna. I intervjusamtalen har det visat sig att man inte berörs speciellt mycket av det som finns eller sker utanför koloniområdet – så länge det håller sig utanför dess fysiska gräns. Som kolonist är man dessutom mer orienterad mot havet genom fiske, båtfärder och bad. Förändringar som har med havet att göra betyder i kolonisternas vardag mer än skeenden på land och infrastrukturell nivå. Detta hänger naturligtvis ihop med att kolonisterna är säsonsboende, men det är ändå en överraskande omständighet att det dynamiska landskapet runtom mer figurerar som kuliss än som något med direkt inverkan på havsbadskolonin.

När jag har visat fotografier av områdena runt kolonin har de intervjuade ibland inte känt igen sig, eller så har man inte tänkt på att närmiljön är såpass mångfacetterad som den är. För mig var detta förvånande eftersom jag trodde att man som kolonist var betydligt mer känslig för det som finns och sker i närområdet. Detta är dock en viktig poäng eftersom det visar att

ett målformulerat fotograferande kan ge både forskare och andra nya insikter. Dessutom – om de närboende visar sig bli mer medvetna om sin närmiljö och pågående förändringsprocesser, så borde det även kunna gälla för planerare, politiker, utbildningsinstitutioner och allmänhet.

I egenskap av forskare i ett landskapsprojekt har arbetet med det fotografiska materialet fäst uppmärksamheten på mitt bortseende av havssidans betydelse i området. Jag fick även revidera min första uppfattning att koloniområdet var en fast och oföränderlig punkt med en given position i landskapet. Istället har det visat sig att kolonins idylliska och yttre tidlösa karaktär kan förstås som resultatet av en utveckling som hänger ihop med uppbromsandet eller avvecklandet av tongivande verksamheter i närområdet. Kolonin kan därför betraktas som ett resultat av tillfälligheternas spel, där kolonin mellan åren 1975–1995 kunnat förvaltas och skötas utan större påverkan från utrymmeskrävande eller expanderande verksamheter i omgivningarna. Man kan säga att Torslanda havsbadskoloni under denna tidsperiod varit del av ett tillfälligt efemärt landskap som nu, i början av 2000-talet, håller på att få karaktären av ett permanent och väldefinierat stadsområde. Att med hjälp av fotografier och intervjuer förmedla medvetenhet över efemära landskaps betydelse för staden och dess invånare är ett viktigt att uppmärksamma för stads- och landskapsplaneringen. Efemära landskap kan dock även vara något problematiskt eftersom de drar till sig nedskräpning, lagöverträdelse och viss kriminell verksamhet. En avslutande reflektion utifrån genomförandet av detta delprojekt är att fotografier och intervjuer givit både mig och några kolonister ett förändrat betraktande av och tänkande om en landskapsmiljö. Om fotografierna som ligger till grund för detta projekt klarat av att bidra till en ny syn på landskapet, så borde det även kunna gälla för andra. Det är dock viktigt att man som fotograferande forskare bejakar sig som skapande aktör i ett samhälle som på många olika sätt brukar och omger sig med bilder. Förhoppningsvis kan detta papper ge uppslag till hur det kan göras och vilken betydelse det egna fotograferandet har.

Referenser

- Baart, Theo / Metz, Tracy / Ruimschotel, Tjerk (2000) *Atlas of change. Rearranging the Netherlands*, Rotterdam: NAI Publishers/IOP
- Banks, Marcus (2001) *Visual methods in social research*, London: Sage
- Basilico, Gabrieli / Boeri, Stefano (1998) *Italy – Cross sections of a country* Zürich: Scalo
- Becker, Howard S (1986) "Photography and sociology" i *Doing things together: selected papers*, PressEvanstone, Illinois: Northwestern University
- Becker, Karin (2000) "Picturing a field: relationships between visual culture and photographic practice in a fieldwork setting", i *Folklore, heritage politics and ethnic diversity* Pertti J Anttonen (eds), Botkyrka: Multicultural Centre
- Bengtsson, J / Angelstam, P / Elmqvist, T / Emanuelsson, U / Folke, C / Ihse, M / Moberg, F / Nyström, M (2003) "Reserves, resilience and dynamic landscapes", i *Ambio*, vol 32, nr 6, September 2003
- Brassley, Paul (1998) "On the unrecognized significance of the ephemeral landscape", i *Landscape research*, Juli 1998, vol 23, nr 2. Databas: Business Source Premier
- Davis Lakeman, Sandra (1992) *Natural light and the Italian piazza. Siena a case study* Siena
- Deutsche bauzeitung* (db) (1995) Fachzeitschrift für architekten und bauingenieuren. Heinrich Klotz: "The portrayal of buildings", Hans-Eberhard Hess: "Architecture and photography", Wd: "Focus on people". Sonderheft Juli 1995
- Edberg, Rolf / Strand, Hans (1995) "Och havet vilar aldrig", i *Camera Natura* 2:1995
- Gradén, Lizette / Kaijser, Lars (1999) "Att fotografera och videofilma", i *Etnologiskt fältarbete*, Lars Kaijser / Magnus Öhlander (red), Lund : Studentlitteratur
- Hagman, Tore (1995) "Odlingslandskapet", i *Camera Natura* 1:1995
- Hallberg, Lars-Olof (1996) "Den siste bonden", i *Camera Natura* 3:1996
- Hammarstad, Lennart (1995) "Öland", i *Camera Natura* 2:1995
- I människans hand. Fotografier kring det ekologiska landskapet* (1994) Anette Rosengren (red), Stockholm: Nordiska museets förlag
- Johansson, Torsten (2001) "En vision om fotografiets framtid", i *Kulturmiljövård* 2:2001, Stockholm: Riksantikvarieämbetet (RAÄ)
- Lantz, Maria (2001) "En förvånadsvärt stereotyp verksamhet", i *Fotografisk tidskrift* 1:2001, Tema: Arkitekturfotografi, Stockholm: Svenska Fotografers Förbund (SFF)
- Latarjet, Bernard (1987) "Landscape culture. Questions about the 'Mission photographique de la DATAR' ", i *Perspektief magazine* 28/29:1987
- Latarjet, Bernard / Hers, François (1985), (1989) *Paysages photographiques. La mission photographique de la DATAR* Paris
- Lundberg, Bengt A (2003) "Ögonblick för framtiden. Kameran – önskeverktyget", i *Kulturmiljövård* 2:2003, Stockholm: Riksantikvarieämbetet (RAÄ)
- Morphy, Howard / Banks, Marcus (1997) "Introduction: rethinking visual anthropology", i *Rethinking visual anthropology*, Marcus Banks / Howard Morphy (eds), New Haven & London: Yale University Press
- Myrdal, Janken (2002) "Det svenska jordbrukets historia. Processen bakom det första standardverket om jordbrukets historia på 50 år", i *Kulturmiljövård* 2:2002, Stockholm: Riksantikvarieämbetet (RAÄ)
- Nordiska landskap / Nordic landscapes. En antologi / An anthology* (1989) Stockholm: Lucida Alfabeta Bokförlag
- Ohlsson, Stefan (2000) "Tre vägar – möt Joakim Eskildsen, Erik Olsson och Hans Strand", *Fotografisk tidskrift* 6:2000, Tema: Naturfoto, Stockholm: Svenska Fotografers Förbund (SFF)

- Perlmutter, Michael (1995) "Hur hus blir bild / Crafting the architectural image" *Magasin för modern arkitektur* (MAMA) 12:1995
- Pink, Sarah (2001) *Doing visual ethnography: images, media and representation i research* London: Sage
- Platsens politik / The politics of place* (2002) Bildmuseet, Umeå universitet
- Qualitative Sociology* (1997) Tema: Visual methods in sociological analysis, 1:1997
- Røttereng, Dag (1997) "Skogens själ", i *Camera Natura* 1:1997
- Rosengren, Anette (1991) "Fotografi och dokumentation", i *Verbalt. Visuellt. Materiellt. Om museernas dokumentation och insamling*, Stockholm: Nordiska museets förlag, Samdok,
- Saltzman, Katarina / Qviström, Mattias (2003) *Ephemeral landscapes: exploring landscape dynamics at the urban fringe*, Research programme
- Sekula, Allan (1993) "Om uppfinnandet av fotografiers innebörd", i *Tankar om fotografi*, Jan-Erik Lundström (red), Stockholm: Alfabeta
- SubUrban options. Photography commissions and the urbanization of the landscape* (1998) Nederlands Foto Instituut
- utblick Landskap* (1990) Tema: Bilden av landskapet, 3:1990, Stockholm: Landskapsarkitekternas Riksförbund (LAR)
- utblick Landskap* (1997) Tema: Stora fotografnumret, 1:1997, Stockholm: Landskapsarkitekternas Riksförbund (LAR)
- Verklighetsbilder? Om fotografer och fotografier i museernas samtidsdokumentation* (1999) Stockholm: Nordiska museet
- Visser, Hripsimé (1987) "Two qualities: beauty and truth to nature. Documentary projects in the history of photography", i *Perspektief magazine*, 28/29:1987
- Åtta svenska städer – en fotodokumentation* (1998) Informationsavdelningen, Stockholm: Riksantikvarieämbetet (RAÄ)

Förskolebarns meningsskapande i bildaktiviteter utmanar vuxenvärlden

Eva Änggård

evaan@tema.liu.se

Tema Barn, Institutionen för Tema

Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005. Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.

Som besökare på förskoleavdelningen Gungan möts jag av barnens bilder redan utanför huset – på ett fönster har barnen målat snögubbar, stjärnor, tomtar och blommor. Jag går in i tamburen. I de fack som varje barn har att lägga kläder i finns olika slags bildalster som barnen har gjort och tänker ta hem. Där ligger teckningar, hopvikta papper med presentband om och sugrör med fjädrar instuckna i ändarna. Vid ett fack har ett barn tejpats upp en teckning. Jag fortsätter in i det allrum som är avdelningens centrum. Längs väggarna är målningar i klara färger uppsatta. På en hylla står troll av stenar som barnen tillverkat i ett temaarbete. På bordet ligger några påbörjade teckningar och en korg med kritor. I ett angränsande rum finns teckningar som föreställer dinosaurier, upptejpade i barnhöjd. De är ritade med fiberspetspennor, med hjälp av mallar. Under en hylla med papper, pennor, saxar, kritor och annat material finns en kartong för återvinning av papper. Där ligger kasserade teckningar, en del är sönderrivna eller hopknycklade. Jag avslutar min rundvandring i målarköket, det rum vars fönster var målat. Där ligger målningar på tork på det vaxduksklädda bordet. På en hylla ligger en hög med gamla målningar.

Denna beskrivning gäller en av de avdelningar som ingick i min avhandlingsstudie men den skulle kunna gälla vilken svensk förskola som helst. I förskolan skapas det bilder.¹ Av tradition är bildskapande ett viktigt inslag i förskolans verksamhet.² Detta bildskapande är möjligt att studera ur olika infallsvinklar, däribland pedagogiska. I förskolan är det ett mål att barnen ska lära sig använda bild som ett estetiskt uttrycksmedel samtidigt som bildskapande ses som ett medel för lärande och utveckling på andra områden. Genom bildskapande aktiviteter anses barn utvecklas på olika sätt – socialt, språkligt, kognitivt och känslomässigt.³ I mina tidigare studier (Skoog, 1995, 1998) har jag intresserat mig för pedagogiska aspekter av bildskapande i förskolan. I mitt avhandlingsarbete ville jag närma mig bildskapande med en annan infallsvinkel än den pedagogiska, nämligen barnens. Strandell (1994) visar i sin förskolestudie att barnen och personalen ger händelser olika innebörd beroende på sina olika tidsperspektiv. Personalen ser barnen som individer stadda i utveckling och har därmed ett framtidsperspektiv. Barnen däremot är styrda av vad de är, gör och upplever här och nu, deras barndom är ”förankrad i nutiden” (s. 214). I mitt avhandlingsarbete ville jag bortse från personalens perspektiv och istället ta ett barnperspektiv genom att fokusera hur barn agerar och skapar mening i bildaktiviteter här och nu, i det dagliga livet i förskolan. I detta paper, som bygger på min avhandling (Änggård, 2005), vill jag lyfta fram en speciell aspekt, nämligen barns och vuxnas olika sätt att se på och använda sig av bildaktiviteter och de krockar som uppstår mellan deras olika synsätt.

1 Som bilder räknas här både två- och tredimensionella alster.

2 Se t.ex. Bendroth Karlsson (1996).

3 SOU 1997:157.

Teoretiska utgångspunkter

Barndomssociologi

Min avhandling är ett bidrag till barndomssociologin och det växande antal barndomsstudier som fokuserar barns aktörsskap i vardagliga praktiker. Till grund för barndomssociologin ligger ett socialkonstruktionistiskt synsätt. I antologin *Constructing and Reconstructing Childhood* (James & Prout, 1990) utmanas bilden av barndomen som enhetlig och naturgiven. Istället menar författarna att våra sätt att förstå barn och barndom är socialt konstruerade. Uppfattningen om barndomen skiljer sig åt mellan olika samhällen, historiskt och geografiskt.

James, Jenks & Prout, som i boken *Theorizing childhood* (1998) ger en översikt av de senaste decenniernas barndomsforskning, menar att studier av barns agerande i vardagliga praktiker behövs av flera skäl. För det första utgör barn en social grupp som delar vissa levnadsbetingelser. I vårt samhälle lever barn till stor del sina liv tillsammans med andra barn, i förskolor och skolor. Det innebär att barn har vissa erfarenheter som inte andra sociala grupper har och som man bara kan få kunskap om genom barnen själva. För det andra är barn, liksom alla andra grupper, medkonstruktörer av de samhällen de lever i. För att få kunskap om barns bidrag till samhället krävs att man vänder sig till verkliga barn och studerar dem i deras vardagsliv. Genom att intressera sig för barns meningsskapande i vardagliga miljöer har man möjlighet att få syn på aspekter som det annars är lätt för en vuxen forskare att förbise. Genom att studera hur barndom kommer till uttryck i konkreta sammanhang utmanar man essentialistiska föreställningar om barn och barndom. På samma sätt som West och Zimmerman (1987) använder uttrycket "doing gender" för att markera att kön inte är något som är utan något som görs kan man tala om att barndom görs (Halldén, 2003).

Risker med att betona barns aktörsskap har påtalats under senare år. Beskrivningen av barnet som aktivt och kompetent kan förstås som ett uttryck för en essentialistisk föreställning om individen som rationell och autonom, en föreställning som väckt mycket kritik inom socialkonstruktionismen (Burr, 1995). Både barns och vuxnas möjligheter att agera begränsas av de konstruktioner och strukturer som råder i ett givet samhälle. I de vardagliga sammanhang, som familjen och skolan där barn lever sina liv finns inbyggda strukturer som ger barndomen en viss innebörd (Alanen, 2001). Ett annat problem med att framställa barn som aktörer med handlingsfrihet är att man bortser från de begränsningar som ligger i barns kroppar (och i analogi därmed andra begränsningar som har med biologi och mognad att göra) och den betydelse sådana skillnader har för hur barn uppfattas och uppfattar sig själva (Prout, 2000). När jag vänder mig till förskolebarn för att studera hur de agerar i bildaktiviteter betyder det inte att jag ser dem som autonoma, bara att de i likhet med andra människor i sina dagliga liv är medskapare av samhället.

Bildskapande – en social och kulturell aktivitet

Bildskapande är en aktivitet med både kulturella och sociala dimensioner. Kulturen kommer till oss via andra människor och vi skapar kultur tillsammans med andra (Bachtin, 1981; Vygotskij, 1978).⁴ Språk och andra teckensystem existerar inte i neutrala och opersonliga sammanhang utan i sfärer för socialt samspel där de används av levande människor för specifika ändamål. Ord och bilder har både avsändare och mottagare (Bachtin, 1981, 1986).

Bilder bygger på och återanvänder tidigare bilder som kulturen tillhandahåller (Bachtin, 1981, 1986; Gombrich, 1968; Pedersen, 1999). I min avhandling använde jag Bachtins genrebegrepp för att analysera barnens bilder. Bachtins intresse är det verbala språket men hans resonemang kan även användas för andra slags mänskliga teckensystem, exempelvis

4 I engelskspråkiga översättningar stavas dessa författare Bakhtin respektive Vygotsky. Jag har valt att konsekvent använda den stavning som brukas i Sverige när jag refererar till dem.

bilder (Bachtin, 1991). Genrebegreppet har en lång tradition inom konstnärliga områden. Genrer har främst använts för att kategorisera konstnärliga alster, inte de bilder och texter som produceras av ”vanliga människor” i deras dagliga liv.

I en diskussion om hur genrebegreppet kan användas för att förstå bruket av det mänskliga språket, såväl det muntliga som det skriftliga, utvidgar Bachtin (1986) begreppet till att omfatta även vardagliga sammanhang. Bachtin menar att man, för att förstå hur mänskligt språk fungerar, måste analysera det såsom det konkret används av människor i samhället. Han påpekar att tal bara existerar i form av konkreta yttranden som uttalas av individer i konkreta situationer. Dessa yttranden kan vara muntliga eller skriftliga, korta (de kan bestå av ett enda ord) eller långa (de kan bestå av en avhandling eller en roman). Genrer består av yttranden som liknar varandra när det gäller innehåll, stil och komposition. Olika typer av genrer används inom olika sfärer för mänsklig aktivitet. Som exempel på sådana sfärer nämner Bachtin vardagslivet, affärslivet och skönlitteraturen. De genrer som används speglar de speciella förutsättningar och ändamål som finns för sfären. Eftersom det finns en stor variation av sfärer för mänskliga aktiviteter finns det också en mångfald av genrer. Varje aktivitetssfär inrymmer genrer som utvecklas och differentieras vartefter sfären utvecklas. De genrer som hör till vardagslivet kallar Bachtin primära medan mer komplexa genrer som romaner och forskningsskrifter kallas sekundära. Det finns ett utbyte mellan de primära genrerna och de sekundära och mellan genrer i allmänhet. Detta utbyte gör att genrer omstruktureras och förnyas. Även om vi alltid talar i genrer finns ett visst utrymme för talarens individualitet och det utrymmet är olika stort i olika genrer. En del genrer är mer rigida medan andra är mer flexibla, plastiska. Som exempel på fria genrer nämner Bachtin bordskonversationer som han anser är föremål för kreativ omformulering. I andra mera rigida genrer, som hälsningsfraser, finns det ändå möjlighet att uttrycka individualitet med hjälp av intonation och reaccentuering. Man kan exempelvis använda en hälsningsgenre från en officiell sfär i ett familjärt sammanhang och på så sätt få en parodisk effekt.

Bilder kommer enligt Bachtin till i dialog med tidigare bilder och riktar sig framåt mot kommande bilder.⁵ Samtidigt som bilder får sin betydelse i ett konkret sammanhang bär de med sig tidigare betydelser och är på så sätt mångtydiga (Bachtin, 1981, 1986).⁶ I förskolan kommer barn i kontakt med olika slags bilder – de bilder som andra barn gör, personalens bilder och bilder i böcker, på spel etcetera. Men barnen hämtar inte bara sina förebilder i förskolan. De lever också i ett samhälle där medier och konsumtion har en viktig plats i (Brembeck & Johansson, 1996). De hämtar stoff till sina bilder från tv, videofilmer, datorspel, leksaker och reklam (Mouritsen, 1996; Pedersen, 1999; Sparrman, 2002).

Studiens uppläggning

I studien ingår två förskoleavdelningar som jag valt att kalla Gungan och Kojan.⁷ Sammanlagt 36 barn mellan 4 och 6 år deltog i studien. Varje avdelning besöktes fem sammanhängande veckor under 2002 och data samlades in med hjälp av etnografiska metoder, främst videoobservationer men också andra metoder som informella samtal med barn och personal och insamling och dokumentation av bilder. Analyserna bygger i huvudsak på videofilmade bildaktiviteter, 35 barninitierade och 25 vuxeninitierade aktiviteter, som tillsammans omfattar 37 inspelningstimmar. De knappt 500 bilder som producerades under dessa aktiviteter har dokumenterats med hjälp av kamera, scanner och video. I analysarbetet har bildaktiviteterna

5 I sin uttolkning av Bachtins dialogbegrepp använder Kristeva (1986) begreppet intertextualitet för att tala om att varje text refererar till tidigare texter.

6 Bachtin (1981) använder uttrycket *heteroglossia* för att tala om att samma ord betyder olika saker i olika sammanhang. Genom att ord bär med sig tidigare betydelser är de mångtydiga, *polyglossa*.

7 Alla namn är fingerade för att de som deltagit i studien ska få bevara sin anonymitet så långt det är möjligt.

behandlats som helheter: Produkterna, det vill säga bilderna, och de processer där de kommer till, har analyserats i det konkreta sammanhang som bildaktiviteterna utgör.

Barnens bildkulturer

En del av barnens kamratkulturer

Min studie visar att det bildskapande som sker på barninitiativ i stor utsträckning kan beskrivas som kollektiva bildsamtal mellan barnen. Barnen väljer att göra bilder inom samma genrer – bilder med liknande innehåll, stil och komposition. Ibland kopierar de till och med varandras bilder. På båda förskolorna uppstår trender som består i att barnen under en period gör en speciell slags bilder. Bilderna är i direkt eller indirekt mening svar på andra barns bilder och de är riktade till andra barn. Varje bild som produceras kan sägas vara ett inlägg i de kollektiva bildsamtal som försiggår på respektive avdelning. Barnens deltagande i dessa kollektiva bildsamtal har en social funktion. Genom att göra bilder som liknar varandra skapar barnen samtidigt gemenskap. Att producera ett visst slags bilder blir ett sätt att tala om vem man vill höra samman med. Denna tolkning får stöd i tidigare förskoleforskning som visar att barn vill vara tillsammans med andra barn och göra samma saker som dem (Corsaro, 1985, 1997; Strandell, 1994).

Corsaro (1997) menar att barn som dagligen är tillsammans, exempelvis i förskolor, skapar lokala kamratkulturer. Dessa kulturer produceras kollektivt när barnen samspelar i aktiviteter eller rutiner och de innebär att barnen delar intressen och värderingar med varandra. Mouritsen (1996) som intresserar sig för barns estetiska uttrycksformer resonerar på samma sätt. Han menar att det bland barn existerar gemensamma lekkulturer som förmedlas via informella sociala nätverk. Genom att delta i sådana nätverk tillägnar sig barn olika uttrycksformer och estetiska tekniker som traderas från barn till barn. Till barnens lekkulturer räknar Mouritsen en rad olika uttrycksformer som rollekar, ramsor, rop, sånger och teckningar. I motsats till vuxna lever barn i en muntlig kultur och en förutsättning för att en muntlig kultur ska kunna existera är att den bygger på enkla former. När barnen ritar är det användningen av enkla konventioner och scheman som möjliggör att bildspråket kan traderas dem emellan, något som även visats i min studie. Mouritsen påpekar att teckning är ett uttrycksmedel som hör barndomen till – de flesta människor i vår kultursfär slutar att teckna i 12-årsåldern. Barn har inom ramen för sina nätverk utvecklat ett brett spektrum av estetiska metoder och innehållsformer inom sin ritkultur. Förmedlingen av denna tradition sker barn emellan, genom deltagande i aktiviteter.

Corsaro (1997) och Mouritsen (1996) poängterar att det inte finns vattentäta skott mellan barns egna kulturer och det omgivande samhällets vuxenkulturer. Barn hämtar sitt stoff från vuxnas kulturproduktion och använder det som råmaterial när de skapar sina egna ritkulturer. De hämtar stoff varhelst de kan hitta det – från förskolekulturen likaväl som från medier (Mouritsen, 1996). De imiterar dock inte vuxenvärldens bilder rakt av utan de approprierar dem genom tolkande reproduktion (Corsaro, 1997). Denna process är kreativ eftersom barn omtolkar och använder den omgivande kulturen för egna syften. Samtidigt innebär processen att barn aktivt reproducerar samhällets kultur. Corsaros och Mouritsens synsätt får starkt stöd i min studie. När barnen reaccentuerar bildgenrer kan det förstås som exempel på det som Corsaro kallar tolkande reproduktion. Barnen på de båda förskolorna använder sig exempelvis av personalens bruksbilder men de tar inte över personalens genrer precis som de är. När de lekskriver eller gör en karta är det inte för att skriva ett riktigt meddelande eller för att göra en karta som går att avläsa – de leker att de skriver eller att de gör en karta och bilderna ingår ofta i en fantasilek eller i andra lekprojekt. När barnen använder sig av genrer i sina vardagsliv får genrerna en annan funktion än den ursprungliga. På så sätt uppstår speciella barngenrer som exempelvis lekskriften. På motsvarande sätt använder barnen mediegenrer på

ett nyskapande sätt. I ett lärarlett projekt på Gungan där de äldsta barnen ritar sagoböcker som de själva får välja innehåll i blandas intryck från olika slags medier, som barnlitteratur och tecknad film, och mediefigurer används i nya sammanhang. Exempelvis används dinosaurien som en skrämmande figur jämsides med den traditionella draken i de böcker som pojkarna gör. Barnen reaccentuerar med Bachtins ord tillgängliga genrer och utsätter dem för en kreativ omformulering (Bachtin, 1986). När barnen omtolkar eller reaccentuerar vuxenvärldens genrer är det för att kunna använda dem i nya sammanhang och för nya syften med koppling till deras kamratkulturer.

Barnens bildkulturer är både lokala och gemensamma

Barnens lekkulturer är enligt Mouritsen (1996) lokala i den meningen att de alltid kommer till i konkreta situationer. Samtidigt menar han att man kan tala om en global lekkultur tvärs över geografiska gränser. Vissa uttrycksformer, som lekar och rytmer, har utbredning över stora geografiska områden. Det muntliga förmedlingsnätet är omfattande och moderna medier underlättar spridningen. Förskolan har också en viktig funktion som mötesplats för barn och för spridningen av barns lekkulturer. Via leken i förskolan, som är lokal och bunden till situationen, står små barn i förbindelse med en mera allmän lekkultur.

De båda avdelningarna som ingår i min studie präglas av olika kulturer för bildskapande – olika genrer är dominerande och olika motiv är populära att framställa. Bildskapandet på båda avdelningarna präglas delvis av föränderlighet och tillfälligheter.

Det finns också drag som är gemensamma i bildkulturen på de två förskolorna. Barnen använder sig av vissa gemensamma konventioner som hus ritade framifrån med fönster som det är kors i. Barnen tycks också ha en gemensam uppfattning om vilka motiv som ska ritas – människor (med ögon, mun och hår, armar, ben och kläder), mark, solar och hus med tillhörande attribut som skorstenar med rök. Likaså tycks de dela idén om att en teckning består av ett objekt i mitten med gräs under och en sol ovanför. Att framställa sådana motiv och kompositioner är en del av den ritkultur som traderas dem emellan.

Många av de motiv som barnen på de två förskolorna ritade tycks var sådana motiv som ritas av barn runt om i västvärlden och som dessutom ritades redan för hundra år sedan, då barnbildsforskningen tog sin början, något som Duncum (1997) visar i en forskningsöversikt.⁸ Vid det förra sekelskiftet var människofiguren det populäraste motivet precis som idag. Hur kommer det sig att dagens barn ritar samma motiv som barn gjorde för hundra år sedan? En trolig förklaring är den tes som Mouritsen (1996) framför – att barn upprätthåller både lokala och globala lekkulturer genom att i sina dagliga liv delta i och utöva lek.

Medierna och barnens bildkulturer

På båda de undersökta förskolorna finns ett stort intresse för mediebilder bland barnen och de framställer gärna mediefigurer i sitt bildskapande. Mouritsen (1996) menar medierna idag är en nödvändig grund för barnens utövande av sina lekkulturer. De bidrar med råmaterial som barnen tar över och omsätter i lek och berättelser. Medieerfarenheter utgör på ett annat sätt än i tidigare generationer en gemensam referensram för barn och är på så sätt en viktig utgångspunkt för deras lekar. Brembeck (1996) menar på motsvarande sätt att barn i det postmoderna samhället, som präglas av konsumtion, i hög grad lever i en symbolvärld; en värld där de symboler som förmedlas via tv-reklam, barnprogram, dataspel, leksaker och andra produkter är väl så verkliga för barn som den "riktiga" världen. Hon tar som exempel hur en person som tappat bort sin katt sätter upp lappar och efterlyser en katt som ser ut som

8 Översikten gäller något äldre barn (middle childhood) än de som ingår i min studie men motiven stämmer väl överens trots det.

den i Pussireklamen.⁹ Denna reklam ingår i en gemensam erfarenhetsvärld för många människor och idag är det säkert mera effektivt att lämna en sådan beskrivning än att, som man skulle ha gjort för ett par decennier sedan, beskriva kattens utseende med egna ord. Pussikatten blir därtill lika verklig som en riktig katt för många barn och lever på så sätt sitt eget liv i symbolvärlden. Mediernas symbolvärld är enligt Brembeck en gemensam erfarenhetsvärld för dagens barn när de möts i förskolor och skolor. Serietidningar, barnprogram på tv, dataspel och leksaker ger barnen modeller, språk och symboler att laborera med. Barn använder dem i samtal och lekar. Att känna till tv-program och serietidningar ger barnen inträdesbiljetter till samvaro med andra barn.

Många medieprodukter tycks ha en speciell lockelse på barn. Det kan hänga samman med att dagens populärkultur¹⁰ skickligt utnyttjar barns drömmar, önskningar och fantasier. Utvecklingen av nya produkter bygger på noggranna marknadsundersökningar av barns drömmar och önskningar (Brembeck, 1996; Seiter, 1993).

I dialogen med mediebilder framstår skillnaden mellan flickors och pojkars bilder som särskilt tydlig. Det kan delvis ha att göra med att marknadsföringen av produkter som riktar sig till flickor respektive pojkar ser olika ut. I leksaksaffärer finns det olika avdelningar för flickor och pojkar. På flickornas hyllor, som går i rosa och andra pastellfärger, finns det bland annat barbie-dockor med tillbehör som förknippas med kvinnlig konsumtion. På pojkarnas hyllor finns Action man och andra hjältar, med tillbehör i form av vapen, fordon med mera. Färgställningen är ofta mörk och murrig (Kline, 1993; Seiter, 1993). De refererade studierna gäller USA men mina egna besök i leksaksaffärer i Sverige ger samma intryck. En svensk undersökning av annonser för lego i Kalle Anka-tidningar visar att reklamen ser olika ut beroende på om den riktar till flickor eller pojkar. I pojkannonser finns rekvisita för strider medan flickornas annonser innehåller dockor, hästar, hundar och bebisar (Brembeck m.fl., 2001).

Barnens estetik

I barnens smak

I vissa genrer ingår estetiska aspekter som en viktig del. När barnen exempelvis gör collage eller vissa slags teckningar, verkar det viktigaste vara just att det ska bli något fint. Det fina kan beröra en eller flera av de komponenter som konstituerar en genre – innehåll, stil eller komposition. Det kan handla om att skapa ett innehåll som uppfattas som fint eller attraktivt som en blomma, en dinosaurie eller en pokémon. Det kan handla om stil – att åstadkomma en fulländad form, en vacker färg eller att använda material som uppfattas som vackert, till exempel guld-papper och glitter. Det kan slutligen handla om att göra en vacker komposition, till exempel i ett collage. Ofta kombineras flera av dessa aspekter. När barnen gör collage väljer de material som de tycker är fint och klistrar upp det i dekorativa mönster. Guldhjärtan är gjorda av ett vackert material, har en vacker form och föreställer samtidigt något som uppfattas som fint – hjärtat är en symbol för kärlek. I detta avsnitt ges några exempel på vad som är fint i barnens ögon.

Här tas två bilder (bild 1 och 2), ritade av en flicka respektive en pojke på Gungan, till utgångspunkt för att lyfta fram några aspekter som gör teckningar fina i barnens ögon.

9 När jag skriver om mediefigurer, produkter och leksaker har jag valt att använda stor begynnelsebokstav när jag syftar på en speciell karaktär, som Bamse, eller ett speciellt varumärke (som Pussi) medan liten bokstav används när det är en typ av leksaker eller figurer (och inte en speciell karaktär) som åsyftas. Det innebär exempelvis att jag skriver Barbie när det är karaktären som åsyftas men barbies, barbie-dockor och barbie-prinsessor när det rör sig om en typ av figurer (jfr Svenska språknämnden, 1991).

10 Med populärkultur avses "massproducerade kulturprodukter som är använda och spridda i stora lager av befolkningen och som av dominerande smakinstanser klassas som mindre värda" (Ganetz, 2000, s. 28–29).

Bild 1: Nina, 5:1 (fiberspetspenna och vaxkrita)

Bild 2: Fredrik, 6:1 (fiberspetspenna)

Nina (5:1), Gabriella (5:3) och Cecilia (4:7) på Gungan ägnar sig ofta åt en dekorativ teckningsgenre med motiv som hus och flickor och starkt stiliserade kompositioner. Bild 1 är ett exempel på hur dessa teckningar kan se ut. Bilden är ritad av Nina men liknande teckningar ritas samtidigt av Gabriella och Cecilia. På min fråga om vad teckningarna föreställer säger Nina att de föreställer flickor. Jag frågar vad hjärtformen högst upp på Ninas figur föreställer och Nina säger att det är ett hjärta, men när jag frågar var flickans ansikte är pekar hon också på hjärtformen. Här verkar det alltså som om det viktiga är att rita ett hjärta och inte att framställa en människofigur. I flickornas ögon är hjärtan något fint och efter människofiguren är hjärtat den vanligaste detaljen i flickornas teckningar.

I denna typ av dekorativa teckningar har skönhetsaspekter den största betydelsen. Färg, form och komposition är viktigare än innehållet. Det finns inga narrativa inslag i bilderna. När flickorna berättar om bilderna redogör de inte för händelser utan pekar ut detaljer som hjärtan och stjärnor. Färgerna väljs snarare efter vad flickorna tycker är vackert och effektivt än efter anspråk på realism. Hjärtflickan ovan har svart och orange klänning, lila armar och gult hår. Hjärtansiktet är rött och svart. Även i sådana bilder som är narrativa är de dekorativa inslagen viktiga när dessa flickor ritar. Hjärtan, stjärnor och blommor förekommer flitigt.

Bland pojkarna finns också många teckningar med starkt dekorativa inslag som bild 2, ritad med hjälp av mallar av Fredrik (6:1) på Gungan. I denna teckning används starka färger. Dinosaurien och noshörningen är noggrant ifyllda med fiberspetspennor i mörkblått, grönt och gult. Konturer är ritade runt djuren med mörkblått. Dinosaurien har en mönstrad sköld och olika mindre mallar har använts för att rita dekorativa effekter som kompletterar bilden. Mallar som ska föreställa flygande tefat har använts för att rita hattar. Djuren är placerade på bilden så att de ser ut som om de rör sig.

Dessa båda bilder skiljer sig åt i innehåll, stil och komposition men de har också likheter – de speglar båda en strävan efter att åstadkomma något som i barnens ögon är formfulländat. I Ninas teckning används den symmetriska kompositionen som medel och i Fredriks teckning används mallar som hjälper honom att åstadkomma perfekta figurer. Denna strävan efter fulländning är ett drag i barnens tecknande som är centralt.

Vuxna ”ritar finare”

Vad står denna strävan efter att åstadkomma fulländade former och kompositioner för? Jag tror den har att göra med innebörden i att vara barn i västvärlden idag. I den sociala konstruktionen av barndom definieras barn i förhållande till vuxna, i termer av bristande ålder, kroppsstorlek och förmågor. Vuxenhet är normen och barndomen konstrueras som ett förstadium till vuxenlivet. Barnens liv genomsyras av föreställningen om att de ska växa, utvecklas och lära sig. Rutinmässigt påminns de om att det är positivt att vara stor genom att de får kommentarer om att de har vuxit eller blivit stora och duktiga (James, 1993).

Att rita föreställande bilder är svårt. Det krävs flera olika förmågor. Förutom att behärska handens motorik behöver man bland annat behärska ett bildspråk och känna till olika material och hur de kan användas. Förmågan att rita föreställande teckningar kommer sent jämfört med förmågan att uttrycka sig på andra sätt, exempelvis i gester eller i tal. Dessutom lämnar ritaktiviteter, i motsats till andra uttryck, materiella spår. Ordet som man har sagt fel är strax glömt men av ritaktiviteten finns det en bestående ”rest” – en teckning som kan beskådas och kritiseras. En teckning blir ett materiellt bevis på att man är kompetent (stor) eller inkompetent (liten och barnslig). Att rita barnsligt är att förpassas till en ålder man har passerat och varje tecken på att återvända till ett tidigare stadium blir, menar James (1993), stigmatiserande. Barnen uppskattar därför inte barnsliga teckningar. Istället är det enligt dem positivt och eftersträvansvärt att rita likadant som äldre barn och vuxna, något som Emily (5:7) ger uttryck för när jag frågar henne om en teckning som hon gör genom att rita av det hundhuvud som en i personalen ritat:

Jag: ”Är det kul att rita av såna där?”

Emily: ”Jaa.”

Jag: ”Vad är det som gör att det är kul jämfört med att rita en egen?”

Emily: ”Jo det är för att fröknarna ritar mycket finare än barna och det är en fröken som har ritat den.”

Mina fynd stödjer de resultat som Goodnow, Wilkins & Daves (1986) fick i en undersökning av vilka bilder som barn tycker är fina. Barn som fick välja mellan de realistiska teckningar som äldre barn gjort och de mera expressiva bilder som yngre barn gjort valde de äldre barnens.

Barnen använder således alla tillgängliga medel för att resultatet ska bli ”riktigt” eller lika fint som vuxnas eller kompisars bilder. Nästa avsnitt handlar om de olika strategier som barnen använder för att skapa bilder som ser ut som vuxnas bilder. Det handlar exempelvis om att öva, att ta hjälp från barn som man tycker ritar finare än man själv samt att använda hjälpmedel som mallar och målarböcker.

Att lära sig av andra barn

Ett annat sätt att åstadkomma fina bilder är att ta hjälp av andra barn. En del barn fungerar som för- eller hjälppritare i förhållande till sina kamrater (Mouritsen, 1996; se även Thompson, 2000). Nina på Gungan är en flicka som ofta tar en sådan ledande position när barnen sitter och ritar, som i den episod där hon och Gabriella ritar likadana hus. Episoden börjar med att Nina (5:1) och Gabriella (5:3) hämtar var sitt papper och fiberspetspennor och sätter sig vid ett bord. Benjamin (5:3) och Elias (5:8) sitter vid samma bord.

Nina ritar en rosa stjärna på Gabriellas papper. Nina ritar sedan en stjärna på sitt eget papper med samma rosa penna. Nu har båda teckningarna stjärnor som Nina ritat.

Nina ritar ett lila streck från stjärnan och neråt på sitt papper.

Gabriella tittar på, tar över den lila pennan när Nina är klar, och ritar ett likadant streck.

Nina ritar ett hus runt stjärnfiguren med en turkos penna.

Gabriella tar över den turkosa pennan, tittar hur Nina har gjort och börjar rita ett hus. Hustaket som hon ritar blir felvänt, med spetsen nedåt.

Nina börjar om med att göra en teckning med en stjärna på åt Gabriella. Hon ritar även hustaket på Gabriellas teckning.

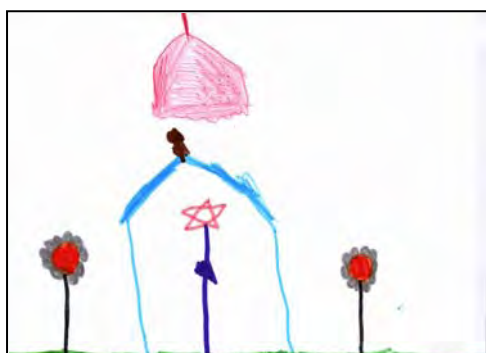

Bild 3: Nina, 5:1 (fiberspetspenna, färgpenna)

Bild 4: Gabriella, 5:3 (fiberspetspenna, färgpenna)

Av exemplet framgår att Nina ritar före (bild 3) och Gabriella kopierar (bild 4). Nina bestämmer motiv och vilka färger som ska användas. Eftersom Nina enligt flickornas åsikt är bättre än Gabriella på att rita vissa moment, som stjärnor och hustak, så får hon göra dem även på Gabriellas teckningar.

Nina målar gräs längst ner på sin teckning och lägger ner den gröna pennan framför Gabriella med en smäll. Gabriella tar pennan och ritar gräs.

Nina ritar svarta streck upp från gräset med orangeröda rundlar på. Gabriella ritar likadana svarta streck.

Nina: "Du har ju röd på dig."

Gabriella tar den orangeröda pennan och ritar likadana rundlar som Ninas.

När Nina lägger den gröna pennan framför Gabriella och när hon påminner om att den orangeröda pennan ligger framför Gabriella fungerar det som ett sätt att instruera Gabriella om hur hon ska göra.

Elias: (till Gabriella) "Vad är det för nåt?" Han pekar på den rundel som Gabriella håller på att rita.

Gabriella: "Fråga Nina."

Nina skriver sitt namn¹¹ med en röd färgpenna ovanför huset. Hon ritat en lampliknande figur runt namnet och skuggar med pennan.

Gabriella skriver sitt namn med den röda pennan och ritat en likadan lampfigur runt.

När Elias frågar Gabriella vad hon ritat hänvisar hon till Nina. Det visar att Gabriella kopierar utan att veta exakt vad det är hon ritat och att hon överlåter åt Nina att bestämma innehållet.

Ett sätt att förstå denna episod är att den erbjuder Gabriella möjligheten att åstadkomma en fin teckning. Hon får hjälp med att rita stjärnan och hustaket på teckningen. Nina visar henne steg för steg hur hon ska bygga upp kompositionen. Mouritsen (1996) menar att trädning är en förutsättning för den ritkultur som finns bland barn. Förritare har en central betydelse, liksom att man använder sig av enkla och beständiga schabloner i ritaktiviteter.

Att vara förritare har också sociala funktioner. Positionen som förritare ger makt och status. När Gabriella och Nina ritat sina husteckningar går Gabriella med på att låta Nina bestämma motiv, färger och komposition. Men Nina är inte förritare i alla lägen. Det är bara när Nina ritat något som Gabriella tycker är fint som hon vill rita likadant, något som blir tydligt när Nina och Gabriella, efter det att de ritat husen ovan, tar fram varsitt nytt papper.

Nina ritat snabbt rosa streck över hela pappret.

Gabriella: "Nämen Nina!"

Nina: "Det är ju något...det är vatten som är så rosa." Hon byter till en blå penna och fortsätter rita streck och sicksacklinjer.

Gabriella tittar på en stund, sedan går hon till soffan bakom Nina och hoppar i den.

Nina: (vänder sig om) "Gabriella! Inte hoppa!...Gabriella, du skulle ju rita!"

Gabriella: (fortsätter hoppa) "Fast jag vill inte rita...så där!"

Nina ritat rundlar i olika färger.

Gabriella kommer tillbaka till bordet.

Nina: "Vill du göra som mej?"

Gabriella: "Neej."

Nina: "Det är jättefint." Hon viker ihop sitt papper och gör ett paket av det.

Gabriella viker ihop sitt ritade papper och gör ett paket.

11 Namnen har retuscherats bort.

Mallar – hjälpmedel att göra något fint

På båda avdelningarna ritar barnen gärna med hjälp av mallar.

Bild 5: Hållmall

Bild 6: Hållmall

På Gungan använder barnen nyinköpta mallarna både under fri lek och i ett lärarlett sagoboksprojekt. Mallarna föreställer dinosaurier, noshörningar, fiskar, blommor, stjärnor med mera (bild 5 och 6).

På Kojan har personalen tillverkat mallar till masker. Barnen ritar av dem när de vill göra olika slags masker till leken. På Kojan använder barnen också pärlplattor som mallar (bild 7).

Bild 7: Pärlplattor

På båda avdelningarna utnyttjar flickor sina händer som mallar. De lägger sin ena hand på pappret och ritar utmed konturerna. De ritade händerna utsmyckas ibland med röda naglar, ringar och armband.

Mallar av olika slag ger barn möjlighet att rita motiv som de ännu inte behärskar att rita på fri hand. En annan lockelse med mallarna är att de gör det möjligt för barnen att på egen hand rita perfekt formade figurer. Att rita händer är svårt, fingrarna hamnar på fel ställe och blir för smala eller för breda. Genom att använda sin egen hand som mall kan man åstadkomma en hand som ser "riktig" ut. Att rita en rund form på fri hand är också svårt – men med hjälp av pärlplattorna går det att åstadkomma en fulländad rundel. Med Cecilias arbete på att lära sig rita hjärtan i minne förefaller det begripligt om det känns lockande att kunna rita perfekt formade figurer.

De bilder som barnen ritar med hjälp av mallar är de stolta över och vill visa upp. På Gungan har barnen själva satt upp sina dinosaurieteckningar i barnhöjd. På Kojan tejpar Lotta (4:2) upp ett hjärta och en rundel vid sin klädhylja i tamburen (bild 8).

Bild 8: Lotta, 4:2 (utklippta mallteckningar)

Klädhyllan är nästan det enda individuella utrymme barnen har i förskolan. Att tejpa upp saker vid sin hylla i tamburen kan liknas vid att hänga upp en namnskylt på ytterdörren, det står som en presentation av en själv. Under hyllan hänger mycket riktigt lappar som Lotta har skrivit sitt namn på. Att hon väljer att hänga upp just de bilder hon tillverkat med hjälp av mallar tyder på att hon är stolt över dem, vill visa upp dem, och låta dem vara en presentation av henne själv.

Målarböcker – att göra rätt

Målarböcker verkar ha en ungefär likadan betydelse som mallarna – de hjälper barnen att åstadkomma något som de tycker är fint. Linnea (4:4) svarar på min fråga om varför det är roligt med målarböcker: "För jag tycker andra gör fint och jag vill rita fint också." Hon ritar länge och är noga med att inte komma utanför strecken. Hon väljer färgpennor som fungerar bättre än vaxkritor när man vill hålla sig innanför strecken.

På Kojan finns det dels målarböcker från Televerket, dels kopierade blad. De föreställer dinosaurier, digimonfigurer, Disneyfigurer som Kalle Anka, nallar, frukter, bokstäver, siffror med mera. Dessa blad är populära hos barnen. De förvaras i en pärm där barnen får hämta utan att be om lov. De finns dock en restriktion – man får bara ta ett blad av varje sort. På Gungan förekommer det bara vid två tillfällen att barn använder målarböcker. Det är när Fredrik har tagit med sig en målarbok hemifrån som han och Elias ritar i.

När jag frågar Elias (5:8) varför han tycker att det är roligt med målarböcker svarar han: "Det är roligt att se dom, när man ska komma ihåg hur dinosaurier ser ut, så tittar man på dom." Hans svar antyder för det första att målarböckerna har ett underhållningsvärde. Det är roligt att titta i dem på samma sätt som det är roligt att titta i en bok eller en tidning. Bilderna i målarböckerna påminner om serietidningar och tecknad film, både när det gäller innehåll och form. Det verkar för det andra som om han tycker att målarböckernas bilder är mera "riktiga" än barnens egna teckningar. De kan användas som information om hur dinosaurier ser ut.

Målarboksgenren tycks vara förknippad med att man ska göra "rätt". När Fredrik (6:1) och Elias (5:8) färglägger bilder i Fredriks målarbok diskuterar de vad olika detaljer föreställer för att kunna välja "rätt" färg.

Elias: "Jag undrar om det här är stenar?" Han pekar på runda detaljer på marken.

Fredrik: "Bara den och den och den och den och den." Han pekar i boken

Elias: "Och vad är det här?" Han pekar.

Fredrik: "Det är vatten."

Elias färglägger de detaljer som Fredrik pekat ut som stenar med grått.

**Bild 9: Fredrik, 6:1, Elias, 5:8 och Benjamin, 5:4
(fiberspetspenna i målarbok)**

Lite senare ska Benjamin (5:4) få måla på en annan bild (bild 9). Fredrik letar reda på den grå pennan och lägger den bredvid Benjamins hand. Fredrik instruerar: "Ta den här och rita där och där och där och där och där (han pekar), inte utanför strecken." Benjamin uppfattar inte att det är den grå pennan som han ska använda utan börjar färglägga den stora stenen med en grön penna som han har i handen. Fredrik utbrister: "**Neej**, inte med den färgen, med **den**, den här." Fredrik reagerar starkt vilket understryker att det är viktigt för honom att stenen blir målad med rätt färg. Det framgår att det inte bara är färgvalet som är viktigt utan också att måla innanför strecken.

Fredrik säger vidare när Elias ritar: "Det får inte vara några småhål." Det är således viktigt att bilderna fylls i noggrant. Han kommenterar en palm som Elias fyllt i:

Fredrik: "Det där var jättesnyggt, du visste hur en palm skulle se ut."

Elias: "Jag har sett det på tv, Cartoon Network."

Här verkar Fredrik mena både att färgerna är rätt valda och att palmen är noggrant ifylld. När barnen tolkar bilderna för att avgöra vad som är rätt färg tycks det vara krav på att välja färger enligt konventioner eller medieförebilder som är vägledande. Stenar ska vara grå och vattenpölar blå. Dinosaurier ska ha färger som barnen har sett i böcker och andra medier. Elias berättar att det är från tecknad film på tv-kanalen Cartoon Network som han har sett hur palmer ser ut. Tecknad film används sålunda som en kunskapskälla när det gäller den "riktiga" färgen på palmer.

Målarböcker har sammanfattningsvis ungefär samma funktion som mallarna i barnens bildskapande. De hjälper barnen att åstadkomma bilder som de tycker är fina och som de inte skulle kunna rita på fri hand. Målarböckerna verkar också upplevas som något som är fint och fascinerande i sig. Det kan hänga ihop med att målarböcker är en del av barnkulturen. De tillverkas för barn och är avsedda att vara lockande och fascinerande för barn. De hämtar ofta sina motiv från andra medier, till exempel serietidningar, filmer och barnböcker, medier som är positivt laddade och lockande för barn.

Barnens bildskapande utmanar vuxenvärlden

Barnens ideal krockar med vuxenvärldens

I avsnittet ovan har jag redovisat hur barnen på olika sätt försöker åstadkomma bilder som i deras ögon är fina. De använder sig av olika strategier som att kopiera andra barns teckningar, använda mallar och fylla i förtryckta målarboksbilder. Detta är i linje med det som sades om barns ritkulturer ovan. En förutsättning för att barn ska kunna tradera ritkulturer mellan sig är enligt Mouritsen (1996) att det finns enkla schabloner och en formfasthet. De stiliserade kompositioner och mallar som barnen i min undersökning använder sig av underlättar

traderingen. Dessa strategier kan också förstås som vägar att bemästra det dilemma som beskrevs ovan – att det är svårt att rita och få handen att lyda samtidigt som barnen vill framstå som lika stora och kompetenta som sina kamrater.

Paradoxalt nog medför de strategier som barnen använder för att göra bilder som de tycker är fina – mallar, målarböcker och kopiering – att bilderna blir mindre värda i vuxnas ögon. Enligt de ideal som gäller i pedagogiska och konstvetenskapliga sammanhang är dessa metoder förkastliga. När barnen kopierar och använder mallar går de emot den traditionella syn inom konstvetenskapen som innebär att originalitet och individualitet värderas högt (Mouritsen, 1996). I synen på konst och konstnärlighet har sedan romantikens dagar idén om originalitet haft en central plats (Cornell m.fl., 1988). Originalitet kommer ur latinets *origo*, ursprung, och enligt det romantiska synsättet växer det konstnärliga skapandet fram ”organiskt och fritt ur geniets jordmån” (s. 256). Originaliteten står i motsatsställning till imitation. Detta romantiska synsätt, som i hög grad präglat modernismen, har ännu stort inflytande.¹² I böcker om konsthistoria förs denna uppfattning fram och den moderna konsthandeln har ytterligare stärkt idén om originalitet (Cornell m.fl., 1988). Ytterligare ett begrepp som är viktigt i detta sammanhang är *autenticitet*. Detta begrepp hänger ihop med synen på konstverket som unikt och ursprungligt.¹³

Den romantiska/modernistiska uppfattningen har i hög grad påverkat den pedagogiska synen på barns bildskapande. Förskolebarns expressiva bilder har jämförts med konst, och konstnärer som Klee och Picasso har låtit sig inspireras av barns expressiva bilder (Aronsson, 1997). De barnbilder som påminner om modernistiska konstverk har värderats högt medan realistiska bilder har setts som ett steg tillbaka i utvecklingen.

Besläktade med modernismens ideal är idéerna om det fria skapandets pedagogik som har haft ett stort inflytande på bildskapandet i den svenska förskolan (Read, 1953, 1956). Read menar att drivkraften bakom barns bildskapande är ett subjektivt behov av att uttrycka sig. Han är inspirerad av psykoanalysen och menar att ett barns bildskapande ska ses som ”barnets direkta och oförfälskade uttryck för sin egen känslvärld” (Read, 1953, s. 87). Vuxna bör enligt Read undvika att påverka barnens bildskapande eftersom barnens självuttryck då kan hämmas. Med ett sådant synsätt är det givet att kopiering, mallar, och målarböcker är av ondo. Precis som en alltför styrande undervisning kan hämma barns självuttryck hindrar dessa hjälpmedel barn från att låta sina subjektiva känslor komma till uttryck. ”Varje införande av en yttre norm för teknik eller formgivning skapar omedelbart hämningar och gör hela strävan om intet.” (Read, 1956, s. 221)

Personalens preferenser speglar delvis modernismen och det fria skapandets pedagogik. Det är målningar och collage, som påminner om modern konst, som värderas högst och lyfts fram. På Kojan ordnar personalen en vernissage runt ett collage som barnen i en av grupperna har tillverkat gemensamt. På båda förskolorna gör personalen passepartouter till målningar. På Gungan är det barnens expressiva målningar och teckningar som personalen sätter upp på väggarna.

Inför mallar, målarböcker och populärkultur är personalen ambivalent. Mallar och målarböcker är inte personalens projekt, utan de används alltid på barnens initiativ. Det är dock personalen som tillhandahåller dem – personalen på Gungan köper in mallar och personalen på Kojan tillhandahåller målarboksblad. På båda förskolorna ursäktar sig

12 Det modernistiska inflytandet existerar vid sidan av en postmodernistisk eller poststrukturalistisk kritik som bland annat går ut på att det inte finns något absolut ursprung för skapande hos konstnären som individ på det sätt som modernismen hävdar. Konstnärer liksom andra människor lever och verkar i sociala och kulturella sammanhang; bildskapandet är medierat och bundet till tid och rum (Silverman, 1990).

13 Benjamin (1997) diskuterar i uppsatsen *Konstverket i reproduktionsåldern* (först publicerad 1935) vad som händer med konstverkets autenticitet och synen på konst i spåren av den växande möjligheten att reproducera konst i massomfattning.

personalen inför mig. De vet att det inte är ”pedagogiskt korrekt” men de vet också att barnen uppskattar dessa material. Personalen ser barnens förtjusning över mallar och målarböcker och vill glädja dem. Vuxna som lever nära barn vet vad barnen gillar och ser genom fingrarna, ungefär som föräldrar som köper sådana leksaker som inte är ”bra” (jfr Eckert, 2001).

Individualism kontra kollektivism

Idén om att skapa individuella bilder går illa ihop med de förutsättningar som finns på förskolan – där finns inte mycket utrymme för den enskilda individen. I förskolan är man sällan ensam; barnen har inga privata utrymmen utöver klädfacken i tamburen och de lådor som de har för de arbeten de har på gång; de behandlas ofta som ett kollektiv och gör hela tiden saker kollektivt – äter, lyssnar på böcker, klär på sig, går ut, leker och gör bilder.

Barn är inriktade på andra barn – de förhandlar hela dagarna om vem som ska vara tillsammans med vem (Corsaro, 1985, 1997; Strandell, 1994). Deras meningsskapande har inte plats för individualism – det går ut på att skapa gemenskap och att göra samma sak som kompisarna. De vill vara lika stora och lika kompetenta som andra barn och det i sin tur handlar om att räknas som en i gänget. För barnen är gemenskapen viktigare än det individuella uttrycket. Deras bildskapande kan många gånger beskrivas som kollektivt snarare än individuellt.

Hos barnen finns inte en idé om originalitet. När de gör bilder vill de tvärtom göra lika fint som andra barn vilket ofta innebär likadant som andra barn. Att använda mallar, målarböcker och kopiering är ändamålsenligt när man vill göra likadant som andra. Att rita förebilder och i ännu högre grad att rita på barns teckningar är något som, i Reads anda, varit tabubelagt bland förskolepersonal (Löfstedt, 2001; Skoog, 1995, 1998). Min tolkning är att de vuxna i förskolan dels är rädda att hämma barnen, dels att det uppfattas som en kränkning av autenticiteten i det individuella barnets bild att rita på den. Barnen däremot har inga sådana tabun – så länge det är någon som de tycker ritar finare än de själva som ritar på deras teckningar.

Man kan sammanfattningsvis tala om en kulturkrock mellan vuxnas och barns idéer om att skapa bilder. För barn är bildskapande mestadels ett kollektivt projekt – de vill skapa bilder tillsammans med andra barn och de vill göra bilder som liknar varandra. För vuxna är bildskapandet ett individuellt projekt som handlar om självuttryck.

Är barnens bildskapande autentiskt?

Betyder det att barnens bildskapande saknar autenticitet? Eller att målningar och huvudfotingar är autentiska medan mallbilder är icke-autentiska? Det beror på vilket autenticitetsbegrepp man utgår ifrån. Med modernismens synsätt skulle svaret på dessa frågor vara ja men dagens kultur- och medieforskare menar att autenticitetsbegreppet måste omdefinieras och utvidgas. För att diskutera frågan om autenticitet vill jag vända mig till den diskussion som förs av Fornäs (1994) och Tezlaff (1994). Deras resonemang gäller musik men samma tankegångar kan användas för att diskutera bilder. Tezlaff (1994) tar avstånd både från den modernistiska uppfattningen om autenticitet som kopplad till naturlighet och från en poststrukturalistisk hållning, som går ut på att autenticitet inte finns, eftersom allt är konstruerat och i den meningen artificiellt. Tezlaff föreslår istället ett vidgat autenticitetsbegrepp som inte är knutet till vare sig artisten eller musikverket utan till dem som använder musiken. Musik används inom subkulturer för att uttrycka livserfarenheter, frustration över tillstånd i samhället och för att utmana gränser. Musiken hjälper människor att artikulera sina identiteter och sina känslor inför tillvaron. Fornäs (1994) menar på motsvarande sätt att musik kan användas av lyssnarna för att uttrycka identitet på individuell, social och kulturell nivå.

I den meningen kan barnens bildskapande sägas vara autentiskt eftersom det är ett sätt för barnen att artikulera känslor och uttrycka sina identiteter, som individer, som social grupp och som könsvarelser. Det ger dem också möjlighet att skapa kulturella frizoner och utmana vuxensamhället.

Bildskapande – ett sätt att göra barndom

Barn och vuxna i förskolan har till stor del olika syn på meningen med bildskapande. Som nyss har diskuterats är bildskapande i huvudsak ett kollektivt projekt för barnen och ett individuellt för de vuxna. Barn är starkt medvetna om andra barn – de identifierar sig med och vill höra samman med andra barn (Corsaro, 1985, 1997). Ett uttryck för barnens gruppidentiteter är deras smakpreferenser, som skiljer sig från vuxnas.

Inom forskningen om ungdomskultur har man intresserat sig för stil och smakpreferenser som vägar för unga människor att skapa identiteter.¹⁴ För ungdomsgrupper är det viktigt att visa sina identiteter genom att avskilja sig ifrån andra grupper av ungdomar; inom sina subkulturer använder ungdomsgrupper stil och smak för att skapa skillnader gentemot andra grupper.¹⁵ Det går inte att säga att barnens lokala kamratkulturer tar sig uttryck i sådana sammanhängande stilar som ungdomars subkulturer.¹⁶ De påminner dock om ungdomskulturer i den bemärkelsen att barnen använder smakpreferenser för att uttrycka identitet och samhörighet liksom för att skapa skillnader. Barn identifierar sig med barn och vill höra samman med andra barn (Corsaro, 1985, 1997). Delade smakpreferenser är ett sätt för barn att markera samhörighet med varandra. Bland barnen i de studerade förskolorna används smak också avskiljande. De viktiga avgränsningarna gäller ålder och kön. Barnen avgränsar sig för det första gentemot vuxna, för det andra mot yngre barn och för det tredje mot barn av det motsatta könet.

Som redan har framgått skiljer sig barnens smak från vuxnas. Som påpekats är barnen förtjusta i mallar och målarböcker, något som vuxna ofta tar avstånd ifrån. Barnen är vidare fascinerade av populärkulturella bilder. En orsak till detta kan vara att dessa produkter på ett tydligt sätt vänder sig till barn, på samma sätt som leksaker är till för barn. De är artefakter som markerar barndom, som "tillhör" barn som social grupp och kan på så sätt användas som symboler för att markera tillhörighet i gruppen barn. Populärkulturen vänder sig till barn på ett annat sätt än den uttalat pedagogiska. Som nämndes ovan tar den kommersiella kulturen barns önskningar och intressen på allvar. Det finns inga pedagogiska "baktankar" utan, i syfte att vinna barnen som konsumentgrupp, försöker man tillgodose barnens intressen, smakpreferenser och önskningar. Ofta är budskapen hedonistiska; allt det som barn får lära sig att de ska avhålla sig ifrån därför att det är skadligt eller oestetiskt – som skräpmat, krigsleksaker och sådant som vuxna tycker är vulgärt – erbjuds ohämmat. Barn vet om att vuxna inte är förtjusta i populärkultur men det bekymrar dem inte. Tvärtom kan det vara ett sätt att skaffa sig en frizon, ett område där barnen är experter och vuxna är tvungna att fråga. Populärkulturen är ett område där barn har större kompetens än vuxna; de vuxna kan inte alltid tala om hur en viss mediefigur ser ut eller vad en berättelse går ut på eftersom de vanligen inte läser serietidningar, ser på tecknade barnprogram eller spelar dataspel avsedda för barn. Corsaro (1997) menar att ett viktigt drag i barns kamratkulturer är just att de ger barn möjlighet att skapa kontroll över sina liv och göra motstånd mot vuxna. Barn och vuxna har inte alltid samma intressen och barnen är i allmänhet i en underordnad position gentemot vuxna. Barnens kamratkulturer kan, i paritet med ungdomars subkulturer, förstås som

14 Se t.ex. Bjurström (1997) och Fornäs m.fl. (1994).

15 Bjurström (1997) hämtar begrepp bl.a. från Bourdieu (1989) i sin analys av ungdomskulturer.

16 Bjurström & Lilliestam (1994) anger fyra element som är centrala i en stil: Kläder, ritualer, musik och slang. För att en stil ska ses som sammanhängande måste de objekt och symboliska uttryck som ingår vara integrerade i en grupps självmedvetande.

motståndskulturer, som ett sätt att avskilja sig från vuxenvärlden (Corsaro, 1997; Hake, 2003; Seiter, 1993; Ziehe, 1994).

Trots att barnen strävar efter att göra likadana bilder som vuxna, exempelvis genom att rita av deras bilder, vill de inte vara som vuxna – de vill vara som andra barn. Om barnens smak blir underkänd av vuxna gör det inte så mycket, det är kamraternas åsikter som är viktigast. Det är viktigare att göra en teckning som kamraterna tycker är fin än att få beröm av en förälder eller personal.

Är det möjligt för barn och vuxna att mötas?

I min studie har jag visat att barns meningsskapande i bildaktiviteter på flera punkter skiljer sig ifrån vuxenvärldens. Hur problematiskt är detta och i vilken mån är det önskvärt att nå större överensstämmelse?

Barnens egna bildprojekt är värda större uppskattning. Barn lär sig sannolikt att rita först och främst genom att delta i bildaktiviteter tillsammans med andra barn. Barnen förvaltar och traderar en stor del av bildkulturen mellan sig och de använder ändamålsenliga metoder för detta (jfr Mouritsen, 1996). Deras bildkulturer inrymmer stora potentialer för lärande genom att de arbetar med material, motiv och berättelseteman som engagerar dem. Jag tror dock att lärarstyrda bildaktiviteter har viktiga funktioner – de ger barnen tillgång till genrer som de annars inte skulle upptäcka och vissa barn skulle sannolikt inte rita alls om de inte blev påverkade av vuxna. Utan vuxenstöd skulle barnens bildskapande bli mera likriktat och mediedominerat. Jag vill vidare undvika att ge uttryck för en romantisk uppfattning om barnens gemenskap. Som har framgått av resultatkapitlet är exkludering och konkurrens hot som barnen lever med och som de behöver vuxenstöd för att hantera.

Det vuxeninitierade sagoboksprojekt som genomfördes på Gungan visar hur fruktbart ett möte mellan barnens och personalens meningsskapande kan bli. Genom att personalen gav sig in i barnens medievärld fick barnen stöd i att berätta sina berättelser (jfr Dyson, 1997). De klarade av att berätta mera avancerade berättelser än de skulle ha kunnat göra på egen hand. Samtidigt fick de lov att fritt välja innehåll i sina berättelser vilket gjorde att de kunde använda sig av olika mediefigurer och teman som de var starkt fascinerade av. De fick också lov att använda mallar, ett redskap som de normalt bara använde i barninitierade aktiviteter. De fick med andra ord ta med sig sina egna motiv och metoder in i projektet vilket gjorde arbetet engagerande för dem och bidrog till att de blev nöjda med sina bilder.

Projektet tyder på att sättet att förhålla sig till populärkultur i förskolan håller på att bli mer försonligt. Detta ligger i linje med den inställning som Skolkommittén ger uttryck för i betänkandet *Skolfrågor – Om skola i en ny tid* (SOU 1997:121). Där sägs att skolan ska öka elevernas möjlighet att använda kulturen samtidigt som de ska få hjälp att granska den kritiskt. Istället för att motverka populärkulturen ska skolan ”se mediekulturen som en berikande del av barns och ungdomars liv” (s. 263). I förskolan liksom i skolan har inställningen till populärkultur länge varit restriktiv. Man har sett som sin uppgift att erbjuda barn den goda samhällsstödda kulturen medan populärkulturen har ansetts stå för dålig smak (Hanson & Sommansson, 1998) och förmedlare av stereotypa värderingar när det gäller kön, klass och ras (se t.ex. Giroux, 1997). I diskussionen om populärkultur har det hävdats att barn är sårbara och bör skyddas från populärkultur. Denna inställning har fått konkurrens av ett synsätt som innebär att barn är kreativa och medvetna konsument. Buckingham (1998) menar att båda dessa synsätt bygger på konstruktioner av barn som isolerade individer, bortkopplade från sociala sammanhang och samhället. En analys av barnens förhållande till medier måste utgå både från utvecklingen inom medieindustrin och från förändringar i barns ställning som social grupp.

Det finns dock risker med att vuxna annekterar barns bildskapande. I diskussionen om lek framhåller Berg (1992) och Steinsholt (1999) att det som gör leken så värdefull för barn är

just att den är sitt eget mål. Den är inte planlagd och man vet inte i förväg vad som kan hända. Steinsholt jämför lek med förälskelse – det är något som bara sker och som inte behöver motiveras. Om man börjar se rationellt på leken och utnyttja den för pedagogiska syften förändrar den karaktär – den är inte längre lek utan övning. Pedagogik som betonar nyttoaspekter av lek riskerar att leda till ”lekförstöring” (Berg, 1992, s. 131). Det finns således fördelar med att barnen får ha sina bildkulturer ifred, som en fredad zon. Ett syfte med barnens kamratkulturer är ju också enligt min tolkning ovan att avskilja sig ifrån vuxna och skapa en egen gruppidentitet. Om barnens bildkulturer i alltför hög grad införlivas i personalens pedagogik riskerar barnen att förlora en av sina sista frizoner i en värld som blir alltmer vuxenkontrollerad.

Referenser

- Alanen, Leena (2001): "Childhood as a Generational Condition: Children's Daily Lives in a Central Finland Town", i L. Alanen & B. Mayall (red.) *Conceptualizing Child-Adult Relations*, London & New York: Routledge Falmer, s. 129–143.
- Aronsson, Karin (1997): *Barns världar – barns bilder*, Stockholm: Natur och Kultur.
- Bakhtin, Mikhail (1981): *The Dialogic Imagination. Four Essays*, Austin: University of Texas Press.
- Bakhtin, Mikhail (1986): *Speech Genres and Other Late Essays*, Austin: University of Texas Press.
- Bachtin, Michail (1991): *Dostojevskijs poetik*, Gråbo: Anthropos.
- Bendroth Karlsson, Marie (1996): *Bildprojekt i förskola och skola. Estetisk verksamhet och pedagogiska dilemman*, (Diss.) (Linköping Studies in Art and Science; 150) Linköping: Univ.
- Benjamin, Walter (1997): "Konstverket i reproduktionsåldern", i L. Furuland & J. Svedjedal (red.) *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle* Lund: Studentlitteratur, s. 100–129.
- Berg, Lars-Erik (1992): *Den lekande människan. En socialpsykologisk analys av lekandets dynamik*, Lund: Studentlitteratur.
- Bjurström, Erling (1997): *Högt & lågt – Smak och stil i ungdomskulturen*, (Diss.) (Stockholms universitet, JMK) Umeå: Boréa Bokförlag.
- Bjurström, Erling & Lilliestam, Lars (1994): "Stilens markörer", i J. Fornäs m. fl. (red.) *Ungdomskultur i Sverige*, (FUS-rapport nr 6) Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium, s. 203–232.
- Bourdieu, Pierre (1989): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge.
- Brembeck, Helene (1996): "Postmodern barndom", i H. Brembeck & B. Johansson (red.) *Postmodern barndom*, (Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige; 23) Göteborg: Univ., s. 9–19.
- Brembeck, Helene & Johansson, Barbro (red.) (1996): *Postmodern barndom*. (Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige; 23) Göteborg: Univ.
- Brembeck, Helene, Berggren Torell, Viveka, Falkström, Marie & Johansson, Barbro (red.) (2001): *Det konsumerande barnet*. (Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige; 34) Göteborg: Univ.
- Buckingham, David (1998): "Re-Constructing the Child Audience", i M. Haldar & I. Frønes (red.) *Digital barndom*, Oslo: Ad Notam Gyldendal, s. 34–50.
- Burr, Vivien (1995): *An Introduction to Social Constructionism*, London: Routledge.
- Cornell, Peter m.fl. (red.) (1988): *Bildanalys. Teorier, metoder, begrepp*, Stockholm: Gidlund.
- Corsaro, William A. (1985): *Friendship and Peer Culture in the Early Years*, Noorwood, N. J.: Ablex Publishing Corporation.
- Corsaro, William A. (1997): *The Sociology of Childhood*, London: Sage Publications.
- Duncum, Paul (1997) "Subjects and Themes in Children's Unsolicited Drawing and Gender Socialization", i A. Kindler (ed.) *Child Development in Art*, Reston: NAEA, s. 105–114.
- Dyson, Anne H. (1997): *Writing Superheroes. Contemporary Childhood, Popular Culture, and Classroom Literacy*, New York: Teachers College Press.
- Eckert, Gisela (2001): *Wasting Time or Having Fun? Cultural Meanings of Children and Childhood*, (Diss.) (Linköping Studies in Art and Science; 226) Linköping: Univ.
- Fornäs, Johan (1994) Ungdom, kultur och identitet. I: J. Fornäs m. fl. (red.), *Ungdomskultur i Sverige*, (FUS-rapport nr 6) Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium, s. 13–26

- Fornäs, Johan m. fl. (red.) (1994): *Ungdomskultur i Sverige*. (FUS-rapport nr 6) Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Ganetz, Hillevi (2000): "Fina och fula änglar?", i K. Jonsson & A. Öhman (red.), *Populära fiktioner*, Stockholm: Symposium, s. 23–35.
- Giroux, Henry A. (1997): "Are Disney Movies Good for Your Kids?", i S. R. Steinberg & J. L. Kincheloe (red.), *Kinderculture: The Corporate Construction of Childhood*, Boulder, Colo. & Oxford: Westview Press, s. 53–67.
- Gombrich, Ernst H. (1968): *Konst och illusion. En studie i bildframställningens psykologi*, Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Goodnow, Jacqueline J., Wilkins, Paula & Dawes, Leslie (1986): "Acquiring Cultural Forms: Cognitive Aspects of Socialization Illustrated by Children's Drawings and Judgments of Drawings", i *International Journal of Behavioral Development*, 9, s. 485–505.
- Hake, Karin (2003): "Five-Year-Old's Fascination for Television. A Comparative Study", i I. Rydin (red.) *Media Fascinations. Perspectives on Young People's Meaning Making*, Göteborg: Nordicom, Göteborg Univ., s. 31–49.
- Halldén, Gunilla (2003): "Barnperspektiv som ideologiskt och/eller metodologiskt begrepp", i *Pedagogisk Forskning i Sverige*, 8:1–2, s. 12–23.
- Hanson, Hasse & Sommansson, Agneta (1998): *Kulturens asplöv*. (En idéskrift från sekretariatet för Arbetsgruppen för Kultur i skolan) Stockholm: Fritzes.
- James, Allison (1993): *Childhood Identities. Self and Social Relationships in the Experience of the Child*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- James, Allison, Jenks, Chris & Prout, Alan (1998): *Theorizing Childhood*, Cambridge: Polity Press.
- James, Allison & Prout, Alan (red.) (1990): *Constructing and Reconstructing Childhood*, London: Falmer Press.
- Kline, Stephen (1993): *Out of the Garden. Toys, TV, and Children's Culture in the Age of Marketing*, London & New York: Verso.
- Kristeva, Julia (1986): *The Kristeva Reader*, Oxford: Blackwell.
- Löfstedt, Ulla (2001): *Förskolan som lärandekontext för barns bildskapande*, (Diss.) Acta Universitatis Gothoburgensis. (Göteborg Studies in Educational Sciences; 153) Göteborg: Univ.
- Mouritsen, Flemming (1996): *Legekultur. Essays om børnekultur leg og fortælling*, (Skriftserie utgivet av Center for Kulturstudier, Medier og Formidling; 6) Odense: Univ.
- Pedersen, Kristian (1999): *Bo's billedbog – en drengs billedmæssige socialisation*, (Diss.) Köpenhamn: Dansk psykologisk Forlag.
- Prout, Alan (2000): "Childhood Bodies: Construction, Agency and Hybridity" i A. Prout (red.) *The Body, Childhood and Society*, London: Macmillan Press Ltd, s. 1–18.
- Read, Herbert (1953): *Konst och personlighet*, Stockholm: Natur och Kultur.
- Read, Herbert (1956): *Uppfostran genom konsten*, Stockholm: Natur och Kultur.
- Seiter, Ellen (1993): *Sold Separately. Children and Parents in Consumer Culture*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.
- Silverman, Hugh J. (1990) (red.): *Postmodernism – Philosophy and the Arts*, London: Routledge.
- Skoog, Eva (1995): *Förskollärarens arbete med bild och form. En intervjuundersökning*, (C-uppsats) (Institutionen för pedagogik och psykologi). Linköping: Univ.
- Skoog, Eva (1998): *Hur arbetar förskollärare med bild?*, (Licentiatavhandling.) (Institutionen för pedagogik och psykologi) Linköping: Univ.
- SOU 1997:121: *Skolfrågor – Om skola i en ny tid*, (Slutbetänkande av Skolakommittén) Stockholm: Fritzes
- SOU 1997:157: *Att erövra omvärlden*, Förslag till läroplan för förskolan. (Slutbetänkande av

- Barnomsorg och Skolakommittén) Stockholm: Fritzes.
- Sparrman, A. (2002): *Visuell kultur i barns vardagsliv – bilder, medier och praktiker*, (Diss.) (Linköping Studies in Arts and Science; 250) Linköping: Univ.
- Steinsholt, Kjetil (1999): *Lett som en lek? Ulike veivaglar inn i leken og representasjonenes verden*, Trondheim: Tapir forlag.
- Strandell, Harriet (1994): *Sociala mötesplatser för barn*, Gaudeamus: Helsingfors.
- Svenska språknämnden (1991): *Svenska skrivregler*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Tetzlaff, David (1994): "Music for Meaning: Reading the Discourse of Authenticity in Rock", i *Journal of Communication Inquiry*, 18:1, s. 97–118.
- Thompson, Christine (2000): "Drawing Together: Peer Influence in Preschool-Kindergarten Art Classes", *Visual Art Research*, 25:2, s. 61–68.
- Vygotsky, Lev S. (1978): *Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- West, Candace & Zimmerman, Don H. (1987): "Doing gender", *Gender & Society*, 1, s. 125–151.
- Ziehe, Thomas (1994): *Kulturanalyser. Ungdom, utbildning, modernitet*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Änggård, Eva (2005): *Bildskapande – en del av förskolebarns kamratkulturer*, (Diss.) (Linköping Studies in Arts and Science; 315) Linköping: Univ. http://www.ep.liu.se/diss/arts_science/2005/315/index.html.

Advanced Cultural Studies In Sweden
Paper till nationell konferens i Norrköping 13-15 juni 2005

Session nr 14 Religion och populärkultur

FILM OCH EXISTENTIELLA FRÅGOR

En empirisk studie om betydelsen av film
i människors liv med sociokognitiv inriktning.
Axplock ur ett enkätresultat och djupintervjuer.

Tomas Axelson

Högskolan Dalarna, www.du.se

e-post: tax@du.se

telefon: 023 – 77 82 76 arb, 0703 – 39 82 76 mob

personlig hemsida: <http://users.du.se/~tax/>

Inom ämnet religionssociologi i Sverige har ett antal studier orienterat sig mot skärningspunkten mellan media, meningsskapande och kultur. Alf Linderman utvecklade i sin avhandling i mitten på 1990-talet en semeiologisk teoretisk modell och genomförde en receptionsanalys av ett TV-program. (Linderman 1996) Andra studier har riktat sig mot populärmusik och dess potential för meningsskapande diskurser. (Häger 2001 och 2004, Bossius, 2003) När det gäller kommunikation i nya medier online och deras betydelse för unga människors identitetsprocesser så har religionssociologen Mia Lövheim varit den som tagit sig an uppgiften att formulera teoretiska utgångspunkter för hur man ska förstå datormedierad kommunikation, (computer mediated communication). (Lövheim, 2004 och 2003) Inom detta fält utvecklar också Göran Larsson och Anders Sjöborg en fördjupad förståelse av relationen mellan Internet och traditionell religion (Larsson 2002, Sjöborg 2003).

Således har TV-program, populärmusik och datormedierad kommunikation varit föremål för religionsvetenskapliga studier. Mer eftersatt inom religionsvetenskap är en genomarbetad förståelse av spelfilm som kommunikationsform men intresset för detta medium är växande bland religionsvetare. Till exempel kan nämnas Sofia Sjö i Åbo som arbetar med ett avhandlingsprojekt om kvinnliga frälsargestalter i science-fictionfilm.

Filmvanor och betydelsen av film

I följande paper vill jag kort presentera en del huvudlinjer från ett religionssociologiskt avhandlingsprojekt om filmvanor och betydelsen av film i unga människors liv. Materialet består av en kvantitativt orienterad enkätundersökning samt kvalitativt orienterade individuella djupintervjuer som tillsammans utgör ett empiriskt underlag till en kommande avhandling om hur relationen ser ut mellan filmpubliken och bearbetning av existentiella frågor genom filmer. Enkäten genomfördes hösten 2002 och vintern 2003 med 180 studenter vid högskolan Dalarna. Fokus- och djupintervjuerna genomfördes under 2004.

Denna undersökning kan betraktas som en mindre pilotstudie för att ge underlag och uppslag till fortsatt forskning kring film och existentiella frågor. Enkätundersökningen utger sig inte för att vara statistiskt representativ för svenska folkets filmvanor. Men då resultatet på en del punkter inte avviker allt för mycket från resultatet i större undersökningar om filmvanor så kan den ge fingervisningar om samband som kan vara giltiga utanför denna begränsade studie.¹

Ungefär 30% av Sveriges befolkningen i sin helhet gör minst ett biobesök under en genomsnittlig månad. Detta kan jämföras med enkätgruppen i min undersökning där 41% ser minst en film på bio en genomsnittlig månad. Denna grupp ligger således lite högre i filmkonsumtion än riksgenomsnittet. Enligt Nordicoms Mediebarometern är dock TV och video den största källan för tittande på biograffilm.² Denna tendens är tydlig i mitt material då den stora konsumtionen av film sker via TV, video och DVD eller dator.

Det finns också individer som verkligen slukar film. Den stora majoriteten – två tredjedelar – i mitt enkätmaterial ser mer än 10 filmer i månaden. Var femte person i enkätunderlaget ser mer än 20 filmer per månad. Det finns sedan en liten grupp storkonsumenter som uppger att de ser ca 30 filmer eller fler per månad. Denna filmslukargrupp toppas av en manlig individ som uppger att han ser 2 filmer på bio, 20 på TV, 30 filmer på video och dvd samt 10 filmer på datorn, dvs. 62 filmer i månaden. Man kan tänka sig att många enbart hinner se brottstycken av en film, en halvtimme här eller där och att detta förklarar de höga filmtittarsiffrorna. Men en stor majoritet

¹ Könsfördelningen kom att bli ganska jämn med en majoritet kvinnor 53% mot 47% män. När det gäller åldersfördelningen så är 70% födda på 1970-80-talet, så majoriteten av de svarande är under 30 år vid enkätens genomförande.

² Nordicom-Sveriges Mediebarometer 2002 Göteborg universitet Nr. 1, 2003. s 63.

på över 80% uppger att det är viktigt att se en film från början till slut. Det säger även vår toppkonsument med 62 sedda filmer på en månad.

I enkäten ställer jag en rad frågor om film och vad som uppfattas väsentlig med film, alltifrån att fly vardagen en kort stund, att få tillfälle att vara tillsammans med vänner eller att få fördjupa sig i filmskapandet som konstnärlig process.

Slutsats enkätmaterial - film är viktigt

I en första överblick över enkätsvaren framträder en intressant rangordning om vilken funktion film kan ha i vardagslivet. Film är ett formidabelt underhållningsmedium. Men en stor majoritet menar också att film ger starka upplevelser med förmåga att beröra på djupet. I andra hand har film en förmåga låta individen tillfälligt ta paus och glömma vardagslivet för ett ögonblick, sjunka ner i sig själva en stund och locka till reflektion över livet på egen hand eller tillsammans med andra. Betydligt mer underordnat är filmtittande som stimulans för konstnärliga reflektioner om film som berättande medium, dvs. ett metaperspektiv på filmmediet som sådant.

När man granskar unga människors filmtittande så framträder film som en viktig källa till upplevelser och reflektioner om tillvaron. Om man ska förenkla tendenserna i materialet kan följande sägas. Film ges stor vikt i gruppen som helhet. Utöver detta generella intresse för film i svarsgruppen så finns det en intressant nyckelgrupp som har ett särskilt positivt laddat förhållande till film.

Omkring en tredjedel av filmkonsumenterna i denna enkätundersökning tycker film är *mycket* viktigt och på en fråga hur viktigt man tycker film är i ens liv kryssar man i det näst högsta eller högsta alternativet, dvs skalsteg 6 och 7 av sju möjliga. Just denna tredjedel anger film och filmtittande som en aktiv del av den känslomässiga och tankemässiga bearbetningen av den egna livssynen på ett mer genomgripande sätt också när det gäller mer existentiella frågor om livsmening, moraliska ideal, hållning i livet med mera. När man analyserar denna tredjedel av filmtittarna och undersöker vilka specifika drag denna grupp kan tänkas ha beträffande kön, ålder, bakgrund och trosinriktning kan tendenserna sammanfattas på följande sätt. För det första är det inga tydliga mönster i en enkel ekvation där relationen mellan bakgrundsvariabler som tro och religiös socialisation och livsåskådningsprocesser är klara. Men vissa linjer kan provas.

Det är något fler yngre än äldre och något fler icke-gudstjänstbesökare än gudstjänstbesökare som använder biografen och TV-soffan som en plats där livsåskådningsfrågor avhandlas. Men ser man till könstillhörighet, religiös bakgrund och socialisation finns knappt någon skillnad. Benägenheten att använda film som bearbetningsarena för livsåskådningsfrågor ser likadan ut vare sig man är man eller kvinna och vare sig man haft en religiös bakgrund eller ej. Ser man till mitt enkätmaterial så är det således en enskild faktor som tydligt framträder som den som tycks ha ett samband med film som en källa till bearbetning av existentiella frågor. Det är frågan om hur viktigt man uppger att film är i ens liv, dvs hur positivt disponerad man är till film som medium. Om det är en tredjedel som tillhör denna grupp i min pilotstudie så är det en intressant forskningsfråga för framtida forskningsprojekt hur det kan se ut i en representativ population. Men att en så stor grupp förhåller sig så positivt till film och låter film vara en slags arena för personlig bearbetning av existentiella frågor anser jag ringar in ett fenomen i vår samtidskultur.

Hur detta fenomen kan se ut när man låter en handfull individer mer personligt få träda fram på mikronivå ur statistiken är därför angeläget. Jag vill redovisa två exempel med en kvinna och en man som ges tillfälle att stanna upp inför en filmupplevelse och diskutera en enskild film som gjort djupt intryck på det individuella planet. De två individuella intervjuerna berör för mannens

del *Sagan om ringen* (2001, 2002 och 2003) och kvinnan valde 2004 års svenska filmsuccé *Så som i himmelen* (2004).

Teoretiska utgångspunkter

Alf Linderman diskuterar hur mening skapas i ett komplicerat samspel mellan individens inre och det yttre sammanhanget. En *text* eller ett budskap *medieras* på något sätt via TV, film eller annat i en *genre* och hemmahörande i en samhällelig *diskurs*. Individens tolkning av denna *text* är sedan resultatet av ett intrikat samspel mellan den sociala *externa kontexten* i tid och rum, den internaliserade uppsättning perspektiv eller tolkningsmönster individen besitter kognitivt, dvs hennes *repertoire* samt slutligen en inre emotionell *intern kontext* som består av individens aktiva och responderande sida och som inkluderar en känslomässigt genuint kreativ nivå i tolkningsprocessen. (Linderman 1996: s 55) Linderman konstaterar att utan individens interna dimension skulle meningsskapandet vara helt socialt determinerat utan det inslag av individuellt nyskapande som finns som en kreativitet komponent i kommunikationsprocessen. Linderman går dock inte vidare beträffande den interna kontexten utan gör en medveten avgränsning av sin studie vid denna punkt. (Linderman 1996: 61)

I den semeiologiska modellen som Linderman utvecklar lämnas ett utrymme för fördjupning och kritisk precisering. Mia Lövhøj har i sin avhandling fördjupat förståelsen av relationen mellan *discursive practices*, *social practices* och *mode of communication* där hon diskuterar hur diskurser online och offline är förbundna med varandra. (Lövhøj 2004) Mina teoretiska utgångspunkter har vuxit fram ur ett intresse att fördjupa och kvalificera förståelsen av den interna kontexten hos individen i Lindermans modell. För att utveckla förståelsen av individen insatt i en medierad kommunikationssituation beträffande meningsskapandets interna kontext vill jag därför ta hjälp av den del av socialpsykologisk teoribildning som orienterat sig mot kognitiv teori.

Sociokognitiv teori

Forskning med inriktning mot publikens meningsskapande och receptionen av medieprodukter har sedan 80-talet fått en allt större betydelse inom medieforskningen. En humanistisk tradition kan sägas ha fokuserat mening och betydelse i mediebudskap men inte sällan med en tonvikt på själva textens meningspotential snarare än individers meningsskapande som aktörer i en social situation. (Hagen 1998: s 59)

Fler och fler discipliner tar upp frågan om det mänskliga psykets komplexa relation till omvärlden och kulturen och laborerar teoretiskt med det dynamiska samspel mellan interna och externa villkor som är nödvändigt för att förstå människans meningsskapande processer. Det kognitiva paradigmet har inspirerat antropologi, filosofi, litteraturvetenskap, språkteori för att bara nämna några discipliner. (Bruner 1990: s 2) Antropologen Bradd Shore lyfter in ett perspektiv om mentala modeller som på samma gång individuellt och kulturellt existerande. "They live within each of us as private forms of feeling and thought. And they inhabit our public spaces, as models-in-the-world." (Shore 1998: s 19) Sociokognitiv teori lyfter fram kulturella och samhälleliga diskurser som väsentliga för tillblivelsen av tolkningsmönster hos individen. (Moscovici 1988, Cole 1996, Höijer 1998, Hagen 1998). Vissa forskare inom kognitiv psykologi renodlar det strikt kognitiva perspektivet medan andra inkluderar emotionella aspekter i sin förståelse av kognition.

Bruner menar att människans tänkande rymmer två varandra uteslutande tankeformer som vi använder för hantering av verkligheten, å ena sidan ett berättelseorienterat betydelsemönster - *narrative mode* - och å andra sidan ett argumentorienterat betydelsemönster - *paradigmatic mode* - som via en vetenskaplig och argumentativ process närmar sig omvärlden. (Bruner 1986: s 11 ff).

Det sätt att tänka som dominerar hos människan är enligt sociokognitiv teori det berättelseorienterade genom vilket hon förstår och sorterar den komplexa verklighet som omger henne i varje given stund.

Augoustinos och Walker lyfter själva fram film som kulturell företeelse med kapacitet att erbjuda individer föreställningsmönster för tolkning av information.³ Schemateori menar att de kognitiva schemastrukturerna är inlärd och tillägnade efter social interaktion. "Through experience, we are said to build up a large repertoire of schemas". (Augoustinos och Walker 1995: s 32) Min frågeställning handlar om på vilket sätt filmiska berättelser kan utgöra en arena för bearbetning av existentiella frågor hos individen. Kan mötet med spelfilm aktivera, utmana och utveckla individens bearbetning av mera grundläggande frågor av existentiell natur och i så fall hur kan det tentativt gå till?

För mitt vidkommande med intresse för socialt cirkulerade medieprodukter så är sociokognitiv teori användbar både för en teoretisk förståelse av hur externa tolkningsmönster tillhandahålls av den omgivande kulturen och kan sägas internaliseras som individuell kunskap för livsorientering samt frågan om hur individer i mötet med engagerande filmberättelser fortsätter att förändra sina internaliserade interna tolkningsmönster genom en pågående process vid vilken redan existerande schema modifieras och justeras i förståelsen av verkligheten.

En teoretiker som utvecklat socialpsykologins kognitiva spår är Serge Moscovici som trycker på behovet av att förstå individens kunskapsstrukturer som en kulturell, ideologiskt och kommunikativ process och i vilken individen hela tiden är insatt i ett kollektivt sammanhang. Individen är utsatt för trycket från de rådande representationerna i samhället och det är inom ramen för dessa som individen tänker och ger uttryck för sina känslor. (Moscovici 1995: s 62)

Antropologen Dan Sperber uttrycker det hela enkelt. "Our individual brains are each inhabited by a large number of ideas that determine our behaviour." (Sperber 1996:1) Ett liknande resonemang för Michael Cole när han lyfter fram behovet av att förstå mänsklig erfarenhet som "mediated by cognitive schemas which channel individual thinking by structuring the selection, retention, and use of information." (Cole 1996: s 125) När man hanterar representationer teoretiskt så rör man sig, som i Sperber och Coles fall, mellan alltifrån det mycket vardagsnära som matlagningsrecept till övergripande och abstrakta diskurser som ideologiska tankesystem.

Van Dijk vill ge ett bidrag till den teoretiska utvecklingen av diskursförståelse och teorier om ideologi som lyfter in ett genuint kognitivt intresse då han saknat det i många studier. "Much contemporary discourse analysis is socially (or rather 'interactively') oriented and ignores the crucial cognitive dimension of language use and social practises." (van Dijk 1998: s 10) Van Dijk ger ett värdefullt bidrag till kognitiv teori när han inlemmar teoretiska perspektiv från schemateori och integrerar diskurs- och ideologiteori där han finner nödvändigt att lyfta fram individens kognitiva organisation av omvärlden med hjälp av sociala schema.

People have ideal, abstract or prototypical schemata for the structures of a chair, an event, a story, people, groups as well as social structures. (van Dijk 1998: s 57)

³ De diskuterar ett exempel där en kvinnlig australisk college-student ska träffa en amerikans college-student och där hon föreställer sig honom enligt vissa klichéer som blond och lång, idrotts- och sexintresserad, vill hänga med grabbarna och åker gärna en flashig bil som den rika farsan ställt till förfogande. När hon får höra att vederbörande är mörk, kort, lite klumpig och har glasögon kanske hon aktiverar en annan filmkliché om college-nörden och gör sig en föreställning om vederbörande. Om hon sedan fick höra att studentet är svart revideras återigen förförståelsen i ny riktning.

Inom religionsbeteendevetenskaplig teoriutveckling kom tidigt den svenske religionspsykologen Hjalmar Sundén att tillämpa ett psykologiskt kognitivt perspektiv vid utvecklingen av den rollteori han utvecklade i sitt arbete på slutet av 50-talet (Sundén, 1959). I denna teori låter han en väsentlig ingrediens vara den mänskliga hjärnans kognitiva funktioner och kapaciteten att organisera världen helt avhängig förekomsten av referensramar och varseblivningsmönster. (Sundén 1966: s 54) Med ett genomfört perceptionspsykologiskt perspektiv på den religiösa erfarenheten och då framför allt på omvändelsprocessen utvecklade han ett teoretiskt bidrag av internationell betydelse.

Kognitiv psykologi har även inspirerat filmvetenskap där teoretiska modeller för filmreception och filmförståelse utarbetats. (Bordwell, 1989, Staiger, 1992, Persson, 2003) Filmvetaren Janet Staiger diskuterar hur man inom receptionsstudier tvingats orientera sig mot flera olika teoribildningar som ibland fokuserar den sociala kontexten och ibland tar fasta på individens kognitiva processer och svårigheten att knyta ihop dessa. Hon hänvisar till David Bordwells arbete och perspektiv från kognitionsforskning som tillämpas på filmstudier utifrån premissen att individen tänker "through organised clusters of meaning: *schemata*." Staiger understryker följande:

As children develop within a society, the routines and patterns of that social formation construct internalized sets of expectations and habits which form their schemata. Schemata continue to change through an individual's lifetime, and the cultural basis for those clusters of meaning will be crucial for a reading theory. (Staiger 1992: 64)

Teoribildningen med fokus på sociala representationer formulerar en viktig premis och karakteriserar relationen mellan individen och samhället på ett dialektiskt sätt. Individen är både en produkt av samhället, dess konventioner, normer och värderingar, samtidigt som individen är en aktiv deltagare som kan påverka och förändra samhället. (Augoustinos, Martha och Walker, Iain, 1995: s 135) Detta ligger i linje med Peter Berger och Thomas Luckmanns formuleringar i sitt magnum opus från slutet av sextiotalet: "*Samhället är en mänsklig produkt. Samhället är en objektiv verklighet. Människan är en social produkt.*" (Berger&Luckmann 1979: s 78)

Både Moscovici och Berger&Luckmann ringar in det paradoxala med relationen mellan individen och kollektivet. Människan som social varelse definieras i allt väsentligt av sin kollektiva tillhörighet vad gäller verklighetsuppfattning och meningssystem samtidigt som varje individ transcenderar det redan givna genom att personligt utforma ett unikt system av individuellt meningsskapande och utgör också en aktiv deltagare i det kulturella och samhällsliga livet. Denna paradox är en teoretiskt central utgångspunkt i mitt arbete.

Filmer utgör en inte oväsentlig del av vårt samhälles representationer och spelfilm presenterar på biodukarna varje vecka en rad olika verklighetsuppfattningar och mentala föreställningar för individen att gå i dialog med, både som en yttre miljö av externa diskurser att röra sig i med förlängningar in i de kognitiva strukturer som individen integrerat och byggt upp i sitt inre psykiska system som interna diskurser.

I Sverige har filmvetaren Per Persson varit den som på allvar adresserat frågan om ett empiriskt psykologiskt perspektiv som en nödvändig nyorientering inom filmvetenskapen. (Per Persson, 2003, s 300). Med sin avhandling lyfter han fram behovet av en nyanserad kombination av filmvetenskapliga och psykologiska kognitiva teorier med empiriskt underlag. Min egen studie har ambitionen att verka i den andan genom att arbeta empiriskt med filmtolkning på individnivå som en del av vardagslivets meningsskapande aktivitet.

Trots denna ”kognitiva revolution” inom flera vetenskapliga fält så har många forskare i medie- och kommunikationsvetenskap förhållit sig skeptiska till och har avstått från att införliva en sociokognitiva teoriutvecklingen. En som på allvar, dock, lyft in kognitiv psykologi i Sverige är Birgitta Höijer, professor i medie- och kommunikationsvetenskap vid Örebro universitet. Hon tolkar den avvaktande hållningen bland medieforskare inför kognitiva psykologiska perspektiv som knutet till mångas rädsla att hänfålla åt individualism och mentalism om man befattar sig med psykologi. (Höijer, 2000, s 43).

För egen del menar jag att denna skepticism gentemot kognitiva psykologiska betraktelsesätt begränsar förståelsen av det mycket komplicerade samspel mellan människans inre världar och hennes yttre omvärld, hennes position i kulturen. Det som står i centrum i kognitiv psykologi är således kognition och de inre mentala strukturer hos subjektet som skapar mening och hur dessa inre mentala strukturer relateras till det externa sammanhanget. Den externa kontexten är både upphovet och källan till de inre strukturerna samtidigt som de inre mentala strukturerna hanterar och ständigt bearbetar den yttre kontexten.

Dessa strukturer kan ges många olika namn beroende på författarens vetenskapliga hemvist. Vissa talar om *mentala modeller* (Shore, 1996) andra om *mental schemas* (Waldahl, 1998), åter andra som vill betona de inre strukturernas sociala uppkomst talar om *social schemas*, (Fiske & Taylor 1991) eller *social representations* (Moskovič 1984). Vissa forskare benämner dessa strukturer med andra begrepp som *frames* (Minski, 1975) eller *scripts*, (Schank & Abelson 1977). Man kan välja att kalla det *cognitions, categories/ structures of thought* eller *inner discourses* (Harré & Gillett, 1994).

Inom receptionsstudier om medievanor och meningsskapande utifrån dessa har en förskjutning skett under senaste decenniet, från ett fokus på perception och tolkning till ett allt större intresse för mediebudskapets roll i vardagslivet och det sociala sammanhanget. (Hagen, 1998) Förståelsen av mediepåverkan i samhället handlar om att kombinera förståelsen av ett samspel mellan tre kontexter; en socio-historisk process, en socio-kulturell interaktion med omvärlden samt inre psykiska processer. (Höijer 1998c, Waldahl 1998, Erstad 1998: s 88)

Identitetsteorier – konkurrerande paradig

Hur man ska förstå identitetskonstruktion och meningsprocesser i dagens samhälle råder viss strid om mellan olika sociologiska positioner. Denna diskussion hänger samman med huruvida man uppfattar samhällets utveckling idag som ett kontinuum eller som ett brott mot tidigare utvecklingslinjer. Jostein Gripsrud resonerar om den helgjutna personligheten, om människan som har en medveten kontroll över sig själv och sitt öde och menar att man kan förknippa detta synsätt på jaget som centralt inom modernismen. (Gripsrud 1999: s 21) Mot detta står postmodernismens heterogena tankeströmning. Åtskilliga svenska avhandlingar på senare tid berör spänningsförhållandet mellan dessa två teoretiska paradig. (Svenungsson 2004, Lövheim, 2004, Gustafsson 2001)

Gripsrud definierar en gemensam kärna i postmodern teori i synen på subjektet som fragmenterat, komplext och kontradiktoriskt och att identitetsprocessens villkor i samtiden gjort det allt svårare att hävda existensen av ett sammanhängande jag. Åter andra menar att så långt har vi inte kommit. Istället för att bekräfta det postmoderna antagandet om ett fragmentiserat, tomt svävande jag skal så argumenterar forskare för att många empiriska studier stöder uppfattningen om individens känsla för en självkärna som håller samman alla multipla sociala roller och tillfälliga identiteter.

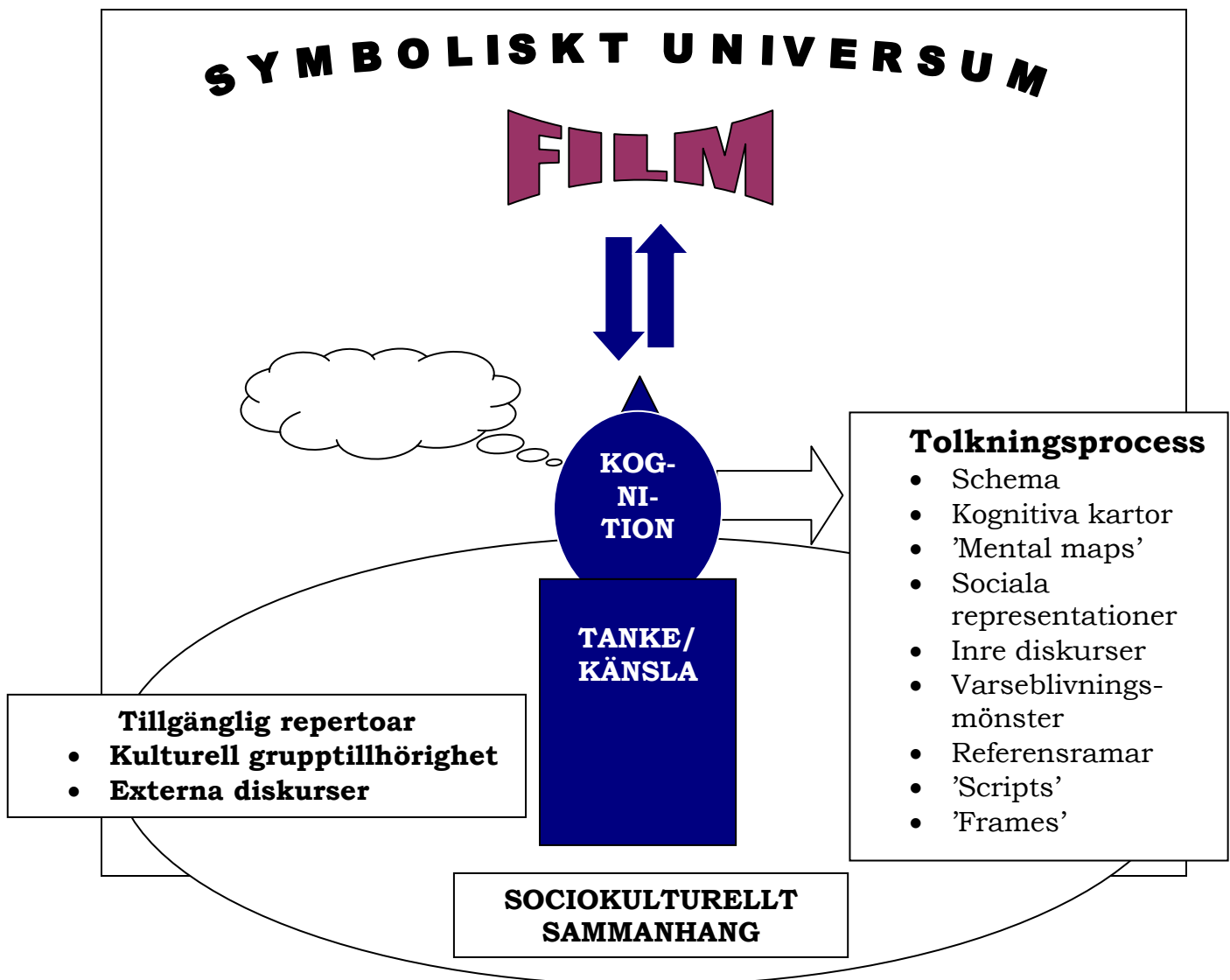
Instead of falling into 'multiphrenic illness', people in late modernity appear to actively seek the self, which could govern, organize, and anchor the fragmented situated identities. (Park 2004: s 6)

Vilka av dessa paradig som bäst tecknar subjektets villkor idag är en ännu inte avgjord fråga. En viktig kritik mot ett långt drivet diskursteoretiskt perspektiv handlar om risken att subjektet uppfattas som en ren produkt av diskurserna. Individens handlingsutrymme inskränks och leder till en alltför stelbent deterministisk syn på subjektet. (Gustafsson 2001: s 44) Det diskursteoretiska perspektivet i den postmoderna teoribildningen med den hemvist den har inom litteraturvetenskap och språkteori med en långt driven tanke om jaget som i huvudsak konstituerat av språkdiskurser och 'lokala språkspel' befinner sig i ett spänningsförhållande till vitala delar av sociokognitiv teori som utgör mitt teoretiska brohuvud. Det jag menar är en styrka med sociokognitiv teori är att den förenar en diskursmedvetenhet och en förståelse av hur diskurser utvecklas i en extern kulturell kontext som den referensmiljö varje människa är beroende av kombinerat med en sofistikerad förståelse av hur denna externa kontext psykologiskt internaliseras av ett kreativt subjekt.

Mina teoretiska ansatser tar således fasta på individen som social varelse i en extern kontext kombinerat med den interna kontexten där individens egna drivkrafter inverkar. Kognitiva teorier har tillämpats både mot TV-tittande (Höijer, 1990; 1992; 1993) och film, (Bordwell, 1989 och Persson, 2003) Och i dessa fall har teoretiska modeller utvecklats som behandlar människans benägenhet att bygga upp mentala strukturer för förståelse och tolkning på olika nivåer. Mitt huvudperspektiv är individens relation till den omgivande kulturen som skapas av sociala strukturer. Individen får tillgång till kultur via det offentliga rummet och individen 'tänker' med hjälp av skapade och befintliga kulturella produkter och tar hjälp av dessa i formandet av egen identitet. Mina teoretiska ansatser tar således fasta på individen som social varelse i en extern kontext kombinerat med den interna kontexten där individens egna psykologiska strukturer verkar.

Kognitiva teorier har tillämpats både mot TV-tittande (Höijer, 1990; 1992; 1993) och film, (Bordwell, 1989 och Persson, 2003) Jag vill som ett analysredskap för filmtolkning tentativt skapa ett teoretiskt verktyg inspirerad av sociokognitiv teori för en analys av de förståelseprocesser och det subjektiva meningsskapande som äger rum inom individen vid tolkningen av spelfilmer.

Schemateoretisk modell för filmtolkning och intervjuanalys.

Många forskare sluter upp bakom en modell runt fyra centrala schemakategorier som Taylor och Crocker utvecklat. 1. personschema 2 rollschema 3 självschema och 4 händelschema. (Waldahl, 1998, Augoustinous & Walker, 1995, Höijer, 1998b)

Personschema tillhandahåller modeller för kategorisering och lagring av människotyper och karaktärer utifrån en del rudimentära psykologiska principer såsom introvert, extrovert osv. Personscheman för individer som står nära, som familjemedlemmar mm byggs upp med hjälp av en lång rad erfarenheter med hög grad av nyanser medan personscheman för individer av mer tillfällig bekantskap kan vara ganska vaga och förenklade. (Waldahl 1998: s 46)

Ett **rollschema** sorterar individer utifrån den yrkesroll och samhällsposition vederbörande intar i en given social kontext. Dessa roller kan vara av tillskriven eller tillägnad karaktär. Vissa roller är behäftade med generella och övergripande föreställningar av stereotyp karaktär där egenskaper tillskrivs rollen utifrån enkel tillhörighet såsom könsroller som man eller kvinna. Andra roller har att göra med egenskaper individen tillägnar sig genom att arbeta sig in i en viss roll, exempelvis som pråmdragare, prima ballerina eller präst.

En speciell roll av tillägnad karaktär skulle den religiösa människans duala rollsituation kunna utgöra i en diskussion om rollen människa i samspel med rollen Gud som Hjalmar Sundén utvecklade i sin rollteori. (Sundén, 1959) Dvs, den religiösa människan som sätter sitt liv i förbindelse med en personifierad och generaliserad gudsroll att interagera med.

Självschema är de kategorier vi laborerar med för att organisera föreställningar om oss själva och de specifika och typiska karaktärsdrag vår egen personlighet kan fjädra sig med. Självschema är väl utvecklade föreställningsstrukturer om det egna självets stabila personlighetsdrag och typiska beteenden. (Augoustinos och Walker 1995: s 39) Media har en roll även vid skapandet av självschema genom att ge individen möjlighet att konfronteras med föreställda situationer och alternativa ideal och andra sätta att vara på som inte möter personen i vardagslivet. Medier kan påverka människors självbild såsom individen är, såsom individen skulle vilja vara och såsom individen borde vara. (Waldahl, 1998, s 48)

Ett **händelseschema** organiserar förståelsen och föreställningar om händelser som hjälper oss att förvänta oss ett framtida händelseförlopp i en viss ordning och som hjälper oss staka ut mål och göra planer i våra liv. Vi kan med hjälp av händelsescheman förstå vad som förväntas av oss i en mångfald vardagliga situationer där vi organiserar vår respons på en given situation på ett meningsfullt och socialt adekvat sätt. (Augoustinos&Walker, 1995, s 41)

Media fyller en dubbel roll beträffande händelsescheman. Dels hjälper medier individen att skapa händelsescheman för situationer där individen har mycket begränsad erfarenhet med risk för att dessa händelsescheman är mest lämpade för fiktiva situationer och mindre för verklighetens komplicerade materia. (Waldahl, 1998, s 47) Dels innebär tillägnelsen av händelsescheman via media att individen ökar kompetensen att förstå mediebudskap genom berättarkonventioner och stilgrepp typiska i media.

Birgitta Höijer kompletterar dessa fyra kategorier med ytterligare två schemasorter utvecklade av Mandler 1984; rumsschema (Scene schemas) och storyschema (Story schemas). **Rumsschema** behandlar vårt sätt att organisera platser i vår omgivning, den fysiska rymd och rumsliga dimension med lägenheter, hus, gator och torg vårt vardagslivet rör sig i. **Storyschema** handlar om vår den uppsättning föreställningar och förväntningar vi har på hur olika berättelser framskrider och utvecklas. (Höijer 1998b: s 173)

Dessa scheman överlappar i mångt och mycket varandra och Höijer har i sin forskning argumenterat för att individen i tolkningen av ett medieinnehåll använder sig av flera scheman samtidigt. Med mitt intresse för vardagslivets tolkningsprocesser och faktiska individers kulturella kognitioner så ser jag ett värde i schemateori och jag vill därför pröva detta som ett redskap för filmtolkning och filmanalys. Dvs, vilken mix av mentala scheman aktiveras av respektive individ i en diskussion om film som i högre eller lägre grad berör existentiella frågor och som enligt egen utsago haft betydelse för vederbörande personligen i sin syn på tillvaron. ⁴

Enligt schemateori hanteras all information genom dessa narrativa kategorier, inte bara existentiella frågor utan även all slags vardagsförståelse av omvärlden. En annan viktig aspekt att hålla i minnet är att den specifikt existentiella problematiken kan hanteras inom flera olika av dessa schemakategorier.

⁴ Formuleringen i ett personligt brev om deltagande såg ut enligt följande. ”Jag vill individuellt få intervjua dig om någon favoritfilm som gjort starkt intryck på dig och som haft betydelse för dig personligen i din syn på tillvaron och din upplevelse av livet.”

Existentiella frågor

I valet av begreppsdefinition vid en diskussion om existentiella frågor, livsfrågor eller livsåskådning rör man sig in emot ett komplext område. Den empiriska livsåskådningsforskningen i Sverige har utvecklat en begreppsapparat under flera decennier. (Jeffner 1976, 1988, Hamberg 1988, 1995, 2000, Bråkenhielm 1988, 1994, 2001, Kallenberg mfl 1996 och 2000, Morhed 2000) Existentiella frågor kan hos individen vara fragmentariska, mer eller mindre utarbetade, kanske motsägelsefulla och inte alltid sammanhängande, men ändå utgöra verksamma delar i en aktiv bearbetning av det egna livet och som delar av en antydd övergripande bild av världen och verkligheten. Som livsåskådningsempiriker lyfter Carl Reinhold Bråkenhielm fram detta:

Det handlar om enskilda människors livsåskådningar, inte om livsåskådningar som fritt kringsvävande tankesystem. Det är enskilda människor som har teorier om människan och världen, centrala värderingar, och en grundhållning. (Bråkenhielm 2001: s 10)

Den empiriska ansatsen i en antologin av Bråkenhielm listar 15 centrala livsåskådningsfrågor. Denna uppräknings vill jag omformulera något och definiera en existentiell som en fråga som aktiverar reflektioner om livets villkor för individen, enligt följande: *Varifrån och varthän*. Frågor om varför vi föds, lever och dör. Frågor om livsuppgift och mening. Frågor om skuld och ansvar. *Vad är, vad finns?* Frågor om verklighetens väsen. Frågor om människans väsen. Frågor om kärlekens väsen. Frågor om Guds existens samt frågan *Hur bör man leva?* Vad är rätt. Vad är gott och ont och Moraliska ideal.

I analysen av filmintervjuer söker jag således efter de tillfällen då filmreflektionen berör en existentiell fråga och inom vilken schemakategori individen adresserar denna; *personschema*, *rollschema*, *självschema*, *händelseschema*, *rumsschema* eller *storyschema*.

Djupintervjuexempel

1. Peters film – *Sagan om ringen* (2001-2002-2003)⁵

Peter är klar med sin lärarutbildning och är vid intervjutillfället hösten 2004, 32 år och arbetar som lärare i en mindre ort i mellansverige. Peter är med sin fru och sina barn aktiva i den lokala friförsamlingen på orten. Vi träffas för min intervju i kyrkans nyrestaurerade café. Han är uppvuxen som son till en frikyrkopastor och är en av relativt få i mitt material med denna inriktning, dvs både med en religiös bakgrund och tillhörig en aktiv församlingssgemenskap i sitt vuxenliv.

Det var inte givet för Peter vilken film han kunde plocka fram utifrån min fråga om någon favoritfilm som gjort starkt intryck. Men efter viss tvekan så valde han *Sagan om ringen*-filmerna. Han har sett alla tre filmerna på bio och har fått den första och andra filmen på DVD i extended version. På min fråga om vad som var det mest framträdande draget i historien som fångat hans djupare intresse svarar Peter att det är hejdlöst mycket. Men han preciserar sig efter en liten stunds eftertanke.

Det mest framträdande ...på nåt vis det här att stå fast vid det uppdrag man har fått. Att verkligen stå fast vid det och utföra det man verkligen ska.

⁵ Intervju med "Peter" 041115.

Peter lyfter fram Sam som verkligen står fast vid det han bestämt sig för, vid det han har blivit tillsagd, eller det han ska göra. Förutom ett reflekterande kring dessa moraliska karaktärsdrag lyfter Peter fram något som skapat ett sug kring *Sagan om ringen* filmerna med de fantasieggande och vackra miljöerna som filmteamet byggt upp. Ett jättepallads med en by runt om och väldiga berg i bakgrunden fascinerar och den blåsig miljö runt ett helt hästfolk med landskapets jättevidder i fondon. "Det är ju hur snyggt som helst!" Ett rumsligt orienterat kognitivt schema aktiveras således i upplevelsen av *Sagan om ringen*.

Peter rör sig i sitt resonemang in emot Aragorn som den andra figuren han verkligen fascinerar av. Återigen handlar det om hur Peter ser på uppdraget som Aragorn har att utföra. Han lyfter fram hur Aragorn tvekar väldigt länge inför sin uppgift om han verkligen ska axla manteln och den uppgift han faktiskt fått som han måste ta för att rädda hela världen. Men till slut inser han att han måste ta den plats som han blivit tilldelad. Peter grips av Aragorns osjälviska offerberedskap när han som härförare går mot Mordors port med en liten spillra av en armé mot en överlägsen fiendestyrka, allt för att distrahera Saurons allseende öga och ge möjligheten för Sam och Frodo att smyga sig osedda in i Mordors innersta och oskadliggöra ringen. För Peter finns det något mycket stort i Aragorns attityd när han utan säkerhet om utfallet ger sig in i äventyret, utan någon som helst garanti på att det kommer att gå bra. Till det krävs personligt mod som Peter uppskattar, men också andra egenskaper som en vägran att ge upp.

Detta berör honom starkt och har kopplingar till hans egna livsideal och sin syn på sig själv, dvs delar av hans jagideal i ett *självschema*. Men man kan också i detta resonemang se hur ett kognitivt *händelseschema* aktiveras i bedömningar av vad som är rimligt och orimligt i en given situation. Jag frågar slutligen öppet om Peter kan göra kopplingar mellan de ideal som han lyfter fram i *Sagan om ringen* och sitt eget liv. Han ser tydliga referenser där han tycker att man kan komma i situationer där man skulle kunna ge upp och strunta i allt men där han anser att man måste hitta nya sätt att se saker, nya sätt att vandra, nya sätt att göra saker. Peter gör också kopplingar till sin tro i sitt liv.

Kampen mellan gott och ont, den finns ju i den kristna tron, helt klart. Och att då kämpa trons goda kamp hela vägen ut, för att ta Paulus ord.

Jag ber honom exemplifiera hur han ser på parallellerna mellan filmens tema och det egna livet enligt resonemanget ovan. Går det att se det egna livet genom dessa övergripande tolkande linser och göra referenser till vardagslivets konkreta värld? Det menar Peter absolut att det gör. Självklart har han inte så stora övergripande ansvarsuppgifter som i filmen men han gör en koppling till sin roll som familjefar, att göra så gott han kan, att försöka lösa problem som kan komma upp och försöka göra det på bästa sätt.

En kognitiv aktivering av självskemat är tydlig med föreställningar om moraliska ideal som normativa och centrala i det egna jaget. Peter lyfter också fram moraliska ideal som centrala för honom i det egna jaget där han som kristen har att försöka göra vad man kan för att evangeliet ska spridas och Guds rike ska utbredas. Men också föreställningar som fungerar som styrande ideal och föreställningar som handlar om huruvida Peter också lyckas försöka efterleva dessa ideal.

Mot slutet av intervjun frågar jag slutligen om fantasyberättelsen som den gestaltas i *Sagan om ringen* med en värld som kallas Midgård som allt utspelas i, vad den kan tänkas stå för i. Vad representerar Midgård?

Första tanken nu när du säger det är på nåt sätt insidan av mig som människa. Om man nu ser från bibliskt perspektiv så finns det ju både gott och ont på

insidan, vilja att göra allt möjligt och...ofta så är det dom små besluten som avgör vart man kommer.

Peter fångas ett ögonblick av sin egen tanke och formulering och går vidare och ser hur parallellen håller för att symboliskt beskriva människans komplexa inre där så mycket händer. Varje liten valsituation blir en liten bricka i en större händelsekedja och kan få stora konsekvenser insatta i ett större sammanhang. Här är de existentiella frågorna om framför allt skuld och ansvar påtagliga. Peter reflekterar också över filmerna och konstaterar att de inte enbart bekräftar något han själv tycker är viktigt sedan tidigare utan han menar att han också fått tillfälle att fördjupa ett viktigt tema på ett personligt betydelsefullt sätt för honom genom filmsviten *Sagan om ringen*.

De existentiella frågor som Peter lyfter fram i ett samtal om filmen *Sagan om ringen* handlar framför allt om *livsuppgift* och *mening*, men också *moraliska ideal* och frågan om *skuld* och *ansvar*. Och dessa frågor bearbetas genom olika kognitiva schema. Ett *rumsschema* aktiveras flyktigt samt ett *händelseschema* men mest omfattande aktiveras ett kognitivt *självschema* som innefattar personliga ideal och olika moraliska principer som centrala delar av Peters självbild.

2. Marias film – *Så som i himmelen* (2004) ⁶

Maria är student och läser religionsvetenskap. Hon har ett förflutet som uppvuxen i pingströrelsen och är som 26-åring i en aktiv bearbetningsprocess kring sitt liv och sin tro. Hon ifrågasätter kritiskt delar av sitt förflutna samtidigt som hon arbetar för att formulera sitt eget sätt att tro och leva sin livsåskådning. Hon uppgav inledningsvis några olika filmtitlar på min fråga om någon favoritfilm som haft betydelse för henne personligen i sin syn på tillvaron och sin upplevelse av livet. Hon funderade på filmer som *Titanic* (1997) eller *Lilja för ever* (2002) men när väl Kay Pollacks film hade haft premiär och hon gick och såg den var valet givet.

Maria berättar att i de andra filmerna så finns det någon enstaka del som gör ett starkt intryck, ett tema, en aspekt, eller vissa scener, både små och stora grejer som hon kan plocka ut och beröras av. Men *Såsom i himlen* kunde hon koppla till hela sitt liv och det är nånting annat. Maria satt klitrastad vid *Så som i himmelen* och funderade mycket efteråt vad den tog tag i och konstaterar att den berör hela hennes syn på livet och hennes egna mål.

...en slags livsvision...att tro på sin dröm...att följa sitt hjärta...att våga vara den man är...att våga stå på sig och våga uttrycka sina åsikter.

Filmen tar väldigt starkt tag i Maria och hon upplever att det blir ännu starkare, när man ser det framför sig på en film, det som man redan tror på själv. Filmen hjälper henne på samma sätt som vissa möten med människor som får henne att återgå till kärnan. Den peppar henne och får henne att känna sig glad, stark, lycklig och positiv när hon går ut ur biografen.

Filmen berör Maria på många nivåer, både känslomässigt och tankemässigt och det övergripande budskapet enligt Marias formuleringar handlar om att filmen går rakt in i hjärtat och centrum av hennes egen vision och en dröm om att våga vara rak och ärlig mot andra människor, våga ta emot. Filmupplevelsen sätter Marias inre i rörelse och aktiverar hennes självbild med hennes egna livsideal och tro. Hon lyfter också fram vänskapen och den starka gemenskapen i filmens grupp av människor som bara blir starkare ju längre filmen går.

En efter en vågar öppna upp sig och säga vad dom känner och vågar liksom skala av sig, liksom, den här masken. Och det tror jag på, men det är svårt. Det är svårt i relationer att ha såna öppna och ärliga, raka relationer.

⁶ Intervju med "Maria" 041014.

Masken och rädslan tar mycket energi i livet och Maria längtar efter ett liv där masken inte ska vara ivägen och hon arbetar med sig själv för att befria sig från detta. Filmen peppar henne och fungerar som en inspiration om köra på och att vara sig själv mer än vad hon är. På denna punkt både bekräftar och förtydligar *Sås om i himmelen* centrala existentiella värden om vad som är meningen med livet, vad som är ett gott liv och vad det innebär att vara människa och söka sig mot vänskap, gemenskap och kärlek i relationer. Filmen hjälper Maria att komma tillbaka till dessa värden när hon ibland svävar iväg i sitt liv och glömmer det som är viktigt. Filmupplevelsen berör således två aspekter av självschemas komponenter, dels vilka dimensioner som är väsentliga i den egna självbilden, dels huruvida individen uppfattar sig leva upp till de centralt placerade idealen i självschema. (Waldahl 1998: s 47)

På en annan nivå formulerar filmen olika utsagor som både bekräftar och utmanar Marias livssyn. Filmen är enligt Maria väldigt skarp i sina påståenden och tar upp två frågor som hon brottas med i sin bearbetning av sin uppväxt i frikyrkan. Det handlar dels om synen på sexualitet och dels om synen på synd och död. Vissa frågor har Maria redan varit inne och snuddat vid som kritiken mot kyrkans skuldbeläggande av sexualitet. Andra frågor kändes nya, som filmens påstående om att det inte finns någon död.

Den första frågan om filmens underliggande kritik mot kyrkans skuldbeläggande av människors sexualitet anger Maria som mycket viktigt. Den kritiken formulerar hon själv också men inte så långtgående och inte så definitivt och skarpt. I filmen formuleras det på ett lite skrämmande sätt samtidigt som det också är väldigt intressant och träffande enligt Maria.

Maria är kritiskt mot den slentriankritik som ofta blåses upp i media i skildringen av kyrkan. Då försvinner de positiva sidor som hon som uppvuxen inom kyrkan också vet existerar. Men hon tycker samtidigt att just den här kritiken mot kyrkans skuldbeläggande av människor är berättigad och behöver diskuteras betydligt mer. Maria känner ett stort behov av att diskutera med sina kompisar om dom här sakerna som filmen tar upp. En del av det har hon kunnat beröra men alls inte så långtgående som hon anser att filmen gör. Filmen gör det på ett nytt sätt, väldigt extremt. Men samtidigt är det detta som tar känslomässigt tag i Maria på allvar där hon själv menar att hon på nära håll sett hur människor blir skuldbelagda av kyrkan när det gäller frågan om människans sexualitet. Hon tror att det kan finnas mer än vad man tror av det här mönstret i många kristna familjer, även om det inte är i så extrema former. I detta sammanhang menar jag att Maria aktiverar ett rollschema med föreställningar om prästrollens kännetecken och vad som kan förväntas av en sådan roll i samhället och inte.

Det andra temat som mer utgör en tankemässig utmaning är synen på synd, att det inte finns någon synd, utan det är människors eget påfund. Den tanken är Maria inte färdig med än även om hon vill diskutera den. Till exempel tog Maria upp frågan med sin mamma som fortfarande är aktiv i kyrkan och nämnde filmens synsätt för henne. Men det gick inte att diskutera.

Jag ber Maria sätta in filmen i sin egen livshistoria och hur den placerar sig där. Hon diskuterar sin egen livsprocess och vad som är viktigt just nu och konstaterar att filmen inte kunnat göra samma intryck för några år sedan utan det är nu den haft sådan resonansbotten inom henne, efter psykologistudier och livserfarenheter. Filmen har hjälpt henne hitta tillbaka till kärnan. Och att det är så skönt för henne att se det på film, det ger en sådan bekräftelse på något hon arbetat med i flera år.

Jag frågar om hon kan uppleva samma bekräftelse i en diskussion med vänner och andra nära relationer. Det tror Maria i viss mån. I en diskussion med kompisar kan också en känsla av stöttning komma eller när hon möter en inspirerande person. Men film griper henne djupare, menar hon nog. Hon är en person som verkligen lever sig in i filmens helhet av ljus, ljud,

skådespel, ansiktsuttryck och musik. Allting blir starkare i en film med musiken, bilderna, skådespelarna, känslan i agerandet, blickarna och gesterna. Maria beskriver filmers förmåga att fånga henne fullständigt.

Så jag sugs liksom bort från verkligheten. Jag glömmer att jag sitter där. Och jag är liksom med själv, nästan i filmen. [] Faktiskt en riktig kick alltså.

Det finns filmer som tillfredsställer lusten att fly verkligheten för en kort stund och sedan finns det filmer som gör det motsatta, som för henne närmare verkligheten. Och *Så som i himmelen* är en film som visar henne verkligheten. Samtidigt är den mycket visionär och så stark enligt Maria att hon tror att den för vissa människor är för extrem. Men hon beskriver filmen som en predikan som visar vägen till himmelriket på jorden.

Så här ska vi behandla varandra...alla ska få vara med. Visa varandra kärlek, allihop. Bry er om varandra. Låt alla få säga sin åsikt. Låt alla liksom få vara sig själva och lev tillsammans. Arbeta tillsammans med den här respekten och kärleken också inför varandra. En vision som väldigt många människor har liksom om hela relationer och ett lyckligt liv tillsammans här på jorden i fred. Det skulle ju inte finnas nåt krig om vi inte var osams.

Maria stannar upp och funderar lite inför sina formuleringar om filmens budskap som hon så starkt ställer sig bakom som en dröm som hon tror att hon delar med många andra. Hon ser då att denna dröm som filmen frammanar uppfattar hon också som väldigt patetisk därför att livet är ju, tyvärr, inte så enkelt.

Hon tar exemplet i filmen där den kvinnomisshandlande Conny sitter i häktet och begråter sitt öde och man bibringas ett hopp om att även han kommer att frigöras från sina destruktiva beteenden och kunna förändras. När Maria kritiskt berör filmens skildring av Conny kan man argumentera för att ett personschema är aktivt med för Marias del psykologiskt nyanserade föreställningar om vilka sammansatta drag olika människor besitter och hur snabbt förändringar kan äga rum inom en person. I bedömningen av en sådan process kan ett händelseschema aktiveras hos Maria där hon åberopar sin samlade erfarenhet av mänskliga händelseförvecklingar och en förväntan att ett förändringsförlopp bör överensstämma med dessa internaliserade händelsemönster.

I resonemanget om filmen *Så som i himmelen* berör Maria åtskilliga existentiella frågor. Först och främst gjorde henne verkligen styrkt i sin livsvision. Hon berör frågan om *livsuppgift* och *mening*. Maria diskuterar *verklighetens väsen*, *människans väsen* och inte minst *kärlekens väsen*. I centrum för hela diskussionen placerar Maria sin livsvision om vad som är ett *gott liv*, *moraliska ideal* att leva efter och vad som är livsprinciper som kan fungera som normativa ledstjärnor för goda relationer. På väsentliga punkter bekräftar filmupplevelsen dessa föreställningar. På någon punkt utmanas hon i en riktning hon inte var beredd på men som hon tagit intryck av så som i synen på synd och död, synsätt som problematiserar frågan *skuld* och *ansvar* och som kräver en fortsatt bearbetningsprocess för Maria.

Dessa frågor behandlas mest utförligt genom hennes *själschema* med ett nyanserat resonemang om den egna personligheten olika ingredienser med både medvetna och omedvetna dimensioner. Både vilka ideal hon har i ett självschema inom sig som centrala levande fixstjärnor och hur nära respektive långt ifrån hon befinner sig från att förverkliga dessa ideal i sitt liv. I viss mån berör hon också ett *händelseschema* om hur en psykologisk förändringsprocess kan se ut under realistiska omständigheter. Detta aktiveras också via ett *personschema* om vad som är psykologiskt sett rimligt enligt Marias sätt att se på personlighetstyper. Flyktigt aktiveras ett *rollschema* om hur stereotypa

kognitiva föreställningar kring prästrollen kan se ut och vilka avvikelser från denna Maria trots allt är beredd att acceptera utifrån egen erfarenhet.

Slutsats

Dessa två axplock ur djupintervjumaterialet visar tentativt hur schemateori skulle kunna användas för en diskussion om hur film och filmtillägnelse samspelar med individens inre kognitiva strukturer och med vilkas hjälp existentiella frågor aktiveras och hanteras. Individens inre strukturer länkas samman med utifrån kommande impulser i form av en extern konstnärlig och kulturell produkt - en film - och de inre strukturerna sätts i rörelse och modifieras i bearbetningsprocessen när filmen tolkas.

Vilka slutsatser man kan dra av att genomföra filmanalyser med hjälp av ett schemateoretiskt verktyg inspirerat av sociokognitiv teori och hur detta teoretiskt ska fördjupas och förstås i en diskussion om populärkultur, identitet och meningsskapande i ett senmodernt samhälle får jag hänvisa till min kommande avhandling.

REFERENSER

Augoustinos, Martha och Walker, Iain (1995) *Social Cognition. An Integrated Introduction*. London: Sage Publications

Berger, Peter. och Luckmann, Thomas, (1979) *Kunskapssociologi*, Stockholm: Wahlström & Widstrand

Bordwell, David, *Making Meaning. Inference and Rhetoric in the Interpretation of Cinema*. Cambridge: Harvard University Press, 1989.

Bossius, Thomas (2003) Med framtiden i backspegeln; black metal- och transkulturen: ungdomar, musik och religion i en senmodern värld. Göteborg: Daidalos

Bråkenhielm, Carl-Reinhold (2001) (red) Världsbild och mening. En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige. Falun: Nya Doxa

Bruner, Jerome (1990) *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard University Press

Cole, Michael (1996) *Cultural Psychology. A Once and Future Discipline*. Cambridge: Harvard University Press

Erstad, Ola, (1998) "Media Literacy among Young People" I *Cultural Cognition. New perspectives in audience theory*. Ed. Höijer, Birgitta och Werner, Anita. Göteborg: Nordicom

Fiske, S. T. Och Taylor, S. E. (1991) *Social Cognition*. New York: McGraw-Hill.

Gripsrud, Jostein (1999) *Mediekultur Mediesambälle*. Göteborg: Daidalos

Hagen, Ingunn (1998) "Creation of Socio-Cultural Meaning", I Höijer, Birgitta och Werner, Anita. *Cultural Cognition. New perspectives in audience theory*. Göteborg: Nordicom

- Häger, Andreas (2001) Religion, rock och pluralism: en religionssociologisk studie av kristen diskurs om rockmusik. Uppsala: Teologiska institutionen
- Häger, Andreas (2004) Tro, pop och kärlek: en antologi om religion och populärmusik. Åbo: Åbo Akademi
- Höijer, Birgitta (1995) *Genreföreställningar och tolkningar av berättande i TV*. Uppsala: Skriftserien 1995:1, JMK Stockholms universitet
- Höijer, Birgitta, (1998a) *Det hörde vi allihop! Etermedierna och publiken under 1900-talet*. Värnamo: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, nr 9.
- Höijer, Birgitta, (1998b) Cognitive and Psycho-Dynamic Perspectives on Reception of Television Narration, i Birgitta Höijer och Anita Werner (red): *Cultural Cognition*, Göteborg: NORDICOM.
- Höijer, Birgitta, (1998c) "Social psychological perspectives in reception analysis." I R. Dickinson, O. Linné and R. Harindranath, (red) *Approaches to Audiences*. London: Edward Arnold
- Höijer, Birgitta, "Cultural-Cognitive Perspectives on Communication" Göteborg: Nordicom Review, 21(2),: 2000.
- Larsson, Göran (2002) *Virtuell religion : globalisering och Internet*. Lund: Studentlitteratur
- Linderman, Alf (1996) *The Reception of Religious Television: Social Semeiology to an Empirical Case Study*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International
- Lövheim, Mia (2004) Intersecting identities: Young People, Religion and Interaction on the Internet. Uppsala: Universitetsstryckeriet
- Lövheim, Mia (2003) "Religiös identitet på Internet" I Larsson, Göran (red) Talande tro. Ungdomar, religion och Internet. Lund: Studentlitteratur.
- Minsky, M. (1975) "A Framework for Representing Knowledge" I Winston, P. H. (red) *The Psychology of Computer Vision*. New York: McGraw-Hill.
- Moscovici, Serge (1995) "Från kollektiva till sociala representationer: en kort historik." i Mohamed Chaib och Birgitta Orfali, (red) *Sociala representationer. Om vardagslivets sociala fundament*. Göteborg: Daidalos.
- Moscovici, Serge (2000) *Social Representations. Explorations in Social Psychology*. Cornwall: Blackwell Publishers Ltd
- Park, Jin Kyu (2004) *Constructing the Religious Self through Mediated Meanings: Media Audiences Discursive Strategies for the Self and Identity*. Paper submitted to the 4th International Conference on Media, Religion and Culture, Louisville, KY, USA.
- Persson, Per (2003) *Understanding Cinema: A Psychological Theory of Moving Imagery*. New York: Cambridge University Press

Rydin, Ingegerd, (1998) "How Children Make Sense of TV-narratives" I *Cultural Cognition. New perspectives in audience theory*. Ed. Höijer, Birgitta och Werner, Anita. Göteborg: Nordicom.

Schank, R. C., och Abelson, R. P., (1977) *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.

Shelley Taylor, J, Crocker. (1981) "Schematic Bases of Social Information Processing." I Higgins, Herman och Mark P. Zanna (red) *Social Cognition: The Ontario Symposium, vol 1*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.

Sjöborg, Anders (2003) Bibeln i nya medier. Livsåskådningsmiljö och bibeltolkning bland svenska ungdomar. (Diakonivetenskapliga institutets skriftserie, nr 6). Uppsala: Diakonivetenskapliga institutionen.

Sperber, Dan (1996) *Explaining culture. A Naturalistic Approach*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd

Staiger, Janet, *Interpreting films. Studies in the Historical Reception of American Cinema*. Princeton: Princeton University Press, 1992.

Sundén, Hjalmar, *Religionen och rollerna*, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1959.

Jayne Svenungsson, (2004) *Guds återkomst. En studie av gudsbegreppet inom postmodern filosofi*. Munkedal: Glänta production

Van Dijk, Teun A. (1998) *Ideology. A Multidisciplinary Approach*. London: SAGE Publications.

Waldahl, Ragnar, (1998) "A Cognitive Perspective on Media Effects." I Birgitta Höijer och Anita Werner (red) *Cultural Cognition*, Göteborg: NORDICOM.

Mellan kropp och bostad

Boendets praktik och materialitet i efterkrigstidens moderna bostäder

Håkan Berglund-Lake

hakan.berglund-lake@miun.se

Institutionen för humaniora, Mittuniversitetet, Campus Härnösand

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

Efterkrigstidens bostadspolitik med slagord som ”goda bostäder åt alla” gav materiella resultat i ett intensivt byggande av moderna bostäder, vilket i ett slag kom att förändra vardagens villkor för en stor del av Sveriges befolkning. Med exempel från industriorten Kramfors diskuteras hur människor upplevde och hanterade denna omvandling av boendets villkor under årtiondet efter krigsslutet. Synsättet är att hem inte är något på förhand givet utan uppstår i boendets praktik, i struktureringen av de dagliga rutinerna och i görandet med tingen. Utan att ett intimt och kroppsligt brukande av lägenheten kan den inte bli bebodd, bli ett hem. Det är denna process som är i fokus för diskussionen, hur hem skapas och reproduceras genom de dagliga sysslorna, i den kontinuerliga praktiken av städning, matlagning, tvätt och förvärv, ordnande och kassering av ting. Det var ett görande som samtidigt handlade om att förankra sig på en plats, att avgränsa och reducera världen till något eget, till något greppbart och inom egen kontroll.

Mellan kropp och bostad

Vid krigsslutet var bostadsbristen och trångboddheten ett påtagligt problem i hela landet. Bostadspolitiken blev ett prioriterat politikområde i socialdemokraternas efterkrigsprogram. Bostadsfrågan sågs som viktig i omvandlingen av samhället, i det välfärdsbygge man var mitt uppe i. Bostaden blev här både symbol och medel. De moderna bostäderna och det moderna boendet blev symbol för det moderna samhället och den moderna livsstilen, men också medel för att dana den moderna och demokratiska människan. Det fanns en tro på att ”goda” boendemiljöer hade förmågan att forma människor till aktiva medborgare i det gemensamma samhällsbygget (Ekström von Essen 2003).

Till skillnad från bostadspolitiken under 1930-talet, som var inriktad på de mest utsatta grupperna i samhället, blev den nya målsättningen att skapa ”goda bostäder åt alla”, oavsett social tillhörighet och var i landet man bodde (Nyström 1989). Med olika politiska stimulansåtgärder ville man få igång byggandet av moderna bostäder över hela landet. Det är nu som majoriteten av svenskar tar det stora steget från ett omodernt till ett modernt boende, som i ett slag förändrade villkoren för människors dagliga liv. Men frågan är på vilket sätt? Det jag kommit att intressera mig för är plötsligheten i process. I en nyligen påbörjad studie förlagd till industriorten Kramfors är avsikten att undersöka hur människor åren efter krigsslutet inrättade sitt boende i nyuppförda moderna bostäder, hur de hanterade en situation där i ett slag nya materiella möjligheter gavs, som tidigare inte funnits, kanske inte ens i föreställningsvärlden. Emellertid är jag inte intresserad av att se boendet eller upplevelsen av boendet i termer av modernitet, eller som en återspeglning av samhällsförändringar på en makronivå, utan fokus

är mer satt på boendets existentiella drivkraft, hur människor genom boendet söker avgränsa och reducera världen till något eget, till något greppbart och inom egen kontroll.

Ett intresse för människors boendepraktik innebär försök att komma i beröring med en nivå där livet har sin gilla gång, där människan befinner sig med sin kropp och där hon huvudsakligen är verksam, vilket jag inte tror är möjligt utan detaljerade empiriska iakttagelser, även om det som i det här fallet måste ske genom människors minnen (se Berglund-Lake 2005a). Undersökningen kommer i huvudsak att baseras på intervjuer. Genom att ställa frågor om fysiska former, ja hela miljöer, som trappuppgången, tvättstugan, lägenheten, sovrummet, köket, osv. väcks minnen till liv, som ofta återberättas rik på detaljer. I de få intervjuer jag hittills utfört är mitt intryck att man minns sina hem, hur rummen var inredda, vilka saker man hade omkring sig och använde och vad man dagligen brukade göra. Ur fältanteckningar och bandutskriftar går det att ta fram detaljerade etnografiska beskrivningar av det dagliga donandet med alldeles ”vanliga” saker, hur tingen var ordnade i relation till varandra och till de boende, i rum efter rum, mellan lägenhet och yttervärld. Eftersom det insamlade materialet hittills är litet kommer jag i det följande mer att visa på möjliga perspektiv vid studiet av boendets praktik än exempel på detaljerade beskrivningar och en långt driven analys.

Modern bebyggelse

När Kramfors presenterade sig i serien *Svenska stadsmonografier* (Harnesk 1947), fanns i bildurvalet ett foto av ett nyligen uppfört flerfamiljshus utmed Kungsgatan i staden med bildtexten ”Modern bebyggelse”. Bilder på modern bebyggelse är vanliga i bokverkets alla band och tydligen viktiga för städerna i sin självpresentation. Moderna flerfamiljshus var starka symboler, själva sinnebilden, för en stad som var med sin tid. För Kramfors stad var valet av bild enkelt, vilket hade att göra med att detta var stadens enda moderna flerfamiljshus. Kramfors hade vid denna tidpunkt endast ett ”modernt” flerfamiljshus av den typ som hade börjat uppföras i stora och små städer under 1930-talet. Kommunens lägenhetsbestånd fram till mitten av 1940-talet bestod uteslutande av egnahem och industrins bostäder. Det var en bebyggelse som dittills tillåtit expandera organiskt, dvs. utan större planering. Här sökte man nu planmässigt förtäta på vissa områden för att få fram en känsla av centrum och stadsmässighet, samtidigt som flerfamiljshus enbart med funktion för boende byggdes på obebyggda tomter i nära anslutning till centrum. Mellan 1945 och 1949 byggdes i rask takt sex flerfamiljshus med modern standard.

När nya bostadshus byggdes i Kramfors centrum omstrukturerade de en redan välkänd miljö. Byggnadsmaterialet underströk ytterligare brottet med en äldre tid. Ett modernt hyreshus i tegel och puts framträdde tydligt i en miljö som dominerades av låg trähusbebyggelse. Detta innebar en påtaglig fysisk erfarenhet av att något nytt skedde, av en ny tid (jfr Ristilampi 1997:108). Byggnaderna uttryckte en uppenbar riktning, en riktning mot något annat och bättre, ett materialiserat löfte om välbefinnande. Det var inte överraskande; man var förberedd. Det var ett scenario som pekats ut i en politisk diskurs om ett välfärdssamhälle för alla som här sågs konkret förverkligas, inte så mycket som ett resultat av politisk kamp som en följd av något oundvikligt, något som tycktes ligga i tingens ordning. Men trots detta möter människor utvecklingen inte blint och passivt, utan utifrån sina föreställningar och viljor. Det är därför möjligt, som antropologen Michael Jackson säger, ”to outline a domain of action and understanding in which people expect to be able to grasp, manipulate, and master their own fate” (1998:19). Det handlar här om den värld man dagligen levde i och kallade sin egen, någon annan värld fanns inte att tillgå och utgå från.

Som i ett himmelrike

De moderna bostäderna gjorde starka intryck på sina första hyresgäster. Alla intervjuade minns med vilken entusiasm och vilka förhoppningar de intog sin nya lägenhet, en entusiasm

som säkert hängde samman med att detta var det första boendet för de flesta. Hyresgästerna bestod nästan uteslutande av unga familjer, med eller (ännu) utan barn. Detta skulle bli det första boendet som egen familj; här skulle det egna hemmet byggas från grunden. Men det var också en entusiasm inför det nya de mötte: ljusa och lättstädade lägenheter med centralvärme, kök utrustade med kylskåp och elektrisk spis, badrum med badkar och WC, sopnedkast utanför dörren, tvättstuga med tvättmaskin och mangelrum i källaren, förrådsrum på vind och i källare, och med utsikt från lägenheten åt alla håll. Man minns det ”som att stiga in i himmelriket”.

Det var ett boende som innebar nya erfarenheter för alla. Enligt en bostadsundersökning som genomfördes i Kramfors 1946 bodde endast 7 % av invånarna i kommunen i vad man klassificerade som moderna lägenheter, dvs. utrustade med centralvärme och enskilt badrum. Drygt 60 % av lägenheterna saknade WC och 19 % vatten och/eller avlopp. Elektrisk spis fanns i 9 % av lägenheterna. Ungefär en fjärdedel av lägenheterna räknades som trångbodda (mer än två boende per rum).

Det handlar här om en förflyttning, från något välbekant till något nytt och främmande, från ett omodernt till ett modernt boende, en förflyttning som var konkret och kroppsligen upplevd genom alla sinnen. Här ställs vi inför ett metodiskt problem. Vårt förhållande till det förflutna kan aldrig vara omedelbart (se Berglund-Lake 2005a). När det gäller relationen människa – ting i de moderna lägenheterna efter kriget, är detta inte nåbart annat än genom människors minnen. Vi kan aldrig vara där, men däremot försöka förstå oss själva i ett utrymme med alla våra sinnen aktiverade. Vi måste föreställa oss omringgärdade av ting och händelser, en känsla att vara på plats när saker och ting hände och höll på att hända.

När dörren öppnades för första gången till den lägenhet som skulle bli bostad för över-skådlig framtid, var allting nytt och ytorna tomma, dock inte ”tom” på betydelse, men på saker. Det jag vill peka på här är att en lägenhet hur tom den än är på personliga ting aldrig kan vara en ren fysikalitet, något som kan reduceras till enbart ett fysiskt objekt och en mekanisk relation (Bengtsson 1993:65), utan lägenheten fanns där i sin relation till de människor som trädde över tröskeln.

Lägenheten gjorde intryck. Det luktade nytt av färg som nyligen torkat och av nylimmade linoleummattor, och det blänkte från ekparkettgolvet, från porslinet i badrummet och från diskbänken i köket - allt var skinande rent och ljust. Lägenheten upplevdes med kroppen som mittpunkt, genom sinnena och kroppen i rörelse. Detta är en central tanke i Maurice Merleau-Pontys undersökningar av perceptionens fenomenologi. Han gör oss uppmärksam på att ”[k]valiteten, ljuset, färgen, djupet, vilka finns därborta framför oss, finns bara där emedan de väcker ett eko i vår kropp, emedan denna tar emot dem” (2004:286).

Väggarna, rummen, rumsindelningen uppfattades som något, även om det var nytt och tidigare aldrig upplevt. Man upplevde former av helheter och enskildheter som uppfattades i ljuset av tidigare erfarenheter (Merleau-Ponty 1962:20). Det var inte en fysisk konstruktion av väggar, golv och tak man upplevde, utan utrymmen att placera möbler och andra ting i, väggar att dekorera och ha tavlor på. Boendet föreställdes ske enligt modeller för boende som överensstämde med tidigare boendeerfarenheter: matbordet i köket, fåtöljer och soffa i det största rummet, säng i ett mindre rum, matvaror i kökets skafferier och skåp, ytterkläder i hallen, skjortor och klänningar i rummets garderober, potatis och syltburkar i källarförrådet, osv. Lägenheten var redan på detta sätt från början genomsyrad av praktisk mening, som pekade ut utrymmen för tillagning av mat, ätande, sömn, förvaring osv.

Men det är fortfarande ett tänkt boende i en lägenhet som ännu inte var bebodd. Visserligen skulle lägenheten komma att gestalta sig med den egna kroppen som medelpunkt, men inte genom ett betraktande. Man börjar inte att bo genom ett betraktande av nymodigheterna och de materiella möjligheterna som lägenheten innehöll, utan genom att använda dem, genom vad Heidegger kallar *bestyret* (1981:95-102). Människan upptäcker världen som brukare

och inte som åskådare. Det var i det dagliga görandet, i det triviala donandet med tingen man upptäckte lägenhetens materiella möjligheter och begränsningar, utifrån vilka man inrättade sitt boende.

Val av bohag

Med säkra och stadiga utkomster som arbetsmarknaden kunde utlova vid denna tid, och det utbud av varor som nu började finnas i stadens affärer, gavs möjligheter till konsumtion som tidigare inte hade funnits. De unga familjerna flyttade in med nyinköpta möbler eller möbler från tidigare boenden. Emellertid verkar de flesta före inflytten ha saknat egna möbler. Med undantag av ett fåtal saker, köpte de flesta hela bohaget i samband med inflytten. I allmänhet var man hänvisad till utbudet hos det kooperativt ägda "Hem och Möbelkultur" i staden.

Det var många val som måste göras. I den processen tvingades man aktivt tänka på tingen: vad ska väljas, vad ska man avstå ifrån. De flesta begränsade inköpen av kostnadsskäl till det allra nödvändigaste: matbord och stolar till köket, sängar till sovrummet, bäddsoffa, fåtölj, soffbord, linneskåp, radio och ofta också en buffé till det största rummet, det s k vardagsrummet eller salen. Utöver dessa möbler köpte några också det som kanske dittills bara funnits i drömmarna, vissa visserligen i enlighet med vad inredningsarkitekter förordade, men också sådant som fördömdes av tidens smakdomare, som garnityrmöbler, radiogrammofon och barskåp (Göransdotter 1999). Varumarknaden var ett smörgåsbord att välja från; man tog till sig det som passade, man valde utifrån egna preferenser, resten lämnade man som framtida möjligheter eller åt glömskan.

Möblerna, liksom annat bohag, flyttades in och placerades med hänsyn till det faktum att planlösningen med väggar, rumsindelning och ljusinsläpp var på förhand givna. Väggarna fanns redan där, uttänkta och byggda av andra än de som skulle bo där. Det är något definitivt med väggar; man förhandlar inte med väggar. För de inflyttande fanns de bara där att anpassa sig till, i synnerhet när väggarna som i de här lägenheterna bestod av betong. I denna process finns en ömsesidig påverkan, eller en kompromiss mellan vad man vill uttrycka med lägenheten och det motstånd som sitter i väggarna. "As such the house comes to occupy us as we come to occupy it", betonar antropologen Daniel Miller, "what we not be able to fully possess comes to some degree to possess us" (2001:11).

Utifrån egna saker och rumsliga förutsättningar som fanns *till hands*, kombinerades de i en helhet som var både funktionell och personlig. Val måste göras om form, färg, funktionalitet, kostnad och var saker och ting var möjliga att placera i förhållande till rum och andra ting. Här kan vi se att tingen är påtagliga; de har en existens utanför oss som det inte går att värja sig emot. De pekar på handlingsmönster och leder oss i bestämda banor; de markerar plats för sömn, födointag, tvätt och passager dit och därifrån. Etnologiska undersökningar har visat hur hemmiljöns utformning har en förmåga att ge information om gränser mellan olika kategorier av ting och verksamheter (se t ex Löfgren 1979). Kategoriseringen var en ordning som byggde på en erfarenhet av något som visat sig fungera hittills. Detta var ingenting som man ens reflekterade över, utan något som tillhörde det dagliga livets självklarheter, imperativt men inte tvingande i betydelsen för alltid, utan "tillsvidare", "tills motsatsen bevisats" (Schütz 2002:101).

Uppkomna behov löstes på de ytor som man disponerade, bl a som en funktion av att familjen växte. I takt med att familjen blev större måste rumsfunktionerna fördelas på andra sätt och de dagliga rutinerna anpassas till barnen efter ålder. När barnen blev äldre försökte man åstadkomma egna rum för barnen. Exempel finns på att både rum och kök kunde transformeras till sovplats för barnen under natten och lekplats på dagen. Även andra rumstransformationer förekom: köket kunde vid olika tillfällen under dagen bli arbetsrum för både barn och vuxna, t ex för läxläsning och maskinsömnad, balkongen ett extra förråd för både saker och matvaror, och sovrummet kontor. I denna praktik kan vi utläsa ett slags trots mot det tvång

som fanns inbyggt i betongväggarna, i form av arkitektens intentioner av hur ett boende borde se ut.

Tillägnande

Arkitekturforskare har länge gjort en åtskillnad mellan bostad och hem, där bostaden betraktas som en materiell konstruktion, ett objekt i en bestämd fysisk miljö, och hem som en emotionell relation som uppstår i samspelet mellan människa och bostad (Dovey 1985). Av detta synsätt följer att hem är något som skapas, "something that we do, a way of weaving up a life in particular geographical spaces" (Saegert 1985:287). Bland kulturforskare är denna betoning på görandet centralt för definitionen av hem. För att undersöka hur lägenheten kom att uppfattas som ett hem måste vi, med en formulering hämtad från Michael Jackson, se det "not as something given but as something made, not as a bounded entity but as a mode of activity" (1995:149). Det är genom den dagliga rutiniseringen och struktureringen av bostadens utrymme som bostaden transformeras till hem. Utan detta intima och kroppsliga brukande av lägenheten kan den inte bli bebodd, bli ett hem.

I ett sådant perspektiv skapas och reproduceras hemmet genom de dagliga sysslorna, i den kontinuerliga praktiken av städning, matlagning, tvätt och förvärv, ordnande och kassering av ting, från morgon till dag, från kväll till natt, från vardag till helg. Genom denna praktik tog man lägenheten i besittning. Det handlar här om att avgränsa och göra ett utrymme av världen till något eget, men naturligtvis inte bokstavligen. Filosofen Edward Casey tydliggör detta på ett ställe, där han skriver: "it is more deeply a question of appropriating, with all that this connotes of making something one's own by making it one with one's ongoing life" (1987:191-192).

Denna appropriering gjordes naturligtvis i relation till en vidare värld. I denna process kan vi se hur gränsen mellan bostad och yttervärld, inne och ute, det privata och det offentliga, separerades och upplevdes på nya sätt från de moderna lägenheternas horisont i jämförelse med tidigare boenden på andra ställen (se Berglund-Lake 2005b). Av utrymmesskäl går jag inte närmare in på denna diskussion här.

En ny vardaglighet

De människor som flyttade in i Kramfors första flerfamiljshus med modern standard, var från början fullt sysselsatta med att bygga upp och organisera nya rutiner för boendet. Här liksom i deras tidigare boendemiljöer var denna praktik tydligt könskodad; man bar med sig föreställningar om en könsarbetsdelning, uppfattningar om manliga och kvinnliga ansvarsområden, från andra platser och andra sammanhang. Det mesta av de dagliga sysslorna inom bostadens väggar utfördes av en hemmavarande, icke förvärvsarbetande kvinna. Förvärvsarbetande kvinnor var ytterst sällsynta i de här miljöerna. Det återkommande dagliga arbetet som kvinnor huvudsakligen var sysselsatta med bestod i att återupprepa hantera ting med syfte att omvandla dem från ett tillstånd till ett annat: råvaror till förädlade produkter, smutsigt till rent, kaos till ordning – eller mera precist: matvaror till maträtter, smutsiga kläder till rena, var sak återställd på sin plats, kasta och köpa nytt, ställa undan och ta fram. Vi ser att många av dessa transformationer handlade om gestaltning eller formgivning, om att utifrån tingen till hands skapa en för familjen särskild materiell miljö, en känslomässig stämning, vad Marianne Gul-lestad kallar en "emotional ambiance" (1992:83), som de flesta intervjuade beskriver i termer av *hemtrevnad*.

Kontrasterna var stora i förhållande till tidigare boendefarenheter. I de moderna bostäderna hade man elspis istället för vedspis, tvättmaskin istället för byckar, sopnedkast istället för "kasa", jämn värme dygnet runt, bad i lägenheten och "nära till allt". I intervjuerna påpekas särskilt det dryga arbetet som hanteringen av tvätt och ved förde med sig i de tidigare boendemiljöerna. I de nya lägenheterna blev man befriade från den dryga hanteringen av ved

dagligen: inget passande av spisen och springande efter ved till vedboden fram och tillbaks. Elspisen skötte sig själv och det var lika varmt i lägenheten på morgonen när man vaknade som när man gick till sängs på kvällen, och lika varmt på natten som på dagen. Tvätten kunde nu bekvämt bäras ner till husets gemensamma tvättstuga i källaren, modernt utrustad med tvättmaskin, "vridmaskin" (centrifug), mangel och torkrum.

Vad de inflyttade fick uppleva var något som tidigare varit otänkbart. Här skulle man kunna förvänta sig en tröghet, en osäkerhet och en utdragen läroprocess inför det nya boendet. Istället slås man av hur smidigt, nästan självklart, som de nya hyresgästerna intar sina lägenheter, hur de utformar en ny vardaglighet och börjar att bo. Så snart som lägenheten med dess moderna utrustning börjar användas i vardagens sysslor, när nymodigheterna integreras med det vardagliga livet, så förlorar de snart sin glans och sjunker undan i bakgrunden (Attfield 2000:173). Man tog för sig, säkert med entusiasm och förundran i början, men snart utan att närmare tänka på det.

I de dagliga sysslorna orkar vi inte gå omkring och förundras och reflektera över tingen, och detta oavsett om de är nya, glamorösa, revolutionerande, dyra eller extraordinära på andra sätt. I det dagliga görandet reflekterar vi egentligen sällan, utan det är något "man bara gör", särskilt inte inför vad vi är upptagna med för tillfället. Eller annorlunda uttryckt: människor saknar distans till sitt alldagliga görande eftersom de hela tiden är engagerade i det. Denna verksamhetsvärld är, som Alfred Schütz understryker, "inte ett objekt för vårt tänkande utan ett fält som ska behärskas. Vårt förhållande till den präglas i högsta grad av ett praktiskt intresse, som bottnar i nödvändigheten att uppfylla våra grundläggande livskrav" (2002:99-100).

Det var alltså i handling man gav det nya boendet innehåll; det var inte en förändrad syn som låg till grund för hur lägenheterna togs i besittning, utan, som etnologen Jonas Frykman påpekat, en förändrad praktik (1992). I görandet gav man det nya boendet ett nytt innehåll samtidigt som nya fysiska hållningar och mönster etablerades (Frykman 1993), dvs. nya vanor bildades genom att tingen införlivades med kroppen, med det kroppsliga görandet (Bengtsson 1993:76), t ex hur man skulle packa i kylskåpet för att få jämn kylning och undvika frostbildning, hur man samtidigt som man passade köttbullarna på spisen höll ett öga på barnet i sandlådan på gården, hur man skulle lasta centrifugen för att den inte skulle "hacka", hur tvättmaskinen skulle ställas in och passas för att inte koka, och vilken vinkel man skulle ha på ryggen för att komma åt att dammsuga under soffan utan att behöva flytta den. Här är det slående med vilken avsaknad av ängslan man tog sig an de nya maskinerna och apparaterna; man lärde sig använda dem "på en gång", därför att det var irrationellt och opraktiskt att låta bli.

Men där det underlättade för det dagliga arbetet, där höll man fast vid inlärd rutiner, vid färdigheter och kunskaper man tidigare tillägnat sig, som förmågan "att ta tillvara allt" och lägga upp förråd då tillfälle gavs; man plockade bär, köpte stora kvantiteter potatis och halv gris, konserverade, syltade och saftade, lappade och lagade kläder, stickade och stoppade strumpor, reparerade möbler, cyklar och andra saker. Men detta mångsyssleri ska inte ses som uttryck för konservatism, en seg struktur eller tankesystem från en annan tid, utan ett sätt att göra det bästa av situationen av de förutsättningar som fanns till hands. Vi ser här en dialektik mellan vad som var givet och vad som gjordes av det givna. Det handlar om en kreativ anpassning, konsten att använda tingen, uppfinningsrikt, i motvilja och entusiasm, med tålmod och irritation, med svårigheter och lätthet; det var ett görande som styrdes av pragmatiska motiv där det var resultatet som räknades. Utifrån den här förmågan, som Michel de Certeau kallar "arts of making", att med de ting, apparater, verktyg, råvaror som finns till hands göra många saker, och många saker samtidigt i syfte att få vardagen att praktiskt fungera - "to make do" - skapas de rutiner, vanor och ritualer som det dagliga livet består av (1984:xii-xviii).

Denna process handlade också om att ta saker och ting i egna händer, att tillskansa sig överblick och kontroll. Som jag tidigare påpekat handlade de dagliga rutinerna om att förankra sig på en plats, att avgränsa en del av världen och göra den till sin egen, där världen upplevdes vara, som Schütz säger, inom räckhåll (2002:94-99). Den kulturforskning som detta paper är ett argument för, är en kulturforskning som fokuserar på vad människor faktiskt gör och vad de gör handlar alltid, oavsett var människor befinner sig med sin kropp och sin verksamhet, ytterst om att förminska världen till något greppbart, att känna att den värld de dagligen lever i är under egen kontroll och att den egna närvaron gör skillnad (Jackson 1998, *passim*). Hur detta går till är unikt för varje sammanhang som människan befinner sig i. Här har det handlat om den värld som människor skapade genom sitt boende i nyuppförda flerfamiljshus i Kramfors efter kriget, en period när "att bo modernt" blev en nåbar verklighet för alla.

Referenser

- Attfield, Judy (2000): *Wild Things: The Material Culture of Everyday Life*. Oxford: Berg.
- Bengtsson, Jan (1988/1993): *Samanflätningar*. Husserls och Merleau-Pontys fenomenologi. Göteborg: Daidalos.
- Berglund-Lake, Håkan (2005a): "Det dagliga görandets självklarheter. Om att nå beröring med människors dagliga vanor och rutiner i historisk kontext." (Paper presenterat vid Svenska Historikermötet, 22-24 april 2005, Uppsala.) Tillgänglig på <http://www-conference.slu.se/historiker2005/program/ekhist>.
- Berglund-Lake, Håkan (2005b): "Public and Private Realms: The Spatiality of Dwelling in Modern Houses of the Post-War Period." (Paper för presentation vid ISFNRS 14:e kongress, 26-31 juli 2005, Tartu, Estland.)
- Casey, Edward 1987: *Remembering: A Phenomenological Study*. Bloomington: Indiana University Press.
- Casey, Edward (1996): "How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena", i Keith H Basso & Steven Feld (eds.), *Senses of Place*. Santa Fe: School of American Research Press.
- de Certeau, Michel (1984): *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Dovey, Kimberly (1985): "Home and homelessness", i Irwin Altman & Carol Werner (eds.), *Home Environments*. New York: Plenum Press.
- Ekström von Essen, Ulla (2003): *Folkhemmets kommun – socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939-1952*. Stockholm: Atlas.
- Frykman, Jonas (1992): "I rörelse. Kropp och modernitet i mellankrigstidens Sverige." *Kulturella Perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift*, 1.
- Frykman, Jonas (1993): "Nationella ord och handlingar", i Billy Ehn, Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Gullestad, Marianne (1992): *The Art of Social Relations: Essays on Cultural, Social Action and Everyday Life in Modern Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Göransdotter, Maria (1999): "Möbleringsfrågan. Om synen på heminredning i 1930- och 1940-talens bostadsvaneundersökningar." *Historisk Tidskrift*, 3.
- Harnesk, Paul (red.) (1947): *Sundsvall, Härnösand, Kramfors och omgivningarna*. Uppsala: Ringström & Ringström.
- Heidegger, Martin (1927/1981): *Varat och tiden*, 1. Göteborg: Daidalos.
- Frykman, Jonas (1995): *At Home in the World*. Durham & London: Duke University Press.
- Frykman, Jonas (1998): *Minima Ethnographica: Intersubjectivity and the Anthropological Project*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Löfgren, Orvar (1979): "Känslans förvandling. Tiden, naturen och hemmet i den borgerliga kulturen", i Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*. Lund: Liber.
- Merleau-Ponty, Maurice (1945/1962): *Phenomenology of Perception*. London: Routledge.
- Merleau-Ponty, Maurice (1961/2004): "Ögat och anden", i Maurice Merleau-Ponty, *Lovtal till filosofin. Essäer i urval*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag.
- Miller, Daniel (2001): "Behind Closed Doors", i Daniel Miller (ed.), *Home Possessions: Material Culture behind Closed Doors*. Oxford: Berg.
- Nyström, Per (1989): "Goda bostäder åt alla." *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, 41-42.
- Ristilampi, Per-Markku (1997): "Strandvisioner. Om skapelsen av ett modernt stadsrum", i Katarina Saltzman, & Birgitta Svensson (red.), *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen*. Stockholm: Natur & Kultur.

Saegert, Susan (1985): "The role of housing in the experience of dwelling", i Irwing Altman & Carol Werner (eds.), *Home Environments*. New York: Plenum Press.

Schütz, Alfred (1945/2002): "Om mångfalden av verkligheter", i Alfred Schütz, *Den sociala världens fenomenologi*. Göteborg: Daidalos.